إحياء علوم الدين

تأليف

الإمام المجدد، حجة الإسلام والمسلمين
زين الدين، أبي حامد
محمد بن محمد بن محمد بن أحمد الغزالي
الطوسي الطابراني الشافعي
رضي الله عنه
(٤٥٠-٥٠٥هـ) - (١٠٥٨-١١١١م)

ربع المهلكات / القسم الأول

كتاب

عجائب القلب

رياضة النفس وتهذيب الخلق ومعالجة أمراض القلب
كسر الشهوتين - آفات اللسان - آفة الغضب والحقد والحسد

دار المنهاج

Hüccetü'l-İslâm, Zeynü'd-Dîn

İMAM GAZÂLÎ

-rahmetullahi aleyh-

İHYÂU ULÛMİ'D-DÎN TERCÜMESİ

Tercüme Eden:
Ahmed SERDAROĞLU

كِتَابُ
عَجَائِبِ الْقَلْبِ

وهو الكتاب الأوّل من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدّين

Rub‘u’l-Mühlikât

BİRİNCİ KİTAB

KALBİN ACÂYİP HALLERİ
(KİTÂBÜ ŞERH-İ ACÂİBİ’L-KALB)

كتاب عجائب القلب (١)

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي تتحيَّرُ دونَ إدراكِ جلالِهِ القلوبُ والخواطرُ(٢) ، وتدهَشُ في مبادي إشراقِ أنوارِهِ الأحداقُ والنواظرُ ، المطَّلعِ علىٰ خفيَّاتِ السرائرِ ، العالمِ بمكنوناتِ الضمائرِ ، المستغني في تدبيرِ ملكِهِ عنِ المشاورِ والموازرِ ، مقلِّبِ القلوبِ ، وغفَّارِ الذنوبِ ، وستَّارِ العيوبِ ، ومفرِّجِ الكروبِ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ سيِّدِ المرسلينَ ، وجامعِ شملِ الدينِ ، وقاطعِ دابرِ الملحدينَ ، وعلىٰ آلِهِ الطيِّبينَ الطاهرينَ ، وسلَّمَ كثيراً .

أما بعد :

فشرفُ الإنسانِ وفضيلتُهُ التي فاقَ بها جملةً مِنْ أصنافِ الخلقِ باستعدادِهِ

---

(١) فإن قال قائل : كيف يكون الحديث عن القلب وعجائبه في ربع المهلكات ؟ . . فالإجابة ستأتي للمصنف رحمه الله تعالىٰ ، وفيه بيان أن هـٰذا الكتاب والذي يليه ليس من لباب الحديث عن المهلكات أو المنجيات ، وإنما هما كالتوطئة والتمهيد .

(٢) **والمعنىٰ** : لا تطيق القلوب والخواطر الواردة عليها الإحاطة ؛ لعظم قدره وفخامة شأنه ، فتقف دونها وقوف المتحيِّر الذي لا يهتدي للصواب ؛ لإشكال الأمر عليه . « إتحاف » (٧/ ١٩٩) .

لمعرفةِ اللهِ سبحانَهُ ، التي هيَ في الدنيا جمالُهُ وكمالُهُ وفخرُهُ ، وفي الآخرةِ عُدَّتُهُ وذُخرُهُ .

وإنَّما استعدَّ للمعرفةِ بقلبِهِ ، لا بجارحةٍ مِنْ جوارحِهِ ، فالقلبُ هوَ العالِمُ باللهِ ، وهوَ المتقرِّبُ إلى اللهِ ، وهوَ العاملُ للهِ ، وهوَ الساعي إلى اللهِ ، وهوَ المكاشَفُ بما عندَ اللهِ ولديهِ ، وإنَّما الجوارحُ أتباعٌ وخدمٌ وآلاتٌ يستخدمُها القلبُ ، ويستعملُها استعمالَ المالكِ للعبيدِ ، واستخدامَ الراعي للرعيَّةِ ، والصانعِ للآلةِ .

فالقلبُ هوَ المقبولُ عندَ اللهِ إذا سلمَ مِنْ غيرِ اللهِ ، وهوَ المحجوبُ عنِ اللهِ إذا صارَ مستغرقاً بغيرِ اللهِ ، وهوَ المطالبُ وهوَ المخاطبُ ، وهوَ المعاتبُ والمعاقبُ ، وهوَ الذي يسعدُ بالقربِ مِنَ اللهِ فيفلحُ إذا زكَّاهُ ، وهوَ الذي يخيبُ ويشقىٰ إذا دنَّسَهُ ودسَّاهُ ، وهوَ المطيعُ بالحقيقةِ للهِ تعالىٰ ، وإنَّما الذي ينتشرُ على الجوارحِ مِنَ العباداتِ أنوارُهُ ، وهوَ العاصي المتمرِّدُ على اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما الساري إلى الأعضاءِ مِنَ الفواحشِ آثارُهُ .

وبإظلامِهِ واستنارتِهِ تظهَرُ محاسنُ الظاهرِ ومساويهِ ؛ إذْ كلُّ إناءٍ ينضحُ بما فيهِ .

وهوَ الذي إذا عرفَهُ الإنسانُ . . فقدْ عرفَ نفسَهُ ، وإذا عرفَ نفسَهُ . . فقدْ عرفَ ربَّهُ .

وهوَ الذي إذا جهلَهُ الإنسانُ . . فقدْ جهلَ نفسَهُ ، وإذا جهلَ نفسَهُ . . فقدْ

جهلَ ربَّهُ ، ومَنْ جهلَ قلبَهُ . . فهوَ بغيرِهِ أجهلُ .

وأكثرُ الخلْقِ جاهلونَ بقلوبِهِمْ وأنفسِهِمْ ، وقدْ حيلَ بينَهُمْ وبينَ أنفسِهِمْ ، وإنَّ اللهَ يحولُ بينَ المرءِ وقلبِهِ ، **وحيلولتُهُ** : بأنْ يمنعَه عنْ مشاهدتِهِ وقربِهِ ، ومراقبتِهِ ومعرفةِ صفاتِهِ ، وكيفيةِ تقلُّبِهِ بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرحمـٰنِ ، وأنَّهُ كيفَ يهوي مرَّةً إلىٰ أسفلِ السافلينَ ، وينخفضُ إلىٰ أفقِ الشياطينِ ، وكيفَ يرتفعُ أخرىٰ إلىٰ أعلىٰ علِّيينَ ، ويرتقي إلىٰ عالمِ الملائكةِ المقرَّبينَ(١) .

ومَنْ لمْ يعرفْ قلبَهُ ليراقبَهُ ويراعيَهُ ، ويترصدَ ما يلوحُ مِنْ خزائنِ الملكوتِ عليهِ وفيهِ . . فهوَ ممَّنْ قالَ اللهُ تعالىٰ فيهِمْ : ﴿ نَسُواْ ٱللَّهَ فَأَنسَىٰهُمْ أَنفُسَهُمْۚ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْفَٰسِقُونَ ﴾ فمعرفةُ القلبِ وحقيقةِ أوصافِهِ أصلُ الدينِ ، وأساسُ طريقِ السالكينَ .

وإذْ قدْ فرغنا مِنَ الشطرِ الأوَّلِ مِنْ هـٰذا الكتابِ مِنَ النظرِ فيما يجري على الجوارحِ مِنَ العباداتِ والعاداتِ ؛ **وهوَ العلمُ الظاهرُ** ، ووعدْنا أنْ نشرحَ في الشطرِ الثاني ما يجري على القلوبِ مِنَ الصفاتِ المهلكاتِ والمنجياتِ ؛ **وهوَ العلمُ الباطنُ** . . فلا بدَّ أنْ نقدِّمَ عليهِ كتابينِ :

---

(١) وانخفاضه وارتفاعه إنما هو بالاتصاف بما لكل من الدرجتين من الأوصاف الذميمة والحميدة ، فإذا استولىٰ عليه الشهوة والغضب . . التحق بأفق الشياطين ، وإن ملكهما حتىٰ صفا . . التحق بأفق الملائكة المقربين . « إتحاف » (٧/٢٠١) ، ولكل من الدرجتين منازلات وأحوال ، وللسامية منهما مشاهدات ومكاشفات .

كتابٌ في شرحِ عجائبِ صفاتِ القلبِ وأخلاقِهِ .

وكتابٌ في كيفيَّةِ رياضةِ القلبِ وتهذيبِ أخلاقِهِ .

ثمَّ نندفعُ بعدَ ذلكَ في تفصيلِ المهلكاتِ والمنجياتِ .

فلنذكرِ الآنَ مِنْ شرحِ عجائبِ القلبِ بطريقِ ضربِ الأمثالِ ما يقرُبُ مِنَ الأفهامِ ؛ فإنَّ التصريحَ بعجائبِهِ وأسرارِهِ الداخلةِ في جملةِ عالمِ الملكوتِ ممَّا يكلُّ عنْ دركِهِ أكثرُ الأفهامِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd Allah'a mahsustur. O Allah ki, O'nun azametinin künhünü idrâkte gönül ve hâtıralar hayrete düşmüştür. O'nun nurlarının daha ilk pırıltılarında gözler ve bakışlar şaşırıp kalmıştır. O Allah ki, akla gelen hâtıraları ve gönüllerde gizli tutulan her şeyi bilir. Mülkünü sevk ve idârede yardımcı ve müşâvire ihtiyâcı olmaz. O Allah ki, gönülleri istediği tarafa çevirir, günâhları bağışlar, ayıp ve kusurları örter, darlıkları giderir, darda bulunanlara genişlik gösterir. On'a sonsuz hamd ederim.

Salât u selâm, resullerin efendisi, dînden ayrılanları bir araya toplayan ve dîne karşı gelenlerin kökünü kesen, Hz. Muhammed (s.a.v.) ile onun içi ve dışı tertemiz olan âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; insanın diğer yaratıklardan üstün olmasını sağlayan, şeref ve fazîleti ve Allahu Teâlâ'yı mârifete istîdâdıdır. Dünyadaki zînet, kemâl ve şerefi bu mârifet sâyesinde olduğu gibi, âhiret için hazırlayacağı azığı da bu mârifete bağlıdır. En üstün mertebe olan bu mârifete, diğer âzâları ile değil, ancak kalbi ile sâhip olabilir. Allah'ı bilen, Allah'a yaklaşan, Allah için amel eden, Allah'a doğru sa'yeden ve nihayet Allah katında olanları keşfeden yine bu kalptir. Diğer uzuvlar kalbe tâbidir ve onun hizmetçileridir. Onlar, kalbin çalıştırdığı âlet ve vâsıtalardır. Efendinin hizmetçisini, ustanın âletini çalıştırdığı ve kullandığı gibi, kalb de diğer âzâları öyle çalıştırır ve kullanır.

Mâsivâdan tecerrüd eden kalp, Allah katında en makbul bir uzuv olduğu gibi, başka şeylere dalan kalp de o nisbette Allah'tan uzak olur. Aranan, muhâtab alınan ve mesûl tutulan yine kalptir. Mâsivâdan temizlendiği zaman, Allah'a yaklaşıp saadete eren ve felâh bulan bu kalp olduğu gibi, mâsivâyı içine alıp gizlediği zaman da şekavete yönelip hüsranda kalan yine bu kalptir. Gerçekte Allah'a itâat eden, kalptir. Uzuvlara dağılan ibâdetler onun nurlarıdır. Gerçekte Allah'a isyân eden de odur. Uzuvlara sirâyet eden kötülükler ise onun eseridir. Onun zulmette veyâ nurda kalmasını dışardaki iyilik veya kötülüğü gösterir. Çünkü bardak içinde ne varsa dışında o gözükür. Kalp öyle bir varlıktır ki, insan onu bildiği zaman nefsini; nefsini bildiği zaman da Rabbini bilmiş olur. İnsan onu unuttuğu ve bilmediği zaman kendini de bilmez; kendini bilmeyen ise Rabbini hiç bilemez. Çünkü kendisini bilemeyen başkasını nasıl bilebilir?

İnsanların çoğu ise nefis ve kalplerinin câhilidirler. Kendileri ile nefisleri arasına hâil girmiştir. Zîra Allahu Teâlâ kişi ile kalbi arasına girer. Allahu Teâlâ'nın hulûlü demek, kalbini müşâhede ve murâkabeden, sıfatlarını ve kabza-i kudrette ne şekil döndürüldüğünü görmekten onu men eder. Kiminin şeytan ufuklarına doğru nasıl eğildiğini ve kiminin en yüksek mertebeye nasıl yükseldiğini ve mukarreb melekleri de ileri geçtiğini göremez olur.

Kalbini murakabe edip düzeltemeyen ve melekût hazînelerinden oraya dökülen nurları görüp murakabe edemeyenler, Allahu Teâlâ'nın:

نَسُوا اللّٰهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ أُولٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

"Allah'ı unuttular, Allah da onlara kendilerini unutturdu. İşte fâsıklar bunlardır." (Haşr sûresi, 59/19) buyurduğu kimselerdir.

Kalbi, kalbin hakîkat ve vasıflarını bilmek dînin aslı ve sâlikler yolunun esâsıdır.

İhyâ kitâbının birinci yarısı olup, beden üzerinde cereyân eden ibâdet ve âdetleri içine alan ilm-i zâhiri bitirdikten sonra, ikinci yarısında kalp üzerinde cereyân eden mühlikât ve münciyâtı -ki bu da ilm-i bâtındır- ele alacağımızı va'd etmiştik. Şimdi ilm-i zâhir kısmını bitirmiş bulunuyoruz. İlm-i bâtının daha iyi anlaşılabilmesi için, bu kısma girmeden önce, iki kitabı ele almamız uygun görüldü. Bunlardan biri kalbin ahlâkını ve acâyip hâllerini açıklayan, diğeri de riyâzet-i kalb ve ahlâkı güzelleştirme yollarını gösteren kitaplardır. Bundan sonra da, münciyât ve mühlikâtın tafsîline gireceğiz. Şimdi anlamayı kolaylaştıran bâzı misâllerle kalbin acâyip hâllerini açıklamaya çalışalım. Misâl vermek sûretiyle anlatmaya çalışalım dedim. Çünkü melekût âlemine dâhil olan kalbin sırlarını ve acâyip hâllerini açık bir şekilde ifâde etmeye kalkışırsak bunu çokları anlayamaz.

بيان معنى النفس والروح والقلب والعقل وما هو المراد بهذه الأسامي

اعلمْ : أنَّ هـٰذهِ الأسماءَ الأربعةَ تُستعملُ في هـٰذهِ الأبوابِ ، ويقلُّ في فحولِ العلماءِ مَنْ يحيطُ بهـٰذهِ الأسامي ، واختلافِ معانيها وحدودِها ومسمَّياتِها ، وأكثرُ الأغاليطِ منشؤُها الجهلُ بمعنىٰ هـٰذهِ الأسامي ، وباشتراكِها بينَ مسمَّياتٍ مختلفةٍ ، ونحنُ نشرحُ مِنْ معاني هـٰذهِ الأسامي ما يتعلَّق بغرضِنا .

* * *

اللفظُ الأوَّلُ : لفظُ القلبِ .

وهوَ يُطلقُ لمعنيينِ :

أحدُهُما : اللحمُ الصنوبريُّ الشكلِ ، المودعُ في الجانبِ الأيسرِ مِنَ الصدرِ ، وهوَ لحمٌ مخصوصٌ ، وفي باطنِهِ تجويفٌ ، وفي ذلكَ التجويفِ دمٌ أسودُ ، وهو منبعُ الروحِ ومعدِنُهُ ، ولسنا نقصدُ الآنَ شرحَ شكلِهِ وكيفيتِهِ ؛ إذْ لا تتعلَّقُ بهِ الأغراضُ الدينيةُ ، وإنَّما يتعلَّقُ بذلكَ غرضُ الأطباءِ .

وهـٰذا القلبُ موجودٌ للبهائمِ ، بلْ هوَ موجودٌ للميِّتِ .

ونحنُ إذا أطلقْنا لفظَ القلبِ في هـٰذا الكتابِ .. لمْ نعنِ بهِ ذلكَ ؛ فإنَّهُ

قطعةُ لحمٍ لا قدْرَ لهُ ، وهوَ مِنْ عالمِ المُلْكِ والشهادةِ ؛ إذْ تدركُهُ البهائمُ بحاسَّةِ البصرِ فضلاً عنِ الآدميينَ .

والمعنى الثاني : هوَ لطيفةٌ ربَّانيَّةٌ روحانيَّةٌ ، لها بهٰذا القلبِ الجسمانيِّ تعلُّقٌ ، وتلكَ اللطيفةُ هيَ حقيقةُ الإنسانِ ، وهوَ المدْرِكُ العالِمُ العارفُ مِنَ الإنسانِ ، وهوَ المخاطبُ والمعاقبُ ، والمعاتبُ والمطالبُ ، ولهُ علاقةٌ معَ القلبِ الجسمانيِّ ، وقدْ تحيَّرَتْ عقولُ أكثرِ الخلقِ في إدراكِ وجهِ علاقتِهِ ؛ فإنَّ تعلقَهُ بهِ يضاهي تعلُّقَ الأعراضِ بالأجسامِ ، والأوصافِ بالموصوفاتِ ، أوْ تعلُّقَ المستعملِ للآلةِ بالآلةِ ، أوْ تعلُّقَ المتمكِّنِ بالمكانِ .

وشرحُ ذلكَ ممَّا نتوقاهُ لمعنيينِ :

أحدُهُما : أنَّهُ متعلِّقٌ بعلومِ المكاشفةِ ، وليسَ غرضُنا في هٰذا الكتابِ إلا علومَ المعاملةِ .

والثاني : أنَّ تحقيقَهُ يستدعي إفشاءَ سرِّ الروحِ ، وذلكَ ممّا لمْ يتكلَّمْ فيهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ فليسَ لغيرِهِ أنْ يتكلَّمَ فيهِ⁽¹⁾ .

والمقصودُ : أنَّا إذا أطلقْنا لفظَ القلبِ في هٰذا الكتابِ . . أردْنا بهِ هٰذهِ

---

(١) تقدم الأثر الوارد في ذلك ، وفي امتناعه صلى الله عليه وسلم عن الكلام في الروح انظر « عوارف المعارف » (٢/ ٧٧١) ، ومن جملة كلام الإمام السهروردي فيه : (وحيث أمسك رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الإخبار عن الروح وماهيته بإذن الله تعالىٰ ووحيه وهو صلوات الله عليه معدن العلم وينبوع الحكمة . . فكيف يسوغ لغيره الخوض فيه والإشارة إليه ؟) .

اللطيفةَ ، وغرضُنا : ذكرُ أوصافِها وأحوالِها ، لا ذكرُ حقيقتِها في ذاتِها ، وعلمُ المعاملةِ يفتقرُ إلىٰ معرفةِ صفاتِها وأحوالِها ، ولا يفتقرُ إلىٰ ذكرِ حقيقتِها .

* * *

اللفظُ الثاني : الروحُ .

وهوَ أيضاً يُطلقُ فيما يتعلَّقُ بجنسِ غرضِنا لمعنيينِ :

أحدُهُما : جسمٌ لطيفٌ ، منبعُهُ تجويفُ القلبِ الجسمانيِّ ، وينتشرُ بواسطةِ العروقِ الضوارِبِ إلىٰ سائرِ أجزاءِ البدنِ ، وجريانُهُ في البدنِ وفيضانُ أنوارِ الحياةِ والحسِّ والبصرِ والسمعِ والشمِّ منهُ علىٰ أعضائِهِ .. يضاهي فيضانَ النورِ مِنَ السراجِ الذي يُدارُ في زوايا البيتِ ؛ فإنَّهُ لا ينتهي إلىٰ جزءٍ مِنَ البيتِ إلا ويستنيرُ بهِ .

فالحياةُ مثالُها النورُ الحاصلُ في الحيطانِ ، والروحُ مثالُهُ السراجُ ، وسريانُ الروحِ وحركتُهُ في الباطنِ مثالُهُ حركةُ السراجِ في جوانبِ البيتِ بتحريكِ محرِّكِهِ .

والأطباءُ إذا أطلقوا لفظَ الروحِ .. أرادوا بِهِ هـٰذا المعنىٰ ، وهوَ بخارٌ لطيفٌ أنضجَتْهُ حرارةُ القلبِ ، وليسَ شرحُهُ مِنْ غرضِنا ؛ إذِ المتعلِّقُ بِهِ غرضُ الأطباءِ الذينَ يعالجونَ الأبدانَ ، فأمَّا غرضُ أطباءِ الدينِ المعالجينَ للقلبِ حتَّىٰ ينساقَ إلىٰ جوارِ ربِّ العالمينَ .. فليسَ يتعلَّقُ بشرحِ هـٰذا الروحِ أصلاً .

المعنى الثاني : هوَ اللطيفةُ العالمةُ المدركةُ مِنَ الإنسانِ ، وهوَ الذي شرحناهُ في أحدِ معنيي القلبِ ، وهوَ الذي أرادَهُ اللهُ تعالىٰ بقولِهِ : ﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلرُّوحِۖ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي ﴾ ، وهوَ أمرٌ عجيبٌ ربَّانيٌّ ، تعجزُ أكثرُ العقولِ والأفهامِ عنْ دركِ كُنْهِ حقيقتِهِ .

* * *

اللفظُ الثالثُ : النفسُ .

وهوَ أيضاً مشتركٌ بينَ معانٍ ، ويتعلَّقُ بغرضِنا منهُ معنيانِ :

أحدُهُما : أنَّهُ يُرادُ بِهِ المعنى الجامعُ لقوَّةِ الغضبِ والشهوةِ في الإنسانِ ، علىٰ ما سيأتي شرحُهُ ، وهـٰذا الاستعمالُ هوَ الغالبُ على أهلِ التصوُّفِ ؛ لأنَّهُمْ يريدونَ بالنَّفْسِ الأصلَ الجامعَ للصفاتِ المذمومةِ مِنَ الإنسانِ ، فيقولونَ : (لا بدَّ مِنْ مجاهدةِ النفسِ وكسرِها) ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أعدىٰ عدوٍّ لكَ نفسُكَ التي بينَ جنبيكَ »(١) .

المعنى الثاني : هوَ اللطيفةُ التي ذكرناها ، التي هيَ الإنسانُ بالحقيقةِ ، وهيَ نفسُ الإنسانِ وذاتُهُ ، ولكنَّها تُوصفُ بأوصافٍ مختلفةٍ بحسبِ اختلافِ أحوالِها ، فإذا سكنَتْ تحتَ الأمرِ ، وزايلَها الاضطرابُ بسببِ معارضةِ

---

(١) رواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٣٢) عن أبي مالك الأشعري مرفوعاً ، والبيهقي في « الزهد » (٣٤٣) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٢٠٦) تعقيباً علىٰ طريق البيهقي : (ووجدت بخط الحافظ ابن حجر ما نصه : وللحديث طرق أخرىٰ غير هـٰذه من حديث أنس وغيره) .

الشهواتِ . . سُمِّيتِ النفسَ المطمئنةَ ، قالَ اللهُ تعالىٰ في مثلِها : ﴿ يَٰٓأَيَّتُهَا ٱلنَّفْسُ ٱلْمُطْمَئِنَّةُ ۞ ٱرْجِعِىٓ إِلَىٰ رَبِّكِ رَاضِيَةً مَّرْضِيَّةً ﴾ ، والنفسُ بالمعنى الأوَّلِ لا يُتصوَّرُ رجوعُها إلى اللهِ تعالىٰ ؛ فإنَّها مبعدةٌ عنِ اللهِ ، وهيَ مِنْ حزبِ الشيطانِ .

وإذا لمْ يتمَّ سكونُها ، ولكنَّها صارَتْ مدافعةً للنفسِ الشهوانيةِ ومعترضةً عليها . . سُمِّيتِ النفسَ اللوَّامةَ ؛ لأنَّها تلومُ صاحبَها عندَ تقصيرِهِ في عبادةِ مولاهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَآ أُقْسِمُ بِٱلنَّفْسِ ٱللَّوَّامَةِ ﴾ .

وإنْ تركتِ الاعتراضَ ، وأذعَنتْ وأطاعَتْ لمقتضى الشهواتِ ودواعي الشيطانِ . . سُمِّيتِ النفسَ الأمَّارةَ بالسوءِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ إخباراً عنْ يوسفَ عليهِ السَّلامُ أوِ امرأةِ العزيزِ : ﴿ وَمَآ أُبَرِّئُ نَفْسِىٓ ۚ إِنَّ ٱلنَّفْسَ لَأَمَّارَةٌۢ بِٱلسُّوٓءِ ﴾ ، وقدْ يجوزُ أنْ يُقالَ : المرادُ بالأمَّارةِ بالسوءِ : هيَ النفسُ بالمعنى الأوَّلِ .

فإذاً ؛ النفسُ بالمعنى الأوَّلِ مذمومةٌ غايةَ الذمِّ ، وبالمعنى الثاني : محمودةٌ ؛ لأنَّها نفسُ الإنسانِ ؛ أيْ : ذاتُهُ وحقيقتُهُ العالمةُ باللهِ تعالىٰ وسائرِ المعلوماتِ .

* * *

اللفظُ الرابعُ : العقلُ .

وهوَ أيضاً مشتركٌ لمعانٍ مختلفةٍ ذكرناها في كتابِ العلمِ ، والمتعلِّقُ بغرضِنا مِنْ جملتِها معنيانِ :

أحدُهُما : أنَّهُ قدْ يُطلقُ ويُرادُ بهِ العلمُ بحقائقِ الأمورِ ، فيكونُ عبارةً عنْ صفةِ العلمِ الذي محلُّهُ القلبُ .

والثاني : أنَّهُ قدْ يُطلقُ ويُرادُ بهِ المدرِكُ للعلومِ ، فيكونُ هوَ القلبَ ؛ أعني تلكَ اللطيفةَ .

ونحنُ نعلمُ أنَّ كلَّ عالمٍ فلَهُ في نفسِهِ وجودٌ هوَ أصلٌ قائمٌ بنفسِهِ ، والعلمُ صفةٌ حالَّةٌ فيهِ ، والصفةُ غيرُ الموصوفِ ، والعقلُ قدْ يُطلقُ ويُرادُ بهِ صفةُ العالمِ ، وقدْ يُطلقُ ويُرادُ بهِ محلُّ الإدراكِ ؛ أعني المدرِكَ ، وهوَ المرادُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أوَّلُ ما خلقَ اللهُ العقلُ »(١) ؛ فإنَّ العلمَ عرضٌ لا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ أوَّلَ مخلوقٍ ، بلْ لا بدَّ أنْ يكونَ المحلُّ مخلوقاً قبلَهُ أوْ معَهُ ، ولأنَّهُ لا يمكنُ الخطابُ معَهُ ، وفي الخبرِ : « أنَّهُ قالَ لهُ تعالىٰ : أقبلْ . . فأقبلَ ، ثمَّ قالَ لهُ : أدبرْ . . فأدبرَ . . . » الحديثَ(٢) .

فإذاً ؛ قدِ انكشفَ لكَ أنَّ معانيَ هٰذهِ الأسامي موجودةٌ ، وهيَ القلبُ الجسمانيُّ ، والروحُ الجسمانيُّ ، والنفسُ الشهوانيَّةُ ، والعلومُ(٣) .

* * *

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٨/ ٢٨٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٣١٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣١٨) .

(٢) هو قطعة من حديث : « أول ما خلق الله العقل » المتقدم قبله .

(٣) في (ب ، ج ، ل) : (والعقل العلمي) بدل (والعلوم) .

فهـٰذهِ أربعةُ معانٍ يُطلقُ عليها الألفاظُ الأربعةُ ، ومعنىً خامسٌ ؛ وهيَ اللطيفةُ العالمةُ المدركةُ مِنَ الإنسانِ ، والألفاظُ الأربعةُ بجملتِها تتواردُ عليها ، فالمعاني خمسةٌ ، والألفاظُ أربعةٌ ، وكلُّ لفظٍ أُطلقَ لمعنيينِ ، وأكثرُ العلماءِ قدِ التبسَ عليهِمُ اختلافُ هـٰذهِ الألفاظِ وتواردُها ، فتراهُمْ يتكلَّمونَ في الخواطرِ ، ويقولونَ : هـٰذا خاطرُ العقلِ ، وهـٰذا خاطرُ الروحِ ، وهـٰذا خاطرُ القلبِ ، وهـٰذا خاطرُ النفسِ ، وليسَ يدري الناظرُ اختلافَ معاني هـٰذهِ الأسماءِ ، فلأجلِ كشفِ الغطاءِ عنْ ذلكَ . . قدَّمْنا شرحَ هـٰذهِ الأسامي .

وحيثُ وردَ في القرآنِ والسنَّةِ لفظُ القلبِ . . فالمرادُ بهِ المعنى الذي يفقهُ مِنَ الإنسانِ ويعرفُ حقيقةَ الأشياءِ ، وقدْ يُكنىٰ عنهُ بالقلبِ الذي في الصدرِ ؛ لأنَّ بينَ تلكَ اللطيفةِ وبينَ جسمِ القلبِ علاقةً خاصةً ؛ فإنَّها وإنْ كانتْ متعلِّقةً بسائرِ البدنِ ومستعملةً لهُ ، ولكنَّها تتعلَّقُ بهِ بواسطةِ القلبِ ، فتعلُّقُها الأوَّلُ بالقلبِ ، وكأنَّهُ محلُّها ومملكتُها ، وعالمُها ومطيَّتُها .

ولذلكَ شبَّهَ سهلٌ التستريُّ القلبَ بالعرشِ ، والصدرَ بالكرسيِّ ، فقالَ : (القلبُ هوَ العرشُ ، والصدرُ هوَ الكرسيُّ)(١) ، ولا تظنُّ بهِ أنَّهُ يرىٰ أنَّهُ عرشُ اللهِ وكرسيُّهُ ؛ فإنَّ ذلكَ محالٌ ، بلْ أرادَ بهِ أنَّهُ مملكتُهُ ، والمجرى

---

(١) قوت القلوب (١/ ٢٣١) .

الأوَّلُ لتدبيرِهِ وتصرُّفِهِ ، فهما بالنسبةِ إليهِ كالعرشِ والكرسيِّ بالنسبةِ إلى اللهِ تعالىٰ ، ولا يستقيمُ هـٰذا التشبيهُ أيضاً إلا مِنْ بعضِ الوجوهِ ، وشرحُ ذلكَ أيضاً لا يليقُ بغرضِنا ، فلنتجاوزْهُ .

* * *

KALP, RÛH, NEFİS VE AKIL KELİMELERİNİN MÂNÂLARI

Bilmiş ol ki: Bu bâblarda şu dört isim kullanılır. Bununla beraber ileri gelen âlimlerin pek azı bunları hakkıyla anlayabilir. Bunların mânâlarının ayrıldığı yerleri, her birinin ayrı ayrı haddini ve bu isimlerin müsemmâlarını çok az kimseler bilebilir. Çok kere bunları birbirine karıştırmanın menşei, bu isimlerin mânâlarını ve muhtelif müsemmâlar arasında müşterek olarak kullanıldıklarını bilmemektendir. Biz burada gâyemizle alâkalı olarak bu isimlerin mânâlarını açıklamaya çalışalım.

KALP KELİMESİNİN MÂNÂSI

Kalbin Birinci Mânâsı

Birinci söz, kalp kelimesidir. Bu söz iki mânâda kullanılır. Birincisi, insanın sol tarafında sol memenin altına doğru yerleştirilen çam kozalağı şeklinde bir et parçası demektir. Bunun içinde karıncık ve kulakçık diye anılan boşlukları vardır, içi siyah kan doludur. Rûhun mâdeni ve kaynağı orasıdır. Cismânî olan bu kalp, tabâbeti alâkadar ettiği ve bizim mevzûumuzla alâkası olmadığı için, ondan bahsedecek değiliz. Bu kalp, insanlarda bulunduğu gibi, hayvanlarda da ve hattâ ölülerde de vardır. Biz bu kitapta kalpten bahsettiğimiz ve **“kalp”** dediğimiz zaman, maksadımız bu kalp değildir. Zîra bir çeşit et parçası olan bu kalp, bizim için mühim sayılmaz. Bu kalp, değil insan, hayvanın bile görebileceği maddî bir varlıktır.

KALBİN İKİNCİ MÂNÂSI

Bir latîfe-i Rabbâniye-i rûhâniye olmasıdır. Yâni gözle görülmeyen rûhânî bir varlık olmasıdır ki, o kalb-i rûhânînin kalb-i cismânî ile bir alâkası vardır. İşte insanın hakîkati bu kalb-i rûhânîdir. İnsanda anlayan, âlim ve ârif bu kalptir. Hitap edilen, ikâb ve itâb edilen ve aranan yine bu kalptir. Bunun cismânî olan kalp ile alâkası vardır. Rûhânî olan kalbin, cismânî kalp ile alâkasını anlamakta çoklarının aklı hayretlere düşmüştür. Bu alâka, arzın cisim ile veyâ vasfın mevsûf ile veyâ âleti kullanan kimsenin âlet ile veyâ bir yerde oturan kimsenin o mekân ile olan alâkası gibi midir? Yoksa bir yolcunun gemi ile veyâ kaptanın gemi ile olan alâkası gibi midir? Bunda şaşırmışlardır. Bu hususların îzâhını iki sebebe binâen mahzurlu görüyor ve bu yüzden îzâhından sarf-ı nazar ediyoruz.

Birincisi, bu ciheti açıklamanın mükâşefe ilmi ile alâkalı olmasıdır. Hâlbuki biz bu kitapta mükâşefeden değil, muâmeleden bahsediyoruz.

İkincisi de, bunun hakîkatini ortaya çıkarmak, rûhun esrârını açıklamayı gerektirir. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v.) konuşmadığı rûh hakkında başkasının laf etmeye hakkı yoktur.

Bu kitapta **"kalp"** dediğimiz zaman, maksadımız bu rûhânî kalptir. Gâyemiz de onun haddi zâtında hakîkatini bildirmek değil, belki vasıf ve hâllerini anlatmaktır. Zâten muâmele ilmi, onun hakîkatini anlamaya değil; belki sıfat ve hâllerini anlamaya muhtaçtır.

RÛH KELİMESİNİN MÂNÂSI

Rûhun Mânâsı: İkinci söz **"rûh"**tur. Rûh kelimesi de bizim maksadımızla alâkalı olarak iki mânâda kullanılır.

Birinci mânâsı: Kaynağı, cismânî kalbin boşluğunda bulunan bir latîf cisimdir. Damarlar vâsıtasıyla bedenin her tarafına yayılır. Görmek, duymak, koku almak ve benzeri hâssalarla hayat nûrunun buradan âzâlara akması, odanın köşelerinde dolaştırılan lambadaki ışığın o köşeleri aydınlatmasına benzer. Zîra lambayı hangi köşeye getirirsen orayı aydınlatır. Hayat, o köşede meydana gelen aydınlık gibidir. Rûh ise lamba gibidir. Rûhun sereyânı (yayılmayla alâkalı) ve bâtınî hareketi, o lambanın köşelerde dolaşması gibidir. Lambayı elde köşelere dolaştırdıkları gibi, rûhu da damarlar vâsıtasıyla bedende dolaştırırlar. Tabîbler **"rûh"** dedikleri zaman bu mânâyı kastederler ki, kalp hararetinin yaktığı latîf bir buhar demektir. Bunu açıklamak, gâyemizin dışındadır. Bununla alâkadar olanlar, bedenin tedâvisi ile uğraşan tabîblerdir. Allah'a yaklaştırmak için kalbin tedâvisi ile uğraşan dîn tabîblerinin, bu rûhu açıklamakla bir alâkaları yoktur.

İkinci mânâsı: O insanın, görülmeyen, müdrik ve âlim olan bir parçasıdır. Nitekim kalbi târif ederken bir mânâ olarak bunu anlatmıştık. Allahu Teâlâ'nın:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"Sana rûhtan sorarlar. De ki: Rûh, Rabbımın emrindendir." (İsra sûresi, 17/85) buyurduğundan murâdı da, bu rûhtur. Bu, acayip bir emr-i Rabbânîdir ki, bunun hakîkatini akıl ve fehimlerin çoğu anlamaktan âcizdir.

NEFİS KELİMESİNİN MÂNÂSI

Nefis kelimesinin mânâsı: Üçüncü söz nefis sözüdür. Bu da iki mânâda kullanılır. Bizim maksadımız her iki mânâ ile de alâkalıdır.

Birinci mânâ: İnsanda gazab ve şehvet kuvvetini toplayan bir mânâda kullanılmasıdır. Nitekim bunu ileride açıklayacağız. Tasavvuf erbâbı ekseriya bu kelimeyi bu mânâda kullanır. Zîra onlar nefis demekle insanda kötü vasıfları toplayan bir aslı kastederler ve nefis ile muâhede edip onu kırmak lâzımdır, derler. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَعْدٰى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ

"Senin en büyük düşmanın, iki koltuğun arasında seni kuşatan nefsindir."[1] buyurmakla bunu kasdetmiştir.

İkinci mânâ: Kalp ve rûh kelimelerinde anlattığımız ikinci mânâdır ki, insanın hakîkati ve kendisi demektir. Fakat bu nefis hâllerinin ihtilâfı sebebiyle, muhtelif niteliklerle vasıflanır. Meselâ, emir ve irâde altına girip şehvetlere karşı koyabilmesi sâyesinde sükûna kavuştuğu zaman ona **"nefs-i mutmainne"** denir. Nitekim bu gibi nefisler hakkında Allahu Teâlâ:

يَآ أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ اِرْجِعِي إِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً

"Ey huzura kavuşmuş nefis! Sen O'ndan hoşnut, O da senden hoşnut olarak Rabbine dön." (Fecr sûresi, 89/27-28) buyurmuştur. Şüphesiz birinci mânâdaki nefsin, Allah'a dönmesi düşünülemez. Zîra o nefis, dâima Allah'tan uzaklaştırıcıdır ve aynı zamanda şeytanın avanesidir. Ne zaman tam mânâsıyla sükûna kavuşmaz ve fakat şehvetlere karşı nefsi müdâfaa eder ve ona karşı direnmeye çalışırsa, buna da **"nefs-i levvâme"** denir. Zîra sahibinin Mevlâsına karşı ibâdetindeki kusûrundan dolayı sâhibini yerer. Allahu Teâlâ'nın:

---

1. Beyhakî **"Zühd Kitabı"**nda İbn Abbâs'tan rivâyet etmiştir.

وَلَآ أُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ

“Ve nedâmet çeken nefse yemin ederim ki,” (Kıyâme sûresi, 75/2) buyurması ile bu nefis beyân buyurulmuştur. Şâyet şehevî nefis ile muâraza etmez, şehvetlerin arzularına ve şeytaniyet yollarına uyar giderse, buna da **“nefs-i emmâre”** denir. Nitekim Allahu Teâlâ Yûsuf aleyhisselâmdan veyâ Azîz’in hanımından hikâye yolu ile:

وَمَآ أُبَرِّئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ

“Ben nefsimi tezkiye etmem. Zîra nefis kötülükle emreder.” (Yûsuf sûresi, 12/53) buyurmuştur. Bununla beraber kötülüğü emreden nefsin, birinci mânâda anlatılan nefis olduğunu söylemek de câizdir. Şu hâlde birinci mânâdaki nefis, son derece mezmûm; ikinci mânâdaki nefis ise makbuldür. Çünkü Allahu Teâlâ’yı ve diğer mâlûmâtı bilen insanın zâtı ve hakîkati demektir.

AKIL KELİMESİNİN MÂNÂSI

Aklın mânâsı: Dördüncü söz “akıl”dır. Akıl da bunlar gibi, muhtelif mânâlarda müştereken kullanılır. Nitekim bunu ilim bahsinde anlatmıştık. Gâyemizle alâkalı olan, aklın yalnız iki mânâsıdır.

Birincisi: Eşyânın hakîkatini bilmekten ibâret olan akıldır ki, kalpte bulunan ilim sıfatından ibârettir.

İkincisi ise “akıl” denmekle, ilimleri anlayan mânâsı murâd olunur ki, o zaman da, kalbin kendisi olur. Hâlbuki biz biliriz ki, her âlimin, bizâtihî kendisi ile kaim olduğu bir varlığı vardır. İlim, o varlığa giren bir vasıftır. Sıfat ise mevsûfun aynı değildir. Bâzen akıl denir ve bununla bilen kimsenin vasfı murâd edilir. Bâzen de akıl denilir ve idrâkin mahalli yâni idrâk edenin kendisi kasdedilir. İşte, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ الْعَقْلَ

"Allahu Teâlâ'nın ilk yarattığı akıldır."[2] buyurduğu akıl budur. Zîra ilim mânâsında olan akıl, ârâzdır. Ârâzın bir mahalle ihtiyâcı olduğu için, ilk yaratılmasına ihtimâl verilemez. Mahallinin daha önce ve hiç olmazsa kendisi ile birlikte yaratılması iktizâ eder. Aynı zamanda cevhersiz ârâza hitap da mümkün değildir. Bu hadîsin devamı ilim bahsinde geçmiştir.

Verdiğimiz bu izâhattan şu isimlerin mânâlarının mevcut olduğu anlaşılmıştır. Onlar da kalb-i cismânî, rûh-i cismânî, nefs-i şehevânî ilimleridir Şu dört mânâya da bu dört kelimeyi ıtlak etmek câizdir. Bir de beşinci mânâ var ki, o da insanın müdrik ve âlim olan beşinci bir cüz'ü demektir. Şu dört lafız bütün mevcûdiyetleri ile bu esâs üzerine devreder. Demek ki, lafızlar dört olmakla beraber mânâlar beş oluyor. Aynı zamanda her lafız iki mânâda kullanılıyor. Âlimlerin çoğunu şu lafızların ihtilâfı ve bu mânâlarda kullanılması şaşırtmıştır. Bakarsın ki, onlar hâtıralardan söz ederken, "Bu akıl hâtırası, bu, rûh hâtırası, bu kalp hâtırası ve bu da nefis hâtırasıdır." derler. Fakat bunları gören bu isimlerin mânâlarının farklarını bilemez. İşte bunların yüzünden perdeyi kaldırmak maksadıyla bu isimlerin açıklanmasını öne aldık. Kur'ân ve hadîste kalpten bahsedildiği zaman murâd olunan mânâ, eşyanın hakîkatini insanın anlayıp bildiği mânâdır. Bâzen göğüste bulunan kalp zikredilir ve kinaye yolu ile bu mânâ murâd edilir. Çünkü o rûhânî kalp ile bu cismânî kalp arasında kendine mahsus bir irtibat vardır. Her ne kadar rûhânî kalbin bütün beden ile râbıtası varsa da bu râbıta, cismânî kalbin vâsıtasıyladır. İlk râbıta cismânî kalp iledir. Sanki cismânî kalp onun yeri ve memleketidir, onun âlemi ve binitidir. Bunun için **Sehl-i Tüsterî**, kalbi Arş'a, göğsü de Kürsî'ye benzetmiş ve: **"Kalp Arş, göğüs ise Kürsîdir"** demiştir. Bu sözünden, kalbin meşhur mânâsıyla onun Arş'ı ve Kürsîsi olduğunu murâd ettiği sanılmamalıdır. Zîra böyle anlamak muhâldir. Belki onun murâdı buraların, Allahu Teâlâ'nın dilediği gibi tasarruf edeceği memleketi olmasında, tedbîr ve tasarrufu için ilk uğrak olmalarındandır. Allahu Teâlâ'ya nisbetle Arş ve Kürsî ne ise ilk mecrâya nisbetle kalp ve göğüs de odur. Bu teşbîh de, ancak bâzı hususlarda doğru olabilir ki, onunla uğraşmak mevzûmuza muvâfık düşmez, bunun işin ondan sarf-ı nazar ediyoruz.

---

[2] 2. Dâvud b. el-Mecd **"Kitâbu'l-Akl"**da mürsel olarak rivâyet etmiştir.

بيان جنود القلب

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿وَمَا يَعۡلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ﴾ ، فللّه سبحانَهُ في القلوبِ والأرواحِ وغيرِها مِنَ العوالمِ جنودٌ مجنَّدةٌ ، لا يعرفُ حقيقتَها وتفصيلَ عددِها إلا هوَ ، ونحنُ الآنَ نشيرُ إلىٰ بعضِ جنودِ القلبِ ، فهوَ الذي يتعلَّقُ بغرضِنا .

ولهُ جندانِ :

جندٌ يُرىٰ بالأبصارِ .

وجندٌ لا يُرىٰ إلا بالبصائرِ .

وهوَ في حكمِ المَلِكِ ، والجنودُ في حكْمِ الخدمِ والأعوانِ ، فهـٰذا معنى الجندِ .

فأمَّا جندُهُ المشاهدُ بالعينِ : فهوَ اليدُ والرِّجْلُ ، والعينُ والأذنُ واللسانُ ، وسائرُ الأعضاءِ الظاهرةِ والباطنةِ ؛ فإنَّ جميعَها خادمةٌ للقلبِ ، ومسخَّرةٌ لهُ ، فهوَ المتصرِّفُ فيها ، والمردِّدُ لها .

وقدْ خُلقَتْ مجبولةً علىٰ طاعةِ القلبِ ، لا تستطيعُ لهُ خلافاً ، ولا عليهِ تمرُّداً ، فإذا أمرَ العينَ بالانفتاحِ . . انفتحَتْ ، وإذا أمرَ الرجْلَ بالحركةِ . . تحرَّكَتْ ، وإذا أمرَ اللسانَ بالكلامِ وجزمَ الحكْمَ بهِ . . تكلَّمَ ، وكذا سائرُ الأعضاءِ .

وتسخُّرُ الأعضاءِ والحواسِّ للقلبِ يشبهُ مِنْ وجهٍ تسخُّرَ الملائكةِ للهِ تعالىٰ ؛ فإنَّهُمْ مجبولونَ على الطاعةِ ، لا يستطيعونَ لهُ خلافاً ، بلْ لا يعصونَ اللهَ ما أمرَهُمْ ، ويفعلونَ ما يُؤمرونَ ، وإنَّما يفترقانِ في شيءٍ ؛ وهوَ أنَّ الملائكةَ عليهِمُ السلامُ عالمةٌ بطاعتِها وامتثالِها ، والأجفانُ تطيعُ القلبَ في الانفتاحِ والانطباقِ علىٰ سبيلِ التسخيرِ ولا خبرَ لها مِنْ نفسِها ومِنْ طاعتِها للقلبِ .

وإنَّما افتقرَ القلبُ إلىٰ هٰذهِ الجنودِ مِنْ حيثُ افتقارُهُ إلى المركَبِ والزادِ لسفرِهِ الذي لأجلِهِ خُلِقَ ، وهوَ السفرُ إلى اللهِ سبحانَهُ ، وقطعُ المنازلِ إلىٰ لقائِهِ ، فلأجلِهِ خُلقَتِ القلوبُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَا خَلَقْتُ ٱلْجِنَّ وَٱلْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴾ ، وإنَّما مركبُهُ البَدَنُ ، وزادُهُ العلْمُ ، وإنَّما الأسبابُ التي توصلُهُ إلى الزادِ وتمكِّنُهُ مِنَ التزوُّدِ منهُ . . هوَ العملُ الصالحُ ، وليسَ يمكنُ أن يصلَ العبدُ إلى اللهِ سبحانَهُ ما لمْ يسكنِ البدَنَ ، ولمْ يجاوزِ الدنيا ، فإنَّ المنزلَ الأدنىٰ لا بدَّ مِنْ قطعِهِ للوصولِ إلى المنزلِ الأقصىٰ ؛ والدنيا مزرعةُ الآخرةِ ، وهِيَ منزلٌ مِنْ منازلِ الهدىٰ ، وإنَّما سُمِّيَتْ دنيا لأنَّها أدنى المنزلتينِ ، فاضطرَّ إلىٰ أنْ يتزوَّدَ مِنْ هٰذا العالَمِ ، والبَدَنُ مركبُهُ الذي يصلُ بهِ إلىٰ هٰذا العالمِ ، فافتقرَ إلىٰ تعهُّدِ البدَنِ وحفظِهِ ، وإنَّما يحفظُ البدَنَ بأنْ يجلبَ إليهِ ما يوافقُهُ مِنَ الغذاءِ وغيرِهِ ، وأنْ يدفعَ عنهُ ما ينافيهِ ويهلكُهُ مِنْ أسبابِ الهلاكِ ، فافتقرَ لأجلِ جلْبِ الغذاءِ إلىٰ جندينِ :

باطنٌ ؛ وهو الشهوةُ .

وظاهرٌ ؛ وهوَ اليدُ والأعضاءُ الجالبةُ للغذاءِ .

فخُلقَ في القلبِ مِنَ الشهواتِ ما احتاجَ إليهِ ، وخُلقَتِ الأعضاءُ التي هيَ آلاتُ الشهواتِ ، فافتقرَ لأجلِ دفْعِ المهلكاتِ إلىٰ جندينِ :

باطنٌ ؛ وهوَ الغضبُ الذي بهِ يدفعُ المهلكاتِ ، وينتقمُ مِنَ الأعداءِ .

وظاهرٌ ؛ وهوَ اليدُ والرِّجْلُ الذي بهما يعملُ بمقتضى الغضبِ .

وكمَّلَ ذلكَ بأمورٍ خارجةٍ عنِ البدنِ ؛ كالأسلحةِ وغيرِها .

ثمَّ المحتاجُ إلى الغذاءِ إذا لمْ يعرفِ الغذاءَ .. لمْ تنفعْهُ شهوةُ الغذاءِ وآلتُهُ ، فافتقرَ للمعرفةِ إلىٰ جندينِ :

باطنٌ ؛ وهوَ إدراكُ البصرِ والذوقِ والشمِّ والسمعِ واللمسِ .

وظاهرٌ ؛ وهوَ العينُ والأذنُ والأنفُ وغيرُها .

وتفصيلُ وجهِ الحاجةِ إليها ، ووجهِ الحكمةِ فيها يطولُ ، ولا تحويهِ مجلداتٌ كثيرةٌ ، وقدْ أشرنا إلىٰ طرفٍ يسيرٍ منها في كتابِ الشكرِ ، فليُقتنعْ بهِ .

فجملةُ جنودِ القلبِ تحصرُها ثلاثةُ أصنافٍ :

ـ صنفٌ باعثٌ ومستحثٌّ ؛ إمَّا إلىٰ جلبِ النافعِ الموافقِ كالشهوةِ ، وإمَّا إلىٰ دفعِ الضارِّ المنافي كالغضبِ ، وقدْ يُعبَّرُ عنْ هـٰذا الباعثِ بالإرادةِ .

ـ والثاني : هوَ المحرِّكُ للأعضاءِ إلىٰ تحصيلِ هـٰذهِ المقاصدِ ، ويعبَّرُ عنْ هـٰذا الثاني بالقدرةِ ، وهيَ جنودٌ مبثوثةٌ في سائرِ الأعضاءِ ، لا سيَّما العضلاتُ منها والأوتارُ .

ـ والثالثُ : هوَ المدركُ المتعرِّفُ للأشياءِ كالجواسيسِ ، وهيَ قوَّةُ البصرِ والسمعِ والشمِّ والذوقِ واللمسِ ، وهيَ مبثوثةٌ في أعضاءٍ معيَّنةٍ ، ويُعبَّرُ عنْ هـٰذا بالعلمِ والإدراكِ ، ومعَ كلِّ واحدٍ مِنْ هـٰذهِ الجنودِ الباطنةِ جنودٌ ظاهرةٌ ، وهيَ الأعضاءُ المركَّبةُ مِنَ الشحْمِ واللحمِ والعصبِ والدمِ والعظمِ ، التي أُعدَّتْ آلاتٍ لهـٰذهِ الجنودِ ، فإنَّ قوَّةَ البطْشِ إنَّما هيَ بالأصابعِ ، وقوَّةَ البصرِ إنَّما هيَ بالعينِ ، وكذا سائرُ القوىٰ .

ولسنا نتكلَّمُ في الجنودِ الظاهرةِ ؛ أعني : الأعضاءَ ؛ فإنَّها مِنْ عالمِ الملكِ والشهادةِ ، وإنَّما نتكلَّمُ الآنَ فيما أُيِّدَ بهِ مِنْ جنودٍ لمْ تروها .

وهـٰذا الصنفُ الثالثُ ـ وهوَ المدركُ مِنْ هـٰذهِ الجملةِ ـ ينقسمُ :

إلىٰ ما قدْ أُسكنَ المنازلَ الظاهرةَ ؛ وهيَ الحواسُّ الخمسُ ؛ أعني : السمعَ والبصرَ والشمَّ والذوقَ واللمسَ .

وإلىٰ ما أُسكنَ منازلَ باطنةً ؛ وهيَ تجاويفُ الدماغِ ، وهيَ أيضاً خمسةٌ ؛ فإنَّ الإنسانَ بعدَ رؤيةِ الشيءِ يغمضُ عينيهِ ، فيدركُ صورتَهُ في نفسِهِ ، وهوَ الخيالُ ، ثمَّ تبقىٰ تلكَ الصورةُ معَهُ بسببِ شيءٍ يحفظُهُ ، وهوَ الجندُ الحافظُ ، ثمَّ يتفكَّرُ فيما حفظَهُ ، فيُركِّبُ بعضَ ذلكَ إلىٰ بعضٍ ، ثمَّ يتذكَّرُ ما قدْ نسيَهُ ، ويعودُ إليهِ ، ثمَّ يجمعُ جملةَ معاني المحسوساتِ في خيالِهِ بالحسِّ المشتركِ بينَ المحسوساتِ ، ففي الباطنِ حسٌّ مشتركٌ ، وتخيُّلٌ وتفكُّرٌ ، وتذكُّرٌ وحفْظٌ ، ولولا خلْقُ اللهِ قوَّةَ الحفظِ والفكرِ ، والذكْرِ

والتخيُّلِ . . لكانَ الدماغُ يخلو عنهُ كما تخلو اليدُ والرجْلُ عنهُ ، فتلكَ القوىٰ أيضاً جنودٌ باطنةٌ ، وأماكنُها أيضاً باطنةٌ .

فهٰذهِ هيَ أقسامُ جنودِ القلبِ ، وشرحُ ذلكَ بحيثُ يدركُهُ فهمُ الضعفاءِ بضربِ الأمثلةِ يطولُ ، ومقصودُ مثلِ هٰذا الكتابِ أنْ ينتفعَ بهِ الأقوياءُ والفحولُ مِنَ العلماءِ ، ولكنَّا نجتهدُ في تفهيمِ الضعفاءِ بضرْبِ الأمثلةِ ؛ ليقربَ ذلكَ مِنْ أفهامِهِمْ .

* * *

KALBİN ASKERLERİ

Allahu Teâlâ:

وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ

"Rabbinin askerlerini O'ndan başkası bilmez; ancak O bilir." (Müddessir sûresi, 74/ 31) buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın kalplerde, rûhlarda ve diğer âlemlerde hakîkatlerini ve sayılarını kendisinden başka kimsenin bilemediği pek çok askerleri vardır. Biz burada kalbin bâzı askerlerine işâret edelim. Zâten maksadımızla alâkalı olan da budur. Kalbin iki askeri vardır. Bunlardan biri göz ile görülür, diğeri göz ile görülmez. Kalp bir hükümdâr, askerleri ise hizmetçi ve yardımcı hükmündedir. İşte asker denmenin mânâsı da budur.

Göz ile görülen askerler ise el, ayak, göz, kulak, dil ve diğer âzâlardır. Bunların hepsi kalbin emrinde ve hizmetindedirler. Bu âzâlarda kalp dilediği gibi tasarruf eder ve onları istediği istikamete teveccüh ettirir. Bu âzâlar fıtraten kalbe itaate mecburdur. Ona aslâ muhâlefet ve isyan edemezler. Meselâ, göze açılmakla, ayağa adımı atmakla, dile konuşmakla emrettiği zaman, bunlar asla karşı gelemezler ve hemen kalbin emrini yerine getirirler. Diğer âzâlar da böyledir. Âzâ ve havassın kalbe musahhar olmaları, bir yönden meleklerin Allahu Teâlâ'ya musahhar olmalarına benzer. Zîra melekler Allahu Teâlâ'ya ibâdetle bağlı olup Ona muhâlefete muktedir değildirler. Belki onlar, Allahu Teâlâ'ya aslâ isyân etmezler ve Allahu Teâlâ'nın bütün emirlerini yerine getirirler. İşte bu bakımdan âzâların kalbe itaati, meleklerin Allah'a itâatine benzer. Ancak bir noktada ayrılırlar; o da meleklerin itâati bilerek ve şuûr ile olmakta; âzâların kalbe itâati ise şuûrsuz ve bilmeyerek yapılmaktadır.

Kalbin bu askerlere ihtiyâcı, yolculuk için lüzumlu olan binit ve azığı olmaları bakımındandır. Onun bu yolculuğu, Allah'adır. Mesâfeleri aşarak O'na ulaşması içindir. Kalb, Allah'a ulaşmak için yaratılmıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

"Ben ins ve cinni, ancak beni bilmeleri ve bana kulluk etmeleri için yarattım." (Zâriyât sûresi, 51/56) buyurulmuştur. Kalbin biniti bedeni, azığı ise ilimdir. Kalbi azığa ulaştıracak ve ondan istifâdeyi mümkün kılacak olan sebepler de iyi amellerdir. Kişi, beden memleketinde kalıp dünyadan geçmedikten sonra Allahu Teâlâ'ya ulaşamaz. Enginlerden geçmeden yükseklere çıkılamaz. Dünya ise âhiretin ekeneği, tarlası ve zirâatgâhıdır, hidâyet menzillerinden bir konaklama yeridir. Buna dünya denmesinin bir sebebi, iki konaklama yerinin yakını olması yüzündendir. İnsan, buradan azığını almak mecbûriyetindedir. Bedeni ise onu bu âleme ulaştıran bir binitidir. Bedenini korumak ve ona iyi bakmak zorundadır. Bedenin korunması, besin vesâire gibi muhtaç olduğu maddeleri ona ulaştırmak ve kendisine zarar veren şeyleri bedeninden uzaklaştırmakla mümkündür. Bedenin muhtaç olduğu gıdâyı temîn için de, iki askere (kuvvete) muhtaçtır. Birisi bâtınîdir ki, bu şehvettir. Diğeri de zâhirîdir ki, o da el ve ayak gibi gıdâyı celbeden âzâlardır. Bunun için kalbin muhtaç olduğu şehvetler kalpte yaratıldığı gibi, şehvet âletleri olan âzâlar da vücûdda yaratılmıştır. Tehlikeli şeyleri def için de, iki kuvvete muhtaç oldu.

Bunların birisi bâtınîdir ki, buna gazab ve hiddet denir. Bu sâyede tehlikeli şeylerden korunmuş olur ve düşmanlarına karşı korunarak onlardan intikamını alır.

Zâhirî kuvvet de yine el ve ayak gibi vâsıtalardır. Gazabının muktezâsını bunlar vâsıtasıyla yerine getirir. Bütün bunlar hâricî kuvvetlerdir. Bedene nispetle âzâlar, silâh gibi kuvvetlerdir. Hâlbuki gıdâya muhtaç olan, gıdayı bilmedikten sonra, gıdaya şehvet ve onunla ülfet, kendisine fayda vermez. Bu bilgiyi sağlamak için kalp, iki kuvvete daha muhtaç oldu. Bunlardan birisi bâtınîdir ki, bu da görmek, duymak, temâs etmek, koku ve tat almak gibi beş hâssanın idrâkleri, anlamalarıdır. Diğeri de zâhirîdir. Bu da göz, kulak ve burun gibi âzâların kendileridir. Bu kuvvetlere ihtiyacın sebebini ve hikmetlerini açıklamak lafı fazla uzatır; ciltlerle yazılar yazmak gerekir. Şükür kitabında bundan bir nebze bahsetmiştik, bu kadarla iktıfâ edelim.

Buna göre, kalbin asker ve kuvvetlerini üç sınıfa hasredebiliriz. Birinci sınıfı muharrik ve teşvîkçidir. Ya faydalı şeyleri elde etmeye teşvîk ve tahrîk eder "şehvet" gibi veyâ zararlı şeyleri def etmeye teşvîk eder "gazab" gibi... Bu kuvvetlere irâde de denir. İkincisi de, bu arzuları yerine getirmek için âzâları doğrudan harekete geçiren kuvvettir. Buna kudret de denir. Bu kuvvetler, vücûdün bütün uzuvlarına dağılmıştır. Bilhassa adalelere ve onlardan da diğer damarlara geçer. Üçüncüsü de eşyayı târif edip anlayan ve idrâk eden kuvvettir, casuslar gibi... Bunlar da bildiğimiz görmek, duymak, koku ve tat almak, dokunmak dediğimiz beş hâssa kuvvetidir. Bu kuvvetler de belli âzâlara yayılmıştır. Bunlara ilim ve idrâk da denir. Bu bâtınî askerlerin herbiriyle zâhirî asker ve kuvvetler de vardır. Bunlar; et, sinir, kan, kemik ve yağ gibi maddelerden meydana gelen uzuvlardır ki, bunlar o bâtınî kuvvetlerin âletleridir. Meselâ tutmak kuvveti parmaklarla, görme kuvveti göz ile diğer kuvvetler de diğer âzâlarla olur. Biz zâhirî kuvvet olan âzâlardan bahsedecek değiliz. Bunlar görülen varlıklardır. Biz kalbin görülmeyen kuvvetlerinden bahsedeceğiz.

Müdrik olan bu üçüncü kısım ikiye ayrılır. Bir kısmı zâhirî menzillerde konaklar -yukarıda anlattığımız görmek, işitmek ve benzerleri olan beş hâssa gibi.- bir kısmı da bâtınî menzillerde iskân eder ki, bu da dimağ boşluklarıdır ve bunlar da beştir. İnsan bir şeyi gördükten sonra gözlerini yumar ve gördüğü sûreti içinde canlandırır da, aynı sûreti içinden görür. İşte buna **"hayâl"** denir. Sonra o sûret kafasında kalır. Bunu kafada muhâfaza eden kuvvet **"Kuvve-i hâfıza"**dır. Sonra bu kafasında muhâfaza ettiğini düşünür ve onu birbirine katar, yâni parçalar, böler ve birleştirir, üzerinde düşünür. Buna da **"Kuvve-i müfekkire"** denir. Sonra unuttuğunu yeniden hatırlar, buna da **"Kuvve-i müzekkire"** denir. Sonra bütün duyduklarını bir araya toplar. Buna da **"Hiss-i müşterek"** denir. Bâtında da hiss-i müşterek, hayâl, tefekkür, tezekkür ve hıfz kuvvetleri vardır. Allahu Teâlâ bu kuvvetleri yaratmasa, el, ayak bu kuvvetlerden hâli kaldıkları gibi, beyin de boş kalırdı. Bunlar da bâtınî kuvvetler olup merkezleri bâtınîdir.

İşte şu anlattıklarımız, kalbin askerlerinin kısımlarıdır. Herkesin anlayabileceği şekilde bunları misâlleri ile açıklamak sözü çok uzatır. Bu gibi kısımlardan maksat, münevver tabakayı ve ileri gelen âlimleri faydalandırmaktır. Fakat yine herkesin anlayabilmesi için, mümkün olan bâzı misâller ile bunları açıklayalım.

بيان أمثلة القلب مع جنوده الباطنة

اعلمْ : أنَّ جنديِ الغضبِ والشهوةِ قدْ ينقادانِ للقلبِ انقياداً تامّاً ، فيعينُهُ ذلكَ علىٰ طريقِهِ الذي يسلكُهُ ، وتحسنُ مرافقتُهُما في السفرِ الذي هوَ بصددِهِ ، وقدْ يستعصيانِ عليهِ استعصاءَ بغيٍ وتمرُّدٍ حتَّىٰ يملكاهُ ويستعبداهُ ، وفيهِ هلاكُهُ وانقطاعُهُ عنْ سفرِهِ الذي بهِ وصولُهُ إلىٰ سعادةِ الأبدِ .

وللقلبِ جندٌ آخرُ ؛ وهوَ العلمُ والحكمةُ والتفكُّرُ كما سيأتي شرحُهُ ، وحقُّهُ أنْ يستعينَ بهٰذا الجندِ ؛ فإنَّهُ حزبُ اللهِ تعالىٰ على الجندينِ الآخرينِ ، فإنَّهُما قدْ يلتحقانِ بحزبِ الشيطانِ ، فإنْ تركَ الاستعانةَ وسلَّطَ علىٰ نفسِهِ جندَ الغضبِ والشهوةِ.. هلكَ يقيناً ، وخسرَ خسراناً مبيناً ، وذلكَ حالُ أكثرِ الخلقِ ، فإنَّ عقولَهُمْ صارَتْ مسخَّرةً لشهواتِهِمْ في استنباطِ الحيلِ لقضاءِ الشهوةِ ، وكانَ ينبغي أنْ تكونَ الشهوةُ مسخَّرةً لعقولِهِمْ فيما يفتقرُ العقلُ إليهِ .

ونحنُ نقرِّبُ ذلكَ إلىٰ فهمِكَ بثلاثةِ أمثلةٍ :

المثالُ الأوَّلُ :

أنْ نقولَ : مَثَلُ نفسِ الإنسانِ في بدنِهِ ـ أعني بالنفسِ : اللطيفةَ المذكورةَ ـ كمَثَلِ مَلِكٍ في مدينتِهِ ومملكتِهِ ، فإنَّ البدَنَ مملكةُ النفسِ وعالَمُها

ومستقرُّها ومدينتُها ، وجوارحُهُ وقواهُ بمنزلةِ الصنَّاعِ والعَمَلَةِ ، والقوَّةُ العقليَّةُ المفكِّرةُ لهُ كالمشيرِ الناصحِ والوزيرِ العاقلِ ، والشهوةُ لهُ كالعبدِ السوءِ يجلبُ الطعامَ والميرةَ إلى المدينةِ ، والغضبُ والحميَّةُ لهُ كصاحبِ الشرطةِ ، والعبدُ الجالبُ للميرةِ كذَّابٌ مكَّارٌ ، خدَّاعٌ خبيثٌ ، يتمثَّلُ بصورةِ الناصحِ ، وتحتَ نصحِهِ الشرُّ الهائلُ والسمُّ القاتلُ ، وديدنُهُ وعادتُهُ منازعةُ الوزيرِ الناصحِ في آرائِهِ وتدبيراتِهِ ، حتَّىٰ إنَّهُ لا يخلو مِنْ منازعتِهِ ومعارضتِهِ ساعةً .

فكما أنَّ الواليَ في مملكتِهِ إذا كانَ مستغنياً في تدبيراتِهِ بوزيرِهِ ، ومستشيراً لهُ ومعرضاً عنْ إشارةِ هـٰذا العبدِ الخبيثِ ، مستدلاً بإشارتِهِ في أنَّ الصوابَ في نقيضِ رأيِهِ ، وأدَّبَ صاحبَ شرطتِهِ وأسلمَهُ لوزيرِهِ ، وجعلَهُ مؤتمراً لهُ ، ومسلطاً مِنْ جهتِهِ علىٰ هـٰذا العبدِ الخبيثِ وأتباعِهِ وأنصارِهِ ، حتَّىٰ يكونَ العبدُ مسوساً لا سائساً ، ومأموراً مدبَّراً لا أميراً مدبِّراً . . استقامَ أمرُ بلدِهِ ، وانتظمَ العدْلُ بسببِهِ . . فكذلكَ النفسُ ، متى استعانَتْ بالعقلِ ، وأدبَتِ الحميَّةَ الغضبيَّةَ ، وسلطَتْها على الشهوةِ ، واستعانَتْ بإحداهُما على الأخرىٰ ؛ تارةً بأنْ تقلِّلَ مرتبةَ الغضبِ وغلوائِهِ بمخالفةِ الشهوةِ واستدراجِها ، وتارةً بقمعِ الشهوةِ وقهرِها بتسليطِ الغضبِ والحميَّةِ عليها وتقبيحِ مقتضياتِها . . اعتدلَتْ قواها ، وحسنَتْ أخلاقُها .

ومَنْ عدلَ عنْ هـٰذهِ الطريقةِ . . كانَ كمَنْ قالَ اللهُ تعالىٰ فيهِ : ﴿ أَفَرَءَيْتَ مَنِ ٱتَّخَذَ إِلَٰهَهُۥ هَوَىٰهُ وَأَضَلَّهُ ٱللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱتَّبَعَ هَوَىٰهُ فَمَثَلُهُۥ كَمَثَلِ ٱلْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث ﴾ .

وقالَ عزَّ وجلَّ فيمَنْ نهى النفسَ عنِ الهوىٰ : ﴿ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ وَنَهَى ٱلنَّفْسَ عَنِ ٱلْهَوَىٰ ۞ فَإِنَّ ٱلْجَنَّةَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴾ .

وستأتي كيفيةُ مجاهدةِ هـٰذهِ الجنودِ وتسليطِ بعضِها علىٰ بعضٍ في كتابِ رياضةِ النفسِ ، إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

المثالُ الثاني :

اعلمْ : أنَّ البدنَ كالمدينةِ ، والعقلُ ـ أعني : المدركَ مِنَ الإنسانِ ـ كَمَلِكٍ مدبِّرٍ لها ، وقواهُ المدركةُ مِنَ الحواسِّ الظاهرةِ والباطنةِ كجنودِهِ وأعوانِهِ ، وأعضاؤُهُ كرعيَّتِهِ ، والنفسُ الأمَّارةُ بالسوءِ التي هيَ الشهوةُ والغضبُ كعدوٍّ ينازعُهُ في مملكتِهِ ويسعىٰ في إهلاكِ رعيَّتِهِ ، فصارَ بدنُهُ كرباطٍ وثغرٍ ، ونفسُهُ كقيِّمٍ فيهِ مرابطٍ .

فإنْ هوَ جاهدَ عدوَّهُ وهزمَهُ ، وقهرَهُ علىٰ ما يحبُّ . . حُمِدَ أثرُهُ إذا عادَ إلى الحضرةِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ فَضَّلَ ٱللَّهُ ٱلْمُجَٰهِدِينَ بِأَمْوَٰلِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ عَلَى ٱلْقَٰعِدِينَ دَرَجَةً ﴾ .

وإنْ ضيَّعَ ثغرَهُ ، وأهملَ رعيَّتَهُ . . ذُمَّ أثرُهُ ، وانتُقِمَ منهُ عندَ اللهِ تعالىٰ ، فيُقالُ لهُ يومَ القيامةِ : (يا راعيَ السوءِ ؛ أكلتَ اللحمَ ، وشربتَ اللبنَ ،

ولمْ تؤْوِ الضالَّةَ ، ولمْ تجبرِ الكسيرَ ، اليومَ أنتقمُ منكَ) ، كما وردَ في الخبرِ[1] ، وإلىٰ هـٰذهِ المجاهدةِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رجعْنا مِنَ الجهادِ الأصغرِ إلى الجهادِ الأكبرِ »[2] .

* * *

المثالُ الثالثُ :

مَثَلُ العقلِ مَثَلُ فارسٍ متصيِّدٍ ، وشهوتُهُ كفرسِهِ ، وغضبُهُ ككلبِهِ ، فمتىٰ كانَ الفارسُ حاذقاً ، وفرسُهُ مروضاً ، وكلبُهُ مؤدَّباً معلماً . . كانَ جديراً بالنجاحِ .

ومتىٰ كانَ هوَ في نفسِهِ أخرقَ ، وكانَ الفرسُ جموحاً ، والكلبُ عقوراً . . فلا فرسُهُ ينبعثُ تحتَهُ منقاداً ، ولا كلبُهُ يسترسلُ بإشارتِهِ مطيعاً ، فهوَ خليقٌ بأنْ يعطبَ فضلاً عنْ أنْ ينالَ ما طلبَ .

وإنَّما خرْقُ الفارسِ مثلُ جهلِ الإنسانِ وقلَّةِ حكمتِهِ وكلالِ بصيرتِهِ ، وجماحُ الفرسِ مثلُ غلبةِ الشهوةِ ، خصوصاً شهوةَ البطنِ والفرجِ ، وعقْرُ الكلبِ مثالُ غلبةِ الغضبِ واستيلائِهِ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بلطفِهِ .

* * *

---

[1] رواه أحمد في « الزهد » (١٩٠٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٨٧) عن مالك بن دينار رحمه الله تعالىٰ .

[2] رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٣٧٣) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (١٣/ ٤٩٨) ، وابن الجوزي في « ذم الهوىٰ » (١١٨) .

KALBİN BÂTINÎ ASKERLERİ İLE MİSÂLİ

Bilmiş ol ki; gazab ve şehvet kuvvetleri bâzen tam mânâsıyla kalbe bağlanırlar da, bu sâyede kalbe, çıktığı yolculukta yardımcı olurlar ve kendisine güzel arkadaşlık ederler. Bâzen de aksine ve aşırı şekilde kalbe isyan ederler. Hattâ kalbi baskı altına alarak kendi arzularına hizmet ettirirler. İşte burada kalp helâke uğrar ve ebedî saâdete kendisini ulaştıracak olan bu yolculuğundan geri kalır. Aşağıda açıklayacağımız gibi, bu saydığımız kuvvetlerden başka kalbin ilim, hikmet ve tefekkür gibi daha başka kuvvetleri de vardır.

Bu kuvvetlerden faydalanmak sâlikin başta gelen vazîfelerindendir. Zîra ilim, hikmet ve tefekkür kuvvetleri, gazab ve şehvet kuvvetine karşı ilâhî birer kuvvettir. Gazab ile şehvet bâzen şeytan tarafına geçerler. Şâyet sâlik; ilim, hikmet ve tefekkür gibi kuvvetlerden yardım almaz da, kendini gazab ve şehvetin kuvvetine kaptırırsa, katî olarak helâk olur ve açık bir hüsrana uğrar. Ekserisinin hâli budur. Zîra bunların akılları şehvetlerini tatmîn hususunda onların elinde oyuncak hâline gelmiştir. Lâyık olan aklın şehvete muhtaç olduğu hallerde şehvetin, aklın irâdesine alınmasıdır. Bunu sana üç misâl ile anlatayım:

Birinci Misâl:

Deriz ki: insan bedeninde yukarıda anlattığımız **"nefs-i latîfe"** bir şehir ve memleketin hükümdârı gibidir. Beden âlemi nefsin vatanı, memleketi ve şehri gibidir. Uzuvları ve diğer kuvvetleri, sanatçıları ve işçileri gibidir. Akıl ve fikir kuvvetleri yol gösteren müsteşarları ve vezirleri gibidir. Şehvet, yiyecek ve içecek gibi maddeleri temîn eden sahtekâr hizmetçi gibidir. Gazab ve gayret, hükümdârların muhâfızları gibidir. Şehvet, erzak taşıyan hizmetçi, hîlekâr, yalancı ve aldatıcı gibidir. Görünüşte doğru ve samimî konuşan bir kimse olmakla beraber, gerçekte korkunç bir hîlekâr ve öldürücü bir zehirdir. Onun âdeti dâima doğru yol gösteren müsteşarlara îtirâzda bulunmak ve onlarla münâzaa etmektir. O, muârazasından bir an bile ayrılmaz.

Hükümdar, akıllı müsteşar ve vezirlerinin istişâreleri ile iktifâ edip, bu hîlekâr hizmetçinin öne sürdüğü fikirlerin bozuk olduğunu anlayarak ona boyun eğmediği ve muhâfızlarını bunun terbiyesine memûr edip onu ve yardımcılarını hükümdârların emrine boyun eğdirip tam mânâsıyla hükümdarların emri altına aldığı zaman, hükümdarın mülk ve milleti huzur bulduğu gibi, nefis, akıldan yardım ister, gazabın gayreti ile terbiyelenir, gazabı şehvete musallat eder ve şehvet ile gazâbdan karşılıklı yardım görürse, yâni bâzen şehveti gazabın karşısına çıkarır ve şehvetin karşı koymasıyla gazabın azgınlığını kırmaya ve bâzen de gazabı şehvetin karşısına dikerek şehvetin davranışını takbîh edip onu kırmaya çalışırsa, o zaman nefsin ahlâkı güzelleşir ve kişinin kuvvetleri îtidâle ulaşır. Bu yolu tâkip etmeyenler, Allahu Teâlâ'nın:

أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلْمٍ

"Ey Muhammed! Hevâ ve hevesini ilâh edinen, ilmi olduğu hâlde Allah'ın şaşırttığı." (Câsiye sûresi, 45/23)

وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ

“O hevesine uydu. Hâli, üstüne varsan da, kendi hâline bıraksan da, dilini sarkıtıp soluyan köpeğin hâli gibidir.” (A'râf sûresi, 7/176) buyurduklarından olur. Nefsini hevâsından nehyedenler hakkında da:

وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى.
فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰى

“Ama kim Rabbinin azametinden korkup da, kendini kötülükten alıkoymuşsa, varacağı yer şüphesiz cennettir.” (Nâziât sûresi, 79/40-41) buyurulmuştur.

Bu kuvvetler ile ne şekil mücâdele edileceği ve birini diğerine nasıl musallat edileceği inşâallah **“Riyâzet-i Nefis Kitâbı”**nda anlatılacaktır.

İkinci Misâl:

İnsan bedeni bir şehir, müdrik olan bir akıl da, onu idâre eden bir hükümdâr gibidir. Onun **“Kuvve-i müdrike”**leri, yâni iç ve dış hassaları da askerleri ve yardımcısı gibidirler. Âzâları ise muhafızları gibidir, öte yandan şehvet ve gazâbdan ibâret olan **“Nefs-i emmâre”** hükümdârın memleketine saldıran ve muhâfızlarını helâke çalışan düşman gibidir. Bu adamın bedeni sanki bir hudûd şehri, nefsi ise bu şehrin muhâfızı gibidir. Şâyet bu muhâfız düşmana karşı şehri korur, düşmanları ile çarpışır ve onları mağlup ederse, hükümdârın huzuruna döndüğü zaman, iltifât görür. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللّٰهُ
الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً

“Allah, mâl ve canları ile cihâd edenleri, mertebece, oturanlardan üstün kılmıştır.” (Nisâ sûresi, 4/95) buyurmuştur.

Şâyet nefis bu serhat şehri kaybeder, vazîfesini ihmâl ederse, yerilir ve cezâlandırılır. Allahu Teâlâ ondan intikam alır. Kıyamet gününde kendisine: “Ey kötü muhâfız, eti yedin, sütü içtin, kaybettiğine aldırış etmedin, kırılanı sarmadın. Bugün senden intikamımı alırım.” der. İşte bu mücâhedeye işâret etmek üzere, zayıf sened ile rivâyet edilen bir hadîs-i şerifte Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ

“Küçük cihaddan büyük cihada döndük.” buyurmuştur.

Üçüncü Misâl:

Akıl bir avcı gibidir. Şehveti biniti, gazabı ise av köpeği gibidir. Avcı erbâb, atı emrine mutî usta, köpek eğitimli olursa, avcı avını yakalar. Fakat avcı acemi, atı serkeş ve eğitimsiz, köpeği de avdan habersiz olursa helâke hak kazanır. Avcının beceriksizliği, kişinin cehâleti ve dirâyetsizliği gibidir. Atın serkeşliği de şehvetin galeyâna gelmesi gibidir. Kelbin sağa sola lüzumsuz saldırışları, gazabın taşkınlığı ve insanı kaplaması gibidir.

Lütûf ve keremiyle Allahu Teâlâ’dan güzel yardımlar dileriz.

بيان خاصيّة قلب الإنسان

اعلمْ : أنَّ جملةَ ما ذكرناهُ قدْ أنعمَ اللهُ بهِ علىٰ سائرِ الحيواناتِ سوى الآدميِّ ؛ إذْ للحيواناتِ الشهوةُ والغضبُ والحواسُّ الظاهرةُ والباطنةُ أيضاً ، حتَّىٰ إنَّ الشاةَ ترى الذئبَ بعينِها ، فتعلمُ عداوتَهُ بقلبِها ، فتهربُ منهُ ، فذلكَ هوَ الإدراكُ الباطنُ .

فلنذكرْ ما يختصُّ بهِ قلبُ الإنسانِ ولأجلِهِ عَظُمَ شرفُهُ ، واستأهلَ القربَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ راجعٌ إلىٰ علمٍ وإرادةٍ .

* * *

أمَّا العلمُ : فهوَ العلمُ بالأمورِ الدنيويةِ والأخرويةِ ، والحقائقِ العقليةِ ، فإنَّ هٰذهِ أمورٌ وراءَ المحسوساتِ ، ولا يشاركُهُ فيها الحيواناتُ ، بلِ العلومُ الكليَّةُ الضروريَّةُ مِنْ خواصِّ العقلِ ؛ إذْ يحكمُ الإنسانُ بأنَّ الشخصَ الواحدَ لا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ في مكانينِ في حالةٍ واحدةٍ ، وهٰذا حكمٌ منهُ علىٰ كلِّ شخصٍ ، ومعلومٌ أنَّهُ لمْ يدرِكْ بالحسِّ إلا بعضَ الأشخاصِ ، فحكمُهُ علىٰ جميعِ الأشخاصِ زائدٌ علىٰ ما أدركَهُ الحسُّ .

وإذا فهمتَ هٰذا في العلمِ الظاهرِ الضروريِّ . . فهوَ في سائرِ النظرياتِ أظهرُ .

* * *

وأمَّا الإرادةُ : فإنَّهُ إذا أدركَ بالعقلِ عاقبةَ الأمرِ ، وطريقَ الصلاحِ فيهِ . .

انبعثَ مِنْ ذاتِهِ شوقٌ إلىٰ جهةِ المصلحةِ ، وإلىٰ تعاطي أسبابِها والإرادةِ لها ، وذلكَ غيرُ إرادةِ الشهوةِ وإرادةِ الحيواناتِ ، بلْ يكونُ علىٰ ضدِّ الشهوةِ ؛ فإنَّ الشهوةَ تنفرُ عنِ الفصْدِ والحجامةِ ، والعاقلُ يريدُها ويطلبُها ، ويبذلُ المالَ فيها ، والشهوةُ تميلُ إلىٰ لذائذِ الأطعمةِ في حينِ المرضِ ، والعاقلُ يجدُ في نفسِهِ زاجراً عنها ، وليسَ ذلكَ زاجرَ الشهوةِ .

ولوْ خلقَ اللهُ العقلَ المعرِّفَ بعواقبِ الأمورِ ولمْ يخلقْ هـٰذا الباعثَ المحرِّكَ للأعضاءِ علىٰ مقتضىٰ حكمِ العقلِ . . لكانَ حكْمُ العقلِ ضائعاً على التحقيقِ .

* * *

فإذاً ؛ قلبُ الإنسانِ اختُصَّ بعلمٍ وإرادةٍ ينفكُّ عنها سائرُ الحيوانِ ، بلْ ينفكُّ عنها الصبيُّ في أوَّلِ الفطرةِ ، وإنَّما يحدثُ ذلكَ فيهِ عندَ البلوغِ ، وأمَّا الشهوةُ والغضبُ والحواسُّ الظاهرةُ والباطنةُ . . فإنَّها موجودةٌ في حقِّ الصبيِّ ، ثمَّ للصبيِّ في حصولِ هـٰذهِ العلومِ فيهِ درجتانِ :

إحداهُما : أنْ يشتملَ قلبُهُ علىٰ سائرِ العلومِ الضروريَّةِ الأوَّليَّةِ ؛ كالعلمِ باستحالةِ المستحيلاتِ ، وجوازِ الجائزاتِ الظاهرةِ ، فتكونُ العلومُ النظريَّةُ فيهِ غيرَ حاصلةٍ ، إلا أنَّها صارَتْ ممكنةً قريبةَ الإمكانِ والحصولِ ، ويكونُ حالُهُ بالإضافةِ إلى العلومِ كحالِ الكاتبِ الذي لا يعرفُ مِنَ الكتابةِ إلا الدوَاةَ والقلَمَ والحروفَ المفردةَ دونَ المركبةِ ، فإنَّهُ قدْ قاربَ الكتابةَ ولمْ يبلغْها بعدُ .

الثانيةُ : أنْ تحصلَ لهُ العلومُ المكتسبةُ بالتجاربِ والفكرِ ، فتكونَ كالمخزونةِ عندَهُ ، فإذا شاءَ . . رجعَ إليها ، وحالُهُ حالُ الحاذقِ بالكتابةِ ؛ إذْ يُقالُ لهُ : (كاتبٌ) وإنْ لمْ يكنْ مباشراً للكتابةِ بقدرتِهِ عليها ، وهـٰذِهِ هيَ غايةُ درجةِ الإنسانيةِ .

ولكنْ في هـٰذِهِ الدرجةِ مراتبُ لا تُحصىٰ ، يتفاوتُ الخلقُ فيها بكثرةِ المعلوماتِ وقلتِها ، وبشرفِ المعلوماتِ وخسَّتِها ، وبطريقِ تحصيلِها ؛ إذْ تحصلُ لبعضِ القلوبِ بإلهامٍ إلـٰهيٍّ علىٰ سبيلِ المبادأةِ والمكاشفةِ ، ولبعضِها بتعلُّمٍ واكتسابٍ ، ثمَّ قدْ يكونُ سريعَ الحصولِ وقدْ يكونُ بطيءَ الحصولِ ، وفي هـٰذا المقامِ تتباينُ منازلُ العلماءِ والحكماءِ ، والأنبياءِ والأولياءِ ، فدرجاتُ الترقِّي فيهِ غيرُ محصورةٍ ؛ إذْ معلوماتُ اللهِ سبحانَهُ لا نهايةَ لها ، وأقصى الرتبِ رتبةُ النبيِّ الذي تنكشفُ لهُ كلُّ الحقائقِ أوْ أكثرُها مِنْ غيرِ اكتسابٍ وتكلُّفٍ ، بلْ بكشفٍ إلـٰهيٍّ في أسرعِ وقتٍ .

وبهـٰذِهِ السعادةِ يقربُ العبدُ مِنَ اللهِ تعالىٰ قرْباً بالمعنىٰ والحقيقةِ والصِّفةِ⁽¹⁾ ، لا بالمكانِ والمسافةِ ، ومراقي هـٰذِهِ الدرجاتِ هيَ منازلُ السائرينَ إلى اللهِ تعالىٰ ، ولا حصرَ لتلكَ المنازلِ ، وإنَّما يعرفُ كلُّ سالكٍ منزلَهُ الذي بلغَهُ في سلوكِهِ ، فيعرفُهُ ويعرفُ ما خلفَهُ مِنَ المنازلِ ، فأمَّا

---

(1) وهو ما عقد له المصنف في « المقصد الأسنىٰ » (ص٢٩) فصلاً في التخلق بأخلاق الله تعالىٰ والتحلي بمعاني صفاته وأسمائه بقدر ما يتصور في حقه .

ما بينَ يديهِ . . فلا يحيطُ بحقيقتِهِ علماً ، لكنْ قدْ يصدِّقُ بهِ إيماناً بالغيبِ ، كما أنَّا نؤمنُ بالنبوَّةِ والنبيِّ ونصدِّقُ بوجودِهِ ، ولكنْ لا يعرفُ حقيقةَ النبوَّةِ إلا النبيُّ ، وكما لا يعرفُ الجنينُ حالَ الطفلِ ، ولا الطفلُ حالَ المميِّزِ وما يُفتحُ لهُ منَ العلومِ الضروريةِ ، ولا المميِّزُ حالَ العاقلِ وما اكتسبَهُ مِنَ العلومِ النظريَّةِ . . فكذلكَ لا يعرفُ العاقلُ ما انفتحَ علىٰ أولياءِ اللهِ وأنبيائِهِ من مزايا لطفِهِ ورحمتِهِ ، ﴿ مَا يَفْتَحِ ٱللَّهُ لِلنَّاسِ مِن رَّحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا ﴾ .

وهـٰذهِ الرحمةُ مبذولةٌ بحكمِ الجودِ والكرمِ مِنَ اللهِ سبحانه وتعالىٰ ، غيرُ مضنونٍ بها علىٰ أحدٍ ، ولكنْ إنَّما تظهرُ في القلوبِ المتعرِّضَةِ لنفحاتِ رحمةِ اللهِ تعالىٰ ، كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لربِّكُمْ في أيَّامِ دهرِكُمْ نفحاتٍ ، ألا فتعرَّضوا لها »⁽¹⁾ ، والتعرُّضُ لها بتطهيرِ القلبِ وتزكيتِهِ مِنَ الخبثِ والكدورةِ الحاصلةِ مِنَ الأخلاقِ المذمومةِ كما سيأتي بيانُهُ .

وإلىٰ هـٰذا الجودِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ينزلُ اللهُ كلَّ ليلةٍ إلىٰ سماءِ الدنيا فيقولُ : هلْ مِنْ داعٍ فأستجيبَ لهُ . . . » الحديثَ⁽²⁾ .

وبقولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ حكايةً عنْ ربِّهِ عزَّ وجلَّ : (لقدْ طالَ شوقُ الأبرارِ إلىٰ لقائِي ، وأنا إلىٰ لقائِهِمْ أشدُّ شوقاً)⁽³⁾ .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (١٩/ ٢٣٣) ، وابن عبد البر في « التمهيد » (٥/ ٣٣٩) بنحوه .

(٢) رواه البخاري (١١٤٥) ، ومسلم (٧٥٨) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٩٣) من كلام سهل بن عبد الله يحكيه حديثاً =

وبقولِهِ تعالىٰ : « مَنْ تقرَّبَ إليَّ شبراً . . تقرَّبْتُ إليهِ ذراعاً »(١) .

كلُّ ذلكَ إشارةٌ إلىٰ أنَّ أنوارَ العلومِ لمْ تحتجبْ عنِ القلوبِ لبخْلٍ ومنعٍ مِنْ جهةِ المنعمِ ، تعالىٰ عنِ البخلِ والمنعِ علوّاً كبيراً ، ولكنْ حُجبَتْ لخبْثٍ وكدورةٍ وشغْلٍ مِنْ جهةِ القلوبِ ؛ فإنَّ القلوبَ كالأواني ، فما دامَتْ ممتلئةً بالماءِ لا يدخلُها الهواءُ ، فالقلوبُ المشغولةُ بغيرِ اللهِ لا تدخلُها المعرفةُ بجلالِ اللهِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لولا أنَّ الشياطينَ يحومونَ علىٰ قلوبِ بني آدمَ . . لنظروا إلىٰ ملكوتِ السماءِ »(٢) .

ومِنْ هـٰذهِ الجملةِ يتبيَّنُ أنَّ خاصِّيَّةَ الإنسانِ العلمُ والحكمةُ ، وأشرفُ أنواعِ العلمِ هوَ العلمُ باللهِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، فبِهِ كمالُ الإنسانِ ، وفي كمالِهِ سعادتُهُ وصلاحُهُ لجوارِ حضرةِ الكمالِ والجلالِ ، فالبدنُ مركبٌ للنفسِ ، والنفسُ محلٌّ للعلمِ ، والعلمُ هوَ مقصودُ الإنسانِ وخاصيَّتُهُ التي لأجلِهِ خُلِقَ .

= قدسياً ، والمقدسي في « الترغيب في الدعاء » (ص٥٣) من كلام أحمد بن مخلد الخراساني مثله ، وقد ذكره الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٠٦٧) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه .

(١) رواه البخاري (٧٤٠٥) ، ومسلم (٢٦٧٥) .

(٢) هو عند أحمد في « المسند » (٢/٣٥٣) في قصة الإسراء مرفوعاً ، ومنه : « فلما نزلت إلى السماء الدنيا . . نظرت أسفل مني ، فإذا أنا برهج ودخان وأصوات ، فقلت : ما هـٰذا يا جبريل ؟ قال : هـٰذه الشياطين يحومون علىٰ أعين بني آدم ألا يتفكروا في ملكوت السماوات والأرض ، ولولا ذلك . . لرأَوُا العجائب » .

وكما أنَّ الفرسَ يشاركُ الحمارَ في قوَّةِ الحملِ ، ويختصُّ عنهُ بخاصيةِ الكرِّ والفرِّ وحسنِ الهيئةِ ؛ فيكونُ الفرسُ مخلوقاً لأجلِ تلكَ الخاصيةِ ، فإنْ تعطَّلَتْ منهُ . . نزلَ إلىٰ حضيضِ رتبةِ الحمارِ ؛ فكذلكَ الإنسانُ يشاركُ الفرسَ والحمارَ في أمورٍ ، ويفارقُهُما في أمورٍ هيَ خاصِّيَّتُهُ ، وتلكَ الخاصيةُ مِنْ صفاتِ الملائكةِ المقرَّبينَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، والإنسانُ علىٰ رتبةٍ بينَ البهائمِ والملائكةِ ؛ فإنَّ الإنسانَ مِنْ حيثُ يتغذَّىٰ وينسلُ . . فنباتٌ ، ومِنْ حيثُ يحسُّ ويتحرَّكُ بالاختيارِ . . فحيوانٌ ، ومِنْ حيثُ صورتُهُ وقامتُهُ . . فكالصورةِ المنقوشةِ على الحائطِ ، وإنَّما خاصِّيَّتُهُ معرفةُ حقائقِ الأشياءِ .

فَمنِ استعملَ جميعَ أعضائِهِ وقواهُ علىٰ وجهِ الاستعانةِ بها على العلمِ والعملِ . . فقدْ تشبَّهَ بالملائكةِ ، فحقيقٌ بأنْ يلتحقَ بهمْ ، وجديرٌ بأنْ يُسمَّىٰ مَلَكاً وربَّانياً ؛ كما أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنْ صواحباتِ يوسفَ : ﴿ مَا هَٰذَا بَشَرًا إِنْ هَٰذَآ إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ ﴾ .

ومَنْ صرفَ همَّتَهُ إلى اتباعِ اللذَّاتِ البدنيةِ ، يأكلُ كما تأكلُ الأنعامُ . . فقدِ انحطَّ إلىٰ حضيضِ أفقِ البهائمِ ، فيصيرُ إمَّا غُمْراً كثورٍ⁽¹⁾ ، وإمَّا شرهاً كخنزيرٍ ، وإمَّا ضرِيّاً ككلبٍ أوْ سنَّورٍ ، أوْ حقوداً كجملٍ ، أوْ متكبراً كنمرٍ ، أوْ ذا روغانٍ كثعلبٍ ، أوْ يجمعُ ذلكَ كلَّهُ كشيطانٍ مَريدٍ .

وما مِنْ عضوٍ مِنَ الأعضاءِ ولا حاسَّةٍ مِنَ الحواسِّ إلا ويمكنُ الاستعانةُ بهِ

---

(١) **الغُمر** : الجاهل .

علىٰ طريقِ الوصولِ إلى اللهِ تعالىٰ ، كما سيأتي بيانُ طرفٍ منهُ في كتابِ الشكرِ ، فَمنِ استعملَهُ فيهِ . . فقدْ فازَ ، ومَنْ عدلَ عنهُ . . فقدْ خسرَ وخابَ .

وجملةُ السعادةِ في ذلكَ : أنْ يجعلَ لقاءَ اللهِ تعالىٰ مقصدَهُ ، والدارَ الآخرةَ مستقرَّهُ ، والدنيا منزلَهُ ، والبدنَ مركبَهُ ، والأعضاءَ خدمَهُ ، فيستقرَّ هوَ ـ أعني : المدركَ مِنَ الإنسانِ ـ في القلبِ الذي هوَ وسَطُ مملكتِهِ كالملكِ ، ويُجري القوَّةَ الخياليَّةَ المودعةَ في مقدَّمِ الدماغِ مُجرىٰ صاحبِ بريدِهِ ؛ إذْ تجتمعُ أخبارُ المحسوساتِ عندَهُ ، ويُجري القوَّةَ الحافظةَ التي مسكنُها مؤخَّرَ الدماغِ مُجرىٰ خازنِهِ ، ويُجري اللسانَ مُجرىٰ ترجمانِهِ ، ويُجري الأعضاءَ المتحرِّكةَ مُجرىٰ كتابِهِ ، ويُجري الحواسَّ الخمسَ مُجرىٰ جواسيسِهِ ، فيوكِلُ كلَّ واحدٍ منها بأخبارِ صِقْعٍ مِنَ الأصقاعِ ، فيوكلُ العينَ بعالمِ الألوانِ ، والسمعَ بعالمِ الأصواتِ ، والشمَّ بعالمِ الأرائحِ ، وكذلكَ سائرُها ؛ فإنَّها أصحابُ أخبارٍ يلتقطونَها مِنْ هـٰذهِ العوالمِ ، ويؤدُّونَها إلى القوَّةِ الخياليَّةِ التي هيَ كصاحبِ البريدِ ، ويسلِّمُها صاحبُ البريدِ إلى الخازنِ ، وهيَ القوَّةُ الحافظةُ ، ويعرضُها الخازنُ على المَلِكِ ، فيقتبسُ الملكُ منها ما يحتاجُ إليهِ في تدبيرِ مملكتِهِ ، وإتمامِ سفرِهِ الذي هوَ بصددِهِ ، وقمعِ عدوِّهِ الذي هوَ مبتلىً بهِ ، ودفعِ قواطعِ الطريقِ عليهِ .

فإذا فعلَ ذلكَ . . كانَ مَوفَّقاً سعيداً ، شاكراً نعمةَ اللهِ تعالىٰ .

وإذا عطَّلَ هـٰذهِ الجملةَ ، أوِ استعملَها لكنْ في مراعاةِ أعدائِهِ ؛ وهيَ

الشهوةُ والغضبُ وسائرُ الحظوظِ العاجلةِ ، أوْ في عمارةِ طريقِهِ دونَ منزلِهِ ؛ إذِ الدنيا طريقُهُ التي عليها عبورُهُ ، ووطنُهُ ومستقرُّهُ الآخرةُ . . كانَ مخذولاً شقياً ، كافراً بنعمةِ اللهِ تعالىٰ ، مضيِّعاً لجنودِ اللهِ تعالىٰ ، ناصراً لأعداءِ اللهِ ، مخذِّلاً لحزبِ اللهِ ، فيستحقُّ المقتَ والإبعادَ في المنقلبِ والمعادِ ، نعوذُ باللهِ مِنْ ذلكَ .

وإلى المثالِ الذي ضربناهُ أشارَ كعبُ الأحبارِ حيثُ قالَ : دخلتُ علىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ، فقلتُ : الإنسانُ عيناهُ هادٍ ، وأذناهُ قمعٌ ، ولسانُهُ ترجمانٌ ، ويداهُ جناحانِ ، ورجلاهُ بريدٌ ، والقلبُ منهُ مَلِكٌ ، فإذا طابَ الملكُ . . طابَتْ جنودُهُ ، فقالَتْ : هٰكذا سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ(١) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ في تمثيلِ القلوبِ : (إنَّ للهِ تعالىٰ في أرضِهِ آنيةً وهيَ القلوبُ ، فأحبُّها إليهِ تعالىٰ أرقُّها وأصفاها وأصلبُها)(٢) ، ثمَّ فسَّرَ ذلكَ فقالَ : (أصلبُها في الدينِ ، وأصفاها في اليقينِ ، وأرقُّها على الإخوانِ)(٣) ، وهوَ إشارةٌ إلىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ ﴾ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ مَثَلُ نُورِهِۦ كَمِشْكَوٰةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ ﴾ ، قالَ أُبيُّ بنُ كعبٍ

---

(١) رواه الطبراني في « مسند الشاميين » (٧٣٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٤٧) .

(٢) قوت القلوب (١/ ١١٧) ، ورواه الطبراني في « مسند الشاميين » (٨٤٠) عن أبي عنبة الخولاني مرفوعاً .

(٣) قوت القلوب (١/ ١١٧) .

رضيَ اللهُ عنهُ : معناهُ : مثلُ نورِ المؤمنِ وقلبِهِ⁽¹⁾ ، وقولُهُ تعالىٰ : ﴿أَوْ كَظُلُمَـٰتٍ فِى بَحْرٍ لُّجِّىٍّ﴾ مثلُ قلبِ المنافقِ⁽²⁾ .

وقالَ زيدُ بنُ أسلمَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿فِى لَوْحٍ مَّحْفُوظٍ﴾ : هوَ قلبُ المؤمنِ⁽³⁾ .

وقالَ سهلٌ : (مثلُ القلبِ والصدرِ مثلُ العرشِ والكرسيِّ)⁽⁴⁾ .

فهـٰذهِ أمثلةُ القلبِ .

* * *

---

(١) رواه عنه الطبري في « تفسيره » (١٠/ ١٨/ ١٧٣) ، و« قوت القلوب » (١/ ١١٨) .

(٢) روى الطبري في « تفسيره » (١٠/ ١٨/ ١٩٢) عن أبي رضي الله عنه : (ضرب الله مثلاً للكافر فقال : ﴿أَوْ كَظُلُمَـٰتٍ فِى بَحْرٍ لُّجِّىٍّ . . .﴾ الآية ، قال : فهو يتقلب في خمس من الظلم : فكلامه ظلمة ، وعمله ظلمة ، ومدخله ظلمة ، ومخرجه ظلمة ، ومصيره إلى الظلمات يوم القيامة ؛ إلى النار) ، و« قوت القلوب » (١/ ١١٨) .

(٣) قوت القلوب (١/ ١١٨) .

(٤) قوت القلوب (١/ ١١٨) .

İNSAN KALBİNİN HUSUSİYETİ

Kalp ile alâkalı olarak buraya kadar anlattıklarımızın hepsi insanlarda olduğu gibi hayvanlarda da vardır. Yâni bütün bunlar canlılar arasında müşterek vasıflardır. Çünkü insanda olduğu gibi, hayvanda da gazab, şehvet ve benzeri zâhirî ve bâtınî hassalar vardır. Hattâ koyun, kurdu gözü ile görür, düşmanı olduğunu kalbi ile bilir ve ondan kaçar. İşte bu da, onda bâtınî bir idrâktir. Şimdi biz insan kalbinin hususiyetinden bahsedelim. Çünkü insanın şerefi bu sâyede yükselir ve Allahu Teâlâ'ya yaklaşmaya liyâkat kesbeder. Bu da ilim ve irâde olmak üzere ikiye ayrılır.

1 - İlim; dünya ve âhiret ile alâkalı şeyleri, akıl ile alâkalı gerçekleri bilmektir. Bunlar, duyguların ötesinde olup, diğer hayvanlar bu hususlarda insanlarla ortak değildir. Belki küllî ve zarûrî olan ilimler, aklın hususiyetlerindendir. Meselâ insan, bir adamın bir anda iki mekânda olamayacağı ile hükmeder. Bu, her şahıs hakkında vereceği bir hükümdür. Hâlbuki his ile ancak bâzı şahısları bilebilir. Bütün şahıslar üzerindeki bu hükmü, hissin idrâki üzerine zâid bir mînnettir. Şâyet zarûrî olan ilm-i zâhirîde, bunu anlayabildinse diğer nazarî ilimlerde de bunun böyle olduğu meydandadır.

2 - İrâde: İnsan aklı ile bir işin sonunu anlayıp iyilik tarafı nerede olduğunu bildiği zaman, içinden o tarafa yönelir, sebeplerini temîne çalışır ve onu irâde eder. İşte bu, şehevî ve hayvânî arzulardan başka bir irâdedir. Hattâ bâzen şehvetin arzuları hilâfına da olur. Meselâ şehvet kan aldırmak istemez, fakat akıl bunu is-

ter, arar ve hattâ bu hususta masrafa da girer. Şehvet hastalık zamanlarında tatlı ve nefis yemekler ister. Fakat akıl, bunların hastalığına zararlı olduğunu bildiği için kendiliğinden bu yemeklerden nefret eder ki bu, şehvetin arzusu değildir. Şâyet Allahu Teâlâ, yalnız bu netîceleri anlayan aklı yaratıp, aklın ve hikmetin gereğince âzâları harekete geçirecek olan bu muharriki yaratmasaydı, aklın bu hükmü muhakkak boşa giderdi.

Şu verdiğimiz îzâhâtla insan kalbinin, diğer hayvanlarda bulunmayan ilim ve irâde ile ihtisâsı anlaşılmış oldu. Hattâ ilk yaşlarında çocuklar bile bu ilim ve irâdeden mahrumdurlar. Ancak erginlik çağlarında bu kuvvetlere sâhip olurlar. Fakat zâhirî ve bâtınî hâssalar küçük çocukta da vardır. Çocukta bu ilimlerin bulunması için iki derece vardır.

Birincisi; evveliyât yolu ile elde edilen zarûrî ilimleri bilmiş olmasıdır. Muhâlin muhâl ve mümkünün câiz olduğunu bilmesi gibi. Bu zarûrî ilimler kendisinde bulunduğu zaman -gerçi nazarî ilimlerden mahrumdur fakat- bu sâyede onları da kolaylıkla ve kısa zamanda elde edebilir. Bunun gibi, adamın diğer ilimlere nisbetle hâli hokka ile kalemi ve bunlarla yalnız harfler yazılacağını bilen kâtibin hâline benzer. Bu kadarını bildiği halde henüz yazacak seviyeye gelmemiştir.

İkincisi; tecrübe, düşünce ve kesb sûretiyle elde edilen ilimlerin kendisinde bulunmasıdır. Bu, onun yanında bir hazîne gibidir. İstediği zaman ona başvurabilir. Bu da güzel yazı yazabilen bir kâtip gibidir. Bu adam her ne kadar fiilen yazmakla meşgul değilse de, yazma kudretinde olduğu için kendisine kâtip denir. İnsaniyet derecesinin gâyesi de budur. Fakat bu derecede de sayılamayacak kadar mertebeler vardır. İnsanlar bilgilerinin çokluğu ve azlığı nispetinde birbirinden ayrılırlar. Bildiklerinin ehemmiyeti nispetinde farklı olurlar. Aynı zamanda bu bilgileri temîn yolları ile de birbirinden ayrılırlar. Zîra bu ilimler bâzı kalplere keşif ve ilhâm yolu ile vahyedilir. Bâzılarına kesb ve öğrenmek sûretiyle verilir. Bir kısmı kolaylık ve sür'atle bu ilimleri elde eder. Bir kısmı ağır ve zorlukla kazanır. İşte burada bu makamda âlimler, hâkimler, enbiyâ ve evliyânın dereceleri birbirinden ayrılır. Bu hustaki yükselme dereceleri sayılamayacak kadar çoktur. Zîra Allahu Teâlâ'nın mâlûmâtı sonsuzdur.

Rutbelerin en üstünü nübüvvet rutbesidir. Zîra ona bütün hakîkatler açıklanır. Hem bunlar, iktisab ve güçlük olmadan en serî bir yoldan keşfedilir. İnsan bu saâdet sâyesinde mekân ve mesâfe ile değil; mânâ, sıfat ve hakîkat bakımından Allah'a yaklaşır. Bu derecelerin mertebeleri Allah'a doğru seyredenlerin konak yerleridir. Onlar da sayılamayacak kadar çoktur. Her sâlik ancak kendisinin vardığı ve geride bıraktığı menzilleri bilebilir. Öndekileri bilemez, fakat önde daha çok menziller olduğuna inanır. Bizim nübüvvet ve nebîye inandığımız ve fakat peygamberliğin hakîkatini bilemediğimiz gibi...

Çünkü nübüvvetin hakîkatini ancak peygamberin kendisi bilir. Bu, anne karnındaki çocuğun, doğan çocuğun hâlini ve doğan çocuğun da büyük çocuğun hâlini bilemediği gibidir. Aklı başında çocuğun, âkil bâliğ olup nazarî ilimleri elde eden kimsenin vaziyetini bilemediği gibi, aklı başında olan kimse de, Allahu Teâlâ'nın velîlerine ve peygamberlerine açtığı lütûf kapılarını bilemez. Allahu Teâlâ'nın insanlara açtığı rahmet kapılarını kimse kapayamaz. Bu rahmeti ise Allahu Teâlâ'nın cûd ve keremi sâyesinde çok mebzûldür. Bir kişiye veyâ bir kaç kişiye mahsus değildir. Ancak Allahu Teâlâ'nın rahmet nefhalarına arzedilen gönüllerde tecellî eder. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِي أَيَّامِ دَهْرِكُمْ لَنَفَحَاتٌ أَلَا فَتَعَرَّضُوا لَهَا

"Muhakkak ki, Rabbınızın ömrünüz içerisinde size büyük tecellîleri vardır. Ona hazırlanınız."[3] buyurmuştur. Ona hazırlanmak ise kötü huylardan kalbi arıtmak ve temizlemekle mümkündür. Kötü huylar kısmında buna dâir izâhât gelecektir.

Allahu Teâlâ'nın bu cömertliğine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

يَنْزِلُ اللّٰهُ كُلَّ لَيْلَةٍ إِلٰى سَمَاءِ الدُّنْيَا فَيَقُولُ هَلْ مِنْ دَاعٍ
فَأَسْتَجِيبَ لَهُ

"Her gece Allahu Teâlâ birinci kat semâya iner (rahmet sıfatı ile tecellî eder) *ve "Yok mu dâvet eden, ben onun isteğine icâbet edeyim?"* buyurur."[4] Ve yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Allahu Teâlâ'dan hikâye yolu ile bir hadîs-i kudsîde:

لَقَدْ طَالَ شَوْقُ الْأَبْرَارِ إِلٰى لِقَائِي وَأَنَا إِلٰى لِقَائِهِمْ أَشَدُّ شَوْقًا

"Bana mülâkat için iyilerin arzu ve istekleri çoğaldı. Hâlbuki benim onlara iştiyâkım daha kuvvetlidir."[5] Ve yine Allahu Teâlâ'nın:

مَنْ تَقَرَّبَ إِلَيَّ شِبْرًا تَقَرَّبْتُ إِلَيْهِ ذِرَاعًا

"Bana bir karış yaklaşan kimseye ben bir arşın yaklaşırım."[6] hadisleri ile işâret edilmiştir. Bütün bu rivâyetler, ilim nûrlarının gönüllere bağlı kalması, bunları in'âm eden Allahu Teâlâ'nın men edip bahillik etmesi yönünden olmadığını göstermektedir. Alla-

---

[3] Hadîs hakkında yukarıda îzâhât geçmiştir.

[4] Irâkî, **"Firdevs"** sâhibi Ebû'd-Derdâ'dan rivâyet etmiştir.

[5] **"Müsned-i Firdevs"**de geçmektedir.

[6] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

hu Teâlâ bu gibi cimrilikten münezzehtir. Gönüllerin ilim nûrlarına kapalı kalması, gönüllerin diğer kötü şeylerle işgâl edilmesi bakımındandır. Gönüller birer kap gibidir; su ile dolmuş bir kabın içine hava giremeyeceği gibi, Allahu Teâlâ'nın gayrısıyla meşbû olan kalplere de Allahu Teâlâ'nın celâlinin mârifeti giremez. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) buna işâret olarak:

لَوْلَا أَنَّ الشَّيَاطٖينَ يَحُومُونَ عَلٰى قُلُوبِ بَنٖي اٰدَمَ لَنظَرُوا إِلٰى مَلَكُوتِ السَّمَاءِ

"Eğer şeytanlar insanoğlunun kalplerinde dolaşmasalardı, onlar göklerin melekût âlemine bakar ve onu görebilirlerdi."[7] buyurmuştur.

Şu kısa izâhtan, insanoğlunun hususiyetinin ilim ve hikmet olduğu anlaşılmış oldu. Muhtelif ilim dallarının en şereflisi de Allahu Teâlâ'nın zât, sıfât ve ef'âlini bilmektir. İnsanın kemâlâtı buradadır. İnsanın saâdeti; celâl ve kemâl sahibi olan Allah'a yaklaşması da kemâlâtı sayesindedir. Şu halde beden, kalbin biniti, kalp de ilmin yeridir. İnsanda aranan ve insanın hususiyeti de ilimdir. Çünkü bunun için yaratılmıştır.

Yük taşımakta merkep ile müşterek olan atın, düşmana saldırmakta, kaçmakta ve güzel kalıp ve kıyafette merkepten ayrılmış olması, atın bu hikmete binâen yaratılmış olduğunu göstermektedir. Bu vasıfları kaybeden at, merkep seviyesine düşeceği gibi, birçok vasıflarda diğer hayvanlarla müşterek olan insan da kendine has birçok vasıflarla hayvandan ayrılır. Bu hususiyetler Allahu Teâlâ'nın mukarreb meleklere verdiği vasıflardır.

---

[7] Ahmed Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

İnsan, hayvanlarla melekler arasında nev-i şahsına münhasır bir yaratılışa sâhiptir. İnsan gıdâlanması ve çoğalması bakımından bir nebat; hassa ve kendi irâdesiyle hareketi bakımından bir hayvan; kalıp ve kıyâfeti bakımından ise duvardaki bir sûret gibidir. Onun hususiyeti, eşyânın hakîkatini bilmesindedir. Bütün âzâ ve uzuvlarını ilim ve amelde kullanan kimse, kendisini meleklere benzettiği için onların arasına katılmayı hak etmiş ve melek adını almaya lâyık olmuştur. Nitekim Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de haber verdiği gibi, Yûsuf aleyhisselâmı gören kadınlar:

مَا هٰذَا بَشَرًا إِنْ هٰذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ

"Bu bir insan değil, mükerrem bir melektir." (Yûsuf sûresi, 12/31) dediler. Bunun aksine olarak bedenî zevklerine düşkün olup, bütün gayretini yalnız yeyme içmeye verenler ise hayvanât ufkuna düşmüş olurlar. Ya öküz gibi ahmak, ya hınzır gibi boğaz düşkünü veyâ köpek gibi saldırgan, yâhut da deve gibi kinci veyâ arslan gibi kibirli, yâhut da tilki gibi hîlekâr veyâ bütün bu kötülükleri nefsinde toplayan bozguncu bir şeytan olurlar. Hâlbuki insanın hâssa ve uzuvlarının herbiri Allahu Teâlâ'ya ulaşmak için birer vâsıtadır. Nitekim "**Şükür Kitâbı**"nda bundan bir nebze bahsedilecektir. Kim, âzâ ve hâssalarını Allah'a giden yolda yardımcı olarak kullanırsa kurtulmuştur; kim de bu yoldan sapmışsa rüsvây ve perîşân olmuştur.

Hulâsa olarak, bu hususta saadetin özü şöyledir. Allahu Teâlâ'ya ulaşmayı gâye, âhireti karargâh, dünyayı ineceği konak yeri, bedenini binit, âzâları da bedenin hizmetçisi olarak kabul etmeli ve müdrikin kendisi de, memleketlerinin ortasında oturan hükümdarlar gibi, beden memleketinin ortası demek olan kalpte oturmalıdır. Beynin ön tarafında yerleştirilen "Kuvve-i hayâliye"yi de haber alıcı bir ajan olarak kabul etmelidir. Çünkü hissedilen haberler hep orada yerleşir. Beynin arka kısmında bulunan "Kuvve-i hâfıza"yı da hazîne vekîli gibi kabul etmelidir.

Çünkü her şey orada saklanıyor. Dilini de tercüman, hareket eden uzuvlarını da kâtipler, beş hâssayı da câsuslar gibi kabul etmeli ve bunların her birine ayrı bir vazîfe vermelidir. Meselâ gözler renkleri, kulaklar sesleri, burun kokuları tarassut vazîfeleri ile vazîfelendirilmeli; diğer âzâları salâhiyetli oldukları işlerde kullanmalıdır. Zîra bu âzâların her biri müvekkel olduğu bu âlemlerden aldıkları haberleri önce "Kuvve-i hayâliye"ye gönderirler, o da bunları "Kuvve-i hâfıza"ya teslim eder. Kuvve-i hayâliye postacı, kuvve-i hâfıza ise hazîne vekîli demektir. Bu hazîne vekili aldığı bu haberleri hükümdâra (bu hükümdâr ya kalpte veyâ dimağın ortasındadır) arzeder. Hükümdâr da memleketini sevk u idâre etmekte, gâyesine ulaşmak istediği yolculuğunda ve başına belâ olan düşmanını yenmekte ve yoluna çıkacak, yolculuğuna engel olacak harâmîleri defetmekte muhtaç olduğu miktârı buradan alır. Hükümdâr bu şekilde çalıştığı takdirde, Allah'ın nîmetine şükreden mesûd ve bahtiyarlardan olur. Şâyet şu söylediklerimizi ihmâl eder ve bunları gazab, şehvet ve diğer peşin isteklerinde yâhut yolculuğunda yolunun uğradığı yerlerde imâret yapmak üzere kullanırsa -ki aslında bu adamın vatanı burası değil, belki âhirettir- işte o zaman rüsvây ve perîşân olur. Nankörlük eden, Allah'ın kendisine verdiği askerini, Allahu Teâlânın yardımında kullanmayan ve Allah'ın ordusunu perîşan eden kötü bir insan olur ve bu suretle Allah'ın azâbına uğrar. Allah'ın gazabından yine O'na sığınırız.

Kâ'bü'l-Ahbâr, anlatmış olduğumuz şu misâle işâret ederek der ki: Hz. Âişe'nin (r.a.) ziyaretine gitmiştim. Kendisine dedim ki:

Gözler insana yol gösterir, kulaklar gelecek tehlikeleri duyurur, dil tercümanlık yapar, eller kanat vazîfesini görür, ayaklar da posta hizmetlerini yerine getirirler, kalp ise bir hükümdârdır. Hükümdâr huzur içinde olursa maiyeti ve ordusu da huzur içinde olur. Beni dinleyen Hz. Âişe: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in böyle söylediğini duydum." buyurdu.[8]

Hz. Ali (r.a.) de kalbi şöyle temsil eder: "Allahu Teâlâ'nın yeryüzünde âyineleri yâni sığacağı kaplar vardır.[9] Onlar da kalplerdir. Allah katında kalplerin en sevimlisi, en ince ve yumuşak, en sâfî ve en selâbetli olanıdır." buyurdu ve sonra bu sözleri, dîninde selâbetli, îman ve yakînde sâfi, dostlarına karşı yumuşak olan kalptir, diye açıkladı ve bu açıklama:

أَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ

"Kâfirler üzerine şiddetli ve kendi aralarında merhametlidirler." (Fetih sûresi, 48/29)

مَثَلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ

"O'nun nûrunun benzeri, cam içindeki ışık gibidir." (Nûr sûresi, 24/35) âyet-i celîlelerinin işareti ve bir açıklaması olmuştur.

Ubey b. Kâ'b (r.a.) bu âyet-i kerîmenin tefsirinde: "Âyet-i celîle, mü'minin îmanının nûru ile dolan kalbini;

أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُجِّيٍّ

---

8. Ebû Nuaym **"Tıbb-ı Nebevî"**de, Taberânî **"Müsned-i Şâmî"**de ve Beyhakî **"Şuabü'l-Îman"**ında rivâyet etmişlerdir.
9. Bu ifâde temsîlîdir. Yoksa Allahu Teâlâ mekâna hulûl edecek bir cisim ve şekil değildir.

"Büyük denizlerdeki karanlıklar gibi." (Nûr sûresi, 24/40) âyet-i celîlesi de münâfıkın kalbini temsîl eder." demiştir.

Zeyd b. Eslem, Allahu Teâlâ'nın:

فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ

"Levh-ı mahfûzdadır." (Bürûc sûresi, 85/22) âyet-i celîlesinin tefsirinde, **"Levh-i mahfûz"**dan murâd, mü'minin kalbidir." demiştir.

Sehl-i Tüsterî de: "Kalb ile göğüs, Arş ile Kürsî gibidir." demiştir. İşte kalbin misâlleri bunlardır.

بيان مجامع أوصاف القلب وأمثلته

اعلمْ : أنَّ الإنسانَ قدِ اصطحبَ في تركيبِهِ وخلقتِهِ أربعَ شوائبَ ، فلذلكَ اجتمعَتْ عليهِ أربعةُ أنواعٍ مِنَ الأوصافِ ، وهيَ الصفاتُ السبعيَّةُ ، والبهيميَّةُ ، والشيطانيَّةُ ، والربَّانيَّةُ .

فهوَ مِنْ حيثُ سُلِّطَ عليهِ الغضبُ يتعاطىٰ أفعالَ السباعِ ؛ مِنَ العداوةِ والبغضاءِ ، والتهجُّمِ على الناسِ بالضربِ والشتمِ .

ومِنْ حيثُ سُلِّطَتْ عليهِ الشهوةُ يتعاطىٰ أفعالَ البهائمِ ؛ مِنَ الشرهِ والحرصِ والشبقِ وغيرِهِ .

ومِنْ حيثُ إنَّهُ في نفسِهِ أمرٌ ربَّانيٌّ كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي ﴾ فإنَّهُ يدَّعي لنفسِهِ الربوبيَّةَ ، ويحبُّ الاستيلاءَ والاستعلاءَ ، والتخصُّصَ والاستبدادَ بالأمورِ كلِّها ، والتفرُّدَ بالرئاسةِ ، والانسلالَ عنْ ربقةِ العبوديَّةِ والتواضعِ ، ويشتهي الاطلاعَ على العلومِ كلِّها ، بلْ يدَّعي لنفسِهِ العلمَ والمعرفةَ والإحاطةَ بحقائقِ الأمورِ ، ويفرحُ إذا نُسِبَ إلى العلمِ ويحزنُ إذا نُسبَ إلى الجهلِ ، والإحاطةُ بجميعِ الحقائقِ ، والاستيلاءُ بالقهرِ علىٰ جميعِ الخَلائقِ . مِنْ أوصافِ الربوبيّةِ ، وفي الإنسانِ حرصٌ علىٰ ذلكَ .

ومِنْ حيثُ يختصُّ عَنِ البهائمِ بالتمييزِ ، معَ مشاركتِهِ لها في الغضبِ

والشهوةِ حصلَتْ فيهِ شيطانيَّةٌ ، فصارَ شريراً ، يستعملُ التمييزَ في استنباطِ وجوهِ الشرِّ ، ويتوصَّلُ إلى الأغراضِ بالمكرِ والحيلةِ والخداعِ ، ويظهرُ الشرَّ في معرضِ الخيرِ ، وهـٰذهِ أخلاقُ الشياطينِ .

وكلُّ إنسانٍ فيهِ شَوْبٌ مِنْ هـٰذهِ الأصولِ الأربعةِ ؛ أعني : الربانيَّةَ ، والشيطانيَّةَ ، والسبعيَّةَ ، والبهيميَّةَ ، وكلُّ ذلكَ مجموعٌ في القلبِ ، فكأنَّ المجموعَ في إهابِ الإنسانِ : خنزيرٌ ، وكلبٌ ، وشيطانٌ ، وحكيمٌ .

فالخنزيرُ هوَ الشهوةُ ؛ فإنَّهُ لمْ يكنِ الخنزيرُ مذموماً للونِهِ وشكلِهِ وصورتِهِ ، بلْ لجشعِهِ وكَلَبِهِ وحرْصِهِ .

والكلبُ هوَ الغضبُ ؛ فإنَّ السبعَ الضاريَ والكلبَ العقورَ ليسا كلباً وسبعاً باعتبارِ الصورةِ واللونِ والشكلِ ، بلْ روحُ معنى السبعيَّةِ الضراوةُ والعدوانُ والعَقْرُ ، وفي باطنِ الإنسانِ ضراوةُ السبعِ وغضبُهُ ، وحرْصُ الخنزيرِ وشبقُهُ ، فالخنزيرُ يدعو بالشرهِ إلى الفحشاءِ والمنكرِ ، والسبعُ يدعو بالغضبِ إلى الظلمِ والإيذاءِ .

والشيطانُ لا يزالُ يهيِّجُ شهوةَ الخنزيرِ وغيظَ السبعِ ، ويغري أحدَهُما بالآخرِ ، ويحسِّنُ لهما ما هما مجبولانِ عليهِ .

والحكيمُ الذي هوَ مثالُ العقلِ مأمورٌ بأنْ يدفعَ كيدَ الشيطانِ ومكرَهُ ؛ بأنْ يكشفَ عنْ تلبيسِهِ ببصيرتِهِ النافذةِ، ونورِهِ المشرقِ الواضحِ ، وأنْ يكسرَ شرهَ هـٰذا الخنزيرِ بتسليطِ الكلبِ عليهِ ، إذْ بالغضبِ يكسرُ سورةَ الشهوةِ ، ويدفعُ

ضراوةَ الكلبِ بتسليطِ الخنزيرِ عليهِ ، ويجعلُ الكلَّ مقهوراً تحتَ سياستِهِ .

فإنْ فعلَ ذلكَ وقدرَ عليهِ . . اعتدلَ الأمرُ ، وظهرَ العدلُ في مملكةِ البدنِ ، وجرى الكلُّ على الصراطِ المستقيمِ .

وإنْ عجزَ عنْ قهرِهِمْ . . قهروهُ واستخدموهُ ، فلا يزالُ في استنباطِ الحيلِ وتدقيقِ الفكرِ ليشبعَ الخنزيرَ ، ويرضيَ الكلبَ ، فيكونَ دائماً في عبادةِ كلبٍ وخنزيرٍ ، وهـٰذا حالُ أكثرِ الناسِ مهما كانَ أكثرُ همَّتِهِمُ البطنَ والفرجَ ومنافسةَ الأعداءِ .

والعجبُ منهُ أنَّهُ ينكرُ علىٰ عبدةِ الأصنامِ عبادتَهُمْ للحجارةِ ، ولوْ كُشِفَ الغطاءُ عنهُ ، وكُوشفَ بحقيقةِ حالِهِ ، ومثَلَ لهُ حقيقةُ حالِهِ كما يمثُلُ للمكاشفينَ ؛ إمَّا في النومِ ، أوْ في اليقظةِ . . لرأىٰ نفسَهُ ماثلاً بينَ يدي خنزيرٍ ، ساجداً لهُ مرَّةً ، وراكعاً أخرىٰ ، ومنتظراً لإشارتِهِ وأمرِهِ ، ومهما هاجَ الخنزيرُ لطلبِ شيءٍ مِنْ شهواتِهِ . . انبعثَ على الفورِ في خدمتِهِ وإحضارِ شهوتِهِ ، أوْ رأىٰ نفسَهُ ماثلاً بينَ يدي كلبٍ عقورٍ ، عابداً لهُ ، مطيعاً سامعاً لما يقتضيهِ ويلتمسُهُ ، مدققاً للفكرِ في حيلِ الوصولِ إلىٰ طاعتِهِ ، وهوَ بذلكَ ساعٍ في مسرَّةِ شيطانِهِ ؛ فإنَّهُ الذي يهيِّجُ الخنزيرَ ويثيرُ الكلبَ ، ويبعثُهُما على استخدامِهِ ، فهوَ مِنْ هـٰذا الوجهِ يعبدُ الشيطانَ بعبادتِهِما(١) .

---

(١) فكيف ينكر من هو مثل هـٰذا علىٰ عبدة الأصنام مع إقرارهم بأنهم إنما يعبدونها لتقربهم إلى الله زلفىٰ ، وعابد الخنزير والكلب أسوأ حالاً منهم لفواتهم تلك النية ؟! « إتحاف » (٧/ ٢٢٧) .

فليراقبْ كلُّ عبدٍ حركاتِهِ وسكناتِهِ ، وسكوتَهُ ونطقَهُ ، وقيامَهُ وقعودَهُ ، ولينظرْ بعينِ البصيرةِ ؛ فإنَّهُ لا يرىٰ ـ إنْ أنصفَ ـ نفسَهُ إلا ساعياً طولَ النهارِ في عبادةِ هؤلاءِ ، وهـٰذا غايةُ الظلمِ ؛ إذ جعلَ المالكَ مملوكاً ، والربَّ مربوباً ، والسيِّدَ عبْداً ، والقاهرَ مقهوراً ؛ إذِ العقلُ هوَ المستحقُّ للسيادةِ والقهرِ والاستيلاءِ ، وقدْ سخَّرَهُ لخدمةِ هؤلاءِ الثلاثةِ ، فلا جرمَ ينتشرُ إلىٰ قلبِهِ مِنْ طاعةِ هؤلاءِ الثلاثةِ صفاتٌ تتراكمُ عليهِ ، حتَّىٰ يصيرَ طابعاً ورَيْناً مهلكاً للقلبِ ومميتاً لهُ .

أمَّا طاعةُ خنزيرِ الشهوةِ . . فيصدرُ منها صفةُ الوقاحةِ ، والخبْثِ ، والتبذيرِ والتقتيرِ ، والرياءِ ، والهتكةِ ، والمجانةِ ، والعبثِ ، والحرصِ والجشعِ ، والملقِ والحسدِ ، والحقدِ ، والشماتةِ ، وغيرِها .

وأمَّا طاعةُ كلبِ الغضبِ . . فتنتشرُ منها إلى القلبِ صفةُ التهوُّرِ ، والنذالةِ[1] ، والبذْخِ والصلفِ والاستشاطةِ ، والتكبُّرِ والعجْبِ ، والاستهزاءِ والاستخفافِ وتحقيرِ الخلقِ ، وإرادةِ الشرِّ وشهوةِ الظلمِ ، وغيرِها .

وأمَّا طاعةُ الشيطانِ بطاعةِ الشهوةِ والغضبِ . . فيحصلُ منها صفةُ المكرِ والخداعِ ، والحيلةِ والدهاءِ ، والجَرْبَزَةِ[2] ، والتلبيسِ ، والتضريبِ ، والغشِّ ، والخِبِّ ، والخنا ، وأمثالِها .

---

[1] في (ب) : (البذاءة) بدل (النذالة) ، وعند الحافظ الزبيدي : (البذالة) . « إتحاف » (٧/ ٢٢٨) .

[2] **الجربزة** : لفظة فارسية ، معناها المكر والاحتيال ، وتأتي بمعنى الجرأة كذلك .

ولوْ عكسَ الأمرَ ، وقهرَ الجميعَ تحتَ سياسةِ الصفةِ الربَّانيَّةِ . . لاستقرَّ في القلبِ مِنَ الصفاتِ الربانيَّةِ العلمُ والحكمةُ واليقينُ ، والإحاطةُ بحقائقِ الأشياءِ ، ومعرفةُ الأمورِ علىٰ ما هيَ عليهِ ، والاستيلاءُ على الكلِّ بقوَّةِ العلمِ والبصيرةِ ، واستحقاقُ التقدُّمِ على الخلْقِ بكمالِ العلمِ وجلالِهِ ، ولاستغنىٰ عنْ عبادةِ الشهوةِ والغضبِ .

فينتشرُ إليهِ مِنْ ضبطِ خنزيرِ الشهوةِ وردِّهِ إلىٰ حدِّ الاعتدال صفاتٌ شريفةٌ ؛ مثلُ العفَّةِ ، والقناعةِ ، والهدوءِ ، والزهدِ ، والورعِ ، والتقوىٰ ، والانبساطِ ، وحسنِ الهيئةِ ، والحياءِ ، والظَّرْفِ ، والمساعدةِ ، وأمثالِها .

ويحصلُ فيهِ مِنْ ضبطِ قوَّةِ الغضبِ وقهرِها ، وردِّها إلىٰ حدِّ الواجبِ صفةُ الشجاعةِ ، والكرمِ ، والنجدةِ ، وضبطِ النفسِ ، والصبرِ ، والحلمِ ، والاحتمالِ ، والعفوِ ، والثباتِ ، والنبْلِ ، والشهامةِ ، والوقارِ ، وغيرِها .

والقلبُ في حكمِ مرآةٍ قدِ اكتنفَتْهُ هـٰذهِ الأمورُ المؤثِّرةُ فيهِ ، وهـٰذهِ الآثارُ على التوالي واصلةٌ إلى القلبِ .

* * *

أمَّا الآثارُ المحمودةُ التي ذكرناها . . فإنَّها تزيدُ مرآةَ القلبِ جلاءً وإشراقاً ، ونوراً وضياءً ، حتَّىٰ يتلألأَ فيهِ جليَّةُ الحقِّ ، وينكشفَ فيهِ حقيقةُ الأمرِ المطلوبِ في الدينِ .

وإلىٰ مثلِ هـٰذا القلبِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أرادَ اللهُ

بعبدٍ خيراً . . جعلَ لهُ واعظاً مِنْ قلبِهِ »[1] .

وبقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كانَ لهُ مِنْ قلبِهِ واعظٌ . . كانَ عليهِ مِنَ اللهِ حافظٌ »[2] .

وهـٰذا القلبُ هوَ الذي يستقرُّ فيهِ الذكرُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَلَا بِذِكْرِ ٱللَّهِ تَطْمَئِنُّ ٱلْقُلُوبُ ﴾[3] .

* * *

وأمَّا الآثارُ المذمومةُ . . فإنَّها مثلُ دخانٍ مظلمٍ يتصاعدُ إلىٰ مرآةِ القلبِ ، ولا يزالُ يتراكَمُ عليهِ مرَّةً بعدَ أخرىٰ إلىٰ أنْ يسودَّ ويظلمَ ، ويصيرَ بالكليَّةِ محجوباً عنِ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ الطبْعُ ، وهوَ الرينُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَىٰ قُلُوبِهِم مَّا كَانُواْ يَكْسِبُونَ ﴾ .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (رواه الديلمي في « مسند الفردوس » من حديث أم سلمة ، وإسناده جيد) « إتحاف » (٧/ ٢٢٨) ، وزاد الحافظ الزبيدي : (رواه ابن لال في « مكارم الأخلاق » ، ومن طريقه أورده الديلمي ، ولفظه : « جعل له واعظاً من نفسه يأمره وينهاه » ، ولفظ « القوت » [١/ ١١٥] : وفي الخبر : « إذا أراد الله بعبد خيراً . . جعل له زاجراً من نفسه وواعظاً من قلبه » ، قلت : وأخرجه أبو نعيم في « الحلية » [٢/ ٢٦٤] من قول ابن سيرين بزيادة : « يأمره وينهاه ») .

(٢) كذا في « قوت القلوب » (١/ ١١٥) غير أنه قال : (وفي الخبر . . .) وذكره ، وقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٥٥) عن أبي الجلد قال : (قرأت في الحكمة : من كان له من نفسه واعظ . . كان له من الله حافظ ، ومن أنصف الناس من نفسه . . زاده الله بذلك عزاً ، والذل في طاعة الله أقرب من التعزز بالمعصية) .

(٣) ولولا أن الذكر استقر فيه . . ما اطمأن إليه . « إتحاف » (٧/ ٢٢٨) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿أَن لَّوْ نَشَآءُ أَصَبْنَٰهُم بِذُنُوبِهِمْۚ وَنَطْبَعُ عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ﴾ ، فربطَ عدمَ السماعِ بالطبعِ بالذنوبِ كما ربطَ السماعَ بالتقوىٰ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَٱسْمَعُواْ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَۖ وَيُعَلِّمُكُمُ ٱللَّهُ﴾ .

ومهما تراكمَتِ الذنوبُ . . طُبِعَ على القلبِ ، وعندَ ذلك يَعمى القلبُ عنْ إدراكِ الحقِّ وصلاحِ الدينِ ، ويستهينُ بأمرِ الآخرةِ ، ويستعظمُ أمرَ الدنيا ، ويصيرُ مقصورَ الهمِّ عليها .

وإذا قرعَ سمعَهُ أمرُ الآخرةِ وما فيها مِنَ الأخطارِ . . دخلَ مِنْ أذنٍ وخرجَ مِنْ أخرىٰ ، ولمْ يستقرَّ في القلبِ ، ولمْ يحرِّكْهُ إلى التوبةِ والتداركِ ، أولئكَ الذينَ يئسوا مِنَ الآخرةِ كما يئسَ الكفَّارُ مِنْ أصحابِ القبورِ ، وهـٰذا هوَ معنى اسودادِ القلبِ بالذنوبِ كما نطقَ بهِ القرآنُ والسنةُ .

قالَ ميمونُ بنُ مهرانَ : (إذا أذنبَ العبدُ ذنباً . . نُكِتَ في قلبِهِ نكتةٌ سوداءُ ، فإنْ هوَ نزعَ وتابَ . . صُقِلَ ، وإنْ عادَ . . زيدَ فيها حتَّىٰ يعلوَ قلبَهُ ، فهوَ الرانُ)⁽¹⁾ .

وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قلبُ المؤمنِ أجردُ ، فيهِ سراجٌ

---

(١) كذا رواه عنه أبو طالب في « القوت » (١/١١٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/٨٩) ، ورواه من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً الترمذي (٣٣٣٤) ، وابن ماجه (٤٢٤٤) ، وابن حبان في « صحيحه » (٩٣٠) .

يزهرُ ، وقلبُ الكافرِ أسودُ منكوسٌ »(١) ، فطاعةُ اللهِ تعالىٰ بمخالفةِ الشهواتِ مصقلةٌ للقلبِ ، ومعاصيهِ مسوِّداتٌ لهُ ، فمَنْ أقبلَ على المعاصي . . اسودَّ قلبُهُ ، ومَنْ أتبعَ السيئةَ الحسنةَ ، ومحا أثرَها . . لمْ يظلمْ قلبُهُ ، ولكنْ ينقصُ نورُهُ ؛ كالمرآةِ التي يُتنفَّسُ فيها ثمَّ تُمسحُ ، ويُتنفَّسُ ثمَّ تُمسحُ ؛ فإنَّها لا تخلو عنْ كدورةٍ .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « القلوبُ أربعةٌ : قلبٌ أجردُ فيهِ سراجٌ يزهرُ ، فذلكَ قلبُ المؤمنِ ، وقلبٌ أسودُ منكوسٌ ، فذلكَ قلبُ الكافرِ ، وقلبٌ أغلفُ مربوطٌ علىٰ غلافِهِ ، فذلكَ قلبُ المنافقِ ، وقلبٌ مصفحٌ فيهِ إيمانٌ ونفاقٌ ، فمثلُ الإيمانِ فيهِ كمثلِ البقلةِ يمدُّها الماءُ الطَّيِّبُ ، ومثلُ النِّفاقِ فيهِ كمثلِ القرحةِ يمدُّها القيحُ والصديدُ ، فأيُّ المادَّتينِ غلبَتْ عليهِ . . حُكِمَ لهُ بها » ، وفي روايةٍ : « ذهبَتْ بهِ »(٢) .

وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوۡاْ إِذَا مَسَّهُمۡ طَـٰٓئِفٌ مِّنَ ٱلشَّيۡطَـٰنِ تَذَكَّرُواْ فَإِذَا هُم مُّبۡصِرُونَ﴾ ، فأخبرَ أنَّ جلاءَ القلبِ وإبصارَهُ يحصلُ بالذكرِ ، وأنَّهُ لا يتمكنُ منهُ إلا الذينَ اتقوا ، فالتقوىٰ بابُ الذكرِ ، والذكرُ بابُ الكشفِ ، والكشفُ بابُ الفوزِ الأكبرِ ، وهوَ الفوزُ بلقاءِ اللهِ تعالىٰ .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ١٧) ، والطبراني في « الصغير » (٢/ ١٠٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٣٨٥) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً ، وتمامه في الحديث بعده .

(٢) هو تمام الحديث قبله ، رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٧٦) .

KALBİN VASIFLARININ TOPLANDIĞI YERLER

Bilmiş ol ki: İnsan, dört unsurun birleşmesinden meydana gelmiştir. Bundan dolayı ayrı ayrı vasıflardan dört nevî insanda toplanmıştır. Bu dört vasıf; yırtıcılık, hayvâniyet, şeytaniyet ve rabbâniyettir. Hiddet ve tehevvür kendisine galebe çalınca, yırtıcı hayvanlar gibi hiddetlenir kızar, dövmek ve sövmekle etrâfındakilere saldırır. Şehvet galebe çalınca, hayvanlar gibi boğaz ve eteğinin düşkünü olur. Rabbânî bir emir olması bakımından da Allahu Teâlâ'nın:

قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"De ki: Rûh, Rabbimin emrindendir." (İsrâ sûresi, 17/85) âyet-i kerimesinde olduğu gibi; kendisi için ulûhiyet, istilâ ve üstünlük iddiâsına geçer, her şeyde müstakıliyeti ve efendilikte tek olmasını, kulluk ve tevâzudan uzaklaşmasını arzular. Bütün ilimlere heves eder ve her şeyi bildiği iddiâsına kalkışır. Kendisine âlim dendiği zaman sevinir, câhil dendiği zaman canı sıkılır. Hâlbuki bütün hakîkatleri ihâta ve kahr u galebe ile her kuvvetten üstün olmak rubûbiyet vasıflarındandır. İnsanoğlu böyle olmayı candan arzu eder ve buna harîstir.

Gazab ve şehvetle ortak olduğu hayvandan, anlayış ve düşünce bakımından ayrılan insanda bir de şeytaniyet vasfı vardır ki, bununla kötülük kuvvetine sâhip olmuştur. Akıl ve düşüncelerini kötülük yollarında kullanır, aldatma ve hîle yollarına baş vurur ve kötülüğü, iyiliği gibi göstermeye çalışır. İşte bu da şeytaniyet ahlâkıdır. Her insanda şu dört asıldan bir karışıklık vardır. Yâni rabbâniyet, şeytaniyet, sabûiyet ve behîmiyet. Bütün bunlar kalpte toplanır, herkesin şahsiyetine göre vaziyet alır. Bâzılarında dördü de mevcut, kimisinde biri fazla diğerleri az olur.

Demek ki insan derisi içinde hınzır, it, şeytan ve hükümdâr toplanmış gibidir. Hınzır, şehveti temsîl eder. Aslında hınzır; rengi, şekli ve sûreti bakımından yerilmiş değil, harîs olması ve düşmanlığı bakımından yerilmiştir. Köpek de gazâbdır. Yırtıcı hayvanlar, ısıran köpekler, sûret, renk ve şekil bakımından yırtıcı ve ısırıcı değiller, belki onların rûhlarında yırtıcılık ve ısırıcılık vardır. İnsanın iç hâssalarında da yırtıcı hayvanların saldırganlığı ve ısırmaları ve bunların yanında hınzırın şehveti mevcuttur. Hınzır, şehevî hissi ile açık kötülüklere ve çirkin işlere; yırtıcı hayvanlık vasfı, hiddet ve zulme, eziyet etmeye, şeytaniyet hâli ise hınzırın şehvetini, yırtıcı hayvanın hiddetini kamçılayıp harekete geçirmeye, birini diğeri ile tahrîk etmeye çalışır. Bunların heves ettikleri şey ile kendilerine ikrâmda bulunur. Hükümdâr dediğimiz akıl da, doğan parlak nûr ve nüfûz eden basîreti sâyesinde şeytanın pisliklerini açığa çıkarmakla onun hîlesini defetmeye ve gazabını hınzır üzerine musallat etmek sûretiyle onun şehvetini kırmaya memûrdur.

Gazab, şehvetin feverânını kırar. Köpeğin saldırganlığı da hınzırı ona musallat etmekle kırılır. Bu sûretle her ikisi de aklın sevk u idâresiyle kahrolur. Şayet akıl dediğimiz hükümdâr böyle yapar, şehveti gazab ve gazabı da şehvetle yener ve buna muktedir olursa, iş adâlete ulaşır. Beden memleketinde adâlet tecellî eder ve bütün işler doğru yolda akar gider. Şâyet şehvet ve gazabı yenemezse, o zaman onlar aklı yener ve kendi idârelerine alırlar. Hınzırı doyurmak ve kelbi memnun etmek için her çeşit hîle yollarına başvurur, işi gücü kelb ile hınzıra hizmet olur. Ekseriyâ insanların hâli budur. Bütün düşündükleri iki yolları -ağız ve edeb yerleri- ile düşmanlarını çekiştirmekten ibârettir.

Şâyet putperestlerin taşlara tapmalarını red ve inkâr eden bu zâtın basîret gözünden mânevî perde kalksa da keşif ve keramet sâhiplerine rüyâda veyâ alenî olarak gösterildiği gibi, ona da kendi hâli keşfolunsa ve vaziyetini görse bakacaktı ki, kendisi ya bir hınzır önünde eğilmiş duruyor. Bâzen dize gelerek secde, bâzen de rükû ediyor, onun emir ve işaretine âmâde bulunuyor, yemek, içmek ve şehevî arzularından ne istiyorsa onu hemen yerine getiriyor. Veyâhut saldırgan bir köpeğin karşısında eğilmiş ona tapıyor, emrine âmâde, sözünü dinliyor, emirlerini hassâsiyet ve titizlikle yerine getirmeye çalışıyor. O, bu hâli ile şeytanını sevindirmeye çalışıyor. Çünkü hınzırı tahrîk edip ayaklandıran ve bu adamı onların emrine itâate sevkeden o şeytandır. Demek ki nefis ve gazabına itâat eden kimse, aslında şeytana ibâdet etmiştir.

Şu hâlde herkes kendi işlerini murakabe etmelidir. Ne maksatla hareket edip ne maksatla durduğunu, niçin kalkıp niçin oturduğunu, niçin konuşup niçin sustuğunu düşünmelidir. Bu adam basîret gözü ve insafla bakarsa ömrü boyunca bu nefis ve şehveti uğrunda çalıştığını hemen anlar. İşte bu hal zulmün son haddidir. Zîra bu davranışı ile efendiyi köle, pâdişâhı kul ve gâlibi mağlup hâle getirmiş olur. Efendilik, kahr u galebe ve istilâ aklın hakkıdır. Bu adam aksine olarak aklı gazab, şehvet ve şeytana hizmetçi kılmıştır. Şu üç şeye itaat etmekle kalbinde bâzı kötü vasıflar toplanacaktır. Öyle ki, bu kötülükler onun kalbinde tabiat hâline gelecek, kalbini karartacak ve öldürecektir.

Hınzırı temsil eden şehvete itâat etmekle beraber utanmazlık, pis tabîatlılık, hırs ve tamah, zillet, çekememezlik, riyâ, açıklık, maskaralık, boş işler ve benzeri kötülükler de meydana gelir.

Köpek mesâbesinde olan gazaba itâat etmekle de saldırganlık, mihnet, tehlike, kibir, ucub, kızmak, eğlence, tahkîr, kötü şeyleri irâde ile zulüm ve benzeri kötülükler meydana gelir.

Şehvet ve gazabın emrinde olmakla, aslında şeytana itâat etmiş olduğu için, bundan da aldatma, hîle, cür'et, karıştırmak gibi kötü hasletler meydana gelir.

Şâyet bunun aksine hareket edip gazab, şehvet ve şeytanı, rabbânî sıfatı olan aklının sevk u idaresi altına alsa rabbânî sıfatlardan olan ilim, hikmet, yakîn ve eşyanın hakîkatini idrâk, her şeyi olduğu gibi anlamak gibi hasletler kalbinde yerleşir. İlim ve basîret sâyesinde hepsine hâkimiyet sağlar. İlmin kemâli sâyesinde herkesin önüne geçmeye hak kazanır. Gazab ve şehvete itâat ihtiyâcı kalmaz. Böylece şehveti zabtedip îtidale getirmesinden nâmus, kanâat, huzur, zühd, verâ, takva, neşe ve güzel sûret meydana gelir. Ayrıca hayâ, zekâ açıklığı, hoş görürlük, müsâmaha ve benzeri güzel huylar meydana gelir. Yine gazabına hâkim olup onu îtidale sevketmekle şecaat, kerem ve lütufkârlık, nefis hâkimiyeti, sabır, hilim, bağışlayıcı olmak, metânet, vakar ve benzeri güzel ahlâka sâhip olur.

Kalp, şu müessir vasıfların ihâta ettiği bir ayna gibidir. Bu eserler sıra ile kalbe uğrarlar. Yukarıda anlattığımız iyi hasletler kalbe uğrarsa, kalp aynasının cilâsını, nûr ve parlaklığını artırır. Hakkın cilâları orada parlamaya, dînde matlûb olan umûrun gerçekleri orada keşfolunmaya başlar. İşte bu kalbe işâret etmek üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا أَرَادَ اللّٰهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا جَعَلَ لَهُ وَاعِظًا مِنْ قَلْبِهِ

“Allahu Teâlâ bir kuluna hayır murâd ettiği zaman, ona kalbinden bir vâiz gönderir.”[10]

مَنْ كَانَ لَهُ وَاعِظًا مِنْ قَلْبِهٖ كَانَ عَلَيْهِ مِنَ اللّٰهِ حَافِظٌ

“Kimin kalbinde muhâsebesini yapan bir vâiz bulunursa, Allahu Teâlâ’nın onun üzerinde bir muhafızı olur.” buyurmuştur.

Zikr-i ilâhînin yerleştiği kalp de bu kalptir. Nitekim âyet-i celîlede:

أَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

“Agâh olunuz ki, Allah’ı zikretmekle kalpler mutmain olur, huzur bulur.” (Ra’d sûresi, 13/28) buyrulmuştur.

Kötü huylara gelince; onlar da kara duman gibidir. Gönül aynasına yükselir, aynaya uğraya uğraya onu karartır ve kör bir hâle getirir; ilâhî nûru alamaz vaziyete gelir. İşte bu, kalbin mühürlenmesi ve kararması demektir. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ

“Hayır hayır. Fakat onların kazançları kalplerinin üzerine pas bağlamıştır.” (Mutaffifîn sûresi, 83/14)

أَنْ لَوْ نَشَاۤءُ أَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ

“Şu hakîkat ki, eğer dilemiş olsaydık onların da günâhlarını başlarına çarpardık. Fakat kalplerinin üzerini mühürleriz de onlar hakkı işitmezler.” (A’râf sûresi, 7/100)

---

[10] Ebû Mansur Deylemî “Müsned-i Firdevs”de Ümmü Seleme’den ceyyid isnâd ile rivâyet etmiştir.

Onların işitip duymamalarını günâh ile kalplerinin mühürlenmesine bağladı. Nitekim işitme ve duymalarını takvaya bağlayarak:

وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاسْمَعُوا

"Allah'tan korkun, takvâ üzerine bulunun ve işitin." (Mâide sûresi, 5/108) Diğer âyette de:

وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَيُعَلِّمُكُمُ اللّٰهُ

"Allah'tan korkun ve Allah size bildirsin." (Bakara sûresi, 2/282) buyurmuştur.

Günâhlar çoğaldıkça kalp mühürlenir ve bu sırada kalp, hakkı görmekten, dînin iyiliklerini anlamaktan körleşir. Âhirete kıymet vermez, dünyaya ehemmiyet verir ve tamâmen dünyaya bağlanır. Âhiretle alâkalı sözler bir kulağından girer, diğer kulağından çıkar. Bu sözler kalbinde yerleşmez, kendisini tövbeye ve noksanlarını telâfiye tahrîk etmez. İşte bunlar, âhiretten ümîtsiz kimselerdir.

Kur'ân-ı Kerîm ile hadîs-i şerîflerin anlattığı "Günâh ile kalp kararır." sözünün mânâsı budur. **Meymûn b. Mihrân** diyor ki: İnsan bir günâh işlediği zaman kalbine siyah bir nokta yerleştirilir. Tövbe ettiği zaman cilâlanır ve parlar. Şâyet tövbe etmez de kötülüğe devam ederse nokta nokta kalp tamâmen kararır ve siyah noktalar bütün kalbi kaplar. İşte bu "ran"dır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

قَلْبُ الْمُؤْمِنِ أَجْرَدُ فِيهِ سِرَاجٌ يُزْهِرُ وَقَلْبُ الْكَافِرِ أَسْوَدُ مَنْكُوسٌ

“Mü’minin kalbi tertemizdir, orada parlayan bir ışık vardır. Kâfirin kalbi ise siyah, kara ve ters dönmüştür.”[11] buyurmuştur.

Şehvetlerin hilâfına olarak Allahu Teâlâ’ya yaptığı itâat, kalbi nûrlandırır ve parlatır; mâsiyet ise kalbi karartır. Her kim isyâna dalarsa kalbi kararır. Kim, yaptığı bir günâhın arkasından, hemen günâhın pasını silecek bir iyilik yaparsa, kalbi kararmaz. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْقُلُوبُ أَرْبَعَةٌ: قَلْبٌ أَجْرَدُ فٖيهِ مِثْلُ السِّرَاجِ يَزْهَرُ، فَذٰلِكَ قَلْبُ الْمُؤْمِنِ؛ وَقَلْبٌ أَسْوَدُ مَنْكُوسٌ، فَذٰلِكَ قَلْبُ الْكَافِرِ؛ وَقَلْبٌ أَغْلَفُ مَرْبُوطٌ عَلٰى غِلَافِهٖ، فَذٰلِكَ قَلْبُ الْمُنَافِقِ؛ وَقَلْبٌ مُصْفَحٌ فٖيهِ إِيمَانٌ وَنِفَاقٌ؛ فَمَثَلُ الْإِيمَانِ فٖيهِ كَمَثَلِ الْبَقْلَةِ يَمُدُّهَا الْمَاءُ الطَّيِّبُ، وَمَثَلُ النِّفَاقِ فٖيهِ كَمَثَلِ الْقُرْحَةِ يَمُدُّهَا الْقَيْحُ وَالصَّدٖيدُ فَأَيُّ الْمَادَّتَيْنِ غَلَبَتْ عَلَيْهِ حُكِمَ لَهُ بِهَا، وَفٖي رِوَايَةٍ وُهِبَتْ بِهٖ

“Kalpler dörde ayrılır:

1 - Temiz kalp; orada parlayan bir nûr vardır. Bu, mü’minin kalbidir.

2 - Kararmış ve ters döndürülmüş kalp, bu da kâfirin kalbidir.

3 - Kılıflara konmuş ve ağzı bağlanmış kalp, bu da münâfığın kalbidir.

---

[11] Ahmed ve Taberânî **“Sağîr”**inde Ebû Saîd’den rivâyet etmiştir. Gelecek hadîsin devamıdır.

4 - Terk edilmiş, îrâz edilmiş kalp; orada îman da var, nifak da vardır.

Bu kalpte îman, temiz suyun çoğalttığı bakla, yeşillik gibidir. Nifak ise irin ve cerâhatin arttığı yara gibidir. Hangisi gâlip ise onunla hükmolunur."[12] Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyuruyor:

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَآئِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا
هُمْ مُبْصِرُونَ

"Her hâlde Allah'tan korkanlar, kendilerine şeytandan bir tâife iliştiği zaman bir tezekkür ederler de derhal basîretlerine sâhip olurlar." (A'râf sûresi, 7/201) Allahu Teâlâ kalbin parlaklığının ve görmesinin zikir ile bunun da ancak takvâ ile mümkün olacağını; takvânın zikir kapısı, zikrin keşif kapısı, keşfin de Allahu Teâlâ'ya ulaşmak olan büyük kurtuluşun kapısı olduğunu haber vermiştir.

---

[12] Ahmed ve Taberânî Ebû Saîd'den rivâyet etmişlerdir.

بيان مثل القلب بالإضافة إلى العلوم خاصة

اعلمْ : أنَّ محلَّ العلمِ هوَ القلبُ ؛ أعني : اللطيفةَ المدبِّرةَ لجميعِ الجوارحِ ، المطاعةَ المخدومةَ مِنْ بينِ سائرِ الأعضاءِ ، وهيَ بالإضافةِ إلىٰ حقائقِ المعلوماتِ كالمرآةِ بالإضافةِ إلىٰ صورِ المتلوِّناتِ ، فكما أنَّ للمتلوِّنِ صورةً ، ومثالُ تلكَ الصورةِ ينطبعُ في المرآةِ ويحصلُ بها . . فكذلكَ لكلِّ معلومٍ حقيقةٌ ، ولتلكَ الحقيقةِ صورةٌ تنطبعُ في مرآةِ القلبِ وتتضحُ فيها ، وكما أنَّ المرآةَ غيرٌ ، وصورُ الأشخاصِ غيرٌ ، وحصولُ مثالِها في المرآةِ غيرٌ ، فهيَ ثلاثةُ أمورٍ . . فكذلكَ هاهنا ثلاثةُ أمورٍ : القلبُ ، وحقائقُ الأشياءِ ، وحصولُ نفسِ الحقائقِ في القلبِ وحضورِها فيهِ .

فالعالمُ عبارةٌ عنِ القلبِ الذي فيهِ يحلُّ مثالُ حقائقِ الأشياءِ ، والمعلومُ عبارةٌ عنْ حقائقِ الأشياءِ ، والعلمُ عبارةٌ عنْ حصولِ المثالِ في المرآةِ .

وكما أنَّ القبضَ مثلاً يستدعي قابضاً كاليدِ ، ومقبوضاً كالسيفِ ، ووصولاً بينَ اليدِ والسيفِ بحصولِ السيفِ في اليدِ ويُسمَّىٰ قبضاً . . فكذلكَ وصولُ مثالِ المعلومِ إلى القلبِ يُسمَّىٰ علماً ، وقدْ كانَتِ الحقيقةُ موجودةً ، والقلبُ موجوداً ، ولمْ يكنِ العلمُ حاصلاً ؛ لأنَّ العلمَ عبارةٌ عنْ وصولِ الحقيقةِ إلى القلبِ ، كما أنَّ السيفَ موجودٌ ، واليدَ موجودةٌ ، ولمْ يكنِ اسمُ القبضِ والأخذِ حاصلاً ؛ لعدمِ وقوعِ السيفِ في اليدِ .

نعم ، القبضُ عبارةٌ عنْ حصولِ السيفِ بعينِهِ في اليدِ ، والمعلومُ بعينِهِ لا يحصلُ في القلبِ ، فمَنْ علمَ النارَ . . لمْ تحصلْ عينُ النارِ في قلبِهِ ، ولكنَّ الحاصلَ حدُّها وحقيقتُها المطابقةُ لصورتِها ، فتمثيلُهُ بالمرآةِ أولىٰ ؛ لأنَّ عينَ الإنسانِ لا تحصلُ في المرآةِ ، وإنَّما يحصلُ مثالٌ مطابقٌ لهُ ، فكذلكَ حصولُ مثالٍ مطابقٍ لحقيقةِ المعلومِ في القلبِ يُسمَّىٰ علماً .

* * *

وكما أنَّ المرآةَ لا تنكشفُ فيها الصورُ لخمسةِ أمورٍ :

أحدُها : نقصانُ صورتِها ؛ كجوهرِ الحديدِ قبلَ أنْ يُدوَّرَ ويُشكَّلَ ويُصقَلَ .

والثاني : لخبثِهِ وصدئِهِ وكدورتِهِ وإنْ كانَ تامَّ الشكلِ .

والثالثُ : لكونِهِ معدولاً بِهِ عنْ جهةِ الصورةِ إلىٰ غيرِها ؛ كما إذا كانَتِ الصورةُ وراءَ المرآةِ .

والرابعُ : لحجابٍ مرسلٍ بينَ المرآةِ والصورةِ .

والخامسُ : للجهلِ بالجهةِ التي فيها الصورةُ المطلوبةُ ، حتَّىٰ يتعذَّرَ بسببِهِ أنْ يحاذيَ بها شطرَ الصورةِ وجهتَها .

فكذلكَ القلبُ مرآةٌ مستعدةٌ لأنْ ينجليَ فيها حقيقةُ الحقِّ في الأمورِ كلِّها .

وإنَّما خلَتِ القلوبُ عنِ العلومِ التي خلَتْ عنها لهـٰذهِ الأسبابِ الخمسةِ :

أولُها : نقصانٌ في ذاتِ القلبِ :

كقلبِ الصبيِّ ؛ فإنَّهُ لا تتجلَّىٰ لهُ المعلوماتُ لنقصانِهِ .

والثاني : لكدورةِ المعاصي والخبثِ الذي يتراكمُ علىٰ وجهِ القلبِ مِنْ كثرةِ الشهواتِ :

فإنَّ ذلكَ يمنعُ صفاءَ القلبِ وجلاءَهُ ، فيمنعُ ظهورَ الحقِّ فيهِ ؛ لظلمتِهِ وتراكمِهِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ قارفَ ذنباً . . فارقَهُ عقلٌ لمْ يعدْ إليهِ أبداً »[1] ؛ أيْ : حصلَ في قلبِهِ كدورةٌ لا يزولُ أثرُها أبداً ؛ إذْ غايتُهُ أنْ يتبعَهُ بحسنةٍ تمحوها ، فلوْ جاءَ بالحسنةِ ولمْ تتقدَّمِ السيئةُ . . لازدادَ ـ لا محالةَ ـ إشراقُ القلبِ ، فلمَّا تقدمَتِ السيئةُ . . سقطَتْ فائدةُ الحسنةِ ، لكنْ عادَ القلبُ بها إلىٰ ما كانَ قبلَ السيئةِ ، ولمْ يزددْ بها نوراً ، فهـٰذا خسرانٌ مبينٌ ، ونقصانٌ لا حيلةَ لهُ ، فليسَتِ المرآةُ التي تتدنَّسُ ثمَّ تُمسحُ بالمصقلةِ كالتي تُمسحُ بالمصقلةِ لزيادةِ جلائِها مِنْ غيرِ دنسٍ سابقٍ .

فالإقبالُ علىٰ طاعةِ اللهِ والإعراضُ عنْ مقتضى الشهواتِ هوَ الذي يجلو القلبَ ويصفيهِ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ جَٰهَدُواْ فِينَا لَنَهۡدِيَنَّهُمۡ سُبُلَنَا ﴾ .

---

[1] قال الحافظ العراقي : (لم أر له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٢٣١) ، وسيأتي للمصنف غير مرة .

وقال صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ عملَ بما علمَ . . ورَّثَهُ اللهُ علمَ ما لَمْ يعلمْ »(١) .

الثالثُ : أنْ يكونَ معدولاً بِهِ عنْ جهةِ الحقيقةِ المطلوبةِ :

فإنَّ قلبَ المطيعِ الصالحِ وإنْ كانَ صافياً فإنَّهُ ليسَ يتضحُ فيهِ جليَّةُ الحقِّ ؛ لأنَّهُ ليسَ يطلبُ الحقَّ ، وليسَ محاذياً بمرآتِهِ شطرَ المطلوبِ ، بلْ ربَّما يكونُ مستوعبَ الهمِّ بتفصيلِ الطاعاتِ البدنيَّةِ ، أوْ بتهيئةِ أسبابِ المعيشةِ ، ولا يصرفُ فكرَهُ إلى التأمُّلِ في حضرةِ الربوبيَّةِ ، والحقائقِ الخفيَّةِ الإلـٰهيةِ ، فلا ينكشفُ لهُ إلا ما هوَ متفكرٌ فيهِ مِنْ دقائقِ آفاتِ الأعمالِ وخفايا عيوبِ النفسِ إنْ كانَ متفكِّراً فيها ، أوْ مصالحِ المعيشةِ إنْ كان متفكِّراً فيها .

وإذا كانَ تقييدُ الهمِّ بالأعمالِ وتفصيلِ الطاعاتِ مانعاً عنِ انكشافِ جليَّةِ الحقِّ . . فما ظنُّكَ فيمَنْ صرفَ الهمَّ إلىٰ شهواتِ الدنيا ولذَّاتِها وعلائقِها ؟! فكيفَ لا يُمنعُ عنِ الكشفِ الحقيقيِّ ؟!

الرابعُ : الحجابُ :

فإنَّ المطيعَ القاهرَ لشهواتِهِ ، المتجرِّدَ الفكرِ في حقيقةٍ مِنَ الحقائقِ قدْ لا ينكشفُ لهُ ذلكَ ؛ لكونِهِ محجوباً عنهُ باعتقادٍ سبقَ إليهِ منذُ الصبا علىٰ سبيلِ التقليدِ والقبولِ بحسنِ الظنِّ ؛ فإنَّ ذلكَ يحولُ بينَهُ وبينَ حقيقةِ الحقِّ ،

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٤) .

ويمنعُ مِنْ أنْ ينكشفَ في قلبِهِ خلافُ ما تلقَّفَهُ مِنْ ظاهرِ التقليدِ .

وهٰذا أيضاً حجابٌ عظيمٌ ، بِهِ حُجِبَ أكثرُ المتكلِّمينَ والمتعصِّبينَ للمذاهبِ ، بلْ أكثرُ الصالحينَ المتفكِّرينَ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ؛ لأنَّهُمْ محجوبونَ باعتقاداتٍ تقليديَّةٍ جمدَتْ في نفوسِهِمْ ، ورسخَتْ في قلوبِهِمْ ، وصارَتْ حجاباً بينَهُمْ وبينَ دركِ الحقائقِ .

الخامسُ : الجهلُ بالجهةِ التي يقعُ منها العثورُ على المطلوبِ :

فإنَّ طالبَ العلمِ ليسَ يمكنُهُ أنْ يحصِّلَ العلمَ بالمجهولِ إلا بالتذكُّرِ للعلومِ التي تناسبُ مطلوبَهُ ، حتىٰ إذا تذكَّرَها ورتَّبَها في نفسِهِ ترتيباً مخصوصاً يعرفُهُ العلماءُ بطرقِ الاعتبار . . فعندَ ذلكَ يكونُ قدْ عثرَ علىٰ جهةِ المطلوبِ ، فتنجلي حقيقةُ المطلوبِ لقلبِهِ ، فإنَّ العلومَ المطلوبةَ التي ليسَتْ فطريّةً⁽¹⁾ لا تُقتنصُ إلا بشبكةِ العلومِ الحاصلةِ ، بلْ كلُّ علمٍ لا يحصلُ إلا عنْ علمينِ سابقينِ يأتلفانِ ويزدوجانِ علىٰ وجهٍ مخصوصٍ ، فيحصلُ مِنِ ازدواجِهِما علمٌ ثالثٌ علىٰ مثالِ ما يحصلُ النِّتاجُ مِنِ ازدواجِ الذكرِ والأنثىٰ ، ثمَّ كما أنَّ مَنْ أرادَ أنْ يستنتجَ رمكةً لمْ يمكنْهُ ذلكَ مِنْ حمارٍ وبعيرٍ وإنسانٍ⁽²⁾ ، بلْ مِنْ أصلٍ مخصوصٍ مِنَ الخيلِ الذكرِ والأنثىٰ ، وذلكَ إذا وقعَ بينهما ازدواجٌ مخصوصٌ . . فكذلكَ كلُّ علمٍ فلَهُ أصلانِ مخصوصانِ ،

---

(١) في (أ) : (أولية) بدل (فطرية) .

(٢) **الرَّمَكَة** : الأنثىٰ من البراذين .

وبينَهُما طريقٌ في الازدواجِ يحصلُ مِنِ ازدواجِهِما العلمُ المستفادُ المطلوبُ .

فالجهلُ بتلكَ الأصولِ وبكيفيةِ الازدواجِ هوَ المانعُ مِنَ العلمِ ، ومثالُهُ : ما ذكرناهُ مِنَ الجهلِ بالجهةِ التي الصورةُ فيها ، بلْ مثالُهُ : أنْ يريدَ الإنسانُ أنْ يرىٰ قفاهُ مثلاً في المرآةِ ، فإنَّهُ إنْ رفعَ المرآةَ بإزاءِ وجهِهِ . . لمْ يكنْ قدْ حاذىٰ بها شطرَ القفا ، فلا يظهرُ فيها القفا ، وإنْ رفعَها وراءَ القفا وحاذاهُ . . كانَ قدْ عدلَ بالمرآةِ عنْ عينِهِ ، فلا يرى المرآةَ ولا صورةَ القفا فيها ، فيحتاجُ إلىٰ مرآةٍ أخرىٰ ينصبُها وراءَ القفا ، وهـٰذهِ في مقابلتِها بحيثُ يبصرُها ، ويرعىٰ مناسبةً بينَ وضعِ المرآتينِ حتَّىٰ تنطبعَ صورةُ القفا في المرآةِ المحاذيةِ للقفا ، ثمَّ تنطبعَ صورةُ هـٰذهِ المرآةِ في المرآةِ الأخرى التي في مقابلةِ العينِ ، ثمَّ تدركَ العينُ صورةَ القفا ؛ فكذلكَ في اقتناصِ العلومِ طرقٌ عجيبةٌ ، فيها ازوراراتٌ وتحريفاتٌ أعجبُ ممَّا ذكرناهُ في المرآةِ ، يعزُّ علىٰ بسيطِ الأرضِ مَنْ يهتدي إلىٰ كيفيَّةِ الحيلةِ في تلكَ الازوراراتِ .

* * *

فهـٰذهِ هيَ الأسبابُ المانعةُ للقلوبِ مِنْ معرفةِ حقائقِ الأمورِ ، وإلا . . فكلُّ قلبٍ فهوَ بالفطرةِ صالحٌ لمعرفةِ الحقائقِ ؛ لأنَّهُ أمرٌ ربَّانيٌّ شريفٌ ، فَارقَ سائرَ الجواهرِ بهـٰذهِ الخاصِّيَّةِ والشرفِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا عَرَضْنَا ٱلْأَمَانَةَ عَلَى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَٱلْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَن يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا ٱلْإِنسَٰنُ﴾ إشارةً إلىٰ أنَّ لهُ خاصيَّةً تميَّزَ بها عنِ السماواتِ والأرضِ والجبالِ ،

بها صارَ مطيقاً لحملِ أمانةِ اللهِ تعالىٰ ، وتلكَ الأمانةُ هيَ المعرفةُ والتوحيدُ .

وقلبُ كلِّ آدميٍّ مستعدٌّ لحملِ الأمانةِ ومطيقٌ لها في الأصلِ ، ولكنْ يثبِّطُهُ عنِ النهوضِ بأعبائِها والوصولِ إلىٰ تحقيقِها الأسبابُ التي ذكرناها ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ مولودٍ يُولدُ على الفطرةِ ، فأبواهُ يهوِّدانِهِ وينصِّرانِهِ ويمجِّسانِهِ »(١) .

وقولُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لولا أنَّ الشياطينَ يحومونَ علىٰ قلوبِ بني آدمَ . . لنظروا إلىٰ ملكوتِ السماءِ »(٢) إشارةٌ إلىٰ بعضِ هـٰذهِ الأسبابِ التي هيَ الحجابُ بينَ القلبِ وبينَ الملكوتِ .

وإليهِ الإشارةُ بما رُويَ عنِ ابنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما قالَ : قيلَ لرسولِ اللهِ : يا رسولَ اللهِ ؛ أينَ اللهُ ؛ في الأرضِ أوْ في السماءِ ؟ قال : « في قلوبِ عبادِهِ المؤمنينَ »(٣) .

---

(١) رواه البخاري (١٣٥٨) ، ومسلم (٢٦٥٨) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، واللام في قوله : (الفطرة) للعهد ، والمعهود : فطرة الله التي فطر الناس عليها ؛ أي : الخلقة التي خلق الناس عليها من الاستعداد لقبول الدين والتهيؤ للتمييز بين الخطإ والصواب . « إتحاف » (٧/ ٢٣٣) ، وفي رواية عند مسلم لهـٰذا الحديث تؤكد ما بيَّنه المصنف هنا أن المراد بالفطرة : الاستعداد لحمل الأمانة ، لا وجود معارف سابقة ، وهي : « كل إنسان تلده أمه على الفطرة ، وأبواه بعد يهودانه وينصرانه ويمجسانه ، فإن كانا مسلمين . . فمسلم . . . » الرواية .

(٢) هو عند أحمد في « المسند » (٢/ ٣٥٣) ضمن قصة الإسراء .

(٣) قوت القلوب (١/ ١١٨) .

وفي الخبرِ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : لمْ يسعْني أرضي ولا سمائي ، ووسعَني قلبُ عبديَ المؤمنِ اللينِ الوادعِ »(١) .

وفي الخبرِ : أنَّهُ قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ مَنْ خيرُ الناسِ ؟ فقالَ : « كلُّ مؤمنٍ مخمومِ القلبِ » ، فقيلَ : وما مخمومُ القلبِ ؟ فقالَ : « هوَ التقيُّ النقيُّ ، الذي لا غشَّ فيهِ ولا بغيَ ، ولا غدرَ ولا غلَّ ولا حسدَ »(٢) .

ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (رأىٰ قلبي ربِّي) ، إذْ كانَ قدْ رفعَ الحجابَ بالتقوىٰ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ١١٨) ، وقد أورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٤٤٦٦) من حديث أنس رضي الله عنه بنحوه ، ورواه أحمد في « الزهد » (٤٢٣) عن وهب بن منبه ، قال : إن الله عز وجل فتح السماوات لحزقيل حتىٰ نظر إلى العرش أو كما قال ، فقال حزقيل : سبحانك ما أعظمك يا رب ! فقال الله : إن السماوات والأرض لم تطق أن تحملني ، وضقنَ من أن تسعني ، ووسعني قلب المؤمن الوادع اللين .
وفي « الرسالة القشيرية » (ص٣٨٥) : (وفي بعض الكتب : أن موسىٰ عليه السلام قال : يا رب ؛ أين تسكن ؟ فأوحى الله تعالىٰ إليه : في قلب عبدي المؤمن . ومعناه : سكون الذكر في القلب ؛ فإن الحق سبحانه وتعالىٰ منزه عن كل سكون وحلول ، وإنما هو إثبات ذكر وتحصيل) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٢٣٤) : (ويشهد لصحة معناه حديث أبي عنبة الخولاني المار ذكره قريباً عن الطبراني ، وهـٰذا القدر يكفي للصوفي ، ولا يعترض عليه إذا عزاه إلىٰ حضرة الرسالة ، والإنصاف من أوصاف المؤمنين) .

(٢) رواه ابن ماجه (٤٢١٦) بنحوه ، **وأصل الخمِّ في المعنىٰ** : الكنْس والتنقية .

ومَنِ ارتفعَ الحجابُ بينَهُ وبينَ ربِّهِ . . تجلَّىٰ صورةُ المُلْكِ والملكوتِ في قلبِهِ ، فيرىٰ جنَّةً عرضُ بعضِها السماواتُ والأرضُ ، أمَّا جملتُها . . فأكثرُ سَعةً مِنَ السماواتِ والأرضِ ؛ لأنَّ السماواتِ والأرضَ عبارةٌ عنْ عالمِ المُلْكِ والشهادةِ ، وهوَ وإنْ كانَ واسعَ الأطرافِ ، متباعدَ الأكنافِ . . فهوَ متناهٍ على الجملةِ ، وأمَّا عالمُ الملكوتِ ، وهوَ الأسرارُ الغائبةُ عنْ مشاهدةِ الأبصارِ ، المخصوصةُ بإدراكِ البصائرِ . . فلا نهايةَ لهُ(١) .

نعم ، الذي يلوحُ للقلبِ منهُ مقدارٌ متناهٍ ، ولكنَّهُ في نفسِهِ وبالإضافةِ إلىٰ علمِ اللهِ تعالىٰ لا نهايةَ لهُ .

وجملةُ عَالمِ المُلْكِ والملكوتِ إذا أُخذَتْ دفعةً واحدةً تُسمَّى الحضرةَ الربوبيَّةَ ؛ لأنَّ الحضرةَ الربوبيَّةَ محيطةٌ بكلِّ الموجوداتِ ؛ إذْ ليسَ في الوجودِ شيءٌ سوى اللهِ تعالىٰ وأفعالِهِ ، ومملكتُهُ وعبيدُهُ مِنْ أفعالِهِ ، فما يتجلَّىٰ مِنْ ذلكَ للقلبِ هوَ الجنَّةُ بعينِها عندَ قومٍ ، وهوَ سببُ استحقاقِ الجنَّةِ عندَ أهلِ الحقِّ ، ويكونُ سعةُ ملكِهِ في الجنَّةِ بحسبِ سعةِ معرفتِهِ ، وبمقدارِ ما تجلَّىٰ لهُ مِنَ اللهِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، وإنَّما مرادُ الطاعاتِ وأعمالِ الجوارحِ

---

(١) لسعته ، وعالم الشهادة بالنسبة إلىٰ عالم الملكوت كالقشرة بالنسبة إلى اللب ، وكالصورة والقالب بالنسبة للروح ، وكالظلمة بالنسبة إلى النور ، وكالسفل بالنسبة إلى العلو ، ولذلك يسمىٰ عالم الملكوت العالمَ العلوي ، والعالم الروحاني ، والعالم النوراني ، وفي مقابلته العالم السفلي والجسماني والظلماني . « إتحاف » (٧/ ٢٣٥) ، وأصله من كلام المصنف في « مشكاة الأنوار » .

كلِّها تصفيةُ القلبِ وتزكيتُهُ وجلاؤُهُ ، ﴿ قَدۡ أَفۡلَحَ مَن زَكَّىٰهَا ﴾ ، ومرادُ تزكيتِهِ حصولُ أنوارِ الإيمانِ فيهِ ؛ أعني : إشراقَ نورِ المعرفةِ ، وهوَ المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهۡدِيَهُۥ يَشۡرَحۡ صَدۡرَهُۥ لِلۡإِسۡلَٰمِ ﴾ ، وبقولِهِ : ﴿ أَفَمَن شَرَحَ ٱللَّهُ صَدۡرَهُۥ لِلۡإِسۡلَٰمِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٖ مِّن رَّبِّهِۦ ﴾ .

نعمْ ، هٰذا التجلي وهٰذا الإيمانُ لهُ ثلاثُ مراتبَ :

المرتبةُ الأولىٰ : إيمانُ العوامِّ : وهوَ إيمانُ التقليدِ المحضِ .

والثانيةُ : إيمانُ المتكلمينَ : وهوَ ممزوجٌ بنوعِ استدلالٍ ، ودرجتُهُ قريبةٌ من درجةِ إيمانِ العوامِّ .

والثالثةُ : إيمانُ العارفينَ : وهوَ المشاهدةُ بنورِ اليقينِ (١) .

* * *

ونبيِّنُ لكَ هٰذهِ المراتبَ بمثالٍ ، وهوَ أنَّ تصديقَكَ بكونِ زيدٍ مثلاً في الدارِ لهُ ثلاثُ درجاتٍ :

الأولىٰ : أنْ يخبرَكَ بهِ مَنْ جرَّبتَهُ بالصدقِ ، ولمْ تعرفْهُ بالكذبِ ، ولا اتهمتَهُ في القولِ ، فإنَّ قلبَكَ يسكنُ إليهِ ، ويطمئنُّ بخبرِهِ بمجرَّدِ السماعِ ، وهٰذا هوَ الإيمانُ بمجرَّدِ التقليدِ ، وهوَ مثلُ إيمانِ العوامِّ ؛ فإنَّهُمْ

---

(١) ينظر في بيانها كلام المصنف في « مشكاة الأنوار » مجملاً ، وقد روىٰ أحمد في « المسند » (١/٢١٥) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً : « ليس الخبر كالمعاينة » .

لمَّا بلغوا سنَّ التمييزِ . . سمعوا مِنْ آبائِهِمْ وأمهاتِهِمْ وجودَ اللهِ تعالىٰ ، وعلمِهِ وإرادتِهِ وقدرتِهِ وسائرِ صفاتِهِ ، وبعثةِ الرسلِ وصدقِهِمْ وما جاؤوا بهِ ، وكما سمعوا بهِ . . قبلوهُ ، وثبتوا عليهِ ، واطمأنوا إليهِ ، ولمْ يخطرْ ببالِهِمْ خلافُ ما قالوهُ لهُمْ ؛ لحسنِ ظنِّهِمْ بآبائِهِمْ وأمهاتِهِمْ ومعلِّميهِمْ .

وهٰذا الإيمانُ سببُ النجاةِ في الآخرةِ ، وأهلُهُ مِنْ أوائلِ رتبِ أصحابِ اليمينِ ، وليسوا مِنَ المقرَّبينَ ؛ لأنَّهُ ليسَ فيهِ كشفٌ وبصيرةٌ وانشراحُ صدرٍ بنورِ اليقينِ ؛ إذِ الخطأُ ممكنٌ فيما سُمعَ مِنَ الآحادِ ـ بلْ مِنَ الأعدادِ ـ فيما يتعلَّقُ بالاعتقاداتِ ، فقلوبُ اليهودِ والنصارىٰ أيضاً مطمئنةٌ بما يسمعونَهُ مِنْ آبائِهِمْ وأمهاتِهِمْ إلا أنَّهُمْ اعتقدوا ما اعتقدوهُ خطأً لأنَّهُمْ أُلقيَ إليهِمُ الخطأُ ، والمسلمونَ اعتقدوا الحقَّ ، لا لاطلاعِهِمْ عليهِ ، ولكنْ أُلقيَ إليهِمْ كلمةُ الحقِّ(١) .

* * *

الرتبةُ الثانيةُ : أنْ تسمعَ كلامَ زيدٍ وصوتَهُ مِنْ داخلِ الدارِ ، ولكنْ مِنْ

---

(١) ولقائل أن يقول : فما بال مقلِّد غير المسلمين يرى المصنف أنه من أهل النار ومقلد المسلمين أنه من أهل الجنة وكل منهما مشترك في التقليد ليس إلا ؟
فلهٰذا جواب حكميٌّ يطول ، وعلىٰ طريقة أهل الكلام يمكن القول : بِمَ كُلِّفَ العبد : أبالبحث عن الإيمان أو بالإيمان ؟ ومعلوم أن التكليف متجه للإيمان ، فمن أصاب الإيمان بغير بحث ودليل . . فهو من أهله ، ومن لم يصبه . . كُلِّف بالبحث عنه ، فإن تراخىٰ عن ذلك . . لم يكن من أهله ، والإمام الغزالي هنا وفي غيره من كتبه يميل إلى القول بإيمان المقلد الجازم بتقليده ، وهو رأي عامة أهل السنة والجماعة .

وراءِ جدارٍ ، فتستدلَّ بهِ علىٰ كونِهِ في الدارِ ، فيكونَ إيمانُكَ وتصديقُكَ ويقينُكَ بكونِهِ في الدارِ أقوىٰ مِنْ تصديقِكَ بمجرَّدِ السماعِ ؛ فإنَّكَ إذا قيلَ لكَ : (إنَّهُ في الدارِ) ثمَّ سمعتَ صوتَهُ . . ازددتَ بهِ يقيناً ؛ لأنَّ الصوتَ يدلُّ على الشكلِ والصورةِ عندَ مَنْ يسمعُ الصوتَ في حالِ مشاهدةِ الصورةِ ، فيحكمُ قلبُهُ بأنَّ هـٰذا صوتُ ذلكَ الشخصِ .

وهـٰذا إيمانٌ ممزوجٌ بدليلٍ ، والخطأُ أيضاً ممكنٌ أنْ يتطرَّقَ إليهِ ؛ إذِ الصوتُ قدْ يشبهُ الصوتَ ، وقدْ يمكنُ التكلُّفُ بطريقِ المحاكاةِ ، إلا أنَّ ذلكَ قدْ لا يخطرُ ببالِ السامعِ ؛ لأنَّهُ ليسَ يجعلُ للتهمةِ موضعاً ، ولا يقدرُ في هـٰذا التلبيسِ والمحاكاةِ غرضاً .

* * *

الرتبةُ الثالثةُ : أنْ تدخلَ الدارَ فتنظرَ إليهِ بعينِكَ وتشاهدَهُ ، وهـٰذهِ هيَ المعرفةُ الحقيقيَّةُ ، والمشاهدةُ اليقينيَّةُ ، وهيَ تشبهُ معرفةَ المقرَّبينَ والصدِّيقينَ ؛ لأنَّهُمْ يؤمنونَ عنْ مشاهدةٍ ، فينطوي في إيمانِهِمْ إيمانُ العوامِّ والمتكلمينَ ، ويتميَّزونَ بمزيَّةٍ بيِّنَةٍ يستحيلُ معها إمكانُ الخطأِ .

نعمْ ، وهمْ أيضاً يتفاوتونَ بمقاديرِ العلومِ ، وبدرجاتِ الكشفِ .

أما درجاتُ الكشفِ : فمثالُهُ : أنْ يبصرَ زيداً في الدارِ عنْ قربٍ ، وفي صحنِ الدارِ في وقتِ إشراقِ الشمسِ ، فيكملُ لهُ إدراكُهُ ، والآخرُ يدركُهُ في بيتٍ أوْ مِنْ بعدٍ ، أو في وقتِ عشيةٍ ، فيتمثلُ لهُ في صورتِهِ ما يستيقنُ معهُ أنَّهُ

هوَ ، ولكنْ لا تتمثلُ في نفسِهِ الدقائقُ والخفايا مِنْ صورتِهِ ، ومثلُ هـٰذا متصوَّرٌ في تفاوتِ المشاهدةِ للأمورِ الإلـٰهيةِ .

وأمَّا **مقاديرُ العلومِ** : فهو بأنْ يرىٰ في الدارِ زيداً وعمراً وبكراً وغيرَ ذلك ، وآخرُ لا يرىٰ إلا زيداً ، فمعرفةُ ذلكَ تزيدُ بكثرةِ المعلوماتِ لا محالةَ .

فهـٰذهِ حالُ القلبِ بالإضافةِ إلى العلومِ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ بالصوابِ .

* * *

İLME NİSBETLE KALBİN HÂLİ

Bilmiş ol ki: İlmin yeri kalptir. Kalp derken, bütün âzâmızı sevk u idâre eden nûrânî ve mânevî benliğimizi kasdediyoruz ki, bütün uzuvlarımızın hizmet ve itâat ettikleri bu kalptir. Yoksa yürek dediğimiz kalbi kasdetmiyoruz. Bizim maksadımız olan ve bâzen gönül dediğimiz bu mânevî kalp, renklerin sûret ve şekillerine nispetle ayna ne ise malûmâtın hakîkatine nispetle bu kalp de aynıdır. O rengin sûreti aynaya aksedip aynaya nakşolunduğu gibi, her mâlûmun bir hakîkati ve her hakîkatin de bir sûreti vardır. İşte bu sûret kalbin aynasına yerleşir ve orada açığa çıkar. Yine âyîne başka, şahısların sûretleri başka ve âyîneye aksedip orada görülmeleri başka bir şeydir ki, bunlar üç şey olmuş oluyor. Burada da kalp, eşyânın hakîkati ve bu hakîkatlerin kalpte husûlü ve huzuru gibi, ayrı ayrı üç şey vardır. Âlim eşyânın hakîkatlerinin hulûl etmiş olduğu kalpten ibârettir. Mâlûm, eşyânın hakîkatlerinin kendisidir. İlim, eşyânın hakîkatlerinin kalp aynasında husûlünden ibârettir.

Ayrı bir misâl olarak kılıcı ele alalım: Kılıç, tutulmak için bir kabza ister, onu tutmak için bir el lâzım, kabza ile el bulunduktan sonra bir de tutulan bir kılıç vardır. Bunun gibi, bilgilerin kalbe ulaşıp yerleşmesine ilim denir. Ortada gerçekler ve bir de kalp var. Fakat ilim elde edilmiş değildir. Çünkü ilim, o hakîkatlerin kalbe ulaşmasından ibârettir ki, bu henüz olmamıştır. Meselâ kılıcın kabzası var, tutacak el var, fakat tutmak yok, çünkü henüz kılıç ele alınmamıştır.

(Burada aklen bilineni hissen bilinen ile anlatmak vardır ki, müşebbeh (benzetilen) ile müşebbehün bih (kendisine benzetilen) arasında tam bir benzerlik olamaz gibi bir îtirâz ihtimâlini nazar-ı itibâra alarak musannif der ki:)

Evet. Tutmak, kılıcın ele alınmasından ve avuca girmesinden ibarettir. Fakat ilim de, mâlûm olan şeyin kendisi de kalbe girmez. Bu bakımdan ayrılık vardır. Meselâ, bir ateşi tanıyıp bildiğimiz zaman, ateşin kendisi kalbimize girmez, kalbimizde yerleşen ateşin sûretine uygun olan hakîkat ve mâhiyetidir. Bunu kılıç ile değil, ayna ile temsîl etmek daha uygundur. Zîra kişinin kendisi, aynaya yerleşmez, ancak ona uygun olan bir sûret aynaya yerleşir. İşte bunun gibi, ilmin hakîkatine uygun bir sûretin kalbe yerleşmesine ilim adı verilir. Aynada aşağıda anlatacağımız beş sebepten sûret parlamadığı gibi, kalpte de bu sebeblerden ilim parlayamaz.

Sebepler:

1 - Aynanın sûretinin noksanlığı, demir cevheri gibi. Bu, şekillendirilip cilâlanmadan önce, bir şeyi içine alıp gösteremez.

2 - Şekli tam olsa da, kirli paslı ve pis olması hâlinde yine gösteremez.

3 - Sûretin bulunduğu tarafa aynanın döndürülmemiş olması, sûretin arkada kalması.

4 - Ayna ile sûret arasında bir perde ve mâni bulunması.

5 - Aranan sûretin ne tarafta olduğunu bilememesi gibi hâllerdir. Tabiatiyle tarafını bilemediği için o tarafa dönmemekte mâzur görülür.

İşte bunun gibi kalp de, bütün işlerde her şeyin hakîkatinin kendisinde parlamasına istidâdı olan bir aynadır. Ancak yukarıda sayılan sebep yüzünden bu hakîkatler kalpte parlayamaz.

1 - Zâtında noksanlık olur, çocuk kalbi gibi. O noksan olduğu için mâlûmât burada parlayamaz.

2 - Kalbin yüzünün günâh kirleri ile kirletilmiş olması; şehevî hislerle paslanan gönüller kararmış oldukları için, hakkın zuhûruna engel olurlar. İşte buna işâret olarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ قَارَفَ ذَنْبًا فَارَقَهُ عَقْلُهُ لَا يَعُودُ إِلَيْهِ أَبَدًا

"Bir günâh irtikâb eden kimsenin kalbinde izi kaybolmayan bir leke olur." buyurmuştur.

Zîra günâhın lekesi silinmek için akabinde bir hasene yapmak gerekir. Şayet hiç günâh işlemeden hasene yaparsa, kalp daha çok cilalanır ve parlar, önce günâh yapıldığı için hasenenin faydası kaybolur. Çünkü ancak o lekeyi temizleyebilir. Bununla beraber kalp yine eski hâline dönmüş olur. Fakat parlaklığı artmaz. Böyle, bir yandan günâh ile kirlenip akabinde yapılan sevap ile ancak o pisliği temizlemek, açık bir zarar ve muhakkak ki, bir eksikliktir. Elbette kirlendikten sonra, kirini gidermek için cilâlanan ayna ile hiç kirlenmeden parlaklığını arttırmak için cilâlanan ayna bir değildir. Kalbi cilâlandıran, şehevî arzulardan uzaklaşıp tâat ve ibâdete teveccüh etmektir. Bunun için Allahu Teâlâ: **"Bizim için mücâhede edenleri elbette bize gelen yola hidâyet ederiz."** (Ankebût sûresi, 29/69) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ وَرَّثَهُ اللّٰهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

"Kim bildiği ile amel ederse, Allahu Teâlâ bilmediğini de ona öğretir." buyurmuştur.

3 - Kalbin, aranılan hakîkat yönünden, istikametten ayrılmış olmasıdır. Zîra itâat eden sâlih bir kalp, her ne kadar saf ve temiz ise de hakkı aramadığı ve aynasını matlûba doğru çevirmediği için, hakkın parlaklığı orada tecellî edemez. Belki ekseriyâ bedenî ibâdetlerin tafsilâtı ile meşgul olur veyâ geçim çâreleri ile uğraşır da mefkûresini, rubûbiyeti düşünmeye ve ilâhî gizliliklerin hakîkatlerini aramaya sarfetmezse, ancak düşünmekte olduğu amelin âfetlerinin incelikleri kendisinde parlar ve keşfolunmaya başlar. Nefsin ayıp ve noksanlarını düşünmekle meşgul ise ona, o keşfedilir. Geçim çârelerini düşünüyorsa kalbinde o parlar. Gönlün, amel ve tâatin tafsîlâtı ile meşgul olması, kalpte hakkın parlaklığının inkişâfına mâni olursa, dünyalık ile alâkalı lezzet ve şehvetlerle meşgul olan kalp, hakîkatin keşfine mâni olmaz mı?

4 - Arada perdenin bulunmasıdır. Zîra galip gelen şehvetlerine itâat edip, hakîkatleri düşünmeyen bir kalbe hakâik-ı eşyâ keşfedilmeyebilir. Çünkü arada perde vardır. O da daha çocukluğunda, böyle şey olmaz diye kendisine telkîn edilen bir tesîr altında kalmaktır. Bu, büyük bir perdedir. Kelâmcıların taklîd yolu ile aşıladıkları mezhep görüşleri gibi. Kelâmcıların ve hattâ sâlihlerin çoğu bu tesîr altındadır. Onların dondurulmuş olan bu inançları hakîkatleri keşfe mânidir.

5 - Aranan şeyin hangi yönden elde edileceğini bilmemektir. Meselâ ilim arayan kimsenin bilinmedik bir ilmi araması mümkün değildir. Bu, ancak aradığına uygun ilimleri düşünmekle mümkün olur. Hattâ bu ilimleri düşünür ve kendiliğinden onları îtibâr haysiyetiyle âlimlerin bileceği kendine has bir tertip ile tertip ederse aradığının tarafına teveccüh etmiş olur ve bu sûretle matlûbun hakîkati kalbinde tecellî eder. Zîra fıtrî olmayan ilimlerden arananlar, ancak eldeki ilim şebekesi ile avlanabilir ve elde

edilebilirler. Hattâ her ilim, kendisinden önce gelen iki ilimden elde edilir. Bu geçmiş olan iki ilim birleşir ve hususî bir şekilde anlaşarak çiftleşirler. Bunların çiftleşmesinden üçüncü bir ilim doğar. Adetâ dişi ile erkeğin birleşmesinden üçüncü bir şahsın meydana gelmesi gibi.

Sonra bir tay elde etmek isteyen kimsenin bunu bir merkep, bir deve veyâ bir insandan elde etmesi mümkün değildir. Bunun için mutlaka bir aygır ile bir kısrağı birleştirmesi lâzımdır. Bunlar birleşince tay da meydana gelir. Bunun gibi her ilmin de kendine has iki aslı vardır. Bunlar arasında birleşme usûlü vardır. Bunların birleşmesinden, aranan üçüncü ilim de hâsıl olur.

O iki aslı veyâ bunların birleşme şeklini bilmemek, yeni bir ilme mânidir. Bunun örneği, yukarıda anlattığımız gibi, sûretin hangi tarafda olduğunu bilmemektir. Bunu başka bir misâl ile de îzâh edebiliriz. Meselâ, ensesini aynada görmek isteyen kimse, aynayı yüzünün hizâsına kaldırırsa enseyi göremez. Şâyet aynayı arkaya doğru kaldırırsa, bu defa ayna gözünden uzaklaştığı için yine göremez. Ancak ikinci bir ayna daha lâzım; birisi önde diğeri de arkada olursa, işte o zaman enseyi görür. Tabîatiyle aralarında irtibat sağlamak da lâzımdır, önce ensenin sûreti oradaki aynaya, sonra da onun karşısında ve adamın gözü önünde olan ikinci bir aynaya, tam karşılıklı olarak aksedecek ki, aynayı tam karşısına alan adam ensesini görebilsin. İlimleri de elde elmenin muhtelif yolları vardır. Orada çeşitli temâyüller ve ayna kısmında anlattığımızdan çok çeşitli tahrîfler vardır. Bu temâyüllerdeki hîle yollarını bulup seçebilenler, yeryüzünde az kimselerdir.

İşte eşyânın hakîkatini, kalbin bilmesine mâni olan bu sebeplerdir. Yoksa yaratılışı îtibâriyle her kalp eşyânın hakîkatini mârifete salâhiyettârdır. Zîra kalp şereflidir, emr-i rabbânîdir ve bu vasfı ile diğer cevherlerden ayrıdır. Allahu Teâlâ buna işâret ederek:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ
أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ

"Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arzettik. Onlar onu taşımaktan ibâ ettiler (çekindiler) **ve ondan korktular. Ama insan onu yüklendi."** (Ahzâb sûresi, 33/72) buyurmuştur. Burada, kalbin dağlardan, yer ve göklerden ayrıldığına ve ayrı bir hususiyet sâhibi olduğuna açık bir işâret vardır.

Bu hususiyet ile ilâhî emânetleri taşımaya güç yetirmiştir. Bu emânetler mârifet ve tevhîddir. İnsanoğlunun hepsinin kalbi bu emâneti taşımaya müsaittir. Fakat onun ağırlığını taşımaktan kalbi alıkoyan ve hakîkatine erdiremeyen, yukarıda anlattığımız sebeplerdir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَإِنَّمَا أَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ وَيُنَصِّرَانِهِ
وَيُمَجِّسَانِهِ

"Her doğan, İslâm fıtratı üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahûdî, Mecûsî ve Hıristiyan yapar."[13] buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

لَوْلَا أَنَّ الشَّيَاطِينَ يَحُومُونَ عَلٰى قُلُوبِ بَنِي اٰدَمَ لَنَظَرُوا إِلٰى
مَلَكُوتِ السَّمَاءِ

---

[13] Buhârî ile Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

“Eğer şeytan insanoğlunun kalbinde dolaşmasaydı, insanlar göklerin melekûtuna, gizliliklerine bakabilirlerdi.”[14] hadîsi, engel olan bu sebeplerin bâzılarına işârettir. **İbn Ömer**’den (r.a.) rivâyet edilen şu hadîsle de buna işâret edilmiştir: “Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Allah nerededir? Yerde, yoksa gökte midir? diye soruldu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

فِي قُلُوبِ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ

- *“Mü’min kullarının kalbindedir.”* diye cevap verdi.”[15]

Yine haberde şöyle vârid olmuştur:

لَمْ يَسَعْنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَوَسِعَنِي قَلْبُ عَبْدِي
الْمُؤْمِنِ اللَّيِّنِ الْوَادِعِ

“Yer ve göklerim beni istiâb etmedi. Ancak yumuşak ve sâkin olan mü’minin kalbi beni istiâb etmiştir.”[16] Haberde vârid olduğuna göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “İnsanların hayırlısı kimdir? diye sordular. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Kalbi mahmûm olan herkes”* diye cevap verdi. Bunun üzerine, “Mahmûm ne demektir?” diye sordular. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Her takvâ sâhibi, karışıklıktan gıll u gış* (kin ve hîle) *ve hasetten temiz olan kalp”* demektir, buyurdu.[17]

Bunun için **Hz. Ömer** (r.a.): “Kalbim Rabbimi gördü. Zîra takva sâyesinde Rabbim ile kalbim arasında perde kalmamıştır.” dedi.

---

[14] Hadîs yukarıda geçmiştir.

[15] Bu ifâde ile bulunamamıştır.

[16] Aslı bulunamamıştır.

[17] İbn Mâce Abdullah b. Ömer’den sahîh sened ile rivâyet etmiştir.

Rabbi ile kalbi arasından perde kalkan kimsenin kalbine mülk ü melekûtun sûreti tecellî eder. Bir kısmı yer ve göklerden çok geniş olan cenneti görür. Cennetin bir parçası yer ve göklerden geniş, tamâmı ise çok daha geniştir. Çünkü yer ve gökler mülk ve şehâdet yâni görülen varlıklardır. Bunlar her ne kadar geniş olsalar da nihâyet tükenirler ve mütenâhîdirler. Melekût âlemi ise gözlerden saklı sırlardır. Onları ancak basîretler görür. O âlemin nihâyeti yoktur. Gerçi kalbe hulûl eden miktâr yine mütenâhîdir, fakat aslında ve ilm-i ilâhîde melekût âlemi nihâyetsizdir. Melekût âleminin tamâmını topyekûn ele aldığımız zaman buna **"Hazret-i Rubûbiyet"** denir. Çünkü **"Hazret-i Rubûbiyet"** bütün mevcûdâtı ihâta eder. Zîra mevcûdâtta Allah'ın zâtından ve ef'âlinden başka bir şey yoktur. O'nun memleketi ve kulları O'nun ef'âlidir. Bunlardan kalbe tecellî edenler, bâzılarına göre cennetin tam kendisidir. Hak ehli indinde ise cennete girmenin sebebidir. Onun cennetteki genişliği, bu husustaki mârifetinin genişliği ve Allahu Teâlâ'nın zât, sıfât ve ef'âlinden kalbine tecellî eden miktârın genişliği nisbetindedir. İtâat ve âzâlar ile amel ise kalbi temizlemek ve parlatmak içindir. Nitekim **"Nefsini tezkiye eden felâha ulaşmıştır."** (Şems sûresi, 91/9) buyurulmuş ve bu tezkiyeden gâye de, îman nûrunun kalpte husûlü ve mârifet nûrlarının orada parlaması olduğu Allahu Teâlâ'nın:

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ

"Hâsılı Allahu Teâlâ her kimi hidâyete erdirmek isterse, İslâm'a sînesini açar." (En'âm sûresi, 6/125)

أَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهِ

"Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabbi katında

bir nûr üzere olmaz mı?” (Zümer sûresi, 39/22) âyetlerinden anlaşılmaktadır.

Evet, bu tecellî ve bu îmanın üç mertebesi vardır:

1 - İnsanlardan avâm olanların îmanı. Bu da sırf taklîtten ibâret olan bir îmandır.

2 - Kelâmcıların îmanı. Bu da bir nevî delîl ile karışmış bir îmandır. Bu îman, avâmın îmanından ileride ve fakat ona yakın bir derecededir.

3 - Âriflerin îmanı. Yakîn nûru ile müşahede edilen îmandır.

Bu üç mertebeyi bir misâl ile açıklayalım: Bu îman, aynen bir adamın evde olmasına inanmanın üç derecesi olması gibidir.

1 - İnandığın, yalan söylemeyen emîn bir kimsenin “Falan adam evdedir.” diye sana haber vermesine inandığın gibi. Yalnız duymakla bu adamın haberine inanır ve emîn olursun. İşte bu inancın, avâmın îmanı gibi taklîdî bir îmandır. Zîra avam, erginlik çağında, ana ve babalarından Allahu Teâlâ’nın varlığını; ilim, irâde, kudret ve diğer sıfatlarını öğrenir ve onlardan duydukları gibi kabul ederler. Bu îmanda sebat gösterir ve bu inanç ile huzur bulur, akıllarına bu öğrendiklerinin hilâfı gelmez. Çünkü onlar ana, baba ve hocalarına tamâmen inanmışlardır. İşte bu îman onların âhirette kurtuluşlarının sebebidir. Bu îman sâhipleri de Ashâb-ı Yemîn’in başlangıcıdır. Bunlar mukarreblerden değiller, zîra bunlarda keşif ve yakîn nûrundan meydana gelen basîret ve göğüs genişliği yoktur. Çünkü fertlerden duyduklarında hatânın bulunması mümkündür. Fertlerden değil, halktan bile duyulan îtikâdî meselelerde hatâ mümkündür. Yahudi ve Hıristiyanların da atalarından duydukları ile gönülleri mutmaindir. Bununla berâber onların inandıkları hatâdır. Zîra onlara yanlış yol aşılan-

mıştır, Müslümanların avâmı hakka inandı ve îtikad ettiler. Fakat bu, onların bu gerçeğe ulaşmalarından değil, ancak onlara gerçeğin öğretilmiş olmasındandır.

2 - Duvar arkasından içerde olan adamın sesini duyup sözünü işitmen gibi. Böyle, sesini duyup sözünü dinlediğin kimsenin evin içinde olmasına inanman, o adamın evde olmasını başkasının sana haber vermesinden elbette daha kuvvetlidir. Sana "Ahmed evdedir." dendiği ve sen de dışarıdan sesini duyduğun zaman, içeride olduğuna inancın elbette daha kuvvetlidir. Çünkü adamın sûretini düşünmekte olan bir kimse onun sesini duyduğu zaman o ses, o adamın sûretine daha çok delâlet eder. Böylece bu sesin, o adamın sesi olduğuna hükmeder. Bu inanç, delîl ile karışmış bir îmandır. Bununla beraber buna da hatâ karışabilir. Zîra ses, sese benzer. Her ne kadar dinleyicinin dikkati sayesinde sesi sesten ayırmak mümkün ise de, bu esnâda kişi duyduğunu o kadar incelemez ve gerekli ayırımı yapmazsa, işi karıştırmış olabilir.

3 - Üçüncü mertebe; içeri girip içeride Ahmed'in kendisini görmendir. İmânın en kuvvetlisi bu olduğunda şübhe yoktur. Gerçek mârifet ve yakîn ifâde eden müşâhede budur. Bu, mukarrebler ve sıddîkların îmanıdır. Çünkü onlar görerek îman ederler. Avam ve kelâmcıların îmanı da bunların îmanı içindedir. Ancak bunların îmanı, hatâ ihtimâli kalmaması bakımından onların îmanından ayrılır. Bununla beraber bunlar da bilgi ve keşif dereceleri bakımından ayrılırlar. Bilgi miktârı bakımından ayrılıkları şöyledir: Meselâ birisi bir kuşluk vakti evin ortasında yakından Ahmed'i görür. Diğeri ise ya uzaktan veyâ karanlıkta evin bir köşesinde Ahmed'i yarı hayâl vaziyette görür. Elbette bilgi miktârı bakımından bunlar bir değildir. Çünkü ikincisi hayâl olarak bir

sûret görmüş, onun eşkâlini iyice tesbît edememiştir. İşte ilâhî emirleri müşâhede etmekte de hüküm aynıdır.

İlimlerin miktârına gelince; bu da değişir. Meselâ birisi evde Ahmed'in yanında bir de Muhammed'i, Ali ve Veli'yi görür. Diğeri ise yalnız Ahmed'i görür. Mâlûmât bakımından ilimlerin miktârı da çoğalmış olur.

İlimlere nisbetle kalbin hâli budur. Doğrusunu ancak Allah bilir.

بيان حال القلب بالإضافة إلى أقسام العلوم العقليّة والدّينيّة والدّنيويّة والأخرويّة

اعلمْ : أنَّ القلبَ بغريزتِهِ مستعدٌّ لقبولِ حقائقِ المعلوماتِ كما سبقَ ، ولكنَّ العلومَ التي تحلُّ فيهِ تنقسمُ إلىٰ عقليَّةٍ ، وإلىٰ شرعيَّةٍ .

والعقليَّةُ تنقسمُ إلىٰ ضروريَّةٍ ، ومكتسبةٍ .

والمكتسبة إلىٰ دنيويَّةٍ ، وأخرويَّةٍ

* * *

أمَّا العقليَّةُ : فنعني بها : ما تقضي بها غريزةُ العقلِ ، ولا تُوجدُ بالتقليدِ والسماعِ .

وهيَ تنقسمُ :

إلىٰ ضروريةٍ لا يدري مِنْ أينَ حصلَتْ ، وكيفَ حصلَتْ ؛ كعلمِ الإنسانِ بأنَّ الشخصَ الواحدَ لا يكونُ في مكانينِ ، والشيءَ الواحدَ لا يكونُ حادثاً قديماً ، موجوداً معدوماً معاً ؛ فإنَّ هـٰذهِ علومٌ يجدُ الإنسانُ نفسَهُ منذُ الصبا مفطوراً عليها ، ولا يدري متىٰ حصلَ لهُ هـٰذا العلمُ ، ولا مِنْ أينَ حصلَ لهُ ؛ أعني أنَّهُ لا يدري لها سبباً قريباً ، وإلا . . فليسَ يخفىٰ عليهِ أنَّ اللهَ هوَ الذي خلقَهُ وهداهُ .

وإلىٰ علومٍ مكتسبةٍ ، وهيَ المستفادةُ بالتعلُّمِ والاستدلالِ .

وكلا القسمينِ قدْ يُسمَّىٰ عقلاً ، قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ⁽¹⁾ : [من الهزج]

رَأَيْـــتُ ٱلْعَقْـــلَ عَقْلَيْـــنِ فَمَطْبُـــوعٌ وَمَسْمُـــوعُ
وَلا يَنْفَـــعُ مَسْمُـــوعٌ إِذا لَـــمْ يَـــكُ مَطْبُـــوعُ
كَمـــا لا تَنْفَـــعُ ٱلشَّمْـــسُ وَضَـــوْءُ ٱلْعَيْـــنِ مَمْنُـــوعُ

والأَوَّلُ : هوَ المرادُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعليٍّ : « ما خلقَ اللهُ خلقاً أكرمَ عليهِ مِنَ العقلِ »⁽²⁾ .

والثاني : هوَ المرادُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : « إذا تقرَّبَ الناسُ إلى اللهِ تعالىٰ بأنواعِ البرِّ . فتقرَّبْ أنتَ بعقلِكَ »⁽³⁾ ؛ إذْ لا يمكنُ التقرُّبُ بالغريزةِ الفطريَّةِ ولا بالعلومِ الضروريَّةِ ، بلْ بالمكتسبةِ ، ولكنْ مثلُ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ هوَ الذي يقدرُ على التقرُّبِ باستعمالِ العقلِ في اقتناصِ العلومِ التي بها يُنالُ القربُ مِنْ ربِّ العالمينَ .

والقلبُ جارٍ مَجرى العينِ ، وغريزةُ العقلِ فيهِ جاريةٌ مجرىٰ قوَّةِ البصرِ

---

(١) ديوان سيدنا علي الموسوم بـ« أنوار العقول لوصي الرسول » (ص ١٦١) .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٨/٢٨٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/٣١٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٣١٢) .

(٣) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/١٨) مرفوعاً : « يا علي ؛ إذا تقرب الناس إلىٰ خالقهم في أبواب البر . فتقرب إليه بأنواع العقل ، تسبقهم بالدرجات والزلفىٰ عند الناس في الدنيا ، وعند الله في الآخرة » .

في العينِ ، وقوّةُ الإبصارِ لطيفةٌ تُفقدُ في العمىٰ ، وتُوجدُ في البصرِ وإنْ كانَ قدْ غمَّضَ العينَ أوْ جَنَّ عليهِ الليلُ ، والعلمُ الحاصلُ منهُ في القلبِ جارٍ مَجرىٰ قوّةِ إدراكِ البصرِ في العينِ ، ورؤيتُهُ لأعيانِ الأشياءِ ، وتأخُّرُ العلومِ عنْ عينِ العقلِ في مدَّةِ الصبا إلىٰ أوانِ التمييزِ أوِ البلوغِ . يضاهي تأخُّرَ الرؤيةِ عنِ البصرِ إلىٰ أوانِ إشراقِ الشمسِ وفيضانِ نورِها على المبصراتِ ، والقلمُ الذي بهِ سطرَ اللهُ العلومَ علىٰ صفحاتِ القلوبِ يجري مجرىٰ قرْصِ الشمسِ ، وإنَّما لمْ يحصلِ العلمُ في قلبِ الصبيِّ قبلَ التمييزِ لأنَّ لوحَ قلبِهِ لمْ يتهيَّأْ بعدُ لقبولِ نقشِ القلمِ ، والقلمُ عبارةٌ عنْ خلقٍ مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ ، جعلَهُ سبباً لحصولِ نقْشِ العلومِ في قلوبِ البشرِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِى عَلَّمَ بِٱلْقَلَمِ ۝ عَلَّمَ ٱلْإِنسَٰنَ مَا لَمْ يَعْلَمْ ﴾ ، وقلمُ اللهِ تعالىٰ لا يشبهُ قلمَ خلقِهِ ، كما أنَّ وصفَهُ سبحانَهُ لا يشبهُ وصفَ خلقِهِ ، فليسَ قلمُهُ مِنْ قصبٍ ولا خشبٍ ، كما أنَّهُ سبحانَهُ ليسَتْ ذاتُهُ مِنْ جوهرٍ ولا عرضٍ ، فالموازنةُ بينَ البصيرةِ الباطنةِ والبصرِ الظاهرِ صحيحةٌ مِنْ هـٰذهِ الوجوهِ ، إلا أنَّهُ لا مناسبةَ بينَهُما في الشرفِ ؛ فإنَّ البصيرةَ الباطنةَ هيَ عينُ النفسِ التي هيَ اللطيفةُ المدركةُ ، وهيَ كالفارسِ ، والبدنُ كالفرسِ ، وعمى الفارسِ أضرُّ على الفارسِ مِنْ عمى الفرسِ ، بلْ لا نسبةَ لأحدِ الضررينِ إلى الآخرِ .

ولموازنةِ البصيرةِ الباطنةِ للبصرِ الظاهرِ سمَّاهُ اللهُ تعالىٰ باسمِهِ ، فقالَ : ﴿ مَا كَذَبَ ٱلْفُؤَادُ مَا رَأَىٰ ﴾ ، سمَّىٰ إدراكَ الفؤادِ رؤيةً .

وكذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَكَذَٰلِكَ نُرِىٓ إِبْرَٰهِيمَ مَلَكُوتَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ ﴾

وما أرادَ بهِ الرؤيةَ الظاهرةَ ، فإنَّ ذلكَ غيرُ مخصوصٍ بإبراهيمَ عليهِ السلامُ حتَّىٰ يُذكرَ في معرضِ الامتنانِ .

ولذلكَ سمَّىٰ ضدَّ إدراكِهِ عمىً ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى ٱلْأَبْصَٰرُ وَلَٰكِن تَعْمَى ٱلْقُلُوبُ ٱلَّتِي فِي ٱلصُّدُورِ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن كَانَ فِي هَٰذِهِۦٓ أَعْمَىٰ فَهُوَ فِي ٱلْءَاخِرَةِ أَعْمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلًا ﴾ .

فهـٰذا بيانُ العلمِ العقليِّ .

* * *

أمَّا العلومُ الدينيَّةُ : فهيَ المأخوذةُ بطريقِ التقليدِ مِنَ الأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ وسلامُهُ ، وذلكَ يحصلُ بالتعلُّمِ لكتابِ اللهِ تعالىٰ وسنَّةِ رسولهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وفهْمِ معانيهما بعدَ السماعِ ، وبهِ كمالُ صفةِ القلبِ ، وبهِ سلامتُهُ عنِ الأدواءِ والأمراضِ ، فالعلومُ العقليَّةُ غيرُ كافيةٍ في سلامةِ القلبِ وإنْ كانَ محتاجاً إليها ، كما أنَّ العقلَ غيرُ كافٍ في استدامةِ أسبابِ صحةِ البدنِ ، بلْ يحتاجُ إلىٰ معرفةِ خواصِّ الأدويةِ والعقاقيرِ بطريقِ التعلُّمِ مِنَ الأطباءِ ، إذْ مجرَّدُ العقلِ لا يهدي إليهِ ، ولكنْ لا يمكنُ فهمُهُ بعدَ سماعِهِ إلا بالعقلِ ، فلا غنىً بالعقلِ عنِ السمعِ ، ولا بالسمعِ عنِ العقلِ ، فالداعي إلىٰ محضِ التقليدِ معَ عزلِ العقلِ بالكليَّةِ جاهلٌ ، والمكتفي بمجرَّدِ العقلِ عنْ أنوارِ القرآنِ والسنَّةِ مغرورٌ ، فإيَّاكَ أنْ تكونَ مِنْ أحدِ الفريقينِ ، وكُنْ جامعاً بينَ الأصلينِ ؛ فإنَّ العلومَ العقليَّةَ كالأغذيةِ ، والعلومَ الشرعيَّةَ

كالأدويةِ ، والشخصُ المريضُ يتضرَّرُ بالغذاءِ مهما فاتَهُ الدواءُ ، فكذلكَ أمراضُ القلوبِ لا يمكنُ علاجُها إلا بالأدويةِ المستفادةِ مِنَ الشريعةِ ، وهيَ وظائفُ العباداتِ والأعمالُ التي ركَّبَها الأنبياءُ صلواتُ اللهِ عليهِمْ لإصلاحِ القلوبِ ، فمَنْ لا يداوي قلبَه المريضَ بمعالجاتِ العباداتِ الشرعيَّةِ ، واكتفىٰ بالعلومِ العقليَّةِ . . استضرَّ بها كما يستضرُّ المريضُ بالغذاءِ .

وظنُّ مَنْ يظنُّ أنَّ العلومَ العقليَّةَ مناقضةٌ للعلومِ الشرعيَّةِ ، وأنَّ الجمعَ بينَهُما غيرُ ممكنٍ . . هوَ ظنٌّ صادرٌ عنْ عمىً في عينِ البصيرةِ ، نعوذُ باللهِ منهُ ، بلْ هـٰذا القائلُ ربَّما يناقضُ عندَهُ بعضُ العلومِ الشرعيَّةِ لبعضٍ ، فيعجزُ عنِ الجمعِ بينَهُما ، فيظنُّ أنَّهُ تناقضٌ في الدينِ ، فيتحيَّرُ بهِ ، وينسلُّ مِنَ الدينِ انسلالَ الشعرةِ مِنَ العجينِ .

وإنَّما ذلكَ عجزٌ في نفسِهِ خيَّلَ إليهِ تناقضاً في الدينِ ، وهيهاتَ ! وإنَّما مثالُهُ مثالُ الأعمى الذي دخلَ دارَ قومٍ ، فتعثَّرَ فيها بأواني الدارِ ، فقالَ لهُمْ : ما بالُ هـٰذهِ الأواني تركَتْ على الطريقِ ؟ لِمَ لا تُرَدُّ إلىٰ مواضعِها ؟ ، فقالوا لهُ : تلكَ الأواني في مواضعِها ، وإنَّما أنتَ لستَ تهتدي إلى الطريقِ لعماكَ ، فالعجبُ منكَ أنَّكَ لا تحيلُ عثرتَكَ علىٰ عماكَ ، وإنَّما تحيلُها علىٰ تقصيرِ غيرِكِ !

فهـٰذهِ نسبةُ العلومِ الدينيَّةِ إلى العلومِ العقليَّةِ .

* * *

والعلومُ العقليّةُ تنقسمُ إلىٰ دنيويّةٍ وأخرويّةٍ :

فالدنيويّةُ : كعلمِ الطبِّ ، والحسابِ ، والهندسةِ ، والنجومِ ، وسائرِ الحرفِ والصناعاتِ .

والأخرويّةُ : كعلمِ أحوالِ القلبِ ، وآفاتِ الأعمالِ ، والعلمِ باللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، كما فصلناهُ في كتابِ العلمِ .

وهما علمانِ متنافيانِ ؛ أعني أنَّ مَنْ صرفَ عنايتَهُ إلىٰ أحدِهما حتَّىٰ تعمقَ فيهِ . . قصرَتْ بصيرتُهُ عنِ الآخرِ على الأكثرِ ، ولذلكَ ضربَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ للدنيا والآخرةِ ثلاثةَ أمثلةٍ فقالَ : (هما ككفّتيِ الميزانِ ، وكالمشرقِ والمغربِ ، وكالضرَّتينِ ، إذا أرضيتَ إحداهُما . . أسخطتَ الأخرىٰ)(١) .

ولذلكَ ترى الأكياسَ في أمورِ الدنيا وفي علمِ الطبِّ والحسابِ والهندسةِ والفلسفةِ جهالاً في أمورِ الآخرةِ ، والأكياسَ في دقائقِ علومِ الآخرةِ جهالاً في أكثرِ علومِ الدنيا ؛ لأنَّ قوّةَ العقلِ لا تفي بالأمرينِ جميعاً في الغالبِ ، فيكونُ أحدُهُما مانعاً مِنَ الكمالِ في الثاني .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أكثرَ أهلِ الجنَّةِ البلْهُ »(٢) أيِ : البلْهُ في أمورِ الدنيا .

---

(١) الذريعة (ص ١٣٦) .

(٢) رواه الطحاوي في « شرح مشكل الآثار » (٧/ ٤٣١)، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ٣١٣)، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٩٨٩) ، والبيهقي في « الشعب » (١٣٠٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه (١٣٠٣) من حديث جابر رضي الله عنه .

وقالَ الحسنُ في بعضِ مواعظِهِ : (لقدْ أدركتُ أقواماً لوْ رأيتموهُمْ . . لقلتُمْ : مجانينُ ، ولوْ رأوكُمْ . . لقالوا : شياطينُ)(١) .

فمهما سمعتَ أمراً غريباً مِنْ أمورِ الدينِ جحدَهُ أهلُ الكياسةِ في سائرِ العلومِ . . فلا ينفِّرنَّكَ جحودُهُمْ عنْ قبولِهِ ؛ إذْ مِنَ المحالِ أنْ يظفرَ سالكُ طريقِ المشرقِ بما يُوجدُ في المغربِ ، فكذلكَ يجري أمرُ الدنيا والآخرةِ .

ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا وَرَضُواْ بِٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَٱطْمَأَنُّواْ بِهَا . . . ﴾ الآيةَ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَعْلَمُونَ ظَٰهِرًا مِّنَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ ٱلْأَخِرَةِ هُمْ غَٰفِلُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَأَعْرِضْ عَن مَّن تَوَلَّىٰ عَن ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ۞ ذَٰلِكَ مَبْلَغُهُم مِّنَ ٱلْعِلْمِ ﴾ .

فالجمعُ بينَ كمالِ الاستبصارِ في مصالحِ الدنيا والدينِ لا يكادُ يتيسَّرُ إلا لمَنْ رسَّخَهُ اللهُ لتدبيرِ عبادِهِ في معاشِهِمْ ومعادِهِمْ(٢) ، وهمُ الأنبياءُ المؤيَّدونَ بروحِ القدسِ ، المستمدُّونَ مِنَ القوَّةِ الإلـٰهيَّةِ التي تتسعُ لجميعِ الأمورِ ولا تضيقُ عنها .

فأمَّا قلوبُ سائرِ الخلقِ . . فإنَّها إذا اشتغلَتْ بأمرٍ . . انصرفَتْ عنِ الآخرِ ، وقصرَتْ عنِ الاستكمالِ فيهِ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٧١) ، ورواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٦٥) .

(٢) في (د ، ك ، ل) : (رشحه) بدل (رسخه) .

DÜNYEVÎ VE UHREVÎ İLİMLERE NİSBETLE KALBİN HÂLİ

Bilmiş ol ki; yukarıda da anlattığımız gibi kalp, yaratılışı îtibâriyle hakîkatleri kabule müsteiddir. Bununla beraber kalbe hulûl eden ilimler, aklî ve şer'î olmak üzere ikiye ayrılır. Aklî ilimler de, zarurî ve iktisabî olmak üzere yine ikiye ayrılır. İktisabî ilimler de dünyevî ve uhrevî olmak üzere de yine ikiye ayrılır. İşitmek veyâ taklit sûretiyle alınmayıp aklın tabîatiyle bilinen aklî ilimler zarurî ve kesbî olarak ikiye ayrılırlar.

Çünkü zarûrî ilimler, nereden ve nasıl geldiği bilinmeyen ilimlerdir. Bir adamın bir anda iki yerde bulunmayacağını, bir şeyin hem hâdis ve hem kadîm olamayacağını, bir şeyin bir anda hem mevcûd ve hem mâdum olamayacağını bilmek gibi. Bunlar öyle ilimlerdir ki, bu ilimler insanın fıtratında vardır. Aklı başında olan herkes bunu böyle bilir. Fakat bu ilimlerin ne zaman ve nereden geldiği bilinemez. Yâni bunun yakın bir sebebini bulamaz. Yoksa bu ilmin Allah'tan geldiğini elbette bilir.

İktisabî ilim ise öğrenmek ve delîl çekmekle elde edilir. Her ikisine de aklî ilim denir. Birincisine aklî, fıtrî, zarûrî ve bedîhî, ikincisine akl-ı mükteseb, nazarî ve mesmû denir. Nitekim Hz. Ali (r.a.):

رَأَيْتُ الْعَقْلَ عَقْلَيْنِ فَمَطْبُوعٌ وَمَسْمُوعٌ، وَلَا يَنْفَعُ مَسْمُوعٌ
إِذَا لَمْ يَكُ مَطْبُوعٌ كَمَا لَا تَنْفَعُ الشَّمْسُ وَضَوْءُ الْعَيْنِ مَمْنُوعٌ

"Aklı iki çeşit gördüm; biri fıtrî, diğeri de kesbîdir."

“Fıtrî akıl olmasa, iktisabî akıl bir fayda sağlamaz.”

“Gözü kör olan kimselere, güneşin faydası olmadığı gibi.” demiştir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

مَا خَلَقَ اللّٰهُ خَلْقاً أَكْرَمَ عَلَيْهِ مِنَ الْعَقْلِ

“Allahu Teâlâ akıldan daha kıymetli bir şey yaratmamıştır.”[18] hadîsinden murâdı bu birincisi yâni fıtrî olan akıldır. Ve yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

إِذَا تَقَرَّبَ النَّاسُ إِلَى اللّٰهِ تَعَالٰى بِأَنْوَاعِ الْبِرِّ فَتَقَرَّبْ أَنْتَ بِعَقْلِكَ

“İnsanlar çeşitli iyiliklerle Allahu Teâlâ’ya yaklaşırken, sen de aklın ile yaklaş.”[19] buyurduğu akıldan murâdı da bu ikinci akıldır. Çünkü fıtrî ve zarûrî akıl ile Allah’a yaklaşmak mümkün değildir. Ancak iktisabî akıl ile Allah’a yaklaşılır. Fakat ancak Hz. Ali gibi olanlardır ki onlar, âlemlerin Rabbi olan Allahü Teâlâ’ya yaklaşmak için gerekli olan ilimleri elde etmeye akıllarını kullanırlar. Kalp, bir göz gibidir. Kalpteki akıl garîzesi, gözdeki görme kuvveti gibidir. Görme hâssası körde kaybolup görende bulunan bir latîfedir. Gözlerini kapasa da gece karanlığı ortalığı kaplasa da yine bu görme hâssası gözde mevcuttur. Kalpte hâsıl olan ilim, gözdeki idrâk, basar ve şeylerin aynını görme kuvvetindedir. Temyîz ve erginlik çağına varıncaya kadar çocukluk çağında ilimlerin akıl gözünden uzakta kalmaları, âdetâ gece karanlığının ortadan kalkıp güneşin doğuşu ile her tarafı görmeye benzer. Çocuğun kalbinde, bülûğ ve temyîzden önce ilmin hâsıl olmaması,

---

[18] Hadîs ilim bahsinde geçmiştir.

[19] Ebû Nuaym Ali’den rivâyet etmiştir.

kalpteki kabiliyetin henüz gelişmemiş olmasındandır. Kalem, Allah'ın yaratıklarından bir yaratıktır; insan kalbine ilimlerin yazılması için Allahu Teâlâ onu bir vâsıta kılmıştır. Nitekim:

الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ

"O (Allah) **ki kalem ile tâlim etti, insana bilmediğini öğretti."** (Alâk sûresi, 96/4-5) buyurulmuştur. O'nun vasfı, insanların vasıflarına benzemediği gibi, kalemi de insanların kalemlerine benzemez. O, cevher ve ârâz olmadığı gibi, O'nun kalemi de kamış, ağaç veyâ benzerleri değildir. Kalp gözü ile baş gözü arasında bu yönden muvâzene sağlamak doğru ise de şeref ve fazîlet bakımından aralarında bir münâsebet yoktur. Basîret dediğimiz kalp gözü idrâk eden lâtîfenin tâ kendisidir. Bu basîret bir binici, beden ise binit gibidir. Binicinin körlüğü binitin körlüğünden -nispet kabul etmeyecek şekilde- daha tehlikelidir.

Kalp gözünün baş gözü ile aralarında münâsebeti olduğu için, Allahu Teâlâ göze verdiği ismi ona da vererek:

مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأٰى

"(Gözleriyle) **gördüğünü kalbi yalanlamadı."** (Necm sûresi, 53/11) buyurdu ve kalbin idrâkine "rûyet" ismini verdi. Yine bunun gibi:

وَكَذٰلِكَ نُرِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ

"Biz İbrâhîm'e, göklerin ve yerin melekûtunu (gizli sırlarını) **gösteririz."** (En'âm sûresi, 6/75) buyurdu ve bu rûyetten rûyet-i zâhireyi murâd etmedi. Çünkü bu rûyet, yalnız İbrâhîm aleyhisselâma mahsus değildir ki, onu minnet altına alsın. Yine basîretin idrâkine rûyet dediği gibi, bunun zıddına da körlük adını verdi ve:

فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ

“Zîra hakîkat budur ki, gözler körelmez ve lâkin sînelerdeki kalpler körelir.” (Hac sûresi, 22/46)

فَمَنْ كَانَ فِي هٰذِهِ أَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ أَعْمٰى وَأَضَلُّ سَبِيلًا

“Kim bu dünyada kör olursa, o, âhirette de kördür. Yolca da daha şaşkındır.” (İsrâ sûresi, 17/72) buyurmuştur.

İşte bunlar aklî ilimlerdir.

Dînî ilimlere gelince: Bunlar da taklit yolu ile peygamberlerden alınan ilimlerdir. Bu da Allah’ın kitâbını ve Rasûlü’nün sünnetini öğrenmek ve duydukdan sonra mânâlarını anlamakla mümkün olur. Kalbin vasfının kemâli de bununla mümkündür. Kalp, hastalıklardan bu ilim sâyesinde kurtarır. Her ne kadar müspet ilimlere ihtiyâç varsa da, kalbin selâmete ermesi için yalnız aklî ilimler yetmez. Nitekim bedenin sıhhatini devam ettirmekte yalnız akıl da kâfî değildir. Tabiplerden öğrenmek sûretiyle ilaçların hâssalarını bilmek lâzımdır. Bitkilerdeki hâssaları yalnız akıl bilemez. Fakat yine de bunları duyduktan sonra akıl anlar. Akılsız işitmek veyâ işitmeksizin akıl kâfi değildir. Aklı nazara almadan yalnız taklit ile yetinmek cehalettir. Kur’ân ve sünnetin nûrunu atarak yalnız akıl ile yetinmek de aldanmaktır. Akıl, Kur’ân ve sünnetin nûrunu bir arada bulundurmak lâzımdır.

Zîra aklî ilimler besinler, şer’î ilimler de ilaçlar gibidir. Hasta bir insan tedâvi edilmeden yediği yemeklerden zarar görür. Kalbî hastalıklar da aynı şekilde şerîattan faydalanılan ilaçlarla tedâvî edilirler. Bu ilaçlar da, kalbi düzeltmek için peygamberlerin tatbîk ettikleri ameller ve ibâdet vazîfeleridir. Şer’î ibâdetlerle hasta kalpleri tedâvi etmeyip aklî ilimlerle yetinenler, hastayı tedâvi etmeden ona kuvvetli yemek yedirip daha çok zararlandıranların vaziyetine düşerler. Aklî ilimlerle şer'î ilimlerin birbirini nakzettiklerini ve bunların bir arada toplanmasının mümkün olmadığını sananlarda basîret körlüğü vardır. Hattâ bunlardan, şer'î hükümlerin, kendi aralarında da tenâkuz bulunduğunu iddia edecek kadar ileri gidenler de vardır. Dînde tenâkuz var zannıyla hayrete düşerler. İşte bunlar, kılın yağdan ayrılması gibi îmandan ayrılırlar. Bu adamın kendi acziyeti, dînde tenâkuz olduğu vehmini uyandırır. Bu adam, başkasının evine girip evdeki koltuk ve masalara çarpan körün vaziyetine benzer. Bu kör "Bu mobilyayı neden yerine koymadınız?" diye ev sâhibine çatarken, eşyânın yerinde olup kendi körlüğünden eşyâya çarptığının farkında bile olmaz. Buna verilecek cevâp: "Yazık sana! Kendi körlüğünü düşünmüyorsun da kusuru başkasında arıyorsun." demektir.

İşte dînî ilimleri aklî ilimlere nispet böyledir.

Aklî ilimler de dünyevî ve uhrevî olmak üzere ikiye ayrılır. Dünyevî ilimler tıp, riyâziye, cebir, geometri, ilm-i hey'et (astronomi) ve diğer teknik ilimlerdir. Uhrevî ilimler kalbin hallerini, amellerin âfetlerini, Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatını bilmek gibi ilimlerdir. "**İlim Kitabı**"nda açıkladığımız gibi, bu iki ilim birbirine münâfidir. Yâni birisiyle fazla meşgul olup derinliklerine inen kimse, ekseriyâ diğerini ihmâl etmiş olur. Bu sebepten **Hz. Ali**, dünya ve âhiret için üç misâl vermiş ve demiştir ki: Onlar terâzinin iki gözü, şark ve garb ve iki kuma gibidirler. Yâni bir tarafa kuvvet verirsen o bir taraf yeğnikleşir. Bir tarafta bulunursan, öbür taraftan uzaklaşırsın. Birinin gönlünü yaparken öbürünü darıltırsın. Bunun için tıp, hesap, hendese ve felsefe gibi ilimlerde otorite denecek kadar derinleşmiş bir insan, âhiret ilimlerinde tamâmen câhildir. Bunun gibi, âhiret ilimlerinin inceliklerine vâkıf olan kimseler dünyevî ilimlerin câhilidirler. Zîra akıl kuvveti, çok kere her ikisini bir araya toplamak için kâfi gelmez. Birisi, diğerinde kemâle mânidir. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ أَكْثَرَ أَهْلِ الْجَنَّةِ الْبَلَهُ

"Cennet ehlinin çoğu ahmaklardır. Yâni dünya işlerini anlamayanlardır."[20] buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî bir konuşmasında, sahâbiyi kastederek: "Biz öyle adamlara yetiştik ki, siz onları görseniz, bunlar delidir derdiniz. Onlar da sizi görseler, bunlar şeytandır derlerdi." demiştir.

Bakarsın ki, diğer ilimlerde ihtisâsı olan kimseler, dîn hususunda duydukları garîb bir hükmü inkâra kalkışır ve "tenâkuz var" gibi sözler sarfederler. Onların bu inkârına aldanma. Zîra doğuda yürüyen bir kimsenin batıda bulunan bir şeyi bilmesine imkân yoktur. İşte dünya ve âhiret işleri de aynen böyledir. Bunun için Allahu Teâlâ:

إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنُّوا بِهَا

"Bizimle karşılaşmayı ummayan ve dünya hayatından hoşnut olarak ona bağlananlar." (Yûnus sûresi, 10/7)

يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ

"Onlar dünya hayatının görülen kısmını bilirler. Onlar âhiretten habersizdirler." (Rûm sûresi, 30/7)

---

[20] Bezzâr Enes'ten rivâyet etmiştir.

فَأَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا،
ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ

"(Ey Muhammed aleyhisselam!) **Bizi anmaktan yüz çevirenlere ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlere aldırma. Onların ilimden erecekleri gâye ancak odur."** (Necm sûresi, 53/29-30) buyurdu.

Dünya ve dîn ilimlerini bir araya toplamak herkese nasip olmaz. Bu ancak insanların dünyevî ve uhrevî işlerini idâre edecek olan peygamberlere nasip olmuştur. O peygamberler ki, onlar Cebrâil ile takviye edilmiş, her varlığı genişlendiren ilâhî kuvvetten istimdâd etmiş kimselerdir. Diğer insanlara gelince; onların kalpleri dünya işi ile meşgul olursa, âhireti ihmâl edip orada kemâle ermemiş olurlar.

بيان الفرق بين الإلهام والتعلّم والفرق بين طريق الصّوفيّة في استكشاف الحقّ وطريق النّظّار

اعلمْ : أنَّ العلومَ التي ليسَتْ ضروريّةً ـ وإنَّما تحصلُ في القلبِ في بعضِ الأحوالِ ـ . تختلفُ الحالُ في حصولِها ، فتارةً تهجمُ على القلبِ كأنَّهُ أُلقيَ فيهِ مِنْ حيثُ لا يدري ، وتارةً تُكتسبُ بطريقِ الاستدلالِ والتعلُّمِ ، فالذي يحصلُ لا بطريقِ الاكتسابِ وحيلةِ الدليلِ يُسمّىٰ **إلهاماً** ، والذي يحصلُ بالاستدلالِ يُسمّى **اعتباراً واستبصاراً** .

ثمَّ الواقعُ في القلبِ بغيرِ حيلةٍ وتعلُّمٍ واجتهادٍ مِنَ العبدِ ينقسمُ إلىٰ ما لا يدري العبدُ أنَّهُ كيفَ حصلَ لهُ ومِنْ أينَ حصلَ ، وإلىٰ ما يطلعُ معَهُ على السببِ الذي منهُ استُفيدَ ذلكَ العلمُ ، وهوَ مشاهدةُ المَلَكِ الملْقِي في القلبِ ، والأوَّلُ يُسمَّىٰ **إلهاماً ونفثاً في الرُّوعِ** ، والثاني يُسمَّىٰ **وحياً** ، وتختصُّ بهِ الأنبياءُ ، والأوَّلُ يختصُّ بهِ الأولياءُ والأصفياءُ ، والذي قبلَهُ ـ وهوَ المكتسبُ بطريقِ الاستدلالِ ـ يختصُّ بهِ العلماءُ .

وحقيقةُ القولِ فيهِ : أنَّ القلبَ مستعدٌّ لأنْ تنجليَ فيهِ حقيقةُ الحقِّ في الأشياءِ كلِّها ، وإنَّما حيلَ بينَهُ وبينَها بالأسبابِ الخمسةِ التي سبقَ ذكرُها ، فهيَ كالحجابِ المسدلِ الحائلِ بينَ مرآةِ القلبِ وبينَ اللوحِ المحفوظِ الذي هوَ منقوشٌ بجميعِ ما قضى اللهُ بهِ إلىٰ يومِ القيامةِ ، وتجلّي حقائقِ العلومِ مِنْ

مرآةِ اللوحِ في مرآةِ القلبِ يضاهي انطباعَ صورةٍ مِنْ مرآةٍ في مرآةٍ تقابلُها ، والحجابُ بينَ المرآتينِ تارةً يُزالُ باليدِ ، وأخرىٰ يزولُ بهبوبِ ريحٍ تحرِّكُهُ ، وكذلكَ قدْ تهبُّ رياحُ الألطافِ ، فتنكشفُ الحجبُ عنْ أعينِ القلوبِ ، فينجلي فيها بعضُ ما هوَ مسطورٌ في اللوحِ المحفوظِ .

ويكونُ ذلكَ تارةً عندَ المنامِ ، فيعلمُ بهِ ما يكونُ في المستقبلِ ، وتمامُ ارتفاعِ الحجابِ بالموتِ ، فبهِ ينكشفُ الغطاءُ ، وينكشفُ أيضاً في اليقظةِ ، حتَّىٰ يرتفعَ الحجابُ بلطفٍ خفيٍّ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، فيلمعُ في القلوبِ مِنْ وراءِ سترِ الغيبِ شيءٌ مِنْ غرائبِ العلمِ ، تارةً كالبرقِ الخاطفِ ، وأخرىٰ على التوالي إلىٰ حدٍّ ما ، ودوامُهُ في غايةِ الندورِ ، فلمْ يفارقِ الإلهامُ الاكتسابَ في نفسِ العلمِ ، ولا في محلِّهِ ، ولا في سببِهِ ، ولكنْ يفارقُهُ في جهةِ زوالِ الحجابِ ؛ فإنَّ ذلكَ ليسَ باختيارِ العبدِ ، ولمْ يفارقِ الوحيُ الإلهامَ في شيءٍ مِنْ ذلكَ ، بلْ في مشاهدةِ المَلَكِ المفيدِ للعلمِ ؛ فإنَّ العلومَ إنَّما تحصلُ في قلوبنا بواسطةِ الملائكةِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ أَن يُكَلِّمَهُ ٱللَّهُ إِلَّا وَحۡيًا أَوۡ مِن وَرَآيِٕ حِجَابٍ أَوۡ يُرۡسِلَ رَسُولٗا فَيُوحِيَ بِإِذۡنِهِۦ مَا يَشَآءُ ﴾ .

* * *

فإذا عرفتَ هـٰذا . . فاعلمْ أنَّ ميلَ أهلِ التصوُّفِ إلى العلومِ الإلهاميَّةِ دونَ التعليميَّةِ ، فلذلكَ لمْ يحرصوا علىٰ دراسةِ العلمِ وتحصيلِ ما صنَّفَهُ المصنِّفونَ ، والبحثِ عنِ الأقاويلِ والأدلَّةِ المذكورةِ ، بلْ قالوا : الطريقُ

تقديمُ المجاهدةِ ومحوُ الصفاتِ المذمومةِ ، وقطعُ العلائقِ كلِّها ، والإقبالُ بكنْهِ الهمَّةِ على اللهِ تعالىٰ ، ومهما حصلَ ذلكَ . . كانَ اللهُ هوَ المتولِّيَ لقلبِ عبدِهِ ، والمتكفِّلَ بتنويرِهِ بأنوارِ العلمِ ، وإذا تولَّى اللهُ أمرَ القلبِ . . فاضَتْ عليهِ الرحمةُ ، وأشرقَ النورُ في القلبِ ، وانشرحَ الصدرُ ، وانكشفَ لهُ سرُّ الملكوتِ ، وانقشعَ عنْ وجهِ القلبِ حجابُ العزَّةِ[1] بلطفِ الرحمةِ ، وتلألأَتْ فيهِ حقائقُ الأمورِ الإلـٰهيَّةِ .

وليسَ على العبدِ إلا الاستعدادُ بالتصفيةِ المجرَّدةِ ، وإحضارُ الهمَّةِ معَ الإرادةِ الصادقةِ ، والتعطُّشُ التامُّ ، والترصُّدُ بدوامِ الانتظارِ لما يفتحُهُ اللهُ تعالىٰ مِنَ الرحمةِ ، فالأنبياءُ والأولياءُ انكشفَتْ لهُمُ الأمورُ وفاضَ علىٰ صدورِهِمُ النورُ لا بالتعلُّمِ والدراسةِ والكتابةِ للكتبِ ، بلْ بالزهدِ في الدنيا والتبرِّي مِنْ علائقِها ، وتفريغِ القلبِ مِنْ شواغلِها ، والإقبالِ بكنهِ الهمَّةِ على اللهِ تعالىٰ ، فمَنْ كانَ للهِ . . كانَ اللهُ لهُ .

وزعموا أنَّ الطريقَ في ذلكَ أوَّلاً بقطعِ علائقِ الدنيا بالكليَّةِ ، وتفريغِ القلبِ منها ، وبقطعِ الهمَّةِ عنِ الأهلِ والمالِ والولدِ والوطنِ ، وعنِ العلمِ والولايةِ والجاهِ ، بلْ يصيرُ قلبُهُ إلىٰ حالةٍ يستوي فيها وجودُ كلِّ شيءٍ وعدمُهُ ، ثمَّ يخلو بنفسِهِ في زاويةٍ معَ الاقتصارِ على الفرائضِ والرواتبِ ، ويجلسُ فارغَ القلبِ ، مجموعَ الهمِّ ، ولا يفرِّقُ فكرَهُ بقراءةِ قرآنٍ ،

---

(١) في (ل) : (الغرَّة) .

ولا بالتأمُّلِ في تفسيرِهِ ، ولا بكتْبِ حديثٍ ولا غيرِهِ[1] ، بلْ يجتهدُ ألا يخطرَ ببالِهِ شيءٌ سوىٰ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، فلا يزالُ بعدَ جلوسِهِ في الخلوةِ قائلاً بلسانِهِ : (الله ، الله ، الله) على الدوامِ ، معَ حضورِ القلبِ ، حتىٰ ينتهيَ إلىٰ حالةٍ يتركُ تحريكَ اللسانِ ويرىٰ كأنَّ الكلمةَ جاريةٌ علىٰ لسانِهِ ، ثمَّ يصبرُ عليهِ إلىٰ أنْ ينمحيَ أثرُهُ عنِ اللسانِ ، ويصادفَ قلبَهُ مواظباً على الذكرِ ، ثمَّ يواظبُ عليهِ إلىٰ أنْ ينمحيَ عنِ القلبِ صورةُ اللفظِ وحروفُهُ وهيئةُ الكلمةِ ، ويبقىٰ معنى الكلمةِ مجرَّداً في قلبِهِ ، حاضراً فيهِ ، كأنَّهُ لازمٌ لهُ لا يفارقُهُ ، ولهُ اختيارٌ إلىٰ أنْ ينتهيَ إلىٰ هٰذا الحدِّ ، واختيارٌ في استدامةِ هٰذهِ الحالةِ بدفعِ الوسواسِ ، وليسَ لهُ اختيارٌ في استجلابِ رحمةِ اللهِ تعالىٰ ، بلْ هوَ بما فعلَهُ صارَ متعرِّضاً لنفحاتِ رحمةِ اللهِ ، فلا يبقىٰ إلا الانتظارُ لما يفتحُ اللهُ مِنَ الرحمةِ كما فتحَها على الأنبياءِ والأولياءِ بهٰذهِ الطريقِ ، وعندَ ذلكَ إذا صدقَتْ إرادتُهُ ، وصفَتْ همَّتُهُ ، وحسُنَتْ مواظبتُهُ ، فلمْ تجاذبْهُ شهواتُهُ ، ولمْ يشغلْهُ حديثُ النفسِ بعلائقِ الدنيا . تلمعُ لوامعُ الحقِّ في قلبِهِ ، ويكونُ في ابتدائِهِ كالبرقِ الخاطفِ لا يثبتُ ثمَّ يعودُ ، وقدْ يتأخَّرُ ، وإنْ عادَ . . فقدْ يثبتُ ، وقدْ يكونُ مختطفاً ، وإنْ ثبتَ . . قدْ يطولُ ثباتُهُ ، وقدْ لا يطولُ ، وقدْ يتظاهرُ أمثالُهُ على التلاحقِ ، وقدْ يقتصرُ علىٰ فَنٍّ واحدٍ ، ومنازلُ أولياءِ اللهِ تعالىٰ فيهِ لا تُحصرُ ، كما لا يُحصىٰ تفاوتُ خلقِهِمْ وأخلاقِهِمْ .

---

[1] (١) كالاشتغال بالأذكار والأوراد . « إتحاف » (٧/ ٢٤٧) .

وقدْ رجعَ هٰذا الطريقُ إلىٰ تطهيرٍ محضٍ مِنْ جانبِكَ ، وتصفيةٍ وجلاءٍ ، ثمَّ استعدادٍ وانتظارٍ فقطْ(١) .

وأمَّا النظَّارُ وذوو الاعتبارِ . . فلم ينكروا وجودَ هٰذا الطريقِ وإمكانَهُ ، وإفضاءَهُ إلى المقصدِ على الندورِ ، فإنَّهُ أكثرُ أحوالِ الأنبياءِ والأولياءِ ، ولكنِ استوعروا هٰذا الطريقَ ، واستبطؤوا ثمرتَهُ ، واستبعدوا استجماعَ شروطِهِ ، وزعموا أنَّ محوَ العلائقِ إلىٰ ذلكَ الحدِّ كالمتعذِّرِ ، وإنْ حصلَ في حالٍ . . فثباتُهُ أبعدُ منهُ ؛ إذْ أدنىٰ وسواسٍ وخاطرٍ يشوِّشُ القلبَ(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قلبُ المؤمنِ أشدُّ تقلُّباً مِنَ القِدْرِ إذا استجمعَتْ غلْياً »(٣) .

---

(١) ذكر الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٢٤٧) بأن هٰذا هو طريق شيخ المصنف الإمام أبي علي الفارمذي الطوسي رحمه الله تعالىٰ .

(٢) وهم قالوا : إن نفي الخواطر الثلاثة لازم للمريد ؛ أعني النفسية والشيطانية والملكية ، وإنه لا بد من إثبات الخاطر الحقاني ، ومعرفة الخواطر وتمييزها عسر ، ولا تتم معرفة ذلك وتمييزها إلا لمن تحلَّىٰ بالتقوىٰ والزهد وأكل الحلال الطيب دائماً ، وأنَّىٰ يتيسر ذلك لكل أحد في كل وقت ، وإنه يلزم المريد دائماً مراقبة خواطره ، ولا يترك خاطر الغير يمر بباله ، وكل ذلك صعب المنال قريب المحال . « إتحاف » (٧/ ٢٤٩) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٤) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٢٥٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٧٥) من حديث المقداد بن الأسود رضي الله عنه ، ولفظه : « لقلب ابن آدم أشد انقلاباً من القدر إذا اجتمعت غلياً » .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قلبُ المؤمنِ بينَ إصبعينِ منْ أصابعِ الرحمٰنِ »⁽¹⁾ .

وفي أثناءِ هـٰذهِ المجاهدةِ قدْ يفسدُ المزاجُ ، ويختلطُ العقلُ ، ويمرضُ البدنُ ، وإذا لمْ تتقدَّمْ رياضةُ النفسِ وتهذيبُها بحقائقِ العلومِ . . تشبَّثَتْ بالقلبِ خيالاتٌ فاسدةٌ تطمئنُّ النفسُ إليها مدَّةً طويلةً إلىٰ أن يزولَ وينقضيَ العمرُ قبلَ النجاحِ فيهِ .

فكمْ مِنْ صوفيٍّ سلكَ هـٰذا الطريقَ ثمَّ بقيَ في خيالٍ واحدٍ عشرينَ سنةً ، ولوْ كانَ قدْ أتقنَ العلمَ مِنْ قبلُ . . لانفتحَ لهُ وجهُ التباسِ ذلكَ الخيالِ في الحالِ ، فالاشتغالُ بطريقِ التعلُّمِ أوثقُ وأقربُ إلى الغرضِ⁽²⁾ .

وزعموا أنَّ ذلكَ يضاهي ما لوْ تركَ الإنسانُ تعلُّمَ الفقهِ ، وزعمَ أنَّ النبيَّ

---

(1) رواه مسلم (٢٦٥٤) من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما مرفوعاً ، ولفظه عنده : « إن قلوب بني آدم كلها بين إصبعين من أصابع الرحمـٰن كقلب واحد يصرفه حيث يشاء » ، ثم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « اللهم ، مصرِّف القلوب ؛ صرف قلوبنا علىٰ طاعتك » .

(2) وقد أجاب الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٢٤٩) عن هـٰذا الزعم فقال : (وقد يجاب عن ذلك بأن تلك الخيالات الفاسدة التي تتشبث بالقلب إنما منشؤها تلك العلوم التي تعلمها وظن في نفسه أنها معارف موصلة ، وفي الحقيقة هي القواطع عن الطريق ، وهي التي لا تفي الأعمار في تحصيلها ، وأما السالك الذي بصدد تصفية قلبه من الكدورات الوهمية ، فهو علىٰ هدي من ربه إن اعتل بدنه أو فسد مزاجه ، فحصل له بذلك تفرقة خاطر ، فهو معذور عند الله ، وإن مات . . فقد وقع أجره على الله ، وحقيق أن يقال : هو عاشق ، إن مات ليلة وصاله لا يلام) .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يتعلَّمْ ذلكَ ، ولكنْ صارَ فقيهاً بالوحيِ والإلهامِ مِنْ غيرِ تكرارٍ وتعليقٍ ، ويقولُ : (أنا أيضاً ربَّما أنتهي بالرياضةِ والمواظبةِ إليهِ) ، ومَنْ ظنَّ ذلكَ . . فقدْ ظلمَ نفسَهُ ، وضيَّعَ عمرَهُ ، بلْ هوَ كمَنْ يتركُ طريقَ الكسبِ والحراثةِ رجاءَ العثورِ علىٰ كنزٍ مِنَ الكنوزِ ؛ فإنَّ ذلكَ ممكنٌ ، ولكنَّهُ بعيدٌ جداً ، فكذلكَ هٰذا .

وقالوا : لا بدَّ أوَّلاً مِنْ تحصيلِ ما حصَّلَهُ العلماءُ ، وفهمِ ما قالوهُ ، ثمَّ لا بأسَ بعدَ ذلكَ بالانتظارِ لما لمْ ينكشف لسائرِ العلماءِ ، فعساهُ ينكشفُ بالمجاهدةِ بعدَ ذلكَ .

* * *

SÛFİLERLE NAZARİYECİLERİN FARKI

Bilmiş ol ki; zarurî olmadığı halde kalpte hâsıl olan bâzı ilimlerin meydana gelmesinde farklı şekiller vardır. Bâzen öyle olur ki, nereden geldiğini bilemeyecek şekilde kalbe doğar, bâzen de istidlâl ve öğrenmek yolu ile kalbe gelir. Delîl ve iktisabsız meydana gelen ilme ilhâm denir. Delîl ile elde edilen ilme de **îtibâr** ve **istibsâr** denir. Öğrenmeden, gayret sarf edilmeden kalbe doğan ilim de nasıl ve nereden geldiğini bilmediği ve sebebini bildiği olmak üzere ikiye ayrılır. Bu ikinci kısım, o ilmi kalbe ilka eden meleği görmekle mümkündür. Birincisine **ilhâm** ve kalbe üflemek, ikincisine ise **vahiy** denir ki bu peygamberlere, birincisi de velîlere ve ebrâra mahsustur. Delîl ile elde edilen bilgi de bilginlere mahsustur.

Bu hususta sözün doğrusu şöyledir: Kalp, bütün eşyânın hakîkatlerinin kendisinde tecellîsine kabiliyetlidir. Ancak yukarıda anlattığımız beş sebepten birisi bu hakîkatlerin tecellîsine mâni olur. Âdetâ kalp aynası ile Levh-i Mahfûz arasında bir perde gibi olur. O Levh-i Mahfûz ki, kıyâmete kadar vukua gelecek mukadderât-ı ilâhiyenin hepsi orada mevcûttur. Levh-i Mahfûz'un aynasından kalp aynasına ilimlerin hakîkatlerinin aksetmesi, bir aynadan karşısında bulunan diğer bir aynaya sûretlerin aksetmesine benzer. İki ayna arasındaki perde el ile kaldırıldığı gibi, bâzen de rüzgâr bu perdeyi kaldırabilir. Bunun gibi bâzen ilâhî lütûf rüzgârları eser; kalp gözlerinden perdeyi kaldırır ve Levh-i Mahfûz'daki bâzı yazılar kalbe akseder. Bu tecellî bâzen rüyâ hâlinde olur. Gördüğü rüyâ sâyesinde olacak şeyleri bilir. Perdelerin ortadan tamâmen kalkması ancak ölüm ile mümkündür. Ölüm ile perde kalkar. Allahu Teâlâ'nın gizli bir lütfu ile uyanık iken de, aradaki perde ortadan kalktığı olur ve keşif yapılır. Kalplere gayb perdesinin ardından garîb ilimler ilka olunur. Bâzen esen yel gibi süratli ve bâzen de bir noktaya kadar ve ağır ağır olur; devamı pek azdır. İlhâm ile hâsıl olan ilmin sebebi, mahallî ve ilim olması bakımlarından kesb ile meydana gelen ilimden ayrı bir şey değildir. Ancak ilhâm, perdenin ortadan kalkmış olması bakımından iktisâba aykırıdır. Çünkü bu perdenin ortadan kalkması kulun irâde ve ihtiyârı dışındadır. Bunun gibi vahiy de bu hususlarda ilhamdan ayrı bir şey değildir. Ayrıldığı cihet, vahiyde ilmi getiren meleğin görülmesidir. Vahiyde ilim, melek vâsıtasıyla elde edilir. Nitekim Allahu Teâlâ:

مَا كَانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَآءِ حِجَابٍ أَوْ
يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَآءُ

"Allah bir insanla ancak vahiy suretiyle veyâ perde arkasından konuşur. Yâhut bir elçi gönderir; izniyle ona dilediğini vahyeder." (Şûrâ sûresi, 42/51) buyurmuştur.

Bunu anladıktan sonra bilmiş ol ki: Tasavvuf erbâbı, öğrenmekle elde edilen ilimden ziyâde ilhâmî ilimlere meylederler. Bunun için ilim okumayı, tasnîf edilen eserleri tahsîli ve delîllerden bahsetmeyi arzu etmezler. Belki ilim öğrenmek için çâre; nefis mücâhedesi, kötü sıfatları atmak, her şeyden alâkayı kesip bütün mevcûdiyetiyle Allah'a yönelmektir, derler. İnsan bu mertebeye yükseldiği zaman, Allahu Teâlâ kulunun kalbine hâkim olur ve ilim nûrları ile onu nûrlandırmaya kefîl olur. Allahu Teâlâ kalbin hâkimiyetini ele aldığı zaman rahmetini o kalbe akıtır ve kalpte nûr parlamaya başlar, göğsü genişler, melekût sırları kendisine açılır, rahmet lütfu ile beraber kalbin yüzünden izzet perdesi kalkar ve ilâhî esrârın hakîkatleri kalpte parlamaya başlar. Kulun yapacağı iş ancak, Allahu Teâlâ'nın açacağı rahmet kapısında kalbi temizlemek ve doğru irâde ile ona hazırlanmak ve bu rahmete susamış bir şekilde onu gözetlemektir. Peygamberler ve velîlere gelince, onlara ilâhî sırlar keşfolunmuş, göğüslerine nûr akıtılmıştır. Fakat bu, okuyup yazmakla değil, dünyadan yüz çevirmek ve dünya alâkalarından uzaklaşmakla, kalbi bütün meşgalelerden temizleyip bütün mevcûdiyetleri ile Allah'a yönelmeleri sâyesindedir. **"Kim Allah için olursa, Allah da onun için olur."** dediler.

Sûfiler sandılar ki, bu mertebeye ulaşmak için ilk çâre dünyadan tamâmen alâkayı kesmek, her şeyden kalbi ayırmaktır; dost, ahbâb, mâl, evlâd ve vatan sevgisini atmak, ilim, mevkî ve mansıbdan ferâgat etmek lâzımdır. Hattâ insan öyle bir hâle gelmeli ki her şeyin varlığı ve yokluğu onun için müsâvî olmalı. Sonra yalnız farz, revâtib sünnetlere devam etmekle yetinip evin bir köşesine çekilmeli, kalp huzuru içinde burada oturmalı, düşüncesini tamâmen Allah'a bağlamalı. Kur'ân tefsiri okumalı ve hattâ Kur'ân ile bile meşgul olmamalı. Hadîs ve benzeri şeylerle uğraşmamalı. Allah'tan başka bir şey hatırına getirmemeye gayret etmelidir. Böylece halvette kalp huzuru ile "Allah, Allah" demeye devam etmeli ve öyle bir hâle gelmeli ki, dilini oynatmayı terk etmeli ve yine "Allah, Allah" der gibi olmalıdır. Sonra bu hâle devam etmeli, tâ ki zikir dilinden kalbine intikal etsin. Sonra kalbinden de lafız, harf ve kelimenin şekli kaybolup yalnız bu kelimenin mânâsı kalıncaya kadar sabretmelidir.

Bu mertebeye kadar yükselmek ve bunu devam ettirmek, insanın irâdesindedir. Fakat bunun Allahu Teâlâ'nın evliyâ ve enbiyâya açtığı rahmeti beklemekten başka çâresi yoktur. Bu zaman irâdesi sâdık, himmeti sâfi ve devamı güzel olup; şehvetleri kendisini çekmez, dünya ile alâkası olan arzuları kendisini meşgul etmezse hak lemaları kalbinde parlar ve ilk anlarında şimşek gibi gelip geçer. Sonra tekrar gelir ve bu hâl bâzen geçer, tekrar döndüğü zaman, bâzen durur ve bâzen yine tez geçer. Durduğu zaman bâzen uzar ve bâzen duruş kısa olur. Bâzen de ardı ardına benzerleri gelir. Bâzen de bir şekil üzere kalır. Allah'ın velîlerinin dereceleri bu hususta ayrı ayrıdır. Nitekim sûret ve ahlâkları da böyledir.

Nazariye ve ibret sâhiplerine gelince; bunlar da bu yolun varlığını ve mümkün olduğunu -peygamberler ve velîlerde olduğu gibi- nâdir de olsa bu maksada ulaştırdığını inkâr etmezler. Ancak onlar bu yolu güç ve zor bir yol görürler. Çok geç netîce vereceğine kail olurlar. Bütün bu şartların bir araya toplanmasının uzak bir ihtimâl olduğunu öne sürerler ve bu dereceye kadar alâkayı kesmenin mümkün olamayacağına, bir an için mümkün olsa da devam edemeyeceğini, zîra küçük bir vesvesenin bile kalbi teşvîş edeceğini zannederler. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

قَلْبُ الْمُؤْمِنِ أَشَدُّ تَقَلُّبًا مِنَ الْقِدْرِ فِي غَلَيَانِهَا

"Mü'minin kalbi, kaynayan tencereden daha çok değişikliğe mâruzdur."[21] ve yine:

قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ

---

[21] Ahmed ve Hâkim Mikdad b. Esved'den rivâyet etmişlerdir.

"Mü'minin kalbi Rahmân olan Allahu Teâlâ'nın iki kudret parmakları arasındadır."[22] buyurmuştur. Aynı zamanda bu mücâhede esnâsında bâzen mîzaç bozulur, akıl karışır ve beden hastalanır. Yine bu riyâzet ve tehzîb-i ahlâk netîcesinde ilmî hakîkatler keşfolunmazsa kalbe bir takım fâsid hayâller takılır ve uzun zaman gönül onlara bağlı kalır; kurtuluşa ermeden de ömrü sona erer.

Nice bu yola girmiş sûfiler var ki, yirmi sene bir hayâl üzerinde kalmışlardır. Şâyet bu yola girmeden önce ilim sâhibi olsa, o hâlin hayâl olduğunu hemen anlar ve kendisini kolaylıkla kurtarırdı. Binâenaleyh ilim ile meşgul olmak daha kuvvetli ve gâyeye daha yakındır, derler.

Yine bunlar, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) nasıl okumadan vahiy ve ilhâm ile bir âlim ve bir fakîh oldu ise kendileri de riyâzete devam sâyesinde bu mertebeye ulaşabileceklerini sanırlar. Böyle sananlar, kendilerine zulmetmiş ve ömrünü boşa geçirmiş kimselerdir. Bu hâl, mutlaka bir hazîne bulurum ümidiyle işi gücü terk eden adamın hâline benzer. Gerçi bir hazîne bulmak mümkün fakat çok uzak bir ihtimâldir. Böyle bir ihtimâle dayanarak insan işinden geri kalamaz. İşte bu insan da böyledir; vahiy ve ilhâma mazhar olurum ümidi ile ilim tahsilinden geri kalamaz. Ancak âlimlerin öğrendikleri ilimleri öğrendikten sonra diğer âlimlere keşfedilmeyen sırların kendilerine keşfedilmesini beklemelerinde beis yoktur. Çünkü mücâhede ile bunu elde etmek mümkündür derler.

---

[22] Müslim, Abdullah b. Ömer'den rivâyet etmiştir.

بيان الفرق بين المقامين بمثال محسوس

اعلمْ : أنَّ عجائبَ القلبِ خارجةٌ عنْ مدركاتِ الحواسِّ ؛ لأنَّ القلبَ أيضاً خارجٌ عنْ إدراكِ الحسِّ ، وما ليسَ مدركاً بالحواسِّ تضعفُ الأفهامُ عن دركِهِ إلا بمثالٍ محسوسٍ ، ونحنُ نقرِّبُ ذلكَ إلى **الأفهامِ الضعيفةِ بمثالينِ** :

أحدُهُما : أنَّهُ لوْ فرضْنا حوضاً محفوراً في الأرضِ ، احتملَ أنْ يُساقَ إليهِ الماءُ مِنْ فوقِهِ بأنهارٍ تُفتحُ فيهِ ، ويُحتملُ أنْ يُحفرَ أسفلَ الحوضِ ويُرفعَ منهُ الترابُ إلىٰ أنْ يقربَ مِنْ مستقرِّ الماءِ الصافي ، فينفجرَ الماءُ مِنْ أسفلِ الحوضِ ، ويكونُ ذلكَ الماءُ أصفىٰ وأدومَ ، وقدْ يكونُ أغزرَ وأكثرَ . فكذلكَ القلبُ مثلُ الحوضِ ، والعلمُ مثلُ الماءِ ، والحواسُّ الخمسُ مثلُ الأنهارِ ، وقدْ يمكنُ أنْ تُساقَ العلومُ إلى القلبِ بواسطةِ أنهارِ الحواسِّ ، والاعتبارِ بالمشاهداتِ حتَّىٰ يمتلىءَ علماً ، ويمكنُ أنْ تُسدَّ عنهُ هٰذهِ الأنهارُ بالخلوةِ والعزلةِ وغضِّ البصرِ ، ويعمدَ إلىٰ عمْقِ القلبِ بتطهيرِهِ ، ورفعِ طبقاتِ الحجُبِ عنهُ ، حتَّىٰ تتفجَّرَ ينابيعُ العلمِ مِنْ داخلِهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يتفجرُ العلمُ مِنْ ذاتِ القلبِ وهوَ خالٍ عنهُ ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا مِنْ عجائبِ أسرارِ القلبِ ، ولا يُسمحُ بذكرِهِ في علمِ المعاملةِ ، بلِ القدْرُ الذي يمكنُ ذكرُهُ أنَّ حقائقَ الأشياءِ مسطورةٌ في اللوحِ المحفوظِ ، بلْ في قلوبِ الملائكةِ المقرَّبينَ ، فكما أنَّ المهندسَ يسطرُ صورةَ أبنيةِ الدارِ في بياضٍ ، ثمَّ يخرجُها إلى الوجودِ علىٰ وَفْقِ تلكَ النسخةِ . . فكذلكَ فاطرُ السماواتِ والأرضِ كتبَ نسخةَ العالمِ مِنْ أَوَّلِهِ إلىٰ آخرِهِ في اللوحِ المحفوظِ ، ثمَّ أخرجَهُ إلى الوجودِ علىٰ وَفْقِ تلكَ النسخةِ ، والعالمُ الذي خرجَ إلى الوجودِ بصورتِهِ تتأدَّىٰ منهُ صورةٌ أخرىٰ إلى الحسِّ والخيالِ ، فإنَّ مَنْ ينظرُ إلى السماءِ والأرضِ ثمَّ يغضُّ بصرَهُ . . يرىٰ صورةَ السماءِ والأرضِ في خيالِهِ ، حتَّىٰ كأنَّهُ ينظرُ إليها ، ولوِ انعدمَتِ السماءُ والأرضُ وبقيَ هوَ في نفسِهِ . . لوجدَ صورةَ السماءِ والأرضِ في نفسِهِ كأنَّهُ يشاهدُهُما وينظرُ إليهما ، ثمَّ يتأدَّىٰ مِنْ خيالِهِ أثرٌ إلى القلبِ ، فيحصلُ فيهِ حقائقُ الأشياءِ التي دخلَتْ في الحسِّ والخيالِ .

والحاصلُ في القلبِ موافقٌ للعالمِ الحاصلِ في الخيالِ ، والحاصلُ في الخيالِ موافقٌ للعالمِ الموجودِ في نفسِهِ خارجاً مِنْ خيالِ الإنسانِ وقلبِهِ ، والعالمُ الموجودُ موافقٌ للنسخةِ الموجودةِ في اللوحِ المحفوظِ ، فكأنَّ للعالمِ أربعَ درجاتٍ في الوجودِ ؛ وجودٌ في اللوحِ المحفوظِ ، وهوَ سابقٌ علىٰ وجودِهِ الجسمانيِّ ، ويتبعُهُ وجودُهُ الحقيقيُّ ، ويتبعُ وجودَهُ الحقيقيَّ وجودُهُ الخياليُّ ؛ أعني : وجودَ صورتِهِ في الخيالِ ، ويتبعُ وجودَهُ الخياليَّ وجودُهُ العقليُّ ؛ أعني : وجودَ صورتِهِ في القلبِ .

وبعضُ هـٰذهِ الوجوداتِ روحانيَّةٌ وبعضُها جسمانيَّةٌ⁽¹⁾ ، والروحانيَّةُ بعضُها أشدُّ روحانيَّةً مِنْ بعضٍ ، وهـٰذا لطفٌ مِنَ الحكمةِ الإلـٰهيةِ ؛ إذْ جعلَ حدقتَكَ علىٰ صغرِ حجمِها بحيثُ تنطبعُ فيها صورةُ العالمِ والسماواتِ والأرضِ على اتساعِ أكنافِها ، ثمَّ يسري مِنْ وجودِها في الحسِّ وجودٌ إلى الخيالِ ، ثمَّ منهُ وجودٌ في القلبِ ؛ فإنَّكَ أبداً لا تدركُ إلا ما هوَ واصلٌ إليكَ ، فلوْ لمْ يجعلْ للعالمِ كلِّهِ مثالاً في ذاتِكَ . لما كانَ لكَ خبرٌ ممَّا يباينُ ذاتَكَ .

فسبحانَ مَنْ دبَّرَ هـٰذهِ العجائبَ في القلوبِ والأبصارِ ، ثمَّ أعمىٰ عنْ دركِها القلوبَ والأبصارَ ، حتَّىٰ صارَتْ قلوبُ أكثرِ الخلقِ جاهلةً بأنفسِها وبعجائبِها .

* * *

ولنرجعْ إلى الغرضِ المقصودِ ، فنقولُ :

القلبُ قدْ يُتصوَّرُ أنْ يحصلَ فيهِ حقيقةُ العالمِ وصورتُهُ ؛ تارةً مِنَ الحواسِّ ، وتارةً مِنَ اللوحِ المحفوظِ ، كما أنَّ العينَ يُتصوَّرُ أنْ يحصلَ فيها صورةُ الشمسِ ؛ تارةً مِنَ النظرِ إليها ، وتارةً مِنَ النظرِ إلى الماءِ الذي يقابلُ الشمسَ ويحكي صورتَها .

---

(١) فالوجود الأول والثاني : جسمانيان ، والثالث والرابع : روحانيان . « إتحاف » (٧/ ٢٥١) .

فمهما ارتفعَ الحجابُ بينَهُ وبينَ اللوحِ المحفوظِ . . رأى الأشياءَ فيهِ ، وتفجَّرَ إليهِ العلمُ منهُ ، فاستغنىٰ عنِ الاقتباسِ مِنْ مداخلِ الحواسِّ ، فيكونُ ذلكَ كتفجُّرِ الماءِ مِنْ عمقِ الأرضِ .

ومهما أقبلَ على الخيالاتِ الحاصلةِ مِنَ المحسوساتِ . . كانَ ذلكَ حجاباً لهُ عنْ مطالعةِ اللوحِ المحفوظِ ، كما أنَّ الماءَ إذا اجتمعَ مِنَ الأنهارِ في الحوضِ منعَ ذلكَ مِنَ التفجُّرِ مِنَ الأرضِ ، وكما أنَّ مَنْ نظرَ إلى الماءِ الذي يحكي صورةَ الشمسِ لا يكونُ ناظراً إلىٰ نفسِ الشمسِ .

فإذاً ؛ للقلبِ بابانِ :

بابٌ مفتوحٌ إلىٰ عالمِ الملكوتِ ، وهوَ اللوحُ المحفوظُ وعالمُ الملائكةِ .

وبابٌ مفتوحٌ إلى الحواسِّ الخمسِ المتمسِّكةِ بعالمِ الشهادةِ والمُلْكِ ، وعالمُ الشهادةِ والملكِ أيضاً يحاكي عالمَ الملكوتِ نوعاً مِنَ المحاكاةِ .

فأمَّا انفتاحُ بابِ القلبِ إلى الاقتباسِ مِنَ الحواسِّ . . فلا يخفىٰ عليكَ .

وأمَّا انفتاحُ بابِهِ الداخلانيِّ إلىٰ عالمِ الملكوتِ ، ومطالعةُ اللوحِ المحفوظِ . . فتعلمُهُ علماً يقيناً بالتأمُّلِ في عجائبِ الرؤيا ، واطلاعِ القلبِ في النومِ علىٰ ما سيكونُ في المستقبلِ ، أوْ كانَ في الماضِي ، مِنْ غيرِ اقتباسٍ مِنْ جهةِ الحواسِّ .

وإنَّما ينفتحُ ذلكَ البابُ لمَنِ أفردَ ذكرَ اللهِ تعالىٰ ، وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ

وسلَّمَ : « سبقَ المُفْرِدونَ » ، قيلَ : ومَنْ هم المُفْرِدونَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « المستهتَرونَ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ، وضعَ الذّكرُ عنهُمْ أوزارَهُمْ ، فوردُوا القيامةَ خفافاً » ، ثمَّ قالَ في وصفِهِمْ إخباراً عنِ اللهِ تعالىٰ : « ثمَّ أقبلُ بوجهي عليهِمْ ، أترىٰ مَنْ واجهتُهُ بوجهي يعلمُ أحدٌ أيَّ شيءٍ أريدُ أنْ أعطيَهُ ؟ » ثمَّ قالَ تعالىٰ : « أوَّلُ ما أعطيهِمْ أنْ أقذفَ مِنْ نوري في قلوبِهِمْ ، فيخبرونَ عنِّي كما أخبرُ عنهُمْ »(١) ، ومدخلُ هـٰذهِ الأخبارِ هوَ البابُ الباطنُ .

فإذاً ؛ الفرقُ بينَ علومِ الأولياءِ والأنبياءِ وبينَ علومِ العلماءِ والحكماءِ هـٰذا ، وهوَ أنَّ علومَهُمْ تأتي مِنْ داخلِ القلبِ ، مِنَ البابِ المنفتحِ إلىٰ عالمِ الملكوتِ ، وعلمُ الحكمةِ يأتي مِنْ أبوابِ الحواسِّ المفتوحةِ إلىٰ عالمِ المُلْكِ ، وعجائبُ عالمِ القلبِ وتردُّدُهُ بينَ عالمي الشهادةِ والغيبِ لا يمكنُ أنْ يُستقصىٰ في علمِ المعاملةِ ، فهـٰذا مثالٌ يعرِّفُكَ الفرقَ بينَ مدخلِ العلمينِ .

* * *

المثالُ الثاني : يعرِّفُكَ الفرقَ بينَ العملينِ ؛ أعني : عملَ العلماءِ وعملَ

---

(١) قوت القلوب (١/١١٩) ، وأصله عند مسلم (٤٨٣٤) وفيه : « سبق المفردون » ، قالوا : وما المفردون يا رسول الله . قال : « الذاكرون الله كثيراً والذاكرات » ، وعند الترمذي (٣٥٢٠) وفيه : « المستهترون في ذكر الله ، يضع الذكر عنهم أثقالهم ، فيأتون يوم القيامة خفافاً » .

الأولياءِ ، فإنَّ العلماءَ يعملونَ في اكتسابِ نفسِ العلومِ واجتلابِها إلى القلوبِ ، وأولياءُ الصوفيَّةِ يعملونَ في جِلاءِ القلوبِ وتطهيرِها وتصفيتِها وتصقيلِها فقطْ .

فقدْ حُكِيَ أنَّ أهلَ الصينِ وأهلَ الرومِ تباهَوا بينَ يدي بعضِ الملوكِ بحسْنِ صناعةِ النقْشِ والصورِ ، فاستقرَّ رأيُ الملكِ على أنْ يُسلِّمَ إليهِمْ صُفَّةً لينقشَ أهلُ الصينِ منها جانباً ، وأهلُ الرومِ جانباً ، ويُرخىٰ بينهما حجابٌ يمنعُ اطلاعَ كلِّ فريقٍ على الآخرِ ، ففُعِلَ ذلكَ ، فجمعَ أهلُ الرومِ مِنَ الأصباغِ الغريبةِ ما لا ينحصرُ ، ودخلَ أهلُ الصينِ مِنْ غيرِ صبغٍ ، وأقبلوا يَجلونَ جانبَهُمْ ويصقلونَهُ ، فلمَّا فرغَ أهلُ الرومِ . . ادَّعىٰ أهلُ الصينِ أنَّهُمْ قدْ فرغوا أيضاً ، فعجبَ الملكُ مِنْ قولِهِمْ وأنَّهُمْ كيفَ فرغوا مِنَ النقشِ مِنْ غيرِ صبغٍ ، فقيلَ لهُمْ : وكيفَ فرغتُمْ مِنْ غيرِ صبغٍ ؟! فقالوا : ما عليكُمْ ، ارفعوا الحجابَ ، فرفعوا ، فإذا بجانبِهِمْ يتلألأُ منهُ عجائبُ الصنائعِ الروميَّةِ معَ زيادةِ إشراقٍ وبريقٍ ؛ إذْ كانَ قدْ صارَ كالمرآةِ المجلوَّةِ لكثرةِ التصقيلِ ، فازدادَ حسْنُ جانبِهِمْ بمزيدِ التصقيلِ .

فكذلكَ عنايةُ الأولياءِ بتطهيرِ القلبِ وجلائِهِ ، وتزكيتِهِ وصفائِهِ ، حتَّىٰ يتلألأَ فيهِ جليَّةُ الحقِّ بنهايةِ الإشراقِ ؛ كفعلِ أهلِ الصينِ ، وعنايةُ الحكماءِ والعلماءِ باكتسابِ ونقشِ العلومِ ، وتحصيلِ نقشِها في القلبِ ، كفعلِ أهلِ الرومِ .

وكيفما كانَ الأمرُ . . فقلبُ المؤمنِ لا يموتُ ، وعلمُهُ عندَ الموتِ

لا ينمحي ، وصفاؤُهُ لا يتكدَّرُ ، وإليهِ أشارَ الحسنُ رحمةُ اللهِ عليهِ بقولِهِ : (الترابُ لا يأكلُ محلَّ الإيمانِ)[1] ، بلْ يكونُ وسيلةً وقربةً إلى اللهِ تعالىٰ .

وأما ما حصَّلَهُ مِنْ نقشِ العلمِ ، أوْ ما حصَّلَهُ مِنَ الصفاءِ والاستعدادِ لقبولِ نقشِ العلمِ . . فلا غنىٰ بهِ عنهُ ، ولا سعادةَ لأحدٍ إلا بالعلمِ والمعرفةِ ، وبعضُ السعاداتِ أشرفُ مِنْ بعضٍ ، كما أنَّهُ لا غنىٰ إلا بالمالِ ، فصاحبُ الدرهمِ غنيٌّ ، وصاحبُ الخزائنِ المترعةِ غنيٌّ ، وتفاوتُ درجاتِ السعداءِ بحسبِ تفاوتِ المعرفةِ والإيمانِ ، كما تتفاوتُ درجاتُ الأغنياءِ بحسَبِ قلَّةِ المالِ وكثرتِهِ ، فالمعارفُ أنوارٌ ، ولا يسعى المؤمنونَ إلىٰ لقاءِ اللهِ تعالىٰ إلا بأنوارِهِمْ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَسْعَىٰ نُورُهُم بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَٰنِهِم ﴾ .

وقدْ رُوِيَ في الخبرِ : أنَّ بعضَهُمْ يُعطىٰ نوراً مثلَ الجبلِ ، وبعضُهُمْ أصغرَ ، حتىٰ يكونَ آخرُهُمْ رجلاً يُعطىٰ نوراً علىٰ إبهامِ قدميهِ ، فيضيءُ مرَّةً وينطفيءُ أخرىٰ ، فإذا أضاءَ . . قدَّمَ قدمَهُ فمشىٰ ، وإذا طَفِيءَ . . قامَ ، ومرورُهُمْ على الصّراطِ علىٰ قدْرِ نورِهِمْ ، فمنهُمْ مَنْ يمرُّ كطرفِ العينِ ، ومنهُمْ مَنْ يمرُّ كالبرقِ ، ومنهُمْ مَن يمرُّ كالسحابِ ، ومنهُمْ مَنْ يمرُّ كانقضاضِ الكواكبِ ، ومنهُمْ مَنْ يمرُّ كشدِّ الفرسِ ، والذي أُعطيَ نوراً علىٰ

---

[1] كما نقله صاحب « القوت » ، ومعلوم أن محل الإيمان والتقوى القلب ، كما ورد في الخبر : « ألا إن التقوىٰ هٰهنا » وأشار إلى القلب . « إتحاف » (٧/ ٢٥٥) ، وهٰذا المعنىٰ أشار إليه المصنف في « كيمياء السعادة » (ص ١٣٠) بمزيد تفصيل .

إبهامِ قدميهِ يحبو علىٰ وجهِهِ ويديهِ ورجليهِ ، يجرُّ يداً ويعلِّقُ أخرىٰ ، ويجرُّ رجلاً ويعلِّق أخرىٰ ، ويصيبُ جوانبَهُ النارُ ، فلا يزالُ كذلكَ حتَّىٰ يخلصَ » الحديثَ(١) .

فبهٰذا يظهرُ تفاوتُ الناسِ في الإيمانِ ، ولوْ وُزنَ إيمانُ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ بإيمانِ العالمينَ سوى النبيِّينَ والمرسلينَ . . لرجحَ ، وهٰذا أيضاً يضاهي قولَ القائلِ : (لوْ وُزنَ نورُ الشمسِ بنورِ السُّرُجِ كلِّها . . لرجحَ) ، فإيمانُ آحادِ العوامِّ نورُهُ مثلُ نورِ السراجِ ، وبعضُهُمْ نورُهُ كنورِ الشمعِ ، وإيمانُ الصديقينَ نورُهُ كنورِ القمرِ والنجومِ ، وإيمانُ الأنبياءِ كنورِ الشمسِ .

وكما ينكشفُ في نورِ الشمسِ صورةُ الآفاقِ معَ اتساعِ أقطارِها ولا ينكشفُ في نورِ السراجِ إلا زاويةٌ ضيِّقةٌ مِنَ البيتِ . . فكذلكَ تفاوتُ انشراحِ الصدورِ بالمعارفِ ، وانكشافُ سعةِ الملكوتِ لقلوبِ العارفينَ ، ولذلكَ جاءَ في الخبرِ : أنَّهُ يُقالُ يومَ القيامةِ : « أخرجوا مِنَ النارِ مَنْ كانَ في قلبِهِ مثقالٌ منَ الإيمانِ ، ونصفُ مثقالٍ ، وربعُ مثقالٍ ، وشعيرةٌ ، وذرَّةٌ »(٢) ، كلُّ ذلكَ تنبيهٌ علىٰ تفاوتِ درجاتِ الإيمانِ ، وأنَّ هٰذهِ المقاديرَ

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٧٠٠) ، والطبراني في « الكبير » (٩/ ٣٥٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٥٨٩) من حديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

(٢) رواه البخاري (٧٤١٠) ، ومسلم (١٩٣) .

مِنَ الإيمانِ لا تمنعُ دخولَ النارِ ، وفي مفهومِهِ أنَّ مَنْ إيمانُهُ يزيدُ علىٰ مثقالٍ . . فإنَّهُ لا يدخلُ النارَ ؛ إذْ لوْ دخلَ . . لأمرَ بإخراجِهِ أوَّلاً ، وأنَّ مَنْ في قلبِهِ مثقالُ ذرَّةٍ لا يستحقُّ الخلودَ في النارِ وإنْ دخلَها .

وكذلكَ قولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ شيءٌ خيراً مِنْ ألفِ مثلِهِ إلاَّ الإنسانُ المؤمنُ »(١) ، إشارةً إلىٰ تفضيلِ قلبِ العارفِ باللهِ تعالىٰ الموقنِ ، فإنَّهُ خيرٌ مِنْ ألفِ قلبٍ مِنْ عوامِّ الخلقِ .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَأَنتُمُ ٱلْأَعْلَوْنَ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ ﴾ تفضيلاً للمؤمنينَ على المسلمينَ ، والمرادُ بهِ المؤمنُ العارفُ دونَ المقلِّدِ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَرْفَعِ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ مِنكُمْ وَٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْعِلْمَ دَرَجَـٰتٍ ﴾ فأرادَ هـٰهنا بالذينَ آمنوا : الذينَ صدَّقوا مِنْ غيرِ علمٍ ، وميَّزَهُمْ عنِ الذينَ أُوتوا العلمَ .

ويدلُّ ذلكَ علىٰ أنَّ اسمَ المؤمنِ يقعُ على المقلِّدِ وإنْ لمْ يكنْ تصديقُهُ عنْ بصيرةٍ وكشفٍ ، وفسَّرَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْعِلْمَ دَرَجَـٰتٍ ﴾ ، فقالَ : (يرفعُ اللهُ العالمَ فوقَ المؤمنِ بسبعِ مئةِ درجةٍ ، بينَ كلِّ درجتينِ كما بينَ السماءِ والأرضِ)(٢) .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٦/٢٣٨) من حديث سلمان رضي الله عنه ، والقضاعي في « الشهاب » (١٢١٦) ، والطبراني في « الصغير » (١/١٤٧) عن سيدنا ابن عمر رضي الله عنهما .

(٢) قوت القلوب (١/١١٧) ، ورواه مرفوعاً أبو يعلىٰ في « المسند » (٨٥٦) ، وابن عبد البر في « جامع بيان العلم وفضله » (١٢٩) بنحوه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكثرُ أهلِ الجنَّةِ البلْهُ ، وعلِّيونَ لذوي الألبابِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « فضلُ العالمِ على العابدِ كفضلي علىٰ أدنىٰ رجلٍ مِنْ أصحابي »(٢) ، وفي روايةٍ : « كفضلِ القمرِ ليلةَ البدرِ علىٰ سائرِ الكواكبِ »(٣) .

فبهـٰذهِ الشواهدِ يتضحُ تفاوتُ درجاتِ أهلِ الجنةِ بحسَبِ تفاوتِ قلوبِهِمْ ومعارفِهِمْ ، ولهـٰذا كانَ يومُ القيامةِ يومَ التغابنِ ؛ إذِ المحرومُ مِنْ رحمةِ اللهِ عظيمُ الغبْنِ والخسرانِ ، والمحرومُ يرىٰ فوقَ درجتِهِ درجاتٍ عظيمةً ، فيكونُ نظرُهُ إليها كنظرِ الغنيِّ الذي يملكُ عشرةَ دراهمَ إلى الغنيِّ الذي يملكُ الأرضَ مِنَ المشرقِ إلى المغربِ ، وكلٌّ واحدٍ منهما غنيٌّ ، ولكنْ ما أعظمَ الفرقَ بينَهُما ، وما أعظمَ الغبنَ علىٰ مَنْ بُخِسَ حظَّهُ مِنْ ذلكَ ، وللآخرةُ أكبرُ درجاتٍ وأكبرُ تفضيلاً .

* * *

---

(١) رواه الطحاوي في « شرح مشكل الآثار » (٧/ ٤٣١) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ٣١٣) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٩٨٩) ، والبيهقي في « الشعب » (١٣٠٤) دون زيادة : (وعليون لذوي الألباب) ، وهي عند صاحب « القوت » (١/ ١١٧) ، وقد روىٰ نحو هـٰذه الزيادة الحافظ المزي في « تهذيب الكمال » (٢٦/ ١١٧ـ١١٨) عن أحمد بن أبي الحواري رحمه الله تعالىٰ .

(٢) رواه الترمذي (٢٦٨٥) .

(٣) رواه أبو داوود (٣٦٤١) ، والترمذي (٢٦٨٢) ، وابن ماجه (٢٢٣) .

İKİ MAKAM ARASINDAKİ FARKIN İZAHI

Bilmiş ol ki; kalbi anlamak havassın salâhiyeti dışında olduğu gibi, kalbin acâyip hâllerini de anlamak, aynı şekilde havassın dışındadır. Havass yâni hâssalarla anlaşılmayan şeyler ancak misâllerle ifâde edilir. Biz bunu iki misâl ile anlatmaya çalışalım.

Birinci misâl:

Bir havuzu ele alalım. Bu havuza suyun iki yoldan gelme ihtimâli vardır. Birisi yukarıdan akan derelerden gelen sular, diğeri de havuzun altından kazılan ve toprağı atılıp temizlenen kuyudan çıkarılan sulardır. Bu ikincisi devamlıdır, suyu da daha iyidir. İşte kalp bu havuz ve ilim de su gibidir. Beş hâssa ise suyu nakleden dereler gibidir. İlimlerin kalplere nakli bu hâssalar ile mümkün olduğu gibi, müşâhede ve îtibar yolu ile sevkedilmeleri de mümkündür. Taşradan gelen suların havuzu doldurdukları gibi, bu sâyede kalpler de ilim ile dolar. Ayrıca halvet ve uzlet ile gözü hâriçten çekmekle bu dereleri kapamak, kalbin derinliklerine dalıp onu temizlemek, perde tabakalarını kaldırıp atmak suretiyle -içinden hikmet gözelerini akıtıp- kalbi doldurmak da mümkündür.

Şâyet "Boş olan kalpten ilim nasıl fışkırır?" dersen bilmiş ol ki: Bu hâl kalbin acâyip gizli hâllerindendir. Muâmele ilminde bu incelikten uzun boylu bahsedilmez. Burada ancak şu kadarını anlatabiliriz: Eşyânın hakîkatleri Levh-i Mahfûz'da ve mukarreb meleklerin kalplerinde yazılıdır. Bir mühendis önceden hazırladığı plâna göre inşâatı yaptığı gibi, yer ve gökleri yoktan var eden Allahu Teâlâ da nüsha-i âlemi önceden, evvelinden sonuna kadar

Levh-i Mahfûz'da yazdı. Sonra o yazıyı uygun şekilde vücûda getirdi. Vücut bulan bu âlemin his ve hayâlde bir sûreti vardır. Yer ve göklere bakan bir kimse gözlerini yumduğu an, hayâlde kalan sûretlerini kafasında, onlara bakıyormuş gibi düşünür. Öyle ki, yer ve gök kaybolsalar da onların sûretleri kafasında kalır, sanki onlara bakıyor, görüyor gibi olur. Sonra bu sûret, hayâlinden kalbine intikal eder. His ve hayâle giren eşyânın hakîkati kalpte hâsıl olur. Kalpte meydana gelen hakîkatler hayâldekine, hayâldeki hakîkatler de hâriçteki hakîkate uygun olur. Mevcut olan âlem de Levh-i Mahfûz'daki nüshâya uygundur. Buna göre âlemin dört derecesi olmuş olur.

1- Levh-i Mahfûz'daki vücûdu, plân ve projesi. Bu, vücûdundan öncedir.

2- Hakikî vücûdu.

3- Hayâldeki vücûdu, yâni oradaki sûreti.

4- Akılda yâni kalpte kalan sûreti. Saydığımız bu varlıkların bir kısmı rûhânî ve bir kısmı da cismânîdir. Rûhânîlerin bâzısı bâzısından daha ince ve saklıdır. Bu lütûf, ilâhî hikmettendir. Zîra o kadar küçüklüğüne binâen göz bebeğini öyle bir keyfiyette yarattı ki, bütün genişliğine binâen yer ve gökleri içine alır. Sonra aldığı bu sûretler hayâle, oradan da kalbe sirâyet eder. Sen ancak sana ulaşanı bilirsin. Şâyet âlemin hepsi için senin zâtında misâl ve mekân yaratmasaydı sen, kendinden başkasını bilemeyecektin.

O Allah'ı noksân sıfatlardan tenzîh ederim ki, gözlerde ve gönüllerde bu acâyip hâlleri tedbîr eden, sonra da göz ve gönülleri bu hakîkatleri anlamaktan kör eden O'dur. Ve hattâ çok kimselerin kalpleri kendilerinden ve kendilerindeki acâyip hâllerden câhil kalmışlardır. Biz maksadımıza döner ve deriz ki:

Bâzen güneşin gözüne ve bâzen de güneşin karşısında olan suya bakmakla, güneşin sûreti gözde düşünüldüğü gibi, bâzen his ve bâzen de Levh-i Mahfûz'dan âlemin hakîkati ve sûreti kalpte hâsıl olur. Kendisi ile Levh-i Mahfûz arasındaki perde kalktığı zaman, oradaki eşyâyı görür ve oradan kendisine ilim fışkırır. His vâsıtasıyla ilim iktibâsından müstağnî olur. Âdeta yerden fışkırıp havuzu dolduran su gibi olur. Ne zaman hisden meydana gelen hayâlâtın ardına düşerse, Levh-i Mahfûz'a bakmaktan ona perde olur. Bu hâl, ırmaklardan gelen sular havuzu doldurduğu zaman artık gözeye ihtiyâç kalmadığı gibi ve yine güneşin gölgesi düşen suya bakan, güneşin gözüne bakmış olmadığı gibidir.

Demek ki, kalbin iki kapısı vardır. Biri melek ve melekût âlemine ve Levh-i Mahfûz'a açılan bir kapıdır. Bir kapı da beş hâssaya açılır. Bu da şehâdet ve mülk âlemidir. Şehâdet ve mülk yâni görülür âlem bir yönden melekût (görülmeyen) âleme benzer. Kalb kapısının hâssalara açılmasını herkes bilir. İç kapısının melekût âlemine açılıp Levh-i Mahfûz'u müşâhede etmesine gelince; hâssalara muhtaç olmadan rüyânın acâyip hâllerini düşünmekle yakîn ilmini öğrenmesi ve uyku âleminde olmuş veyâ olacak işleri bilmesi gibidir. Bu kapı yalnız Allahu Teâlâ'yı zikir ve fikir edenlere açılır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

سَبَقَ الْمُفَرِّدُونَ، قِيلَ: وَمَنْ هُمْ الْمُفَرِّدُونَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ؟ قَالَ: اَلْمُتَنَزِّهُونَ بِذِكْرِ اللّٰهِ تَعَالٰى، وَضَعَ الذِّكْرُ عَنْهُمْ أَوْزَارَهُمْ فَوَرَدُوا الْقِيَامَةَ خِفَافًا، ثُمَّ قَالَ فِي وَصْفِهِمْ إِخْبَارًا عَنِ اللّٰهِ تَعَالٰى، فَقَالَ: ثُمَّ أَقْبِلُ بِوَجْهِي عَلَيْهِمْ، أَتَرٰى مَنْ وَاجَهْتُهُ بِوَجْهِي يَعْلَمُ أَيَّ شَيْءٍ أُرِيدُ أَنْ أُعْطِيَهُ، ثُمَّ قَالَ تَعَالٰى: أَوَّلُ

مَا أُعْطِيهِمْ أَنْ أَقْذِفَ النُّورَ فِي قُلُوبِهِمْ فَيُخْبِرُونَ عَنِّي كَمَا أُخْبِرُ عَنْهُمْ

- *"Yalnız Allah'a kulluk edenler müsabakayı kazanmışlardır."* buyurdu. Ashâb:

- "Kimlerdir onlar yâ Rasûlallah?" dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Yalnız Allahu Teâlâ'yı zikir ile meşgul olup başka şeylerle uğraşmayanlardır. Zikir onlardan kusûrlarını ve günâh ağırlıklarını kaldırdı. Kıyâmete hafif yâni günâhsız olarak gelirler."*

Sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Allahu Teâlâ'dan hikâye yolu ile şöyle buyurdu: *"Allahu Teâlâ; sonra yüzümle onlara yönelirim. Yüzüm ile yöneldiğim kimseye ne vereceğimi o kimsenin bileceğini mi sanırsınız? Sonra Allahu Teâlâ devamla: "Onlara ilk vereceğim şey yine nûrumu kalplerine akıtmaktır. İşte o zaman ben onlardan haber verdiğim gibi onlar da benden haber verirler."*[23] İşte şu haberlerin kalbe girmesi bu anlattığımız ikinci ve bâtınî kapıdandır.

Nebîler ile velîlerin, âlimler ile hakîmlerin ilimleri arasındaki fark:

Enbiyâ ve evliyânın ilimleri, kalbin içine melekût âleminden açılan kapıdan gelir. Âlim ve hakîmlerin ilmi de mülk âlemine açılan hâssa kapısından gelir. Kalbin böyle âlem-i mülk ile âlem-i melekût (görünür âlem ile görünmez âlem) arasında tereddüdü gibi, bu acâyip hâlini bütün teferruâtı ile muâmele kısmında anlatmak mümkün değildir. Ancak iki âlem arasındaki müdâhalesini anlatabilen birinci misâli verdik.

---

[23] Hadîsin birinci bendini Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir. Ayrıca Hâkim de rivâyet etti ve Müslim'in şartlarına göre sahîh olduğunu söyledi.

İkinci misâl:

İkinci misâl de, âlimlerin ilmi ile velîlerin ilmi arasındaki farkı sana anlatır. Âlimler ilimleri kazanmak ve kalpte yerleştirmek için çalışırlar. Velîler ise gönülleri parlatmak, temizlemek için uğraşırlar.

Hikâye edildiğine göre, hükümdârlardan birisinin huzurunda Çin ve Roma sanatkârları münâkaşaya tutuştu.

Romalı; "Benim sanatım daha üstün." dedi. Çinli "Benim sanatım daha üstün." diye iddiâ edince, hükümdâr: "Şu bir odanın karşılıklı iki köşesinde hünerinizi gösterin. Bakalım kimin sanatı daha üstün." dedi ve aralarına bir perde gerdi. Böylece biri diğerinin yaptığından haberdâr değildi. Romalı çeşitli boyalarla süslü işlemeler ve el sanatları yapmaya başladı ve çalıştı. Çinli de durmadan cilâ yaptı. Nihayet Romalı, "İşim bitti." deyince, Çinli "Benim de işim bitti." dedi. Hükümdâr: "Nasıl olur da senin işin biter? Bu adam bu kadar ince sanatlar gösterdi, çalıştı, masraf etti. Sen ne yaptın?" deyince, Çinli: "Zararı yok, perdeyi kaldırın da bakın." der. Perde kalkar ve Romalının ince sanatına hayranlıkla bakarlar ve güzelliğine şaşarlar. Bir de Çinlinin olduğu tarafa dönünce şaşkınlıkları daha da artar. Çünkü Çinlinin cilâsı sâyesinde Romalının karşıdaki bütün sanatı Çinli'nin köşesine intikal etmiştir. Zîra cilâ ayna vazîfesi yapmıştır. Aynı zamanda köşe hiç lekelenmeden daha parlak ve daha câzib bir şekilde o sanat beriki köşeye aksedince Çinli birinciliği aldı. İşte velîler de böyle; kalblerini temizler, cilâlandırır ve parlatırlar. Bu sûretle Romalının nakışları Çinlinin köşesinde parladığı gibi, açık hakîkatler bütün parlaklığı ile kalbe tecellî eder. Hakîm ve âlimler ise Romalı sanatkârın yaptığı gibi, ilmi öğrenir ve kalplerine nakşederek işlerler.

Hangi şekilde olursa olsun, mü'minin kalbi ölmez. Ölüm anında ilmi yok olmaz ve parlaklığı kaybolmaz. **Hasan-ı Basrî**: "Toprak îmanın mahallini yemez, belki Allahu Teâlâ'ya yaklaştırmaya vesîle olur." demekle buna işâret etmiştir. Kişi tahsîl ettiği ilimden ve ilmi kabul için kalbini parlatıp buna hazırladığı ve bu hususta verdiği emeklerden müstağnî olamaz. Kişinin saâdeti ilim ve mârifet iledir. Binâenaleyh, mesûd olmakta da herkes bir değildir. Nasıl ki parası olan, zengin ve fakat hazîneleri olan daha da zengin ise saâdette de hüküm böyledir. Malın azlığı ve çokluğu ile zenginlik azalıp çoğaldığı gibi, saîdlerin dereceleri de îman ve mârifetleri nispetinde birbirinden farklı olur. Mârifetler nûrlardır. Mü'minler bu mârifet nûrları ile Allah'a yaklaşırlar. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ

"Onların nûrları önlerinde ve sağlarında parlar." (Hadîd sûresi, 57/12)

Haberde şöyle vârid olmuştur:

إِنَّ بَعْضَهُمْ يُعْطٰى نُورًا مِثْلَ الْجَبَلِ وَبَعْضَهُمْ أَصْغرَ حَتّٰى يَكُونَ
اٰخِرُهُمْ رَجُلًا يُعْطٰى نُورًا عَلٰى إِبْهَامِ قَدَمَيْهِ فَيُضِيءُ مَرَّةً وَيَنْطَفِئُ
أُخْرٰى فَإِذَا أَضَاءَ قَدَّمَ قَدَمَيْهِ فَمَشٰى وَإِذَا طُفِئَ قَامَ، وَمُرُورُهُمْ
عَلَى الصِّرَاطِ عَلٰى قَدْرِ نُورِهِمْ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمُرُّ كَطَرْفِ الْعَيْنِ
وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُرُّ كَالْبَرْقِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُرُّ كَالسَّحَابِ وَمِنْهُمْ مَنْ
يَمُرُّ كَانْقِضَاضِ الْكَوَاكِبِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمُرُّ كَالْفَرَسِ إِذَا اشْتَدَّ فِي
مَيْدَانِهِ، وَالَّذِي أُعْطِيَ نُورًا عَلٰى إِبْهَامِ قَدَمِهِ يَحْبُو حَبْوًا عَلٰى

وَجْهِهِ وَيَدَيْهِ وَرِجْلَيْهِ يَجُرُّ يَدًا وَيُعَلِّقُ أُخْرٰى وَيُصِيبُ جَوَانِبَهُ
النَّارُ فَلَا يَزَالُ كَذٰلِكَ حَتّٰى يَخْلُصَ

"Bâzılarına dağlar gibi nûr verilir. Bâzılarına daha küçük, derken en az ve en son kendisine nûr verilen kişinin ayaklarının başparmaklarına bâzen yanan ve bâzen sönen ışık verilir. Işık yandığı zaman adımını atar, söndüğü zaman bekler. Sırat köprüsünü geçmeleri herkesin nûruna bağlıdır. Kimisi göz açıp yumuncaya kadar; kimisi şimşek, kimisi bulut, kimisi yıldız akması, kimisi koşu meydanında seğirten at gibi sırat köprüsünü geçerler. Yalnız başparmaklarına ışık verilen adam yüzüstü sürünür, elleri ve ayakları kayar, öbür eliyle yapışır, bâzen bir ayağı kayar, diğer ayağı ile yapışır. Sağdan soldan ateş kendisini haşlar, derken sürüne sürüne kurtulur."[24]

İşte şu açıklama ile insanların îmanda farklı oldukları ve Ebû Bekir'in (r.a.) îmanı tartılsa bütün varlıkların (rasûl ve nebîler müstesnâ) îmanından ağır geleceği anlaşıldı. Ve bu, "Bütün yıldızların nûru güneşin nûru ile tartılsa, güneşin nûru ağır gelirdi." sözüne benzer. Avâmın îman nûru lâmba ve mum ışıkları gibidir. Güneş ortalığı aydınlattığı zaman, bütün genişliği ile âlemin her tarafı görünüp, lâmba ışığı ile yalnız lâmbanın etrâfı görüldüğü gibi. Mârifet nûru ile göğsün genişlemesi de böyle farklı farklıdır. Âriflerin kalblerine melekût âleminin genişliği sığar. Bunun için haberde şöyle vârid olmuştur:

أَنَّهُ يُقَالُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَخْرِجُوا مِنَ النَّارِ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ
ذَرَّةٍ مِنْ إِيمَانٍ وَنِصْفُ مِثْقَالٍ وَرُبْعُ مِثْقَالٍ وَشَعِيرَةٌ وَذَرَّةٌ

---

24. Taberânî ve Hâkim İbn Mes'ûd'dan rivâyet ettiler. Hâkim, Buhârî ile Müslim'in şartlarına göre sahîhtir, dedi.

“Kıyamet gününde, kalbinde bir miskal, yarım miskal, dörtte bir miskal, bir arpa ve hattâ bir zerre kadar îmanı olanı cehennemden çıkarın, denir.”[25] Bütün bunlar îman derecelerinin farklı olduğuna delâlet etmektedir ve îmanın bu kadarı cehenneme girmesine mâni olamamaktadır (fakat cehennemde ebedî kalmasına mânidir). Bunun mefhûm-ı muhâlifi, zerre miktârından fazla îmanı olanın cehenneme girmeyeceğidir. Çünkü cehenneme girecek olsa ilk önce onun çıkarılması gerektiği bildirilecekti.[26] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَيْسَ شَيْءٌ خَيْرًا مِنْ أَلْفِ مِثْلِهِ إِلَّا الْإِنْسَانُ الْمُؤْمِنُ

“Hiç bir şey mislinin bin tanesinden hayırlı olamaz. Yalnız mü’min insan, bin insandan hayırlıdır.”[27] Burada ârif-i billâhın kalbini, bin avâmın kalbi üzerine tercih etmiştir. Yine Allahu Teâlâ:

وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ

“Siz eğer gerçekten mü’min iseniz, cok üstünsünüz.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/139) buyurmuştur.

Allahu Teâlâ burada mü’minleri tercîh etti ve mü’minlerden murâdı taklitciler değil, ârif-i billâh olan mü’minlerdır. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

---

[25] Buhârî ile Müslim Ebû Saîd’den rivâyet etmişlerdir.

[26] Hanefi mezhebinde asıl îman, artma ve eksiltme kabul etmez. Çünkü mü’min olmak için altı şeye kafi olarak inanmak lâzımdır. Bunların birine inanmayan mü’min değildir, inanan mü’mindir. Ancak Hanefiler kemâl-i îmanda Şafiîlerle beraberdirler. Amel ile takviye edilen îmân elbette kuvvetlidir ve kemâlde herkes müsâvi değildir. Yâni ziyâde ve noksanlık, îmânın semere ve nûrunun parlamasındadır. Yoksa aslında ziyâde ve noksanlık düşünülemez. (Mütercim)

[27] Taberânî Selman’dan rivâyet etti. Başka rivâyet yolu da vardır.

يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذٖينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ

"Allah, içinizden îman etmiş olanlarla, kendilerine ilim verilmiş bulunanların derecelerini yükseltir." (Mücâdele sûresi, 58/11) Burada da îman edenler demekle, ilimsiz tasdîk edenleri murâd etti ve onları ilim sahiplerinden ayırdı. Bu taksîm, her ne kadar tasdîkleri basîret yolu ile değilse de, taklîd yolu ile îman edenlere de mü'min denildiğine delâlet eder. İbn Abbâs (r.a.):

وَالَّذٖينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ

Ayet-i celîlesini tefsir ederken şöyle dedi:

Allahu Teâlâ âlimi diğer mü'min üzerine yediyüz derece yükseltir. Her derecenin arası yer ve gök genişliği kadardır.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَكْثَرُ أَهْلِ الْجَنَّةِ الْبُلْهُ وَعِلِّيُّونَ لِذَوِي الْأَلْبَابِ

"Cennet halkının çoğu ahmak ve sâf kimselerdir. İlliyyûn makamı akıl sâhipleri içindir."[28] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلٖي عَلٰى أَدْنٰى رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابٖي
(وَفٖي رِوَايَةٍ) كَفَضْلِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ عَلٰى سَائِرِ الْكَوَاكِبِ

"Âlimin âbid üzerine üstünlüğü benim, ashâbımın en düşüğü üzerine olan üstünlüğüm gibidir." Başka bir rivâyette de: *"On dördüncü gecede ayın diğer yıldızlara olan üstünlüğü gibidir."*[29] buyurmuştur.

---

[28] Hadis yukarıda geçmiştir.

[29] Hadis, ilim bahsinde geçmiştir.

Şu delîllerle cennet halkının mârifetleri nispetinde derecelerinin de ayrı olduğunu anlamış oldun. Bunun için kıyâmet günü Teğabun (aldanma) günüdür. Zîra Allahu Teâlâ'nın rahmetinden mahrum olanlar büyük zarar görmüş ve çok aldanmıştır. Mahrûm olanlar, cennetteki yüksek dereceleri gördükleri zaman, elinde on kuruş sermâyesi olan kimsenin milyonlara bakışı gibi, hasret ile onlara bakar. Gerçi on kuruşu olan da zengin sayılır, ama aradaki fark çok büyüktür. Cennetten nasîbini kaybeden veyâ gereği gibi derece alamayan ne büyük kayba uğramıştır. Çünkü âhiret her şeyden üstün ve fazîletlidir.

بيان شواهد الشرع على صحة طريق أهل التصوف في اكتساب المعرفة لا من التعلم ، ولا من الطريق المعتاد

اعلمْ : أنَّ مَنِ انكشفَ لهُ شيءٌ ولوِ الشيءَ اليسيرَ بطريقِ الإلهامِ والوقوعِ في القلبِ مِنْ حيثُ لا يدري . . فقدْ صارَ عارفاً بصحَّةِ الطريقِ ، ومَنْ لمْ يدركْ ذلكَ مِنْ نفسِهِ قطُّ . . فينبغي أنْ يؤمنَ بهِ ؛ فإنَّ درجةَ المعرفةِ فيهِ عزيزةٌ جداً ، ويشهدُ لذلكَ شواهدُ الشرعِ والتجارِبُ والحكاياتُ .

* * *

أمَّا الشواهدُ : فقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ جَٰهَدُواْ فِينَا لَنَهۡدِيَنَّهُمۡ سُبُلَنَا ﴾ ، فكلُّ حكمةٍ تظهرُ مِنَ القلبِ بالمواظبةِ على العبادةِ مِنْ غيرِ تعلُّمٍ . . فهوَ بطريقِ الكشفِ والإلهامِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ عملَ بما علِمَ . . ورَّثَهُ اللهُ علمَ ما لمْ يعلمْ ، ووفَّقَهُ فيما يعملُ حتَّىٰ يستوجبَ الجنَّةَ ، ومَنْ لمْ يعملْ بما يعلمُ . . تاهَ فيما يعلمُ ، ولمْ يوفَّقْ فيما يعملُ حتَّىٰ يستوجبَ النارَ »(١) .

---

(١) كذا هو بتمامه في « القوت » (١/ ١١٩) ، وقد تقدم صدره ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٢٥٨) : (هـٰذا نص « القوت » ، فهو من قول بعض التابعين ، وسياق المصنف يقتضي أنه بقية الحديث السابق ، ولذا قال العراقي : « صدر الحديث تقدم في العلم ، وهـٰذه الزيادة لم أرها » ، والذي يظهر لي أنه سقط كلام من النساخ) .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿وَمَن يَتَّقِ ٱللَّهَ يَجۡعَل لَّهُۥ مَخۡرَجٗا﴾ : مِنَ الإشكالاتِ والشُّبَهِ ، ﴿وَيَرۡزُقۡهُ مِنۡ حَيۡثُ لَا يَحۡتَسِبُ﴾ : يعلِّمْهُ علماً مِنْ غيرِ تعلُّمٍ ، ويفطِّنْهُ مِنْ غيرِ تجربةٍ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن تَتَّقُواْ ٱللَّهَ يَجۡعَل لَّكُمۡ فُرۡقَانٗا﴾ ، قيلَ : نوراً يفرقُ بهِ بينَ الحقِّ والباطلِ ، ويخرجُ بهِ مِنَ الشبهاتِ ، ولذلكَ كانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يكثرُ في دعائِهِ مِنْ سؤالِ النورِ ، فقالَ : « اللَّهمَّ ؛ أعطني نوراً ، وزدْني نوراً ، واجعلْ لي في قلبي نوراً ، وفي قبري نوراً ، وفي سمعي نوراً ، وفي بصري نوراً » حتَّىٰ قالَ : « في شعري ، وبشري ، ولحمي ، ودمي ، وعظامي »⁽¹⁾ .

وسُئِلَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ قولِ اللهِ تعالىٰ : ﴿أَفَمَن شَرَحَ ٱللَّهُ صَدۡرَهُۥ لِلۡإِسۡلَٰمِ فَهُوَ عَلَىٰ نُورٖ مِّن رَّبِّهِۦ﴾ ما هـٰذا الشرحُ ؟ فقالَ : « هوَ التَّوسعةُ ، إنَّ النورَ إذا قُذِفَ بهِ في القلبِ . . اتَّسعَ لهُ الصدرُ وانشرحَ »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : « اللَّهمَّ ؛ فقِّهْهُ في الدينِ ، وعلِّمْهُ التأويلَ »⁽3⁾ .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما عندَنا شيءٌ أسرَّهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ

---

(1) رواه البخاري (٦٣١٦) ، ومسلم (٧٦٣) .

(2) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١١) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٦٨) .

(3) رواه البخاري (١٤٣) دون قوله : « وعلمه التأويل » ، وبتمامه عند أحمد في « المسند » (١/ ٢٦٦) .

إلينا إلا أنْ يُؤتيَ اللهُ تعالىٰ عبداً فهماً في كتابِهِ)[1] ، وليسَ هـٰذا بالتعلُّمِ .

وقيلَ في تفسيرِ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ يُؤْتِي ٱلْحِكْمَةَ مَن يَشَآءُ ﴾ : إنَّهُ الفهمُ في كتابِ اللهِ تعالىٰ[2] .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَفَهَّمْنَٰهَا سُلَيْمَٰنَ ﴾ ، خصَّ ما انكشفَ باسمِ الفهمِ[3] .

وكانَ أبو الدرداءِ رضيَ اللهُ عنهُ يقولُ : (المؤمنُ ينظرُ بنورِ اللهِ مِنْ وراءِ سترٍ رقيقٍ ، واللهِ ؛ إنَّهُ للحقُّ يقذفُهُ اللهُ في قلوبِهِمْ ، ويجريهِ علىٰ ألسنتِهِمْ)[4] .

وقالَ بعضُ السلفِ : (ظنُّ المؤمنِ كهانةٌ)[5] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اتقوا فِراسةَ المؤمنِ ؛ فإنَّهُ ينظرُ بنورِ اللهِ تعالىٰ »[6] ، وإليهِ يشيرُ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَأَيَٰتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِينَ ﴾ ، وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ قَدْ بَيَّنَّا ٱلْأَيَٰتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴾ .

وروى الحسنُ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « العلمُ علمانِ ، فعلمٌ باطنٌ في القلبِ فذلكَ هوَ العلمُ النّافعُ »[7] .

---

(١) رواه النسائي (٨/ ٢٣) بنحوه .

(٢) قوت القلوب (١/ ١١٨) .

(٣) قوت القلوب (١/ ١١٨) .

(٤) قوت القلوب (١/ ١١٨) .

(٥) قوت القلوب (١/ ١١٨) ، وقال : (أي : كأنه سحر في نفاذه وصحة وقوعه) .

(٦) رواه الترمذي (٣١٢٧) .

(٧) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٥٠٢) ، وابن عبد البر في « جامع بيان العلم وفضله » (١١٥٠) .

وسُئِل بَعضُ العلماءِ عنِ العلمِ الباطنِ ما هوَ ؟ فقالَ : (هوَ سرٌّ مِنْ أسرارِ اللهِ تعالىٰ يقذفُهُ في قلوبِ أحبابِهِ ، لمْ يُطلعْ عليهِ ملكاً ولا بشراً)(1) .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ مِنْ أمَّتي محدَّثِينَ ومكلَّمينَ ، وإنَّ عمرَ منهُمْ »(2) .

وقرأَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : ﴿وما أرسلنا مِنْ قبلِكَ مِنْ رسولٍ ولا نبيٍّ ولا محدَّثٍ﴾ يعني : الصدِّيقينَ ، والمحدَّثُ هوَ الملهَمُ ، والملهَمُ هوَ الذي انكشفَ لهُ في باطنِ قلبِهِ مِنْ جهةِ الداخلِ(3) ، لا مِنْ جهةِ المحسوساتِ الخارجةِ .

والقرآنُ مصرِّحٌ بأنَّ التقوىٰ مفتاحُ الهدايةِ والكشفِ ، وذلكَ علمٌ مِنْ غيرِ تعلُّمٍ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿وَمَا خَلَقَ ٱللَّهُ فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ لَأَيَٰتٍ لِّقَوْمٍ يَتَّقُونَ﴾ خصَّصَها بِهِمْ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿هَٰذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ﴾ .

وكانَ أبو يزيدَ وغيرُهُ يقولُ : (ليسَ العالمُ الذي يحفظُ مِنْ كتابٍ ، فإذا نسيَ ما حفظَهُ . . صارَ جاهلاً ، إنَّما العالمُ الذي يأخذُ علمَهُ مِنْ ربِّهِ أيَّ

---

(1) قوت القلوب (١/ ١٢٠) .

(2) رواه البخاري (٣٤٦٩) ، ومسلم (٢٣٩٨) ، واللفظ هنا عند صاحب « القوت » (١/ ١٢١) .

(3) الذي هو قلب القلب ، وفيه باب إلى الملكوت الأعلىٰ . « إتحاف » (٧/ ٢٥٩) .

وقتٍ شاءَ ، بلا حفظٍ ولا درسٍ)⁽¹⁾ .

وهـٰذا هوَ العالمُ الربَّانيُّ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَعَلَّمْنَـٰهُ مِن لَّدُنَّا عِلْمًا ﴾ ، معَ أنَّ كلَّ علمٍ مِنْ لدنْهُ عزَّ وجلَّ ، ولكنَّ بعضَها بوسائطِ تعليمِ الخلقِ ، فلا يُسمَّىٰ ذلكَ علماً لدنِّياً ، بلِ اللدنِّيُّ الذي ينفتحُ في سرِّ القلبِ مِنْ غيرِ سببٍ مألوفٍ مِنْ خارجٍ .

فهـٰذهِ شواهدُ النقلِ ، ولوْ جُمِعَ كلُّ ما وردَ فيهِ مِنَ الآياتِ والأخبارِ والآثارِ . . لخرجَ عنِ الحصرِ .

* * *

وأمَّا مشاهدةُ ذلكَ بالتجارِبِ : فذلكَ أيضاً خارجٌ عنِ الحصرِ ، وظهرَ ذلكَ على الصحابةِ والتابعينَ ومَنْ بعدَهُمْ .

قالَ أبو بكرٍ الصدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ لعائشةَ رضيَ اللهُ عنها عندَ موتِهِ : (إنَّما هما أخواكِ وأختاكِ) ، وكانَتْ زوجتُهُ حاملاً ، فولدَتْ بنتاً ، فكانَ قدْ عرفَ قبلَ الولادةِ أنَّها بنتٌ⁽²⁾ .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٢١) .

(٢) رویٰ مالك في « الموطأ » (٢/ ٧٥٢) عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت : إن أبا بكر الصديق كان نحلَها جادَّ ـ أي : مجدود بمعنىٰ مقطوع ـ عشرين وسقاً من ماله بالغابة ، فلما حضرته الوفاة . . قال : والله يا بنيّة ؛ ما من الناس أحد أحب إلي غنىً بعدي منك ، ولا أعز علي فقراً بعدي منك ، وإني كنت نحلتك جادَّ عشرين وسقاً ، فلو كنت جددتيه واحتزتيه . . كان لك ، وإنما هو اليوم مال وارث ، وإنما هما أخواك وأختاك ، فاقتسموه علىٰ كتاب الله ، قالت عائشة : فقلت : يا أبتِ ؛ والله لو كان كذا وكذا . . لتركته ، إنما =

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ في أثناءِ خطبتِهِ : (يا ساريةُ ؛ الجبلَ الجبلَ) إذ انكشفَ لهُ أنَّ العدوَّ قدْ أشرفَ عليهِ ، فحذَّرَهُ بمعرفتِهِ ذلكَ⁽¹⁾ ، ثمَّ بلوغُ صوتِهِ إليهِ مِنْ جملةِ الكراماتِ العظيمةِ .

وعنْ أنسِ بنِ مالكٍ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ : دخلتُ علىٰ عثمانَ رضيَ اللهُ عنهُ وكنتُ قدْ لقيتُ امرأةً في طريقي ، فنظرتُ إليها شزراً ، وتأمَّلْتُ محاسنَها ، فقالَ عثمانُ رضيَ اللهُ عنهُ لما دخلتُ : يدخلُ عليَّ أحدُكُمْ وآثارُ الزنا ظاهرةٌ علىٰ عينيهِ ؟! أما علمتَ علىٰ أنَّ زنا العينينِ النظرُ ؟ لتتوبنَّ أوْ لأعزِّرنَّكَ ، فقلتُ : أوحيٌ بعدَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟! فقالَ : لا ، ولكنْ تبصرةٌ وبرهانٌ وفراسةٌ صادقةٌ⁽²⁾ .

وعنْ أبي سعيدٍ الخرَّازِ قالَ : دخلتُ المسجدَ الحرامَ ، فرأيتُ فقيراً عليهِ خرقتانِ ، فقلتُ في نفسي : هٰذا وأشباهُهُ كَلٌّ على الناسِ ، فناداني وقالَ : ﴿ وَٱعْلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِىٓ أَنفُسِكُمْ فَٱحْذَرُوهُ ﴾ ، فاستغفرتُ اللهَ في سرِّي ، فناداني وقالَ : ﴿ وَهُوَ ٱلَّذِى يَقْبَلُ ٱلتَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِۦ ﴾ ، ثمَّ غابَ عنِّي فلمْ أرَهُ⁽³⁾ .

= هي أسماء ، فمن الأخرى ؟ فقال أبو بكر : ذو بطن بنت خارجة ، أُراها جاريةً . فكانت كما قال رضي الله تعالىٰ عنه ، وولدت له أم كلثوم .

(1) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٩٨) ، والبيهقي في « الاعتقاد » (ص٤٣٠) ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٢٦٠) : (وقد أفرد لطرقه القطب الحلبي الحافظ جزءاً) .

(2) الرسالة القشيرية (ص٤٠٥) .

(3) الرسالة القشيرية (ص٤٠٥) .

وقالَ زكريا بنُ دِلُّويهِ : دخلَ أبو العباسِ بنُ مسروقٍ علىٰ أبي الفضلِ الهاشميِّ وهوَ عليلٌ ، وكانَ ذا عيالٍ ، ولمْ يُعرفْ لهُ سببٌ يعيشُ بهِ ، قالَ : فلما قمتُ . . قلتُ في نفسي : مِنْ أينَ يأكلُ هـٰذا الرجلُ ؟ قالَ : فصاحَ بي : يا أبا العباسِ ؛ رُدَّ هـٰذهِ الهمَّةَ الدنيَّةَ ؛ فإنَّ للهِ تعالىٰ ألطافاً خفيَّةً(١) .

وقالَ أحمدُ النقيبُ : دخلتُ على الشبليِّ ، فقالَ مفتوناً : يا أحمدُ ؛ فقلتُ : ما الخبرُ ؟ قالَ : كنتُ جالساً ، فجرىٰ بخاطري : إنَّكَ بخيلٌ(٢) ، فقلتُ : ما أنا ببخيلٍ ، فقاومَني خاطري وقالَ : بلىٰ ، أنتَ بخيلٌ ، فقلتُ : ما فُتِحَ اليومَ عليَّ بشيءٍ إلا دفعتُهُ إلىٰ أوَّلِ فقيرٍ يلقاني ، قالَ : فما استتمَّ الخاطرُ حتَّىٰ دخلَ عليَّ صاحبٌ لمؤنسٍ الخادمِ ومعَهُ خمسونَ ديناراً ، فقالَ : اجعلْها في مصالِحِكَ ، قالَ : فقمتُ فأخذتُها وخرجتُ ، وإذا بفقيرٍ مكفوفٍ بينَ يدي مزيِّنٍ يحلقُ رأسَهُ ، فتقدمتُ إليهِ وناولتُهُ الدنانيرَ ، فقالَ : أعطِها المزيِّنَ ، فقلتُ : إنَّها دنانيرُ ! ، فقالَ : أوَليسَ قدْ قلنا لكَ : إنَّكَ بخيلٌ ؟! قالَ : فناولتُها المزيِّنَ ، فقالَ المزيِّنُ : قدْ عقدْنا لما جلسَ هـٰذا الفقيرُ بينَ أيدينا ألا نأخذَ عليهِ أجراً ، قالَ : فرميتُ بها في دجلةَ ، وقلتُ : ما أعزَّكِ أحدٌ إلا أذلَّهُ اللهُ عزَّ وجلَّ(٣) .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٦٤) .

(٢) عنى الشبلي نفسه ، لا مخاطبه .

(٣) نقلها من بعد المصنف اليافعي في « الإرشاد والتطريز » (ص١٠٩) ، وابن الملقن في « طبقات الأولياء » (ص٢٠٨) ، وعن حكم إتلاف المال أورد الإمام أبو النصر الطوسي في « اللمع » (ص٤٨٣) ، واليافعي في « الإرشاد » أجوبة عن ذلك .

وقالَ حمزةُ بنُ عبدِ اللهِ العلويُّ : دخلتُ علىٰ أبي الخيرِ التِّيناتيِّ ، واعتقدتُ في نفسي أنْ أسلِّمَ عليهِ ولا آكلَ في دارِهِ طعاماً ، فلمَّا خرجتُ مِنْ عندِهِ . . إذا بهِ قدْ لحقَني وقدْ حملَ طبقاً فيهِ طعامٌ وقالَ : يا فتىٰ ، كُلْ ؛ فقدْ خرجتَ الساعةَ منِ اعتقادِكَ . وكانَ أبو الخير التيناتيُّ هـٰذا مشهوراً بالكراماتِ⁽¹⁾ .

وقالَ إبراهيمُ الرَّقِّيُّ : قصدتُهُ مسلِّماً عليهِ ، فحضرتُ صلاةَ المغربِ ، فلمْ يكدْ يقرأُ فاتحةَ الكتابِ مستوياً ، فقلتُ في نفسي : ضاعَتْ سفرتي ، فلمَّا سلَّمَ . . خرجتُ إلى الطهارةِ ، فقصدَني سبعٌ ، فعدتُ إلىٰ أبي الخيرِ وقلتُ : قصدني سبعٌ ، فخرجَ وصاحَ بهِ وقالَ : ألمْ أقلْ لكَ : لا تتعرَّضْ لضيفاني ؟! فتنحَّى الأسدُ ، فتطهَّرتُ ، فلمَّا رجعتُ . . قالَ لي : اشتغلتُمْ بتقويمِ الظواهرِ فخفتمُ الأسدَ ، واشتغلنا بتقويمِ البواطنِ فخافَنا الأسدُ⁽²⁾ .

وما حُكِيَ عنْ تفرُّسِ المشايخِ وإخبارِهِمْ عنِ اعتقاداتِ الناسِ وضمائرِهِمْ يخرجُ عنِ الحصرِ .

بلْ ما حُكِيَ عنهُمْ منْ مشاهدةِ الخضرِ عليهِ السلامُ ، والسؤالِ منهُ ، ومِنْ سماعِ صوتِ الهاتفِ ، ومِنْ فنونِ الكراماتِ . . خارجٌ عنِ الحصرِ ،

---

(1) رواه أبو النصر السراج في « اللمع » (ص٣٩٢) ، والقشيري في « رسالته » (ص٥٧٣) .

(2) الرسالة القشيرية (ص٥٧٣) .

والحكايةُ لا تنفعُ الجاحدَ ما لمْ يشاهدْ ذلكَ مِنْ نفسِهِ ، ومَنْ أنكرَ الأصلَ . . أنكرَ التفصيلَ .

* * *

والدليلُ القاطعُ الذي لا يقدرُ أحدٌ علىٰ جحدِهِ أمرانِ :

أحدُهُما : عجائبُ الرؤيا الصادقةِ : فإنَّهُ ينكشفُ بها الغيبُ ، وإذا جازَ ذلكَ في النومِ . . فلا يستحيلُ أيضاً في اليقظةِ ، فلمْ يفارقِ النومُ اليقظةَ إلا في ركودِ الحواسِّ وعدمِ اشتغالِها بالمحسوساتِ ، فكمْ مِنْ مستيقظٍ غائصٍ لا يسمعُ ولا يبصرُ لاشتغالِهِ بنفسِهِ .

الثاني : إخبارُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الغيبِ وأمورٍ في المستقبلِ : كما اشتملَ علىٰ ذلكَ القرآنُ ، وإذا جازَ ذلكَ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . جازَ لغيرِهِ ؛ إذِ النبيُّ عبارةٌ عنْ شخصٍ كُوشِفَ بحقائقِ الأمورِ ، وشُغِلَ بإصلاحِ الخلقِ ، فلا يستحيلُ أنْ يكونَ في الوجودِ شخصٌ مكاشَفٌ بالحقائقِ ، ولا يشتغلُ بإصلاحِ الخلقِ ، وهـٰذا لا يسمَّىٰ نبيّاً ، بلْ يسمَّىٰ وليّاً ، فمَنْ آمنَ بالأنبياءِ ، وصدَّقَ بالرؤيا الصحيحةِ . . لزمَهُ ـ لا محالةَ ـ أنْ يقرَّ بأنَّ القلبَ لهُ بابانِ ؛ بابٌ إلىٰ خارجٍ ؛ وهوَ الحواسُّ ، وبابٌ إلى الملكوتِ مِنْ داخلِ القلبِ ؛ وهوَ بابُ الإلهامِ والنفثِ في الرُّوعِ والوحيِ ، فإذا أقرَّ بهما جميعاً . . لمْ يمكنْهُ أن يحصرَ العلومَ في التعلمِ ومباشرةِ الأسبابِ المألوفةِ ، بلْ يجوِّزُ أنْ تكونَ المجاهدةُ سبيلاً إليهِ .

فهٰذا ما ينبِّهُ علىٰ حقيقةِ ما ذكرناهُ مِنْ عجيبِ تردُّدِ القلبِ بينَ عالمِ الشهادةِ وعالمِ الملكوتِ .

وأمَّا السببُ في انكشافِ الأمورِ في المنامِ بالمثالِ المحوجِ إلى التعبيرِ ، وكذلكَ تمثُّلُ الملائكةِ للأنبياءِ والأولياءِ بصورٍ مختلفةٍ . . فذلكَ أيضاً مِنْ أسرارِ عجائبِ القلبِ ، ولا يليقُ ذلكَ إلا بعلمِ المكاشفةِ ، فلنقتصرْ علىٰ ما ذكرناهُ ، فإنَّهُ كافٍ للاستحثاثِ على المجاهدةِ وطلبِ الكَشْفِ منها .

وقدْ قالَ بعضُ المكاشفينَ : ظهرَ لي المَلَكُ ، فسألَني أنْ أمليَ عليهِ شيئاً مِنْ ذكري الخفيِّ عنْ مشاهدتي مِنَ التوحيدِ ، وقالَ : ما نكتبُ لكَ عملاً ، ونحنُ نحبُّ أنْ نصعدَ لكَ بعملٍ تتقرَّبُ بهِ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ، فقلتُ : ألستُما تكتبانِ الفرائضَ ؟ قالا : بلىٰ ، قلتُ : فيكفيكُما ذلكَ(١) .

وهٰذهِ إشارةٌ إلىٰ أنَّ الكرامَ الكاتبينَ لا يطلعونَ علىٰ أسرارِ القلبِ ، وإنما يطلعونَ على الأعمالِ الظاهرةِ(٢) .

وقالَ بعضُ العارفينَ : سألتُ بعضَ الأبدالِ عنْ مسألةٍ مِنْ مشاهدةِ اليقينِ ، فالتفتَ إلىٰ شمالِهِ فقالَ : ما تقولُ رحمَكَ اللهُ ؟ ثمَّ التفتَ إلىٰ يمينِهِ فقالَ : ما تقولُ رحمَكَ اللهُ ؟ ثمَّ أطرقَ إلىٰ صدرِهِ وقالَ : ما تقولُ

---

(١) هٰكذا نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٧/ ٢٦٣) .

(٢) وقال بعض العارفين : بل يطلعون علىٰ بعض أعمال القلب بقرائن خارجة ، فإن المؤمن إذا ذكر الله في قلبه . . فاحت منه رائحة طيبة إلىٰ فمه ، فيشمونها الملائكة ، فيدركون بها إذا ذكر الله تعالىٰ ، فيكتبون ذلك في صحيفة حسناته . « إتحاف » (٧/ ٢٦٣) .

رحمَكَ اللهُ ؟ ثمَّ أجابَ بأغربِ جوابٍ سمعتُهُ ، فسألتُهُ عنِ التفاتِهِ ، فقالَ : لمْ يكنْ عندي في المسألةِ علمٌ عتيدٌ[1] ، فسألتُ صاحبَ الشمالِ ، فقالَ : لا أدري ، فسألتُ صاحبَ اليمينَ وهوَ أعلمُ منهُ ، فقالَ : لا أدري ، فنظرتُ إلىٰ قلبي وسألتُهُ ، فحدَّثَني بما أجبتُكَ ، فإذا هوَ أعلمُ منهما[2] .

وكأنَّ هاذا هوَ معنىٰ قولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّ في أمَّتي محدَّثينَ ، وإنَّ عمرَ منهُمْ »[3] .

وفي الأثرِ : (أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : أيُّما عبدٍ اطلعتُ علىٰ قلبهِ ، فرأيتُ الغالبَ عليهِ التمسُّكَ بذكري .. تولَّيتُ سياستَهُ ، وكنتُ جليسَهُ ، ومحادثَهُ وأنيسَهُ) .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ رحمةُ اللهِ عليهِ : (القلبُ بمنزلةِ القبَّةِ المضروبةِ ، حولَها أبوابٌ مغلقةٌ ، فأيُّ بابٍ فُتِحَ لهُ عَملٌ فيهِ فقدْ ظهرَ انفتاحُ بابٍ مِنْ أبوابِ القلبِ إلىٰ جهةِ الملكوتِ والملأِ الأعلىٰ) .

وينفتحُ ذلكَ البابُ بالمجاهدةِ والورعِ ، والإعراضِ عنْ شهواتِ الدنيا ، ولذلكَ كتبَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ إلىٰ أمراءِ الأجنادِ : (احفظوا ما تسمعونَ مِنَ

---

(١) أي : جواب حاضر .

(٢) قوت القلوب (١/ ١٢٠) .

(٣) رواه البخاري (٣٤٦٩) ، ومسلم (٢٣٩٨) ، والللفظ عند صاحب « القوت » (١/١٢١) .

المطيعينَ ؛ فإنَّهُمْ تنجلي لهُمْ أمورٌ صادقةٌ)(١) .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (يدُ اللهِ علىٰ أفواهِ الحكماءِ ، لا ينطقونَ إلا بما هيَّأَ اللهُ لهُمْ مِنَ الحقِّ)(٢) .

وقالَ آخرُ : (لوْ شئتُ . . لقلتُ : إنَّ اللهَ تعالىٰ يُطلِعُ الخاشعينَ علىٰ بعضِ سرِّهِ)(٣) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/١١٨) ، ونسب روايته السيوطي في « الدر المنثور » (٨/٣٢) لسعيد بن منصور في « سننه » .

(٢) قوت القلوب (١/١١٨) .

(٣) قوت القلوب (١/١١٨) .

MÂRİFET SAHİBİ OLMANIN MÜMKÜN OLDUĞU

Bilmiş ol ki: Bilmediği taraftan kalbine ilka olunmakla veyâ ilhâm yolu ile azıcık bir şey olsun keşfeden kimse, tarikatın gerçekliğini anlar ve bilir. Böyle bir şey ile karşılaşmayan ve kendini bilemeyenlere yakışan da bunu inkâr etmemektir. Zîra burada mârifet derecesi cidden nâdir ve nâziktir. Hikâyeler, tecrübeler ve şer'î delîller bunun varlığının şâhididir.

Kur'ân'dan Delîli: Allahu Teâlâ buyuruyor:

وَالَّذٖينَ جَاهَدُوا فٖينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا

"Bizim için mücâhede edenleri, bizim yolumuza hidâyet ederiz." (Ankebût sûresi, 29/69) (Nefisleri ve diğer düşmanlarına karşı mâl ve canları ile mücâhede edip, mâl ve canlarını fedâ edenleri bize gelen yola hidâyet ederiz. Allah ihsân edenlerle beraberdir. Yâni bunlar iyi mücâhedeleri sâyesinde Allah ile beraber olurlar. Yâni bildiği ile amel edenlere, Allahu Teâlâ bilmediklerini öğretir. İnsanlardan uzaklaşıp Allah'a yaklaşmak için ibâdet ve uzlete ayrılanlara, doğru yolu gösterecek kimseleri Allah gönderir.) Öğrenmeden ibâdete devam sâyesinde gönülde zâhir olan her hikmet, keşif ve ilhâm yolu iledir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ عَمِلَ بِمَا عَلِمَ وَرَّثَهُ اللّٰهُ عِلْمَ مَا لَمْ يَعْلَمْ وَوَفَّقَهُ فٖيمَا يَعْمَلُ
حَتّٰى يَسْتَوْجِبَ الْجَنَّةَ، وَمَنْ لَمْ يَعْمَلْ بِمَا يَعْلَمُ تَاهَ فٖيمَا يَعْلَمْ
وَلَمْ يُوَفَّقْ فٖيمَا يَعْمَلُ حَتّٰى يَسْتَوْجِبَ النَّارَ

“Bildiği ile amel eden kimseye Allahu Teâlâ bilmediğini öğretir ve amelinde onu muvaffak kılar da cennetini kazanır. Bildiği ile amel etmeyen kimse, bildiğinde de şaşar, amelinde muvaffak olamaz ve cehennemi kazanmış olur.”[30] buyurmuştur.

Yine Allahu Teâlâ şöyle buyuruyor:

وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا، وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ

“Müttakî olup Allah’tan korkan kimselere Allahu Teâlâ çıkacak yol verir. Şüphe ve şekillerden onu kurtarır. Ve ummadığı yerden onu merzûk eder (rızıklandırır)**.”** (Talâk sûresi, 65/2-3) Öğrenmeden onu âlim eder, tecrübe etmeden onu zekî kılar.

Yine Allahu Teâlâ:

يَآ أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا إِنْ تَتَّقُوا اللّٰهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا

“Ey îman edenler, Allah’tan korkarsanız, O sizin için furkan yaratır. Yâni hakkı bâtıldan ayıracak kuvvet verir.” (Enfâl sûresi, 8/29) Bir nûr verir ki, o nûr sâyesinde hakkı bâtıldan ayırır ve şüphelerden kurtarır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) duâsında Allahu Teâlâ’dan çokça nûr isterdi. Nitekim hadîste:

اَللّٰهُمَّ أَعْطِنِي نُورًا وَزِدْنِي نُورًا وَاجْعَلْ لِي فِي قَلْبِي نُورًا وَفِي قَبْرِي نُورًا وَفِي سَمْعِي نُورًا وَفِي بَصَرِي نُورًا حَتّٰى قَالَ فِي شَعْرِي وَفِي بَشَرِي وَفِي لَحْمِي وَدَمِي وَعِظَامِي

“Allahım! Bana nûr ver, nûrumu artır; kalbimi nûrlandır, kabrimi nûrlandır, kulağımı nûrlandır, gözümü nûrlandır, hattâ saçımı,

---

[30] Hadîs yukarıda geçmiştir.

tenimi, etimi, kanımı ve kemiğimi nûrlandır."[31] buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

أَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهٖ

"Allah kimin gönlünü İslâm'a açmışsa o, Rabbi katında bir nûr üzere olmaz mı?" (Zümer sûresi, 39/22) âyet-i celîlesindeki **"şeraha"** kelimesinden sordular. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

هُوَ التَّوْسِعَةُ إِنَّ النُّورَ إِذَا قُذِفَ بِهٖ فِي الْقَلْبِ اتَّسَعَ لَهُ
الصَّدْرُ وَانْشَرَحَ

"O bir genişliktir. Zîra nûr kalbe döküldüğü zaman göğüs ona genişler ve açılır."[32] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) İbn Abbâs (r. anhümâ)'ya:

اَللّٰهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمْهُ التَّأْوِيلَ

"Allahım! Onu dînde fakîh anlayışlı kıl ve ona tevîli öğret." diye duâ etti.[33]

Hz. Ali (r.a.): "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bizim nezdimizde gizli bir sır bırakmamıştır. Ancak Allahu Teâlâ'nın kuluna verdiği fehim ve anlayış, kitabını anlama kabiliyeti vardır ki, bu da öğrenmekle değildir, Allah vergisidir. Allahu Teâlâ'nın:

يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَآءُ

"Hikmeti dilediğine verir." (Bakara sûresi, 2/229) âyet-i celilesinin tefsirinde hikmet, Allahu Teâlâ'nın kelâmını anlamaktır." dedi. Yine Allahu Teâlâ:

---

[31] Buhârî ile Müslim İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir.

[32] İlim bahsinde geçmiştir.

[33] İlim bahsinde geçmiştir.

فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ

"Onu Süleymân'a tefhîm ettik, anlattık." (Enbiyâ sûresi, 21/79) buyurdu ve Süleymân'a keşfolunan şeye **"fehm"** adını verdi.

Ebû'd-Derdâ (r.a.): "Mü'min, ince perde arkasından Allah'ın nûru ile bakar. Vallahi o bir gerçektir ki, Allahu Teâlâ onu mü'minlerin kalbine akıtır ve dillerinde söyletir." demiştir. Eskilerden bir zât: "Mü'minin zannı kehânet gibidir." demiştir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِتَّقِ فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللّٰهِ

"Mü'minin firâsetinden sakının. Zîra o, Allahu Teâlâ'nın nûru ile bakar."[34] buyurmuştur. Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمِينَ

"Bunda görebilen insanlar için ibretler vardır." (Hıcr sûresi, 15/75)

قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ

"Hakîkatleri iyice bilmek isteyenlere, âyetlerimizi apaçık göstermişizdir." (Bakara sûresi, 2/118) âyet-i celîleleri buna işâret etmektedir.

Hasan-ı Basrî'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْعِلْمُ عِلْمَانِ فَعِلْمٌ بَاطِنٌ فِي الْقَلْبِ فَذٰلِكَ هُوَ الْعِلْمُ النَّافِعُ

---

[34] Hadîs yukarıda geçmiştir.

"İlim ikidir; birisi kalbe tesîr eden ilimdir ki, faydalı ilim o ilimdir."[35] buyurmuştur. Âlimin birine, bâtın ilminin ne olduğundan soruldu. O da: "Bâtın ilmi Allahu Teâlâ'nın sırlarından bir sırdır. Onu dostlarından dilediğinin kalbine akıtır. Ne melek, ne de beşer ona muttali olabilir." demiştir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ مِنْ أُمَّتِي مُحَدَّثِينَ وَمُعَلَّمِينَ وَمُكَلَّمِينَ وَإِنَّ عُمَرَ مِنْهُمْ

"Ümmetimden tahdîs edilmiş, tâlim ve teklîm edilmiş, ilhâm olunmuş, öğretilmiş ve konuşturulmuş kimseler vardır ve Ömer onlardan biridir."[36]

İbn Abbâs (r.a.):

مَآ أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ

Âyetinin yanında bir de **"Velâ muhdesin"** okumuş ve "muhdes"den murâd sıddıklardır, demek istemiştir. Muhdes, ilhâm olunmuş kimsedir. İlhâm olunmuş demek, hâricî hâssalar sebebiyle değil, iç kısımdan kalbin bâtınının inkişâf etmesi ve açılması demektir. Takvânın, keşif ve hidâyetinin anahtarı olduğunu Kur'ân-ı Kerîm açıkça ifâde eder. İşte bu, öğrenmeden elde edilen ilimdir.

Yine Allahu Teâlâ:

وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ

---

[35] Hadîs ilim bahsinde geçmiştir.

[36] Buhârî Ebû Hureyre'den ve Müslim başka ifade ile Aişe'den rivâyet etmişlerdir.

“Göklerde ve yerde Allah’ın yarattığı şeylerde sakınacak bir kavim için nice ibretler vardır.” (Yûnus sûresi, 10/6) buyurmuş, yer ve göklerde olan âyetleri anlamayı müttakîlere tahsîs etmiştir. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur.

هٰذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ

“Bu (Kur’ân) **insanlar için bir beyândır. Sakınanlar için de bir hidâyet, bir öğüttür.”** (Âl-i İmrân sûresi, 3/138)

Ebû Yezîd Bestâmî ve diğer ârifler derler ki: Unuttuğu zaman câhil olacağı için, kitaplardan bir şeyler ezberleyen kimseye âlim denmez. Gerçek âlim, okumadan ve ezberlemeden dilediği anda Rabbi’nden ilim alabilen kimsedir. Âlim buna denir. İşte buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا

“Biz ona tarafımızdan ilim öğrettik.” (Kehf sûresi, 18/65) buyurdu. Hâlbuki bütün ilimler Allah’tan gelir. Ancak bâzıları insanların öğretmesi vâsıtasıyla olduğu için, bu kabil ilimlere **“İlm-i ledünnî”** denemez. İlm-i ledünnî dış tesîrlerden âzâde olarak kalbin derinliklerine yerleştirilen ilimdir. Buraya kadar anlattığımız naklî delîllerdir. Eğer naklî delîllerin hepsini sıralayacak olsak büyük yekûn teşkil ederdi.

Bu hususta tecrübeye dayanan müşâhedelere gelince:

Bunlar da sayılamayacak kadar çoktur. Sahâbe, tâbiîn ve onlardan sonra gelenlerde görülmüştür. Meselâ:

Hz. Ebû Bekir (r.a.) ölüm döşeğinde iken Hz. Âişe’ye: “Onlar senin iki kardeş ve kız kardeşlerindir.” dedi. Hz. Ebû Bekir vasiyetinin bir yerinde böyle söyleyince Hz. Âişe: "Hani ortada bir kız yok." dedi. Hz. Ebû Bekir hâmile olan âilesinin kız doğuracağını bir kerâmet olarak haber vermiştir.

Yine bir Cuma hutbesinde **Hz. Ömer**, İran'a gönderdiği ordu komutanı Hz. Sâriye'ye: "Dağa yaslan, dağa yaslan" diye hitâb etti. Sâriye ordusu ile mağlup olacaktı. Hz. Ömer Medîne minberinden bunu gördü ve Sâriye'ye dağa yaslanmasını söyledi. Sâriye sesi duydu, arkasını dağa verdi ve bir cepheden düşman ile karşılaşmak sûretiyle zafere ulaştı. Hz. Ömer'in bunu görmesi ve sesini oraya duyurması, onun kerâmetindendir.

Enes b. Mâlik de şöyle anlatıyor: Bir gün yolda bir kadın gördüm. Göz ucu ile ona baktım, güzelliğine hayran oldum. Bu sırada Hz. Osman'ın (r.a.) huzuruna girdim. Hz. Osman: "Gözünüzde zinâ eseri olduğu halde yanıma giriyorsunuz. Bilmiyor musun gözün zinâsı bakmaktır. Ya tövbe edersin, yâhut seni tazîr ederim." buyurdu. Bunun üzerine: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den sonra sana vahiy mi geldi?" diye sordum. Hz. Osman: "Hayır vahiy değil, basîret, burhan ve sâdık ferâset sâyesinde bildim." dedi.

Ebû Saîd el-Hazzar[37] şöyle anlatıyor: Bir gün Mescid-i Haram'a girdim. Orada sırtında iki hırkası olan bir adam gördüm. Kendi kendime, "Bunlar insanlara yük olan kimselerdir." dedim. Yâni içimden böyle geçti. Hemen adam bana dönerek: "Allah içinizden geçeni bilir, O'ndan korkunuz." dedi. Ve ben de hemen bu düşüncemden vazgeçtim. Bunun üzerine adam: "Kulunun tövbesini kabul eden Allah'tır." dedi ve yanımdan kayboldu bir daha kendisini göremedim.

Zekeriyâ b. Dâvud da şöyle anlatıyor: Mesruk'un oğlu Ebû'l-

---

[37] Bağdadlıdır. Zunnûn-ı Mısrî'ye yetişti. 277 Hicri'de öldü.

Abbâs, Hâşimî kabîlesinden Ebû'l-Fadl'ın ziyâretine gitti. Ebû'l-Fadl kendisi hasta, âilesi kalabalık, hiç bir geliri olmayan bir zât idi. Ebû'l-Abbâs diyor ki; ben ziyaretten ayrılırken, "Bu adamın hiç bir geliri yok acaba ne ile geçinir?" diye hatırımdan geçti. Hemen Ebû'l-Fadl: "Ey Ebû'l-Abbâs, bu âdî düşünceleri kalbinden çıkar. Allahu Teâlâ'nın gizli lütufları var; dilediğine verir," dedi.

Ahmed Nakîb diyor ki: Bir gün Şiblî hazretlerini ziyârete gittim. O telâşlı bir vaziyette bana seslendi. Ben de:

- "Buyur ne istiyorsun?" diye sordum. O da:

- "Bu sabah oturdum, şöyle düşündüm ve içimden kendime "Sen cimri bir insansın." dedim ve "Hayır, cimri değilim." diye bu sözü yine kendim reddettim. Sonra tekrar içimden "Hayır sen cimrisin." diye ses geldi. Bunun üzerine ben de kendimi cimrilikten kurtarmak için bugün elime geçen şeyi ilk karşılaştığım yoksula vereceğimi va'd ettim. Ben böyle düşünürken halîfenin hizmetçilerinden birisi elinde 50 altın olduğu halde yanıma geldi ve:

- "Bu parayı al, ihtiyâcına sarfet." dedi. Ben de parayı aldım, sokağa çıktım, bir fakirin berber dükkanında traş olduğunu gördüm. Hemen içeri girdim ve parayı fakire verdim. Fakir:

- "Parayı berbere ver." dedi. Ben:

- "Para çoktur, ne yapıyorsun?" dedim. Hemen o fakir:

- "Biz sana "Sen cimrisin." dememiş mi idik? deyince, parayı berbere verdim. Berber:

- "Hayır! Biz pazarlık ettik, bu fakirden para almayacağız. Bunun için senin paranı alamayız." dedi. Ben de hemen parayı Dicle'ye attım ve dedim ki: "Sana kim kıymet verdi ise Allah onu zelîl etmiştir."

Hamza b. Abdullah el-Alevî de şöyle anlatıyor: "Ebû'l-Hayr-ı Tiynânî'nin huzuruna girdim. Kendi kendime karar verdim: Selâm vereceğim, oturacağım fakat evinde yemek yemeyeceğim. Hakîkaten oturdum ve kalktım. Bir de baktım ki, bu zât elinde bir tabak yemek arkamdan geliyor ve: "Delikanlı artık evimden çıktın; kararın bozuldu. Şimdi yiyebilirsin, al şu yemeği ye." dedi. Ve böylece bir kerâmet göstermiş oldu. Zâten kerâmeti ile meşhur bir zât idi.

İbrâhim er-Rakî[38] dedi ki: Ebû'l-Hayr-ı Tiynânî'yi ziyâreti kasdettim. Akşam vakti, imam oldu, namazı kıldık, fâtihayı ağır ağır okudu. Namaz bittikten sonra abdest tâzelemek için çıktım. Bir aslan bana hücûm etti, hemen Tiynânî'ye seslendim. O da koştu geldi ve: "Sana benim misâfirlerime dokunma, demedim mi?" diye aslana ihtâr etti. Aslan da çekilip gitti, işimi bitirip içeri döndüğümde Ebû'l-Hayr: "Siz zâhirinizi düzenlemekle meşgul oldunuz da aslandan korktunuz. Biz bâtınımızı temizlediğimiz için, aslan bizden korktu." dedi.

Şeyh efendilerin ferâset yolu ile insanların kalplerinden geçenleri haber vermeleri sayılamayacak kadar çoktur. Ayrıca **Hızır**'ı görmeleri, ondan bir şeyler sormaları, boşluktan ses duymaları ve benzeri çeşitli kerâmet rivâyetleri de vardır. Ne yazık ki, inkâr edene, gözü görmedikçe hikâyeler kâr etmez. Bir şeyin aslını inkâr eden tafsîlâtını da inkâr eder.

Kerâmeti ispat için kimsenin inkâr edemeyeceği kuvvetli iki delîl vardır:

1 - Sâdık rüyânın acâyip hâlidir. Rüyâ hâlinde gayb tecellî ediyor. Rüyâda tecellî ederse uyanıklıkta niçin tecellî etmesin? Uyku

---

[38] Şam ileri gelenlerinden ve Cüneyd'in emsali bir zattır. Hicri 326 da vefat etmiştir.

ile uyanıklık arasında duygu organlarının durgunluğundan başka bir fark yoktur. Rüyâda olan adam duyu işleri ile meşgul olmaz. Hâlbuki nice uyanık kimseler vardır ki, onlar da dalgınlıkları sebebiyle duyularından haberleri bile olmaz. Söyleneni de duymaz, yanından geçeni de görmez.

2 - Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in gaybden ve gelecekten haber vermesi gibi. Nitekim Kur'ân-ı Azîm bunu açıkça ifâde etmektedir. Peygamber hakkında câiz olunca, ümmeti hakkında da buna inanmak câizdir. Çünkü o da bir insandır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) işlerin hakîkatleri kendisine keşfolunan ve halkın ıslâhı ile meşgul olan bir insandır. Halkın ıslâhı ile meşgul olmayan bir insana keşif yapılması niçin muhâl olsun? Elbette bunlara da keşif yapılır. Ancak bu gibilere nebî değil, velî denir. Peygamberlere ve sâdık rüyâlara inanan kimse, kalbinde biri hislere açılan dış kapısı ve biri de melekût âlemine açılan iç kapısı olduğuna inanır. İşte bu kapı ilhâm kapısı ve kalbe üfürülen kapıdır. Buradan kalbe vahiy ilhâm olunur.

Bunlara da inandıktan sonra ilimleri mutlaka bilindiği gibi öğrenmek sûretiyle elde etmek lâzım geldiğine tahsîs etmek mümkün olmaz. Mücâhedenin de ilim yolu olmasını akıl tecvîz eder. İşte bu, bizim anlattığımız kalbin görünür ve görünmez âlemlere açılan kapıları olduğuna tenbîh eder. Tâbire muhtaç bir misâl ile rüyâda bir şeyin keşfolunmasının ve çeşitli sûretlerde meleklerin peygamberlere ve velîlere gözükmelerinin sebeplerine gelince, bunlar da kalbin acâyip sırlarındandır. Bunlar ancak mükâşefe ilminde açıklanabilir. Burada bu kadarla yetinelim. Çünkü mücâhede ile keşif talebi için bu kadarı kâfidir.

Keşif erbâbından birisi şöyle anlatıyor:

"Melek bana gözüktü ve biz senin amellerinden bir şey yazamıyoruz. Hâlbuki seni Allah'a yaklaştıracak amellerinden yazmak isteriz. Ne olur, şu kalbî amellerinden söyle de yazalım." dedi. Ben de meleğe:

- "Farz amellerimi yazmıyor musunuz?" dedim. Melekler:

- "Evet. Yazıyoruz." deyince, ben:

- "İşte o kadarı kâfidir." dedim.

Bu açıklama kirâmen kâtibîn meleklerinin dahî kalp amellerine muttalî olmadıklarını, ancak dış amelleri bilebildiklerini gösterir. Yine âriflerden birisi şöyle anlatıyor: Ebdâllerden birisine bir meseleyi sordum. O, sağına baktı:

- "Allah rahmet etsin, ne dersin?" dedi. Soluna baktı:

- "Allah rahmet etsin, ne dersin?" dedi. Ve nihâyet göğsüne bakarak:

- "Ne dersin, Allah rahmet etsin." dedi ve sonra hiç duyulmadık şekilde garip bir cevap verdi. Netîcede bu hareketlerinden kendisine sordum. Ebdâl:

- "Sorduğun suâlin cevâbını bilmiyordum; solumdaki meleğe sordum, bilmedi. Sağımdaki melek daha âlim, ona sordum, o da bilmedi. Bu sefer kalbime teveccüh ettim ve sana verdiğim cevâbı kalbimden aldım ve kalbim her iki melekten de âlim çıktı." dedi. İşte bu, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

إِنَّ فِي أُمَّتِي مُحَدَّثِينَ وَإِنَّ عُمَرَ مِنْهُمْ

"Ümmetimden tahdîs edilenler var, Ömer de onlardandır."[39]

---

[39] Hadîs yukarıda geçmiştir.

buyurduğu mübârek sözünün mânâsıdır. Eserde vârid olduğuna göre Allahu Teâlâ şöyle buyurur: *“Hangi kulumun kalbinde benim zikrim gâlip ise onun idâresini üzerime alır, onun arkadaşı ve yoldaşı olurum.”*

Ebû Süleymân Dârânî (Allah rahmet etsin) diyor ki: Kalp, çatılı bir kubbe gibidir. Etrâfında kapalı kapıları vardır. Amel ile hangi kapıyı açarsa, işte o kapıdan melekût ve Mele-i A’lâ tarafına bir yol açılmış olur. Bu kapı, mücâhede ve şüpheli şeylerden çekinerek verâ sâhibi olmak, şehvet ve lezzetlerden kaçınmakla açılır. Bunun için **Ömer** (r.a.) ordu kumandanlarına: “Allah’a itâat eden zâtların sözlerine dikkat edin. Çünkü onlara Allah tarafından gerçekler tecellî eder ve onu konuşurlar.” demiştir. Yine âlimlerden birisi: “Allah’ın yardımı hakîmlerin ağzındadır. Onlar, ancak Allahu Teâlâ’nın onlar için hazırladığı hikmetli hak ve sözleri konuşurlar.” demiştir. Âlimlerden olan başka bir zât da şöyle diyor: “Allahu Teâlâ huşû edenleri bâzı sırlarına muttalî kılar.”

بيان تسلط الشيطان على القلب بالوساوس ومعنى الوسوسة وسبب غلبتها

اعلمْ : أنَّ القلبَ كما ذكرناهُ في مثالِ قبةٍ مضروبةٍ لها أبوابٌ ، تنصبُّ إليهِ الأحوالُ مِنْ كلِّ بابٍ .

ومثالُهُ أيضاً مثالُ هدفٍ تنصبُّ إليهِ السهامُ مِنَ الجوانبِ .

أوْ هوَ مثالُ مرآةٍ منصوبةٍ تجتازُ عليها أصنافُ الصورِ المختلفةِ ، فتتراءىٰ فيها صورةٌ بعدَ صورةٍ ، ولا تخلو عنها .

أوْ مثالُ حوضٍ تنصَبُّ فيهِ مياهٌ مختلفةٌ مِنْ أنهارٍ مفتوحةٍ إليهِ ، وإنَّما مداخلُ هـٰذهِ الآثارِ المتجدِّدةِ في القلبِ في كلِّ حالٍ إمَّا مِنَ الظاهرِ فالحواسُّ الخمسُ ، وإمَّا مِنَ الباطنِ فالخيالُ والشهوةُ والغضبُ والأخلاقُ المركَّبةُ في مزاجِ الإنسانِ ؛ فإنَّهُ إذا أدركَ بالحواسِّ شيئاً . . حصلَ منهُ أثرٌ في القلبِ ، وكذلكَ إذا هاجَتِ الشهوةُ مثلاً بسببِ كثرةِ الأكلِ ، أوْ بسببِ قوَّةٍ في المزاجِ . . حصلَ منها في القلبِ أثرٌ ، وإنْ كفَّ عنِ الإحساسِ . . فالخيالاتُ الحاصلةُ في النفسِ تبقىٰ ، وينتقلُ الخيالُ مِنْ شيءٍ إلىٰ شيءٍ ، وبحسبِ انتقالِ الخيالِ ينتقلُ القلبُ مِنْ حالٍ إلىٰ حالٍ آخر .

والمقصودُ : أنَّ القلبَ في التغيُّرِ والتأثُّرِ دائماً إنما هوَ مِنْ هـٰذهِ الأسبابِ .

* * *

وأخصُّ الآثارِ الحاصلةِ في القلبِ هيَ الخواطرُ ، وأعني بالخواطرِ : ما يعرضُ فيهِ مِنَ الأفكارِ والأذكارِ ، وأعني بهِ : إدراكاتِهِ علوماً إمَّا علىٰ سبيلِ التجدُّدِ ، وإمَّا علىٰ سبيلِ التذكُّرِ ؛ فإنَّها تُسمَّىٰ خواطرَ مِنْ حيثُ إنَّها تخطرُ بعدَ أنْ كانَ القلبُ غافلاً عنها .

والخواطرُ هيَ المحرِّكاتُ للإراداتِ ؛ فإنَّ النيَّةَ والعزمَ والإرادةَ إنَّما تكونُ بعدَ خُطورِ المنويِّ بالبالِ لا محالةَ ، فمبدأُ الأفعالِ الخواطرُ ، ثمَّ الخاطرُ يحرِّكُ الرغبةَ ، والرغبةُ تحرِّكُ العزمَ ، والعزمُ يحركُ النيَّةَ ، والنيَّةُ تحرِّكُ الأعضاءَ .

والخواطرُ المحرِّكةُ للرغبةِ تنقسمُ :

إلىٰ ما يدعو إلى الشرِّ ؛ أعني : إلىٰ ما يضرُّ في العاقبةِ .

وإلىٰ ما يدعو إلى الخيرِ ؛ أعني : إلىٰ ما ينفعُ في الدارِ الآخرةِ .

فهما خاطرانِ مختلفانِ ، فافتقرا إلى اسمين مختلفين ، فالخاطرُ المحمودُ يُسمَّىٰ **إلهاماً** ، والخاطرُ المذمومُ ـ أعني : الداعيَ إلى الشرِّ ـ يسمَّىٰ **وسواساً** .

ثمَّ إنَّكَ تعلمُ أنَّ هـٰذهِ الخواطرَ حادثةٌ ، ثمَّ كلُّ حادثٍ فلا بدَّ لهُ مِنْ محدثٍ ، ومهما اختلفتِ الحوادثُ . . دلَّ ذلكَ على اختلافِ الأسبابِ .

هـٰذا ما عُرِفَ مِنْ سنَّةِ اللهِ تعالىٰ في ترتيبِ المسبَّباتِ على الأسبابِ ، فمهما استنارَتْ حيطانُ البيتِ بنورِ النارِ ، وأظلمَ سقفهُ واسودَّ بالدخانِ . . علمتَ أنَّ سببَ السوادِ غيرُ سببِ الاستنارةِ ، وكذلكَ لأنوارِ القلبِ وظلمتِهِ

سببانِ مختلفانِ ، فسببُ الخاطرِ الداعي إلى الخيرِ يُسمَّىٰ **مَلَكاً** ، وسببُ الخاطرِ الداعي إلى الشرِّ يُسمَّىٰ **شيطاناً** ، واللطفُ الذي بهِ يتهيَّأُ القلبُ لقبولِ إلهامِ الخيرِ يُسمَّىٰ **توفيقاً** ، والذي بهِ يتهيَّأُ لقبولِ وسواسِ الشيطانِ يُسمَّىٰ **إغواءً وخِذلاناً** ؛ فإنَّ المعانيَ المختلفةَ تفتقرُ إلىٰ أسامٍ مختلفةٍ .

والملكُ : عبارةٌ عنْ خلْقٍ خلقَهُ اللهُ تعالىٰ ، شأنُهُ إفاضةُ الخيرِ ، وإفادةُ العلمِ ، وكشفُ الحقِّ ، والوعدُ بالخيرِ ، والأمرُ بالمعروفِ ، وقدْ خلقَهُ اللهُ عزَّ وجلَّ وسخَّرَهُ لذلكَ .

والشيطانُ : عبارةٌ عنْ خلْقٍ شأنُهُ ضدُّ ذلكَ ، وهوَ الوعدُ بالشرِّ ، والأمرُ بالفحشاءِ ، والتخويفُ عندَ الهمِّ بالخيرِ بالفقرِ .

فالوسوسةُ في مقابلةِ الإلهامِ ، والشيطانُ في مقابلةِ الملكِ ، والتوفيقُ في مقابلةِ الخذلانِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمِن كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ ﴾ ، فإنَّ الموجوداتِ كلَّها متقابلةٌ مزدوجةٌ إلا اللهَ تعالىٰ ؛ فإنَّهُ فردٌ لا مقابلَ لهُ ، بلْ هوَ الواحدُ الحقُّ ، الخالقُ للأزواجِ كلِّها .

فالقلبُ متجاذبٌ بينَ الشيطانِ والملكِ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « في القلبِ لَمَّتانِ : لَمةٌ مِنَ الملكِ ، إيعادٌ بالخيرِ ، وتصديقٌ بالحقِّ ، فمَنْ وجدَ ذلكَ . . فليعلمْ أنَّهُ مِنَ اللهِ سبحانَهُ ، فليحمدِ اللهَ ، ولَمّةٌ مِنَ العدوِّ ، إيعادٌ بالشرِّ ، وتكذيبٌ بالحقِّ ، ونهيٌ عنِ الخيرِ ، فمَنْ وجدَ ذلكَ . . فليستعذْ باللهِ مِنَ الشيطانِ الرجيمِ » ، ثمَّ تلا قولَهُ تعالىٰ :

﴿ ٱلشَّيۡطَٰنُ يَعِدُكُمُ ٱلۡفَقۡرَ وَيَأۡمُرُكُم بِٱلۡفَحۡشَآءِ . . . ﴾ الآيةَ⁽¹⁾ .

وقالَ الحسنُ : (إنَّما هما همَّانِ يجولانِ في القلبِ ، همٌّ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وهمٌّ مِنَ العدوِّ ، فرحمَ اللهُ عبداً وقفَ عندَ همِّهِ ، فما كانَ مِنَ اللهِ تعالىٰ . . أمضاهُ ، وما كانَ مِنْ عدوِّهِ . . جاهدَهُ)⁽²⁾ .

ولتجاذبِ القلبِ بينَ هـٰذينِ المسلَّطينِ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قلبُ المؤمنِ بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرحمـٰنِ »⁽³⁾ ، واللهُ يتعالىٰ عنْ أنْ يكونَ لهُ إصبعٌ مركَّبةٌ مِنْ لحمٍ وعظمٍ ودمٍ وعصبٍ ، منقسمةٌ بالأناملِ ، ولكنْ روحُ الإصبعِ سرعةُ التقليبِ ، والقدرةُ على التحريكِ والتغييرِ ، فإنَّكَ لا تريدُ إصبعَكَ لشخصِهِ ، بلْ لفعلِهِ في التقليبِ والترديدِ ، كما أنَّكَ تتعاطى الأفعالَ بأصابعِكَ ، واللهُ تعالىٰ إنما يفعلُ ما يفعلُهُ باستسخارِ المَلَكِ والشيطانِ ، وهما مسخَّرانِ بقدرتِهِ في تقليبِ القلوبِ ، كما أنَّ أصابعَكَ مسخَّرةٌ لكَ في تقليبِ الأجسامِ مثلاً .

والقلبُ بأصلِ الفطرةِ صالحٌ لقبولِ آثارِ المَلَكِ ولقبولِ آثارِ الشيطانِ صلاحاً متساوياً ، ليسَ يترجَّحُ أحدُهُما على الآخرِ ، وإنَّما يترجَّحُ أحدُ الجانبينِ باتباعِ الهوىٰ ، والإكبابِ على الشهواتِ ، أوِ الإعراضِ عنها ومخالفتِها .

---

(1) رواه الترمذي (٢٩١٤) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (١٠٩٨٥) .

(2) قوت القلوب (١/ ١١٣) .

(3) رواه مسلم (٢٦٥٤) بنحوه .

فإنِ اتبعَ الإنسانُ مقتضى الشهوةِ والغضبِ . . ظهرَ تسلُّطُ الشيطانِ بواسطةِ الهوىٰ ، وصارَ القلبُ عُشَّ الشيطانِ ومعدنَهُ ؛ لأنَّ الهوىٰ هوَ مرعى الشيطانِ ومرتعُهُ ، وإنْ جاهدَ الشهواتِ ، ولمْ يسلِّطْها علىٰ نفسِهِ ، وتشبَّهَ بأخلاقِ الملائكةِ عليهِمُ السلامُ . . صارَ قلبُهُ مستقرَّ الملائكةِ ومهبطَهُمْ .

ولمَّا كانَ لا يخلو قلبٌ عنْ شهوةٍ وغضبٍ ، وحرصٍ وطمعٍ وطولِ أملٍ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ صفاتِ البشريَّةِ المتشعِّبةِ عنِ الهوىٰ . . لا جرمَ لمْ يخلُ قلبٌ عنْ أنْ يكونَ للشيطانِ فيهِ جولانٌ بالوسوسةِ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما منكُمْ مِنْ أحدٍ إلا ولهُ شيطانٌ » ، قالوا : وأنتَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « وأنا ، إلا أنَّ اللهَ أعانَني عليهِ فأسلمُ ، فلا يأمرُ إلا بخيرٍ »(١) .

وإنَّما كانَ هـٰذا لأنَّ الشيطانَ لا يتصرَّفُ إلا بواسطةِ الشهوةِ ، فمَنْ أعانَهُ اللهُ علىٰ شهوتِهِ حتَّىٰ صارَتْ لا تنبسطُ إلا حيثُ ينبغي وإلى الحدِّ الذي ينبغي . . فشهوتُهُ لا تدعو إلى الشرِّ ، فالشيطانُ المتدرِّعُ بها لا يأمرُ إلا بالخيرِ .

ومهما غلبَ على القلبِ ذكرُ الدنيا بمقتضياتِ الهوىٰ . . وجدَ الشيطانُ مجالاً فوسوسَ ، ومهما انصرفَ القلبُ إلىٰ ذكرِ اللهِ تعالىٰ . . ارتحلَ الشيطانُ وضاقَ مجالُهُ ، وأقبلَ المَلَكُ وألهمَ .

* * *

---

(١) رواه مسلم (٢٨١٤) .

والتطاردُ بينَ جندي الملائكةِ والشياطينِ في معركةِ القلبِ دائمٌ إلىٰ أنْ ينفتحَ القلبُ لأحدِهِما ، فيستوطنُ ويستمكنُ ، ويكونُ اجتيازُ الثاني اختلاساً .

وأكثرُ القلوبِ قدْ فتحتْها جنودُ الشيطانِ وتملَّكتْها ، فامتلأَتْ بالوساوسِ الداعيةِ إلىٰ إيثارِ العاجلةِ واطِّراحِ الآخرةِ ، ومبدأُ استيلائِها اتباعُ الشهواتِ والهوىٰ ، ولا يمكنُ فتحُها بعدَ ذلكَ إلا بتخليةِ القلبِ عنْ قوتِ الشيطانِ ، وهوَ الهوىٰ والشهواتُ ، وعمارتِهِ بذكرِ اللهِ تعالى الذي هوَ مطرحُ أثرِ الملائكةِ .

قالَ جريرُ بنُ عبيدةَ العدويُّ : شكوتُ إلى العلاءِ بنِ زيادٍ ما أجدُ في صدري مِنَ الوسوسةِ ، فقالَ : إنَّما مثلُ ذلكَ مثلُ البيتِ الذي يمرُّ بهِ اللصوصُ ، فإنْ كانَ فيهِ شيءٌ . . عالجوهُ ، وإلا . . مضوا وتركوهُ(١) .

يعني : أنَّ القلبَ الخاليَ عنِ الهوىٰ لا يدخلُهُ الشيطانُ ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ عِبَادِى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَـٰنٌ ﴾ ، فكلُّ مَنِ اتبعَ الهوىٰ فهوَ عبدُ الهوىٰ لا عبدُ اللهِ ، ولذلكَ سلَّطَ اللهُ عليهِ الشيطانَ .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ أَفَرَءَيْتَ مَنِ ٱتَّخَذَ إِلَـٰهَهُۥ هَوَىٰهُ ﴾ إشارةً إلىٰ أنَّ مَنِ الهوىٰ إلـٰهُهُ ومعبودُهُ . . فهوَ عبدُ الهوىٰ لا عبدُ اللهِ .

وقالَ عثمانُ بنُ أبي العاصِ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : يا رسولَ اللهِ ؛

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٤٥) .

حالَ الشيطانُ بيني وبينَ صلاتي وقراءتي ، فقالَ : « ذلكَ شيطانٌ يُقالُ لهُ : خَنْزَبٌ ، فإذا أحسسْتَهُ . . فتعوَّذْ باللهِ منهُ واتفلْ عنْ يسارِكَ ثلاثاً » ، قالَ : ففعلتُ ذلكَ ، فأذهبَهُ اللهُ عنِّي (١) .

وفي الخبرِ : « إنَّ للوضوءِ شيطاناً يقالُ لهُ : الولهانُ ، فاستعيذوا باللهِ منهُ » (٢) .

ولا يمحو وسوسةَ الشيطانِ مِنَ القلبِ إلا ذكرُ ما سوىٰ ما يوسوسُ بهِ ؛ لأنَّهُ إذا حضرَ في القلبِ ذكرُ شيءٍ . . انعدمَ منهُ ما كانَ فيهِ مِنْ قبلُ ، ولكنْ كلُّ شيءٍ سوى اللهِ تعالىٰ وسوىٰ ما يتعلَّقُ بهِ فيجوزُ أيضاً أنْ يكونَ مجالاً للشيطانِ ، فذكرُ اللهِ هوَ الذي يُؤمنُ جانبُهُ ، ويُعلمُ أنَّهُ ليسَ للشيطانِ فيهِ مجالٌ ، فلا يعالجُ الشيءُ إلا بضدِّهِ ، وضدُّ جميعِ وساوسِ الشيطانِ ذكرُ اللهِ بالاستعاذةِ ، والتبرِّي عنِ الحولِ والقوَّةِ ، وهوَ معنىٰ قولِكَ : (أعوذُ باللهِ مِنَ الشيطانِ الرجيمِ ، ولا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ العليِّ العظيمِ) .

وذلكَ لا يقدرُ عليهِ إلا المتقونَ ، الذينَ الغالبُ عليهِمْ ذكرُ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما الشيطانُ يطوفُ عليهِمْ في أوقاتِ الفلتاتِ علىٰ سبيلِ الخلسةِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوْاْ إِذَا مَسَّهُمْ طَٰٓئِفٌ مِّنَ ٱلشَّيْطَٰنِ تَذَكَّرُواْ فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ﴾ .

---

(١) رواه مسلم (٢٢٠٣) .

(٢) رواه الترمذي (٥٧) ، وابن ماجه (٤٢١) .

وقالَ مجاهدٌ في معنىٰ قولِ اللهِ تعالىٰ : ﴿مِن شَرِّ ٱلْوَسْوَاسِ ٱلْخَنَّاسِ﴾ قالَ : (هوَ منبسطٌ على القلبِ ، فإذا ذكرَ اللهَ تعالىٰ . . خنسَ وانقبضَ ، وإذا غفلَ . . انبسطَ علىٰ قلبِهِ)(١) .

فالتطاردُ بينَ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ووسوسةِ الشيطانِ كالتطاردِ بينَ النورِ والظلامِ ، وبينَ الليلِ والنهارِ(٢) ، ولتضادِّهِما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ٱسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ ٱلشَّيْطَٰنُ فَأَنسَىٰهُمْ ذِكْرَ ٱللَّهِ﴾ .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الشيطانَ واضعٌ خطمَهُ علىٰ قلبِ ابنِ آدمَ ، فإنْ هوَ ذكرَ اللهَ تعالىٰ . . خنسَ ، وإنْ نسيَ ذكرَ اللهِ تعالىٰ . . التقمَ قلبَهُ »(٣) .

وقالَ ابنُ وضَّاحٍ في حديثٍ ذكرَهُ : (إذا بلغَ الرجلُ أربعينَ سنةً ولمْ يتبْ . . مسحَ الشيطانُ وجهَهُ بيدِهِ وقالَ : بأبي وجهُ مَنْ لا يفلحُ)(٤) .

وكما أنَّ الشهواتِ ممتزجةٌ بلحْمِ ابنِ آدمَ ودمِهِ . . فسلطنةُ الشيطانِ أيضاً

---

(١) رواه الطبري في « تفسيره » (١٥/ ٣٠/ ٤٥٥) ، والسياق في « القوت » (١/ ١١٣) .

(٢) فإذا جاء الليل . . ذهب النهار ، وبالعكس ، فمن الناس من يكون ليله أطول من نهاره ، وآخر بضده ، ومنهم من يكون زمنه نهاراً كله ، وآخر ضده . « إتحاف » (٧/ ٢٦٩) .

(٣) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٣٠١) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ١٨٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٨٦) .

(٤) كذا حكاه من حديث ابن وضاح ابنُ عبد ربه في « العقد الفريد » (٣/ ١٨٥) ، وأنشد للبحتري :

فإذا رأىٰ إبليسُ غرَّةَ وجهِهِ حيَّا وقالَ : فديتُ مَنْ لا يفلحُ

ساريةٌ في لحمِهِ ودمِهِ ، ومحيطةٌ بالقلبِ مِنْ جوانبِهِ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الشيطانَ يجري مِنِ ابنِ آدمَ مجرى الدمِ ، فضيِّقوا مجاريَهُ بالجوعِ »⁽¹⁾ .

وذلكَ لأنَّ الجوعَ يكسرُ الشهوةَ ، ومَجرى الشيطانِ الشهواتُ ، ولأجلِ اكتنافِ الشهواتِ للقلبِ مِنْ جوانبِهِ قالَ اللهُ تعالىٰ إخباراً عنْ إبليسَ : ﴿ لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَٰطَكَ ٱلْمُسْتَقِيمَ ۝ ثُمَّ لَءَاتِيَنَّهُم مِّنۢ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَٰنِهِمْ وَعَن شَمَآئِلِهِمْ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الشيطانَ قعدَ لابنِ آدمَ بأطرقِهِ ، فقعدَ لهُ بطريقِ الإسلامِ فقالَ : أتسلمُ وتذرُ دينَكَ ودينَ آبائِكَ ؟! فعصاهُ وأسلمَ ، ثمَّ قعدَ لهُ بطريقِ الهجرةِ فقالَ : أتهاجرُ فتدعُ أرضَكَ وسماءَكَ ؟! فعصاهُ وهاجرَ ، ثمَّ قعدَ له بطريقِ الجهادِ فقالَ : أتجاهدُ وهوَ جَهْدُ النفسِ والمالِ فتقاتلُ فتقتلُ فتنكحُ نساؤُكَ ويقسمُ مالُكَ ؟! فعصاهُ

---

(١) رواه البخاري (٢٠٣٨) ، ومسلم (٢١٧٤) دون زيادة : « فضيقوا مجاريه بالجوع » ، قال الحافظ الزبيدي : (وأنا أظن أن هـٰذه الزيادة وقعت تفسيراً للحديث من بعض رواته ، فألحقها به من روىٰ عنه) . « إتحاف » (٤/ ١٩٤) ، ومعنى الزيادة صحيح كما لا يخفىٰ ؛ إذ الشبع مسلك ومدخل من مداخل الشيطان ، روىٰ أحمد في « الزهد » (٣٩٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٢٨) عن ثابت البناني قال : (بلغنا أن إبليس ظهر ليحيى بن زكريا عليهما السلام ، فرأىٰ عليه معاليق من كل شيء ، فقال له : ما هـٰذه المعاليق التي أراها عليك ؟ قال : هـٰذه الشهوات التي أصيب بها بني آدم ، فقال له يحيىٰ عليه السلام : هل لي فيها شيء ؟ قال : لا ، قال : فهل تصيب مني شيئاً ؟ قال : ربما شبعت فثقلناك عن الصلاة والذكر ، قال : هل غير ذا ؟ قال : لا ، قال : لا جرم ! والله لا أشبع أبداً) ، وأول خطيئة وسوس بها الشيطان لبني آدم لقمة .

وجاهدَ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « فمَنْ فعلَ ذلكَ فماتَ . . كانَ حقّاً على اللهِ أنْ يدخلَهُ الجنَّةَ »(١) .

فذكرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ معنى الوسوسةِ ، وهيَ هٰذهِ الخواطرُ التي تخطرُ للمجاهدِ أنَّهُ يُقتلُ وتُنكحُ نساؤُهُ ، وغيرُ ذلكَ ممَّا يصرفُهُ عنِ الجهادِ ، وهٰذهِ الخواطرُ معلومةٌ ، فإذاً ؛ الوسواسُ معلومٌ بالمشاهدةِ ، وكلُّ خاطرٍ فلهُ سببٌ ، ويفتقرُ إلى اسمٍ يعرِّفُهُ ، فاسمُ سببِهِ الشيطانُ ، ولا يُتصوَّرُ أنْ ينفكَّ عنهُ آدميٌّ ، وإنَّما يختلفونَ بعصيانِهِ ومتابعتِهِ ، ولذلكَ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ما مِنْ أحدٍ إلا ولهُ شيطانٌ »(٢) .

فقدِ اتضحَ بهٰذا النوعِ مِنَ الاستبصارِ معنى الوسوسةِ والإلهامِ ، والمَلَكِ والشيطانِ ، والتوفيقِ والخذلانِ .

* * *

فبعدَ هٰذا ؛ نظرُ مَنْ ينظرُ في ذاتِ الشيطانِ ، وأنَّهُ جسمٌ لطيفٌ أوْ ليسَ بجسمٍ ، وإنْ كانَ جسماً فكيفَ يدخلُ بدنَ الإنسانِ ما هوَ جسمٌ . . فهٰذا الآنَ غيرُ محتاجٍ إليهِ في علمِ المعاملةِ ، بلْ مثالُ هٰذا الباحثِ عنْ هٰذا كمثالِ مَنْ دخلَتْ في ثيابِهِ حيَّةٌ وهوَ محتاجٌ إلىٰ إزالتِها ودفعِ ضررِها ، فاشتغلَ بالبحثِ عنْ لونِها وشكلِها ، وطولِها وعرضِها ، وذلكَ عينُ الجهلِ .

---

(١) رواه النسائي (٦/ ٢١) من حديث سبرة بن أبي فاكه رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) رواه مسلم (٢٨١٤) .

فمصادمةُ الخواطرِ الباعثةِ على الشرِّ قدْ عُلمَتْ ، ودلَّ ذلكَ علىٰ أنَّهُ عنْ سببٍ لا محالةَ ، وعُلمَ أنَّ الداعيَ إلى الشرِّ المحذورِ في المستقبلِ عدوٌّ ، فقدْ عُرِفَ العدوُّ لا محالةَ ، فينبغي أنْ يُشتغلَ بمجاهدتِهِ ، وقد عرَّفَ اللهُ سبحانَهُ عداوتَهُ في مواضعَ كثيرةٍ مِنْ كتابِهِ ؛ ليُؤمنَ بهِ ويُحترزَ عنهُ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلشَّيْطَٰنَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَٱتَّخِذُوهُ عَدُوًّا ۚ إِنَّمَا يَدْعُوا۟ حِزْبَهُۥ لِيَكُونُوا۟ مِنْ أَصْحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَٰبَنِىٓ ءَادَمَ أَن لَّا تَعْبُدُوا۟ ٱلشَّيْطَٰنَ ۖ إِنَّهُۥ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ﴾ .

فينبغي للعبدِ أنْ يشتغلَ بدفعِ العدوِّ عنْ نفسِهِ ، لا بالسؤالِ عنْ أصلِهِ ونسبِهِ ومسكنِهِ .

نعمْ ، ينبغي أنْ يسألَ عنْ سلاحِهِ ليدفعَهُ عنْ نفسِهِ ، وسلاحُ الشيطانِ الهوىٰ والشهواتُ ، وذلكَ كافٍ للعالمينَ⁽١⁾ ، فأمَّا معرفةُ ذاتِهِ وصفاتِهِ وحقيقتِهِ ـ نعوذُ باللهِ منهُ ـ وحقيقةِ الملائكةِ . . فذلكَ ميدانُ العارفينَ المتغلغلينَ في علومِ المكاشفاتِ ، فلا يحتاجُ في علمِ المعاملةِ إلىٰ معرفتِهِ .

نعمْ ، ينبغي أنْ يعلمَ أنَّ الخواطرَ تنقسمُ إلىٰ ما يُعلمُ قطعاً أنَّهُ داعٍ إلى الشرِّ ، فلا يخفىٰ كونُهُ وسوسةً ، وإلىٰ ما يُعلمُ أنَّه داعٍ إلى الخيرِ ، فلا يشكُّ في كونِهِ إلهاماً ، وإلىٰ ما يتردَّدُ فيهِ ، فلا يدري أنَّهُ مِنْ لَمةِ المَلَكِ ، أوْ مِنْ لَمةِ الشيطانِ ؟ فإنَّ مِنْ مكايدِ الشيطانِ أنْ يعرضَ الشرَّ في معرضِ الخيرِ ،

---

(١) في غير (ج ، د) : (العاملين) .

والتمييزُ في ذلكَ غامضٌ ، وأكثرُ العبَّادِ بهِ يهلكونَ ؛ فإنَّ الشيطانَ لا يقدرُ علىٰ دعائِهِمْ إلى الشرِّ الصريحِ ، فيصوِّرُ الشرَّ بصورةِ الخيرِ ؛ كما يقولُ للعالمِ بطريقِ الوعظِ : أما تنظرُ إلى الخلْقِ وهُمْ موتىٰ مِنَ الجهلِ ، هلكىٰ مِنَ الغفلةِ ، قدْ أشرفوا على النارِ ؟! أمالكَ رحمةٌ علىٰ عبادِ اللهِ تنقذُهُمْ مِنَ المعاطبِ بنصحِكَ ووعظِكَ وقدْ أنعمَ اللهُ عليكَ بقلبٍ بصيرٍ ، ولسانٍ ذلقٍ ، ولهجةٍ مقبولةٍ ؟! فكيفَ تكفرُ نعمةَ اللهِ تعالىٰ ، وتتعرَّضُ لسخطِهِ ، وتسكتُ عنْ إشاعةِ العلمِ ، ودعوةِ الخلقِ إلى الصراطِ المستقيمِ ؟!

ولا يزالُ يقرِّرُ ذلكَ في نفسِهِ ، ويستجرُّهُ بلطيفِ الحيلِ ، إلىٰ أنْ يشتغلَ بوعْظِ الناسِ ، ثمَّ يدعوهُ بعدَ ذلكَ إلىٰ أنْ يتزيَّنَ لهُمْ ويتصنَّعَ بتحسينِ اللفظِ وإظهارِ الخيرِ ، ويقولُ لهُ : إنْ لمْ تفعلْ ذلكَ.. سقطَ وقعُ كلامِكَ مِنْ قلوبِهِمْ ، ولمْ يهتدوا إلى الحقِّ ، ولا يزالُ يقرِّرُ ذلكَ عندَهُ ، وهوَ في أثنائِهِ يؤكِّدُ فيهِ شوائبَ الرياءِ ، وقبولَ الخلقِ ، ولذَّةَ الجاهِ ، والتعزُّزَ بكثرةِ الأتباعِ والعلمِ ، والنظرَ إلى الخلقِ بعينِ الاحتقارِ ، فيستدرجُ المسكينَ بالنصحِ إلى الهلاكِ ، فيتكلَّمُ وهوَ يظنُّ أنَّ قصدَهُ الخيرُ ، وإنَّما قصدُهُ الجاهُ والقبولُ ، فيهلكُ بسببِ ذلكَ ، وهوَ يظنُّ أنَّهُ عندَ اللهِ بمكانٍ ، وهوَ مِنَ الذينَ قالَ فيهِمْ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ ليؤيِّدُ هٰذا الدينَ بأقوامٍ لا خلاقَ لهُمْ »(١) ، و« إنَّ اللهَ ليؤيِّدُ هٰذا الدينَ بالرجلِ الفاجرِ »(٢) .

---

(١) رواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (٨٨٣٣) من حديث أنس رضي الله عنه .

(٢) رواه البخاري (٣٠٦٢) ، ومسلم (١١١) .

ولذلكَ رُوِيَ أنَّ إبليسَ لعنَهُ اللهُ تمثَّلَ لعيسى ابنِ مريمَ عليهِ السلامُ فقالَ لهُ : قُلْ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ ، فقالَ : (كلمةُ حقٍّ ولا أقولُها بقولِكَ) ؛ لأنَّ لهُ تحتَ الخيرِ أيضاً تلبيساتٍ ، وتلبيساتُ الشيطانِ مِنْ هـٰذا الجنسِ لا تتناهىٰ ، وبها يهلكُ العلماءُ ، والعبَّادُ والزهَّادُ ، والفقراءُ والأغنياءُ ، وأصنافُ الخلْقِ ممَّنْ يكرهونَ ظاهرَ الشرِّ ولا يرضونَ لأنفسِهِمُ الخوضَ في المعاصي المكشوفةِ .

* * *

وسنذكرُ جملةً مِنَ مكايدِ الشيطانِ في كتابِ الغرورِ في آخرِ هـٰذا الربعِ ، ولعلَّنا إنْ أمهلَ الزمانُ . . صنَّفنا فيهِ كتاباً على الخصوصِ ، نسمِّيهِ : « تلبيسَ إبليسَ »(١) ؛ فإنَّهُ قدِ انتشرَ الآنَ تلبيسُهُ في البلادِ والعبادِ ، لا سيَّما في

---

(١) وهل صنف الإمام هـٰذا الكتاب ؟ فقد ذكره ابن السبكي في « طبقات الشافعية » (٦/ ٢٢٧) سرداً ، وكذا الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١/ ٤١) وغالب نقله عن ابن السبكي ، ولم يذكرا أنهما وقفا عليه أو حققا القول في نسبته له ، وفي كتاب « منهاج العابدين » (ص٨٧) المنسوب للمصنف : (وقد صنَّفنا كتاباً سميناه « تلبيس إبليس ») ، وهـٰذا نص في كونه رحمه الله تعالىٰ صنَّف هـٰذا الكتاب ، ولكن « منهاج العابدين » كتاب نسب إلىٰ غير المصنف ، ونقل الزبيدي في « إتحافه » (١/ ٤٣) عن بعض العارفين أنه للشيخ علي بن خليل السبتي ، وإنما عزي للإمام الغزالي لما فيه من المحاكاة لأسلوبه ولكثير من كلامه واستشهاداته وطريقته في التصنيف ، ومع هـٰذا لا يمكن الجزم بنفي أو إثبات .
ولولا أن المصنف هنا ذكر كتاب الغرور الذي هو قطعة من « إحيائه » . . لاتجه القول بأن « التلبيس » هو كتاب الغرور نفسه ، هـٰذا وقد صنف ابن الجوزي مقتنصاً هـٰذا العنوان كتاباً بهـٰذا الاسم ردَّ فيه على المصنف وكتابه « الإحياء » .

المذاهبِ والاعتقاداتِ ، حتَّىٰ لمْ يبقَ مِنَ الخيراتِ إلا رسمُها ، كلُّ ذلكَ إذعاناً لتلبيساتِ الشيطانِ ومكايدِهِ .

فحقٌّ على العبدِ أنْ يقفَ عندَ كلِّ همٍّ يخطرُ لهُ ؛ ليعلمَ أنَّهُ مِنْ لمَّةِ المَلَكِ أوْ لمَّةِ الشيطانِ ، وأنْ يمعنَ النظرَ فيهِ بعينِ البصيرةِ ، لا بهوىً مِنَ الطبعِ ، ولا يطلعُ عليهِ إلا بنورِ التقوىٰ والبصيرةِ وغزارةِ العلمِ ، كما قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوۡاْ إِذَا مَسَّهُمۡ طَٰٓئِفٞ مِّنَ ٱلشَّيۡطَٰنِ تَذَكَّرُواْ﴾ أيْ : رجعوا إلى نورِ العلمِ ، ﴿فَإِذَا هُم مُّبۡصِرُونَ﴾ أيْ : ينكشف لهُمُ الإشكالُ ، فأمَّا مَنْ لمْ يرضْ نفسَهُ بالتقوىٰ . . فيميلُ طبعُهُ إلى الإذعانِ لتلبيسِهِ بمتابعةِ الهوىٰ ، فيكثرُ فيهِ غلطُهُ ، ويتعجَّلُ بهِ هلاكَهُ وهوَ لا يشعرُ ، وفي مثلِهِمْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَبَدَا لَهُم مِّنَ ٱللَّهِ مَا لَمۡ يَكُونُواْ يَحۡتَسِبُونَ﴾ ، قيلَ : هيَ أعمالٌ ظنُّوها حسناتٍ ، فإذا هيَ سيِّئاتٌ⁽¹⁾ .

* * *

وأغمضُ أنواعِ علومِ المعاملةِ الوقوفُ علىٰ خدعِ النفسِ ومكايدِ الشيطانِ ، وذلكَ فرضُ عينٍ علىٰ كلِّ عبدٍ ، وقدْ أهملَهُ الخلْقُ ، واشتغلوا بعلومٍ تستجرُّ إليهِمُ الوسواسَ ، وتسلِّطُ عليهِمُ الشيطانَ ، وتنسيهِمْ عداوتَهُ وطريقَ الاحترازِ عنهُ .

ولا ينجي مِنْ كثرةِ الوسواسِ إلا سدُّ أبوابِ الخواطرِ ، وأبوابُها مِنْ خارجِ

---

(١) روىٰ ذلك الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٣/ ٢٦٢) عن الفضيل بن عياض .

الحواسُّ الخمسُ ، وأبوابُها مِنْ داخلِ الشهواتُ وعلائقُ الدنيا ، والخلوةُ في بيتٍ مظلمٍ تسدُّ بابَ الحواسِّ ، والتجرُّدُ عنِ الأهلِ والمالِ يقلِّلُ مداخلَ الوسواسِ مِنَ الباطنِ ، ويبقىٰ معَ ذلكَ مداخلُ باطنةٌ من التخيُّلاتِ الجاريةِ في القلبِ ، وذلكَ لا يُدفعُ إلا بشغْلِ القلبِ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ إنَّهُ لا يزالُ يجاذبُ القلبَ وينازعُهُ ، ويلهيهِ عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، فلا بدَّ مِنْ مجاهدتِهِ ، وهـٰذهِ مجاهدةٌ لا آخرَ لها إلا الموتُ ؛ إذْ لا يتخلَّصُ أحدٌ مِنَ الشيطانِ ما دامَ حيّاً(١) .

نعمْ ، قدْ يقوىٰ بحيثُ لا ينقادُ لهُ ، ويدفعُ عنْ نفسِهِ شرَّهُ بالجهادِ ، ولكنْ لا يستغني قطُّ عنِ الجهادِ والمدافعةِ ما دامَ الدمُ يجري في بدنِهِ ، فإنَّهُ ما دامَ حيّاً . فأبوابُ الشيطانِ مفتوحةٌ إلىٰ قلبِهِ لا تنغلقُ ، وهيَ الشهوةُ ، والغضبُ ، والحسدُ ، والطمعُ ، والشَّرَهُ وغيرُها كما سيأتي شرحُها ، ومهما كانَ البابُ مفتوحاً والعدوُّ غيرَ غافلٍ .. لمْ يُدفعْ إلا بالحراسةِ والمجاهدةِ .

قالَ رجلٌ للحسنِ : يا أبا سعيدٍ ؛ أينامُ الشيطانُ ؟ فتبسَّمَ وقالَ : لوْ نامَ .. لوجدنا عنهُ راحةً(٢) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٧٦) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً : « قال إبليس : أي ربِّ ؛ لا أزال أغوي بني آدم ما دامت أرواحهم في أجسادهم ، قال : فقال الربُّ عز وجل : لا أزال أغفر لهم ما استغفروني » .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٤٤٠) .

فإذاً ؛ لا خلاصَ للمؤمنِ منهُ .

نعمْ ، لهُ سبيلٌ إلىٰ دفعِهِ وتضعيفِ قوَّتِهِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ المؤمنَ ينضي شيطانَهُ كما ينضي أحدُكُمْ بعيرَهُ في السفرِ »⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (شيطانُ المؤمنِ مهزولٌ)⁽²⁾ .

وقالَ قيسُ بنُ الحجَّاجِ : قالَ لي شيطاني : دخلتُ فيكَ وأنا مثلُ الجزورِ ، وأنا الآنَ مثلُ العصفورِ ، قلتُ : ولِمَ ذاكَ ؟ قالَ : تذيبُني بذكرِ اللهِ تعالىٰ⁽³⁾ .

فأهلُ التقوىٰ لا يتعذَّرُ عليهِمْ سدُّ أبوابِ الشيطانِ ، وحفظُها بالحراسةِ ؛ أعني : الأبوابَ الظاهرةَ ، والطرقَ الجليَّةَ التي تفضي إلى المعاصي الظاهرةِ ، وإنَّما يتعثَّرونَ في طرقِهِ الغامضةِ ، فإنَّهُمْ لا يهتدونَ إليها فيحرسونَها ؛ كما أشرنا إليهِ في غرورِ العلماءِ والوعَّاظِ .

والمشكلُ أنَّ الأبوابَ المفتوحةَ إلى القلبِ للشيطانِ كثيرةٌ ، وبابُ الملائكةِ بابٌ واحدٌ ، وقدِ التبسَ ذلكَ البابُ الواحدُ بهٰذهِ الأبوابِ الكثيرةِ ، فالعبدُ فيها مثالُ المسافرِ الذي يبقىٰ في باديةٍ كثيرةِ الطرقِ ، غامضةِ المسالكِ ، في ليلةٍ مظلمةٍ ، فلا يكادُ يعلمُ الطريقَ إلا بعينٍ بصيرةٍ وطلوعِ

---

(1) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٣٨٠) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، وينضي : يهزل ويضعف .

(2) رواه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٥٦) بنحوه .

(3) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٩/ ٢٧٦) .

شمسٍ مشرقةٍ ، والعينُ البصيرةُ هٰهنا هي القلبُ المصفَّىٰ بالتقوىٰ ، والشمسُ المشرقةُ هي العلمُ الغزيرُ المستفادُ مِنْ كتابِ اللهِ تعالىٰ وسنَّةِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فبهما يهتدي إلىٰ غوامضِ طرقِهِ ، وإلا . . فطرقُهُ كثيرةٌ وغامضةٌ(١) .

قالَ عبدُ اللهِ بنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : خطَّ لنا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً خطّاً فقالَ : « هٰذا سبيلُ اللهِ » ، ثمَّ خطَّ خطوطاً عنْ يمينِ الخطِّ وعنْ شمالِهِ فقالَ : « هٰذهِ سبلٌ ، علىٰ كلِّ سبيلٍ منها شيطانٌ يدعو إليهِ » ، ثمَّ تلا : ﴿ وَأَنَّ هَٰذَا صِرَٰطِى مُسْتَقِيمًا فَٱتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُواْ ٱلسُّبُلَ ﴾ يعني : تلكَ الخطوطَ ، فبيَّنَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كثرةَ طرقِهِ(٢) .

وقدْ ذكرنا مثالاً للطريقِ الغامضِ مِنْ طرقِهِ ، وهوَ الذي يخدعُ بهِ العلماءَ والعبَّادَ المالكينَ لشهواتِهِمْ ، الكافِّينَ عنِ المعاصي الظاهرةِ ، فلنذكرْ مثالاً لطريقِهِ الواضحِ الذي لا يخفىٰ إلا أنْ يُضطرَّ الآدميُّ إلىٰ سلوكِهِ ، وذلكَ كما رُوِيَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « كانَ راهبٌ في بني إسرائيلَ ، فعمدَ الشيطانُ إلىٰ جاريةٍ فخنقَها ، وألقىٰ في قلوبِ أهلِها أنَّ دواءَها عندَ الراهبِ ، فأتوا بها إليهِ ، فأبىٰ أنْ يقبلَها ، فلم يزالوا بهِ حتَّىٰ قبلَها ، فلمَّا كانَتْ عندَهُ ليعالجَها . . أتاهُ الشيطانُ ، فزيَّنَ لهُ مقاربتَها ، فلمْ يزلْ بهِ حتَّىٰ

---

(١) والمراد بالعلم هنا هو علم المعرفة المخصوص به المقربون . « إتحاف » (٧/ ٢٧٣) .

(٢) رواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (١١١٠٩) .

واقعَها ، فحملَتْ منهُ ، فوسوسَ إليهِ وقالَ : الآنَ تفتضحُ ، يأتيكَ أهلُها ، فاقتلْها ، فإنْ سألوكَ . . فقلْ : ماتَتْ ، فقتلَها ودفنَها ، فأتى الشيطانُ أهلَها ، فوسوسَ إليهِمْ وألقىٰ في قلوبِهِمْ أنَّهُ أحبلَها ثمَّ قتلَها ودفنَها ، فأتاهُ أهلُها ، فسألوه عنها ، فقالَ : ماتَتْ ، فأخذوهُ ليقتلوهُ بها ، فأتاهُ الشيطانُ فقالَ : أنا الذي أخذتُها ، وأنا الذي ألقيتُ في قلوبِ أهلِها ، فأطعْني . . تنجُ وأخلِّصْكَ منهُمْ ، قالَ : بماذا ؟ قال : اسجدْ لي سجدتينِ ، فسجدَ لهُ سجدتينِ ، فقالَ لهُ الشيطانُ : إنِّي بريءٌ منكَ ، فهوَ الذي قالَ اللهُ تعالىٰ فيهِ : ﴿ كَمَثَلِ ٱلشَّيْطَٰنِ إِذْ قَالَ لِلْإِنسَٰنِ ٱكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّى بَرِىٓءٌ مِّنكَ ﴾(١) .

فانظرِ الآنَ إلىٰ حيلِهِ واضطرارِهِ الراهبَ إلىٰ هٰذهِ الكبائرِ ، وكلُّ ذلكَ لطاعتِهِ لهُ في قبولِ الجاريةِ للمعالجةِ وهوَ أمرٌ هيِّنٌ ، وربما يظنُّ صاحبُهُ أنَّهُ خيرٌ وحسنةٌ ، فيحسنُ ذلكَ في قلبِهِ بخفيِّ الهوىٰ ، فيقدمُ عليهِ كالراغبِ في الخيرِ ، فيخرجُ الأمرُ بعدَ ذلكَ عنِ اختيارِهِ ، ويجرُّهُ البعضُ إلى البعضِ ، بحيثُ لا يجدُ محيصاً ، فنعوذُ باللهِ مِنْ تضييعِ أوائلِ الأمورِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ حامَ حولَ الحمىٰ . . يوشكُ أنْ يقعَ فيهِ »(٢) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » ، والطبري في « تفسيره » (١٤/٢٨/٦٢ـ٦٤) عن علي وعبد الله بن مسعود وابن عباس وطاووس ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٨٤) عن علي رضي الله عنهم ، وأورد رواية مفصلة طويلة القرطبيُّ في « تفسيره » (١٨/ ٣٧) .

(٢) رواه البخاري (٥٠) ، ومسلم (١٥٩٩) .

VESVESE YOLUYLA ŞEYTANIN KALBE TASALLUTU

Bilmiş ol ki: Yukarıda anlattığımız gibi kalp, ya birçok kapıları olup bu kapılardan içeriye hâller dökülen bir kubbe veyâ her taraftan oklar yağdırılan bir hedef veyâ çeşitli şekil ve sûretleri içine alan asılı bir ayna veyâhut muhtelif kanallardan içine su akan bir havuz gibidir. Her an için değişen bu eserlerin her hâl ve tavırda kalbe akmaları ya dış kuvvetler ile olur ki bunlar beş hâssadır. Veyâ bâtından olur ki, bunlar da, insanın mîzâcından, yaratılışından maydana gelen ahlâk, gazab, şehvet ve hayâl kuvvetleridirler. İnsan dış hâssalarından birisi ile bir şey anladı mı kalbinde bir eser hâsıl olur. Yine bunun gibi fazla yemek ve mîzâçtaki kuvvet sebebiyle şehveti heyecâna geldiği zaman -her ne kadar duyurmak istemezse de- yine kalbine tesîrini gösterir. İnsan nefsinde hâsıl olan hayâller orada kalır ve hayâl, bir şeyden diğerine intikal eder. Hayâlin intikali sebebiyle de kalp, hâlden hâle döner. Maksat, kalbin değişmesi ve müteessir olmasının bu sebeplerden olduğunu bilmektir.

Kalpte hâsıl olan en kavi tesîr hâtıralardır. Yâni düşünce ve zikirden hâsıl olan şeylerdir. Bunlardan hâsıl olan şey de, düşünmek veyâ yenilemek sûretiyle ilimleri anlamasıdır. İşte buna hâtıralar denir. Çünkü kalp unuttuktan sonra bunları hatırlar. İrâdeyi tahrîk eden bu hâtıralardır. Zîra niyet, azim ve irâde, bir şey hatırlandıktan sonra olur. Bütün işlerin başlangıcı hâtıralardır. Hâtıra arzuyu tahrîk eder. Arzu azmi, azim niyeti, niyet de âzâları harekete geçirir ve iş olur.

Arzu ve rağbeti tahrîk eden hâtıralar da ikiye ayrılır. Bir kısmı ileride zararı dokunacak olan kötülüğe, diğer kısmı ise ileride faydası dokunacak olan iyiliğe tahrîk eder. Bunlar ayrı ayrı iki hâtıra oldukları için, ayrı ayrı isimler alırlar. İyiliğe dâvet eden iyi hâtıralara ilhâm, kötülüğe dâvet eden kötü hâtıralara da vesvese demişlerdir. Bu hâtıraların hâdis ve sonradan gelme olduklarını biliyorsun. Her sonradan olan şeyin olması için bir sebep vardır. Hâdisler çoğaldıkça sebepleri de çoğalır.

Bu müsebbebâtın sebepler üzerindeki tertîbinde Allahu Teâlâ'nın âdet ve sebebinden bilinen bir miktardır. Ateşin ışığı ile evin içi ışıdığı ve dumanı ile tavanları karardığı zaman, kararmanın sebebi başka ve ışımanın sebebi de daha başka olduğunu anlarsın. Bunun gibi kalbin nûrlanması ve kararmasının da iki ayrı sebebi vardır. Hayra davet eden hâtıranın sebebine melek, şerre dâvet eden hâtıranın sebebine de şeytan denir. Hayır ilhâmını kabule kalbi hazırlayan lutfa da tevfık, şeytanın vesvesesini kabule hazırlayan kuvvete de iğvâ ve hızlân denir.

Biliyorsun ki, muhtelif mânâlar, muhtelif isimler ister. Melek, Allahu Teâlâ'nın öyle bir yaratığıdır ki, onun şânı hayrı ifâza etmek, ilmi ifâde etmek, hakkı keşfetmek, hayrı vâdetmek, mârufu emretmektir. Allahu Teâlâ onu bunun için yarattı ve insanlara musahhar kıldı. Şeytan da Allahu Teâlâ'nın yarattığı öyle bir yaratıktır ki, onun şânı tamâmen meleğin şânının zıddıdır. Yâni şerri, kötülüğü, vâdeder, çirkin şeyleri emreder. Hayır ve hasenât yapacağı zaman yoksulluk ile korkutur. Vesvese ilhâmın, şeytan meleğin tevfik de hızlânın karşılığıdır. İşte buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ

"Her şeyden çift yarattık." (Zâriyât sûresi, 51/49) buyurdu. Bütün varlıklar, karşılıklı ve çifttirler. Karşılığı bulunmayıp tek olan yalnız Allah'tır. O, çiftleri yaratan bir tektir. Şerîk ve nazîri, eşi ve dengi yoktur. Kalp, şeytan ile melek arasında devreder durur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir mübârek sözünde:

فِي الْقَلْبِ لَمَّتَانِ؛ لَمَّةٌ مِنَ الْمَلَكِ: إِيعَادٌ بِالْخَيْرِ وَتَصْدِيقٌ
بِالْحَقِّ فَمَنْ وَجَدَ ذٰلِكَ فَلْيَعْلَمْ أَنَّهُ مِنَ اللّٰهِ سُبْحَانَهُ وَلْيَحْمَدِ
اللّٰهَ، وَلَمَّةٌ مِنَ الْعَدُوِّ: إِيعَادٌ بِالشَّرِّ وَتَكْذِيبٌ بِالْحَقِّ وَنَهْيٌ عَنِ
الْخَيْرِ فَمَنْ وَجَدَ ذٰلِكَ فَلْيَسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ. (ثُمَّ
تَلَا قَوْلَهُ تَعَالٰى) اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَآءِ

*"Kalbe iki yönden baskı gelir. Birisi melektendir; hayrı vâdeder, hakkı tasdîk eder. Kalbinde bunu bulan bilsin ki bu, Allahu Teâlâ'dandır ve Allahu Teâlâ'ya hamdetsin. Diğeri vesvese de şeytandan gelir ve şerri teşvîk eder, hakkı tekzîb eder ve hayırdan men eder. Kalbinde bunu bulan, şeytanın şerrinden Allah'a sığınsın." buyurdu ve sonra: "**Şeytan fakirlik ile korkutur ve fuhşiyât ile emreder.**"* meâlindeki âyet-i celîleyi okumuştur.[40]

Hasan-ı Basrî: "Onlar kalpte cevelân eden iki **"hem"** ve **"kasıd"**dır. Birisi Allah'tan, diğeri de düşmandan gelir. Allah o kula rahmet etsin ki, kalbine gelen "hem" üzerinde düşündü ve Allah'tan olanı kabul etti de düşmandan geleni reddetti ve onun üzerine mücâhede ve mücâdele etti." dedi. Kalp bu iki hâl arasında devrettiği için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ

---

[40] Tirmizî ve Neseî İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir.

“Mü’minin kalbi Rahmân olan Allahu Teâlâ’nın iki kudret parmakları arasındadır.”[41] buyurmuştur. Allahu Teâlâ kan, kemik, sinir, et ve damardan mürekkep parmakları olmaktan münezzehtir. Fakat parmağın gâyesi ve rûhu, süratle öteye beriye dönmek ve hareket ettirip sağa sola çevirmektir. Zâten parmağı parmak olduğu için değil, bu işleri gördüğü ve alıp vermek için istersin. Allahu Teâlâ da melek ile şeytanı kalbe musahhar kılmakla dilediğini yapar. Allahu Teâlâ’nın kudreti ile parmakların cisimleri çekip çevirmeye musahhar oldukları gibi, melek ile şeytan da kalbi sağa sola çevirmeye musahhardır.

Kalp, yaratılışı itibariyle müsâvî bir şekilde meleğin ilhâmı ile şeytanın vesvesesini kabul edecek haldedir. Bu taraflardan birini tercîh, şehvetlere uymak ve hevâ ve hevesin peşinden gitmek veyâ bunlardan yüz çevirmek ve bunlara muhâlefetle mümkündür. İnsan şehvet ve gazaba uyarsa, hevâ vâsıtasıyla şeytanın tasallutuna uğrar. Bu sûretle kalp, şeytana yataklık yapmış olur. Zîra hevâ şeytanın ağnağı ve barınağıdır. Şâyet şehveti ile mücâhede eder ve onu nefsine musallat kılmaz da melekler ahlâkına bürünürse, işte onun kalbi de meleklerin dolup taştıkları bir merkez hâline gelir. Vaktâ ki gönül, hevâ ile dolmuş beşerî hasletlerden olan şehvet, gazab, hırs, tamah, tûl-i emel ve benzerlerinden hâlî olmadı ise şeytanın da vesvesesiyle kalp sâhasında at oynatmasından kurtaramamıştır. Bunu niçin Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَلَهُ شَيْطَانٌ، قَالُوا: وَأَنْتَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ؟
قَالَ: وَأَنَا، إِلَّا أَنَّ اللّٰهَ أَعَانَنِي عَلَيْهِ فَأَسْلَمَ فَلَا يَأْمُرُ إِلَّا بِخَيْرٍ

---

[41] Müslim Abdullah b. Ömer’den rivâyet etmiştir.

"Sizden her birinizin bir şeytanı vardır." buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Sizin de şeytanınız var mı?" diye sorduklarında,

"Evet, benim de şeytanım var. Fakat Allahu Teâlâ bana yardım etti ve şeytanım Müslüman oldu, bana yalnız iyiliği emreder."[42] buyurdu. Allahu Teâlâ kime yardım eder de, şehveti îtidâl üzere bulunursa, o kimsenin şehveti kötülüğe dâvet etmez. Bu gibi şehvete bürünen şeytan, ancak iyiliği emredebilir. Ne zaman ki, nefsânî arzulara uyularak dünya sevgisi kalbe galebe çalarsa, şeytan vesvese için çâre bulmuş olur. Ne zaman ki, kalp, Allah'ın zikri ile meşgul olursa şeytan uzaklaşır ve kalbe hulûl imkânları daralır, yerini hemen melek alır ve ilhâma başlar. Şeytan ve meleğin askerleri arasındaki koğuşturma, kalbin harp meydanında devam eder. Tâ ki biri galebe çalar ve açılan kapıdan içeri girer, orada oturur, mesken tutar ve diğerinin orada dolaşması bir ihtilâstan ibâret kalır.

Nice kalpler var ki, onları şeytan orduları fethetmiş ve onlara mâlik olmuştur. Âhireti arkaya atıp dünyalığı tercîh eden vesveselerle kalbi doldurmuşlardır. Bunların, kalbi istilâlarının ilk yolu şehvet ve hevâya uymaktır. Bundan sonra kalp, ancak şeytanî kuvvetlerden tahliye ile feth edilir. O kuvvetler de hevâ ile şehvettir. Bunları boşalttıktan sonra da, Allah'ı zikretmekle kalbi tâmir etmek gelir. Çünkü melekler buralarda bulunur.

Câbir b. Ubeydel-Adevî diyor ki: Âlâ b. Ziyâd'a içimdeki vesveseden şikâyet ettim. Âlâ dedi ki: Kalp, uğranılan bir ev gibidir. Bir şey varsa alır, yoksa bırakıp gider. Yâni hevâ ve heves olmayan gönüle şeytan girmez. Nitekim âyet-i celîlede:

---

[42] Müslim İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ

“Benim (ihlâslı) **kullarım üzerinde senin hiçbir ağırlığın olmayacaktır.”** (İsrâ sûresi, 17/65) buyrulmuştur. Hevâsına uyanlar ise Allah’ın değil, hevâsının kullarıdır. Bunun için şeytan onlara musallat olur. Yine Allahu Teâlâ:

أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَوَاهُ

“Hevâsını ilâh edinenleri görmedin mi?” (Câsiye sûresi, 45/23) buyurmuştur. Bu âyet-i celîle’de hevâsını mâbûd edinip, hevâ ve hevesinin peşinden gidenlerin, Allah’ın kulu değil, hevâ ve heveslerinin kulu olduklarına işâret vardır. Bunun için Amr b. el-Âs (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Yâ Rasûlallah, şeytan benimle namaz arasına girdi.” deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

ذٰلِكَ شَيْطَانٌ يُقَالُ لَهُ خَنْزَبٌ فَإِذَا أَحْسَسْتَهُ فَتَعَوَّذْ بِاللّٰهِ مِنْهُ
وَاتْفُلْ عَلٰى يَسَارِكَ ثَلَاثًا

“O Hanzeb adında bir şeytandır. Onu sezdiğin zaman Allah’a sığın ve sol tarafına üç kere tükür.”[43] buyurdu. Amr:

- “Ben de öyle yaptım ve Allahu Teâlâ onu benden uzaklaştırdı.” dedi. Yine haberde:

إِنَّ لِلْوُضُوءِ شَيْطَانًا يُقَالُ لَهُ الْوَلْهَانُ
فَاسْتَعِيذُوا بِاللّٰهِ مِنْهُ

---

[43] 43. Müslim rivâyet etmiştir.

"Abdest için yâni abdeste musahhar "Velhan" adında bir şeytan vardır. Onun şerrinden Allah'a sığınınız."[44] vârid olmuştur.

Kalpten şeytanın vesvesesini atmak, ancak o vesveseyi veren şeyden başkasını kalbe koymakla mümkündür. Allah'ı zikirden başka da kalbe her ne korsan, şeytanın vesvesesine yardımcı olabilir. Kalbi şeytanın vesvesesinden koruyan, ancak Allah'ı anmaktır. Allah'ı anmakta şeytanın nasîbi yoktur. Şey, ancak zıddı ile tedâvi edilir. Şeytan vesvesesinin zıddı da Allah'ı anmak ve O'ndan yardım dilemektir. İşte:

أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ
الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ

sözlerinin mânâsı da budur. Buna ancak kendilerine zikrullah galebe çalan müttakîler yol bulur. Şeytan bunların etrâfında ancak çapulcu bir hırsız gibi dolaşabilir. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَآئِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا
هُمْ مُبْصِرُونَ

"Takvâya erenler (yok mu?) **onlara şeytandan her hangi bir ârıza iliştiği zaman, iyice düşünürler. Bir de bakarsın ki onlar, görüp bilmişlerdir bile."** (A'râf sûresi, 7/201) buyurmuştur.

مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ

"O sinsi vesvesenin şerrinden." (Nâs sûresi, 114/4) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Mücâhid der ki: Bu **hannâs** kalbe yayılır. Allah'ı zikrettiği vakit toparlanıp kaçar. Kalp gaflete dalınca yine hannas faâliyete geçer. Âdetâ karanlık ile aydınlığın çarpışması gibi çarpışıp dururlar. Aydınlığın gelmesiyle karanlığın gitmesi gibi, Allah'ı hatırlamakla şeytan uzaklaştır. Bunlar birbirinin zıddı oldukları için Allahu Teâlâ:

---

[44] İbn Mâce ve Tirmizî Ubey b. Kâ'b'dan rivâyet ettiler.

اِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَأَنْسَاهُمْ ذِكْرَ اللّٰهِ

"Şeytan onlara galebe çaldı ve Allah'ın zikrini onlara unutturdu." (Mücâdele sûresi, 58/19) buyurdu.

Enes diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الشَّيْطَانَ وَاضِعٌ خُرْطُومَهُ عَلٰى قَلْبِ ابْنِ اٰدَمَ فَإِنْ هُوَ
ذَكَرَ اللّٰهَ تَعَالٰى خَنَسَ وَإِنْ نَسِيَ اللّٰهَ تَعَالٰى اِلْتَقَمَ قَلْبَهُ

"Şeytan hortumunu insanoğlunun kalbi üzerine kor. Allah'ı hatırlarsa oradan uzaklaşır, Allah'ı unutursa kalbini lokma eder."[45] buyurmuştur.

İbn Vazzâh rivâyet ettiği bir hadîste: *"İnsanın ömrü kırkına vardığı halde günâhlarına tövbe etmezse şeytan eli ile yüzünü mesheder ve "bu iflâh olmayan bir yüzdür"* der." demiştir. Şehvetler insanoğlunun et ve kanına karıştığı gibi, şeytanın sultası da insanın etine ve kanına karışır ve etraftan kalbini kuşatır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ بَنِى اٰدَمَ مَجْرَى الدَّمِ فَضَيِّقُوا
مَجَارِيَهُ بِالْجُوعِ

"Şeytan kanın bedendeki cereyânı gibi insan vücûduna hulûl

---

[45] İbn Ebi'd-Dünyâ, İbn Adiy ve Ebû Yâlâ el-Mûsılî rivâyet ettiler.

eder. Onun yollarını açlıkla daraltınız."[46] buyurmuştur. Çünkü şeytanın insana hulûl yolu şehvettir. Açlık ise şehveti kırar. Şehvetler her taraftan kalbi koltukladığı için Allahu Teâlâ şeytanın şu sözünü haber vermek üzere:

لَأَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ. ثُمَّ لَاٰتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ
أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ أَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَائِلِهِمْ

"Andolsun ki, (onları saptırmak) **için senin doğru yolunda** (pusu kurup) **oturacağım. Sonra andolsun, onların önlerinden, arkalarından, sağlarından, sollarından kendilerine geleceğim."** (A'râf sûresi, 7/16-17) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şöyle buyurdu:

إِنَّ الشَّيْطَانَ قَعَدَ لِابْنِ اٰدَمَ بِطُرُقٍ، فَقَعَدَ لَهُ بِطَرِيقِ الْإِسْلَامِ، فَقَالَ: أَتُسْلِمُ وَتَتْرُكُ دِينَكَ وَدِينَ اٰبَائِكَ؟ فَعَصَاهُ وَأَسْلَمَ، ثُمَّ قَعَدَ لَهُ بِطَرِيقِ الْهِجْرَةِ، فَقَالَ لَهُ: أَتُهَاجِرُ وَتَدَعُ أَرْضَكَ وَسَمَاءَكَ؟ فَعَصَاهُ وَهَاجَرَ. ثُمَّ قَعَدَ لَهُ بِطَرِيقِ الْجِهَادِ، فَقَالَ: أَتُجَاهِدُ وَهُوَ تَلَفُ النَّفْسِ وَالْمَالِ فَتُقَاتِلُ فَتُقْتَلُ، فَتُنْكَحُ نِسَاؤُكَ وَيُقْسَمُ مَالُكَ؟ فَعَصَاهُ وَجَاهَدَ. فَمَنْ فَعَلَ ذٰلِكَ فَمَاتَ كَانَ حَقًّا عَلَى اللّٰهِ أَنْ يُدْخِلَهُ الْجَنَّةَ

"Şeytan, insanoğlunun çeşitli yollarında oturur. Önce İslâm yolu üzerinde oturur ve: "Ananın babanın dînini terk edip Müslüman mı olmak istersin?" der. İnsan bu hususta şeytana isyan ederek Müs-

---

[46] Hadîs yukarıda geçmiştir.

lüman olunca, bu defa hicret yolu üzerinde oturur: "Şu vatanını, şu havayı terk edip nereye gideceksin?" der. İnsanoğlu burada da şeytanı dinlemez ve hicret eder. Sonra cihâd yolu üzerinde dikilir ve kişiyi harpten men etmek için çalışır: "Harp öldürmek ve nihâyet ölmek değil midir? Netîcede âilen ve servetin başkalarına intikal edecek değil mi?" demek sûretiyle insanı cihâddan alıkoymak ister. Bunu da dinlemez ve mücâhedesini yapar. Kim bu şekilde hareket ederek ölürse, Allahu Teâlâ'nın cennetini hak etmiş olur."[47]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) vesveseyi, bir mücâhidi cihâddan alıkoymaya çalışan, "Ölürüm de karımı ve malımı başkaları alır." gibi düşüncelerle açıklamıştır. Bu gibi hâtıralar herkesin bildiği şeylerdir. Buna göre vesvese de müşâhede ile bilinmiş oluyor. Her hâtıranın bir sebebi vardır ve bilinmesi için de bir isme muhtaçtır. Hâtıranın sebebinin ismi şeytandır. Şeytansız insan düşünülemez. Ayrılık, şeytana itâat ve isyândadır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Her insanın bir şeytanı vardır."* buyurmuştur. İşte şu açıklamadan vesvese ile ilhâmın, melek ile şeytanın ve tevfîk ile hızlânın mânâları anlaşılmış oldu.

Şeytan hakkında, "Cism-i lâtîf midir, cisim değil midir? Cisim ise insanın bedenine nasıl hulûl eder?" gibi dedikodular yayıldı ise de, bu açıklamalardan sonra muâmele bâbında bu husus üzerinde durmaya ihtiyaç yoktur. Zâten şeytanın zâtı üzerinde durmak, "Elbisene yılan girdi." diyen adama, yılanın enini, boyunu, rengini ve şeklini sormak gibi olur. Bunu duyan insan, hiç bir şeye bakmadan elbisesine giren yılandan kurtulmanın çâresine başvurur. Bunun gibi yılandan daha zararlı olan şeytanı duyan, onun cisim olup olmadığını düşünmeden hemen izâlesi ile meşgul olmalıdır. Hâtıraların insana hücumunun bir sebebi olduğu-

---

47. Neseî Silbre b. Ebî Fâkihe'den sahîh sened ile rivâyet etmiştir.

nu ve ileride mahzurlu olan tehlikelere insanı iten kuvvetin kim olursa olsun düşman olduğunu bildikten sonra, düşmanı da zarûrî olarak bilmiş olur. Düşmanını bilen kimseye yaraşan onun mücâhedesiyle meşgul olmaktır. Şeytana gelince, onun şerrinden korunmak ve tuzağına düşmemek için Allahu Teâlâ kitâbının pek çok yerlerinde şeytanın düşmanlığından bahsetmiştir. Bunlardan bâzıları:

إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ
لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ السَّعِيرِ

"Şüphesiz şeytan, sizin için büyük bir düşmandır. Siz de onu düşman tanıyın. Ancak cehennemlik olmanız için sizi kendi tarafına dâvet eder." (Fâtır sûresi, 35/ 6)

أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَآ بَنِي اٰدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ
عَدُوٌّ مُبِينٌ

"Ey insanoğulları! Ben size şeytana tapmayın; o sizin için apaçık düşmanınızdır, diye bildirmedim mi?" (Yâsîn sûresi, 36/60)

Kişiye yaraşan, her şeyden önce düşmanı kendisinden uzaklaştırmaktır. Ancak düşmanı kovalamak için kuvvetini ve kullandığı silâhı bilmek lâzımdır. Şeytanın silâhı hevâ ile şehvettir. Âlimler için bu kadarı kâfidir. Şerrinden Allah'a sığındığımız şeytanın hakîkatini, sıfat ve zâtını bilmek; meleklerin hakîkatlerini bilmek, mükâşefe ilmine dalan âriflerin sahasıdır. Muâmele ilminde bunu bilmeye lüzûm yoktur.

Yine bunun gibi hâtıralardan bir kısmının doğrudan ve katî olarak dâvet ettiğini ve bunların vesvese olduklarında şüphe olmadığını, bir kısmının hayra dâvet ettiğini ve bunların da ilhâm olduğunu bilmek lâzımdır. Bir de meleğin ilhâmı veyâ şeytanın vesvesesi olması arasında tereddüd eden hâtıralar bulunduğunu da bilmek lâzımdır. Şeytanın hîlelerinden biri de, şerri hayır gibi göstermektir. Bunu ayırabilmek zordur. Çokları buradan tehlikeye düşmüşlerdir. Şeytan bu gibileri açık bir kötülüğe dâvet etmeye güç yetiremez de kötülüğü iyilikmiş gibi göstermeye çalışır. Meselâ, halka vaaz eden bir âlime, nasihat yollu;

“Şu insanlara baksana, bunlar gafletten helâk olmuş, cehâletleri kendilerini öldürmüştür. Cehenneme yönelmiş vaziyettedirler. Allah’ın şu kullarına acımaz mısın? Vaaz ve nasîhatle bunları yola getirsene? Allahü Teâlâ sana in'âm etti; basîretli kalp, tatlı dil ve sevimli lehçe vermiştir. Nasıl olur da ilmi yaymaktan susmak sûretiyle küfrân-ı nîmet eder ve doğru yola dâvet etmemekle Allah’ın gazabına uğrarsın?” diyerek, iddiayı nefsinde yerleştirir ve çeşitli hîlelerle onu insanlara vaaz etmeye teşvîk eder.

Sonra da insanlara karşı süslenmesini ve güzel konuşmasını, iyi hayırlı bir insan olarak gözükmesini öğüt verir ve der ki: “Kendine böyle çeki düzen vermezsen, sözün cemâate tesîr etmez ve hakkı kabul etmemiş olurlar.” Bunu iyice adamın kafasına yerleştirir. Adamda böylece riyâ kokusu, halk tarafından kabul görme hevesi, mevkî arzusu, cemâat ve ilminin çokluğu ile büyüklenme, başkalarını hakîr görme duygusu uyanır ve nasîhat edeceğim diye helâke gider. Vaaz ve nasîhat ederken hayır yapıyorum zanneder. Hâlbuki maksadı mevkî sâhibi olmak ve hüsn-i kabuldür. İşte bu sebepten helâke gider de hâlâ kendisinin Allah katında bir mevkî sâhibi olduğunu sanır. Bu gibiler hakkında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ لَيُؤَيِّدُ هٰذَا الدِّينَ بِقَوْمٍ لَا خَلَاقَ لَهُمْ

"Allahu Teâlâ bu dîni, âhiretten nasîbi olmayan kimselerle de kuvvetlendirir."[48] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللهَ لَيُؤَيِّدُ هٰذَا الدِّينَ بِالرَّجُلِ الْفَاجِرِ

"Allahu Teâlâ bu dîni fâcir kimselerle de kuvvetlendirir."[49] Bunun için rivâyet edilmiştir ki; İblîs İsâ aleyhisselâma gözükerek onu şehâdete dâvet etti ve "Lâ ilâhe illallah" söyle, dedi. İsâ aleyhisselâm:

- "Bu söz hak bir sözdür, fakat senin emrinle ben bunu söylemem dedi. Çünkü onun böyle hayır tavsiyesi altında yine bir mel'anet olduğunu bilirdi. Şeytanın bu kabîl aldatmaları pek çoktur. Âlimler, âbidler, zâhidler, fakirler, zenginler, günâhlarının duyulmasını istemeyen ve açık günâhlara dalmayan diğer tabakalar da bu gibi aldatmalarla helâk olurlar. İhyâ'nın dörtte biri olan bu kısmın sonunda "**Gurûr Kitâbı**"nda şeytanın hîlelerinden bir miktar anlatacağım. Zaman müsâade eder, Allah ömür verirse ileride bu hususa dâir hususî bir kitap yazmayı da düşünüyorum. Bu kitaba "**Telbîs-i İblîs**" adını vereceğim. Zîra şeytanın tezvîrâtı memleketlere ve insanlar arasına yayıldı, mezhep ve îtikatlara kadar sokuldu. Hattâ hayırların rûhu öldü de yalnız şekil ve resmi kaldı. Bütün bunlar şeytanın aldatmalarından ileri gelmiştir.

İnsana yaraşan, gelen her hâtıra üzerinde durup düşünmek ve onun meleğin ilhâmı veyâ şeytanın vesvesesi olup olmadığını araştırmaktır. Bu hususta hevâ ve hevesine değil, tam basîretine dayanarak gerekli araştırmayı yapmalıdır. Bu hâtıranın ilhâm veyâ vesvese olduğunu, ancak takva nuru, basîret ve ilim kabiliyeti ile öğrenebilir. Nitekim Allahu Teâlâ:

---

[48] Neseî Enes'den ceyyid isnâd ile rivâyet etmiştir.

[49] İlim bahsinde geçmiştir.

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَآئِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا
هُمْ مُبْصِرُونَ

“Takvaya erenler (yok mu?) **onlardan şeytandan bir ârıza iliştiği zaman, iyice düşünürler. Bir de bakarsın ki onlar, görüp bilmişlerdir bile.”** (A'râf sûresi, 7/201) Fakat takvâyı benimsemeyen, hevâsına uyan ve bu sebeple tabiatı şeytanın aldatmalarına meyleden kimse şaşırır; şeytanın pençesine düşer ve bilmeyerek helâke sürüklenir. İşte bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ:

وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ

“Yaptıkları amellerin fenâlıkları karşılarına çıkmış ve istihzâ edip durdukları şeyler kendilerini sarmıştır.” (Zümer sûresi, 39/47) Denildi ki; bu, onların hasenât zannettikleri ve gerçekte ise seyyiât olan amelleridir.

Muâmele ilimleri çeşitlerinin en zor olanı nefsin hîlesine ve şeytanın aldatmasına vukûftur. Her Müslüman'a farz olan bu ciheti, insanların çoğu ihmâl etmiş ve vesveseyi çeken şeytanı kendilerine musallat eden, ona düşmanlığı ve ondan kaçmayı unutturan şeylerle meşgul olmuşlardır. Vesveselerin çokluğundan kurtulmak için tek çâre, hâtıra yollarını kapamaktır. Hâtıraların kapıları beş hâssadır. Bu beş hâssanın kapıları da dünya ile alâkalanmanın ve şehvetin içinden gelir. Karanlık bir evde inzivâ, hâssaların kapılarını kapar. Aile efrâdından uzaklaşmak, içten gelen vesvese yollarını kapar. Bundan sonra da yine kalbi ile münâzaa ve mücâdele eder. Ve kalbi onu zikirden alıkoymak ister. Bu bakımdan da mücâdele lâzım ve bu mücâdele ölünceye kadar devam eder. Zîra hayatta olan hiç bir fert, şeytandan kurtulamaz.

Gerçi, insan, bâzen şeytana uymayacak şekilde kendisini kuvvetlendirebilir. Şeytanın şerrini müdâfaa ile kendisinden uzaklaştırır. Bununla beraber, kan bedende cereyân ettiği müddetçe kişi mücâhede ve müdâfaadan hâlî kalamaz. Çünkü hayatta olduğu müddetçe kalbinin kapıları şeytana açıktır. Bu kapılar asla kapanmazlar. Bu kapılar da şehvet, gazab, haset, tamah ve diğer şer kapılarıdır. Kapılar açık, düşman da uyanık olunca kapıları korumak için mücâhede lâzımdır.

Adamın biri **Hasan-ı Basrî**'ye:

- "Yâ Ebâ Saîd! Şeytan uyur mu?" diye sordu. Hasan-ı Basrî gülümsedi ve:

- "Biraz uyusa rahat ederdik." dedi. Şu hâlde bir mü'min için şeytandan aslâ kurtuluş yoktur. Ancak onu uzaklaştırmak ve zayıflatmak için çâreler vardır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir mübârek sözünde:

إِنَّ الْمُؤْمِنَ يُنْضِي شَيْطَانَهُ كَمَا يُنْضِي أَحَدُكُمْ بَعِيرَهُ فِي سَفَرِهِ

"Yolculukta insan, devesini zayıflattığı gibi, mü'min de şeytanını zayıflatabilir."[50] buyurdu. **İbn Mes'ûd**: "Mü'minin şeytanı zayıftır." demiştir.

Kays b. Haccac[51] da şöyle demiştir: "Şeytanım bana "Senin yanına geldiğim zaman besili hayvanlar gibi idim. Şimdi kuş kadar kalmadım!" dedi. "Neden böyle oldu?" suâlime cevaben de: "Zikrullah ile beni erittin." dedi."

Müttakîler için şeytanın kapılarını kapamak zor değildir. Zâhirî günâhlara teşvîk eden zâhirî kapılarını korurlar. Onların sürçtükleri yer, kapalı olan yollarındadır. Zîra o kapıları herkes bilip onları koruyamaz. Âlimler ve vâizlerin aldanmalarında buna işâret etmiştik. İşin zor tarafı, şeytana açılan kapıların çok ve meleğe açılan kapıların tek olmasıdır. O tek kapı da bu birçok kapılar içerisine karışmıştır. İnsanoğlu bu hususta, gece karanlığında birçok tarafa giden yolların ortasında kalmış gibidir. İyice güneş doğup her tarafı açık göz ile görmedikten sonra, gideceği istikameti kestiremez. Açık göz, burada takvâ ile cilâlanmış kalp gözüdür. Parlayacak güneş de yolların bataklıklarını gösteren kitap ve sünnetten istifâde edilen ilimdir. Ancak bu sayede yolunu bulabilir. Yoksa yollar çok ve hepsi karanlık ve bataklıktır.

---

[50] Ahmed Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[51] Mısırlı ve Kelâî kabilesindendir. Doğru konuşan bir zât idi. Hicri 227 de ölmüştür.

Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) diyor ki: Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bize düz bir çizgi çizdi ve *"İşte bu yol Allah'ın yolu ve Allah'a giden yoldur."* buyurdu. Sonra sağında solunda bâzı çizgiler çizdi ve *"Bu yollar yok mu? Bunların herbirinin başında kendisine dâvet eden bir şeytan oturur."* buyurdu. Daha sonra:

وَأَنَّ هٰذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ

"Şüphesiz ki, bu benim dosdoğru yolumdur. Siz bana uyun. Sakın başka yollara uymayın." (En'âm sûresi, 6/153) âyet-i celîlesini okudu ve yolların çokluğunu anlattı.[52]

Biz kapalı yollarından birine bir misâl verdik. Âlimler, şeyhler, âbidler ve görünen günâhlardan sakınan zâtları dahî aldatan bir yolu açıkladık. Şimdi de gizli olmayıp açık olan ve fakat yine de insanoğlunun düştüğü ve kendini kurtaramadığı diğer bir yolunu anlatalım. Bu da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyet edilen şu vakadır:

---

[52] Neseî ve Hâkim rivâyet ettiler. Hâkim, isnâdı sahîhtir, dedi.

كَانَ رَاهِبٌ فِي بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَعَمَدَ الشَّيْطَانُ إِلٰى جَارِيَةٍ فَخَنَقَهَا، وَأَلْقٰى فِي قُلُوبِ أَهْلِهَا أَنَّ دَوَاءَهَا عِنْدَ الرَّاهِبِ، فَأَتَوْا بِهَا إِلَيْهِ فَأَبٰى أَنْ يَقْبَلَهَا، فَلَمْ يَزَالُوا بِهِ حَتّٰى قَبَلَهَا، فَلَمَّا كَانَتْ عِنْدَهُ لِيُعَالِجَهَا، أَتَاهُ الشَّيْطَانُ فَزَيَّنَ لَهُ مُقَارَبَتَهَا، وَلَمْ يَزَلْ بِهِ حَتّٰى وَاقَعَهَا، فَحَمَلَتْ مِنْهُ، فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ وَقَالَ: اَلْاٰنَ تَفْتَضِحُ يَأْتِيكَ أَهْلُهَا فَاقْتُلْهَا فَإِنْ سَأَلُوكَ فَقُلْ مَاتَتْ، فَقَتَلَهَا وَدَفَنَهَا، فَأَتَى الشَّيْطَانُ أَهْلَهَا فَوَسْوَسَ إِلَيْهِمْ وَأَلْقٰى فِي قُلُوبِهِمْ أَنَّهُ أَحْبَلَهَا ثُمَّ قَتَلَهَا وَدَفَنَهَا، فَأَتَاهُ أَهْلُهَا فَسَأَلُوهُ عَنْهَا، فَقَالَ: مَاتَتْ، فَأَخَذُوهُ لِيَقْتُلُوهُ بِهَا، فَأَتَاهُ الشَّيْطَانُ فَقَالَ: أَنَا الَّذِي خَنَقْتُهَا وَأَنَا الَّذِي أَلْقَيْتُ فِي قُلُوبِ أَهْلِهَا فَأَطِعْنِي تَنْجُ وَأُخَلِّصُكَ مِنْهُمْ، قَالَ: بِمَاذَا؟ قَالَ: اسْجُدْ لِي سَجْدَتَيْنِ، فَسَجَدَ لَهُ سَجْدَتَيْنِ، فَقَالَ لَهُ الشَّيْطَانُ: إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ، فَهُوَ الَّذِي قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى فِيهِ: (كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ)

"İsrâiloğullarındaki bir râhibi aldatmak için, şeytan şöyle bir çâre düşünür: Zengin âilenin güzel bir kızını çarpar saralandırır ve "Çâresi râhiptedir." diye onlara vesvese verir. Onlar râhibe gelir. Râhip kabul etmezse de, ısrarlarına dayanamayarak kabul eder. Bu defa şeytan râhibe döner vesvese verir; râhip kızın bikrini izâle eder.

Kız hâmile olur. Şeytan râhibe, "Rezîl ve kepâze olacaksın, bunun çâresi bu kızı öldürmendir." der ve râhip kızı öldürür. Bunun üzerine şeytan râhibe, kızı defnet; geldikleri vakit öldü dersin, diye vesvese verir. Râhip aynı şeyi tatbîk eder. Bu defa şeytan kızın anne ve babasına döner, onlara da vesvese verir ve şüphelendirir. Gelir bakarlar ki gerçekten kız ölmüş ve öldürülmüş. Bunun intikamını râhipten almak üzere iken, şeytan râhibe gelerek; "Bütün bu işleri yapan benim, sen bana iki secde et ben seni kurtarayım." der ve râhip de şeytana iki secde edince şeytan, "Ben senden berîyim." der. İşte bu, Allahu Teâlâ'nın: "Şeytan insana "Kâfir ol." der. İnsan kâfir olunca, "Ben senden berîyim." der." buyurduğu gibidir (Haşr sûresi, 59/16)[53]

Şeytanın hîlesine ve râhibi nasıl aldattığına bir bak. Bütün bunların başı kızcağızı tedâvî için şeytanın vesvesesini dinleyerek onu kabul etmesidir. Aslında bu mühim bir şey değil, hattâ sâhibi bir hayır yaptığını da sanabilir. Gizli hevâsının arzusu ile bu, kalbinde güzel gözükür. Güyâ hayra hevesli gibi bu işe atılır sonra da iş çığırından çıkar ve yavaş yavaş ileriye doğru gider de netîcede kurtulamayacak bir hâl alır. Bu gibi tehlikelerden Allah'a sığınırız. İşte buna işâret olarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ حَامَ حَوْلَ الْحِمٰى يُوشِكُ أَنْ يَقَعَ فِيهِ

"Koru etrafında dolaşanın koruya düşmesi kuvvetle muhtemeldir."[54] buyurmuştur.

---

[53] İbn Ebi'd-Dünyâ **"Mekâid-i Şeytan"**da, İbn Medûye **"Tefsfr"**inde, Ubeyd b. Ebû Rufa'a da mürsel olarak, Hâkim'in de Hz. Ali'ye mevkuf olarak bu hususta bir rivâyeti vardır ve isnâdının da sahîh olduğunu söylemiştir.

[54] Buhârî ile Müslim, Numân b. Beşîr'den rivâyet etmişlerdir.

بيان تفصيل مداخل الشيطان إلى القلب

اعلمْ : أنَّ مثالَ القلبِ مثالُ حصنٍ ، والشيطانُ عدوٌّ يريدُ أنْ يدخلَ الحصنَ ويملكَهُ ويستوليَ عليهِ ، ولا يُقدرُ علىٰ حفظِ الحصنِ مِنَ العدوِّ إلا بحراسةِ أبوابِ الحصنِ ومداخلِهِ ومواضعِ ثُلَمِهِ ، ولا يقدرُ علىٰ حراسةِ أبوابِهِ مَنْ لا يعرفُ أبوابَهُ .

وحمايةُ القلبِ مِنْ وسواسِ الشيطانِ واجبةٌ ، وهوَ فرضُ عينٍ علىٰ كلِّ عبدٍ مكلَّفٍ ، وما لا يُتوصَّلُ إلى الواجبِ إلا بِهِ . . فهوَ أيضاً واجبٌ ، ولا يُتوصَّلُ إلىٰ دفعِ الشيطانِ إلا بمعرفةِ مداخلِهِ ، فصارَتْ معرفةُ مداخلِهِ واجبةً .

ومداخلُ الشيطانِ وأبوابُهُ صفاتُ العبدِ ، وهيَ كثيرةٌ ، ولكنَّا نشيرُ إلى الأبوابِ العظيمةِ الجاريةِ مَجرى الدروبِ التي لا تضيقُ عنْ كثرةِ جنودِ الشيطانِ .

* * *

فمِنْ أبوابِهِ العظيمةِ : الغضبُ والشهوةُ :

فإنَّ الغضبَ هوَ غولُ العقلِ ، فإذا ضعفَ جندُ العقلِ . . هجمَ جندُ الشيطانِ ، ومهما غضبَ الإنسانُ . . لعبَ الشيطانُ بهِ كما يلعبُ الصبيُّ بالكرةِ .

فقدْ رُوِيَ أنَّ إبليسَ لقيَ موسىٰ عليهِ السلامُ ، فقالَ لهُ : يا موسىٰ ؛ أنتَ الذي اصطفاكَ اللهُ برسالتِهِ ، وكلَّمَك تكليماً ، وأنا خلقٌ مِنْ خلْقِ اللهِ أذنبتُ ، وأنا أريدُ أنْ أتوبَ ، فاشفعْ لي إلىٰ ربِّي أنْ يتوبَ عليَّ ، فقالَ لهُ موسىٰ : نعمْ ، فلمَّا صعدَ موسى الجبلَ وكلَّمَ ربَّه عزَّ وجلَّ وأرادَ النزولَ . . قالَ لهُ ربُّهُ : أدِّ الأمانةَ ، فقالَ موسىٰ : يا ربِّ ؛ عبدُكَ إبليسُ يريدُ أنْ تتوبَ عليهِ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ موسىٰ : يا موسىٰ ؛ قدْ قضيتُ حاجتَكَ ، مرْهُ أنْ يسجدَ لقبرِ آدمَ حتَّىٰ يُتابَ عليهِ ، فلقيَ موسىٰ إبليسَ ، فقالَ لهُ : قدْ قضيتُ حاجتكَ ، أُمرتَ أنْ تسجدَ لقبرِ آدمَ حتَّىٰ يُتابَ عليكَ ، فغضبَ واستكبرَ ، وقالَ : لمْ أسجدْ لهُ حيّاً ، أأسجدُ لهُ ميتاً ؟! ثمَّ قالَ : يا موسىٰ ؛ إنَّ لكَ عليَّ حقّاً بما شفعتَ لي إلىٰ ربِّكَ ، فاذكرْني عندَ ثلاثٍ لا أهلكُكَ فيهنَّ : اذكرْني حينَ تغضبُ ؛ فإنَّ روحي في قلبِكَ ، وعيني في عينِكَ ، وأجري منكَ مَجرى الدمِ ، واذكرْني حينَ تلقى الزحفَ ؛ فإني آتي ابنَ آدمَ حينَ يلقى الزحفَ ، فأذكِّرُهُ زوجتَهُ وولدَهُ وأهلَهُ حتَّىٰ يولِّيَ ، وإيَّاكَ أنْ تجلسَ إلى امرأةٍ ليسَتْ بذاتِ محرمٍ ؛ فإنِّي رسولُها إليكَ ورسولُكَ إليها ، فلا أزالُ حتىٰ أفتنَكَ بها وأفتنَها بكَ(١) .

فقدْ أشارَ في هـٰذا إلى الشهوةِ والغضبِ والحرْصِ ؛ فإنَّ الفرارَ مِنَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٤٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦١/ ١٢٧) عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما بنحوه .

الزحفِ حرصٌ على الدنيا ، وامتناعُهُ منَ السجودِ لآدمَ ميتاً هوَ الحسدُ ، وهوَ مِنْ أعظمِ مداخلِهِ .

وقدْ ذُكرَ أنَّ بعضَ الأولياءِ قالَ لإبليسَ : أرني كيفَ تغلبُ ابنَ آدمَ ، فقالَ : آخذُهُ عندَ الغضبِ وعندَ الهوىٰ(١) .

وحُكِيَ أنَّ إبليسَ ظهرَ لراهبٍ ، فقالَ لهُ الراهبُ : أيُّ أخلاقِ بني آدمَ أعونُ لكَ ؟ قالَ : الحدَّةُ ، فإنَّ العبدَ إذا كانَ حديداً . . قلَّبناهُ كما يقلِّبُ الصبيانُ الكرةَ(٢) .

وقيلَ : إنَّ الشيطانَ يقولُ : كيفَ يغلبُني ابنُ آدمَ وإذا رضيَ . . جئتُ حتَّىٰ أكونَ في قلبِهِ ، وإذا غضبَ . . طرتُ حتَّىٰ أكونَ في رأسِهِ ؟!(٣) .

* * *

ومِنْ أبوابِهِ العظيمةِ : الحسدُ والحرصُ :

فمهما كانَ العبدُ حريصاً علىٰ شيءٍ . . أعماهُ حرصُهُ وأصمَّهُ ؛ إذْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبُّكَ الشيءَ يعمي ويصمُّ »(٤) ، ونورُ البصيرةِ هوَ الذي يُعرِّفُ مداخلَ الشيطانِ ، فإذا غطَّاهُ الحسدُ والحرصُ . . لمْ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٧١) عن يزيد بن قسيط يحكيه عن بعض الأنبياء .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٣٨) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٩٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ١١٧) .

(٤) رواه أبو داوود (٥١٣٠) .

يبصرْ ، فحينئذٍ يجدُ الشيطانُ فرصةً ، فيحسِّنُ عندَ الحريصِ كلَّ ما يوصلُهُ إلىٰ شهوتِهِ ، وإنْ كانَ منكراً وفاحشاً .

فقدْ رُوِيَ أنَّ نوحاً عليهِ السلامُ لمَّا ركبَ السفينةَ . . حملَ فيها مِنْ كلِّ زوجينِ اثنينِ كما أمرَهُ اللهُ تعالىٰ ، فرأىٰ في السفينةِ شيخاً لمْ يعرفْهُ ، فقالَ لهُ نوحٌ : ما أدخلَكَ ؟ فقالَ : دخلتُ لأصيبَ قلوبَ أصحابِكَ ، فتكونَ قلوبُهُمْ معي وأبدانُهُمْ معكَ ، فقالَ لهُ نوحٌ : اخرجْ منها يا عدوَّ اللهِ ؛ فإنَّكَ رجيمٌ ، فقالَ لهُ إبليسُ : خمسٌ أهلكُ بهنَّ الناسَ ، وسأحدِّثُكَ منهنَّ بثلاثٍ ، ولا أحدِّثُكَ باثنتينِ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ نوحٍ أنَّهُ لا حاجةَ بكَ إلى الثلاثِ فليحدثْكَ بالاثنتينِ ، فقالَ لهُ نوحٌ : ما الاثنتانِ ؟ فقالَ : هما اللتانِ لا تكذباني ، هما اللتانِ لا تخلفاني ، بهما أهلكُ الناسَ ؛ الحرصُ والحسدُ ، فبالحسدِ لُعنتُ ، وجُعلتُ شيطاناً رجيماً ، وأمَّا الحرصُ . . فإنَّهُ أُبيحَ لآدمَ الجنَّةُ كلُّها إلا الشجرةَ ، فأصبتُ حاجتي منهُ بالحرْصِ (١) .

* * *

ومِنْ أبوابِهِ العظيمةِ : الشبعُ مِنَ الطعامِ وإنْ كانَ حلالاً صافياً :

فإنَّ الشبعَ يقوِّي الشهواتِ ، والشهواتُ أسلحةُ الشيطانِ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٤٤) ، وهو من حديث ابن عمر المتقدم قريباً .

فقدْ رُوِيَ أنَّ إبليسَ ظهرَ ليحيىٰ بنِ زكريا عليهما السلامُ ، فرأىٰ عليهِ معاليقَ مِنْ كلِّ شيءٍ ، فقالَ لهُ : يا إبليسُ ؛ ما هـٰذهِ المعاليقُ ؟ قالَ : هـٰذهِ الشهواتُ التي أصيبُ بها ابنَ آدمَ ، فقالَ : فهلْ لي فيها مِنْ شيءٍ ؟ قالَ : ربَّما شبعتَ فثقلناكَ عنِ الصلاةِ وعنِ الذكرِ ، قالَ : فهلْ غيرُ ذلكَ ؟ قالَ : لا ، قالَ : للهِ عليَّ ألا أملأَ بطني مِنْ طعامٍ أبداً ، فقالَ لهُ إبليسُ : وللهِ عليَّ ألا أنصحَ مسلماً أبداً(١) .

ويقالُ : في كثرةِ الأكلِ ستُّ خصالٍ مذمومةٍ :

أولُها : أنْ يذهبَ خوفُ اللهِ منْ قلبهِ .

والثاني : أنْ يذهبَ رحمةُ الخلقِ منْ قلبهِ ؛ لأنَّهُ يظنُّ أنَّهمْ كلُّهُمْ شِباعٌ .

والثالثُ : أنَّهُ يثقلُ عنِ الطاعةِ .

والرابعُ : أنَّهُ إذا سمعَ كلامَ الحكمةِ . . لا يجدُ لهُ رقَّةً .

والخامسُ : أنَّهُ إذا تكلَّمَ بالموعظةِ والحكمةِ . . لا يقعُ في قلوبِ الناسِ .

والسادسُ : أنْ يهيجَ فيهِ الأمراضُ .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » (٣٩٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٢٩) عن ثابت البناني .

ومِنْ أبوابِهِ : حبُّ التزيُّنِ بالأثاثِ والثيابِ والدارِ :

فإنَّ الشيطانَ إذا رأىٰ ذلكَ غالباً علىٰ قلبِ إنسانٍ . . باضَ فيهِ وفرَّخَ ، فلا يزالُ يدعوهُ إلىٰ عمارةِ الدارِ ، وتزيينِ سقوفِها وحيطانِها ، وتوسيعِ أبنيتِها ، ويدعوهُ إلى التزيُّنِ بالثيابِ والدوابِّ ، ويستسخرُهُ فيها طولَ عمرِهِ ، وإذا أوقعَهُ في ذلكَ . . فقدِ استغنىٰ أنْ يعودَ إليهِ ثانيةً ؛ فإنَّ بعضَ ذلكَ يجرُّهُ إلى البعضِ ، فلا يزالُ يؤدِّيهِ شيءٌ إلىٰ شيءٍ ، إلىٰ أنْ يُساقَ إليهِ أجلُهُ ، فيموتَ وهوَ في سبيلِ الشيطانِ واتباعِ الهوىٰ ، ويُخشىٰ مِنْ ذلكَ سوءُ العاقبةِ بالكفرِ ، نعوذُ باللهِ منهُ .

* * *

ومِنْ أبوابِهِ العظيمةِ : الطمعُ في الناسِ :

فإذا غلبَ الطمعُ على القلبِ . . لمْ يزلِ الشيطانُ يحبِّبُ إليهِ التصنُّعَ والتزيُّنَ لمَنْ طمعَ فيهِ بأنواعِ الرياءِ والتلبيسِ ، حتَّىٰ يصيرَ المطموعُ فيهِ كأنَّهُ معبودُهُ ، فلا يزالُ يتفكَّرُ في حيلةِ التودُّدِ والتحبُّبِ إليهِ ، ويدخلُ كلَّ مدخلٍ للوصولِ إلىٰ ذلكَ .

وأقلُّ أحوالِهِ الثناءُ عليهِ بما ليسَ فيهِ ، والمداهنةُ لهُ بتركِ الأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ ، فقدْ روىٰ صفوانُ بنُ سليمٍ : أنَّ إبليسَ تمثَّلَ لعبدِ اللهِ بنِ حنظلةَ ، فقالَ لهُ : يا بنَ حنظلةَ ؛ احفظْ عنِّي شيئاً أعلِّمُكَهُ فقالَ : لا حاجةَ لي بهِ ، قالَ : انظرْ فإنْ كانَ خيراً . . أخذْتَ ، وإنْ كانَ

شراً . رددتَ ، يا بنَ حنظلةَ ؛ لا تسألْ أحداً غيرَ اللهِ سؤالَ رغبةٍ ، وانظرْ كيفَ تكونُ إذا غضبتَ ، فإنِّي أملكُكَ إذا غضبتَ[1] .

* * *

ومنْ أبوابِهِ العظيمةِ : العجلةُ وتركُ التثبُّتِ في الأمورِ :

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « العجلةُ مِنَ الشيطانِ ، والتأنِّي مِنَ اللهِ تعالىٰ »[2] .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ خُلِقَ ٱلْإِنسَٰنُ مِنْ عَجَلٍ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَكَانَ ٱلْإِنسَٰنُ عَجُولًا ﴾ .

وقالَ لنبيِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : ﴿ وَلَا تَعْجَلْ بِٱلْقُرْءَانِ مِن قَبْلِ أَن يُقْضَىٰٓ إِلَيْكَ وَحْيُهُۥ ﴾ .

وهٰذا لأنَّ الأعمالَ ينبغي أنْ تكونَ بعدَ التبصرةِ والمعرفةِ ، والتبصرةُ تحتاجُ إلىٰ تأمُّلٍ وتمهُّلٍ ، والعجلةُ تمنعُ مِنْ ذلكَ ، وعندَ الاستعجالِ يروِّجُ الشيطانُ شرَّهُ على الإنسانِ مِنْ حيثُ لا يدري .

فقدْ رُوِيَ أنَّهُ لمَّا وُلدَ عيسى ابنُ مريمَ عليهِ السلامُ . . أتتِ الشياطينُ إبليسَ ، فقالوا : أصبحتِ الأصنامُ قدْ نُكستْ رؤوسُها ، فقالَ : هٰذا حادثٌ

---

[1] رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٧/ ٤٢٧) .

[2] رواه الترمذي (٢٠١٢) ولفظه : « الأناة من الله ، والعجلة من الشيطان » .

قدْ حدثَ ، مكانَكُمْ ، فطارَ حتَّىٰ أتىٰ خافقي الأرضِ ، فلمْ يجدْ شيئاً ، ثمَّ وجدَ عيسىٰ عليهِ السلامُ قدْ وُلدَ ، وإذا الملائكةُ حافِّينَ بهِ ، فرجعَ إليهِمْ فقالَ : إنَّ نبياً قدْ وُلدَ البارحةَ ، ما حملتْ أنثىٰ قطُّ ولا وضعَتْ إلا وأنا بحضرتِها إلا هـٰذا ، فأُيِسُوا مِنْ أنْ تُعبدَ الأصنامُ بعدَ هـٰذهِ الليلةِ ، ولكنِ ائتوا بني آدمَ مِنْ قبلِ العجلةِ والخفَّةِ(١) .

* * *

ومِنْ أبوابِهِ العظيمةِ : الدراهمُ والدنانيرُ وسائرُ أصنافِ الأموالِ مِنَ العروضِ والدوابِّ والعقارِ :

فإنَّ كلَّ ما يزيدُ علىٰ قدْرِ القوتِ والحاجةِ فهوَ مستقرُّ الشيطانِ ؛ فإنَّ مَنْ معَهُ قوتُهُ فهوَ فارغُ القلبِ ، فلوْ وجدَ مئةَ دينارٍ مثلاً علىٰ طريقٍ . . انبعثَ مِنْ قلبِهِ عشرُ شهواتٍ ، تحتاجُ كلُّ شهوةٍ منها إلىٰ مئةِ دينارٍ أخرىٰ ، فلا يكفيهِ ما وجدَهُ ، بلْ يحتاجُ إلىٰ تسع مئةٍ أخرىٰ ، وقدْ كانَ قبلَ وجودِ المئةِ مستغنياً ، فالآنَ لمَّا وجدَ مئةً . . ظنَّ أنَّهُ صارَ بها غنيّاً ، وقدْ صارَ محتاجاً إلىٰ تسعِ مئةٍ ليشتريَ داراً يعمرُها ، وليشتريَ جاريةً ، وليشتريَ أثاثَ البيتِ ،

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/ ٣٥٦) عن وهب بن منبه ، وقد روى البخاري (٣٢٨٦) ، ومسلم (٢٣٦٦) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « ما من مولود يولد إلا نخسه الشيطان ، فيستهل صارخاً من نخسة الشيطان إلا ابن مريم وأمه » ، ثم قال أبو هريرة : اقرؤوا إن شئتم : ﴿وَإِنِّيٓ أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ ٱلشَّيۡطَٰنِ ٱلرَّجِيمِ﴾ .

ويشتريَ الثيابَ الفاخرةَ ، وكلُّ شيءٍ مِنْ ذلكَ يستدعي شيئاً آخرَ يليقُ بهِ ، وذلكَ لا آخرَ لهُ ، فيقعُ في هاويةٍ آخرُها عمْقُ جهنَّمَ ، فلا آخرَ لها سواهُ .

قالَ ثابتٌ البنانيُّ : لمَّا بُعِثَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . قالَ إبليسُ لشياطينِهِ : لقدْ حدثَ أمرٌ ، فانظروا ما هوَ ، فانطلقوا حتىٰ أعيَوا ثم جاؤوا وقالوا : ما ندري ، قالَ : أنا آتيكُمْ بالخبرِ ، فذهبَ ثمَّ جاءَ وقالَ : قدْ بعثَ اللهُ محمداً ، قالَ : فجعلَ يرسلُ شياطينَهُ إلىٰ أصحابِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فينصرفونَ خائبينَ ، ويقولونَ : ما صحبنا قوماً قطُّ مثلَ هؤلاءِ ، نصيبُ منهُمْ ، ثمَّ يقومونَ إلىٰ صلاتِهِمْ فيُمحىٰ ذلكَ ، فقالَ لهُمْ إبليسُ : رويداً بهِمْ ، عسى اللهُ أنْ يفتحَ لهمُ الدنيا ، فهناكَ تصيبونَ حاجتكم منهُمْ(١) .

ورُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ توسَّدَ يوماً حجراً ، فمرَّ بهِ إبليسُ ، فقالَ : يا عيسىٰ ؛ رغبتَ في الدنيا ؟ فأخذَهُ عيسىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فرمىٰ بهِ مِنْ تحتِ رأسِهِ ، وقالَ : هٰذا لكَ معَ الدنيا(٢) .

وعلى الحقيقةِ : مَنْ يملكُ حجراً يتوسَّدُ بهِ عندَ النومِ . . فقدْ مَلَكَ مِنَ الدنيا ما يمكنُ أنْ يكونَ عدَّةً للشيطانِ عليهِ ؛ فإنَّ القائمَ بالليلِ مثلاً للصلاةِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٣٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٥٥٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/٤١٦) .

مهما كانَ بالقربِ منهُ حجرٌ يمكنُ أنْ يتوسَّدَهُ.. فلا يزالُ يدعوهُ إلى النومِ وإلىٰ أنْ يتوسَّدَهُ ، ولوْ لمْ يكنْ ذلكَ.. لكانَ لا يخطرُ ببالِهِ ذلكَ ، ولا تتحرَّكُ رغبتُهُ في النومِ ، هـٰذا في حجرٍ ، فكيفَ بمَنْ يملكُ المخادَّ الوثيرة ، والفرشَ الوطيئةَ ، والمنتزهاتِ الطيِّبةَ ، فمتىٰ ينشطُ لعبادةِ اللهِ تعالى ؟!

* * *

ومِنْ أبوابِهِ العظيمةِ : البخلُ وخوفُ الفقرِ :

فإنَّ ذلكَ هوَ الذي يمنعُ مِنَ الإنفاقِ والتصدُّقِ ، ويدعو إلى الادخارِ والكنزِ والعذابِ الأليمِ ، الذي هوَ الموعودُ للمكاثرينَ كما نطقَ بهِ القرآنُ العزيزُ(١) .

قالَ خيثمةُ بنُ عبدِ الرحمـٰنِ : (إنَّ الشيطانَ يقولُ : ما غلبَني عليهِ ابنُ آدمَ فلنْ يغلبَني علىٰ ثلاثٍ : أنْ آمرَهُ أنْ يأخذَ المالَ مِنْ غيرِ حقِّهِ ، وينفقَهُ في غيرِ حقِّهِ ، ويمنعَهُ مِنْ حقِّهِ)(٢) .

وقالَ سفيانُ : (ليسَ للشيطانِ سلاحٌ مثلَ خوفِ الفقرِ ، فإذا قبلَ ذلكَ

---

(١) قال سبحانه وتعالىٰ : ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُم بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦١٦٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/١١٧) .

منهُ . . أخذَ في الباطلِ ، ومنعَ مِنَ الحقِّ ، وتكلَّم بالهوىٰ ، وظنَّ بربِّهِ ظنَّ السوءِ) .

ومِنْ آفاتِ البخلِ : الحرصُ علىٰ ملازمةِ الأسواقِ لجمعِ المالِ ، والأسواقُ هيَ معشَّشُ الشياطينِ .

وروىٰ أبو أمامةَ : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « إنَّ إبليسَ لمَّا نزلَ إلى الأرضِ . . قالَ : يا ربِّ ؛ أنزلتَني إلى الأرضِ ، وجعلتَني رجيماً ، فاجعلْ لي بيتاً ، قالَ : الحمَّامُ ، قالَ : اجعلْ لي مجلساً ، قالَ : الأسواقُ ومجامعُ الطرقِ ، قالَ : اجعلْ لي طعاماً ، قالَ : طعامُكَ ما لمْ يذكرِ اسمُ اللهِ عليهِ ، قالَ : اجعلْ لي شراباً ، قالَ : كلُّ مسكرٍ ، قالَ : اجعلْ لي مؤذِّناً ، قالَ : المزاميرُ ، قالَ : اجعلْ لي قرآناً ، قالَ : الشعرُ ، قالَ : اجعلْ لي كتاباً ، قالَ : الوشمُ ، قالَ : اجعلْ لي حديثاً ، قالَ : الكذبُ ، قالَ : اجعلْ لي مصايدَ ، قالَ : النساءُ »(١) .

* * *

ومِنْ أبوابِهِ العظيمةِ : التعصُّبُ للمذاهبِ والأهواءِ ، والحقدُ على الخصومِ ، والنظرُ إليهِمْ بعينِ الازدراءِ والاستحقارِ :

وذلكَ ممَّا يُهلكُ العبادَ والفسَّاقَ جميعاً ، فإنَّ الطعنَ في الناسِ والاشتغالَ بذكرِ نقصِهِمْ صفةٌ مجبولةٌ في الطبعِ مِنَ الصفاتِ السبعيَّةِ ، فإذا

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٨/ ٢٠٧) .

خيَّلَ إليهِ الشيطانُ أنَّ ذلكَ هوَ الحقُّ ، وكانَ موافقاً لطبعِهِ . غلبَتْ حلاوتهُ علىٰ قلبِهِ ، فاشتغلَ بهِ بكلِّ همَّتِهِ ، وهوَ بذلكَ فرحانُ مسرورٌ ، يظنُّ أنَّهُ يسعىٰ في الدينِ ، وهوَ ساعٍ في اتباعِ الشياطينِ ، فترى الواحدَ منهُمْ يتعصَّبُ لأبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ وهوَ آكلٌ الحرامَ ، ومطلقٌ اللسانَ بالفضولِ والكذبِ ، ومتعاطٍ لأنواعِ الفسادِ ، ولوْ رآهُ أبو بكرٍ . لكانَ هوَ أوَّلَ عدوٍّ لهُ ؛ إذْ مُوالي أبي بكرٍ مَنْ أخذَ سبيلَهُ ، وسارَ بسيرتِهِ ، وحفظَ ما بينَ لحييهِ(١) ، وكانَ مِنْ سيرتِهِ رضيَ اللهُ عنهُ أنْ يضعَ حصاةً في فمِهِ ليكفَّ لسانَهُ عنِ الكلامِ فيما لا يعنيهِ(٢) ، فأنَّىٰ لهـٰذا الفضوليِّ أنْ يدعيَ ولاءَهُ وحبَّهُ ولا يسيرَ بسيرتِهِ ؟!

وترىٰ فضوليّاً آخرَ يتعصَّبُ لعليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ ، وكانَ مِنْ زهدِ عليٍّ وسيرتِهِ أنَّهُ لبسَ في خلافتِهِ ثوباً اشتراهُ بثلاثةِ دراهمَ ، وقطعَ رأسَ الكمَّينِ إلى الرسغِ(٣) ، فترى الفاسقَ لابساً لثيابِ الحريرِ ، ومتجمِّلاً بأموالٍ اكتسبَها مِنْ

---

(١) في غير (أ) : (ما أحبه) بدل (ما بين لحييه) ، وجرى الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٢٨٠) على المثبت .

(٢) روى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٧٠٣١) : أن عمر دخل علىٰ أبي بكر وهو آخذ بلسانه هـٰكذا يقول : ها إن ذا أوردني الموارد .

(٣) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٨٣) عن أبي سعيد الأزدي قال : رأيت علياً أتى السوق ، وقال : من عنده قميص صالح بثلاثة دراهم ؟ فقال رجل : عندي ، فجاء به ، فأعجبه ، قال : لعله خير من ذلك ؟ قال : لا ، ذاك ثمنه ، قال : فرأيت علياً يقرض رباط الدراهم من ثوبه ، فأعطاه ، فلبسه ، فإذا هو يفضل عن أطراف أصابعه ، فأمر به فقطع ما فضل عن أطراف أصابعه .

حرامٍ وهوَ يتعاطىٰ حبَّ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ ويدعيهِ ، وهوَ أوَّلُ خصمائِهِ يومَ القيامةِ .

وليتَ شعري ؛ مَنْ أخذَ ولداً عزيزاً لإنسانٍ هوَ قرَّةُ عينِهِ وحياةُ قلبِهِ ، فأخذَ يضربُهُ ويمزِّقُهُ ، وينتفُ شعرَهُ ويقطعُهُ بالمقراضِ ، وهوَ معَ ذلكَ يدَّعي حبَّ أبيهِ وولاءَهُ ، فكيفَ تكونُ حالُهُ عندَهُ ؟!

ومعلومٌ أنَّ الدينَ والشرعَ كان أحبَّ إلىٰ أبي بكرٍ وعمرَ وعثمانَ وعليٍّ وسائرِ الصحابةِ رضيَ اللهُ عنهُمْ مِنَ الأهلِ والولدِ ، بلْ مِنْ أنفسِهِمْ ، والمقتحمونَ لمعاصي الشرعِ همُ الذينَ يمزِّقونَ الشرعَ ، ويقطِّعونَهُ بمقاريضِ الشهواتِ ، ويتودَّدونَ بهِ إلىٰ عدوِّ اللهِ إبليسَ وعدوِّ أوليائِهِ ، فترىٰ كيفَ يكونُ حالُهمْ يومَ القيامةِ عندَ الصحابةِ وعندَ أولياءِ اللهِ تعالىٰ ؟! بلْ لوْ كشفَ الغطاءُ ، وعرفَ هؤلاءِ ما تحبُّهُ الصحابةُ في أمَّةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . لاستحيَوا مِنْ أنْ يجروا على اللسانِ ذكرَهُمْ معَ قبحِ أفعالِهِمْ .

ثمَّ إنَّ الشيطانَ يخيِّلُ إليهمْ أنَّ مَنْ ماتَ محبّاً لأبي بكرٍ وعمرَ رضيَ اللهُ عنهما . . فالنارُ لا تحومُ حولَهُ ، ويخيِّلُ إلى الآخرِ أنَّهُ إذا ماتَ محبّاً لعليٍّ . . لمْ يكنْ عليهِ خوفٌ ، وهـٰذا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ لفاطمةَ رضيَ اللهُ عنها وهيَ بَضعةٌ منهُ : « اعملي ؛ فإنِّي لا أغني عنكِ مِنَ اللهِ شيئاً »(١) .

---

(١) رواه البخاري (٢٧٥٣) ، ومسلم (٢٠٦) ولفظ : (اعملي) عند البزار في « مسنده » (٢٩١٩) .

وهـٰذا مثالٌ أوردناهُ مِنْ جملةِ الأهواءِ .

وهكذا حكمُ المتعصِّبينَ للشافعيِّ وأبي حنيفةَ ومالكٍ وأحمدَ وغيرِهِمْ مِنَ الأئمَّةِ ، فكلُّ مَنِ ادعىٰ مذهبَ إمامٍ ، وهوَ ليسَ يسيرُ بسيرتِهِ . فذلكَ الإمامُ هوَ خصمُهُ يومَ القيامةِ إذْ يقولُ لهُ : كانَ مذهبي العملَ دونَ الحديثِ باللسانِ ، وكانَ الحديثُ باللسانِ لأجلِ العملِ لا لأجلِ الهذيانِ ، فما بالُكَ خالفتَني في العملِ والسيرةِ التي هيَ مذهبي ومسلكي الذي سلكتُهُ وذهبتُ فيهِ إلى اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ ادعيتَ مذهبي كاذباً ؟!

وهـٰذا مدخلٌ عظيمٌ مِنْ مداخلِ الشيطانِ ، قدْ أهلكَ بهِ أكثرَ العالمِ ، وقدْ سُلِّمَتِ المدارسُ لأقوامٍ قلَّ مِنَ اللهِ خوفُهُمْ(١) ، وضعفَتْ في الدينِ بصيرتُهُمْ ، وقويَتْ في الدنيا رغبتُهُمْ ، واشتدَّ على الاستتباعِ حرصُهمْ ، ولمْ يتمكَّنوا مِنَ الاستتباعِ وإقامةِ الجاهِ إلا بالتعصُّبِ ، فحسَّنوا ذلكَ في صدورِهِمْ ، ولمْ ينبِّهوهُمْ علىٰ مكايدِ الشيطانِ فيهِ ، بلْ نابوا عنِ الشيطانِ في تنفيذِ مكيدتِهِ ، فاستمرَّ الناسُ عليهِ ، ونسوا مهمَّاتِ دينِهِمْ ، فقدْ هلكوا وأهلكوا ، فاللهُ تعالىٰ يتوبُ علينا وعليهِمْ .

قالَ الحسنُ : (بلغَنا أنَّ إبليسَ قالَ : سوَّلتُ لأمَّةِ محمدٍ المعاصيَ ، فقطعوا ظهري بالاستغفارِ ، فسوَّلتُ لهُمْ ذنوباً لا يستغفرونَ اللهَ تعالىٰ منها ،

---

(١) في غير (أ) : (المنابر) بدل (المدارس) .

وهيَ الأهواءُ)[1] ، وقدْ صدقَ الملعونُ ؛ فإنَّهُمْ لا يعلمونَ أنَّ ذلكَ مِنَ الأسبابِ التي تجرُّ إلى المعاصي ، فكيفَ يستغفرونَ منها ؟!

* * *

ومِنْ عظيمِ حيلِ الشيطانِ : أنْ يشغلَ الإنسانَ عنْ نفسِهِ بالاختلافاتِ الواقعةِ بينَ الناسِ في المذاهبِ والخصوماتِ :

قالَ عبدُ اللهِ بنُ مسعودٍ : (جلسَ قومٌ يذكرونَ اللهَ تعالىٰ ، فأتاهُمُ الشيطانُ ليقيمَهُمْ عنْ مجلسِهِمْ ويفرِّقَ بينَهُمْ ، فلم يستطعْ ، فأتىٰ رفقةً أخرىٰ يتحدَّثونَ بحديثِ الدنيا ، فأفسدَ بينَهُمْ ، فقاموا يقتتلونَ وليسَ إيَّاهُمْ يريدُ ، فقامَ الذينَ يذكرونَ اللهَ تعالىٰ فاشتغلوا بهِمْ يفصلونَ بينَهُمْ ، فتفرَّقوا عنْ مجلسِهِمْ ، وذلكَ مرادُ الشيطانِ منهُمْ) .

* * *

ومِنْ أبوابِهِ : حمْلُ العوامِّ الذينَ لمْ يمارسوا العلمَ ولم يتبحَّروا فيهِ على التفكُّرِ في ذاتِ اللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ ، وفي أمورٍ لا يبلغُها حدُّ عقولِهِمْ :

حتَّىٰ يشكِّكَهُمْ في أصلِ الدينِ ، أوْ يخيِّلَ إليهِمْ في اللهِ تعالىٰ خيالاتٍ يتعالى اللهُ عنها ، يصيرُ بها كافراً أوْ مبتدعاً ، وهوَ بهِ فرحٌ مسرورٌ مبتهجٌ بما وقعَ في صدرِهِ ، يظنُّ أن ذلكَ هوَ المعرفةُ والبصيرةُ ، وأنَّهُ انكشفَ لهُ ذلكَ بذكائِهِ وزيادةِ عقلِهِ .

---

(١) رواه هناد في « الزهد » (٩٢٨) .

فأشدُّ الناسِ حماقةً أقواهمُ اعتقاداً في عقلِ نفسِهِ ، وأثبتُ الناسِ عقلاً أشدُّهُمُ اتهاماً لنفسِهِ ، وأكثرُهُمْ سؤالاً مِنَ العلماءِ .

قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الشيطانَ يأتي أحدَكُمْ فيقولُ : مَنْ خلقَكَ ؟ فيقولُ : اللهُ تباركَ وتعالىٰ ، فيقولُ : فمَنْ خلقَ اللهَ ؟ فإذا وجدَ أحدُكُمْ ذلكَ . . فليقلْ : آمنتُ باللهِ ورسلِهِ ؛ فإنَّ ذلكَ يذهبُ عنهُ »[1] .

فالنبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يأمرْ بالبحثِ في علاجِ هٰذا الوسواسِ ؛ فإنَّ هٰذا وسواسٌ يجدُهُ عوامُّ الناسِ دونَ العلماءِ ، وإنَّما حقُّ العوامِّ أنْ يؤمنوا ويسلِّموا ويشتغلوا بعبادتِهِمْ ومعايشِهِمْ ، ويتركوا العلمَ للعلماءِ ، فالعاميُّ لوْ زنىٰ وسرق . . كانَ خيراً لهُ مِنْ أنْ يتكلَّمَ في العلمِ ؛ فإنَّهُ مَنْ تكلَّمَ في اللهِ وفي دينِهِ مِنْ غيرِ إتقانِ العلمِ . . وقعَ في الكفرِ مِنْ حيثُ لا يدري ؛ كمَنْ يركبُ لجَّةَ البحرِ وهوَ لا يعرفُ السباحةَ .

ومكايدُ الشيطانِ فيما يتعلَّقُ بالعقائدِ والمذاهبِ لا حصرَ لها ، وإنَّما أردنا بما أوردناهُ المثالَ .

* * *

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٦/٢٥٧) ، وابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٢٨) ، وهو عند البخاري (٣٢٧٦) ، ومسلم (١٩٠) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

ومِنْ أبوابِهِ : سوءُ الظنِّ بالمسلمينَ :

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱجْتَنِبُواْ كَثِيرًا مِّنَ ٱلظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ ٱلظَّنِّ إِثْمٌ ﴾ ، فمَنْ يحكمْ بشرٍّ علىٰ غيرِهِ بالظنِّ . . بعثَهُ الشيطانُ علىٰ أنْ يطوِّلَ فيهِ اللسانَ بالغيبةِ فيهلَكَ ، أوْ يقصِّرَ في القيامِ بحقوقِهِ ، أوْ يتوانىٰ في إكرامِهِ ، أو ينظرَ إليهِ بعينِ الاحتقارِ ويرىٰ نفسَهُ خيراً منهُ ، وكلُّ ذلكَ مِنَ المهلكاتِ .

ولأجلِ ذلكَ منعَ الشرعُ مِنَ التعرُّضِ للتهمِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اتقوا مواضعَ التُّهمِ »(١) .

حتَّى احترزَ هوَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ ذلكَ .

رُويَ عنْ عليِّ بنِ الحسينِ : أنَّ صفيةَ بنتَ حييٍّ أخبرَتْهُ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ معتكفاً في المسجدِ ، قالَتْ : فأتيتُهُ فتحدثتُ عندَهُ ، فلمَّا أمسيتُ . . انصرفتُ ، فقامَ يمشي معي ، فمرَّ بهِ رجلانِ مِنَ الأنصارِ ، فسلَّما ثمَّ انصرفَا ، فناداهما وقالَ : « إنها صفيَّةُ بنتُ حييٍّ » ، فقالا : يا رسولُ اللهِ ؛ ما نظنُّ بكَ إلا خيراً ، فقالَ : « إنَّ الشيطانَ يجري

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٢٨٣) ، وروى ابن عدي في « الكامل » (٧/ ١٥٢) عن عمر رضي الله عنه أنه وضع للناس حِكماً ، منها : (ومن عرَّض نفسه للتهم . . فلا يلومن من أساء به الظن) ، وروى الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٤٧٧) عنه أيضاً : (من أقام نفسه مقام التهمة . . فلا يلومن من أساء به الظن) .

منِ ابنِ آدمَ مَجرى الدمِ ، وإنِّي خشيتُ أنْ يدخِلَ عليكُما »(١) .

فانظرْ كيفَ أشفقَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ دينِهما فحرسَهُما ، وكيفَ أشفقَ علىٰ أمَّتِهِ فعلَّمَهُمْ طريقَ الاحترازِ مِنَ التهمةِ ؛ حتَّىٰ لا يتساهلَ العالمُ الورعُ المعروفُ بالدينِ في أحوالِهِ فيقولَ : مثلي لا يُظَنُّ بهِ إلا الخيرُ إعجاباً منهُ بنفسِهِ ؛ فإنَّ أورعَ الناسِ وأتقاهم وأعلمَهُمْ لا ينظرُ الناسُ كلُّهُمْ إليهِ بعينٍ واحدةٍ ، بلْ بعينِ الرضا بعضُهُمْ ، وبعينِ السخطِ بعضُهُمْ ؛ ولذلكَ قالَ الشاعرُ(٢) : [من الطويل]

وَعَيْنُ ٱلرِّضا عَنْ كُلِّ عَيْبٍ كَلِيلَةٌ وَلَـٰكِنَّ عَيْنَ ٱلسُّخْطِ تُبْدِي ٱلْمَساوِيا

فيجبُ الاحترازُ عنْ عينِ السوءِ ، وعنْ تهمةِ الأشرارِ ؛ فإنَّ الأشرارَ لا يظنُّونَ بالناسِ كلِّهِمْ إلا الشرَّ ، فمهما رأيتَ إنساناً يسيءُ الظنَّ بالناسِ طالباً للعيوبِ.. فاعلمْ أنَّهُ خبيثٌ في الباطنِ ، وأنَّ ذلكَ خبثُهُ يترشَّحُ منهُ ، وإنَّما يرىٰ غيرَهُ مِنْ حيثُ هوَ ، فإنَّ المؤمنَ يطلبُ المعاذيرَ ، والمنافقَ يطلبُ العيوبَ ، والمؤمنُ سليمُ الصدرِ في حقِّ كافَّةِ الخلقِ .

فهـٰذهِ بعضُ مداخلِ الشيطانِ إلى القلبِ ، ولوْ أردتُ استقصاءَ جميعِها.. لمْ أقدرْ عليهِ ، وفي هـٰذا القدْرِ ما ينبِّهُ علىٰ غيرِهِ ، فليسَ في

---

(١) رواه مسلم (٢١٧٥) .

(٢) البيت لعبد الله بن معاوية في « ديوانه » (ص ٩٠) ، وفي نسبته إليه خلاف ، انظر « ديوانه » (ص ٩٠ـ ٩١) .

الآدميِّ صفةٌ مذمومةٌ إلا وهيَ سلاحُ الشيطانِ ، ومدخلٌ مِنْ مداخلِهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما العلاجُ في دفعِ الشيطانِ ؟ وهلْ يكفي في ذلكَ ذكْرُ اللهِ تعالىٰ ، وقولُ الإنسانِ : لا حولَ ولا قوَّةَ إلا باللهِ ؟

فاعلمْ : أنَّ علاجَ القلبِ في ذلكَ سدُّ هـٰذهِ المداخلِ بتطهيرِ القلبِ مِنْ هـٰذهِ الصفاتِ المذمومةِ ، وذلكَ ممَّا يطولُ ذكرُهُ ، وغرضُنا في هـٰذا الربعِ مِنَ الكتابِ بيانُ علاجِ الصفاتِ المهلكاتِ ، وتحتاجُ كلُّ صفةٍ إلىٰ كتابٍ مفردٍ علىٰ ما سيأتي شرحُهُ .

نعمْ ، إذا قُطعتْ مِنَ القلبِ أصولُ هـٰذهِ الصفاتِ . . كانَ للشيطانِ بالقلبِ اجتيازاتٌ وخطراتٌ ، ولمْ يكنْ لهُ استقرارٌ ، ويمنعُهُ مِنَ الاجتيازِ ذكرُ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ حقيقةَ الذكرِ لا تتمكَّنُ مِنَ القلبِ إلا بعدَ عمارةِ القلبِ بالتقوىٰ ، وتطهيرِهِ مِنَ الصفاتِ المذمومةِ ، وإلا . . فيكونُ الذكرُ حديثَ نفسٍ ، لا سلطانَ لهُ على القلبِ ، فلا يدفعُ سلطانَ الشيطانِ ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوْاْ إِذَا مَسَّهُمْ طَٰٓئِفٌ مِّنَ ٱلشَّيْطَٰنِ تَذَكَّرُواْ فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ﴾ ، خصَّصَ بذلكَ المتقيَ .

فمثلُ الشيطانِ كمثلِ كلبٍ جائعٍ يقربُ منكَ ، فإن لمْ يكنْ بينَ يديكَ لحمٌ أو خبزٌ . . فإنَّه ينزجرُ بأنْ تقولَ له : اخسأْ ، فمجردُ الصوتِ يدفعُهُ ، فإنْ كانَ بينَ يديكَ لحمٌ وهوَ جائعٌ ، فإنَّهُ يهجمُ على اللحمِ ولا يندفعُ بمجردِ

الكلامِ ، فالقلبُ الخالي عنْ قوتِ الشيطانِ ينزجرُ عنهُ بمجرَّدِ الذكرِ ، فأمَّا الشهوةُ إذا غلبَتْ على القلبِ . . دفعَتْ حقيقةَ الذكرِ إلىٰ حواشي القلبِ ، ولمْ يتمكَّنْ مِنْ سويدائِهِ ، فيستقرُّ الشيطانُ في سويداءِ القلبِ .

وأمَّا قلوبُ المتقينَ الخاليةُ منَ الهوىٰ والصفاتِ المذمومةِ . . فإنَّهُ يطرقُها الشيطانُ لا للشهواتِ ، بلْ لخلوِّها بالغفلةِ عنِ الذكرِ ، فإذا عادَ إلى الذكرِ . . خنسَ الشيطانُ ، ودليلُ ذلكَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿فَٱسْتَعِذْ بِٱللَّهِ مِنَ ٱلشَّيْطَٰنِ ٱلرَّجِيمِ﴾ ، وسائرُ الأخبارِ والآياتِ الواردةِ في الذكرِ .

قالَ أبو هريرةَ : (التقىٰ شيطانُ المؤمنِ وشيطانُ الكافرِ ، فإذا شيطانُ الكافرِ سمينٌ دهينٌ كاسٍ ، وشيطانُ المؤمنِ مهزولٌ أشعثُ أغبرُ عارٍ ، فقالَ شيطانُ الكافرِ لشيطانِ المؤمنِ : ما لكَ مهزولاً ؟ قالَ : أنا معَ رجلٍ إذا أكلَ . . سمَّى اللهَ ، فأظلُّ جائعاً ، وإذا شربَ . . سمَّى اللهَ ، فأظلُّ عطشاناً ، وإذا لبسَ . . سمَّى اللهَ ، فأظلُّ عرياناً ، وإذا ادَّهنَ . . سمَّى اللهَ ، فأظلُّ شعثاً ، فقالَ شيطانُ الكافرِ : لكنِّي معَ رجلٍ لا يفعلُ شيئاً مِنْ ذلكَ ، فأنا أشاركُهُ في طعامِهِ وشرابِهِ ولباسِهِ)(١) .

وكانَ محمدُ بنُ واسعٍ يقولُ كلَّ يومٍ بعدَ صلاةِ الصبحِ : (اللهمَّ ؛ إنَّكَ سلَّطتَ علينا عدوّاً بصيراً بعيوبنا(٢) ، يرانا هوَ وقَبيلُهُ مِنْ حيثُ لا نراهُمْ ، اللهمَّ ؛ فآيسْهُ

---

(١) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (١٠/٤١٩) ، والطبراني في « الكبير » (٩/١٥٦) ولكن من حديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

(٢) في (ب ، ج) زيادة : (مطلعاً علىٰ عوراتنا) .

منَّا كما آيستَهُ مِنْ رحمتِكَ ، وقنطْهُ منَّا كما قنطتَهُ مِنْ عفوِكَ ، وباعدْ بينَنا وبينَهُ كما باعدتَ بينَهُ وبينَ جنَّتِكَ ، إنَّكَ علىٰ كلِّ شيءٍ قديرٌ) ، قالَ : فتمثَّلَ لهُ إبليسُ يوماً في طريقِ المسجدِ ، فقالَ لهُ : يا بنَ واسعٍ ؛ هلْ تعرفُني ؟ قالَ : ومَنْ أنتَ ؟ قالَ : أنا إبليسُ ، فقالَ : وما تريدُ ؟ قالَ : أريدُ ألا تعلِّمَ أحداً هـٰذهِ الاستعاذةَ ولا أتعرَّضُ لكَ ، قالَ : واللهِ ، لا منعتُها ممَّنْ أرادَها ، فاصنعْ ما شئتَ .

وعنْ عبدِ الرحمـٰنِ بنِ أبي ليلىٰ قالَ : كانَ شيطانٌ يأتي النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بيدِهِ شعلةٌ مِنْ نارٍ ، فيقومُ بينَ يديهِ وهوَ يصلِّي ، فيقرأُ ويتعوَّذُ فلا يذهبُ ، فأتاهُ جبريلُ عليهِ السلامُ فقالَ لهُ : قلْ : أعوذُ بكلماتِ اللهِ التامَّاتِ التي لا يجاوزُهُنَّ برٌّ ولا فاجرٌ مِنْ شرِّ ما يلجُ في الأرضِ وما يخرجُ منها ، وما ينزلُ مِنَ السماءِ وما يعرجُ فيها ، ومِنْ فتنِ الليلِ والنهارِ ومنْ طوارقِ الليلِ والنهارِ ، إلا طارقاً يطرقُ بخيرٍ يا رحمانُ ، فقالَ ذلكَ ، فطفئَتْ شعلتُهُ وخرَّ علىٰ وجهِهِ⁽¹⁾ .

وقالَ الحسنُ : (نُبِّئتُ أنَّ جبريلَ عليهِ السلامُ أتى النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : إنَّ عفريتاً مِنَ الجنِّ يكيدُكَ ، فإذا أويتَ إلىٰ فراشِكَ . . فاقرأْ آيةَ الكرسيِّ)⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لقدْ أتاني شيطانٌ فنازعَني ، ثمَّ نازعَني ،

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٦٩) ، ورواه الطبراني في « الأوسط » (٤٣) عن عبد الرحمـٰن بن أبي ليلىٰ كذلك عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٦٧) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٤٨٤) .

فأخذتُ بحلْقِهِ ، فوالذي بعثَني بالحقِّ ما أرسلتُهُ حتَّىٰ وجدتُ بردَ لسانِهِ علىٰ يدي ، ولولا دعوةُ أخي سليمانَ عليهِ السلامُ . . لأصبحَ طريحاً في المسجدِ حتىٰ ينظرَ الناسُ إليهِ »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما سلكَ عمرُ فجّاً إلا سلكَ الشيطانُ فجّاً غيرَ الذي سلكَهُ عمرُ »[2] ، وهٰذا لأنَّ القلوبَ كانَتْ مطهَّرةً عنْ مرعى الشيطانِ وقوتِهِ ، وهيَ الشهواتُ .

فمهما طمعتَ في أن يندفعَ الشيطانُ عنكَ بمجرَّدِ الذكرِ كما اندفعَ عنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ . . كانَ محالاً ، وكنتَ كمَنْ يطمعُ أنْ يشربَ دواءً قبلَ الاحتماءِ والمعدةُ مشحونةٌ بغليظِ الأطعمةِ ، ويطمعُ أنْ ينفعَهُ كما نفعَ الذي شربَهُ بعدَ الاحتماءِ وتخليةِ المعدةِ ، فالذكرُ الدواءُ ، والتقوى احتماءٌ ، وهيَ تخلِّي القلبِ عنِ الشهواتِ ، فإذا نزلَ الذكرُ قلباً فارغاً عنْ غيرِ الذكرِ . . اندفعَ الشيطانُ كما تندفعُ العلَّةُ بنزولِ الدواءِ في معدةٍ خاليةٍ عنِ الأطعمةِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِمَن كَانَ لَهُۥ قَلْبٌ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُۥ مَن تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُۥ يُضِلُّهُۥ وَيَهْدِيهِ إِلَىٰ عَذَابِ ٱلسَّعِيرِ ﴾ ، ومَنْ ساعدَ الشيطانَ بعملِهِ . . فهوَ مُواليهِ وإنْ ذكرَ اللهَ بلسانِهِ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا هٰكذا في « مكايد الشيطان » (٦٨) عن الشعبي مرسلاً ، ورواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (٥٥٥) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) رواه البخاري (٣٢٩٤) ، ومسلم (٢٣٩٦) بنحوه .

وإنْ كنتَ تقولُ : (الحديثُ قدْ وردَ مطلقاً بأنَّ الذكرَ يطردُ الشيطانَ) ، ولم تفهمْ أنَّ أكثرَ عموماتِ الشرعِ مخصوصةٌ بشروطٍ نقلَها علماءُ الدينِ . . فانظرْ إلىٰ نفسِكَ ، فليسَ الخبرُ كالعيانِ ، وتأمَّلْ أنَّ منتهىٰ ذكرِكَ وعبادتِكَ الصلاةُ ، فراقبْ قلبَكَ إذا كنتَ في صلواتِكَ : كيفَ يجاذبُهُ الشيطانُ إلى الأسواقِ ، وحسابِ المعاملينَ ، وجوابِ المعاندينَ ، وكيفَ يمرُّ بكَ في أوديةِ الدنيا ومهالكِها ، حتَّىٰ إنَّكَ لا تذكرُ ما قدْ نسيتَهُ مِنْ فضولِ الدنيا إلا في صلاتِكَ ، ولا يزدحمُ الشيطانُ علىٰ قلبِكَ إلا إذا صلَّيتَ ، فالصلاةُ محكُّ القلوبِ ، فيها يظهرُ محاسنُها ومساويها ، والصلاةُ لا تُقبلُ مِنَ القلوبِ المشحونةِ بشهواتِ الدنيا ، فلا جرمَ لا ينطردُ عنكَ الشيطانُ ، بلْ ربمَّا يزيدُ عليكَ الوسواسَ ، كما أنَّ الدواءَ قبلَ الاحتماءِ ربَّما يزيدُ عليكَ الضررَ .

فإنْ أردتَ الخلاصَ مِنَ الشيطانِ . . فقدِّمِ الاحتماءَ بالتقوىٰ ، ثمَّ أردفْهُ بدواءِ الذكرِ . . يفرُّ الشيطانُ منكَ كما فرَّ مِنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنه[1] .

ولذلكَ قالَ وهبُ بنُ منبهٍ : (اتقِ اللهَ ، ولا تسبَّ الشيطانَ في العلانيةِ

---

[1] وهـٰذا حال من انتهىٰ به سلوكه ، وأشرقت عليه أنوار التوفيق ، فلبس لأمة الصدق ، وتحلىٰ بأسلحة العزل ، ودخل في حومة الحرب بين باعث الدين وداعي الهوىٰ ، فكانت الغلبة لداعي الدين ، وفرت جيوش الشياطين ، ولذا قال أبو حازم : ما الشيطان حتىٰ يهاب ؟! فوالله ؛ لقد أطيع فما نفع ، وعُصي فما ضرَّ ، وقال بعضهم : لولا أن الحق سبحانه أمرنا بالاستعاذة منه . . ما استعذت منه ؛ لحقارته ، وهـٰذا شأن المتقين . « إتحاف » (٧/ ٢٨٧) .

وأنتَ صديقُهُ في السرِّ)(١) أيْ : أنتَ مطيعٌ لهُ .

وقالَ بعضُهُمْ : (يا عجباً لمَنْ يعصي المحسنَ بعدَ معرفتِهِ بإحسانِهِ ، ويطيعُ اللعينَ بعدَ معرفتِهِ بطغيانِهِ) .

وكما أنَّ اللهَ تعالىٰ قالَ : ﴿ ٱدۡعُونِيٓ أَسۡتَجِبۡ لَكُمۡ ﴾ فأنتَ تدعو ولا يستجيبُ لكَ . . فكذلكَ تذكرُ اللهَ ولا يهربُ الشيطانُ منكَ ؛ لفقدِ شروطِ الذكرِ والدعاءِ .

قيلَ لإبراهيمَ بنِ أدهمَ : ما بالُنا ندعو فلا يُستجابُ لنا وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ ٱدۡعُونِيٓ أَسۡتَجِبۡ لَكُمۡ ﴾ ؟ قالَ : لأنَّ قلوبَكُمْ ميتةٌ ، قيلَ : وما الذي أماتَها ؟ قالَ : ثمانُ خصالٍ : عرفتُمُ اللهَ ولمْ تقوموا بحقِّهِ ، وقرأتُمُ القرآنَ ولمْ تعملوا بحدودِهِ ، وقلتُمْ : (نحبُّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ) ولمْ تعملوا بسنَّتِهِ ، وقلتُمْ : (نخشى الموتَ) ولمْ تستعدُّوا لهُ ، وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلشَّيۡطَٰنَ لَكُمۡ عَدُوّٞ فَٱتَّخِذُوهُ عَدُوًّا ﴾ فواطأتموهُ على المعاصي ، وقلتُمْ : (نخافُ النارَ) وأرهقتُمْ أبدانَكُمْ فيها ، وقلتُمْ : (نحب الجنَّةَ) ولم تعملوا لها ، وإذا قمتُمْ مِنْ فرشِكُمْ رميتُمْ عيوبَكُمْ وراءَ ظهورِكُمْ ، وافترشتُمْ عيوبَ الناسِ أمامَكُمْ ، فأسخطتُمْ ربَّكُمْ ، فكيفَ يستجيبُ لكُمْ ؟!(٢) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٥٤) عن وهيب بن الورد .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٥) ، وزاد ثنتين : (أكلتم نعمة ربكم ولم تشكروها ، ودفنتم أمواتكم ولم تعتبروا بهم) .

فإنْ قلتَ : فالداعي إلى المعاصي المختلفةِ شيطانٌ واحدٌ أوْ شياطينُ مختلفونَ ؟

فاعلم : أنَّهُ لا حاجةَ لكَ إلىٰ معرفةِ ذلكَ في المعاملةِ ، فاشتغلْ بدفعِ العدوِّ ، ولا تسألْ عنْ صفتِهِ ، كُلِ البقلَ مِنْ حيثُ يُؤتىٰ بهِ ولا تسلْ عنِ المبقلةِ .

ولكنِ الذي يتضحُ بنورِ الاستبصارِ وشواهدِ الأخبارِ أنَّهُمْ جنودٌ مجنَّدةٌ ، وأنَّ لكلِّ نوعٍ مِنَ المعاصي شيطاناً يخصُّهُ ويدعو إليهِ ، فأمَّا طريقُ الاستبصارِ . . فذكرُهُ يطولُ ، ويكفيكَ القدْرُ الذي ذكرناهُ ، وهوَ أنَّ اختلافَ المسبباتِ يدلُّ على اختلافِ الأسبابِ كما ذكرناهُ في نورِ النارِ وسوادِ الدخان .

* * *

وأمَّا الأخبارُ : فقدْ قالَ مجاهدٌ : (لإبليسَ خمسةٌ مِنَ الأولادِ ، قدْ جعلَ كلَّ واحدٍ منهُمْ علىٰ شيءٍ مِنْ أمرِهِ : ثبرٌ ، والأعورُ ، ومِسْوَطٌ ، وداسمٌ ، وزلنبورٌ ؛ **فأمَّا ثبرٌ** . . فهوَ صاحبُ المصائبِ الذي يأمرُ بالثبورِ ، وشقِّ الجيوبِ ، ولطمِ الخدودِ ، ودعوى الجاهليةِ ، **وأمَّا الأعورُ** . . فإنَّهُ صاحبُ الزنا ، يأمرُ بهِ ويزيِّنُهُ ، **وأمَّا مِسوطٌ** . . فهوَ صاحبُ الكذبِ ، **وأمَّا داسمٌ** . . فإنَّهُ يدخلُ معَ الرجلِ إلىٰ أهلِهِ ، يرميهِمْ بالعيبِ عندَهُ ، ويغضبُهُ عليهِمْ ، **وأمَّا زلنبورٌ** . . فهوَ صاحبُ السوقِ ، فبسببِهِ لا يزالونَ ملتطمينَ) .

وشيطانُ الصلاةِ يسمَّىٰ خِنزبَ ، وشيطانُ الوضوءِ يسمَّى الولهانَ ، وقدْ وردَ في ذلكَ أخبارٌ كثيرةٌ .

وكما أنَّ الشياطينَ فيهِمْ كثرةٌ . . فكذلكَ في الملائكةِ كثرةٌ ، وقدْ ذكرنا في كتابِ الشكرِ السرَّ في كثرةِ الملائكةِ ، واختصاصِ كلِّ واحدٍ منهُمْ بعملٍ ينفردُ بهِ .

وقدْ قالَ أبو أمامةَ الباهليُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وُكِّلَ بالمؤمنِ مئةٌ وستونَ ملكاً يذبُّونَ عنهُ ما لمْ يُقَدَّرْ عليهِ ، مِنْ ذلكَ : للبصرِ سبعةُ أملاكٍ يذبُّونَ عنهُ كما يُذَبُّ الذبابُ عنْ قصعةِ العسلِ في اليومِ الصائفِ ، وما لوْ بدا لكُمْ . . لرأيتموهُ علىٰ كلِّ سهلٍ وجبلٍ ، كلُّهُمْ باسطٌ يدَهُ ، فاغرٌ فاهُ ، ولوْ وُكلَ العبدُ إلىٰ نفسِهِ طرفةَ عينٍ . . لاختطفَتْهُ الشياطينُ »(١) .

وقالَ أيوبُ بنُ يزيدَ : (بلغَنا أنَّهُ يُولدُ معَ أبناءِ الإنسِ مِنْ أبناءِ الجنِّ ، ثمَّ ينشؤونَ معَهُمْ) .

وقالَ جابرُ بنُ عبدِ اللهِ : إنَّ آدمَ عليهِ السلامُ لمَّا أُهبطَ إلى الأرضِ . . قالَ : يا ربِّ ؛ هـٰذا العبدُ الذي جعلتَ بيني وبينَهُ عداوةً إنْ لمْ تُعنِّي عليهِ . . لا أقوىٰ عليهِ ، قالَ : لا يُولدُ لكَ ولدٌ إلا وُكِّلَ بهِ ملكٌ ، قالَ : يا ربِّ ؛ زدْني ، قالَ : أجزي بالسيئةِ سيئةً ، وبالحسنةِ عشراً إلىٰ ما أريدُ ، قالَ :

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٧٥) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٧١١٧) .

يا ربِّ ؛ زدْني ، قالَ : بابُ التوبةِ مفتوحٌ ما دامَ في الجسدِ الروحُ ، فقالَ إبليسُ : يا ربِّ ؛ هٰذا العبدُ الذي كرَّمتَهُ عليَّ إلا تعنِّي عليهِ . . لا أقوىٰ عليهِ ، قالَ : لا يولدُ لهُ ولدٌ إلا وُلِدَ لكَ ولدٌ ، قالَ : يا ربِّ ؛ زدْني ، قالَ : تجري منهُمْ مَجرى الدمِ ، وتتخذُ مِنْ صدورِهِمْ بيوتاً ، قالَ : يا ربِّ ؛ زدْني ، قالَ : ﴿ وَأَجْلِبْ عَلَيْهِم بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ غُرُورًا ﴾[1] .

وعنْ أبي الدرداءِ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ : قال رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خلقَ اللهُ الجنَّ ثلاثةَ أصنافٍ : صنفٌ حيَّاتٌ وعقاربُ وخشاشُ الأرضِ ، وصنفٌ كالريحِ في الهواءِ ، وصنفٌ عليهمُ الحسابُ والعقابُ ، وخلقَ اللهُ تعالى الإنسَ ثلاثةَ أصنافٍ : صنفٌ كالبهائمِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ لَهُمْ قُلُوبٌ لَّا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَّا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ ءَاذَانٌ لَّا يَسْمَعُونَ بِهَآ أُوْلَٰٓئِكَ كَٱلْأَنْعَٰمِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ ﴾ ، وصنفٌ أجسامُهُمْ أجسامُ بني آدمَ وأرواحُهُمْ أرواحُ الشياطينِ ، وصنفٌ في ظلِّ اللهِ تعالىٰ يومَ لا ظلَّ إلا ظلُّهُ »[2] .

وقالَ وهيبُ بنُ الوردِ : بلغَنا أنَّ إبليسَ تمثَّلَ ليحيىٰ بنِ زكريا عليهِما السلامُ ، وقالَ : إنِّي أريدُ أنْ أنصحَكَ ، قالَ : لا حاجةَ بي إلىٰ نصحِكَ ،

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (٧٣) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٧/٤٣٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مكايد الشيطان » (١) مقتصراً على الجن ، ورواه بتمامه أبو الشيخ في « العظمة » (١٠٨١) .

ولكنْ أخبِرْني عنْ بني آدمَ ، قالَ : همْ عندَنا ثلاثةُ أصنافٍ ؛ أمَّا صنفٌ منهُمْ . . فهُمْ أشدُّ الأصنافِ علينا نقبلُ علىٰ أحدِهِمْ حتَّىٰ نفتنَهُ ونتمكَّنَ منهُ ، فيفزعَ إلى الاستغفارِ والتوبةِ ، فيفسدُ علينا كلَّ شيءٍ أدركنا منهُ ، ثمَّ نعودُ إليهِ ، فيعودُ ، فلا نحنُ نيئسُ منهُ ، ولا نحنُ ندركُ منهُ حاجتَنا ، فنحنُ منهُ في عناءٍ ، وأمَّا الصنفُ الآخرُ . . فهُمْ في أيدينا بمنزلةِ الكرةِ في أيدي صبيانِكُمْ ، نتلقفُهُمْ كيفَ شئنا ، قدْ كفونا أنفسَهُمْ ، وأمَّا الصنفُ الثالثُ . . فهُمْ مثلُكَ معصومونَ ، لا نقدرُ منهُمْ علىٰ شيءٍ⁽¹⁾ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يتمثَّلُ الشيطانُ لبعضِ الناسِ دونَ البعضِ ؟ وإذا رأىٰ صورتَهُ . . فهلْ هيَ صورتُهُ الحقيقيَّةُ أوْ هوَ مثالٌ تمثَّلَ لهُ بهِ ؟ فإنْ كانَ علىٰ صورتِهِ الحقيقيَّةِ . . فكيفَ يُرىٰ بصورٍ مختلفةٍ ؟ وكيفَ يُرىٰ في وقتٍ واحدٍ في مكانينِ وعلىٰ صورتينِ ، حتَّىٰ يراهُ شخصانِ بصورتينِ مختلفتينِ ؟

فاعلمْ : أنَّ المَلَكَ والشيطانَ لهما صورتانِ هيَ حقيقةُ صورتِهما ، ولا تُدركُ حقيقةُ صورتِهما بالمشاهدةِ إلا بأنوارِ النبوَّةِ ، فما رأى النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ جبريلَ عليهِ أفضلُ الصلاةِ والسلامِ في صورتِهِ إلا مرَّتينِ ، وذلكَ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سألَهُ أنْ يريَهُ نفسَهُ علىٰ صورتِهِ ، فواعدَهُ بالبقيعِ ، وظهرَ لهُ بحراءَ ، فسدَّ الأفقَ مِنَ المشرقِ إلى المغربِ ،

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/١٤٨) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٤/٢٠٥) .

ورآهُ مرَّةً أخرىٰ علىٰ صورتِهِ ليلةَ المعراجِ عندَ سدرةِ المنتهىٰ(١) ، وإنَّما كانَ يراهُ في صورةِ الآدميِّ غالباً ، فكانَ يراهُ في صورةِ دَحْيَةَ الكلبيِّ ، وكانَ رجلاً حسنَ الوجهِ(٢) .

والأكثرُ أنَّهُ يُكاشفُ أهلُ المكاشفةِ منْ أربابِ القلوبِ بمثالِ صورتِهِ ، فيتمثَّلُ الشيطانُ لهُ في اليقظةِ ، فيراهُ بعينِهِ ، ويسمعُ كلامَهُ بأذنِهِ ، فيقومُ ذلكَ مقامَ حقيقةِ صورتِهِ ، كما ينكشفُ في المنامِ لأكثرِ الصالحينَ .

وإنَّما المكاشَفُ في اليقظةِ هو الذي انتهىٰ إلىٰ رتبةٍ لا يمنعُهُ اشتغالُ الحواسِّ بالدنيا عَنِ المكاشفةِ التي تكونُ في المنامِ ، فيرىٰ في اليقظةِ ما يراهُ غيرُهُ في المنامِ ؛ كما رُوِيَ عنْ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمَهُ اللهُ أنَّ رجلاً سألَ ربَّهُ عزَّوجلَّ أنْ يريَهُ موضعَ الشيطانِ مِنْ قلبِ ابنِ آدمَ ، فرأىٰ في النومِ جسدَ رجلٍ شبهَ البلَّورِ ، يُرىٰ داخلُهُ مِنْ خارجِهِ ، ورأى الشيطانَ في صورةِ ضفدعٍ قاعدٍ علىٰ منكبِهِ الأيسرِ ، بينَ منكبِهِ وأذنِهِ ، لهُ خرطومٌ طويلٌ دقيقٌ ، قدْ أدخلَهُ مِنْ

---

(١) رؤيته صلى الله عليه وسلم لجبريل مرتين علىٰ حقيقته لا في صورة بشر متمثل له عند البخاري (٤٨٥٥) ، ومسلم (١٧٧) ولفظه عن عائشة رضي الله عنها : (ولكنه رأىٰ جبريل عليه السلام في صورته مرتين) ، وعند الترمذي (٣٢٧٨) : (ولكنه رأىٰ جبريل ، لم يره في صورته إلا مرتين ؛ مرة عند سدرة المنتهىٰ ، ومرّة في جياد له ست مئة جناح قد سد الأفق) .

(٢) أما إتيانه عليه السلام في صورة الرجل . . فعند البخاري (٣٢٣٥) ، ومسلم (١٧٧) ، وأما إتيانه علىٰ صورة دحية رضي الله عنه . . فعند البخاري (٣٦٣٤) ، ومسلم (٢٤٥١) .

منكبِهِ الأيسرِ إلىٰ قلبِهِ ، يوسوسُ إليهِ ، فإذا ذكرَ اللهَ تعالىٰ . . خنسَ(١) .

ومثلُ هٰذا قدْ يشاهدُ بعينِهِ في اليقظةِ ، فقدْ رآهُ بعضُ المكاشفينَ في صورةِ كلبٍ جاثمٍ علىٰ جيفةٍ يدعو الناسَ إليها ، وكانَتِ الجيفةُ مثالَ الدنيا ، وهٰذا يجري مَجرىٰ مشاهدةِ صورتِهِ الحقيقيَّةِ ؛ فإنَّ القلبَ لا بدَّ وأنْ تظهرَ فيهِ حقيقةٌ مِنَ الوجهِ الذي يقابلُ عالمَ الملكوتِ(٢) ، وعندَ ذلكَ يُشرقُ أثرُهُ علىٰ وجهِهِ الذي يقابلُ عالمَ الملكِ والشهادةِ ؛ لأنَّ أحدَهُما متصلٌ بالآخرِ .

وقدْ بينَّا أنَّ القلبَ لهُ وجهانِ ؛ وجهٌ إلىٰ عالمِ الغيبِ ، وهوَ مدخلُ الإلهامِ والوحيِ ، ووجهٌ إلىٰ عالمِ الشهادةِ ، فالذي يظهرُ منهُ في الوجهِ الذي يلي جانبَ عالمِ الشهادةِ لا يكونُ إلا صورةً متخيَّلَةً ؛ لأنَّ عالمَ الشهادةِ كلَّهُ متخيلاتٌ ، إلا أنَّ الخيالَ تارةً يحصلُ مِنَ النظرِ إلىٰ ظاهرِ عالمِ الشهادةِ

---

(١) قال الحافظ ابن حجر في « فتح الباري » (٦/٥٦٣) : (وقد ورد في خبر مقطوع أن رجلاً سأل ربَّه أن يريه موضع الشيطان ، فرأى الشيطان في صورة ضفدع عند نغض كتفه الأيسر حذاء قلبه ، له خرطوم كالبعوضة ، أخرجه ابن عبد البر بسند قوي إلىٰ ميمون بن مهران عن عمر بن عبد العزيز ، فذكره ، وذكره أيضاً صاحب « الفائق » في مصنفه في « م ص ر » ، وله شاهد مرفوع عن أنس عند أبي يعلىٰ وابن عدي ولفظه : « إن الشيطان واضع خطمه علىٰ قلب ابن آدم . . . » الحديث ، وأورد ابن أبي داوود في كتاب « الشريعة » من طريق عروة بن رويم : أن عيسىٰ عليه السلام سأل ربَّه أن يريه موضع الشيطان من ابن آدم ، قال : فإذا برأسه مثل الحية ، واضع رأسه علىٰ ثمرة القلب ، فإذا ذكر العبد ربَّه . . خنس ، وإذا غفل . . وسوس) .

(٢) وعالم الملكوت تنجلي فيه حقائق الأشياء ؛ لمقابلتها اللوح الذي رسمت فيه تلك الحقائق بقلم القدرة . « إتحاف » (٧/ ٢٩١) .

بالحسِّ ، فيجوزُ ألا تكونَ الصورةُ علىٰ وَفْقِ المعنىٰ ، حتَّىٰ يرىٰ شخصاً جميلَ الصورةِ وهوَ خبيثُ الباطنِ قبيحُ السرِّ ؛ لأنَّ عالمَ الشهادةِ عالمٌ كثيرُ التلبيسِ ، أمَّا الصورةُ التي تحصلُ في الخيالِ مِنْ إشراقِ عالمِ الملكوتِ علىٰ باطنِ سرِّ القلبِ . . فلا تكونُ إلا محاكيةً للصفةِ وموافقةً لها ؛ لأنَّ الصورةَ في عالمِ الملكوتِ تابعةٌ للصفةِ وموافقةٌ لها ، فلا جرمَ لا يرى المعنى القبيحَ إلا بصورةٍ قبيحةٍ ، فيرى الشيطانَ في صورةِ كلبٍ وضفدعٍ وخنزيرٍ وغيرِها ، ويرى المَلَكَ في صورةٍ جميلةٍ ، فتكونُ تلكَ الصورةُ عنوانَ المعاني ومحاكيةً لها بالصدقِ ، ولذلكَ يدلُّ القردُ والخنزيرُ في النومِ علىٰ إنسانٍ خبيثٍ ، وتدلُّ الشاةُ علىٰ إنسانٍ سليمِ الصدرِ ، وهٰكذا جميعُ أبوابِ الرؤيا والتعبيرِ ، وهٰذهِ أسرارٌ عجيبةٌ ، وهي مِنْ عجائبِ علومِ القلبِ ، ولا يليقُ ذكرُها بعلمِ المعاملةِ ، وإنَّما المقصودُ أنْ تصدِّقَ بأنَّ الشيطانَ ينكشفُ لأربابِ القلوبِ ، وكذلكَ الملكُ ، تارةً بطريقِ التمثيلِ والمحاكاةِ كما يكونُ ذلكَ في النومِ ، وتارةً بطريقِ الحقيقةِ ، والأكثرُ هوَ التمثيلُ بصورةٍ محاكيةٍ للمعنىٰ ، هوَ مثالُ المعنىٰ ، لا عينُ المعنىٰ ، إلا أنَّهُ يشاهَدُ بالعينِ مشاهدةً محقَّقَةً ، وينفردُ بمشاهدتِهِ المكاشَفُ دونَ مَنْ حولَهُ كالنائمِ .

* * *

ŞEYTANIN KALBE MÜDÂHALE YOLLARININ AÇIKLANMASI

Bilmiş ol ki; kalp bir kale, şeytan da kaleye girmek isteyen bir düşman gibidir. O kaleyi fethedip ona sâhip olmak ister. Kaleyi düşmandan korumak, kapılarını sağlamlaştırmak ve gediklerini kapatmakla mümkündür. Kapı ve gedik yerlerini bilmeyen kimse elbette kaleyi muhâfaza edemez. Kalbi şeytanın vesveselerinden korumak borçtur ve herkese farz-ı ayndır. Vâcibe ulaşmak için lâzım olan her şey de vâciptir. Şeytânı defetmek de onun giriş yollarını bilmekle mümkündür. Şu halde şeytanın giriş yollarını da bilmek vâciptir. Şeytanın kalbe giriş yol ve kapıları, kişinin vasıflarıdır. Onlar ne kadar çok ise şeytanın kapıları da o kadar çoktur. Fakat biz burada vâdiler gibi geniş olup şeytanın ordularının geçmesine elverişli olan bâzı büyük kapılardan bahsedelim.

Şehvet ile gazab, şeytanın giriş yollarının en büyüklerindendirler. Gazab, aklı yok eder. Aklın askeri zayıflayınca şeytanın ordusu hücûma geçer. Çocuğun elinde topaç, bir eğlence olduğu gibi, kızan insan da şeytanın elinde bir eğlencedir. Rivâyete göre; İblîs, Mûsâ aleyhisselâma mülâki oldu ve:

- "Yâ Mûsâ! Sen Allahu Teâlâ'nın risâletle seçtiği ve konuştuğu bir peygambersin. Ben ise Allah'ın yaratıklarından bir yaratığım. Bir günâh işledim, kovuldum. Şimdi tövbe etmek isterim. Tövbemin kabulü için Allah katında bana şefâatçi ol." der ve Mûsâ aleyhisselâm da bunu kabul eder. Nihâyet Tûr-i Sînâ'da Allah ile mükâlemesinden dönerken, Allahu Teâlâ kendisine:

- “Emânetini yerine getir.” buyurur ve Mûsâ aleyhisselâm da meseleyi anlatır. Allahu Teâlâ:

- “Âdem’in kabrine secde etsin, dileğini yerine getireyim ve tövbesini kabul edeyim.” buyurur. Mûsâ aleyhisselâm vaziyeti İblîs’e anlatınca, İblîs:

- “Ben onun dirisine secde etmedim, ölüsüne secde eder miyim?” diye böbürlenip kibirlendi ve kızdı. Sonra Mûsâ aleyhisselâma:

- “Sen ki benim için çalıştın, bana hakkın geçti. Üç yerde beni hatırla, benden sana zarar gelmez. Birincisi kızdığın zamandır. Çünkü o zaman rûhum kalbinde, gözüm gözünde ve kanın damarda cereyanı gibi vücûduna hulûl ederim. İşte kızdığın zaman beni düşün. Zîra insan kızdığı zaman burnunu körüklerim, artık ne yaptığını bilmez olur. Bir de iki ordu karşılaştığı zaman yine beni hatırla. Çünkü o zaman da ben insanlara yaklaşırım; karısını, çocuğunu, komşularını hatırlatır ve onu harpten soğuturum. Bir de mahremin olmayan yabancı bir kadın ile sakın yalnız olarak bir arada kalma. Zîra ben arada elçilik yapar ve mutlaka fitneyi uyandırırım. O zaman da beni hatırla.” der.

İblîs bu sözü ile şehvet ve gazab ile hırsa işâret etti. Çünkü harp meydanından firâr dünyaya olan hırsa, Âdem’in kabrine secde etmemesi hasedine işârettir ki, bu, şeytanın en büyük yoludur.

Denildi ki; velîlerden birisi şeytana:

- “Âdemoğluna nasıl gâlip olur ve onu sapıtırsın?” diye sorar. Şeytan da:

- “Kızdığı, hevâ-i nefsinin galeyâna geldiği zaman aldatırım.” der.

Hikâye olunduğuna göre; İblîs bir râhibe gözüktü. Râhip İblîs'e:

- "İnsanın hangi huyu sana yardımcı olur?" diye sordu. İblîs de:

- "İnsan kızdığı zaman, çocuğun elinde oyuncak olan küre gibi bizde de o oyuncak olur." dedi.

Denildi ki; şeytan şöyle der: "Âdemoğlu bana nasıl galebe çalsın? Zîra keyfi yerinde oldu mu gider kalbine girerim. Kızdığı zaman başı üstüne konarım."

İblîs'in büyük kapılarından diğerleri de, haset ve hırstır. Kul bir şeye harîs oldu mu artık hakkı görmekten kör ve hakîkati duymaktan sağır olur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

حُبَّكَ لِلشَّيْءِ يُعْمِي وَيُصِمُّ

"Bir şeyi sevmen, seni kör ve sağır eder." buyurmuştur. Şeytanın kalbe giriş yollarını bildiren basîret nûrudur. Hırs ve haset, basîreti körleştirdiği zaman, kul göremez hâle gelir ve işte o zaman şeytan içeri girmeye yol bulur. Aslında ne kadar çirkin olsa da arzusuna ulaştıracak her şeyi harîse güzel gösterir.

Rivâyete göre; Nûh aleyhisselâm her cinsden birer çift alarak gemiye bindi. Bir gün gemide bir ihtiyâr gördü, tanımadı. Bunun üzerine ihtiyâra:

- "Sen kimsin, seni gemiye kim aldı?" diye sordu. İhtiyâr:

- "Ben şeytanım, senin adamlarının gönüllerini çalmak için gemiye bindim. Kalpleri benimle, bedenleri de seninle olur." dedi. Bunun üzerine Nûh aleyhisselâm:

- "Çık gemiden ey mel'ûn!" deyince şeytan:

- "Ben beş şey bilirim, sana üçünü öğreteyim ve gemide kalayım, insanları onlarla aldatırım." dedi. Allahu Teâlâ Nûh aleyhisselâma vahyetti ki; "Sen o üç şeyi bırak da yalnız diğer iki şeyi sana öğretsin." buyurdu. Nûh aleyhisselâm da öyle dedi. Bunun üzerine şeytan:

- "O iki şey de, beni yalanlamaz ve benden ayrılıp bana hulfetmezler. Ben insanları bu iki şey ile helâk ederim." dedi. "Bunlar da hırs ve hasettir. Zâten haset sebebiyle kendim lânetlenmiş bir şeytan oldum. Hırsa gelince, Allahu Teâlâ Hz. Âdem'e cennette her şeyi mübâh etti yalnız bir ağacı yasakladı. İşte Âdem'in o ağaca harîs olması sebebiyle ban de onu aldattım." dedi.

Şeytanın kalbe gireceği büyük kapılardan biri de -sırf helâl olsa bile- doyasıya yemektir. Zîra insan doyuncaya kadar yeyince şehveti takviye eder. Şehvet ise şeytanın silâhıdır. Rivâyete göre İblîs, Zekeriya aleyhisselâma gözüktü. Zekeriya aleyhisselâm, İblîs'in elinde çeşitli çengeller gördü ve:

- "Bu çengeller nedir?" diye sordu. İblîs:

- "Bunlar şehvetlerdir. Âdemoğlunu bunlara asar ve bunlarla aldatırım." dedi. Yahyâ aleyhisselâm:

- "Beni de hiç aldattın mı? Bana da hiç çengel vurabilir misin?" diye sordu. Şeytan:

- "Evet, karnını iyice doyurduğun zaman. Namaz va zikirden sana da ağırlık verdiririz." dedi. Bunun üzerine Yahyâ aleyhisselâm:

- "O halde ben de aslâ karnımı doldurmayacağım." deyince Îblîs:

- "Ben de daha kimseye öğüt vermeyeceğim." dedi.

Denildi ki, fazla yemekte altı kötü zarar vardır:

1 - Allah korkusu kalbinden gider.

2 - Yaratıklara karşı merhamet duygusu kalbinden çıkar.

3 - Ağırlık verir, tâat ve ibâdetine mâni olur.

4 - Hikmetli sözleri duysa da kalbi yumuşamaz.

5 - Kendisi hikmetli sözleri konuşsa da başkalarına tesîr etmez.

6 - Mühim bâzı hastalıklara sebebiyet verir.

Şeytanın kalbe açılan kapılarından birisi de ev, mobilya ve elbise ile süslenme sevgisidir. Şeytan insanın gönlünde bu hastalığı görünce, artık o gönülde kuluçkaya yatar ve oradan ayrılmaz. İnsanı ev imâretine, evin kapı bacasının süsüne, geniş binâlar yaptırmaya, binitler ve elbiselerle süslenmeye teşvîk eder ve ömrü boyunca onu onlara bağlar. Bir defa onu oraya bağladı mı, artık bir daha yanına uğramaya da lüzûm kalmaz. Çünkü birini yaptı mı diğerini yapmaya gider. Ömrü boyunca böyle devam eder ve böylece şeytan yolunda olur. Bu gibi adamın son nefesinden korkulur.

Şeytanın kalbe giden büyük kapılarından biri de tamahtır. Tamah kalbe galebe çalınca, şeytan buna tamah ettiği şeyleri çeşitli riyâ ve hîlelerle sevdirir. Öyle ki âdeta tamah ettiği şey onun mâbûdu olur. Artık çeşitli hîle yolları ile onu tamah ettiği şeye sevdirmeye çalışır ve maksadına vüsûl için her çâreye başvurdurur. En azından onu methettirir, emr-i mâruf ve nehy-i münkerden men ettirir.

Safvân b. Selim'in[55] rivâyetine göre İblîs, Abdullah b. Hanzele'ye gözüktü[56] ve ibn Hanzele'ye:

---

[55] Ebû Abdullah Medenîdir, fakîhtir. Benî Zuhre'nin âzâdlılarındandır. Sikadan olup, çok hadîs bilen âbid bir zâttır. Ahmed, bu adamın bereketiyle yağmur yağar: Mâlik, gece namazından ayakları şişerdi, demişlerdir. Yatmamaya yemin ettiği söylenir. 40 yıl böyle yaşamıştır ve nihâyet Hicrî 133 de oturduğu hâlde ölmüştür.

[56] Ebû Amir'in oğludur. Rivâyeti vardır. Kendisini melekler yıkamıştır. Uhud'da

- “Dinle, sana bir şey öğreteyim.” dedi. Abdullah:

- “Senin öğretmene ihtiyâcım yoktur.” diye cevap verdi. Şeytan:

- “Dinle de istersen alırsın, istersn almazsın.” dedi ve devamla:

- “Ey Hanzele’nin oğlu! Allah’tan başkasından isteme. Her istediğini Allah’tan iste. Kızdığın zaman ne hal alırsın bak. Sen kızdın mı ben sana hâkim olurum.” dedi.

Şeytanın kalbe giden büyük kapılarından biri de aceledir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ وَالتَّأَنِّي مِنَ اللّٰهِ تَعَالٰى

“Acele şeytandan, teennî ise Allah’tandır.”[57] buyurdu. Allahu Teâlâ da şöyle buyurmuştur:

خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ

“İnsan aceleden yaratıldı.” (Enbiyâ sûresi, 21/37) Diğer âyette:

وَكَانَ الْإِنْسَانُ عَجُولًا

“Ve insan pek aceleci olmuştur.” (İsrâ sûresi, 17/11) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُقْضٰى إِلَيْكَ وَحْيُهُ

“Sana vahyi tamam edilmeden evvel Kur’ân(ı okumada) **acele etme.”** (Tâhâ sûresi, 20/114) buyurmuştur. Çünkü amel, anlayıp bildikten sonra yapılmalıdır. Anlayıp bilmek de düşünmeye

---

şehid olmuştur. Bu babasıdır. Abdullah Yevm-i Harre’de öldü. Ebû Dâvud kendisinden rivâyette bulunmuştur.

[57] Tirmizî Sehl b. Sa’d’dan rivâyet etti ve hasendir, dedi.

muhtaçtır. Acele ise bunlara mânidir. Acele zamanında şeytan da vesvese verir.

Rivâyete güre İsâ aleyhisselâm doğduğu zaman, şeytanlar İblîs'in etrafına toplandılar:

- "Bu gece putlar yere düştü neden?" diye sordular. İblîs:

- "O halde yeni bir hâdise vardır. Şöyle biraz durun." dedi ve etrâfı şöyle bir dolaştı, bir şey bulamadı. Sonra İsâ aleyhisselâmın doğduğunu ve meleklerin onun etrâfında dolaştıklarını gördü, hemen şeytanların yanına döndü:

- "Bir peygamber doğdu." dedi. Ve devamla:

- "Her hâmile ve lohusadan haberim var. Yalnız bundan haberim olmadı. Artık bundan sonra putlara tapmaktan ümîdinizi kesin. Fakat Âdemoğullarına bundan sonra acele tarafından giriniz." dedi.

Şeytanın kalbe giden yollarından biri de altın, gümüş ve diğer ticâret maddeleri, apartmanlar ve hayvanlardır. İhtiyaçtan fazla olan bu gibi maddeler şeytanın merkezidir. Yalnız yetecek kadar şeyi olanın kalbinde başka bir şey yoktur. Şâyet bu adam yolda yüz altın bulsa, kalbinde on tane arzu ve istek uyanır ki, bunların her biri yüzer liraya olur. Bulduğu, arzularının ancak onda birine yeter. Hâlbuki bir şey bulmadan rahat dururdu. Bulduğu yüz lira ile zengin olduğunu sanarak bir dâire almak için dokuz yüz liraya daha ihtiyâç gösterdi. Câriye, ev eşyâsı, güzel elbise gibi birçok ihtiyaçları doğdu. Artık bunlar birbirini doğurur ve ardı arası gelmeden ömrü de gider ve cehennemi de hak eder; varacağı yer cehennem olur.

Sâbit-i Bennânî anlatıyor: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiği zaman Îblîs şeytanlara:

- “Bir şey oldu, bakın nedir?” dedi. Şeytanları dünyayı alt üst ettiler ve bir şey bulamadılar. Nihâyet İblîs:

- “Siz durun, ben bakayım.” dedi. Gitti geldi:

- “Muhammed (s.a.v.) peygamber olarak gönderildi.” dedi. İblîs durmadan şeytanları Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in ashâbına gönderir, onları azıtmak ister, fakat gidenler boş olarak geri gelirlerdi:

- “Biz böyle insanlar görmedik, biz bunlara hiç vesvese veremeyeceğiz. Bunlara verdiğimiz azıcık bir vesvese de kıldıkları namaz ile mahvolup gidiyor.” derlerdi. İblîs:

- “Sabredin, onlara biraz müsâade ediniz. Yakında onlara dünyalık açılır, onlar dünyaya meylederler ve o zaman biz, onlara müessir oluruz.” dedi.

Yine rivâyete göre; Îsâ aleyhisselâm bir gün bir taşa yaslandı. İblîs, geldi ve:

- “Ey Îsâ! Sen de dünyaya heves ettin.” dedi. Bunun üzerine Îsâ aleyhisselâm taşı kaldırıp şeytanın kafasına vurdu:

- “Al dünyalık ile beraber senin olsun.” dedi. Gerçek şu ki, uykuya yatarken yastık vazîfesi görecek bir taşa sâhip olan kimse dünyalıktan bir nasip almış sayılır. Meselâ, gece namaza kalkan bir kimsenin, yakınında yaslanabileceği bir taş bulunursa, o taş onu uykuya ve oraya yaslanmaya dâvet eder durur. Şâyet böyle bir taş olmazsa ne yaslanmak ve ne de uyku hatırına gelecek, hemen ibâdeti ile meşgul olacaktır. Bu anlattığımız bir sert taş hakkındadır. Yâ mükemmel karyola ve ipek döşeklere mâlik olanın hâli nice olur? Bu adam gece bu karyoladan kalkıp hangi neşat ile Allahu Teâlâ’ya ibâdet edebilir.

Şeytanın giriş kapılarının büyüklerinden biri de, cimrilik ve yoksulluk korkusudur. Bu korku infâktan insanı alıkor ve malı yığmaya dâvet eder ki, netîcesi elîm azâbdır. Kur'ân-ı Kerîm'in anlattığı gibi elem verici azâb, helâl harâm demeden servet edinip, zekâtını vermeyenlere va'd edilmiştir.

Hayseme b. Abdurrahmân[58] diyor ki: "Âdemoğlu şimdiye kadar şeytana gâlip gelemedi, bundan sonra da üç şeyde gâlip gelemez. Bunlar da haksız iktisâb, lüzumsuz infâk ve hak sâhibine vermemektir."

Süfyân-ı Sevrî de: "Âdemoğlunu öldürmek için şeytanın en kuvvetli silâhı yoksulluk korkusudur. Şeytanın Âdemoğluna karşı bundan daha kuvvetli silâhı yoktur. Şeytan bu vesveseyi insanoğlunun kalbine işledi mi, bâtıl şeylere dalar, haktan uzaklaşır, boş şeyler konuşur. Ve hattâ Rabbisine karşı sû-i zanna kadar gider. Hâlbuki sokaklar, şeytanların merkez kurdukları yerlerdir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ إِبْلِيسَ لَمَّا نَزَلَ إِلَى الْأَرْضِ قَالَ: يَا رَبِّ أَنْزَلْتَنِي إِلَى
الْأَرْضِ وَجَعَلْتَنِي رَجِيمًا، فَاجْعَلْ لِي بَيْتًا قَالَ الْحَمَّامُ، قَالَ:
اجْعَلْ لِي مَجْلِسًا قَالَ: الْأَسْوَاقُ وَمَجَامِعُ الطُّرُقِ، قَالَ:
اجْعَلْ لِي طَعَامًا قَالَ: طَعَامُكَ مَا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ،
قَالَ: اجْعَلْ لِي شَرَابًا قَالَ: كُلُّ مُسْكِرٍ، قَالَ: اجْعَلْ لِي مُؤَذِّنًا
قَالَ: الْمَزَامِيرُ، قَالَ: اجْعَلْ لِي قُرْاٰنًا قَالَ: الشِّعْرُ، قَالَ: اجْعَلْ

---

[58] Cafi kabîlesindendir. Dedesi ve babası Ashâbdandır. Sika olduğunu, ayrıca sâlih ve cömert bir zât olduğunu söyleyenler vardır. 80 târihinden sonra ölmüştür.

لِي كِتَابًا قَالَ: الْوَشْمُ، قَالَ: اجْعَلْ لِي حَدِيثًا قَالَ: الْكَذِبُ،
قَالَ: اجْعَلْ لِي مَصَايِدَ قَالَ: النِّسَاءُ

“İblîs yeryüzüne indiği zaman Allahu Teâlâ’ya:

- “Yâ Rab! Beni kovdun ve yere indirdin, O halde bana bir mesken ver.” dedi.

Allahu Teâlâ:

- “Meskenin hamamlardır.” buyurdu. Şeytan:

- “Bana oturacağım bir toplantı yeri ver.”

- “Toplantı yerin sokak başları ile çarşı ve pazarlardır.”

- “Bana yemek ver.”

- “Yemeğin, Besmelesiz yenen yemeklerdir.”

- “Bana içecek ver.”

- “Keyif veren her içki senin içeceğindir.”

- “Bana bir dellâl ver.”

- “Bütün çalgılar senin dellalındır.”

- “Bana okunacak bir şey ver.”

- “Şiirler senin okuyacağın şeylerdir.”

- “Bana kitap ver.”

- “Kitâbın dağlatmaktır.”

- “Benim de hadîsim ve sözlerim olsun.”

- “Senin sözlerin de yalandır.”

- “Bana av âletleri ve tuzaklar ver.”

- “Senin tuzakların kadınlardır.” buyurdu.”

Şeytanın kalbe hulûl eden büyük kapılarından biri de mezhep taassubu ve şehvet arzuları ile hasımlara kin tutmak, onları küçümsemek ve onlara hakaretle bakmaktır. Bu hâl, fâsıkları olduğu gibi, âbidleri de helake götürür. Zîra insanlara hakaret edip onlara kusur aramakla uğraşmak, insanda kötü bir haslettir. Bu tabiatte olan kimsenin hayatına şeytan, bunun güzel bir şey olduğunu yerleştirir. Bu da adamın kalbine yerleşir ve adam da bütün gayretini bu yola sarfeder. Adam, bu hareketi ile dîn nâmına gayret sarfettiğini sanarak kendisini sevinç ve neşe içinde bulur. Hâlbuki doğrudan şeytan yolundadır. Meselâ, biri kalkar **Hz. Ebû Bekir** (r.a.) için taassub gösterir, onu bütün ashâb üzerine tercîh eder ve hepsinden fazla sever, öte yandan haram yemekten çekinmez, boş ve yalan sözlerden kaçınmaz, çeşitli fesat yollarına girer; yalnız Ebû Bekir'i üstün tutmada ısrâr eder ve bununla dîndârlık yaptığını zanneder. Hâlbuki bu hâli ile Ebû Bekir kendisini görse, ilk düşmanı o olurdu. Çünkü Ebû Bekir'in (r.a.) dostu, onun yoluna düşüp, onun istikametini tâkip eden, ağız ve dilini koruyan kimsedir. Ebû Bekir'in (r.a.) ahlâkı şöyle anlaşılır: O, lüzumsuz söz sarfetmemek için ağzında taş saklardı. Böyle alabildiğine fuzûlî işlerle uğraşan kimse, Ebû Bekir'e nasıl dost olabilir?

Öte taraftan **Hz. Ali**'yi tercîh eden başka bir müteassıb görürüz. Onu diğerleri üzerine tercîh eder ve bunu bir ibâdet sayar. Hâlbuki onun yolundan gitmez. Hz. Ali halîfe olduğu halde üç dirheme bir gömlek aldı ve uzun gelen kollarını makasla kesmiş ve öyle mütevâzıâne bir şekilde giymiştir. O, böyle bir zâhid iken, onun âşıkı olduğunu iddiâ eden kimse, ipek elbiseleri giymekten kaçınmaz ve haramdan kazandığı servet ile süslenmekten çekinmez. Buna rağmen Hz. Ali'yi sevdiğini iddiâ eder. Bilmez ki kıyâmet gününde ilk hasmı Hz. Ali'dir.

Büyük bir insanın ciğerpâresi, gönül meyvesi ve iki gözünün nûru olan bir oğlunu, bir başkası dövse, parçalasa, tüylerini yolsa, makasla dilim dilim kesse ve sonra da bu çocuğun babasını çok sevdiğini iddiâ etse, acaba o babanın yanında bu adamın bir değeri olur mu idi? Bilinen bir gerçektir ki, dîn ve şerîat Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali ve diğer sahâbenin (Allah onlardan râzı olsun) evlâtlarından, aile ve nefislerinden de daha fazla sevdikleri şeylerdir. Şerîate isyân edenler, onu şehvet makas, ile kesip parçalayanlardır. Bununla beraber Allah'ın dostlarına düşmanlık ve düşmanı olan İblîs'e dostluk etmiş olurlar. Kıyâmet gününde sahâbe-i kirâm ve Allah velîleri huzurunda bunların alacağı manzara meydandadır. Şâyet şu anda perde ortadan kalksa da sahâbe-i kirâmın, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in diğer ümmetlerinden neler beklediklerini görseler, onların bu kötü davranışları karşısında sahâbeyi ağızlarına almaktan utanırlardı. Ne yazık ki, şeytan bunları aldatır ve bir kısmına Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i sevenlerin etrafına ateş yaklaşamaz diye vesvese verirken, diğerlerini de Hz. Ali'yi severek ölen kimse için korku yoktur diyerek aldatır. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.). kendisinden bir parça olan Hz. Fâtıma'ya:

اِعْمَلِي فَإِنِّي لَا أُغْنِي عَنْكِ مِنَ اللّٰهِ شَيْئًا

"Amel et. Zîra ben Allah katında senden bir şey kaldıramam." buyurmuştur.[59]

Hevâ-i nefisten birkaç misâller vermiş olduk.

Mezheb imamları olan Şâfiî, Mâlikî, Hanefî, Hanbelî ve diğerleri hakkında taassub gösterenlerin vaziyeti de böyledir. Bir imamın mezhebinden olduğunu iddiâ edip onun ahlâkı ile ahlâklanmayanın kıyâmet gününde hasmı o imamdır. Zîra o zât bu adama: "Benim mezhebim yalnız dil ile konuşmaktan ibâret değil, belki ameldi. Konuşmak, hezeyân yapmak için değil, amel yapmak için idi. Benim mesleğim ve mezhebim olan amel bâbında, bana neden muhâlefet ettin? Sonra da yalancı olarak "Ben falanın mezhebindenim." diye ortaya çıktın?" diyerek yakasına yapışır. İşte bu da şeytanın giriş kapılarının büyüklerindendir. Âlimlerin çoğu bu noktada helâk olmuştur. Medreseler, Allah'tan az korkan, dînde basîretleri zayıf, dünyaya rağbetleri kuvvetli ve metbû olma ihtirasları şiddetli olan kimselere teslîm edildi. Bunlar da mevkî ve emellerine ancak mezhep taassubu ile ulaşabildiler. Şeytanın hîlelerinden kimse onları îkaz etmedi; belki bunlar şeytanın hîlelerini infâz edip yerine getirmekte şeytana vekâlet ettiler. İnsanları bu yolda tuttular ve böylece dînlerinin esâslarını unuttular. Kendileri helâk olduğu gibi, başkalarını da helâke sürüklediler. Allah onları ve bizi affetsin. Âmin.

---

[59] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

Hasan-ı Basrî anlatıyor: İblîs, ben Muhammed'in (s.a.v.) ümmetine isyânı söyledim, onlar onu süslü gördü ve yaptılar. Fakat akabinde tövbe etmekle benim belimi kırdılar. Buna karşılık ben de onlara öyle günâhlar süsledim ki, onlar onu ibâdet sandılar ve tövbe etmek hatırlarına bile gelmedi. O da hevâ-i nefislerine uymaktır." dedi ve bunu doğru söyledi. Çünkü onlar bu hareketlerinin isyân olduğunu bilmezler ki, ondan tövbe etsinler.

Şeytanın büyük, aldatma yollarından biri de kulu, insanlar arasındaki mezhep ihtilâfları ve bu husustaki dedikodularla meşgul edip kendisini unutturmaktır.

Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) şöyle anlatıyor: "Bir cemâat, Allah'ı zikretmek üzere bir yere toplandılar. Şeytan bunları dağıtmak ve aralarını bozmak için ne kadar çalıştı ise muvaffak olamadı. Bu defa bunlara yakın başka bir cemâate gitti. Bunlar da dünya işlerini konuşuyorlardı. Şeytan kolaylıkla bunların arasına fesat tohumu ekti ve bunları birbirine düşürdü. Bunlar da yekdiğerini öldürmeye kalktılar. Şeytanın maksadı bunlar değil, ötede zikir ile meşgul olanları dağıtmaktı ve buna da muvaffak oldu. Şöyle ki: Bu dövüş ve kavgayı gören zikir erbâbı, bunları ayırmak için hemen oraya koştular ve ayırdıktan sonra da dağılıp gittiler. İşte şeytanın istediği de bu idi, yâni onları dağıtmak idi.”

Şeytanın kalbe giriş kapılarından biri de, cehâletleri sebebiyle akılları ermeyen bâzı kimseleri Allahu Teâlâ’nın zât ve sıfâtı üzerinde ve akıllarının alamadığı bu gibi meselelerde düşünceye sevkeder, şübheye düşürür ve onları dînin esâsında şaşırtır. Allahu Teâlâ hakkında bâzı hayâlî şeyler hatırlanna getirir ki, bu gibi hayaller ile ya bid’at sâhibi olur veyâ küfre giderler. Adam da bilmeyerek sevinir, güyâ bir şey buldum zanneder. Akıl ve zekâsı ile bir şey anladığını sanır. İnsanların en ahmağı, zekâsına en çok güvenendir. İnsanların en akıllısı da kendini en fazla töhmetleyen ve durmadan âlimlerden soran kimsedir.

Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الشَّيْطَانَ يَأْتِي أَحَدَكُمْ فَيَقُولُ: مَنْ خَلَقَكَ؟ فَيَقُولُ: اللّٰهُ
تَبَارَكَ وَتَعَالٰى، فَيَقُولُ: فَمَنْ خَلَقَ اللّٰهَ؟ فَإِذَا وَجَدَ أَحَدُكُمْ
ذٰلِكَ فَلْيَقُلْ: اٰمَنْتُ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ، فَإِنَّ ذٰلِكَ يُذْهِبُ عَنْهُ

“Şeytan birinize gider hulûl eder ve vesvese yolu ile:

- “Seni kim yarattı?” diye sorar. Adam:

- “Allah yarattı.” deyince şeytan:

- "Ya Allah'ı kim yarattı?" der. Sizden biriniz içinizde böyle bir suâl ile karşılaştığı zaman, "Allah ve Rasûlüne îman ettim." desin. Zîra bu o vesveseyi giderir."[60]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu vesvesenin ilacından bahsetmeyi emretmedi. Zîra bu vesveseyi âlimler değil, insanların avâmı bulur. Avâmın hakkı ise kalpleri ile tasdîk ve vücutları ile inkıyâd olup, ibâdetle ve aralarında geçimle meşgul olarak ilmi, ulemâya terk etmektir. Avâmdan olan bir kimsenin ilim hakkında konuşması, onun zinâ ve hırsızlık etmesinden daha kötüdür. Zîra ilmi olmadan, Allahu Teâlâ ve dîni hakkında konuşanlar, bilmediği yerden küfre gidebilirler. Bu tıpkı yüzmeyi bilmeyen kimsenin denize girmesine benzer. İtikâd ile alâkalı olan şeytanın hîle ve yolları sayılamayacak kadar çoktur.

Şeytanın kalbe hulûl eden kapılarından biri de sû-i zandır. Allahu Teâlâ:

يَآ أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثٖيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ

"Ey îman edenler, zannın çoğundan sakının. Zîra zannın bâzısı günâhtır." (Hucûrât sûresi, 49/12) buyurmuştur. Kim, bir zan ile başkasının kötülüğüne hükmederse, şeytan bu kimseyi o adamın aleyhinde dil uzatmaya ve gıybet etmeye sevk eder de bu sebeple helake gider yâhut o adamın hakkına riâyet edemez, ikrâmda kusûr eder, ona hakaretle bakar ve kendini ondan hayırlı görür. Bunların hepsi tehlikelidir. Bunun için şerîat töhmet yerlerinden men etmiştir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِتَّقُوا مَوَاضِعَ التُّهَمِ

---

[60] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

"Töhmet yerlerinden kaçınınız."[61] buyurmuştur. Hattâ bizzât Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) töhmet yerlerinden uzaklaşmıştır.

Ali b. Hüseyin'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre; **Safiyye bint-i Huyey b. Ahtab**, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in mescidde îtikâfda olduğunu öğrendi ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i ziyarete gitti: Bir müddet Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile konuştuktan sonra ayrılmak üzere kalktı ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de kapıya kadar kendisini yolcu etti. Tam o sırada ensârdan iki genç oradan geçiyordu. Hemen Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onlara seslendi ve: *"Bu, Safiyye bint-i Huyey'dir."* buyurdu. Onlar da:

- "Yâ Rasûlallah, biz senin hakkında hayırdan başka bir şey bilmiyoruz." dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الشَّيْطَانَ يَجْرِي مِنْ بَنِي اٰدَمَ مَجْرَى الدَّمِ مِنَ الْجَسَدِ
وَإِنِّي خَشِيتُ أَنْ يُدْخِلَ عَلَيْكُمَا

- "Kanın bedende cereyânı gibi şeytan da insana hulûl eder. Size vesvese vereceğinden korktum da onun için vaziyeti îzâh ettim." buyurdu.[62]

İnsâfla bak ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onları dîn ve diyânetlerinde nasıl korudu. Çünkü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onlara, sû-i zannın insanı küfre kadar götürdüğünü, ümmetinin töhmet yerlerinden uzaklaşmalarını öğretti. Hattâ en müttakî bir âlimin bile bu hususta tesâhül göstermeyecek halde olduğunu ve bu gibi âlimin bile "Benim hakkımda hüsn-i zandan başka ne yapılabilir?" demesinin doğru olmadığını bildirdi. Zîra en müttakî ve şüpheli şeylerden çekinen âlim bir zâta dahî herkes aynı nazarla bakmaz.

---

61. Irâkî, aslını bulamadım dedi ise de, bu mealde rivâyetler vardır.
62. Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

Bâzıları her yönden rızâ gözü ile bakarsa, bâzıları da kem gözle bakarlar. Nitekim şâir:

وَعَيْنُ الرِّضَا عَنْ كُلِّ عَيْبٍ كَلٖيلَةٌ وَلٰكِنْ عَيْنُ السُّخْطِ تُبْدِي
الْمَسَايَا

"Rızâ gözü, bütün ayıplara karşı kördür. Fakat hışım gözü bütün kötülükleri açıklar." demiştir. Onun için kötü zanlardan ve kötülerin töhmetinden uzaklaşmak gerekir. Zîra kötüler, herkesi kötü bilirler. İnsanlara sû-i zanda bulunan ve kusur araştıran bir kimseyi gördün mü bilmiş ol ki, bu adam kötü bir insandır, O hâl, kendisinden taşan pisliğidir. O, başkasını kendisi gibi görür. Zîra mü'min, mâzeretler arar ve kabul eder. Münâfık ise kusur arar durur. Mü'min, bütün insanlar hakkında kalbi temiz olup iyilikten başka bir şey düşünmeyen kimsedir.

Şu anlattıklarımız, şeytanın kalbe giden yollarının bâzılarıdır. Hepsini saymak istesem, ona güç yetiremem. Yalnız bu kadarı diğerlerine de işârettir. Âdemoğlunda bulunan her kötü huy, şeytanın bir silâhı ve kalbe hulûl eden yollarından biridir.

Şâyet, "Şeytanın def edilmesinde çâre nedir ve yalnız zikrullah kâfi midir? **"Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh"** demek yeter mi?" dersen bilmiş ol ki; kalbi korumanın çâresi bu yolları kapamaktır. Bu da kalbi kötü huylardan temizlemekle mümkündür. Bunları anlatmak ise sözü çok uzatır. Hâlbuki bizim maksadımız, kitabın bu kısmında tehlikeli sıfatların ilaç ve çârelerini anlatmaktır. Yakında açıklayacağımız gibi her sıfat müstakil bir kitaba muhtaçtır. Evet, bu sıfatların kökleri kalpten kesilip kapıları kapandığı zaman da yine şeytanın kalbe giden bir takım tehlikeli yolları vardır, fakat istikrârlı değildir. Allah'ı anmak, şeytanı kalbe uğramaktan alıkoyar. Zîra gerçek zikir, ancak kalbi takvâ ile tâmir ettikten ve kalbi kötü sıfatlardan temizledikten sonra kalpte yerleşir Yoksa böyle olmazsa zikir, hadîs-i nefisten ibâret kalır, kalp üzerinde bir sultası olamaz ve şeytanın sultasını önleyemez. Bunun için Allahu Teâlâ:

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ

“Takvaya erenler (yok mu?) **onlara şeytandan her hangi bir ârıza iliştiği zaman, iyice düşünürler, bir de bakarsın ki onlar görüp bilmişlerdir bile.”** (A’râf sûresi, 7/201) buyurdu. Bu hâli müttakîlere tahsîs etmiştir. Şeytan, aç bir köpek gibidir. Köpek sana yaklaşır, şâyet et, ekmek gibi yiyecek bir madde önünde yoksa, köpeğe “Defol git!” demekle köpek uzaklaşır gider. Fakat yiyecek maddesi varsa, o yalnız kovalamakla oradan uzaklaşmaz. Şeytan da böyledir. Şâyet kalpte bir kuvveti yoksa yalnız zikir ile oradan uzaklaşır. Şehvet kalbe galebe çaldı ise zikrin hakîkati kalbin kenarlarına doğru iner ve fakat ortasında yerleşemez. Bu sûretle yine şeytan, kalbin merkezine hâkim olur. Fakat hevâ ve kötü sıfatlardan temizlenmiş olan müttakîlerin kalbi ise şeytanın buraya girmesi şehvet yönünden değil, zikirden hâli olması bakımındandır. Bu kalp, zikre döndüğü zaman, şeytan geri çekilir. Bunun delîli ise:

فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

“Racîm olan şeytandan Allah’a sığın.” (Nahl sûresi, 16/98) âyet-i celîlesidir.

Ebû Hureyre (r.a.) anlatıyor: Bir gün bir mü’minin şeytanı ile bir kâfirin şeytanı karşılaşırlar. Kâfirin şeytanı yağlı, semiz, parlak ve temizdir. Mü'minin şeytanı ise zayıf, pis, kirli ve çıplaktır. Kâfirin şeytanı mü'minin şeytanına:

- "Bu ne hâl?" diye sorar. Mü'minin şeytanı:

- "Ne yapayım, bir adama düştüm ki, adam yiyeceği zaman Besmeleyi okur, ben aç kalırım. İçeceği zaman Besmele'yi okur, ben susuz kalırım. Giydiği zaman elbiseyi Besmele ile giyer, ben çıplak kalırım. Temizlendiği zaman Besmele ile temizlenir ben de pis kalırım." dedi. Bunun üzerine kâfirin şeytanı da:

- "Ben öyle bir adam ile arkadaşım ki, bunlardan hiç birine Besmele getirmez. Yemesinde, içmesinde ve giymesinde ben kendisine ortak olurum." dedi.

Muhammed b. Vâsî her sabah namazını müteâkip şöyle duâ ederdi:

اَللّٰهُمَّ إِنَّكَ سَلَّطْتَ عَلَيْنَا عَدُوًّا بَصِيرًا بِعُيُوبِنَا يَرَانَا هُوَ وَقَبِيلُهُ
مِنْ حَيثُ لَا نَرَاهُمْ، اَللّٰهُمَّ فَاٰيِسْهُ مِنَّا كَمَا اٰيَسْتَهُ مِنْ رَحْمَتِكَ
وَقَنِّطْهُ مِنَّا كَمَا قَنَّطْتَهُ مِنْ عَفْوِكَ وَبَاعِدْ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُ كَمَا بَاعَدْتَ
بَيْنَهُ وَبَيْنَ رَحْمَتِكَ إِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

"Allahım! Sen bize bir düşman musallat ettin ki, o ve maiyeti bizi ve kusurlarımızı görür, fakat biz onu göremeyiz. Allahım! Onu rahmetinden mahrum ettiğin gibi bizden de mahrum et. Affından ümîdini kestirdiğin gibi, bizden de ümîdini kestir; rahmetinle onun arasını uzaklaştırdığın gibi, bizimle de onun arasını uzaklaştır. Zîra muhakkak ki, senin gücün her şeye yeter, sen her şeye kadirsin."

Bu zât bir gün mescide giderken şeytan karşısına çıkıp:

- “Beni tanıdınız mı?” diye sordu. Muhammed:

- “Hayır bilemedim, kimsiniz?” dedi. İblîs:

- “Ben İblîs’im.” deyince, Muhammed:

- “Ne istiyorsun?” diye sordu. İblîs:

- “Senden ricâm şu; istiâzeni başkasına öğretme. Ben de bunun karşılığı olarak sana dokunmam.” dedi. Muhammed b. Vâsî:

- “Andolsun ben bunu herkese öğretirim, sen de elinden geleni yap.” dedi.

Abdurrahmân b. Ebû Leylâ’dan[63] rivâyete göre: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) namaz kılarken bir şeytan gelir, ışık yakar ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in önüne tutardı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) istiâze eder. Kur’ân okur, öyle iken bu şeytan uzaklaşmazdı. Cebrâil aleyhisselâm Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e gelerek şu duâyı öğretti:

قُلْ أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللهِ التَّامَّاتِ الَّتِي لَا يُجَاوِزُهُنَّ بَرٌّ وَلَا
فَاجِرٌ، مِنْ شَرِّ مَا يَلِجُ فِي الْأَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا، ومَا يَنْزِلُ
مِنَ السَّمَاءِ ومَا يَعْرُجُ فِيهَا، وَمِنْ فِتَنِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ، وَمِنْ
طَوَارِقِ اللَّيْلِ والنَّهَارِ إِلَّا طَارِقًا يَطْرُقُ بِخَيْرٍ يَا رَحْمٰنُ

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu duâyı okuyunca, şeytanın ışığı söndü ve kendisi yüzüstü yere düştü.[64]

---

[63] Ensarî ve tâbiîdir. Babası ashâbdandır. Uhud cenginde bulundu. Hz. Ali’nin hilâfeti zamanında öldü.

[64] İbn Ebi’d-Dünyâ “**Mekaidü’ş-Şeytân”** kısmında mürsel olarak rivâyet etmiştir. İbn Abdülberr Yahya’dan vasletti. Ahmed ve Bezzar da Abdurrahman b. Ceyş’den rivâyet etmişlerdir.

Hasan-ı Basrî mürsel olarak şöyle rivâyet ediyor: "Bana haber verildi ki, bir gün Cebrâil aleyhisselâm Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e geldi ve dedi ki: "Cinlerden bir ifrit sana hîle etmek istiyor. Yatağına girdiğin zaman Âyete'l-Kürsî'yi oku."[65] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

لَقَدْ أَتَانِي الشَّيْطَانُ فَنَازَعَنِي ثُمَّ نَازَعَنِي فَأَخَذْتُ بِحَلْقِهِ، فَوَالَّذِي بَعَثَنِي بِالْحَقِّ مَا أَرْسَلْتُهُ حَتَّى وَجَدْتُ بَرْدَ مَاءِ لِسَانِهِ عَلَى يَدِي، وَلَوْلَا دَعْوَةُ أَخِي سُلَيْمَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَأَصْبَحَ طَرِيحًا فِي الْمَسْجِدِ

"Namaz kılarken şeytan geldi benimle münâzaa üzerine münâzaa etti. Ben de onu gırtlakladım. Beni hak peygamber olarak gönderen Allahu Teâlâ'ya yemin ederim, onun boğazını öyle sıktım ki, dilinin suyunun soğukluğu elime değdi ve onu öyle bıraktım. Eğer kardeşim Süleyman peygamberin duâsı olmasaydı, upuzun yattığı hâlde mescidde sabahlayacaktı."[66]

Süleymân aleyhisselâma cinler musahhar idi. O duâsında: "Rabbim, bana bir mülk hîbe et ki, benden sonra kimseye lâyık olmasın." demişti. İşte bu duâsına binâen Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) İblîs'i bağlamadı. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا سَلَكَ عُمَرُ فَجًّا إِلَّا سَلَكَ الشَّيْطَانُ فَجًّا غَيْرَ الَّذِي سَلَكَهُ عُمَرُ

"Ömer bir yola girdi mi, şeytan o yolu bırakır başka yola gider."[67]

---

[65] İbn Ebi'd-Dünyâ "**Mekaidü'ş-Şeytân"** kısmında mürsel olarak rivâyet etmiştir.

[66] İbn Ebi'd-Dünyâ "**Mekaidü'ş-Şeytân**"da mürsel olarak rivâyet etmiştir.

[67] İbn Ebi'd-Dünyâ Şâbî'den mürsel olarak rivâyet etmiştir.

buyurmuştur. Çünkü şeytanın otlağı olacak ve şeytana kuvvet verecek şehvetten kalbi temizlenmişti.

Hz. Ömer'in zikri ile şeytan kendisinden uzaklaştığı gibi, senin de mücerred zikir ile İblîs'in senden uzaklaşmasını istemen muhâl kabîldendir. Bu tıpkı, gerekli diyeti yapıp mîdesini temizlemeden, içtiği ilaçtan; gerekli diyeti yapıp mîdesini temizledikten sonra ilaç içenin bulduğu şifâyı beklemesine benzer. Elbette o, onun gibi olamaz. Zikir ilaç, takvâ ise diyettir, yâni kalbi şehvetlerden temizlemektir. Her şeyden temizlenmiş olan kalbe zikir indiği zaman, şeytan oradan uzaklaşır. Temizlenmiş olan mîdeye indirilmiş ilaç ile mîdenin şifâ bulması gibi. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّ فِي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ

"Şüphesiz ki, bunda aklı olan, yâhut kendisi huzur(-ı kalp) **içinde olarak, kulak veren kimseler için elbette bir öğüt ve** (hâtıra) **vardır."** (Kâf sûresi, 50/37) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

كُتِبَ عَلَيْهِ أَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَأَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ إِلٰى عَذَابِ السَّعِيرِ

"Onun (şeytanın) **hakkında şöyle** (hüküm) **yazılmıştır: Kim onu yoldaş edinirse bilsin ki** (şeytan) **kendisini saptıracak ve alevli ateşin azabına sürükleyecektir."** (Hac sûresi, 22/4) Kim işi ile şeytanın peşinden giderse, dili ile Allah'ı zikretse de o, onun dostudur.

Şâyet hadîs mutlaktır, yâni Allah'ı zikir şeytanı uzaklaştırır. Kim olursa olsun Allah zikredilince şeytan uzaklaşır der de, bu gibi mutlak olarak zikredilen umumî hükümlerin mukayyede bağlı olup, mukayyed ile meşrût olduğuna dâir âlimlerin söylediklerini bilmezsen, kendine bak. Zîra haber, muâyene gibi değildir, yâni duyduğun gördüğün gibi olamaz.

Şöyle bir düşün; senin ibâdetin ve zikrinin son haddi namazdır. Kalbini murâkabe et; bak nasıl? Sen namazda iken şeytan kalbini sokaklara götürür, âlemin hesaplarını gördürür, inatçılara cevaplar hatırlatır ve nasıl seninle ovaları, dağları dolaştırır. O dereceye kadar ki, namaz dışında unuttuklarını sana namaz kılarken hatırlatır. Şeytan bilhassa namaz kılarken kalbine hücûm eder. Namaz kalbin mihenk taşıdır. Kalbin iyilik ve kötülüğü namazda belli olur. Dünya şehvetleri ile dolu olan kalplerden gelen namaz kabul olunmaz. Görüyorsun ki, namazda da şeytan uzaklaştırıyor, belki senin vesveselerini arttırıyor. Tıpkı, gerekli diyeti yapmadan içilen bâzı ilaçların verdiği zarar gibi. Şâyet şeytandan kurtulmak istersen her şeyden önce takvâ ile diyet et. İşte o zaman şeytan, **Hz. Ömer**'den (r.a.) kaçtığı gibi senden de kaçar. Bunun için **Veheb b. Münebbih** (r.a.): "Allahtan kork. Gizlice itâat ve dostluk ettiğin şeytanın aleyhine aşikâre atıp tutma." demiştir. Başka bir zât da: "İyilik ve ihsânda bulunan kimsenin iyilik ve ihsanını bildikten sonra melûna itâat etmek kadar şaşılacak ne vardır?" demiştir. Allahu Teâlâ:

اُدْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ

"Bana duâ edin, size icabet edeyim." diye buyurduğu halde, duânın şartları bulunmadığı için, bâzı kimselerin duâları kabul olmadığı gibi, şartları bulunmadığı için birçok kimselerin Allah'ı zikretmelerinden de şeytan kaçmaz.

İbrâhim b. Edhem'e:

- "Allahu Teâlâ "Bana duâ edin, size icabet eder ve duâlarınızı kabul ederim" buyurduğu hâlde, "Nasıl olur da bizim yaptığımız duâlar kabul olunmuyor?" diye sorarlar.

İbrâhim b. Edhem:

- "Çünkü sizin kalpleriniz sekiz haslet üzerinde ölmüştür. Onun için duâlarınız kabul olunmaz." demiş ve bu sekiz hasleti şöyle anlatmıştır:

1 - Allah'ı bildiniz, fakat emirlerine itâat etmemekle, hakkını yerine getirmediniz.

2 - Kur'ân'ı okudunuz, fakat mûcibiyle amel etmediniz.

3 - Peygamberi sevdiğinizi iddiâ ettiniz, fakat sünneti ile amel etmediniz.

4 - Ölümden korktuğunuzu söylediniz, fakat ölüm için hazırlanmadınız.

5 - Allahu Teâlâ:

إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا

"Şeytan sizin için büyük bir düşmandır, onu düşman tanıyınız." (Fâtır sûresi, 35/6) buyurdu. Siz ise dilinizle düşman tanıdığınız halde işinizle tamâmen ona uydunuz ve isyân ettiniz.

6 - Cehennemden korktuğunuzu iddiâ ettiğiniz halde bütün kuvvetinizle, işinizle kendinizi cehenneme attınız.

7 - Cenneti sevdiğinizi iddiâ ettiğiniz halde, cennet için hazıranmadınız.

8 - Sabahleyin kalkınca kendi kusurlarınızı arkaya attınız ve başkalarının kusurları ile meşgul oldunuz. Bu sûretle Rabbinizi kızdırdınız, nasıl duânız kabul olunsun?" dedi.

Şâyet, "Kötülüğe dâvet eden bir mi, bir kaç şeytan mıdır?" dersen bilmiş ol ki; Bu muâmele kısmında onu bilmeye pek lüzum yoktur. Senin vazîfen, düşmanın sıfatını araştırmadan onu uzaklaştırmaktır. Nereden gelirse gelsin, üzümü ye, bağını sorma. Fakat basîret nûru ile haber ve müşâhedelerden anlaşıldığına ve açıklandığına göre, onlar birbirine yardımcı birçok askerlerdir. Her kötülüğün kendine mahsus ve o kötülüğe dâvet eden bir şeytanı vardır. Sebeplerin ihtilâfı, müsebbiblerın ihtilâfına delîldir. **"Ateşin Nûru"** ve **"Dumanın Karanlığı"** kısmında anlattığımız gibi, basîret cihetinden sana bu kadarı yeter; yoksa laf çok uzar.

Haberlere gelince:

أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَآءَ

"Onu ve zürriyetini dost mu ediniyorsunuz?" âyet-i celîlesinin tefsîrinde **Mücâhid**'in anlattığına göre; İblîs'in beş evlâdı vardı. Her birini bir işe ayırmıştır. Bunlar Sebür, Aver, Mebsût veya Misvat, Dasim ve Zelenbûr'dur. **Sebür**, musîbetlerin sahibidir. Musibet anında, helâk oldum, mahvoldum, diye feryad u figan etmek ve yaka paça yırtmaya, yüz-göz yaralamaya, câhiliyet adet ve an'anelerine teşvîk eder. **Aver**, zinâ işleri ile uğraşır insanları zinâya teşvîk eder ve zinâyı süsler. **Mebsût**, yalancılığı teşvîk eder. Dasim, insanlarla evlerine girer, onların kusurlarını ortaya koyar ve âile reisini kızdırır, aralarında kavga çıkartır. **Zelenbûr**, çarşı ve pazarlarda bulunur. Onun teşvîkiyle esnaf hallerinden şikâyet eder durur. Ayrıca **Hunzub** adında namaz şeytanı ve **Velhan** adında abdest şeytanları vardır. (Her ikisi de yukarıda geçmiştir.) Bu hususlarda birçok haberler vârid olmuştur.

Şeytanlar çok olduğu gibi melekler de çoktur. "**Şükür Kitabı**"nda meleklerin çokluğundaki hikmeti ve her birinin hususî vazîfelerini anlatacağız.

Ebû Umâme el-Bahilî, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den şöyle rivâyet ediyor:

وُكِّلَ بِالْمُؤْمِنِ مِأَةٌ وَسِتُّونَ مَلَكًا يَذُبُّونَ عَنْهُ مَا لَمْ يَقْدِرْ
عَلَيْهِ مِنْ ذٰلِكَ، لِلْبَصَرِ سَبْعَةُ أَمْلَاكٍ يَذُبُّونَ عَنْهُ كَمَا يَذُبُّ
الذُّبَابُ عَن قَصْعَةِ الْعَسَلِ فِي الْيَوْمِ الصَّائِفِ، وَمَا لَوْ بَدَا لَكُمْ
لَرَأَيْتُمُوهُ عَلٰى كُلِّ سَهْلٍ وَجَبَلٍ كُلٌّ بَاسِطٌ يَدَهُ فَاغِرٌ فَاهُ، وَلَوْ
وُكِّلَ الْعَبْدُ إِلٰى نَفْسِهٖ طَرْفَةَ عَيْنٍ لَاخْتَطَفَتْهُ الشَّيَاطِينُ

"Her Müslüman'a yüz atmış melek müvekkeldir. Onlar, insanın güç yetiremediği şeyleri ondan uzaklaştırırlar. Bu cümleden olarak yalnız gözlere müvekkel yedi melek vardır. Sıcak günde bala hücum eden sinekleri kovaladıkları gibi, o melekler de gözlere hücum eden şeytanları kovarlar. Eğer onları görebilseniz, dağlarda ve ovalarda nasıl hazır vaziyette beklediklerini ve ağızlarını açıp hücum vaziyetinde olduklarını görürdünüz. Eğer insan bir an için kendi başına terk edilseydi şeytanlar onu kapıp götürürlerdi."[68]

Eyyûb b. Yûnus b. Zeyd veyâ Eyyûb b. Yezid b. Zeyd (meçhûl bir adamdır) diyor ki: Edindiğimiz mâlûmâta göre, her doğan insan ile bir şeytan doğar ve onunla beraber yetişir.

Câbir b. Abdullah'ın rivâyetine göre; Âdem aleyhisselâm yeryüzüne indiği zaman şöyle dedi:

- "Ey Rabbim! Aramıza düşmanlık koyduğun şu düşmanıma karşı bana yardımcı olmazsan ben bunu yenemem." Allahu Teâlâ:

---

[68] İbn Ebi'd-Dünyâ "**Mekaidü'ş-Şeytân**"da ve Taberânî "**Mu'cem-i Kebîr**"inde rivâyet etmişlerdir.

- "Ey Âdem, her doğan çocuğuna onu korumak için bir melek müvekkel kıldım." buyurdu. Hz. Âdem:

- "Arttır yâ Rabbi." dedi. Allahu Teâlâ:

- "Bir kötülüğe bir cezâ, bir iyiliğe en az on ve daha ziyâde mükâfat veririm." buyurdu. Âdem aleyhisselâm:

- "Yine arttır yâ Rabbi." deyince Allahu Teâlâ:

- "Rûh bedende olduğu müddetçe tövbe kapısı açıktır. Son deme kadar tövbeleri kabul ederim." buyurdu. Şeytan da aynı şekilde:

- "Yâ Rab, bana yardım etmezsen buna üstün gelemem." deyince Allahu Teâlâ:

- "Onun doğan her çocuğuna karşılık, sana da bir çocuk verdim." buyurdu. Şeytan:

- "Arttır yâ Rabbi." deyince Allahu Teâlâ:

- "Kan damarda cereyân ettiği gibi, sen de Âdemoğluna hulûl edersin. Onların göğsü senin evin olur." buyurdu. Şeytan:

- "Yine arttır." dedi. Allahu Teâlâ

أَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ

"... Süvarilerinle, yayalarınla onları yaygaraya boğ." (İsrâ sûresi, 17/64) buyurdu.

Ebû'd-Derdâ'dan (r.a.) rivâyet edildiğine göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

خَلَقَ اللّٰهُ الْجِنَّ ثَلَاثَةَ أَصْنَافٍ: صِنْفٌ حَيَّاتٌ وَعَقَارِبُ وَخَشَاشُ الْأَرْضِ، وَصِنْفٌ كَالرِّيحِ فِي الْهَوَاءِ، وَصِنْفٌ

عَلَيْهِمُ الثَّوَابُ وَالْعِقَابُ، وَخَلَقَ اللّٰهُ تَعَالَى الْإِنْسَ ثَلَاثَةَ أَصْنَافٍ: صِنْفٌ كَالْبَهَائِمِ، كَمَا قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى: (لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَا وَلَهُمْ أَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَا وَلَهُمْ اٰذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَا أُولٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ)، وَصِنْفٌ أَجْسَادُهُمْ أَجْسَادُ بَنِي اٰدَمَ وَأَرْوَاحُهُمْ أَرْوَاحُ الشَّيَاطِينِ، وَصِنْفٌ فِي ظِلِّ اللّٰهِ تَعَالٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ.

"Allahu Teâlâ cinleri üç sınıf olarak yarattı. Bir sınıf, yılanlar, akrepler ve yer haşereleri sûretindedir. Bir sınıf da, havadaki rüzgâr gibidir. Bir sınıfı da mükelleftir; sevap ve günâhtan mesûldürler. İnsanları da üç sınıf yaratmıştır. Bir sınıfı hayvanlar gibidir. Nitekim Allahu Teâlâ: **"Onların kalpleri var, onunla anlamazlar; gözleri var, onunla görmezler; kulakları var onunla duymazlar. Bunlar hayvanlar gibi ve belki de daha aşağıdırlar."** *buyurdu. Bir sınıf da insan sûretinde şeytanlardır. Bir sınıfı da Allah'ın gölgesinden başka gölge olmayan kıyâmet gününde Arş-ı Âzam'ın gölgesindedirler."*[69]

Vuheyb b. el-Verd diyor ki: "Öğrendiğimize göre şeytan, insan sûretine girerek Zekeriyâ'nın oğlu Yahyâ aleyhisselâmın karşısına çıktı:

- "Sana yapacağım nasîhat var." dedi. Yahyâ aleyhisselâm:

- "Senin nasîhatine ihtiyacım yok. Ancak sen bana Âdemoğullarından haber ver." dedi. Şeytan da:

---

69. İbn Ebî'd-Dünyâ "**Mekaidü'ş-Şeytân**"da, İbn Hibbân "**Zuafâ**"da rivâyet etmişlerdir. Hâkim de bu meâlde bir hadîs rivâyet etti ve isnadının sahîh olduğunu söyledi.

- "Onlar bize göre üç sınıftır. Bir sınıfı, bize göre en fenâ bir sınıftır. Çünkü biz binbir mihnet ile onlardan birisine yönelir ve onu aldatırız. O hemen tövbeye yönelir ve bizim bütün emeklerimizi boşa çıkarır. Tekrar ona yöneliriz, fakat o tekrar tövbe eder. Ne ümitsiz oluruz ve ne de ondan faydalanırız. Diğer bir sınıf da, çocukların elindeki topaç gibi bizim emrimizdedir. Onları istediğimiz tarafa çeviririz. Üçüncü sınıf da sizin gibilerdir. Onlar mâsumdurlar. Biz onlara güç yetiremeyiz." dedi.

Şâyet, "Nasıl olur da şeytan insanların bâzılarına görünür ve bâzılarına görünmez? Aynı zamanda görülen sûret, şeytanın gerçek sûreti veyâ temsîlî bir sûreti midir? Şâyet hakîkî sûreti ise nasıl olur da çeşitli sûretlere girebilir ve bir anda ayrı ayrı iki yerde görülebilir?" dersen bilmiş ol ki; Melek ile şeytanın gerçek sûretleri vardır. Fakat bu sûretler ancak nübüvvet nûru ile müşâhede edilebilir. Hattâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Cebrâil aleyhisselâmı aslî sûreti üzerine ancak iki defa görmüştür. Bu da şöyle olmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Cebrâil'i aslî sûretinde görmek istedi.

Cebrail de Baki'de söz verdi ve Hırâ'da kendisine göründü. Öyle ki, fezâyı doldurmuştu. Bir defa da Sidre-i Müntehâ'da Mîrâc gecesinde görmüştür. Ekseriyâ Cebrâil'i insan sûretinde görürdü.[70] Cebrâil, ashâbdan Dıhye-i Kelbî sûretine girerdi. Dıhye güzel yüzlü bir insandı. (Ashâbın meşhurlarından olup Muâviye devrinde ölmüştür).[71] Umûmiyetle basîret erbâbından olan keşif sâhiplerine, sûretinin benzeri bir şekilde gözükür. Şeytan bu gibilere uyanık hallerinde gözükür ve onlar da açık gözleri ile şeytanı görür, sözlerini işitirler. Bu gördükleri de şeytanın gerçek sûreti makamına kaim olur. Nitekim rüyâda sâlihlerin çoklarına böyle keşfedilir. Uyanık iken keşfe gelince; insan bir mertebeye yükselir ki, hâssaların dünya işleri ile uğraşmaları, geceleyin rüyâ âleminde vâkî olan keşfe mânî olmaz. Yâni başkalarının rüyâda gördüklerini, o kimse gündüz görebilir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'den rivâyet edildiğine göre, biri Allahu Teâlâ'ya yalvardı ve:

---

[70] Buhârî ile Müslim, Âişe'den rivâyet etmişlerdir.

[71] Buhârî ile Müslim, Üsâme'den rivâyet etmişlerdir.

- "Yâ Rab, bana şeytanın insan kalbindeki yerini göster." dedi. Rüyâsında billûr gibi şeffaf bir insan cesedi gördü. İnsanın iç kısmı tamâmen görülüyordu. Şeytanı bir kurbağa şeklinde adamın sol koltuğu üzerinde, omuzu ile kulağı arasında oturur gördü. İnce bir hortumu vardı. Hortumunu adamın kalbine sokmuş vesvese verip duruyordu. Adam Allah'ı zikredince oradan uzaklaşıyordu.

Bunun benzeri uyanık iken de görülebilir. Nitekim bâzı keşif erbâbı, şeytanı lâşe başında oturup insanları o cîfeye dâvet eden bir köpek sûretinde görmüşlerdir. Bu cîfe ve lâşeden murâd da dünyadır. İşte şu görüş, şeytanı gerçek sûretiyle görmüş gibi sayılır. Zîra kalbin melekût âlemine, yâni görülmeyen âleme karşı olan yönünde bir hakîkat zâhir olur. Bu anda o hakîkatin eseri, kalbin mülk ve şehâdet, yâni görülen âleme karşı olan yüzünde parlar. Zîra bunların birbirine ittisal ve irtibâtları vardır. Yukarıda anlatmıştık ki, kalbin iki yüzü vardır; biri gayb âlemine açılır, bu ilhâm ve vahyin kapısıdır. Diğeri de hâssalarla görülen âleme açılır. Şehâdet âlemine açılan yüzünde görülen ancak hayâl olan bir sûrettir. Çünkü şehâdet âleminin hepsi hayâldir. Şu kadar ki hayâl, bâzen hâssalar (beş duygumuz) vâsıtasıyla şehâdet âlemine bakmaktan hâsıl olur.

Binâenaleyh, gördüğü sûretin mânâya ve hakîkate uygun olmaması da câizdir. Nitekim boyu bosu, şekil ve endamı çok güzel olan bir insan görürsün ki, içi ve hakîkati berbat ve perîşândır.

Zîra şehâdet âlemi karmakarışık bir âlemdir. Fakat melekût âleminden kalbin iç âlemine parlayan hayâl sûretine gelince, bu sûret ancak sîrete uygun olur ve ondan haber verir. Zîra melekût âlemindeki sûret tamâmen sîrete tâbidir. Çirkin mânâları, çirkin sûretlerle görülür. Bunun için şeytan, köpek, kurbağa, hınzır ve benzerleri sûretinde gözükür. Melek ise bunun aksine olarak güzel sûrette gözükür. Sûretler, sîretlerin mânâların esâsını teşkil ederler ve onlardan haber verirler. Bu sebeptendir ki, rüyâda görülen maymun ve hınzır gibi şeyler kötü insana, koyun görmek ise halîm ve selîm insana delâlet eder.

Rüyâ ve tâbirinin bütün kapıları böyledir. Bu acâyip bir sırdır ve kalbin acâyip sırlarındandır. Muâmele kısmında bundan bahsetmek uygun olmazdı. Ancak maksadımız, basîret sahiplerine ve şeytanın görülebileceğini anlatmaktı. Melek de böyledir. Bâzen temsîlî olarak görülebilir, rüyâda gözüktüğü gibi ve bâzen de hakîki olarak görülür. Umûmiyetle mânâyı temsîl edecek şekilde görülür. Bu ise mânânın aynı değil, onun misâlidir. O kadar var ki, melek aynen de müşâhede edilir, ama bunu uyuyanlar değil, gerçek keşif erbâbı olanlar görebilir.

بيان ما يؤاخذ به العبد من وساوس القلوب وهمها وخواطرها وقصودها وما يُعفىٰ عنه ولا يؤاخذ به

اعلمْ : أنَّ هـٰذا أمرٌ غامضٌ ، وقدْ وردَتْ فيهِ آياتٌ وأخبارٌ متعارضةٌ يلتبسُ طريقُ الجمعِ بينَها إلا علىٰ سماسرةِ العلماءِ بالشرعِ ، فقدْ رُويَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « عُفِيَ عنْ أمتي ما حدَّثَتْ بهِ نفوسُها ما لمْ تتكلَّمْ بهِ أوْ تعملْ بهِ »⁽¹⁾ .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ للحفظةِ : إذا همَّ عبدي بسيئةٍ . . فلا تكتبوها عليهِ ، فإنْ عملَها . . فاكتبوها سيئةً ، وإذا همَّ بحسنةٍ فلمْ يعملْها . . فاكتبوها حسنةً ، فإنْ عملَها . . فاكتبوها عشراً » ، وقدْ خرَّجَهُ مسلمٌ والبخاريُّ في « الصحيحينِ »⁽²⁾ ، وهوَ دليلٌ على العفوِ عنْ عملِ القلبِ وهمِّهِ بالسيئةِ .

وفي لفظٍ آخرَ : « مَنْ همَّ بحسنةٍ فلمْ يعملْها . . كُتبَتْ لهُ حسنةٌ ، ومَنْ

---

(1) رواه البخاري (٥٢٦٩) ، ومسلم (١٢٧) من حديث أبي هريرة مرفوعاً بنحوه .

(2) البخاري (٧٥٠١) ، ومسلم (١٢٨) ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/٢٩٣) : (وإنما قدم مسلماً في الذكر نظراً إلىٰ أن سياق اللفظ له ، وإلا . . فالبخاري مقدم في الذكر لتقدمه في الفضل وفي الزمان ، وربما من يجهل ما ذكرناه اعترض على المصنف في تقديمه مسلماً علىٰ صاحبه ، ونسبه لمخالفة الاصطلاح) .

همَّ بحسنةٍ فعملَها . . كُتبَتْ لهُ إلىٰ سبعِ مئةِ ضعفٍ ، ومَنْ همَّ بسيئةٍ فلمْ يعملْها . . لم تُكتبْ عليهِ ، وإنْ عملَها . . كُتبَتْ »[1] .

وفي لفظٍ آخرَ : « وإذا تحدَّثَ بأنْ يعملَ سيئةً . . فأنا أغفرُها لهُ ما لمْ يعملْها »[2] ، وكلُّ ذلكَ يدلُّ على العفوِ .

فأمَّا ما يدلُّ على المؤاخذةِ : فقولُهُ سبحانَهُ : ﴿ وَإِن تُبْدُواْ مَا فِىٓ أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ ٱللَّهُ ۖ فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَآءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَآءُ ﴾ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ ۚ إِنَّ ٱلسَّمْعَ وَٱلْبَصَرَ وَٱلْفُؤَادَ كُلُّ أُوْلَٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْـُٔولًا ﴾ ، فدلَّ علىٰ أنَّ عملَ الفؤادِ كعملِ السمعِ والبصرِ ، فلا يُعفىٰ عنهُ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَكْتُمُواْ ٱلشَّهَٰدَةَ ۚ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُۥٓ ءَاثِمٌ قَلْبُهُۥ ﴾ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ لَّا يُؤَاخِذُكُمُ ٱللَّهُ بِٱللَّغْوِ فِىٓ أَيْمَٰنِكُمْ وَلَٰكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ ﴾ .

والحقُّ عندَنا في هٰذهِ المسألةِ لا يُوقفُ عليهِ ما لمْ تقعِ الإحاطةُ بتفصيلِ أعمالِ القلوبِ ، مِنْ مبدأِ ظهورِها إلىٰ أنْ يظهرَ العملُ على الجوارحِ ، فنقولُ :

أوَّلُ ما يردُ على القلبِ : الخاطرُ : كما لوْ خطرَ لهُ مثلاً صورةُ امرأةٍ ،

---

[1] البخاري (٦٤٩١) ، ومسلم (١٣١) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما .

[2] هي عند مسلم (١٢٩) .

وأنَّها وراءَ ظهرِهِ في الطريقِ ، لوِ التفتَ إليها . . لرآها

والثاني : هيجانُ الرغبةِ إلى النظرِ : وهوَ حركةُ الشهوةِ التي في الطبعِ ، وهـٰذا يتولَّدُ مِنَ الخاطرِ الأوَّلِ ، ونسمِّيهِ : ميلَ الطبعِ ، ونُسمِّي الأوَّلَ : حديثَ النفسِ .

والثالثُ : حكمُ القلبِ بأنَّ هـٰذا ينبغي أنْ يفعلَ : أيْ : ينبغي أنْ ينظرَ إليها ؛ فإنَّ الطبعَ إذا مالَ . . لمْ تنبعثِ الهمَّةُ والنيَّةُ ما لمْ تندفعِ الصوارفُ ؛ فإنَّهُ قدْ يمنعُهُ حياءٌ أوْ خوفٌ مِنَ الالتفاتِ ، وعدمُ هـٰذهِ الصوارفِ ربَّما يكونُ بتأمُّلٍ ، وهوَ علىٰ كلِّ حالٍ حكمٌ مِنْ جهةِ العقلِ ، ونُسمِّي هـٰذا : اعتقاداً ، وهوَ يتبعُ الخاطرَ والميلَ .

الرابعُ : تصميمُ العزمِ على الالتفاتِ وجزمُ النيَّةِ فيهِ : وهـٰذا نسمِّيهِ : همّاً بالفعلِ ، ونيةً وقصداً ، وهـٰذا الهمُّ قدْ يكونُ لهُ مبدأٌ ضعيفٌ ، ولكنْ إذا أصغى القلبُ إلى الخاطرِ الأوَّلِ حتَّىٰ طالَتْ مجاذبتُهُ للنفسِ . . تأكَّدَ هـٰذا الهمُّ ، وصارَ إرادةً مجزومةً ، فإذا انجزمَتِ الإرادةُ . . فربَّما يندمُ بعدَ الجزمِ ، فيتركُ العملَ ، وربَّما يغفُلُ بعارضٍ ، فلا يعملُ بهِ ولا يلتفتُ إليهِ ، وربَّما يعوِّقُهُ عائقٌ ، فيتعذَّرُ عليهِ العملُ .

* * *

فهـٰهنا أربعُ أحوالٍ للقلبِ قبلَ العملِ بالجارحةِ : الخاطرُ ؛ وهوَ حديثُ النفسِ ، ثمَّ الميلُ ، ثمَّ الاعتقادُ ، ثمَّ الهمُّ ، فنقولُ :

أما الخاطرُ : فلا يؤاخذُ بهِ ؛ لأنَّهُ لا يدخلُ تحتَ الاختيارِ ، وكذلكَ **الميلُ وهيجانُ الشهوةِ** ؛ لأنَّهما لا يدخلانِ أيضاً تحتَ الاختيارِ ، وهما المرادانِ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « عُفِيَ عنْ أمَّتي ما حدَّثَتْ بهِ نُفوسُها »(١) ، فحديثُ النفسِ عبارةٌ عنِ الخواطرِ التي تهجسُ في النفسِ ، ولا يتبعُها عزمٌ على الفعلِ ، فأمَّا العزمُ والهمُّ . . فلا يُسمَّىٰ حديثَ نفسٍ ، بلْ حديثُ النفسِ كما رُوِيَ عنْ عثمانَ بنِ مظعونٍ حيثُ قالَ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : يا رسولَ اللهِ ؛ نفسي تحدِّثُني أنْ أطلِّقَ خولةَ ، قالَ : « مهلاً ، إنَّ مِنْ سنَّتي النكاحَ » ، قالَ : نفسي تحدِّثُني أنْ أجبَّ نفسي ، قالَ : « مهلاً ، خصاءُ أمَّتي دُؤوبُ الصيامِ » ، قالَ : نفسي تحدِّثُني أن أترهَّبَ ، قالَ : « مهلاً ، رهبانيةُ أمَّتي الجهادُ والحجُّ » ، قالَ : نفسي تحدِّثُني أنْ أتركَ اللحمَ ، قالَ : « مهلاً ، فإنِّي أحبُّهُ ، ولوْ أصبتُهُ . . لأكلتُهُ ، ولوْ سألتُ اللهَ . . لأطعمَنيهِ »(٢) .

---

(١) رواه البخاري (٥٢٦٩) بنحوه .

(٢) رواه الحكيم في « نوادر الأصول » (ص٣٤٦) ، وابن الجوزي في « تلبيس إبليس » (ص١٩٥) عن سعيد بن المسيب مرسلاً ، وبعضه متناثر في أحاديث متفرقة ، فعند البخاري (٥٠٧٤) ، ومسلم (١٤٠٢) عن سعد بن أبي وقاص : (رد رسول الله صلى الله عليه وسلم علىٰ عثمان بن مظعون التبتل ، ولو أذن له . . لاختصينا) ، وعند الدارمي (٢٢١٥) عنه كذلك قال : لما كان من أمر عثمان بن مظعون الذي كان من ترك النساء . . بعث إليه رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال : « يا عثمان ؛ إني لم أومر بالرهبانية ، أرغبت عن سنتي ؟! » قال : لا يا رسول الله ، قال : « إن من سنتي أن أصلي وأنام ، وأصوم وأطعم ، وأنكح وأطلق ، فمن رغب عن سنتي . . فليس مني » . =

فهـٰذهِ الخواطرُ التي ليسَ معها عزمٌ على الفعلِ هيَ حديثُ النفسِ ، ولذلكَ شاورَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ لمْ يكنْ معَهُ عزمٌ وهمٌّ بالفعلِ .

وأمَّا الثالثُ وهوَ الاعتقادُ ، وحكْمُ القلبِ بأنَّهُ ينبغي أنْ يفعلَ : فهـٰذا مردَّدٌ بينَ أنْ يكونَ اضطراراً أوِ اختياراً ، والأحوالُ تختلفُ فيهِ ، فالاختياريُّ منهُ يُؤاخذُ بهِ ، والاضطراريُّ لا يُؤاخذُ بهِ .

وأمَّا الرابعُ وهوَ الهمُّ بالفعلِ : فإنَّهُ مؤاخذٌ بهِ ، إلا أنَّهُ إنْ لمْ يفعلْ . . نُظرَ ؛ فإنْ كانَ قدْ تركَهُ خوفاً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وندماً علىٰ همِّهِ . . كُتبَتْ لهُ حسنةٌ ؛ لأنَّ همَّهُ سيئةٌ ، وامتناعَهُ ومجاهدتَهُ نفسَهُ حسنةٌ ، والهمُّ علىٰ وَفْقِ الطبعِ ممَّا يدلُّ علىٰ تمامِ الغفلةِ عنِ اللهِ تعالىٰ ، والامتناعُ بالمجاهدةِ علىٰ خلافِ الطبعِ يحتاجُ إلىٰ قوَّةٍ عظيمةٍ ، فجدُّهُ في مخالفةِ الطبعِ ـ وهوَ العملُ للهِ تعالىٰ ـ أشدُّ مِنْ جدِّهِ في موافقةِ الشيطانِ بموافقةِ الطبعِ ، فكُتِبَ لهُ حسنةٌ ؛ لأنَّهُ رجحَ جهدُهُ في الامتناعِ وهمُّه بهِ علىٰ همِّهِ بالفعلِ ، وإنْ تعوَّقَ الفعلُ بعائقٍ ، أوْ تركَهُ لعذرٍ ، لا خوفاً

= ولابن سعد في « الطبقات » (٣/ ٣٦٧) أن ابن مظعون رضي الله عنه قال للنبي صلى الله عليه وسلم : يا رسول الله ؛ إني رجل تشق علي هـٰذه العزبة في المغازي ، فتأذن لي ـ يا رسول الله ـ في الخصاء فأختصي ؟ قال : « لا ، ولكن عليك يا بن مظعون بالصيام ؛ فإنه مجفر » . ولأبي نعيم في « معرفة الصحابة » (٤/ ١٩٥٧) عن أنس قال : مات ابن لعثمان بن مظعون ، فاشتد حزنه عليه حتى اتخذ مسجداً في داره يتعبد فيه ، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « إنها لم تكتب علينا الرهبانية يا عثمان ، إن رهبانية أمتي الجلوس في المساجد وانتظار الصلوات ، والحج والعمرة . . . » الحديث .

مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ . . كتبَتْ عليهِ سيئةٌ ؛ فإنَّ همَّهُ فعلٌ مِنَ القلبِ اختياريٌّ .

والدليلُ علىٰ هـٰذا التفصيلِ : ما وردَ في « الصحيح » مفصَّلاً في لفظِ الحديثِ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَتِ الملائكةُ عليهِمُ السلامُ : ربِّ ؛ ذاكَ عبدُكَ يريدُ أنْ يعملَ سيئةً ـ وهوَ أبصرُ بهِ ـ فقالَ : ارقبوهُ ؛ فإنْ هوَ عملَها . . فاكتبوها لهُ بمثلِها ، وإنْ تركَها . . فاكتبوها لهُ حسنةً ، إنَّما تركَها مِنْ جرَّائي »[1] ، وحيثُ قالَ : (لمْ يعملْها) أرادَ بهِ : تركَها للهِ ، فأمَّا إذا عزمَ علىٰ فاحشةٍ ، فتعذَّرَتْ عليهِ بسببٍ أوْ بغفلةٍ . . فكيفَ تُكتبُ لهُ حسنةً ؟!

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنما يُحشرُ الناسُ علىٰ نيَّاتِهِمْ »[2] ، ونحنُ نعلمُ أنَّ مَنْ عزمَ ليلاً علىٰ أنْ يصبحَ ليقتلَ مسلماً ، أو يزنيَ بامرأةٍ ، فماتَ تلكَ الليلةَ . . ماتَ مصرّاً ، ويُحشرُ علىٰ نيَّتِهِ ، وقدْ همَّ بسيئةٍ ولمْ يعملْها .

والدليلُ القاطعُ فيهِ : ما رُويَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « إذا التقى المسلمانِ بسيفيهِما . . فالقاتلُ والمقتولُ في النارِ » ، فقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ هـٰذا القاتلُ ، فما بالُ المقتولِ ؟ قالَ : « لأنَّهُ أرادَ قتلَ صاحبِهِ »[3] .

---

(١) رواه مسلم (١٢٩) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، ومن جرَّائي : من أجلي .

(٢) رواه ابن ماجه (٤٢٢٩ ، ٤٢٣٠) من حديث أبي هريرة وجابر رضي الله عنهما .

(٣) رواه البخاري (٣١) ، ومسلم (٢٨٨٨) من حديث أبي بكرة الثقفي رضي الله عنه .

وهـٰذا نصٌّ في أنَّهُ صارَ بمجرَّدِ الإرادةِ مِنْ أهلِ النارِ ، معَ أنَّهُ قُتِل مظلوماً ، فكيفَ يُظنُّ أنَّ اللهَ لا يؤاخذُ بالنيَّةِ والهمِّ ؟! بلْ كلُّ همٍّ دخلَ تحتَ اختيارِ العبدِ فهوَ مأخوذٌ بهِ ، إلا أنْ يكفِّرَهُ بحسنةٍ ، ونقضُ العزمِ بالندمِ حسنةٌ ، فلذلكَ كُتبَتْ لهُ حسنةً ، فأمَّا فوتُ المرادِ بعائقٍ . . فليسَ بحسنةٍ .

وأمَّا الخواطرُ وحديثُ النفسِ وهيجانُ الرغبةِ . . فكلُّ ذلكَ لا يدخلُ تحتَ الاختيارِ ، فالمؤاخذةُ بهِ تكليفُ ما لا يطاقُ ، ولذلكَ لمَّا نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَإِن تُبْدُواْ مَا فِىٓ أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ ٱللَّهُ ﴾ . . جاءَ ناسٌ مِنَ الصحابةِ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالوا : كُلِّفنا ما لا نطيقُ ، إنَّ أحدَنا ليحدِّثُ نفسَهُ بما لا يحبُّ أنْ يثبتَ في قلبِهِ ، ثمَّ يُحاسبُ بذلكَ ؟! فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لعلَّكُمْ تقولونَ كما قالتِ اليهودُ : سمعنا وعصينا ؟! قولوا : سمعنا وأطعنا » ، فقالوا : سمعنا وأطعنا ، فأنزلَ اللهُ الفرجَ بعدَ سنةٍ بقولِهِ : ﴿ لَا يُكَلِّفُ ٱللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا ﴾(١) .

فظهرَ بهِ أنَّ كلَّ ما لا يدخلُ تحتَ الوسعِ مِنْ أعمالِ القلبِ فهوَ الذي لا يُؤاخذُ بهِ .

* * *

فهـٰذا هوَ كشفُ الغطاءِ عنْ هـٰذا الالتباسِ ، وكلُّ مَنْ يظنُّ أنَّ كلَّ

---

(١) رواه مسلم (١٢٥) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

ما يجري على القلبِ يُسمَّىٰ حديثَ النفسِ ، ولمْ يفرِّقْ بينَ هٰذهِ الأقسامِ الثلاثةِ . . فلا بدَّ وأنْ يغلطَ .

وكيفَ لا يُؤاخذُ بأعمالِ القلبِ والكبرُ والعجبُ والرياءُ والنفاقُ والحسدُ وجملةُ الخبائثِ مِنْ أعمالِ القلبِ ؟! بلِ السمعُ والبصرُ والفؤادُ كلُّ أولئكَ كانَ عنهُ مسؤولاً ؛ أيْ : ما يدخلُ تحتَ الاختيارِ ؟!

فلوْ وقعَ البصرُ بغيرِ اختيارٍ علىٰ غيرِ ذي محرمٍ . . لمْ يؤاخذْ بهِ ، فإنْ أتبعَها نظرةً ثانيةً . . كانَ مؤاخذاً بها ؛ لأنَّهُ مختارٌ ، فكذا خواطرُ القلبِ تجري هٰذا المجرىٰ ، بلِ القلبُ أولىٰ بمؤاخذتِهِ ؛ لأنَّهُ الأصلُ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التقوىٰ هٰهنا » وأشارَ إلى القلبِ[1] .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ لَن يَنَالَ ٱللَّهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَآؤُهَا وَلَٰكِن يَنَالُهُ ٱلتَّقْوَىٰ مِنكُمْ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الإثمُ حوَازُّ القلوبِ »[2] .

---

[1] رواه مسلم (٢٥٦٤) ، وفيه : (ويشير إلىٰ صدره ثلاث مرات) .

[2] رواه الطبراني في « الكبير » (٩/١٤٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٨٩٢) ، وهو موقوف علىٰ عبد الله بن مسعود رضي الله عنه ، وحوازُّ القلوب ـ بتشديد الزاي ـ : جمع حازَّة ، وهي الأمور التي تحزُّ فيها ؛ أي : تؤثر كما يؤثر الحزُّ في الشيء ، وهو ما يخطر فيها من أن تكون معاصي لفقد الطمأنينة إليها . ورواه شمر « الإثم حوَّاز القلوب » بتشديد الواو ؛ أي : يحوزها ويتملكها ويغلب عليها ، ويروى « الإثم حزَّاز القلوب » بزايين ، الأولىٰ مشددة ، وهي فعّال من الحزّ .

وقالَ : « البرُّ ما اطمأنَّ إليهِ القلبُ وإنْ أفتوكَ وأفتوكَ »[1] .

حتَّىٰ إنَّا نقولُ : إذا حكمَ قلبُ المفتي بإيجابِ شيءٍ وكانَ مخطئاً فيهِ . . صارَ مثاباً عليهِ ، بلْ مَنْ قدْ ظنَّ أنَّهُ تطهَّرَ . . فعليهِ أنْ يصلِّيَ ، فإنْ صلَّىٰ ثمَّ تذكَّرَ أنَّهُ لمْ يتوضَّأْ . . كانَ لهُ ثوابٌ بفعلِهِ ، وإنْ تركَ ثمَّ تذكَّرَ[2] . . كانَ معاقباً عليهِ ، ومَنْ وجدَ علىٰ فراشِهِ امرأةً فظنَّ أنَّها زوجتُهُ . . لمْ يعصِ بوطئِها وإنْ كانَتْ أجنبيَّةً ، وإنْ ظنَّ أنَّها أجنبيةٌ ثمَّ وطئِها . . عصىٰ بوطئِها وإنْ كانَتْ زوجتَهُ .

كلُّ ذلكَ نظراً إلى القلبِ دونَ الجوارحِ .

* * *

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٢٢٨/٤) ، قال الإمام أبو طالب المكي في « قوت القلوب » (١/ ١١٥) بعد إيراده لهـٰذا الحديث : (فهـٰذا وصف قلب مكاشف بالذكر ، ونعت نفس ساكنة بمزيد السكينة والبر) ، فليس هو نعتاً لأي قلب .

[2] في (أ) : (فإن تذكر ثم تركه) .

KALBE GELEN VESVESENİN HESABI

Bilmiş ol ki; bu cihet oldukça kapalı ve hâlledilmesi zor bir meseledir. Bu hususta yekdiğeri ile muâraza eden âyet ve haberler vardır. Bunları telîf etmek zordur. Bu ancak şerîati bilen dâhîlerin ve zekî âlimlerin çözebileceği meseledir.

Bu husustaki hadîsler:

1 - Buhârî ile Müslim'in Ebû Hureyre'den rivâyetlerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

عُفِيَ عَنْ أُمَّتِي مَا حَدَّثَتْ بِهِ نُفُوسُهَا مَا لَمْ تَتَكَلَّمْ بِهِ أَوْ تَعْمَلْ بِهِ

"Ümmetim, hatırına gelen şeylerden, onları konuşmadıkça veyâ mûcibiyle amel etmedikçe mesûl değildir." buyurmuştur.

2 - Yine Buhârî ile Müslim'in rivâyetlerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَقُولُ لِلْحَفَظَةِ: إِذَا هَمَّ عَبْدِي بِسَيِّئَةٍ فَلَا تَكْتُبُوهَا فَإِنْ عَمِلَهَا فَاكْتُبُوهَا سَيِّئَةً، وَإِذَا هَمَّ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا فَاكْتُبُوهَا حَسَنَةً، فَإِنْ عَمِلَهَا فَاكْتُبُوهَا عَشْرًا

"Allahu Teâlâ muhâfız meleklere der ki: Kulum bir günâh yapmaya hemm ettiği zaman, bu hemminden dolayı ona bir şey yazmayın. Şâyet o günâhı işlerse, ona bir kötülük yazın. Kulum bir iyiliği hemmettiği zaman, hemen ona bir sevap yazın. Şâyet hemmettiği iyiliği yaparsa, onu on misli ile yazın."

Bu rivâyetler, kalbin kötülüğü hemmetmesinden afvedileceğine delîldir. Diğer ifâde ile:

مَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا، كُتِبَتْ لَهُ حَسَنَةً، وَمَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ
فَعَمِلَهَا، كُتِبَتْ لَهُ عَشْرًا إِلٰى سَبْعِمِئَةِ ضِعْفٍ، وَمَنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ
فَلَمْ يَعْمَلْهَا، لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ، وَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ

"İyiliği hemmedip yapmayana bir sevap, iyiliği hemmedip yapana on katından yediyüze kadar mükâfat verilir. Kötülüğü hemmedip yapmayana bir şey yazılmaz, yapana ise bir günâh yazılır." Diğer ifâde ile:

وَإِذَا تَحَدَّثَ بِأَنْ يَعْمَلَ سَيِّئَةً فَأَنَا أَغْفِرُهَا لَهُ مَا لَمْ يَعْمَلْهَا

"Bir günâh yapmayı içinden geçirdiği zaman, onu yapmadıkça onu bağışlarım." Bütün bunlar, bir kötülüğü içinden geçirip yapmayanın bağışlanacağına delîldir.

Muâhaze edileceğini ifâde eden delîllere gelince, Allahu Teâlâ buyuruyor:

وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ فَيَغْفِرُ
لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ

"Eğer siz içinizdekini açıklar, yâhut gizlerseniz Allah onunla sizi hesâba çeker. Sonra kimi dilerse onu yarlığar, kimi dilerse onu azâblandırır." (Bakara sûresi, 2/284) Yine Allahu Teâlâ buyuruyor:

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ
كُلُّ أُولٰئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُلًا

“Bilmediğin, anlamadığın bir şeyin ardına düşme. Kulak, göz, gönül, bunların hepsi (yaptığından) **sorguya çekilir.”** (İsrâ sûresi, 17/36) Bu âyet-i kerîme kalbin de gözler ve kulaklar gibi mesûl olduğunu ortaya koymuştur. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُ اٰثِمٌ قَلْبُهُ

“Her kim şehâdeti gizlerse onun kalbi günâhkârdır.” (Bakara sûresi, 2/283) Yine Allahu Teâlâ:

لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا
كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ

“Yemindeki lâğvınızdan Allah sizi muâheze etmez. Fakat kalplerinizin kesbinden dolayı muâheze eder.” (Mâide sûresi, 5/89)

Bize göre bu meselede hak olan, başlangıcından îtibâren âzâlarda zuhûruna kadar bütün tafsîlâtıyla kalbin amellerini bilmeden, bu mesele üzerinde durmamaktır. Buna göre deriz ki:

1 - Kalbe ilk gelen ve uğrayan şeye “hatır” denir. Meselâ birdenbire hatırına, arkasında gelen bir kadının sûreti canlanır. Öyle ki, ardına dönüp baksa kadını görecek. İşte böyle bir şeyin kalbe gelmesine hatır denir. Buna “hadîs-i nefs” de derler.

2 - Heyecân, rağbet ve meyl-i tabiî. Yâni o kadına dönüp bakmaya meyletmek tabiatında olan şehvetin harekete geçmesi demektir. Tabiî bu, birinci derecede olan hatırdan doğar.

3 - Kalbin hükmü. Yâni kalbin, o arkadaki kadına bakmasına hüküm vermesidir. Tabiat bir şeye meylettiği zaman, mâniler kaldırılmadıkça himmet ve niyet meydana gelemez. Çünkü bâzen

utandığından ve bâzen de korktuğundan maksadını yapamaz. İşte buna da îtikad denir. Önce hatır, sonra meyil ve daha sonra da îtikad gelir.

4 - Bakmak için katî karar, azim, cezim ve niyet etmektir. Buna da bilfiil "hemm" niyet ve kasıt denir. Bu hemm, başlangıçta zayıf olabilir. Fakat kalp, birinci derecedeki hâtıra meylettiği zaman nefsi kendine doğru çeker ve bu sâyede hemmi kuvvetleşerek cezimli bir irâde hâline gelir. İrâde de katiyet kesbedince, bâzen nâdim olup işten vazgeçebilir. Bâzen bir mâni sebebiyle unutur ve yapamaz ve benzeri engeller işi güçleştirebilir.

Demek ki âzâ ile amel etmeden önce kalbin dört hâli vardır Hatır ve hadîs-i nefs, meyil, îtikad ve hemm. Buna göre deriz ki:

Hatır ile kalp muâheze edilmez. Zîra bu, kişinin irâde ve ihtiyârında değildir. Bunun gibi meyil, heyecân ve şehvet de ihtiyârî olmadıkları için, onlardan da mesûl değildir. İşte Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ümmetimden hadîs-i nefs affedildi."* buyurduğundan murâdı budur. Hadîs-i nefs, nefislerde hâdis olan hâtıralardan ibârettir. "Hemm, azm" bundan ayrıdır. Bunlara "hadîs-i nefs" denmez. Hadîs-i nefs, Osman b. Maz'ûn'dan rivâyet edildiği gibidir. Osman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Ya Rasûlallah! Nefsim Havle'yi boşamamı bana tahdîs ediyor ne buyurursunuz?" dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَهْلًا إِنَّ مِنْ سُنَّتِي النِّكَاحُ

- *"Yok, benim sünnetimden birisi de evlenmektir."* buyurdu. Yine Osman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Nefsim bana erkekliğimi öldürmemi söylüyor, ne buyurursunuz?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَهْلًا خِصَاءُ أُمَّتِي دُءُوبُ الصِّيَابِ

- *“Yok, ümmetimin hadımlığı oruca devamdır.”* buyurdu. Yine Osman:

- “Nefsim bana ruhbâniyeti söylüyor.” deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَهْلًا رَهْبَانِيَّةُ أُمَّتِي الْجِهَادُ وَالْحَجُّ

- *“Yok, ümmetimin ruhbâniyeti mücâhede ve hacdır.”* buyurdu. Yine Osman:

- “Nefsim et yemememi bana söylüyor.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَهْلًا فَإِنِّي أُحِبُّهُ وَلَوْ أَصَبْتُهُ لَأَكَلْتُهُ وَلَوْ سَأَلْتُ اللّٰهَ لَأَطْعَمَنِيهِ

- *“Hayır. Zîra ben de eti severim, bulsam hemen yerim. Allah’tan istesem, Allah bana et yedirirdi.”* buyurdu.[72]

Kendileri ile beraber azim bulunmayan hâtıralara “hadîs-i nefs” denir. Azim ve hemm bulunmadığı için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile istişâre etmiştir.

Üçüncüsü îtikaddır. Yâni “Evet, bu işin yapılması uygundur.” diye kalbin hükmetmesidir. Bu kısım, ihtiyâr ile ıztırâr arasında mütereddittir. Bu hususta haller değişir. İhtiyârî kısmından mesûldür, ıztırârî kısmından mesûl değildir.

Dördüncüsü bilfiil hemmdir. Bundan mesûldür. Fakat hemmettiği bu işi yapmadığı zaman bakılır; bu işi yapmaması yâni bu kadına dönüp bakmaması, Allah korkusundan olup bu hemmine pişman olmasından ileri geldi ise buna bir sevap yazılır. Zîra hemmi bir günâh idi. Nefis mücâhedesi yapıp bu işten çekinmesi bir hasenedir. Nefsin arzusuna uygun olarak hemmetmek, Allahu Teâlâ'yı unutmaktan doğar. Tabiatın arzusu hilâfına mücâhede etmek, büyük kuvvete muhtaçtır. Nefsine muhalefet hususundaki cehd u gayreti, Allah için bir ameldir. Tabiatın arzusuna uyarak şeytana muvâfakat etmeye gayret etmekten, nefsin arzusu hilâfına Allah için amel etmek hususunda mücâhede çok daha zordur. Bunun için bir hasene kazanmış olur. Zîra bu adam hemmettiği kötülük işine, terki tercîh etmiş ve hemmini oraya sarfetmiştir. Şâyet bir mâni, mâzeret ve başkasından korkması gibi bir sebeple hemmettiği kötülükten vazgeçmiş ve Allah korkusu bahis mevzûu değilse, bu hemminden dolayı defterine bir günâh yazılır. Zîra onun bu kötülüğe hemmi, kalbin ihtiyârî fiillerindendir.

---

[72] Tirmizî **“Nevâdirü’l-Usûl”**de rivâyet etmiştir.

Verdiğimiz bu izâhatın delîli, Buhârî'nin Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği şu mufassal hadîstir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ: رَبِّ، ذَاكَ عَبْدُكَ يُرِيدُ أَنْ يَعْمَلَ سَيِّئَةً، وَهُوَ أَبْصَرُ بِهِ، فَقَالَ: ارْقُبُوهُ فَإِنْ هُوَ عَمِلَهَا فَاكْتُبُوهَا لَهُ بِمِثْلِهَا، وَإِنْ تَرَكَهَا فَاكْتُبُوهَا لَهُ حَسَنَةً، إِنَّمَا تَرَكَهَا مِنْ أَجْلِي

"Melekler: "Yâ Rab! Şu kulun kölülük yapmayı murâd ediyor." derler. Allahu Teâlâ daha iyisini bilir, fakat meleklere: "Onu gözetleyiniz, şâyet yapmak istediği bu kötülüğü yaparsa, misliyle yâni bir kötülüğe bir günâh olarak defterine yazınız. Şâyet terk eder de yapmazsa, bir hasene yazınız. Çünkü o, kötülüğü benim için terk etmiştir." buyurur."

Burada **“Şâyet bu hemmi yapmazsa”** buyurmasıyla, Allah için terk etmesini murâd etmiştir. Fakat bir isyâna azmeder, sonra Allah korkusu dışında her hangi bir mâni sebebiyle onu yapmazsa elbette buna sevap yazılmaz. Nasıl yazılsın ki, İbn Mâce’nin Câbir’den rivâyetine göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّمَا يُحْشَرُ النَّاسُ عَلٰى نِيَّاتِهِمْ

“İnsanlar niyetleri üzere haşrolunurlar.” buyurmuştur. Hâlbuki yine biz biliyoruz ki, gece vakti sabahleyin adam öldürmeye veyâ zinâ etmeye azimli olarak ölen bir kimse, bu günâhlara musırr olarak ölmüş sayılır ve niyeti üzere haşrolunur. Hâlbuki bu adam kötülüğe niyet etti, fakat başka bir mâni sebebiyle bunu yapamadı. Elbette sevap değil, defterine bu azminin cezâsı yazılır.

Bu hususta en katî delîl, Buhârî ile Müslim’in Ebû Bekre’den rivâyet ettikleri şu hadîstir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِذَا الْتَقَى الْمُسْلِمَانِ بِسَيْفِهِمَا فَالْقَاتِلُ وَالْمَقْتُولُ فِي النَّارِ
(هٰذَا الْقَاتِلُ فَمَا بَالَ الْمَقْتُولِ) لِأَنَّهُ أَرَادَ قَتْلَ صَاحِبِهِ

“İki Müslüman (birbirlerini öldürmek için) *kılıçları ile karşılaştıkları zaman, ölen de öldüren de cehennemdedir.”* Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Bu, katil. Ya maktûlün suçu nedir?” diye sorduklarında, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Zîra o, karşısındaki adamı öldürmeyi murâd etmişti.”* buyurdu. İşte bu hadîs, mazlûmen öldürüldüğü hâlde mücerred irâdesi sebebiyle, kişinin cehennemlik olmasının açık delîlidir. Daha nasıl olur da Allahu Teâlâ'nın, niyet ve hemm üzerine muâheze etmeyeceği düşünülür? Doğrusu kişinin irâde ve ihtiyârında olan her çeşit hemmden kul mesûldür. Nola ki kötülüğe olan bu hemmini bir hasene ile mahvetmiş ola. Binâenaleyh, seyyie olan bu azmini pişmanlıkla bozmak da elbette bir hasene olur. Bunun için Allah korkusundan bu kötülüğü terk eden kimseye bir hasene yazılır. Fakat başka bir mâni sebebiyle terk edilirse, elbette hasene sayılmaz.

Hatır, hadîs-i nefs ve rağbet heyecânı ise bunların hiç biri kişinin ihtiyârında değildir. Bunlarla kulu muâheze etmek, teklîf-i mâlâyutaktır. Yâni gücü yetmediği şeyi ona yüklemek demektir ki, bu câiz değildir. Bu sebeple Müslim'in Ebû Hureyre'den beyânına göre:

وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ

"İçinizdeki şeyleri ister meydana koyun, ister gizleyin Allah onunla sizi hesâba çeker." (Bakara sûresi, 2/284) âyet-i celîlesi nâzil olduğu zaman, ashâb-ı kirâmdan bir cemâat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

- "Ya Rasûlallah! Gücümüz yetmediği şey ile mükellef tutulduk. Çünkü hatırımıza öyle şeyler geçer, öyle hadîs-i nefsler gelir ki, onların kalbimizde durmasına aslâ râzı değiliz. Üstelik bundan da hesâba çekilirsek hâlimiz nice olur?" dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَعَلَّكُمْ تَقُولُونَ كَمَا قَالَتِ الْيَهُودُ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا

- *"Yoksa siz de Yahûdîler gibi, duyduk da isyân ediyoruz mu demek istiyorsunuz? Öyle yapmayın, duyduk ve itâat ediyoruz,* deyin." buyurdu. Bundan bir sene sonra genişlik ifâde eden:

لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا

“Allah, kimseye gücünden fazlasını teklîf etmez.” (Bakara sûresi, 2/286) âyet-i celîlesi nâzil oldu. Bundan anlaşıldı ki, kalp amellerinin insan irâdesi dışında kalan kısımlarından insan mesûl değildir. Kim kalpte olan her şeyi “hadîs-i nefs” diye kabul eder ve şu üç kısmı ayıramazsa hata etmiş olur. Kalbin amellerinden olan kibir, ucub, riyâ, nifak ve haset gibi hastalıklardan ve benzeri pisliklerden nasıl muâheze olmasın? Kulak, göz ve kalp, hepsi de mesûldür. Fakat mutlak değil, kendi irâde ve ihtiyarları ile olan işlerindedir. Meselâ kendi irâdesi olmadan birdenbire bir mahremi olmayan kadını görse bundan mesûl değil, fakat ondan sonra durur ve yeniden bakar ve kasıtlı olarak bakmaya devam eder ise elbette mesûldür. Çünkü bu ikinci bakış ihtiyarîdir. İşte kalpte olanlar da böyledir. Belki kalp, göz ve kulak daha çok muâhezeye lâyıktır. Çünkü kalp, asıldır. Müslim’in Ebû Hureyre’den rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Takvâ buradadır.” diyerek kalbine işaret etmiştir. Allahu Teâlâ da:

لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَآؤُهَا وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ

“(Kurbanların) **ne eti, ne de kanı Allah’a ulaşır. Ancak takvâ Allah’a ulaşır.”** (Hac sûresi, 22/37) buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْإِثْمُ حَوَّازُ الْقُلُوبِ

“Günâh, kalbin çarpmasıdır.” buyurmuştur. Yine Taberânî’nin Ebû Sa’lebe’den rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْبِرُّ مَا اطْمَئَنَّ إِلَيْهِ الْقَلْبُ وَإِنْ أَفْتَوْكَ وَإِنْ أَفْتَوْكَ

"İyilik, kalbin huzur bulup rahat ettiği şeydir. Bunun aksine sana cevaz fetvası verseler de yine böyledir." Hattâ biz deriz ki; müftînin kalbi bir şeyin olması ile hükmetse, hatâ olsa da mükâfatı vardır. Meselâ abdest aldığını zanneden namazı kılmalıdır. Namazı kıldıktan sonra abdestsiz olduğunu hatırlarsa da, o kıldığı namazdan mükâfat alır. Fakat abdestsiz kıldığını hatırladıktan sonra yeniden abdest alıp kılmazsa günâhkâr olur. Bütün bunlar kalbin işidir. Uzuvların işi değildir. Demek ki, kalbe geçenlerin bâzılarında mesûliyet vardır.[73]

---

[73] Gazâlî'nin taksîmâtı dışında, yâni bu taksîmât ile beraber şunu da ilâve edebiliriz: Gerçekten kalbe ilk uğrayan şeyler ne olursa olsun, insan bundan mesûl değildir. Hattâ üzerinde biraz düşünmekten de mesûl değildir. Çünkü bunlar bir şekere damlayan suyun, şekerde dağılmasına benzeyen irâde dışı şeylerdir. Hemm ve azm kısımlarında ise, insan mesûldür. Eğer bu işler; küfür, îman ve benzeri kalp işlerinden ise, tam mânâsı ile mesûldür. Kalp işlerinden değilse, o işi yapmış gibi değil, yalnız azim ve irâde nisbetinde mesûldür.

بيان أنّ الوسواس هل يتصوّر أن ينقطع بالكلّيّة عند الذكر .. أم لا ؟

اعلمْ : أنَّ العلماءَ المراقبينَ للقلوبِ ، الناظرينَ في صفاتِها وعجائبِها . . اختلفوا في هـٰذهِ المسألةِ علىٰ خمسِ فرقٍ :

فقالتْ فرقةٌ : الوسوسةُ تنقطعُ بذكرِ اللهِ عزَّ وجلَّ ؛ لأنَّهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ قالَ : « فإذا ذكرَ اللهَ . . خنسَ »(١) ، والخنسُ هوَ السكوتُ ، فكأنَّهُ يسكتُ .

وقالتْ فرقةٌ : لا ينعدمُ أصلُهُ ، ولكنْ يجري في القلبِ ولا يكونُ لهُ أثرٌ ؛ لأنَّ القلبَ إذا صارَ مستوعباً بالذكرِ . . كانَ محجوباً عنِ التأثُّرِ بالوسوسةِ ؛ كالمشغولِ بهمِّهِ ؛ فإنَّهُ قدْ يكلَّمُ ولا يفهمُ وإنْ كانَ الصوتُ يمرُّ علىٰ سمعِهِ .

وقالتْ فرقةٌ : لا تسقطُ الوسوسةُ ولا أثرُها أيضاً ، ولكنْ تسقطُ غلبتُها للقلبِ ، فكأنَّهُ يوسوسُ مِنْ بعدٍ وعلىٰ ضعفٍ .

وقالتْ فرقةٌ : ينعدمُ عندَ الذكرِ في لحظةٍ ، وينعدمُ الذكرُ في لحظةٍ بها ، ويتعاقبانِ في أزمنةٍ متقاربةٍ ، يُظَنُّ لتقاربِها أنَّها متساوقةٌ ، وهيَ كالكرةِ التي

---

(١) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٣٠١) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/١٨٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/٢٨٦) .

عليها نقطٌ متفرِّقةٌ ؛ فإنَّكَ إذا أدرتَها بسرعةٍ . . رأيتَ النقطَ دوائرَ ؛ لسرعةِ تواصلِها بالحركةِ .

واستدلَّ هؤلاءِ بأنَّ الخنسَ قدْ وردَ ، ونحنُ نشاهدُ الوسوسةَ معَ الذكرِ ، ولا وجهَ لهُ إلا هـٰذا .

وقالتْ فرقةٌ : الوسوسةُ والذكرُ يتساوقانِ في القلب على الدوامِ تساوقاً لا ينقطعُ ، وكما أنَّ الإنسانَ قدْ يرىٰ بعينيهِ شيئينِ في حالةٍ واحدةٍ ، فكذلكَ القلبُ قدْ يكونُ مَجرىً لشيئينِ ، فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ عبدٍ إلاَّ ولهُ أربعةُ أعْينٍ : عينانِ في رأسهِ يبصرُ بهما أمرَ دنياهُ ، وعينانِ في قلبهِ يبصرُ بهما أمرَ دينِهِ »(١) . وإلىٰ هـٰذا ذهبَ المحاسبيُّ(٢) .

* * *

والصحيحُ عندَنا : أنَّ كلَّ هـٰذهِ المذاهبِ صحيحةٌ ، ولكنْ كلُّها قاصرةٌ عنِ الإحاطةِ بأصنافِ الوسواسِ ، وإنَّما نظرَ كلُّ واحدٍ منهُمْ إلىٰ صنفٍ واحدٍ مِنَ الوسواسِ ، فأخبرَ عنهُ .

والوسواسُ أصنافٌ :

الأوَّلُ : أنْ يكونَ مِنْ جهةِ التلبيسِ بالحقِّ :

فإنَّ الشيطانَ قدْ يلبِّسُ بالحقِّ ، فيقولُ للإنسانِ : (لا تتركِ التنعُّمَ

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٦٠٤٠) بنحوه .

(٢) ذكر نحو هـٰذا بتفصيل في « الرعاية » (ص٢٠٢ـ ٢٠٥) .

باللَّذاتِ ؛ فإنَّ العمرَ طويلٌ ، والصبرَ عنِ الشهواتِ طولَ العمرِ ألمُهُ عظيمٌ) ، فعندَ هـٰذا إذا ذكرَ العبدُ عظيمَ حقِّ اللهِ تعالىٰ ، وعظيمَ ثوابِهِ وعقابِهِ ، وقالَ لنفسِهِ : (الصبرُ عنِ الشهواتِ شديدٌ ، ولكنَّ الصبرَ على النارِ أشدُّ منهُ ، ولا بدَّ مِنْ أحدِهِما) ، فإذا ذكرَ العبدُ وعدَ اللهِ تعالىٰ ووعيدَهُ ، وجدَّدَ إيمانَهُ ويقينَهُ .. خنسَ الشيطانُ وهربَ ؛ إذْ لا يستطيعُ أنْ يقولَ لهُ : (النارُ أيسرُ مِنَ الصبرِ على المعاصي) ، ولا يمكنُهُ أنْ يقولَ : (المعصيةُ لا تفضي إلى النارِ) فإنَّ إيمانَهُ بكتابِ اللهِ عزَّ وجلَّ يدفعُهُ عنْ ذلكَ ، فينقطعُ وسواسُهُ .

وكذلكَ يوسوسُ إليهِ بالعجْبِ بعملِهِ ، فيقولُ : (أيُّ عبدٍ يعرفُ اللهَ كما تعرفُهُ ، ويعبدُهُ كما تعبدُهُ ؟! فما أعظمَ مكانَكَ عندَ اللهِ تعالى !) ، فيتذكَّرُ العبدُ حينئذٍ أنَّ معرفتَهُ وقدرتَهُ وقلبَهُ وأعضاءَهُ التي بها علمُهُ وعملُهُ كلُّ ذلكَ مِنْ خلْقِ اللهِ تعالىٰ ، فمِنْ أينَ يُعجبُ بهِ ؟! فيخنسُ الشيطانُ ؛ إذْ لا يمكنُهُ أنْ يقولَ : (ليسَ هـٰذا مِنَ اللهِ) لأنَّ المعرفةَ والإيمانَ يدفعُهُ .

فهـٰذا نوعٌ مِنَ الوسواسِ ينقطعُ بالكليَّةِ عنِ العارفينَ المستبصرينَ بنورِ الإيمانِ والمعرفةِ .

* * *

الصنفُ الثاني : أنْ يكونَ وسواسُهُ بتحريكِ الشهوةِ وهيجانِها :

وهـٰذا ينقسمُ إلىٰ ما يعلمُ العبدُ يقيناً أنَّهُ معصيةٌ ، وإلىٰ ما يظنُّهُ بغالبِ الظنِّ .

فإنْ عَلِمَهُ يقيناً . . خنسَ الشيطانُ عنْ تهييجٍ يؤثِّرُ في تحريكِ الشهوةِ ، ولمْ يخنسْ عنِ التهييجِ ، وإنْ كانَ مظنوناً . . فربَّما يبقىٰ مؤثِّراً بحيثُ يحتاجُ إلىٰ مجاهدةٍ في دفعِهِ ، فتكونُ الوسوسةُ موجودةً ، ولكنَّها مدفوعةٌ غيرُ غالبةٍ .

* * *

الصنفُ الثالثُ : أنْ تكونَ وسوسةٌ بمجرَّدِ الخواطرِ :

وتذكُّرِ الأحوالِ الغائبةِ ، والتفكُّرِ في غيرِ الصلاةِ مثلاً(١) ، فإذا أقبلَ على الذكرِ . . تُصوِّرَ أنْ يندفعَ ساعةً ويعودَ ، ويندفعَ ويعودَ ، فيتعاقبُ الذكرُ والوسوسةُ ، ويُتصوَّرُ أنْ يتساوقا جميعاً ، حتَّىٰ يكونَ الفهمُ مشتملاً علىٰ فهْمِ معنى القراءةِ ، وعلىٰ تلكَ الخواطرِ ، كأنَّهُما في موضعينِ مِنَ القلبِ .

وبعيدٌ جداً أنْ يندفعَ هـٰذا الخنسُ بالكليَّةِ بحيثُ لا يخطرُ ، ولكنَّهُ ليسَ محالاً ؛ إذْ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ صلَّىٰ ركعتينِ لمْ يحدِّثْ فيهما نفسَهُ بشيءٍ مِنَ الدنيا . . غُفرَ لهُ ما تقدَّمَ مِنْ ذنْبِهِ »(٢) ، فلولا أنَّهُ متصوَّرٌ . . لما ذكرَهُ .

إلا أنَّهُ لا يُتصوَّرُ ذلكَ إلا في قلبٍ استولىٰ عليهِ الحبُّ ، حتَّىٰ صارَ كالمستهتَرِ ؛ فإنَّا قدْ نرى المستوعبَ القلبِ بعدوٍّ تأذَّىٰ بهِ قدْ يتفكَّرُ بمقدارِ

---

(١) أي : يتفكر في غير الصلاة وهو يصلي .

(٢) رواه البخاري (١٦٤) ، ومسلم (٢٢٦) بغير زيادة : (بشيء من الدنيا) ، وبها رواه ابن أبي شيبة في « مصنفه » (٧٧١٣) مرسلاً .

ركعتينِ وركعاتٍ في مجادلةِ عدوِّهِ ؛ بحيثُ لا يخطرُ ببالِهِ غيرُ حديثِ عدوِّهِ ، وكذلكَ المستغرقُ في الحبِّ قدْ يتفكَّرُ في محادثةِ محبوبِهِ بقلبِهِ ويغوصُ في فكرِهِ بحيثُ لا يخطرُ ببالِهِ غيرُ حديثِ محبوبِهِ ، ولوْ كلَّمَهُ غيرُهُ . . لمْ يسمعْ ، ولوِ اجتازَ بينَ يديهِ أحدٌ . . لكانَ كأنَّهُ لا يراهُ .

وإذا تُصوِّرَ هـٰذا في خوفٍ مِنْ عدوٍّ ، وعندَ الحرصِ علىٰ جاهٍ ومالٍ . . فكيفَ لا يُتصوَّرُ مِنْ خوفِ النارِ والحرصِ على الجنَّةِ ؟! ولكنْ ذلكَ عزيزٌ ؛ لضعفِ الإيمانِ باللهِ تعالىٰ واليومِ الآخرِ .

وإذا تأمَّلْتَ جملةَ هـٰذهِ الأقسامِ وأصنافِ الوسواسِ . . علمتَ أنَّ لكلِّ مذهبٍ مِنَ المذاهبِ وجهاً ، ولكنْ في محلٍّ مخصوصٍ .

* * *

وبالجملةِ : فالخلاصُ مِنَ الشيطانِ في لحظةٍ أوْ ساعةٍ غيرُ بعيدٍ ، ولكنَّ الخلاصَ منه عمراً طويلاً بعيدٌ جدّاً ، وهوَ محالٌ في الوجودِ ، ولوْ تخلَّصَ أحدٌ مِنْ وساوسِ الشيطانِ بالخواطرِ وتهييجِ الرغبةِ . . لتخلَّصَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ فقدْ رُوِيَ أنَّهُ نظرَ إلىٰ علمِ ثوبِهِ في الصلاةِ ، فلمَّا سلَّمَ . . رمىٰ بذلكَ الثوبِ وقالَ : « شغلَني عنِ الصلاةِ » وقالَ : « اذهبُوا بهِ إلىٰ أبي جهمٍ ، وأْتوني بأنبجانيَّتِهِ »(١) ، وكانَ في يدِهِ خاتمٌ مِنْ ذهبٍ ، فنظرَ إليهِ وهوَ على المنبرِ ، ثمَّ رمىٰ بهِ وقالَ : « نظرةٌ إليهِ ونظرةٌ إليكُمْ »(٢) ،

---

(١) رواه البخاري (٣٧٣) ، ومسلم (٥٥٦/ ٦٢) بنحوه .

(٢) رواه النسائي (٨/ ١٩٤) .

وكانَ ذلكَ لوسوسةِ الشيطانِ بتحريكِ لذَّةِ النظرِ إلىٰ خاتمِ الذهبِ وعلمِ الثوبِ ، وكانَ ذلكَ قبلَ تحريمِ الذهبِ ، فلذلكَ لبسَهُ ثمَّ رمىٰ بهِ .

فلا تنقطعُ وسوسةُ عروضِ الدنيا ونقدِها إلا بالرمي والمفارقةِ ، فما دامَ يملكُ شيئاً وراءَ حاجتِهِ ولوْ ديناراً واحداً . . لا يدعُهُ الشيطانُ في صلاتِهِ مِنَ الوسوسةِ في الفكرِ في دينارِهِ ، وأنَّهُ كيفَ يحفظُهُ ، وفيماذا ينفقُهُ ، وكيفَ يخفيهِ حتَّىٰ لا يعلمَ بهِ أحدٌ ، أوْ كيفَ يُظهرُهُ حتَّىٰ يتباهىٰ بهِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنَ الوساوسِ .

فمَنْ أنشبَ مخالبَهُ في الدنيا ، وطمعَ في أنْ يتخلَّصَ مِنَ الشيطانِ . . كانَ كمَنِ انغمسَ في العسلِ ، وظنَّ أنَّ الذبابَ لا يقعُ عليهِ ، فهو محالٌ ؛ فالدنيا بابٌ عظيمٌ لوساوسِ الشيطانِ ، وليسَ لهُ بابٌ واحدٌ ، بلْ أبوابٌ كثيرةٌ .

قالَ حكيمٌ مِنَ الحكماءِ : (الشيطانُ يأتي ابنَ آدمَ مِنْ قبلِ المعاصي ، فإنِ امتنعَ . . أتاهُ مِنْ وجهِ النصيحةِ ، حتىٰ يلقيَهُ في بدعةٍ ، فإنْ أبىٰ . . أمرَهُ بالتحرُّجِ والشدَّةِ ، حتَّىٰ يحرِّمَ ما ليسَ بحرامٍ ، فإنْ أبىٰ . . شكَّكَهُ في وضوئِهِ وصلاتِهِ ، حتَّىٰ يخرجَهُ عنِ العلمِ ، فإنْ أبىٰ . . خفَّفَ عليهِ أعمالَ البرِّ ، حتَّىٰ يراهُ الناسُ صابراً عفيفاً ، فتميلُ قلوبُهُمْ إليهِ ، فيُعجبُ بنفسِهِ ، وبهِ يهلكُهُ ، وعندَ ذلكَ يشتدُّ لجاجُهُ ؛ فإنَّها آخرُ درجةٍ ، ويعلمُ أنَّهُ لوْ جاوزَها . . أفلتَ منهُ إلى الجنةِ) .

* * *

ZİKİR ANINDA VESVESENİN KESİLİP KESİLMEYECEĞİ

Bilmiş ol ki; kalpleri murâkabe eden ve kalplerin acâyip niteliklerine bakan âlimler bu meselede beş esâs üzerine ihtilâf etmişlerdir.

1 - Bir fırka Allahu Teâlâ'yı zikretmekle beraber vesvesenin tamâmen kesileceğine kail olmuşlar ve:

فَإِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ خَنَسَ

"Allah anıldığı zaman şeytan susar." hadîsini buna delîl çekmişlerdir.

2 - Diğer bir fırka, tamâmen kalpten ayrılmaz. Fakat kalp üzerindeki tesîri azalır. Zîra kalp zikir ile kaplandığı zaman vesvesenin tesîrine engel olur. Kendi derdi ile meşgul olan insan gibi, o, bâzen konuşur fakat ses kulağına gitse bile konuştuğunun farkında olmaz.

3 - Üçüncü fırka, ne vesvese ve ne de eseri kaybolur. Fakat kalbi tamâmen istilâ edemez, sanki uzaktan ve tesîrsiz bir şekilde vesvese verir gibi olur.

4 - Bir fırka da, zikredildiği zaman bir anda vesvese kaybolur, sonra bir anda zikir kaybolur, vesvese gelir; böylece birbirini tâkîb edip dururlar. Birbirlerine o kadar yakındırlar ki, birbirine ekli gibi zannedilir. Bu, tıpkı bir küre üzerindeki noktalar gibidir; kürreyi süratle çevirdiğin zaman bu noktalar küre üzerinde bir

çizgi hâlini alırlar. Bunların delîli, zikir anında da vesvesenin vücûdunu müşâhededir. Bundan başka delîlleri yoktur.

5 - Beşinci fırka da zikir ile vesvese birbirini sürdürür tâkip ederler ve bu hal kesilmeden devam eder. İnsan, gözü ile iki şeyi bir halde gördüğü gibi, kalp de bir anda iki şeyin mecrâsı olabilir. Nitekim Ebû Mansûr-Deylemî'nin **“Müsned-i Firdevs”**inde Muaz'dan rivâyet ettiği hadîste, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا مِنْ عَبْدٍ إِلَّا وَلَهُ أَرْبَعَةُ أَعْيُنٍ عَيْنَانِ فِي رَأْسِهِ يُبْصِرُ بِهِمَا
أَمْرَ دُنْيَاهُ وَعَيْنَانِ فِي قَلْبِهِ يُبْصِرُ بِهِمَا أَمْرَ دِينِهِ

“Her insanın dört gözü vardır. Bunların ikisi başındadır, bunlarla dünya işlerini görür. Diğer ikisi de kalbindedir, bunlarla âhiret işlerini görür.” buyurmuştur. Muhâsibî de bu görüşü tercîh etmiştir.

Bize göre en doğrusu, bütün bu gülüşlerin hepsinin muvâfık olmasıdır. Buna rağmen vesveseyi hiç biri tamâmen ihâta edememiştir. Her biri vesvesenin bir kısmını görmüş ve ondan haber vermiştir. Hâlbuki vesveseler birçok sınıflara ayrılır:

1 - Vesvesenin birincisi, onu hak ile karıştırmaktır. Meselâ, şeytan insana der ki; “Devamlı sûrette nîmetlerin zevkinden kendini nasıl men ediyorsun?” Ömür oldukça şehvetlere sabır zor bir şeydir, biraz şehvetlere dal. Fakat bu esnâda insan, Allah hakkını düşünür, onun vereceği büyük mükâfatı ve cezâyı göz önüne alırsa nefsine, hakîkaten şehvetlere sabır zor gelmekle beraber cehennem âteşine sabrın daha zor olduğunu anlar. Bunun birini tercîh etmek gerektiğine göre, elbette şehvetlere sabrı tercîh eder, der. Kul, Allahu Teâlâ'nın va'd ve vaîdini düşünür, îmanını yeniler, yakînini takviye ederse, şeytan sükût eder ve kaçar. Zîra da-

yanmak, şehvetlere dayanmaktan daha kolaydır, diyenin dediği gibi, isyân cehenneme götürmez de diyemez.

Çünkü kişinin Allahu Teâlâ'nın kitabına îmanı bu gibi iddiâları reddeder ve bu sûretle vesvese kesilir. Yine bunun gibi insana ucub ile vesvese verir. Yâni kendini beğendirir ve "Senin gibi kim amel ediyor? Senin gibi Allah'ı kim bilebiliyor? Senin Allah katında ne büyük mevkin vardır." der. Kul bu anda şöyle düşünmelidir: Allahu Teâlâ'yı bildiği ve elde ettiği ilme sebep olan kalbi ile amel vâsıtası olan âzâlarının hepsini Allah yaratmıştır. Daha nasıl kendini beğenir. Bunu düşünen insandan şeytan hemen uzaklaşır. Çünkü artık "Hayır bu vâsıtalar Allah'tan değil." diyecek imkânı yoktur. Bu sûretle îman ve mârifet şeytanı uzaklaştırır. Vesveselerin bu çeşitleri îman ve mârifet nûru ile görebilen âriflerden tamâmen kesilebilir.

2 - Vesvesenin ikinci sınıfı, şehveti harekete geçirip heyecanlandırmakla olur. Bu da ikiye ayrılır. Bir kısmı kul, bunun isyân olduğunu katî sûrette isyân olduğunu bilirse şeytan, şehveti harekete getirmekte müessir olan heyecânı vermekten ümidini keser. Fakat doğrudan ve asıl heyecandan ümîdini kesmez. Şüpheli ise şeytanın vesvesesi kalbinde müessir olarak kalabilir ve o zaman mücâhedeye muhtaçtır. Vesvese mevcût, fakat gâlip değil, uzaklaştırılabilir.

3 - Vesvesenin üçüncü sınıfı, mücerred hâtıra ve insana gâlip olan haller ile namaz dışında bâzı düşüncelerden doğar. Allah'ı zikrettiği zaman, bu vesvese uzaklaşır, zikirden kesilince gelir, böyle birbirini tâkip eder dururlar. İkisinin yâni zikir ile vesvesenin bir arada toplanması da mümkündür. Hattâ insan, hem okuduğu Kur'ân'ın mânâsını ve hem de vesveseyi birden anlayabilir.

Sanki bunlar kalbin ayrı ayrı iki yerinde dururlar. Bu kabîl vesvese hiç hâtıra gelmeyecek şekilde tamâmen yok edilmesi çok uzak bir ihtimâldir. Bununla beraber muhâl olan şeylerden değildir. Zîra yukarıda namaz bahsinde geçtiği gibi, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ صَلّٰى رَكْعَتَيْنِ لَمْ يُحَدِّثْ فِيهِمَا نَفْسَهُ بِشَيْءٍ مِنْ أَمْرِ
الدُّنْيَا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ

"Dünyalıktan hatırına hiç bir şey gelmeden iki rekât namaz kılan kimsenin geçmiş günâhları bağışlanır." buyurmuştur. Şâyet böyle bir namaz kılmak mümkün olmasa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle bir şey buyurmazdı. Ancak böyle bir hal her kalpte değil, ilâhî sevgi ile dolan kalplerde mümkündür. O, aklına mağlup olmuş gibidir. Zîra biz, eziyet gördüğü bir düşmanın husûmeti ile dolu olan bir kalp sahibini görürüz ki, iki rekât değil, birçok rekâtlar kılacak zaman geçer de bu zaman içinde hatırına başka bir şey geçirmeden tamâmen hasmı ile mücâdeleyi düşünür. Bunun gibi Allah sevgisi ile dolu, muhabbet deryasına dalmış gönüller, hatırına başka bir şey gelmeyecek şekilde içinden sevgilisi ile sohbete dalar, hattâ başkası bir şey söylese de onu duymaz olur. Hattâ önünden bir adam geçse onu da görmez olur. Düşman korkusunda, mâl ve mevki arzusunda bu gibi meseleler düşünülürse, ya cehennem korkusunda, cennet ümîdinde neden düşünülmesin ve neden mümkün olmasın? Ne yazık ki, Allah ve âhirete îmanın zâfiyetinden bu gibiler ender bulunurlar.

Vesvesenin bu kısımlarını düşündüğün zaman, yukarıda anlattığımız her mezhebin bir tevcîhi olduğunu ve fakat her birinin de muayyen yeri bulunduğunu anlarsın.

Hulâsa; şeytandan, bir an veyâ bir sâat yâni kısa bir müddet, uzaklaşmak mümkündür. Fakat ömür boyunca ondan kurtulmak cidden zordur ve varlığında muhâl gibidir. Şâyet bir fert, şeytanın tehyîc, rağbet ve hâtıra yolu ile vesveselerinden kurtulabilseydi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kurtulması gerekirdi. Hâlbuki namaz bahsinde geçtiği gibi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) namaz kılarken gözü cübbesinin damgasına ilişti. Selâm verince cübbeyi çıkarıp attı ve "*Bu, beni namaz kılarken meşgul etti. Bunu Ebû Cehm'e götürün ve onun enbicaniyyesini yâni onun nişansız olan cübbesini bana getirin."* buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in parmağında altın yüzük vardı. Minberde hutbe okurken gözü bu yüzüğe takıldı ve yüzüğü parmağından çıkarıp attı, buyurdu ki: *"Bir ona bir de size bakıyorum."* Yâni böyle şey olmaz. İşte bu elbisenin damgasına ve altın yüzüğüne bakmayı harekete geçiren kuvvet, şeytanın vesvesesidir. Bu da altın haram olmadan önce idi. Bunun için altını kullandı ve sonra da attı. Dünya malının, altın ve gümüşünün vesvesesi gönülden, ancak onları atmakla kesilir, onlardan ayrılınca vesvese de kalmaz, ihtiyâcından fazla metaı bulunan kimse, bir altın da olsa o altını düşünmek hususunda namazda kendisine vesvese vermekten şeytan boş kalmaz. Bu altını nasıl koruyacak, nereye verecek, başkasının bilmeyeceği şekilde nasıl gizleyecek veyâ bunu nasıl gösterip bununla övünecek gibi çeşitli vesveseler verir durur. Var kuvvetiyle dünyaya sarılıp tırnaklarını dünyaya takan ve sonunda da şeytanın vesvesesinden kurtulmak isteyen kimse, elini bala batırdıktan sonra eline sineklerin konmayacağını sanan kimse gibidir ki, bu olamaz. Dünya şeytanın vesvesesi için en büyük bir kapıdır. Bununla beraber onun pek çok kapıları vardır, bunları korumak zordur.

Hakîmin biri şöyle anlatıyor: Şeytan, isyân ettirmek için insanoğluna vesvese verir. Bunda muvaffak olamazsa, ona nasîhat yönünden gelir. Ona bid'atleri güzel gösterir ve insanı bid'atlere sürükler. Buna da muvaffak olamazsa, ona güçlük ve zorlukları teklîf eder, hattâ birçok helâl ve mübâh olan şeyleri kendisine haram tanıtır. Şâyet bunda da muvaffak olamazsa, abdest ve namazında kendisini şüpheye sokacak şekilde vesvese vermeye başlar. Şâyet bunda da muvaffakiyete ulaşamazsa bu defa iyilikleri ona kolay gösterir, her çeşit amelleri sabır ve metânetle yerine getirir. Maksat, insanların kendisini görüp ona meyillerini sağlamaktır. Bu sûretle kendisini ucbe sokar, kendi kendini beğenmiş olur ve burada helâke gider. İnsanoğlu şeytanın bu engelini de aşabilirse cennete gider. (Allah şerrinden muhâfaza buyursun.)

بيان سرعة تقلّب القلب ، وانقسام القلوب في التغيّر والثبات

اعلمْ : أنَّ القلبَ ـ كما ذكرناهُ ـ تكتنفُهُ الصفاتُ التي ذكرناها ، وتنصبُّ إليهِ الآثارُ والأحوالُ مِنَ الأبوابِ التي وصفناها ، فكأنَّهُ هدفٌ يُصابُ على الدوامِ مِنْ كلِّ جانبٍ ، فإذا أصابَهُ شيءٌ يتأثَّرُ بهِ . . أصابَهُ مِنْ جانبٍ آخرَ ما يضادُّهُ ، فتتغيَّرُ صفتُهُ ، فإنْ نزلَ بهِ الشيطانُ ، فدعاهُ إلى الهوىٰ . . نزلَ بهِ المَلَكُ وصرفَهُ عنهُ ، وإنْ جذبَهُ شيطانٌ إلىٰ شرٍّ . . جذبَهُ شيطانٌ آخرُ إلىٰ غيرِهِ ، وإنْ جذبَهُ ملكٌ إلىٰ خيرٍ . . جذبَهُ آخرُ إلىٰ غيرِهِ ، فتارةً يكونُ متنازعاً بينَ ملكينِ ، وتارةً بينَ شيطانينِ ، وتارةً بينَ مَلَكٍ وشيطانٍ ، ولا يكونُ قطُّ مهملاً .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَـٰرَهُمْ ﴾ .

ولاطلاعِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ عجيبِ صنعِ اللهِ تعالىٰ في عجائبِ القلبِ وتقلُّبِهِ . . كانَ يحلفُ بهِ فيقولُ : « لا ومقلِّبِ القلوبِ »(١) ، وكانَ كثيراً ما يقولُ : « يا مقلِّبَ القلوبِ ؛ ثبِّتْ قلبي علىٰ دينِكَ » ، قالوا : أوَتخافُ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « وما يؤمِّنُني والقلبُ بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرَّحمـٰنِ يقلِّبُهُ كيفَ يشاءُ ؟! »(٢) ، وفي لفظٍ آخرَ : « إنْ شاءَ أنْ

---

(١) رواه البخاري (٦٦١٧) عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما .

(٢) رواه الترمذي (٢١٤٠) من حديث أنس رضي الله عنه ، وعند مسلم (٢٦٥٤) من =

يقيمَهُ . . أقامَهُ ، وإنْ شاءَ أنْ يزيغَهُ . . أزاغهُ »(١) .

وضربَ لهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ثلاثةَ أمثلةٍ فقالَ : « مثلُ القلبِ مثلُ العصفورِ ، يتقلَّبُ في كلِّ ساعةٍ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مثلُ القلبِ في تقلُّبِهِ كالقدْرِ إذا استجمعَتْ غلياناً »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مثلُ القلبِ كمثلِ ريشةٍ في أرضٍ فلاةٍ تقلِّبُها الرياحُ ظهراً لبطنٍ »(٤) .

وهـٰذهِ التقليباتُ وعجائبُ صنْعِ اللهِ تعالىٰ في تقليبِها مِنْ حيثُ

= حديث عمرو بن العاص رضي الله عنه : « اللهم ، مصرِّف القلوب ؛ صرِّف قلوبنا علىٰ طاعتك » .

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٨٢) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٧٦٩١) ، وابن ماجه (١٩٩) من حديث النواس بن سمعان رضي الله عنه .

(٢) رواه الطبراني في « مسند الشاميين » (١١٤٢) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٢٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٤٠) من حديث أبي عبيدة بن الجراح رضي الله عنه مرفوعاً ، وفيه : « يتقلب في اليوم سبع مرات » .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٤) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٢٥٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٧٥) من حديث المقداد بن الأسود رضي الله عنه ، ولفظه : « لقلب ابن آدم أشد انقلاباً من القدر إذا اجتمعت غلياً » .

(٤) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٣٧ ، ٧٣٨) من حديث أبي موسى الأشعري رضي الله عنه ، وعنده (٧٣٦) من حديث أنس رضي الله عنه أيضاً .

لا تهتدي إليها المعرفةُ لا يعرفُها إلا المراقبونَ لقلوبِهِمْ ، والمراعونَ لأحوالِهِمْ معَ اللهِ تعالىٰ .

* * *

والقلوبُ في الثباتِ على الخيرِ والشرِّ والتردُّدِ بينَهُما ثلاثةٌ :

قلبٌ عُمِرَ بالتقوىٰ ، وزُكِّيَ بالرياضةِ ، وطُهِّرَ عنْ خبائثِ الأخلاقِ⁽¹⁾ ، تنقدحُ فيهِ خواطرُ الخيرِ مِنْ خزائنِ الغيبِ ومداخلِ الملكوتِ ، فينصرفُ العقلُ إلى التفكُّرِ فيما خطرَ لهُ ؛ ليعرفَ دقائقَ الخيرِ فيهِ ، ويطَّلعَ علىٰ أسرارِ فوائدِهِ ، فينكشفَ لهُ بنورِ البصيرةِ وجهُهُ ، فيحكمَ بأنَّهُ لا بدَّ مِنْ فعلِهِ ، فيستحثَّهُ عليهِ ، ويدعوَهُ إلى العملِ بهِ .

وينظرُ المَلَكُ إلى القلبِ فيجدُهُ طيّباً في جوهرِهِ ، طاهراً بتقواهُ ، مستنيراً بضياءِ العقلِ ، معموراً بأنوارِ المعرفةِ ، فيراهُ صالحاً لأنْ يكونَ مستقراً لهُ ومهبطاً ، فعندَ ذلكَ يمدُّهُ بجنودٍ لا تُرىٰ ، ويهديهِ إلىٰ خيراتٍ أخرىٰ ، حتَّىٰ ينجرَّ الخيرُ إلى الخيرِ ، وكذلكَ على الدوامِ ، ولا يتناهىٰ إمدادُهُ بالترغيبِ في الخيرِ ، وتيسيرِ الأمرِ عليهِ .

---

(1) والترتيب في هذا المقام غير مراعىٰ ؛ فإن التطهير عن الخبائث هو أول ما يكون ، ثم التزكية بالرياضة ثانياً ، فالذي ينتج عنهما عمارة القلب بالتقوىٰ ، فهو آخر المراتب جعله أولاً ، أو يكون المراد بعمارته بالتقوىٰ : الاتقاء من الشرك المضاد للتوحيد ، ثم التزكية بالرياضة هو أعمال الجوارح ، ثم التطهير عن الخبائث : هو انشراحه بنور اليقين حسبما قسم له . « إتحاف » (٧/٣٠٣) .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَأَمَّا مَنْ أَعْطَىٰ وَاتَّقَىٰ ۝ وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَىٰ ۝ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَىٰ ﴾ .

وفي مثلِ هٰذا القلبِ يشرقُ نورُ المصباحِ مِنْ مشكاةِ الربوبيَّةِ ، حتَّىٰ لا يخفىٰ فيهِ الشرْكُ الخفيُّ الذي هوَ أخفىٰ مِنْ دبيبِ النملةِ السوداءِ في الليلةِ الظلماءِ(١) .

فلا يخفىٰ علىٰ هٰذا النورِ خافيةٌ ، ولا يُروَّجُ عليهِ شيءٌ مِنْ مكايدِ الشيطانِ ، بلْ يقفُ الشيطانُ ويُوحي زخرفَ القولِ غروراً ، فلا يُلتفتُ إليهِ(٢) .

وهٰذا القلبُ بعدَ طهارتِهِ مِنَ المهلكاتِ يصيرُ على القرْبِ معموراً بالمنجياتِ التي سنذكرُها ؛ مِنَ الصبرِ ، والشكرِ ، والخوفِ ، والرجاءِ ،

---

(١) كما رویٰ ذلك مرفوعاً من حديث عائشة رضي الله عنها الحكيمُ الترمذي في « نوادر الأصول » (ص٣٩٩) ، وروىٰ نحوه البخاري في « الأدب المفرد » (٧١٦) ، وهٰذا هو وصف قلوب الصديقين .

(٢) قال الإمام القشيري في « لطائف الإشارات » (٢/ ٥٥٤) : (الشياطين يتعرضون للأنبياء عليهم السلام ، ولكن لا سلطان ولا تأثير في أحوالهم منهم ، ونبينا صلى الله عليه وسلم أفضل الجماعة) ، إلىٰ أن قال : (إذا أراد الله بعبده خيراً . أمدَّه بنور التحقيق ، وأيده بحسن العصمة ، فيميز بحسن البصيرة بين الحق والباطل ، فلا يظلُّه غمام الريب ، وينجلي عنه غطاء الغفلة ، فلا تأثير لضباب الغداة في شعاع الشمس عند متوع النهار ، وهٰذا معنىٰ قوله : ﴿ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِن رَّبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ۝ وَلَا يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي مِرْيَةٍ مِّنْهُ حَتَّىٰ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً أَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَقِيمٍ ﴾) .

والفقرِ ، والزهدِ ، والمحبةِ ، والرضا ، والشوقِ ، والتوكُّلِ ، والتفكُّرِ ، والمحاسبةِ ، وغيرِ ذلكَ .

وهوَ القلبُ الذي أقبلَ اللهُ عزَّ وجلَّ عليهِ بوجهِهِ⁽¹⁾ ، وهوَ القلبُ المطمئنُّ ، المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَلَا بِذِكْرِ ٱللَّهِ تَطْمَئِنُّ ٱلْقُلُوبُ ﴾ ، وبقولِهِ عزَّ وجلَّ : ﴿ يَٰٓأَيَّتُهَا ٱلنَّفْسُ ٱلْمُطْمَئِنَّةُ ﴾ .

* * *

القلبُ الثاني : القلبُ المخذولُ المشحونُ بالهوىٰ ، المدنَّسُ بالأخلاقِ المذمومةِ والخبائثِ ، المفتوحُ فيهِ أبوابُ الشياطينِ ، المسدودُ عنهُ أبوابُ الملائكةِ .

ومبدأُ الشرِّ فيهِ : أنْ ينقدحَ فيهِ خاطرٌ مِنَ الهوىٰ ، ويهجسَ فيهِ ، فينظرُ القلبُ إلىٰ حاكمِ العقلِ ليستفتيَ فيهِ ويستكشفَ وجهَ الصوابِ ، فيكونُ العقلُ قدْ ألفَ خدمةَ الهوىٰ وأنسَ بهِ ، واستمرَّ على استنباطِ الحيلِ لهُ وعلىٰ مساعدةِ الهوىٰ ، فتستولي النفسُ وتساعدُ عليهِ ، فينشرحُ الصدرُ بالهوىٰ ، وتنبسطُ فيهِ ظلماتُهُ ؛ لانخناسِ جنْدِ العقلِ عنْ مدافعتِهِ ، فيقوىٰ سلطانُ الشيطانِ ؛ لاتِّساعِ مكانِهِ بسببِ انتشارِ الهوىٰ ، فيُقبلُ عليهِ بالتزيينِ والغرورِ والأمانيِّ ، ويُوحي بذلكَ زخرفاً مِنَ القولِ غروراً ، فيضعفُ سلطانُ الإيمانِ

---

(1) فسلبه عن أن يكون فيه مستكن لغيره . « إتحاف » (٧/ ٣٠٤) .

بالوعْدِ والوعيدِ ، ويخبو نورُ اليقينِ بخوفِ الآخرةِ ؛ إذْ يتصاعدُ منَ الهوىٰ دخانٌ مظلمٌ إلى القلبِ يملأُ جوانبَهُ ، حتَّىٰ تنطفىءَ أنوارُهُ ، فيصيرُ العقلُ كالعينِ التي ملأَ الدخانُ أجفانَها ، فلا يقدرُ علىٰ أنْ ينظرَ .

وهكذا تفعلُ غلبةُ الشهوةِ بالقلبِ ، حتَّىٰ لا يبقىٰ للقلبِ إمكانُ التوقفِ والاستبصارِ ، ولوْ بصَّرَهُ واعظٌ وأسمعَهُ ما هوَ الحقُّ فيهِ . . عَمِيَ عنِ الفهمِ ، وصمَّ عنِ السمعِ ، وهاجَتِ الشهوةُ فيهِ ، وسطا الشيطانُ ، وتحرَّكَتِ الجوارحُ علىٰ وَفْقِ الهوىٰ ، فظهرَتِ المعصيةُ إلىٰ عالمِ الشهادةِ مِنْ عالمِ الغيبِ بقضاءٍ مِنَ اللهِ تعالىٰ وقدرٍ .

وإلىٰ مثلِ هٰذا القلبِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أَرَءَيْتَ مَنِ ٱتَّخَذَ إِلَٰهَهُۥ هَوَىٰهُ أَفَأَنتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا ۝ أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ ۚ إِنْ هُمْ إِلَّا كَٱلْأَنْعَٰمِ ۖ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا ﴾ .

وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ لَقَدْ حَقَّ ٱلْقَوْلُ عَلَىٰٓ أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ .

وبقولِهِ تعالىٰ : ﴿ سَوَآءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾ .

وربَّ قلبٍ هٰذا حالُهُ بالإضافةِ إلىٰ جميعِ الشهواتِ ، وربَّ قلبٍ هٰذا حالُهُ بالإضافةِ إلىٰ بعضِ الشهواتِ ؛ كالذي يتورَّعُ عنْ بعضِ الأشياءِ ، ولكنَّه إذا رأىٰ وجهاً حسناً . . لمْ يملكْ عينَهُ وقلبَهُ ، وطاشَ عقلُهُ ، وسقطَ مِساكُ قلبِهِ .

أوْ كالذي لا يملكُ نفسَهُ فيما فيهِ الجاهُ والرئاسةُ والكبْرُ ، ولا يبقىٰ معَهُ مُسْكَةٌ للتثبُّتِ عندَ ظهورِ أسبابِهِ .

أوْ كالذي لا يملكُ نفسَهُ عندَ الغضبِ مهما استُحقِرَ أوْ ذُكِرَ عيبٌ مِنْ عيوبِهِ .

أوْ كالذي لا يملكُ نفسَهُ عندَ القدرةِ علىٰ أخذِ درهمٍ أوْ دينارٍ ، بلْ يتهالَكُ عليهِ تهالُكَ الوالِهِ المستهترِ ، فينسىٰ فيهِ المروءةَ والتقوىٰ ، وكلُّ ذلكَ لتصاعدِ دخانِ الهوىٰ إلى القلبِ حتَّىٰ يظلمَ وتنطفىءَ منهُ أنوارُهُ ، فينطفىءُ نورُ الحياءِ والمروءةِ والإيمانِ ، ويسعىٰ في تحصيلِ مرادِ الشيطانِ .

* * *

القلبُ الثالثُ : قلبٌ يبدو فيهِ خاطرُ الهوىٰ فيدعوهُ إلى الشرِّ ، فيلحقُهُ خاطرُ الإيمانِ فيدعوهُ إلى الخيرِ ، فتنبعثُ النفسُ بشهوتِها إلىٰ نصرةِ خاطرِ الشرِّ ، فتقوى الشهوةُ وتحسِّنُ التمتُّعَ والتنعُّمَ ، فينبعثُ العقلُ إلىٰ خاطرِ الخيرِ ، ويدفعُ في وجهِ الشهوةِ ، ويقبِّحُ فعلَها ، وينسبُها إلى الجهلِ ، ويشبهُها بالبهيمةِ والسبعِ في تهجُّمِها على الشرِّ ، وقلَّةِ اكتراثِها بالعواقبِ ، فتميلُ النفسُ إلىٰ نصْحِ العقلِ ، فيحملُ الشيطانُ حملةً على العقلِ ، فيقوِّي داعيَ الهوىٰ ، ويقولُ : ما هٰذا التحرُّجُ الباردُ ؟ ولِمَ تمتنعُ عنْ هواكَ فتؤذيَ نفسَكَ ؟

وهلْ ترىٰ أحداً مِنْ أهلِ عصرِكَ يخالفُ هواهُ ، أوْ يتركُ غرضَهُ ؟ أفتتركُ

لهُمْ ملاذَّ الدنيا يتمتعونَ بها وتحجِّرُ علىٰ نفسِكَ حتَّىٰ تبقىٰ محروماً شقيّاً متعوباً(١) يضحكُ عليكَ أهلُ الزمانِ ؟!

أفتريدُ أنْ يزيدَ منصبُكَ علىٰ فلانٍ وفلانٍ وقدْ فعلوا مثلَ ما اشتهيتَ ولمْ يمتنعوا ؟!

أما ترى العالِمَ الفلانيَّ ليسَ يحترزُ مِنْ مثلِ ذلكَ ولوْ كانَ ذلكَ شرّاً . . لامتنعَ منهُ ؟

فتميلُ النفسُ إلى الشيطانِ ، وتنقلبُ إليهِ ، فيحملُ المَلَكُ حملةً على الشيطانِ ويقولُ : هلْ هلكَ إلا مَنِ اتبعَ لذَّةَ الحالِ ونسيَ العاقبةَ ؟ أفتقنعُ بلذَّةٍ يسيرةٍ وتتركُ لذَّةَ الجنةِ ونعيمَها أبدَ الآبادِ ؟

أمْ تستثقلُ ألمَ الصبرِ عنْ شهوتِكَ ولا تستثقلُ ألمَ النارِ ؟

أتغترُّ بغفلةِ الناسِ عنْ أنفسِهِمْ واتباعِهِمْ هواهُمْ ومساعدتِهِمُ الشيطانَ معَ أنَّ عذابَ النارِ لا يخفِّفُهُ عنكَ معصيةُ غيرِكَ ؟

أرأيتَ لوْ كنتَ في يومٍ صائفٍ شديدِ الحرِّ ووقفَ الناسُ كلُّهُمْ في الشمسِ ، وكانَ لكَ بيتٌ باردٌ . . أكنتَ تساعدُ الناسَ أوْ تطلبُ لنفسِكَ الخلاصَ ؟ فكيفَ تخالفُ الناسَ خوفاً مِنْ حرِّ الشمسِ ولا تخالفُهُمْ خوفاً مِنْ حرِّ النارِ ؟!

---

(١) أي : متعباً ، ونصَّ الحافظ الزبيدي في « تاج العروس » (ت ع ب) علىٰ خطأ (متعوب) فقال : (ولا تقل : متعوب ؛ لمخالفة السماع والقياس ، وقيل : بل هو لحن ؛ لأن الثلاثي لازم ، واللازم لا يبنىٰ منه المفعول) .

فعندَ ذاكَ تمتثِلُ النفسُ إلىٰ قولِ المَلَكِ ، فلا يزالَ يتردَّدُ بينَ الجندينِ ، متجاذَباً بينَ الحزبينِ . . إلىٰ أنْ يغلبَ على القلبِ ما هوَ أولىٰ بهِ .

فإنْ كانَتِ الصفاتُ التي في القلبِ الغالبُ عليها الصفاتُ الشيطانيَّةُ التي ذكرناها . . غلبَ الشيطانُ ، ومالَ القلبُ إلىٰ جنسِهِ مِنْ أحزابِ الشيطانِ ، معرِضاً عنْ حزبِ اللهِ تعالىٰ وأوليائِهِ ، ومساعداً لحزبِ الشيطانِ وأعدائِهِ ، وجرىٰ علىٰ جوارحِهِ بسابقِ القدرِ ما هوَ سببُ بعدِهِ عنِ اللهِ تعالىٰ .

وإنْ كانَ الأغلبُ على القلبِ الصفاتِ الملكيَّةَ . . لمْ يصغِ القلبُ إلىٰ إغواءِ الشيطانِ وتحريضِهِ إيَّاهُ على العاجلةِ ، وتهوينِهِ أمرَ الآخرةِ ، بلْ مالَ إلىٰ حزبِ اللهِ تعالىٰ ، وظهرَتِ الطاعةُ بموجَبِ ما سبقَ مِنَ القضاءِ علىٰ جوارحِهِ .

فقلبُ المؤمنِ بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ الرحمـٰنِ ؛ أيْ : بينَ تجاذبِ هـٰذينِ الجندينِ ، وهوَ الغالبُ ؛ أعني : التقلُّبَ والانتقالَ مِنْ حزبٍ إلىٰ حزبٍ ، أمَّا الثباتُ على الدوامِ معَ حزبِ الملائكةِ ، أوْ معَ حزبِ الشيطانِ . . فنادرٌ مِنَ الجانبينِ .

وهـٰذهِ الطاعاتُ والمعاصي تظهرُ مِنْ خزائنِ الغيبِ إلىٰ عالمِ الشهادةِ بواسطةِ خزانةِ القلبِ ؛ فإنَّهُ مِنْ خزائنِ الملكوتِ ، وهيَ أيضاً إذا ظهرَتْ . . كانَتْ علاماتٍ تعرِّفُ أربابَ القلوبِ سابقَ القضاءِ ، فمَنْ خُلِقَ للجنَّةِ . . يُسِّرَتْ لهُ أسبابُ الطاعاتِ ، ومَنْ خُلِقَ للنارِ يُسِّرَتْ لهُ أسبابُ المعاصي ،

وسُلِّطَ عليهِ أقرانُ السوءِ ، وأُلقيَ في قلبِهِ حِكَمُ الشيطانِ ؛ فإنَّهُ بأنواعِ الحكمِ يغرُّ الحمقىٰ بقولِهِ : (إنَّ اللهَ رحيمٌ ، فلا تبالِ ، وإنَّ الناسَ كلَّهُمْ ما يخافونَ اللهَ ، فلا تخالفْهُمْ ، وإنَّ العمرَ طويلٌ ، فاصبرْ حتَّىٰ تتوبَ غداً) ، يعدُهُمْ ويمنِّيهِمْ ، وما يعدُهُمُ الشيطانُ إلا غروراً ، يعدُهُمُ التوبةَ ، ويمنِّيهِمُ المغفرةَ ، فيهلكُهُمْ بإذنِ اللهِ عزَّ وجلَّ بهـٰذهِ الحيلِ وما يجرىٰ مَجراها ، فيوسِّعُ قلبَهُ لقبولِ الغرورِ ، ويضيِّقُهُ عنْ قبولِ الحقِّ .

وكلُّ ذلكَ بقضاءٍ مِنَ اللهِ تعالىٰ وقدرٍ ، ﴿فَمَن يُرِدِ ٱللَّهُ أَن يَهْدِيَهُۥ يَشْرَحْ صَدْرَهُۥ لِلْإِسْلَٰمِ ۖ وَمَن يُرِدْ أَن يُضِلَّهُۥ يَجْعَلْ صَدْرَهُۥ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِى ٱلسَّمَآءِ﴾ ، ﴿إِن يَنصُرْكُمُ ٱللَّهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ ۖ وَإِن يَخْذُلْكُمْ فَمَن ذَا ٱلَّذِى يَنصُرُكُم مِّنۢ بَعْدِهِۦ﴾ .

فهوَ الهادي والمضلُّ ، يفعلُ ما يشاءُ ، ويحكمُ ما يريدُ ، لا رادَّ لحكمِهِ ، ولا معقِّبَ لقضائِهِ ، خلقَ الجنَّةَ ، وخلقَ لها أهلاً ، فاستعملَهُمْ بالطاعةِ ، وخلقَ النارَ ، وخلقَ لها أهلاً ، فاستعملَهُمْ بالمعاصي .

وعرَّفَ الخلقَ علامةَ أهلِ الجنَّةِ وأهلِ النارِ فقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿إِنَّ ٱلْأَبْرَارَ لَفِى نَعِيمٍ ۝ وَإِنَّ ٱلْفُجَّارَ لَفِى جَحِيمٍ﴾ ، ثمَّ قالَ تعالىٰ فيما يروي عنهُ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هؤلاءِ في الجنَّةِ ولا أبالي ، وهؤلاءِ في النَّارِ ولا أبالي »(١) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/١٨٦) ، وابن حبان في « صحيحه » (٣٣٨) من حديث عبد الرحمـٰن السلمي رضي الله عنه مرفوعاً ، وهو عند أحمد في « المسند » (٥/٢٣٩) (٦/٤٤١) من حديث معاذ وأبي الدرداء رضي الله عنهما كذلك .

فتعالى اللهُ الملكُ الحقُّ جلَّ وعزَّ ، لا يُسألُ عمَّا يفعلُ وهُمْ يُسألونَ .

* * *

ولنقتصرْ علىٰ هـٰذا القدْرِ اليسيرِ مِنْ ذكرِ عجائبِ القلبِ ؛ فإنَّ استقصاءَهُ لا يليقُ بعلْمِ المعاملةِ ، وإنَّما ذكرنا منهُ ما يُحتاجُ إليهِ ؛ لمعرفةِ أغوارِ علومِ المعاملةِ وأسرارِها ؛ لينتفعَ بها مَنْ لا يقنعُ بالظواهرِ ، ولا يجتزىءَ بالقشرِ عنِ اللبابِ ، بلْ يتشوَّقُ إلىٰ معرفةِ دقائقِ حقائقِ الأسبابِ ، وفيما ذكرناهُ كفايةٌ لهُ ومقنعٌ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ ، واللهُ وليُّ التوفيقِ .

* * *

تمّ كتاب عجائب القلب

وهو الكتاب الأوّل من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين

والحمد لله وحده ، وصلواته على محمّد نبيّه وآله وسلّم تسليمًا

يتلوه كتاب رياضة النّفس وتهذيب الخلق ومعالجة أمراض القلب

DEĞİŞİKLİK VE SEBAT YÖNÜNDEN KALBİN TAKSÎMİ

Bilmiş ol ki; anlatmış olduğumuz sıfatlar kalbi ihâta eder. Eserler ve haller ise anlattığımız kapılardan içeri dökülür. Sanki kalp, her taraftan yağan mermilerin bir hedefidir. Atılan oklardan biri kalbe değdiği zaman, ondan müteessir olur ve onun tesîrinde kalır. Başka taraftan bunun zıddı olan bir şey isâbet ederse bu defa vaziyeti değişir. Meselâ şeytan gelip kalbi kötülüğe dâvet ettiği zaman, melek gelir onu iyiliğe çeker. Bir şeytan gelir kötülüğe dâvet eder, öbür şeytan gelir başka bir kötülüğe dâvet eder. Bir melek gelir, bir iyiliğe, başka bir melek gelir, başka bir iyiliğe dâvet eder. Bâzen iki melek ve iki şeytan arasında müâraza olur. Hiç bir vakit boş kalmaz. İşte buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

وَنُقَلِّبُ أَفْئِدَتَهُمْ وَأَبْصَارَهُمْ

“Onların kalplerini ve gözlerini çeviririz.” (En’âm sûresi, 6/ 110) buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Efendimiz hazretleri, kalbin bu değişikliğine ve Allahu Teâlâ’nın kalp üzerindeki acâyip sanatına muttalî olduğu için, kalbin bu hâli ile Allah’a yemîn ederek, Buhârî’nin İbn Ömer’den rivâyetine göre:

لَا وَمُقَلِّبَ الْقُلُوبِ

“Hayır, kalpleri çeviren Allah’a yemîn ederim ki, o öyle değil.” bu-

yururlardı. Yine Tirmizî'nin Enes'den ve diğer birçoklarının da rivâyetine göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) umûmiyetle:

يَا مُقَلِّبَ الْقُلُوبِ ثَبِّتْ قَلْبِي عَلٰى دِينِكَ

"Ey istediği tarafa kalpleri çeviren Allahım, benim kalbimi senin dîninde sâbit kıl." diye duâ ederdi.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

-"Sen de korkuyor musun?" dediklerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَمَا يُؤَمِّنُنِي وَالْقَلْبُ بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمٰنِ يُقَلِّبُهُ كَيْفَ يَشَاءُ

- *"Beni ne şey temîn edebilir? Hâlbuki kalp, Allahu Teâlâ'nın iki kudret parmakları arasındadır. Onu dilediği tarafa çevirir."* buyurdu. Diğer bir ifâde ile:

إِنْ شَاءَ أَنْ يُقِيمَهُ أَقَامَهُ وَإِنْ شَاءَ أَنْ يُزِيغَهُ أَزَاغَهُ

"Kalbi dosdoğru sâbit kılmak dilerse öyle yapar, kaydırmayı dilerse onu kaydırır. Nasıl emîn olayım?" buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kalp için üç mesel darbetmiş ve (Hakîm'in **"Müstedrek"**inde Ebû Ubeyde'den ve diğerlerinin başka yollardan rivâyet ettikleri hadîste) şöyle buyurmuştur:

مَثَلُ الْقَلْبِ مَثَلُ الْعُصْفُورِ يَتَقَلَّبُ فِي كُلِّ سَاعَةٍ

"Kalp serçe kuşu gibidir, her an bir tarafa yönelir." Yine (Ahmed ve Hâkim'in Mikdâd b. Esved'den rivâyetlerine göre) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَثَلُ الْقَلْبِ فِي تَقَلُّبِهِ كَالْقِدْرِ إِذَا اسْتَجْمَعَتْ غَلَيَانًا

“Titreşiminde kalp, kaynamakta olan tencere gibidir. (O nasıl hareket ederse, kalp de öyle hareket eder.)” buyurmuştur. Yine (Taberânî “Kebîr”inde ve Beyhakî **“Şuabü’l-Îmân”**ında hasen isnâd ile rivâyet ettikleri bir hadîste) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَثَلُ الْقَلْبِ كَمَثَلِ رِيشَةٍ فِي أَرْضٍ فَلَاةٍ تَقْلِبُهَا الرِّيَاحُ
ظَهْرًا لِبَطْنٍ

“Kalp, kırda atılmış bir kuş kanadı gibidir. Rüzgâr nasıl bu kanadı alt üst çevirirse kalp de böyledir.” buyurdu.

Bu değişmeler ve Allahu Teâlâ’nın kalbi değiştirmekteki akılları hayrette bırakan sun-i acîbini (acayip sanatlarını), ancak Allahu Teâlâ katındaki hallerine riâyet eden ve bu hallerini murâkabe eden kimseler bilebilir.

Kalpler hayır ve şer üzerine sebatta ve bunlar arasında tereddüt etmekte üçe ayrılırlar.

Birincisi:

Pisliklerden temizlenip riyâzet ile tezkiye ve takvâ ile tâmir edilen kalptir. Melekût âleminden ve gayb hazînelerinden hayır hâtıraları bu kalbe akıtılır. Akıl da hayırların inceliklerini anlamak ve faydalarının inceliklerine muttalî olmak için, kalbe gelen hâtıraları düşünüp anlamaya yönelir. Basîret nûru ile yüzü kendisine açılır, bu hâtıraları yaymanın lüzumuna hükmeder ve onları yaymaya teşvîk eder. Melek kalbe bakar, kalbi kendi cevherinde temiz, takvâ ile temizlenmiş, akıl ışığı ile aydınlanmış, mârifet nûru ile imâr edilmiş bulur. Melek bu kalbi mesken edinmeyi kâfi bulur. İşte bu zaman görülmeyen askerlerle kalbe yardım eder, kalbi daha başka hayırlara irşâd eder ve böyle devam edip gider.

Hayra teşvîk bâbındaki yardımı son bulmaz ve hayır hususundaki işlerini kolaylaştırır. Buna işâret etmek üzere Allahu Teâlâ şöyle buyuruyor:

فَأَمَّا مَنْ أَعْطٰى وَاتَّقٰى وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى

"Vergisini (mallarının karşılığını) **verip, Allah korkusu güden ve İslâm'ı kabul edene kolaylık vereceğiz."** (Leyl sûresi, 92/5-7)

Bu gibi kalplere rubûbiyet penceresinden ışık nurları parlar. Hattâ gece karanlığında siyah taş üzerinde yürüyen karıncanın ayak şamatasından daha ince olan şirk-i hafînin gizliliği bu kalpte kalmaz. Artık bu ilâhî nûra karşı hiç bir şey gizli kalamaz. Şeytanın hîlelerinden hıç bir şey burada revaç bulamaz. Belki şeytan uzakta durur ve yaldızlı sözlerle aldatmaya çalışırsa da bu kalp ona iltifât etmez Bu kalp, bu gibi mühlikâttan temizlendikten sonra münciyât ile mâmûr olmaya inkılâb eder. O münciyât ki, yakında anlatacağımız şükür, sabır, korku, recâ, fakr, zühd, muhabbet, rızâ, şevk, tevekkül, tefekkür, muhâsebe ve benzeri şeylerdir. İşte Allahu Teâlâ'nın rahmetiyle yöneldiği kalp bu kalptir. Yine Allahu Teâlâ'nın:

أَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ

"Agâh olunuz, kalpler ancak Allah'ı zikirle sükûn bulur." (Ra'd sûresi, 13/28) Yine:

يَآ أَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ

"Ey nefs-i mutmainne..." (Fecr sûresi, 89/27) buyurduğu da bu kalptir.

İkincisi:

İkinci kalp, heves ile dolmuş rüsvây ve perişân olan kalptir. Kötü huy ve pis şeylerle kirlenmiş kalptir. Meleklerin kapıları kapanmış, şeytanların kapıları ardına kadar açılmış olan kalptir. Bu kalpte kötülük şöyle başlar: Hevâ-i nefsinin hâtıraları kalbe dökülür ve orada kökleşir. Sonra kalp, fetvâ almak ve doğruyu bulmak için aklın hükmüne mürâcaat eder. Hâlbuki akıl, hevâ-i nefse hizmet etmeye alışmış ve onunla ünsiyet etmiştir. Devamlı olarak ona hîleler hazırlamış ve onun imkânlarına göre çalışmıştır. Bunun için nefis aklı istilâ eder ve ona galebe çalar. Göğüs, hevâ-i nefs ile dolar, genişler ve aklın askerlerinin müdâfasını köreltmek için hevâ zulmetleri kalpte yayılır. Bu sûretle şeytanın sultası kuvvetleşir. Çünkü hevânın etrafa dağılması ile şeytanın muhîti genişlemiş olur.

Böylece kalbe hücûm eder, kötülükleri süsler, ümîd ve gurura kaptırıp aldatır. Bu sûretle va'd ve vaîd ile beraber îmanın sultası zayıflar. Âhiret korkusundan meydana gelen yakîn nûru söner. Zîra hevâ ateşinden kalbin içine karanlık bir duman yükselir ve kalbin her tarafını doldurur. Bu sûretle nûr söner. Akıl, kapakları dumanla dolmuş göze benzer, bakmaz hâle gelir. İşte kalbe galebe çalan şehvet böyle yapar ve kalbin durup düşünme imkânı kalmaz. Şâyet bir vâiz ona gerçeği gösterip duyurmak istese de tesîr etmez, duymaz bir sağır, görmez bir kör hâline gelir. Böylece hevânın arzusuna uygun olarak şehvet şahlanır, seytan saldırır ve âzâlar harekete geçer de Allahu Teâlâ'nın kazâ ve kaderi gayb âleminden şehâdet âlemine isyan olarak çıkar. İşte bu gibi kalbe işâret olarak Allahu Teâlâ:

أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلٰهَهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا.

أَمْ تَحْسَبُ أَنَّ أَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ أَوْ يَعْقِلُونَ إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ سَبِيلًا

"Gördün mü o hevâ (ve heves)**ini ilâh edinen kimseyi? Şimdi onun üzerine** (Habîbim) **sen mi bekçi olacaksın? Yoksa onların çoğunu hakîkaten** (söz) **dinlerler, yâhut akıllanırlar mı sanıyorsun? Onlar, başka değil, dört ayaklı hayvanlar gibidir. Belki yolca daha sapıktırlar."** (Furkan sûresi, 25/43-44)

Yine Allahu Teâlâ:

لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلٰى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

"Celâlim hakkı için söylerim ki, onların pek çoğu üzerine söz yerini bulmuştur, artık onlar(ın çoğu) **inanmazlar."** (Yâsîn sûresi, 36/7) buyurmuştur:

وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ

"Onlarca müsâvîdir; ha inzâr etmişsin kendilerini, ha etmemişsin. Onlar inanmazlar." (Bakara sûresi, 2/6)

Kalplerin bâzı şehvetlere nispetle hâli budur. Bir kalp bulursun, bâzı kötülüklerden çekinir, onlardan kendini korur ve onlara aldırış etmez. Fakat güzel bir yüz gördü mü kendini alıkoyamaz, ne gözüne ve ne de kalbine hâkim olur. Aklı gider, kalbinin cimriliği kaybolur ve ona gönül verir. Diğer bâzısı da mevkî, riyâset ve kibir gibi, şeylerde kendine mâlik olamaz. Böyle bir imkân bulunca her çâreye başvurur, nefis hâkimiyeti kaybolur veyâ bunlara sabreder fakat hiddetini yenemez. Hiddet anında şeytan elinde oyuncak olur veyâ bunlara sabrı olur da paraya iş gelince şaşkına döner; insanlığı geri iter, hak hukuk gözetmeden paraya hücûm eder.

Bütün bunlar hevâ dumanının kalbi ihâta etmesinden meydana gelir. Duman kalbi karartır; hayâ, mürüvvet ve îman nuru kalpte söner, şeytanın arzusunun peşinden gider.

Üçüncüsü:

Üçüncü kalp, hevâ hâtıraları kalpte canlanır ve kalbi kötülüğe çeker. Öte yandan îman hâtıraları gelir ve kalbi iyiliğe iter. Nefis, şehvet kuvveti ile şer hâtıralarının yardımına koşar. Şehveti takviye eder ve bu gibi gayr-ı meşrû istifâdeleri kuvvetleştirir. Öte yandan akıl, iyilik hâtıralarına doğru gider ve şehveti def eder; kötü işlerini takbîh ve techîl eder. Şehveti kötü saldırganlıklarında yırtıcı hayvanlara benzetir. Böylece nefsi aklın nasihatine meyleder. Bu sefer şeytan akla saldırır, hevâ-i nefsin arzularını takviye eder. "Bu soğuk çekingenlik nedir?" der. Neden arzularından bu kadar uzaklaşıyor ve kendi kendine eziyet ediyorsun, bir etrafına baksana senin zamanında bu kadar çekingen davranan var mıdır? Şu dünyanın nîmetlerini hep onlara mı bırakalım? Kendimizi diyete mi çekelim, her şeyden mahrûm ve perîşân hâle mi gelelim? Bu hâline emsâllerin güler. Yoksa sen falan ve falan zâtlardan da daha ileride olmak mı istersin? İşte onlar da bu işleri yapmışlar ve çekinmemişlerdir. Baksana işte, ortada falan âlim bu işten çekinmedi. Şâyet bu bir kötülük olsa o, senden evvel bundan uzaklaşırdı.

Şeytanın bu vesveseleri karşısında nefis şeytana meyleder ve ona doğru dönmeye başlar. Bu sefer melek, şeytan üzerine bir hamle yapar ve der ki; "Helâk olanlar peşin zevklerinin peşine koşup sonunu unutanlardır. Cennetin ebedî nîmetleri karşısında şurada cüz'î ve geçici bir zevk ile iktifâ eder misin? Yoksa cehennem ateşine sabır sana ağır gelmiyor da şurada şehvetinin elemine mi dayanamıyorsun? İnsanlardan bâzıları gaflette olup hevâ ve heveslerine tâbi ise sen de onlara bakıp gaflete mi dalacaksın? Şeytan onlara yol buldu ise sana da yol bulmasını mı istiyorsun? Hâlbuki başkasının günâhı senin azâbını hafifletmez.

Şöyle bir düşün; sıcak bir yaz gününde insanların hepsi güneşin altında kalırken senin bir gölgeliğin olsa. Sen, insanlar güneşte yanıyor ben de yanayım, der misin? Elbette demezsin ve kendini gölgelikte muhâfaza etmek istersin. Bu hususta hiç çekinmeden onlara muhâlefet etmek istersin. Dünya güneşinde hal böyle olduğuna göre, cehennem ateşinde öncelikle böyle olması lâzımdır. Bunu dinleyen nefis, meleğin sözüne uyar ve doğrusu budur, der. İşte böylece iki kuvvet arasında bocalar durur, nihâyet lâyık olduğu tarafa galebe çalar.

Anlattığımız şeytanî sıfatlar kalpte gâlip ise şeytan galebe çalar ve kalp Allahu Teâlâ'nın ve dostlarının askerlerinden uzaklaşarak şeytanın ordularına meyleder ve kaderine uygun olarak Allah'tan uzaklaşmasına sebep olan tarafa âzâları akıp gider. Şâyet melekî hasletler kalpte gâlip ise kalp şeytanın iğvâsına ve peşin zevklere olan teşvîkine meyletmez. Onun âhireti küçümsemesine değer vermez. Belki Allahu Teâlâ'nın ordusuna meyleder. Kazâ ve kaderine uygun olarak tâat ve ibâdât âzâlarında görülür. Hulâsa, kalp, Rahmân'ın iki parmağı arasında devreder durur. İki parmak bu iki kuvvettir. Bu iki kuvvetin câzibesi arasında devreder. Kalpte gâlip olan işte budur. Sağa sola döner, bir kuvvetten diğerine intikal eder durur. Devamlı şekilde meleğin veyâ şeytanın irâdesinde bulunmak çok enderdir. Bu tâat ve mâsiyetler kalbin hazînesi vâsıtasıyla gayb âleminden şuhûd âlemine çıkar. Zîra bunlar gayb âleminin gizliliklerinden idi. Bunlar açığa çıktıkları zaman basîret sâhiplerinin ezeldeki mukadderâtı bilmelerine alâmet olurlar. Cennetlik olarak yaratılan kimseye tâat sebepleri müyesser olur. Cehennemlik olan kimseye de isyân sebebleri müyesser olur ve kötü arkadaşlar ona musallat olur, şeytan hükümlerini kalbine ilka eder ve çeşitli hîle yolları ile ahmak insanları aldatır.

Meselâ, aldırma Allah kerîmdir. Şu insanlara baksana Allah korkusu nerde? Ne olursa onlar, sen de öyle olursun! Daha ömrün var, ileride tövbe edersin, diye aldatır, ümitlendirir. Onun va’di tamâmen uydurma ve yalandır. Tövbeyi va’deder, mağfiret ile ümitlendirir de bu hîleleri ile helaklerine sebeb olur. Bu gibi hîlelerle kalplerini doldurur, kendi sözünü dinletir, hakkı kabulden onları uzaklaştırır. Mamâfih bütün bunlar (kulun irâdesi üzerine kurulan) Allahu Teâlâ’nın kazâ ve kaderi iledir. Nitekim âyet-i celîlede:

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ أَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يُرِدْ أَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ

“Hâsılı Allah her kimi hidâyetine erdirmek isterse, İslâm’a sînesini açar, gönlüne genişlik verir. Her kimi de sapıklıkta bırakmak isterse onun da kalbini daraltır, öyle sıkıştırır ki, öfkesinden göğe çıkacak.” (En’âm sûresi, 6/125) buyurulmuştur. Yine başka bir âyet-i celîlede:

إِنْ يَنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْ وَإِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذِي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهِ

"Eğer Allah size nusret verirse, o vakit size gâlip yoktur ve eğer o sizi yardımsız bırakırsa, kimin haddinedir ki, ondan sonra size yardım etsin." (Âl-i İmrân sûresi, 3/160) buyurulmuştur. Hidâyet eden ve sapıklığa düşüren, doğru yolu gösterip sapıtan, hidâyet ve sapıklığı yaratan, istediğini yapıp dilediği gibi hükmeden O'dur. O'nun hükmünü reddedecek, kazâsını bozacak kimse yoktur. Cenneti yarattı ve adamlarını hazırladı. Onları tâat ile ibâdette kullandı. Cehennemi ve onun da adamlarını yarattı. Onları da mâsiyette kullandı. Cennet ve cehennem halkının nişanlarını insanlara bildirdi ve:

إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ. وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ

"Muhakkak ki, mü'minler cennette ve muhakkak ki, kâfirler cehennemdedir." (İnfitar sûresi, 82/13-14) buyurdu. Sonra bir hadîs-i kudsîde (isnâdı muztarib olarak Ahmed ve İbn Hibbân'ın Abdurrahmân'dan rivâyetinde) şöyle buyurulmuştur:

"Bunlar cennettedir fazla laf yok. Bunlar da cehennemdedir yine fazla laf yok." O, yaptığından mesûl olmayan Allah'dır. Diğerleri yaptıklarından mesûldür.

Biz kalbin acâyip hallerinden bu kadarı ile iktifâ edelim. Muâmele kısmında teferruâtına inmek iyi olmaz. Bu kadar anlatmamızın hikmeti: Muâmele ilminin sırlarını ve derinliklerini bilmek içindir ki, zâhir ile kifâyet etmeyen bundan faydalansın da, özünü bırakıp kabuğu ile iktifâ etmiş olmasın. Sebeplerin hakîkatlerinin inceliklerini de anlamaya heves etsin. Anlattıklarımızın, bu husus için kâfi olduğu kanâatindeyiz. Tevfik ve hidâyet Allah'tandır.

Kalbin acâyip halleri kitabı burada tamam oldu. Hamd ve minnet Allah'a mahsustur. Yalnız Allah'a hamd eder, sevgili peygamberine salât u selâm ederim.

كتاب

رياضة النفس وتهذيب الخلق ومعالجة أمراض القلب

وهو الكتاب الثاني من ربع المهلكات

من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Mühlikât

İKİNCİ KİTAB

KALBİN HASTALIKLARINI TEDÂVİ, AHLÂKI GÜZELLEŞTİRME VE NEFSİ TERBİYE

(KİTÂBÜ RİYÂZETİ'N-NEFS VE TEHZÎBİ'L-AHLÂK VE MUÂLECETİ EMRÂZİ'L-KALB)

كتاب رياضة النفس وتهذيب الخلق ومعالجة أمراض القلب

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي صرَّفَ الأمورَ بتدبيرِهِ ، وعدَّلَ تركيبَ الخلقِ فأحسنَ في تصويرِهِ ، وزيَّنَ صورةَ الإنسانِ بحسْنِ تقويمِهِ وتقديرِهِ ، وحرسَهُ مِنَ الزيادةِ والنقصانِ في شكْلِهِ ومقاديرِهِ ، وفوَّضَ تحسينَ الأخلاقِ إلى اجتهادِ العبدِ وتشميرِهِ ، واستحثَّهُ علىٰ تهذيبِها بتخويفِهِ وتحذيرِهِ ، وسهَّلَ علىٰ خواصِّ عبادِهِ تهذيبَ الأخلاقِ بتوفيقِهِ وتيسيرِهِ ، وامتنَّ عليهِمْ بتسهيلِ صعبِهِ وعسيرِهِ .

والصلاةُ والسلامُ علىٰ محمدٍ عبدِ اللهِ ونبيِّهِ وحبيبِهِ وصفيِّهِ وبشيرِهِ ونذيرِهِ ، الذي كانَ يلوحُ نورُ النبوَّةِ مِنْ بينِ أساريرِهِ ، وتُستشفُّ حقيقةُ الحقِّ مِنْ مخايلِهِ وتباشيرِهِ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ الذينَ طهَّروا وجْهَ الإسلامِ منْ ظلمةِ الكفرِ ودياجيرِهِ ، وحسموا مادَّةَ الباطلِ فلمْ يتدنَّسوا بقليلِهِ ولا بكثيرِهِ .

أما بعد :

فالخُلُقُ الحسنُ صفةُ سيِّدِ المرسلينَ ، وأفضلُ أعمالِ الصِّدِّيقينَ ، وهوَ على التحقيقِ شطْرُ الدينِ⁽¹⁾ ، وثمرةُ مجاهدةِ المتقينَ ، ورياضةُ المتعبدينَ .

---

(1) وقد روى العقيلي في « الضعفاء » (٢/٣٦٦) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٢٧١٢) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « حسن الخلق نصف الدين » .

والأخلاقُ السيئةُ هيَ السمومُ القاتلةُ والمهلكاتُ الدامغةُ ، والمخازي الفاضحةُ ، والرذائلُ الواضحةُ ، والخبائثُ المبعدةُ عنْ جوارِ ربِّ العالمينَ ، المنخرطةُ بصاحبِها في سلْكِ الشياطينِ ، وهيَ الأبوابُ المفتوحةُ إلىٰ نارِ اللهِ الموقدةِ ، التي تطلعُ على الأفئدةِ ، كما أنَّ الأخلاقَ الجميلةَ هيَ الأبوابُ المفتوحةُ مِنَ القلبِ إلىٰ نعيمِ الجنانِ وجوارِ الرحمـٰنِ .

والأخلاقُ الخبيثةُ أمراضُ القلوبِ ، وأسقامُ النفوسِ ، إلا أنَّهُ مرضٌ يفوِّتُ حياةَ الأبدِ ، وأينَ منهُ المرضُ الذي لا يفوِّتُ إلا حياةَ الجسدِ ؟!

ومهما اشتدَّتْ عنايةُ الأطباءِ بضبطِ قوانينِ العلاجِ لأمراضِ الأبدانِ وليسَ في مرضِها إلا فوتُ الحياةِ الفانيةِ . . فالعنايةُ بضبطِ قوانينِ العلاجِ لأمراضِ القلوبِ وفي مرضِها فوتُ حياةٍ باقيةٍ أولىٰ ، وهـٰذا النوعُ مِنَ الطبِّ واجبٌ تعلُّمُهُ علىٰ كلِّ ذي لبٍّ(١) ؛ إذْ لا يخلو قلبٌ مِنَ القلوبِ عنْ أسقامٍ لوْ أُهملَتْ . . تراكمَتْ ، وترادفَتِ العللُ وتظاهرَتْ ، فيحتاجُ العبدُ إلىٰ تأنُّقٍ في معرفةِ عللِها وأسبابِها ، ثمَّ إلىٰ تشميرٍ في معالجتِها وإصلاحِها ، فمعالجتُها هوَ المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّىٰهَا ﴾ وإهمالُها هوَ المرادُ بقولِهِ : ﴿ وَقَدْ خَابَ مَن دَسَّىٰهَا ﴾ .

ونحنُ نشيرُ في هـٰذا الكتابِ إلىٰ جملٍ مِنْ أمراضِ القلوبِ ، وكيفيةِ

---

(١) وهـٰذا هو طب الأنبياء عليهم الصلاة والسلام ، أرسلهم الله تعالىٰ لتعليم الأمم كيف يجعلون القلب في كور المجاهدة ، وكيف يطهرون القلب من الأخلاق المذمومة ، وكيف يوردونه طريق الصفاء . « إتحاف » (٧/ ٣١٧) .

القولِ في معالجتِها على الجملةِ ، مِنْ غيرِ تفصيلٍ لعلاجِ خصوصِ الأمراضِ ؛ فإنَّ ذلكَ يأتي في بقيَّةِ الكتبِ مِنْ هٰذا الربعِ ، وغرضُنا الآنَ النظرُ الكليُّ في تهذيبِ الأخلاقِ وتمهيدِ منهاجِها ، ونحنُ نذكرُ ذلكَ ، ونجعلُ علاجَ البدنِ مثالاً لهُ ، ليقربَ مِنَ الأفهامِ دَرْكُهُ ، ويتضحُ ذلكَ ببيانِ فضيلةِ حسْنِ الخلقِ ، ثمَّ بيانِ حقيقةِ حسْنِ الخلقِ ، ثمَّ بيانِ قبولِ الأخلاقِ للتغييرِ بالرياضةِ ، ثمَّ بيانِ السببِ الذي بهِ يُنالُ حسنُ الخلقِ ، ثمَّ بيانِ تفصيلِ الطرقِ إلىٰ تهذيبِ الأخلاقِ ورياضةِ النفوسِ ، ثمَّ بيانِ العلاماتِ التي بها يُعرفُ مرضُ القلبِ ، ثمَّ بيانِ الطرقِ التي بها يعرفُ الإنسانُ عيوبَ نفسِهِ ، ثمَّ بيانِ شواهدِ النقلِ علىٰ أنَّ طريقَ المعالجةِ للقلوبِ بتَرْكِ الشهواتِ لا غيرَ ، ثمَّ بيانِ علاماتِ حسْنِ الخلقِ ، ثمَّ بيانِ الطريقِ في رياضةِ الصبيانِ في أوَّلِ النشوءِ ، ثمَّ بيانِ شروطِ الإرادةِ ومقدماتِ المجاهدةِ .

فهيَ أحدَ عشرَ فصلاً تجمعُ مقاصدَ هٰذا الكتابِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur. O Allah ki, güzel sanatı ile bütün işleri çekip çevirdi. Her şeyi yerli yerine koydu ve her şeyin sûretini en güzel bir şekilde ikame etti. Yaratıkları arasında insan sûretini en güzel bir kalıp ve kıyâfetle süsledi. Şekil ve miktârında artık ve eksikten onu korudu. Ezelî hikmetine uygun bir şekilde onu yarattı ve ahlâkı güzelleştirmeyi onun paçaları sıvamasına ve sa'y u gayretine terketti. Onu korkutup çekindirmekle, ahlâkını güzelleştirmeye teşvîk etti. Kendi tevfîk ve yardımı ile sevgili kullarına, ahlâklarını güzelleştirmeyi kolaylaştırdı ve zor olan şeyleri kolaylaştırmakla onlara ikrâmda bulundu. İşte şu âlî vasıfların sâhibi olan Allahu Teâlâ'ya hamdederim.

Salât ve selâm korkutucu, müjdeleyici, ihtiyâr ettiği sevgili peygamberi ve kulu Hz. Muhammed (s.a.v.)'e olsun; ona salât ve selâm ederim. O peygamber ki, yüzünün çizgilerinden nübüvvet nûrları dökülür, hayâllerinden ve dış görünüşünden hakîkat gerçekleri meydana çıkar. Salât ve selâm onun âline ve ashâbı üzerine olsun ki, İslâm'ın yüzünü küfrün koyu karanlıklarından temizledi, bâtılı kökünden kesip attılar, çoğu ile değil azı ile de kirlenmedi ve tamâmen ondan uzaklaştılar.

Bundan sonra bilmiş ol ki; güzel ahlâk, peygamberlerin sıfatı ve sıddîkların en makbul amelleridir. Aslında güzel ahlâk îmanın yarısıdır. Takvâ sâhiplerinin mücâhedelerinin meyvesidir ve ibâdet edenlerin riyâzetidir. Kötü huy ise öldürücü bir zehir, insan beynini öldüren bir tehlike, açıkta bir zillet ve rezâlettir.

Allah'ın civârından uzaklaştıran bir pislik ve sâhibini şeytan yoluna iten bir kötülüktür. İyi ahlâk, kalben cennet nîmetlerine açılan ve Rahmân'a yaklaştıran bir kapı olduğu gibi, kötü huy da kalpleri saracak olan ve Allahu Teâlâ'nın yaktığı cehennem ateşine açılan bir kapıdır. Kötü huy, nefsin hastalığı ve kalbin marazıdır. Şu kadar ki, bedenî hastalıklar maddî hayatı yok eder. Kalbî hastalıklar ise ebedî hayatı mahveder.

Fâni hayatı sona erdirecek olan cismî hastalıklardan korunmak için ilaç terkiplerini öğrenmekte tabiplerin şiddetle dikkat ve îtinâ göstermeleri gerektiği gibi, ebedî hayatı mahvedecek olan kalp hastalıklarını tedâvî edecek ilaç terkibini öğrenmenin daha mühim olduğu meydandadır. Tıbbın bu kısmını öğrenmek, her akıl sâhibine borçtur. Zîra hastalıklardan sâlim bir kalp düşünülemez. Tedâvisi cihetine gidilmez ve kendi başına terk edilirse hastalıklar yığılır, dertler çoğalır ve sâhibine galebe çalarak onu çökertirler. İnsan önce bu hastalıkların menşeini, nereden meydana geldiklerini bilmeye yâni teşhîsine, sonra da izâlesi için ilaç aramaya muhtaçtır. Kalbî tedâvî ise Allahu Teâlâ'nın:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا

"Kendini arıtan saâdete ermiştir." (Şems sûresi, 91/9) âyetinden murâdı budur. Kalbi ihmâline gelince:

وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسَّاهَا

"Onu fenâlıklara gömen kimse de ziyâna uğramıştır." (Şems sûresi, 91/10) âyetinden murâdı budur.

Biz bu kısımda kalbin bâzı hastalıklarına işâret edecek ve ihtisar yolu üzerine tedâvî keyfiyetinden bahsedeceğiz. Muayyen hastalıkların tedâvîsi tafsîlâtına girişmeyeceğiz. Çünkü o, bu kısmın sonunda gelecektir. Buradaki gâyemiz, ahlâkı güzelleştirmeye umûmî bir bakış ve yolunu hazıramaktır. Biz burada onu anlatacak ve daha kolay anlaşılması için beden tedâvîsini örnek alacağız. Bunu da güzel ahlâkın fazîletini anlatmakla vuzûha kavuşturacak ve sonra güzel ahlâkın mâhiyetini bildirecek, sonra riyâzetle ahlâkın düzelip düzelmeyeceğini, güzel ahlâkı elde edecek sebepleri bildireceğiz. Daha sonra da bütün tafsîlâtıyla ahlâkı güzelleştirmeyi bildirecek yolları açıklayacağız. Nefis terbiyesini anlatacağız. Sonra kalbin hastalıklarını anlatan belirtileri göstereceğiz. Sonra insanın kendi ayıplarını bilmesinin yollarını öğreteceğiz. Sonra kalbi tedâvinin tek çıkar yolunun şehveti terk etmek olduğunu naklî delîller ile bildireceğiz. Sonra güzel ahlâkın belirtilerini anlatacağız ve ilk çağında çocuk terbiyesini açıklayacağız. Daha sonra da irâde şartları esâslarını bildireceğiz ki, bunlar onbir fasıldır. İnşâallah bu kitapta bunların maksatlarını toplayacağız.

بيان فضيلة حسن الخلق ومذمة سوء الخلق

قالَ اللهُ تعالىٰ لنبيِّهِ وحبيبِهِ مثنياً عليهِ ومظهراً نعمتَهُ لديهِ : ﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴾ .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ خلقُهُ القرآنَ)⁽¹⁾ .

وسألَ رجلٌ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ حسنِ الخلقِ فتلا قولَهُ تعالىٰ : ﴿ خُذِ ٱلْعَفْوَ وَأْمُرْ بِٱلْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ ٱلْجَٰهِلِينَ ﴾ ، ثمَّ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هوَ أنْ تصلَ مَنْ قطعَكَ ، وتعطيَ مَنْ حرمَكَ ، وتعفوَ عمَّنْ ظلمَكَ »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما بُعثتُ لأتمِّمَ مكارمَ الأخلاقِ »⁽³⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أثقلُ ما يُوضعُ في الميزانِ يومَ القيامةِ تقوى اللهِ وحسنُ الخلقِ »⁽⁴⁾ .

---

(١) هو جزء من حديث طويل رواه مسلم (٧٤٦) ، وأبو داوود (١٣٤٢) ، وأحمد في « المسند » (٦/ ٩١) .

(٢) رواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٤/ ٢٣١٠) من حديث قيس بن سعد بن عبادة ، ورواه ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (٢٥) عن أُمَيٍّ الصيرفي .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٣٨١) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٦١٣) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (١٠/ ١٩٢) .

(٤) رواه الترمذي (٢٠٠٤)، وابن ماجه (٤٢٤٦) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

وجاءَ رجلٌ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ بينِ يديهِ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما الدينُ ؟ قالَ : « حسنُ الخلُقِ » ، ثمَّ أتاهُ مِنْ قبلِ يمينِهِ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما الدينُ ؟ قال : « حسنُ الخلُقِ » ، ثمَّ أتاهُ مِنْ قبلِ شمالِهِ ، فقالَ يا رسولَ اللهِ ؛ ما الدينُ ؟ فقالَ : « حسنُ الخلُقِ » ، ثمَّ أتاهُ مِنْ ورائِهِ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما الدينُ ؟ فالتفتَ إليهِ وقال : « أمَا تفقَهُ ؟! هوَ ألا تغضبَ »(١) .

وقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما الشؤمُ ؟ قالَ : « سوءُ الخلُقِ »(٢) .

وقالَ رجلٌ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أوصني ، فقالَ : « اتقِ اللهَ حيثُ كنتَ » ، قالَ : زدْني ، قالَ : « أتبعِ السيئةَ الحسنةَ تمحُها » ، قالَ : زدْني ، قالَ : « خالقِ الناسَ بخلقٍ حسنٍ »(٣) .

وسُئِلَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : أيُّ الأعمالِ أفضلُ ؟ قالَ : « حسنُ الخلقِ »(٤) .

---

(١) رواه المروزي في « تعظيم قدر الصلاة » (ص٥٢٥) ، والخرائطي أخصر منه في « مساوىء الأخلاق » (٣٥٤) عن أبي العلاء بن الشخير مرسلاً .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » (٥٧٢٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٦٥٧) من حديث جابر رضي الله عنه مرفوعاً ، وعند أحمد في « المسند » (٦/ ٨٥) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « الشؤم سوء الخلق » .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٣٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ١٤٥) ، والمستوصي هو معاذ بن جبل رضي الله عنه ، وقريب منه عند الترمذي (١٩٨٧) من حديث أبي ذر رضي الله عنه دون ذكر الاستيصاء .

(٤) رواه الطبراني في « الكبير » (١/ ١٨٠) من حديث أسامة بن شريك رضي الله عنه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما حسَّنَ اللهُ خَلْقَ عبدٍ وخُلُقَهُ فيطعمَهُ النارَ »(١) .

وقالَ الفضيلُ : قيلَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّ فلانةَ تصومُ النهارَ وتقومُ الليلَ وهيَ سيئةُ الخلقِ ، تؤذي جيرانَها بلسانِها ، قالَ : « لا خيرَ فيها ، هيَ مِنْ أهلِ النارِ »(٢) .

وقالَ أبو الدرداءِ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « أوَّلُ ما يُوضعُ في الميزانِ حسنُ الخلُقِ والسخاءُ ، ولمَّا خلقَ اللهُ عزَّ وجلَّ الإيمانَ . . قالَ : اللهمَّ ؛ قوِّني ، فقوَّاهُ بحسْنِ الخلقِ والسخاءِ ، ولمَّا خلقَ اللهُ الكفرَ . . قالَ : اللهمَّ ؛ قوِّني ، فقوَّاهُ بالبخلِ وسوءِ الخلقِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ استخلصَ هـٰذا الدينَ لنفسِهِ ، ولا يصلحُ لدينِكُمْ إلا السخاءُ وحسنُ الخلقِ ، ألا فزيِّنوا دينَكُمْ بهما »(٤) .

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٦٧٧٦) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ٨٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٦٧٨) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٤٤٠) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (١١٩) .

(٣) هما خبران ، فقوله : « أول ما يوضع في الميزان حسن الخلق » وليس فيه عطف السخاء . . فقد رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٥٨٤٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٤/ ٢٥٢) من حديث أم الدرداء رضي الله عنها ، وتقدم أن أصله عند أبي داوود (٤٧٩٩) ، والترمذي (٢٠٠٣) ، وباقي الحديث رواه ابن الجوزي في « الموضوعات » (٢/ ٩٦) بسنده عن أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، وبيَّن تلفه بمحمد بن تميم الفاريابي .

(٤) رواه الطبراني في « الكبير » (١٨/ ١٥٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٥٩) من =

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « حسنُ الخلُقِ خلقُ اللهِ الأعظمُ »(١) .

وقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيُّ المؤمنينَ أفضلُ إيماناً ؟ قالَ : « أحسنُهُمْ خُلُقاً »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّكُمْ لنْ تسعوا الناسَ بأموالِكُمْ ، فسعوهُمْ ببسْطِ الوجهِ وحسْنِ الخُلُقِ »(٣) .

وقالَ أيضاً صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سوءُ الخلقِ يفسدُ العملَ كما يفسدُ الخلُّ العسلَ »(٤) .

وعنْ جريرِ بنِ عبدِ اللهِ قالَ : قالَ لي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّكَ امرؤٌ قدْ حسَّنَ اللهُ خَلْقَكَ فحسِّنْ خُلُقَكَ »(٥) .

= حديث عمران بن حصين رضي الله عنهما ، وبنحوه عند الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٣٩) من حديث جابر رضي الله عنه ، وقال الحافظ العراقي : (رواه الدارقطني في « المستجاد » ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » من حديث أبي سعيد الخدري بإسناد فيه لين) . « إتحاف » (٧/ ٣٢٠) .

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٨٣٤٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٧٥) من حديث عمار بن ياسر رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٢) رواه أبو داوود (٤٦٨٢) ، والترمذي (١١٦٢) ، وابن ماجه (٤٢٥٩) .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٥٨٤٢) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٦٥٥٠) ، والبزار في « مسنده » (٨٥٤٤) .

(٤) رواه عبد بن حميد في « مسنده » (٧٩٩) ، والطبراني في « الكبير » (١٠/ ٣١٩) ، وابن عدي في « الكامل » (٥/ ٢٤١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٤٨) .

(٥) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٧) وكان جرير من أحسن الناس خلقاً ، وقد أعطي شطر الحسن في جسمه . « إتحاف » (٧/ ٣٢١) .

وعنِ البراءِ بنِ عازبٍ قالَ : (كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أحسنَ الناسِ وجهاً ، وأحسنَهُمْ خلقاً)(١) .

وعنْ أبي مسعودٍ البدريِّ قالَ : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ في دعائِهِ : « اللهمَّ ؛ حسَّنْتَ خَلْقي فحسِّنْ خُلُقي »(٢) .

وعنْ عبدِ اللهِ بنِ عمروٍ رضيَ اللهُ عنهما قالَ : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يكثرُ الدعاءَ فيقولُ : « اللهمَّ ؛ إنِّي أسألُكَ الصحةَ والعافيةَ وحسنَ الخلقِ »(٣) .

وعنْ أبي هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « كرمُ المرْءِ دينُهُ ، ومروءتُهُ عقلُهُ ، وحَسَبُهُ خلقُهُ »(٤) .

وعنْ أسامةَ بنِ شريكٍ قالَ : شهدتُ الأعاريبَ يسألونَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولونَ : ما خيرُ ما أُعطيَ العبدُ ؟ قالَ : « خلُقٌ حسنٌ »(٥) .

---

(١) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٨) من حديث البراء بن عازب رضي الله عنه .

(٢) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٩) ، قال الحافظ العراقي : (هكذا من رواية أبي الهذيل عن أبي مسعود البدري ، وإنما هو ابن مسعود ، وهو عبد الله ، هكذا رواه ابن حبان في « صحيحه » ، وورواه أحمد من حديث عائشة) . « إتحاف » (٧/ ٣٢٢).

(٣) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (١٠) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٣٦٥) ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » (١٢) ، وابن حبان في « صحيحه » (٤٨٣) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ١٢٣) ، وفي (ب) : (كرم المؤمن دينه . . .) .

(٥) رواه ابن ماجه (٣٤٣٦) ضمن خبر ، وكما أورده المصنف رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (١٤) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أحبَّكُمْ إليَّ وأقربَكُمْ منِّي مجلساً يومَ القيامةِ أحاسنُكُمْ أخلاقاً »(١) .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مَنْ لمْ تكنْ فيهِ أوْ واحدةٌ منهُنَّ فلا تعتدُّنَّ بشيءٍ مِنْ عملِهِ : تقوىً تحجزُهُ عَنْ معاصي اللهِ ، أوْ حِلمٌ يكُفُّ بهِ السّفيهَ ، أوْ خلقٌ يعيشُ بهِ في الناسِ »(٢) .

وكانَ مِنْ دعائِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في افتتاحِ الصلاةِ : « اللهمَّ ؛ اهدني لأحسنِ الأخلاقِ لا يهدي لأحسنِها إلا أنتَ ، واصرفْ عنِّي سيِّئَها لا يصرفُ عنِّي سيِّئَها إلا أنتَ »(٣) .

وقالَ أنسٌ : « بينما نحنُ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً إذْ قالَ : « إنَّ حسنَ الخلقِ ليذيبُ الخطيئةَ كما تذيبُ الشمسُ الجليدَ »(٤) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مِنْ سعادةِ المرءِ حسنُ الخلُقِ »(٥) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٠١٨) ضمن خبر ، وكما أورده المصنف رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٢٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٥٥) ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٢٩) ، وقد رواه الطبراني في « الكبير » (٣٠٧/٢٣) من حديث أم سلمة رضي الله عنها .

(٣) رواه مسلم (٧٧١) .

(٤) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٤١) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٧٦٧٤) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

(٥) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٤٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٦٧٩) من حديث جابر رضي الله عنه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اليُمْنُ حسْنُ الخلُقِ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ لأبي ذرٍّ : « يا أبا ذرٍّ ؛ لا عقلَ كالتدبيرِ ، ولا حسَبَ كحسنِ الخلقِ »(٢) .

وعنْ أنسٍ قالَ : قالَتْ أمُّ حبيبةَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أرأيتَ المرأةَ منَّا يكونُ لها زوجانِ في الدنيا ، فتموتُ ويموتانِ ، ويدخلونَ الجنَّةَ ، لأيِّهما هيَ ؟ قالَ : « لأحسنِهما خُلُقاً كانَ عندَها في الدنيا ، يا أمَّ حبيبةَ ؛ ذهبَ حسْنُ الخلقِ بخيري الدنيا والآخرةِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ المسلمَ المسدَّدَ ليدركُ درجةَ الصائمِ القائمِ بحسْنِ خلقِهِ وكرمِ ضريبتِهِ »(٤) ، وفي روايةٍ : « درجةَ الظمآنِ في الهواجرِ »(٥) .

---

(١) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٤٣) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٥٤) من حديث عائشة رضي الله عنها .

(٢) رواه ابن ماجه (٤٢١٨) .

(٣) رواه عبد بن حميد في « مسنده » (١٢١٣) ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٥٠) ، والطبراني في « الكبير » (٢٣/ ٢٢٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥/ ٣٧١) .

(٤) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٥٣ ، ٦٠٠) من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما ، والضريبة : الطبيعة .

(٥) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٥٢) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

وقالَ عبدُ الرحمٰنِ بنُ سمرةَ : كنَّا عندَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « إنِّي رأيتُ البارحةَ عجباً ، رأيتُ رجلاً مِنْ أمَّتي جاثياً علىٰ ركبتيهِ ، وبينَهُ وبينَ اللهِ حجابٌ ، فجاءَ حسْنُ خلقِهِ فأدخلَهُ على اللهِ تعالىٰ »⁽١⁾ .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ ليبلغُ بحسْنِ خلقِهِ عظيمَ درجاتِ الآخرةِ وشرفَ المنازلِ وإنَّهُ لضعيفٌ في العبادةِ »⁽٢⁾ .

ورُوِيَ أنَّ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ استأذنَ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعندَهُ نساءٌ مِنْ نساءِ قريشٍ يكلمنَهُ ويستكثرنَهُ عاليةً أصواتُهُنَّ علىٰ صوتِهِ ، فلمَّا استأذنَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ . . تبادرنَ الحجابَ ، فدخلَ عمرُ ورسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يضحكُ ، فقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : أضحكَ اللهُ سنَّكَ ، بأبي أنتَ وأمِّي يا رسولَ اللهِ ؟ فقالَ : « عجبتُ لهؤلاءِ اللاتي كُنَّ عندي ! لمَّا سمعنَ صوتَكَ . . تبادرنَ الحجابَ » ، فقالَ عمرُ : أنتَ كنتَ أحقَّ أنْ يهبنَكَ يا رسولَ اللهِ ، ثمَّ أقبلَ عليهِنَّ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : أيْ عدوَّاتِ أنفسِهِنَّ ؛ أتهبنَني ولا تهبنَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟! قلنَ : نعمْ ، أنتَ أغلظُ وأفظُّ مِنْ رسولِ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إيهاً يا بنَ الخطابِ ، والذي نفسي بيدِهِ ؛ ما لقيَكَ

---

(١) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٥٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٨١) ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٦١) ، والطبراني في « الكبير » (١/ ٢٦٠) .

الشيطانُ قطُّ سالكاً فجّاً إلاَّ سلكَ فجّاً غيرَ فجِّكَ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سوءُ الخلُقِ ذنبٌ لا يُغفرُ ، وسوءُ الظَّنِّ خطيئةٌ تفوحُ »⁽²⁾ .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّ العبدَ ليبلغُ مِنْ سوءِ خلقِهِ أسفلَ دَرَكِ جهنَّمَ »⁽³⁾ .

* * *

الآثارُ :

قالَ ابنُ لقمانَ الحكيمِ لأبيهِ : يا أبتِ ؛ أيُّ الخصالِ مِنَ الإنسانِ خيرٌ ؟ قالَ : الدينُ ، قالَ : فإذا كانَتِ اثنتينِ ؟ قالَ : الدينُ والمالُ ، قالَ : فإذا كانَتْ ثلاثاً ؟ قالَ : الدينُ والمالُ والحياءُ ، قالَ : فإذا كانَتْ أربعاً ؟ قالَ : الدينُ والمالُ والحياءُ وحسنُ الخلقِ ، قالَ : فإذا كانَتْ خمساً ؟ قالَ : الدينُ والمالُ والحياءُ وحسْنُ الخلقِ والسخاءُ ، قالَ : فإذا كانَتْ ستاً ؟ قالَ :

---

(١) رواه البخاري (٣٢٩٤) ، ومسلم (٢٣٩٧) ، ولفظ المصنف عند الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٦٦) .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٧) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، وتفوح : تنتج الشرور ، وهاذا المعنىٰ رواه الطبراني في « الصغير » (١/ ٢٠٠) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « ما من شيء إلا له توبة إلا صاحب سوء الخلق ؛ فإنه لا يتوب من ذنب إلا عاد في شر منه » .

(٣) هو بعض حديث : « إن العبد ليبلغ بحسن خلقه. . . » المتقدم .

يا بنيَّ ؛ إذا اجتمعَتْ فيهِ الخمسُ الخصالُ . . فهوَ تقيٌّ نقيٌّ ، للهِ وليٌّ ، ومِنَ الشيطانِ بريٌّ(١) .

وقالَ الحسنُ : (مَنْ ساءَ خلقُهُ . . عذَّبَ نفسَهُ)(٢) .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ : (إنَّ العبدَ ليبلغُ بحسْنِ خلقِهِ أعلىٰ درجةٍ في الجنَّةِ وهوَ غيرُ عابدٍ ، ويبلغُ بسوءِ خلقِهِ أسفلَ دركٍ في جهنَّمَ وهوَ عابدٌ)(٣) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (في سعةِ الأخلاقِ كنوزُ الأرزاقِ)(٤) .

وقالَ وهبُ بنُ منبهٍ : (مثلُ السيِّءِ الخلقِ كمثلِ الفخَّارةِ المكسورةِ ، لا تُرقعُ ، ولا تعادُ طيناً) .

وقالَ الفضيلُ : (لأنْ يصحبَني فاجرٌ حسنُ الخلقِ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ يصحبَني عابدٌ سيِّءُ الخلقِ)(٥) .

وصحبَ ابنَ المباركِ رجلٌ سيِّءُ الخلقِ في سفرٍ ، فكانَ يحتملُ منهُ ويداريهِ ، فلمَّا فارقَهُ . . بكىٰ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : بكيتُهُ رحمةً لهُ ، فارقتُهُ وخلقُهُ معَهُ لمْ يفارقْهُ .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٦٨٣) .

(٣) تقدم قريباً من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٥) من غير نسبة .

(٥) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٦٤) .

وقالَ الجنيدُ : (أربعٌ ترفعُ العبدَ إلىٰ أعلى الدرجاتِ وإنْ قلَّ عملُهُ وعلمُهُ ؛ الحلمُ ، والتواضعُ ، والسخاءُ ، وحسْنُ الخلقِ ، وهوَ كمالُ الإيمانِ)[1] .

وقالَ الكتانيُّ : (التصوُّفُ خلقٌ ، فمَنْ زادَ عليكَ في الخلقِ . . زادَ عليكَ في التصوُّفِ)[2] .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (خالطوا الناسَ بالأخلاقِ ، وزايلوهُمْ بالأعمالِ)[3] .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (سوءُ الخلقِ سيئةٌ لا تنفعُ معها كثرةُ الحسناتِ ، وحسْنُ الخلقِ حسنةٌ لا تضرُّ معَها كثرةُ السيئاتِ)[4] .

وسُئلَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : ما الكرمُ ؟ فقالَ : هوَ ما بيَّنَ اللهُ في كتابِهِ العزيزِ : ﴿ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ ٱللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ ﴾ ، قيلَ : فما الحسبُ ؟ قالَ : أحسنُكُمْ خُلُقاً أفضلُكُمْ حسباً[5] .

وقيلَ : (لكلِّ بنيانٍ أساسٌ ، وأساسُ الإسلامِ حسْنُ الخلقِ)[6] .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٤٠) .

(٢) رواه القشيري في « رسالته » (ص٤١٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٢١) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٤١) .

(٥) رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٨٩٩) .

(٦) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣٤٠) من كلام عكرمة رحمه الله تعالىٰ .

وقالَ ابنُ عطاءٍ : (ما ارتفعَ مَنِ ارتفعَ إلا بالخُلقِ الحسنِ ، ولمْ ينلْ أحدٌ كمالَهُ إلا المصطفىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فأقربُ الخلْقِ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ السالكونَ آثارَهُ بحسْنِ الخلُقِ)(١) .

* * *

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٤١) .

GÜZEL AHLÂKIN FAZÎLETİ VE KÖTÜ HUYUN FENALIĞI

Allahu Teâlâ sevgili peygamberini övmek ve ona vermiş olduğu nîmeti açıklamak üzere:

وَإِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ

“Şüphesiz sen büyük ahlâk üzere gönderilmişsin.” (Kalem sûresi, 68/4) buyurmuştur. Hz. Âişe (r.a.): “Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in ahlâkı Kur’ân idi.” buyurmuştur.

Bu Husustaki Hadisler:

Bir kişi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e ahlâktan sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

“Affa sarıl, mârûfu emret ve câhillerden yüz çevir.” (A’râf sûresi, 7/199) âyetini okuduktan sonra:

هُوَ أَنْ تَصِلَ مَنْ قَطَعَكَ وَتُعْطِيَ مَنْ حَرَمَكَ وَتَعْفُوَ عَمَّنْ ظَلَمَكَ

“O (güzel ahlâk) *gelmeyene gitmen, vermeyene vermen ve zulmedeni bağışlamandır.”*[1] buyurdu.

إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ

“Ben ancak ahlâkî fazîletleri tamamlamak için gönderildim.”[2]

---

[1] İbn Mardûye Câbir ve Enes’den hasen senedlerle rivâyet etmiştir.

[2] Ahmed, Hakîm ve Beyhakî Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

أَثْقَلُ مَا يُوضَعُ فِي الْمِيزَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تَقْوَى اللّٰهِ وَحُسْنُ الْخُلُقِ

"Kıyâmet günü mîzâna konan iyiliklerin en ağırı takvâ ve güzel ahlâktır."[3]

Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

- "Ey Allah'ın Rasûlü! Dîn nedir?" der. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Güzel ahlâktır."* buyurur. Adam Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e sağından gelerek aynı suâli sorar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) yine:

- *"Güzel ahlâktır."* buyurur. Adam Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e sol taraftan gelir ve aynı suâli sorar, fakat aynı cevâbı alır. Adam Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e arka tarafından gelir ve aynı suâli sorar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) adama dönerek:

- *"Anlamıyor musun, dîn kızmamak demektir."* buyurur.[4]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Şûm nedir?" diye sorduklarında:

- *"Kötü huydur."* buyurdu.[5]

اِتَّقِ اللّٰهَ حَيْثُ مَا كُنْتَ وَأَتْبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمْحُهَا وَخَالِقِ النَّاسَ بِخُلُقٍ حَسَنٍ

"Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

---

[3] Ebû Dâvud ve Tirmizî Ebû'd-Derdâ'dan rivâyet etmişler; Tirmizî, sahîh olduğunu söylemiştir.

[4] Ebû'l-Âlâ b. eş-Şıhhır'den Murvuzunî mürsel olarak rivâyet etmiştir.

[5] Ahmed ve birçokları Hz. Âişe'den rivâyet etmişlerdir.

- “Bana vasiyet et, öğüt ver.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Nerede bulunursan bulun Allah’tan kork.”* buyurdu. Adam:

- “Artır ya Rasûlallah!” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Kötülüğün akabinde bir iyilik yap ki, o iyilik günâhı gidersin.”* buyurdu. Adam yine:

- “Artır.” deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“İnsanlarla güzel geçin.”* buyurdu.”[6]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’den hangi amelin daha makbul olduğu soruldu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): خُلُقٌ حَسَنٌ *“Güzel ahlâktır.”* buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا حَسَّنَ اللّٰهُ خَلْقَ عَبْدٍ وَخُلُقَهُ فَتُطْعِمَهُ النَّارَ

“Allahu Teâlâ, ahlâk ve hilkatini güzel yaptığı kimseyi cehennemine yedirmez.”[7] buyurdu.

Fudayl diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e bir kadın hakkında:

- “Gündüz oruçlu ve gece uyanıktır, dâima ibâdet eder. Buna rağmen komşuları ile iyi geçinmez, onlara çirkin sözler söyler, kötü huylu bir kadındır.” dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا خَيْرَ فِيهَا هِيَ مِنْ أَهْلِ النَّارِ

“Onda hayır yok, o cehennemliktir.” buyurdu.[8]

Ebû’d-Derdâ (r.a.) da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

أَوَّلُ مَا يُوضَعُ فِي الْمِيزَانِ حُسْنُ الْخُلُقِ وَالسَّخَاءُ

---

[6] Tirmizî Ebû Zer’den hasen olarak rivâyet etmiştir.

[7] Taberânî ve diğerleri Ebû Hureyre’den; Hatîb Enes’den rivâyet etmişlerdir.

[8] Ahmed ve Hakîm Ebû Hureyre den rivâyet ettiler ve Hakîm sahîhtir, dedi.

"Mîzâna ilk konacak güzel ahlâk ve cömertliktir."[9] buyurduğunu söyledi.

Allahu Teâlâ îmanı yarattığı zaman îman:

- "Allahım, beni takviye et." dedi. Allahu Teâlâ da onu güzel ahlâk ve cömertlikle takviye etti. Küfrü yarattığı zaman, o da aynı şekilde takviye istedi ve Allahu Teâlâ onu da kötü huy ile takviye etti.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur,

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى اِسْتَخْلَصَ هٰذَا الدِّينَ لِنَفْسِهِ وَلَا يَصْلُحُ
لِدِينِكُمْ إِلَّا السَّخَاءُ وَحُسْنُ الْخُلُقِ

"Allahu Teâlâ bu dîni (İslâm dînini) *kendi zâtı için hâlis kıldı. Sizin bu dîninize cömertlik ve güzel huydan başkası yaraşmaz. Aman, dîninizi bu iki hasletle süsleyiniz."*[10]

حُسْنُ الْخُلُقِ خُلُقُ اللّٰهِ الْأَعْظَمُ

"Ahlâk güzelliği Allahu Teâlâ'nın büyük ahlâkıdır."[11]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "İmân yönünden mü'minlerin en fazîletlisi kimdir?" diye soruldu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا

---

[9] Ebû Dâvud ve Tirmizî'den aynı meâlde bir rivâyet vardır. Hasen ve sahîh olduğunu da Tirmizî söylemiştir.

[10] Dârekutnî ve Harâitî leyyin isnad ile Ebû Saîd el-Hudrî'den rivâyet etmişlerdir.

[11] Taberânî **"Evsat"**ında Ammâr b. Yâsir'den rivâyet etmiştir.

- *“Ahlâkı güzel olandır.”* buyurdu.[12]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّكُمْ لَنْ تَسَعُوا النَّاسَ بِأَمْوَالِكُمْ فَسَعُوهُمْ بِبَسْطِ الْوَجْهِ
وَحُسْنِ الْخُلُقِ

“Siz mallarınızla insanlara yardımı yetiştiremezsiniz, yardıma malınız yetmez. Hiç olmazsa onları güleryüz ve güzel huy ile hoşnûd etmeye gayret ediniz.”[13]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

سُوءُ الْخُلُقِ يُفْسِدُ الْعَمَلَ كَمَا يُفْسِدُ الْخَلُّ الْعَسَلَ

“Sirke balı bozduğu gibi, kötü ahlâk da ameli bozar.”[14] buyurdular.

Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Cerîr’e:

إِنَّكَ امْرُؤٌ قَدْ حَسَّنَ اللّٰهُ خَلْقَكَ فَحَسِّنْ خُلُقَكَ

“Sen Allahu Teâlâ’nın güzel yarattığı bir kimsesin, o halde ahlâkını da güzelleştir.”[15] demiştir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) yüz ve ahlâk bakımından insanların en güzeli idi.[16]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) duâsında:

---

[12] Ebû Dâvud, Tirmizî, Neseî ve Hakim Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

[13] Bezzar, Ebû Yâlâ ve Taberânî Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

[14] İbn Hibbân ve diğerleri İbn Abbâs ve Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

[15] Harâitî ve diğerleri Cerîr’den rivâyet etmişlerdir.

[16] Harâitî **“Mekârim-i Ahlâk”** da Berâ’dan hasen sened ile rivâyet etmiştir.

اَللّٰهُمَّ كَمَا حَسَّنْتَ خَلْقِي فَحَسِّنْ خُلُقِي

"Allahım, hilkatimi güzel yarattığın gibi, ahlâkımı da güzelleştir."[17] buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) umûmiyetle duâsında şöyle dermiş:

اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الصِّحَّةَ وَالْعَافِيَةَ وَحُسْنَ الْخُلُقِ

"Allahım, senden sıhhat, âfiyet ve güzel ahlâk isterim."[18]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurdu:

كَرَمُ الْمُؤْمِنِ دِينُهُ وَحَسَبُهُ حُسْنُ خُلُقِهِ وَمُرُوءَتُهُ عَقْلُهُ

"Mü'minin kerem ve iyiliği dîni, haseb ve asâleti güzel huyu, mürüvvet ve insanlığı ise aklıdır."[19]

Usâme, "Bedevîlerin Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den, "Kula verilenlerin en hayırlısı nedir?" diye sorduklarında, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in

خُلُقٌ حَسَنٌ

"Güzel ahlâktır." buyurduğuna şâhid oldum." dedi.[20]

إِنَّ أَحَبَّكُمْ إِلَيَّ وَأَقْرَبَكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحَاسِنُكُمْ أَخْلَاقًا

"Kıyâmet gününde benim için en sevimliniz ve bana en yakın olanınız, ahlâk yönünden en güzel olanınızdır."[21]

---

[17] Harâitî **"Mekârim-i Ahlâk"**da İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

[18] Harâitî **"Mekârim-i Ahlâk"**da leyyin sened ile Abdullah b. Ömer'den rivâyet etti.

[19] İbn Hibbân ve Hakîm Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir. Hâkim sahîh olduğunu söyledi. Ayrıca Beyhakî de rivâyet etti.

[20] İbn Hibbân Usâme b. Şüreyk'den rivâyet etmiştir.

[21] Taberânî, Ebû Hureyre ve Câbir'den rivâyet etmiştir.

İbn Abbâs (r.a.) buyuruyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

ثَلَاثٌ مَنْ لَمْ تَكُنْ فِيهِ أَوْ وَاحِدَةٌ مِنْهُنَّ فَلَا تَعْتَدُّوا بِشَيْءٍ
مِنْ عَمَلِهِ: تَقْوٰى تَحْجِزُهُ عَنْ مَعَاصِي اللّٰهِ، أَوْ حِلْمٌ يَكُفُّ بِهِ
السَّفِيهَ، أَوْ خُلُقٌ يَعِيشُ بِهِ بَيْنَ النَّاسِ

"Kendisinde şu üç haslet veya bunlardan biri bulunmayanın hiç bir ameline kıymet vermeyiniz:

1 - İsyandan kendisini alıkoyacak takvâ ve Allah korkusu,

2 - Kötüye karşı susmasını bildirecek hilim, yumuşaklık,

3 - İnsanlarla geçim sağlayacak güzel huy" buyurmuştur.[22]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) namaza başladığı zaman şöyle duâ ederdi:

اَللّٰهُمَّ اهْدِنِي لِأَحْسَنِ الْأَخْلَاقِ لَا يَهْدِي لِأَحْسَنِهَا إِلَّا أَنْتَ
وَاصْرِفْ عَنِّي سَيِّئَهَا لَا يَصْرِفُ عَنِّي سَيِّئَهَا إِلَّا أَنْتَ

"Allahım, bana güzel ahlâk ihsân eyle. Zîra senden başka kimse güzel ahlâk ihsân edemez. Allahım, beni kötü huylardan koru ve uzaklaştır."[23]

Enes (r.a.) diyor ki: Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda bulunurken, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ حُسْنَ الْخُلُقِ لَيُذِيبُ الْخَطِيئَةَ كَمَا
تُذِيبُ الشَّمْسُ الْجَلِيدَ

---

[22] Harâitî ibn Abbâs'dan, Taberânî Ümmü Seleme'den rivâyet etmişlerdir.

[23] Müslim, Ali'den rivâyet etmiştir.

"Güneşin donmuş suyu eritmesi gibi, güzel ahlâk da günâhları eritir."[24] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ حُسْنُ الْخُلُقِ

"Güzel ahlâk, kişinin saadetindendir."[25] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْيُمْنُ حُسْنُ الْخُلُقِ

"Yümn ü bereket, güzel huydur."[26] buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Ebû Zer'e hitâben:

لَا عَقْلَ كَالتَّدْبٖيرِ وَلَا حَسَبَ كَحُسْنِ الْخُلُقِ

"Tedbîr gibi akıl, güzel huy gibi asâlet olamaz."[27] buyurdu.

Enes (r.a.) diyor ki: Mü'minlerin annesi Ümmü Habîbe Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Ya Rasûlâllah, bir kadın dünyada iki kocaya varmış. Kadın ve iki kocası da cennetlik, kıyâmette bu kadın bunlardan hangisine varacaktır?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَأَحْسَنُهُمَا خُلُقًا كَانَ عِنْدَهَا فِي الدُّنْيَا يَا أُمَّ حَبٖيبَةَ ذَهَبَ
حُسْنُ الْخُلُقِ بِخَيْرَيِّ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ

---

24. Harâitî Enes'den, Taberânî ve diğerleri İbn. Abbâs ve Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.
25. Harâitî ve Beyhakî Câbir'den rivâyet etmişlerdir.
26. Harâitî, Ali'den rivâyet etmiştir.
27. İbn Mâce ve İbn Hibbân Ebû Zer'den rivâyet etmişlerdir.

“Dünyada kadına göre ahlâkı güzel olana varacaktır ey Ümmü Habîbe! Güzel huy, dünya ve âhiretin hayrına muâdildir.”[28] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الْمُسْلِمَ الْمُسَدِّدَ لَيُدْرِكُ دَرَجَةَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ بِحُسْنِ خُلُقِهٖ
وَكَرَمِ مَرْتَبَتِهٖ (وَفِي رِوَايَةٍ) دَرَجَةَ الظَّمْاٰنِ فِي الْهَوَاجِرِ

“Muvaffak olmuş bir Müslüman, güzel ahlâk ve keremiyle gündüz sâim ve gece kaim mertebesine ulaşır.” diğer rivâyette: *“En sıcak ve uzun günün ortasında susayanların derecesine yükselir.”*[29] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنِّي رَأَيْتُ الْبَارِحَةَ عَجَبًا رَأَيْتُ رَجُلًا مِنْ أُمَّتِي جَاثِيًا عَلٰى
رُكْبَتَيْهِ وَبَيْنَهُ وَبَيْنَ اللهِ حِجَابٌ فَجَاءَ حُسْنُ خُلُقِهٖ فَأَدْخَلَهُ
عَلَى اللهِ تَعَالَى

“Dün gece acâyip bir şey gördüm: Ümmetimden birini dizleri üzerine çökmüş, Allahu Teâlâ’nın huzuruna girecek fakat buna mâni bir perdesi var. Bu sırada güzel ahlâkı gelerek onu Allahu Teâlâ’nın huzuruna iletmiştir.”[30]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْعَبْدَ لَيَبْلُغُ بِحُسْنِ خُلُقِهٖ عَظِيمَ دَرَجَاتِ الْاٰخِرَةِ وَشَرَفِ
الْمَنَازِلِ وَإِنَّهُ لَضَعِيفٌ فِي الْعِبَادَةِ

---

[28] Taberânî ve Harâitî Enes’den rivâyet etmişlerdir.

[29] Ahmed Abdullah b. Ömer’den ve Ebû Hureyre’den rivâyet etmiştir.

[30] Harâitî Abdurrahman b. Semure’den rivâyet etmiştir.

"Kul, ibâdeti zayıf olduğu halde güzel ahlâkı sayesinde âhiretin yüksek derece ve şerefli menzillerini ihrâz eder."[31] buyurmuştur.

Hz. Ömer (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Efendimiz'in huzuruna girmek için izin istedi. İçeride Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den daha yüksek sesle konuşan kadınlar vardı. Kadınlar, Hz. Ömer'in içeri gireceğini anlayınca hemen kendilerine çeki düzen verdiler ve bir kenara çekilip sustular. Bu hale Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) gülerken Hz. Ömer içeri girdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i güler görünce, sebebini sordu ve:

- "Anam babam size fedâ olsun, niçin güldünüz?" dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

عَجِبْتُ لِهٰؤُلَاءِ اللَّاتِي كُنَّ عِنْدِي لَمَّا سَمِعْنَ صَوْتَكَ
تَبَادَرْنَ الْحِجَابَ

- *"Şu yanımda bulunan kadınlara şaştım. Senin sesini duyar duymaz hemen toplanıp kendilerine çeki düzen verdiler."* buyurdu. Bunun üzerine Hz. Ömer:

- "Siz benden ziyâde hürmete lâyıksınız yâ Rasûlâllah." dedikten sonra kadınlara dönerek:

- "Ey nefislerine düşmanlık edenler! Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den korkmuyor da benden mi korkuyorsunuz?" dedi. Kadınlar:

- "Evet, ondan korkmuyor ve senden korkuyoruz. Çünkü onun tabiatı yumuşaktır, sen ise sert ve ağır tabiatlısın." dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem:

---

[31] Taberânî ve diğerleri isnâd-ı ceyyid ile Enes'den rivâyet etmişlerdir.

يَا ابْنَ الْخَطَّابِ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا لَقِيَكَ الشَّيْطَانُ قَطُّ
سَالِكًا فَجًّا إِلَّا سَلَكَ فَجًّا غَيْرَ فَجِّكَ

- *"Ey Hattâb'ın oğlu! Nefsimi yed-i kudretinde bulunduran Allah'a yemîn ederim ki, şeytan herhangi bir yolda seninle karşılaşırsa hemen yolunu değiştirir ve senin gittiğin yoldan başka yola sapar. Yâni şeytan bile senden korkar."*[32] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

سُوءُ الْخُلُقِ ذَنْبٌ لَا يُغْفَرُ وَسُوءُ الظَّنِّ خَطِيئَةٌ تَفُوحُ

"Kötü huy, bağışlanmayacak bir günâh; kötü zan ise kokan bir günâhtır."[33] buyurdu.

Eserler:

Lokman Hakîm'in oğlu babasına soruyor:

- "Bir insanın en iyi hasleti hangisidir?" Lokman:

- "Dîndir." buyurdu. Oğlu:

- "İki kişi olurlarsa?" Lokman:

- "Dîn ve mâl." dedi. Oğlu:

- "Üç kişi olurlarsa?" Lokman:

- "Dîn, mâl ve hayâ." buyurdu. Oğlu:

- "Dört kişi olurlarsa?" Lokman:

- "Dîn, mâl, hayâ ve güzel huy." dedi. Oğlu:

---

[32] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[33] Taberânî **"Sağîr"**inde Aişe'den rivâyet etmiştir.

- "Beş kişi olurlarsa?" Lokman:

- "Dîn, mâl, hayâ, güzel ahlâk ve cömertlik." dedi. Oğlu:

- "Altı kişi olurlarsa?" Lokman:

- "Oğlum, saydığım şu beş haslet kimde bulunursa o zât müttakî, pâk ve temizdir. Allahu Teâlâ'nın dostu olup şeytandan uzaktır." dedi.

Hasan-ı Basrî anlatıyor: "Kötü huylu olan, kendine eziyet eder."

Enes b. Mâlik: "İnsan güzel ahlâkı sâyesinde cennetin âlî derecelerine yükselebilir. Buna karşılık âbid olsa da kötü huyu sebebiyle cehennemin derinliklerine yuvarlanabilir." dedi.

Yahya b. Muaz: "Rızık hazîneleri ahlâk güzelliğindendir." dedi.

Vehb b. Münebbih: "Kötü huylu insan, kırılmış saksı gibidir. Ne saksıdır, ne de çamur." demiştir.

Fuzayl şöyle anlatıyor: "Güzel huylu kötü bir insanın bana arkadaş olması, âbid ama kötü huylu bir insanın arkadaş olmasından daha sevimlidir."

İbn Mübârek bir yolculuğunda kötü huylu bir insan ile arkadaş olur. Adamın her dediğini yapmaya gayret eder. Eziyetlerine katlanır, onu darıltmamaya çalışır. Yolculuk sona erip ayrıldıkları zaman, İbn Mübârek, sanki iyi bir arkadaşını kaybetmiş gibi ağlar. Ağlamasının sebebini sorduklarında şöyle der: "Buna acıdığım için ağlıyorum. Çünkü ben kendisinden ayrıldım, fakat onun kötü huyu hâlâ kendisiyle beraber."

Cüneyd şöyle anlatıyor: Kişinin ilmi ve ameli az olsa da, dört şey onu üstün mevkilere yükseltebilir. Bunlar da hilim, tevâzu, cömertlik ve güzel ahlâktır. Bu dört şey, îmanın kemâlidir.

Kettânî şöyle anlatıyor: “Tasavvuf dediğin ahlâktır. Ahlâkını güzelleştirip arıtan tasavvufunu arıtmış olur.”

Ömer (r.a.) da şöyle buyuruyor: “Ahlâk ile insanlar arasına karışınız, fakat amellerinde ayrılınız.”

İbn Abbâs’a:

- “Kerem nedir?” diye sordular. İbn Abbâs:

- “Allahu Teâlâ’nın Kur’ân-ı Kerim’de:

إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ أَتْقَاكُمْ

“Allah katında en keremliniz, en çok müttakî olanınızdır.” (Hucûrât sûresi, 49/13) buyurduğu gibi müttakîlerdir.” dedi. Kendisine:

- “Haseb nedir?” dediler. O:

- “Ahlâkı en güzel olan, hasebi en güzel olandır.” diye cevap verdi ve devamla:

“Her binânın bir temeli var, İslâm binasının temeli de güzel ahlâktır.” buyurdu.

Atâ: “Yükselenler, hep güzel huyları sâyesinde yükselmişlerdir. Ahlâkın kemâl mertebesine de ancak Hz. Muhammed Mustafâ (s.a.v.) yükselmiştir.” dedi. Allahu Teâlâ’ya en çok yaklaşanlar, güzel ahlâkı ile Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in izini tâkip edenlerdir.

بيان حقيقة حسن الخُلق وسوء الخُلق

اعلمْ : أنَّ الناسَ قدْ تكلَّموا في حقيقةِ حسْنِ الخلقِ ، وأنَّهُ ما هوَ ؟ وما تعرَّضوا لحقيقتِهِ ، وإنَّما تعرَّضوا لثمرتِهِ ، ثمَّ لمْ يستوعبوا جميعَ ثمراتِهِ ، بلْ ذكرَ كلُّ واحدٍ مِنْ ثمراتِهِ ما خطرَ لهُ ، وما كانَ حاضراً في ذهنِهِ ، ولمْ يصرفوا العنايةَ إلىٰ ذكرِ حدِّهِ ، وحقيقتِهِ المحيطةِ بجميع ثمراتِهِ على التفصيلِ والاستيعابِ ، وذلكَ كقولِ الحسنِ : (حسْنُ الخلقِ بسطُ الوجهِ ، وبذلُ الندىٰ ، وكفُّ الأذىٰ)⁽¹⁾ .

وقالَ الواسطيُّ : (هوَ ألا يخاصمَ ولا يُخاصمَ مِنْ شدَّةِ معرفتِهِ باللهِ تعالىٰ)⁽²⁾ .

وقالَ شاهُ الكرمانيُّ : (هوَ كفُّ الأذىٰ ، واحتمالُ المؤنِ)⁽³⁾ .

وقالَ بعضُهُمْ : (هوَ أنْ يكونَ مِنَ الناسِ قريباً ، وفيما بينَهُمْ غريباً)⁽⁴⁾ .

وقالَ الواسطيُّ مرَّةً : (هوَ إرضاءُ الخلْقِ في السرَّاءِ والضرَّاءِ)⁽⁵⁾ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٠٠٥) عن عبد الله بن المبارك .

(٢) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١٠) .

(٣) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١١) .

(٤) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١٣) .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٦) وفيه : (حسن الخلق أرضى الخلق في السراء والضراء) .

وقالَ أبو عثمانَ : (هوَ الرضا عنِ اللهِ عزَّ وجلَّ)(١) .

وسُئِلَ سهلٌ التستريُّ عنْ حسْنِ الخلُقِ فقالَ : (أدناهُ الاحتمالُ ، وتركُ المكافأةِ ، والرحمةُ للظالمِ ، والاستغفارُ لهُ ، والشفقةُ عليه)(٢) .

وقالَ مرَّةً : (ألاَّ تتهمَ الحقَّ في الرزقِ ، وتثقَ بهِ ، وتَسكنَ إلى الوفاءِ بما ضمنَ ، فتطيعُهُ ولا تعصيهِ في جميعِ الأمورِ فيما بينَكَ وبينَهُ ، وفيما بينَكَ وبينَ الخلقِ)(٣) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (حسْنُ الخلقِ في ثلاثِ خصالٍ : اجتنابُ المحارمِ ، وطلبُ الحلالِ ، والتوسعةُ على العيالِ)(٤) .

وقالَ الحسينُ بنُ منصورٍ : (هوَ ألا يؤثرَ فيكَ جفاءُ الخلْقِ بعدَ مطالعتِكَ للحقِّ)(٥) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخرَّازُ : (هوَ ألا يكونَ لك همَّةٌ غيرَ اللهِ تعالىٰ)(٦) .

فهـٰذا وأمثالُهُ كثيرٌ ، وهو تعرُّضٌ لثمراتِ حسْنِ الخلقِ لا لنفسِهِ ، ثمَّ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٨) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٩) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٩) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٤٠) .

(٥) أورده القشيري في « رسالته » (ص ٤١٠) .

(٦) أورده القشيري في « رسالته » (ص ٤١٠) .

ليسَ هوَ محيطاً بجميعِ الثمراتِ أيضاً[1] ، وكشفُ الغطاءِ عنِ الحقيقةِ أولىٰ مِنْ نقلِ الأقاويلِ المختلفةِ .

* * *

فنقولُ : الخلْقُ والخلُقُ عبارتانِ مستعملتانِ معاً ، يقالُ : (فلانٌ حسنُ الخلْقِ والخلُقِ) أيْ : حسنُ الظاهرِ والباطنِ ، فيُرادُ بالخلْقِ الصورةُ الظاهرةُ ، ويُرادُ بالخُلُقِ الصورةُ الباطنةُ ، وذلكَ لأنَّ الإنسانَ مركَّبٌ مِنْ جسدٍ مدرَكٍ بالبصرِ ، ومِنْ روحٍ ونفسٍ مدرَكةٍ بالبصيرةِ ، ولكلٍّ واحدٍ منهُما هيئةٌ وصورةٌ ؛ إمَّا قبيحةٌ ، وإمَّا جميلةٌ .

والنفسُ المدرَكةُ بالبصيرةِ أعظمُ قدراً مِنَ الجسدِ المدرَكِ بالبصرِ ، ولذلكَ عظَّمَ اللهُ تعالىٰ أمرَهُ بإضافتِهِ إليهِ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنِّي خَٰلِقُۢ بَشَرٗا مِّن طِينٖ ۝ فَإِذَا سَوَّيۡتُهُۥ وَنَفَخۡتُ فِيهِ مِن رُّوحِي فَقَعُواْ لَهُۥ سَٰجِدِينَ ﴾ ، فنبَّهَ علىٰ أنَّ الجسدَ منسوبٌ إلى الطينِ ، والروحَ إلىٰ ربِّ العالمينَ ، والمرادُ بالروحِ والنفسِ في هٰذا المقامِ واحدٌ .

فالخُلُقُ : عبارةٌ عنْ هيئةٍ في النفسِ راسخةٍ ، عنها تصدُرُ الأفعالُ بسهولةٍ ويسرٍ مِنْ غيرِ حاجةٍ إلىٰ فكرٍ ورويَّةٍ .

---

[1] والعذر لهم في ذلك : أن الأخلاق لها ثمرات كثيرة ، ومكارمها غير محصورة ، وإحاطتها في جملة واحدة متعسرة ، ولها مراتب عليا وسفلىٰ ، وبينهما أوساط ، وكل قد أشار إلىٰ مرتبة من مراتبها بحسب الاقتضاء . « إتحاف » (٧/ ٣٢٦) .

فإنْ كانَتِ الهيئةُ بحيثُ تصدرُ عنها الأفعالُ الجميلةُ المحمودةُ عقلاً وشرعاً . . سُمِّيَتْ تلكَ الهيئةُ خُلُقاً حسناً .

وإنْ كانَ الصادرُ عنها الأفعالَ القبيحةَ . . سُمِّيَتِ الهيئةُ التي هيَ المصدرُ خُلُقاً سيئاً .

وإنَّما قلنا : (إنَّها هيئةٌ راسخةٌ) لأنَّ مَنْ يصدرُ منهُ بذْلُ المالِ على الندورِ لحاجةٍ عارضةٍ . . لا يُقالُ : (خلقُهُ السخاءُ) ما لمْ يثبتْ ذلكَ في نفسِهِ ثبوتَ رسوخٍ .

وإنَّما اشترطنا أنْ تصدرَ منهُ الأفعالُ بسهولةٍ مِنْ غيرِ رويَّةٍ لأنَّ مَنْ تكلَّفَ بذْلَ المالِ أوِ السكوتَ عندَ الغضبِ بجهْدٍ ورويَّةٍ . . لا يُقالُ : (خلقُهُ السخاءُ والحِلْمُ) .

فهـٰهنا أربعةُ أمورٍ :

أحدُها : فعلُ الجميلِ والقبيحِ .

والثاني : القدرةُ عليهما .

والثالثُ : المعرفةُ بهما .

والرابعُ : هيئةٌ للنفسِ بها تميلُ إلىٰ أحدِ الجانبينِ ، ويتيسَّرُ عليها أحدُ الأمرينِ ، إمَّا الحسنُ وإمَّا القبيحُ .

وليسَ الخُلُقُ عبارةً عنِ الفعلِ : فربَّ شخصٍ خلقُهُ السخاءُ ولا يبذُلُ ،

إمَّا لفقدِ المالِ أوْ لمانعٍ ، وربَّما يكونُ خلقةُ البخلَ وهوَ يبذُلُ إمَّا لباعثٍ أوْ لرياءٍ .

وليسَ هوَ عبارةً عنِ القوَّةِ : لأنَّ نسبةَ القوَّةِ إلى الإمساكِ والإعطاءِ بلْ إلى الضدينِ واحدٌ ، وكلُّ إنسانٍ خُلِقَ بالفطرةِ قادراً على الإعطاءِ والإمساكِ ، وذلكَ لا يوجبُ خُلُقَ البخلِ ولا خُلُقَ السخاءِ .

وليسَ عبارةً عنِ المعرفةِ : فإنَّ المعرفةَ تتعلَّقُ بالجميلِ والقبيحِ جميعاً علىٰ وجهٍ واحدٍ .

بلْ هوَ عبارةٌ عنِ المعنى الرابعِ ، وهوَ الهيئةُ التي بها تستعدُّ النفسُ لأنْ يصدرَ منها الإمساكُ أوِ البذلُ ، فالخُلُقُ إذاً عبارةٌ عنْ هيئةِ النفسِ وصورتِها الباطنةِ .

وكما أنَّ حسْنَ الصورةِ الظاهرةِ مطلقاً لا يتمُّ بحسْنِ العينينِ دونَ الأنفِ والفمِ والخدِّ ، بلْ لا بدَّ مِنْ حسْنِ الجميعِ ليتمَّ حسنُ الظاهرِ . فكذلكَ في الباطنِ أربعةُ أركانٍ لا بدَّ مِنَ الحسنِ في جميعِها حتَّىٰ يتمَّ حسْنُ الخلقِ ، فإذا استوتِ الأركانُ الأربعةُ ، واعتدلَتْ وتناسبَتْ . . حصلَ حسْنُ الخلقِ ، وهوَ قوَّةُ العلمِ ، وقوَّةُ الغضبِ ، وقوَّةُ الشهوةِ ، وقوَّةُ العدْلِ بينَ هٰذهِ القوى الثلاثِ .

أمَّا قوَّةُ العلم : فحسنُها وصلاحُها في أنْ تصيرَ بحيثُ يسهلُ بها دركُ الفرقِ بينَ الصدْقِ والكذبِ في الأقوالِ ، وبينَ الحقِّ والباطلِ في

الاعتقاداتِ ، وبينَ الجميلِ والقبيحِ في الأفعالِ ، فإذا صلحَتْ هـٰذهِ القوَّةُ . . حصلَ منها ثمرةُ الحكمةِ ، والحكمةُ رأسُ الأخلاقِ الحسنةِ ، وهيَ التي قالَ اللهُ تعالىٰ فيها : ﴿ وَمَن يُؤْتَ ٱلْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا ﴾ .

وأمَّا قوَّةُ الغضبِ : فحسنُها في أنْ يصيرَ انقباضُها وانبساطُها علىٰ حدِّ ما تقتضيهِ الحكمةُ .

وكذلكَ الشهوةُ : حسنُها وصلاحُها في أنْ تكونَ تحتَ إشارةِ الحكمةِ ؛ أعني : إشارةَ الدينِ والعقلِ .

وأمَّا قوَّةُ العدْلِ : فهوَ ضبْطُ الغضبِ والشهوةِ تحتَ إشارةِ العقلِ والشرعِ (١) .

فالعقلُ مثالُهُ مثالُ الناصحِ المشيرِ ، وقوَّةُ العدلِ هيَ القدرةُ ، ومثالُها مثالُ المنفذِ الممضي لإشارةِ العقلِ ، والغضبُ هوَ الذي تنفذُ فيهِ الإشارةُ ، ومثالُهُ مثالُ كلبِ الصيدِ ؛ فإنَّهُ يحتاجُ إلىٰ أن يؤدَّبَ حتَّىٰ يكونَ استرسالُهُ وتوقفُهُ بحسَبِ الإشارةِ لا بحسَبِ هيجانِ شهوةِ النفسِ ، والشهوةُ مثالُها مثالُ الفرسِ الذي يُركبُ في طلبِ الصيدِ ؛ فإنَّهُ تارةً يكونُ مروضاً مؤدّباً ، وتارةً يكونُ جموحاً .

فمنِ استوَتْ فيهِ هـٰذِهِ الخصالُ واعتدلَتْ . . فهوَ حسَنُ الخلقِ مطلقاً .

ومَنِ اعتدلَ فيهِ بعضُها دونَ بعضٍ . . فهوَ حسَنُ الخلقِ بالإضافةِ إلىٰ ذلكَ

---

(١) وعن العدل بين هـٰذه القوىٰ وسّع المصنف الكلام في « ميزان العمل » (ص٢٧٢) .

المعنىٰ خاصةً ؛ كالذي يحسُنُ بعضُ أجزاءِ وجهِهِ دونَ بعضٍ .

وحسْنُ القوَّةِ الغضبيَّةِ واعتدالُها يُعبَّرُ عنها بالشجاعةِ ، وحسْنُ قوَّةِ الشهوةِ واعتدالُها يُعبَّرُ عنها بالعفَّةِ ، فإنْ مالَتْ قوَّةُ الغضبِ عنِ الاعتدالِ إلىٰ طرفِ الزيادةِ تُسمَّىٰ تهوُّراً ، وإنْ مالَتْ إلى الضعفِ والنقصانِ تُسمَّىٰ جبناً وخَوَراً ، وإنْ مالَتْ قوَّةُ الشهوةِ إلىٰ طرفِ الزيادةِ تُسمَّىٰ شَرَهاً ، وإنْ مالَتْ إلى النقصانِ تُسمَّىٰ جموداً ، والمحمودُ هوَ الوسطُ ، وهوَ الفضيلةُ ، والطرفانِ رذيلتانِ مذمومتانِ .

والعدلُ إذا فاتَ . . فليسَ لهُ طرفَانِ ؛ زيادةٌ ونقصانٌ ، بلْ لهُ ضدٌّ واحدٌ ومقابلٌ ، وهوَ الجورُ .

وأمَّا الحكمةُ . . فيُسمَّىٰ إفراطُها عندَ الاستعمالِ في الأغراضِ الفاسدةِ خِبّاً ودهاءً وجَرْبَزَةً(١) ، ويُسمَّىٰ تفريطُها بَلَهاً ، والوسطُ هوَ الذي يختصُّ باسمِ الحكمةِ .

* * *

فإذاً ؛ أمهاتُ الأخلاقِ وأصولُها أربعةٌ : الحكمةُ ، والشجاعةُ ، والعفَّةُ ، والعدْلُ .

ونعني **بالحكمةِ** : حالةً للنفسِ بها يُدرَكُ الصوابُ مِنَ الخطأِ في جميعِ الأفعالِ الاختياريةِ .

---

(١) **الجربزة** : الشطارة والخبث في المعاملة .

ونعني بالعدْلِ : حالةً للنفسِ وقوَّةً بها تسوسُ الغضبَ والشهوةَ ، وتحملُهُما علىٰ مقتضى الحكمةِ ، وتضبطُهُما في الاسترسالِ والانقباضِ علىٰ حسَبِ مقتضاها .

ونعني بالشجاعةِ : كونَ قوَّةِ الغضبِ منقادةً للعقلِ في إقدامِها وإحجامِها .

ونعني بالعفَّةِ : تأدُّبَ قوَّةِ الشهوةِ بتأديبِ العقلِ والشرعِ .

فمِنِ اعتدالِ هـٰذهِ الأصولِ الأربعةِ تصدرُ الأخلاقُ الجميلةُ كلُّها .

إذْ مِن اعتدالِ قوَّةِ العقلِ يصدُرُ حسنُ التدبيرِ ، وجودةُ الذهنِ ، وثقابةُ الرأيِ ، وإصابةُ الظنِّ ، والتفطُّنُ لدقائقِ الأعمالِ وخفايا آفاتِ النفوسِ ، ومِنْ إفراطِها تصدرُ الجربزةُ ، والمكرُ ، والخداعُ ، والدهاءُ ، ومِنْ تفريطِها يصدرُ البلهُ ، والغمارةُ ، والحمْقُ ، والجنونُ ، وأعني بالغمارةِ : قلَّةَ التجربةِ في الأمورِ معَ سلامةِ التخيُّلِ ، فقدْ يكونُ الإنسانُ غُمْراً في شيءٍ دونَ شيءٍ .

والفرقُ بينَ الحمقِ والجنونِ : أنَّ الأحمقَ مقصودُهُ صحيحٌ ، ولكنْ سلوكُهُ للطريقِ فاسدٌ ، فلا تكونُ له رويَّةٌ صحيحةٌ في سلوكِ الطريقِ الموصلِ إلى الغرضِ ، وأمَّا المجنونُ . . فإنَّهُ يختارُ ما لا ينبغي أنْ يختارَ ، فيكونُ أصلُ اختيارِهِ وإيثارِهِ فاسداً .

وأمَّا خلُقُ الشجاعةِ . . فيصدرُ منهُ الكرمُ ، والنجدةُ ، والشهامةُ ، وكِبْرُ

النفسِ(١) ، والاحتمالُ ، والحلمُ ، والثباتُ ، وكظمُ الغيظِ ، والوقارُ ، والتؤدةُ ، وأمثالُها ، وهيَ أخلاقٌ محمودةٌ .

وأمَّا إفراطُها وهوَ التهوُّرُ . . فيصدرُ منهُ الصلفُ ، والبذْخُ ، والاستشاطةُ ، والتكبُّرُ ، والعجْبُ .

وأمَّا تفريطُها . . فيصدرُ منهُ المهانةُ ، والذلَّةُ ، والجزعُ ، والخساسةُ ، وصغرُ النفسِ ، والانقباضُ عنْ تناولِ الحقِّ الواجبِ .

وأمَّا خلقُ العفَّةِ . . فيصدرُ منهُ السخاءُ ، والحياءُ ، والصبرُ ، والمسامحةُ ، والقناعةُ ، والورعُ ، والطلاقةُ ، والمساعدةُ ، والظَّرْفُ ، وقلَّةُ الطمعِ .

وأمَّا ميلُها إلى الإفراطِ أوِ التفريطِ . . فيصدرُ منهُ الحرْصُ ، والشَّرَهُ ، والوقاحةُ ، والخبْثُ ، والتبذيرُ ، والتقتيرُ ، والرياءُ ، والهتكةُ ، والمجانةُ ، والعبثُ ، والملَقُ ، والحسَدُ ، والشماتةُ ، والتذلُّلُ للأغنياءِ ، واستحقارُ الفقراءِ ، وغيرُ ذلكَ .

فأمَّهاتُ محاسنِ الأخلاقِ هٰذهِ الفضائلُ الأربعةُ ، وهيَ الحكمةُ ، والشجاعةُ ، والعفةُ ، والعدْلُ ، والباقي فروعُها .

ولمْ يبلغْ كمالَ الاعتدالِ في هٰذهِ الأربعِ إلا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(١) أي : كبر همتها ، والكبير الهمة هو الذي لا يرضىٰ بالهمم الحيوانية قدر وسعه . « إتحاف » (٧/ ٣٣٠) .

وسلَّمَ ، والناسُ بعدَهُ متفاوتونَ في القرْبِ والبعدِ منهُ ، فكلُّ مَنْ قربَ منهُ في هـٰذهِ الأخلاقِ فهوَ قريبٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ بقدْرِ قربِهِ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

وكلُّ مَنْ جمعَ كمالَ هـٰذهِ الأخلاقِ . . استحقَّ أن يكون بينَ الخلقِ ملكاً مطاعاً يرجعُ الخلقُ كلُّهُمْ إليهِ ، ويقتدونَ بهِ في جميعِ الأفعالِ ، ومَنِ انفكَّ عنْ جملةِ هـٰذهِ الأخلاقِ كلِّها ، واتصفَ بأضدادِها . . استحقَّ أنْ يخرجَ مِنْ بينِ العبادِ والبلادِ ؛ فإنَّهُ قدْ قربَ مِنَ الشيطانِ اللعينِ المبعَدِ ، فينبغي أنْ يُبعَدَ ، كما أنَّ الأوَّلَ قريبٌ مِنَ المَلَكِ المقرَّبِ ، فينبغي أنْ يُقتدىٰ بهِ ويُتقرَّبَ إليهِ ؛ فإنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يُبعثْ إلا ليتمِّمَ مكارمَ الأخلاقِ كما قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ(١) .

وقد أشارَ القرآنُ إلىٰ هـٰذهِ الأخلاقِ في أوصافِ المؤمنينَ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا ٱلْمُؤْمِنُونَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ بِٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُواْ وَجَٰهَدُواْ بِأَمْوَٰلِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلصَّٰدِقُونَ ﴾ .

فالإيمانُ باللهِ ورسولِهِ مِنْ غيرِ ارتيابٍ هوَ قوَّةُ اليقينِ ، وهوَ ثمرةُ العقلِ ومنتهى الحكمةِ ، والمجاهدةُ بالمالِ هوَ السخاءُ الذي يرجعُ إلىٰ ضبْطِ قوَّةِ الشهوةِ ، والمجاهدةُ بالنفسِ هيَ الشجاعةُ التي ترجعُ إلى استعمالِ قوَّةِ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٣٨١) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٦١٣) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (١٠/ ١٩٢) .

الغضبِ علىٰ شرْطِ العقلِ وحدِّ الاعتدالِ ، فقدْ وصفَ اللهُ تعالى الصحابةَ رضيَ اللهُ عنهُمْ فقالَ : ﴿ أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ ﴾ إشارةً إلىٰ أنَّ للشدَّةِ موضعاً وللرحمةِ موضعاً ، فليسَ الكمالُ في الشدَّةِ بكلِّ حالٍ ، ولا في الرحمةِ بكلِّ حالٍ .

فهـٰذا بيانُ معنى الخلُقِ وحسنِهِ وقبحِهِ ، وبيانُ أركانِهِ وثمراتِهِ وفروعِهِ .

* * *

GÜZEL AHLÂK VE KÖTÜ HUYUN HAKÎKATLERİ

Bilmiş ol ki: İnsanlar güzel ahlâkın hakîkati üzerinde konuşmuşlar ve "Ahlâk nedir?" diye sormuşlardır. Fakat hakîkati üzerinde durmayıp, onun semere ve netîcesinden bahsetmişlerdir. Bununla beraber bütün netîcelerini de ortaya koymamışlardır. Belki her biri kendi hatırladığı netîcelerini hatırlattı. Haddini ve hakîkatini anlatmakla kimse uğraşmadı ve şümûllü olarak, mufassal bir şekilde hakîkat ve mâhiyetini ortaya koyamadı. Meselâ, **Hasan-ı Basrî**'ye ahlâktan sorulduğunda, Hasan: "Güzel ahlâk, güler yüz, tatlı söz, iyilik yapmak ve kötülük etmemektir." diye târif etmiştir.

Vâsitî:[34] ahlâkı şöyle târif etmiştir: "Kimseye husûmet etmemek ve kimsenin husûmetine sebebiyet vermemek ve bunu, Allahu Teâlâ'yı daha iyi bildiği için yapmaktır."

Şah Kirmânî de: "Eziyet etmemek ve güçlükleri kaldırmaktır." dedi. Başka bir zât: "İnsanlar arasına girmek ve aralarında kendisini görüp tanımaktır." dedi.

Vâsitî başka bir yerde de şöyle dedi: "Darlıkta ve genişlikte halkı memnun etmektir."

Ebû Osman Mağribî de şöyle târif etmiştir: "Allah'dan râzı olmaktır."

Sehl-i Tüsterî'ye güzel ahlâktan sorduklarında şöyle cevap vermiştir: "En aşağı derecesi eziyete katlanmak, kötülüğe karşılık vermemek zâlime merhamet etmek, onun yarlığanmasını dilemek, ona şefkatle muâmele etmektir." Bir defasında da: "Rızık hususunda Allahu Teâlâ'yı töhmet altında bulundurmamak, yâni rızkına kefil olduğuna emin olmak. O'na güvenip sükûn ve huzur bulmaktır. Her hususta gerek seninle Rabbin arasında ve gerek seninle halk arasındaki hususlarda, O'na itâat edip isyân etmemektir." dedi.

---

[34] Aslı Ferganelidir. Cüneyd'in sohbetinde bulunmuştur. Rey'de ikamet etmiş ve Hicri 321 de ölmüştür.

Hz. Ali (r.a.) de: "Ahlâk, üç haslette aranır. Onlar da harâmdan uzaklaşmak, helâli aramak ve âile efrâdına imkân nisbetinde genişlik göstermektir."

Hüseyin b. Hallâc-ı Mansûr da ahlâkı şöyle târif etmiştir: "Hakkı düşündükden sonra halkın eziyetine aldırış etmemendir."

Ebû Saîd el-Hıraz da: "Allah'tan başka bir düşünce ve telâşın olmamaktır." diye târif etmiştir.

Bu anlattıklarımız ve benzerleri ahlâk hakkında daha pek çok tarifler vardır ki, bütün bunlar güzel ahlâkın kendini değil semere ve netîcelerini anlatır. Bununla beraber ahlâkın bütün fayda ve netîcelerini anlatamamışlardır. Hakîkat perdesini kaldırmak, çeşitli sözleri aktarmaktan daha iyidir.

Buna göre deriz ki; halk (yaratık), hulk (ahlâk) bir arada kullanılan iki kelimedir. Falan adamın hilkati ve halkı (yâni yaratılışı ve ahlâkı) güzeldir, denir ve **"halk"** kelimesinden dış görünüş ve sûreti, **"hulk"** kelimesinden de bâtınî sûreti murâd olunur. Çünkü insan iki şeyden meydana gelmiştir. Biri göz ile görülen cisim, diğeri de basîret ile idrâk edilen rûhdur. Her birinin bir hey'et, şekil ve sûreti vardır. Bu sûretler ya güzel veyâ çirkindir. Basîret ile bilinen rûh, göz ile görülen cisimden daha mühimdir. Bunun için

Allahu Teâlâ rûhu kendisine nisbet etmekle şerefini yükselterek buyurmuştur:

إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِنْ طِينٍ. فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ

"Rabbin meleklere şöyle demişti: "Ben çamurdan bir insan yaratacağım. Onu yapıp rûhumdan ona üflediğim zaman ona secdeye kapanın." (Sâd sûresi, 38/71-72) Bu âyet-i celilede cesedi toprağa, rûhu ise kendisine nisbet buyurmuştur. Burada rûh ile nefis kelimelerinin mânâsı birdir. Murâd lâtîfe-i rabbâniyyedir.

Ahlâk, nefiste yerleşmiş bir şekil ve heyetten ibârettir. Düşünüp taşınmaya lüzûm görmeden bütün işler suhûlet ve kolaylıkla bundan sâdır olur. Akıl ve şerîat bakımından övülen ve güzel sayılan işler bu heyetten meydana gelirse, buna güzel ahlâk, şâyet kötü işler meydana gelirse ona da çirkin huy denir. Bizim, bu nefiste yerleşmiş bir keyfiyettir, dememizin hikmeti şudur: Her hangi bir sebeple nâdiren malını bir ihtiyâç uğrunda sarfeden kimseye cömerttir, denemez. Cömert olması için malını infâk etmek keyfiyeti kendisine yerleşmiş, bir tabiat hâline gelmiş olması lâzımdır. Düşünmeden ve zorluk çekmeden kolaylıkla iyi işlerin kendisinden meydana gelmesini şart koşmamızın sebebi zorlanarak malı veren veyâ kızdığı zaman zorluk ve müşkilâtla kendisini zapteden kimseye cömerttir veyâ halîm bir insandır, denemediği içindir.

Burada dört husus vardır:

1 - İyi ve kötü işler,

2 - Bunları yapmaya güç yetirmek,

3 - İyiyi, kötüyü, güzeli ve çirkini bilmek,

4 - Nefiste yerleşen bir heyet ile güzel veyâ çirkin tarafına meyl ederek, güzel veyâ çirkinden birini yapmayı kolaylaştırmaktır.

Demek ki ahlâk, işten ibâret değildir. Nice kimseler vardır ki, cömert oldukları halde yoksulluktan veyâ başka bir mâniden dolayı infâkta bulunmazlar. Nice cimriler de vardır ki, ya gösteriş veyâ başka bir sebepten infâkta bulunurlar.

Bunun gibi kuvvetten, yâni işi yapacak kudretten de ibâret değildir. Zîra kuvveti, cimrilik veyâ cömertliğe veyâ iki zıddın ikisine birden nisbet etmek müsâvîdir. Yaradılışta her insan vermeye de vermemeye de istidâtlıdır. Bunların her ikisine de kuvvet ve kudreti vardır. Bu kuvvet, cimrilik veyâ cömertlik ahlâkını gerektirmez. Bunlar gibi, mârifetten ibâret de değildir. Çünkü mârifet ve bilgi, bir yol üzere hem güzele, hem de çirkine taalluk eder, bundan bir şey lâzım gelmez.

Demek ki ahlâk, dördüncü bir mânâdan ibârettir. O da, bir heyet ve keyfiyettir ki, nefis onunla beraber cimrilik veyâ cömertlik işlerinin kendisinden sâdır olmasına hazırlanır. Şu halde ahlâk, nefsin heyetinden ve bâtınî sûretinden ibârettir. Mutlak sûrette dış ve görünüş güzelliği âzâlardan yalnız birinin güzel olması ile tamamlanmadığı gibi, -meselâ yalnız göz, kaş güzel fakat burun, ağız ve yanaklar güzel olmazsa insan güzel olmadığı ve güzel demek için bütün bu âzâların hepsinin güzel olması gerektiği gibibâtında da dört köşe vardır. Güzel denmek için bunların hepsinin güzel olması şarttır. Şu dört rükün tenâsüb ve îtidâlde olur ve hepsi güzel olursa, o zaman güzel ahlâk meydana gelir. Bu dört rükün de ilim, gazab şehvet kuvvetleri ile şu üç kuvvet arasında îtidâli koruma kuvvetidir.

İlim Kuvveti: Bunun güzelliği ve iyiliği, sözlerde doğruyu ve yalanı, inançlarda hak ile bâtılı, işlerde güzel ile çirkini kolaylıkla ayırt edebilecek bir hâl almasıdır. İlim sâyesinde bu kuvvetlerin elde edilmesinden meydana gelen netîceye de hikmet denir. Nitekim hikmet hakkında Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

"Kendisine hikmet verilen kimseye büyük ve çok hayırlar verilmiştir." (Bakara sûresi, 2/269) diye buyurmuştur.

Gazab Kuvveti: Bunun güzelliği, azalıp çoğalmasının hikmete uygun olmasındadır.

Şehvet Kuvveti: Bu da aynıdır. Bunun da güzellik ve salâhı, hikmetin, yâni akıl ve şerîatın işâret ettiği gibi olmasındadır.

İtidâl Kuvveti: Bu da şehvet ve gazabı, akıl ve şerîatın işâretinin altında zaptetmektir. Akıl, öğüt veren bir müsteşar gibidir. Âdil de aklın işâret ettiği şeyi tasdîk edip verdiği emri yerine getiren kuvvettir. Gazab da aklın işâreti kendisine nüfûz eden bir kuvvettir. Gazab, av köpeğine benzer. O, terbiyeye muhtaçtır ki, durması ve hareketi verilen işârete uygun olsun da şehvetinin peşinden koşmasın. Şehvet de av peşinde bindiğin ata benzer. Bâzısı terbiyeli olur ve istediğin gibi hareket eder, bâzısı da başı sert olur, alabildiğine gider.

Şu dört haslet kimde toplanır ve mûtedil olursa, bu adam mutlak surette güzel huyludur. Fakat yalnız bir kısmı kendisinde bulunan kimse, bulunan hasletleri bakımından ancak güzel ahlâklı sayılır. Meselâ bir adamın yüzündeki âzâlarından bir kısmı güzel ve bir kısmı çirkin olur. Buna çok güzeldir, denemez. Ancak kaşı, gözü güzel, fakat ağzı ve yüzü çirkindir, denir. Gazab kuvvetinin güzellik ve îtidâline şecâat, şehvet kuvvetinin güzellik ve îtidâline iffet denir. Gazab kuvveti îtidâlden ileri meylederse buna tehevvür ve atılganlık, geri kalırsa cebânet ve korkaklık denir. Şehvet kuvveti îtidâlden ileri giderse, buna, şereh, geri kalırsa da cumûdet denir. Makbul olan dâima îtidâldir. Fazîlet bu orta derecedir. Ortanın altı da, üstü de yerilen rezîletlerdir. Adâlet kaybolunca onun tarafları diye ortada bir şey kalmaz. Ortada tek şey kalır, o da zulümdür. Hikmete gelince, fâsid maksatlarda kullanıldığı zaman ifratına, hubus ve cerbeze denir. Tefrîtine (geri ve düşük tarafına) beleh denir. Hikmet adını alan ise orta kısımdır.

Demek ki ahlâkın anası ve esâsı şu dört şeydir: Hikmet, şecâat, iffet ve adâlet. Hikmet, bir hâl ve keyfiyettir ki, ihtiyârımızla yaptığımız işlerimizde doğruyu yanlıştan onunla ayırt ederiz. Âdil de, gazab ve şehveti hikmete uygun olarak sevk u idâre eden, ne ileri ne de geri bırakan bir kuvvettir. Şecâat da gazab kuvvetinin ileri gidip geri kalmasında akla uyması demektir. İffet demek, şehveti akıl ve şerîat kuvvetleri ile terbiye etmek demektir.

Bütün güzel huylar, şu dört aslın îtidâl üzere bulunmasından doğar. Zîra akıl kuvvetinin îtidâlinden hüsn-i tedbîr, iyi düşünce, isâbetli görüş, kabul edilen fikir, işlerinin inceliklerini anlamak, felâketlerin inceliklerini bulmak gibi haller meydana gelir. İfrâtından (aşırılığından) cerbeze (aldatıcılık), mekr (hîle), hud'a (aldatma) ve dehâ (zeyreklik); tefrîtinden ise ebleh (ahmaklık), gamâret (bönlük) ve cinnet meydana gelir. Gamâret, hayal kuvvetinin yerinde olması ile tecrübe edememek demektir. Yâni anlamaz adam, değildir. İnsan bâzı şeyi anlar, bâzı şeyi de anlayamaz olur. Ahmaklık ile cinnet arasındaki fark şöyledir: Kişinin maksadı doğru fakat gittiği yol yanlış olursa buna ahmak denir. Mecnun ise maksadı ve ihtiyârı bozuk olan kimsedir. Onun asıl maksat ve tevcîhi fâsiddir.

Şecâat ahlâkına gelince; bundan kerem (iyilik ve ihsân), necdet (cesâret ve şiddet), şehâmet (zeyreklik), âlî himmet sahibi olmak, tahammül, hilim, yumuşaklık ve mülâyemet, sebat ve metânet, hiddeti yenmek, vakar (ağır başlılık), meveddet (sevgi) ve benzeri iyilikler doğar. Şecaat, makbul bir ahlâktır. İfrâtı ise tehevvürdür. Yâni sonunu düşünmeden işe atılmaktır. Bundan salf (aşırı derecede böbürlenme ve husûmet), bezah (büyüklenmek), istişata (sür'atle hiddetlenmek), kibir, ucub (kendini beğenme) gibi hâller doğar. Tefrîtinden mehâne (hakaret), zillet (horluk), cez' (feryâd ve sabırsızlık), hisset (alçaklık), aşağılık duygusu ve hakkını alamamak gibi kendini küçük görme ve makbul olmayan bir utangaçlık hâli doğar.

İffet ahlâkına gelince; bundan sehâ (cömertlik), hayâ (utanmak), sabır (dayanmak), müsâmaha (hoş görürlük), kanâat (az ile iktifâ etmek) ,verâ (şüpheli şeylerden kaçınma), letâfet (yumuşaklık), müsâade, yardım, zarâfet (zeyreklik), tamah azlığı gibi hâller doğar. İfrât veyâ tefrîte meylinden; hırs (tamahkârlık), şereh (oburluk), vikahet (yüzsüzlük), pislik, tebzîr (israf), taksîr (cimrilik), riyâ (gösteriş), iç yüzü açığa çıkıp rezîl olmak, sonunu düşünmeden yapılan işler, abes (boş işler), temellük (yaltaklanma), haset (çekememezlik), şemâte (başkasının felâketine sevinme), zenginlere karşı zillet, fakirleri horlamak ve benzeri kötülükler meydana gelir.

Hulâsa; iyi huyların anası ve aslı şu dört fazîlettir. Onlar; hikmet, şecaat, iffet ve adâlettir. Diğerleri bunların teferruatıdır. Şu dört hususta da kemâl mertebesine yükselen, ancak ve ancak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'dir. Diğer insanlar buna yakınlık ve uzaklıkta değişiktir. Şu dört vasıfta Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e kim yaklaşırsa o nispette Allahu Teâlâ'ya yaklaşmış sayılır. Şu fazîletleri toplayan her fert, yaratıklar arasında itâat edilen bir hükümdâr olmayı ve insanların onun etârfında toplanıp iş ve hareketlerinde onu örnek kabul etmelerini hak etmiş olur. Şu dört fazîletten uzaklaşıp bunların zıtları ile vasıflanan kimse de insanlık ve halk arasından çıkarılmayı hak etmiş olur. Zîra bu gibi insan, Allah'ın rahmetinden kovulan ve uzaklaştırılan şeytana yaklaşmıştır. Birinci sınıftaki insan mukarreb meleklere yaklaştığı için onu araya alıp örnek seçmek uygun olduğu gibi, bu da şeytana uyup ona yaklaştığı için, bunu da halktan uzaklaştırmak uygundur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in de buyurduğu gibi, kendisi mekârim-i ahlâkı tamamlamak için gönderilmiştir

Kur'ân-ı Kerîm, mü'minlerin vasıflarını sayarken bu ahlâka işâret ederek buyurmuştur:

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا
وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ أُولٰئِكَ هُمُ
الصَّادِقُونَ

"Mü'minler ancak o kimselerdir ki, Allah'a ve Rasûlüne îman ettikten sonra şüpheye düşmeyip, Allah yolunda malları ile, canları ile mücâhede etmektedirler." (Hucûrât sûresi, 49/15) Kuşku, reyb, şek ve şüphesiz Allah'a îman etmek yakîn kuvvetidir. Aklın meyvesi de hikmetin sonu da budur. Mâl ile mücâhede, şehvet kuvvetini zapteden cömertliktir. Nefis ile mücâhede, gazab kuvvetini aklın emrettiği şekilde kullandıran şecâattir. İtidâlin derecesini Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle açıklamıştır.

أَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ

"Kâfirlere karşı şiddetli, kendi aralarında ise merhametli olurlar." (Fetih sûresi, 48/29) Burada şiddet kullanmanın yeri, merhametin de yeri olduğuna işaret buyurmuştur. Herhalde şiddetli veyâ her hâl ü kârda merhametli olmak kemâl değil, asıl kemâl, merhamet ve şiddeti yerinde kullanmaktır. İşte ahlâkın mânâsı, güzelliği, çirkinliği, erkânı, meyveleri ve kolları şu anlattıklarımızdır.

بيان قبول الأخلاق للتّغيير بطريق الرّياضة

اعلمْ : أنَّ بعضَ مَنْ غلبَتِ البطالةُ عليهِ . استثقلَ المجاهدةَ والرياضةَ ، والاشتغالَ بتزكيةِ النفسِ وتهذيبِ الأخلاقِ ، فلمْ تسمحْ نفسُهُ بأنْ يكونَ ذلكَ ؛ لقصورِهِ ونقصِهِ وخبْثِ دُخْلَتِهِ ، فزعمَ أنَّ الأخلاقَ لا يُتصوَّرُ تغييرُها ، وأنَّ الطباعَ لا تتغيَّرُ ، واستدلَّ فيهِ بأمرينِ :

أحدُهُما : أنَّ الخلُقَ هوَ صورةُ الباطنِ ، كما أنَّ الخَلْقَ هوَ صورةُ الظاهرِ ، فالخلقةُ الظاهرةُ لا يُقدَرُ علىٰ تغييرِها ، فالطويلُ لا يقدرُ أنْ يجعلَ نفسَهُ قصيراً ، ولا القصيرُ يقدرُ أنْ يجعلَ نفسَهُ طويلاً ، ولا القبيحُ يقدرُ علىٰ تحسينِ صورتِهِ ؛ فكذلكَ القبحُ الباطنُ يجري هٰذا المجرىٰ .

والثاني : أنَّهُمْ قالوا : حسنُ الخلقِ إنَّما يحصلُ بقمعِ الشهوةِ والغضبِ ، وقدْ جرَّبنا ذلكَ بطولِ المجاهدةِ ، وعرفنا أنَّ ذلكَ مِن مقتضى المزاجِ والطبعِ ، وأنَّهُ قطُّ لا ينقطعُ عنِ الآدميِّ ، فاشتغالُهُ بهِ تضييعُ زمانٍ بغيرِ فائدةٍ ؛ فإنَّ المطلوبَ هوَ قطعُ التفاتِ القلبِ إلى الحظوظِ العاجلةِ ، وذلكَ محالٌ وجودُهُ .

* * *

فنقولُ : لوْ كانَتِ الأخلاقُ لا تقبلُ التغييرَ . لبطلَتِ الوصايا والمواعظُ

والتأديباتُ، ولما قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حسِّنوا أخلاقَكُمْ »![1].

وكيفَ يُنكرُ هـٰذا في حقِّ الآدميِّ وتغييرُ خلُقِ البهيمةِ ممكنٌ ؛ إذْ يُنقلُ البازي مِنَ الاستيحاشِ إلى الأُنْسِ ، والكلبُ مِنْ شرَهِ الأكلِ مِنَ الصيدِ إلى التأدُّبِ والإمساكِ والتخليةِ ، والفرسُ مِنَ الجماحِ إلى السلاسةِ والانقيادِ ، وكلُّ ذلكَ تغييرٌ للأخلاقِ ؟!

والقولُ الكاشفُ للغطاءِ عنْ ذلكَ أنْ نقولَ : الموجوداتُ منقسمةٌ :

إلىٰ ما لا مدخلَ لاختيارِ الآدميِّ في أصلِهِ وتفصيلِهِ ؛ كالسماءِ والكواكبِ ، بلْ أعضاءِ البدنِ داخلاً وخارجاً ، وسائرِ أجزاءِ الحيواناتِ ، وبالجملةِ : كلُّ ما هوَ حاصلٌ كاملٌ وقعَ الفراغُ مِنْ وجودِهِ وكمالِهِ .

وإلىٰ ما وُجِدَ وجوداً ناقصاً وجُعلَ فيهِ قوَّةٌ لقبولِ الكمالِ بعدَ أنْ وُجِدَ شرطُهُ ، وشرطُهُ قدْ يرتبطُ باختيارِ العبدِ ؛ فإنَّ النواةَ ليسَتْ بتفاحٍ ولا نخلٍ ، إلا أنَّها خُلقَتْ خلقةً يمكنُ أنْ تصيرَ نخلةً إنِ انضافَتِ التربيةُ إليها ، ولا تصيرُ تفاحاً أصلاً ، ولا بالتربيةِ .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (رواه أبو بكر بن لال في « مكارم الأخلاق » من حديث معاذ : « يا معاذ ؛ حسن خلقك للناس » ، منقطع ورجاله ثقات) . « إتحاف » (٧/ ٣٣٢) ، ولا يخفىٰ أن مراد المصنف مجمل الأخبار الآمرة بتحسين الخلق .
وروى الطبراني في « الأوسط » (٦٥٠٢) ، وابن عدي في « الكامل » (٦/ ٤٤٠) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « أوحى الله إلىٰ إبراهيم : يا خليلي ؛ حسِّنْ خلقك ولو مع الكفار . . تدخلْ مدخل الأبرار ، فإن كلمتي سبقت لمن حسَّنَ خلقه أن أظلَّه تحت عرشي . . . » الحديث .

فإذا صارَتِ النواةُ متأثرةً بالاختيارِ حتَّىٰ تقبلَ بعضَ الأحوالِ دونَ بعضٍ . فكذلكَ الغضبُ والشهوةُ ، لوْ أردنا قمعَهما وقهرَهما بالكليَّةِ حتَّىٰ لا يبقىٰ لهما أثرٌ . لمْ نقدرْ عليهِ أصلاً ، ولوْ أردنا سلاستَهما وقودَهُما بالرياضةِ والمجاهدةِ . قدرنا عليهِ ، وقدْ أُمرنا بذلكَ ، وصارَ ذلكَ سببَ نجاتِنا ووصولِنا إلى اللهِ تعالىٰ .

* * *

نعم ، الجبلاتُ مختلفةٌ ، فبعضُها سريعةُ القبولِ ، وبعضُها بطيئةُ القبولِ ، **ولاختلافِها سببانِ** :

أحدُهُما : قوَّةُ الغريزةِ في أصْلِ الجبلَّةِ ، وامتدادُ مدَّةِ الوجودِ : فإنَّ قوَّةَ الشهوةِ والغضبِ والتكبُّرِ موجودةٌ في الإنسانِ ، ولكنْ أصعبُها أمراً وأعصاها على التغييرِ قوَّةُ الشهوةِ ؛ فإنَّها أقدمُ وجوداً ، إذِ الصبيُّ في مبدأِ الفطرةِ تُخلقُ لهُ الشهوةُ ، ثمَّ بعدَ سبعِ سنينَ ربَّما يُخلقُ لهُ الغضبُ ، وبعدَ ذلكَ يُخلقُ لهُ قوَّةُ التمييزِ .

والسببُ الثاني : أنَّ الخلُقَ قدْ يتأكَّدُ بكثرةِ العملِ بمقتضاهُ والطاعةِ لهُ ، وباعتقادِ كونِهِ حسناً ومرضياً ، والناسُ فيهِ على أربعِ مراتبَ :

الأولىٰ : وهوَ الإنسانُ الغفْلُ ، الذي لا يميِّزُ بينَ الحقِّ والباطلِ ، والجميلِ والقبيحِ ، بل بقيَ كما فُطِرَ عليهِ ، خالياً عنْ جميعِ الاعتقاداتِ ، ولمْ تستتمَّ شهوتُهُ أيضاً باتباعِ اللذَّاتِ ، فهـٰذا سريعُ القبولِ للعلاجِ جداً ، فلا

يحتاجُ إلا إلىٰ معلِّمٍ ومرشدٍ ، وإلىٰ باعثٍ منْ نفسِه يحملُهُ على المجاهدةِ ، فيحسنُ خلقُهُ في أقربِ زمانٍ .

والثانيةُ : أنْ يكونَ قدْ عرفَ قبحَ القبيحِ ، ولكنَّهُ لمْ يتعوَّدِ العملَ الصالحَ ، بلْ زُيِّنَ لهُ سوءُ عملِهِ ، فتعاطاهُ انقياداً لشهواتِهِ ، وإعراضاً عنْ صوابِ رأيِهِ ؛ لاستيلاءِ الشهوةِ عليهِ ، ولكنْ علمَ تقصيرَهُ في عملِهِ ، فأمرُهُ أصعبُ مِنَ الأوَّلِ ؛ إذْ قدْ تضاعفَتِ الوظيفةُ عليهِ ، إذْ عليهِ قلْعُ ما رسخَ في نفسِهِ أولاً مِنْ كثرةِ الاعتيادِ للفسادِ ، والآخرُ أنْ يغرسَ في نفسِهِ صفةَ الاعتيادِ للصلاحِ ، ولكنهُ بالجملةِ محلٌّ قابلٌ للرياضةِ إنِ انتهضَ لها بجدٍّ وتشميرٍ وحزمٍ .

والثالثةُ : أنْ يعتقدَ في الأخلاقِ القبيحةِ أنَّها الواجبةُ المستحسنةُ ، وأنَّها حقٌّ وجميلٌ ، وتربَّىٰ عليها ، فهـٰذا تكادُ تمتنعُ معالجتُهُ ، ولا يُرجىٰ صلاحُهُ إلا على الندورِ ، وذلكَ لتضاعفِ أسبابِ الضلالِ .

والرابعةُ : أنْ يكونَ معَ وقوعِ نشوئِهِ على الرأيِ الفاسدِ ، وتربيتِهِ على العملِ بهِ يرى الفضيلةَ في كثرةِ الشرِّ واستهلاكِ النفوسِ ، ويباهي بهِ ، ويظنُّ أنَّ ذلكَ يرفعُ مِنْ قدرِهِ ، وهـٰذا هوَ أصعبُ المراتبِ ، وفي مثلِهِ قيلَ : ومِنَ العناءِ رياضةُ الهرمِ ، ومِنَ التعذيبِ تهذيبُ الذيبِ .

والأوَّلُ مِنْ هؤلاءِ جاهلٌ فقطْ ، والثاني جاهلٌ وضالٌّ ، والثالثُ جاهلٌ وضالٌّ وفاسقٌ ، والرابعُ جاهلٌ وضالٌّ وفاسقٌ وشريرٌ .

* * *

وأمَّا الخيالُ الآخرُ الذي استدلُّوا بهِ ، وهوَ قولُهُمْ : (إنَّ الآدميَّ ما دامَ حيّاً فلا ينقطعُ عنهُ الغضبُ والشهوةُ وحبُّ الدنيا وسائرُ هٰذهِ الأخلاقِ) . . فهٰذا غلطٌ وقعَ لطائفةٍ ظنُّوا أنَّ المقصودَ مِنَ المجاهدَةِ قمعُ هٰذهِ الصفاتِ بالكليَّةِ ومحوُها ، وهيهاتَ ؛ فإنَّ الشهوةَ خلقَتْ لفائدةٍ ، وهيَ ضروريَّةٌ في الجبلَّةِ ، فلوِ انقطعَتْ شهوةُ الطعامِ . . لهلكَ الإنسانُ ، ولوِ انقطعَتْ شهوةُ الوقاعِ . . لانقطعَ النسلُ ، ولوِ انعدمَ الغضبُ بالكليَّةِ . . لمْ يدفعِ الإنسانُ عنْ نفسِهِ ما يهلكُهُ ولهلكَ .

ومهما بقيَ أصلُ الشهوةِ فيبقىٰ ـ لا محالةَ ـ حبُّ المالِ الذي يوصلُهُ إلى الشهوةِ ، حتَّىٰ يحملَهُ ذلكَ علىٰ إمساكِ المالِ ، وليسَ المطلوبُ إماطةَ ذلكَ بالكليَّةِ ، بلِ المطلوبُ ردُّها إلى الاعتدالِ الذي هوَ وسطٌ بينَ الإفراطِ والتفريطِ .

فالمطلوبُ في صفةِ الغضبِ حسنُ الحميَّةِ ، وذلكَ بأنْ يخلوَ عنِ التهوُّرِ وعنِ الجبنِ جميعاً .

وبالجملةِ : أنْ يكونَ في نفسِهِ قويّاً ، ومعَ قوَّتِهِ منقاداً للعقلِ ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ ﴾ ، وصفَهُمْ بالشدَّةِ ، وإنَّما تصدرُ الشدَّةُ عنِ الغضبِ ، ولوْ بطلَ الغضبُ . . لبطلَ الجهادُ ، وكيفَ يُقصدُ قلعُ الشهوةِ والغضبِ بالكليَّةِ والأنبياءُ عليهِمُ الصلاةُ والسلامُ لمْ ينفكُّوا عنْ ذلكَ ؟! إذْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما أنا بشرٌ أغضبُ كما يغضبُ البشرُ »⁽¹⁾ .

---

(١) رواه مسلم (٢٦٠١) .

وكانَ إذا تُكلِّمَ بينَ يديهِ بما يكرهُهُ . . يغضبُ حتَّىٰ تحمرَّ وجنتاهُ ، ولكنْ لا يقولُ إلا حقّاً ، فكانَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ لا يخرجُهُ غضبُهُ عنِ الحقِّ[1] .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْكَـٰظِمِينَ ٱلْغَيْظَ ﴾ ، ولمْ يقلْ : (والفاقدينَ الغيظَ) .

فردُّ الغضبِ والشهوةِ إلىٰ حدِّ الاعتدالِ ، بحيثُ لا يقهرُ واحدٌ منهما العقلَ ولا يغلبُهُ ، بلْ يكونُ العقلُ هوَ الضابطَ لهما والغالبَ عليهما . . ممكنٌ ، وهوَ المرادُ بتغييرِ الخلُقِ ؛ فإنَّهُ ربَّما تستولي الشهوةُ على الإنسانِ بحيثُ لا يقوىٰ عقلُهُ علىٰ دفعِها عن الانبساطِ إلى الفواحشِ ، وبالرياضةِ تعودُ إلىٰ حدِّ الاعتدالِ ، فدلَّ أنَّ ذلكَ ممكنٌ ، والتجربةُ والمشاهدةُ تدلُّ علىٰ ذلكَ دلالةً لا شكَّ فيها .

والذي يدلُّ علىٰ أنَّ المطلوبَ هوَ الوسطُ في الأخلاقِ دونَ الطرفينِ أنَّ السخاءَ خلقٌ محمودٌ شرعاً ، وهوَ وسطٌ بينَ طرفي التبذيرِ والتقتيرِ ، وقدْ أثنى اللهُ تعالىٰ عليهِ فقالَ : ﴿ وَٱلَّذِينَ إِذَآ أَنفَقُواْ لَمْ يُسْرِفُواْ وَلَمْ يَقْتُرُواْ وَكَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ ٱلْبَسْطِ ﴾ .

وكذلكَ المطلوبُ في شهوةِ الطعامِ الاعتدالُ دونَ الشَّرَهِ والخمودِ ،

---

[1] فقد روى البخاري (٢٣٦٠) ، ومسلم (٢٣٥٧) في قصة تخاصم رجل مع الزبير رضي الله عنه في شراج الحرَّة ؛ إذ قال الرجل الأنصاري : أنْ كان ابن عمَّتك ؟ فتلوَّن وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم ، وتقدم نحو هـٰذا .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَكُلُوا۟ وَٱشْرَبُوا۟ وَلَا تُسْرِفُوٓا۟ ۚ إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ ٱلْمُسْرِفِينَ ﴾ .

وقالَ في الغضبِ : ﴿ أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خيرُ الأمورِ أوساطُها »(١) .

وهـٰذا لهُ سرٌّ وتحقيقٌ ، وهوَ أنَّ السعادةَ منوطةٌ بسلامةِ القلبِ عنْ عوارضِ هـٰذا العالمِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِلَّا مَنْ أَتَى ٱللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴾ ، والبخلُ مِنْ عوارضِ الدنيا ، والتبذيرُ أيضاً مِنْ عوارضِ الدنيا ، وشرطُ القلبِ أنْ يكونَ سليماً منهما ؛ أيْ : لا يكونَ ملتفتاً إلى المالِ ، ولا يكونَ حريصاً علىٰ إمساكِهِ ولا علىٰ إنفاقِهِ ، فإنَّ الحريصَ على الإنفاقِ مصروفُ القلبِ إلى الإنفاقِ ، كما أنَّ الحريصَ على الإمساكِ مصروفُ القلبِ إلى الإمساكِ ، فكانَ كمالُ القلبِ أنْ يصفوَ عنِ الوصفينِ جميعاً ، وإذا لمْ يكنْ ذلكَ في الدنيا .. طلبنا ما هوَ الأشبهُ بعدمِ الوصفينِ وأبعدُ عنِ الطرفينِ ، وهوَ الوسطُ ، فإنَّ الفاترَ لا حارٌّ ولا باردٌ ، بلْ هوَ وسطٌ بينَهُما ، فكأنَّهُ خالٍ عنِ الوصفينِ ؛ فكذلكَ السخاءُ بينَ التبذيرِ والتقتيرِ ، والشجاعةُ بينَ الجبنِ والتهورِ ، والعفَّةُ بينَ الشَّرَهِ والخمودِ ، وكذلكَ سائرُ الأخلاقِ ، فكلا طرفي قصْدِ الأمورِ ذميمٌ ، هـٰذا هوَ المطلوبُ ، وهوَ ممكنٌ .

نعمْ ، يجبُ على الشيخِ المرشدِ للمريدِ أنْ يقبِّحَ عندَهُ الغضبَ رأساً ،

---

(١) رواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٦/ ٣١٧٠) عن معبد الجهني عن بعض الصحابة مرفوعاً .

ويذمَّ إمساكَ المالِ رأساً ، ولا يرخِّصَ لهُ في شيءٍ منهُ ؛ لأنَّهُ لوْ رخَّصَ لهُ في أدنىٰ شيءٍ . . اتخذَ ذلكَ عذراً في استبقاءِ بخلِهِ وغضبِهِ ، وظنَّ أنَّهُ القدْرُ المرخَّصُ فيهِ ، فإذا قصدَ قطْعَ الأصلِ وبالغَ فيهِ . . لمْ يتيسَّرْ لهُ إلا كسْرُ سورتِهِ ، بحيثُ يعودُ إلى الاعتدالِ ، فالصوابُ لهُ أنْ يقصدَ قلْعَ الأصلِ حتَّىٰ يتيسَّرَ لهُ القدْرُ المقصودُ ، فلا يكشفُ هـٰذا السرَّ للمريدِ ؛ فإنَّهُ موضعُ غرورِ الحمقىٰ ، إذْ يظُنُّ بنفسِهِ أنَّ غضبَهُ بحقٍّ ، وأنَّ إمساكَهُ بحقٍّ .

* * *

RİYÂZET İLE AHLÂKIN DÜZELİP DÜZELMEYECEĞİ

Bilmiş ol ki: Tembelliği gâlip olan kimsenin mücâhede ve riyâzetle uğraşması, nefsini terbiye ve ahlâkını düzeltmekle meşgul olması kendisine ağır gelir de ahlâkını düzeltmeye çalışmaz ve ahlâkının düzelmediğini kendi kusur ve noksanında, kalite düşüklüğünde aramak istemez de, ahlâkın değişmesinin düşünülemeyeceğini zanneder ve tabiatlar değişmez, der. Bunu isbât için de iki delîl getirir:

1 - Hilkat dış sûreti olduğu gibi, ahlâk da iç sûretidir. İnsanın kalp kıyâfetini ve sûretini değiştirmek -meselâ kısayı uzun, uzunu kısa, güzeli çirkin, çirkini güzel yapmak mümkün olamadığı gibi- bâtınî çirkinliği güzelleştirmek ve ahlâkı değiştirmek de mümkün değildir.

2 - Güzel ahlâk, şehvet ve gazabı kahretmekle mümkündür. Hâlbuki uzun tecrübe ve mücâhedelerimizle sâbit olmuştur ki, şehvet ve gazab tabiatın mizaç ve iktizâsındandır. O, hiç bir sûretle Âdemoğlundan ayrılmaz. Onunla uğraşmak, boşuna vakit öldürmektir. Çünkü aranan ve istenen, peşin arzulardan kalbin iltifâtını kesmek ve kalbi bunlardan uzaklaştırmaktır. Bu ise muhâldir.

Biz de deriz ki, şâyet ahlâkta değişiklik olmasa ve değişikliği kabul etmese idi, o zaman öğüt ve nasîhatlar, vaaz ve terbiyeler boşa gitmiş olacaktı ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

حَسِّنُوا أَخْلَاقَكُمْ

"Ahlâkınızı güzelleştiriniz."[35] buyurmasının değeri kalmayacaktı. Hayvanları bile ehlîleştirmek ve terbiye etmek mümkün iken, insanoğlu hakkında bu nasıl düşünülebilir? Doğan kuşu ehlîleşiyor, sâhibinden ayrılmıyor. Köpek terbiye ediliyor, avını yemiyor. At terbiye ediliyor, gemi azıya almıyor. Bütün bunlar ahlâk değişikliği değil mi? Hayvanların ahlâk değiştirmesi mümkün oluyor da insanların ahlâk değiştirmesi neden mümkün olmasın?

Bu hususun yüzünden perdeyi kaldıracak gerçek söz:

Deriz ki: Varlıklar, aslında ve tafsîlâtında insanoğlunun hiç bir dahli ve ihtiyârı olmayan, gök, yıldızlar hattâ bedenin iç ve dış uzuvları ve hayvanların diğer parçaları ve hulâsa olarak varlığı ve kemâli sona ermiş tam ve kâmil bir şekilde var olan şeylerle, henüz varlığı tamamlanmamış, noksan olarak bulunmuş ve şartları bulunursa olgunluğu kabul edecek şekilde yaratılmış olan şeyler olmak üzere ikiye ayrılır. Bu şartlar, bâzen kulun irâde ve ihtiyârında olur. Meselâ hurma çekirdeğini ele alalım: Bu çekirdek, aslında ne elma, ne de hurma ağacıdır. Şu kadar var ki, bu çekirdek, terbiye edildiği zaman, hurma olmak istîdâdında yaratılmıştır. Ama hurma çekirdeği olduğu için hiç bir sûretle elma olamaz. Bir çekirdek kendi ihtiyârı ile müteessir olur da, bâzı değişikliği kabul eder ve bâzısını kabul etmez halde olursa; insanoğlunun da terbiyeyi kabul etmesi gerekir. Gazab ve şehvet de böyledir. Hiç eseri kalmayacak şekilde bunları kökünden silip atmaya çalışsak, buna gücümüz yetmez. Şâyet bunları ıslâh edip düzeltmeyi ve terbiye etmeyi kasdedersek, buna muvaffak oluruz. Zâten emrolunduğumuz da budur. Bizim felâhımız (kurtuluşumuz) ve Allah'a ulaşmamızın sebebi de budur. Evet, tabiatler muhteliftir; bâzısı terbiyeyi kolay ve bâzısı da zor kabul eder. Tabiatların ihtilâfının da iki sebebi vardır:

---

[35] Ebû Bekir b. Lâl, Muaz'dan münkatı' olarak rivâyet etmiştir. Râvîleri sikadandır.

1 - Fıtrattaki yaratılış kuvveti ve bu kuvvetin vâr oldukça devamıdır. Zîra şehvet, gazab ve kibir kuvvetleri insanda mevcûttur. Fakat bunlardan en güç şartlar içinde terbiyeyi kabul eden, şehvet kuvvetlidir. Çünkü bu kuvvetlerden insanda ilk mevcut olanı şehvettir. Zîra daha yeni doğan çocukta şehvet var, gazab ve kibir kuvvetleri ise daha sonradır.

2 - İkinci sebep, insanoğlu kendisinde bulunan bir huyunu beğenir ve onu iyi zannederek o huyunun isteklerine uygun hareketlerde bulunur ve bunlara devam ederse, o huy kendisinde iyice yerleşir ve onu söküp atmak zor olur. İnsanlar ıslâhı kabul hususunda dörde ayrılır:

1 - Hak ile bâtılı, güzel ile çirkini ayırt edemeyecek derecede gâfil bir insan ki, bütün îtikadlar hâli ve yaratıldığı gibi kalmış, şehevî arzularının peşinden gitmemiş, kalbi bir cevher-i sâfî olarak bekliyor (yeni doğan çocuklar gibi.) Bu, ancak öğretici ve mürebbîye muhtaçtır. Kolaylıkla terbiyeyi kabul eder. Çünkü onun boş kalbine, ne doldurursanız onu alır.

2 - İkincisi, çirkinin çirkinliğini bilir, buna rağmen sâlih ameller yapmamış, kötülükleri bildiği halde kendisine güzel görünmüş, şehvetleri kendini kapladığı için doğrudan ayrılmış ve şehvetlerinin peşinden gitmiş ve fakat kusurlu olduğunu da kabul etmiştir. Birinciye nispetle bunun ıslâhı daha güçtür. Zîra bunun vazîfeleri çoğalıyor. Önce kalbine yerleşen bu kötülükleri oradan söküp atmak, sonra iyilikleri kalbine yerleştirmek lâzımdır. Bununla beraber bu adam ciddiyetle ele alınırsa ıslâhı mümkündür.

3 - Kötülükleri iyilik tanımış ve onunla perverde olmuş, böylece yetiştirilmiş bir insan, sapıklıklar bunda katmerleştiği için, bu adamın ıslâhı oldukça zor ve güçtür.

4 - Dördüncüsü, doğuşundan beri bu fâsid görüşler üzerinde yetişmiş, bunları yapmakla meşgul olmuş, fazîleti kötülüklerin çokluğunda, adam öldürmekte sanmış, yaptığı kötülüklerle övünmüş ve kötülüğü nispetinde şeref sâhibi olacağını zannetmiştir. Fazîleti rezîlette arayan bu gibilerin ıslâhı, en zor olanıdır. Bu gibiler hakkında:

وَمِنَ الْعَنَاءِ رِيَاضَةُ الْهَرِمِ، وَمِنَ التَّعْذِيبِ تَهْذِيبُ الذِّئْبِ

"İhtiyârın riyâzeti zor. Kurdun terbiyesi ise azâbdır." denilmiştir.

Şu dört kısımdan birincisi yalnız câhildir, ikincisi hem câhil, hem de sapıktır, üçüncüsü hem câhil, hem sapık ve hem de fâsıktır. Dördüncüsü câhil, sapık, fâsık ve şerîrdir.

Diğer hayallerine gelince, o da şudur: Âdemoğlu yaşadığı müddetçe şehvet, gazab, dünya sevgisi ve benzeri diğer kötü huylardan ayrılamaz. Bunun için terbiye boşadır derler. Bu görüş galattır. Bir tâife buna kapılmıştır. Bunlar sanıyorlar ki, mücâhede, bu sıfatları tamâmen kökünden söküp atmak ve yok etmek içindir. Aldanmışlardır. Zâten öyle olamaz. Zîra şehvet, bir fayda için yaratılmıştır, insan fıtratında zarurîdir. Şâyet insanın yemek iştihâsı kesilse hemen ölür. Münâsebet arzusu yok olsa, nesil tükenir. Gazab tamâmen yok olsa, insan gelecek tehlikelere karşı kendini koruyamaz hâle gelir ve helâk olurdu. Şehvetin aslı kaldıkça, şehvete ulaştıracak mal sevgisi de yaşar ve bu hal kişinin servet edinmesini, malı korumasını sağlar. burada aranan, şehveti kökünden yok etmek değildir. Matlûb olan, bu arzuyu itidâle sevketmektir. Ne ifrat, ne de tefrît; ikisi ortası olmaktır. Gazab sıfatında da hal böyledir. Bunda da aranan, korkaklık ve saldırganlık ortasında güzel bir gayret ve hamiyet sâhibi olmaktır. Hulâsa insan kendi zâtında kuvvetli olmakla beraber aklına uymalı ve onun peşinden gitmelidir. Bunun için Allahu Teâlâ:

أَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ

“Kâfirler üzerine şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler.” (Fetih sûresi, 48/29) buyurmuştur. Onları şiddetle vasıflandırdı. Hâlbuki şiddet gazabdan doğar. Gazab olmasa cihâd da olamazdı. Daha nasıl olur da gazab ile şehvet kökünden yok edilmek istenir. Peygamberler bile gazab sıfatından kurtulamamıştır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ أَغْضَبُ كَمَا يَغْضَبُ الْبَشَرُ

“Ben ancak bir insanım, ben de insanlar gibi kızarım.”[36] buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), huzurunda hoşlanmadığı bir söz konuşulduğu zaman kızardı ve yanakları kızarırdı. Bununla beraber hiddeti onu haktan ayırmaz, dâima hakkı söylerdi. Yine Allahu Teâlâ:

وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ

“Hiddetini yenenler ve insanları affedenler..” (Âl-i İmrân sûresi, 3/134) buyurmuştur. Ve “hiddetini yok edenler” buyurmamıştır. Yâni bunlar kökünden yok olmazlar.

Gazab ve şehveti, aklı yok etmeyecek ve akla galebe çalmayacak” aklın kumandası altına girecek şekilde, itidâle sevketmek, ekseriyâ mümkündür. Ahlâkın değişmesinden murâd da budur. Bâzen şehvet insanı öyle kuşatır ki, akıl onu fuhşiyâta dalmasından alıkoyamaz da, riyâzetle itidâle döner. Bu da ahlâkın değişmesinin mümkün olduğunu göstermektedir. Tecrübe ve müşâhedeler de bu dâvanın katî delîllerindendir.

---

[36] Müslim, Enes’ten rivâyet etmiştir. Ebû Hureyre’den de bir rivâyet yolu vardır.

Ahlâkta aranan şeyin orta derecede itidâl olup, sağ-sol, üst-alt, ifrat ve tefrit tarafları olmadığına delîl, sehâvet dediğimiz cömertliktir. Cömertlik şer'an makbul bir haslettir. Cömertlik ise isrâf ile cimrilik arasıdır. Demek ki ne isrâf etmeli, ne de cimri olmalı. Zîra hiç biri makbul değil, ancak bunların ikisi ortası olan cömertlik makbuldür. Allahu Teâlâ bu gibi orta yolda gidenleri överek:

وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَامًا

"Onlar ki, infâk ettikleri vakit isrâf etmezler, cimrilik de yapmazlar; ikisi arası denk giderler." (Furkan sûresi, 25/67) buyurdu. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ

"Hem elini bağlayıp boynuna asma, hem de onu büsbütün açıp saçma." (İsrâ sûresi, 17/ 29) Yemekte de makbul olanın orta derece olduğunu beyân etmek üzere:

كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ

"Yeyiniz, içiniz fakat isrâf etmeyiniz; şüphesiz Allah müsrifleri sevmez." (A'râf sûresi, 7/31) Gazab hakkında da:

أَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ

“Kâfirler üzerinde şiddetli, kendi aralarında merhametlidirler.” (Fetih sûresi, 48/29) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَاطُهَا

“İşlerin hayırlısı ortalarıdır.”[37] Bunun bir sırrı ve hakîkati vardır. O da saâdetin, kalbin şu âlemin ârızalarından sâlim olmasına bağlanmış olmasıdır. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِلَّا مَنْ أَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ

“Ancak her türlü hastalıklardan sâlim kalp ile Allah’a gelenler fayda görür.” (Şuarâ sûresi, 26/89) buyurmuştur. Cimrilik de, israf da dünya ârızalarındandır. Kalbin bunlardan arınması şarttır. Yâni kalp mala meyl etmeyecek; ne onu toplayıp istif etmeye, ne de elinde avucunda olanı döküp savurmaya harîs olacak. Çünkü dağıtmaya alışkın olan kimsenin kalbi vermeye, yığmaya alışkın olanın kalbi de toplamaya harîs olur. Hâlbuki kalbin kemâli her iki taraftan da uzaklaşmaktadır. Vaktâ ki, buna imkân bulunamadı, iki vasfın bulunması için bir çâre aradık, o da vasat yâni orta derecedir.

Meselâ fâtir (sistlik) veyâ ılık su, ne sıcaktır ve ne de soğuk, her ikisinden hâli ve ikisinin ortasında ayrı bir derece imiş gibidir. Sehâvet ve cömertlik de bunun gibi, isrâf ile cimrilik arasında ayrı ve orta bir derecedir. Şecâat da böyle; korkaklık ile saldırganlık arasında orta bir yoldur. İffet de, şereh ile cümûdet arasında orta derecedir ve diğer bütün huylarda hâl böyledir.

Bütün ahlâkın aşırı tarafları mezmûm, orta dereceleri ise makbuldür. Aranan da budur ve bu orta dereceyi bulmak ise mümkündür. Evet, irşâd vazîfesini üzerine alan bir mürşid, mürîdine, başlı başına gazabın kötü bir şey olduğunu anlatması ve malı isrâf etmeyi zemmetmesi (yermesi) gerekir. Bu hususlarda hiç bir müsâmaha göstermesi muvâfık düşmez. Zîra şeyh, az da olsa müsâmaha ve müsâade ederse, mürîd gazab ve cimriliğini muhâfazada kendisini mâzur göstermeye çalışacak ve bunlara ruhsat bulunduğunu sanacaktır. Kötü huyları bütün gücü ile kökünden izâleye çalışır ve ancak îtidâle varacak şekilde saldırganlığını önleyebilirse, mürşid için en doğrusu bu gibi huyları kökünden izâleye çalışmaktır ki, bu sâyede îtidâl dediğimiz maksada erişmiş olur. Yalnız bu sırrı, mürîdine açmamalıdır. Çünkü burası ahmakların aldandığı yerdir. Zîra kendi kendine gazabının veyâ cimriliğinin hak ve doğru olduğunu zanneder.

---

[37] Beyhakî rivâyet etmiştir.

بيان السّبب الّذي به يُنال حسن الخُلق على الجملة

قدْ عرفتَ أنَّ حسْنَ الخلقِ يرجعُ إلى اعتدالِ قوَّةِ العقلِ ، وكمالِ الحكمةِ ، وإلى اعتدالِ قوَّةِ الغضبِ والشهوةِ ، وكونها مطيعةً للعقلِ والشرعِ أيضاً .

وهـٰذا الاعتدالُ يحصلُ علىٰ وجهينِ :

أحدُهُما : بجودٍ إلـٰهيٍّ وكمالٍ فطريٍّ : بحيثُ يُخلقُ الإنسانُ ويُولدُ كاملَ العقلِ ، حسنَ الخلقِ ، قد كُفِيَ سلطانَ الشهوةِ والغضبِ ، بلْ خُلقَتا معتدلتينِ منقادتينِ للعقل والشرعِ ، فيصيرُ عالماً بغيرِ تعلُّمٍ ، ومؤدَّباً بغيرِ تأدُّبٍ ؛ كعيسى ابنِ مريمَ ، ويحيىٰ بنِ زكريَّا عليهما السلامُ ، وكذا سائرُ الأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ أجمعينَ ، ولا يبعدُ أنْ يكونَ في الطبعِ والفطرةِ ما قدْ يُنالُ بالاكتسابِ ، فربَّ صبيٍّ خُلِقَ صادقَ اللهجةِ ، سخيّاً جريئاً ، وربَّما يُخلقُ بخلافِهِ ، فيحصلُ ذلكَ فيهِ بالاعتيادِ ومخالطةِ المتخلِّقينَ بهـٰذهِ الأخلاقِ ، وربَّما يحصلُ بالتعلُّمِ .

والوجهُ الثاني لاكتسابِ هـٰذهِ الأخلاقِ : المجاهدةُ والرياضةُ : وأعني بها : حملَ النفسِ على الأعمالِ التي يقتضيها الخُلُقُ المطلوبُ .

فمَنْ أرادَ مثلاً أنْ يحصِّلَ لنفسِهِ خلُقَ الجودِ .. فطريقُهُ أنْ يتكلَّفَ تعاطيَ فعلِ الجوادِ ، وهوَ بذلُ المالِ ، فلا يزالُ يطالبُ نفسَهُ ويواظبُ عليهِ تكلُّفاً ،

مجاهداً نفسَهُ فيهِ حتَّىٰ يصيرَ ذلكَ طبعاً لهُ ، ويتيسَّرَ عليهِ ، فيصيرَ بهِ جواداً .

وكذا مَنْ أرادَ أنْ يحصِّلَ لنفسِهِ خلُقَ التواضعِ وقدْ غلبَ عليهِ الكبْرُ . . فطريقُهُ أنْ يواظبَ علىٰ أفعالِ المتواضعينَ مدَّةً مديدةً ، وهوَ فيها مجاهدٌ نفسَهُ ومتكلِّفٌ إلىٰ أن يصيرَ ذلكَ لهُ خلقاً وطبعاً ، فيتيسَّرَ عليهِ .

وجميعُ الأخلاقِ المحمودةِ شرعاً تحصلُ بهـٰذا الطريقِ .

وغايتُهُ : أنْ يصيرَ الفعلُ الصادرُ منهُ لذيذاً ، فالسخيُّ هوَ الذي يستلذُّ بذلَ المالِ دونَ الذي يبذلُهُ عنْ كراهةٍ ، والمتواضعُ هوَ الذي يستلذُّ التواضعَ ، ولنْ ترسخَ الأخلاقُ الدينيَّةُ في النفسِ ما لمْ تتعوَّدِ النفسُ جميعَ العاداتِ الحسنةِ ، وما لمْ تتركْ جميعَ العاداتِ السيئةِ ، وما لمْ تواظبْ عليها مواظبةَ مَنْ يشتاقُ إلى الأفعالِ الجميلةِ ويتنعَّمُ بها ، ويكرهُ الأفعالَ القبيحةَ ويتألَّمُ بها ؛ كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وجُعلَتْ قرَّةُ عيني في الصلاةِ »(١) .

ومهما كانَتِ العباداتُ وتركُ المحظوراتِ معَ كراهةٍ واستثقالٍ . . فهوَ لنقصانٍ ، ولا يُنالُ كمالُ السعادةِ بهِ .

نعم ، المواظبةُ عليها بالمجاهدةِ خيرٌ ، ولكنْ بالإضافةِ إلىٰ تركِها ، لا بالإضافةِ إلىٰ فعلِها عنْ طوعٍ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى ٱلْخَٰشِعِينَ ﴾ .

---

(١) رواه النسائي (٧/ ٦١) ، وأحمد في « المسند » (٣/ ١٢٨) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اعبُدِ اللهَ بالرضا ، فإنْ لمْ تستطعْ . . ففي الصبرِ علىٰ ما تكرهُ خيرٌ كثيرٌ »(١) .

ثمَّ لا يكفي في نيلِ السعادةِ الموعودةِ علىٰ حسْنِ الخلقِ استلذاذُ الطاعةِ واستكراهُ المعصيةِ في زمانٍ دونَ زمانٍ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ ذلكَ على الدوامِ ، وفي جملةِ العمرِ ، وكلَّما كانَ العمرُ أطولَ . . كانَتِ الفضيلةُ أرسخَ وأكملَ ، ولذلكَ لما سُئِل صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ السعادةِ . . قالَ : « طولُ العمرِ في طاعةِ اللهِ تعالىٰ »(٢) .

ولذلكَ كرهَ الأنبياءُ والأولياءُ الموتَ ؛ فإنَّ الدنيا مزرعةُ الآخرةِ ، وكلَّما كانَتِ العباداتُ أكثرَ بطولِ العمرِ . . كانَ الثوابُ أجزلَ ، والنفسُ أزكىٰ وأطهرَ ، والأخلاقُ أقوىٰ وأرسخَ ، وإنَّما مقصودُ العباداتِ تأثيرُها في القلبِ ، وإنَّما تتأكَّدُ آثارُها بكثرةِ المواظبةِ على العباداتِ .

* * *

وغايةُ هـٰذهِ الأخلاقِ : أنْ ينقلعَ عنِ النفسِ حبُّ الدنيا ، ويرسخَ فيها

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٩٥٢٨) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما في الوصية المشهورة ، ولفظه : « فإن استطعت أن تعمل لله بالرضا واليقين . . فافعل ، وإن لم تستطع . . فإن في الصبر علىٰ ما تكره خيراً كثيراً . . . » الحديث .

(٢) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (٣١٢) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (٦/ ١٦) ، وروى الترمذي (٢٣٢٩) من حديث عبد الله بن بسر رضي الله عنه مرفوعاً وقد سئل صلى الله عليه وسلم من خير الناس ؟ قال : « من طال عمره وحسن عمله » .

حبُّ اللهِ تعالىٰ ، فلا يكونُ شيءٌ أحبَّ إليهِ مِنْ لقاءِ اللهِ تعالىٰ ، فلا يستعملُ جميعَ ما لَهُ إلا على الوجهِ الذي يوصلُهُ إليهِ ، وغضبُهُ وشهوتُهُ مِنَ المسخراتِ لهُ ، فلا يستعملُهما إلا على الوجهِ الذي يوصلُهُ إلى اللهِ تعالىٰ ، وذلكَ بأنْ يكونَ موزوناً بميزانِ الشرعِ والعقلِ ، ثمَّ يكونُ بعدَ ذلكَ فرِحاً بهِ ومستلذّاً لهُ .

ولا ينبغي أنْ يُستبعَدَ مصيرُ الصلاةِ إلىٰ حدٍّ تصيرُ هيَ قرَّةَ العينِ ، ومصيرُ العباداتِ لذيذةً ؛ فإنَّ العادةَ تقتضي في النفسِ عجائبَ أغربَ مِنْ ذلكَ ، فإنَّا قدْ نرى الملوكَ والمتنعمينَ في أحزانٍ دائمةٍ ، ونرى المقامرَ المفلسَ قدْ يغلبُ عليهِ مِنَ اللذَّةِ والفرحِ بقمارِهِ وما هوَ فيهِ ما يستنكرُ معَهُ فرحَ الناسِ بغيرِ القمارِ ، معَ أنَّ القمارَ ربَّما سلبَهُ مالَهُ ، وخرَّبَ بيتَهُ ، وتركَهُ مفلساً ، ومعَ هٰذا فهوَ يحبُّهُ ويلتذُّ بهِ ؛ وذلكَ لطولِ إلفِهِ لهُ وصرفِ نفسِهِ إليهِ مدَّةً مديدةً .

وكذلكَ اللاعبُ بالحمامِ قدْ يقفُ طولَ النهارِ في حرِّ الشمسِ قائماً علىٰ رجليهِ وهوَ لا يحسُّ بألمِها ؛ لفرحِهِ بالطيورِ وحركاتِها ، وطيرانِها وتحليقِها في جوِّ السماءِ .

بلْ نرى الفاجرَ العيَّارَ يفتخرُ بما يلقاهُ مِنَ الضرْبِ والقطْعِ والصبرِ على السياطِ⁽¹⁾ ، وعلىٰ تقديمِهِ إلى الصلْبِ ، وهوَ معَ ذلكَ متبجِّحٌ بنفسِهِ وبقوَّتِهِ في الصبرِ علىٰ ذلكَ ، حتَّىٰ يرىٰ ذلكَ فخراً لنفسِهِ ، ويقطَّعُ الواحدُ منهُمْ إرْباً

---

(١) **العيّار** : الشاطر الذي يختلس أموال الناس بلطف حيلة ومكر .

إزباً علىٰ أنْ يقرَّ بما تعاطاهُ أوْ تعاطاهُ غيرُهُ فيصرُّ على الإنكارِ ، ولا يبالي بالعقوباتِ ؛ فرحاً بما يعتقدُهُ كمالاً وشجاعةً ورجوليّةً ، فقدْ صارَتْ أحوالُهُ معَ ما فيها مِنَ النَّكالِ قرَّةَ عينِهِ وسببَ افتخارِهِ .

بلْ لا حالةَ أخسُّ وأقبحُ مِنْ حالِ المخنَّثِ في تشبُّهِهِ بالإناثِ ؛ في نتْفِ الشعرِ ، ووشمِ الوجهِ ، ومخالطةِ النساءِ ، فترى المخنَّثَ في فرحٍ بحالِهِ ، وافتخارٍ بكمالِهِ في تخنُّثِهِ يتباهىٰ بهِ معَ المخنَّثينَ .

حتَّىٰ يجري بينَ الحجَّامينَ والكنَّاسينَ التفاخرُ والمباهاةُ كما يجري بينَ الملوكِ والعلماءِ .

وكلُّ ذلكَ نتيجةُ العادةِ والمواظبةِ علىٰ نمطٍ واحدٍ على الدوامِ مدَّةً مديدةً ، ومشاهدةُ ذلكَ مِنَ المخالطينَ والمعارفِ .

فإذا كانَتِ النفسُ بالعادةِ تستلذُّ الباطلَ ، وتميلُ إليهِ وإلى القبائحِ . . فكيفَ لا تستلذُّ الحقَّ لو رُدَّتْ إليهِ مدَّةً ، وأُلزمَتِ المواظبةَ عليهِ ؟!

بلْ ميلُ النفسِ إلىٰ هـٰذهِ الأمورِ الشنيعةِ خارجٌ عنِ الطبعِ ، يضاهي الميلَ إلىٰ أكلِ الطينِ ، فقدْ يغلبُ علىٰ بعضِ الناسِ ذلكَ بالعادةِ ، فأمَّا ميلُهُ إلى الحكمةِ ، وحبِّ اللهِ تعالىٰ ، ومعرفتِهِ ، وعبادتِهِ . . فهوَ كالميلِ إلى الطعامِ والشرابِ ؛ فإنهُ مقتضىٰ طبعِ القلبِ ؛ فإنَّهُ أمرٌ ربَّانيٌّ .

وميلُهُ إلىٰ مقتضياتِ الشهوةِ غريبٌ مِنْ ذاتِهِ ، وعارضٌ علىٰ طبعِهِ ، وإنَّما غذاءُ القلبِ الحكمةُ والمعرفةُ وحبُّ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ولكنِ انصرفَ عنْ

مقتضىٰ طبعِهِ لمرضٍ قدْ حلَّ بهِ ؛ كما قدْ يحلُّ المرضُ بالمعدةِ ، فلا تشتهي الطعامَ والشرابَ وهما سببانِ لحياتِها ، فكلُّ قلبٍ مالَ إلىٰ حبِّ شيءٍ سوىٰ حبِّ اللهِ تعالىٰ فلا ينفكُّ عنْ مرضٍ بقدْرِ ميلِهِ إلا إذا أحبَّ ذلكَ الشيءَ لكونِهِ معيناً لهُ علىٰ حبِّ اللهِ تعالىٰ ، وعلىٰ دينِهِ ، فعندَ ذلكَ لا يدلُّ ذلكَ على المرضِ .

* * *

فإذاً ؛ قدْ عرفتَ بهـٰذا قطعاً أنَّ هـٰذهِ الأخلاقَ الجميلةَ يمكنُ اكتسابُها بالرياضةِ ، وهيَ تكلُّفُ الأفعالِ الصادرةِ عنها ابتداءً ؛ لتصيرَ طبعاً انتهاءً ، وهـٰذا مِنْ عجيبِ العلاقةِ بينَ القلبِ والجوارحِ ؛ أعني : النفسَ والبدنَ ، فإنَّ كلَّ صفةٍ تظهرُ في القلبِ يفيضُ أثرُها على الجوارحِ حتَّىٰ لا تتحرَّكَ إلا علىٰ وَفْقِها لا محالةَ ، وكلُّ فعلٍ يجري على الجوارحِ فإنَّهُ قدْ يرتفعُ منهُ أثرٌ إلى القلبِ ، والأمرُ فيهِ دورٌ ، ويُعرفُ ذلكَ بمثالٍ ؛ وهوَ أنَّ مَنْ أرادَ أنْ يصيرَ الحذقُ في الكتابةِ لهُ صفةً نفسيةً حتَّىٰ يصيرَ كاتباً بالطبعِ . فلا طريقَ لهُ إلا أنْ يتعاطىٰ بجارحةِ اليدِ ما يتعاطاهُ الكاتبُ الحاذقُ ، ويواظبَ عليهِ مدَّةً طويلةً ، وهوَ حكايةُ الخطِّ الحسنِ ، فإنَّ فعلَ الكاتبِ هوَ الخطُّ الحسنُ ، فيتشبَّهُ بالكاتبِ تكلُّفاً ، ثمَّ لا يزالُ يواظبُ عليهِ حتَّىٰ يصيرَ صفةً راسخةً في نفسِهِ ، فيصدرَ منهُ في الآخرِ الخطُّ الحسنُ طبعاً كما كانَ يصدرُ منهُ في الابتداءِ تكلُّفاً ، فكانَ الخطُّ الحسنُ هوَ الذي جعلَ خطَّهُ حسناً ، ولكنَّ الأوَّلَ متكلَّفٌ ، إلا أنَّهُ ارتفعَ منهُ أثرٌ إلى القلبِ ، ثمَّ انخفضَ مِنَ القلبِ إلى

الجارحةِ ، فصارَ يكتبُ الخطَّ الحسنَ بالطبعِ .

وكذلكَ مَنْ أرادَ أنْ يصيرَ فقيهَ النفسِ . . فلا طريقَ لهُ إلا أنْ يتعاطىٰ أفعالَ الفقهاءِ ، وهوَ التكرارُ للفقهِ ، حتَّىٰ تنعطفَ منهُ علىٰ قلبِهِ صفةُ الفقهِ ، فيصيرَ فقيهَ النفسِ .

وكذلكَ مَنْ أرادَ أنْ يصيرَ سخيّاً عفيفاً حليماً متواضعاً . . فيلزمُهُ أنْ يتعاطىٰ أفعالَ هؤلاءِ تكلُّفاً حتَّىٰ يصيرَ لهُ ذلكَ بالعادةِ طبعاً ، فلا علاجَ لهُ إلا ذلكَ .

وكما أنَّ طالبَ فقهِ النفسِ لا ييئسُ مِنْ نيلِ هـٰذهِ الرتبةِ بتعطيلِ ليلةٍ ولا ينالُها بتكرارِ ليلةٍ . . فكذلكَ طالبُ تزكيةِ النفسِ وتكميلِها وتحليتِها بالأخلاقِ الحسنةِ لا ينالُها بعبادةِ يومٍ ولا يحرمُ عنها بعصيانِ يومٍ ، وهوَ معنىٰ قولنا : (إنَّ الكبيرةَ الواحدةَ لا توجبُ الشقاوةَ المؤبَّدةَ) ، ولكنَّ العُطلةَ في يومٍ واحدٍ تدعو إلىٰ مثلِها ، ثمَّ تتداعىٰ قليلاً قليلاً حتَّىٰ تأنسَ النفسُ بالكسلِ ، وتهجرَ التحصيلَ رأساً ، فيفوتَها فضيلةُ الفقهِ ، وكذلكَ صغائرُ المعاصي يجرُّ بعضُها إلىٰ بعضٍ حتَّىٰ تفوِّتَ أصلَ السعادةِ ، بهدمِ أصلِ الإيمانِ عندَ الخاتمةِ .

وكما أنَّ تكرارَ ليلةٍ لا يُحَسُّ تأثيرُهُ في تفقيهِ النفسِ ، بلْ يظهرُ فقهُ النفسِ شيئاً فشيئاً على التدريجِ مثلَ نموِّ البدنِ وارتفاعِ القامةِ . . فكذلكَ الطاعةُ الواحدةُ لا يُحسُّ تأثيرُها في تزكيةِ النفسِ وتطهيرِها في الحالِ ، ولكنْ

لا ينبغي أنْ يُستهانَ بقليلِ الطاعةِ ؛ فإنَّ الجملةَ الكثيرةَ منها مؤثرةٌ ، وإنَّما اجتمعَتِ الجملةُ مِنَ الآحادِ ، فلكلِّ واحدٍ منها تأثيرٌ ، فما مِنْ طاعةٍ إلا ولها أثرٌ وإنْ خفيَ ، فلهُ ثوابٌ لا محالةَ ؛ لأنَّ الثوابَ بإزاءِ الأثرِ ، وكذلكَ المعصيةُ .

وكمْ مِنْ فقيهٍ يستهينُ بتعطيلِ يومٍ وليلةٍ ، وهكذا على التوالي ، يسوِّفُ نفسَهُ يوماً فيوماً ، إلىٰ أنْ يخرجَ طبعُهُ عنْ قبولِ الفقهِ ؛ فكذا مَنْ يستهينُ بصغائرِ المعاصي ويسوِّفُ نفسَهُ بالتوبةِ على التوالي ، إلىٰ أنْ يختطفَهُ الموتُ بغتةً ، أوْ تتراكمَ ظلمةُ الذنوبِ علىٰ قلبِهِ وتتعذَّرَ عليه التوبةُ ؛ إذِ القليلُ يدعو إلى الكثيرِ ، فيصيرُ القلبُ مقيَّداً بسلاسلِ الشهواتِ ، لا يمكنُ تخليصُهُ مِنْ مخالبِها ، وهوَ المعنيُّ بانسدادِ بابِ التوبةِ ، وهوَ المرادُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَجَعَلْنَا مِنۢ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا . . . ﴾ الآيةَ .

ولذلكَ قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ الإيمانَ ليبدو في القلبِ نكتةً بيضاءَ ، كلَّما ازدادَ الإيمانُ . . ازدادَ ذلكَ البياضُ ، فإذا استكملَ العبدُ الإيمانَ . . ابيضَّ القلبُ كلُّهُ ، وإنَّ النفاقَ ليبدو في القلبِ نكتةً سوداءَ ، كلَّما ازدادَ النفاقُ . . ازدادَ ذلكَ السوادُ ، فإذا استكملَ النفاقَ . . اسودَّ القلبُ كلُّهُ)(١) .

فإذاً ؛ قدْ عرفتَ أنَّ الأخلاقَ الحسنةَ تارةً تكونُ بالطبعِ والفطرةِ ، وتارةً

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٤٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٧) .

تكونُ باعتيادِ الأفعالِ الجميلةِ ، وتارةً بمشاهدةِ أربابِ الأفعالِ الجميلةِ ومصاحبتِهِمْ ، وهمْ قرناءُ الخيرِ وإخوانُ الصلاحِ ؛ إذِ الطبعُ يسرقُ مِنَ الطبعِ الشرَّ والخيرَ جميعاً ، فمَنْ تظاهرَتْ في حقِّهِ الجهاتُ الثلاثُ حتَّىٰ صارَ ذا فضيلةٍ طبعاً واعتياداً وتعلُّماً . . فهوَ في غايةِ الفضيلةِ ، ومَنْ كانَ رذلاً بالطبعِ ، واتفقَ لهُ قرناءُ السوءِ ، فتعلَّمَ منهُمْ ، وتيسَّرَتْ لهُ أسبابُ الشرِّ حتَّى اعتادَها . . فهوَ في غايةِ البعدِ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وبينَ الرتبتينِ مَنِ اختلفَتْ فيهِ هٰذهِ الجهاتُ ، ولكلٍّ درجةٌ في القربِ والبعدِ بحسَبِ ما تقتضيهِ صفتُهُ وحالتُهُ ؛ ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۥ ﴿٧﴾ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُۥ ﴾ ، ﴿ وَمَا ظَلَمَهُمُ ٱللَّهُ وَلَٰكِن كَانُوٓا۟ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴾ .

* * *

GÜZEL AHLÂKA ULAŞTIRAN ŞEBEPLER

Şu izâhatımızdan anladınız ki, güzel ahlâk, akıl kuvvetinin îtidaline, hikmetin kemâline, gazab ve şehvet kuvvetlerinin mûtedil olup akla ve şerîate muttalî olmalarına bağlıdır. Îtidâl ise iki cihetten meydana gelir:

1 - Allahu Teâlâ'nın lütfu olan yaratılıştaki kemâl ile elde edilir. İnsan akl-ı kâmil olduğu halde yaratılır ve doğar. Fıtraten şehvet ve gazabı sultası altına alacak güzel ahlâka sâhip olur. Hattâ şehvet ve gazabı da akıl ve şerîate uyacak şekilde mûtedil olarak yaratılmıştır. Bu zât, mürebbî görmeden, terbiyeli ve okumadan bir âlim olur. İsâ b. Meryem. Yahyâ b. Zekeriyyâ ve diğer peygamberler gibi, salât u selâm onların üzerine olsun. İktisâb ile elde edilecek güzel huylar da tabiatte mevcut olabilir. Doğuşta doğru sözlü, cömert ve şecâatli olarak yaratılan nice çocuklar olduğu gibi. Bunun aksine, yaratıldıktan sonra îtiyâd ve etrâfından aldığı terbiye ve öğrenmekle ahlâkını düzeltenler eksik değildir.

2 - İkinci tevcîh, mücâhede ve riyâzetle bu huyları elde etmektir. Yâni istenilen ahlâkın gerektirdiği amellere nefsini sevkeder. Meselâ cömert olmak isteyen kimse için çâre, infâka kendisini zorlamasıdır. Zorlaya zorlaya bu hal kendisinde tabiatleşir ve nihâyet cömert bir insan olur da, kolaylıkla infâk edebilir. Bunun gibi mütevâzî olmak isteyen kimse, tabiatleşinceye kadar tevâzu hareketlerine kendini zorlamalıdır, netîcede mütevâzî bir insan olur. Şer'an makbul olan bütün güzel huylar, bu şekil mücâhede sâyesinde temîn edilmiş olabilir. İyi ahlâkın kemâli, yaptığı iyilik-

lerden zevk almasıdır. Cömert, infâkından zevk alan kimseye denir. Yoksa zorla veren kimse cömert olamaz. Diğer huylar da böyle, mütevâzı, alçak gönüllülüğünden zevk alan kimsedir. Güzel âdetleri tamâmen yapmadıkça, dînî huylar insanda yerleşmez. İnsan, bütün iyi ahlâkları yapacak, bütün kötülükleri atacak ve iyi işleri gönülden arzu eden bir kimse gibi bu hâline devam edecek, bundan zevk duyacak, kötülükleri çirkin görüp onlardan üzülecektir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

وَجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ

"Benim gözümün karargâhı namazda kılındı."[38] İbâdeti zorla yapar, kötülükleri terk etmek kendisine ağır gelirse, bu bir noksanlıktır. Bu hal ile saâdetin kemâl derecesine yükselemez. Evet, bu şekilde mücâhede, tamâmen terkten daha hayırlıdır, fakat gönül coşarak yapılan ibâdetlerden daha düşüktür. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ

"Bu (namaz)**, Allah korkusu olmayanlara ağırdır."** (Bakara sûresi, 2/45) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اُعْبُدِ اللّٰهَ فِي الرِّضَا فَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ فَفِي الصَّبْرِ عَلٰى مَا تَكْرَهُ

"Allah'a gönül hoşluğu ile ibâdet et. Şâyet buna gücün yetmiyorsa, hoşlanmadığın şeyde sabret. Zîra böyle yapmanda senin için çok hayır vardır."[39] buyurmuştur. Bununla beraber güzel ahlâka, vâdedilen saâdete ulaşmak için ibâdetten bâzı zamanda zevk almak da kâfi değildir, belki günâhı kerih görmeli, tâat ve ibâdetleri

---

38. Neseî, Enes'ten rivâyet etmiştir.
39. Taberânî rivâyet etmiştir.

sevmeli ve buna ömrü boyunca devam etmelidir. Bu sûretle ömür uzadıkça fazîlet de çoğalır ve daha da kemâle erer, olgunlaşır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

طُولُ الْعُمْرِ فِي طَاعَةِ اللّٰهِ

“Ömrün uzunu, Allah’a itâat yolunda geçen ömürdür.”[40] Bunun için Peygamberler ve velîler ölümü kerih görmüşlerdir. Zîra dünya âhiretin zîraatgâhı ve ekeneğidir. Uzun ömür sâyesinde ibâdet çoğalınca, mükâfat da çoğalır, nefis de daha çok tezkiye edilir ve temizlenir. Ahlâk, daha da kuvvetleşir, kökleşir ve insanda yerleşir. Zâten ibâdetlerden maksat, kalbe tesîr edip kalbi düzeltmektir. Bu da fazla ibâdet sâyesinde daha çok kuvvetleşir. Ahlâkın gâyesi ise kalbi dünya sevgisinden kesip Allah sevgisini kalbe yerleştirmektir. Kalbinde Allah’a ulaşmaktan sevimli hiç bir şey olmamak ve bütün varlığını bu yolda kullanmak lâzımdır. Gazab ve şehveti de kendisine musahhar olan hallerdendir. Onları da Allah’a ulaşacak şekilde kullanmalıdır. Bu da, bu kuvvetleri kullanırken akıl ve şerîat mîzânına vurmak, sonra buna sevinip bundan zevk duymakla mümkündür.

Namazın göz karargâhı olmasını ve ibâdetten zevk almasını garîb görmemelidir. Çünkü ibâdet yönünden nefisde bundan daha acâyip haller vardır. Biz birçok hükümdâr ve milyonerleri hüzün ve sıkıntı içinde görürüz. Bunun karşısında iflâs etmiş kumarcıyı görürüz ki, bulunduğu işinden son derece neşeli ve memnundur. Hâlbuki çok kere kumar, malını mahveder, evini harâb eder ve kendini iflâs ettirir. Öyle iken yine kumarı sever ve ondan zevk alır. Çünkü uzun zaman onunla ünsiyet etmiş ve kendini ona vermiştir.

---

[40] Deylemî İbn Ömer’den rivâyet etmiştir.

Kuş oynatan da böyledir. Sâatlerce güneşin karşısında ayakları üzerinde durur. Kuşun gökyüzünde yalpa vurup çırpınmasından ve diğer hareketlerinden zevk aldığı için yorgunluğunun farkında bile olmaz. Hattâ kötü bir eşkıya, hırsız ve harâmîyi görürüz ki, yediği dayaklar, uzuvlarını kesmeler ve îdâma götürmeler gibi hususlara sabreder ve buna dayandığı için, içinden sevinir, hattâ bunu bir böbürlenme ve övünme vesîlesi kabul eder. Bunlardan bir tânesinin vücûdu dilim dilim kesilir de inkârında yine ısrâr eder, yapılan çeşitli işkence ve eziyetlere aldırış bile etmez. Belki bunu bir erkeklik ve olgunluk sandığı için buna sevinir. Çektiği bu kadar zahmetler onun gözbebeği ve sermâye-i iftihârı olur.

Belki kadınlara benzemek isteyen "muhnis"den daha çirkin ve daha âdî bir şey yoktur. O, kadınlara benzemek için tüylerini yolar, dağlanır, yüzünü iğne ile dövdürür. O, çektiği bu zahmetlere ve kepâzeliklere sevinir ve emsâlleri arasında üstünlük arar. Hattâ âlimler ile hükümdârlar arasında müfâharet cereyân ettiği gibi, süpürgecilerle zebîlciler arasında bile müfâharet olur, yâni herkes kendi mesleğini beğenir ve ondan zevk alır.

Bütün bunlar îtiyâd ile elde edilen netîcelerdir. Bir insan uzun zaman bir şeye devam etmekle ona ünsiyet eder ve ondan zevk almaya başlar. Bilişip görüştüğü adamları da hep o işte görünce, o iş onun gözbebeği olur. Böyle îtiyâd ile bâtıl şeylerden bile zevk alınır ve onlara temayül gösterilirse, uzun boylu devam ettiği hak ve hakîkatten niye zevk almasın? Belki bâzı kimselerin toprak yemeyi îtiyâd hâline getirip ondan zevk aldıkları gibi, insan nefsinin öyle çirkin şeylere temâyülü vardır ki, onlar insan tabiatı dışında kalan şeylerdir. Onlara meylini kabul edip de iyiliklere meylini kabul etmemek yanlış olur. Hikmete, Allahu Teâlâ'yı bilmeye, O'nu sevip O'na ibâdet etmeye meyletmesi tab-ı selîmin îcâbı olan yemek ve içmeye meyletmesi gibidir. İbâdete ve benzerlerine meyil, emr-i rabbânîdir. Şehvetin arzularına temâyül ise aslında garîbdir ve insana ârızîdir. Kalbin gıdâsı, hikmet, mârifet ve Allah sevgisidir, fakat kötülüğü îtiyâd edenin bundan ayrılması mânevî ve kalbî bir hastalık netîcesidir. Nitekim mîdeye bir rahatsızlık gelir de kişinin hayatının sebebi olan yemek ve içmeyi terkeder. Allah'tan başka her hangi bir şeye meyil gösteren gönül, meyli nisbetinde hastadır. Yalnız Allah sevgisine ve dînine yardımcı olduğu için bir şeyi severse bu, bir hastalığa delâlet etmez.

Verilen şu izahat ve yapılan şu şerhten katî olarak anlaşıldı ki, güzel huyları riyâzetle elde etmek mümkündür. Riyâzet, tabiatleşinceye kadar iyi işleri yapmakta kendisini zorlaması demektir. Bu ise kalp ile âzâlar arasındaki acâyip münâsebetin bir netîcesidir. Yâni rûh ile beden arasındaki münâsebetten meydana gelir. Çünkü kalpte tecellî eden her sıfat, eserini âzâlarda gösterir. Hattâ âzâları tamâmen kalbe uygun bir şekilde hareket ederler. Âzâların yaptıkları her işin kalpte tesîri olur. Kalbin âzâlara, âzâların kalbe tesîri devreder gider. Bunu bir misâl ile açıklayalım: Kitabetinde hazâkati, yazı ihtisâsını arzu eden bir kimse, tabiî bir kâtip olabilmesi için kalbinde kâtiplik sıfatı vardır, fakat fiilen kâtip olabilmesi için tek çâre, hâzık bir kâtibin yaptığını eli ile yapmak ve yazmaya uzun müddet devam etmektir. Bu, güzel yazının bir hikâyesidir. Kendi zorlaması ile kendisini kâtibe benzetir. Sonra buna devam sâyesinde kâtiplik kendisine yerleşir ve ilk önce zorlama ile meydana gelen kâtiplik, bu defa tabiî bir hâl olarak kendisinde hâsıl olur. Demek ki adamın yazısını güzelleştiren, yine güzel yazıdır, fakat birincisi zorlama ile idi. Bu zorlamadan kalbe bir eser yükseldi. Sonra da kalpten âzâlara indi ve tabiatiyle güzel yazı yazmaya başladı.

Fakîh olmak isteyen de aynen böyledir. Bu da fakîh olabilmek için fakîhlerin yaptıkları gibi fıkhı tekrar edecektir. Bu sâyede kalbinde fıkıh sıfatı yerleşecek ve fakîh olacaktır.

Yine bunun gibi, cömert, nâmuslu, halîm ve alçak gönüllü olmak isteyen kimse, bu hâller kendisinde tabiatleşinceye kadar, önceleri kendini zorlamak sûretiyle devam etmelidir. Tek çâresi bu devamdır. Nefsin leh ve aleyhinde olan fıkhı öğrenmek isteyen kimse, bir gece çalışmamakla ümîdini kesmediği ve bir gece çalışmakla buna eremediği gibi, nefsi terbiye edip olgunlaştırmak isteyen ve iyi ameller ile süslemeyi arzu edenler de bir gün ibâdetle buna yetişemez ve bir gün isyân ile bundan mahrum kalamazlar. İşte bizim "Bir kebîre ebedî şekaveti gerektirmez." sözümüzün iktizâsı budur. Fakat bir gece tembelleşen, bunu yavaş yavaş îtiyâd hâline getirir, tembelleşir ve tamâmen tahsîli terkeder, bu sûretle fakîh olma fazîletini kaybetmiş olur. Küçük günâhlar da böyledir. Biri diğerini çeker ve birbirine eklenmekle başlar. Bu sûretle son nefeste îmanı kökünden yıkmakla ebedî saâdeti de mahvetmiş olurlar. Yine nasıl ki, yalnız bir gecenin tekrarı fıkhın tesîrini duyurmaz, belki bedenin milim milim büyüyüp yükselmesi gibi, insanda fıkıh azar azar ve âhestelikle yerleştiği gibi, nefsi tezkiye ve temizlemekte de tek bir tâat ve ibâdetin tesîri görülemez. Buna rağmen ibâdetin azına da kıymet vermemek doğru değildir. Evet, ibâdetin çoğu tesîr eder fakat bu çok, azlardan meydana gelir. Onun için azı da makbuldür. Her birinin az da olsa belli de etmese muhakkak yine bir tesîri vardır. Her ibâdetin karşısında sevap ve her isyânın karşısında cezâ vardır.

Nice fakîhler vardır ki, bir gün bir gecenin ihmâline kıymet vermez ve ileride yaparım diye günleri geçirir derken fıkhı öğrenmekten soğur ve bunu tabiat hâline getirir, câhil kalır. Küçük günâhlara aldırış etmeyen de böyledir. O, ileride tövbe ederim diye diye küçük günâhlara devam eder, derken âni olarak ölüm bastırır veyâ isyân karanlıkları kalbini kaplar ve artık tövbe edemez hâle gelir. Zîra az, çoğu dâvet eder ve nihâyet kalp, şehvet zinciri ile bağlanır, artık şehvetin pençesinden kendisini kurtaramaz hâle gelir. İşte tövbe kapısının kapanması bu demektir. Allahu Teâlâ'nın:

وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا

"Hem önlerine bir sed ve hem de arkalarına bir sed çekmişiz." (Yâsîn sûresi, 36/9) buyurduğu budur. Bunun için Hz. Ali (r.a.): *"Îman kalbe beyaz bir nokta getirir. Îman arttıkça beyazlık artar. Îman kemâlini bulunca kalp de tamâmen nûrlanır. Nifâk da kalbe siyah bir nokta, bir leke getirir. Nifak arttıkça kalp kararır, nifak kemâle erince kalp de tamâmen karanlık içinde kalır."* buyurmuştur.

İyi ahlâk, bâzen fıtrat ve tabiat ile bâzen iyi işleri îtiyâd hâline getirmekle ve bâzen iyi adamların iyi işlerini görüp onlarla düşüp kalkmakla elde edilir. Çünkü onlar iyi arkadaşlar ve sâlih kardeşlerdir. Sohbet sârî, tabiat sârıktır. İnsan tabiati, arkadaşının hem iyiliğini, hem de kötülüğünü alır. Onun için iyilerle sohbet de ahlâkı düzeltmeye vesîledir. Bunları anladıktan sonra bilmiş ol ki; şu üç cihet kendisinde tecellî edip tabiat, itiyâd ve öğrenmekle kemâle eren bir kimse, fazîletin zirvesindedir. Fıtrat ve kalitesi düşük olup kötülerle düşüp kalkan, onlardan kötülüğü öğrenen ve kötülük sebepleri kendisine kolaylaşıp kötülükleri itiyâd hâline getiren kimse ise Allahu Teâlâ'dan en çok uzak olan bir kimsedir. Bu ikisinin arasında muhtelif dereceler vardır. Cihetlerinin ihtilâfına göre dereceleri de ayrılır. Sıfat ve halleri neyi gerektiriyorsa dereceleri de odur:

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ
شَرًّا يَرَهُ

"Zerre kadar iyilik eden mükâfatını, zerre kadar kötülük eden de cezâsını görür." (Zilzâl sûresi, 99/7-8)

وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ أَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ

"Allah onlara zulmetmedi, fakat onlar kendilerine zulmeder oldular." (Nahl sûresi, 16/33)

بيان تفصيل الطّريق إلىٰ تهذيب الأخلاق

قدْ عرفتَ مِنْ قبلُ أنَّ الاعتدالَ في الأخلاقِ هوَ صحَّةٌ في النفسِ ، والميلَ عنِ الاعتدالِ سقمٌ ومرضٌ فيها ، كما أنَّ الاعتدالَ في مزاجِ البدنِ هوَ صحةٌ لهُ ، والميلَ عنِ الاعتدالِ مرضٌ فيهِ ، فلنتخذِ البدنَ مثالاً ، فنقولُ :

مثالُ النفسِ في علاجِها بمحوِ الرذائلِ والأخلاقِ الرديئةِ عنها ، وجلبِ الفضائلِ والأخلاقِ الجميلةِ إليها . . مثالُ البدنِ في علاجِهِ بمحوِ العللِ عنهُ ، وكسبِ الصحَّةِ لهُ وجلبِها إليهِ ، وكما أنَّ الغالبَ علىٰ أصلِ المزاجِ الاعتدالُ ، وإنَّما تعتري العلَّةُ المضرَّةُ بعوارضِ الأغذيةِ والأهويةِ والأحوالِ . . فكذلكَ كلُّ مولودٍ يُولدُ معتدلاً صحيحاً على الفطرةِ ، وإنَّما أبواهُ يهودانِهِ أوْ ينصِّرانِهِ أوْ يمجِّسانِهِ ؛ أيْ : بالاعتيادِ والتعليمِ تُكتسبُ الرذائلُ ، وكما أنَّ البدنَ في الابتداءِ لا يُخلقُ كاملاً ، وإنَّما يكملُ ويقوىٰ بالنشوءِ والتربيةِ بالغذاءِ . . فكذلكَ النفسُ تُخلقُ ناقصةً قابلةً للكمالِ ، وإنَّما تكملُ بالتزكيةِ وتهذيبِ الأخلاقِ والتغذيةِ بالعلمِ .

وكما أنَّ البدنَ إنْ كانَ صحيحاً فشأنُ الطبيبِ تمهيدُ القانونِ الحافظِ للصحةِ ، وإنْ كانَ مريضاً فشأنُهُ جلبُ الصحَّةِ إليهِ . . فكذلكَ النفسُ منكَ ؛ إنْ كانَتْ زكيَّةً طاهرةً مهذَّبةً . . فينبغي أنْ تسعىٰ لحفظِها وحفظِ صفتِها ،

وجلبِ مزيدِ قوّةٍ إليها ، واكتسابِ زيادةِ صفائِها ، وإنْ كانَتْ عديمةَ الكمالِ والصفاءِ . . فينبغي أن تسعىٰ لجلبِ ذلكَ إليها .

وكما أنَّ العلَّةَ المغيِّرةَ لاعتدالِ البدنِ الموجبةَ للمرضِ لا تُعالجُ إلا بضدِّها ؛ فإنْ كانَتْ مِنْ حرارةٍ فبالبرودةِ ، وإنْ كانتْ مِنْ برودةٍ فبالحرارةِ . . فكذلكَ الرذيلةُ التي هيَ مرضُ القلبِ علاجُها بضدِّها ، فيُعالجُ مرضُ الجهلِ بالتعلُّمِ ، ومرضُ البخلِ بالتسخِّي ، ومرضُ الكبْرِ بالتواضعِ ، ومرضُ الشَّرَهِ بالكفِّ عنِ المشتهىٰ تكلُّفاً .

وكما أنَّهُ لا بدَّ مِنِ احتمالِ مرارةِ الدواءِ ، وشدَّةِ الصبرِ عنِ المشتهياتِ لعلاجِ الأبدانِ المريضةِ . . فكذلكَ لا بدَّ مِنِ احتمالِ مرارةِ المجاهدةِ والصبرِ لمداواةِ مرضِ القلبِ ، بلْ هـٰذا أولىٰ ، فإنَّ مرضَ البدنِ يخلصُ منهُ بالموتِ ، ومرضُ القلبِ والعياذُ باللهِ مرضٌ يدومُ بعدَ الموتِ أبدَ الآبادِ .

وكما أنَّ كلَّ مبرِّدٍ لا يصلحُ لعلَّةٍ سببُها الحرارةُ إلا إذا كانَ علىٰ حدٍّ مخصوصٍ ، ويختلفُ ذلكَ بالشدَّةِ والضعفِ ، والدوامِ وعدمِهِ ، وبالكثرةِ والقلَّةِ ، ولا بدَّ لهُ مِنْ معيارٍ يُعرفُ بهِ مقدارُ النافعِ منهُ ؛ فإنَّهُ إنْ لمْ يُحفظْ معيارُهُ زادَ الفسادُ . . فكذلكَ النقائضُ التي تُعالجُ بها الأخلاقُ لا بدَّ لها مِنْ معيارٍ .

وكما أنَّ معيارَ الدواءِ مأخوذٌ مِنْ عيارِ العلَّةِ ، حتَّىٰ إنَّ الطبيبَ لا يعالجُ ما لمْ يعرفْ أنَّ العلَّةَ مِنْ حرارةٍ أوْ برودةٍ ؛ فإنْ كانَتْ مِنْ حرارةٍ . . فيعرفُ درجتَها أهيَ ضعيفةٌ أمْ قويَّةٌ ، فإذا عرفَ ذلكَ . . التفتَ إلىٰ أحوالِ البدنِ

وأحوالِ الزمانِ وصناعةِ المريضِ وسنِّهِ وسائرِ أحوالِهِ ، ثمَّ يعالجُ بحسَبِها . . فكذلكَ الشيخُ المتبوعُ الذي يطبُّ نفوسَ المريدينَ ، ويعالجُ قلوبَ المسترشدينَ ، ينبغي ألا يهجمَ عليهِمْ بالرياضةِ والتكاليفِ في فنٍّ مخصوصٍ وفي طريقٍ مخصوصٍ ما لمْ يعرفْ أخلاقَهُمْ وأمراضَهُمْ .

وكما أنَّ الطبيبَ لوْ عالجَ جميعَ المرضىٰ بعلاجٍ واحدٍ قتلَ أكثرَهُمْ . . فكذلكَ الشيخُ لوْ أشارَ على المريدينَ بنمطٍ واحدٍ مِنَ الرياضةِ . . أهلكَهُمْ ، وأماتَ قلوبَهُمْ ، بلْ ينبغي أنْ ينظرَ في مرضِ المريدِ ، وفي حالِهِ ، وسنِّهِ ، ومزاجِهِ ، وما تحتملُهُ بنيتُهُ مِنَ الرياضةِ ، ويبني علىٰ ذلكَ رياضتَهُ .

فإنْ كانَ المريدُ مبتدئاً ، جاهلاً بحدودِ الشرعِ . . فيعلمُهُ أوّلاً الطهارةَ ، والصلاةَ ، وظواهرَ العباداتِ .

وإنْ كانَ مشغولاً بمالٍ حرامٍ ، أوْ مقارفاً لمعصيةٍ . . فيأمرُهُ أوّلاً بتركِها ، فإذا تزيّنَ ظاهرُهُ بالعباداتِ ، وطهّرَ عنِ المعاصي الظاهرةِ جوارحَهُ . . نظرَ بقرائنِ الأحوالِ إلىٰ باطنِهِ ؛ ليتفطّنَ لأخلاقِهِ ، وأمراضِ قلبِهِ ، فإنْ رأىٰ معَهُ مالاً فاضلاً عنْ قدْرِ ضرورتِهِ . . أخذَهُ منهُ ، وصرفَهُ إلى الخيراتِ ، وفرّغَ قلبَهُ منهُ حتّىٰ لا يلتفتَ إليه .

وإنْ رأى الرعونةَ والكبْرَ وعزّةَ النفسِ غالبةً عليهِ . . فيأمرُهُ أنْ يخرجَ إلى الأسواقِ للكُدْيةِ والسؤالِ[1] ، فإنَّ عزّةَ النفسِ والرئاسةَ لا تنكسرُ إلا بالذلِّ ،

---

(١) **الكدية هنا** : الإلحاح في السؤال والاستجداء .

ولا ذلَّ أعظمُ مِنْ ذلِّ السؤالِ ، فيكلِّفُهُ المواظبةَ علىٰ ذلكَ مدَّةً ، حتَّىٰ ينكسرَ كبرُهُ وعزَّةُ نفسِهِ ؛ فإنَّ الكبْرَ مِنَ الأمراضِ المهلكةِ ، وكذلكَ الرعونةُ .

وإنْ رأى الغالبَ عليهِ النظافةَ في البدنِ والثيابِ ، ورأىٰ قلبَهُ مائلاً إلىٰ ذلكَ ، فرحاً بهِ ، ملتفتاً إليهِ . . استخدمَهُ في تعهُّدِ بيتِ الماءِ وتنظيفِهِ ، وكنْسِ المواضعِ القذرةِ ، وملازمةِ المطبخِ ومواضعِ الدخانِ ، حتَّىٰ تتشوَّشَ عليهِ رعونتُهُ في النظافةِ ، فإنَّ الذينَ ينظِّفونَ ثيابَهُمْ ويزيِّنونَها ، ويطلبونَ المرقَّعاتِ النظيفةَ ، والسجاداتِ الملوَّنةَ . . لا فرقَ بينَهُمْ وبينَ العروسِ التي تزيِّنُ نفسَها طولَ النهارِ ، فلا فرقَ بينَ أنْ يعبدَ الإنسانُ نفسَهُ أوْ يعبدَ صنماً ، فمهما عبَدَ غيرَ اللهِ . . فقدْ حُجِبَ عنِ اللهِ ، ومَنْ راعىٰ في ثوبِهِ شيئاً سوىٰ كونِهِ حلالاً وطاهراً مراعاةً يلتفتُ إليها قلبُهُ . . فهوَ مشغولٌ بنفسِهِ .

ومِنْ لطائفِ الرياضةِ إذا كانَ المريدُ لا يسخو بتركِ الرعونةِ رأساً ، أوْ بتركِ صفةٍ أخرىٰ ، ولمْ يسمحْ بضدِّها دفعةً . . فينبغي أنْ ينقلَهُ مِنَ الخلُقِ المذمومِ إلىٰ خُلقٍ مذمومٍ آخرَ أخفَّ منهُ ؛ كالذي يغسلُ الدمَ بالبولِ ، ثمَّ يغسلُ البولَ بالماء ، إذا كانَ الماءُ لا يزيلُ الدمَ ، كما يُرغَّبُ الصبيُّ في المكتبِ باللعبِ بالكرةِ والصولجانِ وما أشبَهَهُ ، ثمَّ يُنقلُ مِنَ اللعبِ إلى الزينةِ وفاخرِ الثيابِ ، ثمَّ يُنقلُ مِنْ ذلكَ بالترغيبِ في الرئاسةِ وطلبِ الجاهِ ، ثمَّ يُنقلُ مِنَ الجاهِ بالترغيبِ في الآخرةِ ؛ فكذلكَ مَنْ لمْ تسمحْ نفسُهُ بتركِ الجاهِ دفعةً . . فليُنقلْ إلىٰ جاهٍ أخفَّ منهُ ، وكذلكَ سائرُ الصفاتِ .

وكذلكَ إنْ رأىٰ شَرَهَ الطعامِ غالباً عليهِ . . ألزمَهُ الصومَ وتقليلَ الطعامِ ، ثمَّ يكلِّفُهُ أنْ يهيِّئَ الأطعمةَ اللذيذةَ ويقدِّمَها إلىٰ غيرِه وهوَ لا يأكلُ منها ، حتَّىٰ يقوِّيَ بذلكَ نفسَهُ ، فيتعوَّدَ الصبرَ وينكسرَ شَرَهُهُ .

وكذلكَ إذا رآهُ شابّاً متشوِّقاً إلى النكاحِ وهوَ عاجزٌ عنِ الطَّولِ ، فيأمرُهُ بالصومِ ، وربَّما لا تسكنُ شهوتُهُ بذلكَ ، فيأمرُهُ أنْ يفطرَ ليلةً على الماءِ دونَ الخبزِ ، وليلةً على الخبزِ دونَ الماءِ ، ويمنعُهُ اللحمَ والأُدْمَ رأساً ، حتَّىٰ تذلَّ نفسُهُ ، وتنكسرَ شهوتُهُ ، فلا علاجَ في مبدأِ الإرادةِ أنفعُ مِنَ الجوعِ .

وإنْ رأى الغضبَ غالباً عليهِ . . ألزمَهُ الحِلْمَ والسكوتَ ، وسلَّطَ عليهِ مَنْ يصحبُهُ ممَّنْ فيهِ سوءُ خلقٍ ، ويلزمُهُ خدمةَ مَنْ ساءَ خلقُهُ ؛ حتَّىٰ يُمرِّنَ نفسَهُ على الاحتمالِ معَهُ ، كما حُكِيَ عنْ بعضِهِمْ أنَّهُ كانَ يعوِّدُ نفسَهُ الحِلْمَ ، ويزيلُ عنْ نفسِهِ شدَّةَ الغضبِ ، فكانَ يستأجرُ مَنْ يشتمُهُ علىٰ ملأٍ مِنَ الناسِ ، ويكلِّفُ نفسَهُ الصبرَ ، ويكظمُ غيظَهُ ، حتَّىٰ صارَ الحِلْمُ عادةً لهُ ، بحيثُ كانَ يُضربُ بهِ المثلُ .

وبعضُهُمْ كانَ يستشعرُ في نفسِهِ الجبنَ وضعفَ القلبِ ، فأرادَ أنْ يحصلَ لنفسِهِ خلُقَ الشجاعةِ ، فكانَ يركبُ البحرَ في الشتاءِ عندَ اضطرابِ الأمواجِ .

وعبَّادُ الهندِ يعالجونَ الكسلَ عنِ العبادةِ بالقيامِ طَوالَ الليلِ علىٰ نصبةٍ واحدةٍ .

وبعضُ الشيوخِ في ابتداءِ إرادتِهِ كانَ يكسلُ عنِ القيامِ ، فألزمَ نفسَهُ القيامَ

علىٰ رأسِهِ طولَ الليلِ لتسمحَ بالقيامِ على الرجْلِ عنْ طوعٍ .

وعالجَ بعضُهُمْ حبَّ المالِ بأنْ باعَ جميعَ مالِهِ ورمىٰ بهِ في البحرِ ؛ إذْ خافَ مِنْ تفرقتِهِ على الناسِ رعونةَ الرياءِ بالبذلِ .

فهـٰذِهِ الأمثلةُ تعرِّفُكَ طريقَ معالجةِ القلوبِ ، وليسَ غرضُنا ذكرَ دواءِ كلِّ مرضٍ ، فإنَّ ذلكَ سيأتي في بقيَّةِ الكتبِ ، وإنَّما غرضُنا الآنَ التنبيهُ علىٰ أنَّ الطريقَ الكليَّ فيهِ سلوكُ مسلكِ المضادَّةِ لكلِّ ما تهواهُ النفسُ وتميلُ إليهِ ، وقدْ جمعَ اللهُ تعالىٰ ذلكَ كلَّهُ في كتابِهِ العزيزِ في كلمةٍ واحدةٍ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ وَنَهَى ٱلنَّفْسَ عَنِ ٱلْهَوَىٰ ۝ فَإِنَّ ٱلْجَنَّةَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴾ .

والأصلُ المهمُّ في المجاهدةِ : الوفاءُ بالعزمِ ، فإذا عزَمَ علىٰ تركِ شهوةٍ . . تيسَّرَتْ أسبابُها ، ويكونُ ذلكَ ابتلاءً مِنَ اللهِ تعالىٰ واختباراً ، فينبغي أن يصبرَ ويستمرَّ ، فإنَّهُ إنْ عوَّدَ نفسَهُ نكْثَ العزْمِ . . ألفَتْ ذلكَ ، ففسدَتْ ، وإذا اتفقَ منهُ نقضُ عزمٍ . . فينبغي أنْ يلزمَ نفسَهُ عقوبةً عليهِ كما ذكرناهُ في معاقبةِ النفسِ في كتابِ المحاسبةِ والمراقبةِ ، وإذا لمْ يخوِّفِ النفسَ بعقوبةٍ . . غلبَتْهُ ، وحسَّنَتْ عندَهُ تناولَ الشهوةِ ، فتفسدُ بها الرياضةُ بالكليَّةِ .

* * *

AHLÂKI GÜZELLEŞTİRMENİN YOLU

Verilen şu îzâhattan anlaşıldı ki, ahlâkta îtidâl kalbin sıhhatli olmasından, îtidâlden ileri veyâ geri sapmak ise kalbin bozukluğundan meydana gelmektedir. Bu tıpkı, mîzâcın îtidâli bedenin sıhhatli olmasından, îtidâlden ayrılması bedendeki hastalıktan meydana gelmesi gibidir. O hâlde biz bedeni, misâl alarak deriz ki:

Âdî ve kötü huyları atıp fazîlet ve güzel huylarla nefsi tedâvî etmek, hastalıkları atıp sıhhatini temîn etmekte aynen bedene benzer. Mîzâcta gâlip olan îtidâl olup, hava, gıdâ ve değişik şartlardan mîdeye hastalık geldiği gibi, rûh hâleti de böyledir. Her çocuk sağlam bir fıtrata sâhip olarak mûtedil doğar. Sonra anne-babası Yahudi ise onu Yahudi, Hıristiyan ise onu Hıristiyan, Mecûsî ise Mecûsî yapar. Yâni öğrenip kazanmakla rezîletlere sâhip olur. Yine beden ilk hilkatinde tam ve olgun olarak yaratılmayıp zamanla, yemek ve terbiye ile tekâmül ettiği gibi, insan nefsi de noksan olarak yaratılmıştır. Olgunluğa da kabiliyeti vardır. Bu da ilim ile beslenmek, terbiye ve tehzîb-i ahlâk ile olgunlaşır.

Yine beden sağlam ise hekimin vazîfesi, sağlığı koruma kaidelerini açıklamak; şâyet hasta ise hemen tedâviye başlamak olduğu gibi, kalp temiz, pâk ve cilalanmış ise bunu koruma çârelerine ve daha da cilâlandırmaya başvurmalıdır. Şâyet kalp olgun ve parlak değilse, hemen parlaklığı temîn edip kalbi kemâle erdirmenin çârelerine başvurmalıdır.

Yine bunun gibi bedene hastalık getiren, bedenin îtidâl ve mîzâcını bozan sebebin zıddı ile tedâvisi gerekiyorsa -meselâ hastalık güneş çarpmasından ileri geliyorsa onu buz ile tedâvi etmek, soğuk algınlığı ise sıcaklık yapıp terletmek gibi- kalbin hastalığı olan rezîletler de zıtları ile tedâvi edilir. Meselâ cehâlet ilim ile cimrilik cömertlikle, kibir tevâzû ile aşırı şehvet de îtidâl ile tedâvi edilmelidir.

Yine bedendeki hastalığı gidermek için, diyet, sabır ve ilaçların acılığına dayanmak gerektiği gibi, kalbi tedâvi için kalbin kötü îtiyâdlarına karşı direnme ve tedâvi edecek ilaçların acılığına tahammül daha mühimdir. Çünkü bedenî hastalıklar nihâyet ölüme kadar devam eder, ölünce hepsinden kurtulursun. Fakat Allah korusun, kalbin hastalığı öldükten sonra da devam eder, ardı arkası gelmez. Onun için bu hastalıktan kurtulmaya ehemmiyet vermelidir.

Yine her soğutucu, harâretten gelen hastalığı izâle edemez. Çünkü onun da bir zıddı vardır. İlacın azlığına, çokluğuna, devam veya devam etmemesine, şiddetine ve hafifliğine göre değişir. Bunların bir ölçü içinde olması gerekir. Hastaya fayda verecek miktârın bilinmesi ve bu miktâra riâyet edilmesi lâzımdır. Çünkü muayyen miktâra riâyet edilmezse vücûd daha çok bozulur. Bunun gibi zıddı ile tedâvi edilecek kalp hastalıklarında kullanılacak ilaçların da bir ölçüsü olmalı ve bunun dışına çıkılmamalıdır.

İlâcın derece ve âyârı bedendeki hastalığa göre değiştiği gibi (nitekim hekim hastayı görüp hastalığını teşhîs etmeden tedâvi cihetine gidemez. Çünkü hastalığı teşhîs ettikten sonra bünyeye, mevsime, hastanın işine ve yaşına göre tedâvi cihetine gidecektir.) mürîdlerin kalblerini tedâvi edecek olan şeyh de dondurulmuş bir şekilde "şöyle riyâzet edin, şu zamanda şu işleri, bu zamanda bu işleri yapın dememeli, herkesin nabzına, mîzâc ve bünyesine, hastalığının cinsine göre tedâvi cihetine gitmelidir.

Yine bunun gibi hekim, her çeşit hastalığı bir ilaç ile tedâviye kalkışsa, çoklarının katili olacağı gibi, şeyh de mürîdlerin hepsine aynı öğüt ve tavsiyede bulunursa, çoklarını helâk eder ve kalplerini öldürür. Belki şeyhe yaraşan, mürîdinin hastalığına, vaziyetine, yaşına, mîzâcına bakmalı ve ne miktâr riyâzete dayanabileceğini kestirmeli de, ona göre kendisine riyâzet vermelidir. Meselâ mürîd, şerîatın hudûdunu bilmeyen ve yeni bu yola sülûk eden câhil bir kimse olursa, önce abdest, gusül ve namaz gibi zâhirî ibâdetleri kendisine öğretmeli; şâyet haram yemekle meşgul veya günâhkâr ise; önce bunları terketmesini kendisine öğüt vermelidir. Böylece zâhirî günâhlardan dışını temizler ve ibâdetle süsler. Sonra da adamın vaziyetine göre ahlâkına ve bâtınına bakar, hastalığını teşhîs eder.

Şâyet ihtiyâcından fazla malı olursa onu alır, hayır ve hasenâta harcar. Bu sûretle kalbini mal telâşından kurtarır ve artık mala meyli kalmaz. Şâyet ahmaklık, kibir ve izzet-i nefis gibi halleri kendisinde gâlip görürse, kibir ve gurur gibi hallerini kırmak için gereğini yapar, hattâ bunları kırmak maksadı ile kendisini dilenciliğe de sevkeder. Çünkü kibir ancak zilletle kırılır. Dilencilikten daha aşağı zillet de olamaz. Kibir ve gururu kırılıncaya kadar buna devam ettirir. Çünkü kibir, tehlikeli hastalıklardandır. Ahmaklıkta da hal böyledir. Şâyet beden ve elbise süslemesine fazla ehemmiyet verdiğini kalbinin buna meylettiğini ve bundan zevk aldığını görürse, çöpçülük, aşçılık, süpürgecilik gibi hizmetlerde onu kullanmalıdır. Tâ ki, süs ve püsü kendisinden çıksın. Süs ve püsü sevip rengârenk süslerle kendisini tezyîn edip evlerini tefriş edenler, gerdeğe girecek güveyiye benzerler. İnsanoğlunun kendi nefsine uyması ile puta ibâdet etmesi arasında bir fark yoktur. Ne zaman ki, Allah'tan başkasına kulluk ederse, Allah'tan uzaklaşmış olur. Giydiği elbisenin helâl ve necâsetten temiz olmasından başka hususları üzerine eğilen kimse, kendi ile meşgul demektir.

Riyâzetin inceliklerinden biri de, mürîd mübtelâ olduğu kötülüklerden birini def'aten atıp zıddı ile ünsiyet edemiyorsa, buna daha mülâyim bir tedâvi usûlü tatbîk etmektir. Bu sefer îtiyâdı olan kötülükten daha ehven bir isyâna intikal ettirilir. Bu, suyun kanı temizlemediği vakit, kanı önce sidik, sonra da su ile yıkamak gibidir. Çocuk da böyledir. Önceleri top ve benzeri oyunları oynamak için mektebe heves eder. Sonraları güzel elbise giymek, daha sonra mevkî sâhibi olmak için çalışır ve daha sonraları da niyetini düzelterek âhirete tergîb (rağbet) eder, müteveccih olur. Bunun gibi üstün bir mevkî sevgisini bir anda kalbinden çıkaramayan, bunun biraz daha düşüğünü sevmeyi, ona telkîn etmeli ve âhestelikle başka şeyleri sevmeyi gönlünden çıkarmalıdır. Diğer hususlarda da hüküm böyledir. Meselâ; yemek düşkünü oburları, birden yemekten kesmek mümkün olmaz, fakat tedrîcen (yavaş yavaş) oruç tutturmak, yaptığı yemekleri başkasına yedirmek ve kendisi yememek gibi teklîflerde bulunmak sûretiyle nefis hâkimiyetini sağlar, sabrı öğrenir ve yemek arzusu azalır. Şehveti gâlip evlenme arzusu üstün olup vaziyeti evlenmeye müsâit olmayanlar için de hal aynıdır. Bu gibilere de, oruç ile emreder. Bâzen oruç da şehvetini kırmaz. O zaman sahuru, bâzı gece yalnız susuz ekmek ile ve bâzı gece de sâde su içmekle yapmayı emreder, yâni gece yemeğini azaltır. Et ve katık gibi şeyler yemekten onu men eder. Bu sâyede şehvetini kırar ve nefsini teskîn eder.

İrâde hâkimiyetinin başlangıcında açlıktan daha faydalı bir ilaç yoktur. Şâyet gazab ve hiddeti gâlip bulursa, ona hilim (yumuşaklık) ve sükûtu tavsiye eder ve aynı zamanda ağır tabiatli birini ona musallat eder. Ayrıca kötü huylu insana hizmet etmesini emreder. O da bu sâyede hilme alışır.

Nitekim zâtın biri, şiddet ve hiddeti atıp halîm ve selîm olmaya çalışırken, halk arasında kendisine kötü sözler söyleyecek bir adam kiraladı. Buna tahammül ede ede halîm bir insan olduğu hikâye edilir. Hattâ bu adam darb-ı mesel olmuştur. Bâzıları kendilerinde tahammülsüzlük ve korkaklık olduğunu anladıkları ve bunu giderip cesûr insan olmak istedikleri için dalgalarla mücâdele etmek üzere kış mevsiminin şiddetli fırtınalı günlerinde kayıklarına binerler ve denizde metanetlerini koruyarak dalgalarla mücâdele ederlerdi.

Hind âlimleri ibâdete mâni olan tembelliği gece sabaha kadar bir ayak üzerine dikilmek sûretiyle izâleye çalışırlar. Bâzı şeyhler, ilk mürîdliklerinde ibâdet hususunda kendilerine tembellik geldiği için, ayakları üzerinde durmayı memnuniyetle kabul edip buna râzı olmaları için uzun müddet kafa üzerinde dikildiler. Bâzıları mal sevgisini gönüllerinden çıkarmak için, bütün servetini satıp bedelini denize atmışlar, riyâ korkusundan servetini insanlara dağıtmamışlardır.

İşte şu misâller, kalbi tedâvi etmenin yollarını sana gösterir, yoksa maksadımız her hastalığın dermânını burada göstermek değildir, o ileride gelecektir. Şu andaki gâyemiz, bu âmme yoluna her çeşit nefsânî arzu ve isteklerin mânî olduklarını ve bunları izâlenin gerekli olduğunu bildirmektir. Bütün bunları Allahu Teâlâ şu kısa cümle ile ifâde buyurmuştur:

وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى.
فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰى

"Rabbının makamından korkup, nefsini hevâsından men edenin varacağı yer, cennettir." (Nâziât sûresi, 79/40-41)

Mücâhedede en mühim esâs, azmi üzerinde durmaktır. Nefsinin arzularından birini terke azmettiği zaman, o isteği yerine getirmenin bütün imkânları ortaya çıkar. Bu, Allah'dan bir imtihân ve ibtilâdır. Ona yaraşan, sebepleri kolaylıkla elde edilen şehvetin peşine gitmeyip sabır ve metânet göstermektir. Şâyet bir defa, şehvetinin peşine dönerse, azmini bozmuş oluyor. Bu sûretle aldığı kararı bozmayı îtiyâd hâline getirir. Şâyet bir defa azmini bozmuşsa, hemen kendine cezâ vermeli ve kararında sebat göstermelidir. Nitekim **"Muhâsebe ve Murâkabe Kitâbı"**nın **"Ukubet"** kısmında bunları anlatmıştık.

Şöyle ki; nefsini bir ceza ile korkutmazsa, o zaman muâhedeyi bozmaya devam eder ve bu sûretle riyâzeti tamâmen bozmuş olur.

بيان علامات مرض القلب وعلامات عوده إلى الصحة

اعلمْ : أنَّ كلَّ عضوٍ مِنْ أعضاءِ البدنِ خُلِقَ لفعلٍ خاصٍّ بهِ ، وإنَّما مرضُهُ أنْ يتعذَّرَ عليهِ فعلُهُ الذي خُلِقَ لهُ ، حتَّىٰ لا يصدرَ منهُ أصلاً ، أوْ يصدرَ منهُ معَ نوعٍ مِنَ الاضطرابِ ، فمرضُ اليدِ أنْ يتعذَّرَ عليها البطشُ ، ومرضُ العينِ أنْ يتعذَّرَ عليها الإبصارُ ، فكذلكَ مرضُ القلبِ أنْ يتعذَّرَ عليهِ فعلُهُ الخاصُّ بهِ ، الذي خُلِقَ لأجلِهِ ، وهوَ العلمُ والحكمةُ والمعرفةُ ، وحبُّ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ وعبادتُهُ ، والتلذُّذُ بذكرِهِ ، وإيثارُ ذلكَ علىٰ كلِّ شهوةٍ سواهُ ، والاستعانةُ بجميعِ الشهواتِ والأعضاءِ عليهِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَا خَلَقْتُ ٱلْجِنَّ وَٱلْإِنسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴾ .

ففي كلِّ عضوٍ فائدةٌ ، وفائدةُ القلبِ الحكمةُ والمعرفةُ ، وخاصيَّةُ النفسِ التي للآدميِّ ما يتميَّزُ بها عنِ البهائمِ ، فإنَّهُ لمْ يتميَّزْ عنها بالقوةِ على الأكلِ والوقاعِ والإبصارِ أوْ غيرِها ، بلْ بمعرفةِ الأشياءِ علىٰ ما هيَ عليهِ .

وأصلُ الأشياءِ وموجدُها ومخترعُها هوَ اللهُ عزَّ وجلَّ الذي جعلَها أشياءَ ، فلوْ عرفَ كلَّ شيءٍ ولمْ يعرفِ اللهَ عزَّ وجلَّ . . فكأنَّهُ لمْ يعرفْ شيئاً .

وعلامةُ المعرفةِ المحبةُ ، فمَنْ عرفَ اللهَ تعالىٰ . . أحبَّهُ ، وعلامةُ المحبةِ ألا يؤثرَ عليهِ الدنيا ولا غيرَها مِنَ المحبوباتِ ، كما قالَ تعالىٰ :

﴿ قُلْ إِن كَانَ ءَابَآؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَٰنُكُمْ وَأَزْوَٰجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَٰلٌ ٱقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَٰرَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَٰكِنُ تَرْضَوْنَهَآ أَحَبَّ إِلَيْكُم مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ وَجِهَادٍ فِى سَبِيلِهِۦ فَتَرَبَّصُوا۟ حَتَّىٰ يَأْتِىَ ٱللَّهُ بِأَمْرِهِۦ ۗ وَٱللَّهُ لَا يَهْدِى ٱلْقَوْمَ ٱلْفَٰسِقِينَ ﴾ ، فمَنْ عندَهُ شيءٌ أحبُّ إليهِ مِنَ اللهِ . . فقلبُهُ مريضٌ ، كما أنَّ كلَّ معدةٍ صارَ الطينُ أحبَّ إليها مِنَ الخبزِ والماءِ ، أوْ سقطَتْ شهوتُها عنِ الخبزِ والماءِ . . فهيَ مريضةٌ ، فهـٰذهِ علاماتُ المرضِ .

وبهـٰذا يُعرفُ أنَّ القلوبَ كلَّها مريضةٌ إلا ما شاءَ اللهُ ، إلا أنَّ مِنَ الأمراضِ ما لا يعرفُها صاحبُها ، ومرضُ القلبِ ممَّا لا يعرفُهُ صاحبُهُ ، فلذلكَ يغفُلُ عنهُ ، وإنْ عرفَهُ . . صعبَ عليهِ الصبرُ علىٰ مرارةِ دوائِهِ ؛ فإنَّ دواءَهُ مخالفةُ الشهواتِ ، وهوَ نزعُ الروحِ ، فإنْ وجدَ مِنْ نفسِهِ قوَّةَ الصبرِ عليهِ . . لمْ يجدْ طبيباً حاذقاً يعالجُهُ ؛ فإنَّ الأطباءَ همُ العلماءُ ، وقدِ استولىٰ عليهِمُ المرضُ ، فالطبيبُ المريضُ قلَّما يلتفتُ إلىٰ علاجِهِ ، فلهـٰذا صارَ الداءُ عضالاً ، والمرضُ مزمناً ، واندرسَ هـٰذا العلمُ ، وأُنكرَ بالكليَّةِ طبُّ القلوبِ ، وأُنكرَ مرضُها ، وأقبلَ الخلقُ علىٰ حبِّ الدنيا ، وعلىٰ أعمالٍ ظاهرُها عباداتٌ وباطنُها عاداتٌ ومراءياتٌ ، فهـٰذهِ علاماتُ أصولِ الأمراضِ .

وأمَّا علامةُ عودِها إلى الصحَّةِ بعدَ المعالجةِ . . فهوَ أنْ ينظرَ في العلَّةِ التي يعالجُها ، فإنْ كانَ يعالجُ داءَ البخلِ وهو المهلكُ المبعدُ عنِ اللهِ عزَّ وجلَّ . . فإنَّما علاجُهُ ببذلِ المالِ وإنفاقِهِ ، ولكنَّهُ قدْ يبذلُ المالَ إلىٰ حدٍّ يصيرُ بهِ

مبذِّراً ، فيكونُ التبذيرُ أيضاً داءً ، ويكونُ كمَنْ يعالجُ البرودةَ بالحرارةِ حتَّىٰ تغلبَ الحرارةُ ، وهوَ أيضاً داءٌ ، بلِ المطلوبُ الاعتدالُ بينَ الحرارةِ والبرودةِ ، وكذلكَ المطلوبُ الاعتدالُ بينَ التقتيرِ والتبذيرِ حتَّىٰ يكونَ على الوسطِ ، وفي غايةِ البعدِ عنِ الطرفينِ .

فإنْ أردتَ أنْ تعرفَ الوسطَ . . فانظرْ إلى الفعلِ الذي يوجبُهُ الخلُقُ المحذورُ ، فإنْ كانَ أسهلَ عليكَ وألذَّ مِنَ الذي يضادُّهُ ، فالغالبُ عليكَ ذلكَ الخلُقُ الموجبُ لهُ ، مثلُ أنْ يكونَ إمساكُ المالِ وجمعُهُ ألذَّ عندَكَ وأيسرَ عليكَ مِنْ بذلِهِ لمستحقِّهِ . . فاعلمْ أنَّ الغالبَ عليكَ خلقُ البخلِ ، فزدْ في المواظبةِ على البذلِ ، فإنْ صارَ البذلُ علىٰ غيرِ المستحقِّ ألذَّ عندَكَ وأخفَّ عليكَ مِنَ الإمساكِ بالحقِّ . . فقدْ غلبَ عليكَ التبذيرُ ، فارجعْ إلى المواظبةِ على الإمساكِ ، فلا تزالُ تراقبُ نفسَكَ وتستدلُّ علىٰ خلقِكَ بتيسيرِ الأفعالِ وتعسيرِها حتَّىٰ تنقطعَ علاقةُ قلبِكَ عنِ الالتفاتِ إلى المالِ ، فلا تميلُ إلىٰ بذلِهِ ولا إلىٰ إمساكِهِ ، بلْ يصيرُ عندَكَ كالماءِ ، فلا تطلبُ فيهِ إلا إمساكَهُ لحاجةِ محتاجٍ أوْ بذلَهُ لحاجةِ محتاجٍ ، ولا يترجَّحُ عندَكَ البذلُ على الإمساكِ .

فكلُّ قلبٍ صارَ كذلكَ فقدْ أتى اللهَ سليماً عنْ هـٰذا المقامِ خاصَّةً ، ويجبُ أنْ يكونَ سليماً عنْ سائرِ الأخلاقِ ، حتَّىٰ لا يكونَ لهُ علاقةٌ بشيءٍ ممَّا يتعلَّقُ بالدنيا ، حتَّىٰ ترتحلَ النفسُ عنِ الدنيا منقطعةَ العلائقِ عنها ، غيرَ ملتفتةٍ إليها ، ولا متشوِّفةٍ إلىٰ أسبابِها ، فعندَ ذلكَ ترجعُ إلىٰ ربِّها رجوعَ

النفسِ المطمئنةِ راضيةً مرضيةً ، داخلةً في زمرةِ عبادِ اللهِ المقرَّبينَ ، مِنَ النبيِّنَ والصديقينَ والشهداءِ والصالحينَ ، وحسنَ أولئكَ رفيقاً .

ولمَّا كانَ الوسطُ الحقيقيُّ بينَ الطرفينِ في غايةِ الغموضِ ، بلْ هوَ أدقُّ مِنَ الشعرِ وأحدُّ مِنَ السيفِ ؛ فلا جرمَ مَنِ استوىٰ علىٰ هـٰذا الصراطِ المستقيمِ في الدنيا . . جازَ علىٰ مثلِ هـٰذا الصراطِ في الآخرةِ ، وقلَّما ينفكُّ العبدُ عنْ ميلٍ عنِ الصراطِ المستقيمِ ـ أعني الوسطَ ـ حتَّىٰ لا يميلَ إلىٰ أحدِ الجانبينِ ، فيكونُ قلبُهُ متعلِّقاً بالجانبِ الذي مالَ إليهِ ، ولذلكَ لا ينفكُّ عنْ عذابٍ ما واجتيازٍ على النارِ ، وإنْ كانَ مثلَ البرقِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَإِن مِّنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا ۝ ثُمَّ نُنَجِّي ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوا ﴾ أي : الذينَ كانَ قربُهُمْ إلى الصراطِ المستقيمِ أكثرَ مِنْ بعدِهِمْ عنهُ .

ولأجلِ عسْرِ الاستقامةِ وجبَ علىٰ كلِّ عبدٍ أنْ يدعوَ اللهَ تعالىٰ في كلِّ يومٍ سبعَ عشرةَ مرَّةً في قولِهِ : ﴿ ٱهْدِنَا ٱلصِّرَٰطَ ٱلْمُسْتَقِيمَ ﴾ إذ وجبَتْ قراءةُ الفاتحةِ في كلِّ ركعةٍ .

فقدْ رُويَ أنَّ بعضَهم رأىٰ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في المنامِ فقالَ : قدْ قلتَ يا رسولَ اللهِ : « شيَّبَتْني هودٌ » فلِمَ قلتَ ذلكَ ؟ قالَ : لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَٱسْتَقِمْ كَمَآ أُمِرْتَ ﴾(١) .

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٢٢١٥) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٣٥٧) ، وأما حديث : « شيبتني هود » . . فقد تقدم .

فالاستقامةُ علىٰ سواءِ السبيلِ في غايةِ الغموضِ ، ولكنْ ينبغي أنْ يجتهدَ الإنسانُ في القربِ مِنَ الاستقامةِ إنْ لمْ يقدرْ علىٰ حقيقتِها ، فكلُّ مَنْ أرادَ النجاةَ فلا نجاةَ لهُ إلا بالعملِ الصالحِ ، ولا تصدرُ الأعمالُ الصالحةُ إلا عنِ الأخلاقِ الحسنةِ ، فليتفقدْ كلُّ عبدٍ صفاتِهِ وأخلاقَهُ وليعدِّدْها ، وليشتغلْ بعلاجٍ واحدٍ واحدٍ منها على الترتيبِ ، فنسألُ اللهَ الكريمَ أنْ يجعلَنا مِنَ المتقينَ .

* * *

KALBÎ HASTALIKLAR

Bilmiş ol ki; bedenin her uzvu, kendine mahsus muayyen bir iş için yaratılmıştır. Hastalığı ise hangi iş için yaratılmışsa, onu yapamamasıdır. Ya o işi hiç yapamaz veyâ zorla yapabilir. Muselâ, elin hastalığı tutamamak, gözün hastalığı görememek gibi şeylerdir. Bunun gibi, kalbin hastalığı da hangi iş için yaratılmışsa onu yapamamaktır.

Kalp ilim, hikmet, mârifetullah, Allah sevgisi, Allah'a ibâdet, Allah'ı zikirden zevk almak, Allahu Teâlâ'yı bütün arzuları üzerine tercîh etmek ve bütün şehevî arzularına karşı Allah'tan yardım dilemek için yaratılmıştır. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

"Cinleri ve insanları ancak bana kulluk etmeleri için yarattım." (Zâriyât sûresi, 51/ 56) Her âzânın bir faydası vardır. Kalbin faydası, hikmet ve mârifet sâyesinde insanı hayvandan ayırd etmektir. Çünkü insan; yemek, içmek ve münâsebette bulunmak gibi diğer vasıfları ile hayvandan ayrılamaz. Hayvandan ayrılması, eşyâyı olduğu gibi bilmesi sâyesindedir.

Eşyâyı eşyâ yapan ve onu vâr eden Allahu Teâlâ'dır. İnsan her şeyi bilse de Allah'ı bilmese bir şey bilmemiş sayılır. Allah'ı bilmenin alâmeti onu sevmektir. Allah'ı bilen, O'nu sever. Sevginin alâmeti de hiç bir sevgiliyi O'nun üzerine tercîh etmemektir. Nitekim Allahu Teâlâ:

قُلْ إِنْ كَانَ اٰبَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ (إِلٰى قَوْلِهِ) أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِأَمْرِهِ

"De ki: Eğer babalarınız, oğullarınız, kardeşleriniz, eşleriniz, kabîleniz, elinize geçirdiğiniz mallar, kesad(a uğramasın)**dan korka geldiğiniz bir ticâret ve hoşunuza gitmekte olan meskenler size Allah'tan, O'nun peygamberinden ve O'nun yolundaki cihâddan daha sevgili ise artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleye durun. Allah fâsıklar gürûhunu hidâyete erdirmez."** (Tevbe sûresi, 9/24)

Toprak yemeyi, diğer yemeklerden fazla seven mîde hasta olduğu gibi, başkasını Allah'tan daha çok seven kalp de hastadır.

Verdiğimiz şu îzâhtan, Allahu Teâlâ'nın dilediklerinden başka bütün kalplerin hasta olduğu anlaşılmıştır. Şu kadar var ki, vücut hastalıklarının bâzılarını da bilemediği gibi, kalbî hastalıkların bâzılarını da sâhibi bilemez. Bunun için gâfil avlanır, tedâvisine bakmaz. Bâzı hastaların acı ilaçlara tahammülü olmayıp hastalığı çektikleri gibi, diğer bir kısmı da kalbin tedâvisindeki zorluğu düşünerek hastalığı çeker. Çünkü onun ilacı şehvetlere uymamaktır. Bu da oldukça zor ve acıdır. Şâyet ilâcın acılığına katlanmak isterse de tedâvi ettirecek mütehassıs tabip bulamaz. Çünkü bu hastalığın hekimi âlimlerdir. Onlar ise hepsi kalp hastalığı ile muallelдir. Hasta tabîbin reçetesine pek iltifat edilmez. Bunun için hastalık müzminleşti, dert ağırlaştı ve bu ilim ortadan kalktı, öyle kalktı ki, kalbin tedâvisi ve hattâ hastalığı bile inkâr edildi. Halk dünya sevgisine ve görünüşte ibâdet, fakat gerçekte âdet ve riyâ olan ibâdetlere teveccüh ettiler. İşte hastalıkların asıllarının alâmetleri bunlardır.

Tedâviden sonra sıhhate ulaşmanın alâmetlerine gelince; tedâvi ettiği hastalığa bakar. Meselâ, cimrilik hastalığını ele alalım. Bu, Allah'tan uzaklaştıran kötü bir hastalıktır. Bunu tedâvi etmişse ki; bunun tedâvisi cömertlik ve infâktır. Cimriliği tedâvi edilen insan, şâyet sehâvette ileri giderek isrâfa kaçıyorsa ki, bu da aynı şekilde bir hastalıktır. Bu gibi tedâvi soğuk algınlığını sıcaklık ile tedâvi ederken fazla sıcaklık verip yakmak sûretiyle adamı yeniden hasta etmeye benzer. Hâlbuki burada aranan, hararet ile burûdet (soğukluk) arasında bir îtidâldir. Bunun için sehâvette (cömertlik), isrâf ile cimrilik arasında her ikisinden müsâvi uzaklıkta olmak lâzımdır.

Şâyet orta dereceyi anlamak istersen, kötü huyun gerektirdiği bir işe bak. Bu kötülük bunun zıddı olan iyilikten daha çok hoşuna gidiyorsa, sende gâlip olan o kötülük huyudur, ona daha yakınsın. Meselâ malı istif etmek, yoksullara vermekten daha çok hoşuna gidiyorsa, sende cimrilik hastalığı vardır. O hâlde durmadan infâka gayret eyle. Şâyet kim olursa olsun, döküp saçmaktan hoşlanıyorsan, sende israf hastalığı gâliptir. Bu sefer imsâke gayret eyle ve böylece kendini murâkabe et. Kendi ahlâkına, hangi işten daha çok hoşlanıyorsan, onunla delîl çek ve mala meyilden kalbini kes. Ne isrâfa, ne de imsâke kaç. Mal ve servete su gibi bak. Onu bir muhtacın ihtiyacı için sakla ve bir muhtacın ihtiyacı için harca. İsrâfını cimriliğin üzerine veyâ cimriliğini isrâfın üzerine tercih etme. Ne cimrilik, ne de isrâf. Böyle olan her kalp bilhassa bu yoldan sâlim olarak Allah'a ulaşır. Diğer kötü huylardan da arınması gerekir. Dünyalıktan olan hiç bir şeyle alâkalanmamak. Nefis dünyadan alâkasını kesmiş olduğu halde göç etmeli. Dünyaya iltifât etmediği gibi, sebeplerine de iştiyâkı olmamalıdır. İşte böyle olursa râzıye ve marzıyye olan nefs-i mutmainne gibi Allah'a rücû eder. Peygamberler, sıddîklar, şehîdler ve sâlihlerden olan mukarrebler zümresine katılır. Bunlar ne güzel arkadaştır.

İki tarafın ortası çok kapalı, kıldan ince ve kılıçtan keskin olduğu için, dünyada bu sırat-ı müstakîmde dosdoğru duranlar, yâni hiç bir tarafa meyletmeyip ortayı muhâfaza edenler, âhirette böylece kıldan ince ve kılıçtan keskin olan sırat köprüsünü geçerler. Böylece taraflardan ayrılıp ortayı koruyan kalpler pek az bulunur. Muhakkak sûrette az da olsa bir tarafa meyleder. Bunun için, kıyamette azâbdan kurtulanlar pek az olur. Göz açıp yumuncaya kadar olsa da cehenneme uğramadan geçemez. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا.
ثُمَّ نُنَجِّي الَّذٖينَ اتَّقَوْا

"İçinizden, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbin için kesinleşmiş bir hükümdür. Sonra biz, Allah'tan sakınanları kurtarırız; zalimleri de diz üstü çökmüş olarak orada bırakırız." (Meryem sûresi, 19/71-72) Yâni sırât-ı müstakîme yakın olanlar, uzak olanlardan daha çoktur. İstikâmetin güçlüğünden dolayıdır ki, 24 saatte 17 defa: **"Allahım, beni sırât-ı müstakîme hidâyet et"** diye duâ etmek vâcip olmuştur. Zîra her rekâtta Fâtiha'yı okumak vâciptir. Farz olarak 17 rekât var. Her rekâtta Fâtiha'da: **"Allahım, bizi sırât-ı müstakîme hidâyet et."** diye duâ ederiz. Zâtın biri, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyâsında görür ve kendisine şöyle suâl eder:

- "Ey Allah'ın Rasûlü! Sen *"Hûd sûresi beni kocalttı."* buyurdun, sebebi ne idi? Bu sûrenin nesi sizi kocalttı?"

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ

"Emrolunduğun gibi istikâmet et." (Hûd sûresi, 11/112) *âyet-i celîlesi beni kocaltmıştır."* buyurdu. Doğru yolda ve ortada istikâmet çok zordur. Fakat insan tam mânâsı ile istikâmet edemezse de, istikâmete yaklaşmaya gayret etmelidir. Felâh ve necâtı arzu eden iyi bilmelidir ki, kurtuluş ancak, sâlih amellerle mümkündür. Sâlih ameller ise güzel ahlâktan doğar. Herkes kendi sıfat ve ahlâkını araştırsın ve sıralasın, sonra da teker teker tedâvilerine baksın. Bizi müttekîlerden kılmasını kerem sâhibi olan Cenâb-ı Allah'tan dileriz.

بيان الطّريق الّذي به يعرف الإنسان عيوب نفسه

اعلمْ : أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ إذا أرادَ بعبدٍ خيراً . . بصَّرَهُ بعيوبِ نفسِهِ ، فمَنْ كانَتْ بصيرتُهُ نافذةً . . لمْ تخفَ عليهِ عيوبُهُ ، فإذا عرفَ العيوبَ . . أمكنَهُ العلاجُ ، ولكنَّ أكثرَ الخلقِ جاهلونَ بعيوبِ أنفسِهِمْ ، يرىٰ أحدُهُمُ القذىٰ في عينِ أخيهِ ولا يرى الجِذْعَ في عينِ نفسِهِ .

* * *

فمَنْ أرادَ أنْ يقفَ علىٰ عيبِ نفسِهِ . . فلهُ أربعةُ طرقٍ :

الأوَّلُ : أنْ يجلسَ بينَ يدي شيخٍ بصيرٍ بعيوبِ النفسِ ، مطلعٍ علىٰ خفايا الآفاتِ ، ويحكِّمَهُ في نفسِهِ ، ويتبعَ إشارتَهُ في مجاهدتِهِ ، وهٰذا شأنُ المريدِ معَ شيخِهِ ، والتلميذِ معَ أستاذِهِ ، فيعرِّفُهُ أستاذُهُ وشيخُهُ عيوبَ نفسِهِ ، ويعرِّفُهُ طريقَ علاجِهِ ، وهٰذا قدْ عزَّ في هٰذا الزمانِ وجودُهُ .

* * *

الثاني : أنْ يطلبَ صديقاً صدوقاً بصيراً متديناً ، فينصبَهُ رقيباً علىٰ نفسِهِ ليلاحظَ أحوالَهُ وأفعالَهُ ، فما كرِهَهُ مِنْ أخلاقِهِ وأفعالِهِ ، وعيوبِهِ الباطنةِ والظاهرةِ . . ينبهُهُ عليهِ .

فهكذا كانَ يفعلُ الأكياسُ والأكابرُ مِنْ أئمةِ الدينِ ، كانَ عمرُ رضيَ اللهُ

عنهُ يقولُ : (رحمَ اللهُ امرأً أهدىٰ إليّ عيوبي)(١) .

وكانَ يسألُ سلمانَ عنْ عيوبِهِ لمَّا قدمَ عليهِ ، وقالَ لهُ : ما الذي بلغَكَ عنِّي ممَّا تكرهُهُ ؟ فاستعفىٰ ، فألحَّ عليهِ ، فقالَ : بلغَني أنَّكَ جمعتَ بينَ إدامينِ علىٰ مائدةٍ ، وأنَّ لكَ حُلَّتينِ ، حلَّةً بالنهارِ وحلَّةً بالليلِ ، قالَ : وهلْ بلَغَكَ غيرُ هـٰذا ؟ قالَ : لا ، قالَ : أمَّا هـٰذانِ . . فقدْ كفيتَهُما(٢) .

وكانَ يسألُ حذيفةَ ويقولُ لهُ : أنتَ صاحبُ سرِّ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في المنافقينَ ، فهلْ ترىٰ عليَّ شيئاً مِنْ آثارِ النفاقِ ؟(٣) .

فهوَ علىٰ جلالةِ قدْرِهِ وعلوِّ منصبِهِ هـٰكذا كانَتْ تُهَمَتُهُ لنفسِهِ رضيَ اللهُ عنهُ ، فكلُّ مَنْ كانَ أوفرَ عقلاً وأعلىٰ منصباً . . كانَ أقلَّ إعجاباً ، وأعظمَ اتهاماً لنفسِهِ .

إلا أنَّ هـٰذا أيضاً قدْ عزَّ ، فقلَّ في الأصدقاءِ مَنْ يتركُ المداهنةَ ، فيخبرُ بالعيبِ ، أوْ يتركُ الحسدَ ، فلا يزيدُ علىٰ قدْرِ الواجبِ ، فلا تخلو في أصدقائِكَ عنْ حسودٍ ، أوْ صاحبِ غرضٍ يرىٰ ما ليسَ بعيبٍ عيباً ، أوْ عنْ مداهنٍ يُخفي عنكَ بعضَ عيوبِكَ .

---

(١) رواه الإسماعيلي والذهبي في « مناقب عمر » . « إتحاف » (٧/٣٤٩) ، وهو كذلك في « القوت » (٢/٢٢١) .

(٢) رواه الإسماعيلي والذهبي في « مناقب عمر » . « إتحاف » (٧/٣٤٩) ، وبنحوه رواه ابن أبي الدنيا في « إصلاح المال » (٤٠٨) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٦/٢٩٨) .

ولهـٰذا كانَ داوودُ الطائيُّ قدِ اعتزلَ الناسَ ، فقيلَ لهُ : لِمَ لا تخالطُ الناسَ ؟ فقالَ : وماذا أصنعُ بأقوامٍ يُخفونَ عنِّي عيوبي ؟!

فقدْ كانَتْ شهوةُ ذوي الدينِ أنْ يتنبهوا لعيوبِهِمْ بتنبيهِ غيرِهِمْ ، وقدْ آلَ الأمرُ في أمثالِنا إلىٰ أنَّ أبغضَ الخلْقِ إلينا مَنْ ينصحُنا ويعرِّفُنا عيوبَنا ، ويكادُ هـٰذا يكونُ مفصحاً عنْ ضعفِ الإيمانِ ؛ فإنَّ الأخلاقَ السيئةَ حيَّاتٌ وعقاربُ لداغةٌ ، فلو نبَّهَنا منبِّهٌ علىٰ أنَّ تحتَ ثوبِنا عقرباً . . لتقلَّدنا منهُ منَّةً ، وفرحنا بهِ ، واشتغلنا بإزالةِ العقربِ وإبعادِها وقتلِها ، وإنَّما نكايتُها على البدنِ ، ويدومُ ألمُها يوماً فما دونَهُ ، ونكايةُ الأخلاقِ الرديئةِ علىٰ صميمِ القلبِ ، ويُخشىٰ أنْ تدومَ بعدَ الموتِ أبداً ، أوْ آلافاً مِنَ السنينَ ، ثمَّ لا نفرحُ بمَنْ ينبهُنا عليها ، ولا نشتغلُ بإزالتِها ، بلْ نشتغلُ بمقابلةِ الناصحِ بمثلِ مقالتِهِ ، فنقولُ لهُ : (وأنتَ أيضاً تصنعُ كيتَ وكيتَ) ، وتشغلُنا العداوةُ معَهُ عنِ الانتفاعِ بنصحِهِ ، ويشبهُ أنْ يكونَ ذلكَ مِنْ قساوةِ القلبِ التي أثمرَتْها كثرةُ الذنوبِ ، وأصلُ ذلكَ ضعفُ الإيمانِ ، فنسألُ اللهَ عزَّ وجلَّ أنْ يعرِّفَنا رشدَنا ، ويبصِّرَنا بعيوبِ أنفسِنا ، ويشغلَنا بمداواتِها ، ويوفقَنا للقيامِ بشكرِ مَنْ يطلعُنا علىٰ مساوِئنا بمنِّهِ وفضلِهِ .

* * *

الطريقُ الثالثُ : أنْ يستفيدَ معرفةَ عيوبِ نفسِهِ مِنْ ألسنةِ أعدائِهِ ؛ فإنَّ عينَ السخطِ تبدي المساوِئَ ، ولعلَ انتفاعَ الإنسانِ بعدوٍّ مشاحنٍ يذكِّرُهُ عيوبَهُ أكثرُ مِنِ انتفاعِهِ بصديقٍ مداهنٍ يثني عليهِ ويمدحُهُ ، ويخفي عنهُ

عيوبَهُ ، إلا أنَّ الطبعَ مجبولٌ علىٰ تكذيبِ العدوِّ ، وحملِ ما يقولُهُ على الحسدِ ، ولكنَّ البصيرَ لا يخلو عنِ الانتفاعِ بقولِ أعدائِهِ ؛ فإنَّ مساوئَهُ لا بدَّ وأنْ تنتشرَ علىٰ ألسنتِهِم .

* * *

الطريقُ الرابعُ : أنْ يخالطَ الناسَ ، فكلُّ ما رآهُ مذموماً فيما بينَ الخلقِ فليطالبْ نفسَهُ بهِ وينسبْها إليهِ ؛ فإنَّ المؤمنَ مرآةُ المؤمنِ ، فيرىٰ مِنْ عيوبِ غيرِهِ عيوبَ نفسِهِ ، ويعلمُ أنَّ الطباعَ متقاربةٌ في اتباعِ الهوىٰ ، فما يتصفُ بهِ واحدٌ مِنَ الأقرانِ لا ينفكُّ القرنُ الآخرُ عنْ أصلِهِ ، أوْ عنْ أعظمَ منهُ ، أوْ عنْ شيءٍ منهُ ، فليتفقَّدْ نفسَهُ ويطهرْها منْ كلِّ ما يذمُّهُ مِنْ غيرِهِ ، وناهيكَ بهـٰذا تأديباً ، فلوْ تركَ الناسُ كلُّهُمْ ما يكرهونَهُ مِنْ غيرِهِمْ . لاستغنوا عنِ المؤدِّبِ .

قيلَ لعيسىٰ عليهِ السلامُ : مَنْ أدَّبَكَ ؟ قالَ : ما أدَّبَني أحدٌ ، رأيتُ جهلَ الجاهلِ شيناً فاجتنبتُهُ⁽¹⁾ .

وهـٰذا كلُّهُ حِيَلُ مَنْ فقدَ شيخاً عارفاً زكياً ، بصيراً بعيوبِ النفسِ ، مشفقاً ناصحاً في الدينِ ، فارغاً مِن تهذيبِ نفسِهِ ، مشتغلاً بتهذيبِ عبادِ اللهِ تعالىٰ ، ناصحاً لهُمْ ، فمَنْ وجدَ ذلكَ . فقدْ وجدَ الطبيبَ ، فليلازمْهُ ، فهوَ الذي يخلِّصُهُ مِنْ مرضِهِ ، وينجيهِ مِنَ الهلاكِ الذي هوَ بصددِهِ .

* * *

---

(١) كذا أورده ابن عبد ربه في « العقد الفريد » (٢/٤٤٢) ، ورواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٤٥٠) ولكن عن بعض الحكماء .

KENDİ KUSURLARINI BİLMENİN YOLU

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ bir kuluna hayır murâd ettiği zaman, ona kendi kusurlarını gösterir. Basîret sâhibi olanlara kusurları gizlenmez. Kusur bilindikten sonra tedâvîsi kolaydır. Ne yazık ki, insanların çoğu kendi kusurlarını bilemezler. Âlemin gözü önünde olan kılı görürken kendi gözü önünde olanı göremez. Kendi kusurlarını bilmek isteyene dört yol vardır:

1 - **Birincisi;** kalbin kusurlarını bilen, gizli âfetlere muttalî olan bir şeyhe teslîm olup huzurunda diz çökmek, bu şeyhi kendine hâkim tanımak ve mücâhedesinde onun işâretine uymaktır. Mürîdin şeyh ile talebenin hoca ile olan münâsebetleri bundan ibarettir. Hocası ve şeyhi ona kendi kusurlarını bildirir ve tedâvi çârelerini öğretir. Böyle bir mürşidi bu zamanda bulmak cidden zordur. Bu gibiler artık ender bulunmaktadır.[41]

2 - **İkincisi;** sâdık ve sıddîklardan, mütedeyyin ve basîret sâhibi bir zât bulması, iş ve gidişâtını murâkabe etmesi için kendine murâkıp tâyin etmesidir. Bâtınî ve zâhirî hâllerinden hoşuna gitmeyenleri ve çirkin bulduklarını düzeltmek için kendisine gerekli tenbîhte bulunmalıdır. Dîn imamlarının ileri gelenleri ve aklı başında olanları böyle yaparlardı.

Hz. Ömer (r.a.): "Bana kusurlarımı söyleyen kimseye Allah rahmet etsin." derdi. Ve bizzat kendisi Selmân (r.a.)'a kendi kusurlarından sorardı. Bir defa huzuruna geldiğinde:

---

[41] Bu, Hicrî 500 târihinde ve Gazalî devrindedir. Bizim zamanımıza gelince, onu da siz kıyâs edin.

- "Söyle bakayım, aleyhimde neler duydun?" diye sordu. Selmân:

- "Öyle şey olur mu?" diye özür diledi. Fakat Ömer ısrâr edince Selmân:

- "Evet, bir sofrada iki çeşit yemek bulundurduğun ve birini gece, diğerini gündüz yediğin, üstelik iki kat elbisenizin olduğu dedikodusu vardır." dedi. Hz. Ömer:

- "Onları terkettim, başka bir şey duydun mu?" diye sordu. Selmân:

- "Hayır, başka bir şey duymadım." dedi. Yine Hz. Ömer, Huzeyfe'ye:

- "Sen münâfıklar hakkında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sırdaşı idin. Bende nifak alâmetlerinden bir şey var mı?" diye sordu.

O, bütün azamet, celâdet ve yüksek mevkii karşısında kendini böyle töhmet altında bulundururdu. Allah ondan râzı olsun. Aklı daha çok ve mevkii daha üstün olan herkes kendini daha az beğenir ve daha çok hor görür.

Ne yazık ki, böyle bir adam bulmak da güçleşmiştir. Dalkavukluğu terk edip, kusurları olduğu gibi haber veren, çekememezlikten kurtulup da mübalâğa etmeyen kimse pek az bulunur. Gördüğün dostların ya hasûddur, çekemezler veyâ bir maksatları var. Kusur olmayan şeyi kusur göstermeye çalışırlar. Yâhut dalkavukluk yapar ve senin birçok kusurlarını gizlerler. Bunun için, yâni gerçek dost bulamadığı için Dâvûd-î Tâî uzleti tercîh etmişti. Kendisine, niçin insanlar arasına katılmadığı soruldukda; "Kusurlarımı benden gizleyen insanlar arasında ne işim var?" derdi. Başkalarının ikazı ile kusurlarından vazgeçmek, dîndarların en büyük arzularındandır. Nihayet iş, bizim gibilerin derekesine düştü de bizim en büyük düşmanımız, bize kusurlarımızı söyleyip bizlere nasîhatte bulunan kimseler oldu. Korkarım ki, bu hal, îman zayıflığından meydana gelmiştir. Zîra kötü huylar, zehirleyici yılan ve akrepler gibidir. Biri paltomuzda akrep olduğunu bize haber verse, doğru mu söylüyor, yalan mı söylüyor bakmadan ve akrebin nerede olduğunu araştırmadan, akrebin tehlikesinden kurtulmak için, hemen paltoyu sıyırır, adama teşekkür eder ve ondan sonra öldürmek için akrebi aramaya koyuluruz.

Hâlbuki akrebin zararı bedene sirâyet eder ve nihâyet bir kaç gün devam eder. Kötü ahlâkın zararı ise kalbe ve rûhadır. Bu da öldükden sonra devam edip gider. Ya uzun yıllar devam eder veyâ acı ve sancısının hiç ardı arkası gelmez. Vaziyet bu merkezde iken kötü hallerimizi bize haber verdiler diye sevinmeyiz, haber verene teşekkür etmeyiz, kötü huyların izâlesi ile uğraşmayız. Belki biz de karşılıklı olarak adama nasihat etmeye kalkışır ve deriz ki; sen de şöyle böyle yapıp durduğun halde bize öğüt mü veriyorsun? Onun nasîhatinden istifâde edecek yerde adama husûmet göstermeye başlarız. Bu hal, çok günâhların netîcesi olarak kalp katılığından meydana geldiğinde şüphe yoktur. Daha doğrusu îman zayıflığından meydana gelir. Bizi doğru yola ilhâm ve hidâyet buyurmasını, kusurlarımızı bize göstermesini ve izâlesi için meşgul etmesini ve fazl u keremi ile kusurlarımızı bize gösterene minnet ve şükranda bulunmamızı bize nasip etmesini Cenâb-ı Hak'tan niyâz eyleriz.

3 - **Üçüncüsü;** düşmanlarının dilinden kusurlarını duyup ıslâh olmaktır. Zîra gayz ve kin gözlüğünden bakan düşman gözleri dâima kötülüğü görür, meydana çıkarır ve onları ortaya koyar. Kusurları öğrenmek bâbında yapmacık öğütlerle kusurları

gizlemeye çalışan dalkavuk (yağcı) bir dosttan ziyâde, kusurları ortaya koyup teşhîr eden hâin bir düşmandan istifâde edileceği meydandadır. Ne yazık ki insan tabiatı, düşmanı yalanlamak ve söylediklerini çekememezliğine hamletmek üzere yaratılmıştır. Fakat aklı başında olan kimse düşmanın sözlerinden istifâde etmesini bilir. Çünkü kişinin kusurlarının ağzında dolaşması tabiîdir, görüp duyup düzeltmesi gerekir.

4 - **Dördüncüsü;** insanlara karışmak ve alalarında kötü bulduğu her işte kendini murakabe edip ayarlamaktır. Mü'min, mü'minin aynasıdır. Başkasının kusurlarında kendi kusurlarını görür ve tabîatlerin hevâ-i nefislerine uymakta birbirlerine yakın olduklarını bilir. Birinde bulunan bir kusûrun aynı, daha azı veyâ daha çoğu mutlaka diğerinde de vardır. Kendi kendini araştırmalı ve başkasında görüp hoşlanmadığı şeylerden kendini temizlemelidir. Şâyet insanlar başkalarında gördükleri kusurları kendileri de terk etse, artık başka bir terbiyeciye ihtiyaç kalmazdı.

Îsâ aleyhisselâma:

- "Seni kim terbiye etti?" diye sordular. O:

- "Beni kimse terbiye etmedi. Câhillerin cehaletini kötü bulduğum için ben de ondan uzaklaştım." dedi.

Bütün bunlar, insanların kusurlarını görüp, dînde şefkatli ve öğüt veren, kendini ıslâh ettikten sonra, insanları düzeltmekle meşgul olan, onlara nasîhat veren, zekî, ârif bir şeyhi bulamayanların başvuracakları çârelerdir. Yoksa böyle bir zâtı bulan kimse tabîbini bulmuştur. Artık ona devam etmeli. Çünkü hastalığını iyi edecek ve kendisini helâkten kurtaracak olan odur.

بيان شواهد النقل من أرباب البصائر وشواهد الشرع على أن الطريق في معالجة أمراض القلوب ترك الشهوات وأن مادة أمراضها هي اتباع الشهوات

اعلمْ : أنَّ ما ذكرناهُ إنْ تأمَّلتَهُ بعينِ الاعتبارِ . . انفتحَتْ بصيرتُكَ ، وانكشفَتْ لكَ عللُ القلوبِ وأمراضُها وأدويتُها بنورِ العلمِ واليقينِ ، فإنْ عجزتَ عنْ ذلكَ . . فلا ينبغي أنْ يفوتَكَ التصديقُ والإيمانُ علىٰ سبيلِ التلقي والتقليدِ لمَنْ يستحقُّ التقليدَ ؛ فإنَّ للإيمانِ درجةً كما أنَّ للعلمِ درجةً ، والعلمُ يحصلُ بعدَ الإيمانِ ، وهوَ وراءَهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَرْفَعِ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ مِنكُمْ وَٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْعِلْمَ دَرَجَٰتٍ ﴾ .

فمَنْ صدَّقَ بأنَّ مخالفةَ الشهواتِ هيَ الطريقُ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ، ولمْ يطَّلعْ علىٰ سببِهِ وسرِّهِ . . فهوَ مِنَ الذينَ آمنوا ، وإذا اطلعَ علىٰ ما ذكرناهُ مِنْ أغوارِ الشهواتِ وأسرارِها . . فهوَ مِنَ الذينَ أُوتوا العلمَ ، وكُلاًّ وعدَ اللهُ الحسنىٰ .

والذي يقتضي الإيمانَ بهـٰذا الأمرِ في القرآنِ والسنَّةِ وأقاويلِ العلماءِ أكثرُ مِنْ أنْ يُحصىٰ .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَنَهَى ٱلنَّفْسَ عَنِ ٱلْهَوَىٰ ۝ فَإِنَّ ٱلْجَنَّةَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ ٱمۡتَحَنَ ٱللَّهُ قُلُوبَهُمۡ لِلتَّقۡوَىٰ ﴾ ، قيلَ : نزعَ منها محبّةَ الشهواتِ⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المؤمنُ بينَ خمسِ شدائدَ : مؤمنٌ يحسدُهُ ، ومنافقٌ يبغضُهُ ، وكافرٌ يقاتلُهُ ، وشيطانٌ يضلُّهُ ، ونفسٌ تنازعُهُ »⁽²⁾ ، فبيّنَ أنَّ النفسَ عدوٌّ منازعٌ يجبُ مجاهدتُهُ .

ويُروىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (يا داوودُ ؛ حذِّر وأنذرْ أصحابَكَ أكلَ الشهواتِ ؛ فإنَّ القلوبَ المتعلِّقَةَ بشهواتِ الدنيا عقولُها عنِّي محجوبةٌ)⁽³⁾ .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (طوبىٰ لمَنْ تركَ شهوةً حاضرةً لموعودٍ غائبٍ لمْ يرَهُ)⁽⁴⁾ .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لقومٍ قدموا مِنَ الجهادِ : « مرحباً بكُمْ ، قدمتُمْ مِنَ الجهادِ الأصغرِ إلى الجهادِ الأكبرِ » ، قالوا : يا رسولَ اللهِ ؛

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٦٨) بنحوه عن عمر رضي الله عنه .

(٢) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٦٥٤٨) ، وقال الحافظ العراقي : (رواه أبو بكر بن لال في « مكارم الأخلاق » من حديث أنس بسند ضعيف) . « إتحاف » (٧/ ٣٥١) .

(٣) رواه عبد الجبار الخولاني في « تاريخ داريا » (ص١٠٩) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٥) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/ ٤٣٢) .

وما الجهادُ الأكبرُ ؟ قالَ : « جهادُ النفسِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المجاهدُ مَنْ جاهدَ نفسَهُ في اللهِ عزَّ وجلَّ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كُفَّ أذاكَ عنْ نفسِكَ ، ولا تتابعْ هواها في معصيةِ اللهِ تعالىٰ ، إذاً ؛ تخاصمْك يومَ القيامةِ ، فيلعنْ بعضُكَ بعضاً ، إلاَّ أنْ يغفرَ اللهُ تعالىٰ ويسترَ »(٣) .

وقالَ سفيانُ الثوريُّ : (ما عالجتُ شيئاً أشدَّ عليَّ مِنْ نفسي ، مرَّةً لي ، ومرَّةً عليَّ)(٤) .

وكانَ أبو العباسِ الموصليُّ يقولُ لنفسِهِ : (يا نفسُ ؛ لا في الدنيا معَ أبناءِ الملوكِ تتنعَّمينَ ، ولا في طلبِ الآخرةِ معَ العبَّادِ تجتهدينَ ، كأنِّي بكِ بينَ الجنةِ والنارِ تُحبسينَ ، يا نفسُ ؛ ألا تستحينَ ؟!) .

وقالَ الحسنُ : (ما الدابَّةُ الجموحُ بأحوجَ إلى اللجامِ الشديدِ مِنْ نفسِكَ) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ الرازيُّ : (جاهدْ نفسَكَ بأسيافِ الرياضةِ ،

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٣٧٣) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (١٣/ ٤٩٨) ، وابن الجوزي في « ذم الهوىٰ » (١١٨) بنحوه .

(٢) رواه الترمذي (١٦٢١) ضمن حديث عن فضالة بن عبيد رضي الله عنه .

(٣) قال الحافظ العراقي : (لم أجده بهـٰذا السياق) . « إتحاف » (٧/ ٣٥١) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٥) .

والرياضةُ علىٰ أربعةِ أوجهٍ : القوتُ مِنَ الطعامِ ، والغمضُ مِنَ المنامِ ، والحاجةُ مِنَ الكلامِ ، وحملُ الأذىٰ مِنْ جميعِ الأنامِ ، فيتولَّدُ مِنْ قلَّةِ الطعامِ موتُ الشهواتِ ، ومِنْ قلَّةِ المنامِ صفوُ الإراداتِ ، ومِنْ قلَّةِ الكلامِ السلامةُ مِنَ الآفاتِ ، ومنِ احتمالِ الأذى البلوغُ إلى الغاياتِ ، وليسَ على العبدِ شيءٌ أشدَّ مِنَ الحِلْمِ عندَ الجفا ، والصبرِ على الأذىٰ ، وإذا تحرَّكَتْ مِنَ النفسِ إرادةُ الشهواتِ والآثامِ ، وهاجَتْ منها حلاوةُ فضولِ الكلامِ . . جرَّدْتَ عليها سيوفَ قلَّةِ الطعامِ مِنْ غمدِ التهجُّدِ وقلَّةِ المنامِ ، وضربتَها بأيدي الخمولِ وقلَّةِ الكلامِ ، حتَّىٰ تنقطعَ عنِ الظلمِ والانتقامِ ، فتأمنَ بوائقَها في سائرِ الأيامِ ، وتصفِّيَها مِنْ ظلمةِ شهواتِها ، فتنجوَ مِنْ غوائلِ آفاتِها ، فتصيرَ عندَ ذلكَ روحانيَّةً لطيفةً ، ونوريَّةً خفيفةً ، فتجولَ في ميدانِ الخيراتِ ، وتسيرَ في مسالكِ الطاعاتِ ؛ كالفرسِ الفارهِ في الميدانِ ، وكالمَلِكِ المتنزِّهِ في البستانِ) .

وقالَ أيضاً : (أعداءُ الإنسانِ ثلاثةٌ : دنياهُ ، وشيطانُهُ ، ونفسُهُ ، فاحترسْ مِنَ الدنيا بالزهدِ فيها ، ومِنَ الشيطانِ بمخالفتِهِ ، ومِنَ النفسِ بتركِ الشهواتِ) .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (مَنِ استولَتْ عليهِ النفسُ . . صارَ أسيراً في جبِّ شهواتِها ، محصوراً في سجنِ هواها ، مقهوراً مغلولاً ، زمامُهُ في يدِها تجرُّهُ حيثُ شاءَتْ ، فتمنعُ قلبَهُ الفوائدَ)(١) .

---

(١) روى القشيري في « رسالته » (ص٩٦) نحوه عن أبي محمد الجريري .

وقالَ جعفرُ بنُ حميدٍ : (أجمعَتِ العلماءُ والحكماءُ علىٰ أنَّ النعيمَ لا يُدركُ إلا بتركِ النعيمِ) .

وقالَ أبو يحيى الورَّاقُ : (مَنْ أرضى الجوارحَ بالشهواتِ . . فقدْ غرسَ في قلبِهِ شجرَ النداماتِ)(١) .

وقالَ وُهيبُ بنُ الوردِ : (ما زادَ على الخبزِ فهوَ شهوةٌ)(٢) .

وقالَ أيضاً : (مَنْ أحبَّ شهواتِ الدنيا . . فليتهيَّأْ للذلِّ)(٣) .

ويُروىٰ أنَّ امرأةَ العزيزِ قالَتْ ليوسفَ عليهِ السلامُ بعدَ أنْ ملكَ خزائنَ الأرضِ وقعدَتْ لهُ علىٰ رابيةِ الطريقِ في يومِ موكبِهِ وكانَ يركبُ في زهاءِ اثني عشرَ ألفاً مِنْ عظماءِ مملكتِهِ : سبحانَ مَنْ جعلَ الملوكَ عبيداً بالمعصيةِ ، وجعلَ العبيدَ ملوكاً بطاعتِهِمْ لهُ ، يا يوسفُ ؛ إنَّ الحرصَ والشهوةَ صيَّرا الملوكَ عبيداً وذلكَ جزاءُ المفسدينَ ، وإنَّ الصبرَ والتقوىٰ صيَّرا العبيدَ ملوكاً ، فقالَ يوسفُ : كما أخبرَ اللهُ عزَّ وجلَّ عنهُ : ﴿ إِنَّهُۥ مَن يَتَّقِ وَيَصۡبِرۡ فَإِنَّ ٱللَّهَ لَا يُضِيعُ أَجۡرَ ٱلۡمُحۡسِنِينَ﴾(٤) .

وقالَ الجنيدُ : أرقتُ ليلةً ، فقمتُ إلىٰ وردي ، فلمْ أجدِ الحلاوةَ التي

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٣٥٦) ، والقشيري في « رسالته » (ص٩٢) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/١٤٨) .

(٣) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٥٧١) .

(٤) رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١١٧٢٤) مختصراً .

كنتُ أجدُها ، فأردتُ أنْ أنامَ فلمْ أقدرْ ، فجلستُ فلمْ أطقِ الجلوسَ ، فخرجتُ ، فإذا رجلٌ ملتفٌّ في عباءةٍ مطروحٌ على الطريقِ ، فلما أحسَّ بي. قالَ : يا أبا القاسمِ ؛ إليَّ الساعةَ ، فقلتُ : يا سيدي ؛ مِنْ غيرِ موعدٍ ! فقالَ : بلىٰ ، سألتُ اللهَ عزَّ وجلَّ أنْ يحرِّكَ لي قلبَكَ ، فقلتُ : قدْ فعلَ ، فما حاجتُكَ ؟ قالَ : متىٰ يصيرُ داءُ النفسِ دواءَها ؟ فقلتُ : إذا خالفَتِ النفسُ هواها ، فأقبلَ علىٰ نفسِهِ وقالَ : اسمعي ، قدْ أجبتُكِ بهٰذا سبعَ مرّاتٍ ، فأبيتِ أنْ تسمعيهِ إلا مِنَ الجنيدِ ، ها قدْ سمعتيهِ[1] ، قالَ : فانصرفَ وما عرفتُهُ[2] .

وقالَ يزيدُ الرقاشيُّ : (السلامُ على الماءِ الباردِ في الدنيا ، لعلِّي لا أُحرمُهُ في الآخرةِ)[3] .

وقالَ رجلٌ لعمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمَهُ اللهُ : متىٰ أتكلَّمُ ؟ قالَ : إذا اشتهيتَ الصمتَ ، قالَ : متىٰ أصمتُ ؟ قالَ : إذا اشتهيتَ الكلامَ[4] .

---

(١) كذا بزيادة الياء علىٰ لغة (ضربتيه) ، والأصل أن يقال : (سمعته) .

(٢) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٣٢٤) ، والقشيري في « رسالته » (ص٢٧٥) .

(٣) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٥٠) عن أشعث بن سوار قال : دخلت علىٰ يزيد الرقاشي في يوم شديد الحر ، فقال : يا أشعث ؛ تعال حتىٰ نبكي على الماء البارد في يوم الظمأ ، ثم قال : والهفاه ؛ سبقني العابدون وقطع بي ، قال : وكان قد صام ثنتين وأربعين سنة .

(٤) أورده ابن عبد ربه في « العقد الفريد » (٢/ ٤٧٣) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنِ اشتاقَ إلى الجنةِ . . سلا عنِ الشهواتِ في الدنيا)(١) .

وكانَ مالكُ بنُ دينارٍ يطوفُ في السوقِ ، فإذا رأى الشيءَ يشتهيهِ . . قالَ لنفسِهِ : اصبري ، فواللهِ ما أمنعُكِ إلا مِنْ كرامتِكِ عليَّ(٢) .

فإذاً ؛ قدِ اتفقَ العلماءُ والحكماءُ علىٰ أنْ لا طريقَ إلىٰ سعادةِ الآخرةِ إلا بنهيِ النفسِ عنِ الهوىٰ ، ومخالفةِ الشهواتِ ، فالإيمانُ بهـٰذا واجبٌ ، وأمَّا علمُ تفصيلِ ما يُتركُ مِنَ الشهواتِ وما لا يُتركُ . . فينكشفُ بما قدَّمناهُ .

وحاصلُ الرياضةِ وسرُّها : ألا تتمتعَ النفسُ بشيءٍ ممَّا لا يوجدُ في القبرِ إلا بقدْرِ الضرورةِ ، فيكونُ مقتصراً مِنَ الأكلِ والنكاحِ واللباسِ والمسكنِ وكلِّ ما هوَ مضطرٌّ إليهِ علىٰ قدْرِ الحاجةِ والضرورةِ ؛ فإنَّهُ لوْ تمتَّعَ بشيءٍ منهُ . . أنسَ بهِ وألفَهُ ، فإذا ماتَ . . تمنَّى الرجوعَ إلى الدنيا بسببِهِ ، ولا يتمنَّى الرجوعَ إلى الدنيا إلا مَنْ لا حظَّ لهُ في الآخرةِ بحالٍ ، ولا خلاصَ منهُ إلا بأنْ يكونَ القلبُ مشغولاً بمعرفةِ اللهِ وحبِّهِ ، والتفكُّرِ فيهِ ، والانقطاعِ إليهِ ، ولا قوَّةَ علىٰ ذلكَ إلا باللهِ ، ويقتصرُ مِنَ الدنيا علىٰ ما يدفعُ عوائقَ الذكرِ والفكرِ فقطْ .

* * *

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠١٣٩) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٧٤) عنه مرفوعاً .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « إصلاح المال » (٣٦١/ ب) .

فمَنْ لمْ يقدرْ علىٰ حقيقةِ ذلكَ . . فليقربْ منهُ ، **والناسُ فيهِ أربعةٌ** :

أحدُهُمْ : رجلٌ استغرقَ ذكرُ اللهِ قلبَهُ ، فلا يلتفتُ إلى الدنيا إلا في ضروراتِ المعيشةِ ، فهوَ مِنَ الصديقينَ ، ولا ينتهي إلىٰ هٰذهِ الرتبةِ إلا بالرياضةِ الطويلةِ ، والصبرِ عنِ الشهواتِ مدَّةً مديدةً .

والثاني : رجلٌ استغرقَتِ الدنيا قلبَهُ ، ولمْ يبقَ للهِ تعالىٰ ذكرٌ في قلبِهِ ، إلا مِنْ حيثُ حديثُ النفسِ حيثُ يذكرُهُ باللسانِ ، فهٰذا مِنَ الهالكينَ .

والثالثُ : رجلٌ اشتغلَ بالدنيا والدينِ ، ولكنَّ الغالبَ علىٰ قلبِهِ هوَ الدينُ ، فهٰذا لا بدَّ لهُ مِنْ ورودِ النارِ ، إلا أنَّهُ ينجو منها سريعاً ، بقدْرِ غلبةِ ذكْرِ اللهِ علىٰ قلبِهِ .

والرابعُ : رجلٌ اشتغلَ بهما جميعاً ، لكنَّ الدنيا أغلبُ علىٰ قلبِهِ ، فهٰذا يطولُ مُقامُهُ في النارِ ، لكنْ يخرجُ منها لا محالةَ ؛ لقوَّةِ ذكرِ اللهِ تعالىٰ في قلبِهِ ، وتمكُّنِهِ مِنْ صميمِ فؤادِهِ ، وإنْ كانَ ذكرُ الدنيا أغلبَ علىٰ قلبِهِ ، اللهمَّ ؛ إنا نعوذُ بكَ مِنْ خزيِكَ ؛ فإنكَ أنتَ المعاذُ .

* * *

وربَّما يقولُ القائلُ : إنَّ التنعُّمَ بالمباحِ مباحٌ ، فكيفَ يكونُ التنعُّمُ سببَ البعدِ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ ؟

وهٰذا خيالٌ ضعيفٌ ، بلْ حبُّ الدنيا رأسُ كلِّ خطيئةٍ ، وسببُ إحباطِ كلِّ حسنةٍ ، والمباحُ الخارجُ عنْ قدْرِ الحاجةِ أيضاً مِنَ الدنيا ، وهو

سببُ البعدِ ، وسيأتي ذلكَ في كتابِ ذمِّ الدنيا .

وقدْ قالَ إبراهيمُ الخوَّاصُ : كنتُ مرةً في جبلِ اللُّكامِ ، فرأيتُ رُمَّاناً ، فاشتهيتُهُ ، فأخذتُ منهُ واحدةً ، فشققتُها ، فوجدتُها حامضةً ، فمضيتُ وتركتُها ، فرأيتُ رجلاً مطروحاً وقدِ اجتمعَتْ عليهِ الزنابيرُ ، فقلتُ : السلامُ عليكَ ، فقالَ : وعليكَ السلامُ يا إبراهيمُ ، فقلتُ : كيفَ عرفتني ؟! قالَ : مَنْ عرفَ اللهَ عزَّ وجلَّ . . لمْ يخفَ عليهِ شيءٌ ، فقلتُ : أرىٰ لكَ حالاً معَ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فلوْ سألتَهُ أنْ يحميَكَ مِنْ هـٰذهِ الزنابيرِ ! فقالَ : وأرىٰ لكَ حالاً معَ اللهِ تعالىٰ ، فلوْ سألتَهُ أنْ يحميَكَ مِنْ شهوةِ الرمَّانِ ، فإنَّ لدغَ الرمَّانِ يجدُ الإنسانُ ألمَهُ في الآخرةِ ، ولدغَ الزنابيرِ يجدُ ألمَهُ في الدنيا ، فتركتُهُ ومضيتُ(١) .

وقالَ السريُّ : (منذُ أربعينَ سنةً تطالبُني نفسي أنْ أغمسَ جزرةً في دبسٍ فما أطعمتُها)(٢) .

فإذاً ؛ لا يمكنُ إصلاحُ القلبِ لسلوكِ طريقِ الآخرةِ ما لمْ يمنعْ نفسَه مِنَ التنعُّمِ بالمباحِ ؛ فإنَّ النفسَ إذا لمْ تُمنعْ بعضَ المباحاتِ . . طمعَتْ في المحظوراتِ .

* * *

---

(١) رواه القشيري في « رسالته » (ص٢٧٦) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/١١٦) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٤١٩) ، والقشيري في « رسالته » (ص٢٧٧) ، وفي (ج) : (أطعتها) .

فَمَنْ أرادَ حفظَ لسانِهِ عنِ الغيبةِ والفضولِ . . فحقُّهُ أنْ يلزمَ السكوتَ إلا عنْ ذكرِ اللهِ ، وإلا عَنِ المهمَّاتِ في الدينِ ؛ حتَّىٰ تموتَ منهُ شهوةُ الكلامِ ، فلا يتكلَّمُ إلا بحقٍّ ، فيكونُ سكوتُهُ عبادةً ، وكلامُهُ عبادةً .

ومهما اعتادَتِ العينُ رميَ البصرِ إلىٰ كلِّ شيءٍ جميلٍ . . لمْ تتحفَّظْ عنِ النظرِ إلىٰ ما لا يحلُّ ، وكذلكَ سائرُ الشهواتِ ؛ لأنَّ الذي يُشتهىٰ بهِ الحلالُ هوَ بعينِهِ الذي يُشتهىٰ بهِ الحرامُ ، فالشهوةُ واحدةٌ ، وقدْ وجبَ على العبدِ منعُها مِنَ الحرامِ ، فإنْ لمْ يعوِّدْها الاقتصارَ علىٰ قدْرِ الضرورةِ مِنَ الشهواتِ . . غلبَتْهُ الشهوةُ .

فهٰذهِ إحدىٰ آفاتِ المباحاتِ ، ووراءَها آفةٌ عظيمةٌ أعظمُ مِنْ هٰذهِ ، وهوَ أنَّ النفسَ تفرحُ بالتنعُّمِ في الدنيا وتركنُ إليها ، وتطمئنُّ بها أشراً وبطراً حتَّىٰ تصيرَ ثملةً ، كالسكرانِ الذي لا يفيقُ مِنْ سكرِهِ ، وذلكَ الفرحُ بالدنيا سمٌّ قاتلٌ يسري في العروقِ ، فيخرجُ مِنَ القلبِ الخوفَ والحزنَ ، وذكرَ الموتِ وأهوالَ يومِ القيامةِ ، وهٰذا هوَ موتُ القلبِ .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَرَضُواْ بِٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَٱطْمَأَنُّواْ بِهَا ﴾ ، وقال تعالىٰ : ﴿ وَفَرِحُواْ بِٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا فِى ٱلْآخِرَةِ إِلَّا مَتَٰعٌ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱعْلَمُوٓاْ أَنَّمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ وَمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَآ إِلَّا مَتَٰعُ ٱلْغُرُورِ ﴾ وكلُّ ذلكَ ذمٌّ لها ، فنسألُ اللهَ السلامةَ .

فأولو الحزمِ مِنْ أربابِ القلوبِ جرَّبوا قلوبَهُمْ في حالِ الفرحِ بمؤاتاةِ الدنيا ، فوجدوها قاسيةً بطرةً بعيدةً عنِ التأثُّرِ بذكرِ اللهِ واليومِ الآخرِ ،

وجرَّبوها في حالةِ الحزنِ ، فوجدوها ليِّنةً رقيقةً صافيةً قابلةً لأثرِ الذكرِ ، فعلموا أنَّ النجاةَ في الحزنِ الدائمِ ، والتباعدِ مِنْ أسبابِ البطرِ والفرحِ ، ففطموها عنْ ملاذِّها ، وعوَّدوها الصبرَ عنْ شهواتِها ، حلالِها وحرامِها ، وعلموا أنَّ حلالَها حسابٌ ، وحرامَها عقابٌ ، ومتشابهَها عتابٌ ، وهوَ نوعُ عذابٍ ، فمَنْ نُوقشَ الحسابَ في عرصاتِ القيامةِ . . فقدْ عُذِّبَ[1] ، فخلَّصوا أنفسَهُمْ مِنْ عذابِها ، وتوصَّلُوا إلى الحريَّةِ والملْكِ الدائمِ في الدنيا والآخرةِ بالخلاصِ مِنْ أسرِ الشهواتِ ورقِّها ، والأنسِ بذكرِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، والاشتغالِ بطاعتِهِ ، وفعلوا بها ما يُفعلُ بالبازي إذا قُصِدَ تأديبُهُ ، ونقلُهُ مِنَ التوثُّبِ والاستيحاشِ إلى الانقيادِ والتأدُّبِ ، فإنَّهُ يُحبسُ أوَّلاً في بيتٍ مظلمٍ ، وتُخاطُ عيناهُ ، حتَّىٰ يحصلَ بهِ الفطامُ عنِ الطيرانِ في جوِّ الهواءِ ، وينسىٰ ما قدْ كانَ ألفَهُ مِنْ طبعِ الاسترسالِ ، ثمَّ يُرفقُ بهِ باللحمِ حتَّىٰ يأنسَ بصاحبِهِ ويألفَهُ إلفاً ، إذا دعاهُ . . أجابَهُ ، ومهما سمعَ صوتَهُ . . رجعَ إليهِ .

فكذلكَ النفسُ لا تألفُ ربَّها ولا تأنسُ بذكرِهِ إلا إذا فُطمَتْ عنْ عادتِها بالخلوةِ والعزلةِ أوَّلاً ؛ ليُحفظَ السمعُ والبصرُ عنِ المألوفاتِ ، ثمَّ عُودتِ الثناءَ والذكرَ والدعاءَ ثانياً في الخلوةِ ؛ حتَّىٰ يغلبَ عليها الأنسُ بذكرِ اللهِ تعالىٰ عوضاً عنِ الأنسِ بالدنيا وسائرِ الشهواتِ .

وذلكَ يثقلُ على المريدِ في البدايةِ ، ثمَّ يتنعَّمُ بهِ في النهايةِ ، كالصبيِّ يُفطمُ عنِ الثديِ وهوَ شديدٌ عليهِ ؛ إذْ كانَ لا يصبرُ عنهُ ساعةً ، فلذلكَ يشتدُّ

---

[1] كما جاء ذلك مرفوعاً عند البخاري (١٠٣) ، ومسلم (٢٨٧٦) .

بكاؤهُ وجزعُهُ عندَ الفطامِ ، ويشتدُّ نفورُهُ عنِ الطعامِ الذي يُقدَّمُ إليهِ بدلاً عنِ اللبنِ ، ولكنَّهُ إذا مُنعَ اللبنَ رأساً يوماً فيوماً ، وعظمَ تعبُهُ في الصبرِ وغلبَهُ الجوعُ . . تناولَ الطعامَ تكلُّفاً ، ثمَّ يصيرُ لهُ طبعاً ، فلوْ ردَّ بعدَ ذلكَ إلى الثديِ . . لمْ يرجعْ إليهِ ، فيهجرُ الثديَ ، ويعافُ اللبنَ ، ويألفُ الطعامَ .

وكذلكَ الدابَّةُ في الابتداءِ تنفرُ عنِ السرجِ واللجامِ والركوبِ ، فتُحملُ علىٰ ذلكَ قهراً ، بأنْ تُمنعَ عنِ الانسراحِ الذي ألفَتْهُ بالسلاسلِ والقيودِ أوّلاً ، ثمَّ تأنسُ بهِ ، بحيثُ تُتركُ في موضعِها فتقفُ فيهِ مِنْ غيرِ قيدٍ .

فكذلكَ تُؤدَّبُ النفسُ كما يُؤدَّبُ الطيرُ والدوابُّ ، وتأديبُها بأنْ تُمنعَ مِنَ الأشَرِ والبطرِ والأنسِ والفرحِ بنعيمِ الدنيا ، بلْ بكلِّ ما يزايلُها بالموتِ ، إذْ قيلَ لهُ : أحببْ ما أحببتَ فإنَّكَ مفارقُهُ[1] ، فإذا علمَ أنَّهُ مَنْ أحبَّ شيئاً يلزمُهُ فراقُهُ ، ويشقىٰ لا محالةَ لفراقِهِ . . شغلَ قلبَهُ بحبِّ ما لا يفارقُهُ ، وهوَ ذكرُ اللهِ تعالىٰ ؛ فإنَّ ذلكَ يصحبُهُ في القبرِ ولا يفارقُهُ .

وكلُّ ذلكَ يتمُّ بالصبرِ أولاً أياماً قلائلَ ؛ فإنَّ العمرَ قليلٌ بالإضافةِ إلىٰ مدَّةِ حياةِ الآخرةِ ، وما مِنْ عاقلٍ إلا وهوَ راضٍ باحتمالِ المشقَّةِ في سفرٍ وتعلُّمِ صناعةٍ وغيرِها شهراً ليتنعَّمَ بهِ سنةً أوْ دهراً ، وكلُّ العمرِ بالإضافةِ إلى الأبدِ أقلُّ مِنَ الشهرِ بالإضافةِ إلىٰ عمرِ الدنيا ، فلا بدَّ مِنَ الصبرِ والمجاهدةِ ، فعندَ

---

[1] فقد روى الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٢٤) عن سهل بن سعد قال : (جاء جبريل عليه السلام إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال : يا محمد ؛ عش ما شئت فإنك ميت ، وأحبب من أحببت فإنك مفارقه ، واعمل ما شئت فإنك مجزي به) الحديث .

الصباحِ يحمدُ القومُ السُّرىٰ(١) ، وتذهبُ عنهُمْ عماياتُ الكرىٰ ، كما قالهُ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ .

وطريقُ المجاهدةِ والرياضةِ لكلِّ إنسانٍ تختلفُ بحسَبِ اختلافِ أحوالِهِ ، **والأصلُ فيهِ** : أنْ يتركَ كلُّ واحدٍ ما بهِ فرحُهُ مِنْ أسبابِ الدنيا ، فالذي يفرحُ بالمالِ ، أوْ بالجاهِ ، أوْ بالقبولِ في الوعظِ ، أوْ بالعزِّ في القضاءِ والولايةِ ، أوْ بكثرةِ الأتباعِ في التدريسِ والإفادةِ . . فينبغي أنْ يتركَ أوَّلاً ما بهِ فرحُهُ ، فإنَّهُ إنْ مُنِعَ عنْ شيءٍ مِنْ ذلكَ ، وقيلَ لهُ : (ثوابُكَ في الآخرةِ لا ينقصُ بالمنعِ) ، فكرهَ ذلكَ وتألَّمَ بهِ . . فهوَ ممَّنْ فرحَ بالحياةِ الدنيا واطمأنَّ بها ، وذلكَ مهلكٌ في حقِّهِ .

ثمَّ إذا تركَ أسبابَ الفرحِ . . فليعتزلِ الناسَ ، ولينفردْ بنفسِهِ ، وليراقبْ قلبَهُ ؛ حتَّىٰ لا يشتغلَ إلا بذكرِ اللهِ تعالىٰ والفكرِ فيهِ ، وليترصَّدْ لما يبدو في نفسِهِ مِنْ شهوةٍ ووسواسٍ ؛ حتَّىٰ يقمعَ مادَّتَهُ مهما ظهرَ ، فإنَّ لكلِّ وسوسةٍ سبباً ، ولا تزولُ إلا بقطْعِ ذلكَ السببِ والعلاقةِ ، وليلازمْ ذلكَ بقيَّةَ العمرِ ، فليسَ للجهادِ آخرٌ إلا الموتَ .

* * *

---

(١) وهو سير الليل ، فمن أسهر ليله . . سار إلىٰ مقصوده ، فإذا أصبح ورأىٰ نفسه قد قطع مفاوز لم يكن يمكن قطعها في النهار . . يحمد نفسه علىٰ حسن اجتهاده لنيله مقصوده ، بخلاف من آثر الكسل واختار الراحة والنوم ، يندم إذا أصبح عليه النهار ، وهـٰذا مثل مشهور . « إتحاف » (٧/ ٣٥٦) .

KALP HASTALIKLARININ KAYNAĞI VE TEDÂVİSİ

Bilmiş ol ki; anlatmış olduklarımızı ibret nazarı ile düşünürsen basîret gözün açılır, ilim ve yakîn nûru ile kalbin, hastalık ve illetleri ile tedâvi çâreleri sana keşfedilir. Şâyet bu kadarından âciz isen sana yaraşan, taklit edilmesi muvâfık görülen zâtı taklit edip, ona uyarak îman ve tasdikte zaman kaybetmemendir. Zîra ilmin dereceleri olduğu gibi, îmanın da dereceleri vardır. İlim, îmandan sonra hâsıl olur. Zîra ilim, îmandan sonradır. Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذٖينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ

"Allahu Teâlâ, sizden îman edenleri yükseltir; ilim verilenleri ise kat kat derecelerle yükseltir." (Mücâdele sûresi, 58/11) Allah'a giden yolun, şehvetlere uymamakta olduğuna inanır ve fakat bunun yolunu ve sırrını bilemezse de yine bu kimse îman edenlerdendir. Şâyet şu anlattığımız, şehvetin yardımcılarına muttalî olur ve bunları bilirse işte o, ilim kendine verilenlerdendir. Bunların her ikisine de Allahu Teâlâ cenneti va'd etmiştir. Bu hususa îmanı gerektiren Kur'an âyetleri, hadîsler ve ulemânın pek çok sözleri vardır.

Âyetler:

وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى. فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰى

"Ve nefsini hevâsından men ederse, varacağı yer cennettir." (Nâziât sûresi, 79/40-41)

أُولٰئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى

“Onlar o kimselerdir ki, Allahu Teâlâ onların kalplerini takva için imtihan ve ibtilâ etmişti.” (Hucûrât sûresi, 49/3) Denildi ki: Kalplerinden şehvet sevgisini çıkardı.

Hadîsler:

اَلْمُؤْمِنُ بَيْنَ خَمْسِ شَدَائِدَ: مُؤْمِنٌ يَحْسُدُهُ، وَمُنَافِقٌ يُبْغِضُهُ،
وَكَافِرٌ يُقَاتِلُهُ، وَشَيْطَانٌ يُضِلُّهُ، وَنَفْسٌ تُنَازِعُهُ

“Mü’min, beş güçlük arasındndır. Karşısındaki mü’min olur kendisine haset eder, münâfık olur buğzeder, kâfir olursa kendisi ile savaşır, şeytan ise kendini sapıtmaya çalışır, nefis de kendisi ile münâzaa eder.”[42]

Nefsin mîzâcı bir düşman olup, onunla mücâdele etmek gerektiğini Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) haber vermiştir.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ Dâvud aleyhisselâma şöyle vahyetmiştir:

“Yâ Dâvud! Adamlarını, şehvetle yiyip içmekten korkut. Zîra dünya şehvetlerine merbût gönüllerin akılları benden mahcûb ve memnûdur.”

İsâ aleyhisselâm: “Görmediği vaîdler karşısında peşin şehvetlerini terk eden kimseye müjdeler olsun.” demiştir.

Harpten dönen orduya hitâben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَرْحَبًا بِكُمْ قَدِمْتُمْ مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ

---

[42] Ebû Bekir b. Bilâl **“Mekârim-i Ahlâk”**ta Enes’den rivâyet etmiştir.

"Merhabâlar, küçük cihâddan büyük cihâda dündünüz." buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e "Büyük cihâd nedir?" diye sorduklarında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

جِهَادُ النَّفْسِ

"Nefis mücâhedesi." diye cevap vermişlerdir.[43]

اَلْمُجَاهِدُ مَنْ جَاهَدَ نَفْسَهُ فِي طَاعَةِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ

"Asıl mücâhid, Allah'a itâat uğrunda nefsi ile mücâhede edendir."[44]

كُفَّ أَذَاكَ عَنْ نَفْسِكَ وَلَا تُتَابِعْ هَوَاهَا فِي مَعْصِيَةِ اللّٰهِ تَعَالٰى إِذَا تُخَاصِمُكَ يَومَ الْقِيَامَةِ فَلْيَعْنُ بَعْضُكَ بَعْضًا إِلَّا أَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ تَعَالٰى وَيَسْتُرُ

"Allah'a isyan uğrunda nefsine itâat etmemekle nefsinden sana gelecek eziyetten korun. Zîra nefsinin arzularına uyarsan, sonra kıyâmet günü nefsin seninle husûmete kalkışır ve senin parçaların yekdiğerini tel'în eder. Ancak Allahu Teâlâ'nın mağfiret edip kusurlarını örttükleri müstesna."

Büyüklerin Sözleri:

Süfyân-ı Sevrî: "Nefsimden daha zor kimse ile mücâdele etmedim. Mücâdelem, bâzen lehime ve bâzen de aleyhime cereyân etti." demiştir.

Ebû'l-Abbâs Musılî nefsine şöyle hitap etmiştir: "Ey nefis, ne dünyada zenginler ve hükümdarlar gibi zevk u safâdasın, ne de âhiret için âbidler gibi mücâhede edersin. Böyle giderse, senin yüzünden cennet ile cehennem arasında mahpus kalacağım? Utanmaz mısın?”

---

[43] Beyhakî **"Zühd"**ünde Câbir'den rivâyet etmiştir.

[44] İbn Mâce ve Tirmizî Fudâle'den rivâyet etmişlerdir.

Hasan-ı Basrî: “Nefsin terbiyeyi kabul etmesinden, serkeş atın gemi kabul etmesi daha zor değildir.” derdi.

Yahyâ b. Muâz Râzî: “Riyâzet kılıcı ile nefsin ile mücâhede et. Riyâzet de dört şekilde olur. Onlar da az yemek, az uyumak, az konuşmak ve kimseye eziyet etmemekledir. Az yemekten şehvet ölür. Az uykudan parlak irâde doğar. Az konuşmadan, tehlikelerden selâmet hâsıl olur. Eziyet etmemekten de gayeye ulaşılır. İnsan için en zor şey, eziyete katlanmak ve hiddetli zamanda mülâyim davranmaktır. Nefisten şehvet ve günâhlara karşı irâde fikri doğduğu ve boş sözler konuşmak istediği vakit, ona karşı teheccüd, az uyku ve az yemek kınından kılıcını çeksin ve bu kılıcı az konuşmak ve tevâzu eliyle ona vursun da zulüm ve intikam hissi zâil olup, diğer insanlar şerrinden emin oluncaya kadar bu hale devam etsin ki, bu sûretle nefsini şehvet karanlığından ve onun âfet ve gâilelerinden korumuş olsun. Böyle yapınca nefis nazîf, nûrânî, hafif ve ruhânî olur da bu sâyede rahvan at gibi, iyilikler sâhasında dolaşır, tâat ve ibâdet yoluna girmiş olur. Bağ ve bahçeler içinde tenezzühe çıkan bir hükümdâr haline gelir.”

Yine bu zât diyor ki: insanın üç düşmanı vardır. Bunlar dünya, şeytan ve nefisdir. Bunun için zühd ile dünyadan, vesvesesine uymamakla şeytandan, şehvetleri terketmekle nefisten korunmaya çalışmalıdır.

Hakimlerden biri de şöyle diyor: Nefsi kendine hâkim olan kimse, şehvetlerinin bataklığında esîr, hevâ-i nefsinin hapishânesinde mahsûr ve zincir-i nefsinin elinde kelepçeli olduğu halde makhûr bir vaziyete düşer. Bu gibi adamı, nefsi istediği tarafa çeker ve kalbini basîretten men eder.

Cafer b. Humeyd diyor ki: Âlimler ve hâkimler, nîmetin kıymeti ancak nîmetin terki ile bilinebileceğinde ittifâk etmişlerdir.

Ebû Yahyâ el-Varak da: "Arzularını, yerine getirmekle âzalarını memnun eden kimse, kalbinde nedamet ağacını dikmiş olur." demiştir.

Vuhayb b. Verd-i Mekkî şöyle demiştir: "Ekmekten başka yenen her şey şehvettir." Yine bu zât: "Dünya şehvetlerini seven kimse, zillete hazırlansın." demiştir.

Rivâyete göre **Yûsuf aleyhisselâm** hazîne vekilliğine getirilip, memleketinin ileri gelenlerinden oniki bin kişilik bir kafile ile seyâhata çıktığı sırada, Aziz'in hanımı Züleyhâ, Yûsuf'un yoluna çıkarak, isyan sebebiyle hükümdarları köle, itâat sebebiyle de köleleri hükümdâr yapan Allah'ı tesbîh eder ve noksan sıfatlardan tenzîh ederim ki, hırs ile şehvet, hükümdarları köle mevkiine indirir. Sabır ile takvâ ise köleleri hükümdarlığa yükseltir dedi. Bunun üzerine Yûsuf aleyhisselâm da Kur'ân-ı Kerîm'de buyurulduğu gibi:

إِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَإِنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ

"Hakîkat bu her kim Allah'tan korkar ve sabrederse, her hâlde Allah, muhsinlerin ecrini zâyi etmez." (Yûsuf sûresi, 12/90) demiştir.

Cüneyd şöyle anlatıyor: Bir gece uyandım, virdimi yapmak için kalktım. Fakat her zamanki gibi, ibâdetin zevkini alamadım. Uyumak istedim, uyuyamadım; oturmak istedim, oturamadım. İster istemez sokağa çıktım. Bir de sokak kenarında eski hırkaya bürünmüş bir adam gördüm. Adam beni duyunca:

- "Ey ebe'l-Kasım, biraz bana yaklaş." dedi. Ben de:

- "Hiç haber vermeden geldin." dedim. O:

- "Hayır, ben senin kalbinin bana teveccüh etmesini Allahu Teâlâ'dan istemiştim." dedi. Ben de:

- "Allahu Teâlâ isteğini yerine getirdi, söyle bakalım ne istiyorsun?" dedim. O da:

- "Nefsin derdi ne zaman derman, zehiri ne zaman panzehir olur?" diye sordu. Ben:

- "Nefis, ne zaman hevâsına muhalefet ederse o zaman derdi derman, zehiri de panzehir olur." dedim. Bunun üzerine adam nefsine dönerek: "Dikkat et, yedi kere ben sana bu şekilde cevap verdim, fakat sen duymak istemedin, duydun mu iyi dinle?" dedi ve oradan uzaklaştı. Kim olduğunu bilemedim.

Yezîd-i Rakkaşî:[45] "Dünyada soğuk su içmekten sakınınız ki, belki bunu âhirette bulursunuz." dedi.

Adamın biri **Ömer b. Abdülazîz**'e:

- "Ne zaman konuşayım?" diye sordu. Ömer:

- "Ne zaman konuşmamak ister, sükûtu tercih edersen, o zaman konuş." dedi. Adam:

- "Ne zaman susayım?" diye sorunca Ömer:

- "Ne zaman konuşmak istersen, o zaman sus." diye cevap verdi.

Hz. Ali (r.a.): "Cenneti arzulayan kimse, dünyada şehvetlerinden uzaklaşır." buyurmuştur.

---

[45] Basralı kassas ve zâhidlerdendir. Hicrî 120 de vefat etmiştir.

Mâlik b. Dînâr bir gün sokakta yürürken canının arzuladığı bir şeyi görür ve kendi kendine "Sabret, benim seni bu arzumdan alıkoymam ve isteğini yerine getirmemekliğim, benim katımda kıymetin olduğu içindir." der.

Anlaşıldı ki âlimler ve hakîmler, âhiret saâdetine ulaşmak için nefsi hevâsından uzaklaştırmak ve şehvetlerine muhalefet ettirmekten başka yol olmadığında ittifak hâlindedirler. Bu kadarına inanmak vâciptir. Fakat şehvetlerden ne miktârının terkedileceği ve hangi miktârının terkedilmeyeceği, ancak yukarıdaki beyânımızdan anlaşılır.

Riyâzetin hulâsası ve sırrı: Seninle mezara gelmeyecek ve orada bulunmayacak şeylerden ancak zarûret miktarı faydalanmaktır. Zarurî ihtiyâcını teskîn edecek kadar yemek içmek, giymek, evlenmek gibi muhtaç olduğu diğer hususlardan istifâde eder, fazlasına bakmaz ve yaklaşmaz. Zîra bunlardan fazla miktarda faydalanırsa, onlarla ünsiyet peydâ eder ve ölüm anında geri dönmek ister. Hâlbuki dünyaya dönüşünü ancak âhiretten nasîbi olmayanlar ister. Bundan kurtuluş ise kalbin Allahu Teâlâ'yı bilmesi ve sevmesi ile mümkündür. Kalp, Allah'ı tefekkür eder, her şeyden kesilerek O'na bağlanırsa, o zaman dünyaya dönmek isteğinden kurtulmuş olur ki, bu hususta yardım ancak Allah'tandır. Bunun gibi dünyalıktan zikir ve fikre mâni olacak şeyleri izâle edecek miktar ile iktifâ etmeli ve fazlasına gitmemelidir. Riyâzetin sırrına varamayıp bu hakîkate eremeyenler, hiç olmazsa buna doğru yaklaşmalıdır. İnsanlar bu hususta dörde ayrılır:

1 - **Birincisi;** Bir adam ki, kalbi Allah'ı zikr ile dolmuştur. Zarurî geçimden fazlası için dünyaya iltifât etmez ve ona aslâ kıymet vermez. Bu adam, sıddîklardandır. Bu mertebeye ancak uzun riyâzet ve devamlı şehvetlere sabır sâyesinde erişilebilir:

2 - **İkincisi;** Dünya ve dünyalık kalbini istilâ etmiş, kaplamıştır. Kalbinde Allah'ı anacak yer ve boşluk kalmamıştır. Onun Allah'ı zikretmesi hadîs-i nefs bakımındandır. O, yalnız dili ile zikreder, bu zikir kalbine inmez. Bu adam helâktedir.

3 - **Üçüncüsü;** Hem dünya, hem de dîn işleri ile uğraşan, fakat kalbinde umûmiyetle dîn tarafı galip olan kimsedir. Bu adam, cehenneme uğrayacak fakat kalbindeki zikrullahın galebesi nispetinde cehennemden çabuk kurtulacaktır.

4 - **Dördüncüsü;** Her ikisiyle uğraşan, fakat dünyalık tarafı kalbinde galip olan kimsedir. Bu da er-geç cehennemden çıkar. Çünkü kalbinde zikrullah vardır. Fakat uzun zaman cehennemde kalır. Allahım, perişanlıktan sana sığınırız. Zîra sığınılacak ancak sensin.

Bu îzâhat karşısında adamın biri kalkıp da, "Mübâh olan nîmetlerden istifâde mübahtır, bunlardan istifâde Allah'tan uzaklaşmaya nasıl sebep olur?" derse, bunun zayıf bir hayâl olduğunu bilmelidir. Çünkü dünya sevgisi, bütün hatâların başı ve iyiliklerin mahvolmasının sebebidir. **"Dünyayı Zem Kitâbı"**nda geleceği gibi, ihtiyaçtan fazla olan mübahlar da Allah'tan uzaklaşmanın sebeplerindendir.

İbrâhim Havas şöyle anlatıyor: Bir defa Şam'ın en yüksek dağlarından olan Lükam dağına çıkmıştım. Orada bir nar ağacı gördüm, canım çekti. Bir nar kopardım ve yemek için narı yardım, fakat baktım ki acıdır, onu attım ve yoluma devam ettim. İleride başına arılar toplanmış bir adam gördüm. Kendisine selâm verdim, selâmımı aldı ve adımı da söyledi. Adımı nereden bildiğini kendisinden sordum. O da "Allah kendisini bilenden bir şeyi gizlemez." dedi. Ben kendisine:

-"Senin Allah katında bir mevkî sâhibi olduğunu görüyorum, duâ etsen de Allahu Teâlâ seni bu arıların sokmasından kurtarsa olmaz mı?" dedim. Adam bana:

- "Ben de senin Allah katında bir kıymetin olduğunu anlıyorum. Sen de duâ etsen de Allahu Teâlâ seni nar hevesinden kurtarsa olmaz mı? Hâlbuki nar meyvesini dünyada ısırmanın âhirette hesâbı sorulacak. Arıların ısırmasına gelince, onların mükâfatı görülecektir." dedi ve ben oradan ayrıldım.

Seriyyü's-Sakatî diyor ki: Kırk senedir gönlüm sirkeye batırılmış ekmeği istiyor, ben de ona yedirmiyorum. Demek ki, mübâh olan nîmetlerden kendini çekmedikçe âhiret yoluna girmek için kalbini ıslâh etmek mümkün olamaz. Zîra nefis, bâzı mübahlardan uzaklaştırılmazsa bu sefer bâzı yasaklara da meyletmeye başlar. Meselâ dili gıybet ve fuzûlî sözlerden çekmek isteyen kimse, dînde mühim olan şeylerle, zikrullahtan başka her şeyden dilini çekmelidir. Tâ ki, söz söyleme hevesi kendisinde azalır ve konuştuğu zaman ancak hak ve hakîkati söyler. İşte bu gibilerin sükûtu da, kelâmı da ibâdet olur.

Bunun gibi, göz her gördüğü şeye takılıp ve rast geldiği güzel şeye bakmak isterse, helâl olmayan şeylere bakmaktan kendini alamaz. Diğer şehvetler de böyledir. Zîra helâli arzu eden şey, haramı da arzu eder. Aslında şehvet birdir. Kişiye farz olan, onu haramdan korumaktır. Şâyet şehvetten lüzumu kadarı ile kifâyete onu alıştırmazsa, kişiye galebe çalar ve ileri geçer. Mübahların âfetlerinden biri budur. Bunun ilerisinde, bundan da daha büyük tehlikeler vardır. O da şudur: Nefis, dünya nimetlerinden ferahlanır, bunlara meyleder, genişlik ve darlık anlarında dünya nîmetleri ile huzura kavuşur. Hattâ ayıkmayan bir sarhoş gibi, dünya nîmetleri kendisini mest eder. Dünyalık ile bu derece sevinmek, öldürücü bir zehirdir. Bütün damar ve iliklere işler de, bu sebeple korku, hüzün, ölümü hatırlama, kıyâmetin şiddetini düşünme gibi haller, kalpten çıkar. İşte bu hâl kalbin ölmesi demektir. Nitekim âyet-i celîlede:

وَرَضُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاطْمَأَنُّوا بِهَا

“Ve dünya hayatı ile râzı olup onunla mutmain olmuşlardır.” (Yûnus sûresi, 10/7) buyurulmuştur. Diğer âyette de şöyle buyurulmuştur:

وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا فِي الْاٰخِرَةِ إِلَّا مَتَاعٌ

“Hâlbuki dünya hayatı, âhiretin yanında bir yol azığından ibârettir.” (Ra’d sûresi, 13/26) Başka bir âyette:

اِعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ
وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ

“Biliniz ki, dünya hayatı bir oyun, bir eğlence, bir süs ve aranızda bir tefâhur, mâl ve evlâtta birçokluk yarışından ibârettir.” (Hadîd sûresi, 57/20) buyrulmuştur. Bütün bu âyetler dünyayı zemmetmektedir. Allahu Teâlâ’dan selâmet dileriz. Basîret erbâbı, dünyalık ile neşelenmiş olan gönüllerini tecrübe etti ve Allahu Teâlâ’yı hatırlamaktan, âhiret gününü düşünmekten uzak buldular. Bir de mahzun olduğu zaman, gönülleri tecrübe etti. O zaman gönülleri sâf, yumuşak, ince ve zikrin tesîrini kabul eder bir halde buldular ve kurtuluşun, ferah ve neşe sebeplerinden uzak, devamlı hüzün içinde olduğunu bildiler de, kalbi dünyanın zevk ve nîmetlerinden uzaklaştırdılar. Helâl olsun, haram olsun bütün şehvetlere sabretmeyi kalbe alıştırdılar ve dünya nîmetlerinin helâlinin hesabı, haramının azabı olduğunu, arada kalanların da itâbı yâni sert hitabı müstelzim bulunduğunu bildiler ki, bu itâb da bir nevî azâbdır.

Zîra mahşer yerinde münâkaşa yolu ile hesap gören kimse, azâb olmuş demektir. İşte onlar Allahu Teâlâ'yı zikir ve O'na itâatle, şehvetin esîri ve kölesi olmamak sâyesinde, o günün azabından kurtuldular. Dünya ve âhiretin hürriyetine ve ebedî saltanatına nâil oldular da nefislerine avcılık için kullanmak istedikleri şâhin kuşuna yaptıkları muâmeleyi yaptılar. Zîra şâhin kuşunu av için kullanmak istediklerinde, onu önce ehlîleştirip, terbiye etmek lâzım. Bunun için de, önce onu karanlık bir yerde hapseder, göz kapaklarını dikerler, bu sebeple havada uçmaktan ümîdi kesilir ve eski uçuş âdetlerini unutur. Ondan sonra kendisine et takdîm edilir ve bu sûretle sâhibi ile ünsiyet peyda eder, onunla anlaşılır. O dereceye kadar arayı uydururlar ki, sâhibi onu çağırınca sesini duyar duymaz hemen ona doğru koşar gider.

Nefis de böyledir. Terbiye edicisi ile ülfet ve onun zikri ile ünsiyet etmez. Ancak gözünü ve kulağını alıştığı şeylerden korumak için önce onu tenhâ ve kimsenin bulunmadığı yerlerde yaşatıp âdetlerinden ümîdini kestirmek, sonra da yine yalnızlıkta zikir, duâ ve senâya onu alıştırmakla mümkün olur. Bu sâyede Allah'ı zikir ile ünsiyet peydâ eder de, diğer dünya ve dünyalıktan uzaklaşır. Bu yol, mürîde ağır gelirse de, sonra bundan zevk almaya başlar. Mürîd bu halinde âdeta bir çocuk gibidir. Çocuk memeye alışkındır. Zamanı gelince memeden kesilir. Fakat o, ona alışkın olduğu ve bütün yemeklerin zevkini oradan aldığı için dayanamadan ağlar durur. Meme yerine kendisine takdîm edilen yemeklere şiddetle cephe alır ve onlardan nefret eder. Fakat bir gün, iki gün derken nihâyet sabrı tükenir, açlığa dayanamaz bir hâl alır ve azar azar yemeye başlar. Netîcede yemekle tabiatleşir.

Hattâ sonradan memeye çevrilse, bu defa da memeye cephe alır ve memeyi kabul etmez. Çünkü artık yemekle ünsiyet peydâ etmiş ve ona alışmıştır.

Hayvanlar da böyledir. İlk önce dizginden, eyerden ve binilmekten nefret eder, hoplar ve zıplar. Ancak cebir ve şiddet kullanmak sûretiyle bunları kabul eder. Sonra buınlarla tabiatleşince, artık hiç bir kayda tâbi tutulmadan yerinde durur. Gemi vurulur, eyerlenir ve binilir de sesini çıkarmaz.

İşte nefis de böyledir; çocuk, hayvan ve kuşlar gibi terbiye edilir. Nefsin terbiyesi şöyle olur: Önce dünya nîmetlerinin zevk u safâsına bakmaktan, onları görüp onlarla ünsiyet etmek ve neşelenmekten alıkonur. Hattâ ölüm ile yok olup gidecek olan her şeyden uzaklaştırılır. Zîra kendisine denir ki; “Neyi seversen sev, nihâyet ondan ayrılacaksın.” Nefis, böyle sevdiği her şeyden, sonunda ayrılacağını ve onun hasretini çekeceğini anlayınca, ayrılığı muhakkak olan her sevgiliye karşı isyân eder ve ayrılığı olmayan bir sevgili ile meşgul olmak için, araştırma yapar ki, o da Allahu Teâlâ’yı zikir ve tezekkürdür. Bu zikrullah mezarda bile kendinden ayrılmaz ve kendine yoldaş olur. Tabiî bu netîceye varmak zor olsa da, birkaç günlük sabra bağlıdır. Âhiret hayatına nispetle dünya ömrü çok azdır. Aklı başında olan bir insan, uzun yıllar faydalanacağı herhangi bir şeyi elde etmek için, kısa bir müddet zahmete katlanır. Ebedî olan âhiret hayatına nispetle insan ömrü; dünyaya nispetle bir aydan da azdır. Onun için, yâni nispeten çok az olan şu dünya yaşayışında, ebedî olan âhiretin saâdetini kazanmak için, sabır ve mücâhede lâzımdır. **Hz. Ali**’nin (r.a.) buyurduğu gibi, gece tembelleşip de yatıp uyuyanlar sabahleyin pişmân olurlar. Çünkü onlar oldukları yerde kalmışlardır, çölün gündüz sıcağında yol alamazlar, gece gitmeleri lâzımdır. Fakat gece yol alanlar sabah olunca bu hareketlerine memnun kalır, gözleri açılır; uyku körlüğü kendilerinden zâil olur.

İnsanların hal ve gidişâtının değişikliği nispetinde, mücâhede ve riyâzet yolları da değişir. Burada kaide, herkes dünyalıktan nereye bağlanmış ve nereye gönül vermişse onu terketmesidir. Meselâ, insanlardan bir kısmı servete, diğer bir kısmı rütbeye, diğer bir kısmı hitâbetle halkı çekmeye, bâzıları da mevkî üstünlüğüne, daha başkaları da talebelerinin çokluğuna ve hüsn-i beyâna mâlik olduğuna bağlanır ve bununla övünür. İşte insana yakışan, bunlardan hangisine daha çok meylediyor ve hangisinden daha çok zevk duyuyorsa, her şeyden önce onu kalbinden çıkarıp atmaktır. Bu saydıklarımdan birine meyli olan bir kimseye, seni sevdiğin şu şeyden mahrum ediyoruz, fakat mükâfatını âhirette alacaksın dendiği vakit; şâyet bu adam bundan üzüntü duyarsa, bu adam dünyalık ile neşelenen ve dünyalığa bağlanan bir kimsedir ki, bu hal kendisi için tehlikelidir. Onun için her şeyden önce, en çok bağlı bulunduğu dünyalığını terk etmeli, sonra insanlardan uzaklaşıp nefsi ile başbaşa kalmalı ve kalbini murâkabe etmelidir. Allah'ı zikir ve tefekkürden başka hiç bir şey ile uğraşmamalıdır. Nefsinde meydana gelecek şehvet ve vesveseleri gözetlemeli, görülen her zararlı maddeyi kökünden söküp atmalı. Zîra her vesvesenin bir sebebi var. Vesvese, ancak o sebebi ve alâkayı kesmekle yok olur. Bunun için ömrü boyunca böyle devam etmelidir Cihâd ve mücâhedenin sonu yoktur. Bunlar ancak ölümle sona erer.

بيان علامات حسن الخلق

اعلمْ : أنَّ كلَّ إنسانٍ جاهلٌ بعيوبِ نفسِهِ ، فإذا جاهدَ نفسَهُ أدنىٰ مجاهدةٍ ، حتَّىٰ تركَ فواحشَ المعاصي . . ربَّما ظنَّ بنفسِهِ أنَّهُ قدْ هذَّبَ نفسَهُ ، وحسَّنَ خلقَهُ ، واستغنىٰ عنِ المجاهدةِ ، فلا بدَّ مِنْ إيضاحِ علامةِ حسْنِ الخلُقِ ؛ فإنَّ حسْنَ الخلُقِ هوَ الإيمانُ ، وسوءَ الخلُقِ هوَ النفاقُ ، وقدْ ذكرَ اللهُ تعالىٰ صفاتِ المؤمنينَ والمنافقينَ في كتابِهِ ، وهيَ بجملتِها ثمرةُ حسْنِ الخلقِ وسوءِ الخلقِ ، فلنوردْ جملةً مِنْ ذلكَ لتُعلمَ بهِ آيةُ حسْنِ الخلقِ .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ قَدْ أَفْلَحَ ٱلْمُؤْمِنُونَ ۝ ٱلَّذِينَ هُمْ فِى صَلَاتِهِمْ خَٰشِعُونَ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْوَٰرِثُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلتَّٰٓئِبُونَ ٱلْعَٰبِدُونَ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ وَبَشِّرِ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا ٱلْمُؤْمِنُونَ ٱلَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ ٱللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُؤْمِنُونَ حَقًّا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَعِبَادُ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى ٱلْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا خَاطَبَهُمُ ٱلْجَٰهِلُونَ قَالُواْ سَلَٰمًا . . ﴾ إلىٰ آخرِ السورةِ .

فمَنْ أشكلَ عليهِ حالُهُ . . فليعرضْ نفسَهُ علىٰ هٰذهِ الآياتِ ، فوجودُ جميعِ هٰذهِ الصفاتِ علامةُ حسْنِ الخلُقِ ، وفقْدُ جميعِها علامةُ سوءِ الخلُقِ ، ووجودُ بعضِها دونَ بعضٍ يدلُّ على البعضِ دونَ البعضِ ، فليشتغلْ

بتحصيلِ ما فقدَهُ ، وحفْظِ ما وجدَهُ .

وقدْ وصفَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ المؤمنَ بصفاتٍ كثيرةٍ ، وأشارَ بجميعِها إلىٰ محاسنِ الأخلاقِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المؤمنُ يحبُّ لأخيهِ ما يحبُّ لنفسِهِ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ كانَ يؤمنُ باللهِ واليومِ الآخرِ . فليكرمْ ضيفَهُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كانَ يؤمنُ باللهِ واليومِ الآخِرِ . فليكرمْ جارَهُ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كانَ يؤمنُ باللهِ واليومِ الآخرِ . فليقلْ خيراً أوْ ليصمُتْ »(٤) .

وذكرَ أنَّ صفاتِ المؤمنينَ هيَ حسْنُ الخلقِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أكملُ المؤمنينَ إيماناً أحسنُهُمْ أخلاقاً »(٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا رأيتُمُ المؤمنَ صموتاً وقوراً . فادنوا منهُ ؛ فإنَّهُ يُلقَّنُ الحكمةَ »(٦) .

---

(١) رواه البخاري (١٣) ، ومسلم (٤٥) .

(٢) رواه البخاري (٦٠١٨) ، ومسلم (٤٧) .

(٣) هو قطعة من الحديث السابق .

(٤) هو قطعة من الحديث السابق .

(٥) رواه الترمذي (٢٦١٢) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٩١٠٩) .

(٦) رواه ابن ماجه (٤١٠١) بنحوه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سرَّتْهُ حسنتُهُ ، وساءَتْهُ سيئتُهُ .. فهوَ مؤمنٌ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لا يحلُّ لمؤمنٍ أنْ يشيرَ إلىٰ أخيهِ بنظرةٍ تؤذيهِ »(٢) .

وقال صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يحلُّ لمسلمٍ أنْ يروِّعَ مسلماً »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما يتجالسُ المتجالسانِ بأمانةِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فلا يحلُّ لأحدِهما أنْ يفشيَ علىٰ أخيهِ ما يكرهُهُ »(٤) .

وجمعَ بعضُهُمْ علاماتِ حسْنِ الخلقِ فقالَ : (هوَ أنْ يكونَ كثيرَ الحياءِ ، قليلَ الأذىٰ ، كثيرَ الصلاحِ ، صدوقَ اللسانِ ، قليلَ الكلامِ ، كثيرَ العملِ ، قليلَ الزللِ ، قليلَ الفضولِ ، برّاً ، وصولاً ، وَقوراً ، صبوراً ، شكوراً ، رضيّاً ، حليماً ، رفيقاً ، عفيفاً ، شفيقاً ، لا لعَّاناً ، ولا سبَّاباً ،

---

(١) رواه الترمذي (٢١٦٥) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٩١٧٥) من حديث عمر رضي الله عنه مرفوعاً .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٨٩) عن حمزة بن عبدة مرسلاً ، وزاد الحافظ العراقي : (وفي « البر والصلة » له من زيادات الحسين المروزي : حمزة بن عبد الله بن أبي سمي ، وهو الصواب) . « إتحاف » (٦/ ٢٥٥) ، وقال الحافظ المناوي في « فيض القدير » (٥/ ٥٠٤) : (عن حمزة بن عبيد مرسلاً ، هو ابن عبد الله بن عمر ، قال الذهبي : ثقة إمام) .

(٣) رواه أبو داوود (٥٠٠٤) .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٩١) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٦٧٧) عن أبي بكر بن حزم مرسلاً .

ولا نمَّاماً ، ولامغتاباً ، ولا عجولاً ، ولا حقوداً ، ولا بخيلاً ، ولا حسوداً ، هشَّاشاً بشَّاشاً ، يحبُّ في اللهِ ويبغضُ في اللهِ ، ويرضىٰ في اللهِ ويغضبُ في اللهِ ، فهـٰذا هوَ حسنُ الخلقِ)⁽¹⁾ .

وسُئِلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ علامةِ المؤمنِ والمنافقِ فقالَ : « إنَّ المؤمنَ همَّتُهُ في الصلاةِ والصيامِ والعبادةِ ، والمنافقَ همَّتُهُ في الطعامِ والشرابِ كالبهيمةِ »⁽²⁾ .

وقالَ حاتمٌ الأصمُّ : (المؤمنُ مشغولٌ بالفكرِ والعبرِ ، والمنافقُ مشغولٌ بالحرصِ والأملِ ، والمؤمنُ آيسٌ مِنْ كلِّ أحدٍ إلا مِنَ اللهِ ، والمنافقُ راجٍ كلَّ أحدٍ إلا منَ اللهِ ، والمؤمنُ آمنٌ مِنْ كلِّ أحدٍ إلا مِنَ اللهِ ، والمنافقُ خائفٌ مِنْ كلِّ أحدٍ إلا مِنَ اللهِ ، والمؤمنُ يقدِّمُ مالَهُ دونَ دينِهِ ، والمنافقُ يقدِّمُ دينَهُ دونَ مالِهِ ، والمؤمنُ يحسِنُ ويبكي ، والمنافقُ يسيءُ ويضحكُ ، والمؤمنُ يحبُّ الخلوةَ والوحدةَ ، والمنافقُ يحبُّ الخلطةَ والملأَ ، والمؤمنُ يزرعُ ويخشى الفسادَ ، والمنافقُ يقلعُ ويرجو الحصادَ ، والمؤمنُ يأمرُ وينهىٰ للسياسةِ فيصلحُ ، والمنافقُ يأمرُ وينهىٰ للرئاسةِ فيفسدُ)⁽³⁾ .

---

(1) روىٰ هـٰذا ضمن وصف طويل للمؤمن ابنُ عساكر في « تاريخ دمشق » (١٧/ ٤١٩) عن ذي النون المصري .

(2) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٣٥٩) ، وقال : (ويشهد له قوله تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ كَفَرُواْ يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ ٱلْأَنْعَٰمُ وَٱلنَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ ﴾) .

(3) روىٰ بعض ذلك متفرقاً أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٦٨ـ٧١) عن حاتم الأصم وشقيق البلخي .

وأولىٰ ما يُمتحنُ بهِ حسْنُ الخلقِ الصبرُ على الأذىٰ ، واحتمالُ الجفاءِ ، ومَنْ شكا مِنْ سوءِ خلقِ غيرِهِ . . دلَّ ذلكَ علىٰ سوءِ خلقِهِ ؛ لأنَّ حسنَ الخلقِ احتمالُ الأذىٰ ، فقدْ رُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ يوماً يمشي ومعَهُ أنسٌ ، فأدركَهُ أعرابيٌّ ، فجذبَهُ جذباً شديداً وكانَ عليهِ بُرْدٌ نجرانيٌّ غليظُ الحاشيةِ ، قالَ أنسٌ : حتَّىٰ نظرتُ إلىٰ عنقِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقدْ أثَّرَتْ فيهِ حاشيةُ البرْدِ مِنْ شدَّةِ جذبِهِ ، فقالَ : يا محمدُ ؛ هبْ لي مِنْ مالِ اللهِ الذي عندَكَ ، فالتفتَ إليهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وضحكَ ، ثمَّ أمرَ بإعطائِهِ(١) .

ولمَّا أكثرَتْ قريشٌ إيذاءَهُ وضرْبَهُ . . قالَ : « اللهمَّ ؛ اغفرْ لقومي فإنَّهُمْ لا يعلمونَ »(٢) ، قيلَ : إنَّ هـٰذا يومَ أحدٍ ، فلذلكَ أنزلَ اللهُ تعالىٰ فيهِ : ﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴾ .

وقدْ حُكِيَ أنَّ إبراهيمَ بنَ أدهمَ خرجَ يوماً إلىٰ بعضِ البراري ، فاستقبلَهُ رجلٌ جنديٌّ ، فقالَ : أنتَ عبدٌ ؟ قالَ : نعمْ ، فقالَ لهُ : أينَ العمرانُ ؟ فأشارَ إلى المقبرةِ ، فقالَ الجنديُّ : إنَّما أردتُ العمرانَ ، فقالَ : هوَ المقبرةُ ، فغاظَهُ ذلكَ ، فضربَ رأسَهُ بالسوطِ فشجَّهُ ، وردَّهُ إلى البلدِ ، فاستقبلَهُ أصحابُهُ ، فقالوا : ما الخبرُ ؟ فأخبرَهُمُ الجنديُّ ما قالَ لهُ ، فقالوا : هـٰذا إبراهيمُ بنُ أدهمَ ، فنزلَ الجنديُّ عنْ فرسِهِ ، وقبَّلَ يديهِ

---

(١) رواه البخاري (٣١٤٩) ، ومسلم (١٠٥٧) .

(٢) رواه البخاري (٣٤٧٧) ، ومسلم (١٧٩٢) ، يحكيه عن نبي من أنبياء الله تعالىٰ .

ورجليهِ ، وجعلَ يعتذرُ إليهِ ، فقيلَ بعدَ ذلكَ لهُ : لِمَ قلتَ لهُ : أنا عبدٌ ؟ فقالَ : إنَّهُ لمْ يسألْني عبدُ مَنْ أنتَ ، بلْ قالَ : أنتَ عبدٌ ؟ فقلتُ : نعمْ ؛ لأنِّي عبدُ اللهِ ، فلمَّا ضربَ رأسي . . سألتُ اللهَ لهُ الجنَّةَ ، قيلَ : كيفَ وقدْ ظلمَكَ ؟ فقالَ : علمتُ أنِّي أُوجرُ علىٰ ما نالَني منهُ ، فلمْ أردْ أنْ يكونَ نصيبي منهُ الخيرَ ، ونصيبُهُ منِّي الشرَّ(١) .

ودُعِيَ أبو عثمانَ الحيريُّ(٢) إلىٰ دعوةٍ ، وكانَ الداعي يريدُ تجربتَهُ ، فلمَّا بلغَ منزلَهُ . . قالَ لهُ : ليسَ لي وجهٌ ، فرجعَ أبو عثمانَ ، فلمّا ذهبَ غيرَ بعيدٍ . . دعاهُ ثانياً فقالَ لهُ : يا أستاذُ ؛ ارجعْ ، فرجعَ أبو عثمانَ ، ثمَّ دعاهُ الثالثةَ وقالَ : ارجعْ علىٰ ما يوجبُ الوقتُ ، فرجعَ ، فلمَّا بلغَ البابَ . . قالَ لهُ مثلَ مقالتِهِ الأولىٰ ، فرجعَ أبو عثمانَ ، ثمَّ جاءَهُ الرابعةَ فردَّهُ ، حتَّىٰ عاملَهُ بذلكَ مرَّاتٍ وأبو عثمانَ لا يتغيَّرُ ، فقالَ(٣) : إنَّما أردتُ أنْ أختبرَكَ ، فما أحسنَ خلقَكَ ! فقالَ : إنَّ الذي رأيتَ منِّي هوَ خلُقُ الكلبِ ؛ إنَّ الكلبَ إذا دُعِيَ . . أجابَ ، وإذا زُجرَ . . انزجرَ(٤) .

ورويَ عنهُ أيضاً أنَّهُ اجتازَ يوماً في سكَّةٍ ، فطُرِحَتْ عليهِ إجَّانةُ رمادٍ ،

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٥) ، والقشيري في « رسالته » (ص٤١٤) .

(٢) في (أ) : (وحكي أن بعض تلامذة أبي عثمان الحيري دعاه) .

(٣) في (أ) : (لا يتغير ، فأكب علىٰ رجليه وقال : يا أستاذ ؛ إنما . . .) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٦) ، والقشيري في « رسالته » (ص٤١٤) .

فنزلَ عنْ دابتِهِ ، فسجدَ سجدةَ الشكرِ ، ثمَّ جعلَ ينفضُ الرمادَ عنْ ثيابِهِ ولمْ يقلْ شيئاً ، فقيلَ : ألا زبرتَهُمْ ؟ فقالَ : إنَّ مَنِ استحقَّ النارَ فصُولحَ على الرمادِ .. لمْ يجزْ لهُ أنْ يغضبَ⁽¹⁾ .

ورُوِيَ أنَّ عليَّ بنَ موسى الرضا رحمةُ اللهِ عليهِ كانَ لونُهُ يميلُ إلى السوادِ ؛ إذْ كانَتْ أمُّهُ سوداءَ ، وكانَ لهُ بنيسابورَ حمَّامٌ على بابِ دارِهِ ، وكانَ إذا أرادَ دخولَ الحمَّامِ .. فرَّغَهُ لهُ الحمَّاميُّ ، فدخلَ ذاتَ يومٍ ، فأغلقَ الحمَّاميُّ البابَ ، ومضى في بعضِ حوائجِهِ ، فتقدَّمَ رجلٌ رُستاقيٌّ إلى بابِ الحمَّامِ ، ففتَحَهُ ودخلَ ، فنزعَ ثيابَهُ ودخلَ ، فرأى عليَّ بنَ موسى الرضا ، فظنَّ أنَّهُ بعضُ خدَّامِ الحمَّامِ ، فقالَ لهُ : قمْ واحملْ إليَّ الماءَ ، فقامَ عليُّ بنُ موسى وامتثلَ جميعَ ما كانَ يأمرُهُ بهِ ، فرجعَ الحماميُّ ، فرأى ثيابَ الرُّستاقيِّ وسمعَ كلامَهُ معَ عليِّ بنِ موسى الرضا ، فخافَ وهربَ وخلاَّهما ، فلمَّا خرجَ عليُّ بنُ موسى .. سألَ عنِ الحمَّاميِّ ، فقيلَ لهُ : إنَّهُ خافَ ممَّا جرى فهربَ ، قالَ : لا ينبغي لهُ أنْ يهربَ ؛ إنَّما الذنبُ لمَنْ وضعَ ماءَهُ عندَ أمةٍ سوداءَ⁽²⁾ .

ورُوِيَ أنَّ أبا عبدِ اللهِ الخيَّاطَ كانَ يجلسُ على دكَّانِهِ ، وكانَ لهُ حَرِيفٌ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٦) ، والقشيري في « رسالته » (ص٤١٤) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٦) .

مجوسيٌّ يستعملُهُ في الخياطةِ[1] ، فكانَ إذا خاطَ لهُ شيئاً . . حملَ إليهِ دراهمَ زائفةً ، فكانَ أبو عبدِ اللهِ يأخذُها منهُ ولا يخبرُهُ بذلكَ ولا يردُّها عليهِ ، فاتفقَ يوماً أنَّ أبا عبدِ اللهِ قامَ لبعضِ حاجتِهِ ، فأتى المجوسيُّ فلمْ يجدْهُ ، فدفعَ إلىٰ تلميذِهِ الأجرةَ ، واسترجعَ ما قدْ خاطَهُ ، ودفعَ إليهِ درهماً زائفاً ، فلما نظرَ إليهِ التلميذُ . . عرفَ أنَّهُ زائفٌ ، فردَّهُ عليهِ ، فلما عادَ أبو عبدِ اللهِ . . أخبرَهُ بذلكَ ، فقالَ : بئسَ ما عملتَ ، هـٰذا المجوسيُّ يعاملُني بهـٰذهِ المعاملةِ منذُ سنةٍ وأنا أصبرُ عليهِ ، فآخذُ الدراهمَ منهُ وألقيها في البئرِ لئلا يغرَّ بها مسلماً[2] .

وقالَ يوسفُ بنُ أسباطٍ : (علامةُ حسْنِ الخلُقِ عشرةُ أشياءَ : قلَّةُ الخلافِ ، وحسْنُ الإنصافِ ، وتركُ طلبِ العثراتِ ، وتحسينُ ما يبدو مِنَ السيئاتِ ، والتماسُ المعذرةِ ، واحتمالُ الأذىٰ ، والرجوعُ بالملامةِ على النفسِ ، والتفرُّدُ بمعرفةِ عيوبِ نفسِهِ دونَ عيوبِ غيرِهِ ، وطلاقةُ الوجهِ للصغيرِ والكبيرِ ، ولطفُ الكلامِ لمَنْ دونَهُ ولمَنْ فوقَهُ)[3] .

وسُئِلَ سهلٌ عنْ حسْنِ الخلقِ فقالَ : (أدناهُ احتمالُ الأذىٰ ، وتركُ المكافأةِ ، والرحمةُ للظالمِ ، والاستغفارُ لهُ ، والشفقةُ عليهِ)[4] .

---

(١) **الحريف** : المُعامل .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٧) ، والقشيري في « رسالته » (ص٤١٥) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٩) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٣٣٩) .

وقيلَ للأحنفِ بنِ قيسٍ : ممَّنْ تعلمتَ الحِلْمَ ؟ فقالَ : مِنْ قيسِ بنِ عاصمٍ ، قيلَ : وما بلغَ مِنْ حلمِهِ ؟ قالَ : بينما هوَ جالسٌ في دارِهِ . . إذْ أتتْهُ جاريةٌ لهُ بسفُّودٍ عليهِ شواءٌ(١) ، فسقطَ مِنْ يدِها ، فوقعَ على ابنٍ لهُ صغيرٍ ، فماتَ ، فدهشَتِ الجاريةُ ، فقالَ لها : لا روعَ عليكِ ، أنتِ حرَّةٌ لوجهِ اللهِ تعالىٰ(٢) .

وقيلَ : كانَ أويسٌ القرنيُّ إذا رآهُ الصبيانُ . . يرمونَهُ بالحجارةِ ، فكانَ يقولُ لهُمْ : يا إخوتاهُ ؛ إنْ كانَ ولا بدَّ . . فارموني بالصغارِ كي لا تُدموا ساقي فتمنعوني مِنَ الصلاةِ(٣) .

وشتمَ رجلٌ الأحنفَ بنَ قيسٍ وهوَ لا يجيبُهُ ، وكانَ يتبعُهُ ، فلمَّا قَرُبَ مِنَ الحيِّ . . وقفَ وقالَ : إنْ كانَ قدْ بقيَ في نفسِكَ شيءٌ فقلْهُ ؛ كي لا يسمعَكَ بعضُ سفهاءِ الحيِّ فيؤذوكَ(٤) .

ورُوِيَ أنَّ علياً كرَّمَ اللهُ وجهَهُ دعا غلاماً لهُ فلمْ يجبْهُ ، فدعاهُ ثانياً وثالثاً فلمْ يجبْهُ ، فقامَ إليهِ ، فرآهُ مضطجعاً ، فقالَ : أما تسمعُ يا غلامُ ؟! قالَ : بلىٰ ، قالَ : فما حملَكَ علىٰ تركِ جوابي ؟ قالَ : أمنتُ عقوبتَكَ

---

(١) سفُّود : كتنُّور ويضم ، حديدة ذات شعب معقفة ، يشوىٰ بها .

(٢) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١١) .

(٣) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١٢) .

(٤) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١٢) .

فتكاسلتُ ، فقالَ : امضِ ، فأنتَ حرٌّ لوجهِ اللهِ تعالىٰ(١) .

وقالَتِ امرأةٌ لمالكِ بنِ دينارٍ رحمهُ اللهُ : يا مرائي ، فقالَ : يا هـٰذهِ ؛ وجدتِ اسمي الذي أضلَّهُ أهلُ البصرةِ(٢) .

وكانَ ليحيىٰ بنِ زيادٍ الحارثيِّ غلامُ سوءٍ ، فقيلَ لهُ : لِمَ تمسكُ هـٰذا الغلامَ ؟ فقالَ : لأتعلَّمَ عليهِ الحلمَ(٣) .

فهـٰذهِ نفوسٌ قدْ ذُلِّلَتْ بالرياضةِ ، فاعتدلَتْ أخلاقُها ، ونُقِّيَتْ مِنَ الغشِّ والغلِّ والحقدِ بواطنُها ، فأثمرَتِ الرضا بكلِّ ما قدَّرَهُ اللهُ تعالىٰ ، وهوَ منتهىٰ حسْنِ الخلقِ ، فإنَّ مَنْ يكرهُ فعلَ اللهِ تعالىٰ ولا يرضىٰ بهِ . . فهوَ غايةُ سوءِ خلقِهِ .

فهؤلاءِ ظهرَتِ العلاماتُ علىٰ ظواهرِهِمْ كما ذكرناهُ ، فمَنْ لمْ يصادفْ مِنْ نفسِهِ هـٰذهِ العلاماتِ . . فلا ينبغي أنْ يغترَّ بنفسِهِ ، فيظنَّ بها حسنَ الخلقِ ، بلْ ينبغي أنْ يشتغلَ بالرياضةِ والمجاهدةِ إلىٰ أنْ يبلغَ درجةَ حسْنِ الخلقِ ، فإنَّها درجةٌ رفيعةٌ لا ينالُها إلا المقرَّبونَ والصدِّيقونَ .

* * *

---

(١) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١٢) .

(٢) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١٣) .

(٣) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤١٣) .

GÜZEL AHLÂKIN ALÂMETLERİ

Bilmiş ol ki, herkes kendi kusurlarının câhilidir. İnsan kendi kusurlarını tamamıyla göremez. Nefsi ile azıcık bir mücâhede edip de fâhiş günâhları terkettiği vakit, nefsini temizleyip, ahlâkını güzelleştirdiğini ve artık mücâhededen kurtulduğunu sanır. Hâlbuki böyle değildir. Bunun için güzel ahlâkın alâmetlerini açıklamak lâzımdır. Buna göre deriz ki; güzel ahlâk, îmandır, kötü huy ise nifaktır. Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Azîm'de mü'minlerin güzel sıfatları ile münâfıkların kötü hâllerini bildirmiştir. İşte bunlar, güzel ahlâk ile kötü huyun netîcesidir. Güzel ahlakın alâmet ve nişanlarını bilmek için bunlardan bir kısmını burada anlatalım.

Allahu Teâlâ:

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ. اَلَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ. وَالَّذِينَ
هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ (إِلٰى قَوْلِهِ) أُولٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ

"Mü'minler felâha ermişlerdir. Onlar namazda huşû içindedirler. Onlar boş sözlerden yüz çevirirler. Onlar zekâtlarını verirler. Onlar eşleri ve câriyeleri dışında, mahrem yerlerini herkesten korurlar. Doğrusu bunlar zemmedilmezler. Bu sınırları aşmak isteyenler, işte bunlar aşırı gidenlerdir. Onlar emânetlerini ve sözlerini yerine getirirler. Namazlarına riâyet ederler. İşte onlar temelli kalacakları Firdevs Cennetine vâris olan mirasçılardır." (Mü'minûn sûresi, 23/1-11)

اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ (إِلٰى قَوْلِهِ) وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

"Ey Muhammed! Allah'a tövbe eden, kullukta bulunan, O'nu öven, O'nun uğrunda gezen, rükû ve secde eden, muvâfık olanı buyurup fenâlığı yasak eden ve Allah'ın buyruklarını koruyan mü'minleri müjdele." (Tevbe sûresi, 9/112)

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ (إِلٰى قَوْلِهِ)
أُولٰئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا

"Mü'minler ancak onlardır ki, Allah anıldığı zaman yürekleri titrer. Karşılarında âyetleri okununca (bu) **onların îmanını artırır. Onlar ancak Rablerine istinâd edip güvenirler. Mü'minler onlardır ki, namazı dosdoğru kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiğimizden harcarlar. İşte onlar, hakikî mü'minlerin tâ kendileridir."** (Enfâl sûresi, 8/2-4)

وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا وَإِذَا
خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا

"Rahman olan Allah'ın kulları yeryüzünde mülâyemetle yürürler. Câhiller kendilerine takıldıkları zaman, onlara güzel sözler söylerler. Onlar gecelerini Rableri için kıyama durarak ve secdeye vararak geçirirler. Onlar "Rabbımız, bizden cehennem azâbını uzaklaştır; doğrusu onun azâbı dâimî acıdır, orası şüphesiz kötü bir yer ve kötü bir duraktır" derler.

Onlar sarfettikleri zaman, ne isrâf ederler, ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar. Onlar, Allah'ın yanında başka tanrı tutup O'na yalvarmazlar. Allah'ın haram kıldığı cana haksız yere kıymazlar. Zinâ etmezler. Bunları yapan günâha girmiş olur. Kıyâmet günü azâbı kat kat olur. Orada alçaltılarak dâimi kalırlar.

Ancak tövbe eden, inanıp yararlı iş işleyen kimselerin, işte Allah onların kötülüklerini iyiliklere çevirir. Allah bağışlar ve merhamet eder. Kim tövbe edip yararlı iş işlerse, şüphesiz o Allah'a lâyıkı veçhile teveccüh etmiş olur.

Onlar, yalan yere şehâdet etmezler. Faydasız bir şeye rastladıkları zaman, yüz çevirip vakarla geçerler. Kendilerine Rablerinin âyetleri hatırlatıldığı zaman, onlara karşı kör ve sağır davranmazlar. Onlar; "Rabbımız, eşlerimiz ve çocuklarımız hususunda gözümüzü aydın kıl. Bizi Allah'a karşı gelmekten sakınanlara rehber yap." derler. İşte onlar, sabrettiklerinden ötürü cennetin en yüksek dereceleri ile mükâfatlandırılırlar. Orada esenlik ve dirlik dilekleriyle karşılanırlar. Orada dâimîdirler. Ne güzel bir yer ve ne güzel bir duraktır.

Ey Muhammed, de ki: İbâdetiniz olmasa Rabbim size ne diye kıymet versin. Ey inkârcılar, yalanladığınız için azab yakanızı bırakmayacaktır." (Furkan sûresi, 25/63-77) buyurmuştur.

Hâl ve gidişâtından şüphelenen kimse, kendini bu âyet-i celîlelere arzetsin. Bu sıfatların tamamının kendinde bulunması güzel ahlâkın alâmetidir. Hiç birinin bulunmaması ise kötü ahlâkın alâmetidir. Bâzısının bulunup bâzısının bulunmaması ise ahlâkından bâzılarının güzel, bâzılarının da çirkin olmasının nişânesidir. Buna göre iyiliklerini koruyup kötülüklerini izâleye çalışmalıdır.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), mü'mini birçok sıfatları ile vasıflandırdı ve bunların hepsinin güzel ahlâk olduğunu bildirdi. Bunlardan bâzıları:

اَلْمُؤْمِنُ يُحِبُّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ

1 - *"Mü'min, kendisi için sevdiğini dîn kardeşi için de sever."*[46]

مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَلْيُكْرِمْ ضَيْفَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَلْيُكْرِمْ جَارَهُ، وَمَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ، فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَصْمُتْ

2 - *"Allah'a ve âhiret gününe îman eden misafirine ikram etsin. Allah'a ve âhiret gününe îman eden komşusuna ikrâm etsin. Allah'a ve âhiret gününe îman eden ya hayır söylesin veyâ sükût etsin."*[47]

Mü'minlerin vasıflarının güzel ahlâk olduğunu, yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle ifâde buyurmuştur:

أَكْمَلُ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ أَخْلَاقًا

"İman cihetinden mü'minlerin en kâmili, ahlâk bakımından en güzel olanıdır."

إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُؤْمِنَ صَمُوتًا وَقُورًا فَادْنُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلَقَّنُ الْحِكْمَةَ

3- *"Sükûtu seven ve vakarlı olan bir mü'mini gördüğünüz zaman ona yaklaşın. Zîra ona hikmet telkin edilmiştir."*[48]

مَنْ سَرَّتْهُ حَسَنَتُهُ وَسَاءَتْهُ سَيِّئَتُهُ فَهُوَ مُؤْمِنٌ

4- *"İyiliklerine sevinen, kötülüklerine üzülen kimse mü'mindir."*[49]

---

[46] Buhârî ile Müslim, başka ifade ile Enes'ten rivâyet etmişlerdir.

[47] Buhârî ile Müslim Ebû Şureyh ve Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

[48] İbn Mâce aynı meâlde başka bir ifâde ile Ebû Halâ'dan rivâyet etmiştir.

[49] Ahmed, Taberânî ve Hâkim Ebû Mûsâ'dan ve başkaları Ebû Umâme'den rivâyet etmişlerdir. Hâkim, sahih olduğunu söylemiştir.

لَا يَحِلُّ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يُشِيرَ إِلٰى أَخِيهِ بِنَظْرَةٍ تُؤْذِيهِ

5- *“Din kardeşine eziyet verecek sert bakış ile bakmak, mü’mine helâl olmaz.”*[50]

لَا يَحِلُّ لِمُسْلِمٍ أَنْ يُرَوِّعَ مُسْلِمًا

6- *“Müslüman’ın Müslüman’ı korkutması helâl olmaz.”*[51]

إِنَّمَا يَتَجَالَسُ الْمُتَجَالِسَانِ بِأَمَانِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ، لَا يَحِلُّ
لِأَحَدِهِمَا أَنْ يُفْشِيَ عَلٰى أَخِيهِ مَا يَكْرَهُهُ

7- *“Bir mecliste oturan iki kişi Allah’ın emânıyla otururlar. Onların birine, arkadaşının aleyhinde bir şeyi ifşâ etmesi helâl olmaz.”*[52]

Bâzıları güzel ahlâkın alâmetlerini şöyle sıralamışlardır: Çok utanır, az eziyet eder, salâhı çok olur, doğru sözlü olur, az konuşur, ameli çok, sürçmesi az olur. Fuzûlî şeylerden sakınır, iyilik eder, yaklaşır, vakarlı olur, sabreder, şükreder, kazâya râzı olur, halîm olur, mülâyim ve yumuşak davranır, namuslu ve şefkatli olur, tel’în etmez, kötü söylemez, söz gezdirmez, çekiştirmez, kin tutmaz, cimri olmaz, haset etmez. Güleryüzlü, neşeli ve tatlı sözlü olur. Allah için sever, Allah için buğzeder, Allah için kızar ve Allah için râzı olur. İşte bunlar güzel ahlâktır.

Mü’min ile münâfıkın alâmetlerinden sorulan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurdu:

---

[50] İbn Mübârek mürsel olarak rivâyet etmiştir.
[51] Taberânî Nûman b. Bişr’den ve Bezzâr İbn Ömer’den rivâyet etmişlerdir.
[52] Hadîs, ikinci ciltte geçmiştir.

إِنَّ الْمُؤْمِنَ هِمَّتُهُ فِي الصَّلٰوةِ وَالصِّيَامِ وَالْعِبَادَةِ، وَالْمُنَافِقُ
هِمَّتُهُ فِي الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ كَالْبَهِيمَةِ

"Mü'minin himmeti namaz, oruç ve diğer ibâdetlerdedir. Münâfık ise hayvan gibi yeyip içmek derdindedir."

Hâtem-i Esamm da, mü'min ile münâfığı şöyle ayırır ve der ki: Mü'min tefekkür ve ibret nazarı ile meşgul, münâfık ise hırs ve tûl-i emel ile meşguldür. Mü'min, herkesten elini çeker ve bütün ihtiyacını yalnız Allah'tan ister. Münâfık ise herkesten ister, yalnız Allah'tan istemez. Mü'min, yalnız Allah'tan korkar başka kimseden korkmaz. Münâfık herkesten korkar, yalnız Allah'tan korkmaz. Mü'min malını dîni uğrunda fedâ eder, münâfık ise bunun aksine olarak dînini malı uğrunda fedâ eder. Mü'min, güzel işler yaptığı hâlde, yine de Allah korkusundan ağlar, fakat münâfık, kötülük yaptığı hâlde yine güler. Mü'min, (Allah'ı hatırlamak için) yalnız ve tenhâ yerleri sever, münâfık ise insanlar arasına karışmayı sever. Mü'min, tohumu atar fakat bozulacağından korkar, münafık ekilen tohumu söker, harmanda mahsul bekler. Mü'min, nizâm ve huzuru temîn için iyiliği emreder, kötülükten nehyeder, münâfık ise riyâset ve dünyalık için emreder ve nehyeder de ortalığı karıştırır.

Güzel ahlâkın en mühim tecrübe noktası, eziyetlere sabretmek ve külfete tahammüldür. Başkasının kötü huyundan şikâyet etmek, kendisinin kötü ahlâkının delîlidir. Çünkü güzel ahlâk demek, eziyetlere katlanmak demektir.

Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Enes (r.a.) ile beraber bir yere gidiyordu. Arkadan bir bedevî Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yetişti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Necran'dan gelme yaka ve kenarları sert bir bürde (cübbesi) vardı. Bedevî, cübbenin eteklerini öylesine asılarak çekti ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ensesi kızardı ve kumaş Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ensesinde iz bıraktı. Sonra da:

- "Ya Rasûlâllah, Allahu Teâlâ'nın sana nasip ettiği servetten bana da infâk et." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de Bedevî'ye dönüp gülümseyerek iltifât etti ve kendisine bir şey verilmesini emretti.[53] Kureyş'in amansız eziyetleri ve hattâ darbeleri karşısında:

اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

"Allahım, kavmimi sen yarlığa, zîra onlar bilmezler (bilseler bana bu eziyeti yapmazlar)*"*[54] buyurdu.

Rivâyete göre bir gün **İbrahim b. Edhem** kır gezintisine çıkmıştı. Bu gezinti esnâsında karşısına bir asker çıktı ve:

- "Sen köle misin?" diye sordu. İbrahim de:

- "Evet, köleyim." dedi. Asker:

- "Kasabanın en şenlik yeri neresidir?" dedi. İbrahim mezarlığı gösterdi. Bunun üzerine askerin canı sıkıldı.

- "Sana mamureden yâni şehirden soruyorum, sen bana mezarlığı gösteriyorsun." dedi. Fakat İbrahim yine mezarlığı gösterdi. Bunun üzerine asker kamçı ile başına vurdu, başını yardı ve onu şehre götürdü. Dostları kendisini karşılayıp:

---

53. Buhârî ile Müslim Enes'ten rivâyet etmişlerdir.
54. İbn Hibbân ve Beyhakî Sehl'den rivâyet etmişlerdir. Buhârî ile Müslim'de Rasûl-i Ekrem'in bunu bir peygamber hakkında söylediği rivâyeti vardır ki, (o peygamberin yine kendisi olması gerekir.) Hâdisenin Uhud cenginde cereyân ettiği söylenir. Bunun için Allahu Teâlâ: **"Muhakkak ki, sen büyük ahlâk üzeresin."** (Kalem suresi, 68/4) buyurdu.

- "Bu hâl nedir?" diye sordular. Asker de başını yardığını söyledi ve aralarında geçen muhâvereyi anlattı. Bunun üzerine halk:

- "Sen ne diyorsun? Bu, İbrâhim b. Edhem'dir." deyince asker atından indi, İbrâhim'in eline eteğine sarıldı ve ondan af diledi. Bu arada İbrâhim b. Edhem'e:

- "Niçin köleyim dedin?" diye sordular. İbrâhimde:

- "Adam bana köle misin? dedi. Kimin kölesi olduğumu sormadı. Tabiî ben insanların kölesi değil, Allahu Teâlâ'nın kölesi ve kuluyum." dedi. Bununla beraber, o benim başımı yardığı zaman, ben onun cennete girmesini Allah'tan diledim." dedi. Kendisine:

- "Nasıl olur? O sana zulmetti." diyenlere de:

- "Onun bana yaptığına karşılık mükâfat alacağımı biliyordum. Onun yüzünden mükâfât görmem ve benim yüzümden onun cezâ görmesini muvafık bulmadım, onun da benden iyilik görmesini arzu ettim." dedi.

Ebû Osman Hiyer'i[55] tecrübe için bir adam evine dâvet etti. Dâvet ettiği kimsenin evine gelince o:

- "Şu anda böyle bir dâvetimiz yok, geri dön." dedi. Ebû Osman da geri döndü. Adam defalarca aynı muâmeleyi yaptı ve Ebû Osman hiç birinde bir değişiklik emâresi göstermeden aynı şekilde dâvete icâbet etti. Adam en sonunda üstâdın ayaklarına kapandı ve "Ben seni tecrübe etmek için bütün bunları yaptım. Sen ne üstün ahlâka mâliksin, beni bağışla." dedi. Fakat Osman: "Benim bu hareketim nihâyet bir köpeğin hareketinden daha üstün değildir. Çünkü köpekte de aynen bu ahlâk vardır. Çağırıldığı zaman gelir, kovulduğu zaman gider." dedi.

---

[55] Yahya b. Muaz, Râzî'nin sohbetinde bulunmuş, Şah Kirmanî ile Nişabur'a gitmiş ve Hicrî 98 de vefat etmiştir.

Yine rivâyete göre bu zât, Nisabur sokaklarından birinden geçerken bir kül tenekesi üzerine döküldü. Hemen binitinden inerek secdeye kapandı, Allahu Teâlâ'ya şükretti ve sonra da elbisesinden külünü silkmeye çalıştı. "Külü neden üzerime döktünüz" diye de kimseye bir şey söylemedi. Kendisine "Niçin darılmadın?" diyenlere de "Ateşle yanmaya müstehak bir kimsenin kül ile sulh olmasına râzı olup îtirâz etmemesi ve hiddetlenmemesi lâzımdır." dedi.

Rivâyete göre (Hz. Ali'nin torunlarından henüz 50 yaşına varmadan Hicrî 203'de vefât eden) **Ali b. Musâ er-Rızâ**'nın (Allah rahmet etsin) annesi siyâhi olduğu için, bunun da rengi siyâha meyyal idi. Nisâbur'da evlerinin önünde hamam vardı. Hamama girmek istediği zaman, hamamcı onun için hamamı tahliye ederdi. Yine bir gün bu zât hamama girdi. Hamamcı da başkasını almayacağı için dışarıdan kapıyı kilitledi ve işine gitti. Bu sırada bir köylü geldi, dışarıdan kapıyı açtı, içeri girdi, soyundu ve hamama geçti. Ali'yi orada görünce, hamamın hizmetçilerinden biri sandığından: "Kalk, bana su getir." dedi. Ali b. Mûsâ, suyu getirdi ve bu adamın emirlerini yaptı. Hamamcı geri dönüp hamamda olup bitenlerin farkına vardıktan sonra korkuşundan oradan uzaklaştı. Ali, hamamdan çıkarken hamamcıyı aradı, fakat korkarak kaçtığını söylediler. Bunun üzerine Ali: "Kabahat hamamcının değil, suyunu siyah câriyeye yerleştirendedir." dedi. (Babasının siyâhî ile evlenmesini kasdetti).

Yine rivâyete göre (sâlihlerden bir zât olan) terzi Ebû Abdullâh'a mecûsî bir komşusu dikiş diktirir ve ücretini kalp para olarak verirdi. Ebû Abdullâh, bildiği halde kasten bu parayı kabul eder ve bir şey demezdi. Bir gün, bir iş için bir yere gidip dükkanda bulunmadığı sırada bu mecûsî, verdiği elbiseyi almak için dükkana gelir ve çırağa yine kalp para vererek elbiseyi almak ister. Çırak, farkına vardığından kalp parayı kabul etmez. Ebû Abdullâh dönünce, meseleyi anlatır. Ebû Abdullâh:

- "Yanlış yaptın. O, ötedenberi bana hep geçmez akçaları verir, ben de başkasını aldatmasın diye bu parayı alır imhâ ederdim. Fakat kendisine bir şey söylemezdim." dedi.

Yûsuf b. Esbât: "Güzel ahlâkın alâmeti ondur: Arkadaşlara muhâlefet etmemek, insaflı davranmak, kusûr aramamak, görülen kusurları güzel bir şekilde tevîle çalışmak, özür dinlemek, eziyete tahammül etmek, kendi kendini zemmetmek, kendi kusurlarını araştırmak, başkasında kusur aramamak, küçük-büyük herkese güler yüzlü ve tatlı sözlü olmaktır." dedi.

Sehl-i Tüsterî'ye, ahlâktan sorduklarında, en küçük derecesi eziyete katlanarak intikam peşinde olmamak, zâlime bile merhamet edip onun için istiğfar etmek ve ona acımaktır." dedi.

Ahnef b. Kays'a:[56]

- "Güzel ahlâkı kimden öğrendin?" diye sordular. O:

- "Teymî kabîlesinden olup Basra'da ikamet eden Kays b. Asım'dan öğrendim." dedi. Kendisine:

- "Bu zât nasıl bir ahlâka sâhip idi?" diye soranlara:

- "Bu zât bir gün evinde otururken câriyelerinden biri elinde demir şiş ve şişte püryân olduğu hâlde yanına girdi. Her nasılsa şiş câriyenin elinden düşerek küçük oğlunun başına vurdu ve çocuk hemen öldü. Tabiî bu nâzik vaziyet karşısında câriye dehşete kapıldı. Fakat bu heyecanlı anda bile câriyeye: "Üzülme. Senin suçun yok, ben seni âzâd ettim." demiştir." dedi.

---

[56] Basralı olup Teymî kabilesine mensuptur. İsmi Dahhâk veya Sahr'dır. Halîm bir zât idi. Hicrî 67 de Kûfe'de vefat etmiştir.

Denildi ki: **Üveys-i Karnî**'yi[57] çocuklar görünce hemen taşa tutarlardı. O ise çocuklara: "Kardeşler, mutlak sûrette beni taş yağmuruna tutmanız gerekiyorsa, hiç olmazsa taşların küçüğünü seçiniz ki, ayağımı kırıp da namaz kılmama mâni olmasın." der ve onlarla şakalaşırdı.

Adamın biri; **Ahnef b. Kays**'ın ardına takılmış, kimsenin olmadığı bir yerde Ahnef'e küfretmişti. Ahnef, ona cevap vermedi. Kalabalığa yaklaştıkları sırada, Ahnef adama dönerek: "Söyleyeceğin başka ne gibi sözler varsa söyle, halkın arasına girdiğimiz zaman, yine bu kötü sözlerine devam edersen, ayak takımlarından sana eziyet edenler olur, ben karışmam." dedi.

Rivâyete göre **Hz. Ali** (r.a.) bir gün üç defa kölesine seslendi, köle aldırış etmedi. Kölenin yanına gitti, köleyi yaslanmış vaziyette gördü ve:

- "Sesimi duymadın mı? Seni üç defa çağırdım yine cevap vermedin." dedi. Köle:

- "Evet, sesini duydum. Bana bir fenâlık yapmayacağından emin olduğum için tembelleştim." dedi. Bunun üzerine Hz. Ali:

- "Haydi! Seni âzâd ettim, git." buyurdu.

Kadının biri **Mâlik b. Dînâr**'a: Ey mürâî, diye seslenince Mâlik:

- "Bu kadın kimdir? Basralıların bilemedikleri ismimi nerden bildi?" dedi ve bu sûretle güzel ahlâkın nümûnesini gösterdi.

---

[57] Tâbiînin ileri gelenlerinden bir zâttır.

Yahyâ b. Ziyâd'ın kötü huylu bir kölesi vardı. Kendisine

- "Bunu niye saklıyor da satmıyorsun?" diyenlere:

- "Hilim ve yumuşaklığı ondan öğrenmek ve onda tatbîk etmek için saklıyorum. Bu nefisler riyâzetle düzelir, ahlâkı güzelleşir. Kin, gıll u gışdan temizlenir. Allahu Teâlâ'nın takdîrine rızâ gösterirler. İşte güzel ahlâkın sonu budur. Allah'ın yaptığını beğenmeyip ona râzı olmamak, kötü ahlâkın aşırı derecesidir. İşte şu zâtlar, anlattığımız gibi güzel ahlâk alâmetleri kendilerinde görülmüş kimselerdir. Kendisinde bu alâmetlere rastlamayan kimse, artık kendine mağrur olmamalı, güzel ahlâk sâhibi olduğunu sanmamalıdır. Bu gibilere lâyık olan, riyâzet ve mücâhede ile meşgul olup bu derecelere ulaşmaktır. Zîra ahlâkın bu mertebesi, üstün derecedir. Buna ancak mukarreb ve sıddîklar erişebilir.

بيان الطريق في رياضة الصبيان في أول النشوء ووجه تأديبهم وتحسين أخلاقهم

اعلمْ : أنَّ الطريقَ في رياضةِ الصبيانِ مِنْ أهمِّ الأمورِ وآكدِها ، وأنَّ الصبيَّ أمانةٌ عندَ والديهِ ، وقلبَهُ الطاهرَ جوهرةٌ نفيسةٌ ساذجةٌ ، خاليةٌ عنْ كلِّ نقشٍ وصورةٍ ، وهوَ قابلٌ لكلِّ نقشٍ ، ومائلٌ إلىٰ كلِّ ما يُمالُ بهِ إليهِ .

فإنْ عُوِّدَ الخيرَ وعُلِّمَهُ . . نشأَ عليهِ ، وسعدَ في الدنيا والآخرةِ ، وشاركَهُ في ثوابِهِ أبواهُ وكلُّ معلِّمٍ لهُ ومؤدِّبٍ .

وإنْ عُوِّدَ الشرَّ وأُهملَ إهمالَ البهائمِ . . شَقِيَ وهلكَ ، وكانَ الوزرُ في رقبةِ القيِّمِ عليهِ والوالي لهُ .

وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ قُوٓاْ أَنفُسَكُمۡ وَأَهۡلِيكُمۡ نَارٗا﴾ .

ومهما كانَ الأبُ يصونُهُ عنْ نارِ الدنيا . . فبأنْ يصونَهُ عنْ نارِ الآخرةِ أولىٰ ، وصيانتُهُ بأنْ يؤدِّبَهُ ويهذِّبَهُ ، ويعلِّمَهُ محاسنَ الأخلاقِ ، ويحفظَهُ مِنَ القرناءِ السوءِ ، ولا يعوِّدَهُ التنعُّمَ ، ولا يحبِّبَ إليهِ الزينةَ وأسبابَ الرفاهيةِ ، فيضيِّعَ عمرَهُ في طلبِها إذا كبرَ ، فيهلكَ هلاكَ الأبدِ ، بلْ ينبغي أنْ يراقبَهُ مِنْ أوَّلِ أمرِهِ ، فلا يستعملُ في حضانتِهِ وإرضاعِهِ إلا امرأةً صالحةً متديِّنةً تأكلُ الحلالَ ؛ فإنَّ اللبنَ الحاصلَ مِنَ الحرامِ لا بركةَ فيهِ ، فإذا وقعَ عليهِ نشوءُ الصبيِّ . . انعجنَتْ طينتُهُ مِنَ الخبثِ ، فيميلُ طبعُهُ إلىٰ ما يناسبُ الخبائثَ .

ومهما رأىٰ فيهِ مخايلَ التمييزِ . . فينبغي أنْ يحسنَ مراقبتَهُ ، وأوَّلُ ذلكَ ظهورُ أوائلِ الحياءِ ؛ فإنَّهُ إذا كانَ يحتشمُ ويستحي ، ويتركُ بعضَ الأفعالِ . . فليسَ ذلكَ إلا لإشراقِ نورِ العقلِ عليهِ ، حتَّىٰ يرىٰ بعضَ الأشياءِ قبيحاً ومخالفاً للبعضِ ، فصارَ يستحي مِنْ شيءٍ دونَ شيءٍ ، وهٰذهِ هديَّةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ إليهِ ، وبشارةٌ تدلُّ على اعتدالِ الأخلاقِ وصفاءِ القلبِ ، وهوَ مبشِّرٌ بكمالِ العقلِ عندَ البلوغِ ، فالصبيُّ المستحي لا ينبغي أنْ يُهملَ ، بلْ يُستعانُ علىٰ تأديبِهِ بحيائِهِ وتمييزِهِ .

وأوَّلُ ما يغلبُ عليهِ مِنَ الصفاتِ شرهُ الطعامِ ، فينبغي أنْ يؤدَّبَ فيهِ ، مثلُ ألا يأخذَ الطعامَ إلا بيمينِهِ ، وأنْ يقولَ عليهِ : (باسمِ اللهِ) عندَ أخذِهِ ، وأنْ يأكلَ ممَّا يليهِ ، وألا يبادرَ إلى الطعامِ قبلَ غيرِهِ ، وألا يحدقَ إلى الطعامِ ولا إلىٰ مَنْ يأكلُ ، وألا يسرعَ في الأكلِ ، وأنْ يجيدَ المضغَ ، وألا يواليَ بينَ اللقمِ ، ولا يلطِّخَ يدَهُ ولا ثوبَهُ ، وأنْ يعوَّدَ الخبزَ القَفارَ في بعضِ الأوقاتِ⁽¹⁾ ، حتىٰ لا يصيرَ بحيثُ يرى الأُدْمَ حتماً .

ويقبِّحُ عندَهُ كثرةَ الأكلِ ؛ بأنْ يشبِّهَ كلَّ مَنْ يكثرُ الأكلَ بالبهائمِ ، وبأنْ يذمَّ بينَ يديهِ الصبيَّ الذي يكثرُ الأكلَ ، ويمدحَ عندَهُ الصبيَّ المتأدِّبَ القليلَ الأكلِ ، وأنْ يحبِّبَ إليهِ الإيثارَ بالطعامِ ، وقلَّةَ المبالاةِ بهِ ، والقناعةَ بالطعامِ الخشنِ أيَّ طعامٍ كانَ .

---

(١) الخبز القفار : هو الذي لا أُدم فيه ولا دسم ، وعند الحافظ الزبيدي (٧/ ٣٦٤) : اليابس وحده .

وأنْ يحبَّبَ إليهِ مِنَ الثيابِ البيضَ دونَ الملوَّنِ والإبريسمِ ، ويقرِّرَ عندَهُ أنَّ ذلكَ شأنُ النساءِ والمخنَّثينَ ، وأنَّ الرجالَ يستنكفونَ منهُ ، ويكرِّرُ ذلكَ عليهِ ، ومهما رأىٰ علىٰ صبيٍّ ثوباً مِنْ إبريسمٍ أوْ ملوَّنٍ . . فينبغي أنْ يستنكرَهُ ويذمَّهُ .

ويُحفظُ الصبيُّ عنِ الصبيانِ الذينَ عُوِّدوا التنعُّمَ والرفاهيةَ ، ولبسَ الثيابِ الفاخرةِ ، وعنْ مخالطةِ كلِّ مَنْ يسمِعُهُ ما يرغِّبُهُ فيهِ ؛ فإنَّ الصبيَّ مهما أُهملَ في ابتداءِ نشوئِهِ . . خرجَ في الأغلبِ رديءَ الأخلاقِ ، كذَّاباً ، حسوداً ، سروقاً ، نمَّاماً ، لجوجاً ، ذا فضولٍ وضحكٍ ، وكيادٍ ووقاحةٍ ومَجانةٍ ، وإنَّما يُحفظُ عنْ جميعِ ذلكَ بحسْنِ التأديبِ .

ثمَّ ينبغي أنْ يُشغلَ في المكتبِ ، فيتعلَّمُ القرآنَ[1] وأحاديثَ الأخبارِ ، وحكاياتِ الأبرارِ وأحوالَهُمْ ؛ لينغرسَ في نفسِهِ حبُّ الصالحينَ ، ويُحفظُ مِنَ الأشعارِ التي فيها ذكرُ العشقِ وأهلِهِ ، ويُحفظُ مِنْ مخالطةِ الأدباءِ الذينَ يزعمونَ أنَّ ذلكَ مِنَ الظَّرْفِ ورقَّةِ الطبعِ ؛ فإنَّ ذلكَ يغرسُ في قلوبِ الصبيانِ بذرَ الفسادِ .

ثمَّ مهما ظهرَ مِنَ الصبيِّ خلقٌ جميلٌ ، وفعلٌ محمودٌ . . فينبغي أنْ يُكرمَ عليهِ ، ويُجازىٰ عليهِ بما يفرحُ بهِ ، ويُمدحَ بينَ أظهرِ الناسِ ، فإنْ خالفَ

---

(١) أوّلاً بترتيبه المعهود في بلده ؛ من تقديم حروف الهجاء إفراداً ثم تركيباً . « إتحاف » (٧/ ٣٦٤) .

ذلكَ في بعضِ الأحوالِ مرَّةً واحدةً . . فينبغي أنْ يُتغافلَ عنهُ ، ولا يُهتكَ سترُهُ ولا يُكاشفَ ، ولا يُظهرَ لهُ أنَّهُ يُتصوَّرُ أنْ يتجاسرَ أحدٌ علىٰ مثلِهِ ، ولا سيما إذا سترَهُ الصبيُّ واجتهدَ في إخفائِهِ ؛ فإنَّ إظهارَ ذلكَ ربَّما يفيدُهُ جسارةً حتَّىٰ لا يباليَ بالمكاشفةِ ، فعندَ ذلكَ إنْ عادَ ثانياً . . فينبغي أنْ يُعاتبَ سرّاً ، ويُعظَّمَ الأمرُ فيهِ ، ويُقالَ لهُ : (إيَّاكَ أنْ تعودَ بعدَ ذلكَ لمثلِ هـٰذا ، وأنْ يُطلعَ عليكَ في مثلِ هـٰذا فتفتضحَ بينَ الناسِ) .

ولا تكثرِ القولَ عليهِ بالعتابِ في كلِّ حينٍ ؛ فإنَّهُ يهوِّنُ عليهِ سماعَ الملامةِ ، وركوبَ القبائحِ ، ويسقطُ وقعَ الكلامِ مِنْ قلبِهِ .

وليكنِ الأبُ حافظاً هيبةَ الكلامِ معَهُ ، فلا يوبِّخُهُ إلا أحياناً ، وينبغي للأمِّ أنْ تخوِّفَهُ بالأبِ وتزجرَهُ عنِ القبائحِ .

وينبغي أنْ يُمنعَ عنِ النومِ نهاراً ؛ فإنَّهُ يورثُ الكسلَ ، ولا يُمنعُ منهُ ليلاً ، ولكنْ يُمنعُ الفرشَ الوطيئةَ ؛ حتَّىٰ تتصلَّبَ أعضاؤُهُ ، ولا يسخفَ بدنُهُ(١) ، فلا يصبرُ عنِ التنعُّمِ ، بلْ يعوَّدُ الخشونةَ في المفرشِ والملبسِ والمطعمِ .

وينبغي أنْ يُمنعَ مِنْ كلِّ ما يفعلُهُ في خفيةٍ ؛ فإنَّهُ لا يخفيهِ إلا وهوَ يعتقدُ أنَّهُ قبيحٌ ، فإذا تُركَ . . تعوَّدَ فعلَ القبيحِ .

---

(١) أي : لا يرق . « إتحاف » (٧/ ٣٦٥) .

ويُعوَّدُ في بعضِ النهارِ المشيَ والحركةَ والرياضةَ ؛ حتَّىٰ لا يغلبَ عليهِ الكسلُ .

ويُعوَّدُ ألا يكشفَ أطرافَهُ ، ولا يسرعَ المشيَ ، ولا يرخيَ يديهِ ، بلْ يضمُّهُما إلىٰ صدرِهِ .

ويُمنعُ مِنْ أنْ يفتخرَ علىٰ أقرانِهِ بشيءٍ ممَّا يملكُهُ والداهُ ، أوْ بشيءٍ مِنْ مطاعمِهِ وملابسِهِ ، أوْ لوحِهِ ودواتِهِ ، بلْ يُعوَّدُ التواضعَ والإكرامَ لكلِّ مَنْ عاشرَهُ ، والتلطُّفَ معَهُمْ في الكلامِ .

ويُمنعُ مِنْ أنْ يأخذَ مِنَ الصبيانِ شيئاً بدالَّةِ حشمتِهِ إنْ كانَ مِنْ أولادِ المحتشمينَ ، بلْ يُعلَّمُ أنَّ الرفعةَ في الإعطاءِ لا في الأخذِ ، وأنَّ الأخذَ لؤمٌ وخسَّةٌ ودناءةٌ ، وإنْ كانَ مِنْ أولادِ الفقراءِ.. فيُعلَّمُ أنَّ الطمعَ والأخذَ مهانةٌ وذلَّةٌ ، وأنَّ ذلكَ مِنْ دأبِ الكلبِ ؛ فإنَّهُ يبصبصُ في انتظارِ لقمةٍ .

* * *

وبالجملةِ : يُقبَّحُ إلى الصبيانِ حبُّ الذهبِ والفضةِ ، والطمعُ فيهما ، ويُحذَّرُ منهما أكثرَ ممَّا يُحذَّرُ مِنَ الحيَّاتِ والعقاربِ ؛ فإنَّ آفةَ حبِّ الذهبِ والفضةِ والطمعِ فيهما أضرُّ مِنْ آفةِ السمومِ على الصبيانِ ، بلْ على الأكابرِ أيضاً .

وينبغي أنْ يُعوَّدَ ألا يبصقَ في مجلسِهِ ، ولا يتمخَّطَ ولا يتثاءبَ بحضرةِ

غيرِهِ ، ولا يستدبرَ غيرَهُ ، ولا يضعَ رِجْلاً علىٰ رِجْلٍ ، ولا يضعَ[1] كفَّهُ تحتَ ذَقَنِهِ ، ولا يعمدَ رأسَهُ بساعدِهِ ؛ فإنَّ ذلكَ دليلُ الكسلِ .

ويُعلَّمُ كيفيةَ الجلوسِ ، ويُمنعُ كثرةَ الكلامِ ، ويُبيَّنُ لهُ أنَّ ذلكَ يدلُّ على الوقاحةِ ، وأنَّهُ عادةُ أبناءِ اللئامِ .

ويُمنعُ الأيمانَ رأساً ، صادقاً كانَ أوْ كاذباً ؛ حتَّىٰ لا يعتادَ ذلكَ في الصغرِ .

ويُمنعُ أنْ يبتدئَ الكلامَ ، ويُعوَّدُ ألا يتكلَّمَ إلا جواباً وبقْدرِ السؤالِ ، وأنْ يحسنَ الاستماعَ مهما تكلَّمَ غيرُهُ ممَّنْ هوَ أكبرُ منهُ سناً ، وأنْ يقومَ لمَنْ فوقَهُ ، ويوسعَ لهُ المكانَ ، ويجلسَ بينَ يديهِ .

ويُمنعُ مِنْ لغوِ الكلامِ وفحشِهِ ، ومِنَ اللعنِ والسبِّ ، ومِنْ مخالطةِ مَنْ يجري علىٰ لسانِهِ شيءٌ مِنْ ذلكَ ؛ فإنَّ ذلكَ يسري لا محالةَ مِنَ القرناءِ السوءِ ، وأصلُ تأديبِ الصبيانِ الحفظُ مِنْ قرناءِ السوءِ .

وينبغي إذا ضربَهُ المعلِّمُ ألا يُكثرَ الصراخَ والشغبَ ، ولا يستشفعَ بأحدٍ ، بلْ يصبرُ ، ويذكرُ لهُ أنَّ ذلكَ دأبُ الشجعانِ والرجالِ ، وأنَّ كثرةَ الصراخِ دأبُ المماليكِ والنسوانِ .

وينبغي أنْ يؤذنَ لهُ بعدَ الفراغِ مِنَ المكتبِ أنْ يلعبَ لعباً جميلاً ، يستريحُ إليهِ مِنْ تعبِ المكتبِ ، بحيثُ لا يتعبُ في اللعبِ ؛ فإنَّ منعَ الصبيِّ مِنَ

---

(١) في النسخ : (ولا يضرب) ، والمثبت من (ق) .

اللعبِ وإرهاقَهُ إلى التعلُّمِ دائماً يميتُ قلبَهُ ، ويبطلُ ذكاءَهُ ، وينغِّصُ عليهِ العيشَ ، حتَّىٰ يطلبَ الحيلةَ في الخلاصِ منهُ رأساً .

وينبغي أنْ يُعلَّمَ طاعةَ والديهِ ومعلِّمِهِ ومؤدِّبِهِ ، وكلِّ مَنْ هوَ أكبرُ منهُ سنّاً ؛ مِنْ قريبٍ وأجنبيٍّ ، وأنْ ينظرَ إليهِمْ بعينِ الجلالةِ والتعظيمِ ، وأنْ يتركَ اللعبَ بينَ أيديهِمْ .

ومهما بلغَ سنَّ التمييزِ . . فينبغي ألا يُسامحَ في تركِ الطهارةِ والصلاةِ ، ويُؤمرُ بالصومِ في بعضِ أيَّامِ رمضانَ ، ويُجنَّبُ لبْسَ الديباجِ والحريرِ والذهبِ ، ويُعلَّمُ كلَّ ما يحتاجُ إليهِ مِنْ حدودِ الشرعِ ويُخوَّفُ مِنَ السرقةِ وأكلِ الحرامِ ، ومِنَ الكذبِ والخيانةِ والفحْشِ ، وكلِّ ما يغلبُ على الصبيانِ .

فإذا وقعَ نشوءُهُ كذلكَ في الصبا ؛ فمهما قاربَ البلوغَ . . أمكنَ أنْ يعرفَ أسرارَ هـٰذهِ الأمورِ ، فيُذكرُ لهُ أنَّ الأطعمةَ أدويةٌ ، وإنَّما المقصودُ منها أنْ يقوى الإنسانُ بها علىٰ عبادةِ اللهِ تعالىٰ ، وأنَّ الدنيا كلَّها لا أصلَ لها ؛ إذْ لا بقاءَ لها ، وأنَّ الموتَ يقطعُ نعيمَها ، وأنَّها دارُ ممرٍّ لا دارُ مقرٍّ ، وأنَّ الآخرةَ دارُ مقرٍّ لا دارُ ممرٍّ ، وأنَّ الموتَ منتظَرٌ في كلِّ ساعةٍ ، وأنَّ الكيِّسَ العاقلَ مَنْ تزوَّدَ مِنَ الدنيا للآخرةِ ، حتَّىٰ تعظمَ عندَ اللهِ درجتُهُ ، وتتسعَ في الجنانِ نعمتُهُ .

فإذا كانَ النشوءُ صالحاً . . كانَ هـٰذا الكلامُ عندَ البلوغِ واقعاً مؤثِّراً ناجعاً ، يثبتُ في قلبِهِ كما يثبتُ النقْشُ في الحجرِ .

وإنْ وقعَ النشوءُ بخلافِ ذلكَ ؛ حتَّىٰ ألفَ الصبيُّ اللعبَ والفحْشَ

والوقاحةَ وشرهَ الطعامِ واللباسِ والتزيُّنَ والتفاخرَ . . نبا قلبُهُ عنْ قبولِ الحقِّ نبوةَ الحائطِ عنِ الطينِ اليابسِ .

فأوائلُ الأمورِ هيَ التي ينبغي أنْ تُراعىٰ ؛ فإنَّ الصبيَّ بجوهرِهِ خُلِقَ قابلاً للخيرِ والشرِّ جميعاً ، وإنَّما أبواهُ يميلانِ به إلىٰ أحدِ الجانبينِ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ مولودٍ يُولدُ على الفطرةِ ، وإنَّما أبواهُ يهوِّدانِهِ وينصِّرانِهِ ويمجِّسانِهِ »(١) .

قالَ سهلُ بنُ عبدِ اللهِ التُّسْتَريُّ : كنتُ وأنا ابنُ ثلاثِ سنينَ أقومُ بالليلِ ، فأنظرُ إلىٰ صلاةِ خالي محمدِ بنِ سوارٍ ، فقالَ لي يوماً : ألا تذكرُ اللهَ الذي خلقَكَ ؟ فقلتُ : كيفَ أذكرُهُ ؟ قالَ : قُلْ بقلبِكَ عندَ تقلُبِكَ في ثيابِكَ ثلاثَ مرَّاتٍ مِنْ غيرِ أنْ تحرِّكَ بهِ لسانَكَ : (اللهُ معي ، اللهُ ناظرٌ إليَّ ، اللهُ شاهدي) ، فقلتُ ذلكَ لياليَ ، ثمَّ أعلمتُهُ ، فقالَ : قُلْ في كلِّ ليلةٍ سبعَ مرَّاتٍ ، فقلتُ ذلكَ ، ثمَّ أعلمتُهُ ، فقالَ : قُلْ ذلكَ كلَّ ليلةٍ إحدىٰ عشرةَ مرَّةً ، فقلتُهُ ، فوقعَ في قلبي حلاوتُهُ .

فلمَّا كانَ بعدَ سنةٍ . . قالَ لي خالي : احفظْ ما علَّمتُكَ ، ودُمْ عليهِ إلىٰ أنْ تدخلَ القبرَ ؛ فإنَّهُ ينفعُكَ في الدنيا والآخرةِ ، فلمْ أزلْ علىٰ ذلكَ سنينَ ، فوجدتُ لهُ حلاوةً في سرِّي ، ثمَّ قالَ لي خالي يوماً : يا سَهْلُ ؛ مَنْ كانَ اللهُ

---

(١) رواه البخاري (١٣٥٨) ، ومسلم (٢٦٥٨) ، واللام في قوله : (الفطرة) للعهد ، والمعهود : فطرة الله التي فطر الناس عليها ؛ أي : الخلقة التي خلق الناس عليها من الاستعداد لقبول الدين والتهيؤ للتمييز بين الخطأ والصواب . « إتحاف » (٧/ ٢٣٣) .

معَهُ ، وهوَ ناظرٌ إليهِ ، وشاهدُهُ . . يعصيهِ ؟! إيَّاكَ والمعصيةَ .

فكنتُ أخلو بنفسي ، فبعثوا بي إلى المكتبِ ، فقلتُ : إنِّي لأخشىٰ أنْ يتفرَّقَ عليَّ همِّي ، ولكنْ شارطوا المعلِّمَ أني أذهبُ إليهِ ساعةً فأتعلَّمُ ، ثمَّ أرجعُ ، فمضيتُ إلى الكتَّابِ ، وحفظتُ القرآنَ وأنا ابنُ ستِّ سنينَ أوْ سبعِ سنينَ ، وكنتُ أصومُ الدهرَ ، وقُوتي مِنْ خبزِ الشعيرِ اثنتي عشرةَ سنةً ، فوقعَتْ لي مسألةٌ وأنا ابنُ ثلاثَ عشرةَ سنةً ، فسألتُ أهلي أنْ يبعثوا بي إلى أهلِ البصرةِ لأسألَ عنها ، فأتيتُ البصرةَ ، فسألتُ علماءَها ، فلمْ يشفِ أحدٌ عنِّي شيئاً ، فخرجتُ إلىٰ عبَّادانَ إلىٰ رجلٍ يُعرفُ بأبي حبيبٍ حمزةَ ابنِ أبي عبدِ اللهِ العبَّادانيِّ ، فسألتُهُ عنها ، فأجابَني ، فأقمتُ عندَهُ مدَّةً أنتفعُ بكلامِهِ ، وأتأدَّبُ بآدابِهِ .

ثمَّ رجعتُ إلىٰ تُستَرَ ، فجعلتُ قُوتي اقتصاداً علىٰ أنْ يُشترىٰ لي بدرهمٍ مِنَ الشعيرِ الفرقَ ، فيُطحنَ ويُخبزَ لي ، فأفطرَ عندَ السحرِ علىٰ أوقيَّةٍ كلَّ ليلةٍ بحتاً بغيرِ ملحٍ ولا أُدْمٍ ، فكانَ يكفيني ذلكَ الدرهمُ سنةً ، ثمَّ عزمتُ علىٰ أنْ أطويَ ثلاثَ ليالٍ ثمَّ أفطرَ ليلةً ، ثمَّ خمساً ، ثمَّ سبعاً ، ثمَّ خمساً وعشرينَ ليلةً ، فكنتُ علىٰ ذلكَ عشرينَ سنةً ، ثمَّ خرجتُ أسيحُ في الأرضِ سنينَ ، ثمَّ رجعتُ إلىٰ تُستَرَ ، وكنتُ أقومُ الليلَ كلَّهُ⁽¹⁾ .

* * *

---

(١) أورد هـٰذا الخبر بتمامه القشيريُّ في « رسالته » (ص٦٥) .

ÇOCUKLARIN AHLÂKININ GÜZELLEŞTİRİLMESİ

Bilmiş ol ki; çocukların riyâzet yolu, üzerinde ehemmiyetle durulması gereken işlerden biridir. Çocuk, anne ve babanın yanında ilâhî bir emânettir. Onun kalbi sâfî bir cevherdir. Her türlü nakış ve sûretten boş, nakşedilen her şeyi kabule müstaîd, kendisine müteveccih, her şeye meyl eder vaziyettedir. Kendisine iyilik telkîn edilir ve iyi işler yaptırılırsa, çocuk iyi bir insan olarak yetişir; dünya ve âhirette saâdete ulaşır. Onu böyle yetiştiren anne-baba, muallim ve müıebbî de sevapta ona ortak olur. Kötü işlere itilir ve hayvânât gibi ihmâl edilir, terbiyesine bakılmazsa, işi azıtır ve helâk olur. Onun bu kötülüğünde ise velî ve murâkıbı ortaktır. Zîra Allahu Teâlâ:

يَٓا أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا قُٓوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلٖيكُمْ نَارًا

"Ey îman edenler, kendinizi ve çoluk çocuğunuzu cehennem ateşinden koruyunuz." (Tahrîm sûresi, 66/6) buyurmuştur. Çocuğu terbiye, dünya ateşine yanmaktan kendisini koruduğu gibi, cehennem ateşinden de evleviyetle korur. Çocuğu sıyânet, onu güzel terbiye edip temizlemek, ona ahlâkî fazîletleri öğretmek, kötü arkadaşlardan onu korumak, devamlı sûrette zevk u safâ içinde bırakmamak, refah ve zînet sebeplerini sevdirmemektir. Çünkü zînet ve refaha alışınca büyüdüğü zaman, onları elde edebilmek için ömrünü onların peşinde kaybeder ve ebediyyen helâk olup gider. Bunun için daha ilk günlerinde çocuğun terbiyesine ehemmiyet vermeli, onun terbiyesi için, süt annesi olarak helâl yiyen dîndar, sâliha bir kadın bulmalıdır. Zîra haramdan meydana gelen sütte hayır olmaz. Bu gibi sütten beslenen vücûd pisleşir, pisliklere ve kötü işlere meyl eder. Çocuk, iyiyi kötüden ayırt edebilecek seviyeye geldiği zaman (ki ekseriyâ bu, altı yedi yaşlarında olur) murakabesine ihtimâm edilmelidir. Bu da utanma hissinin kendisinde başlaması ile belli olur. Çocuğun, utanıp kendini büyüklerden sayarak bâzı işlerini terk etmesi, akıl nurunun parlamasına delâlet eder. Bu sâyede bâzı şeylerin çirkinliğini fark eder ve onları yapmaktan utanır. Bu fehm ve idrâk hâli Allah'ın bir lütfudur. Aynı zamanda kalbinin temizliğini, ahlâkının îtidalini müjdeler. Bunun gibi bu hâl, erginlik çağında akl-ı kâmilin müjdecisidir. Utangaç çocuğu ihmâl etmek doğru olmaz. Onun hayâsından faydalanarak terbiyesine dikkat etmek lâzımdır.

Çocuğa ilk ârız olan hâli yemek hırsıdır. Bu hususta terbiye edilmeli ve meselâ sağ eli ile yemek kendisine alıştırılmalıdır. Yemeye başlarken Besmele ile başlaması öğretilmeli, önünden yemeyi öğrenmelidir. Müşterek sofrada başkasının önüne geçmemesi, herkesten önce yemeye hücûm etmemesi kendisine öğretilmelidir. Ne yemeye, ne de başkasının yemesine gözünü dikmemelidir. Yerken lokmayı iyi çiğnemesi, lokmaları birbirini takip etmemesi, yemeği eline ve elbisesine bulaştırmaması, bâzen yalnız ekmek ile kifâyet etmesi ve mutlaka et yemeğini zarûrî gibi kabul etmemesi gibi hususlar öğretilmelidir. Oburluğun çirkin bir şey olduğu anlatılmalı, çok yiyenlerin hayvanlara benzedikleri îzâh edilmelidir. Çok yiyen çocuklar yanında kötülenmeli, terbiyeli ve az yiyen çocuklar övülmelidir. Başkasına yedirmenin sevgisi ona aşılanmalı ve sofraya gelen yemek ile iktifa etmesi, iyisini aramaması gibi, bütün bu hususlar kendisine öğretilmelidir.

Elbise hususunda da, beyaz elbise giymesi teşvîk edilmeli, ibrişim ve renkli elbiseler tavsiye edilmemeli, bu gibi elbiselerin kadın giyeceği oldukları kendisine anlatılmalı ve erkeklerin kadın kıyâfetinden hoşlanmadıkları kendisine aşılanmalıdır. Bu gibi renkli ve ibrişim elbiseleri giyen çocukları görünce çocuğuna onları kötülemeli, zevk u safâya dalan zengin çocuklarından kendi çocuğunu uzaklaştırmalı ve onlara yaklaştırmamalıdır. Kıymetli elbiseler giyip, onlara teşvîk eden çocuklarla çocuğunu bırakmamalı. Zîra çocuk, ilk yetişme çağlarında ihmâl edilirse ahlâkı bozulur, yalancı, hasûd, hırsız ve benzeri birçok kötü huylar peydâ eder. Lüzumsuz sözler konuşur, kahkahalar savurur, hîleyi öğrenir ve alaycı olur. Bütün bu kötü huylardan, ancak güzel terbiye sâyesinde korunur.

Sonra okula verilir. Burada Kur'an okumayı, geçmiş haberleri, mukarreblerin hikâye ve hâllerini öğrenir. Bu sâyede içinde iyi insanlara karşı sevgi ve muhabbet tohumu ekilmiş olur. Aşk ve mâcera şiirlerinden ve bunların sâhiplerinden uzaklaştırılır ve aşkı, bir tabiat ve kalp yumuşaklığı kabul eden edebiyatçılardan uzaklaştırılır. Zîra bunlar, çocuğun kalbine fesad tohumu eker.

Sonra ne zaman çocuğun güzel ahlâk ile alâkalı iyi bir hareketi görülürse takdîr ve taltîf edilmeli, çocuğu sevindirecek şekilde mükâfatlandırmalıdır. Aynı zamanda halk arasında bile bu iyi hareketlerinden dolayı övülmelidir. Bütün bunlar çocuğu iyiliğe teşvîk eder. Şâyet bâzen hatalı hareketi görülürse, bu hususta da görmemezlikten gelmeli gizli kusurlarını araştırıp teşhîr etmemelidir. Aynı zamanda bu hatâlı hareketi başkalarının yapabileceğini çocuğa ihsâs ettirmemeli, bilhassa çocuk yaptığı kusuru gizlemek ister ve bu hususta âzamî gayret sarfederse bunu tamâmen görmemezlikten gelmek lâzımdır. Aksi takdirde çocuk bu hususta cesâretlenir ve bu kusurunu tekrar yapmaya kalkışır, duyulmasına artık aldırış etmez hâle gelir. Şâyet bu hatalı hareketini tekrar ederse, gizlice tekdîr edilmeli, bunun zararları kendisine anlatılmalıdır. Artık bir daha bu kötülüğe dönmemesi kendisine tenbîh edilmeli, duyulduğu zaman, insanlar arasında nasıl rezîl ve kepâze olacağı hatırlatılmalıdır. Sık sık tekdîr ve tâzirden de sakınmalıdır. Çünkü bu hâl, çocuğu bu sözleri dinlememeye ve kötülükleri yapmaya tahrîk eder. Aynı zamanda nasîhatin tesîrini de azaltır.

Baba çocuğuna karşı ağır davranmalı ve çok seyrek zamanlarda çocuğunu kınamalıdır. Anne ise çocuğunu babası ile korkutmalı; bu suretle kötülüklerden alıkoymaya çalışmalıdır.

Çocuğu mümkün olduğu kadar gündüz uykusundan alıkoymalıdır. Çünkü gündüz uykusu, tembellik getirir, fakat gece uykusuna mâni olmamalıdır. Bununla beraber etlerinin pekişmesi, vücûdunun yağlanmaması için yumuşak döşekte yatırılmamalıdır. Aynı zamanda böyle zevk ile büyüyen çocuk, bir daha sert döşeğe yatmak istemez ve zevke dalar. Bunun için yemek, yatak ve giyecekte lükse kaçmamalıdır.

Gizli olarak yapmak istediği her hareketten men edilmelidir. Çünkü çocuk, gizli yapmak istediği şeylerin kusur olduğunu bilir. Gizli yapa yapa onunla ünsiyet peydâ eder ve onu âşikâre de yapmaya başlar.

Günün muayyen zamanlarında beden tâlimi ile alâkalı lüzumlu hareketleri yapmalıdır. Aksi hâlde durgunluk, tembellik getirir. Vücûdunu açmaması, yürürken fazla koşmaması, ellerini fazla sallamaması da kendisine öğretilmelidir.

Anne ve babasının varlığı; yiyeceği, elbisesi, çantası, kalemi ve oyuncağı gibi şeylerle emsâllerine karşı üstünlük taslamaması kendisine öğretilmeli ve bunun aksine olarak alçak gönüllü olmak, arkadaşlarına ikrâmda bulunmak, onlarla tatlı konuşmak hususları telkin edilmelidir.

Hoşuna giden her hangi bir şeyi çocuklardan istememeli ve almamalıdır. Hele itibarlı bir kimsenin çocuğu ise buna hiç yaklaşmamalı ve üstünlüğün almakta değil, vermekte olduğu, almanın düşüklük ve zillet olduğu kendisine öğretilmelidir. Şâyet fakir çocuğu ise başkalarından istemek için onlara boyun bükmenin kötü bir şey olduğunu, buna yalnız köpeklerin katlanabildiğini, bir lokma için çeşitli yaltaklanmalarda bulunduklarını, kendisinin bu gibi şeylerden sakınması gerektiğini öğretmelidir.

Hulâsa; çocukları aşırı derecede para sevgisinden uzaklaştırmalı ve bu sevginin yırtıcı ve zehirleyici hayvanlar kadar tehlikeli olduğunu hatırlatmalıdır. Zîra altın, gümüş sevdâsına kapılma hastalığı, zehirin tesîrinden daha şiddetlidir. Bu hâl, çocuklarda olduğu gibi büyüklerde de aynıdır.

Çocuğa toplantılarda oturma âdabını da öğretmeli, meselâ oturduğu mecliste sümkürüp tükürmekten sakındırmalı, başkasının ağzına doğru esnememeli, mecliste kimsenin önüne geçip onu arkada bırakmamalı, ayaklarını birbirinin üstüne atıp lâubalilik yapmamalı, elini çenesine dayamamalı, başını bir yere yaslamamalıdır. Bütün bunların tembellik alâmeti olduğu çocuğa öğretilmeli, en güzel şekilde oturması gerektiği anlatılmalıdır. Oturduğu mecliste çok konuşmaması, bunun ahmaklıktan sayıldığı, başkalarına da söz hakkı tanımak gerektiği kendisine bildirilmelidir. İster yalan, ister doğru olsun, durup dururken yemin etmemeli ve buna daha çocuklukta alışmamalıdır. Bulunduğu mecliste ilk sözü kendisi almamalı, daha çok soruları cevaplandıracak şekilde konuşmalı, başkası konuşurken onu dinlemeli, büyüklere kıyâm edip onlara yer vermeli ve onların karşısında hürmetle oturmalıdır.

Çirkin ve lüzumsuz sözlerden, tel'în ve sövüp saymak gibi fenâ laflardan, bu gibi sözleri konuşanlarla düşüp kalkmaktan sakındırılmalıdır. Çünkü kötülerle düşüp kalkmak, onlar gibi olmak demektir. Esâsen küçük çocuğu terbiye etmenin usûlü, onu kötülerle düşüp kalkmaktan uzaklaştırmaktır.

Muallimi kendisini dövdüğü zaman, muallim ile mücâdele etmeyeceği gibi, fazla ağlayıp durmamalı ve bir şefâatçi de aramaması için, kendisine sabır tavsiye edilmelidir. Yiğit ve cesur çocukların hâli budur. Onlar âh u feryâd etmezler diye kendisine telkînde bulunmalı ve ağıtın köle, kadın işi olduğu anlatılmalıdır.

Dersten sonra bir miktar güzel şekilde oyun oynamak için kendisine müsâade edilmelidir. Çünkü bu oyun sâyesinde mektep yorgunluğunu gidermiş olur. Fakat oyun, fazla yorucu olmamalıdır. Şâyet çocuk tamâmen oyundan men edilir ve yalnız derse bağlanırsa, basîreti ölür, zekâsı kaybolur, dâima dertli ve sıkıntılı bulunur. Hattâ bu esâretten kurtulmak için hîle yollarına başvurur.

Anne-babasına, hocasına ve terbiye edicisine itâat kendisine öğretilmelidir. Akrabası olsun olmasın, büyüklere hürmet ve onlara karşı dâima edepli olmak, onların karşısında oynayıp eğlenmemek kendisine öğretilmelidir.

Altı-yedi yaşlarına geldiği zaman taharet ve namaz ile emredilmeli, vaziyeti müsâid olduğu sırada alışması için, Ramazan'ın bâzı günlerinde oruç tutmakla emredilmelidir.[58] İpek ve altın kullanmaktan (erkek çocuklar) uzaklaştırılmalı, dînî hükümlerden bilmesi gerekli olan şeyler kendisine öğretilmelidir. Hırsızlık yapmak ve haram yemenin kötülükleri, hıyânet, yalan, açık fâhiş ve çirkin sözlerle buna benzer her türlü çirkin hareketlerin zararları kendisine öğretilmelidir.

---

[58] Rasûl-i Ekrem: *"Yedi yaşında çocuğa namaz kılmakla emredin, on yaşında zorlayın."* buyurmuştur. Oruca gelince; çocuğun büyüme ve gelişme devresi olduğu için oruca zorlanamaz. Çocuk tutmak isterse "Tutma" denmez, fakat oruca da zorlanamaz. Namazda çocuğun gelişmesine bir mâni olmadığı için bu vecîbeye zorlanır.

Bülûğ (erginlik) çağına yaklaştığı zaman, bütün bunların yasak edilmesinin sebebleri kendisine anlatılmalı, meselâ, yemeğin bir gıdâ olduğu, yemekten maksadın Allahu Teâlâ'ya kulluk edebilmek olduğu, dünyanın, aslı olmayan boş bir şey olduğu, zîra devam ve bekası olmadığı, ölüm ile bütün dünyalığın sona erdiği, dünyanın durulacak bir yer olmayıp yolculuk yeri olduğu, devamlı ve asıl makamın âhiret olduğu, ölümün her ân gelebileceği, akıllı insanın, dünyadan âhiret azığını temîn eden kimse olduğu ve bu sâyede cennetin bol nîmetlerine kavuşup Allah katında mevkî sâhibi olabileceği kendisine anlatılmalıdır.

Çocuk bu yaşa gelinceye kadar güzel terbiye edilmişse, erginlik anında bu sözler kendisine tesîr eder. Oyma yazının taşta iz bıraktığı gibi, bu sözler de çocuğun kalbine yerleşir ve orada iz bırakırlar. Fakat daha önceki yaşlarda çocuk güzel terbiye edilmez, kötü söz ve kötü işlere alışır, gününü oyun ve eğlence ile geçirir, istediğini yer içer, istediğini giyer, har vurup harman savurursa, duvarın kuru toprağı kabul etmemesi gibi, bu çocuk da bu hakîkatleri kabul etmez. Asıl mühim olan, daha ilk anlarında çocuğu ele alıp yaşına ve başına göre terbiyesiyle meşgul olmaktır. Çünkü onun bir sâfî cevher olarak yaratılan kalbi hayrı da şerri de kabule elverişlidir. Ancak anne babası onu istedikleri tarafa çevirirler. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

كُلُّ مَوْلُودٍ يُولَدُ عَلَى الْفِطْرَةِ وَإِنَّمَا أَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ أَوْ يُنَصِّرَانِهِ
أَوْ يُمَجِّسَانِهِ

"Her çocuk fıtrat üzerine doğar. Sonra anne-babası onu (Mûsevî ise) *Yahûdî,* (Îsevî ise) *Hıristiyan,* (Ateşperest ise) *Mecûsî yapar."*[59] buyurmuştur.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî diyor ki: Ben daha üç yaşımda idim, gece kalkardım. Dayım Muhammed b. Suvar'ın kıldığı gece namazını seyrederdim. Bir gün bana:

- "Seni yaratan Allah'ı hatırlar mısın?" diye sordu. Ben de:

- "Nasıl zikredip hatırlayabilirim?" dedim. Bunun üzerine bana:

- "Yatağa her girişinde dilini oynatmadan kalbinden üç kere "Allah benimledir, Allah beni görüyor, Allah benim her yaptığımı biliyor." de. Yâni bunları kalbinden geçir." dedi. Ben de birkaç gece bunlara devam ettim ve devam ettiğimi kendisine söyledim. Bu defa yirmi bir kere söylememi tavsiye etti. Ben de yirmi bir kere söyledim ve bu sözlerin zevkini kalbimden duydum. Bir yıl sonra dayımı gördüm. O bana:

- "Oğlum, sana öğrettiklerime ölünceye kadar devam et. Zîra bunlar dünya ve âhirette sana yarar." dedi. Ben de yıllarca buna devam ettim ve bu sözlerin zevkine vardım. Yine bir gün dayım bana:

- "Ey Sehl, kim, Allah'ın kendisiyle olduğuna, kendisini gördüğüne ve onun her yaptığını bildiğine inanıyorsa, bu kimse daha kötülük yapar, yaratana isyân eder mi? Göreyim seni, sakın günâha yaklaşıp Rabbine âsî olma!" dedi. Ben de umûmiyetle kendi başıma kalır, kendi hâlimi düşünürdüm. Zamanı gelince beni mektebe gönderdiler. Ben bu hâlimin kaybolacağından korktum, fakat hoca ile şart koştular. Bir sâat okuyup geri dönecektim.

---

[59] Buhârî ile Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

Mektebe gittim, Kur'ân-ı Kerîm'i okudum ve ezberledim. Yaşım altı veyâ yedi idi.

Yıl boyunca oruç tutardım. 12 yıl nafakam ve gıdâlandığım madde arpa ekmeği idi. 13 yaşlarında idim, bir müşkilim ârız oldu. Bu meseleyi öğrenmem için Basra'ya gitmek üzere âilemden müsâade aldım ve Basra'ya gittim. Meseleyi Basra âlimlerine sordum, sadra şifâ verir bir cevap alamadım. Abadan'a gittim. Orada Ebû Habîb Hamza adında bir zât vardı. Meseleyi ondan sordum ve tatmîn edici cevap aldım. Kendisinden istifâde etmek üzere bir müddet yanında kaldım ve ondan terbiye aldım. Sonra Tüster'e geldim. Nafaka olarak, bir dirheme bir mikyal un, altı rıtıl arpa alır bunu öğütür, pişirir, tuzsuz ve katıksız olarak her gece bir (Vakye)sini yer ve bir seneyi böyle geçirirdim. Bir dirhem bir sene beni idâre ederdi. Sonraları üç gecede bir iftar etmeye başladım. Daha sonra beş ve daha sonra yedi ve daha sonra da yirmi bir günde bir iftar etmekle iktifâ ettim ve yirmi sene böyle devam ettim. Sonra senelerce seyâhat ettim. Tekrar Tüster'e döndüm. Uzun müddet geceleri devamlı olarak uyanık geçirdim." dedi.

Ahmed diyor ki: Ölünceye kadar bu zâtın tuz yediğini göremedim. İşte küçüklükte alınan terbiye bu zâtı bu hâle yükseltti.

بيان شروط الإرادة ومقدّمات المجاهدة وتدريج المريد في سلوك سبيل الرّياضة

اعلمْ : أنَّ مَنْ شاهدَ الآخرةَ بقلبِهِ مشاهدةَ يقينٍ . . أصبحَ بالضرورةِ مريداً حرْثَ الآخرةِ ، مشتاقاً إليها ، سالكاً سُبُلَها ، مستهيناً بنعيمِ الدنيا ولذَّاتِها ؛ فإنَّ مَنْ كانَتْ معَهُ خرزةٌ فرأىٰ جوهرةً نفيسةً . . لمْ تبقَ لهُ رغبةٌ في الخرزةِ ، وقويَتْ إرادتُهُ في بيعِها بالجوهرةِ .

ومَنْ ليسَ مريداً حرْثَ الآخرةِ ، ولا طالباً للقاءِ اللهِ تعالىٰ . . فهوَ لعدمِ إيمانِهِ باللهِ واليومِ الآخرِ ، ولستُ أعني بالإيمانِ حديثَ النفسِ وحركةَ اللسانِ بكلمتيِ الشهادةِ مِنْ غيرِ صدْقٍ وإخلاصٍ ؛ فإنَّ ذلكَ يضاهي قولَ مَنْ صدَّقَ بأنَّ الجوهرةَ خيرٌ مِنَ الخرزةِ إلا أنَّهُ لا يدري مِنَ الجوهرةِ إلا لفظَها ، وأمَّا حقيقتُها . . فلا ، ومثلُ هٰذا المصدِّقِ إذا ألفَ الخرزةَ قدْ لا يتركُها ، ولا يعظُمُ اشتياقُهُ إلى الجوهرةِ .

* * *

فإذاً ؛ المانعُ مِنَ الوصولِ عدمُ السلوكِ ، والمانعُ مِنَ السلوكِ عدمُ الإرادةِ ، والمانعُ مِنَ الإرادةِ عدمُ الإيمانِ ، وسببُ عدمِ الإيمانِ عدمُ الهداةِ والمذكِّرينَ ، والعلماءِ باللهِ تعالىٰ الهادينَ إلىٰ طريقِهِ ، والمنبِّهينَ علىٰ حقارةِ الدنيا وانقراضِها ، وعظَمِ أمرِ الآخرةِ ودوامِها ، فالخلقُ غافلونَ قدِ انهمكوا

في شهواتِهِمْ ، وغاصوا في رقدتِهِمْ ، وليسَ في علماءِ الدينِ مَنْ ينبِّهُهُمْ ، فإنْ تنبَّهَ منهُمْ متنبِّهٌ . . عجزَ عنْ سلوكِ الطريقِ لجهلِهِ ، فإنْ طلبَ الطريقَ مِنَ العلماءِ . . وجدَهُمْ مائلينَ إلى الهوىٰ ، عادلينَ عنْ نهجِ الطريقِ ، فصارَ ضعفُ الإرادةِ والجهلُ بالطريقِ ونطقُ العلماءِ بالهوىٰ سبباً لخلوِّ طريقِ اللهِ تعالىٰ عنِ السالكينَ فيهِ .

ومهما كانَ المطلوبُ محجوباً ، والدليلُ مفقوداً ، والهوىٰ غالباً ، والطالبُ غافلاً . . امتنعَ الوصولُ ، وتعطَّلَتِ الطرقُ لا محالةَ .

فإنْ تنبَّهَ متنبِّهٌ مِنْ نفسِهِ ، أوْ مِنْ تنبيهِ غيرِهِ ، وانبعثَ لهُ إرادةٌ في حرْثِ الآخرةِ وتجارتِها . . فينبغي أنْ يعلمَ أنَّ لهُ شروطاً لا بدَّ مِنْ تقديمِها في بدايةِ الإرادةِ ، ولهُ معتصَمٌ لا بدَّ مِنَ التمسُّكِ بهِ ، ولهُ حصْنٌ لا بدَّ مِنَ التحصُّنِ بهِ ؛ ليأمنَ مِنَ الأعداءِ القطَّاعِ لطريقِهِ ، ولهُ وظائفُ لا بدَّ مِنْ ملازمتِها في وقتِ سلوكِ الطريقِ .

أمَّا الشروطُ التي لا بدَّ مِنْ تقديمِها في الإرادةِ : فهيَ رفعُ السدِّ والحجابِ الذي بينَهُ وبينَ الحقِّ ، فإنَّ حرمانَ الخلقِ عنِ الحقِّ سببُهُ تراكمُ الحجُبِ ، ووقوعُ السدِّ على الطريقِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَجَعَلْنَا مِنۢ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَٰهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴾ .

والسدُّ بينَ المريدِ وبينَ الحقِّ أربعةٌ: المالُ ، والجاهُ ، والتقليدُ ، والمعصيةُ .

وإنَّما يرتفعُ حجابُ **المالِ** بخروجِهِ عنْ ملكِهِ ، حتَّىٰ لا يبقىٰ لهُ إلا قدْرُ الضرورةِ ، فما دامَ يبقىٰ لهُ درهمٌ يلتفتُ إليهِ قلبُهُ . . فهوَ مقيَّدٌ بهِ ، محجوبٌ عنِ اللهِ تعالىٰ .

وإنَّما يرتفعُ حجابُ **الجاهِ** بالبعدِ عنْ موضعِ الجاهِ ، وبالتواضعِ وإيثارِ الخمولِ ، والهربِ مِنْ أسبابِ الذكرِ ، وتعاطي أعمالٍ تنفِّرُ قلوبَ الخلقِ عنهُ .

وإنَّما يرتفعُ حجابُ **التقليدِ** بأنْ يتركَ التعصُّبَ للمذاهبِ ، وأنْ يصدِّقَ بمعنىٰ قولِهِ : (لا إلٰهَ إلا اللهُ ، محمدٌ رسولُ اللهِ) تصديقَ إيمانٍ ، ويحرصَ في تحقيقِ صدقِهِ بأنْ يرفعَ كلَّ معبودٍ لهُ سوى اللهِ تعالىٰ ، وأعظمُ معبودٍ لهُ الهوىٰ ، حتَّىٰ إذا فعلَ ذلكَ . . انكشفَ لهُ حقيقةُ الأمرِ في معنى اعتقادِهِ الذي تلقَّفَهُ تقليداً ، فينبغي أنْ يطلبَ كشفَ ذلكَ مِنَ المجاهدةِ ، لا مِنَ المجادلةِ ، فإنْ غلبَ عليهِ التعصُّبُ لمعتقدِهِ ، ولمْ يبقَ في نفسِهِ متسعٌ لغيرِهِ . . صارَ ذلكَ قيداً لهُ وحجاباً ؛ إذْ ليسَ مِنْ شرطِ المريدِ الانتماءُ إلىٰ مذهبٍ معيَّنٍ أصلاً .

وأمَّا **المعصيةُ** . . فهيَ حجابٌ ، ولا يرفعُها إلا التوبةُ والخروجُ مِنَ المظالمِ ، وتصميمُ العزْمِ علىٰ ترْكِ العَوْدِ ، وتحقيقُ الندمِ علىٰ ما مضىٰ ، وردُّ المظالمِ ، وإرضاءُ الخصومِ ؛ فإنَّ مَنْ لمْ يصحِّحِ التوبةَ ، ولمْ يهجرِ المعاصيَ الظاهرةَ ، وأرادَ أنْ يقفَ علىٰ أسرارِ الدينِ بالمكاشفةِ . . كانَ كمَنْ

يريدُ أنْ يقفَ علىٰ أسرارِ القرآنِ وتفسيرِهِ وهوَ بعدُ لمْ يتعلَّمْ لغةَ العربِ ؛ فإنَّ ترجمةَ غريبِ القرآنِ لا بدَّ مِنْ تقديمِها أوَّلاً ، ثمَّ الترقِّي منها إلىٰ أسرارِ معانيهِ ، فكذلكَ لا بدَّ مِنْ تصحيحِ ظاهرِ الشريعةِ أوَّلاً وآخراً ، ثمَّ الترقِّي إلىٰ أغوارِها وأسرارِها .

* * *

فإذا قدَّمَ هـٰذهِ الشروطَ الأربعةَ ، وتجرَّدَ عنِ المالِ والجاهِ.. كانَ كمَنْ تطهَّرَ وتوضَّأَ ورفعَ الحدثَ ، وصارَ صالحاً للصلاةِ ، فيحتاجُ إلىٰ إمامٍ يقتدي بهِ ، فكذلكَ المريدُ يحتاجُ إلىٰ شيخٍ وأستاذٍ يقتدي بهِ لا محالةَ ؛ ليهديَهُ إلىٰ سواءِ السبيلِ ؛ فإنَّ سبيلَ الدينِ غامضٌ ، وسبلَ الشيطانِ كثيرةٌ ظاهرةٌ ، فمَنْ لمْ يكنْ لهُ شيخٌ يهديهِ.. قادَهُ الشيطانُ إلىٰ طرقِهِ لا محالةَ ، فمَنْ سلكَ سبلَ البوادي المهلكةَ بغيرِ خفيرٍ.. فقدْ خاطرَ بنفسِهِ وأهلكَها .

ويكونُ المريدُ المستقلُّ بنفسِهِ كالشجرةِ التي تنبتُ بنفسِها ؛ فإنَّها تجفُّ على القرْبِ ، وإنْ بقيَتْ مدَّةً وأورقَتْ.. لمْ تثمرْ ، فمعتصَمُ المريدِ بعدَ تقديمِ الشروطِ المذكورةِ شيخُهُ ، فليتمسَّكْ بهِ تمسُّكَ الأعمىٰ علىٰ شاطئِ النهرِ بالقائدِ ، بحيثُ يفوِّضُ أمرَهُ إليهِ بالكليَّةِ ، ولا يخالفُهُ في وِرْدٍ ولا صدْرٍ ، ولا يبقي في متابعتِهِ شيئاً ولا يذرُ ، ويعلمُ أن نفعَهُ في خطأِ شيخِهِ لوْ أخطأَ أكثرُ مِنْ نفعِهِ في صوابِ نفسِهِ لوْ أصابَ(١) .

---

(١) وقد نقل الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١/ ٩) عن الزاهد قطب الدين بن محمد =

فإذا وجدَ مثلَ هـٰذا المعتصَمِ . . وجبَ علىٰ معتصَمِهِ أنْ يحميَهُ ويعصمَهُ بحصنٍ حصينٍ ، يدفعُ عنهُ قواطعَ الطريقِ ، وهيَ أربعةُ أمورٍ : الخلوةُ ، والصمتُ ، والجوعُ ، والسهرُ ، وهـٰذا تحصُّنٌ مِنَ القواطعِ ؛ فإنَّ مقصودَ المريدِ إصلاحُ قلبِهِ ؛ ليشاهدَ بهِ ربَّهُ ، ويصلحَ لقربِهِ .

أمَّا الجوعُ : فإنَّهُ ينقصُ دمَ القلبِ ويبيِّضُهُ ، وفي بياضِهِ نورُهُ ، ويذيبُ شحمَ الفؤادِ ، وفي ذوبانِهِ رقَّتُهُ ، ورقَّتُهُ مفتاحُ المكاشفةِ ، كما أنَّ قسوتَهُ سببُ الحجابِ ، ومهما نقصَ دمُ القلبِ . . ضاقَ مسلكُ العدوِّ ؛ فإنَّ مجاريَهُ العروقُ الممتلئةُ بالشهواتِ .

= الأردبيلي قال : (قال حجة الإسلام : كنت في بداية أمري منكراً لأحوال الصالحين ومقامات العارفين ، حتىٰ صحبت شيخي يوسف النساج بطوس ، فلم يزل يصقلني بالمجاهدة حتىٰ حظيت بالواردات ، فرأيت الله في المنام ، فقال لي : يا أبا حامد ؛ قلت : أَوَالشيطان يكلمني ؟ قال : لا ، بل أنا الله المحيط بجهاتك الست ، ثم قال : يا أبا حامد ؛ ذر مساطرك ، واصحب أقواماً جعلتهم في أرضي محل نظري ، وهم الذين باعوا الدارين بحبي ، فقلت : بعزتك إلا أذقتني برد حسن الظن بهم ، فقال : قد فعلت ، والقاطع بينك وبينهم تشاغلك بحب الدنيا ، فاخرج منها مختاراً قبل أن تخرج منها صاغراً ، فقد أفضت عليك أنواراً من جوار قدسي ، ففز ونل .

فاستيقظت فرحاً مسروراً ، وجئت إلىٰ شيخي يوسف النساج ، فقصصت عليه المنام ، فتبسم ، فقال : يا أبا حامد ؛ هـٰذه ألواحنا في البداية ، محوناها بأرجلنا ، بل إن صحبتني . . سيكحل بصر بصيرتك بإثمد التأييد حتىٰ ترى العرش ومن حوله ، ثم لا ترضىٰ بذلك حتىٰ تشاهد ما لا تدركه الأبصار ، فتصفو من كدر طبيعتك ، وترقىٰ علىٰ طور عقلك ، وتسمع الخطاب من الله تعالىٰ كموسىٰ : إني أنا الله رب العالمين) .

قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا معشرَ الحواريينَ ؛ جوِّعوا بطونَكُمْ ، لعلَّ قلوبَكُمْ ترىٰ ربَّكُمْ)[1] .

وقالَ سهلُ بنُ عبدِ اللهِ التستريُّ : (ما صارَ الأبدالُ أبدالاً إلا بأربعِ خصالٍ : بإخماصِ البطونِ ، والسهرِ ، والصمتِ ، والاعتزالِ عنِ الناسِ)[2] .

ففائدةُ الجوعِ في تنويرِ القلبِ أمرٌ ظاهرٌ ، تشهدُ لهُ التجربةُ ، وسيأتي بيانُ وجهِ التدريجِ فيهِ في كتابِ كسرِ الشهوتينِ .

وأمَّا السهرُ : فإنَّهُ يجلو القلبَ ، ويصفيهِ وينوِّرُهُ ، فينضافُ ذلكَ إلى الصفاءِ الذي حصلَ منَ الجوعِ ، فيصيرُ القلبُ كالكوكبِ الدرِّيِّ ، والمرآةِ المجلوَّةِ ، فيلوحُ فيهِ جمالُ الحقِّ ، ويشاهدُ فيهِ رفيعَ الدرجاتِ في الآخرةِ ، وحقارةَ الدنيا وآفاتِها ، فتتمُّ بذلكَ رغبتُهُ عنِ الدنيا وإقبالُهُ على الآخرةِ .

والسهرُ أيضاً نتيجةُ الجوعِ ؛ فإنَّ السهرَ معَ الشبعِ غيرُ ممكنٍ ، والنومُ يقسِّي القلبَ ويميتُهُ ، إلا إذا كانَ بقدْرِ الضرورةِ ، فيكونُ سببَ المكاشفةِ لأسرارِ الغيبِ ، فقدْ قيلَ في صفةِ الأبدالِ : (إنَّ أكلَهُمْ فاقةٌ ، ونومَهُمْ غلبةٌ ، وكلامَهُمْ ضرورةٌ)[3] .

---

(١) أورده الإمام أبو طالب في « القوت » (١/ ٩٥) ، وكذلك (٢/ ٦٧) وزاد : (وقد رواه عبد الرحمٰن بن يحيى الأسود عن طاووس رفعه إلىٰ رسول الله صلى الله عليه وسلم) .

(٢) قوت القلوب (١/ ٩٥) .

(٣) قوت القلوب (١/ ١٥٤) .

وقالَ إبراهيمُ الخوَّاصُ رحمهُ اللهُ : (أجمعَ رأيُ سبعينَ صدِّيقاً علىٰ أنْ كثرةَ النومِ مِنْ كثرةِ شرْبِ الماءِ)[1] .

وأمَّا الصمتُ : فإنَّهُ تسهِّلُهُ العزلةُ ، ولكنِ المعتزلُ لا يخلو عنْ مشاهدةِ مَنْ يقومُ لهُ بطعامِهِ وشرابِهِ وتدبيرِ أمرِهِ ، فينبغي ألا يتكلَّمَ إلا بقدْرِ الضرورةِ ؛ فإنَّ الكلامَ يشغلُ القلبَ ، وشَرَهُ القلوبِ إلى الكلامِ عظيمٌ ؛ فإنَّهُ يستروحُ إليهِ ، ويستثقلُ التجرُّدَ للذكْرِ والفكرِ ، فيستريحُ إليهِ ، فالصمتُ يلقحُ العقلَ ، ويجلبُ الورعَ ، ويعلِّمُ التقوىٰ .

وأمَّا الخلوةُ : ففائدتُها دفعُ الشواغلِ ، وضبطُ السمعِ والبصرِ ؛ فإنَّهُما دهليزُ القلبِ ، والقلبُ في حكْمِ حوضٍ تنصبُّ إليهِ مياهٌ كريهةٌ كدرةٌ قذرةٌ مِنْ أنهارِ الحواسِّ ، ومقصودُ الرياضةِ تفريغُ الحوضِ مِنْ تلكَ المياهِ ، ومِنَ الطينِ الحاصلِ منها ؛ لينفجرَ أصلُ الحوضِ ، فيخرجُ منهُ الماءُ النظيفُ الطاهرُ .

وكيفَ يصحُّ لهُ أنْ ينزحَ الماءَ مِنَ الحوضِ والأنهارُ مفتوحةٌ إليهِ ، فيتجدَّدُ في كلِّ حالٍ أكثرَ ممَّا ينقصُ ؟!

فلا بدَّ مِنْ ضبطِ الحواسِّ إلا عنْ قدْرِ الضرورةِ ، وليسَ يتمُّ ذلكَ إلا بالخلوةِ في بيتٍ مظلمٍ ، وإنْ لمْ يكنْ لهُ مكانٌ مظلمٌ . فليلفَّ رأسَهُ في جيبِهِ ، أوْ يتدثَّرْ بكساءٍ أوْ إزارٍ ، ففي مثلِ هـٰذهِ الحالةِ يسمعُ نداءَ الحقِّ ، ويشاهدُ جلالَ الحضرةِ الربوبيةِ ، أما ترىٰ أنَّ نداءَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٥٣٢٩) عن أبي إسحاق الموصلي .

وسلَّمَ بلغَهُ وهوَ علىٰ مثلِ هـٰذِهِ الصفةِ ، فقيلَ لهُ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلْمُزَّمِّلُ ﴾ ، ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلْمُدَّثِّرُ ﴾(١) .

فهـٰذِهِ الأربعةُ جُنَّةٌ وحصْنٌ ، بها تُدفعُ عنهُ القواطعُ ، وتُمنعُ العوارضُ القاطعةُ للطريقِ .

* * *

فإذا فعلَ ذلكَ . . اشتغلَ بعدَهُ بسلوكِ الطريقِ ، وإنَّما سلوكُهُ بقطْعِ العقباتِ ، ولا عقبةَ علىٰ طريقِ اللهِ تعالىٰ إلا صفاتُ القلبِ التي سببُها الالتفاتُ إلى الدنيا ، وبعضُ تلكَ العقباتِ أعظمُ مِنْ بعضٍ .

والترتيبُ في قطعِها : أنْ يشتغلَ بالأسهلِ فالأسهلِ ، وهيَ ـ أعني : تلكَ الصفاتِ ـ أسرارُ العلائقِ التي قطعَها في أولِ الإرادةِ وآثارُها ؛ أعني : آثارَ المالِ ، والجاهِ ، وحبِّ الدنيا ، والالتفاتِ إلى الخلقِ ، والتشوُّفِ إلى المعاصي ، فلا بدَّ أنْ يخليَ الباطنَ عنْ آثارِها كما أخلى الظاهرَ عنْ أسبابِها الظاهرةِ ، وفيهِ تطولُ المجاهدةُ ، ويختلفُ ذلكَ باختلافِ الأحوالِ ، فربَّ شخصٍ قدْ كُفِيَ أكثرَ الصفاتِ ، فلا تطولُ عليهِ المجاهدةُ ، وقدْ ذكرنا أنَّ طريقَ المجاهدةِ مضادَّةُ الشهواتِ ، ومخالفةُ الهوىٰ في كلِّ صفةٍ غالبةٍ علىٰ نفسِ المريدِ ، كما سبقَ ذكرُهُ .

---

(١) رواه البخاري (٤) ، ومسلم (١٦٠) ، وقوله : (بلغه وهو علىٰ هـٰذه الصفة) يؤكد هـٰذا النداءُ بالحال ؛ إذ ناداه بالمدثر والمزمل وهو ملابس لذلك ؛ ليستشعر الملاطفة منه سبحانه .

فإذا كُفِيَ ذلكَ ، أوْ ضعفَ بالمجاهدةِ ولمْ يبقَ في قلبِهِ علاقةٌ . . شغلَهُ بعدَ ذلكَ بذكْرٍ يلزمُ قلبَهُ على الدوامِ ، ويمنعُهُ مِنْ تكثيرِ الأورادِ الظاهرةِ ، بلْ يقتصرُ على الفرائضِ والرواتبِ(١) ، ويكونُ وردُهُ ورداً واحداً ، وهوَ لبابُ الأورادِ وثمرتُها ؛ أعني : ملازمةَ القلبِ لذكرِ اللهِ تعالىٰ بعدَ الخلوِّ مِنْ ذكرِ غيرِهِ .

ولا يشغلُهُ بهِ ما دامَ قلبُهُ ملتفتاً إلىٰ علائقِهِ ، قالَ الشبليُّ للحصريِّ : (إنْ كانَ يخطرُ بقلبِكَ مِنَ الجمعةِ التي تأتيني فيها إلى الجمعةِ الأخرىٰ شيءٌ غيرُ اللهِ تعالىٰ . . فحرامٌ عليكَ أنْ تأتيَني)(٢) .

وهٰذا التجرُّدُ لا يحصلُ إلا معَ صدْقِ الإرادةِ ، واستيلاءِ حبِّ اللهِ تعالىٰ على القلبِ ، حتَّىٰ يكونَ في صورةِ العاشقِ المستهتَرِ(٣) ، الذي ليسَ لهُ إلا همٌّ واحدٌ .

* * *

فإذا كانَ كذلكَ . . ألزمَهُ الشيخُ زاويةً ينفردُ بها ، ويوكلُ بهِ مَنْ يقومُ لهُ

---

(١) قال الإمام القشيري في « رسالته » (ص٦٢٥) : (وليس من آداب المريدين كثرة الأوراد في الظاهر ؛ فإن القوم في مكابدة إخلاء خواطرهم ، ومعالجة أخلاقهم ، ونفي الغفلة عن قلوبهم ، لا في تكثير أعمال البر ، والذي لا بد لهم منه إقامة الفرائض والسنن الراتبة ، فأما الزيادة من الصلوات النافلة . . فاستدامة الذكر بالقلب أتم لهم) .

(٢) أورده القشيري في « رسالته » (ص٦٢١) .

(٣) والمستهتَر : المولع بالشيء المأخوذ به ، كأنه قد وَلِهَ ، مرَّ غير مرة ، وقد روىٰ أحمد في « المسند » (٣/ ٧١) وابن حبان في « صحيحه » (٨١٧) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً : « أكثروا ذكر الله حتىٰ يقولوا : مجنون » .

بقدْرٍ يسيرٍ مِنَ القوتِ الحلالِ ؛ فإنَّ أصلَ طريقِ الدينِ القوتُ الحلالُ ، وعندَ ذلكَ يلقِّنُهُ ذكراً مِنَ الأذكارِ ، حتَّىٰ يشغلَ بهِ لسانَهُ وقلبَهُ ، فيجلسُ ويقولُ مثلاً : (الله ، الله ، الله)[1] ، أوْ (سبحانَ اللهِ ، سبحانَ اللهِ) ، أوْ ما يراهُ الشيخُ مِنَ الكلماتِ .

فلا يزالُ يواظبُ عليهِ حتَّىٰ تسقطَ حركةُ اللسانِ ، وتكونَ الكلمةُ كأنَّها جاريةٌ على اللسانِ مِنْ غيرِ تحريكٍ .

ثمَّ لا يزالُ يواظبُ عليهِ حتَّىٰ يسقطَ الأثرُ عنِ اللسانِ ، وتبقىٰ صورةُ اللفظِ في القلبِ .

ثمَّ لا يزالُ كذلكَ حتَّىٰ ينمحيَ عنِ القلبِ حروفُ اللفظِ وصورتُهُ ، وتبقىٰ حقيقةُ معناهُ لازمةً للقلبِ ، حاضرةً معَهُ ، غالبةً عليهِ ، قدْ فرغَ عنْ كلِّ ما سواهُ ؛ لأنَّ القلبَ إذا شُغِلَ بشيءٍ . . خلا عنْ غيرِهِ أيَّ شيءٍ كانَ ، فإذا اشتغلَ بذكرِ اللهِ تعالىٰ وهوَ المقصودُ . . خلا ـ لا محالةَ ـ عنْ غيرِهِ .

وعندَ ذلكَ يلزمُهُ أنْ يراقبَ وساوسَ القلبِ ، والخواطرَ التي تتعلَّقُ بالدنيا ، وما يتذكَّرُ فيهِ ممَّا قدْ مضىٰ مِنْ أحوالِهِ وأحوالِ غيرِهِ ؛ فإنَّهُ مهما اشتغلَ بشيءٍ منهُ ولوْ في لحظةٍ . . خلا قلبُهُ عنِ الذكرِ في تلكَ اللحظةِ ، وكانَ ذلكَ نقصاناً ، فليجتهدْ في دفعِ ذلكَ .

ومهما دفعَ الوساوسَ كلَّها وردَّ النفسَ إلىٰ هـٰذهِ الكلمةِ . . جاءتْهُ

---

[1] في (ب) : (ويقول مثلاً : لا إلـٰه إلا الله ، أو يقول مثلاً : الله ، الله ، الله) .

الوساوسُ مِنْ هـٰذهِ الكلمةِ ، وأنَّها ما هيَ ؟ وما معنىٰ قولِنا : (الله) ؟ ولأيِّ معنىً كانَ إلـٰهاً وكانَ معبوداً ؟ ويعتريهِ عندَ ذلكَ خواطرُ تفتحُ عليهِ بابَ الفكرِ ، وربَّما يردُ عليهِ مِنْ وساوسِ الشيطانِ ما هوَ كفرٌ أوْ بدعةٌ ، ومهما كانَ كارهاً لذلكَ ، ومتشمِّراً لإماطتِهِ عنِ القلبِ . . لمْ يضرُّهُ ذلكَ .

والخواطرُ منقسمةٌ :

إلىٰ ما يُعلمُ قطعاً أنَّ اللهَ تعالىٰ منزَّهٌ عنهُ ، ولكنَّ الشيطانَ يلقي ذلكَ في قلبِهِ ، ويجريهِ علىٰ خاطرِهِ ، فشرطُهُ ألا يباليَ بهِ ، ويفزعَ إلىٰ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، ويبتهلَ إليهِ ليدفعَهُ عنهُ ، كما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ ٱلشَّيْطَٰنِ نَزْغٌ فَٱسْتَعِذْ بِٱللَّهِ إِنَّهُۥ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ۝ إِنَّ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَوْا۟ إِذَا مَسَّهُمْ طَٰٓئِفٌ مِّنَ ٱلشَّيْطَٰنِ تَذَكَّرُوا۟ فَإِذَا هُم مُّبْصِرُونَ ﴾ .

وإلىٰ ما يُشَكُّ فيهِ ، فينبغي أنْ يعرضَ ذلكَ علىٰ شيخِهِ ، بلْ كلُّ ما يجدُ في قلبِهِ مِنَ الأحوالِ مِنْ فترةٍ ، أوْ نشاطٍ ، أوِ التفاتٍ إلىٰ عُلْقَةٍ ، أوْ صدْقٍ في إرادةٍ . . فينبغي أنْ يظهرَ ذلكَ لشيخِهِ ، وأنْ يسترَهُ عنْ غيرِهِ ، فلا يطلعَ عليهِ أحداً .

ثمَّ إنَّ شيخَهُ ينظرُ في حالِهِ ، ويتأمَّلُ في ذكائِهِ وكياستِهِ ، فإنْ علمَ أنَّهُ لوْ تركَهُ وأمرَهُ بالفكرِ تنبَّهَ مِنْ نفسِهِ لحقيقةِ الحقِّ . . فينبغي أنْ يحيلَهُ على الفكرِ ، ويأمرَهُ بملازمتِهِ ، حتَّىٰ يقذفَ في قلبِهِ مِنَ النورِ ما يكشفُ لهُ حقيقتَهُ .

وإنْ علمَ أنَّ ذلكَ ممَّا لا يقوىٰ عليهِ مثلُهُ . . ردَّهُ إلى الاعتقادِ القاطعِ بما يحتملُهُ قلبُهُ مِنْ وعظٍ وذكرٍ ودليلٍ قريبٍ مِنْ فهمِهِ(١) .

وينبغي أنْ يتأنَّقَ الشيخُ ويتلطَّفَ بهِ ، فإنَّ هـٰذهِ مهالكُ الطريقِ ومواضعُ أخطارِها ، فكمْ مِنْ مريدٍ اشتغلَ بالرياضةِ فغلبَ عليهِ خيالٌ فاسدٌ لمْ يقوَ علىٰ كشفِهِ ، فانقطعَ عليهِ طريقُهُ ، فاشتغلَ بالبطالةِ ، وسلكَ طريقَ الإباحةِ ، وذلكَ هوَ الهلاكُ العظيمُ .

ومَنْ تجرَّدَ للذكرِ ، ودفعَ العلائقَ الشاغلةَ عنْ قلبِهِ . . لمْ يخلُ عنْ أمثالِ هـٰذهِ الأفكارِ ، فإنَّهُ قدْ ركبَ سفينةَ الخطرِ ، فإنْ سلمَ . . كانَ مِنْ ملوكِ الدينِ ، وإنْ أخطأَ . . كانَ مِنَ الهالكينَ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « عليكُمْ بدينِ العجائزِ »(٢) ، وهوَ

---

(١) وعبارة الإمام القشيري في « رسالته » (ص٦٢٣) : (فالواجب علىٰ شيخه إن رأىٰ فيه كياسة أن يحيله على الحجج العقلية ، فإن بالعلم يتخلص ـ لا محالة ـ المتعرف مما يعتريه من الوساوس ، وإن تفرس شيخه فيه القوة والثبات في الطريقة . . أمره بالصبر واستدامة الذكر ، حتىٰ تسطع في قلبه أنوار القبول ، وتطلع في سره شموس الوصول ، وعن قريب يكون ذلك ، ولكن لا يكون هـٰذا إلا لأفراد المريدين) .

(٢) قال الحافظ العراقي : (قال ابن طاهر في كتاب « التذكرة » : هـٰذا اللفظ تداوله العامة ، ولم أقف له علىٰ أصل يرجع إليه من رواية صحيحة ولا سقيمة ، حتىٰ رأيت حديثاً لمحمد بن عبد الرحمـٰن بن البيلماني عن أبيه عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم : « إذا كان في آخر الزمان ، واختلفت الأهواء . . فعليكم بدين أهل البادية والنساء » ، وابن البيلماني له عن أبيه عن ابن عمر نسخة كان يتهم بوضعها) . « إتحاف » (٧/ ٣٧٦) ، وهـٰذا اللفظ رواه ابن حبان في « المجروحين » (٢/ ٢٧٤) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٩٩٦) .

تلقي أصلِ الإيمانِ وظاهرِ الاعتقادِ بطريقِ التقليدِ ، والاشتغالُ بأعمالِ الخيرِ ؛ فإنَّ الخطرَ في العدولِ عنْ ذلكَ كبيرٌ(١) .

ولذلكَ قيلَ : على الشيخِ أنْ يتفرَّسَ في المريدِ ، فإنْ لمْ يكنْ ذكيّاً فطناً متمكِّناً مِنِ اعتقادِ الظاهرِ .. لمْ يشغلْهُ بالذكرِ والفكرِ ، بلْ يردُّهُ إلى الأعمالِ الظاهرةِ والأورادِ المتواترةِ(٢) ، أوْ يشغلُهُ بخدمةِ المتجرِّدينَ للفكرِ ؛ لتشملَهُ بركتُهُمْ ؛ فإنَّ العاجزَ عنِ الجهادِ في صفِّ القتالِ ينبغي أنْ يسقيَ القومَ ، ويتعهَّدَ دوابَّهُمْ ؛ ليُحشرَ يومَ القيامةِ في زمرتِهِمْ ، وتعمَّهُ بركتُهُمْ ، وإنْ كانَ لا يبلغُ درجتَهُمْ(٣) .

ثمَّ المريدُ المتجرِّدُ للذكرِ والفكرِ قدْ تقطعُهُ قواطعُ كثيرةٌ ؛ مِنَ العجْبِ ،

---

(١) وهو ما قاله ابن الأثير في « جامع الأصول » (١/ ٢٩٣) ، قال : (دين الأعراب والغلمان والصبيان : الوقوف عند قبول ظاهر الشريعة ، واتباعها من غير تفتيش عن الشبه ، وتنقير عن أقوال أهل الزيغ والأهواء ، ومثله قوله : « عليكم بدين العجائز ») ، فليس دين العجائز رأياً ومذهباً تقول به فرقة من الفرق ، بل الوقوف على الظواهر ، والجد في العمل دون ميل لقول دون قول ، وانظر « فيض القدير » (١/ ٤٢٤) .

(٢) كصلاة الليل وصلاة الضحىٰ والإشراق والأوابين ، ومتابعة الصيام ، والأوراد المتواترة ، وأفضلها القرآن . « إتحاف » (٧/ ٣٧٦) .

(٣) فبخدمته لهم ، وحبِّه إياهم يبلغ درجتهم مع قصور حاله نسبةً إليهم ، كما روى البخاري (٣٦٨٨) ، ومسلم (٢٦٣٩) من قول أنس رضي الله عنه : (فأنا أحب النبي صلى الله عليه وسلم وأبا بكر وعمر وأرجو أن أكون معهم بحبي إياهم ولم أعمل بمثل أعمالهم) .

والرياءِ ، والفرحِ بما ينكشفُ لهُ مِنَ الأحوالِ ، وما يبدو مِنْ أوائلِ الكراماتِ ، ومهما التفتَ إلىٰ شيءٍ مِنَ ذلكَ وشغلَ بهِ نفسَهُ . . كانَ ذلكَ فتوراً في طريقِهِ أوْ وقوفاً[1] ، بلْ ينبغي أنْ يلازمَ حالَهُ جملةَ عمرِهِ ملازمةَ العطشانِ الذي لا ترويهِ البحارُ ولوْ أُفيضَتْ عليهِ ، ويدومُ علىٰ ذلكَ ، ورأسُ مالِهِ الانقطاعُ عنِ الخلقِ إلى الحقِّ والخلوةُ .

قالَ بعضُ السياحينَ : قلتُ لبعضِ الأبدالِ المنقطعينَ عنِ الخلقِ : كيفَ الطريقُ إلى التحقيقِ ؟ فقالَ : أنْ تكونَ في الدنيا كأنَّكَ عابرُ طريقٍ ، وقالَ مرَّةً : قلتُ لهُ : دلَّني علىٰ عملٍ أعملُهُ أجدُ فيهِ قلبي معَ اللهِ تعالىٰ على الدوامِ ، فقالَ لي : لا تنظرْ إلى الخلْقِ ؛ فإنَّ النظرَ إليهِمْ ظلمةٌ ، قلتُ : لا بدَّ لي مِنْ ذلكَ ، قالَ : فلا تسمعْ كلامَهُمْ ؛ فإنَّ كلامَهُمْ قسوةٌ ، قلتُ : لا بدَّ لي مِنْ ذلكَ ، قالَ : فلا تعاملْهُمْ ؛ فإنَّ معاملتَهُمْ وحشةٌ ، قلتُ : أنا بينَ أظهرِهِمْ ، لا بدَّ لي مِنْ معاملتِهِمْ ، قالَ : فلا تسكنْ إليهِمْ ؛ فإنَّ السكونَ إليهِمْ هلكةٌ ، قلتُ : هٰذهِ العلَّةُ ، فقالَ : يا هٰذا ؛ أتنظرُ إلى الغافلينَ ، وتسمعُ كلامَ الجاهلينَ ، وتعاملُ البطَّالينَ ، وتريدُ أن تجدَ قلبَكَ معَ اللهِ عزَّ وجلَّ على الدوامِ ؟! هٰذا ما لا يكونُ أبداً[2] .

---

[1] قال الإمام القشيري في « رسالته » (ص٦٢٢) : (والفرق بين الفترة والوقفة : أن الفترة رجوع عن الإرادة وخروج منها ، والوقفة سكون عن السير باستحلاء حالات الكسل ، وكل مريد وقف في ابتداء إرادته . . لا يجيء منه شيء) .

[2] قوت القلوب (١/ ٩٩) .

فإذاً ؛ منتهى الرياضةِ أنْ يجدَ قلبَهُ معَ اللهِ تعالىٰ على الدوامِ ، ولا يمكنُ ذلكَ إلا بأنْ يخلوَ عنْ غيرِهِ ، ولا يخلو عنْ غيرِهِ إلا بطولِ المجاهدةِ(١) .

فإذا حصلَ قلبُهُ معَ اللهِ تعالىٰ . . انكشفَ لهُ جلالُ الحضرةِ الربوبيةِ ، وتجلَّىٰ لهُ الحقُّ ، وظهرَ لهُ مِنْ لطائفِ اللهِ تعالىٰ ما لا يجوزُ أنْ يُوصفَ ، بلْ لا يحيطُ بهِ الوصفُ أصلاً(٢) .

وإذا انكشفَ للمريدِ شيءٌ مِنْ ذلكَ . . فأعظمُ القواطعِ عليهِ أنْ يتكلَّمَ بهِ وعظاً ونصحاً ، ويتصدَّىٰ للتذكيرِ ، فتجدُ النفسُ فيهِ لذَّةً ليسَ وراءَها لذةٌ ، فتدعوهُ تلكَ اللذَّةُ إلىٰ أنْ يتفكَّرَ في كيفيَّةِ إيرادِ تلكَ المعاني ، وتحسينِ الألفاظِ المعبِّرةِ عنها ، وترتيبِ ذكرِها ، وتزيينِها بالحكاياتِ وشواهدِ القرآنِ والأخبارِ ، وتحسينِ صيغةِ الكلامِ ؛ لتميلَ إليهِ القلوبُ والأسماعُ .

والشيطانُ ربَّما يخيِّلُ إليه أنَّ هٰذا إحياءٌ منكَ لقلوبِ الموتى الغافلينَ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما أنتَ واسطةٌ بينَ يدي اللهِ تعالىٰ وبينَ الخلقِ ، تدعو عبادَهُ إليهِ ، وما لكَ فيهِ نصيبٌ ، ولا لنفسِكَ فيهِ لذَّةٌ .

---

(١) فإذا تمت له الهداية . . ارتقىٰ إلىٰ مقام الإحسان الذي فسر في الحديث : أن تعبد ربك كأنك تراه ، وإليه الإشارة بقوله : ﴿وَإِنَّ ٱللَّهَ لَمَعَ ٱلْمُحْسِنِينَ﴾ أي : بمعية الشهود والانكشاف . « إتحاف » (٧/ ٣٧٧) .

(٢) أصل التجلي هو ما ينكشف للقلوب من أنوار الغيوب باعتبار تعدد أمور التجلي ؛ فإن لكل اسم إلـٰهي بحسب حيطته ووجوهه تجلياتٍ متنوعة . « إتحاف » (٧/ ٣٧٧) ، وانظر « التعريفات » للجرجاني (ص١١٣) .

ويتَّضحُ كيدُ الشيطانِ بأنْ يظهرَ في أقرانِهِ مَنْ يكونُ أحسنَ كلاماً منهُ ، وأجزلَ لفظاً ، وأقدرَ على استجلابِ قلوبِ العوامِّ ؛ فإنَّهُ يتحرَّكُ في باطنِهِ عقربُ الحسدِ ـ لا محالةَ ـ إنْ كانَ محرِّكُهُ لذَّةَ القبولِ ، وإنْ كانَ محرِّكُهُ هوَ الحقَّ حرصاً علىٰ دعوةِ عبادِ اللهِ تعالىٰ إلىٰ صراطِهِ المستقيمِ . . فيعظمُ به فرحُهُ ، ويقولُ : (الحمدُ للهِ الذي عضدني وأيَّدَني بمَنْ وازرَني علىٰ إصلاحِ عبادِهِ) ؛ كالذي وجبَ عليهِ مثلاً أنْ يحملَ ميّتاً ليدفنَهُ إذْ وجدَهُ ضائعاً ، وتعيَّنَ عليهِ ذلكَ شرعاً ، فجاءَ مَنْ أعانَهُ عليهِ ، فإنَّهُ يفرحُ بهِ ، ولا يحسدُ معينَهُ ، والغافلونَ موتى القلوبِ ، والوعَّاظُ هُمُ المنبِّهونَ والمحيونَ لهُمْ ، ففي كثرتِهِمْ استرواحٌ وتناصرٌ ، فينبغي أنْ يعظمَ الفرحُ بذلكَ ، وهـٰذا عزيزُ الوجودِ جدّاً ، فينبغي أنْ يكونَ المريدُ علىٰ حذرٍ منهُ ؛ فإنَّهُ أعظمُ حبائلِ الشيطانِ في قطعِ الطريقِ علىٰ مَنِ انفتحَتْ لهُ أوائلُ الطريقِ ، فإنَّ إيثارَ الحياةِ الدنيا طبعٌ غالبٌ على الإنسانِ ، ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ بَلْ تُؤْثِرُونَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا﴾(١) ، ثمَّ بيَّنَ أنَّ الشرَّ قديمٌ في الطباعِ ، وأنَّ ذلكَ مذكورٌ في الكتبِ السالفةِ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ هَـٰذَا لَفِى ٱلصُّحُفِ ٱلْأُولَىٰ ۝ صُحُفِ إِبْرَٰهِيمَ وَمُوسَىٰ﴾ .

فهـٰذا منهاجُ رياضةِ المريدِ وتربيتِهِ في التدريجِ إلىٰ لقاءِ اللهِ تعالىٰ .

---

(١) أي : يختارونها على الآخرة ، فلا يفعلون ما يسعدهم في الآخرة ، ولو علموا علماً يقيناً فناءها وبقاء الآخرة . . لما آثروها . « إتحاف » (٧/ ٣٧٨) .

فأمَّا تفصيلُ الرياضةِ في كلِّ صفةٍ . . فسيأتي ؛ فإنَّ أغلبَ الصفاتِ على الإنسانِ بطنُهُ وفرجُهُ ولسانُهُ ؛ أعني بهِ الشهواتِ المتعلقةَ بها ، ثمَّ الغضبُ الذي هوَ كالجندِ لحمايةِ الشهواتِ ، ثمَّ مهما أحبَّ الإنسانُ شهوةَ البطنِ والفرجِ وأنسَ بهما . . أحبَّ الدنيا ، ولمْ يتمكَّنْ منها إلا بالمالِ والجاهِ ، وإذا طلبَ المالَ والجاهَ . . حدثَ فيهِ الكبْرُ والعجبُ والرئاسةُ ، وإذا ظهرَ ذلكَ . . لمْ تسمحْ نفسُهُ بتركِ الدنيا رأساً ، وتمسَّكَ مِنَ الدينِ بما فيهِ الرئاسةُ ، وغلبَ عليه الغرورُ .

* * *

فلهـٰذا وجبَ علينا بعدَ تقديمِ هـٰذينِ الكتابينِ أنْ نستكملَ ربعَ المهلكاتِ بثمانيةِ كتبٍ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

كتابٌ في كسرِ شهوةِ البطنِ والفرجِ .

وكتابٌ في كسْرِ شَرَهِ الكلامِ .

وكتابٌ في كسرِ الغضبِ والحقدِ والحسدِ .

وكتابٌ في ذمِّ الدنيا وتفصيلِ خدعِها .

وكتابٌ في كسرِ حبِّ المالِ وذمِّ البخلِ .

وكتابٌ في ذمِّ الرياءِ وحبِّ الجاهِ .

وكتابٌ في ذمِّ الكبْرِ والعجْبِ .

وكتابٌ في مواقعِ الغرورِ .

وبذكرِ هٰذهِ المهلكاتِ وتعليمِ طرقِ المعالجةِ فيها يتمُّ غرضُنا مِنْ ربعِ المهلكاتِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ ؛ فإنَّ ما ذكرناهُ في الكتابِ الأوَّلِ هوَ شرحٌ لصفاتِ القلبِ الذي هوَ معدنُ المهلكاتِ والمنجياتِ ، وما ذكرناهُ في الكتابِ الثاني هوَ إشارةٌ كليَّةٌ إلىٰ طريقِ تهذيبِ الأخلاقِ ومعالجةِ أمراضِ القلوبِ ، أمَّا تفصيلُها : فإنَّهُ يأتي في هٰذه الكتبِ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

تمّ كتاب رياضة النّفس وتهذيب الخلق ومعالجة أمراض القلب
وهو الكتاب الثّاني من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين
بحمد الله وعونه ، وصلى الله على نبيّنا محمّد وآله وسلّم تسليما
يتلوه كتاب كسر الشّهوتين

RİYÂZET YOLUNA GİREN MÜRÎDİN ÂHESTELİĞİ

Bilmiş ol ki: Kim kalbinden âhireti yakînen müşahede etti ve onun varlığına inandı ise âhirete iştiyak ve âhiret saâdetini kazanmak kendisi için zarurî bir hâl almıştır. O, artık kendini âhiret yoluna vermiş, dünyanın lezzet ve nîmetlerini hiçe saymıştır. Çünkü elinde boncukları bulunan bir kimse, kıymetli cevher taşlarını görünce artık o boncuklara kıymet vermez olur, boncuklar gözünden düşer, onları satıp o kıymetli cevherleri almayı düşünür. Âhireti murâd etmeyip Allah'a mülakatı arzu etmeyen kimse, âhiret gününe ve Allah'a îmanı olmadığı için böyledir. Ben **"îmanı yok"** derken, **"hadîs-i nefs"** yâni kalbinden böyle bir şeyin geçmesini ve dilinde tasdîk ve ihlâssız şehâdet kelimesini söylemesini kastetmiyorum.

Bu gibilerin îmanı tıpkı cevherin boncuktan kıymetli olduğunu işitmekle bilip de, cevherin hakîkatinden bir şey anlamayan adam gibidir. İşte bunun gibi, kalbinden geçip yalnız diliyle şehâdet getirenler, îmanın özünden anlamayan kimselerdir. Bu gibiler, boncuklara alışıp cevherlere kıymet vermeyen kimselere benzerler. Demek ki, Allah'a ulaşmaya mâni olan ilâhî yola girmemek; buna mâni olan iradesizlik; buna da mâni olan, sağlam îtikad ve kuvvetli îmanın bulunmamasıdır. İmansızlığın sebebi ise bu yola irşâd edecek ve bu netîceyi hatırlatacak kimselerin bulunmamasıdır. Allah'ı bilen âlimler, insanları Allah'a giden yola hidâyet eder, dünyanın inkırâza uğrayacak hakîr bir şey olduğunu bildirirler. Âhiretin ehemmiyet ve devamını anlatırlar. Halkın ekserîsi gafildir. Şehvetlerine uymuş ve şehvet uykularına dalmışlardır. Buna karşılık dîn âlimleri arasında kendilerini uyandıracak kimse yoktur. Kendiliğinden bu gafletten uyanan ve bu sapıklıktan ayıkan kimse olursa da, bilemediği için doğru yola giremez.

Âlimlerden doğru yolu sormak istese de, onları doğru yoldan ayrılmış nefsânî arzularına meyletmiş bulur. Bu sûretle adamın irâdesi zayıflar ve yol gösteren olmadığı için hakîki yolu da şaşırır. Âlimler, arzu ve menfaatlerine göre konuşur. Çünkü Allah yoluna giren kimse yoktur. Aranan bilinmez, delîli bulunmaz. Hevâ gâlip ve arayan gafil olursa gâyeye varılamayacağı ve netîceye ulaştıran yolun boş kalacağı meydandadır. Şâyet kendiliğinden mütenebbih olur veyâ başkası tarafından ikaz edilerek âhiretin zirâat ve kazancına kendisinde bir meyil ve irâde uyanırsa, bunun da ilk önce temîn ve takdîm edilecek bir takım şartları, sarılacağı bir takım istinadgâhları, yol kesenlerinden korunmak için girilecek bir takım kaleleri olduğunu ve bu yolculuğunda devam edeceği birçok vazîfeleri bulunduğunu bilmesi lâzımdır.

İrâdesinde takdîm edilmesi gerekli şartlara gelince bunlar, kendisi ile Hak arasındaki perdeleri kaldırmaktır. Zîra halkın Hak'tan mahrûm kalmalarına sebep olan, bu perdelerin çoğalması ve yollar üzerinde barikatların bulunmasıdır. Nitekim âyet-i celîlede:

وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا
فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ

"Bir de önlerine bir engel, artlarına bir engel koyduk, gözlerine de perde çektik; artık onlar görmezler." (Yâsîn sûresi, 36/9) buyrulmuştur.

Mürîd ile Hak arasındaki perdeler dörttür. Bunlar da mâl, câh, taklîd ve isyândır.

Mâl ve servet perdesini kaldırmak, bunları mülkiyetinden çıkarmakla mümkündür. Servetten ancak zarûrî ihtiyâcı kadarını bulundurmalıdır. Fazlasını sakladığı müddetçe ona meyleder. Bu sûretle Allah'a ulaşması mümkün değildir.

Câh, mansıb ve mevkî perdesi de, bunlardan uzaklaşmak ve halkın bunlardan nefret ettiğini düşünerek bu arzudan ayrılmakla mümkün olur.

Taklîd perdesini kaldırmak ise mezhep taassubunu atmak ve bir de:

لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ

Kelime-i tevhidinin mânâsını tam bir îman ile tasdîk etmek ve Allah'tan başka her çeşit mâbudları kalbinden söküp atmakla mümkündür. Kişinin en büyük mâbûdu hevâ-i nefsidir. Bunları attığı zaman kör taassup taklîdinden kurtulur ve taklîd ile elde ettiği îtikad esaslarında hakîkatler kendisine îzâh edilmiş olur. İnsana yakışan, bu hakîkatleri mücâdele yolu ile değil, mücâhede yolu ile aramaktır. Şâyet taklîd taassubundan kendisini kurtaramazsa, bu hâl onun için bir perdedir. Zîra mürîd, muayyen bir mezhebe bağlanmamalıdır.

İsyâna gelince; bu da Allah'a ulaşmaya mâni bir perdedir. İsyandan kurtarmanın şartı, tövbe ve yaptığı haksızlıkları düzeltmek, irtikâb ettiklerini iâde etmek, bir daha kötülük yapmamaya azmetmek ve geçmişe nedâmet edip hasımlarından helâllik almaktır.[60] Samimî tövbe etmeyip zâhirî günâhlardan çekinmediği halde mükâşefe yolu ile dînin esrârına vâkıf olmak isteyen, henüz Arap lisânını bilmeden Kur'ân'ın tefsîr ve sırrına ermek isteyenin haline benzer. Hâlbuki Kur'ân'ın tercemesini yapabilmek için, evvelemirde Arap lisânını bilmek lâzım. Tefsîr ve esrârına ise bundan sonra geçilebilir. Bunun gibi önce şerîatın zâhirî ahkâmı tatbik edilir, sonra bu ahkâm içerisinde onun esrar ve derinliklerine nüfûz edilir.

---

[60] Allahu Teâlâ kulunun her çeşit günâhtan tövbesini kabul eder. Hattâ ölüm

Şu dört şartı takdim edip, mâl ve mevkîden uzaklaşan kimse, gusül ve abdesti ile her cihetten temizlenip namaza hazırlanan kimseye benzer ki, bu adamın bir imama ihtiyacı vardır. Bunun gibi, mürîdin de doğru yola ulaşması için, uyup ardından gideceği bir şeyh ve üstada ihtiyâcı vardır. Zîra dînin yolu kapalı, şeytanın yolları ise pek çoktur. Şeytan, kendini hidâyete ulaştıracak şeyhi bulamayan kimseyi, kendi yollarından birine çeker. Muhâfız ve rehbersiz çöl yollarına çıkan kimse ise kendini tehlikeye atmış sayılır. Onun sonu kendiliğinden biten bir ağacın hâline benzer. Bu ağacı bakıp sulayan olmadığı için çabucak kurumaya mahkûm olduğu gibi, bu adam da aynı vaziyettedir. Hattâ bu ağaç, imkân

---

anından önce kâfirin küfründen tövbesini de kabul eder. Küfür halindeki bütün hatalarını bağışlar. Küfür halinde ölen kimseyi bağışlamaz. Bundan başka ne kadar büyük günâhları olursa olsun, imân ile ölmüşse Allahu Teâlâ yine dilediğini affeder. Yâni tövbe etmese de bağışlar. Tövbe edenlerin günâhlarını affedeceğini va'd buyurmuş, hattâ bâzılarının günâhlarını dahi sevâba çevireceğini bildirmiştir. Allahu Teâlâ'nın, dilediği mü'mini tövbesiz dahi affedeceğini kabul ettikten sonra hakîki tövbenin yalnız dilde "Estağfirullah" demekten ibâret olmadığını; şu anda yaptığı isyânı terk, geçmişe nedâmet, günâh işlememeye azim ve hasımlardan imkân nisbetinde helâllik almak olduğunu, ayrıca irtikâb ettiği kusurları yalnız Allah hakkı olup bunlardan yapma dediğini yapmışsa (içki içmek gibi) buna tövbe; yap dediğini yapmamışsa (namaz ve oruç gibi) onları da hemen yapmaya başlamak lâzımdır.

bulup büyüse de, aşılanmamış olduğu için meyve vermez. Yukarıda saydığımız şartlardan sonra, mürîdin dayanağı şeyhidir. Irmak kenârında yürüyen bir körün, rehberine sarıldığı gibi, mürîd de şeyhine sarılmalı ve bütün mukadderâtını ona teslîm etmelidir. Evrâd ve ezkârında hiç bir hususta ona muhâlefet etmemelidir. Katî olarak şöyle bilmelidir ki; kendisi isâbet ettirip doğru yolda olsa bile, kendi kendine olan faydası, şeyhi hatâda olsa bile, şeyhinin kendisine olan faydasından daha az ve şeyhinin ona olan faydası ise daha çoktur.

Kendisine güvenilecek böyle bir zâtı bulduğu zaman, o zâta da teveccüh eden bâzı vazîfeler vardır. O zât da, bu mürîdi yol kesicilerin elinden kurtarıp onu kale içinde muhâfaza etmesi lâzımdır. Bu da dört şey ile mümkündür:

1 - Halvet; yalnızlık,

2 - Sükût etmek,

3 - Aç kalmak,

4 - Gece uykusundan ferâgat etmektir. İşte bu dört şey mürîdi yol kesenlerden korur. Çünkü mürîdin maksadı nefsini ve kalbini ıslâh etmektir. Ancak bu sâyede Allah'a yakınlık peydâ eder. Ancak bu sâyede Rabbini müşâhede edebilir.

Açlık ise kalbin kanını azaltır ve ağartır. Kan ağarınca kalp nurlanır. Aynı zamanda açlık kalbin yağını artırır. Yağ artınca kalp yumuşar. Kalbin katılığı perde teşkîline sebep olduğu gibi, kalbin yumuşaması mükâşefenin anahtarıdır. Kalbin kanı azaldıkça düşmanm yolu daralır, çünkü düşmanın yolu, şehvetle dolu olan kan damarlarıdır. **İsâ aleyhisselâm** havârilerine: "Ey benim havarilerim, mîdelerinizi acıktırınız ki, kalpleriniz Rabbinizi görebilsin."

demiştir. **Sehl b. Abdullah** da: "Ebdâl ancak dört haslet ile ebdâl olmuştur. Bunlar da açlık, uykusuzluk, sükût ve uzlettir." demiştir.

Kalbi nurlandırmakta, açlığın faydası meydandadır. Tecrübe bunun şâhididir. "**Kesr-i Şehveteyn**" bâbında buna dâir îzâhat gelecektir.

Uykusuzluk da; kalbi cilâlandırır, tasfiye eder ve nurlandırır. Bu da açlıktan meydana gelen parlaklığa eklenir ve kalp yıldız gibi cilâlanıp, ayna gibi parlamaya başlar. Bu sûretle Hakk'ın cemâli orada zâhir olur. Âhiretteki yüksek dereceler buradan müşahede edilir. Dünyanın âfetleri ve ne hakîr bir şey olduğu buradan görülür. Bu sûretle dünyadan meylini keser ve âhirete teveccüh etmiş olur.

Az uyku, açlığın netîcesidir. Çünkü tok karınla gece kalkmak mümkün değil, çok yiyen mutlaka çok uyur. Aynı zamanda uyku kalbi karartır ve öldürür. Yemek ve uyku zarûret miktârı olmalı ki, ancak bu sâyede gaybın sırları keşfedilmeye başlanır. Ebdâllerin vasıfları şöyle anlatılır: Ölmeyecek kadar yer, dayanamayacak kadar uyur, zarûret olmadıkça konuşmaz. **İbrahim Havas** (Allah rahmet etsin) diyor ki: Yetmiş sıddık, fazla uykunun, fazla su içmekten olduğunda ittifak etmişlerdir.

Sükûta gelince; buna alışmak, yalnız kalmayı kolaylaştırır. Bununla beraber uzlete çekilen kimse yine tamâmen yalnız değildir. Onun ihtiyaçlarını temîn eden biri vardır. Onunla da fazla konuşmamalıdır. Çünkü söz, kalbi meşgul eder. Kalbin söze meyli fazladır. Kalp konuşmayı sever. Zikir ve fikirle uğraşmak ona ağır gelir. Sükût etmek aklı takviye eder. Şüpheli şeylerden kaçınmayı sağlar ve takvâyı öğretir.

Halvete yalnız yaşamaya gelince, bunun faydası da meydandadır: Meşgaleyi azaltır, insanın gözünü ve kulağını korur. Zîra göz ve kulak, kalbin yoludur. Kalp bir havuz gibidir. Beş hâssa ırmaklarından oraya pis ve bulanık, mikroplu sular dökülür. Riyâzetten maksat, kalbi o pis sulardan ve bunlardan meydana gelen çamurdan temizlemektir ki, bu sâyede havuzun ana kaynağı temiz, berrak ve pâk suyunu akıtsın da kalp havuzu bu temiz su ile dolsun. Pis suyu akıtan derelerin havuza akan yolları açık iken havuzu temizlemek nasıl mümkün olur? Her an yeni bir pis su havuzu doldurur. O halde ilk önce o pis derelerin yolunu kesmek lâzımdır. Yâni kalbe müteveccih hâssaların mecrâsını kesmek gerekir. Ancak zaruret miktârı açık kalır. Bu da karanlık bir evde yalnız başına yaşamakla mümkün olur. Şâyet böyle karanlık bir yeri yoksa elbisesi ile başını örtmeli, pardesü veyâ paltosunu başına almalıdır. İşte bu hâlinde Hakk'ın sesini duyar. Hazret-i rubûbiyetin celâlini müşahede eder. Bilmiyor musun, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu hâlde iken hitâb-ı ilâhîyi almış ve:

يَآ أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ، يَآ أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ

"Ey bürünüp yatan kişi (Muhammed aleyhisselam!) (Müzzemmil sûresi, 73/1) ve **"Ey örtünüp yatan** (Peygamber aleyhisselam!)**"** (Müddessir sûresi, 74/1) âyetleriyle kendisine hitap edilmiştir.

İşte şu dört vasıf mürîdin, yol kesenlerden korunması için bir kale ve kalkandır. Bu sâyede yol kesenlerden korunmuş olur. Bu dört vasfı temîn ettikten sonra tarîka sülük ile meşgul olur. Bu sülük de zorlukları atlatmakla mümkün olur. Allah yolundaki zorluklar ve güçlükler, kalbi dünyaya meylettiren şeylerdir. Bunlar, birbirinden büyük zorluklardır. Bunların kökünü kesmekteki tertîb, evvelâ en kolayından başlamaktır. Bunlar da, ilk irâde ânında kestiği alakaların sırları ve eserleridir. Yâni servet, mevkî, dünya sevgisi, halka teveccüh etme ve isyana meyletme halleridir. Zâhirini, bunların zâhirî sebeplerinden temizlediği gibi, bâtınını da bunların eser ve izlerinden temizlemesi lâzımdır. İşte burada mücâhede uzar ve şahısların hâline göre değişir. Öyle kimseler var ki, zâten bu hastalıkların çoğunu atmıştır. Bu gibilerin uzun boylu mücâhedeye ihtiyâcı yoktur. Yukarıda anlattığımız gibi, mücâhedenin yolu, mürîde galebe çalan her sıfatta nefsinin ve şehvetlerinin arzularına uymamaktır.

Bu kadarı kifâyet ettiği veyâhut mücâhede sâyesinde şehvetleri zayıflayıp kalbinde başka şeylere karşı alâka kalmadığı takdirde, kalbini devamlı olarak zikir ile meşgul eder ve fazla evrâd ile uğraşmaz. Farzlar ve revâtib sünnetleri ile iktifâ eder. Tek bir vird ile uğraşır. O vird, kalbinden mâsivâyı çıkardıktan sonra, bütün virdlerin özü ve netîcesidir ki, bu da kalbinden Allah'ı zikirdir. Kalbi başka şeyler ile meşgul iken zikretmez. Çünkü bunun faydası azdır. **Şiblî**, Hasrî'ye[61] dedi ki: "Ziyâretime geldiğin hafta sıralarında kalbinden Allah'tan başka bir şey geçerse, ziyâretime gelmek sana haram olsun."

Bu şekilde mâsivâdan ayrılıp tamâmen Hazret-i Allah'a teveccüh etmek, ancak sağlam irâde ve Allah sevgisinin kalbi kaplaması ile mümkündür. Âdetâ kalbinde tek bir gâyesi olan mütehayyir bir âşık hâline gelir. Bu hâle geldiği zaman, şeyhi onu tek kişilik bir hücreye alır. Yetecek kadar nafakasını helâlden temîn edecek bir adamı onun için vazîfelendirir. Zîra dîn yolunun aslı, helâl lokmadır. Bu hâlde kendisine bir zikir öğretir. Kalp ve dilinden bu zikir ile meşgul olur.

Meselâ, "Allah" veyâ "Sübhânallah" veyâ şeyhinin muvâfık göreceği başka bir zikri öğüt verir. Mürîd, buna o dereceye kadar devam eder ki, dili buna alışır ve âdetâ kendi kendine hareket eder gibi olur. Yine devam eder ve netîcede Lafza-ı Celâl dilinden akıp kalbine yerleşir. Yine devam eder ve sonunda Lafza-i Celâl de kalbinden silinir, yâni "Allah" Lafza-i Celâlinin lafızları kalkar da yalnız mânâsı ve hakîkati kalır. Artık kalbi tamâmen mâsivâdan kesilir ve Allah ile olur. Zîra kalp, iyice bir şeye bağlanırsa, başka her şeyden alâkasını keser. Asıl maksûd ve gâye olan, zikrullah ile meşgul olunca, elbette başkalarından boşalmış olur.

---

[61] Hasrî, Basralı olup Bağdad'da ikamet etmiş ve Hicri 371 de vefat etmiştir.

İşte bu esnâda kalbin vesveselerini, dünya ile alâkalı hâtıralarını, eski yaşayışından ve başkalarının yaşayışlarından kalbine gelenleri murakabe etmelidir. Kısa bir an da olsa kalbin başka bir şey ile meşgul olması, o anda Allah'ı zikir ve tezekkürden boş kalması demektir. Bu da bir noksanlıktır. Bunu da izâleye çalışmalıdır.

Kalbi diğer bütün vesveselerden temizlemeye muvaffak olduğu zaman bu defa da kalbine yeni vesveseler gelmeye başlar. Meselâ, "Bu "Allah" Lafza-i Celâli ve bunun mânâsı nedir? Ve bu ne bakımdan ilâh ve mabûd olmuştur?" diye kendi kendine sormaya başlar. Bunu daha başka hâtıralar tâkip edecek ve düşüncelerini o tarafa çevirecektir. Hattâ bâzen küfür ve bâzen bid'at olan şeyler de hatırına geçer. Ancak bunları kabul etmeyip kalbinden çıkarıp atmaya çalıştığı müddetçe bu vesveseler kendisine zarar vermez. Bu hâtıralar ikiye ayrılır. Bir kısmı, Allahu Teâlâ'nın onlardan münezzeh olup, şeytanın sokuşturmasından olduğunu kâfî olarak bilmiş olmasıdır ki, bu gibi vesveselere hiç itibar etmemek ve kalbinden bu vesveseleri atması için, Allah'ı zikredip O'na sığınmakla meşgul olur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

“Eğer şeytanın fitlemesi seni dürterse hemen Allah’a sığın. Çünkü O, işitendir, bilendir.” (A’râf sûresi, 7/200) buyurmuştur. Diğer âyette:

إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَآئِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا
هُمْ مُبْصِرُونَ

“Takvâya erenler (yok mu?) **onlara şeytandan her hangi bir ârıza iliştiği zaman** (Allah’ın emr veyâ nehy ettiği şeyleri) **iyice düşünürler; bir de bakarsın ki onlar** (hakîkatı) **görüp bilmişlerdir bile.”** (A’râf sûresi, 7/201) buyurulmuştur. Bir de kalbine gelen hâtıraların şeytanî veyâ rahmanî olmasından şüphe etmesidir. Bunları da şeyhine arzetmeli ve vaziyetini ondan öğrenmelidir. Hattâ yalnız bunları değil, tembellik, neşe, dünyaya alâka, irâdede sadâkat gibi, kalbine geçen bütün halleri yalnız şeyhine açıp, başkalarından saklamalıdır.

Şeyhine düşen vazîfe, mürîdin zekâ ve idrâk kabiliyetini kestirmektir. Şâyet bu mürîdi kendi haline bırakırsa, kendi idrâki ve görüş kabiliyetiyle, kendiliğinden hakîkati bulabilecek vaziyette ise kalbine, hakîkati açıklayacak bir nûr akıtılıncaya kadar onu düşünce ve tefekküre devam etmeye sevkeder. Şâyet bu vaziyet ve kabiliyette olmadığını anlarsa, onu o gibi vesveselerden uzaklaştırıp, hakikî îtikada getirmek için, kalbinin tahammül edebileceği ve kendisinin anlayabileceği şekilde delîller îrâd edip va’z u nasîhatta bulunur. Şeyhine yakışan bu mürîde yumuşak ve dikkatli davranmaktır. Zîra bu haller, yolu şaşırtacak tehlikeli noktalardır. Nice riyâzet ile uğraşan mürîdler vardır ki, mâhiyetini anlamaya güç yetiremeyeceği bir takım fâsid hayâllerin kendisini kaplaması sebebiyle asıl yolu şaşırmış, tembelleşmiş ve “İbâhiye” yoluna sapmıştır. İşte bu, büyük bir tehlikedir. Hulâsa, kim kalbini, meşgul edecek diğer alâkalardan uzaklaştırır ve yalnız zikir ile uğraşırsa, bu defa bu gibi hâtıralar kendisinde eksik olmaz. Bu mürîd, tehlikeli deniz yolculuğuna çıkan bir adam gibidir. Şâyet selâmet sâhiline ulaşırsa, dînî bir hükümdâr olur. Rotayı şaşırırsa kaybolur gider. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

عَلَيْكُمْ بِدِينِ الْعَجَائِزِ

"Yaşlıların dînine (tecrübelerine) *uyun."* buyurmuştur. Yâni hiç olmazsa îmânın aslı ve itikadın zâhirini taklîd yolu ile ana ve babalarınızdan alınız ve hayır işlerle meşgul olunuz. Bundan ayrılmakta büyük tehlikeler vardır. Bunun için şeyhe düşen, mürîdin hâline bakmasıdır. Şâyet mürîd, aklı başında zekî ve müdrik bir insan olmaz ve zâhirî îtikad kalbinde yerleşmiş ve kökleşmiş değilse, onu zikir ve fikir ile uğraştırmamalı, belki zâhirî ameller yaptırıp bilinen bâzı evrâd ile onu çalıştırmalı ve hattâ bu adamı yalnız fikir ile meşgul olanların hizmetine vermelidir ki, onların bereketinden faydalansın. Meselâ, harp sâhasında harp edemeyen kimseye düşen vazîfe, harp edenlerin hizmetine koşmak, onlara su taşıyıp binitlerine bakmak gibi hizmet ve yardımlarında bulunmaktır. Her ne kadar onların derecesine ulaşamazsa da, bu sâyede kıyamet günü onların safında haşrolur.

Zikir ve fikir ile meşgul olan mürîdin yolunu kesen birçok mâniler vardır. Bunlardan bâzıları; ucub, riyâ ve iyilik hallerindeki bâzı keşif ve kerâmetlere sevinip neşelenmek gibi hallerdir. Ne zaman bunlardan birine teveccüh eder ve onunla meşgul olursa, yolunda bir tembellik ve duraklama meydana gelir. Mürîde yakışan, ömrü boyunca bütün ırmak ve denizler dahî kendisini kandıramayan susamış bir adamın hâli gibi, dâima ilerisini ve daha fazlasını aramaya devam etmesidir. Bu mürîdin sermâyesi, halktan Hakk'a, cemiyetten uzlet ve halvete dönmektir. Seyyâhın biri, halktan uzaklaşıp Hakk'a yaklaşan ebdâlin birine:

- "Hakîkate ulaştıracak yol nasıldır?" diye sorar. Ebdâl der ki:

- "Kendini dünyada bir yolcu gibi kabul etmendir." Seyyâh başka bir ebdâle der ki:

- "Bana bir amel öğret ki, bu sâyede devamlı olarak kalbim Allah'a bağlı kalsın." Ebdâl:

- "Mahlûkata bakma. Zîra onlara bakmak Hakk'a ulaşmaya mânidir." der. Seyyâh:

- "İmkânım yok, halka bakmak mecbûriyetindeyim." Ebdâl:

- "O halde sözlerini dinleme. Zîra onların sözü kalbi katılaştırır." Seyyâh:

- "Buna da imkânım yok, sözlerini dinlemek zorundayım." Ebdâl:

- "O halde onlarla muâmelede bulunma. Zîra onlarla her hangi bir muâmele, insanı vahşete düşürür." Seyyâh:

- "Ben onların içinde olduğum için onlarla muâmele yapmak zorundayım." Ebdâl:

- "O halde onların arasında bulunma. Zîra onlarla düşüp kalkmak insanı helâke sevkeder." Seyyâh:

- "(İşte hastalık buradadır veyâ) bu da bir mecbûriyet karşısındadır." dedi. Bunun üzerine ebdâl:

- "Ey adam! Gâfillere bakar, câhilleri dinler ve tembeller gibi davranırken, devamlı olarak kalbini Allah ile bulmak mı arzu ediyorsun? İşte bu aslâ mümkün olmayan bir istektir." dedi.

Demek ki, riyâzetin sonu, devamlı olarak kalbini Allah ile ve Allah'a bağlı bulmaktır. Bu ise ancak başkalarından alâkayı kesmekle mümkün olabilir. Kalbini başkalarından temizlemek de, uzun mücâhede ile kabildir. Kalbi tamâmen Allah'a bağlandığı zaman, Hazret-i rubûbiyyetin celâli kendisine keşfolunmaya başlar, Hak, kendisinde tecellî eder ve izâhı câiz olmayan, belki lisân ile anlatılamayan bir takım ilâhî lütuflara mazhar olur. Buna en büyük mâni, bunu îzâh ve va'z u nasihat yolu ile halka duyurmak olur. Mürîde bir keşif olduğu vakit o, bu keşifleri halka duyurmak ister. Nefsi bundan son derece zevk alır ve bundan daha zevkli bir şey düşünemez. Bu zevk onu, bu hâli halka intikal ettirecek güzel kelime ve cümlelerle kalıplandırmaya, vakayı edebî üslup ve bir nizâm içinde anlatmaya, bâzı haber, hikâye ve Kur'ân âyetleriyle dâvasını süslemeye, insanları o tarafa meylettirmek için en üstün ifâde sanatını kullanmaya zorlar.

Fakat şeytan kendisine şöyle hayal ettirir: Senin bu şekil hareketin ve bu keşif ve kerametini, halkı sana doğru çekecek tarzda en güzel bir ifâde ile açıklayıp, herkese duyurman, şu gâfillerin ölü kalplerini diriltmek içindir. Zâten sen Allah ile yaratıkları arasında bir vâsıtasın. Allah'ın kullarını, Allah'a dâvet edersin. Senin bu hususta başka bir kârın ve şahsî menfaatin yoktur. Hattâ şeytan, bu adamı aldatmak için, bu adamın emsâlleri arasında kendisinden daha ziyâde hüsn-i beyâna mâlik ve avâmı kendisine çekecek kabiliyetlerin bulunduğunu örnek verir ve adamın maksadı halk arasında mevki almak ise içinden o gibilere haset etmeye başlar ve onları çekemez hâle gelir. Şâyet kendi dâvası Allah için, Allah'ın kullarını doğru yola dâvet ise bu yolda hizmet gören kendisinden daha üstün bir hatîbi bulduğu vakit, buna sevinir. Bu dâva uğrunda benden daha iyi çalışabilen, daha çok muvaffak olan bir arkadaşım var diye sevinir, memnun olur. (İşte insanı tahrîk eden kuvvetin, şeytanî veya rahmânî olması buradan anlaşılır.)

Bu dava şuna benzer: Bir adam bir cenâze bulur. Cenâzeyi defnetmek kendisine borçtur. Defnetmek için birçok zahmet çekecektir. Tam bu sırada kendisine yardımcı olacak bir adamı bulur. Adam bu hususta kendisinden daha mehâretlidir. Birinci adam böyle bir kimseyi bulduğuna elbette sevinir ve ona haset etme şöyle dursun, ondan memnun kalır. Bunun gibi, gâfiller de kalpleri ölü olan insanlardır. Vâizler ise onları diriltip îkaz eden kimselerdir. Bunların çokluğunda rahatlık ve müşterek çalışma gibi karşılıklı yardımlaşma vardır. İnsan, kendinden daha iyi bir vâiz arkadaşı bulunca, sevinip memnun olması îcâbeder. Çünkü aynı dâva uğrunda müşterek çalışmadır. Fakat bu görüşte olanlar çok azdır. Mürîd bu gibi çekememezlikten son derece sakınmalıdır. Zîra bu, keşif kapıları açılan kimseye bu yolu kapamak için şeytanın en büyük hîle yollarından biridir. Çünkü insan tabîatinde gâlip olan, dünya yaşayışını tercihtir. Nitekim

Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de:

بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا

"Belki siz, dünya hayatını (âhiretten) **üstün tutarsınız."** (A'lâ sûresi, 87/16) buyurmuş ve sonra bunun insan tabiatinde kadîm olduğunu ve bunun eski kitaplarda da anlatıldığını beyân etmek üzere:

إِنَّ هٰذَا لَفِي الصُّحُفِ الْأُولٰى، صُحُفِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسٰى

"Şüphesiz ki bu(nlar) **evvelki sahifelerde, İbrâhim ile Mûsâ'nın sahîfelerinde de vardır."** (A'lâ sûresi, 87/18-19) buyurmuştur.

İşte bu, tedricî bir surette Allah'a ulaşmakta mürîdin riyâzet ve terbiye yoludur.

Her sıfatta riyâzetin tafsîline gelince; bu da yakında anlatılacaktır. İnsana galebe çalan sıfatları, mîdesi, ferci ve dilidir. Yâni şehvetleri ve sonra da bu şehvetlerin koruyucusu olan gazabıdır. Mîde ve ferc şehvetini seven ve onlarla ünsiyet eden kimse, ister istemez dünyayı sever. Dünyayı da ancak mal ve mevki sâyesinde elde edebilir. Mal ve mevki peşinde koştuğu zaman, kibir, ucub ve riyâ hastalıkları kendisinde tezâhür eder. Bu hastalıklar, kendisine sirâyet edince artık bizâtihî dünyayı terk edemez, dünyaya mağrûr olur ve aldanır.

Bunun içindir ki, şu iki kitâbı takdim ettikten sonra **"Rub'-ı Mühlikât"**ı inşâallah sekiz kitapta tamamlamak bize borç olmuştur. Bu sekiz kitap, mîde ve ferc şehvetlerini kırma kitâbı, âfât-ı lisân, gazab, kin ve çekememezlik hastalıklarını kırma, dünyayı zem ve dünyanın hîlelerini îzâh, mâl sevgisini kırma ve cimriliği zem, riyâ ve riyâset sevgisini zem, kibir ve ucbu yerme ve aldanmak mevkîlerini anlatma kitaplarıdır. Bu mühlikâtı anlatmak ve tedâvi çârelerini öğrenmek ile **"Rub'-ı Mühlikât"**tan maksad hâsıl olmuş olur. Birinci kitapta anlattıklarımız, mühlikât ile münciyâtın merkezi olan kalbin sıfatlarını izahtan ibâret idi. İkinci kitapta anlattıklarımız umûmiyetle ahlâkı güzelleştirme yollarını ve kalp hastalıklarını tedâvi çârelerine işârettir. Tafsîlâtı ise inşâallah önümüzdeki kitapta gelecektir.

*

Allah'ın yardım ve tevfîki sâyesinde, nefis riyâzeti ve ahlâkı güzelleştirme kitâbı tamamlandı. Bunu da "**Kesr-i Şehveteyn**" kitâbı tâkîb edecektir.

Yalnız Allah'a hamd eder, Efendimiz Hazret-i Muhammed aleyhisselâm ile âline salât u selâm ederiz. Yer ve gök ehlinden ihtiyâr edilen her iyi üzerine de salât ü selâm ederiz.

Tevfîk ve hidâyet yalnız Allah'tandır. O'na tevekkül eder ve O'ndan yardım dileriz.

كِتَابُ
كَسْرِ الشَّهْوَتَيْنِ

وهو الكتاب الثالث من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub‘u’l-Mühlikât

ÜÇÜNCÜ KİTAB

MİDE VE FERC ŞEHVETLERİNİ KIRMA

(KİTABÜ KESRİ’Ş-ŞEHVETEYN)

كتاب كسر الشّهوتين

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ المنفردِ بالجلالِ في كبريائِهِ وتعاليهِ ، المستحقِّ للتحميدِ والتقديسِ والتسبيحِ والتنزيهِ ، القائمِ بالعدْلِ فيما يبرمُهُ ويقضيهِ ، المتطوِّلِ بالفضْلِ فيما ينعمُ بهِ ويسديهِ ، المتكفِّلِ بحفْظِ عبدِهِ في جميعِ موارِدِهِ ومجاريهِ ، المنعمِ عليهِ بما يزيدُ علىٰ مهمَّاتِ مقاصدِهِ بلْ بما يفي بأمانيهِ ، فهوَ الذي يرشدُهُ ويهديهِ ، وهوَ الذي يميتُهُ ويحييهِ ، وإذا مرضَ . . فهوَ يشفيهِ ، وإذا ضعُفَ . . فهوَ يقوِّيهِ ، وهوَ الذي يوفِّقُهُ للطاعةِ ويرتضيهِ ، وهوَ الذي يطعمُهُ ويسقيهِ ، ويحفظُهُ مِنَ الهلاكِ ويحميهِ ، ويحرسُهُ بالطعامِ والشرابِ عمَّا يهلكُهُ ويرديهِ ، ويمكِّنُهُ مِنَ القناعةِ بقليلِ القوتِ ويقوِّيهِ ، حتَّىٰ تضيِّقَ بهِ مجاريَ الشيطانِ الذي يناويهِ(١) ، ويكسرُ بهِ سطوةَ النفسِ التي تعاديهِ ، فيدفعُ شرَّها ثمَّ يعبدُ ربَّهُ ويتَّقيهِ ، هٰذا بعدَ أنْ يوسِّعَ عليهِ ما يلتذُّ بهِ ويشتهيهِ ، ويكثِّرَ عليهِ ما يهيِّجُ بواعثَهُ ويؤكِّدُ دواعيهِ(٢) ، كلُّ ذلكَ يمتحنُهُ بهِ ويبتليهِ ، فينظرُ كيفَ يؤثِرُهُ علىٰ ما يهواهُ وينتحيهِ ، وكيفَ يحفظُ أوامرَهُ

---

(١) أي : حتىٰ تضيق القناعة بقليل القوت مجاري الشيطان .

(٢) مراعاة للسجعة ، وهي لغة أيضاً ، والأصل : (دواعيَهُ) .

وينتهي عنْ نواهيهِ ، ويواظبُ علىٰ طاعتِهِ وينزجرُ عنْ معاصيهِ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ عبدِهِ النبيهِ ، ورسولِهِ الوجيهِ ، صلاةً تزلفُهُ وتحظيهِ ، وترفعُ منزلتَهُ وتعليهِ ، وعلى الأبرارِ مِنْ عترتِهِ وأقربيهِ ، والأخيارِ مِنْ صحابتِهِ وتابعيهِ .

أما بعد :

فأعظمُ المهلكاتِ لابنِ آدمَ شهوةُ البطنِ ، فبها أُخرجَ آدمُ وحواءُ مِنْ دارِ القرارِ إلىٰ دارِ الذلِّ والافتقارِ ؛ إذْ نُهيا عنِ الشجرةِ ، فغلبَتْهُما شهواتُهما ، حتَّىٰ أكلا منها فبدَتْ لهما سوءَاتُهما .

والبطنُ على التحقيقِ ينبوعُ الشهواتِ ، ومنبتُ الأدواءِ والآفاتِ ؛ إذْ تتبعُها شهوةُ الفرجِ وشدَّةُ الشبقِ إلى المنكوحاتِ ، ثمَّ يتبعُ شهوةَ الطعامِ والنكاحِ شدَّةُ الرغبةِ في المالِ والجاهِ اللذينِ هما الوسيلةُ إلى التوسُّعِ في المطعوماتِ والمنكوحاتِ ، ثمَّ يتبعُ استكثارَ المالِ والجاهِ أنواعُ الرعوناتِ ، وضروبُ المنافساتِ والمحاسداتِ ، ثمَّ يتولَّدُ بينَهُما آفةُ الرياءِ ، وغائلةُ التفاخرِ والتكاثرِ والكبرياءِ ، ثمَّ يتداعىٰ ذلكَ إلى الحسدِ والحقدِ ، والعداوةِ والبغضاءِ ، ثمَّ يفضي ذلكَ بصاحبِهِ إلى اقتحامِ البغيِ والمنكرِ والفحشاءِ ، وكلُّ ذلكَ ثمرةُ إهمالِ المعدةِ ، وما يتولَّدُ منها مِنْ بطرِ الشبعِ والامتلاءِ .

ولوْ ذلَّلَ العبدُ نفسَهُ بالجوعِ ، وضيَّقَ بهِ مجاريَ الشيطانِ .. لأذعنَتْ لطاعةِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ولمْ تسلكْ سبيلَ البطرِ والطغيانِ ، ولمْ ينجرَّ بهِ ذلكَ

إلى الانهماكِ في الدنيا ، وإيثارِ العاجلةِ على العقبىٰ ، ولمْ يتكالبْ كلَّ هٰذا التكالبِ على الدنيا .

وإذا عظمَتْ آفةُ شهوةِ البطنِ إلىٰ هٰذا الحدِّ . . وجبَ شرحُ غوائلِها وآفاتِها ؛ تحذيراً منها ، ووجبَ إيضاحُ طريقِ المجاهدةِ لها ، والتنبيهُ علىٰ فضلِها ؛ ترغيباً فيها ، وكذلكَ شرحُ شهوةِ الفرجِ ؛ فإنَّها تابعةٌ لها .

* * *

ونحنُ نوضحُ ذلكَ بعونِ اللهِ تعالىٰ في فصولٍ ، يجمعُها بيانُ فضيلةِ الجوعِ ، ثمَّ فوائدِ الجوعِ ، ثمَّ طريقِ الرياضةِ في كسْرِ شهوةِ البطنِ بالتقليلِ مِنَ الطعامِ والتأخيرِ ، ثمَّ بيانُ اختلافِ حكمِ الجوعِ وفضيلتِهِ باختلافِ أحوالِ الناسِ ، ثمَّ بيانُ الرياءِ في تركِ الشهوةِ ، ثمَّ القولُ في شهوةِ الفرْجِ ، ثمَّ بيانُ ما على المريدِ في تركِ التزويجِ وفعلِهِ ، ثمَّ بيانُ فضيلةِ مَنْ يخالفُ شهوةَ البطنِ والفرْجِ والعينِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur. O Allah ki, azamet ve yükselmesinde celâl sıfatı ile tekleşmiştir. Hamde lâyık O'dur. Noksan sıfatlardan takdîs, tesbîh ve tenzîh O'na mahsustur. Kazâ ve kudretinde hikmet ve takdîrinde adaletle ile kaimdir. Nîmeti bahşettiği kimselere fazlı çoktur. Her türlü tehlikelerde kuluna kefîl olmuş ve kulunun korumasını üzerine almıştır. Kuluna bütün ihtiyaçlarından fazla ve belki umduklarından ve hatırına gelenlerin de üstünde in'âm eden O'dur. Kulunu irşâd ve hidâyet eden, onu öldürüp diriltecek olan, hastalığına şifâ veren, zafiyetinde kendisini kuvvetlendiren, tâatine ve rızâsına kendisini muvaffak kılan da O'dur. Helâk olmaktan onu himâyesine alıp koruyan, yemek içmekle hayatını idâme ettiren, aza kanâati tevfîk eden ve bu sâyede şeytanın yollarını daraltan O'dur. Bu sâyede nefis şehvetini kıran ve kişiyi nefsin şerrinden koruyup Rabbine ibâdet ettirmekle takvâ mertebesine ulaştıran da yine O Allah'tır. Yine bu sâyede nefis şehvetini kıran, onu nefsin şerrinden koruyup Rabbinden korkutup ona ibâdet ettiren O'dur.

Bütün bu ibtilâlar kişiyi bir imtihandır. Daha doğrusu kendini kendine tanıtmaktır. Allah'ın emirlerine sarılıp sarılmayacağı, yasaklarından kaçınıp kaçınmayacağı, Allah'ın emirlerine mi yoksa nefsinin arzularına mı uyacağını denemek için bunları vermiş olan Allah'a hamd ederim.

Salât u selâm, O'nun şöhretli kulu ve şerefli Peygamberi olan Hazret-i Muhammed (a.s.)'ın üzerine olsun. Öyle bir salât ki, o salât onu Allah'a yaklaştırır ve Allah katında mevkîini yükseltir, derecesini âlî eder. Salât u selâm, onun neslinden ve akrabâlarından olan iyiler, hayırlı olan ashâb ve tâbiînin üzerine de olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; insan için en büyük tehlike mîde şehvetidir. Âdem ile Havva'yı, karar yeri olan cennetten çıkarıp zillet ve meskenet yeri olan dünyaya indiren mîde şehvetidir. Bir ağacın meyvesini yemekten men edildiler. Fakat şehvetleri galebe çaldı, ondan yediler ve bu yüzden elbiseleri sırtlarından soyuldu, çırıl çıplak kaldılar. Bütün şehvetlerin, dert ve âfetlerin kaynağının mîde olduğunda şüphe yoktur.

Zîra ferc şehveti ve evlenme arzusu mîdenin şehvetine bağlıdır. Yemek ve evlenmek arzusu da insanı bol yiyecek ve bol kadın elde etmeye vesîle olan mal ve mevki temînine teşvîk eder. Mâl ve serveti çoğaltma arzusu da muhtelif cehâlet ve ahmaklıklara ve çeşitli çekememezlik ve hasede yol açar. Sonra bunlardan insanlar arasında riyâ, böbürlenme, övünme ve kendini beğenme gibi hastalıklar baş gösterir. Bu hastalıklar kin ve çekememezliği, husûmet ve düşmanlığı doğurur. Sonra bu hastalıklar, insanları taşkınlığa, haksızlığa ve açık günâhlara sevkeder. Bütün bunlar mîdeyi ihmâlin ve bu ihmâlden meydana gelen mîde dolgunluğu ve tembelliğinin netîcesidir.

Şâyet insan açlık ile nefsini yense ve şeytanın yollarını daraltsa, Allah'a itâate bağlanırdı da boş gösteriş ve azgınlık yollarına sapmazdı. Dünyaya meyledip onu âhiret üzerine tercîh etmezdi. Dünya için mîde şehvetinin bu dereceye vardıracak azgınlıkta olduğunu bildikten sonra bu tehlikeye düşmemek için, onun âfet ve gâilelerini açıklamak ve mîde ile ne şekil mücâhede etmek gerektiğini bildirmek, mücâhedeye teşvîk için de mücâhedenin fazîletini anlatmak gerekir ve mîdenin şehvetine tâbi olan ferc şehvetini de şerhetmek îcâbeder.

Şimdi biz Allah'ın yardımı ile bütün bunları bir kaç fasılda size îzâh edeceğiz.

Birinci fasıl, aç kalmanın fazîletini, ikinci fasıl faydalarını, üçüncü fasıl mîde şehvetini kırmakta yemeği azaltmak ve geciktirmekle hâsıl olan riyâzet usûlünü, sonra insanların ihtilâfı sebebiyle açlığın hikmeti ve fazîletinin ihtilâfını, sonra şehveti terketmekte riyâzet usûlünü, sonra göz, mîde ve ferc şehvetlerine uymayanların fazîletlerini anlatacağız.

بيان فضيلة الجوع وذم الشبع

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « جاهدوا أنفسَكُمْ بالجوعِ والعطشِ ؛ فإنَّ الأجرَ في ذلكَ كأجرِ المجاهدِ في سبيلِ اللهِ ، وإنَّهُ ليسَ مِنْ عملٍ أحبَّ إلى اللهِ مِنْ جوعٍ وعطشٍ »(١) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ ملكوتَ السماءِ مَنْ ملأَ بطنَهُ »(٢) .

وقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيُّ الناسِ أفضلُ ؟ قالَ : « مَنْ قلَّ مطعمُهُ وضحكُهُ ، ورضيَ بما يسترُ بهِ عورتَهُ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سيِّدُ الأعمالِ الجوعُ ، وذلُّ النَّفسِ لباسُ الصوفِ »(٤) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ :

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٧/٣٨٦) . وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٥/١٨١) عن مكحول قال : (أفضل العبادة بعد الفرائض الجوع والظمأ) .

(٢) رواه ابن الأعرابي في « معجمه » (٢٣٥٠) عن الحسن مرسلاً ، وأورده عن ابن عباس مرفوعاً الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٦٤) .

(٣) كذا أورده عقب الحديث السابق الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٤) .

(٤) أورده عن مكحول مرسلاً الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٤) ، وفيه : « . . . وذل النفس ، ولباس الصوف » .

« البسوا وكلوا واشربوا في أنصافِ البطونِ ؛ فإنَّهُ جزءٌ مِنَ النبوَّةِ »[١] .

وقالَ الحسنُ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الفكرُ نصفُ العبادةِ ، وقلَّةُ الطعامِ هيَ العبادةُ »[٢] .

وقالَ الحسنُ أيضاً : قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أفضلُكُمْ عندَ اللهِ منزلةً يومَ القيامةِ أطولُكُمْ جوعاً وتفكُّراً في اللهِ سبحانَهُ ، وأبغضُكُمْ عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ كلُّ نؤُومٍ أكولٍ شروبٍ »[٣] .

وفي الخبرِ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ يجوعُ مِنْ غيرِ عوزٍ ؛ أيْ : مختاراً لذلكَ[٤] .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٤) ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٣٣٩) من حديث أنس بن مالك رضي الله عنه ، وهو عند صاحب « القوت » (٢/ ١٦٧) من حديث الحسن عن أبي هريرة رضي الله عنه .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٥) عن الحسن مرسلاً .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٥) عن الحسن مرسلاً .

(٤) ولفظ الخبر عند أبي طالب في « القوت » (١/ ٩٧) : (وروي عن عائشة رضي الله عنها قالت : كان رسول الله صلى الله عليه وسلم وأصحابه يجوعون من غير إعواز ؛ أي : مختارين) ، وهو معنىٰ قولها رضي الله عنها كما رواه عنها البيهقي في « الشعب » (٥٢٥٢): (لو شئنا أن نشبع . . شبعنا ، ولكن محمداً صلى الله عليه وسلم كان يؤثر علىٰ نفسه) .
وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٠٠) عن ابن سيرين : أن رجلاً قال لابن عمر : أجعل لك جوارش ؟ قال : وأي شيءٍ الجوارش ؟ قال : شيء إذا كظَّك الطعام فأصبت منه . . سهل عليك ، قال : فقال ابن عمر : ما شبعت من الطعام منذ أربعة أشهر ، وما ذاك ألا أكون له واجداً ، ولكني عهدت قوماً يشبعون مرة ويجوعون أخرىٰ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يباهي الملائكةَ بمَنْ قلَّ مطعمُهُ ومشربُهُ في الدنيا ، يقولُ اللهُ تعالىٰ : انظروا إلىٰ عبدي ، ابتليتُهُ بالطعامِ والشرابِ في الدنيا ، فصبرَ وتركَهُما ، اشهدوا يا ملائكتي ؛ ما مِنْ أكلةٍ يدعُها إلا أبدلتُهُ بها درجاتٍ في الجنةِ » .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تميتوا القلوبَ بكثرةِ الطعامِ والشَّرابِ ؛ فإنَّ القلبَ كالزرعِ يموتُ إذا كثرَ عليهِ الماءُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما ملأَ آدميٌّ وعاءً شرّاً مِنْ بطنِهِ ، حسبُ ابنِ آدمَ لقيماتٌ يقمْنَ صلبَهُ ، فإنْ كانَ لا بدَّ فاعلاً . . فثلثٌ لطعامِهِ ، وثلثٌ لشرابِهِ ، وثلثٌ لنَفَسِهِ »(٢) .

وفي حديثِ أسامةَ بنِ زيدٍ وحديثِ أبي هريرةَ الطويلِ ذكرُ فضيلةِ الجوعِ ، إذْ قالَ فيهِ : « إنَّ أقربَ النَّاسِ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ يومَ القيامةِ مَنْ طالَ جوعُهُ وعطشُهُ وحزنُهُ في الدنيا ، الأحفياءُ الأتقياءُ ، الذينَ إنْ شَهدوا . . لمْ يُعرفوا ، وإنْ غابوا . . لمْ يُفتقدوا ، تعرفُهُمْ بقاعُ الأرضِ ، وتحفُّ بهِمْ ملائكةُ السماءِ ، نعمَ الناسُ بالدنيا ، ونَعِموا بطاعةِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، افترشَ الناسُ الفُرُشَ الوثيرةَ ، وافترشوا الجباهَ والرُّكَبَ ، ضيَّعَ الناسُ فعلَ النَّبيِّينَ وأخلاقَهُمْ ، وحفظُوها هُمْ ، تبكي الأرضُ إذا فقدَتْهُمْ ، ويسخطُ اللهُ تعالىٰ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أقف له علىٰ أصل) . « إتحاف » (٧/ ٣٨٧) .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٨٠) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (٦٧٣٧) ، وابن ماجه (٣٣٤٩).

علىٰ كلِّ بلدةٍ ليسَ فيها منهُمْ أحدٌ ، لمْ يتكالبوا على الدنيا تكالبَ الكلابِ على الجيفِ ، أكلوا الفِلَقَ ولبسوا الخِرَقَ ، شعثاً غبراً ، يراهُمُ الناسُ فيظنونَ أنَّ بِهِمْ داءً وما بِهِمْ داءٌ ، ويُقالُ : قدْ خُولطوا وذهبَتْ عقولُهُمْ وما ذهبَتْ عقولُهُمْ ، ولكنْ نظرَ القومُ بقلوبِهِمْ إلىٰ أمرِ اللهِ الذي أذهبَ عنهُمُ الدنيا ، فهُمْ عندَ أهلِ الدنيا يمشونَ بلا عقولٍ ، عَقلوا حينَ ذهبَتْ عقولُ الناسِ ، لهُمُ الشرفُ في الآخرةِ .

يا أسامةُ ؛ إذا رأيتهُمْ في بلدةٍ . . فاعلمْ أنَّهُمْ أمانٌ لأهلِ تلكَ البلدةِ ، ولا يعذِّبُ اللهُ تعالىٰ قوماً هُمْ فيهِمْ ، الأرضُ بِهِمْ فرحةٌ ، والجبَّارُ عنهُمْ راضٍ ، اتخذْهُمْ لنفسِكَ إخواناً ؛ عسىٰ أنْ تنجوَ بِهِمْ ، وإنِ استطعتَ أنْ يأتيَكَ الموتُ وبطنُكَ جائعٌ وكبدُكَ ظمآنُ . . فافعلْ ؛ فإنَّكَ تدركُ بذلكَ شرفَ المنازلِ ، وتحلُّ معَ النبيِّينَ ، وتفرحُ بقدومِ روحِكَ الملائكةُ ، ويصلِّي عليكَ الجبَّارُ »(١) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٦٥) ، وفيه قال : (وروينا في حديث أسامة بن زيد وأبي يزيد الطويل ، اختصرته . . .) وذكر ما نقله المصنف عنه هنا ، والحديث رواه الحارث بن أسامة في « مسنده » (٣٤٧) ، والخطيب في « الزهد » (٩٦) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٨/ ٧٥) من طريق الخطيب البغدادي ، وقال في آخره : (ورويت هـٰذه الوصية عن محمد بن علي مرسلة ، وعن ابن عباس من وجه أعلىٰ من هـٰذا) .

والفلق : جمع فلقة ، وهي كسرة الخبز ، وفي (ب) : (العلق) بدل (الفلق) ، وعليه مشى الحافظ الزبيدي (٧/ ٣٨٨) ، وهو جمع عُلْقة ؛ ما يتبلَّغ به من العيش ، وكلا المعنيين مناسب .

وروى الحسنُ عنْ أبي هريرةَ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « البسوا الصوفَ ، وشمِّروا ، وكلوا في أنصافِ البطونِ .. تدخلوا في ملكوتِ السماءِ »[1] .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا معشرَ الحواريينَ ؛ أجيعوا أكبادَكُمْ ، وأعروا أجسادَكُمْ ؛ لعلَّ قلوبَكُمْ ترى اللهَ عزَّ وجلَّ)[2] .

ورُوِيَ ذلكَ أيضاً عنْ نبيِّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، رواهُ طاووسٌ[3] .

وقيلَ : (مكتوبٌ في التوراةِ : إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ ليَبغضُ الحبْرَ السمينَ)[4] ؛ لأنَّ السمنَ يدلُّ على الغفلةِ وكثرةِ الأكلِ ، وذلكَ قبيحٌ ، خصوصاً بالحبْرِ .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٦٧) ، والحديث عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٣٣٨) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٦٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٧٠) عن مالك بن دينار بلاغاً .

(٣) إذ قال صاحب « القوت » (٢/ ١٦٧) : (وقد رواه عبد الرحمٰن بن يحيى الأسود عن طاووس ، رفعه إلىٰ رسول الله صلى الله عليه وسلم) ، وكذا أورده مرفوعاً الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦١) .

(٤) روى ابن جرير الطبري في « تفسيره » (٥/ ٧/ ٣٣٣) عن سعيد بن جبير قال : جاء رجل من اليهود يقال له : مالك بن الصيف يخاصم النبي صلى الله عليه وسلم ، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم : « أنشدك بالذي أنزل التوراة علىٰ موسىٰ ؛ أما تجد في التوراة أن الله يبغض الحبر السمين ؟ » وكان حبراً سميناً ، فغضب فقال : والله ؛ ما أنزل الله علىٰ بشر من شيء ... الخبر .

ولأجلِهِ قالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ اللهَ تعالىٰ يبغضُ القارىءَ السمينَ مِنَ الشبعِ)⁽¹⁾ .

وفي خبرٍ مرسلٍ : « إنَّ الشيطانَ ليجري مِنِ ابنِ آدمَ مجرى الدّمِ ، فضيّقوا مجاريَهُ بالجوعِ والعطشِ »⁽²⁾ .

وفي الخبرِ : (إنَّ الأكلَ على الشبعِ يورثُ البرصَ)⁽³⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المؤمنُ يأكلُ في مِعىً واحدٍ ، والمنافقُ يأكلُ في سبعةِ أمعاءٍ »⁽⁴⁾ ، أيْ : يأكلُ سبعةَ أضعافِ ما يأكلُ المؤمنُ ، أوْ تكونُ شهوتُهُ سبعةَ أضعافِ شهوتِهِ ، وذكرُ المعاءِ كنايةٌ عنِ الشهوةِ ؛ لأنَّ الشهوةَ هيَ التي تقبلُ الطعامَ وتأخذُهُ كما يأخذُهُ المِعَىٰ ، وليسَ المعنىٰ زيادةَ عددِ مِعَى المنافقِ علىٰ مِعَى المؤمنِ .

وروى الحسنُ عنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها قالَتْ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « أديموا قرْعَ بابِ الجنَّةِ .. يُفتحْ لكُمْ » ،

---

(1) قوت القلوب (٢/١٦٨) .

(2) قوت القلوب (٢/١٦٨) ، وهو من مرسلات الحسن كما هو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٣) والشطر الأول منه رواه البخاري (٢٠٣٨) ، ومسلم (٢١٧٤) مرفوعاً .

(3) قوت القلوب (٢/١٦٨) ، وكل من المصنف وأبي طالب رحمهما الله تعالىٰ لم يرفعه .

(4) رواه البخاري (٥٣٩٣) ، ومسلم (٢٠٦٠) .

قلتُ : وكيفَ نديمُ قرْعَ بابِ الجنةِ ؟ قالَ : « بالجوعِ والظمأِ »(١) .

ورُوِيَ أنَّ أبا جُحَيْفَةَ تجشَّأَ في مجلسِ رسولِ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ لهُ : « أقصرْ مِنْ جُشائِكَ ؛ فإنَّ أطولَ الناسِ جوعاً يومَ القيامةِ أكثرُهُمْ شبعاً في الدنيا »(٢) .

وكانَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها تقولُ : إنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يمتلىءْ قطُّ شبعاً ، وربَّما بكيتُ رحمةً لهُ ممَّا أرىٰ بهِ مِنَ الجوعِ ، فأمسحُ بطنَهُ بيدي ، وأقولُ : نفسي لكَ الفداءُ ، لوْ تبلَّغْتَ مِن الدنيا بقدْرِ ما يقوتُكَ ويمنعُكَ مِنَ الجوعِ ؟ فيقولُ : « يا عائشةُ ؛ إخواني مِنْ أولي العزْمِ مِنَ الرسلِ قدْ صبروا علىٰ ما هوَ أشدُّ مِنْ هـٰذا ، فمضوا علىٰ حالِهِمْ ، فقدموا علىٰ ربِّهِمْ ، فأكرمَ مآبَهُمْ ، وأجزلَ ثوابَهُمْ ، فأجِدُني أستحيي إنْ ترفَّهْتُ في معيشتي أنْ يقصُرَ بِي غداً دونَهُمْ ، فالصبرُ أياماً يسيرةً أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ ينقصَ حظِّي غداً في الآخرةِ ، وما مِنْ شيءٍ أحبَّ إليَّ مِنَ اللحوقِ بأصحابي وإخواني » ، قالَتْ عائشةُ : فواللهِ ؛ ما استكملَ بعدَ ذلكَ جمعةً حتَّىٰ قبضَهُ اللهُ إليهِ »(٣) .

---

(١) قوت القلوب (٢/١٧١) .

(٢) رواه الترمذي (٢٤٧٨) ، وابن ماجه (٣٣٥٠) عن ابن عمر يذكر رجلاً ، ورواه عن أبي جحيفة الخركوشيُّ في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٥٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٥٢٥٤) .

(٣) كذا أورده القاضي عياض في « الشفا » (ص ١٨٧) بنحوه ، وقد روى ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٨٥٨٣) ، وأبو الشيخ في « أخلاق النبي وآدابه » (٨٠٦) عنها قالت : =

وعنْ أنسٍ قالَ : جاءَتْ فاطمةُ رضوانُ اللهِ عليها بكسرةِ خبزٍ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : « ما هـٰذهِ الكسرةُ ؟ » قالَتْ : قرصٌ خبزتُهُ ، ولمْ تطبْ نفسي حتَّىٰ أتيتُكَ منهُ بهـٰذهِ الكسرةِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أما إنَّهُ أوَّلُ طعامٍ دخلَ فمَ أبيكِ منذُ ثلاثةِ أيامٍ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : (ما أشبعَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أهلَهُ ثلاثةَ أيامٍ تباعاً مِنْ خبزِ الحنطةِ حتَّىٰ فارقَ الدنيا)(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أهلَ الجوعِ في الدنيا هُمْ أهلُ الشبعِ في الآخرةِ ، وإنَّ أبغضَ الناسِ إلى اللهِ المتخمونَ الملأىٰ ، وما تركَ عبدٌ أكلةً يشتهيها إلا كانَتْ لهُ درجةٌ في الجنةِ »(٣) .

* * *

= ظل رسول الله صلى الله عليه وسلم صائماً ثم طواه ، ثم ظل صائماً ثم طواه ، ثم ظل صائماً ، قال : « يا عائشة ؛ إن الدنيا لا تنبغي لمحمد ولا لآل محمد ، يا عائشة ؛ إن الله لم يرض من أولي العزم من الرسل إلا بالصبر علىٰ مكروهها ، والصبر عن محبوبها ، ثم لم يرض مني إلا أن يكلفني ما كلفهم ، فقال : ﴿ فَٱصْبِرْ كَمَا صَبَرَ أُوْلُواْ ٱلْعَزْمِ مِنَ ٱلرُّسُلِ ﴾ ، وإني والله لأصبرن كما صبروا جهدي ، ولا قوة إلا بالله » .

(١) رواه ابن سعد في « طبقاته » (١/ ٣٤٤) ، وأحمد في « المسند » (٣/ ٢١٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٩٤٥) .

(٢) رواه مسلم (٢٩٧٦) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٤) عن عكرمة مرسلاً ، وهو إلىٰ قوله : (في الآخرة) قد رواه الطبراني في « الكبير » (١١/ ٢٦٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣٤٥) عن عكرمة ، عن ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً .

وأمَّا الآثارُ :

فقدْ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (إيَّاكُمْ والبطنةَ ؛ فإنَّها ثقلٌ في الحياةِ نتنٌ في المماتِ)(١) .

وقالَ شقيقٌ البلخيُّ : (العبادةُ حرفةٌ ، حانوتُها الخلوةُ ، وآلتُها المجاعةُ)(٢) .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ إذا امتلأَتِ المعدةُ.. نامَتِ الفكرةُ ، وخرسَتِ الحكمةُ ، وقعدَتِ الأعضاءُ عنِ العبادةِ)(٣) .

وكانَ الفضيلُ بنُ عياضٍ يقولُ لنفسِهِ : (أيَّ شيءٍ تخافينَ ؟ أتخافينَ أنْ تجوعي ؟ لا تخافي ذلكِ ، أنتِ أهونُ على اللهِ مِنْ ذلكِ ، إنَّما يجوعُ محمدٌ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأصحابُهُ) .

وكانَ كَهْمَسُ يقولُ : (إلـٰهي ؛ أجعتَني وأعريتَني ، وفي ظلَمِ الليالي بلا مصباحٍ أجلستَني ، فبأيِّ وسيلةٍ بلَّغتَني ما بلَّغتَني ؟!)(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الجوع » (٨١) بلفظ : (أيها الناس ؛ إياكم والبطنة من الطعام ؛ فإنها مكسلة عن الصلاة ، مفسدة للجسد ، مورثة للسقم ، وإن الله تباركَ وتعالىٰ يبغض الحبر السمين . . .) .

(٢) رواه الأزدي في « طبقات الصوفية » (ص ٩٩) .

(٣) أورده التوحيدي في « الإمتاع والمؤانسة » (ص ٤٨٨) .

(٤) نسبه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٣٩٢) لصاحب « القوت » .

وكانَ فتحٌ الموصليُّ إذا اشتدَّ مرضُهُ وجوعُهُ.. يقولُ : (إلٰهي ؛ ابتليتَني بالمرضِ والجوعِ ، وكذلكَ تفعلُ بأوليائِكَ ، فبأيِّ عملٍ أؤدِّي شكرَ ما أنعمتَ بهِ عليَّ ؟!)⁽¹⁾ .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : قلتُ لمحمدِ بنِ واسعٍ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ طوبىٰ لِمَنْ كانَتْ لهُ غُلَيْلَةٌ تقوتُهُ وتغنيهِ عنِ الناسِ ، فقالَ لي : يا أبا يحيىٰ ؛ طوبىٰ لِمَنْ أمسىٰ وأصبحَ جائعاً وهوَ عنِ اللهِ راضٍ⁽²⁾ .

وكانَ الفضيلُ بنُ عياضٍ يقولُ : (إلٰهي ؛ أجعتَني وأجعتَ عيالي ، وتركتَني في ظلمِ الليلِ بلا مصباحٍ ، وإنَّما تفعلُ هٰذا بأوليائِكَ ، فبأيِّ منزلةٍ نلتُ هٰذا منكَ ؟!)⁽³⁾ .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (جوعُ الراغبينَ منبهةٌ ، وجوعُ التائبينَ تجربةٌ ، وجوعُ المجتهدينَ كرامةٌ ، وجوعُ الصابرينَ سياسةٌ ، وجوعُ الزاهدينَ حكمةٌ)⁽⁴⁾ .

وفي التوراةِ : (اتقِ اللهَ ، وإذا شبعتَ.. فاذكرِ الجياعَ) .

---

(1) نسبه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٣٩٢) لصاحب « القوت » .

(2) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٦) بنحوه .

(3) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٣٩٤) ، وأورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٣) .

(4) أورده الطوسي في « اللمع » (ص ٢٦٩) ، والقشيري في « رسالته » (ص ٢٥٩) عنه بنحوه .

وقالَ أبو سليمانَ : (لأنْ أتركَ لقمةً مِنْ عشائي أحبُّ إليَّ مِنْ قيامِ ليلةٍ إلى الصبحِ)(١) .

وقالَ أيضاً : (الجوعُ عندَ اللهِ في خزائنِهِ ، لا يعطيهِ إلا لمَنْ أحبَّهُ)(٢) .

وكانَ سهلُ بنُ عبدِ اللهِ التستريُّ يطوي نيفاً وعشرينَ يوماً لا يأكلُ ، وكانَ يكفيهِ لطعامِهِ في السنةِ درهمٌ ، وكانَ يعظِّمُ الجوعَ ويبالغُ فيهِ ، حتَّىٰ قالَ : (لا يوافي القيامةَ عملُ برٍّ أفضلُ مِنْ ترْكِ فضولِ الطعامِ ، والاقتداءِ بالنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في أكلِهِ)(٣) .

وقالَ : (لمْ يرَ الأكياسُ شيئاً أنفعَ مِنَ الجوعِ للدنيا والدينِ) .

وقالَ : (لا أعلمُ شيئاً أضرَّ علىٰ طلابِ الآخرةِ مِنَ الأكلِ) .

وقالَ : (وُضعَتِ الحكمةُ والعلمُ في الجوعِ ، ووُضعَتِ المعصيةُ والجهلُ في الشبعِ)(٤) .

وقالَ : (ما عُبِدَ اللهُ بشيءٍ أفضلَ مِنْ مخالفةِ الهوىٰ في تركِ الحلالِ ،

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٩٢٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٤/١٢٩) .

(٢) هو عند الطوسي في « اللمع » (ص ٢٦٩) ، وقد رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/٢٧٨) .

(٣) هو ضمن خبر أورده القشيري في « رسالته » (ص٦٥) .

(٤) رواه القشيري في « رسالته » (ص ٢٥٩) .

وقد جاءَ في الحديثِ : « ثلثٌ للطعامِ » ، فمَنْ زادَ عليهِ . . فإنَّما يأكلُ مِنْ حسناتِهِ) .

وسُئِلَ عنِ الزيادةِ ، فقالَ : (لا يجدُ الزيادةَ حتَّىٰ يكونَ التركُ أحبَّ إليهِ مِنَ الأكلِ ، ويكونَ إذا جاعَ ليلةً . . سألَ اللهَ أنْ يجعلَها ليلتينِ ، فإذا كانَ ذلكَ . . وجدَ الزيادةَ) .

وقالَ : (ما صارَ الأبدالُ أبدالاً إلا بإخماصِ البطونِ ، والصمتِ والسهرِ والخلوةِ)(١) .

وقالَ : (رأسُ كلِّ برٍّ مُنزلٍ مِنَ السماءِ إلى الأرضِ الجوعُ ، ورأسُ كلِّ فجورٍ بينَهُما الشبعُ)(٢) .

وقالَ : (مَنْ جوَّعَ نفسَهُ . . انقطعَتْ عنهُ الوساوسُ)(٣) .

وقالَ : (إقبالُ اللهِ عزَّ وجلَّ على العبدِ بالجوعِ والسقمِ والبلاءِ إلا مَنْ شاءَ اللهُ)(٤) .

وقالَ : (اعلموا أنَّ هٰذا زمانٌ لا ينالُ أحدٌ فيهِ النجاةَ إلا بذبحِ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٩٥) .

(٢) روىٰ بعضه ابن أبي الدنيا في « الجوع » (٩٣) عن يوسف بن أسباط ، وبعضه عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٢) عن سهل رحمه الله تعالىٰ .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٧) بلفظ : (من جوع نفسه . . لم يقربه الشيطان بإذن الله عز وجل) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٦) .

نفسِهِ وقتلِها بالجوعِ والصبرِ والجهدِ)(١) .

وقالَ : (ما مرَّ علىٰ وجهِ الأرضِ أحدٌ شربَ مِنْ هـٰذا الماءِ حتَّىٰ رويَ فسلمَ مِنَ المعصيةِ وإنْ شكرَ اللهَ تعالىٰ ، فكيفَ الشبعُ مِنَ الطعامِ ؟!) .

وسُئلَ حكيمٌ : بأيِّ قيدٍ أقيِّدُ نفسي ؟ قالَ : (قيِّدْها بالجوعِ والعطشِ ، وذلِّلْها بإخمالِ الذكرِ وتركِ العزِّ ، وصغِّرْها بوضعِها تحتَ أرجلِ أبناءِ الآخرةِ ، واكسرْها بتركِ زيِّ القرَّاءِ عنْ ظاهرِها ، وانجُ مِنْ آفاتِها بدوامِ سوءِ الظنِّ بها ، واصحبْها بخلافِ هواها) .

وكانَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ يقسمُ باللهِ تعالىٰ أنَّ اللهَ تعالىٰ ما صافىٰ أحداً إلا بالجوعِ ، ولا مشوا على الماءِ إلا بالجوعِ ، ولا طُويَتْ لهُمُ الأرضُ إلا بالجوعِ ، ولا والاهُمُ اللهُ تعالىٰ إلا بالجوعِ(٢) .

وقالَ أبو طالبٍ المكيُّ : (مثلُ البطْنِ مثلُ المِزهرِ ، وهوَ العودُ المجوَّفُ ذو الأوتارِ ، إنَّما حسنَ صوتُهُ لخفَّتِهِ ورقَّتِهِ ، ولأنَّهُ أجوفُ غيرُ ممتلىءٍ ، وكذلكَ الجوفُ إذا خلا . . كانَ أعذبَ للتلاوةِ ، وأدومَ للقيامِ ، وأقلَّ للمنامِ)(٣) .

وقالَ بكرُ بنُ عبدِ اللهِ المزنيُّ : (ثلاثةٌ يحبُّهُمُ اللهُ تعالىٰ : رجلٌ قليلُ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٢٠١) .

(٢) رواه أبو طالب في « القوت » (٢/ ١٧١) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٧٤) بنحوه .

الأكلِ ، قليلُ النومِ ، قليلُ الراحةِ)(١) .

ورُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ مكثَ يناجي ربَّهُ ستينَ صباحاً لمْ يأكلْ ، فخطرَ ببالِهِ الخبزُ ، فانقطعَ عنِ المناجاةِ ، فإذا رغيفٌ موضوعٌ بينَ يديهِ ، فجلسَ يبكي لفقدِ المناجاةِ ، وإذا شيخٌ قدْ أظلَّهُ ، فقالَ لهُ عيسىٰ : باركَ اللهُ فيكَ يا وليَّ اللهِ ؛ ادعُ اللهَ تعالىٰ لي ، فإنِّي كنتُ في حالةٍ ، فخطرَ ببالي الخبزُ ، فانقطعَتْ عنِّي ، فقالَ الشيخُ : اللهمَّ ؛ إنْ كنتَ تعلمُ أنَّ الخبزَ خطرَ ببالي منذُ عرفتُكَ . . فلا تغفرْ لي ، بلْ كانَ إذا حضرَ لي شيءٌ . . أكلتُهُ مِنْ غيرِ فكرٍ وخاطرٍ(٢) .

ورُوِيَ أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ لمَّا قرَّبَهُ اللهُ عزَّ وجلَّ نجيّاً . . كانَ قدْ تركَ الأكلَ أربعينَ يوماً ، ثلاثينَ ثمَّ عشراً علىٰ ما وردَ بِهِ القرآنُ ؛ لأنهُ أمسكَ بغيرِ تبييتٍ يوماً ، فزيدَ عشرةً لأجلِ ذلكَ(٣) .

* * *

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٤) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٧) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٧) ، وصومه عليه الصلاة والسلام الأربعين وسر ذلك مبثوث بكتب التفسير ، وانظر « عوارف المعارف » (١/ ٣٥٦) ، وفيه قال العلامة السهروردي : (ولم يكن صوم موسىٰ عليه السلام ترك الطعام بالنهار وأكله بالليل ، بل طوى الأربعين من غير أكل ، فدل علىٰ أن خلو المعدة من الطعام أصل كبير في الباب ، حتى احتاج موسىٰ إلىٰ ذلك مستعداً به لمكالمة الله تعالىٰ) .

AÇLIĞIN FAZÎLETİ VE ÇOK YEMENİN ZARARI

Bu hususu ifâde eden hadisler:

جَاهِدُوا أَنْفُسَكُمْ بِالْجُوعِ وَالْعَطَشِ فَإِنَّ الْأَجْرَ فِي ذٰلِكَ كَأَجْرِ الْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ عَمَلٍ أَحَبُّ إِلَى اللّٰهِ مِنْ جُوعٍ وَعَطَشٍ

"Açlık ve susuzluk ile nefsinize karşı cihâd açın. Zîra bu husustaki mükâfat, Allah yolunda cihâd edenin mükâfâtı gibidir. Ve Allah katında açlık ve susuzluktan daha sevimli bir amel yoktur."

Yine İbn Abbâs' ın (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyetinde:

لَا يَدْخُلُ مَلَكُوتَ السَّمَاءِ مَنْ مَلَأَ بَطْنَهُ

"Mîdesini dolduran kimse melekût âlemine yükselemez." buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, "İnsanların en fazîletlisi kimdir?" diye soruldukda Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ قَلَّ مَطْعَمُهُ وَضَحِكُهُ وَرَضِيَ مِمَّا يَسْتُرُ بِهِ عَوْرَتَهُ

"Yemesi, gülmesi az olup setr-i avret ile kifayet eden kimsedir." buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

سَيِّدُ الْأَعْمَالِ الْجُوعُ وَذُلُّ النَّفْسِ لِبَاسُ الصُّوفِ

"Amellerin en üstünü açlık, nefsin zilleti ise sûf giymektir." buyurmuştur.

Ebû Saîd el-Hudrî'nin (r.a.) rivâyetinde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اِلْبَسُوا وَكُلُوا وَاشْرَبُوا فِي أَنْصَافِ الْبُطُونِ
فَإِنَّهُ جُزْءٌ مِنَ النُّبُوَّةِ

"Giyiniz, yiyiniz, içiniz, fakat mîdenizi yarıya kadar doldurunuz. Zîra az yemek nübüvvetten bir cüzdür."

Hasan'ın Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyetinde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْفِكْرُ نِصْفُ الْعِبَادَةِ وَقِلَّةُ الطَّعَامِ هِيَ الْعِبَادَةُ

"Tefekkür ibâdetin yarısı, az yemek ise ibâdetin tâ kendisidir."

Yine Hasan'ın rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَفْضَلُكُمْ عِنْدَ اللهِ مَنْزِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَطْوَلُكُمْ جُوعًا وَتَفَكُّرًا
فِي اللهِ سُبْحَانَهُ وَأَبْغَضُكُمْ عِنْدَ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كُلُّ
نَؤُمٍ أَكُولٍ شَرُوبٍ

"Kıyâmet günü Allah katında en üstün mevkie sâhip olanınız, en çok aç kalanınız ve Allahu Teâlâ'nın azametini tefekkür edeninizdir. Allah katında en sevimsiz olanınız da çok yiyip, çok içen ve çok uyuyanınızdır."

Beyhakî'nin mu'dal bir isnâd ile Hz. Aişe'den (r.a.) rivâyetinde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kendi arzusu ile aç kalır karnını doldurmazdı. İbn Adiyy'in rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللهَ يُبَاهِي الْمَلَائِكَةَ بِمَنْ قَلَّ مَطْعَمُهُ وَمَشْرَبُهُ فِي الدُّنْيَا

يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى: اُنْظُرُوا إِلٰى عَبْدِي اِبْتَلَيْتُهُ بِالطَّعَامِ وَالشَّرَابِ
فِي الدُّنْيَا فَصَبَرَ وَتَرَكَهُمَا، اِشْهَدُوا يَا مَلَائِكَتِي مَا مِنْ أَكْلَةٍ
يَدَعُهَا إِلَّا أَبْدَلْتُهُ بِهَا دَرَجَاتٍ فِي الْجَنَّةِ

“Allahu Teâlâ, dünyada az yiyip az içen kimselerle meleklere karşı övünür. Allahu Teâlâ meleklere: “Şu benim kuluma bakın, onu dünyada yemek içmekle ibtilâ ettim, o sabretti ve onları terketti. Şâhid olun, terk ettiği her lokma için cennette ona bir derece veririm.” buyurur.” buyurmuştur Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا تُمِيتُوا الْقُلُوبَ بِكَثْرَةِ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ فَإِنَّ الْقَلْبَ
كَالزَّرْعِ يَمُوتُ إِذَا كَثُرَ عَلَيْهِ الْمَاءُ

“Çok yiyip içmekle kalplerinizi öldürmeyiniz. Zîra kalp bir ekin tarlası gibidir, fazla su basınca tohumu keser ve çürütür.” Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا مَلَأَ ابْنُ اٰدَمُ وِعَاءً شَرًّا مِنْ بَطْنِهِ حَسْبُ ابْنِ اٰدَمَ لُقَيْمَاتٍ
يُقِمْنَ صُلْبَهُ وَإِنْ كَانَ لَا بُدَّ فَاعِلًا فَثُلُثٌ لِطَعَامِهِ وَثُلُثٌ لِشَرَابِهِ
وَثُلُثٌ لِنَفَسِهِ

“Âdemoğlunun doldurduğu kapların en kötüsü mîdesidir. Mutlak yemek zarûreti hâsıl olunca mîdeyi üçe bölmeli; bir kısmını yemek, bir kısmını su ile doldurmalı, bir kısmını da dâima boş bulundurmalıdır.”[1] buyurmuştur.

---

[1] Tirmizî Mikdam’dan rivâyet etmiştir.

Hatib **"Zühd"**ünde Usâme b. Zeyd ve Ebû Hureyre'den rivâyet ettiği uzun bir hadîste açlığın kıymetini şöyle anlattı:

إِنَّ أَقَرَبَ النَّاسِ مِنَ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ يومَ الْقِيَامَةِ مَنْ طَالَ جُوعُهُ وَعَطَشُهُ وَحُزْنُهُ فِي الدُّنْيَا الْأَصْفِيَاءُ الْأَتْقِيَاءُ الَّذِينَ إِنْ شُهِدُوا لَمْ يُعْرَفُوا، وَإِن غَابُوا لَمْ يُفْتَقَدُوا، تَعْرِفُهُمْ بِقَاعُ الْأَرْضِ، وَتَحُفُّ بِهِمْ مَلَائِكَةُ السَّمَاءِ، نَعِمَ النَّاسُ بِالدُّنْيَا وَنَعِمُوا بِطَاعَةِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ، اِفْتَرَشَ النَّاسُ الْفُرُشَ الْوَثِيرَةَ وَافْتَرَشُوا الْجِبَاهَ وَالرُّكَبَ، ضَيَّعَ النَّاسُ فِعْلَ النَّبِيِّينَ وَأَخْلَاقَهُمْ وَحَفِظُوهَا هُمْ، تَبْكِي الْأَرْضُ إِذَا فَقَدَتْهُمْ، وَيَسْخَطُ الْجَبَّارُ عَلٰى كُلِّ بَلْدَةٍ لَيْسَ فِيهَا مِنْهُمْ أَحَدٌ. لَمْ يَتَكَالَبُوا عَلَى الدُّنْيَا تَكَالُبَ الْكِلَابِ عَلَى الْجِيفِ. أَكَلُوا الْعَلَقَ، وَلَبِسُوا الْخِرَقَ، شُعْثًا غُبْرًا، يَرَاهُمُ النَّاسُ فَيَظُنُّونَ أَنَّ بِهِمْ دَاءً. وَيُقَالُ قَدْ خُلِطُوا فَذَهَبَتْ عُقُولُهُمْ، وَمَا ذَهَبَتْ عُقُولُهُمْ، وَلٰكِنْ نَظَرَ الْقَوْمُ بِقُلُوبِهِمْ إِلٰى أَمْرِ اللّٰهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنْهُمُ الدُّنْيَا فَهُمْ عِنْدَ أَهْلِ الدُّنْيَا يَمْشُونَ بِلَا عُقُولٍ، عَقَلُوا حِينَ ذَهَبَتْ عُقُولُ النَّاسِ، لَهُمُ الشَّرَفُ فِي الْاٰخِرَةِ، يَا أُسَامَةُ: إِذَا رَأَيْتَهُمْ فِي بَلْدَةٍ فَاعْلَمْ أَنَّهُمْ أَمَانٌ لِأَهْلِ تِلْكَ الْبَلْدَةِ، وَلَا يُعَذِّبُ اللّٰهُ قَوْمًا هُمْ فِيهِمُ الْأَرْضُ بِهِمْ فَرِحَةٌ وَالْجَبَّارُ عَنْهُمْ رَاضٍ، اِتَّخِذْهُمْ لِنَفْسِكَ

إِخْوَانًا عَسٰى أَنْ تَنْجُوَ بِهِمْ وَإِنْ اِسْتَطَعْتَ أَنْ يَأْتِيكَ الْمَوْتُ وَبَطْنُكَ جَائِعٌ وَكَبِدُكَ ظَمْاٰنٌ فَافْعَلْ. فَإِنَّكَ تُدْرِكُ بِذٰلِكَ شَرَفَ الْمَنَازِلِ وَتَحُلُّ مَعَ النَّبِيّٖينَ. وَتَفْرَحُ بِقُدُومِ رُوحِكَ الْمَلَائِكَةُ وَيُصَلّٖي عَلَيْكَ الْجَبَّارُ.

“Kıyamet günü, insanların Allah’a en yakın olanları, dünyada uzun müddet aç, susuz ve mahzun kalanlardır. Hakikî âlim ve müttakîler, halk arasına girdikleri zaman varlıkları, kayboldukları zaman yoklukları bilinmez. Çünkü aranmazlar. Yerin genişliği onları bilir ve göklerin melekleri onları kuşatır. İnsanlar, dünya nîmetinden zevk alırken, onlar Allah’a itâatten zevk alırlar. İnsanlar yumuşak döşekler üzerinde yatarken, onlar alınları ve dizleri üzerinde dururlar. İnsanlar Peygamberin sünnet ve ahlâkını kaybettikleri zaman, onlar onu muhâfaza ederler. Onlardan biri öldüğü zaman, yeryüzü onlara ağlar. Bunlardan bulunmayan bir belde halkına Allah gazab eder. Köpeklerin leşe hücumu gibi, onlar dünyaya hücum etmezler. Yemeğin azını yer, elbisenin yırtığını giyerler. Üst başları tozlu, saç ve sakalları karışıktır. Bunları görenler hasta olduklarını sanırlar, Hâlbuki onlarda hastalık yoktur.

Bâzıları bunların delirip akıllarını kaybettiklerini sanırlar. Hâlbuki akılları başlarındadır. Onlar kalp gözleri ile Allah’ın emirlerine baktı ve dünya sevgisini içlerinden attılar. Dünya adamları nazarında onlar, akılsız olarak dünyada dolaşmakta iseler de, hakîkat şu kî; insanlar akıllarını kaybedip hayretlere düşecekleri zaman onların akılları başlarında olacaktır. Âhiret şerefi onlar içindir.

Ya Usâme, onları hangi memlekette görürsen, bil ki onlar o belde halkının emânıdır. Onların bulundukları memlekete Allahu Teâlâ *azâb etmez. Yeryüzü onlarla ferahlanır. Cebbâr olan Allahu Teâlâ onlardan râzı olur. Onları kardeşlik edin ki, onların sayesinde kurtulmuş olasın. Şâyet gücün yeterse aç ve susuz ölmeye gayret et. Açlık ve susuzluk sayesinde şerefli mevkîlere ulaşır, Peygamberlerle birleşirsin. Bedeninden ayrılan rûhun ile melekler sevinir ve cebbâr olan Allahu Teâlâ sana rahmet eder."*

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْبَسُوا الصُّوفَ وَشَمِّرُوا وَكُلُوا فِي أَنْصَافِ الْبُطُونِ تَدْخُلُوا
فِي مَلَكُوتِ السَّمَاءِ

"Yün giyiniz, paçaları sıvayınız, mîdenizi yarıya kadar doyurunuz ki, bu sâyede göklerin esrârına vâkıf olasınız."[2]

İsâ aleyhisselâm havârîlerine: *"Ey Havârilerim, mîdelerinizi acıktırın, bedeninizi süslü elbiselerden soyunuz. Ancak bu sâyede kalpleriniz Allah'ı görür."* demiştir. Bu ifâde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)' den de rivâyet edilmiştir. Râvîsi Tâvûs'tur.

Tevrat'ta şöyle yazdığı rivâyet edilir: *"Allahu Teâlâ şişman ve semiz papaza buğzeder. Zîra yağlılık gaflete ve çok yemeye delâlet eder. Bunlar ise çirkin şeylerdir. Bilhassa papazlarda daha çirkindir."* Bunun içindir ki, İbn Mes'ûd (r.a.) "Allahu Teâlâ şişman okuyucularına buğz eder." demiştir. İbn Ebi'd-Dünya'nın "**Mekâidü'ş-Şeytân**" adlı eserinde mürsel olarak Ali b. Hüseyin'den rivâyet ettiği bir hadîste Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الشَّيْطَانَ لَيَجْرِي مِنْ بَنِي اٰدَمَ مَجْرَى الدَّمِ فَضَيِّقُوا
مَجَارِيَهُ بِالْجُوعِ وَالْعَطَشِ

---

[2] Ebû Mansûr Deylemî **"Müsned-i Firdevs"**inde Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

“Şeytan Âdemoğluna, kanın damara hulûlü gibi hulûl eder. Onun giriş yollarını açlık ve susuzlukla daraltın.”[3]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْأَكْلَ عَلَى الشَّبَعِ يُورِثُ الْبَرَصَ

“Tok karnına yemek, baras (miskinlik ve alalık) *hastalığı getirir.”*

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْمُؤْمِنُ يَأْكُلُ فِي مِعًى وَاحِدٍ وَالْمُنَافِقُ يَأْكُلُ فِي سَبْعَةِ أَمْعَاءٍ

“Mü’min bir kaptan yer, karnını doyurur. Münafık yedi kaptan yer.”[4] Yâni münâfık mü’minin yedi misli fazla yer ve yemek şehveti onun yedi mislinde olur ki buradaki **“Mia”** şehvetten kinâyedir. Zîra kap, yemeği içine aldığı gibi yemeği kabul eden de şehvettir. Yoksa münâfıkın yemek kabı mü’minin yemek kabından fazladır, demek değildir.

Hasan-ı Basrî’nin Âişe’den (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَدِيمُوا قَرْعَ بَابِ الْجَنَّةِ يُفْتَحُ لَكُمْ

“Cennetin kapısını çalmaya devam ediniz ki, kapı size açılsın.” buyurmuştur. Hz. Âişe: “Bu kapıyı nasıl açalım?” deyince, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

بِالْجُوعِ وَالْعَطَشِ

“Açlık ve susuzlukla.” diye cevap verdiler.

---

3. Mürsel olarak rivâyet edilmiştir.

4. Buhârî ile Müslim, Ömer ve Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

Rivâyete göre henüz bülûğa ermek üzere olan Ebû Cuhayfe, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in meclisine girmişti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَقْصِرْ مِنْ جُشَائِكَ فَإِنَّ أَطْوَلَ النَّاسِ جُوعًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ
أَكْثَرُهُمْ شَبَعًا فِي الدُّنْيَا

"Geyirmeni azalt, yâni az yemek ye. Zîra kıyâmette en çok aç kalacaklar, dünyada karnı çok doyanlardır." buyurdu.[5]

Hz. Âişe'nin (r.a.) rivâyetine göre, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir kere olsun mîdesini alabildiğine doldurmamıştır. "Onun açlığına dayanamayıp ağladığım da olurdu. Elimle mîdesini mesheder ve "Anam babam size fedâ olsun, ihtiyâcını defedecek kadar dünyalık temîn etsen ne olurdu?" derdim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا عَائِشَةُ إِخْوَانِي مِنْ أُولِي الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ قَدْ صَبَرُوا عَلٰى
مَا هُوَ أَشَدُّ مِنْ هٰذَا؛ فَمَضَوْا عَلٰى حَالِهِمْ فَقَدِمُوا عَلٰى رَبِّهِمْ
فَأَكْرَمَ مَا بِهِمْ وَأَجْزَلَ ثَوَابَهُمْ، فَأَجِدُنِي أَسْتَحْيِي إِنْ تَرَفَّهْتُ
فِي مَعِيشَتِي أَنْ يَقْصِرَ بِي غَدًا دُونَهُمْ؛ فَالصَّبْرُ أَيَّامًا يَسِيرَةً
أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ أَنْ يَنْقُصَ حَظِّي غَدًا فِي الْاٰخِرَةِ، وَمَا مِنْ شَيْءٍ
أَحَبُّ مِنَ اللُّحُوقِ بِأَصْحَابِي وَإِخْوَانِي.

"Ya Âişe! Benim kardaşlarım olan ve benden önce gelip geçen büyük Peygamberler bu gördüğünden daha zor vaziyetlere dayandılar. Devamlı sabrettiler ve Rablerine bu hal üzere ulaştılar. Allahu

---

[5] Beyhakî **"Şuabü'l-Îman"**ında Ebû Cuhayfe'den; Tirmizî ve İbn Mâce ise, İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir.

Teâlâ sevaplarını çoğalttı ve gelişlerinde onlara ikrâm etti. Ben bolluk içinde yaşarsam, yârın Allahu Teâlâ'nın derecemi onların derecesinden düşük yapmasından utanırım. Şu sayılı günlerde sabretmek, yârın âhiret nasibimin noksan olmasından, benim için daha sevimlidir. Benim için arkadaşlarıma ve kardeşlerime ulaşmaktan daha sevimli bir şey olamaz." buyurdu. Hz. Âişe devamla diyor ki: "Bu konuşmamızdan sonra bir hafta yaşamamıştı."

Hz. Fâtıma (r.a.) bir parça ekmekle Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e geldi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Bu ekmek parçası nedir?"* diye sordu. Hz. Fâtıma:

- "Kendi pişirdiğim ekmektir. Size bir parça getirmeden canım rahat etmedi." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَمَا إِنَّهُ أَوَّلُ طَعَامٍ دَخَلَ فِى فَمِ أَبِيكَ مُنْذُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ

- *"Kızım, üç günden beri babanın ağzına giren ilk lokma, bu senin getirdiğin ekmektir."* buyurdu.[6]

Müslim'in Ebû Hureyre'den rivâyetine göre, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ebediyete göçünceye kadar devamlı olarak üç gün peş peşe ehl-i beytini buğday ekmeğiyle doyurmamıştır.

Yine bir hadîste Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ أَهْلَ الْجُوعِ فِي الدُّنْيَا هُمْ أَهْلُ الشَّبَعِ فِي الْاٰخِرَةِ وَإِنَّ
أَبْغَضَ النَّاسِ إِلَى اللهِ الْمُتَّخَمُونَ الْمَلَاءِ وَمَا تَرَكَ عَبْدٌ أَكْلَةً
يَشْتَهِيهَا إِلَّا كَانَتْ لَهُ دَرَجَةً فِي الْجَنَّةِ

---

[6] Hâris b. Ebî Usâme "**Müsned**"inde Enes'den rivâyet etmiştir.

"Dünyada açlık çekenler, onlardır âhirette tok olanlar. Allah'ın en çok buğz ettiği kimseler, mîdelerini tıka basa doldurup mîdeleri bozulan kimselerdir. Canı çektiği hâlde bir lokmayı yemeyen kimse için o lokma cennette bir derece olur."[7]

Bu hususla alâkalı âsâr:

Ömer (r.a.): "Oburluktan sakının. Zîra çok yemek, hayatta hamallık, öldükten sonra da pis kokudur." demiştir.

Şakîk-i Belhî: "İbâdet bir sanattır; dükkânı halvettir, âleti ise açlıktır." demiştir.

Lokman Hakîm oğluna: "Oğulcağızım, mîde dolunca tefekkür uyur, hikmet lâl olur ve âzâ ibâdetten tembelleşir." dedi.

Fuzayl b. Iyâd kendi kendine "Nereden korkuyorsun? Yoksa aç kalmaktan mı korkuyorsun? Sen nesin ki Hz. Muhammmed (s.a.v.) ve ashâbı bile aç kalmışlardır." derdi.

Hasan-ı Basrî'nin muâsırı olan Kehmes şöyle derdi: "Allahım, beni aç bıraktın, çıplak bıraktın, gece karanlığında ışıksız bıraktın da beni hangi sebeple bu dereceye yükselttin."

Feth-i Mûsılî'nin hastalığı ve açlığı çoğaldığı zaman şöyle derdi: "Allahım, hastalık ve açlık ile beni ibtilâ ettin. Dostlarına böyle yaparsın. Senin bu in'âmına ben hangi amel ile şükredeyim?"

Mâlik b. Dînâr anlatıyor: Muhammed b. Vâsi'e:

- "Ya ebâ Abdullâh! Başkasına muhtaç olmaktan kendini koruyacak nafakası olana müjde olsun." dedim. O da bana:

---

7. Taberânî ve Ebû Nuaym "Hilye"de İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir.

- “Ya Ebâ Yahyâ! Allah’tan râzı olduğu hâlde aç olarak akşamlayan ve yine aç olarak sabahlayan kimseye müjde olsun.” diye cevap verdi.

Fuzayl b. Iyaz münâcâtında: “Allahım, beni ve âile efrâdımı aç bıraktın, gece karanlığında ışıksız koydun. Bütün bunları velîlerine ve dostlarına yaparsın. Acaba ben hangi cihetten bu mevkie nâil oldum?” demiştir.

Yahyâ b. Muaz: “Allah’a rağbet edenlerin açlığı îkaz, tövbe edenlerin açlığı tecrübe, müctehidlerin açlığı kerâmet, sabredenlerin açlığı siyâset, zâhidlerin açlığı ise hikmettir.” derdi.

Tevrat’ta: *“Allah’tan kork ve doyduğun zaman açları hatırla.”* denilmiştir.

Ebû Süleymân Dârânî: “Akşamleyin bir lokma az yemek, benim için bir gece ibâdetten daha sevimlidir. Açlık, Allah’ın hazînelerindendir. Allah dilediği ve sevdiği kimselere açlığı verir.” demiştir.

Sehl b. Abdullah Tüsterî yirmi küsur gün yemediği ve bir dirhem ile yılı dolaştığı olur. Açlığa son derece kıymet verir ve “Kıyâmet günü az yemenin mükâfatını hiç bir amel karşılayamaz.” derdi. Bu hususta Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e uyardı. Aklı başında olan kimselerin dîn ve dünya için insana açlıktan daha faydalı bir şey olmadığını anladıklarını, âhiret tâlipleri için çok yemekten daha zararlı bir şey olmadığını, hikmet ve ilmin açlığa, mâsiyet ve cehâletin ise tokluğa bağlı olduğunu söylemiştir. Başka bir sözünde de: “Helâli terk etmekte arzularına muhâlefetten daha makbul bir ibâdet olamaz” demiştir. Hadîste, mîdenin üçte biri ancak doldurulmalı, buyurulduğuna göre, fazla yiyenler kendi sevaplarından yemiş sayılırlar.

Sehl'e "ziyâde"nin alâmetlerinden sordular. O da "Yememeyi yemek üzerine tercîh etmeyenler ziyâdeyi bulamazlar." dedi. Yine Sehl, bir gece aç kaldığı zaman Allah'a yalvarır ve iki gece aç kalmasını isterdi ve dediği olduğu zaman ziyâdeyi bulurdu. Yine Sehl, ebdâller; aç, uykusuz, sükût etmek ve yalnız kalmak sâyesinde ebdâl olmuşlardır. Yine gökten yere inen her iyiliğin başı açlıktır. Her kötülüğün başı da tokluktur, dedi. Yine bu zât: "Nefsini acıktıran, vesveselerden kurtulur," demiştir. Başka bir sözünde: "Allahu Teâlâ'nın kuluna teveccühü açlık, hastalık ve ibtilâ iledir. Bununla beraber yine diledikleri bundan müstesnâdır." demiştir. Yine bu zât: "Bu zaman öyle bir zamandır ki, bu zamanda kimse necâta ulaşamaz. Ancak açlık, uykusuzluk ve bütün güçleri ile çalışanlar kurtulabilir." demiştir. Yine bu zât başka bir sözünde şöyle demiştir: "Yeryüzünde akan sulardan kana kana içip de -Allah'a şükretse bile- mâsiyetten kurtulan olamaz. Nerede kaldı bu nîmetlerden tıka basa mîdesini dolduranlar?"

Bir adam Hakîmin birine:

- "Nefsimi hangi bağlar ile zabt u rabt altına alayım?" diye sordu. Hakîm de:

- "Açlık ve susuzlukla onu bağla, zikre devam ve izzeti terk harareti ile onu yumuşat. Âhiret yolcularının ayakları altına koymakla da onu küçült. Dış süsünü terk ile onu kır, onu töhmet altında bulundurmakla kötülükten emîn kıl. Arzu etmediği kimselere onu arkadaş et ki, bu sûretle nefsinden kurtarmış olasın.

Basralı **Abdülvâhid b. Zeyd**, Allah'a yemîn ederek derdi ki: "Allahu Teâlâ ihtiyâr ettiği kimseyi ancak açlık sâyesinde ihtiyâr ve tercîh eder. Su üzerinde yürümeleri, havada uçmaları, Allahu Teâlâ'nın onları dost edinmesi hep açlık sâyesindedir."

Ebû Tâlib-i Mekkî de şöyle anlatıyor: "Mîde, saz gibidir. Saz hafif, ince ve içi boş olduğu için güzel ses çıkarır. Mîde de boş olduğu vakit daha güzel Kur'ân okur, daha fazla kıyamda durabilir ve az uyku ile iktifâ eder."

Ebû Bekir Abdullah b. Müzenî: "Allahu Teâlâ üç kimseyi sever. Bunlar: Az yiyen, az uyuyan ve az istirahat edendir." demiştir.

Rivâyete göre İsâ aleyhisselâm aç, susuz altmış sabah Rabbine duâ etti. Bir gün artık hatırına çörek vurdu ve duâdan vazgeçti. Bir de baktı ki çörek önüne geldi. Ekmeği görünce münâcâtını terkettiği için ağlamaya başladı. Tam o sırada başı ucunda bir ihtiyar gözüktü. İsâ aleyhisselâm bu ihtiyâra: "Ey Allah'ın dostu, ben bir münâcât hâlinde idim, aklıma ekmek vurdu. Münâcattan vazgeçtim, ekmek önüme geldi. Benim için Allah'a duâ et." dedi. Bunun üzerine bu zât: "Allahım, seni bildim bileli hatırıma ekmek geldi ise beni bağışlama. Hatırıma bir şey gelmeden önüme geleni yerdim." demiştir. Yine rivâyete göre, Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâmı sırdâş olarak kendisine yaklaştırdığı zaman, önce otuz, sonra da on gün ilâve etmek üzere kırk gün yemeği terk etmişti.

بيان فوائد الجوع وآفات الشبع

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « جاهدُوا أنفسَكُمْ بالجوعِ والعطشِ ؛ فإنَّ الأجرَ في ذلكَ »(١) .

ولعلَّكَ تقولُ : هـٰذا الفضلُ العظيمُ للجوعِ مِنْ أينَ هوَ ؟ وما سببُهُ وليسَ فيهِ إلا إيلامُ المعدةِ ومقاساةُ الأذى ؟ فإنْ كانَ كذلكَ . . فينبغي أنْ يعظُمَ الأجرُ في كلِّ ما يتأذَّىٰ بهِ الإنسانُ ؛ مِنْ ضربِهِ لنفسِهِ ، وقطعِهِ للحمِهِ ، وتناولِهِ الأشياءَ المكروهةَ ، وما يجري مجراهُ .

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا يضاهي قولَ مَنْ شربَ دواءً فانتفعَ بهِ فظنَّ أنَّ منفعتَهُ لمرارةِ الدواءِ وكراهيتِهِ ، فأخذَ يتناولُ كلَّ ما هوَ مكروهٌ مِنَ المذاقِ ، وهوَ غلطٌ ، بلْ نفعُهُ في خاصِّيَّةٍ مِنَ الدواءِ ، وليسَ لكونِهِ مرّاً ، وإنَّما يقفُ علىٰ تلكَ الخاصِّيَّةِ الأطباءُ ، فكذلكَ لا يقفُ علىٰ علَّةِ نفعِ الجوعِ إلا سماسرةُ العلماءِ .

ومَنْ جوَّعَ نفسَهُ مصدِّقاً لما جاءَ في الشرعِ مِنْ مدحِ الجوعِ . . انتفعَ بهِ وإنْ لمْ يعرفْ علَّةَ المنفعةِ ؛ كما أنَّ مَنْ شربَ الدواءَ . . انتفعَ وإنْ لمْ يعلمْ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٣٨٦) . وروىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ١٨١) عن مكحول : (أفضل العبادة بعد الفرائض الجوع والظمأ) .

وجهَ كونِهِ نافعاً ، ولكنَّا نشرحُ لكَ ذلكَ إنْ أردتَ أنْ ترتقيَ مِنْ درجةِ الإيمانِ إلىٰ درجةِ العلمِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَرْفَعِ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ مِنكُمْ وَٱلَّذِينَ أُوتُواْ ٱلْعِلْمَ دَرَجَٰتٍ ﴾ .

* * *

فنقولُ : في الجوعِ عشرُ فوائدَ :

الفائدةُ الأولىٰ : صفاءُ القلبِ ، وإيقادُ القريحةِ ، وإنفاذُ البصيرةِ :

فإنَّ الشبعَ يورثُ البلادةَ ، ويعمي القلبَ ، ويكثرُ البخارَ في الدماغِ شبهَ السكْرِ ، حتَّىٰ يحتوي علىٰ معادنِ الفكرِ ، فيثقلُ القلبُ بسببِهِ عنِ الجريانِ في الأفكارِ ، وعنْ سرعةِ الإدراكِ ، بلِ الصبيُّ إذا أكثرَ الأكلَ . . بطلَ حفظُهُ ، وفسدَ ذهنُهُ ، وصارَ بطيءَ الفهمِ والإدراكِ .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (عليكَ بالجوعِ ؛ فإنَّهُ مذلَّةٌ للنفسِ ، ورقَّةٌ للقلبِ ، وهوَ يورثُ العلمَ السماويَّ)(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أحيوا قلوبَكُمْ بقلَّةِ الضحكِ وقلَّةِ الشبعِ ، وطهِّروها بالجوعِ ؛ تصفو وترقُّ »(٢) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٠) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٢) دون قوله : (وقلة الشبع) ، أما بشأن الضحك . . فقد روى الترمذي (٢٣٠٥) ، وابن ماجه (٤١٩٣) عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً : « لا تكثروا الضحك ؛ فإن كثرة الضحك تميت القلب » .

ويُقالُ : (مثلُ الجوعِ مثلُ الرعدِ ، والقناعةُ كالسحابِ ، والحكمةُ كالمطرِ)[1] .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أجاعَ بطنَهُ . . عظمَتْ فكرتُهُ ، وفطنَ قلبُهُ »[2] .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ شبعَ ونامَ . . قسا قلبُهُ » ، ثمَّ قالَ : « لكلِّ شيءٍ زكاةٌ ، وزكاةُ البدنِ الجوعُ »[3] .

وقالَ الشبليُّ : (ما جعتُ للهِ يوماً إلا رأيتُ في قلبي باباً مفتوحاً مِنَ الحكمةِ والعبرةِ ما رأيتُهُ قطُّ)[4] .

وليسَ يخفىٰ أنَّ غايةَ المقصودِ مِنَ العباداتِ الفكرُ الموصلُ إلى المعرفةِ والاستبصارِ بحقائقِ الحقِّ ، والشبعُ يمنعُ منهُ ، والجوعُ يفتحُ بابَهُ ، والمعرفةُ بابٌ مِنْ أبوابِ الجنةِ ، فبالحريِّ أنْ تكونَ ملازمةُ الجوعِ قرعاً لبابِ الجنةِ .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٢) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٤) .

(٣) كذا أورده عن ابن عباس مرفوعاً الخركوشيُّ في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٥) ، وقد روى ابن ماجه (١٧٤٥) عن أبي هريرة مرفوعاً : « لكل شيء زكاة ، وزكاة الجسد الصوم » .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦٦) .

ولهٰذا قالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ إذا امتلأَتِ المعدةُ . . نامَتِ الفكرةُ ، وخرسَتِ الحكمةُ ، وقعدَتِ الأعضاءُ عنِ العبادةِ)(١) .

وقالَ أبو يزيدَ البسطاميُّ : (الجوعُ سحابٌ ، فإذا جاعَ العبدُ . . أُمطِرَ القلبُ الحكمةَ)(٢) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نورُ الحكمةِ الجوعُ ، والتَّباعدُ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ الشبعُ ، والقربةُ إلى اللهِ عزَّ وجلَّ حبُّ المساكينِ والدنوُّ منهُمْ ، لا تشبعوا فينطفىءَ نورُ الحكمةِ مِنْ قلوبِكُمْ ، ومَنْ باتَ في خفَّةٍ مِنَ الطعامِ . . باتَ الحورُ حولَهُ حتَّىٰ يصبحَ »(٣) .

* * *

الفائدةُ الثانيةُ : رقَّةُ القلبِ وصفاؤُهُ الذي بهِ يتهيَّأُ لإدراكِ لذَّةِ المناجاةِ والتأثُّرِ بالذكرِ :

فكمْ مِنْ ذكرٍ يجري على اللسانِ معَ حضورِ القلبِ ولكنَّ القلبَ لا يلتذُّ بهِ ولا يتأثَّرُ(٤) ، حتَّىٰ كأنَّ بينَهُ وبينَهُ حجاباً مِنْ قساوةِ القلبِ ، وقدْ يرقُّ في

---

(١) أورده أبو حيان التوحيدي في « الإمتاع والمؤانسة » (ص ٤٨٨) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٣٩) .

(٣) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٩/ ٤٤٧) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٦٧٣٠) من حديث أبي هريرة مرفوعاً .

(٤) لفوات موجب الاستعداد الذي هو الرقة والصفاء الحاصلان من الجوع . « إتحاف » (٧/ ٣٩٥) .

بعضِ الأحوالِ فيعظمُ تأثُّرُهُ بالذكرِ ، وتلذُّذُهُ بالمناجاةِ ، وخلوُّ المعدةِ هوَ السببُ الأظهرُ فيهِ .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (أحلىٰ ما تكونُ إليَّ العبادةُ إذا التصقَ ظهري ببطني)⁽¹⁾ .

وقالَ الجنيدُ : (يجعلُ أحدُهُمْ بينَهُ وبينَ صدرِهِ مخلاةً مِنَ الطعامِ ويريدُ أنْ يجدَ حلاوةَ المناجاةِ !)⁽²⁾ .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (إذا جاعَ القلبُ وعطشَ . . صفا ورقَّ ، وإذا شبعَ . . عميَ وبارَ)⁽³⁾ .

فإذاً ؛ تأثُّرُ القلبِ بلذَّةِ المناجاةِ أمرٌ وراءَ تيسيرِ الفكرِ واقتناصِ المعرفةِ ، فهيَ فائدةٌ ثانيةٌ .

* * *

الفائدةُ الثالثةُ : الانكسارُ والذلُّ ، وزوالُ البطَرِ والفرحِ والأشَرِ الذي هوَ مبدأُ الطغيانِ والغفلةِ عنِ اللهِ تعالىٰ :

فلا تنكسرُ النفسُ ولا تذلُّ بشيءٍ كما تذلُّ بالجوعِ ، فعندَهُ تسكنُ لربِّها ، وتخشعُ لهُ ، وتقفُ علىٰ عجزِها وذلِّها ؛ إذْ ضعفَتْ مُنَّتُها وضاقَتْ حيلتُها

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٧٣) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧٣) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٦٦) .

بلقمةِ طعامٍ فاتَتْها(١) ، وأظلمَتْ عليها الدنيا لشربةِ ماءٍ تأخَّرَتْ عنها ، وما لمْ يشاهدِ الإنسانُ ذلَّ نفسِهِ وعجزَهُ.. لا يرىٰ عزَّةَ مولاهُ ولا قهرَهُ ، وإنَّما سعادتُهُ في أنْ يكونَ دائماً مشاهداً نفسَهُ بعينِ الذلِّ والعجزِ ، ومولاهُ بعينِ العزِّ والقدرةِ والقهْرِ .

فليكنْ دائماً جائعاً ، مضطراً إلىٰ مولاهُ ، مشاهداً للاضطرارِ بالذوقِ .

ولأجلِ ذلكَ لمَّا عُرِضَتِ الدنيا وخزائنُها على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ.. قالَ : « لا ، بلْ أجوعُ يوماً وأشبعُ يوماً ، فإذا جعتُ.. صبرتُ وتضرَّعتُ ، وإذا شبعتُ.. شكرتُ » ، أوْ كما قالَ(٢) .

فالبطنُ والفرْجُ بابٌ مِنْ أبوابِ النارِ ، وأصلُهُ الشبعُ ، والذلُّ والانكسارُ بابٌ مِنْ أبوابِ الجنةِ ، وأصلُهُ الجوعُ ، ومَنْ أغلقَ باباً مِنْ أبوابِ النارِ.. فقدْ فتحَ باباً مِنْ أبوابِ الجنةِ بالضرورةِ ؛ لأنَّهُما متقابلانِ ؛ كالمشرقِ والمغربِ ، فالقربُ مِنْ أحدِهِما بُعْدٌ مِنَ الآخرِ .

* * *

الفائدةُ الرابعةُ : ألا ينسىٰ بلاءَ اللهِ وعذابَهُ ، ولا ينسىٰ أهلَ البلاءِ :

فإنَّ الشبعانَ ينسى الجائعَ ، وينسى الجوعَ ، والعبدُ الفطِنُ لا يشاهدُ بلاءً مِنْ غيرِهِ إلا ويتذكَّرُ بلاءَ الآخرةِ ، فيذكرُ مِنْ عطشِهِ عطشَ الخلْقِ في عرصاتِ

---

(١) المُنَّةُ : القوَّة .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٤٧) .

القيامةِ ، ومِنْ جوعِهِ جوعَ أهلِ النارِ ، حتَّىٰ إنَّهُمْ ليجوعونَ فيُطعمونَ الزقُّومَ والضريعَ ، ويُسقونَ الغسَّاقَ والمُهْلَ .

فلا ينبغي أنْ يغيبَ عنِ العبدِ عذابُ الآخرةِ وآلامُها ، فإنَّهُ الذي يهيِّجُ الخوفَ ، فمَنْ لمْ يكنْ في ذلَّةٍ ولا قلةٍ ولا علَّةٍ ولا بلاءٍ .. نسيَ عذابَ الآخرةِ ، ولمْ يتمثَّلْ في نفسِهِ ، ولمْ يغلبْ علىٰ قلبِهِ .

فينبغي أنْ يكونَ العبدُ في مقاساةِ بلاءٍ أوْ مشاهدةِ بلاءٍ ، وأولىٰ ما يقاسيهِ مِنَ البلاءِ الجوعُ ؛ فإنَّ فيهِ فوائدَ جمَّةً سوىٰ تذكُّرِ عذابِ الآخرةِ ، وهٰذا أحدُ الأسبابِ الذي اقتضى اختصاصَ البلاءِ بالأنبياءِ والأولياءِ والأمثلِ فالأمثلِ .

ولذلكَ قيلَ ليوسفَ عليهِ السلامُ : لِمَ تجوعُ وفي يديكَ خزائنُ الأرضِ ؟ فقالَ : أخافُ أنْ أشبعَ فأنسى الجائعَ⁽¹⁾ .

فذكْرُ الجائعينَ والمحتاجينَ إحدىٰ فوائدِ الجوعِ ؛ فإنَّ ذلكَ يدعو إلى الرحمةِ والإطعامِ ، والشفقةِ علىٰ خلْقِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، والشبعانُ في غفلةٍ عنْ ألمِ الجائعِ .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٧٣) عن الحسن ، وهو عند الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٣٨) عن وهب بن منبه .

الفائدةُ الخامسةُ ـ وهيَ مِنْ أكبرِ الفوائدِ ـ : كسرُ شهواتِ المعاصي كلِّها ، والاستيلاءُ على النفسِ الأمَّارةِ بالسوءِ :

فإنَّ منشأَ المعاصي كلِّها الشهواتُ والقوىٰ ، ومادةُ الشهواتِ والقوىٰ ـ لا محالةَ ـ الأطعمةُ ، فتقليلُها يضعفُ كلَّ شهوةٍ وقوَّةٍ .

وإنَّما السعادةُ كلُّها في أنْ يملكَ الرجلُ نفسَهُ ، والشقاوةُ في أنْ تملكَهُ نفسُهُ ، وكما أنَّكَ لا تملكُ الدابَّةَ الجموحَ إلا بضعْفِ الجوعِ ، فإذا شبعَتْ قويَتْ وشردَتْ وجمحَتْ . . فكذلكَ النفسُ ؛ كما قيلَ لبعضِهِمْ : ما بالُكَ معَ كبرِكَ لا تتعهَّدُ بدنَكَ وقدِ انهدَّ ؟ فقالَ : لأنَّهُ سريعُ المرحِ ، فاحشُ الأشَرِ ، فأخافُ أنْ يجمحَ بي فيورِّطَني ، فلأنْ أحملَهُ على الشدائدِ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ يحملَني على الفواحشِ .

وقالَ ذو النونِ : (ما شبعتُ قطُّ إلا عصيتُ أوْ هممْتُ بمعصيةٍ)(١) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (أوَّلُ بدعةٍ حدثَتْ بعدَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الشبعُ ، إنَّ القومَ لمَّا شبعَتْ بطونُهُمْ . . جمحَتْ بهِمْ نفوسُهُمْ إلىٰ هـٰذهِ الدنيا)(٢) .

وهـٰذهِ ليسَتْ فائدةً واحدةً ، بلْ هيَ خزائنُ الفوائدِ ، ولذلكَ قيلَ : (الجوعُ خزانةٌ مِنْ خزائنِ اللهِ تعالىٰ)(٣) .

---

(١) رواه أبو موسى المديني في « نزهة الحفاظ » (ص ٨٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الجوع » (٢٢) .

(٣) تقدم قريباً .

وأوَّلُ ما يندفعُ بالجوعِ شهوةُ الفَرْجِ وشهوةُ الكلامِ ؛ فإنَّ الجائعَ لا يتحرَّكُ عليهِ شهوةُ فضولِ الكلامِ ، فيتخلَّصُ بهِ مِنْ آفاتِ اللسانِ ؛ كالغيبةِ ، والفحشِ ، والكذبِ ، والنميمةِ ، وغيرِها ، فيمنعُهُ الجوعُ مِنْ كلِّ ذلكَ ، وإذا شبعَ .. افتقرَ إلىٰ فاكهةٍ ، فيتفكَّهُ ـ لا محالةَ ـ بأعراضِ الناسِ ، ولا يَكُبُّ الناسَ علىٰ مناخرِهِمْ في النارِ إلا حصائدُ ألسنتِهِمْ .

وأمَّا شهوةُ الفرْجِ .. فلا تخفىٰ غائلتُها ، والجوعُ يكفي شرَّها ، وإذا شبعَ الرجلُ .. لمْ يملكْ فرْجَهُ ، وإنْ منعَتْهُ التقوىٰ .. فلا يملكُ عينَهُ ، فالعينُ تزني كما أنَّ الفرجَ يزني ، فإنْ ملكَ عينَهُ بغضِّ الطرفِ .. فلا يملكُ فكرَهُ ، فيخطرُ لهُ مِنَ الأفكارِ الرديئةِ وحديثِ النفسِ بأسبابِ الشهوةِ ما تتشوَّشُ بهِ مناجاتُهُ ، وربما عرضَ لهُ ذلكَ في أثناءِ الصلاةِ .

وإنَّما ذكرنا آفةَ اللسانِ والفرجِ مثالاً ، وإلا .. فجميعُ معاصي الأعضاءِ السبعةِ سببُها القوَّةُ الحاصلةُ بالشبعِ .

قالَ حكيمٌ : (كلُّ مريدٍ صبرَ على السياسةِ ، فصبرَ على الخبزِ البحْتِ سنةً لا يخلطُ بهِ شيئاً مِنَ الشهواتِ ويأكلُ في نصفِ بطنِهِ .. رفعَ اللهُ عنهُ مؤنةَ النساءِ) .

* * *

الفائدةُ السادسةُ : دفعُ النومِ ودوامُ السهرِ :

فإنَّ مَنْ شبعَ .. شربَ كثيراً ، ومَنْ كثرَ شربُهُ .. كثرَ نومُهُ ، ولأجلِ ذلكَ كانَ بعضُ الشيوخِ يقولُ عندَ حضورِ الطعامِ : (معاشرَ المريدينَ ؛ لا تأكلوا

كثيراً ، فتشربوا كثيراً ، فترقدوا كثيراً ، فتخسروا كثيراً)(١) .

وأجمعَ رأيُ سبعينَ صديقاً علىٰ أنَّ كثرةَ النومِ مِنْ كثرةِ الشرْبِ(٢) .

وفي كثرةِ النومِ ضياعُ العمرِ ، وفوتُ التهجُّدِ ، وبلادةُ الطبعِ ، وقساوةُ القلبِ ، والعمرُ أنفسُ الجواهرِ ، وهوَ رأسُ مالِ العبدِ ، فيهِ يتَّجرُ ، والنومُ موتٌ ، فتكثيرُهُ ينقصُ العمرَ .

ثمَّ فضيلةُ التهجُّدِ لا تخفىٰ ، وفي النومِ فواتُها ، ومهما غلبَ النومُ ؛ فإنْ تهجَّدَ .. لمْ يجدْ حلاوةَ العبادةِ ، ثمَّ المتعزبُ إذا نامَ على الشبعِ .. احتلمَ ، ويمنعُهُ ذلكَ أيضاً مِنَ التهجُّدِ ، ويحوجُهُ إلى الغسلِ ؛ إمَّا بالماءِ الباردِ فيتأذَّىٰ بهِ ، أوْ يحتاجُ إلى الحمَّامِ وربمَّا لا يقدرُ عليهِ بالليلِ ، فيفوتُهُ الوترُ إنْ كانَ قدْ أخَّرَهُ إلى التهجُّدِ ، ثمَّ يحتاجُ إلىٰ مؤنةِ الحمَّامِ ، وربما تقعُ عينُهُ علىٰ عورةٍ في دخول الحمامِ ؛ فإنَّ فيهِ أخطاراً ذكرناها في كتابِ الطهارةِ ، وكلُّ ذلكَ أثرُ الشبعِ .

وقدْ قالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (الاحتلامُ عقوبةٌ)(٣) ، وإنَّما قالَ ذلكَ لأنَّهُ يمنعُ مِنْ عباداتٍ كثيرةٍ ؛ لتعذُّرِ الغسلِ في كلِّ حالٍ ، فالنومُ منبعُ الآفاتِ ، والشبعُ مجلبةٌ لهُ ، والجوعُ مقطعةٌ لهُ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/ ٩٨) .

(٢) روىٰ ذلك البيهقي في « الشعب » (٥٣٢٩) عن أبي إسحاق الموصلي .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٦٦) .

الفائدةُ السابعةُ : تيسيرُ المواظبةِ على العبادةِ :

فإنَّ الأكلَ يمنعُ مِنْ كثرةِ العباداتِ ؛ لأنَّهُ يحتاجُ إلىٰ زمانٍ يشتغلُ فيهِ بالأكلِ ، وربَّما احتاجَ إلىٰ زمانٍ في شراءِ الطعامِ وطبخِهِ ، ثمَّ يحتاجُ إلىٰ غسلِ اليدِ والخلالِ[1] ، ثمَّ يكثرُ تردادُهُ إلىٰ بيتِ الماءِ لكثرةِ شربِهِ ، والأوقاتُ المصروفةُ إلىٰ هٰذا لوْ صرفَها إلى الذكرِ والمناجاةِ وسائرِ العباداتِ . . لكثرَ ربحُهُ .

قالَ السريُّ : رأيتُ معَ عليٍّ الجرجانيِّ سَويقاً يستفُّ منهُ ، فقلتُ : ما دعاكَ إلىٰ هٰذا ؟ فقالَ : إنِّي حسبتُ ما بينَ المضْغِ إلى الاستفافِ سبعينَ تسبيحةً ، فما مضغتُ الخبزَ منذُ أربعينَ سنةً[2] .

فانظرْ كيفَ أشفقَ علىٰ وقتِهِ فلمْ يضيعْهُ في المضْغِ ، وكلُّ نَفَسٍ مِنَ العمرِ جوهرةٌ نفيسةٌ لا قيمةَ لها ، فينبغي أنْ يستوفيَ منهُ خزانةً باقيةً في الآخرةِ لا آخرَ لها ، وذلكَ بصرفِهِ إلىٰ ذكرِ اللهِ تعالىٰ وطاعتِهِ .

ومِنْ جملةِ ما يتعذَّرُ بكثرةِ الأكلِ : الدوامُ على الطهارةِ وملازمةِ المسجدِ ؛ فإنَّهُ يحتاجُ إلى الخروجِ لكثرةِ شربِ الماءِ وإراقتِهِ .

ومِنْ جملةِ ما يتعذَّر عليهِ : الصومُ ؛ فإنَّهُ يتيسَّرُ لمَنْ تعوَّدَ الجوعَ ، فالصومُ ، ودوامُ الاعتكافِ ، ودوامُ الطهارةِ ، وصرفُ أوقاتِ شغلِهِ بالأكلِ

---

(١) في أسنانه ؛ ليخرج فضول الطعام منها . « إتحاف » (٧/ ٣٩٨) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١١٠) .

وأسبابِهِ إلى العبادةِ . . أرباحٌ كثيرةٌ ، وإنَّما يستحقرُها الغافلونَ الذينَ لمْ يعرفوا قدْرَ الدينِ ، لكنْ رضوا بالحياةِ الدنيا واطمأنوا بها ، ﴿ يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِّنَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ ٱلْآخِرَةِ هُمْ غَٰفِلُونَ ﴾ .

وقدْ أشارَ أبو سليمانَ الدارانيُّ إلىٰ ستِّ آفاتٍ في الشبعِ فقالَ : (مَنْ شبعَ . . دخلَ عليهِ ستُّ آفاتٍ : فقْدُ حلاوةِ المناجاةِ ، وتعذُّرُ حفْظِ الحكمةِ ، وحرمانُ الشفقةِ على الخلقِ ؛ لأنَّهُ إذا شبعَ . . ظنَّ أنَّ الخلقَ كلَّهُمْ شباعٌ ، وثقلُ العبادةِ ، وزيادةُ الشهواتِ ، وأنَّ سائرَ المؤمنينَ يدورونَ حولَ المساجدِ والشباعُ يدورونَ حولَ المزابلِ)(١) .

* * *

الفائدةُ الثامنةُ : يستفيدُ مِنْ قلَّةِ الأكلِ صحَّةَ البدنِ ودفعَ الأمراضِ :

فإنَّ سببَها كثرةُ الأكلِ ، وحصولُ فضْلةِ الأخلاطِ في المعدةِ والعروقِ ، ثمَّ المرضُ يمنعُ مِنَ العباداتِ ، ويشوِّشُ القلبَ ، ويمنعُ مِنَ الذكرِ والفكرِ ، وينغِّصُ العيشَ ، ويحوجُ إلى الفصدِ والحجامةِ ، والدواءِ والطبيبِ ، وكلُّ ذلكَ يحتاجُ إلىٰ مؤنٍ ونفقاتٍ ، لا يخلو الإنسانُ فيها بعدَ التعبِ عنْ أنواعٍ مِنَ المعاصي واقتحامِ الشبهاتِ ، وفي الجوعِ ما يدفعُ ذلكَ كلَّهُ .

حُكِيَ أنَّ الرشيدَ جمعَ أربعةَ أطباءَ ؛ هنديٌّ ، وروميٌّ ، وعراقيٌّ ،

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٢٦١) .

وسَوادِيٌّ(١) ، وقالَ : ليصفْ كلُّ واحدٍ منكُمُ الدواءَ الذي لا داءَ فيهِ ، فقالَ الهنديُّ : الدواءُ الذي لا داءَ فيهِ عندي هوَ الإهْلِيلَجُ الأسودُ ، وقالَ الروميُّ : هوَ حبُّ الرشادِ الأبيضِ ، وقالَ العراقيُّ : هوَ عندي الماءُ الحارُّ ، فقالَ السواديُّ وكانَ أعلمَهُمْ : الإهْلِيلَجُ يعفِصُ المعدةَ ، وهـٰذا داءٌ ، وحبُّ الرشادِ يزلِقُ المعدةَ ، وهـٰذا داءٌ ، والماءُ الحارُّ يرخي المعدةَ ، وهـٰذا داءٌ ، قالوا : فما عندَكَ ؟ قالَ : الدواءُ الذي لا داءَ فيهِ عندي ألا تأكلَ الطعامَ حتَّىٰ تشتهيَهُ ، وأنْ ترفعَ يدكَ عنهُ وأنتَ تشتهيهِ ، فقالوا : صدقتَ(٢) .

وذُكِرَ لبعضِ الفلاسفةِ مِنْ أطباءِ أهلِ الكتابِ قولُ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلثٌ للطعامِ ، وثلثٌ للشرابِ ، وثلثٌ للنَّفَسِ »(٣) ، فتعجَّبَ منهُ وقالَ : ما سمعتُ كلاماً في قلَّةِ الأكلِ أحكمَ مِنْ هـٰذا ، وإنَّهُ لكلامُ حكيمٍ(٤) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « البطنةُ أصلُ الدَّاءِ ، والحميةُ أصلُ الدَّواءِ ، وعوِّدوا كلَّ جسمٍ ما اعتادَ »(٥) ، وأظنُّ أنَّ تعجُّبَ الطبيبِ جرىٰ مِنْ هـٰذا الخبرِ ، لا من ذاكَ .

---

(١) أي : من سواد العراق .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٦٩) ، وقد رواه الخطيب البغدادي في « الفقيه والمتفقه » (٨٧٦) عن الأصمعي حدَّث به .

(٣) رواه الترمذي (٢٣٨٠) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (٦٧٣٧) ، وابن ماجه (٣٣٤٩) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٦٩) .

(٥) صدر الخبر رواه ابن عدي في « الكامل » (٢/ ٨٣) من حديث أنس رضي الله عنه =

وقالَ ابنُ سالمٍ : مَنْ أكلَ خبزَ الحنطةِ بحتاً بأدبٍ .. لمْ يعتلَّ إلا علَّةَ الموتِ ، قيلَ : وما الأدبُ ؟ قالَ : يأكلُ بعدَ الجوعِ ، ويرفعُ قبلَ الشبعِ (١) .

وقالَ بعضُ أفاضلِ الأطباءِ في ذمِّ الاستكثارِ : (إنَّ أنفعَ ما أدخلَ الرجلُ بطنَهُ الرُّمانُ ، وأضرَّ ما أدخلَ معدتَهُ المالحُ ، ولأنْ يقلِّلَ مِنَ المالحِ خيرٌ لهُ مِنْ أنْ يستكثرَ مِنَ الرُّمانِ)(٢) .

وفي الحديثِ : « صوموا تصحُّوا »(٣) ، ففي الصومِ والجوعِ وتقليلِ الطعامِ صحَّةُ الأجسامِ مِنَ الأسقامِ ، وصحةُ القلوبِ مِنْ سقمِ الطغيانِ والبطَرِ وغيرِهما .

* * *

الفائدةُ التاسعةُ : خفَّةُ المؤونةِ :

فإنَّ مَنْ تعوَّدَ قلَّةَ الأكلِ كفاهُ مِنَ المالِ قدْرٌ يسيرٌ ، والذي تعوَّدَ الشبعَ صارَ بطنُهُ غريماً ملازماً لهُ ، آخذاً بمُخَنَّقِهِ في كلِّ يومٍ ، فيقولُ : ماذا تأكلُ

= مرفوعاً : « أصل كل داء البرد » ، وإنما هو « البَرَدة » وهي التخمة ، كما بيَّن ذلك بروايته العسكريُّ في « تصحيفات المحدثين » (١/ ١٥٥) ، وإلا .. فهو بتمامه من كلام طبيب العرب الحارث بن كلدة ، وانظر « المقاصد الحسنة » (١٠٣٥) .

(١) وابن سالم هو شيخ أبي طالب المكي ، انظر « القوت » (١/ ١٦٩) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧٠) .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٨٣٠٨) ، وابن عدي في « الكامل » (٧/ ٥٧) .

اليومَ ؟ فيحتاجُ إلىٰ أنْ يدخلَ المداخلَ ، فيكتسبَ مِنَ الحرامِ فيعصيَ ، أوْ مِنَ الحلالِ فيذلَّ ويتعبَ ، وربَّما يحتاجُ إلىٰ أنْ يمدَّ عينَ الطمعِ إلى الناسِ ، وهوَ غايةُ الذلِّ والقماءةِ ، والمؤمنُ خفيفُ المؤونةِ .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (إنِّي لأقضي عامَّةَ حوائجي بالتركِ ، فيكونُ ذلكَ أروحَ لقلبي)[1] .

وقالَ آخرُ : (إذا أردتُ أنْ أستقرضَ مِنْ غيري لشهوةٍ أوْ زيادةٍ . . استقرضتُ مِنْ نفسي ، فتركتُ الشهوةَ ، فهيَ خيرُ غريمٍ لي)[2] .

وكانَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ رحمهُ اللهُ يسألُ أصحابَهُ عنْ سعرِ المأكولاتِ ، فيُقالُ : إنَّها غاليةٌ ، فيقولُ : أرخصوهُ بالتركِ[3] .

وقالَ سهلٌ رحمَهُ اللهُ : (الأكولُ مذمومٌ في ثلاثةِ أحوالٍ : إنْ كانَ مِنْ أهلِ العبادةِ . . فيكسلُ ، وإنْ كانَ مكتسباً . . فلا يسلمُ مِنَ الآفاتِ ، وإنْ كانَ ممَّنْ يدخلُ عليهِ شيءٌ[4] . . فلا ينصفُ اللهَ تعالىٰ مِنْ نفسِهِ) .

وبالجملةِ : سببُ هلاكِ الناسِ حرصُهُمْ على الدنيا ، وسببُ حرصِهِمْ على الدنيا البطنُ والفرجُ ، وسببُ شهوةِ الفرجِ شهوةُ البطنِ ، وفي تقليلِ

---

[1] قوت القلوب (٢/ ١٧٣) ، **والمعنىٰ** : فإذا تركتها . . فكأني قضيتها . « إتحاف » (٧/ ٤٠١) .

[2] قوت القلوب (٢/ ١٧٣) .

[3] قوت القلوب (٢/ ١٧٣) .

[4] أي : من الفيض من غير كسب .

الأكلِ ما يحسمُ هـٰذهِ الأبوابَ كلَّها ، وهيَ أبوابُ النارِ ، وفي حسمِها فتحُ أبوابِ الجنةِ ، كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أديموا قرْعَ بابِ الجنةِ بالجوعِ »[1] .

فمَنْ قنعَ برغيفٍ في كلِّ يومٍ . . قنعَ في سائرِ الشهواتِ أيضاً ، وصارَ حرّاً ، واستغنىٰ عنِ الناسِ ، واستراحَ مِنَ التعبِ ، وتخلَّىٰ لعبادةِ اللهِ عزَّ وجلَّ وتجارةِ الآخرةِ ، فيكونُ مِنَ الذينَ لا تلهيهِمْ تجارةٌ ولا بيعٌ عنْ ذكرِ اللهِ ، وإنَّما لا تلهيهِمْ لاستغنائِهِمْ عنها بالقناعةِ ، فأمَّا المحتاجُ . . فتلهيهِ لا محالةَ .

* * *

الفائدةُ العاشرةُ : أنْ يتمكَّنَ مِنَ الإيثارِ والتصدُّقِ بما فضَلَ مِنَ الأطعمةِ على اليتامىٰ والمساكينِ :

فيكونَ يومَ القيامةِ في ظلِّ صدقتِهِ كما وردَ بهِ الخبرُ[2] ، فما يأكلُهُ كانَ خزانتُهُ الكنيفَ ، وما يتصدَّقُ بهِ كانَ خزانتُهُ فضْلَ اللهِ ، فليسَ للعبدِ مِنْ مالِهِ إلا ما تصدَّقَ فأبقىٰ ، أوْ أكلَ فأفنىٰ ، أوْ لبسَ فأبلىٰ[3] ، فالتصدُّقُ بفضلاتِ الطعامِ أولىٰ مِنَ التخمةِ والشبعِ .

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٧١) .

(٢) رواه ابن حبان في « صحيحه » (٣٣١٠) ، والحاكم في « المستدرك » (١/ ٤١٦) .

(٣) كما روىٰ ذلك مسلم (٢٩٥٩) .

وكانَ الحسنُ رحمةُ اللهِ عليهِ إذا تلا قولَهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا عَرَضْنَا ٱلْأَمَانَةَ عَلَى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَٱلْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَن يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا ٱلْإِنسَٰنُ إِنَّهُۥ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا ﴾ . . قالَ : (عرضَها على السماواتِ السبعِ الطباقِ الطرائقِ اللاتي زينَها بالنجومِ ، وحملةِ العرشِ العظيمِ ، فقالَ لها : هلْ تحملينَ الأمانةَ بما فيها ؟ قالَتْ : وما فيها ؟ قالَ : إنْ أحسنتِ . . جُوزيتِ ، وإنْ أسأتِ . . عُوقبتِ ، فقالَتْ : لا ، ثمَّ عرضَها على الأرضِ كذلكَ ، فأبتْ ، ثمَّ عرضَها على الجبالِ الصمِّ الشوامخِ البواذخِ الصعابِ الصلابِ ، فقالَ لها : هلْ تحملينَ الأمانةَ بما فيها ؟ قالَتْ : وما فيها ، فذكرَ الجزاءَ والعقوبةَ ، فقالَتْ : لا ، ثمَّ عرضَها على الإنسانِ ، فحملَها ؛ إنَّهُ كانَ ظلوماً لنفسِهِ ، جهولاً بأمرِ ربِّهِ ، فقدْ رأيناهُمْ واللهِ اشترَوُا الأمانةَ بأموالِهِمْ فأصابوا آلافاً ، فماذا صنعوا فيها ؟ وسَّعُوا بها دورَهُمْ ، وضيَّقوا بها قبورَهُمْ ، وأسمنوا براذينَهُمْ ، وأهزلوا دينَهُمْ ، وأتعبوا أنفسَهُمْ بالغدوِّ والرواحِ إلىٰ بابِ هـٰذا السلطانِ ، يتعرَّضونَ للبلاءِ وهُمْ مِنَ اللهِ في عافيةٍ ، يقولُ أحدُهُمْ : تبيعُني أرضَ كذا وكذا وأزيدُكَ كذا وكذا ، يتكيءُ علىٰ شمالِهِ ، ويأكلُ مِنْ غيرِ مالِهِ ، خدمَتُهُ سُخرةٌ ، ومالُهُ حرامٌ ، حتىٰ إذا أخذَتْهُ الكِظَّةُ(١) ، ونزلَتْ بهِ البطنةُ . . قالَ : يا غلامُ ؛ ائتني بشيءٍ يهضمُ طعامي ، يا لكعُ ؛ أطعامَكَ تهضمُ ؟! إنَّما دينَكَ تهضمُ ، أينَ الفقيرُ ؟! أينَ الأرملةُ ؟! أينَ اليتيمُ ؟!

---

(١) **الكظة** : غمُّ المرء من امتلاء الطعام .

أينَ المسكينُ الذي أمركَ اللهُ تعالىٰ بهِ ؟!)[١] .

فهٰذهِ إشارةٌ إلىٰ هٰذهِ الفائدةِ ، وهوَ صرفُ فاضلِ الطعامِ إلى الفقيرِ ؛ ليدَّخرَ بهِ الأجرَ ، فذلكَ خيرٌ لهُ مِنْ أنْ يأكلَهُ حتَّىٰ يتضاعفَ الوزرُ عليهِ .

ونظرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلىٰ رجلٍ سمينِ البطنِ ، فأومأَ إلىٰ بطنِهِ بإصبعِهِ وقالَ : « لوْ كانَ هٰذا في غيرِ هٰذا . . لكانَ خيراً لكَ »[٢] ؛ أي : لوْ قدَّمْتَهُ لآخرتِكَ ، وآثرتَ بهِ غيرَكَ .

وعنِ الحسنِ قالَ : (واللهِ ؛ لقدْ أدركتُ أقواماً إنْ كانَ الرجلُ منهُمْ ليُمسي وعندَهُ مِنَ الطعامِ ما يكفيهِ ، ولوْ شاءَ لأكلَهُ ، فيقولُ : واللهِ ؛ لا أجعلُ هٰذا كلَّهُ لبطني حتَّىٰ أجعلَ بعضَهُ للهِ)[٣] .

فهٰذهِ عشرُ فوائدَ للجوعِ ، يتشعَّبُ عنْ كلِّ واحدةٍ فوائدُ لا ينحصرُ عددُها ، ولا تتناهىٰ فوائدُها ، فالجوعُ خزانةٌ عظيمةٌ لفوائدِ الآخرةِ ، ولأجلِ هٰذا قالَ بعضُ السلفِ : (الجوعُ مفتاحُ الآخرةِ ، وبابُ الزهدِ ، والشبعُ مفتاحُ الدنيا ، وبابُ الرغبةِ)[٤] ، بلْ ذلكَ صريحٌ في الأخبارِ التي رويناها ،

---

(١) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٤/ ٦٢) بنحوه .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٤٧١) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ١٢١) من حديث جعدة الجشمي رضي الله عنه .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٧٢) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٧١) .

وبالوقوفِ علىٰ تفصيلِ هـٰذهِ الفوائدِ تدركُ معانيَ تلكَ الأخبارِ إدراكَ علمٍ وبصيرةٍ ، فإذا لمْ تعرفْ هـٰذا وصدَّقتَ بفضْلِ الجوعِ . . كانَتْ لكَ رتبةُ المقلِّدينَ في الإيمانِ ، واللهُ أعلمُ بالصوابِ .

* * *

AÇLIĞIN FAYDALARI VE TOKLUĞUN ZARARLARI

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

جَاهِدُوا أَنْفُسَكُمْ بِالْجُوعِ وَالْعَطَشِ فَإِنَّ الْأَجْرَ فِي ذٰلِكَ

"Açlık ve susuzlukla nefsinizle mücâhede ediniz, mükâfat oradadır." buyurmuştur. Şâyet: "Açlığa bu kadar fazîlet nerden bahşedildi ve bunun sebebi nedir? Çünkü aç kalmakta yalnız mîdeye eziyet vardır. Şâyet böyle bir eziyette mükâfat varsa, insanın kendi kendini dövmesi, bir parça yerini kesmesi, zararlı şeyleri yemesi ve benzerleri gibi her gördüğü sıkıntı ve eziyetten mükâfatlanması da lâzım gelirdi." dersen bilmiş ol ki; bu senin dediğin tıpkı içtiği ilaçtan fayda gören bir insanın, bu faydayı ilacın acılığında sanarak, acı bulduğu her şeyin faydası var diye içmesine benzer ki, bu görüş tamâmen yanlıştır. Fayda ilacın acılığında değil, ilacın hususiyetindedir. Onu da ancak tabipler bilir. Bunun gibi, acılığın faydasını da ancak münekkid âlimler bilir.

Bir ilacın hangi cihetten fayda verdiğini bilmediği halde, tabîbin: "Bu ilaç sana şifadır." dediğine inanarak ilacı kullanan kimse, o ilaçtan istifâde ettiği gibi, açlığın faydasına inanan kimse de, ne bakımdan fayda verdiğini bilmese bile, ondan istifâde eder. Fakat îman derecesinden ilim derecesine yükselmek istersen ben de sana bunu îzâh edeyim. Çünkü ilim, her şeyin üstündedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de:

يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ

“Allah îman edenlerinizi yükseltir, ilim verilenleri derecât ile.” (Mücâdele sûresi, 58/11) buyurulmuştur. Bilmiş ol ki, açlıkta on fayda vardır:

Birinci fayda:

Fazla kanın hücûm etmemesinden hâsıl olan kalbin cilâsı, kârihanın parlaması ve basîretinin açılması gibi şeylerdir. Zîra tokluk, tembelliği irâs eder ve kalbi körleştirir. Âdetâ sarhoşluk gibi kafayı dumanlar ve düşünce merkezlerini kaplar. Bu sebeble kalbin fikir sahasındaki düşünce cereyânı ağırlaşır, süratle intikal vasfını kaybeder. Çocuk bile çok yediği vakit, zekâ ve hâfızası bozulur da anlayamaz hâle gelir.

Ebû Süleyman Dârânî diyor ki: “Açlığa devam edin. Çünkü açlık nefsi terbiye eder, kalbi yumuşatır ve semâvî ilimlerin insanda inkişâfına sebep olur.”

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَحْيُوا قُلُوبَكُمْ بِقِلَّةِ الضَّحِكِ وَقِلَّةِ الشَّبَعِ وَطَهِّرُوهَا

“Kalblerinizi az gülmek ve az yemekle ihyâ edin, açlık ile temizleyiniz ki, yumuşasın ve parlasın.” buyurmuştur. Denildi ki: “Açlık gök gürlemesi, kanâat bulut, hikmet ise yağmur gibidir.” Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ أَجَاعَ بَطْنَهُ عَظُمَتْ فِكْرَتُهُ وَفَطُنَ قَلْبُهُ

“Mîdesini aç bırakan kimsenin düşünce kabiliyeti terakkî kaydeder ve zekâsı açılır.” Başka bir hadîste de şöyle buyrulmuştur:

مَنْ شَبِعَ وَنَامَ قَسَا قَلْبُهُ

"Karnını doyurup uykuya yatan kimsenin kalbi katılaşır. Her şeyin bir zekâtı vardır, bedenin zekâtı da açlıktır."[8]

Şiblî: "Ne zaman aç kaldımsa kalbimde hikmetten açılmış bir kapı buldum." demiştir.

Gerçek şu ki; ibâdetten maksat, mârifete ulaştıracak fikre sâhip olmak ve basîret gözü ile eşyânın hakîkatini keşfetmektir. Tokluk bu kapıyı kapatır, açlık ise açar. Mârifet, cennet kapılarından bir kapıdır. Bu kapıyı açabilmek için açlığa devam etmek lâzımdır. Bunun için **Lokman Hakîm** oğluna tavsiyesinde: "Oğlum, mîde dolunca fikir uyur, hikmet ölür ve âzâlar durur." demiştir.

Ebû Yezîd Bistâmî: "Açlık buluttur. Kul acıktığı zaman bulut, yağmuru yağdırdığı gibi kalp de hikmeti yağdırır." demiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

نُورُ الْحِكْمَةِ الْجُوعُ وَالتَّبَاعُدُ مِنَ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ الشَّبَعُ وَالْقُرْبَةُ إِلَى اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ حُبُّ الْمَسَاكِينِ وَالدُّنُو مِنْهُمْ لَا تَشْبَعُوا فَتُطْفِؤُا نُورَ الْحِكْمَةِ مِنْ قُلُوبِكُمْ وَمَنْ بَاتَ فِي خِفَّةٍ مِنَ الطَّعَامِ بَاتَ الْحُورُ حَوْلَهُ حَتّٰى يُصْبِحَ

"Hikmetin nûru açlık, Allah'tan uzaklaşmanın sebebi tokluk, Allah'a yaklaşmanın sebebi ise miskinleri sevmek ve onlara yaklaşmaktır. Karnınızı tıka basa doldurmayınız. Zîra mîdeyi doldurmak kalbinizden hikmet nûrunu söndürür. Az yemekle uykuya yatan kimsenin etrafında sabaha kadar hûrîler dolaşır."[9]

---

[8] İbn Mâce Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[9] Ebû Mansûr Deylemî Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

İkinci fayda:

Kalp yumuşaklığıdır. Zikirden müteessir olmak, zevk almak ve zikre devam etmek ancak bu yumuşaklık sâyesinde mümkündür. Nice huzûr-ı kalb ile dilde yapılan zikirler var ki, kalp ondan müteessir olmaz ve zevk almaz. Sanki kalp katılığından arada bir perde hâsıl olmuştur. Bâzı hallerde kalb yumuşar, zikirden son derece müteessir olur ve münâcâttan zevk alır. Bunun başlıca sebebi mîdenin boş kalmasıdır.

Nitekim **Süleymân Dârânî**: "Benim ibâdetten en çok zevk aldığım zaman, karnımın sırtıma yapıştığı aç zamanlarımdır." demiştir.

Cüneyd-i Bağdâdî de: "Onlar, azıklarını çantaya kor, gözlerinin önüne alır öyle ibâdet ederlerdi. Maksatları açlıkla mücâdele ederek ibâdetin zevkine varmaktı." demiştir. Yine **Ebû Süleymân**: "Mîde acıkıp ciğerler susadığı zaman, gönül meyleder ve yumuşar. Mîde dolduğu zaman, kalp kararır ve katılaşır." demiştir.

Demek ki kalbin, münâcâttan zevk alarak müteessir olması, fikrî inkişaftan ve mârifeti elde etmekten ayrı bir faydadır.

Üçüncü fayda:

Az yemek inkisar ve zillettir. Aynı zamanda sevinç, neşe ve böbürlenmenin de yok olmasıdır. Bütün bunlar ise azgınlık ve Allah'ı unutmanın başlangıcıdır. İnsanın nefsini en çok kıran ve zillete düşüren şey açlıktır. İnsan acıktığı vakit Rabbine teveccüh eder, O'nun karşısında ubûdiyetle eğilir, acziyet ve zilletini anlar. Zîra açlık sâyesinde kuvveti azalır ve kaybettiği bir lokmacıktan dolayı hîle yolları daralır, bulamadığı bir yudum sudan dolayı gözü dünyaya karşı kararır. Kendi zillet ve acziyetini müşahede etmeyen kimse, Mevlâsının izzet ve kahrını bilemez. Kişinin saâdeti, dâima kendisinin acziyet ve zilletini müşahede etmesi ve Mevlâsının izzet, kudret ve kahrını bilmesi ile mümkündür. Bunun için dâima aç kalmalı, Mevlâsına muhtaç olduğunu hatırdan çıkarmamalı ve bu ihtiyâcını zevk içinde müşahede etmelidir. İşte bu sebeptendir ki, Rasûl-i Ekrem'e (s.a.v.) dünya hazîneleri arzedildiği zaman bunları kabul etmemiş ve:

لَا بَلْ أَجُوعُ يَوْمًا وَأَشْبَعُ يَوْمًا فَإِذَا جُعْتُ صَبَرْتُ
وَتَضَرَّعْتُ وَإِذَا شَبِعْتُ شَكَرْتُ

"Hayır (ben dünya servetini istemem)*, bir gün aç ve bir gün tok olarak yaşar giderim. Acıktığım zaman sabreder ve Allah'a sığınırım. Doyduğum zaman da Allah'ın verdiği nîmete şükrederim."* buyurmuştur.

Hulâsa, mîde ile ferc, cehennem kapılarından bir kapıdır. Bunun aslı da tokluktur. Mîde dolunca cehenneme doğru bir kapı açılmış olur. Zillet ve inkisar da cennet kapılarından bir kapıdır. Bunun aslı da açlıktır. Cehennemin kapısını kapayan kimse, cennetin kapısını açar. Bunlar, doğu ile batı gibi birbirinin karşısındadırlar; birinden uzaklaşan kimse, diğerine yaklaşmış olur.

Dördüncü fayda:

Aç kalmanın dördüncü faydası, Allahu Teâlâ'nın azâb ve ibtilâsını unutmamak, aç ve muhtaçları hatırlamaktır. Zîra tok, acın hâlinden bilmez. Doyan kimse, açlığı unuttuğu gibi, aç olan insanları da unutur. Aklı başında zekî insanlar bir felâket ile karşılaştıkları zaman âhiret azâbını hatırlar; dünyadaki susuzluğundan mahşer yerindeki susuzluğu, açlığından da cehennemdeki açlığı ve bunların Darî ve Zakkum yiyip Gasak Mühül içeceklerini hatırlar. İnsan hiç bir an âhiretin azâb ve elemlerini hatırdan çıkarmamalıdır. Çünkü korkuyu harekete geçiren, bu görüş ve düşüncedir. Zillete düşmeyen, hasta olmayan, ihtiyâcı bulunmayan ve bir felâketle karşılaşmayan kimse, âhiret azabını unutur, hatırına gelmez ve kalben bunu düşünemez hale gelir.

Bunun için insan daima ibtilâyı mukayese ve müşâhede etme hâlinde olmalıdır. Bunun en güzel yolu da açlıktır. Açlıkta âhiret azabını hatırlamaktan başka, daha pek çok faydalar vardır. İşte belâların peygamberlere ve sonra derecesine göre iyilere musallat olmasının bir hikmeti de budur. Yûsuf aleyhisselâma, "Bir hazîne vekili iken niçin aç kalıyorsun?" diye sorduklarında, "Açları unutmamak için, diye cevap vermiştir. Demek ki, açlığın faydalarından biri de aç ve muhtaçları hatırlayıp onlara merhamet ve şefkat elini uzatmaktır. Karnı tok olan, acın çektiği ızdırabı bilmez.

Beşinci fayda:

Bu en büyük faydalardandır. O da bütün isyanların şehvetini kırmak ve kötülüğü emreden nefis hâkimiyetini sağlamaktır. Zîra bütün isyanların başı kuvvet ve şehvetdir. Kuvvet ve şehvetin maddesi de yemek içmektir. Yemeği azaltmak, bütün şehvet ve kuvvetleri zayıflatır. Aynı zamanda saâdetin başı nefis hâkimiyetini sağlamak olduğu gibi, şekavetin başı da nefse esir olmaktır. Serkeş bir hayvanı aç bırakmakla zabtedip kumandana alacağın gibi, nefis hâkimiyetini sağlamak da onu aç bırakmakla mümkündür. Adamın birine: "Kocaman adam olduğun halde kendine neden bakmıyor, yiyip içmeni neden muvâfık bir şekilde sağlamıyorsun?" diyenlere o: "Çabuk neşelenir sevinir şıltanır ve azgınlığa başlar. Böylece bana galebe çalıp kötülüğe sürüklemesinden korktuğum için ona bakmam. Çünkü benim onu sıkıntı ve ihtiyâç içinde saklamam, onun beni kötülüğe sürüklemesinden benim için çok daha iyidir." dedi.

Zünnûn-ı Mısrî: "Ne zaman karnım doydu ise işi azıttım veyâ azgınlığa meylettim." demiştir. Hz. Âişe (r.a.): "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den sonra îcâd olan ilk bid'at, doyasıya yemektir." demiştir. Yine Hz. Âişe: "İnsanların karnı doyunca nefisleri dünyaya meyleder." demiştir.

Bu ise yalnız bir fayda değil, belki bütün faydaların kaynağıdır. Bunun için açlık, yeryüzünde Allahu Teâlâ'nın hazînelerinden biridir. En küçük faydası ferc ve söz şehvetini önlemektir. Karnı aç olan kimse dili dönmediği için gıybet, fuhuş, yalan, koğuculuk ve benzerî dilin âfetlerinden kurtulmuş olur. Karnı dolunca dedikodu ihtiyâcını duyar. İnsanları yüzüstü cehenneme sürükleyen dillerinin hatâlarıdır.

Ferc şehvetine gelince: Bunun zararları meydandadır. Açlık, onun kötülüğünden insanları korur. Karnı doyan kimse şehvetine hâkim olamaz. Şâyet Allah korkusu ve takvâsı buna engel olursa, o zaman gözüne ve şehvetle bakmasına hâkim olamaz. Şâyet takvâsı ile gözlerine de hâkim olabilirse, düşüncelerine hâkim olamaz. Şehvet sebebiyle hatırına böyle kötü şeyler gelir, hattâ namaz içinde bile hatırına gelebilir ve huzurunu bozar.

Biz burada tokluktan meydana gelen dil ve fercin âfetlerini bir misâl olarak anlattık, yoksa yedi âzânın bütün azgınlıkları tokluktan hâsıl olan kuvvettendir. Hakîmin biri şöyle anlatıyor: "Riyâzet ve terbiyeye alışmak isteyen bir mürîd bir yıl katıksız olarak sâde ekmek yemeli ve bunu da doyasıya değil, açlığını yarıya indirecek şekilde yemelidir. Böyle yaparsa artık kadın ihtiyâcından kurtulmuş olur."

Altıncı fayda:

Uykuyu azaltmaktır. Çünkü çok yiyen çok içer. Çok su içen de çok uyur. Bunun için şeyhin biri sofra başında mürîdlerine: “Çok yemeyin, çünkü çok yemek çok su içmeye, çok içmek çok uyumaya sebep olur. Çok uyku ise büyük zarara yol açar.” demiştir. Yetmiş sıddîk, çok uykunun çok içmekten meydana geldiğinde ittifak etmişlerdir. Çok uyku ömrü heder eder. Gece ibâdet edemez, tabiatı tembelleşir ve kalbi kararır. Hâlbuki en kıymetli cevher insan ömrüdür. O, kişinin sermâyesidir. Kârını onda yapacaktır. Uyku ise bir nevî ölümdür. Çok uyku ömrü azaltır. Aynı zamanda gece ibâdetinin fazîletini kaybeder. Hattâ uyku bastırdığı zaman, kıldığı teheccüdde de fayda yoktur. Uykulu olarak yaptığı ibâdetin zevkine varamaz. Aynı zamanda tok karına uykuya yatan bekârlar ihtilâm olurlar. Bu hal gece ibâdetlerine mâni olur. Çünkü yıkanmak meşgalesini ortaya koyar. Soğuk su ile yıkanırsa rahatsızlanır. Gece vakti hamama gidemediği için, gece namazından mahrûm kalır. Hamam parası ister. Hamamda başkalarının mahrem yerlerini görebilir. Bu husustaki tehlikeleri tahâret kısmında anlatmıştık. Bütün bunlar, çok yemenin netîcesidir.

Ebû Süleyman Dârânî: “İhtilâm, ukûbettir.” demiştir. Çünkü ihtilâm birçok ibâdetlere mânidir. Zîra insan, her zaman kolaylıkla yıkanamaz. Demek ki uyku, âfetlerin kaynağıdır. Tokluk uykuyu çeker, açlık ise uykuyu önler.

Yedinci fayda:

İbâdete devamı kolaylaştırmasıdır. Çok yemek, çok ibâdete mânidir. Çünkü zamanın bir kısmını yemek alır, onu satın alıp pişirmek de ayrı bir vakit ister. Elleri yıkamak, ikide bir su alıp içmek, her biri zaman kaybına sebeb olur. Kısa yoldan bir nafaka temîn etse de bu hususta kaybedeceği zamanını ibâdette geçirmesi daha kârlı olurdu.

Seriyyü's-Sakatî anlatıyor: "Aliyyü'l-Cürcânî'nin devamlı çorba içtiğini gördüm. Niçin böyle yaptığını sorduğumda bana: "Ben kuru lokmayı çiğneyip yutuncaya kadar yetmiş defa Allah'ı anarım. Bunun için kırk senedir ekmek çiğnemekle uğraşmadım." dedi."

İşte zamanın kıymeti böyle takdîr edilir. Adam, ekmek çiğnemekte bile vakti kaybetmemiştir. Ömürden her nefes, pahâ biçilmez bir cevherdir. İnsana yaraşan, bu nefes ile sonu olmayan âhiret hayatı için sermâye edinmektir. O da ancak o nefesi, zikir ve ibâdete sarf etmekle mümkündür.

Çok yemek sebebiyle zorlaşan ibâdetlerden bâzıları da uzun müddet abdest tutamamak ve devamlı olarak mescidde bulunamamaktır. Çünkü çok yiyen çok içer, çok içen de çok idrâr eder. Bunun için sık sık mescidden çıkması gerekir.

Çok yemekle güçleşen ibâdetlerden biri de oruçtur. Çünkü oruç, açlığa alışanlar için kolaydır, çok yiyenlere zor gelir. Oruç îtikâfa devam, taharete devam, yemek içmekle meşgul olduğu vakitlerini ibâdette geçirmek büyük kazançtır. Bunları ancak gâfiller küçümser. Onlar dîn ve diyânetin kadrini bilmezler. Onlar dünya hayatına râzı olup ona bağlanan kimselerdir. Bu gibiler hakkında Kur'ân-ı Kerîm'de:

يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ

"Onlar dünya hayatından zâhiri bilirler. Âhiret hayatından ise gâfildirler." (Rûm sûresi, 30/7) buyrulmuştur.

Ebû Süleymân Dârânî; Tokluğun altı âfetine işâret ederek şöyle demiştir: "Karnını doyuran kimseye altı âfet gelir. Bunlar münâcâtın zevkinin kaybolması, hikmetli sözleri ezberlemenin güçleşmesi, acıma hissinin azalması -çünkü tok acın hâlinden bilmez-, ibâdetin azlığı, şehvetin artmasıdır. Çünkü mîdesi boş olan Müslümanlar câmi civârında dolaşırken kendisinin mezbelelikte uğraşması gibi âfetlerdir.”

Sekizinci fayda:

Vücûd sağlığı ve hastalığın izâlesidir. Zîra hastalığın asıl sebebi oburluktur. Mîde, bağırsak ve damarları dolduran insan hastalanır. Hastalık ibâdete mâni olur, kalbi yorar, insanı zikir ve fikirden alıkoyar. Geçim sıkıntısı doğurur. Kan aldırmak gibi çeşitli hastalıklara yol açar. Bütün bunlar, muhtelif nafaka ve zahmetlere muhtaçtır. İnsanoğlu bunları elde etmek için çektiği yorgunluklardan başka birçok tehlike ve meşrû olmayan hareketler ile de karşı karşıyadır. Hâlbuki az yemekte bunların hiç biri yoktur.

Rivâyet edildiğine göre **Hârûn Reşîd**; Hind, Rûm, Irak ve Sevat’tan birer mütehassıs tabip getirtir ve onlara:

- “Kendisinde dert bulunmayan devâ nedir?” diye sorar. Hindli tabîb:

- “Kâbilî diye tanılan siyah eriktir.” der. Iraklı hekîm:

- “Reşâd-ı Ebyaz dânesi olduğunu söyler. Rûm hekîm ise:

- “Sıcak sudur, der. En âlimlerinden olan Sevatlı hekîm ise:

- “Ehlîlic mîdeyi ekşitir, reşad dânesi mîdeyi tahrîş eder, sıcak su ise mîdeyi sarkıtır. Bütün bunlar devâ içinde ve şifâ içinde hastalıktır.” der. Bunun üzerine:

- “O halde size göre içinde hiç zararı bulunmayan ilaç, dert karışmayan devâ nedir?” diye sorarlar. Adam:

- "İyice acıkmadan yememek ve iyice doymadan geri çekilmektir." diye cevap verir. Bu cevap, hepsi tarafından kabul edilir. Ehl-i Kitâb'ın tabiplerinden olan bâzı feylesoflara Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: "Mîdenin üçte birini yemeye, üçte birini suya, üçte birini de kendine ayır." hadîsini anlattıklarında, adamlar şaşırır ve "Az yemeyi teşvîk hakkında bundan daha hikmetli bir söz bulamadık. Muhakkak bu bir Hakîm'in ifâde üslûbudur." derler. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْبِطْنَةُ أَصْلُ الدَّاءِ وَالْحِمْيَةُ أَصْلُ الدَّوَاءِ وَعَوِّدُوا كُلَّ جِسْمٍ
مَا اعْتَادَ

"Çok yemek hastalığın anası, diyet ise tedâvinin esâsıdır. Her cisme alışkın olduğu şeyi iâde edin, verin." Belki o tabîbin şaşıra kaldığı Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in o sözünden değil de bu sözündendir.

İbn Sâlim: "Âdâbına riâyetle sırf buğday ekmeği yiyen kimseye ölüm hastalığından başka bir hastalık gelmez." demiştir. Kendisine: "Âdâbı nedir?" diye soranlara: "Acıktıktan sonra yemek, doymadan yemeyi terk etmektir." diye cevap verdi. Tabiplerin ileri gelenlerinden biri de, çok yemeyi zemmetmek üzere şöyle diyor: "Mîdeye girenlerin en faydalısı nar ve en zararlısı da tuzdur."[10]

Buna rağmen çok nar yemek, az tuz yemekten daha zararlıdır. Hadîste şöyle buyrulur:

صُومُوا تَصِحُّوا

---

10. Zîra nar mîdeyi bozmaz, hazmı kolaylaştırır. Hattâ ekşisi bile yumuşatıcıdır: ne inkıbazlık verir, ne de ishâl. Tuz ise kanı yakar, gözü zayıflatır, beyne ve kanın deveranına zarar verir, meniyi azaltır, uyuz ve kaşıntı hastalığı yapar.

“Oruç tutunuz ki, sıhhatli olasınız.” Oruçta, acıkmakta ve az yemekte bedenin sıhhatte kalması, kalbin aşırılık ve azgınlıktan kurtulması vardır.

Dokuzuncu fayda:

Geçim kolaylığıdır. Zîra az yemeyi âdet hâline getiren kimse, az ile geçinebilir. Oburluğa alışan kimse, mîdesinin esiri olur, dâima onu düşünür. Âdetâ mîdesi her gün adamın boğazına çöker ve “Bu gün ne yiyeceksin?” diye onu sıkıştırır. Bunun için girecek yer arar. Haramdan kazanırsa âsî olur. Helâl kazanayım derse zillete düşer, hattâ bu arada başkalarının kazancına da göz diker. Bu ise daha büyük zillet ve hakarettir. Hâlbuki hakikî mü’min, geçimi kolay olan kimsedir. Hakîmin biri: “Bütün ihtiyaçlarımı, yapmamakla yerine getirmiş olurum. Bu, benim için daha kolay ve rahatlık olur.” demiştir. Başka bir zât da şöyle anlatıyor: “Şehvetim veyâ ihtiyaçtan fazlası için başkasından ödünç bir şey almak istediğim vakit, şehvetimi terk eder ve bu ödüncü kendi nefsimden yaparım. Kendi nefsim, diğer alacaklılardan benim için daha hayırlıdır.” dedi.

İbrâhim b. Edhem (Allah rahmet etsin) arkadaşlarına yiyeceklerin fiyatını sordu. Onlar da gıdâ maddelerinin çok pahalı olduğunu söyleyince, İbrâhim b. Edhem: “Onları terk edip almamakla ucuzlatınız.” derdi.

Sehl (Allah rahmet etsin) de şöyle anlatıyor: “Obur insan, üç hâliyle de zemmedilmiştir; âbid ise çok yediği için tembelleşir ibâdet edemez, kazanç sâhibi ise âfetlerden selâmet bulamaz. Şâyet kazanmadan feyiz alan bir kimse ise kendi nefsinden Allah’a karşı gerekli insâfda bulunamaz.”

Hulâsa, insanların helâke sürüklenmelerinin belli başlı sebebi, dünyaya harîs olmalarıdır. Hırsın belli başlı sebepleri de mîde ve fercdir. Ferc şehvetinin sebebi de mîdeleridir. Yemeği azaltmakta bütün bu yolları kesmek ve kapıları kapamak vardır. Bütün bunlar, cehenneme açılan kapılardır. Bunları kesip kapamakta ise cennet kapılarını açmak vardır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) *"Açlık ile cennetin kapısını çalmaya devam ediniz."* buyurmuştur. Her gün bir çörekle iktifâ eden kimse diğer şehvetlerinde de kanâat sâhibi olur, hürriyetini korur ve insanlardan müstağnî olur. Güçlüklerle karşılaşmaz, müsterîh olur, huzur içinde Allah'a ibâdet eder ve âhiret ticâreti ile meşgul olur da alış-verişi ve kazancı kendisini Allah'a ibâdetten alıkoymayan kimselerden olur. Çünkü bu adam kanâat sâyesinde bunlardan kurtulmuştur. Ama kanâat etmeyenler lâbüd o dünyaya meylederler.

Onuncu fayda:

Az yemek sâyesinde artırabildiğini öksüz ve yoksullara verebilir. Bu sûretle başkalarına faydalı olduğu gibi, kıyâmet günü bu sadakalarının gölgesine girmiş olur. Nitekim haberde şöyle vârid olmuştur: "Yiyip içtiği tuvalete gider, sadaka olarak verdiği Allah'ın fazlında saklanır ve çoğaltılır. Kişi için kazandığı servette ancak Allah rızâsı için infâk edip ebedîleştirdiği veyâ yiyip yok ettiği veyâ giyip eskittiği vardır. Şüphesiz arttırdığı kısmı tasadduk etmek, oburluktan çok daha iyidir."

Hasan, Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ
يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

"Biz emâneti göklere, yere ve dağlara arzettik. Onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan

yüklendi. O cidden çok zâlim, çok câhil bulunuyor." (Ahzâb sûresi, 33/72) âyetini okuduğu zaman:

- "Allahu Teâlâ birbiri üstünde ve yıldızlarla süslü bulunan yedi kat gökler ile Arş-ı Âzam'ın hâmillerine:

- "Onda olan varlığı ile emâneti yüklenir misiniz?" diye sordu. Onlar:

- "Emânetlerde ne var?" dediler. Allahu Teâlâ:

- "İyi korursanız mükâfat, korumazsanız cezâ vardır." buyurdu. Onlar da:

- "Biz bu emâneti kabul edemeyiz." dediler. Sonra aynı şekilde emâneti yere arzetti, yer de kabul etmedi. Sonra sarp, sert, yüksek ve büyük dağlara arzetti, onlara da aynı şekilde cezâ ve ukûbeti anlattı, onlar da kabul etmediler. Sonra bu emânetleri insanoğluna arzetti. İnsan bunu kabul etti. Çünkü o, nefsine karşı zâlimdir, Rabbinin emrine câhildir. Vallahi biz onları gördük, mallarını ile emânetleri satın aldılar, binlerce kazanç sağladılar fakat bu kazanç ile evlerini genişletti, mezarlarını daralttılar. Binitlerini semizletti, dînlerini zayıflattılar.

Gece-gündüz hükümdar kapılarında bulunur, çeşitli belâlarla karşılaşırlar. Allah'a karşı ise kayıtsızdırlar. "Şurasını bana sat, şu kadar kâr vereyim." diyen kimseye orayı satar, haksızlıkla edindiği serveti yer ve yan üstü yatar. Sözü maskaralık, malı ise haramdır. Hattâ mîdesi dolup karnı ağırlaştığı ve sıkıştığı zaman hizmetçisinden yemeğini hazmettirecek ilaç ister. Ey ahmak! Sen yemeğini değil, dînini hazmettiriyorsun. Hani Allahu Teâlâ'nın, sana vermekle emrettiği öksüz, dul kadın, yoksul, miskin, niçin onlara bir şey vermedin de şimdi hazım için çâre arıyorsun?

İşte bu anlattığımız, bu faydaya işârettir. O fayda da kendisine azık olması için artanı fakire vermesidir. Fazla yiyerek mîdeyi yorup hazım için çâre aramak sûretiyle günâh kazanmadan ise bir kısmını fakire vermek çok daha hayırlıdır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) göbeği sarkmış, mîdesi dolu bir adama rast geldi. Göbeğine işâret ederek:

لَوْ كَانَ هٰذَا فِي غَيْرِ هٰذَا لَكَانَ خَيْرًا لَكَ

"Eğer bu fazlalık buradan (göbeğinden) *başka yerde olsa senin için daha hayırlı olurdu."*[11] buyurdu. Yâni bu fazlalığı âhiretin için ayırıp bir fakire versen senin için daha iyi olurdu.

Hasan-ı Basrî şöyle anlatıyor: "Vallahi öyle adamlara yetiştim ki, onlardan her biri ancak kendisine yetecek az bir yemekle akşamlardı. İstese daha çok yiyebilirdi. Buna rağmen vallahi ben bunu hep kendi mîdeme indiririm, bir kısmını da muhtaçlara veririm diye yemîn ederdi."

İşte buraya kadar saydıklarımız, az yemenin on kadar faydalarıdır. Her birinden sayılamayacak derecede faydalar meydana gelir. Demek ki, açlık âhiret için en zengin bir hazînedir. Bunun için geçmişlerden biri: "Açlık, âhiretin anahtarı ve zühdün kapısıdır. Tokluk ise dünyanın anahtarı ve dünyaya rağbetin kapısıdır. Bu, yalnız bu zâtın sözünde değil, yukarıdan beri anlattığımız haberlerde tasrîh edilen hâllerde de vardır. Bu faydaların tafsîlâtına vâkıf olmakla, o haberlerin mânâları ilim ve basîret nûru ile anlaşılmış olur. Bu haberlerin mânâsını anlamadığın ve açlığın fazîletini bilmediğin zaman, îmandaki taklitciler gibi hareket edersin. Doğrusunu ancak Allah bilir.

---

[11] Ahmed, Hâkim ve Beyhakî ceyyid sened ile Ca'de'den rivâyet etmişlerdir.

بيان طريق الرياضة في كسر شهوة البطن

اعلمْ : أنَّ على المريدِ في بطنِهِ ومأكولِهِ أربعَ وظائفَ :

الأولىٰ : ألا يأكلَ إلا حلالاً :

فالعبادةُ معَ أكلِ الحرامِ كالبناءِ علىٰ أمواجِ البحرِ ، وقدْ ذكرنا ما تجبُ مراعاتُهُ مِنْ درجاتِ الورعِ في كتابِ الحلالِ والحرامِ .

وتبقىٰ ثلاثُ وظائفَ خاصَّةٍ بالأكلِ ؛ وهوَ تقديرُ قدْرِ الطعامِ في القلَّةِ والكثرةِ ، وتقديرُ وقتِهِ في الإبطاءِ والسرعةِ ، وتعيينُ الجنسِ المأكولِ في تناولِ المشتهياتِ وتركِها .

* * *

أمَّا الوظيفةُ الأولىٰ في تقليلِ الطعامِ :

فسبيلُ الرياضةِ فيهِ التدريجُ ، فمَنِ اعتادَ الأكلَ الكثيرَ وانتقلَ دفعةً واحدةً إلى القليلِ . . لمْ يحتملْهُ مزاجُهُ ، وضعفَ ، وعظمَتْ مشقَّتُهُ ، فينبغي أنْ يتدرَّجَ إليهِ قليلاً قليلاً ، وذلكَ بأنْ ينقصَ قليلاً قليلاً مِن طعامِهِ المعتادِ .

فإنْ كانَ يأكلُ رغيفينِ مثلاً وأرادَ أنْ يردَّ نفسهُ إلىٰ رغيفٍ واحدٍ . . فينقصُ كلَّ يومٍ ربعَ سبعِ رغيفٍ ، وهوَ أنْ ينقصَ جزءاً مِنْ ثمانيةٍ وعشرينَ جزءاً ، أوْ جزءاً مِنْ ثلاثينَ جزءاً ، فيرجعُ إلىٰ رغيفٍ في شهرٍ ، ولا يستضرُّ بهِ ،

ولا يظهرُ أثرُهُ ، فإنْ شاءَ . . فعلَ ذلكَ بالوزنِ ، وإنْ شاءَ . . بالمشاهدةِ ، فيتركُ كلَّ يومٍ مقدارَ لقمةٍ ، وينقصُهُ عمَّا أكلَهُ بالأمسِ .

ثمَّ هـٰذا فيهِ أربعُ درجاتٍ :

أقصاها : أنْ يردَّ نفسَهُ إلىٰ قدْرِ القوامِ الذي لا يبقىٰ دونَهُ ، وهوَ عادةُ الصديقينَ ، وهوَ اختيارُ سهْلٍ التستريِّ رحمةُ اللهِ عليهِ ؛ إذْ قالَ : إنَّ اللهَ استعبدَ الخلقَ بثلاثٍ : بالحياةِ ، والعقلِ ، والقوَّةِ ، فإنْ خافَ العبدُ على اثنتينِ منها وهيَ الحياةُ والعقلُ . . أكلَ ، وأفطرَ إنْ كانَ صائماً ، وتكلَّفَ الطلبَ إنْ كانَ فقيراً ، وإنْ لمْ يخفْ عليهما بلْ على القوَّةِ . . قالَ : فينبغي ألا يباليَ ولوْ ضعفَ حتَّىٰ صلَّىٰ قاعداً ، ورأىٰ أنَّ صلاتَهُ قاعداً معَ ضَعْفِ الجوعِ أفضلُ مِنْ صلاتِهِ قائماً معَ قوةِ الأكلِ (١) .

وسئلَ سهلٌ عنْ بدايتِهِ وما كانَ يقتاتُ بهِ ؟ فقالَ : كانَ قُوتي في كلِّ سنةٍ ثلاثةَ دراهمَ ، كنتُ آخذُ بدرهمٍ دِبْساً ، وبدرهمٍ سمناً ، وبدرهمٍ دقيقَ الأرزِّ ، وأخلطُ الجميعَ وأسوِّي منهُ بنادقَ ، ثلاثَ مئةٍ وستينَ أُكْرَةً (٢) ، آخذُ

---

(١) فعلم من هـٰذا أن المحافظة على العقل مقدمة علىٰ محافظة القوة ، فإن لم يصلح عقل المريد بالخبز البحت . . فلا بأس أن يأتدم ببعض الأدهان ، وقد كان سهل رحمه الله تعالىٰ يقول للمتقللين من أهل عبادان ـ كما في « القوت » (٢/ ١٧٢) ـ : احفظوا عقولكم ، وتعاهدوا بالأدهان والدسم ؛ فإنه ما كان ولي لله ناقص العقل . « إتحاف » (٧/ ٤٠٤) .

(٢) الأُكْرَة : لغة في الكرة ؛ أي : يجعل من هـٰذا الخليط كالكرات ، يأخذ كل فطور واحدة .

في كلِّ ليلةٍ أُكْرَةً أفطرُ عليها ، فقيلَ لهُ : فالساعةَ كيفَ تأكلُ ؟ قالَ : آكلُ بغيرِ حدٍّ ولا توقيتٍ⁽¹⁾ .

ويُحكىٰ عن بعضِ الرهابينِ أنَّهُمْ قدْ يردُّونَ أنفسَهُمْ إلىٰ مقدارِ درهمٍ مِنَ الطعامِ⁽²⁾ .

الدرجةُ الثانيةُ : أنْ يردَّ نفسَهُ بالرياضةِ في اليومِ والليلةِ إلىٰ نصْفِ مُدٍّ ، وهوَ رغيفٌ وشيءٌ ممَّا يكونُ الأربعةُ منهُ مناً⁽³⁾ ، ويشبهُ أنْ يكونَ هـٰذا مقدارَ ثلثِ البطنِ في حقِّ الأكثرينَ ، كما ذكرَهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وهوَ فوقَ اللقيماتِ ؛ لأنَّ هـٰذهِ الصيغةَ في الجمعِ للقلَّةِ⁽⁴⁾ ، فهوَ لما دونَ العشرةِ .

وقدْ كانَ ذلكَ عادةَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ؛ إذْ كانَ يأكلُ سبعَ لقمٍ ، أوْ تسعَ لقمٍ⁽⁵⁾ .

الدرجةُ الثالثةُ : أنْ يردَّها إلىٰ مقدارِ المُدِّ ، وهوَ رغيفانِ ونصفٌ ، وهـٰذا

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٧١) .

(٢) **الدرهم** : يساوي (٢,٩٧ غ) .

(٣) وهو ما يوزن به رطلان ، لكن يزيد ثلثين ونصف ثلث ، إذ نصف المد هو نصف رطل ونصف الثلث ، فتأمل . والمن يساوي (٢٨٥١,٢غ) تقريباً ، والمد يساوي (٧٥٠غ) تقريباً . « إتحاف » (٧/ ٤٠٤) .

(٤) وفيه أيضاً مع التقليل ـ المفاد من جمع الألف والتاء ـ التصغير ؛ لأن لقيمة تصغير لقمة . « إتحاف » (٧/ ٤٠٤) .

(٥) قوت القلوب (٢/ ١٦٩) .

يزيدُ علىٰ ثلثِ البطنِ في حقِّ الأكثرينَ ، ويكادُ ينتهي إلىٰ ثلثي البطنِ ، ويبقىٰ ثلثٌ للشرابِ ، ولا يبقىٰ شيءٌ للذكرِ ، وفي بعضِ الألفاظِ : « ثلثٌ للذكرِ » بدلَ قولِهِ « للنَّفَسِ »⁽¹⁾ .

الدرجةُ الرابعةُ : أنْ يزيدَ على المُدِّ إلى المنِّ ، ويشبهُ أنْ يكونَ ما وراءَ المنِّ إسرافاً ، مخالفاً لقولِهِ تعالىٰ : ﴿وَلَا تُسْرِفُوٓا﴾ أعني : في حقِّ الأكثرينَ ، فإنَّ مقدارَ الحاجةِ إلى الطعامِ يختلفُ بالسنِّ والشخصِ والعملِ الذي يشتغلُ بهِ .

وهٰهنا طريقٌ خامسٌ لا تقديرَ فيهِ ، ولكنَّهُ موضعُ غلطٍ : وهوَ أنْ يأكلَ إذا صدقَ جوعُهُ ، ويقبضَ يدَهُ وهوَ علىٰ شهوةٍ صادقةٍ بعدُ ، ولكنَّ الأغلبَ أنَّ مَنْ لمْ يقدِّرْ لنفسِهِ رغيفاً أوْ رغيفينِ . . فلا يتبيَّنُ لهُ حدُّ الجوعِ الصادقِ ، ويشتبهُ عليهِ ذلكَ بالشهوةِ الكاذبةِ⁽²⁾ .

وقدْ ذُكرَ للجوعِ الصادقِ علاماتٌ :

إحداها : ألا تطلبَ النفسُ الأُدْمَ ، بلْ تأكلُ الخبزَ وحدَهُ بشهوةٍ ؛ أيَّ خبزٍ كانَ ، فمهما طلبَتْ نفسُهُ خبزاً بعينِهِ ، أوْ طلبَتْ أُدْماً . . فليسَ ذلكَ بالجوعِ الصادقِ .

---

(1) قوت القلوب (٢/ ١٦٩) .

(2) والفرق بين الصادقة منها والكاذبة : أن الصادقة ما يختل البدن بدونه ، والكاذبة ما لا يختل بدونه . « إتحاف » (٧/ ٤٠٥) .

وقدْ قيلَ : مِنْ علامتِهِ : أنْ يبصقَ فلا يقعَ الذبابُ عليهِ ؛ أيْ : لا تبقىٰ فيهِ دهنيَّةٌ ولا دسومةٌ ، فيدلُّ ذلكَ علىٰ خلوِّ المعدةِ(1) .

ومعرفةُ ذلكَ غامضٌ ، فالصوابُ للمريدِ أنْ يقدِّرَ معَ نفسِهِ القدْرَ الذي لا يضعفُهُ عنِ العبادةِ التي هوَ بصددِها ، فإذا انتهىٰ إليهِ . . وقفَ وإنْ بقيَتْ شهوتُهُ .

وعلى الجملةِ : فتقديرُ الطعامِ لا يمكنُ ؛ لأنَّهُ يختلفُ بالأحوالِ والأشخاصِ .

نعمْ ، قدْ كانَ قوتُ جماعةٍ مِنَ الصحابةِ رضيَ اللهُ عنهُم صاعاً مِنْ حنطةٍ في كلِّ جمعةٍ ، فإذا أكلوا التمرَ . . اقتاتوا منهُ صاعاً ونصفاً ، وصاعُ الحنطةِ أربعةُ أمدادٍ ، فيكونُ كلُّ يومٍ قريباً مِنْ نصفِ مدٍّ ، وهوَ ما ذكرنا أنَّهُ قدْرُ ثلثِ البطنِ ، واحتيجَ في التمرِ إلىٰ زيادةٍ لسقوطِ النوىٰ منهُ .

وقدْ كانَ أبو ذرٍّ رضيَ اللهُ عنهُ يقولُ : طعامي في كلِّ جمعةٍ صاعٌ مِنْ شعيرٍ علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، واللهِ ؛ لا أزيدُ عليهِ شيئاً حتَّىٰ ألقاهُ ؛ فإنِّي سمعتُهُ يقولُ : « أقربُكُمْ منِّي مجلساً يومَ القيامةِ وأحبُّكُمْ إليَّ مَنْ ماتَ علىٰ ما هوَ عليهِ اليومَ »(2) .

---

(1) قوت القلوب (٢/ ١٦٥) .

(2) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ١٦٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٦١) ، وكلام أبي ذر رضي الله عنه صدر الخبر رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٦٢) ، وهو كما ساقه المصنف هنا عند صاحب « القوت » (٢/ ١٦٧) .

وكانَ يقولُ في إنكارِهِ علىٰ بعضِ الصحابةِ : (قد غيَّرْتُمْ ، يُنخلُ لكُمُ الشعيرُ ولمْ يكنْ يُنخلُ ، وخبزتُمُ المرقَّقَ ، وجمعتُمْ بينَ إدامينِ ، واختلفَ عليكُمْ بألوانِ الطعامِ ، وغدا أحدُكُمْ في ثوبٍ وراحَ في آخرَ ، ولمْ تكونوا هـٰكذا علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ)(١) .

وقدْ كانَ قوتُ أهلِ الصُّفَّةِ مُدّاً مِنْ تمرٍ بينَ اثنينِ في كلِّ يومٍ(٢) ، والمدُّ رطلٌ وثلثٌ ، ويسقطُ منهُ النوىٰ .

وكانَ الحسنُ رحمَهُ اللهُ يقولُ : (المؤمنُ مثلُ العنيزةِ ، يكفيهِ الكفُّ مِنَ الحشفِ ، والقبضةُ مِنَ السويقِ ، والجرعةُ مِنَ الماءِ ، والمنافقُ مثلُ السبعِ الضاري ، بلعاً بلعاً ، وسرطاً سرطاً ، لا يطوي بطنَهُ لجارِهِ ، ولا يؤثرُ أخاهُ بفضْلِهِ ، وجِّهوا هـٰذهِ الفضولَ أمامَكُمْ)(٣) .

وقالَ سهلٌ : (لوْ كانَتِ الدنيا دماً عبيطاً . . لكانَ قوتُ المؤمنِ منها حلالاً ؛ لأنَّ أكلَ المؤمنِ عندَ الضرورةِ بقدْرِ القوامِ فقطْ)(٤) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٦٧) .

(٢) كما روىٰ ذلك الحاكم في « المستدرك » (٣/ ١٥) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٦٧) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٦٧) ، **والدم العبيط** : الخالص الطري ، ومعلوم أن المضطر يحل له أكل الميتة ، والمؤمن في أكله عند أبي عبد الله التستري مضطر علىٰ كل حال .

الوظيفةُ الثانيةُ : في وقتِ الأكلِ ومقدارِ تأخيرِه :

وفيه أيضاً أربعُ درجاتٍ :

الدرجة العليا : أنْ يطويَ ثلاثةَ أيامٍ فما فوقَها ، وفي المريدينَ مَنْ ردَّ الرياضةَ إلى الطيِّ ، لا إلى المقدارِ ، حتَّى انتهىٰ بعضُهُمْ إلىٰ ثلاثينَ يوماً ، وأربعينَ يوماً ، وانتهىٰ إليهِ جماعةٌ مِنَ العلماءِ يكثرُ عددُهُمْ ، منهُمْ محمدُ بنُ عمرٍو القرنيُّ[1] ، وعبدُ الرحمـٰنِ بنُ إبراهيمَ دُحَيمٌ ، وإبراهيمُ التيميُّ ، وحجَّاجُ بنُ فرافصةَ ، وحفصٌ العابدُ المصِّيصيُّ ، والمسلمُ بنُ سعيدٍ ، وزهيرٌ ، وسليمانُ الخوَّاصُ ، وسهلُ بنُ عبدِ اللهِ التُّسْتَريُّ ، وإبراهيمُ بنُ أحمدَ الخوَّاصُ[2] .

وقدْ كانَ أبو بكرٍ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ يطوي ستةَ أيامٍ ، وكانَ عبدُ اللهِ بنُ الزبيرِ يطوي سبعةَ أيامٍ ، وكانَ أبو الجوزاءِ صاحبُ ابنِ عباسٍ يطوي سبعاً ، ورُوِيَ أنَّ الثوريَّ وإبراهيمَ بنَ أدهمَ كانا يطويانِ ثلاثاً ثلاثاً[3] ، كلُّ ذلكَ كانوا يستعينونَ بالجوعِ علىٰ طريقِ الآخرةِ .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (مَنْ طوىٰ للهِ أربعينَ يوماً .. ظهرَتْ لهُ قدرةٌ مِنَ الملكوتِ)[4] أيْ : كُوشفَ ببعضِ الأسرارِ الإلـٰهيةِ .

---

(١) في (أ) : (العرني) ، وفي (ب) : (المغربي) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٦٥) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٦٦) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٦٦) .

وقدْ حُكِيَ أنَّ بعضَ أهلِ هٰذهِ الطائفةِ مرَّ براهبٍ ، فذاكرَهُ بحالِهِ ، وطمعَ في إسلامِهِ ، وتركِ ما هوَ عليهِ مِنَ الغرورِ ، فكلَّمَهُ في ذلكَ بكلامٍ كثيرٍ ، إلىٰ أنْ قالَ لهُ الراهبُ : إنَّ المسيحَ كانَ يطوي أربعينَ يوماً ، وإنَّ ذلكَ معجزةٌ لا تكونُ إلا لنبيٍّ أو صدِّيقٍ⁽¹⁾ ، فقالَ لهُ الصوفيُّ : فإنْ طويتُ خمسينَ يوماً . . تتركُ ما أنتَ عليهِ وتدخلُ في دينِ الإسلامِ ، وتعلمُ أنَّهُ حقٌّ وأنَّكَ علىٰ باطلٍ ؟ قالَ : نعمْ ، فجلسَ لا يبرحُ إلا حيثُ يراهُ حتَّىٰ طوىٰ خمسينَ يوماً ، ثمَّ قالَ : وأزيدُكَ أيضاً ، فطوىٰ إلىٰ تمامِ الستينَ ، فتعجَّبَ الراهبُ منهُ ، وقالَ : ما كنتُ أظنُّ أنَّ أحداً يجاوزُ المسيحَ ، فكانَ ذلكَ سببَ إسلامِهِ⁽²⁾ .

وهٰذهِ درجةٌ عظيمةٌ ، قلَّ مَنْ يبلغُها إلا مكاشفٌ محمولٌ شُغِلَ بمشاهدةِ ما قطعَهُ عنْ طبعِهِ وعادتِهِ ، واستوفىٰ نفسَهُ في لذَّتِهِ ، وأنساهُ جوعَهُ وحاجتَهُ .

الدرجةُ الثانيةُ : أنْ يطويَ يومينِ إلىٰ ثلاثةٍ ، وليسَ ذلكَ خارجاً عنِ العادةِ ، بلْ هوَ قريبٌ يمكنُ الوصولُ إليهِ بالجدِّ والمجاهدةِ .

الدرجةُ الثالثةُ : وهيَ أدناها : أنْ يقتصرَ في اليومِ والليلةِ علىٰ أكلةٍ واحدةٍ ، وهٰذا هوَ الأقلُّ ، وما جاوزَ ذلكَ إسرافٌ ومداومةٌ للشبعِ ، حتَّىٰ لا يكونَ لهُ حالةُ جوعٍ ، وذلكَ فعلُ المترفينَ ، وهوَ بعيدٌ مِنَ السنةِ .

---

(١) في النسخ : (لنبي صادق) ، وفي « القوت » : (لنبيّ) ، والمثبت من (ق) .

(٢) قوت القلوب (٢/١٦٦) .

فقدْ روىٰ أبو سعيدٍ الخدريُّ رضيَ اللهُ عنهُ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ إذا تغدَّىٰ . . لمْ يتعشَّ ، وإذا تعشَّىٰ . . لمْ يتغدَّ(١) .

وكانَ السلفُ يأكلونَ في كلِّ يومٍ أكلةً(٢) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعائشةَ رضيَ اللهُ عنها : « إيَّاكِ والسرفَ ؛ فإنَّ أكلتينِ في يومٍ مِنَ السرفِ ، وأكلةً واحدةً في كلِّ يومينِ إقتارٌ ، وأكلةً في كلِّ يومٍ قوامٌ بينَ ذلكَ ، وهوَ المحمودُ في كتابِ اللهِ تعالىٰ »(٣) .

ومنِ اقتصرَ في اليومِ علىٰ أكلةٍ واحدةٍ . . فيُستحبُّ لهُ أنْ يأكلَها سحراً قبلَ طلوعِ الفجرِ ، فيكونُ أكلُهُ بعدَ التهجُّدِ وقبلَ الصبحِ ، فيحصلُ لهُ جوعُ النهارِ للصيامِ ، وجوعُ الليلِ للقيامِ ، وخلوُّ القلبِ لفراغِ المعدةِ ، ورقَّةُ الفكرِ ، واجتماعُ الهمِّ ، وسكونُ النفسِ إلى المعلومِ ، فلا تنازعُهُ قبلَ وقتِهِ .

وفي حديثِ عاصمِ بنِ كليبٍ ، عنْ أبيهِ ، عنْ أبي هريرةَ قالَ : (ما قامَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قيامَكُمْ هـٰذا قطُّ ، وإنْ كانَ ليقومُ حتَّىٰ تزلعَ قدماهُ، وما واصلَ وصالَكُمْ هـٰذا قطُّ ، غيرَ أنَّهُ قدْ أخَّرَ الفطرَ إلى السحرِ)(٤) .

---

(١) رواه الطبراني في « مسند الشاميين » (٦٥٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣٢٣) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٨/ ٤٢٣) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٦٨) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٥٢٧٧) بنحوه .

(٤) رواه ابن الأعرابي في « معجمه » (١٣٨٤) ، وتزلع : تتورم وتتشقق .

وفي حديثِ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها قالَتْ : (كانَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يواصلُ إلى السحرِ)(١) .

فإنْ كانَ يلتفتُ قلبُ الصائمِ بعدَ المغربِ إلى الطعامِ ، وكانَ يشغلُهُ ذلكَ عنْ حضورِ القلبِ في التهجُّدِ . . فالأولىٰ أنْ يقسمَ طعامَهُ نصفينِ ، فإنْ كانَ رغيفينِ مثلاً . . أكلَ رغيفاً عندَ الفطرِ ، ورغيفاً عندَ السحرِ ؛ لتسكنَ نفسُهُ ، ويخفَّ عندَ التهجُّدِ بدنُهُ ، ولا يشغلَهُ جوعُهُ بالنهارِ لأجلِ تسحُّرِهِ ، فيستعينُ بالرغيفِ الأوَّلِ على التهجُّدِ ، وبالثاني على الصومِ .

ومَنْ كانَ يصومُ يوماً ويفطرُ يوماً . . فلا بأسَ أنْ يأكلَ يومَ فطرِهِ وقتَ الظهرِ ، ويومَ صومِهِ وقتَ السحرِ .

فهٰذهِ هيَ الطرقُ في مواقيتِ الأكلِ وتقاربِهِ وتباعدِهِ .

* * *

الوظيفةُ الثالثةُ : في نوعِ الطعامِ وتركِ الإدامِ :

وأعلى الطعامِ مخُّ البرِّ ، فإنْ نُخلَ . . فهوَ غايةُ الترفُّهِ ، وأوسطُهُ شعيرٌ منخولٌ ، وأدناهُ شعيرٌ لمْ يُنخلْ ، وأعلى الأُدْمِ اللحمُ والحلاوةُ ، وأدناهُ

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ١٦٦) ، ورواه أحمد في « مسنده » (١/ ٩١) من حديث علي رضي الله عنه ، وابن خزيمة في « صحيحه » (٢٠٧٢) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وعند البخاري (١٩٦٣) من حديث أبي سعيد الخدري مرفوعاً : « لا تواصلوا ، فأيكم إذا أراد أن يواصل . . فليواصل حتى السحر » .

الملحُ والخلُّ ، وأوسطُهُ المزوَّراتُ بالأدهانِ مِنْ غيرِ لحمٍ .

وعادةُ سالكي طريقِ الآخرةِ الامتناعُ مِنَ الإدامِ على الدوامِ ، بلِ الامتناعُ عنِ الشهواتِ ؛ فإنَّ كلَّ لذيذٍ يشتهيهِ الإنسانُ وأكلَهُ . . اقتضىٰ ذلكَ بطراً في نفسِهِ ، وقسوةً في قلبِهِ ، وأُنْساً لهُ بلذَّاتِ الدنيا ، حتَّىٰ يألفَها ويكرهَ الموتَ ولقاءَ اللهِ تعالىٰ ، وتصيرَ الدنيا جنَّةً في حقِّهِ ، ويكونَ الموتُ سجناً لهُ ، وإذا منعَ نفسَهُ عنْ شهواتِها ، وضيَّقَ عليها ، وحرمَها لذَّاتِها . . صارَتِ الدنيا سجناً عليهِ ، ومضيقاً لهُ ، فاشتهَتْ نفسُهُ الإفلاتَ منها ، فيكونُ الموتُ إطلاقَها ، وإليهِ الإشارةُ بقولِ يحيىٰ بنِ معاذٍ حيثُ قالَ : (معاشرَ الصادقينَ ؛ جوِّعوا أنفسَكُمْ لوليمةِ الفردوسِ ؛ فإنَّ شهوةَ الطعامِ علىٰ قدْرِ تجويعِ النفسِ)⁽¹⁾ .

فكلُّ ما ذكرناهُ مِنْ آفاتِ الشبعِ فإنَّهُ يجري في أكلِ الشهواتِ ، وتناولِ اللذَّاتِ ، فلا نطوِّلُ بإعادتِهِ ، فلذلكَ يعظُمُ الثوابُ في تركِ الشهواتِ مِنَ المباحاتِ ، ويعظُمُ الخطرُ في تناولِها ، حتَّىٰ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « شرارُ أمَّتي الذينَ يأكلونَ مخَّ الحنطةِ »⁽²⁾ ، وهٰذا ليسَ بتحريمٍ ، بلْ هوَ مباحٌ علىٰ معنىٰ أنَّ مَنْ أكلَهُ مرَّةً أوْ مرَّتينِ . . لمْ يعصِ ، ومَنْ داومَ عليهِ أيضاً . . فلا يعصي بتناولِهِ ، ولكنْ تتربَّىٰ نفسُهُ بالنعيمِ ، فتأنسُ بالدنيا ،

---

(1) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٢٦٦) .

(2) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٤١٢) .

وتألفُ اللذاتِ ، وتسعىٰ في طلبِها ، فيجرُّها ذلكَ إلى المعاصي ، فهمْ شرارُ الأمَّةِ ؛ لأنَّ مخَّ الحنطةِ يقودُهُمْ إلى اقتحامِ أمورٍ ، تلكَ الأمورُ معاصٍ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « شرارُ أمَّتي الذينَ غُذوا بالنعيمِ ، ونبتَتْ عليهِ أجسامُهُمْ ، وإنَّما همَّتُهُمْ ألوانُ الطعامِ وأنواعُ اللباسِ ، ويتشدَّقونَ في الكلامِ »[1] .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ : (اذكرْ أنَّكَ ساكنُ القبرَ ؛ فإنَّ ذلكَ يمنعُكَ عنْ كثيرٍ مِنَ الشهواتِ) .

وقدِ اشتدَّ خوفُ السلفِ مِنْ تناولِ لذيذِ الأطعمةِ ، وتمرينِ النفسِ عليها ، ورأَوا أنَّ ذلكَ علامةُ الشقاوةِ ، ورأَوا منْعَ اللهِ تعالىٰ منهُ غايةَ السعادةِ ، حتَّىٰ رُوِيَ أنَّ وهْبَ بنَ منبِّهٍ قالَ : (التقىٰ ملكانِ في السماءِ الرابعةِ ، فقالَ أحدُهُما للآخرِ : مِنْ أينَ ؟ قالَ : أُمرتُ بسَوْقِ حوتٍ مِنَ البحرِ اشتهاهُ فلانٌ اليهوديُّ لعنَهُ اللهُ ، وقالَ الآخرُ : أُمرتُ بإهراقِ زيتٍ اشتهاهُ فلانٌ العابدُ) .

فهٰذا تنبيهٌ علىٰ أنَّ تيسيرَ أسبابِ الشهواتِ ليسَ مِنْ علاماتِ الخيرِ .

ولهٰذا امتنعَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ مِنْ شربةِ ماءٍ باردٍ بعسلٍ ،

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٠) ، وابن عدي في « الكامل » (٥/٣١٨) من حديث السيدة فاطمة عليها السلام ، ورواه الطبراني في « الكبير » (٨/١٠٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/٩٠) من حديث أبي أمامة رضي الله عنه .

وقالَ : (اعزلوا عنِّي حسابَها)[1] .

فلا عبادةَ للهِ تعالىٰ أعظمُ مِنْ مخالفةِ النفسِ في الشهواتِ وتركِ اللذَّاتِ ، كما أوردناهُ في كتابِ رياضةِ النفسِ .

وقدْ روىٰ نافعٌ : أنَّ ابنَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما كانَ مريضاً ، فاشتهىٰ سمكةً طريَّةً ، فالتُمسَتْ لهُ بالمدينةِ ، فلمْ تُوجدْ ، ثمَّ وُجدَتْ بعدَ كذا وكذا ، فاشتُرِيَتْ لهُ بدرهمٍ ونصفٍ ، فشُوِيَتْ وحُملَتْ إليهِ علىٰ رغيفٍ ، فقامَ سائلٌ على البابِ ، فقالَ للغلامِ : لفَّها برغيفِها وادفعْها إليهِ ، فقالَ لهُ الغلامُ : أصلحَكَ اللهُ ! قدِ اشتهيتَها منذُ كذا وكذا فلمْ نجدْها ، فلمَّا وجدناها .. اشتريناها بدرهمٍ ونصفٍ ، فنحنُ نعطيهِ ثمنَها ، فقالَ : لفَّها وادفعْها إليهِ ، ثمَّ قالَ الغلامُ للسائلِ : هلْ لكَ أنْ تأخذَ درهماً وتتركَها ؟ قالَ : نعمْ ، فأعطاهُ درهماً وأخذَها . وأتىٰ بها ، فوضعَها بينَ يديهِ وقالَ : قدْ أعطيتُهُ درهماً وأخذتُها منهُ ، فقالَ : لفَّها وادفعْها إليهِ ، ولا تأخذْ منهُ الدرهمَ ؛ فإنِّي سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « أيُّما امرئٍ اشتهىٰ شهوةً ، فردَّ شهوتَهُ وآثرَ بها علىٰ نفسِهِ .. غفرَ اللهُ لهُ »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا سددْتُ كَلَبَ الجوعِ برغيفٍ وكوزٍ مِنَ

---

[1] رواه أحمد في « الزهد » (٦٢٨) .

[2] رواه مع أصل القصة ابنُ عساكر في « تاريخ دمشق » (٣١/١٤٢) ، ورواه دون ذكر القصة ابنُ عدي في « الكامل » (٥/١٢٧) .

الماءِ القَراحِ . . فعلى الدنيا وأهلِها الدمارُ »⁽¹⁾ ، أشارَ إلىٰ أنَّ المقصودَ ردُّ ألمِ الجوعِ والعطشِ ودفعُ ضررِهما دونَ التنعُّمِ بلذَّاتِ الدنيا .

وبلغَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّ يزيدَ بنَ أبي سفيانَ يأكلُ أنواعَ الطعامِ ، فقالَ عمرُ لمولىً لهُ : إذا علمتَ أنَّهُ قدْ حضرَ عشاؤُهُ . . فأعلِمْني ، فأعلمَهُ ، فدخلَ عليهِ ، فقُرِّبَ عشاؤُهُ ، فأتوهُ بثريدٍ ولحمٍ ، فأكلَ معَهُ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ ، ثمَّ قُرِّبَ الشواءُ ، وبسطَ يزيدُ يدَهُ ، وكفَّ عمرُ يدَهُ ، وقالَ : اللهَ اللهَ يا يزيدَ بنَ أبي سفيانَ ، أطعامٌ بعدَ طعامٍ ؟! والذي نفسُ عمرَ بيدِهِ ؛ لئِنْ خالفتُمْ عنْ سنتِهِمْ . . ليُخالفَنَّ بكُمْ عنْ طريقِهِمْ⁽²⁾ .

وعنْ يسارِ بنِ نميرٍ قالَ : (ما نخلتُ لعمرَ دقيقاً قطُّ إلا وأنا لهُ عاصٍ)⁽³⁾ .

ورُوِيَ أنَّ عتبةَ الغلامَ كانَ يعجنُ دقيقَهُ ويجفِّفُهُ في الشمسِ ، ثمَّ يأكلُهُ ويقولُ : (كسرةٌ وملحٌ حتَّىٰ يتهيَّأَ في الدارِ الآخرةِ الشواءُ والطعامُ الطيِّبُ)⁽⁴⁾ .

وكانَ يأخذُ الكوزَ ، فيغرفُ بهِ مِنْ حبٍّ كانَ في الشمسِ نهارَهُ ، فتقولُ

---

(1) رواه البيهقي في « الشعب » (٩٨٨١) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٨٣٩٤) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، و**كَلَب الجوع** : شدته وضراوته .

(2) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٧٨) .

(3) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٨٣) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٥٩٤) .

(4) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢٩) .

مولاةٌ لهُ : يا عتبةُ ؛ لوْ أعطيتَني دقيقَكَ فخبزتُهُ لكَ وبرَّدْتُ لكَ الماءَ ؟! فيقولُ لها : يا أمَّ فلانٍ ؛ قدْ سددتُ عني كَلَبَ الجوعِ(١) .

وعنْ شقيقِ بنِ إبراهيمَ قالَ : لقيتُ إبراهيمَ بنَ أدهمَ بمكَّةَ في سوقِ الليلِ عندَ مولدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ جالسٌ بناحيةٍ مِنَ الطريقِ يبكي ، فأتيتُ إليهِ وجلستُ عندَهُ ، فقلتُ : أيشٍ هـٰذا البكاءُ يا أبا إسحاقَ ؟ فقالَ : خيرٌ ، فعاودتُهُ مرتينِ وثلاثاً ، فلمَّا أكثرتُ عليه .. قالَ : يا شقيقُ ؛ أتسترُ عليَّ ؟ فقلتُ : يا أخي ؛ قلْ ما شئتَ ، فقالَ لي : اشتهَتْ نفسي منذُ ثلاثينَ سنةً سِكْباجاً ، فمنعتُها جهدي ، فلمَّا كانَ البارحةَ .. كنتُ جالساً وقدْ غلبَني النعاسُ ، إذا أنا بفتىً شابٍّ بيدِهِ قدحٌ أخضرُ يعلو منهُ بخارٌ ورائحةُ سِكْباجٍ ، قالَ : فجمعتُ نهمتي عنهُ ، فقرَّبَهُ وقالَ : يا إبراهيمُ ؛ كُلْ ، فقلتُ : ما آكلُ شيئاً قدْ تركتُهُ للهِ تعالىٰ ، فقالَ لي : لئنْ أطعمَكَ اللهُ .. تأكلُ ؟ فما كانَ لي جوابٌ إلا أنِّي بكيتُ ، فقالَ لي : كُلْ رحمَكَ اللهُ ، فقلتُ : قدْ أُمرنا ألا نطرحَ في وعائِنا إلا مِنْ حيثُ نعلمُ ، فقالَ لي : كُلْ عافاكَ اللهُ ، فإنَّما أعطيتُ ، فقيلَ لي : يا خضرُ ؛ اذهبْ بهـٰذا وأطعمْ نفسَ إبراهيمَ بنِ أدهمَ ، فقدْ رحمَها اللهُ مِنْ طولِ صبرِها علىٰ ما يحملُها مِنْ منعِها ، اعلمْ يا إبراهيمُ أنِّي سمعتُ الملائكةَ يقولونَ : مَنْ أعطيَ فلمْ يأخذْ .. طلبَ فلمْ يُعطَ ، فقلتُ : إنْ كانَ كذلكَ .. فهـٰأنا بينَ يديكَ لأجلِ

---

(١) هو ضمن الخبر السابق .

العقدِ معَ اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ التفتُّ فإذا أنا بفتىً آخرَ ناولَهُ شيئاً وقالَ : يا خضرُ ؛ لقِّمْهُ أنتَ ، فلمْ يزلْ يلقِّمُني حتَّىٰ شبعتُ ، فانتبهتُ وحلاوتُهُ في فمي .

قالَ شقيقٌ : فقلتُ : أرني كفَّكَ ، فأخذتُ بكفيَّ كفَّهُ فقبَّلتُها ، وقلتُ : يا مَنْ يطعمُ الجياعَ الشهواتِ إذا صحَّحوا المنعَ ، يا مَنْ يقدحُ في الضميرِ اليقينَ ، يا مَنْ سقىٰ قلوبَهُمْ مِنْ محبَّتِهِ ؛ أترىٰ لشقيقٍ عندَكَ حالاً ؟ ثمَّ رفعتُ يدَ إبراهيمَ بنِ أدهمَ إلى السماءِ وقلتُ : بقدْرِ هـٰذا الكفِّ عندَكَ ، وبقدْرِ صاحبِهِ ، وبالجودِ الذي وُجدَ منكَ . . جُدْ علىٰ عبدِكَ الفقيرِ إلىٰ فضلِكَ وإحسانِكَ ورحمتِكَ وإنْ لمْ يستحقَّ ذلكَ ، قالَ : فقامَ إبراهيمُ ومشىٰ حتَّىٰ دخلنا المسجدَ الحرامَ(١) .

ورُوِيَ عَنْ مالكِ بنِ دينارٍ : أنَّهُ بقيَ أربعينَ سنةً يشتهي لبناً ، فلمْ يأكلْهُ(٢) .

وأُهديَ إليهِ يوماً رطبٌ ، فقالَ لأصحابِهِ : كلوا ، فما ذقتُهُ منذُ أربعينَ سنةً(٣) .

وقالَ أحمدُ بنُ أبي الحواري : اشتهىٰ أبو سليمانَ الدارانيُّ رغيفاً حارّاً بملحٍ ، فجئتُ بهِ إليهِ ، فعضَّ منهُ عضَّةً ، ثمَّ طرحَهُ وأقبلَ يبكي ، وقالَ : عَجِلتُ إلىٰ شهوتي بعدَ إطالةِ جهدي ، واشقوتي ، قدْ عزمتُ على التوبةِ ،

---

(١) رواه ابنُ عساكر في « تاريخ دمشق » (٦/ ٣٢٧) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٦٦) .

(٣) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٧/ ٤١٤) .

فأقلني ، قالَ أحمدُ : فما رأيتُهُ أكلَ الملحَ حتَّىٰ لقِيَ اللهَ تعالىٰ⁽¹⁾ .

وقالَ مالكُ بنُ ضيغمٍ : مررتُ علىٰ سوقِ البصرةِ ، فنظرتُ إلى البقْلِ ، فقالَتْ لي نفسي : لوْ أطعمتَني الليلةَ مِنْ هـٰذا ، فأقسمتُ ألا أطعمَها إيَّاهُ أربعينَ ليلةً .

ومكثَ مالكُ بنُ دينارٍ بالبصرةِ خمسينَ سنةً ما أكلَ رطبةً لأهلِ البصرةِ ولا بُسرةً قطُّ ، وقالَ : (يا أهلَ البصرةِ ؛ عشتُ فيكُمْ خمسينَ سنةً ، فما أكلتُ لكُمْ رطبةً ولا بُسرةً ، فما زادَ فيكُمْ ما نقصَ منِّي ، ولا نقص منِّي ما زادَ فيكُمْ) ، وقالَ : (طلقتُ الدنيا منذُ خمسينَ سنةً ، اشتهَتْ نفسي لبناً منذُ أربعينَ سنةً ، فواللهِ ؛ لا أطعمُها حتىٰ ألحقَ باللهِ تعالىٰ)⁽²⁾ .

وقالَ حمَّادُ بنُ أبي حنيفةَ : أتيتُ داوودَ الطائيَّ والبابُ مغلقٌ عليهِ ، فسمعتُهُ يقولُ : اشتهيتِ جزراً فأطعمتُكِ جزراً ، ثمَّ اشتهيتِ تمراً . فآليتُ ألا تأكليهِ أبداً ، فسلَّمْتُ ودخلتُ ، فإذا هوَ وحدَهُ⁽³⁾ .

ومرَّ أبو حازمٍ يوماً في السوقِ ، فرأى الفاكهةَ ، فاشتهاها ، فقالَ لابنِهِ : اشترِ لنا مِنْ هـٰذهِ الفاكهةِ المقطوعةِ الممنوعةِ ، لعلَّنا نذهبُ إلى الفاكهةِ التي

---

(1) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٤/ ١٣٠) .

(2) بنحوه رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٦/ ٤٠٥ ـ ٤٠٦) ، وذكر (ثلاثين) بدل (خمسين) .

(3) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٥٠) .

لا مقطوعةٌ ولا ممنوعةٌ ، فلمَّا اشتراها وأتىٰ بها إليهِ .. قالَ لنفسِهِ : قدْ خدعتِيني حتَّىٰ نظرتُ واشتهيتُ ، وغلبتِيني حتَّى اشتريتُ ، واللهِ ؛ لا ذقتيهِ ، فبعثَ بها إلىٰ يتامىٰ مِنَ الفقراءِ .

وعنْ موسى الأشجِّ أنَّهُ قالَ : (نفسي تشتهي ملحاً جريشاً منذُ عشرينَ سنةً) .

وعنْ أحمدَ بنِ خليفةَ قالَ : (نفسي تشتهي منذُ عشرينَ سنةً ، ما تطلبُ منِّي إلا الماءَ حتَّىٰ تَرْوَىٰ ، فما أرويتُها) .

ورُوِيَ أنَّ عتبةَ الغلامَ اشتهىٰ لحماً سبعَ سنينَ ، فلمَّا كانَ بعدَ ذلكَ .. قالَ : قدِ استحييتُ مِنْ نفسي أنْ أدافعَها منذُ سبعِ سنينَ سنةً بعدَ سنةٍ ، فاشترىٰ قطعةَ لحمٍ علىٰ خبزٍ وشواها ، وتركَها على الرغيفِ ، فلقيَ صبيّاً ، فقالَ لهُ : ألستَ أنتَ ابنَ فلانٍ وقدْ ماتَ أبوكَ ؟ قالَ : بلىٰ ، فناولَهُ إيَّاهُ ، قالوا : وأقبلَ يبكي يقرأ : ﴿ وَيُطْعِمُونَ ٱلطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِۦ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا ﴾ ، ثمَّ لمْ يذقْهُ بعدَ ذلكَ(١) .

ومكثَ يشتهي تمراً سنينَ ، فلمَّا كانَ ذاتَ يومٍ .. اشترىٰ تمراً بقيراطٍ ورفعَهُ إلى الليلِ ليفطرَ عليهِ ، قالَ : فهبَّتْ ريحٌ شديدةٌ حتَّىٰ أظلمَتِ الدنيا ، ففزعَ الناسُ ، فأقبلَ عتبةُ علىٰ نفسِهِ يقولُ : هـٰذا لجراءتي عليكَ وشرائي

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٣٠) .

التمرَ بالقيراطِ ، ثمَّ قالَ لنفسِهِ : ما أظنُّ أُخِذَ الناسُ إلا بذنبِكِ ، عليَّ ألا تذوقيهِ(١) .

واشترىٰ داوودُ الطائيُّ بنصفِ فَلْسٍ بقْلاً ، وبفلسٍ خلاً ، وأقبلَ ليلتَهُ كلَّها يقولُ لنفسِهِ : ويلكَ يا داوودُ ؛ ما أطولَ حسابَكَ يومَ القيامةِ ! ثمَّ لمْ يأكلْ بعدَهُ إلا قَفاراً(٢) .

وقالَ عتبةُ الغلامُ يوماً لعبدِ الواحدِ بنِ زيدٍ : إنَّ فلاناً يصفُ مِنْ نفسِهِ منزلةً ما أعرفُها مِنْ نفسي ، فقالَ : لأنَّكَ تأكلُ معَ خبزِكَ تمراً ، وهو لا يزيدُ على الخبزِ شيئاً ، قالَ : فإنْ أنا تركتُ أكلَ التمرِ . عرفَتُ تلكَ المنزلةَ ؟ قالَ : نعمْ ، وغيرَها ، فأخذَ يبكي ، فقالَ لهُ بعضُ أصحابِهِ : أبكى اللهُ عينَكَ ، أعلى التمرِ تبكي ؟! فقالَ : عبدُ الواحدِ : دعْهُ ؛ فإنَّ نفسَهُ قدْ عرفَتْ صدقَ عزمِهِ في التركِ ، وهوَ إذا تركَ شيئاً . لم يعاودْهُ أبداً(٣) .

وقالَ جعفرُ بنُ نصيرٍ : أمرَني الجنيدُ أنْ أشتريَ لهُ التينَ الوزيريَّ ، فاشتريتُهُ ، فلما أفطرَ . أخذَ واحدةً فوضعَها في فمِهِ ، ثمَّ ألقاها وجعلَ يبكي ، ثمَّ قالَ : احملْهُ ، فقلتُ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : هتفَ في قلبي هاتفٌ : أما تستحي ؟! تركتَهُ مِنْ أجلي ثمَّ تعودُ إليهِ ؟!(٤) .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢٨ ـ ٢٢٩) .

(٢) أي : خبزاً يابساً وحده .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٧٤) .

(٤) أورده القشيري في « رسالته » (ص٢٧٨) .

وقالَ صالحٌ المريُّ : قلتُ لعطاءٍ السلميِّ : إنِّي متكلِّفٌ لكَ شيئاً ، فلا تردَّ عليَّ كرامتي ، فقالَ : افعلْ ما تريدُ ، قالَ : فبعثتُ إليهِ معَ ابني شربةً مِنْ سويقٍ قدْ لتتُّهُ بسمْنٍ وعسلٍ ، وقلتُ : لا تبرحْ حتَّىٰ يشربَها ، فشربَها ، فلمَّا كانَ مِنَ الغدِ . جعلتُ لهُ نحوَها ، فردَّها ولمْ يشربْها ، فأتيتُهُ ولمتُهُ علىٰ ذلكَ ، وقلتُ : سبحانَ اللهِ ! رددتَ عليَّ كرامتي ، فلمَّا رأىٰ وجدي لذلكَ . . قالَ : لا يسوءُكَ هـٰذا ، إنِّي قدْ شربتُها أوَّلَ مرَّةٍ ، وقدْ راودتُ نفسي في المرَّةِ الثانيةِ علىٰ شربِها فلمْ أقدرْ علىٰ ذلكَ ، كلَّما أردتُ ذلكَ . . ذكرتُ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ يَتَجَرَّعُهُۥ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُۥ وَيَأْتِيهِ ٱلْمَوْتُ مِن كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍ وَمِن وَرَآئِهِۦ عَذَابٌ غَلِيظٌ ﴾ ، قالَ صالحٌ : فبكيتُ وقلتُ في نفسي : أنا في وادٍ وأنتَ في وادٍ آخرَ⁽¹⁾ .

وقالَ السريُّ السقطيُّ : (نفسي منذُ ثلاثينَ سنةً تطالبُني أنْ أغمسَ جزرةً في دِبسٍ فما أطعمتُها)⁽²⁾ .

وقالَ أبو بكرٍ الجلاءُ : أعرفُ إنساناً تقولُ لهُ نفسُهُ : أنا أصبرُ لكَ علىٰ طيِّ عشرةِ أيامٍ وأطعمْني بعدَ ذلكَ شهوةً أشتهيها ، فيقولُ لها : لا أريدُ أنْ تطوي عشرةَ أيامٍ ، ولكنِ اتركي هـٰذهِ الشهوةَ .

ورُوِيَ أنَّ عابداً دعا بعضَ إخوانِهِ ، فقرَّبَ إليهِ رُغفاناً ، فجعلَ أخوهُ

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/٢١٩) .

(2) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/١١٦) ، والقشيري في « الرسالة » (ص٢٧٧) .

يقلِّبُ الأرغفةَ ليختارَ أجودَها ، فقالَ لهُ العابدُ : مَهْ ، أيَّ شيءٍ تصنعُ ؟ أما علمتَ أنَّ في الرغيفِ الذي رغبتَ عنهُ كذا وكذا حكمةً ، وعملَ فيهِ كذا وكذا صانعاً ، حتَّى استدارَ مِنَ السحابِ الذي يحملُ الماءَ ، والماءِ الذي يسقي الأرضَ ، والرياحِ ، والأرضِ ، والبهائمِ ، وبني آدمَ ، حتَّىٰ صارَ إليكَ ، ثمَّ أنتَ بعدَ هٰذا تقلبُهُ ولا ترضىٰ بهِ !!(١) .

وفي الخبرِ : لا يستديرُ الرغيفُ ويُوضعُ بينَ يديكَ حتَّىٰ يعملَ فيهِ ثلاثُ مئةٍ وستونَ صانعاً ، أوَّلُهُمْ ميكائيلُ عليهِ السلامُ الذي يكيلُ الماءَ مِنْ خزائنِ الرحمةِ ، ثمَّ الملائكةُ التي تزجي السحابَ ، والشمسُ والقمرُ ، والأفلاكُ ، وملائكةُ الهواءِ ، ودوابُّ الأرضِ ، وآخرُ ذلكَ الخبَّازُ ، ﴿ وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَتَ ٱللَّهِ لَا تُحْصُوهَا ﴾(٢) .

وقالَ بعضُهُمْ : أتيتُ قاسماً الجوعيَّ ، فسألتُهُ عنِ الزهدِ أيُّ شيءٍ هوَ ؟ فقالَ : أيَّ شيءٍ سمعتَ فيهِ ؟ فعددتُ أقوالاً ، فسكتَ ، فقلتُ : وأيَّ شيءٍ تقولُ أنتَ ؟ فقالَ : اعلمْ أنَّ البطنَ دنيا العبدِ ، فبقدْرِ ما يملكُ مِنْ بطنِهِ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٦٨) .

(٢) كذا في « القوت » (٢/ ١٦٩) ، وقول المصنف : (وفي الخبر) المقصود : وفي الأخبار الإسرائيليات ، وهو زيادة على الخبر السابق الذي رواه وهب بن منبه كما هو مبيَّن في « القوت » ، وقد تقدم مرفوعاً ما رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ١٢٢) ، والبيهقي في « الشعب » (٥٤٨١) : « أكرموا الخبز ؛ فإن الله سخر له بركات السماوات والأرض » ، وهو معنىٰ هٰذا الكلام .

يملكُ مِنَ الزهدِ ، وبقدْرِ ما يملكُهُ بطنُهُ . . تملكُهُ الدنيا⁽¹⁾ .

وكانَ بشرُ بنُ الحارثِ قدِ اعتلَّ مرةً ، فسألَ عبدَ الرحمـٰنِ المتطبِّبَ عنْ شيءٍ يوافقُهُ مِنَ المأكولاتِ ، فقالَ : تسألُني ، فإذا وصفتُ لكَ . . لمْ تقبلْ منِّي ! قالَ بشرٌ : فصِفْ لي حتَّىٰ أسمعَ ، قالَ : تشربُ سَكَنْجبيناً ، وتمصُّ سفرجلاً ، وتأكلُ بعدَ ذلكَ إسفيذباجاً ، فقالَ لهُ بشرٌ : هلْ تعلمُ شيئاً أقلَّ مِنَ السكنجبينِ ثمناً يقومُ مقامَهُ ؟ قالَ : لا ، قالَ : أنا أعرفُ ، قالَ : ما هوَ ؟ قالَ : الهندبا بالخلِّ ، ثمَّ قالَ : أتعرفُ شيئاً أقلَّ ثمناً مِنَ السفرجلِ يقومُ مقامَهُ ؟ قالَ : لا ، قال : أنا أعرفُ ، قالَ : ما هوَ ؟ قالَ : الخرنوبُ الشاميُّ ، قالَ : فتعرفُ شيئاً أقلَّ ثمناً مِنَ الإسفيذباجِ يقومُ مقامَهُ ؟ قالَ : لا ، قالَ : أنا أعرفُ ، ماءُ الحمصِ بسمْنِ البقرِ في معناهُ ، فقالَ لهُ عبدُ الرحمـٰنِ : أنتَ أعلمُ منِّي بالطبِّ ، فلِمَ تسألُني ؟⁽²⁾ .

* * *

فقدْ عرفتَ بهـٰذا أنَّ هؤلاءِ كيفَ امتنعوا منْ أكلِ الشهواتِ ، ومِنَ الشبعِ مِنَ الأقواتِ ، وكانَ امتناعُهُمْ للفوائدِ التي ذكرناها ، وفي بعضِ الأوقاتِ لأنَّهُمْ كانوا لا يصفو لهُمْ الحلالُ ، فلمْ يرخِّصوا لأنفسِهِمْ إلا في قدْرِ

---

(1) قوت القلوب (٢/ ١٧٢) .

(2) قوت القلوب (٢/ ١٧٢) ، **والسكنجبين** : المعمول بالخل والعسل ، **والإسفيذباج** : أصله بالفارسية : اسپيدبا ، وهو نوع من الحساء ، وهو الشورباج ، ويعرف بالمسلوقة كذلك .

الضرورةِ ، والشهواتُ ليسَتْ مِنَ الضروراتِ ، حتَّىٰ قالَ أبو سليمانَ : (الملحُ شهوةٌ)[1] ؛ لأنَّهُ زيادةٌ على الخبزِ ، وما زادَ على الخبزِ شهوةٌ ، وهـٰذا هوَ النهايةُ .

فمَنْ لمْ يقدرْ علىٰ ذلكَ . . فينبغي ألا يغفُلَ عنْ نفسِهِ ، ولا ينهمكَ في الشهواتِ ، فكفىٰ بالمرءِ إسرافاً أنْ يأكلَ كلَّ ما يشتهيهِ ، ويفعلَ كلَّ ما يهواهُ ، فينبغي ألا يواظبَ علىٰ أكلِ اللحمِ ، وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنْ تركَ اللحمَ أربعينَ يوماً . . ساءَ خلقُهُ ، ومَنْ داومَ عليهِ أربعينَ يوماً . . قسا قلبُهُ)[2] .

وقيلَ : (إنَّ للمداومةِ على اللحمِ ضراوةً كضراوةِ الخمرِ)[3] .

ومهما كانَ جائعاً ، وتاقَتْ نفسُهُ إلى الجماعِ . . فلا ينبغي أنْ يأكلَ ويجامعَ ، فيعطيَ نفسَهُ شهوتينِ ، فتقوىٰ عليهِ ، وربما طلبتِ النفسُ الأكلَ لتنبسطَ في الجماعِ .

ويُستحبُّ ألا ينامَ على الشبعِ ، فيجمعَ بينَ غفلتينِ ، فيعتادَ الفتورَ ، ويقسوَ قلبُهُ لذلكَ ، ولكنْ ليصلِّ ، أوْ ليجلسْ فيذكرَ اللهَ تعالىٰ ؛ فإنَّهُ أقربُ إلى الشكرِ .

---

[1] روى القول ابنُ عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٣/ ٢٥٦) .

[2] كذا في « القوت » (٢/ ١٧٢) ، وبنحوه رواه البيهقي في « الشعب » (٥٥٠٩) ، ورواه عن حفص بن عمرو ابنُ أبي الدنيا في « إصلاح المال » (١٩٠) .

[3] رواه مالك في « الموطأ » (٢/ ٩٣٥) عن سيدنا عمر بن الخطاب رضي الله عنه .

وفي الحديثِ : « أذيبوا طعامَكُمْ بالصلاةِ والذكرِ ، ولا تناموا عليهِ فتقسوَ قلوبُكُمْ »[1] .

وأقلُّ ذلكَ أنْ يصلِّيَ أربعَ ركعاتٍ ، أوْ يسبِّحَ مئةَ تسبيحةٍ ، أوْ يقرأَ جزءاً مِنَ القرآنِ عَقيبَ كلِّ أكلةٍ[2] .

وقدْ كانَ سفيانُ الثوريُّ إذا شبعَ ليلةً . . أحياها ، وإذا شبعَ في يومٍ . . واصلَهُ بالصلاةِ والذكرِ ، وكانَ يقولُ : (أشبعِ الزنجيَّ وكُدَّهُ) ، ومرَّةً يقولُ : (أشبعِ الحمارَ وكُدَّهُ)[3] .

ومهما اشتهىٰ شيئاً مِنَ الطعامِ وطيباتِ الفواكهِ . . فينبغي أنْ يتركَ الخبزَ ويأكلَها بدلاً منهُ ؛ لتكونَ قوتاً ، ولا تكونَ تفكُّهاً ؛ لئلا يجمعَ للنفسِ بينَ عادةٍ وشهوةٍ .

نظرَ سهلٌ إلى ابنِ سالمٍ وفي يدِهِ خبزٌ وتمرٌ ، فقالَ لهُ : (ابتدىءْ بالتمرِ ، فإنْ قامَتْ كفايتُكَ بهِ ، وإلا . . أخذتَ مِنَ الخبزِ بعدَهُ بقدْرِ حاجتِكَ)[4] .

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٤٩٤٩) ، وابن عدي في « الكامل » (١/ ٤٠٥) من حديث عائشة رضي الله عنها .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧٢) ، فإن وجد نشاطاً . . أطال في صلاته ؛ إما بإطالة القراءة في الركعات ، أو زاد علىٰ عدد الركعات ، فإن لحركة الأعضاء قياماً وقعوداً سرّاً بليغاً في إذابة الطعام . « إتحاف » (٧/ ٤١٩) .

(٣) قوت القلوب (٢/ ١٧٢) ، وهو عند أبي نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٨٩) .

(٤) قوت القلوب (٢/ ١٧٢) ، وابن سالم هو شيخ أبي طالب المكي .

ومهما وجدَ طعاماً لطيفاً وغليظاً . . فليقدِّمِ اللطيفَ ؛ فإنَّهُ لا يشتهي الغليظَ بعدَهُ ، ولوْ قدَّمَ الغليظَ . . لأكلَ اللطيفَ أيضاً للطافتِهِ .

وكانَ بعضُهُمْ يقولُ لأصحابِهِ : (لا تأكلوا الشهواتِ ، فإنْ أكلتموها . . فلا تطلبوها ، فإنْ طلبتموها . . فلا تحبُّوها)(١) .

وطلبُ بعضِ أنواعِ الخبزِ شهوةٌ ؛ قالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ رحمةُ اللهِ عليهما : (ما تأتينا مِنَ العراقِ فاكهةٌ أحبُّ إلينا مِنَ الخبزِ)(٢) ، فرأىٰ ذلكَ الخبزَ فاكهةً .

وعلى الجملةِ : لا سبيلَ إلىٰ إهمالِ النفسِ في الشهواتِ في المباحاتِ واتباعِها بكلِّ حالٍ ، فبقدْرِ ما يستوفي العبدُ مِنْ شهوتِهِ يخشىٰ أنْ يُقالَ لهُ يومَ القيامةِ : ﴿ أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُم بِهَا ﴾ ، وبقدْرِ ما يجاهدُ نفسَهُ ويتركُ شهوتَهُ يتمتَّعُ في الدارِ الآخرةِ بشهواتِهِ .

قالَ بعضُ أهلِ البصرةِ : نازعَتْني نفسي خبزَ أرزٍّ وسمكاً ، فمنعتُها ، فقويَتْ مطالبتُها ، واشتدَّتْ مجاهدتي لها عشرينَ سنةً ، فلمَّا ماتَ . . قالَ بعضُهُمْ : رأيتُهُ في المنامِ ، فقلتُ لهُ : ماذا فعلَ اللهُ بكَ ؟ قالَ : لا أحسنُ أنْ أصفَ ما تلقَّاني بهِ ربِّي مِنَ النعيمِ والكرامةِ ، وكانَ أوَّلُ شيءٍ استقبلَني بهِ

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٧٤) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧٤) .

خبزَ أرزٍّ وسمكاً ، وقالَ : كُلْ شهوتَكَ اليومَ هنيئاً بغيرِ حسابٍ(١) .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ كُلُوا۟ وَٱشْرَبُوا۟ هَنِيٓـًٔۢا بِمَآ أَسْلَفْتُمْ فِى ٱلْأَيَّامِ ٱلْخَالِيَةِ ﴾ ، وكانوا قدْ أسلفوا تركَ الشهواتِ ، ولهـٰذا قالَ أبو سليمانَ : (تركُ شهوةٍ من شهواتِ النفسِ أنفعُ للقلبِ مِنْ صيامِ سنةٍ وقيامِها)(٢) ، وفَّقَنا اللهُ لما يرضيهِ .

* * *

---

(١) قوت القلوب (٢/ ١٧٣) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧٣) .

MÎDE ŞEHVETİNİ KIRMAKTA RİYÂZET YOLU

Bilmiş ol ki; mürîdin mîdesinde ve yemesinde dört vazîfesi vardır:

Birinci vazîfesi:

Helâl lokma yemektir. Zîra haram yemekle ibâdet, deniz dalgaları üzerinde inşâata benzer. **"Helâl ve Harâm Kitâbı"**nda verâ derecelerinden riâyet edilmesi gereken hususları anlattık. Geride yemeye mahsus üç vazîfe kalmıştır. O da az veyâ çok olması bakımından yemeğin miktârını tâyîn, sık veyâ geç yemekte zamanını tâyin, arzu edilen şeyleri yiyip yememekte cinsini tâyinden ibârettir.

Birinci vazîfe yemeği azaltmak yâni az yemektir. Bu hususta-ki riyâzet yolu âhesteliktir. Çok yemeye alışkın olan kimsenin birdenbire yemeği azaltması kendisi için tehlikeli olur. Mizâcı buna dayanamaz, zayıf düşer ve sıkıntısı artar. Bunun için yemeği azar azar azaltma cihetine gitmeli, mûtad olan yemeğini bir ölçü tahtında azaltmalıdır. Günde iki ekmek yiyor ve bunu bir ekmeye indirmek istiyorsa, ikinci ekmeği yirmi sekiz veyâ otuza bölmeli, her gün o kadar azaltmalı, nihâyet bir ay sonra yiyeceğini bir ekmeğe indirmelidir. Böyle azaltmadan hem zarar görmez hem de bir noksanlık olmaz. Bunu isterse tartmak ve isterse tahmîn sûretiyle yapar. Her gün bir lokma eksiltmek suretiyle bu işi halleder.

Bu azaltmada da dört derece vardır.

Birinci ve en üstün derece; artık ondan daha aşağı inilemeyecek dereceye kadar azaltmaktır. Bu da sıddîkların âdetidir. **Sehl-i Tüsterî** de bunu tercîh etmiş demiştir ki: "Allahu Teâlâ insanları üç şey ile kendisine kul etmiştir. Onlar da hayat, akıl ve kuvvettir. Akıl ile hayatının kaybolacağından korkan kimse yer. Şâyet oruçlu ise iftar eder. Fakir ise bu tehlikeler karşısında dilenebilir. Şâyet canına ve aklına bir zarar gelmeyecek ve yalnız kuvvetten düşeceğinden korkarsa, buna aldırış etmemeli, hattâ otururken namaz kılmaya kadar tahammül etmeli. Çünkü açlık sebebiyle otururken namaz kılmak, çok yiyip de ayakta kılmaktan daha makbuldür.

Sehl'e, ilk hâlinden ve nafakasından sordular. O da: "Benim senelik nafakam üç dirhem idi. Bir dirhemine yağ, bir dirhemine pirinç unu ve bir dirhemine de pekmez alırdım. Bunları birbirine katar ve üç yüz altmış parçaya bölerdim ve her gece bir parçasını yerdim." demiştir. Kendisine şimdi nasıl yaptığını soranlara: "Şimdi istediğim gibi yiyip içiyorum." demiştir. Râhiplerden hikâye edildiğine göre, onlar nafakalarını bir dirheme kadar indirirlermiş.

İkinci derece; riyâzet ile berâber yirmi dört sâatta bir "müdd" indirmelidir. Bir müdd, bir çörek ve bir de "menn"in dörtte biridir. Bunun miktârı, ekseri avâmın, mîdesinin üçte biri kadar aldığı yemektir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in buyurduğu gibi, bu miktar bir kaç lokmacığın üstündedir. Zîra "Lukayme" kelimesi "cem-u kıllet"in vezinlerindendir. Cem-u kıllet ondan aşağı sayılarda kullanılır. Bu da Hz. Ömer'in (r.a.) âdeti idi. O, yedi veyâ dokuz lokma yerdi.

Üçüncü derece; bir müdd miktârı yemektir. O da iki buçuk çörektir. Bu da, çokları hakkında mîdenin üçte biri kadar yemekten fazladır. Hattâ mîdenin üçte ikisine yakındır. Buna göre yalnız üçte biri var, o da suya kalır ve zikir için geride boşluk kalmaz. Çünkü bâzı rivâyetlerde: *"Üçte birini nefesine bırakır."* yerine *"Üçte birini zikir için ayırır."* şeklinde vârid olmuştur.

Dördüncü derece; "müdd"den "menn"e kadar arttırmaktır. Artık bundan fazlası isrâftır ve Allahu Teâlâ'nın:

وَلَا تُسْرِفُوا

"İsrâf etmeyin." (A'râf sûresi, 7/31) emrine muhâliftir. Biz burada umûmu kastediyoruz. Yoksa yemek ihtiyâcı, yaş, şahsiyet ve çalıştığı iş itibariyle değişir. Burada beşinci bir yol daha var ki, bunun bir haddi yoktur. Fakat burada insan şaşırabilir. En doğrusu iyice acıktığı vakit yemek ve yemek isteği varken çekilmektir. Fakat bir veyâ iki çörek yemeği kendisi için tâyin ve tahsis etmeyen kimse, hakîki acıkmanın hududunu bilemez. Yalancı istekle aldanabilir. Bunun için hakîki açlığın alâmetleri vardır:

Canı et istememeli, hangi ekmek olursa olsun, hiç seçmeden iştahla yemelidir. Şâyet canı başka bir ekmek ister veyâ katık ararsa, bu hakîki açlık değildir.

Tükrüğüne sinek konmamasını da açlık alâmeti saymışlardır. Çünkü öyle acıkmış ki, tükrüğünde yağ eseri kalmamıştır. İşte bu, mîdenin boş olduğuna delîldir. Bunu anlamak da zordur. Doğrusu şudur ki mürîd, yapmakta olduğu ibâdette kendisini zayıflatmayacak derecede yemelidir. Bu mertebeye geldiği zaman yemeli ve iştahı devam ediyorken yemeği terk etmelidir.

Hulâsa, yemeğin miktârını tâyin etmek mümkün değildir. Çünkü bu, hâl ve şahıslara göre değişir. Evet bâzen ashâbdan bir cemâatin cumalık nafakası bir sâ buğday olurdu. Hurma yedikleri zaman bunu bir buçuk sâ'a çıkarırlardı. Bir sâ buğday dört "müdd"dür. Demek ki, hurmada her gün yarım "müdd"e yakın yerlerdi. Bu da mîdenin ortalama üçte birini doldururdu. Hurmada ağırlığı arttırmak, çekirdeğin artmasından ileri gelmektedir. Ebû Zer (r.a.): "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında cumalık nafakamız bir sâ arpa idi. Vallahi ben ölünceye kadar böyle idâre ederim ve bu nafaka şeklini değiştirmem. Çünkü ben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i şöyle buyururken dinledim:

أَقْرَبُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَحَبُّكُمْ إِلَيَّ مَنْ مَاتَ
عَلٰى مَا هُوَ عَلَيْهِ الْيَوْمَ

"Kıyamette bana en yakın olanınız ve benim için en sevimliniz bugünkü hâli üzerine öleninizdir." Bu zât ashâbdan bâzılarının davranışını beğenmeyerek: "Siz sünneti bozdunuz, arpa ununu elerdik de elekten geçmezdi. Kepeğini yüzünden üfler altını alırdınız. Şimdi yufka ekmeği yapar, sofrada iki çeşit yemek bulundurur, çeşitli yemekler yersiniz. Sabah ayrı, akşam ayrı elbiseler giyersiniz. Hâlbuki bunların hiç biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında yoktu."

Ashâb-ı Suffa yemeği az yer ve her iki kişinin nafakası bir müdd hurma idi. Bunu iki kişi yerdi. Bir müdd, bir rıtıl ve bir rıtlın da üçde biridir. Yâni (175) dirhemdir. Tabiî çekirdek de buna dâhildir.

Hasan-ı Basrî: "Mü'min bir koyun veyâ oğlak gibidir. Bir avuç hurma döküntüsü ve bir tutam çorba ile bir bardak dibindeki bir iki yudum su kendisine yeter. Münâfık yırtıcı hayvan gibidir. Tıka basa boğazını doldurur ve mîdesine indirir, komşusunu düşünmez ve kardeşine bir şey ayırmaz. Bu bolluktan dîniniz ve gelecek günleriniz için ayırınız."

Sehl diyor ki: “Şâyet dünya sâfî kan olsa, yine mü’minin yediği helâl olurdu. Çünkü mü’min zaruret hâlinde kendisini yaşatacak kadar yer.” demiştir.

İkinci vazîfesi: Yemeğin vakti, miktârı ve tehîrindedir. Burada da dört derece vardır:

Birinci derece: En üstün derecedir. Üç gün ve daha ziyâde aç kalmak ve yememektir. Mürîdlerden bâzıları riyâzeti miktâra değil, uzun zaman yememeye tahsîs ettiler. Aralarında otuz ve hattâ kırk gün yemeyenleri olurdu. Sayıları oldukça kabarık olan âlimlerden de bu yolu tercîh edenler vardır. Muhammed b. Amr el-Kurenî, Abdurrahman b. İbrâhîm, Haccâc b. Ferafise, Hafs b. Âbid el-Mûsisî, Müslim b. Saîd, Züheyr, Süleyman Havas, Sehl b. Abdullah Tüsterî ve İbrahim b. Ahmed el-Havas bunlardandır.

Ebû Bekir (r.a.) altı gün, Abdullah b. Zübeyr ile yedi gün, İbn Abbâs’ın arkadaşı Ebû’l-Cevzâ’ın yedi gün yemedikleri olurdu. Sevrî ile İbrâhîm b. Edhem üçer gün ara ile yemek yerlerdi. Bunların hepsi de açlıkla âhiret yolunu kolaylaştırmak isteyen kimselerdi. Nitekim âlimlerden bir zât (**Sehl-i Tüsterî**): “Kırk gün Allah rızâsı için yemek yemeyen kimseye melekût kapıları açılır ve bâzı ilâhî sırlar kendisine keşfedilir.” demiştir.

Hikâye edildiğine göre bu yola intisâb eden bir zât bir rahibe uğrar. Râhibin Müslüman olmasını ve aldandığı bu yoldan vazgeçmesini arzu eder. Bunun için alabildiğine râhib ile konuşur ve kendisinin uzun zaman yemeden durabileceğini râhibe anlatır. Râhib:

“İsâ aleyhisselâmın kırk gün yemediği vâkidir. Fakat bu, onun mûcizesi idi. Mûcize ise ancak peygamberlere mahsustur.” der. Bu zât: "Senin yanında elli gün yemeden içmeden kalırsam, sen bu yanlış yolu terk edip Müslüman olur musun?" der. Râhib kabul edince, tam elli gün yemeden içmeden yanında kalır. Ve râhibe: "İstersen on gün daha arttırayım." der ve bunu altmış güne çıkarır. Râhib şaşırır ve: "Ben kırk günü peygamberin bir mûcizesi sanıyordum ve peygamberi kimsenin geçemeyeceğini düşünüyordum." diyerek İslâmiyeti kabul eder.

Bu anlattığımız, üstün bir mevkîdir. Bu dereceye, ancak mükâşefe erbâbı olup müşâhedesi ile meşgul iken nefsini unutan, müşâhedâtı ile meşbû olup onun zevkine varan ve bu zevk ile kendi açlık ve ihtiyacını unutan kimseler yükselebilir.

İkinci derece: İki günden üç güne kadar aç kalmaktır. Bu da pek âdet dışı bir iş değildir. Buna mücâhede ve cahd u gayret ile erişilir.

Üçüncü derece: En aşağı derecesidir. Bu da yirmi dört sâatte bir öğün yemektir. Bu, en aşağı derecedir. Bundan fazlası isrâftır ve mîdeyi doldurmaya devamdır. Bu adam açlığı hiç duymaz. Bu şekil hayat, zevk u safâda olanların işidir ve sünnetten uzaktır. Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) şöyle anlatıyor: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) sabah yemeğini yediği zaman akşamı yemez, akşam yemeğini yediği zaman sabahı yemezdi. Selef, günde yalnız bir kere yerlerdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Âişe'ye:

إِيَّاكَ وَالسَّرَفَ فَإِنَّ أَكْلَتَيْنِ فِي يَوْمٍ مِنَ السَّرَفِ وَأَكْلَةً وَاحِدَةً
فِي كُلِّ يَوْمَيْنِ إِقْتَارٌ وَأَكْلَةً فِي كُلِّ يَوْمٍ قِوَامٍ بَيْنَ ذٰلِكَ وَهُوَ
الْمَحْمُودُ فِي كِتَابِ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ

"İsrâftan son derece sakın. Her gün iki defa yemek isrâf, her iki

günde bir yemek cimrilik, her gün bir defa yemek îtidaldir. Allahu Teâlâ'nın kitabında övülen de budur."[12] buyurmuştur.

Günde bir defa yiyen kimseye müstehâb olan, sahur vakti sabahtan önce ve teheccüdden sonra yemelidir. Bir yandan oruç için gündüz açlığı, öte yandan gece namazı, kalbin huzuru, düşünce yumuşaklığı, aklını başına toplama ve bildiklerine bağlanması ve başka bir şey ile meşgul olmaması için gece açlığını tatmış olur. Ebû Hureyre (r.a.) "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, her ne kadar gece kıyâmından ayakları şişer ve sızlar idiysede, sizin gibi devamlı ayakta kalmazdı. Her ne kadar Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in, akşam yemeğini sahura tehîr ettiği olur idiyse de, sizin gibi böyle öbür vakte kadar aç kalmazdı." dedi.[13] Hz. Âişe'den (r.a.) gelen rivâyette, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sahura kadar yemediği bildirilmektedir.

Şâyet oruçlunun, akşam olduktan sonra gönlü yemeye düşer ve bu hâl huzuruna mâni olur kendisini meşgul ederse o zaman yemeğini ikiye bölmeli; meselâ iki çörek yiyecekse birini akşama, diğerini sahura yemelidir. Bu sâyede nefsini teskîn eder, bedeni hafifleşir. Sahurda da bir miktar yediği için gündüzleri de acıkmaz. Akşamki bir parça ekmek, teheccüdüne yardımcı olur. Sahur ekmeği ile de orucunu takviye etmiş olur. Bir gün yiyip bir gün oruç tutan kimselerin, yedikleri günün yemeğini öğle vakti yemelerinde beis yoktur. O gün öğle vakti, oruç tutacağı gün ise sahur vaktinde yemeğini yer. Yemek vakitlerinde ve bu vakitleri uzatıp kısaltmakta yol budur.

Üçüncü vazîfe: Üçüncü vazîfe yemeğin nev'inde ve katığı terk etmektedir. Yemeklerin âlâsı, ipek elekten geçirilmiş buğday ununun özüdür. Ortası ise eleklenmiş arpa unudur. Âdîsi ise elenmemiş arpa unudur. Katıkların en iyisi et ve tatlıdır. En âdîsi de tuz ve sirkedir. Ortası ise nebâtî yağların ihtilâfından (karışımından) yapılan yemeklerdir.

---

[12] Beyhakî Âişe'den rivâyet etmiştir.

[13] Neseîi isnâd-ı ceyyid ile Asım b. Küleyb'den o da babasından, o da Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

Âhiret yolcularının âdeti, devamlı katık yemekten kaçınmaktır. Hattâ bütün iştihâ ettikleri şeylerden uzaklaşmaktır. Çünkü insanın arzu edip yediği her tatlı şey, insana tembellik ve kalp katılığı getirir. Dünya zevki ile ünsiyet peydâ ettirir de ölümü ve Allah'a mülâkatı kerih gördürür. Dünya kendisine cennet, âhiret ise cehennem gibi gelir. Nefsini şehvetlerden men ettiği ve yollarını daraltıp şehvetlerin zevkini kapadığı zaman, iş tersine döner ve dünya kendine hapishâne olmaya başlar. Bunun için nefsi, bir an önce buradan kurtulmak ister. Bu sûretle ölüm, onun hürriyeti olur. Yahyâ b. Muaz buna işâret ederek şöyle buyurmuştur: "Ey sıddîklar, Firdevs Cennetinin ziyâfeti için bugün kendinizi aç bırakınız. Çünkü yemek arzusu, açlık nispetindedir."

Tokluğun ve çok yemenin âfetlerinden anlattıklarımızın hepsi her nevi şehvetlerde ve zevk veren şeylerde cârîdir. Artık onları yeniden saymakla sözü uzatmaya lüzum yoktur. Bunun için mübâh olan şehvetleri terk etmekte büyük mükâfatlar ve bunları yapmaktan büyük tehlikeler vardır. Hattâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

شِرَارُ أُمَّتِي الَّذِينَ يَأْكُلُونَ مُخَّ الْحِنْطَةِ

"Ümmetimin kötüleri, buğdayın özünü yiyenlerdir." buyurmuştur. Bu haram değil, belki mübâhtır. Yâni bir veyâ iki kere yapmakta mahzûr olmayan şeylerdir. Gerçi devam eden de günâhkâr olmaz, fakat kendini bu dünya nîmetleri ile terbiye eder, dünya ile ünsiyet eder, zevklerine dadanır ve onu temîne çalışırken bu hal

onu günâha sürükler ve bu sûretle ümmetlerin kötüsü olur. Zîra buğday ununun özü bir takım hallere onu sürükler ki, onlar birer günâh ve mâsiyettir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

شِرَارُ أُمَّتِي الَّذِينَ غُذُّوا بِالنَّعِيمِ وَنَبَتَتْ أَجْسَامُهُمْ وَإِنَّمَا
هِمَّتُهُمْ أَنْوَاعُ الطَّعَامِ وَأَنْوَاعُ اللِّبَاسِ وَيَتَشَدَّقُونَ فِي الْكَلَامِ

“Ümmetimin kötüleri, çeşitli yemekler yiyip süslü elbiseleri giymek sûretiyle zevk u safâda maksadını güden, çeşitli nîmetlerle beslenip bedenlerini şişmanlattıran ve ağzını eğip yaymak sûretiyle konuşan kimselerdir.”[14] Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselama: *“Kabre gireceğini hatırla, o seni birçok şehevî arzulardan alıkoyar.”* buyurmuştur.

Selef, tatlı yemekten; buna alışmaktan son derece sakınır, bunu şekavet alâmeti ve bundan uzaklaşmayı saâdet alâmeti sayarlardı. **Vehb b. Münebbih**’den rivâyet edildiğine göre, dördüncü kat gökte iki melek buluştu. Biri diğerine:

- “Nereden geliyorsun?” diye sordu. O:

- “Falan mel’ûn Yahudi’nin canı balık istedi. Onun gölünde balık yoktu, başka taraftan onun gölüne balık sevk etmeye gittim, oradan geliyorum.” dedi. Öbürü:

- “Ben de falan âbidin canı zeytinyağı istedi, onun yağ şişesini kırmakla emrolundum.” dedi. Bu bize şunu gösteriyor ki, şehvet sebeplerini kolaylaştıran ve canın arzu ettiğini elde etmek, hayır alâmeti değildir. Bunun için **Hz. Ömer** (r.a.) bal ile karışmış soğuk suyu içmekten çekindi ve: "Bunun hesâbını ve yükünü benden uzaklaştırın." buyurdu. Allah için yapılan ibâdetlerde, şehvet ve zevkleri terk etmek hususunda nefse muhâlefetten daha üstünü olamaz. Nitekim **"Riyâzet-i Nefs Kitâbı"**nda anlatılmıştır.

---

[14] İbn Adiyy, Fâtıma’dan rivâyet etmiştir.

Nâfî rivâyet ediyor: "**İbn Ömer** (r.a.) hastalanmış, canı taze balık istemişti. Aradılar, Medine'de tâze balık bulamadılar. Bir müddet sonra tâze balık geldi, bir buçuk dirheme satın alındı, pişirildi ve bir ekmek üzerinde kendisine takdîm edildi. Tam bu sırada kapıda bir sâil yemek istedi. İbn Ömer (r.a.): "Alın bu balığı ekmeğiyle bu adama verin." dedi. Kölesi İbn Ömer'e:

- "Allah seni ıslâh etsin. Ne kadar zamandır balık istiyorsun, bu balığı güçlükle bulabildik; bir buçuk dirhem verdik. Şimdi sar ekmeğe ver dilenciye! Bu ne demektir?" dedi. Fakat İbn Ömer yine sözünde ısrar ederek balığın ekmeği ile birlikte dilenciye verilmesini emretti. Sonra köle dilenciye dedi ki:

- "Bunu bir dirheme bize satar mısın?" Dilenci râzı oldu, bir dirheme balığı geri verdi ve yine balık İbn Ömer'in önüne gelince, o:

- "Balığı ekmeğe sar ve adama götür; dirhemi de geri alma. Zîra ben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

أَيُّمَا اِمْرِىءٍ اِشْتَهٰى شَهْوَةً فَرَدَّ شَهْوَتَهُ وَاٰثَرَ بِهَا عَلٰى نَفْسِهٖ
غَفَرَ اللّٰهُ لَهُ

"Kimin canı bir şey arzu eder ve kendi arzusuna aldırış etmeyerek, başkasını kendi üzerine takdîm ederse, Allahu Teâlâ onu mağfiret eder."[15]

---

[15] Ebû'ş-Şeyh îbn Hibbân'dan rivâyet etti.

إِذَا سَدَدْتَ كَلْبَ الْجُوعِ بِرَغِيفٍ وَكُوزٍ مِنَ الْمَاءِ الْقُرَاحِ
فَعَلَى الدُّنْيَا وَأَهْلِهَا الدَّمَارُ

"Şiddetli açlığı bir parça ekmek ve bir bardak sâfî su ile giderdiğim vakit, artık dünyalığa kıymet vermem."[16] buyurduğunu işittim, dedi.

Hz. Ömer (r.a.), Süfyân'ın oğlu Ebû Yezid'in çeşitli yemekler yediğini öğrenince, âzâdlı kölesine: "Yemek yiyeceği zaman bana haber ver." dedi. Köle haber verdi ve Ömer (r.a.) Ebû Yezid'in yanına girdi; sofra kuruldu, tirid geldi, beraber yediler. Sonra püryan geldi. Ebû Yezid elini uzatırken Ömer (r.a.) elini tuttu ve: "Utan, Allah'tan kork, yemek üzerine yemek olur mu? Ömer'in nefsini elinde bulunduran Allah'a yemîn ederim ki, eğer Peygamber'in sünnetine muhâlefet ederseniz, onun yolundan ayrılmış olursunuz." dedi. Yesar b. Ümeyr[17] anlatıyor: "Ömer, buğday ununu elekten geçirmemize müsâade etmezdi. Şâyet elesem, haberi olmadan elerdim."

Rivâyete göre **Utbetü'l-Gulâm**, ununu yoğurur, hamur eder, sonra hamuru güneşte kurutur ve yerdi. Ve "Âhiretin çeşitli ve zevkli yemekleri hazırlanıncaya kadar burada bir ekmek kurusu ve bir parça tuz kâfidir." derdi. Bardağı alır ve bütün gün güneşin karşısında ısınmış olan küpten bir yudum su alarak içerdi. Âzâdlı câriyesi; "Ekmeğini ben pişirsem ve suyunu soğutup versem daha iyi olmaz mı idi?" deyince o: "No olacak açlık ve susuzluğun şiddetini azalttık, bu kadar kâfîdir." derdi.

---

[16] Ebû Mansur Deylemî Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[17] Ömer'in âzâdlı köesidir, sikadandır. Kûfe'ye göç etmiştir.

Şakîk b. İbrâhim anlatıyor: Mekke'de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in doğduğu "Sûku'l-Leyl"de İbrâhim b. Edhem'i yolun kenarına oturmuş ağlar vaziyette buldum. O tarafa geçtim, yanına yaklaştım ve ağladığının sebebini sordum. Yaramaz bir şey olmadığını söyledi. Üç defa ısrâr ettim. Üçüncü ısrarda İbrâhim:

- "Kimseye söyleme." dedi ve şöyle anlattı: "Otuz senedir canımın arzu ettiği ekşili çorbayı yemedim. Geçen akşam oturuyordum uyku bastırdı. Tam o sırada tepesinde dumanı tüten elindeki yeşil bir bardakla bir genç karşıma çıktı. Bardak, ekşi çorba râyihası veriyordu. Canım çekti. Delikanlı bardağı yaklaştırdı ve:

- "Ey İbrâhim! Buyur ye." dedi. Ben de:

- "Yemem. Zîra Allah rızâsı için terk ettim." dedim. Genç:

- "Allahu Teâlâ bunu sana yediriyor, ye." dedi. Ben ağlamaya başladım. O tekrar:

- "Ye Allah sana rahmet etsin." dedi. Ben de:

- "Biz mîdelerimize bilmediğimiz yemekleri indirmemekle emrolunduk." dedim. Genç:

- "Âfiyetle ye. Zîra bana denildi ki: "Ey Hızır, sen bunu al. İbrâhim b. Edhem'e yedir. Çünkü onun sabredip Allah rızası için yemeği yememesinden Allah ona merhamet etmiştir." dedi. Ey İbrâhim, dikkat et. Ben meleklerin şöyle dediklerini duydum: "Yok mu verip almayan? Yok mu isteyip bulmayan?" Ben de:

- "İşte ben karşındayım. Allah ile böyle muahedem var." dedim. Sonra o çekildi ve başka bir genç ile karşılaştım. Ona kabı verdi ve: "Sen yedir onu." dediğini ben de duydum. Uyandığım zaman tadı ağzımda idi.

Şakîk diyor ki:

- "Avucunu göster." dedim ve elini alıp öptüm de:

- "Ey sahîh niyetle şehvetlerine hâkim olan kimseleri şehevî açlıklarından yedirip doyuran! Ey gönüllere yakîni yerleştiren ve ey sevgisinden dolayı hasta gönüllere şifâ veren! Bu Şakîk'in, senin katında bir değeri var mıdır?" dedim ve sonra İbrâhim'in elini semâya kaldırarak:

- "Allahım, şu elin sâhibinin senin katındaki kıymeti ve senin sehavetin hürmetine bu fakir kulunu da rahmetine, ihsân ve fazlına mazhar et. Her ne kadar hakkı değilse de, sen lütfundan ver, diye duâ ettim. Sonra İbrâhim kalktı yürüdü, ben de ardından gittim ve Kâbe'ye girdik."

Mâlik b. Dînâr'dan rivâyet olunuyor: Canı arzu ettiği halde kırk sene süt içmemiştir. Yine bir gün kendisine taze hurma takdîm edilmişti. Arkadaşlarına: "Siz yiyiniz, ben tam kırk senedir hurma yemedim." dedi.

Ahmed b. Ebû'l-Havârî'de şöyle anlatıyor: "**Ebû Süleymân Dârânî**'nin canı tuzlu sıcak bir çörek istedi. Ben de kendisine getirdim. O bir ısırdı, sonra ısırdığını atarak ağlamaya başladı ve: "Şehvetimin uğrunda acele ettim. Hâlbuki bu hususta uzun zaman sabrettim ve cehd u gayret gösterdim. Sen beni serbest bırak, ben tövbeye azimliyim." dedi. Ahmed diyor ki: ölünceye kadar tuz yediğini görmedim."

Mâlik b. Zay'am diyor ki: "Basraa'da pazara uğradım, tâze bakla gördüm. Nefsim: "Bana bu gece bakla yedirsen iyi olur." dedi. Ben de kırk gün yedirmemeye yemîn ettim."

Mâlik b. Dînâr elli sene Basra'da kaldı. Ne koruk, ne de tâze hurma yedi ve Basralılara hitaben: "Elli senedir ben bir hurma yemedim, buna rağmen ne benden bir şey eksildi, ne de sizde bir şey arttı." dedi ve: "Tam elli senedir dünyayı terk ettim. Kırk senedir canım süt istiyor, fakat ölünceye kadar da kendisine süt vermeyeceğim." dedi.

Hammâd b. Ebû Hanîfe (Nu'man b. Sabit): "Dâvûd-ı Tâî'nin ziyâretine gittim, kapısı kapalı idi. Dinledim ve şöyle dediğini duydum: "Nefsim, havuç istedin havuç verdim! Şimdi hurma istiyorsun, sana asla hurma yedirecek değilim!" Kapı açıldı selâm verdim, içeri girdim, yalnız oturduğunu gördüm." dedi.

Bir gün **Ebû Hâzim** pazara çıkar, orada elma görür, canı çeker ve oğluna der ki: "Oğlum, şu elmadan bana biraz satın al, umulur ki memnû olmayan ve yerinden koparılmış olmayan elmalara da ulaşırız." Çocuk elmaları satın alıp kendisine getirdiği zaman, kendi kendine: "Nasıl beni aldattın, elmaya baktırdın, heveslendirdin, satın aldım. Fakat yemîn olsun ki, sana bu elmaları tattırmam." dedi. Ve elmaları öksüz ve yoksullara gönderdi.

Mûsâ el-Eşece anlatıyor: "Yirmi senedir canım öğütülmüş tuz islediği hâlde vermedim."

Ahmed b. Huleyfe: "Yirmi senedir nefsim iştiha ediyor ve benden bolca su içmemi istiyor, buna rağmen ben kanasıya su içmedim."

Utbetü'l-Gulâm anlatıyor: "Yedi sene canım et istedi almadım. Nihâyet utandım, bir parça et aldım, kızartıp ekmeğe koydum, getirirken bir çocuğa tesâdüf ettim. Çocuğa:

-"Babası ölen sen değil misin?" diye sordum. O da;

- "Evet." deyince eti kendisine verdim." dedi. Bu hâdiseyi görenler dediler ki:

وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلٰى حُبِّه۪ مِسْك۪ينًا وَيَت۪يمًا وَأَس۪يرًا

“Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esîre yedirirler.” (Dehr sûresi, 75/8) âyetini okudu ve daha et yemedi. Yine bu zâtın senelerce canı hurma istemişti. Bir gün bir “kırat”a hurma aldı ve bunu akşam iftarına bıraktı. Şiddetli bir rüzgâr esti, tozu dumana kattı. İnsanlar paniğe kapıldı. Utbe kendi kendine: “Bu hal, benim hurma almaya cüret ettiğim için olduğunu sanırım. Binâenaleyh, senin yüzünden ben mesûl olamam. Bunun için de hurmayı yemem.” dedi.

Dâvud-ı Tâî yarım “fülüs”e bakla, bir fülüse de sirke satın aldı. Bunun üzerine o gece sabaha kadar: “Yazık bana, benim hesabım ne kadar çoğaldı.” diye kendi kendine vahlandı durdu ve ondan sonra katıksız sâde ekmekten başka bir şey yemedi.

Yine **Utbetü’l-Gulâm** bir gün Vâhid b. Zeyd’in kölesine: “Falan zât kendini öyle tavsîf ediyor ki, bu vasıfları ben kendimde bulamıyorum. Bunun nasıl olduğunu anlayamadım.” dedi. Köle: “Çünkü o, yalnız kuru ekmek yer, siz ise ekmeği hurma ile beraber yiyorsunuz.” dedi. O da: “Şâyet ben hurmayı terk edersem o mevkie yükselebilir miyim?” deyince, köle: “Daha da ileri geçersin.” dedi. Bunun üzerine Utbe ağlamaya başladı. Çevresindekiler: “Allah seni ağlatmasın, hurma için mi ağlıyorsun?” dedi. Abdülvâhid: “Bırakın ağlasın. Çünkü onun nefsi hurmayı terk etmekteki azmini anlamıştır. Zîra o terk ettiği bir şeye bir daha dönmez.” dedi.

Câfer b. Nasr diyor: **Cüneyd** bana zeytin almamı emretti, ben de aldım. İftâr zamanı ağzına bir zeytin aldı ve hemen çıkarıp attı. Sonra ağladı ve: “Bu zeytini kaldır.” dedi. Ben de bu hususta kendisine bâzı sözler söyledim. Bunun üzerine Cüneyd: "Bana hâtiften bir ses geldi ve "Utanmıyor musun, benim için vazgeçtiğin şeye mi döndün?" dedi. İşte bunun için ben de zeytin yemekten vazgeçtim." dedi.

Sâlih el-Murî diyor: Atâî Süllemî'ye:

- "Sana bir şey teklif edeceğim, teklifimi reddetme." dedim. Atâî de:

- "Olur, ne yaparsan yap." dedi. Ben de:

- "Yağ ve bal ile karıştırdığım kavundan yaptığım bir şerbeti oğlum ile kendisine gönderdim: "Bunu içmeden ayrılmayacaksın." dedim. Ertesi gün, aynı şeyi tekrarladımsa da kabul etmeyip reddetti. Ben de kendisine sitem ettim ve bu hareketini kınadım: "Fe sübhânallah, benim ikramımı niçin kabul etmedin?" dedim. Üzüldüğümü görünce beni tesellî etti ve kendisini mâzur görmemi isteyerek:

- "Birinci defa şerbetini içtim. İkinci defa yine içmek için hazırlandımsa da Allahu Teâlâ'nın:

يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُسِيغُهُ

"Yutmaya çalışacak, boğazından geçiremeyecek." (İbrâhim sûresi, 14/17) âyetini hatırladım ve içmedim." dedi. Sâlih diyor ki: "Atâî'yi dinledikten sonra kendi kendime: "Ben ne düşüncede, sen ne düşüncede!" diye ağladım." dedi.

Seriyyü's-Sakatî şöyle anlatıyor: "Otuz senedir nefsim benden kavurma ile pekmez istedi. Fakat ben ona itâat etmedim ve onu vermedim."

Ebû Bekir el-Celâ da şöyle anlatıyor: "Bir adam bilirim, nefsi kendisine: “On gün yemeden durayım, fakat on gün sonra arzu ettiğimi bana yedir.” dedi. Adam: “Ben senin on gün sabretmeni istemem. Benim istediğim bu şehvetini terk etmektir.” dedi.

Rivâyete göre âbidin biri ahbaplarından birisini dâvet etti ve önüne çörek parçaları doğradı. Adam çöreklerin altına bakıp iyisini seçmek isteyince âbid: “Dur, senin beğenmediğin ekmekte nice hikmetler var. Onu meydana getirmekte kaç kişinin emeği olduğunu biliyor musun? Yağmuru taşıyan buluttan, yeri sulayan sudan, rüzgârdan, topraktan, çift ve gübre hayvanından ve çalışan insanlardan hesap et de kaç kişinin elinden geçtiğini düşün. Bütün bunların elinden geçtikten sonra, üstelik sana pişmiş olarak intikal etmiştir. Böyle olduğu halde, hâlâ ekmeği alt üst çeviriyor ve beğenmezlikten geliyorsun.” dedi.

Bir haberde şöyle vârid olmuştur: “Bir çörek pişip sofraya gelinceye kadar 360 ustanın elinden geçer. Bunların başında Allah’ın rahmetinden yağmur sevk eden Mikâil aleyhisselâm gelir. Bulutları sevk eden melekler, güneş, ay, eflâk, göklerin melekleri, yerin hayvanları ve en sonuncusu da ekmeği pişiren fırıncıdır.”

وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا

“Allah’ın nîmetlerini saymak isterseniz sayamazsınız.” (İbrâhim sûresi, 14/34)

Zâtın biri anlatıyor: **Kasım el-Cûî**’ye gittim, kendisine:

- “Zühd neye denir?” diye sordum. O:

- “Senin bu hususta duydukların nelerdir?” dedi. Ben de bildiğim birçok şeyleri anlattım. O, sükût etti. Bunun üzerine:

- “Sen ne söylüyorsun?” dedim. O:

- "Dikkat et. Mîde, kişinin dünyalığıdır. Kişi mîdesine mâlik olduğu nispette zâhiddir. Mîdesinin düşkünü olduğu nispette de dünya kendisine mâliktir." dedi.

Bişr b. Hâris bir defasında rahatsızlandı ve tabip Abdurrahmân'a gitti. Ne gibi yemekler yiyeceğini sordu. Tabip de:

- "Bana soruyorsun, fakat tavsiye ettiğim zaman tavsiyeme uymazsın." dedi. Bişr:

- "Hayır, uyacağım." deyince tabip:

- "Sirke ve baldan yapılmış Sekencebin'i içer, ayvayı sorarsın. Sonra da sıcak çorbanı içersin." dedi. Bunun üzerine Bişr:

- "Sekencebin'in yerini tutacak daha ehven bir şey bilmez misin.?" diye sordu. Tabip:

- "Bilmem." dedi. Bişr:

- "Ben bilirim." deyince tabip:

- "Söyle bakalım nedir?" dedi. Bişr:

- "Hurdeba (göynük otu) sirke ile beraber." dedi. Sonra:

- "Sefercel'in yerini tutacak ondan daha ucuz bir şey bilmez misin?" diye tabibe sordu. Tabip:

- "Bilmem." deyince:

- "Ben bilirim." dedi ve keçi boynuzunu anlattı. İsfizbaç'tan daha ehvenini sordu. Tabip:

- "Bilmem." deyince, ona da nohut suyu ile inek yağını anlattı. Bunun üzerine tabip Abdurrahmân:

- "Sen tıp ilmine benden daha iyi vâkıfsın, o hâlde niçin bana soruyorsun?" dedi.

Şu îzâhtan anlaşıldı ki, bunlar şehvetlerine hâkim olmuş ve doyuncaya kadar yemekten sarf-ı nazar etmişlerdir. Bunu da yukarıda anlattığımız faydaları temîn için yapmışlardır. Bâzı zamanlarda ise yiyecek maddesinin helâl olduğunu katiyyetle bilemedikleri için zarûret miktarından fazlasını yemezlerdi. Şehevî arzular ise zarûrî ihtiyaçtan değildir.

Hattâ **Ebû Süleymân**, tuzu bile fantezi saymış ve "Ekmekten hariçtir, ekmekten başka her şey şehevîdir." demiştir. Bu da iğnânın son haddidir. Bu dereceye güç yetiremeyenler, kendilerini tamâmen başıboş bırakıp şehvetlere dalmamalıdır. Kişiye müsrif diyebilmek için, her arzu ettiğini yiyebilmesi ve her istediğini yapması kâfidir. Et yemeğini devamlı olarak yememelidir.

Hz. Ali (r.a.) "Kırk gün et yemeyen kimsenin ahlâkı bozulur. Kırk gün et yemeye devam eden kimsenin de kalbi katılaşır." demiştir. Denildi ki: Et yemeye devam eden kimse, içki alışkanlığı gibi alışkanlık peydâ eder.

Aç iken münâsebette bulunmak isteyen kimse, yemeden münâsebette bulunmalıdır. Çünkü yemekle, nefsini daha çok takviye etmiş olur. Canı yemeği arzu etse ona yaklaşmamalıdır.

Tok karına uyumamak müstehaptır. Çünkü tok karına uyku; biri tokluk, diğeri uyku olmak üzere iki gafleti bir araya toplar. Bu ise tembelliğe alıştırır ve kalbi karartır. Karnı tok olan kimse namaz kılmalı veyâ zikretmelidir. Zîra böyle yapması, şükre daha yakındır. Nitekim hadiste Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَذِيبُوا طَعَامَكُمْ بِالذِّكْرِ وَالصَّلٰوةِ وَلَا تَنَامُوا عَلَيْهِ فَتَقْسُو قُلُوبُكُمْ

"Yediğiniz yemeği namaz ve zikir ile eritiniz, sakın tok karına

uyumayınız, sonra kalbiniz katılaşır.”[18] buyurmuştur. Bunun da en azı iki rekât namaz, yüz tesbih veya bir cüz Kur'ân okumaktır. **Süfyân-ı Sevrî** yemeği müteâkip karnı tok olduğu geceyi ibâdetle ihyâ ederdi. Gündüzleri de karnı tok olursa gününü zikir ve namaz ile geçirir ve şöyle derdi: “Köle veyâ merkebin işi, doyurulunca çoğalır.”

Yemek ve meyve çeşitlerinden herhangi birini canı arzu ettiği vakit, onu yerken ekmek yememeli ve ekmeğin yerine o yemeği veyâ meyveyi yemelidir. Böyle yaparsa yediği nafaka olur, aksi hâlde zevk için yemiş olur. İkisini de bir arada toplamamalıdır ki, âdet ve şehveti bir araya getirmiş olmasın. **İbn Sehl** bir gün Sâlim'i hurmayı ekmekle beraber yerken gördü. Kendisine: “Ekmeği bırak, hurmayı ye. Şâyet hurma yetmezse o zaman da ekmeği yersin; ikisini bir arada yeme.” dedi.

Ne zaman ki, biri hafif ve sulu, diğeri ağır ve kuru iki çeşit yemek bulursa, önce zevkini okşayan hafif ve sulusunu yemelidir. Çok defa bunu yedikten sonra ağırına ihtiyaç kalmaz. Yâni canı ağırını arzu etmez. Fakat ağır yemeği takdim ederse, hoşa giden zevkli yemeği canı arzu eder. Bâzı kâmil zevât adamlarına şöyle nasîhat ederlerdi: “Arzu ettiğiniz çeşitli yemekleri yemeyin. Şâyet yerseniz peşine düşmeyin. Şâyet onları ararsanız da sevmemeye gayret edin.” Hattâ ekmeğin çeşitlerini aramak da şehvettir ve şehvetin peşinden gitmektir. Abdullah'ın oğlu Ömer (Allah her ikisinden de râzı olsun): “Bize Irak'dan gelen en sevimli meyve ekmektir.” derdi. Ve bu sûretle ekmeğin bu çeşidini de meyveden sayardı.

Hulâsa, her hâl ü kârda mübâh olan şeylerde nefsinin şehvetini ihmâle imkân yoktur. Bununla beraber ne nispette şehvetinin arzularını yerine getirirse, o nispette kıyâmet günü: *“İyi şeyleri dünyada giderdiniz.”* diye kendisine söylenmesinden korkulur. Nefsi ile mücâhede edip şehvetlerini terk ettiği nispette de âhirette arzu ettiği şeylerden istifâde eder. Basralı zâtın biri şöyle anlatıyor: “Yirmi sene canım pirinç ekmeği ile balık istediği halde bu isteğini yerine getirmedim.” Bu adam ölünce, biri rüyâsında onu gördü. Allahu Teâlâ’nın ne gibi muâmelesine mâruz kaldığını suâl etti. Mezkûr zât verdiği cevapta, “Allahu Teâlâ’nın anlatılamayacak derecede büyük nîmetler verdiğini ve ilk olarak canının çok arzu ettiği pirinç ekmeği ile balığı takdîm ettiğini ve kendisine, helâl ve temiz olarak tam bir zevk içinde, hesap sorulmadan yiyebildiğin kadar ye denildiğini söyledi.” Nitekim Allahu Teâlâ:

---

[18] İbn Sinnî Aişe'den rivâyet etmiştir.

كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَآ أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ

“Geçmiş günlerde peşînen işlediklerinize karşılık âfiyetle yiyiniz, içiniz.” (Hâkka sûresi, 69/24) buyurmuştur. Çünkü bunlar, zamanında şehvetlerini terk etmişlerdi. Şimdi her arzu ettikleri onlar için vardır. Nitekim **Ebû Süleymân**: “Kalbin cilâlanması için bir şehveti terk etmek, bir sene oruç tutmaktan daha faydalıdır.” demiştir. Allahu Teâlâ bizleri rızâsına muvaffak kılsın.

بيان اختلاف حكم الجوع ، وفضيلته ، واختلاف أحوال النّاس فيه

اعلمْ : أنَّ المطلوبَ الأقصىٰ في جميعِ الأمورِ والأخلاقِ الوسطُ ؛ إذْ خيرُ الأمورِ أوساطُها ، وكلا طرفي قصْدِ الأمورِ ذميمٌ .

وما أوردناهُ في فضائلِ الجوعِ ربَّما يومىءُ إلىٰ أنَّ الإفراطَ فيهِ مطلوبٌ ، وهيهاتَ ، ولكنْ مِنْ أسرارِ حكمةِ الشريعةِ : أنَّ كلَّ ما يطلبُ الطبعُ فيهِ الطرفَ الأقصىٰ وكانَ فيهِ فسادٌ . . جاءَ الشرعُ بالمبالغةِ في المنْعِ منهُ علىٰ وجهٍ يُومىءُ عندَ الجاهلِ إلىٰ أنَّ المطلوبَ مضادَّةُ ما يقتضيهِ الطبعُ بغايةِ الإمكانِ ، والعالمُ يدركُ أنَّ المقصودَ الوسطُ ؛ لأنَّ الطبعَ إذا طلبَ غايةَ الشبعِ . . فالشرعُ ينبغي أنْ يمدحَ غايةَ الجوعِ ؛ حتَّىٰ يكونَ الطبعُ باعثاً والشرعُ مانعاً ، فيتقاومانِ ، ويحصلُ الاعتدالُ ، فإنَّ مَنْ يقدرُ علىٰ قمْعِ الطبعِ بالكليَّةِ بعيدٌ ، فيُعلمُ أنَّهُ لا ينتهي إلى الغايةِ .

فإنْ أسرفَ مسرفٌ في مضادَّةِ الطبْعِ . . كانَ في الشرعِ أيضاً ما يدلُّ علىٰ إساءتِهِ ، كما أنَّ الشرعَ بالغَ في الثناءِ علىٰ قيامِ الليلِ وصيامِ النهارِ ، ثمَّ لمَّا علمَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ حالِ بعضِهِمْ أنَّهُ يصومُ الدهرَ كلَّهُ ويقومُ الليلَ كلَّهُ . . نهىٰ عنهُ(١) .

---

(١) رواه البخاري (٥٠٦٣) ، ومسلم (١٤٠١) ، والنسائي (٤/ ٢١٠) .

فإذا عرفتَ هـٰذا . . فاعلمْ أنَّ الأفضلَ بالإضافةِ إلى الطبعِ المعتدلِ أنْ يأكلَ بحيثُ لا يحسُّ بثقلِ المعدةِ ، ولا يحسُّ بألمِ الجوعِ ، بلْ ينسىٰ بطنَهُ ، ولا يؤثِّرُ فيهِ الجوعُ أصلاً ، فإنَّ مقصودَ الأكلِ بقاءُ الحياةِ وقوَّةُ العبادةِ ، وثقلُ المعدةِ يمنعُ مِنَ العبادةِ ، وألمُ الجوعِ أيضاً يشغلُ القلبَ ويمنعُ منها .

فالمقصودُ : أنْ يأكلَ أكلاً لا يبقىٰ للمأكولِ فيهِ أثرٌ ؛ ليكونَ متشبِّهاً بالملائكةِ ، فإنَّهُمْ مقدَّسونَ عنْ ثقلِ الطعامِ وألمِ الجوعِ ، وغايةُ الإنسانِ الاقتداءُ بهِمْ ، وإذْ لمْ يكنْ للإنسانِ خلاصٌ مِنَ الشبعِ والجوعِ . . فأبعدُ الأحوالِ عنِ الطرفينِ الوسطُ ، وهوَ الاعتدالُ .

ومثالُ طلبِ الآدميِّ البعدَ عنْ هـٰذهِ الأطرافِ المتقابلةِ بالرجوعِ إلى الوسطِ مثالُ نملةٍ أُلقيَتْ في وسطِ حلقةٍ محمَّاةٍ على النارِ ، مطروحةٍ على الأرضِ ، فإنَّ النملةَ تهربُ مِنْ حرارةِ الحلقةِ وهيَ محيطةٌ بها لا تقدرُ على الخروجِ منها ، فلا تزالُ تهربُ حتَّىٰ تستقرَّ على المركزِ الذي هوَ الوسطُ ، فلوْ ماتَتْ . . ماتَتْ على الوسطِ ؛ لأنَّ الوسطَ هوَ أبعدُ المواضعِ عنِ الحرارةِ التي في الحلقةِ المحيطةِ ؛ فكذلكَ الشهواتُ محيطةٌ بالإنسانِ إحاطةَ تلكَ الحلقةِ بالنملةِ ، والملائكةُ خارجونَ عنْ تلكَ الحلقةِ ، ولا مطمعَ للإنسانِ في الخروجِ ، وهوَ يريدُ أنْ يتشبَّهَ بالملائكةِ في الخلاصِ ، فأشبهُ أحوالِهِ بهمُ البعدُ ، وأبعدُ المواضعِ عنِ الأطرافِ الوسطُ ، فصارَ الوسطُ مطلوباً في

جميعِ هـٰذهِ الأحوالِ[1] المتقابلةِ ، وعنهُ عُبِّرَ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خيرُ الأمورِ أوساطُها »[2] .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَكُلُواْ وَاشْرَبُواْ وَلَا تُسْرِفُوٓاْ ﴾ .

ومهما لمْ يحسَّ الإنسانُ بجوعٍ ولا شبعٍ . . تيسَّرَتْ لهُ العبادةُ والفكرُ ، وخفَّ في نفسِهِ وقويَ على العملِ معَ خفَّتِهِ ، ولكنَّ هـٰذا بعدَ اعتدالِ الطبعِ .

أمَّا في بدايةِ الأمرِ ، إذا كانَتِ النفسُ جموحاً ، متشوِّقةً إلى الشهواتِ ، مائلةً إلى الإفراطِ . . فالاعتدالُ لا ينفعُها ، بلْ لا بدَّ من المبالغةِ في إيلامِها بالجوعِ ، كما يُبالغُ في إيلامِ الدابَّةِ التي ليسَتْ مروضةً بالجوعِ والضربِ وغيرِهِ إلىٰ أنْ تعتدلَ ، فإذا ارتاضَتْ واستوتْ ، ورجعَتْ إلى الاعتدالِ . . تركَ تعذيبَها وإيلامَها .

ولأجلِ هـٰذا السرِّ يأمرُ الشيخُ مريدَهُ بما لا يتعاطاهُ هوَ في نفسِهِ ، فيأمرُهُ بالجوعِ وهوَ لا يجوعُ ، ويمنعُهُ الفواكهَ والشهواتِ وقدْ لا يمتنعُ هوَ منها ؛ لأنَّهُ قدْ فرغَ مِنْ تأديبِ نفسِهِ ، فاستغنىٰ عنِ التعذيبِ .

ولمَّا كانَ أغلبُ أحوالِ النفسِ الشرهَ والشهوةَ والجماحَ والامتناعَ عنِ العبادةِ . . كانَ الأصلحُ لها الجوعَ الذي تحسُّ بألمِهِ في أكثرِ الأحوالِ ؛

---

[1] في غير (ج) : (الأخلاق) بدل (الأحوال) .

[2] رواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٦/ ٣١٧٠) عن معبد الجهني عن بعض الصحابة مرفوعاً .

لتنكسرَ نفسُهُ، والمقصودُ: أنْ تنكسرَ حتَّىٰ تعتدلَ ، فترُدَّ بعدَ ذلكَ في الغذاءِ أيضاً إلى الاعتدالِ .

وإنَّما يمتنعُ مِنْ ملازمةِ الجوعِ مِنْ سالكي طريقِ الآخرةِ إمَّا صدِّيقٌ ، وإمَّا مغرورٌ أحمقُ .

أمَّا الصدِّيقُ : فلاستقامةِ نفسِهِ على الصراطِ المستقيمِ ، واستغنائِهِ عنْ أنْ يُساقَ بسياطِ الجوعِ إلى الحقِّ .

وأمَّا المغرورُ : فلظنِّهِ بنفسِهِ أنَّهُ الصدِّيقُ المستغني عنْ تأديبِ نفسِهِ ، الظانُّ بها خيراً .

وهٰذا غرورٌ عظيمٌ ، وهوَ الأغلبُ ؛ فإنَّ النفسَ قلَّما تتأدَّبُ تأدُّباً كاملاً ، وكثيراً ما تغترُّ فتنظرُ إلى الصدِّيقِ ومسامحتِهِ نفسَهُ في ذلكَ ، فيسامحُ نفسَهُ ، كالمريضِ ينظرُ إلىٰ مَنْ قدْ صحَّ مِنْ مرضِهِ ، فيتناولُ ما يتناولُهُ ، ويظنُّ بنفسِهِ الصحَّةَ فيهلكُ .

والذي يدلُّ علىٰ أنَّ تقديرَ الطعامِ بمقدارٍ يسيرٍ في وقتٍ مخصوصٍ ونوعٍ مخصوصٍ ليسَ مقصوداً في نفسِهِ ، وإنَّما هوَ مجاهدةُ نفسٍ متنائيةٍ عنِ الحقِّ ، غيرِ بالغةٍ رتبةَ الكمالِ . أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يكنْ لهُ تقديرٌ وتوقيتٌ لطعامِهِ ، قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يصومُ حتَّىٰ نقولَ : لا يفطرُ ، ويفطرُ حتَّىٰ نقولَ : لا يصومُ)(١) .

---

(١) رواه البخاري (١٩٦٩) ، ومسلم (١١٥٦) .

وكانَ يدخلُ علىٰ أهلِهِ فيقولُ : « هلْ عندَكُمْ مِنْ شيءٍ ؟ فإنْ قالوا : نعمْ . . أكلَ ، وإنْ قالوا : لا . . قالَ : « إنِّي إذاً صائمٌ »(١) .

وكانَ يُقدَّمُ إليهِ الشيءُ فيقولُ : « أما إنِّي قدْ كنتُ أردتُ الصومَ » ، ثمَّ يأكلُ(٢) .

وخرجَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً وقالَ : « إنِّي صائمٌ » ، فقالَتْ لهُ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قدْ أُهديَ إلينا حَيْسٌ ، فقالَ : « كنتُ أردتُ الصومَ ، ولكنْ قرِّبيهِ »(٣) .

ولذلكَ حُكِيَ أنَّ سهلاً قيلَ لهُ : كيفَ كنتَ في بدايتِكَ ؟ فأخبرَ بضروبٍ مِنَ الرياضاتِ ؛ منها أنَّهُ كانَ يقتاتُ ورقَ النَّبْقِ مدَّةً ، ومنها أنَّهُ أكلَ دقاقَ التبْنِ(٤) مدَّةَ ثلاثِ سنينَ ، ثمَّ ذكرَ أنَّهُ اقتاتَ بثلاثةِ دراهمَ في ثلاثِ سنينَ ، فقيلَ لهُ : فكيفَ أنتَ في وقتِكَ هـٰذا ؟ فقالَ : آكلُ بلا حدٍّ ولا توقيتٍ(٥) .

وليسَ المرادُ بقولِهِ : (بلا حدٍّ ولا توقيتٍ) أنِّي آكلُ كثيراً ، بلْ : لا أقدِّرُ بمقدارٍ واحدٍ ما آكلُهُ .

---

(١) رواه مسلم (١١٥٤) من حديث عائشة رضي الله عنها .

(٢) هو ضمن الخبر قبله الذي رواه مسلم (١١٥٤) ولفظه عنده : « قد كنت أصبحت صائماً » ، كما سيبينه في الخبر بعده .

(٣) هو ضمن الخبر قبله كذلك ، ولفظ المصنف في تجزيئه الخبر تبع لصاحب « القوت » (٢/١٧٦) .

(٤) في (ب) : (دقاق شجرة التين) ، وفي (ك ، ق) : (دقاق التين) .

(٥) قوت القلوب (٢/ ١٧٧) .

وقدْ كانَ معروفٌ الكرخيُّ يُهدىٰ إليهِ طيباتُ الطعامِ ، فيأكلُ ، فقيلَ لهُ : إنَّ أخاكَ بشراً لا يأكلُ مثلَ هـٰذا ، فقالَ : إنَّ أخي بشراً قبضَهُ الورعُ ، وأنا بسطَتْني المعرفةُ ، ثمَّ قالَ : إنَّما أنا ضيفٌ في دارِ مولايَ ، فإذا أطعمَني . . أكلتُ ، وإذا جوَّعَني . . صبرتُ ، ما لي وللاعتراضِ والتمييزِ؟![1] .

ودفعَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ إلىٰ بعضِ إخوانِهِ دراهمَ وقالَ: خذْ لنا بهـٰذهِ الدراهمِ زُبْداً وعسلاً وخبزاً حوارياً ، فقالَ : يا أبا إسحاقَ ؛ بهـٰذا كلِّهِ ؟! قالَ: ويحَكَ، إذا وجدْنا . . أكلْنا أكلَ الرجالِ، وإذا عدمْنا . . صبرْنا صبرَ الرجالِ[2] .

وأصلحَ ذاتَ يومٍ طعاماً فأكثرَ ، ودعا نفراً يسيراً ، فيهمُ الأوزاعيُّ والثوريُّ ، فقالَ لهُ الثوريُّ : يا أبا إسحاقَ ؛ أما تخافُ أنْ يكونَ هـٰذا إسرافاً ؟ فقالَ : ليسَ في الطعامِ إسرافٌ ، إنَّما الإسرافُ في اللباسِ والأثاثِ[3] .

فالذي أخذَ العلمَ مِنَ السماعِ والنقْلِ تقليداً يرىٰ هـٰذا مِنْ إبراهيمَ بنِ أدهمَ ، ويسمعُ عنْ مالكِ بنِ دينارٍ أنَّهُ قالَ : (ما دخلَ الملحُ بيتي منذُ عشرينَ سنةً) ، وعنْ سريٍّ السقطيِّ أنَّهُ منذُ أربعينَ سنةً يشتهي أنْ يغمسَ جزرةً في دِبْسٍ فما فعلَ[4] . . فيراهُ متناقضاً ، فيتحيَّرُ ، أوْ يقطعُ بأنَّ أحدَهُما مخطئٌ .

---

[1] قوت القلوب (٢/ ١٧٧) .

[2] قوت القلوب (٢/ ١٧٧) .

[3] قوت القلوب (٢/ ١٧٧) ، وقد روى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٧١٣٧) عن الحسن قوله : (ليس في الطعام إسراف) .

[4] تقدم قريباً .

والبصيرُ بأسرارِ العلمِ يعلمُ أنَّ كلَّ ذلكَ حقٌّ ، ولكنْ بالإضافةِ إلى اختلافِ الأحوالِ .

ثمَّ هـٰذهِ الأحوالُ المختلفةُ يسمعُها فطِنٌ محتاطٌ ، أوْ غبيٌّ مغرورٌ :

فيقولُ المحتاطُ : (ما أنا مِنْ جملةِ العارفينَ حتَّىٰ أسامحَ نفسي ، فليسَ نفسي أطوعَ مِنْ نفْسِ سريٍّ السقطيِّ ومالكِ بنِ دينارٍ ، وهؤلاءِ مِنَ الممتنعينَ عنِ الشهواتِ) ، فيقتدي بهِمْ .

والمغرورُ يقولُ : (وما نفسي بأعصىٰ عليَّ مِنْ نفسِ معروفٍ الكرخيِّ وإبراهيمَ بنِ أدهمَ ، فأقتدي بهما ، وأرفعُ التقديرَ في مأكولي ، فأنا أيضاً ضيفٌ في دارِ مولايَ ، فما لي وللاعتراضِ) ، ثمَّ إنَّهُ لوْ قصَّرَ أحدٌ في حقِّهِ وتوقيرِهِ ، أو في مالِهِ وجاهِهِ بطرفةِ عينٍ واحدةٍ .. قامَتِ القيامةُ عليهِ ، واشتغلَ بالاعتراضِ !

وهـٰذا مجالٌ رحْبٌ للشيطانِ معَ الحمقىٰ ، بلْ رفعُ التقديرِ في الطعامِ والصيامِ وأكلِ الشهواتِ لا يسلمُ إلا لمَنْ ينظرُ مِنْ مشكاةِ الولايةِ أوِ النبوَّةِ ، فيكونُ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ علامةٌ في استرسالِهِ وانقباضِهِ ، ولا يكونُ ذلكَ إلا بعدَ خروجِ النفسِ عنْ طاعةِ الهوىٰ والعادةِ بالكلِّيَّةِ ، حتَّىٰ يكونَ أكلُهُ إذا أكلَ علىٰ نيَّةٍ كما يكونُ إمساكُهُ علىٰ نيَّةٍ ، فيكونُ عاملاً للهِ في أكلِهِ وإفطارِهِ .

فينبغي أنْ يتعلَّمَ الحزمَ مِنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ؛ فإنَّهُ كانَ يرىٰ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يحبُّ العسلَ ويأكلُهُ ، ثمَّ لمْ يقسْ نفسَهُ عليهِ ، بلْ لمَّا

عرضَتْ عليهِ شربةٌ باردةٌ ممزوجةٌ بعسلٍ . . جعلَ يديرُ الإناءَ في يدِهِ ويقولُ : (أشربُها وتذهبُ حلاوتُها وتبقىٰ تبعتُها ؟! اعزلوا عنِّي حسابَها) ، وتركَها(١) .

وهٰذهِ الأسرارُ لا يجوزُ لشيخٍ أنْ يكاشفَ بها مريدَهُ ، بلْ يقتصرُ علىٰ مدْحِ الجوعِ فقطْ ، ولا يدعوهُ إلى الاعتدالِ ، فإنَّهُ يقصرُ ـ لا محالةَ ـ عمَّا يدعوهُ إليهِ ، فينبغي أنْ يدعوَهُ إلىٰ غايةِ الجوعِ ، حتَّىٰ يتيسَّرَ لهُ الاعتدالُ ، ولا يذكرَ لهُ أنَّ العارفَ الكاملَ يستغني عنِ الرياضةِ ؛ فإنَّ الشيطانَ يجدُ متعلَّقاً مِنْ قلبِهِ ، فيلقي إليهِ كلَّ ساعةٍ : إنَّكَ عارفٌ كاملٌ ، وما الذي فاتَكَ مِنَ المعرفةِ والكمالِ ؟

بلْ كانَ مِنْ عادةِ إبراهيمَ الخوَّاصِ أنْ يخوضَ معَ المريدِ في كلِّ رياضةٍ كانَ يأمرُهُ بها ؛ كي لا يخطرَ ببالِهِ أنَّ الشيخَ لمْ يأمرْهُ بما لمْ يفعلْهُ ، فينفرَهُ ذلكَ في رياضتِهِ .

والقويُّ إذا اشتغلَ بالرياضةِ وإصلاحِ الغيرِ . . لزمَهُ النزولُ إلىٰ حدِّ الضعفاءِ تشبُّهاً بهِمْ ، وتلطُّفاً في سياقتِهِمْ إلى السعادةِ ، وهٰذا ابتلاءٌ عظيمٌ للأنبياءِ والأولياءِ .

وإذا كانَ حدُّ الاعتدالِ خفيّاً في حقِّ كلِّ شخصٍ . . فالحزمُ والاحتياطُ ينبغي ألا يتركَ في كلِّ حالٍ .

---

(١) تقدم قريباً .

ولذلكَ أدَّبَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ ولدَهُ عبدَ اللهِ ؛ إذْ دخلَ عليهِ فوجدَهُ يأكُل لحماً مأدوماً بسمنٍ ، فعلاهُ بالدِّرَةِ وقالَ : (لا أمَّ لكَ ، كُلْ يوماً خبزاً ولحماً ، ويوماً خبزاً ولبناً ، ويوماً خبزاً وسمناً ، ويوماً خبزاً وزيتاً ، ويوماً خبزاً وملحاً ، ويوماً خبزاً قَفاراً) .

وهٰذا هوَ الاعتدالُ ، فأمَّا المواظبةُ على اللحمِ والشهواتِ . . فإفراطٌ وإسرافٌ ، ومهاجرةُ اللحمِ بالكلِّيَّةِ إقتارٌ ، وهٰذا قَوامٌ بينَ ذلكَ .

* * *

AÇLIĞIN FAZÎLETİNE DAİR İHTİLÂF

Bilmiş ol ki: Ahlâkta ve her işte en son aranan şey, îtidâl ve orta derecedir. Zîra her şeyin hayırlısı ortasıdır. Ortanın her iki tarafı ifrât, tefrît veyâ sağ ve sol tarafları zemmedilmiştir. Açlığın ehemmiyetinden bahsederken belki tefrît derecede açlığın matlup ve makbul olduğu gibi bir şey akla gelebilir. Fakat hakîkat, hiç de böyle değildir. Ancak şerîatın hikmet sırlarındandır ki, insan tabiatının son derece arzu ettiği ve aslında zararı bulunan bir şeyden onu men ederken şerîat öyle titiz davranır ki, geniş görüşe sâhip olmayanlar, aranan şeyin tamâmen insan tabiatının arzusunun hilâfında olduğunu sanırlar. Hâlbuki aklı başında olan âlimler, bu titiz davranmaktan maksadın îtidâle riâyet ve orta dereceyi bulmak olduğunu kolaylıkla anlarlar. İnsan çok yemeği arzu ettiği zaman, şüphesiz buna mukabil şerîatın da çok açlığı övmesi gerekir. Nefis bir yandan fazla yemeği ister, şerîat da fazla açlığı överken ortaya bir îtidâl çıkar.

Çünkü nefsini bütün arzularından tamâmen kesmek, çok uzak bir ihtimâldir. Binâenaleyh son noktaya varmak çok zordur. Nefsinin arzularına tamâmen cephe almak da bir kötülüktür. İslâm dîni, gündüz oruç tutup gece ibâdetiyle uykusuz kalanları son derece medhederken, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bâzı kimselerin devamlı olarak oruç tutacaklarını ve bâzılarının da hiç uyumayacaklarını duyunca, bunları bu hareketlerinden men etmiştir.

Yukarıda söylenenleri anladıktan sonra bilmiş ol ki efdaliyyet, insan tabiatına nispetle îtidâldedir. İnsan bir yandan mîdesine ağırlık vermeyecek ve öte yandan da açlığı duyamayacak ve hattâ mîdesiyle meşgul olmayacak şekilde yemeğini yemelidir. Çünkü yemekten maksat, yaşamak ve kolaylıkla ibâdet edebilmektir. Tıka basa dolu bir mîde ibâdete mâni olur. Açlık da insanı meşgul eder, ibâdetine mâni olur. Şu hâlde ne tokluğun zararını, ne de açlığın elemini duyacak şekilde yemeğini yemeli, bu sâyede açlık ve tokluğu duymayan melekler seviyesine yükselmelidir. Zâten insanın nihâî gâyesi, melekler seviyesine yükselmektir.

Mâdem ki, insan, insan olarak yemekten kurtulamayacak, o halde orta dereceyi tercîh etmelidir. Birbirine zıt açlık ve tokluk taraflarından kaçıp ortaya sığınmak isteyen adamın hâli, ateş çemberi içine düşen bir karıncanın hali gibidir. Her tarafı ateş çemberi ile kuşatılan karınca, kenarlara yaklaştıkça ateş kendisini sıkıştırır. Bunun için karınca orta yeri seçer. Çünkü en az hararet oradadır. Kurtulursa oradan kurtulur ve yanarsa orada yanar. O karıncayı kuşatan ateş gibi, şehvetler de insanı çember içine almıştır. Melekler ise bu çember dışındadır. Çünkü onlarda şehvet yoktur.

Meleklere benzemek isteyen insanın bu çember dışına çıkmasına imkân olmadığına göre, onlara en çok benzeyen hali, şehvetlerden en uzak bulunduğu halidir. Şehvetlerden en uzak kalabilmesi de ortada olmakla ve ortayı seçmekle mümkündür. Onun için bütün birbirine zıt olan bu hallerde aranan ortayı bulmak ve îtidâle riâyettir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"İşlerin hayırlısı, ortasıdır."* buyurmuş ve Kur'ân-ı Kerîm'de de: **"Yiyiniz, içiniz, fakat isrâf etmeyiniz."** (A'râf sûresi, 7/31) buyrulmuştur.

Ne zaman ki insan, tokluğun ağırlığını ve açlığın sıkıntısını duymazsa, o zaman huzur içinde ibâdet ve tefekkür edebilir. Kendisini hafif bulur. Bu sâyede kolaylıkla amel edebilir. Bu ise tabiatın itidâlinden sonradır. Yâni insanın biraz olsun kemâle erdiği zamandır. Yoksa daha başlangıçta nefsin azgınlığı ve şehvetlerin peşinde koşup ifrâta meylettiği zaman, îtidâl buna fayda vermez. Onu açlıkla terbiye edip boşatmak lâzımdır. Nitekim azgın atı, yemini kısmak ve dövmekle terbiye ettikleri gibi, ne zaman teslîm olur, îtidâle dönerse, artık eziyet etmeye lüzum kalmaz. İşte bunun içindir ki şeyh mürîdine, önceleri nefsine ağır giden şeyleri emreder. Mürîdine açlığı emrederken kendisi aç kalmaz. Mürîdini şehevî şeyleri yemekten men ederken kendisi yer. Zîra o, kendisini terbiye etmiş ve îtidâle getirmiştir. Artık kendine eziyete lüzum kalmamıştır. Ekseriyâ nefsin şehvetlerine düşkün, hattâ azgın ve ibâdetten uzaklaşır bir halde olduğu için ona yaraşan, onu açlıkla terbiyedir. Açlık sâyesinde zabtedilir ve şehvetleri kırılır. Bu açlıktan maksat, onu îtidâle getirmektir. Nefis, îtidâle döndükten sonra, gıdâsı da orta derecede verilir. Âhiret yolcularından aç kalmak istemeyenler ya sıddîklar veyâ aldanmış ahmaklardır.

Sıddîklar ise bunlar zâten doğru yolda ve sırât-ı müstakîmde oldukları için, artık bunların açlıkla terbiyelerine lüzum yoktur. Aldanmış ahmaklara gelince; doğru yolda olduğu vehmine kapılarak terbiyeden müstağnî olduğunu sanan kimselerdir. Bu hâl, büyük bir aldanış olup, ekseriyet bu kanâattedir. Zîra nefis, tam mânâsıyla terbiyeyi kabul etmez. Bu gibiler, hakîki sıddîkların nefislerine karşı müsâmahalarına bakarak kendilerini de onlar gibi sanıp nefis mücâdelesini terk etmeleri, tıpkı bir hastanın sağlam adamlara bakarak onların yiyip içtiklerini yemesi gibidir. Tabiî verilen diyete riâyet etmemesi ölümüne sebep olur.

Bu ifâdelerden mutlak sûrette yemeği, muayyen zamanda muayyen cinsinden, muayyen miktarda yemek lâzımdır diye bir şey mevzu bahis değildir. Açlığı tavsiye, halktan ayrılıp kemâl mertebesine yükselmeyen nefis mücâhedesi içindir. Yoksa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bu hususta ne zaman, ne de yemek miktarını tâyin diye bir sözü vardır. Hz. Aişe şöyle anlatıyor: "Zaman gelir Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), oruca öyle devam ederdi ki, daha bozmayacak sanırdık. Zaman gelir devamlı yerdi. O zaman da artık oruç tutmayacağını sanırdık. Ehl-i beytine gider: *"Yiyecek bir şeyiniz var mı?"* diye sorardı. "Var" derseler yerdi. "Yok" dedikleri vakit, *"Ben de oruca niyet ettim."* buyururdu. (Tabiî Ramazan hâricinde.) Kendisine yiyecek bir şey takdim edildiği zaman, *"Ben orucu murâd etmiştim."* der ve yine de takdîm edilen şeyden yerdi. Hattâ bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) çıka geldi ve: *"Oruçluyum."* dedi. Hz. Aişe: "İyi ama bize Hîs (yağ ile kavurulmuş hurma) hediye edildi." deyince, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ben orucu niyet etmiştim ama getir yiyelim."* buyurmuştu:

Bunun için **Sehl**'den şöyle hikâye edilir: Kendisine:

- "İlk hâlinde nasıl idin?" diye sorarlar. Senin çeşitli riyâzetlerinden haber verirler, hattâ günlerce sedir ağacının yaprağı ile geçindiğini anlatırlar. Sonra:

- "Şimdi ne hâldesin, ne yapıyorsun?" diye sorduklarında, o:

- "Hudutsuz ve vakitsiz yiyip içiyorum." diye cevap verir. Bu ifâde artık alabildiğine yiyorum mânâsında değil, yâni simdi yemek hususunda bir plânım yok demektir.

Mârûf-ı Kerhî kendisine hediye edilen iyi yemekleri yerdi. Bunu görenler, kendisine:

- "Senin kardeşliğin **Bişr**, bu senin yediğin yemekleri yemez." dediler. Kerhi:

- "Bişr'i verâ topladı ve sıkıştırdı. Beni de mârifet açtı ve genişletti." dedi ve devamla: Ben efendimin evinde bir misâfirim, beni yedirdiği vakit yer, aç bıraktığı vakit sabrederim. Ne îtirâz ederim, ne de işine karışırım." dedi.

İbrâhim b. Edhem, kardeşliklerinden birine:

- "Al şu parayı da git bize kaymak, bal ve beyaz ekmek al gel." dedi. Etrâfındakilere bunlar çok gelmiş ve: "Bunların hepsini alacak mıyız?" demişlerdi. Bunun üzerine İbrâhim:

- "Yazıklar olsun size! Biz bulduğumuz vakit erkekler gibi yer, bulmadığımız vakit yine erkekler gibi sabrederiz." dedi. Yine bir gün çok yemek hazırladı ve az kimseleri dâvet etti. Dâvetliler arasında **Evzâî** ve **Sevrî** gibi zâtlar da bulunuyordu. Kendisine:

- "Ey Ebâ İshak! Bu kadar yemeğin isrâf olacağından korkmaz mısın?" dediklerinde İbrâhim:

- "İsrâf yemekte değil, elbise ve ev eşyâsındadır." dedi.

İlmi, nakil ve işitmek yolu ile elde edenler, bir **İbrâhim b. Edhem**'in bu sözüne bakar, bir de **Mâlik b. Dînâr**'ın: "Yirmi senedir evime tuz girmedi." sözü ile **Seriyyü's-Sakatî**'nin kırk sene canı paça istediği halde onu yemediğine bakar da bunların birbirini nakzettiklerini görerek pusulayı şaşırırlar. Veyâ bir tarafın hatâlı olduğuna hüküm verirler. Hâlbuki söylenen bu sözlerin sırrına âgâh olan basîret sâhipleri her iki tarafın da haklı olduğunu bilir. Çünkü kişilerin değişik hâllerine göre haklarındaki hükümler de değişir.

Sonra bu muhtelif hâlleri ya ihtiyât ile hareket eden zekî ve müdrik bir insan veyâ aldanmış bir ahmak duyar. Bunlardan ihtiyatlı hareket eden aklı başındaki insan: "Ben âriflerden değilim ki, nefsime karşı müsâmaha edeyim. Zîra benim nefsim Seriyyü's-Sakatî ve Mâlik b. Dînâr'ın nefislerinden daha mutî bir nefis değildir. Mâdem ki, bunlar iştihâ ettikleri şeylerden kaçındılar. Benim de bunlara uymam gerekir." der. Aldanmış ahmaklar da: "Benim nefsim, Mârûf-ı Kerhî ve İbrâhim b. Edhem'in nefislerinden daha âsî değil ya, ben de onlara uyar ve onlar gibi bolbol yer içerim. Çünkü ben de onlar gibi efendisinin evinde bir misâfirim. Bana ne oluyor ki, Allah'ın verdiği nimeti yemeyeyim de ona müdâhale etmiş olayım." der. Sonra biri, bu adamın hakkına tecâvüz eder veyâ şerefine nakîse getirecek şekilde bir harekette bulunursa, bu zât kıyâmeti koparır, çeşitli îtirâzlara başvurur. İşte bu, şeytanın ahmakları oynattığı geniş bir meydandır.

Aslında oruçta, yemekte ve şehevî isteklerde miktar tâyîn etmemek, ancak velâyet ve nübüvvet penceresinden bakanlara mahsustur. Çünkü onların Allah ile aralarında genişlik ve darlıkta alâmetler vardır. Bu da nefsin âdetlerinden ayrılıp hevâsına uymasından kesildikten sonra mümkün olur. O zaman onun orucu, niyet ile olduğu gibi, yemesi de niyet ile olur. Yemesinde de, orucunda da Allah için hareket etmiş olur.

Yakışan, âlicenablığı, Ömer'den öğrenmektir. **Ömer** (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)in balı sevip yediğini bilip dururken, kendisini ona benzeterek, ben de yiyeyim, içeyim dememiş, belki kendisine soğuk bir bal şerbeti takdîm edildiği vakit, elinde bardağı evirip çevirerek, bunu içersem netîcede tadı gider de hesâbı kalır. Beni bunun hesâbı ile meşgul etmeyin, diyerek şerbeti içmekten vazgeçmiştir. Bütün bu gizlilikleri, şeyhin mürîdine açıklaması muvâfık gibidir. Ona ancak açlığı övmekle iktifâ etmelidir. Bir zaman mürîdini îtidâle dâvet etmemeli. Zâten şeyh ne kadar zorlasa, yine mürîd onun dediğini harfiyyen tatbîk edemez. Onun için dâima ona açlığı tavsiye etmelidir ki, bu sâyede îtidâle riâyet edebilsin. Ona kâmil bir ârifin riyâzete ihtiyâcı olmadığını bildirmemelidir. Zîra şeytan, mürîdin kalbinde bir şüphe uyandırır ve dâima ona: "Sen de ârif ve kâmil bir insansın, neren eksik, mârifet ve kemâline mâni olacak ne hâlin var?" der ve bu sûretle mürîdi sapıtır. Bunun için **İbrâhim b. Havas**, "Şeyhim kendisinin yapmadığı şeyleri bana emrediyor." diye mürîdin hatırına bir şey geçmemesi ve riyâzetten nefret etmemesi için, mürîdine emrettiği her riyâzeti onunla beraber yapardı.

Kâmil ve kuvvetli kimseler, riyâzetle uğraşıp, başkasını ıslâhı ile meşgul oldukları zaman, onlara benzemek ve onları saâdete ulaştırmakta son derece merhametli davranmak için o zayıfların seviyesine inmek zarûretindedir. Bu hâl enbiyâ ve evliyânın en büyük ibtilâlarından birisidir. Îtidâl derecesi her şahıs hakkında gizli olduğuna göre her hâl ü kârda ihtiyâtı terk etmemek lâzımdır. Bunun için **Ömer** (r.a.) oğlu Abdullah'ı, yağda kızartılmış eti yerken görünce, onu kamçı ile dövdü ve: "Böyle yapma, bir gün ekmek ile et, bir gün ekmek ile süt, ekmek ile yağ, bir gün ekmek ile zeytin, bir gün ekmek ile tuz ve bir gün de sâde ekmek ye." dedi. İşte îtidâl budur. Devamlı et ve arzu ettiğin şeyleri yemek, ifrât ve israftır. Hiç et yememek ise fazla cimrilik ve kısmaktır. Bu anlattığımız ise îtidâl ve ikisi ortasıdır. Doğrusunu Allah bilir.

بيان آفة الرّياء المتطرّق إلى من ترك أكل الشّهوات وقلّل الطّعام

اعلمْ : أنَّهُ يدخلُ علىٰ تاركِ الشهواتِ آفتانِ عظيمتانِ ، هما أعظمُ مِنْ أكلِ الشهواتِ :

إحداهُما : ألا تقدرَ النفسُ علىٰ ترْكِ بعضِ الشهواتِ فيشتهيَها ، ولكن لا يريدُ أنْ يُعرفَ بأنَّهُ يشتهيها ، فيخفي الشهوةَ ، ويأكلُ في الخلوةِ ما لا يأكلُهُ معَ الجماعةِ ، وهـٰذا هوَ الشرْكُ الخفيُّ .

سُئِلَ بعضُ العلماءِ عنْ بعضِ الزهادِ ، فسكتَ عنهُ ، فقيلَ لهُ : هلْ تعلمُ بهِ بأساً ، قالَ : يأكلُ في الخلوةِ ما لا يأكلُ في الجماعةِ⁽¹⁾ .

وهـٰذهِ آفةٌ عظيمةٌ ، بلْ حقُّ العبدِ إذا ابتليَ بالشهواتِ وحبِّها أنْ يظهرَها ؛ فإنَّ هـٰذا صدقُ الحالِ ، وهوَ يدلُّ علىٰ فواتِ المجاهداتِ بالأعمالِ ؛ فإنَّ إخفاءَ النقصِ وإظهارَ ضدِّهِ من الكمالِ هوَ نقصانانِ متضاعفانِ ، والكذبَ معَ الإخفاءِ كذبانِ ، فيكونُ مستحقّاً لمقتينِ ، ولا يُرضىٰ منهُ إلا بتوبتينِ صادقتينِ ، ولذلكَ شدَّدَ اللهُ أمرَ المنافقينَ⁽²⁾ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلْمُنَٰفِقِينَ فِى

---

(1) قوت القلوب (٢/ ١٧٥) .

(2) فغضب عليهم ، ومقتهم مقتين ، ثم لم يرض منهم إلا بتوبتين ، واشترط عليهم شرطين . « إتحاف » (٧/ ٤٢٦) ، وقد جاء البيان الإلهي بتعذيب المنافقين مرتين إذ قال سبحانه : ﴿ وَمِمَّنْ حَوْلَكُم مِّنَ ٱلْأَعْرَابِ مُنَٰفِقُونَ ۖ وَمِنْ أَهْلِ ٱلْمَدِينَةِ ۖ مَرَدُوا۟ عَلَى ٱلنِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْ ۖ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ ۚ سَنُعَذِّبُهُم مَّرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ إِلَىٰ عَذَابٍ عَظِيمٍ ﴾ .

﴿ٱلدَّرْكِ ٱلْأَسْفَلِ مِنَ ٱلنَّارِ﴾ لأنَّ الكافرَ كفرَ وأظهرَ ، وهـٰذا كفرَ وسترَ ، فكانَ سترُهُ لكفرِهِ كفراً آخرَ ؛ لأنَّهُ استخفَّ بنظرِ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ إلىٰ قلبِهِ ، وعظَّمَ نظرَ المخلوقينَ ، فمحا الكفرَ عنْ ظاهرِهِ⁽¹⁾ .

والعارفونَ يُبتلَوْنَ بالشهواتِ بلْ بالمعاصي ، ولا يُبتلوْنَ بالرياءِ والغشِّ والإخفاءِ ، بلْ كمالُ العارفِ أنْ يتركَ الشهواتِ للهِ تعالىٰ ، ويظهرَ مِنْ نفسِهِ الشهوةَ ؛ إسقاطاً لمنزلتِهِ مِنْ قلوبِ الخلقِ .

وكانَ بعضُهُمْ يشتري الشهواتِ ويعلِّقُها في البيتِ وهوَ فيها مِنَ الزاهدينَ ، وإنَّما يقصدُ بهِ تلبيسَ حالِهِ ؛ ليصرفَ عنْ نفسِهِ قلوبَ الغافلينَ ، حتَّىٰ لا يتشوَّشَ حالُهُ⁽²⁾ .

فنهايةُ الزهدِ الزهدُ في الزهدِ بإظهارِ ضدِّهِ ، وهـٰذا عملُ الصدِّيقينَ ، فإنَّهُ جمْعٌ بينَ صدقينِ ، كما أنَّ الأوَّلَ جمعٌ بينَ كذبينِ ، وهـٰذا قدْ حملَ على النفسِ ثقلينِ ، وجرَّعَها كأسَ الصبرِ مرَّتينِ ؛ مرَّةً بشربِهِ ، ومرَّةً برميِهِ ، فلا جرمَ أولئكَ يُؤتونَ أجرَهُمْ مرَّتينِ بما صبروا .

وهـٰذا يضاهي طريقَ مَنْ يُعطىٰ جهراً فيأخذُ ، ويردُّ سرّاً ؛ ليكسرَ نفسَهُ

---

(1) فزاد الله في هوانه ، وشدد في توبته بما وكده في شرطه ، فقال : ﴿إِلَّا ٱلَّذِينَ تَابُوا۟ وَأَصْلَحُوا۟ وَٱعْتَصَمُوا۟ بِٱللَّهِ وَأَخْلَصُوا۟ دِينَهُمْ لِلَّهِ﴾ ، وهـٰذا مما لا يمتحن به عالم بالله تعالىٰ ولا غافل عن الله تعالىٰ ولله الحمد . « إتحاف » (٧/ ٤٢٦) .

(2) قوت القلوب (٢/ ١٧٥) .

بالذلِّ جهراً ، وبالفقرِ سرّاً ؛ فمَنْ فاتَهُ هٰذا . . فلا ينبغي أنْ يفوتَهُ إظهارُ شهوتِهِ ونقصانِهِ والصدقُ فيهِ ، ولا ينبغي أنْ يغرَّهُ قولُ الشيطانِ : (إنَّكَ إذا أظهرتَ . . اقتدىٰ بكَ غيرُكَ ، فاسترْهُ إصلاحاً لغيرِكَ) ؛ فإنَّهُ لوْ قصدَ إصلاحَ غيرِهِ . . لكانَ إصلاحُ نفسِهِ أهمَّ عليهِ مِنْ غيرِهِ ، فهٰذا إنَّما يقصدُ الرياءَ المجرَّدَ ، ويروِّجُهُ عليهِ الشيطانُ في معرضِ إصلاحِ غيرِهِ ، فلذلكَ يثقلُ عليهِ ظهورُ ذلكَ منهُ وإنْ علمَ أنَّ مَنِ اطلعَ عليهِ ليسَ يقتدي بهِ في الفعلِ ، أو لا ينزجرُ باعتقادِهِ أنَّهُ تاركٌ للشهواتِ .

* * *

الآفةُ الثانيةُ : أنْ يقدرَ علىٰ تركِ الشهواتِ ، لكنَّهُ يفرحُ أنْ يُعرفَ بهِ ، فيشتهرَ بالتعفُّفِ عنِ الشهواتِ ، فقدْ خالفَ شهوةً ضعيفةً ، وهيَ شهوةُ الأكلِ ، وأطاعَ شهوةً هيَ شرٌّ منها ، وهيَ شهوةُ الجاهِ ، وتلكَ هيَ الشهوةُ الخفيَّةُ ، فمهما أحسَّ بذلكَ مِنْ نفسِهِ . . فكسْرُ هٰذهِ الشهوةِ آكدُ مِنْ كسْرِ شهوةِ الطعامِ ، فليأكلْ ؛ فهوَ أولىٰ لهُ .

قالَ أبو سليمانَ : (إذا قُدمَتْ إليكَ شهوةٌ وقدْ كنتَ تاركاً لها . . فأصبْ منها شيئاً يسيراً ، ولا تعطِ نفسَكَ مُناها ، فتكونَ قدْ أسقطتَ عنْ نفسِكَ الشهوةَ ، وتكونَ قدْ نغَّصتَ عليها إذْ لمْ تعطِها شهوتَها)⁽¹⁾ .

وقالَ جعفرُ بنُ محمدٍ الصادقُ : (إذا قُدِّمَتْ إليَّ شهوةٌ . . نظرتُ إلىٰ

---

(1) قوت القلوب (٢/ ١٧٦) .

نفسي ، فإنْ هيَ أظهرَتْ شهوتَها . . أطعمتُها منها ، وكانَ ذلكَ أفضلَ مِنْ منعِها ، وإنْ أخفتْ شهوتَها ، وأظهرَتِ العزوفَ عنها . . عاقبتُها بالتركِ ، ولمْ أنلْها منها شيئاً) .

وهـٰذا طريقٌ في عقوبةِ النفسِ علىٰ هـٰذهِ الشهوةِ الخفيّةِ .

وبالجملةِ : مَنْ تركَ شهوةَ الطعامِ ووقعَ في شهوةِ الرياءِ . . كانَ كمَنْ هربَ مِنْ عقربٍ وفزِعَ إلىٰ حيّةٍ ؛ لأنَّ شهوةَ الرياءِ أضرُّ كثيراً مِنْ شهوةِ الطعامِ ، واللهُ وليُّ التوفيقِ .

* * *

YEMEĞİ AZALTMADA RİYÂ ÂFETİ

Bilmiş ol ki: şehvetlerini terk eden kimsenin, arzu ettiği her şeyi yemekten daha büyük iki tehlikesi vardır:

Birinci âfet; bâzen insan canının istediği her şeyden kendini alıkoyamaz. Fakat bunları arzu ettiğini başkalarına da duyurmak istemez. Bunun için halk arasında yemediği şeyleri gizli olarak yer. Bu ise gizli şirktir. Âlimin birine, zâhidin birini: "Nasıl adamdır?" diye sordular. Âlim sükût etti. Israrları karşısında: "Halk arasında yemediği yemekleri saklı olarak yer." dedi. İşte bu, büyük bir âfet ve tehlikedir. Hâlbuki insanın canı arzu ettiği bir şeyi saklı değil, âşikâre yemelidir. Bu, onun samimiyetinin delîlidir. Aynı zamanda amel ile kaybettiği yâni amel sâyesinde erişemediği mücâhedenin bedelidir. Amel ile mücâhedede muvaffak olamadı ise hiç olmazsa halinde doğruluğu kaybetmemiştir. Kusuru gizleyip, onun zıddı olan kemâli açıklamak, katmerli iki noksanlıktır. Bir yandan kusuru gizlemek, öte yandan kendisinde bulunmayan bir kemâli varmış gibi göstermekle iki yalan söylemiş olduğundan, iki çeşit buğz u adaveti gerektirir ve bu adamdan râzı olmak, ciddî iki tövbe ile ancak mümkün olur. Bunun için münâfıkların âkıbeti şiddetlendirilmiş ve:

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرْكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ

"Münafıklar, cehennemin en alt tabakasındadırlar." (Nisâ sûresi, 4/145) buyrulmuştur. Çünkü kâfir, kâfir oldu ve küfrünü ilân etti. Münâfık kâfir oldu ve fakat küfrünü gizledi. Münâfıkın küfrünü gizlemesi ikinci bir küfürdür. Zîra o, Allahu Teâlâ'nın kalbini bildiğini hiçe sayarak, insanların gördüğüne ehemmiyet vermiş ve görünümden küfrünü kaldırmıştır. Ârifler şehvet ve mâsiyetle ibtilâ olur. Fakat riyâ, aldatma ve gizleme gibi şeylerle ibtilâ olmazlar. Bunun aksine olarak ârifin kemâli, Allah için şehvetleri terk etmek ve âdeta kendisini şehvetli gibi göstermektir. Hattâ bâzıları aslâ yemedikleri halde iştihâ edilen şeyleri alır evde asarlardı. Maksat, kendilerini âlemin dilinden saklamak idi.

Zühdün sonu, zıddını göstermekle, zühdünde dahi zühd etmekledir. Yâni bütün zînetleri ile dünyayı terk eden kimseye zâhid denir. Zühdün son haddi, âdeta dünyalığa meyli varmış gibi kendini gösterip zühdünü gizlemektir. İşte bu, sıddîklar işidir. Daha evvelkisi iki yalanı toplamak olduğu gibi, bu da iki doğruyu toplamaktır. Çünkü bu adam, nefsinin arzu etmediği iki ağırlığı nefsine yüklemiştir. Bunlardan biri, nefsinin arzu ettiği şeyi yemekten kendisini alıkoymak, diğeri de yine nefsinin arzu ettiği gösterişten, kendini zâhid göstermekten uzaklaşmak ve sabır bardağını iki kere sormaktır. Bir keresinde sabır şerbetini içmekle onu soruyor, diğerinde de içmiyormuş gibi kendini göstermekle sabır bardağından içmiş ve sormuş oluyor.

Şüphesiz bu gibiler bu iki sabırları karşısında iki ecir ve mükâfat alacaklardır. Bu hal, aşikâre alıp gizli dağıtan kimsenin hâline benzer. Aşikâre almak zilletine katlanmış oluyor. Bu halde olmayan kimsenin noksanını gizlemesi doğru olmaz ve noksanını gizlemekle doğru hareket etmiş sayılmaz. Bu hususta şeytanın vesvesesine kapılmamalıdır. Şeytan kendisine der ki: Sen hu noksanını gizle, başkaları sana bakıp bunu yapmasınlar, hiç olmazsa onları ıslâh etmiş olursun. İşte bu vesveseye îtibâr etmemelidir. Çünkü insana her şeyden önce kendini ıslâh düşer. Böyle yapması sırf riyâdır. Şeytan ise bunu güya başkasını ıslâh bakımından güzel göstermeye çalışır. İnsanların bu işte kendisine uymayacağını, hattâ kendisi yapmıyor diye başkaları “Bu yapmıyor biz de yapmayalım.” diyeceklerini bildiği halde şeytanın bu vesvesesi karşısında insanların, bu halini duyması kendisine ağır gelir ki, bu bir değer taşımaz.

İkinci âfet; şehvetleri terk etmeye gücü yettiği halde bunun bilinmesine ve iffet sâhibi olması ile şöhret bulmasına sevinmektir. Bu adam, nisbeten zayıf olun yemek şehvetine muhûlefet etmekle, bundan daha büyük olan halk arasında mevkî alma şehvetine uydu ki bu, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in üzerinde titizlikle durduğu gizli şehvettir. Kendisinde bu hastalığı sezen kimse, iyi bilsin ki yemek şehveti, bu şehvetten daha hafiftir. Binâenaleyh, canı arzu ettiğini yemesi ve bu şehvete yakalanmaması, onun için daha hayırlıdır.

Ebû Süleyman Dârânî diyor ki: Sana, yemek istemediğin halde canının arzu ettiği bir şey takdîm edildiği zaman, ondan az bir miktar ye ve fakat nefsinin arzu ettiği kadar yeme. Bu sûretle bir yandan nefsinin şehvetini teskîn etmiş, öte yandan tam arzusunu yerine getirmemekle onu kederlendirmiş olursun.

Câfer b. Sâdık: “Canımın arzu ettiği bir şey bana takdîm edildiği zaman, nefsime bakarım; şayet arzu ediyor ise onu bir miktar yediririm. Çünkü bu, onu tamâmen men etmekten daha iyidir. Şayet arzu ettiği halde kendisini istemiyormuş gibi göstermeye çalışıyorsa, ben de ceza olarak ona yedirmem.” demiştir. İşte gizli şehvet üzerinde nefsi terbiyenin bir yolu da budur.

Hulâsa; yemek şehvetinden kaçıp, riyâ ve gösteriş şehvetine düşenler, akrepten kaçıp yılanın kucağına düşenler gibidir. Zîra riyâ şehveti, yemek şehvetinden daha zararlıdır. Tevfîk ve hidâyet ancak Allah’tandır.

القول في شهوة الفرج

اعلمْ : أنَّ شهوةَ الوقاعِ سُلِّطَتْ على الإنسانِ لفائدتينِ :

إحداهُما : أنْ يدركَ لذَّتَهُ ، فيقيسَ بهِ لذَّاتِ الآخرةِ ، فإنَّ لذَّةَ الوقاعِ لوْ دامَتْ . . لكانَتْ أقوىٰ لذَّاتِ الأجسادِ ، كما أنَّ النارَ وآلامَها أعظمُ آلامِ الجسدِ ، والترغيبُ والترهيبُ يسوقُ الناسَ إلىٰ سعادتِهِمْ ، وليسَ ذلكَ إلاَّ بألمٍ محسوسٍ ولذَّةٍ مدركَةٍ ؛ فإنَّ ما لا يدركُ بالذوقِ لا يعظمُ إليهِ الشوقُ .

الفائدةُ الثانيةُ : بقاءُ النسلِ ، ودوامُ الوجودِ .

فهٰذهِ فائدتُها ، ولكنْ فيها مِنَ الآفاتِ ما يهلكُ الدينَ والدنيا إنْ لمْ تُضبطْ ولمْ تُقهرْ ولمْ تُردَّ إلىٰ حدِّ الاعتدالِ .

وقدْ قيلَ في تأويلِ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ ﴾ ، معناهُ : الغلمةُ(١) .

وعنِ ابنِ عباسٍ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمِن شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ ﴾ هوَ قيامُ الذَّكَرِ ، وقدْ أسندَهُ بعضُ الرواةِ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، إلاَّ أنَّهُ

---

(١) رواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٢٠٣) عن مكحول ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ٣١١) عن مجاهد .

قالَ في تفسيرِهِ : الذَّكَرُ إذا دخلَ(١) .

وقدْ قيلَ : (إذا قامَ ذكرُ الرجلِ . . ذهبَ ثلثا عقلِهِ)(٢) .

وكانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ في دعائِهِ : « أعوذُ بكَ مِنْ شرِّ سمعي وبصري وقلبي ومَنِيِّي »(٣) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « النساءُ حبائلُ الشيطانِ »(٤) .

ولولا هٰذهِ الشهوةُ . . لما كانَ للنساءِ سلطنةٌ على الرجالِ .

ورُوِيَ أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ كانَ جالساً في بعضِ مجالسِهِ ، إذْ أقبلَ إليهِ إبليسُ وعليهِ برنسٌ يتلوَّنُ فيهِ ألواناً ، فلمَّا دنا منهُ . . خلعَ البرنسَ فوضعَهُ ، ثمَّ أتاهُ ، فقالَ : السلامُ عليكَ يا موسىٰ ، فقالَ لهُ موسىٰ : مَنْ أنتَ ، فقالَ : أنا إبليسُ ، فقال : لا حيَّاكَ اللهُ ، ما جاءَ بكَ ؟ قالَ : جئتُ لأسلِّمَ عليكَ لمنزلتِكَ مِنَ اللهِ ومكانتِكَ منهُ ، قالَ : فما الذي رأيتُ عليكَ ؟ قالَ : برنسٌ أختطفُ بهِ قلوبَ بني آدمَ ، قالَ : فما الذي إذا صنعَهُ الإنسانُ . . استحوذتَ عليهِ ؟ قال : إذا أعجبَتْهُ نفسُهُ ، واستكثرَ عملَهُ ، ونسيَ ذنوبَهُ ،

---

(١) تقدم الكلام عن هٰذا الخبر وشاهده .

(٢) رواه ابن المقرئ في « معجمه » (٨٠٥) عن تمام بن نجيح .

(٣) رواه أبو داوود (١٥٥١) ، والترمذي (٣٤٩٢) .

(٤) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (٥٥) ، والبيهقي في « دلائل النبوة » (٥/٢٤٢) ، والرافعي في « التدوين في أخبار قزوين » (٣/١٨٥) من حديث خالد بن زيد الجهني رضي الله عنه مرفوعاً ضمن خطبة طويلة .

وأحذِّرُكَ ثلاثاً : لا تخلُ بامرأةٍ لا تحلُّ لكَ ؛ فإنَّهُ ما خلا رجلٌ بامرأةٍ لا تحلُّ لهُ إلا كنتُ صاحبَهُ دونَ أصحابي حتَّىٰ أفتنَهُ بها وأفتنَها بهِ ، ولا تعاهدِ اللهَ عهداً إلا وفَّيتَ بهِ ، ولا تخرجَنَّ صدقةً إلا أمضيتَها ، فإنَّهُ ما أخرجَ رجلٌ صدقةً فلمْ يمضِها إلا كنتُ صاحبَهُ دونَ أصحابي حتَّىٰ أحولَ بينَهُ وبينَ الوفاءِ بها ، ثمَّ ولَّىٰ وهوَ يقولُ : يا ويلتاهُ ، علمَ موسىٰ ما يحذِّرُ بهِ بني آدمَ[1] .

وعنْ سعيدِ بنِ المسيَّبِ قالَ : (ما بعثَ اللهُ نبيّاً فيما خلا إلا لمْ ييئسْ إبليسُ أنْ يهلكَهُ بالنساءِ ، ولا شيءَ أخوفُ عندي منهنَّ ، وما بالمدينةِ بيتٌ أدخلُهُ إلا بيتي وبيتُ ابنتي ، أغتسلُ فيهِ يومَ الجمعةِ ، ثمَّ أروحُ)[2] .

وقالَ بعضُهُمْ : (إنَّ الشيطانَ يقولُ للمرأةِ : أنتِ نصفُ جندي ، وأنتِ سهمي الذي أرمي بهِ فلا أخطئُ ، وأنتِ موضعُ سرِّي ، وأنتِ رسولي في حاجتي)[3] .

فنصفُ جندِهِ الشهوةُ ، ونصفُ جندِهِ الغضبُ ، وأعظمُ الشهواتِ شهوةُ النساءِ.

* * *

---

[1] رواه البيهقي في « الشعب » (٣١٧١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦١/ ١٢٥) عن عبد الرحمـٰن بن زياد بن أنعم .

[2] روى الشطر الأول من القول بدرُ الدين الشبلي في « آكام المرجان » (٤٢٦) .

[3] رواه بدر الدين الشبلي في « آكام المرجان » (٤٢٣) .

وهـٰذهِ الشهوةُ أيضاً لها إفراطٌ وتفريطٌ واعتدالٌ :

فالإفراطُ : ما يقهرُ العقلَ حتَّىٰ يصرفَ هِمَّةَ الرجالِ إلى الاستمتاعِ بالنساءِ والجواري ، فيُحرمَ عنْ سلوكِ طريقِ الآخرةِ ، أوْ يقهرُ الدينَ حتَّىٰ يجرَّ إلى اقتحامِ الفواحشِ ، وقدْ ينتهي إفراطُها بطائفةٍ إلىٰ أمرينِ شنيعينِ :

أحدُهُما : أنْ يتناولوا ما يقوِّي شهواتِهِمْ على الاستكثارِ مِنَ الوقاعِ ؛ كما قدْ يتناولُ بعضُ الناسِ أدويةً تقوِّي المعدةَ لتعظمَ شهوةُ الطعامِ .

وما مثالُ ذلكَ إلا كمَنِ ابتليَ بسباعٍ ضاريةٍ وبهائمَ عاديةٍ فتنامُ عنهُ في بعضِ الأوقاتِ ، فيحتالُ لإثارتِها وتهييجِها ، ثمَّ يشتغلُ بإصلاحِها وعلاجِها ؛ فإنَّ شهوةَ الطعامِ والوقاعِ على التحقيقِ آلامٌ يريدُ الإنسانُ الخلاصَ منها ، فيدركُ لذَّةً بسببِ الخلاصِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ رُوِيَ في غريبِ الحديثِ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « شكوتُ إلىٰ جبريلَ ضعفَ الوقاعِ ، فأمرَني بأكْلِ الهريسةِ »(١) .

فاعلمْ : أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ تحتَهُ تسعُ نسوةٍ ، ووجبَ عليهِ

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٦٥٩٢) ، وابن عدي في « الكامل » (٦/ ١٤٤) ، وتمام في « فوائده » (٩٨٨) ، وقد قال العجلوني في « كشف الخفاء » (١/ ١٧٥) : (ألف الحافظ ابن ناصر الدين فيه جزءاً سماه : « رفع الدسيسة عن أخبار الهريسة ») ، وانظر « الإتحاف » (٥/ ٣٠٩) ، ولم يسلم المصنف ثبوت هـٰذا الخبر فضلاً عن أن يكون حجة ؛ إذ قال هناك : (هـٰذا إن صح .. لا محمل له إلا الاستمداد للاستراحة . . .) ، ولكن المصنف علىٰ عادته يجيب عن مثل هـٰذه التحريجات تنزُّلاً .

تحصينُهُنَّ بالإمتاعِ ، وحرمَ علىٰ غيرِهِ نكاحُهُنَّ وإنْ طلَّقَهُنَّ ، فكانَ طلبُهُ القوَّةَ لهـٰذا ، لا للتنعُّمِ .

والأمرُ الثاني : أنَّهُ قدْ تنتهي هـٰذِهِ الشهوةُ ببعضِ الضلاَّلِ إلى العشْقِ ، وهوَ غايةُ الجهلِ بما وُضِعَ لهُ الوقاعُ ، وهوَ مجاوزةٌ في البهيميَّةِ لحدِّ البهائمِ ؛ لأنَّ العاشقَ ليسَ يقنعُ بإراقةِ شهوةِ الوقاعِ ـ وهيَ أقبحُ الشهواتِ ، وأجدرُها بأنْ يُستحيا منهُ ـ حتَّى اعتقدَ أنَّ الشهوةَ لا تنقضي إلا مِنْ محلٍّ واحدٍ ، والبهيمةُ تقضي الشهوةَ أينَ اتفقَ ، فتكتفي بهِ ، وهـٰذا لا يكتفي إلا بشخصٍ واحدٍ معيَّنٍ ، حتَّىٰ يزدادَ بهِ ذلاًّ إلىٰ ذلٍّ ، وعبوديةً إلىٰ عبوديةٍ ، وحتَّىٰ يستسخرَ العقلَ لخدمةِ الشهوةِ ، وقدْ خُلِقَ ليكونَ مطاعاً ، لا ليكونَ خادماً للشهوةِ ومحتالاً لأجلِها .

وما العشقُ إلا منبعُ إفراطِ الشهوةِ ، وهوَ مرضُ قلبٍ فارغٍ لا همَّ لهُ ، وإنَّما يجبُ الاحترازُ مِنْ أوائلِهِ بترْكِ معاودةِ النظرِ والفكْرِ ، وإلا فإذا استحكمَ . . عسرَ دفعُهُ .

وكذلكَ عشقُ الجاهِ والمالِ والعقارِ والأولادِ ، حتَّىٰ حبُّ اللعبِ بالطيورِ والنردِ والشطرنجِ ، فإنَّ هـٰذِهِ الأمورَ قدْ تستولي علىٰ طائفةٍ بحيثُ تنغِّصُ عليهِمُ الدينَ والدنيا ، ولا يصبرونَ عنها ألبتةَ⁽¹⁾ .

---

(١) أما نقص الدين عليهم . . فمن جهات متعددة ، وأما نقصان الدنيا ؛ فإنه إن كان محترفاً . . يشتغل بها عن حرفته ، ويضيع عياله ، وإن كان ذا مال . . فإنه يضيعه فيما يتعلق بتلك الأشياء ، وهلم جرّاً إلىٰ أن ينفد ، وأما عدم صبرهم عنها . . فذلك مشاهد=

ومثالُ مَنْ يكسرُ سَوْرَةَ العشقِ في أوَّلِ انبعاثِهِ مثالُ مَنْ يصرفُ عِنانَ الدابَّةِ عندَ توجُّهِها إلىٰ بابٍ لتدخلَهُ ، وما أهونَ منعَها بصرْفِ عِنانِها ، ومثالُ مَنْ يعالجُها بعدَ استحكامِها مثالُ مَنْ يتركُ الدابَّةَ حتَّىٰ تدخلَ وتجاوزَ البابَ ، ثمَّ يأخذُ بذنبِها ويجرُّها إلىٰ ورائِها ، وما أعظمَ التفاوتَ بينَ الأمرينِ في اليسرِ والعسرِ .

فليكنِ الاحتياطُ في بداياتِ الأمورِ ، فأمَّا في أواخرِها .. فلا تقبلُ العلاجَ إلا بجهدٍ جهيدٍ ، يكادُ يؤدِّي إلىٰ نزعِ الروحِ .

فإذاً ؛ إفراطُ الشهوةِ أنْ يغلبَ العقلَ إلىٰ هـٰذا الحدِّ ، وهوَ مذمومٌ جدّاً .

وتفريطُها : بالعنَّةِ ، أوْ بالضعفِ عنْ إمتاعِ المنكوحةِ ، وهوَ أيضاً مذمومٌ .

وإنَّما المحمودُ أنْ تكونَ معتدلةً ، ومطيعةً للعقلِ والشرعِ في انقباضِها وانبساطِها ، ومهما أفرطَتْ .. فكسْرُها بالجوعِ وبالنكاحِ ؛ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « معاشرَ الشبابِ ؛ عليكُمْ بالباءةِ ، فمَنْ لمْ يستطعْ .. فعليهِ بالصومِ ؛ فإنَّهُ لهُ وجاءٌ »(١) .

* * *

= كادت أن تحول بينهم وبين أكلهم . « إتحاف » (٧/ ٤٣١) .

(١) رواه البخاري (٥٠٦٥) ، ومسلم (١٤٠٠) .

FERC ŞEHVETİ HAKKINDA HÜKÜM

Bilmiş ol ki; münasebet şehveti, iki faydayı sağlamak için insana verilmiştir.

Birincisi; bunun zevkine varmakla, ahiretteki daha büyük zevki hatırlamak ve ona hazırlanmaktır. Kısa bir müddet süren münâsebetin zevki devamlı olaydı cismânî lezzetlerin en kuvvetlisi de bu olurdu. Âhirette ise bu zevk, temas halinde devamlıdır. Herhangi bir şeye teşvîk ve herhangi bir şeyden korkutmak, insanı saâdete ulaştırır? Bu da ancak peşin acısını tatmak veya zevkine ermekle mümkündür. Zevkine varılmayan bir şeye fazla heves edilmez.

İkincisi; Neslin bekası ve varlığın devamıdır. İşte cinsî münâsebet şehvetinin bu iki faydası vardır. Fakat bu faydaların karşınında dünya ve âhirette insanı helâke sürükleyecek âfetleri de vardır. Şehvetine hâkim olup onu îtidâle götüremezse dünya ve âhirette perişândır. Allahu Teâlâ'nın buyurduğu:

رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ

"Ey Rabbimiz! Güç yetiremeyeceğimız şeyleri bize yükleme." (Bakara sûresi, 2/286) âyetinin tevîlinde, güç yetiremeyeceğimiz şeyden murâdın, aşırı şehvet olduğunu söylemişlerdir. İbn Abbâs'dan (r.a.) gelen rivâyette:

وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ

Âyetindeki **"Gâsık"**ın **"Vakab"**ından murâdı, âletin intişârı olduğu söylenmiş, hattâ bazıları bu rivâyeti Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e isnâd etmişlerdir. Ancak bu rivâyette bundan murâdın "zekerin duhûlü olduğunu" söylemişlerdir. Denildi ki, "Zeker intişâr ettiği vakit, aklın üçte ikisi gider." Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) duasında:

أَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّ سَمْعِي وَبَصَرِي وَقَلْبِي وَمَنِيِّ

"Allahım! Gözümün, kulağımın, edep yerimin ve menîmin şerrinden sana sığınırım." derdi. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلنِّسَاءُ حَبَائِلُ الشَّيْطَانِ

"Kadınlar, şeytanın âletleri ve vâsıtalarıdır."[19] buyurmuştur. Eğer şehvet olmasaydı kadınların erkekler üzerinde sultası olamazdı.

Rivâyete göre Mûsâ aleyhisselâm bir yerde oturuyordu. Karşıda, başında rengârenk işlemelerle süslü burnusu olduğu halde[20] biri gözüktü. Yaklaşınca burnusu çıkardı yere koydu ve Mûsâ aleyhisselâma selâm verdi. Mûsâ aleyhisselâm:

- "Sen kimsin?" diye sordu. Adam:

- "Ben İblîs'im." dedi. Mûsâ aleyhisselâm:

- "Sana selâm yok." buyurdu.

- "Buraya niçin geldin?" diye sordu. İblîs:

- "Senin Allah katındaki mevkîini bildiğim için selâm vermek üzere sana geldim." dedi. Mûsâ aleyhisselâm:

- "Başındaki şey nedir?" dedi. İblîs:

---

[19] İsfahânî **"Tergîb ve Terhîb"**inde Hâlid b. Zeyd'den rivâyet etmiştir.

[20] Burnus; ibtida-i İslâm'da ruhbânların baş örtüsü idi. Kalensüve gibi.

- "Burnustur. Bununla insanları kendime çekmeye çalışırım ve insanların kalbine girerim." dedi. Mûsâ aleyhisselâm:

- "Ne zamanlar insanlara galebe çalabilirsin?" diye sordu. Şeytan:

- "İnsan kendini beğendiği, amelini çok gördüğü, günâhlarını unuttuğu zaman, ona galebe çalarım." dedi. Ve devamla: "Üç şeyden sakın. Mahremin olmayan kadınla bir arada durma. Zîra o ikinin üçüncüsü ben olurum ve onları aldatırım. Yapmayacağın şeye söz verme, verdiğin sözde de dur. Ayırdığın sadakayı bekletme hemen ver. Şâyet anında vermezsen, ben araya girerim ve onun verilmesine engel olurum." dedi ve eyvah Mûsâ aleyhisselâm Âdemoğullarını nelerden sakındıracağını öğrenmiş oldu." dedi.[21]

Saîd b. Müseyyeb anlatıyor: Bizim Peygamberimiz'den önce hiçbir peygamberden bile, kadın ile aldatmak hususunda şeytan umudunu kesmemişti.[22] Benim için en korkunç olan, kadınlardır. Medine'de benim girdiğim iki ev var; biri kendi evim, diğeri de kızımın evidir. Cuma günü orada gider banyomu alır ve erkenden câmie giderim.

---

[21] Bütün bunları Rasûl-i Ekrem de mübarek sözleriyle açıklamıştır.

[22] Bununla beraber şeytan, hiçbir Peygamberi bu cihetten de aldatamamıştır. Kanâatımca Saîd, burada biraz ifrat etmiştir. Çünkü Peygamberler büyük günâhların her çeşidinden, zillet ve hisset ifâde edecek küçük günâhlardan bile masumdurlar. Zâten Peygamberler hakkında bilinmesi gereken sıfatlardan biri de ismettir. Onlar günâha girmez. Ancak Peygamber Efendimiz de dâhil, hepsinden zelle sâdır olabilir. Fakat hemen îkaz edilir ve zellelerinden dönerler. Bunun Kur'ân'dan delîli vardır. Onlar aldanmaz. Buna rağmen şeytan da umut kesmeyebilir. Fakat Peygamberimiz'in şeytanı Müslüman olup, böyle bir umut peşinde olmadığı da Rasûl-i Ekrem tarafından bildirilmiştir. (Mütercim)

Diğer zâtın biri de şöyle anlatıyor: Şeytan kadına: “Benim kuvvetimin yâni ordumun yarısını sen teşkîl edersin. Sen, tam hedefe isâbet eden ok gibi bir silâhsın. Benim mahrem yerim ve ihtiyaç anında elçim sensin.” der. Şeytanın ordusunun yarısı gazâb ve diğer yarısı da şehvettir. Şehvetlerin en büyüğü kadın şehvetidir.

Bu şehvetin de diğer şehvetler gibi aşırı tarafları ile îtidâli, yâni orta derecesi vardır. Bunun ifratı aklı yenerek, kişinin himmetini ve fikrini kadınlara ve odalıklara sarfettirendir. Bu gibi şehvetinin esîri olanlar, âhiret yolunu kaybeder, dîn ve diyânetini unutur. Artık işi gücü fâhişeler peşinde koşmak olur. Bu aşırı ve taşkın şehvet, bâzı kimseleri çok fenâ olan iki yola sevk eder.

1 - Bu yollardan biri, fazla münâsebette bulunabilmek için şehveti arttırıcı şeyleri istîmâl etmektir. Bâzı kimselerin, daha çok yemeleri için iştâh ve hazım ilaçları kullandıkları gibi. Bu gibilerin bu hâli, tıpkı yırtıcı hayvan veyâ zehirli yılanın hücumuna uğrayıp da, bir ara hayvanlar onu unutup uykuya daldıkları zaman, onları muhtelif yollardan îkaz edip ayaklandırdıktan sonra, yeniden kurtuluş yollarını arayan kimsenin hâli gibidir. Zîra aslında fazla yemek ve münâsebet şehveti, insanda bir hastalıktır. Zevki, bu hastalığı arttırmakta değil, bundan kurtulmakta bulur.

Şâyet garîb bir hadîste rivâyet olunduğuna göre, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Cebrail’e münâsebet zafiyetinden şikâyet ettim. O da bana Herîse* (Keşkül) *yemeyi tavsiye etti.”* buyurdu. Buna ne dersin, dersen bilmiş ol ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in nikâhında dokuz kadın vardı. Bunların hakkını ödemek kendisine borç idi. Zâten bunları boşasa da başkası ile evlenmeleri yasak ve haram idi. Çünkü onlar mü’minlerin anneleri idiler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in kuvvet talebi, şehevî arzusu için değil, bu hakkı ödemek için idi.

2 - Bu yollardan diğeri de, bu şehvet bâzen insanı aşk sapıklıklarına sürükler. Bu ise en büyük bir ahmaklıktır. Hattâ hayvanlık derecesini aşmaktır. Zîra âşık, şehvetini teskîn ile kalmaz. Aşk, şehvetlerin en çirkini ve en çok utanılacak olanıdır. Ona göre şehveti inkızânın tek yeri onun mâşukudur. Hâlbuki hayvaniyet böyle değildir. Bir yerde şehveti münkazî olunca artık istirahat eder ve onun peşine düşmez. Ama âşık, dâima bir mâşûku tanır ve onun peşinden sürüklenip gider. Ona tapar ve onun uğrunda her çeşit zillete katlanır. Aklını da şehvetine bağlar ve ona hizmet ettirir.

Hâlbuki akıl, şehvete hizmet için değil, hizmet olunmak için yaratılmıştır. Aşk, şehvette ifrâtın genişlemesi demektir ki bu, hiç bir düşüncesi olmayan boş kalbin işidir. Buna düşmemek için bakmak ve düşünmekten sarf-ı nazar edecektir. Yoksa bu mukaddimelerden zamanında ictinâb etmez ise sonradan yerleşmiş olan aşkı söküp atmak zor olur. Kadına karşı aşkın hükmü bu olduğu gibi mâl, servet ve mevkîin âşıkı da böyledir. Hattâ kuş oynatmak ve diğer oyunların hükmü de budur. Tamamıyla dadandıktan sonra ayrılmak zor olur. Bâzı kimseler bunların mübtelâsı olmuş, dünya ve âhiretleri perîşân olmuştur. Bir türlü kendilerini bu kötü alışkanlıklarından kurtaramazlar. Daha ilk başlangıcında aşkın hücûmunu kıran kimse, daha ilk hamlede kapıya dönen atın dizginlerine hâkim olan kimsenin haline benzer. Onu kapıdan geri atmak kolaydır. Bu ibtilâlara yakalandıktan sonra, necat ve kurtuluş çârelerini arayanlar ise kapıyı geçtikten sonra kuyruğundan yakalayıp onu kendine doğru çekmek isteyenin vaziyetine benzer. Kolaylık ve çetinlik bakımından aradaki fark bu kadar büyüktür. Bunun için, daha ilk sıralarda ihtiyatlı davranmak lâzımdır. İş işten geçtikten sonra çok mücâdele etmek lâzımdır.

İnsanı ölüme kadar götürebilir. Şehvetin ifrâtı, bu dereceye kadar akla galebe çalmasıdır ki, çok çirkin bir haldir.

Şehvetin bir de tefrîti, yâni geri derecesi vardır. O, acziyet ve hiç evlenmemektir ki, o da mezmûmdur. Makbul olan îtidâldir. Akıl ve şerîata uygun şekilde münâsebet kurmaktır. Ne zaman ifrâta kaçarsa evlenmek ve açlık ile şehvetini kırmaya çalış. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) *“Ey gençler, evleniniz. Evlenmeye gücü yetmeyenler oruç tutsunlar. Zîra oruç şehveti kırar.”* buyurmuştur.

بيان ما على المريد في ترك التزويج وفعله

اعلمْ : أنَّ المريدَ في ابتداءِ أمرِهِ ينبغي ألا يشغلَ قلبَهُ ونفسَهُ بالتزويجِ ؛ فإنَّ ذلكَ شغلٌ شاغلٌ يمنعُهُ عنِ السلوكِ ، ويستجرُّهُ إلى الأُنْسِ بالزوجةِ ، ومَنْ أنسَ بغيرِ اللهِ تعالىٰ . . شُغِلَ عنِ اللهِ .

ولا يغرَّنَّهُ كثرةُ نكاحِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ فإنَّهُ كانَ لا يشغلُ قلبَهُ جميعُ ما في الدنيا عنِ اللهِ تعالىٰ ، فلا تُقاسُ الملائكةُ بالحدَّادينَ .

ولذلكَ قالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (مَنْ تزوَّجَ . . فقدْ ركنَ إلى الدنيا)(١) .

وقالَ : (ما رأيتُ مريداً تزوَّجَ فثبتَ علىٰ ما كانَ عليهِ) .

وقيلَ لهُ مرَّةً : ما أحوجَكَ إلى امرأةٍ تأنسُ بها ، فقالَ : لا آنسَني اللهُ بها ؛ أيْ : إنَّ الأنسَ بها يمنعُ الأنسَ باللهِ تعالىٰ .

وقالَ أيضاً : (كلُّ ما شغلَكَ عنِ اللهِ مِنْ أهلٍ ومالٍ وولدٍ فهوَ عليكَ مشؤومٌ)(٢) .

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٣٥) ، وإنما قال ذلك لأن هـٰذه الأمور مما توجب الركون إلى الدنيا لا محالة . « إتحاف » (٧/ ٤٣٢) .

(٢) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٣/ ٣٦٢) .

وكيفَ يُقاسُ غيرُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بهِ وقدْ كانَ استغراقُهُ بحبِّ اللهِ تعالىٰ بحيثُ كانَ يخافُ احتراقَهُ فيهِ إلىٰ حدٍّ كانَ يخشىٰ منهُ في بعضِ الأحوالِ أنْ يسريَ ذلكَ إلىٰ قالبِهِ فيهدمَهُ ؛ فلذلكَ كانَ يضربُ بيدِهِ علىٰ فخذِ عائشةَ أحياناً ويقولُ : « كلِّميني يا عائشةُ »(١) ؛ لتشغلَهُ بكلامِها عنْ عظيمِ ما هوَ فيهِ ، لقصورِ طاقةِ قالبِهِ عنهُ ، فقدْ كانَ طبعُهُ الأنسَ باللهِ عزَّ وجلَّ ، وكانَ أنسُهُ بالخلْقِ عارضاً رفقاً ببدنِهِ .

ثمَّ إنَّهُ كانَ لا يطيقُ الصبرَ معَ الخلقِ إذا جالسَهُمْ ، فإذا ضاقَ صدرُهُ . . قالَ : « أرحْنا بها يا بلالُ »(٢) ؛ حتَّىٰ يعودَ إلىٰ ما هوَ قرَّةُ عينِهِ(٣) .

فالضعيفُ إذا لاحظَ أحوالَهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ في مثلِ هـٰذهِ الأمورِ . . فهوَ مغرورٌ ؛ لأنَّ الأفهامَ تقصرُ عنِ الوقوفِ علىٰ أسرارِ أفعالِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ فشرطُ المريدِ العُزْبَةُ في الابتداءِ ، إلىٰ أنْ يقوىٰ في المعرفةِ ، هـٰذا إذا لمْ تغلبْهُ الشهوةُ .

فإنْ غلبتْهُ الشهوةُ . . فليكسرْها بالجوعِ الطويلِ ، والصومِ الدائمِ ، فإنْ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٧/ ٤٣٣) ، وعند البخاري (١١٦١) ، ومسلم (٧٤٣) من حديث عائشة رضي الله عنها : (كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا صلىٰ ؛ فإن كنت مستيقظة . . حدثني ، وإلا . . اضطجع حتىٰ يؤذن بالصلاة) .

(٢) رواه أبو داوود (٤٩٨٥) .

(٣) فقد روى النسائي (٧/ ٦١) : « حبب إلي من الدنيا النساء والطيب ، وجعل قرة عيني في الصلاة » .

لمْ تنقمعِ الشهوةُ بذلكَ ، وكانَ بحيثُ لا يقدرُ علىٰ حفظِ العينِ مثلاً وإنْ قدرَ علىٰ حفظِ الفرجِ . . فالنكاحُ لهُ أولىٰ ؛ لتسكنَ الشهوةُ ، وإلا فمهما لمْ يحفظْ عينَهُ . . لمْ يحفظْ فكرَهُ ، ويتفرّقُ عليهِ همُّهُ ، وربما وقعَ في بليّةٍ لا يطيقُها ، وزنا العينِ مِنْ كبارِ الصغائرِ ، وهوَ يؤدِّي على القرْبِ إلى الكبيرةِ الفاحشةِ ، وهيَ زنا الفرجِ ، ومَنْ لمْ يقدرْ علىٰ غضِّ بصرِهِ . . لمْ يقدرْ علىٰ حفظِ دينِهِ .

قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (إيَّاكُمْ والنظرةَ ؛ فإنَّها تزرعُ في القلبِ شهوةً ، وكفىٰ بها فتنةً)[١] .

وقالَ سعيدُ بنُ جبيرٍ : (إنَّما جاءَتِ الفتنةُ لداوودَ عليهِ السلامُ مِنْ قبلِ النظرةِ)[٢] .

ولذلكَ قالَ لابنِهِ سليمانَ عليهما السلامُ : (يا بنيَّ ؛ امشِ خلفَ الأسدِ والأسودِ[٣] ، ولا تمشِ خلفَ المرأةِ)[٤] .

وقيلَ ليحيىٰ عليهِ السلامُ : ما بدْءُ الزنا ؟ قالَ : النظرُ والتمنِّي[٥] .

---

[١] رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٣٨٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/٤٦٢) .

[٢] رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٢٥٥٣) .

[٣] أي : من الحيات .

[٤] رواه أحمد في « الزهد » (٢١٩) عن سليمان بن داوود علىٰ نبينا وعليهما الصلاة والسلام .

[٥] الخبر عن الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٧٧) .

وقالَ الفضيلُ : يقولُ إبليسُ : هيَ قوسي القديمةُ ، وسهمي الذي لا أخطئُ بهِ ؛ يعني : النظرةَ[1] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « النظرةُ سهمٌ مسمومٌ مِنْ سهامِ إبليسَ ، فمَنْ تركَها خوفاً مِنَ اللهِ تعالىٰ . . أعطاهُ اللهُ تعالىٰ إيماناً يجدُ حلاوتَهُ في قلبِهِ »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما تركتُ بعدي فتنةً أضرَّ على الرجالِ مِنَ النِّساءِ »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اتقوا فتنةَ الدنيا وفتنةَ النساءِ ، فإنَّ أوَّلَ فتنةِ بني إسرائيلَ كانَتْ مِنْ قِبَلِ النساءِ »[4] .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ قُل لِّلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَـٰرِهِمْ . . . ﴾ الآيةَ .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لكلِّ ابنِ آدمَ حظٌّ مِنَ الزنا ؛ فالعينانِ تزنيانِ وزناهُما النظرُ ، واليدانِ تزنيانِ وزناهُما البطشُ ، والرجلانِ تزنيانِ وزناهُما المشيُ ، والفمُ يزني وزناهُ القُبَلُ ، والقلبُ يهُمُّ أوْ يتمنَّىٰ ، ويصدِّقُ ذلكَ الفرجُ أوْ يكذِّبُهُ »[5] .

---

(١) كما هو مبين في الحديث الآتي .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (١٠/١٧٣) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/٣١٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/١٠١) .

(٣) رواه البخاري (٥٠٩٦) ومسلم (٢٧٤٠) .

(٤) رواه مسلم (٢٧٤٢) .

(٥) رواه البخاري (٦٢٤٣) ، ومسلم (٢٦٥٧) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٧/٨٩) واللفظ له .

وقالَتْ أمُّ سلمةَ : استأذنَ ابنُ أمِّ مكتومٍ الأعمىٰ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأنا وميمونةُ جالستانِ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « احتجبا » ، فقلنا : أوَليسَ بأعمىٰ لا يبصرُنا ؟ فقالَ : « وأنتما لا تبصرانِهِ ؟! »(١) .

وهٰذا يدلُّ علىٰ أنَّهُ لا يجوزُ للنساءِ مجالسةُ العميانِ كما جرَتْ بهِ العادةُ في المآتمِ والولائمِ ، فيحرمُ على الأعمى الخلوةُ بالنساءِ ، ويحرمُ على المرأةِ مجالسةُ الأعمىٰ وتحديقُ النظرِ إليهِ لغيرِ حاجةٍ ، وإنَّما جُوِّزَ للنساءِ محادثةُ الرجالِ والنظرُ إليهِمْ لأجلِ عمومِ الحاجةِ .

وإنْ قدرَ علىٰ حفظِ عينِهِ عنِ النساءِ ، ولمْ يقدرْ علىٰ حفظِها عنِ الصبيانِ . . فالنكاحُ أولىٰ بهِ ، فإنَّ الشرَّ في الصبيانِ أكثرُ ، فإنَّهُ لوْ مالَ قلبُهُ إلى امرأةٍ . . أمكنَهُ الوصولُ إلى استباحتِها بالنكاحِ ، والنظرُ إلىٰ وجهِ الصبيِّ بالشهوةِ حرامٌ ، بلْ كلُّ مَنْ يتأثَّرُ قلبُهُ بجمالِ صورةِ الأمردِ بحيثُ يدركُ التفرقةَ بينَهُ وبينَ الملتحي . . لمْ يحلَّ لهُ النظرُ إليهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : كلُّ ذي حسٍّ يدركُ التفرقةَ بينَ الجميلِ والقبيحِ لا محالةَ ، ولمْ تزلْ وجوهُ الصبيانِ مكشوفةً ؟

فأقولُ : لستُ أعني تفرقةَ العينِ فقطْ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ إدراكُهُ التفرقةَ

---

(١) رواه أبو داوود (٤١١٢) ، والترمذي (٢٧٧٨) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٩١٩٨) .

كإدراكِهِ التفرقةَ بينَ شجرةٍ خضراءَ وأخرىٰ يابسةٍ ، وبينَ ماءٍ صافٍ وماءٍ كدِرٍ ، وبينَ شجرةٍ عليها أزهارُها وأنوارُها وشجرةٍ تساقطَتْ أوراقُها ، فإنَّهُ يميلُ إلىٰ إحداهُما بعينِهِ وطبعِهِ ، ولكنْ ميلاً خالياً عنِ الشهوةِ ، ولأجلِ ذلكَ لا يشتهي ملامسةَ الأزهارِ والأنوارِ وتقبيلَها ، ولا تقبيلَ الماءِ الصافي ، وكذلكَ الشيبةُ الحسنةُ قدْ تميلُ العينُ إليها ، وتدركُ التفرقةَ بينَها وبينَ الوجهِ القبيحِ ، ولكنَّها تفرقةٌ لا شهوةَ فيها ، ويُعرَفُ ذلكَ بميلِ النفسِ إلى القرْبِ والملامسةِ ، فمهما وجدَ ذلكَ الميلَ في قلبِهِ ، وأدركَ تفرقةً بينَ الوجهِ الجميلِ ، وبينَ النباتِ الحسنِ ، والأثوابِ المنقَّشةِ ، والسقوفِ المذهبةِ . . فنظرُهُ نظرُ شهوةٍ ، فهوَ حرامٌ ، وهـٰذا ممَّا يتهاونُ بهِ الناسُ ، ويجرُّهُمْ ذلكَ إلى المعاطبِ وهمْ لا يشعرونَ .

وقالَ بعضُ التابعينَ : (ما أنا بأخوفَ مِنَ السبعِ الضاري على الشابِّ الناسكِ مِنْ غلامٍ أمردَ يجلسُ إليهِ)[1] .

وقالَ سفيانُ الثوريُّ : (لوْ أنَّ رجلاً عبثَ بغلامٍ بينَ إصبعينِ مِنْ أصابعِ رجْلِهِ يريدُ الشهوةَ . . لكانَ لواطاً)[2] .

وعنْ بعضِ السلفِ قالَ : (سيكونُ في هـٰذهِ الأمَّةِ ثلاثةُ أصنافٍ

---

[1] رواه البيهقي في « الشعب » (٥٠١٣) ، كذا عن بعض التابعين .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الورع » (١٣٧) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٤٤٠) .

لوطيونَ : صنفٌ ينظرونَ ، وصنفٌ يصافحونَ ، وصنفٌ يعملونَ)(١) .

فإذاً ؛ آفةُ النظرِ إلى الأحداثِ عظيمةٌ ، فمهما عجزَ المريدُ عنْ غضِّ بصرِهِ ، وضبطِ فكرِهِ . . فالصوابُ لهُ أنْ يكسرَ شهوتَهُ بالنكاحِ ، فربَّ نفْسٍ لا يسكنُ توقانُها بالجوعِ .

* * *

وقالَ بعضُهُمْ : غلبَتْ عليَّ شهوتي في بدْءِ إرادتي بما لَمْ أطقْ ، فأكثرتُ الضجيجَ إلى اللهِ تعالىٰ ، فرأيتُ شخصاً في المنامِ ، فقالَ : ما لكَ ، فشكوتُ إليهِ ، فقالَ : تقدَّمْ إليَّ ، فتقدمتُ إليهِ ، فوضعَ يدَهُ علىٰ صدري ، فوجدتُ بردَها في فؤادي وجميعِ جسدي ، فأصبحتُ وقدْ زالَ ما بي ، فبقيتُ معافىً سنةً ، ثمَّ عاودَني ذلكَ ، فأكثرتُ الاستغاثةَ ، فجاءَني شخصٌ في المنامِ فقالَ لي : أتحبُّ أنْ يذهبَ ما تجدُ وأضربَ عنقَكَ ؟ قلتُ : نعمْ ، فقالَ : مُدَّ رقبتَكَ ، فمددتُها ، فجرَّدَ سيفاً مِنْ نورٍ ، فضربَ بهِ عنقي ، فأصبحتُ وقدْ زالَ ما بي ، فبقيتُ معافىً سنةً ، ثمَّ عاودَني ذلكَ أوْ أشدُّ منهُ ، فرأيتُ كأنَّ شخصاً يخاطبُني فيما بينَ جنبي وصدري ويقولُ : ويحَكَ ، كمْ تسألُ اللهَ تعالىٰ رفْعَ ما لا يحبُّ رفعَهُ ! قالَ : فتزوجتُ ، فانقطعَ ذلكَ عنِّي ووُلِدَ لي(٢) .

---

(١) رواه ابن الجوزي في « ذم الهوى » (٣٨١) ، والبيهقي في « الشعب » (٥٠١٩) .

(٢) قوت القلوب (٢/ ١٧٠) .

ومهما احتاجَ المريدُ إلى النكاحِ . . فلا ينبغي أنْ يتركَ شرطَ الإرادةِ في ابتداءِ النكاحِ ودوامِهِ ؛ أمَّا في ابتدائِهِ . . فبالنيّةِ الحسنةِ ، وفي دوامِهِ . . بحسنِ الخلقِ ، وسدادِ السيرةِ ، والقيامِ بالحقوقِ الواجبةِ ، كما فصَّلْنا جميعَ ذلكَ في كتابِ آدابِ النكاحِ ، فلا نطوِّلُ بإعادتِهِ .

وأمارةُ صدْقِ إرادتِهِ أنْ ينكحَ فقيرةً متديِّنةً ، ولا يطلبَ الغَنيَّةَ .

قالَ بعضُهُمْ : (مَنْ تزوَّجَ غنيَّةً . . كانَ لهُ منها خمسُ خصالٍ : مغالاةُ الصداقِ ، وتسويفُ الزفافِ ، وفوتُ الخدمةِ ، وكثرةُ النفقةِ ، وإذا أرادَ طلاقَها . . لمْ يقدرْ ؛ خوفاً مِنْ ذهابِ مالِها ، والفقيرةُ بخلافِ ذلكِ)⁽¹⁾ .

وقالَ بعضُهُمْ : (ينبغي أنْ تكونَ المرأةُ دونَ الرجلِ بأربعٍ ، وإلا . . استحقرَتْهُ : بالسنِّ ، والطولِ ، والمالِ ، والحسبِ ، وأنْ تكونَ فوقَهُ بأربعٍ : بالجمالِ ، والأدبِ ، والخُلُقِ ، والورعِ)⁽²⁾ .

وعلامةُ صدْقِ الإرادةِ في دوامِ النكاحِ الخُلُقُ .

تزوَّجَ بعضُ المريدينَ بامرأةٍ ، فلمْ يزلْ يخدمُها حتَّى استحيتِ المرأةُ ، وشكَتْ ذلكَ إلىٰ أبيها ، وقالَتْ : قدْ تحيَّرتُ في هـٰذا الرجلِ ، أنا في منزلِهِ منذُ سنينَ ما ذهبتُ إلى الخلاءِ قطُّ إلا وحملَ الماءَ قبلي إليهِ !⁽³⁾ .

---

(١) القول لمعاذ بن يعقوب النسفي ، كما أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٣٨) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٣٥) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٣٧) .

وتـزوَّجَ بعضُهـمُ امـرأةً ذاتَ جمـالٍ ، فلمَّـا قـربَ زفـافُهـا . . أصـابَهـا الجُدَريُّ ، فاشتدَّ حزْنُ أهلِها لذلكَ ؛ خوفاً مِنْ أنْ يستقبحَها ، فأراهُمُ الرجلُ أنَّ بهِ رمداً ، ثمَّ أراهُمْ أنَّ بصرَهُ قدْ ذهبَ ، حتَّىٰ زُفَّتْ إليهِ المرأةُ ، فزالَ عنهُمُ الحزنُ ، فبقيَتْ عندَهُ عشرينَ سنةً ، ثمَّ تُوفيَتْ ، ففتحَ عينيهِ حينَ ذلكَ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : تعمدتُهُ لأجلِ أهلِها حتَّىٰ لا يحزنوا ، فقيلَ لهُ : قدْ سبقتَ إخوانَكَ بهـٰذا الخلقِ(١) .

وتزوَّجَ بعضُ الصوفيَّةِ امرأةً سيِّئةَ الخلقِ ، فكانَ يصبرُ عليها ، فقيلَ لهُ : لِمَ لا تطلقُها ؟ فقالَ : أخشىٰ أنْ يتزوَّجَها مَنْ لا يصبرُ علىٰ خلقِها فيتأذَّىٰ بها(٢) .

فإنْ نكحَ المريدُ . . فهكذا ينبغي أنْ يكونَ ، وإنْ قدرَ على التركِ . . فهوَ لهُ أولىٰ إذا لمْ يمكنْهُ الجمعُ بينَ فضْلِ النكاحِ وسلوكِ الطريقِ ، وعلمَ أنَّ ذلكَ يشغلُهُ عنْ حالِهِ .

كما رُوِيَ أنَّ محمدَ بنَ سليمانَ الهاشميَّ كانَ يملكُ منْ غلةِ الدنيا ثمانينَ ألفَ درهمٍ في كلِّ يومٍ ، فكتبَ إلىٰ أهلِ البصرةِ وعلمائِها في امرأةٍ يتزوَّجُها ، فأجمعوا كلُّهُمْ علىٰ رابعةَ العدويَّةِ رحمها اللهُ تعالىٰ ، فكتبَ إليها :

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٣٧) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٣٧) .

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

أمَّا بعدُ : فإنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ ملَّكَني مِنْ غلَّةِ الدنيا في كلِّ يومٍ ثمانينَ ألفَ درهمٍ ، وليسَ تمضي الليالي والأيامُ حتَّىٰ أتمَّها مئةَ ألفٍ ، وأنا أصيِّرُ لكِ مثلَها ومثلَها ، فأجيبيني .

فكتبَتْ إليهِ :

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

أمَّا بعدُ : فإنَّ الزهدَ في الدنيا راحةُ القلبِ والبدنِ ، والرغبةَ فيها تورثُ الهمَّ والحزَنَ ، فإذا أتاكَ كتابي هـٰذا . . فهيِّىء زادَكَ ، وقدِّمْ لمعادِكَ ، وكُنْ وصيَّ نفسِكَ ، ولا تجعلِ الرجالَ أوصياءَكَ ، فيقتسموا تراثَكَ ، وصمِ الدهرَ ، واجعلْ فطرَكَ الموتَ ، وأمَّا أنا . . فلوْ أنَّ اللهَ تعالىٰ خوَّلَني أمثالَ الذي خوَّلَكَ وأضعافَهُ . . ما سرَّني أنْ أشتغلَ عنِ اللهِ طرفةَ عينٍ(١) .

وهـٰذهِ إشارةٌ إلىٰ أنَّ كلَّ ما شغلَ عنِ اللهِ تعالىٰ فهوَ نقصانٌ .

فلينظرِ المريدُ إلىٰ حالِهِ وقلبِهِ ، فإنْ وجدَهُ في العزوبةِ . . فهوَ الأقربُ ، وإنْ عجزَ عنْ ذلكَ . . فالنكاحُ أولىٰ بهِ .

ودواءُ هـٰذهِ العلَّةِ ثلاثٌ : الجوعُ ، وغضُّ البصرِ ، والاشتغالُ بشغلٍ يستوفي القلبَ ، فإنْ لمْ تنفعْ هـٰذهِ الثلاثةُ . . فالنكاحُ هوَ الذي يستأصلُ مادَّتَها فقطْ ، ولهـٰذا كانَ السلفُ يبادرونَ إلى النكاحِ وإلىٰ تزويجِ البناتِ .

---

(١) رواه الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٤١) .

قالَ سعيدُ بنُ المسيَّبِ : (ما أيسَ الشيطانُ مِنْ أحدٍ إلا وأتاهُ مِنْ قبلِ النساءِ)[1] .

وقالَ سعيدٌ وهوُ ابنُ أربعٍ وثمانينَ سنةً[2] ، وقدْ ذهبَتْ إحدىٰ عينيهِ وهوَ يعشو بالأخرىٰ : (ما شيءٌ أخوفَ عندي مِنَ النساءِ)[3] .

وعنْ ابنِ أبي وداعةَ قالَ : كنتُ أجالسُ سعيدَ بنَ المسيَّبِ ، ففقدَني أياماً ، فلمَّا جئتُهُ.. قالَ : أينَ كنتَ ؟ قلتُ : تُوفيَتْ أهلي ، فاشتغلتُ بها ، فقالَ : هلاَّ أخبرتَنا فشهدناها ، قالَ : ثمَّ أردتُ أنْ أقومَ ، فقالَ : هلِ استحدثتَ امرأةً ؟ فقلتُ : يرحمُكَ اللهُ تعالىٰ ، ومَنْ يزوِّجُني وما أملكُ إلا درهمينِ أوْ ثلاثةً ؟! فقالَ : أنا ، فقلتُ : وتفعلُ ؟! قالَ : نعمْ ، فحمدَ اللهَ تعالىٰ ، وصلَّىٰ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وزوَّجَني علىٰ درهمينِ أوْ قالَ : ثلاثةٍ .

قالَ : فقمتُ وما أدري ما أصنعُ مِنَ الفرحِ ، فصرتُ إلىٰ منزلي ، وجعلتُ أفكِّرُ ممَّنْ آخذُ ، وممنْ أستدينُ ، فصلَّيتُ المغربَ ، وانصرفتُ إلىٰ منزلي ، فأسرجْتُ وكنتُ وحدي صائماً ، فقدمتُ عشائي لأفطرَ ، وكانَ خبزاً وزيتاً ، وإذا بابي يُقرعُ ، فقلتُ : مَنْ هـٰذا ؟ قالَ سعيدٌ : قالَ : فأفكرتُ في كلِّ إنسانٍ اسمُهُ سعيدٌ إلا سعيدَ بنَ المسيَّبِ ، وذلكَ أنَّهُ لمْ

---

[1] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/١٦٦) .

[2] وثمَّ خلاف في سنة وفاته ، وكأن الراجح أنه عاش أربعاً وسبعين سنة .

[3] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/١٦٦) .

يُرَ أربعينَ سنةً إلا بينَ دارِهِ والمسجدِ ، فقمتُ فخرجتُ إليهِ ، فإذا به سعيدُ بنُ المسيَّبِ ، فظننتُ أنَّهُ قدْ بدا لهُ ، فقلتُ : يا أبا محمدٍ ؛ لوْ أرسلتَ إليَّ . . لأتيتُكَ ، فقالَ : لا ، أنتَ أحقُّ أنْ تؤتىٰ ، قلتُ : فما تأمرُ ؟ قالَ : إنَّكَ كنتَ رجلاً عزباً ، فتزوجتَ ، فكرهتُ أنْ أبيتَكَ الليلةَ وحدَكَ ، وهـٰذهِ امرأتُكَ ، فإذا هيَ قائمةٌ خلفَهُ في طولِهِ ، ثمَّ أخذَ بيدِها ، فدفعَها في البابِ وردَّهُ ، فسقطَتِ المرأةُ مِنَ الحياءِ ، فاستوثقتُ مِنَ البابِ ، ثمَّ تقدمتُ إلى القصعةِ التي فيها الزيتُ والخبزُ ، فوضعتُها في ظلِّ السراجِ لكيلا تراهُ ، ثمَّ صعدتُ السطحَ ، فرميتُ الجيرانَ ، فجاؤوني ، وقالوا : ما شأنُكَ ؟ قلتُ : ويحَكم ! زوَّجَني سعيدُ بنُ المسيَّبِ بنتَهُ اليومَ ، وقدْ جاءَ بها الليلةَ علىٰ غفلةٍ ، فقالوا : سعيدٌ زوَّجَكَ ؟! قلتُ : نعمْ ، وهـٰهيَ في الدارِ ، فنزلوا إليها ، وبلغَ ذلكَ أمِّي ، فجاءَتْ وقالَتْ : وجهي مِنْ وجهِكَ حرامٌ إنْ مسستَها قبلَ أنْ أصلحَها إلىٰ ثلاثةِ أيَّامٍ ، قالَ : فأقمتُ ثلاثاً ، ثمَّ دخلتُ بها ، فإذا هي مِنْ أجملِ النساءِ ، وأحفظِ الناسِ لكتابِ اللهِ تعالىٰ ، وأعلمِهِمْ بسنَّةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وأعرفِهِمْ بحقِّ الزوجِ .

قالَ : فمكثتُ شهراً لا يأتيني سعيدٌ ولا آتيهِ ، فلمَّا كانَ قُرْبَ الشهرِ . . أتيتُهُ وهوَ في حلقتِهِ ، فسلَّمْتُ عليهِ ، فردَّ عليَّ السلامَ ولمْ يكلِّمْني حتَّىٰ تفرَّقَ الناسُ مِنَ المجلسِ ، فقالَ : ما حالُ ذلكَ الإنسانِ ؟ قلتُ : خيراً يا أبا محمدٍ ، علىٰ ما يحبُّ الصديقُ ويكرهُ العدوُّ ، قالَ : إنْ رابَكَ شيءٌ . . فالعصا ، فانصرفتُ إلىٰ منزلي ، فوجَّهَ إليَّ بعشرينَ ألفَ درهمٍ .

قالَ عبدُ اللهِ بنُ سليمانَ : وكانَتْ بنتُ سعيدِ بنِ المسيَّبِ خطبَها عبدُ الملكِ بنُ مروانَ لابنهِ الوليدِ حينَ ولاَّهُ العهدَ ، فأبىٰ سعيدٌ أنْ يزوِّجَهُ ، فلمْ يزلْ عبدُ الملكِ يحتالُ علىٰ سعيدٍ حتَّىٰ ضربَهُ مئةَ سوطٍ في يومٍ باردٍ ، وصبَّ عليهِ جرَّةَ ماءٍ ، وألبسَهُ جبَّةَ صوفٍ(١) .

فاستعجالُ سعيدٍ في الزفافِ تلكَ الليلةَ يعرِّفُكَ غائلةَ الشهوةِ ، ووجوبَ المبادرةِ إلىٰ تطفئةِ نارِها بالنكاحِ ، رضيَ اللهُ عنهُ ورحمهُ .

* * *

---

(١) الخبر بطوله رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/١٦٧) ، وابن أبي وداعة هو كثير بن المطلب بن أبي وداعة السهمي القرشي .

EVLENME İŞİNDE MÜRÎDİN VAZİFELERİ

Bilmiş ol ki; ilk zamanlarında mürîde yakışan evlenme işiyle uğraşmamaktır. Zîra evlenme işi mürîdi girdiği yoldan alıkoyacak kadar bir meşgale teşkîl eder. Evlenmek, mürîdi kadın ile alâkalanmaya sevk eder de onunla ünsiyet peydâ eder. Allah'tan başkası ile ünsiyet kazanan kimse, elbette Allah'tan ayrı düşer ve Allah ile bir arada olacak zaman bulamaz. Rasûl-i Ekrem'in (s.a.v.) zevcelerinin çokluğu mürîdi aldatmamalıdır. Çünkü onun kalbini dünyalıktan hiç bir şey, Allah'tan meşgul edemezdi. Melikler ile demirciler veyâ kapıcılar arasında fark vardır. Bunun için **Ebû Süleymân Dârânî**: "Evlenen, dünyaya meyletmiş sayılır. Evlenen hiçbir mürîdi eski hâlinde bulamadım." demiştir. Kendisine:

- "Evlensen de bir hanım ile ünsiyet edip rahat etsen olmaz mı?" diyenlere, o:

- "Hayır, Allah nasîb etmesin. Çünkü onlarla ünsiyet Allah'tan uzaklaşmak olur." diye cevap vermiştir. Yine bu zât başka bir yerde, "Seni Allah'tan alıkoyan; âile olsun, mâl olsun, evlâd olsun hepsi meş'ûm ve kötü şeylerdir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile başkası mukayese edilemez. Onun, Allahu Teâlâ'nın muhabbet deryâsına dalışı öyle kuvvetli idi ki, ruhunu yakan ve kasıp kavuran bu sevginin cismine intikal edip bedenini yakacak kadar tehlikesi var idi. Bunun için bâzen Hz. Âişe'nin oyluğuna dokunarak: *"Benimle konuş, ey Âişe."* derdi. Maksadı içinde bulunduğu hale bedeninin tahammül edemeyeceğini anladığı için Âişe ile meşgul olmaktı. Onun asıl tabiati Allah ile ünsiyettir. İnsanlarla ünsiyeti arızîdir. Ve bedenine acıması içindir. Bununla beraber halk ile halk arasında bulunmaya da uzun zaman dayanamazdı. Canı sıkıldığı zaman -Namaz kısmında açıklandığı gibi-: *"Bizi rahatlandır yâ Bilâl"* yâni gözümün karargâhı olan namaz için ezan oku, buyururdu. Zayıf iradeli bir kimse kendisini bu zâviyeden ele alırsa aldanır. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in işlerindeki esrârı anlamaktan akıllar âcizdir.

Mürîde gerekli olan, mârifette kuvvetleninceye kadar evlenmemektir. Bu da şehvetin gâlip olmadığı hallerdedir. Şâyet şehveti gâlip gelirse, onu uzun açlık ve devamlı oruçla kırmaya çalışsın. Şâyet bununla da şehvetini kıramazsa -meselâ her ne kadar fiilen zinâ etmezse de gözünü nâmahremden çekemez hâlde ise- artık şehveti teskîn için evlenmesi daha muvafık düşer. Yoksa gözünü koruyamayan kimse, düşüncesini de koruyamaz. Kafasını oraya çevirir derken, Allah korusun günün birinde bir felâket ile karşı karşıya gelir. Esâsen gözün zinâsı küçük günâh serîsinin hatırı sayılanlarından ve ileri gelenlerinden biridir. Çünkü göz zinâsı insanı gerçek zinâya götürür. Gözünü korumasını beceremeyen kimse, kendini de koruyamaz.

İsâ aleyhisselâm: "Sakın nâmahreme bakmayın. Zîra o bakış, kalbe şehvet tohumunu eker. Bu da fitne olmak için yeter." buyurmuştur.

Yahya aleyhisselâma: "Zinânın başlangıcı nedir?" diye sorduklarında o: "Bakış ve düşüncedir." diye cevap vermiştir. **Fudayl** diyor ki: "Şeytan, o bakış benim ok ve yayımdır. Ben onunla dâima hedefe isâbet ettiririm." demiştir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de mübarek bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

اَلنَّظْرَةُ سَهْمٌ مَسْمُومٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ فَمَنْ تَرَكَهَا خَوْفًا مِنَ
اللّٰهِ تَعَالٰى أَعْطَاهُ اللّٰهُ تَعَالٰى إِيمَانًا يَجِدُ حَلَاوَتَهُ فِي قَلْبِهِ

"Bakış, şeytanın zehirli oklarından bir oktur. Kim Allah korkusundan dolayı nâmahreme bakmazsa, Allahu Teâlâ ona, kalbinde zevkine varacağı bir îman nasip eder." Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَا تَرَكْتُ بَعْدِي فِتْنَةً أَضَرَّ عَلَى الرِّجَالِ مِنَ النِّسَاءِ

"Erkeklere kadınlardan daha zararlı bir fitne bırakmadım."[23]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِتَّقُوا فِتْنَةَ الدُّنْيَا وَفِتْنَةَ النِّسَاءِ فَإِنَّ أَوَّلَ فِتْنَةِ بَنِي إِسْرَائِيلَ
كَانَتْ مِنْ قِبَلِ النِّسَاءِ

"Dünyanın ve hususan kadınların fitnesinden sakınınız. Zîra İsrailoğullarında ilk fitne kadınlar tarafından oldu." buyurmuştur.[24] Allahu Teâlâ:

قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ

"Müslüman erkeklere söyle ki; gözlerini (harama) **kapasınlar."** (Nûr sûresi, 24/30) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لِكُلِّ بَنِي اٰدَمَ حَظٌّ مِنَ الزِّنَا، فَالْعَيْنَانِ تَزْنِيَانِ وَزِنَاهُمَا النَّظَرُ،
وَالْيَدَانِ تَزْنِيَانِ وَزِنَاهُمَا الْبَطْشُ، وَالرِّجْلَانِ تَزْنِيَانِ وَزِنَاهُمَا

---

[23] Buhârî ile Müslim, Usâme'den rivâyet etmişlerdir.

[24] Müslim, Ebû Saîd'den rivâyet etmiştir.

الْمَشْيُ، وَالْفَمُ يَزْنِي وَزِنَاهُ الْقُبْلَةُ، وَالْقَلْبُ يَهِمُّ أَوْ يَتَمَنَّى، وَيُصَدِّقُ ذٰلِكَ الْفَرْجُ أَوْ يُكَذِّبُهُ

"Her Âdemoğlunun zinâdan nasîbi vardır. Gözler zinâ eder, zinâları bakmalarıdır. Eller zinâ eder, zinâları ellemektir. Ayakları zinâ eder, zinâsı azim veyâ temennîdir. Ferc de bunu ya tasdîk veyâ tekzîb eder."[25] buyurmuştur.

Mü'minlerin annesi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in muhterem zevcesi Ümmü Seleme (r.a.) anlatıyor: Bir gün gözleri âmâ olan İbn Ümmü Mektûm Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna girmek için müsâade istedi. Ben ve diğer zevcesi Meymûne orada bulunuyorduk. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bize:

- *"Çekilin ve saklanın."* buyurdu. Biz de:

- "Bu adamın iki gözü de görmez, niçin çekilelim?" dediğimizde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"O görmüyorsa siz de görmüyor değilsiniz ya."* buyurdu.[26] Bu hadîs-i şerif, bugün mâtem, düğün ve muhtelif meclislerde görüldüğü gibi, kadınların körleri aralarına almalarının câiz olmadığına delâlet eder. Körün kadınlarla bir arada bulunması ve bir kadının mahremi olmayan bir kör ile bir arada bulunup ona bakması haramdır. Kadınların erkeklerle bir arada bulunup onlara bakarak konuşmaları umumî ihtiyaç karşısındadır.[27]

---

[25] Buhârî ile Müslim, İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir.

[26] Hadîsi İbn Mâce, Neseî ve Tirmizî rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen ve sahîh olduğunu söylemiştir.

[27] Zamanımızda bâzı kadınların, kör bir mevlidhânı, tek başına aralarına alarak ibâdet ediyor ve sevap kazanıyoruz zannıyla onu iyice süzerek ona mevlid okutup dinlemeleri de bu hükümdedir. Yâni Rasûl-i Ekrem'in yasak-

Şâyet bu insan, gözlerini kadınlardan koruyabilir, fakat tâze çocuklardan koruyamıyor ve sakınamıyorsa, o zaman evlenmesi daha iyidir. Çünkü çocukların fitnesi, kadınların fitnesinden daha büyüktür. Zîra gönlü yabancı bir kadına düşse onu nikâh etmek sûretiyle kendisine helâl edebilir. Fakat çocukların yüzüne şehvetle bakmak her cihetçe haramdır. Kim, tüysüz gencin yüzüne baktığı zaman, onunla sakallı arasında fark görüyorsa, o gence bakması haramdır.

Şâyet "His sâhibi herkesin güzel ile çirkin arasında fark gözetmemesine, bu tefrîki yapmamasına imkân ve ihtimâl yok; üstelik çocukların yüzleri dâima açık ve meydandadır." dersen ben de derim ki: Maksad, yalnız gözün güzel ile çirkini tefrîki (ayırması) değildir. Elbette göz güzel ile çirkini tefrîk eder. Bundan bir şey lâzım gelmez. Ancak bu tefrîk, yaş ağaç ile kuru ağacı, yeşil yaprakları üzerinde bulunan ağaç ile yaprakları dökülmüş ağacı, berrak su ile bulanık suyu birbirinden tefrîk gibi olmalıdır. İnsan bunların birine tabiatı ve gözü ile meyleder ve bu meyilde şehvet diye bir şey bulunmaz. Bunun için, artık yeşil ağacı, berrak suyu kucaklamak ve öpmek gibi bir şey hatırına gelmez. Binâenaleyh güzel bir ihtiyar ile çirkin bir yaşlıya insan baktığı zaman, tabiatından güzel adama meyleder ve aralarında bir fark bulur. Fakat bu fark ediş şehevî değildir. Bu nevî farkediş zarar vermez. Ancak bu da nefsin o çocuğa meyledip etmemesi ve onu kucaklayıp kucaklamamasını isteyip istememesi ile anlaşılır. Ne zaman ki, kalbinde bu temâyülü bulur ve güzel yüz ile güzel desenler, kumaşlar, altın yaldızlı etekler arasında bir fark gözetiyorsa, bakışı şehevîdir

---

lamasına dâhildir. Ne o kadınlar Rasûl-i Ekrem'in muhterem zevceleri kadar nezîh, ne de bu günkü körler İbn Ümmü Mektûm kadar temiz olabilirler. (Mütercim) ve haramdır. Bu mesele, insanların ihânet ettikleri bir dâvâdır. Bilmeyerek onları helâke sürükler.

Tâbîînden zâtın biri şöyle anlatıyor: Bülûğ çağına ermiş bir genç için parlak çocuk, yırtıcı hayvandan daha tehlikelidir. **Süfyân**: "Bir erkek, ayak parmakları ile dahî bir oğlan ile oynasa, livata etmiş sayılır." demiştir. Yine seleften biri: "Bu ümmette üç nevi livatacılar zuhur edecek. Bunların bir kısmı gözü ile bir kısmı da tokalaşmakla livata edecek, diğer bir kısmı da fiilen livata yapacaktır."

Görülüyor ki, parlak çocuklara bakmanın büyük tehlikesi vardır. Ne zaman ki, mürîd gözünü çekemez ve düşüncesine hâkim olamaz bir hâle gelirse, artık evlenmekle şehvetine hâkim olması daha doğrudur. Öyle şehvetler var ki, açlık ile teskîn olmazlar. Bunların hakkı evlenmektir.

Biri de şöyle anlatıyor: Mürîdliğimin ilk sıralarında idi. Şehvetime hâkim olamaz bir hale geldim. Beni kurtarmasını Allahu Teâlâ'ya çok yalvardım. Bir gece rüyamda bir adam gördüm. Hâlimi sordu. Ben de vaziyetimi anlattım. O da: "Yaklaş." dedi. Yaklaştm, elini göğsüme koydu. Soğukluğunu kalbimde ve bütün vücudumda duydum. Uyanınca şehvet diye bir şey bende kalmadı. Bu hal bir sene devam etti. Bir sene sonra yine şehvetim galebe çaldı. Teskîni için yine Allahu Teâlâ'ya yalvardım. Yine rüyamda adamı gördüm. Adam bana: "Seni kurtarmak için boynunu vurayım mı?" dedi. Ben de uzattım ve kılıç ile boynumu vurdu. Uyandım, şehvetimden eser kalmamıştı. Bir sene daha öyle devam etti. Bir sene sonra yine şehvetim galeyâna geldi. Yine Allahu Teâlâ'ya münâcâtta bulundum ve aynı adamı rüyamda gördüm. Adam: "Allahu Teâlâ'nın senden kaldırmak istemediği şehvetin kalkması için niye yalvarıyorsun?" dedi. Bunun üzerine hemen evlendim. Hem şehvetim teskîn oldu, hem de çocuklarım doğdu.

Mürîd, evlenme ihtiyâcı duyduğu zaman evlenirken ve evlilik hâlinde mürîdliğin şartlarını terk etmemelidir. Evlenirken hüsn-i niyetle evlenmeli, evliliği halinde güzel ahlâka sâhip olmalı. Kadın hakkına riâyet etmelidir. Bu hususları nikâh âdâbında açıklamıştık, tekrara lüzum yoktur. Hüsn-i irâde sâhibi olduğunun delîli, zenginleri aramadan dîndâr olan yoksulları tercîh edip onlarla evlenmesidir.

Zâtın biri şöyle anlatıyor: Zengin kadın ile evlenen kimse beş sıkıntı ile karşılaşır: Nikâh parasının çokluğu, evlenmenin gecikmesi (zenginler, şöyle böyle olacak diye bekletirler), kadının kocasına hizmet etmemesi (zengin kadınlar, kendi elleri ile ev işlerini yapmazlar), fazla nafaka temîni (çünkü zenginler aza kanâat etmezler), boşamak istediği zaman, mâl gidecek korkusu ile boşayamaması gibi hâllerdir. Hâlbuki yoksul ve dîndar bir kadında bu mahzurların hiçbiri yoktur. Yine zâtın biri şöyle anlatıyor: Dört hususta kadının erkekten düşük olması daha muvafık ve geçim için daha elverişlidir. Aksi halde kadın erkeği hor ve hakîr görür. Bunlar: Yaş, boy, mal ve asâlettir. Dört yerde de kadın erkekten üstün olmalıdır. Bunlar, güzellik, terbiye, şüpheli şeylerden sakınma ve güzel ahlâktır. Zâten nikâhın devamında irâde doğruluğunun alâmeti güzel ahlâktır.

Mürîdlerden biri bir kadınla evlendi. Bu adam durmadan kadına hizmet eder, kadın bunun hizmetinde bunalır ve utanırdı. Annesine vaziyeti anlatır ve der ki: "Tuvalete gideceğim sırada bile benden evvel davranıp suyu oraya götürür. Senelerdir bu hal böyle devam ediyor."

Yine mürîdlerden bir zât güzel bir kadınla evlendi. Tam zifafa girecekleri zaman, kadının beden güzelliğini bozacak şekilde vücudunda sivilceler peydâ oldu. Kadın taraftarları bu adam bunu sevmeyecek diye üzüldüler. Bunun farkına varan mürîd, onları bu düşünceden kurtarmak için, gözüne ak gelmiş ve sonra da gözü kör olmuş gibi kendisini göstermiş ve bu sûretle gelin-güvey olmuşlar; onların da bu sıkıntısı zâil olmuş. Bu kadın ile yirmi sene yaşadığı halde kendisini kör olarak göstermiş ve kadın ölünce gözünü açmıştır. “Niçin böyle yaptın?” diyenlere, “Onun taraftarlarının üzüntülerini izâle için bunu yaptım” deyince arkadaşları: “Sen bu güzel ahlâkınla bizi geçtin.” dediler.

Sûfilerden biri kötü huylu bir kadınla evlenir ve onun eziyetine sabreder. Arkadaşları “Bunun kahrını nasıl çekersin? Boşayıver gitsin.” derler. O ise cevâbında: “Onun kötülüğüne dayanamayan birinin, onu alarak çok zahmet çekeceğinden korktuğum için, onu boşamıyorum.” der.

Şâyet mürîdin evlenmesi gerekiyorsa, âilesine karşı böyle davranmalıdır. Şâyet nikâhın fazîleti ile âhiret yolculuğunun fazîletini bir arada toplayamayacak ve evlenmesi bu yolculuğunda kendisine mâni teşkîl edecek ve kendisi bekâr kalabilecek halde ise evlenmemesi daha iyidir. Nitekim Basra vâlilerinden ve Hâşimî kabîlesinden Süleymân’ın oğlu Muhammed’in seksen bin dirhem günlük geliri vardı. Kendisine bir âile bulmaları için Basra ileri gelenleri ile âlimlerine mektup yazdı. Hepsi Râbia-i Adviye’yi muvâfık gördü ve bunda ittifak ettiler. (Râbia, asrının zâhidelerinden ve aynı zamanda güzellerinden biri idi.) Muhammed bu kadına şöyle bir mektup yazdı:

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla. Bundan sonra bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ, günlük gelir olarak beni seksen bin dirheme mâlik kıldı. Bunu yüz bin dirheme çıkarmak için fazla zamana lüzûm yoktur. Kendi çalışmalarımla bu günlük geliri yüz bin dirheme çıkarırım. Bu kadar servete mâlikim. Sana daha pek çok şeyler veririm. Evlenmek hususunda bana cevap ver."

Râbia-i Adviye mektuba şöyle cevab verir:

"Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla. Bundan sonra bilmiş ol ki; zâhidlik, yâni târik-i dünyalık, kalp ve bedenin huzurudur. Dünyalık peşinde olmak ise insanın gam ve kederini arttırır. Mektubumu aldığında azığını al ve ölümün için hazırlan. Kendine kendin vasîlik et. Mâlını taksim için başkalarını kendine vasî tutma. Oruç tut, iftarın ölüm olsun. Bana gelince; eğer Allahu Teâlâ sana verdiği servet gibi ve hattâ iki misli servet de verse kıymeti yoktur. Beni bir sâniye Allah'tan meşgul edecek hiç bir şeye değer vermem."

Râbia-i Adviye'nin bu yazısı insanı, Allah'ı anmaktan alıkoyacak her şeyin noksanlık olduğuna işârettir.

Mürîd, kendi haline ve kalbine baksın. Şâyet Allah'a yakınlığını bekârlıkta bulursa, en iyisi budur. Şâyet bekârlıkta şehveti üstün geliyorsa, evlenmesi daha evlâdır. Şehvet hastalığının üç tedâvi çâresi vardır. Bunlar açlık, nâmahreme bakmamak ve kalbi kaplayacak bir düşünce ile meşgul olmaktır. Bu üçü de fayda vermezse, o zaman ancak evlenmek bunu önler. Bunun için selef hemen evlenmeye başvurur ve kız çocuklarını tezden evlendirirlerdi. **Saîd b. Müseyyeb** anlatıyor: "Şeytan bir adamı başka yollardan aldatamayınca, ona kadın tarafından hulûl etmeye çalışır." Yine bu Saîd, yaşı seksen dört ve bir gözü görmez olduğu halde: "Benim için en büyük tehlike kadın tehlikesidir." derdi. **Abdullah b. Ebî Vedâe** şöyle anlatıyor: "Saîd b. Müseyyeb'in sohbetine devam ederdim. Bir müddet yanına gidemedim. Sonra gittiğimde:

- “Nerde kaldın?” diye benden sordu. Ben de:

- “Ailem öldü, onun defni ve mâtemi ile meşgul olduğumdan gelemedim.” dedim. Bunun üzerine:

- “Bize haber vereydin, biz de cenâzeye gelirdik.” dedi. Bir miktar oturduktan sonra kalkmak istedim. Saîd:

- “Kendine bir eş buldun mu?” diye sordu. Ben de:

- “Cebimde iki veyâ üç dirhem para var, bana kim kadın verir?” dediğimde Saîd:

- “Ben seni evlendiririm, kızımı sana veririm.” dedi. Ben de:

- “Ciddî mi söylüyorsun?” dedim. Saîd:

- “Evet, ciddî söylüyorum.” dedi. Allahu Teâlâ’ya hamd ü senâ etti ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’ine salât u selâm getirdi. İki veyâ üç dirheme bana kızını verdi. Abdullah diyor ki: Ben oradan kalktım fakat sevincimden deliye döndüm ve ne yapacağımı bilemez oldum. Eve geldim. Şimdi evlenmek için kimden borç alırım diye düşünmeye başladım. Oruçlu idim. Akşam oldu namazı kıldım, ışığı yaktım, iftara oturdum. Yemeğim bir miktar ekmek ile bir miktar zeytinyağı idi. Tam bu sırada kapı çalındı. Ben:

- “Kim o?” diye seslendim.

- “Ben Saîd.” dedi. Ben de Saîd b. Müseyyeb’den başka ne kadar Saîdler varsa hepsini düşündüm, o, hiç hatırıma gelmedi. Çünkü kırk senedir câmi ile evi arasından başka yerde görülmüş değildi. Kapıya çıktım ki, bizim yeni kayınpeder, Saîd b. Müseyyeb. Aman efendim ne oldu, haber edeydiniz de ben geleydim.” dedim. O:

- “Hayır, senin ayağına gelmek daha iyidir.” dedi. Ben:

- "Efendim ne emir buyuruyorsunuz?" dedim. O da:

- "Bekâr bir adamsın, evlendin bu gece yalnız kalmanı iyi bulmadım. İşte sana âileni getirdim." dedi. Ve tam kendi boyunda olan kızını ardına aldı kapıya geldi. Sonra kızının elinden tutarak onu içeri aldı. Kadın utancından yıkılıyordu. Yardım ettim, içeri getirdim. Fakat gözükmesin diye ekmek ile zeytinyağını karanlığa geçirdim. Sonra kapıya çıkarak komşuları çağırdım. "Ne var?" diye yanıma geldiler. Kendilerine:

- "Gelin komşular, Saîd bana kızını verdi. Bugün kızını nikâhladı ve ansızın da eve getirdi." dedim. Komşular:

- "Ne diyorsun, Saîd sana kızını mı verdi?" diye tekrar ettiler. Ben de:

- "Evet." dedim. Onlar:

- "Ey şimdi evde midir?" diye sordular. Ben de:

- "Evet, evdedir." diye cevap verdim. Hemen yanına geldiler. Annem de meseleden haberdâr oldu, hemen geldi ve:

"Ben bunu üç gün düzeltmedikten sonra buna yaklaşamazsın." dedi. Ben de üç gün bekledim, sonra gerdeğe girdim. Baktım ki, kadın ayın ondördü gibi güzel. Aynı zamanda kitap ve sünnete âlim, koca hakkını en iyi bilen bir kadın. Tam bir ay bekledim, Saîd'in yanına gidemedim, o da gelmedi. Bir ay sonra ziyaretine gittim. Kalabalık dinleyicilerinin arasında bulunuyordu. Selâm verdim, selâmımı aldı ve oturdum. Fakat onlar dağılıncaya kadar onlarla meşgul oldu. Herkes gittikten sonra bana dönerek, kızından sordu. Ben de çok iyi olduğunu söyledim. O:

- "Sana bir itâatsizliği varsa sopaya sarıl." dedi. Nihâyet müsâade aldım ve evime döndüm. Arkamdan bana yirmi dirhem harçlık gönderdi.

Bu hikâyeyi anlatanlardan biri olan **Abdullah b. Süleymân** diyor ki; Saîd'in bu kızını **Abdülmelik b. Mervân** veliaht olarak tâyin ettiği oğlu Velîd için istedi. Çeşitli çârelere başvurdu ve fakat alamadı. Hattâ bunun için soğuk bir günde Saîd'e yüz değnek vurdu, üzerine bir kova su döktü ve sûfi cübbesini kendisine giydirdi.

Saîd'in hemen o gece kızını damadına getirmesi, şehvetin gâilesini anlatır ve dînde nikâh suyu ile bu ateşin söndürülmesini bildirir. Allah ondan ve cümlemizden râzı olsun ve rahmet etsin.

بيان فضيلة من يخالف شهوة الفرج والعين

اعلمْ : أنَّ هـٰذهِ الشهوةَ هيَ أغلبُ الشهواتِ على الإنسانِ ، وأعصاها عندَ الهيجانِ على العقلِ ، إلا أنَّ مقتضاها قبيحٌ يُستحيا منهُ ، ويُخشىٰ مِنِ اقتحامِهِ .

وامتناعُ أكثرِ الناسِ عنْ مقتضاها إمَّا لعجزٍ ، أوْ لخوفٍ ، أوْ لحياءٍ ، أوِ لمحافظةٍ علىٰ حشمةٍ ، وليسَ في شيءٍ مِنْ ذلكَ ثوابٌ ؛ فإنَّهُ إيثارُ حظٍّ مِنْ حظوظِ النفسِ علىٰ حظٍّ آخرَ .

نعمْ ، مِنَ العصمةِ ألا يقدرَ[1] ، ففي هـٰذهِ العوائقِ فائدةٌ ، وهيَ دفعُ الإثمِ ، فإنَّ مَنْ تركَ الزنا . . اندفعَ عنهُ إثمُهُ بأيِّ سببٍ كانَ تركُهُ ، وإنَّما الفضْلُ والثوابُ الجزيلُ في تركِهِ خوفاً مِنَ اللهِ تعالىٰ معَ القدرةِ وارتفاعِ الموانعِ وتيسُّرِ الأسبابِ ، لا سيما عندَ صدْقِ الشهوةِ ، وهـٰذهِ درجةُ الصدِّيقينَ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ عشقَ فعفَّ فكتمَ فماتَ . . فهوَ شهيدٌ »[2] .

---

[1] والمشهور على الألسنة : ومن العصمة ألا تجد ، والمراد بالعصمة هنا : الحفظ ؛ أي : فإذا أراد الله حفظ عبده . . لم يجعله قادراً على الإتيان بشيء من المخالفات . « إتحاف » (٧/ ٤٣٩) .

[2] رواه الأصفهاني في « الزهرة » (١/ ١١٧) ، والخرائطي في « اعتلال القلوب » (١٠٦) ، والسراج القاري في « مصارع العشاق » (١/ ١٤) من حديث ابن عباس =

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « سبعةٌ يظلُّهُمُ اللهُ في ظلِّهِ يومَ لا ظلَّ إلا ظلُّهُ » ، وعدَّ منهُمْ : « رجلٌ دعتْهُ امرأةٌ ذاتُ حسبٍ وجمالٍ إلىٰ نفسِها ، فقالَ : إنِّي أخافُ اللهَ ربَّ العالمينَ »(١) .

وقصَّةُ يوسفَ عليهِ السلامُ وامتناعُهُ مِنْ زليخا معَ القدرةِ ومعَ رغبتِها معروفةٌ ، وقدْ أثنى اللهُ تعالىٰ عليهِ بذلكَ في كتابِهِ العزيزِ ، وهوَ إمامٌ لكلِّ مَنْ وُفِّقَ لمجاهدةِ الشيطانِ في هـٰذهِ الشهوةِ العظيمةِ .

ورُوِيَ أنَّ سليمانَ بنَ يسارٍ كانَ مِنْ أحسنِ الناسِ وجهاً ، فدخلَتْ عليهِ امرأةٌ ، فسألَتْهُ نفسَهُ ، فامتنعَ عليها ، وخرجَ هارباً مِنْ منزلِهِ وتركَها فيهِ ، قالَ سليمانُ : فرأيتُ تلكَ الليلةَ في المنامِ يوسفَ عليهِ السلامُ وكأنِّي أقولُ لهُ : أنتَ يوسفُ ؟ قالَ : نعمْ ، أنا يوسفُ الذي هممتُ ، وأنتَ سليمانُ الذي لمْ تهمَّ(٢) .

أشارَ بهِ إلىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهِۦ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَآ أَن رَّءَا بُرْهَـٰنَ رَبِّهِۦ ﴾ .

وعنهُ أيضاً ما هوَ أعجبُ مِنْ هـٰذا ، وذلكَ أنَّهُ خرجَ مِنَ المدينةِ حاجّاً

= رضي الله عنهما مرفوعاً ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (١٢/ ٤٧٥) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً كذلك بنحوه ، ووسع القول فيه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٧/ ٤٣٩) .

(١) رواه البخاري (٦٦٠) ، ومسلم (١٠٣١) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٩١) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٧٠٩) .

ومعَهُ رفيقٌ لهُ ، حتَّىٰ نزلا بالأبواءِ ، فقامَ رفيقُهُ وأخذَ السفرةَ ، وانطلقَ إلى السوقِ ليبتاعَ شيئاً ، وجلسَ سليمانُ في الخيمةِ ، وكانَ مِنْ أجملِ الناسِ وجهاً وأورعِ الناسِ ، فبصرَتْ بهِ أعرابيّةٌ مِنْ قلَّةِ الجبلِ ، فلمَّا رأتْ جمالَهُ وحسنَهُ . . انحدرَتْ إليهِ حتىٰ وقفَتْ بينَ يديهِ وعليها البرقعُ والقفازانِ ، فأسفرَتْ عنْ وجهٍ لها كأنَّهُ فلقةُ قمرٍ ، وقالَتْ : أهنئْني ، فظنَّ أنَّها تريدُ طعاماً فقامَ إلىٰ فضلِ السفرةِ ليعطيَها ، فقالَتْ : لستُ أريدُ هـٰذا ، إنَّما أريدُ ما يكونُ مِنَ الرجلِ إلىٰ أهلِهِ ، فقالَ : جهَّزَكِ إليَّ إبليسُ ، ثمَّ وضعَ رأسَهُ بينَ ركبتيهِ وأخذَ في النحيبِ ، فلمْ يزلْ يبكي ، فلمَّا رأتْ منهُ ذلكَ . . سدلَتِ البرقعَ علىٰ وجهِها ، وانصرفَتْ راجعةً حتَّىٰ بلغَتْ أهلَها .

وجاءَ رفيقُهُ ، فرآهُ وقدِ انتفخَتْ عيناهُ مِنَ البكاءِ وانقطعَ حلقُهُ ، فقالَ : ما يبكيكَ ؟ قالَ : خيرٌ ، ذكرتُ صبيتي ، قالَ : لا واللهِ ، إلا أنَّ لكَ قصَّةً ، إنَّما عهدُكَ بصبيتِكَ منذُ ثلاثٍ أوْ نحوِها ، فلمْ يزلْ بهِ حتَّىٰ أخبرَهُ خبرَ الأعرابيّةِ ، فوضعَ رفيقُهُ السفرةَ وجعلَ يبكي بكاءً شديداً ، فقالَ لهُ سليمانُ : وأنتَ ما يبكيكَ ؟ قالَ : أنا أحقُّ بالبكاءِ منكَ ، لأنِّي أخشىٰ أنْ لوْ كنتُ مكانَكَ . . لما صبرتُ عنها ، فلمْ يزالا يبكيانِ .

فلمَّا انتهىٰ سليمانُ إلىٰ مكَّةَ ، وطافَ وسعىٰ . . أتى الحجرَ ، فاحتبىٰ بثوبِهِ ، فنعسَ فإذا رجلٌ وسيمٌ جميلٌ طوالٌ لهُ شارةٌ حسنةٌ ، ورائحةٌ طيبةٌ ، فقالَ لهُ سليمانُ : مَنْ أنتَ رحمَكَ اللهُ ؟ قالَ : أنا يوسفُ ، قالَ : يوسفُ الصدِّيقُ ؟! قالَ : نعمْ ، قالَ : إنَّ في شأنِكَ وشأنِ امرأةِ العزيزِ لعجباً ،

فقالَ لهُ يوسفُ : شأنُكَ وشأنُ صاحبةِ الأبواءِ أعجبُ(١) .

ورُوِيَ عنْ عبدِ اللهِ بنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما قالَ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « انطلقَ ثلاثةُ نفرٍ ممَّنْ كانَ قبلَكُمْ ، حتَّىٰ آواهُمُ المبيتُ إلىٰ غارٍ ، فدخلوهُ ، فانحدرَتْ صخرةٌ مِنَ الجبلِ ، فسدَّتْ عليهِمُ الغارَ ، فقالوا : إنَّهُ لا ينجيكُمْ مِنْ هـٰذهِ الصخرةِ إلا أنْ تدعوا اللهَ تعالىٰ بصالحِ أعمالِكُمْ ، فقالَ رجلٌ منهُمْ : اللهمَّ ؛ إنَّكَ تعلمُ أنَّهُ كانَ لي أبوانِ شيخانِ كبيرانِ ، وكنتُ لا أغبِقُ قبلَهُما أهلاً ولا مالاً(٢) ، فنأىٰ بي طلبُ الشجرِ يوماً ، فلمْ أُرِحْ عليهِما حتَّىٰ ناما ، فحلبتُ لهما غَبُوقَهُما ، فوجدتُهما نائمينِ ، فكرهتُ أنْ أَغبِقَ قبلَهُما أهلاً أوْ مالاً ، فلبثتُ والقدحُ في يدي أنتظرُ استيقاظَهُما حتَّىٰ طلعَ الفجرُ ، والصبيةُ يتضاغَونَ حولَ قدمي ، فاستيقظا ، فشربا غَبُوقَهُما ، اللهمَّ ؛ إنْ كنتُ فعلتُ ذلكَ ابتغاءَ وجهِكَ . . ففرِّجْ عنَّا ما نحنُ فيهِ مِنْ هـٰذهِ الصخرةِ ، فانفرجَتْ شيئاً لا يستطيعونَ الخروجَ منهُ .

وقالَ الآخرُ : اللهمَّ ؛ إنَّكَ تعلمُ أنَّهُ كانَتْ لي ابنةُ عمٍّ مِنْ أحبِّ الناسِ إليَّ ، فراودتُها عنْ نفسِها ، فامتنعَتْ منِّي ، حتَّىٰ ألمَّتْ بها سنةٌ مِنَ السنينَ ، فجاءَتْني ، فأعطيتُها مئةً وعشرينَ ديناراً علىٰ أنْ تخلِّيَ بيني وبينَ نفسِها ،

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٩١) .

(٢) أي : لا أقدم في الغبوق عليهما أحداً من الأهل ولا من المال ، والمراد **بالأهل** : زوجته وصبيته ، **والمراد بالمال** : الناطق . « إتحاف » (٧/ ٤٤٢) ، **والغبوق** : ما يشرب عشاءً .

ففعلَتْ ، حتَّىٰ إذا قدرتُ عليها . . قالَتْ : اتقِ اللهَ ولا تفضَّ الخاتمَ إلا بحقِّهِ ، فتحرَّجتُ مِنَ الوقوعِ عليها ، فانصرفتُ عنها وهيَ مِنْ أحبِّ الناسِ إليَّ ، وتركتُ الذَّهبَ الذي أعطيتُها ، اللهمَّ ؛ إنْ كنتُ فعلتُ ذلكَ ابتغاءَ وجهِكَ . . ففرِّجْ عنَّا ما نحنُ فيهِ ، فانفرجَتِ الصخرةُ عنهُمْ ، غيرَ أنَّهُمْ لا يستطيعونَ الخروجَ منها .

وقالَ الثَّالثُ : اللهمَّ ؛ إنِّي استأجرتُ أجراءَ ، وأعطيتُهُمْ أجرَهُمْ غيرَ رجلٍ واحدٍ ، فإنَّهُ تركَ الأجرَ الذي لهُ وذهبَ ، فثمَّرتُ أجرَهُ حتَّىٰ كثرَتْ منهُ الأموالُ ، فجاءَني بعدَ حينٍ ، فقالَ : يا عبدَ اللهِ ؛ أعطني أجري ، فقلتُ : كلُّ ما ترىٰ مِنْ أجرِكَ مِنَ الإبلِ والبقرِ والغنمِ والرقيقِ ، فقالَ : يا عبدَ اللهِ ، لا تستهزِئْ بي ، فقلتُ : لا أستهزِئُ بكَ ، فخذْهُ ، فاستاقَهُ وأخذَهُ كلَّهُ ولمْ يتركْ منهُ شيئاً ، اللهمَّ ؛ إنْ كنتُ فعلتُ ذلكَ ابتغاءَ وجهِكَ فافرجْ عنَّا ما نحنُ فيهِ ، فانفرجَتِ الصخرةُ ، فخرجوا يمشونَ »[1] .

فهٰذا فضْلُ مَنْ تمكَّنَ مِنْ قضاءِ هٰذهِ الشهوةِ فعفَّ ، ويقربُ منهُ مَنْ تمكَّنَ مِنْ قضاءِ شهوةِ العينِ ؛ فإنَّ النظرَ مبدأُ الزنا ، فحفظُه مهمٌّ ، وهوَ عسيرٌ مِنْ حيثُ إنَّهُ قدْ يُستهانُ بهِ ، ولا يعظمُ الخوفُ فيهِ ، والآفاتُ كلُّها تنشأُ منهُ .

والنظرةُ الأولىٰ إذا لمْ تُقصدْ . . لا يُؤاخذُ بها ، والمعاودةُ يُؤاخذُ بها ،

---

(١) رواه البخاري (٢٢٧٢) واللفظ له ، ومسلم (٢٧٤٣) .

قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لكَ الأولىٰ ، وعليكَ الثانيةُ »[1] أيِ : النظرةُ .

وقالَ العلاءُ بنُ زيادٍ : (لا تتبعْ بصرَكَ رداءَ المرأةِ ؛ فإنَّ النظرَ يزرعُ في القلبِ شهوةً)[2] .

وقلَّما يخلو الإنسانُ في ترداداتِهِ عنْ وقوعِ البصرِ على النساءِ والصبيانِ ، فمهما تخايلَ إليهِ الحسنُ . . تقاضى الطبعُ المعاودةَ ، وعندَهُ ينبغي أنْ يقرِّرَ في نفسِهِ أنَّ هـٰذهِ المعاودةَ عينُ الجهلِ ؛ لأنَّهُ إنْ حقَّقَ النظرَ فاستحسنَ . . ثارَتِ الشهوةُ ، وعجزَ عنِ الوصولِ ، فلا يحصلُ لهُ إلا التحسُّرُ ، وإنِ استقبحَ . . لمْ يلتذَّ ، وتألَّم لأنَّهُ قصدَ الالتذاذَ ، فقدْ فعلَ ما آلَمَهُ ، فلا يخلو في كلتا حالتيهِ عنْ معصيةٍ وعنْ تألُّمٍ وتحسُّرٍ .

ومهما حفظَ العينَ بهـٰذا الطريقِ . . اندفعَ عنْ قلبِهِ كثيرٌ مِنَ الآفاتِ ، وإنْ أخطأَتْ عينُهُ وحفظَ الفرجَ معَ التمكُّنِ . . فذلكَ يستدعي غايةَ القوَّةِ ونهايةَ التوفيقِ[3] .

رُوِيَ عنْ بكرِ بنِ عبدِ اللهِ المزنيِّ أنَّ قصَّاباً أُولعَ بجاريةٍ لبعضِ جيرانِهِ ، فأرسلَها أهلُها في حاجةٍ لهُمْ إلىٰ قريةٍ أخرىٰ ، فتبعَها ، وراودَها عنْ نفسِها ،

---

[1] رواه أبو داوود (٢١٤٩) ، والترمذي (٢٧٧٧) .

[2] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٤٤) .

[3] في (أ) : (فإن حفظ عينه وفرجه مع التمكن . . .) .

فقالَتْ لهُ : لا تفعلْ ، لأنا أشدُّ حباً لكَ منكَ لي ، ولكنِّي أخافُ اللهَ .

قالَ : فأنتِ تخافينَهُ وأنا لا أخافُهُ !! فرجعَ تائباً ، فأصابَهُ العطشُ حتَّىٰ كادَ ينقطعُ عنقُهُ ، فإذا هوَ برسولٍ لبعضِ أنبياءِ بني إسرائيلَ ، فسألَهُ ، فقالَ : ما لكَ ؟ قالَ : العطشُ ، قالَ : تعالَ حتَّىٰ ندعوَ حتَّىٰ تظلَّنا سحابةٌ حتَّىٰ ندخلَ القريةَ ، قالَ : ما لي مِنْ عملٍ فأدعوَ ، قالَ : فأنا أدعو وأمِّنْ أنتَ علىٰ دعائي ، فدعا الرسولُ ، وأمَّنَ هوَ ، فأظلَّتْهُما سحابةٌ حتَّى انتهيا إلى القريةِ ، فأخذَ القصَّابُ إلىٰ مكانِهِ ، فمالَتِ السحابةُ معَهُ ، فقالَ لهُ الرسولُ : زعمتَ أنْ ليسَ لكَ عملٌ ، وأنا الذي دعوتُ وأنتَ الذي أمَّنتَ ، فأظلَّتنا سحابةٌ ، ثمَّ تبعَتْكَ ، لتخبرْني بأمرِكَ ، فأخبرَهُ ، فقالَ الرسولُ : إنَّ التائبَ عندَ اللهِ تعالىٰ بمكانٍ ليسَ أحدٌ مِنَ الناسِ بمكانِهِ⁽¹⁾ .

وعنْ أحمدَ بنِ سعيدٍ العابدِ ، عنْ أبيهِ قالَ : كانَ عندنا بالكوفةِ شابٌّ متعبِّدٌ ، لازمَ المسجدَ الجامعَ ، لا يكادُ يفارقُهُ ، وكانَ حسنَ الوجهِ ، حسنَ القامةِ ، حسنَ السمتِ ، فنظرَتْ إليهِ امرأةٌ ذاتُ جمالٍ وعقلٍ ، فشُغفَتْ بهِ ، وطالَ ذلكَ عليها ، فلمَّا كانَ ذاتَ يومٍ . . وقفَتْ لهُ علىٰ طريقِهِ وهوَ يريدُ المسجدَ ، فقالَتْ لهُ : يا فتى ؛ اسمعْ منِّي كلماتٍ أكلِّمُكَ بها ثمَّ اعملْ ما شئتَ ، فمضىٰ ولمْ يكلِّمْها .

ثمَّ وقفَتْ لهُ بعدَ ذلكَ علىٰ طريقِهِ وهوَ يريدُ منزلَهُ ، فقالَتْ لهُ : يا فتى ؛

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٣٠) .

اسمعْ منِّي كلماتٍ أكلِّمُكَ بها ، فأطرقَ مليّاً وقالَ لها : هـٰذا موقفُ تهمةٍ ، وأنا أكرهُ أنْ أكونَ للتهمةِ موضعاً .

فقالَتْ لهُ : واللهِ ؛ ما وقفتُ موقفي هـٰذا جهالةً منِّي بأمرِكَ ، ولكنْ معاذَ اللهِ أنْ يتشوَّفَ العبادُ إلىٰ مثلِ هـٰذا منِّي ، والذي حملَني علىٰ أنْ لقيتُكَ في مثلِ هـٰذا الأمرِ بنفسي لمعرفتي أنَّ القليلَ مِنْ هـٰذا عندَ الناسِ كثيرٌ ، وأنتمْ معاشرَ العبَّادِ في مثالِ القواريرِ ، أدنىٰ شيءٍ يعيبُها ، وجملةُ ما أكلِّمُكَ بهِ أنَّ جوارحي كلَّها مشغولةٌ بكَ ، فاللهَ اللهَ في أمري وأمرِكَ .

قالَ : فمضى الشابُّ إلىٰ منزلِهِ ، وأرادَ أنْ يصلِّيَ ، فلمْ يعقلْ كيفَ يصلِّي ، فأخذَ قرطاساً وكتبَ كتاباً ، ثمَّ خرجَ مِنْ منزلِهِ ، فإذا بالمرأةِ واقفةٌ في وضعِها ، فألقى الكتابَ إليها ورجعَ إلىٰ منزلِهِ .

وكانَ فيهِ :

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

اعلمي أيَّتُها المرأةُ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ إذا عصاهُ العبدُ . . حلمَ ، فإذا عادَ إلى المعصيةِ مرَّةً أخرىٰ . . سترَهُ ، فإذا لبسَ لها ملابسَها . . غضبَ اللهُ تعالىٰ لنفسِهِ غضبةً تضيقُ منها السماواتُ والأرضُ والجبالُ والشجرُ والدوابُّ .

فمَنْ ذا يطيقُ غضبَهُ .

فإنْ كانَ ما ذكرتِ باطلاً . . فإنِّي أذكِّرُكِ يوماً تكونُ السماءُ فيهِ كالمُهْلِ ، وتصيرُ الجبالُ كالعهْنِ ، وتجثو الأممُ لصولةِ الجبَّارِ العظيمِ ، وإنِّي واللهِ قدْ ضعفتُ عنْ إصلاحِ نفسي ، فكيفَ بإصلاحِ غيري .

وإنْ كانَ ما ذكرتِ حقّاً . . فإنِّي أدلُّكِ علىٰ طبيبٍ يداوي الكلومَ الممرضةَ ، والأوجاعَ المُرْمِضةَ ، ذلكَ اللهُ ربُّ العالمينَ ، فاقصديهِ علىٰ صدْقِ المسألةِ ؛ فإنِّي مشغولٌ عنكِ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ ٱلْأَزِفَةِ إِذِ ٱلْقُلُوبُ لَدَى ٱلْحَنَاجِرِ كَٰظِمِينَ مَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ ۝ يَعْلَمُ خَآئِنَةَ ٱلْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِى ٱلصُّدُورُ﴾ .

فأينَ المهربُ مِنْ هٰذهِ الآيةِ ؟!

ثمَّ جاءَتْ بعدَ ذلكَ بأيامٍ ، فوقفَتْ لهُ علىٰ طريقِهِ ، فلمَّا رآها مِنْ بعيدٍ . . أرادَ الرجوعَ إلىٰ منزلِهِ لئلا يراها ، فقالَتْ : يا فتىٰ ؛ لا ترجعْ ، فلا كانَ الملتقىٰ بعدَ هٰذا اليومِ أبداً إلا غداً بينَ يدي اللهِ تعالىٰ ، ثمَّ بكَتْ بكاءً شديداً ، وقالَتْ : أسألُ اللهَ تعالى الذي بيدِهِ مفاتيحُ قلبكَ أنْ يسهِّلَ ما قدْ عَسُرَ مِنْ أمرِكَ .

ثمَّ إنَّها تبعَتْهُ ، فقالَتِ : امننْ عليَّ بموعظةٍ أحملُها عنكَ ، وأوصني بوصيَّةٍ أعملُ عليها .

فقالَ لها : أوصيكِ بحفْظِ نفسكِ مِنْ نفسكِ ، وأذكِّرُكِ قولَهُ تعالىٰ : ﴿وَهُوَ ٱلَّذِى يَتَوَفَّىٰكُم بِٱلَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِٱلنَّهَارِ﴾ .

قالَ : فأطرقَتْ وبكَتْ بكاءً شديداً أشدَّ مِنْ بكائِها الأوَّلِ ، ثمَّ إنها أفاقَتْ ولزمَتْ بيتَها ، وأخذَتْ في العبادةِ ، فلمْ تزلْ علىٰ ذلكَ حتَّىٰ ماتَتْ كمداً .

فكانَ الفتىٰ يذكرُها بعدَ موتِها ثمَّ يبكي فيُقالُ لهُ : ممَّ بكاؤُكَ وأنتَ قدْ آيسْتَها منْ نفسِكَ ؟

فيقولُ : إنِّي قدْ ذبحتُ طمعَها في أوَّلِ أمرِها ، وجعلتُ قطيْعَتَها ذخيرةً لي عندَ اللهِ تعالىٰ ، فأنا أستحيي مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ أنْ أستردَّ ذخيرةً ادخرتُها عندَهُ⁽¹⁾ .

* * *

تمّ كتاب كسر الشّهوتين

وهو الكتاب الثّالث من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين

ولله الحمد والمنّة ، وصلواته على أشرف خلقه سيّدنا محمّدٍ وآله وصحبه وسلّم تسليمًا

يتلوه كتاب آفات اللّسان

---

(١) رواها السراج القاري في « مصارع العشاق » (١/ ٤٩) .

ŞEHVETLERİNE UYMAYANLARIN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; şehvetlerin en büyüğü münâsebette bulunma şehvetidir. Heyecâna geldiği zaman aklı dinlemeyen ve akla en çok isyân eden de bu şehvettir. Ancak bunun netîcesi çirkin olup, duyulmasında rezîl ve perîşân olacağından insan korkar. Umûmiyetle insanların buna yaklaşmamaları ya acziyetlerinden ya korkularından veyâ utanmalarından yâhut da beden ve kalplerini muhâfaza bakımlarındandır. Bütün bu sebeplerle bu şehvetten kaçınmakta bir sevap yoktur. Çünkü bütün bu sebepler nefsin bir arzusunu diğer arzusu üzerine tercîhten ibârettir. Bununla beraber hangi sebep mâni olursa olsun, bir kötülüğü yapamamakta da fayda vardır.

Yukarıda saydığımız mânilerdeki faydalar meydandadır. Adamı günâhtan alıkoyar. Hangi sebeple olursa olsun zinâyı terkeden günâhından kurtulmuş olur. Asıl fazîlet ve büyük mükâfatı; mânilerin kalkıp, bütün maddî imkânlar mevcut olduğu halde sırf Allah korkusundan dolayı terk edilen, vazgeçilen günâhlar yüzündendir. Hele bütün sebeplerin hazırlanıp şehvetin de galeyâna geldiği sırada sırf Allah korkusu hasebiyle zinâyı terk etmek, en büyük bir fazîlettir. Bu makam, sıddîklar makamıdır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ عَشِقَ فَعَفَّ فَكَتَمَ فَمَاتَ فَهُوَ شَهِيدٌ

"Âşık olup, iffetinden dolayı bunu gizleyerek akabinde ölen kimse şehiddir."[28] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.); kıyâmet gü-

---

[28] Hâkimin **"Târih"**inde Süveyd yolu ile İbn Abbâs'tan gelen bir rivâyettir.

nü yedi kimsenin Arş'ın gölgesinde olacaklarını, bunlardan birisinin de genç, güzel, asil ve mevkî sâhibi bir kadın kendisini dâvet ettiği halde, Allah korkusundan dolayı buna yaklaşmayıp, *"Ben Allah'tan korkarım"* diyen kimse olduğunu[29] haber vermiştir.

Yusuf aleyhisselâmın Zeliha ile olan kıssası; bütün imkânları, arzu ve şehvetleri mevcut iken nasıl çekilip yaklaşmadığı mâlûmdur. Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'de onu övmüş ve bu büyük şehvet hususunda şeytan ile mücâhede eden herkes için bir örnek teşkîl etmiştir.

Rivâyete göre **Süleyman b. Yesâr** çok parlak bir delikanlı idi. Bir gün hanımın biri yanına sokularak ondan yakınlık istedi. Süleymân reddetti ve kadını evinde bırakarak kendisi evden uzaklaştı. Süleyman diyor ki: Bu hâdiseyi tâkip eden gece rüyamda Yûsuf aleyhisselâmı gördüm. Güyâ ben kendisine: "Sen Yûsuf musun?" diye sordum. O da: "Evet, ben azmeden Yûsuf, sen de azmetmeyen Süleyman'sın." dedi. Ve bu sözü ile Allahu Teâlâ'nın:

وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٖ وَهَمَّ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأٰى بُرْهَانَ رَبِّهٖ

"İnanınız ki, kadın ona teveccüh etmiş; Yusuf da ona teveccüh etmişti. Rabbinin nişânını (ihtârını) **görmeseydi..."** (Yûsuf sûresi, 12/24) âyet-i celîlesine işâret etmiş oldu. Yine bu zâttan daha garîb bir rivâyet şöyledir: Bu zât hacca gitmek üzere Medine'den yola çıkmış, bir de arkadaşı varmış. Onunla İva denen mevkide konaklamışlar. Arkadaşı kalktı sepetini aldı ve bir şeyler almak için pazara gitti. Kendisi, bütün yakışıklılığı yanında kemâl, verâ, yâni son derece kötülüklerden çekinen hâliyle çadırında oturuyordu. Tepecikten, çöl kadınlarından biri onu gördü, ona yaklaştı ve başında örtüsü, sırtında carı olduğu halde önünde oturdu. Yüzünden perdeyi kaldırdı. Bir ay parçası ve nur topu gibi güzel bir kadın, yüzünü açar açmaz: "Buyurun." dedi. Süleyman yemek istediğini sandı. Kadın: "Hayır, yemek değil, bir erkeğin bir kadın ile olan münâsebetini istiyorum." deyince Süleyman: "Seni şeytan bana gönderdi." diyerek başını önüne eğdi ve ağlamaya başladı. Kadın bunun üzerine çarını başına alarak uzaklaştı. Bir müddet sonra Süleyman'ın arkadaşı geldi ve onu ağlar görünce sebebini sordu. Süleymân çocukları özlediğini söyledi ise de, arkadaşı: "Daha üç gün oldu ayrılalı, onları özlemiş olamazsın, başından bir mâcera geçmiş olmalı, onu anlat." dedi. Süleyman yakasını kurtaramayınca başına geleni anlattı. Bu sefer ikisi birden ağlamaya başladılar. Süleyman arkadaşına:

---

[29] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

- "Sen niye ağlıyorsun?" dedi. Arkadaşı:

- "Ben olsaydım belki de kendime mâlik olamazdım, işte onun için ağlıyorum." dedi. Yollarına devam ettiler, Mekke'ye gittiler. Süleyman tavâfını yaptı, elbisesine sarıldı, uykuya yattı. Rüyâsında güzel yüzlü, uzun boylu, güzel kokulu bir adam geldi. Süleyman bu zâta:

- "Sen kimsin?" diye sordu. Bu zât:

- "Ben Yâkub'un oğlu Yûsuf'um." dedi. Süleyman:

- "Hani Azîz'in hanımı ile aralarında mâcera geçen Yûsuf mu?" deyince o:

- "Senin İva'daki kadın ile aranızdaki mâcera daha müthiştir." dedi.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

اِنْطَلَقَ ثَلَاثَةُ نَفَرٍ مِمَّنْ كَانَ قَبْلَكُمْ حَتّٰى اٰدَاهُمُ الْمَبِيتُ إِلٰى غَارٍ فَدَخَلُوا، فاغْدَرَتْ صَخْرَةٌ مِنَ الْجَبَلِ فَسَدَّتْ عَلَيْهِمُ الْغَارَ، فَقَالُوا: إِنَّهُ لَا يُنْجِيكُمْ مِنْ هٰذِهِ الصَّخْرَةِ إِلَّا أَنْ تَدْعُوا اِلَى اللّٰهِ تَعَالٰى بِصَالِحِ أَعْمَالِكُمْ. فَقَالَ رَجُلٌ مِنْهُمْ: اَللّٰهُمَّ اِنَّكَ تَعْلَمُ اَنَّهُ كَانَ لِي أَبَوَانِ شَيْخَانِ كَبِيرَانِ، وَكُنْتُ لَا أَغْبِقُ قَبْلَهُمَا أَهْلًا وَلَا مَالًا، فَنَأَ بِي طَلَبُ الشَّجَرِ يَوْمًا فَلَمْ أَرُوحْ عَلَيْهِمَا حَتّٰى نَامَا، فَحَلَبْتُ لَهُمَا غُبُوقَهُمَا فَوَجَدْتُهُمَا نَائِمَيْنِ، فَكَرِهْتُ أَنْ أَغْبِقَ قَبْلَهُمَا أَهْلًا وَمَالًا، فَلَبِثْتُ وَالْقَدَحُ فِي يَدِي أَنْتَظِرُ اِسْتِيقَاظَهُمَا حَتّٰى طَلَعَ الْفَجْرُ والصِّبْيَةُ يَتَضَاغَوْنَ حَوْلَ قَدَمِي، فَاسْتَيْقَظَا فَشَرِبَا غُبُوقَهُمَا. اَللّٰهُمَّ إِنْ كُنْتُ فَعَلْتُ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ وَجْهِكَ فَفَرِّجْ عَنَّا مَا نَحْنُ فِيهِ مِنْ هٰذِهِ الصَّخْرَةِ، فَانْفَرَجَتْ شَيْئًا لَا يَسْتَطِيعُونَ الْخُرُوجَ مِنْهُ. وَقَالَ اٰخَرُ: اَللّٰهُمَّ إِنَّكَ تَعْلَمُ أَنَّهُ كَانَ لِي اِبْنَةُ عَمٍّ، مِنْ أَحَبِّ النِّسَاءِ إِلَيَّ فَرَاوَدْتُهَا عَنْ نَفْسِهَا فَامْتَنَعَتْ مِنِّي حَتّٰى أَلَّسَتْ بِهَا سَنَةٌ مِنَ السِّنِينَ فَجَاءَتْنِي فَأَعْطَيْتُهَا عِشْرِينَ وَمِئَةَ دِينَارًا عَلٰى أَنْ تُخَلِّيَ بَيْنِي وَبَيْنَ نَفْسِهَا فَفَعَلَتْ، حَتّٰى إِذَا قَدَرْتُ عَلَيْهَا قَالَتْ: اِتَّقِ اللّٰهَ وَلَا تَفُضِّ الْخَاتَمَ إِلَّا بِحَقِّهِ، فَتَحَرَّجْتُ مِنَ الْوُقُوعِ عَلَيْهَا فَانْصَرَفْتُ عَنْهَا وَهِيَ أَحَبِّ النَّاسِ إِلَيَّ وَتَرَكْتُ الذَّهَبَ الَّذِي

أَعْطَيْتُهَا. اَللّٰهُمَّ إنْ كُنْتُ فَعَلْتُ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ وَجْهِكَ فَفَرِّجْ عَنَّا مَا نَحْنُ فِيهِ، فَانْفَرَجَتِ الصَّخْرَةُ، غَيْرَ أَنَّهُمْ لَا يَسْتَطِيعُونَ الْخُرُوجَ مِنْهَا. وَقَالَ الثَّالِثُ: اَللّٰهُمَّ إِنِّي اِسْتَأْجَرْتُ أُجَرَاءَ وأَعْطَيْتُهُمْ أَجْرَهُمْ غَيْرَ رَجُلٍ وَاحِدٍ فَإِنَّهُ تَرَكَ الْأَجْرَ الَّذِي لَهُ وَذَهَبَ فَنَمَّيْتُ لَهُ أَجْرَهُ حَتّٰى كَثُرَتْ مِنْهُ الْأَمْوَالُ، فَجَاءَنِي بَعْدَ حِينٍ، فَقَالَ: يَا عَبْدَ اللّٰهِ، اَعْطِنِى أَجْرِي، فَقُلْتُ: كُلُّ مَا تَرٰى مِنْ أَجْرِكَ: مِنَ الْإِبِلِ وَالْبَقَرِ وَالْغَنَمِ وَالرَّقِيقِ، فَقَالَ: يَا عَبْدَ اللّٰهِ، اِسْتَهْزَأَ بِي؟ فَقُلْتُ: لَا أَسْتَهْزِئُ بِك فَخُذْهُ فَاسْتَاقَهُ وَأَخَذَهُ كُلَّهُ وَلَمْ يَتْرُكْ مِنْهُ شَيْئًا. اَللّٰهُمَّ إنْ كُنْتُ فَعَلْتُ ذٰلِكَ ابْتِغَاءَ وَجْهِكَ فَفَرِّجْ عَنَّا مَا نَحْنُ فِيهِ، فَانْفَرَجَتِ الصَّخْرَةُ فَخَرَجُوا يَمْشُونَ

"Eskilerden üç kişi yola çıktı. Akşam olunca bir mağaraya girdiler. Mağaranın ağzına bir taş düştü, kapıyı kapadı. Kendileri içeride kaldılar Kendi aralarında: "Yapmış olduğumuz iyi ameller ile Allah'a yalvarmaktan başka hiç bir kuvvet bizi bu taştan kurtaramaz" dediler ve bunlardan birincisi şöyle duâ etti:

Allahım, sen bilirsin, benim çok yaşlı anne ve babam vardı. Akşam vakti onların yemeğini verip hizmetlerini yapmadan önce kimseye bakmazdım. Önce onları yedirir, sonra diğerlerine bakardım. Bir akşam ot ve ağaç toplamak üzere merada geciktim. Vaktinde yetişemediğim için onlar uyuya kaldılar. Onların içecekleri akşam sütünü sağdım. Onları uykuda bulduğum için, onlardan önce diğer âile *efradımı yedirmeyi muvafık bulmadım. Sütleri elimde sabaha kadar başları ucunda bekledim. Hâlbuki çocuklar ayaklarıma dolaşıp yemek istiyorlardı. Sabah olunca onlar uyandı, sütlerini içirdim, ondan sonra diğer işlerime baktım. Allahım, bunu senin rızân için yaptım. Şâyet rızâna muvâfık düştü ise bizi bu taşın tehlikesinden kurtar, dedi. O anda taş bir miktar aşağı doğru sallandı ve bir ışık deliği açıldı. Ancak çıkmak için kâfi değildi. İkincisi:*

"Allahım, amcamın çok sevdiğim bir kızı vardı. Onunla münâsebet kurmak istedimse de, o kabul etmedi. Tâ ki bir kıtlık senesinde darda kaldı ve bana geldi. Ben de, bana teslim olması şartıyla (120) *altın verdim. Tam temâsa geçeceğimiz sırada kadın: "Allah'tan kork, hakkın olmadan yâni nikâhsız olarak mühürü bozma." dedi. Kadın böyle deyince ben de en çok sevdiğim bu kadına yaklaşmaktan vazgeçtim. Allahım, bunu senin rızân için yaptım. Rızâna muvâfık geldi ise bizi bu dehşetten kurtar." dedi ve taş bir miktar daha açıldı. Ancak çıkmalarına kâfi değildi. Üçüncüsü:*

Allahım, ben ücretle işçiler çalıştırdım. Ücretlerini verdim. Ancak bir tanesi ücretini azımsadı ve almadan gitti. Ben de onun parasını nemalandırdım. Birçok mal ve melâl onun nâmına çoğaldı. Aradan uzun müddet geçtikten sonra adam geldi ve hakkını istedi. Ben de: "İşte gördüğün şu deve, inek, koyun ve köleler senindir, al götür." dedim. Adam: "Benimle alay mı ediyorsun, ben hakkımı istiyorum." dedi. Ben de: "Hayır alay değil, bunlar senin yevmiyenden meydana gelmiş mallardır, al götür." dedim ve adam bir tânesini bırakmamak üzere hepsini aldı götürdü. "Allahım, bu işim rızâna muvâfık düştü ise bizi bu tehlikeden kurtar." diye duâ etti ve taş kaydı, kapı açıldı, onlar da çıkıp yollarına devam ettiler."[30]

---

[30] Buhârî, Abdullah b. Ömer'den rivâyet etmiştir.

Bu anlattığımız şehvetine mâlik olup iffetine sahip olanların fazîletidir. (Zâten yukarıda geçen üç kişi arasında en mühimi ikincisidir. Çünkü en çok sevdiği bir kadına, bütün maddî imkânları hazırlayıp yaklaştığı sırada, Allah korkusu yüzünden geri çekilmiş ve verdiğini de geri almamıştır.) Gözünü yabancıdan koruyan kimse de buna yakındır. Göz, zinânın başlangıcıdır. Bunun için gözü korumak mühimdir. Aynı zamanda bakmaktan ne olur diye aldırış etmemekle netîcede büyük tehlike ile karşılaşır. Felâket, bakmakla başlar. Kasdî olmayıp tesâdüfî olan ilk bakışlardan muâheze yoktur. Ama tekrar tekrar bakarsa bundan mesûldür. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَكَ الْأُولٰى وَعَلَيْكَ الثَّانِيَةُ

"Birinci bakış sana, ama ikincisi aleyhinedir."[31] Alâ b. Ziyad: "Gözünü kadının elbisesine dikme: Zîra o bakış, kalbe şehvet tohumunu eker." demiştir.

Gözünü tekrar tekrar kadına ve oğlana bakmaktan koruyabilenler az olur. Gördüğünün güzelliğini tahayyül ettikçe, insan tabiatı bir daha dönüp bakmak ister. İşte bu sırada insan, nefsine şöyle demelidir: "Tekrar tekrar bakman, ahmaklıktır. Çünkü tekrar bakmakla güzel olduğunu anlarsan, şehvetin harekete geçer ve fakat bir şey de yapamazsın, ancak hasretini çekmiş olursun. Şâyet hoşuna gitmez ve çirkin gelirse, hem zevk alamaz ve hem de tekrar tekrar baktığını güzel olarak görmek isterken, çirkin görmen canını sıkar. Bu suretle kendi canını sıkacak işi yapmış olursun. Bununla beraber her iki şekilde, dönüp dönüp bakmasından hem günâh kazanacak ve hem de canı sıkılacaktır. Çünkü çirkin görürse nefret duyar, güzel görürse canı çektiği halde ona yaklaşamaz. Bu düşünceyle gözünü nâmahremden koruyan kimse, kalbini birçok âfetlerden muhâfaza etmiş olur. Gözünün hatalı bakışları karşısında imkânları olduğu halde kendisini koruması, büyük bir kuvvete ve sonsuz muvaffakiyet gücüne muhtaçtır.

---

[31] Ebû Dâvud ve Tirmizî Büreyde'den rivâyet etmişlerdir.

Ebû Bekir b. Abdullah Müzenî'den rivâyet edildiğine göre, kasabın biri komşularından birinin câriyesini kandırıp güyâ bir iş gördürmek maksadıyla yakın bir köye gönderir ve arkasından tâkip ederek ona yetişir ve müsâit bir yerde ondan vuslat talep eder. Câriye:

- "Sen bu işten vazgeç. Zîra ben seni, senin beni sevdiğinden fazla seviyorum. Fakat ben Allah'tan korkarım." der. Bunu dinleyen kasap:

- "Sen Allah'tan korkarsın da meğer ben korkmaz mıyım?" diyerek geri döner. Yolda bayılacak derecede kendisine susuzluk harareti gelir. Bu arada Benî İsrâil peygamberlerinden birine rast gelir ve harâretten ciğerlerinin yanmakta olduğunu söyler. Peygamber:

- "Duâ et. Allah bulut göndersin, benim yapabileceğim başka bir şey yoktur." deyince adam:

- "Benim makbul bir amelim yok. Sen duâ et de ben âmin diyeyim." der ve böyle yaparlar. Bir bulut gelir gölge olur ve köye giderler. Köyde herkes kendi istikametine ayrılır. Fakat bulut kasabı gölgeler ve onun gittiği tarafa gider. Bunu gören Peygamber:

- "Senin iyiliğin yok zannıyla duâyı ben ettim, sen âmin dedin. Allah bulutu gönderdi, bize gölge oldu. Buradan ayrılırken bulut senin tarafına geçti. Bunda bir hikmet var, bana anlat, senin hâlin nedir?" diye sorar. Kasap meseleyi peygambere anlatır. Peygamber de: "Günâhtan tövbe edenin Allah katındaki mevkîi herkesin mevkîinden üstündür." der.

Âbidlerden olan Saîd'in oğlu Ahmed de babasından hikâye ederek şöyle anlatıyor: Babam diyor ki: Kûfe'de iken yanımızda boyu ve endâmı yerinde olan parlak bir genç vardı. Bu genç beş vakit namazı câmide kılar, ibâdetine devam ederdi. Güzel bir kadın bu gence âşık oldu. Genç câmie giderken bu kadın yoluna çıkarak:

- "Beni dinle, sana söyleyeceklerim var, sonra gidersin." der. Genç hiç dinlemeden geçer. Câmiden dönüşte kadın tekrar yoluna çıkar ve aynı şekilde:

- "Sana söyleyeceklerim var, beni dinle." der. Delikanlı biraz düşünür ve:

- "Benim seninle konuşmam şüphe uyandırır. Böyle töhmetli işlerde bulunmaktan hoşlanmam." der. Kadın:

- "Ben seni bilmeyerek burada durmuş değilim, benim tarafımdan da böyle töhmet altında bulunmaktan Allah'a sığınırım. Tek başıma seninle karşılaşmaya beni sevk eden, bu hususta küçük bir şeyi insanların büyüteceğini ve siz âbidlerin billur gibi olup leke kabul etmeyeceğini, küçük bir lekenin büyük bir kusur olarak göze çarpacağını bilirim. Bildiğim için tek başıma seninle karşılaşmayı muvafık buldum. Seni başka bir maksatla bekletmiyorum. Benim diyeceklerim: Bütün vücudum seninle meşguldür. Senin aşkınla yanıyorum. Seni ve beni Allahıma havâle ediyorum." dedi ve bunun üzerine genç evine gitti. Evde namaz kılmak istedi fakat kadının bu sözlerinden şaşırdı ve namazını kılamadı. Hemen oturdu, eline kalem kâğıt alarak Allah adıyla söze başladı ve dedi ki: "Ey kadın, bilmiş ol ki; insan bir defa Allah'a isyân etti mi Allahu Teâlâ onu hilm ve yumuşaklıkla karşılar. İkinci isyânını da örter açığa çıkarmaz. Fakat isyânı âdet hâline getirdi mi, Allahu Teâlâ ona öyle darılır ki yer, gökler, taşlar, canlı ve cansız varlıklar sıkışır. Allah'ın gazabına ne dayanır ki? Söylediklerin bâtıl ve boş sözler ise ben sana bir günü hatırlatırım. O gün gökler erimiş bakır gibi dökülecek, dağlar hallaç pamuğu gibi atılacak, Allahu Teâlâ'nın azameti karşısında herkes dize gelecektir. Ben kendimi ıslâhtan âcizim, nerede kaldı seni düzeltmek. Şâyet söylediklerin doğru ise seni tedâvi edecek iyi bir tabip göstereyim. Çünkü o bütün cerehatli yaraları ve dayanılmaz sancıları tedâvi eder. İşte bu tabip de Allahu Teâlâ'dır. Sen tamâmen O'na teveccüh et ve O'ndan derdine derman ara. Benden sana fayda yoktur. Zîra ben Allahu Teâlâ'nın buyurduğu:

وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْاٰزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمٖينَ مَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ حَمٖيمٍ وَلَا شَفٖيعٍ يُطَاعُ. يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ.

"Ey Muhammed, onları yaklaşan gün ile yüreklerin ağıza geleceği, tasadan yutkunacakları kıyâmet günü ile ikaz et. Zâlimlerin ne dostu, ne de dinlenecek şefaatçisi olur. Allah gözlerin hâin bakışlarını ve gönüllerin gizlediğini bilir." (Mü'min sûresi, 40/18-19) âyetiyle meşgulüm. Seninle uğraşamam. Bu âyetten kaçıp nereye gidilir?" diye yazdı ve kadını eski yerinde buldu. Mektubu verdi ve geri döndü. Bir müddet sonra bu kadın bu âbidin yoluna çıktı. Bu genç âbid kadını görünce yolunu değiştirmek istedi. Kadın:

- "Delikanlı dönme, bundan sonra karşılaşmamız Allah huzurunda ve kıyamet gününde olacaktır." dedi. Ve ağladı, devamla: Kalbinin anahtarı elinde olan Allahu Teâlâ'dan senin her işini kolaylaştırmasını dilerim." dedi ve gencin peşini tâkip ederek; "Bana, dâima göz önünde bulunduracağım ve onunla amel edeceğim bir öğüt ve nasîhatte bulun." dedi. Âbid delikanlı da şu tavsiyede bulundu:

"Kendini kendinden koru ve Allahu Teâlâ'nın:

وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ

"O, öyle bir Allah'tır ki, geceleyin sizi uyku ölümüne yatırır, gündüzün de ne yaptığınızı bilir." (En'âm sûresi, 6/60) âyetini hatırla." Kadın biraz düşündükten sonra eskisinden daha çok ağladı. Sonra kendine gelerek evine döndü ve artık ölünceye kadar ibâdete devam etti. O genç, o kadını ölümünden sonra dâima hatırlar ve ağlardı.

- "Niçin ağlıyorsun, onu sen kendinden vazgeçirdin?" diyenlere "Evet ilk anlarında onun tamahını boğazladım ve kesilen parçasını benim için âhiret azığı yaptım. Ben âhiret için ayırdığım azığı istirdâd etmekte Allah'tan utanırım." dedi.

*

Allah'ın lütuf ve keremi ile iki şehveti kırma kitâbı tamamlandı. **"Âfât-ı Lisân Kitâbı"** bunu tâkip edecektir. Evvel ve âhir, zâhir ve bâtın hamd, Allah'a mahsustur.

Salât u selâm, mahlûkatın hayırlısı ve bizim Efendimiz ve yeryüzündeki hayırlılar üzerine olsun.

كِتَابُ
آفَاتِ اللِّسَانِ

وهو الكتاب الرابع من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدين

Rubul-Mühîkât

DÖRDÜNCÜ KİTAB

LİSÂNIN ÂFETLERİ

(KİTÂBÜ ÂFÂTİ'L-LİSÂN)

كتاب آفات اللسان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي أحسنَ خلقَ الإنسانِ وعدَّلَهُ ، وألهمَهُ نورَ الإيمانِ فزيَّنَهُ بهِ وجمَّلَهُ ، وعلَّمَهُ البيانَ فقدَّمَهُ بهِ وفضَّلَهُ ، وأفاضَ علىٰ قلبِهِ خزائنَ العلومِ فأكملَهُ ، ثمَّ أرسلَ عليهِ ستراً مِنْ رحمتِهِ وأسبلَهُ ، ثمَّ أمدَّهُ بلسانٍ يترجمُ بهِ عمَّا حواهُ القلبُ وعقلَهُ ، ويكشفُ عنهُ سترَهُ الذي أرسلَهُ ، فأطلقَ بالحمدِ مِقْوَلَهُ[1] ، وأفصحَ بالشكرِ عمَّا أولاهُ وخوَّلَهُ ؛ مِنْ علمٍ حصَّلَهُ ، ونطقٍ سهَّلَهُ .

وأشهدُ أنْ لا إلٰهَ إلا اللهُ وحدَهُ لا شريكَ لهُ ، وأشهدُ أنَّ محمداً عبدُهُ ورسولُهُ الذي أكرمَهُ وبجَّلَهُ ، ونبيُّهُ الذي أرسلَهُ بكتابٍ أنزلَهُ ، وآيٍ فصَّلَهُ ، ودينٍ سبَّلَهُ ، صلَّى اللهُ عليهِ وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ ومَنْ قبلَهُ ، ما كبَّرَ اللهَ عبدٌ وهلَّلَهُ .

أما بعد :

فإنَّ اللسانَ مِن نعمِ اللهِ العظيمةِ ، ولطائفِ صنعِهِ الغريبةِ ، فإنَّهُ صغيرٌ

---

[1] **المِقْوَل** بالكسر : اسم للسان باعتبار أنه آلة للقول ، **وإطلاقه** : تمكينُهُ من النطق به ، **وأراد بالحمد** : اللغويَّ ، وهو الوصف بفضيلة علىٰ فضيلة علىٰ جهة التعظيم ، وهو باللسان فقط . « إتحاف » (٧/ ٤٤٧) .

جِرْمُهُ ، عظيمٌ طاعتُهُ وجُرْمُهُ ؛ إذْ لا يتبيَّنُ الكفرُ والإيمانُ إلا بشهادةِ اللسانِ ، وهما غايةُ الطاعةِ والعصيانِ ، ثمَّ إنَّهُ ما مِنْ موجودٍ أوْ معدومٍ ، خالقٍ أوْ مخلوقٍ ، متخيَّلٍ أوْ معلومٍ ، مظنونٍ أوْ موهومٍ . . إلا واللسانُ يتناولُهُ ويتعرَّضُ لهُ بإثباتٍ أوْ نفيٍ ؛ فإنَّ كلَّ ما يتناولُهُ العلمُ يعربُ عنهُ اللسانُ إمَّا بحقٍّ أوْ باطلٍ ، ولا شيءَ إلا والعلمُ متناوِلٌ لهُ ، وهـٰذهِ خاصيَّةٌ لا تُوجدُ في سائرِ الأعضاءِ ، فإنَّ العينَ لا تصلُ إلىٰ غيرِ الألوانِ والصُّورِ ، والأذنَ لا تصِلُ إلىٰ غيرِ الأصواتِ ، واليدَ لا تصِلُ إلىٰ غيرِ الأجسامِ ، وكذا سائرُ الأعضاءِ .

واللسانُ رَحْبُ الميدانِ ، ليسَ لهُ مردٌّ ، ولا لمجالِهِ منتهىً وحدٌّ ، لهُ في الخيرِ مجالٌ رحْبٌ ، ولهُ في الشرِّ ذيلٌ سَحْبٌ ، فمَنْ أطلقَ عَذَبةَ اللسانِ⁽¹⁾ ، وأهملَهُ مُرخَى العِنانِ . . سلكَ بهِ الشيطانُ في كلِّ ميدانٍ ، وساقَهُ إلىٰ شفا جُرُفٍ هارٍ ، إلىٰ أن يضطرَّهُ إلى البوارِ ، ولا يكبُّ الناسَ في النارِ علىٰ مناخرِهِمْ إلا حصائدُ ألسنتِهِمْ ، ولا ينجو مِنْ شرِّ اللسانِ إلا مَنْ قيدَهُ بلجامِ الشَّرعِ ، فلا يطلقُهُ إلا فيما ينفعُهُ في الدنيا والآخرةِ ، ويكفُّهُ عنْ كلِّ ما يُخشىٰ غائلتُهُ في عاجلِهِ وآجلِهِ .

وعلمُ ما يُحمدُ فيهِ إطلاقُ اللسانِ أوْ يُذمُّ غامضٌ عزيزٌ ، والعملُ بمقتضاهُ علىٰ مَنْ عرفَهُ ثقيلٌ عسيرٌ ، وأعصى الأعضاءِ على الإنسانِ اللسانُ ؛ فإنَّهُ لا تعبَ في إطلاقِهِ ، ولا مؤنةَ في تحريكِهِ ، وقدْ تساهلَ الخلقُ في الاحترازِ

---

(١) عذبة اللسان : طرفه الدقيق .

عَنْ آفاتِهِ وغوائلِهِ ، والحذرِ مِنْ مصايدِهِ وحبائلِهِ ، وأنهُ أعظمُ آلةٍ للشيطانِ في استغواءِ الإنسانِ .

ونحنُ بتوفيقِ اللهِ وحُسْنِ تيسيرِهِ نفصِّلُ مجامعَ آفاتِ اللسانِ ، ونذكرُها واحدةً واحدةً ، بحدودِها وأسبابِها وغوائِلِها ، ونعرِّفُ طريقَ الاحترازِ عنها ، ونوردُ ما وردَ مِنَ الأخبارِ والآثارِ في ذمِّها ، فنذكرُ أوّلاً فضلَ الصَّمتِ ، ونردفُهُ بذكرِ آفةِ الكلامِ فيما لا يعنيكَ ، ثمَّ آفةِ فضولِ الكلامِ ، ثمَّ آفةِ الخوضِ في الباطلِ ، ثمَّ آفةِ المراءِ والجدالِ ، ثمَّ آفةِ الخصومةِ ، ثمَّ آفةِ التقعُّرِ في الكلامِ ؛ بالتشدُّقِ ، وتكلُّفِ السَّجْعِ والفصاحةِ والتصنُّعِ فيهِ ، وغيرِ ذلكَ ممَّا جرَتْ بهِ عادةُ المتفاصحينَ المدَّعينَ للخطابةِ ، ثمَّ آفةِ الفُحْشِ والسَّبِّ وبذاءةِ اللسانِ ، ثمَّ آفةِ اللَّعنِ ؛ إمَّا لحيوانٍ ، أوْ جمادٍ ، أوْ إنسانٍ ، ثمَّ آفةِ الغناءِ وَالشِّعرِ ، وقدْ ذكرنا في كتابِ السماعِ ما يحرمُ مِنَ الغناءِ وما يحلُّ فلا نعيدُهُ ، ثمَّ آفةِ المِزاحِ ، ثمَّ آفةِ السُّخريةِ والاستهزاءِ ، ثمَّ آفةِ إفشاءِ السِّرِّ ، ثمَّ آفةِ الوعدِ الكاذبِ ، ثمَّ آفةِ الكذبِ في القولِ واليمينِ ، ثمَّ آفةِ الغيبةِ ، ثمَّ آفةِ النميمةِ ، ثمَّ آفةِ ذي اللسانينِ الذي يتردَّدُ بينَ المتعاديينِ فيكلِّمُ كلَّ واحدٍ بكلامٍ يوافقُهُ ، ثمَّ آفةِ المدحِ ، ثمَّ آفةِ الغفلةِ عن دقائقِ الخطأِ في فحوى الكلامِ ، ولا سيما فيما يتعلَّقُ باللهِ عزَّ وجلَّ وصفاتِهِ ، ويرتبطُ بأمورِ الدينِ ، ثمَّ آفةِ سؤالِ العوامِّ عنْ صفاتِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وعنْ كلامِهِ ، وعنِ الحروفِ : أهيَ قديمةٌ أوْ محدثةٌ ، وهيَ آخرُ الآفاتِ ، وما يتعلقُ بذلكَ ، وجملتُها عشرونَ آفةً ، ونسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بمنِّهِ وكرمِهِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd Allah'a mahsustur.

O Allah ki, insanı yarattı, en güzel şekilde sûretlendirdi. Îman nûru ile onu süsleyip güzelleştirdi. Ona hüsn ü beyânı vermekle diğer yaratıklar üzerine takdîm ve tafdîl etti. Kalbine ilmin hazînelerini akıtmakla, onu kemâle erdirdi. Sonra kendi rahmetinden onu örtecek perde verdi. Sonra hatırına geçen ve kalbinde doğan şeyleri ifâde edecek ve kapalı olan perdeyi açıklayacak dil verdi. Hakkı söylemeye onu muktedir kıldı da, verilen nîmetlere şükrü ifâde etti. Allahu Teâlâ'nın eşi, dengi ve ortağı olmayıp tek bir mâbûd olduğuna, Muhammed aleyhisselâmın da O'nun tercîh ederek yükseltip ikrâm ettiği ve âyetlerle tafdîl edilmiş olan Kur'ân-ı Azîm ile gönderilmiş peygamberi olduğuna şehâdet ederim.

Yeryüzünde tekbîr ve tehlîl eden bulunduğu müddetçe salât u selâm O'na ve O'nun âline, ashâbına ve bütün geçmiş iyilere olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; dil, Allahu Teâlâ'nın en büyük nîmetlerinden ve O'nun ince sanatlarının en mühimlerindendir. Dilin kendisi küçük olmakla beraber gerek tâat ve gerek isyanı büyüktür. Cirmi küçük, fakat cürmü büyüktür. Zîra kulun küfür ve şehâdeti ancak dilindeki ifâdesinden anlaşılır. Küfür, isyânın; îman, tâatın son haddidir. Aynı zamanda var olsun yok olsun, Hâlık olsun mahlûk olsun, hayâl olsun malûm olsun, maznûn olsun mevhûm olsun ne varsa dil ona şâmil olur. Onu isbât veyâ nefyetmekle ona taarruz eder. Çünkü ilmin şâmil olduğu her şeyi dil ifâde eder. Ya hak ile konuşur veyâ bâtıl ile. İlmin de şâmil olmadığı hiç bir şey yoktur. Bu şümûl, dilden başka hiç bir âzâda bulunmaz. Meselâ göz, renk ve sûretlerden; kulak seslerden; el cisimlerden başkasını anlayamaz. Diğer âzâlar da böyledir. Ama dilin sâhası geniştir. Onun bir mânii ve imkânının sonu yoktur. Onun hayır ve iyiliklerde geniş meydanı olduğu gibi, kötülüklere de götüren yolu vardır.

Dilini salıverip, dizginlerine sahip olmayanı, şeytan her sahada oynatır. Onu büyük bir uçurumun kenarına ileterek helake sürükler. İnsanları yüzüstü cehenneme düşürecek olan, onların dillerinin belâsıdır. Dilin kötülüğünden ancak, onu şerîat dizginine vurup dünya ve âhirete yarayacak sözlerde kullanan, hâl ve istikbâlde tehlike doğuracak sözlerden tutanlar kurtulabilir.

Dili hangi mevzularda salıvermenin makbul veyâ merdûd olduğunu bilmek zordur ve dili böyle istediği şekilde kullanmak çetindir. İnsana âzâlarından en çok isyân edeni, dilidir. Çünkü o, kolaylıkla istediği tarafa gider. Onu sallamakta bir zorluk yoktur. İnsanlar, dilin âfet ve gâilelerinden aldırmaz. Onun hîle ve aldatmalarından çekinmez oldular. Hâlbuki insanı aldatmakta şeytanın en büyük âletlerinden biri dildir. Biz Allahu Teâlâ'nın yardımı ve lütf u keremi ile dilin âfetlerinin toplandığı ve bulunduğu yerleri açıklayacak, hudut, sebep ve gâileleri ile birlikte ele alıp teker teker anlatacak ve ayrıca kurtuluş çârelerini de bildireceğiz.

Bunun yanında bu âfetleri zemmeden haberleri de izâh edeceğiz. Önce sükûtun fazîletini, sonra mâlâyânînin, sonra fuzûlî sözlerin, sonra bâtıla dalmanın, sonra sırasıyla mirâ, husûmetin âfetleri ile ağzı eğip bükmekle sözü söylemenin secîli ve edebî konuşmalara özenmenin âfetleri ile buna benzer yapmacık edebiyatçı hatiplerin âfetleri anlatılacaktır. Bunlardan başka fâhiş sözlerin, sövmenin, dil ile eziyetin kötülükleri; nebat, canlı ve cansız varlıklar ile insana lânetin, şiir ile tegannînin âfetlerini de anlatacağız.

Ancak "**Semâ Bahsi**"nde tegannînin câiz olup olmayan taraflarını anlattığımız için onu tekrar edecek değiliz. Şakanın, maskaralığın, eğlencenin, sırrı ifşanın, yalan söz vermenin, söz ve yeminde yalanın, yalana târizlerin, gıybet, çekiştirme, koğuculuk, söz gezdirme, yerine göre başka başka konuşmanın âfetleri ile övmenin âfetleri, konuşmadaki hatâların inceliklerinden, gafletin, bilhâssa Allahu Teâlâ'nın sıfatı ile alâkalı dînin esâsına taalluk eden konuşmalardaki hatâların âfetleri, sonra avâmın, Allahu Teâlâ'nın sıfatlarından sormasının ve kelâmının kıdem ve hudûsu üzerinde durmalarının; harfleri kadîm midir, hâdis midir? demelerinin âfetlerini anlatacağız. Hepsi yirmi âfettir. Allah'ın lütf u keреminden yardım ve tevfîk dileriz.

بيان عظم خطر اللسان ، وفضيلة الصمت

اعلمْ : أنَّ خطرَ اللسانِ عظيمٌ ، ولا نجاةَ مِنْ خطرِهِ إلا بالصمتِ ؛ فلذلكَ مدحَ الشرعُ الصمتَ وحثَّ عليهِ .

فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ صمتَ . . نجا »[1] .

وقالَ : « الصمتُ حُكْمٌ وقليلٌ فاعلُهُ »[2] أيْ : هوَ حكمةٌ وحزمٌ .

وروىٰ عبدُ اللهِ بنُ سفيانَ عنْ أبيهِ قالَ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ أخبرْني عنِ الإسلامِ بأمرٍ لا أسألُ عنهُ أحداً بعدَكَ ، قالَ : « قلْ : آمنتُ باللهِ ، ثمَّ استقمْ » ، قالَ : قلتُ : فما أتقي ؟ فأومأَ بيدِهِ إلىٰ لسانِهِ[3] .

وقالَ عقبةُ بنُ عامرٍ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما النجاةُ ؟ قالَ : « أمسكْ عليكَ لسانَكَ ، وليسعْكَ بيتُكَ ، وابكِ علىٰ خطيئتِكَ »[4] .

---

(١) رواه الترمذي (٢٥٠١) .

(٢) رواه ابن عدي في « الكامل » (٥/ ١٦٩) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٢٤٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٦٧٢) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٤١) عن أنس من قول لقمان الحكيم عليه السلام .

(٣) رواه الترمذي (٢٤١٠) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (١١٤٢٥) ، وابن ماجه (٣٩٧٢) ، وهو عند مسلم (٣٨) دون ذكر اللسان .

(٤) رواه الترمذي (٢٤٠٦) .

وقالَ سهلُ بنُ سعدٍ الساعديُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ يتكفَّلْ لي ما بينَ لَحيَيْهِ ورجليهِ . . أتكفَّلْ لهُ بالجنَّةِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ وُقِيَ شرَّ قَبْقَبِهِ وذَبْذَبِهِ ولَقْلَقِهِ . . فقدْ وُقيَ الشَّرَّ كلَّهُ »(٢) ، والقَبْقَبُ : البطنُ ، والذَّبذَبُ : الفرجُ ، واللَّقلَقُ : اللسانُ(٣) ، فهٰذهِ الشهواتُ الثلاثُ بها يهلِكُ أكثرُ الخلقِ ؛ ولذلكَ اشتغلنا بذكرِ آفاتِ اللسانِ لما فرغنا مِنْ ذكرِ آفةِ الشهوتينِ البطنِ والفرجِ .

وقدْ سُئلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ أكثرِ ما يدخلُ الناسَ الجنةَ ، فقالَ : « تقوى اللهِ وحسنُ الخُلُقِ » ، وسُئلَ عنْ أكثرِ ما يدخلُ النارَ ، فقالَ : « الأجوفانِ ؛ الفمُ والفرجُ »(٤) .

ويُحتملُ أنْ يكونَ المرادُ بالفمِ آفاتِ اللسانِ ؛ لأنَّهُ محلُّهُ ، ويُحتملُ أنْ يكونَ المرادُ بهِ البطنَ ؛ لأنهُ منفذُهُ ، فقدْ قالَ معاذُ بنُ جبلٍ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ أنؤاخذُ بما نقولُ ؟ فقالَ : « ثكلَتْكَ أمُّكَ يا بنَ جبلٍ ! وهلْ

---

(١) رواه البخاري (٦٤٧٤ ، ٦٨٠٧) ، والترمذي (٢٤٠٨) واللفظ له .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٥٠٢٦) بلفظه هنا ، وهو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٥٩٧٨) وفيه : « . . فقد وجب له الجنة » .

(٣) وعند البيهقي في تمام الخبر : (أما لقلقه . . فاللسان ، وقبقبه . . فالفم ، وذبذبه . . فالفرج) ، وبنحو ما ساقه المصنف عند الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٥١) والخبر عنده عن أبي رجاء العطاردي .

(٤) رواه الترمذي (٢٠٠٤) ، وابن ماجه (٤٢٤٦) .

يكبُّ النَّاسَ في النَّارِ علىٰ مناخرِهِمْ إلا حصائدُ ألسنتِهِمْ ؟! »⁽¹⁾ .

وقالَ عبدُ اللهِ الثقفيُّ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ حدِّثْني بأمرٍ أعتصمُ بهِ ، فقالَ : « قلْ : ربِّيَ اللهُ ، ثمَّ استقمْ » ، قالَ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما أخوفُ ما تخافُ عليَّ ؟ فأخذَ بلسانِهِ ثمَّ قالَ : « هٰذا »⁽²⁾ .

ورُوِيَ أنَّ معاذاً قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيُّ الأعمالِ أفضلُ ؟ فأخرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لسانَهُ ، ثمَّ وضعَ عليهِ إصبعيهِ⁽³⁾ .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يستقيمُ إيمانُ العبدِ حتَّىٰ يستقيمَ قلبُهُ ، ولا يستقيمُ قلبُهُ حتَّىٰ يستقيمَ لسانُهُ ، ولا يدخُلُ الجنةَ رجلٌ لا يأْمَنُ جارُهُ بوائقَهُ »⁽⁴⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سرَّهُ أنْ يَسْلَمَ . . فليلزمِ الصَّمتَ »⁽⁵⁾ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٦١٦) ، وابن ماجه (٣٩٧٣) ، ولفظه عند ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦) .

(٢) قال الحافظ العراقي : (رواه النسائي ، قال ابن عساكر : وهو خطأ ، والصواب : سفيان بن عبد الله الثقفي كما رواه الترمذي وصححه وابن ماجه ، وقد تقدم قبل هٰذا بخمسة أحاديث) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٨) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٦٤) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ١٩٨) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١) ، والطبراني في « الأوسط » (١٩٥٥) .

وعنْ سعيدِ بنِ جبيرٍ مرفوعاً إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنه قالَ : « إذا أصبحَ ابنُ آدمَ .. أصبحَتِ الأعضاءُ كلُّها تكفِّرُ اللِّسانَ تقولُ : اتَّقِ اللهَ فينا ؛ فإنَّكَ إنِ استقمتَ .. استقمنا ، وإنِ اعوججتَ .. اعوججنا »(١) .

ورويَ أنَّ عمرَ بنَ الخطَّابِ اطلعَ علىٰ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهما وهوَ يمدُّ لسانَهُ ، فقالَ : ما تصنعُ يا خليفةَ رسولِ اللهِ ؟ قال : إنَّ هـٰذا أوردَني المواردَ ، إنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « ليسَ شيءٌ مِنَ الجسدِ إلا يشكو إلى اللهِ اللسانَ علىٰ حدَّتِهِ »(٢) .

وعنِ ابنِ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ أنهُ كانَ على الصَّفا يلبِّي ويقولُ : يا لسانُ ؛ قلْ خيراً .. تغنمْ ، أوْ أنصتْ .. تسلمْ ، مِنْ قبلِ أنْ تندمَ ، فقيلَ لهُ : يا أبا عبدِ الرحمـٰنِ ؛ هـٰذا شيءٌ تقولُهُ أوْ شيءٌ سمعتَهُ ؟ فقالَ : لا ، بلْ

---

(١) رواه الترمذي (٢٤٠٧) عن سعيد بن جبير عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً ، وليس في النسخ إثبات أبي سعيد في الرواية .
قال الطيبي في « شرحه علىٰ مشكاة المصابيح » (٩/ ١٣٢) : (قوله : « تكفر » ؛ أي : تذل وتخضع ، والتكفير : هو أن ينحني الإنسان ويطأطىء رأسه قريباً من الركوع كما يفعل من يريد تعظيم صاحبه . . . ، فإن قلت : كيف التوفيق بين هـٰذا الحديث وبين قوله صلى الله عليه وسلم : « إن في الجسد مضغة إذا صلحت .. صلح الجسد كله ، وإذا فسدت .. فسد الجسد كله ، ألا وهي القلب » ؟ قلت : اللسان ترجمان القلب وخليفته في ظاهر البدن ، فإذا أسند إليه الأمر .. يكون علىٰ سبيل المجاز في الحكم ؛ كما في قولك : شفى الطبيب المريض) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣) ، وفي « الورع » (٩١) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٥) .

سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « إنَّ أكثرَ خطايا ابنِ آدمَ في لسانِهِ »⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كفَّ لسانَهُ . . سترَ اللهُ عورتَهُ ، ومَنْ ملكَ غضبَهُ . . وقاهُ اللهُ عذابَهُ ، ومَنِ اعتذرَ إلى اللهِ . . قَبِلَ اللهُ عذرَهُ »⁽²⁾ .

ورُوِيَ أنَّ معاذَ بنَ جبلٍ رضيَ اللهُ عنهُ قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أوصني ، قالَ : « اعبدِ اللهَ كأنَّكَ تراهُ ، واعددْ نفسَكَ في الموتَىٰ ، وإنْ شئتَ . . أنبأتُكَ بما هوَ أملكُ لكَ مِنْ هـٰذا كلِّهِ » ، وأشارَ بيدِهِ إلىٰ لسانِهِ⁽³⁾ .

وعنْ صفوانَ بنِ سُليمٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا أخبرُكمْ بأيسرِ العبادةِ وأهونِها على البدنِ ؟ الصَّمتُ وحسنُ الخُلُقِ »⁽⁴⁾ .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كانَ يؤمنُ باللهِ واليومِ الآخرِ . . فليقلْ خيراً أوْ ليسكتْ »⁽⁵⁾ .

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٨) ، والطبراني في « الكبير » (١٠/١٩٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٥٨٤) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢١) .

(3) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٢) .

(4) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٧) عن صفوان بن سليم مرسلاً ، ونحوه رواه مرفوعاً من حديث أبي ذر رضي الله عنه أبو الشيخ في « طبقات المحدثين » (١٠٦٣) .

(5) رواه البخاري (٦٠١٨) ، ومسلم (٤٧) ، وكذا ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٠) .

وقالَ الحسنُ : ذُكرَ لنا أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « رحمَ اللهُ عبداً تكلَّمَ فغنمَ ، أوْ سكتَ فسلمَ »(١) .

وقالَ سفيانُ : قالوا لعيسىٰ عليهِ السلامُ : دلَّنا علىٰ عملٍ ندخلُ بهِ الجنةَ ، قالَ : لا تنطقوا أبداً ، قالوا : لا نستطيعُ ذلكَ ، فقالَ : فلا تنطقوا إلا بخيرٍ(٢) .

وقالَ سليمانُ بنُ داوودَ عليهما السلامُ : (إنْ كانَ الكلامُ مِنْ فضَّةٍ . . فالصمتُ مِنْ ذهبٍ)(٣) .

وعنِ البراءِ بنِ عازبٍ قالَ : جاءَ أعرابيٌّ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : دلَّني علىٰ عملٍ يدخلُني الجنةَ ، قالَ : « أطعمِ الجائعَ ، واسقِ الظمآنَ ، وأْمُرْ بالمعروفِ ، وانهَ عنِ المنكرِ ، فإنْ لمْ تطقْ . . فكفَّ لسانَكَ إلا مِنْ خيرٍ »(٤) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اخْزُنْ لسانَكَ إلا مِنْ خيرٍ ، فإنَّكَ بذلكَ تغلبُ الشَّيطانَ »(٥) .

---

(١) رواه هناد في « الزهد » (١١٠٦)، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤١).

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٧) عن الأوزاعي عنه عليه السلام .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٧) .

(٥) رواه ابن الضريس في « فضائل القرآن » (٦٨) ضمن خبر ، وكذا الطبراني في « الصغير » (٦٦/٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ عندَ لسانِ كلِّ قائلٍ ، فليتَّقِ اللهَ امرؤٌ علِمَ ما يقولُ »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إذا رأيتُمُ المؤمنَ صَمُوتاً وقوراً . . فادنوا منهُ ؛ فإنَّهُ يلقَّنُ الحكمةَ »(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الناسُ ثلاثةٌ : غانمٌ وسالمٌ وشاجبٌ ؛ فالغانمُ الذي يذكرُ اللهَ تعالىٰ ، والسالمُ السَّاكتُ ، والشَّاجبُ الذي يخوضُ في الباطلِ »(٣) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّ لسانَ المؤمنِ مِنْ وراءِ قلبِهِ ، فإذا أرادَ أنْ يتكلَّمَ بشيءٍ . . تدبَّرَهُ بقلبِهِ ثمَّ أمضاهُ بلسانِهِ ، وإنَّ لسانَ المنافقِ أمامَ قلبِهِ ، فإذا همَّ بشيءٍ أمضاهُ بلسانِهِ ولمْ يتدبَّرْهُ بقلبِهِ »(٤) .

---

(١) رواه ابن وهب في « جامعه » (٣٣٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٦٠) .

(٢) رواه ابن ماجه (٤١٠١) ولفظه : « إذا رأيتم الرجل قد أعطي زهداً في الدنيا وقلة منطق . . فاقتربوا منه ؛ فإنه يلقَّى الحكمة » .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٧٥) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (١٠٦٢) ، وابن حبان في « صحيحه » (٥٨٥) من حديث أبي سعيد الخدري مرفوعاً ، ولكن دون تفسير الكلمات الثلاث ، ورواه هناد في « الزهد » (١٢٣١) بنحو ما ساقه المصنف عن الحسن مرسلاً ، وهو عند البيهقي في « الشعب » (١٠٣٢٣) من قول أبي هريرة رضي الله عنه بنحوه كذلك ، ووقع في غير (ك) نسبة الحديث لعبد الله بن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٩٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٢٥) ولكن عن الحسن يقول : (كانوا يقولون : لسان الحكيم . . .) بنحوه .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (العبادةُ عشرةُ أجزاءٍ ، تسعةٌ منها في الصمتِ ، وجزءٌ في الفرارِ منَ الناسِ)(١) .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كثُرَ كلامُهُ . . كثُرَ سَقَطُهُ ، ومَنْ كثُرَ سَقَطُهُ . . كثُرَتْ ذنوبُهُ ، ومَنْ كثُرَتْ ذنوبُهُ . . كانَتِ النارُ أولىٰ بهِ »(٢) .

* * *

الآثارُ :

كانَ أبو بكرٍ الصدِّيقُ رضيَ اللهُ عنهُ يضعُ حصاةً في فيهِ يمنعُ بها نفسَهُ مِنَ الكلامِ ، وكانَ أبداً يشيرُ إلىٰ لسانِهِ ويقولُ : (هـٰذا أوردَني الموارِدَ) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (واللهِ الذي لا إلـٰهَ إلا هوَ ؛ ما شيءٌ أحوجَ إلىٰ طولِ سجنٍ مِنْ لسانٍ)(٣) .

وقالَ طاووسٌ : (لساني سَبُعٌ ، إنْ أرسلتُهُ . . أكلَني)(٤) .

---

(١) كذا رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٤٢) عن وهيب بن الورد عن حكيم من الحكماء ، كما رواه مرفوعاً ابن عدي في « الكامل » (٦/ ٤٤٢) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (١٢٧) .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » (٦٥٣٧) ، وابن عدي في « الكامل » (٥/ ١٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٧٤) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٧٠٣٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٩) عن سفيان عن بعض الماضين ، وقد رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٢/ ٢٩٢) عن حذيفة رضي الله عنه .

وقالَ وهْبُ بنُ منبِّهٍ : في حكمةِ آلِ داوودَ : (حقٌّ على العاقلِ أنْ يكونَ عارفاً بزمانِهِ ، حافظاً للسانِهِ ، مقبلاً علىٰ شأنِهِ)(١) .

وقالَ الحسنُ : (ما عَقَلَ دينَهُ مَنْ لمْ يحفظْ لسانَهُ)(٢) .

وقالَ الأوزاعيُّ : كتبَ إلينا عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمهُ اللهُ : (أما بعدُ : فإنَّهُ مَنْ أكثرَ ذكرَ الموتِ . . رضيَ مِنَ الدنيا باليسيرِ ، ومَنْ عدَّ كلامَهُ مِنْ عملِهِ . . قلَّ كلامُهُ فيما لا ينفعُهُ)(٣) .

وقالَ بعضُهم : (الصمتُ يجمعُ للرجلِ خصلتينِ : السلامةُ في دينِهِ ، والفهمُ عنْ صاحبِهِ)(٤) .

وقالَ محمدُ بنُ واسعٍ لمالكِ بنِ دينارٍ : (يا أبا يحيىٰ ؛ حفظُ اللسانِ أشدُّ على الناسِ مِنْ حفظِ الدنانيرِ والدراهمِ)(٥) .

وقالَ يونسُ بنُ عُبيدٍ : (ما مِنَ الناسِ أحدٌ يكونُ لسانُهُ منهُ علىٰ بالٍ إلا رأيتَ صلاحَ ذلكَ في سائرِ عملِهِ)(٦) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٥) عن محمد بن عبد الوهاب الكوفي .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٧) .

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠) .

وقالَ الحسنُ : كانوا يتكلمونَ عندَ معاويةَ رضيَ اللهُ عنهُ والأحنفُ بنُ قيسٍ ساكتٌ ، فقالوا : ما لكَ لا تتكلمُ يا أبا بحرٍ ؟! قالَ : أخشى اللهَ إنْ كذبْتُ ، وأخشاكُمْ إنْ صدقْتُ[1] .

وقالَ أبو بكرِ بنُ عياشٍ : (اجتمعَ أربعةُ ملوكٍ ؛ ملكُ الهندِ ، وملكُ الصينِ ، وكسرىٰ ، وقيصرُ ، فقالَ أحدُهم : أنا أندمُ علىٰ ما قلتُ ولا أندمُ علىٰ ما لمْ أقلْ ، وقالَ الآخرُ : إنِّي إذا تكلمتُ بكلمةٍ .. ملكَتْني ولمْ أملكْها ، وإذا لمْ أتكلمْ بها .. ملكْتُها ولم تملكْني ، وقالَ الثالثُ : عجبتُ للمتكلمِ ! إن رجعَتْ عليهِ كلمتُهُ .. ضرَّتْهُ ، وإنْ لمْ ترجِعْ .. لمْ تنفعْهُ ، وقالَ الرابعُ : أنا علىٰ ردِّ ما لمْ أقلْ أقدَرُ منِّي علىٰ ردِّ ما قلتُ)[2] .

وقيلَ : إنَّ المنصورَ بنَ المعتمرِ لمْ يتكلَّمْ بكلمةٍ بعدَ عشاءِ الآخرةِ أربعينَ سنةً[3] .

وقيلَ : ما تكلمَ الربيعُ بنُ خُثيمٍ بكلامِ الدُّنيا عشرينَ سنةً ، وكانَ إذا أصبحَ .. وضعَ دواةً وقرطاساً نقياً وقلماً ، فكلُّ ما تكلَّمَ بهِ كتبَهُ ، ثمَّ يحاسبُ نفسَهُ عندَ المساءِ .

* * *

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٢) .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٥) .

[3] رواه الجرجاني في « تاريخ جرجان » (ص ٥٠١) وفيه : (ثلاثين) بدل (أربعين) .

فإنْ قلتَ : فهٰذا الفضلُ الكبيرُ للصمتِ ما سببُهُ ؟

فاعلمْ : أنَّ سببَهُ كثرةُ آفاتِ اللسانِ ؛ مِنَ الخطأِ ، والكذبِ ، والنميمةِ ، والغيبةِ ، والرياءِ ، والنفاقِ ، والفُحْشِ ، والمِراءِ ، وتزكيةِ النفسِ ، والخصومةِ ، والفضولِ ، والخوضِ في الباطلِ ، والتحريفِ ، والزيادةِ والنقصانِ ، وإيذاءِ الخلقِ ، وهتْكِ العوراتِ .

فهٰذهِ آفاتٌ كثيرةٌ ، وهيَ سبَّاقةٌ إلى اللسانِ ، لا تثقلُ عليهِ ، ولها حلاوةٌ في القلبِ ، وعليها بواعثُ مِنَ الطبعِ ومِنَ الشيطانِ ، فالخائضُ فيها قلَّما يقدِرُ علىٰ أنْ يزمَّ لسانَهُ ، فيطلقُهُ بما يحبُّ ، ويمسكُهُ ويكفُّهُ عمَّا لا يحبُّ ، فإنَّ ذلكَ مِنْ غوامضِ العلمِ كما سيأتي تفصيلُهُ ، ففي الخوضِ خطرٌ ، وفي الصمتِ سلامةٌ ، فلذلكَ عظُمَ فضلُهُ .

هٰذا معَ ما فيهِ مِنْ جمعِ الهمِّ ، ودوامِ الوقارِ ، والفراغِ للفكرِ والعبادةِ والذكرِ ، والسلامةِ مِنْ تَبِعاتِ القولِ في الدنيا ومِنْ حسابِهِ في الآخرةِ ؛ فقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ مَا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ ﴾ .

* * *

ويدلُّكَ علىٰ فضلِ لزومِ الصَّمتِ أمرٌ ؛ وهوَ أنَّ الكلامَ أربعةُ أقسامٍ : قسمٌ هوَ ضررٌ محضٌ ، وقسمٌ هوَ نفعٌ محضٌ ، وقسمٌ فيهِ ضررٌ ومنفعةٌ ، وقسمٌ ليسَ فيهِ ضررٌ ولا منفعةٌ .

أمَّا الذي هوَ ضررٌ محضٌ : فلا بدَّ مِنَ السكوتِ عنهُ ، وكذلكَ ما فيهِ

ضررٌ ومنفعةٌ لا تفي بالضررِ ، وأمّا ما لا منفعةَ فيهِ ولا ضررَ . . فهوَ فضولٌ ، والاشتغالُ بهِ تضييعُ زمانٍ ، وهوَ عينُ الخسرانِ .

فلا يبقىٰ إلا القسمُ الرابعُ ، فقدْ سقطَ ثلاثةُ أرباعِ الكلامِ ، وبقيَ الربعُ ، وهـٰذا الربعُ فيهِ خطرٌ ؛ إذْ يمتزجُ بهِ ما فيهِ إثمٌ مِنْ دقائقِ الرياءِ والتصنُّعِ والغيبةِ وتزكيةِ النفسِ ، وفضولِ الكلامِ امتزاجاً يخفىٰ مدركُهُ ، فيكونُ الإنسانُ بهِ مخاطراً .

ومَنْ عرفَ دقائقَ آفاتِ اللسانِ علىٰ ما سنذكرُهُ . . علمَ قطعاً أنَّ ما ذكرَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ هوَ فصلُ الخطابِ ؛ حيثُ قالَ : « مَنْ صمتَ . . نجا »[1] ، فلقدْ أُوتيَ ـ واللهِ ـ جواهرَ الحِكَمِ قطعاً وجوامعَ الكَلِمِ[2] ، ولا يعرفُ ما تحتَ آحادِ كلماتِهِ مِنْ بحارِ المعاني إلا خواصُّ العلماءِ ، وفيما سنذكرُهُ مِنَ الآفاتِ وعسْرِ الاحترازِ عنها ما يعرِّفُكَ حقيقةَ ذلكَ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

ونحنُ الآنَ نعدُّ آفاتِ اللسانِ ، ونبتدىءُ بأخفِّها ، ونترقَّىٰ إلى الأغلظِ قليلاً قليلاً ، ونؤخِّرُ الكلامَ في الغيبةِ والنميمةِ والكَذِبِ ؛ فإنَّ النظرَ فيها أطولُ ، وهيَ عشرونَ آفةً :

---

[1] رواه الترمذي (٢٥٠١) .

[2] روى البخاري (٧٠١٣) ، ومسلم (٦/٥٢٣) عن أبي هريرة رضي الله عنه قال : سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول : « بعثت بجوامع الكلم ، ونصرت بالرعب ، وبينا أنا نائم أتيت بمفاتيح خزائن الأرض فوضعت في يدي » .

DİLİN TEHLİKESİ VE SÜKÛT ETMENİN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; dilin tehlikesi büyüktür. Kurtuluş ancak sükûttadır. Bunun için şerîat sükûtu övmüş ve sükûta teşvîk etmiştir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ صَمُتَ نَجَا

"Sükût eden kurtulmuştur."[1] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلصَّمْتُ حِكَمٌ وَقَلِيلٌ فَاعِلُهُ

"Sükût hikmettir, fakat susanlar azdır."[2]

Abdullah b. Süfyân diyor ki: Babam Süfyân Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

-"İslâmiyet hakkında bana öyle bir şey öğret ki, artık başkasına bir şey sormaya lüzum kalmasın." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

قُلْ اٰمَنْتُ بِاللّٰهِ ثُمَّ اسْتَقِمْ

- *"Allah'a inandım de ve sonra da istikamet et."* buyurdu. Süfyân Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

-"En çok neyimi sakınayım?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de eli ile dilini göstererek:

---

[1] Tirmizî Abdullah b. Ömer'den rivâyet etmiştir.

[2] Ebû Mansûr İbn Ömer'den rivâyet etmiştir.

"Buna sâhip ol." buyurdu.[3]

Ukbe b. Âmir diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e;

-"Kurtuluş çâresi nedir?" diye sorduğumda Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَمْسِكْ عَلَيْكَ لِسَانَكَ وَلْيَسَعْكَ بَيْتُكَ وَابْكِ عَلٰى خَطِيئَتِكَ

"Dilini tut, evinde otur ve hatâlarına ağla."[4] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ يَتَكَفَّلْ لِي بِمَا بَيْنَ لِحْيَيْهِ وَرِجْلَيْهِ أَتَكَفَّلُ لَهُ بِالْجَنَّةِ

"İki çenesi ile bacakları arasında olana kefâlet veren kimsenin, ben cennete girmesine kefil olurum."[5] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ وُقِيَ شَرَّ قَبْقَبِهِ وَذَبْذَبِهِ وَلَقْلَقِهِ فَقَدْ وُقِيَ الشَّرَّ كُلَّهُ

"Mîdesinin, edep yerinin ve dilinin şerrinden korunan kimse, bütün kötülüklerden korunmuş olur." buyurmuştur.[6] İnsanların ekserîsinin helaki, bu üç şehvet sebebiyledir. Bunun için mîde ve fercin âfetlerini saydıktan sonra, dilin âfetlerini anlatmaya haşladık.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e, insanların en çok cennete girmelerine yarayacak amelin ne olduğundan sorulduğunda:

تَقْوَى اللّٰهِ وَحُسْنُ الْخُلُقِ

"Takvâ ve güzel huydur." buyurdular. İnsanların en çok cehen-

---

[3] Tirmizî Abdullah b. Süfyân'dan sahîh sened ile rivâyet etmiştir.

[4] Tirmizî Ukbe b. Âmir'den hasen isnad ile rivâyet etmiştir.

[5] Buhârî Sehl b. Sâd-i Saîdî'den rivâyet etmiştir.

[6] Ebû Mansûr Deylemî, Enes'den rivâyet etmiştir.

neme girmelerine sebep olan günâhların hangileri olduğu soruldukta:

اَلْأَجْوَفَانِ الْفَمُ وَالْفَرْجُ

"Ağız ve ferc olmak üzere iki boşluktur."[7] buyurdular. Ağızdan murâdın, mîde olması gibi, dil olması da muhtemeldir. İkisi de mühimdir. **Muaz** (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e;

- "Konuştuklarımızdan da muâhaze olur muyuz?" diye sorduklarında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ يَا ابْنَ جَبَلٍ وَهَلْ يَكُبُّ النَّاسُ فِي النَّارِ عَلٰى مَنَاخِرِهِمْ إِلَّا حَصَائِدُ أَلْسِنَتِهِمْ

"Anan ölesi, insanları yüzükoyun ateşe düşürecek olan dillerinin hatâlarıdır."[8] buyurdular.

Abdullah Sakafî, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e;

- "Bana iyice bağlanacağım bir nasîhatta bulun." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Rabbim Allah de, sonra istikamet et!"* buyurdu. Adam;

- "Benim için en çok korktuğun nedir?" diye sorunca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) dilini göstererek:

- *"İşte budur."* buyurdu.[9]

Muaz (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

---

[7] Tirmizî ve diğerleri Ebû Hureyre'den sahîh sened ile rivâyet etmişlerdir.

[8] Tirmizî ve diğerleri sahîh sened ile Muaz'dan rivâyet etmişlerdir.

[9] Yukarıda geçmiştir.

-"Hangi amel daha makbuldür?" diye sordu. Rasûl i Ekrem dilini ağzından çıkarıp, elini dilinin üzerine koymak sûretiyle dilini göstermiş ve bunu korumanın en makbul bir amel olduğunu söylemiştir.[10]

Enes b. Mâlik Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

لَا يَسْتَقِيمُ إِيمَانُ الْعَبْدِ حَتّٰى يَسْتَقِيمَ قَلْبُهُ وَلَا يَسْتَقِيمُ قَلْبُهُ حَتّٰى
يَسْتَقِيمَ لِسَانُهُ وَلَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ رَجُلٌ لَا يَأْمَنُ جَارُهُ بَوَائِقَهُ

"Kişinin îmanı müstakim olmaz kalbi müstakim olmadıkça, kalbi doğru olmaz dili doğrulmadıkça, komşusu şerrinden emîn olmayan kimse cennete giremez."[11] buyurduğunu rivâyet etmiştir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَسْلَمَ فَلْيَلْزَمِ الصَّمْتَ

"Selâmette kalmayı arzu eden sükûta devam etsin."[12] Bir başka hadîste de şöyle buyrulmuştur:

إِذَا أَصْبَحَ ابْنُ اٰدَمَ أَصْبَحَتِ الْأَعْضَاءُ كُلُّهَا تُذَكِّرُ اللِّسَانَ أَيْ
تَقُولُ اِتَّقِ اللّٰهَ فِينَا فَإِنَّكَ إِنْ اِسْتَقَمْتَ اِسْتَقَمْنَا وَإِنْ اِعْوَجَجْتَ
اِعْوَجَجْنَا

"Ademoğlu sabaha çıktığı vakit, bütün âzâları lisâna derler ki: Bizim hakkımızda Allah'tan kork. Çünkü sen doğrulur, doğruyu söyler, doğru yolda bulunursan, hepimiz doğrulur ve selâ-

---

[10] Taberânî ve İbn Ebi'd-Dünyâ rivâyet etmişlerdir.
[11] İbn Ebi'd-Dünyâ rivâyet etmiştir.
[12] İbn Ebi'd-Dünyâ ve benzerleri Enes'den rivâyet etmişlerdir.

mette oluruz. Şâyet sen eğrilir sağa sola kayarsan hepimiz de eğriliriz."[13]

Ömer b. Hattâb (r.a.), Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.)'ın eli ile dilini çekip uzattığını görünce:

- "Ne yapıyorsun? diye sordu. Ebû Bekir:

- "Başıma gelenler hep bunun yüzünden gelmiştir. Zîra ben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

لَيْسَ شَيْءٌ مِنَ الْجَسَدِ إِلَّا يَشْكُو إِلَى اللّٰهِ اللِّسَانَ عَلٰى حِدَّتِهٖ

"Vücûdun her parçası ehemmiyetine binâen dilden Allah'a şikâyet eder." buyurduğunu işittim." demiştir.[14]

İbn Mes'ûd (r.a.) Safâ tepesinde telbiye ediyor ve diline hitâben:

- "Ey dil, hayır söyle ki, faydalan. Kötülükten sükût et ki nedâmet etmeden önce selâmet bulasın." dedi. Bunu duyanlar kendisine:

- "Bu söylediklerin kendi sözün mü yoksa bu hususta duydukların mı var?" diye sorduklarında İbn Mes'ûd:

- "Evet. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

إِنَّ أَكْثَرَ خَطَايَا ابْنِ اٰدَمَ فٖي لِسَانِهٖ

"Âdemoğlunun hatâlarının çoğu dilindedir." buyurduğunu işittim." demiştir.[15]

---

13. Tirmizî Saîd b. Cübeyr veyâ Ebû Saîd Hudrî'den merfû olarak rivâyet etmiştir.
14. İbn Ebi'd-Dünyâ ve benzerleri Ömer'in âzâdlı kölesi Eslem'den rivâyet etmişlerdir.
15. Taberânî ve diğerleri hasen isnad ile İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir.

İbn Ömer (r.a.) diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ كَفَّ لِسَانَهُ سَتَرَ اللّٰهُ عَوْرَتَهُ وَمَنْ مَلَكَ غَضَبَهُ وَقَاهُ اللّٰهُ
عَذَابَهُ وَمَنِ اعْتَذَرَ إِلَى اللّٰهِ قَبِلَ اللّٰهُ عُذْرَهُ

"Dilini koruyan kimsenin kusurlarını Allah örter. Gazabına mâlik olan kimseyi Allahu Teâlâ azâbından korur. Allah'tan özür dileyen kimsenin özrünü Allah kabul eder."[16] buyurmuştur.

Muaz b. Cebel (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e,

- "Bana öğüt ver." demiş, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

اُعْبُدِ اللّٰهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ وَعُدَّ نَفْسَكَ فِي الْمَوْتٰى وَإِنْ أَنْبَأْتُكَ بِمَا
هُوَ أَمْلَكُ لَكَ مِنْ هٰذَا كُلِّهِ (وَأَشَارَ بِيَدِهٖ إِلٰى لِسَانِهٖ) وَقَالَ
كُفَّ عَلَيْكَ هٰذَا

"Allah'ı görüyor gibi O'na ibâdet et ve kendini ölülerden say. İstersen bütün bunları içine alan daha mühimini haber vereyim. Dilini tut."[17] buyurdu.

Safvân diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِأَيْسَرِ الْعِبَادَةِ وَأَهْوَنِهَا عَلَى الْبَدَنِ: الصَّمْتُ
وَحُسْنُ الْخُلُقِ

"Size ibâdetin en kolayını ve bedene en hafif geleni haber vereyim mi? O, sükût etmek ve güzel ahlâktır."[18] buyurdu.

---

16. İbn Ebi'd-Dünyâ hasen isnâd ile rivâyet etmiştir.
17. İbn Ebi'd-Dünyâ ve Taberânî rivâyet etmişlerdir.
18. İbn Ebi'd-Dünyâ ve diğerleri merfû olarak Safvan b. Süleym'den rivâyet etmişlerdir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَلْيَقُلْ خَيْرًا أَوْ لِيَسْكُتْ

“Allah’a ve âhiret gününe îmanı olan ya hayır söylesin veyâ sükût etsin.”[19] Bir başka hadîs-i şerîfte:

رَحِمَ اللّٰهُ عَبْدًا تَكَلَّمَ فَغَنِمَ أَوْ سَكَتَ فَسَلِمَ

“Allah o kula rahmet etsin ki, konuştuğu vakit sözünden faydalanılır veyâhut sükût eder de selâmet bulur.”[20] buyurulmuştur.

İsâ aleyhisselâma:

- “Cennete götürecek bir amele bizi irşâd et.” dediler. İsâ aleyhisselâm:

- “Hiç konuşmayın.” buyurdu. Onlar:

- “Buna imkân yok.” dediler. Îsâ aleyhisselâm:

- “O halde hayır söyleyin.” dedi.

Süleymân aleyhisselâm: “Sözün gümüş ise sükûtun altındır.” buyurdu.

Berâ (r.a.) diyor ki; Bedevînin biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e gelerek:

- “Yâ Rasûlallah, beni cennete koyacak bir ameli bana öğret.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَطْعِمِ الْجَائِعَ وَاسْقِ الظَّمْاٰنَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ
الْمُنْكَرِ فَإِنْ لَمْ تُطِقْ فَكُفَّ لِسَانَكَ إِلَّا مِنْ خَيْرٍ

---

[19] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.
[20] İbn Ebî’d-Dünyâ Hasan’dan rivâyet etmiştir.

"Açları doyur, susuzu sula, mârufu emret, münkerden nehyet. Bunlara gücün yetmezse hayır olmayan sözlerden dilini çek." buyurdu.[21] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَخْزِنْ لِسَانَكَ إِلَّا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّكَ بِذٰلِكَ تَغْلِبُ الشَّيْطَانَ

"Hayır olmayan her sözden dilini çek, ancak bu sâyede şeytana galebe çalarsın."[22] buyurmuştur.

Bir başka hadîs-i şerifte şöyle buyurulmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ عِنْدَ لِسَانِ كُلِّ قَائِلٍ فَلْيَتَّقِ اللّٰهَ امْرِئٌ عَلِمَ مَا يَقُولُ

"Allahu Teâlâ herkesin dilinin yanındadır, yâni söylenen her sözü bilir. O hâlde kişi konuştuğu sözde Allah'tan korksun."[23]

Bir başka hadîs-i şerifinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُؤْمِنَ صَمُوتًا وَقُورًا فَادْنُوا مِنْهُ فَإِنَّهُ يُلَقَّنُ الْحِكْمَةَ

"Sükût ve vakarlı gördüğünüz mü'mine yaklaşınız. Çünkü onun hâli hikmet telkîn etmektedir."[24] buyurmuştur.

İbn Mes'ûd (r.a.) diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلنَّاسُ ثَلَاثَةٌ: غَانِمٌ وَسَالِمٌ وَشَاحِبٌ، فَالْغَانِمُ الَّذِي يَذْكُرُ اللّٰهَ تَعَالٰى وَالسَّالِمُ السَّاكِتُ وَالشَّاحِبُ الَّذِي يَخُوضُ فِي الْبَاطِلِ

---

[21] İbn Ebi'd-Dünyâ ceyyid sened ile Berâ b. Âzib'den rivâyet etmiştir.

[22] Taberâni ve diğerleri Ebû Saîd'den rivâyet etmişlerdir.

[23] Hatib ve diğerleri İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir.

[24] İbn Mâce rivâyet etmiştir.

“İnsanlar üç kısımdır. Bir kısmı kârda, bir kısmı selâmette ve bir kısmı da helâktedir. Kârda olanlar, Allah’ı zikredenlerdir. Selâmette olanlar, diline sâhip olanlardır. Helâke gidenler ise bâtıl ve boş sözlere dalanlardır.”[25] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ لِسَانَ الْمُؤْمِنِ وَرَاءَ قَلْبِهِ فَإِذَا أَرَادَ أَنْ يَتَكَلَّمَ بِشَيْءٍ تَدَبَّرَهُ
بِقَلْبِهِ ثُمَّ أَمْضَاهُ بِلِسَانِهِ وَإِنَّ لِسَانَ الْمُنَافِقِ أَمَامَ قَلْبِهِ فَإِذَا هَمَّ
بِشَيْءٍ أَمْضَاهُ بِلِسَانِهِ وَلَمْ يَتَدَبَّرْهُ بِقَلْبِهِ

“Mü’minin lisânı kalbinin ötesindedir. Bir şey söyleyeceği zaman, önce onu düşünür ve sonra konuşur. Münâfık bunun aksine, kalbi dilinin ötesindedir. Bir şey söyleyeceği zaman, düşünmeden onu söyler.”[26] buyurmuştur.

İsâ aleyhisselâm, ibâdetin on cüz olduğunu, dokuzunun susmakta ve birinin de insanlardan kaçmakta olduğunu söylemiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ كَثُرَ كَلَامُهُ كَثُرَ سَقَطُهُ وَمَنْ كَثُرَ سَقَطُهُ كَثُرَتْ ذُنُوبُهُ
وَمَنْ كَثُرَتْ ذُنُوبُهُ كَانَتِ النَّارُ أُولٰى بِهِ

“Çok konuşanın sürçmeleri çok olur. Düşük sözleri çok olanın günâhı çoğalır. Günâhı çok olana yaraşan da ateştir.”[27] buyurmuştur.

---

[25] Taberânî ve diğerleri Ebû Saîd Hudri’den rivâyet etmişlerdir.

[26] Harâitî **“Mekârim-i Ahlâk”**da Hasan-ı Basrî’den rivâyet etmiştir.

[27] Ebû Nuaym İbn Ömer’den rivâyet etmiştir. Diğerlerinin de Hz. Ömer’e mevkuf rivâyetleri vardır.

Eserde Vârid Olanlar:

Ebû Bekir (r.a.) konuşmamak için ağzında çakıl taşı saklardı. Eli ile dilini gösterir ve: "Başıma gelen bütün felâketler bundan gelmiştir." derdi.

Abdullah İbn Mes'ûd (r.a.) diyor: "Kendisinden başka hak mâbûd olmayan Allah'a yemin ederim ki, dilden daha çok uzun müddet tevkîfe muhtaç olan bir şey yoktur." **Tâvûs** da şöyle anlatıyor: "Dilim bir yırtıcı hayvandır ki, onu bırakırsam beni hemen helâk eder." **Vehb b. Münebbih** de Âl-i Dâvud'un "**Hikem**"inde şöyle anlatıyor: "Aklı başında olan kimseye, zamanını bilmesi, dilini koruması, kendi halini düşünüp düzeltmesi borçtur." Hasan: "Dilini korumayan kimse dînini anlamamıştır" dedi.

Evzâî diyor ki; Ömer b. Abdülazîz bize yazdığı bir mektupta şöyle demiştir: "Bundan sonra bilmiş ol ki, ölümü çokça hatırlayan kimse, dünyalığın azı ile iktifâ eder. Sözünün de ameline dâhil olduğunu bilen, az konuşur ve ancak lüzumlu sözleri söyler." Diğer zâtın biri de: "Az konuşan, iki fazîleti toplar. Bunlardan biri dîninde selâmet, diğeri de arkadaşını anlamak ve dinlemek fazîletidir."

Muhammed b. Vasî de, Mâlik b. Dînâr'a: "Yâ Ebâ Yahyâ, dili korumak, altın ve gümüşü korumaktan daha zordur." demiştir.

Yûnus b. Ubeyd:[28] "Her kim diline ehemmiyet verirse, diğer amellerinde de salâh hâli görülür." demiştir.

Hasan-ı Basrî şöyle anlatıyor: "Bir gün Muaviye adamları ile konuşuyor ve herkes bir şeyler söyleyip duruyordu. Yalnız bunların arasında bulunan Ahnef b. Kays sükût edip dinliyordu. Bunun farkına varan Muaviye:

---

[28] Basralıdır. Sikadandır. Çokları kendisinden rivâyette bulunmuştur. Fazl ve verâ sâhibi bir zâttır. Hicri 39 da vefât etmiştir.

- "Yâ Ebâ Bahr, sen niçin konuşmuyorsun?" diye sordu. Ahnef:

- "Yalan konuşursam Allah'tan, doğru konuşursam senden korktuğum için sükûtu tercih ettim." diye cevap verdi.

Ebû Bekir b. Ayyaş[29] şöyle anlatıyor: Bir defa Hind, Çin, Kisrâ ve Kayser hükümdarları bir yerde buluştular. Sohbet esnâsında birisi:

- "Ben konuşmadığıma değil, konuştuğuma pişman olurum." dedi. Diğeri de:

- "Ben bir söz söylediğim zaman, artık onu kumandam altına alamam, o beni idâresine alır. Fakat konuşmadığım vakit, o söz benim irademdedir." dedi. Üçüncüsü de:

- "Ben o konuşana şaşarım ki, sözü geri dönerse kendisine zarar verir, dönmezse bir kârı olmaz." Dördüncüsü:

- "Konuşmayı reddetmek, söylediğimi reddetmekten daha kolaydır." demiştir.

Denildi ki **Mansûr b. Mûtez**[30] kırk sene yatsı namazından sonra konuşmamıştır. Hattâ **Rebî b. Heysem**'in yirmi sene dünya kelâmı konuşmadığı da söylenir. Yanında kalem kâğıt bulundurur, gündüzleri konuştuklarını yazar ve akşam muhâsebesini yapardı (içerisinde dünya kelâmı olup olmadığını araştırırdı.)

---

[29] Kûfelidir. Esed kabîlesindendir. Buhârî kendisiyle delîl çekmiştir. Ahmed ve İbn Maîn sikadan olduğunu söylerler. Hicri 94 de vefât etmiştir.

[30] Kûfeli bir âbiddir. Aynı zamanda sikadandır. Hicrî 132'de ölmüştür. Birçokları kendisinden rivâyet etmişlerdir.

Şâyet, "Sükûtun bu büyük fazîleti nereden geliyor ve sebebi nedir?" dersen bilmiş ol ki; bunun sebebi hatâ, yalan, çekiştirme, söz gezdirme, riyâ, nifak, fuhuş, mirâ, tezkiye-i nefis, bâtıla dalma, husûmet, fuzûlî konuşma, tahrif, ziyâde, noksan, eziyet, şerefe dokunma gibi lisân âfetlerinin çok olmasıdır.

Bunlar pek çok âfetlerdir. Bunlar, dilde dolaşır, dile ağır gelmezler, gönlün hoşuna giderler. İnsan tabiatından ve şeytanın vesvesesinden bunlara teşvîk edilir. Bunlara bir kere dalan kimse, kolaylıkla kendini kurtaramaz. O sevdiklerinde dili serbest bırakır, ancak hoşlanmadıklarından dilini çekebilir. İleride anlatacağımız gibi, bunlar ilmin kapalı meselelerindendir. Bunlara dalmakta tehlike var, sükûtta ise selâmet vardır. Bunun için sükûtun fazîleti büyüktür. Bütün bunlarla beraber sükût etmekte aklını başına almak vardır. Vakar vardır. Fikir, zikir ve ibâdet için huzur vardır. Dünyada dedikodulardan, âhirette de bunların hesâbını vermekten selâmet vardır. Nitekim Allahu Teâlâ:

مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ

"İnsan hiçbir söz söylemez ki, yanında gözetleyen yazmaya hazır bir melek bulunmasın." (Kâf sûresi, 50/18) buyurmuştur.

Şu anlatacağım husus, sükûtun fazîletini ifâde için yeter: Ağızdan çıkan sözler dörde ayrılır:

Birinci kısım sırf zarardır. **İkinci** kısım sırf menfaattir. **Üçüncü** kısım kâr ve zararı karışıktır. **Dördüncü** kısım ne kâr, ne de zarardır.

Sırf zarar olan sözlerden ve hattâ hem kârı, hem zararı olup da, kârı zararını karşılamayan sözlerden sükût etmenin lüzumu meydandadır. Ne kâr, ne de zararı olmayan sözlere gelince, bunlar kıymetli vakitleri öldürmeleri bakımından aynı husrân ve zarardır. Bunlardan da kaçınmak lâzımdır. Görüldüğü gibi sözlerin dörtte üçü düştü. Kaldı dörtte biri, o da sırf menfaat olan sözlerdir ki, bunlarda da tehlike vardır. Çünkü buna da riyâ ve gösteriş gibi yapmacık sözler, gıybet ve nefsi tezkiye gibi fuzûlî sözler, gizli bir şekilde ve hiç farkında olmadan karışabilir. Bu sebeple insan tehlikeye düşer.

Aşağıda anlatacağımız gibi, lisânın gizli âfetlerini bilen kimse şüphesiz bilir ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: **"Sükût eden kurtulur."** sözü, burada katî bir hükümdür. Allah ona hikmetin cevherini ve **cevâmiü'l-kelîm**i vermiştir. Onun kelimelerinin altında yatan derin mânâları ancak ulemânın havassı bilir. Yakında anlatacağımız âfetler ve bunlardan korunmanın zorluğu, bu hakîkatleri inşâallah sana da bildirecektir. İşte biz şimdi lisânın âfetlerini saymaya başlıyoruz ve tertîb olarak en hafifinden başlayıp ağırına doğru gideceğiz. Gıybet, nemîme ve yalan gibi mevzûları sona alacağız. Çünkü bunlar üzerinde daha uzun uzadıya durmak îcap eder. Bu âfetler, yirmidir. Bunları Allah'ın izniyle bildirelim:

الآفة الأولى : الكلام فيما لا يعنيك

اعلمْ : أنَّ أحسنَ أحوالِكَ أنْ تحفظَ ألفاظَكَ عَنْ جميعِ الآفاتِ التي ذكرْناها ؛ مِنَ الغيبةِ ، والنميمةِ ، والكذبِ ، والمراءِ ، والنفاقِ وغيرِهِ ، وتتكلمَ بما هوَ مباحٌ لا ضررَ عليكَ فيه ولا علىٰ مسلمٍ أصلاً ، إلا أنَّكَ تتكلمُ بما أنتَ مستغنٍ عنهُ ، ولا حاجةَ بكَ إليهِ ، فإنَّكَ مضيِّعٌ بهِ زمانَكَ ، ومحاسَبٌ علىٰ عملِ لسانِكَ ، ومستبدِلٌ الذي هوَ أدنىٰ بالذي هوَ خيرٌ ؛ لأنَّكَ لوْ صرفتَ زمانَ الكلامِ إلى الفكرِ . . ربما كانَ ينفتحُ لكَ مِنْ نفحاتِ رحمةِ اللهِ عزَّ وجلَّ عندَ الفكرِ ما يعظمُ جدواهُ ، ولوْ هللتَ اللهَ سبحانَهُ وتعالىٰ وسبحتَهُ وذكرتَهُ . . لكانَ خيراً لكَ .

فكمْ مِنْ كلمةٍ يُبنىٰ بها قصرٌ في الجنةِ ، ومَنْ قدرَ علىٰ أنْ يأخذَ كنزاً مِنَ الكنوزِ فأخذَ بدلَهُ مَدَرَةً لا ينتفعُ بها . . كانَ خاسراً خسراناً مبيناً .

وهـٰذا مثالُ مَنْ تركَ ذكرَ اللهِ تعالىٰ واشتغلَ بمباحٍ لا يعنيهِ ؛ فإنَّهُ وإنْ لمْ يأثمْ فقدْ خسِرَ حيثُ فاتَهُ الرِّبحُ العظيمُ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ المؤمنَ لا يكونُ صمتُهُ إلا فكراً ، ونظرُهُ إلا عِبرةً ، ونطقُهُ إلا ذِكراً ، هـٰكذا قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(١) .

---

(١) إذ روى القضاعي في « مسند الشهاب » (١١٥٩) عن ابن عائشة ، عن أبيه قال : خطب رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال في خطبته : « إن ربي أمرني أن يكون نطقي ذكراً ، وصمتي فكراً ، ونظري عبرة » .

بلْ رأسُ مالِ العبدِ أوقاتُهُ ، ومهما صرفَها إلىٰ ما لا يعنيهِ ولمْ يدخرْ بها ثواباً في الآخرةِ . . فقدْ ضيَّعَ رأسَ مالِهِ ، ولهـٰذا قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مِنْ حُسْنِ إسلامِ المرءِ تركُهُ ما لا يعنيهِ »(١) .

بلْ وردَ ما هوَ أشدُّ مِنْ هـٰذا ، قالَ أنسٌ : استُشهدَ غلامٌ منَّا يومَ أحدٍ ، فوُجِدَ علىٰ بطنِهِ صخرةٌ مربوطةٌ مِنَ الجوعِ ، فمسحَتْ أمُّهُ الترابَ عنْ وجهِهِ وقالَتْ : هنيئاً لكَ الجنةُ يا بنيَّ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وما يدريكِ ؟ لعلَّهُ كانَ يتكلَّمُ فيما لا يعنيهِ ، ويمنعُ ما لا يضرُّهُ »(٢) .

وفي حديثٍ آخرَ : أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقدَ كعباً ، فسألَ عنهُ ، فقالوا : مريضٌ ، فخرجَ يمشي حتَّىٰ أتاهُ ، فلمَّا دخلَ عليهِ . . قالَ : « أبشرْ يا كعبُ » ، فقالَتْ أمُّهُ : هنيئاً لكَ الجنةُ يا كعبُ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ هـٰذهِ المتألِّيةُ على اللهِ ؟ » ، قالَ : هيَ أمِّي يا رسولَ اللهِ ، فقالَ : « وما يدريكِ يا أمَّ كعبٍ ؟ لعلَّ كعباً قالَ ما لا يعنيهِ ، أوْ منعَ ما لا يغنيهِ »(٣) ، ومعناهُ : أنَّهُ إنَّما تتهيَّأُ الجنةُ لمَنْ لا يُحاسَبُ ، ومَنْ تكلَّمَ فيما

---

(١) رواه الترمذي (٢٣١٧) ، وابن ماجه (٣٩٧٦) ، وهو عند مالك في « الموطأ » (٩٠٣/٢) مرسلاً عن زين العابدين علي بن حسين بن علي بن أبي طالب رضي الله عنهم أجمعين .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٠٩) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٠١٧) ، وهو عند الترمذي (٢٣١٦) مختصراً .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١٠) .

لا يعنيهِ ، حُوسبَ عليهِ وإنْ كانَ كلامُهُ مباحاً ، فلا تتهيَّأُ الجنةُ لهُ معَ المناقشةِ في الحسابِ ؛ فإنَّهُ نوعٌ مِنَ العذابِ .

وعنْ محمدِ بنِ كعبٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أوَّلَ مَنْ يدخلُ مِنْ هـٰذا البابِ رجلٌ مِنْ أهلِ الجنَّةِ » ، فدخلَ عبدُ اللهِ بنُ سلامٍ ، فقامَ إليهِ ناسٌ مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فأخبرُوهُ بذلكَ ، وقالُوا : أخبرْنا بأوثقِ عملِكَ في نفسِكَ ترجو بهِ ، فقالَ : إنِّي لضعيفٌ ، وإنَّ أوثقَ ما أرجو بهِ اللهَ سلامةُ الصدرِ ، وتركُ ما لا يعنيني⁽¹⁾ .

وقالَ أبو ذرٍّ : قالَ لي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا أعلِّمُكَ بعملٍ خفيفٍ على البدنِ ، ثقيلٍ في الميزانِ ؟ » قلتُ : بلىٰ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « هوَ الصَّمتُ ، وحسنُ الخُلُقِ ، وتركُ ما لا يعنيكَ »⁽²⁾ .

وقالَ مجاهدٌ : سمعتُ ابنَ عباسٍ يقولُ : (خمسٌ لهنَّ أحسنُ مِنَ الدُّهْمِ الموقَفَةِ : لا تتكلمْ فيما لا يعنيكَ ؛ فإنَّهُ فضْلٌ ، ولا آمنُ عليكَ الوِزْرَ ، ولا تتكلمْ فيما يعنيكَ حتَّىٰ تجدَ لهُ موضعاً ؛ فإنَّهُ ربَّ متكلمٍ في أمرٍ يعنيهِ قدْ وضعَهُ في غيرِ موضعِهِ فعَنِتَ ، ولا تمارِ حليماً ولا سفيهاً ؛ فإنَّ الحليمَ يقليكَ ، وإنَّ السفيهَ يؤذيكَ ، واذكرْ أخاكَ إذا تغيَّبَ عنكَ بما تحبُّ أنْ

---

(١) كذا رواه مرسلاً ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١٢) عن وهيب بن الورد بلاغاً ، وتقدم نحوه قريباً عن صفوان بن سليم .

يذكرَكَ بهِ ، وأعفِهِ ممَّا تحبُّ أنْ يعفيَكَ منهُ ، وعاملْ أخاكَ بما تحبُّ أنْ يعاملَكَ بهِ ، واعملْ عملَ رجلٍ يرىٰ أنَّهُ مجازىً بالإحسانِ مأخوذٌ بالاجترامِ)⁽١⁾ .

وقيلَ للقمانَ الحكيمِ : ما حكمتُكَ ؟ قالَ : لا أسألُ عمَّا كُفيتُ ، ولا أتكلَّفُ ما لا يعنيني⁽٢⁾ .

وقالَ مُورِّقٌ العجليُّ : أمرٌ أنا في طلبِهِ منذُ عشرينَ سنةً لم أقدرْ عليهِ ، ولستُ بتاركٍ طلبَهُ ، قالوا : وما هوَ ؟ قالَ : الصمتُ عمَّا لا يعنيني⁽٣⁾ .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا تتعرَّضْ لما لا يعنيكَ ، واعتزلْ عدوَّكَ ، واحذرْ صديقَكَ مِنَ القومِ إلا الأمينَ ، ولا أمينَ إلا مَنْ خشيَ اللهَ تعالىٰ ، ولا تصحبِ الفاجرَ فتتعلَّمَ مِنْ فجورِهِ ، ولا تطلعْهُ علىٰ سرِّكَ ، واستشرْ في أمرِكَ الذينَ يخشونَ اللهَ تعالىٰ)⁽٤⁾ .

وحدُّ ما لا يعنيكَ⁽٥⁾ : أنْ تتكلمَ بكلِّ ما لوْ سكتَّ عنهُ .. لمْ تأثمْ ،

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١٤) ، والدهم الموقفة : الخيل السوداء المعدَّة للركوب .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٤٣٦) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١٥) .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٢٩٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١١٨) .

(٤) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٦٠٤١) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٢٠) .

(٥) أي : لا تتعلق به عنايتك ، ولا يكون من مقصدك ومطلوبك ؛ لأن العناية شدة الاهتمام بالشيء ، يقال : عناه يعنيه ؛ إذا اهتم به وطلبه . « إتحاف » (٧/ ٤٦٢) .

ولمْ تتضرَّرْ في حالٍ ولا مآلٍ .

مثالُهُ : أنْ تجلِسَ معَ قومٍ فتذكرَ لهمْ أسفارَكَ ، وما رأيتَ فيها مِنْ جبالٍ وأنهارٍ ، وما وقعَ لكَ منَ الوقائعِ ، وما استحسنتَهُ مِنَ الأطعمةِ والثيابِ ، وما تعجبتَ منهُ مِنْ مشايخِ البلادِ ووقائعِهِمْ ، فهٰذهِ أمورٌ لوْ سكتَّ عنها . . لمْ تأثمْ ولمْ تتضرَّرْ ، وإذا بالغتَ في الاجتهادِ حتَّىٰ لمْ يمتزجْ بحكايتِكَ زيادةٌ ولا نقصانٌ ، ولا تزكيةُ نفسٍ مِنْ حيثُ التفاخرُ بمشاهدةِ الأحوالِ العظيمةِ ، ولا اغتيابٌ لشخصٍ ، ولا مذمةٌ لشيءٍ ممَّا خلقَهُ اللهُ تعالىٰ . . فأنتَ معَ ذلكَ كلِّهِ مضيِّعٌ زمانَكَ ، وأنَّىٰ تسلمُ مِنَ الآفاتِ التي ذكرْناها ؟!

ومِنْ جملتِهِ : أنْ تسألَ غيرَكَ عمَّا لا يعنيكَ ، فأنتَ بالسؤالِ مضيِّعٌ وقتَكَ ، وقدْ ألجأتَ صاحبَكَ أيضاً بالجوابِ إلى التضييعِ ، هٰذا إذا كانَ الشيءُ ممَّا لا يتطرَّقُ إلى السؤالِ عنهُ آفةٌ ، وأكثرُ الأسئلةِ فيها آفاتٌ ، فإنَّكَ تسألُ غيرَكَ مثلاً عنْ عبادتِهِ ، فتقولُ : هلْ أنتَ صائمٌ ؟ فإنْ قالَ : نعمْ . . كانَ مُظهراً لعبادتِهِ ، فيدخُلُ عليهِ الرياءُ ، وإنْ لمْ يدخُلْ . . سقطَتْ عبادتُهُ مِنْ ديوانِ السرِّ ، وعبادةُ السرِّ تفضلُ عبادةَ الجهرِ بدرجاتٍ ، وإنْ قالَ : لا . . كانَ كاذباً ، وإنْ سكتَ . . كانَ مستحقراً لكَ وتأذيتَ بهِ ، وإنِ احتالَ لمدافعةِ الجوابِ . . افتقرَ إلىٰ جهدٍ وتعبٍ فيهِ ، فقدْ عرَّضتَهُ بالسؤالِ إمَّا للرياءِ ، أوْ للكذبِ ، أوْ للاستحقارِ ، أوْ للتعبِ في حيلةِ الدفعِ .

وكذلكَ سؤالُكَ عنْ سائرِ عباداتِهِ .

وكذلكَ سؤالُكَ عنِ المعاصي ، وعنْ كلِّ ما يخفيهِ ويستحيي منهُ ، وسؤالُكَ عمَّا تحدَّثَ بهِ غيرُكَ ، فتقولُ لهَ : ماذا تقولُ ؟ وفيمَ أنتمْ ؟

وكذلكَ ترىٰ إنساناً في الطريقِ ، فتقولُ : مِنْ أينَ ؟ فربَّما يمنعُهُ مانعٌ مِنْ ذكرِهِ ، فإنْ ذكرَهُ . . تأذَّىٰ بهِ واستحيا ، وإنْ لمْ يصدُقْ . . وقعَ في الكذبِ وكنتَ أنتَ السببَ فيهِ .

وكذلكَ تسألُ عنْ مسألةٍ لا حاجةَ بكَ إليها ، والمسؤولُ ربما لا تسمحُ نفسُهُ بأنْ يقولَ : لا أدري ، فيجيبُ عنْ غيرِ بصيرةٍ .

ولستُ أعني بالتكلُّمِ بما لا يعني هـٰذهِ الأجناسَ ، فإنَّ هـٰذا يتطرَّقُ إليهِ إثمٌ أوْ ضررٌ ، وإنَّما مثالُ ما لا يعني : ما رُوِيَ أنَّ لقمانَ الحكيمَ دخلَ علىٰ داوودَ عليهِ السلامُ وهوَ يسردُ الدرعَ[1] ، ولمْ يكنْ رآها قبلَ ذلكَ اليومِ ، فجعلَ يتعجَّبُ ممَّا يرىٰ ، فأرادَ أنْ يسألَهُ ، فمنعَتْهُ حكمتُهُ ، فأمسكَ نفسَهُ ولمْ يسألْهُ ، فلمَّا فرغَ . . قامَ داوودُ ولبسَهُ ثمَّ قالَ : نعمَ الدرْعُ للحربِ ، فقالَ لقمانُ : الصَّمتُ حُكْمٌ وقليلٌ فاعلُهُ ، أردتُ أنْ أسألَكَ ، فكفيتَني ، وقيلَ : إنَّهُ كانَ يتردَّدُ إليهِ سنةً وهوَ يريدُ أنْ يعلمَ ذلك ، فلمْ يسألْ حتىٰ حصلَ عليهِ مِنْ غيرِ سؤالٍ[2] .

فهـٰذا وأمثالُهُ مِنَ الأسئلةِ إذا لمْ يكنْ فيهِ ضررٌ ، وهتْكُ سترٍ ، وتوريطٌ في

---

(١) سرد الدرع : نسجه وصناعته .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٤٦٧١) ، وتقدم بعضه مرفوعاً .

رياءٍ وكذبٍ . . فهوَ ممَّا لا يعني ، وتركُهُ مِنْ حُسْنِ الإسلامِ ، فهـٰذا حدُّهُ[1] .

وأمَّا سببُهُ الباعثُ عليهِ : فالحرصُ علىٰ معرفةِ ما لا حاجةَ بهِ إليهِ ، أوِ المباسطةُ بالكلامِ علىٰ سبيلِ التودُّدِ ، أوْ تزجيةُ الوقتِ بحكاياتِ أحوالٍ لا فائدةَ فيها ؟

وعلاجُ ذلكَ كلِّهِ : أنْ يعلمَ أنَّ الموتَ بينَ يديهِ ، وأنَّهُ مسؤولٌ عنْ كلِّ كلمةٍ ، وأنَّ أنفاسَهُ رأسُ مالِهِ ، وأنَّ لسانَهُ شبكةٌ يقدِرُ علىٰ أنْ يقتنصَ بها الحورَ العينَ ، فإهمالُهُ ذلكَ وتضييعُهُ خسرانٌ مبينٌ ، هـٰذا علاجُهُ من حيثُ العلمُ .

وأمَّا مِنْ حيثُ العملُ . . فالعزلةُ ، أوْ أنْ يضعَ حصاةً في فيهِ[2] ، وأنْ يلزِمَ نفسَهُ السكوتَ عَنْ بعضِ ما يعنيهِ ليتعوَّدَ اللسانُ تركَ ما لا يعنيهِ ، وضبطُ اللسانِ في هـٰذا علىٰ غيرِ المعتزلِ شديدٌ جداً .

* * *

---

[1] فمَنْ عبدَ اللهَ على استحضار قربه ومشاهدته بقلبه ، وعلى استحضار قرب الله منه واطلاعه عليه . . فقد حسن إسلامه ، ولزمه من ذلك أن يترك كل ما لا يعنيه في الإسلام ، ويشتغل بما يعنيه فيه ؛ فإنه يتولد من هـٰذين المقامين الاستحياء من الله تعالىٰ . « إتحاف » (٧/ ٤٦٤) .

[2] وقد روى ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٣٨) عن أرطاة بن المنذر قال : (تعلم رجل الصمت أربعين سنة بحصاة يضعها في فيه ، لا ينزعها إلا عند طعام أو شراب أو نوم) .

BOŞ SÖZLER HAKKINDA

Bilmiş ol ki, senin hallerinin en güzeli; anlattığımız gıybet, nemîme, yalan, mirâ, cidâl ve benzerî sözlerden korunarak, sana ve başkalarına zararı olmayan sözleri konuşmandır. Ne yazık ki sen, muhtaç olmadığın lüzumsuz sözlerle meşgul olursun da bu sûretle kıymetli zamanlarını öldürür ve dilinin ameli üzerine hesâba çekilirsin. Bu sûretle hayırlı olanı atıp kötü olanı almış olursun.

Zîra sen, kıymetli zamanını Allah'ın azameti ve yaratıkları üzerinde düşünmeye sarfetsen, bu düşünce sırasında faydası daha büyük olan ilâhî nefhalar sana açılabilir. Veyâ tehlîl, zikir ve tesbîh etsen, yine senin hakkında daha hayırlı olurdu. Öyle kelimeler olur ki, Allahu Teâlâ onun karşılığında cennette bir köşk verir. Bir hazîne almaya gücü yeterken onun yerine faydasız bir boncuk alan elbette aldanmış ve büyük hüsrandadır. İşte zikrullahı terkedip faydasız mübahlarla meşgul olan böyledir. Bu adam mübâh ile meşgul olurken her ne kadar günâhkâr olmazsa da Allah'ı zikir sâyesinde yapacağı büyük kârdan mahrûm olduğu için zarardadır. Çünkü mü'minin sükûtu fikir, bakışı ibret, konuşması zikir olur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyurmuştur.

Bilmiş ol ki, kişinin en değerli sermâyesi, vakitleridir. Bunları boş yere harcar ve âhiret için bir sevap hazırlamazsa, ana sermâyeyi iflâs ettirmiş olur. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَعْنِيهِ

"Boş ve faydasız işleri terketmek, kişinin İslâmiyetinin güzelli-

ğindendir.”[31] buyurmuştur. Belki bu hususta bundan daha şiddetlisi vârid olmuştur. **Enes** (r.a.) şöyle anlatıyor: Uhud cenginde şehîd düşen bir gencin karnı üzerine açlıktan taş bağlanmış olduğunu gördük. Annesi yüzünden toprakları sildi ve:

- “Ne saâdet sana oğlum, sana cennetle müjde olsun.” dedi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ كَانَ يَتَكَلَّمُ فِيمَا لَا يَعْنِيهِ وَيَمْنَعُ مَا لَا يَضُرُّهُ

“Ne biliyorsun, belki boş sözler konuşur ve kendisine zararı olmayan şeylerden men ederdi.”[32] buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir müddet Kâ’b’ı görememişti. Ne olduğunu sorunca, hasta olduğunu söylediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) doğruca Kâ’b’ı ziyârete gitti ve:

- *“Ey Kâ’b, sana müjde olsun.”* dedi. Kâ’b’ın anası:

- “Senin için cennet hazır ey Kâ’b!” dedi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Kimdir bu Allah üzerine katî söz veren?”* buyurdu. Kâ’b:

- “Annemdir.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Ne bilirsin ey Kâ’b’ın annesi! Belki Kâ’b lüzumsuz sözler konuşmuş veyahut lüzumsuz şeylerden men etmiş olabilir.”*[33] buyurdu. Yâni cennet, hesap görmeyecekler için hazırlanmıştır. Bu sözleri konuşanlar, bu sözlerinden de hesaba çekileceklerdir. Her ne kadar konuştukları mübah olsa da hesapları münakaşalı geçeceğinden ve münakaşalı hesaplar bir nevî azâb olduğu için, bu gibilere cennet hazırlanamaz.

---

[31] Tirmizî ile İbn Mâce Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

[32] Tirmizî rivâvet etmiştir.

[33] İbn Ebi’d-Dünyâ Kâ’b’dan rivâyet etmiştir.

Muhammed b. Kâ'b diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir defa:

"Şu kapıdan ilk girecek olan, cennet ehlinden biridir." buyurdu. Ve Abdullah b. Selâm biraz sonra içeri girdi. Ashâb-ı kirâm, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bu müjde haberini kendisine ulaştırdı. Hangi ameli ile bu mertebeye ulaştığını kendisinden sordular. Abdullah:

- "Ben ameli zayıf bir kimseyim. Benim en kuvvetli umûdum kalp selâmetidir. Yâni kimseye karşı içimde kötülük beslememek ve boş sözleri terketmiş olmaktır, başka bir fiilim yoktur." dedi.[34]

Ebû Zer (r.a.) diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bana:

- *"Sana, bedene hafif fakat terazide ağır gelen bir amel öğreteyim mi?"* buyurdu. Ebû Zer:

- "Evet ya Rasûlâllah." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"O, sükût etmek, güzel ahlâka sâhip olmak ve lüzumsuz şeyleri terk etmektir."* buyurdu.[35]

Mücâhid anlatıyor: İbn Abbâs, "Beş hafif şey var ki, bunlar eğerlenmiş binit için bekletilen bir Arap atından benim için daha sevimlidir." dedi ve bu beş şeyi şöyle anlattı: "Üzerine elzem olmayan ve sana faydası dokunmayan şeylerde konuşma. Zîra bu fuzûlî bir iştir, zararından da emîn değilsin. Yerini bulmadıkça lüzumlu olan sözü de konuşma. Çok kere faydalı söz yerini bulmaz da kaybolup gider. Ne halîm, ne de sefîh, ahmak kimselerle mücâdele etme. Çünkü halîm kalbinden sana buğz eder. Ahmak ve âdî kimseler, dili ile sana eziyet ederler. Tanıdığın bir kimse yanından ayrıldığı zaman, onun ayrı bir yerde seni nasıl anmasını istersen, sen de onu öyle an. Sen affedilmeni istediğin hususlarda, onu da affet. Kardeşinin sana ne şekil muâmele yapmasını istersen, sen de ona o şekilde muâmele et. Suçlu olarak yakalanıp ihsân ile mücâzat görenin ameli gibi amel et." Lokmân-ı Hakîm'e;

---

[34] İbn Ebî'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmiştir.

[35] İbn Ebî'd-Dünyâ Ebû Zer'den rivâyet etmiştir.

- "Hikmetin nedir?" diye soranlara, o:

- "Benden gizlenen şeyi araştırmadım. Üzerime elzem olmayan şeyin üzerinde durmadım." diye cevap vermiştir.

Mevrık el-Acelî:[36] "Yirmi senedir bir dâva peşinde uğraştığım hâlde muvaffak olamadım. Bununla beraber ardımda bırakacak değilim." dedi. Dâvasının ne olduğu kendisinden soruldukda; "Mâlâyânîden sükûttur." dedi.

Hz. Ömer (r.a.): "Üzerine elzem olmayan şeye karışma, düşmanından uzaklaş, dostundan sakın, ancak emîn bulduğun ile birleş. Emîn de Allahu Teâlâ'dan korkan kimsedir. Fâcir ile sohbet etme, kötlüğünden sana da sirâyet eder. Sırrını da ona verme, işinde Allahu Teâlâ'dan korkan kimselerle istişâre et." demiştir.

Mâlâyânînin haddi ise sükût etmekle günâhkâr olmadığın ve hiç bir sûretle zarar görmediğin sözleri konuşmaktır. Meselâ, bir mecliste seyâhat hatıralarını, yolculukta gördüğün orman, dağ, ova, şehir ve ırmak gibi şeyleri, karşılaştığın halleri, hoşuna giden ve gitmeyen hususları ve gördüğün bâzı zâtları anlatman gibi. Bunları anlatmasan da bir şey lâzım gelmez. Gördüklerine bir şey ilâve etmemek ve eksik de söylememek. Böyle yerler gördüm diye kendine süs vermemek. Kimseyi gıybet etmemek. Allah'ın yarattıklarını yermemek şartıyla, bunlardan bahsetmek, bir mâlâyânîdir. Bütün bunlara riâyet etmekle, yine kıymetli zamanını kaybetmiş oluyorsun. Vaziyet bu merkezde iken anlattığımız diğer âfetlerden nasıl kurtulmuş olursun?

---

[36] Ebû'l-Mûtemer Basralıdır. Sikadandır. Âbiddir. Birçokları kendisinden rivâyette bulunmuştur.

Üzerine elzem olmayan şeyi başkasından sorman da bir mâlâyânîdir. Çünkü bunu sormakla zamanını kaybediyorsun. Aynı zamanda sorduğun adamdan cevap istemekle yine zaman kaybediyorsun. Zararın bu kadarı, sorulan soruda âfet olmadığı zamandır. Hâlbuki soruların çoğunda âfet vardır. Meselâ, adama tutar da yaptığı ibâdetten sorar ve "Oruçlu musun?" dersen, adam: "Evet, oruçluyum." diye cevap verirse, ibâdetine riyâ karışmış olabilir. Şâyet riyâ karışmazsa gizlilik ehemmiyetini kaybeder. Hâlbuki gizli ibâdetler âşikâre ibâdetlerden kat kat üstündür.

Şâyet oruçlu olduğu halde, değilim, derse yalan söylemiş olur. Sorduğun soruyu cevapsız bırakırsa sana hakaret etmiş olur. Şâyet kaçamaklı cevap verecekse, bunun için de çâreler aramakla yorulmuş olur. Demek ki, adama ibâdeti hususunda sorduğun bir suâl ile adamı ya riyâya veyâ yalana yâhut seni tahkîre yâhut da bir sürü zahmete sokmuş olacaksın. İsyânından ve duyulmasını istemeyip gizli tuttuğu her şeyden sorman yine aynı hükümdedir. Başkasının söylediği bir söz hakkında da adama suâl edip; "Sen ne dersin, senin görüşün nedir?" demek de aynıdır. Ayrıca yolda karşılaştığın bir adama; "Kimsin, nereden geliyorsun?" şeklinde suâller tevcîh etmek de bu nevîdendir. Adam belki bunu açıklamak istemez. Utanıp kaçınacağı sebepleri var, doğrusunu haber vermek istemez. Doğruyu söylemezse yalancı olur ve buna sen sebep olmuş olursun. Yine bunun gibi, üzerine elzem olmayan bir meseleyi adama sorarsın. Kendisine suâl sorulan herkes, bilmediğine "Bilmem." demez. Adam kafadan bir cevap verir. Bu mesûliyete de sen sebep olursun. İşte bütün bunlar, kendilerinde âfet bulunan mâlâyânîlerdir.

Benim mâlâyânî sözlerden maksadım bu nevî sözler değildir. Çünkü bu gibi sözlerin hem günâhı, hem de zararı vardır. Mâlâyânî sözlerin misâli şudur: Lokmân Hakîm, Dâvud aleyhisselâmın yanına gider. Dâvud aleyhisselâm ise demirden zırh yapıyordu. Lokman böyle bir şeyi hiç görmemiş olduğundan, buna hayret eder. Ne yaptığını bilmediğinden, sormak ister. Fakat hikmeti buna mâni olur ve bir türlü soramaz. Dâvud aleyhisselâm işini bitirip yaptığı şeyi giydikten sonra: "Bu, harp için güzel bir zırh oldu." deyince Lokman: "Sükût hikmettir. Fakat susmasını bilenler azdır." demiştir. Yâni azıcık sabretmekle sormadan ne olduğunu öğrenmiş oldu. Hattâ rivâyete göre, bu îmâlâtın ne olduğunu öğrenmek maksadıyla, bir sene Dâvud aleyhisselâmın yanına gitti geldi.

İşte bu ve bunun benzeri zararı olmayan, gizliliği açığa çıkarmaya sebep de olmayan, riyâ ve yalana insanı sürüklemeyen suâller, mâlâyânî, lüzumsuz ve boş sözlerdir. Bunları terk etmek, kişinin İslâmiyetinin güzelliğinderdir. Bu anlattığımız mâlâyânîdir. (Yâni lüzumsuz sözlerdir.) Mâlâyânînin sebebi, muhtaç olmadığı şeyleri bilmeye iştiyak, tatlı tatlı sohbet ve faydasız hikâyelerle zaman öldürmektir. Bütün bunların tedâvî ve kurtuluş çâreleri, ölümün kaş ile göz arasında olduğunu, ağzından çıkan her kelimeden mesûl bulunduğunu, nefeslerinin ana sermâye olduğunu, dilinin hûrîleri avlayabilecek bir tuzak olduğunu bilmesidir. Dilini ihmâl edip başıboş salıvermek, büyük zarara sebep olur. İşte ilim cihetinden ilaç budur. Bunları bilip ona göre diline hâkim olması îcâb eder. Amel cihetinden tedâvîsi, dilini korumak için yapılacak şey, yalnız kalmak veya **Ebû Bekir** (r.a.) gibi ağzında bir şey taşımak, hattâ lüzumlu bâzı şeylerde bile susmaya alışmak ve bu sûretle dilinden mâlâyânîyi kesmektir. Uzlette olmayanların bu şekilde dillerine hâkim olmaları cidden zordur.

الآفة الثانية : فضول الكلام

وهوَ أيضاً مذمومٌ ، وهـٰذا يتناولُ الخوضَ فيما لا يعني ، والزيادةَ فيما يعني علىٰ قدْرِ الحاجةِ ، فإنَّ مَنْ يعنيهِ أمرٌ . يمكنُهُ أنْ يذكرَهُ بكلامٍ مختصرٍ ، ويمكنُهُ أنْ يجنحَهُ ويكررَهُ(١) .

ومهما تأدَّىٰ مقصودُهُ بكلمةٍ واحدةٍ فذكرَ كلمتينِ . . فالثانيةُ فضولٌ ؛ أيْ : فضلٌ عنِ الحاجةِ ، وهوَ أيضاً مذمومٌ لما سبقَ ، وإنْ لمْ يكنْ فيهِ إثمٌ ولا ضررٌ .

قالَ عطاءُ بنُ أبي رباحٍ : (إنَّ مَنْ كانَ قبلَكُمْ كانوا يكرهُونَ فضولَ الكلامِ ، وكانوا يعدُّونَ فضولَ الكلامِ ما عدا كتابَ اللهِ تعالىٰ ، أوْ سنةَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، أوْ أمراً بمعروفٍ ، أوْ نهياً عنْ منكرٍ ، أوْ تنطقَ بحاجتِكَ في معيشتِكَ التي لا بدَّ لكَ منها ، أتنكرونَ أنَّ عليكمْ حافظينَ ، كراماً كاتبينَ ، عنِ اليمينِ وعنِ الشمالِ قعيدٌ ، ما يلفظُ مِنْ قولٍ إلا لديهِ رقيبٌ عتيدٌ ؟! أما يستحي أحدُكمْ إذا نُشرَتْ صحيفتُهُ التي أملاها صدرَ نهارِهِ كانَ أكثرُ ما فيها ليسَ مِنْ أمرِ دينِهِ ولا دنياهُ ؟!)(٢) .

وعنْ بعضِ الصحابةِ قالَ : (إنَّ الرجلَ ليكلمُني بالكلامِ لجَوابُهُ أشهىٰ

---

(١) **يجنحه** : يطوله فيجعل له جناحاً . « إتحاف » (٧/ ٤٦٤) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٦١٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣١٤).

إليَّ مِنَ الماءِ الباردِ إلى الظمآنِ ، فأتركُ جوابَهُ ؛ خيفةَ أنْ يكونَ فضلاً)[1] .

وقالَ مُطرِّفٌ : (ليعظمَ جلالُ اللهِ في قلوبِكمْ ؛ فلا تذكروهُ عندَ مثلِ قولِ أحدِكمْ للكلبِ وللحمارِ : اللهمَّ ؛ أخزِهِ ، وما أشبهَ ذلكَ)[2] .

واعلمْ أنَّ فضولَ الكلامِ لا ينحصرُ ، بلِ المهمُّ محصورٌ في كتابِ اللهِ تعالىٰ ، قالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِّن نَّجْوَىٰهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَٰحٍ بَيْنَ ٱلنَّاسِ ﴾[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « طوبىٰ لمَنْ أمسكَ الفضلَ مِنْ لسانِهِ ، وأنفقَ الفضلَ مِنْ مالِهِ »[4] .

فانظرْ كيفَ قلبَ الناسُ الأمرَ في ذلكَ ، فأمسكوا فضلَ المالِ ، وأطلقوا فضلَ اللسانِ .

وعنْ مُطرِّفِ بنِ عبدِ اللهِ ، عنْ أبيهِ قالَ : قدمتُ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في رهْطٍ مِنْ بني عامرٍ ، فقالوا : أنتَ والدُنا ، وأنتَ سيِّدُنا ،

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٢٨) عن سعد بن مسعود عن رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم .

[2] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢١٤) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٣٤) .

[3] كما روىٰ معنىٰ هـٰذا عن سفيان ابنُ أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٤) .

[4] رواه ابن أبي عاصم في « الزهد » (١٠٨) ، والطبراني في « الكبير » (٥/ ٧١) من حديث ركب المصري وهو مختلف في صحبته ، ورواه ابن عدي في « الكامل » (١/ ٣٨٤) من حديث أنس رضي الله عنه .

وأنتَ أفضلُنا علينا فضلاً ، وأنتَ أطولُنا علينا طولاً ، وأنتَ الجفنةُ الغراءُ ، وأنتَ وأنتَ ، فقالَ : « قولوا بقولِكمْ ولا يستهوينَّكُمُ الشيطانُ »(١) ، إشارةً إلىٰ أنَّ اللسانَ إذا أُطلِقَ بالثناءِ ولوْ بالصدقِ . . فيُخشىٰ أنْ يستهويَهُ الشيطانُ إلى الزيادةِ المستغنىٰ عنها .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (أنذرُكمْ فضولَ الكلامِ ، بحسبِ امرئٍ ما بلغَ بهِ حاجتَهُ)(٢) .

وعنْ مجاهدٍ قالَ : (إنَّ الكلامَ ليُكتبُ ، حتَّىٰ إنَّ الرجلَ لَيسكِتُ ابنَهُ فيقولُ : أبتاعُ لكَ كذا وكذا ، فيُكتبُ كذبةً)(٣) .

وقالَ الحسنُ : (يا بنَ آدمَ ؛ بُسطَتْ لكَ صحيفةٌ ، ووُكِّلَ بها ملَكانِ كريمانِ يكتبانِ عملَكَ ، فأمْلِ ما شئتَ ، وأكثرْ أوْ أقلِلْ)(٤) .

ورُوِيَ أنَّ سليمانَ بنَ داوودَ عليهِما السلامُ بعثَ بعضَ عفاريتِهِ ، وبعثَ نفراً ينظرونَ ما يقولُ ويخبرونَهُ ، فأخبروهُ أنَّهُ مرَّ على السُّوقِ ، فرفعَ رأسَهُ إلى السماءِ ، ثمَّ نظرَ إلى الناسِ وهزَّ رأسَهُ ، فسألَهُ سليمانُ عنْ ذلكَ ، فقالَ : عجبْتُ مِنَ الملائكةِ علىٰ رؤوسِ الناسِ ما أسرعَ ما يكتبونَ ! ومِنَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧٣) ، وهو بنحوه رواه أبو داوود (٤٨٠٦) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠٠٠٤) .

(٢) رواه ابن وهب في « جامعه » (٤٦٢) ، والطبراني في « الكبير » (٩/ ٩٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٥٣) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٨٥) .

الذينَ أسفلَ منهُمْ ما أسرعَ ما يُمْلونَ !(١) .

وقالَ إبراهيمُ التيميُّ : (المؤمنُ إذا أرادَ أنْ يتكلمَ . . نظرَ ؛ فإنْ كانَ لهُ . . تكلَّمَ ، وإلاَّ . . أمسكَ ، والفاجرُ إنَّما لسانُهُ رَسَلاً رَسَلاً)(٢) .

وقالَ الحسنُ : (مَنْ كثرَ كلامُهُ . . كثرَ كذبُهُ ، ومَنْ كثرَ مالُهُ . . كثرَتْ ذنوبُهُ ، ومَنْ ساءَ خلُقُهُ . . عذَّبَ نفسَهُ)(٣) .

وقالَ عمرُو بنُ دينارٍ : تكلَّمَ رجلٌ عندَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فأكثرَ ، فقالَ لهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كمْ دونَ لسانِكَ مِنْ بابٍ ؟ » ، فقالَ : شفتايَ وأسناني ، قالَ : « أما كانَ لكَ في ذلك ما يردُّ كلامَكَ ؟ » ، وفي روايةٍ أنَّهُ قالَ ذلكَ في رجلٍ أثنىٰ عليهِ فاستحفزَ في الكلامِ ، ثمَّ قال : « ما أُوتي رجلٌ شرّاً مِنْ فضْلٍ في لسانٍ »(٤) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ : (إنَّهُ ليمنعُني مِنْ كثيرٍ مِنَ الكلامِ مخافةُ المباهاةِ)(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٨٦) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٨٨) ، قاله وقد ذكر عنده الحسن ، **ورسلاً رسلاً** : متتابعاً .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩٠) .

(٤) رواهما ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩٣ ، ٩٤) مرسلاً وبلاغاً ، **واستحفز** : بالغ وأطال .

(٥) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٣٧) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩٦) .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (إذا كانَ المرءُ في مجلسٍ فأعجبَهُ الحديثُ . . فليسكتْ ، وإنْ كانَ ساكتاً فأعجبَهُ السكوتُ . . فليتحدَّثْ)(١) .

وقالَ يزيدُ بنُ أبي حبيبٍ : (مِنْ فتنةِ العالمِ أنْ يكونَ الكلامُ أحبَّ إليهِ منَ الاستماعِ وإنْ وجدَ مَنْ يكفيهِ ، فإنَّ في الاستماعِ سلامةً ، وفي الكلامِ تزيُّنٌ وزيادةٌ ونقصانٌ)(٢) .

وقالَ ابنُ عمرَ : (إنَّ أحقَّ ما طهَّرَ الرجلُ لسانُهُ)(٣) .

ورأىٰ أبو الدرداءِ ٱمرأةً سليطةً ، فقالَ : (لوْ كانَتْ هـٰذهِ خرساءَ . . كانَ خيراً لها)(٤) .

وقالَ إبراهيمُ : (يَهلَكُ الناسُ في خَلَّتينِ : فضولُ المالِ ، وفضولُ الكلامِ)(٥) .

فهـٰذهِ مذمَّةُ فضولِ الكلامِ وكثرتِهِ ، وسببُهُ الباعثُ عليهِ ، **وعلاجُهُ** : ما سبقَ في الكلامِ فيما لا يعني .

* * *

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٠٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩٧) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٨) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٩٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٠٠) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٠٣) .

FUZULÎ KONUŞMAK

Birinci âfet, lüzumsuz şeyler üzerinde durmak, ikinci âfet fazla konuşmaktır.

Bu da mezmûmdur. Fazla mâlâyânî de bunun içine girdiği gibi, lâzım olan şeylerde lüzûmundan fazla konuşmak da bu hükme girer. Çünkü maksadını kısa cümlelerle ifâde etmesi mümkün iken onu uzun cümleler ve tekrarlarla ifâde de mümkündür. Bir kelime ve bir cümle ile ifâde edilebilen maksatları iki kelime veyâ iki cümle ile ifâdede ikinciler fuzûlî olmuş olur. Yâni ihtiyaçtan fazla konuşmak olur ki, günâh ve zararı mûcib olmasa bile yukarıda anlattığımız sebepler dolayısıyla bu da mezmûmdur.

Atâ b. Ebî Rebâh şöyle anlatıyor: "Selef fuzûlî sözlerden hoşlanmaz ve onları çirkin görürlerdi. Allah'ın kitâbı, Rasûlün sünneti, emr-i mâruf, nehy-i münker ve geçim için muhtaç olduğu sözlerden başka her sözü, fuzûlî kabul ederlerdi. Siz, sağınızda solunuzda oturup ağzınızdan çıkan her sözü yazan ve sizi koruyan yazıcı melekleri unuttunuz mu? Sizden biriniz, dünyada ömrü boyunca doldurduğu amel sahîfeleri Allah huzurunda açılıp ekserisinin ne dünyaya, ne de âhirete yaramayan, kusurlu sözler olduğunun görülmesinden utanmaz mı?

Sahâbeden bir zât şöyle anlatıyor: "Bâzen benden öyle şeyler sorulur ki, hararetli bir adamın soğuk suya olan hevesinden daha hevesli olarak bunu cevaplandırmak isterim. Fakat fuzûlî konuşma olur korkusu ile bu arzumu yerine getirmem, bu sözü cevaplandırmam."

Mitraf[37] da şöyle anlatıyor: “Allah’ın celâlini kalbinizde büyütünüz. O’nun adını düşük şeylere katmayınız.”

Bilmiş ol ki; fuzûlî sözler, muayyen değildirler. Ancak mühim olanları Kur’ân-ı Kerîm’de anlatılmıştır. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

لَا خَيْرَ فِي كَثِيرٍ مِنْ نَجْوَاهُمْ إِلَّا مَنْ أَمَرَ بِصَدَقَةٍ أَوْ
مَعْرُوفٍ أَوْ إِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ

“Onların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur. Ancak sadaka vermeyi veyâ bir mârûfu işlemeyi veyâ insanların arasını düzeltmeyi emreden başka.” (Nisâ sûresi, 4/114) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

طُوبٰى لِمَنْ أَمْسَكَ الْفَضْلَ مِنْ لِسَانِهِ وَأَنْفَقَ الْفَضْلَ مِنْ مَالِهِ

“Müjde o kimseye ki, sözünün fazlasını tutmuş ve malının fazlasını infâk etmiştir.”[38] buyurmuştur. Hâlbuki insanlar tamâmen bunun aksini yapmakta; mallarının fazlasını tutup dillerini alabildiğine salıvermektedirler. Yine **Mitraf** babası Abdullah’tan haber veriyor. Abdullah diyor ki; Âmiroğullarından bir kaç kişi ile Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in huzuruna çıktık. Bunlar:

- “Sen bizim atamızsın, sen bizim efendimizsin, sen bizim en büyüğümüz ve en üstünümüzsün, sen parlak bir kâsesin, sen şöylesin, sen böylesin.” gibi mukaddimelere başladılar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

قُولُوا قَوْلَكُمْ وَلَا يَسْتَهْوِيَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ

---

37. Abdullah’ın oğlu Mitraf Basralıdır. Sikadandır ve âbiddir. Hicrî 95 de ölmüştür. Birçok cemâat kendisinden rivâyette bulunmuştur.

38. Bezzâr Enes’den rivâyet etmiştir.

"Söyleyeceğinizi söyleyin, şeytan sizi şaşırtıp durmasın." buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bu mübârek sözünde, "Dil bir defa doğru da olsa övmeye başlayınca şeytan onu havalandırıp aşırı gitmesine sebep olabilir." îkazı vardır.

İbn Mes'ûd (r.a.): "Fuzûlî konuşmalardan sizi korkuturum. Kişi için ihtiyâcı kadar konuşmak kâfidir." demiştir.

Mücâhid de şöyle anlatıyor: "Ağzından çıkan her söz yazılır, hattâ kul çocuğunu susturmak için: "Dur, ben sana şunu bunu alacağım." der de sonra almazsa yalancılardan yazılır."

Hasan-ı Basrî: "Ey Âdemoğlu, senin için defter hazırandı. Kirâmen Kâtibin adında iki melek vazîfelendirildi, yaptıklarını yazıyorlar, istediğini yap; ister az yap ister çok." demiştir.

Rivâyete göre **Süleymân** aleyhisselâm ifritlerinden birini bir yere gönderdi. Arkasından da tâkipçi çıkarıp, bakın bakalım ne yapıyor diye emretti. Tâkipçi geldi ve sokakta başını göklere kaldırdığını, sonra insanlara bakıp başını salladığını haber verdi. İfrit dönünce, Süleymân âleyhisselâm:

- "Niçin öyle yaptın?" diye sordu. İfrit:

- "İnsanların başı üzerinde bulunan meleklerin ne süratli yazı yazdıklarına ve altlarında bulunanların süratli temâyüllerine şaştım ve onun için kafamı salladım." dedi.

İbrâhim Teymî de şöyle anlatıyor: "Mü'min, konuşacağı zaman sözüne bakar; lehinde ise onu konuşur, aleyhinde ise konuşmaz. Fakat fâcir böyle değil, ağzına her geleni birbiri peşinden salıverir gider."

Hasan-ı Basrî: "Çok konuşanın yalanı çoğalır. Malı artanın günâhı artar. Kötü huylu olanın nefsi muazzeb olur." demiştir.

Amr b. Dînâr şöyle anlatıyor: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda adamın biri konuştu ve lafı uzattı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

كَمْ دُونَ لِسَانِكَ مِنْ حِجَابٍ

- *"Dilinin önünde kaç perde var?"* diye sordu. Adam:

- "Dudak ve dişlerim var." dedi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem:

أَفَمَا كَانَ لَكَ فِي ذٰلِكَ مَا يَرُدُّ كَلَامَكَ

- *"Bunların hiç biri senin sözlerini durduramadı mı?"* buyurdu.[39]

Bir rivâyette Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), huzurunda aşırı derecede kendisini medh eden bir adama:

مَا أُوتِيَ رَجُلٌ شَرًّا مِنْ فَضْلٍ فِي لِسَانِهِ

"Dilindeki laf kalabalığı kadar kötülük kimseye verilmemiştir. Yâni kişinin en büyük kötülüğü fazla konuşmasıdır." buyurdu.

Ömer b. Abdülazîz: "Kendimi överim korkusu ile birçok sözlerden sarf-ı nazar ederim." demiştir. Hakîmlerden biri: "Sizden biriniz, her hangi bir mecliste canı konuşmak isterse, konuşmasın. Sükût ettiği zaman, sükût etmek hoşuna gidiyorsa, işte o zaman konuşsun!" demiştir.

Yezid b. Ebû Habîb de şöyle anlatıyor: "Âlimin fitnesinden biri de konuşması kendisi için susmasından daha sevimli olmasıdır. Zîra dinlemekte ve susmakta selâmet, konuşmakta ise süslenmek, artık veyâ eksik konuşmak vardır."

İbn Ömer (r.a.): "Kişi için en mühim olan, dilini temizlemektir." demiştir.

---

39. İbn İbi'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmiştir.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) kaba sözlü bir kadın gördü ve "Keşke dilsiz olaydı." dedi.

İbrâhim Nehâî: "İnsanları iki haslet mahveder. Biri fazla mâl toplamak, diğeri de fazla konuşmaktır." demiştir.

İşte fuzûlî sözlerin âfetleri ve sebepleri bunlardır. İlacı, mâlâyânî sözlerin ilacıdır.

الآفة الثالثة : الخوض في الباطل

وهوَ الكلامُ في المعاصي ؛ كحكايةِ أحوالِ النساءِ(١) ، ومجالسِ الخمرِ ، ومقاماتِ الفسَّاقِ ، وتنعُّمِ الأغنياءِ ، وتجبُّرِ الملوكِ ، ومراسمِهِمُ المذمومةِ ، وأحوالِهِمُ المكروهةِ ، فإنَّ كلَّ ذلكَ ممَّا لا يحلُّ الخوضُ فيهِ ، فهٰذا حرامٌ .

وأمَّا الكلامُ فيما لا يعني ، أوْ أكثرَ ممَّا يعني . . فهوَ تركُ الأولىٰ ، ولا تحريمَ فيهِ .

نعمْ ، مَنْ يكثرُ الكلامَ فيما لا يعني لا يُؤمنُ عليهِ الخوضُ في الباطلِ ، وأكثرُ الناسِ يتجالسونَ للتفرُّجِ بالحديثِ ، ولا يعدو كلامُهُمُ التفكُّهَ بأعراضِ الناسِ ، أوِ الخوضَ في الباطلِ .

وأنواعُ الباطلِ لا يمكنُ أنْ تُحصىٰ ؛ لكثرتِها وتفنُّنِها ، فلذلكَ لا مخلصَ منها إلا بالاقتصارِ علىٰ ما يعني مِنْ مهماتِ الدينِ والدنيا ، وفي هٰذا الجنسِ تقعُ كلماتٌ يهلِكُ بها صاحبُها وهوَ مستحقرٌ لها ، فقدْ قالَ بلالُ بنُ الحارثِ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرَّجلَ ليتكلَّمُ بالكلمةِ مِنْ رِضوانِ اللهِ ما يظنُّ أنْ تبلغَ ما بلغَتْ ، يكتبُ اللهُ لهُ بها رِضوانَهُ إلىٰ يومِ

---

(١) مما يتعلق بهن ؛ كأن يقول : قالت لي كذا ، وقلت لها كذا ، وفعلتْ كذا ، وما أشبه ذلك . « إتحاف » (٧/ ٤٦٧) .

يلقاهُ ، وإنَّ الرجلَ ليتكلَّمُ بالكلمةِ مِنْ سَخَطِ اللهِ ما يَظنُّ أنْ تبلغَ بهِ ما بلغَتْ ، يكتبُ اللهُ عليهِ بها سَخَطَهُ إلىٰ يومِ القيامَةِ »[١] .

قالَ : فكانَ علقمةُ يقولُ : (كمْ مِنْ كلامٍ قدْ منعَنيهِ حديثُ بلالِ بنِ الحارثِ)[٢] .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرَّجُلَ ليتكلَّمُ بالكلمةِ يُضحِكُ بها جلساءَهُ يهوي بها أبعدَ مِنَ الثُّريَّا »[٣] .

وقالَ أبو هريرةَ : (إنَّ الرجلَ ليتكلَّمُ بالكلمةِ ما يلقي لها بالاً يهوي بها في جهنمَ ، وإنَّ الرجلَ ليتكلَّمُ بالكلمةِ ما يلقي لها بالاً يرفعُهُ اللهُ بها في الجنَّةِ)[٤] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أعظمُ النَّاسِ خطايا يومَ القيامةِ أكثرُهُمْ خوضاً في الباطلِ »[٥] ، وإليهِ الإشارةُ بقولهِ تعالىٰ : ﴿ وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ ٱلْخَآئِضِينَ ﴾ ، وبقولهِ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تَقْعُدُواْ مَعَهُمْ حَتَّىٰ يَخُوضُواْ فِى حَدِيثٍ غَيْرِهِۦٓ إِنَّكُمْ إِذًا مِّثْلُهُمْ ﴾ .

---

[١] رواه الترمذي (٢٣١٩) ، وابن ماجه (٣٩٦٩) .

[٢] رواه ابن أبي الدنيا هٰكذا متابعاً للحديث السابق في « الصمت وآداب اللسان » (٧٠) .

[٣] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٤٨) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧١) ، وعند البخاري (٦٤٧٧) ، ومسلم (٢٩٨٨) من حديث أبي هريرة مرفوعاً : « إن العبد ليتكلم بالكلمة ينزل بها في النار أبعد ما بين المشرق والمغرب » .

[٤] رواه مالك في « الموطأ » (٢/ ٩٨٥) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧٢) .

[٥] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧٤) .

وقالَ سلمانُ : (أكثرُ الناسِ ذنوباً يومَ القيامةِ أكثرُهُمْ كلاماً في معصيةِ اللهِ)[1] .

وقالَ ابنُ سيرينَ : (كانَ رجلٌ مِنَ الأنصارِ يمرُّ بمجلسٍ لهمْ فيقولُ : توضَّؤوا ؛ فإنَّ بعضَ ما تقولونَ شرٌّ مِنَ الحدثِ)[2] .

فهٰذا هوَ الخوضُ في الباطلِ ، وهوَ وراءَ ما سيأتي مِنَ الغيبةِ والنميمةِ والفُحْشِ وغيرِهِ ، بلْ هوَ الخوضُ في ذكرِ محظوراتٍ سبقَ وجودُها ، أوْ تُدبِّرَ للتوصُّلِ إليها مِنْ غيرِ حاجةٍ دينيَّةٍ إلىٰ ذكرِها[3] ، ويدخلُ فيهِ أيضاً الخوضُ في حكايةِ البدعِ والمذاهبِ الفاسدةِ ، وحكايةِ ما جرىٰ مِنْ قتالِ الصحابةِ علىٰ وجهٍ يوهمُ الطَّعنَ في بعضِهِمْ ، وكلُّ ذلكَ باطلٌ ، والخوضُ فيهِ خوضٌ في الباطلِ ، نسألُ اللهَ حسنَ العونِ بلطفِهِ وكرمِهِ .

* * *

---

[1] رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٨٠٤) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧٥) .

[2] رواه ابن وهب في « جامعه » (٤٦٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٠٥) .

[3] في (ب ، ج) : (دعته) بدل (دينية) .

BÂTILA DALMAK

Bu da günâh olan sözleri anlatmaktır. “Falan kadına şöyle laf attım, o bana böyle dedi.” gibi kadınların hikâyelerini yapmak. “Falan masa başında şöyle arbede oldu.” şeklinde içki masalarından, fâsıkların kepâzeliklerinden, zenginlerin zevk u safâsından, hükümdarların ceberût ve mezmûm olan merâsimlerinden bahsetmek gibi. Zîra bunların hiç birinden bahsetmek helâl değil, belki haramdır. Mâlâyânî (lüzumsuz) sözlere, hattâ lüzumlu sözlerin de çoğuna gelince; bunlarla meşgul olmak haram değilse de terki evlâdır. Çünkü boş sözlerle uğraşan kimse, bâtıla düşmekten emîn olamaz. İnsanların ekserisi, laf etmekten zevk almak maksadıyla toplanır ama insanlar hakkında dedikodu yapmaktan ve bâtıla dalmaktan emîn olamazlar.

Bâtılın nevî ve çeşitleri çok olduğu için onları saymak mümkün değildir. Bunun için bâtıl sözlerden kurtulmanın tek çıkar yolu, yalnız dîn dünya hususunda mühim olan sözlerle iktifa etmektir. Bâtıla dalan insan, ehemmiyetsiz sandığı öyle sözler konuşur ki, bu sözler onu helâke sürükler. Bilâl b. Hâris’in rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الرَّجُلَ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ مِنْ رِضْوَانِ اللّٰهِ مَا يَظُنُّ أَنْ تَبْلُغَ مَا بَلَغَتْ، فَيَكْتُبُ اللّٰهُ بِهَا رِضْوَانَهُ إِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَإِنَّ الرَّجُلَ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ مِنْ سَخَطِ اللّٰهِ مَا يَظُنُّ أَنْ تَبْلُغَ مَا بَلَغَتْ، فَيَكْتُبُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ بِهَا عَلَيْهِ سَخَطَهُ إِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

"Kişi, bir mükâfat alacağını sanmadığı bir sözü söyler. Hâlbuki bu söz Allah'ın rızâsına muvâfık düşer. Bu sözü ile beraber Allahu Teâlâ kıyâmete kadar kendisinden râzı olur. Diğer biri de, hiç mühimsemediği bir söz sarfeder de bu sözü ile kıyâmete kadar Allah'ın gazabına uğrar."[40]

Alkame:[41] "Bilâl'in bu rivâyeti beni çok sözlerden alıkoydu." demiştir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الرَّجُلَ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ يُضْحِكُ بِهَا جُلَسَاءَهُ يَهْوِي بِهَا
أَبْعَدَ مِنَ الثُّرَيَّا

"Muhakkak kişi arkadaşlarını güldürmek için öyle sözler konuşur ki, bu sözleri ile Süreyyâ yıldızından daha uzak mesâfeye düşer."[42] buyurdu.

Ebû Hureyre (r.a.): "Kişi hiç aldırış etmediği bir sözü söyler, Hâlbuki bu söz sebebiyle cehenneme atılır. Yine kişi hiç kıymet vermediği bir söz sarfeder de bu söz sebebiyle Allahu Teâlâ onu cennetin âlî makamlarına yükseltir." demiştir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَعْظَمُ النَّاسِ خَطَايَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَكْثَرُهُمْ خَوْضًا فِي الْبَاطِلِ

"Kıyâmet günü insanların en büyük hatâda olanları, dünyada en çok bâtıla dalanlarıdır."[43] buyurmuştur.

---

40. İbn Mâce ve Tirmizî rivâyet etmişler: Tirmizî, sahîh olduğunu söylemiştir.
41. Vakkas'ın oğlu ve Medinelidir. Sikadandır. Ashâbdan değildir. Rasûl-i Ekrem zamanında doğmuş, Abdülmelik devrinde ölmüştür.
42. İbn Ebi'd-Dünyâ hasen sened ile Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.
43. İbn Ebi'd-Dünyâ Katâde'den mürsel olarak rivâyet etmiştir. Ricâl-i sikadandır. Ayrıca Taberânî de mevkuf olarak sahîh sened ile İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

Allahu Teâlâ:

وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ

“Bâtıla dalanlarla biz de dalardık.” (Müddessir sûresi, 74/45)

فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا فِي حَدِيثٍ غَيْرِهِ إِنَّكُمْ إِذًا مِثْلُهُمْ

“Başka söze dönünceye kadar onlarla bir arada oturmayın, yoksa siz de onlar gibi olursunuz.” (Nisâ sûresi, 4/140) âyetleri ile buna işâret buyurmuştur.

Selmân: “Kıyâmet günü, insanların en çok günâhkârları, dünyada en çok konuşmalarında Allah’a isyân edenleridir.” demiştir.

İbn-i Sîrîn de şöyle anlatıyor: Ensârdan bir zât bunların meclisine uğrar ve “Konuştuklarımız abdest bozmaktan çok daha fenâdır.” derdi.

İşte bu anlattığımız bâtıla dalmak ve onun cezâsıdır ki bu, ileride anlatacağımız gıybet, nemîme, fuhuş ve diğerlerinden hâriçtir. Bu, geçmişte olmuş kötü şeylere dalmak ve onlardan bahsetmektir veyâhut dînî bir zarûret olmaksızın onlara ulaşmak için onları düşünmektir. Bid’at ve fâsid hikâyelerle, âdetâ sahâbenin bâzısını ta’n edecek şekilde aralarındaki mâcerâları anlatmak da bu kısma girer. Bunların hepsi bâtıl şeyler olduğu gibi bunlara dalmak da bâtıla dalmaktır.

Lütf u keremiyle bizi bâtıldan korumasını Allahu Teâlâ’dan dileriz.

الآفة الرابعة : المراء والجدال

وذلكَ منهيٌّ عنهُ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تمارِ أخاكَ ولا تمازحْهُ ولا تعِدْهُ موعداً فتُخْلفَهُ »⁽¹⁾ .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ذَرُوا المراءَ ؛ فإنَّهُ لا تُفهمُ حكمتُهُ ، ولا تُؤمنُ فتنتُهُ »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ تَرَكَ المِراءَ ، وهوَ محقٌّ . . بُنِيَ لهُ بيتٌ في أعلى الجنَّةِ، ومَنْ تَرَكَ المراءَ وهوَ مُبْطِلٌ . . بُنِيَ له بيتٌ في رَبَضِ الجنَّةِ»⁽³⁾ .

وعنْ أمِّ سلمةَ رضيَ اللهُ عنها قالَتْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أوَّلَ ما عهِدَ إليَّ ربِّي ونهاني عنهُ بعدَ عبادةِ الأوثانِ وشربِ الخمرِ ملاحاةُ الرِّجالِ »⁽⁴⁾ .

---

(1) رواه الترمذي (١٩٩٥) .

(2) رواه الطبراني في « الكبير » (٨/ ١٥٢) ، وليس فيه قوله : (لا تفهم حكمته) ، وقد روى ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٢٧) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال : (المراء لا تعقل حكمته ، ولا تؤمن فتنته) .

(3) رواه الترمذي (١٩٩٣) ، وابن ماجه (٥١) ، **وربض الشيء** : نواحيه ، أو أدناه وأسفله .

(4) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣٤) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٨٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٠٨٢) ، ورواه ابن أبي شيبة في =

وقالَ أيضاً : « ما ضلَّ قومٌ بعدَ أنْ هداهُمُ اللهُ إلاَّ أُوتُوا الجدَلَ »(١) .

وقالَ أيضاً : « لا يستكمِلُ عبدٌ حقيقةَ الإيمانِ حتَّىٰ يدعَ المراءَ وإنْ كانَ محقاً »(٢) .

وقالَ أيضاً : « ستٌّ مَنْ كُنَّ فيهِ . . بلغَ حقيقةَ الإيمانِ : الصومُ في الصَّيفِ ، وضرْبُ أعداءِ اللهِ بالسَّيفِ ، وتعجيلُ الصلاة في يومِ الدَّجْنِ ، والصَّبرُ على المصيباتِ ، وإسباغُ الوضوءِ على المكارِهِ ، وتركُ المراءِ وهوَ صادقٌ »(٣) .

وقالَ الزبيرُ لابنِهِ : (لا تجادِلِ الناسَ بالقرآنِ ؛ فإنَّكَ لا تستطيعُهُمْ ، ولكنْ عليكَ بالسُّنَّةِ)(٤) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ : (مَنْ جعلَ دينَهُ عُرْضةً للخصوماتِ . . أكثرَ التنقُّلَ)(٥) .

= « المصنف » (٢٤٥٤١) عن عروة بن رويم مرسلاً ، **والملاحاة** : الملامة مع الاستقصاء والمباغضة .

(١) رواه الترمذي (٣٢٥٣) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣٥) بنحوه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣٩) .

(٣) رواه المروزي في « تعظيم قدر الصلاة » (٤٤٣) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٣٤٨٤) من حديث أبي مالك الأشعري رضي الله عنه ، **ويوم الدجن** : يوم الغيم المطبق ، ويطلق الدجن على المطر الكثير .

(٤) رواه الخطيب في « الفقيه والمتفقه » (٦١٠) .

(٥) رواه الدارمي في «سننه» (٣١٢)، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦١).

وقالَ مسلمُ بنُ يسارٍ : (إياكُمْ والمراءَ ؛ فإنَّهُ ساعةُ جهلِ العالِمِ ، وعندَها يبتغي الشيطانُ زلَّتَهُ)(١) .

وقيلَ : ما ضلَّ قومٌ بعدَ إذْ هداهُمُ اللهُ إلا بالجدالِ .

وقالَ مالكُ بنُ أنسٍ رحمةُ اللهِ عليه : (ليسَ هـٰذا الجدالُ مِنَ الدينِ في شيءٍ)(٢) .

وقالَ أيضاً : (المراءُ يقسّي القلوبَ ، ويورِثُ الضغائنَ)(٣) .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ لا تجادِلِ العلماءَ فيمقتوكَ)(٤) .

وقالَ بلالُ بنُ سعدٍ : (إذا رأيتَ الرجلَ لَجوجاً ممارياً معجباً برأيِهِ . . فقدْ تمَّتْ خسارتُهُ)(٥) .

وقالَ سفيانُ : (لوْ خالفتُ أخي في رمانةٍ ، فقالَ : حلوةٌ ، وقلْتُ : حامضةٌ . . لسعىٰ بي إلى السلطانِ)(٦) .

---

(١) رواه الدارمي في « سننه » (٤١٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٢٥) .

(٢) رواه البيهقي في « المدخل إلى السنن الكبرىٰ » (٢٣٨) بنحوه ، وأورده ابن عبد البر في « الانتقاء في فضائل الثلاثة الأئمة الفقهاء » (ص٧٠) .

(٣) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦١/ ٢٠٥) .

(٤) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٩١) عن الربيع الخولاني عنه ضمن خبر تقدم بعضه .

(٥) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٧٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٢٨).

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (١٢٢) .

وقالَ أيضاً : (صافِ مَنْ شئْتَ ، ثمَّ أغضبْهُ بالمِراءِ ، فليرمينَّكَ بداهيةٍ تمنعُكَ العيشَ) .

وقالَ ابنُ أبي ليلىٰ : (لا أماري صاحبي ؛ فإمَّا أنْ أكذبَهُ ، وإمَّا أنْ أغضبَهُ)(١) .

وقالَ أبو الدرداءِ : (كفىٰ بكَ إثماً ألاَّ تزالَ ممارياً)(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تكفيرُ كلِّ لحاءٍ ركعتانِ »(٣) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا تتعلمِ العلمَ لثلاثٍ ، ولا تتركْهُ لثلاثٍ ؛ لا تتعلمْ لتُماريَ بهِ ، ولا لتباهيَ بهِ ، ولا لترائيَ بهِ ، ولا تتركْهُ حياءً مِنْ طلبِهِ ، ولا زهادةً فيهِ ، ولا رضاً بالجهلِ منهُ)(٤) .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (مَنْ كثُرَ كذبُهُ . . ذهبَ جمالُهُ ، ومَنْ لاحى الرِّجالَ . . سقطَتْ مروءتُهُ ، ومَنْ كثُرَ همُّهُ . . سقمَ جسمُهُ ، ومَنْ ساءَ خلُقُهُ . . عذَّبَ نفسَهُ)(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٢٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣٠) .

(٣) رواه الطبراني في « الكبير » (٨/١٤٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٠/٢٦٩) من حديث أبي أمامة رضي الله عنه مرفوعاً ، وأوقفه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٧٧٣١) علىٰ أبي هريرة رضي الله عنه .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣١) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣٣) عن العزيز بن حصين بلاغاً عنه عليه السلام .

وقيلَ لميمونِ بنِ مهرانَ : ما لكَ لا يفارقُكَ أخٌ لكَ عنْ قلىً ؟! قالَ : لأنِّي لا أشاريهِ ولا أماريهِ⁽¹⁾ .

وما وردَ في ذمِّ المراءِ والجدالِ كثيرٌ .

وحدُّ المراءِ : هوَ كلُّ اعتراضٍ علىٰ كلامِ الغيرِ ، بإظهارِ خللٍ فيهِ ؛ إمَّا في اللفظِ ، وإمَّا في المعنىٰ ، وإمَّا في قصدِ المتكلمِ .

وتركُ المراءِ : بتركِ الإنكارِ والاعتراضِ ، فكلُّ كلامٍ سمعتَهُ ؛ فإنْ كانَ حقّاً . . فصدِّقْ بهِ ، وإنْ كان باطلاً أوْ كذباً ولمْ يكنْ متعلقاً بأمورِ الدينِ . . فاسكتْ عنهُ .

* * *

والطعنُ في كلامِ الغيرِ تارةً يكونُ في لفظِهِ : بإظهارِ خللٍ فيهِ مِنْ جهةِ النحوِ ، أوْ مِنْ جهةِ اللغةِ ، أوْ مِنْ جهةِ العربيَّةِ ، أوْ مِنْ جهةِ النظمِ والترتيبِ بسوءِ تقديمٍ وتأخيرٍ ، وذلكَ تارةً يكونُ مِنْ قصورِ المعرفةِ ، وتارةً يكونُ بطغيانِ اللسانِ ، وكيفما كانَ . . فلا وجهَ لإظهارِ خللِهِ .

وأمَّا في المعنىٰ . . فبأنْ يقولَ : ليسَ كما تقولُ ، وقدْ أخطأتَ فيهِ مِنْ وجهِ كذا وكذا .

وأمَّا في قصدِهِ . . فمثلُ أنْ يقولَ : هـٰذا الكلامُ حقٌّ ، ولكنْ ليسَ قصدُكَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٤٦) ، والمشاراة : المخاصمة .

منهُ الحقَّ ، وإنَّما أنتَ فيهِ صاحبُ غرضٍ ، وما يجري مَجراهُ ، وهـٰذا الجنسُ إنْ جرىٰ في مسألةٍ علميَّةٍ . . فربَّما خُصَّ باسمِ الجدلِ ، وهوَ أيضاً مذمومٌ ، بلِ الواجبُ السكوتُ ، أوِ السؤالُ في مَعْرِضِ الاستفادةِ ، لا علىٰ وجهِ العنادِ والنكادةِ ، أوِ التلطفُ في التعريفِ لا في مَعْرِضِ الطعنِ .

وأمَّا المجادلةُ : فعبارةٌ عنْ قصدِ إفحامِ الغيرِ ، وتعجيزِهِ وتنقيصِهِ بالقدحِ في كلامِهِ ، ونسبتِهِ إلى القصورِ والجهلِ فيهِ .

وآيةُ ذلكَ : أن يكونَ تنبيهُهُ للحقِّ منْ جهةٍ أخرىٰ مكروهاً عندَ المجادَلِ ، بلْ يحبُّ أنْ يكونَ هوَ المظهِرَ لهُ خطأَهُ ؛ ليبيِّنَ بهِ فضلَ نفسِهِ ونقصَ صاحبِهِ ، ولا نجاةَ مِنْ هـٰذا إلا بالسكوتِ عنْ كلِّ ما لا يأثمُ بهِ لوْ سكتَ عنهُ .

وأمَّا الباعثُ علىٰ هـٰذا : فهوَ الترفُّعُ بإظهارِ العلمِ والفضْلِ ، والتهجُّمُ على الغيرِ بإظهارِ نقصِهِ ، وهما شهوتانِ باطنتانِ للنفسِ قويَّتانِ .

أمَّا إظهارُ الفضلِ . . فهوَ منْ قبيلِ تزكيةِ النفسِ ، وهيَ مِنْ مقتضىٰ ما في العبدِ مِنْ طغيانِ دعوى العلوِّ والكبرياءِ ، وهيَ مِنْ صفاتِ الربوبيَّةِ .

وأمَّا تنقيصُ الآخرِ . . فهوَ مِنْ مقتضىٰ طبعِ السبعيَّةِ ؛ فإنَّهُ يقتضي أنْ يمزِّقَ غيرَهُ ، ويقصِمَهُ ويصدِمَهُ ويؤذيَهُ .

وهاتانِ صفتانِ مذمومتانِ مهلكتانِ ، وإنَّما قُوَّتُهما المراءُ والجدالُ ، فالمواظبُ على المراءِ والجدالِ مقوٍّ لهـٰذهِ الصفاتِ المهلكةِ ، وهـٰذا مجاوزٌ

حدَّ الكراهةِ ، بلْ هوَ معصيةٌ مهما حصَلَ فيهِ إيذاءُ الغيرِ .

ولا تنفكُّ المماراةُ عنِ الإيذاءِ وتهييجِ الغضبِ ، وحملِ المعترَضِ عليهِ علىٰ أنْ يعودَ فينصرَ كلامَهُ بما يمكنُهُ مِنْ حقٍّ أوْ باطلٍ ، ويقدحَ في قائلِهِ بكلِّ ما يُتصوَّرُ لهُ ، فيثورُ الشجارُ بينَ المتماريينِ كما يثورُ الهِراشُ بينَ الكلبينِ ، يقصدُ كلُّ واحدٍ منهما أنْ يعضَّ صاحبَهُ بما هوَ أعظمُ نكايةً ، وأقوىٰ في إفحامِهِ وإثخانِهِ .

* * *

وأمَّا علاجُهُ : فهوَ بأنْ يكسِرَ الكبرَ الباعثَ لهُ علىٰ إظهارِ فضلِهِ ، والسبعيَّةَ الباعثةَ لهُ علىٰ تنقيصِ غيرِهِ ، كما سيأتي ذلكَ في كتابِ ذمِّ الكبرِ والعُجْبِ ، وكتابِ ذمِّ الغضبِ ؛ فإنَّ علاجَ كلِّ علَّةٍ بإماطةِ سببِها ، وسببُ المراءِ والجدالِ ما ذكرناهُ ، ثمَّ المواظبةُ عليهِ تجعلُهُ عادةً وطبعاً ، حتَّىٰ يتمكَّنَ مِنَ النفسِ ، ويعسرَ الصبرُ عنهُ .

رُوِيَ أنَّ أبا حنيفةَ رحمةُ اللهِ عليهِ قالَ لداوودَ الطائيِّ : لِمَ آثرْتَ الانزواءَ ؟ قالَ : لأجاهدَ نفسي بتركِ الجدالِ ، فقالَ : احضرِ المجالسَ واسمعْ ما يُقالُ ولا تتكلَّمْ ، قال : ففعلتُ ذلكَ ، فما رأيتُ مجاهدةً أشدَّ عليَّ منها(١) .

---

(١) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٤١) عن أحمد بن أبي الحواري قال : حدثني بعض أصحابنا قال : إنما كان سبب [زهد] داوود الطائي أنه كان يجالس أبا حنيفة ، فقال له =

وهوَ كما قالَ ؛ لأنَّ مَنْ سمعَ الخطأَ منْ غيرِهِ وهوَ قادرٌ علىٰ كشفِهِ.. تعسَّرَ عليهِ الصبرُ عندَ ذلكَ جداً ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ تركَ المراءَ وهوَ محقٌّ.. بنى اللهُ لهُ بيتاً في أعلى الجنَّةِ » ؛ لشدَّةِ ذلكَ على النَّفسِ .

وأكثرُ ما يغلبُ ذلكَ في المذاهبِ والعقائدِ ؛ فإنَّ المراءَ طبعٌ ، فإذا ظنَّ أنَّ لهُ عليهِ ثواباً.. اشتدَّ عليهِ حرصُهُ ، وتعاونَ الطبعُ والشرعُ عليهِ ، وذلكَ خطأٌ محضٌ ، بلْ ينبغي للإنسانِ أن يكفَّ لسانَهُ عنْ أهلِ القبلةِ ، وإذا رأىٰ مبتدعاً.. تلطَّفَ في نصحِهِ في خلوةٍ ، لا بطريقِ الجدالِ ؛ فإنَّ الجدالَ يخيِّلُ إليهِ أنَّها حيلةٌ منهُ في التلبيسِ ، وأنَّ ذلكَ صنعةٌ يقدرُ المجادلونَ منْ أهلِ مذهبِهِ علىٰ أمثالِها لوْ أرادوا ، فتستمرُّ البدعةُ في قلبِهِ بالجدلِ وتتأكدُ .

فإذا عرفَ أنَّ النصحَ لا ينفعُ.. اشتغلَ بنفسِهِ وتركَهُ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رحمَ اللهُ مَنْ كفَّ لسانَهُ عنْ أهلِ القبلةِ إلاَّ بأحسنِ ما يقدرُ عليهِ » ، قالَ هشامُ بنُ عروةَ : كانَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ يردِّدُ قولَه هـٰذا سبعَ مراتٍ(١) .

= أبو حنيفة : يا أبا سليمان ؛ أما الأداة.. فقد أحكمناها ، فقال داوود : فأي شيء بقي ؟ قال : بقي العمل به ، قال : فنازعتني نفسي إلى العزلة والوحدة ، فقلت لها : حتىٰ تجلسي معهم فلا تجيبي في مسألة ، قال : فكان يجالسهم سنة قبل أن يعتزل ، قال : فكانت المسألة تجيء وأنا أشد شهوة للجواب فيها من العطشان إلى الماء ، فلا أجيب فيها ، قال : فاعتزلهم بعد .

(١) كذا رواه مرسلاً عن هشام بن عروة مع حكاية قوله ابنُ أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٣٧) .

وكلُّ مَنِ اعتادَ المجادلةَ مدَّةً ، وأثنى الناسُ عليهِ ، ووجدَ لنفسِهِ بسببِهِ عزّاً وقبولاً . . قويَتْ فيهِ هـٰذهِ المهلكاتُ ، فلا يستطيعُ عنها نزوعاً إذا اجتمعَ عليهِ سلطانُ الكبرِ والغضبِ ، والرياءِ ، وحبِّ الجاهِ ، والتعزُّزِ بالفضلِ ، وآحادُ هـٰذهِ الصفاتِ يشقُّ مجاهدتُها ، فكيفَ بمجموعِها ؟!

* * *

BAŞKASININ SÖZÜNE ÎTİRÂZ VE MÜCÂDELE

Mirâ, söze îtirâz etmek ve mücâdele etmektir ki, yasaktır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تُمَارِ أَخَاكَ وَلَا تُمَازِحْهُ وَلَا تَعِدْهُ مَوْعِدًا فَتُخْلِفَهُ

"Kardeşine îtirâz etme, onunla lâğiv konuşma ve şaka yapma, ona bir söz verip de sonra ondan cayma."[44] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

ذَرُوا الْمِرَاءَ فَإِنَّهُ لَا تُفْهَمُ حِكْمَتُهُ وَلَا تُؤْمَنُ فِتْنَتُهُ

"Îtirâzı terk edin. Zîra onun hikmeti anlaşılmaz ve fitnesinden emîn olunmaz."[45]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ تَرَكَ الْمِرَاءَ وَهُوَ مُحِقٌّ بُنِيَ لَهُ بَيْتٌ فِي أَعْلَى الْجَنَّةِ
وَمَنْ تَرَكَ الْمِرَاءَ وَهُوَ مُبْطِلٌ بُنِيَ لَهُ بَيْتٌ فِي رَبَضِ الْجَنَّةِ

"Haklı olduğu halde mücâdeleyi terkeden kimse için cennetin ortasında bir köşk inşâ edilir. Haksız olduğu halde mücâdeleyi terkeden için ise cennetin kenarında bir beyt binâ edilir."[46] buyurmuştur. Ümmü Seleme'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[44] Tirmizî İbn Abbâs'dan rivâyet etmiştir.

[45] Taberânî Ebû'd-Derdâ ve diğerlerinden rivâyet etmiştir.

[46] İlim bahsinde geçmiştir.

إِنَّ أَوَّلَ مَا عَهِدَ إِلَيَّ رَبِّي وَنَهَانِي عَنْهُ بَعْدَ عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ
وَشُرْبِ الْخَمْرِ مُلَاحَاةُ الرِّجَالِ

“Putperestlik ve içkiden nehyettikten sonra Rabbimin beni ilk nehyettiği şey ve benden aldığı ilk muâhede, dedikodu ve mücâdeleden kaçınmaktır.”[47] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا خَلَّ قَوْمٌ بَعْدَ أَنْ هَدَاهُمُ اللّٰهُ إِلَّا أُوتُوا الْجَدَلَ

“Allah’ın hidâyetinden sonra hiç bir kavim sapıtmamıştır. Ancak sapıtanlar mücâdele edenlerdir.”[48] buyurmuştur. Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

لَا يَسْتَكْمِلُ الْعَبْدُ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتّٰى يَدَعَ الْمِرَاءَ وَإِنْ كَانَ
مُحِقًّا

“Kul, haklı da olsa mücâdeleyi terk etmedikçe, îmanını kemâle erdiremez.”[49] Başka bir hadîste de:

سِتٌّ مَنْ كُنَّ فِيهِ بَلَغَ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ: الصِّيَامُ فِي الصَّيْفِ
وَضَرْبُ أَعْدَاءِ اللّٰهِ بِالسَّيْفِ وَتَعْجِيلُ الصَّلٰوةِ فِي الْيَوْمِ الدَّجِنِ
وَالصَّبْرُ عَلَى الْمُصِيبَاتِ وَإِسْبَاغُ الْوُضُوءِ عَلَى الْمَكَارِهِ وَتَرْكُ
الْمِرَاءِ وَهُوَ صَادِقٌ

“Altı haslet kimde bulunursa îmanın hakîkatine ermiştir. Bun-

---

47. İbn Ebi’d-Dünyâ, Taberânî ve Beyhakî rivâyet etmişlerdir.
48. Tirmizî, Ebû Ümâme’den rivâyet etmiş ve sahîhtir, demiştir.
49. İbn Ebi’d-Dünyâ Ebû Hureyre’den rivâyet etmiştir.

lar, yaz aylarında oruç tutmak, düşmanla harp etmek, bulutlu günde akşam namazını vaktinde ve tez kılmak, musîbetlere sabretmek, dar zamanlarda abdesti tam almak ve haklı olduğu halde îtirâzı ve münâkaşayı terk etmektir."[50] buyurulmuştur.

Zübeyr (r.a.)[51] oğluna nasihatinde: "Oğlum, Kur'ân hakkında insanlarla mücâdele etme! Sen onlara güç yetiremezsin. Fakat sen sünnete devam et. Onunla mücâdele edebilirsin." demiştir.

Ömer b. Abdülazîz (Allah rahmet etsin): "Dînini mücâdele için hazırlayan kimse, çok yer değiştirir." demiştir.

Müslim b. Yesâr da: "Mücâdeleden sakınınız. Zîra o, âlimin câhilleştiği bir andır. O zaman şeytan, âlimin sürçmesini bekler." demiştir. Denildi ki; Allah'ın hidâyet ettiği bir kavim, ancak mücâdele netîcesi doğru yoldan sapar.

Mâlik b. Dînâr da: "Mücâdelenin dînde yeri yoktur." demiştir. Diğer bir kavlinde de: "Mücâdele, kalbi katılaştırır ve kini uyandırır." demiştir.

Lokman da oğluna tavsiyesinde: "Oğulcağızım, ulemâ ile mücâdele etme! Sana kızarlar." demiştir. **Bilâl b. Sa'd**[52] da: "Muannid, mücâdeleci ve kendini beğenen bir kimseyi gördüğün zaman bil ki o, her cihetçe hüsrândadır." demiştir.

Süfyân-ı Sevrî: "Eğer kardeşim ile acı değil tatlıdır diye bir nar için mücâdele etsem, o beni hemen hükümdâra şikâyet ederdi." demiştir. Aynı zât başka bir sözünde: "Dilediğin adam ile istediğin kadar samimiyet kur, sonra bir defa onunla mücâdeleye giriş, o senin hakkında öyle atıp tutar ki, artık bir daha geçim imkânınız kalmaz." demiştir.

---

[50] Ebû Mansûr Deylemî, Ebû Mâlik'ten rivâyet etmiştir.

[51] Cennetle müjdelenen on bahtiyardan biridir.

[52] Hişam devrinde ölmüştür. Sikadan, âlim bir zâttır.

İbn Ebî Leylâ[53] da: "Ben arkadaşımla mücâdele etmem. Çünkü mücâdelede yâ o beni yalancı çıkaracak veyâ ben onu kızdırmış olacağım." demiştir.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) da: "Başka hiç bir kusurun olmasa bile, kusur olmak bakımından mücâdeleciliğin sana yeter." demiştir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

تَكْفِيرُ كُلِّ لِحَاءٍ رَكْعَتَانِ

"Her mücâdelenin keffâreti, iki rekât namazdır."[54] buyurmuştur.

Hz. Ömer (r.a.) de şöyle buyurmuştur: "Üç şey için ilim öğrenme ve üç şey için de ilmi terk etme: Mücâdele, övünmek ve riyâ için ilim öğrenme. Öğrenmekten utanarak veya lüzumu yok veyâ bilmesem de olur demek sûretiyle de ilmi terketme."

İsâ aleyhisselâm: "Yalanı çok söyleyenin güzelliği, insanlarla mücâdele edenin de mürüvveti gider. Meşgaleyi çoğaltanın vücudu hastalanır. Ahlâkı kötü olanın da, dâimâ canı sıkılır ve sıkıntı içinde kalır." demiştir.

Ömer b. Abdülazîz'in kâtibi **Meymûn b. Mihram**'a:

- "Ne oluyor, kardeşinle hiç ayrılmıyor ve hiç de birbirinize küsmüyorsunuz?" diyenlere, o:

---

[53] Medineli ve Ensâr'dandır. Kûfe'ye gitti ve Hicrî 83'de Cemacim vakasında öldü.

[54] Taberânî Ebû Umâme'den rivâyet etmiştir.

- "Çünkü ben onunla husûmet ve mücâdele etmiyorum." diye cevap vermiştir.

Hulâsa, îtirâz ve mücâdelenin zemmi hakkında vârid olan haberler, sayılamayacak kadar çoktur.

Mirâ; her ne şekilde olursa olsun, başkasının sözüne îtirâzdır. Cümlede, telaffuz tarzında, mânâda ve maksatta, "Şu kusur, bu kusur var, öyle değil böyledir." şeklinde îtirâzdan ibârettir. Mirâyı terk, her çeşit îtirâz ve inkârı terk ile mümkündür. Dinleyip duyduğun her söz doğru ise onu hemen kabul et. Şâyet dîn ile alâkalı olmayan yalan ve bâtıl bir söz ise ona da sükût eyle.

Başkasının sözüne dokunmak, bâzen lafzına olur. Bu da gramer, lügat ve edebiyat cihetinden olur. Her ne bakımdan olursa olsun, kişinin kusurunu ortaya çıkarmaya müsâade yoktur.

Bâzen de mânâsına olur. "Konuştuğun bu mânâda değildir. Orada şöyle böyle hatâ ettin." gibi konuşmalardır.

Veyâ maksadında olur. "Bu söz doğru, fakat senin maksadın başkadır. Sözün hak, maksadın bâtıldır." şeklinde ve benzerleri gibi. Bu, ilmî bir meselede ise buna cedel adı verilir ki, bu da mezmûmdur. Burada lâyık olan susmak veyâ inat ve inkâr yolu ile olmayıp, âdeta istifâde zımnında suâl sorup meseleyi vuzûha kavuşturmak hattâ nezâket yolu ile îzâhat istemektir.

Mücâdele ise başkasını ilzâm maksadından ibarettir. Gaye, onu sözlerinde küçük düşürmek, techîl etmek ve kusurlu tanıtmaktır. Bunun tezahürü, bir bakımdan hakkı ortaya çıkarır gibi çalışırken, öte yandan karşısındaki mücâdelecinin kusurunu ortaya koymak sûretiyle onu küçük düşürmek ve kendini büyük göstermektir. Bundan kurtuluş, susmasında günâh olmayan her mücâdelede susmakla mümkündür.

İnsanı bu kabîl mücâdeleye sevkeden, kendi ilim ve fazîletini ortaya koymakla bir üstünlük kazanarak, başkasının kusurunu açığa çıkarmak maksadıyla ona hücûm etmektir ki, bunların ikisi de nefsin gizli ve kuvvetli şehvetlerinden ibârettir. Çünkü fazîletini izhâr, kendi kendini tezkiye olur ki bu, böbürlenme ve üstünlük iddiâsının icâbıdır. Hâlbuki kibir ve yükseklik, rubûbiyet vasıflarıdır.

Başkasını küçük düşürme arzusu da yırtıcılık tabiatının iktizâsıdır. Zîra insandaki bu yırtıcılık vasfı, başkasını parçalamayı, kırmayı ve eziyeti gerektirir.

Bu iki sıfat da zemmedilen tehlikeli sıfatlardandır. Bunların silâhı, îtirâz ve mücâdeledir. İtiraz ve mücâdeleye devam eden kimse, bu tehlikeli sıfatları kuvvetlendirmiş olur. Bu davranış, kerâhet derecesine ve belki bekasına eziyet olduğu için, bir isyân ve günâha yükselir. Hâlbuki mücâdelenin başkasına eziyet vermekten ve hiddetini arttırmaktan ayrılmadığını, îtirâz edilen kimseyi hak ve bâtıl olarak müdâfaaya sevk ettiği ve bütün imkânları ile hasmını ilzâma çalışacağı, bunun netîcesi olarak iki mücâdeleci arasında birbirini boğmak için dalaşan iki köpek gibi münâkaşa ve cedelin galeyana geleceği ve böylece hasmını ilzâma gayret sarf edeceği meydandadır.

Bu hastalığın tedâvisi, üstünlük gösterisine sebep olan kibri ve bekasını küçük göstermeye sebep olan yırtıcılık vasıflarını kırmakla mümkündür. Nitekim biz bunları; kibri, ucub ve gazabı zem kitaplarında ele alacağız. Zîra her hastalığın tedâvisi, hastalığın sebeplerini ortadan kaldırmakla mümkündür. İtiraz ve mücâdele hastalıklarının sebepleri de bu mikroplardır. Bunların izâlesi lâzımdır. Mücâdelede ısrâr, onu tabiat hâline getirir. Sonra bundan kurtulmak zor olur.

Rivâyete göre **İmâm-ı Âzam**, sohbetine devam eden **Dâvud-ı Tâî**'ye, inzivâyı niçin tercîh ettiğini sormuş, Dâvud-ı Tâî de;

- "Mücâdeleyi terk etmek hususunda nefis mücâhedesi yapmak için terk ettim." demiştir. İmâm-ı Âzam kendisine:

- "Giriştiğin bu mücâdeleyi kazanmak için tenhâlara kaçmak değil, toplantılara katılmak lâzım, meclislere devam et, dediklerini dinle ve sen konuşma. Ancak bu şekilde mücâhedeyi kazanırsın." deyince Dâvûd-ı Tâî:

- "Ben de böyle yaptım, kendimi zorla tecrübe ettim ve en şiddetli mücâhedeyi burada buldum. Mesele tamâmen sizin dediğiniz gibi idi. Çünkü düzeltmesine muktedir olduğu halde yanlış sözü duyan kimsenin buna susması kadar zor bir şey olamaz." dedi. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Haklı olduğu halde mücâdeleyi terk eden kimseye Allahu Teâlâ cennetin ortasında bir ev inşâ ettirir."* buyurmuştur.

Bunun en şiddetlisi de îtikad ve mezhep mevzularındaki münâkaşa ve cedelde görülür. Zîra mücâdele fıtrî bir haldir. Bir de bunda sevap olduğu sanılırsa, mücâdele hırsı artar. Hem tabiati, hem de şerîat bu mücâdelede kendisine yardımcı olur, kendisini tahrîk eder. Bu ise sırf hatadır. İnsana yaraşan, kıble ehlinden dilini çekmektir. Zîra mücâdeleye girişmek, karşısındaki adamı şaşırtır. Yapılan mücâdelenin bir aldatma olduğu vehmini kendisinde uyandırır ve emsaline üstünlük sağlamak için bunu bir hüner sayar. Bu sûretle mücâdele kendisinde yerleşmiş olur. Bunun için mücâdele yolu ile değil, gizli nasîhat yolu ile îkaza çalışmalıdır. Nasîhatin fayda vermeyeceğini anlayınca onu terk edip nefsi ile meşgul olmalıdır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

رَحِمَ اللّٰهُ مَنْ كَفَّ لِسَانَهُ عَنْ أَهْلِ الْقِبْلَةِ إِلَّا بِأَحْسَنِ مَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ

"Dilini ehl-i kıbleden çekip, onları ancak gücünün yettiği en güzel şekilde îkaza çalışan kimseye Allah rahmet etsin."[55]

Hadîsi rivâyet eden **Hişam b. Urve** (r.a.), Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)-'in bu sözü yedi defa tekrarladığını söylemiştir. Mücâdeleyi âdet hâline getirip insanlar tarafından övülen, bu sebeple izzet ve kabul gören kimsede bu tehlikeler kuvvetleşir. Gazab, kibir, riyâ, mevki sevgisi, fazîletle gururlanmak gibi sultalar kendisinde toplanır ve bunları söküp atmak zorlaşır. Çünkü bu kötü vasıfların yalnız biri ile mücâdele zordur. Hepsi bir araya toplanınca mücâdelenin daha güç olacağı meydandadır.

---

[55] İbn Ebi'd-Dünyâ Hişam b. Urve'den mürsel olarak rivâyet etmiştir.

الآفة الخامسة : الخصومة

وهيَ أيضاً مذمومةٌ ، وهيَ وراءَ المراءِ والجدالِ .

فالمراءُ : طعنٌ في كلامِ الغيرِ ، بإظهارِ خللٍ فيهِ مِنْ غيرِ أنْ يرتبطَ بهِ غرضٌ سوىٰ تحقيرِ الغيرِ ، وإظهارِ مزيَّةِ الكياسةِ .

والجدالُ : عبارةٌ عنْ أمرٍ يتعلَّقُ بإظهارِ المذاهبِ وتقريرِها .

والخصومةُ : لجاجٌ في الكلامِ ؛ ليُستوفىٰ بهِ مالٌ أوْ حقٌّ مقصودٌ ، وذلك تارةً يكونُ ابتداءً ، وتارةً يكونُ اعتراضاً ، والمراءُ لا يكونُ إلا بالاعتراضِ علىٰ كلامٍ سبقَ .

فقدْ قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أبغضَ الرِّجالِ إلى اللهِ الألدُّ الخصِمُ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ جادلَ في خصومةٍ بغيرِ علمٍ .. لمْ يزلْ في سخطِ اللهِ حتَّىٰ ينزعَ »(٢) .

وقالَ بعضُهمْ : (إيَّاكُمْ والخصومةَ ؛ فإنَّها تمحقُ الدِّينَ)(٣) .

---

(١) رواه البخاري (٢٤٥٧) ، ومسلم (٢٦٦٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٤) عن جعفر بن محمد .

ويُقالُ : (ما خاصمَ قطُّ وَرِعٌ في الدينِ)(١) .

وقالَ ابنُ قتيبةَ : مرَّ بي بشيرُ بنُ عبيدِ اللهِ بنِ أبي بكرةَ فقالَ : ما يجلسُكَ ؟ قلتُ : خصومةٌ بيني وبينَ ابنِ عمٍّ لي ، فقالَ : إنَّ لأبيكَ عندي يداً ، وإنّي أريدُ أنْ أجزيَكَ بها ، وإنّي ـ واللهِ ـ ما رأيتُ شيئاً أذهبَ للدينِ ، ولا أنقصَ للمروءةِ ، ولا أضيعَ للَّذةِ ، ولا أشغلَ للقلبِ.. مِنَ الخصومةِ ، قالَ : فقمتُ لأرجعَ ، فقالَ لي خصمي : ما لكَ ؟ قلتُ : لا أخاصمُكَ : قالَ : إنَّكَ عرفتَ أنَّهُ حقّي ؟ قلتُ : لا ، ولكنّي أُكرِمُ نفسي عنْ هـٰذا ، قالَ : فإنّي لا أطلبُ منهُ شيئاً ، هوَ لكَ(٢) .

* * *

فإنْ قلتَ : فإذا كانَ للإنسانِ حقٌّ.. فلا بدَّ لهُ مِنَ الخصومةِ في طلبهِ أوْ في حفظِهِ مهما ظلمَهُ ظالمٌ ، فكيفَ يكونُ حكمُـهُ ؟ وكيفَ تُذَمُّ خصومتُهُ ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا الذمَّ يتناولُ الذي يخاصمُ بالباطلِ ، والذي يخاصمُ بغيرِ علمٍ ؛ مثلُ وكيلِ القاضي ، فإنَّهُ قبلَ أنْ يتعرَّفَ أنَّ الحقَّ في أيِّ جانبٍ هوَ يتوكَّلُ في الخصومةِ مِنْ أيِّ جانبٍ يكونُ ، فيخاصمُ بغيرِ علمٍ .

ويتناولُ الذي يطلبُ حقَّهُ ، ولكنَّهُ لا يقتصرُ على قدْرِ الحاجةِ ، بلْ يُظهِرُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٥) عن عبد الكريم بن أمية .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٨) .

اللَّدَدَ في الخصومةِ علىٰ قصدِ التَّسلُّطِ ، أوْ علىٰ قصدِ الإيذاءِ .

ويتناولُ الذي يمزِجُ بالخصومةِ كلماتٍ مؤذيةً ليسَ يحتاجُ إليها في نصرةِ الحجَّةِ وإظهارِ الحقِّ .

ويتناولُ الذي يحملُهُ على الخصومةِ محضُ العنادِ لقهرِ الخصمِ وكسرِهِ ، معَ أنَّهُ قدْ يستحقِرُ ذلكَ القدْرَ مِنَ المالِ ، وفي الناسِ مَنْ يصرِّحُ بهِ ويقولُ : إنَّما قصدي عنادُهُ وكسرُ غرضِهِ ، وإنِّي إنْ أخذتُ منهُ هاذا المالَ . . ربَّما رميتُ بهِ في بئرٍ ولا أبالي ، فهاذا مقصودُهُ اللَّدَدُ والخصومةُ واللَّجاجُ ، وهوَ مذمومٌ جداً .

أمّا المظلومُ الذي ينصرُ حجَّتَهُ بطريقِ الشرعِ مِنْ غيرِ لَدَدٍ وإسرافٍ وزيادةِ لَجاجٍ على قدرِ الحاجةِ ، ومِنْ غيرِ قصدِ عنادٍ وإيذاءٍ . . ففعْلُهُ ليسَ بحرامٍ ، ولكنِ الأولىٰ تركُهُ ما وجدَ إليهِ سبيلاً ؛ فإنَّ ضبطَ اللسانِ في الخصومةِ علىٰ حدِّ الاعتدالِ متعذِّرٌ ، والخصومةُ توغِرُ الصدرَ ، وتهيِّجُ الغضبَ ، وإذا هاجَ الغضبُ . . نُسِيَ المتنازَعُ فيهِ ، وبقيَ الحقدُ بينَ المتخاصمَينِ ، حتَّىٰ يفرحُ كلُّ واحدٍ بمساءةِ صاحبِهِ ، ويحزنُ بمسرَّتِهِ ، ويطلقُ اللِّسانَ في عرضِهِ ، فمَنْ بدأَ بالخصومةِ . . فقدْ تعرَّضَ لهاذهِ المحذوراتِ ، وأقلُّ ما فيهِ تشويشُ خاطرِهِ ، حتَّىٰ إنَّهُ في صلاتِهِ يشتغلُ بمحاجَّةِ خصمِهِ ، فلا يبقى الأمرُ علىٰ حدِّ الواجبِ .

فالخصومةُ مبدأُ كلِّ شرٍّ ، وكذا الجدالُ والمراءُ ، فينبغي ألاَّ يُفتحَ بابُهُ إلاَّ

لضرورةٍ ، وعندَ الضرورةِ ينبغي أنْ يُحفظَ اللِّسانُ والقلبُ عَنْ تبعاتِ الخصومةِ ، وذلكَ متعذِّرٌ جداً .

فمنِ اقتصرَ على الواجبِ في خصومتِهِ.. سلمَ مِنَ الإثمِ ، ولا تُذمُّ خصومتُهُ ، إلا أنَّهُ إنْ كانَ مستغنياً عنِ الخصومةِ فيما خاصمَ فيهِ لأنَّ معَهُ ما يكفيهِ.. فيكونُ تاركاً للأولىٰ ، ولا يكونُ آثماً .

نعمْ ، أقلُّ ما يفوتُهُ في الخصومَةِ والمراءِ والجدلِ طيبُ الكلامِ ، وما وردَ فيهِ مِنَ الثوابِ ؛ إذْ أقلُّ درجاتِ طيبِ الكلامِ إظهارُ الموافقةِ ، ولا خشونةَ في الكلامِ أعظمُ مِنَ الطَّعنِ والاعتراضِ ، الذي حاصلُهُ إمَّا تجهيلٌ ، وإمَّا تكذيبٌ ؛ فإنَّ مَنْ جادلَ غيرَهُ أوْ ماراهُ أوْ خاصمَهُ.. فقدْ جهَّلَهُ أوْ كذَّبَهُ ، فيفوتُ بهِ طيبُ الكلامِ .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يمكِّنُكُمْ مِنَ الجنَّةِ طيبُ الكلامِ وإطعامُ الطَّعامِ »(١) .

وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَقُولُواْ لِلنَّاسِ حُسْنًا ﴾ .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهما : (مَنْ سلَّمَ عليكَ مِنْ خلقِ اللهِ.. فارددْ عليهِ وإنْ كانَ مجوسيّاً ؛ لأنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : ﴿ وَإِذَا حُيِّيتُم بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّواْ بِأَحْسَنَ مِنْهَآ أَوْ رُدُّوهَا ﴾)(٢) .

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (١٥٤٧) من حديث جابر رضي الله عنه ، وهو عند ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٠٤) عن محمد بن المنكدر .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٠٩) .

وقالَ ابنُ عباسٍ أيضاً : (لوْ قالَ لي فرعونُ خيراً . . لرددتُ عليهِ)(١) .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في الجنَّةِ غُرفاً ، يُرىٰ ظاهرُها مِنْ باطنِها ، وباطنُها مِنْ ظاهرِها ، أعدَّها اللهُ تعالىٰ لمَنْ أطعمَ الطعامَ وألانَ الكلامَ »(٢) .

ورُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ مرَّ بهِ خنزيرٌ ، فقالَ : مُرَّ بسلامٍ ، فقيلَ : يا روحَ اللهِ ؛ أتقولُ هـٰذا لخنزيرٍ ؟! فقالَ : أكرهُ أنْ أعوِّدَ لساني الشرَّ(٣) .

وقالَ نبيُّنا عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « الكلمةُ الطَّيِّبةُ صدقةٌ »(٤) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « اتقوا النارَ ولوْ بشقِّ تمرةٍ ، فإنْ لمْ يكنْ . . فبكلمةٍ طيبةٍ »(٥) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (البِرُّ شيءٌ هيِّنٌ ؛ وجهٌ طليقٌ وكلامٌ ليِّنٌ)(٦) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣١١) .

(٢) رواه الترمذي (١٩٨٤) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٠٨) عن أنس رضي الله عنه عنه عليه السلام .

(٤) قطعة من حديث رواه مسلم (١٠٠٩) .

(٥) رواه البخاري (٦٠٢٣) ، ومسلم (٦٨/١٠١٦) .

(٦) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٧٠٢) ، وابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (١٠٩) عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (الكلامُ الليّنُ يغسلُ الضغائنَ المستكنَّةَ في الجوارحِ)[1] .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (كلُّ كلامٍ لا يسخطُ ربَّكَ إلا أنَّكَ ترضي بهِ جليسَكَ . . فلا تكنْ بهِ عليهِ بخيلاً ؛ فلعلَّهُ يعوِّضُكَ منهُ ثوابَ المحسنينَ)[2] .

فهٰذا كلُّهُ في فضلِ الكلامِ الطيِّبِ ، وتضادُّهُ الخصومةُ والمراءُ واللَّجاجُ والجدالُ ؛ فإنَّهُ الكلامُ المستكرهُ الموحشُ المؤذي للقلبِ ، المنغِّصُ للعيشِ ، المهيِّجُ للغضبِ ، الموغِرُ للصدرِ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بمنِّهِ وكرمِهِ .

* * *

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣١٢) ، وفيه : (الجوانح) بدل (الجوارح) .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣١٣) .

HUSÛMET

Bu da zemmedilen bir haslettir. Aynı zamanda bu husûmet, îtirâz ve mücâdelenin netîcesidir. Çünkü îtirâz, adamı herhangi bir kusurundan dolayı küçük düşürmek ve kendisini üstün göstermek bakımından ona dokunmaktır. Cidâl ise mezhebini açıklamak ve yerleştirmek için yapılan münâkaşadan ibârettir. Husûmet ise bir mal veyâ hak iddiâsı ile alâkalı sözünde inat ve ısrârdır. Bu ısrâr, bâzen ibtidâen olur, bâzen de karşısındakinin tavır ve davranışlarına îtirâz mâhiyetinde olur. Mirâ, ancak söylenen söze îtirâz ile olur, yâni başlangıçta olmaz. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ أَبْغَضَ الرِّجَالِ إِلَى اللّٰهِ الْأَلَدُّ الْخَصِمُ

"Allah kâtında en sevilmeyen kişiler, mücâdelede ısrâr edenlerdir."[56] buyurmuştur. Ebû Hureyre'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ جَادَلَ فِي خُصُومَةٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ لَمْ يَزَلْ فِي سَخَطِ اللّٰهِ
حَتّٰى يَنْزِعَ

"Husûmetlerde câhilce mücâdele eden kimse, bu mücâdelesinden vazgeçinceye veyâ ölünceye kadar Allah'ın gazabındadır."[57] buyurmuştur.

Zâtın biri (Ebû Câfer'dir): "Husûmetten sakının. Zîra husûmet dîni mahveder." demiştir. Denildi ki; dînde verâı olanlar, aslâ husûmet etmemişlerdir. İbn Kuteybe diyor ki; (Meşhûr olan, İbn Kuteybe değil, başka bir zâttır.) Abdullah'ın oğlu Bişr, bir gün bana uğradı ve:

---

[56] Buhârî Âişe'den rivâyet etmiştir.
[57] İbn Ebi'd-Dünyâ ve Isfahânî rivâyet etmiştir.

- "Burada ne oturuyorsun?" diye sordu. Ben de:

- "Amcazâdemle bir dâvamız var, onun için bekliyorum." dedim. Bişr:

- "Babanın bana çok iyilikleri oldu, ben de sana iyilik yapmak isterim. Beni dinle; vallahi husûmetten daha ziyâde kalbi meşgul eden, huzuru bozan, mürüvveti gideren ve dîni mahveden bir şey bilmiyorum." dedi. Ben de bu söz üzerine oradan ayrılmak üzere ayağa kalktım, amcazâdem:

- "Nereye gidiyorsun?" diye sorunca ben:

- "Dâvamdan vazgeçtiğimi kendisine söyledim. O;

- "Benim haklı olduğumu anladın da ondan mı vazgeçtin?" diye sordu. Ben:

- "Hayır, kendi nefsime ikrâm olarak vazgeçiyorum." dedim. Bunun üzerine hasmım, "Ben de senden bir şey istemiyorum, senin olsun." dedi.

Şâyet, "Haklı bir kimse haksızlığa uğradığı zaman, hakkını korumak ve aramak için elbette dâvâ açması gerekir. Böyle bir husûmetin hükmü nedir ve bu nasıl zemmedilir?" dersen bilmiş ol ki: Bizim yerdiğimiz, haksız ve bilgisiz olan husûmettir. Hakkın nerede olduğunu bilmeden dâvayı üzerine alan bir avukat gibi, o bir şey bilmeden mücâdele eder durur. Bunun gibi, hakkından fazlasını isteyenleri de şâmildir. Bile bile karşısındaki adama eziyet maksadıyla hakkından fazlasını ister ve bunda ısrar eder.

Ayrıca hakkını meydana çıkarmak için muhtaç olmadığı ve yalnız hasmına eziyet maksadıyla lüzumsuz sözler konuşanlar ve hasmına eziyet için inadına dâva açanlar aslında alacağı mala kıymet vermeyip yalnız zahmet vermek isteyenler hakkındadır. Nitekim çokları bunu itirâf eder ve: "Benim maksadım ona eziyet etmek, onun belini kırmaktır, yoksa malın kıymeti yoktur. Hattâ ben alacağımı suya atsam da benim için bir değeri yoktur." der. İşte yasak ve mezmûm olan, bu kabîl husûmetlerdir.

Yoksa haksızlığa uğrayan bir kimsenin, haddi aşmamak şartıyla meşrû yoldan muhâsame etmesi, inat ve eziyet etmeden hakkını araması haram değildir. Yine de evlâ olan, terkidir. Çünkü husûmet esnâsında dili, ölçülü olarak kullanıp haddi tecâvüz etmemek cidden zordur. Husûmet, göğsü kızdırır, gazabı harekete geçirir. Gazab harekete geçince, asıl istenen şey unutulur da, hasımlar arasında kin ve nefret kalır. Artık her iki taraf, hasmının üzüntüsüne sevinir, sevinince üzülür. Dil ise alabildiğine açılır, ağzına her geleni söyler. Husûmete başlayan kimse bu mahzurlarla karşı karşıyadır. Artık iş, meşrû hakkın hudûdunu aşar. Bunun için terki evlâdır.

Anlaşılıyor ki; husûmetler, her kötülüğün başlangıcıdır. Mirâ ve cidâl de böyledir. O halde zarûret olmadıkça bu kapılar açılmamalıdır. Zarûret halinde ise husûmetin doğuracağı netîcelerden kalp ve dili korumak lâzımdır ki, bu da cidden zordur. Husûmetlerde yalnız hakkı üzerinde durabilenler günâhtan emîndir ve bunun husûmeti zemmedilmez. Ancak hak iddia ettiği şeyden müstağnî ise evlâyı terk etmiş sayılır. Yine de günâhkâr sayılmaz. Bununla beraber husûmet, mirâ ve cidâlde en azından güzel ve tatlı konuşma hâssasını ve bu davranışa vâdedilen mükâfatı kaybeder. Zîra tatlı sözün en aşağı derecesi, karşısındaki adama muvafakatini ifâde etmektir. Sözün en kötüsü de karşısındaki adama ta'n ve îtirâzdır. Çünkü îtirâz, karşısındaki adamın ya cehâletini veyâ yalancılığını açığa çıkarmaktır. İşte mirâ ve mücâdele eden kimse bunu yapmakla güzel konuşma hâssasını kaybetmiş olur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

يُمَكِّنُكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ طِيبُ الْكَلَامِ وَإِطْعَامُ الطَّعَامِ

"Güzel söz ve yemek yedirmek cennete girmenizi kolaylaştırır."[58] Allahu Teâlâ da Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

وَقُولُوٓا لِلنَّاسِ حُسْنًا

"İnsanlarla güzel güzel konuşun." (Bakara sûresi, 2/83)

İbn Abbâs (r.a.): "Sana selâm veren, Mecûsî de olsa selâmını al. Zîra Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا

"Size bir selâm verildiği zaman, ondan daha iyisiyle selâm verin veyâ aynıyla mukabele edin." (Nisâ sûresi, 4/86) buyurdu." demiştir. Yine **İbn Abbâs** (r.a.): "Firavun bile bana hayır bir söz söylese, ben de aynen kendisine mukabelede bulunurdum." demiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

إِنَّ فِي الْجَنَّةِ لَغُرَفًا يُرٰى ظَاهِرُهَا مِنْ بَاطِنِهَا وَبَاطِنُهَا مِنْ
ظَاهِرِهَا أَعَدَّهَا اللّٰهُ تَعَالٰى لِمَنْ أَطْعَمَ الطَّعَامَ وَأَلَانَ الْكَلَامَ

"Cennette, içi dışından ve dışı içinden görülen köşkler vardır. Al-

---

[58] Taberânî Câbir'den rivâyet etti.

lahu Teâlâ onları yemek yediren ve yumuşak konuşanlar için hâzırlamıştır."[59]

Rivâyete göre **İsâ aleyhisselâm**'ın yanından bir domuz geçti. İsâ aleyhisselâm: "Selâm ile geçti." deyince, yanındakiler: "Domuz hakkında da böyle mi dersin?" dediler. Bunun üzerine Hz. İsâ: "Dilimi kötü söze alıştırmak istemedim." diye cevap vermiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de bir hadîslerinde:

اَلْكَلِمَةُ الطَّيِّبَةُ صَدَقَةٌ

"Güzel söz, sadakadır." buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِتَّقُوا النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَبِكَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ

"Bir hurmanın yarısı ile de olsa, ateşten korunun. Bunu da bulamazsanız tatlı dil ve güzel söz ile korunmaya çalışın."[60] buyurmuştur.

Hz. Ömer (r.a.): "Aslında iyilik kolay bir şeydir. Güler yüz ve yumuşak söz bunu temîn eder." demiştir. Hakîmlerden biri: "Yumuşak ve tatlı söz, âzâlarda gizlenmiş kin kirini yıkar temizler." demiştir. Diğer bir hakîm de şöyle demiştir: "Rabbını gazablandırmayıp, arkadaşını memnûn edecek söze cimrilik etme. Böyle bir sözden ihsân edenlerin sevâbını alman muhtemeldir."

Bütün bunlar, güzel sözlerin fazîletleri hakkında rivâyetlerdir. Husûmet, mirâ, cidâl ve inat ise bunların zıddıdır. Zîra haşîn, kaba ve çirkin sözler, kalbi kırar, geçimi zorlaştırır, hiddete sebep olur ve göğsü daraltır.

Lütuf ve keremiyle Allahu Teâlâ'dan hüsn-i tevfîk dileriz.

---

[59] Tirmizî Enes'den rivâyet etmiştir.

[60] Buhârî ile Müslim, Adiy b. Hâtem'den rivâyet etmişlerdir.

الآفة السادسة : التقعر في الكلام

بالتشدُّقِ ، وتكلُّفِ السجْعِ والفصاحةِ ، والتصنُّعِ فيهِ بالتشبيباتِ والمقدِّماتِ ، وما جرَتْ بهِ عادةُ المتفاصحينَ المدَّعينَ للخطابةِ .

فكلُّ ذلكَ مِنَ التَّصنُّعِ المذمومِ ، ومِنَ التكلُّفِ الممقوتِ ، الذي قالَ فيهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنا وأتقياءُ أمَّتي برآءُ مِنَ التَّكلُّفِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أبغضَكُمْ إليَّ ، وأبعدَكُمْ منِّي مجلساً يومَ القيامةِ الثَّرثارونَ المتفيهِقونَ المتشدِّقونَ في الكلامِ »(٢) .

وقالَتْ فاطمةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « شرارُ أمَّتي الذينَ غُذُوا بالنَّعيمِ ، يأكلونَ ألوانَ الطعامِ ، ويلبسونَ ألوانَ الثيابِ ، ويتشدَّقونَ في الكلامِ »(٣) .

---

(١) كذا في « القوت » (٢/ ٢٢٩) ، وروى الديلمي في « مسند الفردوس » (٢٢٨) من حديث الزبير بن العوام رضي الله عنه مرفوعاً : « إني بريءٌ من التكلف وصالحو أمتي » .

(٢) رواه الترمذي (٢٠١٨) من حديث جابر رضي الله عنه ، وتمامه : قالوا : يا رسول الله ؛ قد علمنا الثرثارون والمتشدقون ، فما المتفيهقون ؟ قال : « المتكبرون » ، قال الترمذي : (**والثرثار** : هو الكثير الكلام ، **والمتشدق** : الذي يتطاول على الناس في الكلام ويبذو عليهم) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٠) ، وابن عدي في « الكامل » (٥/ ٣١٨) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا هلكَ المتنطِّعونَ » ثلاثَ مراتٍ[1] ، والتَّنطُّعُ : هوَ التعمُّقُ والاستقصاءُ .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ شقاشِقَ الكلامِ مِنْ شقاشِقِ الشيطانِ)[2] .

وجاءَ عمرُ بنُ سعدِ بنِ أبي وقاصٍ إلىٰ أبيهِ سعدٍ يسألُهُ حاجةً ، فتكلَّمَ بينَ يدي حاجتِهِ بكلامٍ ، فقالَ لهُ سعدٌ : ما كنتَ مِنْ حاجتِكَ أبعدَ منكَ اليومَ ، إنِّي سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « يأتي على النَّاسِ زمانٌ يتخلَّلونَ الكلامَ بألسنتِهِمْ كما تتخلَّلُ البقرُ الكلأَ بألسنتِها »[3] .

وكأنَّهُ أنكرَ عليهِ ما قدَّمَ على الكلامِ مِنَ التشبيبِ والمقدِّمةِ المصنوعةِ المتكلَّفةِ .

وهـٰذا أيضاً مِنْ آفاتِ اللسانِ ، ويدخلُ فيهِ كلُّ سجْعٍ متكلَّفٍ ، وكذلكَ التفاصحُ الخارجُ عنْ حدِّ العادةِ ، وكذلكَ تكلُّفُ السجْعِ في المحاوراتِ ؛ إذْ قضىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بغرَّةٍ في الجنينِ ، فقالَ بعضُ قومِ الجاني : كيفَ ندي مَنْ لا شربَ ولا أكلَ ، ولا صاحَ ولا استهلَّ ، ومثلُ ذلكَ يطلُّ ؟! فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أسجْعاً كسجْعِ

---

(١) رواه مسلم (٢٦٧٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٢) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (١/ ١٧٥) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٤٩) واللفظ له ، ورواه مختصراً أبو داوود (٥٠٠٥) ، والترمذي (٢٨٥٣) .

الأعرابِ ؟! »⁽¹⁾ ، وأنكرَ ذلكَ ؛ لأنَّ أثرَ التكلُّفِ والتصنُّعِ بيِّنٌ عليهِ ، بلْ ينبغي أنْ يقتصرَ في كلِّ شيءٍ علىٰ مقصودِهِ ، ومقصودُ الكلامِ التفهيمُ للغرضِ ، وما وراءَ ذلك تصنُّعٌ مذمومٌ .

ولا يدخلُ في هـٰذا تحسينُ ألفاظِ الخطابةِ ، والتذكيرُ مِنْ غيرِ إفراطٍ وإغرابٍ ؛ فإنَّ المقصودَ منها تحريكُ القلوبِ وتشويقُها ، وقبضُها وبسطُها ، فلرشاقةِ اللفظِ تأثيرٌ فيهِ ، فهوَ لائقٌ بهِ .

فأمّا المحاوراتُ التي تجري في قضاءِ الحاجاتِ . . فلا يليقُ بها السجْعُ والتشدُّقُ ؛ فالاشتغالُ بهِ مِنَ التكلُّفِ المذمومِ ، ولا باعثَ عليهِ إلا الرياءُ وإظهارُ الفصاحةِ ، والتميُّزُ بالبراعةِ ، وكلُّ ذلكَ مذمومٌ يكرهُهُ الشَّرعُ ويزجرُ عنهُ .

* * *

---

(١) رواه مسلم (١٦٨٢) .

SÖZÜN DERİNLİĞİNE DALMAK

Ağzı eğip bükerek secî ve kafiye yapmak, edebiyat yapacağım diye yapmacık hareketlerde bulunmak, maksadına îma ve târîz yolu ile varmak şeklinde konuşmalardır. Bütün bu yapmacık hareketler, mevzûya girmeden lüzumsuz mukaddimeler ve mezmûm olan şeylerdir. Bunlara tekellüf denir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَنَا وَأَتْقِيَاءُ أُمَّتِي بُرَاءُ مِنَ التَّكَلُّفِ

"Ben ve ümmetimin müttakîleri tekellüften, böyle yapmacık hareketlerden berîyiz."[61] buyurmuşlardır. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ أَبْغَضَكُمْ إِلَيَّ وَأَبْعَدَكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا الثَّرْثَارُونَ
الْمُتَفَيْهِقُونَ الْمُتَشَدِّقُونَ فِي الْكَلَامِ

"Benim için en sevimsiz ve meclisimden en uzak olanınız, kendini beğenip ağzını sağa sola yayarak edebiyat yapmaya kalkışan ve lafı uzatan kimselerdir."[62] Hz. Fâtıma'nın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

شِرَارُ أُمَّتِي الَّذِينَ غُذُّوا بِالنَّعِيمِ يَأْكُلُونَ أَلْوَانَ الطَّعَامِ
وَيَلْبَسُونَ أَلْوَانَ الثِّيَابِ وَيَتَشَدَّقُونَ فِي الْكَلَامِ

---

[61] Dârekutnî Zübeyr b. Avvam'dan merfû olarak rivâyet etti. Buhârî'de de bu meâlde bir hadîs vardır.

[62] Ahmed, Ebû Sa'lebe'den rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolu da vardır.

"Ümmetimin kötüleri, bol nîmetlerle gıdâlanıp, muhtelif yemekler yiyen, renkli elbiseler giyen ve ağzını eğip bükerek konuşanlardır."[63] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde de şöyle buyurmuştur:

هَلَكَ الْمُتَنَطِّعُونَ

"Dikkat edin, derin sözlere dalıp lüzumsuz yere lafı uzatanlar helâk olmuşlardır."[64] Peygamberimiz bunu üç defa tekrar ettiler.

Hz. Ömer (r.a.) de: "Çene çatlatarak deve kükremesi gibi konuşmak, şeytanın gevelemesindendir." demiştir. Sa'd'ın oğlu Amr bir şey istemek üzere babası Sa'd'ın yanına gitti ve bâzı mukaddimelerle söze başladı. Bunun üzerine Sa'd:

- "İhtiyâcına en uzak kaldığın, bugündür. Zîra ben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ يَتَخَلَّلُونَ الْكَلَامَ بِأَلْسِنَتِهِمْ كَمَا
تَخَلَّلُ الْبَقَرَةُ الْكَلَاءَ بِأَلْسِنَتِهَا

"Bir zaman gelecek, insanlar sözlerini ağızlarında, ineklerin otu gevelemeleri gibi geveleyip duracaklar."[65] buyurduğunu işittim." demiştir.

Yâni "Sen de sözünü geveleyip durma, ne diyeceksen onu de, yapmacık sözlerle fuzûlî mukaddimelere lüzum yoktur." demek istedi. Bu şekil konuşmalar da dilin âfetlerindendir. Güçlükle söylenen kafiyeli sözler de bu hükümdedir. Âdet dışı edebiyât da böyledir. Karşılıklı konuşmalarda da hüküm aynıdır. Zîra Rasûl-i

---

63. İbn Ebi'd-Dünyâ ve Beyhakî **"Şuabü'l-Îmân"**nda rivâyet etmişlerdir.
64. Müslim, İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.
65. Ahmed rivâyet etmiştir.

Ekrem (s.a.v.) bir cenînin düşürülmesi ile alâkalı hükmünü verdiği vakit, bu cürmü irtikab edenlerin taraftarları: "Yemeyen, içmeyen, konuşmayan ve ses vermeyen şeyin diyeti nasıl olur?" dediler ve bu sözleri Arapça ifâde ile edebî bir tarzda konuştular. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَسَجَعًا كَسَجْعِ الْأَعْرَابِ

"Arabın kafiyeli sözü gibi var mı?"[66] buyurdu. Ve bu şekil kafiyeli konuşmayı reddetti. Zîra tekellüf ve yapmacık davranış ortada idi. Lâyık olan, sözü maksada inhisâr ettirmektir. Çünkü sözdeki gâye, maksadı anlatmaktır. Bunun fazlası uydurma ve yapmacık hareketler oldukları için mezmûmdur.

Hitabetteki sözleri düzeltmek, aşırı gitmeden, ifrâta kaçmadan ve garîb kelimeler kullanmadan güzel konuşmak bu uydurmalara girmez. Çünkü hitâbet ve tezekkürdeki gâye, kalpleri harekete geçirmek, teşvîk etmek, gönülleri yumuşatmaktır. Güzel sözün ehemmiyeti burada büyüktür. Bu bakımdan hüsn-i beyân, bu makama lâyıktır. Ama ihtiyaç için karşılıklı konuşmalarda böyle edebiyat yapmaya lüzum yoktur. Bunlarla meşgul olmak, mezmûm olan tekellüftendir. Bu gibi ahvâlde edebiyâta kaçmak riyâ, kendi fesâhatini ortaya koymak ve güzel konuşmakla temâyüz etmeye yeltenmektir ki, bunların hepsi şer'an mekruh, memnû ve mezmûm olan davranışlardır.

---

[66] Buhârî, Muğîre ve Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

الآفة السابعة : الفحش والسبّ وبذاءة اللسان

وهوَ مذمومٌ منهيٌّ عنهُ ، ومصدرُهُ : الخبثُ واللؤمُ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إيَّاكُمْ والفحشَ ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ لا يحبُّ الفحشَ ولا التَّفَحُّشَ »(١) .

ونهىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ أنْ تُسبَّ قتلىٰ بدرٍ مِنَ المشركينَ ، فقالَ : « لاَ تسبُّوا هؤلاءِ ؛ فإنَّهُ لا يخلُصُ إليهِمْ شيءٌ ممَّا تقولونَ ، وتؤذونَ الأحياءَ ، ألا إنَّ البَذاءَ لؤمٌ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ المؤمنُ بالطَّعَّانِ ولا اللَّعَّانِ ، ولا الفاحشِ ولا البذيءِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الجنَّةُ حرامٌ علىٰ كلِّ فاحشٍ أنْ يدخلَها »(٤) .

---

(١) كذا رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣١٩) ، وهو ضمن حديث طويل رواه أحمد في « المسند » (٢/١٥٩) ، وابن حبان في « صحيحه » (٥١٧٦) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٢٣) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٦٨) .

(٣) رواه الترمذي (١٩٧٧) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٢٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/٢٨٨) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أربعةٌ يؤذونَ أهلَ النَّارِ في النارِ علىٰ ما بهمْ مِنَ الأذىٰ ، يسعونَ بينَ الحميمِ والجحيمِ يدْعونَ بالويلِ والثُّبورِ ، رجلٌ يسيلُ فوهُ قيحاً ودماً ، فيُقالُ لهُ : ما بالُ الأبعدِ قدْ آذانا علىٰ ما بنا مِنَ الأذى ؟ فيقولُ : إنَّ الأبعدَ كانَ ينظرُ إلىٰ كلِّ كلمةٍ قذعةٍ خبيثةٍ فيستلذُّها كما يستلِذُّ الرَّفثَ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعائشةَ : « يا عائشةُ ؛ لوْ كانَ الفحْشُ رجلاً . . لكانَ رجلَ سَوْءٍ »(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « البَذاءُ والبيانُ شعبتانِ مِنْ شُعبِ النِّفاقِ »(٣) .

ويُحتملُ أنْ يكونَ المرادُ بالبيانِ كشفَ ما لا يجوزُ كشفُهُ ، ويُحتملُ أيضاً : المبالغةَ في الإيضاحِ حتَّىٰ ينتهيَ إلىٰ حدِّ التكلُّفِ ، ويُحتملُ أيضاً : البيانَ في أمورِ الدينِ ، وفي صفاتِ اللهِ تعالىٰ ؛ فإنَّ إلقاءَ ذلكَ مجملاً إلىٰ أسماعِ العوامِّ أولىٰ مِنَ المبالغةِ في بيانِهِ ؛ إذْ قدْ يثورُ مِنْ غايةِ البيانِ فيهِ شكوكٌ ووساوسُ ، فإذا أُجملَتْ . . بادرَتِ القلوبُ إلى القبولِ ولمْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٢٦) من حديث شفي بن ماتع ، وهو مختلف في صحبته .

(٢) رواه الطيالسي في « مسنده » (١٤٩٥) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٣١) .

(٣) رواه الترمذي (٢٠٢٧) .

تضطربُ ، ولكنْ ذكرُهُ مقروناً بالبَذاءِ يشبهُ أَنْ يكونَ المرادُ بِهِ المجاهرةَ بما يستحيي الإنسانُ مِنْ بيانِهِ ، فإنَّ الأولىٰ في مثلِهِ الإغماضُ والتغافلُ ، دونَ الكشفِ والبيانِ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ لا يحبُّ الفاحشَ المتفَحِّشَ الصَّيَّاحَ في الأسواقِ »(١) .

وقالَ جابرُ بنُ سَمُرةَ : كنتُ جالساً عندَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأبي أمامي ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الفُحشَ والتفحُّشَ ليسا مِنَ الإسلامِ في شيءٍ ، وإنَّ أحسنَ الناسِ إسلاماً أحاسنُهُمْ أخلاقاً »(٢) .

وقالَ إبراهيمُ بنُ ميسرةَ : (يُقالُ : الفاحشُ المتفحِّشُ يومَ القيامةِ في صورةِ كلبٍ ، أوْ في جوفِ كلبٍ)(٣) .

وقالَ الأحنفُ بنُ قيسٍ : (ألا أخبرُكُمْ بأدْوَأِ الداءِ ؟ اللسانُ البذيءُ ، والخلقُ الدنيءُ)(٤) .

فهـٰذهِ مذمَّةُ الفُحْشِ .

---

(١) رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٣١٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤٠) من حديث جابر رضي الله عنه .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٥/٨٩) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤٢) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٢٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤١) .

فأمّا حدُّهُ وحقيقتُهُ : فهوَ التعبيرُ عنِ الأمورِ المستقبحةِ[1] بالعباراتِ الصريحةِ .

ويجري أكثرُ ذلكَ في ألفاظِ الوِقاعِ وما يتعلَّقُ بهِ ، فإنَّ لأهلِ الفسادِ عباراتٍ صريحةً فاحشةً يستعملونَها فيهِ ، وأهلُ الصَّلاحِ يتحاشَوْنَ عنِ التعرُّضِ لها ، بلْ يكنونَ عنها ، ويدلُّونَ عليها بالرُّموزِ وبذكرِ ما يقاربُها ويتعلَّقُ بها .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ اللهَ حييٌّ كريمٌ ، يعفُّ ويكني ، كنىٰ باللمسِ عنِ الجماعِ)[2] .

فالمسيسُ واللمسُ ، والدخولُ ، والصحبةُ.. كناياتٌ عَنِ الوقاعِ ، وليسَتْ بفاحشةٍ ، وهناكَ عباراتٌ فاحشةٌ يُستقبحُ ذكرُها ، ويستعملُ أكثرُها في الشتمِ والتعييرِ ، وهـٰذهِ العباراتُ متفاوتةٌ في الفُحْشِ ، وبعضُها أفحشُ مِنْ بعضٍ ، وربَّما اختلفَ ذلكَ بعادةِ البلادِ ، وأوائلُها مكروهةٌ ، وأواخرُها محظورةٌ ، وبينَهُما درجاتٌ يُترَدَّدُ فيها .

وليسَ يختصُّ هـٰذا بالوِقاعِ ، بلِ الكنايةُ بقضاءِ الحاجةِ عنِ البولِ والغائطِ أولىٰ مِنْ لفظِ التغوُّطِ والخِراءَةِ وغيرِها ؛ فإنَّ هـٰذا أيضاً ممّا يُخفىٰ ، وكلُّ

---

(1) شرعاً وعقلاً وطبعاً ، بحيث يكرهه الطبع ، كما ينكره العقل ، ويستخبثه الشرع . « إتحاف » (٧/ ٤٨١) .

(2) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (١/ ١٣٤) ، والطبري في « تفسيره » (٤/ ٥/ ١٣٧) .

ما يُخفىٰ ويُستحيا منهُ . . فلا ينبغي أن تُذكرَ ألفاظُهُ الصريحةُ ؛ فإنَّهُ فحشٌ .

وكذلكَ يُستحسنُ في العادةِ الكنايةُ عنِ النساءِ ، فلا يُقالُ : قالَتْ زوجُكَ كذا ، بلْ يُقالُ : قِيلَ في الحُجْرةِ ، أوْ قِيلَ مِنْ وراءِ السترِ ، أوْ قالَتْ أمُّ الأولادِ كذا ، والتلطفُ في هـٰذهِ الألفاظِ محمودٌ ، والتصريحُ فيها يفضي إلى الفحْشِ .

وكذلكَ مَنْ بهِ عيوبٌ يستحيي منها ، فلا ينبغي أنْ يُعبَّرَ عنها بصريحِ لفظِها ؛ كالبَرَصِ والقَرَعِ والبواسيرِ ، بلْ يُقالُ : العارضُ الذي يشكوهُ ، وما يجري مَجراهُ ، فالتصريحُ بذلكَ داخلٌ في الفحْشِ ، وجميعُ ذلكَ مِنْ آفاتِ اللِّسانِ .

قالَ العلاءُ بنُ هارونَ : كانَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ يتحفَّظُ في منطقِهِ ، فخرجَ خُرَاجٌ في إبطِهِ ، فقلنا : نسألُهُ ماذا يقولُ ؟ فقلنا : أينَ خرجَ ؟ فقالَ : في باطنِ اليدِ(١) .

والباعثُ على الفُحْشِ : إمَّا قصدُ الإيذاءِ ، وإمَّا الاعتيادُ الحاصلُ مِنْ مخالطةِ الفُسَّاقِ وأهلِ الخبثِ واللؤمِ ، ومِنْ عادتِهِمُ السَّبُّ .

وقالَ أعرابيٌّ : يا رسولَ اللهِ ؛ أوصني ، فقالَ : « عليكَ بتقوى اللهِ ، وإنِ امرُؤٌ عيَّرَكَ بشيءٍ يعلمُهُ فيكَ . . فلا تعيِّرْهُ بشيءٍ تعلَمُهُ فيهِ ، يكنْ وَبالُهُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٩٠) .

عليهِ وأجرُهُ لكَ ، ولا تسبَّنَّ شيئاً » ، قالَ : فما سببتُ شيئاً بعدَهُ[1] .

وقالَ عياضُ بنُ حمارٍ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ الرجلُ مِنْ قومي يسبُّني وهوَ دوني ، هلْ عليَّ مِنْ بأسٍ أنْ أنتصرَ منهُ ، فقالَ : « المتسابَّانِ شيطانانِ يتكاذبانِ ويتهاتَرانِ »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المستبَّانِ ما قالا فعلى البادئِ منهُما حتَّىٰ يعتديَ المظلومُ »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سبابُ المؤمنِ فسُوقٌ ، وقتالُهُ كفْرٌ »[4] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ملعونٌ مَنْ سبَّ والدَيهِ »[5] ، وفي روايةٍ : « مِنْ أكبرِ الكبائرِ أنْ يسبَّ الرَّجلُ والديهِ » ، قالُوا : يا رسولَ اللهِ ؛ وكيفَ يسبُّ الرجلُ والديهِ ؟ قالَ : « يسبُّ أبا الرَّجلِ ، فيسبُّ الآخرُ أباهُ »[6] .

* * *

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٦٣) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (١١٨٢) عن جابر بن سليم ـ وقيل : سليم بن جابر ـ رضي الله عنه .

[2] رواه الطيالسي في « مسنده » (١٠٨٠) ، وروى اللفظ المرفوع أحمد في « المسند » (٤/ ١٦٢) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (٤٢٨) بنحوه .

[3] رواه مسلم (٢٥٨٧) ، وفيه : « ما لم يعتدِ المظلوم » .

[4] رواه البخاري (٤٨) ، ومسلم (٦٤) .

[5] رواه أحمد في « المسند » (١/ ٢١٧) .

[6] رواه البخاري (٥٩٧٣) ، ومسلم (٩٠) ، دون قوله : (الآخر) .

FUHUŞ, SÖVMEK VE ÇİRKİN SÖZLÜLÜK

Bu da yasak ve zemmedilmiştir. Bunun menşei alçaklık ve pis tabiatlılıktır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِيَّاكُمْ وَالْفُحْشُ فَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَا يُحِبُّ الْفُحْشَ وَلَا
التَّفَحُّشَ

"Aman aman fâhiş, açık ve çirkin sözlerden kaçının. Zîra Allahu Teâlâ çirkin sözleri ve fâhiş konuşmaları sevmez."[67] buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Bedir cenginde öldürülen müşrikler aleyhinde kötü söylemekten men ederek:

لَا تَسُبُّوا هٰؤُلَاءِ فَإِنَّهُ لَا يَخْلُصُ اِلَيْهِمْ شَيْءٌ مِمَّا تَقُولُونَ
وَتُؤْذُونَ الْأَحْيَاءَ أَلَا إِنَّ الْبَذَاءَ لُؤْمٌ

"Bunlara sövmeyin, haklarında kötü söylemeyin. Zîra sizin söylediklerinizden onlara bir şey gitmeyecektir. Ancak geride kalanlarına eziyet etmiş olursunuz. İyi biliniz ki, fuhş-i kelâm ve kötü söz mezmûmdur."[68] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَيْسَ الْمُؤْمِنُ بِالطَّعَّانِ وَلَا اللَّعَّانِ وَلَا الْفَاحِشِ وَلَا الْبَذِيءِ

---

[67] Neseî ve Hâkim rivâyet ettiler. Hâkim sahîh olduğunu söyledi.

[68] İbn Ebi'd-Dünyâ, Muhammed Bakır'dan mürsel olarak rivâyet etmiştir.

“Mü’min ta’n etmez, kimseye lânet etmez, fâhiş söz söylemez ve kimseyi yermez.”[69] Diğer bir hadîste de şöyle buyurulmuştur:

اَلْجَنَّةُ حَرَامٌ عَلٰى كُلِّ فَاحِشٍ أَنْ يَدْخُلَهَا

“Cennet fâhiş ve çirkin söz konuşanlara haramdır.”[70] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَرْبَعَةٌ يُؤْذُونَ أَهْلَ النَّارِ عَلٰى مَا بِهِمْ مِنَ الْأَذٰى، يَسْعَوْنَ بَيْنَ
الْحَمِيمِ وَالْجَحِيمِ، يَدْعُونَ بِالْوَيْلِ وَالثُّبُورِ، رَجُلٌ يَسِيلُ فُوهُ
قَيْحًا وَدَمًا، فَيُقَالُ لَهُ: مَا بَالُ الْأَبْعَدِ قَدْ اٰذَانَا عَلٰى مَا بِنَا مِنَ
الْأَذٰى؟ فَيَقُولُ: إِنَّ الْأَبْعَدَ كَانَ يَنْظُرُ إِلَي كُلِّ كَلِمَةٍ قَذِيعَةٍ
خَبِيثَةٍ فَيَسْتَلِذُّهَا وَيَسْتَلِذُّ الرَّفَثَ.

“Dört kimsenin cehennemde çektikleri azâbdan, cehennem halkı dahî üzülürler. Hamîm ve Cahîm adlarındaki iki cehennem arasında koşar dururlar: Vay bize mahvolduk, diye bağırırlar. Bunlardan birinin ağzından mütemâdiyen kan ve irin akar. Ona “Şu uzaktaki, hâin herifin hâli nedir ki, bizim çektiğimiz azâb bize yetmiyormuş gibi bir de onun sıkıntısını çekiyoruz?” der ki, o her fâhiş ve habîs söze bakar da cimadan zevk aldığı gibi, bu gibi sözlerden zevk alır. Bunun için cezâsı budur”[71] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Âişe’ye:

لَوْ كَانَ الْفُحْشُ رَجُلًا لَكَانَ رَجُلَ سُوءٍ

---

[69] Tirmizî sahîh sened ile İbn Mes’ûd’dan rivâyet etmiştir.

[70] İbn Ebi’d-Dünyâ, İbn Ömer’den rivâyet etmiştir.

[71] İbn Ebi’d-Dünyâ rivâyet etmiştir.

"Ey Âişe! Fuhuş erkek olsa, kötü bir insan olurdu."[72] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْبَذَاءُ وَالْبَيَانُ شُعْبَتَانِ مِنْ شُعَبِ النِّفَاقِ

"Yaramaz ve fâhiş sözler, nifakın dallarından birer daldır."[73] Hadîsteki "Beyân" kelimesinden murâdın, izâhı muvâfık düşmeyen şeyi açığa çıkarmak veyahut tekellüfe varacak şekilde izaha kalkışmak mânâlarına ihtimâli olduğu gibi, dîn işlerinde ve Allahu Teâlâ'nın sıfatlarında açıklamak, izâh etmek ihtimâli de vardır. Çünkü dînî hükümleri ve Allah'ın sıfatlarını mücmel olarak, halka bildirmek daha iyidir. Zîra avâmın teferruâta tahammülü yoktur. Tafsîlâta kalkışmakla onları şüpheye düşürmek ihtimâli vardır. Mücmel olarak anlatılırsa kolaylıkla onu kabul eder. "Beyân" kelimesinin bütün bu mânâlara ihtimâli olmakla beraber. **"Bezâ"** kelimesinin yanında bunu anmak, açıkça ifâde edilmesinde insanın utandığı sözleri îma yollu konuşacak yerde açıkça konuşmak mânâsındadır. Bu gibi yerlerde sözü kapalı geçmek daha muvâfıktır.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْفَاحِشَ الْمُتَفَحِّشَ الصَّيَّاحَ فِي الْأَسْوَاقِ

"Allahu Teâlâ sokaklarda dolaşıp âşikâre fâhiş ve çirkin söz söyleyenleri sevmez."[74] buyurmuştur.

Câbir b. Semure[75] diyor ki: "Babam önde ben arkasında oturuyor ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sohbetinde bulunuyorduk. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[72] İbn Ebî'd-Dünyâ, İbn Luhay'dan rivâyet etmiştir.

[73] Tirmizî ve Hâkim rivâyet ettiler. Hâkim, hasen ve sahîh olduğunu söyledi.

[74] İbn Ebi'd-Dünyâ Câbir'den rivâyet etmiştir.

[75] Ashâbdandır. Sa'd'ın kardeşidir. Kûfe'de Hicri 76 da ölmüştür.

إِنَّ الْفُحْشَ وَالتَّفَاحُشَ لَيْسَا مِنَ الْإِسْلَامِ فِي شَيْءٍ وَإِنَّ
أَحْسَنَ النَّاسِ إِسْلَامًا أَحْسَنُهُمْ أَخْلَاقًا

"Fuhuş ve karşılıklı fâhiş söz sarf etmenin İslâmiyet'te yeri yoktur. İslâmiyet bakımından insanların en güzeli ahlâkı en güzel olanıdır."[76] buyurmuştur.

İbrâhim b. Mesîre[77] diyor ki, **Ahnef b. Kays**: "Size hastalıkların en kötüsünü bildireyim mi?" dedi ve bunların bed-lisân ve kötü huy olduklarını anlattı. Bu anlattıklarımız da kötü sözü zemmeden rivâyetlerdir.

Fuhşun haddine ve hakîkatine gelince; fuhuş, çirkin şeyleri açık sözlerle ifâde etmektir. Bunlar umûmiyetle cinsî münâsebet ve bunlarla alâkalı sözlerdir. Zîra bozuk insanların bu hususta kullandıkları çok çirkin ve çok açık tâbirleri vardır. Hâlbuki sâlih kimseler bunlardan vahşet duyar. Bunları, kinâye, rumuz ve imâ yolu ile anlatırlar.

İbn Abbâs (r.a.): "Allah hayâ ve kerem sâhibidir. Affeder ve birçok şeyleri kinâyeli olarak anlatır. Meselâ, cinsî münâsebeti temâs ile ifâde eder. **Mess, lems, duhûl** ve **sohbet** gibi kelimeleri vikâdan, münâsebetten kinâye olarak zikreder. Bunlar fâhiş değiller, fakat bunların karşısında fâhiş ve açık kelimeler var ki, onları anmak çirkindir. Bunların çoğu sövüp saymakta ve ayıplamakta kullanılır. Bunlar da kendi aralarında farklıdır. Bâzıları bâzılarından daha fâhiştir. Bu da memleketlerin teâmüllerine göre değişir. En hafifleri mekruh, ağırları ise mahzurludur. Aralarındakiler, mekrûh ile mahzur arasında mütereddittir. Bu fuhş-i kelâm yalnız cimâ ile alâkalı değil, idrâr ve kazâ-i hâcette de vardır. Zîra kazâ-i hâcet de gizli yapılır. Gizli yapılan her şeyi açık ve sarîh kelimelerle ifâde, fuhş-i kelâmdır."

---

[76] Ahmed ve İbn Ebi'd-Dünyâ sahîh sened ile rivâyet etmişlerdir.
[77] Tâiflidir. Mekke'ye geldi ve Hicrî 132 de vefat etti.

Bunun gibi, bir kimsenin utandığı bir kusuru varsa, o kusurunu açıkça anmaktansa, "Şikâyet ettiğim bir husus." şeklinde bir ifâde ile anmak daha muvâfık düşer. Aksi ise fuhş-i kelâmdır. Hepsi de dilin âfetlerindendir.

Alâ b. Hârûn diyor ki: **Ömer b. Abdülazîz** konuşmasına çok dikkat ederdi. Bir defa koltuğunda bir yara çıktı. Gittik vaziyetini sorduk. Yara nerende çıktı, dedik. O da, koltuğumun altında demedi de elimin içinde çıktı dedi. Burada bile dilinin nezâketini korudu.

Fâhiş söz söylemenin sebebi ya karşısındaki adama eziyet etmek veyâ düşüp kalktığı kötü kimselerden alışıp bunu teâmül haline getirmektir. Çünkü sövüp saymak bu gibi alçak tabiatli insanların âdetidir. Onlar buna aldırış etmezler. Ârâbî'nin biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Bana vasiyet et." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

عَلَيْكَ بِتَقْوَى اللّٰهِ وَإِنِ امْرُؤٌ عَيَّرَكَ بِشَيْءٍ يَعْلَمُهُ فِيكَ فَلَا تُعَيِّرْهُ
بِشَيْءٍ تَعْلَمُهُ فِيهِ يَكُونُ وَبَالُهُ عَلَيْهِ وَأَجْرُهُ لَكَ وَلَا تَسُبَّنَّ شَيْئًا

"Allah'tan kork, takvaya devam et. Bir kimse sende bildiği bir kusurdan dolayı seni ayıplarsa, sen onda bildiğin kusurdan dolayı onu ayıplamaya kalkışma. Günâhı onun, sevâbı ise senin olur. Ve kimseye kötü söz söyleme."[78] buyurdu.

---

[78] Ahmed ve Taberânî isnâd-ı ceyyid ile Câbir'den rivâyet etmişlerdir.

İyâd b. Himar diyor ki: Bir adam gelip Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Bizim akrabadan biri bana kötü söz söylüyor. Hâlbuki benden aşağıdır. Ben de aynı şekilde kendisine mukabelede bulunabilir miyim?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْمُتَسَابَّانِ شَيْطَانَانِ يَتَعَاوَيَانِ وَيَتَهَاجَرَانِ

"Karşılıklı birbirine sövenler şeytanlardır. Onlar köpek gibi itişir, yalan konuşur ve ayrılırlar."[79] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

سِبَابُ الْمُؤْمِنِ فِسْقٌ وَقِتَالُهُ كُفْرٌ

"Mü'mine sövmek fısk, mü'mini öldürmek ise küfürdür."[80] buyurmuştur.

Bir başka hadîs-i şerîfte de şöyle buyurulmuştur:

اَلْمُسْتَبَّانِ مَا قَالَا فَعَلَى الْبَادِئِ مِنْهُمَا حَتّٰى يَعْتَرِيَ الْمَظْلُومُ

"Karşılıklı birbirine sövenlerin günâhı, mazlum taraf başlayıncaya kadar, ilk defa başlayanadır."[81]

Diğer hadîste şöyle buyurulmuştur:

مَلْعُونٌ مَنْ سَبَّ وَالِدَيْهِ

"Annesine babasına söven mel'ûndur." Diğer bir rivâyette:

مِنْ أَكْبَرِ الْكَبَائِرِ أَنْ يَسُبَّ الرَّجُلُ وَالِدَيْهِ

---

[79] Tayâlisî rivâyet etmiştir.

[80] Buhârî ile Müslim, İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir.

[81] Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

"En büyük günâhlardan biri de kişinin annesine babasına sövmesidir." buyurulmuştur. "İnsan annesine babasına söver mi?" diyenlere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَسُبُّ أَبَا الرَّجُلِ فَيَسُبُّ الْاٰخَرُ أَبَاهُ

"Kendisi başkasının babasına küfreder, başkası da onun babasına küfreder."[82] buyurmuştur.

---

[82] Ahmed, Ebû Ya'lâ ve Taberânî İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir.

الآفة الثامنة : اللعن

إمَّا لحيوانٍ ، أوْ لجمادٍ ، أوْ لإنسانٍ ، وذلكَ مذمومٌ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المؤمنُ ليسَ بلعَّانٍ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تَلاعَنُوا بلعنةِ اللهِ ولا بغضبِهِ ولا بجهنَّمَ »(٢) .

وقالَ حذيفةُ : (ما تلاعنَ قومٌ قطُّ إلاَّ حقَّ عليهمُ القولُ)(٣) .

وقالَ عِمرانُ بنُ الحصينِ : بينَما رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في بعضِ أسفارِهِ ؛ إذا امرأةٌ مِنَ الأنصارِ علىٰ ناقةٍ لها ، فضجِرَتْ منها ، فلعنَتْها ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خذُوا ما عليها وأعْرُوها ، فإنَّها ملعونةٌ » ، قالَ : فكأنِّي أنظرُ إلىٰ تلكَ الناقةِ تمشي في الناسِ لا يعرِضُ لها أحدٌ(٤) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٠١٩) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٨٦) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً : « لا يكون المؤمن لعاناً » .

(٢) رواه أبو داوود (٤٩٠٦) ، والترمذي (١٩٧٦) .

(٣) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (١٠/٤١٣) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٨٤٩٦) .

(٤) رواه مسلم (٢٥٩٥) .

وقالَ أبو الدرداءِ : (ما لعنَ الأرضَ أحدٌ إلا قالَتْ : لعنَ اللهُ أعصانا للهِ)[1] .

وعنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها قالَتْ : سمعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أبا بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ وهوَ يلعنُ بعضَ رقيقِهِ ، فالتفتَ إليهِ فقالَ : « يا أبا بكرٍ ؛ أَلَعَّانينَ وصدِّيقينَ ؟! كلاَّ وربِّ الكعبةِ » مرتينِ أوْ ثلاثاً ، فأعتقَ أبو بكرٍ يومئذٍ بعضَ رقيقِهِ ، وجاءَ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : لا أعودُ[2] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللَّعَّانينَ لا يكونونَ شفعاءَ ولا شهداءَ يومَ القيامةِ »[3] .

وقالَ أنسٌ : كانَ رجلٌ يسيرُ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ بعيرٍ ، فلعنَ بعيرَهُ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا عبدَ اللهِ ؛ لا تسرْ معَنا علىٰ بعيرٍ ملعونٍ » ، وقالَ ذلكَ إنكاراً عليهِ[4] .

واللَّعنُ : عبارةٌ عنِ الطَّرْدِ والإبعادِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وذلكَ غيرُ جائزٍ إلا علىٰ مَنْ يتصفُ بصفةٍ تبعدُهُ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وهيَ الكفرُ والظلمُ ، بأنْ يقولَ : لعنةُ اللهِ على الظالمينَ وعلى الكافرينَ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٨٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٩٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٧٩١) .

(٣) رواه مسلم (٢٥٩٨) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٩٠) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٣٦٢٢) .

وينبغي أنْ يُتبعَ فيهِ لفظُ الشرعِ ؛ فإنَّ في اللعنةِ خطراً ، لأنَّهُ حكمٌ على اللهِ عزَّ وجلَّ بأنَّهُ قدْ أبعدَ الملعونَ ، وذلكَ غيبٌ لا يطلعُ عليهِ غيرُ اللهِ تعالىٰ ، ويطَّلعُ عليهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا أطلعَهُ اللهُ عليهِ .

والصفاتُ المقتضيةُ للَّعنِ ثلاثةٌ : الكفرُ ، والبدعةُ ، والفسقُ ، وللَّعنِ في كلِّ واحدةٍ ثلاثةُ مراتبَ :

الأولىٰ : اللَّعنُ بالوصفِ الأعمِّ ؛ كقولِكَ : لعنةُ اللهِ على الكافرينَ والمبتدعةِ والفسقةِ .

والثانيةُ : اللَّعنُ بأوصافٍ أخصَّ منهُ ؛ كقولِكَ : لعنةُ اللهِ على اليهودِ والنَّصارىٰ والمجوسِ ، وعلى القدريةِ والخوارجِ والروافضِ ، وعلى الزناةِ والظَّلمةِ وآكلي الرِّبا .

وكلُّ ذلكَ جائزٌ ، ولكنْ في لعنِ أصنافِ المبتدعةِ خطرٌ ؛ لأنَّ معرفةَ البدعةِ غامضٌ ، فما لمْ يردْ فيهِ لفظٌ مأثورٌ[1] ، فينبغي أنْ يُمنعَ منهُ العوامُّ ؛ لأنَّ ذلكَ يستدعي المعارضةَ بمثلِهِ ، ويثيرُ نزاعاً بينَ الناسِ وفساداً .

والثالثةُ : اللَّعنُ للشَّخصِ المعيَّنِ ، وهٰذا فيهِ نظرٌ[2] ؛ كقولِكَ : زيدٌ لعنهُ اللهُ ، وهوَ كافرٌ ، أوْ فاسقٌ ، أوْ مبتدعٌ .

---

(١) في (أ) : (ولم يرد فيه . . .) ، وفي بقية النسخ : (فيما لم يرد فيه . . .) ، والمثبت من (ل) .

(٢) في (أ) وحدها : (خطر) بدل (نظر) .

والتفصيلُ فيهِ : أنَّ كلَّ شخصٍ ثبتَتْ لعنتُهُ شرعاً فتجوزُ لعنتُهُ .

كقولِكَ : فرعونُ لعنَهُ اللهُ ، وأبو جهلٍ لعنَهُ اللهُ ؛ لأنَّهُ قدْ ثبتَ أنَّ هؤلاءِ ماتوا على الكفرِ ، وعُرِفَ ذلكَ شرعاً .

وأمَّا شخصٌ بعينِهِ في زمانِنا ؛ كقولِكَ : زيدٌ لعنَهُ اللهُ ، وهوَ يهوديٌّ مثلاً . . فهـٰذا فيهِ خطرٌ ؛ فإنَّهُ ربَّما يسلِمُ ، فيموتُ مقرَّباً عندَ اللهِ ، فكيفَ يُحكمُ بكونِهِ ملعوناً ؟!

* * *

فإنْ قلْتَ : يُلعنُ لكونِهِ كافراً في الحالِ ، كما يُقالُ للمسلمِ : (رحمَهُ اللهُ) لكونِهِ مسلماً في الحالِ ، وإنْ كانَ يُتصوَّرُ أنْ يرتدَّ .

فاعلمْ : أنَّ معنىٰ قولِنا : (رحمَهُ اللهُ) ؛ أيْ : ثبَّتَهُ اللهُ على الإسلامِ الذي هوَ سببُ الرحمةِ ، وعلى الطاعةِ ، ولا يمكنُ أنْ يُقالَ : ثبَّتَ اللهُ الكافرَ علىٰ ما هوَ سببُ اللَّعنةِ ، فإنَّ هـٰذا سؤالُ الكفرِ ، وهوَ في نفسِهِ كفرٌ ، **بلِ الجائزُ أنْ يُقالَ** : لعنَهُ اللهُ إنْ ماتَ على الكفرِ ، ولا لعنَهُ اللهُ إنْ ماتَ على الإسلامِ ، وذلكَ غيبٌ لا يُدرَىٰ ، والمطلَقُ مردَّدٌ بينَ الجهتينِ ؛ ففيهِ خطرٌ ، وليسَ في تركِ اللَّعنِ خطرٌ .

وإذا عرفتَ هـٰذا في الكافرِ . . فهوَ في زيدٍ الفاسقِ أوْ زيدٍ المبتدعِ أولىٰ ، فلعنُ الأعيانِ فيهِ خطرٌ ؛ لأنَّ الأحوالَ تتقلبُ على الأعيانِ إلا علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فإنَّهُ يجوزُ أنْ يعلمَ مَنْ يموتُ على الكفرِ ، ولذلكَ

عيَّنَ قوماً باللَّعنِ ، فكانَ يقولُ في دعائِهِ علىٰ قريشٍ : « اللَّهمَّ ؛ عليكَ بأبي جهلِ بنِ هشامٍ ، وعتبةَ بنِ ربيعةَ » ، وذكرَ جماعةً قُتلوا على الكفرِ ببدرٍ[1] ، حتَّىٰ إنَّ مَنْ لمْ يَعلَمْ عاقبتَهُ كانَ يلعنُهُ ، فنُهيَ عنْ ذلكَ ؛ إذْ رُويَ أنَّهُ كانَ يلعنُ الذينَ قتلوا أصحابَ بئرِ معونةَ في قنوتِهِ شهراً ، فنزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ لَيْسَ لَكَ مِنَ ٱلْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَٰلِمُونَ ﴾[2] يعني : أنَّهمْ ربَّما يتوبونَ ، فمِنْ أينَ تعلمُ أنَّهمْ ملعونونَ ؟!

وكذلكَ مَنْ بانَ لنا موتُهُ على الكفرِ . . جازَ لعنُهُ وجازَ ذمُّهُ إنْ لمْ يكُنْ فيهِ أذىً علىٰ مسلمٍ ، فإنْ كانَ . . لمْ يجزْ ، كما رُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سألَ أبا بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ عنْ قبرٍ مرَّ بهِ وهوَ يريدُ الطائفَ ، فقالَ : هـٰذا قبرُ رجلٍ كانَ عاتياً على اللهِ وعلىٰ رسولِهِ ـ وهوَ سعيدُ بنُ العاصِ ـ فغضبَ ابنُهُ عمرُو بنُ سعيدٍ وقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ هـٰذا قبرُ رجلٍ كانَ أطعمَ للطعامِ وأضربَ للهامِ مِنْ أبي قحافةَ ، فقالَ أبو بكرٍ : يكلِّمُني هـٰذا يا رسولَ اللهِ بمثلِ هـٰذا الكلامِ ! فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اكففْ عنْ أبي بكرٍ » فانصرفَ ، ثمَّ أقبلَ النبيُّ علىٰ أبي بكرٍ فقالَ : « يا أبا بكرٍ ؛ إذا ذكرتُمُ الكفَّارَ . . فعمِّموا ؛ فإنَّكُمْ إذا خصَّصتُمْ . . غضبَ الأبناءُ للآباءِ » ، فكفَّ الناسُ عنْ ذلكَ[3] .

---

(١) رواه البخاري (٢٤٠) ، ومسلم (١٧٩٤) .

(٢) رواه البخاري (٤٠٧٠) ، ومسلم (٦٧٥) .

(٣) رواه بنحوه هناد في « الزهد » (١١٦٨) ، وأبو داوود في « المراسيل » (٥٠٢) ، =

وشربَ نُعيمانُ الخمرَ ، فحُدَّ مراتٍ في مجلسِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ بعضُ الصحابةِ : لعنَهُ اللهُ ؛ ما أكثرَ ما يُؤتىٰ بهِ ! فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تكنْ عوناً للشَّيطانِ علىٰ أخيكَ » ، وفي روايةٍ : « لا تقُلْ هٰذا ؛ فإنَّهُ يحبُّ اللهَ ورسولَهُ »⁽¹⁾ ، فنهاهُ عنْ ذلكَ ، فهٰذا يدلُّ علىٰ أنَّ لعنةَ فاسقٍ بعينِهِ غيرُ جائزةٍ .

وعلى الجملةِ : ففي لعنةِ الأشخاصِ خطرٌ ، فليُجتنَبْ ، ولا خطرَ في السكوتِ عنْ لعنةِ إبليسَ ، فضلاً عنْ غيرِهِ .

* * *

فإنْ قيلَ : هلْ يجوزُ لعنةُ يزيدَ ؛ لأنَّهُ قاتلُ الحسينِ بنِ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُما ، أو آمرٌ بهِ ؟

قلنا : هٰذا لمْ يثبتْ أصلاً ، فلا يجوزُ أنْ يُقالَ : إنَّه قتلَهُ أوْ أمرَ بقتلِهِ ما لمْ يثبتْ ذلكَ فضلاً عنِ اللَّعنةِ ؛ لأنَّهُ لا تجوزُ نسبةُ مسلمٍ إلىٰ كبيرةٍ منْ غيرِ تحقيقٍ .

نعمْ ، يجوزُ أنْ يُقالَ : قتلَ ابنُ مُلجمٍ عليّاً رضيَ اللهُ عنهُ ، وقتلَ

= كلاهما من حديث علي بن ربيعة مرسلاً ، وفيه : « إن سب الأموات يغضب الأحياء ، وإذا سببتم المشركين . . فسبوهم جميعاً » .

(١) روى البخاري (٦٣١٦) عن عقبة بن الحارث رضي الله عنه قال : (جيء بالنعيمان أو ابن النعيمان شارباً ، فأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم من كان في البيت أن يضربوا ، قال : فكنت أنا فيمن ضربه ، فضربناه بالنعال والجريد) .

أبو لؤلؤةَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ، فإنَّ ذلكَ ثبتَ متواتراً .

فلا يجوزُ أنْ يُرمىٰ مسلمٌ بفسقٍ أوْ كفرٍ مِنْ غيرِ تحقيقٍ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يرمي رجلٌ رجلاً بالكفرِ ، ولا يرميهِ بالفسقِ إلاَّ ارتدَّتْ عليهِ إنْ لمْ يكنْ صاحبُهُ كذلكَ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما شهدَ رجلٌ علىٰ رجلٍ بكفرٍ إلاَّ باءَ بهِ أحدُهُما ، إنْ كانَ كافراً . . فهوَ كما قالَ ، وإنْ لمْ يكنْ كافراً . . فقدْ كفرَ بتكفيرِهِ إيَّاهُ »(٢) ، وهـٰذا معناهُ : أنْ يكفِّرَهُ وهوَ يعلمُ أنَّهُ مسلمٌ ، فإنْ ظنَّ أنَّهُ كافرٌ ببدعةٍ أوْ غيرِها . . كانَ مخطئاً لا كافراً .

وقالَ معاذٌ : قالَ لي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنهاكَ أنْ تشتمَ مسلماً ، أوْ تعصيَ إماماً عادلاً »(٣) .

والتعرُّضُ للأمواتِ أشدُّ ، قالَ مسروقٌ : دخلتُ علىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ، فقالَتْ : ما فعلَ فلانٌ لعنَهُ اللهُ ؟ قلتُ : تُوفيَ ، قالَتْ : رحمَهُ اللهُ ، قلتُ : وكيفَ هـٰذا ؟! قالَتْ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا

---

(١) رواه البخاري (٦٠٤٥) ، ومسلم (٦١) بنحوه ، وبلفظ المصنف رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٣) .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٨) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٦٣٣٧) .

(٣) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٠) مفرداً ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٤٠) ضمن حديث طويل .

تسبُّوا الأمواتَ ؛ فإنَّهُمْ قدْ أفضَوا إلىٰ ما قدَّموا »(١) .

وقالَ أيضاً : « لا تسبُّوا الأمواتَ فتؤذوا الأحياءَ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أيُّها الناسُ ؛ احفظوني في أصحابي وإخواني وأصهاري ولا تسبُّوهُمْ ، أيُّها الناسُ ؛ إذا ماتَ الميِّتُ . . فاذكروا منهُ خيراً »(٣) .

* * *

فإنْ قيلَ : فهلْ يجوزُ أنْ يُقالَ : قاتلُ الحسينِ لعنَهُ اللهُ ، أوِ الآمرُ بقتلِهِ لعنَهُ اللهُ ؟

قلنا : الصوابُ أنْ يُقالَ : قاتلُ الحسينِ إنْ ماتَ قبلَ التَّوبةِ . . لعنَهُ اللهُ ؛ لأنَّهُ يُحتملُ أنْ يموتَ بعدَ التوبةِ ، فإنَّ وحشيّاً قاتِلَ حمزةَ عمِّ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قتلَهُ وهوَ كافرٌ ، ثمَّ تابَ عنِ الكفرِ والقتلِ جميعاً ، فلا يجوزُ أنْ يُلعنَ ، والقتلُ كبيرةٌ ، ولا تنتهي إلىٰ رتبةِ الكفرِ ، فإذا لمْ يُقيَّدْ بالتوبةِ وأُطلِقَ . . كانَ فيهِ خطرٌ ، وليسَ في السكوتِ خطرٌ ، فهوَ أولىٰ .

* * *

---

(١) كذا رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٩٣) ، والمرفوع وحده دون القصة رواه البخاري (٦٥١٦) من حديثها رضي الله عنها .

(٢) رواه الترمذي (١٩٨٢) .

(٣) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٠٠) ، والطبراني في « الكبير » (٦/١٠٤) .

وإنَّما أوردنا هـٰذا لتهاونِ الناسِ باللَّعنةِ وإطلاقِ اللسانِ بها ، والمؤمنُ ليسَ بلعَّانٍ ، فلا ينبغي أنْ يُطلَقَ اللِّسانُ باللَّعنةِ إلا علىٰ مَنْ ماتَ على الكفرِ ، أوْ على الأجناسِ المعروفينَ بأوصافِهمْ دونَ الأشخاصِ المعيَّنينَ ، فالاشتغالُ بذكرِ اللهِ أولىٰ ، فإنْ لمْ يكُنْ . . ففي السكوتِ سلامةٌ .

قالَ مكيُّ بنُ إبراهيمَ : كنَّا عندَ ابنِ عونٍ ، فذكروا بلالَ بنَ أبي بردةَ ، فجعلوا يلعنونَهُ ويقعونَ فيهِ ، وابنُ عونٍ ساكتٌ ، فقالوا : يا بنَ عونٍ ؛ إنَّما نذكرُهُ لما ارتكبَ منكَ ، فقالَ ابنُ عونٍ : إنَّما هما كلمتانِ تخرجانِ مِنْ صحيفتي يومَ القيامةِ ، لا إلـٰهَ إلا اللهُ ، ولعنَ اللهُ فلاناً ، فلأنْ يخرجَ مِنْ صحيفتي لا إلـٰهَ إلا اللهُ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ يخرجَ منها لعنَ اللهُ فلاناً(١) .

وقالَ رجلٌ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أوصني ، قالَ : « أوصيكَ ألا تكونَ لعَّاناً »(٢) .

وقالَ ابنُ عمرَ : (إنَّ أبغضَ عبادِ اللهِ إلى اللهِ كلُّ طعَّانٍ لعَّانٍ)(٣) .

وقالَ بعضُهمْ : (لعنُ المؤمنِ كعدْلِ قتلِهِ) ، وقالَ حمادُ بنُ زيدٍ بعدَ أنْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧٤٦) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٧٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٧٠) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٨٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٧١) .

رویٰ هٰذا الحديثَ : (لوْ قلتُ : إنَّهُ مرفوعٌ . . لمْ أبالِ)(١) .

وعنْ أبي قتادةَ قالَ : (كانَ يُقالُ : مَنْ لعنَ مؤمناً . . فهوَ مثلُ أنْ يقتلَهُ)(٢) .

وقدْ نُقلَ ذلكَ حديثاً مرفوعاً إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(٣) .

ويقربُ مِنَ اللَّعنِ الدعاءُ على الإنسانِ بالشرِّ ، حتَّى الدعاءُ على الظالمِ ؛ كقولِ الإنسانِ : (لا صحَّحَ اللهُ جسمَهُ ، ولا سلَّمَهُ اللهُ) ، وما يجري مجراهُ ، فكلُّ ذلكَ مذمومٌ .

وفي الخبرِ : « إنَّ المظلومَ ليدعو على الظالمِ حتَّىٰ يكافئَهُ ، ثمَّ يبقىٰ للظَّالمِ عندَهُ فضلةٌ يومَ القيامةِ »(٤) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٧٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٧٣) .

(٣) وهو ما رواه البخاري (٦٠٤٧) ، ومسلم (١١٠) من حديث ثابت بن الضحاك مرفوعاً : « ولعن المؤمن كقتله » .

(٤) ومعناه فيما رواه الترمذي (٣٥٥٢) عن عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « من دعا علىٰ مَن ظلمه فقد انتصر » .

TEL'ÎN (LÂNET ETMEK)

Lânet etmek ister insana, ister hayvana ve ister nebatata olsun, mezmumdur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْمُؤْمِنُ لَيْسَ بِلَعَّانٍ

"Mü'min lânet edici olamaz."[83] buyurmuştur Diğer hadîste de şöyle buyurulmuştur:

لَا تَلَاعَنُوا بِلَعْنَةِ اللّٰهِ وَلَا بِغَضَبِهٖ وَلَا بِجَهَنَّمَ

"Allah'ın gazabı, Allah'ın laneti ve cehennem ile lânetleşmeyin."[84]

Huzeyfe diyor ki: "Bir kavim lânetleşirse, laneti hak ederler." **İmrân b. Husayn** de şöyle demiştir: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir seferde iken ensârdan bir kadın devesine kızarak onu tel'în etti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

خُذُوا مَا عَلَيْهَا وَاعْرُوهَا فَإِنَّهَا مَلْعُونَةٌ

"Devenin yükünü alın, semerini çıkarın. Zîra o mel'ûndur."[85] buyurdu. Râvî diyor ki: Deve gözümün önündedir, kimse tarafına bakmadan başıboş olarak kafile arasında gidiyordu."

Ebû'd-Derdâ (r.a.) diyor ki: Yere kim lânet ederse, yer "Kendisine en çok âsi olana Allah lânet etsin." der. **Hz. Âişe** (r.a.) anlatıyor: Hz. Ebû Bekir (r.a.) kölelerinden bâzılarını tel'în ediyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ona dönerek:

---

[83] Yukarıda geçmiştir.

[84] Tirmizî ve Ebû Dâvud Semure'den rivâyet ettiler.

[85] Müslim rivâyet etmiştir.

يَا أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقِينَ وَاللَّعَّانِينَ كَلَّا وَرَبِّ الْكَعْبَةِ

"Yâ Ebâ Bekir! Hem sıddîklık, hem de lânet edicilik bir arada olur mu? Kâbe'nin Rabbine yemîn ederim ki olamaz."[86] buyurdu. Bunun üzerine Ebû Bekir kölelerini âzâd etti ve bir daha lânet etmeyeceğine dâir Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e söz verdi."

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللَّعَّانِينَ لَا يَكُونُونَ شُفَعَاءَ وَلَا شُهَدَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Lânet ediciler kıyâmet günü ne şefâatçi, ne de şâhit olurlar."[87] buyurdu. Enes (r.a.) diyor ki: Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile devesi üzerinde giderken devesini lânetledi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا عَبْدَ اللّٰهِ لَا تَسِرْ مَعَنَا عَلٰى بَعِيرٍ مَلْعُونٍ

"Ey Allah'ın kulu, lânetlenmiş deve ile aramızda gitme."[88] buyurdu. Bu, onun sözünü reddetmek için idi.

Lânet, Allah'tan kovulmak ve uzaklaştırmak mânâsındadır ki bu, ancak Allah'tan uzaklaşmayı gerektiren sıfatlara sâhip olduğu zamandır. Başka sûretle câiz değildir. O sıfatlar da küfür ve zulüm vasıflarıdır. Meselâ -*"Allah'ın lâneti zâlimler veyâ kâfirler üzerine olsun"* gibi. Burada şerîatın lafzına uymalıdır. Çünkü lânette büyük tehlike vardır. Zîra lanet mel'ûnu uzaklaştırdı diye Allah'a karşı bir hükümdür. Bu da gaybdır. Gaybı Allah'tan başka kimse bilmez. Ancak, Allahu Teâlâ bildirmiş ise Peygamberi de bilebilir.

---

[86] İbn Ebi'd-Dünyâ **"Kitâbu's-Samt"**de rivâyet etmiştir.

[87] Müslim, Ebû'd-Derdâ'dan rivâyet etmiştir.

[88] İbn Ebi'd-Dünyâ, isnâd-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir.

Lâneti Gerektiren Sebepler:

Lâneti gerektiren sebepler üçtür. Bunlar küfür, bid'at ve fısktır. Her birine lânet de üç mertebeye ayrılır:

Birincisi: Umumiyetle tel'îndir. Umumî bir ifâde ile "Allah'ın lâneti kâfirler, bid'at sâhipleri ve fâsıklar üzerine olsun."

İkincisi: Hususî vasıfla lânettir. Yahûdilere, Hıristiyanlara, Mecûsîlere Kaderiye, Havâriç, Ravâfiz, zânî, zâlim ve ribâ yiyenlere lânet olsun gibi. Bunların hepsi câiz olmakla beraber bid'at sâhiplerinin vasıflarını tel'în tehlikelidir. Zîra bid'ati bilmek zordur. Çünkü bu hususta sarîh bir rivâyet yoktur. Lâyık olan, avâmı bundan men etmektir. Çünkü bu, misli ile karşılaşmayı îcâbettirir. Yâni o da seni, bid'at sâhibi kabul ederek tel'în eder ve insanlar arasında münâzalara sebep olur.

Üçüncüsü: Muayyen şahsı tel'îndir. Bu, çok tehlikelidir. Meselâ, "Süleymân'a Allah lânet etsin, o kâfirdir, fâsık veyâ bid'at sahibidir." sözü gibi. Bunun îzâhı şöyledir: Şer'an lâneti sâbit olan kimseyi tel'înde beis yoktur, câizdir. Allah'ın lâneti Firavun ve Ebû Cehil üzerine olsun gibi. Bunların küfür üzere öldükleri sâbit ve şer'an bilinmiştir. Fakat zamanımızda muayyen bir şahsa gelince; meselâ Allah'ın lâneti Veli üzerine olsun. Zîra o, Yahudî'dir. İşte bu korkunçtur. Bir Yahudi Müslüman olarak ölebilir. Daha bunun mel'ûn olması ile nasıl hükmedilir?

Şâyet, "Bu anda kâfir olduğu için tel'în edilir. Nitekim bir Müslüman'ın ileride dînden çıkma ihtimâli olduğu halde, bu anda Müslüman olduğu için "Allah rahmet etsin." demek câiz olduğu gibi, bu tel'în de câizdir." dersen bilmiş ol ki; Müslüman'a "Allah rahmet etsin." demek, rahmete vesîle olan İslâm dîninde ve tâatte Allah onu sâbit kılsın, demektir. Fakat kâfir hakkında, lânete sebep olan kötü halinde Allah onu sâbit kılsın demek mümkün değildir. Çünkü böyle demek, küfrü istemektir. Küfrü istemek ise küfürdür. Ancak küfrü hâlinde ölürse Allah lânet etsin, Müslüman ölürse lânet etmesin, denir. Bu ise gaybdır. Gaybı ise ancak Allah bilir. Mutlak olan îman ile küfür arasında tereddüttür. O halde lânette tehlike var, fakat lâneti terk etmekte tehlike yoktur.

Kâfir hakkında bunu böyle bildikten sonra fâsık ve mübtedî hakkında lâneti terk etmenin daha evlâ olduğu meydana çıkar. Şu halde muayyen şahıslara lânet, tehlikelidir. Çünkü her an, vaziyetlerinde değişiklik olabilir. Binâenaleyh ancak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bildirdikleri müstesnâdır. Allah dilediklerini ona bildirir. Bunun için Peygamber Efendimiz muayyen kavmi tel'în etmiş, bedduâsında Ebû Cehil ve Utbe'yi zikretmiştir. Onlar da Bedir cenginde küfür üzere ölmüşlerdir. Hattâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de âkıbetlerini bilmediği kimseleri tel'înden nehyedilmiştir. Rivâvete göre Bi'r-i Maûne'de ashâbını öldürenlere bir ay Kunut duâsında tel'în etti. Bunun üzerine:

لَيْسَ لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ
ظَالِمُونَ

"Allah'ın, onların tövbelerini kabul etmesi veyâ onlara azâb etmesi işiyle senin bir ilişiğin yok. Çünkü onlar muhakkak zâlim kimselerdir." (Âl-i İmrân sûresi, 3/128) âyet-i celîlesi nâzil oldu.

Yâni onlar belki Müslüman olurlar, mel'ûn olduklarını nereden biliyorsun? Bunun gibi küfür hâlinde olduğunu sûret-i katiyede bildiğimiz kimseyi tel'în câizdir. Fakat Müslüman bir yakınına eziyet vermemek şartıyla. Şâyet bir Müslüman bundan ağırlanacaksa, yine câiz değildir. Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Tâif'e giderken gördüğü bir mezarın kime âit olduğunu Ebû Bekir'den (r.a.) sormuş. Ebû Bekir de: "Bu mezar, Allah ve Rasûlüne âsî olan Sa'd b. Âs'ın mezârıdır." dedi. Sa'id oğlu Ömer'in buna canı sıkıldı ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Ya Rasûlallah, bu mezar yemek yediren ve Ebû Kuhâfe'nin açlığını gideren bir adamın mezarıdır." dedi. Bunun üzerine Ebû Bekir (r.a.):

- "Bu adam bana sataşıyor (çünkü Kuhâfe onun babası idi) deyince." Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Ömer'e:

- "Ebû Bekir'den dilini çek." buyurdu ve sonra Ebû Bekir'e dönerek:

- "Kâfirleri umûmî bir şekilde anın, husûsi şekilde tahsîs etmeyin. Çünkü böyle yaparsanız, evlâtları babaları için kızarlar." buyurmuşlar ve insanları bundan men etmişlerdir.

Nuayman adında biri defalarca içki içti ve her defasında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda cezalandırıldı. Ashâbdan biri:

- "Lânet olası ne çok içiyor." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Kardeşin hakkında şeytana yardımcı olma." îkazında bulundu. Diğer rivâyette: "*Böyle deme. Zîra o, Allah ve Resulünü sever.*" buyurmakla içki içen bu adamı tel'înden men etmiştir. İşte bu hâdise, muayyen bir fâsıkı tel'înin câiz olmadığını bize göstermektedir.

Hulâsa; muayyen şahısları tel'înde tehlike vardır. Bundan kaçınmak lâzımdır. Hâlbuki şeytana bile lânet etmemekte bir tehlike yoktur, nerede kaldı başkalarına?

Şâyet, "Hz. Hüseyin'i katleden veyâ öldürülmesini emreden

Yezid'e lânet câiz midir?" denirse deriz ki: Evvelâ Yezid'in Hüseyin'i öldürmesi veyâ öldürülmesini emretmesi sâbit değildir. Bunun için o öldürdü veyâ o emretti demek de câiz değildir. Daha lânet nerede kaldı? Çünkü katî sûrette bilinmedikten sonra, bir Müslüman'a büyük bir günâhı isnâd etmek câiz değildir. Evet, **İbn Mülcem**'in Hz. Ali'yi ve **Ebû Lü'lü**'ün Hz. Ömer'i öldürdüklerini söylemek câizdir. Çünkü bunlar tevâtürle sâbittir. Binâenaleyh, tahkîk etmeden bir Müslüman'ı fısk veyâ küfürle karalamak câiz değildir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَرْمِي رَجُلٌ رَجُلًا بِالْكُفْرِ وَلَا يَرْمِيهِ بِالْفِسْقِ إِلَّا ارْتَدَّتْ
عَلَيْهِ إِنْ لَمْ يَكُنْ صَاحِبُهُ كَذٰلِكَ

"Bir kimse bir kimseyi küfür veyâ fısk ile ithâm eder de itham edilen kimse böyle olmazsa bu ithâm, ithâm edene döner."[89] buyurmuştur. Yine:

مَا شَهِدَ رَجُلٌ عَلٰى رَجُلٍ بِالْكُفْرِ إِلَّا بَاءَ بِهِ أَحَدُهُمَا إِنْ كَانَ
كَافِرًا فَهُوَ كَمَا قَالَ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ كَافِرًا فَقَدْ كَفَرَ بِتَكْفِيرِهِ إِيَّاهُ

"Bir kimse bir adamın küfrüne şehâdet ederse, bunlardan biri kâfir olur. Şâyet küfrüne şehâdet ettiği kimseler kâfir ise dediği gibidir. Kâfir değilse, o zaman onu tekfîr edenin kendisi kâfir olur."[90] buyurmuştur. Yâni Müslüman olduğunu bildiği halde onu tekfîr ederse, kendisi kâfir olur. Şâyet işlediği bid'atler, tavır ve davranışları sebebiyle kâfir olduğunu sanarak onu tekfîre kalkışırsa, o zaman kâfir olmaz. Belki hataya düşmüş olur.

Muaz (r.a.) diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bana:

---

[89] Buhârî, Ebû Zer'den rivâyet etmiştir.
[90] Ebû Mansûr Deylemî Ebû Saîd'den rivâyet etmiştir.

أَنْهَاكَ أَنْ تَشْتُمَ مُسْلِمًا أَوْ تَعْصِيَ إِمَامًا عَادِلًا

"Müslüman'a kötü söylemekten ve âdil hükümdara isyân etmekten seni nehyederim."[91] buyurdu.

Ölüler aleyhinde bulunmak, bundan daha ağırdır. **Mesrûk** diyor ki: Hz. Âişe'nin yanına girmiştim. Hz. Âişe:

- "Lânet olası falancı ne yapıyor?" diye sordu. Ben de:

- "O öldü." dedim. Bunun üzerine Âişe:

- "Allah rahmet etsin." dedi. Ben ise:

- "Az evvel lânetledin, şimdi rahmetliyorsun. Bu nasıl olur?" diye sordum. Hz. Âişe

- "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَسُبُّوا الْأَمْوَاتَ فَإِنَّهُمْ قَدْ أَفْضَوْا إِلٰى مَا قَدَّمُوا

"Ölüler aleyhinde konuşmayınız. Zîra onlar takdîm ettiklerine ulaştılar."[92] buyurdu. Onun için rahmetle andım." dedi. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَسُبُّوا الْأَمْوَاتَ فَتُؤْذُوا بِهِ الْأَحْيَاءِ

"Ölülere kötü söylemeyin. Zîra bu sebeple hayattaki yakınlarını incitmiş olursunuz."[93] buyurmuştur. Diğer bir hadîste:

أَيُّهَا النَّاسُ اِحْفَظُونِي فِي أَصْحَابِي وَإِخْوَانِي وَأَصْهَارِي
وَلَا تَسُبُّوهُمْ أَيُّهَا النَّاسُ إِذَا مَاتَ الْمَيِّتُ فَاذْكُرُوا مِنْهُ خَيْرًا

---

[91] Ebû Nuaym **"Hilye"**de rivâyet etmiştir.

[92] İbn Mübârek **"Zühd ve Rakaik"**de rivâyet etmiştir.

[93] Tirmizî, Muğire'den rivâyet etmiştir.

"Ey insanlar! Ashabım, kardeşlerim ve yakınlarım hususunda beni düşününüz ve onların aleyhinde konuşmayınız. Ey insanlar, biri öldüğü zaman, onun (kötülüklerini değil) *iyiliklerini anınız."*[94] buyurmuştur.

Acaba, "Hüseyin'i öldürene veyâ öldürülmesini emredene Allah lânet etsin, demek câiz midir?" dersen deriz ki: Burada en doğrusu, Hz. Hüseyin'i öldüren veyâ öldürülmesini emreden kimse, tövbesiz öldü ise Allah lânet etsin, demek câiz olur. Belki tövbekâr olmuştur. Tövbe etmişse lânet câiz olmaz. Meselâ Vahşî de kâfir iken Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in amcası Hz. Hamza'yı öldürüp, sonra küfür ve katilden tövbe ettiği için artık ona lânet câiz değildir. Adam öldürmek, büyük günâhlardan olmakla beraber, küfür derecesine yükselemez. Yâni o da tövbekâr olabilir. Binâenaleyh, tövbe etmemişse kaydını koymadan mutlak sûrette Hz. Hüseyin'i öldüren veyâ öldürülmesini emredene lânet olsun, sözü tehlikeli olur. Hâlbuki hiç lânet etmemekte bir tehlike yoktur ve bu daha doğrudur.

Bu misâli burada anmamız ve lânetten bahsetmemiz, insanların, lânet kelimesine ihânet edip, dillerine doladıkları içindir. Hâlbuki mü'min lânetçi değildir. Lânet kelimesini diline dolaması doğru olmaz. Ancak katî olarak küfür üzere öldüğü bilinenler ise bu vasıfta olanlara umûmiyetle lânet edilebilir, yoksa muayyen şahıslara lânet yapılmaz. (Şeytana bile lânet etmediğimizden Allah katında mesûl olmayacağımıza ve bâzı lânetlerden mesûl olacağımıza göre) lâneti terkedip, Allah'ı zikretmekle meşgul olmak, daha evlâdır. Bunu da yapamıyorsan sükût et. Zîra selâmet sükûttadır.

---

[94] Ebû Mansûr **"Müsned"**inde rivâyet etmiştir.

Mekkî b. İbrâhim[95] diyor ki: Biz İbn Avn'ın[96] sohbetinde bulunuyorduk. Vâliliği sırasında İbn Avn'a eziyet eden Bilâl b. Ebû Burde'yi tel'în edip duruyorduk. İbn Avn ise hiç sesini çıkarmadan dinliyordu. Bir ara kendisine:

- "Bu adam sana eziyet ettiği için onu tel'în ediyoruz, sen ise susuyorsun." dedik. O:

- "Lâ ilâhe illallah ile Allah falana lânet etsin." sözleri amel sahîfelerimize geçecek iki cümledir. Kıyâmet günü amel defterimden **"Lâ ilâhe illâllah"** kelime-i tevhîdinin çıkması, Allah falana lânet etsin, cümlesinin çıkmasından benim için daha sevimlidir. Onun için tel'în etmiyorum da tevhîd ediyorum." dedi. Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Bana nasîhat et." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Lânetçi olmamayı sana tavsiye ederim."* buyurdu. **İbn Ömer** (r.a.) de: "Allah katında en sevimsiz insan, şuna buna kötü söyleyip lânet eden kimsedir." buyurdu. Diğer biri de bir mü'mini tel'în etmenin, onu öldürmek kadar ağır olduğunu söylemiştir. **Hammâd b. Zeyd**:[97] "Bu sözün, Peygamberimiz'e merfû bir hadîs olduğunu söylesem, mübalâğa etmiş olmam." demiştir.

Ebû Katâde diyor ki; "Mü'mine lânet eden onu öldürmüş gibi olur." derlerdi. Bu ifâde merfû olarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyet edilmiştir. Bedduâ da lânete yakın bir şeydir. Hattâ zâlime de bedduâ aynıdır. "Allah onu dertten kurtarmasın, ona gün yüzü göstermesin" şeklindeki bedduâlar gibi. Bunlar mezmûmdur. Haberde şöyle vârid olmuştur:

---

[95] Mekkî, Belhli ve Teymîdir. Sikadandır. Buhârî kendisinden rivâyet etmiştir.

[96] İbn Avn Irak'ta, sünnette çok büyük bir âlim olup, Tâbiîndendlr. Hicrî 151 de ölmüştür.

[97] Basralı sikadan bir zâttır. Hicrî 96 da 81 yaşında ölmüştür.

إِنَّ الْمَظْلُومَ لَيَدْعُو عَلَى الظَّالِمِ حَتّٰى يُكَافِئَهُ ثُمَّ يَبْقٰى
لِلظَّالِمِ عِنْدَهُ فَضْلَةٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Mazlûm zâlime öyle bedduâ eder ki, kıyâmet günü zâlimin zulmünü karşılaştırdıktan sonra, zâlimin kendisinde biraz da hakkı kalır."

الآفة التاسعة : الغناء والشعر

وقدْ ذكرنا في كتابِ السَّماعِ ما يحرُمُ مِنَ الغِناءِ وما يحلُّ ، فلا نُعيدُهُ .

وأمَّا الشِّعرُ : فكلامٌ حسنُهُ حسنٌ ، وقبيحُهُ قبيحٌ(١) ، إلاَّ أنَّ التجرُّدَ لهُ مذمومٌ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لأَنْ يمتلئَ جوفُ أحدِكُمْ قيحاً حتَّىٰ يَرِيَهُ خيرٌ لهُ مِنْ أنْ يمتلئَ شعراً »(٢) .

وعنْ مسروقٍ أنَّهُ سُئلَ عنْ بيتٍ مِنَ الشِّعرِ ، فكرِهَهُ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : أنا أكرَهُ أنْ يُوجدَ في صحيفتي شعرٌ(٣) .

وسُئلَ بعضُهمْ عنْ شيءٍ مِنَ الشعرِ ، فقالَ : اجعلْ مكانَ هٰذا ذكراً ؛ فإنَّ ذكرَ اللهِ خيرٌ مِنَ الشِّعرِ(٤) .

---

(١) وقد روى البخاري في « الأدب المفرد » (٨٦٥) من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما مرفوعاً : « الشعر بمنزلة الكلام ، حسنه كحسن الكلام ، وقبيحه كقبيح الكلام » .

(٢) رواه البخاري (٦١٥٥) ، ومسلم (٢٢٥٧) ، ويريه : هو من الوَرْي ، وهو داء يفسد الجوف ؛ أي : يأكل جوفه ويفسده .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٣٦) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٣٧) ، والمسؤول هو طلحة بن مصرف .

وعلى الجملةِ : فإنشادُ الشعرِ ونظمُهُ ليسَ بحرامٍ إذا لمْ يكنْ فيهِ كلامٌ يكرَهُ[1] ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ مِنَ الشِّعرِ لحكمةً »[2] .

نعمْ ، مقصودُ الشِّعرِ : المدحُ ، والذَّمُّ ، والتَّشبيبُ ، وقد يدخلُهُ الكذبُ ، وقدْ أمرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حسَّانَ بنَ ثابتٍ الأنصاريَّ بهجاءِ الكفارِ[3] .

والتوسُّعُ في المدحِ وإنْ كان كذباً فإنَّهُ لا يلتحقُ في التحريمِ بالكذبِ ؛ كقولِ الشَّاعرِ[4] : [من الطويل]

وَلَوْ لَمْ يَكُنْ فِي كَفِّهِ غَيْرُ رُوحِهِ لَجادَ بِها فَلْيَتَّقِ ٱللهَ سائِلُهْ

فإنَّ هٰذا عبارةٌ عنِ الوصفِ بنهايةِ السَّخاءِ ، فإنْ لمْ يكُنْ صاحبُهُ سخيّاً . .

---

[1] فقد روى الترمذي (٢٨٥٠) عن جابر بن سمرة رضي الله عنه قال : (جالست النبي صلى الله عليه وسلم أكثر من مئة مرة ، فكان أصحابه يتناشدون الشعر ويتذاكرون أشياء من أمر الجاهلية وهو ساكت ، فربما تبسم معهم) .

[2] رواه البخاري (٦١٤٥) .

[3] رواه البخاري (٣٢١٣) ، ومسلم (٢٤٨٦) ، وفيه قوله صلى الله عليه وسلم : « اهْجُهُمْ ـ أو هاجمهم ـ وجبريل معك » .

[4] البيت متنازع في نسبته ، وهو في « الزهرة » (٢/ ١٣٤) لزياد الأعجم ، والبيت في « ديوانه » (ص١١١) ، و« الأغاني » (١٤/ ٥٠٩٤) لعبد الله بن الزبير الأسدي ، والبيت في « ديوانه » (ص١٢٢) ، و« التحف والأنواء » (ص١٧٢) لدعبل الخزاعي ، والبيت في « ديوانه » (ص٤٥٧) ، و« خاص الخاص » (ص٩٦) لأبي تمام ، والبيت في « ديوانه » (٣/ ٢٩) ، و« وفيات الأعيان » لزينب بنت الطثرية ، وانظر « ديوان زهير » (ص١١٣) في الهامش ينسب له ، و« شعر بكر بن النطاح » (ص٣٤) .

كانَ كاذباً ، وإنْ كانَ سخيّاً . . فالمبالغةُ مِنْ صنعةِ الشعرِ ، ولا يُقصَدُ منهُ أنْ تُعتقدَ صورتُهُ ، وقدْ أُنشدَتْ أشعارٌ بينَ يدي رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، لوْ تُتُبِّعَتْ . . لوُجدَ فيها مثلُ ذلكَ ، ولمْ يمنعْ منهُ(١) .

قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يخصِفُ نعلَهُ ، وكنتُ جالسةً أغزِلُ ، قالَتْ : فنظرتُ إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فجعلَ جبينُهُ يعرَقُ ، وجعلَ عَرَقُهُ يتولَّدُ نوراً ، قالَتْ : فبُهِتُّ ، فنظرَ إليَّ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « ما لَكِ بُهِتِّ ؟ » فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ نظرتُ إليكَ ، فجعلَ جبينُكَ يعرَقُ ، وجعلَ عرقُكَ يتولَّدُ نوراً ، فلوْ رآكَ أبو كبيرٍ الهذليُّ . . لعلمَ أنَّكَ أحقُّ بشعرِهِ ، قالَ : « وما يقولُ يا عائشةُ أبو كبيرٍ الهذليُّ ؟ » قلتُ : يقولُ هذينِ البيتينِ(٢) : [من الكامل]

وَمُبَرّأً مِنْ كلِّ غُبَّرِ حَيْضَةٍ   وَفَسادِ مُرْضِعَةٍ وَدَاءٍ مُغْيِلِ
وَإِذا نَظَرْتَ إِلَىٰ أَسِرَّةِ وَجْهِهِ   بَرَقَتْ كَبَرْقِ ٱلْعارِضِ ٱلْمُتَهَلِّلِ(٣)

---

(١) فمن ذلك إنشاد كعب بن زهير بين يديه قصيدته اللامية وفيها من التشبيب والمبالغات ما لا يخفىٰ ، ولم ينكر عليه ذلك . « إتحاف » (٧/ ٤٩٤) .

(٢) ديوان الهذليين (٢/ ٩٣) .

(٣) **الغُبَّر** : البقية ، **والمُغْيِل** : هو من الغيل ؛ اسم للبن الذي ترضعه المرأة وهي حامل ، فهو ينفي عنه أن تكون أمه قد حملته آخر الحيض أو وهي ترضع ، ولم ترضعه وهي حامل ، **والعارض** : السحاب ، **والمتهلل** : المترقرق .

قالَتْ : فوضعَ رَسُولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ما كانَ في يدِهِ وقامَ إليَّ ، فقبَّلَ ما بينَ عينيَّ وقالَ : « جزاكِ اللهُ يا عائشةُ خيراً ، ما سُرِرْتِ منِّي كسُروري منكِ »(١) .

ولمَّا قسَّمَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ الغنائمَ يومَ حُنينٍ . . أمرَ للعباسِ بنِ مرداسٍ بأربعِ قلائصَ ، فاندفعَ يشكو في شعرٍ لَهُ ، وفي آخرِهِ(٢) : [من المتقارب]

وَمـا كـانَ بَـدْرٌ وَلاَ حـابِـسٌ   يَسُـودانِ مِـرْداسَ فـي ٱلْمَجْمَـعِ
وَمـا كُنْـتُ دُونَ ٱمْـرِىءٍ مِنْهُمـا   وَمَـنْ تَضَـعِ ٱلْيَـوْمَ لا يُـرْفَـعِ

فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اقطعُوا عنِّي لسانَهُ » ، فذهبَ بِهِ أبو بكرٍ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ حتَّى اختارَ مئةً مِنَ الإبلِ ، ثمَّ رجعَ وهوَ مِنْ أرضى الناسِ ، فقالَ لهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أتقولُ فيَّ الشعرَ ؟ » ، فجعلَ يعتذرُ إليهِ ويقولُ : بأبي أنتَ وأمي ؛ إنِّي لأجدُ للشعرِ دبيباً علىٰ لساني مثلَ دبيبِ النملِ ، ثمَّ يقرُصُني كما يقرُصُ النملُ ، فلا أجدُ بدّاً مِنْ قولِ الشعرِ ، فتبسَّمَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقالَ : « لا تدعُ العربُ الشِّعرَ حتَّىٰ تدعَ الإبلُ الحنينَ »(٣) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٤٥) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٧/ ٤٢٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣/ ٣٠٧) .

(٢) ديوانه (ص١١٢) .

(٣) رواه مسلم (١٠٦٠) ، وانظر « الإتحاف » (٧/ ٤٩٥) .

TEGANNÎ VE ŞİİR

Semâ kısmında tegannînin helâl olup olmayan kısımlarını anlatmıştık. Artık onları tekrar edecek değiliz.

Şiire gelince; şiir bir sözdür; güzeli güzel, çirkini ise çirkindir. Ancak yalnız şiir ile meşgul olmak da mezmûmdur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَأَنْ يَمْتَلِئَ جَوْفُ أَحَدِكُمْ قَيْحًا حَتّٰى يَرِيَهُ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَمْتَلِئَ شِعْرًا

"Sizden birinizin içinin gözle görülür şekilde cerahatle dolmuş olması, onun hakkında, içinin şiir ile dolmasından daha hayırlıdır."[98] buyurmuştur.

Mesrûk'a şiir hakkında sorulmuş, o ise bunu kerîh görmüş ve: *"Benim amel sahifemde şiir bulunmasından hoşlanmam."* demiştir. Zâtın birine yine şiirden sormuşlar, cevâbında, "Onun yerine Allah'ı zikr eyle. Zîra Allah'ı zikir, şiirden hayırlıdır." demiştir.

Hulâsa: İçinde çirkin söz bulunmazsa şiir söylemek ve onu bestelemek haram değildir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ مِنَ الشِّعْرِ لَحِكْمَةً

"Şiirden bâzısı ayn-ı hikmettir."[99] buyurmuştur. Evet, şiirden

---

[98] Müslim, Sa'd b. Ebî Vakkas'dan rivâyet etmiştir.

[99] Semâ bahsinde geçmiştir.

maksat övmek, yermek ve süslemektir. Bâzen şiire yalan da karışır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), Hassan b. Sâbit'e, kâfirleri yermek için şiir söylemesini emretmiştir. Övmede aşırı gitmek yalan ise de, haram olan yalana girmez. Nitekim şâir:

وَلَوْ لَمْ يَكُنْ فِي كَفِّهِ غَيْرُ رُوحِهِ لَجَادَ بِهَا فَلْيَتَّقِ اللهَ سَائِلَهُ

"O kadar cömerttir ki, elinde canından başka bir şey bulunmasa canını vermekten çekinmeyecektir."

"O halde kendisinden isteyene, Allah'tan korksun ve insaf etsin." demiştir.

Şâirin bu şiiri cömertliğin son haddini tavsîftir. Yoksa bunu olduğu gibi inandırmayı kasdetmiyor. Bunun için diğer yalanlarla aynı ölçüde değildir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda nice beyitler okunmuştur ki, bunlar incelendiği takdirde bu kabîl sözlerin bunlarda da bulunduğu görülür. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bundan men etmemiştir. Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) oturmuş nâlinlerini dikiyor, ben de yün eğiriyordum. Bu sırada Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)in alnından nûr topu gibi parlayan terlerin aktığını hayretle müşâhede ettim. Bir ara başını bana çevirdi ve: *"Ne o şaşırdın kaldın?"* dedi. Ben de kendisine: "Ey Allah'ın Resulü, sana baktım, alnından terlerin aktığını ve terlerinin nur gibi parladığını gördüm. Hatırıma geldi. Eğer şâir **Ebû Kebîr el-Hüzelî** sizi görse, söylediği şiire sizin daha lâyık olduğunuzu anlardı." dedim. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Yâ Âişe, Ebû Kebir el-Hüzelî ne dedi?" diye sordu. Ben de:

- "Şu iki şiiri söyledi dedim." Şiir:

"Hayzın her türlü lekesinden, süt bozukluğundan ve cinsî münâsebette bulunan kadının sütünü emmek hastalığından uzak."

“Yüz çizgilerine baktığın vakit, yağmur damlalarını akıtan buluttan çıkan şimşek gibi parlak.”

Ben bunu okur okumaz, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) elindeki işini bırakarak kalktı ve benim alnımdan öptü. Sonra da:

جَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا يَا عَائِشَةُ مَا سَرِرْتُ مِنِّي كَسُرُورِ مِنْكِ

“Allah seni hayırla mükâfatlandırsın ya Âişe! Senin beni sevindirdiğin gibi, ben seni sevindiremedim.”[100] buyurdu.

Huneyn cenginden dönüşünde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) aldığı ganîmetlerin müellefe-i kulûb arasında taksîmini ve bunlardan âilesinin reisi olan, Abbâs b. Mirdas’a dört deve verilmesini emredince, Abbâs bunları azımsayarak, bir şiir söyledi. Şiirin sonu:

“Ebû Uyeyne ve Akrâ, Mirdas’ın yerini alamazlar.
Ben bir vakit onlardan düşük değilim.
Senin bugün düşürdüğün daha yükselemez.” dedi.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Onu susturun.”* buyurdu. Hz. Ebû Bekir (r.a.) kendisine gitti. O da ancak yüz deveye razı oldu ve memnun olarak geri döndü. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Nasıl, benim hakkımda şiir söyler misin?”* dediği vakit, Abbâs Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’den özür dileyerek: “Anam babam sana fedâ olsun ya Rasûlallah! Ben şiiri dilimde karıncanın yürümesi gibi hafif bulurum. Sonra da karıncanın ısırması gibi beni ısırır. Sonra da şiirden bir fayda görmem.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَدَعُ الْعَرَبُ الشِّعْرَ حَتّٰى تَدَعَ الْإِبْلُ الْحَنِينَ

“Deve inlemeyi terk etmeden Arap şiiri terk etmez.”[101] buyurdu.

---

[100] Beyhaki **“Delâilü’n-Nübüvve”**de rivâyet etmiştir.
[101] Kütüb-i Meşhûre’de yoktur.

الآفة العاشرة : المزاح

وأصلُهُ مذمومٌ منهيٌّ عنهُ ، إلا قدراً يسيراً يُستثنىٰ منهُ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تمارِ أخاكَ ولا تمازِحْهُ »⁽١⁾ .

* * *

فإنْ قلتَ : المماراةُ فيها إيذاءٌ ؛ لأنَّ فيها تكذيباً للأخِ والصديقِ ، أوْ تجهيلاً لهُ ، أمَّا المِزاحُ . . فمطايبةٌ ، وفيهِ انبساطٌ وطيبةُ قلبٍ ، فلِمَ يُنهىٰ عنهُ ؟

فاعلمْ : أنَّ المنهيَّ عنهُ الإفراطُ فيهِ ، أوِ المداومةُ عليهِ .

أمَّا المداومةُ . . فلأنَّهُ اشتغالٌ باللعبِ والهزلِ ، واللعبُ مباحٌ ، ولكنَّ المواظبةَ عليهِ مذمومةٌ .

وأمَّا الإفراطُ فيهِ . . فإنَّهُ يورثُ كثرةَ الضحكِ ، وكثرةُ الضحكِ تميتُ القلبَ⁽٢⁾ ، وتورثُ الضغينةَ في بعضِ الأحوالِ ، وتسقطُ المهابةَ والوقارَ ،

---

(١) رواه الترمذي (١٩٩٥) .

(٢) إذ روى الترمذي (٢٣٠٥) عن أبي هريرة رضي الله عنه قال : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « من يأخذ عني هٰؤلاء الكلمات فيعمل بهنَّ أو يعلِّم من يعمل بهنَّ ؟ » فقال أبو هريرة : فقلت : أنا يا رسول الله ، فأخذ بيدي فعدَّ خمساً وقال : « اتق المحارم تكن أعبد الناس ، وارضَ بما قسم الله لك تكن أغنى الناس ، وأحسن إلىٰ جارك تكن مؤمناً ، وأحبَّ للناس ما تحبُّ لنفسك تكن مسلماً ، ولا تكثر =

فما يخلو عنْ هـٰذهِ الأمورِ . . فلا يذمُّ ، كما رُوِيَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « إنِّي لأمزحُ ، ولا أقولُ إلاَّ حقاً »(١) ، إلاَّ أنَّ مثلَهُ يقدرُ علىٰ أن يمزحَ ولا يقولَ إلا حقّاً ، وأمَّا غيرُهُ إذا فُتحَ بابُ المِزاحِ . . كانَ غرضُهُ أنْ يضحكَ الناسَ كيفما كانَ ، وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرَّجلَ ليتكلَّمُ بالكلمةِ يُضحِكُ بها جلساءَهُ يهوي بها في النارِ أبعدَ منَ الثُّريَّا »(٢) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنْ كثُرَ ضحكُهُ . . قلَّتْ هيبتُهُ ، ومَنْ مَزَحَ . . استُخِفَّ بهِ ، ومَنْ أكثرَ مِنْ شيءٍ . . عُرِفَ بهِ ، ومَنْ كثُرَ كلامُهُ . . كثُرَ سَقَطُهُ ، ومَنْ كثُرَ سَقَطُهُ . . قلَّ حياؤُهُ ، ومَنْ قلَّ حياؤُهُ . . قلَّ ورعُهُ ، ومَنْ قلَّ ورَعُهُ . . ماتَ قلبُهُ)(٣) .

ولأنَّ الضحكَ يدلُّ على الغفلةِ عنِ الآخرةِ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ تعلمونَ ما أعلمُ . . لضحكْتُمْ قليلاً ، ولبكيتُمْ كثيراً »(٤) .

= الضحك ؛ فإن كثرة الضحك تميت القلب » .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٠٠) ، ورواه الترمذي (١٩٩٠) ، وأحمد في « المسند » (٢/ ٣٤٠) بنحوه .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٤٨) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧١) ، وعند البخاري (٦٤٧٧) ، ومسلم (٢٩٨٨) من حديث أبي هريرة مرفوعاً : « إن العبد ليتكلم بالكلمة ينزل بها في النار أبعد ما بين المشرق والمغرب » .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٢٢٨٠) .

(٤) رواه البخاري (١٠٤٤) ، ومسلم (٩٠١) .

وقالَ رجلٌ لأخيهِ : يا أخي ؛ هلْ أتاكَ أنَّكَ واردُ النارَ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : فهلْ أتاكَ أنَّكَ خارجٌ منها ؟ قالَ : لا ، قالَ : ففيمَ الضحكُ ؟! قيلَ : فما رُئِيَ ضاحكاً حتَّىٰ ماتَ(١) .

وقالَ يوسفُ بنُ أسباطٍ : (أقامَ الحسنُ ثلاثينَ سنةً لمْ يضحكْ)(٢) .

وقيلَ : أقامَ عطاءٌ السَّلِيميُّ لمْ يضحكْ أربعينَ سنةً(٣) .

ونظرَ وهيبُ بنُ الوردِ إلىٰ قومٍ يضحكونَ في عيدِ فطرٍ ، فقالَ : إنْ كانَ هؤلاءِ قدْ غُفرَ لهمْ . . فما هـٰذا فعلَ الشاكرينَ ، وإنْ كانَ لمْ يُغفرْ لهمْ . . فما هـٰذا فعلَ الخائفينَ(٤) .

وكانَ عبدُ اللهِ بنُ أبي يعلىٰ يقولُ : (أتضحكُ ولعلَّ أكفانَكَ قدْ خرجَتْ مِنْ عندِ القصَّارِ ؟!)(٥) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : (مَنْ أذنبَ ذنباً وهوَ يضحكُ . . دخلَ النارَ وهوَ يبكي)(٦) .

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣١١) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٤٠) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢١) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الشكر » (ص١٥) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٨٥) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٩٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٤٦) ، كلهم عن عبد الله بن ثعلبة الحنفي ، واتفقت النسخ علىٰ ما أثبت .

(٦) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٩٦) من حديثه مرفوعاً .

وقالَ محمدُ بنُ واسعٍ : إذا رأيتَ في الجنةِ رجلاً يبكي . . ألسْتَ تعجبُ مِنْ بكائِهِ ؟ قيلَ : بلىٰ ، قالَ : فالذي يضحكُ في الدنيا ولا يدري إلىٰ ماذا يصيرُ هوَ أعجبُ منهُ(١) .

فهٰذهِ آفةُ الضحكِ ، **والمذمومُ** منهُ : أنْ يستغرقَ ضحكاً ، **والمحمودُ** منهُ : التبسُّمُ الذي ينكشفُ فيه السِّنُّ ، ولا يُسمَعُ لهُ صوتٌ ، وكذلكَ كانَ ضحكُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(٢) .

وقالَ القاسمُ مولىٰ معاويةَ : أقبلَ أعرابيٌّ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ قَلُوصٍ لهُ صعبٍ ، فسلَّمَ ، فجعلَ كلَّما دنا إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ليسألَهُ . . يفرُّ بهِ ، فجعلَ أصحابُ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يضحكونَ منهُ ، ففعلَ ذلكَ ثلاثَ مراتٍ ، ثم وَقَصَهُ فقتلَهُ ، فقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ الأعرابيَّ قدْ صرعَهُ قلوصُهُ ، فهلكَ ، فقالَ : « نعمْ ، وأفواهُكُمْ ملأىٰ مِنْ دمِهِ »(٣) .

وأمَّا أداءُ المِزاحِ إلىٰ سُقوطِ الوقارِ . . فقدْ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنْ مَزَحَ . . استُخِفَّ بهِ)(٤) .

---

(١) كذا حكاه عن محمد بن واسع ابنُ الجوزي في « المدهش » (١/٣٥٦) .

(٢) روىٰ ذلك البخاري (٤٨٢٩) ، ومسلم (٨٩٩/١٦) .

(٣) قال الحافظ العراقي : (رواه ابن المبارك في « الزهد والرقائق » وهو مرسل) . « إتحاف » (٧/٤٩٨) .

(٤) هو جزء من خبر رواه الطبراني في « الأوسط » (٢٢٨٠) .

وقالَ محمدُ بنُ المنكدرِ : قالَتْ لي أمِّي : (يا بنيَّ ؛ لا تمازحِ الصبيانَ فتهونَ عليهِمْ)(١) .

وقالَ سعيدُ بنُ العاصِ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ لا تمازحِ الشريفَ فيحقِدَ عليكَ ، ولا الدنيءَ فيجترىءَ عليكَ)(٢) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (اتقوا اللهَ ، وإياكُمْ والمِزاحةَ ؛ فإنَّها تُورثُ الضغينةَ ، وتجرُّ إلى القبيحِ ، تحدَّثوا بالقرآنِ ، وتجالسُوا بهِ ، فإنْ ثَقُلَ عليكُمْ . . فحديثٌ حسنٌ مِنْ حديثِ الرجالِ)(٣) .

وقالَ عمرُ بنُ الخطَّابِ رضيَ اللهُ عنهُ : أتدرونَ لمَ سُمِّيَ المِزاحُ مزاحاً ؟ قالُوا : لا ، قالَ : لأنَّهُ زاحَ عنِ الحقِّ(٤) .

وقيلَ : لكلِّ شيءٍ بذْرٌ ، وبذْرُ العداوةِ المِزاحُ(٥) .

ويُقالُ : المِزاحُ مَسْلَبةٌ للنُّهىٰ ، مَقْطَعةٌ للأصدقاءِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ نُقلَ المِزاحُ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأصحابِهِ ، فكيفَ يُنهىٰ عنهُ ؟

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٩٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٩٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٩٧) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٩٩) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٠١) ، نقله خالد بن صفوان .

فأقولُ : إنْ قدَرتَ علىٰ ما قَدَرَ عليهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأصحابُهُ ، وهوَ أنْ تمزحَ ولا تقولَ إلا حقّاً ، ولا تؤذيَ قلباً ، ولا تفْرطَ فيهِ ، وتقتصرَ علىٰ ذلكَ أحياناً وعلى الندورِ . فلا حرجَ عليكَ فيهِ ، ولكنْ مِنَ الغلطِ العظيمِ أنْ يتَّخِذَ الإنسانُ المِزاحَ حرفةً ، ويواظبَ عليهِ ، ويفرِطَ فيهِ ، ثمَّ يتمسَّكُ بفعلِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فهوَ كمَنْ يدورُ نهارَهُ أبداً معَ الزنوجِ ينظرُ إليهمْ وإلىٰ رقصِهِمْ ويتمسَّكُ بأنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أذِنَ لعائشةَ رضيَ اللهُ عنها في النظرِ إلىٰ رقصِ الزنوجِ في يومِ عيدٍ⁽¹⁾ ، وهوَ خطأٌ ؛ إذْ مِنَ الصغائرِ ما يصيرُ كبيرةً بالإصرارِ ، ومِنَ المباحاتِ ما يصيرُ صغيرةً بالإصرارِ ، فلا ينبغي أنْ تغْفُلَ عنْ هـٰذا .

نعمْ ، روىٰ أبو هريرةَ أنَّهمْ قالُوا : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّكَ تداعبُنا ، قالَ : « إنِّي وإنْ داعبتُكُمْ فلا أقولُ إلا حقّاً »⁽²⁾ .

وقالَ عطاءٌ : إنَّ رجلاً سألَ ابنَ عباسٍ : أكانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يمزحُ ؟ فقالَ ابنُ عباسٍ : نعمْ ، فقالَ الرجلُ : فما كانَ مِزاحُهُ ؟ فقالَ ابنُ عباسٍ : إنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كسا ذاتَ يومٍ امرأةً مِنْ نسائِهِ ثوباً واسعاً، فقالَ لها : « البسيهِ واحمدِي، وجرِّي منهُ ذيلاً كذيلِ العروسِ »⁽³⁾ .

---

(١) إذنه للسيدة عائشة رضي الله عنها بالنظر إلىٰ رقص الزنوج رواه البخاري (٩٥٠) ، ومسلم (٨٩٢) .

(٢) رواه الترمذي (١٩٩٠) .

(٣) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤/ ٤١) .

وقالَ أنسٌ : (إنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ مِنْ أفكَهِ النَّاسِ معَ نسائِهِ)(١) .

ورُوِيَ أنَّهُ كانَ كثيرَ التَّبسُّمِ(٢) .

وعنِ الحسنِ قالَ : أتتْ عجوزٌ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ لها صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ الجنَّةَ عجوزٌ » ، فبكَتْ ، فقالَ : « إنَّكِ لسْتِ بعجوزٍ يومئذٍ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّآ أَنشَأۡنَٰهُنَّ إِنشَآءٗ ۝ فَجَعَلۡنَٰهُنَّ أَبۡكَارًا﴾ »(٣) .

وروىٰ زيدُ بنُ أسلمَ : أنَّ امرأةً يُقالُ لها : أمُّ أيمنَ جاءَتْ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَتْ : إنَّ زوجي يدعوكَ ، قالَ : « ومَنْ هوَ ؟ أهوَ الذي بعينِهِ بياضٌ ؟ » فقالَتْ : واللهِ ؛ ما بعينِهِ بياضٌ ! فقالَ : « بلىٰ ، إنَّ بعينِهِ بياضاً » ، فقالَتْ : لا واللهِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ أحدٍ إلاَّ وبعينِهِ بياضٌ »(٤) ، وأرادَ بهِ : البياضَ المحيطَ بالحدقةِ .

وجاءَتْهُ امرأةٌ أخرىٰ فقالَتْ : يا رسولَ اللهِ ؛ احملْني علىٰ بعيرٍ ، فقالَ : « بلْ نحملُكِ على ابنِ البعيرِ » ، فقالَتْ : ما أصنعُ بهِ ؟ إنَّهُ لا يحملُني ، فقالَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٦٠) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤/٣٧) .

(٢) فقد روى الترمذي (٣٦٤١) عن عبد الله بن الحارث بن جزء رضي الله عنه قال : (ما رأيت أحداً أكثر تبسُّماً من رسول الله صلى الله عليه وسلم) .

(٣) رواه الترمذي في « الشمائل » (٢٤٠) .

(٤) قال الحافظ العراقي : (رواه الزبير بن بكار في كتاب « الفكاهة والمزاح » ، ورواه ابن أبي الدنيا من حديث عبد الله بن سهم الفهري مع اختلاف) . « إتحاف » (٧/٥٠٠) .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ بعيرٍ إلا وهوَ ابنُ بعيرٍ »⁽¹⁾ ، فكانَ يمزحُ بهِ .

وقالَ أنسٌ : كانَ لأبي طلحةَ ابنٌ يُقالُ لهُ : أبو عُميرٍ ، وكانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يأتيهِمْ فيقولُ : « يا أبا عُميرٍ ؛ ما فعلَ النُّغيرُ ؟ » لنُغيرٍ كانَ يلعبُ بهِ⁽²⁾ ، وهوَ فرخُ العصفورِ .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : خرجْنا معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في غزوةِ بدرٍ فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تعالَي حتَّىٰ أسابقَكِ » ، فشدَدتُ دِرعي علىٰ بطني ، ثمَّ خططنا خطاً ، فقُمنا عليهِ فاستبقنا فسبقَني ، فقالَ : « هـٰذهِ مكانَ ذي المجازِ » ، وذلكَ أنَّهُ جاءَ يوماً ونحنُ بذي المجازِ وأنا جاريةٌ قدْ بعثَني أبي بشيءٍ ، فقالَ : « أعطينيهِ » ، فأبيتُ وسعيتُ ، فسعىٰ علىٰ أثري ، فلمْ يدركْني⁽³⁾ .

وقالَتْ أيضاً : سابقَني رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فسبقتُهُ ، فلمَّا حملتُ اللحمَ . . سابقَني فسبقَني وقالَ : « هـٰذهِ بتلكَ »⁽⁴⁾ .

وقالَتْ أيضاً رضيَ اللهُ عنها : كانَ عندِي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ

---

(١) رواه أبو داوود (٤٩٩٨) ، والترمذي (١٩٩١) ، وفيه : « إنا حاملوك علىٰ ولد ناقة » .

(٢) رواه البخاري (٦١٢٩) ، ومسلم (٢١٥٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « العيال » (٥٦٠) ، و« مداراة الناس » (١٥٦) ، والطحاوي في « شرح مشكل الآثار » (١٨٨١) .

(٤) رواه أبو داوود (٢٥٧٨) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٨٨٩٤) ، وابن ماجه (١٩٧٩) .

وسودةُ بنتُ زمعةَ ، فصنعْتُ حريرةً وجئتُ بهِ ، فقلْتُ لسودةَ : كُلي ، فقالَتْ : لا أحبُّهُ ، فقلْتُ : واللهِ لتأكلِنَّ أوْ لألطِّخَنَّ بهِ وجهَكِ ، فقالَتْ : ما أنا بذائقتِهِ ، فأخذْتُ بيدي مِنَ الصَّحْفةِ شيئاً فلطَّخْتُ بهِ وجهَها ورسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ جالسٌ بيني وبينَها ، فخفضَ لها رسولُ اللهِ ركبتيهِ لتستقيدَ منِّي ، فتناولَتْ مِنَ الصَّحفَةِ شيئاً فمسحَتْ بهِ وجهي ، وجعلَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يضحكُ(١) .

ورُوِيَ أنَّ الضحاكَ بنَ سفيانَ الكلابيَّ كانَ رجلاً دميماً قبيحاً ، فلما بايعَهُ النَّبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . قالَ : إنَّ عندي امرأتينِ أحسنُ مِنْ هٰذهِ الحميراءِ ، أفلا أنزلُ لكَ عنْ إحداهما فتتزوَّجَها ؟ وعائشةُ جالسةٌ تسمعُ قبلَ أنْ يُضربَ الحجابُ ، فقالَتْ : أهيَ أحسنُ أمْ أنتَ ؟ فقالَ : بلْ أنا أحسنُ منها وأكرمُ ، فضحكَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ سؤالِها إيَّاهُ ؛ لأنَّهُ كانَ دَميماً(٢) .

وروىٰ علقمةُ عنْ أبي سلمةَ أنَّه كانَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يُدلِعُ لسانَهُ للحسينِ بنِ عليٍّ فيرى الصبيُّ لسانَهُ ، فيهشُّ لهُ ، فقالَ لهُ عيينةُ بنُ بدرٍ

---

(١) رواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (٨٨٦٨) .

(٢) قال الحافظ العراقي : (رواه الزبير بن بكار في كتاب « الفكاهة والمزاح » من رواية عبد الله بن حسن بن حسن مرسلاً أو معضلاً ، وللدارقطني نحو هٰذه القصة مع عيينة بن حصن الفزاري بعد نزول الحجاب من حديث أبي هريرة بسند ضعيف) . « إتحاف » (٧/ ٥٠١) ، وحديث عيينة قد رواه البزار في « مسنده » (٨٧٦١) .

الفزاريُّ : واللهِ ؛ ليكونُ ليَ الابنُ قدْ خرجَ وجهُهُ وما قَبَّلْتُهُ قطُّ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ مَنْ لا يَرْحمُ لا يُرحَمُ »[1] .

فأكثرُ هـٰذهِ المطايباتِ منقولةٌ معَ النِّساءِ والصِّبيانِ ، وكانَ ذلكَ منهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ معالجةً لضعفِ قلوبِهِمْ ، مِنْ غيرِ ميلٍ إلىٰ هزْلٍ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مرةً لصُهيبٍ وبهِ رمدٌ وهوَ يأكلُ تمراً : « أتأكلُ التَّمرَ وأنتَ رَمِدٌ ؟! » فقالَ : إنَّما آكلُ بالشِّقِّ الآخرِ يا رسولَ اللهِ ، فتبسَّمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، قالَ بعضُ الرُّواةِ : حتَّىٰ نظرتُ إلىٰ نواجذِهِ[2] .

ورُوِيَ أنَّ خوَّاتَ بنَ جبيرٍ الأنصاريَّ كانَ جالساً إلىٰ نسوةٍ مِنْ بني كعبٍ بطريقِ مكَّةَ[3] ، فطلعَ عليهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : « يا أبا عبدِ اللهِ ؛ ما لكَ معَ النِّسوةِ ؟! » فقالَ : يفْتِلْنَ ضفيراً لجملٍ لي شَرُودٍ ، قالَ : فمضَىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لحاجتِهِ ، ثمَّ عادَ فقالَ لهُ : « يا أبا عبدِ اللهِ ؛ أما تركَ ذلكَ الجملُ الشِّرادَ بعدُ ؟ » قالَ : فسكتُّ واستحييتُ ، وكنتُ بعدَ ذلكَ أنفردُ منهُ كلَّما رأيتُهُ حياءً منهُ ، حتَّىٰ قدمتُ

---

[1] رواه هناد في « الزهد » (١٣٣٠) من حديث أبي سلمة بن عبد الرحمـٰن بن عوف عن رسول الله صلى الله عليه وسلم ، وابن حبان في « صحيحه » (٥٥٩٦) من حديثه عن أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً ، ويدلع لسانه : يخرجه له ، وخرج وجهه : نبتت لحيته .

[2] رواه ابن ماجه (٣٤٤٣) .

[3] في (أ) : (قريش) بدل (بني كعب) .

المدينةَ ، وبعدَما قدِمتُ المدينةَ قالَ : فرآني في المسجدِ يوماً أُصلي ، فجلسَ إليَّ ، فطوَّلْتُ ، فقالَ : « لا تطوِّلْ ؛ فإنِّي أنتظرُكَ » ، فلمَّا سلَّمتُ.. قالَ : « يا أبا عبدِ اللهِ ؛ أما تركَ ذلكَ الجملُ الشِّرادَ بعدُ ؟ » ، قالَ : فسكتُّ واستحييتُ ، فقامَ وكنتُ بعدَ ذلكَ أنفردُ منهُ ، حتَّىٰ لحقَني يوماً وهوَ علىٰ حمارٍ ، وقدْ جعلَ رجليهِ مِنْ شقٍّ واحدٍ ، فقالَ : « أبا عبدِ اللهِ ؛ أما تركَ ذلكَ الجملُ الشِّرادَ بعدُ ؟ » ، فقلتُ : والذي بعثَكَ بالحقِّ ؛ ما شرَدَ منذُ أسلمْتُ ، فقالَ : « اللهُ أكبرُ ، اللهُ أكبرُ ، اللهمَّ ؛ اهدِ أبا عبدِ اللهِ » ، قالَ : فحسُنَ إسلامُهُ وهداهُ اللهُ تعالىٰ⁽¹⁾ .

وكانَ نعيمانُ الأنصاريُّ رجلاً مَزَّاحاً ، وكانَ يشربُ ، فيُؤتىٰ بهِ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فيضربُهُ بنعلِهِ ويأمرُ أصحابَهُ فيضربونَهُ بنعالِهِمْ ، فلمَّا كثُرَ ذلكَ منهُ.. قالَ لهُ رجلٌ مِنْ أصحابِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : لعنَكَ اللهُ ، فقالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تفعلْ ؛ فإنَّهُ يحبُّ اللهَ ورسولَهُ »⁽²⁾ ، وكانَ لا يدخلُ المدينةَ رَسَلٌ ولا طُرْفةٌ إلا اشترىٰ منها ، ثمَّ جاءَ بِهِ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فيقولُ : يا رسولَ اللهِ ؛ هـٰذا قدِ اشتريتُهُ وأهديتُهُ لكَ ، فإذا جاءَ صاحبُهُ يطلبُ نعيمانَ بثمنِهِ.. جاءَ بهِ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أعطِهِ ثمنَ متاعِهِ ، فيقولُ لهُ

---

(1) رواه الطبراني في « الكبير » (٤/ ٢٠٣) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٢/ ٩٧٧) بنحوه ، وفي جميع النسخ عدا (ج) : (أتقزز) بدل (أنفرد) ، والقزازة : الحياء .

(2) رواه البخاري (٦٣١٦) .

رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أوَلمْ تهدِهِ لنا ؟ » فيقولُ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّهُ واللهِ لمْ يكُنْ عندِي ثمنُهُ وأحببتُ أنْ تأكُلَهُ ، فيضحكُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ويأمرُ لصاحبِهِ بثمنِهِ(١) .

فهٰذهِ مطايباتٌ يباحُ مثلُها على الندورِ ، لا على الدوامِ ، والمواظبةُ عليها هزْلٌ مذمومٌ ، وسببٌ للضحكِ المُميتِ للقلبِ .

* * *

---

(١) هو تتمة الخبر السابق ، والرَّسَل : ذوات اللبن .

MÎZAH

Mîzah ve şaka, aslında mezmûm ve yasaktır. Ancak azı müstesnadır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تُمَارِ أَخَاكَ وَلَا تُمَازِحْهُ

"Kardeşinle mücâdele ve şaka etme." buyurmuştur.

Şâyet "Mücâdelede eziyet, yalanlamak veyâ techîl vardır. Şaka ise gönül hoşluğu ve bir eğlencedir, neden yasak olur?" dersen bilmiş ol ki: Yasak olan aşırı derecede ve devamlı olan şakacılıktır. Şakacılığa devam, oyun ve eğlence ile meşgul olmaktır. Oyun mübahtır, fakat devamı mezmûmdur.

Aşırılığına gelince: İfrat, fazla gülmeyi gerektirir. Fazla gülmek de kalbi öldürür. Bâzı hallerde de kin tutmaya sebep olur. Heybeti kaybeder. Bu bakımlardan mezmûmdur. Bu derecelere varmayan şaka ise mezmûm değildir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنِّي لَأَمْزَحُ وَلَا أَقُولُ إِلَّا حَقًّا

"Evet, ben de şaka ederim. Fakat ancak doğruyu söylerim." buyurmuştur. Ancak başkaları hem şaka etsin, hem de doğruyu söylesin, buna imkân yoktur. Bu, peygambere mahsustur. Çünkü başkası şakaya başlarken maksadı, her ne şekilde olursa olsun, dinleyicileri güldürmektir. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الرَّجُلَ لَيَتَكَلَّمُ بِالْكَلِمَةِ يُضْحِكُ بِهَا جُلَسَائَهُ يَهْوِي بِهَا
فِي النَّارِ أَبْعَدَ مِنَ الثُّرَيَّا

"Kişi yanındakileri güldürmek için bir şey konuşur (buna aldırış etmez.) *Hâlbuki bu söz sebebiyle Süreyya yıldızından daha uzak mesâfede ateşe atılır."* buyurmuştur.

Hz. Ömer (r.a.) "Gülmesi çoğalanın heybeti azalır, şaka yapan eğlenceye alınır. Bir şeyi çok yapan onunla tanınır. Çok konuşan çok düşer, çok düşenin hayâsı azalır, hayâsı azalan kimse şüpheli şeylerden az kaçınır. Şüpheli şeylerden az kaçınanın kalbi ölür." demiştir. Gülmek, âhireti unutmaya delâlet ettiği için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا وَلَضَحِكْتُمْ قَلِيلًا

"Eğer benim bildiğimi bilseydiniz, az güler çok ağlardınız."[102] buyurmuştur.

Adamın biri kardeşine:

- "Cehenneme uğrayacağın haberini aldın mı?" diye sordu. Kardeşi:

- "Evet, aldım." dedi. Adam:

- "Cehennemden çıkacağına dâir bir haber aldın mı?" diye sordu. Kardeşi:

- "Hayır, almadım." dedi. Adam:

- "O halde nasıl gülüyorsun?" diye sordu. Bundan sonra bu adamın daha gülmediği söylenir.

Yûsuf b. Esbât, Hasan-ı Basrî'nin otuz sene gülmediğini söylemiştir. Atâ es-Sulemî'nin de kırk sene gülmediği rivâyet edilir. Vehb b. el-Verd, halkın bayram günü güldüklerini görünce: "Eğer günâhlarınız bağışlandı ise bu hal şükredenlerin hali değil. Eğer günâhlarınız bağışlanmadı ise bu, korkanların hali değildir." demiştir.

---

[102] Buhârî ile Müslim, Âişe'den rivâyet etmişlerdir.

Abdullah b. Ebî Ya'lâ: "Nasıl gülüyorsun? Belki de kefenin dokunmak üzeredir." demiştir. İbn Abbâs (r.a.): "Gülerek isyân eden, ağlayarak cehennemde yanar." buyurmuştur. Muhammed b. Vâsî diyor: "Cennette duran bir adamın ağlaması ne kadar garîb ise dünyada henüz gireceği yeri bilmeyen kimsenin gülmesi de o nispette şaşılacak şeydir."

İşte bu anlattıklarımız, gülmenin âfetleridir. Gülmede yerilen, alabildiğine gülmektir. Tebessüm ise makbuldür. Tebessüm, ses çıkarmadan dişleri görülecek şekilde olan gülmektir. Buna gülümseme denir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle gülerdi.

Muaviye'nin âzatlısı Kasım anlatıyor: "Bedevînin biri huysuz bir deve üzerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e dönerek selâm verdi. Bir şey sormak üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e üç defa yaklaştı ise de, her defasında devesi onu uzaklaştırdı. Ashâb-ı kirâm, ona bakarak gülüşüyorlardı. Nihayet deve adamı düşürdü ve boğazını ısırarak öldürdü. Ashâb-ı kiram Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i vaziyetten haberdâr edince, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), *"Evet, sizin ağızlarınız da onun kanı ile doldu."* buyurdu." Bu sözü ile onların gülmelerinin doğru olmadığını söylemek istedi.

Mîzah ve şakanın, vakarın kaybolmasına sebep oluşuna gelince: **Hz. Ömer**: "Şaka eden kimse ile alay edilir." demiştir. Muhammed b. Münkedir şöyle diyor: "Annem bana dedi ki: "Oğulcağızım, çocuklarla şaka etme seni eğlenceye alırlar." Sa'd b. Âs oğluna: "Oğlum büyüklerle şaka etme sana kızarlar, âdî kimselerle şaka etme sana hakaret ederler." diye vasiyette bulunmuştur."

Ömer b. Abdülazîz: "Allah'tan korkun ve şakadan kaçının. Zîra şaka, kin tutmaya, kin de kötülüklere sebebiyet verir." demiştir. Kur'ân'ı okuyun, sohbetinizi Kur'ân üzerine yapın. Şâyet ağırlanırsanız, dinlenmek için büyük adamların güzel sözlerini anlatın. Arapça'da şakanın adı mîzahtır. Mîzahın mânâsı, uzaklıktır. Bunun için **Hz. Ömer**: "Şakaya niçin mîzah adı verildi biliyor musunuz? İnsanı haktan uzaklaştırdığı için." demiştir. Denildi ki; her şeyin bir tohumu var, düşmanlığın tohumu da şakadır. Yine denildi ki; şaka aklı yok eder ve dostluğu bozar.

Şâyet "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ve ashâbının da şakalaştıkları nakledilmektedir. Sen şakayı nasıl yasak edersin?" dersen derim ki: Sen de şaka sohbetlerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ve ashâbı gibi yalnız hakkı söylemeye muktedir isen, kimsenin kalbini kırmazsan, ifrâta varmaz ve bu esaslar dâhilinde ara sıra şakalaşırsan, senin için de şakacılıkta beis yoktur. Fakat şakacılığı sanat ve meslek haline getirmek, ona devam edip aşırı gitmek, sonra da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in işidir diye ona sarılmak büyük bir gaflet ve yanlışlık olur. Bu bütün gün zenciler arasında dolaşıp onların oyunlarını seyreden kimsenin, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bir bayram günü kısa bir müddet Hz. Âişe'nin zencilerin oyunlarını seyretmesine müsâade ettiğini delîl olarak göstermeye benzer. Bu ise hatâdır. Zîra ısrar sebebiyle bâzı küçük günâhlar büyük günâha döndükleri gibi, mübahlardan da devam sebebiyle günâh olmaya intikal edenleri olduğunu unutmamak îcâb eder.

Evet, Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyetinde ashâb, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Sen bizimle söz şakası yaparsın." dediklerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنِّي وَإِنْ دَاعَبْتُكُمْ لَا أَقُولُ إِلَّاحَقًّا

"Evet, ben her ne kadar sizinle şakalaşırsam da hilâf-ı hakîkat bir şey söylemem."[103] buyurmuştur.

Atâ diyor ki: "Adamın biri İbn Abbâs'a, Rasûl-i Ekremin şaka edip etmediğini sordu. İbn Abbâs (r.a.): "Evet, şaka ederdi." deyince, adam, nasıl şaka ettiğini öğrenmek istedi. İbn Abbâs da şöyle anlattı: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir defa muhterem zevcelerinden birine geniş bir elbise yaptı ve ona:

اَلْبِسِيهِ وَاحْمَدِي وَجُرِّي مِنْهُ ذَيْلًا كَذَيْلِ الْعَرُوسِ

"Bunu giy, Allah'a hamdet ve gelin etekliği gibi eteklerini topla." buyurdu." Enes (r.a.) diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) zevceleri ile şakacılıkta erkeklerin en önde gelenlerinden biri idi. Hattâ rivâyete göre onlarla çok tebessüm ederdi. Hasan'dan rivâyette; yaşlı bir kadın Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e geldi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَايَدْخُلُ الْجَنَّةَ عَجُوزٌ

"Acûze (yaşlı kadınlar) *cennete giremez."*[104] buyurdu. Bunun üzerine kadın ağlamaya başladı. Bunu gören Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Sen o gün yaşlı değil, genç olursun."* buyurdu ve gönlünü aldı. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmuştur:

إِنَّا أَنْشَأْنَاهُنَّ إِنْشَاءً. فَجَعَلْنَاهُنَّ أَبْكَارًا

"Onları bâkire, eşlerine düşkün ve yaşıtları kılmışızdır." (Vâkıa sûresi, 56/35-36)

---

[103] Tirmizî rivâyet etti ve hasendir, dedi.

[104] Tirmizî mürsel olarak, İbn Cevzî de Enes'den rivâyet ettiler.

Zeyd b. Eslem anlatıyor: Ümmü Eymen adında bir kadın Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

- "Kocam sizi dâvet ediyor." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"O kimdir, şu gözünde beyaz olan adam mı?"* deyince kadın:

- "Hayır ya Rasûlallah! Kocamın gözünde beyaz yoktur." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ısrarla:

- *"Evet, onun gözünde aklık vardır."* dedi. Kadın yine ısrâr etti. Fakat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in maksadı, gözün siyahını çevreleyen aklık idi ki, bu herkesin gözünde vardır. Ve bu şaka doğrudur. Yine başka bir kadın:

- "Ey Allah'ın Rasûlü, beni bir deveye bindir." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Seni bir deve yavrusuna bindiririm."* buyurdu. Kadın:

- "Ben deve yavrusunu ne yapayım? O beni taşıyamaz." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Her deve, bir devenin yavrusudur."* buyurdu. Binâenaleyh bu şakası da bir hakîkatin ifâdesiydi. Enes (r.a.) diyor ki: Ebû Talha'nın (r.a.) Ebû Umeyr adında bir oğlu vardı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Ebû Talha'ya gider ve çocuğa:

يَا أَبَا عُمَيْر مَا فَعَلَ النُّغَيْرُ

"Yâ Ebâ Umeyr, Nugayr ne yapıyor?" diye sorar ve kendisiyle şakalaşırdı. Aslında "Nagre"dir ki, serçe kuşunun yavrusudur. Umeyr'in oyuncağı idi, onunla eğlenirdi. "Umeyr" sözüne uysun diye onu da tasgîr ederek "Nugayr" (serçecik)" demiştir.

Hz. Âişe (r.a.) anlatıyor: Bedir gazası için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile sefere çıktık. Bir gün bana:

- *"Gel seninle yarış yapalım."* dedi. Ben de gömleğimi iyice belime bağladım. Sonra bir çizgi çizdik, üzerinden koşuya başladık. Yarışmayı Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kazandı ve:

- *"Yâ Âişe! Bu, Zû'l-Mecâz'daki koşunun karşılığıdır."* buyurdu. Zû'l-Mecâz Mekke'de bir yerin adıdır. Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: Ben küçüktüm, babam bana bir şey vermişti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) peşimden koştu ve bana yetişemedi. Bu defa beni geçince, *"İşte bu, o koşunun karşılığıdır."* dedi.[105] Yine Hz. Âişe anlatıyor: Bir defa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile yarıştık ve ben onu geçtim. Sonra bir yarışma daha tertipledik fakat ben şişmanladığım için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) beni geçti ve geçince: *"İşte bu, o yarışmanın karşılığıdır."*[106] buyurdu.

Yine Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile Sevde[107] yanımda bulunuyorlardı. Bir bulamaç pişirdim, getirdim. Sevde'yi buyur ettim. Sevde:

- "Ben onu sevmem." dedi. Ben de:

- "Şâyet yemezsen, vallahi yüzüne serperim." dedim. O:

- "Tadına bile bakmam." deyince, ben de kenârından bir parça aldım ve yüzüne serptim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) aramızda oturuyordu. Onu korumak için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) dizini siper etti.

---

[105] Aslı bulunamamıştır.

[106] Neseî ve İbn Mâce rivâyet ettiler, hadîs yukarıda geçti.

[107] Hz. Hatice'nin ölümünden sonra Rasûl-i Ekrem Sevde'yi ve daha sonra da Âişe'yi almıştı. Sevde yaşlandığı zaman, gece nöbetini Âişe'ye bırakmıştı. Hadîs rivâyet etmiştir. Hz. Ömer'in hilâfetinin sonlarına doğru ölmüştür.

Bu sefer ben kendi yüzüme sürdüm. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de bize bakarak gülümsüyordu, dedi.

Rivâyete göre, bodur ve çirkin suratlı bir insan olan **Dahhak b. Süfyân Kilâb** Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in nezdine geldi ve Müslüman oldu. Henüz hicâb âyeti nâzil olmadığı için, Hz. Âişe de orada oturuyordu. Dahhak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e Hz. Âişe'yi göstererek:

- "Benim bundan çok daha güzel iki karım var. İstersen birini boşayayım da onu sen al." deyince, Hz. Âişe (canı sıkılmış olacak ki) kısa boylu ve çirkin suratlı olan Dahhâk'a:

- "Karıların senden de mi güzel?" dedi. Adamcağız:

- "Ben daha güzel ve kerem sahibiyim." deyince, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de gülümsedi.

Alkame'nin Enes'den rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) torunu Hasan'a dilini çıkarır, Hasan dili görünce sevinir ve ona doğru koşardı. Uyeyne b. Bedre'l-Fezârî: "Vallahi, benim oğlum oldu, büyüdü. evlendi, yüzü sakallandı da bir defa olsun onu öpmedim." dedi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ لَا يَرْحَمُ لَا يُرْحَمُ

"Merhamet etmeyene merhamet olunmaz."[108] buyurdu.

Bu şakaların ekserîsinin kadın ve çocuklarla geçtiği nakledilmektedir. Bu da onların nâzik olan gönüllerini almak içindir. Yoksa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şakaya temâyülü olduğu için değildir. Yine bir gün gözünün biri ağrıyan Suheyb (r.a.) hurma yiyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[108] Ebû Ya'lâ ve Hatîb rivâyet etmişlerdir.

- *"Gözün ağrıdığı halde hurma mı yiyorsun?"* diye şaka etti. Suheyb de:

- "Ey Allah'ın Rasûlü, ağrımayan tarafı ile yiyorum." diye mukabelede bulundu. Bu cevâba Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) gülümsedi. Hattâ bâzıları, azı dişleri görülecek şekilde güldüğünü söylediler.

Yine rivâyete göre; Havat b. Cubeyr Ensarî, Mekke yolunda Kâ'b kabîlesinden bâzı kadınlarla oturuyordu. Nerede ise Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) çıka geldi ve Havat'a;

- *"Ne yapıyorsun bu kadınlarla burada?"* diye sordu. Havat da:

- "Kaçan devemi yakalamam için saçlarından bana ip örüyorlar." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) geçti. Dönüşte yine onları orada görünce:

- *"Artık o deve daha kaçmayı terk etmedi mi?"* diye sordu. Havat:

- "Utancımdan sustum, nerede görsem Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den kaçardım. Medîne'ye gittikten sonra bir gün mescidde namaz kılıyordum. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) beni gördü, geldi ve yanımda oturdu. Ben de namazı uzattım. Peygamberimiz:

- *"Namazı uzatma, ben seni bekliyorum."* buyurdu. Hemen selâm verdim ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) aynı sözü söyledi. Yine utandım ve ses çıkarmadım. Yine bir defa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile karşılaştım, merkebe yan binmiş vaziyette geliyordu. Beni görünce:

- "Nasıl artık deve ondan sonra daha kaçmadı, değil mi?" diye aynı sözü tekrarladı. Bunun üzerine ben:

- "Seni hak Peygamber olarak gönderen Allah'a yemin ederim ki, Müslüman olduktan sonra deve daha kaçmamıştır." dedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Allahü Ekber, Allahü Ekber"* diye tekbîr aldıktan sonra:

- *"Allahım, sen Ebû Abdullâh'ı* (Havat'ı) *hidâyet eyle."* diye duâ etti ve hakîkaten ondan sonra Havat iyi bir insan oldu.

Nuaymânü'l-Ensarî şakacı ve içkici bir insan idi. Medine'de içki içerken yakalayıp Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e getirdiler. Kendisine içki cezâsı tatbik edilirken biri:

- "Allah sana lânet etsin." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Öyle söyleme. Zîra o Allah ve Rasûlü'nü sever." buyurmuştur. Medîne'ye davar sürüsü veyâ turfanda ve iyi bir şey geldiği zaman Nuaymânü'l-Ensarî hemen ondan satın alır, bir miktâr Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e getirirdi:

- "Bunu senin için satın aldım, bu benim sana hediyemdir." derdi. Sonra mal sâhibi parayı almaya geldiği zaman, adamı Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yanına getirir ve:

- "Bu adamın parasını ver." derdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Hani sen onu bize hediye getirmiştin, şimdi ne parası bu?" deyince adamcağız:

- "Ne yapayım, param yoktu. Senin bundan yemeni arzu ettim, onun için aldım geldim, şimdi sen parayı ver." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) gülerek parayı öderdi.

İşte bu anlattığımız şekillerdeki şakalar nâdiren yapılırsa mübâh olur. Devam ve ısrâr ise hezeldir, mezmûmdur; kalpleri öldüren gülmenin sebebidir.

الآفة الحادية عشرة : السخرية والاستهزاء

وهٰذا محرَّمٌ مهما كانَ مؤذياً ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا يَسۡخَرۡ قَوۡمٞ مِّن قَوۡمٍ عَسَىٰٓ أَن يَكُونُواْ خَيۡرٗا مِّنۡهُمۡ وَلَا نِسَآءٞ مِّن نِّسَآءٍ عَسَىٰٓ أَن يَكُنَّ خَيۡرٗا مِّنۡهُنَّۖ ﴾ .

ومعنى السخريةِ : الاستحقارُ والاستهانةُ والتنبيهُ على العيوبِ والنقائصِ علىٰ وجهٍ يُضْحكُ منهُ ، وقدْ يكونُ ذلكَ بالمحاكاةِ في الفعلِ والقولِ ، وقدْ يكونُ بالإشارةِ والإيماءِ .

وإذا كانَ بحضرةِ المستهزأِ بهِ . . لمْ يُسمَّ ذلكَ غيبةً ، وفيهِ معنى الغيبةِ .

قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : حكيتُ إنساناً ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما أحبُّ أنِّي حكيتُ إنساناً وأنَّ لي كذا وكذا »⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ عباسٍ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ يَٰوَيۡلَتَنَا مَالِ هَٰذَا ٱلۡكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةٗ وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحۡصَىٰهَاۚ ﴾ : (الصغيرةُ : التبسُّمُ بالاستهزاءِ بالمؤمنِ ، والكبيرةُ : القهقهةُ بذلكَ)⁽²⁾ ، وهوَ إشارةٌ إلىٰ أنَّ الضَّحكَ على الناسِ مِنْ جملةِ الذنوبِ والكبائرِ .

وعنْ عبدِ اللهِ بنِ زمعةَ : أنَّهُ سمعَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهوَ

---

(1) رواه أبو داوود (٤٨٧٥) ، والترمذي (٢٥٠٢) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٩٢) .

يخطبُ ، فوعظَهُمْ في ضحكِهمْ مِنَ الضَّرطةِ ، وقالَ : « علامَ يضحكُ أحدُكُمْ ممَّا يفعلُ ؟! »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ المستهزئينَ بالنَّاسِ يُفتحُ لأحدِهمْ بابٌ مِنَ الجنَّةِ ، فيُقالُ : هلمَّ هلمَّ ، فيجيءُ بكرْبِهِ وغمِّهِ ، فإذا جاءَ . . أُغلقَ دونَهُ ، ثمَّ يُفتحُ لهُ بابٌ آخرُ ، فيُقالُ لهُ : هلمَّ هلمَّ ، فيجيءُ بكرْبِهِ وغمِّهِ ، فإذا أتاهُ . . أُغلقَ دونَهُ ، فما يزالُ كذلكَ حتَّىٰ إنَّ الرَّجلَ لَيُفتحُ لهُ البابُ فيُقالُ لهُ : هلمَّ هلمَّ فما يأتيهِ »(٢) .

وقالَ معاذُ بنُ جبلٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ عيَّرَ أخاهُ بذنبٍ قدْ تابَ منهُ . . لمْ يمُتْ حتَّىٰ يعملَهُ »(٣) .

وكلُّ هـٰذا يرجعُ إلى استحقارِ الغيرِ والضحكِ عليهِ استهانةً بهِ واستصغاراً لهُ ، وعليهِ نبَّهَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ عَسَىٰٓ أَن يَكُونُوا۟ خَيْرًا مِّنْهُمْ ﴾ أيْ : لِمَ تسخرُ بهِ استصغاراً ولعلَّهُ خيرٌ منكَ ؟!

وهـٰذا إنَّما يحرمُ في حقِّ مَنْ يتأذَّىٰ بهِ .

فأمَّا مَنْ جعلَ نفسَهُ مَسْخَرةً ، وربَّما فَرِحَ بأنْ يُسخَرَ بهِ . . كانَتِ السخريةُ في حقِّهِ مِنْ جملةِ المزحِ ، وقد سبقَ ما يذمُّ منهُ وما يمدحُ .

---

(١) رواه البخاري (٤٩٤٢) ، ومسلم (٢٨٥٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٨٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٣٣٣) من حديث الحسن مرسلاً .

(٣) رواه الترمذي (٢٥٠٥) ، وزيادة : (قد تاب منه) نقلها شيخه أحمد بن منيع .

وإنَّما المحرَّمُ : استصغارٌ يتأذَّىٰ بهِ المستهزَأُ بهِ ؛ لما فيهِ مِنَ التحقيرِ والتهاونِ ، وذلكَ تارةً يجري بأنْ يضحكَ علىٰ كلامِهِ إذا تخبَّطَ فيهِ ولمْ ينتظِمْ ، أوْ علىٰ أفعالِهِ إذا كانَتْ مشوَّشةً ؛ كالضَّحكِ علىٰ خطِّهِ ، وعلىٰ صنعتِهِ ، أوْ علىٰ صورتِهِ وخِلْقتِهِ إذا كانَ قصيراً أوْ ناقصاً لعيبٍ منَ العيوبِ ، فالضحكُ منْ جميعِ ذلكَ داخلٌ في السخريةِ المنهيِّ عنها .

* * *

SUHRİYE VE İSTİHZÂ

Eğlence ve alaya alma, eziyet verdiği zaman haramdır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

يَآ أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسٰى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَآءٌ مِنْ نِسَآءٍ عَسٰى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ

"Ey insanlar, bir grup, bir diğerini alaya almasın. Belki de onlar kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da başka kadınları alaya almasınlar. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler." (Hucûrât sûresi, 49/11) buyrulmuştur. Suhrıyenin mânâsı, adamı hiçe saymak, ihânet ve tahkîrdir. İnsanları güldürecek şekilde kusur ve noksanlarına dokunmaktır. Bu da işini, sözünü hikâye ve taklit etmek suretiyle olduğu gibi, bâzen de işâret ve imâ ile olur. İstihzâ ettiği kimse mecliste ise buna gıybet denmezse de yine gıybet mânâsı kendisinde vardır. Hz. Âişe (r.a.) diyor: Ben bir insandan bahsettim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَاللهِ مَا أُحِبُّ اِنّٖي حَاكَيْتُ إِنْسَانًا وَلِيَ كَذَا وَكَذَا

"Vallahi, bende şöyle böyle haller var iken başkasından bahsetmekten hoşlanmam."[109] buyurdu. İbn Abbâs (r.a.):

يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغٖيرَةً وَلَا كَبٖيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا

---

[109] Ebû Dâvud rivâyet etmiştir.

“Vâh bize, eyvâh bize, bu defter nasıl olmuş da küçük-büyük bir şey bırakmadan hepsini saymış.” (Kehf sûresi, 18/49) âyetinin tefsirinde: **“Sağîre”** mü’min ile istihzâ ederken yapılan tebessümdür. **“Kebîre”** ise bu arada atılan kahkahalardır.” demiştir.

Abdullah b. Zem’a diyor ki: Bir adamın yellenmesine gülenlere nasîhat etmek üzere îrâd ettiği bir hutbesinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Niçin gülüyorsunuz.”* buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الْمُسْتَهْزِئِينَ بِالنَّاسِ يُفْتَحُ لِأَحَدِهِمْ بَابٌ مِنَ الْجَنَّةِ فَيُقَالُ: هَلُمَّ هَلُمَّ فَيَجِيءُ بِكَرْبِهِ وَغَمِّهِ فَإِذَا أَتَاهُ أُغْلِقَ دُونَهُ ثُمَّ يُفْتَحُ لَهُ بَابٌ اٰخَرُ فَيُقَالُ: هَلُمَّ هَلُمَّ فَيَجِيءُ بِكَرْبِهِ وَغَمِّهِ فَإِذَا أَتَاهُ أُغْلِقَ دُونَهُ فَمَا يَزَالُ كَذٰلِكَ حَتّٰى إِنَّ الرَّجُلَ لَيُفْتَحُ لَهُ الْبَابُ فَيُقَالُ لَهُ: هَلُمَّ هَلُمَّ فَلَا يَأْتِيهِ

“İnsanlarla istihzâ eden birine, cennetten bir kapı açılır ve “Buyur, gel.” denir. Adam sıkıntılı ve telâşlı olarak gelir, fakat kapı kapanır. Sonra başka bir kapı açılır. Adam yine sıkıntılı ve üzgün olarak bu kapıya gider, o da kapanır. Bu hal o kadar devam eder ki, artık adama “Gel” diye seslendikleri halde gidemez bir hal alır.”[110]

Muaz b. Cebel’in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ عَيَّرَ أَخَاهُ بِذَنْبٍ قَدْ تَابَ مِنْهُ لَمْ يَمُتْ حَتّٰى يَعْمَلَهُ

“Kim dîn kardeşini tövbe ettiği bir günâhından dolayı ayıplarsa, o günâh ile mübtelâ olmadan ölmez.”[111] buyurmuştur.

---

[110] İbn Ebî’d-Dünyâ Hasan’dan mürsel olarak rivâyet etmiştir.

[111] Tirmizî rivâyet etmiştir.

Bütün bunlar, başkasını tahkîr etmenin, ona îhânetle onu küçük görmenin cezâlarıdır. Buna tembih olarak Allahu Teâlâ: "Umulur ki onlar sizden hayırlıdır." buyurmuştur. Yâni onu küçük görüp ona hakarette bulunma, belki senden hayırlı olabilir. Bu, yapılan istihzâdan eziyet duyanlar hakkındadır.

Fakat kendini maskara yapan ve maskara edilmekten zevk alan kimse hakkındaki maskaralık bir nevî şakacılık demektir ki, bu şakacılığın zemmedilen ve övülen kısımlarını yukarıda anlattık. Asıl haram olan, istihzâ edilen adamı küçümsemek ve ona eziyet vermek suretiyle yapılanıdır. Çünkü bunda ihânet ve hakaret vardır. Bu istihzâ, bâzen düşük sözler konuştuğu zaman sözüne gülmek ve bâzen acâyip hareketlerde bulunduğuna gülmek için olur. Yazdığı yazıya, yaptığı işe, kılık kıyâfetine, kusur ve noksanına gülmek gibi. Bütün bunlar, yasak olan maskaralıkta dâhildir.

الآفة الثانية عشرة : إفشاء السر

وهوَ منهيٌّ عنهُ ؛ لما فيهِ مِنَ الإيذاءِ ، والتهاونِ بحقِّ المعارفِ والأصدقاءِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا حدَّثَ الرَّجلُ الحديثَ ثمَّ الْتفتَ . . فهيَ أمانةٌ »(١) .

وقالَ مطلقاً : « الحديثُ بينَكُمْ أمانةٌ »(٢) .

وقالَ الحسنُ : (إنَّ مِنَ الخيانةِ أنْ تحدِّثَ بسرِّ أخيكَ)(٣) .

ويُروىٰ أنَّ معاويةَ رضيَ اللهُ عنهُ أسرَّ إلى الوليدِ بنِ عُتبةَ حديثاً ، فقالَ لأبيهِ : يا أبتِ ؛ إنَّ أميرَ المؤمنينَ أسرَّ إليَّ حديثاً ، وما أراهُ يطوي عنكَ ما بسطَهُ إلىٰ غيرِكَ .

قالَ : فلا تحدِّثْني بهِ ؛ فإنَّ مَنْ كتمَ سرَّهُ . . كانَ الخيارُ لهُ ، ومَنْ أفشاهُ . . كانَ الخيارُ عليهِ ، قالَ : فقلتُ : يا أبتِ ؛ وإنَّ هـٰذا ليدخلُ بينَ الرجلِ وبينَ أبيهِ ؟ فقالَ : لا واللهِ يا بنيَّ ، ولكنْ أحبُّ ألاَّ تذلِّلَ

---

(١) رواه أبو داوود (٤٨٦٨) ، والترمذي (١٩٥٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٠٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٠٤) .

لسانَكَ بأحاديثِ السِّرِّ ، قالَ : فأتيتُ معاويةَ فحدَّثتُهُ ، فقالَ : يا وليدُ ؛ أعتقَكَ أخي مِنْ رقِّ الخطأِ(١) .

فإفشاءُ السِّرِّ خيانةٌ ، وهوَ حرامٌ إذا كانَ فيهِ إضرارٌ ، ولؤمٌ إنْ لمْ يكُنْ فيهِ إضرارٌ ، وقدْ ذكرنا ما يتعلَّقُ بكتمانِ السِّرِّ في كتابِ آدابِ الصحبةِ ، فلا نعيدُهُ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤١٠) .

SIR TUTMAMAK

Başkasına eziyet, dostların hakkına ihânet olduğu için sırrı açıklamak yasaktır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا حَدَّثَ الرَّجُلُ الْحَدِيثَ ثُمَّ الْتَفَتَ فَهِيَ أَمَانَةٌ

"Bir adam bir mecliste bir sözü söylerken etrafına bakındığı zaman, o söz dinleyenlere emânettir."[112] buyurmuştur. Hasan: "Kardeşinin sırrını başkasına söylemek ona hıyânettir." demiştir.

Rivâyete göre; Muaviye, Utbe'nin oğlu Velid'e gizli bir şey söyledi. Velid babası Utbe'ye: "Mü'minlerin emiri bana gizli bir şey söyledi. Senden başkasına söylediği bu sırrı senden gizlemez sanırım. Bunu sana söylemek isterim." dedi. Babası: "Hayır, sen onu bana söyleme. Zîra sırrını muhafaza edenin muhayyerlik kendi lehine olmakla beraber, sırrını ifşâ edenlerin muhayyerlik aleyhlerine olur." dedi. Utbe: "Fakat bu, evlat ile babanın arasına giren bir şeydir." deyince babası: "Hayır, oğlum, benim senden istediğim, sırrını ifşâ etmek zilletine düşmemendir." dedi.

Utbe diyor ki; Muaviye'ye gittim ve vaziyetten kendisini haberdâr ettim. Muaviye de:

- "Baban seni hatâ esâretine düşmekten kurtarmıştır." dedi.

Sırrı ifşâ, hıyânettir. Başkasına zararı dokunursa haram, zararı olmazsa zemmedilen bir davranıştır. **"Sohbet Âdâbı Kîtâbı"**nda sırrı tutmakla alâkalı hususları anlattık, tekrara lüzum yoktur.

---

[112] Ebû Dâvud ve Tirmizî Câbir'den rivâyet ettiler. Tirmizî hasendir, dedi.

الآفة الثالثة عشرة : الوعد الكاذب

فإنَّ اللِّسانَ سبَّاقٌ إلى الوعدِ ، ثمَّ النفسُ ربَّما لا تسمحُ بالوفاءِ ، فيصيرُ الوعدُ خُلْفاً ، وذلكَ مِنْ أماراتِ النِّفاقِ .

وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَوۡفُواْ بِٱلۡعُقُودِ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « العِدةُ عطيَّةٌ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الوَأْيُ مثلُ الدَّينِ أوْ أفضلُ »⁽²⁾ ، **والوَأْيُ** : الوعدُ .

وقدْ أثنى اللهُ تعالىٰ علىٰ نبيِّهِ إسماعيلَ عليهِ السَّلامُ في كتابهِ العزيزِ فقالَ : ﴿ إِنَّهُۥ كَانَ صَادِقَ ٱلۡوَعۡدِ وَكَانَ رَسُولٗا نَّبِيّٗا﴾ .

فيُقالُ : إنَّهُ واعدَ إنساناً في موضعٍ فلمْ يرجعْ إليهِ ذلكَ الإنسانُ بلْ نسيَ ، فبقيَ إسماعيلُ اثنينِ وعشرينَ يوماً في انتظارِهِ⁽³⁾ .

ولمَّا حضرَتْ عبدَ اللهِ بنَ عمرٍو الوفاةُ.. قالَ : (إنَّهُ كانَ خطبَ إليَّ ابنتي رجلٌ مِنْ قريشٍ ، وقد كانَ منِّي إليهِ شبهُ الوعدِ ، فواللهِ ؛ لا ألقى اللهَ

---

(1) رواه الطبراني في « الأوسط » (١٧٧٣) ، وقد رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٥٦) عن الحسن مرسلاً .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٥٧) عن ابن لهيعة مرسلاً .

(3) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٦١) عن يزيد الرقاشي قاله .

بثلُثِ النفاقِ ، اشهدُوا أني قدْ زوَّجتُهُ ابنتي)[١] .

وعنْ عبدِ اللهِ بنِ أبي الحَمْساءِ قالَ : بايعتُ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قبلَ أنْ يبعثَ ، فبقيَتْ لهُ بقيةٌ ، فوعدتُهُ أنْ آتيَهُ بها في مكانِهِ ذلكَ ، فنسيتُ يومي والغدَ ، فأتيتُهُ في اليومِ الثالثِ وهوَ في مكانِهِ ، فقالَ : « يا فتىٰ ؛ قدْ شقَقْتَ عليَّ ، أنا هـٰهُنا منذ ثلاثٍ أنتظرُكَ »[٢] .

وقيلَ لإبراهيمَ : الرجلُ يواعدُ الرجلَ الميعادَ فلا يجيءُ ، قالَ : ينتظرُهُ ما بينَهُ وبينَ أنْ يدخلَ وقتُ الصلاةِ التي تجيءُ[٣] .

وكانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا وعدَ وعداً . . قالَ : «عسىٰ»[٤] .

وكانَ ابنُ مسعودٍ لا يعِدُ وعداً إلاَّ ويقولُ : (إنْ شاءَ اللهُ)[٥] ، وهوَ الأولىٰ .

ثمَّ إذا فُهِمَ معَ ذلكَ الجزمُ في الوعدِ . . فلا بدَّ مِنَ الوفاءِ ، إلا أنْ يتعذَّرَ ، فإنْ كانَ عندَ الوعدِ عازماً علىٰ ألاَّ يفيَ بهِ . . فهـٰذا هوَ النفاقُ ، قالَ أبو هريرةَ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مَنْ كنَّ فيهِ . . فهوَ

---

[١] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٥٩) .

[٢] رواه أبو داوود (٤٩٩٦) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٦٠) .

[٣] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٦٣) .

[٤] قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٧/٥٠٧) .

[٥] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٦٧) عن أبي إسحاق قال : كان أصحاب عبد الله رضي الله عنه يقولون : إذا وعد فقال : (إن شاء الله) . . لم يخلف .

منافقٌ وإنْ صامَ وصلَّىٰ وزعمَ أنَّهُ مسلمٌ ؛ إذا حدَّثَ . . كذبَ ، وإذا وعدَ . . أخلفَ ، وإذا اؤتُمِنَ . . خانَ »(١) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو رضيَ اللهُ عنهُما : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أربعٌ مَنْ كُنَّ فيهِ . . كانَ منافقاً ، ومَنْ كانَتْ فيهِ خلةٌ منهنَّ . . كانَتْ فيهِ خلةٌ مِنَ النِّفاقِ حتَّىٰ يدعَها ؛ إذا حدَّثَ . . كذَبَ ، وإذا وعدَ . . أخلفَ ، وإذا عاهَدَ . . غدرَ ، وإذا خاصَمَ . . فجَرَ »(٢) .

وهٰذا ينزَّلُ علىٰ مَنْ وَعَدَ وهوَ علىٰ عزمِ الخُلْفِ ، أوْ تركَ الوفاءَ مِنْ غيرِ عذرٍ ، فأما مَنْ عزَمَ على الوفاءِ . . فعَنَّ لهُ عذرٌ منعَهُ مِنَ الوفاءِ . . لمْ يكنْ منافقاً ، وإنْ جرىٰ عليهِ ما هوَ صورةُ النِّفاقِ .

ولكنْ ينبغي أنْ يحترزَ مِنْ صورةِ النِّفاقِ أيضاً كما يحترزُ مِنْ حقيقتِهِ ، ولا ينبغي أنْ يجعلَ نفسَهُ معذوراً مِنْ غيرِ ضرورةٍ حافزةٍ ؛ فقدْ رُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ وعدَ أبا الهيثمِ بنَ التَّيِّهانِ خادماً ، فأُتِيَ بثلاثةٍ مِنَ السبيِ ، فأعطى اثنينِ وبقيَ واحدٌ ، فجاءَتْ فاطمةُ بنتُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ تطلُبُ منهُ خادماً وهيَ تقولُ : ألا ترىٰ أثرَ الرَّحىٰ يا رسولَ اللهِ في يدي ، فذكَرَ موعدَهُ لأبي الهيثمِ ، فجعلَ يقولُ : « كيفَ بموعدي لأبي الهيثمِ ؟ » فآثرَهُ بهِ علىٰ فاطمةَ ؛ لما سبقَ مِنْ موعدِهِ لهُ ، معَ

---

(١) رواه البخاري (٣٣) ، ومسلم (٥٩) بنحوه .

(٢) رواه البخاري (٣٤) ، ومسلم (٥٨) .

أنَّها كانَتْ تديرُ الرحىٰ بيدِها الضعيفةِ(١) .

ولقدْ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ جالساً يقسِمُ غنائمَ هوازنَ بحُنينٍ ، فوقفَ عليهِ رجلٌ مِنَ الناسِ ، فقالَ : إنَّ لي عندكَ موعداً يا رسولَ اللهِ ، فقالَ : « صَدَقتَ فاحْتكِمْ ما شئتَ » ، فقالَ : أحتكمُ ثمانينَ ضائنةً وراعيَها ، فقالَ : « هيَ لكَ ، ولقد احتكَمتَ يسيراً ، ولَصاحبةُ موسَىٰ عليهِ السَّلامُ التي دلَّتهُ علىٰ عظامِ يوسفَ كانَتْ أحزمَ وأجزلَ حكماً منكَ حينَ حكَّمَها موسىٰ عليهِ السلامُ فقالَتْ : حكمي أنْ تردَّني شابَّةً ، وأدخلَ معكَ الجنَّةَ »(٢) .

قيلَ : فكانَ الناسُ يضعِّفونَ ما احتكمَ بهِ ، حتَّىٰ جُعِلَ مثلاً ، يقولونَ : (أشحُّ(٣) مِنْ صاحبِ الثمانينَ والراعي) .

وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ الخلْفُ أنْ يعدَ الرَّجلُ الرَّجلَ ومِنْ نيَّتِهِ أنْ يفيَ »(٤) .

وفي لفظٍ آخرَ : « إذا وعدَ الرَّجلُ أخاهُ وفي نيَّتِهِ أنْ يفيَ فلمْ يجدْ . . فلا إثمَ عليهِ »(٥) .

* * *

---

(١) رواه البيهقي في « دلائل النبوة » (١/ ٣٦٠) .

(٢) رواه ابن حبان في « صحيحه » (٧٢٣) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٠٤) بنحوه .

(٣) في (ب) : (أقنع) ، وفي (ج) : (أسمح) بدل (أشح) .

(٤) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٥٣٦٣) .

(٥) رواه أبو داوود (٤٩٩٥)، والترمذي (٢٦٣٣)، وفيهما : (فلم يفِ) بدل (فلم يجد) .

YALAN YERE SÖZ VERMEK

Dil, vâd etmekte yarışır fakat umûmiyetle insanın nefsi, verilen sözde durmaz. O zaman, verdiği sözde durmamak olur. Bu ise nifak alametidir. Nitekim Allahu Teâlâ:

يَآ أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ

"Ey îman edenler, akitlerinizi yerine getirin." (Mâide sûresi, 5/1) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur:

اَلْعِدَّةُ عَطِيَّةٌ

"Va'd atıyyedir. verilmesi gerekir."[113] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْوَأْيُ مِثْلُ الدَّيْنِ أَوْ أَفْضَلُ

"Va'd borç gibi ve belki borçtan daha mühimdir."[114] buyurmuştur.

Allahu Teâlâ İsmâil aleyhisselâmı övmek üzere:

إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ

"O va'dinde sâdık idi." (Meryem sûresi, 19/54) buyurmuştur. Denildi ki: Bir yerde buluşmak üzere biriyle sözleşmişti. Adam unuttu, İsmâil aleyhisselâm yirmi gün adamı orada bekledi.

Abdullah b. Ömer (r.a.) ölüm döşeğine yatmıştı. Dedi ki: Falanca benden kızımı istedi. Ben de kendisine yarım bir söz vermiştim. Bu münâfıklığın üçte biriyle Allah'a mülâki olmayı istemem. Şâhid olun, kızımı ona nikâh ettim." dedi.

---

[113] Taberâni **"Evsat"**ında Kubaş b. Esyem'den rivâyet etti.

[114] İbn Ebi'd-Dünyâ İbn Luhay'a'dan mürsel olarak rivâyet etmiştir.

Abdullah b. Ebû'l-Hansâ şöyle diyor; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) peygamber olmadan kendisine bir şey vermek için falan gün bir yerde buluşmak üzere söz verdim. Fakat ben o gün ve ertesi gün bunu unuttum, ancak üçüncü gün hatırladım. Gittim baktım ki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) aynı yerde bekliyor. Beni görünce:

يَا فَتٰى لَقَدْ شَقَقْتَ عَلَيَّ أَنَا هٰهُنَا مُنْذُ ثَلَاثٍ أَنْتَظِرُكَ

"Delikanlı, beni yordun. Üç günden beri seni burada bekliyorum."[115] buyurdu.

İbrâhim'e:

- "Bir adam bir adama söz verip gelmediği zaman ne yapmalı?" diye sormuşlar. İbrâhim:

- "Gelecek namaz vaktine kadar bekler." demiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) söz verdiği zaman bunu, katî olarak vermezdi. **"Belki"** kaydını kordu. İbn Mes'ûd da bir söz verdiği zaman, **"İnşâallah"** derdi. Evlâ olan böyle demektir. İnşâallah demek, yâni Allah dilerse demektir. Fakat bundan katiyet mânâsı anlaşılırsa ahde vefâ lâzımdır. Ancak mâzeret müstesnâdır. Şâyet söz verirken içinden yapmamaya kararlı ise bu nifakın tâ kendisidir. Nitekim Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

ثَلَاثٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ فَهُوَ مُنَافِقٌ وَإِنْ صَامَ وَصَلّٰى وَزَعَمَ أَنَّهُ
مُسْلِمٌ: إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ وَإِذَا ائْتُمِنَ خَانَ

---

[115] Ebû Dâvud rivâyet etti.

"Üç şey kimde bulunursa, namaz kılsa, oruç tutsa ve kendini mü'min sansa da yine münâfıktır: Konuştuğu vakit yalan söyler, vâdettiği vakit vâdini yerine getirmez, îtimâd edildiği vakit emânete hıyânet eder."[116] buyurmuştur. Abdullah b. Ömer'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَانَ مُنَافِقًا وَمَنْ كَانَتْ فِيهِ خَلَّةٌ مِنْهُنَّ كَانَ فِيهِ خَلَّةٌ مِنَ النِّفَاقِ حَتّٰى يَدَعَهَا: إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ، وَإِذَا وَعَدَ أَخْلَفَ، وَإِذَا عَاهَدَ غَدَرَ، وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ

"Dört şey kimde bulunursa o münâfıktır. Bunlardan bir tanesi bulunursa, -onu terk edinceye kadar- kendisinde nifaktan bir parça vardır. Bunlar, konuştuğu vakit yalan söylemek, vâdettiği vakit hulfetmek, muâhedeye giriştiği vakit gadretmek, husûmet ettiği vakit fücur etmek, yâni mahkemeye baş vurduğu vakit hakkından fazlasını istemektir."[117] Bu, yapmamaya azimli olarak söz veren veyâ verdiği sözde mazeretsiz durmayan kimseler hakkındadır. Ama verdiği sözü yapmaya azimli olup mâzereti sebebiyle yapamayanlar -her ne kadar görünüşte münâfık gibi iseler de- hakîkatte münâfık değillerdir.

Buna rağmen görünüşteki nifaktan da sakınmalı, mühim bir zaruret olmadıkça kendini mâzur göstermemeye gayret etmelidir. Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Ebû'l-Haysem'e bir hizmetçi vâdetmişti. Üç esîr kendisine getirdiler, ikisini verdi elinde bir esîr kaldı. Bu sırada Hz. Fâtıma (r.a.) bir hizmetçi istemek üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e geldi:

---

[116] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçti.

[117] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

-“Değirmen çevirmekten elimin haline baksana, bana bir hizmetçi ver.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

“-Ebû’l-Haysem’e verdiğim söz ne olacak?” buyurdu ve verdiği sözü kızı üzerine tercîh etti.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Huneyn’de, Havâzin’in ganîmetini taksim ediyordu. O sırada adamın biri gelerek:

-“Hani senin bana bir sözün vardı.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Doğru söylüyorsun, istediğini al.”* buyurdu. Adam da:

-“Çobanları ile beraber seksen koyun istiyorum.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“İstediğini sana verdim, sen insaflı davrandın ve az istedin. Hâlbuki Mûsâ aleyhisselâmın arkadaşı olan koca karı senden daha çok istemişti. Mûsâ aleyhisselâma Yûsuf’un Nil’de dalgalanan sandukasını gösterdiği vakit, Mûsâ aleyhisselâm:*

- *“Benden ne istersen iste, diye kendisini hakem tâyin edince, o da:*

- *“Beni daha güzel şekilde eski gençliğime çevirip cennette senin civarında olmamı isterim.” dedi.*[118] Hattâ bu darb-ı mesel oldu. “Çobanı ile seksen koyunu isteyenden daha cimri.” derler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَيْسَ الْخُلْفُ أَنْ يَعِدَ الرَّجُلُ الرَّجُلَ وَفِي نِيَّتِهِ أَنْ يَفِيَ (وَفِي لَفْظٍ اٰخَرَ) إِذَا وَعَدَ الرَّجُلُ أَخَاهُ وَفِي نِيَّتِهِ أَنْ يَفِيَ فَلَمْ يَجِدْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ

---

[118] İbn Hibbân ve Hâkim **“Müstedrek”**de rivâyet etmiştir. Hâkim, sahîh olduğunu söylemiştir.

"Niyetinde îfâ etmek olduğu halde yapılan vâdi yerine getirmemek hulf sayılmaz." Diğer rivâyette: *"Bir kimse verdiği sözde durmak maksadıyla kardeşine bir şey vâdeder, sonra vâdettiğini bulamazsa, vâdine hulfetmiş sayılmaz."*[119]

---

[119] Ebû Dâvud ve Tirmizî rivâyet etmiştir.

الآفة الرابعة عشرة : الكذب في القول واليمين

وهوَ مِنْ قبائحِ الذنوبِ وفواحشِ العيوبِ .

قالَ إسماعيلُ بنُ أوسطَ[1] : سمعتُ أبا بكرٍ الصديقَ رضيَ اللهُ عنهُ يخطبُ بعدَ وفاةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : قامَ فينا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مقامي هـٰذا عامَ أوَّلَ ، ثمَّ بكىٰ فقالَ : « إيَّاكُمْ والكذبَ ؛ فإنَّهُ معَ الفجورِ ، وهما في النَّارِ »[2] .

وقالَ أبو أمامةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الكذبَ بابٌ مِنْ أبوابِ النِّفاقِ »[3] .

وقالَ الحسنُ : (كانَ يُقالُ : إنَّ مِنَ النفاقِ اختلافَ السِّرِّ والعلانيةِ ، والقولِ والعملِ ، والمدخلِ والمخرجِ .

وإنَّ الأصلَ الذي يُبنىٰ عليهِ النفاقُ الكذبُ)[4] .

---

[1] كذا في جميع النسخ ، والصواب ـ كما نبَّه عليه الحافظ العراقي ـ أوسط بن إسماعيل بن أوسط البجلي ، انظر « الإتحاف » (٧/ ٥١٠) .

[2] رواه ابن ماجه (٣٨٤٩) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٦٩) واللفظ له .

[3] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٢١) ، ومعناه في حديث : « آية المنافق . . . » .

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٨٤) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « كَبُرَتْ خيانةً أنْ تحدِّثَ أخاكَ حديثاً هوَ لكَ بهِ مصدِّقٌ وأنتَ لهُ بهِ كاذبٌ »[1] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يزالُ العبدُ يكذبُ ويتحرَّى الكذبَ حتَّىٰ يُكتبَ عندَ اللهِ كذَّاباً »[2] .

ومرَّ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ برجلينِ يتبايعانِ شاةً ويتحالفانِ ، يقولُ أحدُهما : واللهِ ؛ لا أنقصُكَ مِنْ كذا وكذا ، ويقولُ الآخرُ : واللهِ ؛ لا أزيدُكَ علىٰ كذا وكذا ، فمرَّ بالشاةِ وقدِ اشتراها أحدُهُما ، فقالَ : « أوجبَ أحدُهُما بالإثمِ والكفَّارةِ »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الكذبُ ينقُصُ الرِّزقَ »[4] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ التُّجَّارَ همُ الفُجَّارُ » ، فقيلَ : يا رسولَ اللهِ ، أليسَ قدْ أحلَّ اللهُ البيعَ ؟ قالَ : « نعمْ ، ولكنَّهُمْ يحلفونَ فيأثمونَ ، ويحدِّثونَ فيكذبونَ »[5] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثةُ نفرٍ لا يكلِّمُهُمُ اللهُ يومَ القيامةِ

---

(١) رواه أبو داوود (٤٩٧١) من حديث سفيان بن أُسيد رضي الله عنه ، وهو عند أحمد في « المسند » (٤/ ١٨٣) من حديث نواس بن سمعان رضي الله عنه .

(٢) رواه البخاري (٦٠٩٤) ، ومسلم (٢٦٠٦) ، والترمذي (١٩٧١) واللفظ له .

(٣) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١١٦) .

(٤) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١١٧) .

(٥) رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٤٢٨) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٦) ، وفيهما : (بلىٰ) بدل (نعم) .

ولا ينظرُ إليهِمْ : المنَّانُ بعطيَّتِهِ ، والمنفقُ سلعتَهُ بالحلِفِ الفاجرِ ، والمسبلُ إزارَهُ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما حلفَ حالفٌ باللهِ فأدخلَ فيها مثلَ جناحِ بعوضةٍ إلاَّ كانَتْ نكتةً في قلبِهِ إلىٰ يومِ القيامةِ »⁽²⁾ .

وقالَ أبو ذرٍّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثةٌ يحبُّهُمُ اللهُ : رجلٌ كانَ في فئةٍ فنَصبَ نحْرَهُ حتَّىٰ يُقتلَ أوْ يفتحَ اللهُ عليهِ أوْ علىٰ أصحابِهِ ، ورجلٌ كانَ لهُ جارُ سُوءٍ يؤذيهِ فيصبرُ علىٰ أذاهُ حتَّىٰ يفرِّقَ بينَهُما موتٌ أو ظَعنٌ ، ورجلٌ كانَ معَهُ قومٌ في سفرٍ أوْ سريَّةٍ فأطالوا السُّرىٰ حتَّىٰ أعجبهُمْ أنْ يمسُّوا الأرضَ فنزلُوا ، فتنحَّىٰ يصلِّي حتَّىٰ يوقظَ أصحابَهُ للرَّحيلِ ، وثلاثةٌ يشْنَؤُهُمُ اللهُ : التَّاجرُ ـ أوِ البيَّاعُ ـ الحلاَّفُ ، والفقيرُ المختالُ ، والبخيلُ المنَّانُ »⁽³⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ويلٌ للذي يحدِّثُ فيكذبُ ليضحكَ بهِ القومَ ، ويلٌ لهُ ، ويلٌ لهُ »⁽⁴⁾ .

---

(1) رواه مسلم (١٠٦) .

(2) رواه الترمذي (٣٠٢٠) ضمن حديث ، ومفرداً رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٢٤) .

(3) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ١٥١) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٢٦) بلفظه .

(4) رواه أبو داوود (٤٩٩٠) ، والترمذي (٢٣١٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رأيتُ كأنَّ رجلاً جاءَني فقالَ لي : قُمْ ، فقمتُ معَهُ ؛ فإذا أنا برجلينِ أحدُهُما قائمٌ والآخرُ جالسٌ ، بيدِ القائمِ كلُّوبٌ مِنْ حديدٍ يلقمُهُ في شدقِ الجالسِ فيجذِبُهُ حتَّىٰ يبْلُغَ كاهلَهُ ، ثمَّ يجذِبُهُ فيلقمُهُ الجانبَ الآخرَ ، فيمدُّهُ ، فإذا مدَّهُ .. رجعَ الآخرُ كما كانَ ، فقلتُ للذي أقامَني : ما هٰذا ؟ قالَ : هٰذا رجلٌ كذَّابٌ يُعذَّبُ في قبرِهِ إلىٰ يومِ القيامةِ »(١) .

وعنْ عبدِ اللهِ بنِ جرادٍ أنَّهُ سألَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ يزني المؤمنُ ؟ قالَ : « قدْ يكونُ منهُ ذلكَ » ، قالَ : يا نبيَّ اللهِ ؛ هلْ يكذِبُ المؤمنُ ؟ قالَ : « لا » ، ثمَّ أتبعَها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بقولِ اللهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يَفْتَرِى ٱلْكَذِبَ ٱلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴾(٢) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يدعو فيقولُ في دعائِهِ : « اللَّهمَّ ؛ طهِّرْ قلبي مِنَ النِّفاقِ ، وفرجي مِنَ الزِّنا ، ولساني مِنَ الكذِبِ »(٣) .

---

(١) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٣١) بلفظه هنا ، وهو عند البخاري (١٣٨٦) ضمن حديث طويل .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٣٢) ، وفيه زيادة : يا رسول الله ؛ هل يسرق المؤمن ؟ قال : « قد يكون من ذلك » ، ورواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٧٧) وفيه السؤال عن الكذب فقط والسائل أبو الدرداء رضي الله عنه .

(٣) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٣٤) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثةٌ لا يكلِّمُهُمُ اللهُ ولا ينظرُ إليهِمْ ولا يزكِّيهِمْ ولهُمْ عذابٌ أليمٌ : شيخٌ زانٍ ، وملِكٌ كذَّابٌ ، وعائلٌ مستكبرٌ »(١) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عامرٍ : جاءَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلىٰ بيتِنا وأنا صبيٌّ صغيرٌ ، فذهبتُ لألعَبَ ، فقالَتْ أمِّي : يا عبدَ اللهِ ؛ تعالَ لأُعطيَكَ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وما أردتِ أنْ تعطيهِ ؟ » فقالَتْ : تمراً ، فقالَ : « أما إنَّكِ لوْ لمْ تفعلي . . كُتبَتْ عليكِ كذْبةٌ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ أفاءَ اللهُ عليَّ نَعماً عددَ هـٰذهِ العِضاهِ . . لقسمتُها بينكُمْ ثمَّ لا تجدُوني بخيلاً ولا كذَّاباً ولا جباناً »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وكانَ متكئاً : « ألا أنبِّئُكُمْ بأكبرِ الكبائرِ ؟ الإشراكُ باللهِ ، وعقوقُ الوالدينِ » ، ثمَّ قعدَ فقالَ : « ألا وقولُ الزُّورِ »(٤) .

وقالَ ابنُ عمرَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ العبدَ ليكذِبُ الكذْبةَ فيتباعدُ الملَكُ منهُ مسيرةَ ميلٍ مِنْ نَتْنِ ما جاءَ بهِ »(٥) .

وقالَ أنسٌ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تقبَّلُوا لي بستٍّ . . أتقبَّلْ

---

(١) رواه مسلم (١٠٧) .

(٢) رواه أبو داوود (٤٩٩١) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٤٠) .

(٣) رواه البخاري (٢٨٢١) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٤٤) .

(٤) رواه البخاري (٢٦٥٤) ، ومسلم (٨٧) .

(٥) رواه الترمذي (١٩٧٢) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٥٥) .

لكمْ بالجنَّةِ » ، قالوا : وما هيَ ؟ قالَ : « إذا حدَّثَ أحدُكمْ . . فلا يكذبْ ، وإذا وعدَ . . فلا يخلفْ ، وإذا اؤتمنَ . . فلا يخنْ ، وغضُّوا أبصارَكمْ ، وكفُّوا أيديَكُمْ ، واحفظُوا فروجَكمْ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ للشَّيطانِ كحلاً ولَعُوقاً ونُشُوقاً ، فأمَّا لَعُوقُهُ . . فالكذبُ ، وأمَّا نُشُوقُهُ . . فالغَضبُ ، وأمَّا كحْلُهُ . . فالنومُ »(٢) .

وخطبَ عمرُ بنُ الخطَّابِ رضيَ اللهُ عنهُ بالجابيةِ فقالَ : قامَ فينا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كمَقامِي فيكُمْ ، فقالَ : « أحسنُوا إلىٰ أصحابِي ، ثمَّ الذينَ يلونَهُمْ ، ثمَّ يفشُو الكذِبُ حتَّىٰ يحلِفَ الرَّجلُ على اليمينِ ولمْ يُحلَّفْ ، ويَشْهدُ ولمْ يُستشهَدْ »(٣) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ حدَّثَ بحديثٍ وهوَ يرىٰ أنَّهُ كذبٌ . . فهوَ أحدُ الكاذبينَ »(٤) .

---

(١) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٥٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/٣٥٩) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٢٨٣٦) ، والطبراني في « الكبير » (٧/٢٠٦) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ٣٧٤) بنحوه .

(٣) رواه الترمذي (٢١٦٥) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٩١٨١) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٤/٢٥٢) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٦٦) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ حدَّثَ عنِّي حديثاً يُرىٰ أنَّهُ كذبٌ . . فهوَ أحدُ الكاذبينَ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ حَلَفَ علىٰ يمينٍ بإثمٍ ليقتطعَ بها مالَ امرئٍ مسلمٍ بغيرِ حقٍّ . . لقيَ اللهَ عزَّ وجلَّ وهوَ عليهِ غضبانُ »(٢) .

ورُوِيَ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ردَّ شهادةَ رجلٍ في كذبةٍ كذَبَها(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « علىٰ كلِّ خَصْلةٍ يُطبَعُ ، أو يُطوىٰ عليها المؤمنُ إلا الخيانةَ والكذبَ »(٤) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (ما كانَ مِنْ خُلُقٍ أشدَّ عندَ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنَ الكذبِ ، ولقدْ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يطَّلِعُ على الرَّجلِ مِنْ أصحابِهِ على الكذبةِ ، فما ينجلي مِنْ صدرِهِ حتَّىٰ يعلمَ أنَّهُ قدْ أحدثَ للهِ عزَّ وجلَّ منها توبةً)(٥) .

وقالَ موسىٰ عليهِ السلامُ : يا ربِّ ؛ أيُّ عبادِكَ خيرٌ لكَ عملاً ؟ قالَ :

---

(١) رواه مسلم في مقدمة « صحيحه » (١/ ٩) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٦٨) .

(٢) رواه البخاري (٢٣٥٧) ، ومسلم (١٣٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٩٠) عن موسى بن شيبة مرسلاً .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٥٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٧٥) .

(٥) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ١٥٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٧٦) .

مَنْ لا يكذبُ لسانُهُ ، ولا يفجرُ قلبُهُ ، ولا يزني فرجُهُ(١) .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ إيَّاكَ والكذبَ ؛ فإنَّهُ شهيٌّ كلحمِ العصفورِ ، عمَّا قليلٍ يقْلاهُ صاحبُهُ)(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ في مدحِ الصدقِ : « أربعٌ إذا كنَّ فيكَ . . فلا يضرُّكَ ما فاتَكَ مِنَ الدُّنيا : صدقُ حديثٍ ، وحفظُ أمانةٍ ، وحسنُ خليقةٍ ، وعفَّةُ طُعمةٍ »(٣) .

وقالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ في خُطبتِهِ بعدَ وفاةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : قامَ فينا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مثلَ مقامي هـٰذا عامَ أوَّلَ ثمَّ بكىٰ فقالَ : « عليكُمْ بالصِّدقِ ؛ فإنَّهُ معَ البرِّ ، وهما في الجنَّةِ »(٤) .

وقالَ معاذٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لي : « أوصيكَ بتقوى اللهِ ، وصدقِ الحديثِ ، وأداءِ الأمانةِ ، ووفاءٍ بالعهدِ ، وبذلِ السَّلامِ ، وخفضِ الجناحِ »(٥) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٨٨) عن هزيل بن شرحبيل .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٤٢) عن الحسن .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٧٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣١٤) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٤٦٣) .

(٤) هو بعض حديث رواه ابن ماجه (٣٨٤٩) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٦٩) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٤٠) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٩٥٦) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (٨/ ٤٣٤) .

وأمّا الآثارُ :

فقدْ قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (أعظمُ الخطايا عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ اللسانُ الكذوبُ ، وشرُّ الندامةِ ندامةُ يومِ القيامةِ)(١) .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمَهُ اللهُ : (ما كذبتُ كذبةً منذُ شددْتُ عليَّ إزاري)(٢) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنْهُ : (أحبُّكمْ إلينا ما لمْ نرَكُمْ أحسنُكُمُ اسماً ، فإذا رأيناكُمْ . . فأحبُّكُمْ إلينا أحسنُكُم خُلُقاً ، فإذا اختبرْناكُمْ . . فأحبُّكُمْ إلينا أصدقُكُمْ حديثاً ، وأعظمُكُمْ أمانةً)(٣) .

وعنْ ميمونِ بنِ أبي شبيبٍ قالَ : (قعدْتُ أكتبُ كتاباً ، فمررتُ بحرفٍ إنْ أنا كتبتُهُ . . زيّنتُ الكتابَ وكنتُ قدْ كذبْتُ ، فعزمْتُ علىٰ تركِهِ ، فناداني منادٍ مِنْ جانبِ البيتِ : ﴿ يُثَبِّتُ ٱللَّهُ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ بِٱلْقَوْلِ ٱلثَّابِتِ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَفِى ٱلْـَٔاخِرَةِ ﴾)(٤) .

وقالَ الشَّعبيُّ : ما أدري أيُّهما أبعدُ غوراً في النارِ ، الكذبُ أوِ البخلُ)(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٨١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٨٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤٨٧) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٣٩) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٤٣) .

وقالَ ابنُ السَّمَّاكِ : (ما أُراني أوجَرُ علىٰ تركِ الكذبِ ؛ لأنِّي إنَّما أدعُهُ أنفةً)[1] .

وقيلَ لخالدِ بنِ صُبيحٍ : مَنْ يكذبُ كذبةً واحدةً هل يُسمىٰ فاسقاً ؟ قالَ : نعم[2] .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (قرأتُ في بعضِ الكتبِ : ما مِنْ خطيبٍ إلا عُرِضَتْ خطبتُهُ علىٰ عملِهِ ؛ فإنْ كانَ صادقاً . . صُدِّقَ ، وإنْ كانَ كاذباً . . قُرِضَتْ شفتاهُ بمقراضَيْنِ مِنْ نارٍ ، كلَّما قُرِضَتا . . نَبَتَا)[3] .

وقال مالكُ بنُ دينارٍ أيضاً : (الصدقُ والكذبُ يعتركانِ في القلبِ حتَّىٰ يخرجَ أحدُهما صاحبَهُ)[4] .

وكلَّم عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ الوليدَ بنَ عبدِ الملكِ في شيءٍ ، فقالَ لهُ : كذبْتَ، فقالَ عمرُ: واللهِ؛ ما كذبْتُ منذُ علمْتُ أنَّ الكذبَ يشينُ صاحبَهُ[5] .

* * *

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٤٩) .
[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٥٢) .
[3] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٠١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٧٨) .
[4] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥١٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٦٠) .
[5] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٢٩) .

YALAN KONUŞMAK VE YALAN YERE YEMİN ETMEK

Bu, en çirkin günâh ve fâhiş ayıplardandır. İsmâil b. Vâsıt[120] diyor ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihâlinden sonra Ebû Bekir es-Sıddîk (r.a.) bir hutbe îrâd etti. Hutbesinde: "Geçen sene Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) burada aramızda idi ve şöyle buyurdu" dedi: *"Yalandan sakının. O, fücûr ile berâberdir ve her ikisi de cehennemdedir."* buyurdu. Ebû Umâme de diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْكَذِبَ بَابٌ مِنْ أَبْوَابِ النِّفَاقِ

"Yalan, nifak kapılarından bir kapıdır."[121] buyurmuştur. Hasan diyor ki; nifak, iç ile dışın, söz ile işin birbirine uymamasıdır. Nifakın anası yalandır. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

كَبُرَتْ خِيَانَةً أَنْ تُحَدِّثَ أَخَاكَ حَدِيثًا هُوَ لَكَ بِهٖ مُصَدِّقٌ
وَأَنْتَ لَهُ بِهٖ كَاذِبٌ

"En büyük hıyânet, arkadaşına haber verdiğin bir sözde o sana inandığı halde, senin ona yalan söylemendir."[122] İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَكْذِبُ وَيَتَحَرَّى الْكَذِبَ حَتّٰى يُكْتَبَ عِنْدَ اللّٰهِ كَذَّابًا

---

[120] Şamlıdır, sikadandır. Buhârî kendisinden rivâyet etmiştir. Hicrî 79 da ölmüştür.

[121] İbn Adiy **"El-Kâmil"**de rivâyet etmiştir.

[122] Buhârî **"Edebü'l-Müfred"**de rivâyet etmiştir.

"Kişi yalan söylemek ve yalancılıkla meşgul olmak sebebiyle Allah katında yalancılardan yazılır."[123] buyurmuştur.

Bir defa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir koyun alışverişine tesâdüf etti. Biri: "Şu kadardan eksiğe vermem." diye yemîn ediyordu. Diğeri de: "Şu kadardan fazla vermem." diye yemin ediyordu. Sonra baktı ki, adam koyunu almış gidiyor. Bunun üzerine peygamberimiz: *"Birinize günâh ve keffâret îcâb etti."* buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْكَذِبُ يُنْقِصُ الرِّزْقَ

"Yalan, rızkı azaltır."[124] buyurdu. Diğer hadîste ise:

إِنَّ التُّجَّارَ هُمُ الْفُجَّارُ

"Muhakkak ki tüccarlar fâcirlerdir." buyurmuştur. Bunun üzerine:

- "Ya Rasûlallah, Allah alış verişi helâl etmedi mi?" diyenlere, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

نَعَمْ وَلٰكِنَّهُمْ يَحْلِفُونَ فَيَأْثَمُونَ وَيُحَدِّثُونَ فَيَكْذِبُونَ

"Evet, fakat onlar yemîn eder günâha girerler, konuşur yalan söylerler."[125] buyurdu. Başka bir hadîsde:

ثَلَاثَةٌ نَفَرٍ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ: اَلْمَنَّانُ بِعَطِيَّتِهِ وَالْمُنْفِقُ سَلِعَتَهُ بِالْحَلْفِ الْفَاجِرِ وَالْمُسْبِلُ إِزَارَهُ

---

[123] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

[124] Ebû'ş-Şeyh **"Tabakât"**da rivâyet etmiştir.

[125] Ahmed ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. İsnâdı sahîhtir.

“Üç kişi ile kıyâmet günü Allah konuşmaz ve onlara (rahmet nazarıyla) *bakmaz. Bunlar verdiği sadakayı başa kakan, metaını yalan yemîn ile satan ve kibirli kibirli ridâsını sallayarak dolaşan kimselerdir.”*[126] Yine bir rivâyette:

مَا حَلَفَ حَالِفٌ بِاللّٰهِ وَاَدْخَلَ فِيهَا مِثْلَ جَنَاحِ بَعُوضَةٍ إِلَّا
كَانَتْ نُكْتَةً فِي قَلْبِهِ إِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

“Bir kimse Allah’a yemîn eder ve bu yemînine sivri sineğin kanadı kadar yalan katarsa, kalbinde kıyâmete kadar devam eden bir leke olarak kalır.”[127] buyurmuştur. Ebû Zerr (r.a.)’in rivâyetinde:

ثَلَاثَةٌ يُحِبُّهُمُ اللّٰهُ: رَجُلٌ كَانَ فِي فِئَةٍ فَنَصَبَ نَحْرَهُ حَتّٰى يُقْتَلَ، أَوْ يَفْتَحَ اللّٰهُ عَلَيْهِ، وَعَلٰى أَصْحَابِهِ، وَرَجُلٌ كَانَ لَهُ جَارُ سُوءٍ يُؤْذِيهِ، فَصَبَرَ عَلٰى أَذَاهُ حَتّٰى يُفَرِّقَ بَيْنَهُمَا مَوْةٌ أَوْ ظَعَنٌ، وَرَجُلٌ كَانَ مَعَ قَوْمٍ فِي سَفَرٍ، أَوْ سَرِيَّةٍ فَأَطَالُوا السُّرٰى حَتّٰى أَعْجَبَهُمْ أَنْ يَمْشُوا الْأَرْضَ فَنَزَلُوا، فَتَنَحّٰى، يُصَلِّي حَتّٰى يُوقِظَ أَصْحَابَهُ لِلرَّحِيلِ، وَثَلَاثَةٌ يَشْنَؤُهُمُ اللّٰهُ التَّاجِرُ أَوِ الْبَيَّاعُ الْحَلَّافُ، وَالْفَقِيرُ الْمُخْتَالُ، وَالْبَخِيلُ الْمَنَّانُ

Üç kimseyi Allah sever. Bunlardan biri, bir ordu içinde bulunup da öldürülünceye veyâ zafere ulaşıncaya kadar başını bu yola koyup harp eden. İkincisi, bir adamdır ki, kendisine eziyet eden kötü bir komşusu vardır. Oradan göç edinceye veyâ bir taraf ölünceye

---

[126] Müslim, Ebu Zer’den rivâyet etmiştir.

[127] Tirmizî ve Hâkim Abdullah b. Enes’den rivâyet etmişlerdir.

kadar onun eziyetine sabreder. Üçüncüsü bir adamdır ki, arkadaşları ile yolculuğa veyâ düşman üzerine çıkmışlar, uzun süren gece yolculuğu kendilerini yormuş, herkesin canı yatmayı arzulamış. Bu esnâda arkadaşları yatıp istirahat ederken kendisi yatmaz, bir kenara çekilip namaz kılar ve yolculuk için arkadaşları uyanıncaya kadar ibâdetle meşgul olur. Üç sınıf insana da Allah buğzeder. Birincisi, çok yemîn ile mal satıp alış veriş eden tüccâr. İkincisi, böbürlenen yoksul. Üçüncüsü de verdiğini başa kakan cimridir."[128]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَيْلٌ لِلَّذِي يُحَدِّثُ فَيَكْذِبُ لِيُضْحِكَ بِهِ الْقَوْمَ وَيْلٌ لَهُ وَيْلٌ لَهُ

"Yazıklar olsun o kimseye ki, milleti güldürmek için yalan söyler. Vay ona, vay ona, vay ona."[129] buyurmuştur. Diğer rivâyette de:

رَأَيْتُ كَأَنَّ رَجُلًا جَاءَنِي فَقَالَ لِي: قُمْ، فَقُمْتُ مَعَهُ، فَإِذَا أَنَا بِرَجُلَيْنِ أَحَدُهُمَا قَائِمٌ وَالْاٰخَرُ جَالِسٌ، بِيَدِ الْقَائِمِ كَلُّوبٌ مِنْ حَدِيدٍ، يُلْقِمُهُ فِي شِدْقِ الْجَالِسِ، فَيَجْذِبُهُ حَتّٰى يَبْلُغَ كَاهِلَهُ، ثُمَّ يَجْذِبُهُ فَيُلْقِمُهُ الْجَانِبَ الْاٰخَرَ، فَيَمُدُّهُ، فَإِذَا مَدَّهُ رَجَعَ الْاٰخَرُ كَمَا كَانَ، فَقُلْتُ لِلَّذِي أَقَامَنِي: مَا هٰذَا؟ فَقَالَ: هٰذَا رَجُلٌ كَذَّابٌ يُعَذَّبُ فِي قَبْرِهِ إِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

"Gördüm ki güyâ bir adam geldi ve bana "Kalk." dedi. Onunla berâber kalktım. Biri ayakta, diğeri oturan iki kişi ile karşılaştım.

---

[128] Ahmed rivâyet etmiştir.

[129] Ebû Dâvud ve Tirmizî rivâyet etmişlerdir. Neseî hasen olduğunu söylemiştir.

Ayakta duran adamın elindeki demirden çengeli oturan adamın ağzının bir kulağı tarafına geçirir, çeker onu kâhiline kadar yırtar. Sonra döner, öte taraftan aynı vaziyette çengeli çeker yine yırtar. Bir tarafı çekip yırtınca öbür taraf iyi olur, oraya geçer ve böylece devam eder. Beni kaldırana, "Bu nedir?" diye sordum. Adam:

- "Bu, yalancıdır. İşte kıyâmete kadar kabrinde böyle azâb olunur." dedi."[130]

Abdullah b. Cerad diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Mü'min zinâ eder mi?" diye sordum. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Olabilir, zinâ edebilir."* buyurdu. Ben:

- "Yalan konuşur mu?" diye sordum. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Hayır, konuşamaz."* buyurdu. Sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) sözüne şu âyet-i celîleyi ekledi:

إِنَّمَا يَفْتَرِي الْكَذِبَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ

"Yalan uyduranlar, ancak Allah'ın âyetlerine inanmayanlardır." (Nahl sûresi, 16/105)

Ebû Saîd Hudrî (r.a.) de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şöyle dua ettiğini işittim, demiştir:

اَللّٰهُمَّ طَهِّرْ قَلْبِي مِنَ النِّفَاقِ وَفَرْجِي مِنَ الزِّنَا
وَلِسَانِي مِنَ الْكَذِبِ

"Allahım, kalbimi nifaktan, edep yerimi zinâdan ve dilimi yalandan temizle."[131] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[130] Buhârî Semure b. Cündeb'den rivâyet etmiştir.

[131] Hatib **"Târîh"**inde rivâyet etmiştir.

ثَلَاثَةٌ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ
عَذَابٌ أَلِيمٌ: شَيْخٌ زَانٍ وَمَلِكٌ كَذَّابٌ وَعَائِلٌ مُسْتَكْبِرٌ

"Üç kimse vardır ki, Allahu Teâlâ onlarla konuşmaz, onlara bakmaz ve onları tezkiye etmez. Onlar için elîm bir azâb vardır. Bunlar: Zinâ eden ihtiyar, yalan konuşan hükümdar ve kibirlenen yoksullardır."[132] buyurmuştur.

Abdullah b. Âmir diyor ki: Ben küçüktüm, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) evimize gelmişti. Ben oynamaya gidiyordum. Annem bana seslendi: "Abdullah gel, sana bir şey vereceğim." dedi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَمَا أَرَدْتِ أَنْ تُعْطِيَهُ

- *"Ona ne verecektin?"* diye sordu. Annem:

- "Hurma vereceğim." dedi.

Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَمَا إِنَّكِ لَوْ لَمْ تَفْعَلِي لَكُتِبَتْ عَلَيْكِ كِذْبَةٌ

- *"Dikkat et, eğer bir şey vermeyecek olsan ve bunu aldatmak için söylesen sana bir yalan günâhı yazılırdı."*[133] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ أَفَاءَ اللّٰهُ عَلَيَّ نِعَمًا عَدَدَ هٰذَا الْحَصٰى لَقَسَمْتُهَا بَيْنَكُمْ ثُمَّ
لَا تَجِدُونِي بَخِيلًا وَلَا كَذَّابًا وَلَا جَبَّارًا

---

[132] Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[133] Ebû Dâvud rivâyet etmiştir.

"Eğer Allahu Teâlâ bu çakıllar sayısınca bana mal ve servet verse, onları aranızda taksîm ederdim. Beni bu hususta ne cimri, ne yalancı ve ne de korkak bulurdunuz."[134] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَلَا أُنَبِّئُكُمْ بِأَكْبَرِ الْكَبَائِرِ؛ اَلْإِشْرَاكُ بِاللّٰهِ وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ
وَقَوْلُ الزُّورِ

"Dikkat edin, size en büyük günâhları haber vereyim mi? Allah'a şirk koşmak, anne ve babaya âsî olmak." Bundan sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) oturdu ve: *"Dikkat edin, üçüncüsü de yalan yere şâhitlik etmektir."*[135] buyurdu. İbn Ömer'in (r.a.) rivâyetinde diyor ki:

إِنَّ الْعَبْدَ لَيَكْذِبُ الْكِذْبَةَ فَيَتَبَاعَدُ الْمَلَكُ عَنْهُ مَسِيرَةَ مِيلٍ مِنْ
نَتْنِ مَا جَاءَ بِهِ

"İnsan bir yalan söylediği zaman, onun pis kokusundan melek bir mil mesâfe ondan uzaklaşır."[136] Enes'in (r.a.) rivâyetinde:

تَقَبَّلُوا إِلَيَّ بِسِتٍّ أَتَقَبَّلُ لَكُمْ بِالْجَنَّةِ فَقَالُوا: وَمَا هُنَّ؟ قَالَ: إِذَا
حَدَّثَ أَحَدُكُمْ فَلَا يَكْذِبْ وَإِذَا وَعَدَ فَلَا يُخْلِفْ وَإِذَا ائْتُمِنَ
فَلَا يَخُنْ وَغُضُّوا أَبْصَارَكُمْ وَاحْفَظُوا فُرُوجَكُمْ وَكُفُّوا أَيْدِيَكُمْ

"Benim için altı şeye kefalet edin, ben de sizin cennete girmenize kefâlet edeyim: Sizden biriniz konuştuğu zaman yalan söylemesin, söz verdiği zaman sözünde dursun, îtimâd edildiği zaman

---

134. Müslim rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçti.
135. Buhârî ile Müslim Ebû Bekre'den rivâyet etmişlerdir.
136. Tirmizî rivâyet etti.

emânete hıyânet etmesin, gözünüzü (haramdan) *çekin, edep yerinizi koruyun. Elinizi haramdan çekin."*[137] buyurmuştur.

Diğer bir hadîste:

إِنَّ لِلشَّيْطَانِ كَحُلًا وَلَعُوقًا وَنَشُوقًا؛ أَمَّا لَعُوقُهُ فَالْكَذِبُ
وَأَمَّا نَشُوقُهُ فَالْغَضَبُ وَأَمَّا كَحُلُهُ فَالنَّوْمُ

"Şeytanın, insanın gözüne çekecek sürmesi, kötü sözler söyletmek için ağzına koyup yalatacağı şeyi, koklatmak için burnuna sürecek kokusu vardır. Ağzına süreceği yalan, burnuna çektireceği gazab, gözüne süreceği uykudur."[138] buyurdu. Ağzını yalana alıştırır, kendisini haksız yere öfkelendirir ve ibâdetten alıkoymak için uyku verir.

Hz. Ömer (r.a.) bir gün irâd ettiği bir hutbesinde dedi ki: Ben nasıl karşınızda dikiliyorsam, bir defa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de böyle kıyam ederek şöyle buyurdu:

أَحْسِنُوا إِلٰى أَصْحَابِي ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ثُمَّ يَفْشُ الْكَذِبُ
حَتّٰى يَحْلِفَ الرَّجُلُ عَلَى الْيَمِينِ وَلَمْ يُسْتَحْلَفْ وَيَشْهَدُ وَلَمْ
يُسْتَشْهَدْ

"Ashabıma ihsân edin, sonra onları tâkip edenlere (tâbiîne) *hürmet edin. Sonra yalancılık şâyi olur. Hattâ yemîn teklif edilmeden adam yemin eder, şehâdeti istenmeden adam şehâdette bulunur."*[139] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[137] Hâkim ve Harâitî rivâyet etmişlerdir.

[138] Taberânî ve Ebû Nuaym Enes'den rivâyet etmişlerdir.

[139] Tirmizî ve Neseî İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir.

مَنْ حَدَّثَ عَنِّي بِحَدِيثٍ وَهُوَ يَرٰى أَنَّهُ كَذِبٌ فَهُوَ أَحَدُ
الْكَاذِبِينِ

"Kim, yalan olduğunu bilerek benden hadîs rivâyet ederse, o da iki yalancının biridir."[140] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ حَلَفَ عَلٰى يَمِينٍ بِإِثْمٍ لِيَقْتَطِعَ بِهَا مَالَ امْرِإٍ مُسْلِمٍ بِغَيْرِ
حَقٍّ لَقِيَ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ وَهُوَ عَلَيْهِ غَضْبَانُ

"Kim, bir Müslüman'ın (veyâ her hangi bir kimsenin) *haksız yere malını almak için yalan yere yemin ederse, Allahu Teâlâ kendisinden gazâblı olduğu halde Allah'a mülâki olur."*[141] buyurmuştur.

Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), yalan konuşan bir adamın şehâdetini reddettikten sonra:

كُلُّ خَصْلَةٍ يُطْبَعُ أَوْ يُطْوِى عَلَيْهَا الْمُسْلِمُ إِلَّا الْخِيَانَةَ
وَالْكَذِبَ

"Her haslet mü'minde bulunabilir, yalnız hıyânet ile yalan bulunamaz."[142] buyurmuştur.

Hz. Âişe (r.a.) diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbı arasında yalandan daha kötü huy düşünülemezdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), ashâbından birinin yalan konuştuğunu duyduğu zaman, o adamın tövbekâr olduğunu öğreninceye kadar bu onun içinden çıkmazdı.

---

140. Müslim, Semure b. Cündeb'den rivâyet etmiştir.
141. Buhârî ile Müslim İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir,
142. İbn Ebî Şeybe Ebû Umâme'deri rivâyet etmiştir.

Mûsâ aleyhisselâm: "Yâ Rab! Amel bakımından senin katında kullarının en hayırlısı kimdir?" diye suâl etti. Allahu Teâlâ: "Dili yalan konuşmayan, kalbi kötülük düşünmeyen ve edep yeri zinâ etmeyen kimsedir." buyurdu.

Lokman oğluna: "Oğlum, yalandan sakın. Zîra o serçe eti gibi tatlıdır. Ondan az kimseler kurtulabilir." demiştir.

Doğruluğu övmek üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَرْبَعٌ إِذَا كُنَّ فِيكَ فَلَا يَضُرُّكَ مَا فَاتَكَ مِنَ الدُّنْيَا: صِدْقُ
الْحَدِيثِ وَحِفْظُ الْأَمَانَةِ وَحُسْنُ خُلُقٍ وَعِفَّةُ طُعْمَةٍ

"Dört haslet sende bulunduğu takdirde, dünyalıktan diğer ayıpların sana zarar vermez. Doğru konuşmak, emâneti korumak, güzel huy ve haramdan çekinmektir." dedi.[143]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihâlinden sonra **Hz. Ebû Bekir** îrâd ettiği bir hutbesinde dedi ki: "Geçen sene aynen burada Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hutbe irâd etti ve hutbesinde:

عَلَيْكُمْ بِالصِّدْقِ فَإِنَّهُ مَعَ الْبِرِّ وَهُمَا فِي الْجَنَّةِ

"Doğruluğa devam edin. Zîra doğruluk iyilikle beraberdir, her ikisi de cennettedir."[144] buyurmuştur.

Muaz (r.a.) diyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bana:

أُوصِيكَ بِتَقْوَى اللهِ وَصِدْقِ الْحَدِيثِ وَأَدَاءِ الْأَمَانَةِ وَالْوَفَاءِ
بِالْعَهْدِ وَبَذْلِ السَّلَامِ وَخَفْضِ الْجَنَاحِ

---

[143] Hâkim ve Harâitî **"Mekârim-i Ahlâk"**da rivâyet etmişlerdir

[144] İbn Mâce ve Neseî rivâyet etmiştir.

"Allah'tan korkmayı, doğru konuşmayı, emâneti yerine getirmeyi, ahde vefâyı, herkese selâm vermeyi ve herkese karşı alçak gönüllü olup merhamet ve şefkat kanatlarını germeyi sana tavsiye ederim."[145] buyurdu.

Bu Hususla Alâkalı Eserler:

Hz. Ali (r.a.) buyuruyor: "Allah katında en büyük hatâ, yalan konuşmak ve en büyük pişmanlık kıyâmet günündeki pişmânlıktır."

Ömer b. Abdülazîz: "Gömleğimi sırtıma aldım alalı yalan konuşmadım." demiştir.

Hz. Ömer (r.a.): "Sizi görmeden bizim için en çok sevimliniz, ismi güzel olanınızdır. Gördükten sonra en sevimliniz, ahlâkı en güzel olanınızdır, imtihan ettiğimiz zaman, en sevimliniz ise en doğru konuşanınız, en emîn olanınızdır." demiştir.

Meymûn b. Ebî Şebîb[146] şöyle diyor: "Bir kitap yazmak için oturmuştum. Bir mevzû ile karşılaştım. Onu yazacak olsam kitabımı güzelce süslemiş olacaktım. Fakat yalan olduğunu bildiğim için yalancı da olacaktım. Bunun için onu terke karar verdim. Tam bu sırada evin bir köşesinden bir ses geldi. O seste şu âyet-i celîleyi duydum:

يُثَبِّتُ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا
وَفِي الْاٰخِرَةِ

"Allah mü'minleri, dünya hayatında ve âhirette sağlam bir söz üzerinde tutar." (İbrâhim sûresi, 14/27)

---

[145] Ebû Nuaym **"Hilye"**de rivâyet etmiştir.

[146] Kûfelidir. Buhârî kendisinden rivâyette bulunmuştur.

Şa'bî: "Yalancı ile cimriden hangisinin, cehennemin daha derin kuyusuna atılacağını bilmiyorum." demiştir.

İbnü's-Semmak da: "Ben yalanı terk ettiğimden dolayı mükâfatlandıracağımı sanmam. Çünkü ben onu utancımdan terk ediyorum." demiştir.

Hâlid b. Velid'e (r.a.):

- "Bir adam, yalan bir şey konuşmakla kendisine yalancı denilebilir mi?" diye sorduklarında Hâlid:

- ""Evet denilir." diye cevap vermiştir.

Mâlik b. Dînâr diyor ki: Bir kitapta okudum: Hatibin hutbesi ameli ile karşılaştırılır. Şayet muvâfık geliyor ve söylediğini yapıyorsa, tasdîk edilir. Hutbesi ameline uymuyorsa, dudakları ateşten makaslarla kesilir ve her kesildikçe yeniden biter ve tekrar kesilir.

Yine Mâlik b. Dînâr diyor ki: Doğru ile yalan, biri diğerini çıkarıncaya kadar kalpte boğuşur dururlar.

Ömer b. Abdülazîz, Velid b. Abdülmelik'e bir şey anlattı. Velid Ömer'e: "Yalan söylüyorsun." dedi. Ömer: "Yalanın yüz karası olduğunu bildiğimden beri yalan konuşmuş değilim." dedi.

بيان ما رُخِّص فيه من الكذب

اعلمْ : أنَّ الكذبَ ليسَ حراماً لعينِهِ ، بلْ لما فيهِ مِنَ الضررِ على المخاطبِ أوْ على غيرِهِ ، فإنَّ أقلَّ درجاتِهِ أنْ يعتقدَ المُخبَرُ الشيءَ على خلافِ ما هوَ عليهِ فيكونَ جاهلاً ، وقدْ يتعلَّقُ بهِ ضررُ غيرِهِ .

وربَّ جهلٍ فيهِ منفعةٌ ومصلحةٌ وَالكذبُ محصِّلٌ لذلكَ الجهلِ ؛ فيكونُ مأذوناً فيهِ ، وربَّما كانَ واجباً .

قالَ ميمونُ بنُ مهرانَ : (إنَّ الكذبَ في بعضِ المواطنِ خيرٌ مِنَ الصِّدقِ ، أرأيتَ لوْ أنَّ رجلاً يسعىٰ وآخرُ وراءَهُ بالسيفِ ، فدخلَ داراً ، فانتهىٰ إليكَ فقالَ : أرأيتَ فلاناً ؟ ما كنْتَ قائلاً : ألسْتَ تقولُ : لمْ أرَهُ ، وما تصدقُ بهِ ؟)⁽¹⁾ ، فهٰذا الكذبُ واجبٌ .

فنقولُ : الكلامُ وسيلةٌ إلى المقاصدِ ؛ فكلُّ مقصودٍ محمودٍ يمكنُ التَّوصُّلُ إليهِ بالصدقِ والكذبِ جميعاً . . فالكذبُ فيهِ حرامٌ ، وإن أمكنَ التوصُّلُ إليهِ بالكذبِ دونَ الصدقِ . . فالكذبُ فيهِ مباحٌ إنْ كانَ تحصيلُ ذلكَ المقصودِ مباحاً ، وواجبٌ إنْ كانَ المقصودُ واجباً ، كما أنَّ عصمةَ دمِ المسلمِ واجبةٌ ، فمهما كانَ في الصدقِ سفكُ دمِ امرئٍ مسلمٍ قدِ اختفىٰ مِنْ ظالمٍ . . فالكذبُ فيهِ واجبٌ ، ومهما كانَ لا يتمُّ مقصودُ الحربِ ، أوْ إصلاحُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٠٦) بنحوه .

ذاتِ البينِ ، أوِ استمالةُ قلبِ المجنيِّ عليهِ إلا بكذبٍ . . فالكذبُ مباحٌ ، إلاَّ أنَّهُ ينبغي أنْ يحترزَ عنهُ ما أمكنَ ؛ لأنَّهُ إذا فتحَ بابَ الكذبِ علىٰ نفسِهِ . . فيُخشىٰ أنْ يتداعىٰ إلىٰ ما يستغني عنْهُ ، وإلىٰ ما لا يقتصرُ علىٰ حدِّ الضرورةِ ؛ فكانَ الكذبُ حراماً في الأصلِ إلا لضرورةٍ .

والذي يدلُّ على الاستثناءِ : ما رُوِيَ عنْ أمِّ كُلثومٍ قالَتْ : (ما سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يرخِّصُ في شيءٍ مِنَ الكذبِ إلاَّ في ثلاثٍ : الرجلُ يقولُ القولَ يريدُ بهِ الإصلاحَ ، والرجلُ يقولُ القولَ في الحربِ ، والرجلُ يحدِّثُ امرأتَهُ ، والمرأةُ تحدِّثُ زوجَها)[1] .

وقالَتْ أيضاً : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ بكذَّابٍ مَنْ أصلَحَ بينَ اثنينِ ، فقالَ خيراً أوْ نمىٰ خيراً »[2] .

وقالَتْ أسماءُ بنتُ يزيدَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ الكذبِ يُكتبُ على ابنِ آدمَ إلا رجلٌ كَذَبَ بينَ رجلينِ ليصلحَ بينَهما »[3] .

ورُوِيَ عنْ أبي كاهلٍ قالَ : وقعَ بينَ رجلينِ مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كلامٌ حتَّىٰ تصارما ، فلقيتُ أحدَهُما فقلتُ : ما لكَ ولفلانٍ ؟ فقدْ سمعتُهُ يحسنُ عليكَ الثناءَ ، ثمَّ لقيتُ الآخرَ فقلتُ لهُ مثلَ ذلكَ ، حتَّى اصطلحا ، ثمَّ قلْتُ : أهلكْتُ نفسي وأصلحْتُ بينَ هـٰذينِ ،

---

(١) رواه مسلم (٢٦٠٥) ، وأم كلثوم هي بنت عقبة بن أبي معيط رضي الله عنها .

(٢) رواه البخاري (٢٦٩٢) ، ومسلم (٢٦٠٥) .

(٣) رواه الترمذي (١٩٣٩) بزيادة فيه .

فأخبرْتُ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : « يا أبا كاهلٍ ، أصلحْ بينَ الناسِ ولو . . . » يعني : بالكذبِ(١) .

وقالَ عطاءُ بنُ يسارٍ : قالَ رجلٌ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أكذبُ أهلي ؟ فقالَ : « لا خيرَ في الكذبِ » ، قالَ : أعِدُها وأقولُ لها ؟ قالَ : « لا جناحَ عليكَ »(٢) .

ويُروىٰ أنَّ ابنَ أبي عزرةَ الدُّؤَليَّ ـ وكانَ في خلافةِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ـ يخلعُ النساءَ اللاَّتي يتزوجُهُنَّ ، فطارَ لهُ في الناسِ مِنْ ذلكَ أُحدوثةٌ يكرهُها ، فلمَّا علمَ بذلكَ . . قامَ بعبدِ اللهِ بنِ الأرقمِ حتَّىٰ أدخلَهُ بيتَهُ ، فقالَ لامرأتِهِ : أنشُدُكِ باللهِ ؛ هلْ تبغضينِي ؟ قالَتْ : لا تنشُدْني ، قالَ : فإنِّي أنشدُكِ باللهِ ، قالَتْ : نعمْ ، فقالَ لابنِ الأرقمِ : أتسمعُ ؟! ثمَّ انطلقا حتَّىٰ أتيا عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : إنَّكمْ لتُحدِّثونَ أنِّي أظلِمُ النساءَ وأخلعُهُنَّ ، فاسألِ ابنَ الأرقمِ ، فسألَهُ ، فأخبرَهُ ، فأرسلَ إلى امرأةِ ابنِ أبي عزرةَ ، فجاءَتْ هيَ وعمَّتُها ، فقالَ : أنتِ التي تحدثينَ لزوجِكِ أنَّكِ تبغضينَهُ ؟ فقالَتْ : إنِّي أوَّلُ مَنْ تابَ وراجعَ أمرَ اللهِ تعالىٰ ، إنَّهُ ناشدَني اللهَ ، فتحرَّجْتُ أنْ أكذِبَ ، أفأكذِبُ يا أميرَ المؤمنينَ ؟ قالَ : نعمْ ، فاكذبي ؛ فإنْ كانَتْ إحداكُنَّ

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (١٨/٣٦١) ، وفيه : « يا أبا كاهل ؛ أصلح بين الناس ولو بكذا وكذا » .

(٢) رواه مالك في « الموطأ » (٢/٩٨٩) عن صفوان بن سليم معضلاً ، وابن عبد البر في « التمهيد » (١٦/٢٤٧) عنه عن عطاء بن يسار مرسلاً .

لا تحبُّ أحدَنا.. فلا تحدِّثْهُ بذلِكَ ؛ فإنَّ أقلَّ البيوتِ الذي يُبنىٰ على الحُبِّ ، ولكنَّ الناسَ يتعاشرونَ بالإسلامِ والإحسانِ[1] .

وعنِ النواسِ بنِ سمعانَ الكلابيِّ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما لي أراكمْ تتهافتونَ في الكذبِ تهافُتَ الفَراشِ في النَّارِ ؟! كلُّ الكذبِ مكتوبٌ كذباً لا محالةَ ، إلا أنْ يكذِبَ الرَّجلُ في الحربِ ؛ فإنَّ الحَرْبَ خُدْعةٌ ، أوْ يكونَ بينَ رجلينِ شحْناءُ فيُصلحَ بينَهما ، أوْ يحدِّثَ امرأتَهُ يرضيها »[2] .

وقالَ ثوبانُ : (الكذِبُ كلُّهُ إثمٌ إلاَّ ما نُفِعَ بهِ مسلمٌ ، أوْ دُفِعَ بهِ عنهُ ضررٌ)[3] .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (إذا حدَّثْتُكُمْ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ.. فلأَنْ أخِرَّ مِنَ السَّماءِ أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أكذِبَ عليهِ ، وإذا حدَّثْتُكمْ فيما بيني وبينَكُمْ.. فالحربُ خُدْعةٌ)[4] .

فهٰذهِ الثلاثُ وردَ فيها صريحُ الاستثناءِ ، وفي معناها ما عداها إذا ارتبطَ بهِ غرضٌ مقصودٌ صحيحٌ لهُ أوْ لغيرِهِ .

أمَّا ما لَهُ.. فمثلُ أنْ يأخذَهُ ظالمٌ ويسألَهُ عنْ مالِهِ ، فلَهُ أنْ ينكرَ ، أوْ

---

[1] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٨٦) .

[2] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٦٢) .

[3] رواه البزار في « مسنده » (٤١٦٢) ، وتظنن في رفعه .

[4] رواه البخاري (٣٦١١) ، ومسلم (١٠٦٦) .

يأخذَهُ السلطانُ فيسألَهُ عنْ فاحشةٍ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالى ارتكبَها ؛ فلهُ أنْ ينكرَ ذلكَ ويقولَ : ما زنيتُ ، وما سرقتُ ؛ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ ارتكبَ شيئاً مِنْ هـٰذهِ القاذوراتِ . . فليستتِرْ بستْرِ اللهِ »[1] ، وذلكَ أنَّ إظهارَ الفاحشةِ فاحشةٌ أخرىٰ ؛ فللرَّجلِ أنْ يحفظَ دمَهُ ومالَهُ الذي يُؤخذُ ظلماً وعرضَهُ بلسانِهِ وإنْ كانَ كاذباً .

وأمَّا غَرَضُ غيرِه . . فبأنْ يُسألَ عنْ سرِّ أخيهِ ، فلهُ أنْ ينكرَهُ ، وأنْ يصلحَ بينَ اثنينِ ، وأنْ يصلحَ بينَ الضَّرَّاتِ مِنْ نسائِهِ ، بأنْ يظهِرَ لكلِّ واحدةٍ أنَّها أحبُّ إليهِ ، أوْ كانَتِ امرأتُهُ لا تطيعُهُ إلاَّ بوعدٍ لا يقدِرُ عليهِ ، فيعدُها في الحالِ تطييباً لقلبِها ، أوْ يعتذرَ إلىٰ إنسانٍ وكانَ لا يطيبُ قلبُهُ إلاَّ بإنكارِ ذنبٍ وزيادةِ توددٍ ؛ فلا بأسَ بهِ .

ولكنِ الحدُّ فيهِ : أنَّ الكذبَ محذورٌ ، ولوْ صدقَ في هـٰذهِ المواضعِ . . تولَّدَ منهُ محذورٌ ؛ فينبغي أنْ يقابلَ أحدَهُما بالآخرِ ، ويزنَ بالميزانِ القسطِ ، فإذا علمَ أنَّ المحذورَ الذي يحصلُ بالصِّدقِ أشدُّ وقعاً في الشرعِ مِنَ الكذبِ . . فلهُ الكذبُ ، وإنْ كانَ ذلكَ المقصودُ أهونَ مِنْ مقصودِ الصِّدقِ . . فيجبُ الصِّدقُ ، وقدْ يتقابلُ الأمرانِ بحيثُ يتردَّدُ فيهما ، وعندَ ذلكَ الميلُ إلى الصِّدقِ أولىٰ ؛ لأنَّ الكذبَ يُباحُ لضرورةٍ أوْ حاجةٍ مهمةٍ ، فإنْ شكَّ في كونِ الحاجةِ مهمةً . . فالأصلُ التحريمُ ، فيُرجعُ إليهِ .

---

[1] رواه مالك في « الموطأ » (٢/ ٨٢٥) عن زيد بن أسلم مرسلاً ، ورواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٨٣) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً .

ولأجلِ غموضِ إدراكِ مراتبِ المقاصدِ ينبغي أنْ يحترزَ الإنسانُ مِنَ الكذبِ ما أمكنَهُ ، ولذلكَ مهما كانتِ الحاجةُ لهُ . . فيُستحبُّ لهُ أن يتركَ أغراضَهُ ويهجرَ الكذبَ .

فأمَّا إذا تعلَّقَ بغرضِ غيرِهِ . . فلا تجوزُ المسامحةُ لحقِّ الغيرِ والإضرارِ بهِ .

وأكثرُ كذبِ الناسِ إنَّما هوَ لحظوظِ أنفسِهِمْ ، ثمَّ هوَ لزياداتِ المالِ والجاهِ ، ولأمورٍ ليسَ فواتُها محذوراً ، حتَّىٰ إنَّ المرأةَ لتحكي عَنْ زوجِها ما تتفاخرُ بهِ وتكذبُ لأجلِ مُراغمةِ الضَّرَّاتِ ، وذلكَ حرامٌ .

وقالَتْ أسماءُ رضيَ اللهُ عنها : سمعْتُ امرأةً تسألُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَتْ : إنَّ لي ضَرَّةً ، وإنِّي أتكثَّرُ مِنْ زوجي بما لا يفعلُ أضارُّها بذلكَ ، فهلْ عليَّ فيهِ شيءٌ ؟ فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المُتشبِّعُ بما لمْ يُعطَ كلابسِ ثوبي زُورٍ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ تطعَّمَ بما لا يطعَمُ ، وقالَ : لي وليسَ لهُ ، وأُعطِيتُ ولمْ يُعطَ . . كانَ كلابسِ ثوبَيْ زُورٍ يومَ القيامةِ »(٢) .

ويدخلُ في هـٰذا فتوى العالمِ بما لا يتحقَّقُهُ ، وروايتُهُ الحديثَ الذي ليسَ

---

(١) رواه البخاري (٥٢١٩) ، ومسلم (٢١٢٩) ، وأسماء هي بنت الصديق رضي الله عنهما .

(٢) قال الحافظ العراقي : (لم أجده بهـٰذا اللفظ) . « إتحاف » (٧/٥٢٦) ، وقد روى ابن حبان في « صحيحه » (٣٤١٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/١٤٧) من حديث جابر رضي الله عنه : « ومن تحلىٰ بباطل . . فهو كلابس ثوبي زور » .

بثَبْتٍ فيهِ ؛ إذ غرضُهُ أنْ يُظهِرَ فضلَ نفسِهِ ، فهوَ لذلكَ يستنكفُ مِنْ أنْ يقولَ : لا أدري ، وهـٰذا حرامٌ(١) .

ومما يلتحقُ بالنساءِ الصبيانُ ؛ فإنَّ الصبيَّ إذا كانَ لا يرغبُ في المكتبِ إلاَّ بوعدٍ أوْ وعيدٍ أوْ تخويفٍ كاذبٍ . . كانَ ذلكَ مباحاً .

نعمْ ، روينا في الأخبارِ أنَّ ذلكَ يُكتبُ كذباً ، ولكنَّ الكذبَ المباحَ أيضاً يُكتبُ ويُحاسبُ عليهِ ، ويُطالبُ بتصحيحِ قصدِهِ فيهِ ، ثمَّ يُعفىٰ عنهُ ؛ لأنَّهُ إنَّما أُبيحَ بقصدِ الإصلاحِ ، ويتطرَّقُ إليهِ غرورٌ كبيرٌ ؛ فإنَّهُ قدْ يكونُ الباعثُ لهُ حظَّهُ وغرضَهُ الذي هوَ مستغنىً عنهُ ، وإنَّما يتعلَّلُ ظاهراً بالإصلاحِ ؛ فلهـٰذا يُكتبُ .

وكلُّ مَنْ أتىٰ بكذبةٍ . . فقدْ وقعَ في خطرِ الاجتهادِ ؛ ليعلمَ أنَّ المقصودَ الذي كذبَ لأجلِهِ هلْ هوَ أهمُّ في الشرعِ مِنَ الصدقِ أمْ لا ، وذلكَ غامضٌ جداً ، فالحزمُ في تركِهِ إلاَّ أنْ يصيرَ واجباً بحيثُ لا يجوزُ تركُهُ ؛ كما لوْ أدىَ إلىٰ سفكِ دمٍ ، أوِ ارتكابِ معصيةٍ كيفَ كانَ .

---

(١) ويلتحق به : الانتصاب للتدريس والإفادة في العلوم الظاهرة أو الباطنة من غير تمكنه من الأهلية ؛ فإنه لعب في الدين وإزراء به ، وروى البيهقي في « الشعب » (٦٥٤٧) عن الحسن قال : (من تزيَّن للناس بغير ما يعلم الله منه . . شانه) ، وحكىٰ عن أبي الطيب الصعلوكي (٧٩١٥) : (من تصدر قبل أوانه . . فقد تصدىٰ لهوانه) ، ومثله المشهور على الألسنة : (من استعجل الشيء قبل أوانه . . عوقب بحرمانه) . انظر « فيض القدير » (٦/ ٢٦٠) ، و« الإتحاف » (٧/ ٥٢٦) .

وقدْ ظنَّ ظانُّونَ أنَّهُ يجوزُ وضعُ الأحاديثِ في فضائلِ الأعمالِ ، وفي التَّشديدِ في المعاصي ، وزعموا أنَّ القصدَ منه صحيحٌ ، وهوَ خطأٌ محضٌ ؛ إذْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كذبَ عليَّ متعمِّداً . . فليتبوَّأْ مقعدَهُ مِنَ النَّارِ »(١) ، وهٰذا لا يرتكبُ إلاَّ لضرورةٍ(٢) ، ولا ضرورةَ ؛ إذْ في الصِّدقِ مندوحةٌ عنِ الكذبِ ، ففيما وردَ مِنَ الآياتِ والأخبارِ كفايةٌ عنْ غيرِها .

وقولُ القائلِ : (إنَّ ذلكَ تكرَّرَ على الأسماعِ وسقطَ وقعُهُ ، وما هوَ جديدٌ فوقعُهُ أعظمُ) . . فهٰذا هوسٌ ؛ إذْ ليسَ هٰذا مِنْ الأغراضِ التي تُقاومُ محذورَ الكذبِ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعلى اللهِ تعالىٰ ، ويؤدي فتحُ بابِهِ إلىٰ أمورٍ تشوِّشُ الشريعةَ ، فلا يقاوِمُ خيرُ هٰذا شرَّهُ أصلاً ، فالكذبُ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنَ الكبائرِ التي لا يقاومُها شيءٌ ، نسألُ اللهَ العفوَ عنّا وعنْ جميعِ المسلمينَ .

* * *

---

(١) رواه البخاري (١١٠) ، ومسلم (٣) .

(٢) في النسخ : (لا يترك إلا ضرورة) ، والمثبت من (ق) ، ولعله الصواب ، والله أعلم .

YALANA RUHSAT VERİLEN YERLER

Bilmiş ol ki; yalan, haram li-aynihî değil, belki karşısındaki adama veyâ başkasına zararı dokunması bakımından haramdır. Yalanın en kısa haddi, haber veren adamın, şeyi olduğunun hilâfına bilmesidir ki, bu sebeple câhil olmuş olur da, bâzen başkasının zararına sebep olur. Bâzı cehaletler var ki, bunları bilmemek menfaat ve maslahat iktizâsıdır. Bu gibi menfaati sağlayacak yalana ruhsat vardır. Hattâ bu gibi yalan, bâzen vâcip bile olur.

Meymûn b. Mihrân diyor ki: Bâzı hallerde yalan konuşmak, doğruyu söylemekten daha hayırlıdır. Meselâ, elinde silahı, öldürmek için birini arayan kimse gelip de senden "Falancayı gördün mü?" dediği zaman, sen onu gördüğün halde: "Hayır, görmedim, buralara gelmedi." demez misin? Birinin canını, öbürünü de cinâyetten kurtarmak için yalan konuşmak daha makbul, belki vâciptir.

Bu hususta biz deriz ki; söz, maksada bir yoldur. Her hangi iyi bir maksat ki; ona hem doğru, hem de yalan söz ile ulaşılabilir, burada yalan haramdır. Şâyet yalnız yalanla bu iyi maksada ulaşılabilecek ve maksûd mübâh bir iş ise burada yalan mübâh, şâyet ulaşılacak olan maksat vâcib ise yalan söylemek de vâcip olur. Bir Müslüman'ın canını korumak gibi. Adamın saklandığı yeri biliyorsun, cânî de öldürmek üzere onu arıyor ve senden soruyor, burada yalan söylemek vâciptir. Harbin gâyeye ulaşması ve arabuluculuk gibi hususlarda, ancak yalanla gâyeye varılacaksa, yine yalan mübâh olur. Buna rağmen mümkün olduğu kadar yalandan sakınmalıdır. Zîra böyle zaruret karşısında yalandan bir kapı açmakla yavaş yavaş lüzumsuz yalana düşmesinden de korkulur. Demek ki yalan, aslında haramdır, ancak zarurî ahvâlde mübâhtır. İstisnâî hâllerde yalanın mübâh olduğuna delîl, Ümmügülsüm (r.anha.)'nın Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den gelen rivâyetidir. Ümmügülsüm diyor ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hiç bir yalana müsâade ettiğini duymadım, ancak üç yerde müsâade etmiştir. Bunlar da arabuluculuk, harp işleri ve karı-koca arasındaki konuşmalardadır. Yine Ümmügülsüm'ün rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَيْسَ بِكَذَّابٍ مَنْ أَصْلَحَ بَيْنَ اِثْنَيْنِ فَقَالَ خَيْرًا أَوْ نَمٰى خَيْرًا

"İki kimsenin arasını düzelten veyâ hayrı söyleyip hayrı yükselten kimse yalancı değildir."[147] buyurmuştur. Esmâ bint-i Yezid'in rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

كُلُّ الْكَذِبِ يُكْتَبُ عَلَى ابْنِ اٰدَمَ إِلَّا رَجُلٌ كَذَبَ بَيْنَ
مُسْلِمَيْنِ لِيُصْلِحَ بَيْنَهُمَا

"Âdemoğlunun her konuştuğu yalan kendi aleyhine yazılır. Ancak iki Müslüman arasını bulmak için konuştuğu yalan yazılmaz."[148] buyurmuştur.

Ebû Kâhil'den rivâyete göre diyor ki; Ashâbdan iki zât arasında müşâcere-i kelâmiye oldu ve araları açıldı. Ben birine gittim: "Sen ona kızıyorsun ama o durmadan seni medh u senâ ediyor, lehinde konuşuyor." dedim. Öbürüne gittim, ona da aynı şekilde söyledim ve aralarını buldum, barıştılar. Sonra kendi kendime: "Ben kendimi helâk ettim de onları barıştırdım. Bu nasıl oldu?" diye düşündüm ve meseleyi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bildirdim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Sen ara bul da nasıl bulursan bul."* buyurdu.

---

[147] 147. Müslim rivâyet etmiştir.

[148] 148. Ahmed rivâyet etmiştir.

Atâ b Yesâr diyor ki: "Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Ey Allah'ın Rasûlü; âileme yalan söyleyeyim mi?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Yalanda hayır yok."* buyurdu. Adam:

- "Karıma şöyle böyle bâzı şeyler vâdedeyim mi?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Bunda beis yok."* buyurdu.

Rivâyete göre **Ebû Azeretü'd-Düelî**'nin kadınları hul' sûretiyle kendisinden boşanırlardı. Bu yüzden komşular arasında kötü isim yapmış, aleyhinde dedikodular olmuş, bunları duydukça canı sıkılırdı. Bir gün **Abdullah b. Erkam**'ı aldı evine götürdü. Karısına yemîn verdirerek kendisini sevip sevmediğini sordu. Kadın: "Bana yemîn verdirme." dedi ise de adam yeminde ısrar etti. Bunun üzerine kadın: "Evet seni sevmiyorum, sana kızıyorum." dedi. Adam İbn Erkam'a: "Duydun mu?" dedi. Ve İbn Erkam'ı alarak doğruca halîfe Hz. Ömer'e gitti ve:

"Ya Ömer, siz kadınlara zulmediyor diye benim aleyhimde dedikodu yapıyorsunuz. Hâlbuki kabahat benim değil, kadınlar beni istemiyor. İbn Erkam'a sor." dedi. Hz. Ömer İbn Erkam'a sordu, cevap aldı ve İbn Azere'nin karısını çağırttı. Kadın amcası ile beraber geldi. Hz. Ömer:

- "Sen kocana "Seni sevmiyorum" dedin mi? diye sordu. Kadın:

- "Ne yapayım bana yemîn verdirdi, bunun için yalan söyleyemedim. Ey mü'minlerin emîri, bu hususta yalan söylemeye müsâade var mı, yalan söyleyeyim mi?" diye sordu. Hz. Ömer:

- "Evet, yalan söyle. Sizden her hangi bir kadın kocasını sevmezse bunu söylemesin. Karşılıklı sevgi çok azdır. Ancak insanlar İslâmiyet ve hisleriyle yaşarlar." dedi.

Nevvâs b. Sem'ânî Kilâbî'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا لِي أَرَاكُمْ تَتَحَافَتُونَ فِي الْكَذِبِ تَهَافُتَ الْفَرَاشِ فِي النَّارِ، كُلُّ الْكَذِبِ يُكْتَبُ عَلَى ابْنِ اٰدَمَ لَا مُحَالَةَ إِلَّا أَنْ يَكْذِبَ الرَّجُلُ فِي الْحَرْبِ فَإِنَّ الْحَرْبَ خُدْعَةٌ، أَوْ يَكُونَ بَيْنَ الرَّجُلَيْنِ شَحْنَاءُ فَيُصْلِحَ بَيْنَهُمَا، أَوْ يُحَدِّثَ امْرَأَتَهُ يُرْضِيهَا

"Nedir, kelebeğin ateşe hücûmu gibi yalan için sıraya girdiğinizi görüyorum. İnsanın konuştuğu her yalan mutlak surette aleyhine yazılır. Ancak harpte -çünkü harp hîledir- aralarında düşmanlık olan iki kimse arasında, bir de gönlünü hoş etmek için karı-koca arasında konuşulan yalan müstesnâdır."[149] buyurdu.

Sevbân: "Yalanın hepsi günâhtır. Ancak bir Müslüman'a kârı dokunan veyâ bir Müslüman'dan zararı kaldıran yalan müstesnâdır." demiştir.

Hz. Ali (r.a.) buyuruyor: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den haber verdiğim zaman, yalan söylemek benim için gökten düşmekten ve bana inme inmekten daha kötüdür. Ancak aramızda harp hususunda konuştuğumuz zaman, harp hîledir."

Görüldüğü gibi, şu üç yerde yalan konuşmanın caiz olduğuna dâir sarîh istisnâ vardır. Bunların dışında kalıp da sahih maksat taşıyanlar da bunların hükmündedir.

---

[149] Ebû Bekir b. Lâl **"Mekârim-i Ahlâk"**da rivâyet etmiştir.

Mâlî hususta yalana gelince; zâlimin biri parasını elinden zorla almak istediği zaman ona “Para yok.” diyebilir. Yâhut pâdişâh kendisini sıkıştırır ve Allah’a karşı irtikâb ettiği bir günâhı olup olmadığını sorarsa, onu da inkâr edebilir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنِ ارْتَكَبَ شَيْئًا مِنْ هٰذِهِ الْقَاذُورَاتِ فَلْيَسْتَتِرْ بِسِتْرِ اللّٰهِ

“Kötü şeyler irtikâb eden kimse, Allah’ın yardımıyla onları gizlemeye çalışsın.”[150] buyurmuştur. Çünkü kötülüğünü ilân edip söylemek de ayrı bir suçtur. Malını, canını korumak insanın hakkıdır.

Başkasını alâkadar eden hususa gelince: Meselâ birinin gizli bir malını veyâ sırrını sorarlarsa, onu inkâr edebilir. Bunun için ara bulmak ve kumalar arasında geçim sağlamak için yalan söylenebilir. Her birine: “En çok seni seviyorum.” şeklinde konuşmak gibi. Gücünün yetmediği bir şeyi kadın isterse: “Alacağım.” diye söz vermek ve bu sûretle gönlünü hoş etmek ve özür dilemek maksadı ile yaptığını inkâr hususlarında yalan câizdir.

Bunun da haddi vardır. Meselâ, yalan mahzurludur. Burada doğru söylemek de mahzurludur. Bu vaziyette yalanın günâh olması bakımından ortaya çıkacak mahzuru ile doğru söylemenin meydana çıkaracağı mahzur karşılaştırılarak, bunlar adâlet ölçüsü ile tartılıp, ehven tarafı tercîh edilir. Bâzen iki taraf denk gelebilir. Bu gibi hallerde doğruyu tercîh eder Çünkü yalan, zaruretten veyâ mühim bir sebepten mübâh sayılmıştı. Tercîh sebebi olmayınca iş aslına rücû eder. Aslolan, yalanın haram olmasıdır. Maksatların derecelerini ölçmek zor olduğu için, imkân nispetinde yalandan kaçınmalıdır. Kendi şahsını alâkadar eden husus-larda da imkân nispetinde yalana başvurmamalıdır. Fakat başkası ile alâkalı ise başkasını zararlandırmak ve başkası hakkında müsâmaha göstermek doğru olmaz.

---

[150] Hâkim İbn Ömer’den rivâyet etmiş ve hasen olduğunu söylemiştir.

Ne yazık ki, umûmiyetle insanların yalanları kendi kârları, mâl ve mevkîlerinin çoğalıp büyümesi ve eline geçmemesi hâlinde bir mahzuru olmayan şeyler içindir. Hattâ kadın kumasına övünmek için kocası nâmına çeşitli yalanlar da uydurup söyler ki, bu haramdır.

Esmâ anlatıyor: Kadının biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

- "Benim kumam var, ben kocam nâmına çeşitli yalan uydurarak onu kızdırırım, bu hususta benim bir günâhım var mı?" diye sordu. Rasûl-i

Ekrem (s.a.v.):

اَلْمُتَشَبِّعُ بِمَا لَمْ يُعْطَ كَلَابِسِ ثَوْبَيْ زُورٍ

"Kendine verilmeyen yemek ile doymaya çalışan ve kendini yalandan doymuş gibi gösteren kimse, yalandan iki elbise giymiş gibidir."[151] buyurdu.

Diğer bir hadîste:

مَنْ تَطَعَّمَ بِمَا لَا يُطْعَمُ أَوْ قَالَ لِي وَلَيْسَ لَهُ أَوْ أُعْطِيتُ وَلَمْ
يُعْطَ فَهُوَ كَلَابِسِ ثَوْبَيْ زُورٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Yedirilmediğine yedim diyen, kendisinin olmadığına benim diyen, verilmediği halde verildi diyen, kıyâmet günü yalandan iki elbise giymiş gibidir." buyurulmuştur. Bilmediği meselede fetvâ veren

---

[151] Buhârî İle Müslim rivâyet etmişlerdir.

de bu hükme girer. Çünkü bu adamın maksadı, kendi fazîletini ortaya koymaktır. Bu maksatla “Ben bilmem” demez. Bu ise haramdır.

Bu hususlarda çocuklar da kadınlar gibidir. Mektebe gitmek istemeyen çocukları korkutmak ve yalan vâdlerde bulunmak da mübâhtır. Evet, haberde bunun yalan olarak yazılacağını söylemiştik. Mübâh olan yalan da yazılır ve maksadını îzah için hesâbı görülür. Sonra da bağışlanır. Zîra bu gibi yalanların mübâh olması, ıslâh maksadına mâtuftur. Çeşitli aldatmalar da karışabilir. Çünkü bâzen hiç de muhtaç olmadığı maksada binâen kişi yalan söyler ve görünüşte ıslâh maksadıyla yalan konuştuğunu öne sürer. Bunun için mübâh olan yalan da yazılır.

Yalan söyleyen herkes içtihad tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yalan söylemesini gerektiren sebebin şerîatte doğru söylemekten daha mühim olup olmadığını bilmesi lâzımdır. Bu ise çok güç bir şeydir. Vâcib derecesine varmayan yalanı terk etmek daha evlâdır. Ancak kan dökmek ve günâha girmek gibi hususlarda yalan tercîh edilir. Bâzıları, amellerin fazîleti ve günâhların şiddeti hakkında hadîs uydurmanın câiz olduğunu ve bundan maksadın sahîh olduğunu sandılar. Bu ise sırf hatadır. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ

“Benim üzerime kasten yalan uyduran, cehennemdeki yerine hazırlansın.”[152]

Yalan, zarûrette irtikâb edilir, Hâlbuki burada zarûret yoktur. Zîra doğruda yalandan istiğnâ vardır. Âyet ve hadîslerden vârid olanlar, (kötülükten sakındırma ve iyiliğe teşvîk için) kâfidir. Yenilerini uydurmaya ihtiyaç yoktur.

---

[152] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

"Asıl hadîsler okuna okuna alışıldı, onlarla ünsiyet peydâ edildi ve tesîrlerini azalttılar. Yeni buluş ve yeni îcadlar daha müessir olur. Bunun için terğîb ve terhîbde hadîs uydurulur." diyene deriz ki: Senin bu sözün boş ve tehlikeli bir sözdür. Zîra bu gerekçe Allah ve Rasûlü'ne isnâd edilen yalanın mahzûrunu ortadan kaldırmaz. Aynı zamanda şer'î hükümleri karıştıran bir takım kapılara da yol açmış olur. Bunun hayrı şerrini asla karşılayamaz. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yalan isnâd etmek, hiç bir şeyin karşılayamayacağı en büyük günâhlardandır. Hepimiz için Allahu Teâlâ'dan af dileriz.

بيان الحذر من الكذب بالمعاريض

قدْ نُقِلَ عنِ السَّلفِ أنَّ في المعاريضِ مندوحةً عنِ الكذبِ(١) .

قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (أمَا في المعاريضِ ما يكفي الرَّجلَ منَ الكذبِ) ، ورُويَ ذلكَ عنِ ابنِ عباسٍ وغيرِه(٢) .

وإنَّما أرادوا بذلكَ إذا اضطُرَّ الإنسانُ إلى الكذبِ ، فأمَّا إذا لمْ تكنْ حاجةٌ وضرورةٌ . . فلا يجوزُ التعريضُ ولا التصريحُ جميعاً ، ولكنَّ التعريضَ أهونُ .

ومثالُ التَّعريضِ : ما رُوِيَ أنَّ مطرِّفاً دخلَ علىٰ زيادٍ ، فاستبطأَهُ ، فتعلَّلَ بمرضٍ وقالَ : ما رفعْتُ جنبي مذْ فارقْتُ الأميرَ إلاَّ ما رفعَني اللهُ(٣) .

وقالَ إبراهيمُ : إذا بلغَ الرَّجلَ عنكَ شيءٌ فكرهْتَ أنْ تكذِبَ . . فقُلْ : إنَّ اللهَ تعالىٰ ليعلَمُ ما قلْتُ مِنْ ذلكَ مِنْ شيءٍ ، فيكونُ قولُهُ : (ما)

---

(١) **والمعاريض** : جمع معراض ، والمراد به التعريض ، وهو ذكر لفظ محتمل يفهم منه السامع خلاف ما يريده المتكلم ، ومندوحة : سعة وغنية وفسحة . انظر « الإتحاف » (٧/٥٢٨) .

(٢) هو من قول عمر رضي الله عنه رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٨٨٤) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (١٠/١٩٩) ، وعنده كذلك عن عمران بن حصين رضي الله عنهما .

(٣) رواه ابن سعد في « طبقاته » (٩/١٤٤) ، وعنه روىٰ أيضاً القول السابق في المعاريض ، ومعلوم أن الرفع يشمل الاختياري والاضطراري .

حرفَ نفيٍ عندَ المستمعِ ، وعندَهُ للإبهامِ⁽¹⁾ .

وكانَ معاذُ بنُ جبلٍ عاملاً لعمرَ رضيَ اللهُ عنهُما ، فلمَّا رجعَ . . قالَتِ امرأتُهُ : ما جئتَ بهِ ممَّا يأتي بهِ العمَّالُ مِنْ عُراضةِ أهليهِمْ ؟⁽²⁾ وما كانَ قدْ أتاها بشيءٍ ، فقالَ : كانَ معي ضاغطٌ ، فقالَتْ : كنْتَ أميناً عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعندَ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ ، فبعث عمرُ معكَ ضاغطاً ! فقامَتْ بذلكَ في نسائِها ، واشتكَتْ عمرَ ، فلمَّا سمعَ عمرُ ذلكَ . . دعا معاذاً فقالَ : بعثتُ معكَ ضاغطاً ؟ فقالَ : لمْ أجدْ ما أعتذرُ بهِ إليها إلاَّ ذلكَ ، فضحكَ عمرُ رضيَ اللهُ عنْهُ ، وأعطاه شيئاً ، وقالَ : أرضِها بهِ .

وقولُهُ : (ضاغطاً) يعني : رقيباً ، يريدُ بهِ ربَّهُ عزَّ وجلَّ⁽³⁾ .

وكانَ النخعيُّ لا يقولُ لابنتِهِ : أشتري لكِ سكَّراً ، بلْ يقولُ : أرأيتِ لوِ اشتريتُ لكِ سكَّراً ؟ فإنَّهُ ربَّما لا يتَّفقُ لهُ ذلكَ .

وكانَ إبراهيمُ إذا طلَبَهُ مَنْ يكرَهُ أنْ يخرجَ إليهِ وهوَ في الدارِ . . قالَ

---

(1) رواه ابن الجوزي في « الأذكياء » (ص٧١) ، و(ما) عند المتكلم إما موصولة أو استفهامية ، وفي كل منهما الإبهام ، وكذا لو قال : (الله يعلم ما قلته) ، وهو أخصر من الأول . « إتحاف » (٧/ ٥٢٩) .

(2) **العُراضة** : الهدية والتحفة تحمل إلى الأهلين وتعرض عليهم .

(3) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٧٨) ، مع تفسير قوله (ضاغطاً) ، وقد نقله عن ابن جريج .

للجاريةِ : قولي لهُ : (اطلبْهُ في المسجدِ) ، ولا تقولي : (ليسَ هٰهنا) ؛ كي لا يكونَ كذباً .

وكانَ الشَّعبيُّ إذا طُلِبَ في البيتِ وهوَ يكرهُهُ .. يخطُّ دائرةً ويقولُ للجاريةِ : ضَعي إصبعَكِ فيها ، وقولي : (ليسَ هٰهنا) .

وهٰذا كلُّهُ في موضعِ الحاجةِ ، وأمَّا في غيرِ موضعِ الحاجةِ .. فلا ؛ لأنَّ هٰذا تفهيمٌ للكذبِ .

فإنْ لمْ يكنْ اللَّفظُ كذباً .. فهوَ مكروهٌ على الجملةِ ، كما رُوِيَ عنْ عبدِ اللهِ بنِ عتبةَ قالَ : دخلْتُ معَ أبي علىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ ، فخرجْتُ وعليَّ ثوبٌ ، فجعلَ الناسُ يقولونَ : هٰذا كساكَهُ أميرُ المؤمنينَ ؟ فكنْتُ أقولُ : جزى اللهُ أميرَ المؤمنينَ خيراً ، فقالَ لي : يا بنيَّ ؛ اتقِ الكذبَ ، إياكَ والكذبَ ، وما أشبهَهُ ، فنهاهُ عنْ ذلكَ(١) ؛ لأنَّ فيهِ تقريراً لهمْ علىٰ ظنٍّ كاذبٍ ؛ لأجلِ غرضِ المفاخرةِ ، وهوَ غرضٌ باطلٌ لا فائدةَ فيهِ .

نعم، المعاريضُ تُباحُ لغرضٍ خفيفٍ ؛ كتطييبِ قلبِ الغيرِ بالمِزاحِ ؛ كقولهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ: « لا تدخلُ الجنَّةَ عجوزٌ »(٢) ، وقولهِ للأخرىٰ : « في

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٤٠) عن عون بن عبد الله بن عتبة ، وانظر « الإتحاف » (٧/ ٥٢٩) .

(٢) رواه الترمذي في « الشمائل » (٢٤٠) .

عينِ زوجِكِ بياضٌ »(١) ، وللآخرِ : « نحملُكِ علىٰ ولدِ البعيرِ »(٢) ، وما أشبهَهُ .

فأمَّا الكذبُ الصريحُ . . فكما فعلَهُ نُعيمانُ الأنصاريُّ معَ عثمانَ في قصَّةِ الضَّريرِ إذْ قالَ لهُ : (إنَّهُ نُعيمانُ)(٣) ، وكما يعتادُهُ الناسُ مِنْ ملاعبةِ الحمقىٰ ؛ بتغريرِهِمْ بأنَّ امرأةً قدْ رغبَتْ في تزويجِكَ ، فإنْ كانَ فيهِ ضررٌ يؤدي إلىٰ إيذاءِ قلبٍ . . فهوَ حرامٌ ، وإنْ لمْ يكنْ إلا مطايبةً . . فلا يُوصفُ صاحبُها بالفسقِ ، ولكنْ ينقصُ ذلكَ مِنْ درجةِ إيمانِهِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يستكملُ العبدُ الإيمانَ حتَّىٰ يحبَّ لأخيهِ ما يحبُّ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (رواه الزبير بن بكار في كتاب « الفكاهة والمزاح ») . « إتحاف » (٧/ ٥٠٠) .

(٢) رواه أبو داوود (٤٩٩٨) ، والترمذي (١٩٩١) بنحوه .

(٣) وهو ما رواه ابن عبد البر في « الاستيعاب » (ص٧٣٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٢/ ١٤٧) عن عبد الله بن مصعب قال : كان مخرمة بن نوفل بن وهيب الزهري شيخاً كبيراً بالمدينة أعمىٰ ، وكان قد بلغ مئة وخمس عشرة سنة ، فقام يوماً في المسجد يريد أن يبول ، فصاح به الناس ، فأتاه نعيمان بن عمرو بن رفاعة بن الحارث بن سواد النجاري ، فتنحَّىٰ به ناحية من المسجد ثم قال : اجلس ههنا ، فأجلسه يبول وتركه ، فبال ، وصاح به الناس ، فلما فرغ . . قال : من جاء بي ويحكم في هـٰذا الموضع ؟ قالوا له : النعيمان بن عمرو ، قال : فعل الله به وفعل ، أما إن لله علي إن ظفرت به أن أضربه بعصاي هـٰذه ضربة تبلغ منه ما بلغت ، فمكث ما شاء الله حتىٰ نسي ذلك مخرمة ، ثم أتاه يوماً وعثمان قائم يصلي في ناحية المسجد ، وكان عثمان إذا صلىٰ لم يلتفت ، فقال له : هل لك في نعيمان ؟ قال : نعم ، أين هو ؟ دلني عليه ، فأتىٰ به حتىٰ أوقفه علىٰ عثمان ، فقال : دونك ، هـٰذا هو ، فجمع مخرمة يديه بعصاه فضرب عثمان فشجَّه ، فقيل له : إنما ضربت أمير المؤمنين عثمان رضي الله عنه . . . الخبر .

لنفسِهِ ، وحتَّىٰ يجتنبَ الكذبَ في مزاحِهِ »(١) .

وأمَّا قولُهُ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « إنَّ الرَّجلَ ليتكلَّمُ بالكلمةِ يضحكُ بها النَّاسَ يهوي بها في النارِ أبعدَ مِنَ الثُّريَّا »(٢) . . أرادَ بهِ ما فيهِ غيبةُ مسلمٍ ، أوْ إيذاءُ قلبٍ ، دونَ محضِ المِزاحِ .

ومِنَ الكذبِ الذي لا يوجبُ الفسقَ : ما جرَتْ بهِ العادةُ في المبالغةِ ؛ كقولِهِ : (طلبتُكَ كذا وكذا مرةً) ، و(قلتُ لكَ كذا مئةَ مرةٍ) ؛ فإنَّهُ لا يريدُ بهِ تفهيمَ المرَّاتِ بعددِها ، بلْ تفهيمَ المبالغةِ ، فإنْ لمْ يكنْ طلبَهُ إلاَّ مرةً واحدةً . . كانَ كاذباً ، وإنْ كانَ طلبَهُ مرّاتٍ لا يُعتادُ مثلُها في الكثرةِ . . فلا يأثمُ ، وإنْ لمْ تبلغْ مئةً ، وبينَهُما درجاتٌ يتعرَّضُ مطلقُ اللسانِ بالمبالغةِ فيها لخطرِ الكذبِ .

وممَّا يُعتادُ الكذبُ فيهِ ويُتساهلُ بهِ : أنْ يُقالَ : (كُلِ الطعامَ) ، فيقولَ : (لا أشتهيهِ) ، وذلكَ منهيٌّ عنهُ ، وهوَ حرامٌ إنْ لمْ يكُنْ فيهِ غرضٌ صحيحٌ ، قالَ مجاهدٌ : قالَتْ أسماءُ بنتُ عُميسٍ : كنتُ صاحبةَ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها

---

(١) قوله : (لا يستكمل العبد الإيمان حتىٰ يحب لأخيه ما يحب لنفسه) أورده ابن عبد البر في « الاستيعاب » (ص ٨٥٩) ، وروىٰ نحوه البخاري (١٣)، ومسلم (٤٥) عن أنس رضي الله عنه ، وعند أحمد في « المسند » (٢/ ٣٥٢) من حديث أبي هريرة مرفوعاً : « لا يؤمن العبد الإيمان كله حتىٰ يترك الكذب في المزاحة ، ويترك المراء وإن كان صادقاً » .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٤٨) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧١) ، وعند البخاري (٦٤٧٧) ، ومسلم (٢٩٨٨) من حديث أبي هريرة مرفوعاً : « إن العبد ليتكلم بالكلمة ينزل بها في النار أبعد ما بين المشرق والمغرب » .

في الليلةِ التي هيَّأتُها وأدخلتُها على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ومعي نسوةٌ ، قالَتْ : فواللهِ ؛ ما وجدْنا عندَهُ قِرىً إلاَّ قدحاً مِنْ لبنٍ ، فشربَ ثمَّ ناولَهُ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ، قالَتْ : فاستحيَتِ الجاريةُ ، قالَتْ فقلْتُ : لا تردِّي يدَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، خذي منهُ ، قالَتْ : فأخذَتْهُ على حياءٍ فشربَتْ منهُ ، ثمَّ قالَ : « ناولي صواحبَكِ » ، فقلْنَ : لا نشتهيهِ ، فقالَ : « لا تجمعْنَ جوعاً وكذباً » ، قالَتْ : فقلْتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنْ قالَتْ إحدانا لشيءٍ تشتهيهِ : لا أشتهيهِ . . أيُعدُّ ذلكَ كذباً ؟ قالَ : « إنَّ الكذبَ ليُكتَبُ كذباً حتَّى الكُذَيبةُ كُذيبةً »⁽¹⁾ .

وقدْ كانَ أهلُ الورعِ يحترِزونَ عنِ التَّسامحِ بمثلِ هـٰذا الكذبِ ، قالَ اللَّيثُ بنُ سعدٍ : كانَتْ ترمَصُ عينا سعيدِ بنِ المسيَّبِ ، حتَّىٰ يبلغَ الرَّمصُ خارجَ عينيهِ ، فيُقالُ لهُ : لوْ مسحْتَ هـٰذا الرَّمصَ ، فيقولُ : فأينَ قولُ الطبيبِ وهوَ يقولُ لي : لا تمسَّ عينيكَ ، فأقولُ : لا أفعلُ ؟!⁽²⁾ .

---

(1) رواه أحمد في « المسند » (٦/٤٣٨) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٢٤) ، كلاهما عن أسماء بنت عميس ، قال الحافظ الهيثمي في « مجمع الزوائد » (٤/٥٤) : (رواه أحمد والطبراني في « الكبير » ، وفيه شداد عن مجاهد ، روىٰ عنه ابن جريج ويونس بن يزيد ، وبقية رجاله رجال الصحيح ، إلا أن أسماء بنت عميس كانت بأرض الحبشة مع زوجها جعفر حين تزوج النبي صلى الله عليه وسلم عائشة ، والصواب حديث أسماء بنت يزيد والله أعلم) ، وهو عن أسماء بنت يزيد عند ابن ماجه (٣٢٩٨) بلفظ المرفوع دون ذكر القصة مفصلة .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥١١) .

وهـٰذهِ مراقبةُ أهلِ الورعِ ، ومَنْ تركَهُ . . انسلَّ لسانُهُ في الكذبِ عنِ حدِّ اختيارِهِ ، فيكذبُ ولا يشعرُ .

وعن جوّابٍ التيميِّ قالَ : جاءَتْ أختُ الربيعِ بنِ خُثيمٍ عائدةً إلىٰ بُنيٍّ لهُ ، فانكبَّتْ عليهِ ، فقالَتْ : كيفَ أنتَ يا بُنيَّ ؟ فجلسَ الربيعُ فقالَ : أرضعتيهِ ؟ قالَتْ : لا ، قالَ : ما عليكِ لوْ قلتِ : يا بنَ أخي فصدقْت ؟ !(١) .

ومِنَ العادةِ أنْ يقولَ : يعلمُ اللهُ فيما لا يعلمُهُ(٢) ، قالَ عيسىَ عليهِ السلامُ : (إنَّ مِنْ أعظمِ الذنوبِ عندَ اللهِ أنْ يقولَ العبدُ : إنَّ اللهَ يعلمُ لما لا يعلمُ)(٣) .

وربَّما يكذبُ في حكايةِ المنامِ ، والإثمُ فيهِ عظيمٌ ؛ قالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « إنَّ مِنْ أَعْظَمِ الفِرَىٰ أنْ يَدَّعيَ الرَّجلُ إلىٰ غيرِ أبيهِ ، أوْ يُرِيَ عينَهُ في المنامِ ما لمْ ترَ ، أوْ يقولَ عليَّ ما لمْ أَقُلْ »(٤) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ كذبَ في حُلُمِهِ . . كُلِّفَ يومَ القيامةِ أنْ يعقِدَ بينَ شعيرتينِ ، وليسَ بعاقدٍ بينَهما أبداً »(٥) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٣٣) ، ووقع في النسخ : (خوات) بدل (جواب) .

(٢) أي : القائل .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٧٢٧) عن سعيد بن عبد العزيز .

(٤) رواه البخاري (٣٥٠٩) .

(٥) رواه البخاري (٧٠٤٢) ، وأبو داوود (٥٠٢٤) .

TÂRİZ YOLU İLE YALANDAN KAÇINMAK

Seleften menkûldür ki, târiz yolu ile konuşmakta yalandan kurtuluş vardır. Nitekim **Hz. Ömer** (r.a.): "Târiz yolu ile konuşmakta, insanı yalandan kurtaran bir taraf vardır." demiştir. Bu söz **İbn Abbâs**'dan ve diğerlerinden rivâyet edilmiştir. Bundan maksatları, insan yalan söylemeye mecbûr kaldığı vakit, imâ ve târiz yollu sözlerle onu atlatmaktır. Zarûret olmadığı zaman, sarâhaten yalan söylemek câiz olmadığı gibi, târiz yolu ile konuşmak da câiz değildir. Ancak yine târiz, yalandan ehvendir.

Târizin örnekleri: Mitraf, Ziyâd'ın huzuruna girdi. Ziyâd, geç geldin, diye kendisine dokunmak istedi. Mitraf: "Efendimiz, Allah'ın müsâade ettiği hâriç, sizden ayrılalı rahatsızım. Başımı yastıktan kaldıramadım." dedi. İbrâhim diyor ki: Birinin aleyhinde konuştuğun bir sözü, o adam duyduğu ve buna memnun olmadığı vakit, Arapça deyimi ile:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَيَعْلَمُ مَا قُلْتُ مِنْ ذٰلِكَ مِنْ شَيْءٍ

dersin. Bu ifâdenin iki mânâsı vardır. Biri: "Benim bu hususta bir şey demediğimi Allah bilir." Diğeri ise: "Bu hususta ne dediğimi Allah bilir" dir. **"Mâ kultü"** ibâresinin başındaki **"Mâ"** harfi "nâfiye" olduğu zaman, birinci mânâda olur ve adam bir şey demediğini anlar. Söyleyene göre de "mevsûle" veyâ "istifhâmiye" olur. Yâni "O dediğimi bilir." mânâsında olur. Bu sûretle iki taraf da idare edilmiş olur.

Muaz b. Cebel (r.a.) Hz. Ömer'in âmili idi. Dönüşünde evine eli boş gelince, karısı:

- "Hani, diğer âmillerin evlerine getirdikleri şeylerden sende bir şey yok, niçin bir şey getirmedin?" diye kendisine çattı. Muaz:

- "Ömer bana gözcü koştu, onun için bir şey getiremedim." deyince, kadın:

- "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ve Ebû Bekir devrinde emîn olduğun hâlde nasıl olur da Ömer sana gözcü verir?" diye söylendi ve bunu kadınlar arasında konuşarak Ömer'den yakındı. Hz Ömer bunu duyunca Muaz'ı (r.a.) çağırdı ve:

- "Ben sana gözcü koştum mu? Niçin böyle söylüyorsun?" dedi. Muaz:

- "Ne yapayım, karımdan ancak bu şekilde kurtuldum." dedi ve gülüştüler.

İbrâhim Nehâî kızına:

- "Ben sana şeker alacağım." diye katî bir şekilde söylemezdi. "Belki sana şeker alırım." derdi. Çünkü olur da şeker alamaz, sonra da yalancı olur. İbrâhim Nehâî sevmediği bir adam kapıya geldiği zaman, hizmetçisine tembîh ederdi. "Burada değil deme. Dur, mescidde arayayım onu, de." derdi. Maksadı yalandan korunmaktı. **Şa'bî** de sevmediği biri kendisini aradığı zaman, hemen bir dâire çizer ve hizmetçisine: "Parmağını bu dâirenin ortasına koy ve burada değildir." de diye tenbîhlerdi.

Bütün bunlar, ihtiyaç hâlinde başvurulan sâlim yollardır. Zarûret olmadıkça bunlara başvurulmaz. Zîra bunlar her ne kadar açıkça yalan değillerse de, yalanı arttıran şeylerdir ve hepsi mekrûhtur. Nitekim **Abdullah b. Utbe** diyor ki: "Babamla beraber Ömer b. Abdülazîz'in huzûruna girdik. Çıktığımız zaman, sırtımdaki yeni entâriyi görenler: "Bunu sana halîfe mi giydirdi!" diye sorduklarında: "Allah halîfeyi mükâfatlandırsın." dedim. Babam bana: "Yalandan sakın. Zîra senin bu sözün yalana çok benziyor. Çünkü bu sözünle onları bu zanlarında takviye ediyorsun." dedi." Buradaki maksadın da: "Emîr bana elbise giydirdi." diye övünmektir. Bu, bâtıl bir maksattır ve bunda bir fayda yoktur.

Evet, târizler açık yalanlar gibi olmadığı için, hafif sebeplerden de mübâh olabilirler. Şaka ile başkasının gönlünü hoş etmek gibi. Nitekim Peygamber Efendimiz'in, yaşlı kadınların cennete giremeyeceğini söylemesi gibi. Yine Peygamberimiz'in, bir adam için: "Gözünde beyaz olan adam." diğer birine "Seni bir deve yavrusuna bindireyim." buyurması hep bu kabîldendir.

Sarîh yalana gelince: **Nuayman-ı Ensârî**'nin Hz. Osman ile geçen Darîr kıssasında yaptığı gibi.[153] Darîr'e yâni gözleri görmeyen **Mahreme**'ye: "İşte Nuayman, namaz kılıyor." deyip namaz kılan Osman'ı (r.a.) dövdürmesi ve bâzı aklı hafif olan kimselerle insanların eğlenmesi gibi: "Falan kız seni seviyor." şeklindeki şakacıklar da böyledir. Şâyet bunlar kalp kırıcı ve zararlı olursa haramdır. Böyle olmaz da ancak bir gönül eğlendirmek için olursa, sâhibine fâsık denmez. Ancak kâmil îman mertebesinden düşer. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[153] Hâdise şöyledir. **Mahreme b. Nevfel** 115 yaşında idi ve gözleri görmez olmuştu. Bir gün görmediği için farkında olmayarak mescidde idrar etmek istedi. Cemâatin
– Burası mescid, ne yapıyorsun?" diye bağırmaları üzerine adam durdu. Nuayman gitti, kolundan tuttu, güyâ kendisini mescidden çıkarıyor bahânesiyle yine mescidin bir kenarına çömeltti. Yine cemâat bağırdı. Adamcağız:
– Beni buraya kim getirdi, oturttu?" diye sordu. Cemâat:
– Nuayman, dediler. Mahreme:
– Ah o elime geçerse, bu sopam ile ona yapacağımı ben bilirim." dedi. Bir gün Hz. Osman mescidde namaz kılıyordu. Mahreme de mescidde idi. Tabiî Nuayman'ı bilemiyor. Nuayman yanına yaklaştı ve kendisine:
– Sen Nuayman'ı dövecek miydin dedi. O da:
– Elbet, elime, geçerse döveceğim." deyince, Nuayman, namaz kılan Hz. Osmân'ı Nuayman diye kendisine gösterdi ve:
– İşte Nuayman burada namaz kılıyor." dedi. Hz. Osmân namaz kılarken katiyyen bir şey ile alâkalanmazdı. Mahreme, Nuayman'ın tahrîki ile Nuayman'dır diye namaz kılan Hz. Osmân'a sopa ile vurdu.

لَا يَكْمُلُ لِلْمَرْءِ الْإِيمَانُ حَتّٰى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهٖ
وَحَتّٰى يَجْتَنِبَ الْكَذِبَ فِي مِزَاحِهٖ

"Şakasında yalandan kaçınmadıkça ve kendisi için sevdiğini başkaları için de sevmedikçe insanın imânı kemâl bulmaz." buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kişi insanları güldürmek için bir söz söyler de, bu söz sebebiyle Süreyya yıldızından daha uzak mesâfede cehenneme atılır."* sözü ile yalnız şaka konuşmaları değil, gıybet veyâ kırıcı olan konuşmaları da kasdetmiştir.

Yalanların bâzıları fıskı gerektirmez. Mübalâğalı konuşmalar gibi. Bir iki defa arayıp bulamadığın bir adama: "Yüz kere aradım sizi bulamadım." demen gibi. Çünkü bu sözde mutlak sayı maksut değil, maksat mübalâğadır. Şâyet yalnız bir defa aramışsa, bu sözü ile yalancı olur. Şâyet bir kaç defa yoklamışsa, böyle konuşmasında beis yoktur. Bunların arasında, yalan tehlikesi olan dereceler de vardır.

Yalan konuşmak mûtad olup da, müsâmaha ile karşılananlardan biri de, yemeye dâvet edilen kimsenin "İştahım yok." demesi gibi sözlerdir. Bunda da sahîh bir maksat yoksa bu da haramdır. **Esmâ binti Amis** anlatıyor: "Hz. Âişe'yi gerdeğe korken ben yanında idim. Beraberimde başka kadınlar da vardı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yanında bir bardak sütten başka bir şey yoktu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu sütten bir yudum içti, sonra Âişe'ye verdi. Âişe utandı. Ben: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in elini geri çevirme, al." dedim. O da utanarak aldı, bir yudum içti. Sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): "Arkadaşlarına ver." buyurdu. Kadınlar: "Bizim iştahımız yok." dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَجْمَعَنَّ جُوعًا وَكَذِبًا

"Açlık ile yalanı bir araya toplamayın."[154] buyurdu.

Esmâ diyor ki: "Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Bizim bir şeye iştihamız varken, "İştihamız yok." dememiz de yalan mıdır?" diye sordum. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْكَذِبَ لَيُكْتَبُ كَذِبًا حَتّٰى تُكْتَبَ الْكُذَيْبَةُ كُذَيْبَةً

"Yalan, yalan olarak yazılır, hattâ yalancık da yalancık olarak yazılır." buyurdu."

Verâ sahipleri bu gibi yalanlardaki müsamahadan da sakınırlar. **Leys b. Sa'd** diyor ki: "Saîd b. Müseyyeb'in gözleri çapaklı idi. "Gözünün çapaklarını silsene." diyenlere: "Tabîb bana elini gözlerine değdirme." dedi. Ben de söz verdim, sözümden dönmem." dedi."

İşte verâ sâhipleri kendilerini bu şekilde murâkabe ederler. Murakabeyi terkedenlerin dili kendi irâdelerinden çıkar da, farkında olmayarak yalan konuşurlar.

Huvat-ı Teymî'den rivâyet edildiğine göre; Rebî b. Haytem'in kızkardeşi, Rebî'in oğlunu ziyârete geldi. Onu görünce hemen boynuna sarıldı ve: "Oğlum, nasılsın?" diye sordu. Rebî: "Sen bunu emzirdin mi?" diye sordu. Kadın: "Hayır, emzirmedim." deyince, Rebî: "O halde vah kardeşimin oğlu deyip de doğru konuşsan daha iyi olmaz mı idi." dedi.

---

[154] Ebû'ş-Şeyh **"Tabakat-ı İsfahân"**de rivâyet etmiştir.

İnsanlar arasında bilmedikleri şeyi, "Allah bilir." demek de âdettir. Hâlbuki İsâ aleyhisselâm: "Allah katında en büyük günâhlardan biri de kendisinin bilmediği bir şey için, onu Allah bilir, demektir." demiştir.

İnsanoğlu bâzen rüyâyı anlatmakta yalan söyler ki, bunun da günâhı büyüktür. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ مِنْ أَعْظَمِ الْفِرْيَةِ أَنْ يُدْعَى الرَّجُلُ إِلٰى غَيْرِ أَبِيهِ أَوْ يُرِى
عَيْنَيْهِ فِي الْمَنَامِ مَا لَمْ يَرَ أَوْ يَقُولَ عَلٰى مَا لَمْ أَقُلْ

"En büyük yalanlardan biri, kişiyi babasından başkasına nisbet etmek yâhut rüyâda görmediği şeyi gördüm demek yâhut benim demediğim sözü benim için dedi demektir."[155] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ كَذَبَ فِي حُلْمٍ كُلِّفَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنْ يَعْقِدَ بَيْنَ شَعِيرَتَيْنِ
وَلَيْسَ بِعَاقِدٍ بَيْنَهُمَا أَبَدًا

"Rüyâsında yalan söyleyen kimseye, kıyâmet günü iki kılı birbirine bağlaması teklif edilir ve bunlar da aslâ birbirine bağlanmaz."[156] buyurmuştur.

---

155. Buhârî Vâile'den rivâyet etmiştir.
156. Buhârî İbn Abbâs'dan rivâyet etmiştir.

الآفة الخامسة عشرة : الغيبة

والنظرُ فيها طويلٌ، فلنذكرْ أوَّلاً مذمَّةَ الغيبةِ، وما وردَ فيها مِنْ شواهدِ الشرعِ .

وقدْ نصَّ اللهُ سبحانَهُ علىٰ ذمِّها في كتابِهِ ، وشبَّهَ صاحبَها بآكلِ لحمِ الميتةِ .

فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَغْتَب بَّعْضُكُم بَعْضًاۚ أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَن يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ﴾ .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ: « كلُّ المسلمِ على المسلمِ حرامٌ ؛ دمُهُ ومالُهُ وعِرْضُهُ »(١) ، والغيبةُ تناولُ العِرضِ ، وقدْ جمعَ اللهُ بينَهُ وبينَ الدمِ والمالِ .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تحاسدُوا ، ولا تباغضُوا، ولا تناجَشُوا ، ولا تدابَرُوا ، ولا يغتبْ بعضُكمْ بعضاً ، وكونوا عبادَ اللهِ إخواناً »(٢) .

وعنْ جابرٍ وأبي سعيدٍ قالا : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إيَّاكُمْ والغيبةَ ، فإنَّ الغيبةَ أشدُّ مِنَ الزنا ، إنَّ الرَّجلَ قدْ يزني ويتوبُ فيتوبُ اللهُ سبحانَهُ عليهِ ، وإنَّ صاحبَ الغيبةِ لا يُغفرُ لهُ حتَّىٰ يغفرَ لهُ صاحبُهُ »(٣) .

---

(١) رواه مسلم (٢٥٦٤) ضمن حديث .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦٣) ، وأصله في « الصحيحين » وقد تقدم .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦٤) .

وقالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مررْتُ ليلةَ أُسريَ بي علىٰ قومٍ يخمِشُونَ وجوهَهُم بأظافيرِهِمْ ، فقلْتُ : يا جبريلُ ؛ مَنْ هؤلاءِ ؟ قالَ : هؤلاءِ الذينَ يغتابونَ الناسَ ويقعونَ في أعراضِهِمْ »[1] .

وقالَ سليمُ بنُ جابرٍ : أتيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقلْتُ : علِّمني خيراً ينفعُني اللهُ بهِ ، فقالَ : « لا تحقرَنَّ مِنَ المعروفِ شيئاً ولوْ أنْ تصبَّ مِنْ دلوكَ في إناءِ المستسقي ، وأنْ تلقىٰ أخاكَ ببشرٍ حسنٍ ، وإذا أدبرَ . . فلا تغتابْهُ »[2] .

وقالَ البراءُ : خطبَنا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حتَّىٰ أسمعَ العواتقَ في بيوتِها ، فقالَ : « يا معشرَ مَنْ آمَنَ بلسانِهِ ولمْ يؤمنْ بقلبِهِ ؛ لا تغتابُوا المسلمينَ ، ولا تتَّبعُوا عوراتِهِمْ ؛ فإنَّهُ مَنْ يتَّبعْ عورةَ أخيهِ . . يتَّبعِ اللهُ عورتَهُ ، ومَنْ يتَّبعِ اللهُ عورتَهُ . . يفضحْهُ في جوفِ بيتِهِ »[3] .

وقيلَ : أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ موسىٰ عليهِ السَّلامُ : (مَنْ ماتَ تائباً مِنَ الغيبةِ . . فهوَ آخرُ مَنْ يدخلُ الجنةَ ، ومَنْ ماتَ مصرّاً عليها . . فهوَ أوَّلُ مَنْ يدخلُ النارَ)[4] .

---

[1] رواه أبو داوود (٤٨٧٨) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦٥) .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦٦) .

[3] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٦٧) ، ورواه أبو داوود (٤٨٨٠) من حديث أبي برزة الأسلمي رضي الله عنه .

[4] الرسالة القشيرية (ص٢٨٤) .

وقالَ أنسٌ : أمرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الناسَ بصومِ يومٍ وقالَ : « لا يفطرَنَّ أحدٌ حتَّىٰ آذنَ لهُ » ، فصامَ الناسُ ، حتَّىٰ إذا أمسَوا . . جعلَ الرجلُ يجيءُ فيقولُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ظللْتُ صائماً ، فأذنْ لي لأفطرَ ، فيأذنُ لهُ ، والرجلُ والرجلُ ، حتَّىٰ جاءَ رجلٌ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ فتاتانِ مِنْ أهلكَ ظلَّتا صائمتينِ ، وإنَّهما يستحيانِ أنْ يأتياكَ ، فأذنْ لهما أنْ يفطرا ، فأعرضَ عنهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ثمَّ عاودَهُ فأعرضَ عنهُ ، ثمَّ عاودَهُ ، فقالَ : « إنَّهما لمْ يصوما ، وكيفَ صامَ منْ ظلَّ هـٰذا اليومَ يأكلُ لحومَ النَّاسِ ، اذهبْ فمرْهُما إنْ كانتا صائمتَينِ أنْ تستقْيِئا » ، فرجعَ إليهما فأخبرَهُما ، فاستقاءَتا ، فقاءَتْ كلُّ واحدةٍ منهمَا علقةً مِنْ دمٍ ، فرجعَ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فأخبرَهُ ، فقالَ : « والذي نفسُ محمدٍ بيدِهِ ؛ لوْ بقيَتا في بطونِهما . . لأكلَتْهُما النَّارُ »(١) .

وفي روايةٍ : أنَّهُ لمَّا أعرضَ عنهُ . . جاءَهُ بعدَ ذلكَ وقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّهما واللهِ لقدْ ماتتَا أوْ كادَتا أنْ تموتا ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ائتوني بهِما » ، فجاءَتا ، فدعا بعُسٍّ ، فقالَ لإحداهما : « قيئي » ، فقاءَتْ مِنْ قيحٍ ودمٍ وصديدٍ حتَّىٰ ملأتِ القدحَ ، وقالَ للأخرىٰ : « قيئي » ، فقاءَتْ كذلكَ ، فقالَ : « إنَّ هاتينِ صامتَا عمَّا أحلَّ اللهُ لهما ، وأفطرتا علىٰ ما حرَّمَ اللهُ عليهما، جلسَتْ إحداهُما إلى الأخرىٰ ، فجعلَتا تأكلانِ لحومَ الناسِ »(٢) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٧٠) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٤٣١) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٧١) ، وقد تقدمت هـٰذه الرواية .

وقالَ أنسٌ : خطبَنا رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فذكرَ الرِّبا وعظَّمَ شأنَهُ ، فقالَ : « إنَّ الدرهَمَ يصيبُهُ الرَّجلُ من الرِّبا أعظمُ عندَ اللهِ في الخطيئةِ مِنْ ستٍّ وثلاثينَ زنيةً يزنيها الرَّجلُ ، وإنَّ أرْبى الربا عِرْضُ الرَّجلِ المسلمِ »(١) .

وقالَ جابرٌ : كنَّا معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في مسيرٍ ، فأتىٰ علىٰ قبرينِ يُعذَّبُ صاحباهُما ، فقالَ : « إنَّهما يُعذَّبانِ ، وما يُعذَّبانِ في كبيرٍ ، أمَّا أحدُهُما . فكانَ يغتابُ النَّاسَ ، وأمَّا الآخرُ . فكانَ لا يستنزهُ مِنْ بَولِهِ » ، ودعا بجريدةٍ رطبةٍ أوْ جريدتينِ ، فكسرَهُما ، ثمَّ أمرَ بكلِّ كسرةٍ فغرِسَتْ علىٰ قبرٍ ، فقالَ : « أمَا إنَّه سيُهَوَّنُ مِنْ عذابِهِما ما كانَتا رطبتيْنِ » ، أوْ « ما لمْ ييْبَسا »(٢) .

ولمَّا رجَمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ماعزاً في الزنا . . قالَ رجلٌ لصاحبِهِ : هـٰذا أُقعِصَ كما يُقْعَصُ الكلبُ ، فمرَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وهما معَهُ بجيفةٍ ، فقالَ : « انهَشا منها » ، فقالا : يا رسولَ اللهِ ؛ ننهشُ جيفةً ؟! فقالَ : « ما أصبتُما مِنْ أخيكُما أنتنُ مِنْ هـٰذِهِ »(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٧٥) ، وإنما شبهه بالربا للاستطالة وتناول الزيادة مما لا يجوز في حقه .

(٢) رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٧٣٥) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٧٦) ، وعند البخاري (٢١٦) ، ومسلم (٢٩٢) وفيهما ذكر النميمة بدل الغيبة .

(٣) رواه الطيالسي في « مسنده » (٢٤٧٣) ، وفيه : (انهسا) بدل (انهشا) ، والنهش =

وكانَ الصحابةُ رضيَ اللهُ عنهُم يتلاقونَ بالبِشْرِ ، ولا يغتابونَ عندَ الغَيْبةِ ، ويرونَ ذلكَ أفضلَ الأعمالِ ، ويرونَ خلافَهُ عادةَ المنافقينَ .

وقالَ أبو هريرةَ : (مَنْ أكلَ لحمَ أخيهِ في الدُّنيا . . قُرِّبَ إليهِ لحمُهُ في الآخرةِ ، فقيلَ له : كُلْهُ ميتاً كما أكلْتَهُ حيّاً ، فيأكلُهُ ويضِجُّ ويكلَحُ) ، ورُوِيَ مرفوعاً كذلكَ[1] .

ورُوِي أنَّ رجلينِ كانا قاعدينِ عندَ بابٍ مِنْ أبوابِ المسجدِ ، فمرَّ بهما رجلٌ كانَ مخنَّثاً فتركَ ذلكَ ، فقالا : لقدْ بقيَ فيهِ منهُ شيءٌ ، فأُقيمَتِ الصلاةُ ، فدخلا فصلَّيا معَ الناسِ ، فحاكَ في أنفسِهما ممَّا قالا ، فأتيا عطاءً فسألاهُ ، فأمرَهُما أنْ يُعيدا الوضوءَ والصلاةَ ، وأمرَهما إنْ كانا صائمينِ أنْ يقضيا صيامَ ذلكَ اليومِ[2] .

وعنْ مجاهدٍ قالَ : (﴿ وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ ﴾ الهُمَزةُ : الطَّعَّانُ في الناسِ ، واللُّمزَةُ : الذي يأكلُ لحومَ الناسِ)[3] .

وقالَ قتادةُ : (ذُكِرَ لنا أنَّ عذابَ القبرِ ثلاثةُ أثلاثٍ : ثلثٌ مِنَ الغيبةِ ،

= والنهس بمعنىً ، وبنحوه رواه أبو داوود (٤٤٢٨) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٧١٢٧) .

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٧٨) ، ورواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٩٣) عنه مرفوعاً ، **ويضجُّ** : يصيح ويتململ ، **ويكلح** : يعبس وجهه .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٨١) .

[3] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٨٥) .

وثلثٌ مِنَ البولِ ، وثلثٌ مِنَ النميمةِ)(١) .

وقالَ الحسنُ : (واللهِ ؛ لَلْغيبةُ أسرعُ في دينِ المؤمنِ مِنَ الأَكَلَةِ في جسدِهِ)(٢) .

وقالَ بعضُهُم : (أدركْنا السَّلفَ وهمْ لا يرونَ العبادةَ في الصَّومِ ولا في الصَّلاةِ ، ولكنْ في الكفِّ عنْ أعراضِ الناسِ)(٣) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : (إذا أردْتَ أنْ تذكرَ عيوبَ صاحبِكَ . . فاذكرْ عيوبَكَ)(٤) .

وقالَ أبو هريرةَ : (يبصرُ أحدُكمُ القَذَىٰ في عينِ أخيهِ ويدعُ الجذْعَ في عينِ نفسِهِ)(٥) .

وكانَ الحسنُ يقولُ : (ابنَ آدمَ ؛ إنَّكَ لنْ تصيبَ حقيقةَ الإيمانِ حتَّىٰ لا تعيبَ الناسَ بعيبٍ هوَ فيكَ ، وحتَّىٰ تبدأَ بصلاحِ ذلكَ العيبِ فتصلحَهُ مِنْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٩٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٩٢) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٩٣) عن خصاف وخصيف وعبد الكريم بن مالك .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٩٤) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٩٥) وفيه (الجذل) بدل (الجذع) ، ورواه عنه مرفوعاً بلفظ المصنف القضاعي في « مسند الشهاب » (٦١٠) ، وقد تقدم .

نفسِكَ ، فإذا فعلْتَ ذلكَ . كانَ شغْلُكَ في خاصَّةِ نفسِكَ ، وأحبُّ العبادِ إلى اللهِ مَنْ كانَ هٰكذا)(١) .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : مرَّ عيسىٰ عليهِ السَّلامُ ومعَهُ الحواريونَ علىٰ جيفةِ كلبٍ ، فقالَ الحواريُّونَ : ما أنتنَ ريحَ هٰذا الكلبِ ! فقالَ عيسىٰ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : ما أشدَّ بياضَ أسنانِهِ(٢) . كأنَّهُ عليهِ السلامُ نهاهُمْ عنْ غيبةِ الكلبِ ، ونبَّهَهُمْ علىٰ أنَّهُ لا يُذكرُ شيءٌ مِنْ خلقِ اللهِ إلاَّ أحسنُهُ .

وسمعَ عليُّ بنُ الحسينِ رجلاً يغتابُ آخرَ ، فقالَ لهُ : (إيَّاكَ والغيبةَ ؛ فإنَّها إدامُ كلابِ الناسِ)(٣) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (عليكُمْ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ؛ فإنَّهُ شفاءٌ ، وإيَّاكُمْ وذكرَ النَّاسِ ؛ فإنَّهُ داءٌ)(٤) .

نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ لطاعتِهِ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٩٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٩٧) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٩٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٠٤) ، وغالب ما رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » بما يخص الغيبة قد رواه في « ذم الغيبة والنميمة » كذلك .

GIYBET

Gıybeti anlatmak uzun sürer. Biz önce gıybetin kötülüğünden ve bu husustaki şer'î delîllerden bahsedelim. Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de gıybeti açıkça zemmetmiş ve gıybet edeni ölü etini yiyene benzetmiştir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ
أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ

"Bâzınız bâzınızı gıybet etmesin. Hanginiz ölü kardeşinin etini yemekten hoşlanır? Ondan tiksinirsiniz." (Hucûrât sûresi, 49/12) buyrulmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

كُلُّ الْمُسْلِمِ عَلَى الْمُسْلِمِ حَرَامٌ دَمُهُ وَمَالُهُ وَعِرْضُهُ

"Her Müslüman'ın her Müslüman'a canı, malı ve ırzı haramdır."[157] buyurmuştur. Gıybet ise adamın ırz yâni şeref ve haysiyeti ile alâkalıdır. Allahu Teâlâ bunu mâl ve cân ile bir tuttu. Ebû Berze'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَحَاسَدُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَلَا تَنَاجَشُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَلَا
يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًا وَكُونُوا عِبَادَ اللّٰهِ إِخْوَانًا

"Çekememezlik yapmayın, kin tutmayın, alamayacağınız malın fiyatını yükseltmeyin, müzayedede üzerine vurmayın, birbirinize

---

[157] Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

arka çevirmeyin, birbirinizi çekiştirmeyin, ey Allah'ın kulları kardeş olun."[158] buyurmuştur. Câbir ile Ebû Saîd'den gelen rivâyette de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِيَّاكُمْ وَالْغِيْبَةَ فَإِنَّ الْغِيْبَةَ أَشَدُّ مِنَ الزِّنَا فَإِنَّ الرَّجُلَ قَدْ يَزْنِي وَيَتُوبُ فَيَتُوبُ اللّٰهُ سُبْحَانَهُ عَلَيْهِ وَإِنَّ صَاحِبَ الْغِيْبَةِ لَا يُغْفَرُ لَهُ حَتّٰى يَغْفِرَ لَهُ صَاحِبُهُ

"Gıybetten sakınınız. Zîra gıybet, zinâdan daha şiddetlidir. Çünkü zinâ eden kimse tövbekâr olur, Allah da kendisini affeder. Fakat gıybet edilen, affedinceye kadar, gıybet eden affedilmez." buyurmuştur.[159]

Yine Enes'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَرَرْتُ لَيْلَةَ أُسْرِيَ بِي عَلٰى أَقْوَامٍ يَخْمِشُونَ وُجُوهَهُمْ بِأَظَافِيرِهِمْ فَقُلْتُ: يَا جِبْرِيلُ مَنْ هٰؤُلَاءِ؟ قَالَ: هٰؤُلَاءِ الَّذِينَ يَغْتَابُونَ النَّاسَ وَيَقَعُونَ فِي أَعْرَاضِهِمْ

"Mîrâca çıktığım gece, tırnakları ile yüzlerini tırmalayan bir takım kimseler gördüm. Cebrâil'e:

- "Bunlar kimdir? diye sordum. Cebrâil de:

- "Bunlar, insanları gıybet edip gizli hallerini araştıranlardır." dedi."[160]

---

[158] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

[159] İbn Ebi'd-Dünyâ **"Es-Samt"** kitabında rivâyet etti. Başka rivâyet yolları da vardır.

[160] Ebû Dâvud mürsel olarak rivâyet etmiştir.

Suleym b. Câbir diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gittim ve:

- "Bana faydalanacağım bir hayrı anlat." dedim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَحْقِرَنَّ مِنَ الْمَعْرُوفِ شَيْئًا وَلَوْ أَنْ تَصُبَّ مِنْ دَلْوِكَ فِي إِنَاءِ
الْمُسْتَقِى، وَأَنْ تَلْقٰى أَخَاكَ بِبِشْرٍ حَسَنٍ وَإِنْ أَدْبَرَ فَلَا تَغْتَابَنَّهُ

"Sadakayı hakîr görme. Kendi kovandan su isteyenin kabına akıttığın bir miktar su bile olsa. Kardeşini güler yüzle karşıla ve ayrıldığı zaman gıybetini yapma."[161] buyurdu.

Berâ (r.a.) diyor ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bize bir hutbe irâd etti. Hattâ evlerinde oturan kızlar da bunu duydular. Hutbesinde söyle buyurdu:

يَا مَعْشَرَ مَنْ اٰمَنَ بِلِسَانِهِ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِقَلْبِهِ لَا تَغْتَابُوا الْمُسْلِمِينَ
وَلَا تَتَّبِعُوا عَوْرَاتِهِمْ فَإِنَّهُ مَنْ تَتَبَّعَ عَوْرَةَ أَخِيهِ تَتَّبَعَ اللّٰهُ عَوْرَتَهُ
وَمَنْ تَتَبَّعَ اللّٰهُ عَوْرَتَهُ يَفْضَحُهُ فِي جَوْفِ بَيْتِهِ

"Ey dili ile îman edip kalpleri ile inanmayanlar! Müslümanları gıybet etmeyin, onların gizli hallerini araştırmayın. Kim, dîn kardeşinin gizli hallerini araştırırsa, Allahu Teâlâ da onun gizli hallerini araştırır. Allahu Teâlâ kimin gizli hallerini araştırırsa, onu evinin içinde de açığa çıkarır ve rezîl eder."[162]

Denildi ki, Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma: *"Cennete en son girecek olan gıybetten tövbe edenlerdir. Cehenneme ilk girecekler de gıybete devam edenlerdir."* diye vahyetmiştir.

---

[161] Ahmed **"Müsned"**inde rivâyet etti. Başka rivâyet yolları da vardır.
[162] İbn Ebî'd-Dünyâ ve Ebû Dâvud isnâd-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir.

Enes (r.a.) diyor ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir gün oruç tutmamızı emretti, sonra da:

لَا يُفْطِرَنَّ أَحَدٌ حَتّٰى اٰذَنَ لَهُ

"Ben izin vermeden kimse orucunu açmasın." buyurdu. Herkes orucunu tuttu. Akşam olunca, teker teker müracaat edenlere, iftar müsâadesi verildi. Bu arada bir adam gelerek;

- "Ey Allah'ın Resulü, iki genç kız oruç tuttu ve yoruldular. Zât-ı âlinize gelmeye utanıyorlar. Müsâade buyurursanız iftar etsinler." dedi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) müsâade etmedi. Adam iki defa daha geldi. Sonunda Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّهُمَا لَمْ يَصُومَا وَكَيْفَ يَصُومُ مَنْ ظَلَّ نَهَارَهُ يَأْكُلُ لَحْمَ
النَّاسِ، اِذْهَبْ فَمُرْهُمَا إِنْ كَانَتَا صَائِمَتَيْنِ أَنْ تَسْتَقِيَا

"Onlar oruç tutmadılar. Bütün gün insanların etini yiyenler nasıl oruçlu olurlar? Git onlara söyle, oruç tuttularsa istifra etsinler bakalım." buyurdu. Adamcağız gitti, gerekeni söyledi. Onlar da aynı şeyi yaptılar ve kan parçaları kustular. Adam Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e dönerek vaziyeti bildirdi. Bunun üzerine Peygamberimiz:

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَوْ بَقِيَتَا فِي بُطُونِهِمَا لَأَكَلَتْهُمَا النَّارُ

"Nefsim kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki, eğer kusmayıp bu kan parçaları mîdelerinde kalsaydı, onları cehennem ateşi yerdi."[163] buyurdu. Başka bir rivâyette, adam ikinci gelişinde:

- "Ya Rasûlallah, nerede ise ölecekler." dedi. Peygamber Efendimiz de:

---

[163] Ahmed, Ubeyd'den rivâyet etti.

- *“Onları bana getir.”* buyurdu. Geldiler, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir bardak getirtti ve birine: *“Kus bakalım.”* dedi. O da kan ve irini karışık şekilde kustu. Hattâ bardağı doldurdu. Öbürü de aynı şekilde kustu. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Bunlar helâl ile oruç tuttu. Fakat haramı yediler. Karşı karşıya geçip gıybet etmek sûretiyle insanların etini yediler.”* buyurdu.

Yine Enes (r.a.) anlatıyor: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bize bir hutbe îrad etti. Hutbesinde ribâ yemenin dehşetinden bahsetti ve: *“Bir dirhem ribâ, Allah katında otuz altı zinâdan daha ağırdır. Ribâların en çirkini, Müslüman’ın gizli hallerini araştırmaktır.”* buyurdu.

Câbir (r.a.) anlatıyor: Bir yolculukta Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile beraberdik. Yolumuz iki mezara uğradı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّهُمَا يُعَذَّبَانِ وَمَا يُعَذَّبَانِ فِي كَبِيرٍ: أَمَّا أَحَدُهُمَا فَكَانَ
يَغْتَابُ النَّاسَ وَأَمَّا الْاٰخَرُ فَكَانَ لَا يَسْتَنْزِهُ مِنْ بَوْلِهِ

“Bunların ikisine de azâb olunuyor. Fakat bunlar (sizin nazarınızda) *büyük sayılmayan günâhlardan ötürü azâb olunuyorlar. Biri, insanları gıybet ederdi. Diğeri de idrar sıçrantılarından sakınmazdı.”*[164] buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) iki yaş dal getirtti, onları kesip mezarlarına dikerek: *“Bu dallar yaş kaldıkları müddetçe, bunların azâbı hafifler.”* buyurdu.

Resûl-i Ekrem (s.a.v.) **Maîz**’i zinâ suçundan recmettiği zaman, adamın biri arkadaşına, Maiz için: “İşte bu adam it gibi öldü.” dedi. Rasûl-i Ekrem oradan geçiyordu. Aynı zamanda bir hayvan leşi de orada bulunuyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Şu leşten ısırın da yeyin.”* buyurdu. Onlar:

---

[164] İbn Ebîd-Dünyâ **“es-Samt”**de isnâd-ı ceyyid ile rivayet etmiştir.

- "Bu murdar, yenir mi Ya Rasûlallah?" dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Maiz hakkındaki sözlerinizden kazandığınız günâh, o cîfeden daha pis kokuludur."* buyurdu.

Ashâb-ı kirâm, birbirini güler yüzle karşılar, ayrıldıkları zaman da birbirlerini çekiştirmezler ve bu davranışı en büyük ibâdet telâkki ederlerdi. Bunun aksini de nifak alâmeti kabul ederlerdi. **Ebû Hureyre** (r.a.) diyor ki: Dünyada dîn kardeşini gıybet eden kimseye kıyamet günü onun sûretinde bir et takdîm edilecek ve "Dünyada bu adamı çekiştirdiğin gibi şimdi de bu eti ye." denecektir. Adam, etin acılığından suratını ekşitir ve bağırır durur.

Yine merfû olarak **Ebû Hureyre**'nin rivâyetinde; iki zât Mescid-i Harâm'ın kapılarının birinde oturuyordu. Sakalı bıyığı traş edilmiş muhnis bir adam oradan geçti. Bunlar:

- "Bu adam kendini kadınlara benzetti, erkeklikten bir şeyi kaldı." dediler. Sonra Ezân okundu namaza gittiler. Namazı kılarken, bizim bu konuştuğumuz doğru mu idi diye düşündüler ve meseleyi Mekke müftüsü Atâ'ya arzettiler. Atâ da yeniden abdest alıp namazlarını iâde etmelerini ve oruçlu oldukları takdirde oruçlarını kazâ etmelerini emretti.[165]

Mücâhid, وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ âyetinin tefsîrinde: **"Hümeze"**, insanlara huzurlarında ta'neden ve onlarla alay eden kimsedir. **"Lümeze"** de gıybetlerini yapıp etlerini yiyen insandır." demiştir.

Katade diyor ki: Kabir azâbının üç şeyden meydana geldiği bize bildirildi. Bunun üçte biri gıybet, diğer üçte biri nemîme (söz gezdirmek) diğer üçte biri de idrardan sakınmamaktandır. Diğer

---

165. Gıybet orucu bozmaz, fakat sevâbını azaltır.

bâzıları da şöyle derlerdi: "Biz eskiler, sahâbeye yetiştik. Onlar ibâdeti namazda, oruçta değil, insanları çekiştirmekten ve onlara dil uzatmaktan kaçınmakta ararlardı."

İbn Abbas (r.a.): "Başkasının kusurunu söylemek istediğin zaman, kendi kusurunu hatırla." demiştir. Bu gibileri zemmetmek, üzere Ebû Hureyre (r.a.) "Başkasının gözündeki kılı görür, fakat kendi gözünüzdeki kıranı görmezsiniz." demiştir. Yine Hasan şöyle diyor. "Ey Âdemoğlu, sende mevcut olan bir kusur ile insanları kınayıp dururken kâmil Müslüman olamazsın. Kâmil Müslüman olmak için önce kendi kusurunu ıslâh etmen, sonra da başkalarının kusurlarını ıslâh ile meşgul olman lâzımdır. Ancak, bunu yaptığın takdirde, Allahu Teâlâ'nın has kullarından olabilirsin."

Mâlik b. Dînâr şöyle demiştir: "Îsâ aleyhisselâm havârileri ile birlikte bir köpek leşinin yanından geçiyordu. Havâriler:

- "Bu ne pis kokuyor." deyince Îsâ aleyhisselâm:

- "Ne parlak dişleri var." dedi. Îsâ aleyhisselâm, onları kusur aramak suretiyle gıybet etmekten alıkoymak, hem de ne olursa olsun, bir şeyin mutlak surette iyi bir tarafı olabileceğini göstermek ve kusur araştıracak yerde iyiliğini bulup söylemenin doğru olacağını tembîh etmek için bu şekilde konuştu.

Hüseyin'in oğlu Ali, birinin gıybet ettiğini görünce: "Gıybetten sakın. Çünkü o, köpek yiyeceğidir." derdi. **Hz. Ömer** (r.a.) de "Allah'ı zikre devam edin. Zîra o şifâdır, insanlardan dilinizi çekin. Zîra o hastalıktır." buyurdu. İbâdet hususunda Allah'tan hüsn-ü tevfîk dileriz.

بيان معنى الغيبة وحدّها

اعلمْ : أنَّ حدَّ الغيبةِ : أنْ تذكُرَ أخاكَ بما يكرهُهُ لوْ بلغَهُ ، سواءٌ ذكرْتَ نقصاً في بدنِهِ ، أوْ في نسبِهِ ، أوْ في خُلُقِهِ ، أوْ في فعلِهِ ، أوْ في قولِهِ ، أوْ في دينِهِ ، أوْ في دنياهُ ، وحتَّىٰ في ثوبِهِ ، وفي دارِهِ ودابتِهِ .

أمَّا البدنُ : فكذكرِكَ العمشَ والحوَلَ ، والقَرَعَ ، والقِصَرَ والطولَ ، والسَّوادَ والصفرةَ ، وجميعَ ما يتصوَّرُ أنْ يُوصفَ بهِ ممَّا يكرهُهُ كيفما كانَ .

وأمَّا النسبُ : فأنْ تقولَ : أبوهُ نَبَطيٌّ ، أوْ هنديٌّ ، أوْ فاسقٌ ، أوْ خسيسٌ ، أوْ إسكافٌ ، أوْ زبَّالٌ ، أوْ شيءٌ ممَّا يكرهُهُ كيفما كانَ .

وأمَّا الخُلُقُ : فأنْ تقولَ : هوَ سيِّءُ الخلُقِ ، بخيلٌ ، متكبِّرٌ ، مُراءٍ ، شديدُ الغضبِ ، جبانٌ ، عاجزٌ ، ضعيفُ القلبِ ، متهوِّرٌ ، وما يجري مجراهُ .

وأمَّا في أفعالِهِ المتعلقةِ بالدِّينِ : فكقولِكَ : سارقٌ ، وكذابٌ ، وشاربُ خمرٍ ، وخائنٌ ، وظالمٌ ، ومتهاونٌ بالصلاةِ والزكاةِ ، ولا يحسنُ الركوعَ والسجودَ ، ولا يحترزُ عنِ النجاساتِ ، وليسَ بارّاً بوالديهِ ، ولا يضعُ الزكاةَ موضعَها ، ولا يحسنُ قسمتَها ، ولا يحرُسُ صومَهُ مَنَ الرفثِ والغيبةِ والتعرُّضِ لأعراضِ الناسِ .

وأمَّا فعلُهُ المتعلِّقُ بالدنيا : فكقولِكَ : إنَّهُ قليلُ الأدبِ ، متهاونٌ

بالناسِ ، ولا يرىٰ علىٰ نفسِهِ لأحدٍ حقّاً ويرىٰ لنفسِهِ حقّاً ، وإنَّهُ كثيرُ الكلامِ ، كثيرُ الأكلِ ، وإنَّهُ نؤومٌ ، وينامُ في غيرِ وقتِ النومِ ، ويجلسُ في غيرِ موضعِهِ .

وأمَّا في ثوبِهِ : فكقولِكَ : إنَّهُ واسعُ الكُمِّ ، طويلُ الذَّيلِ ، وسخُ الثيابِ .

وقالَ قومٌ : لا غيبةَ في الدِّينِ ؛ لأنَّهُ ذمُّ ما ذمَّهُ اللهُ تعالىٰ ، فذكرُهُ بالمعاصي وذمُّهُ بها يجوزُ ، بدليلِ ما رُوِيَ : أنَّهُ ذُكِرَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ امرأةٌ وكثرةُ صلاحِها وصومِها وصلاتِها ، ولكنَّها تُؤذي جيرانَها بلسانِها ، فقالَ : « هيَ في النَّارِ »(١) ، وذكرَتْ عندَه امرأةٌ أخرىٰ بأنَّها بخيلةٌ ، فقالَ : « فما خيرُها إذاً ؟! »(٢) .

وهـٰذا فاسدٌ ؛ لأنَّهم كانُوا يذكرونَ ذلكَ لحاجتِهِمْ إلىٰ تعرُّفِ الأحكامِ بالسؤالِ ، ولمْ يكنْ غرضُهمُ التنقُّصَ ، ولا يُحتاجُ إليهِ في غيرِ مجلسِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

والدليلُ عليهِ : إجماعُ الأمةِ أنَّ مَنْ ذكرَ غيرَهُ بما يكرهُهُ . . فهوَ مغتابٌ ؛ لأنَّهُ داخلٌ فيما ذكرَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في حدِّ الغيبةِ ، وكلُّ هـٰذا وإنْ كانَ صادقاً فيهِ . . فهوَ بهِ مغتابٌ ، عاصٍ لربِّهِ ، وآكلٌ لحمَ أخيهِ ؛ بدليلِ ما رُوِيَ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « هلْ تدرونَ ما الغيبةُ ؟ »

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٤٤٠) ، وابن حبان في « صحيحه » (٥٧٦٤) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٧٤٣) عن أبي جعفر محمد بن علي مرسلاً .

قالُوا : اللهُ ورسولُهُ أعلمُ ، قالَ : « ذكرُكَ أخاكَ بما يكرَهُ » ، قيلَ : أرأيتَ إنْ كانَ في أخي ما أقولُ ؟ قالَ : « إنْ كانَ فيهِ ما تقولُ . . فقدِ اغتبتَهُ ، وإنْ لمْ يكُنْ فيهِ . . فقدْ بَهَتَّهُ »(١) .

وقالَ معاذُ بنُ جبلٍ : ذُكِرَ رجلٌ عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالوا : ما أعجزَهُ ! فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اغتبْتُمْ أخاكُمْ » ، قالُوا : يا رسولَ اللهِ ؛ قلنا ما فيهِ ، قالَ : « إنْ قلتُم ما ليسَ فيهِ . . فقدْ بهتُّموهُ »(٢) .

وعنْ أبي حذيفةَ عنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها أنَّها ذكرَتْ عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ امرأةً فقالَتْ : إنَّها قصيرةٌ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اغتبْتِيها »(٣) .

وقالَ الحسنُ : (ذِكرُ الغيرِ ثلاثةٌ : الغيبةُ ، والبُهتانُ ، والإفكُ ، والكلُّ في كتابِ اللهِ تعالىٰ ؛ الغيبةُ : أنْ تقولَ ما فيهِ ، والبُهتانُ : أنْ تقولَ ما ليسَ فيهِ ، والإفكُ : أنْ تقولَ ما بلغَكَ) .

وذكرَ ابنُ سيرينَ رجلاً فقالَ : ذلكَ الرجلُ الأسودُ ، ثمَّ قالَ : أستغفرُ اللهَ ، إنِّي أُراني قدِ اغتبتُهُ(٤) .

---

(١) رواه مسلم (٢٥٨٩) .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٣٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٣٠٨) .

(٣) رواه أبو داوود (٤٨٧٥) ، والترمذي (٢٥٠٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٠٧) واللفظ له ، والجميع رواه عن أبي حذيفة عن عائشة ، وفي النسخ : (حذيفة) بدل (أبي حذيفة) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢١٤) .

وذكرَ ابنُ سيرينَ إبراهيمَ النخعيَّ فوضعَ يدَهُ علىٰ عينِهِ ، ولمْ يقلِ : الأعورَ .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : لا يغتابنَّ منكمْ أحدٌ أحداً ؛ فإنِّي قلْتُ لامرأةٍ مرّةً وأنا عندَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّ هٰذهِ لطويلةُ الذَّيلِ ، فقالَ : « ٱلفظي ٱلفظي » ، فلفظتُ بضْعةً مِنْ لحمٍ (١) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢١٦) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٢٠١) .

GIYBETİN MÂNÂSI VE TÂRİFİ

Gıybet; duyduğu zaman insanın hoşuna gitmeyecek olan bir kusurunu gıyabında söylemektir. Buna Türkçede **"çekiştirme"** derler. Bu kusur kıyafetinde, yaratılışında, ahlâkında ve akrabasında, her nerede olursa olsun fark etmez. Sözünde olsun, dünyalığında olsun, âhireti hususunda olsun, hattâ elbisesinde, evinde ve binitinde olsun hepsi birdir.

Bedenî Gıybet: Gözü şaşıdır, bir gözü kördür, başı keldir, yüzü sivilcelidir, boyu kısa veyâ uzundur, rengi siyahtır, sarıdır gibi. Duyduğu zaman, adamın canının sıkılacağı kıyâfetinde ne gibi eksiklik varsa saymak.

Nesebî Gıybet: Babası ameledir, kötü insandır, cimridir, dikicidir ve hoşuna gitmeyecek her hangi bir şey ile onu anmak gibi.

Ahlâkî Gıybet: Kötü huyludur, cimridir, kibirlidir, riyâkârdır, hiddet-mizaçtır, korkaktır, âcizdir, tahammülsüzdür, yüreksizdir, tehevvüre-kapılır şeklinde konuşmalar gibi.

Dînî Gıybet: Hırsızdır, yalancıdır, içkicidir, kumarbazdır, hâindir, zâlimdir namaza ve zekâta tembeldir, namazı güzel kılmaz, pislikten kaçınmaz, anne-babasına itâat etmez, zekâtı yerine vermez, doğru taksîm etmez, orucunu korumaz gibi sözler.

Dünyevî Gıybet: Edebsizdir, insanlara ihânet eder. Milletin hakkına riâyet etmez. Her yerde kendisini haklı görür, çok konuşur, çok yer, çok uyur, vakitsiz uyur, oturacağı yeri bilmez gibi sözlerdir.

Giyinişi Gıybet: Geniştir, dardır, uzundur, kısadır, kirlidir gibi sarfedilen sözlerdir.

Bâzıları: “Dîn hususunda gıybet yoktur. Zîra insanoğlunun zemmettiği Allahu Teâlâ’nın da zemmettiği hususlardır.” dediler. Mesela, adamın günâhlarını sayıp onu, o günâhlarla kötülemenin câiz olduğunu söylediler. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e bir kadının çok namaz kılıp çok oruç tuttuğundan, buna karşılık dili ile komşularına darboğazlık ettiğinden bahsettiklerinde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): هِيَ فِي النَّارِ *“O cehennemdedir.”*[166] buyurdu. Yine başka bir kadının ibâdetinden bahsedip, cimri olduğunu söylemeleri üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

فَمَا خَيْرُهَا إِذًا *“O hâlde onda hayır yok! Hayrı neresinde?”*[167] buyurdu. İşte bunlardan delîl çekerek “Dîndeki kusurlardan dolayı konuşulanlar gıybet değil.” dediler. Hâlbuki bu kıyâs fâsiddir. Onların bunu sormaları gıybet için değil, bu husustaki dînî hükümleri öğrenmek içindir. Bu da ancak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in huzurunda olur, başka yerde buna ihtiyaç yoktur. Dînî kusurlarını saymanın gıybet olacağına delîl, ümmetin icmaıdır ki, adamın duyduğu vakit canı sıkılacağı ve hoşlanmayacağı her sözü arkasında söylemenin gıybet olduğudur. Bunda ittifak vardır. Bunlar da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in târif ettiği gıybete dâhildir. Bütün bu mevzûlarda doğru olduğu halde gıybet eden kimse, Rabbine âsîdir ve kardeşinin etini yemiş gibidir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

هَلْ تَدْرُونَ مَا الْغِيبَةُ؟ ذِكْرُكَ أَخَاكَ بِمَا يَكْرَهُهُ إِنْ كَانَ فِيهِ
مَا تَقُولُ فَقَدِ اغْتَبْتَهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ فَقَدْ بَهَتَّهُ

---

166. İbn Hibbân ve Hâkim Ebû Hureyre’den rivâyet ettiler. Hâkim, sahihtir dedi.
167. Harâitî **“Mekirim-i Ahlâk”**da Ebû Cafer’den mürsel olarak rivâyet etmiştir.

"Gıybetin ne olduğunu biliyor musunuz? Kardeşinizin hoşlanmayacağı şey ile onu anmanızdır." buyurdu. Bunun üzerine: *"Söylediklerimiz o adamda varsa buna ne buyurursunuz?"* diyenlere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Söylediğiniz kusurlar onda varsa işte o zaman gıybet etmiş olursunuz, yoksa iftirâ edersiniz."*[168] buyurdu.

Muaz b. Cebel (r.a.) anlatıyor: "Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda bir adamın çok âciz bir kimse olduğunu söylediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Kardeşinizi gıybet etmeyiniz."* buyurdu. Onlar:

- "O bizim dediğimiz gibidir." dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Öyle olmasa, o zaman iftirâ etmiş olursunuz."* buyurdu."

Hz. Âişe (r.a.) şöyle anlatıyor: "Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bir kadının kısa boylu olduğundan bahsettim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Onu gıybet ettin." buyurdu."

Hasan şöyle anlatıyor: "Başkasını anmak üç şekildedir: Gıybet, bühtân ve ifktir. Ve hepsi de Kur'ân-ı Kerîm'de mevcuttur. Gıybet, onda olan kusûru söylemek; bühtân olmayan kusuru söylemek, ifk ise duyduğunu söylemektir."

İbn Sîrîn bir adamı hatırladı ve "Şu siyah adam." dedi. Hemen akabinde istiğfâr ederek: "Böyle söylemekle gıybet etmiş oldum." dedi. Yine, İbn Şîrîn, İbrâhim Nehâî'yi hatırlayınca, bir gözü kör demedi, elini gözüne koydu. Hz. Âişe (r.a.) "Sakın kimseyi gıybet etmeyin, ben bir defa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yanında bir kadın için: "Bu ne uzun etekli bir kadındır." dediğimde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bana: *"Tükür."* dedi ve ben de bir et parçası tükürdüm." demiştir.[169]

---

[168] Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

---

[169] Hadisi Ahmed rivâyet etmiştir. Gıybetin, ölü eti yemek gibi olduğunu Kur'ân-ı Kerîm ve hadis-i şerifler haber vermektedir. Ancak maddiyatta bunun tezâhürü ve kan tükürtmek, Peygamberimiz'in bir mûcizesidir.

بيان أن الغيبة لا تقتصر على اللسان

اعلمْ : أنَّ الذكرَ باللِّسانِ إنَّما حرُمَ لأنَّ فيهِ تفهيمَ الغيرِ نقصانَ أخيكَ وتعريفَهُ بما يكرهُهُ ، فالتعريضُ بهِ كالتصريحِ ، والفعلُ فيهِ كالقولِ ، والإشارةُ والإيماءُ والغمْزُ والرَّمزُ والكتابةُ والحركةُ وكلُّ ما يُفهِمُ المقصودَ . . فهوَ داخلٌ في الغيبةِ ، وهوَ حرامٌ .

ومِنْ ذلكَ : قولُ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها : دخلَتْ علينا امرأةٌ ، فلمَّا ولَّتْ . . أومأْتُ بيدي ؛ أيْ : أنَّها قصيرةٌ ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « اغتبْتِيها »(١) .

ومِنْ ذلكَ : المحاكاةُ ؛ بأنْ يمشيَ متعارجاً ، أوْ كما يمشي ؛ فهوَ غيبةٌ ، بلْ هوَ أشدُّ مِنَ الغيبةِ ؛ لأنَّهُ أعظمُ في التصويرِ والتفهيمِ .

ولمَّا رأىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عائشةَ حكَتِ امرأةً . . فقالَ : « ما يسرُّني أنِّي حكيتُ إنساناً ولي كذا وكذا »(٢) .

وكذلكَ الغيبةُ بالكتابةِ ؛ فإنَّ القلمَ أحدُ اللسانينِ ، وذكرُ المصنِّفِ شخصاً معيَّناً ، وتهجينُ كلامِهِ في الكتابِ غيبةٌ ، إلاَّ أنْ يقترنَ بهِ شيءٌ مِنَ الأعذارِ المُحوِجةِ إلىٰ ذكرِهِ ، كما سيأتي بيانُهُ .

---

(١) تقدم قريباً .

(٢) رواه أبو داوود (٤٨٧٥) ، والترمذي (٢٥٠٢) .

وأمَّا قولُه : قالَ قومٌ : كذا . . فليسَ ذلكَ بغيبةٍ ، إنَّما الغيبةُ التعرُّضُ لشخصٍ معيَّنٍ ، إمَّا حيٌّ وإمَّا ميْتٍ .

ومِنَ الغيبةِ : أنْ تقولَ : بعضُ مَنْ مرَّ بنا اليومَ ، أوْ بعضُ مَنْ رأيناهُ ، إذا كانَ المخاطبُ يفهمُ منهُ شخصاً معيّناً ؛ لأنَّ المحذورَ تفهيمُهُ ، دونَ ما بِهِ التَّفهيمُ ، فأمَّا إذا لمْ يفهمْ عينَهُ . . جازَ ، كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إذا كرِهَ مِنْ إنسانٍ شيئاً . . قالَ : « ما بالُ أقوامٍ يفعلونَ كذا وكذا » ، وكانَ لا يعيِّنُ[1] .

وقولُكَ : بعضُ مَنْ قدِمَ مِنَ السفرِ ، أوْ بعضُ مَنْ يدَّعي العلمَ ، إذا كانَ معَهُ قرينةٌ تُفهِمُ عينَ الشَّخصِ . . فهوَ غيبةٌ .

وأخبثُ أنواعِ الغيبةِ : غيبةُ القرَّاءِ المرائينَ ، فإنَّهمْ يُفهِمونَ المقصودَ علىٰ صيغةِ أهلِ الصَّلاحِ ؛ ليظهروا مِنْ أنفسِهمْ التَّعفُّفَ عنِ الغيبةِ ، ويُفهمونَ المقصودَ ، ولا يدرونَ بجهلِهمْ أنَّهمْ جمعوا بينَ فاحشتَيْنِ الرياءِ والغيبةِ ، وذلكَ مثلُ أنْ يُذكرَ عندَهُ إنسانٌ ، فيقولُ : (الحمدُ للهِ الذي لمْ يبتلِنا بالدُّخولِ على السلطانِ ، والتبذُّلِ في طلبِ الحطامِ) ، أوْ يقولُ : (نعوذُ باللهِ مِنْ قلَّةِ الحياءِ ، نسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يعصمَنا منها) ، وإنَّما قصدُهُ أنْ يفهِمَ عيبَ الغيرِ ، فيذكرَهُ بصيغةِ الدعاءِ .

---

[1] فقد روىٰ أبو داوود (٤٧٨٨) عن عائشة رضي الله عنها قالت : (كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا بلغه عن الرجل الشيء . . لم يقل : ما بال فلان ، ولكن يقول : « ما بال أقوام يقولون كذا وكذا ») .

وكذلكَ قدْ يقدِّمُ مدحَ مَن يريدُ غيبتَهُ ، فيقولُ : (ما أحسنَ أحوالَ فلانٍ ، ما كانَ يقصِّرُ في العباداتِ ، ولكنْ قدِ اعتراهُ فتورٌ ، وابتليَ بما يُبتلىٰ بهِ كلُّنا ، وهوَ قلَّةُ الصبرِ) ، فيذكرُ نفسَهُ ومقصودُهُ أنْ يذمَّ غيرَهُ في ضمنِ ذلكَ ، وأنْ يمدحَ نفسَهُ بالتَّشبُّهِ بالصالحينَ في ذمِّ أنفسِهِمْ ، فيكونُ مغتاباً ومرائياً ومزكِّياً نفسَهُ ، فيجمَعَ بينَ ثلاثِ فواحشَ وهوَ يظنُّ بجهلِهِ أنَّهُ مِنَ الصالحينَ المتعففينَ عَنِ الغيبةِ .

وكذلكَ يلعبُ الشيطانُ بأهلِ الجهلِ إذا اشتغلوا بالعبادةِ مِنْ غيرِ علمٍ ، فإنَّهُ يتعبُهُمْ ، ويُحبطُ بمكايدِهِ عملَهُمْ ، ويضحَكُ عليهِمْ ، ويسخرُ منهمْ .

ومِنْ ذلكَ : أنْ يُذكرَ عيبُ إنسانٍ فلا يتنبهُ لهُ بعضُ الحاضرينَ ، فيقولُ : سبحانَ اللهِ ! ما أعجبَ هٰذا ! حتَّىٰ يُصغىٰ إلى المغتابِ ويُعلمَ ما يقولُهُ ، فيذكرُ اللهَ تعالىٰ ، ويستعملُ اسمهَ آلةً لهُ في تحقيقِ خبثِهِ ، وهو يمنُّ على اللهِ عزَّ وجلَّ بذكرِهِ جهلاً منهُ وغروراً .

وكذلكَ يقولُ : لقدْ ساءَني ما جرىٰ علىٰ صديقِنا مِنَ الاستخفافِ بهِ ، فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يروِّحَ نفسَه ، ويكونُ كاذباً في دعوى الاغتمامِ ، وفي إظهارِ الدعاءِ لهُ ، بلْ لوْ قصدَ الدعاءَ . . لأخفاهُ في خلوتِهِ عَقيبَ صلاتِهِ ، ولوْ كانَ يغتمُّ بهِ . . لاغتمَّ أيضاً بإظهارِ ما يكرهُهُ .

وكذلكَ يقولُ : ذلكَ المسكينُ قدْ بُلِيَ بآفةٍ عظيمةٍ تابَ اللهُ علينا وعليهِ ، فهوَ في كلِّ ذلكَ يظهرُ الدعاءَ ، واللهُ مطَّلعٌ علىٰ خُبْثِ ضميرِهِ وخفيِّ قصدِهِ ،

وهوَ لجهلِهِ لا يدري أنَّهُ قدْ تعرَّضَ لمقتٍ أعظمَ ممَّا يتعرَّضُ لهُ الجهَّالُ إذا جاهرُوا .

ومِنْ ذلكَ : الإصغاءُ إلى الغيبةِ علىٰ سبيلِ التعجُّبِ ؛ فإنَّهُ إنَّما يُظهِرُ التعجُّبَ ليزيدَ نشاطَ المغتابِ في الغيبةِ ، فيندفعَ فيها ، فكأنَّه يستخرجُ الغيبةَ منهُ بهـٰذا الطريقِ ، فيقولُ : عجبٌ ! ما علمتُ أنَّه كذلكَ ! ما عرفْتُهُ إلى الآنَ إلاَّ بالخيرِ ! وكنْتُ أحسبُ فيهِ غيرَ هـٰذا ! عافانا اللهُ مِنْ بلائِهِ ، فإنَّ كلَّ ذلكَ تصديقٌ للمغتابِ ، والتصديقُ بالغيبةِ غيبةٌ ، بلِ الساكتُ شريكُ المغتابِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المستمعُ أحدُ المغتابَيْنِ »(١) .

وقد رُوِيَ عنْ أبي بكرٍ وعمرَ رضيَ اللهُ عنهُما أنَّ أحدَهُما قالَ لصاحبِهِ : إنَّ فلاناً لنؤومٌ ، ثمَّ إنَّهما طلبا أُدْماً مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ليأكلا بهِ الخبزَ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قدِ ائتدَمْتُما » ، فقالا : ما نعلمُهُ ، فقالَ : « بلىٰ ، إنَّكما أكلْتُما مِنْ لحمِ أخيكُما »(٢) ، فانظرْ كيفَ جمعَهما ، وكانَ القائلُ أحدَهُما والآخرُ مستمعٌ ، وقالَ للرجلينِ اللذينِ قالَ أحدُهُما :

---

(١) رَوىٰ أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٦/ ٣١٢٢) عن الحسن قال : (حدثني سبعة رهط من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم كلهم يحدث عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه نهىٰ عن النياحة وعن سماع إلى النياحة ، ونهىٰ عن الغيبة والاستماع إلى الغيبة . . .) الخبر .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٨٨) من حديث أنس رضي الله عنه .

أُقعِصَ الرجلُ كما يُقعَصُ الكلبُ : « اِنهشا مِنْ هـٰذِهِ الجيفةِ »[١] ، فجمعَ بينهُما .

فالمستمعُ لا يخرجُ مِنْ إثمِ الغيبةِ إلاَّ بأنْ ينكرَ بلسانِهِ .

فإنْ خافَ . . فبقلبِهِ ، وإنْ قدَرَ على القيامِ أوْ قطعِ الكلامِ بكلامٍ آخرَ فلمْ يفعلْهُ . . لزمَهُ .

وإنْ قالَ بلسانِهِ : (اسكُتْ) وهوَ مشتهٍ لذلكَ بقلبِهِ . . فذلكَ نفاقٌ ، ولا يخرجُهُ مِنَ الإثمِ ما لم يكرهْهُ بقلبِهِ .

ولا يكفي في ذلكَ أنْ يشيرَ باليدِ ؛ أي : اسكتْ ، أوْ يشيرَ بحاجبِهِ وجبينِهِ ، فإنْ ذلكَ استحقارٌ للمذكورِ ، بلْ ينبغي أنْ يعظِّمَهُ فيذبَّ عنهُ صريحاً .

قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أُذِلَّ عندَهُ مؤمنٌ فلمْ ينصرْهُ وهوَ قادرٌ علىٰ أن ينصرَهُ . . أذلَّهُ اللهُ يومَ القيامةِ علىٰ رؤوسِ الخلائقِ »[٢] .

وقالَ أبو الدرداءِ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ ردَّ عنْ عرضِ أخيهِ بالغيبِ . . كانَ حقّاً على اللهِ أنْ يردَّ عنْ عرضِهِ يومَ القيامةِ »[٣] .

---

[١] تقدم قريباً .

[٢] رواه أحمد في « المسند » (٣/ ٤٨٧) ، والطبراني في « الكبير » (٦/ ٧٣) .

[٣] رواه ابن أبي الدنيا في « الغيبة والنميمة » (١٠٣) ، ورواه الترمذي (١٩٣١) بلفظ : « من رد عن عرض أخيه . . رد الله عن وجهه النار يوم القيامة » .

وقالَ أيضاً : « من ذبَّ عنْ عرْضِ أخيهِ بالغيبِ . كانَ حقّاً على اللهِ أنْ يعتقَهُ مِنَ النَّارِ »[1] .

وقدْ وردَ في نصرةِ المسلمِ في الغَيْبَةِ وفي فضلِ ذلكَ أخبارٌ كثيرةٌ ، أوردْناها في كتابِ آدابِ الصُّحبةِ وحقوقِ المسلمينَ ، فلا نطوِّلُ بإعادتِها .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٤٦١) ، والطبراني في « الكبير » (٢٤/ ١٧٦) .

GIYBETİN DİL VE SAİR ÂZÂLARLA YAPILABİLECEĞİ

Kişiyi dil ile anmanın haram olması, noksanlarını başkasına anlattığı ve hoşlanmadığı şey ile onu târif ettiği içindir. Bu târif sarîh olsun, târîf yolu ile olsun, her ikisi birdir. İş, söz, işaret, îmâ, huzurunda, gıyâbında, yazı ve hareket ile her ne ile olursa olsun, maksadı ifade etti mi gıybete dâhildir ve hepsi haramdır. Hz. Âişe'nin anlattığı bunlardan biridir. Diyor ki: "Bir gün bir kadın evimize geldi. Gittiği zaman, elimle kısa boylu olduğuna işaret ettim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Kadını gıybet ettin."* buyurdu."'

Ayrıca taklîd sûretiyle eğlenmek de gıybettir ve belki gıybetin en ağırıdır. Çünkü taklîd, daha açık bir tasvîrdir. Konuşmalarını, yürümelerini, sallanmalarını ve diğer hallerini tatbik gibi. Bütün bunlar yasaktır. Nitekim Hz. Âişe (r.a.) bu şekilde birinin gıybeti esnâsında: "Bende şöyle şöyle haller varken başkasının taklîdini yapmaktan hoşlanmam." buyurmuştur.

Yazı ile çekiştirme de böyledir. Çünkü kalem, iki dilin biridir. Bir yazarın muayyen bir şahsı ele alarak aleyhinde yazı yazması gıybettir. Ancak bunu gerektiren sebepler varsa mâzur görülebilir ki, bu sebepleri anlatacağız. Bununla beraber bir yazarın "Bâzıları şöyle diyor" şeklinde yazması gıybet değildir. Çünkü gıybet, ölü olsun, diri olsun, muayyen bir şahsa taarruzdur.

Şâyet karşısındaki adam meseleyi biliyorsa, "Bugün bize gelenlerden biri" veyâ "gördüklerimizden biri" şeklinde konuşması da gıybettir. Zîra mahzurlu olan, gıybet edilen adamı tanıtmaktır, yoksa gıybet âleti değildir. Söylediğin adam, kimin hakkında söylediğini ve kimi kasdettiğini bilmiyorsa, bu şekil konuşmasının zararı yoktur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), bir adamın halinden hoşlanmadığı zaman, muallak bir ifâde ile:

مَا بَالُ أَقْوَامٍ يَفْعَلُونَ كَذَا وَكَذَا

"Bâzı kimselere ne oldu ki, şöyle böyle yaparlar."[170] derdi ve şahsın adını vermezdi.

Gıybetlerin en çirkini, riyakâr âlimlerin gıybetidir. Onlar maksatlarını, kendilerini iyilerden göstermek sûretiyle ifâde ederler. Gûyâ bir yandan gıybetten sakınırken, öte yandan hem gıybet yaparlar ve hem de riyakârlıklarını yürütürler. Cehâletlerinden dolayı, bu iki vartaya düştüklerinin farkında bile olmazlar.

Meselâ, devlete intisâb etmiş bir insan veyâ bir âlimi yanlarında anlatırlarken: "Allah'a hamd olsun ki, bizi hükümdarların kaplılarında süründürmedi. Bir lokma nafaka için zillete düşürmedi, ibtilâ ve imtihân etmedi." Yâhut: "Hayâsızlıktan Allah'a sığınırız ve bizi korumasını isteriz." şeklinde konuşur ki, bütün bu gibi konuşmalardan maksatları, kendilerinin temiz ve başkalarının kusurlu olduğunu ortaya koymaktır. Bunun için hamd ve duâ ile söze başlarlar. Bunun gibi, gıybet etmek istediği insan için bâzen övmekle söze başlar: "Falanca ne iyi bir insandır, aslâ ibâdetinde kusûr etmez. Ama ne yazık ki, ibâdetine mağrûrdur." Veyahut: "Şu günlerde tembelleşti ve bizim seviyemize düştü, yâni sabırsızlandı." der. Burada kendini öne sürerken maksadı, onu kötülemek ve zımnen de olsa, kendini iyilerden göstermektir. Böyle yapmakla gıybet, riyâ ve kendini tezkiye gibi kötülükleri bir araya toplamış olur.

---

[170] Ebû Dâvud, Âişe'den sahih sened ile rivâyet etmiştir.

Bütün bunlara rağmen, kendini sâlih ve gıybetten sakınan kimse diye gösterir. Bunun için, bu gibi câhiller şeytanın elinde oyuncaktır. Onlar cehaletleri ile amele daldıkları zaman, şeytan onlara takılır ve hîlesiyle amellerini mahveder. Sonra da onlara güler ve ve onlarla alay eder. Bu gibilerin gıybet şekillerinden biri de, birinin kusurlarını sayar döker, fakat dinleyicilerden bâzıları kimi kasdettiğini bilemez. O: "Sübhânellah, bu adam ne acâyip şey" diyerek hareketleri ile adamı bildirmeye çalışır. Bu arada Allah'ı anar. Adamın hıyânetini teşhîrde Allah'ın adını vâsıta yapar. Yine bunun gibi, dostumuzun eğlenceye alınmasından üzüldük. Allah onu kurtarsın, der. Fakat bu sözünde samîmi değildir. Maksadı, adamın lehine samimiyetle duâ etmek olsaydı, namazı müteâkip tenhâda duâsını yapardı. Bunun gibi üzüntüsü hakîki olsa, kusurunu yeniden ortaya koymazdı. Yine bunun gibi, yazık zavallı adam, büyük bir âfete mübtelâ oldu, Allah onu da bizi de affetsin, şeklinde güyâ duâ ediyor gibi konuşur. Aslında gıybet ediyor, içindeki pis düşüncelerini Allah bilir. Fakat o, kendi cehaleti sebebiyle nereye düştüğünü anlamaz.

Gıybetin bir çeşidi de, gıybet edenin hevesini arttırıp daha fazla konuşturmak maksadıyla, güyâ şaşkınlık izhâr ederek ona doğru meyil göstermesidir. Bu sâyede gıybet edeni, daha fazla konuşturmuş olur. Meselâ, yâhu şaşılacak şey, ben onu böyle bilmezdim, şimdiye kadar o zâtı hep iyi tanımıştım, ben ondan bu işi hiç beklemezdim. Allah bizi şerrinden korusun, gibi konuşmalar yapar ki, bütün bunlar gıybet edeni ve yapılan gıybetleri tasdîk ve teşvîkdir. Hattâ değil bu hareketlerle, yalnız susarak dinlemek de gıybete teşvîktir ve ortaklıktır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Dinleyen de gıybet edenlerin biridir."*[171] buyurmuştur.

---

[171] Taberânî İbn Ömer'den rivâyet etmiştir.

Ebû Bekir ile Ömer’den (r.anhüma.)’dan rivâyete göre: Bunlar bir gün, biri için “Falanca çok uykucudur.” demişler ve aynı gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’den ekmeklerine katık istemişlerdir. Peygamber Efendimiz:

قَدِ أْتَدَمْتُمَا بَلٰى إِنَّكُمَا أَكَلْتُمَا مِنْ لَحْمِ أَخِيكُمَا

“Siz katık yediniz.” buyurunca, onlar: “Hayır, böyle bir şey olmadı.” demeleri üzerine, *“Evet, siz kardeşinizin etinden yediniz.”*[172] buyurdu. Bu sûretle gıybet, Ebû Bekir ile Ömer’in (r.a.) ikisini bir arada toplamıştır. Şüphesiz biri söylüyor, diğeri de dinliyordu. Bunun gibi, biri Maiz için arkadaşına: “İt itine öldü” dediği halde, her ikisine *“Şu cîfeden yediniz.”* buyurdu ki, söyleyen ile dinleyeni gıybet günâhında bir tuttu. Ancak dili ile reddederse, o zaman kurtulur. Gıybet meclisinde bulunan, dili ile söylemeye korkarsa, kalbi ile reddetmeli, gücü yeterse oradan ayrılmalı ve sözü değiştirmelidir. Bunları yapmazsa gıybette ortaktır. Şâyet içinden dinlemeyi canı arzu ettiği halde yapmacık olarak dilinden “Konuşma!” derse, bu nifak alâmetidir. İçinden gıybeti kerîh görmedikçe günâhtan kurtulamaz. Yalnız el, baş, kaş ve vücûd hareketleri ile gıybeti redde kalkışmak kendini mesûliyetten kurtarmaz. Çünkü bu, gıybeti küçümsemektir. Lâyık olan, gıybetin ehemmiyetini belirtip onu açıkça men etmektir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ أُذِلَّ عِنْدَهُ مُؤْمِنٌ فَلَمْ يَنْصُرْهُ وَهُوَ يَقْدِرُ عَلٰى نَصْرِهٖ أَذَلَّهُ
اللّٰهُ تَعَالٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلٰى رُؤُوسِ الْخَلَائِقِ

“Kimin yanında bir mü’min (aleyhinde konuşulmakla) *zillete düşürülür de ona yardıma gücü yettiği halde yardım etmez, onu zil-*

---

[172] Ebû’l-Abbâs Abdurrahman’dan mürsel olarak rivâyet etmiştir.

letten kurtarmazsa; kıyâmet günü mahlûkat arasında Allahu Teâlâ onu zelîl eder."[173] buyurmuştur.

Ebû'd-Derdâ'nın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ رَدَّ عَنْ عِرْضِ أَخِيهِ بِالْغَيْبِ كَانَ حَقًّا عَلَى اللّٰهِ أَنْ يَرُدَّ
عَنْ عِرْضِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Gıyâbî olarak dîn kardeşi aleyhindeki dedikodulardan, dîn kardeşini müdâfaa eden kimsenin, kıyâmet günü ırz ve şerefini korumayı Allahu Teâlâ üzerine almıştır."[174] Diğer bir rivâyette şöyle buyurulmuştur:

مَنْ رَدَّ عَنْ عِرْضِ أَخِيهِ بِالْغَيْبِ كَانَ حَقًّا عَلَى اللّٰهِ أَنْ يَعْتِقَهُ
مِنَ النَّارِ

"Dîn kardeşine gıyâbında yapılan tecâvüzü reddeden kimse, Allahu Teâlâ'nın cehennemden âzâd etmesini hak etmiştir."[175]

---

[173] Taberânî Sehl'den rivâyet etmiştir.

[174] İbn Ebi'd-Dünyâ rivâyet etmiştir.

[175] Ahmed ve Taberânî Esma b. Zeyd'den rivâyet etmişlerdir.

بيان الأسباب الباعثة على الغيبة

اعلمْ : أنَّ البواعثَ على الغيبةِ كثيرةٌ ، ولكنْ يجمعُها أحدَ عشرَ سبباً ، ثمانيةٌ منها تطَّردُ في حقِّ العامَّةِ ، وثلاثةٌ تختصُّ بأهلِ الدينِ والخاصَّةِ .

أما الثمانيةُ :

فالأوَّلُ : أنْ يشفيَ الغيظَ ، وذلكَ إذا جرىٰ سببٌ غضِبَ بهِ عليهِ ، فإنَّهُ إذا هاجَ غضبُهُ . . تشفَّىٰ بذكرِ مساوئِهِ ، فيسبقُ اللِّسانُ إليهِ بالطَّبعِ إنْ لمْ يكُنْ ثَمَّ دينٌ وازعٌ ، وقدْ يمتنعُ تشفِّي الغيظِ عندَ الغضبِ ، فيحتقِنُ الغضبُ في الباطنِ ، فيصيرُ حقداً ثابتاً ، فيكونُ سبباً دائماً لذكرِ المساوىء ، فالحقدُ والغضبُ مِنَ البواعثِ العظيمةِ على الغيبةِ .

* * *

الثاني : موافقةُ الأقرانِ ، ومجاملةُ الرفقاءِ ، ومساعدتُهُمْ على الكلامِ ؛ فإنَّهُمْ إذا كانُوا يتفكَّهونَ بذكرِ الأعراضِ ، فيرىٰ أنَّهُ لوْ أنكرَ عليهِمْ أوْ قطعَ المجلسَ . . استثقلُوهُ ونفرُوا عنهُ ، فيساعدُهُمْ ويرىٰ ذلكَ مِنْ حُسْنِ المعاشرةِ ، ويظنُّ أنَّهُ مجاملةٌ في الصحبةِ ، وقدْ يغضبُ رفقاؤُهُ ، فيحتاجُ إلىٰ أنْ يغضبَ لغضبِهِمْ ؛ إظهاراً للمساهمةِ في السراءِ والضَّراءِ ، فيخوضُ معهم في ذكرِ العيوبِ والمساوىءِ .

* * *

الثالثُ : أنْ يستشعرَ مِنْ إنسانٍ أنَّهُ سيقصدُهُ ويطوِّلُ لسانَهُ فيهِ ، أوْ يقبِّحُ حالَهُ عندَ محتشمٍ ، أوْ يشهدُ عليهِ بشهادةٍ ، فيبادرُهُ قبلَ أنْ يقبِّحَ هوَ حالَهُ ويطعنُ فيهِ ليُسقِطَ أثرَ شهادتِهِ ، أوْ يبتدىءُ بذكرِ ما فيهِ صادقاً ليكذبَ عليهِ بعدَهُ ، فيروِّجُ كذبَهُ بالصدقِ الأوَّلِ ، ويستشهدُ بهِ ويقولُ ما مِنْ عادتي الكذبُ ؛ فإنِّي أخبرتُكُمْ بكذا وكذا مِنْ أحوالِهِ ، فكانَ كما قلتُ .

* * *

الرابعُ : أنْ يُنسبَ إلىٰ شيءٍ ، فيريدُ أنْ يتبرّأَ منهُ ، فيذكرُ الذي فعلَهُ ، وكانَ مِنْ حقِّهِ أنْ يبرِّىءَ نفسَهُ ، ولا يذكرَ الذي فعلَهُ ، فلا ينسبُ غيرَهُ إليهِ ، أوْ يذكرَ غيرَهُ بأنَّهُ كانَ مشاركاً لهُ في الفعلِ ؛ ليمهِّدَ بذلكَ عذرَ نفسهِ في فعلِهِ .

* * *

الخامسُ : إرادةُ التصنُّعِ والمباهاةِ ، وهوَ أنْ يرفَعَ نفسَهُ بتنقيصِ غيرِهِ ، فيقولُ : فلانٌ جاهلٌ ، وفهمُهُ ركيكٌ ، وكلامُهُ ضعيفٌ ، وغرضُهُ : أنْ يثبتَ في ضمنِ ذلكَ فضلَ نفسِهِ ، ويريَهُمْ أنَّهُ أفضلُ منهُ ، أوْ يحذَرَ أنْ يُعظَّمَ مثلَ تعظيمِهِ ؛ فيقدحُ فيهِ لذلكَ .

* * *

السادسُ : الحسدُ ، وهوَ أنَّهُ ربَّما يحسدُ مَنْ يثني الناسُ عليهِ ، ويحبُّونَهُ ويكرمونَهُ ، فيريدُ زوالَ تلكَ النعمةِ عنهُ ، فلا يجدُ سبيلاً إليهِ إلاَّ بالقدْحِ فيهِ ، فيريدُ أنْ يسقطَ ماءَ وجهِهِ عندَ الناسِ ؛ حتَّىٰ يكفُّوا عنْ إكرامِهِ والثناءِ

عليهِ ؛ لأنَّهُ يثقلُ عليهِ أنْ يسمعَ ثناءَ الناسِ عليهِ ، وإكرامَهُمْ لهُ ، وهـٰذا هوَ عينُ الحسَدِ ، وهوَ غيرُ الغضبِ والحقدِ ، فإنَّ ذلكَ يستدعي جنايةً مِنَ المغضوبِ عليهِ ، والحسدُ قدْ يكونُ معَ الصديقِ المحسنِ والقريبِ الموافقِ .

* * *

السابعُ : اللعبُ ، والهزلُ ، والمطايبةُ ، وتزجيةُ الوقتِ بالضَّحكِ ، فيذكرُ غيرَهُ بما يضحِكُ الناسَ علىٰ سبيلِ المحاكاةِ والتَّعجُّبِ والتَّعجيبِ .

* * *

الثامنُ : السخريةُ والاستهزاءُ استحقاراً لهُ ، فإنَّ ذلكَ قدْ يجري في الحضورِ ويجري أيضاً في الغَيْبَةِ ، ومنشؤُهُ التكبُّرُ واستصغارُ المستهزَأِ بهِ .

* * *

وأمَّا الأسبابُ الثلاثةُ التي هيَ في الخاصَّةِ . . فهيَ أغمضُها وأدقُّها ؛ لأنَّها شرورٌ خبأَها الشيطانُ في معرِضِ الخيراتِ ، وفيها خيرٌ ، ولكنْ شابَ الشيطانُ بها الشَّرَّ .

الأولُ : أنْ تنبعثَ مِنَ الدينِ داعيةُ التَّعجُّبِ مِنْ إنكارِ المنكرِ والخطأِ في الدينِ ، فيقولَ : ما أعجبَ ما رأيتُ مِنْ فلانٍ ؛ فإنَّهُ قدْ يكونُ بهِ صادقاً ، ويكونُ تعجبُهُ مِنَ المنكرِ ، ولكنْ كانَ حقُّهُ أنْ يتعجَّبَ ولا يذكرَ اسمَهُ ، فيسهِّلُ الشيطانُ عليهِ ذكرَ اسمِهِ في إظهارِ تعجُّبِهِ ، فصارَ بهِ مغتاباً وآثماً مِنْ حيثُ لا يدري .

ومِنْ ذلكَ قولُ الرجلِ : تعجَّبتُ مِنْ فلانٍ كيفَ يحبُّ جاريتَهُ وهيَ قبيحةٌ ، وكيفَ يجلسُ بينَ يديْ فلانٍ وهوَ جاهلٌ .

الثاني : الرَّحمةُ ، وهوَ أنْ يغتمَّ بسببِ ما يُبتلىٰ بهِ ، فيقولَ : مسكينٌ فلانٌ قدْ غمَّني أمرُهُ وما ابتُليَ بهِ ، فيكونُ صادقاً في دعوى الاغتمامِ ، ويلهيهِ الغمُّ عنِ الحذرِ عنْ ذكرِ اسمِهِ ، فيذكرُهُ ، فيصيرُ بهِ مغتاباً ، فيكونُ غمُّهُ ورحمتُهُ خيراً ، وكذا تعجُّبُهُ ، ولكنْ ساقَهُ الشيطانُ إلىٰ شرٍّ مِنْ حيثُ لا يدري ، والتَّرحُّمُ والاغتمامُ ممكنٌ دونَ ذكرِ اسمِهِ ، فيهيِّجُهُ الشَّيطانُ علىٰ ذكرِ اسمِهِ ؛ ليبطلَ بهِ ثوابَ اغتمامِهِ وترحُّمِهِ .

الثالثُ : الغضبُ للهِ تعالىٰ ؛ فإنَّهُ قدْ يغضبُ علىٰ منكرٍ قارفَهُ إنسانٌ إذا رآهُ أوْ سمعَهُ ، فيُظهِرُ غضبَهُ ويذكرُ اسمَهُ ، وكانَ الواجبُ أنْ يُظهِرَ غضبَهُ عليهِ بالأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ ، ولا يُظهِرَهُ علىٰ غيرِهِ ، أوْ يسترَ اسمَهُ ولا يذكرَهُ بالسُّوءِ .

فهٰذهِ الثلاثةُ مما يغمضُ دَرْكُها على العلماءِ فضلاً عنِ العوامِّ ؛ فإنَّهمْ يظنُّونَ أنَّ التعجُّبَ والرحمةَ والغضبَ إذا كانَ للهِ تعالىٰ . كانَ عذراً في ذكرِ الاسمِ ، وهوَ خطأٌ ، بلِ المرخَّصُ في الغيبةِ حاجاتٌ مخصوصةٌ لا مندوحةَ فيها عنْ ذكرِ الاسمِ كما سيأتي ذكرُهُ .

رُوِيَ عنْ عامرِ بنِ واثلةَ : أنَّ رجلاً مرَّ علىٰ قومٍ في حياةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فسلَّمَ عليهمْ ، فردُّوا عليهِ السَّلامَ ، فلمَّا جاوزَهُم . .

قالَ رجلٌ منهُمْ : إنِّي لأبغضُ هـٰذا للهِ تعالىٰ ، فقالَ أهلُ المجلسِ : لبئسَ ما قلْتَ ، واللهِ ؛ لننبئنَّهُ ، ثمَّ قالُوا : قمْ يا فلانٌ ـ لرجلٍ منهُمْ ـ فأدركْهُ فأخبرْهُ بما قالَ : فأدرَكَهُ رسولُهُمْ فأخبرَهُ بما قالَ ، فأتى الرجلُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وحكىٰ لهُ ما قالَهُ ، وسألَهُ أنْ يدعوَهُ ، فدعاهُ وسألَهُ ، فقالَ : قدْ قلْتُ ذلكَ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لِمَ تبغضُهُ ؟ » ، قالَ : أنا جارُهُ ، وأنا بهِ خابرٌ ، واللهِ ؛ ما رأيتُهُ يصلي صلاةً قطُّ إلاَّ هـٰذهِ المكتوبةَ ، قالَ : فاسألْهُ يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ رآني قطُّ أخرْتُها عنْ وقتِها ، أوْ أسأتُ الوضوءَ لها ، أوِ الركوعَ والسجودَ فيها ؟ فسألَهُ ، فقالَ : لا ، فقالَ : واللهِ ؛ ما رأيتُهُ يصومُ شهراً قطُّ إلاَّ هـٰذا الشَّهرَ الذي يصومُهُ البَرُّ والفاجرُ ، قالَ : فاسألْهُ يا رسولَ اللهِ : هلْ رآني قطُّ أفطرْتُ فيهِ ، أوْ نقصْتُ مِنْ حقِّهِ شيئاً ؟ فسألَهُ ، فقالَ : لا ، قالَ : واللهِ ؛ ما رأيتُهُ يُعطي سائلاً ولا مسكيناً قطُّ ، ولا رأيتُهُ ينفقُ مِنْ مالِهِ شيئاً في سبيلِ اللهِ إلاَّ هـٰذهِ الزكاةَ التي يؤدِّيها البَرُّ والفاجرُ ، قالَ : فاسألْهُ يا رسولَ اللهِ ؛ هلْ رآني نقصْتُ منها شيئاً ، أوْ ماكَسْتُ فيها طالبَها الذي يسألُها ؟ فسألَهُ ، فقالَ : لا ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ للرَّجلِ : « قمْ فلعلَّهُ خيرٌ منكَ »(١) .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٤٥٥) .

GIYBETE SEVKEDEN SEBEPLER

Gıybet etmeye meylin pek çok sebebleri vardır. Fakat bunları onbir maddede toplayabiliriz. Bu onbir sebebin sekizi umûmi olup, herkes hakkında düşünülebilir. Üçü ise hususî olarak dîn adamlarında ve havasda bulunur.

Umûmî Olan Sekiz Sebep:

1 - Kinini yenmek. Bir kimse başka birisine bir sebepten dolayı kızdığı zaman, onun aleyhinde konuşmaktan zevk alır. Kuvvetli îmana sâhip değilse dili, tabiatıyla adamın aleyhine atar tutar. Bâzen de hiddetini yenemez ve hiddeti, içinde saklanır. Nihâyet kin halini alır ve devamlı olarak adamın aleyhinde dedikodu yapar. Hiddet ve kin, gıybetin en belli başlı sebeplerindendir.

2 - Arkadaşlarının kendisini konuşturup dinlemeleri ve kendisinin de onlara uymasıdır. Onlar, onun bu gibi dedi kodularından zevk alıp onu hoşlukla dinledikleri zaman, onlardan yüz çevirmesi, sözü değiştirmesi veyâ oradan kalkıp ayrılması, arkadaşlarının ağırına gidip kendisini terk edeceklerinden korkarak onlarla gıybete dalmasıdır. Bunu bir muâşeret âdâbı ve hoş sohbet sanır. Bâzen arkadaşları bir şeye kızarlar, o da gizli ve âşikâre onlarla beraber olduğunu göstermek için bu hiddete katılır ve onlarla beraber adamın kötülüklerini döküp saymaya başlar.

3 - Bir işin kendi aleyhinde olacağına ve hakkında dedikodu yapıp kendisine dil uzatacağına her hangi bir vesîle ile kanî olduğu için, ondan önce onun aleyhine geçerek kendi aleyhinde konuşacaklarını çürütmek ister. Burada da, sonundaki yalanlarını,

geçer akçe olarak piyasaya sürebilmesi için, önce adamın hakkında doğru olarak bildikleri şeyleri anlatır. Bu sûretle yalanını doğru ile karıştırmak suretiyle yürürlüğe koyar. Aynı zamanda yalan konuşmak benim âdetim değil; görüyorsunuz, size haber verdiğim şu şu hâdiseler doğrudur, der.

4 - Kendisine isnâd edilen şeyi başkasına yüklemek ve bu sûretle kendisini kurtarmak için gıybet etmektir. Meselâ, kendisine bir şey nisbet edildiği zaman öteki adamın yaptığı kötülüklerden bahseder. Hâlbuki kendi vazîfesi kendini kurtarmaktı. Öteki adamın kusurlarını saymak değildi. Yahut yükü azaltmak ve kendini mazur göstermek için, falanca ile berâber yaptık, diyerek onun gıybetini yapmaktır.

5 - Kendisini üstün göstermek ve başkasını küçük göstermek için o câhildir, aklı ermez, sözü değersizdir, şeklindeki konuşmaları gibi.

6 - Haset, çekememezlik. Bu, bâzen insanların birini övüp methetmelerine ve ona saygı göstermelerine dayanamadığından, onu insanların gözünden düşürmek maksadıyla aleyhinde konuşur. Çünkü insanların o adama teveccühüne ağırlanır ve buna dayanamaz. İşte bu, hasedin tâ kendisidir ki, gazab ile kinden ayrıdır. Çünkü hiddet ve kin insanı cinâyetlere sevkeder. Fakat haset bâzen en samimî dostlar arasında olur.

7 - Yedinci sebep şakalaşmak, gülüp eğlenmek ve zamanını gülüp eğlenmekle geçirmek için, başkasının kusurlarını sıralamaktan ibârettir ki, bunun sebebi de kendi kendini beğenmektir.

8 - Adamı küçük gördüğü için, hem huzurunda, hem gıyâbında adam ile alay ve eğlence etmektir. Bunun sebebi de kendini büyük görüp, diğerini küçümsemektir.

Havasdaki gıybetler:

Havasda bulunan gıybetin diğer üç sebebine gelince; gıybetin en derin ve ince noktaları bunlardır. Zîra bunlar, şeytanın iyilik dediği bir takım kötülüklerdir. Bunlarda hayır varsa da şeytan bunları şer ile karıştırır.

1 - Birincisinin menşei dîn ve diyânettir. Her hangi bir adamın hatasına ve bir gerçeği inkârına şaşmasıdır. Falan adamın bu işine şaşıyorum, der. Bunu söyleyen adam, bâzen gerçekçi olur ve inandığını söyler. Fakat buradaki vazîfesi, isim vermeden, böyle inananlara ve bu hataya düşenlere şaşarım, şeklinde konuşmasıdır. Ne yazık ki şeytan adamın adını vermeye kendisini sevkeder. Bu sûretle bilmeyerek gıybet girdabına düşer. Meselâ, falancanın falan adam ile düşüp kalkmasına şaşarım, Hâlbuki o adam câhilin biridir, demesi gibi. Bu, gıybettir.

2 - İkinci sebep, adama acıyıp merhamet etmesidir. Adamın bu davranışından üzülür de “Yazık, şu adamın hâli beni üzmüştür.” der. Gerçi bu iddiâsında doğrudur. Fakat üzüntüsü, adamın ismini vermeye kendisini sürükler. Bu sûretle yine gıybet etmiş olur. Sıkıntısı acıması, merhamet ve adama şaşması bir hayır olduğu halde bilmeyerek, şeytan merhamet ve üzüntüsünün sevâbını gidermek için adamın ismini zikrettirmekle kendisini gıybete sevk eder.

3 - Üçüncü sebep de, Allah için gazâbdır. Gördüğü veya duyduğu bir kötülüğe Allah için kızmasıdır. Bu arada hiddetini ifâde ederken, kızdığı adamın adını da söyler. Hâlbuki hiddetini, emr-i mâruf ve neby-i münker ile ortaya koyacak ve adamın adını anıp onu kötülükle teşhîr etmeyecekti.

İşte gıybetin şu üç şekli yok mu? Bunları ayırmak değil avam için, âlimler için de güç bir meseledir. Çünkü onlar hayret, merhamet ve gazâb Allah için olduğu zaman, adamın adını zikretmekte beis olmadığını sanırlar ve bu sûretle adamın adını izharda kendilerini mazur görürler. Bu ise hatâdır. İleride zikredeceğimiz gibi gıybette ruhsat, yapılan işleri anlatmaktadır; adamın adını vermekte değildir.

Âmir b. Vâile'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zamanında adamın biri, bir meclise uğradı ve selâm vererek oradan geçti. Gittikten sonra mecliste bulunanlardan biri:

- "Ben bu adama Allah için buğzederim ve bunu sevmem." dedi. Oradakiler:

- "Ayıp ettin, niçin böyle konuştun? Yemîn olsun ki, bu söylediklerini biz adama söyleyeceğiz." dediler. Ve içlerinden birini adama gönderdiler. Adam, vaziyetten müşârünileyhi haberdâr etti. Bunu dinleyen adam doğruca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e giderek, aleyhindeki konuşulundan şikâyet etti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) adamı çağırttı:

- *"Böyle konuştun mu?"* diye sordu. Adam:

- "Evet, konuştum ya Rasûlallah." dedi ve inkâr etmedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Niçin buna buğzediyorsun, söyle bakalım?"* deyince adam:

- "Ben bunun hizmetçisi idim ve bütün hallerine vâkıftım. Bu adamın, farz olan namazdan başka bir namaz kıldığını görmedim." dedi. Öteki adam:

- "Ya Rasûlallah, kendisine sorun bakalım; kıldığım namazın abdestinde, vaktinde, rükû ve secdesinde bir eksiklik yaptım mı?" dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) sordu. Adam:

- “Hayır, kusûr etmedi. Fakat Ramazan ayından başka da bir gün oruç tutmadı.” dedi. Yine öteki adam:

- “Ya Rasûlallah, sor bakalım; Ramazan orucundan hiç bir şeyi eksilttim mi?” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) sordu. Adam:

- “Hayır, Ramazan orucunda bir kusûr etmedi.” dedi. Ancak farz olan zekât borcundan başka bir kuruş vermedi.” dedi. Öteki adam:

- “Ya Rasûlallah, sor bakalım; zekât borcumda bir kusûr ettim mi?” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) adama sordu. Adam:

- “Hayır. Zekât borcunda kusûr etmedi.” deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)

- *“Kalk, belki bu adam senden hayırlıdır.”* buyurdu.[176]

---

[176] Ahmed, sahih sened ile rivâyet etmiştir.

بيان العلاج الذي به يُمنع اللسان من الغيبة

اعلمْ : أنَّ مساوئَ الأخلاقِ كلَّها إنَّما تُعالجُ بمعجونِ العلمِ والعملِ ، وإنَّما علاجُ كلِّ علةٍ بمضادَّةِ سببِها ، فلنفحصْ عنْ سببِها .

وعلاجُ كفِّ اللسانِ عنِ الغيبةِ علىٰ وجهينِ ؛ أحدُهما على الجملةِ ، والآخرُ على التَّفصيلِ .

أمَّا على الجملةِ : فهوَ أنْ يعلمَ تعرُّضَهُ لسخطِ اللهِ تعالىٰ بغيبتِهِ بهـٰذهِ الأخبارِ التي رويناها ، وأنْ يعلمَ أنَّها تحبطُ حسناتِهِ يومَ القيامةِ ؛ فإنَّها تنقلُ يومَ القيامةِ حسناتِهِ إلىٰ مَنِ اغتابَهُ بدلاً عمَّا اجتاحَهُ مِنْ عرضِهِ ، فإنْ لمْ تكُنْ لهُ حسناتٌ . . نُقلَ إليهِ مِنْ سيئاتِ خصمِهِ ، وهوَ معَ ذلكَ متعرِّضٌ لمقتِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ومشبَّهٌ عندَهُ بآكلِ الميتةِ ، بلِ العبدُ يدخلُ النارَ بأنْ تترجَّحَ كِفَّةُ سيئاتِهِ علىٰ كِفَّةِ حسناتِهِ ، وربَّما تُنقلُ إليهِ سيئةٌ واحدةٌ ممَّنِ اغتابَهُ فيحصلُ بها الرجحانُ ويدخلُ بها النارَ ، وإنَّما أقلُّ الدرجاتِ أنْ تنقصَ مِنْ ثوابِ أعمالِهِ ، وذلكَ بعدَ المخاصمةِ والمطالبةِ ، والسؤالِ والجوابِ والحسابِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما النَّارُ في اليبسِ بأسرعَ مِنَ الغيبةِ في حسناتِ العبدِ »(١) .

---

(١) ما رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٠٢) عن الحسن قوله : (إياكم والغيبة ، والذي نفسي بيده ؛ لهي أسرع في الحسنات من النار في الحطب) ، أما مرفوعاً . فقد قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٥٤٨/٧) .

ورُوِيَ أنَّ رجلاً قالَ للحسنِ : بلغَني أنَّكَ تغتابُني ، فقالَ : ما بلغَ مِنْ قدرِكَ عندي أنْ أحكِّمَكَ في حسناتِي .

فمهما آمنَ العبدُ بما وردَ مِنَ الأخبارِ في الغيبةِ . . لمْ يطلقْ لسانَهُ بها خوفاً مِنْ ذلكَ .

وينفعُهُ أيضاً : أنْ يتدبَّرَ في نفسِهِ ، فإنْ وجدَ فيها عيباً . . اشتغلَ بعيبِ نفسِهِ ، وذكرَ قولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « طوبىٰ لمَنْ شغلَهُ عيبُهُ عنْ عيوبِ النَّاسِ »⁽¹⁾ .

ومهما وجدَ عيباً . . فينبغي أنْ يستحييَ مِنْ أنْ يتركَ ذمَّ نفسِهِ ويذمَّ غيرَهُ ، بلْ ينبغي أنْ يتحقَّقَ أنَّ عجزَ غيرِهِ عنْ نفسِهِ في التنزُّهِ عنْ ذلكَ العيبِ كعجزِهِ ، وهٰذا إنْ كانَ ذلكَ عيباً يتعلَّقُ بفعلِهِ واختيارِهِ .

وإنْ كانَ أمراً خلْقيّاً . . فالذمُّ لهُ ذمٌّ للخالقِ ، فإنَّ مَنْ ذمَّ صنعةً . . فقدْ ذمَّ صانعَها ، قالَ رجلٌ لحكيمٍ : يا قبيحَ الوجهِ ، قالَ : ما كانَ خلقُ وجهي إليَّ فأحسنَهُ .

وإنْ لمْ يجدِ العبدُ عيباً في نفسِهِ . . فليشكرِ اللهَ تعالىٰ ، ولا يلوِّثنَّ نفسَهُ بأعظمِ العيوبِ ، فإنَّ ثلبَ الناسِ وأكلَ لحمِ الميتةِ مِنْ أعظمِ العيوبِ ، بلْ لوْ أنصفَ . . لعلمَ أنَّ ظنَّهُ بنفسِهِ أنَّهُ بريءٌ مِنْ كلِّ عيبٍ جهلٌ بنفسِهِ ، وهوَ مِنْ أعظمِ العيوبِ .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٠٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٧٩) .

وينفعُهُ أنْ يعلمَ أنَّ تألُّمَ غيرِهِ بغيبتِهِ كتألُّمِهِ بغيبةِ غيرِهِ لهُ ، فإذا كانَ لا يرضىٰ لنفسِهِ أنْ يُغتابَ . . فينبغي ألاَّ يرضىٰ لغيرِهِ ما لا يرضاهُ لنفسِهِ .

فهٰذهِ معالجاتٌ جمليَّةٌ .

أمَّا التفصيلُ : فهوَ أنْ ينظرَ في السببِ الباعثِ لهُ على الغيبةِ ، فإنَّ علاجَ العلةِ بقطعِ سببِها ، وقدْ قدَّمنا الأسبابَ .

أمَّا الغضبُ . . فيعالجُهُ بما سيأتي في كتابِ آفاتِ الغضبِ ، وهوَ أنْ يقولَ : إنِّي إنْ أمضيتُ غضبي عليهِ . . فلعلَّ اللهَ يمضي غضبَهُ عليَّ بسببِ الغيبةِ ؛ إذْ نهاني عنها فاجترأتُ علىٰ نهيهِ واستخففْتُ بزجرِهِ .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لجهنمَ باباً لا يدخلُ منهُ إلاَّ مَنْ شفىٰ غيظَهُ بمعصيةِ اللهِ تعالىٰ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « منِ اتَّقىٰ ربَّهُ . . كلَّ لسانُهُ ، ولمْ يشفِ غيظَهُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « منْ كظمَ غيظاً وهوَ يقدرُ علىٰ أنْ يمضيَهُ . . دعاهُ اللهُ تعالىٰ يومَ القيامةِ علىٰ رؤوسِ الخلائقِ حتَّىٰ يخيِّرَهُ في أيِّ الحورِ شاءَ »(٣) .

---

(١) رواه البزار في « مسنده » (٥١٨٠) ، وابن عدي في « الكامل » (٦/ ٥١) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٩٧٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الورع » (١٠٤) ، والعقيلي في « الضعفاء » (٢/ ٧٣٤) .

(٣) رواه أبو داوود (٤٧٧٧) ، والترمذي (٢٤٩٣) ، وابن ماجه (٤١٨٦) .

وفي بعضِ الكتبِ المنزلةِ علىٰ بعضِ النبيينَ : (يا بنَ آدمَ ؛ اذكرْني حينَ تغضبُ . أذكرْكَ حينَ أغضبُ ، فلا أمحقُكَ فيمَنْ أمحقُ)[١] .

وأمّا الموافقةُ[٢] . . فبأنْ تعلمَ أنَّ اللهَ تعالىٰ يغضبُ عليكَ إذا طلبتَ سخطَهُ في رضا المخلوقينَ ، فكيفَ ترضىٰ لنفسِكَ أنْ توقِّرَ غيرَكَ وتحقِّرَ مولاكَ ، فتتركَ رضاهُ لرضاهُمْ ؟! إلاَّ أنْ يكونَ غضبُكَ للهِ تعالىٰ ، وذلكَ لا يوجبُ أنْ تذكرَ المغضوبَ عليهِ بسوءٍ ، بلْ ينبغي أنْ تغضبَ للهِ أيضاً علىٰ رفقائِكَ إذا ذكروهُ بالسُّوءِ ؛ فإنَّهمْ عصَوا ربَّكَ بأفحشِ الذنوبِ ، وهيَ الغيبةُ .

وأمّا تنزيهُ النفسِ بنسبةِ الغيرِ إلى الجنايةِ ؛ حيثُ يُستغنىٰ عنْ ذكرِ الغيرِ . . فتعالجُهُ بأنْ تعرفَ أنَّ التعرُّضَ لمقتِ الخالقِ أشدُّ مِنَ التعرُّضِ لمقتِ المخلوقينَ ، وأنتَ بالغيبةِ متعرِّضٌ لسخطِ اللهِ يقيناً ، ولا تدري أنَّكَ تتخلَّصُ مِنْ سخطِ الناسِ أمْ لا ، فتخلِّصُ نفسَكَ في الدنيا بالتوهُّمِ ، وتهلَكُ في الآخرةِ وتخسرُ حسناتِكَ بالحقيقةِ ، ويحصلُ لكَ ذمُّ اللهِ عزَّ وجلَّ نقداً وتنتظرُ دفعَ ذمِّ الخلقِ نسيئةً ، وهـٰذا غايةُ الجهلِ والخذلانِ .

وأمّا عذرُكَ ؛ كقولِكَ : إنِّي إنْ أكلْتُ الحرامَ ففلانٌ يأكلُهُ ، وإنْ قبلْتُ مالَ السلطانِ ففلانٌ يقبلُهُ . . فهـٰذا جهلٌ ؛ لأنَّكَ تعتذرُ بالاقتداءِ بمَنْ لا يجوزُ

---

[١] رواه أحمد في « الزهد » (ص٤٥) ، وابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٥٠) عن وهيب بن الورد المكي .

[٢] أي : مع الرفقاء .

الاقتداءُ بهِ ، فإنَّ مَنْ خالفَ أمرَ اللهِ تعالىٰ لا يُقتدىٰ بهِ كائناً مَنْ كانَ ، ولوْ دخلَ غيرُكَ النارَ وأنتَ تقدرُ علىٰ ألا تدخلَها . . لمْ توافقْهُ ، ولوْ وافقتَهُ . . لسُفِّهَ عقلُكَ ، فما ذكرتَهُ غيبةٌ وزيادةُ معصيةٍ أضفتَها إلىٰ ما اعتذرْتَ عنهُ ، وسَجَّلْتَ معَ الجمعِ بينَ المعصيتينِ علىٰ جهلِك وغباوتِكَ ، وكنتَ كالشاةِ تنظرُ إلى العنزِ تردِّي نفسَها من قُلَّةِ الجبلِ ، فهيَ أيضاً تردِّي نفسَها ولوْ كانَ لها لسانٌ ناطقٌ وصرَّحَت بالعذرِ وقالَتْ : العنزُ أكيسُ منِّي وقدْ أهلكَتْ نفسَها ، فكذلكَ أفعلُ . . لكنتَ تضحكُ من جهلِها ، وحالُكَ مثلُ حالِها ، ثمَّ لا تعجبُ ولا تضحكُ مِنْ نفسكَ !!

وأمَّا قصدُكَ المباهاةَ وتزكيةَ النفسِ بزيادةِ الفضلِ بأنْ تقدحَ في غيرِكَ . . فينبغي أنْ تعلمَ أنَّكَ بما ذكرتَهُ بهِ أبطلْتَ فضلَكَ عندَ اللهِ ، وأنتَ مِنِ اعتقادِ الناسِ فضلَكَ علىٰ خطرٍ ، وربَّما نقصَ اعتقادُهُمْ فيكَ إذا عرفوكَ بثلْبِ الناسِ ، فتكونُ قدْ بعتَ ما عندَ الخالقِ يقيناً بما عندَ المخلوقينَ وهْماً ، ولوْ حصلَ لكَ مِنَ المخلوقينَ اعتقادُ الفضلِ . . لكانُوا لا يغنونَ عنكَ مِنَ اللهِ شيئاً .

وأمَّا الغيبةُ لأجلِ الحسدِ . . فهوَ جمعٌ بينَ عذابينِ ؛ لأنَّكَ حسدْتَهُ علىٰ نعمةِ الدنيا ، وكنتَ في الدنيا معذَّباً بالحسدِ ، فما قنعْتَ بذلكَ حتَّىٰ أضفْتَ إليهِ عذابَ الآخرةِ لتجمعَ بينَ النَّكالينِ ، فكنتَ خاسراً في الدنيا ، فصرْتَ أيضاً خاسراً في الآخرةِ ، فقدْ قصدتَ محسودَكَ فأصبتَ نفسَكَ ، وأهديتَ إليهِ حسناتِكَ ، فإذا أنتَ صديقُهُ وعدوُّ نفسِكَ ، إذْ لا تضرُّهُ غيبتُكَ وتضرُّكَ ،

وتنفعُهُ إذْ تنقلُ إليهِ حسناتِكَ أوْ تنقلُ إليكَ سيئاتِهِ ولا تنفعُكَ ، وقدْ جمعْتَ إلىٰ خبثِ الحسدِ جهلَ الحماقةِ ، وربَّما يكونُ حسدُكَ وقدحُكَ سببَ انتشارِ فضلِ محسودِكَ ، فقدْ قيلَ(١) : [من الكامل]

وَإِذا أَرادَ ٱللهُ نَشْرَ فَضِيلَةٍ طُوِيَتْ أَتاحَ لَها لِسانَ حَسُودِ

وأمَّا **الاستهزاءُ** . . فمقصودُكَ منهُ إخزاءُ غيرِكَ عندَ الناسِ بإخزاءِ نفسِكَ عندَ اللهِ تعالىٰ وعندَ الملائكةِ والنبيِّينَ عليهِمُ الصلاةُ والسلامُ ، فلوْ تفكَّرتَ في حسرتِكَ وجنايتِكَ وخجلتِكَ وخزيِكَ يومَ القيامةِ ، يومَ تحملُ سيئاتِ مَنِ استهزأْتَ بهِ وتُساقُ إلى النارِ . . لأدهشَكَ ذلكَ عنْ إخزاءِ صاحبِكَ ، ولوْ عرفْتَ حالَكَ . . لكنتَ أولىٰ أنْ يُضحَكَ منكَ ، فإنَّكَ سخرْتَ بهِ عندَ نفرٍ قليلٍ ، وعرَّضتَ نفسَكَ لأَنْ يأخذَ يومَ القيامةِ بيدكَ علىٰ ملأٍ مِنَ الناسِ ويسوقُكَ تحتَ سيئاتِهِ كما يُساقُ الحمارُ إلى النارِ ، مستهزِئاً بكَ ، وفَرِحاً بخزيِكَ ، ومسروراً بنصرةِ اللهِ تعالىٰ إيَّاهُ عليكَ ، وتسلُّطِهِ على الانتقامِ منكَ .

وأمَّا الرحمةُ لهُ علىٰ إثمِهِ . . فهوَ حسنٌ ، ولكنْ حسدَكَ إبليسُ فأضلَّكَ ، واستنطقَكَ بما ينقلُ مِنْ حسناتِكَ إليهِ ما هوَ أكثرُ مِنْ رحمتِكَ ، فيكونُ جبراً لإثمِ المرحومِ ، فيخرجُ عنْ كونِهِ مرحوماً ، وتنقلبُ أنتَ مستحقاً لأَنْ تكونَ مرحوماً ؛ إذْ حبِطَ أجرُكَ ، ونقَصتَ مِنْ حسناتِكَ .

---

(١) البيت لأبي تمام في « ديوانه بشرح التبريزي » (١/٣٩٧) .

وكذلكَ الغضبُ للهِ عزَّ وجلَّ لا يوجبُ الغيبةَ ، وإنَّما الشيطانُ حبَّب إليكَ الغيبةَ ليحبطَ أجرَ غضبِكَ ، وتصيرَ مُعرَّضاً لغضبِ اللهِ عزَّ وجلَّ بالغيبةِ .

وأمَّا التعجُّبُ إذا أخرجَكَ إلى الغيبةِ . . فتعجَّبْ مِنْ نفسِكَ أنَّكَ كيفَ أهلكْتَ نفسَكَ ودينَكَ بدينِ غيرِكَ أوْ بدنياهُ وأنتَ معَ ذلكَ لا تأمنُ عقوبةَ الدنيا ، وهوَ أنْ يهتِكَ اللهُ سترَكَ كما هتكتَ بالتعجُّبِ سترَ أخيكَ .

فإذاً ؛ علاجُ جميعِ ذلكَ : المعرفةُ فقطْ ، والتحقُّقُ بهـٰذهِ الأمورِ التي هيَ مِنْ أبوابِ الإيمانِ ، فمَنْ قويَ إيمانُهُ بجميعِ ذلكَ . . انكفَّ لسانُهُ عنِ الغيبةِ لا محالةَ .

* * *

DİLİ GIYBETTEN KORUMA ÇÂRELERİ

Bilmiş ol ki; bütün kötü huylar ilim ve amel ilacı ile tedâvi edilir. Her illetin tedâvisi, sebebinin zıddı ile olur. O halde biz de tedâvi sebeplerini araştıralım:

Dili gıybetten korumanın, biri **mücmel** diğeri **mufassal** olarak iki yolu vardır.

Kısa yolu: Gıybet hakkındaki bu rivâyetlerimizi ve Allahu Teâlâ'nın gıybete gazâblandığını bilmiş olmasıdır. Aynı zamanda gıybetin sevapları mahvettiğini, kıyamet günü gıybetin ve adamı teşhîrin cezası olarak kendi sevaplarının adama verileceğini, şâyet sevâbı yoksa adamın günâhlarının kendisine yükletileceğini ve leş yiyene benzetildiğini, bu sûretle Allah'ın gazabına uğrayacağını, günâhlarının ağır gelmesiyle cehenneme gireceğini, hattâ gıybet edilen kimsenin bir günâhını almakla dahî günâhlarının ağır geleceğini ve en hafif derece olarak kendi amelinin mükâfatının azalacağını ve bütün bunların karşılıklı mulâkeme, suâl cevap ve muhâsebe yapıldıktan sonra olacağını bilmesidir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا النَّارُ فِي الْيَبَسِ بِأَسْرَعَ مِنَ الْغِيْبَةِ فِي حَسَنَاتِ الْعَبْدِ

"Ateşin kuru odunu yakması, insanın sevaplarını mahvetmekte gıybetten daha süratli değildir." buyurmuştur. Rivâyete göre adamın biri **Hasan-ı Basrî**'ye:

- "Senin, beni gıybet ettiğini duydum." demiş. Hasan-ı Basrî:

- “Senin ne kadar gıybetini yapmışsam, sevaplarımdan sana o kadar verilmesine hükmediyorum.” dedi. Gıybet hakkındaki haberlere inanan kimse bu vaîdlerden korkarak, dilini gıybet için oynatmaz.

Gıybetten kurtulmanın bir yolu da kendisini düşünmesidir. Kendinde kusur bulan onları düzeltmekle meşgul olur. Ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

طُوبٰى لِمَنْ شَغَلَهُ عَيْبُهُ عَنْ عُيُوبِ النَّاسِ

“Müjde o kimseye ki, kendi kusurları, insanların kusurlarını araştırmaktan kendisini alıkoymuştur.”[177] hadîsini hatırlar.

Kendini kusurlu bulan bir insana yaraşan, âlemi zemmetmekten utanıp kendi kusurlarını düzeltmekle meşgul olmasıdır. Aynı zamanda kendisi, kendi kusurlarını düzeltemediği gibi, başkalarını da mazur görmeye gayret etmelidir. Bununla berâber bu anlattıklarımız, başkasının kendi irâdesiyle meydana gelen kusurlarındandır. Yoksa yaradılışta bir kusuru varsa, onu gıyâbında zemmetmek, hâlikı zemmetmektir. Zîra kusur nakışta değil, nakkaştadır. Adamın biri Hakîm’in birine:

- “Ey suratsız insan!” diye hitâb edince Hakîm:

- “Yaratan güzel yaratmadı, benim suçum nedir?” dedi. Şâyet kendisi kusursuz ise Allah’a hamdetsin ve kendini gıybet çirkefiyle kirletmesin. Zîra insanları ayıplamak sûretiyle ölü eti yemek, en büyük kusurlardandır. Hattâ bu gibi adam biraz insâf ile düşünürse kendisini kusursuz bulmanın, kendi kendini bilmemesinden başka bir şey olmadığını anlar. Bu da en büyük kusurdur. Başkasının kendisini gıybet etmesinden nasıl bunalırsa, kendisinin de başkasını gıybet etmesinden, o başkasının da aynı şekilde canı sıkılacağını bilmesi, gıybet etmesine mâni olabilir. Çünkü kendisi için râzı olmayacağı şeye başkası için de râzı olmaması gerekir. İşte bunlar, mücmel tedâvî yollarıdır.

---

[177] Bezzâr Enes’den rivâyet etmiştir.

Mufassal çâreleri: Yukarıda da söylediğimiz gibi tedâvi, hastalığın teşhisini yapmak ve sebebini bulup kaldırmakla mümkündür. Bunun için önce kendisinin hangi sebebe binâen gıybet etmek istediğini araştırmalıdır.

Şâyet kızgınlığından dolayı gıybet ediyorsa **"Gazabın Afâtı Kitâbı"**nda anlatacağımız çârelerle tedâvisine bakmalıdır. Şöyle ki: "Ben bu adam hakkında hiddetimi devam ettirir ve durmadan kendisini gıybet edersem, Allahu Teâlâ'nın yasak ettiği gıybeti yapmakla Allah'ın gazabına uğrarım." diye düşünmelidir. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ لِجَهَنَّمَ بَابًا لَا يَدْخُلُ مِنْهُ إِلَّا مَنْ شَفٰى غَيْظَهُ بِمَعْصِيَةِ
اللّٰهِ تَعَالٰى

"Muhakkak cehennemde bir kapı var ki, bu kapıdan kîninin şiddetini, Allah'a isyân ederek başkalarına zarar vermek sûretiyle yenenler girecektir."[178] buyurmuştur.

Diğer hadîste:

مَنِ اتَّقٰى رَبَّهُ كُلَّ لِسَانُهُ وَلَمْ يَشْفِ غَيْظَهُ

"Rabbinden korkanın dili ağırlaşır ve gayzına şifâ olmaz. İntikam almaya kalkışmaz."[179] buyurulmuştur. Yine başka bir hadîste:

---

[178] İbn Ebi'd-Dünyâ İbn Abbâs'dan rivâyet etmiştir.

[179] Ebû Mansûr, Sa'd b. Saîd'den rivâyet etmiştir.

مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَهُوَ يَقْدِرُ عَلٰى أَنْ يُمْضِيَهُ دَعَاهُ اللّٰهُ تَعَالٰى يَوْمَ
الْقِيَامَةِ عَلٰى رُؤُسِ الْخَلَائِقِ حَتّٰى يُخَيِّرَهُ فِي أَيِّ الْحُورِ شَاءَ

“Kim gücü yettiği halde hiddetini yener ve intikama kalkışmazsa kıyâmet günü mahlûkatın huzurunda Allahu Teâlâ onu çağırarak hûrilerden dilediğini almakta onu serbest bırakır.”[180] buyurulmuştur. Geçmiş Peygamberlere inen kitapların birinde: *“Ey Âdemoğlu, sen kızdığın zaman beni an ki, ben de gazab ettiğim zaman seni anayım da terk etmeyeyim.”* diye yazılıdır.

Şâyet gıybeti arkadaşlarının hatırı için yapıyorsa, bundan kurtuluşun çâresi, Allah’ın hiddetini mahlûkatın rızâsında aramakla, Allahu Teâlâ’nın kendisine gazâb edeceğini bilmesi ve Mevlâsını hor görüp başkasını büyük gördüğünü ve bu sûretle onların rızâsı uğrunda Allah’ın rızâsını nasıl terk edeceğini düşünmesi ve gazabının Allah için olmasını bilmesiyledir. Bu düşünce, kızdığı kimsenin kötülüğünü anmaktan kendisini alıkoyar. Hattâ arkadaşlarına bile başkasının kötülüklerini andıkları zaman Allah için kızmalıdır. Zîra onlar Rablerine en çirkin bir günâh olan gıybet ile isyân etmektedirler.

Başkasının kendi aleyhindeki dedikodusundan kurtulmak için, onu suçlayıp kendini tezkiye maksadıyla gıybet ediyorsa, bunun tedâvisi de Allah’ın gazabına uğramanın, başkalarının düşmanlığına uğramaktan daha şiddetli olduğunu bilmesidir. Çünkü bir defa gıybet etmekle peşînen Allah’ın gazabına uğruyorsun. Buna karşı insanların husûmetinden de kurtulup kurtulamadığını katî bir şekilde bilemezsin. Yâni dünyalık husûsunda kurtulduğun şüpheli, fakat sevaplardan da zarar etmek sûretiyle hüsrandasın. Peşînen Allah'ın zemmini kabul edip veresiye olarak insanların zemmetmesinden kurtulmak istersin ki, bu en büyük bir ahmaklık ve rüsvâylıktır. Kendi kusurlarını kapatmak veyâ küçük göstermek için başkasını örnek vermek maksadıyla gıybet ediyorsan -Meselâ ben yaptımsa falanca da yaptı, şeklinde konuşman gibi- bunun tedâvisi, bu şekil müdâfaanın cehâletten başka bir şey olmadığını bilmendir.

---

[180] Ebû Dâvud ve Tirmizî, Muaz b. Enes’den rivâyet etmişlerdir.

Çünkü sen bâtılı örnek aldın. Fâsid "mekîsun aleyh" olamaz. Allah'ın emrine muhâlefet edene -kim olursa olsun- uyulamaz. Kendisini ateşe atan bir adam örnek alınmaz. Ona uyup kendisini ateşe atan ahmağın tâ kendisidir. Adamı bu şekilde diline dolamakta hem gıybet, hem de senin kendini mazur göstermek istediğin günâhı ona nisbet etmekle ayrı bir günâh vardır. Bu sûretle akılsızlığın ve ahmaklığın sebebiyle iki günâhı kendine tescîl ettirmiş olursun. Senin o zaman, tekeye bakıp kendini dağdan aşağı atan bir koyundan farkın kalmaz. Böyle yapan bir koyunun dili olup da: "Teke benden daha akıllıdır. O kendini dağdan aşağı attığı için ben de attım" dese, elbette onun ahmaklığına gülerdin. Ne yazık ki sen öyle yaptığın halde kendine gülmüyorsun.

Şâyet gıybetten maksadın, başkasını zemmetmekle kendini üstün göstermek ise bundan kurtuluş çâresi, bu maksatla yaptığın gıybet sebebiyle peşînen Allah katındaki değerinden düştüğünü kabul etmendir. Buna rağmen insanların da sana değer vereceği şüphelidir. Hattâ bâzen tamâmen bunun tersi de düşünülebilir. Çünkü insanlar senin şuna buna dil uzattığını görünce, sana karşı besledikleri hürmet kaybolabilir. Sen bu maksatla yapmış olduğun gıybet netîcesi, peşînen hâlikın nezdindeki kıymetini, vehim olarak mahlûkatın sana vereceği kıymete fedâ ettin. Yaratıkların bu sûretle sana kıymet vermeleri şüpheli olmakla beraber, onların sana vereceği kıymet, seni Allah katındaki hiç bir mesûliyetten kurtaramaz.

Haset ve çekememezlik sebebiyle gıybet ediyorsan, bundan kurtuluş iki azâbı bir araya topladığını bilmenle mümkündür. Çünkü sen ona verilen dünyalığı çekememekle, dünyada sıkıntı ve azâb içindesin. Üstelik bununla iktifa etmiyerek, gıybetini yapmak sûretiyle âhiret azabını da buna ekledin. Bu sûretle hem dünya, hem de âhiret hüsranına uğradın. Haset ettiğin kimseye nişan aldığın halde hedef kendin oldun. İyiliklerini kıyâmette ona ödemek sûretiyle kendinin hasmı ve onun dostu oldun. Çünkü senin gıybetinin ona kârı, sana da zararı dokunmuştur. Haset hastalığına bir de ahmaklık ve cehaleti ekledin. Hattâ çok kere senin bu çekememezliğin, adamın yükselmesine de sebep olur. Nitekim şâir:

"Allahu Teâlâ bir fazîletin neşrini murâd ettiği zaman, ona haset eden gizli bir dil hazırlar." demiştir.

Şâyet gıybetten maksadın istihza ise bundan kurtulmak için, başkasını insanlar nazarında küçük düşürmeye çalışırken kendini, Allah, melekler ve peygamberler nezdinde küçük düşürdüğünü bilmen gerekir. Eğer kıyâmet günündeki hasret, nedâmet ve rezâletini ve istihza ettiğin kimsenin nasıl günâhlarını yüklenip cehenneme düşeceğini düşünecek olursan, adamı küçük düşürmeye çalışmak seni dehşete düşürürdü. Hemen bu işten vazgeçerdin. Eğer kıyâmetteki halini düşünecek olsan, kendin ondan ziyâde istihzaya hak kazanmış olduğunu anlardın. Zîra sen onunla birkaç kişi yanında eğlendin. Hâlbuki kıyâmet günü bütün yaratıklar huzurunda hayvan gibi onun günâhlarını sırtlanacak ve herkes seninle alay edercesine cehenneme gideceksin. Herkes

Allahu Teâlâ'nın o mağdûra yardım etmesine ve senden intikam almasına sevinir.

Şâyet günâhları sebebiyle kendisine acıdığın için gıybetini yapıyorsan, bu çok güzel. Fakat burada da şeytan sana haset ederek merhametinden alacağın mükâfattan ziyâde sevablarından ona verilecek sözü sana konuşturur ki, bu da adamın adını söylemektir. Böyle yapmanla acınacak hale kendin bizzât düşmüş olursun. Çünkü senin sevabın azalıyor.

Allah için gazabın da böyledir. O da isim vermek sûretiyle gıybeti gerektirmez. Allah için olan buğzunun ecrini azaltmış ve seni Allah'ın gazabına uğratmak için sana gıybet yaptırır, bunu bilerek gıybetten sakınmalısın.

Şaştığın ve hayret ettiğin bir hâdise seni gıybete sevkediyorsa, her şeyden önce başkasının dîni veya dünyası için kendi kendini nasıl helake sürüklediğine şaşmalısın. Bununla beraber dünya ukubetinden de emîn değilsin. Sen öteki adama şaşarak nasıl onun gizli hallerini izhâr ettinse, Allahu Teâlâ da senin gizli hallerini izhâr etmekle seni rezîl eder.

Görüldüğü gibi her çeşidiyle gıybetin tedâvi çâreleri, mârifet ve îmanın esaslarından olan bu hususları tahakkuk ettirmektir. Bütün bu anlattıklarıma sağlam olarak inanan kimsenin elbette dili gıybetten uzaklaşır.

بيان تحريم الغيبة بالقلب

اعلمْ : أنَّ سوءَ الظنِّ حرامٌ مثلَ سوءِ القولِ ، فكما يحرمُ عليكَ أنْ تحدِّثَ غيرَكَ بلسانِكَ بمساوىءِ الغيرِ .. فليسَ لكَ أنْ تحدِّثَ نفسَكَ وتسيءَ الظنَّ بأخيكَ ، ولستُ أعني بهِ إلاَّ عقدَ القلبِ وحكمَهُ علىٰ غيرِهِ بالسوءِ ، فأمَّا الخواطرُ وحديثُ النفسِ .. فهوَ معفوٌّ عنهُ ، بلِ الشكُّ أيضاً معفوٌّ عنهُ ، ولكنَّ المنهيَّ عنهُ أنْ يظنَّ ، والظنُّ : عبارةٌ عمَّا تركُنُ إليهِ النفسُ ، ويميلُ إليهِ القلبُ ، وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ٱجْتَنِبُوا۟ كَثِيرًا مِّنَ ٱلظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ ٱلظَّنِّ إِثْمٌ ﴾ .

وسببُ تحريمِهِ : أنَّ أسرارَ القلوبِ لا يعلمُها إلاَّ علاَّمُ الغيوبِ ، فليسَ لكَ أنْ تعتقدَ في غيرِكَ سوءاً إلا إذا انكشفَ لكَ بعِيانٍ لا يحتملُ التأويلَ ، فعندَ ذلكَ لا يمكنُكَ ألا تعتقدَ ما علمتَهُ وشاهدتَهُ ، وما لمْ تشاهدْهُ بعينِكَ ، ولمْ تسمعْهُ بأذنِكَ ، ثمَّ وقعَ في قلبِكَ .. فإنَّما الشيطانُ يلقيهِ إليكَ ، فينبغي أنْ تكذِّبَهُ ؛ فإنَّهُ أفسقُ الفسَّاقِ ، وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ إِن جَآءَكُمْ فَاسِقٌۢ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوٓا۟ أَن تُصِيبُوا۟ قَوْمًۢا بِجَهَـٰلَةٍ ﴾ فلا يجوزُ تصديقُ إبليسَ .

وإنْ كانَ ثَمَّ مَخْيَلَةٌ تدلُّ علىٰ فسادٍ واحتُمِلَ خلافُهُ .. لمْ يجزْ أنْ تصدِّقَ بهِ ؛ لأنَّ الفاسقَ يُتصوَّرُ أنْ يصدقَ في خبرِهِ ، ولكنْ لا يجوزُ لكَ أنْ تصدِّقَ بهِ ، حتَّىٰ إنَّ منِ استُنْكِهَ فوُجِدَ منهُ رائحةُ الخمرِ لا يجوزُ أنْ يُحَدَّ ؛ إذْ يُقالُ : يمكنُ أنْ يكونَ قدْ تمضمضَ بالخمرِ ومجَّها وما شربَها ، أوْ حُمِلَ عليهِ

قهراً ، فكلُّ ذلكَ لا محالةَ دلالةٌ محتملةٌ ، فلا يجوزُ تصديقُها بالقلبِ وإساءةُ الظنِّ بالمسلمِ بها .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ حرَّمَ مِنَ المسلمِ دمَهُ ومالَهُ ، وأنْ يُظنَّ بهِ ظنُّ السوءِ »(١) .

فلا يُستباحُ ظنُّ السوءِ إلاَّ بما يُستباحُ بهِ المالُ ، وهوَ يقينُ مشاهدتِهِ ، أوْ بيّنةٌ عادلةٌ ، فإذا لمْ يكنْ ذلكَ ، وخطرَ لكَ سوءُ الظَّنِّ . . فينبغي أنْ تدفعَهُ عنْ نفسِكَ ، وتقرِّرَ عليها أنَّ حالَهُ عندَكَ مستورٌ كما كانَ ، وأنَّ ما رأيتَهُ منهُ يحتملُ الخيرَ والشَّرَّ .

* * *

فإنْ قلْتَ : فبماذا يُعرفُ عقدُ الظَّنِّ والشكوكُ تختلجُ والنفسُ تحدِّثُ ؟

فأقولُ : أمارةُ عقدِ الظَّنِّ : أنْ يتغيَّرَ القلبُ معَهُ عمَّا كانَ ، فينفرَ عنهُ نفوراً ما ، ويستثقلَهُ ، ويفترَ عنْ مراعاتِهِ وتفقُّدِهِ وإكرامِهِ والاغتمامِ بسببِهِ ، فهـٰذهِ أماراتُ عقدِ الظنِّ وتحقيقِهِ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ في المؤمنِ ولهُ منهنَّ مخرجٌ ، فمخرجُهُ مِنْ سوءِ الظَّنِّ ألاَّ يحقِّقَهُ »(٢)

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (٦٢٨٠) .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٣/٢٢٨) من حديث حارثة بن النعمان رضي الله عنه ، ولفظه مرفوعاً : « ثلاث لازمات لأمتي : الطيرة والحسد وسوء الظن » ، فقال رجل : ما يذهبهن يا رسول الله ممن هو فيه ؟ قال : « إذا حسدت . . فاستغفر الله ، وإذا ظننت . . فلا تحقق ، وإذا تطيَّرت . . فامض » .

أيْ : لا يحقِّقَهُ في نفسِهِ بعقدٍ ولا فعلٍ ، لا في القلبِ ولا في الجوارحِ ، أمَّا في القلبِ . . فبتغيُّرِهِ إلى النفرةِ والكراهةِ ، وأمَّا في الجوارحِ . . فبالعملِ بموجَبِهِ ، والشيطانُ قدْ يقرِّرُ على القلبِ بأدنىٰ مَخْيلةٍ مساءةَ الناسِ ، ويلقي إليهِ أنَّ هـٰذا مِنْ فطنتِكَ وسرعةِ تنبُّهِكَ وذكائِكَ ، وأنَّ المؤمنَ ينظرُ بنورِ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ على التحقيقِ ناظرٌ بغرورِ الشيطانِ وظُلمتِهِ .

فأمَّا إذا أخبرَكَ بهِ عدْلٌ ، فمالَ ظنُّكَ إلىٰ تصديقِهِ . . كنتَ معذوراً ؛ لأنَّكَ لوْ كذَّبْتَهُ . . لكنتَ جانياً علىٰ هـٰذا العدْلِ ؛ إذْ ظننْتَ بهِ الكذبَ ، وذلكَ أيضاً مِنْ سوءِ الظَّنِّ ، فلا ينبغي أنْ تحسنَ الظَّنَّ بواحدٍ وتسيءَ بالآخرِ .

نعمْ ، ينبغي أنْ تبحثَ هلْ بينَهُما عداوةٌ ومحاسدةٌ وتعنُّتٌ ، فتتطرَّقَ التهمةُ بسببِهِ ؟ فقدْ ردَّ الشرعُ شهادةَ الأبِ العدلِ للولدِ للتهمةِ ، وردَّ شهادةَ العدوِّ⁽¹⁾ ، فلكَ عندَ ذلكَ أنْ تتوقَّفَ وإنْ كانَ عدلاً ؛ فلا تصدقَهُ ولا تكذبَهُ ، ولكنْ تقولُ في نفسِكَ : المذكورُ حالُهُ كانَ في سترِ اللهِ تعالىٰ عندي ، وكانَ أمرُهُ محجوباً عنِّي ، وقد بقيَ كما كانَ ، لمْ ينكشفْ لي شيءٌ مِنْ أمرِهِ .

---

(1) فقد روى الترمذي (٢٢٩٨) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « لا تجوز شهادة خائن ولا خائنة ، ولا مجلود حداً ولا مجلودة ، ولا ذي غمر لأخيه ، ولا مجرَّب شهادة ، ولا القانع أهل البيت لهم ، ولا ظنين في ولاء ولا قرابة » ، والقانع هنا : التابع .

وقدْ يكونُ الرجلُ ظاهرُهُ العدالةُ ولا محاسدةَ بينَهُ وبينَ المذكورِ ، ولكنْ يكونُ مِنْ عادتِهِ التعرُّضُ للناسِ ، وذكرُ مساوئِهِمْ ، فهـٰذا قدْ يُظنُّ أنَّهُ عدلٌ وليسَ بعدلٍ ؛ فإنَّ المغتابَ فاسقٌ ، وإنْ كانَ ذلكَ مِنْ عادتِهِ . . رُدَّتْ شهادتُهُ ، إلاَّ أنَّ الناسَ لكثرةِ الاعتيادِ تساهلُوا في أمرِ الغيبةِ ، ولمْ يكترثوا بتناولِ أعراضِ الخلقِ .

ومهما خطرَ لكَ خاطرُ سوءٍ علىٰ مسلمٍ . . فينبغي أنْ تزيدَ في مراعاتِهِ ، وتدعوَ لهُ بالخيرِ ؛ فإنَّ ذلكَ يغيظُ الشيطانَ ، ويدفعُهُ عنكَ ، فلا يلقي إليكَ الخاطرَ السوءَ ؛ خيفةً مِنِ اشتغالِكَ بالدعاءِ والمراعاةِ .

ومهما عرفتَ هفوةَ مسلمٍ بحجَّةٍ . . فانصحْهُ في السِّرِّ ، ولا يخدعنَّكَ الشيطانُ فيدعوَكَ إلى اغتيابِهِ ، وإذا وعظتَهُ . . فلا تعظْهُ وأنتَ مسرورٌ باطلاعِكَ علىٰ نقصِهِ لينظرَ إليكَ بعينِ التعظيمِ ، وتنظرَ إليهِ بعينِ الاستحقارِ ، وتترفَّعَ عليهِ بدالَّةِ الوعظِ ، وليكنْ قصدُكَ تخليصَهُ مِنَ الإثمِ وأنتَ حزينٌ ؛ كما تحزنُ علىٰ نفسِكَ إذا دخلَ عليكَ نقصانٌ في دينِكَ .

وينبغي أنْ يكونَ تركُهُ لذلكَ مِنْ غيرِ نصحِكَ أحبَّ إليكَ مِنْ تركِهِ بالنصيحةِ ، فإذا أنتَ فعلتَ ذلكَ . . كنتَ قدْ جمعتَ بينَ أجرِ الوعظِ وأجرِ الغمِّ بمصيبتِهِ وأجرِ الإعانةِ لهُ علىٰ دينِهِ .

ومِنْ ثمراتِ سوءِ الظنِّ : التجسُّسُ ، فإنَّ القلبَ لا يقنعُ بالظنِّ ، ويطلبُ التحقيقَ ، فيشتغلُ بالتجسُّسِ ، وهوَ أيضاً منهيٌّ عنهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ :

﴿وَلَا تَجَسَّسُوا﴾ ، فالغيبةُ وسوءُ الظنِّ والتجسُّسُ منهيٌّ عنهُ في آيةٍ واحدةٍ .

ومعنى التجسُّسِ : ألَّا تتركَ عبادَ اللهِ تحتَ سترِ اللهِ ، فتتوصلَ إلى الاطلاعِ وهتكِ السترِ حتَّىٰ ينكشفَ لكَ ما لوْ كانَ مستوراً عنكَ . كانَ أسلمَ لقلبِكَ ودينِكَ ، وقدْ ذكرْنا في كتابِ الأمرِ بالمعروفِ حكمَ التجسُّسِ وحقيقتَهُ .

* * *

KALP İLE GIYBETİN HARAMLIĞI

Dil ve zâhirî âzâlarla gıybet harâm olduğu gibi, kalp ile ve içten yapılan gıybet de haramdır. Buna **sû-i zan** derler. Bu sû-i zan kötü söz gibidir. Dilinde bir adamın kötülüklerini saymak yasak olduğu gibi, kalbin ile kötü zanda bulunman da yasaktır. Kimseye kötü zanda bulunmak, hakkın değildir. Bu kötü zandan maksadım, kalbe ne sûretle gelirse gelsin demek değil de, adamın kötülüğüne kalbin hükmetmesidir. Hatır, hadis-i nefs ve hattâ şek kısımları bağışlanmıştır.[181] Yasak olan zandır. Zan ise kalbin temâyül ettiği taraftır. Nitekim Allahu Teâlâ:

يَآ أَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ
الظَّنِّ إِثْمٌ

"Ey îman edenler, zannın çoğundan sakının. Zîra zannın bâzısı günâhtır." (Hucûrât sûresi, 49/12) buyurmuştur.

Sû-i zannın haram olmasının sebebi: Herkesin kalbinde olanı, ancak gaybı bilen Allahu Teâlâ bilir. Binâenaleyh, gözünle görüp tevîl kabul etmeyen katî bir malûmâta sâhip olmadıkça, kimse için kötü düşünmeye hakkın yoktur. Gözünle görmeyip kulağınla duymadığın hususlarda kalbine gelen şüpheler şeytandandır. Şeytan ise en fâsık kimse olduğu için onu tasdîk değil, yalanlaman gerekir. Nitekim Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

---

[181] Istılahların izâhı **"Rîyâzet-i Nefis"** kitabında geçmiştir.

يَآ أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا إِنْ جَآءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصٖيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ

"Ey mü'minler, eğer fâsıkın biri size bir haber getirirse, onun iç yüzünü araştırın, yoksa bilmeden bir millete fenâlık edersiniz." (Hucûrât sûresi, 49/6) Artık şeytanı tasdîk katiyen câiz değildir. Şâyet hâdisede kötü tarafı hayallendirecek bir delîl var, fakat hilâfına da ihtimâl varsa, yine tasdîki câiz değildir. Zîra fâsık olan kimsenin verdiği bir haberde, sâdık olması düşünülebilse de senin onu tasdîk etmen câiz olmaz. Meselâ bir adamın ağzını koklayıp ağzından şarap kokusu almakla, onun hakkında şarap içme cezâsı tatbîk edilmez. Zîra belki içmeden ağzını çalkalamış, vâhut zorla içirilmiş olabilir. Bütün bunlar, ihtimâl dâhilinde olduğu için, kalben onun içtiğini tasdîk doğru değildir. Bu sûretle sû-i zan etmiş olursun ki bu, haramdır. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ مِنَ الْمُسْلِمِ دَمَهُ وَمَالَهُ وَأَنْ يُظَنَّ بِهٖ ظَنَّ السَّوْءِ

"Muhakkak ki, Allahu Teâlâ Müslüman'ın malını, canını ve kendisine sû-i zanda bulunulmayı haram etmiştir."[182] Bir adamın malının, mübâh olması için ne gibi şartlar aranırsa, kötü zanda bulunmak için de aynı şartlar aranır. Ya gözü ile görecek veyâ âdil şâhid ile tebeyyün edecek. Ortada görgü veyâ şehâdete dayanan bir hal yokken hatırına sû-i zan vesvesesi gelirse, hemen onu hatırdan atmak ve adamın iç yüzünün kendi nazarından kapalı olduğunu, ortadaki tavır ve davranışın şerre ihtimâli olduğu gibi, hayra da ihtimâlini düşünerek sû-i zandan sakınmaktır.

---

[182] Beyhakî İbn Abbâs'tan rivâyet etmiştir.

Şâyet, “Şüpheler durmadan dalgalanmakta ve insanın hatırına muhtelif şeyler gelmekte olduğuna göre, sû-i zanda bulunmak ne ile ve nasıl bilinir?” dersen deriz ki; sû-i zan bağlantısının belirtisi, adama karşı içinde olan eski davranışın değişmesi, adamdan nefret etmeye başlaman, kendisinden ağırlanman, artık kendisine hürmet ve saygı göstermekten tembelleşmen ve bir sıkıntı ile karşılaştığı vakit buna aldırış etmemendir. İşte bütün bunlar, sû-i zannın sende yerleştiğinin tezahürleridir. Sû-i zandan kurtuluş hususunda Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyuruyor:

ثَلَاثٌ فِي الْمُؤْمِنِ وَلَهُ مِنْهُنَّ مَخْرَجٌ فَمَخْرَجُهُ مِنْ سُوءِ
الظَّنِّ أَنْ لَا يُحَقِّقَهُ

“Üç şey mü’minde bulunabilir. Bunlardan kurtuluş çâreleri de vardır. Sû-i zandan kurtuluş çâresi, şüphelendiği şeyin üzerine düşmemektir.”

Yâni ne işi, ne de kalbi ile bunu araştırmamak ve üzerinde durmamaktır. Sû-i zannın kalpte yerleşmesi, sevgisinin nefrete dönmesiyledir. Âzâlarda yerleşmesi ise sû-i zannın gereğini yapmakladır. Şeytan bâzen en basit bir hayal ile insanların kötülüklerini kalbe sokar ve yerleştirir. Aynı zamanda adamın bu kötülüklerini ve gizli hallerini bulabilmeyi kendisi için bir zekâ ve sür’at-i intikal diye kabul ettirir. Mü’min, Allah’ın nûru ile bakar ve böyle kapalı gerçekleri bulur, meydana çıkarır, şeklinde vesveselerle insanı aldatır.

Gerçekte ise bu tecessüs, Allah’ın nûru ile değil, şeytanın vesvesesiyledir. Onun için buna kıymet vermemek lâzımdır. Şüphesiz âdil bir kaynaktan duyduğunu tasdîke meyletmekte mâzursun. Çünkü onu inkâra kalkışmak adâlete karşı bir cinâyet olur.

Zîra âdil kimsenin yalan söylediğini sanmış olursun ki, bu da ayrıca bir sû-i zan olur. Birine hüsn-i zan ederken diğerine sû-i zanda bulunmak muvâfık düşmez. Evet, bunların aralarında bu töhmete sebep olacak bir husûmetin bulunup bulunmadığını araştırabilirsin. Çünkü şerîat, âdil babanın evlâdı hakkındaki şehâdetini reddetti. Zîra bu, töhmet yeridir. Bunun gibi düşmanın şehâdetini de kabul etmez. Şâhid, düşman olunca-âdil de olsa-orada duraklamalı, ne tasdik ne de tekzip etmelidir. Belki bu adamın hali, benim hakkımda kapalı idi. Şimdi de aydınlanmadı, gene eski hali üzere kaldı demelisin.

Bâzen insan görünüşte âdil olur, aralarında bir düşmanlık da olmaz. Ancak kusur araştırmak kendisinde îtiyâd hâlinde olur. Bu gibi adam her ne kadar âdil görünürse de gerçekte âdil değildir. Böyle insanların kusurlarını araştırıp çekiştiren fâsıktır. Hattâ bunu âdet haline getirmişse şehâdeti dahi kabul edilmez. Ne yazık ki, insanların gıybete fazla dalmaları sebebiyle bu gerçekler üzerine fazla eğilememişlerdir.

Bir Müslüman hakkında kötü zanna kapıldığın zaman, sana yakışan ona daha fazla ehemmiyet vermek ve onun için hayır duâ etmektir. İşte bu davranışın şeytanı kızdırır ve senden uzaklaştırır. Artık kötü şeyler hatırına getirmez olur. Çünkü yine adama ehemmiyet verip hakkında hayır duada bulunacağından korkar.

Bir Müslüman'ın hatasını öğrendiğin zaman ona tenhâda nasihat et. Fakat gıybet hususunda şeytan seni aldatmasın. Ona nasihat ederken de "İşte senin kusurların ortada." demek süreliyle kendini büyük, onu küçük gösterme. Maksadın, duyduğun üzüntü ile berâber, onu bu vartadan kurtarmak olsun. Onun hakkındaki üzüntün, kendi hakkındaki üzüntün gibi olsun. Hatta onun o kusurunu, senin nasihatin ile değil, kendiliğinden terk etmesi senin için daha sevimli olsun. Bu anlattığımız şekilde davranırsan, hem nasîhatin, hem de adamın bu kusuru hakkındaki üzüntün ile dîninde ona yardımcı olmanın mükâfatlarını alırsın. Sû-i zannın kötü meyvelerinden biri de tecessüsdür. Zîra kalp, yalnız zan ile iktifâ etmez, hakîkate varmak ister. Bunun için tecessüs ile meşgul olur ki, bu da yasaktır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَلَا تَجَسَّسُوا

"Casusluk etmeyiniz." (Hucûrât sûresi, 49/12) buyrulmuştur. Gıybet, sû-i zan ve tecessüsün her üçü de bir âyette yasak edilmiştir. Tecessüs demek, Allah'ın kullarını, Allah'ın örtüsü altında bırakmayıp onların gizli kusurlarını araştırıp açığa çıkarmak ye onları rezîl etmek demektir. Hâlbuki o kusurların kapalı kalması hem dînleri, hem de kalp huzuru bakımından, onların hakkında daha selâmetli yol idi. **"Emr-i Mâruf Kitâbı"**nda tecessüsün hakîkatini ve hükmünü anlatmıştık.

بيان الأعذار المرخصة في الغيبة

اعلمْ : أنَّ المرخِّصَ في الغيبةِ وذكرِ مساوىءِ الغيرِ هوَ غرضٌ صحيحٌ في الشرعِ لا يمكنُ التوصُّلُ إليهِ إلا بهِ ، فيدفعُ ذلكَ إثمَ الغيبةَ .

وهيَ ستةُ أمورٍ :

الأولُ : التظلُّمُ :

فإنَّ مَنْ ذكرَ قاضياً بالظُّلمِ والخيانةِ وأخذِ الرشوةِ . . كانَ مغتاباً عاصياً إنْ لمْ يكنْ مظلوماً .

أمَّا المظلومُ مِنْ جهةِ القاضي . . فلهُ أنْ يتظلَّمَ إلى السلطانِ وينسبَهُ إلى الظُّلمِ ؛ إذْ لا يمكنُهُ استيفاءُ حقِّهِ إلا بهِ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لصاحبِ الحقِّ مقالاً »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَطْلُ الغنيِّ ظلْمٌ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لَيُّ الواجدِ يُحِلُّ عرضَهُ وعقوبتَهُ »(٣) .

* * *

---

(١) رواه البخاري (٢٣٠٦) ، ومسلم (١٦٠١) .

(٢) رواه البخاري (٢٢٨٧) ، ومسلم (١٥٦٤) .

(٣) رواه أبو داوود (٣٦٢٨) ، والنسائي (٧/ ٣١٦) ، وابن ماجه (٢٤٢٧) ، **واللَّيُّ** : المطل .

الثاني : الاستعانةُ علىٰ تغييرِ المنكرِ وردِّ العاصي إلىٰ منهجِ الصلاحِ :

كما رُوِيَ أنَّ عمرَ مرَّ علىٰ عثمانَ ـ وقيلَ : علىٰ طلحةَ رضيَ اللهُ عنهمْ أجمعينَ ـ فسلَّمَ عليهِ فلم يردَّ السلامَ ، فذهبَ إلىٰ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ فذكرَ لهُ ذلكَ ، فجاءَ أبو بكرٍ إليهِ ليصلحَ ذلكَ ، ولمْ يكنْ ذلكَ غيبةً عندَهُمْ(١) .

وكذلكَ لمَّا بلغَ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّ أبا جندلٍ قدْ عاقرَ الخمرَ بالشامِ . . كتبَ إليهِ : بسمِ اللهِ الرحمـٰنِ الرحيمِ : ﴿ حمٓ ۝ تَنزِيلُ ٱلْكِتَٰبِ مِنَ ٱللَّهِ ٱلْعَزِيزِ ٱلْعَلِيمِ ۝ غَافِرِ ٱلذَّنۢبِ وَقَابِلِ ٱلتَّوْبِ شَدِيدِ ٱلْعِقَابِ . . ﴾ الآيةَ ، فتابَ(٢) ، ولمْ يرَ عمرُ ذلكَ ممَّنْ أبلغَهُ غيبةً ؛ إذْ كانَ قصدُهُ أنْ ينكرَ عليهِ عمرُ فينفعُهُ نصحُهُ ما لا ينفعُهُ نصحُ غيرِهِ .

وإنَّما إباحةُ هـٰذا بالقصدِ الصحيحِ ، فإنْ لمْ يكنْ ذلكَ هوَ المقصودَ . . كانَ حراماً .

* * *

الثالثُ : الاستفتاءُ :

كما يقولُ للمفتي : قدْ ظلمَني أبي أوْ أخي أوْ زوجتي ، فكيفَ طريقي

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (١/٦) ، وسبب عدم ردِّ عثمان رضي الله عنه لذهوله بوفاة سيد الوجود عليه الصلاة والسلام .

(٢) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (٩/٢٤٤) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٩/١٠٥) .

في الخلاصِ ، والأسلمُ التعريضُ ، بأنْ يقولَ : ما قولُكَ في رجلٍ ظلمَهُ أبوهُ أوْ أخوهُ أوْ زوجتُهُ ؟ ولكنَّ التعيينَ مباحٌ بهـٰذا العذرِ ؛ لما رُوِيَ عنْ هندَ بنتِ عتبةَ أنَّها قالَتْ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّ أبا سفيانَ رجلٌ شحيحٌ لا يعطيني ما يكفيني أنا وولدي ، أفآخذُ مِنْ غيرِ علمِهِ ؟ فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « خُذي ما يكفيكِ وولدَكِ بالمعروفِ »[1] ، فذكرَتِ الشُّحَّ ، والظلمَ لها ولولدِها ، ولمْ يزجرْها رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ كانَ قصدُها الاستفتاءَ .

* * *

الرابعُ : تحذيرُ المسلمينَ مِنَ الشَّرِّ :

فإذا رأيتَ متفقِّهاً يتردَّدُ إلىٰ مبتدعٍ أوْ فاسقٍ ، وخفتَ أنْ تتعدَّىٰ إليهِ بدعتُهُ أو فسقُهُ . . فلكَ أنْ تكشفَ لهُ بدعتَهُ وفسقَهُ ، مهما كانَ الباعثُ لكَ الخوفَ عليهِ مِنْ سرايةِ البدعةِ والفسقِ لا غيرُ ، وذلكَ موضعُ الغرورِ ؛ إذْ قدْ يكونُ الحسدُ هوَ الباعثَ ، ويلبِّسُ الشيطانُ ذلكَ بإظهارِ الشفقةِ على الخلقِ .

وكذلكَ مَنِ اشترىٰ مملوكاً وقدْ عرفْتَ المملوكَ بالسرقةِ أوْ بالفسقِ أوْ بعيبٍ آخرَ ، فلكَ أنْ تذكرَ ذلكَ ؛ فإنَّ في سكوتِكَ ضررَ المشتري ، وفي ذكرِكَ ضررَ العبدِ ، والمشتري أولىٰ بمراعاةِ جانبِهِ .

وكذلكَ المزكِّي إذا سُئلَ عنِ الشاهدِ ، فلهُ الطعنُ فيهِ إنْ علمَ مَطعناً .

---

[1] رواه البخاري (٢٢١١) ، ومسلم (١٧١٤) .

وكذلكَ المستشارُ في التزويجِ وإيداعِ الأمانةِ لهُ أنْ يذكرَ ما يعرفُهُ علىٰ قصدِ النصحِ للمستشيرِ ، لا علىٰ قصدِ الوقيعةِ ، فإنْ علمَ أنَّهُ يتركُ التزويجَ بمجردِ قولِهِ : (لا يصلحُ لكَ) .. فهوَ الواجبُ ، وفيهِ الكفايةُ ، وإنْ علمَ أنَّهُ لا ينزجرُ إلاَّ بالتصريحِ بعيبِهِ .. فلهُ أنْ يصرِّحَ بهِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أَتَرِعونَ عنْ ذكرِ الفاجرِ ؟ هتِّكُوهُ حتَّىٰ يعرفَهُ الناسُ ، اذكرُوهُ بما فيهِ حتَّىٰ يحذرَهُ النَّاسُ »(١) .

وكانُوا يقولونَ : (ثلاثةٌ لا غيبةَ لهمْ : الإمامُ الجائرُ ، والمبتدعُ ، والمجاهرُ بفسقِهِ)(٢) .

* * *

الخامسُ : أنْ يكونَ الإنسانُ معروفاً بلقبٍ يعربُ عنْ عيبِهِ :

كالأعرجِ والأعمشِ ، فلا إثمَ علىٰ مَنْ يقولُ : روىٰ أبو الزِّنادِ عن الأعرجِ ، وسليمانُ عنِ الأعمشِ ، وما يجري مجراهُ ، فقدْ فعلَ العلماءُ ذلكَ لضرورةِ التعريفِ ، ولأنَّ ذلكَ قدْ صارَ بحيثُ لا يكرهُهُ صاحبُهُ لوْ علمَهُ بعدَ أنْ صارَ مشهوراً بهِ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٢١) ، والطبراني في « الأوسط » (٤٣٦٩) ، وأتَرِعون : أتتحرّجون وتمتنعون ؛ من ورع يرع كوعد يعد ، وهتّكوه : اكشفوا حاله وارفعوا ستره . « إتحاف » (٧/ ٥٥٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٢٧) بنحوه .

نعمْ ، لوْ وجدَ عنهُ معدلاً ، وأمكنَهُ التعريفُ بعبارةٍ أخرىٰ . . فهوَ أولىٰ ، ولذلكَ يُقالَ للأعمىٰ : البصيرُ ؛ عدولاً عنِ اسمِ النقصِ .

* * *

السادسُ : أنْ يكونَ مجاهراً بالفسقِ :

كالمخنَّثِ ، وصاحبِ الماخورِ ، والمجاهرِ بشربِ الخمرِ ، ومصادرةِ الناسِ ، وكانَ ممنْ يتظاهرُ بالفسقِ ؛ بحيثُ لا يستنكفُ مِنْ أنْ يُذكرَ لهُ ، ولا يكرهُ أنْ يُذكرَ بهِ ، فإذا ذُكرَ منهُ ما يتظاهرُ بهِ . . فلا إثمَ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ ألقىٰ جلبابَ الحياءِ عنْ وجههِ . . فلا غيبةَ لهُ »[1] .

وقالَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : (ليسَ لفاجرٍ حرمةٌ)[2] ، وأرادَ بهِ المجاهرَ بفسقهِ دونَ المستترِ ؛ إذِ المستترُ لا بدَّ مِنْ مراعاةِ حرمتهِ .

وقالَ الصَّلتُ بنُ طريفٍ : قلتُ للحسنِ : الرجلُ الفاجرُ المعلنُ بفجورهِ ذكري لهُ بما فيهِ غيبةٌ ؟ قالَ : لا ، ولا كرامةَ[3] .

وقالَ الحسنُ : (ثلاثةٌ لا غيبةَ لهمْ : صاحبُ الهوىٰ ، والفاسقُ المعلنُ

---

(١) رواه ابن عدي في « الكامل » (١/٣٨٦) ، والبيهقي في « السنن الكبرىٰ » (١٠/٢١٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٣٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٣٢) .

بفسقِهِ ، والإمامُ الجائرُ)(١) ، وهؤلاءِ الثلاثةُ يجمعُهُمْ أنَّهمْ يتظاهرونَ بهِ ، وربَّما يتفاخرونَ بهِ ، فكيفَ يكرهونَ ذلكَ وهمْ يقصدُونَ إظهارَهُ ؟!

نعمْ ؛ لوْ ذكرَهُ بغيرِ ما يتظاهرُ بهِ . . أثمَ .

وقالَ عوفٌ : دخلْتُ على ابنِ سيرينَ ، فتناولْتُ عندَهُ الحجَّاجَ ، فقالَ : إنَّ اللهَ حكمٌ عدْلٌ ينتقمُ للحجاجِ ممَّنِ اغتابَهُ ، كما ينتقمُ مِنَ الحجاجِ لمَنْ ظلمَهُ ، وإنَّكَ إذا لقيتَ اللهَ تعالىٰ غداً . . كانَ أصغرُ ذنبٍ أصبتَهُ أشدَّ عليكَ مِنْ أعظمِ ذنبٍ أصابَهُ الحجَّاجُ(٢) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٣٥) ، وروىٰ عنه أيضاً (٢٣٧) قال : (إذا ظهر فجوره . . فلا غيبة له ، قال : نحو المخنث ونحو الحرورية) ، والحرورية فرقة من الخوارج .

(٢) كذا في « الرسالة القشيرية » (ص ٢٨٤) ، وبنحوه رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣١٢٢٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٧٠) .

GIYBETE RUHSAT VEREN MÂZERETLER

Bilmiş ol ki: Başkasının kusurlarını sayıp dökmeye ruhsat, ancak onları açıklamakla ulaşılması mümkün olan meşrû ve sahîh gareze bağlıdır. Gıybet günâhının yok olması, ancak bu meşrû mâzeretlerle mümkündür ki, bunlar da altıdır.

Birincisi: Tazallümdür. Yâni uğradığı haksızlıktan alâkalı zevâta şikâyettir. Şikâyetçi her şeyi açıklayabilir. Meselâ, her hangi bir kadıyı, zulüm ve hıyanet etmek ve rüşvet yemekle diline dolarsa, gıybet etmiş ve günâha girmiş olur. Fakat kendisi bizzat kadının zulmüne uğramışsa, onu daha salâhiyetli bir mercie şikâyet edip kendisine yapılan haksızlığı anlatması günâh değildir. Çünkü başka sûretle hakkını alması mümkün değildir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ لِصَاحِبِ الْحَقِّ مَقَالًا

"Hak sahibi için konuşmak ve anlatmak vardır."[183] Diğer bir hadîsinde:

مَطَلُ الْغَنِّي ظُلْمٌ

"(İşçinin hakkını) *zenginin geciktirmesi zulümdür."*[184] buyurmuştur. Diğer bir hadîste de şöyle buyurulmuştur.

لِيُّ الْوَاجِدِ يَحِلُّ عُقُوبَتُهُ وَعِرْضُهُ

"Zenginin herhangi bir hakkı tehîr edip vermemesi (haddi aş-

---

[183] Buhârî ile Müslim Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

[184] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre den rivâyet etmişlerdir.

mayacak şekilde) *kendisine sataşılmasını* (ve kadı tarafından) *ukubet ve tâzir edilmesini helâl kılar.”*[185]

İkincisi: Yapılan kötülüğü düzeltmek ve günâhkârı yola getirmek için yardım dilemektir. Nitekim rivâyete göre **Hz. Ömer** (r.a.), Hz. Osman veyâ Hz. Talha’ya uğramış, selâm vermiş, selâmını almamıştır. Bunun üzerine Hz. Ömer, meseleyi Hz. Ebûbekir’e anlatmış ve Hz. Ebû Bekir aralarını bulmuştur. Ömer (r.a.)’in bunu bildirmesi, yardım talebi için idi. Bunun gibi yine Hz. Ömer Şam’da Cündül’ün içki içip sarhoş olduğunu duyunca ona:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. حٰمٓ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ
الْعَلِيمِ غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ

“Rahmân ve rahîm olan Allah’ın adıyla. Hâ, Mim. Kitâbın indirilmesi, güçlü ve alîm olan Allah katındandır. O, günâhı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, cezâsı şiddetli, lütfü bol olandır.” (Mü’min sûresi, 40/1-3) âyet-i celîlesini yazdı gönderdi ve haber vereni karıştırmadı. Zîra maksadı, onu içkiden vazgeçirmekti. Nitekim başkasının nasîhatinden ziyâde Ömer’in (r.a.) nasîhati kendisine tesîr etti ve içkiyi terk etti. İşte böyle sahîh maksatla yapılırsa, bu gıybete müsâade var, yoksa haram olur.

Üçüncüsü: Fetvâ almak içindir. Meselâ, adamın müftüye gidip, bir kurtuluş yolu bulmak için fetvâ almak maksadıyla müftüye: “Babam, kardeşim veya karım bana kötülük ediyorlar.” demesi gibi. Bu kadarı câizdir. Zîra Utbe’nin hanımı Hind, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e giderek: “Kocam cimri bir insandır, beni ve çocuklarımı doyasıya yedirmiyor.” diye şikâyet etti. “Gizlice alıp çocuklarımı yedirebilir miyim?” diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

---

[185] Ebû Dâvud, Neseî ve İbn Mâce sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

"İtidâl yolu ile sana ve çocuğuna yetecek kadarını alırsın." buyurdu. Hind, burada kocasının zulmünü ve cimriliğini anlattığı halde, maksadı fetvâ almak olduğu için, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kendisini bu sözlerinden men etmedi.

Dördüncüsü: Müslüman'ı kötülükten korumak içindir. Meselâ, fakîh bir insanı, fâsık ve bid'at sâhibi bir kimse ile düşüp kalkar gördüğün ve onun kötü hallerinden fakîhe bir şey sirayet edeceğinden korktuğun zaman, fakihe bu adamın halini anlatırsın. Böyle bir korku yoksa anlatmaya lüzum da yoktur. O zaman bu işe haset karışabilir. Şeytan da güyâ insanlara şefkat ediyorsun şeklinde onu süslemeye çalışır ki, bu aldanmaktır. Bunun gibi, kusurunu bildiğin bir köleyi satın almak isteyen kimseye de, kölenin kusurunu anlatırsın. Zîra buradaki sükût, müşterinin zararınadır. Her ne kadar konuşman kölenin zararına ise de, müşteri temiz olduğu için daha mühimdir. Tezkiyeci de böyledir. Dinlenen şâhidin halinden sorulduğu zaman, bildiğini olduğu gibi söylemelidir. Evlenmelerde, emânet vermede, yapılan istişârelerde de hüküm aynıdır. Şâyet "Alma, bu sana yaramaz." demekle vazgeçecekse bu iyi; eğer vazgeçmeyecekse bildiği kusurunu açıkça söylemesi lâzımdır. Zîra Rasûl-i Ekrem. (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَتَرْعَوْنَ عَنْ ذِكْرِ الْفَاجِرِ اهْتِكُوهُ حَتّٰى يَعْرِفَهُ النَّاسُ اذْكُرُوهُ
بِمَا فِيهِ حَتّٰى يَحْذَرَهُ النَّاسُ

"Fâciri anmaktan çekiniyor musunuz? Onun her hâlini açıklayın ki, herkes onu bilsin. Onda olan haller ile onu anlatınız ki, insanlar ondan kendilerini korusunlar."[186]

---

[186] Taberânî ve İbn Hibbân **"Zuafâ"**da rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

Hattâ üç kişinin gıybeti yok, derlerdi. Bunlar, zâlim hükümdarlar, bid'at sâhipleri ve fıskını açığa çıkaranlardır.

Beşincisi: Gıybetin mübâh olduğu altı kısmın beşincisi de, adamın bir kusurundan meydana gelen lâkabıyla meşhur olmasıdır.

A'rec (aksak), A'meş (domlaç gözlü) gibi. Bunlar bu kusurlarından aldıkları lakaplarla anıldıkları için, bu lakabı anmak gıybet sayılmaz. Meselâ Ebû'z-Zinâd-ı A'rec'den veyâ Selmân-ı A'meş'den rivâyet etti gibi. Âlimler, adamı anlatabilmek için bu usûlü kabul etmişlerdir. Hattâ bu öyle bir hal alır ki, artık sâhibi ondan bunalmaz olur. Çünkü onunla teşehhür etmiştir. Şâyet kendisini tanıtabilmek için bunun muâdili daha muvâfık bir isim varsa, onu tercîh etmek muvâfık olur. Bunun için köre, tamâmen zıddı olan görür, diyenler de vardır.

Altıncısı: Fıskını alenen icrâ etmesidir. Aşikâre içki içen ve kumar oynayan gibi. O, kendisine meyhâr veya kumarbaz diyenlere dahi aldırış etmez. Artık onu bu isimle anmakta beis yoktur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Hayâ perdesini yüzünden atanın gıybeti olmaz."[187] **Hz. Ömer** de: "Fâsıkı gıybet haram değildir." buyurdu ve bu sözü ile fıskını gizli yapanı değil, açığa çıkaranı kasdetti. Zîra kusûrunu gizleyenin hakkına riâyet şarttır. Salt b. Tarif diyor ki: "**Hasan-ı Basrî** ye, "Fıskını ilân eden bir adamın gıybeti olur mu?" diye sordum. Hasan: "Olmaz. Çünkü onda bir hayır yoktur." dedi." Yine Hasan-ı Basrî diyor ki: Üç kişinin gıybeti olmaz. Bunlar, nefsinin arzularına uyanlar ve fıskını ilân edenlerle, zâlim hükümdarlardır. Bu vasıflara sâhip olanların, zâten teşhîrden zorları yoktur. Belki bundan

---

[187] İbn Adiy **"Kitâbü's-Sevâb"**da rivâyet etmiştir.

memnun kalan kimselerdir. Ancak bunların da gizledikleri başka kusurları varsa onu teşhîr, yine gıybettir.

Avf anlatıyor: **İbn Sîrîn**'in yanına gittim ve Haccâc-ı Zâlim'den söz ettim. İbn Şîrîn: "Allah âdil bir hâkimdir. Haccâc'dan zulmünün intikamını alacağı gibi, Haccâc'ı gıybet edenin de cezasını verecek. Sen yarın Allah'a mülâki olduğun zaman, senin için irtikâb ettiğin en küçük günâh, Haccâc-ı Zâlim'in kendisi için irtikâb ettiği en büyük günâhtan daha ağırdır." dedi. Ve gıybet etmemeyi tavsiye etti.

بيان كفّارة الغيبة

اعلمْ : أنَّ الواجبَ على المغتابِ[١] أنْ يندمَ ويتوبَ ، ويتأسَّفَ علىٰ ما فعلَهُ ؛ ليخرجَ بهِ مِنْ حقِّ اللهِ سبحانَهُ ، ثمَّ يستحلَّ المغتابَ ليُحِلَّهُ فيخرجَ مِنْ مظلمتِهِ ، وينبغي أنْ يستحلَّهُ وهوَ حزينٌ متأسِّفٌ نادمٌ علىٰ فعلِهِ ، إذِ المرائي قدْ يستحلُّ ليظهرَ مِنْ نفسِهِ الورعَ ، وفي الباطنِ لا يكونُ نادماً ، فيكونُ قدْ قارفَ معصيةً أخرىٰ .

وقالَ الحسنُ : (يكفيهِ الاستغفارُ دونَ الاستحلالِ) ، وربَّما احتجَّ في ذلكَ بما روىٰ أنسُ بنُ مالكٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كفَّارةُ مَنِ اغتبْتَ أنْ تستغفرَ لهُ »[٢] .

وقالَ مجاهدٌ : (كفارةُ أكلِكَ لحمَ أخيكَ أنْ تثنيَ عليهِ ، وتدعوَ لهُ بخيرٍ)[٣] .

وسئلَ عطاءُ بنُ أبي رباحٍ عنِ التوبةِ مِن الفريةِ ، قالَ : أنْ تمشيَ إلىٰ

---

[١] أي : الذي اغتاب ، فهي صيغة اسم فاعل ، وقوله بُعيدهُ : (**يستحل المغتاب**) أي : الذي اغتيب ، فهي صيغة اسم مفعول ، والتفرقة تكون بالقرائن .

[٢] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٩٣) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٢١٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٣٦٨) ، و« الدعوات الكبير » (٥٠٧) ، وروي هـٰذا الرأي عن عبد الله بن المبارك ، فقد روى البيهقي في « الشعب » (٦٣٦٧) عنه قال : (إذا اغتاب رجل رجلاً . . فلا يخبره به ، ولكن يستغفر الله) .

[٣] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٩٤) .

صاحبِكَ فتقولَ : كذبْتُ فيما قلْتُ ، وظلمْتُ ، وأسأْتُ ، فإنْ شئْتَ . . أخذْتَ بحقِّكَ ، وإنْ شئتَ . . عفوتَ[1] .

وهـٰذا هوَ الأصح .

وقولُ القائلِ : العرْضُ لا عوضَ لهُ ؛ فلا يجبُ الاستحلالُ منهُ ؛ بخلافِ المالِ . . كلامٌ ضعيفٌ ؛ إذْ قدْ وجبَ في العرضِ حدُّ القذفِ ، وتثبتُ المطالبةُ بهِ .

بلْ في الحديثِ الصحيحِ : ما رُوِيَ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « مَنْ كانَتْ لأخيهِ عندَهُ مظْلَمَةٌ في عرضٍ أوْ مالٍ . . فليتحللْهُ منهُ مِنْ قبلِ أنْ يأتيَ يومٌ ليسَ هناكَ دينارٌ ولا درهمٌ ، إنَّما يؤخذُ مِنْ حسناتِهِ ، فإنْ لمْ يكُنْ لهُ حسناتٌ . . أخذَ مِنْ سيئاتِ صاحبِهِ فزيدَتْ علىٰ سيِّئاتِهِ »[2] .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها لامرأةٍ قالَتْ لأخرىٰ : إنَّها طويلةُ الذيلِ : (قدِ اغتبتيها ، فاستحلِّيها)[3] .

فإذاً ؛ لا بدَّ مِنَ الاستحلالِ إنْ قدرَ عليهِ ، فإنْ كانَ غائباً أوْ ميتاً . . فينبغي أنْ يكثرَ لهُ الاستغفارَ والدعاءَ ، ويكثرَ مِنَ الحسناتِ .

* * *

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٩٥) .

[2] رواه البخاري (٢٤٤٩) .

[3] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٢٠٠) .

فإنْ قلْتَ : فالتحليلُ هل يجبُ ؟

فأقولُ : لا ؛ لأنَّهُ تبرُّعٌ ، والتبرُّعُ فضلٌ وليسَ بواجبٍ ، ولكنَّهُ مستحسنٌ ، وسبيلُ المعتذِرِ : أنْ يبالغَ في الثناءِ عليهِ ، والتَّودُّدِ إليهِ ، ويلازمَ ذلكَ حتَّىٰ يطيبَ قلبُهُ ، فإنْ لمْ يطِبْ قلبُهُ .. كانَ اعتذارُهُ وتودُّدُهُ حسنةً محسوبةً لهُ ، يقابلُ بها سيئةَ الغيبةِ في القيامةِ .

* * *

وكانَ بعضُ السلفِ لا يحللُ ، قالَ سعيدُ بنُ المسيَّبِ : (لا أحللُ مَنْ ظلمَني)(١) .

وقالَ ابنُ سيرينَ : (إني لمْ أحرِّمْها عليهِ فأحلِّلَها لهُ ، إنَّ اللهَ حرَّمَ الغيبةَ عليهِ ، وما كنتُ لأحلِّلَ ما حرَّمَهُ اللهُ أبداً)(٢) .

* * *

فإنْ قلْتَ : فما معنىٰ قولِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ينبغي أنْ يستحلَّها » وتحليلُ ما حرَّمَهُ اللهُ تعالىٰ غيرُ ممكنٍ ؟

فنقولُ : المرادُ بِهِ العفوُ عنِ المظلمةِ ، لا أنْ ينقلبَ الحرامُ حلالاً ،

---

(١) إذ لم يسامح من آذاه وضربه على البيعة لعبد الملك بن مروان كما في « طبقات بن سعد » (١٢٧/٧) .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (١٩٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢٦٣/٢) .

وما ذكرَهُ ابنُ سيرينَ حسنٌ في التحليلِ قبلَ الغيبةِ ، فإنَّهُ لا يجوزُ لهُ أنْ يحلِّلَ لغيرِهِ الغيبةَ .

* * *

فإنْ قلْتَ : فما معنىٰ قولِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أيعجزُ أحدُكُمْ أنْ يكونَ كأبي ضمضمٍ ؛ كانَ إذا خرجَ مِنْ بيتِهِ . . قالَ : اللَّهمَّ ؛ إنِّي تصدَّقتُ بعرضي على الناسِ »[1] ، فكيفَ يتصدَّقُ بالعِرْضِ ؟ ومنْ تصدَّقَ بهِ فهلْ يُباحُ تناوُلُهُ ؟ فإنْ كانَ لا تنفذُ صدقتُهُ . . فما معنى الحثِّ عليهِ ؟

فنقولُ : معناهُ : أنِّي لا أطلبُ مظلمةً في القيامَةِ منهُ ، ولا أخاصمُهُ ، وإلاَّ . . فلا تصيرُ الغيبةُ حلالاً بهِ ، ولا تسقطُ المظلمةُ عنهُ ؛ لأنَّهُ عفوٌ قبلَ الوجوبِ ، إلاَّ أنَّهُ وعدٌ ، ولهُ العزمُ على الوفاءِ بألا يخاصمَ ، فإنْ رجعَ وخاصمَ . . كانَ القياسُ كسائرِ الحقوقِ أنَّ لهُ ذلكَ ، بلْ صرَّحَ الفقهاءُ بأنَّ مَنْ أباحَ القذفَ . . لمْ يسقطْ حقُّهُ مِنْ حدِّ القذفِ ، ومظلمةُ الآخرةِ مثلُ مظلمةِ الدنيا .

* * *

وعلى الجملةِ : فالعفوُ أفضلُ ، قالَ الحسنُ : (إذا جثَتِ الأممُ بينَ

---

[1] رواه الطبراني في « مكارم الأخلاق » (٥٣) ، وابن السني في « عمل اليوم والليلة » (٦٥) .

يديِ اللهِ عزَّ وجلَّ يومَ القيامةِ . . نُودُوا : ليقُمْ مَنْ كانَ أجرُهُ على اللهِ ، فلا يقومُ إلاَّ العافونَ عنِ الناسِ في الدنيا)⁽¹⁾ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ خُذِ ٱلْعَفْوَ . . . ﴾ الآيةَ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا جبريلُ ؛ ما هـٰذا ؟ فقالَ : إنَّ اللهَ يأمرُكَ أنْ تعفوَ عمَّنْ ظلمَكَ ، وتصلَ مَنْ قطعَكَ ، وتعطيَ مَنْ حرمَكَ »⁽²⁾ .

ورُوِيَ عنِ الحسنِ : أنَّ رجلاً قالَ لهُ : إنَّ فلاناً قدِ اغتابَكَ ، فبعثَ إليهِ رُطباً علىٰ طبقٍ وقالَ : قدْ بلغَني أنَّكَ أهديتَ إليَّ منْ حسناتِكَ ، فأردْتُ أنْ أكافِئَكَ عليها ، فاعذرْني ؛ فإنِّي لا أقدرُ أنْ أكافئَكَ على التمامِ⁽³⁾ .

* * *

---

(1) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٣٧٩) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٧٩٦٠) مرفوعاً .

(2) رواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٤/ ٢٣١٠) من حديث قيس بن سعد بن عبادة ، ورواه ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (٢٥) عن أمِّيِّ الصيرفي .

(3) الرسالة القشيرية (ص٢٨٥) .

GIYBETİN KEFFÂRETİ

Bilmiş ol ki; gıybet edene vâcip olan, pişmân olup kendi haline acımak sûretiyle tövbe etmek ve bu sûretle Allah katındaki mesûliyetten kurtulmaktır. Ayrıca gıybet ettiği kimseden de helâllik almaktır ki, ona olan borcundan da bu sâyede kurtulmuş olsun. Gıybet ettiği kimseden helâllik alıp af dilerken içinden üzülmeli; bu üzüntü ve nedâmetini gıybet ettiği kimseye de duyurmalıdır. İçinden nâdim olmadığı halde dışından pişman görünüp helâllik almaya çalışan, riyakârlık etmiş olur ki, bu defa yeni bir günâhı daha sırtına almış olur. **Hasan-ı Basrî**'ye göre, helâllik almaya lüzûm yok, yalnız tövbekâr olmak da kâfidir. Bu sözüne de Enes b. Mâlik'in (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den rivâyet ettiği şu hadîs ile delîl çekmiştir:

كَفَّارَةُ مَنِ اغْتَبْتَهُ أَنْ تَسْتَغْفِرَ لَهُ

"Gıybet ettiğin adamın gıybetinin keffâreti, onun için istiğfar etmendir."[188] **Mücâhid** de: "Dîn kardeşinin etini yemenin yâni gıybetini yapmanın keffâreti, onu övmen ve onun için hayır duâ etmendir." demiştir.

Atâ b. Ebî Rebâh'a gıybetin tövbesinden sordular. Atâ da, gıybetini yaptığın adamın yanına gider ona, senin gıybetini yaptım, zulmettim, hattâ yalan söyledim. Bu sûretle sana kötülükte bulundum. Şimdi pişman oldum. Senden helâllik istiyorum. Sen istersen hakkını alırsın, istersen helâl edersin." der ve bu sûretle helâllik ister, demiştir. Sözün doğrusu da budur.

---

[188] İbn Ebid-Dünyâ **"Es-Samt"** adlı eserinde rivâyet etmiştir.

Efendim, söz mâl gibi değildir. Malın karşılığı var, fakat konuşulan sözün karşılığı olmaz. Bunun için helâllik almaya da lüzum yok, diyen kimsenin sözü zayıftır. Zîra dil ile bir adamın veyâ bir kadının ırzına taarruzda bulunmakta ve ona fâhişe demekte kazif cezâsı vardır ve sâhibi bu hakkı arayabilir. Hattâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ كَانَتْ لِأَخِيهِ عِنْدَهُ مَظْلَمَةٌ فِي عِرْضٍ أَو مَالٍ فَلْيَسْتَحْلِلْهَا مِنْهُ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَيْسَ هُنَاكَ دِينَارٌ وَلَا دِرْهَمٌ إِنَّمَا يُؤْخَذُ مِنْ حَسَنَاتِهِ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ حَسَنَاتٌ أُخِذَ مِنْ سَيِّئَاتِ صَاحِبِهِ فَزِيْدَتْ عَلٰى سَيِّئَاتِهِ

"Kimin bir kardeşinin ırz, şeref ve haysiyeti ile veyâ malı ile alâkalı bir haksızlığı varsa, paranın pulun bulunmayacağı ve kıymeti olmayacağı bir gün (kıyâmet günü) *gelmeden, hak sahibinden helâllik alsın. Zîra o gün kendi iyiliklerinden alınır ve hak sâhibine verilir. Şâyet kendi iyiliği yoksa hak sâhibinin günâhları da kendi günâhları üzerine eklenir."*[189] Hz. Âişe, başka bir kadın için "Ne uzun eteklidir." diyen kadına, "Gıybet ettin, git ondan helâllik al." demiştir.

Bütün rivâyetler, gıybet edilenden helâllik almanın gerekli olduğunu göstermektedir. Şâyet ölmüş olursa veyâ yeri belli değilse, onun için duâ ve istiğfar eder ve hayır hasenât yapar.

Şâyet "Helâllik isteyene hakkını helâl etmesi mecbûrî midir?" dersen derim ki: Hayır, mecburî değildir. Zîra o fazladan bir ikramdır. Ancak helâl etmesi daha güzeldir. Özür beyân edip af dileyene düşen vazîfe, adama çok yalvarmak, onun gönlünü hoş etmek sûretiyle ondan af dilemektir. Şâyet, bütün yalvarmalarına karşı adam hakkını helâl etmezse, bu yalvarmalar kendisi için bir hasene ve sevaptır. Kıyâmet günü gıybet karşılığı olarak mizanına konur. Seleften bâzıları haklarını helâl etmezlerdi. Saîd b. Müseyyeb bunlardan biridir. **İbn Sîrîn**'e:

---

[189] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

- "Sana gıybet edene hakkını helâl et." diyenlere, o:

- "Onu ben haram etmedim ki, helâl edeyim, onu haram eden Allahu Teâlâ'dır. Sonuna kadar da haramdır." derdi.

Şâyet "O hâlde Peygamber Efendimiz'in: *"Lâyık olan onu helâl etmesidir."* sözünün mânâsı nedir?" dersen deriz ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Efendimiz haramı helâl et demek istemedi. *"Hakkından vazgeçmek muvâfıktır."* mânâsında bu sözü söyledi. İbn Sîrîn'in sözü, gıybet etmeden önce gıybeti helâl etmek bakımından doğrudur. Çünkü gıybet haramdır, helâl olmaz. Fakat gıybet edene hak helâl edilir. Hattâ değil gıybete, her çeşit haksızlığa uğrayan kimse, hakkını helâl edebilir.

Şâyet buna da "Öyleyse Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

أَيَعْجَزُ أَحَدُكُمْ أَنْ يَكُونَ كَأَبِي ضَمْضَمٍ كَانَ إِذَا خَرَجَ مِنْ
بَيْتِهِ قَالَ: اَللّٰهُمَّ إِنِّي قَدْ تَصَدَّقْتُ بِعِرْضِي عَلَى النَّاسِ

"Ebû Damdam gibi olamıyor musunuz? O evinden çıkarken; Allahım, ben aleyhimde dedikodu yapanlara hakkımı helâl ettim, derdi."[190] buyurduğunun mânâsı ne oluyor? Gıybet yapılmadan nasıl helâl edilir, helâl ederse gıybet mübâh olur mu? Şâyet bir mânâ ifâde etmezse Resûl-i Ekrem'in insanları buna teşvîk etmesinin ne mânâsı kalır?" dersen deriz ki:

---

[190] Bezzâr ve İbn Sinnî **"El-Yevm ve'l-Leyle"**de, Ukaylî **"Zuafâ"**da Enes'den rivâyet etmişlerdir. Mürsel olarak başka rivâyet yolları da vardır.

Bunun mânâsı, yapılacak olan haksızlığı peşînen bağışlamaktır. Kıyâmet günü ben ondan dâvacı olmayacağım, hak talep etmeyeceğim, demektir. Yoksa böyle söylemekle gıybet helâl olur, demek değildir. Gıybet ettiği takdîrde yaptığı haksızlık da ortadan kalkmış değildir. Çünkü yapılmadan önce bir afdır. Bununla beraber bu bir vaîddir. Kıyamet günü dâvacı olmamaya azmetmesi ve vâdinde durması lâzımdır. Şayet vâdinden döner ve diğerleri gibi hak ararsa, hakkı bâkîdir. Bunu fakîhler de tasrîh etmişlerdir ki, âhirette de böyledir.

Uzun sözün kısası, affetmek daha fazîletlidir. **Hasan-ı Basrî** diyor ki: "Kıyâmet günü mahlûkat, âlemlerin Rabbi olan Allahu Teâlâ'nın huzurunda toplandıkları zaman, Allahu Teâlâ'da alacağı olanlar kalksınlar diye çağırılır. Bu dâvete ancak dünyada affedenler katılır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

"Affa sarıl, mârûfu emret ve câhillerden yüz çevir." (A'râf sûresi, 7/199) buyurulmuştur. Peygamber Efendimiz de Cebrâil aleyhisselâma:

- *"Ya Cebrâil, bu af nedir?"* diye sorunca Cebrâil:

- "Allahu Teâlâ sana emrediyor, sana zulmedeni affeyle. Sana gelmeyene git ve sana vermeyene ver." dedi. Hasan-ı Basrî'den yapılan bir rivâyette: Adamın biri Hasan'a:

- "Ya Hasan, falancı seni gıybet etti." deyince Hasan:

- "O adama bir tabak hurma göndererek, işittiğime göre sen bana amelinden bir miktar hediye ettin. Ben de bu hurma ile mukabelede bulunabildim, beni mâzur gör ve hediyemi kabul eyle." dedi.

الآفة السادسة عشرة : النميمة

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿هَمَّازٍ مَّشَّآءِۭ بِنَمِيمٍ﴾ ، ثم قالَ : ﴿عُتُلِّۭ بَعْدَ ذَٰلِكَ زَنِيمٍ﴾ .

قالَ عبدُ اللهِ بنُ المباركِ : الزنيمُ : ولدُ الزنا الذي لا يكتمُ الحديثَ .

وأشارَ بهِ إلىٰ أنَّ كلَّ مَنْ لمْ يكتمِ الحديثَ ومشىٰ بالنميمةِ . . دلَّ علىٰ أنَّهُ ولدُ زناً ؛ استنباطاً مِنْ قولِهِ عزَّ وجلَّ : ﴿عُتُلِّۭ بَعْدَ ذَٰلِكَ زَنِيمٍ﴾ ، والزنيمُ : هوَ الدَّعيُّ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ﴾ ، قيلَ : الهُمزَةُ : النَّمامُ(١) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿حَمَّالَةَ ٱلْحَطَبِ﴾ ، قيلَ : إنَّها كانَتْ نمَّامةً ، حمَّالةً للحديثِ(٢) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ ٱللَّهِ شَيْـًٔا﴾ ، قيلَ : كانتِ امرأةُ لوطٍ تخبرُ بالضيفانِ ، وامرأةُ نوحٍ كانَتْ تخبرُ أنَّهُ مجنونٌ(٣) .

---

(١) رویٰ ذلك ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٦٤) عن ابن عباس رضي الله عنهما .

(٢) رویٰ ذلك ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٦٥) عن مجاهد .

(٣) رویٰ ذلك ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٧١) عن ابن عباس رضي الله عنهما .

وقد قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ الجنَّةَ نمَّامٌ »[١] .

وفي حديثٍ آخرَ : « لا يدخلُ الجنةَ قتَّاتٌ »[٢] ، والقتَّاتُ : هوَ النمَّامُ .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أحبُّكمْ إلى اللهِ أحاسنُكمْ أخلاقاً ، الموطؤونَ أكنافاً ، الذينَ يألفونَ ويُؤلفونَ ، وإنَّ أبغضَكمْ إلى اللهِ المشاؤونَ بالنميمةِ ، المفرِّقونَ بينَ الإخوانِ ، الملْتمسونَ للبرآءِ العثراتِ »[٣] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ألا أخبرُكمْ بشرارِكمْ ؟ » قالُوا : بلىٰ ، قالَ : «المشاؤونَ بالنميمةِ، المفسدونَ بينَ الأحبَّةِ، الباغونَ للبُرآءِ العنتَ»[٤] .

وقالَ أبو ذرٍّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أشادَ علىٰ مسلمٍ كلمةً ليشينَهُ بها بغيرِ حقٍّ . . شانَهُ اللهُ بها في النارِ يومَ القيامةِ »[٥] .

وقالَ أبو الدرداءِ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أيُّما رجلٍ أشاعَ علىٰ رجلٍ كلمةً وهوَ منها بريءٌ ليشينَهُ بها في الدنيا . . كانَ حقّاً على اللهِ

---

(١) رواه مسلم (١٠٥) .

(٢) رواه البخاري (٦٠٥٦) ، ومسلم (١٠٥/١٦٩) .

(٣) رواه الطبراني في « الصغير » (٢/٢٥) ، وابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (١٤٦) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٦/٤٥٩) ، والطبراني في « الكبير » (٢٤/١٦٧) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٥٨) .

أنْ يذيبَهُ بها يومَ القيامةِ في النارِ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ شهدَ علىٰ مسلمٍ شهادةً ليسَ لها بأهلٍ . . فليتبوَّأْ مقعدَهُ مِنَ النارِ »(٢) .

ويقالُ : إنَّ ثلثَ عذابِ القبرِ منَ النميمةِ(٣) .

وعنِ ابنِ عمرَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ لمَّا خلَقَ الجنَّةَ . . قالَ لها : تكلَّمي ، فقالَتْ : سَعِدَ مَنْ دخلَني ، فقالَ الجبَّارُ جلَّ جلالُهُ : وعزَّتي وجلالي ؛ لا يسكنُ فيكِ ثمانيةُ نفرٍ مِنَ الناسِ ، لا يسكنُ فيكِ مدمنُ خمرٍ ، ولا مصرٌّ على الزِّنا ، ولا قتَّاتٌ ـ وهوَ النَّمامُ ـ ولا ديوثٌ ، ولا شُرَطيٌّ ، ولا مخنثٌ ، ولا قاطعُ رحمٍ ، ولا الذي يقولُ : عليَّ عهدُ اللهِ إنْ لمْ أفعلْ كذا وكذا ثمَّ لمْ يفِ بهِ »(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٥٩) موقوفاً علىٰ أبي الدرداء رضي الله عنه ، قال الحافظ العراقي : (ورواه الطبراني بلفظ آخر من حديثه مرفوعاً) . « إتحاف » (٥٦٣/٧) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٥٠٩/٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٦٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٩٠) عن قتادة يذكره .

(٤) قال الحافظ العراقي : (لم أجده هـٰكذا بتمامه ، ولأحمد : « لا يدخل الجنة عاق لوالديه والديوث » ، وفيه من لم يسم ، وللنسائي من حديث ابن عمر : « لا يدخل الجنة منان ولا عاق ولا مدمن خمر » ، وفيه انقطاع واضطراب ، وللشيخين من حديث حذيفة : « لا يدخل الجنة قتات » ، ولهما من حديث جبير بن مطعم : « لا يدخل الجنة قاطع » ، وذكر صاحب « الفردوس » من حديث ابن عباس : « لما خلق الله الجنة فقال =

وروىٰ كعبُ الأحبارِ : (أنَّ بني إسرائيلَ أصابَهمْ قحطٌ ، فاستسقىٰ موسىٰ عليهِ السَّلام مراتٍ فما سُقوا ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : إنِّي لا أستجيبُ لكَ ولمنْ معكَ وفيكمْ نمامٌ قدْ أصرَّ على النميمةِ ، فقالَ موسىٰ : يا ربِّ ؛ منْ هوَ ؟ دلَّني عليهِ حتَّىٰ نخرجَهُ مِنْ بينِنا ، قالَ : يا موسىٰ ؛ أنهاكُمْ عنِ النميمةِ وأكونُ نماماً ؟! فتابوا جميعاً ؛ فسُقُوا) .

ويُقالُ : اتبعَ رجلٌ حكيماً سبعَ مئةِ فرسخٍ في سبعِ كلماتٍ ، فلمَّا قدمَ عليهِ . قالَ : إنِّي جئتُكَ للذي آتاكَ اللهُ تعالىٰ مِنَ العلمِ ، أخبرني عنِ السماءِ وما أثقلُ منها ، وعنِ الأرضِ وما أوسعُ منها ، وعنِ الحجرِ وما أقسىٰ منهُ ، وعنِ النارِ وما أحرُّ منها ، وعنِ الزمهريرِ وما أبردُ منهُ ، وعنِ البحرِ وما أغنىٰ منهُ ، وعنِ اليتيمِ وما أذلُّ منهُ ؟ فقالَ لهُ الحكيمُ : البهتانُ على البريءِ أثقلُ مِن السماواتِ ، والحقُّ أوسعُ مِنَ الأرضِ ، والقلبُ القانعُ أغنىٰ مِنَ البحرِ ، والحرصُ والحسدُ أحرُّ مِنَ النارِ ، والحاجةُ إلى القريبِ إذا لمْ تنجحْ أبردُ مِنَ الزمهريرِ ، وقلبُ الكافرِ أقسىٰ مِنَ الحجرِ ، والنَّمامُ إذا بانَ أمرُهُ . . أذلُّ مِنَ اليتيمِ (١) .

* * *

= لها تكلمي تزيني ، فتزينت ، فقالت : طوبىٰ لمن دخلني ورضي عنه إلـٰهي ، فقال الله عز وجل : لا يسكنك مخنث ولا نائحة » ، ولم يخرجه ولده في « مسنده ») . « إتحاف » (٧/ ٥٦٣) .

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٤٧٠) .

NEMÎME

Allahu Teâlâ bu gibiler hakkında:

هَمَّازٍ مَشَّآءٍ بِنَمِيمٍ مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَنِيمٍ

“Dili ile iğneleyen, kovuculuk eden, iyiliği dâima önleyen, aşırı giden, suç işleyen, çok yemîn eden alçak zorba, bütün bunlar dışında bir de soysuzlukla damgalanmış” (Kalem sûresi, 68/11-13) buyurdu. **Abdullah b. Mübârek** diyor ki: “Zenîm”, sır tutmayan veled-i zinâdır. Bununla beraber sır tutmayan ve bildiğini gezip söyleyenin veled-i zinâ olduğuna işâret etmiştir. Ve bunu yukarıdaki âyet-i celilede olan “Zenîm” kelimesinden aldı. Yine Allahu Teâlâ:

وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ

“Dili ile çekiştirip yüzünden de alay edenin vay hâline.” (Hümeze sûresi, 104/1) buyurmuştur. Denildi ki: **“Hümeze”,** nemmâmlık edendir.

Yine Allahu Teâlâ buyurmuştur:

حَمَّالَةَ الْحَطَبِ

“Odun hamalı.” (Tebbet sûresi, 111/4) Yine denildi ki: Bu kadın nemmâm idi, laf taşırdı. Yine Allahu Teâlâ:

فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللّٰهِ شَيْئًا

"Onlar, kullarımızdan iki iyi kulun nikâhında iken onlara karşı inkârlarını gizlemişlerdi de, iki peygamber Allah'tan gelen azabı onlardan savamamışlardı." (Tahrîm sûresi, 66/10) buyurdu.

Rivâyete göre Lût aleyhisselâmın karısı eve gelen misâfirleri kavmine haber verirdi. Nûh aleyhisselâmın karısı da Nuh'un mecnûn olduğunu söylerdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ نَمَّامٌ

"Söz gezdiren cennete giremez." [191] buyurdu. Diğer hadîste:

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَتَّاتٌ

"Kattât cennete giremez." buyurdu ki, bu **"Kattât"** kelimesi de nemmâm mânâsınadır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَحَبُّكُمْ إِلَى اللهِ أَحَاسِنُكُمْ أَخْلَاقًا اَلْمُوَطَّؤُنَ أَكْنَافًا الَّذِينَ
يَأْلَفُونَ وَيُؤْلَفُونَ وَإِنَّ أَبْغَضَكُمْ إِلَى اللهِ الْمَشَّاؤُنَ بِالنَّمِيمَةِ
الْمُفَرِّقُونَ بَيْنَ الْإِخْوَانِ الْمُلْتَمِسُونَ لِلْبُرَّاءِ الْعَثَرَاتِ

"Allah katında en sevimliniz, ahlâkı en güzel olanınız ve halk ile güzel geçinip ülfet eden ve ülfet olunanınızdır. Allah katında en sevimsiz olanınız da, insanlar arasında laf götürüp getiren, dostların arasını açmak için çalışan ve temiz insanlara kusur arayanınızdır."[192] Diğer hadîste:

أَلَا أُخْبِرُكُمْ بِشِرَارِكُمْ؟ قَالُوا: بَلٰى. قَالَ: الْمَشَّاؤُونَ
بِالنَّمِيمَةِ، اَلْمُفْسِدُونَ بَيْنَ الْأَحِبَّةِ، اَلْبَاغُونَ الْبُرَاٰءَ الْعَنَتَ

---

[191] Bubâri ile Müslim rivâyet etmiştir.
[192] Taberânî Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

“Size kötülerinizi haber vereyim mi? Söz gezdirmekle insanlar arasında dolaşıp dostların arasını bozan ve kusursuzlara ayıp arayanınızdır.”[193] buyurdu. Ebû Zer’in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ أَشَاعَ عَلٰى مُسْلِمٍ كَلِمَةً لِيَشِينَهُ بِهَا بِغَيْرِ حَقٍّ شَانَهُ اللّٰهُ
بِهَا فِي النَّارِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Kim bir Müslüman’ı haksız yere rezîl etmek için, bir sözü ifşâ eder ise Allahu Teâlâ kıyâmet günü bu yüzden onu cehenneme atmakla rezîl eder.”[194] Diğer rivâyette:

أَيُّمَا رَجُلٍ أَشَاعَ عَلٰى رَجُلٍ كَلِمَةً وَهُوَ مِنْهَا بَرِيءٌ يَشِينُهُ بِهَا
فِي الدُّنْيَا كَانَ حَقًّا عَلَى اللّٰهِ أَنْ يُذِيبَهُ بِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Hangi bir adam ki, başka bir kimseyi rezîl etmek maksadıyla hiç hayrı olmadığı bir sözü, onun aleyhinde ifşâ ederse, kıyâmet günü o sözü sebebiyle Allahu Teâlâ’nın bu adamı cehennemde eritmesini hak etmiştir.”[195] buyurulmuştur.

Yine Ebû Hureyre’nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

“Bir Müslüman’ın aleyhinde yalan yere şehâdet eden, cehennemdeki yerine hazırlansın.”[196] Denildi ki, kabir azabının üçte biri söz gezdirmektendir.

İbn Ömer’in (r.a.)'in rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

193. Ahmed, Ebû Malik el-Eş’arî’den rivâyet etmiştir.
194. İbn Ebi’d-Dünyâ ve Taberânî Abdullah b. Meymûn’dan rivâyet etmiştir.
195. İbn Ebi’d-Dünyâ mevkûf ve Taberânî merfû olarak rivâyet etmiştir.
196. Ahmed ve İbn Ebi’d-Dünyâ rivâyet etmişlerdir.

إِنَّ اللّٰهَ لَمَّا خَلَقَ الْجَنَّةَ قَالَ لَهَا تَكَلَّمِي فَقَالَتْ: سَعِدَ مَنْ دَخَلَنِي فَقَالَ الْجَبَّارُ جَلَّ جَلَالُهُ وَعِزَّتِي وَجَلَالِي لَا يَسْكُنُ فِيكِ ثَمَانِيَةُ نَفَرٍ مِنَ النَّاسِ: لَا يَسْكُنُكِ مُدْمِنُ خَمْرٍ وَلَا مُصِرٌّ عَلَى الزِّنَا وَلَا قَتَّاتٌ وَهُوَ النَّمَّامُ وَلَا دَيُّوسٌ وَلَا شُرَطِيٌّ وَلَا مُخَنَّثٌ وَلَا قَاطِعُ رَحِمٍ وَلَا الَّذِي يَقُولُ عَلَيَّ عَهْدُ اللّٰهِ إِنْ لَمْ أَفْعَلْ كَذَا وَكَذَا ثُمَّ لَمْ يَفِ بِهِ

"Allahu Teâlâ cenneti yarattığı zaman ona:

- "Konuş." dedi. Cennet de:

- "Bana giren saâdete ulaştı." dedi. Allahu Teâlâ da:

- "İzzet ve celâlim hakkı için sekiz sınıf insan sana giremez. Onlar: İçkiye devam edenler, zinâda ısrâr edenler, söz gezdirenler, deyyûslar, şurtîler (kethüdalar)*, kendilerini kadınlara benzeten erkekler, akrabaları ile alâkalarını kesenler, ben şöyle böyle yapmazsam, Allah'ın ahdi üzerime olsun deyip adadıktan sonra sözlerini yerine getirmeyenlerdir."* buyurdu:

بيان حدّ النّميمة وما يجب في ردّها

اعلمْ : أنَّ اسمَ النميمةِ إنَّما يُطلقُ في الأكثرِ علىٰ مَنْ ينُمُّ قولَ الغيرِ إلى المقولِ فيهِ ؛ كما تقولُ : فلانٌ كانَ يتكلَّمُ فيكَ بكذا وكذا ، وليستِ النميمةُ مخصوصةً بهِ ، بلْ **حدُّها** : كشفُ ما يُكرَهُ كشفُهُ ، سواءٌ كرهَهُ المنقولُ عنهُ ، أوِ المنقولُ إليهِ ، أوْ كرهَهُ ثالثٌ ، وسواءٌ كانَ الكشفُ بالقولِ أوْ بالكِتبةِ أوْ بالرمزِ أوْ بالإيماءِ ، وسواءٌ كانَ المنقولُ مِنَ الأعمالِ أوْ مِنَ الأقوالِ ، وسواءٌ كانَ ذلكَ عيباً ونقصاً في المنقولِ عنهُ أوْ لمْ يكُنْ ، بلْ **حقيقةُ النميمةِ** : إفشاءُ السِّرِّ ، وهتكُ السترِ عمَّا يُكرهُ كشفُهُ ، بلْ كلُّ ما رآهُ الإنسانُ مِنْ أحوالِ الناسِ ممَّا يُكرَهُ . . فينبغي أنْ يسكتَ عنهُ ، إلاَّ ما في حكايتِهِ فائدةٌ لمسلمٍ ، أوْ دفعٌ لمعصيةٍ ؛ كما إذا رأىٰ مَنْ يتناولُ مالَ غيرِهِ ، فعليهِ أنْ يشهدَ بهِ ؛ مراعاةً لحقِّ المشهودِ لهُ ، فأمَّا إذا رآهُ يخفي مالاً لنفسِهِ فذكرَهُ . . فهوَ نميمةٌ ، وإفشاءٌ للسِّرِّ .

فإنْ كانَ ما ينُمُّ بهِ نقصاً وعيباً في المحكيِّ عنهُ . . كانَ قدْ جمعَ بينَ الغيبةِ والنميمةِ .

والباعثُ على النميمةِ : إمَّا إرادةُ السوءِ بالمحكيِّ عنهُ ، أوْ إظهارُ الحبِّ للمحكيِّ لهُ ، أوِ التفرُّجُ بالحديثِ ، أوِ الخوضُ في الفضولِ والباطلِ .

وكلُّ مَنْ حُملَتْ إليهِ النميمةُ وقيلَ لهُ : إنَّ فلاناً قالَ فيكَ كذا وكذا ، أوْ

فعلَ في حقِّكَ كذا وكذا ، أوْ هوَ يدبِّرُ في إفسادِ أمرِكَ ، أوْ في ممالأةِ عدوِّكَ ، أوْ تقبيحِ حالِكَ ، أوْ ما يجري مجراهُ . . فعليهِ ستةُ أمورٍ :

الأوَّلُ : ألاَّ يصدِّقَهُ ؛ لأنَّ النمامَ فاسقٌ ، وهوَ مردودُ الشهادةِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِن جَآءَكُمْ فَاسِقُۢ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوٓاْ أَن تُصِيبُواْ قَوْمَۢا بِجَهَـٰلَةٍ ﴾ .

الثاني : أنْ ينهاهُ عنْ ذلكَ وينصحَهُ ، ويقبِّحَ لهُ فعلَهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَأْمُرْ بِٱلْمَعْرُوفِ وَٱنْهَ عَنِ ٱلْمُنكَرِ ﴾ .

الثالثُ : أنْ يبغضَهُ في اللهِ تعالىٰ ؛ فإنَّهُ بغيضٌ عندَ اللهِ تعالىٰ ، ويجبُ بغضُ مَنْ يبغضُهُ اللهُ تعالىٰ .

الرابعُ : ألاَّ تظنَّ بأخيكَ الغائبِ السوءَ ؛ لقولِ اللهِ تعالىٰ : ﴿ ٱجْتَنِبُواْ كَثِيرًا مِّنَ ٱلظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ ٱلظَّنِّ إِثْمٌ ﴾ .

الخامسُ : ألاَّ يحملَكَ ما حُكِيَ لكَ على التجسُّسِ والبحثِ لتتحقَّقَ ؛ لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَجَسَّسُواْ ﴾ .

السادسُ : ألاَّ ترضىٰ لنفسِكَ ما نهيتَ النَّمامَ عنهُ ، فلا تحكي نميمتَهُ فتقولَ : فلانٌ قدْ حكىٰ لي كذا وكذا ، فتكونَ بهِ نمَّاماً ومغتاباً ، وتكونَ قدْ أتيتَ ما عنهُ نَهيتَ .

وقدْ رُوِيَ عنْ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ دخلَ عليهِ رجلٌ ، فذكرَ عندَهُ عنْ رجلٍ شيئاً ، فقالَ عمرُ : إنْ شئتَ . . نظرنا في أمرِكَ ؛ فإنْ كنتَ كاذباً . . فأنتَ منْ أهلِ هـٰذهِ الآيةِ : ﴿ إِن جَآءَكُمْ فَاسِقُۢ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوٓاْ ﴾ ، وإنْ

كنتَ صادقاً . . فأنتَ مِنْ أهلِ هـٰذهِ الآيةِ : ﴿هَمَّازٍ مَّشَّآءٍ بِنَمِيمٍ﴾ ، وإنْ شئتَ . . عفونا عنكَ ، فقالَ : العفوَ يا أميرَ المؤمنينَ ، لا أعودُ إليهِ أبداً .

وذكرَ أنَّ حكيماً مِنَ الحكماءِ زارَهُ بعضُ إخوانِهِ ، فأخبرَهُ بخبرٍ عنْ بعضِ أصدقائِهِ ، فقالَ لهُ الحكيمُ : قدْ أبطأتَ في الزيارةِ وأتيتني بثلاثِ جناياتٍ : بغَّضْتَ أخي إليَّ ، وشغلتَ قلبي الفارغَ ، واتهمْتَ نفسَكَ الأمينةَ .

ورُوِيَ أنَّ سليمانَ بنَ عبدِ الملكِ كانَ جالساً وعندَهُ الزهريُّ ، فجاءَهُ رجلٌ ، فقالَ لهُ سليمانُ : بلغَني أنَّكَ وقعتَ فيَّ وقلتَ كذا وكذا ، فقالَ الرجلُ : ما فعلتُ ولا قلْتُ ، فقالَ سليمانُ : إنَّ الذي أخبرني صادقٌ ، فقالَ لهُ الزهريُّ : لا يكونُ النمامُ صادقاً ، فقالَ سليمانُ : صدقْتَ ، ثمَّ قالَ للرجلِ : اذهبْ بسلامٍ .

وقالَ الحسنُ : (منْ نمَّ إليكَ . . نمَّ عليكَ)(١) .

وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ أنَّ النَّمامَ ينبغي أنْ يُبغضَ ولا يُوثَقَ بقولِهِ ولا بصداقتِهِ ، وكيفَ لا يُبغضُ وهوَ لا ينفكُّ عنِ الكذبِ والغيبةِ ، والغدرِ والخيانةِ ، والغلِّ والحسدِ والنفاقِ ، والإفسادِ بينَ الناسِ والخديعةِ ، وهوَ ممَّنْ يسعىٰ في قطعِ ما أمرَ اللهُ بهِ أنْ يوصلَ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿وَيَقْطَعُونَ مَآ أَمَرَ ٱللَّهُ بِهِۦٓ أَن يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِى ٱلْأَرْضِ﴾ ؟!

---

(١) تقدم عن الخليل بن أحمد .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا ٱلسَّبِيلُ عَلَى ٱلَّذِينَ يَظْلِمُونَ ٱلنَّاسَ وَيَبْغُونَ فِى ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ﴾ ، والنمَّامُ منهُمْ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ مِنْ شرِّ الناسِ مَنِ اتقاهُ الناسُ لشرِّهِ »(١) ، والنمَّامُ منهُمْ .

وقالَ : « لا يدخلُ الجنةَ قاطعٌ »(٢) ، قيلَ : قاطعٌ بينَ الناسِ ، وهوَ النمَّامُ ، وقيلَ : قاطعُ الرحمِ .

ورُوِيَ عنْ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : أنَّ رجلاً سعىٰ إليهِ برجلٍ ، فقالَ : يا هٰذا ؛ نحنُ نسألُ عمَّا قلْتَ ؛ فإنْ كنتَ صادقاً.. مقتناكَ ، وإنْ كنتَ كاذباً.. عاقبناكَ ، وإنْ شئتَ أنْ نقيلَكَ.. أقلْناكَ ، فقالَ : أقلْني يا أميرَ المؤمنينَ .

وقيلَ لمحمدِ بنِ كعبٍ القُرظيِّ : أيُّ خصالِ المؤمنِ أوضعُ لهُ ؟ فقالَ : كثرةُ الكلامِ ، وإفشاءُ السِّرِّ ، وقبولُ قولِ كلِّ أحدٍ(٣) .

وقالَ رجلٌ لعبدِ اللهِ بنِ عامرٍ وكانَ أميراً : بلغَني أنَّ فلاناً أعلمَ الأميرَ أنِّي ذكرتُهُ بسوءٍ ، قالَ : قدْ كانَ ذلكَ ، قالَ : فأخبرْني بما قالَ لكَ حتَّىٰ أظهرَ كذبَهُ عندكَ ، قالَ : ما أحبُّ أنْ أشتمَ نفسي بلساني ، وحسبي أنِّي لمْ

---

(١) رواه البخاري (٦٠٣٢) ، ومسلم (٢٥٩١) .

(٢) رواه البخاري (٥٩٨٤) ، ومسلم (٢٥٥٦) .

(٣) رواه الخطابي في « العزلة » (ص٧١) .

أصدِّقْهُ فيما قالَ ، ولا أقطعُ عنكَ الوصالَ .

وذُكرتِ السعايةُ عندَ بعضِ الصالحينَ ، فقالَ : ما ظنُّكُمْ بقومٍ يُحمدُ الصدقُ مِنْ كلِّ طبقةٍ مِنَ الناسِ إلا منهُمْ ؟!

وقالَ مصعبُ بنُ الزبيرِ : (نحنُ نرىٰ أنَّ قبولَ السِّعايةِ شرٌّ مِنَ السعايةِ ؛ لأنَّ السعايةَ دلالةٌ ، والقبولُ إجازةٌ ، وليسَ مَنْ دلَّ علىٰ شيءٍ فأخبرَ بِهِ كمَنْ قبلَهُ وأجازَهُ ، فاتقوا السَّاعيَ ، فلوْ كانَ صادقاً في قولِهِ .. لكانَ لئيماً في صدقِهِ ؛ حيثُ لمْ يحفظِ الحرمةَ ، ولمْ يسترِ العورةَ)(١) .

والسعايةُ هيَ النميمةُ ، إلاَّ أنَّها إذا كانَتْ إلىٰ مَنْ يُخافُ جانبُهُ .. سُمِّيَتْ سعايةً ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « السَّاعي بالناسِ إلى الناسِ لغيرِ رِشْدَةٍ »(٢) ؛ يعني : ليسَ بولدِ حلالٍ .

ودخلَ رجلٌ علىٰ سليمانَ بنِ عبدِ الملكِ ، فاستأذنَهُ في الكلامِ ، وقالَ : إنِّي مكلِّمُكَ يا أميرَ المؤمنينَ بكلامٍ فاحتملْهُ وإنْ كرهتَهُ ، فإنَّ وراءَهُ ما تحبُّ إنْ قبلْتَهُ ، فقالَ : قلْ ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنَّهُ قدِ اكتنفَكَ رجالٌ ابتاعوا دنياكَ بدينِهِمْ ، ورضاكَ بسخَطِ ربِّهِمْ ، خافوكَ في اللهِ ولمْ يخافوا اللهَ فيكَ ، فلا تأمنْهُمْ علىٰ ما ائتمنَكَ اللهُ عليهِ ، ولا تصخْ إليهِمْ فيما استحفظَكَ اللهُ إيَّاهُ ، فإنَّهمْ لنْ يألوا في الأمةِ خسفاً ، وفي الأمانةِ تضييعاً ،

---

(١) رواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ١٢٢) عن الإمام الشافعي .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ١٠٣) ولم يصححه .

والأعراضِ قطعاً وانتهاكاً ، أعلىٰ قُرَبِهِمُ البغيُ والنميمةُ ، وأجلُّ وسائِلِهِمُ الغيبةُ والوقيعةُ ، وأنتَ مسؤولٌ عمَّا اجترحُوا ، وليسوا بمسؤولينَ عمَّا اجترحتَ ، فلا تصلحْ دنياهمْ بفسادِ آخرتِكَ ، فإنَّ أعظمَ الناسِ غَبناً مَنْ باعَ آخرتَهُ بدنيا غيرِهِ(١) .

وسعىٰ رجلٌ بزيادٍ الأعجمِ إلىٰ سليمانَ بنِ عبدِ الملكِ ، فجمعَ بينَهُما للموافقةِ ، فأقبلَ زيادٌ على الرجلِ وقالَ(٢) : [من الطويل]

فَأَنْتَ آمْرُؤٌ إِمَّا ائْتَمَنْتُكَ خَالِياً　　فَخُنْتَ وَإِمَّا قُلْتَ قَوْلاً بِلا عِلْمِ
فَأَنْتَ مِنَ ٱلأَمْرِ ٱلَّذِي كانَ بَيْنَنا　　بِمَنْزِلَةٍ بَيْنَ ٱلْخِيانَةِ وَٱلإِثْمِ

وقالَ رجلٌ لعمرِو بنِ عبيدٍ : إنَّ الأُسواريَّ ما يزالُ يذكرُكَ في قَصصِهِ بشرٍّ ، فقالَ لهُ عمرٌو : يا هٰذا ؛ ما رعيتَ حقَّ مجالسةِ الرجلِ حيثُ نقلْتَ إلينا حديثَهُ ، ولا أدَّيتَ حقِّي حينَ أبلغتَني عنْ أخي ما أكرَهُ ، ولكنْ أبلغْهُ أنَّ الموتَ يعمُّنا ، والقبرَ يضمُّنا ، والقيامةَ تجمعُنا ، واللهُ تعالىٰ يحكمُ بينَنا وهوَ خيرُ الحاكمينَ(٣) .

---

(١) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٠٥) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٨/ ١٧٤) .

(٢) الخبر ورد بسياقات مختلفة في المصادر . انظر « عيون الأخبار » (١/ ٤١) ، و« روضة العقلاء » (ص١٧٧) ، و« الأمالي » (٢/ ٤٦) ، و« الجليس الصالح » (١/ ٣٠٢) ، و« بهجة المجالس » (١/ ٥٧٧) ، و« محاضرات الأدباء » (٢/ ٦١) ، و« التذكرة الحمدونية » (٣/ ١٥٧) .

(٣) رواه أبو هلال العسكري في « جمهرة الأمثال » (٢/ ٢٦٩) .

ورفعَ بعضُ السعاةِ إلى الصاحبِ بنِ عبادٍ رقعةً نبَّهَ فيها علىٰ مالِ يتيمٍ يحملُهُ علىٰ أخذِهِ لكثرتِهِ ، فوقَّعَ علىٰ ظهرِها : السعايةُ قبيحةٌ وإنْ كانَتْ صحيحةً ، فإنْ كنتَ أجريتَها مَجرى النصحِ . . فخسرانُكَ فيها أفضلُ مِنَ الربحِ ، ومعاذَ اللهِ أنْ نقبلَ مهتوكاً في مستورٍ ، ولولا أنَّكَ في خفارةِ شيبتِكَ . . لقابلناكَ بما يقتضيهِ فعلُكَ في مثلِكَ ، فتوقَّ يا ملعونُ العيبَ ؛ فإنَّ اللهَ أعلمُ بالغيبِ ، الميتُ رحمهُ اللهُ ، واليتيمُ جبَرَهُ اللهُ ، والمالُ ثمَّرَهُ اللهُ ، والسَّاعي لعنَهُ اللهُ .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ إنِّي موصيكَ بخلالٍ ، إنْ تمسَّكتَ بهنَّ . . لمْ تزلْ سيِّداً : ابسطْ خلُقَكَ للقريبِ والبعيدِ ، وأمسكْ جهلَكَ عنِ الكريمِ واللئيمِ ، واحفظْ إخوانَكَ ، وصلْ أقاربَكَ ، وآمنهُمْ مِنْ قبولِ قولِ ساعٍ ، أوْ سماعِ باغٍ يريدُ فسادَكَ ويرومُ خداعَكَ ، وليكنْ إخوانُكَ مَنْ إذا فارقتَهمْ وفارقوكَ . . لمْ تعبْهُمْ ولمْ يعيبوكَ)(١) .

وقالَ بعضُهمْ : (النميمةُ مبنيّةٌ على الكذبِ والحسدِ والنفاقِ ، وهيَ أثافي الذُّلِّ) .

وقالَ بعضُهمْ : (لوْ صحَّ ما نقلَهُ النَّمامُ إليكَ . . لكانَ هوَ المجترىءَ بالشتمِ عليكَ ، والمنقولُ عنهُ أولىٰ بحلمِكَ ؛ لأنَّهُ لمْ يقابلْكَ بشتمِكَ) .

وعلى الجملةِ : فشرُّ النمامِ عظيمٌ ينبغي أنْ يُتوقَّىٰ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٥٠) عن محمد بن أبي الفضل .

قالَ حمادُ بنُ سلمةَ : باعَ رجلٌ عبداً وقالَ للمشتري : ما فيهِ عيبٌ إلاَّ النميمةُ ، قالَ : قدْ رضيتُ ، فاشتراهُ فمكثَ الغلامُ أياماً ، ثمَّ قالَ لزوجةِ مولاهُ : إنَّ زوجَكِ لا يحبُّكِ ، وهوَ يريدُ أنْ يتسرَّىٰ عليكِ ، فخذي الموسىٰ واحلقي مِنْ شعرِ قفاهُ عندَ نومِهِ شعراتٍ حتَّىٰ أسحرَهُ عليها ، فيحبَّكِ ، ثم قالَ للزوجِ : إنَّ امرأتَكَ اتخذَتْ خليلاً ، وتريدُ أنْ تقتلَكَ ، فتناوَمْ لها حتَّىٰ تعرفَ ذلكَ ، قالَ : فتناومَ لها ، فجاءَتِ المرأةُ بالموسىٰ ، فظنَّ أنَّها تريدُ قتلَهُ ، فقامَ إليها فقتلَها ، فجاءَ أهلُ المرأةِ فقتلُوا الزوجَ ، فوقعَ القتالُ بينَ القبيلتينِ ، وطالَ الأمرُ⁽¹⁾ ، فنسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٧٠) ، وابن حبان في « روضة العقلاء » (ص١٧٩) .

NEMÎMENİN TÂRİFİ VE REDDİ VÂCİB OLAN KISMI

Bilmiş ol ki: Nemîme demek, umûmiyetle birinin aleyhinde konuşulan sözü ona ulaştırmak demektir. Meselâ, falan senin hakkında şöyle böyle dedi gibi. Bununla beraber nemîme yalnız buna mahsus değildir. Mutlak surette hoşa gitmeyen bir şeyi açıklamaya da nemîme denir. Bu îzah ister söyleyenin, ister söylenen kimsenin ve ister daha başka birinin hoşuna gitmeyen bir şey olsun, hepsi birdir. Aynı zamanda bu ifşâ; söz yazı ve işâretten hangisi ile olursa olsun fark etmez. Bunun gibi açıklanan şeyin iş veyâ söz olması ve adamda bir kusur olup olmaması birdir.

Nemîmenin hakîkati; açıklanması hoş görülmeyen bir şeyi açıklamaktır. İnsana yakışan, insanların hallerinden hoşa gitmeyecek bir seyi gördüğü zaman ona susmasıdır. Ancak bir Müslüman'a faydası dokunacak veyâ bir kötülüğü önleyecekse, onu açıklayabilir. Mesela; birinin bir adamın hakkını yediğini gördüğün zaman, ona şehâdet edersin. Çünkü burada bir hak vardır. Fakat bir adamı, kendi malını gizlerken gördüğün zaman onu demezsin. Zîra onu söylemende ona bir ayıp ve noksanlık çıkarsa, işte bu nemime ve sırrı ifşâ olur. Böyle yapmakla gıybet ve nemîmeyi de bir araya toplamış olursun.

KENDİSİNE SÖZ GETİRİLENE DÜŞEN VAZÎFELER

Söz gezdirmenin belli başlı sebebi ya kimden söz getiriyorsa onun kötülüğünü veyâ kime söz götürüyorsa düşmanları ile birleşerek onun kötülüğü için söylüyor demektir. Bütün bu gibi sözleri kendine getirip söyleyen hakkında bu adama altı vazîfe düşmektedir.

Birincisi: Bu adama inanmamaktır. Zîra nemmâm fâsıktır. Şehâdeti merduttur. Nitekim Allahu Teâlâ:

يَا أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصٖيبُوا
قَوْمًا بِجَهَالَةٍ

"Ey inananlar, eğer fâsıkın biri size bir haber getirirse, onun içyüzünü araştırın. Yoksa bilmeden bir millete fenâlık edersiniz de, sonra ettiğinize yanarsınız." (Hucûrât sûresi, 49/6)

İkincisi: Onu bu hareketinden dolayı takbîh edip nasîhatle bu işinden vazgeçirmektir. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ

"Mârufu emret, münkerden nehyet." (Lokmân sûresi, 31/17)

Üçüncü vazîfesi: Allah için ona buğz etmektir. Zîra bu adam Allah katında sevimsizdir. Allah katında sevimsiz olana buğz etmek vâciptir.

Dördüncüsü: Bu adamın sözü ile öteki adama sû-i zan etmemektir. Zîra Allahu Teâlâ:

اِجْتَنِبُوا كَثٖيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ

"Zannın çoğundan sakının. Çünkü zannın bâzısı günâhtır." (Hucûrât sûresi, 49/12) buyurmuştur.

Beşincisi: Bu adamın bu sözü ile araştırma yapmamaktır. Adamın sözünün doğru olup olmadığını araştırma. Zîra Allahu Teâlâ tecessüsden men etmiştir.

Altıncısı: Nemmâmı men ettiğin şeyi, kendine revâ görmemek ve onun sözünü kimseye söylememektir. "Falanca bana şöyle böyle dedi" şeklinde konuşma. Bu sûretle nehyettiğin şeyi kendin işler, hem nemmâm, hem de gıybetçi olursun.

Rivâyete göre **Ömer b. Abdülazîz**'in hükümdarlığı zamanında biri kendisine gelerek:

- "Falanca senin için şöyle böyle diyor." dedi. Ömer de:

- "İstersen bu işi araştıralım, şâyet yalancı çıkarsan:

إِنْ جَآءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ

"Bir fâsık bize haber getirdiği zaman." (Hucûrât sûresi, 49/6) hükmüne girersin, şâyet duyduğun doğru çıkarsa:

هَمَّازٍ مَشَّآءٍ بِنَمِيمٍ

"Dili ile iğneleyen, kovuculuk eden..." (Kalem sûresi, 68/11) hükmüne girersin ki, her iki şekilde de mesûlsün. İstersen üçüncü şıkkı tercîh edelim, seni affedelim de bu iş böyle kalsın. Adam:

- "Af diliyorum, bir daha böyle bir işe girmem." dedi.

Hakîmin birini, dostlarından biri ziyârete gelir. Ziyareti esnâsında diğer kardeşliklerinden birinin kendi aleyhindeki sözlerini anlatır. Hakîm ona der ki: "Bu ziyaretin çok kötü oldu. Çünkü ziyâretinde üç cinayet işledin. **Birincisi**, kardeşliğimle aramı açtın. **İkincisi**, kalbimin huzurunu kaçırdın. **Üçüncüsü** de sana olan itimâdımı kaybettin."

Süleyman b. Abdülmelik, Zührî ile bir arada otururken, adamın biri yanlarına geldi. Süleymân adama dönerek:

- "Duyduğuma göre aleyhimde şöyle böyle konuşmuşsun." dedi. Adam:

- "Hayır, ben öyle bir şey konuşmadım." deyince Süleyman:

- "Ama bunu bana haber veren doğru bir insandır." dedi. Bunun üzerine söze karışan Zührî:

- "Hayır, sana haber veren nemmâmdır. Nemmâm ise asla doğru ve sâdık olamaz." dedi. Süleyman da Zührî'ye:

- "Doğru söylüyorsun." dedi. Adama da: "Güle güle gidebilirsin." dedi.

Hasan-ı Basrî: "Senin lehine söz gezdiren adam, hadd-i zatında aleyhindedir." demiştir. Yâni her ne şekilde olursa olsun nemmâma ehemmiyet vermemek, ona bağlanmamak ve ona inanmamak lâzımdır. Çünkü bu gibi adamlar bir vakit gıybet, hıyanet, haset, nifak, hîle ve insanlar arasında bozgunculuk peydâ etmekten kurtulamaz. Aslında bu adam Allah'ın yasak ettiği, yeryüzünde fesat için seyâhatten kurtulamaz. Bugün lehinde ise yarın aleyhindedir. Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de:

إِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ
فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ

"İnsanlara zulmedenlere, yeryüzünde haksız yere taşkınlık edenlere karşı durulmalıdır." (Şûrâ sûresi, 42/42) buyurmuştur ki nemmâm, bunlardan biridir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ مِنْ شِرَارِ النَّاسِ مَنِ اتَّقَاهُ النَّاسُ لِشَرِّهِ

"Şerrinden dolayı kendisinden korkulan kimse, insanların kötülerinden biridir."[197] İşte nemmâm bunlardan biridir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ قَاطِعٌ

"Kesen cennete giremez"[198] buyurdu. "Bu kesen kimdir?" suâline de: *"İnsanların arasını ayıran ve nemmâmlık eden kimsedir."* buyurmuştur. Bununla beraber, akrabası ile alâkasını kesen mânâsında da kullanılır.

Rivâyete göre adamın biri **Hz. Ali**'ye gelerek biri aleyhinde nemmâmlık yaptı. Hz. Ali adama hitâben:

- "İstersen bu söylediklerini inceleyelim; doğru çıkarsa fesatlık yaptığınız için size kızarız, yalan çıkarsa sana ceza veririz, istersen bu işi olduğu gibi bırakırız." deyince, adam:

- "Ben vazgeçtim, beni serbest bırak." dedi.

Muhammed b. Kâ'bü'l-Kuradî'ye:

- "Hangi huylar mü'mini alçaltır?" diye sordular. Muhammed:

- "Çok konuşmak, sırrı ifşâ etmek ve herkesin sözünü kabul etmek insanı küçük düşürür." demiştir.

Basra Emîri Abdullah b. Âmir'e adamın biri gelerek:

- "Duyduğuma göre, falanca benim hakkımda size bir şeyler söylemiştir, doğru mudur?" diye sordu. Abdullah:

---

197. Buhârî ile Müslim, Âişe'den rivâyet etmişlerdir.
198. Buhârî ile Müslim, Cübeyr b. Mut'im'den rivâyet etmişlerdir.

- "Evet, doğrudur." dedi. Adam:

- "O halde neler söyledi ise bana söyle, ben onları yalanlayayım." dedi. Bunun üzerine Abdullah:

- "Ben kendi dilimle kendi aleyhimde konuşmaktan hoşlanmam. Görüyorsun ki ben ona inanıp da seninle arayı açmadım, daha ne istiyorsun?" dedi.

Sâlihlerden bir zâtın yanında böyle nemmâmlıkla gezenlerden söz açılınca, o zât: "Bunlardan ne beklersiniz? Doğru konuşmak herkes tarafından hüsn-i kabul gördüğü halde yalnız bunlardır ki, doğru konuşsalar da sözleri dinlenmez. Daha bunların ne kıymeti kalır?" dedi.

Mus'ab b. Zübeyr de şöyle diyor: "Biz, nemmâmın sözlerini kabul etmeyi nemmâmcılıktan daha kötü biliriz. Çünkü nemmâmlık bir delâlet ve yol göstermektir. Onu kabul ise buna müsâadedir. Bir şeye delâlet edip haber veren, onu kabul edip de ona müsâade eden gibi olamaz. Siz nemmâmdan sakınınız. Zîra o, sözünde doğru olsa da sırrı muhâfaza etmediği, gizli işleri açığa çıkardığı için, doğruluğu da alçakça bir harekettir."

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلسَّاعِي بِالنَّاسِ إِلَى النَّاسِ لَغَيْرُ رِشْدَةٍ

"İnsanlar arasında söz gezdirmekle gezmeyi âdet eden, meşru çocuk değildir."[199]

Adamın biri **Süleyman b. Abdülmelik**'in huzuruna girerek:

- "Size bir şeyler söyleyeceğim, belki de ilk anda hoşunuza gitmeyecek. Fakat ağırına da gitse beni dinlemenizi istirhâm ediyorum. Çünkü sonunda sizi memnûn edecek tarafları vardır." dedi. Süleymân:

---

[199] Hâkim Ebû Mûsâ'dan rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardı.

- "Anlat bakalım." dedi. Bunun üzerine adam:

- "Ey mü'minlerin emîri, sizi öyle adamlar koltukladı ve etrafınızı sardı ki, bunlar dînlerini vererek sizin dünyalığınızı alıyor. Sizin rızânızı Allah'ın gazabına tercih ediyor. Sizden korkuyor fakat Allah'tan korkmuyorlar. Allah'ın size emânet ettiği bu vazîfenizde, sakın siz onlara emniyet etmeyiniz. Sakın Allahu Teâlâ'nın sizin için muhafaza ettiği mahrem şeyleri onlara açıklamayınız. Zîra onlar bu milletin batmasına, emânetin kaybolmasına, şereflerin ayaklar altında çiğnenmesine aldırış etmezler. Onların size en üstün yakınlıkları, azgınlık ve fesatlıktır. En bâriz vasıfları gıybet ve dedikodudur. Siz onlardan mesûlsünüz, onlar ise sizden mesûl değiller. Sakın kendi âhiretinizi ifsâd ile onların dünyalığını ıslâha kalkışmayınız. Zîra insanlar arasında en çok aldanan, başkasının dünyalığı için kendi âhiretini satandır." dedi.

Adamın biri Süleymân b. Abdülmelik'e Ziyâd el-A'mec'i çekiştirdi. Süleyman da bunları karşılaştırdı. Ziyâd adama dönerek meâlen şu şiiri söyledi:

"Sen bir adamsın ki, ben sana hiç bir yerde îtimâd etmem. Burada da hıyânetini gösterdin ve bir takım yalanlar uydurdun.

Sen aramızda geçen bu mâcerâda hem hıyânet etmiş, hem de günâh işlemiş bir vaziyettesin."

Adamın biri **Amr b. Ubeyd**'e:

- "Temîm kabilesinden Usvârî, sohbetinde durmadan sizin kötülüğünüzden bahsediyor." dedi. Amr o adama hitâben:

- "Sen onun sohbetinin hakkını ödemedin. Çünkü onun konuştuklarını bana getirdin. Benim hakkımı da ödemedin, arkadaşımla aramı açacak sözü bana söyledin. Şimdi git ona söyle, ölüm hepimizi yakalayacak, mezar içine alacak. Kıyâmet bir araya toplayacak ve en hayırlı hükmü veren Allahu Teâlâ hesâbımızı görecek ve hükmünü verecektir." dedi.

Gammazın biri, vezirlerden **Sâhib b. Ubad**'a bir mektup gönderdi. Mektupta, bir adamın ölümüyle öksüz çocuğuna bol miktarda servet intikal ettiği ve bu servetin bir kısmının Sâhib b. Ubad tarafından alınması tembîh ve işâret edilmekte idi. Mektubu okuyan Sâhib mektubun arkasına:

- "Doğru da olsa, gammâzlık çok çirkin bir şeydir. Şâyet sen gammâzlığı bir nasîhat kabul edersen, zararın, kârından çok daha büyüktür. Ahmakça bu isteğini yerine getirmekten Allah'a sığınırım. Eğer ben seni aylıkçı olarak yamımda kocaltmayaydım, sana lâyık olduğun cezâyı verirdim. Ey mel'ûn, bu gibi utanç verici şeylerden sakın! Allahu Teâlâ ayıbını bilir. Ölü, Allah'ın rahmetine ulaştı. Çocuk yetim kalmakla beli kırıldı. Allah ise onun malını çoğalttı. Bunun peşinde dolaşan gammâza da Allah yardım etsin." dedi.

Lokman oğluna nasihatinde: "Oğlum, ben sana bir takım hasletler tavsiye edeceğim. Sen bunları yerine getirirsen mensup olduğun cemâatin reisi olursun. Yakın uzak kim olursa olsun, herkese tatlı davran, iyiden de kötüden de cehâletini gizle. Dostlarını koru. Yakınlarını ziyâret et, gammâzlığa kıymet vermeyeceğine, arayı bozacak azgınların sözünü dinlemeyeceğine dâir onları temîn et. Öyle arkadaş seç ki, ayrıldığınız zaman ne sen onları, ne de onlar seni dillerine dolasınlar." demiştir.

Diğer biri: "Nemmâmlık, yalancılık, haset ve nifak üzerine kurulmuştur. Bunlar ise üzerine tencere konulan sacayağı gibi zilletin bacaklarıdır." demiştir. Diğer zâtın biri de şöyle der: "Nemmâmın sözleri doğru olsa bile, aleyhinde bulunandan daha kötüsü, yine bu nemmâmdır. Zîra o, gıyâbında konuştuğu sözleri sana söylemez. Yüzüne karşı bu sözleri söyleyen nemmâmın kendisidir." Hulâsa, nemmâmın ortaya koyacağı kötülük büyüktür. Bunun şerrinden korunmak lâzımdır.

Hammâd b. Seleme bir hikâyesinde şöyle diyor: "Adamın biri bir köle satın alacaktır. Sâhibine kusuru olup olmadığını sorar. Sâhibi:

- "Biraz nemmâmlığı (fitneciliği) vardır." der. Adam:

- "Olsun, ben kabul ediyorum diye köleyi aldı evine getirdi. Bir müddet geçtikten sonra köle, efendinin hanımına giderek:

- "Efendi seni sevmiyor, başkası ile evlenecek. Fakat ben büyücüyüm, istersen onun saçlarından biraz kes getir, ben bir büyü yapayım da seni sevsin, başkası ile evlenmesin, dedi. Kadını bu sûretle temîn ettikten sonra efendisine giderek:

- "Sen bu kadına bu kadar bakıyorsun ama kadının gözü dışarıda. Seni öldürüp başkasıyla bu serveti yemek ister. Efendisi bu söze inanmak istemeyince, köle:

- "İstersen yalandan uykuya yat, dediğimin yanlış veya doğru olduğunu o zaman anlarsın, der. Adam uykuya yatar, efendisinin uykuda olduğunu köle hanıma haber verir. Hanım da usturayı alır ve sakalından kesmek üzere efendisine doğru gider. Bunu gören efendi kölenin doğruluğuna hükmederek kadını hemen öldürür. Köle, kadının ve efendisinin akrabalarına haber verir. Bu sûretle iki kabîle birbirlerine girerek helâk olurlar.

İşte fesatlığın ve nemmâmlığın kötü netîceleri.

الآفة السابعة عشرة : كلام ذي اللسانين الذي يتردد بين المتعاديين ويكلم كل واحد بكلام يوافقه

وقلَّما يخلو عنهُ مَنْ يشاهدُ متعاديينِ ، وذلكَ عينُ النفاقِ .

قالَ عمارُ بنُ ياسرٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كانَ لهُ وجهانِ في الدنيا . كانَ لهُ لسانانِ مِنْ نارٍ يومَ القيامةِ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تجدونَ مِنْ شرِّ عبادِ اللهِ يومَ القيامةِ ذا الوجهينِ ، الذي يأتي هؤلاءِ بحديثِ هؤلاءِ ، وهؤلاءِ بحديثِ هؤلاءِ » .

وفي لفظٍ آخرَ : « الذي يأتي هؤلاءِ بوجهٍ وهؤلاءِ بوجهٍ »(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : (لا ينبغي لذي الوجهينِ أنْ يكونَ أميناً عندَ اللهِ)(٣) .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (قرأتُ في التوراةِ : بطلَتِ الأمانةُ والرجلُ معَ

---

(١) رواه أبو داوود (٤٨٧٣) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٢٩٢) .

(٢) رواه البخاري (٣٤٩٤ ، ٦٠٥٨) ، ومسلم (٢٥٢٦) بنحوه ، وبلفظ المصنف رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٧٧ ، ٢٧٨) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢٨٩) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٨٣) من حديثه مرفوعاً .

صاحبِهِ بشفتينِ مختلفتينِ ، يهلكُ اللهُ تعالىٰ يومَ القيامةِ كلَّ شفتينِ مختلفتينِ)[1] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أبغضُ خليقةِ اللهِ إلى اللهِ يومَ القيامةِ الكذَّابونَ والمستكبرونَ ، والذينَ يكثرونَ البغضاءَ لإخوانِهِمْ في صدورِهِمْ ، فإذا لقوهُمْ . . تملَّقوا لهمْ ، والذينَ إذا دُعوا إلى اللهِ ورسولِهِ . . كانُوا بطآءَ ، وإذا دُعوا إلى الشيطانِ وأمرِهِ . . كانوا سِراعاً »[2] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : لا يكونَنَّ أحدُكمْ إمَّعةً ، قالُوا : وما الإمَّعةُ ؟ قالَ : يجري معَ كلِّ ريحٍ[3] .

واتَّفقُوا علىٰ أنَّ ملاقاةَ الاثنينِ بوجهينِ نفاقٌ ، وللنِّفاقِ علاماتٌ كثيرةٌ ، وهٰذهِ مِنْ جملتِها .

وقدْ رُوِيَ أنَّ رجلاً مِنْ أصحابِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ماتَ ، فلمْ يصلِّ عليهِ حذيفةُ ، فقالَ عمرُ : أيموتُ رجلٌ مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ولا تصلي عليهِ ؟ فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنَّهُ منهمْ ، قالَ : فنشدْتُكَ اللهَ ؛ أنا منهُمْ أمْ لا ؟ قالَ : اللهمَّ لا ، ولا أؤمِّنُ منها أحداً بعدَكَ[4] .

* * *

---

[1] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٢٩١) .

[2] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٢٩٩) .

[3] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٠١) .

[4] رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣١١) ، وتقدم سؤال الفاروق هٰذا .

فإنْ قلْتَ : بماذا يصيرُ الرجلُ ذا لسانينِ ، وما حدُّ ذلكَ ؟

فأقولُ : إذا دخلَ علىٰ متعاديينِ ، وجاملَ كلَّ واحدٍ منهما ، وكانَ صادقاً فيهِ . . لمْ يكنْ منافقاً ولا ذا لسانينِ ، فإنَّ الواحدَ قدْ يصادقُ متعاديينِ ، ولكنْ صداقةً ضعيفةً لا تنتهي إلىٰ حدِّ الأخوَّةِ ؛ إذْ لوْ تحقَّقَتِ الصداقةُ . . لاقتضَتْ معاداةَ الأعداءِ ، كما ذكرْناهُ في كتابِ آدابِ الصحبةِ والأخوةِ .

نعمْ ، لوْ نقلَ كلامَ كلِّ واحدٍ منهما إلى الآخرِ . . فهوَ ذو لسانينِ ، وذلكَ شرٌّ مِنَ النميمةِ ؛ إذْ يصيرُ نمَّاماً بأنْ ينقلَ مِنْ أحدِ الجانبينِ فقطْ ، فإذا نقلَ مِنَ الجانبينِ . . فهوَ شرٌّ مِنَ النمامِ .

وإنْ لمْ ينقلْ كلاماً ، ولكنْ حسَّنَ لكلِ واحدٍ منهما ما هوَ عليهِ مِنَ المعاداةِ معَ صاحبِهِ . . فهٰذا ذو لسانينِ .

وكذلكَ إذا وعدَ كلَّ واحدٍ منهما بأنْ ينصرَهُ ، وكذلكَ إذا أثنىٰ علىٰ كلِّ واحدٍ منهما في معاداتِهِ ، وكذلكَ إذا أثنىٰ علىٰ أحدِهما ، وكانَ إذا خرجَ مِنْ عندِهِ يذمُّهُ . . فهوَ ذو لسانينِ .

بلْ ينبغي أن يسكتَ ، أوْ يثنيَ على المحقِّ مِنَ المتعاديينِ ، ويثني عليهِ في حضورِهِ وفي غيبتِهِ وبينَ يدي عدوِّهِ .

قيلَ لابنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : إنَّا ندخلُ علىٰ أمرائِنا فنقولُ القولَ ، فإذا خرجْنا . . قلْنا غيرَهُ ، فقالَ : كنَّا نعدُّ ذلكَ نفاقاً علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ⁽¹⁾ .

---

(١) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٠٢) .

وهـٰذا نفاقٌ مهما كانَ مستغنياً عنِ الدخولِ على الأميرِ ، وعنِ الثناءِ عليهِ ، فلوِ استغنىٰ عنِ الدخولِ ولكنْ إذا دخلَ يخافُ إنْ لمْ يثنِ . . فهوَ نفاقٌ ؛ لأنَّهُ الذي أحوجَ نفسَهُ إلىٰ ذلكَ ، وإنْ كانَ مستغنياً عنِ الدخولِ لوْ قنعَ بالقليلِ وتركَ المالَ والجاهَ ، فدخلَ لضرورةِ الجاهِ والغنىٰ وأثنىٰ . . فهوَ منافقٌ .

وهـٰذا معنىٰ قولهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبُّ المالِ والجاهِ ينبتانِ النفاقَ في القلبِ كما يُنبتُ الماءُ البقلَ » ؛ لأنَّهُ يحوجُ إلى الأمراءِ وإلىٰ مراعاتِهِمْ ومراءاتِهِمْ .

فأمَّا إذا ابتليَ بهِ لضرورةٍ ، وخافَ إنْ لم يُثنِ . . فهوَ معذورٌ ؛ فإنَّ اتقاءَ الشرِّ جائزٌ ، قالَ أبو الدرداءِ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّا لنكشرُ في وجوهِ أقوامٍ وإنَّ قلوبَنا لتبغضُهمْ)[1] .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : استأذنَ رجلٌ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « ائذنُوا لهُ فبئسَ رجلُ العشيرةِ » ، فلمَّا دخلَ عليهِ . . ألانَ لهُ القولَ ، فلمَّا خرجَ . . قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ قلتَ فيهِ ما قلتَ ، ثمَّ ألنتَ لهُ القولَ !! فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا عائشةُ ؛ إنَّ شرَّ الناسِ الذي يُكرمُ اتقاءَ فحشِهِ »[2] .

---

[1] رواه البخاري تعليقاً قبل الحديث (٦١٣١) ، ووصله البيهقي في « الشعب » (٧٧٤٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٢٢) ، وفي (ل) : (قلوبنا تلعنهم) .

[2] رواه البخاري (٦٠٥٤) ، ومسلم (٢٥٩١) بنحوه .

ولكنَّ هـٰذا وردَ في الإقبالِ وفي الكشرِ والتبسُّمِ ، فأمَّا الثناءُ . . فهوَ كذبٌ صريحٌ ، ولا يجوزُ إلا لضرورةٍ ، أوْ إكراهٍ يُباحُ الكذبُ بمثلِهِ ، كما ذكرناهُ في آفةِ الكذبِ ، بلْ لا يجوزُ الثناءُ ، ولا التصديقُ ، ولا تحريكُ الرأسِ في معرضِ التقريرِ علىٰ كلِّ كلامٍ باطلٍ ، فإنْ فعَلَ ذلكَ . . فهوَ منافقٌ ، بلْ ينبغي أنْ ينكرَ ، فإنْ لمْ يقدِرْ . . فيسكُتُ بلسانِهِ وينكرُ بقلبِهِ .

* * *

HASIMLAR ARASINI AÇMAK

Böyle iki hasım ile ayrı ayrı karşılaşıp da her iki tarafın arzularına göre söz konuşmayanlar da pek azdır. Bu davranış, nifakın tâ kendisidir. Ammâr b. Yâsir'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ كَانَ لَهُ وَجْهَانِ فِي الدُّنْيَا كَانَ لَهُ لِسَانَانِ مِنْ نَارٍ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Dünyada ikiyüzlü olanların, kıyâmet günü ateşten iki dilleri olur."[200] Ebû Hureyre'nin rivâyetinde:

تَجِدُونَ مِنْ شَرِّ عِبَادِ اللّٰهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ذَا الْوَجْهَيْنِ الَّذِي يَأْتِي
هٰؤُلَاءِ بِحَدِيثٍ وَهٰؤُلَاءِ بِحَدِيثٍ (وَفِي لَفْظٍ اٰخَرَ) اَلَّذِي يَأْتِي
هٰؤُلَاءِ بِوَجْهٍ وَهٰؤُلَاءَ بِوَجْهٍ

"Kıyâmet günü Allah'ın kullarından en kötülerini, ikiyüzlü olanları bulursunuz. Onlar bir tarafa ayrı, öbür tarafa ayrı söyler; bir tarafa bir yüz, öbür tarafa diğer yüzleri ile giderler."[201] buyurmuştur.

Ebû Hureyre (r.a.): "İkiyüzlü, Allah katında emîn kimse olamaz." demiştir. Mâlik b. dînâr da, Tevrat'ta şöyle okudum, diyor:

"İnsan, buluştuğu kimselerle ayrı ayrı dudaklarla yâni ayrı ifâdelerle konuştuğu zaman, emânet bâtıl olur. Allahu Teâlâ, kıyâmet günü bu iki dudağı da helâk eder.” Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[200] Buhârî **"Edebü'l-Müfred"**de ve Ebû Dâvud hasen isnâd ile rivâyet etmişlerdir.

[201] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

أَبْغَضُ خَلِيقَةِ اللّٰهِ إِلَى اللّٰهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الْكَذَّابُونَ وَالْمُسْتَكْبِرُونَ
وَالَّذِينَ يُكْثِرُونَ الْبَغْضَاءَ لِإِخْوَانِهِمْ فِي صُدُورِهِمْ فَإِذَا لَقُوهُمْ
تَحَلَّقُوا لَهُمْ وَالَّذِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهِ كَانُوا بُطَاءً وَإِذَا
دُعُوا إِلَى الشَّيْطَانِ وَأَمْرِهِ كَانُوا سِرَاعًا

“Kıyâmet günü yaratıklar içerisinde Allah katında en mebğuz olanları, yalancılar, kibirlenenler ve dostlarına karşı içlerinde kin besleyenlerdir ki, onları gördükleri zaman yüzlerine karşı onlara yaltaklık ederler. Allah ve Rasûlüne dâvet edildikleri zaman alabildiğine tembel, fakat şeytan yoluna dâvet edildikleri zaman ön sırada dururlar.” buyurmuştur.

İbn Mes’ûd (r.a.) diyor ki: *“İm’e olmayın; kavak yaprağı gibi rüzgârın her estiği tarafa dönmeyin, yâni her gördüğünüz adama “Senin emrindeyiz”* deyip ardından gitmeyin, sağa sola yalpa vurup durmayın. Böyle birbirinin hasmı olan iki kişiye ayrı ayrı görünmenin nifak olduğunda ittifâk edilmiştir. Nifakın pek çok alâmetleri var, bu iki yüzlülük de bunlardan biridir.” Rivâyete göre **Huzeyfe** (r.a.) ashâbdan ölen birinin cenâzesine iştirâk etmedi. Bunu gören Ömer (r.a.) kendisine:

- “Bu cenâzeye niçin iştirâk etmedin?” diye sordu. Huzeyfe (r.a.)

- “O, onlardan (münafıklardan) idi.” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer Huzeyfe’ye yemîn verdirerek:

- “Bende nifak var mı?” diye sordu ve ısrarla bunun üzerinde durdu. Huzeyfe:

- "Ama senden başka kimseyi temîn edemem." dedi. (Şüphesiz buradaki maksadı, dîndeki nifak değil, ameldeki riyâdır.)[202]

Şâyet, "Bir adam nasıl davranırsa ikiyüzlü sayılır ve bunun haddi nedir?" diye sorarsan derim ki: İki hasımdan her birine ayrı ayrı gider, her biri ile güzel konuşur ve aynı zamanda konuştuğu sözde yalancı değilse, bu adam ne münafık, ne de iki yüzlüdür. Zîra bir insan iki hasmın her ikisiyle de ayrı ayrı dost olabilir. Bu ahbaplık da kardeşlik derecesine yükselmeyebilir. Çünkü tam mânâsıyla dostluk ve kardeşlik tahakkuk ederse, mutlak sûrette taraflardan birine kendisinin de husûmetini gerektirir. Nitekim bunu "**Sohbet ve Uhuvvet Âdâbı**"nda anlattık. Ancak, her ikisiyle konuştuğu sözleri birbirine taşırsa, işte o zaman iki yüzlü olur. Bu hali, nemmâmlıktan kötüdür. Çünkü tek tarafa söz taşıyana da nemmâm denir. İki taraftan söz taşıyan, elbette nemmâmdan kötüdür. Şâyet söz taşımaz, ancak her iki tarafa da "Evet, sen haklısın." derse, yine ikiyüzlüdür. İki tarafa da yardım vâdeder veyâhut husûmetlerinden dolayı iki tarafı da överse, yine ikiyüzlü olur. Yine bunun gibi yüzüne karşı bir tarafa haklısın deyip ayrıldığı zaman, haksızdır, diyen de ikiyüzlüdür. Bu adama yakışan ya susma veyâ hem huzurunda, hem gıyabında haklıya haklı, haksıza haksız demektir. **İbn Ömer** (r.a.)'a:

- "Biz emîrlerimizin huzuruna girdiğimiz zaman onlarla ayrı konuşur, ayrıldığımız zaman ise başka konuşuruz. Bu nasıl olur?" diye sorduklarında, İbn Ömer:

- "İşte biz Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında bunu nifak alâmeti sayardık." demiştir.

---

202. Rasûl-i Ekrem Huzeyfe'ye münafıkları tanıtmıştı. Bunun için Hz Ömer Huzeyfe'yi takip eder ve onun gitmediği cenâzelere katılmazdı.

Hakîkat şu ki, emîrin yanına girmek mecburiyeti olmadığı zaman, böyle yapmak nifak alâmetidir. Az ile kanâat etmek sûretiyle, emîrin huzuruna girmek mecbûriyetinde olmadığı halde, mevki ve servet edinmek maksadıyla emîrin huzuruna girip, onu övmek ve yüzüne karşı ayrı, arkasında ayrı konuşmak elbette nifaktır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

حُبُّ الْمَالِ وَالْجَاهِ يُنْبِتَانِ النِّفَاقَ فِي الْقَلْبِ كَمَا يُنْبِتُ الْمَاءُ الْبَقْلَ

“Mal ve mevkî sevgisi suların sebzeleri bitirdiği gibi, insanın kalbinde nifak tohumunu bitirir.”[203] buyurduğu sözün mânâsı da budur. Zîra bu istek, insanları emîrlere nıuhtâç eder ve onlara karşı riyakârlığa sevk eder. Fakat mecbûriyet karşısında emîr ile ihtilât edip, korkusundan dolayı onlara yaltaklık gösteren mazurdur. Çünkü şerden korunmak için tedbîr almak caizdir. **Ebû’d-Derdâ** (r.a.) diyor ki: “Yüzüne güldüğümüz nice insanlar var ki, kalbimizle onları tel’în ederiz.” **Hz. Aişe** (r.a.) de şöyle bir rivâyette bulunuyor: Bir gün kapıya biri geldi ve içeri girmek için müsâade istedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِئْذَنُوا لَهُ فَبِئْسَ رَجُلُ الْعَشِيرَةِ هُوَ

“Müsâade edin girsin, o kabîlesinin ne kötü bir insanıdır.” buyurdu. Adam içeri girince, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ona gâyet tatlı ve yumuşak davrandı. Ben, bu vaziyet karşısında adam çıktıktan sonra, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e hitaben:

- “Kötü adamdır dediğiniz halde onunla tatlı tatlı sohbet ettiniz! Bu nasıl olur?” diye sordum. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا عَائِشَةُ إِنَّ شَرَّ النَّاسِ الَّذِي يُكْرَمُ اِتِّقَاءَ شَرِّهِ

---

[203] Ebû Mansûr **“Müsned-i Firdevs”**de rivâyet etmiştir.

"Yâ Aişe, insanların kötüsü, şerrinden korunmak için kendisine ikrâm edilen kimsedir." buyurdu.[204] Fakat bu rivâyet, hüsn-i kabul gösterip güler yüzle karşılamanın cevazını ifade eder. Medh u senâ ise yalan olur. Bu, ancak zarûret icabı câizdir. Yalanın âfeti kısmında bunu îzâh ettik. Yoksa methetmek, tasdîk etmek, her bâtıl sözünü kabul edercesine kafa sallamak yoktur. Böyle yapan münâfıktır. Bâtıl sözleri reddetmek lâzım, gücü yetmezse dili ile susup kalbiyle inkâr etmelidir.

---

[204] Buhârî ile Müslim, rivâyet etmiştir.

الآفة الثامنة عشرة : المدح

وهوَ منهيٌّ عنهُ في بعضِ المواضعِ ، أمّا الذمُّ . . فهوَ الغيبةُ والوقيعَةُ ، وقدْ ذكرنا حكمَها .

والمدحُ يدخلُهُ ستُّ آفاتٍ ، أربعٌ في المادحِ ، واثنتانِ في الممدوحِ .

* * *

فأمّا المادحُ :

فالأولى : أنَّهُ قدْ يُفرِطُ ، فينتهي بهِ الإفراطُ إلى الكذبِ .

قالَ خالدُ بن معدانَ : (مَنْ مدحَ إماماً أوْ أحداً بما ليسَ فيهِ على رؤوسِ الأشهادِ . . بعثَهُ اللهُ يومَ القيامةِ يتعثَّرُ بلسانِهِ)⁽¹⁾ .

الثانيةُ : أنَّهُ قدْ يدخلُهُ الرياءُ ، فإنَّهُ بالمدحِ مظهرٌ للحبِّ ، وقدْ لا يكونُ مضمراً لهُ ، ولا معتقداً لجميعِ ما يقولُهُ ؛ فيصيرُ بهِ مرائياً منافقاً .

الثالثةُ : أنَّهُ قدْ يقولُ ما لا يتحقَّقُهُ ولا سبيلَ لهُ إلى الاطلاعِ عليهِ ، رُوي أنَّ رجلاً مدحَ رجلاً عندَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ لهُ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : «ويحَكَ ! قطعتَ عُنقَ صاحبِكَ ، لو سمعَها . . ما أفلحَ» ، ثمَّ قالَ : « إنْ كانَ أحدُكمْ لا بدَّ مادحاً أخاهُ . . فليقلْ : أحسبُ فلاناً

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠٣) .

ولا أزكِّي على اللهِ أحداً ، حسيبُهُ اللهُ ، إن كانَ يرىٰ أنَّهُ كذلكَ »⁽¹⁾ .

وهـٰذهِ الآفةُ تتطرَّقُ إلى المدحِ بالأوصافِ المطلقةِ التي تُعرفُ بالأدلَّةِ ؛ كقولِهِ : إنَّهُ متَّقٍ ، وورعٌ ، وزاهدٌ ، وخيِّرٌ ، وما يجري مَجراهُ .

فأمَّا إذا قالَ : رأيتُهُ يصلِّي بالليلِ ، ويتصدَّقُ ، ويحجُّ .. فهـٰذهِ أمورٌ مستيقنةٌ .

ومِنْ ذلكَ قولُهُ : إنَّهُ عدلٌ رضاً ؛ فإنَّ ذلكَ خفيٌّ ، فلا ينبغي أنْ يجزمَ القولَ بهِ إلاَّ بعدَ خبرةٍ باطنةٍ ، سمعَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ رجلاً يُثني علىٰ رجلٍ ، فقالَ : أسافرتَ معهُ ؟ قالَ : لا ، قالَ : أخالطْتَهُ في المبايعةِ والمعاملةِ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فأنتَ جارُهُ صباحَهُ ومساءَهُ ؟ قالَ : لا ، قالَ : واللهِ الذي لا إلـٰهَ إلا هوَ ؛ لا أراكَ تعرفُهُ⁽²⁾ .

الرابعةُ : أنَّهُ قدْ يفرحُ الممدوحَ وهوَ ظالمٌ أوْ فاسقٌ ، وذلكَ غيرُ جائزٍ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يغضبُ إذا مُدحَ الفاسقُ »⁽³⁾ .

---

(1) رواه البخاري (٦٠٦١) ، ومسلم (٣٠٠٠) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٩٧) واللفظ له ، وفي (ك) وحدها زيادة : (لو سمعها .. ما أفلح) ، وقد رواها أحمد في المسند (٥/ ٥١) من حديث أبي بكرة رضي الله عنه .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠٧) .

(3) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٢٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٥٤٣) .

وقالَ الحسنُ : (مَنْ دعا لظالمٍ بالبقاءِ . . فقدْ أحبَّ أنْ يُعصى اللهُ تعالىٰ في أرضِهِ)(١) .

والظالمُ الفاسقُ ينبغي أنْ يُذمَّ ليغتمَّ ، ولا يمدحَ ليفرحَ .

* * *

وأمَّا الممدوحُ . . فيضرُّهُ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : أنَّهُ يحدِثُ فيهِ كبراً وإعجاباً ، وهما مهلكانِ ، قالَ الحسنُ رضيَ اللهُ عنهُ : كانَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ قاعداً ومعهُ الدِّرَّةُ والناسُ حولَهُ ؛ إذْ أقبلَ الجارودُ بنُ المنذرِ ، فقالَ رجلٌ : هٰذا سيدُ ربيعةَ ، فسمعَها عمرُ ومَنْ حولَهُ ، وسمعَها الجارودُ ، فلمَّا دنا منهُ . . خفقَهُ بالدِّرَّةِ ، فقالَ : ما لي ولكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟ فقالَ : ما لي ولكَ ! أمَا لقدْ سمعتَها ؟ قالَ : سمعتُها فمَهْ ؟ قالَ : خشيتُ أنْ يخالطَ قلبكَ منها شيءٌ ، فأحببْتُ أنْ أطأطىءَ منكَ(٢) .

الثاني : هوَ أنَّهُ إذا أثنىٰ عليهِ بالخيرِ . . فرحَ بهِ وفترَ ، ورضيَ عنْ نفسِهِ ، ومَنْ أُعجبَ بنفسِهِ . . قلَّ تشمرُهُ ، وإنَّما يتشمَّرُ للعملِ مَنْ يرىٰ نفسَهُ مقصِّراً ، فأمَّا إذا انطلقَتِ الألسنةُ بالثناءِ عليهِ . . ظنَّ أنَّهُ قدْ أدركَ ، ولهٰذا

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٨٩٨٦) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠٥) .

قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قطعْتَ عُنقَ صاحبِكَ ، لوْ سمعَها . . ما أفلحَ »[١] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا مَدحْتَ أخاكَ في وجهِهِ . . فكأنَّما أمرَرْتَ علىٰ حلْقِهِ موسىً رميضاً »[٢] .

وقالَ أيضاً لمَنْ مدحَ رجلاً : « عقرْتَ الرجلَ عقرَكَ اللهُ »[٣] .

وقالَ مطرِّفٌ : (ما سمعتُ قطُّ ثناءً أوْ مدحةً إلاَّ تصاغرَتْ إليَّ نفسي) ، وقالَ يزيدُ بنُ أبي مسلمٍ : (ليسَ أحدٌ يسمعُ ثناءً عليهِ أوْ مدحةً إلا تراءىٰ لهُ الشيطانُ ، ولكنَّ المؤمنَ يراجعُ)[٤] ، فقالَ ابنُ المباركِ : لقد صدقَ كلاهما ؛ أمَّا ما ذكرَهُ يزيدُ . . فذلكَ قلبُ العوامِّ ، وأمَّا ما ذكرَهُ مطرِّفٌ . . فذلكَ قلبُ الخواصِّ[٥] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ مشىٰ رجلٌ إلىٰ رجلٍ بسكينٍ مرهفٍ . .

---

[١] رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٥١) من حديث أبي بكرة رضي الله عنه ، ورواه البخاري (٢٦٦٢) ، ومسلم (٣٠٠٠) دون زيادة : « لو سمعها . . ما أفلح » .

[٢] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٢) من زيادات نعيم بن حماد ، والرميض : الحادُّ .

[٣] هو موقوف من قول الفاروق عمر رضي الله عنه كما رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٣٣٥) .

[٤] رواهما ابن المبارك في « الزهد » (٢١٣) من زيادات نعيم بن حماد .

[٥] حكاه عنه المحاسبي في « آداب النفوس » (ص ٧٣) ، وله كلام مفصل في المدح في « الوصايا » (ص١٧٣) .

كان خيراً لهُ مِنْ أنْ يثنيَ عليهِ في وجهِهِ »[1] .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (المدحُ هوَ الذبحُ)[2] ، وذلكَ لأنَّ المذبوحَ هوَ الذي يفتُرُ عنِ العملِ ، والمدحُ يوجبُ الفتورَ ، ولأنَّ المدحَ يورثُ الكبرَ والعجبَ ، وهما مهلكانِ كالذبحِ ، فلذلكَ شبَّهَهُ بهِ .

فإنْ سلمَ المدحُ عنْ هٰذهِ الآفاتِ في حقِّ المادحِ والممدوحِ . . لمْ يكنْ بهِ بأسٌ ، بلْ ربَّما كانَ مندوباً إليهِ ، ولذلكَ أثنىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ على الصحابةِ ، فقالَ : « لو وُزِنَ إيمانُ أبي بكرٍ بإيمانِ العالمينَ . . لرجحَ »[3] ، وقالَ لعمرَ : « لوْ لمْ أُبعثْ . . لبُعثْتَ يا عمرُ »[4] ، وأيُّ ثناءٍ يزيدُ علىٰ هٰذا ؟ ولكنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ عنْ صدقٍ وبصيرةٍ ، وكانُوا رضيَ اللهُ عنهُم أجلَّ رتبةً مِنْ أنْ يورثَهُمْ ذلكَ كبراً أوْ عجباً أوْ فتوراً .

بلْ مدحُ الرجلِ نفسَهُ قبيحٌ ؛ لما فيهِ مِنَ الكبرِ والتفاخرِ ؛ إذْ قالَ صلَّى اللهُ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) ، وقد تبع المصنف في إيراده مرفوعاً الحارث المحاسبي في « آداب النفوس » (ص١٠٠) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٦٧٨٨) .

(٣) رواه مرفوعاً ابن عدي في « الكامل » (٤/ ٢٠١) ، والبيهقي موقوفاً علىٰ عمر رضي الله عنه في « الشعب » (٣٥) .

(٤) رواه أحمد في « فضائل الصحابة » (٦٧٦) ، وابن عدي في « الكامل » (٣/ ١٥٥) بلفظ : « لو لم أبعث فيكم نبياً . . لبعث عمر بن الخطاب » ، ورواه الترمذي (٣٦٨٦) بلفظ : « لو كان بعدي نبي . . لكان عمر بن الخطاب » .

عليهِ وسلَّمَ : « أنا سيدُ ولدِ آدمَ ولا فخرَ »(١) أيْ : لستُ أقولُ هـٰذا تفاخراً كما يقصدُهُ الناسُ بالثناءِ علىٰ أنفسِهِمْ ، وذلكَ لأنَّ افتخارَهُ كانَ باللهِ ، وبقربِهِ مِنَ اللهِ ، لا بكونِهِ مقدَّماً علىٰ ولدِ آدمَ ، كما أنَّ المقبولَ عندَ الملكِ قبولاً عظيماً إنَّما يفتخرُ بقبولِهِ إيَّاهُ ، وبهِ يفرحُ ، لا بتقدُّمِهِ علىٰ بعضِ رعاياهُ .

وبتفصيلِ هـٰذِهِ الآفاتِ تقدرُ على الجمعِ بينَ ذمِّ المدحِ وبين الحثِّ عليهِ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وجبَتْ » لمَّا أثنَوا علىٰ بعضِ الموتىٰ(٢) .

وقالَ مجاهدٌ : (إنَّ لبني آدمَ جلساءَ مِنَ الملائكةِ ، فإذا ذكرَ الرجلُ أخاهُ المسلمَ بخيرٍ . . قالَتِ الملائكةُ : ولكَ مثلُهُ ، وإذا ذكرَهُ بسوءٍ . . قالَتِ الملائكةُ : يا بنَ آدمَ المستورَ عورتُهُ ؛ ارْبَعْ علىٰ نفسِكَ ، واحمدِ اللهَ الذي سترَ عورتَكَ)(٣) .

فهـٰذِهِ آفاتُ المدحِ .

* * *

---

(١) رواه ابن ماجه (٤٣٠٨) ، وعند مسلم (٢٢٧٨) : « أنا سيد ولد آدم يوم القيامة » .

(٢) رواه البخاري (١٣٦٧) ، ومسلم (٩٤٩) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦١٥) ، واربع علىٰ نفسك : ارفق بها .

ÖVMEK

Övmek de bâzı yerde zemmetmek gibi yasaktır. Zemmetmenin, adamın gizli hallerini açığa çıkarma ve gıybet olduğunu yukarıda anlattık. Övmenin de altı âfeti vardır. Bunların dördü övende ikisi de övülendedir.

ÖVEN TARAFTAKİ ÂFETLER

Birincisi: Aşırı övmekle yalana düşmektir. Hâlid b. Mi'dân diyor ki: "Bir hükümdarı veya her hangi bir şahsı kendisinde olmayan vasıflarla öven kimse, kıyâmet günü dili peltek olduğu halde mahşer yerine gelir."

İkincisi: Övmeye riyânın karışmasıdır. Çünkü o, methederken ona olan sevgisini açıklamak ister. Çok kere içinden böyle olmaz ve hattâ söylediklerinin çoğuna kendisi bile inanmaz. O vakit, hem mürâî, hem münafık olur.

Üçüncüsü: Bâzen, aslında bilmediği ve bilmesine de imkânı olmayan hususlarda övebilir. Rivâyete göre; adamın biri başka birini Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda övmeye başladı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Efendimiz:

وَيْحَكَ قَطَعْتَ عُنُقَ صَاحِبِكَ لَوْ سَمِعَهَا مَا أَفْلَحَ

"Yazık sana, adamın boynunu kopardın. Eğer bu söylediklerini o adam duysaydı iflâh olmazdı." buyurdu ve devamla:

إِنْ كَانَ أَحَدُكُمْ لَا بُدَّ مَادِحًا أَخَاهُ فَلْيَقُلْ أَحْسَبُ فُلَانًا وَلَا أُزَكِّي عَلَى اللّٰهِ أَحَدًا حَسِيبُهُ اللّٰهُ إِنْ كَانَ يَرٰى أَنَّهُ كَذٰلِكَ

"İlle de bir adamı övmek istiyorsanız, falancayı böyle sanıyoruz, Allah'a karşı kimseyi tezkiye edecek değiliz. Herkesin murâkıbı Allah'tır. Allah da böyle kabul ederse iyidir, dersiniz."[205] buyurdu.

Bu âfetlerin methe ârız olması, methin, ancak delîller ile bilinebilen mutlak vasıflar hakkında yapıldığı zamandır. Meselâ, müttakidir verâ sahibidir, hayırhâhdır gibi sözlerde olur. Yoksa gece namazı kılar, sadaka verir, hacceder gibi sözlerde bu gibi âfetler yoktur. Çünkü bunlar göz ile görülen şeylerdir. Göz ile görülmeyen hususlarda katî hükme varmak doğru olmaz. Burada katî karara varmak, bâtınî hâlini araştırdıktan sonradır.

Hz. Ömer (r.a.) bir adamın başka bir adamı övdüğünü duydu. Sordu:

- "Bu adam ile yolculuğun var mı?" Adam:

- "Hayır." dedi. Hz. Ömer:

- "Ticarî ortaklığınız var mı?" diye sordu. Adam:

- "Hayır." dedi. Hz. Ömer:

- "O halde akşam sabah bir arada bulunan kapı komşusu musunuz?" diye sordu. Adam bu sefer de:

- "Hayır." deyince Hz. Ömer:

- "Vallahi sen onun hakkında bir şey bilmiyorsun." dedi.

---

[205] Buhârî ile Müslim, Ebû Bekre'den rivâyet etmişlerdir.

Dördüncüsü: Bâzen zâlim ve fâsıkı methetmekle onu ferahlandırmış olmasıdır. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللهَ تَعَالٰى يَغْضَبُ إِذَا مُدِحَ الْفَاسِقُ

"Fâsık övüldüğü zaman, Allah gazâb eder."[206] buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî de: "Zâlime uzun ömürle duâ eden, yeryüzünde Allah'a isyân edilmesini seven kimsedir." demiştir. Hâlbuki zâlim ve fâsıka karşı yaraşan, ferahlatmak için onu övmek değil, kedere gark etmek için onu zemmetmektir.

METHEDİLENDEKİ ÂFETLER

Birincisi: Methediliyorum diye kendini beğenmektir ki, gerek böbürlenme ve gerekse kendini beğenme; her ikisi de tehlikelidir. **Hasan-ı Basrî** diyor ki: Bir gün Hz. Ömer elinde Turası olduğu halde otururken Cârud b. Münzir çıka geldi. Orada oturanlardan biri "Bu zat, Rabîa kabîlesinin ileri gelenlerindendir." dedi ve bu sözü oradakiler, Hz Ömer ve hattâ Cârud da duydu. Cârud yaklaşınca, Hz. Ömer Tura ile kendisini dövmeye başladı. Bunun üzerine Cârud:

- "Hayrola ya Ömer, ne oldu? Ne geçmişimiz var?" diye sorunca Hz. Ömer

- "Ne olacak, adamın dediğini duydun ya." dedi. Cârud.

- "Evet duydum, bana ne?" deyince Hz. Ömer:

- "Senin gönlünde bir gurur doğar korkusu ile gururunu kırmak için sana Turayı vurdum." dedi.

İkincisi: Övülmeye başlayan insan, ferahlanır ve tembelleşir de elinde olanla kifâyete başlar. Kendini beğenen kimse, artık daha fazla yorulmak istemez. Daha çok amel ve ibâdete sarılan, daha ziyâde kendini eksik ve kusurlu gören kimsedir. Artık bir defa dillere düştü mü, kendisi de oldum zannıyla amelini ihmâle uğratır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Adamın boynunu kırdın, onu duysa iflah olmazdı."* buyurmuş ve yine:

---

[206] İbn Ebi'd-Dünyâ ve diğerleri Enes'den rivâyet etmişlerdir.

إِذَا مَدَحْتَ أَخَاكَ فِي وَجْهِهِ فَكَأَنَّمَا أَمْرَرْتَ عَلٰى حَلْقِهِ
مُوسٰى وَمِيضًا

"Yüzüne karşı methettiğin adamın boğazına kızgın usturayı çekmiş gibi olursun."[207] buyurmuştur. Yine bir adamı öven kimseye hitâben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

عَقَرْتَ الرَّجُلَ عَقَرَكَ اللّٰهُ

"Allah cezânı versin, adamı boğazladın." buyurmuştur.

Mıtraf diyor ki: *"Ne zaman medh u senâ duydumsa, hemen duymamazlıktan geldim."* Zeyyâd b. Ebû Müslim de: "Kim olursa olsun, övüldüğünü duydu mu, şeytan bunu ona hoş gösterir. Fakat mü'min sonra hemen döner." demiştir. İbn Mübârek, ikisinin de doğru olduğunu ve hiç duymamazlıktan gelen Mıtraf'ın anlattığı kalbin havassın kalbi, duygulandıktan sonra kendine gelen Zeyyâd'ın anlattığı kalbin de avâmın kalbi olduğunu ifâde etmiştir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ مَشٰى رَجُلٌ إِلٰى رَجُلٍ بِسِكّٖينٍ مُرْهَفٍ كَانَ خَيْرًا لَهُ مِنْ
أَنْ يُثْنِيَ عَلَيْهِ فِي وَجْهِهِ

---

[207] İbn Mübârek Yahya'dan mürsel olarak rivâyet etmiştir. İlim bahsinde geçmiştir.

"İnce keskin bir kılıç ile bir adamın peşine düşmek, onu övmekten daha hayırlıdır." buyurmuştur. **Hz. Ömer** (r.a.) de övmeyi boğazlamaya benzetmiş:

"Methetmek, boğazlamak demektir." demiştir. Çünkü boğazlanan canlı, nasıl hareketten kesilirse, övülen de tembelleşir veyâhut övülmek ucub ve kibri doğurur. Bunlar da boğazlanmak gibi tehlikeli âfetlerdir. Bunun için övmek, boğazlamaya benzetilmiştir.

Şâyet övmek, taraflar için saydığımız bu illetlerden sâlim olursa, o zaman övmekte beis yoktur. Hattâ bâzen mendub da olabilir. Bu sebepten ötürü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ashâb-ı kirâmını övmüş ve **Hz. Ebû Bekir** hakkında:

لَوْ وُزِنَ إِيمَانُ أَبِي بَكْرٍ بِإِيمَانِ الْعَالَمِ لَرَجَحَ

"Eğer Ebû Bekir'in îmanı, bütün âlemin îmanı ile tartılsaydı ağır gelirdi."[208] buyurmuştur. **Hz. Ömer** hakkında da:

لَوْ لَمْ أُبْعَثْ لَبُعِثْتَ يَا عُمَرُ

"Ya Ömer, eğer ben gönderilmeseydim, sen peygamber olarak gönderilirdin." buyurmuştur Bunlardan daha üstün övmek olur mu? Fakat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) gerçeği ifâde buyurdukları gibi, onlar da kibir ve ucubdan çok uzak duran kimselerdi. Hattâ kibir ve böbürlenmek olduğu için, insanın kendi kendini övmesi de yasaktır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ بَنِي اٰدَمَ وَلَا فَخْرَ بِي

---

[208] İlim bahsinde geçmiştir.

"Ben Âdemoğlunun efendisiyim, fakat bende asla fahretmek yoktur, tahdîs-i nîmet olarak söylerim."[209] buyurmuştur. Çünkü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in iftiharı, Âdemoğulları nezdinde değil, Allah'a yakınlığındadır. Bu, hükümdârın iltifatına mazhar olan kimsenin kapıcılara karşı bir iftihar duygusu hissetmemesi gibidir.

İşte yapılan bu açıklama ile methi zemm ve methe teşvîkin telifi yapılmış oldu. Ashâb-ı kirâmın bir cenâzenin ardından giderken "İyi bir adam idi, Allah rahmet etsin." demeleri üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَجَبَتْ

"Allah'ın rahmetini hak etti."[210] buyurdu.

Mücâhid şöyle anlatıyor: "Âdemoğullarının çevresinde birçok melekler vardır. Adamın biri diğerini hayır ile andığı zaman melekler: "Allahu Teâlâ sana da benzerini versin." derler. Kötülükle andığı zaman, "Ey gizli halleri kapalı olan insan, nefsine dön, kendini düzelt ve kusurlarını gizleyen Allah'a hamdeyle." derler."

İşte bunlar, methin âfetleridir.

---

[209] Tirmizî ve İbn Mâce Saîd-i Hudrî'den sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

[210] Buhârî ile Müslim, Enes'den rivâyet etmiştir.

بيان ما على الممدوح

اعلمْ : أنَّ على الممدوحِ أنْ يكونَ شديدَ الاحترازِ عنْ آفةِ الكبرِ والعُجبِ ، وآفةِ الفتورِ ، ولا ينجو منهُ إلاَّ بأنْ يعرفَ نفسَهُ ، ويتأمَّلَ في خطرِ الخاتمةِ ، ودقائقِ الرياءِ ، وآفاتِ الأعمالِ ، فإنَّهُ يعرفُ مِنْ نفسِهِ ما لا يعرفُهُ المادحُ ، ولوِ انكشفَ لهُ جميعُ أسرارِهِ وما يجري علىٰ خواطرِهِ.. لكفَّ المادحُ عنْ مدحِهِ .

وعليهِ أنْ يُظهرَ كراهةَ المدحِ بإذلالِ المادحِ ، وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « احثُوا في وجوهِ المدَّاحينَ الترابَ »(١) .

وقالَ سفيانُ بنُ عيينةَ : (لا يضرُّ المدحُ مَنْ عرفَ نفسَهُ)(٢) .

وأُثنيَ علىٰ رجلٍ مِنَ الصالحينَ ، فقالَ : (اللهمَّ ؛ إنَّ هؤلاءِ لا يعرفوني ، وأنتَ تعرفُني)(٣) .

وقالَ آخرُ لمَّا أُثنيَ عليهِ : (اللَّهمَّ ؛ إنَّ عبدَكَ هٰذا تقرَّبَ إليَّ بمقتِكَ ، وأنا أُشهِدُكَ علىٰ مقتِهِ)(٤) .

---

(١) رواه مسلم (٣٠٠٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠١) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠٢) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ لمَّا أُثنيَ عليهِ : (اللَّهمَّ ؛ اغفرْ لي ما لا يعلمونَ ، ولا تؤاخذْني بما يقولونَ ، واجعلْني خيراً ممَّا يظنُّونَ)(١) .

وأثنىٰ رجلٌ علىٰ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ ، فقالَ : (أتهلكُني وتهلكُ نفسكَ ؟!)(٢) .

وأثنىٰ رجلٌ علىٰ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ في وجهِهِ ، وكانَ بلغَهُ أنَّهُ يقعُ فيهِ ، فقالَ عليٌّ : (أنا دونَ ما قلتَ ، وفوقَ ما في نفسِكَ)(٣) .

* * *

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٠/ ٣٣٢) عن الأصمعي يحكيه عن سيدنا أبي بكر الصديق رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦١٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦١١) .

ÖVÜLENE DÜŞEN VAZÎFELER

Bilmiş ol ki; methedilen kimse, böbürlenme ve kendini beğenme hastalığına yakalanmaktan ve tembellik göstermekten son derece sakınmalıdır. İnsanoğlu bu hastalıklarından ancak kendini bilmesi, riyânın inceliklerini ve amellerdeki âfetleri anlaması ile korunabilir. Zîra insan, başkasının bilemediği, kendisinin birçok kusurlarını bilir. Eğer kendisini metheden, onun kusurlarını bilseydi, onu methetmesinden çoktan vazgeçerdi.

Diğer bir vazîfesi de, metheden şahsı küçük göstermek ve “O bilmez ve anlamaz.” demek sûretiyle yapılan medh u senayı kerîh karşılamaktır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

حُثُّوا التُّرَابَ فِي وُجُوهِ الْمَادِحِينَ

“Methedenlerin yüzüne toprak saçın. Yâni onları hakîr görün.”[211] buyurmuştur. **Süfyân b. Uyeyne**: **“**Kendini bilen kimseyi övmek, ona zarar vermez.” diyor. Sâlihlerden birini övmüşler, o da: “Allahım, beni sen bilirsin, bunlar bilemezler.” demiştir. Diğer biri de methedildiği zaman: “Allahım, şu kulun senin mekrine uğramak sûretiyle bana yaklaşmak istiyor. Ben ona kızdığıma seni şâhid tutarım.” dedi.

Hz. Ali de methedildiğini duyduğu zaman: “Allahım, bunların bilmedikleri kusurlarımı bağışla, bunların sözleri ile beni muâhaze etme, onların sandıklarından beni daha hayırlı eyle.” demiştir.

---

[211] Müslim, Mikdad’dan rivâyet etmiştir.

Adamın biri **Hz. Ömer**'i övmeye başlayınca, Hz. Ömer: "Nedir, hem beni hem de kendini helâke çalışıyorsun." dedi.

Adamın biri **Hz. Ali**'yi gıyâbında zemmettiği halde, yüzüne karşı övmeye başlayınca, Hz. Ali: "Söylediklerinden daha düşük ve fakat içinden geçenden daha üstünüm." dedi.

الآفة التاسعة عشرة : في الغفلة عن دقائق الخطأ في فحوى الكلام

لا سيَّما فيما يتعلَّقُ باللهِ وصفاتِهِ ، ويرتبطُ بأمورِ الدينِ ، فلا يقدرُ علىٰ تقويمِ اللفظِ في أمورِ الدينِ إلاَّ العلماءُ الفصحاءُ .

فمَنْ قصَّرَ في علمٍ أوْ فصاحةٍ . . لمْ يخلُ كلامُهُ عنِ الزَّللِ ، لكنَّ اللهَ تعالىٰ يعفو عنهُ لجهلِهِ .

مثالُهُ : ما قالَ حذيفةُ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يقلْ أحدُكُمْ : ما شاءَ اللهُ وشئْتَ ، ولكنْ ليقُلْ : ما شاءَ اللهُ ثُمَّ شئْتَ »(١) .

وذلكَ لأنَّ في العطفِ المطلقِ تشريكاً وتسويةً ، وهوَ علىٰ خلافِ الاحترامِ .

وقالَ ابنُ عبَّاسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : جاءَ رجلٌ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فكلَّمَهُ في بعضِ الأمورِ ، فقالَ : ما شاءَ اللهُ وشئتَ ، فقالَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤٤) ، ورواه أبو داوود (٤٩٨٠) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠٧٥٥) بلفظ : « لا تقولوا : ما شاء الله وشاء فلان ، ولكن قولوا : ما شاء الله ثم شاء فلان » ، وبلفظ المصنف رواه ابن ماجه (٢١١٧) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما ، وروى النسائي (٧/٦) من حديث قتيلة رضي الله عنها : أن يهودياً أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال : إنكم تندِّدون ، وإنكم تشركون ، تقولون : ما شاء الله وشئتَ ، وتقولون : والكعبةِ ، فأمرهم النبي صلى الله عليه وسلم إذا أرادوا أن يحلفوا أن يقولوا : ورب الكعبة ، ويقولون : ما شاء الله ثم شئتَ .

صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أجعلتَني للهِ عديلاً ؟! بلْ ما شاءَ اللهُ وحدَهُ »(١) .

وخطبَ رجلٌ عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : مَنْ يطعِ اللهَ ورسولَهُ . . فقدْ رَشَدَ ، ومَنْ يعصِهِمَا . . فقدْ غوىٰ ، فقالَ : « قُلْ : ومَنْ يعصِ اللهَ ورسولَهُ . . فقدْ غَوىٰ »(٢) ، فكرِهَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قولَهُ : « ومَنْ يعصِهِما » ؛ لأنَّهُ تسويةٌ وجمعٌ(٣) .

وكانَ إبراهيمُ يكرَهُ أنْ يقولَ الرجلُ : أعوذُ باللهِ وبكَ ، ويجوِّزُ أنْ يقولَ : أعوذُ باللهِ ثمَّ بكَ ، وأنْ يقولَ : لولا اللهُ ثمَّ فلانٌ ، ولا يقولُ : لولا اللهُ وفلانٌ(٤) .

وكرِهَ بعضُهمْ أنْ يُقالَ : اللَّهمَّ ؛ أعتقْنا مِنَ النارِ ، ويقولُ : العتقُ يكونُ بعدَ الورودِ ، وكانوا يستجيرونَ مِنَ النارِ ، ويتعوَّذونَ مِنَ النارِ(٥) .

---

(١) رواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠٧٥٩) .

(٢) رواه مسلم (٨٧٠) .

(٣) أي : ذكرهما في حيز واحد ، هٰذا هو المشهور ، واختلف في ذلك ؛ فقيل : كان ذلك في أول الإسلام ، ثم لما شاع وانتشر وكمل نور الإيمان . . أبيح ذلك كما ذكره شرَّاح « الشفاء » ، وقال بعضهم : ولعل الأوجه أن يقال : العدول عن الاسمين الكريمين غير لائق وإن كان المقام يقتضي الضمير اختصاراً ، ولهٰذا ورد في كثير من القرآن : ﴿ وَمَن يُطِعِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ ﴾ ، ﴿ وَمَن يَعْصِ ٱللَّهَ وَرَسُولَهُۥ ﴾ ، ولله در القائل :

أعِدْ ذِكْرَ نَعمانَ لنا إنَّ ذكرَهُ هوَ المسكُ ما كرَّرْتَهُ يتضوَّعُ

« إتحاف » (٧/ ٥٧٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤٧) ، وإبراهيم هو النخعي .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤٨) .

وقالَ رجلٌ : اللَّهمَّ ؛ اجعلْني ممَّنْ تصيبُهُ شفاعةُ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ حذيفةُ : (إنَّ اللهَ يُغني المؤمنينَ عنْ شفاعةِ محمدٍ ، وتكونُ شفاعتُهُ للمذنبينَ مِنَ المسلمينَ)⁽¹⁾ .

وقالَ إبراهيمُ : (إذا قالَ الرجلُ للرجلِ : يا حمارُ ، يا خنزيرُ . . قيلَ لهُ يومَ القيامةِ : حماراً رأيتَني خلقتُهُ ؟ خنزيراً رأيتَني خلقتُهُ ؟)⁽²⁾ .

وعنِ ابنِ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : (إنَّ أحدَكمْ ليشركُ حتَّىٰ يشركَ بكلبِهِ ، يقولُ : لولاهُ . . لسُرِقْنا الليلةَ)⁽³⁾ .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ ينهاكُمْ أنْ تحلفُوا بآبائِكُم ، مَنْ كانَ حالفاً . . فلْيحلِفْ باللهِ أوْ لِيَصْمُتْ » ، قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : واللهِ ؛ ما حلفْتُ بها منذُ سمعتُها⁽⁴⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تسمُّوا العنبَ الكرمَ ، إنَّما الكرمُ الرجلُ المسلمُ »⁽⁵⁾ .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يقولنَّ أحدُكُمْ : عبدي وأمتي ، كلُّكمْ عبيدُ اللهِ ، وكلُّ نسائِكُمْ إماءُ اللهِ ، ولكنْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٤٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٥٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٦٠) .

(٤) رواه البخاري (٦٦٤٧) ، ومسلم (٣/١٦٤٦) واللفظ له .

(٥) رواه البخاري (٦١٨٣) ، ومسلم (٢٢٤٧) واللفظ له .

ليقُلْ : غلامي وجاريتي ، وفتايَ وفتاتي ، ولا يقُلِ المملوكُ : ربِّي ، ولا ربَّتي ، ولكنْ ليقلْ : سيدي وسيدتي ، فكلُّكمْ عبيدُ اللهِ ، والربُّ اللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تقولُوا للمنافقِ : سيدُنا ؛ فإنَّهُ إنْ يكنْ سيدَكُمْ . . فقدْ أسخطْتُمْ ربَّكمْ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ قالَ : أنا بريءٌ مِنَ الإسلامِ ؛ فإنْ كانَ صادقاً . . فهوَ كما قالَ ، وإنْ كانَ كاذباً . . فلنْ يرجعَ إلى الإسلامِ سالماً »(٣) .

فهـٰذا وأمثالُهُ ممَّا يدخلُ في الكلامِ ، ولا يمكنُ حصرُهُ .

ومَنْ تأمَّلَ جميعَ ما أوردناهُ مِنْ آفاتِ اللسانِ . . علمَ أنَّهُ إذا أطلقَ لسانَهُ . . لمْ يسلمْ ، وعندَ ذلكَ يعرفُ سرَّ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ صمتَ . . نجا »(٤) ، لأنَّ هـٰذهِ الآفاتِ كلَّها مهالكُ ومعاطبُ ، وهيَ علىٰ طريقِ المتكلِّمِ .

---

(١) رواه البخاري (٢٥٥٢) ، ومسلم (٢٢٤٩) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٦٥) واللفظ له .

(٢) رواه أبو داوود (٤٩٧٧) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٣٦٧) واللفظ له .

(٣) رواه أبو داوود (٣٢٥٨) ، والنسائي (٦/٧) ، وابن ماجه (٢١٠٠) .

(٤) رواه الترمذي (٢٥٠١) .

فإنْ سكتَ . . سلمَ مِنَ الكلِّ ، وإنْ نطقَ وتكلَّمَ . . خاطرَ بنفسِهِ ، إلاَّ أنْ يوافقَهُ لسانٌ فصيحٌ ، وعلمٌ غزيرٌ ، وورعٌ حافظٌ ، ومراقبةٌ لازمةٌ ، ويقلِّلَ مِنَ الكلامِ ، فعساهُ يسلمُ عندَ ذلكَ ، وهوَ معَ جميعِ ذلكَ لا ينفكُّ عنِ الخطرِ ، فإنْ كنتَ لا تقدرُ علىٰ أنْ تكونَ ممَّن تكلَّمَ فغنمَ . . فكنْ ممَّنْ سكَتَ فسلِمَ ؛ فالسلامةُ إحدى الغنيمتَينِ .

* * *

SÖZDEKİ HATÂLARIN İNCELİKLERİNDEN GAFLET

Bu âfet, bilhassa Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatıyla ve dîn işleri ile alâkalı konuşmalarda olup dîn hususunda konuşmak, ancak fasîh âlimlerin işidir. İlmi veyâ hitâbeti az olanın sözde sürçmeleri de çoğalır. Fakat Allahu Teâlâ bu eksiklikleri cehâletine bağışlar. Nitekim konuşmadaki hatânın örneği olarak Huzeyfe'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا شَاءَ اللّٰهُ وَشِئْتَ وَلٰكِنْ لِيَقُلْ مَا شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ شِئْتَ

"Sizden biriniz konuşurken, Allah'ın dilediği ve senin dilediğin şeklinde konuşmasın; Allah'ın dilediği sonra da senin dilediğin, şeklinde konuşsun."[212] buyurmuştur. Çünkü "Ve" kelimesi, mutlak atıf içindir. Bu ise Allah'ın irâdesiyle beşerin irâdesi arasında bir müsâvât hatıra getirir, fakat "Sümme" kelimesi terâhî içindir. Kulun dilemesi geride kalır. **İbn Abbâs** (r.a.) diyor ki: "Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile bâzı hususları görüştüm. Sonunda: "Allah ve sen dilersen." dedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَجَعَلْتَنِي لِلّٰهِ عَدِيلًا بَلْ مَا شَاءَ اللّٰهُ وَحْدَهُ

"Beni Allah'a emsâl mi yapıyorsun? Yalnız Allah'ın dilediği de."[213] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda hitâbede bulunan bir kimse: "Allah ve Rasûlüne itâat eden hidâyete ulaşır, onlara isyân eden azar." dedi. Bu ikinci cümlede **zamir** îrâd etme-

---

[212] Ebû Dâvud ve Neseî sahîh sened ile rivâyet etmişlerdir.

[213] Neseî ve İbn Mâce hasen sened ile rivâyet etmişlerdir.

si bakımından Allah ile peygamberi bir seviyede gösterir gibi bir anlayış bulunduğundan, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu ifâdeyi hoş karşılamadı ve ikinci cümlede de isimlerin tasrîhinin daha muvâfık olduğunu bildirmek üzere: *"Allah'a ve Resulüne isyân edenleri."* şeklinde ifâde et, buyurdu.

İbrahim Nehâî de:

- "Allah'a ve sana sığınırım." şeklinde konuşmaktan hoşlanmaz, ancak Allah'a sığınırım, sonra da sana sığınırım, demeyi daha muvâfık bulurdu. Bunun gibi "Evvel Allah sonra da siz" şeklinde konuşulur, fakat "Allah ve siz olmasanız" denmemelidir. Hattâ bâzıları, "Allahım beni cehennemden âzâd eyle." şeklinde duâyı da muvâfık görmezlerdi. Çünkü âzâd edilmek, cehenneme girdikten sonradır. Meselâ, "Falan adam âzâd edildi." dendiği zaman, köle idi de hürriyetine kavuştu mânâsına geldiği gibi. Bunun yerine, "Allahım, bizi cehennem ateşinden koru." demeyi daha muvâfık bulurlardı.

Adamın biri "Allahım, beni Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şefâatine nâil olanlardan eyle." diye duâ edince, Huzeyfe (r.a.) "Allah kulunu Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şefâatinden de müstağnî kılar ve doğrudan doğruya affeder." dedi. Yâni doğrudan Allah'tan af dile demek istemiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şefâati, Müslümanların günâhkârlarınadır.

İbrâhim Nehâî diyor ki: "Adamın biri bir başka adama "Eşek herif, domuz herif." dediği zaman; kıyâmet günü ona, bu adamı merkep veyâ hınzır yap diye söylenir." **İbn Abbâs** (r.a.) diyor ki: "İnsan bilmeyerek şirke düşebilir. Hattâ köpeği ile de şirk edebilir. "Bu gece eğer köpek olmasaydı çalınacaktık." şeklinde konuşmak gibi.

Hz. Ömer'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَنْهَاكُمْ أَنْ تَحْلِفُوا بِاٰبَائِكُمْ، مَنْ كَانَ حَالِفًا
فَلْيَحْلِفْ بِاللّٰهِ أَوْ لِيَصْمُتْ

"Allahu Teâlâ atalarınız namına yemîn etmekten sizi nehy eder. Yemîn eden, Allah adına yemin etsin veyâ sükût etsin."[214] **Hz. Ömer**: "Bunu duyduktan sonra, bir daha yemîn etmedim." demiştir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا تُسَمُّوا الْعِنَبَ كَرْمًا إِنَّمَا الْكَرْمُ الرَّجُلُ الْمُسْلِمُ

"Üzüme "kerm" demeyiniz. Zîra kerm, Müslüman adam demektir."[215]

Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَقُولَنَّ أَحَدُكُمْ: عَبْدِي، وَلَا أَمَتِي، كُلُّكُمْ عَبِيدُ اللّٰهِ وَكُلُّ نِسَائِكُمْ إِمَاءُ اللّٰهِ، وَلْيَقُلْ: غُلَامِي وَجَارِيَتِي، وَلَا يَقُولُ الْمَمْلُوكُ: رَبِّي، وَلَا رَبَّتِي، وَلْيَقُلْ سَيِّدِي وَسَيِّدَتِي، كُلُّكُمْ عَبِيدُ اللّٰهِ، وَالرَّبُّ اللّٰهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى.

"Sizden biriniz "kulum", "emem" demesin. Çünkü her erkek Allah'ın kulu ve her kadın Allah'ın emesidir. Câriyem, hizmetçim, şeklinde konuşun. Köleler de, "Rabbim" demesin, efendim desin. Çünkü hepiniz Allah'ın kulusunuz ve Rab yalnız Allahu Teâlâ'dır."[216] buyurmuştur.

---

[214] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

[215] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

[216] İbn Ebî'd-Dünyâ **"Kitâbü's-Samt"**de rivâyet etmiştir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَقُولُوا لِلْفَاسِقِ سَيِّدِنَا فَإِنَّهُ إِنْ يَكُنْ سَيِّدَكُمْ فَقَدْ أَسْخَطْتُمْ رَبَّكُمْ

"Fâsık kimseye, "efendimiz" demeyin. Çünkü fâsık efendiniz olursa, Rabbinizi gazâblandırmış olursunuz."[217] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ قَالَ أَنَا بَرِيءٌ مِنَ الْإِسْلَامِ فَإِنْ كَانَ صَادِقًا فَهُوَ كَمَا قَالَ
وَإِنْ كَانَ كَاذِبًا فَلَنْ يَرْجِعَ إِلَى الْإِسْلَامِ سَالِمًا

"Ben Müslümanlıktan uzağım diyen kimse, doğru konuşuyorsa, dediği gibidir. Şayet yalan söylüyorsa, sâlimen İslâmiyet'e dönemez."[218] buyurmuştur.

Bütün bunlar konuşmanın âfetleridir ki, sayılmaları mümkün değildir. Dilin âfetleri hakkında anlattıklarımızı düşünen kimse, dilini serbest bıraktığı zaman, bunlardan selâmet bulamayacağını anlar ve o zaman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Sükût eden kurtuldu."*[219] buyurduğunun mânâsını anlamış olur. Zîra bu âfetlerin hepsi tehlikelidir. Bütün bunlar, konuşan adamın yolu üzerindedir. Bunlardan kurtuluş ancak sükût sâyesindedir. Eğer konuşmasına devam ederse, kendini tehlikeye atmış olur. Ancak bilgili, hatip ve verâ sâhibi olur ve kendini murakabe eder de az konuşursa, belki selâmet bulur. Her ne olursa olsun, yine tehlikeden sâlim değildir.

---

[217] Ebû Dâvud Bureyde'den sahih sened ile rivâyet etmiştir.

[218] Neseî ve İbn Mâce Büreyde'den sahih sened ile rivâyet etmiştir.

[219] Tirmizî rivâyet etmiştir.

الآفة العشرون : سؤال العوام عن صفات الله تعالىٰ وعن كلامه ، وعن الحروف ، وأنها قديمة أو محدثة

ومِنْ حقِّهِمُ الاشتغالُ بالعملِ بما في القرآنِ(١) ، إلاَّ أنَّ ذلك ثقيلٌ على النفوسِ ، والفضولَ خفيفٌ على القلبِ ، والعاميُّ يفرحُ بالخوضِ في العلمِ ؛ إذِ الشيطانُ يخيِّلُ إليهِ : إنَّكَ مِنَ العلماءِ وأهلِ الفضلِ .

ولا يزالُ يحبِّبُ إليهِ ذلكَ حتَّىٰ يتكلَّمَ في العلمِ بما هوَ كفرٌ وهوَ لا يدري .

وكلُّ كبيرةٍ يرتكبُها العاميُّ فهيَ أسلمُ لهُ مِنْ أنْ يتكلَّمَ في العلمِ ، لا سيَّما فيما يتعلَّقُ باللهِ وصفاتِهِ، وإنَّما شأنُ العوامِّ الاشتغالُ بالعباداتِ، والإيمانُ بما

---

(١) أي : من الأوامر والنواهي . « إتحاف » (٧/ ٥٧٩) ، ثم ما المراد بالعاميِّ في هٰذا الباب ؟ يقول الحافظ الزبيدي موضحاً ومبيناً في « إتحافه » (٧/ ٥٨١) : (وليس المراد بالعوام السوقية والأجلاف من أهل السواد فقط ، بل في معنى العوام الأديب والنحوي والمحدث والمفسر والفقيه والمتكلم ، بل كل عالم سوى المتجردين لعلم السباحة في بحار المعرفة القاصرين أعمارهم عليه ، الصارفين وجوههم عن الدنيا والشهوات ، المعرضين عن المال والجاه والخلق وسائر اللذات ، المخلصين لله تعالىٰ في العلوم والأعمال ، القائمين بجميع حدود الشريعةِ وآدابها في القيام بالطاعات وترك المنكرات ، المفرغين قلوبهم بالجملة عن غير الله لله ، المستحقرين للدنيا بل للآخرة في جنب محبة الله تعالىٰ ، فهٰؤلاء هم أهل الغوص في بحر المعرفة ، وهم مع ذلك كله علىٰ خطر عظيم ، يهلك في العشرة تسعة إلىٰ أن يسعد واحد منهم بالدر المكنون والسر المخزون) .

وردَ بهِ القرآنُ ، والتسليمُ لما جاءَتْ بهِ الرسلُ مِنْ غيرِ بحثٍ .

وسؤالُهُمْ عنْ غيرِ ما يتعلقُ بالعباداتِ سوءُ أدبٍ منهُمْ ، يستحقُّونَ بهِ المقتَ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ويتعرَّضونَ لخطرِ الكفرِ ، وهوَ كسؤالِ ساسةِ الدوابِّ عنْ أسرارِ الملوكِ ، وهوَ موجبٌ للعقوبةِ ، وكلُّ منْ سألَ عنْ علمٍ غامضٍ ولمْ يبلغْ فهمُهُ تلكَ الدرجةَ فهوَ مذمومٌ ؛ فإنَّهُ بالإضافةِ إليهِ عاميٌّ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ذروني ما تركتُكُمْ ، فإنَّما هلكَ مَنْ كانَ قبلَكُم بكثرةِ سؤالِهِمْ ، واختلافِهِمْ علىٰ أنبيائِهِمْ ، ما نهيتكُمْ عنهُ فاجتنبُوهُ ، وما أمرتُكمْ بهِ فأتوا منهُ ما استطعتُمْ »⁽¹⁾ .

وقالَ أنسٌ : سألَ الناسُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً حتَّىٰ أكثرُوا عليهِ وأغضبُوهُ ، فصعدَ المنبرَ وقالَ : « سلوني ، فلا تسألُوني عنْ شيءٍ إلا أنبأتُكُمْ بهِ » ، فقامَ إليهِ رجلٌ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ مَنْ أبي ؟ فقالَ : « أبوكَ حذافةُ » ، فقامَ إليهِ شابَّانِ أخوانِ ، فقالا : يا رسولَ اللهِ ؛ مَنْ أبونا ؟ فقالَ : « أبوكُما الذي تدعيانِ إليهِ » فقامَ إليهِ رجلٌ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أفي الجنةِ أنا أمْ في النارِ ؟ فقالَ : لا ، بلْ في النارِ » ، فلمَّا رأى الناسُ غضبَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . أمسكُوا ، فقامَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ فقالَ : رضينا باللهِ ربّاً ، وبالإسلامِ ديناً ، وبمحمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رسولاً ، فقالَ : « اجلسْ يا عمرُ ؛ يرحمُكَ اللهُ ، إنَّكَ ما علمتَ لموفقٌ »⁽²⁾ .

---

(1) رواه البخاري (٧٢٨٨) ، ومسلم (١٣٣٧) .

(2) رواه البخاري (٩٣) ، ومسلم (٢٣٥٩) وليس فيهما ذكر الشابين والسائل عن =

وفي الحديثِ : (نهىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ القيلِ والقالِ ، وإضاعةِ المالِ ، وكثرةِ السؤالِ)(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يوشكُ الناسُ يتساءلونَ بينهُمْ حتَّىٰ يقولوا هـٰذا : خَلقَ اللهُ الخلقَ ، فمَنْ خلقَ اللهَ ؟ فإذا قالُوا ذلكَ . . فقولوا : ﴿ قُلْ هُوَ ٱللَّهُ أَحَدٌ ۝ ٱللَّهُ ٱلصَّمَدُ . . . ﴾ حتَّىٰ تختموا السورةَ ، ثمَّ ليتفُلْ أحدُكمْ عنْ يسارِهِ ثلاثاً ، وليستعذْ باللهِ مِنَ الشيطانِ الرجيمِ »(٢) .

وقالَ جابرٌ : (ما نزلَتْ آيةُ التلاعنِ إلا لكثرةِ السؤالِ)(٣) .

وفي قصةِ موسىٰ والخضرِ عليهما السلامُ تنبيهٌ على المنعِ مِنَ السؤالِ قبلَ أوانِ استحقاقِهِ ؛ إذْ قالَ : ﴿ فَإِنِ ٱتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْـَٔلْنِي عَن شَيْءٍ حَتَّىٰٓ أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا ﴾ ، فلمَّا سألَ عنِ السفينةِ . . أنكرَ عليهِ حتَّى اعتذرَ ، وقالَ : ﴿ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا ﴾ ، فلمَّا لم يصبرْ حتَّىٰ سألَ ثلاثاً . . قالَ : ﴿ هَٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ ﴾ وفارقَهُ .

فسؤالُ العوامِّ عنْ غوامضِ الدينِ مِنْ أعظمِ الآفاتِ ، وهوَ مِنَ المثيراتِ

= عاقبته ، ورواه أحمد في « المسند » (٣/ ١٦٢) وليس فيه ذكر الشابين .

(١) رواه البخاري (١٤٧٧) ، ومسلم (٥٩٣) (كتاب الأقضية ، باب النهي عن كثرة المسائل) .

(٢) رواه أبو داوود (٤٧٢٢) ، وبنحوه رواه البخاري (٧٢٩٦) ، ومسلم (١٣٤) .

(٣) رواه الخطيب في « الأسماء المبهمة » (ص٤٨١) .

للفتنِ ، فيجبُ ذمُّهمْ ومنعهُمْ مِنْ ذلكَ ، وخوضُهُمْ في حروفِ القرآنِ يضاهي حالَ مَنْ كتبَ إليهِ الملكُ كتاباً، ورسمَ لهُ فيهِ أموراً ، فلمْ يشتغلْ بشيءٍ منها، وضيَّعَ زمانَهُ في السؤالِ : أنَّ قرطاسَ الكتابِ عتيقٌ أمْ حديثٌ ؟ فاستحقَّ بذلكَ العقوبةَ لا محالةَ ، فكذلكَ تضييعُ العاميِّ حدودَ القرآنِ واشتغالُهُ بحروفهِ أهيَ قديمةٌ أمْ محدثةٌ ، وكذلكَ سائرُ صفاتِ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

تمّ كتاب آفات اللسان

وهو الكتاب الرابع من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدين

والحمد لله رب العالمين ، حمداً دائماً كثيراً طيّباً مباركاً فيه

وصلى الله على سيدنا محمّد النّبيّ العربيّ المصطفى

خيرة الله من خلقه وعلىٰ آله وصحبه وسلّم تسليماً كثيراً

يتلوه كتاب آفة الغضب والحقد والحسد

AVAMIN YERSİZ SUALLERİ

Bu âfet avâmın Allahu Teâlâ'nın sıfatlarından, kelâmının kadîm olup olmadığından sormalarıdır.

Avama düşen vazîfe, Kur'ân'ın hükmü ile amel etmektir. Şu kadar var ki, bu gerçekler insanlara ağır gelir, boş şeyler hoşlarına gider. Avam da ilimden dem vurmak ister ve bundan zevk alır. Çünkü böylece şeytan ona bilgiçlik taslatır. Ve fazîlet sâhibi olduğu hissini verdirir. Bunu ona o kadar süsler ve sevdirir ki, ilimde küfür olan şeyi konuşmaya kadar kendisini getirir de, kendisinin ondan haberi bile olmaz. Hâlbuki bir avâmın her hangi bir kepâzeliği irtikap etmesi, ilim nâmına câhilâne dem vurmasından daha sâlimdir.

Bilhâssa Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatını alâkadar eden mevzûlarda avâmın vazîfesi, teferruata dalmadan Peygamber Efendimiz'in Allah tarafından getirip haber verdiklerine inanmak ve ibâdetle meşgul olmaktır. İbâdetle alâkalı olmayan mevzûlarda suâl sormaları edebe aykırıdır:

Aksi takdirde Allah'ın hışmına uğrar, küfür tehlikesiyle karşı karşıya gelir. Bu gibilerin bu nevî suâller sormaları, koyun çobanlarının devlet siyâsetine müdâhale etmelerine benzer. Aklının ermediği, havsalasının almadığı ve ilmî cihetten kavrayamadığı bu nevî idrâki onlarca güç meselelerden soran, makbul bir insan değildir. Çünkü o, bu gibi meselelerin avâmı sayılır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

ذَرُونِي مَا تَرَكْتُكُمْ فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ بِكَثْرَةِ سُؤَالِهِمْ
وَاخْتِلَافِهِمْ عَلٰى أَنْبِيَائِهِمْ مَا نَهَيْتُكُمْ عَنْهُ فَاجْتَنِبُوهُ وَمَا أَمَرْتُكُمْ
بِهٖ فَأْتُوا مِنْهُ مَا اسْتَطَعْتُمْ

"Sizi terkettiğim şeylerde beni bırakınız (yâni sükût ettiğim hususları araştırmayınız.) *Sizden öncekilerin helâk olanları, peygamberlerine çok suâl sormaları ve peygamberlerine ihtilâfları sebebiyledir. Size yasak ettiğim şeylerden kaçınınız, emrettiklerimi de gücünüz yettiği kadar yerine getiriniz."*[220]

Enes (r.a.) diyor ki: "Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e birçok suâller sordular. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in canı sıkıldı ve bize kızarak:

سَلُونِي وَلَا تَسْئَلُونِي عَنْ شَيْءٍ إِلَّا أَنْبَأْتُكُمْ بِهٖ

"Sorun bana, (fakat iyi biliniz ki) *nereden sorarsanız size haber vereceğim."* buyurdu. Bunun üzerine adamın biri kalktı:

- "Ey Allah'ın Rasûlü, babam kimdir?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Senin baban Huzafe'dir."* buyurdu. Sonra iki genç kalktı:

- "Bizim babalarımız kimdir?" diye sordular. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Kime nisbet ediliyorsanız, babalarınız onlardır."* buyurdu. Daha sonra biri kalkarak:

- "Ben cennette miyim, cehennemde miyim?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Hayır, sen cennette değil, cehennemdesin."* buyurdu. Rasûl-i

---

[220] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

Ekrem (s.a.v.)'in canının sıkıldığını görenler, sustu ve bir şey sormadılar. Bunun üzerine **Hz. Ömer** söz alarak:

- "Allah'ı Rabbimiz, İslâm'ı dînimiz, Muhammed aleyhisselâmı peygamberimiz olarak kabul ettik ve buna râzıyız ya Rasûlallah!" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Otur ya Ömer. Allah sana rahmet etsin, sen bildiğinde muvaffak olmuşsun."* buyurdu.[221]

Yine hadîste vârid olduğuna göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), dedikodudan, malı israftan ve çok suâl sormaktan men ederek:

يُوشِكُ النَّاسُ يَتَسَاءَلُونَ بَيْنَهُمْ حَتّٰى يَقُولُوا قَدْ خَلَقَ اللّٰهُ الْخَلْقَ فَمَنْ خَلَقَ اللّٰهَ؟ فَإِذَا قَالُوا ذٰلِكَ فَقُولُوا: قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ اَللّٰهُ الصَّمَدُ حَتّٰى تَخْتِمُوا السُّورَةَ ثُمَّ لْيَقُلْ أَحَدُكُمْ عَنْ يَسَارِهِ ثَلَاثًا وَلْيَسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ

"İnsanların suâl sormakta o kadar ileri gideceğinden korkulur ki, hattâ mahlûkatı Allah yarattı; peki Allah'ı kim yarattı, diyecek kadar ileri giderler. Böyle bir suâl sordukları zaman, İhlâs sûresini okuyun, sonra biriniz üç kere soluna tükürerek şeytanın şerrinden Allah'a sığınsın."[222] buyurdu. Câbir (r.a.) Mulâane âyetinin nüzûlüne, fazla suâllerin sebeb olduğunu söylemiştir.

Mûsâ aleyhisselâm ile Hızır aleyhisselâm kıssasında, yeri gelmeden lüzumsuz suâllerin sorulmamasına işâret edilmiştir. Nitekim Hızır aleyhisselâm:

---

[221] Kısmen Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

[222] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتّٰى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا

"Bana uyacaksan, ben sana anlatmadıkça herhangi bir şey hakkında bana suâl sorma dedi." (Kehf sûresi, 18/70)

Sonra Mûsâ aleyhisselâm, gemiyi tahrip edişinin sebebini sorunca, Hızır aleyhisselâmın îkazı üzerine

لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا

"Unuttuğum için bana çıkışma; gücümün yetmediği şeyden beni mesûl tutma, dedi." (Kehf sûresi, 18/73) Nihâyet sabredemeyip üçüncü suâli de tevcîh edince:

هٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي وَبَيْنِكَ

"İşte bu, benimle senin ayrılığımızdır, dedi."[223] (Kehf sûresi, 18/78) Ve ayrıldı.

Avâmın bu gibi derin meselelerden sormaları, en büyük âfetlerdendir. Belki suâller fitneyi uyandırır, bunlardan men etmek lâzımdır. Kur'ân'ın emirlerini bırakıp da harfleri üzerinde durmak, onlardan bir şeyler çıkarmaya çalışmak, pâdişâhın fermânındaki emirlere riâyet etmeyip de, kâğıdının ve yazısının vasfı üzerinde duran gibidir ki, cezâyı müstelzimdir. Kur'ân'ın emirlerini bırakıp da "Kur'ân kadîm midir, hâdis midir?" diye uğraşan avâm da bu hükümdedir. Allahu Teâlâ'nın diğer sıfatlarında da hüküm bu minvâl üzeredir.

---

[223] Muğîre b. Şu'be'den. Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

كتاب

آفة الغضب والحقد والحسد

وهو الكتاب الخامس من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub‘u’l-Mühlikât

BEŞİNCİ KİTAB

GAZAB, HIKD VE HASEDİN ZEMMİ

(KİTÂBÜ ZEMMİ’L-GAZAB VE’L-HIKD VE’L-HASED)

كتاب آفة الغضب والحقد والحسد

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي لا يتكلُ إلا علىٰ عفوهِ ورحمتِهِ الراجونَ ، ولا يحذرُ سوىٰ غضبهِ وسطوتِهِ الخائفونَ ، الذي استدرجَ عبادَهُ مِنْ حيثُ لا يعلمونَ ، وسلَّطَ عليهمُ الشهواتِ وأمرَهُمْ بتركِ ما يشتهونَ ، وابتلاهُمْ بالغضبِ وكلَّفَهُمْ كظمَ الغيظِ فيما يغضبونَ ، ثمَّ حفَّهُمْ بالمكارهِ واللذَّاتِ وأملىٰ لهُمْ لينظرَ كيفَ يعملونَ ، وامتحنَ بهِ حبَّهُمْ ليعلمَ صدقَهُمْ فيما يدَّعونَ ، وعرَّفَهُمْ أنَّهُ لا يخفىٰ عليهِ شيءٌ مما يسرُّونَ وما يعلنونَ ، وحذَّرهُمْ أنْ يأخذَهُمْ بغتةً وهُمْ لا يشعرونَ ؛ فقالَ : ﴿ مَا يَنظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَٰحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ ۝ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَآ إِلَىٰٓ أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ ﴾ .

والصَّلاةُ علىٰ محمدٍ رسولِهِ الذي يسيرُ تحتَ لوائِهِ النبيونَ والمرسلونَ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ الأئمةِ المهديِّينَ والسادةِ المرضيِّينَ ، صلاةً يوازي عددُها عددَ ما كانَ مِنْ خلقِ اللهِ وما سيكونُ ، ويحظىٰ ببركتِها الأولونَ والآخرونَ ، وسلَّمَ تسليماً كثيراً .

أما بعد :

فإنَّ الغضبَ شعلةُ نارٍ اقتُبِسَتْ مِنْ نارِ اللهِ الموقدةِ ، التي تطلعُ على

الأفئدةِ ، وإنَّها لمستكنَّةٌ في طيِّ الفؤادِ استكنانَ الجمرِ تحتَ الرمادِ ، ويستخرجُها الكِبْرُ الدفينُ في قلبِ كلِّ جبارٍ عنيدٍ ؛ كما يستخرجُ الحجرُ النارَ مِنَ الحديدِ ، وقدِ انكشفَ للناظرينَ بنورِ اليقينِ : أنَّ الإنسانَ ينزِعُ منهُ عرقٌ إلى الشيطانِ اللعينِ ، فمَنِ استفزَّتْهُ نارُ الغضبِ.. فقدْ قويَتْ فيهِ قرابةُ الشيطانِ ؛ حيثُ قالَ : ﴿ خَلَقْتَنِى مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُۥ مِن طِينٍ ﴾ ، فإنَّ شأنَ الطينِ السكونُ والوقارُ ، وشأنَ النارِ التلظِّي والاستعارُ ، والحركةُ والاضطرابُ .

ومِنْ نتائجِ الغضبِ الحقدُ والحسدُ ، وبهما هلكَ مَنْ هلكَ ، وفسدَ مَنْ فسدَ ، ومفيضُهما مضغةٌ إذا صلُحَتْ.. صلُحَ سائرُ الجسدِ ، وإذا كانَ الحقدُ والحسدُ والغضبُ ممَّا يسوقُ العبدَ إلىٰ مواطنِ العطَبِ.. فما أحوجَهُ إلىٰ معرفةِ معاطبِهِ ومساويهِ ؛ ليحذرَ ذلكَ ويتقيهِ ، ويميطَهُ عنِ القلبِ إن كانَ وينقِّيهِ[1] ، ويعالجَهُ إنْ رسَخَ في قلبِهِ ويداويهِ ، فإنَّ مَنْ لا يعرفُ الشرَّ.. يوشكُ أنْ يقعَ فيهِ ، ومَنْ عرفَهُ.. فالمعرفةُ لا تكفيهِ ، ما لمْ يعرفِ الطريقَ الذي بهِ يدفعُ الشرَّ ويُقصيهِ .

ونحنُ نذكرُ ذمَّ الغضبِ وآفاتِ الحقدِ والحسدِ في هٰذا الكتابِ ، ويجمعُها بيانُ ذمِّ الغضبِ ، ثمَّ بيانُ حقيقةِ الغضبِ ، ثمَّ بيانُ أنَّ الغضبَ هلْ يمكنُ إزالةُ أصلِهِ بالرياضةِ أمْ لا ، ثمَّ بيانُ الأسبابِ المهيِّجةِ للغضبِ ، ثمَّ بيانُ علاجِ الغضبِ بعدَ هيجانِهِ ، ثمَّ بيانُ فضيلةِ كظْمِ الغيظِ ، ثمَّ بيانُ فضيلةِ

---

(١) وحقها ظهور علامة النصب ، وسكنت مراعاة للسجعة ، وكذا القول فيما سيأتي .

الحلمِ ، ثمَّ بيانُ القدرِ الذي بهِ يجوزُ الانتصارُ والتشفِّي مِنَ الكلامِ ، ثمَّ بيانُ القولِ في معنى الحقدِ ونتائجِهِ ، وفضيلةِ العفوِ والرفقِ ، ثمَّ بيانُ القولِ في ذمِّ الحسدِ ، وفي حقيقتِهِ وأسبابِهِ ومعالجتِهِ ، وغايةِ الواجبِ في إزالتِهِ ، ثمَّ بيانُ السببِ في كثرةِ الحسدِ بينَ الأمثالِ والأقرانِ والإخوةِ وبني العمِّ والأقاربِ وتأكُّدِهِ ، وقلَّتِهِ وضعفِهِ في غيرِهِمْ ، ثمَّ بيانُ الدواءِ الذي بهِ يُنفىٰ مرضُ الحسدِ عنِ القلبِ ، ثمَّ بيانُ القدرِ الواجبِ في نفيِ الحسدِ عنِ القلبِ ، وباللهِ التوفيقُ .

* * *

MUKADDİME

O Allah'a hamdederim ki, O'nun af ve rahmetine ancak umanlar nâil olabilir. O'nun gadab ve celâlinden ancak korkanlar kurtulabilir. O öyle yüce bir Allah'tır ki, kullarını yoktan yarattı. Onlara şehveti musallat etti. Sonra da her arzu ettikleri şeylere yaklaşmamalarını emretti. Gadabı verdi ve onu yenmelerini kendilerine teklif etti. Sonra da çevrelerini hoşlanıp hoşlanmayacağı şeylerle kuşattı da, ne yapacaklarını denemek için onlara mühlet verdi. İddiâlarındaki samîmiyetlerini bilmek için, bu husustaki sevgi derecelerini imtihân etti. Ve açığa çıkarıp gizli tuttukları hiç bir şeyin kendisine gizli kalmadığını onlara bildirdi. Hiç farkında olmadan beklemedikleri bir anda ölüm pençesinin kendilerini yakalamasi ile onları korkuttu da:

مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ.
فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَآ إِلٰى أَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ

"Çekişip dururlarken kendilerini yakalayacak bir tek çığlığı beklerler. O zaman, artık ne vasıyet edebilirler ne de âilelerine dönebilirler." (Yâsîn sûresi, 36/49-50) buyurdu.

Yaratılan ve yaratılacakların sayısı nispetinde salât u selâm, bütün peygamberlere ve kendi sancağı altında toplanılacak olan Muhammed aleyhisselâma, hidâyete erişip hidâyete ulaştıran ve Allahu Teâlâ'nın rızâsına mazhar olan âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; gadab ve hışım, Allahu Teâlâ'nın yaktığı ve gönülleri saran ateşten bir kıvılcımdır. O, kül altında korunan ateş közleri gibi, kalbin derinliklerinde saklıdır. Onu, muannit cebbârların gönüllerinde gömülü olan kibir meydana çıkarır ki, bu, demirin kayaya çarpması esnâsında taşın çıkardığı ateş gibidir. Yakîn nûru ile müşahede edenlere, insanın şeytana doğru uzanan bir damarı olduğu keşfedilmiştir. Hışım ateşi kendisinde dalgalanmaya başlayan kimsede şeytana yakınlık kuvvetleşir. Nitekim şeytan:

خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ

"Beni ateşten, onu kuru balçıktan yarattın." (A'râf sûresi, 7/12) dedi. Toprağın hâli, vakar içinde sükûnettir. Ateşin hali ise yanmak, dalgalanmak, hareket ve ızdıraptır. Kin ve çekememezlik de gadab ve hışmın netîcesidir. Helâk olanlar, hep bu hastalıklardan helâk olmuş, bozulanlar da bu hastalıklardan bozulmuştur. Bunların kaynağı bir et parçasıdır. (Et parçasından ibâret olan kalb-i cismânî ile alâkası bulunan kalb-i ruhânîdir.) O müstakim ve iyi olduğu zaman, bütün ceset de düzelmiş olur.

Mâdem ki hıkd, haset ve gadab insanı helâke götürüyor. Herşeyden önce bunların kötülüklerini ve insanı nasıl helâke sürüklediklerini öğrenmek lâzımdır. Ancak bu sayede bunlar kalpten çıkarılır ve şerlerinden korunmuş olunur. Çünkü kötülüğü bilmeyen kötülüğe düşebilir. Hattâ kötülüklerini bilmek kâfi değil, kuıtuluş çârelerini de öğrenmek lâzımdır.

Biz de bu kitapta gadabın zemmi mevzûunda, gadabın kötülüğünü, hıkd ve hasedin âfetlerini anlatacağız. Bunları şu kısımlarda toplayacağız: önce gadabın zemmi, sonra gadabın hakîkati, sonra gadabın riyâzetle izâle edilip edilemeyeceği, sonra gadabı hazırlayan sebepleri, sonra heyecâna gelen gadabı tedâvî ve teskîn yollarını, sonra hiddeti yenmenin fazîletini, sonra hilmin ehemmiyetini, sonra hiddet ânında ne dereceye kadar konuşulacağını, sonra hıkdın mânâ ve netîcelerini, sonra af ile rıfkın fazîletini, sonra hasedin zemmi hakkındaki sözleri, hasedin hakîkatini, sebep ve tedâvi yolları ile izâlesi için îcâb eden son çâreleri, sonra hasedin daha ziyâde emsâller, ekranlar, kardeş ve akrabalar arasında bulunduğunun sebebini, başkalarına karşı daha kuvvetli veyâ daha zayıf olmasının sebeplerini, hasedi kalpten çıkarmanın çârelerini ve bunun borç olan derecelerini anlatacağız. Tevfîk ancak Allah'tandır.

بيان ذمّ الغضب

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِذْ جَعَلَ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ فِى قُلُوبِهِمُ ٱلْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ ٱلْجَـٰهِلِيَّةِ فَأَنزَلَ ٱللَّهُ سَكِينَتَهُۥ عَلَىٰ رَسُولِهِۦ وَعَلَى ٱلْمُؤْمِنِينَ . . . ﴾ الآيةَ ، ذمَّ الكفارَ بما تظاهرُوا بهِ مِنَ الحميَّةِ الصادرةِ عنِ الغضبِ بالباطلِ ، ومدحَ المؤمنينَ بما أنزلَ اللهُ عليهمْ مِنَ السكينةِ .

وروىٰ أبو هريرةَ أنَّ رجلاً قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ مُرْني بعملٍ وأقللْ ، قالَ : « لا تغضبْ » ، ثمَّ أعادَ عليهِ ، قالَ : « لا تغضبْ »(١) .

وقالَ ابنُ عمرَ : قلتُ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : قلْ لي قولاً وأقللْ لعلِّي أعقلُهُ ، فقالَ : « لا تغضبْ » ، فأعدْتُ عليهِ مرَّتينِ ، كلُّ ذلكَ يرجعُ إليَّ « لا تغضبْ »(٢) .

وعنْ عبدِ اللهِ بنِ عمروٍ أنَّهُ سألَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : ماذا يبعدُني مِنْ غضبِ اللهِ ؟ قالَ : « لا تغضبْ »(٣) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما تعدُّونَ الصُّرَعة

---

(١) رواه البخاري (٦١١٦) .

(٢) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٥٦٨٥) .

(٣) رواه أحمد في « مسنده » (٢/ ١٧٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٩٢٩) .

فيكُمْ ؟ » قلْنا : الذي لا يصرعُهُ الرجالُ ، قالَ : « ليسَ ذلكَ ، ولكنِ الذي يملكُ نفسَهُ عندَ الغضبِ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ الشديدُ بالصُّرَعةِ ، إنَّما الشديدُ الذي يملكُ نفسَهُ عندَ الغضبِ »(٢) .

وقالَ ابنُ عمرَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كفَّ غضبَهُ . . سترَ اللهُ عورتَهُ »(٣) .

وقالَ سليمانُ بنُ داوودَ عليهِما السلامُ : (يا بُنيَّ ؛ إياكَ وكثرةَ الغضبِ ؛ فإنَّ كثرةَ الغضبِ تستخفُّ فؤادَ الرجلِ الحليمِ)(٤) .

وعنْ عكرمةَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿وَسَيِّدًا وَحَصُورًا﴾ . قال : (السيدُ الذيْ لا يغلبُهُ الغضبُ)(٥) .

وقالَ أبو الدرداءِ : قلْتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ دلَّني علىٰ عملٍ يدخلُني الجنةَ ، قالَ : « لا تغضبْ »(٦) .

---

(١) رواه مسلم (٢٦٠٨) .

(٢) رواه البخاري (٦١١٤) ، ومسلم (٢٦٠٩) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قضاء الحوائج » (٣٦) ، والطبراني في « الكبير » (١٢/ ٣٤٦-٣٤٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٤٨) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٧٠) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٢/ ٢٨٤) .

(٥) رواه الطبري في « تفسيره » (٣/ ٣/ ٣٢٨) .

(٦) رواه الطبراني في « مسند الشاميين » (٢١) ، وفي « الأوسط » (٢٣٧٤) .

وقالَ يحيىٰ لعيسىٰ عليهِما السلامُ : لا تغضبْ ، قالَ : لا أستطيعُ ألاَّ أغضبَ ، إنَّما أنا بشرٌ ، قالَ : لا تقتنِ مالاً ، قالَ : هـٰذا عسىٰ(١) .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الغضبُ يفسدُ الإيمانَ كما يفسدُ الصَّبِرُ العسلَ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما غضبَ أحدٌ إلا أشفىٰ علىٰ جهنَّمَ »(٣) .

وقالَ لهُ رجلٌ : أيُّ شيءٍ أشدُّ ؟ قالَ : « غضبُ اللهِ » ، قالَ : فما يبعدُني مِنْ غضبِ اللهِ ؟ قالَ : « لا تغضبْ »(٤) .

* * *

الآثارُ :

قالَ الحسنُ : (يا بنَ آدمَ ؛ كلمَّا غضبتَ.. وثبتَ ؟! يوشكُ أنْ تثِبَ وثبةً فتقعَ في النارِ)(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٨٦) عن عبد الله بن أبي الهذيل .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٤١٧/١٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٤١) من حديث معاوية بن حيدة رضي الله عنه .

(٣) قال الحافظ العراقي : (رواه البزار وابن عدي من حديث ابن عباس : « للنار باب لا يدخله إلا من شفىٰ غيظه بمعصية الله » وإسناده ضعيف) .

(٤) تقدم قريباً .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٦/٨) .

وعنْ ذي القرنينِ أنَّهُ لقيَ مَلَكاً منَ الملائكةِ ، فقالَ : علِّمْني علماً أزدادُ بهِ إيماناً ويقيناً ، قالَ : لا تغضبْ ؛ فإنَّ الشيطانَ أقدرُ ما يكونُ على ابنِ آدمَ حينَ يغضبُ ، فرُدَّ الغضبَ بالكظمِ ، وسكِّنْهُ بالتؤدةِ ، وإياكَ والعجلةَ ؛ فإنَّكَ إذا عجلتَ . . أخطأتَ حظَّكَ ، وكنْ سهلاً ليناً للقريبِ والبعيدِ ، ولا تكنْ جباراً عنيداً[1] .

وعنْ وهبِ بنِ منبِّهٍ : أنَّ راهباً كانَ في صومعتِهِ ، فأرادَ الشيطانُ أنْ يضلَّهُ ، فلمْ يستطعْ ، فجاءَهُ حتَّىٰ ناداهُ ، فقالَ لهُ : افتحْ ، فلمْ يجبْهُ ، فقالَ : افتحْ ؛ فإنِّي إنْ ذهبتُ . . ندمتَ ، فلمْ يلتفتْ إليهِ ، فقالَ : إنِّي أنا المسيحُ ، قالَ الراهبُ : وإنْ كنتَ المسيحَ ، فما أصنعُ بكَ ؟ أليسَ قدْ أمرْتَنا بالعبادةِ والاجتهادِ ، ووعدْتَنا القيامةَ ؟ فلوْ جئْتَنا اليومَ بغيرِ ذلكَ . . لمْ نقبلْهُ منكَ ، قالَ : فقالَ : فإنِّي أنا الشيطانُ وقدْ أردْتُ أنْ أضلَّكَ ، فلمْ أستطعْ ، فجئتُكَ لتسألَني عمَّا شئتَ فأخبرَكَ ، قالَ : ما أريدُ أنْ أسألَكَ عنْ شيءٍ ، قالَ : فولَّىٰ مدبراً ، فقالَ الراهبُ : ألا تسمعُ ؟ قال : بلىٰ ، قالَ : أخبرْني أيُّ أخلاقِ بني آدمَ أعونُ لكَ عليهِمْ ؟ قالَ : الحِدَّةُ ، إنَّ الرجلَ إذا كانَ حديداً . . قلَّبناهُ كما يقلِّبُ الصبيانُ الكرةَ[2] .

وقالَ خيثمةُ : (الشيطانُ يقولُ : كيفَ يغلبُني ابنُ آدمَ ، وإذا رضيَ . .

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٢٥٧) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢٣٢) .

[2] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/٥٢) .

جئتُ حتَّىٰ أكونَ في قلبِهِ ، وإذا غضبَ . . طرتُ حتَّىٰ أكونَ في رأسِهِ ؟!)⁽¹⁾ .

وقالَ جعفرُ بنُ محمدٍ : (الغضبُ مفتاحُ كلِّ شرٍّ)⁽²⁾ .

وقالَ بعضُ الأنصارِ : (رأسُ الحمقِ الحِدَّةُ ، وقائدُهُ الغضبُ ، ومَنْ رضيَ بالجهلِ . . استغنىٰ عنِ الحلمِ ، والحلمُ زينٌ ومنفعةٌ ، والجهلُ شينٌ ومضرَّةٌ ، والسكوتُ عنْ جوابِ الأحمقِ جوابُهُ)⁽³⁾ .

وقالَ مجاهدٌ : (قالَ إبليسُ : ما أعجزَني بنو آدمَ فلنْ يعجزوني في ثلاثٍ ؛ إذا سكِرَ أحدُهُم . . أخذنا بخزامتِهِ ، فقدْناهُ حيثُ شئْنا ، وعملَ لنا بما أحببْنا ، وإذا غضبَ . . قالَ بما لا يعلمُ ، وعملَ بما يندمُ ، ونبخِّلُهُ بما في يديهِ ، ونمنِّيهِ بما لا يقدرُ عليهِ)⁽⁴⁾ .

وقيلَ لحكيمٍ : ما أملكَ فلاناً لنفسِهِ ! قالَ : إذاً لا تذلُّهُ الشهوةُ ، ولا يصرعَهُ الهوىٰ ، ولا يغلبَهُ الغضبُ⁽⁵⁾ .

وقالَ بعضُهمْ : (إيَّاكَ والغضبَ ؛ فإنَّهُ يصيِّرُكَ إلىٰ ذلةِ الاعتذارِ)⁽⁶⁾ .

---

(1) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٩٩٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/ ١١٧) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (٨/ ٧) .

(3) رواه الخطيب في « الفقيه والمتفقه » (٧١٣) .

(4) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم المسكر » (٣٨) .

(5) عزاه أبو حيان التوحيدي في « الإمتاع والمؤانسة » (ص٢٦٤) لفيثاغورس ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٧) : (رواه ابن أبي الدنيا) .

(6) رواه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (٨/ ٧) .

وقيلَ : (اتقوا الغضبَ ، فإنَّهُ يفسدُ الإيمانَ كما يفسدُ الصبرُ العسلَ)(١) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ مسعودٍ : (انظروُا إلىٰ حلْمِ الرجلِ عندَ غضبِهِ ، وأمانتِهِ عندَ طمعِهِ ، وما علمُكَ بحلمِهِ إذا لمْ يغضبْ ؟! وما علمُكَ بأمانتِهِ إذا لمْ يطمعْ ؟!)(٢) .

وكتبَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمهُ اللهُ إلىٰ عاملِهِ : (ألا تعاقبَ عندَ غضبِكَ ، وإذا غضبْتَ علىٰ رجلٍ . . فاحبسْهُ ، فإذا سكنَ غضبُكَ . . فأخرجْهُ فعاقبْهُ علىٰ قدْرِ ذنبِهِ ، ولا تجاوزْ بهِ خمسةَ عشرَ سوطاً)(٣) .

وقالَ عليُّ بنُ زيدٍ : أغلظَ رجلٌ مِنْ قريشٍ لعمرَ بنِ عبدِ العزيزِ القولَ ، فأطرقَ عمرُ طويلاً ، ثمَّ قالَ : أردْتَ أنْ يستفزَّني الشيطانُ بعزِّ السلطانِ ، فأنالَ منكَ اليومَ ما تنالُهُ منِّي غداً(٤) .

وقالَ بعضُهمْ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ لا يثبتُ العقلُ عندَ الغضبِ ، كما لا تثبتُ روحُ الحيِّ في التنانيرِ المسجورةِ ، فأقلُّ الناسِ غضباً أعقلُهُمْ ، فإنْ كانَ للدنيا . . كانَ دهاءً ومكراً ، وإنْ كانَ للآخرةِ . . كانَ علماً وحلماً)(٥) .

---

(١) تقدم مرفوعاً قريباً .

(٢) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٣/ ١٧٨) .

(٣) روىٰ نحوه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٠٤) .

(٤) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٩٧١) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٨) .

وقدْ قيلَ : (الغضبُ عدوُّ العقلِ ، والغضبُ غولُ العقلِ)⁽¹⁾ .

وكانَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ إذا خطبَ . قَالَ في خطبتِهِ : (أفلحَ منكُمْ مَنْ حُفِظَ مِنَ الهوىٰ والطمعِ والغضبِ)⁽²⁾ .

وقالَ بعضُهمْ : (مَنْ أطاعَ شهوتَهُ وغضبَهُ . . قادَاهُ إلى النارِ)⁽³⁾ .

وقالَ الحسنُ : (مِنْ علاماتِ المسلمِ : قوةٌ في دينٍ ، وحزمٌ في لينٍ ، وإيمانٌ في يقينٍ ، وعلمٌ في حلمٍ ، وكيسٌ في رفقٍ ، وإعطاءٌ في حقٍّ ، وقصدٌ في غنىً ، وتجمُّلٌ في فاقةٍ ، وإحسانٌ في قدرةٍ ، وتحمُّلٌ في رفاقةٍ ، وصبرٌ في شدَّةٍ ، لا يغلبُهُ الغضبُ ، ولا تجمحُ بهِ الحميَّةُ ، ولا تغلبُهُ شهوتُهُ ، ولا يفضحُهُ بطنُهُ ، ولا يستخفُّهُ حرصُهُ ، ولا تقصرُ بهِ نيتُهُ ، ينصُرُ المظلومَ ، ويرحمُ الضعيفَ ، ولا يبخلُ ولا يبذِّرُ ، ولا يسرفُ ولا يقتِّرُ ، يغفرُ إذا ظُلِمَ ، ويعفو عنِ الجاهلِ ، نفسُهُ منهُ في عناءٍ ، والناسُ منهُ في رخاءٍ)⁽⁴⁾ .

وقيلَ لعبدِ اللهِ بنِ المباركِ : أجمِلْ لنا حسنَ الخلقِ في كلمةٍ ، فقالَ : تركُ الغضبِ⁽⁵⁾ .

وقالَ نبيٌّ مِنَ الأنبياءِ لمَنْ معَهُ : مَنْ يتكفَّلُ لي ألاَّ يغضبَ ويكونَ معي في

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (٨/٨) .
(2) رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٢١٥/٣) .
(3) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/٨) .
(4) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف (٨/٨) .
(5) رواه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (٨/٨) .

درجتي ، ويكونَ بعدي خليفتي ؟ فقالَ شابٌّ مِنَ القومِ : أنا ، ثمَّ أعادَ عليهِ ، فقالَ : الشابُّ : أنا أُوفِّي بهِ ، فلما ماتَ . . كانَ في منزلتِهِ بعدَهُ ، وهوَ ذو الكِفْلِ ، سُمِّيَ بهِ ؛ لأنَّهُ كفَلَ بالغضبِ ووفَّىٰ بهِ(١) .

وقالَ وهبُ بنُ منبِّهٍ : (للكفرِ أربعةُ أركانٍ : الغضبُ ، والشهوةُ ، والخُرْقُ ، والطمعُ)(٢) .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/٨) ، وفي (أ) : (كفل بترك الغضب) .

(٢) رواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٧٠) ، وفي (أ) : (الحرص) بدل (الخرق) .

GADABIN (HIŞMIN) ZEMMİ

Bu husustaki âyet-i celîle:

إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ
فَأَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ

“İnkâr edenler, gönüllerindeki câhiliye çağının asabiyet ateşini ateşlendirdiklerinde, Allah, peygamberine ve inananlara huzur indirdi. Onların takvâ sözünü tutmalarını sağladı.” (Fetih sûresi, 48/26)

Allahu Teâlâ bâtıla gadabdan kâfirlerin meydana çıkardıkları gayretten dolayı onları yermişse, sekînet, ağırbaşlılık ve vakar dolayısıyla da mü’minleri övmüştür. Ebû Hureyre’nin (r.a.) rivâyetinde, adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e: “Bana çok kısa bir tavsiyede bulun.” demiş. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَغْضَبْ

“Hışm etme.”[1] buyurmuş ve ikinci defa adam aynı suâli tekrarlayınca, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) aynı tavsiyede bulunmuştur.

Abdullah İbn Ömer (r.a.) de şöyle anlatıyor: Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Benim kavrayabileceğim şekilde bana kısa bir öğüt ver, dedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

---

[1] Buhârî rivâyet etmiştir.

لَا تَغْضَبْ

"Hışm etme."[2] buyurdu. Ben bu suâli iki defa tekrarladığım halde, her defasında aynı cevâbı aldım." dedi. Yine Abdullah b. Ömer'in (r.a.): "Allah'ın gadabından nasıl kurtulurum?" suâline Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَغْضَبْ

"Gadablanma."[3] şeklinde cevap vermişdir. İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا تَعُدُّونَ الصُّرَّعَةَ فِيكُمْ

"Size göre bahâdırlık ve şecâat nedir?" diye sordu. Ashâb:

-"Kimsenin yenemediği kuvvetli bir kimsedir." dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَيْسَ ذٰلِكَ وَلٰكِنَّ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ

"Kahraman o değil, belki hiddet ânında nefsine hâkim olan kimsedir." buyurdu.[4] Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرَّعَةِ إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ

"Kuvvet, pehlivanlık ile değil; kuvvetli, hiddet ânında nefsine

---

[2] Ebû Ya'lâ hasen isnad ile rivâyet etmiştir.

[3] Taberânî **"Mekârim-i Ahlâk"**da ve diğerleri hasen isnâd ile rivâyet etmişlerdir.

[4] Müslim rivâyet etmiştir.

hâkim olandır.”[5] buyurdu. Yine Abdullah b. Ömer’in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

“Hiddetini yenen kimsenin kusurunu Allah örter.”[6] buyurmuştur.

Süleymân b. Dâvud aleyhimesselâm oğluna hitâben: “Oğlum, sakın fazla celâllenme. Zîra fazla hiddet, yumuşak ve halîm olan insanların gönüllerini incitir, onları eğlenceye daldırır.” dedi. Allahu Teâlâ’nın:

وَسَيِّدًا وَحَصُورًا

Âyet-i celîlesinin tefsirinde; “seyyid” kelimesinden murâdın, hiddeti gâlib olmayan efendidir, denmiştir. **Ebû’d-Derdâ** (r.a.) da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’den, cennete girecek bir amele işâreti istediği zaman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَغْضَبْ

“Celâllenme.”[7] buyurmuştur.

Yahyâ aleyhisselâm Îsâ aleyhisselâm’a: *“Gadab etme.”* deyince, Îsâ aleyhisselâm: *“Ben bir insanım, insan olarak buna imkânım yok.”* dedi. Bunun üzerine, Yahyâ aleyhisselâm: *“Servete harîs olma.”* deyince Îsâ aleyhisselâm: *“Bu, mümkündür.”* dedi.

Bir hadîs-i şerifinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْغَضَبُ يُفْسِدُ الْإِيمَانَ كَمَا يُفْسِدُ الصَّبْرُ الْعَسَلَ

---

[5] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[6] İbn Ebi’d-Dünyâ rivâyet etmiştir.

[7] İbn Ebi’d-Dünyâ ve Taberânî **“Kebir”**inde hasen isnad ile rivâyet etmişlerdir.

"Acı bir otun (sabur otunun*) veyâ sirkenin balı bozduğu gibi, gadab ve hiddet de îmanı ifsâd eder."*[8] Diğer hadîste:

مَا غَضِبَ أَحَدٌ إِلَّا أَشْفٰى عَلٰى جَهَنَّمَ

"Hiddetlenen herkes kendini cehenneme doğru sürüklemiş olur."[9] buyrulmuştur. Yine biri, en ağır şeyin ne olduğunu sorunca, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)

غَضَبُ اللّٰهِ

"Allah'ın gadabıdır." buyurmuştur. "O halde Allah'ın gadabından beni ne kurtarır?" diye sorunca, Peygamberimiz:

لَا تَغْضَبْ

"Gadab etme."[10] buyurdular.

Bu husustaki diğer rivâyetler:

Hasan-ı Basrî diyor ki: *"Hiddetle yerinden sıçradığın zaman, cehenneme düşecek şekilde oturacağından korkulur."* Zülkarneyn'den gelen rivâyete göre; Zülkarneyn bir melekle karşılaşmış ve meleğe:

- "Îman ve yakînimi kuvvetlendirecek bana bir şey öğret." demiş, Melek de:

- "Gadab edip, kimseye kızma. Zîra şeytanın insana en çok hulûl edebileceği zaman, insanın hiddetli ânıdır. Bunun için hiddetini sükûnetle yenmeye çalış. Sakın acele etme. Zîra acele ettiğin zaman, nasîbini kaybedersin. Yakın ve uzağına karşı yumuşak ol, muannid zâlimlerden olma." demiştir.

---

[8] Beyhakî rivâyet etmiştir.

[9] Bezzâr ve İbn Adiy rivâyet etmiştir.

[10] Ahmed, Abdullah İbn Ömer'den rivâyet etmiştir.

Vehb b. Münebbih'in rivâyetinde, şeytan kilisedeki bir râhibi yoldan çıkarmak için her çâreye başvurdu, muvaffak olamadı. Nihâyet bir gün şeytan:

- "Kapıyı aç." diye seslendi. Râhip:

- "Açmam." dedi. Şeytan:

- "Aç diyorum sana, sonra pişmân olursun." dedi. Râhip yine açmadı. Bunun üzerine şeytan:

- "Ben Mesîh'im." dedi. Râhip:

- "Mesîh ol." dedi. Sen Mesîh isen, bize ibâdet ve mücâhede ile emredip, kıyâmetle bizi korkutmadın mı? Eğer şimdi başka bir şey söyleyeceksen, seni dinleyecek değilim, daha seninle ne işim var?" dedi. Dıştan seslenen:

- "Hayır, ben şeytanım. Seni aldatmak istedim, muvaffak olamadım. Bu defa senin istediğin soruları cevaplandırmak üzere geldim, istediğini sor, cevap vereyim." dedi. Râhip:

- "Sana sorulacak bir suâlim yok." deyince şeytan geri dönüp gitmeye başladı. Bunun üzerine Râhip:

- "Beni dinle." diye seslendi. Şeytan:

- "Seni dinliyorum." dedi. Râhip:

- "Âdemoğlunu aldatmakta sana en çok yardımcı olan ahlâk hangisidir?" Şeytan:

- "Gadab ve hiddettir. İnsan kızdığı zaman, çocuk topacını çevirdiği gibi, ben de onu istediğim tarafa çeviririm." dedi.

Hayseme anlatıyor: Şeytan diyor ki: Âdemoğlu beni nasıl yenebilir? Kendisi râzı olup hiddetli bulunmadığı sırada gider kalbine yerleşirim. Kızdığı zaman, uçar kellesi üzerine konarım." dedi.

Câfer b. Muhammed: "Bütün kötülüklerin anahtarı hiddettir." demiştir. Ensârdan biri: "Ahmaklığın başı hiddettir, onu sevk ve idâre eden gadabtır." demiştir. Cehâlete râzı olan, yumuşaklık ve güzel huydan müstağnîdir. Hâlbuki güzel huy ve yumuşak tabiatlilik, zînet ve ayn-ı menfaattir. Cehâlet ise çirkinlik ve zararın tâ kendisidir. Ahmağın cevâbı ise sükûttur.

İblîs diyor ki: "Âdemoğlu beni çok kere âciz bıraktığı halde yalnız üç yerde beni âciz bırakmamıştır: Sarhoş olduğu zaman, onu yularından yakalar, istediğimiz yere götürür ve istediğimizi ona yaptırırız. Kızdığı zaman ise bilmediğini kendisine söyletir ve pişmân olacağı şeyleri yaptırırız. Elindekini az gösterir ve gücünün yetmeyeceği şeylere kendisini sürükleriz.

Hakîmin birine, birinin nefsine hâkim olduğunu söyleyenlere verdiği cevapta, "O halde bu adam şehvetin esiri olmamış, arzuları kendisini yenememiş ve gadabı kendisine galebe çalamamıştır." dedi. Yine Hakîmin biri "Sakın kızma. Zîra kızmak, netîcede seni özür dileme zilletine düşürür." demiştir. Denildi ki: "Gadaptan sakının. Zîra sabur otunun balı bozması gibi, gadab da îmanı bozar."

Abdullah b. Mes'ûd (r.a.) da: "İnsanın yumuşak tabiatlı olduğu hiddeti sırasında, emîn olması ve emânete riâyeti ile ihtiyâcı sırasında belli olur. Kızmadığı zaman hilmini, ihtiyâcı olmadığı zaman emîn olduğunu bilemezsin." demiştir.

Ömer b. Abdülazîz vâlisine yazdığı mektupta: "Kızdığın bir adamı hiddet ânında muâkabe etme (cezalandırma), onu tevkîf et, hiddetin geçtikten sonra suçu nisbetinde cezâsını ver. Onbeş kırbaçtan fazla da sakın vurma." demiştir. **Ali b. Zeyd** de şöyle diyor: "Kureyş'ten biri Ömer b. Abdülazîz'e ağır bir söz söyledi. Ömer uzun bir müddet sustuktan sonra: "Saltanat gurûru ile şeytanın beni titretip harekete geçirmesini ve yarın senin benden alacağını bugün benim senden almamı istedin." dedi. Adamın biri de oğluna yaptığı nasîhatte: "Oğlum, kızgın tandırda insanın canı tahammül edemeyeceği gibi, gadab ânında da akıl yerinde duramaz." demiştir.

İnsanların en akıllısı hiddeti en az olanıdır. Şâyet hiddet göstermemesi dünyalık temîni hususunda ise buna zeyreklik ve hîle derler. Şâyet âhiret için olursa buna da hilim ve ilim derler. Gadabın, aklın düşmanı olduğu da söylenir.

Hz. Ömer (r.a.) hutbesinde: "Tamahdan, nefsinin arzularından ve gadaptan korunan felaha ulaşmıştır." demiştir. Diğer biri de: "İtâat edilen şehvet ve gadab, sahiplerini cehenneme iter." demiştir.

Hasan-ı Basrî, aşağıdaki hususları Müslümanlık alâmeti olarak göstermiştir. Bunlar: dînde kuvvet, güzel ahlâkta yumuşaklık, îmanda yakîn, hilimde ilim, yumuşaklıkta akıllı davranmak, herkese hakkını vermek, zenginlikte iktisad, fakirlikte güzellik, kudrette ihsân, arkadaşlıkta tahammül, şiddette sabırdır. Müslüman gadabına yenilmez, gayrette, kıskançlıkta aşırı gitmez. Şehveti irâdesine galebe çalmaz. Mîdesi kendisini rezîl etmez, tamahı kendisini perîşân etmez, irâdesi düşük olmaz. Mazlûma yardım, âcize merhamet eder. Cimri olmaz, isrâf etmez, intikam almaz, cehâletle yapılan kusurları bağışlar, kendi kendinden emîn, insanlar kendisinden huzur içinde olur.

Abdullah b. Mübârek'e "Güzel ahlâkı bize bir cümlede hulâsa eder misin?" diyenlere, "Gadab etmemektir." şeklinde cevap vermiştir. Peygamberlerden biri etbâına: "Kızmamak üzere bana söz veren, derece bakımından benimle olduğu gibi sonunda da benim halîfem olur." dedi. Gencin biri: "Ben varım, bunu en iyi olarak ben yerine getiririm, kimseye kızmam." dedi ve nihâyet onun yerine geçti. Bu genç, Zülkifl adındaki peygamberdir. Buna Zülkifl denmesi, kızmamaya söz verdiği, yâni bu kefâlet altına girdiği ve sonra da sözünde durduğu içindir. **Vehb b. Münebbih** de, "Küfrün dört direği var." der. "Bunlar; gadab, şehvet, saldırganlık ve tamahtır."

بيان حقيقة الغضب

اعلمْ : أنَّ اللهَ تعالىٰ لمَّا خلقَ الحيوانَ معرَّضاً للفسادِ والمُوتانِ بأسبابٍ في داخلِ بدنِهِ وأسبابٍ خارجةٍ عنهُ.. أنعمَ عليهِ بما يحميهِ عنِ الفسادِ ، ويدفعُ عنهُ الهلاكَ إلىٰ أجلٍ معلومٍ سمَّاهُ في كتابِهِ .

أما السببُ الداخلُ : فهوَ أنَّهُ ركَّبَهُ منَ الحرارةِ والرطوبةِ ، وجعلَ بينَ الحرارةِ والرطوبةِ عداوةً ومضادَّةً ؛ فلا تزالُ الحرارةُ تحلِّلُ الرطوبةَ وتجفِّفُها وتبخِّرُها حتىٰ تتفشَّىٰ أجزاؤُها بخاراً يتصاعدُ منها ، فلوْ لمْ يتصلْ بالرطوبةِ مددٌ مِنَ الغذاءِ يَجبُرُ ما انحلَّ وتبخَّرَ منْ أجزائِها.. لفسدَ الحيوانُ ، فخلقَ اللهُ الغذاءَ الموافقَ لبدنِ الحيوانِ ، وخلقَ في الحيوانِ شهوةً تبعثُهُ علىٰ تناولِ الغذاءِ ؛ كالموكلِ بهِ في جبْرِ ما انكسرَ وسدِّ ما انثلمَ ؛ ليكونَ ذلكَ حافظاً لهُ مِنَ الهلاكِ بهـٰذا السببِ .

وأمَّا الأسبابُ الخارجةُ التي يتعرَّضُ لها الإنسانُ : فكالسيفِ والسِّنانِ وسائرِ المهلكاتِ التي يقصدُ بها ، فافتقرَ إلىٰ قوَّةٍ وحميَّةٍ تثورُ مِنْ باطنِهِ فتدفعُ المهلكاتِ عنهُ ، فخلقَ اللهُ الغضبَ مِنَ النارِ ، وغرزَهُ في الإنسانِ ، وعجنَهُ بطينتِهِ ، فمهما قُصِدَ في غرضٍ مِنْ أغراضِهِ ، ومقصودٍ مِنْ مقاصدِهِ.. اشتعلَتْ نارُ الغضبِ ، وثارَتْ ثوراناً يغلي منها دمُ القلبِ ، وينتشرُ في العروقِ ، ويرتفعُ إلىٰ أعالي البدنِ كما ترتفعُ النارُ ، وكما يرتفعُ الماءُ الذيْ

يغلي في القِدْرِ ؛ فلذلكَ ينصبُّ إلى الوجهِ ، فيحمرُّ الوجهُ والعينُ ، والبشرةُ لصفائِها تحكي لونَ ما وراءَها مِنْ حمرةِ الدمِ ؛ كما تحكي الزجاجةُ لونَ ما فيها ، وإنَّما ينبسطُ الدمُ إذا غضبَ علىٰ مَنْ دونَهُ واستشعرَ القدرةَ عليهِ ، فإنْ صدرَ الغضبُ علىٰ مَنْ فوقَهُ ، وكانَ معَهُ يأسٌ مِنَ الانتقامِ . . تولَّدَ منهُ انقباضُ الدمِ مِنْ ظاهرِ الجلدِ إلىٰ جوفِ القلبِ ، وصارَ حزناً ، ولذلكَ يصفرُّ اللونُ ، وإنْ كانَ الغضبُ علىٰ نظيرٍ يشكُّ فيهِ . . تولَّدَ منهُ تردُّدُ الدمِ بينَ انقباضٍ وانبساطٍ ؛ فيحمرُّ ويصفرُّ ويضطربُ .

وبالجملةِ : فقوَّةُ الغضبِ محلُّها القلبُ ، ومعناها : غليانُ دمِ القلبِ لطلبِ الانتقامِ ، وإنَّما تتوجَّهُ هـٰذهِ القوَّةُ عندَ ثورانِها إلىٰ دفعِ المؤذياتِ قبلَ وقوعِها ، وإلى التشفِّي والانتقامِ بعدَ وقوعِها ، والانتقامُ قوتُ هـٰذهِ القوَّةِ وشهوتُها ، وفيه لذَّتُها ، ولا تسكنُ إلا بهِ .

ثمَّ الناسُ في هـٰذهِ القوَّةِ علىٰ درجاتٍ ثلاثٍ في أوَّلِ الفطرةِ : مِنَ التفريطِ ، والإفراطِ ، والاعتدالِ .

أمَّا التفريطُ : فبفقدِ هـٰذهِ القوَّةِ أوْ ضعفِها ، وذلكَ مذمومٌ ، وهوَ الذي يُقالُ فيهِ : (إنَّهُ لا حميَّةَ لهُ) ، ولذلكَ قالَ الشافعيُّ رحمهُ اللهُ : (منِ استُغضِبَ فلمْ يغضبْ . . فهوَ حمارٌ)⁽¹⁾ .

فمَنْ فَقَدَ قوَّةَ الحميَّةِ والغضبِ أصلاً . . فهوَ ناقصٌ جدّاً ، وقدْ وصفَ اللهُ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ١٤٣) .

سبحانَهُ أصحابَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بالشدَّةِ والحميَّةِ ، فقالَ : ﴿ أَشِدَّآءُ عَلَى ٱلْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ ﴾ ، وقالَ لنبيِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : ﴿ جَٰهِدِ ٱلْكُفَّارَ وَٱلْمُنَٰفِقِينَ وَٱغْلُظْ عَلَيْهِمْ ﴾ ، وإنَّما الغِلْظةُ والشدَّةُ مِنْ آثارِ قوَّةِ الحميَّةِ ، وهوَ الغضبُ .

وأمَّا الإفراطُ : فهوَ أنْ تغلبَ هٰذهِ الصفةُ حتَّىٰ تخرجَ عنْ سياسةِ العقلِ والدينِ وطاعتِهِ ، ولا يبقىٰ للمرءِ معها بصيرةٌ ولا نظرٌ ولا فكرٌ ولا اختيارٌ ، بلْ يصيرُ في صورةِ المضطرِّ .

وسببُ غلبتِهِ : أمورٌ غريزيَّةٌ ، وأمورٌ اعتياديَّةٌ ، فربَّ إنسانٍ هوَ بالفطرةِ مستعدٌّ لسرعةِ الغضبِ ، حتَّىٰ كأنَّ صورتَهُ في الفطرةِ صورةُ غضبانَ ، ويعينُ علىٰ ذلكَ حرارةُ مزاجِ القلبِ ؛ لأنَّ الغضبَ مِنَ النارِ كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ⁽¹⁾ ، وإنَّما برودةُ المزاجِ تطفئُهُ وتكسرُ سَوْرَتَهُ .

وأمَّا الأسبابُ الاعتياديةُ : فهوَ أنْ يخالطَ قوماً يتبجَّحونَ بتشفِّي الغيظِ وطاعةِ الغضبِ ، ويسمُّونَ ذلكَ شجاعةً ورجوليَّةً ، فيقولُ الواحدُ منهمْ : (أنا الذي لا أصبرُ على المكرِ والمحالِ ، ولا أحتملُ مِنْ أحدٍ أمراً) ،

---

(١) إذ روى الترمذي (٢١٩١) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه مرفوعاً : « ألا وإن الغضب جمرة في قلب ابن آدم ، أما رأيتم إلىٰ حمرة عينيه وانتفاخ أوداجه . . . » الحديث .

وروىٰ أبو داوود (٤٧٨٤) من حديث عطية السعدي رضي الله عنه مرفوعاً : إن الغضب من الشيطان ، وإن الشيطان خلق من النار . . . » الحديث .

ومعناهُ : لا عقلَ لي ولا حلمَ ، ثمَّ يذكرُهُ في معرِضِ الفخرِ لجهلِهِ ، فمَنْ سمعَهُ .. رسَخ في نفسِهِ حسنُ الغضبِ ، وحبُّ التشبُّهِ بالقومِ ، فيقوىٰ بهِ الغضبُ .

ومهما اشتعلَتْ نارُ الغضبِ وقويَ اضطرامُها .. أعمَتْ صاحبَها ، وأصمَّتْهُ عنْ كلِّ موعظةٍ ، فإذا وُعظَ .. لمْ يسمعْ ، بلْ زادَهُ ذلكَ غضباً ، فإنِ استضاءَ بنورِ عقلِهِ ، وراجعَ نفسَهُ .. لمْ يقدرْ ؛ إذْ ينطفىءُ نورُ العقلِ ، وينمحي في الحالِ بدخانِ الغضبِ ، فإنَّ معدِنَ الفكرِ الدماغُ ، ويتصاعدُ عندَ شدَّةِ الغضبِ منْ غليانِ دمِ القلبِ دخانٌ إلى الدماغِ مظلمٌ يستولي علىٰ معادنِ الفكرِ ، وربَّما يتعدَّىٰ إلىٰ معادنِ الحسِّ ، فتظلمُ عينُهُ حتَّىٰ لا يرىٰ بعينِهِ ، وتسودُّ عليهِ الدنيا بأسرِها ، ويكونُ دماغُهُ علىٰ مثالِ كهفٍ اضطرمَتْ فيهِ نارٌ فاسودَّ جوُّهُ ، وحميَ مستقرُّهُ ، وامتلأَ بالدخانِ جوانبُهُ ، وكانَ فيهِ سراجٌ ضعيفٌ فانطفأَ وانمحىٰ نورُهُ ، فلا تثبُتُ فيهِ قدمٌ ، ولا يُسمعُ فيهِ كلمٌ ، ولا تُرىٰ فيهِ صورةٌ ، ولا يقدرُ علىٰ إطفائِهِ لا مِنْ داخلٍ ولا مِنْ خارجٍ ، بلْ ينبغي أنْ يصبرَ إلىٰ أنْ يحترقَ جميعُ ما يقبلُ الاحتراقَ ، فكذلكَ يفعلُ الغضبُ بالقلبِ والدماغِ .

وربما تقوىٰ نارُ الغضبِ فتفنى الرطوبةُ التي بها حياةُ القلبِ ، فيموتُ صاحبُهُ غيظاً ؛ كما تقوى النارُ في الكهفِ فيتشقَّقُ وتنهدُّ أعاليهِ علىٰ أسافلِهِ ، وذلكَ لإبطالِ النارِ ما في جوانبِهِ منَ القوَّةِ الممسكةِ الجامعةِ لأجزائِهِ ، فهكذا حالُ القلبِ معَ الغضبِ .

وبالحقيقةِ فالسفينةُ في ملتطمِ الأمواجِ عندَ اضطرابِ الرياحِ في لجّةِ البحرِ أحسنُ حالاً وأرجىٰ سلامةً منَ النفسِ المضطربةِ غيظاً ؛ إذْ في السفينةِ مَنْ يحتالُ لتسكينِها وتدبيرِها ، وينظرُ لها ويسوسُها ، وأمَّا القلبُ.. فهوَ صاحبُ السفينةِ ، وقدْ سقطَتْ حيلتُهُ ؛ إذْ أعماهُ الغضبُ وأصمَّهُ .

ومِنْ آثارِ هـٰذا الغضبِ في الظاهرِ : تغيُّرُ اللَّونِ ، وشدَّةُ الرِّعدةِ في الأطرافِ ، وخروجُ الأفعالِ عنِ الترتيبِ والنظامِ ، واضطرابُ الحركةِ والكلامِ ، حتَّىٰ يظهرُ الزبدُ على الأشداقِ ، وتحمرُّ الأحداقُ ، وتنقلبُ المناخرُ ، وتستحيلُ الخِلْقةُ ، ولَوْ رأى الغضبانُ في حالِ غضبهِ قبحَ صورتِهِ.. لسكنَ غضبُهُ حياءً مِنْ قبحِ صورتِهِ واستحالةِ خِلْقتِهِ ، وقبحُ باطنِهِ أعظمُ مِنْ قبحِ ظاهرِهِ ؛ فإنَّ الظاهرَ عنوانُ الباطنِ ، وإنَّما قَبُحَتْ صورةُ الباطنِ أوَّلاً ثمَّ انتشرَ قبحُها إلى الظاهرِ ثانياً ، فتغيُّرُ الظاهرِ ثمرةُ تغيُّرِ الباطنِ ، فقسِ المثمَرَ بالثمرةِ ، فهـٰذا أثرُهُ في الجسدِ .

وأمَّا أثرُهُ في اللسانِ : فانطلاقُهُ بالشتمِ والفُحشِ وقبائحِ الكلامِ الذي يستحيي منهُ ذوو العقولِ ، ويستحيي منهُ قائلُهُ عندَ فتورِ الغضبِ ، وذلكَ معَ تخبُّطِ النظمِ ، واضطرابِ اللفظِ .

وأمَّا أثرُهُ على الأعضاءِ : فالضربُ ، والتهجُّمُ ، والتمزيقُ ، والقتلُ ، والجرحُ عندَ التمكُّنِ مِنْ غيرِ مبالاةٍ ، فإنْ هربَ منهُ المغضوبُ عليهِ ، أوْ فاتَهُ بسببٍ وعجزَ عنِ التشفِّي.. رجعَ الغضبُ علىٰ صاحبِهِ ، فيمزِّقُ ثوبَ

نفسِهِ ، ويلطِمُ نفسَهُ ، وقدْ يضرِبُ بيدِهِ على الأرضِ ، ويعدو عدْوَ الوالِهِ السكرانِ والمدهوشِ المتحيِّرِ ، وربَّما يسقطُ صريعاً ، لا يطيقُ العدْوَ والنهوضَ لشدَّةِ الغضبِ ، ويعتريهِ مثلُ الغشيةِ ، وربَّما يضربُ الجماداتِ والحيواناتِ ، فيضربُ القصعةَ مثلاً على الأرضِ ، وقدْ يكسرُ المائدةَ إذا غضبَ عليها ، ويتعاطىٰ أفعالَ المجانينِ ، فيشتمُ البهيمةَ والجمادَ ويخاطبُها ويقولُ : إلىٰ متىٰ هـٰذا منكِ يا كيتَ وكيتَ ؟! كأنَّهُ يخاطبُ عاقلاً ! حتَّىٰ ربَّما رفستْهُ دابةٌ فيرفسُ الدابّةَ ويقابلُها بذلكَ .

وأمَّا أثرُهُ في القلبِ معَ المغضوبِ عليهِ : فالحقدُ ، والحسدُ ، وإضمارُ السوءِ ، والشماتةُ بالمساءاتِ ، والحزنُ بالسرورِ ، والعزمُ علىٰ إفشاءِ السرِّ وهتكِ السترِ ، والاستهزاءُ ، وغيرُ ذلكَ مِنَ القبائحِ .

فهـٰذهِ ثمرةُ الغضبِ المفرطِ .

وأمَّا ثمرةُ الحميّةِ الضعيفةِ : فقلَّةُ الأنفةِ ممَّا يُؤنفُ منهُ ؛ مِنَ التعرضِ للحُرَمِ ، والزوجةِ ، والأمِّ ، واحتمالُ الذلِّ من الأخسَّاءِ ، وصغرُ النفسِ ، والقماءةُ ، وهوَ أيضاً مذمومٌ ؛ إذْ مِنْ ثمراتِهِ عدمُ الغَيرةِ على الحُرَمِ ، وهوَ خنوثةٌ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ سعداً لغيورٌ ، وأنا أغيرُ منْ سعدٍ ، وإنَّ اللهَ أغيرُ منِّي »(١) .

وإنَّما خلقَتِ الغَيرةُ لحفظِ الأنسابِ ، ولو تسامحَ الناسُ بذلكَ . .

---

(١) رواه البخاري (٦٨٤٦) ، ومسلم (١٤٩٩) .

لاختلطتِ الأنسابُ ، ولذلكَ قيلَ : (كلُّ أمَّةٍ وُضعَتِ الغيرةُ في رجالِها . . وُضعَتِ الصيانةُ في نسائِها) .

ومنْ ضعفِ الغضبِ الخَوَرُ ، والسكوتُ عندَ مشاهدةِ المنكراتِ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خيارُ أمتِي أحدَّاؤُها »(١) يعني : في الدينِ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ ٱللَّهِ ﴾ .

بلْ مَنْ فقدَ الغضبَ . . عجزَ عنْ رياضةِ نفسِهِ ؛ إذْ لا تتمُّ الرياضةُ إلا بتسليطِ الغضبِ على الشهوةِ حتَّىٰ يغضبَ علىٰ نفسِهِ عندَ الميلِ إلى الشهواتِ الخسيسةِ .

ففقدُ الغضبِ مذمومٌ ، وإنَّما المحمودُ غضبٌ ينتظرُ إشارةَ العقلِ والدينِ ، فينبعثُ حيثُ تجبُ الحميَّةُ ، وينطفيءُ حيثُ يحسُنُ الحلمُ ، وحفظُهُ علىٰ حدِّ الاعتدالِ هوَ الاستقامةُ التي كلَّفَ اللهُ بها عبادَهُ ، وهوَ الوسطُ الذي وصفَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ : « خيرُ الأمورِ أوساطُها »(٢) ، فمَنْ مالَ غضبُهُ إلى الفتورِ حتَّىٰ أحسَّ مِنْ نفسِهِ بضعفِ الغَيرةِ

---

(١) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٢٧٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٩٤٨ ، ٧٩٤٩) من حديث علي رضي الله عنه مرفوعاً ، وفيه زيادة : « الذين إذا غضبوا . . رجعوا » ، **وأحداء** : جمع حديد ، والمعنىٰ كما أشار الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ١٣) : (أنشطها وأسرعها إلى الخير) ، أو أن الحدة الصلابة في الدين كما في « النهاية » (١/ ٣٥٣) .

(٢) رواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٦/ ٣١٧٠) عن معبد الجهني عن بعض الصحابة مرفوعاً .

وخسَّةِ النفسِ في احتمالِ الذلِّ والضيمِ في غيرِ محلِّهِ . . فينبغي أنْ يعالجَ نفسَهُ حتَّىٰ يقوِّيَ غضبَهُ ، ومَنْ مالَ غضبُهُ إلى الإفراطِ حتَّىٰ جرَّهُ إلى التهوُّرِ واقتحامِ الفواحشِ . . فينبغي أنْ يعالجَ نفسَهُ ليغضَّ مِنْ سَوْرةِ الغضبِ ، ويقفَ على الوسطِ الحقِّ بينَ الطرفينِ ، فهوَ الصراطُ المستقيمُ ، وهوَ أرقُّ مِنَ الشَّعْرَةِ ، وأحدُّ مِنَ السيفِ ، فإنْ عجزَ عنهُ . . فليطلبِ القربَ منهُ ، قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَن تَسْتَطِيعُوٓاْ أَن تَعْدِلُواْ بَيْنَ ٱلنِّسَآءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمِيلُواْ كُلَّ ٱلْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَٱلْمُعَلَّقَةِ ﴾ ، فليسَ كلُّ مَنْ عجزَ عنِ الإتيانِ بالخيرِ كلِّهِ ينبغي أنْ يأتيَ بالشرِّ كلِّهِ ، ولكنْ بعضُ الشرِّ أهونُ مِنْ بعضٍ ، وبعضُ الخيرِ أرفعُ مِنْ بعضٍ .

فهٰذهِ حقيقةُ الغضبِ ودرجاتُهُ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ لما يرضيهِ ؛ إنَّهُ علىٰ ما يشاءُ قديرٌ .

* * *

GADABIN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ canlıları bozulma tehlikesine ve bir de bedenindeki dâhilî ve hâricî sebeplerle ölüme mâruz bıraktığı için, kendini fesattan ve muayyen zamana kadar yaşayamama tehlikesinden koruyacak olan sebebi de kendisine in'âm etmiştir. İnsanın hastalanmasına ve ölümüne sebep olan, birbirine zıt ve düşman olan harâret ile rutûbetten terekküb etmiş olmasıdır. Harâret durmadan rutûbete girer ve onu kurutup buhar haline getirmeye çalışır. Hattâ buhar olup havaya uçar. Şâyet rutûbet gıdâdan kuvvet almazsa canlının hayâtı bozulur. Bunun için Allahu Teâlâ, hayat sahibinin bedenine muvâfık düşen gıdayı yaratmıştır. Bu gıdayı almak için de insanda istek yarattı. Bu sâyede insan, kendini helâk olmaktan kurtanır. Bu, iç sebeptir.

Sıhhatinin bozulması ve hayatının yok olması ile alâkalı olan hâricî sebebe gelince; bunlar da muhtelif darbelerle hayatına saldıran tehlikeli şeylerdir. Kendini bu dış tehlikelerden korumak için de bir kuvvete ihtiyaç hâsıl oldu. Bunun için de Allahu Teâlâ ateşten olan gadab tabiatını kendisinde yarattı. Onu fıtratında yerleştirdi. Kendi hamuru ile karıştırıp yoğurdu. Maksadına erişemediği anda gadab ateşi parlar. Bundan çıkan alev, kalbin kanını kaynatır. Kaynayan kan, ateşin ve kaynayan suyun yukarı hücûmu gibi, yukarıya beyne hücum eder, yüze dökülür ve yüz kızarır. Cilt, parlak olduğu için şeffaf billurun içinde olan şeyi göstermesi gibi, içindeki kanın rengini gösterir. Kanın böyle bedene yayılması, gücü yettiği ve kendisinden düşük olan kimselere gadaplandığı zamandır. Kızdığı kimse kendisinden üstün olup, gücü yetmediği bir kimse olduğu takdirde, bu sefer kan içeri çekilir ve adama hüzün gelir. Bunun içindir ki, böyle hüzün ve korku anlarında çekilen kan sebebiyle yüzü sararır. Şâyet kendisine denk bir kimseye kızmışsa, bâzen yüzü kızarır ve bâzen solar. Böylece tereddüd içinde olur.

Hulâsa, gadabın yeri kalptir. Mânâsı da intikam hırsı ile kanın galeyâna gelmesidir. Bu kuvvet galeyâna geldiği zaman, ilk önce gelecek tehlikeleri önlemeye kalkar. Tehlikelerin vukuundan sonra ise onların tedâvisine ve intikam almasına başlar. İşte intikam, gadabın arzu ettiği bir gıdâsıdır. İntikamdan zevk alır ve ancak intikam sonunda sükûnete erer.

Bunu böyle anlattıktan sonra bilmiş ol ki; fıtrat îtibâriyle insanlar, gadab kuvvetinde ifrât, tefrît ve îtidâl sâhibi olmaları hasebiyle üç zümreye ayrılmışlardır. Tefrît yâni aşırı gerilik, bu kuvvetin ya tamâmen kaybolması veyâ zayıf kalmasından ileri gelir. Bunun sâhibine hamiyetsiz insan derler ki, bu mezmûmdur. Bunun için İmâm Şafiî: "Kızmayı gerektiren hallerde kızmayan merkeptir." demiştir. Gadab ve hamiyetini kökünden kaybeden, cidden noksandır. Allahu Teâlâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbını şiddet ve hamiyetle tavsîf ederek:

أَشِدَّآءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَآءُ بَيْنَهُمْ

"Onlar kâfirlere karşı sert, birbirlerine merhametlidirler." (Fetih sûresi, 48/29) buyurduğu gibi, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e hitâben:

جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ

"Kâfirler ve münâfıklarla harbet; onlara karşı sert davran." (Tahrîm sûresi, 66/9) buyurmuştur. Gılzat ve şiddet, kuvvet ve hamiyetin eseridir. Bu da gadaptır. Aşırı gadaba gelince; bu da gadab sıfatının galeyana gelip dîn, tâat ve aklın hâkimiyetinden çıkmış olmasıdır. Artık bu derekeye düşen insanda basîret, düşünce, irâde ve fikir diye bir şey kalmaz. Bu kimse çâresizler seviyesine düşer. Gadabın bu ifrâtı ya fıtrî olur veyâ îtiyâd hâline getirilir. Nice insanlar var ki, yaratılış îtibariyle çabuk kızma istîdâdındadır. Hattâ suratından gadab akmaktadır. Kalbin hararet mizâcı da buna yardımcı olur. Zîra gadab, ateştendir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

وَإِنَّمَا بُرُودَةُ الْمِزَاجِ تُطْفِئُهُ وَتُكْسِرُ شَهْوَتَهُ

"Mîzâcın burûdeti, soğukluğu, gadabı söndürür ve şehvetini kırar."[11]

Îtiyâd sebebiyle gadabın galeyana gelmesine gelince; bu da düşüp kalktığı kimselerden elde ettiği netîcedir. Sohbet ettiği insanlar, gadablarıyla övünür ve bunu bir erkeklik ve şecâat sayarlar. İçlerinden biri: "Ben öyle aldatmalara dayanamam, kimsenin hakaretine tahammülüm yoktur." der. Hâlbuki bunun mânâsı, bende akıl ve ahlâk yok, demektir. O bunu anlamadan, bu sözü övünme vesîlesi addeder. İnsan bu gibi sözleri dinleye dinleye, gadabın güzel bir şey olduğunu sanır ve kendini onlara benzetmeye çalışır. Bu sebeple kendisinde de gadab aşırı dereceye varır. Gadab ateşi kuvvetlenip alevlendiği zaman, her türlü öğüt ve nasîhatlerden sahibini kör ve sağır eder. Artık vaaz ve nasîhat dinlemez olur. Bilakis daha da hiddetini arttırır. Hattâ bu arada aklının ışığı ile tenvîr olmak isteyip düşündüğü zaman, buna da muvaffak olamaz. Zîra aklın nûru, gadabın dumanı ile sönmüş ve mahvolmuştur.

---

[11] Tirmizî, Ebû Saîd'den rivâyet etmiştir.

Çünkü düşüncenin merkezi beyindir. Şiddetle kızgınlık ânında kalbin kanının kaynaması ile kara bulutlar beyne yükselir ve düşünce sâhasını kaplar. Hattâ his merkezine de sıçrar, duygu organlarımızı bozar; gözünü karartır, gözleri görmez olur. Dünya kendisine kapkaranlık gelir. Beyni, içinde ateş yanan bir mağara hâlini alır. Mağaranın etrâfı kararmış, içi kızarmış, her tarafı dumanla dolmuş, ortada ya çok zayıf veyâ ışığı tamâmen sönmüş bir lâmba vardır.

Bu mağarada ayak duramaz, söz duyulmaz, hiç bir şey görülmez. Artık ne dâhilden, ne de hâriçten onu söndürmeye güç yetmez. Burada yapılacak tek şey, yanması mümkün olan her şeyin yanmasını beklemektir. İşte gadabın kalp ve bedendeki tahrîbâtı da aynen böyledir. Hattâ bâzen gadab ateşi o kadar kuvvetleşir ki, kalbin hayatı olan rutûbeti tamâmen mahveder.

Nitekim bu hal, mağaralarda yanan ateşlerde de görülür. Ateş kuvvetli olursa mağarayı parçalar, altını üstüne getirir. Çünkü ateş, parçaların kuvvetini, birbirine ulaştırmış, îsâl etmiştir. İşte gadab halinde kalp de böyledir. Hakîkat şu ki, deniz ortasında esen şiddetli rüzgârların dalgaları birbirine kattığı sırada, bu dalgalar arasında kalan geminin hâli ne ise hiddet ve gadab ânındaki insanın hâli de aynen onun gibi olup, belki bu vaziyet karşısında geminin hâli, o insanın hâlinden daha ehvendir. Böyle bir cenderede bulunan kimsenin selâmete ulaşması, gayz u kin ile dalgalanan insanın selâmete ulaşmasından daha umutludur. Zîra her ne kadar gemi dalgalar arasında çalkalanıyorsa da gemide, gemiyi kurtarmak için çalışan ve sevk u idâre eden bir kaptan ve yardımcıları vardır. Beri tarafta ise bu beden gemisinin sahibi kalp idi. Onu gadab kör ve sağır ettiği için, onun yapacağı bir şey kalmamıştır.

Gadab ve kızgınlığın dıştaki görüntüsü; rengin değişmesi, kükremeler, işlerin çığırından çıkması, söz ve hareketlerin şuursuzca olması, dudakların köpürmesi, gözlerin kızarması, burun deliklerinin açılıp kapanması, suratının ekşimesi gibi hallerdir. Hattâ insan, kızdığı anda kendi suratını görse, kendi kendine nefret eder, utancından kızgınlığı geçerdi. Hâlbuki bâtınî çirkinliği, surat çirkinliğinden çok daha fazla. Çünkü görünüş, bâtının tezâhürüdür. Önce içi çirkinleşiyor, sonra da dışarı vuruyor. Dışın bozulması, bâtının bozulmasının netîcesidir. İşte kızgınlığın görünüşteki alâmetleri bunlardır.

Dilindeki alâmetlerine gelince; sövüp saymak gibi kötü sözler söylemek. Öyle sözler ki, bunları duyan utandığı gibi, söyleyen de hiddeti geçtikten sonra hatırladıkça utanır. Bununla beraber sözler biçimsiz ve âhenksiz olarak ağızdan çıkar.

Diğer âzalardaki tesîrine gelince: hücûm, vurmak, yaralamak ve hattâ hiç aldırış etmeden öldürmektir. Şâyet kızdığı kimse kaçar veyâ her ne sûretle ondan intikamını alamazsa, bu defa kendi kendine döner, kızar, köpürür, yaka paçasını yırtar ve yumruğunu sağa sola sallar. Sarhoşun sürçmeleri gibi sağa sola yalpa vurur, hattâ bâzen düşer, hiddetinden yürüyemez hale gelir. Sağa sola canlı cansız varlıklara saldırır. Elindeki sopayı yere vurur, yemekleri döker, bardakları kırar, hayvanlara söver. Onlarla konuşmaya başlar. Önüne gelene çatar ve âdeta bir deli olur.

Kalbindeki tesîrine gelince; kalbi nefret, kin, çekememezlik, onun felâketine sevinmek, sevincine üzülmek, onun hakkında bildiklerini açıklamak ve onu rezîl etmek, ezmek, onunla alay etmek ve benzerî bütün kötülüklerle kalbi dolar.

Bu anlattıklarımız aşırı derecede gadab sahibi olanlardır. Hamiyetsiz kimselerin tavr u hareketine gelince; namuslarına, karılarına, hizmetçilerine yapılan hakaretlere aldırmaz, alçak kimselerin eziyetlerine katlanır, her türlü rezalet ve kepâzeliklere boyun büker. Bu da makbul bir haslet değildir. Çünkü bunun netîcesi iffetini müdâfaa etmemektir. Bu ise deyyûsluktur. **Sa'd b. Ubâde**'nin: "İffetime biri taarruz etse onu öldürürüm." sözünü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e naklettikleri zaman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ سَعْدًا لَغَيُورٌ وَأَنَا أَغْيَرُ مِنْ سَعْدٍ وَإِنَّ اللّٰهَ أَغْيَرُ مِنِّي

"Sa'd gayur ve kıskançtır, ben ondan kıskancım. Muhakkak ki Allahu Teâlâ benden de gayretlidir." buyurmuştur.[12] Kıskançlık, nesebin ve neslin muhâfazası için elzemdir. Eğer insanlar bu hususta müsâmaha gösterse nesil kaybolur, karışır giderdi. Bunun için "Erkeklerinde kıskançlık bulunan bir milletin nesli korunur." denilmiştir.

Görülen kötülüklere susmak da gadab kuvvetinin zayıflığındandır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

خَيْرُ أُمَّتِي أَحِدَّاؤُهَا

"Ümmetimin hayırlısı, dîninde keskin ve titiz davrananlardır."[13] buyurdu. Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللّٰهِ

"Allah'ın dîni hususunda onlara acımayın." (Nûr sûresi, 24/2) buyurulmuştur. Hattâ gadab kuvvetini kaybedenler, nefislerini terbiyeden de âciz derekeye düşerler. Çünkü nefsi terbiye lâzımdır, bu da gadab ile mümkündür.

---

[12] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

[13] Taberânî **"Evsat"**ında Ali'den rivâyet etmiştir.

Görülüyor ki, gadabın tamâmen yok olması, zemmedilen bir davranıştır. Övülen gadap ise akıl ve dînin işâretini bekleyen gadaptır. İnsan, İslâmiyet'in îcâb ettirdiği yerlerde hiddetini gösterebilmeli, yumuşaklığın îcâb ettirdiği yerlerde ise hiddetini yenebilmeli; bu sûretle îtidâli, orta dereceyi bulmalıdır. Allahu Teâlâ'nın teklif ettiği istikamet de budur. Peygamberimiz Efendimiz'in de:

خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَاطُهَا

"İşlerin hayırlısı ortalarıdır."[14] buyurduğu vasat da zâten budur. Kendisini zillet ve meskenetten muhâfaza için hamiyet ve gayret göstereceği yerlerde zâfiyet göstermek sûretiyle gadabında durgunluk gören kimse, gadab kuvvetini takviyeye çalışmalı, bunun aksine tehevvüre varan gadaba sâhip olan kimse de, hiddetini azaltmaya çalışmalı ve tecâvüzden kendini muhâfaza etmelidir. Bu sûretle aşırılıktan korunup îtidâle riâyet etmelidir. İşte kıldan ince ve kılıçtan keskin olan sırât-ı müstakim budur. Tamâmen istikamette bulunamayan, ona yaklaşmaya çalışsın. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَلَنْ تَسْتَطِيعُوٓا أَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَآءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا
تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ

"Âdil hareket etmeye ne kadar uğraşsanız, kadınlar arasında müsâvât yapamayacaksınız, bâri bir tarafa kalben tamâmen meyletmeyin ki, öbürünü askıdaymış gibi bırakmış olmayasınız." (Nisâ sûresi, 4/129)

Bütün iyilikleri yapamıyorum diye bütün kötülükleri yapmak doğru olmaz. Mümkün mertebe kötülükleri azaltıp iyilikleri çoğaltmak lâzım: Kötülüklerin bir kısmı diğer bir kısmından ehven, iyiliklerin bâzısı da bâzısından üstündür.

---

[14] Beyhakî **"Şuabü'l-Îmân"**nda mürsel olarak rivâyet etmiştir.

İşte gadabın hakîkati ve dereceleri bunlardır. Allahu Teâlâ'dan, rızâsına bizi mazhar kılmasını dileriz. Zîra o, dilediği şeye kadirdir.

بيان أنّ الغضب هل يمكن إزالة أصله بالرّياضة أم لا ؟

اعلم : أنَّهُ ظنَّ ظانُّونَ أنَّهُ يُتصوَّرُ محوُ الغضبِ بالكلِّيَّةِ ، وزعموا أنَّ الرياضةَ إليهِ تتوجَّهُ ، وإيَّاهُ تقصدُ ، وظنَّ آخرونَ أنَّهُ لا يقبلُ العلاجَ أصلاً ، وهـٰذا رأيُ مَنْ يظنُّ أنَّ الخُلُقَ كالخَلْقِ ، وكلاهما لا يقبلُ التغييرَ .

وكلا الرأيينِ ضعيفٌ ، بلِ الحقُّ فيهِ ما نذكرُهُ ؛ وهوَ أنَّهُ ما دامَ الإنسانُ يحبُّ شيئاً ويكرهُ شيئاً . . فلا يخلو عَنِ الغيظِ والغضبِ ، وما دامَ يوافقُهُ شيءٌ ويخالفُهُ آخرُ . . فلابدَّ وأنْ يحبَّ ما يوافقُهُ ويكرهَ ما يخالفُهُ ، والغضبُ يتبعُ ذلكَ ، فإنَّهُ مهما أُخِذَ منهُ محبوبُهُ . . غضبَ لا محالةَ ، وإذا قُصِدَ بمكروهٍ . . غضبَ لا محالةَ ، **إلا أنَّ ما يحبُّهُ الإنسانُ ينقسمُ إلىٰ ثلاثةِ أقسامٍ** :

الأوَّلُ : **ما هوَ ضروريٌّ في حقِّ الكافَّةِ** :

وهوَ كالقوتِ ، والمسكنِ ، والملبسِ ، وصحةِ البدنِ ، فمنْ قُصِدَ بدنُهُ بالضربِ والجرحِ . . فلا بدَّ وأنْ يغضبَ ، وكذلكَ إذا أُخِذَ منهُ ثوبُهُ الذي يسترُ عورتَهُ ، وكذلكَ إذا أُخرِجَ مِنْ دارِهِ التي هيَ مسكنُهُ ، أوْ أُريقَ ماؤُهُ الذي هوَ لعطشِهِ ، فهـٰذهِ ضروراتٌ لا يخلو الإنسانُ مِنْ كراهةِ زوالِها ، ومِنْ غيظٍ علىٰ مَنْ يتعرَّضُ لها .

* * *

القسمُ الثاني : ما ليسَ ضروريّاً لأحدٍ مِنَ الخلقِ :

كالجاهِ ، والمالِ الكثيرِ ، والغلمانِ ، والدوابِّ ، فإنَّ هاذهِ الأمورَ صارَتْ محبوبةً بالعادةِ والجهلِ بمقاصدِ الأمورِ ، حتَّىٰ صارَ الذهبُ والفضةُ محبوبينِ في أنفسِهِما فيُكتنزانِ ، ويغضبُ علىٰ مَنْ يسرقُهُما وإنْ كانَ مستغنياً عنهُما في القوتِ ، فهاذا الجنسُ ممَّا يُتصوَّرُ أنْ ينفكَّ الإنسانُ عنْ أصلِ الغيظِ عليهِ ، فإذا كانَتْ لهُ دارٌ زائدةٌ علىٰ مسكنِهِ ، فهدمَها ظالمٌ . . فيجوزُ ألَّا يغضبَ ؛ إذْ يجوزُ أنْ يكونَ بصيراً بأمرِ الدنيا ، فيزهدَ في الزيادةِ على الحاجةِ ، فلا يغضبَ بأخذِها ، فإنَّهُ لا يحبُّ وجودَها ، ولوْ أحبَّ وجودَها . . لغضبَ على الضرورةِ بأخذِها .

وأكثرُ غضبِ الناسِ علىٰ ما هوَ غيرُ ضروريٍّ ، كالجاهِ ، والصِّيتِ ، والتصدُّرِ في المجالسِ ، والمباهاةِ بالعلمِ ، فمنْ غلبَ هاذا الحبُّ عليهِ . . فلا محالةَ يغضبُ إذا زاحمَهُ مزاحمٌ على الصدرِ في المحافلِ ، ومنْ لا يحبُّ ذلكَ . . فلا يبالي ولوْ جلسَ في صفِّ النعالِ ، فلا يغضبُ إذا جلسَ غيرُهُ فوقَهُ .

وهاذهِ العاداتُ الرديئةُ هيَ التي أكثرَتْ محابَّ الإنسانِ ومكارهَهُ ، فأكثرَتْ غضبَهُ ، وكلَّما كانَتِ الإراداتُ والشهواتُ أكثرَ . . كانَ صاحبُها أحطَّ رتبةً وأنقصَ ؛ لأنَّ الحاجةَ صفةُ نقصٍ ، فمهما كثرَتْ . . كثرَ النقصُ ، والجاهلُ أبداً جهدُهُ في أنْ يزيدَ في حاجاتِهِ وفي شهواتِهِ ، وهوَ لا يدري أنَّهُ

مستكثرٌ مِنْ أسبابِ الغمِّ والحزنِ ، حتَّىٰ ينتهيَ بعضُ الجهَّالِ بالعاداتِ الرديئةِ ومخالطةِ قرناءِ السوءِ إلىٰ أنْ يغضبَ لوْ قيلَ لهُ : إنَّهُ لا يُحسِنُ اللعبَ بالطيورِ ، واللعبَ بالشطرنجِ ، ولا يقدرُ علىٰ شربِ الخمرِ الكثيرِ ، وتناولِ الطعامِ الكثيرِ ، وما يجري مجراهُ مِنَ الرذائلِ ، فالغضبُ علىٰ هـٰذا الجنسِ ليسَ بضروريٍّ ؛ لأنَّ حبَّهُ ليسَ بضروريٍّ .

* * *

القسمُ الثالثُ : ما يكونُ ضرورياً في حقِّ بعضِ الناسِ دونَ البعضِ :

كالكتابِ للعالمِ ؛ لأنهُ مضطرٌّ إليهِ ، فيحبُّهُ ، فيغضبُ علىٰ مَنْ يخرقُهُ ويمزقُهُ ، وكذلكَ أدواتُ الصناعاتِ في حقِّ المكتسبِ الذي لا يمكنُهُ التوصُّلُ إلى القوتِ إلاَّ بها ، فإنَّ ما هوَ وسيلةٌ إلى الضروريِّ والمحبوبِ يصيرُ ضرورياً ومحبوباً ، وهـٰذا يختلفُ بالأشخاصِ .

وإنَّما الحبُّ الضروريُّ ما أشارَ إليهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بقولِهِ : « مَنْ أصبحَ آمناً في سربِهِ ، معافىً في بدنِهِ ، وعندَهُ قوتُ يومِهِ . . فكأنَّما حيزَتْ لهُ الدُّنيا بحذافيرِها »⁽¹⁾ ، ومَنْ كانَ بصيراً بحقائقِ الأمورِ وسلمَتْ لهُ هـٰذهِ الثلاثُ . . يُتصوَّرُ ألاَّ يغضبَ في غيرِها .

* * *

---

(1) رواه الترمذي (٢٣٤٦) ، وابن ماجه (٤١٤١) من حديث عبيد بن محصن رضي الله عنه ، وليس عندهما : (بحذافيرها) ، وهي عند أبي نعيم في « الحلية » (٥/٢٤٩) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه .

فهـٰذهِ ثلاثةُ أقسامٍ ، فلنذكُرْ غايةَ الرياضةِ في كلٍّ واحدٍ منها .

أمَّا القسمُ الأوَّلُ . . فليسَتِ الرياضةُ فيهِ لينعدمَ غيظُ القلبِ ، ولكنْ لكي يقدرَ علىٰ ألاَّ يطيعَ الغضبَ ، ولا يستعملَهُ في الظاهرِ إلاَّ علىٰ حدٍّ يستحبُّهُ الشرعُ ، ويستحسنُهُ العقلُ ، وذلكَ ممكنٌ بالمجاهدةِ ، وتكلُّفِ الحلمِ والاحتمالِ مدَّةً ، حتَّىٰ يصيرَ الحِلْمُ والاحتمالُ خُلُقاً راسخاً .

فأمَّا قمعُ أصلِ الغيظِ مِنَ القلبِ . . فليسَ مقتضى الطبعِ ، وهوَ غيرُ ممكنٍ .

نعمْ ، يمكنُ كسرُ سَوْرتِهِ وتضعيفُهُ ، حتىٰ لا يشتدَّ هيجانُ الغيظِ في الباطنِ ، وينتهيَ ضعفُهُ إلىٰ ألاَّ يظهرَ أثرُهُ في الوجهِ ، ولكنَّ ذلكَ شديدٌ جدّاً ، **وهـٰذا حكمُ القسمِ الثالثِ أيضاً** ؛ لأنَّ ما صارَ ضروريّاً في حقِّ شخصٍ فلا يمنعُهُ مِنَ الغيظِ استغناءُ غيرِهِ عنهُ ، فالرياضةُ فيهِ تمنعُ العملَ بهِ ، وتضعفُ هيجانَهُ في الباطنِ ، حتَّىٰ لا يشتدَّ التألُّمُ بالصبرِ عليهِ .

وأمَّا القسمُ الثاني . . فيمكنُ التوصُّلُ بالرياضةِ إلى الانفكاكِ عنِ الغضبِ عليهِ ؛ إذْ يمكنُ إخراجُ حُبِّهِ مِنَ القلبِ ، وذلكَ بأنْ يعلمَ الإنسانُ أنَّ وطنَهُ القبرُ ، ومستقرَّهُ الآخرةُ ، وأنَّ الدنيا معبرٌ يعبرُ عليها ، ويتزوَّدُ منها قدرَ الضرورةِ ، وما وراءَ ذلكَ عليهِ وبالٌ في وطنِهِ ومستقرِّهِ ، فيزهدُ في الدنيا ، وينمحي حبُّها عَنْ قلبِهِ ، ولوْ كانَ للإنسانِ كلبٌ لا يحبُّهُ . . لمْ يغضبْ إذا ضربَهُ غيرُهُ ، فالغضبُ تبعٌ للحُبِّ ، فالرياضةُ في هـٰذا قدْ تنتهي إلىٰ قمعِ

أصلِ الغضبِ ، وهوَ نادرٌ جدّاً ، وقدْ تنتهي إلى المنعِ مِنِ استعمالِ الغضبِ والعملِ بموجَبِهِ ، وهوَ أهونُ .

* * *

فإنْ قلتَ : الضروريُّ مِنَ القسمِ الأولِ التألُّمُ بفواتِ المحتاجِ إليهِ دونَ الغضبِ ، فمَنْ لهُ شاةٌ مثلاً وهيَ قوتُهُ ، فماتَتْ.. لا يغضبُ علىٰ أحدٍ ، وإنْ كانَ يحصلُ فيهِ كراهةٌ ، وليسَ مِنْ ضرورةِ كلِّ كراهةٍ غضبٌ ، فالإنسانُ يتألَّمُ بالفصْدِ والحجامةِ ولا يغضبُ على الفصَّادِ والحجَّامِ ، فمَنْ غلبَ عليهِ التوحيدُ حتَّىٰ يرى الأشياءَ كلَّها بيدِ اللهِ ومنهُ.. فلا يغضبُ علىٰ أحدٍ مِنْ خلقِهِ ؛ إذْ يراهُمْ مسخَّرينَ في قبضةِ قدرتِهِ ؛ كالقلمِ في يدِ الكاتبِ ، ومَنْ وقَّعَ ملكٌ بضربِ رقبتِهِ.. لمْ يغضبْ على القلمِ ، فلا يغضبُ علىٰ مَنْ يذبحُ شاتَهُ التي هيَ قوتُهُ كما لا يغضبُ علىٰ موتِها ؛ إذْ يرى الموتَ والذبحَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، فيندفعُ الغضبُ بغلبةِ التوحيدِ ، ويندفعُ أيضاً بحسنِ الظنِّ باللهِ ، وهوَ أنْ يرىٰ أنَّ الكلَّ مِنَ اللهِ ، وأنَّ اللهَ لا يقدرُ لهُ إلا ما فيهِ الخِيرَةُ ، وربَّما تكونُ الخِيرَةُ في جوعِهِ ومرضِهِ ، وجرحِهِ وقتلِهِ ، فلا يغضبُ ، كما لا يغضبُ على الفصَّادِ والحجَّامِ ؛ لأنَّهُ يرىٰ أنَّ الخِيَرَةَ فيهِ .

فنقولُ : هـٰذا علىٰ هـٰذا الوجهِ غيرُ محالٍ ، ولكنَّ غلبةَ التوحيدِ إلىٰ هـٰذا الحدِّ إنَّما تكونُ كالبرقِ الخاطفِ ، تغلبُ في أحوالٍ مختطفةٍ ولا تدومُ ، ويرجعُ القلبُ إلى الالتفاتِ إلى الوسائطِ رجوعاً طبْعِيّاً لا يندفعُ عنهُ ، ولوْ

تُصوِّرَ ذلكَ على الدوامِ لبشرٍ . . لتُصوِّرَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ فإنهُ كانَ يغضبُ حتَّىٰ تحمرَّ وجنتاهُ(١) ، حتَّىٰ قالَ : « اللهمَّ ؛ إنَّما أنا بشرٌ ، أغضبُ كما يغضبُ البشرُ ، فأيُّما مسلمٍ سببتُهُ أوْ لعنتُهُ أوْ ضربتُهُ . . فاجعلْها منِّي صلاةً عليهِ وزكاةً وقربةً تقرِّبُهُ بها إليكَ يومَ القيامةِ »(٢) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمروِ بنِ العاصِ : يا رسولَ اللهِ ؛ أكتبُ عنكَ كلَّ ما قلْتَ في الغضبِ والرضا ؟ فقالَ : « اكتبْ ، فوالذي بعثَني بالحقِّ نبيّاً ؛ ما يخرجُ منهُ إلاَّ حقٌّ » ، وأشارَ إلىٰ لسانِهِ(٣) ، فلمْ يقلْ : إنِّي لا أغضبُ ، ولكنْ قالَ : إنَّ الغضبَ لا يخرجُني عنِ الحقِّ ؛ أيْ : لا أعملُ بموجَبِ الغضبِ .

وغضبَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها مرةً ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ: « ما لكِ جاءَكِ شيطانُكِ ؟ » ، فقالَتْ : وما لكَ شيطانٌ ؟ فقالَ : « بلىٰ ، ولكنْ دعوتُ اللهَ فأعانني عليهِ فأسلمُ ، فلا يأمرُ إلاَّ بخيرٍ »(٤) ، فلمْ يقلْ : لا شيطانَ لي ، وأرادَ شيطانَ الغضبِ ، لكنْ قالَ : لا يحملُني على الشرِّ .

---

(١) روىٰ ذلك البخاري (٩١) ، ومسلم (٢/١٧٢٢) .

(٢) رواه مسلم (٢٦٠١) بلفظ : « اللهم ؛ إنما محمد بشر ، يغضب كما يغضب البشر ، وإني قد اتخذت عندك عهداً لن تخلفنيه ، فأيما مؤمن آذيته أو سببته أو جلدته . . فاجعلها له كفارة ، وقربة تقربه بها إليك يوم القيامة » ، وذكر الضرب عند أبي يعلىٰ في « مسنده » (١٢٦٢) .

(٣) رواه أبو داوود (٣٦٤٦) .

(٤) رواه مسلم (٢٨١٥) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لا يغضبُ للدنيا ، فإذا أغضبَهُ الحقُّ . . لمْ يعرفْهُ أحدٌ ، ولمْ يقمْ لغضبهِ شيءٌ ، حتَّىٰ ينتصرَ لهُ)(١) .

فكانَ يغضبُ على الحقِّ ، وإنْ كانَ غضبُهُ للهِ . . فهوَ التفاتٌ إلى الوسائطِ على الجملةِ ، بلْ كلُّ مَنْ يغضبُ علىٰ مَنْ يأخذُ ضرورةَ قوتِهِ وحاجتِهِ التي لا بدَّ لهُ في دينِهِ منها . . فإنَّما غضبَ للهِ ، فلا يمكنُ الانفكاكُ عنهُ .

نعمْ ، قدْ يُفْقَدُ أصلُ الغضبِ فيما هوَ ضروريٌّ إذا كانَ القلبُ مشغولاً بضروريٍّ أهمَّ منهُ ، فلا يكونُ في القلبِ متسعٌ للغضبِ ؛ لاشتغالِهِ بغيرِهِ ، فإنَّ استغراقَ القلبِ ببعضِ المهمَّاتِ يمنعُ الإحساسَ بما عداهُ ، وهٰذا كما أنَّ سلمانَ لمَّا شُتِمَ قالَ : (إنْ خفَّتْ موازيني . . فأنا شرٌّ ممَّا تقولُ ، وإنْ ثقلَتْ موازيني . . لمْ يضرَّني ما تقولُ)(٢) ، فقدْ كانَ همُّهُ مصروفاً إلى الآخرةِ ، فلمْ يتأثرْ قلبُهُ بالشتمِ .

وكذلكَ شُتمَ الربيعُ بنُ خثيمٍ فقالَ : (يا هٰذا ؛ قدْ سمعَ اللهُ كلامَكَ ، وإنَّ دونَ الجنةِ عقَبَةً ، إنْ قطعْتُها . . لمْ يضرَّني ما تقولُ ، وإنْ لمْ أقطعْها . . فأنا شرٌّ ممَّا تقولُ)(٣) .

---

(١) رواه الترمذي في « الشمائل » (٢٢٥) .

(٢) روىٰ قوله البيهقي في « الزهد الكبير » (٧٦٣) ، وليس فيه ذكر الشتم .

(٣) عزاه الحافظ الزبيدي لأبي نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٨/ ١٨) .

وسبَّ رجلٌ أبا بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ ، فقالَ : (ما سترَ اللهُ عنكَ أكثرُ)[1] ، فكأنَّهُ كانَ مشغولاً بالنظرِ في تقصيرِ نفسِه عنْ أنْ يتقيَ اللهَ حقَّ تقاتِهِ ، ويعرفَهُ حقَّ معرفتِهِ ، فلمْ يغضبْهُ نسبةُ غيرِه إياهُ إلىٰ نقصانٍ ؛ إذْ كانَ ينظرُ إلىٰ نفسِهِ بعينِ النقصانِ ، وذلكَ لجلالةِ قدرِهِ .

وقالَتِ امرأةٌ لمالكِ بنِ دينارٍ : يا مُرائي ، فقالَ : ما عرفَني غيرُكِ[2] ، فكأنَّهُ كانَ مشغولاً بأنْ ينفيَ عنْ نفسِهِ آفةَ الرياءِ ، ومنكراً علىٰ نفسِهِ ما يلقيهِ الشيطانُ إليهِ ، فلمْ يغضبْ لما نُسبَ إليهِ .

وسبَّ رجلٌ الشعبيَّ فقالَ : (إن كنتَ صادقاً . . فغفرَ اللهُ لي ، وإنْ كنتَ كاذباً . . فغفرَ اللهُ لكَ)[3] .

فهٰذهِ الأقاويلُ دالةٌ في الظاهرِ علىٰ أنَّهمْ لمْ يغضبُوا لاشتغالِ قلوبِهمْ بمهماتِ دينِهمْ ، ويحتملُ أنْ يكونَ قدْ أثَّرَ ذلكَ في قلوبِهمْ ، ولكنَّهمْ لمْ يشتغلُوا بهِ ، واشتغلُوا بما كانَ هوَ الأغلبَ علىٰ قلوبِهمْ .

فإذاً ؛ اشتغالُ القلبِ ببعضِ المهماتِ لا يبعدُ أنْ يمنعَ هيجانَ الغضبِ عندَ فواتِ بعضِ المحابِّ ، فإذاً ؛ يُتصوَّرُ فقْدُ الغيظِ ؛ إمَّا باشتغالِ القلبِ بمهمٍّ ، أوْ بغلبةِ نظرِ التوحيدِ ، أوْ بسببٍ ثالثٍ ، وهوَ أنْ يعلمَ أنَّ اللهَ تعالىٰ

---

[1] سيأتي قريباً خبر شتمه وصبره ثم ردّه رضي الله عنه .

[2] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٣٩) .

[3] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٣٧) .

يحبُّ منهُ ألاَّ يغتاظَ ، فتطفىءُ شدَّةُ حبِّهِ للهِ غيظَهُ ، وذلكَ غيرُ محالٍ في أحوالٍ نادرةٍ .

وقدْ عرفْتَ بهٰذا أنَّ طريقَ الخلاصِ مِنْ نارِ الغضبِ محوُ حبِّ الدنيا مِنَ القلبِ ، وذلكَ بمعرفةِ آفاتِ الدنيا وغوائِلها ، كما سيأتي في كتابِ ذمِّ الدنيا ، ومَنْ أخرجَ حُبَّ المزايا عنِ القلبِ.. تخلَّصَ مِنْ أكثرِ أسبابِ الغضبِ ، وما لا يمكنُ محوُهُ.. فيمكنُ كسرُهُ وتضعيفُهُ ، فيضعفُ الغضبُ بسببِهِ ، ويهونُ دفعُهُ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ بلطفِهِ وكرمِهِ ؛ إنَّهُ علىٰ كلِّ شيءٍ قديرٌ ، والحمدُ للهِ وحدَهُ .

* * *

RİYÂZETLE GADABIN İZÂLESİ

Bilmiş ol ki; bu hususta görüşler ikiye ayrılmıştır. Bir kısmı, gadabın tamâmen yok olabileceğine, riyâzetten de maksadın bu olup buna müteveccih olduğuna; diğer bir kısmı ise hilkat gibi, ilaç ve değişikliği kabul etmediğine kaildir. Ki, her iki tarafın da görüşleri zayıftır. Bu hususta en doğrusu, bizim anlatacağımızdır. O da, insanoğlunun hoşuna giden ve hoşlandığı şeyler bulunduğu ve hoşuna gitmeyen şeyler de olduğuna göre, hiddet ve gadaptan da hâlî kalamaz. Görüşüne muvâfık düşen ve düşmeyen şeyler olduğu müddetçe, muvafık olanı sevdiği gibi, görüşüne muvâfık olmayanı da sevmez. İşte gadab bundan meydana gelir. Sevdiğini aldıkları veya hoşlanmadığını kendisine kabul ettirmek istedikleri zaman, mutlak sûrette kızar. Bununla beraber insanın sevdiği üçe ayrılır:

İnsanların sevdikleri şeyler:

Birincisi; herkesin muhtaç olduğu şeylerdir. Yiyecek, giyecek, mesken ve beden sağlığı gibi. Yiyeceğini, içeceği suyu, elbise ve meskenini elinden almak isteyenlere, kendini dövmeye kalkışanlara elbette kızması lâzımdır. Bunlar, insan için zaruri ihtiyaçlardır. Bunların alınmasından kimse hoşlanmadığı gibi, bunları almak isteyenleıe de herkes kızar.

İkincisi; kimse için zarûrî olmayan şeylerdir. Mevki, fazla servet, köleler ve hayvanât gibi ihtiyaçtan fazla varlıklar. Bunlar, âdet cihetinden sevilen şeylerdir. Hattâ altın ve gümüş, bizâtihî sevilen maddelerdendir. İnsanoğlu bunları istif etmesini ister. İhtiyâcı olmasa bile, bunları elinden almak isteyenlere kızar. Bununla beraber bu ikinci kısımdan hiddet etmemesi de düşünülebilir. Meselâ, ihtiyâcı olmayan bir evini zâlimin biri yaksa, buna kızmaması câizdir. Çünkü bu adam zâhid ve dünyaya ehemmiyet vermeyen biri ise "Ne olacak bir meskenim var, bana yeter." deyip kızmayabilir. Hâlbuki umûmiyetle insanların kızdıkları bu ikinci kısımdır. Yâni zarûrî olmayan ihtiyaçlaradır. Mevkî ve rütbesinden düşürülmek, sandalyasını kaybetmek ilimdeki mevkîini yitirmek gibi. Bunlara sevgisi gâlip olan kimsenin, bu taraflarına dokunulduğu zaman hemen kızar. Fakat bunlara sevgisi gâlip olmayanlar aldırış bile etmezler. Baş tarafta oturacak yerde, kapı diplerinde de otururlar. Bu gibi kıymetsiz şeylere fazla meyli olan kimsenin hiddeti de fazla olur.

Şehvetlere temâyül çoğaldıkça, mevkî düşer. Zîra ihtiyaç, bir noksanlıktır. İhtiyaç çoğaldıkça noksanlık da çoğalır. Câhilin en büyük emeli, bütün istek ve arzularına ulaşmaktır. Hâlbuki bunların birer sıkıntı kaynağı olduklarının farkında değildir. Hattâ bâzı kimseler, âdi kimselerle arkadaş olmak hasebiyle, kendisine, sen iyi oynayamıyorsun, içemiyorsun, fazla yemiyorsun gibi sözlerine de canı sıkılır ve kızarlar. Bu ikinci kısmı sevmek zarûrî olmadığı için, bu gibi şeylere kızmak da zarûrî değildir.

Üçüncü kısım; bâzıları hakkında zarurî ve bâzıları hakkında zarûrî olmayan şeyleri sevmektir. Âlime göre kitap, sanatkâra göre âlet gibi. Bunlar, bu gibi insanların zarûrî ihtiyaçları oldukları için, bunları alıp bozanlara kızarlar. Zarûrî ihtiyaçlar ise sevilir. Bu da şahıslara göre değişir. Zarûrî sevgi, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

مَنْ أَصْبَحَ اٰمِنًا فِي سِرْبِهِ مُعَافًى فِي بَدَنِهِ وَلَهُ قُوتُ يَوْمِهِ
فَكَأَنَّمَا حِيزَتْ لَهُ الدُّنْيَا بِحَذَافِيرِهَا

"Kim ırzında ve malında emîn olarak sabahlar, vücûdunda afiyet ve günlük nafakası bulunursa, bütün dünya kendisine bahşedilmiş gibidir."[15] hadîsi ile açıkladığı şeylerdir. Hakîkatlere vâkıf olup, bu üç nîmet kendisine verilmiş olan kimsenin başka şeylere aldırış etmemesi ve kızmaması düşünülür.

Sevilen şeylerde riyâzetin netîceleri:

İşte sevilen üç şey bunlardır. Şimdi bunların her biri hakkında riyâzetin netîcelerini îzâh edelim:

Birinci kısım hakkındaki riyâzet: Kalbin hiddetini tamâmen yok etmek için değil, belki gadabını irâdesi altına alıp, şerîat çerçevesi ve akıl muvâzenesi ile onu kullanmak içindir. Bu da mücâhede ve yumuşaklığı îtiyâd hâline getirmeye çalışmak ve gayret göstermekle mümkündür. Hamiyet ve gayret sâyesinde bunu tabiat hâline getirebilir. Fakat gadabın kökünü kalpten söküp atmaya çalışmak, tabiate aykırı olduğu için mümkün değildir. Mümkün olan, onun saldırganlığını azaltmak ve bu sayede içinden şiddetli heyecânı ve yüzündeki kızgınlık eserini kaldırmaktır. Bu da cidden zordur. Üçüncü kısmın hükmü de budur. Kendisine lâzım olan bir kitap veya âletin başkasına lâzım olmaması kendisini alâkadar etmediği için, başkasına lâzım değil diye hiddetini azaltmaz. Burada da yapacağı riyâzet sâyesinde iç heyecânı azalmış ve sabretmesini sağlamış olur.

İkinci kısma yâni aslında zaruri olmayan şeylere karşı olan hiddete gelince, riyâzet sâyesinde bu gibi şeylerin kendisinden alınmasına karşı duyduğu gadaptan tamâmen vazgeçmesi mümkündür. Çünkü riyâzet sâyesinde bunların sevgilerini gönlünden çıkarabilir. İnsanoğlu, meskeninin kabir, asıl ebedî kalacağı yerin âhiret, dünyanın ise âhiret için azık temîn edeceği bir geçit yeri olduğunu, buradan ancak yerine gidinceye kadar bir azığa ihtiyâcı olduğunu, fazlasının ise asıl vatanında kendisine bir vebâl olacağını bildikten sonra, artık dünyadan yüz çevirir, gönlünden dünya sevgisini çıkarır. Gadab ve hiddet, sevgiye bağlıdır. Nitekim bir adamın sevmediği bir köpeğini başkası dövse ona o kadar kızmaz. İşte bu hususta riyâzet ve nefsi terbiye, gadabı kökünden söküp atmaya kadar giderse de, bu pek ender görülen şeydir. Bâzen de kızsa bile hiddetinin icâbını yerine getirmez ve sabreder ki, bu birinciden daha kolaydır.

---

[15] Tirmizî ve İbn Mâce Ubeydullah'dan rivâyet etmişlerdir.

Şayet birinci kısımdan olan zarûrî ihtiyaçların kaybolmasından insan kızmaz, belki acı duyar. Meselâ günlük nafakasının temîni için bir koyunu olan kimse, bu koyunun ölmesinden hoşlanmaz, fakat ölürse kimseye kızmaz, kendi kendine acınır, her hoşlanmadığı şeyde gadab zarurî değil, hattâ insan kan aldırmaktan da acı duyar, fakat kan alıcıya kızmaz. Tevhîd kendisine galebe çalan ve tevhîdin sırrına eren kimse, her şeyin Allah'ın kudretinde olduğunu ve Allah'tan geldiğini bilir, yaratıkların birer âlet olduklarını bilerek onlara kızmaz. Nitekim hükümdârın îdam fermanını yazan kaleme kızmadığı gibi. Nafakasını temîn eden koyununu kesene de kızmaz. Zîra kesmeyi de, ölmeyi de Allah'tan bilir. Tevhîdin galebesi sâyesinde hiddet de ortadan kalkar. "Bunun gibi her şeyin Allah'tan olduğunu, belki hakkında hayırlı olan, aç kalmak ve öldürülmek gibi hoşlanmadığı şeyler olduğunu düşünerek, Allahu Teâlâ'ya hüsn-i zann etmek sûretiyle de gadab etmeyebilir." dersen deriz ki: Bu da mümkündür. Fakat tevhîdin bu mertebeye yükselmesi muvakkattır, geçicidir. Şimşek gibi gelir geçer, devam etmez ve derakab gönül vâsıtalarına teveccüh eder. Bu, tabiîdir, bundan ayrılmaz. Eğer bu hal devamlı olarak bir fertte bulunması düşünülseydi, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'de düşünülebilirdi. Hâlbuki o da hiddetlenir, mübârek yanakları kızarırdı. Hattâ:

اَللّٰهُمَّ إِنِّي بَشَرٌ أَغْضَبُ كَمَا يَغْضَبُ الْبَشَرُ فَأَنَّمَا مُسْلِمٌ سَبَبْتُهُ أَوْ لَعَنْتَهُ أَوْ ضَرَبْتُهُ فَاجْعَلْهَا مِنِّي صَلَاةً عَلَيْهِ وَزَكَاةً وَقُرْبَةً تُقَرِّبُهُ بِهَا إِلَيْكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Allahım, ben de bir insanım, herkesin kızdığı gibi ben de kızarım. (Kızarak) *herhangi bir Müslüman'a kötü söyler, tel'în eder veyâ onu dövsem, sen bu hareketimi benden ona bir duâ, tezkiye ve kıyâmet günü sana yaklaştırmaya vesîle kıl."*[16] buyurmuştur. Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Hiddetsiz zamanlarınızda olduğu gibi, hiddetli anlarınızda da söylediklerinizi yazayım mı?" diye sorunca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اُكْتُبْ فَوَالَّذِي بَعَثَنِي بِالْحَقِّ نَبِيًّا مَا يَخْرُجُ مِنْهُ إِلَّا حَقٌّ

"Yaz. Zîra beni hak peygamber olarak gönderen Allah'a yemîn ederim ki, ağzımdan haktan başka bir şey çıkmaz."[17] buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), ben kızmam, buyurmadı, yalnız kızmak beni haktan ayırmaz, buyurdu. Yâni hiddetime uymam demek istedi. Bir gün **Hz. Âişe** (r.a.) hiddetlenmiş, söylenip duruyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا لَكِ جَاءَكِ شَيْطَانُكِ

- *"Nedir, şeytanın geldi sana."* buyurdu. Hz. Âişe:

---

[16] Müslim rivâyet etmiştir.

[17] Ebû Dâvud rivâyet etmiştir.

- "Senin şeytanın yok mu?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Evet, benim de şeytanım var. Fakat ben Allah'a duâ ettim, Allah da bana yardım etti ve şeytanım Müslüman oldu, bana iyilikten başka bir şey emretmez." buyurdu.[18] *"Şeytanım yok"* demedi de, *"Şeytanım var. Fakat beni kötülüğe sevk etmez"* buyurdu. **Hz. Ali** (r.a.): "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) dünyalık için kızmaz, hak uğrunda gadab ettiği zaman ise onu kimse anlamaz ve hiddetine uyarak bir şey yapmazdı. O, her ne kadar hak üzerine kızar ve kızması Allah için ise de yine vâsıta ve sebeplere istinâden kızardı. Hattâ kim olursa olsun, dînî hususunda muhtaç olduğu yiyeceğini elinden alanlara kızması, yine Allah içindir ve bundan ayrılması da mümkün değildir." demiştir.

Evet, bâzen zarûrî olan şeylerin alınmasında da hiddet kaybolur. Bu da kalbin daha mühim bir şeyle meşgul olması ile mümkündür. Kalp, o mühim şey ile meşgul olduğu için, adam bundan kızacak halde değildir. Kalbin tamâmen bir yere dalması, başkalarını duymasına mânidir. Selmân'a (r.a.) biri kötü sözler söylemiş, Selmân (r.a.): "Şâyet benim günâhlarım ağır ve sevaplarım yeğnik gelirse, senin dediğinden de daha kötüyüm. Şâyet sevaplarım ağır gelirse, senin söylediklerinden de bana bir zarar gelmez." demiştir. Onun bütün emeli, âhiret olduğu için, söylenen kötü sözler kendisine tesîr etmemiştir, Rebî b. Heysem'e biri kötü sözler söylemiş, Rebî: "Söylediklerini Allah duyuyor, şâyet ben cennet ile aramdaki güçlükleri aşıp cennete girersem, senin sözlerinden bana zarar yoktur. Geçemezsem zâten söylediklerinden de kötü bir insanım." demiştir. Yine **Hz. Ebû Bekir**'e (r.a.) adamın biri kötü sözler sarf edince, Ebû Bekir (r.a.): "Senin bilmediğin daha nice kötülüklerim var." şeklinde cevap vermiş ve kendi nefsi ile meşgul olduğunu, Hakk'ı mârifetle Allah'ı bilip hakkıyla müttakîlerden olup olmadığını araştırdığını ortaya koymuş ve bu sûretle başkasının kendi aleyhindeki konuşmaları kendisini kızdırmamıştır. Bu da onun yüksek meziyetidir. Kadının biri Mâlik b. Dînâr'a:

---

[18] Müslim Âişe'den rivâyet etmiştir

- "Riyâkâr herif." deyince Mâlik:

- "Senden başka kimse beni bilemedi." diye cevap vermiş ve kadına kızmayarak riyâdan kurtulmak için mücâhede halinde olduğunu ortaya koymuştur. Adamın biri Şa'bî'ye kötü söyleyince Şa'bî: "Hakkımdaki bu sözlerin doğru ise Allah beni affetsin, doğru değil de yalan söylüyorsan Allah seni affetsin." dedi.

Bütün bu rivâyetler, bunların kalpleri mühim dînî işler ile meşgul olduğu için kızmadıklarını gösterdiği gibi, kızdıklarında da daha mühimleri ile meşgul olduklarından buna aldırış etmediklerini gösterir. Görülüyor ki, kalbin mühim şeylerle meşgul olması, diğer bâzı cihetlerden kalbin heyecânını yatıştırabilir. Bunun gibi tevhîdin galebesi de kalbin gadabını yatıştırır. Bir de Allahu Teâlâ, kulunun gadablanmamasını sevdiğini bildiği için, Allah'a olan şiddetli sevgisinden dolayı da gadab etmediği nâdir olarak görülebilir.

Bütün bu izahlardan, gadab ateşinden kurtulmanın yolu, dünya sevgisini kalpten çıkarmak olduğunu bildin. Dünya sevgisini kalpten çıkarabilmek için de dünyanın felâket ve gâilelerini bilmekle mümkündür. İnşâallah onları da **"Dünyanın Zemmi Kitâbı"**nda açıklayacağız. Benlik hislerini gönlünden çıkaran kimse, gadabın pek çok sebeplerinden kurtulmuş olur. Tamâmen yok olması mümkün olmayan hususları da kırmak ve azaltmak ve bu sâyede gadabı azaltmak da mümkündür. Lütuf ve keremiyle Allah'tan hüsn-i tevfîk dileriz. O, herşeye kadirdir ve hamd, yalnız O'na mahsustur.

بيان الأسباب المهيّجة للغضب

قدْ عرفتَ أنَّ علاجَ كلِّ علَّةٍ بحسمِ مادَّتِها ، وإزالةِ أسبابِها ، فلا بدَّ مِنْ معرفةِ أسبابِ الغضبِ .

وقدْ قالَ يحيىٰ لعيسىٰ عليهِما السلامُ : أيُّ شيءٍ أشدُّ ؟ قالَ : غضبُ اللهِ ، قالَ : فما يقرِّبُ مِنْ غضبِ اللهِ ؟ قالَ : أنْ تغضبَ ، قالَ : فما يبدي الغضبَ وما ينبتُهُ ، قالَ عيسىٰ : الكِبرُ ، والفخرُ ، والتعزُّزُ ، والحميَّةُ(١) .

فالأسبابُ المهيجةُ للغضبِ هيَ : الزهو ، والعجبُ ، والمِزاحُ ، والهزلُ ، والهزءُ ، والتعييرُ ، والمماراةُ ، والمضادَّةُ ، والغدرُ ، وشدَّةُ الحرصِ علىٰ فضولِ المالِ والجاهِ ، وهيَ بأجمعِها أخلاقٌ رديئةٌ مذمومةٌ شرعاً ، ولا خلاصَ عنِ الغضبِ معَ بقاءِ هـٰذهِ الأسبابِ ، فلا بدَّ مِنْ إزالةِ هـٰذهِ الأسبابِ بأضدادِها .

فينبغي أنْ تميتَ الزهوَ بالتواضعِ ، وتميتَ العجبَ بمعرفتِكَ بنفسِكَ ، كما سيأتي بيانُهُ في كتابِ الكبرِ والعجبِ ، وتزيلَ الفخرَ بأنَّكَ مِنْ جنسِ عبدِكَ ؛ إذِ الناسُ يجمعُهُمْ في الانتسابِ أبٌ واحدٌ ، وإنَّما اختلفُوا في الفضلِ أشتاتاً ، فبنو آدمَ جنسٌ واحدٌ ، وإنَّما الفخرُ بالفضائلِ ، والفخرُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ١٨) .

والعجبُ والكِبرُ أكبرُ الرذائلِ ، وهيَ رأسُها وأصلُها ، فإذا لم تخلُ عنها . . فلا فضلَ لكَ علىٰ غيرِكَ ، فلِمَ تفتخرُ وأنتَ مِنْ جنسِ عبدِكَ مِنْ حيثُ البِنيةُ والنسبُ والأعضاءُ الظاهرةُ والباطنةُ ؟!

وأما المزاحُ . . فتزيلُهُ بالتشاغلِ بالمهمَّاتِ الدينيَّةِ التي تستوعبُ العمرَ وتفضلُ عنهُ إذا عرفْتَها .

وأمَّا الهزلُ . . فتزيلُهُ بالجدِّ في طلبِ الفضائلِ والأخلاقِ الحسنةِ ، والعلومِ الدينيَّةِ التي تبلِّغُكَ إلىٰ سعادةِ الآخرةِ .

وأمَّا الهزءُ . . فتزيلُهُ بالتكرُّمِ عنْ إيذاءِ الناسِ ، وبصيانةِ النفسِ عنْ أنْ يُستهزأَ بكَ .

وأمَّا التعييرُ . . فبالحذرِ عنِ القولِ القبيحِ ، وصيانةِ النفسِ عنْ مُرِّ الجوابِ .

وأمَّا شدَّةُ الحرصِ علىٰ مزايا العيشِ . . فتزالُ بالقناعةِ بقدْرِ الضرورةِ ؛ طلباً لعزِّ الاستغناءِ ، وترفُّعاً عنْ ذلِّ الحاجةِ .

وكلُّ خُلُقٍ مِنْ هـٰذهِ الأخلاقِ وصفةٍ مِنْ هـٰذهِ الصفاتِ يَفتقرُ في علاجِهِ إلىٰ رياضةٍ وتحمُّلِ مشقَّةٍ ، وحاصلُ رياضتِها يرجعُ إلىٰ معرفةِ غوائلِها ؛ لترغبَ النفسُ عنها ، وتنفرَ عنْ قبحِها ، ثمَّ المواظبةِ علىٰ مباشرةِ أضدادِها مدَّةً مديدةً ، حتَّىٰ تصيرَ بالعادةِ مألوفةً هيِّنةً على النفسِ ، فإذا انمحَتْ عنِ النفسِ . . فقدْ زكَتْ وطهُرَتْ عنْ هـٰذهِ الرذائلِ ، وتخلَّصَتْ أيضاً مِنَ الغضبِ الذي يتولَّدُ منها .

ومِنْ أشدِّ البواعثِ على الغضبِ عندَ أكثرِ الجهالِ : تسميتُهُمُ الغضبَ شجاعةً ، ورجوليةً ، وعزَّةَ نفسٍ ، وكبرَ همةٍ ، وتلقيبُهُ بالألقابِ المحمودةِ غباوةً وجهلاً ، حتَّىٰ تميلَ النفسُ إليهِ وتستحسنَهُ ، وقدْ يتأكَّدُ ذلكَ بحكايةِ شدَّةِ الغضبِ عنِ الأكابرِ في معْرِضِ المدحِ بالشجاعةِ ، والنفوسُ مائلةٌ إلى التشبُّهِ بالأكابرِ ، فيهيجُ الغضبُ في القلبِ بسببِهِ ، وتسميةُ هٰذا عزَّةَ نفسٍ وشجاعةً جهلٌ ، بلْ هوَ مرضُ قلبٍ ، ونقصانُ عقلٍ ، وهوَ لضعفِ النفسِ ونقصانِها ، وآيةُ أنَّهُ لضعفِ النفسِ : أنَّ المريضَ أسرعُ غضباً مِنَ الصحيحِ ، والمرأةُ أسرعُ غضباً مِنَ الرجلِ ، والصبيُّ أسرعُ غضباً من الرجلِ الكبيرِ ، والشيخُ الضعيفُ أسرعُ غضباً مِنَ الكهلِ ، وذو الخُلُقِ السيِّءِ والرذائلِ القبيحةِ أسرعُ غضباً مِنْ صاحبِ الفضائلِ ؛ فالرَّذْلُ يغضبُ لشهوتِهِ إذا فاتَتْهُ اللُّقمةُ ، ولبخلِهِ إذا فاتَتْهُ الحبَّةُ ، حتَّىٰ إنَّهُ يغضبُ علىٰ أهلِهِ وولدِهِ وأصحابِهِ ، بلِ القويُّ مَنْ يملِكُ نفسَهُ عندَ الغضبِ ؛ كما قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ الشديدُ بالصُّرَعةِ ، إنَّما الشَّديدُ الذي يملكُ نفسَهُ عندَ الغضبِ »[1] ، بلْ ينبغي أنْ يُعالَجَ هٰذا الجاهلُ بأنْ تُتلىٰ عليهِ حكاياتُ أهلِ الحلمِ والعفوِ ، وما استُحْسِنَ منهمْ مِنْ كظمِ الغيظِ ، فإنَّ ذلكَ منقولٌ عنِ الأنبياءِ والأولياءِ والحكماءِ والعلماءِ ، وأكابرِ الملوكِ الفضلاءِ ، وضدُّ ذلكَ منقولٌ عنِ الأتراكِ والأكرادِ ، والجهلةِ والأغبياءِ ، الذين لا عقلَ لهمْ ولا فضلَ .

* * *

---

[1] رواه البخاري (٦١١٤) ، ومسلم (٢٦٠٩) .

GADABI HAZIRLAYAN SEBEPLER

Bilmiş olun ki, her derdin devâsı, derdi teşhîs edip sebebini kaldırmakla mümkündür. Bunun için herşeyden önce gadabın sebeplerini bilmek lâzımdır.

Yahyâ aleyhisselâm, Îsâ aleyhisselâma:

- "En şiddetli şey nedir?" diye sordu. Îsâ aleyhisselâm:

- "Allah'ın gadabıdır." dedi. Yahyâ aleyhisselâm:

- "Allah'ın gadabına yakın olan hangisidir?" dedi. Îsâ aleyhisselâm:

- "Senin gadab etmen, yâni insanların kızmasıdır." dedi. Yahyâ aleyhisselâm:

- "Gadabın kaynağı nedir?" diye sordu. Îsâ aleyhisselâm:

- "Böbürlenmek, bencillik, üstünlük iddiâsı ve kıskançlıktır." dedi.

Evet, gadabı hazırlayan sebepler kibir, ucub, latîfe, şaka, kusûr aramak, husûmet, zıddiyet, haksızlık, gadirlik, şiddet ve hırs gibi şeylerdir. Bütün bunlar dînî zâviyeden zemmedilen âdî sıfatlardır. Bu sebepler ortada iken gadaptan kurtulmak imkânsızdır. Onun için herşeyden önce zıddı ile bu sebepleri izâle etmek lâzımdır. Kibri tevâzu ile ucbu haddini bilmekle yenmek lâzımdır. Nitekim bunlar **"Kibir ve Ucub Kitapları"**nda açıklanacaklardır. İnsan, kendi kölesi ile bir farkı olmadığını ve hepsinin bir ana ve babanın evlâtları olduğunu düşününce artık üstünlük taşıyacak bir tarafı kalmaz. Âdemoğulları bir cinstendir. Ancak fazîlet bakımından ayrılırlar. Üstünlük taslama, böbürlenme ve kendini beğenme, rezîletlerin aslı, başı ve en büyüğüdür. Bunlardan kurtaramadığın vakit, zâten sende fazîletten bir şey yok ve aynı zamanda üstünlük de yoktur. Çünkü iç ve dış yapı bakımından kölenden bir farkın yoktur. Daha nasıl ona karşı övünür ve üstünlük taslarsın?

Latîfeye gelince: Onu da dînî ehemmiyeti mûcib meselelerle meşgul olmak sûretiyle izâleye çalışmak lâzımdır.

Şakaya gelince: Onu da güzel huy ve fazîlet talebinde bulunmakla izâle et. Şakayı bırak da seni âhiret saâdetine ulaştıracak dînî ilimlerle iştigâl et.

Eğlenceye gelince: Onu da insanlara eziyet etmekten kaçınmak ve alay etmekten çekinmek sûretiyle kaldırmaya çalış.

İnsanları ayıplamaya ve kusur aramaya gelince: Acı sözlerden kaçınmakla onu izâleye çalış. Fazla hırsı da kanâatle izâle et. Binâenaleyh, bütün bu vasıflar ve güzel huylar, riyâzet, külfetin ağırlığına ve tahammüle muhtaçtır, kolay kolay temîn edilmezler. Bu husustaki riyâzet de bunların zararlarını bilmekle mümkündür. Ancak bu sâyede insan, bu kötü huylardan nefret eder ve sonra da güzel huyların kendisinde tabiat hâline gelmesi için uzun zaman bunların zıtlarını yaşatmaya muhtaçtır. Bunları gönülden çıkardığı an, her nevi rezîletten sıyrılmış ve temizlenmiş olduğu gibi, bu rezîletlerden meydana gelen gadabdan da kurtulmuş olur.

Gadabın en mühim sebeplerinden biri de avam tabakasının gadaba şecâat, erkeklik, izzet-i nefis gibi isimler vermeleridir. Verdikleri bu isimlerle gönülleri ona meyleder. Bunu, büyük adamların gadab ve hiddetlerini anlatmakla takviye ederler. İnsanlar, büyüklere benzemeyi ister. Bu sebeple içinden hiddet ve gadaba hazırlanmış olur. Böyle hiddet ve gadaba, şecâat adını vermek cehâlet, belki bir kalp hastalığı ve aynı zamanda akıl noksanlığıdır. Akıl azlığından ileri gelir. Bunun açık delîli, hasta adamın sağlam olandan daha çok kızması ve kadının erkekten daha çok hiddetlenmesidir. Hattâ çocuk büyükten, ihtiyâr da gençten daha çok hiddetlenir. Bunun gibi kötü huylu insanlar da fazîlet sâhiplerinden daha tez kızarlar. Rezîl olan insan, şehveti yüzünden bir lokmayı kaybettiği için, cimriliği yüzünden de bir dâneyi kaybettiği için kızar. Hattâ âilesine, çocuklarına ve arkadaşlarına da kızar. Asıl kuvvetli, böyle gadab eden değil, gadab anında kendine hâkim olandır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَيْسَ الشَّدِيدُ بِالصُّرْعَةِ إِنَّمَا الشَّدِيدُ الَّذِي يَمْلِكُ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ

"Kuvvet ve bahâdırlık güreşçilikte değil, asıl kuvvet gadab anında nefsine hâkim olmaktır."[19] buyurmuştur. Muvâfık olan, bu gibi câhilleri hilim sâhibi ve bağışlayıcıların hikâyeleri ile tedâvi etmeye çalışmak, onların nasıl hiddetlerini yendiklerini ve hiddeti yenmenin faydalı taraflarını anlatmak lâzımdır. Bu haller peygamberlerden, velîlerden, hukemâ ve ulemâdan rivâyet edildiği gibi, fazîlet sâhibi büyük hükümdarlardan da nakledilmiştir. Vuruculuk, kırıcılık, gadab ve hiddet, akıl ve fazîlet sâhibi olmayan kimselerden rivâyet edilir.

---

[19] Ebû Ya'lâ, Ümmü Seleme'den rivâyet etmiştir.

بيان علاج الغضب بعد هيجانه

اعلمْ : أنَّ ما ذكرناهُ هوَ حسمٌ لموادِّ الغضبِ ، وقطعٌ لأسبابِهِ حتَّىٰ لا يهيجَ ، فإذا جرىٰ سببٌ هيَّجَهُ . . فعندَهُ يجبُ التثبُّتُ ؛ حتَّىٰ لا يضطرَّ صاحبُهُ إلى العملِ بهِ على الوجهِ المذمومِ ، وإنَّما يعالجُ الغضبَ عندَ هيجانِهِ بمعجونِ العلمِ والعملِ .

* * *

أمَّا العلمُ . . فهوَ ستةُ أمورٍ :

الأوَّلُ : أنْ يتفكَّرَ في الأخبارِ التي سنوردُها في فضلِ كظمِ الغيظِ والعفوِ والحلمِ والاحتمالِ ، فيرغبَ في ثوابِهِ ، فتمنعَهُ شدَّةُ الحرصِ علىٰ ثوابِ الكظمِ عنِ التشفِّي والانتقامِ ، وينطفىءَ غيظُهُ .

قالَ مالكُ بنُ أوسِ بنِ الحَدَثانِ : غضبَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ علىٰ رجلٍ وأمرَ بضربِهِ ، فقلتُ : يا أميرَ المؤمنينَ : ﴿ خُذِ ٱلْعَفْوَ وَأْمُرْ بِٱلْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ ٱلْجَٰهِلِينَ ﴾ ، فكانَ عمرُ يقولُ : ﴿ خُذِ ٱلْعَفْوَ وَأْمُرْ بِٱلْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ ٱلْجَٰهِلِينَ ﴾ فكانَ يتأملُ في الآيةِ ، وكانَ وقَّافاً عندَ كتابِ اللهِ مهما تُلِيَ عليهِ ، كثيرَ التدبُّرِ فيهِ ، فتدبَّرَ فيهِ ، وخلَّى الرجلَ(١) .

---

(١) رواه البخاري (٤٦٤٢) عن عبد الله بن عباس رضي الله عنهما يذكره بنحوه ، والناصح فيه لأمير المؤمنين هو الحرُّ بن قيس رضي الله عنه .

وأمرَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ بضربِ رجلٍ ، ثمَّ قرأَ قولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْكَـٰظِمِينَ ٱلْغَيْظَ ﴾ ، وقالَ لغلامِهِ : خَلِّ عنهُ(١) .

* * *

الثاني : أنْ يخوِّفَ نفسَهُ بعقابِ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ أنْ يقولَ : قدرةُ اللهِ عليَّ أعظمُ مِنْ قدرتي علىٰ هـٰذا الإنسانِ ، فلوْ أمضيتُ غضبي عليهِ . . لمْ آمنْ أنْ يمضيَ اللهُ غضبَهُ عليَّ يومَ القيامةِ أحوجَ ما أكونُ إلى العفوِ ، فقدْ قالَ تعالىٰ في بعضِ الكتبِ القديمةِ : (يا بنَ آدمَ ؛ اذكرْني حينَ تغضبُ . . أذكرْكَ حينَ أغضبُ ، فلا أمحقُكَ فيمَنْ أمحقُ)(٢) .

وبعثَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وصيفاً إلىٰ حاجةٍ ، فأبطأَ عليهِ ، فلمَّا جاءَ . . قالَ : « لولا القصاصُ . . لأوجعْتُكِ »(٣) ؛ أيِ : القصاصُ في القيامةِ .

وقيلَ : ما كانَ في بني إسرائيلَ ملكٌ إلا ومعهُ حكيمٌ ، إذا غضبَ . . أعطاهُ صحيفةً فيها : ارحمِ المسكينَ ، واخشَ الموتَ ، واذكرِ الآخرةَ ، فكانَ يقرؤُها حتَّىٰ يسكنَ غضبُهُ(٤) .

---

(١) رواه البلاذري في « أنساب الأشراف » (٨/ ١٤٨) .

(٢) رواه أحمد في « الزهد » (ص٤٥) ، وابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٥٠) عن وهيب بن الورد المكي .

(٣) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٦٩٠١) ، والطبراني في « الكبير » (٢٣/ ٣٧٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٧٨) ، **والوصيف** : الخادم ، غلاماً كان أو جارية كما هو الحال هنا .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢١) .

الثالثُ : أنْ يحذِّرَ نفسَهُ عاقبةَ العداوةِ والانتقامِ ، وتَشمُّرَ العدوِّ لمقابلتِهِ ، والسعيَ في هدمِ أغراضِهِ ، والشماتةَ بمصائبِهِ ، وهوَ لا يخلو عنِ المصائبِ ، فيخوِّفَ نفسَهُ بعواقبِ الغضبِ في الدنيا إنْ كانَ لا يخافُ مِنَ الآخرةِ .

وهٰذا يرجعُ إلىٰ تسليطِ شهوةٍ علىٰ غضبٍ ، وليسَ هٰذا مِن أعمالِ الآخرةِ ، ولا ثوابَ عليهِ ؛ لأنَّهُ متردِّدٌ علىٰ حظوظِهِ العاجلةِ ، يقدِّمُ بعضَها علىٰ بعضٍ ، إلاَّ أنْ يكونَ محذورُهُ أنْ يتشوَّشَ عليهِ في الدنيا فراغُهُ للعلمِ والعملِ ، وما يعينُهُ على الآخرةِ ؛ فيكونُ مثاباً عليهِ .

* * *

الرابعُ : أنْ يتفكَّرَ في قبحِ صورتِهِ عندَ غضبِهِ ؛ بأنْ يتذكَّرَ صورةَ غيرِهِ في حالةِ الغضبِ ويتفكَّرَ في قبحِ الغضبِ في نفسِهِ ، ومشابهةِ صاحبِهِ للكلبِ الضاري والسبعِ العادي ، ومشابهةِ الحليمِ الهادئِ التاركِ للغضبِ الأنبياءَ والأولياءَ والعلماءَ والحكماءَ ، ويخيِّرُ نفسَهُ بينَ أنْ يتشبَّهَ بالكلابِ والسباعِ وأراذلِ الناسِ ، وبينَ أنْ يتشبَّهَ بالأنبياءِ والعلماءِ في عادتِهم ؛ لتميلَ نفسُهُ إلىٰ حبِّ الاقتداءِ بهؤلاءِ إن كانَ قدْ بقيَ معَهُ مُسْكةٌ مِنْ عقلٍ .

* * *

الخامسُ : أنْ يتفكَّرَ في السببِ الذي يدعوهُ إلى الانتقامِ ، ويمنعُهُ مِنْ كظمِ الغيظِ ، ولا بدَّ وأنْ يكونَ لهُ سببٌ ؛ مثلَ قولِ الشيطانِ لهُ : إنَّ هٰذا

يُحمَلُ منكَ على العجزِ ، وصغَرِ النفسِ ، والذلَّةِ ، والمهانةِ ، وتصيرُ حقيراً في أعينِ الناسِ ، فليقلْ لنفسِهِ : ما أعجبَكِ يا نفسُ ! تأنفينَ مِنَ الاحتمالِ الآنَ ، ولا تأنفينَ مِنْ خزيِ يومِ القيامةِ والافتضاحِ إذا أخذَ هٰذا بيدِكِ وانتقمَ منكِ ، وتحذرينَ مِنْ أنْ تصغُري في أعينِ الناسِ ، ولا تحذرينَ مِنْ أنْ تصغُري عندَ اللهِ والملائكةِ والنبيِّينَ ؟!

فمهما كظمَ الغيظَ . . فينبغي أنْ يكظمَهُ للهِ تعالىٰ ، وذلكَ يعظِّمُهُ عندَ اللهِ ، فما لهُ وللناسِ ؟! وذلُّ مَنْ ظلمَهُ يومَ القيامةِ أشدُّ مِنْ ذلِّه لَوِ انتقمَ الآنَ ، أفلا يحبُّ أنْ يكونَ هوَ القائمَ إذا نوديَ يومَ القيامةِ : ليقمْ مَنْ أجرُهُ على اللهِ ، فلا يقومُ إلا مَنْ عفا(١) .

فهٰذا وأمثالُهُ مِنْ معارفِ الإيمانِ ينبغي أنْ يقرِّرَه علىٰ قلبِهِ .

* * *

السادسُ : أنْ يعلمَ أنَّ غضبَهُ مِنْ تعجُّبِهِ مِنْ جريانِ الشيءِ علىٰ وفقِ مرادِ اللهِ لا علىٰ وَفقِ مرادِهِ ، فكيفَ يقولُ : مرادي أولىٰ مِنْ مرادِ اللهِ ؟! ويوشكُ أنْ يكونَ غضبُ اللهِ عليهِ أعظمَ مِنْ غضبِهِ .

* * *

وأمَّا العملُ :

فأنْ تقولَ بلسانِكَ : (أعوذُ باللهِ مِنَ الشيطانِ الرجيمِ) ، هٰكذا أمرَ

---

(١) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٣٧٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٠٤) عن الحسن .

رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنْ يُقالَ عندَ الغيظِ⁽¹⁾ .

وكانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا غضبَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها . . أخذَ بأنفِها وقالَ : « يا عويشُ ؛ قولي : اللهمَّ ، ربَّ النَّبيِّ محمدٍ ؛ اغفرْ لي ذنبي ، وأذهبْ غيظَ قلبي ، وأَجرْني مِنْ مضلاَّتِ الفِتنِ »⁽²⁾ ، فيُستحبُّ أنْ تقولَ ذلكَ .

فإنْ لمْ يزُلْ بذلكَ . . فاجلس إنْ كنتَ قائماً ، واضطجعْ إنْ كنتَ جالساً ، واقربْ مِنَ الأرضِ التي منها خلقتَ ؛ لتعرفَ بذلكَ ذلَّ نفسِكَ ، واطلبْ بالجلوسِ والاضطجاعِ السكونَ ؛ فإنَّ سببَ الغضبِ الحرارةُ ، وسببَ الحرارةِ الحركةُ ، فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الغضبَ جمرةٌ تُوقَدُ في القلبِ ، ألمْ تروا إلى انتفاخِ أوداجِهِ وحُمرةِ عينيهِ ؟! فإذا وجدَ أحدُكمْ مِنْ ذلكَ شيئاً ؛ فإنْ كانَ قائماً . . فليجلسْ ، وإنْ كانَ جالساً . . فلينمْ »⁽³⁾ .

فإنْ لمْ يزُلْ ذلكَ . . فليتوضَّأْ بالماءِ الباردِ أوْ يغتسلْ ؛ فإنَّ النارَ لا يطفئُها إلا الماءُ ، فقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا غضبَ أحدُكمْ . . فليتوضَّأْ

---

(١) رواه البخاري (٣٢٨٢) ، ومسلم (٢٦١٠) .

(٢) رواه ابن السني في « عمل اليوم والليلة » (٤٥٥) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٨/١٨١) .

(٣) رواه الترمذي (٢١٩١) بنحوه ، وقد تقدم بعضه ، وذكر الجلوس والاضطجاع أيضاً جاء عند أبي داوود (٤٧٨٢) .

بالماءِ ؛ فإنَّ الغضبَ مِنَ النارِ » ، وفي روايةٍ : « إنَّ الغضبَ مِنَ الشيطانِ ، وإنَّ الشيطانَ خُلقَ مِنَ النارِ ، وإنَّما تُطفأُ النارُ بالماءِ ، فإذا غضبَ أحدُكُمْ . . فليتوضأْ »(١) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا غضبتَ . . فاسكُتْ »(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : (كانَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا غضبَ وهوَ قائمٌ . . جلسَ ، وإذا غضبَ وهوَ جالسٌ . . اضطجعَ ، فيذهبُ غضبُهُ)(٣) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا إنَّ الغضبَ جمرةٌ في قلبِ ابنِ آدمَ ، ألا ترونَ إلىٰ حُمرةِ عينيهِ وانتفاخِ أوداجِه ؟! فمَنْ وجدَ مِنْ ذلكَ شيئاً . . فليُلصِقْ خدَّهُ بالأرضِ »(٤) ، وكأنَّ هـٰذا إشارةٌ إلى السجودِ ، وتمكينِ أعزِّ الأعضاءِ مِنْ أذلِّ المواضعِ ، وهوَ الترابُ ؛ لتستشعرَ بهِ النفسُ الذلَّ ، وتزايلَ بهِ العزَّةَ والزهوَ الذي هوَ سببُ الغضبِ .

---

(١) رواه أبو داوود (٤٧٨٤) ، وأحمد في « المسند » (٤/ ٢٢٦) .

(٢) رواه أحمد في « مسنده » (١/ ٢٨٣) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (١٣٢٠) ، والطبراني في « الكبير » (١١/ ٣٣) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٣) قال الحافظ العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا وفيه من لم يسم) . « إتحاف » (٨/ ٢٣) ، وتقدم نحو هـٰذا المعنىٰ ، ولابن حبان في « صحيحه » (٥٦٨٨) عن أبي ذر رضي الله عنه : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال : « إذا غضب أحدكم وهو قائم . . فليجلس ، فإذا ذهب عنه الغضب وإلا . . فليضطجع » .

(٤) هو جزء من حديث رواه الترمذي (٢١٩١) .

ورُوِيَ أنَّ عمرَ غضبَ يوماً ، فدعا بماءٍ فاستنشقَ وقالَ : (إنَّ الغضبَ مِنَ الشيطانِ ، وهـٰذا يذهبُ الغضبَ)(١) .

وقالَ عروةُ بنُ محمدٍ : لمَّا استُعمِلتُ على اليمنِ.. قالَ لي أبي : أَوَلِيتَ ؟ قلتُ : نعمْ ، قالَ : فإذا غضبتَ.. فانظرْ إلى السماءِ فوقَكَ ، وإلى الأرضِ تحتَكَ ، ثـمَّ أعظمْ خالقَهُما(٢) .

ورُوِيَ أنَّ أبا ذرٍّ قالَ لرجلٍ : يا بنَ الحمراءِ ، في خصومةٍ بينهُما ، فبلغَ ذلكَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : « يا أبا ذرٍّ ؛ بلغَني أنَّكَ اليومَ عيَّرْتَ رجلاً بأمِّهِ ! » فقالَ : نعمْ ، فانطلقَ أبو ذرٍّ ليرضيَ صاحبَهُ ، فسبقَهُ الرجلُ فسلَّم عليهِ ، فذُكِرَ ذلكَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « يا أبا ذرٍّ ؛ ارفعْ رأسَكَ فانظرْ ، ثمَّ اعلمْ أنَّكَ لستَ بأفضلَ مِن أحمرَ فيها ولا أسودَ إلاَّ أنْ تفضلَهُ بعملٍ » ، ثمَّ قالَ : « إذا غضبتَ ؛ فإنْ كنتَ قائماً.. فاقعدْ ، وإنْ كنتَ قاعداً.. فاتَّكِئْ ، وإنْ كنتَ متَّكئاً.. فاضطجعْ »(٣) .

وقالَ المعتمرُ بنُ سليمانَ : كانَ رجلٌ ممَّنْ كانَ قبلَكُمْ يغضبُ فيشتدُّ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٣) .

(٢) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص ٢١٢) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٤/ ٢٢١) .

(٣) قال الحافظ العراقي : (أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » بإسناد صحيح) . « إتحاف » (٨/ ٢٤) ، وأصل الخبر عند البخاري (٣٠) ، ومسلم (١٦٦١) ، وعند أحمد في « المسند » (٥/ ١٥٨) من حديثه مرفوعاً : « انظر ، فإنك ليس بخير من أحمر ولا أسود إلا أن تفضله بالتقوىٰ » .

غضبُهُ ، فكتبَ ثلاثَ صحائفَ ، فأعطىٰ كلَّ صحيفةٍ رجلاً ، وقالَ للأوّلِ : إذا غضبتُ . . فأعطني هـٰذهِ ، وقالَ للثاني : إذا سكنَ بعضُ غضبي . . فأعطني هـٰذهِ ، وقالَ للثالثِ : إذا ذهبَ غضبي . . فأعطني هـٰذهِ ، فاشتدَّ غضبُهُ يوماً ، فأُعطيَ الصحيفةَ الأولىٰ ، فإذا فيها : (ما أنتَ وهـٰذا الغضبُ ؟! إنَّكَ لستَ بإلـٰهٍ ، إنَّما أنتَ بشرٌ يوشكُ أنْ يأكلَ بعضُكَ بعضاً) ، فسكنَ بعضُ غضبِهِ ، فأُعطيَ الثانيةَ ، فإذا فيها : (ارحمْ مَنْ في الأرضِ . . يرحمْكَ مَنْ فِي السماءِ) ، فأُعطيَ الثالثةَ ، فإذا فيها : (خذِ الناسَ بحقِّ اللهِ ؛ فإنَّهُ لا يصلحُهُمْ إلاَّ ذلكَ) أَيْ : لا تعطلِ الحدودَ(١) .

وغضبَ المهديُّ علىٰ رجلٍ ، فقالَ شبيبٌ : لا تغضبنَّ للهِ بأشدَّ مِنَ غضبِهِ لنفسِهِ ، فقالَ : خلُّوا سبيلَهُ(٢) .

* * *

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٤) .

(٢) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٤) .

HİDDETİ YENMENİN ÇARESİ

Yukarıda anlattıklarımız hiç hiddetlenmemek için, gadabın sebebini kesmek ve kökünü kurutmak maksadıyla alınacak çârelerdir. Şimdi de hiddetlendikten sonra takınacağı tavrı anlatalım:

İnsan herhangi bir sebeple kızdığı zaman ona terettüb eden, durmak ve hiddetine kapılıp yanlış bir iş yapmamaktır. Demek ki gadab, tezâhür ettiğinde ilim ve amel ile tedâvi edilir, ilim ile tedâvisi altı şekilde olur.

Birincisi; hiddeti yenmenin, affın hilmin, tahammülün fazîletleri hakkında aşağıda anlatacağımız haberleri düşünerek sevâbını almak maksadıyla intikam hırsından vazgeçerek hiddetini yenmeye çalışmaktır. Mâlik b. Evs diyor ki: **Hz. Ömer** (r.a.) bir adama kızdı ve dövülmesini emretti. Ben de kendisine:

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

“Affa sarıl, marûfu emret ve câhillerden yüz çevir.” (A’râf sûresi, 7/199) âyetini okudum. Hz. Ömer de bunu tekrar tekrar düşünerek okudu. Zâten kendisine bir âyet-i celîle okunduğu zaman, mânâsı üzerinde böyle düşünürdü. Burada da düşündükten sonra adamı salıverdi. **Ömer b. Abdülazîz** de bir adamın kamçılanmasını emretti. Sonra Allahu Teâlâ’nın:

وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ

"Öfkelerini yenenler, insanların kendilerine karşı olan kusurlarını affedenler." (Âl-i İmrân sûresi, 3/134) âyet-i celîlesini hatırlayınca hizmetçisine, "Adamı salıverin gitsin." diye emretti.

İkincisi; Allahu Teâlâ'nın ıkâbıyla kendi kendini korkutmasıdır. İnsan şöyle düşünmeli; Allahu Teâlâ'nın benim üzerime olan kudret ve kuvveti, benim bu adam üzerine olan kudret ve kuvvetimden daha üstündür. "Şâyet ben bugün hiddetimin icâbını yerine getirirsem, affa en çok muhtâç olduğum kıyâmet gününde nasıl emîn olabilirim?" demeli ve böylece hiddetini yenmelidir. Nitekim eski kitaplarda Allahu Teâlâ: *"Ey Âdemoğlu, kızdığın zaman beni hatırla ki, ben de gadablandığımda seni hatırlayarak seni cezâlandırmayayım."* buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), Vasî adında birini bir yere gönderdi. Adam geç kaldı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)

لَوْلَا الْقِصَاصُ لَأَوْجَعْتُكَ

- *"Eğer kıyâmet günü kısas olmasa* (bugün) *senin canını acıtırdım."* buyurdu.

Denildi ki; İsrâiloğullarının hükümdarlarının yanında birer hakîm bulunur ve hükümdar kızdığı zaman, hakîm hemen eline bir kağıt tutuştururdu. Bu kağıtta: "Miskinlere acı, ölümden kork, âhireti hatırla." diye yazılı idi. Hükümdar bu kağıdı okuya okuya hiddeti geçerdi.

Üçüncüsü; kendisini düşmanlığın, intikamın netîcelerinden ve hasmının da aynı şekilde mukabelede bulunacağını hatırlatmak sûretiyle korkutmaktır. Âhiret azâbından korkmazsa da dünyada doğuracağı tehlikeli netîcelerle kendisini korkutup îkaz etmelidir. Bu, şehvetini gadabına musallat kılmakla yaptığı bir tedâvi usûlüdür ki, burada bir mükâfat düşünülemez. Çünkü o, peşin arzuları üzerinde duruyor ve bâzısını bâzısı üzerine tercîh ediyor. Ancak kaçındığı hususlar ilim ve ameline mânî olacak şeyler olup aradıkları ameline yardım edecek hususlar ise o zaman mükâfat da görür.

Dördüncüsü; hiddet ânındaki çehresinin çirkinliğini düşünmesidir. Hiddetli bîr çehreyi hatırlayıp kendi kendine gadabın çirkinliğini düşünüp, hiddet anında saldırgan bir köpek ve yırtıcı bir hayvana benzediğini, fakat hiddetini yenmek sûretiyle elde ettiği yumuşaklığı ve hilmi ile peygamberlere, velîlere, âlim ve hakimlere nasıl benzediğini düşünerek bir tercih yapmaktır. Köpek, yırtıcı hayvan ve âdî kimselere benzemekle, âdetlerinde peygamberlere ve iyilere benzemek arasındaki farkı düşünmekle, zerre kadar aklı varsa bunlara benzemeye meyletmektir.

Beşincisi de, hangi sebepten intikam peşinde olup hiddetini yenmek istemediğini düşünmektir. Mutlaka bunun sebebi vardır. Meselâ şeytan kendisine, "Bu adam seni hiç beğenmiyor, küçümsüyor, hakîr görüyor, korkak sanıyor ve seni herkesin gözünde küçük düşürmek istiyor." şeklinde insana vesvese vermiş olabilir. Bu halde insan kendi kendine, "Bugünkü rezâletten kaçınıyorsun da yarın mahşer yerindeki rezâlete aldırış etmiyorsun? Bu adamın elinden yakalayıp seni Allah, melekler, peygamberler huzurunda küçük düşüreceğine aldırmıyorsun?" demeli ve ne zaman hiddetini yenerse Allahu Teâlâ'nın da kendisini affedeceğini hatırlamalıdır. İşte bu düşünce Allah katında kendisini yükseltir, daha insanların ne kıymeti kalır? Burada kendisine kötülük edenin kıyâmet günü uğrayacağı zillet, kendisinin peşin olarak alacağı intikamdan çok daha şiddetli olacağını düşünmeli ve hiddetini yenmelidir. "Ücreti Allah üzerine olanlar, ücretlerini almak üzere kalksınlar." diye çağırıldığı ve yalnız affedenlerin kalkacakları kıyâmet günü, kendisinin de bunlar meyânında kalkmasını arzu etmez mi? İşte bu anlattıklarım, îmanın mârifetleridir. Bunları kalbe yerleştirmek lâzımdır.

Altıncısı da, şurasını bilmelidir ki onun hiddeti, Allahu Teâlâ'nın irâdesi üzerine cereyân eden bir işe şaşmasından başka bir şey değildir. Bu adam burada kendi murâdını Allah'ın irâdesine tercîh ediyor, bunu nasıl yapabilir? Kim bilir belki bu hususta Allahu Teâlâ'nın kendisine olan gadabı, onun gadabından daha büyük olacaktır. Bunu da böyle bilip düşünmesi ve bu ilimler sâyesinde hiddetinden vazgeçmesi lâzımdır. Bunlar, ilim yolu ile tedâvi usulleridir.

Amel yolu ile hiddetini yenmeye gelince; dili ile "Eûzü Besmele" çekerek Allah'a sığınmaktır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyurmuştur.[20] Hz. Âişe kızdığı zaman onun burnundan tutmuş ve:

يَا عُوَيْشُ قُولِي اَللّٰهُمَّ رَبَّ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ اِغْفِرْ لِي ذَنْبِي
وَأَذْهِبْ غَيْظَ قَلْبِي وَأَجِرْنِي مِنْ مُضِلَّاتِ الْفِتَنِ

"Âişecik, "Ey Muhammed'in Rabbi olan Allahım! Günâhlarımı bağışla, kalbimin kinini gider ve fitne sapıklıklarından heni koru" mealindeki bu duâyı oku."[21] diye tavsiyede bulunmuştur. Bu duâyı okumak müstehabdır.

Şâyet, **"Eûzü Besmele"** ve bu duâ ile hiddetin teskîn edilmiyorsa, ayakta isen otur, oturuyorsan yaslan ve yere yaklaş, yaratıldığın topraktır, ona yaklaşmakla zilletini anlamış olursun. Oturup yaslanmakla da sükûnet ara. Zîra hiddetin sebebi harârettir. Harâretin sebebi de harekettir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[20] Buhârî ile Müslim, Süleymân b. Sarad'den rivâyet etmişlerdir.
[21] İbn Sinni **"El-Yevm ve'l-Leyle"**de rivâyet etmiştir.

إِنَّ الْغَضَبَ جَمْرَةٌ تُوقَدُ فِي الْقَلْبِ أَلَمْ تَرَوْا إِلٰى اِنْتِفَاخِ
أَوْدَاجِهِ وَحُمْرَةِ عَيْنِهِ فَإِذَا وَجَدَ أَحَدُكُمْ مِنْ ذٰلِكَ شَيْئًا فَإِنْ
كَانَ قَائِمًا فَلْيَجْلِسْ وَإِنْ كَانَ جَالِسًا فَلْيَسْلِمْ

"Gadab ve hiddet, kalpte yanan birer ateş parçası ve birer kıvılcımdır. Onun, şâh damarlarının şişmesini ve gözlerinin kızarmasını görmüyor musunuz? Sizden birinize bu hâl geldiği vakit, ayakta ise otursun, oturuyorsa yatsın."[22] buyurmuştur.

Şâyet bu kadarla da geçmiyorsa, soğuk su ile abdest alsın, hattâ yıkansın. Zîra ateşi ancak su söndürür. Nitekim bir hadîs-i şerifte Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا غَضِبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَتَوَضَّأْ بِالْمَاءِ فَإِنَّمَا الْغَضَبُ مِنَ النَّارِ
(وَفِي رِوَايَةٍ) إِنَّ الْغَضَبَ مِنَ الشَّيْطَانِ وَإِنَّ الشَّيْطَانَ خُلِقَ
مِنَ النَّارِ وَإِنَّمَا تُطْفَأُ النَّارُ بِالْمَاءِ فَإِذَا غَضِبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَتَوَضَّأْ

"Sizden biriniz öfkelendiği vakit su ile abdest alsın. Zîra hiddet ateştendir." Diğer rivâyette: *"Gadab şeytandandır. Şeytan da ateşten yaratılmıştır. Ateş ise su ile söndürülür. Sizden biriniz kızdığı vakit abdest alsın."*[23] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا غَضِبْتَ فَاسْكُتْ

"Kızdığın vakit, sükût et."[24] buyurmuştur. Ebû Hureyre (r.a.) de:

---

[22] Tirmizî Ebû Saîd'den rivâyet etmiştir.
[23] Ebû Dâvud Atıyye'den rivâyet etmiştir.
[24] Ahmed, Taberânî'den ve diğerleri İbn Abbâs'dan rivâyet etmişlerdir.

"Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kızdığı zaman ayakta ise oturur ve oturmuş ise yaslanırdı. Bu sûretle hiddetini teskîn ederdi." demiştir. Ebû Saîd Hudrî'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Dikkat edin, gadab Âdemoğlunun içinde yanan bir ateş parçasıdır. Onun şah damarlarının şişmesini ve gözlerinin kızarmasını görmüyor musunuz? Kendisine bu hal gelen kimse hemen alnını yere koysun." buyurmuştur. Yâni secde etmekle en şerefli azasını yerlere sürsün. Bu sebeble kendi zilletini anlayarak, gadabın sebebi olan üstünlük iddiâsını atmış olur.

Rivâyete göre bir gün **Hz. Ömer**'in bir şeye canı sıkılmış ve kızmıştı. Hemen bir miktar su getirtti ve suyu burnuna çektikten sonra: "Gadab şeytandandır, su ise gadabı yener." dedi. Urve b. Muhammed de şöyle anlatıyor: "Yemen'e vâli tâyîn edilmiştim. Babam bana:

- "Vâli oldun değil mi?" diye sordu. Ben de:

- "Evet." deyince, babam:

- "Kızdığın zaman başını kaldır göklere bak, sonra indir yerlere bak, sonra bunları yaratanı düşün ve bu sûretle hiddetini yenmeye çalış." dedi."

Rivâyete göre Ebû Zer (r.a.) bir adama kızarak: "Ey kızılderili kadının çocuğu!" diye hitap etti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu duyunca Ebû Zer'i çağırttı ve:

يَا أَبَا ذَرٍّ بَلَغَنِي أَنَّكَ الْيَوْمَ عَيَّرْتَ أَخَاكَ بِأُمِّهِ

"Ebû Zer, duyduğuma göre sen bugün bir kardeşini kızılderili annesi ile ayıplamışsın öyle mi?" buyurdu. Ebû Zer:

- "Evet, öyle oldu." dedi. Ve adamın gönlünü almak üzere tam ayrılmak istediği sırada adam gelerek, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e selâm verdikten sonra meseleyi anlattı. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا أَبَا ذَرٍّ اِرْفَعْ رَأْسَكَ فَانْظُرْ ثُمَّ اعْلَمْ أَنَّكَ لَسْتَ بِأَفْضَلَ مِنْ أَحْمَرَ فِيهَا وَلَا أَسْوَدَ إِلَّا أَنْ تَفْضُلَهُ بِعَمَلٍ ثُمَّ قَالَ: إِذَا غَضِبْتَ فَإِنْ كُنْتَ قَائِمًا فَاقْعُدْ وَإِنْ كُنْتَ قَاعِدًا فَاتَّكِئْ وَإِنْ كُنْتَ مُتَّكِئًا فَاضْطَجِعْ

"Ebû Zer, başını kaldır (bana bak) *sonra bilmiş ol ki; sen ne kızıl ve ne de siyah deriliden üstünsün, ancak amelin ile üstünlük elde edebilirsin. Kızdığın vakit ayakta isen otur, oturuyorsan yaslan, yaslanmış isen tam yere yat."*[25] buyurdu.

Mûtemir b. Süleymân anlatıyor: "Eskilerden biri fazla hiddetli olduğu için üç tâne kağıt yazmış ve maiyetinde bulunan üç kişiye vermiş ve birine: "Ben fazla kızdığım zaman sen bu kâğıdı bana uzat." diğerine, "Hiddetim azaldığı zaman sen." üçüncüsüne de, "Hiddetim tamâmen teskin edildiği esnâda ise sen kağıdı verirsin." dedi. Bir gün son derece hiddetlenmişti ki, birinci zât kağıdı kendisine uzattı. Kağıtta: "Sen Allah değilsin, bu hiddet nedir? Kendi kendini parçalayacaksın." diye yazılı idi. Hiddeti biraz azalınca, ikinci zât kağıdı uzattı. Burada da: "Yerdekilere merhamet et ki, göktekiler sana merhamet etsin." yazılı idi. Hiddeti geçince, üçüncü şahıs kağıdı uzattı. Burada da "Hudûdu aşma ve herkese hakkını ver. İnsanlara yaraşan budur." yazısı vardı.

Bir gün Mehdî bir adama hiddetlendi. Orada bulunan Şebîb: "Hiddetlenme, Allah'ın gadabı senin gadabından daha şiddetlidir." deyince, Mehdî adamı serbest bıraktı.

---

25. İbn Ebi'd-Dünyâ sahih senedle rivâyet etmiştir.

فضيلة كظم الغيظ

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْكَـٰظِمِينَ ٱلْغَيْظَ ﴾ ، وذكرَ ذلكَ في معرِضِ المدحِ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كفَّ غضبَهُ . . كفَّ اللهُ عنهُ عذابَهُ ، ومَنِ اعتذرَ إلى اللهِ . . قبلَ اللهُ عذرَهُ ، ومَنْ خزَنَ لسانَهُ . . سترَ اللهُ عورتَهُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أشدُّكُمْ مَنْ غلَبَ نفسَهُ عندَ الغضبِ ، وأحلمُكُمْ مَنْ عفا بعدَ القدرةِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كظمَ غيظاً ولوْ شاءَ أنْ يمضيَهُ أمضاهُ . . ملأَ اللهُ قلبَهُ يومَ القيامةِ رضاً »(٣) .

وفي روايةٍ : « ملأَ اللهُ قلبَهُ أمناً وإيماناً »(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٤) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (١٥٨٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٥) ، وكذا رواه العسكري في « تصحيفات المحدثين » (١/ ٣٤٩) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٨٥٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٥) .

(٤) رواه أبو داوود (٤٧٧٧) .

وقالَ ابنُ عمرَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما جرعَ عبدٌ جُرعةً أعظمَ أجراً مِنْ جُرعةِ غيظٍ كظَمَها ابتغاءَ وجهِ اللهِ »⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لجهنَّمَ باباً لا يدخلُهُ إلاَّ مَنْ شفىٰ غيظَهُ بمعصيةِ اللهِ تعالىٰ »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ جُرعةٍ أحبُّ إلى اللهِ تعالىٰ مِنْ جرعةِ غيظٍ يكظمُها عبدٌ ، وما كظمَها عبدٌ إلاَّ ملأَ اللهُ قلبَهُ إيماناً »⁽³⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ كظمَ غيظاً وهوَ يقدرُ علىٰ أنْ يُنْفذَهُ . . دعاهُ اللهُ علىٰ رؤوسِ الخلائقِ ويخيِّرُهُ مِنْ أيِّ الْحورِ شاءَ »⁽⁴⁾ .

* * *

الآثارُ :

قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنِ اتقى اللهَ . . لمْ يشفِ غيظَهُ ، ومَنْ خافَ اللهَ . . لمْ يفعلْ ما يريدُ ، ولولا يومُ القيامةِ . . لكانَ غيرُ ما ترونَ)⁽⁵⁾ .

---

(١) رواه ابن ماجه (٤١٨٩) .

(٢) رواه البزار في « مسنده » (٥١٨٠) ، وابن عدي في « الكامل » (٦/ ٥١) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٩٧٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » من حديث ابن عباس . « إتحاف » (٨/ ٢٥) .

(٤) رواه أبو داوود (٤٧٧٧) ، والترمذي (٢٤٩٣) ، وابن ماجه (٤١٨٦) .

(٥) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٤٠٥) من طريق ابن أبي الدنيا .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ لا تذهبْ ماءَ وجهِكَ بالمسألةِ ، ولا تشفِ غيظَكَ بفضيحتِكَ ، واعرفْ قدرَكَ . . تنفعْكَ معيشتُكَ)⁽¹⁾ .

وقالَ أيوبُ : (حلمُ ساعةٍ يدفعُ شرّاً كثيراً)⁽²⁾ .

واجتمعَ سفيانُ الثوريُّ وأبو خزيمةَ اليربوعيُّ والفضيلُ بنُ عياضٍ ، فتذاكرُوا الزهدَ ، فأجمعُوا علىٰ أنَّ أفضلَ الأعمالِ الحلمُ عندَ الغضبِ ، والصبرُ عندَ الطمعِ⁽³⁾ .

وقالَ رجلٌ لعمرَ رضيَ اللهُ عنهُ : واللهِ ؛ ما تقضي بالعدلِ ، ولا تعطي الجزلَ ، فغضبَ عمرُ حتَّىٰ عُرِفَ ذلكَ في وجهِهِ ، فقالَ لهُ رجلٌ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ ألمْ تسمعْ أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : ﴿ خُذِ ٱلْعَفْوَ وَأْمُرْ بِٱلْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ ٱلْجَٰهِلِينَ ﴾ فهٰذا مِنَ الجاهلينَ ، فقالَ عمرُ : صدقتَ ، فكأنَّما كانَتْ ناراً فأُطفِئَتْ⁽⁴⁾ .

وقالَ محمدُ بنُ كعبٍ : (ثلاثٌ مَنْ كُنَّ فيهِ استكملَ الإيمانَ باللهِ ؛ إذا رضيَ . . لمْ يُدخِلْهُ رضاهُ في الباطلِ ، وإذا غضبَ . . لمْ يخرجْهُ غضبُهُ عنِ الحقِّ ، وإذا قدرَ . . لمْ يتناولْ ما ليسَ لهُ)⁽⁵⁾ .

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٦) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٨٠٦٨) ، وأيوب هو السختياني .

(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٦) .

(٤) رواه البخاري (٤٦٤٢) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣١٢) ضمن خبر طويل .

وجاءَ رجلٌ إلىٰ سلمانَ ، فقالَ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ أوصني ، فقالَ : لا تغضبْ ، قالَ : لا أقدرُ ، قالَ : فإنْ غضبتَ . . فأمسكْ لسانَكَ ويدَكَ(١) .

* * *

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٢٦) .

HİDDETİ YENMENİN FAZÎLETİ

Allahu Teâlâ bu gibileri methetmek üzere:

وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ

"Öfkelerini yenerler." (Âl-i İmrân sûresi, 3/134) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

مَنْ كَفَّ غَضَبَهُ كَفَّ اللّٰهُ عَنْهُ عَذَابَهُ وَمَنْ اِعْتَذَرَ إِلٰى رَبِّهِ قَبِلَ اللّٰهُ عُذْرَهُ وَمَنْ خَزَنَ لِسَانَهُ سَتَرَ اللّٰهُ عَوْرَتَهُ

"Gadabından çekinen kimseden Allahu Teâlâ azâbını men eder. Rabbinden özür dileyenin özrünü Allah kabul eder. Dilini koruyan kimsenin kusurunu Allah gizler."[26] buyurmuştur. Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

أَشَدُّكُمْ مَنْ غَلَبَ نَفْسَهُ عِنْدَ الْغَضَبِ وَأَحْلَمُكُمْ مَنْ عَفَا عِنْدَ الْقُدْرَةِ

"En kuvvetliniz, hiddet anında nefsine hâkim olanınız ve en yumuşağınız da kudreti yeterken affedeninizdir."[27] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ كَظَمَ غَيْظًا وَلَوْ شَاءَ أَنْ يُمْضِيَهُ لَأَمْضَاهُ مَلَأَ اللّٰهُ قَلْبَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ رِضًا (وَفِي رِوَايَةٍ) مَلَأَ اللّٰهُ قَلْبَهُ أَمْنًا وَإِيمَانًا

---

[26] Taberânî ve diğerleri Enes'den rivâyet etmişlerdir.

[27] İbn Ebi'd-Dünyâ Ali'den rivâyet etmiştir.

“Hiddetini yürütmek kudretinde olduğu halde onu yenen kimsenin kalbini Allahu Teâlâ kıyâmet günü rızâsı ile doldurur.” Diğer rivâyette: *“Kalbini emniyet ve îman ile doldurur.”*[28] buyurmuştur. İbn Ömer’in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا جَرَعَ عَبْدٌ جُرْعَةً أَعْظَمَ أَجْرًا مِنْ جُرْعَةِ غَيْظٍ كَظَمَهَا
اِبْتِغَاءَ وَجْهِ اللّٰهِ تَعَالٰى

“Kulun yutkunduğu şeylerde Allah katında en büyük mükâfat kazanacağı, hiddeti anında Allah rızâsı için yutkunarak hiddetini yenmesidir.”[29] buyurmuştur. İbn Abbâs’ın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ لِجَهَنَّمَ بَابًا لَا يَدْخُلُهُ إِلَّا مَنْ شَفٰى غَيْظَهُ بِمَعْصِيَةِ اللّٰهِ
تَعَالٰى

“Cehennemin bir kapısı var. Bu kapıdan, yalnız hiddetini Allah’a isyân ile netîcelendirenler girer.” Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“İnfâzına gücü yettiği halde hiddetini yenen kimseyi kıyâmet günü Allahu Teâlâ çağırır ve bütün mahlûkatın gözü önünde hûrilerden beğendiğini almasını ona emreder.”*[30]

Bu Hususta Büyüklerin Sözleri:

Hz. Ömer (r.a.): “Müttakî olan hiddetini yener, Allah’tan korkar, her istediğini yapmaz. Eğer kıyâmet olmasaydı manzara gördüğünüzden çok başka olurdu.” demiştir.

---

[28] İbn Ebi’d-Dünyâ rivâyet etmiştir.
[29] İbn Mâce rivâyet etmiştir.
[30] Yukarıda geçmiştir.

Lokman oğluna tavsiyesinde: "Oğlum, dilencilikle yüzünün suyunu giderme, hiddetinin peşine düşüp rezîl olma, haddini bil ki, geçmişin sana fayda versin." demiştir. **Eyyûb**: "Cüzî bir yumuşaklık, büyük kötülükleri önler." demiştir. **Süfyân-ı Sevrî**, Ebû Huzeyme ve İbn Iyâd bir araya gelerek "zühd" hakkında konuşuyorlardı. Amellerin en makbulünün sıkıntı anında sabır, hiddet anında yumuşaklık olduğunda ittifak etmişlerdir. Adamın biri **Hz. Ömer**'e (r.a.) gelerek:

- "Yâ Ömer, yemîn ederim ki sen adâletle hükmetmiyorsun ve herkese hakkını vermiyorsun." demiş. Bunun üzerine Hz. Ömer'in kızdığı yüzünden belli olunca, biri Hz. Ömer'e:

- "Yâ Ömer, Allahu Teâlâ'nın:

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

"Affa sarıl, mârufu emret ve câhillerden yüz çevir." (A'râf sûresi, 7/199) âyet-i celîlesini duymadın mı? İşte bu adam câhillerdendir." dedi. Hz. Ömer:

- "Doğru söylüyorsun." diyerek kendisinde yanan hiddet ateşi hemen sönüverdi.

Muhammed b. Kâ'b da şöyle demiştir: "Üç haslet sâhibinin, îmanı kemâle ermiştir. Bunlar, huzurda iken bâtıla sapmamak, kızdığı zaman haktan ayrılmamak, gücü yettiği halde haddi aşmamaktır." Adamın biri Selmân'a gelerek:

- "Bana öğüt ver." dedi. Selmân da:

- "Öfkelenme." dedi. Adam:

- "Buna gücüm yetmez." dedi. Selman:

- "O halde kızdığın zaman eline ve diline sâhip ol." dedi.

بيان فضيلة الحلم

اعلمْ : أنَّ الحلمَ أفضلُ مِنْ كظمِ الغيظِ ؛ لأنَّ كظمَ الغيظِ عبارةٌ عنِ التحلُّمِ ؛ أيْ : تكلُّفِ الحلمِ ، ولا يحتاجُ إلىٰ كظمِ الغيظِ إلاَّ مَنْ هاجَ غيظُهُ ، ويحتاجُ فيهِ إلىٰ مجاهدةٍ شديدةٍ ، ولكنْ إذا تعوَّدَ ذلكَ مدَّةً . . صارَ ذلكَ اعتياداً ، فلا يهيجُ الغيظُ ، وإنْ هاجَ . . فلا يكونُ في كظمِهِ تعبٌ ، وهوَ الحلمُ الطبيعيُّ ، وهوَ دلالةُ كمالِ العقلِ واستيلائِهِ ، وانكسارِ قوةِ الغضبِ وخضوعِها للعقلِ ، ولكنِ ابتداؤُهُ التحلُّمُ وكظمُ الغيظِ تكلُّفاً .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما العلمُ بالتعلُّمِ ، والحلمُ بالتحلُّمِ ، ومَنْ يتحرَّ الخيرَ . . يعطَهُ ، ومَنْ يتوقَّ الشَّرَّ . . يوقَهُ »⁽¹⁾ ، أشارَ بهٰذا إلىٰ أنَّ اكتسابَ الحلمِ طريقُهُ التحلُّمُ أولاً وتكلُّفُهُ ؛ كما أنَّ اكتسابَ العلمِ طريقُهُ التعلُّمُ .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اطلبُوا العلمَ ، واطلبُوا معَ العلمِ السكينةَ والحلمَ ، لينُوا لمَنْ تُعلِّمونَ ولمَنْ تَعلَّمونَ منهُ ، ولا تكونُوا مِن جبابرةِ العلماءِ ؛ فيغلبَ جهلُكُمْ حلمَكُمْ »⁽²⁾ ، أشارَ بهٰذا

---

(1) رواه الطبراني في « الأوسط » (٢٦٨٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٥/ ١٧٤) .

(2) رواه ابن عدي في « الكامل » (٤/ ٣٣٥) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٢٣٨) .

إلىٰ أنَّ التجبُّرَ والتكبُّرَ هوَ الذي يهيِّجُ الغضبَ ويمنعُ مِنَ الحلمِ واللِّينِ .

وكانَ مِنْ دعاءِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللَّهمَّ ؛ أغنني بالعلمِ ، وزيِّنِّي بالحلمِ ، وأكرمْني بالتقوىٰ ، وجمِّلْني بالعافيةِ »[١] .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ابتغُوا الرِّفعةَ عندَ اللهِ » ، قالُوا : وما هيَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « تصلُ مَنْ قطعَكَ ، وتعطي مَنْ حرَمَكَ ، وتحلُمُ عمَّنْ جهِلَ عليكَ »[٢] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خمسٌ مِنْ سننِ المرسلينَ : الحياءُ ، والحِلْمُ ، والحجامَةُ ، والسِّواكُ ، والتَّعطُّرُ »[٣] .

وقالَ عليٌّ كرمَ اللهُ وجهَهُ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الرجلَ المسلمَ ليُدْرِكُ بالحلْمِ درجةَ الصائمِ القائمِ ، وإنَّهُ ليُكْتَبُ جباراً عنيداً وما يملكُ إلاَّ أهلَ بيتِهِ »[٤] .

وقالَ أبو هريرةَ : إنَّ رجلاً قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ لي قرابةً أصِلُهُمْ ويقطعُوني ، وأحسنُ إليهِمْ ويسيئونَ إليَّ ، ويجهلونَ عليَّ وأحلُمُ عنهُمْ ،

---

[١] رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٣) عن سفيان بن عيينة معضلاً ، ووصله الرافعي في « التدوين في أخبار قزوين » (٢/ ٣٢٤) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما .

[٢] رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٤) بلفظ المصنف هنا .

[٣] رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٦) من رواية مليح بن عبد الله الخطمي عن أبيه عن جده .

[٤] رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٨) ، والطبراني في « الأوسط » (٦٢٦٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٨٩) .

فقالَ : « لئِنْ كانَ كما تقولُ . . فكأنَّما تُسِفُّهُمُ الملَّ ، ولا يزالُ معكَ مِنَ اللهِ ظهيرٌ ما دُمتَ علىٰ ذلكَ »(١) ، الملُّ ؛ يعني : الرملَ .

وقالَ رجلٌ مِنَ المسلمينَ : اللهمَّ ؛ ليسَ عندي صدقةٌ أتصدَّقُ بها ، فأيُّما رجلٍ أصابَ مِنْ عرضي شيئاً . . فهوَ عليهِ صدقةٌ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أنِّي قدْ غفرتُ لهُ(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أيعجزُ أحدُكُمْ أنْ يكونَ كأبي ضمضمٍ ؟ » قالُوا : وما أبو ضمضمٍ ؟ قالَ : « رجلٌ فيمَنْ كانَ قبلَكُمْ ، كانَ إذا أصبحَ يقولُ : اللَّهمَّ ؛ إنِّي تصدَّقْتُ اليومَ بعرضي علىٰ مَنْ ظلمَني »(٣) .

وقيلَ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَٰكِن كُونُواْ رَبَّٰنِيِّـۧنَ ﴾ أيْ : حلماءَ علماءَ(٤) .

وعنِ الحسنِ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا خَاطَبَهُمُ ٱلْجَٰهِلُونَ قَالُواْ سَلَٰمًا ﴾ قالَ : (حلماءُ ، إن جُهِلَ عليهِمْ . . لمْ يجهلُوا)(٥) .

وقالَ عطاءُ بنُ أبي رباحٍ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ يَمْشُونَ عَلَى ٱلْأَرْضِ هَوْنًا ﴾ أيْ : حلماً(٦) .

---

(١) رواه مسلم (٢٥٥٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٩) ، والقائل هو عبلة بن زيد رضي الله عنه .

(٣) رواه الطبراني في « مكارم الأخلاق » (٥٣) ، وابن السني في « عمل اليوم والليلة » (٦٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٩) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (١٠) .

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (١١) .

وقالَ ابنُ أبي حبيبٍ في قولِهِ عزَّ وجلَّ : ﴿وَكَهْلًا﴾ قالَ : الكهْلُ : منتهى الحلمِ(١) .

وقالَ مجاهدٌ : ﴿وَإِذَا مَرُّوا۟ بِٱللَّغْوِ مَرُّوا۟ كِرَامًا﴾ أيْ : إذا أُوذُوا.. صفحُوا(٢) .

ورُوِيَ أنَّ ابنَ مسعودٍ مرَّ بلغوٍ معرضاً ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أصبحَ ابنُ مسعودٍ وأمسىٰ كريماً » ، ثمَّ تلا إبراهيمُ بنُ ميسرةَ ـ وهوَ الرَّاوي ـ قولَهُ تعالىٰ : ﴿وَإِذَا مَرُّوا۟ بِٱللَّغْوِ مَرُّوا۟ كِرَامًا﴾(٣) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللَّهمَّ ؛ لا يُدْركُني ولا أدركُهُ زمانٌ لا يتَّبِعُونَ فِيهِ العليمَ ، ولا يستحْيونَ فيهِ مِنَ الحليمِ ، قلوبُهُم قلوبُ العجمِ ، وألسنتُهمْ ألسنةُ العربِ »(٤) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « ليلِني منكُمْ ذوُو الأحلامِ والنُّهىٰ ، ثمَّ الذينَ يلونَهُمْ ، ثمَّ الذينَ يلونَهُمْ ، ولا تختلفُوا فتختلفَ قلوبُكُمْ ، وإيَّاكُمْ وهَيْشاتِ الأسواقِ »(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (٣٥٢٦) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٢٥) .

(٣) رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٥٤٦٤) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٣/ ١٢٨) عن إبراهيم بن ميسرة بلاغاً .

(٤) رواه أحمد في « مسنده » (٥/ ٣٤٠) .

(٥) رواه مسلم (٤٣٢) مختصراً ، وهو عند أبي داوود (٢٢٨) ، والهيشة : الفتنة .

ورُوِيَ أنَّهُ وفدَ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الأشجُّ ، فأناخَ راحلتَهُ ثمَّ عقلَها ، ثمَّ طرحَ عنهُ ثوبينِ كانا عليهِ ، وأخرجَ مِنَ العَيبةِ ثوبينِ حسنينِ فلبسَهُما ، وذلكَ بعينِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يرىٰ ما يصنعُ ، ثمَّ أقبلَ يمشي إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ لهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا أشجُّ ؛ إنَّ فيكَ لخُلقينِ يحبُّهمَا اللهُ ورسولُهُ » ، قالَ : وما هما بأبي أنتَ وأمي يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « الحلمُ والأناةُ » ، فقالَ : خُلُقانِ تخلَّقْتُهما أوْ خُلُقانِ جُبلتُهما ؟ فقالَ : « بلْ خُلُقانِ جبلَكَ اللهُ عليهِما » ، فقالَ : الحمدُ للهِ الذي جبلَني علىٰ خُلُقينِ يحبُّهُما اللهُ ورسولُهُ(١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يحبُّ الحليمَ الحييَّ ، الغنيَّ المتعفِّفَ أبا العيالِ التقيَّ ، ويبغضُ الفاحشَ البذيءَ ، السائلَ الملحِفَ الغبيَّ »(٢) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مَنْ لمْ تكنْ فيهِ واحدةٌ منهنَّ . فلا يُعتدَّنَّ بشيءٍ مِنْ عملِهِ : تقوىٰ تحجزُهُ عنْ معاصي اللهِ عزَّ وجلَّ ، وحِلْمٌ يكفُّ بهِ السَّفيهَ ، وخُلُقٌ يعيشُ بهِ في الناسِ »(٣) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا جمعَ اللهُ الخلائقَ يومَ

---

(١) رواه أبو داوود (٥٢٢٥) ، وأصله عند مسلم (١٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٥٤) مرسلاً من حديث عمرو بن دينار ، وعند مسلم (٢٩٦٥) مرفوعاً : « إن الله يحب العبد التقي الغني الخفي » .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٥٥) ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٢٩) ، ورواه الطبراني في « الكبير » (٢٣/ ٣٠٧) من حديث أم سلمة رضي الله عنها .

القيامةِ . . نادىٰ منادٍ : أينَ أهلُ الفضلِ ؟ فيقومُ ناسٌ وهمْ يسيرٌ ، فينطلقُونَ سراعاً إلى الجنَّةِ ، فتتلقاهُمُ الملائكةُ ، فيقولُونَ لهُمْ : إنَّا نراكُمْ سراعاً إلى الجنَّةِ ، فيقولُونَ : نحنُ أهلُ الفضلِ ، فيقولُونَ لهُمْ : ما كانَ فضلُكُمْ ؟ فيقولُونَ : كنَّا إذا ظُلِمْنا . . صبرْنا ، وإذا أسِيءَ إلينا . . غفرْنا ، وإذا جُهِلَ علينا . . حَلُمْنا ، فيُقالُ لهمُ : ادخلُوا الجنَّةَ ؛ فنعمَ أجرُ العاملينَ »(١) .

* * *

الآثارُ :

قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (تعلَّموا العلمَ ، وتعلَّمُوا للعلمِ السكينةَ والحلمَ)(٢) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (ليسَ الخيرُ أنْ يكثرَ مالُكَ وولدُكَ ، ولكنَّ الخيرَ أنْ يكثرَ علمُكَ ، ويعظمَ حلمُكَ ، وأن تباهيَ الناسَ بعبادةِ ربِّكَ ، فإذا أحسنتَ . . حمدتَ الله ، وإذا أسأتَ . . استغفرتَ اللهَ)(٣) .

وقالَ الحسنُ : (اطلبُوا العلمَ ، وزيِّنوهُ بالوقارِ والحلْمِ)(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٥٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٧٣١) .

(٢) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٢٠٧) ، ورواه مرفوعاً من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ابن عدي في « الكامل » (٤/ ٣٣٥) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٢٣٨) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٧٥) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٦٠) ولكن من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه .

(٤) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٣٢) ، وقد روىٰ بنحوه =

وقالَ أكثمُ بنُ صيفيٍّ : (دعامةُ العقلِ الحلمُ ، وجماعُ الأمرِ الصبرُ)(١) .

وقالَ أبو الدرداءِ : أدركْتُ الناسَ ورقاً لا شوكَ فيهِ ، فأصبحُوا شوكاً لا ورقَ فيه ، إنْ نقدْتَهمْ .. نقدُوكَ ، وإنْ تركتَهُمْ .. لمْ يتركوكَ ، قالُوا : كيفَ نصنعُ ؟ قالَ : تقرضُهُمْ مِنْ عرضِكَ ليومِ فقرِكَ(٢) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ أوّلَ عوضِ الحليمِ من حلمِهِ أنَّ الناسَ كلَّهُمْ أعوانُهُ على الجاهلِ)(٣) .

وقالَ معاويةُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا يبلغُ الرجلُ مبلغَ الرأيِ حتَّىٰ يغلبَ حلمُهُ جهلَهُ ، وصبرُهُ شهوتَهُ ، ولا يبلغُ ذلكَ إلا بقوَّةِ العلمِ)(٤) .

وقالَ معاويةُ لعمرِو بنِ الأهتمِ : أيُّ الرجالِ أشجعُ ؟ قالَ : مَنْ ردَّ جهلَهُ بحلمِهِ ، قالَ : أيُّ الرجالِ أسخىٰ ؟ قالَ : مَنْ بذلَ دنياهُ لصلاحِ دينِهِ(٥) .

= مرفوعاً عن أبي هريرة رضي الله عنه ابن عدي في « الكامل » (٤/ ٣٣٥) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٢٣٨) ولفظه : « اطلبوا العلم ، واطلبوا مع العلم السكينة والحلم ... » الحديث .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (١٦) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (١٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (١٢) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (١٣) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٢٢) .

وقالَ أنسُ بنُ مالكٍ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ ٱدْفَعْ بِٱلَّتِي هِىَ أَحْسَنُ فَإِذَا ٱلَّذِى بَيْنَكَ وَبَيْنَهُۥ عَدَٰوَةٌ كَأَنَّهُۥ وَلِىٌّ حَمِيمٌ ۝ وَمَا يُلَقَّىٰهَآ إِلَّا ٱلَّذِينَ صَبَرُوا۟ وَمَا يُلَقَّىٰهَآ إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ ﴾ : (هوَ الرجلُ يشتمُهُ أخوهُ ، فيقولُ : إنْ كنتَ كاذباً . . فغفرَ اللهُ لكَ ، وإنْ كنتَ صادقاً . . فغفرَ اللهُ لي)(١) .

وعنْ بعضِهِمْ قالَ : شتمتُ فلاناً مِنْ أهلِ البصرةِ ، فحلمَ عنِّي ، فاستعبدَني بها زماناً(٢) .

وقالَ معاويةُ لعَرابةَ بنِ أوسٍ : بمَ سدتَ قومَكَ ؟ قالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ كنتُ أحلُمُ عنْ جاهلِهِمْ ، وأعطي سائلَهُمْ ، وأسعىٰ في حوائجِهِمْ ، فمَنْ فعلَ فعلي . . فهوَ مثلي ، ومَنْ جاوزَني . . فهوَ أفضلُ مني ، ومَنْ قصُرَ عنِّي . . فأنا خيرٌ منهُ(٣) .

وسبَّ رجلٌ ابنَ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما ، فلمَّا فرغَ . . قالَ : يا عكرمةُ ؛ هلْ للرجلِ حاجةٌ فنقضيَها ؟ فنكَّسَ الرجلُ رأسَهُ واستحيا(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٤٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٣٤) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٣٩) إلىٰ قوله : (وأسعىٰ في حوائجهم) ، وأشار إلىٰ روايته بتمامه الحافظ الزبيدي عنده في « ذم الغضب » . انظر « الإتحاف » (٨/ ٣٣) .

(٤) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٣٣) .

وقالَ رجلٌ لعمرَ بنِ عبدِ العزيزِ : أشهدُ أنَّكَ مِنَ الفاسقينَ ، فقالَ : ليسَ تُقبلُ شهادتُكَ(١) .

وعنْ عليِّ بنِ الحسينِ بنِ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُمْ : أنَّهُ سبَّهُ رجلٌ ، فرمىٰ إليهِ خميصةً كانَتْ عليهِ ، وأمرَ لهُ بألفِ درهمٍ(٢) ، فقالَ بعضُهمْ : جَمعَ فيهِ خمسَ خصالٍ محمودةٍ : الحلمُ ، وإسقاطُ الأذىٰ ، وتخليصُ الرجلِ ممَّا يبعدُهُ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وحملُهُ على الندمِ والتوبةِ ، ورجوعُهُ إلى المدحِ بعدَ الذمِّ ، اشترىٰ جميعَ ذلكَ بشيءٍ مِنَ الدنيا يسيرٍ(٣) .

وقالَ رجلٌ لجعفرِ بنِ محمدٍ : إنهُ قدْ وقعَ بيني وبينَ قومٍ منازعةٌ في أمرٍ ، وإنِّي أريدُ أنْ أتركَهُ فأخشىٰ أنْ يقالَ لي : إنَّ تركَكَ لهُ ذلٌّ ، فقالَ جعفرٌ : إنَّما الذليلُ الظالمُ(٤) .

وقالَ الخليلُ بنُ أحمدَ : (كانَ يُقالُ : مَنْ أساءَ فأُحسِنَ إليهِ . . فقدْ جُعلَ لهُ حاجزٌ مِنْ قلبِهِ يردعُهُ عنْ مثلِ إساءَتِهِ)(٥) .

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٣٣) .

(٢) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤١/ ٣٩٤) ، وفيه أنه قال له بعد أن سبّه الرجل : ما ستر عنك من أمرنا أكثر ، ألك حاجة نعينك عليها ؟ فاستحيا الرجل ورجع إلىٰ نفسه ، فألقىٰ إليه خميصة . . . الخبر .

(٣) كذا الخبر بتمامه عند ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٣٣) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٣٣) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٤٦) .

وقالَ الأحنفُ بنُ قيسٍ : (لستُ بحليمٍ ، ولكنِّي أتحلَّمُ)(١) .

وقالَ وهبُ بنُ منبِّهٍ : (مَنْ يَرحَمْ . . يُرحمْ ، ومَنَ يصمُتْ . . يسلمْ ، ومَنْ يجهلْ . . يُغلَبْ ، ومَنْ يعجلْ . . يخطىءْ ، ومَنْ يحرصْ على الشرِّ . . لا يسلمْ ، ومَنْ لا يدعِ المراءَ . . يُشْتَمْ ، ومَنْ لا يكرهِ الشتمَ . . يأثمْ ، ومَنْ يكرهِ الشرَّ . . يُعصَمْ ، ومَنْ يتبعْ وصيةَ اللهِ . . يُحفَظْ ، ومَنْ يحذرِ اللهَ . . يأمنْ ، ومَنْ يتولَّ اللهَ . . يُمنعْ ، ومَنْ لا يسألِ اللهَ . . يفتقرْ ، ومَنْ لا يكنْ معَ اللهِ . . يُخذلْ ، ومَنْ يستعنْ باللهِ . . يظفرْ)(٢) .

وقالَ رجلٌ لمالكِ بنِ دينارٍ : بلغَني أنَّكَ ذكرتَني بسوءٍ ، قالَ : أنتَ إذاً أكرمُ عليَّ مِنْ نفسي ؛ إنِّي إذا فعلتُ ذلكَ . . أهديتُ إليكَ حسناتِي(٣) .

وقالَ بعضُ العلماءِ : (الحلمُ أرفعُ مِنَ العقلِ ؛ لأنَ اللهَ تعالىٰ تسمَّىٰ بهِ)(٤) .

وقالَ رجلٌ لبعضِ الحكماءِ : واللهِ ؛ لأسبَّنَّكَ سبّاً يدخلُ معكَ في قبرِكَ ، فقالَ : معكَ يدخلُ لا معي(٥) .

ومرَّ المسيحُ ابنُ مريمَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ بقومٍ مِنَ اليهودِ ، فقالُوا لهُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٤٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٤٩) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٥١) مختصراً .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (١٥) عن رجاء بن أبي سلمة .

(٥) رواه البلاذري في « أنساب الأشراف » (١٢/ ٣٢٣) ، والحكيم فيه هو الأحنف .

شراً ، فقالَ لهمْ خيراً ، فقيلَ لهُ : إنَّهمْ يقولونَ شراً وأنتَ تقولُ خيراً !! فقالَ : كلٌّ واحدٍ ينفقُ ممَّا عندَهُ(١) .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (ثلاثةٌ لا يُعرَفُونَ إلا عندَ ثلاثةٍ : لا يُعرفُ الحليمُ إلا عندَ الغضبِ ، ولا الشجاعُ إلا عندَ الحربِ ، ولا الأخُ إلاَّ عندَ حاجتِكَ إليهِ)(٢) .

ودخلَ علىٰ بعضِ الحكماءِ صديقٌ لهُ ، فقدَّمَ إليهِ طعاماً ، فخرجَتِ امرأةُ الحكيمِ وكانَتْ سيِّئةَ الخلُقِ ، فرفعَتِ المائدةَ ، وأقبلَتْ علىٰ شتمِ الحكيمِ ، فخرجَ الصديقُ مغضباً ، فتبعَهُ الحكيمُ وقالَ لهُ : تذكرُ يومَ كنَّا في منزلِكَ نَطعَمُ فسقطَتْ دجاجةٌ على المائدةِ فأفسدَتْ ما عليها فلمْ يغضبْ أحدٌ منَّا ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ : فاحسُبْ أنَّ هـٰذهِ مثلُ تلكَ الدجاجةِ ، فسُرِّيَ عنِ الرجلِ غضبُهُ وانصرفَ ، وقالَ : صدقَ الحكيمُ ، الحلمُ شفاءٌ مِنْ كلِّ ألمٍ(٣) .

وضربَ رجلٌ قدمَ حكيمٍ فأوجعَهُ ، فلمْ يغضبْ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : أقمتُهُ مقامَ حجرٍ تعثَّرتُ بهِ ، وذبحتُ الغضبَ .

وقالَ محمودٌ الوراقُ(٤) : [من الطويل]

سَأُلْزِمُ نَفْسِي ٱلصَّفْحَ عَنْ كُلِّ مُذْنِبٍ وَإِنْ كَثُرَتْ مِنْهُ عَلَيَّ ٱلْجَرائِمُ

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٣٤) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٣٨٩) .

(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . (٨/ ٣٤) .

(٤) ديوانه (ص٢٣٤ـ ٢٣٥) .

وَما ٱلنَّاسُ إِلاَّ واحِدٌ مِنْ ثَلاثَةٍ   شَرِيفٌ وَمَشْرُوفٌ وَمِثْلٌ مُقاوِمُ
فَأَمَّا ٱلَّذِي فَوْقِي فَأَعْرِفُ قَدْرَهُ   وَأَتْبَعُ فِيهِ ٱلْحَقَّ وَٱلْحَقُّ لازِمُ
وَأَمَّا ٱلَّذِي دُونِي فَإِنْ قَالَ صُنتُ عَنْ   إِجابَتِهِ عِرْضِي وَإِنْ لامَ لائِمُ
وَأَمَّا ٱلَّذِي مِثْلِي فَإِنْ زَلَّ أَوْ هَفا   تَفَضَّلْتُ إِنَّ ٱلْفَضْلَ بِٱلْخَيْرِ حاكِمُ

* * *

HİLMİN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki hilim, yaratılıştaki yumuşaklık, hiddetlendikten sonra hiddeti yenmekten daha makbul bir huydur. Çünkü hiddeti yenmek, yumuşaklığa gayret göstermektir. Şüphesiz hiddet mîzaç olmayan kimse, hiddetini yenmeye muhtaç değildir. Hiddetli insanlar, hiddetini yenmeye çalışır ve muvaffak olmak için büyük mücâhedeye muhtaçtır. Fakat bunu âdet haline getire getire artık tabiatleşir ve kızmaz bir hale gelir. Şâyet ara sıra kızacak olsa da hiddetini kolaylıkla yenebilir. Hiddeti yenme, tabiî bir hilim ve ahlâk yumuşaklığıdır. Aynı zamanda aklın kemâle ermesinin ve gadab kuvvetinin kırılarak akla boyun bükmesinin de bir delîlidir. Fakat bu, başlangıçta zor ve külfetlidir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّمَا الْعِلْمُ بِالتَّعَلُّمِ وَالْحِلْمُ بِالتَّحَلُّمِ وَمَنْ يَتَمَنَّ الْخَيْرَ يُعْطَهُ
وَمَنْ يَتَوَقَّ الشَّرَّ يُوقَهُ

“İlim, öğrenmek zorluk çekmekle; hilim de ahlâkı güzelleştirmekte gayret sarf etmekle mümkündür. Hayrı tercîh edene hayır verildiği gibi, kötülükten sakınan da korunur.”[31] buyurmuştur.

Burada ilim zorlukla elde edildiği gibi ahlâkın, hilim ve yumuşaklığın da zorlukla elde edileceğine işâret edilmiştir.

Ebû Hureyre’nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[31] Taberânî Ebû’d-Derda’dan rivâyet etmiştir.

اُطْلُبُوا الْعِلْمَ وَاطْلُبُوا مَعَ الْعِلْمِ السَّكِينَةَ وَالْحِلْمَ لَيِّنُوا لِمَنْ تُعَلِّمُونَ وَلِمَنْ تَتَعَلَّمُونَ مِنْهُ وَلَا تَكُونُوا مِنْ جَبَابِرَةِ الْعُلَمَاءِ فَيَغْلِبَ جَهْلُكُمْ حِلْمَكُمْ

"İlim tahsîl edin. İlmin yanında ağırbaşlılık ve yumuşak huylu olmayı da öğrenin. Talebeleriniz, muallim ve hocalarınıza karşı yumuşak davranın. Cehâleti hilmine galebe çalan zâlim âlimlerden olmayın."[32] buyurmuştur. Bununla beraber kibirlenmek ve böbürlenmenin gadabı harekete geçirdiğine işâret buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) umûmiyetle şöyle duâ ederdi:

اَللّٰهُمَّ أَغْنِنِي بِالْعِلْمِ وَزَيِّنِّي بِالْحِلْمِ وَأَكْرِمْنِي بِالتَّقْوٰى وَجَمِّلْنِي بِالْعَافِيَةِ

"Allahım, beni ilimle zenginleştir. hilim ile süsle, takvâ ile ikrâm et, sıhhat ve âfiyetle güzelleştir." Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اِبْتَغُوا الرِّفْعَةَ عِنْدَ اللهِ، تَصِلُ مَنْ قَطَعَكَ وَتُعْطِي مَنْ حَرَمَكَ وَتَحْلُمُ عَمَّنْ جَهَلَ عَلَيْكَ

"Allah katında yüksek derece arayın." buyurdu. *"Bu nasıl olur?"* diye sormaları üzerine: *"Gelmeyene gitmen, vermeyene vermen ve sana karşı câhilâne davrana da yumuşak davranmanla."*[33] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[32] İbn Sinnî rivâyet etmiştir.

[33] Hâkim ve Beyhakî rivâyet etmiştir.

خَمْسٌ مِنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِينَ: اَلْحَيَاءُ وَالْحِلْمُ وَالْحِجَامَةُ
وَالسِّوَاكُ وَالتَّعَطُّرُ

"Beş şey peygamberler ahlâkıdır (bunlar)*: Hayâ, hilim, kan almak, misvak kullanıp güzel koku sürünmektir."*[34]

Hz. Ali'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ الرَّجُلَ الْمُسْلِمَ لَيُدْرِكُ بِالْحِلْمِ دَرَجَةَ الصَّائِمِ الْقَائِمِ وَإِنَّهُ
لَيُكْتَبُ جَبَّارًا عَنِيدًا وَلَا يَمْلِكُ إِلَّا أَهْلَ بَيْتِهِ

"Müslüman yumuşaklığı ile gündüz oruç tutan ve gece ibâdet edenler seviyesine yükselir. Bunun aksine olarak (gadabı sebebiyle) *muannid cebbarlar meyânına da geçebilir ve sözü âile efradından başka kimseye geçmez olur."*[35] Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Benim bir takım akrabalarım var, ben onlara giderim onlar bana gelmezler, ben onlara ikrâm ederim, onlar bana ikrâm etmezler, ben iyilik ederim onlar durmadan kötülük ederler." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنْ كَانَ كَمَا تَقُولُ فَكَأَنَّمَا تُسِفُّهُمُ الْمَلَّ

"Senin dediğin gibi ise güyâ sen onlara sıcak kül yediriyorsun. Sen bu hale devam ettiğin müddetçe, Allahu Teâlâ da senin yardımcındır."[36] buyurdu.

---

[34] 34. Tirmizî rivâyet etmiş, hasendir demiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.
[35] 35. Taberâni **"Evsat"**ında rivâyet etmiştir.
[36] 36. Müslim rivâyet etmiştir.

Adamın biri de: "Yâ Rab, benim kimseye verecek bir şeyim yok, yâni hayır yapacak halde değilim. Kim benim aleyhimde bir şey konuşursa, ben ona hakkımı bağışladım, ona bir sadakam olsun." demiştir. Allahu Teâlâ onun affedileceğini peygambere haber verdi. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Ebû Damdam gibi olmaktan âciz misiniz?"* buyurdu. Dinleyenler:

- "Ebû Damdam kimdir ve meziyeti nedir?" dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Sizden evvel geçmiş bir insandır. O, sabahleyin kalkınca: "Allahım, bugün benim aleyhimde konuşup bana zulmedenlere hakkımı tasadduk ettim."* derdi buyurdu.[37] Allahu Teâlâ'nın:

رَبَّانِيِّينَ âyet-i celîlesinin tefsîrinde bu kelime, "âlim ve halîm" diye tefsir edilmiştir.

Allahu Teâlâ'nın: وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا **"Câhiller kendilerine takıldıkları zaman onlara güzel söz söylerler."** (Furkan sûresi, 25/63) buyurduğu âyet-i celîlesinin tefsirinde Hasan: "Onlar halim insanlardır, onlara karşı yapılan câhilâne hareketlere aldırış etmezler." demiştir. **Atâ b. Ebi Rebâh** da:

يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا **"Yeryüzünde yumuşak yürürler."** (Âl-i İmrân sûresi, 3/46) âyet-i celîlesinin tefsirinde; "hilm ve yumuşaklıkla yürürler." demiştir. İbn Ebi Habîb de وَكَهْلًا âyet-i celîlesinin tefsirinde; "hilmin son haddidir." dedi.

وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا

---

[37] Hadis yukarıda geçmiştir.

Âyet-i celîlesinin tefsîrinde **Mücâhid**: “Eziyet edildikleri zaman aldırış etmezler.” demiştir. Rivâyete göre **İbn Mes’ûd** (r.a.) bir lâğv meclisine uğradı ve durmadan ayrıldı. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَصْبَحَ اِبْنُ مَسْعُودٍ وَأَمْسٰى كَرِيمًا

“İbn-i Mes’ûd olarak sabahlamış fakat kerem sahibi olarak akşamlamıştır.”[38] buyurdu. Hadisi rivâvet eden İbrahim b. Mesîre, bunun üzerine:

وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا

Ayet-i celîlesini okudu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَللّٰهُمَّ لَا يُدْرِكْنِي وَلَا أُدْرِكُهُ زَمَانٌ: لَا يَتَّبِعُونَ فِيهِ الْعَلِيمَ وَلَا يَسْتَحْيُونَ فِيهِ مِنَ الْحَلِيمِ قُلُوبُهُمْ قُلُوبُ الْعَجَمِ وَأَلْسِنَتُهُمْ أَلْسِنَةُ الْعَرَبِ

“Allahım, o günü bana göstermesin. Öyle bir zaman gelecek ki, âlimlere uyulmayacak, halîm ve vakar sâhibi insanlardan utanılmayacak, onlara saygı gösterilmeyecektir. Dilleri Arap dili, fakat gönülleri Acem gönlüdür.”[39] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لِيَلِنِي مِنْكُمْ ذَوُو الْأَحْلَامِ وَالنُّهٰي ثُمَّ يَلُونَهُمْ ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ وَلَا تَخْتَلِفُوا فَتَخْتَلِفَ قُلُوبُكُمْ وَإِيَّاكُمْ وَهَيْشَاتِ الْأَسْوَاقِ

---

[38] İbn Mübarek **“El-Birr ves’s-Sıla”**da rivâyet etmiştir.

[39] Ahmed, Sehl b. Sa’d’dan rivâyet etmiştir.

"Hilim, iyi ahlâk ve üstün akıl sâhipleri beni tâkip ettsin. Onlardan sonra gelenler ve daha sonra gelenler, sakın ihtilâf etmeyiniz ki, gönülleriniz de ayrılır. Sokak fitnelerinden de son derece sakınınız."[40] buyurmuştur. Rivâyete göre bir gün Eşec Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ziyâretine gitti. Devesini çökertti. Deveden indi ve devesini bağladı. Sonra sırtındaki iki elbiseyi çıkardı, çantadaki iki elbiseyi giydi. Bütün bunları yaparken Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de kendisini seyrediyordu. Sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna çıktı ve selâm verdi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا أَشَجُّ خُلُقَيْنِ يُحِبُّهُمَا اللّٰهُ تَعَالٰى وَرَسُولُهُ: الْحِلْمُ وَالْأَنَاةُ

- *"Ey Eşec,* (sende) *iki haslet* (var ki onlar)*ı Allahu Teâlâ sever. Rasûlü de sever."* buyurdu. Eşec:

- "Bu iki huy nedir, yâ Rasûlallah?" dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Hilim ve vekardır."* buyurdu. Bunun üzerine Eşec:

- "Bunlar benim edindiğim veyâ bunlarla yaratıldığım iki huy mudur?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

بَلْ خُلُقَانِ جَبَلَكَ اللّٰهُ عَلَيْهِمَا

- *"Hayır, onlar Allahu Teâlâ'nın sende yarattığı iki ahlâktır."*[41] buyurdu. Eşec de:

- "Allah'a hamdolsun ki, kendisinin ve Rasûlünün sevdiği iki ahlâk sâhibi olarak beni yarattı." dedi.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[40] Müslim, İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

[41] Buhârî ile Müslim rivâyet etmiştir.

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْحَلِيمَ الْحَيَّ الْغَنِيَّ الْمُتَعَفِّفَ أَبَا الْعِيَالِ التَّقِيَّ
وَيَبْغَضُ الْفَاحِشَ الْبَذِيءَ السَّائِلَ الْمُلْحِفَ الْغَبِيَّ

“Allahu Teâlâ yumuşak tabiatli ve utangaç olanları, zengin olup iffet sâhibi bulunanları, nüfûsu kalabalık olduğu halde fakir olup müttakî olanları sever. Çirkin söz söyleyen, ağır tabîatli, ısrârlı olarak dilenen ahmakları sevmez.”[42] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

ثَلَاثٌ مَنْ لَمْ تَكُنْ فِيهِ وَاحِدَةٌ مِنْهُنَّ فَلَا تَعْتَدُّوا بِشَيْءٍ مِنْ عَمَلِهِ: تَقْوٰى تَحْجُزُهُ عَنْ مَعَاصِي اللّٰهِ تَعَالٰى وَحِلْمٌ يَكُفُّ بِهِ عَنِ السَّفِيهِ وَخُلُقٌ يَعِيشُ بِهِ فِي النَّاسِ

“Üç şey vardır ki, bunlardan biri kendisinde bulunmayan adamın hiç bir şeyine itibâr etmeyiniz. Bunlar: Kendisini isyandan koruyacak takvâ, âdî kimselerden kendini koruyacak hilim ve insanlarla geçinecek güzel ahlâktır.”[43] Diğer bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

إِذَا جَمَعَ اللّٰهُ تَعَالَى الْخَلَائِقَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نَادٰى مُنَادٍ: أَيْنَ أَهْلُ الْفَضْلِ؟ فَيَقُومُ نَاسٌ وَهُمْ يَسِيرٌ، فَيَنْطَلِقُونَ سِرَاعًا إِلَى الْجَنَّةِ فَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ، فَيَقُولُونَ لَهُمْ: إِنَّا نَرَاكُمْ سِرَاعًا إِلَى الْجَنَّةِ، فَيَقُولُونَ: نَحْنُ أَهْلُ الْفَضْلِ، فَيَقُولُونَ لَهُمْ: مَا كَانَ فَضْلُكُمْ؟ فَيَقُولُونَ: كُنَّا إِذَا ظُلِمْنَا صَبَرْنَا، وَإِذَا أُسِيءَ إِلَيْنَا

---

[42] Taberâni Sa’d’dan rivâyet etmiştir.

[43] Ebû Nuaym rivâyet etmiştir.

غَفَرْنَا، وَإِذَا جُهِلَ عَلَيْنَا حَلُمْنَا, فَيُقَالُ لَهُمْ: ادْخُلُوا الْجَنَّةَ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ

"Allahu Teâlâ kıyâmet günü insanları mahşer yerinde topladığı zaman, bir dellâl:

- "Fazîlet sâhipleri nerede?" diye çağırır. Az kimseler kalkar ve süratle cennete giderler. Melekler bunları karşılayıp:

- "Nedir bu süratle geliş?" diye sorarlar. Onlar:

- "Biz fazîlet sâhibi kimseleriz." derler. Melekler:

- "Fazîletiniz nedir?" diye sorduklarında, onlar:

- "Zulme uğradığımız zaman sabrederdik, kötülüğü bağışlardık, câhilâne hareketleri de yumuşaklık ve hilim ile karşılardık." derler. Bunun üzerine melekler:

- "Girin cennete, amel edenlerin ecri ne güzeldir." derler."[44]

Bu husus ile alâkalı diğer rivâyetler: **Ömer** (r.a.): "İlmi öğrenin, ilmin yanında vakarlı ve yumuşak olmayı da öğrenin." demiştir. **Ali** (r.a.): "Hayır, mal ve evlat çokluğunda değil; hayır, ilim çokluğunda, yumuşak ahlâkta, Allah'ın kullarına üstünlük taslamamakta, iyilik imkânları ele geçince Allah'a hamdetmekte, kötülükte ise istiğfâr etmektedir." demiştir.

Hasan-ı Basrî: "İlim talep edin fakat onu hilim ve vakar ile süsleyin." dedi. Eksem b. Sayfî de: "Aklın direği hilim, işin başı da sabırdır. Öyle insanlara yetiştim ki, dikensiz yaprak gibi idiler. Şimdi ise yapraksız diken hâline geldiler. Onlarla âşinâlık yaparsan seni tenkîd ederler. Onları terk edeyim dersen, onlar seni bırakmazlar." demiştir. "Nasıl yapalım?" diyenlere de, "Muhtaç olduğun gün için onlara kendi şerefinden ikraz edersin, yâni aleyhinde dedikodu yapar seni kızdırırlarsa sabreder kıyâmette mükâfâtını alırsın." demiştir. **Hz. Ali** (r.a.) de: "Hilim sâhibi insanların ilk mükâfatı, herkesin sözünü bilmeyen câhillere karşı onu korumalarıdır." dedi. Hz. Muâviye: "Hilmi cehline, sabrı şehvetine üstün gelmeyen kimse, fikir ve düşünce sâhibi olamaz." demiştir. Bu da ancak ilim sâyesinde elde edilir. Muâviye, Ömer b. Ehşem'e:

---

[44] Beyhakî rivâyet etmiştir.

- "Hangi insan daha şecâatli ve kuvvetlidir?" diye sordu. Ehşem:

- "Hilmiyle gadabını yenen kimsedir." diye cevap verdi. Muâviye:

- "Hangi insan daha cömerttir?" diye sordu. Ehşem:

- "Dînini düzeltmek için dünyasını döküp saçandır." demiştir. Enes b. Mâlik (r.a.):

فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ

"O zaman, seninle arasında düşmanlık bulunan kimsenin yakın bir dost gibi olduğunu görürsün." (Fussılet sûresi, 41/34) âyet-i kerîmesinin tefsîrinde o, öyle bir adamdır ki, başkası kendisine kötü sözler sarfettiği takdirde: "Doğru söylüyorsan Allah beni, yalan söylüyorsan seni affetsin." der.

Adamın biri diyor ki: "Bir zaman Basralı bir adama kötü sözler sarf ettim, o ise bana karşı çok yumuşak davrandı. Bu sebeple uzun zaman onun kölesi, medyûn-ı şükrânı olarak yaşadım ve kendisinden utandım." Muâviye, kabîlesinin reisi olan Urabe b. Evs'e:

- "Kavmini kendine nasıl bağladın?" diye sordu. Adam:

- "Câhillerine karşı halîm davranmak, sâillerine vermek ve ihtiyaçlarına koşmak sûretiyle dedi ve devamla benim gibi yapanlar benim gibi olurlar, beni geçenler daha da fazîletli olurlar. Fakat benden geri kalanlara gelince; ben onlardan hayırlıyım." dedi. Adamın biri **İbn Abbâs**'a (r.a.) küfretti. İbn Abbâs sesini çıkarmadı. Sonra İkrime'ye dönerek: "Bu adamın bir ihtiyâcı varsa çâresine bakalım?" deyince, adam utancından başını yere eğdi. Adamın biri Ömer b. Abdülazîz'e:

- "Senin fâsık olduğuna şehâdet ederim." dedi. Ömer b. Abdülazîz de:

- "Senin şehâdetin makbul değil." şeklinde cevap verdi. Hz. Ali'nin (r.a.) torunu Hüseyin'in oğlu Ali'ye biri sövüp saydı. Ali (r.a.) de sırtındaki sırma işlemeli elbisesini ona attı ve bin dirhem verilmesini emretti. Bu hareketiyle Ali'nin beş haslete sâhip olduğunu söylediler. **Birincisi,** hilim; kızmadı. **İkincisi,** eziyeti ortadan kaldırdı. **Üçüncüsü,** adamı, Allah'dan uzaklaşmaktan kurtardı. **Dördüncüsü,** adamı pişmân olup tövbeye şevketti. **Beşincisi** de zemden sonra adamı methetmeye başlatmış oldu. Bütün bunları, dünyalıktan az bir miktâr ile temîn etti. Adamın biri Câfer b. Muhammed'e gelerek:

- "Akrabalarımla bir ihtilâfım var, ben bundan vazgeçeceğim. Fakat bunu benim zilletime sayacaklarından korkuyorum." dedi. Bunun üzerine Cafer:

- "Zillet sâhibi sen değilsin, zâlim olan kimsedir." dedi. Halil b. Ahmed de: "Kötülüğüne iyilikle mukabele edilen kimseye bu iyilik kendisini kötülükten kurtarmak için bir perde olur ve bir daha kötülüğe dönemez." demiştir. **Ahnef b. Kays**: "Aslında ben halîm değilim, fakat halîm olmaya çalışıyorum" dedi. **Vehb b. Münebbih**: "Merhamet eden merhamet olunur, susmasını bilen selâmet bulur, câhilâne hareket eden mağlûb olur, acele eden hatâya düşer, kötülüğe harîs olan selâmet bulmaz. Mücâdeleyi terk etmeyene kötü söylenir, kötülüğü kerîh görmeyen günâhkâr olur, kötülüğü sevmeyen kötülüğe düşmez, Allah'ın öğüdüne uyan korunur, Allah'tan korkan emîn olur, Allah'ın mekrinden emîn olan kepâze olur ve Allah'a sığınan zafere ulaşır." demiştir.

Adamın biri **Mâlik b. Dînâr**'a:

- "Duyduğuma göre sen benim aleyhimde konuşmuşsun." dedi. Mâlik b. Dînâr:

- "Bu doğru ise sen benim nazarımda benden daha kıymetlisin. Çünkü ben yaptığım iyilikleri sana hediye etmiş oldum." dedi. Âlimlerden biri de: "Hilim akıldan daha üstündür. Zîra Allahu Teâlâ'nın bir adı da Halîm'dir." dedi.

Adamın biri hakîmin birine:

- "Sana öyle bir kötü söz sarfedeceğim ki, mezara da seninle beraber gelecek." deyince hakîm:

- "Hayır, o benim mezarıma değil, senin mezarına gelecek ve seninle mezara girecek." dedi. Îsâ aleyhisselâm bir ara Yahudiler arasına girdi. Kendisine kötü sözler sarfetmeye başladılar. O ise bunlara karşı iyi ve tatlı konuştu. Kendisine: "Onlar sana karşı kötü söylüyor, sen ise hâlâ iyi söylüyorsun?" diyenlere de: "Herkes kendi metaını satar." diye cevap verdi. Lokman: "Üç şey, üç şeysiz bilinmez: İlim gadab anında, şecâat harp meydanında, kardeşlik ise ihtiyâç anında bilinir." demiştir.

Hakîmlerden birinin evine arkadaşlarından biri gelir. Hakîm, ona yemek verir. Bu sırada hakîmin terbiyesiz kardeşi gelerek, hakîme çatar ve sofrayı alıp gider. Hakîmin arkadaşı da hiddetli hiddetli oradan ayrılır. Hakîm ardından gider ve der ki; "Falan zaman senin evinde yemek yerken tavuk, yemekleri perîşân ettiği zaman bizden hiç birimiz sana kızdık mı? Bunu da aynı şekilde kabul et ve sen de kızma." dedi. Hakîkaten adamın hiddeti zâil oldu ve oradan ayrılırken: "Hakîm doğru konuştu: Hilim, her derdin dermânıdır." dedi. Adamın biri bir başkasının ayağına vurdu ve ayağını acıttı. Fakat ayağı acıyan zât hiç kızmadı. Soranlara da: "Ayağımın bir kayaya çarptığını farzederek hiddetimi yendim." dedi.

Mahmûd el-Varak da:

"Her ne kadar cürümleri aleyhimde çoğalsa bile her mücrime karşı aldırış etmemeyi nefsime bir vazîfe telâkki ederim.

Zâten insanlar, şerefli, şerefsiz ve ortada olmak üzere üç kısma ayrılır.

Benden üstün olanlardan sakınır, onlara hürmet eder ve haklarına riâyet ederim.

Benden düşük olanların da dediklerine aldırış etmez, onlardan kendimi muhâfaza ederim.

Emsâllerimin de kusurlarını bağışlar, âlicenablık gösteririm. Zîra hilimde hakîm olan fazîlettir." demiştir.

بيان القدر الذي يجوز الانتصار والتشفي به من الكلام

اعلمْ : أنَّ كلَّ ظلمٍ صَدَرَ مِنْ شخصٍ فلا يجوزُ مقابلتُهُ بمثلِهِ ؛ فلا تجوزُ مقابلةُ الغيبةِ بالغيبةِ ، ولا مقابلةُ التجسُّسِ بالتجسُّسِ ، ولا مقابلةُ السَّبِّ بالسَّبِّ ، وكذا سائرُ المعاصي ، وإنَّما القصاصُ والغرامةُ علىٰ قدرِ ما وردَ الشرعُ بهِ ، وقدْ فصَّلناهُ في الفقهِ .

وأمَّا السَّبُّ . . فلا يقابلُ بمثلِهِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنِ امرؤٌ عيَّرَكَ بما فيكَ . . فلا تعيِّرْهُ بما فيهِ »[1] .

وقالَ : « المستبّانِ ما قالا ، فهو على البادىءِ ما لم يعتدِ المظلومُ »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المستبَّانِ شيطانانِ يتهاترانِ »[3] .

وشتمَ رجلٌ أبا بكرٍ الصدِّيقَ رضيَ اللهُ عنهُ وهوَ ساكتٌ ، فلمَّا ابتدأَ ينتصرُ منْهُ . . قامَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ أبو بكرٍ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّكَ كنتَ ساكتاً لما شتمَني ، فلمَّا تكلَّمتُ . . قمتَ ؟ قالَ : « لأنَّ المَلكَ كانَ يجيبُ عنكَ ، فلمَّا تكلَّمتَ . . ذهبَ الملَكُ وجاءَ الشَّيطانُ ، فلمْ أكُنْ لأجلسَ في مجلسٍ فيهِ الشَّيطانُ »[4] .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ٦٣) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (١١٨٢) .

(٢) رواه مسلم (٢٤٤٢) .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٦٢) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (٤٢٨) .

(٤) رواه أبو داوود (٤٨٩٦) موصولاً ومرسلاً بنحوه .

وقالَ قومٌ : تجوزُ المقابلةُ بما لا كذبَ فيهِ ، ونهيُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ مقابلةِ التعييرِ بمثلِهِ نهيُ تنزيهٍ ، والأفضلُ تركُهُ ، ولكنَّهُ لا يعصي بهِ .

والذي يُرخَّصُ فيهِ أنْ تقولَ : مَنْ أنتَ ؟ وهلْ أنتَ إلاَّ مِنْ بني فلانٍ[1] ؛ كما قالَ سعدٌ لابنِ مسعودٍ : وهلْ أنتَ إلاَّ مِنْ بني هذيلٍ ؟ فقالَ ابنُ مسعودٍ : وهلْ أنتَ إلاَّ مِنْ بني أميَّةَ ؟

ومثلُ قولِهِ : يا أحمقُ ، قالَ مطرفٌ : (كلُّ الناسِ أحمقُ فيما بينَهُ وبينَ ربِّه ، إلاَّ أنَّ بعضَ الناسِ أقلُّ حماقةً مِنْ بعضٍ)[2] .

وقالَ ابنُ عمرَ في حديثٍ طويلٍ : (حتَّىٰ ترى الناسَ كلَّهمْ حمقىٰ في ذاتِ اللهِ تعالىٰ)[3] .

وكذلكَ قولُهُ : يا جاهلُ ؛ إذْ ما مِنْ أحدٍ إلاَّ وفيهِ جهلٌ ؛ فقدْ آذاهُ بما ليسَ بكذبٍ .

وكذلكَ قولُهُ : يا سيِّءَ الخلُقِ ، يا صفيقَ الوجهِ ، يا ثلاَّبَ الأعراضِ ، وكانَ ذلكَ فيهِ .

وكذلكَ قولُهُ : لوْ كانَ فيكَ حياءٌ.. لما تكلَّمْتَ ، وما أحقرَكَ في

---

(١) ينسبه لقبيلته التي هو منها ، إلا إن كانت القبيلة مما ينبز باللؤم ؛ كباهلة وسلول وهيثم . « إتحاف » (٨/ ٣٥) .

(٢) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٣٥) .

(٣) رواه مرفوعاً من حديث أبي الدرداء ابن عبد البر في « جامع بيان العلم وفضله » (١٥١٥) ، وفيه : « لا يفقه العبد كل الفقه حتىٰ يمقت الناس في ذات الله . . . » .

عيني بما فعلْتَ ، وأخزاكَ اللهُ ، وانتقمَ منكَ .

فأمَّا النميمةُ ، والغيبةُ ، والكذبُ ، وسبُّ الوالدينِ . . فحرامٌ بالاتفاقِ ؛ لما رُوِيَ أنَّهُ كانَ بينَ خالدِ بنِ الوليدِ وسعدٍ كلامٌ ، فذكرَ رجلٌ خالداً عندَ سعدٍ ، فقالَ سعدٌ : (مَهْ ؛ إنَّ ما بينَنا لمْ يبلغْ دينَنا)[1] ؛ يعني : أنْ يأثمَ بعضُنا في بعضٍ ، فلمْ يسمعِ السوءَ ، فكيفَ يجوزُ أنْ يقولَهُ .

والدليلُ علىٰ جوازِ ما ليسَ بكذبٍ ولا حرامٍ ؛ كالنسبةِ إلى الزِّنا والسَّبِّ والفحشِ . . ما روَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : أنَّ أزواجَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أرسلْنَ إليهِ فاطمةَ رضيَ اللهُ عنها ، فجاءَتْ فقالَتْ : يا رسولَ اللهِ ؛ أرسلَني إليكَ أزواجُكَ يسألْنَكَ العدلَ في ابنةِ أبي قحافةَ ، والنبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ نائمٌ ، فقالَ : « يا بنيَّةُ ؛ أتحبينَ ما أحبُّ ؟ » ، قالَتْ : نعمْ ، قالَ : « فأحبِّي هـٰذهِ » ، فرجعَتْ إليهنَّ ، فأخبرتْهُنَّ بذلكَ ، فقلنَ : ما أغنيتِ عنَّا شيئاً ، فأرسلنَ زينبَ بنتَ جحشٍ ، قالَتْ : وهيَ التي كانَتْ تساميني في الحبِّ ، فجاءَتْ ، فقالَتْ : بنتُ أبي بكرٍ ، وبنتُ أبي بكرٍ ، فما زالَتْ تذكرُني وأنا ساكتةٌ أنتظرُ أنْ يأذنَ لي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في الجوابِ ، فأذنَ لي ، فسببتُها حتَّىٰ جفَّ لساني ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلاَّ ، إنَّها ابنةُ أبي بكرٍ »[2] ، يعني : أنَّكِ لا تقاومينَها في

---

[1] رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٦٠٤٨) ، والطبراني في « الكبير » (١٠٦/٤) .

[2] رواه البخاري (٢٥٨١) ، ومسلم (٢٤٤٢) واللفظ له .

الكلامِ قطُّ ، وقولُها : (سببتُها) ليسَ المرادُ بهِ الفحشَ ، بلْ هوَ الجوابُ عنْ كلامِها بالحقِّ ، ومقابلتُها بالصدقِ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المستبَّانِ ما قالا ، فعلى البادئِ منهما حتَّىٰ يعتديَ المظلومُ »[1] ، فأثبتَ للمظلومِ انتصاراً إلىٰ أنْ يعتديَ ، فهٰذا القدرُ هوَ الذي أباحَهُ هؤلاءِ ، وهوَ رخصةٌ في الإيذاءِ جزاءً علىٰ إيذائِهِ السابقِ .

ولا تبعدُ الرخصةُ في هٰذا القدْرِ ، ولكنَّ الأفضلَ تركُهُ ؛ فإنَّهُ يجرُّ إلىٰ ما وراءَهُ ، ولا يمكنُهُ الاقتصارُ علىٰ مقدارِ الحقِّ فيهِ ، والسكوتُ عنْ أصلِ الجوابِ لعلَّهُ أيسرُ مِنَ الشروعِ في الجوابِ والوقوفِ علىٰ حدِّ الشرعِ فيهِ ، ولكنْ مِنَ الناسِ مَنْ لا يقدرُ علىٰ ضبطِ نفسِهِ في فورةِ الغضبِ ، ولكنْ يعودُ سريعاً ، ومنهمْ مَنْ يكفُّ نفسَهُ في الابتداءِ ولكنْ يحقِدُ على الدوامِ .

والناسُ في الغضبِ أربعةٌ : فبعضُهُمْ كالحَلْفاءِ ، سريعُ الوقودِ سريعُ الخمودِ ، وبعضُهُم كالغضا ، بطيءُ الوقودِ بطيءُ الخمودِ ، وبعضُهُمْ بطيءُ الوقودِ سريعُ الخمودِ ، وهوَ الأحمدُ ، ما لمْ ينتهِ إلىٰ فتورِ الحميَّةِ والغَيْرةِ ، وبعضُهُمْ سريعُ الوقودِ بطيءُ الخمودِ ، وهٰذا هوَ شرُّهمْ .

---

[1] رواه مسلم (٢٤٤٢) ، قال الإمام النووي في « شرح صحيح مسلم » (١٦/ ١٤٠) : (معناه : أن إثم السباب الواقع من اثنين مختص بالبادئ منهما كله ؛ إلا أن يتجاوز الثاني قدر الانتصار ، فيقول للبادئ أكثر مما قال له ، وفي هٰذا جواز الانتصار ، ولا خلاف في جوازه) .

وفي الخبرِ : « المؤمنُ سريعُ الغضبِ سريعُ الرِّضا ، فهٰذهِ بتلكَ »⁽¹⁾ .

وقالَ الشافعيُّ رحمَهُ اللهُ : (منِ استُغضِبَ فلمْ يغضبْ . . فهوَ حمارٌ ، ومَنِ استُرضيَ فلمْ يرضَ . . فهوَ شيطانٌ)⁽²⁾ .

وقدْ قالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا إنَّ بني آدمَ خُلقُوا علىٰ طبقاتٍ شتَّىٰ ، فمنهُمْ بطيءُ الغضبِ سريعُ الفيءِ ، ومنهُمْ سريعُ الغضبِ سريعُ الفيءِ ، فتلكَ بتلكَ ، ومنهُمْ سريعُ الغضبِ بطيءُ الفيءِ ، ألا وإنَّ خيرَهُمُ البطيءُ الغضبِ السَّريعُ الفيءِ ، وشرَّهُمُ السَّريعُ الغضبِ البطيءُ الفيءِ »⁽³⁾ .

ولمَّا كانَ الغضبُ في الحالِ يهيِّجُ ويؤثِّرُ في كلِّ إنسانٍ . . وجبَ على السلطانِ ألاَّ يعاقبَ أحداً في حالِ غضبِهِ ؛ لأنَّهُ ربَّما يتعدَّى الواجبَ ، ولأنَّهُ ربَّما يكونُ مُشْفياً غيظَهُ ، ومريحاً نفسَهُ منْ ألمِ الغيظِ ؛ فيكونُ صاحبَ حظٍّ فيهِ ؛ فينبغي أنْ يكونَ انتقامُهُ وانتصارُهُ للهِ تعالىٰ لا لنفسِهِ .

ورأىٰ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ سكرانَ ، فأرادَ أنْ يأخذَهُ ويعزِّرَهُ ، فشتمَهُ السكرانُ ، فرجعَ عمرُ ، فقيلَ له : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ لمَّا شتمَكَ . . تركتَهُ !

---

(1) نسب الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٦/ ٢٣٢) لفظه لصاحب « القوت » وزاد : (فهٰذه بهٰذه) ، وروىٰ نحوه الترمذي (٢١٩١) عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه كما سيأتي قريباً .

(2) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ١٤٣) .

(3) رواه الترمذي (٢١٩١) .

قالَ : لأنَّهُ أغضبَني ، ولوْ عزَّرتهُ . . لكانَ ذلكَ لغضبِي لنفسِي ، ولمْ أحبَّ أنْ أضربَ مسلماً حميَّةً لنفسِي⁽¹⁾ .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمهُ اللهُ لرجلٍ أغضبَهُ : (لولا أنَّكَ أغضبتَني . . لعاقَبتُكَ)⁽²⁾ .

* * *

---

(١) أخرجه الإسماعيلي في « مناقب عمر » . « إتحاف » (٨/ ٣٧) ، وتقدم قوله رضي الله عنه : (من اتقى الله . . لم يشف غيظه) .

(٢) نسبه الحافظ الزبيدي لأبي نعيم في « الحلية » . انظر « الإتحاف » (٨/ ٣٧) .

HAKSIZLIK KARŞISINDA NEFSİ MÜDÂFAA

Bilmiş ol ki; uğradığın her haksızlığa benzeri ile karşı koyman câiz değildir. Meselâ, seni gıybet edeni senin gıybet etmen, senin kusurlarını araştıran kimsenin kusurlarını araştırman, sana sövene senin de ona sövmen ve benzeri günâhlarda misli ile mukabele etmen câiz değildir. Kısas ve ödemesi borç olan şey, ancak şerîatın tâyin ve tespit ettiği hususlardadır. Bunları fıkıh kısmında şerhettik. Kötü söz, kötü sözle cevaplandırılmaz. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنْ اِمْرُؤٌ عَيَّرَكَ بِمَا فِيكَ فَلَا تُعَيِّرْهُ بِمَا فِيهِ

“Biri, bir kusurun ile seni ayıplarsa, sen de ondaki kusur ile onu ayıplama.”[45] buyurmuştur. Diğer bir rivâyette ise şöyle buyurulmuştur:

“Karşılıklı kötü söyleyenlerin söyledikleri sözlerin vebâli ilk başlayanadır -karşı taraf haddi tecâvüz etmedikçe-.” Diğer bir hadîste:

اَلْمُسْتَبَّانِ شَيْطَانَانِ يَتَهَاتَرَانِ

“Karşılıklı kötü söyleyenler, birbirinin şerefini zedeleyen iki şeytandır.”[46] Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in de bulunduğu bir yerde adamın biri Hz. Ebû Bekir (r.a.)’a kötü söz söylüyor, Ebû Bekir (r.a.) de susuyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ise Ebû Bekir’e bakıyor ve tebessüm ediyordu. Nihâyet Hz. Ebûbekir’in (r.a.) de sabrı

---

[45] Ahmed, Câbir’den rivâyet etmiştir.

[46] Hadis yukarıda geçmiştir.

taşıp şahsını müdâfaaya geçince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) oradan uzaklaşmaya başladı. Bunu gören Hz. Ebû Bekir:

- "Adam bana söyleyip dururken sükut edip duruyordunuz, ben söze başlar başlamaz niye hemen gidiyorsunuz?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لِأَنَّ الْمَلَكَ كَانَ يُجِيبُ عَنْكَ فَلَمَّا تَكَلَّمْتَ ذَهَبَ الْمَلَكُ
وَجَاءَ الشَّيْطَانُ فَلَمْ أَكُنْ لِأَجْلِسَ فِي مَجْلِسٍ فِيهِ شَيْطَانٌ

"Zîra sen sükût ettikçe seni bir melek müdâfaa ediyordu. Sen söze başlayınca, melek gitti şeytan geldi. Artık şeytanın bulunduğu mecliste ben oturamam."[47] buyurdu.

Bir kısımları, yalan olmayan sözlerle mukabelede bulunmanın câiz olduğunu söyledi ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yasakladığı, hasmı gibi asılsız sözleri söylemektir ve bu nehiy tahrîmî değil, tenzîhîdir. Efdal olan mukabelede bulunmamaktır. Ancak mukabele etmekle günâhkâr olmaz dediler. Ve meselâ, "Sen kim oluyorsun? Sen falancanın oğlu değil misin?" şeklinde konuşmasına da müsâade edilmiştir. Nitekim Sa'd (r.a.) İbn Mes'ûd'a (r.a.):

- "Sen nihâyet Huzeyl oğullarından değil misin?" dedi. İbn Mes'ûd da:

- "Sen de Emevîlerdensin, diye mukabelede bulundu.

"Ahmak herif" de denebilir. Mitraf diyor ki: Zâten bütün insanlar Rablerine karşı ahmaktır. Ancak birbirlerine nisbetle ahmaklıkları daha az olanları vardır. İbn Ömer'den (r.a.) uzun bir hadîsin sonunda: "Allah'ın zâtına karşı insanların hepsini ahmak görürsün." şeklinde bir rivâyet vardır.

---

47. Ebû Dâvud, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

Bunun gibi, “Câhil herif” de denebilir. Çünkü herkeste bir nevî cehâlet vardır. Bu gibi sözler hem doğru, hem de ona eziyet veren sözlerdir. “Ey kötü adam, utanmaz herif, yüzsüz.” gibi sözlerle de karşı koyabilir. Çünkü bu haller kendisinde vardır.

“Utansan böyle konuşmazdın, bu hareketinle nazarımda zerre kadar kıymetin kalmadı, Allah cezânı versin.” dahî diyebilir. Koğuculuk, çekiştirme, yalan, anne ve babasına sövmek, müttefikan haramdır. **Hâlid b. Velid** ile Sa’d arasında küçük bir münâkaşa vâkî olmuştu. Adamın biri Sa’d’a; Hâlid’in aleyhinde söz söylemeye başlayınca, Sa’d: “Sesini kes, Hâlid ile aramızdaki münâkaşa birbirimizi günâhla ithâm edecek dereceye varmış değildir. O benden kötü söz duymadı ki, benim hakkımda kötü söz söylesin.” dedi. Zinâya, fuhşa, sövmeye nispet edecek şekilde yalan ve haram olmayan sözlerle mukabelede bulunabilmenin caiz olduğuna delîl, Hz. Âişe’nin şu rivâyetidir: “Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)in zevceleri Hz. Fâtıma’yı Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e göndererek, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in, zevceleri arasında adalet etmesini istediler. Hz. Fâtıma Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e gelerek vaziyeti anlattı:

- “Ebû Kuhâfe’nin kızı yâni Hz. Âişe hakkında adalet etmenizi istiyorlar.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“Kızım, benim sevdiğimi sevmek ister misin?”* diye sordu. Hz. Fâtıma:

- “Evet, isterim.” deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- “O halde sen de Âişe’yi sev.” buyurdu. Hz. Fâtıma, vaziyetten onları haberdâr edince onlar:

- “Sen bir şey yapamadın.” dediler ve Cahş’ın kızı Zeyneb’i gönderdiler. Hz. Âişe diyor ki: O benimle boy ölçüşmek isterdi. Geldi:

- "Ebû Bekir'in kızı, Ebû Bekir'in kızı." dedi durdu. Ben susuyor ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den müsâade bekliyordum. Söz sırası bana gelince, ağzım kuruyuncaya kadar kendisine söyledim. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- "Hayır, bu Ebû Bekir'in kızıdır; sen bunu geçemezsin." buyurdu; Âişe mukabelede bulundu, ama doğruyu ve hakîkati söyledi. "Karşı taraf haddi aşmazsa laf düellosuna tutulanlardan günâh, ilk başlayanadır." buyurmakla Rasûlüllah, haddi aşmamak şartıyla karşı tarafa müdâfaa hakkı tanımıştır. İşte bunların mübah saydıkları bu kadardır. Bu kadarı ile kendisine eziyet ve mukabelede bulunur ki, ruhsat muvâfıktır. Ancak terki efdaldir. Çünkü söze başladıktan sonra nerede durulacağı bilinemez. İlk sükût, cevap verdikten sonra şerîatin tâyin ettiği noktada durmaktan daha kolaydır. Fakat insanlardan bâzıları, ilk anda kendilerini zaptedemez, ancak küçük bir müdâfaadan sonra hemen sükût ederler. Bâzıları da ilk önce ses çıkaramaz, fakat içinde kin besler.

İnsanlar gadab ve hiddette dört kısma ayrılır. Bir kısmı çabuk kızar ve çabuk söner. Fitneye varmamak şartıyla bu makbuldür. Bâzıları çabuk tutuşur, buna karşı geç söner, bu da mezmûmdur. Zîra haberde:

اَلْمُؤْمِنُ سَرِيعُ الْغَضَبِ سَرِيعُ الرِّضَا

"Mü'min çabuk kızar, çabuk barışır."[48] diye vârid olmuştur.

İmâm Şafiî, "Kızdırıldığı halde kızmayan eşektir, gönlü alınmak istendiği hâlde râzı olmayan ise şeytandır." dedi. Ebû Saîd Hudrî'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[48] Hadis yukarıda geçmiştir.

أَلَا إِنَّ بَنِي اٰدَمَ خُلِقُوا عَلٰى طَبَقَاتٍ شَتّٰى فَمِنْهُمْ بَطِيءُ
الْغَضَبِ سَرِيعُ الْفَيْءِ وَمِنْهُمْ سَرِيعُ الْغَضَبِ سَرِيعُ الْفَيْءِ
فَتِلْكَ بِتِلْكَ وَمِنْهُمْ سَرِيعُ الْغَضَبِ بَطِيءُ الْفَيْءِ اَلَا وَاِنَّ
خَيْرَهُمْ اَلْبَطِيئُ الْغَضَبِ اَلسَّرِيعُ الْفَيْءِ وَشَرُّهُمْ اَلسَّرِيعُ
الْغَضَبِ اَلْبَطِيئُ الْفَيْءِ

“Bilmiş olunuz ki, insanlar muhtelif tabakalarda yaratılmıştır. Kimi geç kızar, çabuk barışır, kimi çabuk kızar, çabuk barışır. Bunlar birbirine yakındır. Kimi çabuk kızar geç barışır. Bilmiş olunuz ki, bunların en hayırlısı geç kızıp çabuk barışan; en kötüsü de çabuk kızıp geç barışandır.”[49]

Vaktâ ki gadab, her insana tesîr eder, onu tahrîk eder oldu. O halde hükümdara vâcip olan hiddetli anında hüküm vermemek ve kimseyi cezâlandırmamaktır. Çünkü hiddetle haddi aşabilir ve şahsiyet de güdebilir. Hâlbuki hükümdârın hükmü, yalnız Allah için olmalıdır. **Ömer** (r.a.) yakaladığı bir sarhoşu cezâlandırmak istediği bir sırada, sarhoş kendisine karşı kötü söz söyledi. Bunun üzerine Hz. Ömer sarhoşu serbest bıraktı. Sebebini soranlara: “Ben ona dînî bakımdan cezâ verecektim. Fakat o bana hakaret edince, araya bir de şahsiyet girdi. Şahsım sebebiyle kimseye eziyet etmek istemem. Bunun için kendisini bıraktım.” dedi. Ömerb. Abdülazîz de birine: “Eğer beni kızdırmasaydın, seni cezâlandıracaktım. Fakat beni kızdırdığın için cezâdan vazgeçiyorum.” demiştir.

---

[49] Hadis yukarıda geçmiştir.

القول في معنى الحقد ونتائجه ، وفضيلة العفو والرّفق

اعلمْ : أنَّ الغضبَ إذا لزمَ كظمُهُ لعجزٍ عنِ التشفِّي في الحالِ . . رجعَ إلى الباطنِ واحتقنَ فيهِ ، فصارَ حقداً .

ومعنى الحقدِ : أنْ يلزمَ قلبَهُ استثقالُهُ والبغضةُ لهُ والنفارُ منهُ ، وأنْ يدومَ ذلكَ ويبقىٰ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المؤمنُ ليسَ بحقودٍ »⁽¹⁾ ، فالحقدُ ثمرةُ الغضب .

* * *

والحقدُ يثمرُ ثمانيةَ أمورٍ :

الأولُ : الحسدُ ، وهوَ أن يحملَكَ الحقدُ علىٰ أنْ تتمنَّىٰ زوالَ النعمةِ عنهُ ، فتغتمَّ بنعمةٍ إنْ أصابَها ، وتُسرَّ بمصيبةٍ إنْ نزلَتْ بهِ ، وهـٰذا مِنْ فعلِ المنافقينَ ؛ أعني : الحسدَ ، وسيأتي ذمُّهُ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

الثاني : أنْ تزيدَ علىٰ إضمارِ الحسدِ في الباطنِ ، فتشمَتَ بما يصيبُهُ مِنَ البلاءِ .

---

(١) وقد روى النسائي (٦/ ١١) : « ولا يجتمعان في قلب عبدٍ الإيمانُ والحسدُ » ، وقوله : « يجتمعان » علىٰ لغةٍ أو حذفٍ ، وأما الحديث بلفظ المؤلف « المؤمن ليس بحقود » . . فانظر « كشف الخفاء » (٢/ ٢٩٣) .

الثالثُ : أنْ تهجرَهُ وتصارِمَهُ وتنقطعَ عنهُ وإنْ طلبَكَ وأقبلَ عليكَ .

الرابعُ : ـ وهوَ دونَهُ ـ : أنْ تعرِضَ عنهُ استصغاراً لهُ .

الخامسُ : أنْ تتكلَّمَ فيهِ بما لا يحلُّ ؛ مِنْ كذبٍ ، وغيبةٍ ، وإفشاءِ سرٍّ ، وهتكِ سترٍ ، وغيرِهِ .

السادسُ : أنْ تحاكيَهُ استهزاءً بهِ وسخريةً منهُ .

السابعُ : إيذاؤُهُ بالضربِ وما يؤلمُ بدنَهُ .

الثامنُ : أنْ تمنعَهُ حقَّهُ ؛ مِنْ صلةِ رحمٍ ، أوْ قضاءِ دَينٍ ، أوْ ردِّ مظلمةٍ ، وكلُّ ذلكَ حرامٌ .

* * *

وأقلُّ درجاتِ الحقدِ :

أنْ تحترزَ مِنَ الآفاتِ الثمانيةِ المذكورةِ ، ولا تخرجَ بسببِ الحقدِ إلىٰ ما تعصي اللهَ بهِ ، ولكنْ تستثقلُهُ في الباطنِ ، ولا تنهىٰ قلبَكَ عنْ بغضِهِ ، حتَّىٰ تمتنعَ عمَّا كنتَ تتطوعُ بهِ مِنَ البشاشةِ ، والرفقِ ، والعنايةِ ، والقيامِ بحاجاتِهِ ، والمجالسةِ معَهُ علىٰ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، والمعاونةِ على المنفعةِ لهُ ، أوْ تتركَ الدعاءَ لهُ ، والثناءَ عليهِ ، أوِ التحريضَ علىٰ برِّهِ ومواساتِهِ ، فهـٰذا كلُّهُ ممَّا ينقصُ درجتَكَ في الدينِ ، ويحولُ بينَكَ وبينَ فضلٍ عظيمٍ وثوابٍ جزيلٍ ، وإنْ كانَ لا يعرِّضُكَ لعقابِ اللهِ .

ولمَّا حلفَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ ألاَّ ينفقَ علىٰ مِسْطحٍ ـ وكانَ قريبَهُ ـ لما

تكلَّمَ في واقعةِ الإفكِ . . نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَأْتَلِ أُولُوا الْفَضْلِ مِنكُمْ وَالسَّعَةِ أَن يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَن يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ ﴾ فقالَ أبو بكرٍ : بلىٰ ، نحبُّ ذلكَ ، وعادَ إلى الإنفاقِ عليهِ⁽¹⁾ .

والأولىٰ أنْ يبقىٰ علىٰ ما كانَ عليهِ ، فإنْ أمكنَهُ أنْ يزيدَ في الإحسانِ مجاهدةً للنفسِ وإرغاماً للشيطانِ . . فذلكَ هوَ مقامُ الصدِّيقينَ ، وهوَ مِنْ فضائلِ أعمالِ المقرَّبينَ .

فللمحقودِ ثلاثةُ أحوالٍ عندَ القدرةِ :

أحدُها : أنْ يستوفيَ حقَّهُ الذي يستحقُّهُ مِنْ غيرِ زيادةٍ ونقصانٍ ، وهوَ العدلُ .

والثاني : أنْ يحسنَ إليهِ بالعفوِ والصلةِ ، وذلكَ هوَ الفضلُ .

والثالثُ : أنْ يظلمَهُ بما لا يستحقُّهُ ، وذلكَ هوَ الجورُ ، وهوَ اختيارُ الأراذلِ ، والثاني هوَ اختيارُ الصدِّيقينَ ، والأولُ هوَ منتهىٰ درجاتِ الصالحينَ ، ولنذكرِ الآنَ فضيلةَ العفوِ والإحسانِ .

* * *

---

(1) رواه البخاري (٢٦٦١) ، ومسلم (٢٧٧٠) ضمن حديث البراءة المشهور .

HIKDIN (KİN) NETİCELERİ VE AFFIN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; acziyeti sebebiyle hemen intikam almak gücünde olmayan kimselerin hiddet ve gadabları içlerinde saklanır ve hıkd yâni kin hâlini alır. İçinden ondan nefret eder, ona kızar durur ve bir fırsat gözetler. Bu hâl böylece devam eder ki, mü'mine yakışmayan kötü bir huydur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْمُؤْمِنُ لَيْسَ بِحَقُودٍ

"Mü'min kin tutmaz."[50] buyurdu. Kin, hiddetten ve intikam hırsından doğar, kinden de sekiz hastalık meydana gelir:

Kinden doğan hastalıklar:

1 - Haset (çekememezlik). Kin hastalığı, kinleştiği adamın elindeki nîmetin zevâlini ister. Onun her hangi bir nîmete ulaşması kendisini üzer. Bir felâkete uğraması ise onu sevindirir. İşte bu, nifak alâmetidir. Bunun bahsi ileride gelecektir.

2 - Yalnız içinden sevinmekle kalmaz, uğradığı felâketten dolayı diliyle de "Oh oldu, iyi oldu." demektir.

3 - O sana gelse de onu reddeder ve onunla her türlü alâkayı kesersin.

4 - Onu tahkîr maksadıyla ondan yüz çevirirsin.

5 - Aleyhinde dînen yasak olan yalan, gıybet, sırrı ifşâ ve gizli hallerini fâş etmek gibi laflar edersin.

---

[50] İlim bahsinde geçmiştir.

6 - Eğlence ve maskaralık için onu diline dolar, heryerde dedikodusunu yaparsın.

7 - Dövmeye varıncaya kadar elinden gelen eziyetleri ona yaparsın.

8 - Borç, sıla-ı rahim hak vesaire hususlarında onu mahrum eder hakkını vermezsin. Bütün bunlar haramdır.

Hıkdın yâni kinin en ehveni bu sekiz kısımdan kaçınmak ve yalnız içinden onu sevmemekde devam etmendir. Ona güler yüz göstermez, mülâyim davranmaz, yardım etmez, ihtiyâcı ile alâkalanmaz, onunla bir arada sohbet etmez ve hattâ zikir meclislerine bile onunla girmez, menfaatine çalışmaz, lehine duâ etmez ve onu övmezsin. Bütün bunlar senin dînî seviyeni düşüren hallerdir. Kin sebebiyle büyük fazîlet ve mükâfatlardan mahrûm kalırsın. Hz. Âişe hakkındaki ifk hâdisesinde dedikodu yapan ve ötedenberi Hz. Ebû Bekir'in beslediği Mıstah'a, Ebû Bekir'in canı sıkılarak, kendisine bir daha yardım etmeyeceğine dâir yemîn etmesi üzerine, Allahu Teâlâ:

وَلَا يَأْتَلِ أُولُو الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ أَنْ يُؤْتُوا أُولِي الْقُرْبٰى
وَالْمَسَاكِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا
أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَكُمْ

"İçinizde lütuf ve servet sâhibi olanlar yakınlarına, düşkünlere ve Allah yolunda hicret edenlere vermemek için yemîn etmesinler. Affetsinler, geçsinler, Allah'ın sizi bağışlamasından hoşlanmaz mısınız?" (Nûr sûresi, 24/22) âyet-i celîlesine kadar nâzil etti ve Ebû Bekir (r.a.): "Evet, severim ya Rab." dedi ve yine infâkına devam etti. Bunun için en doğrusu, kızdığı adama karşı yine de eski samimiyetini yaşatmak, hattâ şeytanı körletmek için daha fazla ihsanda bulunmaktır. İşte bu, sıddîklar makamı ve mukarreblerin amellerindendir. Haset edilen kimsenin de üç hâli vardır:

Birincisi; ziyâde ve noksansız hakkını vermektir, bu adâlettir ve sâlihlerin son derecesidir.

İkincisi; haset edene af ve ihsân ile iyi muâmele etmektir. Bu da sıddîklar makamıdır.

Üçüncüsü; hasedine karşı kendisine zulüm ve haksızlık etmektir. Bu da rezîl kimselerin ihtiyarıdır.

Biz şimdi af ve ihsânın fazîletlerini anlatmaya çalışacağız.

فضيلة العفو والإحسان

اعلمْ : أنَّ معنى العفوِ أنْ تستحقَّ حقّاً ، فتسقطَهُ وتبرىءَ عنهُ ؛ مِنْ قصاصٍ أوْ غرامةٍ ، وهوَ غيرُ الحلمِ وكظمِ الغيظِ ؛ فلذلكَ أفردناهُ ، وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ خُذِ ٱلْعَفْوَ وَأْمُرْ بِٱلْعُرْفِ . . . ﴾ الآيةَ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَأَن تَعْفُوٓاْ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ ـ والَّذي نفسي بيدِهِ ـ إنْ كنتُ لحالفاً عليهنَّ : ما نقصَتْ صدقةٌ مِنْ مالٍ ؛ فتصدَّقُوا ، ولا عفا رجلٌ عنْ مظلمةٍ يبتغي بها وجهَ اللهِ إلاَّ زادَهُ اللهُ بها عزّاً يومَ القيامة ، ولا فتحَ رجلٌ علىٰ نفسِهِ بابَ مسألةٍ إلاَّ فتحَ اللهُ عليهِ بابَ فقرٍ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التَّواضعُ لا يزيدُ العبدَ إلا رفعةً ، فتواضعُوا . . يرفعْكُمُ اللهُ ، والعفوُ لا يزيدُ العبدَ إلاَّ عزّاً ، فاعفُوا . . يعزَّكمُ اللهُ ، والصَّدقةُ لا تزيدُ المالَ إلاَّ كثرةً ، فتصدَّقوا . . يرحمْكُمُ اللهُ »(٢) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (١/١٩٣) من حديث عبد الرحمن بن عوف رضي الله عنه ، والترمذي (٢٣٢٥) من حديث أبي كبشة الأنماري رضي الله عنه ، وبنحوه هو عند مسلم (٢٥٨٨) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » من حديث محمد بن عمير العبدي ، وقال العراقي : رواه أبو الشيخ الأصبهاني في « الترغيب والترهيب » ، والديلمي في « مسند =

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (ما رأيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ منتصراً مِنْ مظلمةٍ ظُلِمَها قطُّ ما لمْ تُنتهَكْ حرمةٌ مِنْ محارمِ اللهِ ، فإذا انتُهِكَ مِنْ محارمِ اللهِ شيءٌ . . كانَ أشدَّهُمْ في ذلكَ غضباً ، وما خُيِّرَ بينَ أمرينِ إلاَّ اختارَ أيسرَهُما ما لمْ يكنْ مأثماً)(١) .

وقالَ عقبةُ بنُ عامرٍ : لقيتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً ، فبدرتُهُ فأخذتُ بيدِهِ ، أوْ بدرَني فأخذَ بيدي ، فقالَ : « يا عقبةُ ؛ ألا أخبرُكَ بأفضلِ أخلاقِ أهلِ الدُّنيا والآخرةِ ؟ تصلُ مَنْ قطعَكَ ، وتعطي مَنْ حرمَكَ ، وتعفو عمَّنْ ظلمَكَ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ موسىٰ عليهِ السَّلامُ : يا ربِّ ؛ أيُّ عبادِكَ أعزُّ عليكَ ؟ قالَ : الذي إذا قدَرَ . . عفا »(٣) .

وكذلكَ سُئِلَ أبو الدرداءِ : مَنْ أعزُّ الناسِ ؟ قالَ : الذي يعفو إذا قدرَ ؛ فاعفُوا . . يعزَّكمُ اللهُ(٤) .

= الفردوس » من حديث أنس بسند ضعيف . « إتحاف » (٨/ ٣٩) .

(١) رواه الترمذي في « الشمائل المحمدية » (٣٤٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « مكارم الأخلاق » (١٩) ، والطبراني في « الكبير » (١٧/ ٢٦٩) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ١٦١) .

(٣) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٣٦٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦١/ ١٣٤) .

(٤) تقدم قريباً في المرفوع .

وجاءَ رجلٌ إلى النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يشكو مظلمةً ، فأمرَهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنْ يجلسَ ، وأرادَ أن يأخذَ لهُ بمظلمتِهِ ، فقالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ المظلومينَ همُ المفلحونَ يومَ القيامةِ » ، فأبىٰ أن يأخذَها حينَ سمعَ الحديثَ(١) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ دعا علىٰ مَنْ ظلمَهُ . . فقدَ انتصرَ »(٢) .

وعنْ أنسٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا بعثَ اللهُ الخلائقَ يومَ القيامةِ . . نادىٰ منادٍ مِنْ تحتِ العرشِ ثلاثةَ أصواتٍ : يا معشرَ الموحِّدينَ ؛ إنَّ اللهَ قدْ عفا عنكُمْ ، فليعْفُ بعضُكُمْ عنْ بعضٍ »(٣) .

وعنْ أبي هريرةَ : أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمَّا فتحَ مكةَ . . طافَ بالبيتِ ، وصلَّىٰ ركعتينِ ، ثمَّ أتى الكعبةَ ، فأخذَ بعضادتيِ البابِ فقالَ : « ما تقُولونَ ؟ وما تظنُّونَ ؟ » فقالُوا : نقولُ : أخٌ وابنُ عمٍّ حليمٌ

---

(١) قال الحافظ العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » عن أبي صالح الحنفي مرسلاً) . « إتحاف » (٨/ ٤٠) ، وزاد : أن ابن أبي الدنيا رواه أيضاً في « ذم الغضب » ، وكذا أرسله سفيان الثوري كما في « الحلية » (٧/ ٦٩) .

(٢) رواه الترمذي (٣٥٥٢) .

(٣) رواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٧٢٤٢) ، والطبراني في « الأوسط » (١٣٥٨) عن أم هانيء أخت علي بن أبي طالب رضي الله عنهما ، ورواه ابن عدي في « الكامل » (٧/ ٤٩) من حديث أنس رضي الله عنه ، وأشار المتقي الهندي في « كنز العمال » (٢٩٢) إلىٰ روايته عن ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » بلفظ المصنف .

رحيمٌ ، قالُوا ذلكَ ثلاثاً ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أقولُ كما قالَ يوسفُ : ﴿ قَالَ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ ٱلْيَوْمَ يَغْفِرُ ٱللَّهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ ٱلرَّٰحِمِينَ ﴾ » ، قالَ : فخرجُوا كأنَّما نُشرُوا مِنَ القبورِ ، فدخلُوا في الإسلامِ(١) .

وعنْ سهيلِ بنِ عمرٍو قالَ : لمَّا قدِمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مكَّةَ . . وضعَ يديهِ علىٰ بابيِ الكعبةِ والناسُ حولَهُ ، فقالَ : « لا إلـٰهَ إلاَّ اللهُ وحدَهُ لا شريكَ لهُ ، صدقَ وعدَهُ ، ونصرَ عبدَهُ ، وهزَمَ الأحزابَ وحدَهُ » ، ثمَّ قالَ : « يا معشرَ قريشٍ ؛ ما تقولُونَ ؟ وما تظنُّونَ ؟ » قالَ : قلْتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ نقولُ خيراً ، ونظنُّ خيراً ؛ أخٌ كريمٌ وابنُ أخٍ كريمٍ ، وقدْ قدَرْتَ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أقولُ كما قالَ أخي يوسفُ : ﴿ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ ٱلْيَوْمَ يَغْفِرُ ٱللَّهُ لَكُمْ ﴾ »(٢) .

وعنْ أنسٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا وقفَ العبادُ . . نادىٰ منادٍ : ليقمْ مَنْ أجرُهُ على اللهِ فليدخلِ الجنةَ ، قيلَ : ومَنْ ذا الذي أجرُهُ على اللهِ ؟ قالَ : العافُونَ عنِ النَّاسِ ، فقامَ كذا وكذا ألفاً ، فدخلُوها بغيرِ حسابٍ »(٣) .

---

(١) رواه النسائي في « السنن الكبرىٰ » (١١٢٣٤) ، والبيهقي في « دلائل النبوة » (٥/ ٥٧) واللفظ له .

(٢) رواه الواقدي في « مغازيه » (٢/ ٨٣٥) ، ورواه مرسلاً القاسم بن سلام في « الأموال » (٣٢٢) ، ورواه ابن زنجويه في « الأموال » (٤٥٦) موصولاً ، وعنده ذكر سهيل بن عمرو رضي الله عنه .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٢٠١٩)، وأبو نعيم في « حلية الأولياء » (٦/ ١٨٧).

وقالَ ابنُ مسعودٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا ينبغي لوالي أمرٍ أنْ يُؤتىٰ بحدٍّ إلا أقامَهُ ، واللهُ عفوٌّ يحبُّ العفوَ » ، ثمَّ قرأَ : ﴿ وَلْيَعْفُوا۟ وَلْيَصْفَحُوٓا۟ . . . ﴾ الآيةَ⁽¹⁾ .

وقالَ جابرٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مَنْ جاءَ بهنَّ معَ إيمانٍ . . دخلَ مِنْ أيِّ أبوابِ الجنةِ شاءَ ، وزُوِّجَ مِنَ الحورِ العينِ حيثُ شاءَ ؛ مَنْ أدَّىٰ ديْناً خفيّاً ، وقرأَ في دُبرِ كلِّ صلاةٍ (قلْ هوَ اللهُ أحدٌ) عشرَ مراتٍ ، وعفا عنْ قاتِلِهِ » ، فقالَ أبو بكرٍ : أوْ إحداهُنَّ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « أوْ إحداهنَّ »⁽²⁾ .

* * *

الآثارُ :

قالَ إبراهيمُ التيميُّ : (إنَّ الرجلَ ليظلمُني فأرحمُهُ)⁽³⁾ .

وهـٰذا إحسانٌ وراءَ العفوِ ؛ لأنَّهُ يشتغلُ قلبُهُ بتعرُّضِهِ لمعصيةِ اللهِ تعالىٰ بالظُّلمِ ، وأنَّهُ يطالَبُ يومَ القيامةِ فلا يكونُ لهُ جوابٌ .

---

(١) هو جزء من خبر رواه عبد الرزاق في « المصنف » (٧/ ٣٧٠) ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٤٤٤) ، والطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠٩) .

(٢) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (١٧٩٤) ، والطبراني في « الأوسط » (٣٣٨٥) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٢/ ٥٥٢) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢١٣) .

وقالَ بعضُهمْ : (إذا أرادَ اللهُ أنْ يتحِفَ عبداً . . قيضَ لهُ مَنْ يظلِمُهُ)(١) .

ودخلُ رجلٌ علىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ ، فجعلَ يشكُو إليهِ رجلاً ظلمَهُ ويقعُ فيهِ ، فقالَ لهُ عمرُ : (إنَّكَ إنْ تلقى اللهَ ومظلمتُكَ كما هيَ خيرٌ لكَ مِنْ أنْ تلقاهُ وقدْ انتقصْتَها)(٢) .

وقالَ يزيدُ بنُ ميسرةَ : (إنْ ظَلِلتَ تدعُو علىٰ مَنْ ظلمَكَ . . فإنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : إنَّ آخرَ يدعُو عليكَ بأنَّكَ ظلمتَهُ ، فإنْ شئتَ . . استجبنا لكَ واستجبنا عليكَ ، وإنْ شئتَ . . أخرتُكما إلىٰ يومِ القيامةِ ، فيسعُكُما عفوي)(٣) .

وقالَ مسلمُ بنُ يسارٍ لرجلٍ دعا علىٰ مَنْ ظلمَهُ : (كِلِ الظالمَ إلىٰ ظلمِهِ ، فإنَّهُ أَسرعُ إليهِ مِنْ دعائِكَ عليهِ ، إلاَّ أنْ يتدارَكَهُ بعملٍ ، وقمِنٌ ألاَّ يفعلَ)(٤) .

وعنِ ابنِ عمرَ عنْ أبي بكرٍ أنَّهُ قالَ : (بلغَنا أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يأمرُ منادياً يومَ القيامةِ فينادي : مَنْ كانَ لهُ عندَ اللهِ شيءٌ . . فليقُمْ ، فيقومُ أهلُ العفوِ ، فيكافئُهُمُ اللهُ بما كانَ مِنْ عفوِهِمْ عنِ الناسِ)(٥) .

وقالَ هشامُ بنُ محمدٍ : أُتِيَ النعمانُ بنُ المنذرِ برجلينِ ، أحدُهُما

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الإشراف في منازل الأشراف » (٧٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٥٨٦) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٢٢٩) .

(٤) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٠٧٧) .

(٥) رواه أحمد في « فضائل الصحابة » (٧٠٠) .

قدْ أذنبَ ذنباً عظيماً فعفا عنهُ ، والآخرُ أذنبَ ذنباً صغيراً فعاقبَهُ ، وقالَ[1] : [من مجزوء الكامل]

تَعْفُو ٱلْمُلُوكُ عَنِ ٱلْعَظِيـ ـمِ مِنَ ٱلذُّنُوبِ بِفَضْلِها
وَلَقَدْ تُعاقِبُ فِي ٱلْيَسِيـ ـرِ وَلَيْسَ ذاكَ لِجَهْلِها
إلاَّ لِيُعْرَفَ حِلْمُها وَتُخافَ شِدَّةُ نَكْلِها

وعنْ مباركِ بنِ فضالةَ قالَ : وفدَ سوارُ بنُ عبدِ اللهِ في وفدٍ مِنْ أهلِ البصرةِ إلىٰ أبي جعفرٍ ، فكنْتُ عندَهُ ؛ إذْ أُتِيَ برجلٍ فأمرَ بقتلِهِ ، فقلتُ : يُقتلُ رجلٌ مِنَ المسلمينَ وأنا حاضرٌ ؟! فقلتُ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ ألا أحدِّثُكَ حديثاً سمعتُهُ مِنَ الحسنِ ؟ قالَ : وما هُوَ ؟ قلتُ : سمعتُهُ يقولُ : إذا كانَ يومُ القيامةِ .. جمعَ اللهُ عزَّ وجلَّ الناسَ في صعيدٍ واحدٍ ؛ حيثُ يسمعُهُمُ الداعي ، وينفذُهُمُ البصرُ ، فيقومُ منادٍ فيقولُ : مَنْ لهُ عندَ اللهِ يدٌ .. فليقُمْ ، فلا يقومُ إلاَّ مَنْ عفا ، فقالَ : واللهِ ؛ لسمعتَهُ مِنَ الحسنِ ؟ فقلتُ : واللهِ ؛ لسمعتُهُ منهُ ، فقالَ : خلَّينا عنهُ[2] .

وقالَ معاويةُ : (عليكُمْ بالحلمِ والاحتمالِ حتَّىٰ تمكنَكُمُ الفرصةُ ، فإذا أمكنَتْكُمْ .. فعليكُمْ بالصفحِ والإفضالِ)[3] .

---

(١) انظر « عيون الأخبار » (١/ ١٠٠) ، و« التمثيل والمحاضرة » (ص١٣٤) ، و« التذكرة الحمدونية » (١/ ٣١٢) .
(٢) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٣/ ٢١٣) .
(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٣) .

ورُويَ أنَّ راهباً دخلَ علىٰ هشامِ بنِ عبدِ الملكِ ، فقالَ للراهبِ : أرأيتَ ذا القرنينِ أكانَ نبياً ؟ قالَ : لا ، ولكنَّهُ إنَّما أُعطيَ ما أُعطيَ بأربعِ خصالٍ كنَّ فيهِ ؛ كانَ إذا قدرَ . . عفا ، وإذا وعدَ . . وفَّىٰ ، وإذا حدَّثَ . . صدقَ ، ولا يجمعُ شغلَ اليومِ لغدٍ(١) .

وقالَ بعضُهُمْ : (ليسَ الحليمُ مَنْ ظُلِمَ فحلمَ ، حتَّىٰ إذا قدَرَ . . انتقمَ ، ولكنَّ الحليمَ مَنْ ظُلِمَ فحلمَ ، ثم قدَرَ فعفا)(٢) .

وقالَ زيادٌ : (القدرةُ تذهِبُ الحفيظةَ)(٣) يعني : الحقدَ والغضبَ .

وأُتيَ هشامٌ برجلٍ بلغَهُ عنهُ أمرٌ ، فلما أُقيمَ بينَ يديهِ . . جعلَ يتكلَّم بحجتِهِ ، فقالَ لهُ هشامٌ : وتتكلَّمُ أيضاً ؟! فقالَ الرجلُ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ قالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَٰدِلُ عَن نَّفْسِهَا ﴾ أفنجادلُ اللهَ تعالىٰ ولا نتكلَّمُ بينَ يديكَ كلاماً ؟! قالَ هشامٌ : بلىٰ ويحكَ ، فتكلَّمْ(٤) .

ورُويَ أنَّ سارقاً دخلَ خباءَ عمارِ بنِ ياسرٍ بصفينَ ، فقيلَ لهُ : اقطعْهُ فإنَّهُ مِنْ أعدائِنا ، فقالَ : بلْ أسترُ عليهِ ، لعلَّ اللهَ أنْ يسترَ عليَّ يومَ القيامةِ .

وجلسَ ابنُ مسعودٍ في السوقِ يبتاعُ متاعاً ، فابتاعَ ، ثمَّ طلبَ الدراهمَ

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٣) .

(٢) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٣) .

(٣) أورده البلاذري في « أنساب الأشراف » (٥/ ٢٠٥) لزياد بن أبيه .

(٤) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٨/ ٢١٢) .

وكانَتْ في عمامتِهِ ، فوجدَها قدْ حُلَّتْ ، فقالَ : لقَدْ جلستُ وإنَّها لمعي ، فجعلوا يدعونَ علىٰ مَنْ أخذَها : اللهمَّ ؛ اقطعْ يدَ السارقِ الذي أخذَها ، اللهمَّ ؛ افعلْ بهِ كذا ، فقالَ عبدُ اللهِ : اللهمَّ ؛ إنْ كانَ حملَهُ علىٰ أخذِها حاجةٌ . . فبارِكْ لهُ فيها ، وإنْ كانَ حملَهُ جراءةٌ على الذنبِ . . فاجعلْهُ آخرَ ذنوبِهِ⁽¹⁾ .

وقالَ الفضيلُ : ما رأيتُ أزهدَ مِنْ رجلٍ مِنْ أهلِ خراسانَ ، جلسَ إليَّ في المسجدِ الحرامِ ، ثمَّ قامَ ليطوفَ ، فسُرقَتْ دنانيرُ كانَتْ معَهُ ، فجعلَ يبكي ، فقلتُ : أعلى الدنانيرِ تبكي ؟ قالَ : لا ، ولكنْ مثَّلْتُني وإيَّاهُ بينَ يدي اللهِ عزَّ وجلَّ ، فأشرفَ عقلي علىٰ إدحاضِ حجتِهِ ، فبكائي رحمةٌ لهُ⁽²⁾ .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : أتينا منزلَ الحكمِ بنِ أيوبَ ليلاً وهوَ على البصرةِ أميرٌ ، وجاءَ الحسنُ وهوَ خائفٌ ، فدخلنا عليهِ ومعنا الحسنُ ، فما كنَّا معه إلا بمنزلةِ الفراريجِ .

فذكرَ الحسنُ قصةَ يوسفَ عليهِ السلامُ ، وما صنعَ بهِ إخوتُهُ مِنْ بيعِهِمْ إيَّاهُ ، وطرحِهِمْ لهُ في الجبِّ ، فقالَ : باعُوا أخاهُمْ وأحزنُوا أباهُمْ ، وذكرَ ما لقيَ مِنْ كيدِ النساءِ ، ومِنَ الحبسِ ، ثمَّ قالَ : أيُّها الأميرُ ؛ ماذا صنعَ اللهُ

---

(1) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٣) .

(2) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٤) .

بهِ ؟ أدالَهُ منهُمْ ، ورفعَ ذكرَهُ ، وأعلىٰ كعبَهُ ، وجعلَهُ علىٰ خزائنِ الأرضِ ، فماذا صنعَ حينَ أكملَ لهُ أمرَهُ ، وجمعَ لهُ أهلَهُ ؟ قالَ : ﴿ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ ٱلْيَوْمَ يَغْفِرُ ٱللَّهُ لَكُمْ ﴾ ، يعرِّضُ للحَكَمِ بالعفوِ عنْ أصحابِهِ .

فقالَ الحكمُ : فأنا أقولُ : ﴿ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ ٱلْيَوْمَ ﴾ ، ولوْ لمْ أجِدْ إلا ثوبي . . لواريتُكُمْ تحتَهُ(١) .

وكتبَ ابنُ المقفَّعِ إلىٰ صديقٍ لهُ يسألُهُ العفوَ عَنْ بعضِ إخوانِهِ : (فلانٌ هاربٌ مِنْ زلَّتِهِ إلىٰ عفوكَ ، لائذٌ منكَ بكَ ، واعلمْ أنَّهُ لنْ يزدادَ الذنبُ عظماً إلاَّ ازدادَ العفوُ فضلاً)(٢) .

وأُتِيَ عبدُ الملكِ بنُ مروانَ بأسارى ابنِ الأشعثِ ، فقالَ لرجاءِ بنِ حيوةَ : ما ترى ؟ قال : إنَّ اللهَ قدْ أعطاكَ ما تحبُّ مِنَ الظفرِ ، فأعطِ اللهَ ما يحبُّ مِنَ العفوِ ، فعفا عنهُمْ(٣) .

ورُوِيَ أنَّ زياداً أخذَ رجلاً مِنَ الخوارجِ فأفلَتَ منْهُ ، فأخذَ أخاً لهُ ، فقالَ : إنْ جئتَ بأخيكَ وإلاَّ . . ضربتُ عنقَكَ .

فقالَ : أرأيتَ إنْ جئتُكَ بكتابٍ مِنْ أميرِ المؤمنينَ . . تخلِّي سبيلي ؟

قالَ : نعمْ ، قالَ : فأنا آتيكَ بكتابٍ مِنَ العزيزِ الحكيمِ ، وأقيمُ عليهِ

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٤) .
(٢) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٤) .
(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٥) .

شاهدينِ إبراهيمَ وموسىٰ ، ثمَّ تلا : ﴿ أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسَىٰ ۝ وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفَّىٰ ۝ أَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ﴾ فقالَ زيادٌ : خلوا سبيلَهُ ، هـٰذا رجلٌ قدْ لُقِّنَ حجَّتَهُ⁽¹⁾ .

وقيلَ : مكتوبٌ في الإنجيلِ : (مَنِ استغفرَ لِمنْ ظلمَهُ .. فقدْ هزمَ الشيطانَ)⁽²⁾ .

* * *

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٥) .

(٢) أخرجه ابن أبي الدنيا في كتاب « العفو » . « إتحاف » (٨/ ٤٥) .

AF VE İHSÂNIN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; af demek, kısas ve tazmînat gibi herhangi hak ettiği bir şeyi almayıp sâhibine bağışlamak demektir ki, bu hilim ve hiddeti yenmekten başkadır. Bunun için bunu müstakil olarak ele aldık. Affın fazîleti hakkında Allahu Teâlâ:

خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ

“Affa sarıl, mârufu emret ve câhillerden yüz çevir.” (A’râf sûresi, 7/199) buyurmuştur. Diğer âyet-i celîlede de şöyle buyrulmuştur:

وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى

“Sizin bağışlamanız takvâya da ha yakındır.” (Bakara sûresi, 2/237)

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

ثَلَاثٌ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَوْ كُنْتُ حَلَّافًا لَحَلَفْتُ عَلَيْهِنَّ: مَا نَقَصَ مَالٌ مِنْ صَدَقَةٍ فَتَصَدَّقُوا، وَلَا عَفَا رَجُلٌ عَنْ مَظْلَمَةٍ يَبْتَغِي بِهَا وَجْهَ اللّٰهِ إِلَّا زَادَهُ اللّٰهُ بِهَا عِزًّا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَلَا فَتَحَ رَجُلٌ عَلٰى نَفْسِهِ بَابَ مَسْأَلَةٍ إِلَّا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْهِ بَابَ فَقْرٍ

“Nefsim yed-i kudretinde olan Allah hakkına söylerim:

“Üç şey vardır ki, eğer yemin etme îtiyâdında olsaydım, bunların gerçek olduklarına yemin ederdim: Sadaka olarak verdiğiniz şey,

malı eksiltmez, sadaka verin. (Malın eksileceğinden korkmayın. Görünürde azalırsa da aslında Allah katında çoğalır.) *Uğradığı haksızlığı Allah rızâsı için bağışlayan bir kimsenin de kıyâmet günü Allah katında izzet ve şerefi çoğalır. Dilencilikten bir kapı açana da Allahu Teâlâ ihtiyaç kapısını açar."*[51] Diğer bir hadîste:

اَلتَّوَاضُعُ لَا يَزِيدُ الْعَبْدَ إِلَّا رِفْعَةً فَتَوَاضَعُوا يَرْفَعْكُمُ اللّٰهُ، وَالْعَفْوُ لَا يَزِيدُ الْعَبْدَ إِلَّا عِزًّا فَاعْفُوا يُعِزُّكُمُ اللّٰهُ وَالصَّدَقَةُ لَا تَزِيدُ الْمَالَ إِلَّا كَثْرَةً فَتَصَدَّقُوا يَرْحَمْكُمُ اللّٰهُ

"Alçak gönüllülük, insana yükseklikten başka bir şey kazandırmaz. Alçak gönüllü olun ki, Allah sizi yükseltsin. Af ve bağışlama insanın ancak şerefini yükseltir. Affediniz ki, Allah sizi izzetlendirsin. Sadaka da ancak malı çoğaltır. Sadaka vermekle muhtaçlara merhamet edin ki, Allah da size merhamet etsin."[52] buyurmuştur.

Hz. Âişe (r.a.); "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bir kere olsun, uğradığı haksızlıktan dolayı intikam almaya kalkıştığını görmedim. Ancak haram irtikâbında en çok kızanlardan biri olurdu. Yine bunun gibi iki şey arasında muhayyer bırakıldığı takdirde, günâh olmadıkça, dâima ehvenini tercih ederdi." demiştir.

Ukbe (r.a.) anlatıyor: "Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile karşılaştım. Ya o benim elimden veyâ ben onun elinden tuttum ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا عُقْبَةُ أَلَا أُخْبِرُكَ بِأَفْضَلِ أَخْلَاقِ أَهْلِ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ، تَصِلُ مَنْ قَطَعَكَ وَتُعْطِي مَنْ حَرَمَكَ وَتَعْفُو عَمَّنْ ظَلَمَكَ

---

51. Tirmizî, Ebû Kebşe'den rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.
52. İsfahânî Enes'den rivâyet etmiştir.

"Ey Ukbe! Dikkat et, sana dünya ve âhiret ehlinin en üstün ahlâkından haber vereyim: Gelmeyene gitmen, vermeyene vermen ve sana kötülük edeni affetmendir."[53] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

قَالَ مُوسٰى عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَا رَبِّ أَيُّ عِبَادِكَ أَعَزُّ عَلَيْكَ؟
قَالَ: الَّذِي إِذَا قَدَرَ عَفَا

"Mûsâ aleyhisselâm Allahu Teâlâ'ya: "Yâ Rabbi, senin katında en azîz kulun kimdir?" diye sordu. Allahu Teâlâ da: "İntikama gücü yeterken affeden kimsedir" buyurdu."[54] Bunun gibi Ebû'd-Derdâ'ya (r.a.), "İnsanların en izzetlisi kimdir?" diye sorduklarında, "İntikama gücü yeterken affedenleridir. Siz de affedin ki, Allah katında izzet bulasınız." dedi.

Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzuruna gelerek uğradığı bir haksızlıktan dolayı şikâyet etti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de hakkını alıp kendisine vermek üzere onu oturttu ve bu arada:

إِنَّ الْمَظْلُومِينَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Dünyada zulme uğrayanlar kıyâmette mutlak sûrette felâha ulaşacaklardır."[55] buyurdu. Bunun üzerine adam hakkından vazgeçti.

Hz. Âişe (r.a.) de şöyle anlatıyor. "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ دَعَا عَلٰى مَنْ ظَلَمَهُ فَقَدِ اسْتَنْصَرَ

---

[53] İbn Ebi'd-Dünyâ ve diğerleri rivâyet etmişlerdir.
[54] Harâitî **"Mekârim-i Ahlâk"**da Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.
[55] İbn Ebî'd-Dünyâ mürsel olarak rivâyet etmiştir.

“Kendisine zulmedene bedduâ eden, hakkını almış ve bedduâsı nisbetinde zâlimdeki hakkını kaybetmiş olur.”[56] buyurdu.” Enes’in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا بَعَثَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ الْخَلَائِقَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نَادٰى مُنَادٍ مِنْ
تَحْتِ الْعَرْشِ ثَلَاثَةَ أَصْوَاتٍ يَا مَعْشَرَ الْمُوَحِّدِينَ إِنَّ اللّٰهَ قَدْ
عَفَا عَنْكُمْ فَلْيَعْفُ بَعْضُكُمْ عَنْ بَعْضٍ

“Allahu Teâlâ kıyâmet günü mahlûkatı mahşer yerinde topladığı zaman, Arş’ın altından bir dellâl üç defa: “Ey îman edenler, Allahu Teâlâ sizi affetti. Siz de birbirinizde olan hakkınızı bağışlayın.” diye seslenir.”[57] buyurmuştur.

Ebû Hureyre (r.a.) rivâyet ediyor; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Mekke’yi fethedip Kâbe’yi tavaf ettikten ve iki rekât namaz kıldıktan sonra, Kâbe kapısının eşiğini tutarak:

مَا تَقُولُونَ وَمَا تَظُنُّونَ؟ أَقُولُ كَمَا قَالَ يُوسُفُ: لَا تَثْرِيبَ
عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللّٰهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ

- *“Ne yapacağımı sanıyor ve beniın hakkımda ne düşünüyorsunuz?”* diye sordu. Onlar üç defa:

- “Siz kardeşimiz, amcazademiz, merhametli, halîm selîm bir insansınız.” dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- “*Ben ancak Yûsuf’un* **“Sizi bugün kınamak ve tevbîh et-**

---

[56] İbn Ebî Şeybe, Tirmizî ve diğerleri rivâyet etmiştir.

[57] Ebû Saîd Ahmed **“Kitâbü’t-Tebsıre”**de rivâyet etmiştir. Taberânî de Ümmühânî’den başka ifade ile rivâyet etmiştir.

mek yok. Allah sizi mağfiret eder. O, merhamet edicilerin en merhametlisidir.” (Yûsuf sûresi, 12/92) *dediğini söylüyorum.”* buyurdu. Ebû Hüreyre (r.a.) devamla diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in bu sözünü duyanlar, mezarlarından çıkmış gibi yerlerinden kalkarak İslâmiyet’i kabul etmek üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e başvuruyorlardı.[58] Süheyl b. Amr’ın rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Mekke’ye geldiği zaman elini Kâbe’nin kapısına koydu. Herkes etrafında toplandı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ صَدَقَ وَعْدَهُ وَنَصَرَ عَبْدَهُ وَهَزَمَ الْأَحْزَابَ وَحْدَهُ (ثُمَّ قَالَ) يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ مَا تَقُولُونَ وَمَا تَظُنُّونَ؟ أَقُولُ كَمَا قَالَ أَخِي يُوسُفُ عَلَيْهِ السَّلَامُ ﴿لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ يَغْفِرُ اللّٰهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ﴾

“Allah’tan başka ibâdete lâyık kimse yoktur. O’nun ortağı ve benzeri yoktur. Vâdini yerine getirdi. Kuluna yardım etti. Tek başına ortaya çıktı ve bütün hizipleri bir araya topladı.” buyurdu. Sonra devamla: “Ey Kureyş, benim hakkımda ne der ve ne sanırsınız?” diye sordu. Onlar: “Siz kardeşimiz ve amcazâdemizsiniz, merhametlisiniz. Bugün üstün geldiniz. Sizden, hayırdan başka bir şey düşünemeyiz.” dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)*:* **“Ben de kardeşim Yûsuf’un dediği gibi: 'Sizi bugün kınamak ve tevbîh etmek yok. Allah sizi mağfiret eder. O, merhamet edicilerin en merhametlisidir.'"** buyurdu.

Enes b. Mâlik’in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا وَقَفَ الْعِبَادُ نَادٰى مُنَادٍ لِيَقُمْ مَنْ أَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ فَلْيَدْخُلِ

---

[58] İbn Cevzî rivâyet etmiştir.

الْجَنَّةَ الْعَافُونَ عَنِ النَّاسِ فَيَقُومُ كَذَا وَكَذَا أَلْفًا فَيَدْخُلُونَهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ

"Kıyâmet günü insanlar mevkifte toplandıkları zaman dellâl, "İnsanları affedip mükâfatları Allah üzerinde olanlar kalksın ve cennete girsinler." diye seslenir. Bunun üzerine binlerce insan kalkar ve hesap görmeden cennete girerler."[59] buyurmuştur. Câbir'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

ثَلَاثٌ مَنْ جَاءَ بِهِنَّ مَعَ إِيمَانٍ دَخَلَ مِنْ أَيِّ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ شَاءَ وَزُوِّجَ مِنَ الْحُورِ الْعِينِ حَيْثُ شَاءَ: مَنْ أَدَّى دَيْنًا خَفِيًّا وَقَرَأَ فِي دُبُرِ كُلِّ صَلَاةٍ ﴿قُلْ هُوَ اللّٰهُ أَحَدٌ﴾ عَشْرَ مَرَّاتٍ وَعَفَا عَنْ قَاتِلِهِ

"Üç şey vardır ki, mü'min olduğu halde bunları yapan ve bunlar ile gelen kimse, (kıyamet günü) *hangi kapısından isterse cennete girer ve istediği kadar hûrilerden kendisine verilir. Bunlar: Bilinmeyen, şâhidi olmayan ve unutulmuş borcu ödeyenler, her namazı müteâkip on ihlâs okuyanlar ve katilini affedenlerdir."* buyurdu. "Bunların birini yapanlara da aynı mükâfat verilir mi?" diye soran Ebû Bekir'e (r.a.) cevap olarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Evet birini yapanlara da aynı mükâfat verilir."* buyurdu.[60]

---

[59] Taberânî **"Mekârim-i Ahlâk"**da rivâyet etmiştir.

[60] Taberânî **"Evsat"**da rivâyet etmiştir.

Bu Hususta Diğer Rivâyetler:

İbn Teymî diyor ki: Bana kötülük edene ben iyilik ederim. Bu hal affın da üstüne çıkan bir mevkîdir ki buna ihsân denir. Diğer bâzıları da: "Allahu Teâlâ kulunu mükâfatlandırmak istediği zaman, ona, zulmedecek birini musallat eder." demişlerdir. Adamın biri **Ömer b. Abdülazîz**'e giderek, birinin kendisine zulmettiğinden şikâyet etti. Ömer b. Abdülazîz: "Zâlimden intikamını almış olduğun halde Allah'ın huzuruna gitmedense, onda hakkın olarak Allah huzuruna çıkman daha iyidir." demiştir.

Yezîd b. Meysere diyor ki: "Sen, zulmetti diye durmadan bir adama bedduâ edersen, Allahu Teâlâ; "Senin zulmettiğin başka birisi de durmadan senin aleyhinde duâ ediyor, istersen her iki duâyı da kabul edeyim, istersen âhirete bırakayım da her ikinizi affedeyim." buyurur."

Müslim b. Yesâr, zâlime bedduâ eden bir adama: "Şu zâlimi zulmü ile başbaşa bırak. Zîra onun bir an önce helâk olması için zulme devam etmesi, senin bedduândan daha müessirdir. Ancak bir iyilik yaparsa, belki bu iyiliği kendisini kurtarabilir ki, bunu yapmayacağı meydandadır." dedi.

Abdullah b. Ömer'in (r.a.) Abdullah b. Ebû Bekir'den (r.a.) rivâyetinde diyor ki: "Bize ulaşan habere göre; Kıyamet günü, kimin Allah'ta bir hakkı varsa kalksın hakkını alsın diye bir dellâl nidâ eder. Dünyada affedip bağışlayanlar kalkar ve bağışladıkları nispette haklarını alırlar."

Hişam b. Muhammed anlatıyor: "Gassânîlerden Nûman b. Münzir'e iki suçlu götürdüler. Birinin suçu büyük, diğerinin suçu küçük. Nûman birinciyi affetti, ikinciye de cezâsını verdi. Bunun üzerine şâir:

"Hükümdar kendi keremiyle büyük günâhı bağışlar, fakat küçük kusura da cezasını verir."

"Böyle yapması bir yanlışlık eseri değil, belki bir yandan affını gösterirken, öte yandan şiddetini ortaya koymak içindir." dedi.

Mübârek b. Fudâle diyor ki: "Suvar b. Abdullah Basra'dan bir cemâat ile Abbâsîlerden Ebû Câfer'in huzuruna girdi ve beni de beraberlerinde getirdi. Bu arada Câfer'in huzuruna bir adam getirdiler. Câfer onun öldürülmesini emretti. Ben kendi kendime, "Ben burada bakıp dururken bir Müslüman'ı öldürüyorlar." diye düşündüm ve halîfe Câfer'e:

- "Hasan'dan duyduğum bir hadîsi size anlatmama müsâade eder misiniz? dedim. Halîfe Câfer:

- "Anlat." deyince ben:

- "Kıyâmet günü Allahu Teâlâ herkesin her söyleneni duyacak şekilde insanları bir araya topladığı zaman bir münâdî; "Kimin Allah'ta hakkı varsa kalksın." diye seslenir ve ancak affedenler kalkar." dedim. Ben böyle söyleyince Câfer:

- "Vallahi ben de bu sözü Hasan'dan duydum." diye yemin etti. Ben de bunu Hasan'dan duyduğumu yemînle tekrar ettim. Bunun üzerine Câfer: "Şu adamı bırakın gitsin." dedi.

Muâviye: "Yumuşaklık gösterin ve tahammül edin ki, dâima fırsat sizin elinizde olsun. Fırsatı ele geçirdikten sonra dilerseniz hakkınızı alır ve dilerseniz boş verirsiniz." dedi. Rivâyete göre Rahiplerden biri Hişam b. Abdülmelik'in huzuruna girer. Hişam Rahib'e:

- "Zülkarneyn'in peygamber olup olmadığı hususundaki görüşün nedir?" diye sorar. Rahip:

- “O, peygamber değildi fakat dört hasletle o mertebeye yükseldi.” dedi ve bunları şöyle anlattı: “Gücü yettiği hâlde affeder, yalan konuşmaz, verdiği sözde durur ve bugünden yarını düşünmezdi.” dedi. Diğer biri, “Zulme uğradığı anda yumuşak davranıp da sonra gücü yettiği takdirde intikam alan kimseye halîm denmez. Halîm, zulme uğradığı zaman sabredip, intikam almaya gücü yettiği zaman da affederek bağışlayan kimseye denir.” demiştir.

Ziyâd diyor ki: “İntikam alma gücü, insanın hiddet ve kinini yok eder.” Yâni intikam almaya gücü yeten kimseye yakışan kızmamak, kin tutmamak ve bu sûretle bağışlamaktır, demek istiyor. Bir kusurundan dolayı bir adamı Hişam’ın huzuruna çıkarmışlar. Adam durmadan kendisini müdâfaa ediyordu. Hişam: “Hâlâ konuşuyor musun?” diye kendisine ihtar edince, adam: “Ey mü’minlerin emiri, Allahu Teâlâ:

يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا

“O gün herkesin nefsi için mücâdele edeceği bir gündür.” (Nahl sûresi, 16/111) buyurduğu ve Allahu Teâlâ ile mücâdeleye girişeceğimiz halde sizin karşınızda kendimizi müdâfaa etmiyelim mi?” dedi. Hişam: “Haklısın, konuş.” dedi.

Rivâyete göre hırsızın biri, Ammâr b. Yâsir’in (r.a.) çadırına girer ve yakalanır. Ammâr b. Yâsîr’e:

- “Bu bizim düşmanımızdır, elini kes.” diyenlere o:

- “Hayır, ben onun bu kusurunu gizleyeceğim. Umulur ki, bu sâyede Allahu Teâlâ da kıyâmet günü benim de kusurlarımı gizler.” dedi.

İbn Mes'ûd (r.a.) yiyecek almak için yolun kenarına oturmuş bekliyordu. İstediğini satın aldı. Parayı vermek için elini başındaki sarığın arasına uzattı ve fakat parayı bulamadı. "Canım, burada oturduğum zaman param başımın burasında idi, onu çaldılar." dedi. Etraftakiler hırsıza bedduâya başladı: "Allah elini kırsın, Allah belâsını versin." şeklinde konuşuyorlardı. Fakat kendisi: "Allahım, şâyet bu adam ihtiyacından dolayı bu parayı aldı ise helâl olsun. Şâyet bunu sanat olarak yaptı ise bu, son hırsızlığı olsun." diye duâ etti.

Fudayl diyor ki: "Kâbe'de yanımda oturan Horasanlı kadar zâhid bir insana hiç rastlamadım. Tavâf etmek üzere kalkmıştı ki parasını çaldılar. Bunun farkında olunca ağlamaya başladı. Kendisine:

- "Paran çalındı diye mi ağlıyorsun?" dedim.

- "Hayır, ona ağlamıyorum. Yalnız kıyâmet günü Allahu Teâlâ'nın huzurunda kendisiyle karşılaştığımızda bana karşı verecek cevap bulamayıp perişân olacağını bildiğim için, ona acıdığımdan ağladım." dedi.

Mâlik b. Dînâr diyor ki: "Haccâc'ın amcazâdesi ve Basra vâlisi Hikem'in huzuruna bir gece vakti girdik. (Haccâc'ın bir karışıklıktan dolayı birçok kimseyi öldürmesi sebebiyle) **Hasan-ı Basrî** de korku içinde bizimle beraber geldi. Biz Hasan'ın yanında piliçler gibi küçük kaldık. Hasan, Yûsuf aleyhisselâmın kıssasını, kardeşlerinin onu kuyuya atıp sattıklarını, babalarını kedere boğduklarını, kadının hîlesini ve nihâyet hapsedildiğini anlattı. Sonra da Allahu Teâlâ'nın onu nasıl yücelttiğini, hazîne vekîli yaptığını ve daha sonra da kardeşlerini nasıl bağışladığı anlattı. "Artık size nıuâhaze yok, Allah sizi mağfiret eder. O, merhamet edicilerin en merhametlisidir." dediğini mufassalan anlattı. Bütün bu sözleri ile Hikem'in adamları affetmesine işaret ediyordu. Bunun üzerine Hikem: "Ben de aynı şeyi söylüyorum. Artık size muâhaze yok, sizi korumak için hiç bir şey bulamasam bile, bu elbisemin altında sizi korurum." dedi.

İbn Mukaffâ bâzı adamlarının bağışlanmaları için dostlarından birine yazdığı mektupta: "Falanca, kusurundan dolayı senin affına sığınıyor ve senden sana iltica ediyor." demiştir.

Bilmiş ol ki; kusur ne kadar büyük ise onu bağışlamak da o nispette bir fazîlettir. **Abdülmelik b. Mervân**'a, esirler arasında Hz. Ali'nin taraftarı olan **İbn Eş'as**'ı da getirdiler. Abdülmelik oğluna:

- "Ne dersin, bu adamı ne yapalım? diye sordu. Oğlu Recâ:

- "Allah sana sevdiğin zaferi bahşetti. Sen de Allahu Teâlâ'nın sevdiği af işini yap, bunları bağışla." deyince o da onları salıverdi. Rivâyete göre Ziyâd, Havâricden bir adamı yakaladıktan sonra elinden kaçırdı . Bunun üzerine adamın kardeşini yakaladı ve:

- "Ya kardeşini getirirsin veyâ senin boynunu vururum." dedi. Adam:

- "Sana mü'minlerin emîrinden bir yazı getirirsem beni bırakır mısın?" dedi. Ziyâd:

- "Evet, bırakırım." deyince adam:

- "O halde ben sana İbrahim ve Mûsâ aleyhimesselâm gibi iki şâhit göstereceğim. Allah'ın mektubunu getirdim, diyerek:

أَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فِي صُحُفِ مُوسٰى. وَإِبْرَاهِيمَ الَّذِي وَفّٰى. أَلَّا
تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرٰى

"Yoksa kendisine haber verilmedi mi? Musa'nın sahifelerinde bulunan ve ahdine vefa gösteren İbrahim'in (sahifelerinde bulunan şu gerçekler): **Gerçekten hiçbir günâhkâr, başkasının günâh yükünü yüklenemez."** (Necm sûresi, 53/36-38) âyetlerini okudu. Bunun üzerine Ziyâd:

- "Bırakın şu adamı gitsin, delîlini bildi." dedi. İncil'de: *"Zulmettiği kimse için istiğfâr eden, şeytanı yenmiştir."* diye yazılıdır.

فضيلة الرفق

اعلمْ : أنَّ الرفقَ محمودٌ ، ويضادُّهُ العنفُ والحدَّةُ ، والعنفُ نتيجةُ الغضبِ والفظاظةِ ، والرفقُ واللينُ نتيجةُ حسنِ الخُلُقِ والسلامةِ ، وقدْ يكونُ سببُ الحِدَّةِ الغضبَ ، وقدْ يكونُ سببُها شدةَ الحرصِ واستيلاءَهُ ، بحيثُ يدهشُ عنِ التفكرِ ، ويمنعُ مِنَ التثبُّتِ .

فالرفقُ في الأمورِ ثمرةٌ لا يثمرُها إلا حسنُ الخلُقِ ، ولا يحْسُنُ الخلُقُ إلا بضبطِ قوَّةِ الغضبِ وقوَّةِ الشهوةِ ، وحفظِهِما علىٰ حدِّ الاعتدالِ ؛ ولأجلِ هـٰذا أثنىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ على الرفقِ وبالغَ فيهِ ، فقالَ : « يا عائشةُ ؛ إنَّهُ مَنْ أُعْطِيَ حظَّهُ مِنَ الرِّفقِ .. فقدْ أُعطِيَ حظَّهُ مِنْ خيرِ الدُّنيا والآخرةِ ، ومَنْ حُرِمَ حظَّهُ مِنَ الرِّفقِ .. فقدْ حُرِمَ حظَّهُ مِنْ خيرِ الدُّنيا والآخرةِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أحبَّ اللهُ أهلَ بيتٍ .. أدخلَ عليهمُ الرِّفقَ »(٢) .

---

(١) رواه بتمامه أبو نعيم في « الحلية » (٩/١٥٩) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٤٤٤) ، وأشار إليه الترمذي (٢٠١٣) وقد رواه عن أم الدرداء رضي الله عنها ، وعند البخاري (٦٠٢٤) ، ومسلم (٢١٦٥) من حديثها رضي الله عنها : « مهلاً يا عائشة ؛ إن الله يحب الرفق في الأمر كله » .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٦/٧١) ، والبيهقي في « الشعب » (٦١٤٠) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ ليُعطِي على الرفْقِ ما لا يُعطي على الخُرْقِ ، وإذا أحبَّ اللهُ عبداً . . أعطاهُ الرِّفقَ ، وما مِنْ أهلِ بيتٍ يُحرمونَ الرِّفقَ إلاَّ قدْ حُرمُوا »(١) .

وقالتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ رفيقٌ يحبُّ الرفقَ ، ويُعطِي عليه ما لا يُعطِي على العُنفِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا عائشةُ ؛ ارفقي ، فإنَّ اللهَ إذا أرادَ بأهلِ بيتٍ كرامةً . . دلَّهمْ علىٰ بابِ الرِّفقِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ يُحرَمِ الرِّفقَ . . يُحرَمِ الخيرَ كلَّهُ »(٤) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أيُّما والٍ وليَ فَلانَ ورفقَ . . رفقَ اللهَ تعالىٰ بهِ يومَ القيامةِ »(٥) .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٢/ ٣٠٦) ، والخرق ـ بضمة وبضمتين ـ : ضد الرفق ، وبفتحتين هو الدهش من الخوف والحياء ، وفي « الإتحاف » (٨/ ٤٦) : (الخرق بالضم : اسم من خرق كتعب ؛ إذا عمل شيئاً فلم يرفق فيه ، فهو أخرق وهي خرقاء) ، وفي (ب) : (إلا حرموا محبة الله تعالىٰ) .

(٢) رواه مسلم (٢٥٩٣) .

(٣) رواه أحمد في « مسنده » (٦/ ١٠٤) ، وهو بنحوه عند أبي داوود (٤٨٠٨) ولفظه : « يا عائشة ؛ ارفقي ، فإن الرفق لم يكن في شيء قط إلا زانه ، ولا نزع من شيء قط إلا شانه » .

(٤) رواه مسلم (٢٥٩٢) ، وقوله : (كله) عند أبي داوود (٤٨٠٩) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » من حديث عائشة رضي الله عنها . « إتحاف » =

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تدرونَ مَنْ يُحرَّمُ على النارِ يومَ القيامةِ ؟ كلُّ هيِّنٍ ليِّنٍ سهلٍ قريبٍ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الرِّفقُ يُمنٌ والخُرْقُ شؤْمٌ »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التأنِّي مِنَ اللهِ ، والعجلةُ مِنَ الشيطانِ »⁽³⁾ .

ورُوِي أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أتاهُ رجلٌ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنَّ اللهَ قدْ باركَ لجميعِ المسلمينَ فيكَ ، فاخصصْني منكَ بخيرٍ ، فقالَ : « الحمدُ للهِ » مرتينِ أوْ ثلاثاً ، ثمَّ أقبلَ عليهِ فقالَ : « هلْ أنتَ مستوصٍ ؟ » مرتينِ أوْ ثلاثاً ، قالَ : نعمْ ، قالَ : « إذا أردتَ أمراً . . فتدبَّرْ عاقبتَهُ ، فإنْ كانَ رشداً . . فأمضِهِ ، وإنْ كانَ سوىٰ ذلكَ . . فانْتهِ عنْهُ »⁽⁴⁾ .

= (٨/ ٤٧) ، وعند مسلم (١٨٢٨) من دعائه صلى الله عليه وسلم : « اللهم من ولي من أمر أمتي شيئاً فشقَّ عليهم . . فاشقق عليه ، ومن ولي من أمر أمتي شيئاً فرفق بهم . . فارفق به » .

(١) رواه الترمذي (٢٤٨٨) ، وأحمد في « المسند » (١/ ٤١٥) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٣٥٢) .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » (٤٠٩٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٣٢٦) .

(٣) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٤٢٥٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٠٥٨) ، وتقدم بلفظ : « الأناة من الله . . . » .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤١) عن عبد الله بن مسور أبي جعفر مرسلاً ، ورواه أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (١/ ٣٥٩) عن أبي جعفر عن عبد الله بن مسعود قال : =

وعنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها : أنَّها كانَتْ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في سفرٍ علىٰ بعيرٍ صعبٍ ، فجعلَتْ تصرفُهُ يميناً وشمالاً ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا عائشةُ ؛ عليكِ بالرِّفقِ ؛ فإنَّهُ لا يدخلُ في شيءٍ إلاَّ زانَهُ ، ولا يُنْزَعُ من شيءٍ إلاَّ شانَهُ »(١) .

* * *

الآثارُ :

بلغَ عمرَ بنَ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّ جماعةً منْ رعيَّتِهِ اشتكَوا مِنْ عمَّالِهِ ، فأمرَهُمْ أنْ يوافُوهُ ، فلما أتَوْهُ . . قامَ فحمدَ اللهَ وأثنىٰ عليهِ ، ثمَّ قالَ : (أيَّتُها الرَّعيَّةُ ؛ إنَّ لنا عليكُمْ حقاً ، النصيحةُ بالغيبِ ، والمعاونةُ على الخيرِ ، أيَّتُها الرُّعاةُ ؛ إنَّ للرعيَّةِ عليكُمْ حقاً ، واعلموا أنَّه لا حلمَ أحبُّ إلى اللهِ ولا أعمُّ مِنْ حلمِ إمامٍ ورفقِهِ ، وليسَ جهلٌ أبغضَ إلى اللهِ ولا أغمَّ مِنْ جهلِ إمامٍ وخُرْقِهِ ، واعلمُوا أنَّهُ من يأخذْ بالعافيةِ فيمَنْ بينَ ظهريهِ . . يرزقِ العافيةَ ممَّنْ هوَ دونَهُ)(٢) .

= قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم : « هل أنت مستوص إن أوصيتك ؟ » قلت : نعم ، قال : « إذا هممت بأمر . . فتدبر عاقبته ؛ فإن كان رشداً . . فأمضه ، وإن كان غياً . . فانته » .

(١) رواه مسلم (٢٥٩٤) .

(٢) رواه هناد في « الزهد » (١٢٨١) بنحوه ، وابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/٤٨) .

وقالَ وهبُ بنُ منبِّهٍ : (الرفقُ بُنَيُّ الحلمِ)(١) .

وفي الخبرِ موقوفاً ومرفوعاً : « العلمُ خليلُ المؤمنِ ، والحلمُ وزيرُهُ ، والعقلُ دليلُهُ ، والعملُ قيِّمُهُ ، والرِّفقُ والدُهُ ، واللِّينُ أخوهُ ، والصبرُ أميرُ جنودِهِ »(٢) .

وقالَ بعضُهمْ : (ما أحسنَ الإيمانَ يزينُهُ العلمُ ، وما أحسنَ العلمَ يزينُهُ العملُ ، وما أحسنَ العملَ يزينُهُ الرفقُ ، وما أضيفَ شيءٌ إلىٰ شيءٍ مثلَ حلمٍ إلىٰ علمٍ)(٣) .

وقالَ عمرُو بنُ العاصِ لابنِهِ عبدِ اللهِ : ما الرِّفقُ ؟ قالَ : أن تكونَ ذا أناةٍ وتلاينَ الولاةَ ، قالَ : فما الخُرْقُ ؟ قالَ : معاداةُ إمامِكَ ، ومناوأةُ مَنْ يقدِرُ علىٰ ضررِكَ(٤) .

وقالَ سفيانُ لأصحابِهِ : أتدرونَ ما الرفقُ ؟ قالوا : قلْ يا أبا محمدٍ ؛ قالَ : أنْ تضعَ الأمورَ مواضعَها ، الشدَّةَ في موضعِها ، واللينَ في موضعِهِ ،

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/٤٨) ، وبُنَيُّ : تصغير ابن ؛ أي : ثمرته ونتيجته ، كذا في « الإتحاف » ، وعنده في « تاج العروس » (ب ن ي) : (الرفق بنيُّ الحلم ؛ أي : مثله) أي : يحاكيه في البناء .

(٢) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (١٥٢ ، ١٥٣) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٤١٩٥) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٣٣٦) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/٤٩) .

والسيفَ في موضعِهِ ، والسوطَ في موضعِهِ(١) .

وهـٰذهِ إشارةٌ إلىٰ أنَّهُ لا بدَّ مِنْ مزجِ الغلظةِ باللينِ ، والفظاظةِ بالرِّفقِ ؛ كما قيلَ(٢) : [من الطويل]

وَوَضْعُ ٱلنَّدَىٰ فِي مَوْضِعِ ٱلسَّيْفِ بِٱلْعُلَا مُضِرٌّ كَوَضْعِ ٱلسَّيْفِ فِي مَوْضِعِ ٱلنَّدَى

فالمحمودُ وسطٌ بينَ اللينِ والعنفِ ؛ كما في سائرِ الأخلاقِ ، ولكنْ لمَّا كانَتِ الطِّباعُ إلى الحدَّةِ والعنفِ أميلَ . . كانَتِ الحاجةُ إلىٰ ترغيبِهِمْ في جانبِ الرفقِ أكثرَ ، فلذلكَ كثُرَ ثناءُ الشرعِ علىٰ جانبِ الرفقِ دونَ العنفِ ، وإنْ كانَ العنفُ في محلِّهِ حسناً ، كما أنَّ الرفقَ في محلِّه حسنٌ ، فإذا كانَ الواجبُ هوَ العنفَ . . فقدْ وافقَ الحقُّ الهوىٰ ، وهوَ ألذُّ مِنَ الزُّبْدِ بالشهدِ ، هـٰكذا قالَهُ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمهُ اللهُ(٣) .

رُوِيَ أنَّ عمرَو بنَ العاصِ كتبَ إلىٰ معاويةَ يعاتبُهُ في التأنِّي ، فكتبَ إليهِ معاويةُ :

(أمَّا بعدُ : فإنَّ التفهُّمَ في الخيرِ زيادةٌ ورشَدٌ ، وإنَّ الرشيدَ مَنْ رشَدَ عنِ العجلةِ ، وإنَّ الخائبَ مَنْ خابَ عنِ الأناةِ ، وإنَّ المتثبِّتَ مصيبٌ ، أوْ كادَ أنْ يكونَ مصيباً ، وإنَّ المعجِّلَ مخطئٌ ، أوْ كادَ أنْ يكونَ مخطئاً ، وإنَّ مَنْ

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » ، وسفيان هو ابن عيينة . « إتحاف » (٨/ ٤٩).

(٢) البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (١/ ٢٨٨) .

(٣) تقدم ، ولفظه : (إذا وافق الحق الهوىٰ . . فهو الزبد بالنَّرسيان) ، وقال الحافظ الزبيدي : (كما أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب ») . « إتحاف » (٨/ ٤٩) .

لا ينفعُهُ الرفقُ .. يضرُّهُ الخُرْقُ ؛ ومَنْ لا تنفعُهُ التجاربُ .. لا يدركُ المعاليَ)(١) .

وعنْ أبي عونٍ الأنصاريِّ قالَ : (ما تكلَّمَ الناسُ بكلمةٍ صعبةٍ إلاَّ وإلىٰ جانبِها كلمةٌ ألينُ منها تجري مجراها)(٢) .

وقالَ أبو حمزةَ الكوفيُّ : (لا تتخذْ مِنَ الخدمِ إلاَّ ما لا بدَّ منهُ ، فإنَّ معَ كلِّ إنسانٍ شيطاناً ، واعلمْ أنَّهم لا يعطونَكَ بالشدَّةِ شيئاً إلاَّ أعطوكَ باللِّينِ ما هوَ أفضلُ منهُ)(٣) .

وقالَ الحسنُ : (المؤمنُ وقَّافٌ متأنٍّ ، وليسَ كحاطبِ ليلٍ)(٤) .

فهٰذا ثناءُ أهلِ العلمِ على الرفقِ ؛ وذلكَ لأنَّهُ محمودٌ ومفيدٌ في أكثرِ الأحوالِ وأغلبِ الأمورِ ، والحاجةُ إلى العنفِ قَدْ تقعُ ، ولكنْ على الندورِ ، وإنَّما الكاملُ مَنْ يميِّزُ مواقعَ الرفقِ مِنْ مواقعِ العنفِ ، فيعطي كلَّ أمرٍ حقَّهُ ، فإنْ كانَ قاصرَ البصيرةِ ، أوْ أشكلَ عليهِ حكمُ واقعةٍ مِنَ الوقائعِ .. فليكنْ ميلُهُ إلى الرفقِ ؛ فإنَّ النُّجْحَ معهُ في الأكثرِ .

---

(١) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (١١/ ١٦٥) .

(٢) رواه الخطيب في « الفقيه والمتفقه » (٧١٦) ، والخرائطي في « مكارم الأخلاق » (١٥١) ، وفي النسخ : (ابن عون) بدل (أبي عون) .

(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٥٠) .

(٤) إذ لا يخوض فيما لا يعنيه ، فإن الذي يجمع الحطب بالليل يوشك أن يلم ما يؤذيه من حية وغيرها يظنه حطباً ، أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الغضب » . « إتحاف » (٨/ ٥٠) ، ونحوه عند البيهقي في « الزهد الكبير » (٩٣٠) .

RIFKIN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; rıfk ve yumuşaklık makbul, şiddet ve hiddet ise merdûddur. Şiddet, gadab ve kızmanın, yumuşaklık ve mülâyemet ise güzel ahlâkın netîcesidir. Hiddetin sebebi bâzen gadab olacağı gibi, bâzen şiddetli hırs ve istilâ arzusu da olabilir. Yumuşaklık, güzel ahlâkın meyvesidir. Güzel huy da gadab ve şehvet kuvvetini zabt u rabt altına almakla mümkündür. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) rıfkı yumuşaklığı övdü ve üzerinde ehemmiyetle durdu. Hz. Âişe'ye (r.a.) hitâben:

إِنَّهُ مَنْ أُعْطِيَ حَظَّهُ مِنَ الرِّفْقِ فَقَدْ أُعْطِيَ حَظَّهُ مِنْ خَيْرَيِ
الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمَنْ حُرِمَ حَظَّهُ مِنَ الرِّفْقِ فَقَدْ حُرِمَ حَظَّهُ مِنْ
خَيْرَيِ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ

"(Yâ Âişe!) *rıfk ve yumuşaklıktan nasip alan, dünya ve âhiret hayırlarından nasibini almıştır. Rıfk ve mülayemetten mahrum olan da dünya ve âhiret iyiliklerinden mahrum kalmıştır."*[61] buyurdu. Diğer hadîste:

إِذَا أَحَبَّ اللّٰهُ أَهْلَ بَيْتٍ أَدْخَلَ عَلَيْهِمُ الرِّفْقَ

"Allahu Teâlâ bir hâne halkını sevdiği zaman, onların arasına yumuşaklık ve mülâyemeti sokar da tatlı geçinirler."[62] buyurulmuştur. Başka bir hadîste de:

---

[61] Ahmed ve Ukaylî **"Zuafa"**da rivâyet etmişlerdir.
[62] Ahmed ceyyid sened ile, Beyhakî de Âişe'den rivâyet ettiler.

إِنَّ اللّٰهَ لَيُعْطِي عَلَى الرِّفْقِ مَا لَا يُعْطِي عَلَى الْخُرْقِ وَإِذَا أَحَبَّ
اللّٰهُ عَبْدًا اٰتَاهُ اللّٰهُ الرِّفْقَ وَمَا مِنْ أَهْلِ بَيْتٍ يُحْرِمُونَ الرِّفْقَ إِلَّا
حُرِمُوا مَحَبَّةَ اللّٰهِ تَعَالٰى

"Allahu Teâlâ sertliğe vermediklerini yumuşaklığa verir. Bir kulunu sevdiği zaman ona yumuşaklığı nasip eder. Yumuşaklıktan mahrûm bir aile, Allah sevgisinden mahrum demektir."[63] buyrulmuştur. Hz. Âişe'nin (r.a.) diğer rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ رَفِيقٌ يُحِبُّ الرِّفْقَ وَيُعْطِي عَلَيْهِ مَا لَا
يُعْطِي عَلَى الْعُنْفِ

"Doğrusu Allahu Teâlâ mülâyimdir, mülâyemeti sever ve sert davrananlara vermediğini mülayim davrananlara verir."[64]

Yine Hz. Âişe'ye (r.a.) hitâben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يَا عَائِشَةُ ارْفِقِي فَإِنَّ اللّٰهَ إِذَا أَرَادَ بِأَهْلِ بَيْتٍ كَرَامَةً دَلَّهُمْ
عَلٰى بَابِ الرِّفْقِ

"Yâ Âişe, yumuşak davran. Allahu Teâlâ bir ev halkının iyiliğini murâd ettiği zaman, onlara yumuşaklık yollarını gösterir."[65] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ يُحْرَمِ الرِّفْقَ يُحْرَمِ الْخَيْرَ كُلَّهُ

---

63. Taberânî **"Kebir"**inde Cerir'den rivâyet etmiştir.
64. Müslim, Âişe'den rivâyet etmiştir.
65. Ahmed, Âişe'den rivâyet etmiştir.

“Yumuşaklıktan mahrum edilen, bütün iyiliklerden mahrum olur.”[66] Başka bir hadîste:

أَيُّمَا وَالٍ وُلِيَ فَرَفَقَ وَلَانَ رَفَقَ اللّٰهُ تَعَالٰى بِهٖ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Her hangi bir kavmin başına geçip de o kavme karşı yumuşak davranıp rıfk ile muâmele eden kimseye, Allahu Teâlâ kıyâmet günü rıfk ile muâmele eder.”[67] buyrulmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

تَدْرُونَ مَنْ يُحْرَمُ عَلَى النَّارِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
كُلُّ هَيِّنٍ لَيِّنٍ سَهْلٍ قَرِيبٍ

“Kıyâmet günü cehenneme girmeyeceklerin kimler olduğunu anlıyor musunuz? Her kolay, yumuşak ve mülâyim olan kimselerdir.”[68]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلرِّفْقُ يُمْنٌ وَالْخُرْقُ شُؤْمٌ

“Yumuşaklık bereket, sertlik ise uğursuzluktur.”[69] buyurmuştur. Başka bir hadîsinde: اَلتَّأَنِّي مِنَ اللّٰهِ وَالْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ

“Ağır davranmak Allah’tan, acele ise şeytandandır.”[70] buyurmuştur. Rivâyete göre bir adam Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e gelerek:

- “Ya Rasûlallah, Allahu Teâlâ senin sâyende bütün Müslümanları mübârek kıldı. Ben ise şahsım için senden bir hayır, iyilik isterim." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) iki veyâ üç kere *"Elhamdülillah"* dedikten sonra adama dönerek:

---

[66] Müslim, Cerîr’den kısmen rivâyet etmiştir.
[67] Müslim, Âişe’den rivâyet etmiştir.
[68] Tirmizî İbn Mes’ûd’dan rivâyet etmiştir.
[69] Taberânî ve Beyhakî Âişe’den rivâyet etmişlerdir.
[70] Ebû Ya’lâ Enes’den, Tirmizî Sehl’den rivâyet etmişlerdir.

- *"Bir öğüt mü istiyorsunuz?"* diye iki üç kere kendisine sordu. Adam:

- "Evet." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا أَرَدْتَ أَمْرًا فَتَدَبَّرْ عَاقِبَتَهُ فَإِنْ كَانَ رُشْدًا فَأَمْضِهِ وَإِنْ كَانَ
سِوٰى ذٰلِكَ فَانْتَهِ

"Bir şey murâd ettiğin zaman, sonunu düşün. Şerîate muvâfık ise onu hemen yap, şerîatte muvâfık değil ise ondan hemen vazgeç."[71] buyurdu.

Hz. Âişe (r.a.) den gelen bir rivâyette şöyle demiştir: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile bir seferde yola çıkmıştık. Ben serkeş bir deveye binmiştim. Deveyi sağa sola yorup duruyordum. Beni gören Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا عَائِشَةُ عَلَيْكِ بِالرِّفْقِ فَإِنَّهُ لَا يَدْخُلُ فِي شَيْءٍ إِلَّا زَانَهُ وَلَا
يُنْزَعُ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا شَانَهُ

"Aişe, yumuşak davran. Zîra yumuşaklık girdiği her şeyi süsler, çıkarıldığı her şeyi de ayıplı ve kusurlu yapar."[72] buyurdu."

Bu Hususta Diğer Sözler:

Hz. Ömer (r.a.) maiyetindeki bâzı erkânın bâzı emirlerden şikâyet ettiklerini duyunca her iki taraftan mülâkat istedi. Onlar toplanıp huzuruna geldikleri zaman, irâd ettiği hutbesinde, Allahu Teâlâ'ya hamd ettikten sonra reâyasına:

---

[71] İbn Mübârek **"Zühd"**ünde İbn Ca'fer'den rivâyet etmiştir.

[72] Müslim rivâyet etmiştir.

"Ey reâya ve ey muhâfızlar, üzerinizde iki hakkımız vardır. Birincisi gıyabda idârecilere nasîhat, ikincisi de hayır işlerinde birbirinize yardımcı olmaktır. Ey vâliler ve âmiller, bu muhafızların, reâyânın da sizin üzerinizde hakları vardır. İyi biliniz ki, Allah katında en makbul yumuşaklık, bir reisin yumuşak davranmasıdır. Allah katında en sevimsiz cehâlet ve şiddet imâmın, reisin cehâlet ve şiddetidir. Bilmiş olunuz ki, karşısında bulunana iyilik eden, başkasından iyilik bulur." dedi.

Vehb b. Münebbih diyor ki: "Rıfk ve yumuşaklık, alçak gönüllülük netîcesidir." Mevkuf ve merfû olarak gelen bir rivâyette şöyle buyrulmuştur:

اَلْعِلْمُ خَلِيلُ الْمُؤْمِنِ وَالْحِلْمُ وَزِيرُهُ وَالْعَقْلُ دَلِيلُهُ وَالْعَمَلُ
قَيِّمُهُ وَالرِّفْقُ وَالِدُهُ وَاللَّيْنُ أَخُوهُ وَالصَّبْرُ أَمِيرُ جُنُودِهِ

"İlim, mü'minin en samimî dostu, hilim vezîri, yâni güzel huy yardımcısı, akıl delîli, öncüsü, doğruyu ona gösterir, amel fayda ve koruyucusu, rıfk tatlılık annesi, mülâyemet ve yumuşaklık kardeşi, sabır ise ordu kumandanıdır."[73] Biri de şöyle diyor: "Îmanı süsleyen ilim, ilmi süsleyen amel ve ameli süsleyen de rıfk, ne güzel şeylerdir." Hilmin ilme nisbeti gibi, hiç bir şey başka şeye nisbet edilemez. Amr b. Âs (r.a.) oğlu Abdullah'a:

- "Rıfk nedir?" diye sordu. Oğlu:

- "Her işte ağır olup, aheste davranmak ve idarecilere karşı mülâyemetle muâmele etmektir." dedi. Amr:

---

[73] Ebû'ş-Şeyh **"Kitâbü's-Sevâb"**da rivâyet etmiştir.

- "Sertlik ve ahmaklık nedir?" diye sordu. Oğlu:

- "Hükümdâra husûmet beslemek ve sana zararı dokunacak kimse ile muâraza etmektir." dedi. Süfyân arkadaşlarına:

- "Rıfkın ne olduğunu biliyor musunuz?" diye sordu. Onlar da:

- "Anlat bakalım nedir?" dediler. Süfyân:

- "Her şeyi yerli yerinde yapmaktır. Yumuşaklığı yerinde yapmak, sertliği yerinde göstermek, kılıç ve kamçıyı zamanında kullanmaktır." dedi. Bu anlattığı yumuşaklığın sertlikle karışmış olmasının lüzumlu olduğunu ifâde etmektedir. Kılıç kullanacağı yerde âlicenaplık göstermek, âlicenâplık göstereceği yerde kılıç kullanmak zararlıdır. Makbul olan diğer huylarda da olduğu gibi, sertlikle yumuşaklığın ortasını bulmaktır. Ne yazık ki insanların tabiatı, hiddet ve sertliğe daha meyyâl olduğu için dâima rıfk tarafını tercîhe teşvîk edilirler. Yine bunun içindir ki, şerîat, şiddet tarafından daha ziyâde yumuşaklık tarafını över. Hâlbuki yerinde gösterilen yumuşaklık güzel olduğu gibi, yerinde gösterilen şiddet de güzeldir. Şiddetin borç olduğu yerde şiddet, arzuya da muvâfık geldiği için beyaz bal ile taze kaymak ihtilâtı (karışımı) gibi tatlı olur.

Ömer b. Abdülazîz'in anlattığına göre; Amr b. Âs (r.a.) Muâviye'nin ağır davranışlarını ve teennî ile hareketini kınayan bir mektup yazdı. Muâviye cevâbında:

"Bundan sonra bilmiş ol ki; iyi işlerde düşünerek hareket etmek, insanı daha doğru netîceye ulaştırır. Hedefine ulaşan, acele etmeyendir. Acele eden husrândadır. İşinde sebât eden isâbet eder veyâ hedefe yaklaşır. Acele eden hatâya düşer yâhut hatâya yaklaşır. Yumuşaklık kendisine kâr etmeyene hiddet zarar verir. Tecrübelerden ders almayan şeref kazanamaz." demiştir.

Ebû Avn Ansârî diyor ki: Konuşulan her sert ve ağır sözün yerini tutacak daha yumuşak sözler vardır, insan onları konuşmalıdır.

Ebû Hamza el-Kûfî de şöyle diyor: "İhtiyâcından fazla hizmetçi bulundurma. Zîra her insanın yanında bir şeytan vardır. Şunu da bil ki; zoraki elde ettiğin her şeyden, yumuşaklıkla daha iyisini elde edebilirsin."

Hasan-ı Basrî de: "Mü'min, teennî ile hareket eden kimsedir. Gece odun toplayıcısı gibi değildir. (Gece odun toplayan, karanlıkta elime yılan gelir diye acele eder.)" demiştir.

İşte bu anlattıklarımız, ilim sâhiplerinin rıfkı övdükleri şeylerdir. Çünkü rıfk makbul ve umumiyetle faydalıdır. Şiddete ihtiyaç duyulursa da bu pek enderdir. Olgunluk, rıfk ile şiddeti birbirinden ayırıp hepsine hakkını vermek ve bunları yerinde kullanmaktır. Şayet bunları ayırt edecek halde değilse, mümkün olduğu kadar yumuşaklığa meyletsin. Zîra zafer daha ziyâde yumuşak ve ağır davranmaktadır.

القول في ذمّ الحسد ، وفي حقيقته ، وأسبابه ، ومعالجته وغاية الواجب في إزالته

بيان ذمّ الحسد

اعلمْ : أنَّ الحسدَ أيضاً مِنْ نتائجِ الحقدِ ، والحقدُ مِنْ نتائجِ الغضبِ ، فهوَ فرعُ فرعِ الغضبِ ، والغضبُ أصلُ أصلِهِ .

ثمَّ إنَّ للحسدِ مِنَ الفروعِ الذميمةِ ما لا يكادُ يُحصىٰ ، وقدْ وردَ في ذمِّ الحسدِ خاصةً أخبارٌ كثيرةٌ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحسدُ يأكلُ الحسناتِ كما تأكلُ النارُ الحطبَ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في النهيِ عنِ الحسدِ وأسبابِهِ وثمراتِهِ : « لا تحاسدُوا ، ولا تقاطعُوا ، ولا تباغضُوا ، ولا تدابرُوا ، وكونُوا عبادَ اللهِ إخواناً »(٢) .

وقالَ أنسٌ : كنَّا يوماً جلوساً عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : « يطلُعُ عليكُمُ الآنَ مِنْ هـٰذا الفجِّ رجلٌ مِنْ أهلِ الجنَّةِ » ، قالَ : فطلعَ رجلٌ مِنَ الأنصارِ تنطفُ لحيتُهُ مِنْ وضوئِهِ ، قدْ علَّقَ نعليهِ في يدِهِ

---

(١) رواه أبو داوود (٤٩٠٣) ، وابن ماجه (٤٢١٠) .

(٢) رواه البخاري (٦٠٦٥) ، ومسلم (٢٥٥٩) .

الشمالِ فسلَّمَ ، فلمَّا كانَ الغدُ . . قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مثلَ ذلكَ ، فطلعَ ذلكَ الرجلُ ، وقالَهُ في اليومِ الثالثِ ، فطلعَ ذلكَ الرجلُ ، فلمَّا قامَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . تبعَهُ عبدُ اللهِ بنُ عمرِو بنِ العاصِ فقالَ : إنِّي لاحيتُ أبي ، فأقسمْتُ ألاَّ أدْخلَ عليهِ ثلاثاً ، فإنْ رأيتَ أنْ تؤوِيَني إليكَ حتَّىٰ تمضيَ الثلاثُ . . فعلتُ ، قالَ : نعمْ ، فباتَ عندَهُ ثلاثَ ليالٍ ، فلمْ يرَهُ يقومُ مِنَ الليلِ شيئاً ، غيرَ أنَّهُ إذا تقلَّبَ علىٰ فراشِهِ . . ذكرَ اللهَ تعالىٰ ، ولمْ يقمْ حتَّىٰ يقومَ لصلاةِ الفجرِ ، قالَ : غيرَ أنِّي لمْ أسمعْهُ يقولُ إلا خيراً ، فلمَّا مضتِ الثلاثُ ، وكدتُ أنْ أحتقرَ عملَهُ . . قلتُ : يا عبدَ اللهِ ؛ لمْ يكنْ بيني وبينَ والدي غضبٌ ولا هجرةٌ ، ولكنِّي سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ كذا وكذا ، فأردتُ أنْ أعرفَ عملَكَ ، فلمْ أرَكَ تعملُ عملاً كثيراً ، فما الذي بلغَ بكَ ذاكَ ؟ قالَ : ما هو إلاَّ ما رأيتَ ، فلمَّا ولَّيتُ . . دعاني ، فقالَ : ما هوَ إلاَّ ما رأيتَ ، غيرَ أنِّي لا أجدُ علىٰ أحدٍ منَ المسلمينَ في نفسِي غشّاً ولا حسداً علىٰ خيرٍ أعطاهُ اللهُ إيَّاهُ ، فقالَ عبدُ اللهِ : فقلتُ لهُ : هيَ التي بلغَتْ بكَ ، وهيَ التي لا نطيقُ⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ لا ينجو منهنَّ أحدٌ : الظَّنُّ والطِّيرةُ والحسدُ ، وسأحدِّثُكمْ بالمخرجِ مِنْ ذلكَ ، إذا ظننتَ . . فلا تحقِّقْ ، وإذا تطيَّرتَ . . فامضِ ، وإذا حسدتَ . . فلا تبغِ »⁽²⁾ .

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٩٤) ، وأحمد في « المسند » (٣/١٦٦) .

(٢) رواه ابن قتيبة في « عيون الأخبار » (٢/٨) عن إسماعيل بن أمية معضلاً ، وفي =

وفي روايةٍ : « ثلاثٌ لا ينجُو منهنَّ أحدٌ ، وقلَّ مَنْ ينجُو منهنَّ »(١) ، فأثبتَ في هـٰذهِ الروايةِ إمكانَ النجاةِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « دبَّ إليكمْ داءُ الأممِ قبلَكُمْ : الحسدُ ، والبغضاءُ ، والبغضةُ هيَ الحالقةُ ، لا أقولُ : حالقةُ الشَّعرِ ، ولكنْ حالقةُ الدِّينِ ، والذي نفسُ محمَّدٍ بيدِهِ ؛ لا تدخلونَ الجنةَ حتَّىٰ تؤمنُوا ، ولنْ تؤمنُوا حتَّىٰ تحابُّوا ، ألاَ أنبِّئُكُمْ بما يثْبتُ ذلكَ لكم ؟ أفشُوا السَّلامَ بينَكُمْ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كادَ الفقرُ أنْ يكونَ كفراً ، وكادَ الحسدُ أنْ يغلبَ القدَرَ »(٣) .

= « الإتحاف » (٨/ ٥١) : (رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « ذم الحسد » من حديث أبي هريرة، وفيه يعقوب بن محمد الزهري، وموسى بن يعقوب ، ضعفهما الجمهور).

(١) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٥١) : (رواها ابن أبي الدنيا أيضاً من رواية عبد الرحمـٰن بن معاوية ، وهو مرسل ضعيف ، وتقدم في آفات اللسان حديث حارثة بن النعمان : « ثلاث لازمات لأمتي : سوء الظن والحسد والطيرة ، فإذا ظننت . . فلا تحقق ، وإذا حسدت . . فاستغفر الله تعالىٰ ، وإذا تطيرت . . فامض » ، رواه أبو الشيخ في « التوبيخ » [٧٧] ، والطبراني في « الكبير » [٣/ ٢٢٨] ، وروىٰ رستة في كتاب « الإيمان » له من مرسل الحسن بلفظ : « ثلاث لم تسلم منها هـٰذه الأمة ، الحسد والظن والطيرة ، ألا أنبئكم بالمخرج منها ؟ إذا ظننت . . فلا تحقق ، وإذا حسدت . . فلا تبغ ، وإذا تطيرت . . فامض ») .

(٢) رواه الترمذي (٢٥١٠) .

(٣) رواه أبو الشيخ في « التوبيخ والتنبيه » (٧٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٥٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٦١٨٨) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّهُ سيصيبُ أمَّتي داءُ الأممِ » ، قالُوا : وما داءُ الأممِ ؟ قالَ : « الأشرُ ، والبطرُ ، والتَّكاثرُ ، والتَّنافسُ في الدُّنيا ، والتَّباعدُ ، والتَّحاسدُ ، حتَّىٰ يكونَ البغيُ ، ثمَّ الهرْجُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تظهرِ الشماتةَ لأخيكَ ، فيعافيَهُ اللهُ ويبتليَكَ »(٢) .

ورُوِيَ أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ لمَّا تعجَّلَ إلىٰ ربِّهِ تعالىٰ . . رأىٰ في ظلِّ العرشِ رجلاً ، فغبطَهُ بمكانِهِ ، وقالَ : إنَّ هـٰذا لكريمٌ علىٰ ربِّهِ ، فسألَ ربَّهُ أنْ يخبرَهُ باسمِهِ ، فلمْ يخبرْهُ باسمِهِ ، وقالَ : أحدثُكَ مِنْ عملِهِ بثلاثٍ ، كانَ لا يحسدُ الناسَ علىٰ ما آتاهُمُ اللهُ مِنْ فضلِهِ ، وكانَ لا يعقُّ والديهِ ، ولا يمشي بالنميمةِ(٣) .

وقالَ زكريا عليهِ السلامُ : (يقولُ اللهُ تعالىٰ : الحاسدُ عدوٌّ لنعمتي ، متسخِّطٌ لقضائي ، غيرُ راضٍ بقسمتي التي قسمتُ بينَ عبادي)(٤) .

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٩٠١٢) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/١٦٨) .

(٢) رواه الترمذي (٢٥٠٦) ، وفيه : (فيرحمه الله) بدل (فيعافيه الله) ، وهي عند أبي نعيم في « الحلية » (٥/١٨٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٦٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/١٤٩) .

(٤) رواه البيهقي في « الشعب » (٦٢١٣) عن الأصمعي قال : (إن الله عز وجل يقول : الحاسد . . .) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أخوفُ ما أخافُ علىٰ أمَّتي أن يكثرَ لهمُ المالُ ، فيتحاسدونَ ويقتتلونَ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « استعينوا علىٰ قضاءِ الحوائجِ بالكتمانِ ، فإنَّ كلَّ ذي نعمةٍ محسودٌ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لنعمِ اللهِ أعداءً » ، فقيلَ : ومَنْ أولئكَ ؟ قالَ : « الذينَ يحسدونَ الناسَ علىٰ ما آتاهُمُ اللهُ مِنْ فضلِهِ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ستَّةٌ يدخلونَ النَّارَ قبلَ الحسابِ بستةٍ » ، قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ مَنْ هُمْ ؟ قالَ : الأمراءُ بالجورِ ، والعربُ بالعصبيَّةِ ، والدَّهاقينُ بالكبرِ ، والتُّجّارُ بالخيانة ، وأهلُ الرُّستاقِ بالجهالةِ ، والعلماءُ بالحسدِ »(٤) .

* * *

---

(١) رواه الطبراني في « مسند الشاميين » (١١١٥) من حديث أبي عامر الأشعري رضي الله عنه ، وعند البخاري (١٤٦٥) ، ومسلم (١٠٥٢) من حديث أبي سعيد رضي الله عنه : « إني مما أخاف عليكم من بعدي ما يفتح عليكم من زهرة الدنيا وزينتها » الحديث .

(٢) رواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٦٨١) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٩٤) ، وابن عدي في « الكامل » (٢/ ٣٦٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٢٢٨) من حديث معاذ بن جبل رضي الله عنه .

(٣) رواه الطبراني في « الأوسط » (٧٢٧٣) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً بلفظ : « إن لأهل النعم حساداً فاحذروهم » .

(٤) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٣٤٩١) من حديث أنس وأبي هريرة رضي الله عنهما ، وابن الجوزي في « العلل المتناهية » (١٥٦٥) من حديث عثمان رضي الله عنه .

الآثارُ :

قالَ بعضُ السلفِ : (أوَّلُ خطيئةٍ كانَتْ هيَ الحسدُ ، حسدَ إبليسُ آدمَ عليهِ السلامُ علىٰ رتبتِهِ فأبىٰ أنْ يسجدَ لهُ، فحملَهُ الحسدُ على المعصيةِ)[1] .

وحُكيَ أنَّ عونَ بنَ عبدِ اللهِ دخلَ على المفضَّلِ بنِ المهلَّبِ وكانَ يومئذٍ علىٰ واسطٍ ، فقالَ : إنِّي أريدُ أنْ أعظَكَ بشيءٍ ، فقالَ : وما ذاكَ ؟

قالَ : إيَّاكَ والكبرَ ؛ فإنَّهُ أولُ ذنبٍ عُصِيَ اللهُ بهِ ، ثمَّ قرأَ : ﴿ وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَٰٓئِكَةِ ٱسْجُدُوا۟ لِءَادَمَ. . . ﴾ الآيةَ .

وإيَّاكَ والحرصَ ؛ فإنَّهُ أخرجَ آدمَ مِنَ الجنةِ ، أمكنَهُ اللهُ مِنْ جنَّةٍ عرضُها السماواتُ والأرضُ يأكلُ منها إلا شجرةً واحدةً نهاهُ اللهُ عنها ، فأكلَ منها ، فأخرجَهُ اللهُ تعالىٰ منها ، ثمَّ قرأَ : ﴿ ٱهْبِطُوا۟ مِنْهَا جَمِيعًا ﴾ إلىٰ آخرِ الآيةِ .

وإيَّاكَ والحسدَ ، فإنَّهُ قتلَ ابنُ آدم أخاهُ حينَ حسَدَهُ ، ثمَّ قرأَ : ﴿ وَٱتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ٱبْنَىْ ءَادَمَ . . . ﴾ الآياتِ ، وإذا ذُكِرَ أصحابُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . فاسكتْ ، وإذا ذُكرَ القدرُ . . فاسكتْ ، وإذا ذُكرَتِ النجومُ . . فاسكتْ[2] .

---

(١) رواه أبو الشيخ في « التوبيخ والتنبيه » (٦٩) عن جنادة بن أبي أمية بنحوه .

(٢) قطعة من الخبر عند البلاذري في « أنساب الأشراف » (١١/ ٢٣٠) ، وروىٰ نحوه عن عبد الملك بن مروان ورجل من المهاجرين يعظه أبو الشيخ في « التوبيخ والتنبيه » (٦٨) .

وقالَ بكرُ بنُ عبدِ اللهِ المزنيُّ : كانَ رجلٌ يغشىٰ بعضَ الملوكِ فيقومُ بحذاءِ الملكِ ، فيقولُ :

أحسنْ إلى المحسنِ بإحسانِهِ ؛ فإنَّ المسيءَ سيكفيكَهُ إساءتُهُ ، قالَ : فحسدَهُ رجلٌ علىٰ ذلكَ المقامِ والكلامِ ، فسعىٰ بهِ إلى الملكِ ، فقالَ :

إنَّ هٰذا الذي يقومُ بحذائِكَ ويقولُ ما يقولُ زعمَ أنَّ الملكَ أبخرُ ، فقالَ لهُ الملكُ : وكيفَ يصحُّ ذلكَ عندي ؟

قالَ : تدعو بهِ إليكَ ، فإنَّهُ إذا دنا منكَ وضعَ يدَهُ علىٰ أنفِهِ ؛ لئلا يشمَّ ريحَ البخَرِ .

فقالَ لهُ : انصرفْ حتَّىٰ أنظرَ ، فخرجَ مِنْ عندِ الملكِ ، فدعا الرجلَ إلىٰ منزلِهِ ، فأطعمَهُ طعاماً فيهِ ثومٌ ، فخرجَ الرجلُ مِنْ عندِهِ ، وقامَ بحذاءِ الملكِ ، فقالَ :

أحسنْ إلى المحسنِ بإحسانِهِ ، فإنَّ المسيءَ ستكفيكَهُ إساءتُهُ ، فقالَ لهَ الملكُ :

ادْنُ منِّي ، فدنا منهُ ، فوضعَ يدَهُ علىٰ فيهِ مخافةَ أنْ يشَمَّ الملكُ منهُ ريحَ الثومِ ، فقالَ الملكُ في نفسِهِ : ما أرىٰ فلاناً إلاَّ قدْ صدقَ .

قالَ : وكانَ الملكُ لا يكتبُ بخطِّهِ إلا بجائزةٍ أوْ صلةٍ ، فكتبَ لهُ كتاباً بخطِّهِ إلىٰ عاملٍ مِنْ عمالِهِ :

إذا أتاكَ حاملُ كتابي . . فاذبحْهُ واسلخْهُ ، واحشُ جلدَهُ تبناً ، وابعثْ بهِ إليَّ .

فأخذَ الكتابَ وخرجَ ، فلقيَهُ الرجلُ الذي سعىٰ بهِ ، فقالَ : ما هٰذا الكتابُ ؟

فقالَ : خطَّ الملكُ لي بصلةٍ ، فقالَ : هبْهُ لي ، فقالَ : هوَ لكَ .

فأخذَهُ ومضىٰ إلى العاملِ ، فقالَ العاملُ :

في كتابِكَ أنْ أذبحَكَ وأسلخَكَ ، قالَ : إنَّ الكتابَ ليسَ هوَ لي ، فاللهَ اللهَ في أمري حتَّىٰ أراجعَ الملكَ .

قالَ : ليسَ لكتابِ الملكِ مراجعةٌ ، فذبحَهُ وسلخَهُ ، وحشا جلدَهُ تبناً ، وبعثَ بهِ .

ثمَّ عادَ الرجلُ إلى الملكِ كعادتِهِ ، وقالَ مثلَ قولِهِ ، فتعجبَ الملكُ ، وقالَ : ما فعلَ الكتابُ ؟

فقالَ : لقيَني فلانٌ واستوهبَهُ منِّي فوهبتُهُ لهُ ، قالَ الملكُ : إنَّهُ ذكرَ لي أنَّكَ تزعمُ أنِّي أبخرُ ، قالَ : ما فعلْتُ ، قالَ : فلمَ وضعْتَ يدكَ علىٰ أنفِكَ ؟ قالَ : كانَ أطعمَني طعاماً فيه ثومٌ ، فكرهتُ أن تشمَّهُ ، قالَ : صدقتَ ، ارجعْ إلىٰ مكانِكَ ، فقدْ كفاكَ المسيءَ إساءتُهُ⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ سيرينَ رحمهُ اللهُ : (ما حسدتُ أحداً علىٰ شيءٍ مِنَ الدنيا ؛ لأنَّهُ إنْ كانَ مِنَ أهلِ الجنةِ . . فكيفَ أحسدُهُ على الدنيا وهيَ حقيرةٌ في

---

(١) رواه بنحوه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٢٨) .

الجنةِ ؟! وإنْ كانَ مِنْ أهلِ النارِ . فكيفَ أحسدُهُ علىٰ أمرِ الدنيا ، وهوَ يصيرُ إلى النارِ ؟!)⁽¹⁾ .

وقالَ رجلٌ للحسنِ : هلْ يَحسدُ المؤمنُ ؟

قالَ : ما أنساكَ بني يعقوبَ ! نعمْ ، ولكنْ غمَّةٌ في صدرِكَ ، وإنَّهُ لا يضرُّكَ ما لمْ تعدُ بهِ يداً ولا لساناً⁽²⁾ .

وقالَ أبو الدرداءِ : (ما أكثرَ عبدٌ ذكرَ الموتِ إلا قلَّ فرحُهُ ، وقلَّ حسدُهُ)⁽³⁾ .

وقالَ معاويةُ : (كلُّ الناسِ أقدرُ علىٰ رضاهُ إلا حاسدَ نعمةٍ ؛ فإنَّه لا يرضيهِ إلا زوالُها)⁽⁴⁾ .

ولذلك قيلَ⁽⁵⁾ : [من البسيط]

كُلُّ ٱلْعَداوَةِ قَدْ تُرْجَىٰ إماتَتُها   إلاَّ عَداوَةَ مَنْ عاداكَ مِنْ حَسَدِ

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (الحسدُ جرحٌ لا يبرأُ ، وحسْبُ الحسودِ ما يلقىٰ)⁽⁶⁾ .

---

(١) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص١٣٤) .

(٢) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص١٣٦) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢٢٠) .

(٤) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١١٣) .

(٥) البيت للإمام الشافعي في « ديوانه » (ص٥٤) .

(٦) رواه البيهقي في « الشعب » (٦٢٢٤) عن ذي النون المصري .

وقالَ أعرابيٌّ : (ما رأيتُ ظالماً أشبهَ بمظلوم مِنْ حاسدٍ ، إنَّهُ يرى النعمةَ عليكَ نقمةً عليهِ)[1] .

وقالَ الحسنُ : (يا بنَ آدمَ ؛ لمَ تحسدُ أخاكَ ؟ فإنْ كانَ الذي أعطاهُ اللهُ لكرامتِهِ عليهِ . . فلِمَ تحسدُ مَنْ أكرمَهُ اللهُ ؟! وإنْ كانَ غيرَ ذلكَ . . فلمَ تحسدُ مَنْ مصيرُهُ إلى النارِ ؟!)[2] .

وقالَ بعضُهمْ : (الحاسدُ لا ينالُ مِنَ المجالسِ إلا مذمَّةً وذُلاًّ ، ولا ينالُ مِنَ الملائكةِ إلا لعنةً وبغضاً ، ولا ينالُ مِنَ الخلقِ إلاَّ جزعاً وغمّاً ، ولا ينالُ عندَ النزعِ إلا شدّةً وهولاً ، ولا ينالُ عندَ الموقفِ إلا فضيحةً ونكالاً)[3] .

* * *

---

[1] رواه البيهقي في « الشعب » (٦٢١١) عن الخليل بن أحمد .

[2] أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الحسد » . « إتحاف » (٨/ ٥٧) .

[3] أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الحسد » . « إتحاف » (٨/ ٥٧) .

HASEDİ ZEMMİN TARİFİ, SEBEBİNİN TEDÂVÎSİ

HASEDİN ZEMMİ

Bilmiş ol ki; haset (çekememezlik) kin tutmanın, kin tutmak da gadab ve hiddetin netîcesidir. Yâni haset, gadabını dalının dalıdır. Âsî olan gadabdır. Ayrıca hasedin daha birçok kötü kolları vardır. Bilhassa hasedi zemmeden pek çok hadîsler vardır. Bir hadîsinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْحَسَدُ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ

"Ateşin odunu yakıp yok ettiği gibi, haset de sevapları yer ve mahveder."[74] Hasetten, hasedin sebep ve netîcelerinden men etmek üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَحَاسَدُوا وَلَا تَقَاطَعُوا وَلَا تَبَاغَضُوا وَلَا تَدَابَرُوا وَكُونُوا
عِبَادَ اللّٰهِ إِخْوَانًا

"Çekememezlik yapmayın, birbirinizden ayrılmayın. Husûmetleşmeyin, arka çevirmeyin, ey Allah'ın kulları kardeş olun."[75] buyurmuştur.

Enes b. Mâlik (r.a.) dedi ki:

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile beraber oturuyorduk. Buyurdular ki:

---

[74] Ebû Dâvud Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[75] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

“Şimdi size cennetliklerden bir adam çıka gelecektir.” Bir de baktık ki, ensârdan sakalından abdest suyu damlayan ve ayakkabılarını sol eline asmış bir adam çıka geldi. Ertesi gün olunca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) yine evvelki gibi söyledi. Bu adam yine birincide olduğu gibi çıka geldi. Üçüncü gün olunca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Efendimiz yine aynı sözü tekrar etti ve yine aynı adam ilk hâli gibi çıkageldi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kalkınca, Abdullah b. Amr o adamı tâkip etti ve ona dedi ki:

Ben babamla münâkaşa ettim, üç gün onun yanına girmeyeceğime yemîn ettim. Eğer sen beni bu zaman zarfında yanında alıkoymayı muvafık görürsen öyle yap. Adam:

- “Olur.” dedi.

Enes (r.a.) dedi ki: Abdullah sözüne devamla şöyle anlatıyor:

- “Üç geceyi onunla bir arada geçirdik. Fakat gece kalktığını görmedim. Ancak sabah namazına kadar uyandıkça Allahu Teâlâ’yı zikretti ve tekbîr getirdi. Abdullah dedi ki:

- “Onun, hayırdan başka bir şey söylediğini işitmedim. Üç gün geçince sanki onun amelini küçük görür gibi dedim ki:

- “Ey Allah’ın kulu, babam ile benim aramda bir ayrılık ve ihtilâf vâkî değildir. Fakat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in senin için üç kere *“Şimdi size cennetliklerden bir adam çıka gelecektir.”* dediğini işittim. Üç defasında da sen çıkageldin. Amelini anlamak için senin yanında kalmak istedim. Böylece sana uymak istedim. Fakat büyük bir amel işlediğini görmedim. Seni Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in söylediği mertebeye ulaştıran nedir?” dedim. Dedi ki:

- “Şu gördüğünden başkası değildir. Ben dönünce bana seslendi ve dedi ki:

- "O senin gördüğün şeyden başkası değildir. Ancak ben Müslümanlardan hiç bir kimseye kalbimde bir hîle ve kin tutmam ve Allah'ın verdiği her hangi bir hayırdan dolayı hiç bir kimseye aslâ haset etmem. Bunun üzerine Abdullah:

- "İşte seni o dereceye ulaştıran budur." dedi.[76]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

ثَلَاثٌ لَا يَنْجُو مِنْهُنَّ أَحَدٌ: اَلظَنُّ وَالطِّيرَةُ وَالْحَسَدُ
وَسَأُحَدِّثُكُمْ بِالْمَخْرَجِ مِنْ ذٰلِكَ إِذَا ظَنَنْتَ فَلَا تُحَقِّقْ وَإِذَا
تَطَيَّرْتَ فَامْضِ وَإِذَا حَسَدْتَ فَلَا تَبْغِ

"Üç şey vardır ki, bunlardan kimse kurtulamaz." Diğer rivâyette: "Az kimseler kurtulur" şeklindedir. *"Bunlar, kötü zan, uğursuzluk saymak ve haset, yâni çekememezliktir. Şimdi bunlardan kurtuluş çârelerini size öğreteyim: Kötü zanna kapıldığın zaman, üzerinde durup iç yüzünü araştırma. Uğursuz diye bildiğin bir şey ile karşılaştığın zaman, aldırış etmeden işine devam et. Haset ettiğin kimseye karşı haddi aşma."*[77] Diğer rivâyette de:

دَبَّ إِلَيْكُمْ دَاءُ الْأُمَمِ قَبْلَكُمْ، اَلْحَسَدُ وَالْبَغْضَاءُ هِيَ الْحَالِقَةُ
لَا أَقُولُ حَالِقَةُ الشَّعْرِ وَلٰكِنْ حَالِقَةُ الدِّينِ وَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ
بِيَدِهِ لَا تَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى تُؤْمِنُوا وَلَنْ تُؤْمِنُوا حَتّٰى تَحَابُّوا
أَلَا أُنَبِّئُكُمْ بِمَا يُثْبِتُ ذٰلِكَ لَكُمْ أَفْشُوا السَّلَامَ بَيْنَكُمْ

---

[76] Ahmed rivâyet etmiştir.

[77] İbn Ebi'd-Dünyâ Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

“Geçmiş milletlerin hastalığı size de sirâyet etti. O, çekememezlik ve düşmanlıktır. Bu çekememezlik traş eder, kökünden kazıtır. Ben size saçı sakalı traş eder demiyorum; dîni kazıtır, dînin kemâlini giderir. Muhammed’in nefsi kudret elinde olan Allah’a yemîn ederim ki, siz mü’min olmadan cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmeden de mü’min olamazsınız. Sevginin nasıl yerleştiğini size bildireyim mi? Aranızda açıkça selâmlaşın, selâmı açığa çıkarın.”[78] buyurmuştur.

Diğer hadîste şöyle buyurulmuştur:

كَادَ الْفُقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا وَكَادَ الْحَسَدُ أَنْ يَغْلِبَ الْقَدَرَ

“Nerede ise yoksulluk insanı küfre sokacak ve nerde ise haset kadere galebe çalacak.”[79] Yâni haset eden nerede ise kendisinin Allah’ın takdîri ile bu darlığa düştüğünü unutacak. Başka bir rivâyette Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّهُ سَيُصِيبُ أُمَّتِي الْأَشَرُ وَالْبَطَرُ وَالتَّكَاثُرُ وَالتَّنَافُسُ فِي
الدُّنْيَا وَالتَّبَاعُدُ وَالتَّحَاسُدُ حَتّٰى يَكُونَ الْبَغْيُ ثُمَّ الْحَرَجُ

“Şurası muhakkak ki, benim ümmetime de geçmiş ümmetlerin hastalığı sirâyet edecektir.”

- *“Bu hastalık nedir?”* diye soranlara: *“Küfrân-ı nîmet, bollukta azgınlık, servet edinmekle övünmek, dünyalıkta başkasına göz dikmek, birbirinden uzaklaşmak ve haset etmektir ki, bu sûretle hududu aşarlar, sonra da perişân olurlar.”*[80] buyurmuştur.

---

[78] 78. Tirmizî Zübeyr’den rivâyet etmiştir.

[79] 79. Beyhakî ve diğerleri Enes’den rivâyet etmişlerdir.

[80] 80. İbn Ebi’d-Dünyâ ceyyid sened ile Ebû Hureyre’den rivâyet etmiştir.

Diğer rivâyette şöyle buyrulmuştur:

لَا تُظْهِرِ الشَّمَاتَةَ لِأَخِيكَ فَيُعَافِيَهُ اللّٰهُ وَيَبْتَلِيكَ

"Her hangi bir husûmete müsteniden kardeşinin uğradığı musîbete sevinme. Allah onu kurtarır ve seni mübtelâ eder."[81]

Rivâyete göre **Mûsâ aleyhisselâm** Arş'ın gölgesinde bir adamın oturduğunu gördü. Adama heves etti. *"Bu adam, Allah katında iyi bir insandır."* dedi. Ve sonra: *"Yâ Rab, bu adam kimdir? Adı nedir?"* diye sordu. Allahu Teâlâ adını vermedi. Yalnız: *"Üç amel ile bu mertebeye ulaştığını sana bildireyim."* buyurdu ve bu üç ameli şöyle bildirdi: *"Kimseye haset etmedi. Baba ve annesine âsî olmadı. Bir de söz gezdirmedi."* buyurdu.

Zekeriyâ aleyhisselâm da Allahu Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu haber veriyor: *"Haset eden; benim nîmetime düşman olan, kazâma kızan, kullarım arasındaki taksîmâtıma râzı olmayan bir kimsedir."*

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

أَخْوَفُ مَا أَخَافُ عَلٰى أُمَّتِي أَنْ يَكْثُرَ فِيهِمُ الْمَالُ
فَيَتَحَاسَدُونَ وَيَقْتُلُونَ

"Ümmetim için en çok korktuğum şey, zenginlikten mütevellit çekememezlikle birbirlerini öldürmeleridir."[82] Diğer rivâyette:

اِسْتَعِينُوا عَلٰى قَضَاءِ الْحَوَائِجِ بِالْكِتْمَانِ فَإِنَّ كُلَّ ذِي نِعْمَةٍ
مَحْسُودٌ

---

81. Tirmizî, Vâile'den hasen ve garib olarak rivâyet etmiştir.
82. İbn Ebi'd-Dünyâ Âmir'den rivâyet etmiştir.

"İhtiyaçlarınızın temîn edilmiş olduğunu gizlemekle onlara yardım arayın. Çünkü her varlık sâhibi haset edilir."[83] buyurulmuştur. Başka bir rivâyette şöyle buyrulmuştur:

إِنَّ لِنِعَمِ اللّٰهِ أَعْدَاءَ فَقِيلَ وَمَنْ هُمْ؟ فَقَالَ: الَّذِينَ يَحْسُدُونَ
النَّاسَ عَلٰى مَا اٰتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ

"Allahu Teâlâ'nın verdiği nîmetlerin de düşmanları vardır. Bunlar da Allahu Teâlâ'nın kendi fazlından verdiği kimselere haset ederek onları çekemeyenlerdir."[84] Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) başka bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

سِتَّةٌ يَدْخُلُونَ النَّارَ قَبْلَ الْحِسَابِ بِسِتَّةٍ قِيلَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ مَنْ
هُمْ؟ قَالَ: الْأُمَرَاءُ بِالْجُورِ، وَالْعَرَبُ بِالْعَصَبِيَّةِ، وَالدَّهَاقِينُ
بِالتَّكَبُّرِ، وَالتُّجَّارُ بِالْخِيَانَةِ، وَأَهْلُ الرُّسْتَاقِ بِالْجَهَالَةِ،
وَالْعُلَمَاءُ بِالْحَسَدِ

"Altı (sınıf) *kimse, altı sebepten veya hesaptan bir sene önce cehenneme gireceklerdir. Bunlar; zulm ile hâkim olanlar, cehâletle köylüler, kibir ile ileri gelenler, taassupla Araplar, hasûd âlimler ve hâin tüccarlar."*[85]

Bu Husus ile Alâkalı Diğer Rivâyetler:

Eskilerden biri: "İlk haset şeytanda başlar. Şeytan, Âdem'in rütbesine dayanamayarak ona secde etmediği için çekememezliği kendisini isyâna sevk etmiştir." dedi. Hikâye edildiğine göre

---

83. İbn Ebi'd-Dünyâ ve Taberânî Muâz'dan rivâyet etmişlerdir.
84. Taberânî **"Evsat"**da İbn Abbâs'tan rivâyet etmiştir.
85. Ebû Mansûr Deylemî İbn Ömer ve Enes'den rivâyet ettiler.

Avn b. Abdullah Mühelleb'in oğlu Fazl'ın yanına girdi. O sırada Vâsıt şehrinde vâli bulunuyordu. Avn kendisine:

- "Sana nasîhat etmek istiyorum." deyince Fazl:

- "Söyle bakalım." dedi. Bunun üzerine Avn:

- "Kibirlenme. Zîra ilk isyân kibirdendir." dedi. Ve:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ

"Hani meleklere: "Âdem'e secde edin." demiştik de İblîs'den başkası hemen secde ettiler." (Bakara sûresi, 2/34) âyetini okudu ve devamla: "Harîs olma. Zîra genişliği, eni, yer ve gökler kadar olan cennete Allahu Teâlâ'nın yerleştirdiği Âdem'i, cennetten hırs çıkarmıştır. Allahu Teâlâ'nın yasakladığı bir ağaçtan yedi ve bu sûretle cennetten çıktı." Sonra:

اِهْبِطُوا مِنْهَا

"Dedik ki, hepiniz oradan inin!" (Bakara sûresi, 2/38) âyet-i kerîmesini okudu. Haset etme. Zîra Kabil, Hâbil'i hasedi yüzünden öldürmüştür." dedi ve:

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ اٰدَمَ

"(Yâ Muhammed aleyhisselam!) **Onlara, Âdem'in iki oğlunun kıssasını doğru olarak anlat."** (Mâide sûresi, 5/27) âyetini okudu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashâbı anıldığı, kaderden bahsedildiği, nücûm ilminden söz açıldığı yerlerde susmasını bil." dedi.

Ebû Bekir b. Abdullah şöyle bir hikâye anlatıyor: "Zâtın biri bir hükümdâra uğrar, onun karşısına dikilir ve ona öğüt vererek der ki:

- “Sen, sana iyilik yapana fazlasını yap, kötülük yapana bir şey yapma, onun kötülüğü mükâfat olarak sana yeter. Bunu gören başka biri, adamın hükümdâra karşı böyle konuşmasını çekemeyerek bir gün hükümdâra:

- “Bu adam senin nefesinin koktuğunu söylüyor.” der. Hükümdâr:

- “Ne biliyorsun?” diye sorunca adam:

- “Bir daha yanına yaklaşınca bak nasıl ağzını burnunu tutacaktır.” der. Hükümdâr da:

- “Pekâlâ öyleyse bir tecrübe edelim.” der. Adam oradan çıkar. Bu zât, hükümdarın huzuruna gireceği zaman onu dâvet eder ve sarımsaklı yemek yedirdikten sonra:

- “Ağzının kokusu ile hükümdâra fazla yaklaşma.” diye tembîh eder. Bu zât yine mûtâdı vechile pâdişâhın huzuruna girer ve karşısına dikilir, aynı tavsiyede bulunur. Pâdişâh tecrübe etmek için adama:

- “Yanıma yaklaş.” deyince, adam da ağzını burnunu tutarak pâdişâha yaklaşır. Hükümdâr kendi kendine, adamın doğru söylediğine inanır ve eline kâğıt kalem alarak bir yazı yazar, buna verir ve:

- “Bu mektubu falan kumandana götür.” der. Pâdişâhın kendi eliyle yazdığı fermanlar umûmiyetle birer yardım ve ikrâmı âmir yazılar olduğu için, adam kâğıdı alıp dışarı çıkınca, kendisine yemek yediren adama tekrar rastlar. Kendisine:

- “Elindeki kâğıt nedir?” diye sorar. Adam da:

- “Herhâlde pâdişâh bir kaç kuruş atıyye ve ihsân yazmıştır, onu almaya gidiyorum.” der. Adam:

- "Ne olur, bu kâğıdı bana ver." diye ricâ eder. O:

- "Olsun, al der. Adam kâğıdı alıp da doğru kumandana gidince, yazı tamâmen umulanın aksine çıkar. Meğerse pâdişâh kızmış ve kâğıda: "Bu kâğıdı getiren adamı boğazla, derisini yüz, içine saman doldur ve bana gönder." der. Bunu duyan adam: "Aman aman, bunun sâhibi ben değilim, istersen geri çevir, esas sâhibini getireyim, bu şöyle oldu, böyle geldi." diye anlatırsa da fayda vermez. Emir yerine getirilir. Ertesi gün aynı zât yine hükümdârın huzuruna çıkınca, bu sefer hükümdâr şaşırarak:

- "Sana dün verdiğim kâğıt ne oldu?" diye sorar. Adamcağız vaziyeti anlatır. Hükümdar sorar:

- "Benim nefesimin koktuğunu söylüyorsun, doğru mu?" Adam:

- "Hayır, böyle bir şey yok." der. Pâdişâh:

- "Öyle ise neden bana yaklaşınca ağzını burnunu kapadın?" deyince, adamcağız:

- "O gün o adam beni dâvet etti, bana sarımsaklı yemek yedirdi. Nefesimin kokusu sizi rahatsız etmesin diye ağzımı kapadım." deyince, pâdişâh meseleyi öğrenir ve:

- "Doğru söylüyorsun, geç otur. Kötülük yapan kötülüğünün cezasını buldu ve senin yerine geçti." der.

İbn Şîrîn de şöyle diyor: "Dünyalık hususunda kimseye haset etmedim. Zîra dünyalık kendisine verilen kimse, cennetlik ise bu dünyalığının cennetin yanında ne kıymeti var? Nesine haset edeyim? Şâyet cehennemlik ise haset edilecek neresi var, dünyalığından ne çıkar?"

Adamın biri **Hasan-ı Basrî**'ye:

- "Mü'min hiç haset eder mi?" diye sordu. Hasan-ı Basrî:

- "Yâkub aleyhisselâm'ın oğullarını unuttun mu? Elbette mü'-min de haset eder. Ancak içinden geçen bu çekememezliğe dilinle veyâ elinle katılmadıktan sonra o kadar zararlı olmaz." dedi. Muâviye de: "Herkesi memnin etmek mümkündür, yalnız hasûd olanı tatmîn etmek zordur. Çünkü o, haset ettiği şeyin yok olması ile ancak memnun kalır." demiştir. Bunun içindir ki, Şâir şöyle diyor:

"Bütün düşmanlıkların yok olması mümkün, ancak haset düşmanlığının izâlesi mümkün değildir."

Hakîmlerden biri de: "Haset, iyileşmeyen bir yara gibidir. Zâten hasûdun dünyadaki bu sıkıntısı ve hasedi sebebiyle âhirette uğrayacağı azâb, cezâ bakımından kendisine yeter." demiştir. Bedevînin biri de şöyle demiştir: "Haset edici kadar mazlûma benzeyen bir zâlim görmedim. Çünkü o, sana verilen nîmeti kendisine bir nikmet ve gadab olarak görür."

Hasan-ı Basrî: "Ey insanoğlu, niçin kardeşini çekemiyorsun? Ona verilen onun hakkı ise Allahu Teâlâ'nın ikrâm ettiği kimseye kızmaya ne hakkın var? Şâyet hakkı değilse, cehenneme girecek adamın nesine çekememezlik edersin?" demiştir. Diğer biri: "Haset, meclislerde zillet ve meskenet, melekler tarafından lânet, halk tarafından nefret ve sıkıntı, ölüm anında şiddet ve zorluk, mahşer yerinde ise rezalet ve azâb ile karşılaşır." demiştir.

بيان حقيقة الحسد وحكمه وأقسامه ومراتبه

اعلمْ : أنَّهُ لا حسدَ إلا علىٰ نعمةٍ ، فإذا أنعمَ اللهُ علىٰ أخيكَ بنعمةٍ . . فلكَ فيها حالتانِ :

إحداهُما : أنْ تكرهَ تلكَ النعمةَ وتحبَّ زوالَها ، وهٰذهِ الحالةُ تُسمَّىٰ حسداً ، **فالحسدُ حدُّهُ** : كراهةُ النعمةِ ، وحبُّ زوالِها عنِ المنعَمِ عليهِ .

الحالةُ الثانيةُ : ألاَّ تحبَّ زوالَها ولا تكرَهَ وجودَها ودوامَها ، ولكنْ تشتهي لنفسِكَ مثلَها ، وهٰذهِ تُسمَّىٰ غبطةً ، وقدْ تُخصُّ باسمِ المنافسةِ ، وقدْ تُسمَّى المنافسةُ حسداً ، والحسدُ منافسةً ، ويُوضعُ أحدُ اللفظينِ موضعَ الآخرِ ، ولا حجرَ في الأسامي بعدَ فهمِ المعاني .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المؤمنُ يغبطُ ، والمنافقُ يحسُدُ »(١) .

فأمَّا الأوَّلُ . . فهوَ حرامٌ بكلِّ حالٍ إلا نعمةً أصابَها فاجرٌ أوْ كافرٌ ، وهوَ يستعينُ بها علىٰ تهييجِ الفتنةِ ، وإفسادِ ذاتِ البينِ ، وإيذاءِ الخلقِ ، فلا

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً مرفوعاً ، وإنما هو من قول الفضيل بن عياض ، كذلك رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الحسد ») . « إتحاف » (٨/ ٥٨) ، ورواه أبو نعيم عنه في « الحلية » (٨/ ٩٥) .

يضرُّكَ كراهتُكَ لها ، ومحبتُكَ لزوالِها ؛ فإنَّكَ لا تحبُّ زوالَها مِنْ حيثُ إنَّها نعمةٌ ، بلْ مِنْ حيثُ إنَّها آلةُ الفسادِ ، ولوْ أمنْتَ فسادَهُ .. لمْ يغمَّكَ تنعُّمُهُ .

ويدلُّ علىٰ تحريمِ الحسدِ الأخبارُ التي نقلناها ، وأنَّ هٰذهِ الكراهةَ تسخُّطٌ لقضاءِ اللهِ تعالىٰ في تفضيلِ بعضِ عبادِهِ علىٰ بعضٍ ، وذلكَ لا عذرَ فيهِ ولا رخصةَ ، وأيُّ معصيةٍ تزيدُ علىٰ كراهتِكَ لراحةِ مسلمٍ مِنْ غيرِ أنْ يكونَ لكَ فيهِ مضرةٌ !

وإلىٰ هٰذا أشارَ القرآنُ بقولِهِ : ﴿ إِن تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِن تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا ﴾ ، وهٰذا الفرحُ شماتةٌ ، والحسدُ والشماتةُ يتلازمانِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّن بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا ﴾ ، فأخبرَ تعالىٰ أنَّ حبَّهمْ زوالَ نعمةِ الإيمانِ حسدٌ .

وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً ﴾ .

وذكرَ اللهُ تعالىٰ حسدَ إخوةِ يوسفَ ، وعبَّرَ عمَّا في قلوبِهِمْ بقولِهِ : ﴿ إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلَىٰ أَبِينَا مِنَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٨﴾ اقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ ﴾ ، فلمَّا كرهُوا حبَّ أبيهِمْ لهُ .. ساءَهُمْ ذلكَ ، وأحبُّوا زوالَهُ عنهُ ، فغيبُوهُ عنهُ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّا أُوتُوا ﴾ أيْ : لا تضيقُ بهِ صدورُهُمْ ولا يغتمُّونَ ، فأثنىٰ عليهِمْ بعدمِ الحسدِ .

وقالَ تعالىٰ في معرضِ الإنكارِ : ﴿ أَمْ يَحْسُدُونَ ٱلنَّاسَ عَلَىٰ مَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ ﴾ .

وقالَ : ﴿ كَانَ ٱلنَّاسُ أُمَّةً وَٰحِدَةً ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ إِلَّا ٱلَّذِينَ أُوتُوهُ مِنۢ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُمُ ٱلْبَيِّنَٰتُ بَغْيًۢا بَيْنَهُمْ ﴾ قيلَ في التفسيرِ : حسداً⁽¹⁾ .

وقالَ : ﴿ وَمَا تَفَرَّقُوٓاْ إِلَّا مِنۢ بَعْدِ مَا جَآءَهُمُ ٱلْعِلْمُ بَغْيًۢا بَيْنَهُمْ ﴾ ، فأنزلَ اللهُ العلمَ ليجمعَهُمْ ويؤلِّفَ بينهُمْ علىٰ طاعتِهِ ، فأمرَهُمْ أنْ يتألَّفوا بالعلمِ ، فتحاسدُوا واختلفُوا ؛ إذ أرادَ كلٌّ واحدٍ أنْ ينفردَ بالرئاسةِ وقبولِ القولِ ، فردَّ بعضُهُمْ علىٰ بعضٍ .

قالَ ابنُ عباسٍ : كانَتِ اليهودُ قبلَ أنْ يُبعثَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا قاتلوا قوماً . . قالوا :

نسألُكَ بالنبيِّ الذي وعدتَنا أن ترسلَهُ ، وبالكتابِ الذي تنزلُهُ إلا ما نصرتَنا ، فكانُوا يُنصَرونَ .

فلمَّا جاء النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ ولدِ إسماعيلَ . . عرفُوهُ ، وكفرُوا بهِ بعدَ معرفتِهِمْ إيَّاهُ ، فقالَ تعالَىٰ : ﴿ وَكَانُواْ مِن قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ فَلَمَّا جَآءَهُم مَّا عَرَفُواْ كَفَرُواْ بِهِۦ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ أَن يَكْفُرُواْ بِمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ بَغْيًا ﴾ أيْ : حسداً⁽²⁾ .

---

(1) أي : فسروا البغي بالحسد ؛ فإنه تجاوز من الحق إلى الباطل . « إتحاف » (٨/ ٦٠) .

(2) رواه الآجري في « الشريعة » (٩٧٨) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٢٦٣) ، =

وقالَتْ صفيَّةُ بنتُ حييٍّ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : جاءَ أبي وعمِّي مِنْ عندِكَ يوماً ، فقالَ أبي لعمي : ما تقولُ فيهِ ؟

قالَ : أقولُ : إنَّهُ النبيُّ الذي بشَّرَ بهِ موسىٰ ، قالَ : فما ترى ؟ قالَ : أرىٰ معاداتَهُ أيامَ الحياةِ(١) .

فهـٰذا حكمُ الحسدِ في التحريمِ .

وأمَّا المنافسةُ . . فليسَتْ بحرامٍ ، بلْ هيَ إمَّا واجبةٌ ، وإمَّا مندوبةٌ ، وإمَّا مباحةٌ ، وقدْ يُستعملُ لفظُ المنافسةِ بدلَ الحسدِ ، والحسدِ بدلَ المنافسةِ .

قالَ قثمُ بنُ العباسِ : لمَّا أرادَ هوَ والفضلُ أنْ يأتيا النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيسألانِهِ أنْ يؤمِّرَهُما على الصدقةِ .

قالا لعليٍّ حينَ قالَ لهُما :

لا تذهبا إليهِ ؛ فإنَّهُ لا يؤمِّرُكما عليها ، فقالا لهُ : ما هـٰذا منكَ إلا نفاسةٌ ، واللهِ ؛ لقدْ زوَّجَكَ ابنتَهُ فما نفِسْنا ذلكَ عليكَ ؛ أيْ : هـٰذا منكَ

= والبيهقي في « دلائل النبوة » (٢/ ٧٦) ، ومجمل روايات الاستنصار به صلى الله عليه وسلم وحسدهم له عليه الصلاة والسلام عند الطبري في « تفسيره » (١/ ١/ ٥٣٩ـ ٥٤٢) .

(١) قال الحافظ العراقي : (رواه ابن إسحاق في « السيرة » ، قال : حدثني عبد الله بن أبي بكر بن محمد بن عمرو بن حزم قال : حدثت صفية ، فذكره نحوه ، وهو منقطع) . « إتحاف » (٨/ ٦٠) .

حسدٌ ، وما حسدناكَ علىٰ تزويجهِ إياكَ فاطمةَ(١) .

والمنافسةُ مشتقةٌ في اللغةِ مِنَ النفاسةِ ، والذي يدلُّ علىٰ إباحةِ المنافسةِ : قولُهُ تعالىٰ : ﴿وَفِي ذَٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ ٱلْمُتَنَافِسُونَ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿سَابِقُوٓاْ إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ﴾ .

وإنَّما المسابقةُ عندَ خوفِ الفوتِ ، وهوَ كالعبدينِ يتسابقانِ إلىٰ خدمةِ مولاهما ؛ إذْ يجزعُ كلُّ واحدٍ أن يسبقَهُ صاحبُهُ فيحظىٰ عندَ مولاهُ بمنزلةٍ لا يحظىٰ هوَ بها .

وكيفَ وقدْ صرَّحَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بذلكَ فقالَ :

« لاحسدَ إلاَّ في اثنتينِ : رجلٍ آتاهُ اللهُ مالاً ، فسلَّطَهُ علىٰ هلكتِهِ في الحقِّ ، ورجلٍ آتاهُ اللهُ علماً ، فهوَ يعملُ بهِ ويعلِّمُهُ النَّاسَ »(٢) .

ثمَّ فسَّرَ ذلكَ في حديثِ أبي كبشةَ الأنماريِّ فقالَ : « مثلُ هـٰذهِ الأمَّةِ مثلُ أربعةِ رجالٍ :

رجلٌ آتاهُ اللهُ مالاً وعلماً ، فهو يعملُ بعلمِهِ في مالِهِ .

ورجلٌ آتاهُ اللهُ علماً ولمْ يؤتِهِ مالاً ، فيقولُ ربُّ العلمِ : لوْ أنَّ لي مالاً مثلَ مالِ فلانٍ . . لكنتُ أعملُ فيهِ بمثلِ عملِهِ ؛ فهما في الأجرِ سواءٌ » .

---

(١) رواه مسلم (١٠٧٢) بنحوه .

(٢) رواه البخاري (٧٣) ، ومسلم (٨١٦) .

وهٰذا منهُ حبٌّ لأنْ يكونَ لهُ مثلُ مالِهِ فيعملَ مثلَ ما يعملُ مِنْ غيرِ حبِّ زوالِ النعمةِ عنهُ .

قالَ : « ورجلٌ آتاهُ اللهُ مالاً ولم يؤتِهِ علماً ، فهوَ يُنفقُهُ في معاصِي اللهِ .

ورجلٌ لمْ يؤتِهِ اللهُ علماً ولمْ يؤتِهِ مالاً ، فيقولُ : لوْ أنَّ لي مثلَ مالِ فلانٍ . . لكنتُ أنفقُهُ في مثلِ ما أنفقَهُ فيهِ مِنَ المعاصي ؛ فهما في الوزْرِ سواءٌ »(١) .

فذمَّهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ جهةِ تمنِّيهِ للمعصيةِ ، لا مِنْ جهةِ حبِّهِ أنْ يكونَ لَهُ مِنَ النعمةِ مثلُ مالِهِ .

فإذاً ؛ لا حرجَ علىٰ مَنْ يغبطُ غيرَهُ في نعمةٍ ويشتهي لنفسِهِ مثلَها ؛ مهما لمْ يحبَّ زوالَها عنهُ ، ولمْ يكرَهْ دوامَها لهُ .

نعمْ ، إنْ كانَتْ تلكَ النعمةُ نعمةً دينيَّةً واجبةً ؛ كالإيمانِ ، والصلاةِ ، والزكاةِ . . فهٰذِهِ المنافسةُ **واجبةٌ** ، وهوَ أنْ يحبَّ أنْ يكونَ مثلَهُ ؛ لأنَّهُ إنْ لمْ يحبَّ ذلكَ . . فيكونُ راضياً بالمعصيةِ ، وذلكَ حرامٌ .

وإنْ كانَتِ النعمةُ مِنَ الفضائلِ ؛ كإنفاقِ الأموالِ في المكارمِ والصدقاتِ . . فالمنافسةُ فيها **مندوبٌ إليها** ، وإنْ كانَتْ نعمةً يُتنعَّمُ بها علىٰ وجهٍ مباحٍ . . فالمنافسةُ فيها مباحةٌ .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٢٥) ، وابن ماجه (٤٢٢٨) .

وكلُّ ذلكَ يرجعُ إلىٰ إرادتِهِ مساواتَهُ واللحوقَ بهِ في النعمةِ ، وليسَ فيها كراهةُ النعمةِ ، وكانَ تحتَ هـٰذهِ النعمةِ أمرانِ :

أحدُهُما : راحةُ المنعَمِ عليهِ .

والآخرُ : ظهورُ نقصانِ غيرِهِ وتخلُّفِهِ عنهُ .

وهوَ يكرَهُ أحدَ الوجهينِ ، وهوَ تخلُّفُ نفسِهِ ، ويحبُّ مساواتَهُ لهُ ، ولا حرجَ علىٰ مَنْ يكرهُ تخلُّفَ نفسِهِ ونقصانَها في المباحاتِ .

نعمْ ، ذلكَ ينقصُ مِنَ الفضلِ ، ويناقضُ الزهدَ والتوكلَ والرضا ، ويحجبُ عنِ المقاماتِ الرفيعةِ ، ولكنَّهُ لا يوجبُ العصيانَ .

* * *

وهـٰهنا دقيقةٌ غامضةٌ : وهيَ أنَّهُ إذا أيسَ مِنْ أنْ ينالَ مثلَ تلكَ النعمةِ وهوَ يكرهُ تخلُّفَهُ ونقصانَهُ . . فلا محالةَ يحبُّ زوالَ النقصانِ ، وإنَّما يزولُ نقصانُهُ إمَّا بأنْ ينالَ مثلَ ذلكَ ، أوْ بأنْ تزولَ نعمةُ المحسودِ .

فإذا انسدَّ أحدُ الطريقينِ . . فيكادُ القلبُ لا ينفكُّ عنْ شهوةِ الطريقِ الآخرِ ، حتَّىٰ إذا زالَتِ النعمةُ عنِ المحسودِ . . كانَ ذلكَ أشهىٰ عندَهُ مِنْ دوامِها ؛ إذ بزوالِها يزولُ تخلُّفُهُ وتقدُّمُ غيرِهِ ، وهـٰذا لا يكادُ ينفكُّ القلبُ عنهُ .

فإنْ كانَ بحيثُ لوْ أُلقيَ الأمرُ إليهِ ورُدَّ إلى اختيارِهِ لسعىٰ في إزالةِ النعمةِ

عنهُ . . فهوَ حسودٌ حسداً مذموماً ، وإنْ كانَ تردعُهُ التقوىٰ عنْ إزالةِ ذلكَ . . فيُعفىٰ عنهُ فيما يجدُهُ في طبعِهِ مِنِ ارتياحٍ إلىٰ زوالِ النعمةِ عنْ محسودِهِ مهما كَانَ كارهاً لذلكَ مِنْ نفسِهِ بعقلِهِ ودينِهِ ، ولعلَّهُ المعنيُّ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ لا ينفكُّ المؤمنُ عنهنَّ : الحسدُ والظنُّ والطِّيَرةُ » .

ثمَّ قالَ : « ولهُ منهنَّ مخرجٌ ، إذا حسدتَ . . فلا تبغِ »⁽¹⁾ ؛ أيْ : إنْ وجدتَ في قلبِكَ شيئاً . . فلا تعملْ بهِ ، وبعيدٌ أنْ يكونَ الإنسانُ مريداً للحاقِ بأخيهِ في النعمةِ فيعجزُ عنها ، ثمَّ ينفكُّ عنْ ميلٍ إلىٰ زوالِ النعمةِ ؛ إذْ يجدُ ـ لا محالةَ ـ لهُ ترجيحاً علىٰ داومِها .

فهٰذا الحدُّ مِنَ المنافسةِ يزاحمُ الحسدَ الحرامَ ، فينبغي أنْ يُحتاطَ منهُ ، فإنَّهُ موضعُ الخطرِ ، وما مِنْ إنسانٍ إلاَّ وهوَ يرىٰ فوقَ نفسِهِ مِنْ معارفِهِ وأقرانِهِ مَنْ يحبُّ أن يساويَهُ ، ويكادُ يجرُّهُ ذلكَ إلى الحسدِ المحظورِ إنْ لمْ يكنْ قويَّ الإيمانِ رزينَ التقوىٰ .

ومهما كانَ محرِّكُهُ خوفَ التفاوتِ وظهورَ نقصانِهِ عنْ غيرِهِ . . جرَّهُ ذلكَ إلى الحسدِ المذمومِ ، وإلىٰ ميلِ الطبعِ إلىٰ زوالِ النعمةِ عنْ أخيهِ ، حتَّىٰ ينزلَ هوَ إلىٰ مساواتِهِ إذْ لمْ يقدِرْ هوَ أنْ يرتقيَ إلىٰ مساواتِهِ بإدراكِ النعمةِ ؛ وذلكَ

---

(١) رواه ابن قتيبة في « عيون الأخبار » (٨/٢) عن إسماعيل بن أمية معضلاً ، وفي « الإتحاف » (٥١/٨) : (رواه ابن أبي الدنيا في كتاب « ذم الحسد » من حديث أبي هريرة ، وفيه يعقوب بن محمد الزهري ، وموسى بن يعقوب ، ضعفهما الجمهور) .

لا رخصةَ فيهِ أصلاً ، بلْ هوَ حرامٌ ، سواءٌ كانَ في مقاصدِ الدينِ أوْ مقاصدِ الدنيا ، ولكنْ يُعفىٰ عنهُ في ذلكَ ما لمْ يعملْ بهِ إنْ شاءَ اللهُ ، وتكونُ كراهتُهُ لذلكَ مِنْ نفسهِ كفارةً لهُ .

فهٰذهِ حقيقةُ الحسدِ وأحكامُهُ .

* * *

وأمّا مراتبُهُ . . فأربعٌ :

الأُولىٰ : أنْ يحبَّ زوالَ النعمةِ عنهُ وإنْ كانَتْ لا تنتقلُ إليهِ ، وهٰذا غايةُ الخبثِ .

الثانيةُ : أنْ يحبَّ زوالَ النعمةِ إليهِ ؛ لرغبتِهِ في تلكَ النعمةِ ، مثلُ رغبتِهِ في دارٍ حسنةٍ ، أوِ امرأةٍ جميلةٍ ، أوْ ولايةٍ نافذةٍ واسعةٍ نالَها غيرُهُ ، وهوَ يحبُّ أنْ تكونَ لهُ ، ومطلوبُهُ تلكَ النعمةُ لا زوالُها عنهُ ، ومكروهُهُ فقدُ النعمةِ لا تنعُّمُ غيرِهِ بها .

الثالثةُ : ألاَّ يشتهيَ عينَها ، بلْ يشتهي لنفسِهِ مثلَها ، فإنْ عجزَ عنْ مثلِها . . أحبَّ زوالَها ؛ كي لا يظهرَ التفاوتُ بينهُما .

الرابعةُ : أنْ يشتهيَ لنفسِهِ مثلَها ، فإنْ لمْ يحصلْ . . فلا يحبُّ زوالَها عنهُ .

وهٰذا الأخيرُ هوَ المعفوُّ عنهُ إنْ كانَ في الدنيا ، والمندوبُ إليهِ إنْ كانَ

في الدينِ ، والثالثةُ فيها مذمومٌ وغيرُ مذمومٍ ، والثانيةُ أخفُّ مِنَ الثالثةِ ، والأولىٰ مذمومٌ محضٌ .

وتسميةُ الثانيةِ حسداً فيهِ تجوُّزٌ وتوسُّعٌ ، ولكنَّهُ مذمومٌ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَتَمَنَّوْا۟ مَا فَضَّلَ ٱللَّهُ بِهِۦ بَعْضَكُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ﴾ ، فتمنِّيهِ لمثلِ ذلكَ غيرُ مذمومٍ ، وأمَّا تمنِّيهِ عينَ ذلكَ . . فهوَ مذمومٌ .

* * *

HASEDİN MÂHİYETİ VE MERTEBELERİ

Bilmiş ol ki; haset, ancak bir nîmete olur. Allahu Teâlâ bir kardeşine bir nîmet ihsân ettiği zaman, senin iki hâlin vardır:

Birincisi: Bu nîmeti ona çok görüp onun elinden gitmesini istemektir. İşte buna haset denir. Tarifi de budur: Adamın varlığını çok görmek ve yok olmasına sevinmektir.

İkincisi: Ne varlığına sevinmek, ne de yok olmasını istemektir. Buna rağmen adamın varlığı gibi senin de varlığın olmasını istemendir. Buna gıpta ve bâzen de münâfese denir. Bâzen münâfeseye haset, hasede münâfese derler. Yâni bu sözler birbirinin yerine konabilir. Mânâ anlaşıldıktan sonra isimlerde fark yoktur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْمُؤْمِنَ يَغْبِطُ وَالْمُنَافِقُ يَحْسُدُ

"Mü'min gıpta, münafık ise haset eder."[86] buyurmuştur.

Birincisi, yâni başkasının elinde olan nîmetten hoşlanmayıp onun yok olmasını istemek, her hâli ile haramdır. Ancak fâcir veyâ bir kâfirin eline geçen servet ile fitne uyandırdığı, bu sebeple ara bozup herkese eziyet ettiği zaman, bu nîmetin zevâlini istemek, bu adamın bu varlığına memnun olmamak, günâh değildir. Çünkü sen onun yok olmasını, nîmet olması bakımından değil, onu kötülükte kullanması bakımından istiyorsun. Şâyet adam yaptığı fesatlıktan vazgeçseydi elindeki nîmete üzülecek değildin. Hasedin haram olduğuna, yukarıda anlattığımız rivâyetlerle bu çekememezlik, Allahu Teâlâ'nın taksîmâtındaki kazâsına rızâ göstermemek, delâlet etmektedir. Burada ne özür, ne de ruhsat vardır. Sana zararı dokunmadan bir Müslüman'ın rahata ulaşmasına hoşlanmamak kadar günâh ne olabilir? İşte buna işâret olmak üzere Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmuştur:

---

[86] Mehazı bulunamamıştır.

إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ وَإِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا

"Size bir iyilik gelse, onların fenasına gider; başınıza bir kötülük gelse buna sevinirler." (Âl-i İmrân sûresi, 3/120) Bu sevinç, belâya sevinmektir ki, haset ile arkadaştır.

Yine Allahu Teâlâ:

وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ
كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ

"Kitap ehlinin çoğu, hak kendilerine apaçık belli olduktan sonra, içlerindeki çekememezlikten ötürü, sizin inandıktan sonra inkâr etmenizi isterler." (Bakara sûresi, 2/109) buyurmuştur.

Onların, îman nîmetinin Müslümanlardan zâtî olmasını istemelerinin haset olduğunu haber vermiştir. Yine Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً

"Onlar kendileri inkâr ettikleri gibi, keşke siz de inkâr etseniz de müsâvî olsanız isterler." (Nisâ sûresi, 4/89) Allahu Teâlâ Yûsuf aleyhisselâmın kardeşlerinin hasedini anlatırken, onların içinden geçenleri şöyle beyân buyurmuştur:

إِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَأَخُوهُ أَحَبُّ إِلٰى أَبِينَا مِنَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌ إِنَّ
أَبَانَا لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ. اُقْتُلُوا يُوسُفَ أَوِ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ
لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ

"Kardeşleri: "Biz birbirimize bağlı bir topluluk olduğumuz halde babamız, Yûsuf'u ve kardeşini daha çok seviyor. Doğrusu babamız apaçık bir sapıklık içindedir." (Yûsuf sûresi, 12/8-9) Babalarının Yûsuf'u sevmesinden memnun olmadıkları ve bu ağırlarına gittiği için bu sevgiyi yok etmek maksadıyla Yûsuf'u babalarından uzaklaştırmalardır. Yine Allahu Teâlâ:

وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا

"Onlara verilenler karşısında içlerinde bir çekememezlik hissetmezler." (Haşr sûresi, 59/9) buyurmuştur. Bunların da hasetleri olmamakla kendilerini övmüştür. Yine:

أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلٰى مَا اٰتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ

"Yoksa Allah'ın bol nîmetinden verdiği kimseleri mi çekemiyorlar?" (Nisâ sûresi, 4/54) buyrulmuştur. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً... إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا
جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ

"İnsanlar bir tek ümmetti, Allah peygamberleri müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdi, insanların ayrılığa düşecekleri hususlarda aralarında hüküm vermek için onlarla birlikte doğru olan kitap indirdi. Kitap verilenler, kendilerine vesika-

lar geldikten sonra, aralarındaki ihtiras yüzünden onda ayrılığa düştüler.” (Bakara sûresi, 2/213) Buradaki “Bağyen” kelimesinden maksadın haset olduğu, müfessirlerce açıklanmıştır. Yine Allahu Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de şöyle buyurmuştur:

وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ

“Kendilerine ilim geldikten sonra ayrılığa düşmeleri, ancak birbirini çekememezlikten oldu.” (Şûra sûresi, 42/14) Allahu Teâlâ onları bir araya toplamak için ilmi inzâl etti. Bu sûretle onları tâatte birleştirmek istedi ve ilim ile ülfet etmelerini emretti. Fakat onlar hasetleşerek ihtilâfa düştüler. Çünkü her biri müstakil söz sâhibi olmak ve riyaset iddiâsında bulundular. Bunun için birbirini reddettiler.

İbn Abbâs (r.a.) diyor ki: “Peygamberimizden önce Yahudiler harplerinde, “Gönderilmesini vâd ettiğin peygamber ve indireceğini bildirdiğin kitap hürmetine bize nusrat ver.” diye duâ ederler ve öyle harp ederlerdi. Vaktâ ki peygamber kendilerinden değil, İsmâil aleyhisselâmın soyundan geldi, bunlar onu bildiler ve fakat inkâr ettiler. Bunu beyân etmek üzere Allahu Teâlâ:

وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا فَلَمَّا جَاءَهُمْ
مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ... أَنْ يَكْفُرُوا بِمَا أَنْزَلَ اللّٰهُ بَغْيًا

“Daha evvel küfredenlerin aleyhine fetih istiyorlardı. İşte tanıdıkları o şey kendilerine gelince ona küfrettiler. Artık Allah’ın lâneti o kâfirlerin tepesine. Onlar Allah’ın kullarından kimi dilerse ona fazlından indirilmesini gönüldekileri için... Allah’ın indirdiği şeyi de inkâr etmekle nefislerini ne kötü şeye değişip sattılar da gadab üstüne gadaba döndü-

ler." (Bakara sûresi, 2/89-90) buyurmuştu." Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zevcelerinden Safiyye bint-i Huyey (r.a.) -ki bunu Hayber'de esîr aldı, âzâd ederek nikâh etti.- Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e diyor ki: "Bir gün amcam ile babam sizin yanınızdan geldiler. Babam amcama:

- "Bu adam hakkındaki görüşün nedir?" diye sordu. Amcam:

- "Mûsâ aleyhisselâmın müjdelediği peygamberdir." dedi. Babam:

- "O halde buna karşı tavır ne olacak?" diye sordu. Amcam:

- "Ölünceye kadar düşmanlık." dedi." İşte hasedin haram olmaktaki hükmü.

Münâfeseye gelince: Bu vâcip, mendub ve mübâh olabilir. Bâzen münâfese kelimesi ile haset kelimesi birbirinin yerinde de kullanılır. Nitekim Hz. Abbâs'ın (r.a.) oğullarından **Kusam** ile **Fadl** zekât âmilliği için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e mürâcaat edeceklerini Hz. Alî'ye söylediklerinde, Hz. Ali (r.a.): "Sakın gitmeyin, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu işi size vermez. (Zîra sadaka malın kiridir, onunla uğraşmayı kendi akrabasına muvâfık bulmaz)" deyince onlar: "Bu ancak senin nefâsetinden ileri geliyor. Yâni haset ediyorsun. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) sana kızını verdi, biz haset etmedik." dediler. Burada münâfese kelimesini haset mânâsında kullandılar. Aslında münâfese, nefâsetten, temizlik ve paklıktan alınmadır. Bunun mübâh olduğuna Kur'ân-ı Kerîm'in:

فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ

"İyi şeyler için yarışanlar, bunun için yarışsınlar." (Mutaffifîn sûresi, 83/26) âyeti ile

سَابِقُوٓا إِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ

“Genişliği yer ile göğün genişliği kadar olan cennete koşuşun.” (Hadîd sûresi, 57/21) âyetleri delâlet etmektedir. Müsabaka, fırsatın kaybı korkusu olacağı anındadır. Efendilerinin yanında daha üstün mevkî almak için kölenin müsâbakası gibi. Münâfesenin cevâzını Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şu hadîste tasrîh etmiştir:

لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اِثْنَتَيْنِ رَجُلٌ اٰتَاهُ اللّٰهُ مَالًا فَسَلَّطَهُ عَلٰى هَلِكَتِهِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ اٰتَاهُ اللّٰهُ تَعَالٰى عِلْمًا فَهُوَ يَعْمَلُ بِهِ وَيُعَلِّمُهُ النَّاسَ

“Münâfese ancak iki kişiye olur. Bunlardan birine Allah servet vermiş, o da bu serveti hak yolunda sarf etmiştir. Diğerine de ilim vermiş, o da ilmiyle amel etmiş ve başkalarına da öğretmiştir.”[87]

Sonra **Ebû Kebşe**’nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu şöyle açıklamıştır:

مَثَلُ هٰذِهِ الْأُمَّةِ مَثَلُ أَرْبَعَةٍ: رَجُلٌ اٰتَاهُ اللّٰهُ مَالًا وَعِلْمًا فَهُوَ يَعْمَلُ بِعِلْمِهِ فِي مَالِهِ، وَرَجُلٌ أٰتَاهُ اللّٰهُ عِلْمًا وَلَمْ يُؤْتِهِ مَالًا فَيَقُولُ: رَبِّ لَوْلَا أَنَّ لِيَ مَالًا مِثْلَ مَالِ فُلَانٍ لَكُنْتُ أَعْمَلُ فِيهِ بِمِثْلِ عَمَلِهِ، فَهُمَا فِي الْأَجْرِ سَوَاءٌ، وَرَجُلٌ أٰتَاهُ اللّٰهُ مَالًا وَلَمْ يُؤْتِهِ عِلْمًا فَهُوَ يُنْفِقُهُ فِي مَعَاصِي اللّٰهِ تَعَالٰى، وَرَجُلٌ لَمْ يُؤْتِهِ اللّٰهُ مَالًا وَلَا عِلْمًا يَقُولُ: لَوْ أَنَّ لِيَ مِثْلَ مَالِ فُلَانٍ لَكُنْتُ أُنْفِقُهُ فِي مِثْلِ مَا أَنْفَقَهُ فِيهِ مِنَ الْمَعَاصِي فَهُمَا فِي الْوِزْرِ سَوَاءٌ

---

[87] Buhârî ile Müt’im, İbn Ömer’den rivâyet etmişlerdir

"Benim ümmetimin hali dört kimsenin hali gibidir. Bunlardan birine Allahu Teâlâ hem mal, hem de ilim vermiş; adam servetini ilminin" gerektirdiği şekilde ve meşrû yolda kullanmıştır. Diğerine de Allahu Teâlâ ilim vermiş fakat servet vermemiştir. Bu adam: "Benim de servetim olsa onun gibi meşrû yolda sarf ederdim." der. İşte bunların ikisi de mükâfatta müsâvîdir. (Bu adam ötekinin servetine göz dikmiş değil, ancak kendisinin de böyle hayırlı bir servete sâhip olmasını arzu etmiştir.) *Üçüncüsüne de Allahu Teâlâ servet vermiş, fakat ilim vermemiştir. Bu adam da servetini har vurup harman savurur, kötü yollarda harcar. Dördüncüsüne de Allahu Teâlâ ne ilim, ne de servet vermiştir. Fakat bu da: "Benim servetim olsa, şu üçüncü şahıs gibi onu kötü yerlerde kullanırdım." demiş. İşte bunlar da günâhta beraberdirler."*[88]

Anlaşılıyor ki, başkasının elindekine göz dikmeden onun mahvolmasını istemeden, onun serveti gibi bir servete sâhip olmayı arzu etmekte bir beis yoktur. Hattâ başkasının elindeki nîmet, dînî bakımdan temîni farz olan îman, namaz, zekât ve benzeri şeylerden ise o zaman münâfese farz olur; onun gibi olmayı temennî etmek kendisine farz olur. Çünkü bunları arzu etmemek, isyâna rızâ göstermektir, bu ise haramdır. Şâyet adamın elindeki nîmet, malını hayır ve hasenâta sarf etmek gibi fazîletlerden ise burada münâfese mendubdur.

Şâyet elindeki nîmeti mübah bir şekilde kullanıyorsa, böyle bir nîmeti istemek de ne sevap, ne de günâh olmak üzere mübahtır. Çünkü burada bir günâh yoktur. Üstelik böyle bir servetin iki faydası vardır. **Birincisi** sâhibinin huzura kavuşması; **ikincisi** de diğerinin ayarında olmasını istemesidir. Böyle bir servet istemekle müsâvatı arzulamış olur. Mübâh işlerde kendisinin geride kalmamasını istemesinde bir zorluk yoktur. Filhakika bu fazîletleri azaltır; zühde, tevekküle, rızâya muvâfık düşmez. Mânevî üstün mevkîlerden de insanı düşürür fakat isyânı gerektirmez.[89] Burada gâyet ince bir nokta vardır: Adam kendisinden üstününü görünce şüphesiz aradaki açığın kapanmasını ister ki, bu da iki şekilde olur. Ya kendisi yükselir, onun derecesini alır veyâ onun elindeki varlık gider, kendi seviyesine düşer. Yollardan biri kapanınca, gönül öte tarafa döner, yâni kendisi onun seviyesine ulaşamayacağını anlayınca, bu defa onun elindeki servetin mahvına teveccüh eder. Kendisi de onun seviyesine çıkamayacağına göre, onun kendi seviyesine inmesiyle rahat eder. Şâyet bu birinci yol kapanınca, bu ikinci yola başvurursa, bu adam zemmedilen hasûdlardandır.

---

[88] İbn Mâce ve Tirmizî rivâyet etmiştir. Tirmizî, bâzılarına göre hasen ve bâzılarına göre sahih olduğunu söylemiştir.

Şâyet her ne kadar hatırından böyle bir şey geçerse de kendisi bu fikre katılmaz ve bunu takvâsıvla reddederse, içindeki bu cereyandan mesûl olmaz. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Haset, su-i zan ve teşe'ümden kimse kurtulamaz."* buyurduğunun ve sonra da kurtuluş yolunu anlatmak üzere; *"İçine haset doğarsa, onun peşinden gitme."* buyurduğunun mânâsı da budur. İnsan arzu ettiği seviyeye ulaşamaz. Kendisinden üstün gördüğü kimselere ulaşması cidden zordur. Ulaşamayınca da, adamın servetinin elinden gitmesini ister. Bu haram olan hasede katılan münâfesedir. Bu hususta son derece ihtiyatlı davranmak îcâb eder. Zîra bu nokta tehlikelidir. Çünkü herkes, kendi akranlarında kendisinden üstün çok kimseleri görür, onlarla bir olmayı ister ve bu da yasak olan hasede yol açar. Kendini, ancak kuvvetli îmanı ve takvâsı kurtarabilir.

---

[89] Ben de derim ki: Münâfese fertler arasında olduğu gibi, milletler arasında da olması zarurîdir. Beynelmilel (milletler arası) yarışmadaki görünüş, her ne kadar refaha dayanıyorsa da, aslında zamâna ayak uydurarak, milletler mevcûdlyetlerini muhâfaza etmek için müsâbaka halindedirler. Binâenaleyh, zâhiren geri kalmışlıktan kurtulmak için çalışılıyorsa da, hadd-i zâtında gâye, mevcûdiyetlerini muhâfaza olduğundan, dünyâ milletlerine bakarak, onların kat ettikleri mesâfeyi almak için çalışmamız: hem millî, hem de dînî bir vazifedir. Bu kabîl münâfese elzemdir. Aksi takdirde, inhizam ve inkıraz neticesinde yokluğa mahkûm olmak mukadderdir. Âgâh oluna!

Kendini onların seviyesine çıkarmaya tahrîk eden sebep aşağılık duygusu ise yine kendini haram olan hasede sürükler de adamın varlığının elinden alınmasına meyleder. Çünkü kendisi o seviyeye çıkamayınca, onu kendi seviyesine indirmek ister. Bunda aslâ ruhsat yoktur, belki haramdır. Hattâ dünyalık hususunda haram olduğu gibi, dînî cihetten olursa da haramdır. Fakat içindeki bu hissini tatbikat sahasına koymayıp reddettikçe, yalnız his ile inşâallah muâhaze olunmaz. Bu halinden dolayı kendi kendini zemmi ve neden böylesin demesi günâhına keffâret olabilir.

İşte hasedin hakîkati ve erkânı bunlardır.

HASEDİN MERTEBELERİ

1 - Haset ettiği kimsenin elindeki nîmetin yok olmasını istemektir. Bu nîmet ister kendi eline geçsin, ister geçmesin, yeter ki onda bulunmasın. Hasedin en berbat olanı budur.

2 - Haset ettiği adamın elindeki nîmetin kendi eline geçmesini istemektir. Meselâ, adamın güzel evi veyâ güzel karısı var yâhut üstün mevkidedir. Adamın "Bunlar benim olsalar" demesidir. Bunun arzusu o nîmete sâhip olmaktır, maksadı o nîmeti kendisi elde etmektir. Yoksa birincisinde olduğu gibi "ne onda, ne de

bende olsun" şeklinde değildir. Başkası bu nîmetten neden istifâde ediyor, demiyor ben neden istifâde edemiyorum, diyor.

3 - Ondaki nîmetin aynının veyâ benzerinin kendisinde olmasını istemesidir. Şâyet kendi eline onun gibisi geçmeyecekse, onda da olmasın diye, arzu etmesidir.

4 - Onda olan nîmet gibi bir nîmetin de kendi elinde bulunmasını arzu etmek ve fakat onun elindeki nîmetin zevalini istememektir. İşte bu son kısım, dünyalık hususunda ise affedilmiştir. Dîn hususunda ile mendubdur. Üçüncü kısımda zemmedilen var, edilmeyen vardır. İkinci kısım, üçüncüden hafif, birinci kısım ise tamâmen zemmedilen hasettir. İkinci kısma haset adını vermekte biraz genişlik vardır. Fakat bu da mezmumdur. Nitekim Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهٖ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ

"Allah'ın, kiminizi kiminizden üstün kılmaya vesîle yaptığı şeyleri ummayın." (Nisâ sûresi, 4/32) Demek ki, "onun varlığı gibi bende de olsa" şeklinde temenni mezmûm değildir. Fakat, "ondaki bende olsa" şeklindeki temennî mezmûmdur.

بيان أسباب الحسد والمنافسة

أمَّا المنافسةُ . . فسببُها حبُّ ما فيهِ المنافسةُ ، فإنْ كانَ ذلكَ أمراً دينيّاً . . فسببُهُ حبُّ اللهِ تعالىٰ وحبُّ طاعتِهِ ، وإنْ كانَ دنيوياً . . فسببُهُ حبُّ مباحاتِ الدنيا والتنعُّمِ بها ، وإنَّما نظرُنا الآنَ في الحسدِ المذمومِ ، ومداخلُهُ كثيرةٌ جدّاً ، ولكنْ يحصُرُ جملتَها سبعةُ أسبابٍ : العداوةُ ، والتعزُّزُ ، والكبرُ ، والتعجُّبُ ، والخوفُ مِنْ فوتِ المقاصدِ المحبوبةِ ، وحبُّ الرئاسةِ ، وخبثُ النفْسِ وبخلُها .

فإنَّهُ إنَّما يكرَهُ النعمةَ علىٰ غيرِهِ إمَّا لأنَّهُ عدوُّهُ ، فلا يريدُ لهُ الخيرَ ، وهـٰذا لا يختصُّ بالأمثالِ ، بلْ يحسُدُ الخسيسُ الملِكَ ؛ بمعنىٰ : أنَّهُ يحبُّ زوالَ نعمتِهِ ؛ لكونِهِ مبغضاً لهُ بسببِ إساءتِهِ إليهِ أوْ إلىٰ مَنْ يحبُّهُ .

وإمَّا أنْ يكونَ مِنْ حيثُ يعلمُ أنَّهُ يستكبرُ بالنعمةِ عليهِ وهوَ لا يطيقُ احتمالَ كبرِهِ وتفاخرِهِ لعزَّةِ نفسِهِ ، وهوَ المرادُ بالتعزُّزِ .

وإمَّا أنْ يكونَ في طبعِهِ أنْ يتكبَّرَ على المحسودِ ، ويمتنعُ ذلكَ عليهِ لنعمتِهِ ، وهوَ المرادُ بالتكبُّرِ .

وإمَّا أنْ تكونَ النعمةُ عظيمةً والمنصبُ كبيراً ، فيتعجَّبُ مِنْ فوزِ مثلِهِ بمثلِ تلكَ النعمةِ ، وهوَ المرادُ بالتعجُّبِ .

وإمَّا أنْ يخافَ مِنْ فواتِ مقاصدِهِ بسببِ نعمتِهِ ؛ بأنْ يتوصَّلَ بها إلىٰ مزاحمتِهِ في أغراضِهِ .

وإمَّا أنْ يكونَ يحبُّ الرئاسةَ التي تنبني على الاختصاصِ بنعمةٍ لا يُساوىٰ فيها .

وإمَّا ألا يكونَ بسببٍ مِنْ هٰذهِ الأسبابِ ، بلْ لخبثِ النفسِ وشحِّها بالخيرِ لعبادِ اللهِ تعالىٰ .

ولا بدَّ مِنْ شرحِ هٰذهِ الأسبابِ .

* * *

السببُ الأولُ : العداوةُ والبغضاءُ :

وهٰذا أشدُّ أسبابِ الحسدِ ، فإنَّ مَنْ آذاهُ إنسانٌ بسببٍ مِنَ الأسبابِ ، وخالفَهُ في غرضِهِ بوجهٍ مِنَ الوجوهِ . . أبغضَهُ قلبُهُ ، وغضبَ عليهِ ، ورسخَ في نفسِهِ الحقدُ ، والحقدُ يقتضي التشفِّيَ والانتقامَ .

فإنْ عجزَ المبغضُ عنْ أنْ يتشفَّىٰ بنفسِهِ . . أحبَّ أنْ يتشفَّىٰ منهُ الزمانُ ، وربَّما يحيلُ ذلكَ علىٰ كرامةِ نفسِهِ عندَ اللهِ ، فمهما أصابَتْ عدوَّهُ بليَّةٌ . . فرحَ بها ، وظنَّ أنَّها مكافأةٌ لهُ مِنْ جهةِ اللهِ علىٰ بغضِهِ ، وأنَّها أصابَتْهُ لأجلِهِ ، ومهما أصابَتْهُ نعمةٌ . . ساءَهُ ذلكَ ؛ لأنَّهُ ضدُّ مرادِهِ ، وربَّما يخطرُ لهُ أنَّهُ لا منزلةَ لهُ عندَ اللهِ ؛ حيثُ لمْ ينتقمْ لهُ مِنْ عدوِّهِ الذي آذاهُ ، بلْ أنعمَ عليهِ .

وبالجملةِ : فالحسدُ يلزمُ البغضَ والعداوةَ ولا يفارقُهُما ، وإنَّما غايةُ التقيِّ ألاَّ يبغيَ ، وأنْ يكرهَ ذلكَ مِنْ نفسِهِ ، فأمَّا أنْ يبغضَ إنساناً ثمَّ يستويَ عندَهُ مسرَّتُهُ ومساءتُهُ . . فهـٰذا غيرُ ممكنٍ .

وهـٰذا ما وصفَ اللهُ تعالى الكفارَ بهِ ؛ أعني : الحسدَ بالعداوةِ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوٓاْ ءَامَنَّا وَإِذَا خَلَوْاْ عَضُّواْ عَلَيْكُمُ ٱلْأَنَامِلَ مِنَ ٱلْغَيْظِۚ قُلْ مُوتُواْ بِغَيْظِكُمْۗ إِنَّ ٱللَّهَ عَلِيمُۢ بِذَاتِ ٱلصُّدُورِ ۝ إِن تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٞ تَسُؤْهُمْ . . . ﴾ الآيةَ .

وكذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَدُّواْ مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ ٱلْبَغْضَآءُ مِنْ أَفْوَٰهِهِمْ ﴾ .

والحسدُ بسببِ البغضِ ربَّما يفضي إلى التنازعِ والتقاتلِ ، واستغراقِ العمرِ في إزالةِ النعمةِ بالحيلِ، وبالسعايةِ، وهتكِ السترِ ، وما يجري مجراهُ .

* * *

السببُ الثاني : التعزُّزُ :

وهوَ أن يثقُلَ عليهِ أنْ يترفَّعَ عليهِ غيرُهُ ، فإذا أصابَ بعضُ أمثالِهِ ولايةً أوْ علماً أوْ مالاً . . خافَ أنْ يتكبَّرَ عليهِ ، وهوَ لا يطيقُ تكبُّرَهُ ، ولا تسمحُ نفسُهُ باحتمالِ صَلفِهِ وتفاخرِهِ عليهِ ، وليسَ مِنْ غرضِهِ أنْ يتكبَّرَ ، بلْ غرضُهُ أنْ يدفَعَ كبرَهُ ، فإنَّهُ قدْ رضيَ بمساواتِهِ مثلاً ، ولكنْ لا يرضىٰ بترفُّعِهِ عليهِ .

* * *

السببُ الثالثُ : الكبرُ :

وهوَ أنْ يكونَ في طبعِهِ أنْ يتكبَّرَ عليهِ ، ويستصغرَهُ ويستخدمَهُ ، ويتوقَّعَ منهُ الانقيادَ لهُ ، والمتابعةَ في أغراضِهِ ، فإذا نالَ نعمةً . . خافَ ألا يحتملَ تكبُّرَهُ ، ويترفعَ عنْ متابعتِهِ ، أوْ ربَّما يتشوَّفُ إلىٰ مساواتِهِ ، أوْ إلىٰ أنْ يرتفعَ عليهِ ، فيعودَ متكبراً بعدَ أنْ كانَ متكبَّراً عليهِ .

وَمِنَ التعزُّزِ والتكبُّرِ كانَ حسدُ أكثرِ الكفارِ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ قالُوا : كيفَ يتقدَّمُ علينا غلامٌ يتيمٌ ؟!(١) .

وكيفَ نطأطِىءُ لهُ رؤوسَنا ؟! فقالُوا : ﴿ لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنَ ٱلْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ ﴾ أيْ : كانَ لا يثقلُ علينا أنْ نتواضعَ لهُ ونتَّبعَهُ إذا كانَ عظيماً(٢) .

وقالَ اللهُ تعالىٰ يصفُ قولَ قريشٍ : ﴿ أَهَٰٓؤُلَآءِ مَنَّ ٱللَّهُ عَلَيْهِم مِّنۢ بَيْنِنَآ ﴾

---

(١) إذ روى ابن سعد في « طبقاته » (١/ ١٣٩) عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : بعثت قريش النضر بن الحارث بن علقمة وعقبة بن أبي معيط وغيرهما إلىٰ يهود يثرب وقالوا لهم : سلوهم عن محمد ، فقدموا المدينة فقالوا : أتيناكم لأمر حدث فينا ، منا غلام يتيم حقير يقول قولاً عظيماً ، يزعم أنه رسول الرحمـٰن ، ولا نعرف الرحمـٰن إلا رحمان اليمامة ، قالوا : صفوا لنا صفته ، فوصفوا لهم ، قالوا : فمن تبعه منكم ؟ قالوا : سفلتنا ، فضحك حبرٌ منهم وقال : هـٰذا النبي الذي نجد نعته ونجد قومه أشد الناس له عداوة .

(٢) والمراد بالقريتين : مكة والطائف ، واختلفوا في تعيين المراد بالرجل في الآية . انظر « تفسير الطبري » (١٣/ ٢٥/ ٧٩) .

كالاستحقارِ لهمْ والأنفةِ منهُمْ[1] .

* * *

السببُ الرابعُ : التعجُّبُ :

كما أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنِ الأممِ السالفةِ ؛ إذْ قالُوا : ﴿مَآ أَنتُمۡ إِلَّا بَشَرٞ مِّثۡلُنَا﴾ .

وقالُوا : ﴿أَنُؤۡمِنُ لِبَشَرَيۡنِ مِثۡلِنَا﴾ ، ﴿وَلَئِنۡ أَطَعۡتُم بَشَرٗا مِّثۡلَكُمۡ إِنَّكُمۡ إِذٗا لَّخَٰسِرُونَ﴾ ، فتعجَّبُوا مِنْ أنْ يفوزَ برتبةِ الرسالةِ والوحيِ والقربِ مِنَ اللهِ بشرٌ مثلُهُمْ ، فحسدُوهُمْ ، وأحبُّوا زوالَ النبوَّةِ عنهُمْ ؛ جزعاً أنْ يفضلَ عليهِمْ مَنْ هوَ مثلُهُمْ في الخلقةِ ، لا عنْ قصدِ تكبُّرٍ ، وطلبِ رئاسةٍ ، وتقدُّمِ عداوةٍ ، أوْ سببٍ آخرَ مِنْ سائرِ الأسبابِ .

وقالُوا متعجِّبينَ : ﴿أَبَعَثَ ٱللَّهُ بَشَرٗا رَّسُولٗا﴾ ، وقالُوا : ﴿لَوۡلَآ أُنزِلَ عَلَيۡنَا ٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿أَوَعَجِبۡتُمۡ أَن جَآءَكُمۡ ذِكۡرٞ مِّن رَّبِّكُمۡ عَلَىٰ رَجُلٖ مِّنكُمۡ. . .﴾ الآيةَ .

* * *

السببُ الخامسُ : الخوفُ مِن فوتِ المقاصدِ :

وذلكَ يختصُّ بمتزاحمينَ علىٰ مقصودٍ واحدٍ ، فإنَّ كلَّ واحدٍ يحسُدُ

---

[1] يشيرون إلىٰ من اتبعه صلى الله عليه وسلم من المؤمنين ، حملهم علىٰ ذلك التعزز والكبر والجبروت . « إتحاف » (٨/ ٦٥) .

صاحبَه علىٰ كلِّ نعمةٍ تكونُ عوناً لَهُ في الانفرادِ بمقصودِهِ ، ومِنْ هـٰذا الجنسِ تحاسدُ الضَّرَّاتِ في التزاحمِ علىٰ مقاصدِ الزوجيَّةِ ، وتحاسدُ الإخوةِ في التزاحمِ علىٰ نيلِ المنزلةِ في قلبِ الأبوينِ ؛ للتوصُّلِ بهِ إلىٰ مقاصدِ الكرامةِ والمالِ .

وكذلكَ تحاسدُ التلميذينِ لأستاذٍ واحدٍ في نيلِ المنزلةِ في قلبِ الأستاذِ ، وتحاسدُ ندماءِ الملكِ وخواصِّهِ علىٰ نيلِ المنزلةِ مِنْ قلبِهِ ؛ للتوصُّلِ بهِ إلى الجاهِ والمالِ .

وكذلكَ تحاسدُ الواعظينِ المتزاحمينِ علىٰ أهلِ بلدةٍ واحدةٍ ، إذا كانَ غرضُهما نيلَ المالِ منَ القبولِ عندَهُمْ ، وكذلكَ تحاسدُ العالمينِ المتزاحمينِ علىٰ طائفةٍ مِنَ المتفقِّهةِ محصورينَ ؛ إذْ يطلبُ كلُّ واحدٍ منزلةً في قلوبِهِمْ ؛ للتوصُّلِ بهِمْ إلىٰ أغراضٍ لهُ .

* * *

السببُ السادسُ : حبُّ الرئاسةِ ، وطلبُ الجاهِ لنفسِهِ مِنْ غيرِ توصُّلٍ بهِ إلىٰ مقصودٍ :

وذلكَ كالرجلِ الذي يريدُ أنْ يكونَ عديمَ النظيرِ في فنٍّ مِنَ الفنونِ ، إذا غلبَ عليهِ حبُّ الثناءِ ، واستفزَّهُ الفرحُ بما يُمدحُ بهِ مِنْ أنَّهُ واحدُ الدهرِ وفريدُ العصرِ في فنِّهِ ، وأنَّهُ لا نظيرَ لهُ ، فإنَّهُ لوْ سمعَ بنظيرٍ لهُ في أقصى العالمِ . . ساءَهُ ذلكَ ، وأحبَّ موتَهُ ، أوْ زوالَ النعمةِ التي بها يشاركُهُ في المنزلةِ ؛ مِنْ

شجاعةٍ ، أوْ علمٍ ، أوْ عبادةٍ ، أوْ صناعةٍ ، أوْ جمالٍ ، أوْ ثروةٍ ، أوْ غيرِ ذلكَ ممَّا يتفرَّدُ هوَ بهِ ، ويفرحُ بسببِ تفرُّدِهِ .

وليسَ السببُ في هـٰذا عداوةً ، ولا تعزُّزاً ، ولا تكبراً على المحسودِ ، ولا خوفاً مِنْ فواتِ مقصودٍ ، سوىٰ محضِ الرئاسةِ بدعوى الانفرادِ ، وهـٰذا وراءَ ما بينَ آحادِ العلماءِ مِنْ طلبِ الجاهِ والمنزلةِ في قلوبِ الناسِ للتوصُّلِ إلىٰ مقاصدَ سوى الرئاسةِ .

وقدْ كانَ علماءُ اليهودِ ينكرونَ معرفةَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ولا يؤمنونَ بهِ ؛ خيفةً مِنْ أنْ تبطلَ رئاستُهُمْ واستتباعُهُمْ مهما نُسِخَ علمُهُمْ .

* * *

السببُ السابعُ : خبثُ النفسِ وشحُّها بالخيرِ لعبادِ اللهِ تعالىٰ :

فإنَّكَ تجدُ مَنْ لا يشتغلُ برئاسةٍ ولا تكبرٍ ولا طلبِ مالٍ ، إذا وصِفَ عندَهُ حسنُ حالِ عبدٍ مِنْ عبادِ اللهِ فيما أنعمَ اللهُ بهِ عليهِ . . شقَّ عليهِ ذلكَ .

وإذا وُصِفَ لهُ اضطرابُ أمورِ الناسِ ، وإدبارُهُمْ ، وفواتُ مقاصدِهِمْ ، وتنغُّصُ عيشِهِمْ . . فرحَ بهِ ، فهوَ أبداً يحبُّ الإدبارَ لغيرِهِ ، ويبخلُ بنعمةِ اللهِ علىٰ عبادِهِ ، كأنَّهُم يأخذونَ ذلكَ مِنْ ملكِهِ وخزانتِهِ .

ويُقالُ : البخيلُ : مَنْ يبخلُ بمالِ نفسِهِ ، والشحيحُ : هوَ الذي يبخلُ بمالِ غيرِهِ ، فهـٰذا يبخلُ بنعمةِ اللهِ تعالىٰ علىٰ عبادِهِ الذينَ ليسَ بينَهُ وبينَهُمْ عداوةٌ ولا رابطةٌ ، وهـٰذا ليسَ لهُ سببٌ ظاهرٌ إلا خبثٌ في النفسِ ، ورذالةٌ في الطبعِ ،

عليهِ وقعَتِ الجبلَّةُ ، ومعالجتُهُ شديدةٌ ؛ لأنَّ الحسدَ الثابتَ بسائرِ الأسبابِ أسبابُهُ عارضةٌ يُتصوَّرُ زوالُها ، فيطمعُ في إزالتِها ، وهـٰذا خبثٌ في الجبلَّةِ ، لا عنْ سببٍ عارضٍ ؛ فتعسرُ إزالتُهُ ؛ إذْ يستحيلُ في العادةِ إزالتُهُ .

* * *

فهـٰذِهِ هيَ أسبابُ الحسدِ ، وقدْ يجتمعُ بعضُ هـٰذِهِ الأسبابِ أوْ أكثرُها أوْ جميعُها في شخصٍ واحدٍ فيعظمُ فيهِ الحسدُ بذلكَ ، ويقوىٰ قوَّةً لا يقدرُ معها على الإخفاءِ والمجاملةِ ، بلْ يهتكُ حجابَ المجاملةِ ، ويظهرُ العداوةَ بالمكاشفةِ ، وأكثرُ المحاسداتِ تجتمعُ فيها جملةٌ مِنْ هـٰذِهِ الأسبابِ ، وقلَّما يتجرَّدُ سببٌ واحدٌ منها .

* * *

HASET VE MÜNÂFESENİN SEBEPLERİ

Münâfesenin sebebi, kendisinde nefâset bulunan bir şeyi sevmektir. Dînî olursa sebebi, Allah sevgisi ve tâat arzusudur. Dünyevî olursa sebebi, dünya nîmetlerini sevmek ve varlıktan zevk almaktır. Biz şimdi mezmum olan hasedin sebeplerini gözden geçirelim. Hasedi körükleyen pek çok sebepler vardır. Fakat bunları yedi babda hulâsa etmek mümkündür. Bunlar adâvet, teazzüz, tekebbür, teaccub, arzu edilen şeyden mahrum kalma korkusu, riyâset sevgisi ve alçak tabiatlılık ile cimriliktir. Demek ki bu adam ya düşmanı olur ona hayırlı rüyâ görmez ve varlıklı olmasını istemez. Burada emsallik aranmaz, kendisine veyâ adamlarından birine yaptığı kötülük sebebiyle bir hükümdârın hükümdarlığının elinden alınmasını isteyebilir. Yâhut bu varlığa sâhip olan kimse varlığıyla kendisine karşı azamet ve üstünlük taslar, buna dayanamaz, kendisine haset eder.

Teazzuz bu demektir. Veyâhut kendi tabiatındaki böbürlenmesini, varlığı sebebiyle karşısındakine gösteremiyor ve ona haset ediyor. İşte tekebbür de bu demektir. Yâhut da adamın başına büyük bir devlet kuşu konar, buna şaşarak kendisine haset eder. Bu da taaccüb, şaşmaktan hâsıl olan hasettir. Yâhut adamın elindeki servet sebebiyle kendi maksadına ulaşamayacağını bildiği için ona haset eder ki, bu da beşinci sebeptir. Yâhut kendisinde riyâset sevgisi var, fakat karşısındaki adamda olan varlık sebebiyle maksadına erişemediği için adama haset eder, bu da altıncı sebeptir. Yedincisi de, herhangi bir sebep ortada olmaksızın alçak tabiatliliği sebebiyle kimsede bir varlık görmek istemez ve varlık sâhiplerine haset etmesidir. Bütün bu sebepleri açıklamamız gerekiyor:

Birinci sebep: Birinci sebep düşmanlıktır. Bu, hasedin en mühim sebeplerindendir. Çünkü herhangi bir sebeple kendisine eziyet eden veyâ muhâlefette bulunan kimseye içinden kızmaya başlar ve bu kızmak kin hâlini alır. Kin ise intikam ile yatışır. Bizâtihi intikamdan âciz olan, işi zamana havâle eder. Düşmanına bir felâket geldiği zaman, bunu kendi kerâmetine hamlederek bununla sevinir ve bunu kendi mükâfatı sanır. Düşmanına bunun aksine olarak bir iyilik gelirse, buna da canı sıkılır ve bunu kendisinin Allah katında bir kıymeti olmadığına verir ki, düşmanından intikam almak şöyle dursun, nîmetini bile arttırmış olur. Uzun sözün kısası haset, düşmanlığın, husûmetin arkadaşıdır; onlardan ayrılmaz. Burada korunmanın son çâresi bu halinden hoşlanmayıp söz ve hareketleri ile işi azıntıya vermemektir. Yoksa kızdığı bir adamın sevinmesiyle üzüntülü halinin kendisince müsâvî olması mümkün değildir. Düşmanlığından doğan haset ile kâfirleri vasfederek üzere Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا اٰمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ
الْغَيْظِ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْ إِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ. إِنْ
تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ

"Onlar sizinle buluştukları zaman "inandık" derler. Aralarında baş başa kaldıkları zaman ise size karşı olan kinlerinden dolayı parmaklarının uçlarını ısırırlar. De ki "kininizle geberin". Şüphesiz ki Allah onların sînelerindeki bütün özü hakkıyla bilicidir. Eğer size bir iyilik dokunursa onları tasaya

düşürür. Şâyet bir fenâlık gelirse onunla sevinirler." (Âl-i İmrân sûresi, 3/119-120) Hattâ böyle düşmanlık sebebinden meydana gelen haset, çok kere münâzaa ve vuruşmalara yol açar, hayat boyunca devam eder; hîleli yollardan nîmetin izâlesi cihetine gidilir, adamın şerefiyle oynanır, gizli işlerinin açığa çıkarılmasına çalışılır.

İkinci sebep: Hasedin ikinci sebebi de teazzuzdur. Varlık sahibinin üstünlük taslaması ve bunun da kendi ağırına gitmiş olmasıdır. Emsallerinden biri mevkî, ilim veyâ servet sahibi olduğu takdirde, kendisine karşı kibirleneceklerinden, kendisinin bunu müsâmaha ile karşılamayacağı ve buna dayanamayacağı için haset etmesidir. Yâni hasedi, kendi kibrinden dolayı değil, karşısındakinin kibrine dayanamayacağından dolayıdır. Müsâvâtı kabule râzı, fakat üstünlüğüne dayanamaz da bu bakımdan haset eder.

Üçüncü sebep: Doğrudan doğruya kendisinin kibirlenmesi, karşısındaki adamı küçük görüp kendine hizmet ettirmesi ve bütün arzularında kendi emrinde olması isteğidir. Bu adam bir nîmete ulaştığı vakit, artık kendi emrine girmeyeceğinden, kibrine dayanamayacağından, müsâvat ve hattâ üstünlük iddiâsına kalkışıp, kendisi ona karşı böbürlenirken aksine olarak onun böbürlenmesinden korkarak ona haset etmektir. Kâfirlerin çoğunun Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e karşı hasedi tekebbür ve teazzüzden, yâni kendi kibirlerinden ve onun kendilerine karşı ululuk iddia etmesi korkusundandır. "Biz asıl ve ulu kimseler iken bir öksüz nasıl olur da bizim başımıza geçer ve biz ona nasıl boyun eğeriz?" demelerindendir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ

“Bu Kur’ân, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi’” (Zuhruf sûresi, 43/31) âyet-i celîlesi bunların bu sözlerini bildiriyor. Yâni demek istiyorlar ki, Mekke ve Taif’in ileri gelenlerinden birine bu Kur’ân nâzil olsa ona râm olmak bizim ağırımıza gıtmezdi. Yine bu husus ile alâkalı olarak Kureyşîlerin söylediklerini beyan etmek üzere şöyle buyruluyor:

أَهٰؤُلَاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا

“Allah aramızdan bunlara mı lütfunu revâ gördü?” (En’âm sûresi, 6/53) Böyle dediler ve bu sözleri ile Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e uyanları hakîr gördüler.

Dördüncü sebep: Dördüncü sebep de teaccüb, yâni şaşkınlık ve hayranlıktır. Geçmiş ümmetlerin bu mânâdaki hasetlerini beyân etmek üzere Allahu Teâlâ:

مَآ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا

“Siz de ancak bizim gibi birer insansınız.” (Yasin sûresi, 36/15),

أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا

“Bizim gibi iki insana mı inanacağız?” (Mü’minûn sûresi, 23/47),

وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ

“Kendiniz gibi bir insana itâat ederseniz hüsrâna uğrayacağınızda hiç şüphe yoktur.” (Mü’minûn sûresi, 23/34) buyurmuştur. Kendileri gibi bir insanın risâlet, vahiy ve Allah’a yakınlık gibi mevkie ulaşmasına şaştılar ve bu şaşkınlıkları netîcesi haset ettiler de peygamberlik nîmetinin onardan alınmasını istediler. Yaratılışta kendileri gibi olan insanın kendilerinden üstün olacağından korktular. Yoksa tekebbür, riyâset sevgisi geçmiş bir husûmet veyâ başka bir sebep mevcut değildi. Şaşkınlıklarından:

أَبَعَثَ اللّٰهُ بَشَرًا رَسُولًا

"Allah peygamber olarak bir insan mı gönderdi?" (İsrâ sûresi, 17/94) dediler. Yine:

لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ

"Bize ya melekler indirilmeli veyâ Rabbimizi görmeliyiz." (Furkan sûresi, 25/21) dediklerini Allahu Teâlâ haber verdi. Yine bunların bu şaşkınlıklarının yeri olmadığını beyân etmek üzere Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

أَوَعَجِبْتُمْ أَنْ جَاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ مِنْكُمْ

"Kendinizden bir adam vâsıtasıyla Rabbinizden size bir ihtâr geldi diye teaccüb mü ettiniz?" (A'râf sûresi, 7/63)

Beşinci sebep: Hasedin beşinci sebebi, gâyesine ulaşamamak korkusudur. Bu da iki kişinin bir maksatta birbirine üstünlük arzusuna dayanır. Arzusuna tek başına ulaşabilmekte kendisine yardımcı olan her nîmete, öbürü haset eder. Yâni insanın da arzusu aynı şeydir. Birinin o arzuya erişip diğerinin erişememesi halinde birbirine haset ederler. Kocalarının sevgisini kazanmakta kumaların yarışması, anne-babanın servetine konmak için anne-babanın sevgisini kazanmaktaki evlatların yarışması. Talebelerin hocalarının sevgisini kazanmaktaki yarışmaları, hükümdarın arkadaşlarının hükümdarın nezdinde daha üstün mevkie sâhip olmaları için yarışmaları, cemâati kendilerine çekmek için vâizlerin yarışması ve birbirine haset etmelerinin hepsi bu kısımdandır. Bunlar, birbirine bir noktada haset ediyorlar. Her iki tarafın maksadı aynıdır. Maksatlarına ulaşmakta birbirine haset ederler ve her biri maksadına başvurur, maksadı uğrunda çalışır.

Altıncı sebep: Böyle bir maksat gütmeden, üstün mevkîi sevmek ve riyâseti arzu etmektir. Meselâ, bir adamın, ilmin herhangi bir dalında emsal kabul etmez ve parmakla gösterilen tek bir insan olmasını arzu etmesidir. Övülmek sevgisi kendisine galebe çaldığı ve insanların, "İşte bu adam kendi sahasında zamanının yetiştirdiği tek bir insandır, emsâli yoktur." gibi sözlerle methedildiği zaman buna sevinirse; "Falan yerde de bu sahada üstün bir âlim var," diye duyduğu zaman canı sıkılır. Bu adamın, kendisiyle ortak olan bu varlığının, elinden gitmesini ve hattâ ölümünü bile arzu eder. Bu ortaklık mevkîde, ilimde, şecâatte, ibâdette, sanatta, güzellikte, servette ve benzerlerinde, nerde olursa olsun, fark etmez. Cihanda emsalsiz ve tek kalması sebebiyle sevindiği her hususta vaziyet aynıdır. Burada hasedin sebebi düşmanlık, teazzüz veyâ haset edilene karşı tekebbür olmadığı gibi, tek başına otorite olmak sevdasından başka herhangi bir maksadın kaybolmasından da değildir. Maksadı, o hususta tek olmaktır. Bu haset ise ulemâ arasında insanların kalbinde mevkî kazanmak sûretiyle riyâsete geçmek sevdasından da başkadır. Yahûdi âlimlerinin hasedi bu kabîldendir. Onlar, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in hak peygamber olduğunu bildikleri halde, ilimlerinin nesh olması sebebiyle riyâsetlerinin elden gideceğinden korktukları için Peygamberimize haset ile onu inkâr ettiler.

Yedinci sebep: Hasedin yedinci sebebi de alçak huyluluk ve Allah'ın kullarına verdiği nîmetlere karşı cimriliktir. Bakarsın, adamın riyâset, tekebbür, mal sevgisi gibi bir derdi yok. Ona, bu nîmetlere Allah'ın mazhar kıldığı bir kimseyi andığın ve onun iyiliklerinden bahsettiğin zaman, ağırına gider. Bunun karşılığında, insanların sıkıntı, ıztırap, gerileme, maksatlarını elde edememe ve geçimlerinde sıkıntı çekme gibi hallerini anlattığın zaman, ona da sevinir. Bu adam, dâima başkalarının gerilemesini seven ve Allahu Teâlâ'nın lütfuna cimrilik gösteren bir insandır. Bir de Arapça'da "Şahin" vardın Bu, başkasının malında cimrilik eden, yâni başkasının malını da başkasına revâ görmeyen kimsedir. Aralarında hiç bir rabıta ve alâka bulunmadığı halde, Allahu Teâlâ'nın kullarına verdiği nîmete cimrilik eder ve onlara haset etmeye başlar. Bunun alçak huyluluktan başka gürünüşte bir sebebi yoktur. Bu da böyle bir yaratıktır ki, bunun tedavîsi cidden zordur. Zîra diğer sebeplerden meydana gelen hasedin, o sebepleri arızîdir, onlar muvakkat olabilir. Fakat bunun hasedinin sebebi fıtrî ve çok fenâdır, izâlesi mümkün değildir.

İşte hasedin asıl sebepleri bunlardır. Bu sebeplerin azı, çoğu ve hattâ tamamı da bâzı kimselerde toplanabilir. Sebepler çoğaldıkça haset hastalığı da çoğalır ve artık hasedini gizleyecek ve idâre edecek halden çıkarak hasedini açıklar. Hasûdların çoğunda bu sebeplerin bir kaçı bulunur. Yalnız tek sebepten dolayı haset etmek enderdir.

بيان السبب في كثرة الحسد بين الأمثال والأقران والإخوة وبني العم والأقارب وتأكده وقلته في غيرهم وضعفه

اعلمْ : أنَّ الحسدَ إنَّما يكثرُ بينَ قومٍ تكثرُ بينهُمُ الأسبابُ التي ذكرْناها ، وإنَّما يقوىٰ بينَ قومٍ تجتمعُ فيهِمْ جملةٌ مِنْ هـٰذهِ الأسبابِ وتتظاهرُ ؛ إذِ الشخصُ الواحدُ يجوزُ أنْ يحسدَ ؛ لأنَّهُ يمتنعُ عنْ قبولِ التكبُّرِ ، ولأنَّهُ يتكبَّرُ ، ولأنَّهُ عدوٌّ ، ولغيرِ ذلكَ مِنَ الأسبابِ .

وهـٰذهِ الأسبابُ إنَّما تكثرُ بينَ أقوامٍ تجمعُهُمْ روابطُ يجتمعونَ بسببِها في مجالسِ المخاطباتِ ، ويتواردونَ على الأغراضِ .

فإذا خالفَ واحدٌ صاحبَهُ في غرضٍ مِنْ أغراضِهِ . نفرَ عنهُ طبعُهُ ، وأبغضَهُ ، وثبتَ الحقدُ في قلبِهِ ، فعندَ ذلكَ يريدُ أنْ يستحقرَهُ ويتكبَّرَ عليهِ ، ويكافئَهُ علىٰ مخالفتِهِ لغرضِهِ ، ويكرهُ تمكُّنَهُ مِنَ النعمةِ التي توصلُهُ إلىٰ أغراضِهِ ، وتترادفُ جملةٌ مِنْ هـٰذهِ الأسبابِ ؛ إذْ لا رابطةَ بينَ شخصينِ في بلدتينِ متنائيتينِ ؛ فلا يكونُ بينَهما محاسدةٌ ، وكذلكَ في محلَّتينِ .

نعمْ ، إذا تجاورا في مسكنٍ ، أوْ سوقٍ ، أوْ مسجدٍ ، أوْ مدرسةٍ . . تواردا علىٰ مقاصدَ تتناقضُ فيها أغراضُهُما ، فيثورُ مِنَ التناقضِ التنافرُ والتباغضُ ، ومنهُ تثورُ بقيَّةُ أسبابِ الحسدِ ، فلذلكَ ترى العالمَ يحسدُ العالمَ

دونَ العابدِ ، والعابدُ يحسدُ العابدَ دونَ العالمِ ، والتاجرُ يحسدُ التاجرَ ، بلِ الإسكافُ يحسدُ الإسكافَ ، ولا يحسدُ البزّازَ إلاَّ بسببٍ آخرَ سوى الاجتماعِ في الحرفةِ ، ويحسدُ الرجلُ أخاهُ وابنَ عمِّهِ أكثرَ ممَّا يحسدُ الأجانبَ ، والمرأةُ تحسُدُ ضرَّتَها وسُرِّيَّةَ زوجِها أكثرَ مما تحسُدُ أمَّ الزوجِ وابنتَهُ ؛ لأنَّ مقصدَ البزَّازِ غيرُ مقصدِ الإسكافِ ؛ فلا يتزاحمونَ على المقاصدِ ؛ إذْ مقصدُ البزَّازِ الثروةُ ، ولا يحصِّلُها إلا بكثرةِ الزبونِ ، وإنَّما ينازعُهُ فيهِ بزَّازٌ آخرُ ؛ إذْ حَريفُ البزَّازِ لا يطلبُهُ الإسكافُ(١) ، بلِ البزَّازُ ، ثمَّ مزاحمةُ البزَّازِ المجاورِ لهُ أكثرُ مِنْ مزاحمةِ البعيدِ عنهُ إلىٰ طرفِ السوقِ ؛ فلا جرمَ يكونُ حسدُهُ للجارِ أكثرَ .

وكذلكَ الشجاعُ يحسدُ الشجاعَ ، ولا يحسدُ العالمَ ؛ لأنَّ مقصدَهُ أنْ يُذكرَ بالشجاعةِ ، ويُشتهرَ بها ، وينفردَ بهٰذهِ الخصلةِ ، ولا يزاحمُهُ العالمُ علىٰ هٰذا الغرضِ ، وكذلكَ يحسُدُ العالمُ العالمَ ، ولا يحسدُ الشجاعَ ، ثمَّ حسدُ الواعظِ للواعظِ أكثرُ مِنْ حسدِهِ للفقيهِ والطبيبِ ؛ لأنَّ التزاحمَ بينَهُما علىٰ مقصودٍ واحدٍ أخصَّ .

فأصلُ هٰذهِ المحاسداتِ العداوةُ ، وأصلُ العداوةِ التزاحمُ بينهُما علىٰ غرضٍ واحدٍ ، والغرضُ الواحدُ لا يجمعُ متباعدينِ بلْ متناسبينِ ؛ فلذلكَ يكثرُ الحسدُ بينهُما .

---

(١) **الحريف** : المعامل ، والجمع حرفاء ؛ كشريف وشرفاء . « إتحاف » (٨/ ٦٧) .

نعمْ ، مَنِ اشتدَّ حرصُهُ على الجاهِ ، وأحبَّ الصيتَ في جميعِ أطرافِ العالمِ بما هوَ فيهِ . . فإنَّهُ يحسُدُ كلَّ مَنْ هوَ في العالمِ ـ وإنْ بعدَ ـ ممَّنْ يساهمُهُ في الخصلةِ التي يتفاخرُ بها .

ومنشأُ جميعِ ذلكَ حبُّ الدنيا ؛ فإنَّ الدنيا هيَ التي تضيقُ على المتزاحمينَ ، أمَّا الآخرةُ . . فلا ضيقَ فيها ، وإنَّما مثالُ الآخرةِ نعمةُ العلمِ ، فلا جرمَ مَنْ يحبُّ معرفةَ اللهِ تعالىٰ ، ومعرفةَ صفاتِهِ ، وملائكتِهِ ، وأنبيائِهِ ، وملكوتِ أرضِهِ وسمائِهِ . . لمْ يحسُدْ غيرَهُ إذا عرفَ ذلكَ أيضاً ؛ لأنَّ المعرفةَ لا تضيقُ عنِ العارفينَ ، بلِ المعلومُ الواحدُ يعرفُهُ ألفُ ألفِ عالمٍ ، ويفرحُ بمعرفتِهِ ، ويلْتَذُّ بهِ ، ولا تنقصُ لذَّةُ واحدٍ بسببِ غيرِهِ ، بلْ يحصُلُ بكثرةِ العارفينَ زيادةُ الأنسِ ، وثمرةُ الإفادةِ والاستفادةِ ؛ فلذلكَ لا يكونُ بينَ علماءِ الدينِ محاسدةٌ ؛ لأنَّ مقصودَهُمْ معرفةُ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ بحرٌ واسعٌ لا ضيقَ فيهِ ، وغرضُهُمُ المنزلةُ عندَ اللهِ تعالىٰ ، ولا ضيقَ أيضاً فيما عندَ اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّ أجملَ ما عندَ اللهِ مِنَ النعيمِ لذَّةُ لقائِهِ ، وليسَ فيهِ ممانعةٌ ومزاحمةٌ ، ولا يضيِّقُ بعضُ الناظرينَ علىٰ بعضٍ ، بلْ يزيدُ الأنسُ بكثرتِهِمْ .

نعمْ ، إذا قصدَ العلماءُ بالعلمِ المالَ والجاهَ . . تحاسدوا ؛ لأنَّ المالَ هوَ أعيانٌ وأجسامٌ ، إذا وقعَتْ في يدِ واحدٍ . . خلَتْ عنها يدُ الآخرِ ، ومعنى الجاهِ : ملكُ القلوبِ ، ومهما امتلأَ قلبُ شخصٍ بتعظيمِ عالمٍ . . انصرفَ

عنْ تعظيمِ الآخرِ أوْ نقصَ عنهُ لا محالةَ ، فيكونُ ذلكَ سبباً للمحاسدةِ ، وإذا امتلأَ قلبٌ بالفرحِ بمعرفةِ اللهِ تعالىٰ . . لمْ يمنعْ ذلكَ أنْ يمتلىءَ قلبُ غيرِهِ بها ، وأنْ يفرحَ بذلكَ .

فالفرقُ بينَ العلمِ والمالِ : أنَّ المالَ لا يحُلُّ في يدٍ ما لمْ يرتحلْ عنِ اليدِ الأخرىٰ ، والعلمُ في قلبِ العالمِ مستقرٌّ ، ويحلُّ في قلبِ غيرِهِ بتعليمِهِ مِنْ غيرِ أنْ يرتحلَ عنْ قلبِهِ ، وأنَّ المالَ أجسامٌ وأعيانٌ ولها نهايةٌ ، فلوْ ملكَ الإنسانُ جميعَ ما في الأرضِ . . لمْ يبقَ بعدَهُ مالٌ يتملَّكُهُ غيرُهُ ، والعلمُ لا نهايةَ لهُ ، ولا يُتصوَّرُ استيعابُهُ ، فمَنْ عوَّدَ نفسَهُ الفكرَ في جلالِ اللهِ وعظمتِهِ وملكوتِ أرضِهِ وسمائِهِ . . صارَ ذلكَ ألذَّ عندَهُ مِنْ كلِّ نعيمٍ ، ولمْ يكنْ ممنوعاً منهُ ، ولا مُزاحَماً فيه ، فلا يكونُ في قلبِهِ حسدٌ لأحدٍ مِنَ الخلقِ ؛ لأنَّ غيرَهُ أيضاً لوْ عرفَ مثلَ معرفتِهِ . . لمْ ينقصْ مِنْ لذَّتِهِ ، بلْ زادَتْ لذَّتُهُ بمؤانستِهِ ، فتكونُ لذَّةُ هؤلاءِ في مطالعةِ عجائبِ الملكوتِ على الدوامِ أعظمَ مِنْ لذةِ مَنْ ينظرُ إلىٰ أشجارِ الجنَّةِ وبساتينِها بالعينِ الظاهرةِ ؛ فإنَّ نعيمَ العارفِ وجنَّتَهُ معرفتُهُ التي هيَ صفةُ ذاتِهِ ، يأمنُ زوالَها ، وهوَ أبداً يجني ثمارَها ، فهوَ بروحِهِ وقلبِهِ متغذٍّ بفاكهةِ علمِهِ ، وهيَ فاكهةٌ غيرُ مقطوعةٍ ولا ممنوعةٍ ، بلْ قطوفُها دانيةٌ ، فهوَ وإنْ غمضَ العينَ الظاهرةَ . . فروحُهُ أبداً ترتعُ في جنةٍ عاليةٍ ، ورياضٍ زاهرةٍ ، فإنْ فُرِضَ كثرةٌ في العارفينَ . . لمْ يكونُوا متحاسدينَ ، بلْ كانُوا كما قالَ فيهِمْ ربُّ العالمينَ : ﴿ وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِم مِّنْ غِلٍّ إِخْوَانًا عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَٰبِلِينَ ﴾ ، فهـٰذا حالُهُمْ وهُمْ

بعدُ في الدنيا ، فماذا يُظَنُّ بهِمْ عندَ انكشافِ الغطاءِ ومشاهدةِ المحبوبِ في العُقبى ؟!

* * *

فإذاً ؛ لا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ في الجنةِ محاسدةٌ ، ولا أنْ يكونَ بينَ أهلِ الجنةِ في الدنيا محاسدةٌ ؛ لأنَّ الجنَّةَ لا مضايقةَ ولا مزاحمةَ فيها ، ولا تُنالُ إلا بمعرفةِ اللهِ تعالىٰ ، التي لا مزاحمةَ فيها في الدنيا أيضاً ، فأهلُ الجنةِ بالضَّرورةِ براءٌ مِنَ الحسدِ في الدنيا والآخرةِ جميعاً ، بلِ الحسدُ مِنْ صفاتِ المبعدينَ عنْ سعةِ علِّيِّينَ إلىٰ مضيقِ سجينٍ ، ولذلكَ وُسِمَ بهِ الشيطانُ اللعينُ ، وذُكرَ مِنْ صفاتِهِ أنَّهُ حسدَ آدمَ علىٰ ما خُصَّ بهِ مِنَ الاجتباءِ ، ولمَّا دُعِيَ إلى السجودِ . . استكبرَ وأبىٰ ، وتمردَّ وعصىٰ .

فقدْ عرفتَ أنَّهُ لا حسدَ إلا للتواردِ علىٰ مقصودٍ يضيقُ عنِ الوفاءِ بالكلِّ ، ولهـٰذا لا ترى الناسَ يتحاسدُونَ على النظرِ إلىٰ زينةِ السماءِ ، ويتحاسدونَ على البساتينِ التي هيَ جزءٌ يسيرٌ مِنْ جملةِ الأرضِ ، وكلُّ الأرضِ لا وزنَ لها بالإضافةِ إلى السماءِ ، ولكنَّ السماءَ لسعةِ الأقطارِ وافيةٌ بجميعِ الأبصارِ ، فلمْ يكنْ فيها تزاحمٌ ولا تحاسدٌ أصلاً .

فعليكَ ـ إنْ كنتَ بصيراً وعلىٰ نفسكَ مشفقاً ـ أنْ تطلبَ نعيماً لا زحمةَ فيهِ ، ولذةً لا مكدِّرَ لها ، ولا يُوجدُ ذلكَ في الدنيا إلا في معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، ومعرفةِ صفاتِهِ وأفعالِهِ ، وعجائبِ ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، ولا يُنالُ

ذلكَ في الآخرةِ إلا بهـٰذهِ المعرفةِ أيضاً ، فإنْ كنتَ لا تشتاقُ إلىٰ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، ولمْ تجدْ لذَّتَها ، وفترَ عنكَ رأيُكَ ، وضعفَتْ فيها رغبتُكَ . . فأنتَ في ذلكَ معذورٌ ؛ إذِ العنِّينُ لا يشتاقُ إلىٰ لذَّةِ الوقاعِ ، والصبيُّ لا يشتاقُ إلىٰ لذةِ الملكِ ، فإنَّ هـٰذهِ لذاتٌ يختصُّ بإدراكِها الرجالُ دونَ الصبيانِ والمخنثينَ ، فكذلكَ لذةُ المعرفةِ يختصُّ بإدراكِها الرجالُ ، ﴿ رِجَالٌ لَّا تُلۡهِيهِمۡ تِجَٰرَةٞ وَلَا بَيۡعٌ عَن ذِكۡرِ ٱللَّهِ﴾ ، ولا يشتاقُ إلىٰ هـٰذهِ اللذَّةِ غيرُهُمْ ؛ لأنَّ الشوقَ بعدَ الذوقِ ، ومَنْ لمْ يذقْ . . لمْ يعرفْ ، ومَنْ لمْ يعرِفْ . . لمْ يشتَقْ ، ومَنْ لمْ يشتَقْ . . لمْ يطلُبْ ، ومَنْ لمْ يطلُبْ . . لمْ يدرِكْ ، ومَنْ لمْ يدرِكْ . . بقيَ معَ المحرومينَ في أسفلِ السافلينَ ، ﴿ وَمَن يَعۡشُ عَن ذِكۡرِ ٱلرَّحۡمَٰنِ نُقَيِّضۡ لَهُۥ شَيۡطَٰنٗا فَهُوَ لَهُۥ قَرِينٞ﴾ .

* * *

HASEDİN AKRAN VE YAKINLAR ARASINDA OLMASI

Şunu bilmiş ol ki; yukarıda da anlattığımız sebepler kimler arasında daha çok bulunursa haset de ekseriyâ onlar arasında bulunur. Sebepler bunlar arasında ne kadar çoğalırsa haset de o nispette kuvvetleşir. Zîra bir adam, karşısındaki adamın kibirlenmesine dayanamadığı veyâ kendisi kibirli olduğu veyâ aralarında husûmet bulunduğu veyâ bunlara benzer herhangi bir sebep bulunduğu vakit haset edebilir. Bu sebepler de aralarında râbıta bulunan bir cemiyette daha çok göze çarpar. Bunlar dâima meclislerde karşılaşır, maksatlarına doğru eğilirler. Biri diğerinin görüşüne uymazsa, öteki ondan nefret etmeye başlar. Ona kızar ve ona karşı kindâr olur. Onu tahkîre koyulur. Ona karşı böbürlenmeye başlar. Gâyesi uğrunda ona da muhalefet etmekle karşılık verir. Onu gâyesine ulaştıracak servete sâhip olmasından hoşlanmaz. Böylece bu sebepler karşılaşır. Fakat birbirinden uzak ayrı yerlerde yaşayıp aralarında râbıta bulunmayan kimseler arasında bu gibi şeyler geçmediği için haset de bahis mevzû olmaz. Ancak bir evde, bir sokakta, bir mektepte veyâ bir câmide buluşur ve fikirleri bir gelmez, birbirine îtirâza kalkışırlarsa bundan tenâkuz, nefret ve husûmet doğar. Bunlardan da hasedin diğer sebepleri ortaya çıkar ve haset etmeye başlarlar. Bunun içindir ki, bakarsın âlim âlime haset eder de âbide haset etmez, âbid de bunun gibidir. O da başka bir âbide haset eder fakat bir âlime haset etmez. Aynı şekilde tüccâr da tüccâra haset eder. Manifaturacının manifaturacıya, bakkalın bakkala, tuhafiyecinin tuhafiyeciye, marangozun marangoza hasedi gibi, herkes kendi mesleğinden olana haset eder. Başka bir meslek sâhibine hasedi ise mesleğinden dolayı değil, başka bir sebebe mebnîdir.

İnsan herkesten ziyâde kardeşine ve amcazâdesine haset eder. Kadın kaynana ve görümceden ziyâde kumasına haset eder. Çünkü diğerleri arasında maksatlar ayrılıyor. Manifaturacının maksadı diğer manifaturacı ile birleşir. Aynı zamanda komşu olduğu manifaturacı ile uzaktaki arasında da fark vardır. Bütün bu sebeplerle kendisine yakın olan meslektaşına daha çok haset eder.

Bunun gibi, bir pehlivan bir âlime değil, kendisi gibi bir pehlivana haset eder. Çünkü onun maksadı ilimle değil pehlivanlıkla şöhret kazanmaktır. Yine bunun gibi bir vâizin diğer bir vâize olan hasedi, bir fakîhe olan hasedinden daha çoktur. İhtisasları dâhilinde tabipler de aynıdır. Zîra aralarında üstünlük olması müşterek bir noktada birleşiyor.

Bütün bu hasetlerin aslı düşmanlıktır. Düşmanlığın aslı da menfaat çarpışmasının bir noktada birleşmiş olmasıdır. Bu da menfaatleri ayrı olan veya uzaklarda bulunanlar arasında değil, menfaatleri müşterek olup birbirine yakın olan kimseler arasında olur. Bu sebeple bunlar arasında haset çoğalır. Evet, üstün tamah kendini kaplayan ve her tarafta tek olarak anılmasını isteyen kimse, kendi sahasında karşısına çıkacak ve kendisine rekabet gösterecek herkese, nerede olursa olsun haset eder, fakat bu da azdır.

Görüldüğü gibi bütün bunların kaynağı, dünya sevgisidir. Bu gibi bir noktada menfaat ortaklarına dünya dar gelir, fakat âhirette darlık yoktur. Âhiret ilim nîmeti gibidir. Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatını, meleklerini ve peygamberlerini, mülk ve melekût âlemini bilmeyi sevenler, başkası da bunları bildiği zaman onlara haset etmezler. Zîra mârifet âriflere dar gelmez. Çünkü herhangi bilinebilen bir şeyi milyarlarca insan bilebilir, bu ilmi ile sevinir ve ondan zevk alır. Başkasının da onu bilmesi kendi zevkinden bir şey kaybetmez. Belki ârifler çoğaldıkça ünsiyet, anlaşma, ifâde, istifâde de çoğalır. Bunun için hakiki dîn âlimleri arasında çekememezlik yoktur. Bunların maksatları Allah'ı mârifettir. Bunun ucu bucağı yoktur. Burada darlık diye bir şey düşünülmez. Hepsinin maksadı Allah katında mevkî sahibi olmaktır. Bunda da darlık yoktur. Zîra Allah katında nîmetlerin en güzeli O'na mülâkat lezzetidir. Burada da darlık düşünülmez. O'nun cemâlini müşâhedede izdiham yok. (Bütün dünya insanlarının aya bakmasında bir izdihâm olmadığı gibi.) Belki bu gibiler çoğaldıkça zevk ve ünsiyet de çoğalır.

Evet âlimler, ilimleri ile dünya servet ve mevkîini kastederlerse onlar da birbirine haset eder ve birbirini çekemezler. Zîra servet bir madde ve bir cisimdir. Birinin eline geçti mi diğeri ondan mahrum kalır. Mevki de gönüllerde yer almaktır. Bir adamın gönlünde bir âlime hürmet yer alınca, öbüründen vazgeçer ve ona olan hürmeti azalır. İşte bunlar çekememezliğe sebep olur. Fakat Allah'ı mârifet sevinci ile kalp dolduğu zaman, başkasının da aynı mârifet sevgisi ile kalbinin dolmasına mâni olmaz. Hattâ onunla sevinir. İlim ile servet arasındaki farka, bir göz atacak olursak görürüz ki mal, başkasından ayrılmadıktan sonra diğerine intikal etmez. Fakat ilim böyle değil, ilim âlimin kalbinde kaldığı halde başkasına öğretmesiyle ona da intikal eder. Servet maddedir. Madde ise mahduttur, sonu vardır. Hattâ bütün dünyayı bir adama versek yine mahduttur. İlim ise sonu olmayan ve ihâtaya sığmayan bir varlıktır. Allahu Teâlâ'nın azamet ve kibriyâlığında mülk ve melekûtunda insan düşündükçe, o nispette her nîmetin fevkinde ondan zevk alır, kendisine hiç bir şey mâni olamaz. Bu mülâhazalar hasebiyle kimseye haset etmez. Zîra başkalarının aynı şeyi bilip aynı zevke varmaları kendisinden bir şey eksiltmez, belki arkadaşlarının çoğalmasıyla zevki daha da artar. Bunların melekût âlemindeki akıllara durgunluk verecek acâibâtı düşünmekteki zevklerinin devamı cennet bahçelerine, çiçek ve ağaç yapraklarına baş gözü ile bakanların zevkinden daha büyüktür.

Zîra ârifin nîmet ve cenneti mârifetidir. O mârifet ki zâtının sıfatıdır. Onun yok olmasından emindir. Dâima onun meyvelerini toplar. O, rûh ve kalbi ile ilmin meyvelerini tatmakta, o meyveler ki ne sonu gelir ne de alınması yasaklanır. Belki onlar insana yakın alınmaları kolaydır. O, baş gözünü yumduğu zaman rûhu devamlı olarak üstün cennet bahçelerinde dolaşır. Bu gibi âriflerin fazlalığını kabul etsek bile bunlar arasında haset olmaz. Belki Allahu Teâlâ'nın:

وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ إِخْوَانًا عَلٰى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ

"Biz onların gönüllerinde olan kîni çıkardık. Artık onlar sedirler üzerinde karşılıklı oturan kardeştirler." (Hicr sûresi, 15/47) buyurduğu gibi olurlar. Bu anlattığımız, onların dünyadaki halleridir. Âhirette ortadan perde kalkıp da sevgililerini müşahede ettikleri andaki hallerini ne sanırsın? Artık cennette haset olmadığı meydandadır.

Cennette haset olmadığı gibi, dünyada da cennetlik insanlar arasında haset olamaz. Zîra cennette darlık diye bir şey düşünülmez. Cennete ulaşmak da dünyada darlığı düşünülemeyen Allah'ı mârifetle mümkün olacağından, cennetlikler hem dünya, hem âhirette haset etmezler. Belki haset, uçsuz bucaksız ve yüksek bir makam olan cennetten uzaklaşıp siccînin darlığına gidenler içindir. Bunun için şeytan haset ile tanındı ve Âdem aleyhisselâmın tercîh edilmesine haset etti de secdeye dâvet edildiği zaman kibir, inat ve ibâ etmek sûretiyle isyân etti.

Buraya kadar yaptığımız îzahattan hasedin, herkese yetmesi mümkün olmayan şeyleri elde etmek için yapıldığını anlamış oldun. Bunun için kimse göklere bakmaya haset etmez, fakat küçük bir bahçe için birbirine girerler. Çünkü gökler geniş, bütün gözlere yeter. Bunun için burada izdiham ve haset düşünülmez.

O halde kendine acıyıp, düşünen, aklı başında bir kimse isen, zahmetsiz nîmet ve kedersiz zevk ara. Böyle bir zevk ve nîmet dünyada yalnız mârifetullahtır. Onun sıfat ve ef'âli ile mülk ü melekût âlemindeki acâibâtını bilmektir. Ona âhirette ancak bu mârifet sâyesinde erişilir. Şâyet Allah'ı bilmeği arzulamaz, bunun zevkini almaz, tembelleşir ve buna rağbetin azalırsa, yâni içinde böyle bir his ve istek yoksa sen mâzur sayılırsın. Çünkü sen cinsî münâsebetten zevk almayan hünsâ, top oynamayı krallık üzerine tercih eden bir çocuksun. Bunun gibi bu zevkleri de çocuklar ile hünsâlar değil aklı başında ve melekeleri yerinde olan erkekler anlar. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ

"Onlar o erkeklerdir ki, ne ticâret ne de alış veriş onları Allah'ı anmaktan alıkoymaz." (Nûr sûresi, 24/37) buyrulmuştur. Bu zevke başkaları âşık olamaz. Zîra heves, zevkten sonradır. Tatmayan bilmez, bilmeyen âşık olmaz, âşık olmayan aramaz, aramayan anlamaz, anlamayanlar da diğer mahrumlar gibi esfel-i sâfilînde kalırlar.

بيان الدواء الذي به ينفي مرض الحسد عن القلب

اعلمْ : أنَّ الحسدَ مِنَ الأمراضِ العظيمةِ للقلوبِ ، ولا تُداوىٰ أمراضُ القلوبِ إلاَّ بالعلمِ والعملِ .

* * *

والعلمُ النافعُ لمرضِ الحسدِ : هوَ أنْ تعرفَ تحقيقاً أنَّ الحسدَ ضررٌ عليكَ في الدنيا والدينِ ، وأنَّهُ لا ضررَ فيهِ على المحسودِ في الدنيا والدينِ ، بلْ ينتفعُ بهِ في الدنيا والدينِ ، ومهما عرفتَ هـٰذا عنْ بصيرةٍ ، ولمْ تكنْ عدوَّ نفسِكَ وصديقَ عدوِّكَ . . فارقتَ الحسدَ لا محالةَ .

أمَّا كونُهُ ضرراً عليكَ في الدين : فهوَ أنَّكَ بالحسدِ سخطتَ قضاءَ اللهِ تعالىٰ ، وكرهتَ نعمتَهُ التي قسمَها لعبادِهِ ، وعدلَهُ الذي أقامَهُ في ملكِهِ بخفيِّ حكمتِهِ ، فاستنكرتَ ذلكَ واستبشعتَهُ ، وهـٰذهِ جنايةٌ علىٰ حدقةِ التوحيدِ ، وقذىً في عينِ الإيمانِ ، وناهيكَ بهِما جنايةً على الدينِ ، وقدِ انضافَ إلىٰ ذلكَ أنَّكَ غششتَ رجلاً مِنَ المؤمنينَ ، وتركتَ نصيحتَهُ ، وفارقتَ أولياءَ اللهِ وأنبياءَهُ في حبِّهِمُ الخيرَ لعبادِ اللهِ تعالىٰ ، وشاركتَ إبليسَ وسائرَ الكفارِ في محبَّتِهِمْ للمؤمنينَ البلايا وزوالَ النعمِ ، وهـٰذهِ خبائثُ في القلبِ ، تأكلُ حسناتِ القلبِ كما تأكلُ النارُ الحطبَ ، وتمحوها كما يمحو الليلُ النهارَ .

وأمَّا كونُهُ ضرراً عليكَ في الدنيا : فهوَ أنَّكَ تتألَّمُ بحسدِكَ في الدنيا أوْ

تتعذَّبُ بهِ ولا تزالُ في كمدٍ وغمٍّ ؛ إذْ أعداؤُكَ لا يخليهِمُ اللهُ عنْ نعمٍ يفيضُها عليهِمْ ، فلا تزالُ تتعذَّبُ بكلِّ نعمةٍ تراها ، وتتألَّمُ بكلِّ بليَّةٍ تنصرفُ عنهُمْ ، فتبقىٰ مغموماً محروماً متشعِّبَ القلبِ ، ضيِّقَ الصدرِ قدْ نزلَ بكَ ما يشتهيهِ الأعداءُ لكَ وتشتهيهِ لأعدائِكَ ، فقدْ كنتَ تريدُ المحنةَ لعدوِّكَ ، فتنجَّزَتْ في الحالِ محنتُكَ وغمُّكَ نقداً ، ومعَ هٰذا فلا تزولُ النعمةُ عنِ المحسودِ بحسدِكَ ، ولوْ لمْ تكنْ تؤمنُ بالبعثِ والحسابِ . . لكانَ مقتضى الفطنةِ ـ إنْ كنتَ عاقلاً ـ أنْ تحذرَ مِنَ الحسدِ ؛ لما فيهِ مِنْ ألمِ القلبِ ومساءَتِهِ ، معَ عدمِ النفعِ ، فكيفَ وأنتَ عالمٌ بما في الحسدِ مِنَ العذابِ الشديدِ في الآخرةِ ، فما أعجبَ مِنَ العاقلِ أنْ يتعرَّضَ لسخطِ اللهِ تعالىٰ مِنْ غيرِ نفعٍ ينالُهُ ، بلْ معَ ضررٍ يحتملُهُ ، وألمٍ يقاسيهِ ، فيهلكُ دينَهُ ودنياهُ مِنْ غيرِ جدوىٰ ولا فائدةٍ !!

وأمَّا أنَّهُ لا ضررَ فيهِ على المحسودِ في دينِهِ ودنياهُ : فواضحٌ ؛ لأنَّ النعمةَ لا تزولُ عنهُ بحسدِكَ ، بلْ ما قدَّرَهُ اللهُ تعالىٰ مِنْ إقبالٍ ونعمةٍ فلا بدَّ أنْ يدومَ إلىٰ أجلٍ معلومٍ قدَّرَهُ اللهُ سبحانَهُ ، فلا حيلةَ في دفعِهِ ، بلْ كلُّ شيءٍ عندَهُ بمقدارٍ ، ولكلِّ أجلٍ كتابٌ ، ولذلكَ شكا نبيٌّ مِنَ الأنبياءِ مِنِ امرأةٍ ظالمةٍ مستوليةٍ على الخلقِ ، فأوحى اللهُ إليهِ : (فرَّ مِنْ قُدَّامِها حتَّىٰ تنقضيَ أيامُها) ؛ أيْ : ما قدرناهُ في الأزلِ لا سبيلَ إلىٰ تغييرِهِ ، فاصبرْ حتَّىٰ تنقضيَ المدَّةُ التي سبقَ القضاءُ بدوامِ إقبالِها فيها ، ومهما لمْ تزلِ النعمةُ بالحسدِ . . لم يكنْ على المحسودِ ضررٌ في الدنيا ، ولا يكونُ عليهِ إثمٌ في الآخرةِ .

ولعلكَ تقولُ : ليتَ النعمةَ كانَتْ تزولُ عنِ المحسودِ بحسدِي ، **وهـٰذا غايةُ الجهلِ** ؛ فإنَّهُ بلاءٌ تشتهيهِ أوَّلاً لنفسِكَ ، فإنَّكَ أيضاً لا تخلو عنْ عدوٍّ يحسدُكَ ، فلوْ كانَتِ النعمةُ تزولُ بالحسدِ . لم تبقَ للهِ تعالىٰ عليكَ نعمةٌ ، ولا على الخلقِ ، ولا نعمةُ الإيمانِ أيضاً ؛ لأنَّ الكفارَ يحسدونَ المؤمنينَ على الإيمانِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ مخبراً عنْ حسدِهِمْ : ﴿ وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ ٱلْكِتَٰبِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّنۢ بَعْدِ إِيمَٰنِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنفُسِهِم ﴾ .

إذْ ما يريدُهُ الحسودُ لا يكونُ .

نعمْ ، هوَ يضلُّ بإرادتِهِ الضلالَ لغيرِهِ ، فإنَّ إرادةَ الكفرِ كفرٌ ، فمَنِ اشتهىٰ أنْ تزولَ النعمةُ عنِ المحسودِ بالحسَدِ . فكأنَّهُ يريدُ أنْ يُسلبَ نعمةَ الإيمانِ بحسدِ الكفارِ ، وكذلكَ سائرُ النعمِ .

وإنِ اشتهيتَ أنْ تزولَ النعمةُ عنِ الخلقِ بحسدِكَ ولا تزولَ عنكَ بحسدِ غيرِكَ . فهـٰذا غايةُ الجهلِ والغباوةِ ، فإنَّ كلَّ واحدٍ مِنْ حمقى الحسَّادِ أيضاً يشتهي أنْ يُخصَّ بهـٰذهِ الخاصيَّةِ ، ولستَ بأولىٰ مِنْ غيرِكَ ، فنعمةُ اللهِ عليكَ في أنْ لمْ تزُلِ النعمةُ بالحسدِ ممَّا يجبُ عليكَ شكرُها ، وأنتَ بجهلِكَ تكرهُها .

* * *

وأمَّا أنَّ المحسودَ ينتفعُ بهِ في الدينِ والدنيا . . فواضحٌ :

أمَّا منفعتُهُ في الدينِ : فهوَ أنَّهُ مظلومٌ مِنْ جهتِكَ ، لا سيَّما إذا أخرجَكَ

الحسدُ إلى القولِ والفعلِ ؛ بالغيبةِ ، والقدحِ فيهِ ، وهتكِ سترِهِ ، وذكرِ مساوئهِ ، فهٰذهِ هدايا تهديها إليهِ ؛ أعني : أنَّكَ بذلكَ تُهدي إليهِ حسناتِكَ ، حتَّىٰ تلقاهُ يومَ القيامةِ مفلساً محروماً عنِ النعمةِ ، كما حرمتَ في الدنيا مِنَ النعمةِ ، فكأنَّكَ أردتَ زوالَ النعمةِ عنهُ فلمْ تزُلْ .

نعمْ ، كانَ للهِ عليهِ نعمةٌ ؛ إذْ وفقَكَ للحسناتِ ، فنقلتَها إليهِ ، فأضفتَ لهُ نعمةً إلىٰ نعمةٍ ، وأضفتَ لنفسِكَ شقاوةً إلىٰ شقاوةٍ .

وأمَّا منفعتُهُ في الدنيا : فهوَ أنَّ أهمَّ أغراضِ الخلقِ مساءةُ الأعداءِ ، وغمُّهُمْ ، وشقاوتُهُمْ ، وكونُهُمْ معذَّبينَ مغمومينَ ، ولا عذابَ أعظمُ ممَّا أنتَ فيهِ مِنْ ألمِ الحسدِ ، وغايةُ أماني أعدائِكَ : أنْ يكونُوا في نعمةٍ ، وأنْ تكونَ في غمٍّ وحسرةٍ بسببِهِمْ ، وقدْ فعلتَ بنفسِكَ ما هوَ مرادُهُمْ ؛ ولذلكَ لا يشتهي عدوُّكَ موتَكَ ، بلْ يشتهي أنْ تطولَ حياتُكَ ، ولكنْ في عذابِ الحسَدِ ؛ لتنظرَ إلىٰ نعمةِ اللهِ عليهِ فينقطعَ قلبُكَ حسداً ، ولذلكَ قيلَ(١) : [من السريع]

لا مـاتَ أَعْـدَاؤُكَ بَـلْ خَلَـدُوا   حَتَّـىٰ يَـرَوا فِيـكَ ٱلَّـذِي يُكْمِـدُ
لا زِلْـتَ مَحْسُـوداً عَلَـىٰ نِعْمَـةٍ   فَـإِنَّمـا ٱلْكـامِـلُ مَـنْ يُحْسَـدُ

ففرحُ عدوِّكَ بغمِّكَ وحسدِكَ أعظمُ مِنْ فرحِهِ بنعمتِهِ ، ولوْ علمَ خلاصَكَ مِنْ ألمِ الحسدِ وعذابِهِ . لكانَ ذلكَ أعظمَ مصيبةً وبليّةً عندَهُ ، فما أنتَ فيما

---

(١) انظر « حماسة الظرفاء » (٢/١٩٧) .

تلازمُهُ مِن غمِّ الحسدِ إلاَّ كما يشتهيهِ عدوُّكَ .

* * *

فإذا تأمَّلتَ هـٰذا . . عرفتَ أنَّكَ عدوُّ نفسِكَ ، وصديقُ عدوِّكَ ؛ إذْ تعاطيتَ ما تضررتَ بهِ في الدنيا والآخرةِ ، وانتفعَ بهِ عدوُّكَ في الدنيا والآخرةِ ، وصرتَ مذموماً عندَ الخلقِ والخالقِ ، شقياً في الحالِ والمآلِ ، ونعمةُ المحسودِ دائمةٌ ، شئتَ أمْ أبيتَ باقيةٌ .

ثمَّ لمْ تقتصرْ علىٰ تحصيلِ مرادِ عدوِّكَ ، حتَّىٰ توصَّلتَ إلىٰ إدخالِ أعظمِ سرورٍ علىٰ إبليسَ الذي هوَ أعدىٰ أعدائِكَ ؛ لأنَّهُ لمَّا رآكَ محروماً مِنْ نعمةِ العلمِ والورعِ والجاهِ والمالِ الذي اختُصَّ بهِ عدوُّكَ عنكَ . . خافَ أنْ تحبَّ ذلكَ لهُ ، فتشاركَهُ في الثوابِ بسببِ المحبَّةِ ؛ لأنَّ مَنْ أحبَّ الخيرَ للمسلمينَ . . كانَ شريكاً في الخيرِ ، ومَنْ فاتَهُ اللحاقُ بدرجةِ الأكابرِ في الدينِ . . لمْ يفتْهُ ثوابُ الحُبِّ لهمْ مهما أحبَّ ذلكَ ، فخافَ إبليسُ أنْ تحبَّ ما أنعمَ اللهُ بهِ علىٰ عبدِهِ في دينِهِ ودنياهُ ، فتفوزَ بثوابِ الحبِّ ، فبغَّضَهُ إليكَ حتَّىٰ لا تلحقَهُ بحبِّكَ ، كما لمْ تلحقْهُ بعمَلِكَ .

وقدْ قالَ أعرابيٌّ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : يا رسولَ اللهِ ؛ الرجلُ يحبُّ القومَ ولمَّا يلحقْ بهمْ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « المرءُ معَ مَنْ أحبَّ »⁽¹⁾ .

---

(١) رواه البخاري (٦١٦٩)، ومسلم (٢٦٤١) من حديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه.

وقامَ أعرابيٌّ ورسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يخطبُ ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ متى الساعةُ ؟ فقالَ : « ما أعددْتَ لها ؟ » قالَ : ما أعددْتُ لها كثيرَ صلاةٍ ولا صيامٍ ، إلا أنِّي أحبُّ اللهَ ورسولَهُ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أنتَ معَ مَنْ أحببتَ » ، قالَ أنسٌ : فما فرحَ المسلمونَ بعدَ إسلامِهِمْ كفرحِهِم يومئذٍ ؛ إشارةً إلىٰ أنَّ أكثرَ ثقتِهِمْ كانَ بحبِّ اللهِ ورسولِهِ ، قالَ أنسٌ : فنحنُ نحبُّ رسولَ اللهِ وأبا بكرٍ وعمرَ ولا نعملُ بمثلِ عملِهِمْ ، ونرجُو أنْ نكونَ معَهُمْ⁽¹⁾ .

وقالَ أبو موسى الأشعريُّ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ الرجلُ يحبُّ المصلِّينَ ولا يصلِّي ، ويحبُّ الصُّوَّامَ ولا يصومُ ، حتىٰ عدَّ أشياءَ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هوَ معَ مَنْ أحبَّ »⁽²⁾ .

وقالَ رجلٌ لعمرَ بنِ عبدِ العزيزِ : إنَّهُ كانَ يُقالُ : إنِ استطعتَ أنْ تكونَ عالماً .. فكنْ عالماً ، فإنْ لمْ تستطعْ أنْ تكونَ عالماً .. فكُنْ متعلِّماً ؛ فإنْ لمْ تستطعْ أنْ تكونَ متعلِّماً .. فأحبَّهُمْ ، فإنْ لم تستطِعْ .. فلا تبغضْهُمْ ، فقالَ : سبحانَ اللهِ ؛ لقدْ جعلَ اللهُ لنا مخرجاً⁽³⁾ .

---

(١) رواه البخاري (٣٦٨٨) ، ومسلم (٢٦٣٩) .

(٢) رواه هناد في « الزهد » (٤٨١) بلفظ المصنف هنا عن عبيد بن عمير مرسلاً ، وهو عند البخاري (٦١٧٠) ، ومسلم (٢٦٤١) من حديث أبي موسىٰ رضي الله عنه وقد سئل صلى الله عليه وسلم : الرجل يحب القوم ولما يلحق بهم ، قال : « المرء مع من أحب » .

(٣) رواه ابن عبد البر في « جامع بيان العلم وفضله » (١٤٣) .

فانظرِ الآنَ كيفَ حسدَكَ إبليسُ ، ففوَّتَ عليكَ ثوابَ الحبِّ ، ثمَّ لمْ يقنعْ بذلكَ حتَّىٰ بغَّضَ إليكَ أخاكَ ، وحملَكَ على الكراهةِ حتَّىٰ أثمتَ .

وكيفَ لا وعساكَ تحسدُ رجلاً مِنْ أهلِ العلمِ ، وتحبُّ أنْ يخطئَ في دينِ اللهِ وينكشفَ خطؤُهُ ليُفتضحَ ، وتحبُّ أنْ يخرسَ لسانُهُ حتَّىٰ لا يتكلَّمَ ، أوْ يمرضَ حتَّىٰ لا يعلِّمَ ولا يتعلَّمَ ، وأيُّ إثمٍ يزيدُ علىٰ ذلكَ ؟! فليتكَ إذْ فاتَكَ اللحاقُ بهِ ثمَّ اغتمَمْتَ بسببِهِ . . سلمتَ مِنَ الإثمِ وعذابِ الآخرةِ ؛ فقدْ جاءَ في الحديثِ : « أهلُ الجنَّةِ ثلاثةٌ : المحسنُ ، والمحبُّ لهُ ، والكافُّ عنهُ »[1] أيْ : مَنْ يكفُّ عنهُ الأذىٰ ، والحسدَ ، والبغضَ ، والكراهةَ .

فانظرْ كيفَ أبعدَكَ إبليسُ عنْ جميعِ المداخلِ الثلاثةِ ، حتَّىٰ لا تدورَ بها ألبتةَ ، فقدْ نفذَ فيكَ حسدُ إبليسَ وما نفذَ حسدُكَ في عدوِّكَ ، بلْ علىٰ نفسِكَ .

بلْ لوْ كُوشفتَ بحالِكَ في يقظةٍ أوْ منامٍ . . لرأيتَ نفسَكَ ـ أيُّها الحاسدُ ـ في صورةِ مَنْ يرمي حجراً إلىٰ عدوِّهِ ليصيبَ بهِ مقتلَهُ ، فلا يصيبُهُ ، بلْ يرجعُ علىٰ حدقتِهِ اليُمنىٰ فيقلعُها ، فيزيدُ غضبُهُ فيعودُ ثانيةً فيرميهِ أشدَّ مِنَ الأولىٰ فيرجعُ علىٰ عينِهِ الأخرىٰ فيعميها ، فيزدادُ غيظُهُ ، فيعودُ ثالثةً ، فيعودُ علىٰ رأسِهِ فيشجُّهُ ، وعدوُّهُ سالمٌ في كلِّ حالٍ ، وهوَ راجعٌ إليهِ مرةً بعدَ أخرىٰ ،

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٨/ ٧٣) ، وتقدم حديث : « من ذب عن عرض أخيه بالغيب . . كان حقاً على الله أن يعتقه من النار » .

وأعداؤُهُ حولَهُ يفرحونَ بهِ ، ويضحكونَ عليهِ ، وهـٰذا حالُ الحسودِ وسخريةِ الشيطانِ منهُ .

لا بلْ حالُك في الحسدِ أقبحُ مِنْ هـٰذا ؛ لأنَّ الحجرَ العائدَ لمْ يُفوِّتْ إلا العينَ ، ولوْ بقيَتْ.. لفاتَتْ بالموتِ لا محالةَ ، والحسدُ يعودُ بالإثمِ ، والإثمُ لا يفوتُ بالموتِ ، ولعلَّهُ يسوقُهُ إلىٰ غضبِ اللهِ تعالىٰ وإلى النارِ ، فلأَنْ تذهبَ عينُهُ في الدنيا خيرٌ لهُ مِنْ أنْ تبقىٰ لهُ عينٌ يدخلُ بها النارَ فيقلعُها لهيبُ النارِ .

فانظرْ كيفَ انتقمَ اللهُ مِنَ الحاسدِ ؛ إذْ أرادَ زوالَ النعمةِ عنِ المحسودِ ، فلمْ يزلْهَا اللهُ عنْهُ ، ثمَّ أزالَها عنِ الحاسدِ ؛ إذِ السلامةُ مِنَ الإثمِ نعمةٌ ، والسلامةُ مِنَ الغمِّ والكمدِ نعمةٌ ، وقدْ زالتا عنهُ ؛ تصديقاً لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَحِيقُ ٱلْمَكْرُ ٱلسَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِۦ ﴾ ، وربَّما يُبتلىٰ بعينِ ما يشتهيهِ لعدوِّهِ ، وقلَّما يشمتُ شامتٌ بمساءَةٍ إلاَّ ويُبتلىٰ بمثلِها ، حتَّىٰ قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (ما تمنيتُ لعثمانَ شيئاً إلاَّ نزلَ بي ، حتَّىٰ لوْ تمنَّيتُ لهُ القتلَ.. لقتلتُ)(١) .

فهـٰذا إثمُ الحسدِ نفسِهِ ، فكيفَ ما يجرُّ إليهِ الحسدُ مِنَ الاختلافِ ، وجحودِ الحقِّ ، وإطلاقِ اللسانِ واليدِ بالفواحشِ في التشفِّي مِنَ

---

(١) رواه ابن شبة في « تاريخ المدينة المنورة » (٤/ ١٢٣٥) ، وكان سبب كلامها فيه لكثرة ما كان يبلغها من الشكاية في حقه من قبل جور عماله وإبقائهم علىٰ أعمالهم ، فكانت كغيرها من الصحابة يغضبون بذلك منه . « إتحاف » (٨/ ٧٤) .

الأعداءِ ، وهوَ الداءُ الذي فيهِ هلَكَتِ الأممُ السالفةُ ؟!

فهـٰذهِ هيَ الأدويةُ العلميَّةُ ، فمهما تفكَّرَ الإنسانُ فيها بذهنٍ صافٍ ، وقلبٍ حاضرٍ . انطفأَتْ مِنْ قلبِهِ نارُ الحسدِ ، وعلمَ أنَّهُ مهلكٌ نفسَهُ ، ومفرحٌ عدوَّهُ ، ومسخطٌ ربَّهُ ، ومنغِّصٌ عيشَهُ .

* * *

وأمَّا العملُ النافعُ فيهِ :

فهوَ أنْ يحكِّمَ الحسدَ ، فكلُّ ما يتقاضاهُ الحسدُ مِنْ قولٍ وفعلٍ فينبغي أنْ يكلِّفَ نفسَهُ نقيضَهُ ، فإنْ بعثَهُ الحسدُ على القدحِ في محسودِهِ . . كلَّفَ لسانَهُ المدحَ لهُ والثناءَ عليهِ ، وإنْ حملَهُ على التكبُّرِ عليهِ . . ألزمَ نفسَهُ التواضعَ لهُ والاعتذارَ إليهِ ، وإنْ بعثَهُ على كفِّ الإنعامِ عنهُ . . ألزمَ نفسَهُ الزيادةَ في الإنعامِ عليهِ ، فمهما فعلَ ذلكَ عنْ تكلُّفٍ وعرفَهُ المحسودُ . . طابَ قلبُهُ وأحبَّهُ ، ومهما ظهرَ حبُّهُ . . عادَ الحاسدُ وأحبَّهُ ، وتولَّدَتْ بينَهُما الموافقةُ التي تقطعُ مادَّةَ الحسدِ ؛ لأنَّ التواضعَ والثناءَ والمدحَ وإظهارَ السرورِ بالنعمةِ يستميلُ قلبَ المنعَمِ عليهِ ، ويسترقُّهُ ويستعطفُهُ ، ويحملُهُ علىٰ مقابلةِ ذلكَ بالإحسانِ ، ثمَّ ذلكَ الإحسانُ يعودُ إلى الأوَّلِ ، فيطيبُ قلبُهُ ، فيصيرُ ما تكلَّفَهُ أوَّلاً طبعاً آخراً .

ولا يصدَّنَّهُ عنْ ذلكَ قولُ الشيطانِ لهُ : لوْ تواضعتَ وأثنيتَ عليهِ . . حملَهُ العدوُّ على العجزِ ، أوْ على النفاقِ أوِ الخوفِ ، وأنَّ ذلكَ مذلةٌ

ومهانةٌ ، فإنَّ ذلكَ مِنْ خدعِ الشيطانِ ومكايدِهِ ، بلِ المجاملةُ ـ تكلُّفاً كانَتْ أوْ طبعاً ـ تكسرُ سَوْرَةَ العداوةِ مِنَ الجانبينِ ، وتفلُّ مِنْ غَرْبِها ، وتقودُ القلوبَ إلى التآلفِ والتحابِّ ، وبذلكَ تستريحُ القلوبُ مِنْ ألمِ الحسدِ وغمِّ التباغضِ .

فهاذهِ هيَ أدويةُ الحسدِ ، وهيَ نافعةٌ جدّاً ، إلا أنَّها مُرَّةٌ على القلوبِ جدّاً ، ولكنَّ النفعَ في الدواءِ المرِّ ، فمَنْ لمْ يصبرْ علىٰ مرارةِ الدواءِ . . لمْ ينلْ حلاوةَ الشفاءِ ، وإنَّما تهونُ مرارةُ هاذا الدواءِ ـ أعني : التواضعَ للأعداءِ ، والتقرُّبَ إليهمْ بالمدحِ والثناءِ ـ بقوَّةِ العلمِ بالمعاني التي ذكرْناها ، وقوَّةِ الرغبةِ في ثوابِ الرضا بقضاءِ اللهِ تعالىٰ ، وحبِّ ما أحبَّهُ اللهُ ، وعزَّةِ النفسِ وترفُّعِها عنْ أنْ يكونَ في العالمِ شيءٌ علىٰ خلافِ مرادِهِ ، وعندَ ذلكَ يريدُ ما يكونُ ؛ إذْ لا مطمعَ في أنْ يكونَ ما يريدُ ، وفواتُ المرادِ ذلٌّ وخِسَّةٌ ، ولا طريقَ إلى الخلاصِ مِنْ هاذا الذلِّ إلا بأحدِ أمرينِ : إمَّا بأنْ يكونَ ما تريدُ ، أوْ بأنْ تريدَ ما يكونُ ، والأولُ ليسَ إليكَ ، ولا مدخلَ للتكلُّفِ والمجاهدةِ فيهِ ، وأمَّا الثاني . . فللمجاهدةِ فيهِ مدخلٌ ، وتحصيلُهُ بالرياضةِ ممكنٌ ، فيجبُ تحصيلُهُ علىٰ كلِّ عاقلٍ .

هاذا هوَ الدواءُ الكلِّيُّ .

فأمَّا الدواءُ المفصلُ . . فهوَ تتبُّعُ أسبابِ الحسدِ ؛ مِنَ الكبرِ ، وعزَّةِ النفسِ ، وشدَّةِ الحرصِ علىٰ ما لا يُغني ، وسيأتي تفصيلُ مداواةِ هاذهِ

الأسبابِ في مواضعِها إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ ؛ فإنَّها موادُّ هـٰذا المرضِ ، ولا ينقمعُ المرضُ إلا بقمعِ المادةِ ، فإنْ لمْ تُقمَعِ المادةُ . . لمْ يحصلْ بما ذكرْناهُ إلا تسكينٌ وتطفئةٌ ، ولا يزالُ يعودُ مرّةً بعدَ أخرىٰ ، ويطولُ الجهدُ في تسكينِهِ معَ بقاءِ موادِّهِ ، فإنَّه ما دامَ محبّاً للجاهِ فلا بدَّ وأنْ يحسدَ مَنِ استأثَرَ بالجاهِ والمنزلةِ في قلوبِ الناسِ دونَهُ ، ويغمَّهُ ذلكَ لا محالةَ ، وإنَّما غايتُهُ : أنْ يهوِّنَ الغمَّ علىٰ نفسِهِ ، ولا يظهرَ بلسانِهِ ويدِهِ ، فأمَّا الخلوُّ عنهُ رأساً . . فلا يمكنُهُ ، واللهُ الموفِّقُ .

* * *

HASEDİ KALPTEN ATMANIN ÇÂRESİ

Bilmiş ol ki haset, kalbin en büyük hastalıklarındandır. Kalp hastalıkları ise ancak ilim ve amel ile tedavî edilir. Haset hastalığının tedavîsinde fayda sağlayacak ilim, hem dünya ve hem de dîn bakımından hasedin ilk zararının kendine olacağını bilmendir. Ne dünyalık, ne de dînî cihetten haset edilene bir zararı yoktur. Belki her iki cihette de kârı vardır. Bunu basîret gözü ile düşünüp de kendinin düşmanı, düşmanının dostu olmadığın zaman, mutlak sûretle hasetten vazgeçersin.

Dinindeki zararına gelince; hasedin sebebiyle Allah'ın taksimâtına rızâ göstermiyor ve kazâsına kızıyorsun. Gizli hükümleri ile mülkü arasında sağladığı adâlet muvâzenesine kızıyor ve bunu çirkin görüyorsun. Bu ise tevhîdin özüne aykırı ve îmanın gözüne saplanmış bir oktur. Bu kadarı sana yeter. Bu hususta daha başka bir şey aramaya lüzum yoktur. Bütün bu cinâyetlerle beraber, mü'minlerden birini aldatmış, ona nasîhati terk etmiş, Allah'ın kullarının iyiliklerini sevmek hususunda peygamber ve velîler yolundan ayrılmış, Müslümanların belâya uğramaları ve nîmetlerinin ellerinden alınmalarını sevmeleri hususunda şeytan ve kâfirlerle birleşmiş oldun. İşte bunlar, kalpteki pisliktir. Ateş odunu yakıp yok ettiği gibi bu hastalık da amelleri yok eder.

Dünyadaki zararına gelince: Adam haset ettikçe içinde bir ateş yanar, kendi kendini kemirir, âdeta rende ile rendelenirsin. Çünkü sen haset ettikçe Allah onun nîmetini artırır. Onun nîmeti arttıkça senin de hastalığın artar, sıkıntı içinde kıvranır ve karanlıklar içinde bocalarsın. Göğsün daralır, uykun kaçar ve bu hastalık seni ölüme kadar götürür. Zâten düşmanının istediği bunlardır. Sen onun perişanlığını isterken kendin perişanlığa düşmüş olursun. Bununla berâber senin hasedinin onun elindeki nîmete bir tesîri olmaz. Hattâ âhirete ve hesâba îmanın olmasa dahi seni sıkıntıya düşürdüğü için hasetten vazgeçmen gerekir. Akıl ve mantık bunu gerektirir. Çünkü faydasız bir sıkıntıdır. Üstelik sen, hasedin âhiretteki cezasını da biliyorsun, daha nasıl haset edersin? Hiç bir faydasız, Allah'ın gadabına uğramaya çalışmaktan daha büyük şaşkınlık olur mu?

Hasedin, haset edilene ne dîn ne de dünyasında bir zararı olmadığı meydandadır. Çünkü senin hasedin, Allahu Teâlâ'nın ona takdîr ettiği nîmete mâni olamaz. Hangi vakte kadar ne miktar nîmet ayırmışsa, mutlak sûrette o nîmete nâil olacaktır. Nitekim peygamberlerden biri, zâlim bir kraliçeden Allah'a şikâyet etti. Allahu Teâlâ, onun günü doluncaya kadar önünden kaçmasını emir buyurdu. Zîra mukadder olan zulmünü icrâ edecektir. O da, o vakte kadar sabretti. Haset, nîmeti izâle edemeyeceğine göre, dünyalıkta bir zarar görmediği gibi, senin hasedinden de âhirette bir cezâ görecek değildir. Şâyet sen, hasedin sebebiyle onun nîmetinin zâil olacağını düşünürsen, bu açık bir ahmaklıktır. Çünkü eğer nîmetler haset ile yok olsa hiç kimsede hiç bir nîmetin hattâ îman nîmetinin de kalmaması lâzım gelirdi. Zîra kâfirler, mü'minlerin değil servetine, îmanına bile haset ederler. Nitekim Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyurmuştur:

وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ
كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ

"Ehl-i Kitap'tan bir çoğu, hak kendilerince belli olduktan sonra, ruhlarındaki hasetten ötürü, sizi îmanınızdan sonra küfre döndürmek hevesine düştü." (Bakara sûresi, 2/109) Hasûdun istediği olmaz. Ancak başkasını sapıtmak istemesiyle kendisi sapar. Zîra küfrü irâde etmek küfürdür. Kim hasedi sebebiyle haset edilenin nîmetinin zâil olmasını arzu ederse, diğer nîmetlerde de olduğu gibi, küffârın hasedi sebebiyle îman nîmetinin zevâlini isteyen gibidir.

Şâyet, senin başkalarına haset etmenle başkalarının nîmetlerinin yok olmasını ve fakat başkalarının sana haset etmesiyle senin elindeki nîmetin yok olmamasını istersen, bu da açık bir ahmaklıktır. Çünkü bütün ahmak hasûdlar bunu böyle ister. Senin diğerlerine karşı bir üstünlüğün de yoktur. Haset ile nîmetin yok olmaması Allahu Teâlâ'nın sana bir lütfü ve nîmetidir. Senin buna şükretmen gerekirken, ahmaklığın sebebiyle bundan hoşlanmıyorsun.

Haset edilenin hasedin karşılığı olarak dünya ve âhirette faydalandığı hususuna gelince, bu da açık ve meydandadır. Dîndeki faydası senin zulmüne uğramasındandır. Bu adam sana karşı mazlumdur. Hele hasedin taşar da bunu diline dolar, adamın aleyhinde konuşmaya başlar, çekiştirir, kötülükler sayar dökersen, işte bunlar senin ona ayırdığın hediyelerdir. Yâni bu gibi sözlerle amelini ona vermiş olursun ve kıyamet günü onun karşısında mahrum ve müflis olarak kalacaksın. Bu aynen dünyada nîmetten mahrum olduğun gibidir. Sen onun nîmetinin yok olmasını istedin ve isteğin olmadı. Üstelik senin hasenâtın ona devredildi. Onun ekmeğine yağ sürdün. Kendi kendine zarar üstüne zarar verdin.

Dünyadaki menfaatine gelince: İnsanların en mühim arzuları, düşmanlarının belâdan belâya uğramalarıdır. Senin haset hastalığı ile yüklendiğin belâ, bütün felâketlerden büyüktür. Düşmanlarının en üstün arzuları kendilerinin refahta, hasımlarının sıkıntı ve ıztırapta olmalarıdır. Sen kendi kendine onların arzularına uymuş oldun. Bunun için düşmanın senin ölmeni değil, böylece sürünmeni onun elindeki nîmetlere bakarak haset ateşi içinde kıvranmanı ister. Bunun için şâir:

"Düşmanların ölmesin, yaşasın da sendeki nimetleri görerek kıvransınlar,

Onlar durmadan sana haset etsinler ki, haset edilenler kemâldedir." demiştir.

Senin haset hastalığı ile kıvranmandan düşmanının duyduğu huzur, elindeki varlığın kendisine sağladığı huzurdan daha büyüktür. Hattâ senin kendisine haset etmekten vazgeçtiğini bilmesi onun en büyük üzüntüsünü teşkîl eder. Senin çekememezliğe devam etmen, düşmanının tamâmen arzularına muvafık düşen bir harekettir.

Bütün bunları düşünebildiğin takdirde, kendi kendinin düşmanı ve düşmanının dostu olduğunu kolaylıkla anlamış olursun. Çünkü tavr-ı hareket ve davranışın dünya ve âhirette senin aleyhine ve fakat hasmının lehinedir. Zararını sen çekersin, hasmın kârını görür. Herkes yanında menfûr, Allah katında mezmûm ve şimdiki anda ve gelecekte şakîlerden olursun. Bütün bunların yanında istesen de istemesen de haset ettiğin kimsenin nîmeti devam eder gider. Aynı zamanda yalnız düşmanının arzusuna hizmetle de kalmaz, ondan da büyük düşman olan İblîs'i alabildiğine sevindirmiş olursun. Çünkü İblîs senin sevmediğin kimsede bulunan ilim, verâ, mevkî ve servet gibi varlıklardan seni mahrum görünce, onu sevmek ve ona saygı göstermekle mükâfatta ona ortak olacağından korkuyordu. Zîra Müslümanlardaki iyiliği seven, iyilikte onlara ortak olur. Kâmil dîndarlar mevkîine yükselemeyenler, onları sevdikleri zaman, onları sevmenin mükâfatından mahrum kalmazlar. İşte İblîs bundan korkuyordu. Allahu Teâlâ'nın o adama nasip ettiği dîn ve dünya salâhına sevinir de mükâfat kazanırsın. Onun sana düşmanlığı burada ondaki bu seviyelere yükselemediğin gibi, sevgi seviyesine de yükselmemeni isterdi. Sen tam İblîs'in arzusunu yerine getirmekle onu sevindirmiş ve memnun etmiş olursun. Bedevînin biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

- "Yâ Rasûlallah, bir kavmi ve onlardaki varlıkları sevenin hâli nedir?" diye suâl edince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ

"İnsan sevdiğiyledir."[90] buyurdu. Yine bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) hutbe irâd ederken Bedevînin biri:

- "Yâ Rasûlallah, kıyâmet ne zaman kopacaktır?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"Kıyamete ne hazırladın?"* buyurdu. Adam:

- "Fazladan namaz kılmış ve oruç tutmuş değilim. Ancak Allah ve Resulü'nü severim." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *"İnsan sevdiğiyle beraberdir."* buyurdu.[91]

Enes (r.a.) diyor ki: "O gün Müslümanların en sevinçli bir günü idi. Çünkü hepsi her şeyden çok Allah ve Rasûlü'nü seviyorlardı.” Yine Enes (r.a.) diyor ki: “Biz, Allah’ın Rasûlü’nü Ebû Bekir ve Ömer’i severiz. Fakat onlar kadar amel edemeyiz. Bununla beraber onlarla beraber olmamızı ümîd ederiz.”

---

[90] 90. Buhârî ile Müslim İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir.

[91] 91. Buhârî ile Müslim, Enes'den rivâyet etmişlerdir.

Ebû Mûsâ diyor ki: Bunun üzerine ben de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

- “Yâ Rasûlallah, adam namaz kılmaz fakat namaz kılanları sever, oruç tutmaz fakat oruç tutanları sever, bunun gibi birçok şeyleri saydı ve bunların hâli ne olacak?” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

- *“İnsan sevdiği ile berâberdir.”* buyurdu. Adamın biri Ömer b. Abdülazîz’e:

- “Gücün yeterse âlim ol, âlim olamazsan talebe ol, hiçbirini yapamazsan bâri bunları sev. Şâyet bunu da yapamıyorsan, hiç olmazsa buğzetme.” dedi. Ömer b. Abdülazîz de:

- “Allah, Allah! Demek ki, Allahu Teâlâ bize her işte bir çıkar yol göstermiştir.” dedi.

Şimdi, şeytanın sana nasıl haset edip sevginin sevâbından seni mahrum ettiğine, sonra bununla da kalmayıp ona düşmanlık ettirmekle seni günâhkâr ettiğine bir bak. Bunun böyle olduğu meydandadır. Zîra hasedin sebebiyle bir ilim sahibini çekemeyip dîninde hatâya düşmesini, insanlar arasında rezîl olmasını, dili tutulup konuşamaz hale gelmesini, hastalanıp her şeyi unutmasını bile istersin. Bundan daha büyük günâh olur mu? Ne olaydı bu kötü huyundan vazgeçip yaptığına pişman olaydın da hiç olmazsa âhiret azâbından kurtulaydın. Hadîs-i şerîfde:

أَهْلُ الْجَنَّةِ ثَلَاثَةٌ: اَلْمُحْسِنُ وَالْمُحِبُّ لَهُ وَالْكَافُّ عَنْهُ

“Cennet ehli üç zümredir. Bunlar ihsân edenler (ihsan edemez-

se) *ihsân edenleri sevenler,* (bunu da yapamıyorsa) *dilini onlardan çekenler, yâni aleyhlerinde bulunmayanlardır."* buyrulmuştur. Şeytanın seni bu üç sınıftan da nasıl uzaklaştırdığını görüyorsun, haset etmekle hiç birinden olamıyorsun. İblîs'in sana olan hasedi, sana nüfûz etti, fakat senin hasedinden düşmanına bir şey olmadı, belki zararını yine sen çektin.

Ey hasûd! Eğer rüyâ veyâ keşif yolu ile halini görebilseydin korkunç bir manzara ile karşılaşırdın. Halin tıpkı, öldürmek için düşmana mermi atan ve fakat mermisi geri teperek sağ gözüne isâbet edip gözünü çıkaran ve buna fazla sinirlenerek ikinci mermiyi atan ve ikinci mermi de aynı şekilde geri teperek diğer gözünü çıkaran, buna daha da sinirlenerek attığı üçüncü mermi yine aksine kendi beynine saplanan ve hasmı esenlik içinde bulunan adamın manzarasına benzer. O, durmadan hasmını hedef alıp mermisini atar, mermiler ise geri teperek kendisine isâbet eder. Bunun bu haline, düşmanları durmadan kahkahalar savurur. İşte hasûdun manzarası ve şeytanın kendisiyle maskarası böyledir.

Belki hasûdun manzarası bundan da fecîdir. Çünkü bu adamın hasmına atıp tersine dönerek kör olmasına sebeb olduğu gözleri, nihâyet ölüme kadar yaşayacak ve ölüm ile onlar da yok olacaklardı. Fakat hasetten meydana gelen günâh, ölüm ile yok olmaz. Belki bu sebeple Allah'ı gadablandırır ve cehenneme girer. Gözünün kör olması, cehenneme girip cehennemin kendisini yakmasından, elbette çok daha ehvendir.

Allahu Teâlâ'nın intikamına bak! O, haset ettiği kimsenin nîmetinin elinden alınmasını isterken, Allahu Teâlâ o nîmeti almadığı gibi, kendisinin huzur ve sükûnunu selbetmekle, kötülüğünün cezâsını kendisine çektirmiştir. Nitekim âyet-i celîlede:

وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ

“Pis pis kurulan düzene ancak sâhibi düşer.” (Fâtır sûresi, 35/43) buyurulmuştur. Çok kere düşmanı için istediği aynen kendi başına gelir. Nitekim Hz. Âişe (r.anha) diyor ki: “Osman hakkında ne arzu ettimse aynen benim başıma geldi. Buna o derece şâhid oldum ki, eğer öldürülmesini ben temenni etseydim, ben öldürülürdüm.”

Bu anlattıklarımız bizâtihî hasedin doğurduğu günâhlardır. Haset vesîlesi ile meydana gelen kötülükler hakkı inkâr, dil uzatmalar, el ile zarar vermeler gibi kötülükler, geçmiş milletleri helâk eden hastalıklardandır.

İşte buraya kadar anlattıklarımız, hasedin ilim ile tedâvisidir. İnsanoğlu basîret gözü ve akl-ı selîm ile düşünürse haset ateşini kalbinde söndürür. Çünkü hasedin, kendisi helâk ettiğini, düşmanını sevindirdiğini, haset sebebiyle geçim ve huzurunun bozulduğunu ve netîcede Allah’ın gadabına uğradığını bilir.

Amel ile hasedi tedâviye gelince: Hasedinin arzularının aksini yapmakla hasedini tahakküm altına almaktır. Meselâ hasedi, hasmını zemmi isterse o, aksine olarak onu övmeli, kibretmesini isterse tevâzu göstermeli, adamdan özür dilemeli, şâyet vermemeyi teklif ederse vermeye gayret etmelidir. Bunun zoraki böyle yapmasını farkeden mahsûd (haset edilen) memnûn kalır ve onu sevmeye başlar. Bu sûretle karşılıklı muhabbet başlar ve haset hastalığı da kaybolur. Zîra tevâzu, medh u senâ ve muhabbet izhârı, karşısındaki adamın gönlünü kendine doğru çeker ve aynı şekilde karşılık vermek ister. O da berikine tesîr eder de önce zoraki yaptığı iyilikler, netîcede tabiat hâline gelir.

Tabîatıyla şeytan, buna mâni olmak ister ve senin bu şekil davranmanı, düşmanın senin aczine, korkuna veyâ münâfıklığına hamledecektir. Bu ise senin için bir zillettir, şeklinde göstermek sûretiyle seni bu müspet davranışından saptırmak ister, sakın buna aldanma. Bu vesvesenin şeytanın hîlesi olduğunu bil. Şunu da iyi bil ki, yapmacık da olsa tatlılık, tarafların saldırganlığını kırar ve gönülleri birbirine bağlar da bu sayede kalp, haset hastalığından kurtulur.

İşte hasedin tedavî çâreleri bunlardır. Bunlar faydalı oldukları kadar insana ağır gelen şeylerdir. Fakat ilaçlarda da hal böyledir. Bütün hastalıklar acı ilaçlarla tedâvî edilir. İlacın acılığına dayanamayan, şifânın zevkine eremez. Hasedin tedâvisinde kullanılan, düşmana karşı alçak gönüllülük onu övme gibi hallerin acılığını, ancak yukarıda anlattığımız mânâları bilmek kolaylaştırır. Ayrıca Allahu Teâlâ'nın kazâsına rızâ ile elde edilecek sevâba iştiyâk, Allah'ın sevdiğini sevmek de bu güçlüğü yener. İzzet-i nefis iddiâsı ve Allah'ın murâdının hilâfına bir şeyin olabileceğini sanmak ise cehâlettir. Bu anlayışta olan, olmayacak şeyi murâd eder. Çünkü Allah'ın takdirinden başka bir şey olmaz. İnsanın muradına ermemesi ise zillet ve alçaklıktır. Bu zilletten kurtuluş ancak iki şeyin biriyle mümkündür. Ya dilediğin şey olacak veyâ olacak şeyi dileyeceksin. Birincisi senin elinde olmadığı için, bu hususta uğraşıp yorulmaya hâcet yoktur. İkincisinde senin mücahedenin dahli vardır. Riyâzetle onu elde etmek de mümkündür. O halde aklı başında olan, bu ikinci çâreye başvurur ki, umûmî tedâvi budur.

Haset hastalığının tam mânâsıyla tedâvisi için kibir, izzet-i nefis, şiddetli hırs ve benzeri haset sebeplerini araştırmak lâzımdır. Bu da inşâallah yerinde gelecek ve bu hastalığın aslı ve maddeleri orada anlatılacaktır. Hastalığı tamâmen yok etmek için, onun mikrobunu bulup yok etmek lâzımdır. Böyle esaslı tedâvi yapılmazsa yukarıda arzettiğimiz şekiller müsekkin ilaçlardır, tam tedâvi değildir. Bir ara hastalığı susturur fakat yeniden nükseder. Aynı zamanda mikrobu mevcûd iken onu susturmak da zor olur. Şüphesiz içinde mevkî sevgisi olan kimse, o mevkîe tercîh edilene haset eder. Onun o makama geçmesi kendisini üzer. Bu adamın tek çâresi üzüntüsünü gizlemeye çalışmaktır. Yoksa esaslı tedâvî görmedikden sonra, bu hastalık içinden çıkmaz. Tevfîk ve hidâyet ancak Allah'tandır.

بيان القدر الواجب في نفي الحسد عن القلب

اعلمْ : أنَّ المؤذيَ ممقوتٌ بالطبعِ ، ومَنْ آذاكَ . . فلا يمكنُكَ ألاَّ تبغضَهُ غالباً ، فإذا تيسَّرَتْ لهُ نعمةٌ . . فلا يمكنُكَ ألا تكرهَها حتَّىٰ يستويَ عندَكَ حسنُ حالِ عدوِّكَ وسوءُ حالِهِ ، بلْ لا تزالُ تدركُ في النفسِ بينَهما تفرقةً ، ولا يزالُ الشيطانُ ينازعُكَ إلى الحسدِ لهُ .

ولكنْ إنْ قويَ ذلكَ فيكَ حتَّىٰ بعثَك علىٰ إظهارِ الحسدِ بقولٍ أوْ فعلٍ، بحيثُ يُعرَفُ ذلكَ مِنْ ظاهرِكَ بأفعالِكَ الاختياريةِ . . فأنتَ حسودٌ عاصٍ بحسدِكَ .

وإنْ كففتَ ظاهرَكَ بالكلِّيَّةِ ، إلا أنَّكَ بباطنِكَ تحبُّ زوالَ النعمةِ ، وليسَ في نفسِكَ كراهةٌ لهـٰذهِ الحالةِ . . فأنتَ أيضاً حسودٌ عاصٍ ؛ لأنَّ الحسدَ صفةُ القلبِ لا صفةُ الفعلِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِّمَّآ أُوتُوا۟ ﴾ ، وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَدُّوا۟ لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا۟ فَتَكُونُونَ سَوَآءً ﴾ ، وقالَ : ﴿ إِن تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ ﴾ .

أمَّا الفعلُ . . فهوَ غيبةٌ وكذبٌ ، وهوَ عملٌ صادرٌ عنِ الحسدِ ، وليسَ هوَ عينَ الحسدِ ، بلْ محلُّ الحسدِ القلبُ دونَ الجوارحِ .

نعمْ ، هـٰذا الحسدُ ليسَ مظلمةً يجبُ الاستحلالُ منها ، بلْ هوَ معصيةٌ بينَكَ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما يجبُ الاستحلالُ مِنَ الأسبابِ الظاهرةِ على الجوارحِ .

فأمَّا إذا كففتَ ظاهرَكَ ، وألزمتَ معَ ذلكَ قلبَكَ كراهةَ ما يترشَّحُ منهُ بالطبعِ ؛ مِنْ حبِّ زوالِ النعمةِ حتَّىٰ كأنَّكَ تمقتُ نفسَكَ علىٰ ما في طبعِها ، فتكونُ تلكَ الكراهةُ مِنْ جهةِ العقلِ في مقابلةِ الميلِ مِنْ جهةِ الطبعِ . . فقدْ أدَّيتَ الواجبَ عليكَ ، ولا يدخلُ تحتَ اختيارِكَ في أغلبِ الأحوالِ أكثرُ مِنْ هـٰذا .

فأمَّا تغييرُ الطبعِ ليستويَ عندَهُ المؤذي والمحسنُ ، ويكونَ فرحُهُ أوْ غمُّهُ بما يتيسَّرُ لهما مِنْ نعمةٍ ، أوْ ينصبُّ عليهما مِنْ بليةٍ سواءً . . فهـٰذا ممَّا لا يطاوعُ الطبعُ عليهِ ما دامَ ملتفتاً إلىٰ حظوظِ الدنيا ، إلاَّ أنْ يصيرَ مستغرقاً بحبِّ اللهِ تعالىٰ ؛ مثلَ السكرانِ الوالِهِ ، فقدْ ينتهي أمرُهُ إلىٰ ألاَّ يلتفتَ قلبُهُ إلىٰ تفاصيلِ أحوالِ العبادِ ، بلْ ينظرُ إلى الكلِّ بعينٍ واحدةٍ ، وهيَ عينُ الرحمةِ ، ويرى الكلَّ عباداً للهِ ، وأفعالَهُمْ أفعالاً للهِ ، ويراهُمْ مسخَّرينَ ، وذلكَ إنْ كانَ . . فهوَ كالبرقِ الخاطفِ لا يدومُ ، ويرجعُ القلبُ بعدَ ذلكَ إلىٰ طبعِهِ ، ويعودُ العدوُّ إلىٰ منازعتِهِ ؛ أعني : الشيطانَ ؛ فإنَّهُ ينازعُ بالوسوسةِ ، فمهما قابلَ ذلكَ بكراهةٍ وألزمَ قلبَهُ هـٰذهِ الحالةَ . . فقدْ أدَّىٰ ما كُلِّفَهُ .

وذهبَ ذاهبونَ إلىٰ أنَّه لا يأثمُ إذا لمْ يظهرِ الحسدُ علىٰ جوارحِهِ ؛ لما رويَ عنِ الحسنِ : أنَّهُ سئلَ عنِ الحسدِ فقالَ : (غمَّةٌ ؛ فإنَّهُ لا يضرُّكَ ما لمْ تبدِهِ)(١) .

---

(١) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص١٣٦) .

ورُوِيَ عنهُ موقوفاً ومرفوعاً إلىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « ثلاثٌ لا يخلو منهنَّ مؤمنٌ ، ولهُ منهنَّ مخرجٌ . . . ، ومخرجُهُ مِنَ الحسدِ ألا يبغيَ »⁽¹⁾ .

والأولىٰ أنْ يُحملَ هٰذا علىٰ ما ذكرناهُ ؛ مِنْ أنْ يكونَ فيهِ كراهةٌ مِنْ جهةِ الدينِ والعقلِ في مقابلةِ حبِّ الطبعِ لزوالِ نعمةِ العدوِّ ، وتلكَ الكراهةُ تمنعُهُ مِنَ البغيِ والإيذاءِ ؛ فإنَّ جميعَ ما وردَ مِنَ الأخبارِ في ذمِّ الحسدِ يدلُّ ظاهرُهُ علىٰ أنَّ كلَّ حاسدٍ آثمٌ ، والحسدُ عبارةٌ عنْ صفةِ القلبِ لا عنِ الأفعالِ ، فكلُّ محبٍّ مساءَةَ المسلمينَ . . فهوَ حاسدٌ .

* * *

فإذاً ؛ كونُهُ آثماً بمجرَّدِ حسدِ القلبِ مِنْ غيرِ فعلٍ هوَ في محلِّ الاجتهادِ ، والأظهرُ ما ذكرناهُ مِن حيثُ ظواهرُ الآياتِ والأخبارِ ، ومِنْ حيثُ المعنىٰ ؛ إذْ بعيدٌ أنْ يُعفىٰ عنِ العبدِ في إرادتِهِ مساءَةَ المسلمينَ واشتمالِهِ بالقلبِ علىٰ ذلكَ مِن غيرِ كراهةٍ .

---

(١) أما الموقوف . . فرواه ابن أبي الدنيا في « ذم الحسد » ، ورستة في كتاب « الإيمان » له بلفظ : (ثلاث لم تسلم منها هٰذه الأمة : الحسد والظن والطيرة ، ألا أنبئكم بالمخرج منها ؟ إذا ظننت . . فلا تحقق ، وإذا حسدت . . فلا تبغ ، وإذا تطيرت . . فامض) . « إتحاف » (٨/ ٧٦) .
وأما المرفوع . . فرواه الطبراني في « الكبير » (٣/ ٢٢٨) ، وأبو الشيخ في « التوبيخ والتنبيه » (١٥٢ ، ٢٣٧) .

وقدْ عرفتَ مِنْ هـٰذا أنَّ لكَ في أعدائِكَ ثلاثةَ أحوالٍ :

إحداها : أنْ تحبَّ مساءَتَهمْ بطبعِكَ ، وتكرَهَ حبَّكَ لذلكَ ، وميلَ قلبِكَ إليهِ بعقلِكَ ، وتمقتَ نفسَكَ عليهِ ، وتودَّ لوْ كانَتْ لكَ حيلةٌ في إزالةِ ذلكَ الميلِ منكَ ، وهـٰذا معفوٌّ عنهُ قطعاً ؛ لأنَّهُ لا يدخلُ تحتَ الاختيارِ أكثرُ منهُ .

الثانيةُ : أنْ تحبَّ ذلكَ ، وتظهرَ الفرحَ بمساءتِهِ ؛ إمَّا بلسانِكَ أوْ بجوارِحِكَ ، فهـٰذا هو الحسدُ المحظورُ قطعاً .

الثالثةُ : وهو بينَ الطرفينِ ، أنْ تحسدَ بالقلبِ مِنْ غيرِ مقتٍ لنفسِكَ علىٰ حسدِكَ ، ومِنْ غيرِ إنكارٍ منكَ علىٰ قلبِكَ ، ولكنْ تحفظُ جوارحَكَ عنْ طاعةِ الحسدِ في مقتضاها ، وهـٰذا محلُّ الخلافِ ، والظاهرُ : أنَّهُ لا يخلو عنْ إثمٍ بقدْرِ قوَّةِ ذلكَ الحبِّ وضعفِهِ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ ، والحمدُ للهِ ربِّ العالمينَ ، وحسبنا اللهُ ونعمَ الوكيلُ .

* * *

تمّ كتاب آفة الغضب والحقد والحسد

وهو الكتاب الخامس من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدين

والحمد لله ربّ العالمين

والصّلاة والسّلام على رسوله محمّدٍ وآله الطّيّبين الطّاهرين وصحبه أجمعين

يتلوه كتاب ذمّ الدنيا

KALPTEN ÇIKARILACAK HASEDİN MİKTARI

Bilmiş ol ki eziyet, tab'an sevilmez. İnsanoğlunun, kendisine eziyet veren kimseye kızmaması mümkün olmadığı gibi, bolluk ve refâh içerisinde olmasından da hoşlanmaz. Adamın iyi ve kötü halleri, düşmanının nazarında müsâvî olamaz. Mutlak surette aralarında fark gözetir. Şeytan durmadan haset için insanı körükler durur. Hasmın iyiliğine üzülür, kötülüğüne sevinir. Fakat hasedin asıl kuvveti insanın kendisindedir, şeytan yardımcıdır. İçinde olan bu hastalığı söz ve işi ile dışarı çıkarmaya çalışır. Bu da senin hâriçteki ihtiyarî işin ile bilinir. Hasedini hâriçte hiç göstermesen bile, içinden hasmının elindeki nîmetin zevâlini istediğin ve bu halini çirkin görmediğin için sen hasedin sebebiyle âsî ve günâhkârsın. Zîra haset, aslı itibarıyla âzâların değil, kalbin işidir. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا

"Onlara verilenlerden içlerinde bir çekememezlik hissetmezler." (Haşr sûresi, 59/9) buyurmuştur. Diğer âyet-i kerîmede:

وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَاءً

"Onlar, kendilerinin küfrettikleri gibi sizin de küfredip onlarla beraber olmanızı arzu ettiler." (Nisa sûresi, 4/89) Bir başka âyette de:

إِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ

"Eğer size bir iyilik dokunursa onlar tasaya düşürür. Şâyet size bir fenâlık gelirse onunla sevinirler." (Âl-i İmrân sûresi, 3/120) buyrulmuştur.

Hasedin fiiliyât sahasındaki kısmına, gıybet ve yalan denir. Bunlar hasedin kendisi değil, hasetten doğan şeylerdir. Bununla beraber yalnız kalpte kalan haset sebebiyle haset edilen kimseden helâllik almaya lüzum yoktur. Çünkü ona karşı işlenmiş bir iş mevcut değildir. Ancak Allah'a karşı kalbin bir isyânı var, bundan tövbe etmek lâzımdır. Sahibinden helâllik, haset, söz ve iş sahalarına intikal ettiği zamandır.

Hasedin tesîrinden âzâlarını koruduğun ve başkasının nîmetinin elinden gitmesini istemediğin ve kendisine kızmadığın zamanki hal, aklının, ahlâk ve tabiatına galebe çalmasından ileri gelir. İşte o zaman, haset hastalığından, kalbinden çıkarılması vâcip olan kısmını çıkarmış, borcunu yerine getirmiş ve vazîfeni yapmış olursun. Çok kere bundan ilerisi senin irâde ve ihtiyârın hâricinde kalır ki, buna gücün yetmez. Tabiati kökünden değiştirmek ve iyilik edenlerle kötülük edenleri bir seviyede tutup hiç birinin kötülüğünü istememek, hepsinin aynı seviyede iyiliğini istemek, dünya zevkleri peşinde koşanların tabiatlarının buna itaat etmeyeceği bir husustur. Ancak muhabbet deryâsına dalarak aşk-ı ilâhîde hayran ve bunun sarhoşu olanlardır ki, bu gibilere iltifat etmez, mâsivâdan alâkayı keser. Teker teker fertler ile meşgul olmaz da hepsine birden merhamet ve şefkat gözü ile bakar. Hepsini Allah'ın kulları olarak görür. İşlerinin, mukadderât-ı ilâhî ile olduğunu düşünür, herkesin Allah'ın emrine musahhar bulunduğunu bilir de hepsini bir seviyede tutar. Gerçi bu da bir an tutar ve şimşek gibi gelip geçer. Tekrar kalp tabiatine döner ve düşmanı olan şeytan onu münâzaaya sevk eder. Ne zaman ki bu hali hoş karşılamaz ve kalbine: "Sen bundan vazgeç." der de bu arzunun peşinden gitmezse, işte haset hakkında borç olan vazîfesini yapmış olur.

Bâzı kimseler, hasedi âzâlarına intikal ettirmedikçe, hasetten mesûl olunmayacağını söylemişlerdir. Rivâyete göre **Hasan-ı Basrî**'ye hasetten sorduklarında: "Onu izhâr etmedikçe ondan mesûl olmazsın." dedi. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den mevkuf ve merfû olarak: *"Üç şeyden kurtuluş yoktur. Ancak bunların da çıkar yolu vardır. Hasedinden kurtuluşun çâresi azgınlık göstermemektir."* rivâyeti de bunu teyîd eder. Fakat en doğrusu, bunu yukarıda anlattığımıza hamlederek, düşmanın elindeki nîmetin zevâlini arzû etmesi bakımından hem dîn, hem akıl bakımından bunun da kerahet olduğunu kabûl etmektir. Zîra hasedin zemmi hakkında vârid olan haberlerin hepsi de, haset eden kimsenin günâhkâr olduğunu açıkça ifâde etmektedir. Aynı zamanda haset, âzâların değil, kalbin işidir. Herhangi bir Müslüman'a bir kötülük gelmesini seven kimse hasûddur. O halde fiiliyât sahasına intikal etmeyen hasedin günâh olup olmadığı içtihad mevzûu olabilirse de anlattığımız âyet ve hadîslerle bunların ifâde ettikleri mânâlar, haset edenin günâhkâr olduğunu göstermektedir. Çünkü hiç çekinmeden bir Müslüman'ın zararlanmasını gönülden arzu etmenin bağışlanacağı çok uzak bir ihtimâldir. Bütün bu anlattıklarımızdan senin sevmediğin adam ile üç hâl üzere bulunduğun meydana çıkar:

1 - Düşmanın zarara uğramasını tabiatın iktizâsı seversin. Fakat aklınla bunu çirkin görür, kendi kendini zemmeder, bu arzuna yaklaşmak istemezsin. Hattâ bu hastalığının izâlesi çârelerini araştırmayı da ihmâl etmezsin. İnsanın irâdesinde ancak bu kadarı olduğu için, bu kısım affedilmiştir.

2 - Düşmanın zararlanmasını sevmek ve bir zarara uğradığı zaman buna sevinmek ve bu sevinci söz ve hareketlerinle belli etmektir. Bu kısım sûret-i katiyede mahzurludur.

3 - Düşmanın zarara uğramasını gönülden arzu edersin. Buna karşı kendini zemmedip, izâlesi için bir tedbîr almadığın gibi, söz ve işinle de bunu belli etmezsin, ihtilaflı olan bu üçüncü kısım olmakla berâber, en doğrusu, adamın zararlanmasını arzu ettiğin nisbette muâhaze olmandır. Doğrusunu Allah bilir.

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd ederiz. O, bize yeter ve ne güzel bir koruyucudur.

كِتَابُ

ذَمِّ الدُّنْيَا

وهو الكتاب السادس من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Mühlikât

ALTINCI KİTAB

DÜNYAYI ZEMMETMEK

(KİTÂBÜ ZEMMİ'D-DÜNYA)

كتاب ذمّ الدّنيا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَٰنِ الرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي عرَّفَ أولياءَهُ غوائلَ الدُّنيا وآفاتِها ، وكشفَ لهُمْ عنْ عيوبِها وعوراتِها ، حتَّىٰ نظرُوا في شواهدِها وآياتِها ، ووَزَنُوا بحسناتِها سيِّئاتِها ، فعلمُوا أنَّهُ يزيدُ مُنكَرُها علىٰ معروفِها ، ولا يفي مرجوُّها بمَخُوفِها ، ولا يسلمُ طلوعُها مِنْ كسوفِها ، ولكنَّها في صورةِ امرأةٍ مليحةٍ تستميلُ الناسَ بجمالِها ، ولها أسرارُ سوءٍ قبائحُ تهلكُ الراغبينَ في وصالِها .

ثمَّ هيَ فرَّارةٌ عنْ طلاَّبِها ، شحيحةٌ بإقبالِها ، وإذا أقبلَتْ . . لمْ يُؤمَنْ شرُّها ووبالُها ، إنْ أحسنَتْ ساعةً . . أساءَتْ سنةً ، وإن أساءَتْ مرَّةً . . جعلَتْها سُنَّةً ، فدوائرُ إقبالِها على التقاربِ دائرةٌ ، وتجارةُ بنيها خاسرةٌ بائرةٌ ، وآفاتُها على التَّوالي لصدورِ طلاَّبِها راشقةٌ ، ومجاري أحوالِها بذلِّ طالبيها ناطقةٌ ؛ فكلُّ متعزِّزٍ بها إلى الذُّلِّ مصيرُهُ ، وكلُّ متكبِّرٍ بها إلى التحسُّرِ مسيرُهُ .

شأنُها الهربُ مِنْ طالبِها ، والطلبُ لهارِبِها ، مَنْ خدمَها . . فاتَتْهُ ، ومَنْ أعرضَ عنها . . واتَتْهُ ، لا يخلُو صفوُها عَنْ شوائبِ الكُدوراتِ ، ولا ينفكُّ سرورُها عنِ المنغِّصاتِ ، سلامتُها تعقبُ السَّقَمَ ، وشبابُها يسوقُ إلى

الهرمِ ، ونعيمُها لا يثمرُ إلا الحسرةَ والندمَ .

فهيَ خدَّاعةٌ مكَّارةٌ ، طيَّارةٌ فرَّارةٌ ، لا تزالُ تتزيَّنُ لطلاَّبِها ، حتَّىٰ إذا صاروا مِنْ أحبابِها . . كشرَتْ لهُمْ عن أنيابِها ، وشوَّشَتْ عليهِمْ مناظمَ أسبابِها ، وكشفَتْ لهَمْ عنْ مكنونِ عجابِها ، فأذاقتْهُمْ قواتلَ سِمامِها⁽¹⁾ ، ورشقَتْهُمْ بصوائبِ سِهامِها .

بينَما أصحابُها مِنْها في سرورٍ وإنعامٍ . . إذْ ولَّتْ عنهُمْ كأنَّها أضغاثُ أحلامٍ ، ثمَّ كرَّتْ عليهِمْ بدواهِيها ، فطحنَتْهُمْ طحنَ الحصيدِ ، ووارَتْهُمْ في أكفانِهِمْ تحت الصعيدِ ، إنْ ملَّكَتْ واحداً منهُمْ جميعَ ما طلعَتْ عليهِ الشمسُ . . جعلَتْهُ حصيداً كأنْ لمْ يغنَ بالأمسِ ، تُمنِّي أصحابَها سروراً ، وتعدُهُمْ غروراً ، حتَّىٰ يأملونَ كثيراً ، ويبنونَ قصوراً ، فتصبحُ قصورُهُمْ قبوراً ، وجمعُهُمْ بوراً ، وسعيُهُمْ هباءً منثوراً ، ودعاؤُهُمْ ثبوراً ، هـٰذهِ صفتُها ، وكانَ أمرُ اللهِ قدراً مقدوراً .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ عبدِهِ ورسولِهِ المرسلِ إلى العالمينَ بشيراً ونذيراً ، وسراجاً منيراً ، وعلىٰ مَنْ كانَ مِنْ أهلِهِ وأصحابِهِ لهُ في الدينِ ظهيراً ، وعلى الظالمينَ نصيراً ، وسلَّمْ تسليماً كثيراً .

أما بعد :

فإنَّ الدنيا عدوَّةٌ للهِ ، وعدوَّةٌ لأولياءِ اللهِ ، وعدوَّةٌ لأعداءِ اللهِ .

---

(1) السِّمام : جمع سمٍّ . « إتحاف » (٨/ ٧٨) .

أمَّا عداوتُها للهِ . . فإنَّها قطعَتِ الطريقَ علىٰ عبادِ اللهِ ، ولذلكَ لمْ ينظرِ اللهُ إليها منذُ خلقَها .

وأمَّا عداوتُها لأولياءِ اللهِ . . فإنَّها تزيَّنَتْ لهمْ بزينتِها ، وعمَّتْهُمْ بزهرتِها ونضارتِها ، حتَّىٰ تجرَّعُوا مرارةَ الصبرِ في مقاطعتِها .

وأمَّا عداوتُها لأعداءِ اللهِ . . فإنَّها استدرجَتْهُمْ بمكرِها ومكيدتِها ، واقتنصَتْهُمْ بشبكتِها ، حتَّىٰ وثِقُوا بها ، وعوَّلُوا عليها ، فخذلَتْهُمْ أحوجَ ما كانُوا إليها ، فاجتنَوا مِنها حسرةً تتقطَّعُ دونَها الأكبادُ ، ثمَّ حرمَتْهُمُ السعادةَ أبدَ الآبادِ ؛ فهُمْ علىٰ فراقِها يتحسَّرونَ ، ومِنْ مكايدِها يستغيثُونَ فلا يُغاثونَ ، بلْ يُقالُ لهُمْ : ﴿ ٱخْسَـُٔواْ فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ ﴾ ، ﴿ أُوْلَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ ٱشْتَرَوُاْ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا بِٱلْـَٔاخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ ٱلْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴾ .

وإذا عظمَتْ غوائلُ الدُّنيا وشرورُها . . فلا بدَّ أوَّلاً مِنْ معرفةِ حقيقةِ الدُّنيا ، وما هيَ ، وما الحكمةُ في خلْقِها معَ عداوتِها ، وما مداخلُ غرورِها وشرورِها ؛ فإنَّ مَنْ لا يعرفُ الشَّرَّ . . لا يتقيهِ ، ويوشكُ أنْ يقعَ فيهِ .

ونحنُ نذكرُ ذمَّ الدنيا ، وأمثلتَها ، وحقيقتَها ، وتفصيلَ معانيها ، وأصنافَ الأشغالِ المتعلِّقةِ بها ، ووجهَ الحاجةِ إلىٰ أصولِها ، وسببَ انصرافِ الخلقِ عنِ اللهِ بسببِ التشاغلِ بفضولِها ، إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ ، وهوَ المعينُ علىٰ ما يرتضيهِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, O Allah'a mahsustur ki, dostlarına dünyanın gâile ve âfetlerini bildirmiş, dünyanın kusur ve noksanlarını onlara göstermiştir. Hattâ onlar, buna delâlet eden âyet ve delîllere baktılar, dünyanın iyilik ve kötülüğünü karşılaştırdılar, kötülüklerinin iyiliklerinden çok olduğunu anladılar, umduklarının korktuklarını karşılamadığını ve varlıklarının bozulmaya mahkûm olduğunu bildiler.

Ne yazık ki bu dünya görünüşte güzel bir kadın gibi güzel yüzü ile insanları kendisine çekmekle beraber, kendisine vuslata heves edenleri, görülmeyen kötülükleri ile helâk etmektedir. Aynı zamanda peşine koşanlardan uzaklaşmakta olup onlara yaklaşmakta cimrilik göstermektedir. Şâyet yönelirse de kötülüğünden emîn olunmamaktadır. Bir saat iyilik ederse, bir sene kötülük etmektedir. Bir defa kötülük yaparsa bir yılda ondan kurtulmak mümkün olmamaktadır. Onun insana yönelmesi, helâk ve hüsranın delîlidir. Onun âfetleri devamlı olup dâimâ tâliplerini zillete sokmaktadır. Dünyaya aldanan herkes zillete mahkûmdur.

Dünyalık ile böbürlenen her insanın sonu hasrettir. Kendini isteyenden kaçmak, kaçanın peşinden koşmak onun şiârıdır. Kendisine hizmet edeni atar, kendisine arka çevireni arar. Onun berraklığı, bulanıklıktan kurtulamaz. Onun neşeleri, kederlerden ayrılmaz. Huzurunu huzursuzluk, gençliğini ise ihtiyarlık tâkip eder. Bolluk ve bereketi ise hasret ve pişmanlıktan başka bir şey sağlamaz. Aldatıcı bir hîlekâr ve uçucu bir sahtekârdır. Tâliplerine karşı durmadan süslenir. Onları kendisine bağladıktan sonra azı dişlerini göstererek sırıtmaya başlar da yollarını karıştırır. Îtidâl yolu ile istifâde edemez olurlar. Onlara, şaşıracakları gizliliklerini açıklar, öldürücü zehirlerini tattırır, isâbetli oklarını onlara yağdırır. Onun adamları bolluk ve neşe içinde bulundukları sırada bunlar rüyâda görülen boş şeyler imişler gibi birdenbire onlardan yüz çevirir, sonra bütün şiddet ve ağırlığı ile onlara yönelir ve onları iki taş arasında ezilen buğday gibi öğütmeye başlar. Sonra da kefenlerine bürünmüş oldukları halde onları toprak altına alır da bütün varlıkları yok olur gider. Dostları neşe beklerken o onları aldatır ve dâimâ mihnet içinde bırakır. Onlar büyük emeller peşinde koşar, servet toplar, yüksek binâlar inşâ ederler. Hâlbuki günün birinde bu binâlar mezar ve bu servetler yok, emekler ise hebâ, dilekler ise hevâ olur giderler. İşte dünyanın iç yüzü bundan ibârettir. Sonunda Allah'ın takdîri ne ise o olur.

Salât u selâm, âlemlere müjdeci, korkutucu ve parlayan bir ışık olarak gönderilen, kulu ve Rasûlü olan Muhammed aleyhisselâm üzerine ve nefislerine zulmedenleri kurtarmakta, dinî hükümleri yerleştirmekte Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yardımcı olan âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; dünya Allah'a, Allah'ın dostlarına ve hattâ düşmanlarına da düşmandır.

Allahu Teâlâ'ya düşmanlığı: Allah'a giden yolları, Allah'ın kullarına kapamaya çalışmasıdır. Bunun içindir ki, Allahu Teâlâ dünyayı yarattığından beri dünyaya bir defa bakmamıştır.

Allahu Teâlâ'nın dostlarına olan düşmanlığı: Onlara karşı türlü süslerle süslenmesi ve kendi yaldızlı parlaklığı ile onları kuşatması sebebiyle onları aldatmaya çalışıp dünyadan kurtulmak için ayrılış acılarına onları uğratması iledir.

Allahu Teâlâ'nın düşmanlarına karşı olan düşmanlığı: Çeşitli hîlelerle onları aldatarak kendi tuzağına düşürmek ve kendisine itimâd ettirip bağlamakla ciğerleri parçalayan hasretlere onları sokması ve ebedî saâdetlerden onları mahrûm bırakmasıyladır. Onlar saâdet hasretiyle yanacak ve dünyanın hîlelerinden kurtulmak için yardım dileyecek fakat kurtaramayacaklardır. Belki onlara: **"Sesinizi kesin artık konuşmayın."** denecektir. Bunlar ol kimselerdir ki, haklarında Allahu Teâlâ:

أُولٰئِكَ الَّذٖينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ
عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ

"Onlar o kimselerdir ki, doğru yolu bırakıp sapıklığı satın almışlardır. Demek, alış verişleri onlara kazanç sağlamamış, onlar doğru yolu da bulamamışlardır." (Bakara sûresi, 2/86) buyurmuştur.

Bu kadar büyük gâile ve kötülükleri olan dünyanın önce mâhiyetini ve neden ibâret olduğunu, bu kadar düşmanlığı karşısında yaratılışındaki hikmetin ne olduğunu, kötülük ve aldatmalarının ne derece dahli olduğunu bilmek lâzımdır. Zîra kötülüğü bilmeyen ondan korunamaz ve belki oraya düşebilir.

Şimdi biz dünyayı zemmi, misâllerini, dünyanın hakikatini, mânalarının tafsîlâtını, onunla alâkalı meşgalelerin çeşitlerini, bunların asıllarına ihtiyacın yollarını ve bunun fuzulî işleri ile meşgul olup Allah'tan yüz çevirmenin sebeplerini Allahu Teâlâ'nın izniyle anlatmaya çalışacağız.

بيان ذمّ الدنيا

الآياتُ الواردةُ في ذمِّ الدُّنيا وأمثلتِها كثيرةٌ ، وأكثرُ القرآنِ مشتملٌ علىٰ ذمِّ الدُّنيا ، وصرفِ الخلقِ عنها ، ودعوتِهِمْ إلى الآخرةِ ، بلْ هوَ مقصودُ الأنبياءِ عليهمُ الصلاةُ والسلامُ ، ولمْ يُبعثُوا إلا لذلكَ .

فلا حاجةَ إلى الاستشهادِ بآياتِ القرآنِ لظهورِها ، وإنَّما نوردُ بعضَ الأخبارِ الواردةِ فيها .

فقدْ رُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مرَّ علىٰ شاةٍ ميتةٍ فقالَ : « أترونَ هـٰذهِ الشَّاةَ هيِّنةً علىٰ أهلِها ؟ » قالُوا : مِنْ هوانِها ألقَوْها ، قالَ : « والذي نفسِي بيدِهِ ؛ للدنيا أهونُ على اللهِ تعالىٰ مِنْ هـٰذهِ الشاةِ علىٰ أهلِها ، ولو كانَتِ الدُّنيا تعدِلُ عندَ اللهِ جناحَ بعوضةٍ .. ما سقىٰ كافراً مِنْها شربةَ ماءٍ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الدُّنيا سجنُ المؤْمنِ وجنَّةُ الكافرِ »(٢) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٢١) ، وابن ماجه (٤١١١) من حديث المستورد بن شداد رضي الله عنه بنحوه ، ورواه ابن ماجه (٤١١٠) من حديث سهل بن سعد رضي الله عنه ، وأفرد الجملة الأخيرة منه الترمذي (٢٣٢٠) من حديثه .

(٢) رواه مسلم (٢٩٥٦) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الدُّنيا ملعونةٌ ، ملعونٌ ما فيها ، إلا ما كان للهِ مِنْها »(١) .

وقالَ أبو موسى الأشعريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أحبَّ دنياهُ.. أضرَّ بآخرتِهِ ، ومَنْ أحبَّ آخرتَهُ.. أضرَّ بدنياهُ ، فآثروا ما يبقىٰ علىٰ ما يفنىٰ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبُّ الدُّنيا رأسُ كلِّ خطيئةٍ »(٣) .

وقالَ زيدُ بنُ أرقمَ : كنَّا معَ أبي بكرٍ الصديقِ رضيَ اللهُ عنهُ ، فدعا بشرابٍ ، فأُتيَ بماءٍ وعسلٍ ، فلمَّا أدناهُ مِنْ فيهِ.. بكىٰ وبكىٰ حتَّىٰ أبكىٰ أصحابَهُ ، فسكتُوا وما سكتَ ، ثمَّ عادَ وبكىٰ حتَّىٰ ظنُّوا أنَّهُمْ لا يقدرونَ علىٰ مسألتِهِ ، قالَ : ثمَّ مسحَ عينيهِ ، فقالُوا : يا خليفةَ رسولِ اللهِ ؛ ما أبكاكَ ؟ قالَ : كنتُ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فرأيتُهُ يدفعُ عنْ نفسِهِ شيئاً ولمْ أرَ معَهُ أحداً ، فقلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما الذي تدفعُ عنْ نفسِكَ ؟ قال : « هـٰذهِ الدُّنيا مثُلَتْ لي ، فقلتُ لها : إليكِ عنِّي ، ثمَّ رجعَتْ فقالَتْ : إنَّكَ إنْ أفلتَّ منِّي.. لمْ يفلِتْ منِّي مَنْ بعدَكَ »(٤) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٢٢) ، وابن ماجه (٤١١٢) ، وفيه : « إلا ذكر الله وما والاه أو عالماً أو متعلماً » .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/٤١٢) ، وابن حبان في « صحيحه » (٧٠٩) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/٣٠٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١١) ، والبزار في « مسنده » (٤٤) ، والحاكم =

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا عجباً كلَّ العجبِ للمصدِّقِ بدارِ الخلودِ وهوَ يسعىٰ لدارِ الغرورِ ! »[1] .

ورُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقفَ علىٰ مزبلةٍ ، فقالَ : « هلمُّوا إلى الدُّنيا » ، وأخذ خرقاً قدْ بليَتْ علىٰ تلكَ المزبلةِ ، وعظاماً قد نخِرَتْ فقالَ : « هٰذهِ الدنيا »[2] ، وهٰذهِ إشارةٌ إلىٰ أنَّ زينةَ الدنيا ستخلُقُ مثلَ تلكَ الخرقِ ، وأنَّ الأجسامَ التي تُرىٰ بها ستصيرُ عظاماً باليةً .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الدُّنيا حلوةٌ خَضِرةٌ ، وإنَّ اللهَ مستخلفُكُمْ فيها فناظرٌ كيفَ تعملونَ ، إنَّ بني إسرائيلَ لمَّا بُسِطَتْ لهمُ الدُّنيا ومُهِّدَتْ . تاهُوا في الحليةِ والنِّساءِ والطِّيبِ والثِّيابِ »[3] .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (لا تتخذُوا الدُّنيا ربّاً فتتخذَكُمُ الدُّنيا عبيداً ، اكنزُوا كنزَكُمْ عندَ مَنْ لا يضيِّعُهُ ؛ فإنَّ صاحبَ كنزِ الدُّنيا يخافُ عليهِ الآفةَ ، وصاحبَ كنزِ اللهِ لا يخافُ عليهِ الآفةَ)[4] .

= في « المستدرك » (٣٠٩/٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٣٩) .

[1] رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٥٠٣) ، وابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٥٦) عن أبي جعفر عبد الله بن مسور مرسلاً .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٩٨٨) عن أبي ميمون اللخمي مرسلاً .

[3] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٠) عن الحسن مرسلاً ، ورواه بنحوه مسلم (٢٧٤٢) من حديث أبي سعيد الخدري رضي الله عنه .

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣١) .

وقالَ عليهِ السلامُ : (يا معشرَ الحواريِّينَ ، إنِّي قدْ كبَبتُ لكُمُ الدُّنيا علىٰ وجهِها ، فلا تنعشُوها بعدي ؛ فإنَّ مِنْ خُبْثِ الدُّنيا أنْ عُصيَ اللهُ فيها ، وإنَّ مِنْ خُبْثِ الدُّنيا أنَّ الآخرةَ لا تُدرَكُ إلاَّ بتركِها ، ألاَ فاعبرُوا الدُّنيا ولا تعمرُوها ، واعلمُوا أنَّ أصلَ كلِّ خطيئةٍ حبُّ الدُّنيا ، وربَّ شهوةٍ أورثَتْ أهلَها حزناً طويلاً)(١) .

وقالَ عليهِ السلامُ أيضاً : (بطحتُ لكُمُ الدُّنيا وجلستُمْ علىٰ ظهرِها ، فلا ينازعُكُمْ فيها إلاَّ الملوكُ والنساءُ ، فأمَّا الملوكُ . . فلا تنازعوهُمُ الدُّنيا ؛ فإنَّهُمْ لنْ يَعرِضُوا لكُمْ ما تركتُموهُمْ ودنياهُمْ ، وأمَّا النساءُ . . فاتقوهنَّ بالصومِ والصلاةِ)(٢) .

وقالَ عليهِ السلامُ أيضاً : (الدُّنيا طالبةٌ ومطلوبةٌ ، فطالبُ الآخرةِ تطلبُه الدُّنيا ، حتَّىٰ يستكملَ فيها رزْقَهُ ، وطالبُ الدُّنيا تطلبُهُ الآخرةُ حتَّىٰ يجيءَ الموتُ فيأخذَهُ بعنقِهِ)(٣) .

وقالَ موسىٰ بنُ يسارٍ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ جلَّ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٣) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٤٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٤) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص١٧٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٥) ، ونحوه رواه الطبراني في « الكبير » (١٠/ ١٦٢) مرفوعاً من حديث عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

ثناؤُهُ لمْ يَخلُقْ خلقاً أبغضَ إليهِ مِنَ الدُّنيا ، وإنَّهُ منذُ خلقَها لمْ ينظرْ إليها »(١) .

ورُوِيَ أنَّ سليمانَ بنَ داوودَ عليهما السلامُ مرَّ في موكبِهِ والطيرُ تظلُّهُ ، والجنُّ والإنسُ عنْ يمينِهِ ويسارِهِ ، قالَ : فمرَّ بعابدٍ مِنْ بني إسرائيلَ ، فقالَ : واللهِ يا بنَ داوودَ ؛ لقدْ آتاكَ اللهُ ملكاً عظيماً ، قالَ : فسمعَ سليمانُ فقالَ : لتسبيحةٌ في صحيفةِ مؤمنٍ خيرٌ ممَّا أُعطيَ ابنُ داوودَ ؛ فإنَّ ما أُعطيَ ابنُ داوودَ يذهبُ ، والتسبيحةُ تبقىٰ(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألهاكُمُ التَّكاثرُ ، يقولُ ابنُ آدمَ : مالي مالي ، وهلْ لكَ مِنْ مالِكَ إلاَّ ما أكلتَ فأفنيتَ ، أوْ لبستَ فأبليتَ ، أوْ تصدَّقتَ فأمضَيتَ ؟ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الدُّنيا دارُ مَنْ لا دارَ لهُ ، ومالُ مَنْ لا مالَ لهُ ، ولها يجمعُ مَنْ لا عقلَ لهُ ، وعليها يعادي مَنْ لا علمَ عندَهُ ، وعليْها يحسدُ مَنْ لا فقْهَ لهُ ، ولها يسعىٰ مَنْ لا يقينَ لهُ »(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٠) من حديث ابن يسار بلاغاً .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣١٣) .

(٣) رواه مسلم (٢٩٥٨) .

(٤) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٧١) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً ، مقتصراً علىٰ قوله صلى الله عليه وسلم : « الدنيا دار من لا دار له ، ولها يجمع من لا عقل له »، وزاد ابن أبي الدنيا في روايته له في « ذم الدنيا » (١٨٢): « ومال من لا مال له ».

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ أصبحَ والدُّنيا أكبرُ همِّهِ . . فليسَ مِنَ اللهِ في شيءٍ ، وألزمَ اللهُ قلبَهُ أربعَ خصالٍ : همّاً لا ينقطعُ عنهُ أبداً ، وشغلاً لا يتفرَّغُ مِنْهُ أبداً ، وفقراً لا يبلغُ غناهُ أبداً ، وأملاً لا يبلغُ منتهاهُ أبداً »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ لي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا أبا هريرةَ ؛ ألاَ أريكَ الدُّنيا جميعاً بما فيها ؟ » فقلتُ : بلىٰ يا رسولَ اللهِ ، فأخذَ بيدي ، وأتىٰ بي وادياً مِنْ أوديةِ المدينةِ ، فإذا مزبلةٌ فيها رؤوسُ أناسٍ ، وعذراتٌ ، وخرقٌ ، وعظامٌ ، ثمَّ قالَ : « يا أبا هريرةَ ؛ هـٰذهِ الرؤوسُ كانَتْ تحرصُ كحرصِكُمْ ، وتأملُ آمالَكُمْ ، ثمَّ هيَ اليومَ عظامٌ بلا جلدٍ ، ثمَّ هيَ صائرةٌ رماداً ، وهـٰذهِ العذِراتُ هيَ ألوانُ أطعمتِهِمْ ، اكتسبُوها مِنْ حيثُ اكتسبُوها ، ثمَّ قذفوها مِنْ بطونِهِمْ ، فأصبحَتْ والنَّاسُ يتحامونَها ، وهـٰذهِ الخِرَقُ الباليةُ كانَتْ رياشَهُمْ ولباسَهُمْ ، فأصبحَتْ والرِّياحُ تصفِقُها ، وهـٰذهِ العظامُ عظامُ دوابِّهِمُ التي كانُوا ينتجعُونَ عليها أطرافَ البلادِ ، فمَنْ كانَ باكياً على الدُّنيا . . فليبكِ » ، قالَ : فما برحنا حتَّى اشتدَّ بكاؤُنا(٢) .

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٥٨١٨) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما ، وبنحوه رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٥) عن شعيب بن صالح قال : (قال عيسى ابن مريم عليه السلام : ما سكنت الدنيا قلب عبد إلا وأليط قلبه منها بثلاث . . .) ، فذكرها ، ولم يذكر الأولىٰ من المثبت .

(٢) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٨٤) : (قال العراقي : لم أجد له أصلاً ، قلت : لكن أورده صاحب « القوت » عن الحسن مرسلاً) ، وأورده الحافظ عبد الحق الإشبيلي في « العاقبة في ذكر الموت » (٥٠) .

ويُروىٰ : أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ لمَّا أهبطَ آدمَ إلى الأرضِ.. قالَ لهُ : ابنِ للخرابِ ، ولِدْ للفناءِ(١) .

وقالَ داوودُ بنُ هلالٍ : (مكتوبٌ في صحفِ إبراهيمَ عليهِ السلامُ : يا دنيا ؛ ما أهونَكِ على الأبرارِ الذينَ تصنَّعتِ لهُمْ وتزيَّنتِ لهُمْ ، إنِّي قذفتُ في قلوبِهِمْ بغضَكِ والصدودَ عنكَ ، وما خلقتُ خلقاً أهونَ عليَّ منكِ ، كلُّ شأنِكِ صغيرٌ ، وإلى الفناءِ تصيرينَ ، قضيتُ عليكِ يومَ خلقتُكِ ألاَّ تدومي لأحدٍ ، ولا يدومَ لكِ أحدٌ ، وإنْ بخلَ بكِ صاحبُكِ وشحَّ عليكِ ، طوبىٰ للأبرارِ الذين أطلعُوني مِنْ قلوبِهِمْ على الرضا ، ومِنْ ضميرِهِمْ على الصِّدقِ والاستقامةِ ، طوبىٰ لهُمْ ما لهُمْ عندي مِنَ الجزاءِ إذا وفدُوا إليَّ مِنْ قبورِهِمُ ، النورُ يسعىٰ أمامَهُمْ ، والملائكةُ حافُّونَ بهِمْ ، حتَّىٰ أبلِّغَهُمْ ما يرجونَ مِنْ رحمتي)(٢) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الدُّنيا موقُوفةٌ بينَ السَّماءِ والأرضِ منذُ خلقَها اللهُ تعالىٰ لا ينظرُ إليها ، وتقولُ يومَ القيامةِ : يا ربِّ ؛ اجعلْنِي لأدنىٰ أوليائِكَ نصيباً اليومَ ، فيقولُ : اسكتي يا لا شيءَ ، إنِّي لمْ أرضَكِ لهُمْ في الدُّنيا ، أأرضاكِ لهُمُ اليومَ ؟! »(٣) .

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٢٥٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/٢٨٦) عن مجاهد أو غيره .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١١٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/١٥٨) .

(٣) كذا في « القوت » (١/٢٤٤) ، وبنحوه رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/٧) عن =

ورُوِيَ في أخبارِ آدمَ عليهِ السلامُ : أنَّهُ لمَّا أكلَ مِنَ الشجرةِ . . تحركَتْ معدتُهُ لخروجِ الثُّفْلِ ، ولمْ يكنْ ذلكَ مجعولاً في شيءٍ مِنْ أطعمةِ الجنةِ إلا في هـٰذهِ الشجرةِ ، فلذلكَ نُهيا عنْ أكلِها ، قالَ : فجعلَ يدورُ في الجنَّةِ ، فأمرَ اللهُ تعالىٰ ملَكاً يخاطبُهُ ، فقالَ لهُ : قلْ لهُ : أيَّ شيءٍ تريدُ ؟ قالَ آدمُ : أريدُ أنْ أضعَ ما في بطني مِنَ الأذىٰ ، فقيلَ للملكِ : قلْ لهُ : في أيِّ مكانٍ تضعُهُ ؟! على الفُرُشِ ؟! أمْ على السُّرُرِ ؟! أمْ على الأنهارِ ؟! أمْ تحتَ ظلالِ الأشجارِ ؟! هلْ ترىٰ هـٰهنا موضعاً يصلحُ لذلكَ؟! ولكنِ اهبطْ إلى الدُّنيا(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليجيئَنَّ أقْوامٌ يومَ القيامةِ وأعمالُهمْ كجبالِ تهامةَ ، فيُؤمرُ بِهِمْ إلى النَّارِ » ، قالُوا : يا رسولَ اللهِ ؛ مصلينَ ؟ قالَ : « نعمْ ، كانُوا يصلُّونَ ويصومُونَ ، ويأخذونَ هنةً مِنَ الليلِ ، فإذا عرضَ لهُمْ شيءٌ مِنَ الدُّنيا . . وثبُوا عليهِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في بعضِ خطبِهِ : « المؤمنُ بينَ مخافتينِ ؛

= علي بن أبي طالب رضي الله عنه ، وروى ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٦٠) عن أبي هريرة رضي الله عنه : (الدنيا موقوفة ما بين السماء والأرض ، كالشنِّ البالي ، تنادي ربها منذ يوم خلقها إلىٰ يوم يفنيها : يا رب ، يا رب ؛ لم تبغضني ؟ يا رب ، يا رب ؛ لم تبغضني ؟ فيقول لها : اسكتي يا لا شيء ، اسكتي يا لا شيء) .

(١) قوت القلوب (١/ ٢٥٤) .

(٢) رواه ابن الأعرابي في « معجمه » (١٨٦٥) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٨٨٧٥) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٧٧) عن سالم مولىٰ أبي حذيفة رضي الله عنه ، والهنة هنا : القليل .

بينَ أجلٍ قدْ مضىٰ لا يدري ما اللهُ صانعٌ فيهِ ، وبينَ أجلٍ قدْ بقيَ لا يدري ما اللهُ قاضٍ فيهِ ، فليتزوَّدِ العبدُ مِنْ نفسِهِ لنفسِهِ ، ومِنْ دنياهُ لآخرتِهِ ، ومِنْ حياتِهِ لموتِهِ ، ومِنْ شبابِهِ لهرمِهِ ؛ فإنَّ الدُّنيا خُلِقَتْ لكُمْ ، وأنتُمْ خُلقتُمْ للآخرةِ ، والذي نفسي بيدِهِ ؛ ما بعدَ الموتِ مِنْ مستعتبٍ ، ولا بعدَ الدُّنيا مِنْ دارٍ إلا الجنَّةُ أوِ النَّارُ »(١) .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (لا يستقيمُ حبُّ الدُّنيا والآخرةِ في قلبِ مؤمنٍ ، كما لا يستقيمُ الماءُ والنارُ في إناءٍ واحدٍ)(٢) .

ويُروىٰ أنَّ جبريلَ عليهِ السلامُ قالَ لنوحٍ عليهِ السَّلامُ : يا أطولَ الأنبياءِ عمراً ؛ كيفَ وجدتَ الدُّنيا ؟ قالَ : كدارٍ لها بابانِ ، دخلتُ مِنْ أحدِهِما ، وخرجتُ مِنَ الآخرِ(٣) .

وقيلَ لعيسىٰ عليهِ السَّلامُ : لوِ اتخذتَ بيتاً يكُنُّكَ ، قالَ : يكفينا خُلْقانُ مَنْ كان قبلَنا(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (١٩٠) عن الحسن مرسلاً ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٩٧) عن الحسن عن بعض الصحابة مرفوعاً ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٤٢٦١) من حديث جابر رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٧٦) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢٠٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٢٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٥٧/٦٢) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٢٩) .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « احذرُوا الدُّنيا ؛ فإنَّها أسحرُ مِنْ هاروتَ وماروتَ »[1] .

وعنِ الحسنِ قالَ : خرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ذاتَ يومٍ على أصحابِهِ فقالَ : « هلْ منكُمْ مَنْ يريدُ أنْ يذهبَ اللهُ عنهُ العمىٰ ويجعلَهُ بصيراً ؟ ألاَ إنَّهُ مَنْ رغِبَ في الدُّنيا وطالَ أملُهُ فيها . . أعمى اللهُ قلبَهُ علىٰ قدْرِ ذلكَ ، ومَنْ زهدَ في الدُّنيا وقصُرَ أملُهُ فيها . . أعطاهُ اللهُ علماً بغيرِ تعلُّمٍ ، وهدىً بغيرِ هدايةٍ ، ألا إنَّهُ سيكونُ بعدَكُمْ قومٌ لا يستقيمُ لهُمُ الملكُ إلاَّ بالقتلِ والتَّجبُّرِ ، ولا الغنىٰ إلاَّ بالفخرِ والبُخْلِ ، ولا المحبَّةُ إلاَّ باتِّباعِ الهوىٰ ، ألاَ فمَنْ أدركَ ذلكَ الزَّمانَ منكُمْ فصبرَ للفقرِ وهوَ يقدِرُ على الغنىٰ ، وصبرَ للبغضاءِ وهوَ يقدِرُ على المحبَّةِ ، وصبرَ على الذُّلِّ وهوَ يقدِرُ على العزِّ ، لا يريدُ بذلكَ إلا وجهَ اللهِ تعالىٰ . . أعطاهُ اللهُ عزَّ وجلَ ثوابَ خمسينَ صديقاً »[2] .

ورُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ اشتدَّ بهِ المطرُ والرعدُ والبرقُ يوماً ، فجعلَ يطلبُ شيئاً يلجأُ إليهِ فرُفعَتْ لهُ خيمةٌ مِنْ بعيدٍ فأتاها ؛ فإذا فيها امرأةٌ ، فحادَ عنها ؛ فإذا هوَ بكهفٍ في جبلٍ ، فأتاهُ ؛ فإذا فيهِ أسدٌ ، فوضعَ يدَهُ عليهِ

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٣٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٢٢) عن أبي الدرداء الرهاوي .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٠٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/٣١٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٩٨) .

وقالَ : إلٰهي ؛ جعلتَ لكلِّ شيءٍ مأوىً ، ولم تجعلْ لي مأوىً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : مأواكَ في مستقرٍّ مِنْ رحمتي ، لأزوِّجنَّكَ يومَ القيامةِ مئةَ حوراءَ خلقتُها بيدي ، ولأطعمنَّ في عُرُسِكَ أربعةَ آلافِ عامٍ ، يومٌ منها كعمرِ الدُّنيا ، ولآمرنَّ منادياً ينادي : أينَ الزهادُ في الدُّنيا ؟ زورُوا عرسَ الزاهدِ عيسى ابنِ مريمَ⁽¹⁾ .

وقالَ عيسى ابنُ مريمَ عليهِ السلامُ : (ويلٌ لصاحبِ الدُّنيا ، كيفَ يموتُ ويتركُها وما فيها ، ويأمنُها وتغرُّهُ ، ويثقُ بها وتخذُلُهُ ، ويلٌ للمغترِّينَ ، كيفَ أرتْهُمْ ما يكرهونَ ، وفارقَهُمْ ما يحبُّونَ ، وجاءَهُمْ ما يُوعدُونَ ، وويلٌ لمَنِ الدُّنيا همُّهُ ، والخطايا عملُهُ ، كيفَ يُفتضَحُ غداً بذنبِهِ)⁽²⁾ .

وقيلَ : (أوحى اللهُ عزَّ وجلَّ إلىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ : يا موسىٰ ؛ ما لكَ ولدارِ الظالمينَ ؟! إنَّها ليسَتْ لكَ بدارٍ ، أخرِجْ منها همَّكَ ، وفارقْها بعقلِكَ ، فبئسَتِ الدارُ هيَ ، إلا لعاملٍ يعملُ فيها فنعمَتِ الدارُ هيَ ، يا موسىٰ ؛ إنِّي مرصدٌ للظالمِ حتَّىٰ آخذَ منهُ للمظلومِ)⁽³⁾ .

ورُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بعثَ أبا عبيدةَ بنَ الجراحِ ، فجاءَهُ بمالٍ مِنَ البحرينِ ، فسمعَتِ الأنصارُ بقدومِ أبي عبيدةَ ، فوافَوا صلاةَ

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١١١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧ / ٤٢١) عن محمد بن سباع النميري .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٩٢) عن عبيد الله بن مسلم .

(3) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٨٣) عن عبادة أبي مروان .

الفجرِ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فلمَّا صلَّىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . انصرفَ ، فتعرَّضُوا لهُ ، فتبسَّمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حينَ رآهُمْ ، ثمَّ قالَ : « أظنُّكُمْ سمعتُمْ أنَّ أبا عبيدةَ قدِمَ بشيءٍ ؟ » قالُوا : أجلْ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « فأبشرُوا وأمِّلُوا ما يسُرُّكُمْ ، فواللهِ ؛ ما الفقْرَ أخشىٰ عليكُمْ ، ولكنِّي أخشىٰ عليكُمْ أن تُبسطَ عليكُمُ الدُّنيا كما بُسطَتْ علىٰ مَنْ كانَ قبلَكُمْ ، فتنافسُوها كما تنافسُوها ، فتُهلكَكُمْ كما أهلكَتْهُمْ »⁽¹⁾ .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أكثرَ ما أخافُ عليكمْ ما يخرجُ اللهُ لكمْ مِنْ بركاتِ الأرضِ » ، فقيلَ : ما بركاتُ الأرضِ ؟ قالَ : « زهرةُ الدُّنيا »⁽²⁾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تشغلُوا قلوبَكُمْ بذكرِ الدُّنيا »⁽³⁾ ، فنهىٰ عنْ ذكرِها فضلاً عَنْ إصابةِ عينِها .

وقالَ عمارُ بنُ سعيدٍ : مرَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ بقريةٍ ؛ فإذا أهلُها موتىٰ في الأفنيةِ والطرقِ ، فقالَ لهمْ : يا معشرَ الحواريِّينَ ؛ إنَّ هؤلاءِ ماتُوا عنْ

---

(1) رواه البخاري (٣١٥٨) ، ومسلم (٢٩٦١) .

(2) رواه البخاري (٢٨٤٢) ، ومسلم (١٠٥٢) .

(3) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٦٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠١٠٠) عن محمد بن النضر الحارثي مرسلاً ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٨٧) : (لأن الله يغار علىٰ قلب عبده أن يشتغل بغيره) .

سخطةٍ ، ولوْ ماتُوا عنْ غيرِ ذلكَ . . لتدافنُوا ، فقالُوا : يا روحَ اللهِ ؛ وددنا أنَّا علمنا خبرَهُم ، فسألَ ربَّهُ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : إذا كانَ الليلُ . . فنادِهِمْ يجيبوكَ ، فلمَّا كانَ الليلُ . . أشرفَ علىٰ نشْزٍ ، ثمَّ نادىٰ : يا أهلَ القريةِ ؛ فأجابَهُ مجيبٌ : لبَّيكَ يا روحَ اللهِ ؛ فقالَ : ما حالُكُمْ ؟ وما قصَّتُكُمْ ؟ قالوا : بتنا في عافيةٍ ، وأصبحنا في الهاويةِ ، قالَ : وكيفَ ذاكَ ؟ قالَ : بحبِّنا الدُّنيا ، وطاعتِنا أهلَ المعاصي ، قالَ : وكيفَ كانَ حبُّكُمْ للدُّنيا ؟ قالَ : حبُّ الصبيِّ لأمِّهِ ؛ إذا أقبلَتْ . . فرحنا ، وإذا أدبرَتْ . . حزنَّا وبكينا عليها ، قالَ : فما بالُ أصحابِكَ لمْ يجيبوني ؟ قالَ : لأنَّهُمْ ملجمونَ بلُجُمٍ مِنْ نارٍ بأيدي ملائكةٍ غلاظٍ شدادٍ ، قالَ : فكيفَ أجبتَني أنتَ مِنْ بينِهِمْ ؟ قالَ : لأنِّي كنتُ فيهِمْ ولمْ أكنْ منهُمْ ، فلمَّا نزلَ بهِمُ العذابُ . . أصابَني معَهُمْ ، فأنا معلَّقٌ علىٰ شفيرِ جهنَّمَ ، لا أدري أنجو مِنْها أمْ أُكبكبُ فيها ، فقالَ المسيحُ للحواريِّينَ : لأكلُ خبزِ الشعيرِ بالملحِ الجريشِ ، ولبسُ المسوحِ ، والنومُ على المزابلِ . . كثيرٌ معَ عافيةِ الدُّنيا والآخرةِ(١) .

وقالَ أنسٌ : كانَتْ ناقةُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ العضباءُ لا تُسبَقُ ، فجاءَ أعرابيٌّ علىٰ قَعُودٍ فسبقَها ، فشقَّ ذلكَ على المسلمينَ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّه حقٌّ على اللهِ ألاَّ يرفعَ شيئاً مِنَ الدُّنيا إلاَّ وضعَهُ »(٢) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٨٢) ، وفي « الزهد » (٢٩٨) .

(٢) رواه البخاري (٢٨٧٢) ، قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٨٨) : (ووجد =

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (مَنْ ذا الذي يبني علىٰ موجِ البحرِ داراً ؟! تلكُمُ الدنيا ، فلا تتَّخذُوها قراراً)(١) .

وقيلَ لعيسىٰ عليهِ السلامُ : علِّمْنا عملاً واحداً يحبُّنا اللهُ عليهِ ، قالَ : أبغضُوا الدُّنيا . . يحبَّكُمُ اللهُ تعالىٰ(٢) .

وقالَ أبو الدرداءِ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ تعلمونَ ما أعلمُ . . لضحكتُمْ قليلاً ولبكيتُمْ كثيراً ، ولهانَتْ عليكُمُ الدُّنيا ، ولآثرتُمُ الآخرةَ » ، ثمَّ قالَ أبو الدرداءِ مِنْ قبَلِ نفسِهِ : (لوْ تعلمونَ ما أعلمُ . . لخرجتُمْ إلى الصُّعُداتِ تجأرونَ وتبكونَ علىٰ أنفسِكُمْ ، ولتركتُمْ أموالَكُمْ لا حارسَ لها ، ولا راجعَ إليها إلا ما لا بدَّ لكُمْ مِنْهُ ، ولكنْ يغيبُ عنْ قلوبِكُمْ ذكرُ الآخرةِ ، وحضرَها الأملُ ، فصارَتِ الدُّنيا أملكَ بأعمالِكُمْ ، وصرتُمْ كالذينَ لا يعلمونَ ، فبعضُكُمْ شرٌّ مِنَ البهائمِ التي لا تدعُ هواها مخافةً ممَّا في عاقبتِهِ .

ما لكُمْ لا تحابُّونَ ولا تناصحونَ وأنتم إخوانٌ علىٰ دينِ اللهِ ؟! ما فرَّقَ بينَ أهوائِكُمْ إلاَّ خبثُ سرائرِكُمْ ، ولوِ اجتمعتُمْ على البرِّ . . لتحاببتُمْ .

= بخط الكمال الدميري قال : أفادني بعض طلبة العلم أنه سمع بعض الحفاظ يقول : الأعرابي الذي جاء علىٰ قعود فسبق ناقة النبي صلى الله عليه وسلم هو جبريل عليه السلام) .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٧٠) عن سعيد بن عبد العزيز ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/ ٤٣٠) عن مجاهد .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤١٥) عن سلم بن بشير .

ما لكُمْ تناصحونَ في أمرِ الدُّنيا ولا تناصحونَ في أمرِ الآخرةِ ؟! ولا يملكُ أحدُكُمُ النصيحةَ لمَنْ يحبُّهُ ويعينُهُ علىٰ أمرِ آخرتِهِ ، ما هـٰذا إلاَّ مِنْ قلَّةِ الإيمانِ في قلوبِكُمْ ، لوْ كنتُمْ توقنونَ بخيرِ الآخرةِ وشرِّها كما توقنونَ بالدُّنيا . . لآثرتُمْ طلبَ الآخرةِ ؛ لأنَّها أملكُ بأمورِكُمْ .

فإنْ قلتُمْ : حبُّ العاجلةِ غالبٌ . . فإنَّا نراكُمْ تدَعونَ العاجلةَ مِنَ الدُّنيا للآجلِ مِنْها ، تكُدُّونَ أنفسَكُمْ بالمشقَّةِ والاحترافِ في طلبِ أمرٍ لعلَّكُمْ لا تدركونَهُ ، فبئسَ القومُ أنتُمْ ، ما حقَّقتُمْ إيمانَكُمْ بما يُعرَفُ بهِ الإيمانُ البالغُ فيكُمْ ، فإنْ كنتُمْ في شكٍّ ممَّا جاءَ بهِ محمدٌ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . فأتونا فلنبيِّنْ لكُمْ ، ولنريكُمْ مِنَ النورِ ما تطمئنُّ إليهِ قلوبُكُمْ ، واللهِ ؛ ما أنتُمْ بالمنقوصةِ عقولُكُمْ فنعذرَكُمْ ، إنَّكُم لتبيِّنُونَ صوابَ الرأيِ في دنياكُمْ ، وتأخذونَ بالحزمِ في أمرِكُمْ .

ما لكُمْ تفرحونَ باليسيرِ مِنَ الدُّنيا تصيبونَهُ ، وتحزنونَ على اليسيرِ مِنْها يفوتُكُمْ ؟! حتَّىٰ يتبيَّنَ ذلكَ في وجوهِكُمْ ، ويظهرَ علىٰ ألسنتِكُمْ ، وتسمُّونَها المصائبَ ، وتقيمونَ فيها المآتمَ ، وعامَّتُكُمْ قدْ تركوا كثيراً من دينِهِمْ ، ثمَّ لا يتبيَّنُ ذلكَ في وجوهِكُمْ ، ولا يتغيَّرُ حالٌ بكُمْ ، إنِّي لأرى اللهَ قدْ تبرَّأَ منكُمْ .

يلقىٰ بعضُكُمْ بعضاً بالسرورِ ، وكلُّكُمْ يكرَهُ أنْ يستقبلَ صاحبَهُ بما يكرَهُ مخافةَ أن يستقبلَهُ صاحبُهُ بمثلِهِ ، فأصبحتُمْ على الغلِّ ، ونبتَتْ مراعيكُمْ على

الدِّمنِ ، وتصافيتُمْ علىٰ رفضِ الأجلِ ، ولوددتُ أنَّ اللهَ تعالىٰ أراحَني منكُمْ ، وألحقَني بمَنْ أحبُّ رؤيتَهُ ، ولو كانَ حياً لمْ يصابرْكُمْ ، فإن كانَ فيكُمْ خيرٌ . فقدْ أسمعتكُمْ ، وإنْ تطلبوا ما عندَ اللهِ . . تجدُوهُ يسيراً ، وباللهِ أستعينُ علىٰ نفسي وعليكُمْ)(١) .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا معشرَ الحواريِّينَ ؛ ارضَوا بدنيءِ الدُّنيا معَ سلامةِ الدِّينِ ؛ كما رضيَ أهلُ الدُّنيا بدنيءِ الدِّينِ معَ سلامةِ الدُّنيا)(٢) .

وفي معناهُ قيلَ(٣) : [من البسيط]

أَرَىٰ رِجالاً بِأَدْنَى ٱلدِّينِ قَدْ قَنِعُوا وَما أَراهُمْ رَضُوا فِي ٱلْعَيْشِ بِٱلدُّونِ
فَٱسْتَغْنِ بِٱلدِّينِ عَنْ دُنْيا ٱلْمُلُوكِ كَما ٱسْـ ـتَغْنَى ٱلْمُلُوكُ بِدُنْياهُمْ عَنِ ٱلدِّينِ

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا طالبَ الدُّنيا لِتَبَرَّ ، تركُكَ للدُّنيا أبرُّ)(٤) .

---

(١) رواه بتمامه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٢٧) ، وروىٰ المرفوع منه البخاري (٤٦٢١) ، ومسلم (٢٣٥٩) من حديث أنس رضي الله عنه ، والصعدات : البراري والقفار . « إتحاف » (٨/ ٨٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٤٩) عن زكريا بن عدي .

(٣) البيتان متنازع في نسبتهما ، وهما مما نسب لعبد الله بن المبارك في « ديوانه » (ص ٦٩) ، ولأبي العتاهية في « عيون الأخبار » (٢/ ٣٧٣) وليسا في « ديوانه » ، ولمحمود الوراق في « ديوانه » (ص ٢٨١) ، ولإبراهيم بن أدهم في « مختصر تاريخ دمشق » (٤/ ٣٢) .

(٤) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩٠) ، والمعنىٰ : يا من يطلب الدنيا ليكون بارّاً ببذلها ، فهو لا يطلبها لذاتها ؛ إن تركك لها أبرُّ من برِّك بها .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لتأتيَنَّكُمْ بعدي دنيا تأكلُ إيمانَكُمْ ؛ كما تأكلُ النَّارُ الحطبَ »[1] .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ : (يا موسىٰ ؛ لا تركنَنَّ إلىٰ حبِّ الدُّنيا ؛ فإنَّكَ لنْ تأتيَني بكبيرةٍ هيَ أشدُّ عليكَ منْها)[2] .

ومرَّ موسىٰ عليهِ السلامُ برجلٍ وهوَ يبكي ، ورجعَ وهوَ يبكي ، فقالَ موسىٰ : يا ربِّ ؛ عبدُكَ يبكي مِنْ مخافتِكَ ، فقالَ : يا بنَ عمرانَ ؛ لوْ نزلَ دماغُهُ معَ دموعِ عينَيهِ ، ورفعَ يديهِ حتَّىٰ تسقطا .. لمْ أغفرْ لهُ وهوَ يحبُّ الدُّنيا[3] .

* * *

الآثارُ :

قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (مَنْ جمعَ ستَّ خصالٍ .. لمْ يدعْ للجنةِ مطلباً ، ولا عنِ النارِ مهرباً : مَنْ عرفَ اللهَ فأطاعَهُ ، وعرفَ الشيطانَ فعصاهُ ، وعرفَ الحقَّ فاتبعَهُ ، وعرفَ الباطلَ فاتقاهُ ، وعرفَ الدُّنيا فرفضَها ، وعرفَ الآخرةَ فطلبَها)[4] .

---

[1] قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٨/ ٩٠) ، وروىٰ نعيم بن حماد في « الفتن » (١٢١) : عن أبي ثعلبة الخشني رضي الله عنه : (أبشروا بدنيا عريضة تأكل إيمانكم) .

[2] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٥) بنحوه .

[3] أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩٠) .

[4] أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩٠) .

وقالَ الحسنُ : (رحمَ اللهُ أقواماً كانَتِ الدُّنيا عندَهُم وديعةً ، فأدَّوها إلىٰ مَنِ ائتمنَهُمْ عليها ، ثمَّ راحوا خِفافاً)[1] .

وقالَ أيضاً رحمهُ اللهُ : (مَنْ نافسَكَ في دينِكَ . . فنافسْهُ ، ومَنْ نافسَكَ في دنياكَ . . فألقِها في نحرِهِ)[2] .

وقالَ لقمانُ عليهِ السلامُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ إنَّ الدُّنيا بحرٌ عميقٌ ، قدْ غرِقَ فيهِ ناسٌ كثيرٌ ، فلتكُنْ سفينتُكَ فيها تقوى اللهِ عزَّ وجلَّ ، وحشوُها الإيمانُ باللهِ عزَّ وجلَّ ، وشراعُها التوكُّلُ على اللهِ عزَّ وجلَّ ؛ لعلَّكَ تنجو ، وما أراكَ ناجياً)[3] .

وقالَ الفضيلُ : (طالَتْ فكرتي في هـٰذهِ الآيةِ : ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا ۝ وَإِنَّا لَجَٰعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا ﴾) .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (إنَّكَ لنْ تصبحَ في شيءٍ مِنَ الدُّنيا إلاَّ وقدْ كانَ لهُ أهلٌ قبلَكَ ، ويكونُ لهُ أهلٌ بعدَكَ ، وليسَ لكَ مِنَ الدُّنيا إلاَّ عشاءُ ليلةٍ وغداءُ يومٍ ، فلا تهلكْ في أكلةٍ ، وصمْ عنِ الدُّنيا ، وأفطرْ على الآخرةِ ، وإنَّ رأسَ مالِ الدُّنيا الهوىٰ ، وربحَها النارُ)[4] .

---

(١) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ٩٠) .

(٢) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ٩١) ، وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٣٥١) عنه : (إذا رأيت الرجل ينافس في الدنيا . . فنافسه في الآخرة) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٣٧) .

(٤) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩١) .

وقيلَ لبعضِ الرهبانِ : كيفَ ترى الدَّهرَ ؟ قالَ : يخلقُ الأبدانَ ، ويجدِّدُ الآمالَ ، ويقرِّبُ المنيّةَ ، ويبعدُ الأُمنِيّةَ ، قيلَ : فما حالُ أهلِهِ ؟ قالَ : مَنْ ظفرَ بهِ . . تعبَ ، ومَنْ فاتَهُ . . نصَبَ(١) .

وفي ذلكَ قيلَ(٢) : [من الطويل]

وَمَنْ يَحْمَدِ ٱلدُّنْيا لِعَيْشٍ يَسُرُّهُ فَسَوْفَ لَعَمْرِي عَنْ قَلِيلٍ يَلُومُها
إِذَا أَدْبَرَتْ كانَتْ عَلَى ٱلْمَرْءِ حَسْرَةً وَإِنْ أَقْبَلَتْ كانَتْ كَثِيراً هُمُومُها

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (كانَتِ الدُّنيا ولمْ أكنْ فيها ، وتذهبُ الدُّنيا ولا أكونُ فيها ، فلا أسكنُ إليها ؛ فإنَّ عيشَها نكدٌ ، وصفوَها كدرٌ ، وأهلَها مِنْها على وجَلٍ ؛ إمَّا بنعمةٍ زائلةٍ ، أوْ بليّةٍ نازلةٍ ، أو منيّةٍ قاضيةٍ)(٣) .

وقالَ بعضُهُمْ : (مِنْ عيبِ الدُّنيا أنَّها لا تُعطي أحداً ما يستحقُّ ، لكنَّها إمَّا أنْ تزيدَهُ ، وإمَّا أنْ تنقصَهُ)(٤) .

وقالَ سفيانُ : (أما ترى النِّعمَ كأنَّها مغضوبٌ عليها ، قدْ وُضِعتْ في غيرِ أهلِها ؟!)(٥) .

---

(١) رواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (٩٠) دون السؤال عن حال أهله ، ونضب : غار وذهب ، وفي بعض النسخ : (تصب) ولا يبعد .

(٢) البيتان لسيدنا علي في « ديوانه » الموسوم بـ«أنوار العقول لوصي الرسول» (ص ٢٢٦).

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٣٤) عن الحسن ضمن رسالة بعثها لعمر بن عبد العزيز .

(٤) أورده الآبي في « نثر الدر » (٧/ ٦٧) لبزرجمهر .

(٥) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (١٠/ ٣٧٥) ، وسفيان هو ابن عيينة .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (مَنْ طلبَ الدُّنيا على المحبَّة لها . . لم يُعْطَ مِنْها شيئاً إلاَّ أرادَ أكثرَ ، ومَنْ طلبَ الآخرةَ على المحبَّةِ لها . . لمْ يُعْطَ مِنها شيئاً إلاَّ أرادَ أكثرَ ، وليسَ لهـٰذا غايةٌ ولا لهـٰذا غايةٌ)[1] .

وقالَ رجلٌ لأبي حازمٍ : أشكُو إليكَ حبَّ الدُّنيا وليسَتْ لي بدارٍ ، فقالَ : انظرْ ما آتاكَ اللهُ عزَّ وجلَّ مِنْها ؛ فلا تأخذْهُ إلا مِنْ حِلِّهِ ، ولا تضعْهُ إلا في حقِّهِ ، ولا يضرُّكَ حبُّ الدُّنيا[2] .

وإنَّما قالَ هـٰذا لأنَّهُ لوْ آخذَ نفسَهُ بذلكَ . . لأتعبَهُ ، حتَّىٰ يتبرَّمَ بالدُّنيا ، ويطلبَ الخروجَ مِنْها .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (الدُّنيا حانوتُ الشيطانِ ، فلا تسرِقْ مِنْ حانوتِهِ شيئاً فيجيءَ في طلبِهِ فيأخذَكَ)[3] .

وقالَ الفضيلُ : (لوْ كانَتِ الدُّنيا مِنْ ذهبٍ يفنىٰ والآخرةُ مِنْ خزفٍ يبقىٰ . . لكانَ ينبغي لنا أنْ نختارَ خزفاً يبقىٰ علىٰ ذهبٍ يفنىٰ ، فكيفَ وقدِ اخترنا خزفاً يفنىٰ علىٰ ذهبٍ يبقى ؟!)[4] .

وقالَ أبو حازمٍ : (إيَّاكُمْ والدُّنيا ؛ فإنَّهُ بلغَني أنَّهُ يُوقفُ العبدُ يومَ القيامةِ

---

(١) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٨/ ٩١) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٠٢١) .

(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩٢) .

(٤) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٨/ ٩٢) .

إذا كانَ معظِّماً للدُّنيا ، فيُقالُ : هـٰذا عظَّمَ ما حقَّرَهُ اللهُ)(١) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (ما أصبحَ أحدٌ مِنَ النَّاسِ إلا وهوَ ضيفٌ ، ومالُهُ عاريةٌ ، والضيفُ مرتحلٌ ، والعاريةُ مردودةٌ)(٢) .

وفي ذلكَ قيلَ(٣) : [من الطويل]

وَما ٱلْمالُ وَٱلأَهْلُونَ إِلاَّ وَدِيعَةٌ وَلا بُـدَّ يَـوْمـاً أَنْ تُـرَدَّ ٱلْـوَدائِـعُ

وزارَ رابعةَ أصحابُها ، فذكرُوا الدُّنيا ، فأقبلُوا علىٰ ذمِّها ، فقالَتِ : اسكتُوا عنْ ذكرِها ، فلولا موقعُها مِنْ قلوبِكُمْ . . ما أكثرتُمْ مِنْ ذكرِها ، ألا مَنْ أحبَّ شيئاً . . أكثرَ مِنْ ذكرِهِ(٤) .

وقيلَ لإبراهيمَ بنِ أدهمَ : كيفَ أنتَ ؟ فقالَ(٥) : [من الطويل]

نُـرَقِّـعُ دُنْيـانـا بِتَمْـزِيـقِ دِينِنـا فَـلا دِينُنـا يَبْقَـىٰ وَلا مـا نُـرَقِّـعُ
فَطُـوبَـىٰ لِعَبْـدٍ آثَـرَ ٱللهَ رَبَّـهُ وَجـادَ بِـدُنْيـاهُ لِمـا يَتَـوَقَّـعُ

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » ، وأبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٨/ ٩٢) .

(٢) رواه الطبراني في « الكبير » (٩/ ١٠١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١٣٤) .

(٣) البيت للبيد في « ديوانه » (ص ١٧٠) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٦٤) .

(٥) البيت الأول ينسب إلىٰ عدي بن زيد وهو في « ديوانه » (ص ٢٠٠) ، وإلىٰ عبد الله بن المبارك في « ديوانه » (ص ٨٤) ، وانظر « بهجة المجالس » (٣/ ٢٨٩) .

وَقِيلَ(١) : [من الطويل]

أَرَىٰ طالِبَ ٱلدُّنْيا وَإِنْ طالَ عُمْرُهُ　　وَنالَ مِنَ ٱلدُّنْيا سُرُوراً وَأَنْعُما
كَبانٍ بَنَىٰ بُنْيانَهُ فَأَقامَهُ　　فَلَمَّا ٱسْتَوَىٰ ما قَدْ بَناهُ تَهَدَّما

وقيلَ(٢) : [من الوافر]

هَبِ ٱلدُّنْيا تُساقُ إِلَيْكَ عَفْواً　　أَلَيْسَ مَصِيرُ ذاكَ إِلَى ٱنْتِقالِ
وَما دُنْياكَ إِلاَّ مِثْلُ فَيْءٍ　　أَظَلَّكَ ثُمَّ آذَنَ بِالزَّوالِ

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ بعْ دُنياكَ بآخرتِكَ تربحْهُما جميعاً ، ولا تبعْ آخرتَكَ بدنياكَ فتخسرَهُما جميعاً)(٣) .

وقالَ مطرِّف بنُ عبدِ اللهِ بنِ الشِّخِّيرِ : (لا تنظرْ إلىٰ خفضِ عيشِ الملوكِ ولينِ رياشِهِمْ ، ولكنِ انظرْ إلىٰ سرعةِ ظعنِهِمْ وسوءِ منقلبِهِمْ)(٤) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : (إنَّ اللهَ تعالىٰ جعلَ الدُّنيا ثلاثةَ أجزاءٍ ؛ جزءٌ للمؤمنِ ، وجزءٌ للمنافقِ ، وجزءٌ للكافرِ ؛ فالمؤمنُ يتزوَّدُ ، والمنافقُ يتزيَّنُ ، والكافرُ يتمتَّعُ)(٥) .

---

(١) شرح نهج البلاغة (١٩/ ٢٩١) .
(٢) البيتان لأبي العتاهية . انظر « ديوانه » (ص ٢٩٧)، و«شرح نهج البلاغة» (١٩/ ٢٩١).
(٣) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩٢) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ١٤٣) من قول الحسن .
(٤) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٣٩٤) .
(٥) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩٣) .

وقالَ بعضُهُمْ : (الدُّنيا جيفةٌ ، فمَنْ أرادَ مِنْها شيئاً . . فليصبرْ علىٰ معاشرةِ الكلابِ)⁽¹⁾ .

وفي ذلكَ قيلَ⁽²⁾ : [من السريع]

يا خاطِبَ ٱلدُّنْيا إِلَىٰ نَفْسِها		تَنَحَّ عَنْ خِطْبَتِها تَسْلَمِ
إِنَّ ٱلَّتِي تَخْطُبُ غَدَّارَةٌ		قَرِيبَةُ ٱلْعُرْسِ مِنَ ٱلْمَأْتَمِ

وقالَ أبو الدرداءِ : (مِنْ هوانِ الدُّنيا على اللهِ أنَّهُ لا يُعصىٰ إلاَّ فيها ، ولا يُنالُ ما عندَهُ إلاَّ بتركِها)⁽³⁾ .

وفي ذلكَ قيلَ⁽⁴⁾ : [من الطويل]

إِذا ٱمْتَحَنَ ٱلدُّنْيا لَبِيبٌ تَكَشَّفَتْ		لَهُ عَنْ عَدُوٍّ فِي ثِيابِ صَدِيقِ

وقيلَ أيضاً⁽⁵⁾ : [من البسيط]

يا راقِدَ ٱللَّيْلِ مَسْرُوراً بِأَوَّلِهِ		إِنَّ ٱلْحَوادِثَ قَدْ يَطْرُقْنَ أَسْحارا
أَفْنَى ٱلْقُرُونَ ٱلَّتِي كانَتْ مُنَعَّمَةً		كَرُّ ٱلْجَدِيدَيْنِ إِقْبالاً وَإِدْبارا
كَمْ قَدْ أَبادَتْ صُروفُ ٱلدَّهْرِ مِنْ مَلِكٍ		قَدْ كانَ فِي ٱلدَّهْرِ نَفَّاعاً وَضَرّارا
يا مَنْ يُعانِقُ دُنْيا لا بَقاءَ لَها		يُمْسِي وَيُصْبِحُ فِي دُنْياهُ سَفَّارا

---

(1) كذا في « الحلية » (٨/ ٢٣٨) عن علي كرم الله وجهه .

(2) البيتان لأبي العتاهية في « ديوانه » (ص ٦٤٤) .

(3) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٣٠٩) عن بعض الحكماء .

(4) البيت لأبي نواس في « ديوانه » (ص ٧١٤) .

(5) الأبيات لمحمد بن حازم الباهلي في « ديوانه » (ص ٥٦) .

هَلاَّ تَرَكْتَ مِنَ ٱلدُّنْيا مُعانَقَةً حَتَّىٰ تُعانِقَ فِي ٱلْفِرْدَوسِ أَبْكارا
إِنْ كُنْتَ تَبْغِي جِنانَ ٱلْخُلْدِ تَسْكُنُها فَيَنْبَغِي لَكَ أَلاَّ تَأْمَنَ ٱلنَّارا

وقالَ أبو أمامةَ الباهليُّ رضيَ اللهُ عنهُ : لمَّا بُعِثَ محمدٌ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . أتَتْ إبليسَ جنودُهُ ، فقالُوا : قدْ بُعِثَ نبيٌّ وأُخرجَتْ أمَّةٌ ، قالَ : يحبُّونَ الدُّنيا ؟ قالُوا : نعمْ ، قالَ : لئنْ كانُوا يحبُّونَها . . ما أبالي ألاَّ يعبدُوا الأوثانَ ، وأنا أغدو عليهِمْ وأَروحُ بثلاثٍ : أخذُ المالِ مِنْ غيرِ حقِّه ، وإنفاقُهُ في غيرِ حقِّهِ ، وإمساكُهُ عنْ حقِّهِ ، والشرُّ كلُّهُ لهـٰذا تبعٌ(١) .

وقالَ رجلٌ لعليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ صفْ لنا الدُّنيا ، قالَ : وما أصفُ لكَ مِنْ دارٍ مَنْ صحَّ فيها . . ما أمِنَ ، ومنْ سقمَ فيها . . ندِمَ ، ومَنِ افتقرَ فيها . . حزِنَ ، ومَنِ استغنىٰ فيها . . افتُتِنَ ، في حلالِها الحسابُ ، وفي حرامِها العقابُ ، ومتشابهِها العتابُ(٢) .

وقيلَ لهُ ذلكَ مرةً أخرىٰ ، فقالَ : أطوِّلُ أمْ أقصِّرُ ؟ فقيلَ قصِّرْ ، فقالَ : حلالُها حسابٌ ، وحرامُها عذابٌ(٣) .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (اتقُوا السَّحَّارةَ ؛ فإنَّها تسحرُ قلوبَ العلماءِ)(٤) ؛ يعني : الدُّنيا .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٠) .
(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٨) ، وفيه : (من صح فيها . . أمن) .
(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٧) .
(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٩) .

وقالَ أبو سليمانَ الدارانيُّ : (إذا كانَتِ الآخرةُ في القلبِ.. جاءَتِ الدُّنيا تزحمُها ، وإذا كانَتِ الدُّنيا في القلبِ.. لمْ تزحمْها الآخرةُ ؛ لأنَّ الآخرةَ كريمةٌ ، والدُّنيا لئيمةٌ)(١) ، وهـٰذا تشديدٌ عظيمٌ ، ونرجو أنْ يكونَ ما ذكرَهُ سيارُ بنُ الحكَمِ أصحَّ ؛ إذْ قالَ : (الدُّنيا والآخرةُ يجتمعانِ في القلبِ ، فأيُّهما غلبَ.. كانَ الآخرُ تبعاً لهُ)(٢) .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (بقدْرِ ما تحزنُ للدُّنيا يخرجُ همُّ الآخرةِ مِنْ قلبِكَ ، وبقدْرِ ما تحزنُ للآخرةِ يخرجُ همُّ الدُّنيا مِنْ قلبِكَ)(٣) ، وهـٰذا اقتباسٌ ممَّا قالَهُ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : (الدُّنيا والآخرةُ ضرَّتانِ ، فبقدْرِ ما تُرضِي إحداهُما تسخطُ الأخرىٰ)(٤) .

وقالَ الحسنُ : (واللهِ ؛ لقدْ أدركتُ أقواماً كانَتِ الدُّنيا أهونَ عليهِمْ مِنَ الترابِ الذي يمشونَ عليهِ ، ما يبالونَ أشرَّقَتِ الدُّنيا أمْ غرَّبَتْ ، ذهبَتْ إلىٰ ذا أمْ ذهبَتْ إلىٰ ذا)(٥) .

وقالَ رجلٌ للحسنِ : ما تقولُ في رجلٍ آتاهُ اللهُ مالاً ؛ فهوَ يتصدَّقُ منهُ ، ويصلُ منهُ ، ويحسنُ فيهِ ، ألَهُ أنْ يتعيَّشَ فيهِ ؟ يعني : التَّنعُّمَ ، فقالَ : لا ،

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٢١) .
(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٢٠) .
(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٢٢) .
(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١١٩) عن وهب بن منبه .
(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٧٢) .

لوْ كانَتْ لهُ الدُّنيا كُلُّها. . ما كانَ لهُ منْها إلاَّ الكفافُ ، ويقدِّمُ ذلكَ ليومِ فقرِه⁽¹⁾ .

وقالَ الفضيلُ : (لوْ أنَّ الدُّنيا بحذافيرِها عُرِضَتْ عليَّ حلالاً ، لا أُحاسبُ بها في الآخرةِ . . لكنتُ أتقذَّرُها ، كما يتقذَّرُ أحدُكُمُ الجيفةَ إذا مرَّ بها أنْ تصيبَ ثوبَهُ)⁽²⁾ .

وقيلَ : قدِمَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ الشامَ ، فاستقبلَهُ أبو عبيدةَ بنُ الجراحِ علىٰ ناقةٍ مخطومةٍ بحبلٍ ، فسلَّم عليهِ وسألَهُ ، ثمَّ أتىٰ منزلَهُ ، فلمْ يرَ فيهِ إلاَّ سيفَهُ وترسَهُ ورحلَهُ ، فقالَ لهُ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : لوِ اتخذتَ متاعاً ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنَّ هـٰذا يبلِّغُنا المقيلَ⁽³⁾ .

وقالَ سفيانُ : (خذْ مِنَ الدُّنيا لبدنِكَ ، ومِنَ الآخرةِ لقلبِكَ)⁽⁴⁾ .

وقالَ الحسنُ : (واللهِ ؛ لقدْ عبدَتْ بنو إسرائيلَ الأصنامَ بعدَ عبادتِهِمُ الرحمـٰنَ بحبِّهِمُ الدُّنيا)⁽⁵⁾ .

وقالَ وهبٌ : (قرأتُ في بعضِ الكتبِ : الدُّنيا غنيمةُ الأكياسِ ، وغفلةُ الجهَّالِ ، لمْ يعرفُوها حتَّىٰ خرجُوا منْها ، فسألُوا الرَّجعةَ فلمْ يُرجعوا)⁽⁶⁾ .

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/١٩٨) .

(2) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/٨٩) .

(3) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٨٦) .

(4) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/٢٠) .

(5) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/١٩٨) .

(6) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٦٥) .

وقالَ لقمانُ لابنِهِ : (يا بنيَّ ؛ إنَّكَ استدبرتَ الدُّنيا مِنْ يومَ نزلتَها واستقبلتَ الآخرةَ ؛ فأنْتَ إلىٰ دارٍ تقربُ مِنها أقربُ مِنْ دارٍ تباعدُ عنْها)(١) .

وقالَ سعدُ بنُ مسعودٍ : (إذا رأيتَ العبدَ تزدادُ دنياهُ وتنقصُ آخرتُهُ وهوَ بِهِ راضٍ . . فذلكَ المغبونُ الذي يلعبُ بوجهِهِ وهوَ لا يشعرُ)(٢) .

وقالَ عمرُو بنُ العاصِ على المنبرِ : (واللهِ ؛ ما رأيتُ قوماً قطُّ أرغبَ فيما كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يزهدُ فيهِ منْكُمْ ، واللهِ ؛ ما مرَّ برسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ثلاثٌ إلاَّ والذي عليهِ أكثرُ مِنَ الذي لهُ)(٣) .

وقالَ الحسنُ بعدَ أنْ تلا قولَهُ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِٱللَّهِ ٱلْغَرُورُ ﴾ : مَنْ قالَ ذا ؟ مَنْ خلقَها ومَنْ هوَ أعلمُ بها ، إيَّاكُمْ وما شغلَ مِنَ الدُّنيا ؛ فإنَّ الدُّنيا كثيرةُ الأشغالِ ، لا يفتحُ رجلٌ علىٰ نفسِهِ بابَ شغلٍ إلاَّ أوشكَ ذلكَ البابُ أنْ يفتحَ عليهِ عشرةَ أبوابٍ(٤) .

وقالَ أيضاً : (مسكينٌ ابنُ آدمَ ؛ رضيَ بدارٍ حلالُها حسابٌ ، وحرامُها عذابٌ ، إنْ أخذَهُ مِنْ حلِّهِ . . حُوسبَ بنعمتِهِ ، وإنْ أخذَهُ مِنْ حرامٍ . . عُذِّبَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٧٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٩٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٠٦) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١١٠) .

بِهِ ، ابنُ آدمَ يستقلُّ مالَهُ ولا يستقلُّ عملَهُ ، يفرحُ بمصيبتِهِ في دينِهِ ، ويجزعُ مِنْ مصيبتِهِ في دنياهُ)(١) .

وكتبَ الحسنُ إلىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِما : سلامٌ عليكَ ، أمَّا بعدُ : فكأنَّكَ بآخرِ مَنْ كُتِبَ عليهِ الموتُ قدْ ماتَ ، فأجابَهُ عمرُ : سلامٌ عليكَ ، كأنَّكَ بالدُّنيا لمْ تكنْ ، وبالآخرةِ لمْ تزَلْ(٢) .

وقالَ الفضيلُ بنُ عياضٍ : (الدُّخولُ في الدُّنيا هيِّنٌ ، لكنَّ التخلُّصَ مِنْها شديدٌ)(٣) .

وقالَ بعضُهُمْ : (عجباً لمَنْ يعرفُ أنَّ الموتَ حقٌّ كيفَ يفرحُ ؟! وعجباً لمَنْ يعلمُ أنَّ النارَ حقٌّ كيفَ يضحكُ ؟! وعجباً لمَنْ يرىٰ تقلُّبَ الدُّنيا بأهلِها كيفَ يطمئنُّ إليها ؟! وعجباً لمَنْ يعلمُ أنَّ القدَرَ حقٌّ كيفَ ينصبُ ؟!)(٤) .

وقدمَ علىٰ معاويةَ رضيَ اللهُ عنهُ رجلٌ مِنْ نجرانَ عمرُهُ مئتا سنةٍ ، فسألَهُ عنِ الدُّنيا كيفَ وجدَها ؟ فقالَ : سُنيَّاتُ بلاءٍ ، وسُنيَّاتُ رخاءٍ ، يومٌ فيومٌ ، وليلةٌ فليلةٌ ، يُولدُ مولودٌ ، ويهلكُ هالكٌ ، فلولا المولودُ . . بادَ الخلقُ ، ولولا الهالكُ . . ضاقتِ الدُّنيا بمَنْ فيها ، فقالَ له : سلْ ما شئتَ ، قالَ :

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢١١) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٢٦) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٣٩٣) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٢٧) ضمن خبر عن مسعر بن كدام .

عمرٌ مضىٰ فتردُّهُ ، أوْ أجلٌ حضرَ فتدفعُهُ ؟ قالَ : لا أملكُ ذلكَ ، قالَ : لا حاجةَ لي إليكَ(١) .

وقالَ داوودُ الطائيُّ رحمهُ اللهُ : (يا بنَ آدمَ ؛ فرحتَ ببلوغِ أملِكَ ، وإنَّما بلغتَهُ بانقضاءِ أجلِكَ ، ثمَّ سوَّفتَ بعملِكَ ؛ كأنَّ منفعتَهُ لغيرِكَ)(٢) .

وقالَ بشرُ بنُ الحارثِ : (مَنْ سألَ اللهَ الدُّنيا .. فإنَّما يسألُهُ طولَ الوقوفِ بينَ يديهِ)(٣) .

وقالَ أبو حازمٍ : (ما في الدُّنيا شيءٌ يسرُّكَ ، إلا وقدْ أُلْصِقَ بهِ شيءٌ يسوءُكَ)(٤) .

وقالَ الحسنُ : (لا تخرجُ نفسُ ابنِ آدمَ مِنَ الدُّنيا إلا بحسراتٍ ثلاثٍ : أنَّهُ لمْ يشبعْ ممَّا جمعَ ، ولمْ يدرِكْ ما أمَّلَ ، ولمْ يحسنِ الزادَ لما قدمَ عليهِ)(٥) .

وقيلَ لبعضِ العبَّادِ : قدْ نلتَ الغنىٰ ، قالَ : إنَّما نالَ الغنىٰ مَنْ عتَقَ مِنْ رقِّ الدُّنيا(٦) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٣٩) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٤٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٦١) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٦٣) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٧٥) .

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٧٦) .

وقالَ أبو سليمانَ : (لا يصبرُ عنْ شهواتِ الدُّنيا إلا مَنْ كانَ في قلبِهِ ما يشغلُهُ بالآخرةِ)[1] .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (اصطلحنا علىٰ حبِّ الدُّنيا ، فلا يأمرُ بعضُنا بعضاً ، ولا ينهىٰ بعضُنا بعضاً ، ولا يدعُنا اللهُ علىٰ هـٰذا ، فليتَ شعري ؛ أيُّ عذابِ اللهِ ينزلُ بنا ؟!)[2] .

وقالَ أبو حازمٍ : (يسيرُ الدُّنيا يشغلُ عنْ كثيرِ الآخرةِ)[3] .

وقالَ الحسنُ : (أهينُوا الدُّنيا ، فواللهِ ؛ ما هيَ لأحدٍ بأهنأَ مِنْها لمَنْ أهانَها)[4] .

وقالَ أيضاً : (إذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً . . أعطاهُ مِنَ الدُّنيا عطيةً ، ثمَّ يمسكُ ، فإذا نفِدَ . . أعادَ عليهِ ، وإذا هانَ عليهِ عبدٌ . . بسطَ لهُ الدُّنيا بسطاً)[5] .

وكانَ بعضُهُمْ يدعو : (يا ممسكَ السماءِ أنْ تقعَ على الأرضِ إلا بإذنِكَ ؛ أمسكْ عنِّي الدُّنيا)[6] .

وقالَ محمدُ بنُ المنكدرِ : (أرأيتَ لوْ أنَّ رجلاً صامَ الدَّهرَ لا يفطرُ ،

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٨٤) بلاغاً .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٩٧) .

[3] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٠٥) .

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣١٤) .

[5] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣١٥) .

[6] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣١٧) .

وقامَ الليلَ لا يفترُ ، وتصدَّقَ بمالِهِ ، وجاهدَ في سبيلِ اللهِ ، واجتنبَ محارمَ اللهِ ، غيرَ أنَّهُ يُؤتىٰ بهِ يومَ القيامةِ فيُقالُ : ها إنَّ هـٰذا عظمَ في عينِهِ ما صغَّرَهُ اللهُ ، وصغرَ في عينِهِ ما عظَّمَهُ اللهُ . كيفَ ترىٰ يكونُ حالُهُ ؟ فمَنْ منَّا ليسَ هـٰكذا الدُّنيا عظيمةٌ عندَهُ معَ ما اقترفنا مِنَ الذنوبِ والخطايا ؟!)⁽¹⁾ .

وقالَ أبو حازم : (اشتدَّتْ مؤونةُ الدُّنيا والآخرةِ ، فأمَّا مؤونةُ الآخرةِ . . فإنَّكَ لا تجدُ عليها أعواناً ، وأمَّا مؤونةُ الدُّنيا . . فإنَّكَ لا تضربُ بيدِكَ إلىٰ شيءٍ مِنْها إلا وجدتَ فاجراً قدْ سبقَكَ إليهِ)⁽²⁾ .

وقالَ أبو هريرةَ : (الدُّنيا موقوفةٌ بينَ السماءِ والأرضِ كالشَّنِّ البالي ، تنادي ربَّها منذُ خلقَها إلىٰ يومِ يفنيها : يا ربِّ ، يا ربِّ ؛ لمَ تبغضُني ؟ فيقولُ لها : اسكتي يا لا شيءَ ، اسكتي يا لا شيءَ)⁽³⁾ .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ المباركِ : (حبُّ الدُّنيا في القلبِ والذنوبُ قدِ احتوشَتْهُ ، فمتىٰ يصلُ الخيرُ إليهِ ؟!)⁽⁴⁾ .

وقالَ وهبُ بنُ منبِّهٍ : (مَنْ فرحَ قلبُهُ بشيءٍ مِنَ الدُّنيا . . فقدْ أخطأَ الحكمةَ ، ومَنْ جعلَ شهوتَهُ تحتَ قدميهِ . . فَرِقَ الشيطانُ مِنْ ظلِّهِ ،

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٢١) .
(2) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٢٥) .
(3) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٦٠) .
(4) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٣٧) .

ومَنْ غلبَ علمُهُ هواهُ . . فهوَ الغالبُ)[1] .

وقيلَ لبشرٍ : ماتَ فلانٌ ، فقالَ : جمعَ الدُّنيا وذهبَ إلى الآخرةِ ، ضيَّعَ نفسَهُ ، قيلَ لهُ : إنَّهُ كانَ يفعلُ ويفعلُ ، وذكرُوا أبواباً مِنَ البرِّ ، فقالَ : وما ينفعُ هـٰذا وهوَ يجمعُ الدُّنيا ؟![2] .

وقالَ بعضُهُمْ : (الدُّنيا تُبغِّضُ إلينا نفسَها ، ونحنُ نحبُّها ! فكيفَ لوْ تحبَّبَتْ إلينا ؟!)[3] .

وقيلَ لحكيمٍ : الدُّنيا لمَنْ هيَ ؟ قالَ : لمَنْ تركَها ، فقيلَ : الآخرةُ لمَنْ هيَ ؟ قالَ : لمَنْ طلبَها[4] .

وقالَ حكيمٌ : (الدُّنيا دارُ خرابٍ ، وأخربُ مِنْها قلبُ مَنْ يعمرُها ، والجنةُ دارُ عمرانٍ ، وأعمرُ مِنْها قلبُ مَنْ يطلبُها)[5] .

وقالَ الجنيدُ : كانَ الشافعيُّ رحمَهُ اللهُ مِنَ المريدينَ الناطقينَ بلسانِ الحقِّ في الدُّنيا ، وعظَ أخاً لهُ في اللهِ ، وخوَّفَهُ باللهِ ، فقالَ : يا أخي ؛ إنَّ الدُّنيا دَحْضُ مزلَّةٍ ، ودارُ مذلَّةٍ ، عمرانُها إلى الخرابِ صائرٌ ، وساكنُها إلى القبورِ زائرٌ ، شملُها على الفرقةِ موقوفٌ ، وغناها إلى الفقرِ مصروفٌ ، الإكثارُ فيها

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٥٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٥٩) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٧٠) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٧٦) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤٧٧) .

إعسارٌ ، والإعسارُ فيها يسارٌ ، فافزعْ إلى اللهِ ، وارضَ برزقِ اللهِ ، ولا تتسلَّفْ مِنْ دارِ بقائِكَ في دارِ فنائِكَ ؛ فإنَّ عيشَكَ فيءٌ زائلٌ ، وجدارٌ مائلٌ ، أكثرْ مِنْ عملِكَ ، وقصِّرْ مِنْ أملِكَ .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ لرجلٍ : أدرهمٌ في المنامِ أحبُّ إليكَ أمْ دينارٌ في اليقظةِ ؟ فقالَ : دينارٌ في اليقظةِ ، فقالَ : كذبتَ ؛ لأنَّ الذي تحبُّهُ في الدُّنيا كأنَّكَ تحبُّهُ في المنامِ ، والذي لا تحبُّهُ في الآخرةِ كأنَّكَ لا تحبُّهُ في اليقظةِ .

وعنْ إسماعيلَ بنِ عياشٍ قالَ : (كانَ أصحابُنا يسمُّونَ الدُّنيا خنزيرةً ، فيقولونَ : إليكِ عنَّا يا خنزيرةُ ، فلوْ وجدُوا لهَا اسماً أقبحَ مِنْ هـٰذا .. لسمَّوها بهِ)(١) .

وقالَ كعبٌ : (لتُحبَّبَنَّ إليكمُ الدُّنيا حتَّىٰ تعبدُوها وأهلَها)(٢) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ الرازيُّ رحمهُ اللهُ : (العقلاءُ ثلاثةٌ : مَنْ تركَ الدُّنيا قبلَ أنْ تتركَهُ ، وبنىٰ قبرَهُ قبلَ أنْ يدخلَهُ ، وأرضىٰ خالقَهُ قبلَ أنْ يلقاهُ)(٣) .

وقالَ أيضاً : (الدُّنيا بلغَ مِنْ شؤْمِها أنَّ تمنِّيَكَ لها يلهيكَ عَنْ طاعةِ اللهِ ، فكيفَ الوقوعُ فيها ؟!) .

وقالَ بكرُ بنُ عبدِ اللهِ : (مَنْ أرادَ أنْ يستغنيَ بالدُّنيا عنِ الدُّنيا ..

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٤٧) عن إسماعيل بن عياش ، عن أبي راشد التنوخي ، عن يزيد بن ميسرة .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٤٠) .

(٣) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٤٨٨) .

كانَ كمطفيءِ النَّارِ بالتِّبنِ)[١] .

وقالَ بندارٌ : (إذا رأيتَ أبناءَ الدُّنيا يتكلَّمونَ في الزهدِ . . فاعلمْ أنَّهُمْ في سخرةِ الشيطانِ)[٢] .

وقالَ أيضاً : (مَنْ أقبلَ على الدُّنيا . . أحرقَتْهُ نيرانُها ـ يعني : الحرصَ ـ حتَّىٰ يصيرَ رماداً ، ومَنْ أقبلَ على الآخرةِ . . صفَّتْهُ نيرانُها ، فصارَ سبيكةَ ذهبٍ يُنتفعُ بهِ ، ومَنْ أقبلَ على اللهِ عزَّ وجلَّ . . أحرقَتْهُ نيرانُ التوحيدِ ، فصارَ جوهراً لا حدَّ لقيمتِهِ) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّما الدُّنيا ستَّةُ أشياءَ : مطعومٌ ، ومشروبٌ ، وملبوسٌ ، ومركوبٌ ، ومنكوحٌ ، ومشمومٌ ، فأشرفُ المطعوماتِ العسلُ ، وهوَ مذقةُ ذبابٍ ، وأشرفُ المشروباتِ الماءُ ، يستوي فيهِ البَرُّ والفاجرُ ، وأشرفُ الملبوساتِ الحريرُ ، وهوَ نسجُ دودةٍ ، وأشرفُ المركوباتِ الفرسُ ، وعليهِ يُقتلُ الرِّجالُ ، وأشرفُ المنكوحاتِ المرأةُ ، وهيَ مبالٌ في مبالٍ ، واللهِ ؛ إنَّ المرأةَ لتزيِّنُ أحسنَ شيءٍ مِنْها ، ويُرادُ أقبحُ شيءٍ مِنْها ، وأشرفُ المشموماتِ المسكُ ، وهوَ دمُ حيوانٍ)[٣] .

* * *

---

[١] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٩٢) .

[٢] يعني : لا يتكلم في الزهد إلا من كان زاهداً ؛ حتىٰ يكون لكلامه التأثير . « إتحاف » (٩٨/٨) .

[٣] أورده الراغب في « الذريعة » (ص ٢١٨) .

DÜNYANIN ZEMMİ

Dünyayı yeren âyet ve misâller pek çoktur. Kur'ân-ı Kerîm âyetlerinin çoğu dünyanın zemmi, insanları ondan vazgeçirmek ve âhirete dâvetle alâkalıdır. Hattâ peygamberlerin maksadı ve gönderilmelerinin sebebi de budur. Bu, çok açık olduğu için Kur'ân âyetlerinden şâhid aramaya lüzum göstermiyor da, bu hususta vârid olan bâzı haberleri vermek istiyoruz.

Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ölü bir koyunun yanından geçerken:

أَتَرَوْنَ هٰذِهِ الشَّاةَ هَيِّنَةً عَلٰى أَهْلِهَا؟ قَالُوا مِنْ هَوَانِهَا أَلْقَوهَا،
قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي لَلدُّنْيَا أَهْوَنُ عَلَى اللّٰهِ مِنْ هٰذِهِ عَلٰى
أَهْلِهَا وَلَوْ كَانَتِ الدُّنْيَا تَعْدِلُ عِنْدَ اللّٰهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ مَا سَقٰى
كَافِرًا مِنْهَا شَرْبَةَ مَاءٍ

"Gördüğünüz şu koyun ölüsünün sâhibi nezdinde bir kıymeti var mı, diye sorunca oradakiler, kıymeti olmadığı için onu buraya attı, dediler. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): "Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a yemin ederim ki, bu dünya bu koyunun sâhibi yanında olan kıymetinden ziyâde Allah katında değerli değildir. Eğer dünyanın Allah katında sivrisinek kanadı kadar bir kıymeti olsaydı Allahu Teâlâ ondan kâfire bir yudum su içirmezdi." buyurdu.[1]

---

[1] İbn Mâce ve Hâkim Sehl b. Sa'd'dan rivâyet etmişlerdir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ وَجَنَّةُ الْكَافِرِ

"Dünya mü'minin zindanı, kâfirin cennetidir."[2] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلدُّنْيَا مَلْعُونَةٌ مَلْعُونٌ مَا فِيهَا إِلَّا مَا كَانَ لِلّٰهِ مِنْهَا

"Dünya mel'ûn, dünyada olan her şey mel'ûndür; yalnız Allah için olan müstesna."[3] buyurmuştur. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (r.a.) rivâyetinde yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ أَحَبَّ دُنْيَاهُ أَضَرَّ بِاٰخِرَتِهِ وَمَنْ أَحَبَّ اٰخِرَتَهُ أَضَرَّ بِدُنْيَاهُ
فَاٰثِرُوا مَا يَبْقٰى عَلٰى مَا يَفْنٰى

"Dünyayı seven âhiretine zarar eder, âhiretini seven dünyasını zararlandırır. Bu böyle olunca, siz bâkîyi fânî üzerine tercîh ediniz."[4]

Diğer bir hadîste:

حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ

"Dünya sevgisi bütün hatâların başıdır."[5] buyuıulmuştur.

Zeyd b. Erkam anlatıyor ve diyor ki: "Ebû Bekir (r.a.) ile bir arada bulunuyorduk. Su istedi. Ona su ile bal getirdiler. Bunu görünce hemen ağlamaya başladı. O kadar ağladı ki, ashâbını da ağlattı. Onlar sustu, o susmadı. Yeniden ağlamaya devam etti.

---

[2] Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[3] Tirmizî ve İbn Mâce Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

[4] Ahmed, Bezzâr, Taberânî ve İbn Hibbân rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Hâkim rivâyetinde sahih olduğunu söylemiştir.

[5] İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhakî Hasan'dan mürsel olarak rivâyet etmişlerdir.

Oradakiler, istediğini bulamadığına ağladığını sandılar. Nihayet gözyaşlarını silince kendisine:

– “Ey Allah’ın Rasûlünün halîfesi, niçin ağladın?” diye sordular. Ebû Bekir (r.a.):

– “Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in yanında bulunuyordum. Baktım ki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) dil ve hareketleri ile birine: “Defol git.” deyip duruyordu. Hâlbuki görünürlerde kimse yoktu. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

– “Kimi kovuyorsun?” diye sordum. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

هٰذِهِ الدُّنْيَا مَثُلَتْ لِي فَقُلْتُ لَهَا: إِلَيْكَ عَنِّي ثُمَّ رَجِعَتْ
فَقَالَتْ إِنَّكَ إِنْ أَفْلَتَّ مِنِّي لَمْ يَفْلِتْ مِنِّي مَنْ بَعْدَكَ

“Bu dünya bana temessül edip yaklaşmak istedi. Ben de kendisine benden uzaklaşmasını söyledim. O, gittikten sonra geri döndü ve: “Sen benden kurtuldunsa da, senden sonra gelecekler benden kurtulamayacak.” dedi.”[6] buyurdu.” Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا عَجَبَا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُصَدِّقِ بِدَارِ الْخُلُودِ وَهُوَ يَسْعٰى
لِدَارِ الْغُرُورِ

“Ebedî olan âhirete inandığı halde mesâisini aldatıcı olan dünyalık için harcayanlara alabildiğine şaşarım.”[7] buyurmuştur. Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir çöplüğe uğradı. Orada bulunan eski bir bez parçası ile çürümüş bir kemiği göstererek:

هَلُمُّوا إِلَى الدُّنْيَا هٰذِهِ الدُّنْيَا

---

[6] Bezzar rivâyet etmiştir. Hâkim de sahih olduğunu söylemiştir.
[7] İbn Ebi’d-Dünya Cerir’den mürsel olarak rivâyet etmiştir.

"Dünyaya gelin, dünyayı görün, işte dünya budur. Netîcede böyle olacaktır."[8] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الدُّنْيَا حُلْوَةٌ خَضِرَةٌ، وَإِنَّ اللّٰهَ مُسْتَخْلِفُكُمْ فِيهَا، فَنَاظِرَ
كَيْفَ تَعْمَلُونَ، إِنَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ لَمَّا بُسِطَتْ لَهُمُ الدُّنْيَا
وَمُهِّدَتْ تَاهُوا فِي الْحِلْيَةِ وَالنِّسَاءِ وَالطِّيبِ وَالثِّيَابِ

"Dünya tatlı bir yeşilliktir. Allahu Teâlâ sizin ne yapacağınızı görmek için sizi halîfe olarak bu dünyaya göndermiştir. İsrâiloğullarının malî vaziyeti düzelip refaha kavuştukları zaman, elbise, koku, zînet, süs, ev eşyâsı ve kadınlarla zevke daldılar."[9] buyurdu.

Îsâ aleyhisselâm: "Dünyayı kendinize efendi edinmeyin ki, o da sizi kendisine köle etmesin. Servetinizi kaybolmayacak yerde toplayın. Zîra dünya hazînelerine sâhip olanların muhtelif âfet ve felâketlerle karşılaşmalarından korkulur. Ama Allah'ın hazînelerine sâhip olanlar için böyle bir korku bahis mevzûu değildir." demiştir.

Yine Îsâ aleyhisselâm: "Ey Havârilerim, sizin için dünyayı ben sırt üstü yere vurdum. Sakın benden sonra onu ayağa kaldırmayın. Dünyanın habîs olduğunun bir delîli, onda Allah'a isyân edilmesi, diğer delîli de âhiretin ancak onu terk etmekle elde edileceğidir. Dünyadan geçin, îmârına bakmayın ve iyi biliniz ki, bütün kötülüklerin başı, dünya sevgisidir. Kısa bir şehvetin, uzun pişmanlık vereceği unutulmamalıdır." demiştir.

Yine Îsâ aleyhisselâm şöyle demiştir: "Dünya sizin için bir dö-

---

8. İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhaki Meymûn'dan mürsel olarak rivâyet etmiştir.
9. Tirmizî, İbn Mâce, Ebû Said'den rivâyet etmişlerdir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

şek oldu da üzerinde oturdunuz. Hükümdarlar ile kadınlar sizinle bu hususta münâzaa etmesin. Hükümdarların dünyalıklarına karışmazsanız, onlar da size bir şey demezler ve bu sûretle onlardan kurtulursunuz. Kadınlara gelince; onlardan da oruç, namaz ile kendinizi korumaya çalışın."

Yine Îsâ aleyhisselâm: "Dünya hem aranan, hem de arayan bir varlıktır. Âhireti arayanları o arar ki, rızkını tamamlasın diye. Dünyayı arayanları âhiret arar ki, Azrâil gelsin de canlarını alsın diye."

Mûsâ b. Yesâr (r.a.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu haber veriyor:

إِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ لَمْ يَخْلُقْ خَلْقًا أَبْغَضَ إِلَيْهِ مِنَ الدُّنْيَا وَإِنَّهُ
مُنْذُ خَلَقَهَا لَمْ يَنْظُرْ إِلَيْهَا

"Allahu Teâlâ dünyadan daha sevimsiz bir şey yaratmamış ve onu yarattığından beri bir kere olsun onun tarafına bakmamıştır." [10]

Rivâyete göre **Süleymân aleyhisselâm** bir seyâhatinde sağında, solunda insanlar ve cinler, ardında orduları olduğu ve kuşlar da başı üzerinde gölge ettikleri halde giderken İsrâiloğullarından bir âbide uğradı. Âbid:

– "Ey Davud'un oğlu, Allahu Teâlâ sana muazzam bir mülk vermiştir." dedi. Süleymân aleyhisselâm âbidi dinledikten sonra:

– "Kıyâmet günü mü'minin defterinde bir tesbihin yazılı olması, Dâvud'un oğlu Süleyman'a verilen bu mülkten daha kıymetlidir. Zîra Süleyman'ın bu mülkü kaybolur gider, fakat o tesbihin mükâfatı kaybolmaz." demiştir.

---

10. İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhaki mürsel olarak rivâyet etmişlerdir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde:

أَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ يَقُولُ ابْنُ اٰدَمَ مَالِي مَالِي وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ
إِلَّا مَا أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبِسْتَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَبْقَيْتَ

"Servet çokluğu sizi gaflete düşürdü. İnsanoğlu, "malım malım" der durur. Hâlbuki servetinden senin için ancak yeyip içmek sûretiyle yok ettiğin, giymek sûretiyle eskittiğin (var ki bunların ikisi de yok olup gitmiştir) *bir de Allah için tasadduk edip ebedîleştirdiğin vardır."*[11] Yâni geride bıraktığın servet senin olmadığı gibi, yeyip giydiklerin de yok olmuştur. Ancak Allah rızâsı uğrunda harcadıklarından fayda vardır, buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلدُّنْيَا دَارُ مَنْ لَا دَارَ لَهُ وَمَالُ مَنْ لَا مَالَ لَهُ وَلَهَا يَجْمَعُ مَنْ
لَا عَقْلَ لَهُ وَعَلَيْهَا يُعَادِى مَنْ لَا عِلْمَ لَهُ وَعَلَيْهَا يَحْسُدُ مَنْ
لَا فِقْهَ لَهُ وَلَهَا يَسْعٰى مَنْ لَا يَقِينَ لَهُ

"Dünya, yeri olmayanın evi, serveti olmayanın malıdır. Aklı olmayan, dünyalık toplar, ilmi olmayan dünyalık üzerinde husûmet eder. Anlamayanlar dünyalık için haset eder. Katî îmâna sâhip olmayanlar onun için uğraşıp dururlar."[12] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ أَصْبَحَ وَالدُّنْيَا أَكْبَرُ هَمِّهِ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِي شَيْءٍ وَأَلْزَمَ
اللّٰهُ قَلْبَهُ أَرْبَعَ خِصَالٍ هَمًّا لَا يَنْقَطِعُ عَنْهُ أَبَدًا وَشُغْلًا لَا يَتَفَرَّغُ
مِنْهُ أَبَدًا وَفَقْرًا لَا يَبْلُغُ غِنَاهُ أَبَدًا وَأَمَلًا لَا يَبْلُغُ مُنْتَهَاهُ أَبَدًا

---

[11] Müslim, Abdullah b. Sıhhir'den rivâyet etmiştir.

[12] Ahmed Aişe'den rivâyet etmiştir.

“En büyük emeli dünyalık olduğu halde sabaha çıkan kimse, Allah katında bir kıymet taşımaz. Aynı zamanda Allahu Teâlâ onun kalbini dört şey ile ilzâm eder: Eksilmeyen, ardı arası gelmeyen telâş, bitmek bilmeyen meşgale, zenginliğine ulaşamadığı fakirlik, aslâ sonunu getiremeyeceği boş kuruntular.”[13]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Ebû Hureyre’ye hitâben:

يَا أَبَا هُرَيْرَةَ أَلَا أُرِيكَ الدُّنْيَا جَمِيعَهَا بِمَا فِيهَا، يَا أَبَا هُرَيْرَةَ هٰذِهِ الرُّؤُسُ كَانَتْ تَحْرِصُ كَحِرْصِكُمْ وَتَأْمُلُ كَأَمَلِكُمْ ثُمَّ هِيَ الْيَوْمَ عِظَامٌ بِلَا جِلْدٍ ثُمَّ هِيَ سَائِرَةٌ رَمَادًا وَهٰذِهِ الْعَذَرَاتُ هِيَ أَلْوَانُ أَطْعِمَتِهِمْ اِكْتَسَبُوهَا مِنْ حَيْثُ اِكْتَسَبُوهَا ثُمَّ قَذَفُوهَا فِي بُطُونِهِمْ فَأَصْبَحَتْ وَالنَّاسُ يَتَحَامُونَهَا وَهٰذِهِ الْخِرَقُ الْبَالِيَةُ كَانَتْ رِيَاشُهُمْ وَلِبَاسُهُمْ فَأَصْبَحَتْ وَالرِّيَاحُ تُصْفِقُهَا وَهٰذِهِ الْعِظَامُ عِظَامُ دَوَابِّهِمْ اَلَّتِي كَانُوا يَنْتَجِعُونَ عَلَيْهَا أَطْرَافَ الْبِلَادِ فَمَنْ كَانَ بَاكِيًا عَلَى الدُّنْيَا فَلْيَبْكِ

“Ey Ebâ Hureyre, sana dünyayı bütün varlığı ile göstereyim mi?” buyurdu. Ebû Hureyre diyor ki: “Ben de, göster ya Rasûlallah” dedim. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) elimden tutarak beni Medîne çöplerinin döküldüğü bir dereye götürdü, orada insan kelleleri, insan pislikleri, parçalanmış elbiseler ve kemikler vardı. Bunları gösterdikten sonra: *“Gördüğün bu kelleler aynı sizin gibi ihtiras ve uzun kuruntular besleyen kimselerdi. Şimdi et-*

---

[13] Taberânî **“Evsat”** ında Ebû Zer’den rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

siz kemik olarak kaldılar ve nihâyet çürüyüp toz haline geleceklerdir. Bu pislikler, onların yedikleri lezîz yemeklerdir. Nereden kazandı ise kazandı, sonra da mîdelerine indirdiler. Şimdi ise herkes bunlardan uzaklaşmaktadır. Bu parçalanmış bezler, onların süslü elbiseleri idi. Şimdi rüzgâr onları parça parça etmiştir. Bu kemikler onların, üzerlerine binip diyâr diyâr dolaştıkları binitlerinin kemikleridir. İşte dünyanın manzarası ve sonu budur. Şimdi dünyalık için ağlamak isteyen ağlasın."[14] buyurdu. Ebû Hureyre (r.a.): Oradan gözyaşları içinde ayrıldık." dedi.

Rivâyete göre Allahu Teâlâ Âdem aleyhisselâmı yeryüzüne indirdiği zaman Âdem'e: *"Yıkılmak için inşâ et, ölüm için doğur."* buyurdu. Dâvud b. Hilâl da İbrâhim aleyhisselâma inen sahîfelerde şöyle yazılmıştır: *"Ey dünya, senin yapmacık süslerin, iyiler katında hiç bir kıymet ifâde etmez. Zîra ben onların gönüllerine sana husûmeti ve senden yüz çevirmeyi yerleştirdim. Senden daha hakîr bir şey yaratmadım. Senin her varlığın hakîr ve yok olmaya mahkûmdur. Seni daha ilk yarattığım anda kimseye devam etmemeni ve kimsenin sende dâim olmamasını takdîr ettim. İçlerinden bana inanıp beni tasdîk eden ve istikamet üzere olan iyilere müjdeler olsun. Onlara yine müjdeler olsun ki, onlar mezarlarından kalkıp bölük bölük bana gelecekleri zaman onların mükâfatları, önlerinde parlayan nurları ve kendilerini kuşatan meleklerle beraber benden umdukları rahmete ulaşmalarıdır."* demiştir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلدُّنْيَا مَوْقُوفَةٌ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ مُنْذُ خَلَقَهَا اللّٰهُ تَعَالٰى لَمْ
يَنْظُرْ إِلَيْهِ، وَتَقُولُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: يَا رَبِّ اجْعَلْنِي لِأَدْنٰى

---

[14] **"El-Kût"** sahibi benzerini Hasan'dan mürsel olarak rivâyet etmiştir.

أَوْلِيَائِكَ الْيَوْمَ نَصِيبًا. فَيَقُولُ اسْكُوتِي يَا لَا شَيْءَ، إِنِّي لَمْ
أَرْضَكِ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا، أَأَرْضَاكِ لَهُمُ الْيَوْمَ؟

"Dünya yer ile gök arası boşluğundadır. Yaratıldığı günden beri Allahu Teâlâ ona nazar etmemiştir. Kıyâmet günü, dünya: "Yâ Rab, hiç olmazsa en küçük velîlerini bende iskân et." diyecek. Allahu Teâlâ: "Ey hiç bir şey olmayan dünya, ben o hayatta onları sana revâ görmedim. Bu hayatta bunu yapar mıyım?" buyuracak."[15] buyurmuştur.

Âdem aleyhisselâmdan gelen haberlerde rivâyet edildiğine göre, Âdem aleyhisselâm yasak olan ağaçtan yediği zaman, bağırsakları sıkıştı ve dışarı çıkmak istedi. O ana kadar öyle bir şey yoktu, yediği diğer yemeklerden ihrâcât yapmıyordu. Bu ağaç bu sebepten yasaklanmıştı. Vaktâ ki sıkıştı cennet içinde dolaşmaya başladı. Allahu Teâlâ bir melek vâsıtasıyla kendisine sordurdu:

– "Niye dolaşıyorsun?" Âdem aleyhisselâm:

– "Dışarı çıkmak istiyorum." dedi. Kendisine:

– "Hangi minderi, hangi ağacın gölgesini kirletmek istiyorsun? Burada böyle şey olmaz, çık dünyaya." denildi. Bu da dünyanın âdîliğini gösterir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَيَجِيئَنَّ أَقْوَامٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَعْمَالُهُمْ كَجِبَالِ تِهَامَةَ فَيُؤْمَرُ بِهِمْ
إِلَى النَّارِ، (فَقَالُوا: يَا رَسُولَ اللهِ مُصَلِّينَ؟ قَالَ:) نَعَمْ، كَانُوا

---

[15] Mûsâ b. Yesar'ın rivâyetiyle hadîs kısmen yukarıda geçmiştir.

يُصَلُّونَ، وَيَصُومُونَ، وَيَأْخُذُونَ هِينَةً مِنَ اللَّيْلِ، فَإِذَا عُرِضَ
لَهُمْ شَيْءٌ مِنَ الدُّنْيَا وَثَبُوا عَلَيْهِ

"Kıyamet günü Tihâme dağı gibi ameli olan kimseler Allah'ın huzuruna gelecek ve bunların cehenneme girmesiyle emrolunacaktır. "Bunlar namaz da kılarlar mı idi?" diye soranlara, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): "Evet, namaz da kılarlar, oruç da tutarlar ve hattâ geceden de ibâdetlerine katarlardı. Ancak dünyalıktan bir şey kendilerine takdîm edildiği zaman, helâl-haram demeden ona uçuşur ve başına çökerlerdi." [16]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْمُؤْمِنُ بَيْنَ مَخَافَتَيْنِ بَيْنَ أَجَلٍ قَدْ مَضٰى لَا يَدْرِي مَا
اللّٰهُ صَانِعٌ فِيهِ، وَبَيْنَ أَجَلٍ قَدْ بَقِيَ لَا يَدْرِي مَا اللّٰهُ قَاضٍ
فِيهِ، فَلْيَتَزَوَّدِ الْعَبْدُ مِنْ نَفْسِهِ، لِنَفْسِهِ وَمِنْ دُنْيَاهُ لِاٰخِرَتِهِ،
وَمِنْ حَيَاتِهِ لِمَوْتِهِ وَمِنْ شَبَابِهِ لِهَرَمِهِ فَإِنَّ الدُّنْيَا خُلِقَتْ
لَكُمْ وَأَنْتُمْ خُلِقْتُمْ لِلْاٰخِرَةِ، وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ مَا بَعْدَ
الْمَوْتِ مِنْ مُسْتَعْتَبٍ وَمَا بَعْدَ الدُّنْيَا مِنْ دَارٌ إِلَّا الْجَنَّةُ
اَوِالنَّارُ

"Mü'min iki korku arasındadır. Biri geçmiş ömrü hakkındadır ki, Allahu Teâlâ'nın geçmişine dâir ne muamelede bulunduğunu bilmez. Diğeri geri kalan ömrüne dâirdir ki, burada da Allahu

---

16. Ebû Nuaym ve diğerleri rivâyet etmişlerdir.

Teâlâ'nın, hakkında neyi takdîr ettiğini bilmez. O halde kul, kendisinden kendisi, dünyasından âhireti, hayâtından ölümü ve gençliğinden ihtiyarlığı için azık alsın. Zîra dünya sizin için, siz ise âhiret için yaratılmışsınız. Varlığım kudretinin irâdesi altında bulunan Allah'a yemîn ederim ki, öldükten sonra affı mûcib bir amel yapılamayacağı gibi, dünyadan sonra ya cennet veyâ cehennem olmak üzere iki yer vardır."[17]

Mûsâ aleyhisselâm: "Ateş ile suyun bir kapta toplanması mümkün olmadığı gibi, hem dünya, hem de âhiret sevgisinin bir gönülde toplanması mümkün değildir." demiştir. Rivâyete göre Cebrâil aleyhisselâm Nûh aleyhisselâm'a:

– "Ey peygamberlerin en uzun ömürlüsü, dünyayı nasıl buldun?" diye sormuş. Nûh aleyhisselâm da:

– "Birinden girip diğerinden çıktığım iki kapılı bir han gibi buldum." demiştir.

Îsâ aleyhisselâma:

– "Hiç olmazsa barınabileceğin kadar bir mesken edinsen." diyenlere O:

– "Eski harâbeler bize yeter." demiştir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِحْذَرُوا الدُّنْيَا فَإِنَّهَا أَسْحَرُ مِنْ هَارُوتَ وَمَارُوتَ

"Dünyadan sakınınız. Zîra o, Hârut ve Mârut'tan daha büyük bir sihirbazdır."[18] buyurmuştur. Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ashâbının bulunduğu yere giderek:

---

[17] Beyhaki **"Şuabü'l-Îmân"** ında Hasen'den rivâyet etmiştir.

[18] Beyhaki Ebû'd-Derda'dan rivayet etmiştir.

هَلْ مِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ أَنْ يُذْهِبَ اللّٰهُ عَنْهُ الْعَمٰى وَيَجْعَلَهُ بَصِيرًا؟ أَلَا إِنَّهُ مَنْ رَغِبَ فِي الدُّنْيَا وَطَالَ أَمَلُهُ فِيهَا أَعْمَى اللّٰهُ قَلْبَهُ عَلٰى قَدْرِ ذٰلِكَ، وَمَنْ زَهَدَ فِي الدُّنْيَا وَقَصَّرَ فِيهَا أَمَلُهُ أَعْطَاهُ اللّٰهُ عِلْمًا بِغَيْرِ تَعَلُّمٍ وَهُدًى بِغَيْرِ هِدَايَةٍ، أَلَا إِنَّهُ سَيَكُونُ بَعْدَكُمْ قَوْمٌ لَا يَسْتَقِيمُ لَهُمُ الْمُلْكُ إِلَّا بِالْقَتْلِ وَالتَّجَبُّرِ، وَلَا الْغِنٰى إِلَّا بِالْفَخْرِ وَالْبُخْلِ وَلَا الْمَحَبَّةُ إِلَّا بِاتِّبَاعِ الْهَوٰى، أَلَا فَمَنْ أَدْرَكَ ذٰلِكَ الزَّمَانَ مِنْكُمْ فَصَبَرَ عَلَى الْفَقْرِ وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَى الْغِنٰى وَصَبَرَ عَلَى الْبَغْضَاءِ وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَى الْمَحَبَّةِ وَصَبَرَ عَلَى الذُّلِّ وَهُوَ يَقْدِرُ عَلَى الْعِزِّ لَا يُرِيدُ بِذٰلِكَ إِلَّا وَجْهَ اللّٰهِ تَعَالٰى أَعْطَاهُ اللّٰهُ تَعَالٰى ثَوَابَ خَمْسِينَ صِدِّيقًا

"Mânevî körlükten kurtulup basîret sâhibi olmak isteyen var mıdır? İyi biliniz ki, dünyaya heves edip uzun emeller peşinde koşanların emelleri nispetinde Allahu Teâlâ kalplerini kör eder ve basîretlerini bağlar. Uzun emeller peşinde koşmayıp dünyadan yüz çevirenlere ise Allahu Teâlâ öğrenmeden ilim verir ve doğru yola hidâyet eder. Agâh olunuz! Sizden sonra öyle insanlar gelecek ki onlar, dünyalığı ancak cebir ve şiddet kullanarak adam öldürmek sûretiyle ellerinde tutacaklar. Zenginliğe cimrilikle sâhip olacaklar ve serveti iftihâr vesîlesi yapacaklar, sevgiyi hevâ-i nefsine uymakla sağlayacaklardır. Sizden bugünlere erişip de bu yollardan servet edinmeye muktedir olduğu halde yoksulluğa sabredenler, hevâ-i nefis yolu ile sevgi temînine muktedir iken bunu yapma-

yıp husûmete tahammül edenler, yine böyle gayr-ı meşrû yollardan ululuğa gücü yeterken zillete dayananlar ve bunları yaparken yalnız Allah rızâsını düşünenlere, Allahu Teâlâ sıddîklardan elli kişinin mükâfatını verir."[19]

Rivâyete göre **Îsâ aleyhisselâm** bir gün gök gürültüsü ve şimşeklerle başlayan şiddetli bir doluya yakalanır. Sığınacak bir yer arar. İleride bir çadır görür ve oraya koşar. Çadırın içinde bir kadın görür, oradan uzaklaşır. Bir mağara görür, kapısına gider ki, içinde bir arslan var, hemen mağaranın deliğini kapar ve: "Yâ Rab, herkese bu kadar nîmetler verdin, ama bana bir sığınak bile vermedin" der. Allahu Teâlâ: "Senin sığınağın benim rahmetimdir. Kıyâmet günü seni yüz hûri ile evlendirir ve her günü dünyanın bir yılına muâdil olan dört bin yıl düğünün sürer. Münâdîleri çağırtırım: Nerede dünyadan îrâz edenler? Bu gün, dünyadan yüz çeviren Meryem'in oğlu Îsâ'nın düğününe gelin; yiyip için, derler." buyurur.

Yine Îsâ aleyhisselâm: "Yazıklar olsun o dünyalık peşinde koşanlara, nasıl olup da o servetlerinden ayrılacaklardır. Hâlbuki onlar dünyalığa bağlanmışlar, ona aldanmışlardır. Onlar ona bel bağlarken, o, onları rezîl etmiştir. Yine yazıklar olsun o dünyaya mağrûr olanlara. O dünya, nasıl onlara hoşlanmadıkları şeyi gösterecektir. Onları sevdiklerinden ayıracak ve mukadder âkıbetlerine uğratacaktır. Düşüncesi dünyalık, işi isyân olan kimseye yazıklar olsun ki, yarın günâhları ile nasıl rezîl ve perişân olacaklar." demiştir.

Denildi ki: Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm**a şöyle vahyetmiştir: "Ya Mûsâ, zâlimlerin yeri olan dünyadan sana ne var? Orası senin yerin değildir. Sen orayı düşünme ve onu hatırından çıkar.

---

19. Beyhaki Ebû'd-Derdâ'dan rivâyet etmiştir.

O, ne çirkin bir yerdir. Ancak iyi amel edenler için güzel bir yerdir. Yâ Mûsâ, zâlimi ben gözetir ve mazlûmun hakkını ondan alırım."

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) (Aşere-i Mübeşşere'den olan) Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı Basra'nın nâhiyelerinden olan Bahreyn'e gönderdi. O da külliyetli bir mal ile oradan döndü. Bunu duyan ensâr sabah namazında câmie doldular. Namaz bittikten sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in etrâfını alarak îmâlı şekilde Ebû Ubeyde'den hahsetmeye başladılar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) gülümseyerek:

اَلْمَنُكُمْ سَمِعْتُمْ أَنَّ عُبَادَةَ قَدِمَ بِشَيْءٍ؟ قَالُوا: أَجَلْ يَا رَسُولَ اللّٰهِ، قَالَ: «فَأَبْشِرُوا وَأَمِّلُوا مَا يَسُرُّكُمْ، فَوَاللّٰهِ مَاالْفَقْرُ أَخْشٰى عَلَيْكُمْ، وَلٰكِنّى أَخَشٰى عَلَيْكُمْ أَنْ تُبْسَطَ عَلَيْكُمُ الدُّنْيَا كَمَا بُسِطَتْ عَلٰى مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ، فَتَنَافَسُوهَا كَمَا تَنَافَسُوهَا وَتُهْلِكَكُمْ كَمَا أَهْلَكَتْهُمْ

– *"Ebû Ubeyde'nin bol mal ile geldiğini duyduğunuzu sanıyorum."* buyurdu. Onlar:

– "Evet." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Sizi sevindiren şeye müjdelenin ve bundan fayda bekleyin. Allah'a yemîn ederim ki, ben sizin yoksulluğunuzdan korkmam. Sizin hakkınızda benim korktuğum, sizden evvelkilerin sâhip oldukları gibi geniş servetlere sâhip olmak ve onların birbirini çekemeyip helâk olmaları gibi, sizlerin de birbirinize haset edip helâk olmanızdır."*[20] buyurdu. Yine Ebû Saîd Hudrî' nin rivayetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[20] Buhârî ile Müslim, Amr b. Avf el-Bedri'den rivâyet etmişlerdir.

إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ مَا يُخْرِجُ اللّٰهُ لَكُمْ مِنْ بَرَكَاتِ
الْأَرْضِ (فَقِيلَ وَمَا بَرَكَاتُ الْأَرْضِ؟) قَالَ: زَهْرَةُ الدُّنْيَا

“Hakkınızda en çok korktuğum. Allahu Teâlâ’nın sizin için yerden çıkardığı bereketlerdir.” buyurdu. “Bu bereketler nedir?” suâline, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Dünya nîmetleridir.”*[21] diye cevap verdi.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا تُشْغِلُوا قُلُوبَكُمْ بِذِكْرِ الدُّنْيَا *“Dünyayı anmak ve düşünmekle kalblerinizi meşgûl etmeyin.”*[22]

Ammâr b. Saîd’in anlattığına göre **Îsâ aleyhisselâm** havârileri ile birlikte bir köye uğramış. Köy halkı kimi kapı önlerinde, kimi sokaklarda tamamen ölü olarak yatmakta idiler. Îsâ aleyhisselâm havârilerine: “Bunlar tabiî şekilde ölseydiler, birbirini defneder ve böyle ortada kalmazlardı. Bunlar Allah’ın gazabına uğramış kimselerdir.” dedi. Bunun üzerine havârîler:

– “Bunların günâhlarının ne olduğunu bilmeyi candan arzu ederdik.” dediler. Îsâ aleyhisselâm Allahu Teâlâ’dan bunu diledi. Allahu Teâlâ:

– “Karanlık basınca sen onlardan sor, cevap alırsın.” buyurdu. Îsâ aleyhisselâm da gece vakti bir tepeye çıkıp:

– “Ey köy halkı, nedir bu hâliniz, başınıza geleni anlatır mısınız?” diye nidâ etti. İçlerinden biri:

– “Ey Allah’ın Rûhu, esenlik içinde akşamladık, cehennemde sabahladık.” dedi. Îsâ aleyhisselâm:

– “Niçin böyle oldu?” diye sordu. Adam:

---

[21] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[22] Beyhaki ve İbn Ebi’d-Dünya Ebû’n-Nadr el-Hârisi’den rivâyet etmiştir.

– "Dünya sevgisine dalmamız, günâhkârlara itâat etmemiz sebebiyle." dedi. Îsâ aleyhisselâm:

– "Dünyayı nasıl sevdiniz?" diye sordu. Adam:

– "Bir çocuğun annesini sevdiği, geldiği vakit sevinip gittiği vakit ağladığı gibi biz de sevinir ve ağlardık." dedi. Îsâ aleyhisselâm:

– "Neden arkadaşlarınız konuşmuyor?" diye sordu. Adam:

– "Nasıl konuşsunlar? Onlar ateşten zincire vurulmuşlar, dehşet saçan azâb meleklerinin elindedirler." dedi. Îsâ aleyhisselâm:

– "Ya sen nasıl cevap verebiliyorsun?" diye sordu. Adam:

– "Ben onların aralarında bulunuyordumsa da onlardan değildim, onlara azâp gelince beni de içine aldı. Ben de cehennemin kenarında askıya alınmış vaziyetteyim, kurtulup kurtulamayacağımı bilemem." dedi. Îsâ aleyhisselâm:

– "Dövülmemiş tuz ile arpa ekmeği yemek, yünden yapılmış keçeyi giymek, yerler üzerinde yatıp uyumak ve bu sûretle dünyada sıhhati korumak âhirette azâbdan emîn olmak, bu servetten çok daha hayırlıdır." dedi.

Enes (r.a.) diyor ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Adba adındaki devesini hiç bir deve geçemezdi. Bir bedevînin devesi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in devesini geçince, ashâbın ağırına gitti. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّهُ حَقٌّ عَلَى اللّٰهِ أَنْ لَا يَرْفَعَ شَيْئًا مِنَ الدُّنْيَا إِلَّا وَضَعَهُ

"Dünyalıktan yükselttiği ve yücelttiği her şeyi düşürmek, Allahu Teâlâ'nın kafî bir hükmüdür."[23] buyurdu.

---

[23] Buhârî Enes'den rivâyet etmiştir.

Îsâ aleyhisselâm, dünyayı deniz dalgaları üzerinde yapılan inşâata benzeterek: "Deniz dalgaları üzerinde kimse inşâat yapmadığı ve bunun temeli olmadığı gibi, dünyanın da temeli yoktur. Bunu devamlı bir mesken kabul etmeyin." demiştir. Yine Îsâ aleyhisselâma:

– "Bize Allah sevgisini kazandıracak bir şey öğret." dediklerinde o;

– "Dünyaya buğzedin, Allah sizi sevsin." buyurdu.

Ebû'd-Derdâ'nın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)

لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَعْلَمُ لَضَحِكْتُمْ قَلِيلًا وَلَبَكَيْتُمْ كَثِيرًا وَلَهَانَتْ
عَلَيْكُمُ الدُّنْيَا وَلَاثَرْتُمُ الْاٰخِرَةَ

"Eğer benim bildiğimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız da, dünya size ehven gelir ve âhireti dünya üzerine tercîh ederdiniz."[24] buyurmuştur. Ebû'd-Derdâ (r.a.) devamla diyor ki: "Eğer benim de bildiğimi bilseydiniz dağlara çıkar ve kendinize ağlardınız. Zarurî ihtiyacınızdan fazla servetinizin tarafına bakmazdınız. Ama ne yazık ki, kalpleriniz âhireti hatırlamaktan gafil, uzun emeller onu kaplamış ve işiniz gücünüz dünyalık olmuş, âdeta hiç anlamayan câhiller gibi olmuşsunuz. Hattâ bâzılarınız, sonundaki tehlikeye aldırış etmeyip şehvetinin peşinde koşan hayvandan da daha kötüsünüz. Ne oluyor? Niçin söz dinlemiyor ve birbirinizi sevmiyorsunuz? Hâlbuki hepiniz din kardeşisiniz. Sizi ayıran kötü düşüncelerinizdir.

Eğer iyilik üzerinde ittifak etseniz, birbirinizi severdiniz. Size ne oldu ki, ne dünya ne de dîn husûsunda nasîhatte bulunmaz ve hiç biriniz sevip yardım etmek istediği kimseye âhireti husûsunda nasîhatte bulunmazsınız. Bu hal kalplerdeki îman zayıflığından ileri gelir. Şâyet dünyaya inandığınız gibi, âhiretin hayır ve şerrine de inansanız, âhireti tercîh ederdiniz. Zîra o, sizin için daha hayırlıdır.

---

[24] Buhârî ile Müslim, Enes'den rivâyet etmişlerdir. Başka rivâyet yolları da vardır.

Şâyet "Peşini sevmek, veresiyeyi sevmenin üstündedir." derseniz, bu davanıza da şüphe ile bakarım. Çünkü görüyorum ki, gelecekte umduğunuz ve elinize geçip geçmeyeceği şüpheli olan bir servet için peşînen her türlü sıkıntı ve ızdıraplara girmekte ve bu hususta yatırımlar yapmaktasınız. Peşin gâlip olsa, bu zahmetleri ihtiyar etmezdiniz. Cidden siz bedbaht insanlarsınız. Size bildirilen şekilde îmânı anlamamışsınız. Şâyet Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in getirdiklerinde şüpheniz varsa, buyurun şüphelerinizi halledelim. Kalplerinizi sükûna erdirecek delîlleri ortaya koyalım. Meseleyi vüzûha kavuşturalım. Siz ahmak değilsiniz ki, sizi mâzur görelim.

Görüyorsunuz ki, dünyalıkta isâbetli tedbirler alıyorsunuz, bu akılsızlıkla olmaz. Size ne oluyor ki, elinize geçen dünyanın azıcık nîmetlerine seviniyor, kaybettiğinize üzülüyorsunuz. Hattâ bu hal yüz ve sözlerinizde tezâhür ediyor. Kaybınıza felâket adını veriyor ve onun için mâtem tutuyorsunuz da ekseriyetiniz dînini ihmâl ediyor ve bunun için bir üzüntü ve değişiklik kendisinde görülmüyor. Bu hal, Allahu Teâlâ'nın sizden uzaklaştığına delîldir. Her biriniz birbirinizi neşe ile karşılarsınız. O da aynı ile mukabele eder, korkusundan dolayı karşılaştığınız adamın hoşuna gitmeyecek hareketlerden sakınırsınız. Zâhirî dostluğunuz kin üzerine kurulmuş, meralarınız pislik üzerinde yetişmiş, kazançlarınız haram, sözleşmeniz muâhedeyi bozmak üzerine kurulmuş, samîmiyet nâmına sizde bir şey kalmamıştır.

Beni sizden uzaklaştırıp, sevdiğim yüce peygambere yaklaştırmasını Allah'tan dilerim. Eğer o, bugün hayatta olsaydı, sizin bu hareketlerinize susmazdı.

Sizde hayır nâmına bir şey varsa, hakikati size duyurmuş oldum. Allah katında olanı aramak isterseniz, onu kolaylıkla bulursunuz. Ben sizin hakkınızda Allah'a sığınır ve O'ndan yardım dilerim."

Îsâ aleyhisselâm havârilerine: "Ey havârîler, dünyalık için çalışanların, dînin azı ile dünyanın selâmetine râzı oldukları gibi, siz de dînin selâmeti ile dünyanın azına râzı olun." demiştir. Şâir de bu meâlde şöyle demiştir:

"Öyle adamlar gördüm ki, geçim darlığına râzı olmadıkları halde, dinî cephenin azlığı ile iktifâ ettiler."

"Hükümdarlar, dünyalıkları uğrunda dinlerinden müstağnî kaldıkları gibi, sen de dînin uğrunda dünyalıktan müstağnî kal."

Yine Îsâ aleyhisselâm: "Ey iyilerden olabilmek için dünyalık peşinde koşan insan, iyi bil ki senin için iyilik dünyayı terk etmektedir." demiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَتَأْتِيَنَّكُمْ بَعْدِي دُنْيَا تَأْكُلُ إِيمَانَكُمْ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ

"Benden sonra öyle bir dünyalık yaşayacaksınız ki, ateşin odunu yakıp yok etmesi gibi, o hayât da îmânınızı kemirecektir." buyurmuştur.

Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm**a: *"Ya Mûsâ, dünyaya meyletme. Zîra benim huzuruma ondan daha ağır bir günâh ile gelmiş olamazsın."* buyurmuştur. Bir gün Mûsâ aleyhisselâm giderken yol üzerinde ağlar bir adam gördü. Dönüşte de aynı vaziyette ağladığını görünce: *"Yâ Rab, senin kulun durmadan senin korkundan ağlıyor."* dedi. Allahu Teâlâ: *"Gözyaşları ile beyni de aksa yine onu affetmem. Çünkü onun kalbinde dünya sevgisi var."* buyurmuştur.

Eserler:

Hz. Ali (r.a.): "Altı hasleti toplayan kimsenin artık cennete girmek için arayacağı başka bir yer kalmadığı gibi, cehennemden kaçmak için de bir tehlikesi kalmamıştır. Allah'ı bilip Allah'a itâat eden, şeytanı tanıyıp ona isyân eden, âhireti bilip onu arayan, bâtılı bilip ondan uzaklaşan, dünyayı bilip onu terk eden, Hakkı bilip ona uyan kimsedir." demiştir.

Hasan-ı Basrî: "Dünyanın ellerinde emânet olduğunu bilip onu koruyucusuna teslîm edip de usûlünce oradan ayrılanlara Allah rahmet etsin." demiştir.

Yine Hasan-ı Basrî: "Din husûsunda sana gıpta edenlere, sen de gıbta et. Dünyalık husûsunda sana gıpta edenlere ise sen dünyalığı onların ırmağına at." demiştir.

Lokman aleyhisselâm oğluna: "Oğulcağızım, dünya, derin bir deryâdır. Çok kimseler burada boğulmuştur. Bu deryâda boğulmaktan kurtulmak için senin gemin, takvâ ve Allah'a saygı olsun. Yatağın îmân, yelkenin Allah'a tevekkül olsun ki, batmaktan kurtulabilesin. Yoksa kurtuluş zordur." demiştir. Fudayl:

إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ
عَمَلًا. وَإِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعِيدًا جُرُزًا

"Yeryüzünde olan şeyleri, insanların hangisinin daha iyi iş işlediğini ortaya koyalım diye yeryüzü için süs yaptık.

Şüphesiz biz, yeryüzünde olanları kupkuru bir toprak haline getirebiliriz.” (Kehf sûresi, 18/7-8) âyet-i celîlesinin mânasında çok düşündüm, demiştir. Hakîmlerden biri de şöyle diyor: “Dünyalıkta eline geçen her seyin senden önce bir sâhibi olduğu gibi, senden sonra da bir sâhibi vardır. Dünyalıktan senin için sabah kahvaltısı ile akşam yemeğinden başka bir şey yoktur. Yâni senin olan, yiyip içtiğindir. O halde dünyayı yiyeceğim diye boğulma, dünyalığa oruç tut. Âhiret için iftar et. Dünyanın sermâyesi hevâ-i nefis, kazancı ise ateştir.”

Râhiplerden birine:

– “Zamanı nasıl buluyorsun?” diye sorduklarında o:

– “Bedenleri eskiten, emelleri tâzeleten, ölümleri yaklaştırıp umutları uzaklaştıran bir nesne.” demiştir. Kendisine:

– “O halde zamana bağlı adamları nasıl buluyorsun?” dediklerinde râhip:

– “Ona zafer bulanlar yorulur. Onu kaybedenler dert ve zahmete girerler.” dedi. Nitekim şâir:

“Maişet bolluğundan dünyayı övenler, yakında onu yereceklerdir.”

“Dünya ikbâl ettiği vakit, sıkıntısı çok, yüz çevirdiği vakit hasreti büyüktür.” demiştir.

Hakimlerden biri de şöyle demiştir; “Dünya vardı, ben dünyada yoktum. Dünya yok olacağı zamanda da ben dünyada olmayacağım. O halde ben de burada mesken edinmeyeceğim. Zîra bunun yaşayışı sıkıntılı, safveti kederli, yâni parlaklığı bulanık, adamları ondan dâimâ korku içindedir. Ya nîmetlerin ellerinden gitmesinden veyâ bir belânın kendilerine gelmesinden korkup dururlar. Hele mukadder olan ölümün her an gelmesi korkusundan hiç kurtulamazlar."

Yine zâtın biri şöyle diyor: "Dünyanın belli başlı kusurlarından biri, bâzılarına az ve bâzılarına da çok vermek üzere kimseye hakkını vermemektir." **Süfyân-ı Sevrî** de: "Görmüyor musunuz, sanki nîmetlere kızılmış gibi hep ehli olmayanların ellerine verilmiştir." demiştir.

Süleyman Dârânî de şöyle demiştir: "Dünyaya meyil ve muhabbeti olup dünyalık isteyenlere her ne verilirse, onlar yine onun fazlasını, âhirete de meyil ve muhabbeti olarak âhiret husûsunda istekte bulunanlara ne verilirse, onlar da yine onun fazlasını isterler ki, bunun sonu gelmez."

Adamın biri Ebû Hâzim'e, dünya sevgisinden şikâyet eder ve bu sevgiden kurtulamadığını söyler. Ebû Hâzim: "Allahu Teâlâ'nın dünyadan sana verdiğine bak; helâlini al, harama yaklaşma. Aldığını meşrû yerde kullan. Böyle yaparsan, dünya sevgisi sana zarar vermez." demiştir. Bunun aksini söyleyip adamı muâhazeye kalkışsa, adamı müşkil vaziyete düşüreceği için bu tavsiyede bulunmuştur.

Yahyâ b. Muâz: "Dünya şeytanın dükkânıdır. Şeytanın dükkânından bir şey çalma, sonra çalınan mâlını ararken seni yakalar." demiştir.

Fudayl: "Dünya altından da olsa fânî, âhiret çamur çanaktan da olsa bâkidir. Bâkî olan, çanak çömlek, fânî olan da altın olsa, bâkîyi tercîh etmeliyiz. Ne yazık ki biz, bunun aksine olarak yok olacak olan çanak çömleği, bâkî olan altın üzerine tercîh ediyoruz."

Ebû Hâzim de şöyle diyor: "Aman dünyadan sakının! Zîra ben öğrendiğime göre dünyayı büyültenlere kıyâmet günü: "İşte bu adam, Allahu Teâlâ'nın hakîr gördüğü şeye tâzîm etmiş ve onu büyültmüştür." diye söyleyeceklerdir."

İbn Mes'ûd (r.a.): "Dünyada her insan misâfir ve elindeki servet âriyettir. Misâfir ise yolcu, ariyet ise iâde edilecektir." demiştir. Nitekim şâir de:

"Mâl ve evlâd emânettir, elbette emânet iâde edilecektir." demiştir.

Bir gün **Râbia Adviye**'nin ziyâretine gelen dostları, sözü dünyaya getirip dünyayı yermeye başladılar. Râbi'a:

– "Lütfen sözü kesiniz. Zîra sizin kalbinizde dünyalığın mevkii olmasa, onu sık sık anıp durmazdınız. Çünkü bir şeyi seven onu çok anar." dedi.

İbrâhim b. Edhem'e:

– "Ne haldesiniz?" diye sormuşlar. İbrâhim:

– "Dînimizi parçalamak sûretiyle dünyamızı yamamaya çalışıyoruz. Böylece ne dînimiz, ne de yamadığımız dünyamız kaldı. Müjde o kimseye ki, Rabbini tercîh etti ve umduğu âhireti için dünyalığını fedâ etti." dedi. Yine bu hususta şâirin biri:

"İstediği kadar yaşasın, istediği kadar servete nâil olsun, dünyalık peşinde olan kimse, netîcede bir apartman yapıp da içine girmek isterken, apartmanı yıkılan kimsenin hali gibidir. Yâni yaptıkları mahvolup gidecektir." demiştir. Yine başka biri:

"Hesap et ki, dünya bütün varlığı ile sana teveccüh etmiş, bunun ne kıymeti var? Netîcesi yokluk değil mi? Aslında dünya, çabucak kaybolan bir gölgeden başka bir şey değildir!" demiştir.

Lokman aleyhisselâm oğluna: "Oğlum, dünyayı sat âhireti al. Bu sûretle bu alışverişinde her iki taraftan da kâr edersin. Sakın âhiretini satıp dünyayı alma. Zîra bu sûretle her iki taraftan zarar edersin." demiştir.

Mıtraf b. Şıhhîr de: "Hükümdarların yumuşak koltuklarına ve zevk u safâlarına bakma. Onların süratle değişen hallerine ve âkıbetlerine bak." demiştir.

Abdullah b. Abbâs (r.a.) şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ dünyayı üçe böldü. Bir bölümünü mü'minlere, bir bölümü münâfıklara ve bir bölümü de kâfirlere verdi. Mü'minler dünyalıktan âhiret için azık alır, münâfıklar süslenir, kâfirler de hayatlarını sağlarlar."

Zâtın biri de: "Dünya bir lâşedir. Bundan faydalanmak isteyen, köpeklerle düşüp kalksın." demiştir. Nitekim şâir:

"Ey dünyaya tâlip olan, bu talebinden vazgeç ki, selâmet bulasın,

Zîra gaddâreyi kendisine nişanlayan, yakında matem sofrasına oturur." demiştir.

Ebû'd-Derdâ (r.a.): "Dünyanın Allah katında hiç bir kıymeti olmadığının delîli, Allah'a isyân, ancak burada olduğu ve Allah'ın rızâsını kazanmak, ancak onu terk etmekle mümkün bulunduğu içindir." demiştir. Yine bu hususta şâirin biri:

"Aklı başında bir adam dünyayı tecrübe ettiğinde, onun dost kılığına bürünmüş bir düşman olduğunda tereddüt etmez." demiştir.

Bir başka şâir de:

"Ey gecenin ilk vakti neşeli olarak uykuya yatan, bilmiş ol ki vakalar gece yarısı çoğalır.

"Gecelerin tekerrürü nice bolluk zamanlarını yok etmiştir.

"Zamanın değişiklikleri nice mülkleri mahv u perîşân etmiştir. Zamanda hem fayda, hem de zarar vardır.

"Ey bekası olmayan dünyayı kucaklamak için gece gündüz seferlerde dolaşan insan!

"Firdevs Cennet'inde bâkireleri kucaklamak için, dünyalıktan herhangi bir şeyi kucaklamayı terk ettin mi?

"Şâyet Firdevs Cennet'inde iskân olmak istersen, cehennemden korunman gerekir." demiştir.

Ebû Umâme el-Bâhilî diyor ki: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) peygamber olarak gönderildiği zaman, şeytanlar İblis'in çevresini sararak, etrafında ümmeti toplanan peygamberin geldiğinden kendisini haberdâr ettiler. Bunun üzerine İblis:

– "Bunlar dünyayı seviyorlar mı?" diye sordu. Onlar da:

– "Evet, dünyayı severler." dediler. İblîs:

– "Öyleyse merak edecek bir şey yok. Onları putlara taptırmak kolaydır. Akşam sabah üç taraftan onlara hulûl ederim. Haksız kazanç, lüzumsuz masraf ve haklı yere sarf ettirmemek. Zâten bütün fenâlıklar da bu üç şeyden neşet eder." dedi. Adamın biri Hz. Ali'ye (r.a.):

– "Dünyayı bana anlatır mısın?" diye sorar. Hz. Ali:

– "Sağlam olanı hasta olacak, emniyette olanı pişman olacak, fakiri mahzûn olacak, zengini ise servetinin helâlinin hesâbı, haramının azâbı ile mübtelâ alacak, şüpheli şeyleri için de itâb olunacaktır. Bunun daha neyini anlatayım?" demiştir.

Yine bir defa bu soruyu kendisine sorduklarında:

– “Kısa mı anlatayım, uzun mu?” demesi ve onların da:

– “Kısa anlat.” demeleri üzerine Hz. Ali:

– “Helâlinin hesabı, haramının azabı olan bir yerdir.” demiştir.

Mâlik b. Dînâr: “Dünya bir sâhirdir. O, dünya âlimlerini sihreder, onun sihrinden kendinizi koruyun.” demiştir.

Ebû Süleymân Dârânî de şöyle demiştir: “Âhiret sevgisi bulunan kalbe, dünya baskı yapar, fakat dünya sevgisi olan kalbe âhiret uğramaz. Çünkü âhiret keremli, dünya ise kıymetsizdir.”

Biz, Seyyâr b. Hikem'in rivayetinin daha doğru olacağını umarız. O “Dünya ile âhiret mü'minin kalbinde toplanır. Hangisi galebe çalarsa diğeri ona uyar.” demiştir.

Mâlik b. Dînâr: “Dünyalık için ne kadar üzülürsen, o nisbette âhiret kalbinden çıkar. Âhiret için ne kadar üzülürsen de o nispette dünya sıkıntısı kalbinden çıkar.” demiştir. Bu da **Hz. Ali**'nin: “Dünya ile âhiret birer kuma gibidir; birisini memnûn ettiğin nisbette diğerini gücendirmiş olursun” sözünden iktibâs edilmiştir. **Hasan-ı Basrî**: “Öyle adamlarla kaışılaştım ki, dünya onların nazarında, üzerinde yürüdüğümüz toz toprak gibidir. Dünyalık gelmiş gitmiş, nereden gelmiş, nereye gitmiş, onlar buna asla aldırış etmezlerdi.” demiştir. Adamın biri Hasan-ı Basrî'ye:

– “Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği servetten tasadduk eden ve akrabalarına yardımda bulunan bir kimsenin, bu servet içinde yaşayıp bundan istifâde etmesi ve bu servet içerisinde kalması uygun mudur?” diye sorduğunda Hasan:

– “Hayır, onu tamâmen infâk edip ihtiyacı kadarını kendisinde bırakması en doğrusudur.” dedi.

Fudayl: "Eğer dünya bütün varlığı ile helâlinden bana teveccüh etse, ben âhirette onun hesâbını vermemek ve üzerime bulaşacak bir pislikten kaçar gibi ondan kaçarım." demiştir.

Ömer (r.a.) ilk defa Şam'a gidişinde halk kendisini karşıladı. Hz. Ömer:

– "Benim kardeşliğim Ebû Ubeyde b. Cerrah nerede?" diye sordu. Halk:

– "İşte geliyor." dediler ve devesinin liften örülmüş bir ip yuları olduğu halde geldi. Selâmlaştılar ve görüştüler, sonra da doğruca Ebû Ubeyde b. Cerrah'ın evine gittiler. Evinde kılıç, kalkan ve kupkuru bir meskenden başka bir şey görmedi. Hz. Ömer:

– "Ne oluyor, hani hiç bir şeyin yok?" deyince o:

– "İstirahatımız için bu kadarı yeter." dedi.

Süfyân: "Dünyalıktan vücûdun, âhiretinden de rûhun için al." demiştir.

Hasan-ı Basrî: "Vallahi İsrâiloğulları Allah'a ibâdet ettikten sonra dünya sevgileri sebebiyle putlara kulluk etmişlerdir." demiştir.

Vehb b. Münebbih de kitabın birinde şöyle okuduğunu anlatıyor: "Dünya, aklı başında olanların fırsat ve ganîmeti, ahmakların da gafletidir. Ellerinden çıkıncaya kadar kıymetini bilmezler. Sonunda geri dönmek isterler ama fayda vermez."

Lokman da oğluna: "Oğlum, sen dünyaya geldiğin andan îtibâren ona sırtını dönmüş ve âhirete müteveccih bir haldesin. Sen, uzaklaşmakta olduğun dünyadan, yaklaşmakta olduğun âhirete daha yakınsın. Ona göre hareket et." demiştir.

Saîd b. Mes'ûd: "Âhiretini azaltmak sûretiyle dünyasını çoğalttığı halde buna memnun kalan bir kulu gördüğünüz zaman, bilmeyerek kendi kendine alay eden bir aldanmış olduğunu unutmayın." demiştir.

Amr b. As (r.a.) minberde hutbe îrad ederken: "Vallahi, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in îrâz ettiği şeye sizin kadar rağbet eden kimseyi görmedim. Vallahi, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e üç şey uğrasa, bunlardan aleyhinde olanlar, lehinde olanlardan daha çoktur." demiştir.

Hasan-ı Basrî:

فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا

"Dünya hayatı sizi aldatmasın." (Lokman sûresi, 31/33) âyet-i celîlesini okuduktan sonra: "Bunu kim diyor? Bunu yaratan söylüyor. O yaratan ki, onu herkesten iyi bilir. Dünya meşgalesine dalmaktan sizi sakındırırım. Onun meşgalesi çoktur. Bir meşgale kapısı açarsanız, o kapı sizde on kapının açılmasına sebep olur." dedi.

Yine Hasan-ı Basrî: "Âdemoğlu ne miskîndir ki, helâlinin hesâbı, haramının azâbı olan dâr-ı dünyaya râzı olmuş; hesabını vereceği veyâ azabını çekeceği malı azımsadığı halde yaptığı ameli azımsamaz! Dîninde uğradığı felâkete sevinir de dünyalıktaki felâkete kıyâmeti koparır." demiştir.

Hasan-ı Basrî, Ömer b. Abdülâzîz'e yazdığı mektupta: "Sana selâm, sen bu dünyada en son ölümü yazılan ve ölmüş bulunan bir insan gibisin." demiştir. Ömer ona yazdığı mektupta: "Sana selâm, sen dünyada yok olan bir var gibi, âhirette ise hiç yok olmamış gibisin." demiştir.

Fudayl: “Dünyaya gelmek kolay fakat gitmek zordur.” demiştir. Zâtın biri de: “Ölümün hak olduğunu bilen kimsenin nasıl ferahladığına, cehennemin hak olduğunu bilen kimsenin nasıl güldüğüne, dünyanın değişmekte olduğunu gören kimsenin buna nasıl bel bağladığına, kaderin hak olduğuna inanan kimsenin nasıl üzüldüğüne şaşarım.” demiştir.

Necran’dan ikiyüz yaşında bir zât, vâliliği sırasında Muâviye’yi ziyâret etti. Hz. Muâviye, bu uzun ömürlü adama:

– “Dünyayı nasıl buldun?” diye sordu. Adam:

– Bâzı yıllar darlık ve bâzıları da bolluk yılları. Geçen her gün ve gecede doğan oluyor, ölen oluyor. Doğanlar olmasa nesil tükenir. Ölenler olmasa dünya dar gelirdi.” dedi. Hz. Muâviye:

– “Benden ne istersen iste.” deyince adam:

– “Geçen ömrümü geri çevirir veyâ gelen ecelimi durdurabilir misin?” dedi. Muâviye:

– “Bunlara gücüm yetmez.” deyince adam:

– “O halde ben daha ne isterim.” demiştir.

Dâvud-i Tâî de şöyle diyor: “Âdemoğlu, ne kadar gafilsin. Emelime ulaştım diye sevinirsin, Hâlbuki ömür sermâyen gitmiş, ondan haberin yok. Bu arada amelini de ihmâl edersin. Sanki amelin başkası için imiş gibi buna aldırış etmezsin.”

Bişr b. Hâfî de şöyle diyor: **“**Allah’tan dünyalık isteyen kimse, onun huzurunda uzun boylu hesap vermek isteyen gibidir.”

Ebû Hâzim de: “Dünyalıkta seni sevindiren her şeyin karşısında seni mahzun edecek bir şeyi Allah yaratır.” dedi.

Hasan-ı Basrî: “Âdemoğlunun canı dünyadan üç şeye hasretle ayrılır. Bunlar, topladığına doymamak, emeline ulaşmamak ve geleceği için hazırlanmamak hasretleridir." demiştir. Âbidlerden biri; "Sen zenginleştin." diyenlere "Zenginlik dünya köleliğinden âzâd olmaktır." dedi.

Ebû Süleymân: "Dünyalıktan, ancak kalbinde âhiret meşgalesi olan kimse sabredebilir." demiştir.

Mâlik b. Dînâr: "Sanki dünya sevgisi üzerinde sulha oturmuş ve anlaşmış gibiyiz. Kimse kimseyi îkaz etmez, emir ve nehiyde bulunmaz. Bu hal böyle devam etmez. Allahu Teâlâ bizi bu kadar serbest bırakmaz. Allahu Teâlâ'nın hangi azâbıyla muazzeb olacağımızı bilemiyorum." demiştir.

Hasan-ı Basrî: "Dünyaya değer vermeyin, ona ihânet edin. Zîra o, kendisine ihânet edenden daha çok ihânet eder." demiştir.

Ebû Hâzim de: "Dünyanın az menfaati, âhiretin çok menfaatinden bizi alıkoyuyor." demiştir.

Yine **Hasan-ı Basrî** şöyle demiştir: "Allahu Teâlâ bir kuluna hayrı murâd ettiği zaman, ona dünyalıktan bir miktar verir, sonra durdurur. Verdiği tükenince yenisini verir. Şâyet kul, dünyalığa kıymet vermezse ona alabildiğine bolluk da verir."

Zâtın biri de duâsında: "Ey yağmuru tutup izni olmadan yağdırmayan Allahım, dünyalığı da benden men eyle." derdi.

Muhammed b. Münkedir: "Gündüz oruçlu, gece ibâdette olup malını tasadduk ederek haramdan kaçınan kimse de olsa, Allah'ın küçülttüğü dünyayı büyük ve Allah'ın büyülttüğü âhireti küçük görürse, ibâdeti bir kıymet ifâde etmez" dedi.

Ebû Hâzim diyor ki: "Dünya ve âhiretin meşakkat ve zahmeti çoğalmış ve zorlaşmıştır. Âhiret işinin zorluğu, her hangi bir yardımcı bulunmamasındadır. Dünya işinin zorlaşması ise elini nereye uzatırsan, senden evvel kötü bir insanın oraya el atmış olmasındadır."

Ebû Hureyre (r.a.) "Dünya, yer ile gök arasında eski bir tulum gibidir. Yaratıldığı andan yok oluncaya kadar Rabbine: "Ey Rabbim, niçin bana buğz edersin?" diye nidâ eder. Allahu Teâlâ da: "Ey hiç bir kıymeti olmayan, sükût et!" buyurur." demiştir.

Abdullah b. Mlibârek: "Dünya sevgisi ve günâhlar, kalbi istilâ etti ve hayırdan uzaklaştırdılar. Daha hayır nasıl beklenir?" demiştir.

Vehb b. Münebbih: "Dünyalık ile kalbi sevinen kimse, hikmeti kaybetmiştir. Şehvetini ayakları altına alan, şeytanı kendinden uzaklaştırmıştır. İlmi hevâsına galip olan, zafere ulaşmıştır." demiştir.

Bişr'e:

– "Falanca öldü." dediklerinde Bişr:

– "Dünyayı topladı, fakat kendini kaybettiği halde âhirete gitti." dedi. Onlar:

– "Canım, şöyle böyle." diye muhtelif iyiliklerini saydıkları halde Bişr:

– "Hayır, onlar fayda vermez. Çünkü o dünyalık peşinde koşuyordu." dedi.

Zâtın biri de: "Dünya bizâtihî bize husûmet ettiği halde, biz yine onu seviyoruz. Ya o bizi sevse, halimiz nice olurdu?" demiştir. Hakîmin birine de: "Dünya kim içindir?" diye sorduklarında, hakîm: "Onu terk eden içindir." şeklinde cevap vermiştir. "Âhiret kim içindir?" diye soranlara da, "Onu arayanlar içindir" demiştir. Başka bir hakîm de şöyle demiştir: "Dünya, harabeler yurdudur. En çok harap olanı da dünyayı tâmir eden kalptir. Âhiret ise mâmûreler diyârıdır. En mükemmel şekilde mâmûr olan da onu arayan kalptir."

Cüneyd diyor ki: "İmam Şâfiî, dünyada hak lisân ile hakikati konuşan bir mürîd idi. Allah için olan bir kardeşliğine va'z u nasîhatte bulundu ve onu Allah ile korkutarak dedi ki: "Kardeşim, dünya, ayaklarının üzerinden kaydığı bir dayanak ve zillet yeridir. Mâmûreleri harâbeye dönecek, üzerindeki canlılar mezarları ziyâret edeceklerdir. Toplulukları, ayrılmak zorundadır. Varlığı yokluğa mahkûmdur. Dünyalık; aslında fakirlik, yokluk ise zenginliktir. Allah'a sığın ve O'nun taksîmine râzı ol. Ebedî olan âhiretinden dünyalık için istikrâz etme. Zîra senin maîşetin yok olmaya mahkûm bir gölge ve dayanağın yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gibidir. Amelini çoğalt ve emelini azalt." demiştir."

İbrâhim b. Edhem adamın birine:

– "Rüyâda sana verilen bir kuruşa mı daha çok sevinirsin, yoksa uyanık iken sana verilen bir altına mı?" diye sordu. Adam:

– "Elbette uyanık iken aldığım bir altına çok sevinirim." deyince İbrâhim:

– "Yalan söylüyorsun. Zîra senin dünyalıkta sevdiğin, rüyâda sevdiğin gibidir. Âhiret için sevmediğin uyanıklıkta sevmediğin gibidir." dedi.

İsmâil b. Abbâs diyor ki: "Bizim dostlarımız dünyaya hınzır adını verirler ve "Ey hınzır başımızdan def ol." derlerdi. Eğer "hınzır" kelimesinden daha iğrenç bir kelime bulsalar, dünyaya o adı verirlerdi."

Kâ'b diyor ki: "Dünya sizin için o kadar sevimli oldu ki, ona ve onun adamlarına tapmaya başladınız."

Yahyâ b. Muâz er-Râzî de: "Akıl üç şeyde belli eder: "Dünya kendisini terk etmeden dünyayı terk etmede, eceli gelmeden ölümü için hazırlanmakta ve mülâkattan önce Rabbini râzı etmekte."

Yine bu zât: "Dünya, meş'ûm olmakta o kadar ileri gitmiştir ki, seni Allah'ın ibâdetinden alıkoyacak şeyleri sana temennî ettirir. Daha insan bu dünyaya nasıl dalar?" demiştir.

Bekir b. Abdullah: "Dünyadan, dünyalık ile müstağnî olmak isteyen, ateşi saman ile söndürmeye çalışan gibidir." demiştir. **Bendar** da: "Dünyaya dalanların zühd ü takvâdan bahsettiklerini gördüğün zaman, bil ki onlar şeytanın elinde eğlencedirler." demiştir. Yine bu zât şöyle demiştir: "Dünyaya teveccüh edenleri dünya ateşi sonunda kül eder. Âhirete müteveccih kimseyi de âhiret ateşi tasfiye ederek faydalı altın haline getirir. Allah'a müteveccih olanı da tevhîd ateşi yakarak pahâ biçilmez bir cevher haline inkılâb ettirir."

Hz. Ali dünyâyı zemmederken şu benzetmeleri yapar: "Dünyâ altı şeyden ibarettir. Bunlar: yenen, içilen, giyilen, binilen, evlenilen ve koklanan şeylerdir. Yenilen şeylerin en üstünü baldır. O da bir tür sinekten çıkan bir şeydir. İçeceklerin en üstünü sudur. İyiler de kötüler de bunda müsavidir. En üstün giyecek ipektir. O da böceğin dokumasıdır. Binitlerin en üstünü attır. Onun üzerinde ise adamlar öldürülür. Nikâh edilenlerin en üstünü kadındır. (Onunla cinsi münasebet kurularak) bevl edilen yerler birleşir. Kadın en güzel yerini süslemekle birlikte, onun en çirkin yeri murad edilir. Kokuların en iyisi misktir. O da kanıdır.".

بيان المواعظ في ذمّ الدّنيا وصفتها

قالَ بعضُهُمْ : (يا أيُّها الناسُ ؛ اعملُوا علىٰ مهلٍ ، وكونُوا مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ علىٰ وَجَلٍ ، ولا تغترُّوا بالأملِ ونسيانِ الأجلِ ، ولا تركنُوا إلى الدُّنيا ؛ فإنَّها غدَّارةٌ خدَّاعةٌ ، قدْ تزخرفَتْ لكُمْ بغرورِها ، وفتنَتْكُمْ بأمانيها ، وتزيَّنَتْ لخطَّابِها ، فأصبحَتْ كالعروسِ المجلوَّةِ ، العيونُ إليها ناظرةٌ ، والقلوبُ عليها عاكفةٌ ، والنفوسُ لها عاشقةٌ ، فكمْ مِنْ عاشقٍ لها قتلَتْ ، ومطمئنٍّ إليها خذلَتْ .

فانظرُوا إليها بعينِ الحقيقةِ ؛ فإنَّها دارٌ كثُرَتْ بوائقُها ، وذمَّها خالقُها ، جديدُها يبلىٰ ، ومُلْكُها يفنىٰ ، وعزيزُها يذلُّ ، وكثيرُها يقلُّ ، وحيُّها يموتُ ، وخيرُها يفوتُ ، فاستيقظُوا رحمَكمُ اللهُ مِنْ غفلتِكُمْ ، وانتبهُوا مِنْ رقدتِكُمْ ، قبلَ أنْ يُقالَ : فلانٌ عليلٌ ، أوْ مدنفٌ ثقيلٌ ، فهلْ على الدواءِ مِن دليلٍ ؟ وهلْ إلى الطبيبِ مِنْ سبيلٍ ؟ فيُدعىٰ لكَ الأطباءُ ، ولا يُرجىٰ لكَ الشفاءُ ، ثمَّ يُقالُ : فلانٌ أوصىٰ ، ومالَهُ أحصىٰ ، ثمَّ يُقالُ : قدْ ثقُلَ لسانُهُ ، فما يكلِّمُ إخوانَهُ ، ولا يعرفُ جيرانَهُ ، وعرِقَ عندَ ذلكَ جبينُكَ ، وتتابعَ أنينُكَ ، وثبتَ يقينُكَ ، وطمحَتْ جفونُكَ ، وصدقَتْ ظنونُكَ ، وتلجْلَجَ لسانُكَ ، وبكىٰ إخوانُكَ ، وقيلَ لكَ : هٰذا ابنُكَ فلانٌ ، وهٰذا أخوكَ فلانٌ ، ومُنعتَ الكلامَ فلا تنطقُ ، وخُتمَ علىٰ لسانِكَ فلا ينطلقُ ، ثمَّ حلَّ بكَ القضاءُ ، وانتزُعَتْ نفسُكَ مِنَ الأعضاءِ ، ثمَّ عُرِجَ بها إلى السماءِ ، فاجتمعَ

عندَ ذلكَ إخوانُكَ ، وأُحضِرَتْ أكفانُكَ ، فغسَّلوكَ وكفَّنوكَ ، فانقطعَ عوَّادُكَ ، واستراحَ حسَّادُكَ ، وانصرفَ أهلكَ إلىٰ مالكَ ، وبقيتَ مرتهناً بأعمالِكَ) .

وقالَ بعضُهُمْ لبعضِ الملوكِ : (إنَّ أحقَّ الناسِ بذمِّ الدُّنيا وقِلاها مَنْ بُسطَ لهُ فيها ، وأُعطيَ حاجتَهُ مِنْها ؛ لأنَّهُ يتوقَّعُ آفةً تعدو علىٰ مالِهِ فتجتاحُهُ ، أوْ علىٰ جمعِهِ فتفرِّقُهُ ، أوْ تأتي سلطانَهُ فتهدمُهُ مِنَ القواعدِ ، أوْ تدبُّ إلىٰ جسمِهِ فتسقمُهُ ، أوْ تفجعُهُ بشيءٍ هوَ ضنينٌ بهِ مِنْ أحبابِهِ ، فالدُّنيا أحقُّ بالذَّمِّ ، هيَ الآخذةُ ما تعطي ، الراجعةُ فيما تهبُ ، بينا هيَ تضحِكُ صاحبَها إذْ أضحكَتْ منْهُ غيرَهُ ، وبينا هيَ تبكي لهُ إذْ أبكَتْ عليهِ ، وبينا هيَ تبسطُ كفَّها بالإعطاءِ إذْ بسطَتْها بالاستردادِ ، تعقدُ التاجَ علىٰ رأسِ صاحبِها اليومَ ، وتعفِّرُهُ في الترابِ غداً ، سواءٌ عليها ذهابُ ما ذهبَ وبقاءُ ما بقيَ ، تجدُ في الباقي مِنَ الذاهبِ خلفاً ، وترضىٰ بكلٍّ مِنْ كلٍّ بدلاً)(١) .

وكتبَ الحسنُ البصريُّ إلىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ : (أمَّا بعدُ : فإنَّ الدُّنيا دارُ ظعنٍ ليسَتْ بدارِ إقامةٍ ، وإنَّما أُنزِلَ آدمُ عليهِ السلامُ مِنَ الجنةِ إليها عقوبةً ، فاحذرْها يا أميرَ المؤمنينَ ؛ فإنَّ الزادَ مِنْها تركُها ، والغنىٰ مِنْها فقرُها ، لها في كلِّ حينٍ قتيلٌ ، تذلُّ مَنْ أعزَّها ، وتفقِرُ مَنْ جمعَها ، هيَ كالسُّمِّ يأكلُهُ مَنْ لا يعرفُهُ وهوَ حتفُهُ ، فكنْ فيها كالمداوي جراحتَهُ ، يحتمي

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٤٧) .

قليلاً مخافةَ ما يكرهُ طويلاً ، ويصبرُ علىٰ شدَّةِ الدواءِ مخافةَ طولِ البلاءِ .

فاحذرْ هـٰذهِ الدارَ الغدَّارةَ ، الختَّالةَ الخدَّاعةَ ، التي قدْ زيَّنَتْ بخدعِها ، وفتنَتْ بغرورِها ، وتحلَّتْ بآمالِها ، وتشوَّقَتْ لخطَّابِها ، فأصبحَتْ كالعروسِ المجلوَّةِ ، العيونُ إليها ناظرةٌ ، والقلوبُ عليها والهةٌ ، والنفوسُ لها عاشقةٌ ، وهيَ لأزواجِها كلِّهِمْ قاتلةٌ ، فلا الباقي بالماضي معتبرٌ ، ولا الآخرُ بالأوَّلِ مزدجرٌ ، ولا العارفُ باللهِ عزَّ وجلَّ حينَ أخبرَهُ عنها مدَّكرٌ ، فعاشقٌ لها قدْ ظفرَ مِنْها بحاجتِهِ ، فاغترَّ وطغىٰ ، ونسيَ المعادَ ، فشغلَ فيها لُبَّهُ ، حتَّىٰ زلَّتْ عنْها قدَمُهُ ، فعظُمَتْ ندامتُهُ ، وكثُرَتْ حسرتُهُ ، واجتمعَتْ عليهِ سكراتُ الموتِ بألمِهِ ، وحسراتُ الفوتِ بغصَّتِهِ ، وراغبٌ فيها لمْ يدركْ مِنْها ما طلبَ ، ولمْ يروِّحْ نفسَهُ مِنَ التَّعبِ ، فخرجَ بغيرِ زادٍ ، وقدِمَ علىٰ غيرِ مهادٍ ، فاحذرْها يا أميرَ المؤمنينَ .

وكنْ أسرَّ ما تكونُ فيها أحذرَ ما تكونُ لها ؛ فإنَّ صاحبَ الدُّنيا كلَّما اطمأنَّ مِنْها إلىٰ سرورٍ . . أشخصَتْهُ إلىٰ مكروهٍ ، السارُّ فيها لأهلِها غارٌّ ، والنافعُ مِنْها غداً ضارٌّ ، وقدْ وُصِلَ الرَّخاءُ مِنْها بالبلاءِ ، وجُعِلَ البقاءُ فيها إلىٰ فناءٍ ، فسرورُها مشوبٌ بالأحزانِ ، لا يرجعُ مِنْها ما ولَّىٰ وأدبرَ ، ولا يُدرىٰ ما هوَ آتٍ فينتظرَ .

أمانيها كاذبةٌ ، وآمالُها باطلةٌ ، وصفوُها كدرٌ ، وعيشُها نكدٌ ، وابنُ آدمَ فيها علىٰ خطرٍ ، إنْ عقَلَ ونظَرَ . . فهوَ مِنَ النَّعماءِ علىٰ خطرٍ ، ومِنَ البلاءِ علىٰ حذرٍ ، فلوْ كانَ الخالقُ لمْ يُخبِرْ عنها خبراً ، ولمْ يضربْ لها مثلاً . .

لكانَتِ الدُّنيا قدْ أيقظَتِ النائمَ ، ونبَّهَتِ الغافلَ ، فكيفَ وقدْ جاءَ مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ عنها زاجرٌ ، وفيها واعظٌ ، فما لَها عندَ اللهِ جلَّ ثناؤُهُ قدرٌ ، وما نظرَ إليها منذُ خلقَها .

ولقدْ عُرِضَتْ علىٰ نبيِّكَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بمفاتيحِها وخزائنِها لا ينقصُهُ ذلكَ عندَ اللهِ جناحَ بعوضةٍ ، فأبىٰ أنْ يقبلَها ؛ إذْ كرِهَ أنْ يخالفَ على اللهِ أمرَهُ ، أوْ يحبَّ ما أبغضَ خالقُهُ ، أوْ يرفعَ ما وضعَ مليكُهُ ، فزواها عنِ الصالحينَ اختباراً ، وبسطَها لأعدائِهِ اغتراراً .

فيظنُّ المغرورُ بها المقتدرُ عليها أنَّهُ أُكرِمَ بها ، ونسيَ ما صنعَ اللهُ عزَّ وجلَّ بمحمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حينَ شدَّ الحجرَ علىٰ بطنِهِ ، ولقدْ جاءَتِ الرِّوايةُ عنهُ عنْ ربِّهِ تباركَ وتعالىٰ : أنَّهُ قالَ لموسىٰ عليهِ السَّلامُ : إذا رأيتَ الغِنىٰ مقبلاً . . فقلْ : ذنبٌ عُجِّلَتْ عقوبتُهُ ، وإذا رأيتَ الفقرَ مُقبلاً . . فقلْ : مرحباً بشعارِ الصالحينَ ، وإنْ شئتَ . . اقتديتَ بصاحبِ الروحِ والكلمةِ عيسى ابنِ مريمَ عليهِ السلامُ ؛ فإنَّهُ كانَ يقولُ : إدامي الجوعُ ، وشعاري الخوفُ ، ولباسي الصوفُ ، وصلاتي في الشتاءِ مشارقُ الشمسِ ، وسراجي القمرُ ، ودابَّتي رجلايَ ، وطعامي وفاكهتي ما أنبتَتِ الأرضُ ، أبيتُ وليسَ لي شيءٌ، وأصبحُ وليسَ لي شيءٌ ، وليسَ على الأرضِ أحدٌ أغنىٰ منِّي)(١) .

---

(١) كذا رواه بطوله ومرفوعه ابنُ أبي الدنيا في « الزهد » (٥٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣١٣) عن الحسن ، فالمرفوع فيه مرسل ، وخبر إعراضه صلى الله عليه وسلم عن الدنيا وقد عرضت عليه رواه الترمذي (٢٣٤٧) عن أبي أمامة مرفوعاً : « عرض علي =

وقالَ وهبُ بنُ منبِّهٍ : (لمَّا بعثَ اللهُ عزَّ وجلَّ موسىٰ وهارونَ عليهما السلامُ إلىٰ فرعونَ . . قالَ : لا يَرُوعنَّكُما لباسُهُ الذي لبسَ مِنَ الدُّنيا ؛ فإنَّ ناصيتَهُ بيدي ، ليسَ ينطِقُ ولا يطرِفُ ولا يتنفَّسُ إلا بإذني ، ولا يعجبنَّكُما ما تمتَّعَ بهِ مِنْها ؛ فإنَّما هيَ زهرةُ الحياةِ الدُّنيا وزينةُ المترفينَ ، فلوْ شئتُ أنْ أزيِّنَكُما بزينةٍ مِنَ الدُّنيا ، يعرفُ فرعونُ حينَ يراها أن مقدرتَهُ تعجزُ عمَّا أُوتيتُما . . لفعلتُ ، ولكنِّي أرغبُ بكُما عنْ ذلكَ ، فأزوي ذلكَ عنْكُما ، وكذلِكَ أفعلُ بأوليائي ، إنِّي لأذودُهُمْ عنْ نعيمِها ، كما يذودُ الرَّاعي الشفيقُ غنمَهُ عنْ مراتعِ الهَلَكَةِ ، وإنِّي لأجنِّبُهُمْ سلوتَها كما يجنِّبُ الراعي الشفيقُ إبلَهُ عنْ مباركِ العُرَّةِ⁽¹⁾ ، وما ذاكَ لهوانِهِمْ عليَّ ، ولكنْ ليستكملُوا نصيبَهُمْ مِنْ كرامتِي سالماً موفراً ، إنَّما يتزيَّنُ لي أوليائي بالذُّلِّ والخشوعِ ، والخوفِ والخضوعِ ، والتقوىٰ تثبتُ في قلوبِهِمْ ، فتظهرُ علىٰ أجسادِهِمْ ؛ فهيَ ثيابُهُمُ التي يلبسونَ ، ودثارُهُمُ الذي يظهرونَ ، وضميرُهُمُ الذي يستشعرونَ ، ونجاتُهُمُ التي بها يفوزونَ ، ورجاؤُهُمُ الذي إيَّاهُ يأملونَ ، ومجدُهُمُ الذي بهِ يفخرونَ ، وسيماهُمُ التي بها يُعرفُونَ ، فإذا لقيتَهُمْ . . فاخفضْ لهُمْ جناحَكَ ، وذلِّلْ لهُمْ قلبَكَ ولسانَكَ ، واعلمْ أنَّهُ مَنْ أخافَ لي

= ربي ليجعل لي بطحاء مكة ذهباً ، قلت : لا يا رب ، ولكن أشبع يوماً وأجوع يوماً » ، وخبر موسىٰ عليه السلام رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٤٤٦٩) من حديث أبي سعيد رضي الله عنه .

(١) العُرَّة : الجرب .

وليّاً . . فقدْ بارزَني بالمحاربةِ ، ثمَّ أنا الثائرُ لهُ يومَ القيامةِ)⁽¹⁾ .

وخطبَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنْهُ يوماً فقالَ : (اعلمُوا أنَّكُمْ ميِّتُونَ ، ومبعوثونَ مِنْ بعدِ الموتِ ، وموقوفونَ علىٰ أعمالِكُمْ ، ومجزيُّونَ بها ، فلا تغرنَّكُمُ الحياةُ الدُّنيا ؛ فإنَّها بالبلاءِ محفوفةٌ ، وبالفناءِ معروفةٌ ، وبالغدْرِ موصوفةٌ ، وكلُّ ما فيها إلىٰ زوالٍ ، وهيَ بينَ أهلِها دولٌ وسجالٌ ، لا تدومُ أحوالُها ، ولا يسلمُ مِنْ شرِّها نُزَّالُها ، بينا أهلُها مِنْها في رخاءٍ وسرورٍ ؛ إذا هُمْ مِنْها في بلاءٍ وغرورٍ ، أحوالٌ مختلفةٌ ، وتاراتٌ متصرِّفةٌ ، العيشُ فيها مذمومٌ ، والرخاءُ فيها لا يدومُ ، وإنَّما أهلُها فيها أغراضٌ مستهدفةٌ ، ترميهِمْ بسهامِها ، وتقصمُهُمْ بحِمامِها ، وكلٌّ حتفُهُ فيها مقدورٌ ، وحظُّهُ فيها موفورٌ .

واعلمُوا عبادَ اللهِ أنَّكُمْ وما أنتمْ فيهِ مِنْ هـٰذهِ الدُّنيا علىٰ سبيلِ مَنْ قَدْ مضىٰ ممَّنْ كانَ أطولَ منكُمْ أعماراً ، وأشدَّ منكُمْ بطشاً ، وأعمرَ دياراً ، وأبعدَ آثاراً ، فأصبحَتْ أصواتُهُمْ هامدةً خامدةً مِنْ بعدِ طولِ تقلُّبِها ، وأجسادُهُمْ باليةً ، وديارُهُمْ علىٰ عروشِها خاليةً ، وآثارُهُمْ عافيةً .

واستبدلُوا بالقصورِ المشيدةِ والسررِ والنمارقِ الممهَّدةِ الصخورَ والأحجارَ المسندةَ في القبورِ اللاطئةِ الملحدةِ ، فمحلُّها مقتربٌ ، وساكنُها مغتربٌ بينَ أهلِ عمارةٍ موحشينَ ، وأهلِ محلَّةٍ متشاغلينَ ، لا يستأنسونَ بالعمرانِ ، ولا يتواصلونَ تواصلَ الجيرانِ والإخوانِ ، علىٰ ما بينَهُمْ مِنْ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٦٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ١١) .

قربِ المكانِ والجوارِ ودنوِّ الدارِ ، وكيفَ يكونُ بينَهُمْ تواصلٌ ، وقدْ طحنَهُمْ بكَلْكَلِهِ البِلىٰ ، وأكلَتْهُمُ الجنادلُ والثرىٰ ، فأصبحُوا بعدَ الحياةِ أمواتاً ، وبعدَ غضارةِ العيشِ رُفاتاً .

فُجعَ بهِمُ الأحبابُ ، وسكنُوا تحتَ الترابِ ، وظعنُوا فليسَ لهُمْ إيابٌ ، هيهاتَ هيهاتَ ، ﴿ كَلَّآ إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَآئِلُهَاۖ وَمِن وَرَآئِهِم بَرْزَخٌ إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴾ ، فكأنْ قدْ صرتُمْ إلىٰ ما صارُوا إليهِ مِنَ البلىٰ ، والوحدةِ في دارِ المثوىٰ ، وارتهنتُمْ في ذلكَ المضجعِ ، وضمَّكُمْ ذلكَ المستودعُ .

فكيفَ بكُمْ لوْ عاينتُمُ الأمورَ ، وبُعثرَتِ القبورُ ، وحُصِّلَ ما في الصدورِ ، وأُوقِفتُمْ للتحصيلِ بينَ يديِ الملكِ الجليلِ ، فطارَتِ القلوبُ لإشفاقِها مِنْ سالفِ الذنوبِ ، وهُتكَتْ عنكُمُ الحجُبُ والأستارُ ، وظهرَتْ منكُمُ العيوبُ والأسرارُ ، هنالكَ تُجزىٰ كلُّ نفسٍ بما كسبَتْ ، إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقولُ : ﴿ لِيَجْزِيَ ٱلَّذِينَ أَسَٰٓـُٔواْ بِمَا عَمِلُواْ وَيَجْزِيَ ٱلَّذِينَ أَحْسَنُواْ بِٱلْحُسْنَى ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَوُضِعَ ٱلْكِتَٰبُ فَتَرَى ٱلْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ . . . ﴾ الآيةَ ، جعلَنا اللهُ وإيَّاكُمْ عاملينَ بكتابِهِ ، ومتبعينَ لأوليائِهِ ؛ حتَّىٰ يُحِلَّنا وإيَّاكُمْ دارَ المُقامةِ مِنْ فضلِهِ ، إنَّهُ حميدٌ مجيدٌ)(١) .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (الأيامُ سهامٌ ، والناسُ أغراضٌ ، والدهرُ يرميكَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٢١٢) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٣٦٤) .

كلَّ يومٍ بسهامِهِ ، ويخترمُكَ بلياليهِ وأيامِهِ ، حتَّىٰ يستغرقَ جميعَ أجزائِكَ ، فكمْ بقاءُ سلامتِكَ معَ وقوعِ الأيامِ بكَ ، وسرعةِ الليالي في بدنِكَ ؟ لوْ كُشفَ لكَ عمَّا أحدثَتِ الأيامُ فيكَ مِنَ النقصِ . . لاستوحشْتَ مِنْ كلِّ يومٍ يأتي عليكَ ، واستثقلْتَ ممرَّ الساعاتِ بكَ ، ولكنْ تدبيرُ اللهِ سبحانَهُ فوقَ تدبيرِ الاعتبارِ ، وبالسلوِّ عنْ غوائلِ الدُّنيا وُجِدَ طعمُ لذاتِها ، وإنَّها لأَمَرُّ مِنَ العلقمِ إذا عجمَها الحكيمُ[1] ، وقدْ أعيتِ الواصفَ لعيوبِها بظاهرِ أفعالِها ، وما تأتي بهِ مِنَ العجائبِ أكثرُ ممَّا يحيطُ بهِ الواعظُ ، فنستوهبُ اللهَ رشداً إلى الصوابِ)[2] .

وقالَ بعضُ الحكماءِ وقدِ استُوصفَ الدُّنيا وقدْرَ بقائِها : (الدُّنيا وقتُكَ الذي يرجعُ إليكَ فيهِ طرفُكَ ؛ لأنَّ ما مضىٰ عنكَ . . فقدْ فاتَكَ إدراكُهُ ، وما لمْ يأتِ . . فلا علمَ لكَ بهِ ، والدَّهرُ يومٌ مقبلٌ تنعاهُ ليلتُهُ ، وتطويهِ ساعتُهُ ، وأحداثُهُ تتوالىٰ على الإنسانِ بالتغييرِ والنقصانِ ، والدهرُ موكَّلٌ بتشتيتِ الجماعاتِ ، وانخرامِ الشَّملِ ، وتنقُّلِ الدُّولِ ، والأملُ طويلٌ ، والعمرُ قصيرٌ ، وإلى اللهِ تصيرُ الأمورُ)[3] .

وخطبَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ فقالَ : (أيُّها الناسُ ؛ إنَّكُمْ

---

(١) عجمها ؛ يقال : عجمَ الشيء يعجمه عجماً ؛ عضَّه ليعلم صلابته من خوره ، وكذا العين تعجم إذا نظرت فاحصة مختبرة .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٩٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ١٥٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٩٧) .

خُلِقتُمْ لأمرٍ إنْ كنتُمْ تصدِّقُونَ بهِ . . إنَّكُمْ حمقىٰ ، وإنْ كنتُمْ تكذِّبونَ بهِ . . إنَّكُمْ لهلكىٰ ، إنَّما خُلِقتُمْ للأبدِ ، ولكنَّكُمْ مِنْ دارٍ إلىٰ دارٍ تُنقلونَ ، عبادَ اللهِ ؛ إنَّكُمْ في دارٍ لكُمْ فيها مِنْ طعامِكُمْ غصصٌ ، ومِنْ شرابِكُمْ شَرَقٌ ، لا تصفُو لكُمْ نعمةٌ تُسرُّونَ بها إلاَّ بفراقِ أخرىٰ تكرهونَ فراقَها ، فاعملُوا لما أنتُمْ صائرونَ إليهِ ، وخالدونَ فيهِ) ، ثمَّ غلبَهُ البكاءُ فنزلَ(١) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ في خطبتِهِ : (أوصيكُمْ بتقوى اللهِ ، والتركِ للدُّنيا التاركةِ لكُمْ وإنْ كنتُمْ لا تحبونَ تركَها ، المبليةِ أجسامَكُمْ وإنْ كنتُمْ تريدونَ تجديدَها ، فإنَّما مثلُكُمْ ومثلُها كمَثَلِ سَفْرٍ سلكُوا طريقاً وكأنَّهُمْ قدْ قطعُوهُ ، وأفضَوا إلىٰ عَلَمٍ فكأنَّهُمْ بلغُوهُ ، وكمْ عسىٰ أنْ يجريَ المجرىٰ حتَّىٰ ينتهيَ إلى الغايةِ ؟ وكمْ عسىٰ أنْ يبقىٰ مَنْ لَهُ يومٌ في الدُّنيا وطالبٌ حثيثٌ يطلبُهُ حتَّىٰ يفارقَها ؟ فلا تجزعُوا لبؤسِها وضرَّائِها ؛ فإنَّهُ إلى انقطاعٍ ، ولا تفرحُوا بنعيمِها ؛ فإنَّهُ إلىٰ زوالٍ ، عجبتُ لطالبِ الدُّنيا والموتُ يطلبُهُ ، وغافلٍ وليسَ بمغفولٍ عنْهُ)(٢) .

وقالَ محمدُ بنُ الحسينِ(٣) : (لمَّا علمَ أهلُ العقلِ والعلمِ والمعرفةِ والأدبِ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ قدْ أهانَ الدُّنيا ، وأنَّهُ لمْ يرضَها لأوليائِهِ ، وأنَّها عندَهُ حقيرةٌ قليلةٌ ، وأنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ زهدَ فيها ، وحذَّرَ أصحابَهُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٣٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٤١٤) .

(٣) في (ب) : (الحسن) بدل (الحسين) .

مِنْ فتنتِها. . أكلُوا منها قصداً ، وقدَّمُوا فضلاً ، وأخذُوا مِنْها ما يكفي ، وتركُوا ما يُلهِي ، لبسوا مِنَ الثيابِ ما سترَ العورةَ ، وأكلُوا مِنَ الطعامِ أدناهُ ممَّا سدَّ الجوعةَ ، نظرُوا إلى الدُّنيا بعينِ أنَّها فانيةٌ ، وإلى الآخرةِ أنَّها باقيةٌ ، فتزوَّدُوا مِنَ الدُّنيا كزادِ الراكبِ ، فخرَّبُوا الدُّنيا ، وعمرُوا بها الآخرةَ ، ونظرُوا إلى الآخرةِ بقلوبِهِمْ ، فعلمُوا أنَّهُمْ سينظرونَ إليها بأعينِهِمْ ، فارتحلُوا إليها بقلوبِهِمْ لمَّا علمُوا أنَّهُمْ سيرتحلُونَ إليها بأبدانِهِمْ ، صبروا قليلاً وتنعَّموا طويلاً ، كلُّ ذلكَ بتوفيقِ مولاهُمُ الكريمِ ، أحبُّوا ما أحبَّ لهُمْ ، وكرهُوا ما كرهَ لهُمْ) .

* * *

DÜNYANIN ZEMMİ VE VASFI HAKKINDA MEV'İZELER

Zâtın biri: "Ömür boyunca amel edin, Allah'tan korkun, uzun kuruntulara mağrûr olup eceli unutmayın. Dünyaya meyletmeyin. Zîra o, hîlekâr ve aldatıcıdır. Bâzen yaldızlı şekilde karşınıza çıkar, size ümitler verir, gönülleri kendisine bağlar ve gafilleri kendisine âşık eder. Nice âşıkları yolunda can vermiş ve ona güvenenler perîşân olmuştur. Onu gerçek yüzü ile görmeye çalış. O, bâdireleri çok olan bir yerdir. Onun Hâlikı onu yermiştir. Yenisi eskir, varlığı yok olur, çokluğu azalır, izzeti zillete dönüşür. Meveddeti kaybolur, iyiliği yok olur. "Falan hastalandı" veyâ "zayıfladı" denmeden önce gaflet uykusundan uyanın ki, Allah da size rahmet etsin. Hastalık kapladıktan sonra tabîp bulmak veyâ tedâvi olmak zordur. Tabîp bulunursa da, şifâ bulunmaz.

Sonra "Falanca vasıyet etti, malını saydı döktü" daha sonra "dili ağırlaştı, dostları ile konuşamıyor, komşularını tanıyamıyor" derler. Bu sırada alnından terler dökmeye başlar. İniltiler birbirini tâkip eder. Artık ümîdi kesilir, gözlerinin feri gider, dili peltekleşir, dost ve ahbâbı ağlamaya başlar, konuşamaz. Dili bağlandı, artık açılmaz. Sonra son nefes gelir. Rûhu âzâlarından ayrılır. Onu göklere çıkarırlar. O zaman dost ve ahbapları toplanır, kefenini hazırlar, suyu koyup, sonra yıkar ve kefenlerler. Artık ziyâretçileri kesilir, hased edenleri huzûra kavuşur. Onu mezarına koyar ve vereseleri terekesiyle meşgul olurlar. O da ameliyle başbaşa kalır."

Adamın biri hükümdarlardan birine, dünyayı en çok yermesi gerekenler, zenginlerdir. Çünkü bunların beklediği; bir âfet gelip mallarını helâk etmesi veyâ topladıklarını dağıtması veyâ malına hükmettirilmesi veyâ kendisine inme inerek hastalanması, yâhut kendisinin cimrilik ettiği bir hususta canını yakması gibi hususlarıdır. İşte dünyadan memnun olması sanılan servet sâhibinin vaziyeti budur. O halde her ciheti ile dünya yerilmeye lâyıktır. Çünkü o, verdiğini alır, hîbesine mürâcaat eder. Böyle olduğu halde sahibine başkası gülerken o da güler. Başkası ağladığı zaman o da ağlar. Bir yandan vermek için elini açarken, öte yandan başını topraklara katar. Geçen ile kalan, o kimse için müsâvîdir. Gidenin yerine, gelenlerden başka birini bulur. Her şeyin yerine bedel kabul eder. Onun için yerilecek dünyadır.

Hasan-ı Basrî Ömer b. Abdülâzîz'e yazdığı mektupta: "Bundan sonra bilmiş ol ki, dünya, ikamet yeri değil, göçmek yeridir. Âdem aleyhisselâm, ukubet için buraya indirilmiştir. Ey mü'minlerın emîri, dünyadan sakın. Dünyadan azık almak, onu terk etmektir. Zenginlik, dünyanın fakirliğidir. Dünya, her an insanları helâk etmektedir. Dünyayı azîz tutan zelîl olur. Dünyalık peşinde olan fakir düşer. O, bir zehir gibidir. Bilmeyen onu yer de helâki ondan olur. Sen dünyalıkta, yarasını tedavi için ilâcı az kullananlar gibi ol. Hîlebaz, aldatıcı ve zâlim olan bu dünyadan sakın. O dünya ki, hîlesi ile süslenmiş, aldatması ile gönülleri kendisine çekmiştir. O, boyalı duvaklı bir gelin gibi gözlerin kendisine çevrilmesini, gönülleri kendisine çekmesini ve insanları kendine âşık etmesini bilen bir hîlekârdır. O, efendilerinin hepsine bugz eder, geçmiş ile gelecek arasında fark gözetmez, kimse kimseyi îkaz etmez. Ona âşık olanlardan bâzıları maksadına ulaşır, aldanır ve azgınlığa başlar. Âhireti unutur, bütün meşgalesi o olur. Sonra birden ayakları kayar, hasreti artar pişmanlığı çoğalır, ölümün acı ve sancıları üzerine çöker ve böyle gider.

Diğer bâzı tâlipleri de aradıklarını bulamaz, kendini sıkıntıdan kurtaramaz. Bu telâşlar içerisinde azıksız olarak yola çıkar ve yataksız olarak ortada kalır. Ey mü'minlerin Emiri, ondan sakın. Zîra dünyaya kıymet verenler ne zaman sevinirlerse, hemen ardından bir sıkıntı ile karşılaşırlar. Onların arasına giren aldanır, ondan faydalanan zarar görür. Onun genişliği belâ ile karışıktır. Devamı yok, zevâle mahkumdur. Neşesi hüzünle karışıktır. Giden gelmez, geleceğin ne olduğu da bilinmez ki, ona göre davransın. Ümitleri yalan, emelleri boş, sâfi görünen şeyleri bulanık, yaşayışı mihnet ve meşakkattir.

Aklı başında olan insan her an tehlikede olduğunun farkındadır. Varlıkları dâima tehlikede, felaketten dâimâ korkudadır. Eğer onu yaratan Allahu Teâlâ onun bu tehlikelerini, haber vermese ve onun hakkında darb-ı meseller ortaya koymasa bile o, bizzat kendisi hâl ve davranışları ile uykudakileri îkaz eder ve gaflettekilere tembîh ederdi. Hâlbuki bizzât Allahu Teâlâ ondan men etmiş ve bu hususta mev'izeler vermiştir. Onun Allah katında bir kıymeti yok ve yarattığından îtibâren bir defa olsun Allahu Teala ona nazar etmiş değildir.

Bütün hazîneleri ve hazînelerinin anahtarları ile yüce Peygamber Hz. Muhammed aleyhisselâma arzedildiği halde o, onu kabul etmemiştir. Zîra o Rabbine muhâlefetten ve Allah'ın buğz ettiğini sevmekten çekinmiş ve bunu kerîh görmüştür. Onu iyi kullarından çekti de onu, tecrübe için kötülere verdi. Onlar kendilerine verilen dünyalığı bir ikram sandı ve buna aldandılar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in açlıktan karnı üzerine taş bağladığını unuttular.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den gelen bir rivâyette Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm**a: "Zenginliğin geldiğini gördüğün zaman bu, ukubeti acele edilen bir günâhtır, yoksulluğun geldiğini gördüğün zaman da "Merhabâ ey sâlihlerin şiârı!" de." buyurdu.

Hattâ istersen **Îsâ aleyhisselâm**a uy. O: "Elbisem yün, kış mevsiminde sılâm güney yerler, ışığım ay, binitim ayaklarım, yemeğim yeryüzündeki nebâtât (bitkiler), yokluk içinde yatar ve bir şeyim olmadan sabahlarım. Bu şartlar altında yeryüzünde benden zengin yok." dedi.

Vehb b. Münebbih anlatıyor: "Allahu Teâlâ Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâmı Firavun'a gönderdiği zaman onlara, "Onun elbise, tantana, ihtişam ve dünyalıktan olan nasîbi sizi şaşırtmasın. Zîra onun kellesi benim yed-i kudretimdedir. Onun konuşması, göz açıp yumması ve nefes alıp vermesi benim iznimledir. Onun varlıkları, muvakkat olan dünya yeşilliklerinden ibârettir. İstesem size Firavun'u âciz bırakacak bir süs ve zînet verirdim. Fakat ben sizi dünyanın zînetinden vazgeçiririm ve onun için size bu bolluğu vermem. Hattâ bütün dostlarıma aynı muâmeleyi yaparım. Bir çobanın koyunlarını tehlikeden koruduğu gibi ben de sizi dünyalıktan korurum. Benim dostlarım kalplerinde, bütün vücutlarında kendini gösteren takvâ, huşû, saygı, korku ve zillet ile benim karşımda süslenirler. Onların giyecekleri elbiseleri yün, süslenecekleri ev eşyâsı ve bürünecekleri yatakları bunlardır. İçlerinde olanlar da bunlardır. Kurtuluş ve umduklarına ulaşma çâreleri de budur. Tanınma nişâneleri ve iftihar vesîleleri de budur. Bu gibilere uğradığın zaman onlara şefkat kanatlarını döşe. Kalp ve dilinle onlara karşı yumuşak ve mütevâzi ol. Şunu da bil ki, benim dostlarımdan birini korkutan, bana karşı cephe almış olur ve kıyâmette hasmı ben olurum."

Hz. Ali (r.a.) bir hutbesinde: "Bilmiş olun ki sizler ölecek, sonra dirilecek ve sonra yaptıklarınızın hesâbını verecek, amellerinizin karşılığını bulacaksınız. Dünya yaşayışı sizi aldatmasın. Zîra o felâketlerle kaplıdır, zevâle mahkûmdur. Gadretmekle vasfedilmiştir. Dünyada her ne varsa yok olacaktır. O bâzen adamlarının lehine ve bâzen de aleyhinedir. Bir hal üzerine de kalmaz. Oraya gelenler kötülükten emîn olamaz. Onun adamları bir ara bolluk ve huzûr içinde iken hemen felâket ve mihnetle karşılaşırlar. Sık sık değişen muhtelif haller vardır. Burada hayat mezmûm, bolluk ve genişlik muvakkattir, devamsızdır. İnsanları, hedef alınmış gayelerdir. Oklarla onları vurur ve ânî ölümlerle onları kırar. Herkesin eceli malum ve nasîbi boldur.

Şunu da bilmiş olunuz ki, siz ve içinde bulunduğunuz bu dünya bu zaman, sizden evvel geçen, sizden çok yaşayıp sizden daha kuvvetli olan ve sizden daha ziyâde bu dünyayı imâr edenlerden farklı değildir. Uzun değişikliklerden sonra onların da sesleri kesildi, cesetleri çürüdü, sarayları boş kaldı ve memleketleri harap oldu. Kuvvetli binaları, köşkleri ve işlemeli eğerleri, yerlerini mezar taşlarına terk etti. Onların meskenleri hayatta olup dünya işiyle uğraşanlara yakın fakat kendileri garip, artık mâmûrelere bakmaz, komşuları ile alâkadar olmazlar. Nasıl onlarla buluşup anlaşsınlar ki, onları mukadder âkıbetleri yakaladı. Topraklar onların cesetlerini yedi. Yaşadıktan sonra öldü. O parlak yaşayışdan sonra parçalandılar da dostları onlara acıdı, onlar toprak altında kaldılar. Zannettiler ki, onlar için daha dönüş yok. Heyhât heyhât, Allahu Teâlâ:

كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

"Hayır, bu söylediği sâdece kendi sözüdür. Tekrar diril-

tilecekleri güne kadar arkalarında geriye dönmekten alıkoyan bir engel vardır.” (Mü’minûn sûresi, 23/100) buyurmuştur.

Siz de bir an kendinizi onların yerine koyun, aynı şekilde o mezara gireceğinizi, sonra da bütün gizli işlerin açığa çıkacağı tüyler ürpertici o dehşetli günde yaptıklarınızın hesabını vermek üzere Allah’ın huzuruna çıkacağınızı düşünün. İşte o günde herkes kazancına göre mücâzât görecektir. Nitekim Allahu Teâlâ:

لِيَجْزِيَ الَّذٖينَ أَسَاءُوا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِيَ الَّذٖينَ أَحْسَنُوا
بِالْحُسْنٰى

“O kötülük yapanlara işlerinin karşılığını verir. İyi davrananlara işlediklerinden daha iyisiyle karşılığını verir.” (Necm sûresi, 53/31) buyurmuştur. Yine:

وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمٖينَ مُشْفِقٖينَ مِمَّا فٖيهِ

“Amel defteri ortaya konunca, suçluların, onda yazılı olanlardan korktuklarını görürsün.” (Kehf sûresi, 18/49) buyrulmuştur. İşte bunları düşünün de ona göre kendinize çeki düzen verin. Allahu Teâlâ bizi ve sizi Kur’an’ın hükmüyle amel edenlerden ve dostlarına uyanlardan etsin de, fazlıyla cennetine koysun. Hamîd ve Mecîd olan O’dur.”

Hakîmlerden biri de şöyle diyor: “Günler ok, insanlar hedef, zaman ise atıcıdır. Her gün sana bir ok atar ve her geçen gün ve gece seni yıpratıp tüketmeye çalışır, hattâ her tarafını istilâ eder. Daha senin selâmetle bekan nerede kalır? Geçen günlerin sana verdikleri noksanlığı görebilseydin, gelecek olan her güne nefret eder ve saatlerin geçmesi senin ağırına giderdi.

Fakat Allah'ın takdîri, bütün tedbîrlerin üstündedir. Dünyanın zevki, dünya gailelerinden sıyrılmakla bulunur. Aslında dünya hakîmin ilaç hâline getirdiği Hanzel ağacından daha acıdır. Onun dış görünüşüyle kusurlarını olduğu gibi anlatmaktan onu tavsîf edenler bile âcizdir. Onun acâyip halleri anlatılanlardan çok daha fazladır. Allah bizi doğru yola hidâyet edip doğru yoldan ayırmasın."

Hakîmin biri dünyayı anlatırken şöyle dedi: "Dünya, içinde bulunduğun andan ibârettir. Zîra geçen geçti, onu bir daha bulmak mümkün değil, "dehr" dediğin gecenin haber verdiği ve gelmekte olan bir gündür. İçindeki vakalar insan üzerinde devreder durur. Zaman, cemâatleri parçalamak, dostları birbirinden ayırmak, devletleri başka yerlere nakletmekle vazîfelendirilmiştir. Ömür ise kısa, emeller çok, bu kısa ömür içine sığmazlar, dönüş Allah'adır."

Ömer b. Abdülâzîz de hutbesinde: "Ey insanlar, siz bir şey için yaratıldınız. Ona inanırsanız ahmak sayılırsınız, inanmazsanız helâke gidersiniz. Siz, bu fâni için değil, ebediyet için yaratıldınız, buradan oraya intikal edeceksiniz. Ey Allah'ın kulları, siz bir yerdesiniz ki, yemeği kursağınıza tıkanır, suyu boğazınızda kalır, iliğinize sizi sevindirecek bir nîmet verirse, hasretini çektirecek başka bir nîmeti elinizden alır. Bunları düşünerek siz, nihâyet varacağınız ve ebedî kalacağınız yer için çalışın." dedi ve gözyaşlarını tutamadığı için hutbeden indi.

Hz. Ali (r.a.) bir hutbesinde: "Size takvâyı tavsiye eder ve dünyayı terk etmenizi isterim. O dünya ki, siz istemeseniz de sizi terk edecek ve yenilenmesini istediğiniz cisimlerinizi yıpratacaktır. Siz ve dünya, yolculuk halinde bulunan bir cemâat gibisiniz. Bunlar yola girmiş ve güya yolu bitirmiş en son tepesine ulaşmışlardır.

Nîceleri buraya ulaşmayı umar. Nice harîsler var ki, arzularına ermeden bu dünyadan ayrılırlar. Onun sıkıntı ve mihnetlerinden şikâyet edip durmayın. Zîra onlar tükenmek üzeredir. Varlıkları ile de sevinmeyin. Zîra onlar da yok olmaya mahkûmdur. Şaşarım o adama ki, ölüm onu arayıp dururken, o dünyayı arar, unutulmadığı halde kendisi gaflet eder." demiştir.

Muhammed b. Hasan anlatıyor: "Akıl, ilim, mârifet ve edeb sahipleri vaktâ ki, Allahu Teâlâ'nın dünyayı hakîr olarak yarattığını, velîlerine revâ görmediğini, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in de ondan yüz çevirip zararından ashâbını korkuttuğunu bildilerse; iktisâd ile ondan yedi, kifâyet miktarını aldı. Fazlasını âhireti için tasadduk etti, setr-i avret edecek kadar giydi, yalnız açlıklarını giderecek yemeklerle iktifâ etti. Dünyaya fâni gözü ile baktılar. Âhirete ise bâkî olduğuna inanarak baktılar. Dünyalıktan, bir yolcu gibi azık aldı. Dünyayı yıktı, âhireti yaptılar. Basîret gözü ile âhirete baktıktan sonra baş gözü ile de onu göreceğine inandılar. İleride bedenleri ile de gidecekleri bu yere inandıkları için kalpleri ile ona teveccüh ettiler ve az bir sabır netîcesinde büyük nîmetlere ulaştılar. Bütün bunlar Allah'ın tevfîki ile olan şeylerdir. Sizler de Allah'ın sizin için sevdiğini seviniz ve sevmediğini sevmeyiniz."

بيان صفة الدنيا بالأمثلة

اعلمْ : أنَّ الدُّنيا سريعةُ الفناءِ ، قريبةُ الانقضاءِ ، تعِدُ بالبقاءِ ، ثمَّ تُخلِفُ بالوفاءِ ، تنظرُ إليها فتراها ساكنةً مستقرَّةً ، وهيَ سائرةٌ سيراً عنيفاً ، ومرتحلةٌ ارتحالاً سريعاً ، ولكنَّ الناظرَ إليها قدْ لا يحسُّ بحركتِها ، فيطمئنُّ إليها ، وإنَّما يحسُّ عندَ انقضائِها .

* * *

ومثالُها : الظِّلُّ ، فإنَّهُ متحركٌ ساكنٌ ، متحركٌ في الحقيقةِ ، ساكنٌ في الظاهرِ ، لا تُدركُ حركتُهُ بالبصرِ الظاهرِ ، بلْ بالبصيرةِ الباطنةِ .

ولمَّا ذكرتِ الدُّنيا عندَ الحسنِ البصريِّ رحمةُ اللهِ عليهِ . أنشدَ(١) : [من الكامل]

أَحْلامُ نَوْمٍ أَوْ كَظِلٍّ زائِلٍ إِنَّ ٱللَّبِيبَ بِمِثْلِها لا يُخْدَعُ

وكانَ الحسنُ بنُ عليٍّ بنِ أبي طالبٍ رضيَ اللهُ عنهُما يتمثلُ ويقولُ(٢) : [من البسيط]

يا أَهْلَ لَذَّاتِ دُنْيا لا بَقاءَ لَها إِنَّ ٱغْتِراراً بِظِلٍّ زائِلٍ حُمُقُ

وقيلَ : إنَّ هـٰذا مِنْ قولِهِ .

---

(١) البيت منسوب إلىٰ عمران بن حطان ، انظر « شعر الخوارج » (ص ١٥٥) ، وإلى ابن أبي حصينة في « ديوانه » (١/ ٣٧٦) .

(٢) انظر « ربيع الأبرار » (١/ ٧٠) ، و« المدهش » (١/ ٣٩٥) .

ويُقالُ : نزلَ أعرابيٌّ بقومٍ ، فقدَّموا إليهِ طعاماً ، فأكلَ ، ثمَّ قامَ إلىٰ ظلِّ خيمةٍ لهُمْ ، فنامَ هناكَ ، فاقتلعُوا الخيمةَ ، فأصابَتْهُ الشمسُ ، فانتبهَ وقامَ وهوَ يقولُ : [من الطويل]

أَلا إِنَّمـا ٱلـدُّنْيـا كَظِـلٍّ بَنَيْتَـهُ وَلا بُـدَّ يَـوْمـاً أَنَّ ظِلَّـكَ زائِـلُ[1]

وكذلكَ قيلَ[2] : [من الطويل]

وَإِنَّ ٱمْـرَأً دُنْيـاهُ أَكْبَـرُ هَمِّـهِ لَمُسْتَمْسِـكٌ مِنْهـا بِحَبْـلِ غُـرُورِ

مثالٌ آخرُ :

الدُّنيا مِنْ حيثُ التغريرُ بخيالاتِها ، ثمَّ الإفلاسُ مِنْها بعدَ إفلاتِها . . تشبهُ خيالاتِ المنامِ ، وأضغاثَ الأحلامِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الدُّنيا حلمٌ ، وأهلُها عليها مجازونَ ومعاقبونَ »[3] .

وقالَ يونسُ بنُ عبيدٍ : (ما شبَّهتُ نفسي في الدُّنيا إلاَّ كرجلٍ نامَ ، فرأىٰ في منامِهِ ما يكرَهُ وما يحبُّ ، فبينَما هوَ كذلكَ إذِ انتبهَ)[4] ، فكذلكَ الناسُ

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٥) .

[2] انظر « الإمتاع والمؤانسة » (ص ٤٦٩) ، و« ربيع الأبرار » (١/ ٤٦) .

[3] قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٨/ ١٠٧) .

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٢٢) .

نيامٌ ، فإذا ماتُوا . . انتبهُوا[١] ، فإذا ليسَ بأيديهِمْ شيءٌ ممَّا ركنُوا إليهِ وفرحُوا بهِ .

وقيلَ لحكيمٍ : أيُّ شيءٍ أشبهُ بالدُّنيا ؟ قالَ : أحلامُ النائمِ[٢] .

* * *

مثالٌ آخرُ للدُّنيا في عداوتِها لأهلِها ، وإهلاكِها بنِيها :

اعلمْ : أنَّ طبعَ الدُّنيا التلطُّفُ في الاستدراجِ أوَّلاً ، والتوصُّلُ إلى الإهلاكِ آخراً ، وهيَ كامرأةٍ تتزيَّنُ للخطَّابِ ، حتَّىٰ إذا نكحَتْهُمْ . . ذبحَتْهُمْ .

وقدْ رُوِيَ أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ كُوشفَ بالدُّنيا ، فرآها في صورةِ عجوزٍ هتماءَ ، عليها مِنْ كلِّ زينةٍ ، فقالَ لها : كمْ تزوجتِ ؟ قالَتْ : لا أحصيهِمْ ، قالَ : فكلُّهُمْ ماتَ عنكِ أوْ كلُّهُمْ طلقَكِ ؟ قالَتْ : بلْ كلُّهُمْ قتلتُ ، فقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : بؤساً لأزواجِكِ الباقينَ كيفَ لا يعتبرونَ بأزواجِكِ الماضينَ ؟! كيفَ تهلكينَهُمْ واحداً بعدَ واحدٍ ولا يكونونَ منكِ علىٰ حذرٍ ؟![٣] .

* * *

---

[١] تقدم أنه من قول سفيان الثوري .

[٢] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٢) .

[٣] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٧) .

مثالٌ آخرُ للدُّنيا في مخالفةِ باطنِها لظاهرِها :

اعلمْ : أنَّ الدُّنيا مزيَّنةُ الظَّواهرِ ، قبيحةُ السرائرِ ، وهيَ تشبهُ عجوزاً متزيِّنةً تخدعُ الناسَ بظاهرِها ، فإذا وقفوا علىٰ باطنِها ، وكشفوا القناعَ عنْ وجهِها . . تمثلَتْ لهُمْ قبائحُها ، فندموا على اتباعِها ، وخجلوا مِنْ ضعفِ عقولِهِمْ في الاغترارِ بظاهرِها .

وقالَ العلاءُ بنُ زيادٍ : (رأيتُ في المنامِ عجوزاً كبيرةً مُتغضِّنةَ الجلدِ ، عليها مِنْ كلِّ زينةِ الدُّنيا ، والناسُ عُكُوفٌ عليها متعجِّبونَ ينظرونَ إليها ، فجئتُ ونظرتُ وتعجَّبتُ مِنْ نظرِهِمْ إليها ، وإقبالِهِمْ عليها ، فقلتُ لها : ويلَكِ ! مَنْ أنتِ ؟ قالَتْ : أوَما تعرفُني ؟! قلتُ : لا ، ما أدري مَنْ أنتِ ، قالَتْ : فإنِّي أنَا الدُّنيا ، قلتُ : أعوذُ باللهِ مِنْ شرِّكِ ، قالَتْ : فإنْ أحببتَ أنْ تُعاذَ مِنْ شرِّي . . فأبغضِ الدرهمَ)⁽¹⁾ .

وقالَ أبو بكرِ بنُ عياشٍ : (رأيتُ الدُّنيا في النومِ عجوزاً مشوَّهةً شمطاءَ ، تصفِّقُ بيديها ، وخلفَها خلقٌ يتبعونَها يصفِّقونَ ويرقصُونَ ، فلمَّا كانَتْ بحذائِي . . أقبلَتْ عليَّ ، فقالَتْ : لوْ ظفرتُ بكَ . . لصنعتُ بكَ ما صنعتُ بهؤلاءِ) ، ثمَّ بكىٰ أبو بكرٍ ، وقالَ : (رأيتُ هٰذا قبلَ أنْ أقدمَ إلىٰ بغدادَ)⁽²⁾ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٠) .

وقالَ الفضيلُ بنُ عياضٍ : قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (يُؤتىٰ بالدُّنيا يومَ القيامةِ في صورةِ عجوزٍ شمطاءَ زرقاءَ ، أنيابُها باديةٌ ، مشوَّهٌ خَلْقُها ، فتشرفُ على الخلائقِ ، فيُقالُ : أتعرفونَ هـٰذهِ ؟ فيقولونَ : نعوذُ باللهِ مِنْ معرفةِ هـٰذهِ ، فيُقالُ : هـٰذهِ الدُّنيا التي تناحرتُمْ عليها ، بها تقاطعتُمُ الأرحامَ ، وبها تحاسدتُمْ وتباغضتُمْ واغتررتُمْ ، ثمَّ تُقذفُ في جهنَّمَ ، فتنادي : أيْ ربِّ ؛ أينَ أتباعي وأشياعي ؟ فيقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : ألحقُوا بها أتباعَها وأشياعَها)(١) .

وقالَ الفضيلُ : (بلغَني أنَّ رجلاً عُرِجَ بروحِهِ ؛ فإذا امرأةٌ علىٰ قارعةِ الطريقِ ، عليها مِنْ كلِّ زينةٍ مِنَ الحليِّ والثيابِ ، وإذا لا يمرُّ بها أحدٌ إلاَّ جرحَتْهُ ، وإذا هيَ أدبرَتْ . . كانَتْ أحسنَ شيءٍ رآهُ الناسُ ، وإذا أقبلَتْ . . كانَتْ أقبحَ شيءٍ رآهُ الناسُ ، عجوزٌ شمطاءُ ، زرقاءُ عمشاءُ ، قالَ : فقلتُ : أعوذُ باللهِ منكِ ، قالَتْ : لا واللهِ ؛ لا يعيذُكَ اللهُ منِّي حتَّىٰ تبغضَ الدرهمَ ، قلتُ : مَنْ أنتِ ؟ قالَتْ : أنا الدُّنيا)(٢) .

* * *

مثالٌ آخرُ للدُّنيا وعبورِ الإنسانِ بها :

اعلمْ : أنَّ الأحوالَ ثلاثةٌ : حالةٌ لمْ تكنْ فيها شيئاً ، وهيَ ما قبلَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٢٣) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١٢٤) .

وجودِكَ إلى الأزلِ ، وحالةٌ لا تكونُ فيها مشاهداً للدُّنيا ، وهيَ ما بعدَ موتِكَ إلى الأبدِ ، وحالةٌ متوسطةٌ بينَ الأبدِ والأزلِ ، وهيَ أيامُ حياتِكَ في الدُّنيا ، فانظرْ إلىٰ مقدارِ طولِها وانسبْهُ إلىٰ طرفَيِ الأزلِ والأبدِ ؛ حتَّىٰ تعلمَ أنَّهُ أقلُّ مِنْ منزلٍ قصيرٍ في سفرٍ طويلٍ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما لي وللدُّنيا ، إنَّما مَثلي ومَثلُ الدُّنيا كمثَلِ راكبٍ سارَ في يومٍ صائفٍ ، فرُفعَتْ لهُ شجرةٌ ، فقالَ تحتَ ظلِّها ساعةً ، ثمَّ راحَ وتركَها »(١) .

ومَنْ رأى الدُّنيا بهـٰذهِ العينِ . . لمْ يركُنْ إليها ، ولمْ يبالِ كيفَ انقضَتْ أيامُهُ ؛ في ضرٍّ وضيقٍ ، أوْ في سعةٍ ورفاهيةٍ ، بلْ لا يبني لبنةً علىٰ لبنةٍ ، تُوفيَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وما وضعَ لبنةً علىٰ لبنةٍ ، ولا قصبةً علىٰ قصبةٍ(٢) .

ورأىٰ بعضَ الصحابةِ يبني بيتاً مِنَ خُصٍّ ، فقالَ : « ما أرى الأمرَ

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٧٧) ، وابن ماجه (٤١٠٩) .

(٢) فقد روى الطبراني في « الأوسط » (٣٢٦٥) عن عائشة رضي الله عنها مرفوعاً : « من سأل عني أو سرَّه أن ينظر إلي . . فلينظر إلىٰ أشعث شاحب مشمِّر ، لم يضع لبنة علىٰ لبنة ، ولا قصبة علىٰ قصبة ، رفع إليه عَلَم فشمَّر إليه ، اليوم المضمار وغداً السباق ، والغاية الجنة والنار » .
وروى ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٣٣٩) عن عمر بن عبد العزيز وكان لا يبني بنياناً : (سنة رسول الله خير من الدنيا وما فيها ، لم يبن بنياناً ، ولم يضع لبنة علىٰ لبنة ، ولا قصبة علىٰ قصبة) .

إلا أعجلَ مِنْ ذلكَ » ، وأنكرَ ذلكَ⁽¹⁾ .

وإلىٰ هـٰذا أشارَ عيسىٰ عليهِ السلامُ حيثُ قالَ : (الدُّنيا قنطرةٌ ، فاعبروها ولا تعمروها)⁽²⁾ .

وهوَ مثالٌ واضحٌ ؛ فإنَّ الحياةَ الدُّنيا معبرٌ إلى الآخرةِ ، والمهدُ هوَ الميلُ الأولُ علىٰ رأسِ القنطرةِ ، واللَّحدُ هوَ الميلُ الثاني ، وبينَهُما مسافةٌ محدودةٌ ، فمِنَ الناسِ مَنْ قطعَ نصفَ القنطرةِ ، ومنهُمْ مَنْ قطعَ ثلثَها ، ومنهُمْ مَنْ قطعَ ثلثيها ، ومنهُمْ مَنْ لمْ يبقَ لهُ إلا خطوةٌ واحدةٌ وهوَ غافلٌ عنها ، وكيفمَا كانَ . . فلا بدَّ لهُ مِنَ العبورِ ، فالبناءُ على القنطرةِ وتزيينُها بأصنافِ الزينةِ وأنتَ عابرٌ عليها . . غايةُ الجهلِ والخذلانِ .

* * *

مثالٌ آخرُ للدُّنيا في لينِ موردِها وخشونةِ مصدرِها :

اعلمْ : أنَّ أوائلَ أمورِ الدنيا تبدو هيِّنةً ليِّنةً ، يظنُّ الخائضُ فيها أنَّ حلاوةَ خفضِها كحلاوةِ الخوضِ فيها ، وهيهاتَ ! فإنَّ الخوضَ في الدُّنيا سهلٌ ، والخروجَ مِنْها معَ السلامةِ شديدٌ .

وقدْ كتبَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ إلىٰ سلمانَ الفارسيِّ رضيَ اللهُ عنهُ بمثالِها ،

---

(١) رواه أبو داوود (٥٢٣٥) ، والترمذي (٢٣٣٥) ، وكان قد مرَّ صلى الله عليه وسلم بعبد الله بن عمرو وهو يطيِّن مع أمه حائطاً له .

(٢) كذا في « القوت » (١/ ٢٥٦) ، ورواه بنحوه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٣) .

فقالَ : (مثلُ الدُّنيا مثلُ الحيّةِ ليّنٌ مسُّها ، ويقتلُ سمُّها ، فأعرضْ عمَّا يعجبُكَ مِنْها لقلةِ ما يصحبُكَ مِنْها ، وضعْ عنكَ همومَها لما أيقنتَ مِنْ فراقِها ، وكنْ أسرَّ ما تكونُ فيها أحذرَ ما تكونُ لها ؛ فإنَّ صاحبَها كلَّما اطمأنَّ مِنْها إلىٰ سرورٍ . . أشخصَهُ عنهُ مكروهٌ ، والسلامُ)(١) .

* * *

مثالٌ آخرُ للدُّنيا في تعذُّرِ الخلاصِ مِنْ تبعاتِها بعدَ الخوضِ فيها :

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما مَثَلُ صاحبِ الدُّنيا كمثَلِ الماشي في الماءِ ، هلْ يستطيعُ الذي يمشي في الماءِ ألاَّ تبتلَّ قدماهُ ؟! »(٢) .

وهـٰذا يعرِّفُكَ جهالةَ قومٍ ظنُّوا أنَّهُمْ يخوضُونَ في نعيمِ الدُّنيا بأبدانِهِمْ وقلوبُهُمْ عنها مطهَّرةٌ ، وعلائقُها عَنْ بواطنِهِمْ منقطعةٌ ، وذلكَ مكيدَةٌ مِنَ الشيطانِ ، بلْ لوْ أُخرِجُوا ممَّا همْ فيهِ . . لكانوا أعظمَ المتفجِّعينَ بفراقِها ، فكما أنَّ المشيَ على الماءِ يقتضي بللاً لا محالةَ يلتصقُ بالقدمِ ، فكذلكَ ملابسةُ الدُّنيا تقتضي علاقةً وظلمةً في القلبِ ، بلْ علاقةُ القلبِ معَ الدُّنيا تمنعُ حلاوةَ العبادةِ .

قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (بحقٍّ أقولُ لكُمْ : كما ينظرُ المريضُ إلى

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٧٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٨٩) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٩٩) عن الحسن بلاغاً ، ووصله في « الشعب » (٩١٤١) ، وفي « الزهد الكبير » (٢٥٧) عن الحسن عن أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

الطعامِ فلا يلتذُّ بهِ مِنْ شدَّةِ الوجعِ ؛ كذلكَ صاحبُ الدُّنيا لا يلتذُّ بالعبادةِ ولا يجدُ حلاوتَها معَ ما يجدُ مِنْ حبِّ الدُّنيا ، وبحقٍّ أقولُ لكُمْ : إنَّ الدابَّةَ إذا لمْ تُركبْ وتُمتهَنْ . . تصعَّبَتْ وتغيَّرَ خُلُقُها ؛ كذلكَ القلوبُ إذا لمْ تُرقَّقْ بذكرِ الموتِ وبنصَبِ العبادةِ . . تقسو وتغلظُ ، بحقٍّ أقولُ لكُمْ : إنَّ الزِّقَّ ما لمْ يتَخرَّقْ أوْ يقحَلْ[1] يوشكُ أنْ يكونَ وعاءً للعسلِ ؛ كذلكَ القلوبُ ما لمْ تخرقْها الشهواتُ أوْ يدنِّسْها الطمعُ أوْ يقسِّها النعيمُ فسوفَ تكونُ أوعيةً للحكمةِ)[2] .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما بقيَ مِنَ الدُّنيا بلاءٌ وفتنةٌ ، وإنَّما مثلُ عملِ أحدِكُمْ كمثَلِ الوعاءِ إذا طابَ أعلاهُ . . طابَ أسفلُهُ ، وإذا خبُثَ أعلاهُ . . خبُثَ أسفلُهُ »[3] .

* * *

مثالٌ آخرُ لما بقيَ مِنَ الدُّنيا وقلَّتِهِ بالإضافةِ إلىٰ ما سبقَ :

قالَ أنسٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مثلُ هٰذهِ الدُّنيا مثَلُ ثوبٍ شُقَّ مِنْ أوَّلِهِ إلىٰ آخرِهِ ، فبقيَ متعلِّقاً بخيطٍ في آخرِهِ ، فيوشكُ ذلكَ الخيطُ أنْ ينقطعَ »[4] .

* * *

---

[1] أي : ييبس .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٩٠) .

[3] رواه ابن ماجه (٤١٩٩) ولم يذكر صدره، وهو بتمامه عند أحمد في « المسند » (٤/ ٩٤).

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٢٢١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ١٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٧٥٩) .

مثالٌ آخرُ لتأديةِ علائقِ الدُّنيا بعضِها إلىٰ بعضٍ حتَّى الهلاكِ :

قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (مثَلُ طالبِ الدُّنيا مثَلُ شاربِ ماءِ البحرِ ، كلَّما ازدادَ شرباً . . ازدادَ عطشاً حتَّىٰ يقتلَهُ)(١) .

* * *

مثالٌ آخرُ لمخالفةِ آخرِ الدُّنيا أولَها ، ولنضارةِ أوائلِها وخبثِ عواقبِها :

اعلمْ : أنَّ شهواتِ الدُّنيا في القلبِ لذيذةٌ ؛ كشهواتِ الأطعمةِ في المعدةِ ، وسيجدُ العبدُ عندَ الموتِ لشهواتِ الدُّنيا في قلبِهِ مِنَ الكراهةِ والنتنِ والقبحِ ما يجدُهُ للأطعمةِ اللذيذةِ إذا بلغَتْ في المعدةِ غايتَها ، وكما أنَّ الطعامَ كلَّما كانَ ألذَّ طعماً ، وأكثرَ دسماً ، وأظهرَ حلاوةً . . كانَ رجيعُهُ أقذرَ وأشدَّ نتناً ؛ فكذلكَ كلُّ شهوةٍ في القلبِ هيَ أشهىٰ وألذُّ وأقوىٰ فنَتْنُها وكراهتُها والتأذِّي بها عندَ الموتِ أشدُّ ، بلْ هيَ في الدُّنيا مشاهدةٌ ؛ فإنَّ مَنْ نُهبَتْ دارُهُ وأُخِذَ أهلُهُ وولدُهُ ومالُهُ . . فتكونُ مصيبتُهُ وألمُهُ وتفجُّعُهُ فِي كلِّ ما فقدَهُ بقدْرِ لذَّتِهِ بهِ ، وحبِّهِ لهُ وحرصِهِ عليهِ ، فكلُّ ما كانَ عندَ الوجودِ أشهىٰ عندَهُ وألذَّ . . فهوَ عندَ الفقدِ أدهىٰ وأمرُّ ، وما للموتِ معنىً إلا فقدُ ما في الدُّنيا .

وقدْ رُوِيَ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ للضحَّاكِ بنِ سفيانَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٣٤٢) ، والدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢٤٦) .

الكلابيِّ : « ألستَ تُؤتَىٰ بطعامِكَ وقَدْ مُلِّحَ وقُزِّحَ ثمَّ تشربُ عليهِ اللَّبنَ والماءَ ؟ » قالَ : بلىٰ ، قالَ : « فإلامَ يصيرُ ؟ » قالَ : إلىٰ ما قدْ علمتَ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « فإنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ ضربَ مثلَ الدُّنيا لما يصيرُ إليهِ طعامُ ابنِ آدمَ »(١) .

وقالَ أُبيُّ بنُ كعبٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الدُّنيا ضُربَتْ مثلاً لابنِ آدمَ ، فانظرْ إلىٰ ما يخرُجُ مِن ابنِ آدمَ وإنْ قزَّحَهُ وملَّحَهُ إلامَ يصيرُ ؟ »(٢) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ ضربَ الدُّنيا لمطعمِ ابنِ آدمَ مثلاً ، وضربَ مطعمَ ابنِ آدمَ للدُّنيا مثلاً وإنْ قزَّحَهُ وملَّحَهُ » ، وقالَ الحسنُ : (قدْ رأيتُهُمْ يطيبونَهُ بالأفاويهِ والطيبِ ، ثمَّ يرمونَ بهِ حيثُ رأيتُمْ)(٣) .

وقدْ قالَ اللهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ فَلْيَنظُرِ ٱلْإِنسَٰنُ إِلَىٰ طَعَامِهِۦٓ ﴾ ، قالَ ابنُ عباسٍ : (إلىٰ رجيعِهِ)(٤) .

وقالَ رجلٌ لابنِ عمرَ : إنِّي أريدُ أنْ أسألَكَ وأستحيي ، قالَ : فلا

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٣/٤٥٢) ، والطبراني في « الكبير » (٨/٢٩٩) ، وليس فيه ذكر الملح والقزح ، والقِزْح : الأبزار التي يستصلح بها الطعام .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٩٤) .

(٣) كذا روى المرفوع مع قول الحسن ابنُ المبارك في « الزهد » (٤٩٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٥٢٦٤) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢١٣) .

تستحيِ وسلْ ، قالَ : إذا قضىٰ أحدُنا حاجتَهُ فقامَ ينظرُ إلىٰ ذلكَ منهُ ؟! قالَ : نعمْ ، إنَّ الملكَ يقولُ لهُ : انظرْ ، هـٰذا ما بخلتَ بهِ ، انظرْ إلىٰ ماذا صارَ⁽¹⁾ .

وكانَ بُشيرُ بنُ كعبٍ يقولُ : انطلقُوا حتَّىٰ أريَكُمُ الدُّنيا ، فيذهبُ بهِمْ إلىٰ مزبلةٍ ، فيقولُ : انظرُوا إلىٰ ثمارِهِمْ ، ودجاجِهِمْ ، وعسلِهِمْ ، وسمنِهِمْ⁽²⁾ .

* * *

مثالٌ آخرُ في نسبةِ الدُّنيا إلى الآخرةِ :

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما الدُّنيا في الآخرةِ إلا مثلُ ما يجعلُ أحدُكُمْ إصبَعَهُ في اليمِّ ، فلينظُرْ بمَ يرجعُ إليهِ »⁽³⁾ .

* * *

مثالٌ آخرُ للدُّنيا وأهلِها في اشتغالِهِمْ بنعيمِ الدُّنيا وغفلتِهِمْ عنِ الآخرةِ وحسراتِهمُ العظيمةِ بسببِها :

اعلمْ : أنَّ أهلَ الدُّنيا في غفلَتِهِمْ مثلُهُمْ مثلُ قومٍ ركبوا سفينةً ، فانتهَتْ

---

(1) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ١١٢) ، وفي « القوت » (١/ ٢٤٤) : (وكذلك روينا في تأويل قوله تعالىٰ : ﴿ وَفِىٓ أَنفُسِكُمْۚ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴾ ، قيل : مواضع الغائط والبول) .

(2) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ١١٣) .

(3) رواه مسلم (٢٨٥٨) .

بِهِمْ إلىٰ جزيرةٍ ، فأمرَهُمُ الملاَّحُ بالخروجِ لقضاءِ الحاجةِ ، وحذَّرَهُمُ المقامَ وخوفَهُمْ مرورَ السفينةِ واستعجالَها ، فتفرَّقُوا في نواحي الجزيرةِ ، فقضىٰ بعضُهُمْ حاجتَهُ ، وبادرَ إلى السفينةِ ، فصادفَ المكانَ خالياً ، فأخذَ أوسعَ الأماكنِ وألينَها وأوفقَها لمرادِهِ .

وبعضُهُمْ توقَّفَ في الجزيرةِ ينظرُ إلىٰ أنوارِها وأزهارِها العجيبةِ ، وغياضِها الملتفَّةِ ، ونغماتِ طيورِها الطيبةِ ، وألحانِها الموزونةِ الغريبةِ ، وصارَ يلحظُ مِنْ تربتِها أحجارَها وجواهرَها ومعادنَها المختلفةَ الألوانِ والأشكالِ ، الحسنةَ المنظرِ ، العجيبةَ النقوشِ ، السالبةَ أعينَ الناظرينَ بحسنِ زِبْرِجِها وعجائبِ صورِها ، ثمَّ تنبَّهَ لخطرِ فواتِ السفينةِ ، فرجعَ إليها ، فلمْ يصادفْ إلا مكاناً ضيقاً حرجاً فاستقرَّ فيهِ .

وبعضُهُمْ أكبَّ علىٰ تلكَ الأصدافِ والأحجارِ ، وأعجبَهُ حسنُها ، ولمْ تسمحْ نفسُهُ بإهمالِها ، فاستصحَبَ منها جملةً ، فلمْ يجدْ في السفينةِ إلا مكاناً ضيقاً ، وزادَهُ ما حملَهُ مِنَ الحجارةِ ضيقاً ، وصارَ ثقلاً عليهِ ووبالاً ، فندمَ علىٰ أخذِهِ ولم يقدرْ علىٰ رميهِ ، ولمْ يجدْ مكاناً لوضعِهِ فحملَهُ في السفينةِ علىٰ عنقِهِ ، وهوَ متأسِّفٌ علىٰ أخذِهِ ، وليسَ ينفعُهُ التأسُّفُ .

وبعضُهُمْ تولَّجَ الغياضَ ، ونسيَ المركبَ ، وبعُدَ في متفرَّجِهِ ومتنزَّهِهِ ، حتَّىٰ لمْ يبلغْهُ نداءُ الملاَّحِ ؛ لاشتغالِهِ بأكلِ تلكَ الثمارِ ، واشتمامِ تلكَ الأنوارِ ، والتفرُّجِ بينَ تلكَ الأشجارِ ، وهوَ معَ ذلكَ خائفٌ علىٰ نفسِهِ مِنَ

السباعِ ، وغيرُ خالٍ مِنَ السقطاتِ والنكباتِ ، ولا ينفكُّ عنْ شوكٍ يتشبَّثُ بثيابِهِ ، وغصنٍ يجرحُ بدنَهُ ، وشوكةٍ تدخلُ في رِجْلِهِ ، وصوتٍ هائلٍ يفزعُ مِنْهُ ، وعوسَجٍ يخرِقُ ثيابَهُ ويهتِكُ عورتَهُ ، ويمنعُهُ عنِ الانصرافِ لوْ أرادَهُ ، فلمَّا بلغَهُ نداءُ أهلِ السفينةِ . . انصرفَ بعضُهُمْ مثقلاً بما معَهُ ولمْ يجدْ في المركبِ موضعاً ، فبقيَ على الشطِّ حتَّىٰ ماتَ جوعاً ، وبعضُهُمْ لمْ يبلغْهُ النداءُ ، وسارَتِ السفينةُ ، فمنهُمْ مَنِ افترسَتْهُ السباعُ ، ومنهُمْ مَنْ تاهَ فهامَ علىٰ وجهِهِ حتَّىٰ هلَكَ ، ومنهُمْ مَنْ ماتَ في الأوحالِ ، ومنهُمْ مَنْ نهشَتْهُ الحيَّاتُ ، وتفرقُوا كالجيفِ المنتنةِ .

وأما مَنْ وصلَ إلى المركبِ بثقلِ ما أخذَهُ مِنَ الأزهارِ والأحجارِ المزبرجةِ . . فقدِ استرقَّتْهُ ، وشغلَهُ الحزنُ بحفظِها ، والخوفُ مِنْ فوتِها ، وقدْ ضيَّقَتْ عليهِ مكانَهُ ، فلمْ يلبثْ أنْ ذبَلَتْ تلكَ الأزهارُ ، وكمدَتْ ألوانُ الأحجارِ ، وظهرَ نتْنُ رائحتِها ، فصارَتْ معَ كونِها مضيّقةً عليهِ مؤذيةً لهُ بنتْنِها ووحشتِها ، فلمْ يجدْ حيلةً إلاَّ أنْ ألقاها في البحرِ هرباً مِنْها ، وقدْ أثَّرَ فيهِ ما أكلَ مِنْها ، فلمْ ينتهِ إلى الوطنِ إلاَّ بعدَ أنْ ظهرَتْ عليهِ الأسقامُ بتلكَ الروائحِ ، فبلغَ سقيماً مدبراً .

ومَنْ رجعَ قريباً . . فما فاتَهُ إلا سعةُ المحلِّ ، فتأذَّىٰ بضيقِ المكانِ مدّةً ، ولكنْ لمَّا وصلَ إلى الوطنِ . . استراحَ .

ومَنْ رجعَ أوَّلاً . . وجدَ المكانَ الأوسعَ ووصلَ إلى الوطنِ سالماً .

فهـٰذا مثالُ أصنافِ أهلِ الدُّنيا في اشتغالِهِمْ بحظوظِهِمُ العاجلةِ ، ونسيانِهِمْ موردَهُمْ ومصدرَهُمْ ، وغفلتِهِمْ عنْ عاقبةِ أمرِهِمْ ، وما أقبحَ مَنْ يزعُمُ أنَّهُ بصيرٌ عاقلٌ أنْ تغرَّهُ أحجارُ الأرضِ وهيَ الذهبُ والفضةُ ، وهشيمُ النبتِ ، وهيَ زينةُ الدُّنيا ، وشيءٌ مِنْ ذلكَ لا يصحَبُهُ عندَ الموتِ ! بلْ يصيرُ كلاًّ ووبالاً عليهِ ، وهوَ في الحالِ شاغلٌ لهُ بالحزنِ والخوفِ عليهِ ، وهـٰذهِ حالُ الخلقِ كلِّهِمْ ، إلا مَنْ عصمَهُ اللهُ تعالىٰ .

* * *

مثالٌ آخرُ لاغترارِ الخلقِ بالدُّنيا وضعفِ إيمانِهِمْ بقولِ اللهِ تعالىٰ في تحذيرِهِ إياهُمْ غوائلَ الدُّنيا :

قالَ الحسنُ رحمهُ اللهُ : بلغَني أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ لأصحابِهِ : « إنَّما مثَلي ومثلُكُمْ ومثَلُ الدُّنيا كمثلِ قومٍ سلكُوا مفازةً غبراءَ ، حتَّىٰ إذا لمْ يدروا ما سلكوا مِنْها أكثرَ ، أو ما بقيَ . . أنفذُوا الزَّادَ ، وحسروا الظَّهرَ[1] ، وبقوا بينَ ظهرانَيِ المفازةِ لا زادَ ولا حمولةَ ، فأيقنُوا بالهَلَكةِ ، فبينا هُمْ كذلكَ إذْ خرجَ عليهِمْ رجلٌ في حُلَّةٍ يقطرُ رأسُهُ ، فقالُوا : هـٰذا قريبُ عهدٍ بريفٍ ، وما جاءَكُمْ هـٰذا إلا مِنْ قريبٍ ، فلمَّا انتهىٰ إليهِمْ . . قالَ : يا هؤلاءِ ؛ قالوا : يا هـٰذا ؛ قالَ : علامَ أنتُمْ ؟ قالوا : علىٰ ما ترىٰ ؛ قالَ : أرأيتُكُمْ إنْ هديتُكُمْ إلىٰ ماءٍ رُواءٍ ورياضٍ خُضْرٍ ما تعملُونَ ؟

---

(١) أي : أعروه ، وهو كناية عن هلاك ما يركبونه . « إتحاف » (٨/ ١١٤) .

قالوا : لا نعصيكَ شيئاً ، قالَ : عهودكُمْ ومواثيقَكُمْ باللهِ ، فأعطَوهُ عهودَهُمْ ومواثيقَهُمْ باللهِ لا يعصونَهُ شيئاً ، قالَ : فأوردَهُمْ ماءً رُواءً ورياضاً خضراً ، فمكثَ فيهِمْ ما شاءَ اللهُ ، ثمَّ قالَ : يا هؤلاءِ ؛ قالُوا : يا هـٰذا ؛ قالَ : الرَّحيلَ ، قالُوا : إلىٰ أينَ ؟ قالَ : إلىٰ ماءٍ ليسَ كمائِكُمْ ، وإلىٰ رياضٍ ليسَتْ كرياضِكُمْ ، فقالَ أكثرُهُمْ : واللهِ ؛ ما وجدنا هـٰذا حتَّىٰ ظننَّا أنَّا لنْ نجدَهُ ، وما نصنعُ بعيشٍ خيرٍ مِنْ هـٰذا ؟ قالَ : وقالَتْ طائفةٌ وهُمْ أقلُّهُمْ : ألمْ تعطوا هـٰذا الرَّجلَ عُهُودكُمْ ومواثيقَكُمْ باللهِ ألا تعصُوهُ شيئاً وقدْ صدقَكُمْ في أوَّلِ حديثِهِ ؟! فواللهِ ؛ ليصدقَنَّكُمْ في آخرِهِ ، فراحَ فيمَنِ اتَّبعَهُ وتخلَّفَ بقيَّتُهُمْ ، فبدَرَ بِهِمْ عدوٌّ ، فأصبحوا مِن بينِ أسيرٍ وقتيلٍ »(١) .

* * *

مثالٌ آخرُ لتنعُّمِ الناسِ بالدُّنيا ثمَّ تفجُّعِهِمْ علىٰ فراقِها :

اعلمْ : أنَّ مثلَ الناسِ فيما أُعطوا مِنَ الدُّنيا مثلُ رجلٍ هيَّأَ داراً وزيَّنَها ، وهوَ يدعُو إلىٰ دارِهِ على الترتيبِ قوماً واحداً بعدَ واحدٍ ، فدخلَ واحدٌ دارَهُ ، فقُدِّمَ إليهِ طبقُ ذهبٍ عليهِ بخورٌ ورياحينُ ليشَمَّهُ ويتركَهُ لمَنْ يلحقُهُ ، لا ليتملَّكَهُ ويأخذَهُ ، فجهلَ رسمَهُ ، فظنَّ أنَّهُ قدْ وُهِبَ ذلكَ لَهُ ، فتعلَّقَ بهِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٨٨) عن الحسن بلاغاً ، وروىٰ نحوه أحمد في « مسنده » (١/ ٢٦٧) ، والطبراني في « الكبير » (١٢/ ٢١٩) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما في رؤيا أريها النبي صلى الله عليه وسلم وحدَّث بها أصحابه ، وأنه صلى الله عليه وسلم مثل الرجل الهادي للقوم .

قلبُهُ لما ظنَّ أنَّهُ لهُ ، فلمَّا استُرجِعَ منهُ . . ضجِرَ وتفجَّعَ ، ومَنْ كانَ عالماً برسمِهِ . . انتفعَ بهِ وشكرَهُ ، وردَّهُ بطيبةِ قلبٍ وانشراحِ صدرٍ .

فكذلكَ مَنْ عرفَ سُنَّةَ اللهِ في الدُّنيا . . علمَ أنَّها دارُ ضيافةٍ ، سُبِّلَتْ على المجتازينَ لا على المقيمينَ ؛ ليتزوَّدُوا مِنْها وينتفعُوا بما فيها كما ينتفعُ المسافرونَ بالعواري ، ولا يصرفُونَ إليها كلَّ قلوبِهِمْ حتىٰ تعظُمَ مصيبتُهُمْ عندَ فراقِها .

فهٰذهِ أمثلةُ الدُّنيا وآفاتِها وغوائلِها ، نسألُ اللهَ تعالى اللطيفَ الخبيرَ حسْنَ العونِ بكرمِهِ وحلمِهِ .

* * *

BENZERLERİ İLE DÜNYANIN VASIFLARI

Bilmiş ol ki; dünya, süratle yokluğa doğru gidiyor ve yakında sona erecektir. Sana bekayı vâd eder fakat sözünde durmaz. Onu yerinde sâbit duruyor gibi sanırsın. Hâlbuki o şiddetle seyrine devam ediyor ve süratle göçüp gidiyor. Ne yazık ki ona bakanlar, onun bu süratli hareketinin farkında olamaz da ona bağlanırlar. Ancak sonu geldiği zaman farkında olurlar ki, o zaman da iş işten geçmiş olur.

Dünya bir gölge gibidir; görünüşte durur vaziyette olan gölge, aslında hareket hâlindedir.

Hasan-ı Basrî'ye dünyadan sorulduğu vakit buna şu şiir ile cevap vermiştir:

"Uykudaki rüyâ veyâ zevâle mahkûm bir gölge gibidir. Aklı başında olanlar buna aldanmazlar."

Hz. Ali'nin oğlu **Hasan** da:

"Ey devamı olmayan dünya zevklerine aldananlar, muvakkat (geçici) gölgeye güvenmek ahmaklıktan başka bir şey değildir." demiştir.

Denildi ki Hz. **Hasan**'ın bu şiiri, bir bedevînin şu beytinden alınmadır. Bedevî bir kabîleye uğradı. Karnını doyurdular. Uykusu geldi. Bir çadırın gölgesine yattı uyudu. Bu arada onlar çadırı söktüler. Güneş bedevîyi yakınca uyandı ve şöyle dedi:

"Dünya, bir çadırın gölgesi gibidir. Elbette bir gün senin gölgen de kaybolur."

Yine bunun gibi şâirin biri de:

"Gayesi dünyalık olan, çürük bir ipe yapışmıştır." demiştir.

Diğer bir ifâde: Dünyanın aldatıcı hayallerine kapıldıkdan sonra hayallerin iflâsıyla ümitsizliğe düşmek, rüyâdaki hayâlâta kapılmak gibidir. Uyanınca elde bir şey yoktur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلدُّنْيَا حُلْمٌ وَأَهْلُهَا عَلَيْهَا مُجَازَوْنَ وَمُعَاقَبُونَ

"Dünya, korkulu bir rüyâ gibidir. Dünya ehli bunun üzerine cezâ ve ikab görürler." **Yûnus b. Ubeyd**: "Ben kendimi, rüyâsında hoşuna giden ve gitmeyen şeyleri gören bir adama benzetiyorum. Böyle rüyâlar gören adam birden uyanıverir. İnsanlar da aynen bunun gibi bir nevî uykudadırlar. Envâ-i çeşit rüyâlarla uyanıyorlar, öldükleri anda uyanırlar ve uykudan uyanan kimsenin rüyâsında gördüklerinden elinde bir şey olmadığı gibi, onlar da dayandıklarının hepsini kaybetmiş olduklarını görürler."

Hakîmin birine, "Dünyaya en çok benzeyen şey nedir?" diye sorduklarında uyuyan adamın rüyâsıdır, demiştir.

DÜNYANIN MENSUPLARINI HELÂK ETMESİ

Bilmiş ol ki; dünyanın tabiati, önce yaldızlı şeylerle aldatıp sonra helâk etmektir. O, istenmesi için süslenip püslenen, evlendikten sonra da kocasını öldüren bir kadına benzer. Rivâyete göre dünya **Îsâ aleyhisselâm**a, zayıf, yaşlı fakat her çeşit süslerle süslenen bir kadın suretinde gözüktü. Îsa aleyhisselâm kadına:

– "Kaç kere evlendin?" diye sordu. Kadın:

– "Sayılmayacak kadar çok." dedi. Îsâ aleyhisselâm:

– "Ne oldular; hepsi öldü mü yoksa seni boşadılar mı?" diye sordu: Kadın:

– "Hayır, hepsini ben öldürdüm." dedi. Îsâ aleyhisselâm:

– "Geçmiş kocalarını teker teker nasıl öldürdüğünü düşünmeyip onlardan ibret almadan seninle evlenecek olan yeni kocalara yazıklar olsun!" dedi.

DÜNYANIN İÇİ DIŞINA UYMADIĞI

Dünyanın dışı süslü, içi pislik doludur. O, çeşitli boyalar ve türlü elbiselerle süslenen yaşlı ve çirkin bir kadın gibidir. Başından duvağı alınıp yüzünün boyaları yıkandığı vakit, onun çirkin hâli meydana çıkar. Onun peşine takıldıklarına pişman olur ve dış görünüşüne aldandıkları için rezîl olurlar.

Alâ b. Ziyâd anlatıyor: "Rüyamda yaşlı, derisi buruşmuş, fakat üzerinde her türlü süs ve zînet eşyâsı bulunan bir kadın gördüm. İnsanlar etrâfında toplanmış şaşkın şaşkın ona bakıyorlardı. Ben onların yanına geldim ve hayranlıkla ona baktıklarına şaştım. Dayanamadım, kadına:

– "Sen kimsin?" diye sordum. Kadın:

– "Yazık sana, beni bilemedin mi, ben dünyayım." dedi. Bunun üzerine ben:

– "Senin şerrinden Allah'a sığınırım." dedim. Kadın:

– "Benden kurtulmak istersen paraya kıymet verme." dedi."

Ebû Bekir b. Abbâs da: "Dünyayı, yaşlı, çirkin, saçı ağarmış, ellerini birbirine vurarak sesler çıkarır vaziyette gördüm. İnsanlar onun etrafında toplanmışlar, onlar da el çırparak oynuyorlardı. Tam karşıma gelince, durdu bana döndü ve:

– “Seni de kandırabilsem, bunları oynattığım gibi seni de oynatırdım.” dedi. Ebû Bekir, bunu anlattıktan sonra ağladı ve:

– “Bu rüyâyı, Bağdad’a gelmeden önce görmüştüm.” dedi.”

Fudayl b. Iyâd da İbn Abbâs’dan (r.a.) rivâyetinde İbn Abbâs (r.a.) diyor ki: “Kıyâmet günü dünya, çirkin, kısa boylu, yeşil gözlü, azı dişleri sarkmış berbat suratlı olduğu halde mahşere gelecek, mahşer halkına: “Bunu tanıyor musunuz?” diye sorulacak, onlar da: “Bunu bilmekten Allah’a sığınırız.” dediklerinde onlara: “İşte onun için birbirinizi kırıp geçirdiğiniz ve boğazladığınız dünyadır bu.” diyecekler ve sonra da dünyayı cehenneme atacaklar. Bu sırada dünya:

– “Yâ Rab, hani benim adamlarım! Benim bu kadar etbâım var idi ne oldular?” diye sorunca Allahu Teâlâ:

– “Evet, onun adamlarını da onunla beraber cehenneme atın.” buyuracaktır.

Fudayl diyor ki: “Duyduğuma göre adamın biri rüyasında yol kenarında oturan bir kadın gördü. Kadın alabildiğine süslenmişti. Yanından geçen herkesi içinden yaralardı. Arkasını döndüğü vakit güzellerin güzeli, yüzünü döndüğü vakit çirkinlerin çirkini idi. Adam:

– “Senin şerrinden Allah’a sığınırım.” deyince kadın:

– “Hayır, paraya kıymet verdikçe, benim şerrimden kurtulamazsın.” dedi. Adam:

– “Sen kimsin?” deyince kadın:

– “İşte bildiğin dünyayım.” dedi.

İNSANIN DÜNYADAN GEÇMESİNİN MİSÂLİ

Bilmiş ol ki; insanın üç hali vardır. **Birincisi,** varlığından önceki ezele kadar dayanan yokluk halidir. **İkincisi,** öldükten sonra dünyayı muşâhede edemeyeceği ebedî halidir. **Üçüncüsü,** ezel ile ebed arasındaki halidir. Bu da dünyada yaşadığı günlerdir. Bu yaşayış günlerini ezel ve ebed tarafları ile mukayese edersen, bu uzun yolculukta bunların ne kadar kısa bir müddet olduğunu anlarsın. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا لِي وَلِلدُّنْيَا إِنَّمَا مَثَلِي وَمَثَلُ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رَاكِبٍ سَارَ فِي يَوْمٍ
صَائِفٍ فَرُفِعَتْ شَجَرَةٌ فَقَالَ تَحْتَ ظِلِّهَا سَاعَةً ثُمَّ رَاحَ وَتَرَكَهَا

"Dünya ile aramızda bir münâsebet yok. Zîra ben dünyada, yaz gününde binitiyle yola çıkan bir yolcu gibiyim. Yolcu, yolda bulunduğu bir ağacın gölgesinde bir miktar istirâhat ettikten sonra gölgeyi terk ederek yoluna devam ettiği gibi, ben de yoluma devam edeceğim."[25] buyurmuştur.

Dünyayı bu şekilde düşünebilenler ona meyletmez ve günlerinin darlık veya genişlik içinde geçmesine aldırış etmezler. Hattâ taş üstüne taş bile koymazlar. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle bir şey yapmadan bu dünyadan göçtü. Ashabdan birinin kireç ile inşâat yaptığını görünce, senin bundan daha mühim işin var, buyurmuş ve bu davranışını tasvip etmemiştir.

Buna işaret olarak **Îsâ aleyhisselâm** da: "Dünya bir köprüdür üzerinden geç, tâmirine bakma." demiştir. Bu, dünyanın âhirete giden bir yol olduğunu açıkça göstermektedir. Bu köprünün ilk başı **beşik;** sonu ise **lâhid** (mezar) dir. Aradaki mesâfe ise mahduttur. İnsanlardan bazıları köprünün yarısına, bâzıları üçte birine, bâzıları ise üçte ikisine varmıştır. Bâzıları için bir adım bile kalmadığı halde kendisinin ondan haberi bile yoktur. Nerede olursa olsun bu köprüyü geçecektir. Durmadan geçmek zorunda kaldığın bu köprü üzerinde inşâat vapmak ve onu süslemek ahmaklıktan başka bir şey değildir.

---

[25] Tirmizî, İbn Mâce ve Hâkim İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir. Hâkim sahîh olduğunu söylemiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

DÜNYAYA GİRİŞİN KOLAY ÇIKIŞIN ZOR OLDUĞU

Bilmiş ol ki; önceleri dünya yumuşak ve kolay olarak göze çarpar. Ona dalanlar, girişteki tadının devam edeceğini sanırlar, nerede? Ona dalmak kolay fakat selâmet sâhiline çıkmak zordur. **Hz Ali** (r.a.) Selmân-ı Fârisî'ye yazdığı mektupta dünyayı şöyle temsil etmiştir: "Dünya yılan gibidir, cildi yumuşak fakat zehiri öldürücüdür. Hoşuna giden şeylerden vazgeç ki, sana fazla yaklaşmasın. Katî olarak bundan ayrılacağını bildiğin için sıkıntılarını arkaya at. Dünyada olanlardan uzaklaş, dünyanın lehine olmaktan kaçın. Zîra dünyaya meyil bağlayıp onun varlığına sevinen kimseye mutlak sûrette dünyadan bir kötülük gelir vesselâm."

DÜNYAYA BULAŞTIKTAN SONRA KURTULUŞUN ZORLUĞU

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّمَا مَثَلُ صَاحِبِ الدُّنْيَا كَالْمَاشِي فِي الْمَاءِ هَلْ يَسْتَطِيعُ
الَّذِي يَمْشِي فِي الْمَاءِ أَنْ لَا تَبْتَلَّ قَدَمَاهُ

"Dünyaya meyleden, suda yürüyen insan gibidir. Suda yürüyen kimse ayaklarını ıslatmadan suda yürüyebilir mi?"[26] buyurmuştur.

---

[26] İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhakî Hasan'dan rivâyet etmişlerdir. Başka rivâyet yolları da vardır.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bu beyânı, bütün mevcûdiyetleri ile dünyalığa daldıkları halde kalplerinin bundan uzakta kaldığını sananların cehâletini ortaya koymaktadır. Bu zan, şeytanın aldatmasından başka bir şey değildir. Hâlbuki bu gibiler, içinde bulundukları servetten uzaklaştırılsalar, en büyük acıyı duyan kimseler olurlar. Su üzerinde yürüyenin mutlak sûrette ayakları ıslanacağı gibi, dünyalığa dalanların da kalpleri ile dünyalığa karşı temâyül göstermeleri ve gönüllerinde bu yüzden bir zulmetin bulunacağı muhakkaktır. Kalbin dünya ile alâkalanması ise ibadetin zevkini almaya mânidir.

Hz Îsâ "Size hakikati söylüyorum; hasta adam, hastalığı sebebiyle yemeğin tadını alamadığı gibi, dünyalık sâhibi de dünya sevgisi sebebiyle ibâdetin tadını alıp zevkine varamaz. Yine size hakikati söylüyorum; hayvan binilip terbiye edilmediği, serkeşleştiği ve ahlâkın, bozduğu gibi Allah'ı ve ölümü hatırlamakla yumuşatılmaz ve namaz ile terbiye edilmezlerse kalpler kararır ve sertleşirler. Yine hakikati söylüyorum; Deri kesilip dibâğat yapılmadıkça bal kabı olamayacagı gibi kalpler de şehvetlerden ayrılmayıp tamahtan korunup maddî nimetlerden uzaklaşmadıkça hikmetin kabı olamaz."

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّمَا بَقِيَ مِنَ الدُّنْيَا بَلَاءٌ وَفِتْنَةٌ وَإِنَّمَا مَثَلُ عَمَلِ أَحَدِكُمْ كَمَثَلِ الْوِعَاءِ إِذَا طَابَ أَعْلَاهُ طَابَ أَسْفَلُهُ وَإِذَا خَبُثَ أَعْلَاهُ خَبُثَ أَسْفَلُهُ

"Dünyadan belâ ve fitne kalmıştır. Sizin ameliniz bir kap gibidir. Yüze gelen üst kısmı ve evvel iyi olursa altı ve sonu da iyidir. Üstü bo-

zuk olursa altı da bozuktur.”[27]

GEÇMİŞE NİSPETLE DÜNYADAN KALAN KISMIN AZLIĞI

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَثَلُ هٰذِهِ الدُّنْيَا مَثَلُ ثَوْبٍ شُقَّ مِنْ أَوَّلِهٖ إِلٰى اٰخِرِهٖ فَبَقِيَ
مُتَعَلِّقًا بِخَيْطٍ فِي اٰخِرِهٖ فَيُوشِكُ ذٰلِكَ الْخَيْطُ أَنْ يَنْقَطِعَ

“Bu dünya, baştan sonuna kadar yırtılıp da sonunda bir iplik ile tutan elbiseye benzer ki, o da nerede ise kopmak üzeredir.”[28] buyurmuştur.

DÜNYA ALÂKALARININ İNSANI HELÂKE SÜRÜKLEMESİ

Îsâ aleyhisselâm diyor ki: *“Dünyalık peşinde koşan, durmadan deniz suyunu içen gibidir. İçtikçe harareti artar ve nihâyet helâk olur.”*

DÜNYANIN SONUNUN ÖNÜNE UYMADIĞI

Bilmiş ol ki; mîdeye giren yemeklerin tadı gibi, dünya şehvetleri de nefse tatlı gelir. Nefis yemekler, mîdeden bağırsaklara geçtikten sonra insan bunlardan nasıl tiksinirse, ölüm anında da dünyalıktan bu şekilde nefret eder. Yemekler ne kadar tatlı olursa netîcede kokuları o nispette acı olduğu gibi, nefiste ne kadar fazla iştiha edilen şey varsa, ölüm anında ondan nefret, o nispette daha çoktur. Zâten bunu dünya yaşayışında da görüyoruz. Bir adamın elindeki servet kaybolduğu zaman, en çok merâk ettiği, en çok sevdiğidir. Ölüm demek de dünyadaki varlıklarını kaybetmek demektir.

---

[27] İbn Mâce Muâviye’den rivâyet etmiştir. Ricali sikadır.
[28] Ebû’ş-Şeyh, İbn Hibbân ve Beyhakî rivâyet etmişlerdir.

Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Dahhâk b. Süfyân-ı Kullâbî'ye hitâben:

«أَلَسْتَ تُؤْتٰى بِطَعَامِكَ وَقَدْ مُلِّحَ وَفُزِّحَ ثُمَّ تَشْرَبُ عَلَيْهِ اللَّبَنَ وَالْمَاءَ؟ (قَالَ: بَلٰى) قَالَ «فَإِلٰى مَ يَص۪يرُ؟» قَالَ: إِلٰى مَا عَلِمْتَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ، قَالَ «فَإِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ ضَرَبَ مَثَلَ الدُّنْيَا بِمَا يَص۪يرُ إِلَيْهِ طَعَامُ ابْنُ اٰدَمَ

– *"Tuzlu ve baharatlı yemekleri yeyip üzerine süt içen sen değil misin?"* diye sordu. Dahhâk:

– "Evet, öyledir ya Rasûlallah." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Bu yemekler nereye gidiyor, ne oluyorlar?"* diye sordu. Dahhâk:

– "Sonu malûm yâ Rasûlallah." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"İşte Allahu Teâlâ dünyanın sonunu Âdemoğlunun yediği yemeğin sonuna benzetmiştir."*[29] buyurdu.

Ubey b. Kâ'b'ın rivayetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الدُّنْيَا ضُرِبَتْ مَثَلًا لِابْنِ اٰدَمَ فَانْظُرْ إِلٰى مَا يَخْرُجُ مِنِ ابْنِ اٰدَمَ وَإِنْ قَذَّحَهُ وَمَلَّحَهُ إِلٰى مَا يَص۪يرُ

"Dünya Ademoğluna şöyle temsîl edilmiştir. İnsanoğlundan çıkana bak. O aslında ne kadar baharatlansa ve tuzlansa da (yâni ne

---

[29] Ahmed ve Taberânî rivâyet etmişlerdir.

kadar nefis olsa da) nereye gidiyor?"[30] buyurdu. Dünyanın sonu da budur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ ضَرَبَ الدُّنْيَا لِمَطْعَمِ ابْنِ اٰدَمَ مَثَلًا وَضَرَبَ مَطْعَمَ
ابْنِ اٰدَمَ لِلدُّنْيَا مَثَلًا وَإِنْ قَزَّحَهُ وَمَلَّحَهُ

"Allahu Teâlâ dünyayı Âdemoğlunun yemeğine ve Âdemoğlunun yemeğini de dünyaya benzetmiştir. Onu ne kadar tuzlasa ve baharatlasa..."[31] buyurmuştur.

Hasan diyor ki; onları görüyorum, yemeklerini çeşitli süslerle süslüyor, sonunda da gördüğünüz yerlere çıkarıp atıyorlar. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلٰى طَعَامِهِ

"İnsan yemeğine baksın." (Abese sûresi, 80/24) buyurmuştur. İbn Abbâs (r.a.) da bunu "Yemeğinin netîcesine baksın." diye tefsîr etmiştir. Adamın biri İbn Ömer'e (r.a.):

– "Bir şey sormak isterim fakat utanıyorum." deyince İbn Ömer:

– "Utanma, sor." der. Adam:

– "İnsan, pisliğine bakar mı?" diye sorar. İbn Ömer:

– Evet, ona bir melek; "Cimrilik ettiğin yemeğinin sonuna bak, ne hâl aldığını gör." der.

Bişr b. Kâ'b da: "Gelin size dünyayı göstereyim." der ve mezbelelikte onlara yedikleri çeşitli yemeklerin netîcesini göstererek: "İşte dünyanın sonu budur." der.

---

[30] Taberânî ve İbn Hibbân rivâyet etmişlerdir.

[31] Birinci şıkkı garib, ikinci şıkkı yukarıda geçmiştir.

ÂHİRETE NİSPETLE DÜNYANIN BENZERİ

Bunu açıklamak üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَا الدُّنْيَا فِي الْاٰخِرَةِ إِلَّا كَمَثَلِ مَا يَجْعَلُ أَحَدُكُمْ إِصْبَعَهُ فِي الْيَمِّ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ بِمَ يَرْجِعُ إِلَيْهِ

"Âhirette dünya, sizden birinizin parmağını ummâna daldırması gibidir. Dikkat etsin. O parmağıyla neyi geri getirebilir?"[32]

Dünyalığa dalanların, dünya ile meşgul olup âhireti unutmaları ve bu sebeple büyük zarara uğramalarının diğer bir benzeri de şudur:

Bilmiş ol ki; dünyalığa dalan kimseler gafletlerinde şöyle bir gemi yolculuğuna benzer. Gemi bir sâhile uğrar. Kaptan yolculara, ihtiyaçlarını temîn için sâhile çıkmalarına müsâade eder. Ancak geç kalmamaları için tenbîhte bulunur. Aksi halde gemi kalkıp kendilerinin orada kalacakları ihtarını verir. Yolcular karaya çıkar. Bir kısmı ihtiyacını süratle temîn ederek gemiye döner. Gemi boş olduğu için en güzel ve geniş yerleri işgâl ederler. Bir kısmı da sâhilin yeşilliğine, güzel manzaralarına, kuşların ötüşüne şaşkın şaşkın bakar. Onun ağaçları, taş ve toprağı ve mâdenleri üzerinde düşünür. Sonra geminin kalkmak üzere olduğunu hatırlayarak hemen gemiye koşar fakat geç kaldıkları için geminin ayak altında daracık bir yere sıkışırlar.

Diğer bir kısmı da sahilin muhtelif ve kıymetli taşlarından kendilerini geri alamaz, alabildikleri kadar alır, sonra da gemiye dönerler. Fakat gemide yer kalmadığı için ancak kendisi sıkışık vaziyette gemiye girebilir. Sâhilden getirdiği eşyâyı koyacak yer bulamaz. Aldığı taşlar boynunda asılı kalır. Aldığına pişman olur fakat pişmanlık fayda vermez.

---

[32] Müslim, Müstevrid b. Şeddâd'dan rivâyet etmiştir.

Diğer bir kısmı da sahilin yeşilliğine dalmıştır ki, geminin kalkacağını unutur ve hattâ geminin hareket düdüğünü de duymaz. Sâhilin meyvelerini yemek ve güzel kokularını koklamakla meşgul olur. Bununla beraber elbisesini yırtacak ve ayağına batacak dikenlere de rastlar, yoluna mânialar da çıkar, korkunç sesler de duyar. Nihâyet geminin son hareket kampanasını duyunca topladığı yükü ile beraber gemiye koşar fakat yer kalmadığı için gemiye giremez, sâhilde kalır ve nihâyet helâk olur.

Diğer bir kısmı da geminin hareketini hiç duymaz. Gemi çeker gider. Bunların bir kısmı yırtıcı hayvanlara yem olurken, bir kısmı da sürünerek ölür. Dünya kendisine dar gelir, topladığı çiçekler solar, onlar pis pis burnuna kokmaya ve kendisine eziyet vermeye başlar, onları denize atmaktan başka çare bulamaz. Nihâyet perîşân vaziyette karadan memleketine gitmek mecburiyetinde kalır. Gemiye geç kalan, her ne kadar sıkışık halde ise de, nihâyet memleketine varınca kurtulur. Vaktinde gemiye binenin yolculuğu daha da rahat geçer, huzur içinde vatanına gider.

İşte dünya ehli buna benzer. Dünyanın, peşin ve aldatıcı yeşilliklerine kapılıp, nereden gelip nereye gideceklerinden gafil olanların hâli budur. Dünyanın nebât (bitki), süs, altın ve gümüşüne mağrûr olup, bunları topladığı için kendisini akıllı sanmak, ne çirkindir. Çünkü ölüm anında bunların hiç birini beraberinde götüremeyecek, hepsi kendisine vebâl olarak kalacaktır. Aynı zamanda bugün bile onların kaybolma korkusu ile karşı karşıyadır. Yâni hayatta da onların sıkıntısı ile meşguldür. Daha akıllılık neredeydir? İşte insanların hali budur. Ancak Allahu Teâlâ'nın korudukları müstesnâdır.

İMAN ZÂFİYETİ VE DÜNYAYA ALDANMAYA MİSÂL

Hasan-ı Basrî diyor ki: "Bana ulaşan bir habere göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ashâbına:

إِنَّمَا مَثَلِي وَمَثَلُكُمْ وَمَثَلُ الدُّنْيَا كَمَثَلِ قَوْمٍ سَلَكُوا مَفَازَةً غَبْرَاءَ، حَتّٰى إِذَا لَمْ يَدْرُوا مَا سَلَكُوا مِنْهَا أَكْثَرَ أَوْ مَا بَقِيَ أَنْفَدُوا الزَّادَ وَخَسِرُوا الظَّهْرَ وَبَقَوْا بَيْنَ ظَهْرَانِيَ الْمَفَازَةِ وَلَا زَادَ وَلَا حَمُولَةَ، فَأَيْقَنُوا بِالْهَلَكَةِ، فَبَيْنَمَا هُمْ كَذٰلِكَ إِذْ خَرَجَ عَلَيْهِمْ رَجُلٌ فِي حُلَّةٍ، تَقْطُرُ رَأْسُهُ، فَقَالُوا: هٰذَا قَرِيبُ عَهْدٍ بِرِيقٍ وَمَا جَاءَكُمْ هٰذَا إِلَّا مِنْ قَرِيبٍ فَلَمَّا فَانْتَهٰى إِلَيْهِمْ، قَالَ: يَا هٰؤُلَاءِ؟ فَقَالُوا: يَا هٰذَا فَقَالَ عَلَامَ أَنْتُمْ؟ فَقَالُوا: عَلٰى مَا تَرٰى فَقَالَ: أَرَأَيْتُمْ إِنْ هَدَيْتُكُمْ إِلٰى مَاءٍ رَوَاءٍ وَرِيَاضٍ خُضْرٍ مَا تَعْمَلُونَ؟ قَالُوا: لَا نَعْصِيكَ شَيْئًا قَالَ: عَهُودَكُمْ وَمَوَاثِيقَكُمْ بِاللّٰهِ فَأَعْطَوْهُ عُهُودَهُمْ وَمَوَاثِيقَهُمْ بِاللّٰهِ لَا يَعْصُونَهُ شَيْئًا قَالَ: فَأَوْرَدَهُمْ مَاءً رَدَاءً، وَرِيَاضًا خُضْرًا فَمَكَثَ فِيهِمْ مَا شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ قَالَ: يَا هٰؤُلَاءِ قَالُوا: يَا هٰذَا قَالَ: اَلرَّحِيلَ قَالُوا: إِلٰى أَيْنَ؟ قَالَ: إِلٰى مَاءٍ لَيْسَ كَمَائِكُمْ وَإِلٰى رِيَاضٍ لَيْسَتْ كَرِيَاضِكُمْ فَقَالَ: أَكْثَرُهُمْ وَاللّٰهِ مَا وَجَدْنَا هٰذَا حَتّٰى ظَنَنَّا أَنَّا لَنْ نَجِدَهُ وَمَا نَصْنَعُ بِعَيْشٍ خَيْرٍ مِنْ هٰذَا وَقَالَتْ طَائِفَةٌ: وَهُمْ أَقَلُّهُمْ أَلَمْ

تُعْطُوا هٰذَا الرَّجُلَ عُهُودَكُمْ وَمَوَاثٖيقَكُمْ بِاللّٰهِ أَنْ لَا تَعْصَوْهُ شَيْئًا وَقَدْ صَدَقَكُمْ فٖي أَوَّلِ حَدٖيثِهٖ فَوَاللّٰهِ لَيَصْدُقَنَّكُمْ فٖي اٰخِرِهٖ فَرَاحَ فٖيمَنْ اِتَّبَعَهُ وَتَخَلَّفَ بَقِيَّتُهُمْ فَبَدَرَهُمْ عَدُوٌّ فَأَصْبَحُوا بَيْنَ أُسٖيرٍ وَقَتٖيلٍ

– "Ben, siz ve dünyanın benzeri, tozlu bir sahrâ yolculuğuna çıkan cemâate benzer. Bunlar henüz yolu yarılayıp yarılamadıklarını bilmeden yiyecek ve içecekleri tükenir. Üstbaşları perîşan olarak şaşkın bir vaziyette ortada kalırlar. Bunlar, bu şaşkınlık ve perişanlık içinde iken, karşılarına elbisesine bürünmüş, başından sular damlayan bir adam çıkar. Bunlar adamı görünce, bu adam yakın mesafeden gelen bir adama benziyor, derler. Adam yaklaşır ve:

– "Ey cemâat!" diye hitap eder. Onlar da:

– "Evet, seni dinliyoruz." derler. Adam:

– "Bu haliniz nedir, nereden gelip nereye gidiyorsunuz?" diye sorar. Onlar:

– "Gördüğün gibi, perîşân vaziyette burada kaldık." derler. Adam:

– "Sizi suya kandırıcı çeşmelerle doyurucu yeşilliklere ulaştırsam ne yaparsınız?" Onlar:

– "Bundan sonra devamlı sûrette emrine girer, sana asla isyân etmeyiz." derler. Adam:

– "Söz veriyor musunuz?" diye sorar. Onlar:

– "Evet, Allah adına söz veriyoruz." derler. Adam da onları yeşilliği, bağ ve bahçesi, kandırıcı suları bol olan yere götürür ve hayata ulaştırır. Bir müddet böyle kaldıktan sonra adam:

– "Ey halk." der. Onlar:

– "Buyurun." derler. Adam:

– "Haydi yolculuğa hazırlanın." der. Onlar:

– "Nereye gideceğiz?" diye sorarlar. Adam:

– "Üzerinde yaşadığınız yeşilliklerden daha iyi yeşilliklere, içtiğiniz sulardan daha iyi sulara." der. Onlar:

– "Biz bu hayatı buluncaya kadar neler çektik. Hatta kendimizden ümîdi bile kesmiştik. Şimdi bu hayata kavuştuk. Biz bundan daha iyisini istemiyoruz. Bu kadarı bize yeter, fazlasını ne yapalım?" derler. Diğer bir kısmı:

– "Yâhu ne diyorsunuz? Hani isyân etmeyeceğinize dâir adama söz vermiş değil miydiniz? Bu adam ilk vâdinde sâdık çıkmadı mı? Elbette bu vâdinde de sâdıktır, diyerek onunla beraber yola çıkarlar. Ekseriyet ise geride kalır. Onları düşman yakalar, kimi esîr olur, kimi de öldürülür.[33]

DÜNYA NÎMETLERİNDEN AYRILANLARIN ELEMİ

Bilmiş ol ki; dünyalıktan kendilerine verilene nispetle insanların benzeri, şöyle bir adam gibidir: Adam evini süsler, sonra da teker teker herkesi evine dâvet eder. Önce gelen adama, içerisi güzel kokularla dolu bir altın tabak takdîm eder. Maksadı, bunu koklattıktan sonra ondan alıp diğerine vermektir, yoksa ona bırakmak değildir. Fakat tabağı alan, bunun kendisine verilmiş olduğunu sanır ve tabağı kendi malı bilir. Sonra tabak kendisinden alınıp başkasına verilince üzülür. Fakat bunu böyle bilenler, tabağı alır, koklar ve teşekkür ettikten sonra gönül hoşluğu ile tabağı iâde ederler.

---

[33] İbn Ebi'd-Dünya, Ahmed, Bezzâr ve Taberânî daha kısa olarak bir rüya şeklinde rivâyet etmişlerdir.

Bunun gibi, Allahu Teâlâ'nın dünyadaki âdetini bilenler, dünyanın devamlı kalacaklar için değil, yolcular için bir ziyafet yeri olup, ondan azıklanarak yolculuk maksadıyla gerekli istifâdeyi yapmaları için olduğunu bilenler, gönüllerini ona vermezler ve sonra da ellerinden alınmasına üzülmezler.

İşte bunlar, dünya ve âfetlerinin benzeridir. Allahu Teâlâ'dan inâyet dileriz.

بيان حقيقة الدنيا وماهيتها في حقّ العبد

اعلمْ : أنَّ معرفةَ ذمِّ الدُّنيا لا تكفيكَ ما لمْ تعرفِ الدُّنيا المذمومةَ ما هيَ ، وما الذي ينبغي أنْ يُجتنبَ مِنْها ، وما الذي لا يُجتنبُ ، فلا بدَّ وأنْ نبيِّنَ الدُّنيا المذمومةَ المأمورَ باجتنابِها ؛ لكونِها عدوةً قاطعةً لطريقِ اللهِ تعالىٰ ما هيَ ؟

فنقولُ : دنياكَ وآخرتُكَ عبارةٌ عنْ حالتينِ مِنْ أحوالِ قلبِكَ ، فالقريبُ الداني مِنْها يُسمَّىٰ دنيا ، وهوَ كلُّ ما قبلَ الموتِ ، والمتراخي المتأخِّرُ يُسمَّىٰ آخرةً ، وهوَ ما بعدَ الموتِ ، فكلُّ ما لكَ فيهِ حظٌّ وغرضٌ ونصيبٌ وشهوةٌ ولذَّةٌ في عاجلِ الحالِ قبلَ الوفاةِ . . فهوَ الدُّنيا في حقِّك .

إلا أنَّ جميعَ ما لكَ إليهِ ميلٌ وفيهِ نصيبٌ وحظٌّ . . فليسَ بمذمومٍ ، بلْ هوَ ثلاثةُ أقسامٍ :

القسمُ الأولُ : ما يصحبُكَ في الآخرةِ ، وتبقىٰ معَكَ ثمرتُهُ بعدَ الموتِ ، وهوَ شيئانِ : العلمُ والعملُ فقطْ .

وأعني بالعلمِ : العلمَ باللهِ وصفاتِهِ وأفعالِهِ ، وملائكتِهِ ، وكتبِهِ ، ورسلِهِ ، وملكوتِ أرضِهِ وسمائِهِ ، والعلمِ بشريعةِ نبيِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

وأعني بالعملِ : العبادةَ الخالصةَ لوجهِ اللهِ تعالىٰ .

وقدْ يأنسُ العالمُ بالعلمِ ، حتَّىٰ يصيرَ ذلكَ ألذَّ الأشياءِ عندَهُ ، فيهجرَ النومَ والمنكحَ والمطعمَ في لذَّتِهِ ؛ لأنَّهُ أشهىٰ عندَهُ مِنْ جميعِ ذلكَ ، فقدْ صارَ حظّاً عاجلاً في الدُّنيا ، ولكنَّا إذا ذكرنا الدُّنيا المذمومةَ . . لمْ نعدَّ هٰذا مِنَ الدُّنيا أصلاً ، بلْ قلنا : إنَّهُ مِنَ الآخرةِ .

وكذلكَ العابدُ قدْ يأنسُ بعبادتِهِ فيستلذُّها ؛ بحيثُ لوْ مُنِعَ عنها . . لكانَ ذلكَ أعظمَ العقوباتِ عليهِ ، حتَّىٰ قالَ بعضُهُمْ : (ما أخافُ مِنَ الموتِ إلا مِنْ حيثُ يحولُ بيني وبينَ قيامِ الليلِ)[1] .

وكانَ آخرُ يقولُ : (اللَّهمَّ ؛ ارزقْنِي قوَّةَ الصلاةِ والركوعِ والسجودِ في القبرِ)[2] ، فهٰذا قدْ صارَتِ الصلاةُ مِنْ حظوظِهِ العاجلةِ ، وكلُّ حظٍّ عاجلٍ فاسمُ الدُّنيا ينطلقُ عليهِ مِنْ حيثُ الاشتقاقُ مِنَ الدنوِّ ، ولكنَّا لسنا نعني بالدُّنيا المذمومةِ ذلكَ .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حُبِّبَ إليَّ مِنْ دنياكُمْ ثلاثٌ : الطِّيبُ والنِّساءُ وقرَّةُ عيني في الصَّلاةِ »[3] ، فجعلَ الصلاةَ مِنْ جملةِ ملاذِّ الدُّنيا ؛

---

(١) فقد روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٢٧٥) عن أبي سليمان الداراني قوله : (لأهل الطاعة بالهمِّ ألذ من أهل اللهو بلهوهم ، ولولا الليل . . ما أحببت البقاء في الدنيا) .

(٢) وهو ثابت البناني ، روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣١٩) دعاءه : (اللهم ؛ إن أذنت لأحد أن يصلي في قبره . . فأذن لثابت أن يصلي في قبره) .

(٣) رواه النسائي (٧/ ٦١) ، وأحمد في « المسند » (٣/ ١٢٨) ، وليس لفظ (ثلاث) منه ، وتبع المصنف هنا في لفظه صاحب « القوت » (٢/ ٢٤٩) ، قال الحافظ ابن حجر في « التلخيص الحبير » (٥/ ٢١٥٥) : (وقد اشتهر على الألسنة بزيادة =

وذلكَ لأنَّ كلَّ ما يدخلُ في الحسِّ والمشاهدةِ فهوَ مِنْ عالمِ الشهادةِ ، وهوَ مِنَ الدُّنيا ، والتلذُّذُ بتحريكِ الجوارحِ بالركوعِ والسجودِ إنَّما يكونُ في الدُّنيا ؛ فلذلكَ أضافَها إلى الدُّنيا ، إلاَّ أنَّا في هـٰذا الكتابِ لسنا نتعرَّضُ إلاَّ للدُّنيا المذمومةِ ، فنقولُ : هـٰذهِ ليسَتْ مِنَ الدُّنيا .

* * *

القسمُ الثاني ـ وهوَ المقابلُ لهُ على الطرفِ الأقصىٰ ـ : كلُّ ما فيهِ حظٌّ عاجلٌ ، ولا ثمرةَ لهُ في الآخرةِ أصلاً ؛ كالتلذُّذِ بالمعاصي كلِّها ، والتنعُّمِ بالمباحاتِ الزائدةِ علىٰ قدرِ الضروراتِ والحاجاتِ ، الداخلةِ في جملةِ الرفاهيةِ والرعوناتِ ؛ كالتنعُّمِ بالقناطيرِ المقنطرةِ مِنَ الذهبِ والفضةِ ، والخيلِ المسوَّمةِ ، والأنعامِ ، والحرثِ ، والغلمانِ ، والجواري ، والخيولِ ، والمواشي ، والقصورِ ، والدورِ ، ورفيعِ الثيابِ ، ولذائذِ الأطعمةِ ؛ فحظُّ العبدِ مِنْ هـٰذهِ كلِّها هيَ الدُّنيا المذمومةُ ، وفيما يُعدُّ فضولاً أوْ في محلِّ الحاجةِ نظرٌ طويلٌ ؛ إذْ رُويَ عنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ : أنَّهُ استعملَ أبا الدرداءِ علىٰ حمصَ ، فاتخذَ كنيفاً أنفقَ عليهِ درهمينِ ، فكتبَ إليهِ عمرُ : (مِنْ عمرَ بنِ الخطابِ أميرِ المؤمنينَ إلىٰ عويمرٍ ، قدْ كانَ لكَ في

= « ثلاث » ، وشرحه الإمام أبو بكر بن فورك في جزء مفرد علىٰ ذلك ، وكذلك ذكره الغزالي في « الإحياء » ، ولم نجد لفظ « ثلاث » في شيء من طرقه المسندة) ، وعلىٰ فرض عدمها لا يمنع ما ذكره المصنف هنا ؛ لنفي قطعية كون الصلاة من الآخرة بالنص .

بناءِ فارسَ والرومِ ما تكتفي بهِ عنْ عمرانِ الدُّنيا حينَ أذنَ اللهُ بخرابِها ، فإذا أتاكَ كتابي هـٰذا . . فقدْ سيَّرتُكَ وأهلَكَ إلىٰ دمشقَ)[1] ، فلمْ يزلْ بها حتَّىٰ ماتَ ، فهـٰذا رآهُ فضولاً مِنَ الدُّنيا ، فتأملْ فيهِ .

* * *

القسمُ الثالثُ ـ وهوَ متوسِّطٌ بينَ الطرفينِ ـ : كلُّ حظٍّ في العاجلِ مُعِينٍ علىٰ أعمالِ الآخرةِ ؛ كقدْرِ القوتِ مِنَ الطعامِ ، والقميصِ الواحدِ الخشنِ ، وكلِّ ما لا بدَّ منْهُ ليتأتَّىٰ للإنسانِ البقاءُ والصحةُ التي بها يتوصلُ إلى العلمِ والعملِ ، وهـٰذا ليسَ مِنَ الدُّنيا كالقسمِ الأولِ ؛ لأنَّهُ مُعِينٌ على القسمِ الأوَّلِ ووسيلةٌ إليهِ ، فمهما تناولَهُ العبدُ علىٰ قصدِ الاستعانةِ بهِ على العلمِ والعملِ . . لمْ يكنْ بهِ متناولاً للدُّنيا ، ولمْ يصِرْ بهِ مِنْ أبناءِ الدُّنيا ، وإنْ كانَ باعثُهُ الحظَّ العاجلَ دونَ الاستعانةِ على التقوىٰ . . التحقَ بالقسمِ الثاني ، وصارَ مِنْ جملةِ الدُّنيا .

* * *

ولا يبقىٰ معَ العبدِ عندَ الموتِ إلا ثلاثُ صفاتٍ : صفاءُ القلبِ ـ أعني : طهارتَهُ عنْ أدناسِ الدُّنيا ـ وأنسُهُ بذكرِ اللهِ تعالىٰ ، وحبُّهُ للهِ تعالىٰ ، وصفاءُ القلبِ وطهارتُهُ لا يحصلانِ إلاَّ بالكفِّ عنْ شهواتِ الدُّنيا ، والأنسُ

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٦٦) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٥١) .

لا يحصلُ إلا بكثرةِ ذكرِ اللهِ تعالىٰ والمواظبةِ عليهِ ، والحبُّ لا يحصلُ إلا بالمعرفةِ ، ولا تحصلُ معرفةُ اللهِ إلا بدوامِ الفكرِ ، وهـٰذهِ الصفاتُ الثلاثُ هيَ المنجياتُ المسعداتُ بعدَ الموتِ ، وهيَ الباقياتُ الصالحاتُ .

أمَّا طهارةُ القلبِ عنْ شهواتِ الدُّنيا . . فهيَ مِنَ المنجياتِ ؛ إذْ تكونُ جُنَّةً بينَ العبدِ وبينَ عذابِ اللهِ ؛ كما وردَ في الأخبارِ : « أنَّ أعمالَ العبدِ تناضلُ عنهُ ، فإذا جاءَ العذابُ مِنْ قبَلِ رجليهِ . . جاءَ قيامُ الليلِ يدفعُ عنهُ ، وإذا جاءَ مِنْ قبَلِ يديهِ . . جاءتِ الصَّدقةُ تدفعُ عنهُ . . . » الحديثَ(١) .

وأمَّا الأنسُ والحبُّ . . فهما مِنَ المسعداتِ ، وهما موصلانِ العبدَ إلىٰ لذَّةِ اللقاءِ والمشاهدةِ ، وهـٰذهِ السعادةُ تتعجَّلُ عقيبَ الموتِ إلىٰ أنْ يدخلَ أوانُ الرؤيةِ في الجنةِ ، فيصيرُ القبرُ روضةً مِنْ رياضِ الجنَّةِ ، وكيفَ لا يكونُ القبرُ عليهِ روضةً مِنْ رياضِ الجنَّةِ ولمْ يكنْ لهُ إلا محبوبٌ واحدٌ ، وكانَتِ العوائقُ تعوقُهُ عنِ الأنسِ بدوامِ ذكرِهِ ومطالعةِ جمالِهِ ، فارتفعَتِ العوائقُ ، وأفلَتَ مِنَ السجنِ ، وخُلِّيَ بينَهُ وبينَ محبوبِهِ ، فقدمَ عليهِ مسروراً سليماً مِنَ الموانعِ ، آمناً مِنَ الفراقِ ؟!

---

(١) رواه بنحوه وبطوله الطبراني في « الأحاديث الطوال » (٣٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٠٦/٣٤) ، وروىٰ أحمد في « مسنده » (٣٥٢/٦) من حديث أسماء رضي الله عنها مرفوعاً : « إذا دخل الإنسان قبره ؛ فإن كان مؤمناً . . أحف به عمله ؛ الصلاة والصيام ، قال : فيأتيه الملك من نحو الصلاة ، فترده ، ومن نحو الصيام فيرده . . . » الحديث .

وكيفَ لا يكونُ محبُّ الدُّنيا عندَ الموتِ معذَّباً ولمْ يكنْ لهُ محبوبٌ إلا في الدُّنيا ، وقد غُصِبَ منهُ ، وحيلَ بينَهُ وبينَهُ ، وسُدَّتْ عليهِ طرُقُ الحيلةِ في الرجوعِ إليهِ ؟! [من السريع]

ما حالُ مَنْ كانَ لَهُ واحِدٌ غُيِّبَ عَنْهُ ذَلِكَ ٱلْواحِدُ⁽¹⁾

وليسَ الموتُ عدماً ، إنَّما هوَ فراقٌ لمحابِّ الدُّنيا ، وقدومٌ على اللهِ تعالىٰ .

فإذاً ؛ سالكُ طريقِ الآخرةِ هوَ المواظبُ علىٰ أسبابِ هٰذهِ الصفاتِ الثلاثِ ؛ وهيَ الذكرُ ، والفكرُ ، والعملُ الذي يفطِمُهُ عنْ شهواتِ الدُّنيا ، ويبغِّضُ إليهِ ملاذَّها ، ويقطعُهُ عنها ، وكلُّ ذلكَ لا يمكنُ إلا بصحَّةِ البدنِ ، وصحةُ البدنِ لا تُنالُ إلا بقوتٍ وملبسٍ ومسكنٍ ، ويحتاجُ كلُّ واحدٍ إلىٰ أسبابٍ ، فالقدْرُ الذي لا بدَّ منهُ مِنْ هٰذهِ الثلاثةِ إذا أخذَهُ العبدُ مِنَ الدُّنيا للآخرةِ . . لمْ يكنْ مِنْ أبناءِ الدُّنيا ، وكانَتِ الدُّنيا في حقِّه مزرعةً للآخرةِ ، وإنْ أخذَ ذلكَ لحظِّ النفسِ وعلىٰ قصدِ التَّنعُّمِ . . صارَ مِنْ أبناءِ الدُّنيا والراغبينَ في حظوظِها .

إلا أنَّ الرغبةَ في حظوظِ الدُّنيا تنقسمُ إلىٰ ما يعرِّضُ صاحبَهُ لعذابِ الآخرةِ ، ويُسمَّىٰ ذلكَ حراماً ، وإلىٰ ما يحولُ بينَهُ وبينَ الدرجاتِ العُلا ، ويعرِّضُهُ لطولِ الحسابِ ، ويُسمَّىٰ ذلكَ حلالاً ، والبصيرُ يعلمُ أنَّ طولَ

---

(1) انظر « التمثيل والمحاضرة » (ص ٢١١) .

الموقفِ في عَرصاتِ القيامةِ لأجلِ المحاسبةِ أيضاً عذابٌ ؛ فمنْ نُوقِشَ الحسابَ . . عُذِّبَ[1] ؛ إذْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حلالُها حسابٌ ، وحرامُها عذابٌ »[2] ، وقدْ قالَ أيضاً : « حلالُها عذابٌ » ، إلا أنَّهُ عذابٌ أخفُّ مِنْ عذابِ الحرامِ ، بلْ لوْ لمْ يكنِ الحسابُ . . لكانَ ما يفوِّتُ مِنَ الدرجاتِ العُلا في الجنةِ ، وما يردُ على القلبِ مِنَ التحسُّرِ علىٰ تفويتِها بحظوظٍ حقيرةٍ خسيسةٍ لا بقاءَ لها هوَ أيضاً عذابٌ ، وقسْ بهِ حالَكَ في الدُّنيا إذا نظرتَ إلىٰ أقرانِكَ وقدْ سبقوكَ بسعاداتٍ دنيويَّةٍ كيفَ يتقطَّعُ قلبُكَ عليها حسرةً ، معَ علمِكَ بأنَّها سعاداتٌ منصرمةٌ لا بقاءَ لها ، ومنغصةٌ بكدوراتٍ لا صفاءَ لها ، فما حالُكَ في فواتِ سعادةٍ لا يحيطُ الوصفُ بعظمتِها ، وتنقطعُ الدُّهورُ دونَ غايتِها ؟!

فكلُّ مَنْ تنعَّمَ في الدُّنيا ولوْ بسماعِ صوتٍ مِنْ طائرٍ ، أوْ بالنظرِ إلىٰ خُضْرةٍ ، أوْ بشربةِ ماءٍ باردٍ . . فإنَّهُ ينقصُ مِنْ حظِّهِ في الآخرةِ أضعافُهُ ، وهوَ المعنيُّ بقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعمرَ رضيَ اللهُ عنهُ : « هـٰذا مِنَ النَّعيمِ الذي تُسألُ عنهُ »[3] ، أشارَ بهِ إلى الماءِ الباردِ ، والتعرُّضُ لجوابِ السؤالِ

---

(١) كما رویٰ ذلك مرفوعاً البخاري (١٠٣ ، ٦٥٣٦) ، ومسلم (٢٨٧٦) .

(٢) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٨١٩٢) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً .

(٣) رواه النسائي (٦/٢٤٦) ، وأحمد في « المسند » (٣/٣٣٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٢٧٩) .

فيهِ ذلٌّ ، وخوفٌ ، وخطرٌ ، ومشقةٌ ، وانتظارٌ ، وكلُّ ذلكَ مِنْ نقصانِ الحظِّ ، ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (اعزلُوا عنِّي حسابَها) حيثُ كانَ بِهِ عطشٌ ، فعُرِضَ عليهِ ماءٌ باردٌ بعسلٍ ، فأدارَهُ في كفِّهِ ، ثمَّ امتنعَ عنْ شربِهِ(١) .

فالدُّنيا قليلُها وكثيرُها ، حلالُها وحرامُها ملعونةٌ ، إلا ما أعانَ علىٰ تقوى اللهِ ؛ فإنَّ ذلكَ القدْرَ ليسَ مِنَ الدُّنيا ، وكلُّ مَنْ كانَتْ معرفتُهُ أقوىٰ وأتقنَ . . كانَ حذرُهُ مِنْ نعيمِ الدُّنيا أشدَّ ، حتَّىٰ إنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ وضعَ رأسَهُ علىٰ حجرٍ لمَّا نامَ ، ثمَّ رمىٰ بهِ ؛ إذْ تمثَّلَ لهُ إبليسُ وقالَ لهُ : رغبتَ في الدُّنيا(٢) .

وحتَّىٰ إنَّ سليمانَ عليهِ السلامُ في ملكِهِ كانَ يطعمُ الناسَ لذائذَ الأطعمةِ وهوَ يأكلُ خبزَ الشعيرِ ، فجعلَ المُلْكَ علىٰ نفسِهِ بهٰذا الطريقِ امتحاناً وشدةً ؛ فإنَّ الصبرَ عنْ لذائذِ الأطعمةِ معَ القدرةِ عليها ووجودِها أشدُّ(٣) .

ولهٰذا زوى اللهُ تعالى الدُّنيا عنْ نبيِّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فكانَ يطوي

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » (٦٢٨) ، وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٦٤٩٢) عن بكير بن عتيق قال : سقيت سعيد بن جبير شربة من عسل في قدح ، فشربها ثم قال : والله ؛ لأسألنَّ عن هٰذا ، فقلت : لمَهْ ؟ فقال : شربته وأنا أستلذُّه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٥٥٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤١٦/٤٧) .

(٣) رواه بنحوه أحمد في « الزهد » (٤٦٦) .

أياماً(١) ، وكانَ يشدُّ الحجرَ علىٰ بطنِهِ مِنَ الجوعِ(٢) .

ولهـٰذا سلَّطَ اللهُ البلاءَ والمحنَ على الأنبياءِ والأولياءِ ، ثمَّ الأمثلِ فالأمثلِ ، كلُّ ذلكَ نظراً لهُمْ ، وامتناناً عليهِمْ ؛ ليتوفَّرَ مِنَ الآخرةِ حظُّهُمْ ؛ كما يمنعُ الوالدُ الشفيقُ ولدَهُ لذَّةَ الفواكهِ ، ويلزمُهُ ألمَ الفصدِ والحجامةِ ؛ شفقةً عليهِ ، وحبّاً لهُ ، لا بخلاً عليهِ .

وقد عرفتَ بهـٰذا أنَّ كلَّ ما ليسَ للهِ . . فهوَ مِنَ الدُّنيا ، وما هوَ للهِ عزَّ وجلَّ . . فذلكَ ليسَ مِنَ الدُّنيا .

* * *

فإنْ قلتَ : فما الذي هوَ للهِ سبحانَهُ ؟

فأقولُ : الأشياءُ ثلاثةُ أقسامٍ :

مِنْها : ما لا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ للهِ عزَّ وجلَّ ، وهوَ الذي يُعبَّرُ عنهُ بالمعاصي

---

(١) فقد روى الترمذي (٢٣٦٠) ، وابن ماجه (٣٣٤٧) عن ابن عباس رضي الله عنهما قال : (كان رسول الله يبيت الليالي المتتابعة طاوياً وأهله لا يجدون عشاء ، وكان أكثر خبزهم خبز الشعير) ، وأما أنه سبحانه زوى الدنيا عنه صلى الله عليه وسلم . . فتقدم في غير خبر ، منها ما رواه البخاري (٢٤٦٨) ، ومسلم (١٤٧٩) عن عمر رضي الله عنه وقد قال للنبي صلى الله عليه وسلم : هـٰذا الحصير قد أثَّر في جنبك ، وهـٰذه خزانتك لا أرىٰ فيها إلا ما أرىٰ ، وذاك قيصر وكسرىٰ في الثمار والأنهار وأنت رسول الله وصفوته وهـٰذه خزانتك ؟ فقال : « يا بن الخطاب ؛ ألا ترضىٰ أن تكون لنا الآخرة ولهم الدنيا ؟! » .

(٢) روىٰ ذلك البخاري في قصة الخندق (٤١٠١) .

والمحظوراتِ ، وأنواعُ التنعُّماتِ في المباحاتِ ، وهيَ الدُّنيا المحضُ المذمومةُ ، فهيَ الدُّنيا صورةً ومعنىً .

ومِنْها : ما صورتُهُ للهِ ، ويمكنُ أنْ يُجعلَ لغيرِ اللهِ ، وهيَ ثلاثةٌ : الفكرُ ، والذكرُ ، والكفُّ عنِ الشهواتِ ؛ فإنَّ هٰذهِ الثلاثةَ إذا جرَتْ سرّاً ولمْ يكنْ عليها باعثٌ سوىٰ أمرِ اللهِ واليومِ الآخرِ . . فهيَ للهِ وليسَتْ مِنَ الدُّنيا ، وإنْ كانَ الغرضُ مِنَ الفكرِ طلبَ العلمِ للتشوُّفِ بهِ ، وطلبِ القبولِ بينَ الخلقِ بإظهارِ المعرفةِ ، أوْ كانَ الغرضُ مِنْ تركِ الشهوةِ حفظَ المالِ ، أوِ الحميةَ لصحَّةِ البدنِ ، أوِ الاشتهارَ بالزهدِ . . فقدْ صارَ هٰذا مِنَ الدُّنيا بالمعنىٰ وإنْ كانَ يُظَنُّ بصورتِهِ أنَّهُ للهِ تعالىٰ .

ومِنْها : ما صورتُهُ لحظِّ النفسِ ، ويمكنُ أنْ يُجعلَ معناهُ للهِ سبحانَهُ ، وذلكَ كالأكلِ ، والنكاحِ ، وكلِّ ما يرتبطُ بهِ بقاؤُهُ وبقاءُ ولدِهِ ، فإنْ كانَ القصدُ حظَّ النفسِ . . فهوَ مِنَ الدُّنيا ، وإنْ كانَ القصدُ الاستعانةَ بهِ على التقوىٰ . . فهوَ للهِ بمعناهُ وإنْ كانَتْ صورتُهُ صورةَ الدُّنيا ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ طلبَ الدُّنيا حلالاً مُفاخِراً مُكاثِراً . . لقيَ اللهَ وهوَ عليهِ غضبانُ ، ومَنْ طلبَها استعفافاً عنِ المسألةِ وصيانةً لنفسِهِ . . جاءَ يومَ القيامةِ ووجهُهُ كالقمرِ ليلةَ البدرِ »(١) ، فانظرْ كيفَ اختلفَ ذلكَ بالقصدِ .

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٢٦٢٥) ، وابن أبي الدنيا في « العيال » (٣٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٠٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٨٩٠) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

فإذاً ؛ الدُّنيا حظُّ نفسِكَ العاجلُ ، الذي لا حاجةَ إليهِ لأمرِ الآخرةِ ، ويُعبَّرُ عنهُ بالهوىٰ ، وإليهِ أشارَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿وَنَهَى ٱلنَّفْسَ عَنِ ٱلْهَوَىٰ ۝ فَإِنَّ ٱلْجَنَّةَ هِىَ ٱلْمَأْوَىٰ﴾ .

ومجامعُ الهوىٰ خمسةُ أمورٍ ، وهيَ ما جمعَهُ اللهُ تعالىٰ في قولِهِ : ﴿أَنَّمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌۢ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى ٱلْأَمْوَٰلِ وَٱلْأَوْلَـٰدِ﴾ ، والأعيانُ التي تحصلُ مِنْها هـٰذهِ الخمسةُ سبعةٌ ، يجمعُها قولُهُ تعالىٰ : ﴿زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ ٱلشَّهَوَٰتِ مِنَ ٱلنِّسَآءِ وَٱلْبَنِينَ وَٱلْقَنَـٰطِيرِ ٱلْمُقَنطَرَةِ مِنَ ٱلذَّهَبِ وَٱلْفِضَّةِ وَٱلْخَيْلِ ٱلْمُسَوَّمَةِ وَٱلْأَنْعَـٰمِ وَٱلْحَرْثِ ۗ ذَٰلِكَ مَتَـٰعُ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا﴾ .

فقدْ عرفتَ أنَّ كلَّ ما هوَ للهِ فليسَ مِنَ الدُّنيا ، وقدْرُ ضرورةِ القُوتِ ، وما لا بدَّ منهُ مِنْ مسكنٍ وملبسٍ . . فهوَ للهِ إنْ قُصِدَ بهِ وجهُ اللهِ ، والاستكثارُ مِنْهُ تنعمٌ ، وهوَ لغيرِ اللهِ ، وبينَ التنعُّمِ والضرورةِ درجةٌ يُعبَّرُ عنها بالحاجةِ ، ولها طرفانِ وواسطةٌ ، طرفٌ يقربُ مِنْ حدِّ الضرورةِ ، فلا يضرُّ ؛ فإنَّ الاقتصارَ علىٰ حدِّ الضرورةِ غيرُ ممكنٍ ، وطرفٌ يزاحمُ جانبَ التنعُّمِ ويقربُ مِنْهُ ، وينبغي أنْ يُحْذرَ منهُ ، وبينَهُما وسائطُ متشابهةٌ ، ومَنْ حامَ حولَ الحمىٰ يوشكُ أنْ يقعَ فيهِ ، والحزمُ في الحذرِ والتقوىٰ ، والتقريبِ مِنْ حدِّ الضرورةِ ما أمكنَ ؛ اقتداءً بالأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ أجمعينَ والأولياءِ ؛ إذْ كانُوا يردُّونَ أنفسَهُمْ إلىٰ حدِّ الضرورةِ .

حتَّىٰ إنَّ أويساً القَرَنيَّ كانَ يظنُّ أهلُهُ أنَّهُ مجنونٌ ؛ لشدَّةِ تضييقِهِ علىٰ

نفسِهِ ، فبنَوا لهُ بيتاً علىٰ بابِ دارِهِمْ ، فكانَ يأتي عليهمُ السنةُ والسنتانِ والثلاثُ لا يرونَ لهُ وجهاً ، وكانَ يخرجُ أولَ الأذانِ ، ويأتي إلىٰ منزلِهِ بعدَ العشاءِ الآخرةِ ، وكانَ طعامُهُ أنْ يلتقطَ النوىٰ ، فكلَّما أصابَ مِنَ الحشفِ.. خبَّأَهُ لإفطارِهِ ، وإنْ لمْ يصبْ ما يقوتهُ مِنَ الحشفِ.. باعَ النوىٰ ، واشترىٰ بهِ ما يقوتُهُ ، وكانَ لباسُهُ ما يلتقطُ مِنَ المزابلِ ، فيلتقطُ قطعَ الأكسيةِ ، فيغسلُها في الفراتِ ، ويلفِّقُ بعضَها إلىٰ بعضٍ ، ثمَّ يلبسُها ، فكانَ ذلكَ لباسَهُ(١) ، وكانَ ربَّما مرَّ بالصبيانِ فيرجمونَهُ ، ويظنونَ أنَّهُ مجنونٌ ، فيقولُ لهُمْ : (يا إخوتاهُ ؛ إنْ كانَ ولا بدَّ أنْ ترمُوني.. فارمُوني بأحجارٍ صغارٍ ، فإنِّي أخافُ أنْ تُدمو عقبي فيحضرَ وقتُ الصلاةِ ولا أصيبَ الماءَ)(٢) ، فهكذا كانَتْ سيرتُهُ ، ولهـٰذا عظَّمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أمرَهُ ، فقالَ : « إنِّي لأجدُ نفَسَ الرَّحمـٰنِ مِنَ جانبِ اليمنِ » إشارةً إليهِ رحمهُ اللهُ(٣) .

ولمَّا وليَ الخلافةَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ.. قالَ : أيُّها الناسُ ؛ مَنْ كانَ منكُمْ مِنْ أهلِ العراقِ.. فليقمْ ؛ قالَ : فقاموا ، فقالَ : اجلسُوا إلاَّ مَنْ كانَ مِنْ أهلِ الكوفةِ فجلسُوا ، فقالَ : اجلسوا إلا مَنْ كانَ مِنْ مرادٍ ، فجلسوا ، فقالَ : اجلسوا إلا مَنْ كانَ مِنْ قرنٍ ، فجلسوا كلُّهُمْ إلا رجلاً

---

(١) خبر أويس إلىٰ هنا رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٩/ ٤٣١ـ ٤٣٢) .

(٢) الرسالة القشيرية (ص ٤١٢) .

(٣) رواه الطبراني في « الكبير » (٧/ ٥٢) ، وعند أحمد في « المسند » (٢/ ٥٤٠) : « نفَس ربكم » بدل « نفس الرحمـٰن » .

واحداً ، فقالَ لهُ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : أقرنيٌّ أنتَ ؟ فقالَ : نعمْ ، فقالَ : أتعرفُ أويسَ بنَ عامرٍ القرنيَّ ؟ فوصفَهُ لهُ ، فقالَ : نعمْ ، وما تسألُ عنْ ذلكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟! فواللهِ ؛ ما فينا أحمقُ منهُ ، ولا أجنُّ منهُ ، ولا أحوجُ منهُ ، ولا أدنىٰ منهُ ، فبكىٰ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ ، ثمَّ قالَ : ما قلتُ ما قلتُ إلا أنِّي سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « يدخلُ في شفاعتِهِ مثلُ ربيعةَ ومضرَ » .

فقالَ هَرِمُ بنُ حيَّانَ : فلمَّا سمعتُ هـٰذا القولَ مِنْ عمرَ بنِ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ . . قدمتُ الكوفةَ ، فلمْ يكنْ لي همٌّ إلا أنْ أطلبَ أويساً القرنيَّ وأسألَ عنهُ ، حتَّىٰ سقطتُ عليهِ جالساً علىٰ شاطىءِ الفراتِ نصفَ النهارِ يتوضَّأُ ويغسلُ ثوبَهُ ، قالَ : فعرفتُهُ بالنعتِ الذي نُعِتَ لي ؛ فإذا رجلٌ لحيمٌ شديدُ الأدمةِ ، محلوقُ الرأسِ ، كثُّ اللحيةِ ، متغيرٌ جداً ، كريهُ الوجهِ ، مهيبُ المنظرِ .

قالَ : فسلَّمتُ عليهِ ، فردَّ عليَّ السلامَ ونظرَ إليَّ ، فقلتُ : حيَّاكَ اللهُ مِنْ رجلٍ ، ومددتُ يدي لأصافحَهُ ، فأبىٰ أنْ يصافحَني ، فقلتُ : رحمَكَ اللهُ يا أويسُ وغفرَ لكَ ، كيفَ أنتَ رحمَكَ اللهُ ؟ وخنقَتْني العبرةُ مِنْ حُبِّي إيَّاهُ ورقَّتي عليهِ ؛ إذْ رأيتُ مِنْ حالِهِ ما رأيتُ ، حتىٰ بكيتُ وبكىٰ ، قالَ : وأنتَ فحيَّاكَ اللهُ يا هَرِمَ بنَ حيانَ ، كيفَ أنتَ يا أخي ، ومَنْ دلَّكَ عليَّ ؟ قالَ : قلتُ : اللهُ ، فقالَ : لا إلـٰهَ إلا اللهُ ، سبحانَ اللهِ ، ﴿إِن كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا﴾ .

قالَ فعجبتُ حينَ عرفَني ، ولا واللهِ ؛ ما رأيتُهُ قبلَ ذلكَ ولا رآني ، فقلتُ : مِنْ أينَ عرفتَ اسمي واسمَ أبي ، وما رأيتُكَ قبلَ اليومِ ولا رأيتَني ؟ قالَ ﴿ نَبَّأَنِيَ ٱلْعَلِيمُ ٱلْخَبِيرُ ﴾ ، وعرفَتْ روحي روحَكَ حينَ كلَّمَتْ نفسي نفسَكَ ، إنَّ الأرواحَ لها أنفسٌ كأنفسِ الأجسادِ ، وإنَّ المؤمنينَ ليعرفُ بعضُهُمْ بعضاً ، ويتحابُّونَ بروحِ اللهِ وإنْ لمْ يلتقوا ، يتعارفونَ ويتكلمونَ وإنْ نأتْ بهِمُ الدارُ وتفرقَتْ بهِمُ المنازلُ .

قالَ : قلتُ : حدِّثْني رحمَكَ اللهُ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بحديثٍ أسمعُهُ منكَ ، قالَ : إنِّي لمْ أدركْ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ولمْ يكنْ لي معَهُ صحبةٌ بأبي وأمِّي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ولكنِّي رأيتُ رجالاً قدْ رأَوهُ ، وبلغَني مِنْ حديثِهِ نحوٌ ممَّا بلغَكَ ، ولستُ أحبُّ أنْ أفتحَ هـٰذا البابَ علىٰ نفسِي أنْ أكونَ محدِّثاً ، أو مفتياً ، أو قاصّاً ، في نفسي شغلٌ عَنِ الناسِ يا هرمَ بنَ حيانَ .

فقلتُ : يا أخي ؛ اقرأْ عليَّ آياتٍ مِنْ كتابِ اللهِ أسمعُها منكَ ، وادعُ لي بدعواتٍ ، وأوصني بوصيةٍ أحفظُها عنكَ ؛ فإنِّي أحبُّكَ في اللهِ حبّاً شديداً .

قالَ : فقامَ وأخذَ بيدي علىٰ شاطىءِ الفراتِ ، ثمَّ قالَ : أعوذُ باللهِ السميعِ العليمِ مِنَ الشيطانِ الرجيمِ ، ثم بكىٰ ، ثمَّ قالَ : قالَ ربِّي ، وأحقُّ القولِ قولُهُ ، وأصدقُ الحديثِ حديثُهُ ، وأصدقُ الكلامِ كلامُهُ ، ثمَّ قرأَ : ﴿ وَمَا خَلَقْنَا ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَٰعِبِينَ ۝ مَا خَلَقْنَٰهُمَآ إِلَّا بِٱلْحَقِّ وَلَٰكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ حتَّى

انتهىٰ إلىٰ قولِهِ : ﴿ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلۡعَزِيزُ ٱلرَّحِيمُ ﴾ ، فشهقَ شهقةً ظننتُ أنَّهُ قدْ غُشِيَ عليهِ ، ثمَّ قالَ : يا بنَ حيَّانَ ؛ ماتَ أبوكَ حيَّانُ ، ويوشكُ أنْ تموتَ أنتَ ، فإمَّا إلىٰ جنَّةٍ وإمَّا إلىٰ نارٍ ، وماتَ أبوكَ آدمُ ، وماتَتْ أمُّكَ حواءُ ، وماتَ نوحٌ ، وماتَ إبراهيمُ خليلُ الرحمـٰنِ ، وماتَ موسىٰ نجيُّ الرحمـٰنِ ، وماتَ داوودُ خليفةُ الرحمـٰنِ ، وماتَ محمدٌ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رسولُ ربِّ العالمينَ ، وماتَ أبو بكرٍ خليفةُ المسلمينَ ، وماتَ أخي وصفيِّي عمرُ بنُ الخطابِ .

ثمَّ قالَ : يا عمراهُ يا عمراهُ، قالَ : فقلتُ : رحمَكَ اللهُ ؛ إنَّ عمرَ لمْ يمتْ ، قالَ : قدْ نعاهُ إليَّ ربِّي ، ونعىٰ إليَّ نفسِي ، ثمَّ قالَ : وأنا وأنتَ في الموتىٰ كأنَّهُ قدْ كانَ ، ثمَّ صلَّىٰ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ثمَّ دعا بدعواتٍ خفيَّاتٍ .

ثمَّ قالَ : هـٰذهِ وصيَّتي إيَّاكَ يا هرمَ بنَ حيَّانَ ؛ كتابَ اللهِ ، ونعيَ الصالحينَ المؤمنينَ⁽¹⁾ ، فقدْ نُعِيَتْ إليَّ نفسِي ونفسُكَ ، عليكَ بذكرِ الموتِ لا يفارقُ قلبَكَ طرفةَ عينٍ ما بقيتَ ، وأنذرْ قومَكَ إذا رجعتَ إليهِمْ ، وانصحْ للأمةِ جميعاً ، وإيَّاكَ أنْ تفارقَ الجماعةَ قيدَ شبرٍ فتفارقَ دينَكَ وأنتَ لا تعلمُ ، فتدخلَ النارَ يومَ القيامةِ ، ادعُ لي ولنفسِكَ .

ثمَّ قالَ : اللهمَّ ؛ إنَّ هـٰذا يزعمُ أنَّهُ يحبُّني فيكَ ، وزارَني مِنْ أجلِكَ ،

---

(1) في (أ) : (وصيتي إياك ذكر الله تعالىٰ ، والصلاة على النبي عليه السلام ، ونعي المسلمين وغيرهم من الصالحين) ، وفي (ب) : (وسير نعي الصالحين) ، وفي نسخة الحافظ الزبيدي (٨/ ١٢٦) : (ونهج الصالحين) بدل (ونعي الصالحين) .

فعرِّفْني وجهَهُ في الجنةِ ، وأدخلْهُ عليَّ في دارِكَ دارِ السلامِ ، واحفظْهُ ما دامَ في الدُّنيا حيّاً ، وضمَّ عليهِ ضيعتَهُ ، وأرضِهِ مِنَ الدُّنيا باليسيرِ ، وما أعطيتَهُ مِنَ الدُّنيا فيسِّرْهُ لهُ تيسيراً ، واجعلْهُ لما أعطيتَهُ مِنْ نعمائِكَ مِنَ الشاكرينَ ، واجزِهِ عنِّي خيرَ الجزاءِ .

ثمَّ قالَ : أستودعُكَ اللهَ يا هرمَ بنَ حيَّانَ ، والسلامُ عليكَ ورحمةُ اللهِ وبركاتُهُ ، لا أراكَ بعدَ اليومِ ـ رحمَكَ اللهُ ـ تطلبُني ، فإنِّي أكرهُ الشهرةَ ، والوحدةُ أعجبُ إليَّ ؛ لأنِّي كثيرُ الهمِّ ، شديدُ الغمِّ معَ هؤلاءِ الناسِ ما دمتُ حيّاً ، فلا تسألْ عنِّي ولا تطلبْني ، واعلمْ أنَّكَ منِّي علىٰ بالٍ وإنْ لم أركَ ولمْ ترني؛ فاذكرْني ، وادعُ لي ؛ فإنِّي سأذكُرُكَ وأدعو لكَ إنْ شاءَ اللهُ ، انطلقْ أنتَ هـٰهنا حتَّىٰ أنطلقَ أنا هـٰهنا ، فحرصتُ أنْ أمشيَ معَهُ ساعةً فأبىٰ عليَّ ، ففارقتُهُ ، فبكىٰ وأبكاني ، وجعلتُ أنظرُ في قفاهُ حتَّىٰ دخلَ بعضَ السككِ ، ثمَّ سألتُ عنْهُ بعدَ ذلكَ ، فما وجدتُ أحداً يخبرُني عنهُ بشيءٍ ، رحمَهُ اللهُ وغفرَ لهُ(١) .

فهكذا كانَتْ سيرةُ أبناءِ الآخرةِ المعرضينَ عنِ الدُّنيا ، وقدْ عرفتَ ممَّا

---

(١) روىٰ أجزاء الخبر ابن سعد في « طبقاته » (٨/ ٢٨٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٨٤) ، وهو بطوله ومرفوعه عند ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٩/ ٤٣١ـ ٤٣٤) ، وروى ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٣٠٩٩) عن الحسن مرسلاً : « يدخل الجنة بشفاعة رجل من أمتي مثل ربيعة ومضر » ، قال الحسن : أويس القرني . وروى الترمذي (٢٤٣٩) عنه أيضاً مرسلاً : « يشفع عثمان بن عفان يوم القيامة بمثل ربيعة ومضر » ، وروى الطبراني في « الكبير » (٨/ ٢٣٥) من حديث أبي أمامة مرفوعاً: «من المؤمنين من يدخل بشفاعته الجنة مثل ربيعة ومضر » ، ولم يسم رجلاً .

سبقَ في بيانِ الدُّنيا ، ومِنْ سيرةِ الأنبياءِ والأولياءِ : أنَّ حدَّ الدُّنيا كلُّ ما أظلَّتْهُ الخضراءُ ، وأقلَّتْهُ الغبراءُ ، إلا ما كانَ للهِ عزَّ وجلَّ مِنْ ذلكَ ، وضدُّ الدُّنيا الآخرةُ ، وهوَ كلُّ ما أُريدَ بهِ اللهُ عزَّ وجلَّ ، ممَّا يُؤخذُ بقدْرِ الضرورةِ مِنَ الدُّنيا ؛ لأجلِ قوَّةِ طاعةِ اللهِ ، وذلكَ ليسَ مِنَ الدُّنيا .

* * *

ونبيِّنُ هـٰذا بمثالٍ : وهوَ أنَّ الحاجَّ إذا حلفَ أنَّهُ في طريقِ الحجِّ لا يشتغلُ بغيرِ الحجِّ ، بلْ يتجرَّدُ لهُ ، ثمَّ اشتغلَ بحفظِ الزادِ ، وعلفِ الجملِ ، وخرزِ الراويةِ ، وكلِّ ما لا بدَّ للحجِّ منهُ . . لمْ يحنثْ في يمينِهِ ، ولمْ يكنْ مشغولاً بغيرِ الحجِّ ؛ فكذلكَ البدنُ مركَبُ النفسِ ، تُقطعُ بهِ مسافةُ العمرِ ، فتعهُّدُ البدنِ بما تبقىٰ بهِ قوَّتُهُ علىٰ سلوكِ الطريقِ بالعلمِ والعملِ هوَ مِنَ الآخرةِ لا مِنَ الدُّنيا .

نعمْ ، إذا قصدَ تلذُّذَ البدنِ وتنعُّمَهُ بشيءٍ مِنْ هـٰذهِ الأسبابِ . . كانَ منحرفاً عنِ الآخرةِ ، ويُخشىٰ علىٰ قلبِهِ القسوةُ .

قالَ الطنافسيُّ : (كنتُ علىٰ بابِ بني شيبةَ في المسجدِ الحرامِ سبعةَ أيامٍ طاوياً ، فسمعتُ في الليلةِ الثامنةِ منادياً وأنا بينَ اليقظةِ والنومِ : ألا مَنْ أخذَ مِنَ الدُّنيا أكثرَ ممَّا يحتاجُ إليهِ أعمى اللهُ عينَ قلبِهِ)(١) .

فهـٰذا بيانُ حقيقةِ الدُّنيا في حقِّكَ ، فاعلمْ ذلكَ . . ترشدْ إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

---

(١) رواه ابن حبيب في « عقلاء المجانين » (ص ٢٣٤) ولكن عن سمنون المحب .

KULA GÖRE DÜNYANIN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; yerilen dünyanın ne olduğu, ne miktar kendisinden kaçınmak ve kaçınmamak gerektiği hususlarını bilinmeden, yalnız dünyanın mezmûm olduğunu bilmek yetmez. Bunun için önce, yerilen dünyanın ne olduğunu ve Allah'ın yoluna dikilmiş katî bir düşman olduğu için ondan kaçınmakla emrolunduğumuz husûsunun mâhiyetinin ne olduğunu bilmemiz lâzımdır. Buna göre deriz ki: Dünya ve âhiret, kalbin iki halinden ibârettir. Bunlardan sana yakın olanına dünya deriz ki, ölümden önce olan hallerdir. Sonraya kalana da âhiret deriz ki, bu da ölümden sonraki ahvâldir. Ölümden önce senin için olan zevk, şehvet maksat, haz ve nasipten her şey senin için dünyadır. Ancak bundan zevk aldığın, meylettiğin ve nasîbin olan her şey mezmûm değildir. Belki bunlar üç kısımdır.

Birinci Kısım: Öldükten sonraya da faydası devam eden ve âhirette de sana arkadaş olanıdır. Bu da iki şeydir. Bu iki şey, yalnız ilim ve ameldir. Buradaki ilimden maksat, Allah'ın zât, sıfat ve ef'âli ile meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini, yer ve göklerdeki melekûtunu, Peygamber Efendimiz'in şerîatini bildiren ilimdir. Amelden maksat da yalnız Allah rızâsı için yapılan ameldir. Âlim, ilmi ile o kadar ünsiyet eder ki ilim, onun için her zevkin üstünde olur. Hattâ ilim uğrunda yemesini, içmesini, evlenmesini ve uykusunu da terk eder. Zîra ilim, onun için her şeyden daha zevklidir. Bu bakımdan ilim de dünyanın peşin zevklerinden olur. Fakat biz yerilen dünyayı ve dünyalığı sayarken, ilimden alınan bu zevki dünyalıktan saymadık. Belki o, âhirettendir, dedik.

Âbid de bunun gibidir. Âbid, ibâdetinden öyle zevk alır ki, ibâdetinden bir an men edilse, onun için en büyük bir eziyet olur. Hattâ âbidlerden biri: “Ölümden korkmuyorum, ancak gece ibâdetine mâni olacak diye korkuyorum.” demiştir. Diğeri de: “Allahım, mezarımda da bana ibâdet imkânlarını bağışla.” diye duâ etmiştir. İşte bu gibiler için de ibâdet, peşin bir zevk hâline gelmiştir. Bu gibi peşin zevk verici şeylere, yakın mânasında olan dünyalık ismi verilebilir. Fakat bu ibâdetin de, yerilen dünyalıktan olduğunu kasdetmiyoruz.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

حُبِّبَ إِلَيَّ مِنْ دُنْيَاكُمْ ثَلَاثٌ: اَلطِّيبُ وَالنِّسَاءُ وَقُرَّةُ عَيْنِي
فِي الصَّلَاةِ

“Dünyanızdan bana üç şey sevdirildi (üç şeyi sevdim): Güzel koku, kadın ve gözümün nûru namaz.”[34] buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), bu arada namazı da dünyalıktan saydı. Bunun gibi his ve müşâhedeye giren her şey, dünyalıktır. Rükû ve sücûd ile âzâları hareket ettirmekten zevk almak da dünyadandır. Bunun için namazı dünyaya izâfe etmiştir. Ancak biz bu kısımda mezmûm olan dünyalıktan bahsettiğimiz için “Bu gibi zevkler dünyalıktan değildir.” diyoruz.

İkinci Kısım: Netîce îtibâriyle birinci kısmın zıddı, mukabilidir. Yâni peşin zevki olup âhirette faydası yoktur. İsyanların her nevinden zevk almak ve ihtiyacından fazla olan mübahlara dalmak gibi. Altın, gümüş ve ihtiyaçtan fazla binit, canlı mal, köle, câriye, apartmanlar, kıymetli elbiseler ve lezzetli yemekler gibi. Bütün bunlardan zevk almak, mezmûm olan dünyalıktır. Zîra rivâyete göre **Ömer b. Hattâb** (r.a.) Ebû'd-Derdâ'yı Humus vâliliğine göndermişti. Ebû'd-Derdâ (r.a.) orada iki dirheme bir gölgelik yaptırdı. Bunu duyan Ömer şu mektubu yazdı:

---

[34] Neseî ve Hâkim, Enes’den rivâyet etmişlerdir.

"Mü'minlerin emîri Ömer b. Hattâb'dan Uveymir'e. Fars ve Rûm binâları kıyâmete kadar sana yeterdi. Seni Dımışk'a naklettim. Mektubumu alır almaz, âile efrâdınla birlikte oraya git." Ebû'd-Derdâ oraya gitti ve orada öldü. Demek ki Hz. Ömer, bu kadarını fazla buldu.

Üçüncü Kısım: İki taraf arasında ve ortada olanıdır. Bu da âhiret ameline yardımcı olan dünyalıktır. Yetecek kadar yemek, kalın bir gömlek ve insanın sağlığını koruyacak ilim ve amel edinmesi için zarûrî olan sâir ihtiyaçları gibi. Bu kısım, dünyalıktan olan birinci kısım gibi değildir. Bu ancak birinci kısma yardımcı ve ona bir yoldur. İlim ve amel maksadıyla bunlardan istifâde eden kimse, dünyalık peşinde sayılmaz. Şâyet bu gibi ihtiyaçları temîn ederken maksadı ilim ve amel olmayıp peşin zevk olursa, o zaman ikinci kısma girer ve dünyalıktan olur.

İnsanoğlu öldüğü zaman, kendisiyle üç vasıf kalır. Bunlar kalbin safâsı, yâni her türlü kibir ve riyadan temizlenmiş, Allah'ın zikriyle ünsiyeti ve Allah için sevgisidir. Kalbin temizlik ve cilâsı, dünya şehvetlerinden çekinmekle, ünsiyeti Allah'ı çok anmakla, muhabbeti de mârifetle hâsıl olur. Mârifet de ancak devamlı tefekkür ile elde edilir. Öldükten sonra insanı kurtarıp saâdete ulaştıracak münciyât, bu üç sıfattır.

Kalbi dünya şehvetlerinden temizlemek münciyâttandır. Zîra bu temizlik, kul ile Allah'ın azâbı arasında kalkan ve perde olur. Nitekim haberde şöyle vârid oldu:

إِنَّ أَعْمَالَ الْعَبْدِ تُنَاخِلُ عَنْهُ فَإِذَا جَاءَ الْعَذَابُ مِنْ قِبَلِ رِجْلَيْهِ جَاءَ قِيَامُ اللَّيْلِ يَدْفَعُ عَنْهُ وَإِذَا جَاءَ مِنْ جِهَةِ يَدَيْهِ جَاءَتِ الصَّدَقَةُ تَدْفَعُ عَنْهُ

“Kulun ameli kendisini müdâfaa eder. Meselâ azâb, ayakları tarafından geldiği zaman, gece kıyâmı gelir; (bu ayaklarla kıyâm etti diyerek) *azâba karşı durur ve azâbı def eder. Azâb, elleri tarafından geldiği zaman, sadaka gelir ve azâbı ondan def eder.”*[35]

Zikir ile ünsiyet ve Allah için sevgi ise bunlar da insanı mesûd eder. Allahu Teâlâ’ya mülâkat ve O’nun cemâlini müşâhede zevkine ulaştırır. Bu saâdet, hemen ölüm anından başlar ve ebediyyen devam eder. Onun için kabir, cennet bahçelerinden bir bahçe olur. Nasıl olmasın ki, onun sevgilisi tektir. Ünsiyet ve zikrine mâni olan mânialar, ölümü ile ortadan kalkmıştır. Mevkûf ve mahbûs bulunduğu yerden bağ ve bahçelere intikal etti ve sevgilisi ile baş başa kaldı. Dünyayı sevene de öldükten sonra nasıl azâb olmasın? Zîra onun tek sevgilisi dünya idi. Onu bir daha bulmamak üzere elinden kaçırdı ve oraya dönmek imkânlarını kaybetti. Nitekim şâir:

“Tek bir ümîdi olup onu kaybedenin hâli nice olur?” demiştir.

Ölüm yokluk değil, dünya sevgisinin hasreti ve Allah’a teveccühtür. Demek ki âhiret yolcusu, şu üç sıfata devam eden kimsedir. Onlar da zikir, fikir ve dünya şehvetlerinden kendisini alıkoyacak ve oradan uzaklaştıracak şekilde ameldir. Bütün bunlar, vücûd sağlığı ile mümkündür. Vücûd sağlığı da yemek, içmek, giymek ve mesken ile sağlanır. Bunların her biri de birçok şeyle-

---

35. Buhârî ile Müslim, Âişe’den rivâyet etmişlerdir.

re muhtaçtır. Âhiret yolculuğu için muhtaç olduğu bu maddelerden lüzumlu ve yetecek kadarını temîn eden kimseye dünya adamı denmez. Bu gibiler hakkında dünya, âhiretin bir mezraası sayılır. Bunları şehevî his ve zevklenmek maksadıyla toplarsa, o zaman bu adam dünya adamı olur. Şu kadar var ki, dünyalık da ikiye ayrılır. Bunlardan **biri** âhiret azâbına sebep olur ki, bunlar haram olarak toplanan dünyalıktır. **İkincisi,** yüksek mevkîlere çıkmasına mânî olup, uzun zaman hesap vermesine sebep olan dünyalıktır ki, bunlara da helâl kazanç denir. Aklı başında olan, basîret sâhipleri, uzun müddet mahşer yerinde hesap vermenin de bir azâb olacağında tereddüt etmezler. Hesâbı münâkaşalı geçene azâb olunur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurdu:

حَلَالُهَا حِسَابٌ وَحَرَامُهَا عَذَابٌ

"Helâlinin hesabı ve haramının da azâbı vardır."[36] Diğer bir rivâyette ise helâlinin da azâbı müstelzim olduğunu söylemiştir. Ancak bunun azâbı harama nisbetle hafiftir. Helâlin hesâbı husûsunda azâb çekilmese bile, cennetteki yüksek mevkîleri ihrâz edememekle çektiği hasretten meydana gelen azâb, kendisine yeter. Bunu fânî olan dünyalık ile de kıyaslayabilirsin. Geçici ve sıkıntılı olan dünya hayatında bile bildiğin halde emsâlinin senden üstün mevkîlere ulaşmasından üzüntü duyarsın. Ya o ebedî ve sonsuz saâdette akrânından geri kaldığın zaman halin nice olur?

Dünyalıktan bir bardak soğuk su içmek, bir yeşilliğe bakmak veyâ güzel bir kuş sesi dinlemek gibi basît şeylerden de olsa zevk alan kimse, âhirette bunun kat kat fazlasını kaybetmiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Ömer'e:

---

[36] İbn Ebi'd-Dünya ve Beyhakî mevkuf olarak Alî'den rivâyet etmişlerdir.

هٰذَا مِنَ النَّعِيمِ الَّذِي تُسْأَلْ عَنْهُ

"İşte şu (bir bardak su) *sorulacağın nîmetlerdendir."* buyurmuştur. Kıyâmet günü bu gibi suâllerle karşılaşmak, zillet, korku ve tehlikedir; zahmet ve beklemektir. Bütün bunlar, âhiret nasîbinin noksanlığıdır. Bunun için **Hz. Ömer**'e (r.a.) susamış bulunduğu bir sırada kendisine bir bardak soğuk bal şerbeti takdîm ettiklerinde, bardağı elinde evirip çevirdikten sonra: "Ben bunun hesâbını verememem, alın siz için." diyerek bardağı iâde etmiştir.

Dünyanın azı çoğu, helâl ve harâmı hepsi mel'ûndur. Ancak takvâya yarayacak kısmı, dünyalıktan sayılmaz. İnsanın bu hususları bilmesi nisbetinde, dünyalıktan uzaklaşması kuvvetli olur. Hattâ **Îsâ aleyhisselâm** bir defa başının altına bir taş yastık koymuştu. Şeytan ona görünerek: "İşte dünyalığa meylediyorsun" demesi üzerine, taş yastığı da başından atmıştır. **Süleymân aleyhisselâm** mâlik olduğu büyük dünyalıktan başkalarına çeşitli yemekler yedirirken kendisi kuru ekmekle iktifâ ederdi. Var olana sabır, yok olana sabırdan daha mühimdir. Bunun için Allahu Teâlâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e dünyayı bâzen genişletti ve bâzen de daralttı. Zaman gelir bolluk içinde olur, zaman gelir açlıktan karnı üzerine taş bağlardı. Yine bunun için mihnet ve meşakkatleri peygamberlere ve velîlerine verdi, sonra da derecesine göre herkesi ibtilâ etti. Bunların hepsi onların âhiretteki mevkîlerini yükseltmek içindir. Bu, çocuğun sıhhatini korumak için şefkatli bir annenin çocuğundan bâzı yemekleri men etmesi ve hattâ ona ilaç ve tedâvinin acılığını tattırması gibidir. Yaptığımız bu îzahtan, Allah için olmayan her şeyin dünyalıktan olduğunu ve Allah için olan her şeyin de dünyalıktan sayılmadığını anlamış oldun.

Şimdi "Allah için olan hangileridir?" diye sorarsan:

Derim ki; eşyâ üç kısımdır. Bir kısmı, Allah için olması aslâ düşünülemeyen şeylerdir. Bunlar isyân, şüpheli şeyler ve mübâh olan şeylerden zevklenip onlara dalmaktır. Bunlar sûreten ve mânen mezmûm olan dünyalıktır.

Diğer bir kısmı da görünüşte Allah için olmakla beraber, hakîkatte başkası için de olması mümkün olan şeylerdir. Bunlar da üçtür: Fikir, zikir ve şehvetlerden kaçınmaktır. Bu üçü gizli cereyân edip, âhiret korkusu ve Allah rızâsından başka hiç bir sebebe dayanmadıkları zaman, dünyalıktan değil, Allah için olurlar. Şâyet fikir ve düşünceden maksat, halk arasında mevkî sâhibi olmak gayesine matûf ilim tahsîli olursa, şehveti terkten maksat sıhhati korumak veya insanlar arasında zâhid diye tanınmak olursa, her ne kadar görünüşde Allah için sanılırlarsa da aslında dünyalık için olurlar.

Diğer bir kısmı da görünüşte dünyalık için olmakla, hakîkatte Allah için olması mümkün olan şeylerdir. Bunlar da hayatın devamı için zarurî olan yemek, evlenmek ve benzerî şeylerdir. Şâyet maksat nefsin arzusunu tatmîn ise dünyalıktan, takvâya yardım ise Allah için olan şeylerdendir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ طَلَبَ الدُّنْيَا حَلَالًا مُكَاثِرًا مُفَاخِرًا لَقِيَ اللّٰهَ وَهُوَ عَلَيْهِ
غَضْبَانُ وَمَنْ طَلَبَهَا اِسْتِعْفَافًا عَنِ الْمَسْأَلَةِ وَصِيَانَةً لِنَفْسِهِ جَاءَ
يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَوَجْهُهُ كَالْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ

"Helâlinden olarak dünyalığı üstünlük ve övünmek için toplayanlar kıyamet günü Allahu Teâlâ'nın huzûruna, Allahu Teâlâ onlardan gazâblı olduğu halde gelirler. Ama ihtiyacını temîn, dilen-

cilikten kurtulma ve nefsini korumak için mal kazananlar, kıyâmet günü yüzleri ayın on dördü gibi parlak olduğu halde mahşer yerine gelirler."[37] buyurmuş ve niyeti ile halinin nasıl değiştiğini anlatmıştır.

Anlaşılıyor ki dünya, âhiret ile alâkası olmayan nefsin peşin arzularından ibârettir. Buna hevâ denir. Allahu Teâlâ buna işâret ederek:

وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰى.
فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰى

"Ama kim Rabbinin azametinden korkup da kendini kötülükten alıkoymuşsa, varacağı yer şüphesiz cennettir." (Nâziât sûresi, 79/40-41) buyurmuştur. Hevâ, beş şeyde toplanır. Bunlar da Allahu Teâlâ'nın:

اِعْلَمُوا أَنَّمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ
وَتَكَاثُرٌ فِي الْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ

"Bilin ki, dünya hayatı oyun, oyalanma, süslenme, aranızda övünme ve daha çok mal ve çocuk sahibi olma dâvasından ibârettir." (Hadîd sûresi, 57/20) buyurmuş ve şu beş şeyi meydana getiren maddelerin de yedi tâne olduğunu beyân etmek üzere:

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ
الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ
وَالْحَرْثِ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

---

[37] Ebû Nuaym ve Beyhaki Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

"Kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma güzel atlara, hayvanlara, ekinlere olan ihtiraskârâne sevgi, insanlar için bezenip süslenmiştir. Bunlar, dünya hayatının geçici birer faydasıdır." (Âl-i İmrân sûresi, 3/14) buyurmuştur.

Verdiğimiz şu îzâhattan, Allah için olan şeyin dünyalık olmadığını anlamış oldun. İhtiyâcı sağlayacak yemek ve meskenden, Allah rızâsı niyet edilmiş ise Allah içindir. Fazlası ise zevk için olduğundan, Allah için değildir. Zarûrî ihtiyaç ile fazlası arasında bir derece vardır. Buna hâcet denir. Hâcetin de ileri, geri ve orta tarafları vardır. Geri tarafı, zarûrî kısmına yakın olanıdır ki, bunun zararı yoktur. Çünkü tam zarûret miktarını tâyin zordur. İleri tarafı ise zevk u safâya yaklaşanıdır ki, bundan kaçınmak gerekir. Bir de orta derece vardır ki, bu da şüphelidir. Şüpheli şeylerden uzaklaşmak lâzım ve imkân nispetinde takvâya yakın olan zarûretin aşağı derecesi ile kifâyet iktizâ eder. Peygamberlere uymak için böyle yapmak lâzımdır. Zîra Peygamberler, dâima zarûrî derece ile iktifâ etmişlerdir. Üveys-i Karnî böyle yapmıştır. Adamları onu deli sanırlardı. Hattâ Üveys-i Karnî[38] fazla sıkıntı çektiği ve ızdıraba katlandığı için, onu deli sanmışlardı. Adamları evlerinin önünde ona bir oda yapmışlardı. Aradan yıllar geçerdi de yüzünü göremezlerdi. İlk sabah ezânında çıkar ve yatsıdan sonra evine dönerdi. Yemeği, topladığı çekirdeklerden ibâretti. Topladığı döküntü hurmaları iftarına ayırırdı. Böyle atılmış hurma bulamadığı takdirde çekirdekleri satar ve nafakasını sağlardı. Giydiği elbise, çöplüğe atılan çürük çaput, yırtık bez parçaları idi. Onları suda yıkar, birbirine ekler ve giyerdi. Çocukların yanından geçtiği zaman, deli diye onu taşa tutarlardı. O ise: "Kardeşler, mutlaka beni taşlamanız gerekiyorsa, küçük taşlar atın, büyük taş atmayın. Çünkü korkarım ayağımı kanatırsınız da abdestim bozulur, tekrar abdest alıp namaza yetişemem." derdi. Ahlâkı böyle idi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onun halini takdîr ederek:

---

[38] Âmir'in oğlu meşhûr bir zâhiddir. İbn Sa'd **"Tabakat"** ında Rasûl-i Ekrem'in zamanında hayatta olduğunu, Hz. Ömer ve Ali'den rivâyet ettiğini, kendisinden de rivâyet edildiğini, Küfelilerin tâbiîlerinden ve sikadan olduğunu kaydeder. Buhârî, isnâdında nazar olduğunu, İbn Adiy ise rivayetinin bulunmadığını söylemişlerdir. İmam Mâlik, varlığını inkâr etmiştir. Fakat şöhreti ve meşhur haberleri varlığındaki şüpheyi bertaraf eder. Abdülganî, bu adam Rasûl-i Ekrem'in haber verdiği ve Sıffîn çenginde Hz. Alî'nin safında şehid olan bir zâttır. Rasûl-i Ekrem'in zamanında Müslüman olduğu ve sakal ziyâretine gelmediği söylenir.

إِنِّي لَأَجِدُ نَفَسَ الرَّحْمٰنِ مِنْ قِبَلِ الْيَمَنِ

"Ben Rahmân'ın kokusunu Yemen tarafından alıyorum." buyurmuştur.

Hz. Ömer halîfe olunca, bir meclisde: "Iraklı olanlar ayağa kalksın." buyurdu. Ve Iraklılar ayağa kalktılar. Sonra: "Herkes otursun da yalnız Kûfeliler kalsın." buyurdu ve öyle yaptılar. Daha sonra da: "Yalnız Murad kabîlesinden olanlar kalsın, diğerleri otursun." buyurdu ve böyle oldu. Bundan sonra: "Karn kabîlesinden olanlar kalsın." deyince tek bir kişi ayakta kaldı. Bunun üzerine Hz. Ömer:

– "Sen Karnî misin?" diye sordu. Adam:

– "Evet, ben Karnîyim." deyince Hz. Ömer ondan Üveys'i sordu ve kendisini târif etti. Adam:

– "Evet, tanıyorum, onu niye sordun? Bizim kabîlede ondan ahmağı ve ondan âdîsi yoktur." deyince Hz. Ömer ağlayarak:

Dediğin doğru. Fakat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Rabia ve Mudar* *kabîleleri kadar insan, onun şefâatiyle cennete girer."* buyurmuştur, dedi.

Herm b. Hibban diyor ki: "Ömer'in bu beyânâtını dinledikten sonra onu aramak üzere Kûfe'ye gittim. Bir öğle vakti elbisesini yıkayıp abdestini alırken kendisini Fırat kenârında buldum. Tarif ettikleri şahsın bu olduğunu anladım. Hakîkaten kendi kaba, başı kabak, tahta sakal, heybetli ve çirkin suratlı bir insan. Kendisine selâm verdim, selâmımı aldı, bana baktı ve ben de kiminle müşerref oldum diyerek musâfaha için elimi kendisine uzattım, fakat o elini vermedi. Ben kendisine:

– "Üveys, Allah sana rahmet etsin, ne haldesin?" diye sordum. Sonra görünüşündeki halinden ötürü kendisine karşı beslediğim sevgi ve muhabbet ziyâdeleştiği için kendimi tutamayarak ağlamaya başladım. Bu vaziyet karşısında o da mütehassis oldu, o da ağladı. Ve şu şekilde bir suâl tevcîh etti:

– "Allah sana da rahmet etsin, ey Herm b. Hibbân, sen ne haldesin, seni bana kim gönderdi?" dedi. Ben de:

– "Allah gönderdi." dedim. Bunun üzerine:

– "Lâ ilâhe illâllah, sübhânallah. Muhakkak Rabbimin vâdi yerini buldu." dedi. Daha önce hiç görüşmediğimiz halde benim ismimle, bana hitap etmesine hayret ederek:

– "Adımı nereden bildin?" diye kendisinden suâl ettim. Cevâben:

– "Alîm ve habîr olan Allah bana haber verdi." dedi. Seninle konuştuğum zaman rûhum, rûhunu bildi. Zîra, rûhun da cisimler gibi teşkilâtı vardır. Aynı zamanda mü'minler birbirini bilirler. Buluşmasalar da, Allah'ın rahmetiyle sevişirler ve tanışırlar.

Ne kadar uzak mesâfelerde kalsalar da, zarar vermez." dedi. Bunun üzerine kendisine:

– "Senden duymak istediğim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bir hadîsini bana okur musun?" dedim. O da:

– "Anam babam kendisine fedâ olan Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e yetişemedim."

– "Onun şeref-i sohbetiyle müşerref olamadım. Ben de senin gibi onun ashâbı ile buluştum ve onlardan bana Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bâzı hadîsleri ulaştı. Fakat ben bu kapıyı açmak istemiyorum. Ne muhaddis, ne müftü ve ne de kadı olmak sevdâsındayım. Benim şahsî meşgalem bana yeter." dedi. Ben:

– "O halde Kur'ân-ı Kerîm'den bir âyet oku, bunu senin ağzından dinlemek isterim. Aynı zamanda bana duâ et ve bir tavsiyede bulun. Zîra ben seni Allah için son derece seviyorum." dedim. Bunun üzerine ayağa kalktı, elimden tuttu. Fırat'ın kenarında yürürken:

– "Eûzü billâhi's-semî'ıl-alîm-i mine'ş-şeytânirracîm." dedi. Rabbim şöyle buyurdu, en doğru söz Rabbimin sözüdür diyerek:

"Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları oyun olsun diye yaratmadık. Biz onları ancak ve ancak gerektiği gibi yarattık, ama insanların çoğu bilmezler. Doğrusu hüküm günü hepsinin bir arada bulunacağı gündür. O gün dostun dosta hiç bir faydası olmaz, yardım da görmezler. Yalnız Allah'ın merhamet ettiği kimseler bunun dışındadır. O, şüphesiz güçlüdür, merhametlidir." (Duhân sûresi, 44/38-42) meâlindeki âyetleri okuyunca, hıçkırıklarla beraber öyle bir âh çekti ki, düşüp bayıldığını sandım. Sonra döndü:

– "Ey Hibbân'ın oğlu! Baban öldü, sen de yakında öleceksin. Gideceğin yer, ya cennet veyâ cehennemdir. Baban Âdem, annen Havva, Nûh, İbrâhîm Halilü'r-Rahmân ve âlemlerin Rasûlü olan Muhammed aleyhisselâm, Ebû Bekir ve Ömer, bunların hepsi öldü." dedikten sonra:

– "Ah Ömer, âh Ömer!" diye bir hasret çekti. Bunun üzerine ben kendisine:

– "Öbürleri öldü, fakat Ömer ölmemiştir." dedim. O:

– "Onun kara haberini, hattâ senin ölüm haberini de Rabbim bana bildirdi." dedi. Sonra devamla:

– "Sen de artık ölüler arasında sayılırsın." dedi. Sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e salât u selâm getirdi, gizlice duâlar etti ve bana dönerek:

– "Sana vasiyetim, Allah'ın kitâbı ve sâlih mü'minlerin yoludur. Ölümü hatırdan çıkarma, akrabana döndüğün zaman onları Allah'ın azâbının şiddeti ile korkut. Herkese nasîhat et, cemâatten ayrılma. Sonra dîninden uzaklaşır ve kıyâmette cehenneme gidersin. Benim ve senin için duâ et, dedikten sonra: "Allahım, bu adam beni senin için sevdiğini ve senin rızân için ziyâretime geldiğini söylüyor. Cennette yüzünü bana göster. Dârü's-Selâm'a onu benimle yerleştir. Dünyada da onu koru, kaybını kendisine buldur, aza kanâat edenlerden kıl. Dünyalığını kolaylaştır, kendisini şükredenlerden kıl, ona hayırlı mükâfatlar ver." diye duâ etti. Sonra da:

– "Seni Allah'a emânet ediyorum. Allah'ın rahmeti üzerine olsun. Seni Allah'a emânet ediyorum. Artık bundan sonra beni arama, ben şöhreti sevmem, yalnızlıktan hoşlanırım. Hayatta olduğum müddetçe, bu insanlarla çektiğim büyüktür. Seni dâimâ hatırlar, senin için duâ ederim. Sen de benim için duâ et." dedikten sonra:

– "Şimdi buradan ayrıl ki, ben de ayrılayım." dedi. Bir müddet daha kendisiyle yürümek istedimse de, mümkün olmadı, ağlaşarak ayrıldık. Onu tâkip ettim. Bir sokağa saptığını gördüm. Bilâhare ne kadar araştırdımsa da, bir daha kendisine rastlamadım. Allah rahmet etsin," dedi.

İşte, dünyadan yüz çeviren âhiret yolcularının hâli budur. Velhâsıl, dünyanın, yeşilliklerin gölgelediği ve tozların kapladığı varlıktan ibâret olduğunu enbiyâ ve evliyânın sîretinden öğrenmiş bulunuyorsun. Dünyanın zıddı âhirettir. Bu da dünyadan zarûret miktarı alıp onunla Allah rızâsı murâd olunan şeydir. Bu miktar dünyalıktan değildir. Bu, şöyle bir misâl ile de îzâh edilebilir: Bir hacı, hac yolunda dünyalıktan hiç bir şey ile meşgûl olmayıp, yalnız ibâdetle uğraşacağına yemin ettikten sonra, yemesini içmesini tedârik ve muhafaza ile meşgûl olsa, yemininde hânis olmaz. Çünkü onlar hac levâzımâtındandır. Bunun gibi, beden rûhun binitidir. Ömür mesâfesi onunla kat edilir. îlim ve amele yarayacak şekilde dünyalıktan alıp bedeninin kuvvetini sağlamak dünyalıktan değil, âhirettendir. Şâyet bu arada dünyalık zevki hatırına gelirse, o zaman âhiretten inhırâf etmiş olursun. Bu takdîrde kalbinin kararmasından korkulur.

Tanâfis anlatıyor: "Yedi gün yedi gece aç ve susuz olarak Mescid-i Harâm'da Benî Şeybe kapısında bekledim. Sekizinci gece uyku ile uyanıklık arasında iken, ihtiyacından fazla dünyalık peşinde olanların kalp gözlerini Allahu Teâlâ kör eder, diye bir ses duydum." İşte sana göre dünya, bu anlattıklarımızdır. Bunları iyi bil. Allahu Teâlâ dilerse seni irşâd eder.

بيان ماهيّة الدّنيا في نفسها وأشغالها الّتي استغرقت همم الخلق حتّى أنستهم أنفسهم وخالقهم ومصدرهم وموردهم

اعلمْ : أنَّ الدُّنيا عبارةٌ عنْ أعيانٍ موجودةٍ ، وللإنسانِ فيها حظٌّ ، ولهُ في إصلاحِها شغلٌ ، فهٰذهِ ثلاثةُ أمورٍ قدْ يُظَنُّ أنَّ الدُّنيا عبارةٌ عنْ آحادِها ، وليسَ كذلكَ .

أمَّا الأعيانُ الموجودةُ التي الدُّنيا عبارةٌ عنها . . فهيَ الأرضُ وما عليها ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى ٱلْأَرْضِ زِينَةً لَّهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا﴾ ، فالأرضُ فراشٌ للآدميِّينَ ومهادٌ ومسكنٌ ومستقرٌّ ، وما عليها لهُمْ ملبسٌ ومطعمٌ ومشربٌ ومنكحٌ .

ويجمعُ ما على الأرضِ ثلاثةُ أقسامٍ : المعادنُ ، والنباتُ ، والحيوانُ .

أمَّا النباتُ . . فيطلبُهُ الآدميُّ للاقتياتِ وللتداوي .

وأمَّا المعادنُ . . فيطلبُها الآدميُّ للآلاتِ والأواني ، كالنحاسِ والرصاصِ ، وللنقدِ ؛ كالذهبِ والفضةِ ، ولغيرِ ذلكَ مِنَ المقاصدِ .

وأمَّا الحيوانُ . . فينقسمُ إلى الإنسانِ والبهائمِ ، أمَّا البهائمُ . . فيطلبُ لحومَها للمآكلِ ، وظهورَها للمراكبِ والزينةِ ، وأمَّا الإنسانُ . . فقدْ يطلبُ الآدميُّ أنْ يملكَ أبدانَ الناسِ ليستخدمَهُمْ ويستسخرهُمْ ؛ كالغلمانِ ، أو

ليتمتَّعَ بهِمْ ؛ كالجواري والنسوانِ ، ويطلبُ قلوبَ الناسِ ليملكَها ، بأنْ يغرسَ فيها التعظيمَ والإكرامَ ، وهوَ الذي يُعبَّرُ عنهُ بالجاهِ ؛ إذْ معنى الجاهِ : مِلْكُ قلوبِ الآدميِّينَ .

فهٰذهِ هيَ الأعيانُ التي يُعبَّرُ عنها بالدُّنيا ، وقدْ جمعَها اللهُ تعالىٰ في قولِهِ : ﴿ زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ ٱلشَّهَوَٰتِ مِنَ ٱلنِّسَآءِ وَٱلْبَنِينَ ﴾ وهٰذا مِنَ الإنسِ ، ﴿ وَٱلْقَنَٰطِيرِ ٱلْمُقَنطَرَةِ مِنَ ٱلذَّهَبِ وَٱلْفِضَّةِ ﴾ وهٰذا مِنَ الجواهرِ والمعادنِ ، وفيهُ تنبيهٌ علىٰ غيرِها مِنَ اللآلىءِ واليواقيتِ وغيرِها ، ﴿ وَٱلْخَيْلِ ٱلْمُسَوَّمَةِ وَٱلْأَنْعَٰمِ ﴾ وهيَ البهائمُ والحيواناتُ ، ﴿ وَٱلْحَرْثِ ﴾ وهوَ النباتُ والزرعُ .

فهٰذهِ هيَ أعيانُ الدُّنيا ، **إلا أنَّ لها معَ العبدِ علاقتينِ** :

علاقةٌ معَ القلبِ : وهوَ حبُّهُ لها ، وحظُّهُ مِنْها ، وانصرافُ همِّهِ إليها ، حتَّىٰ يصيرَ قلبُهُ كالعبدِ ، أوِ المحبِّ المستهتَرِ بالدُّنيا ، ويدخلُ في هٰذهِ العلاقةِ جميعُ صفاتِ القلبِ المتعلِّقةِ بالدُّنيا ؛ كالكبرِ ، والغلِّ ، والحسدِ ، والرياءِ ، والسمعةِ ، وسوءِ الظَّنِّ ، والمداهنةِ ، وحبِّ الثناءِ ، وحبِّ التكاثرِ والتفاخرِ ، وهٰذهِ هيَ الدُّنيا الباطنةُ ، وأمَّا الظاهرةُ . . فهيَ الأعيانُ التي ذكرناها .

العلاقةُ الثانيةُ : معَ البدنِ : وهوَ اشتغالُهُ بإصلاحِ هٰذهِ الأعيانِ لتصلحَ لحظوظِهِ وحظوظِ غيرِهِ ، وهيَ جملةُ الصناعاتِ والحرفِ التي الخلقُ مشغولونَ بها .

والخلقُ إنَّما نسوا أنفسَهُمْ ومآبَهُمْ ومنقلبَهُمْ بالدُّنيا لهاتينِ العلاقتينِ ؛ علاقةِ القلبِ بالحبِّ ، وعلاقةِ البدنِ بالشغلِ ، ولوْ عرفَ نفسَهُ ، وعرفَ ربَّهُ ، وعرفَ حكمةَ الدُّنيا وسرَّها . . علمَ أنَّ هـٰذهِ الأعيانَ التي سمَّيناها دنيا لمْ تُخلق إلا لعلفِ الدابّةِ التي يسيرُ بها إلى اللهِ تعالىٰ ، وأعني بالدابةِ : البدنَ ؛ فإنَّهُ لا يبقىٰ إلا بمطعمٍ ومشربٍ وملبسٍ ومسكنٍ ؛ كما لا يبقى الإبلُ في طريقِ الحجِّ إلاَّ بعلفٍ وماءٍ وجِلالٍ⁽¹⁾ .

ومثالُ العبدِ في الدُّنيا في نسيانِهِ نفسَهُ ومقصدَهُ مثالُ الحاجِّ الذي يقفُ في منازلِ الطريقِ ولا يزالُ يعلفُ الناقةَ ، ويتعهَّدُها وينظِّفُها ، ويكسوها ألوانَ الثيابِ ، ويحملُ إليها أنواعَ الحشيشِ ، ويبرِّدُ لها الماءَ بالثلجِ ، حتَّىٰ تفوتَهُ القافلةُ ، وهوَ غافلٌ عنِ الحجِّ وعنْ مرورِ القافلةِ ، وعنْ بقائِهِ في الباديةِ فريسةً للسباعِ هوَ وناقتُهُ ، والحاجُّ البصيرُ لا يهمُّهُ مِنْ أمرِ الجملِ إلاَّ القدْرُ الذي يقوىٰ بِهِ على المشيِ ، فيتعهَّدُهُ وقلبُهُ إلى الكعبةِ والحجِّ ، وإنَّما يلتفتُ إلى الناقةِ بقدْرِ الضرورةِ ؛ فكذلكَ البصيرُ في سفرِ الآخرةِ لا يشتغلُ بتعهُّدِ البدنِ إلا بالضرورةِ ، كما لا يدخلُ بيتَ الماءِ إلا لضرورةٍ ، ولا فرقَ بينَ إدخالِ الطعامِ في البطنِ وبينَ إخراجِهِ مِنَ البطنِ في أنَّ كلَّ واحدٍ منهما ضرورةُ البدنِ ، ومَنْ همَّتُهُ ما يدخلُ بطنَهُ . . فقيمتُهُ ما يخرجُ منهُ ، وأكثرُ ما شغلَ الناسَ عنِ اللهِ هوَ البطنُ ؛ فإنَّ القوتَ ضروريٌّ ، وأمرُ المسكنِ

---

(1) جِلال : جمع جُل ، وهو ما يقي ظهره لئلا ينقبه الرحل . « إتحاف » (٨/ ١٢٨) .

والملبسِ أهونُ ، ولوْ عرفُوا سببَ الحاجةِ إلىٰ هٰذهِ الأمورِ واقتصروا عليها . . لمْ تستغرقْهُمْ أشغالُ الدُّنيا ، وإنَّما استغرقَتْهُمْ لجهلِهِمْ بالدُّنيا وحكمتِها وحظوظِهِمْ منها ، ولكنَّهُمْ جهلُوا وغفلوا ، وتتابعَتْ أشغالُ الدُّنيا عليهِمْ ، واتصلَ بعضُها ببعضٍ ، وتداعَتْ إلىٰ غيرِ نهايةٍ محدودةٍ ، فتاهوا في كثرةِ الأشغالِ ، ونسُوا مقصودَها .

* * *

ونحنُ نذكرُ تفاصيلَ **أشغالِ الدُّنيا** ، وكيفيةَ حدوثِ الحاجةِ إليها ، وكيفيةَ غلطِ الناسِ في مقاصدِها ؛ حتَّىٰ تتضحَ لكَ أشغالُ الدُّنيا كيفَ صرفَتِ الخلقَ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وكيفَ أنستْهُمْ عاقبةَ أمورِهِمْ ، فنقولُ :

الأشغالُ الدُّنيويَّةُ : هيَ الحِرَفُ ، والصناعاتُ ، والأعمالُ التي ترى الخلقَ منكبِّينَ عليها ، وسببُ كثرةِ الأشغالِ : هوَ أنَّ الإنسانَ مضطرٌّ إلىٰ ثلاثٍ : القوتِ ، والمسكنِ ، والملبسِ ، فالقوتُ للغذاءِ والبقاءِ ، والملبسُ لدفعِ الحرِّ والبردِ ، والمسكنُ لدفعِ الحرِّ والبردِ ولدفعِ أسبابِ الهلاكِ عنِ الأهلِ والمالِ ، ولمْ يخلقِ اللهُ القوتَ والمسكنَ والملبسَ مُصْلَحاً بحيثُ يُستغنىٰ عنْ صنعةِ الإنسانِ فيهِ ، نعمْ ، خلقَ اللهُ ذلكَ للبهائمِ ؛ فإنَّ النباتَ يغذِّي الحيوانَ مِنْ غيرِ طبخٍ ، والحرُّ والبردُ لا يؤثِّرُ في بدنِهِ ، فيستغني عنِ البناءِ ، ويقنعُ بالصحراءِ ، ولباسُها شعورُها وجلودُها ، فيستغني عنِ اللباسِ ، والإنسانُ ليسَ كذلكَ ، فحدثَتِ الحاجةُ إلىٰ خمسِ

صناعاتٍ، هيَ أصولُ الصناعاتِ، وأوائلُ الأشغالِ الدنيويّةِ ؛ وهيَ الفلاحةُ، والرعايةُ ، والاقتناصُ ، والحياكةُ ، والبناءُ .

أمّا البناءُ.. فللمسكنِ ، والحياكةُ وما يكتنفُها مِنَ الغزلِ والخياطةِ.. فللملبسِ ، والفلاحةُ للمطعمِ ، والرعايةُ للمواشي والخيلِ أيضاً للمطعمِ والمركبِ ، والاقتناصُ نعني بهِ : تحصيلَ ما خلقَهُ اللهُ مِنْ صيدٍ ، أوْ معدنٍ ، أوْ حشيشٍ ، أوْ حطبٍ ، فالفلاحُ يحصِّلُ النباتَ ، والرّاعي يحفظُ الحيواناتِ ويستنتجُها ، والمقتنصُ يحصِّلُ ما نبتَ ونتجَ بنفسِهِ مِنْ غيرِ صنعِ آدميٍّ ، وكذلكَ يأخذُ مِنْ معادنِ الأرضِ ما خُلِقَ فيها مِنْ غيرِ صنعةِ آدميٍّ ، ونعني بالاقتناصِ ذلكَ ، ويدخلُ تحتَهُ صناعاتٌ وأشغالٌ عدَّةٌ .

ثمَّ هٰذهِ الصناعاتُ تفتقرُ إلىٰ أدواتٍ وآلاتٍ ؛ كالحياكةِ ، والفلاحةِ ، والبناءِ ، والاقتناصِ ، والآلاتُ إنَّما تُؤخذُ إمَّا مِنَ النباتِ وهيَ الأخشابُ ، أوْ مِنَ المعادنِ كالحديدِ والرصاصِ وغيرِهِ ، أوْ مِنْ جلودِ الحيواناتِ ؛ فحدثَتِ الحاجةُ إلىٰ ثلاثةِ أنواعٍ أُخَرَ مِنَ الصناعاتِ ؛ وهيَ النِّجارةُ ، والحدادةُ ، والخَرْزُ ، وهؤلاءِ هُمْ عمَّالُ الآلاتِ ، ونعني بالنجَّارِ : كلَّ عاملٍ في الخشبِ كيفما كانَ ، وبالحدَّادِ : كلَّ مَنْ عمِلَ في جواهرِ المعادنِ حتَّى النَّحّاسِ والإبْرِيِّ وغيرِهِما ، وغرضُنا ذكرُ الأجناسِ ، فأمَّا آحادُ الحرفِ.. فكثيرةٌ ، وأمَّا الخرّازُ.. فنعني بهِ : كلَّ عاملٍ في جلودِ الحيواناتِ وأجزائِها ، فهٰذهِ أمهاتُ الصناعاتِ .

ثمَّ إنَّ الإنسانَ خُلِقَ بحيثُ لا يعيشُ وحدَهُ ، بلْ يُضطرُّ إلى الاجتماعِ معَ غيرِهِ مِنْ جنسِهِ ؛ وذلكَ لسببينِ :

أحدُهُما : حاجتُهُ إلى النسلِ لبقاءِ جنسِ الإنسانِ ، ولا يكونُ ذلكَ إلا باجتماعِ الذكرِ والأنثىٰ وعشرتِهِما .

والثاني : التعاونُ علىٰ تهيئةِ أسبابِ المطعمِ والملبسِ وتربيةِ الولدِ ، فإنَّ الاجتماعَ يفضي إلى الولدِ لا محالةَ ، والواحدُ لا يستقلُّ بحفظِ الولدِ وتهيئةِ أسبابِ القوتِ ، ثمَّ ليسَ يكفيهِ الاجتماعُ معَ الأهلِ والولدِ في المنزلِ ، بلْ لا يمكنُهُ أنْ يعيشَ كذلكَ ما لمْ تجتمعْ طائفةٌ كثيرةٌ ؛ ليتكفَّلَ كلُّ واحدٍ بصناعتِهِ ؛ فإنَّ الشخصَ الواحدَ كيفَ يتولَّى الفلاحةَ وحدَهُ وهوَ يحتاجُ إلىٰ آلاتِها ، وتحتاجُ الآلةُ إلىٰ حدادٍ ونجارٍ ، ويحتاجُ الطعامُ إلىٰ طحَّانٍ وخبَّازٍ ؟! وكذلكَ كيفَ ينفردُ بتحصيلِ الملبسِ وهوَ يفتقرُ إلىٰ حراثةِ القطنِ ، وآلاتِ الحياكةِ والخياطةِ ، وأعمالٍ كثيرةٍ ؟! فلذلكَ امتنعَ عيشُ الإنسانِ وحدَهُ ، وحدثَتِ الحاجةُ إلى الاجتماعِ .

ثمَّ لوِ اجتمعُوا في صحراءَ مكشوفةٍ . . لتأذَّوا بالحرِّ والبردِ والمطرِ واللصوصِ ؛ فافتقرُوا إلىٰ أبنيةٍ محكمةٍ ، ومنازلَ ينفردُ كلُّ أهلِ بيتٍ بهِ ، وبما معَهُ مِنَ الآلاتِ والأثاثِ ، والمنازلُ لدفعِ الحرِّ والبردِ والمطرِ ، ولدفعِ أذى الجيرانِ مِنَ اللصوصيَّةِ وغيرِها ، لكنَّ المنازلَ قدْ تقصدُها جماعةٌ مِنَ اللصوصِ مِنْ خارجِ المنازلِ ، فافتقرَ أهلُ المنازلِ إلى التناصرِ والتعاونِ

والتحصُّنِ بسورٍ يحيطُ بجميعِ المنازلِ ، فحدثتِ البلادُ لهـٰذهِ الضرورةِ .

ثمَّ مهما اجتمعَ النَّاسُ في المنازلِ والبلادِ وتعاملُوا . . تولَّدَتْ بينَهُمْ خصوماتٌ ؛ إذْ تحدثُ رئاسةٌ وولايةٌ للزوجِ على الزوجةِ ، وولايةٌ للأبوينِ على الولدِ لأنَّهُ ضعيفٌ محتاجٌ إلىٰ قوَّامٍ بهِ ، ومهما حصلتِ الولايةُ علىٰ عاقلٍ . . أفضىٰ إلى الخصومةِ ، بخلافِ الولايةِ على البهائمِ ؛ إذْ ليسَ لها قوَّةُ المخاصمةِ وإنْ ظُلِمَتْ ، فأمَّا المرأةُ . . فتخاصمُ الزوجَ ، والولدُ يخاصمُ الأبوينِ ، هـٰذا في المنزلِ .

وأمَّا أهلُ البلدِ أيضاً . . فيتعاملُونَ في الحاجاتِ ، ويتنازعونَ فيها ، ولو تُركوا كذلكَ . . لتقاتلوا وهلكوا ، وكذلكَ الرعاةُ وأربابُ الفلاحةِ يتواردونَ على المراعي والأراضي والمياهِ ، وهيَ لا تفي بكلِّ أغراضِهِمْ ، فيتنازعونَ لا محالةَ ، ثمَّ قدْ يعجزُ بعضُهُمْ عنِ الفلاحةِ والصناعةِ بعمىً أوْ مرضٍ أوْ هرمٍ ، وتعرضُ عوارضُ مختلفةٌ ، ولوْ تُرِكَ ضائعاً . . لهلكَ ، ولوْ وُكِّلَ تفقُّدُهُ إلى الجميعِ . . لتخاذلوا ، ولو خُصَّ واحدٌ مِنْ غيرِ سببٍ يخصُّهُ . . لكانَ لا يذعَنُ لهُ ؛ فحدثَ بالضرورةِ مِنْ هـٰذهِ العوارضِ الحاصلةِ بالاجتماعِ صناعاتٌ أخرىٰ ، فمِنْها صناعةُ المِساحةِ التي بها تُعرَفُ مقاديرُ الأرضِ ؛ لتمكنَ القسمةُ بينَهُمْ بالعدلِ ، ومِنْها صناعةُ الجنديَّةِ ؛ لحراسةِ البلدِ بالسيفِ ، ودفعِ اللصوصِ عنهُمْ ، ومِنْها صناعةُ الحُكمِ ، والتوصُّلِ لفصلِ الخصومةِ ، ومِنْها الحاجةُ إلى الفقهِ ، وهوَ معرفةُ القانونِ الذي ينبغي أنْ يُضبطَ بهِ الخلقُ ، ويُلْزموا الوقوفَ علىٰ حدودِهِ ، حتَّىٰ لا يكثرَ النزاعُ ، وهوَ

معرفةُ حدودِ اللهِ تعالىٰ في المعاملاتِ وشروطِها .

فهٰذهِ أمورٌ سياسيَّةٌ لا بدَّ مِنْها ، ولا يشتغلُ بها إلا مخصوصونَ بصفاتٍ مخصوصةٍ مِنَ العلمِ والتمييزِ والهدايةِ ، وإذا اشتغلوا بها.. لَمْ يتفرَّغُوا لصناعةٍ أخرىٰ ، ويحتاجونَ إلى المعاشِ ، ويحتاجُ أهلُ البلدِ إليهِمْ ؛ إذْ لوِ اشتغلَ أهلُ البلدِ بالحربِ معَ الأعداءِ مثلاً.. تعطَّلَتِ الصناعاتُ ، ولوِ اشتغلَ أهلُ الحربِ والسلاحِ بالصناعاتِ لطلبِ القوتِ.. تعطَّلَتِ البلادُ عنِ الحرَّاسِ ، واستضرَّ الناسُ ؛ فمسَّتِ الحاجةُ إلىٰ أنْ يُصرفَ إلىٰ معايشِهِمْ وأرزاقِهِمُ الأموالُ الضائعةُ التي لا مالكَ لها إنْ كانَتْ ، أو تُصرفَ إليهِمُ الغنائمُ إنْ كانَتِ العداوةُ معَ الكفارِ ، فإنْ كانُوا أهلَ ديانةٍ وورعٍ.. قنعوا بالقليلِ مِنْ أموالِ المصالحِ ، وإنْ أرادوا التَّوسُّعَ.. فتمسُّ الحاجةُ - لا محالةَ - إلىٰ أنْ يمدَّهُمْ أهلُ البلدِ بأموالِهِمْ ؛ ليمدُّوهُمْ بالحراسةِ ، فتحدثُ الحاجةُ إلى الخراجِ .

ثمَّ يتولَّدُ بسببِ الحاجةِ إلى الخراجِ الحاجةُ إلىٰ صناعاتٍ أخرَ ؛ إذْ يُحتاجُ إلىٰ مَنْ يوظِّفُ الخراجَ بالعدلِ على الفلاحينَ وأربابِ الأموالِ ، وهمُ العمالُ ، وإلىٰ مَنْ يستوفي مِنْهُمْ بالرفقِ ، وهمُ الجباةُ والمستخرجونَ ، وإلىٰ مَنْ يُجمَعُ عندَهُ ليحفظَهُ إلىٰ وقتِ التفرقةِ ، وهمُ الخُزَّانُ ، وإلىٰ مَنْ يفرِّقُ عليهِمْ بالعدلِ ، وهوَ الفارضُ للعساكرِ .

وهٰذهِ الأعمالُ لوْ تولاها عددٌ لا تجمعُهُمْ رابطةٌ.. انخرمَ النِّظامُ ،

فحدثَتْ منهُ الحاجةُ إلىٰ مَلِكٍ يدبِّرُهُمْ ، وأميرٍ مطاعٍ يعيِّنُ لكلِّ عملٍ شخصاً ، ويختارُ لكلِّ واحدٍ ما يليقُ بهِ ، ويراعي النصَفَةَ في أخذِ الخراجِ وإعطائِهِ ، واستعمالِ الجندِ في الحربِ ، وتوزيعِ أسلحتِهِمْ ، وتعيينِ جهاتِ الحربِ ، ونصبِ الأميرِ والقائدِ علىٰ كلِّ طائفةٍ منهُمْ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ صناعاتِ الملكِ ، فيحدثُ مِنْ ذلكَ ـ بعدَ الجندِ الذينَ هُمْ أهلُ السلاحِ ، وبعدَ الملكِ الذي يراقبُهُمْ بالعينِ الكالئةِ ويدبِّرُهُمْ ـ الحاجةُ إلى الكُتَّابِ ، والخزَّانِ ، والحسَّابِ ، والجباةِ ، والعمَّالِ .

ثمَّ هؤلاءِ أيضاً يحتاجونَ إلىٰ معيشةٍ ، ولا يمكنُهُمُ الاشتغالُ بالحرَفِ ، فتحدُثُ الحاجةُ إلىٰ مالِ الفرعِ معَ مالِ الأصلِ ، وهوَ المسمَّىٰ فرعَ الخراجِ .

وعندَ هـٰذا يكونُ النَّاسُ في الصناعاتِ ثلاثَ طوائفَ :

الأولىٰ : الفلاحونَ ، والرعاةُ ، والمحترفونَ .

والثانيةُ : الجنديَّةُ الحماةُ لهُمْ بالسيوفِ .

والثالثةُ : المتردِّدونَ بينَ الطائفتينِ في الأخذِ والعطاءِ ، وهمُ العمَّالُ ، والجباةُ ، وأمثالُهُمْ .

فانظرْ كيفَ ابتدأَ الأمرُ مِنْ حاجةِ القوتِ والمسكنِ والملبسِ ، وإلىٰ ماذا انتهىٰ ، وهـٰكذا أمورُ الدُّنيا لا يُفتحُ منها بابٌ إلا وينفتحُ بسببِهِ عشرةُ أبوابٍ أخرَ ، وهـٰكذا تتناهىٰ إلىٰ غيرِ حدٍّ محصورٍ ، وكأنَّها هاويةٌ لا نهايةَ لعمقِها ، مَنْ وقعَ في مهواةٍ منها . سقطَ منها إلىٰ أُخرىٰ ، وهـٰكذا على التَّوالي .

فهٰذهِ هيَ الحرفُ والصناعاتُ ، إلا أنَّها لا تتمُّ إلا بالأموالِ والآلاتِ ، والمالُ عبارةٌ عنْ أعيانِ الأرضِ وما عليها ممَّا يُنتفعُ بهِ ، وأعلاها الأغذيةُ ، ثمَّ الأمكنةُ التي يأوي الإنسانُ إليها ، وهيَ الدورُ ، ثمَّ الأمكنةُ التي يسعىٰ فيها للتعيُّشِ ؛ كالحوانيتِ ، والأسواقِ ، والمزارعِ ، ثمَّ الكسوةُ ، ثمَّ أثاثُ البيتِ وآلاتهُ ، ثم آلاتُ الآلاتِ ، وقدْ يكونُ في الآلاتِ ما هوَ حيوانٌ ؛ كالكلبِ آلةِ الصيدِ ، والبقرِ آلةِ الحراثةِ ، والفرسِ آلةِ الحربِ ، ثمَّ يحدثُ مِنْ ذلكَ حاجةُ البيعِ ، فإنَّ الفلاَّحَ رُبَّما يسكنُ قريةً ليسَ فيها آلةُ الفلاحةِ ، والحدَّادُ والنَّجارُ يسكنانِ قريةً لا يمكنُ فيها الزراعةُ ؛ فبالضرورةِ يحتاجُ الفلاحُ إليهما ، ويحتاجانِ إلى الفلاَّحِ ، فيحتاجُ أحدُهُما أنْ يبذلَ ما عندَهُ للآخرِ حتَّىٰ يأخذَ منهُ غرضَهُ ، وذلكَ بطريقِ المعاوضةِ .

إلا أنَّ النَّجارَ مثلاً إذا طلبَ مِنَ الفلاَّحِ الغذاءَ بآلتِهِ ربَّما لا يحتاجُ الفلاحُ في ذلكَ الوقتِ إلى الآلةِ ؛ فلا يبيعُهُ ، والفلاحُ إذا طلبَ الآلةَ مِنَ النَّجارِ بالطعامِ ربَّما كانَ عندَهُ طعامٌ في ذلكَ الوقتِ ؛ فلا يحتاجُ إليهِ ، فتتعوَّقُ الأغراضُ ، فاضطُرُّوا إلىٰ حانوتٍ يجمعُ آلةَ كلِّ صناعةٍ يترصَّدُ بها صاحبُها أربابَ الحاجاتِ ، وإلىٰ أنبارٍ يُجمَعُ إليها ما يحملُهُ الفلاحونَ ، فيشتريهِ منهُمْ صاحبُ الأنبارِ[1] يترصَّدُ بهِ أربابَ الحاجاتِ ، فظهرَ لذلكَ الأسواقُ والمخازنُ ، فيحملُ الفلاحُ الحبوبَ ، فإذا لمْ يصادفْ محتاجاً.. باعَها

---

[1] في (ب) : (أبيات) و(الأبيات) بدل (أنبار) و(الأنبار) .

بثمنٍ رخيصٍ مِنَ الباعةِ ، فيخزِّنونَها في انتظارِ أربابِ الحاجاتِ ؛ طمعاً في الربحِ ، وكذلكَ في جميعِ الأمتعةِ والأموالِ .

ثمَّ يحدثُ ـ لا محالةَ ـ بينَ البلادِ والقرىٰ تردُّدٌ ، فيتردَّدُ الناسُ يشترونَ مِنَ القرى الأطعمةَ ، ومِنَ البلادِ الآلاتِ ، وينقلونَها ويتعيَّشونَ بهَا ؛ لتنتظمَ أمورُ الناسِ في البلادِ بسبَبِهِمْ ؛ إذْ كلُّ بلدٍ ربما لا تُوجدُ فيهِ كلُّ آلةٍ ، وكلُّ قريةٍ لا يُوجدُ فيها كلُّ طعامٍ ، والبعضُ يحتاجُ إلى البعضِ ، فيحوجُ إلى النَّقلِ ، فيَحدُثُ التجَّارُ المتكلِّفونَ بالنقلِ ، وباعثُهُمْ عليهِ حرصُ جمعِ المالِ لا محالةَ ، فيتعبونَ طولَ الليلِ والنهارِ في الأسفارِ لأغراضِ غيرِهِمْ ، ونصيبُهُمْ منها جمعُ المالِ الذي يأكلُهُ ـ لا محالةَ ـ غيرُهُمْ ، إمَّا قاطعُ طريقٍ ، وإمَّا سلطانٌ ظالمٌ ، ولكنْ جعلَ اللهُ تعالىٰ في غفلتِهِمْ وجهلِهِمْ نظاماً للبلادِ ، ومصلحةً للعبادِ ، بلْ جميعُ أمورِ الدُّنيا انتظمَتْ بالغفلةِ وخسَّةِ الهمَّةِ ، ولوْ عقلَ الناسُ وارتفعَتْ هممُهُمْ . . لزهدوا في الدُّنيا ، ولوْ فعلوا ذلكَ . . لبطلتِ المعايشُ ، ولوْ بطلَتْ . . لهلكوا ، ولهلكَ الزُّهادُ أيضاً .

ثمَّ هـٰذهِ الأموالُ التي تُنقلُ لا يقدرُ الإنسانُ علىٰ حملِها ؛ فتحتاجُ إلىٰ دوابَّ تحملُها ، وصاحبُ المالِ قدْ لا يملكُ دابةً ، فتحدثُ معاملةٌ بينَهُ وبينَ مالكِ الدابةِ تُسمَّى الإجارةَ ، ويصيرُ الكراءُ نوعاً مِنَ الاكتسابِ أيضاً .

ثمَّ تحدثُ بسببِ البِياعاتِ الحاجةُ إلى النقدينِ[1] ؛ فإنَّ مَنْ يريدُ أنْ

---

(١) البياعات : الأشياء التي يتبايع بها في التجارة .

يشتريَ طعاماً بثوبٍ . فمِنْ أينَ يدري أنَّ المقدارَ الذي يساويهِ مِنَ الطعامِ كمْ هوَ ؟ والمعاملةُ تجري في أجناسٍ مختلفةٍ ؛ كما يُباعُ ثوبٌ بطعامٍ ، وحيوانٌ بثوبٍ ، وهـٰذهِ أمورٌ لا تتناسبُ ؛ فلا بدَّ مِنْ حاكمٍ عدلٍ يتوسَّطُ بينَ المتاعينِ ، يعدِّلُ أحدَهُما بالآخرِ ، فيُطلَبُ ذلكَ العِدْلُ مِنْ أعيانِ الأموالِ .

ثمَّ يُحتاجُ إلىٰ مالٍ يطولُ بقاؤُهُ ؛ لأنَّ الحاجةَ إليهِ تدومُ ، وأبقى الأموالِ المعادنُ ؛ فاتخذَتِ النقودُ مِنَ الذهبِ والفضةِ والنحاسِ .

ثمَّ مسَّتِ الحاجةُ إلى الضربِ والنَّقشِ والتقديرِ ؛ فحدثَتِ الحاجةُ إلىٰ دارِ الضرْبِ وإلى الصيارفةِ .

وهكذا تتداعى الأشغالُ والأعمالُ بعضُها إلىٰ بعضٍ ، حتَّى انتهَتْ إلىٰ ما تراهُ .

فهـٰذهِ أشغالُ الخلقِ ، وهيَ معايشُهُمْ .

وشيءٌ مِنْ هـٰذهِ الحِرَفِ لا يمكنُ مباشرتُهُ إلا بنوعِ تعلُّمٍ وتعبٍ في الابتداءِ ، ومِنَ الناسِ مَنْ يغفُلُ عنْ ذلكَ في الصِّبا فلا يشتغلُ بهِ ، أوْ يمنعُهُ عنهُ مانعٌ ، فيبقىٰ عاجزاً عنِ الاكتسابِ ؛ لعجزِهِ عنِ الحرفِ ، فيحتاجُ إلىٰ أنْ يأكلَ ممَّا يسعىٰ فيهِ غيرُهُ ، فتحدثُ منهُ حرفتانِ خسيستانِ : اللصوصيَّةُ ، والكِديةُ⁽¹⁾ ؛ إذْ يجمعُهُما أنَّهما يأكلانِ مِنْ سعيِ غيرِهِما .

ثم إنَّ الناسَ يحترزونَ مِنَ اللصوصِ والمكدينَ ، ويحفظونَ عنهُمْ

---

(1) الكِدية : هي الشحاذة ؛ أي : التكفف من الناس . « إتحاف » (٨/ ١٣٥) .

أموالَهُمْ ، فافتقرُوا إلىٰ صرفِ عقولِهِمْ في استنباطِ الحيلِ والتدابيرِ ، أمَّا اللصوصُ . . فمنهُمْ مَنْ يطلبُ أعواناً ، ويكونُ في يديهِ شوكةٌ وقوَّةٌ ، فيجتمعونَ ويتكاثرونَ ويقطعونَ الطرقَ ؛ كالأعرابِ والأكرادِ ، وأمَّا الضعفاءُ منهُمْ . . فيفزعونَ إلى الحيَلِ ؛ إمَّا بالنقبِ والتسلُّقِ عندَ انتهازِ فرصةِ الغفلةِ ، وإمَّا بأنْ يكونَ طرَّاراً أو سلاَّلاً(١) ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ أنواعِ التلصُّصِ الحادثةِ بحسبِ ما أنتجَتْهُ الأفكارُ المصروفةُ إلى استنباطِها .

وأمَّا المُكدي : فإنَّهُ إذا طلبَ ما سعىٰ فيهِ غيرُهُ . . قيلَ لهُ : اتعبْ واعملْ كما عملَ غيرُكَ ، فما لكَ وللبطالةِ ؟! فلا يُعطىٰ شيئاً ، فافتقرَ إلىٰ حيلةٍ في استخراجِ الأموالِ وتمهيدِ العذرِ لأنفسِهِمْ في البطالةِ ، فاحتالُوا للتعلُّلِ بالعجْزِ ؛ إمَّا بالحقيقةِ ؛ كجماعةٍ يعمونَ أولادَهُمْ وأنفسَهُمْ بالحيلةِ ليُعذروا بالعمىٰ فيُعطَونَ ، وإمَّا بالتعامي ، والتفالجِ ، والتجاننِ ، والتمارضِ وإظهارِ ذلكَ بأنواعٍ مِنَ الحيَلِ معَ بيانِ أنَّ تلكَ محنةٌ أصابَتْ مِنَ غيرِ استحقاقٍ ، ليكونَ ذلكَ سببَ الرحمةِ .

وجماعةٌ يلتمسونَ أقوالاً وأفعالاً يتعجَّبُ الناسُ مِنْها حتَّىٰ تنبسطَ قلوبُهُمْ عندَ مشاهدَتِها ، فيسخوا برفعِ اليدِ عنْ قليلٍ مِنَ المالِ في حالِ التعجُّبِ ، ثمَّ قدْ يندمُ بعدَ زوالِ التعجُّبِ ، ولا ينفعُ الندمُ ، وذلكَ قدْ يكونُ بالتمسخرِ ،

---

(١) الطرار : هو الذي يقطع النفقات ويأخذها علىٰ غفلة من أهلها ، والسلال : المختلس . « إتحاف » (٨/ ١٣٥) .

والمحاكاةِ ، والشعبذةِ ، والأفعالِ المضحكةِ ، وقدْ يكونُ بالأشعارِ الغريبةِ ، والكلامِ المنثورِ المسجعِ معَ حسنِ الصوتِ ، والشعرُ الموزونُ أشدُّ تأثيراً في النفسِ ، لا سيَّما إذا كانَ فيهِ تعصُّبٌ يتعلَّقُ بالمذاهبِ ؛ كأشعارِ مناقبِ الصحابةِ ، وفضائلِ أهلِ البيتِ رضيَ اللهُ عنهُمْ ، أوِ الذي يحرِّكُ داعيةَ العشقِ مِنْ أهلِ المجانةِ ؛ كصنعةِ الطبَّالينَ في الأسواقِ ، أوْ تسليمِ ما يشبهُ العوضَ وليسَ بعوضٍ ؛ كبيعِ التعويذاتِ والحشائشِ التي يخيِّلُ بائعُها أنَّها أدويةٌ ، فيخدعُ بذلكَ الصبيانَ والجهَّالَ ، وكأصحابِ القرعةِ والفألِ مِنَ المنجِّمينَ ، ويدخلُ في هٰذا الجنسِ الوعَّاظُ المكدونَ علىٰ رؤوسِ المنابرِ ، إذا لمْ يكنْ وراءَهُمْ طائلٌ علميٌّ ، وكانَ غرضُهُمْ استمالةَ قلوبِ العوامِّ وأخذَ أموالِهِمْ ، وأنواعُ الكدية تزيدُ على ألفِ نوعٍ وألفينِ ، وكلُّ ذلكَ استنبطَ بدقيقِ الفكرِ لأجلِ المعيشةِ .

فهٰذهِ هيَ أشغالُ الخلقِ وأعمالُهُمْ التي أكبُّوا عليها ، وجرَّهُمْ إلىٰ ذلكَ كلِّهِ الحاجةُ إلى القوتِ والكسوةِ ، ولكنْ نسوا في أثناءِ ذلكَ أنفسَهُمْ ومقصودَهُمْ ومنقلبَهُمْ ومآبَهُمْ ، فضلُّوا وتاهُوا ، وسبقَ إلىٰ عقولِهِمُ الضعيفةِ بعدَ أنْ كدَّرَتْها زحمةُ أشغالِ الدُّنيا خيالاتٌ فاسدةٌ ، فانقسمَتْ مذاهبُهُمْ ، واختلفَتْ آراؤُهُمْ علىٰ عدَّةِ أوجهٍ :

فطائفةٌ غلبَهُمُ الجهلُ والغفلةُ ، فلمْ تنفتحْ أعينُهُمْ للنظرِ إلىٰ عاقبةِ أمرِهِمْ ، فقالوا : المقصودُ أنْ نعيشَ أياماً في الدُّنيا ، فنجتهدَ حتَّىٰ نكتسبَ القوتَ ، ثمَّ نأكلَ حتَّىٰ نقوىٰ على الكسبِ ، ثمَّ نكتسبَ حتَّىٰ نأكلَ ،

فيأكلونَ ليكسِبوا ، ثمَّ يكسِبونَ ليأكلُوا ، وهـٰذا مذهبُ الفلاحينَ والمحترفينَ ، ومَنْ ليسَ لهُ تنعُّمٌ في الدُّنيا ، ولا قدمٌ في الدِّينِ ؛ فإنَّهُ يتعبُ نهاراً ليأكلَ ليلاً ، ويأكلُ ليلاً ليتعبَ نهاراً ، وذلكَ كسيرِ السَّواني[1] ؛ فهوَ سفرٌ لا ينقطعُ إلا بالموتِ .

وطائفةٌ أخرىٰ زعمُوا أنَّهُم تفطَّنُوا للأمرِ ، وهوَ أنَّهُ ليسَ المقصودُ أنْ يشقى الإنسانُ بالعملِ ولا يتنعمَ في الدُّنيا ، بلِ السعادةُ في أنْ يقضيَ وطرَهُ مِنْ شهواتِ الدُّنيا ، وهيَ شهوةُ البطنِ والفرجِ ؛ فهؤلاءِ نسوا أنفسَهُمْ ، وصرفوا هممَهُمْ إلى اتباعِ النسوانِ ، وجمعِ لذائذِ الأطعمةِ ، فيأكلونَ كما تأكلُ الأنعامُ ، ويظنونَ أنَّهُمْ إذا نالوا ذلكَ . . فقدْ أدركُوا غايةَ السعاداتِ ، فشغلَهُمْ ذلكَ عنِ اللهِ تعالىٰ واليومِ الآخرِ .

وطائفةٌ أخرىٰ ظنُّوا أنَّ السعادةَ في كثرةِ المالِ ، والاستغناءِ بكثرةِ الكنوزِ ، فأسهرُوا ليلَهُمْ ، وأتعبُوا نهارَهمْ في الجمعِ ، فهُمْ يتعبونَ في الأسفارِ طولَ الليلِ والنهارِ ، ويتردَّدونَ في الأعمالِ الشاقةِ ، ويكتسبونَ ويجمعونَ ، ولا يأكلونَ إلا قدْرَ الضرورةِ ؛ شحّاً وبخلاً عليها أنْ تنقصَ ، وهـٰذهِ لذَّتُهُمْ ، وفي ذلكَ دأبُهُمْ وحركتُهُمْ إلىٰ أنْ يدركَهُمُ الموتُ ، فيبقىٰ تحتَ الأرضِ ، أوْ يظفرُ بهِ مَنْ يأكلُهُ في الشهواتِ واللذَّاتِ ، فيكونُ للجامعِ

---

(١) السواني : جمع سانية ، الناقة تدور ويستسقىٰ عليها الماء ، وفي المثل : سير السواني سفر لا ينقطع .

تعبُها ووبالُها ، وللآكلِ لذتُها ، ثمَّ الذينَ يجمعونَ ينظرونَ إلىٰ أمثالِ ذلكَ ولا يعتبرونَ .

وطائفةٌ أخرىٰ ظنُّوا أنَّ السعادةَ في حُسنِ الاسمِ ، وانطلاقِ الألسنةِ بالثناءِ ، والمدحِ بالتجمُّلِ والمروءةِ ، فهؤلاءِ يتعبونَ في كسبِ المعاشِ ، ويضيِّقونَ علىٰ أنفسِهِمْ في المطعمِ والمشربِ ، ويصرفونَ جميعَ أموالِهِمْ إلى الملابسِ الحسنةِ ، والدوابِّ النفيسةِ ، ويزخرفونَ أبوابَ الدورِ ، وما يقعُ عليهِ أبصارُ الناسِ ؛ حتَّىٰ يُقالَ : إنَّهُ غنيٌّ ، وإنَّهُ ذو ثروةٍ ، ويظنُّونَ أنَّ ذلكَ هوَ السعادةُ ، فهمَّتُهُمْ ليلَهُمْ ونهارَهُمْ في تعهُّدِ موقعِ نظرِ الناسِ .

وطائفةٌ أخرىٰ ظنُّوا أنَّ السعادةَ في الجاهِ والكرامةِ بينَ الناسِ وانقيادِ الخلقِ بالتواضعِ والتوقيرِ ؛ فصرفُوا همَمَهُمْ إلى استجرارِ الناسِ إلى الطاعةِ بطلبِ الولاياتِ ، وتقلُّدِ الأعمالِ السلطانيةِ ؛ لينفذَ أمرُهُمْ بها علىٰ طائفةٍ مِنَ الناسِ ، ويرونَ أنَّهُمْ إذا اتسعَتْ ولايتُهُمْ ، وانقادَتْ لهُمْ رعاياهُمْ . . فقدْ سعدوا سعادةً عظيمةً ، وأنَّ ذلكَ غايةُ المطلبِ ، وهـٰذهِ أغلبُ الشهواتِ علىٰ قلوبِ المتعاقلينَ مِنَ الناسِ (١) ، فهؤلاءِ شغلَهُمْ حبُّ تواضعِ الناسِ لهُمْ عنِ التواضعِ للهِ ، وعنْ عبادتِهِ ، وعنِ التفكرِ في آخرتِهِمْ ومعادِهِمْ .

ووراءَ هؤلاءِ طوائفُ يطولُ حصرُها ، تزيدُ علىٰ نيفٍ وسبعينَ فرقةً ،

---

(١) في (د) : (المتغافلين) ، وفي نسخة الحافظ الزبيدي (٨/ ١٣٦) : (الغافلين) بدل (المتعاقلين) .

كلُّهُمْ قدْ ضَلُّوا وأضلُّوا عنْ سواءِ السبيلِ ، وإنَّما جرَّهُم إلىٰ جميعِ ذلكَ حاجةُ المطعمِ والملبسِ والمسكنِ ، ونسوا ما تُرادُ لهُ هـٰذهِ الأمورُ الثلاثةُ ، والقدْرَ الذي يكفي منها ، وانجرَّتْ بهِمْ أوائلُ أسبابِها إلىٰ أواخرِها ، وتداعىٰ بهِمْ ذلكَ إلىٰ مهاوٍ لمْ يمكنْهُمُ التَّرقِّي منها .

فمَنْ عرفَ وجهَ الحاجةِ إلىٰ هـٰذهِ الأسبابِ والأشغالِ ، وعرفَ غايةَ المقصودِ منها . . فلا يخوضُ في شغلٍ وحرفةٍ وعملٍ إلا وهوَ عالمٌ بمقصودِهِ ، وعالمٌ بحظِّهِ ونصيبِهِ منهُ ، وأنَّ غايةَ مقصودِهِ تعهُّدُ بدنِهِ بالقوتِ والكسوةِ حتَّىٰ لا يهلكَ .

وذلكَ إنْ سلكَ فيهِ سبيلَ التقليلِ . . اندفعَتِ الأشغالُ عنهُ ، وفرغَ القلبُ ، وغلبَ عليهِ ذكرُ الآخرةِ ، وانصرفَتِ الهمَّةُ إلى الاستعدادِ لهُ ، وإنْ تعدَّىٰ بهِ قدْرَ الضرورةِ . . كثرَتِ الأشغالُ ، وتداعى البعضُ إلى البعضِ ، وتسلسلَ إلىٰ غيرِ نهايةٍ ، فتشعَّبَتْ بهِ الهمومُ ، ومَنْ تشعَّبَتْ بهِ الهمومُ في أوديةِ الدُّنيا . . فلا يبالي اللهُ تعالىٰ في أيِّ وادٍ أهلكَهُ⁽¹⁾ .

فهـٰذا شأنُ المنهمكينَ في أشغالِ الدُّنيا .

وتنبَّهَ لذلكَ طائفةٌ ، فأعرضُوا عنِ الدُّنيا ، فحسدَهُمُ الشيطانُ ، ولمْ يتركْهُمْ ، وأضلَّهُمْ في الإعراضِ أيضاً ، حتَّى انقسمُوا إلىٰ طوائفَ :

---

(١) فقد روى ابن ماجه (٢٥٧) عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه مرفوعاً : « من جعل الهموم هماً واحداً همَّ الآخرة . . كفاه الله هم دنياه ، ومن تشعَّبت به الهموم في أحوال الدنيا . . لم يبال الله في أي أوديتها هلك » .

فظنَّتْ طائفةٌ أنَّ الدُّنيا دارُ بلاءٍ ومحنةٍ ، وأنَّ الآخرةَ دارُ سعادةٍ لكلِّ مَنْ وصلَ إليها ، سواءٌ تعبَّدَ في الدُّنيا أوْ لمْ يتعبَّدْ ؛ فرأوا أنَّ الصوابَ في أنْ يقتلوا أنفسَهُمْ ؛ للخلاصِ مِنْ محنةِ الدُّنيا .

وإليهِ ذهبَ طائفةٌ منَ العبَّادِ مِنْ أهلِ الهندِ بلْ طوائفُ⁽¹⁾ ، فهُمْ يتهجَّمُونَ على النارِ ويقتلونَ أنفسَهُمْ بالإحراقِ ، ويظنُّونَ أنَّ ذلكَ خلاصٌ لهُمْ مِنْ محنِ الدُّنيا .

وظنَّتْ طائفةٌ أخرىٰ أنَّ القتلَ لا يخلِّصُ ، بلْ لا بدَّ أوَّلاً مِنْ إماتةِ الصفاتِ البشريةِ ، وقطعِها عنِ النفسِ بالكلِّيَّةِ ، وأنَّ السعادةَ في قطعِ الشهوةِ والغضبِ .

ثمَّ أقبلوا على المجاهدةِ ، وشدَّدُوا علىٰ أنفسِهِمْ ، حتَّىٰ هلَكَ بعضُهُمْ بشدَّةِ الرياضةِ ، وبعضُهُمْ فسدَ عقلُهُ وجُنَّ ، وبعضُهُمْ مرضَ وانسدَّ عليهِ طريقُ العبادةِ ، وبعضُهُمْ عجزَ عنْ قمعِ الصفاتِ بالكلِّيَّةِ ، فظنَّ أنَّ ما كلَّفَهُ الشرعُ محالٌ ، وأنَّ الشرعَ تلبيسٌ لا أصلَ لهُ ، فوقعَ في الإلحادِ .

وظهرَ لبعضِهِمْ أنَّ هاذا التعبَ كلَّهُ للهِ ، وأنَّ اللهَ تعالىٰ مستغنٍ عنْ عبادةِ العبادِ ، لا ينقصُهُ عصيانُ عاصٍ ، ولا تزيدُهُ عبادةُ عابدٍ ، فعادُوا إلى الشهواتِ ، وسلكُوا مسلكَ الإباحةِ ، وطوَوا بساطَ الشرعِ والأحكامِ .

---

(١) هم البراهمة المعروفة بالجركية . « إتحاف » (٨/ ١٣٨) .

وزعمُوا أنَّ ذلكَ مِنْ صفاءِ توحيدِهِمْ ، حيثُ اعتقدُوا أنَّ اللهَ مستغنٍ عنْ عبادةِ العبادِ .

وظنَّتْ طائفةٌ أخرىٰ أنَّ المقصودَ مِنَ العباداتِ المجاهدةُ حتَّىٰ يصلَ العبدُ بها إلىٰ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، فإذا حصلَتِ المعرفةُ . . فقدْ وصلَ ، وبعدَ الوصولِ يستغني عنِ الوسيلةِ والحيلةِ .

فتركُوا السعيَ والعبادةَ ، وزعمُوا أنَّهُ ارتفعَ محلُّهُمْ في معرفةِ اللهِ سبحانَهُ عنْ أنْ يُمتهَنوا بالتكاليفِ ، وإنَّما التكاليفُ علىٰ عوامِّ الخلقِ .

ووراءَ هٰذا مذاهبُ باطلةٌ ، وضلالاتٌ هائلةٌ يطولُ إحصاؤُها ، إلىٰ أنْ تبلغَ نيفاً وسبعينَ فرقةً .

وإنَّما الناجي مِنْها فرقةٌ واحدةٌ ، وهيَ السالكةُ ما كانَ عليهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأصحابُهُ .

وهوَ ألاَّ يتركَ الدُّنيا بالكلِّيَّةِ ، ولا يقمعَ الشهواتِ بالكلِّيَّةِ .

أمَّا الدُّنيا . . فيأخذُ مِنْها قدْرَ الزادِ .

وأمَّا الشهواتُ . . فيقمعُ مِنْها ما يخرجُ عنْ طاعةِ الشرعِ والعقلِ ؛ فلا يتبعُ كلَّ شهوةٍ ، ولا يتركُ كلَّ شهوةٍ ، بلْ يتبعُ العدلَ ، ولا يتركُ كلَّ شيءٍ مِنَ الدُّنيا ، ولا يطلبُ كلَّ شيءٍ مِنَ الدُّنيا .

بلْ يعلمُ مقصودَ كلِّ ما خلقَ اللهُ مِنَ الدُّنيا ، ويحفظُهُ علىٰ حدِّ مقصودِهِ ، فيأخذُ مِنَ القوتِ ما يقوِّي بهِ البدنَ على العبادةِ ، ومِنَ المسكنِ ما يحفظُهُ مِنَ

اللصوصِ والحرِّ والبردِ ، ومِنَ الكسوةِ كذلكَ ، حتَّىٰ إذا فرغَ القلبُ مِنْ شغلِ البدنِ . . أقبلَ على اللهِ تعالىٰ بكُنْهِ همَّتِهِ ، واشتغلَ بالذكرِ والفكرِ طولَ العمرِ ، وبقيَ ملازماً لسياسةِ الشهواتِ ، ومراقباً لها حتَّىٰ لا يجاوزَ حدودَ الورعِ والتقوىٰ .

ولا يعلمُ تفصيلَ ذلكَ إلا بالاقتداءِ بالفرقةِ الناجيةِ .

والفرقةُ الناجيةُ : هُمُ الصحابةُ ؛ فإنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمَّا قالَ : « النَّاجي منها واحدةٌ » . . قالُوا : يا رسولَ اللهِ ؛ ومَنْ هُمْ ؟ قالَ : « أهلُ السنَّة والجماعةِ » ، فقيلَ : ومَنْ أهلُ السنَّةِ والجماعةِ ؟ قالَ : « ما أنا عليهِ وأصحابِي »(١) .

وقدْ كانُوا على المنهجِ القصْدِ ، وعلى السبيلِ الواضحِ الذي فصَّلناهُ مِنْ قبلُ .

فإنَّهُمْ ما كانوا يأخذونَ الدُّنيا للدُّنيا ، بلْ للدِّينِ .

---

(١) وهو الحديث الذي رواه الترمذي (٢٦٤١) من حديث عبد الله بن عمرو رضي الله عنهما مرفوعاً : « ليأتين علىٰ أمتي ما أتىٰ علىٰ بني إسرائيل حذو النعل بالنعل ، حتىٰ إن كان منهم من أتىٰ أمه علانية . . لكان في أمتي من يصنع ذلك ، وإن بني إسرائيل تفرَّقت علىٰ ثنتين وسبعين ملة ، وتفترق أمتي علىٰ ثلاث وسبعين ملة ، كلهم في النار إلا ملة واحدة » ، قالوا : ومن هي يا رسول الله ؟ قال : « ما أنا عليه وأصحابي » .
وعند أبي داوود (٤٥٩٧) من حديث معاوية رضي الله عنه بنحوه ، وفيه : « وهي الجماعة » ، والكلام علىٰ هـٰذا الحديث طويل الذيل عند المحدثين وعلماء الكلام ، وانظر « الإتحاف » (٨/ ١٤٠) .

وما كانوا يترهَّبونَ ويهجرونَ الدُّنيا بالكلِّيَّةِ .

وما كانَ لهُمْ في الأمورِ تفريطٌ ولا إفراطٌ ، بلْ كانَ أمرُهُمْ بينَ ذلكَ قَواماً ، وذلكَ هوَ العدْلُ والوسطُ بينَ الطرفينِ ، وهو أحبُّ الأمورِ إلى اللهِ تعالىٰ كما سبقَ ذكرُهُ في مواضعَ ، واللهُ أعلمُ .

والحمدُ للهِ أولاً وآخراً ، وصلَّى اللهُ علىٰ سيدِنا محمَّدٍ وآلِهِ وصحبِهِ وسلَّمَ .

* * *

تمّ كتاب ذمّ الدنيا

وهو الكتاب السادس من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين

وصلّى الله على سيّدنا محمّد النّبيّ العربيّ المصطفىٰ وعلى آله الطّيّبين الطّاهرين وصحبه أجمعين

يتلوه كتاب ذمّ المال والبخل

YARATANI UNUTTURAN DÜNYA MEŞGALELERİ

Bilmiş ol ki; dünya, insan için hazzı bulunan ve insanın ıslâhı ile meşgûl olduğu mevcût maddelerden ibârettir. Bâzılarının sandığı gibi dünya, bu üçün birinden yâni yalnız mevcut maddelerden veyâ insanın nasîbi olan veya insanı meşgul eden şeylerden ibaret değildir, belki bunların hepsinden ibârettir.

Dünyanın, kendisinden ibâret olduğu mevcut maddelere gelince onlar, yer ve yer üzerinde bulunan şeylerdir. Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا

"Yeryüzünde olan şeyleri, insanların hangisinin daha iyi iş işlediğini ortaya koyalım diye, yeryüzü için süs yaptık." (Kehf sûresi, 18/7) Yer, Âdemoğulları için bir döşek, beşik, mesken ve durulacak şeydir. Üzerindekiler de Âdemoğullarının yemesi, içmesi, giymesi ve evlenmesi için olan şeylerdir. Esâsen yer üzerinde olanlar üçe ayrılır. Bunlar mâdenler, nebâtât ve canlılardır. Nebatları, insanoğlu yemek ve tedâvi için ister. Demir, bakır gibi mâdenlerden bir kısmını kap, âlet ve edevât yapmak için; altın ve gümüş gibi diğer bir kısmını para olarak kullanmak için ve diğer maksatlar için de diğer mâdenleri arar. Canlılara gelince; bunlar da hayvan ve insan olarak ikiye ayrılır. Hayvanların, yemek için etleri, binmek için de sırtları aranır. Süs eşyâsı olarak da kullanılır. İnsanoğlu da köle ve hizmetçi olarak kullanılmak için kadınlar da kendilerinden istifâde edilmek için aranır. Ayrıca insanların gönülleri fethedilip, kalplerinde saygı sağlamak için de insanlar aranır. İşte dünya bu maddelerden ibârettir. Allahu Teâlâ bunları:

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ
الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ
وَالْحَرْثِ

“Kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma güzel atlara, hayvanlara, ekinlere olan ihtiraskârâne sevgi, insanlar için bezenip süslenmiştir.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/14) âyetinde toplamıştır. Bunlardan kadın ve evlat insanlardan, altın ve gümüş mâdenlerden, at ve koyun hayvandan, hars ise nebâtâttandır.

İşte dünyanın maddeleri bunlardır. Âdemoğlunun bu dünya ile iki cihetten alâkası vardır. Bunların biri kalbidir. Dünyalığı sevmek, âdeta bir köle gibi ona bağlanmak ve onu sevmektir. Kalbin dünya ile alâkalı bütün vasıfları, şu şekillerde tezâhür eder. Bunlar kibir, hıyânet, haset, riyâ, kendini beğenme, sû-i zan, yağcılık, övgüyü sevmek ve üstünlük taslamak gibi vasıflardır. Buna bâtınî dünya derler. Zâhirî dünya ise daha önce anlattıklarımızdır.

Dünya ile olan alâkanın ikincisi bedenîdir. Bu ise kendisine ve başkalarına yararlı olabilmeleri için, mezkûr maddelerin ıslâhı ile uğraşmaktır. Muhtelif sanat kolları gibi. İşte, insanoğlunun kendisini ve yaratanını, nereden gelip nereye gideceğini unutması, bu iki alâkası yüzündendir. Yâni kalbin dünyayı sevmesi, bedenin dünyalık ile meşguliyetindendir. İnsanoğlu kendini, kendini yaratanı, dünyanın yaratılışındaki hikmet ve sırrı anlayabilseydi, dünya diye adlandırdığımız bu maddelerin kendini

Allah'a ulaştıracak olan binitinin, yâni bedeninin yiyeceğinden ibâret olduğunu anlardı. Hac yolunda bindiği devesi yemsiz, susuz ve çulsuz barınamayacağı gibi, Allah yolunda bindiği bedeni de yemek, içmek, giymek ve meskensiz barınamayacağı için, bütün dünyalık bunun içindir.

Dünyada insanın kendini ve yaratılışındaki maksadı unutup, dünyalığa dalması, hac yolunda adamın bindiği devesini süsleyip yem ve tımar ile meşgul olarak hac yolunda olduğunu unutup kafileden geri kalması ve nihâyet çölde kendisinin ve devesinin yırtıcı hayvanlara yem olması gibidir. Aklı başında hacı ise yolculuk için devenin mübrem ihtiyaçlarını temîn eder, aklı hacda olduğu için yoluna devam eder. Âhiret yolcusu da böyledir. Aklı başında ise bedenin yalnız zarûrî ihtiyaçları ile meşgul olur. Aslında bedene ithâl ile ihrâc arasında bir fark yoktur. Her ikisi de bedenin zarûrî ihtiyaçlarıdır. İhrâcâtı, zarûrî hallerde yaptığı gibi, ithâlâtta da hüküm aynı olmalıdır. Mîdesine indirdiğine ne kadar ehemmiyet verirse versin, kıymeti çıkardığıdır. İnsanları Allahu Teâlâ'dan en çok meşgul eden mîdeleridir. Çünkü yemek zarûrîdir. Giyecek ve mesken, mîdeye nispetle daha ehvendir. Eğer insanlar, bu maddelere ihtiyacın sebeplerini bilseydiler ve işi ihtiyaç miktarına hasredeydiler, dünya meşgalesi onları kaplamazdı. Dünyayı ve dünyanın yaratılışındaki hikmeti bilmedikleri için, dünya onları kapladı ve tamamen meşgul etti. Meşgale üzerine meşgale kendilerini istilâ etti ve asıl maksadı unutarak çölde kaldılar. Biz burada dünya meşgalesini, neden buna ihtiyaç hâsıl olduğunu ve maksatlarında insanların nasıl şaşırdıklarını bütün vuzûhu ile anlatalım ki, dünya meşgalesinin, insanları Allah yolundan nasıl alıkoyduğunu ve âkıbetlerini kendilerine nasıl unutturmuş olduğunu anlatmış olalım.

Dünya meşgalesinden olan ticâret, sanat ve insanların bunlara teveccühü, tamamen bunlarla meşgul olmalarının sebebi, insanların üç maddeye muhtaç olmalarındandır. İnsanoğlu, yiyecek, giyecek ve meskene muhtaçtır. Yiyecek, bedenin gıdâsı ve vücûdun bekası içindir. Giyecek, sıcak ve soğuktan korunmak içindir. Mesken, sıcak ve soğuktan korunmakla beraber kendini ve malını diğer tehlikelerden korumak içindir. Allahu Teâlâ bunları hazır ve doğrudan insana yararlı bir halde yaratmadı ki, insan bunları elde edebilmek için sanata ihtiyacı olmasın. Bunların bir kısmı hayvânâta elverişli şekilde yaratılmıştır.

Hayvan, hiç bir sanata muhtaç olmadan nebâtâttan yâni bitkilerden gıdâsını alır. Yaratılışı ise sıcak ve soğuğa karşı mukavemetlidir. Binâenaleyh elbise ve meskene de ihtiyacı yoktur. Fakat insanın yaratılışı ve bünyesi böyle değildir. Bu bakımdan beş sanata ihtiyacı vardır. Bunlar, sanatların esâsını ve dünya meşgalesinin temelini teşkil ederler. Bunlar ise zirâat, reâyet yâni koruyuculuk, avcılık, dokumacılık ve inşâattır. İnşâat mesken için, dokumacılık giymek için, çiftçilik yemek için, çobanlık mallar için, avcılık hayvan, mâden ve benzerî şeyleri elde etmek içindir. Çiftçi, bitki nevinden olanları yetiştirir. Çoban, malları korur. Avcı insanoğlunun tesîri olmadan meydana gelen varlıkları elde eder ki, mâdencilik ve muhtelif işler bunun içine girer.

Sonra bu sanatlar, muhtelif âlet ve edevâta muhtaçtır. Dokumacılık, rençberlik ve avcılık, envâ-i çeşit âletler ister. Bu âletler, nebâtâttan elde edilir, ağaç gibi. Mâdenlerden elde edilir; demir, bakır ve benzerleri gibi. Yâhut da hayvan derilerinden elde edilir. Bütün bunları elde edebilmek için de ayrıca üç şeye ihtiyaç hâsıl olmuştur. Dülgerlik, demircilik ve dikicilik. İşte bunlar da âletlerin âmilleridir. Dülger ve marangozluk, her ne şekilde olursa olsun ağaç işlemesiyle uğraşan kimseleri; demirciden de her nevi mâdenleri işleyenleri; dikiciden de her nevi dikiş ve deri işleyicilerini kastediyor ve bunların teferruâtına girişmiyoruz. İşte bunlar, sanatların aslıdır. Aynı zamanda, insanoğlu fıtraten medenîdir. Yalnız yaşayamaz, yaşayışında cemiyete muhtaçtır. Bunun da belli başlı iki sebebi vardır. Birincisi, insan neslinin bekasıdır ki bu, en küçük cemiyet olan karı-kocanın bir arada bulunmasından başlar. İkincisi yemek, giymek, mesken ve çocuk terbiyesi için karşılıklı yardımlaşma zarûretidir. Eşlerin birleşmesi, çocuğun meydana gelmesine sebep olur. Bir kişi hem çocuğa bakmak, hem de geçimi sağlamak işlerini başaramaz. Bu bakımdan âile zarûrîdir. Fakat bu da yetmez. Çünkü âileler de müstakil olarak yaşayamazlar. Zîra bir adam, yukarıda anlattığımız bütün sanatları icra edemez. Alet, zirâat, sanat vesâire bir âile tarafından, temîn edilemediği için cemiyet hayâtı yaşamak zarûrîdir.

Yine bunun gibi açık bir odada toplansalar, sıcaktan soğuktan, yağmurdan ve yırtıcı hayvanlardan korunmak için bu da kifâyet etmez. Binaenaleyh sağlam binâlar, müstakil evlere ihtiyaç vardır. Bunların hepsi karşılıklı iş birliği ile meydana geldiği için, köyler ve şehirler kurulmuştur.

Bu şekilde insanlar şehir, köy ve evlerde toplandıktan sonra, aralarında husûmetler peydâ oldu. Çünkü önce âilede bir riyâset başladı. Zayıf veya bakıma muhtaç oldukları için koca, karının; baba, evlâdın velâyetini üzerine aldı. Hayvanlar haksızlığa uğrasa da onlarda husûmet imkânları yoktur. Fakat akıllı insanları velâyet altına almakta bâzı haksızlıkların doğması husûmetlere yol açar. Kadın, kocanın zulmüne uğradığını, çocuklar babalarından haksızlık gördüklerini öne sürdüler de, bu sûretle ev içinde bir riyâset ve bir husûmet hüküm sürmeye başladı. Âilelerdeki bu husûmet, memleketlere ve şehirlere de sirâyet etti. Şehir halkının, ihtiyaçlarını temîn hususunda uğradıkları haksızlıklardan ötürü aralarında husûmetler zuhûr etti. Eğer bunlar başıboş bırakılsa birbirini öldürür ve yok olurlardı. Bunun gibi çiftçiler, çobanlar ve diğer sanat erbâbı da sulardan faydalanmak isterdi.

Tabiatıyla su kâfi gelmeyince aralarında bu yüzden mücâdele başlardı. Aynı zamanda bu sanat sâhipleri muhtelif ârıza ve sebepler dolayısıyla sanatlarını işleyemez hale de gelebilirler. Bunlar başıboş kalsalar, kendileri de helâk olur. Sanatları da ölürdü. İşte bütün bu sebeplerden ötürü daha birçok sanatlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı, taksîmde adalet için ölçü sanatı, millet ve memleketi muhâfaza için askerlik sanatı, doğan ihtilâfları önlemek için ise hüküm verebilme sanatıdır. Bu da muamelâtta Allahu Teâlâ'nın tâyin ettiği hudud ve şartları bilmekle mümkündür. Bunlar zarûrî olan siyasî ve idâri işlerdendir. Bunlarla herkes meşgul olamaz. Her birini o sanatın husûsiyetlerine sâhip âlim ve ehil kimseler sevk u idâre edebilirler. Binâenaleyh bunlar sâir işlerle meşgul olamazlar. Hâlbuki bunların geçim ihtiyacı olduğu gibi, memleketin de bunlara ihtiyacı vardır. Çünkü bütün halk harp işleri ile meşgul olsa, diğer sanatlar ölür. Ordu, geçim telâşesıyla meşgul olsa, vatan müdâfaasız kalır.

Bütün bu sebeplerden ötürü, ordunun geçimini ya fazla servetten veyâ ganîmet malından temîn etmek mecbûriyeti hâsıl olur. Bu kadarı ile iktifâ etmezlerse, memleket halkının bunları geçindirmesi îcâb eder. Bu bakımdan haraç (vergi) toplamak zarûreti hâsıl olmuştur. Bundan da arâzi ve diğer mallardan âdilâne vergi alabilme ilmi doğdu ki, bunlar da tahsildarlar ve hazînedarlarla bu hakları sâhiplerine ödeyecek memurlardır. Bütün bunlar, gelişigüzel ellerle görülse, nizam ve intizam bozulur. Binâenaleyh, herkese hakkını verecek, âdilâne bir şekilde vazîfe taksîmi yapacak, vatanı muhâfaza ve müdâfaa için lüzumlu tedbîrleri alacak, vergileri adâletle toplatıp adâletle taksîm edecek bir hükümdâra ve bunlar için de müteaddit müessese ve teşekküllere ihtiyaç hâsıl olmuştur.

Bu bakımdan da sanatta insanlar üç tâife oldu. Birincisi çiftçilik, çobancılık ve sanat, ikincisi askerlik; üçüncüsü de mâliyecilik ve benzeri işlerdir. Bütün bunlar, yemek, içmek, giymek ve meskenden doğma ihtiyaçlardır. Bütün dünya işleri böyledir. Bir kapı açılır açılmaz onun sebebiyle başka bir kapı daha açılır ve bu, böyle gider. Âdeta cehennemin hâviye kapısı gibi ucu bucağı ve derinliğinin sonu yoktur. Bir vâdisine düşen, oradan diğerine, oradan da başka bir vadiye intikal eder.

İşte bunlar, zirâat ve sanatla alâkalı işlerdir. Ancak zirâat ve sanat, mal ile yapılır. Maldan maksat yer ve yeryüzündeki şeylerdir. Bunların en iyisi gıdâ maddeleri, sonra mesken, sonra da geçim için edindiği dükkân, çarşı, arâzi, elbise, mobilya ve mefrûşattır. Sonra bunlar için lâzım olan âletler, sonra bu âletleri îmâl için yapılan tesîslerdir. Bu âletler avcılık için köpek, zirâat için öküz ve harp için at gibi bâzen hayvan da olabilir. Bilâhare, mezkûr maddeleri satın alma ihtiyacı doğar. Ekseriyâ çiftçi köyde oturur. Zirâat âletleri orada bulunmaz. Demirci ve marangoz ise şehirde oturur. Çiftçinin bunlara ihtiyacı vardır. Aynı zamanda bu sanatkârlar da çiftçiye muhtaçtır. İhtiyaçları, karşılıklı temîn edeceklerdir.

Şu kadar var ki, sanatkâr âleti karşılığında yiyecek almak ister. Fakat bâzen onun yiyeceğe ihtiyacı olduğu zaman çiftçinin âlete ihtiyacı olmaz. Böylece işler karışır. Bunun için herkesin mahsûlünü depolayacak pazarlara ihtiyaç hâsıl olur. İhtiyaç sâhipleri ihtiyaç anında, oradan ihtiyaçlarını alırlar. Bu sebepten dükkânlar ve pazarlar doğdu. Çiftçiler mahsûllerini, sanatkârlar âletlerini buralara getirirler ve müstehlik bulunmadığı takdîrde esnafa gelen zirâat mahsûlünü ve sanat âletlerini değer fiyatı ile alır, dükkâna koyar ve kâr etmek üzere ihtiyaç sâhipleri için bekletirler. Her çeşit metâda hüküm böyledir. Sonra bu hal, memleketlere sirâyet eder, ihtiyaç maddelerini temîn için karşılıklı alış-veriş ederler. Çünkü bir memlekette bulunan, diğer memlekette bulunmayabilir. Bu bakımdan milletlerarası ticâret meydana geldi. Bunun sebebi de mal toplama hırsıdır. Bu yüzden başkasının yiyeceğini temîn için, diyar diyar dolaşır, mal toplarlar. Nihâyet bu serveti yâ zâlim hükümdarlar veya yol kesen eşkıyâlar ellerinden alır. Fakat Allahu Teâlâ, onların gösterdikleri bu gafletlerinde, âlemin nizâm ve intizâmını sağlamış olur.

Bütün dünya nizâmı, işte bu gaflet sâyesinde temîn edilir. Eğer insanlar akıllarını başlarına alıp düşünebilseydiler, dünyadan yüz çevirirlerdi. Bunu yapsalar geçim zorlaşır, bu sefer de, insanlar ve bu insanların yanında dünyadan îrâz eden o zâhidler de helâk olurdu.

Aynı zamanda bu ticâret eşyâsını nakletmek için vâsıtaya ihtiyaç vardır. Vâsıta sâhibi ile de, kirâ muâhedesi vardır. Kira da ayrı bir kazanç olur. Sonra bu satış sebepleriyle ortaya para ihtiyacı çıkar. Çünkü her malın kıymeti muayyen bir para ile ölçülecektir. Verdiği mal şu kadar kuruş, aldığı mal da şu kadar kuruşluktur, diye hesâbı yapılacaktır. Alış-veriş muhtelif mallar arasında yapılabilir. Elbise verip yiyecek alanların hesâbı para ile yapılacaktır. Çünkü elbise ile hayvan, âlet ile yiyecek almak birbirine uymayan şeylerdir. Bunlar arasında muâdelet sağlayacak, her birinin kıymetini ortaya koyacak âdil bir hâkime ihtiyaç vardır. Bu muvâzene, malların maddeleri ve mâliyet değerlerinden sağlanır. Sonra uzun müddet dayanabilecek ve depo edilecek mala ihtiyaç vardır. Çünkü ihtiyaç devamlıdır. En çok dayanan ve uzun zaman devam eden mâdenlerdir. Bunun için altın, gümüş ve bakırdan para yapılmıştır. Sonra paranın değerini tâyin iktizâ etmiştir. Bunun için de darphâne ve sarrafa lüzum görülmüştür. Bu sûretle bir ihtiyaç diğerini doğurmuş ve bugünkü hâle gelinmiştir.

İşte bütün bunlar, halkın meşgalesi ve geçim yollarıdır. Bütün bu işleri yapabilmek için ilk önce öğrenmek ve bu hususta emek sarf etmek îcâb eder. Küçüklüğünde bir sanat sâhibi olmayanlar, sonunda perîşân olurlar. Bu sûretle başkasının emeğiyle geçinmek mecbûriyetinde kalırlar. Bundan da iki âdî haslet doğar. Biri, soygunculuk, diğeri de dilenciliktir. Çünkü bunlar başkasının kazancı ile geçinecekler. İnsanlar bunlardan kaçınır ve mallarını korurlar. Bunun için de bu iki sınıf çâre düşünürler. Eşkıyâlar bir araya toplanır, bir kuvvet haline gelir ve yol keserler. Bunlardan bu işe gücü yetmeyen âcizler de çeşitli yollardan hırsızlık yapmak çârelerini araştırır ve yankesicilik yaparlar. El açanlar ise kendilerine, siz de bizim gibi çalışın da yiyin, dendiği zaman, onlar da dilencilik için çeşitli hîle yollarına başvururlar. Kimi yalandan veyâ gerçekten kör olur, kimi kendini felçli hasta veyâ deli gösterir ve bu sûretle geçimlerini temîne çalışırlar.

Bir kısmı da, halkın gönüllerini yumuşatıp mallarını ellerinden almak için habire diller döker, uydurma hikâyeler, câzibeli sözler, güldürücü fıkralar, garip şiirler, güzel sesle kafiyeli sözler, mezhep taassubunu körükleyen hikâyeler, ehl-i beyti öven kıssalar, gençleri tahrîk eden aşk menkıbeleri söylemek, bir takım çiçekleri ilâç diye satmak, fala bakmak, büyücülük yapmak gibi çeşitli çârelere başvurarak milletin ceplerinden para sızdırmaya çalışırlar. Çok defa halk bunlara fazla para verir, sonunda pişman olsa da, faydası olmaz. Vâizlerin, insanları coşturup paralarını sızdırmak maksadıyla kürsü ve minberlerden yaptıkları coşturucu konuşmalar da bu kabîldendir. Gönülleri çekmek için bini aşkın hîle yolları vardır. Bütün bu incelikler, maîşet temîni içindir.

Bütün bunlar, insanların üzerine eğildikleri meşgalelerdir. İnsanları bütün bu yollara sürükleyen geçim dâvasıdır. Ne yazık ki bu arada insanlar, kendilerini ve yaratılıştaki maksatlarını, nereden gelip nereye gideceklerini unuttular, çölde kaldılar ve sapıttılar. Bu arada bozulan zayıf akılları ile fâsid hayâller peşinde koştular, mezheplere ayrıldılar ve çeşitli ihtilâflara düştüler. Bir kısmını cehâlet ve gafletleri kapladı da, gözlerini açıp âfiyetlerini düşünmez oldular. Maksat dünya hayatını sürdürmektir. Maîşetimiz için kazanalım, çalışabilmek için yiyelim, yemek için çalışalım dediler. Kazanmak için yediler, yemek için kazandılar. Bu, çiftçi ve sanatkârlar yoludur. Dünyada varlıklı ve âhiretten nasîbi olmayanlar da gündüz uğraşırlar gece yemek için; gece yer gündüz yorulmak için. Bu, kuyudan su çeken saka hayvanının, kuyunun etrâfında durmadan dönmesine benzer ki, ardı arkası gelmez, ancak ölüm ile sona erer.

Diğer bir kısmı da her şeyi anladıklarını iddiâ ettiler. Maksadın, şekavetle faydalanmak olmadığını, belki saâdetin mîde ve diğer şehevî arzûlarını tatmînden ibâret olduğunu sandılar. Bunlar kendilerini unuttular, bütün kuvvetleri ile kadınların peşine düştüler ve zevk u safâya daldılar. Hayvanlar gibi yeyip içtiler. Bu emellerine ulaştıkları anda mesûd olacaklarını sandılar. Bu hâl, onları Allah'tan ve âhireti düşünmekten alıkoydu. Diğer bir kısmı da saâdeti servet ve para çokluğunda sandılar ve ağır işlere girdiler. Toplayıp yığdılar, fakat cimriliklerinden ötürü de doyasıya yiyip içemediler, ölünceye kadar günleri böyle geçti. Bundan zevk aldılar ve böyle yaşadılar. Servetleri ya yeraltında kaybolup gitti veyâ birinin eline geçti de âfiyetle yeyip içti. Fakat vebâli kendilerine âit oldu. Sonradan gelenler, yine aynı yolu tuttular ve onlardan ders almadılar. Bir kısmı da saadeti, saygı ile anılmakta ve övülmekte sandılar, geçim uğrunda bir sürü sıkıntı çektiler, yiyip içmediler, servetini güzel elbise ve zînet eşyâsına verip gösteriş yaptılar. Kapı eşiklerini süslediler, süslü binitler temîn ettiler.

Bütün bunları, "Bu adam zengin ve servet sâhibidir" desinler diye yaptılar ve bunu bir saâdet sandılar. Diğer bir kısmı da saâdeti, yüksek mevkî ihrâzında, insanların kendisine saygı gösterip boyun bükmesinde sandılar, ihraz ettiği mevkîler sâyesinde hükümdarları taklit ederek insanları emirleri altına almak istediler ve mevkîleri büyüdükçe saâdetin en üstün derecesini ihrâz ettiklerini sandılar ve son emelleri bu oldu. Zâten gâfillerin en üstün emelleri budur. Bunların bütün istekleri, insanların Allah'ı bırakıp kendilerine eğilmeleridir.

Bunların dışında daha yetmiş küsûr fırkaya ayrılan ve çeşitli görüşler peşinde olanları vardır ki, hepsi sapmış ve sapıtmış kimselerdir. Bütün bunları bu gibi yollara sevk eden, elbette yemek, giymek ve mesken temînidir. Banların peşinde koşarken bunları temîndeki gayenin ne olduğunu unuttular. Bunun ne miktarının yeneceğini düşünmediler ye nihâyet bu derekeye düştüler.

Bütün bu meşgale ve sebeplere başvurmanın hikmetini bilen ve maksadın ne olduğunu anlayanlar, bu gibi meşgalelere dalmaz. O, bunlardan nasîbinin ne olduğunu bilir ve ona göre çalışır. Şüphesiz bütün gaye, helâk olmaktan kendini korumaktır. Bunu bilen meşgaleden kurtarır, kalbi huzûra kavuşur. Âhireti hatırlar ve ona hazırlanır. Şâyet ihtiyacından fazla dünyalığa dalarsa meşgalesi artar ve bunlar birbirini tâkip ederek teselsül eder dururlar da bunlardan çeşitli sıkıntılar doğar. Böyle dünya meşgale ve sıkıntıları kendini kaplayan insan, Allahu Teâlâ'nın kendisini hangi vâdide helâk edeceğini düşünmez ve buna aldırış etmez. Ne yazık ki, son pişmanlık da fayda vermez. İşte dünya meşgalesine dalanların hali budur.

İnsanların bir kısmı bunu anladı, dünyadan yüz çevirdi. Fakat şeytan bunları çekemedi. Bunların peşini bırakmadı ve dünyadan yüz çevirme husûsunda yine onları sapıtmaya muvaffak oldu, bunlar da kısımlara ayrıldılar. Bir kısmı, dünyanın mihnet ve meşakkat, âhiretin ise saâdet yeri olduğunu, dünyada ister ibâdet etsin ister etmesin, âhirete ulaşanın mesûd olacağını sandılar ve kurtuluş için bir ân önce ölmenin lüzumuna inandılar. Bu bakımdan intihâr edenler ve kendini ateşe atıp yakanlar oldu. İşte Hindûlardan bir kısmı böyle yapmıştır; kendilerini ateşe atıp yakmışlar ve dünya sıkıntılarından kurtuluş çâresinin bu olduğunu sanmışlardır.

Diğer bâzıları da intiharın kendilerini kurtaramayacağını, belki her şeyden önce beşerî sıfatları öldürmenin gerektiğini, saâdetin şehvet ve gadabı öldürmekte olduğunu sandılar ve şiddetli nefis mücâhedesine giriştiler. Giriştikleri bu ağır riyâzet sebebiyle, kimi hastalandı ibâdetten düştü, kimi delirdi ve hattâ bir kısmı da helâk oldu. Kötü sıfatları atamayan diğer bir kısmı da şerîatın muhali teklif ettiğini, bu bakımdan aslı olmadığını sandılar ve mülhid oldular. Diğer bir kısmı çekilen bütün bu zahmetlerin Allah için olduğunu, Hâlbuki Allahu Teâlâ'nın ibâdete ihtiyacı olmadığını, âsînin isyânı kendisinden bir şey eksiltmeyeceği gibi, âbidin ibâdeti de bir şeyi arttırmayacağına göre, artık ibâdet ve mücâhedeye lüzum yok dediler. Şehvete daldılar, şerîat ahkâmını dürerek ibâha mezhebine geçtiler. Bu davranışlarını tevhîdlerinin sâfîliğinden sanmışlardır. Şöyle ki; "Allahu Teâlâ'nın ibâdete ne ihtiyacı var?" demişlerdir.

Diğer bâzıları da ibâdetten maksadın, kul Allah'a ulaşıncaya kadar yapılan mücâhededen ibâret olduğunu, mârifet sâyesinde vuslat hâsıl olduktan sonra ibâdete ihtiyaç kalmadığını sandılar ve Allah'ı mârifete ulaştıklarını sanarak tekâlifin kendilerinden düştüğünü, teklifin avâma yapıldığını sandılar ve ibâdeti terk ettiler.

Bunlar gibi daha birçok görüşler var ki yetmiş küsur fırkaya ayrılır. Bunları saymak uzun sürer. Bunun için onlardan sarf-ı nazar ederek deriz ki; kurtuluşa eren tek bir fırka vardır. O da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ve ashâbının yoludur. Bu da, dünya ve şehveti tamamen terk etmemekle mümkündür. Dünyalıktan yalnız âhiret azığı olacak miktarını almalı, fazlasını atmalı; şehvetinden de kendisinden akıl ve şerîat yolundan azdıracak, kısımlarını atarak, onlara inkıyâd etmemelidir. Bununla beraber şehvetini tamâmen atmaya çalışmaz. Daha doğrusu her işte îtidâle riâyet eder. Dünyalıktan her şeyin peşinde koşmadığı gibi, her şeyi de terketmez. Dünyalıktan olan her şeyin maksat ve gayesini bilir ve kendisini tehlikeden koruyacak, ibâdetine medâr olacak kısmını alır. Böylece kalbi bedeninin meşgalesinden kurtarınca, bütün mevcûdiyetiyle Hz. Allah'a teveccüh eder, ömrü boyunca huzûr içinde Allah'a ibâdetine devam eder. Şehvetlerini murâkabe ve sevk u idâre eder, verâ ve takvâ sınırlarını aşmaz.

Bütün bunların tafsîlâtını Fırka-i Nâciye'ye uymakla bilebilir. Onlar da ashâb-ı kirâmdır. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Ümmetim* *benden sonra yetmiş üç fırkaya bölünecek, banlardan yalnız bir fırka kurtulacaktır."* buyurdu. "Onlar kimlerdir?" diyenlere de: *"Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'tır."* buyurdu. "Ehl-i Sünnet kimdir?" diye soranlara da: *"Benim ve ashâbımın yolu üzerinde olanlardır."*[39] buyurdu. Onlar, yukarıda anlattığımız, aranan orta ve açık yol üzerindedirler. Onlar dünyadan, lüzûmu kadarını dünyalık için ve esâsını dinleri için alırlar. Onlar ruhbâniyet yapıp dünyayı tamamen terk etmezler. Onlar tavır ve davranışlarında dâimâ orta yolu tâkip ederler. Ne ileri gider, ne de geri kalırlar. İfrât ve tefrîtten kaçınır îtidâle riâyet ederler. Kitâbın birçok yerlerinde geçtiği gibi Allahu Teâlâ'nın da sevdiği dâimâ orta derecedir. Her şeyi Allah bilir.

"Dünyanın Zemmi Kitâbı" burada tamam oldu. Bizi buna muvaffak kılan Allah'a hamd ve Rasûlüne salât u selâm ederiz.

---

[39] Tirmizî Abdullah b. Ömer'den rivâyet etti ve hasen olduğunu söyledi. Ayrıca Ebû Dâvud ve İbn Mâce başka yollardan da rivâyet etmişlerdir.

كِتَابُ

ذَمِّ المَالِ وَالبُخْلِ

وهو الكتاب السّابع من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدّين

Rub'u'l-Mühlikât

YEDİNCİ KİTAB

CİMRİLİK VE MAL SEVGİSİNİN ZEMMİ KİTÂBI

(KİTÂBU ZEMMİ'L-BUHL VE ZEMM-I HUBBİ'L-MÂL)

كتاب ذمّ المال والبخل

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ مستوجبِ الحمدِ برزقِهِ المبسوطِ ، وكاشفِ الضُّرِّ بعدَ القنوطِ ، الذي خلقَ الخلقَ ووسَّعَ الرزقَ ، وأفاضَ على العالمينَ أصنافَ الأموالِ ، وابتلاهُمْ فيها بتقلُّبِ الأحوالِ ، وردَّدَهُمْ فيها بينَ العُسرِ واليُسرِ ، والغنىٰ والفقرِ ، والطمعِ واليأسِ ، والثروةِ والإفلاسِ ، والعجزِ والاستطاعةِ ، والحرصِ والقناعةِ ، والبخلِ والجودِ ، والفرحِ بالموجودِ ، والأسفِ على المفقودِ ، والإيثارِ والإنفاقِ ، والتوسُّعِ والإملاقِ ، والتبذيرِ والتقتيرِ ، والرضا بالقليلِ ، واستحقارِ الكثيرِ ، كلُّ ذلكَ ليبلوَهُمْ أيُّهُمْ أحسنُ عملاً ، وينظرَ أيُّهُمْ آثرَ الدنيا على الآخرةِ بدلاً ، وابتغىٰ عنِ الآخرةِ عُدولاً وحِوَلاً ، واتخذَ الدنيا ذخيرةً وخَوَلاً .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ الذي نسخَ بملَّتِهِ مِللاً ، وطوىٰ بشريعتِهِ أدياناً ونِحَلاً ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ الذينَ سلكوا سبيلَ ربِّهِمْ ذُلُلاً ، وسلَّمَ تسليماً كثيراً .

أما بعد :

فإنَّ فتنَ الدنيا كثيرةُ الشُّعَبِ والأطرافِ ، وواسعةُ الأرجاءِ والأكنافِ ،

ولكنَّ الأموالَ أعظمُ فتنِها ، وأطمُّ محنِها ، وأعظمُ فتنةٍ فيها أنَّهُ لا غنىٰ لأحدٍ عنها ، ثمَّ إذا وُجِدَتْ . . فلا سلامةَ مِنْها ، فإنْ فُقِدَ المالُ . . حصلَ مِنْهُ الفقرُ الذي يكادُ أنْ يكونَ كفراً ، وإنْ وُجِدَ . . حصلَ منه الطُّغيانُ الذي لا يكونُ عاقبةُ أمرِهِ إلا خُسْراً .

وبالجملةِ : فهي لا تخلو مِنَ الفوائدِ والآفاتِ ، وفوائدُها مِنَ المنجياتِ ، وآفاتُها مِنَ المهلكاتِ ، وتمييزُ خيرِها مِنْ شرِّها مِنَ المعوِصاتِ ، التي لا يقوىٰ عليها إلا ذوُو البصائرِ في الدينِ ، مِنَ العلماءِ الراسخينَ دونَ المترسمينَ المغترينَ .

وشرحُ ذلكَ مهمٌّ على الانفرادِ ، فإنَّ ما ذكرْناهُ في كتاب ذمِّ الدُّنيا لمْ يكنْ نظراً في المالِ خاصةً ، بلْ في الدنيا عامةً ؛ إذِ الدنيا تتناولُ كلَّ حظٍّ عاجلٍ ، والمالُ بعضُ أجزاءِ الدنيا ، والجاهُ بعضُها ، واتباعُ شهوةِ البطنِ والفرجِ بعضُها ، وتشفِّي الغيظِ بحُكْمِ الغضبِ والحسدِ بعضُها ، والكِبْرُ وطلبُ العلوِّ بعضُها ، ولها أبعاضٌ كثيرةٌ ، ويجمعُها كلُّ ما للإنسانِ فيهِ حظٌّ عاجلٌ .

ونظرُنا الآنَ في هـٰذا الكتابِ في المال وحدَهُ ؛ إذْ فيهِ آفاتٌ وغوائلُ ، وللإنسانِ مِنْ فقدِهِ صفةُ الفقرِ ، ومِنْ وجودِهِ صفةُ الغنىٰ ، وهما حالتانِ يحصلُ بهما الاختبارُ والامتحانُ .

ثمَّ للفاقدِ حالتانِ : القناعةُ والحرصُ ، وإحداهُما مذمومةٌ والأخرىٰ محمودةٌ .

وللحريصِ حالتانِ : طمعٌ فيما في أيدي الناسِ ، أوْ تشمُّرٌ للحرفِ والصناعاتِ معَ اليأسِ عنِ الخلقِ ، والطمعُ شرُّ الحالتينِ .

وللواجدِ حالتانِ : إمساكٌ بحكمِ البخلِ والشحِّ وإنفاقٌ ، وإحداهما مذمومةٌ والأخرىٰ محمودةٌ .

وللمنفقِ حالتانِ : تبذيرٌ واقتصادٌ ، والمحمودُ هوَ الاقتصادُ .

وهٰذهِ أمورٌ متشابهةٌ ، وكشفُ الغطاءِ عنِ الغموضِ فيها مهمٌّ ، ونحنُ نشرحُ ذلكَ في أربعةَ عشرَ فصلاً إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ ، وهيَ : بيانُ ذمِّ المالِ ، ثمَّ مدحِهِ ، ثمَّ تفصيلِ فوائدِ المالِ وآفاتِهِ ، ثمَّ ذمِّ الحرصِ والطمعِ ، ثمَّ علاجِ الحرصِ والطمعِ ، ثمَّ فضيلةِ السخاءِ ، ثمَّ حكاياتِ الأسخياءِ ، ثمَّ ذمِّ البخلِ ، ثمَّ حكاياتِ البخلاءِ ، ثمَّ الإيثارِ وفضلِهِ ، ثمَّ حدِّ السخاءِ والبخلِ ، ثمَّ علاجِ البخلِ ، ثمَّ مجموعِ الوظائفِ في المالِ ، ثمَّ ذمِّ الغنىٰ ومدحِ الفقرِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur. O'na hamdederim. Kullarına verdiği bol ve geniş rızık ve ümitlerini kestikten sonra sıkıntılarını izâle etmekle hamdi hak edip hamde müstehak yalnız O'dur. O Allah ki, bütün varlıkları yarattı ve bütün canlılara bol rızıklar verdi. Kendi cömertliğinin iktizâsı olarak çeşitli nîmetleri kullarına yağdırdı. Verdiği nîmetlerde değişiklikler yapmak, darlık ve genişlik, zorluk ve kolaylık göstermekle onları ibtilâ ve imtihân etti. Yoksulluk, zenginlik, tamah, ümitsizlik, servet, iflâs, acziyet, imkân, hırs, kanâat, cömertlik, cimrilik, varlığına sevinmek, yokluğuna üzülmek, infak, îsâr, genişlik, darlık, isrâf, aza rızâ, çoğu hakîr görme gibi yollarla onları imtihân etti. Bütün bunlar, hangisinin iyi amel işlediğini, hangisinin dünyayı âhiret üzerine tercîh ettiğini, âhireti bırakıp dünyaya meylettiğini tecrübe içindir.

Salât u selâm, o yüce Peygamber Hz. Muhammed'e olsun ki, onun getirdiği Kitap ve dîn, bütün şerîatleri neshetti. Onun âline ve ashâbına olsun ki, onlar boyun eğerek Rablerinin yoluna girmişlerdir.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; dünyanın ibtilâları muhtelif, geniş ve dal budakları pek çoktur. Fakat en büyük ibtilâsı, en geniş fitnesi servettedir. Servetin fitnesinden kimse kurtulamaz. Kimse ondan müstağnî kalamaz. Servet bulununca da onun şerrinden kimse korunamaz. Zîra servetsizlikten küfre yakın olan fakirlik doğar. Servet bulunduğu zaman, sonu hüsrân olan azgınlık meydana gelir. Hulâsa, servet, fayda ve zarardan hâlî değildir. Faydası, münciyât, zararı ise mühlikâttır. Hayrını şerrinden, iyiliğini kötülüğünden ayırmak zordur. Onu ancak ilimde rusûh bulan, dînde kuvvetli basîret sâhibi kimseler ayırabilir. Öyle sûretâ âlim addedilip kendine mağrûr olanlar bunu ayırt edemezler. Husûsî bir şekilde bunu îzâh cidden mühimdir. Zîra, **"Dünyanın Zemmi Kısmı"**nda anlattıklarımız umûmî bir ifâde idi, hususî bir şekilde servete tahsîs edilmiş değildi. Dünya, peşin istifâde edilen her şeyi içine alır ki mal, bunların bir kısmı olduğu gibi; mevkî, mîde ve diğer şehevî ihtiyaçlar, hiddetin gereğini yapmak, haset, kibir, üstünlük iddiâsı da ayrı ayrı dünyalığın kısımlarıdır. Daha birçok nevîleri vardır ki, biz bunlara insanoğlunun peşînen dünyada faydalandığı şeyler diyebiliriz.

İşte burada, bilhâssa yalnız mal ve serveti ele alacak ve onu anlatmaya çalışacağız. Zîra malın pek çok gaile ve âfetleri vardır. Servet olmadı mı yoksulluk, varlık olunca da zenginlik vasıfları doğar. Her ikisiyle de insanoğlu tecrübeye tâbi tutulur. Yoksulların da iki hâli vardır. Yâ hâline kanâat eder veya harîs olur. Kanâat makbul, hırs ise mezmûmdur. Harîs olanların da iki hâli vardır; ya insanların elindeki servete gözünü diker veyâ insanlardan müstağnî olarak elini kolunu sıvar, çiftçilik ve diğer sanatında çalışır. Şüphesiz, başkalarının servetine göz dikmek en kötüsüdür. Servet sâhibinin de iki hâli vardır; ya cimrilik ile serveti üzerinde yatar, kimseye faydası olmaz veyâ infâk eder. Şüphesiz cimrilik mezmûm, infâk ise makbuldür. İnfâk edenin de iki hâli vardır; yâ isrâf eder veyâ iktisâd üzere hareket eder. Bunlardan da makbul olanı iktisaddır. Bunlar, birbirine benzeyen şeylerdir. Bunların yüzünden perdeyi kaldırıp herbirini olduğu gibi, herkesin gözü önüne sermek mühimdir.

Bütün bunları Allahu Teâlâ'nın izniyle ondört kısımda îzaha çalıcağız. Bunlar; malın zemmi, medhi, fayda ve âfetleri, hırs ve tamahın zemmi, hırs ve tamahın tedâvi çâreleri, cömertliğin fazîleti, cömertlikle alâkalı hikâyeler, cimriliğin zemmi, cimrilikle alâkalı hikâyeler, îsâr ve îsârın fazîleti, cömertlik ve cimriliğin dereceleri, cimriliğin ilacı, sonra mal ile alâkalı umûmî vazîfeler, zengini zemm ve fakîri övme kısımlarıdır.

بيان ذمّ المال وكراهة حبّه

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لَا تُلۡهِكُمۡ أَمۡوَٰلُكُمۡ وَلَآ أَوۡلَـٰدُكُمۡ عَن ذِكۡرِ ٱللَّهِۚ وَمَن يَفۡعَلۡ ذَٰلِكَ فَأُوْلَـٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡخَـٰسِرُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَآ أَمۡوَٰلُكُمۡ وَأَوۡلَـٰدُكُمۡ فِتۡنَةٞۚ وَٱللَّهُ عِندَهُۥٓ أَجۡرٌ عَظِيمٞ ﴾ .

فمَنِ اختارَ مالَهُ وولدَهُ علىٰ ما عندَ اللهِ . . فقدْ خسرَ وغبنَ خسراناً عظيماً .

وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ مَن كَانَ يُرِيدُ ٱلۡحَيَوٰةَ ٱلدُّنۡيَا وَزِينَتَهَا . . . ﴾ الآيةَ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ كَلَّآ إِنَّ ٱلۡإِنسَـٰنَ لَيَطۡغَىٰٓ ۝ أَن رَّءَاهُ ٱسۡتَغۡنَىٰٓ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ أَلۡهَىٰكُمُ ٱلتَّكَاثُرُ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبُّ المالِ والشرفِ ينبتانِ النفاقَ في القلبِ كما ينبتُ الماءُ البقلَ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما ذئبانِ ضاريانِ أُرسلا في زريبةِ غنمٍ بأكثرَ فساداً فيها مِنْ حُبِّ الشرفِ والمالِ والجاهِ في دينِ الرجلِ المسلمِ »⁽²⁾ .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجده بهٰذا اللفظ ، وذكره بعد هٰذا بلفظ الجاه بدل الشرف) . « إتحاف » (٨/ ١٤٤) .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٧٦) من حديث كعب بن مالك رضي الله عنه بلفظ : « ما ذئبان جائعان أرسلا في غنم بأفسد لها من حرص المرء على المال والشرف لدينه » ، وبنحو لفظ المصنف مروي عند الطبراني في « الأوسط » (٦٢٧٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هلكَ الأكثرونَ إلاَّ مَنْ قالَ بهِ في عبادِ اللهِ هٰكذا وهٰكذا ، وقليلٌ ما هُمْ »(١) .

وقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيُّ أمَّتِكَ شرٌّ ؟ قالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « الأغنياءُ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « سيأتي بعدَكُمْ قومٌ يأكلونَ أطايبَ الدنيا وألوانَها ، ويركبونَ فُرْهَ الخيلِ وألوانَها ، وينكحونَ أجملَ النساءِ وألوانَها ، ويلبسونَ ألينَ الثيابِ وألوانَها ، لهُمْ بطُونٌ مِنَ القليلِ لا تشبعُ ، وأنفسٌ بالكثيرِ لا تقنعُ ، عاكفونَ على الدنيا يغدونَ ويروحونَ إليها ، اتَّخذوها آلهةً مِنْ دونِ إلـٰهِهِمْ ، وربّاً دونَ ربِّهِمْ ، إلىٰ أمرِها ينتهونَ ، وهواهُمْ يتَّبعونَ ، فعزيمةٌ مِنْ محمدِ بنِ عبدِ اللهِ لمَنْ أدركَ ذلكَ الزمانَ مِنْ عقبِ عقبِكُمْ وخلفِ خلفِكُمْ ألا يسلِّمَ عليهِمْ ، ولا يعودَ مرضاهُمْ ، ولا يتَّبعَ جنائزَهُمْ ، ولا يوقِّرَ كبيرَهُمْ ، فمَنْ فعلَ ذلكَ . . فقدْ أعانَ علىٰ هدمِ الإسلامِ »(٣) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٥٣٥) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وتقدم حديث « هم الأخسرون . . . » الذي رواه البخاري (٦٦٣٨) ، ومسلم (٩٩٠) .

(٢) كذا أورده المحاسبي في « الوصايا » (ص٧٠) ، وروى ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٠) من حديث السيدة فاطمة عليها السلام مرفوعاً : « شرار أمتي الذين غذوا بالنعيم ، الذين يأكلون ألوان الطعام ، ويلبسون ألوان الثياب ، ويتشدقون في الكلام » .

(٣) كذا أورده المحاسبي في « الوصايا » (ص٩٦) وبتمامه ، وروىٰ بعضه الطبراني في « الكبير » (٨/١٠٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٩٠) من حديث أبي أمامة مرفوعاً ، ولفظه : « سيكون رجال من أمتي يأكلون ألوان الطعام ، ويشربون ألوان الشراب ، ويلبسون ألوان اللباس ، ويتشدقون في الكلام ، أولـٰئك شرار أمتي » ، =

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « دعُوا الدنيا لأهلِها ، مَنْ أخذَ مِنَ الدنيا فوقَ ما يكفيهِ . . أخذَ حتفَهُ وهوَ لا يشعرُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ ابنُ آدمَ : مالي مالي ، وهلْ لكَ مِنْ مالِكَ إلا ما أكلتَ فأفنيتَ ، أوْ لبستَ فأبلَيتَ ، أوْ تصدَّقتَ فأمضَيتَ ؟!»(٢) .

وقالَ رجلٌ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما لي لا أحبُّ الموتَ ؟ فقالَ : « هل معَكَ مِنْ مالٍ ؟ » ، قالَ : نعمْ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « قدِّمْ مالَكَ ؛ فإنَّ قلْبَ المؤمنِ معَ مالِهِ ، إنْ قدَّمَهُ . . أحبَّ أنْ يلحقَهُ ، وإنْ خلَّفَهُ . . أحبَّ أنْ يتخلَّفَ معَهُ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أخلاَّءُ ابنِ آدمَ ثلاثةٌ : واحدٌ يتبعُهُ إلىٰ قبضِ روحِهِ ، والثاني إلىٰ قبرِهِ ، والثالثُ إلىٰ محشرِهِ ؛ فالذي يتبعُهُ إلىٰ قبضِ روحِهِ فمالُهُ ، والذي يتبعُهُ إلىٰ قبرِهِ فأهلُهُ ، والذي يتبعُهُ إلىٰ محشرِهِ فعملُهُ »(٤) .

= **وفُرْه** : جمع فاره ، النشيط المليح القوي .

(١) رواه البزار في « مسنده » (٦٤٤٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، وفيه : (جيفة) بدل (حتفه) ، وبلفظ المصنف رواه تمام في « فوائده » (١٦٢١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٥/١٩١) ، **والحتف** : الهلاك .

(٢) رواه مسلم (٢٩٥٨) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٣٤) .

(٤) رواه البزار في « مسنده » (٨٣٥٦) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٩٩٣) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وعند البخاري (٦٥١٤) ، ومسلم (٢٩٦٠) من حديث =

وقالَ الحواريونَ لعيسىٰ عليهِ السلامُ : ما لكَ تمشي على الماءِ ولا نقدرُ علىٰ ذلكَ ؟ فقالَ لهُمْ : ما منزلةُ الدينارِ والدرهمِ عندَكُمْ ؟ قالُوا : حسنةٌ ، قالَ : لكنَّهُما عندي والمدرَ سواءٌ[1] .

وكتبَ سلمانُ الفارسيُّ إلىٰ أبي الدرداءِ[2] : يا أخي ؛ إيَّاكَ أنْ تجمعَ مِنَ الدنيا ما لا تؤدِّي شكرَهُ ؛ فإنِّي سمعْتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « يُجاءُ بصاحبِ الدنيا الذي أطاعَ اللهَ فيها ومالُهُ بينَ يديهِ ، كلَّما تكفَّأَ بهِ الصِّراطُ . . قالَ لهُ مالُهُ : امضِ ؛ فقدْ أدَّيتَ حقَّ اللهِ فيَّ ، ثمَّ يُجاءُ بصاحبِ الدنيا الذي لمْ يطعِ اللهَ فيها ومالُهُ بينَ كتفيهِ ، كلَّما تكفَّأَ بهِ الصِّراطُ . . قالَ لهُ مالُهُ : ويلَكَ ؛ ألا أدَّيتَ حقَّ اللهِ فيَّ ، فما يزالُ كذلكَ حتَّىٰ يدعوَ بالويلِ والثبورِ »[3] .

وكلُّ ما أوردناهُ في كتابِ الفقرِ والزهدِ في ذمِّ الغنىٰ ومدحِ الفقرِ يرجعُ جميعُهُ إلىٰ ذمِّ المالِ ؛ فلا نطوِّلُ بتكريرِهِ ، وكذا كلُّ ما ذكرناهُ في ذمِّ الدنيا

= أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « يتبع الميت ثلاثة ، فيرجع اثنان ويبقىٰ معه واحد ، يتبعه أهله وماله وعمله ، فيرجع أهله وماله ويبقىٰ عمله » .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « اليقين » (٤٠) عن الفضيل بن عياض .

(٢) كذا في النسخ ، وإنما هو كتاب من أبي الدرداء إلىٰ سلمان رضي الله تعالىٰ عنهما كما هو مثبت في مصادر تخريج الخبر ، ونص عليه الحافظ العراقي . انظر « الإتحاف » (١٤٦/٨) .

(٣) رواه عبد الرزاق في « المصنف » (٩٦/١١) ، وابن أبي الدنيا في « الزهد » (٣٤٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢١٤/١) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠١٧٤).

فيتناولُ ذمَّ المالِ بحكمِ العمومِ ؛ لأنَّ المالَ أعظمُ أركانِ الدنيا ، وإنَّما نذكرُ الآنَ ما وردَ في المالِ خاصةً .

قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا ماتَ العبدُ .. قالَتِ الملائكةُ : ما قدَّمَ ؟ وقالَ النّاسُ : ما خلَّفَ ؟ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا تتَّخذُوا الضَّيعَةَ فتحبُّوا الدُّنيا »(٢) .

* * *

الآثارُ :

رُوِيَ أنَّ رجلاً نالَ مِنْ أبي الدرداءِ وأراهُ سوءاً ، فقالَ : (اللهمَّ ؛ مَنْ فعلَ بي سوءاً .. فأصحَّ جسمَهُ ، وأطِلْ عمرَهُ ، وأكثِرْ مالَهُ)(٣) ، فانظرْ كيفَ رأىٰ كثرةَ المالِ غايةَ البلاءِ معَ صحةِ الجسمِ وطولِ العمرِ ؛ لأنَّهُ لا بدَّ وأن يفضي إلى الطغيانِ .

ووضعَ عليٌّ رضي الله عنه درهماً علىٰ كفِّهِ وقالَ : (أما إنَّكَ ما لمْ تخرجْ عنِّي لا تنفعُني)(٤) .

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٨٥١) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٩٩٢) عن أبي هريرة رضي الله عنه .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٢٨) ، وفيه : (فترغبوا) بدل (فتحبوا) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٩١) عن عامر بن عبد الله بن عبد قيس أنه دعا بهـٰذا ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ١٤٧) : (نقله صاحب « القوت ») .

(٤) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ١٤٧) .

ورُوِيَ أنَّ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ أرسلَ إلىٰ زينبَ بنتِ جحشٍ بعطائِها ، فقالَتْ : ما هٰذا ؟ قالوا : أرسلَهُ إليكِ عمرُ بنُ الخطابِ ، فقالَتْ : غفرَ اللهُ لهُ ، ثمَّ حلَّتْ ستراً كانَ لها ، فقطعَتْهُ وجعلَتْهُ صرراً ، وقسَّمَتْها في أهلِ بيتِها ورحمِها وأيتامِها ، ثمَّ رفعَتْ يديها وقالَتْ : اللهمَّ ؛ لا يدركَنِّي عطاءُ عمرَ بعدَ عامي هٰذا ، فكانَتْ أولَ نساءِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لحوقاً بهِ(١) .

وقالَ الحسنُ : (واللهِ ؛ ما أعزَّ الدرهمَ أحدٌ إلا أذلَّهُ اللهُ تعالىٰ)(٢) .

وقيلَ : إنَّ أوَّلَ ما ضُربَ الدينارُ والدرهمُ .. رفعَهُما إبليسُ ، ثمَّ وضعَهُما علىٰ جبهتِهِ ، ثمَّ قبَّلَهُما وقالَ : مَنْ أحبَّكُما .. فهوَ عبدي حقّاً(٣) .

وقالَ شُمَيطُ بنُ عجلانَ : (إنَّ الدينارَ والدرهمَ أزمَّةُ المنافقينَ ، يُقادُونَ بها إلى النارِ)(٤) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : إنَّ الدرهمَ عقربٌ ؛ فإنْ لمْ تحسنْ رُقيتَهُ .. فلا تأخذْهُ ؛ فإنَّهُ إنْ لدغَكَ .. قتلَكَ سمُّهُ ، قيلَ : وما رقيتُهُ ؟ قالَ : أخذُهُ مِنْ حلِّهِ ، ووضعُهُ في حقِّهِ(٥) .

---

(١) رواه ابن سعد في « طبقاته » (١٠/ ١٠٦) .

(٢) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٢٨١) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٢٨) عن ابن عباس رضي الله عنهما .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ١٢٨) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٦٠) دون الاستفهام .

وقالَ العلاءُ بنُ زيادٍ : (تمثَّلَتْ ليَ الدنيا وعليها مِنْ كلِّ زينةٍ ، فقلْتُ : أعوذُ باللهِ مِنْ شرِّكِ ، فقالَتْ : إنْ سرَّكَ أنْ يعيذَكَ اللهُ مِنْ شرِّي . . فأبغضِ الدرهمَ)(١) .

وذلكَ لأنَّ الدينارَ والدرهمَ هُما الدنيا كلُّها ؛ إذْ يُتوصَّلُ بهِما إلىٰ جميعِ أصنافِها ، فمَنْ صبرَ عنهُما . . صبرَ عنِ الدنيا ، وفي ذلكَ قيلَ(٢) : [من الكامل]

إِنِّـي وَجَـدْتُ فَـلا تَظُنُّـوا غَيْـرَهُ   هَـٰذَا ٱلتَّوَرُّعَ عِنْدَ هَـٰذا ٱلدِّرْهَمِ
فَـإِذا قَـدَرْتَ عَلَيْـهِ ثُـمَّ تَـرَكْتَـهُ   فَٱعْلَمْ بِأَنَّ تُقاكَ تَقْوَى ٱلْمُسْلِمِ

وفي ذلكَ قيلَ(٣) : [من مجزوء الرمل]

لا يَغُـرَّنْـكَ مِـنَ ٱلْمَـرْ   ءِ قَمِيـصٌ رَقَعَـهْ
أَوْ إِزارٌ فَـوْقَ كَعْـبِ ٱلسَّـ   ـاقِ مِنْـهُ رَفَعَـهْ
أَوْ جَبِيـنٌ لاحَ فِيـهِ   أَثَـرٌ قَـدْ قَلَعَـهْ(٤)
وَلَـدَى ٱلـدِّرْهَـمِ فَـٱنْظُـرْ   غيَّـهُ أَوْ وَرَعَـهْ

ويُروىٰ عنْ مسلمةَ بنِ عبدِ الملكِ أنَّهُ دخلَ علىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهِ عندَ موتِهِ ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ صنعْتَ صنيعاً لمْ

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣١١٥٨) .
(٢) البيتان لسفيان الثوري ، انظر « معجم الأدباء » (١/ ١٠٠) .
(٣) الأبيات في « المدهش » (١/ ٢١١) من غير نسبة .
(٤) أثر قد قلعه : تشبيه كثرة السجود وأثرها على الجبين بركبة العنز كيف فيها أثر القلع ، وقد يكون هـٰذا مصطنعاً بمعالجة . انظر « الإتحاف » (٥/ ٥٠٥) .

يصنعْهُ أحدٌ قبلَكَ ، تركْتَ ولدَكَ ليسَ لهُمْ دينارٌ ولا درهمٌ ـ وكانَ عندَهُ ثلاثةَ عشرَ مِنَ الولدِ ـ فقالَ عمرُ : أقعدوني ، فأقعدوهُ ، فقالَ : أمَّا قولُكَ : لمْ أدعْ لهُمْ ديناراً ولا درهماً . . فإنِّي لمْ أمنعْهُمْ حقّاً لهُمْ ، ولمْ أعطِهِمْ حقّاً لغيرِهِمْ ، وإنَّما ولدي أحدُ رجلينِ ؛ إمَّا مطيعٌ للهِ ، فاللهُ كافيهِ واللهُ يتولَّى الصالحينَ ، وإمَّا عاصٍ للهِ ، فلا أبالي علىٰ ما وقعَ(١) .

ورُويَ أنَّ محمدَ بنَ كعبٍ القرظيَّ أصابَ مالاً كثيراً ، فقيلَ لهُ : لوِ ادَّخرْتَهُ لولدِكَ مِنْ بعدِكَ ، قالَ : لا ، ولكنِّي أدخرُهُ لنفسِي عندَ ربِّي ، وأدَّخرُ ربِّي لولدِي(٢) .

ويُروىٰ أنَّ رجلاً قالَ لأبي عبدِ ربٍّ : يا أخي ؛ لا تذهبْ بشرٍّ وتتركَ أولادَكَ بخيرٍ ، فخرجَ أبو عبدِ ربٍّ مِنْ مئةِ ألفِ درهمٍ(٣) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : مصيبتانِ لمْ يسمعِ الأولونَ والآخرونَ بمثلِهِما للعبدِ في مالِهِ عندَ موتِهِ ، قيلَ : وما هما ؟ قالَ : يُؤخذُ منهُ كلُّهُ ، ويُسألُ عنهُ كلِّهِ(٤) .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٣٣) بنحوه .

(٢) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٤٣٦) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ١٦٠) بنحوه ، وأبو عبد ربّ هو عبيدة بن مهاجر .

(٤) رواه الخطيب في « الزهد » (١١) .

SERVETİN ZEMMİ, SERVETİ SEVMENİN KERÂHETİ

Bu husustaki âyetler:

يَا أَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ
ذِكْرِ اللّٰهِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَأُولٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ

“Ey îmân edenler, mallarınız ve çocuklarınız sizi Allah’ı anmaktan alıkoymasın. Böyle olanlar, hüsrâna uğrayacaklardır.” (Münâfikûn sûresi, 63/9)

وَاعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ وَأَنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظٖيمٌ

“Doğrusu mallarınız ve çocuklarınız bir sınamadır. Büyük ecir ise Allah katındadır.” (Teğâbün sûresi, 64/15) Mal ve evlâdını Allah katında olan üzerine tercîh eden, büyük zarardadır.

مَنْ كَانَ يُرٖيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزٖينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ

“Kim dünya hayatını ve onun zînetini arzu ederse, onların yaptıklarının karşılığını burada tamamen öderiz. Onlar bu hususta bir eksikliğe de uğratılmazlar.” (Hûd sûresi, 11/15)

إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغٰى أَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى

“Ama insanoğlu kendini müstağnî sayarak azgınlık eder.” (Alak sûresi, 96/6-7) Günâhı terk ve ibâdete koyulmak, ancak Allah’ın kuvvet ve kudretiyledir.

أَلْهَاكُمُ التَّكَاثُرُ

"Çoğunluk olma iddiânız sizi meşgul etti." (Tekâsür sûresi, 102/1)

Mevzu ile alâkalı hadisler:

حُبُّ الْمَالِ وَالشَّرَفِ يُنْبِتَانِ النِّفَاقَ فِي الْقَلْبِ كَمَا يُنْبِتُ
الْمَاءُ الْبَقْلَ

"Sulanan arâzinin baklayı yetiştirmesi gibi, mal ve şeref sevgisi de nifâkı geliştirir."

مَا ذِئْبَانِ ضَارِيَانِ أُرْسِلَا فِي زَرِيبَةِ غَنَمٍ بِأَكْثَرَ إِفْسَادًا فِيهَا
مِنْ حُبِّ الشَّرَفِ وَالْمَالِ وَالْجَاهِ فِي دِينِ الرَّجُلِ الْمُسْلِمِ

"Yırtıcı aç iki kurdun salıverildikleri koyun ağılına (sürüsüne) *verdikleri zarar, şeref, mal ve mevkî sevgisinin, Müslüman kişinin dînine verdiği zarardan daha fazla değildir."*[1]

هَلَكَ الْمُكْثِرُونَ إِلَّا مَنْ قَالَ بِهِ فِي عِبَادِ اللّٰهِ هٰكَذَا وَهٰكَذَا
وَقَلِيلٌ مَا هُمْ

"Serveti çoğaltanlar helâk oldu. Ancak Allah'ın fakir kullarına verip bu servet ile hayır ameli işleyenler nıüstesnâdır. Ne yazık ki bu gibiler de azdır."[2] Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e "Ümmetinin en kötüleri kimlerdir?" diye soruldukta, *"Zenginlerdir."* buyurdu.

---

[1] Bezzar, değişik ifâde ile Müslim, Tirmizî ve Neseî Kâ'b b. Mâlik'ten rivâyet etmişlerdir. Tirmizî, hasen olduğunu söylemiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

[2] Taberânî Abdurrahmân'dan rivâyet etmiştir.

سَيَأْتِي بَعْدَكُمْ قَوْمٌ يَأْكُلُونَ أَطَائِبَ الدُّنْيَا وَأَلْوَانَهَا وَيَرْكَبُونَ فُرَّهَ الْخَيْلِ وَأَلْوَانَهَا وَيَنْكِحُونَ أَجْمَلَ النِّسَاءِ وَأَلْوَانَهَا وَيَلْبَسُونَ أَجْمَلَ الثِّيَابِ وَأَلْوَانَهَا، لَهُمْ بُطُونٌ مِنَ الْقَلِيلِ لَا تَشْبَعُ وَأَنْفُسٌ بِكَ لَا تَقْنَعُ، عَاكِفُونَ عَلَى الدُّنْيَا يَغْدُونَ وَيَرُوحُونَ إِلَيْهَا، اِتَّخَذُوهَا اٰلِهَةً مِنْ دُونِ إِلٰهِهِمْ وَرَبًّا دُونَ رَبِّهِمْ، إِلٰى أَمْرِهَا يَنْتَهُونَ وَلِهَوَاهُمْ يَتَّبِعُونَ، فَعَزِيمَةٌ مِنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ لِمَنْ أَدْرَكَهُ ذٰلِكَ الزَّمَانُ مِنْ عَقِبِ عَقِبِكُمْ وَخَلَفِ خَلَفِكُمْ أَنْ لَا يُسَلِّمَ عَلَيْهِمْ وَلَا يَعُودَ مَرْضَاهُمْ وَلَا يَتَّبِعَ جَنَائِزَهُمْ وَلَا يُوَقِّرَ كَبِيرَهُمْ، فَمَنْ فَعَلَ ذٰلِكَ فَقَدْ أَعَانَ عَلٰى هَدْمِ الْإِسْلَامِ

“Sizden sonra öyle insanlar gelecek ki, türlü ve zevkli yemekler yiyecek renkli ve rahat binitlere binecek, rengârenk ve güzel kadınlarla evlenecek, kat kat ve nefis kumaşlar giyecektir. Onların bir mîdeleri var ki az ile doymaz, onların bir istekleri var ki çoğa da kanaat etmez. Dünyaya bağlanmışlar. Akşam-sabah düşündükleri ve taptıkları dünyaları. Onu Allahu Teâlâ’nın dışında ilâh ve Rablerinden başka rab kabul ederler. Bütün çabaları dünya içindir. Yalnız hevâ ve heveslerinin peşinde koşarlar. Abdullah’ın oğlu Muhammed’in katî sözü şudur ki, sizin veyâ onların peşinden, sizden sonra veyâ onlardan da sonra gelenlerden o güne yetişenler, bunlara selâm vermesin, hastalarını ziyaret etmesin, cenâzelerine gitmesin ve büyüklerine hürmet gösterme-

sinler. Zîra bunları yapanlar, İslâmiyet'in yıkılmasına yardım etmiş olurlar."[3]

دَعُوا الدُّنْيَا لِأَهْلِهَا مَنْ أَخَذَ مِنَ الدُّنْيَا فَوْقَ مَا يَكْفِيهِ أَخَذَ
حَتْفَهُ وَهُوَ لَا يَشْعُرُ

"Dünyayı ehline bırakın. Zîra ihtiyacından fazla dünyalık alan, bilmeyerek helâkini satın almış olur."[4]

يَقُولُ ابْنُ اٰدَمَ مَالِي مَالِي وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا أَكَلْتَ
فَأَفْنَيْتَ أَوْ اَلْبِسْتَ فَأَبْلَيْتَ أَوْ تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ

Âdemoğlu, "malım malım" der durur. Hâlbuki malından senin için ancak yediğin var ki yok olup gidiyor, giydiğin var ki eskiyip mahvoluyor, ancak sadaka olarak verdiğini ebedîleştiriyorsun."[5]

Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Yâ Rasûlallah, acaba ben neden ölümü sevmiyorum?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Servetin var mı?"* diye sordu. Adam:

– "Evet, malım mülküm var." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Malını hayra ver ve kendinden önce gönder. Çünkü mü'minin kalbi malı ile beraberdir. Şâyet kendinden önce servetini gönderirse, o da onun peşinden gitmek ister. Şâyet geride bırakırsa kendisi de geride kalmak ister."* buyurdu. Yine:

---

[3] Taberânî Ebû Umâme'den rivâyet etmiştir.

[4] Bezzâr Enes'den rivâyet etmiştir.

[5] Müslim, Abdullah ve Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçti.

أَخِلَّاءُ ابْنِ اٰدَمَ ثَلَاثَةٌ: وَاحِدَةٌ يَتْبَعُهُ إِلٰى قَبْضِ رُوحِهِ وَالثَّانِي
إِلٰى قَبْرِهِ وَالثَّالِثُ إِلٰى مَحْشَرِهِ فَالَّذِي يَتْبَعُهُ إِلٰى قَبْضِ رُوحِهِ
فَهُوَ مَالُهُ وَالَّذِي يَتْبَعُهُ إِلٰى قَبْرِهِ فَهُوَ أَهْلُهُ وَالَّذِي يَتْبَعُهُ إِلٰى
مَحْشَرِهِ فَهُوَ عَمَلُهُ

“İnsanoğlunun üç dostu vardır. Bunlardan biri, ölünceye kadar kendisine arkadaş olur; ikincisi mezara gidinceye kadar, üçüncüsü de mahşere kadar kendisinden ayrılmaz. Ölünceye kadar kendisine arkadaşlık eden servetidir. (Ölünce mal vereseye intikal eder.) *Mezara kadar gelen âile efrâdı ve diğer ahbabıdır,* (onlar da oradan geri dönerler.) *Mahşere kadar kendisine arkadaşlık edecek olan amelidir.”*[6]

*Îsa aleyhisselâm*ın havarileri kendisine:

– “Nasıl oluyor, sen suda yürüyorsun da biz batıyoruz?” diye sordular. Îsâ aleyhisselâm:

– “Sizin nazarınızda altın ile gümüş nasıl şeylerdir?” diye sorar. Onlar da:

– “Çok iyi ve çok güzel şeylerdir.” deyince Îsâ aleyhisselâm:

– “Fakat benim nazarımda altın gümüş ile toprak arasında bir fark yoktur.” der.

Selmân-ı Farisî Ebû’d-Derdâ’ya yazdığı bir mektupta: “Kardeşim, sakın şükrünü ödeyemeyeceğin dünyalık peşinde koşma. Zîra ben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

---

[6] Ahmed ve Taberânî Nûman b. Beşir’den ceyyid sened ile rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

يُجَاءُ بِصَاحِبِ الدُّنْيَا الَّذِي أَطَاعَ اللّٰهَ فِيهَا وَمَالُهُ بَيْنَ يَدَيْهِ كُلَّمَا تَكَفَّأَ بِهِ الصِّرَاطُ قَالَ لَهُ مَالُهُ: اَمْضِ فَقَدْ أَدَّيْتَ حَقَّ اللّٰهِ فِيَّ، ثُمَّ يُجَاءُ بِصَاحِبِ الدُّنْيَا اَلَّذِي لَمْ يُطِعِ اللّٰهَ فِيهَا وَمَالُهُ بَيْنَ يَدَيْهِ كُلَّمَا تَكَفَّأَ بِهِ الصِّرَاطُ قَالَ لَهُ مَالُهُ: وَيْلَكَ أَلَا أَدَّيْتَ حَقَّ اللّٰهِ فِيَّ، فَمَا يَزَالُ كَذٰلِكَ حَتّٰى يَدْعُو بِالْوَيْلِ وَالثُّبُورِ

"Servetiyle Allah'a itaat eden ve malının hakkını ödeyen mal sâhibi, kıyamet günü servetiyle beraber gelir. (Sırat köprüsünden geçerken) *her ne zaman sırat önüne dikilirse malı; "Geç geç. Zîra sen bende olan Allah'ın hakkını ödedin." der. Sonra da malındaki Allah hakkını ödemeyen gelir. Malı yanında Sırat köprüsü önüne çıkınca mal; "Yazık sana, neden bende olan Allah hakkını ödemedin?" diye onunla alay eder durur. Tâ ki adam: "Vay bana. Ben ne yaptım?" deyinceye kadar."*[7] buyurduğunu işittim." dedi.

"Zühd ve Fakr Kitabları"nda dünyanın zemmi husûsunda anlattıklarımızın hepsi umûmiyetle malın zemmini de şâmildir. Artık onları tekrar ile sözü uzatmaya lüzum yoktur. Zîra mal, dünyanın en büyük rüknüdür. Bunun için burada yalnız mal ile alâkalı hususları anlatmaya devam edeceğiz. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِذَا مَاتَ الْعَبْدُ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ: مَا قَدَّمَ؟
وَقَالَ النَّاسُ: مَا خَلَّفَ؟

---

[7] Irâkî, "Selmân'ın değil. Ebu'd-Derdâ'nın Selmân'a yazdığıdır." Dedi. Fakat aksini isbât edenler de vardır. Hadisi Beyhakî "**Şuabü'l-İmân"**ında rivâyet etmiştir.

"İnsan öldüğü zaman melekler, "Ne getirdi, insanlar ise (vereseye) *neyi bıraktı?" derler."*[8] Diğer hadîste de şöyle buyrulmuştur:

لَا تَتَّخِذُوا الضَّيْعَةَ فَتُحِبُّوا الدُّنْيَا

"Mal, mülk, arâzi ve servet edinmeyin; dünyaya meyleder onu seversiniz."[9]

Bu Husûs ile Alâkalı Diğer Rivâyetler:

Adamın biri **Ebû'd-Derdâ**'ya mal gönderir. Ebu'd-Derdâ bunu kötülük kabul eder ve:

– "Bana bu kötülüğü kim yaptı? Allahım, sen onu sıhhatli kıl. Ömrünü uzun et ve servetini çoğalt." der. Bu duâsıyla, bol servetle uzun ömür ve sıhhatli bedenin insanı azdıracağına işâret eder ve bunu bir beddûa sayar.

Hz. Ali (r.a.) Ebû'd-Derdâ'nın avucuna bir dirhem sıkıştırır. Ebu'd-Derdâ:

– "Sen benim yanımdan uzaklaşmadıkça bana faydalı olamazsın." der.

Rivâyete göre **Hz. Ömer** Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in muhterem zevcelerinden Cahş'ın kızı Zeyneb'e bir hediye gönderir. Zeyneb, bunun Ömer'den geldiğini öğrenince, Ömer'e duâ eder ve: "Buna, benden daha fazla ihtiyaç sâhipleri vardı. Koyun onu şuraya da üzerini örtün." der. Sonra kendisinin bir peçesini parçalayarak onu kese yapar ve bu keselerle parayı akrabalarından muhtaç

---

8. Beyhakî Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.
9. Tirmizî ve sahih olduğunu söylediği halde Hâkim, İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir.

olanlara ve yetimlere dağıtır. Sonra da elini kaldırarak: "Allahım, bundan sonra bana Ömer'in atıyyesini nasip etme." der. Ve hakîkaten o sene ölür. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zevcelerinden ilk öleni odur.

Hasan-ı Basrî diyor ki: "Vallahi, parayı üstün tutan kimseyi Allah zelîl eder."

Denildi ki; altın ve gümüş, ilk defa para olarak kullanıldığı ve darphaneden basılıp çıkarıldığı zaman, İblis bunları eline alarak öptü, yüzüne, gözüne sürerek: "Sizi sevenler benim hakîkî kullarımdır." dedi. Basralı Aclân'ın oğlu **Sümeyt** de: "Altın ve gümüş, münâfıkların yularıdır. Onlarla çekilip cehenneme götürülürler." dedi. Yahya b. Muaz: "Para akreptir. Panzehirin yoksa onu eline alma. Çünkü seni sokar ve öldürür." deyince kendisine: "Paranın panzehiri nedir?" diye soranlara: "Helâlinden alıp meşrû olan yerine vermektir." dedi.

Alâ b. Ziyâd da şöyle anlatıyor: "Bütün zînet ve süsü ile dünya karşıma çıktı. Ben de:

– "Senin şerrinden Allah'a sığınırım." dedim. Dünya:

– "Benim şerrimden korunmak istersen altın ve gümüşe kıymet verme." dedi. Çünkü dünya demek, altın ve gümüş demektir. Altın ve gümüşü olan, dünyalıktan her istediğine sâhip olabilir. Bunlardan uzaklaşan, dünyadan korunmuş olur." dedi. Bunun için şâir:

"Ben bildim ki verâ, bu dirhemden korunmaktadır. Paraya gücün yettiği halde ona kıymet vermezsen, işte senin takvân, Müslümanlık takvâsıdır." demiştir. Diğer bir şâir de:

"Kişinin yamalı gömlek, kısa entari giymesine, alnında secde

eserinin bulunmasına aldanma. Ona altın ve gümüş göster, sevip sevmediğini o zaman anlarsın." demiştir.

Mesleme b. Abdülmelik ölüm döşeğinde yatan halîfe **Ömer b. Abdülâzîz**'in ziyâretine gittiğinde, Ömer'e:

– "Sen ne yaptın? Çocuklarını parasız bıraktın, böyle olur mu?" dedi. Ömer b. Abdülâzîz'in on üç çocuğu vardı. Mesleme' nin bu sözü üzerine Ömer:

– "Beni oturtun." dedi. Oturttular ve dedi ki:

– "Ben onların hakkından kimseyi mahrum etmedim, kimsenin hakkını da onlara veremezdim. Çünkü benim çocuğum da diğerlerinin çocuğu gibi bir insandır. Şâyet Allah'a kulluk ederse, Allah onu korur. Allahu Teâlâ sâlihlerin dostudur. Şâyet âsî olursa ne isterse yapsın." dedi.

Muhammed b. Kâ'bü'l-Kurazî'nin eline bol miktarda servet geçti. Kendisine:

– "Bunu oğlun için alıkoyuyorsun." diyenlere:

– "Hayır, servetimi kendim için alıkoyacağım. Yâni Allah rızâsı uğrunda sarf edeceğim. Oğlumu da Allah'a emânet edeceğim." dedi.

Adamın biri: "Sakın kendini kötülüğe sevk edip evlâdını refaha ulaştırma." dedi. O da yüz bin dirhemi tasadduk etti.

Yahyâ b. Muâz da: "Mal sâhibinin ölümü anında öyle büyük iki felâketi vardır ki, bunlar gibi felâket kimse duymamıştır. Bu felâketlerin birincisi, ölür ölmez servetinin tamamının elinden alınması, ikincisi de teker teker hepsinden sorulmasıdır."

بيان مدح المال ، والجمع بينه وبين الذمّ

اعلمْ : أنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ سمَّى المالَ خيراً في مواضعَ مِنَ القرآنِ ، فقالَ جلَّ وعزَّ : ﴿ إِن تَرَكَ خَيْرًا . . . ﴾ الآيةَ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نعمَ المالُ الصالحُ للرَّجلِ الصالحِ »(١) .

وكلُّ ما جاءَ في ثوابِ الصدقةِ والحجِّ . . فهوَ ثناءٌ على المالِ ؛ إذْ لا يمكنُ الوصولُ إليهِما إلا بهِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَسْتَخْرِجَا كَنزَهُمَا رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ ممتناً علىٰ عبادِهِ : ﴿ وَيُمْدِدْكُم بِأَمْوَٰلٍ وَبَنِينَ وَيَجْعَل لَّكُمْ جَنَّٰتٍ وَيَجْعَل لَّكُمْ أَنْهَٰرًا ﴾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كادَ الفقرُ أنْ يكونَ كفراً »(٢) ، وهوَ ثناءٌ على المالِ .

ولا تَقِفُ علىٰ وجهِ الجمعِ بينَ المدحِ والذمِّ إلا بأنْ تعرفَ حكمةَ المالِ ، ومقصودَهُ ، وآفاتِهِ ، وغوائلَهُ ؛ حتَّىٰ ينكشفَ لكَ أنَّهُ خيرٌ مِنْ وجهٍ ، وشرٌّ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/١٩٧) ، وابن حبان في « صحيحه » (٣٢١٠) .

(٢) رواه أبو الشيخ في « التوبيخ والتنبيه » (٧٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/٥٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٦١٨٨) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً .

مِنْ وجهٍ ، وأنَّهُ محمودٌ مِنْ حيثُ هوَ خيرٌ ، ومذمومٌ مِنْ حيثُ هوَ شرٌّ ؛ فإنَّهُ ليسَ بخيرٍ محضٍ ، ولا هوَ بشرٍّ محضٍ ، بلْ هوَ سببٌ للأمرينِ جميعاً ، وما هـٰذا وصفُهُ فيُمدحُ ـ لا محالةَ ـ تارةً ويُذمُّ أخرىٰ ، ولكنَّ البصيرَ المميِّزَ يدركُ أنَّ المحمودَ منهُ غيرُ المذمومِ .

وبيانُهُ بالاستمدادِ ممَّا ذكرْناهُ في كتابِ الشكرِ مِنْ بيانِ الخيراتِ ، وتفصيلِ درجاتِ النعمِ .

والقدْرُ المقنعُ فيهِ : هوَ أنَّ مقصدَ الأكياسِ وأربابِ البصائرِ سعادةُ الآخرةِ التي هيَ النعيمُ الدائمُ والملكُ المقيمُ ، والقصدُ إلىٰ هـٰذا دأبُ الكرامِ والأكياسِ ؛ إذْ قيلَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : مَنْ أكرمُ الناسِ وأكيسُهُمْ ؟ فقالَ : « أكثرُهُمْ للموتِ ذكراً ، وأشدُّهُمْ لهُ استعداداً »(١) .

وهـٰذه السعادةُ لا تُنالُ إلا بثلاثِ وسائلَ في الدنيا ، وهيَ :

الفضائلُ النفسيةُ : كالعلمِ ، وحسنِ الخلُقِ .

والفضائلُ البدنيةُ : كالصحةِ ، والسلامةِ .

والفضائلُ الخارجةُ عنِ البدنِ : كالمالِ ، وسائرِ الأسبابِ .

وأعلاها النفسيةُ ، ثمَّ البدنيةُ ، ثمَّ الخارجةُ ، فالخارجةُ أخسُّها ، والمالُ مِنْ جملةِ الخارجاتِ ، وأدناها الدراهمُ والدنانيرُ ؛ فإنَّهُما خادمانِ ، ولا خادمَ لهُما ، ومرادانِ لغيرِهما ، ولا يُرادانِ لذاتِهما ؛ إذِ النفسُ هيَ

---

(١) رواه ابن ماجه (٤٢٥٩) .

الجوهرُ الشريفُ المطلوبُ سعادتُها ؛ فإنَّها تخدمُ العلمَ والمعرفةَ ومكارمَ الأخلاقِ ؛ لتحصِّلَها صفةً في ذاتِها ، والبدنُ يخدمُ النفسَ بواسطةِ الحواسِّ والأعضاءِ ، والمطاعمُ والملابسُ تخدُمُ البدنَ ، وقدْ سبقَ أنَّ المقصودَ مِنَ المطاعمِ إبقاءُ البدنِ ، ومِنَ المناكحِ إبقاءُ النسلِ ، ومِنَ البدنِ تكميلُ النفسِ وتزكيتُها وتزيينُها بالعلمِ والخُلُقِ .

ومَنْ عرفَ هـٰذا الترتيبَ . . فقدْ عرفَ قدْرَ المالِ ووجهَ شرفِهِ ، وأنَّهُ مِنْ حيثُ هوَ ضرورةُ المطاعمِ والملابسِ التي هيَ ضرورةُ بقاءِ البدنِ الذي هوَ ضرورةُ كمالِ النفسِ . . هوَ خيرٌ ، ومَنْ عرفَ فائدةَ الشيءِ وغايتَهُ ومقصدَهُ ، واستعملَهُ لتلكَ الغايةِ ملتفتاً إليها غيرَ ناسٍ لها . . فقدْ أحسنَ وانتفعَ ، وكانَ ما حصلَ لهُ الغرضُ محموداً في حقِّهِ .

فإذاً ؛ المالُ آلةٌ ووسيلةٌ إلىٰ مقصودٍ صحيحٍ ، ويصلحُ أنْ يُتَّخذَ آلةً ووسيلةً إلىٰ مقاصدَ فاسدةٍ ، وهيَ المقاصدُ الصادَّةُ عنْ سعادةِ الآخرةِ ، وتسدُّ سبيلَ العلمِ والعملِ ، فهوَ إذاً محمودٌ مذمومٌ ؛ محمودٌ بالإضافةِ إلى المقصودِ المحمودِ ، ومذمومٌ بالإضافةِ إلى المقصودِ المذمومِ ، فمَنْ أخذَ مِنَ الدنيا أكثرَ ممَّا يكفيهِ . . فقدْ أخذَ حتفَهُ وهوَ لا يشعرُ ؛ كما وردَ بهِ الخبرُ⁽¹⁾ .

---

(١) رواه البزار في « مسنده » (٦٤٤٤) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً ، وتمام في « فوائده » (١٦٢١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٥/ ١٩١) .

ولمَّا كانَتِ الطباعُ مائلةً إلى اتباعِ الشهواتِ القاطعةِ لسبيلِ اللهِ ، وكانَ المالُ مسهِّلاً لها وآلةً إليها . . عظُمَ الخطرُ فيما يزيدُ علىٰ قدْرِ الكفايةِ ، فاستعاذَ الأنبياءُ صلواتُ اللهِ عليهِمْ مِنْ شرِّهِ ، حتَّىٰ قالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ اجعلْ قوتَ آلِ محمدٍ كَفافاً »[1] .

فلمْ يطلبْ مِنَ الدنيا إلا ما يتمحَّضُ خيرُهُ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ: « اللهمَّ ؛ أحيني مسكيناً وأمتْني مسكيناً ، واحشرْني في زمرةِ المساكينِ »[2] .

واستعاذَ إبراهيمُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : ﴿ وَٱجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَن نَّعْبُدَ ٱلْأَصْنَامَ ﴾ ، وعنىٰ بها هـٰذينِ الحجرينِ الذهبَ والفضةَ ؛ إذْ رتبةُ النبوَّةِ أجلُّ مِنَ أنْ يُخشىٰ عليها أنْ تعتقدَ الإلـٰهيةَ في شيءٍ مِنْ هـٰذهِ الحجارةِ ؛ إذْ قدْ كُفيَ قبلَ النبوّةِ عبادتَها معَ الصغَرِ .

وإنَّما معنىٰ عبادتِها حبُّها ، والاغترارُ بها ، والركونُ إليها .

قال نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تعِسَ عبدُ الدينارِ ، وتعسَ عبدُ الدرهمِ ، تعسَ ولا انتعشَ ، وإذا شِيكَ . . فلا انتقشَ »[3] ، بيَّنَ عليهِ

---

[1] رواه البخاري (٦٤٦٠) ، ومسلم (١٠٥٥) ، وفيهما : (قوتاً) بدل (كفافاً) ، وبلفظ المصنف رواه ابن حيان في « صحيحه » (٦٣٤٣) .

[2] رواه الترمذي (٢٣٥٢) ، وابن ماجه (٤١٢٦) ، والمسكنة هنا : الإخبات والخمول لا القلة .

[3] رواه البخاري (٢٨٨٧) ، وابن ماجه (٤١٣٦) ، وليس فيهما : (تعس =

الصلاةُ والسلامُ أنَّ محبَّهُما عبدٌ لهُما ، ومَنْ عبدَ حجراً . فهوَ عابدُ صنمٍ ؛ بلْ كلُّ مَنْ كانَ عبداً لغيرِ اللهِ فهوَ عابدُ صنمٍ ؛ أي : مَنْ قطعَهُ ذلكَ عنِ اللهِ تعالىٰ ، وعنْ أداءِ حقِّهِ . فهوَ كعابدِ صنمٍ ، وهوَ شرْكٌ ، إلا أنَّ الشركَ شركانِ ؛ شركٌ خفيٌّ لا يوجبُ الخلودَ في النارِ ، وقلَّما ينفكُّ عنهُ المؤمنونَ ؛ فإنَّهُ أخفىٰ مِنْ دبيبِ النملِ ، وشركٌ جليٌّ يوجبُ الخلودَ في النارِ ، نعوذُ باللهِ منَ الجميعِ .

* * *

= ولا انتعش) ، بل : (تعس وانتكس) ، وأورد (انتعش) العسكري في « تصحيفات المحدثين » (١/ ٢٩٩) وعدَّها تصحيفاً لـ (انتقش) ، ويقال : (انتعش العاثر ؛ نهض من عثرته) .

SERVETİ MEDH İLE ZEMMİN TELÎFİ

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerim'in pek çok âyetinde servete "hayır" adını vermiştir. Bunlardan biri:

إِنْ تَرَكَ خَيْرًا

"Eğer mal bırakacaksa..." (Bakara sûresi, 2/180) âyet-i kerîmesidir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur:

نِعْمَ الْمَالُ الصَّالِحُ لِلرَّجُلِ الصَّالِحِ

"İyi mal, iyi adam için ne güzel şeydir."[10]

Sadaka ve haccın fazîleti hakkında vârid olan âyet ve hadîsler, malı methederler. Zîra bu mâlî ibâdetlere, servet sayesinde erişilir. Allahu Teâlâ:

وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ

"Rabbinden bir rahmet olarak hazînelerini çıkarmalarını istedi." (Kehf sûresi, 18/82) buyurmuştur. Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

وَيُمْدِدْكُمْ بِأَمْوَالٍ وَبَنِينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ أَنْهَارًا

"Sizi mallar ve oğullarla desteklesin; sizin için bahçeler var etsin, ırmaklar akıtsın." (Nûh sûresi, 71/12) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

---

[10] Ahmed ve Taberânî Amr b. el-Âs'dan sahih sened ile rivâyet etmiştir.

كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا

“Nerede ise fakirlik küfür olacaktı.”[11] Bütün bunlar, serveti övmektedir.

Zemm ile medihden sonra bunları bir araya toplamanın tevcîhinde durma. Tâ ki, servet edinmenin hikmetini, maksadını, âfet ve gailelerini bilinceye kadar. Bunları öğrendiğin zaman, servetin bir yönden hayır, bir yönden şer; hayır yönü ile makbul, şer yönü ile mezmûm olduğunu anlarsın. Yâni bizâtihî servet, ne sırf hayır ve ne de sırf şerdir. Belki hayra da şerre de vesîle olabilir. İşte vaziyeti bu olan yâni hayra da, şerre de sebep olabilen her şey, bâzen övülür, bâzen de yerilir. Fakat aklı başında olan, yerilenin başka, övülenin de başka olduğunu anlar. Bunun îzâhı, şükür babında anlattığımız hayrât ve hasenât, nîmetlerin derecelerinin açıklanması, kanâat edilecek miktârı gözden geçirmekle anlaşılır. Biz orada basîret sâhibi, aklı başında insanların maksatları, ebedî ikametgâh ve nîmetlerin devam yeri olan âhiretin saâdeti olduğunu anlattık. İşte makbul servetten bu saâdeti temîn eden servet kastedilir ki, aklı başında olanların maksadı budur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

– “İnsanların en akıllısı ve keremlisi kimdir?” diye sorulduğunda:

أَكْثَرُهُمْ لِلْمَوْتِ ذِكْرًا وَأَشَدُّهُمْ لَهُ اِسْتِعْدَادًا

“Ölümü en çok hatırlayıp, onun için en fazla hazırlıklı olanıdır.”[12] buyurmuştur.

---

[11] Beyhakî **“Şuabü’l-Îmân”** ında Enes’den rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçmiştir.

[12] İbn Mâce İbn Ömer’den isnâd-ı ceyyid ile rivâyet etmiştir.

Dünyada bu saâdete üç vesîle ile erişilir. Birincisi rûhî fazîlettir ki bu, ilim ve güzel ahlâktır. İkincisi bedenî fazîlettir ki, bu da bedenin sıhhat ve selâmetidir. Üçüncüsü bedenin hâricindeki sebeptir. O da servet ve benzeridir. Bunların en üstünü rûhî, ikincisi bedenî ve en âdisi de hâricî olan sebeplerdir; mal gibi.

Servetin en âdîsi de altın ve gümüştür. Çünkü onlar hizmetçidir, onların hizmetçisi yoktur. Onlar bizâtihî matlûb değil, başka şeyler için aranırlar. Zîra rûh ve kalp bizâtihî saâdeti arayan bir cevherdir. Kendi zâtının sıfatı olmaları için ilim, mârifet ve iyi ahlâka hizmet eder. Beden de duygu ve diğer uzuvları vâsıtasıyla rûha hizmet eder. Yiyecek ve giyecekler de bedene hizmet eder. Çünkü yemekten maksat, bedenin yaşaması, evlenmeden maksat neslin devamı, bedenden de maksat rûhu olgunlaştırmak, ilim ve güzel ahlâk ile onu süslemek olduğunu yukarıda belirtmiştik.

Bu îzâhımızı anlayan, malın kadrini de bilir, nereden şeref kazandığını anlar. Rûhun tekâmülü için, zarûrî olan bedenin yaşayabilmesi için muhtaç olduğu yemek, giymek gibi şeyler için zarûrî bir ihtiyaç olması bakımından hayır olduğunu öğrenmiş olur. Bir şeyin fayda, maksat ve gayesini bilip o şeyi o uğurda kullanan, o maksatla ona teveccüh edip ve maksadı unutmayan, güzel yol tutmuş ve güzel bir istifâde etmiş olur. Netîce, hakkında makbul olur. Demek ki, servet, aslında doğru ve dürüst bir maksada vesîle ve bir âlettir. Servetteki gaye budur. Bununla beraber servet, kötülükte de kullanılabilir. Bu da ilim ve amel kapısını kapatıp âhiret saâdetinden alıkoyan yerlerde kullanılan servettir ki, mezmûmdur. Demek ki, servetin iyilik veyâ kötülüğü bizâtihî değil, maksada nispetledir. Helâlinden kazanılır ve ebedî saâdet için harcanırsa makbul, aksi ise mezmûmdur. İhtiyâcından fazla dünyalık edinen, bilmeyerek helakini hazırlamıştır. Nitekim yukarıda hadîste geçti. Tabiatler, insanı Allah yolundan alıkoyan şehvetlere meylettiği, servet de bunun âleti olup bunu kolaylaştırdığı için, servetin yeteceği kadarından fazlası mahzurlu görülmüş ve peygamberler servetin fazlasından Allah'a sığınmışlardır. Nitekim Peygamber Efendimiz:

اَللّٰهُمَّ اجْعَلْ قُوتَ آلِ مُحَمَّدٍ كَفَافًا

"Allahım, Muhammed âilesinin nafakasını kifâyet miktârı ver."[13] buyurmuş ve servetin ancak hayra yarayanını istemiştir. Diğer bir hadîste de:

اَللّٰهُمَّ أَحْيِنِي مِسْكِينًا وَأَمِتْنِي مِسْكِينًا وَاحْشُرْنِي فِي زُمْرَةِ
الْمَسَاكِينِ

"Allahım, beni yoksul olarak yaşat, yoksul olarak öldür ve yoksullarla haşreyle."[14] buyurmuştur.

İbrâhim aleyhisselâm da duâsında Allah'a sığınarak:

وَاجْنُبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ

"Beni ve çocuklarımı putlara tapmaktan uzaklaştır." (İbrâhim sûresi, 14/35) demiştir. Peygamberler puta tapmayacaklarına göre, buradaki putlardan maksat, altın ve gümüştür. İbâdetten maksat da bunları sevmek ve onlara aldanmaktır. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

تَعِسَ عَبْدُ الدِّينَارِ وَ عَبْدُ الدِّرْهَمِ تَعِسَ وَلَا انْتَعَشَ، وَإِذَا
شِيكَ فَلَا انْتَعَشَ

---

[13] Dokuz hadis önce geçmiştir.

[14] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

"Altın ve gümüşün kulu helâk oldu. Sürçmedi, tamamen helâk oldu."[15] Onları seven kimsenin onlara taptığını ve bu gibilere tapanların putlara tapmış gibi olduğunu, hattâ Allah'tan başka ne olursa olsun tapan yâni Allah yolundan kendini alıkoyup, Allah hakkını edâya mâni olan her hangi bir şeyin peşinden giden, puta tapmış gibidir. Buna şirk denir. Şirk de ikiye ayrılır. Biri gizli, diğeri âşikâredir. Hafî dediğimiz gizli şirkin sâhibi ebedî cehennemde kalmaz. Bununla beraber bundan kurtulan da çok azdır. Zîra o, karıncanın ayak şamatasından bile gizlidir. Şirk-i celî dediğimiz alenî şirk ise bunun sâhibi ebedî olarak cehennemdedir. Allah ikisinden de bizi korusun.

---

15. Tirmizî Enes'den, İbn Mâce ve Hâkim de rivâyet etmişlerdir. Hâkim, sahîh olduğunu söylemiştir.

بيان تفصيل آفات المال وفوائده

اعلمْ : أنَّ المالَ مثلُ حيَّةٍ فيها سُمٌّ وترياقٌ ، ففوائدُها ترياقُهَا ، وغوائلُها سمومُها .

فمَنْ عرفَ غوائلَها وفوائدَها . . أمكنَهُ أن يحترزَ من شرِّها ، ويستدرَّ مِنْها خيرَها .

* * *

أمَّا الفوائدُ : فهيَ تنقسمُ إلىٰ دنيويةٍ ودينيةٍ :

أمَّا الدُّنيويةُ : فلا حاجةَ إلىٰ ذكرِها ؛ فإنَّ معرفتَها مشتركةٌ بينَ أصنافِ الخلقِ ، ولولا ذلكَ . . لمْ يتهالكوا علىٰ طلبِها .

وأمَّا الدِّينيةُ : فتنحصرُ جميعُها في ثلاثةِ أنواعٍ :

النوعُ الأولُ : أنْ ينفقَهُ علىٰ نفسِهِ :

إمَّا في عبادةٍ ، أوْ في الاستعانةِ علىٰ عبادةٍ .

أمَّا في العبادةِ . . فهوَ كالاستعانةِ بهِ على الحجِّ والجهادِ ؛ فإنَّهُ لا يتوصَّلُ إليهِما إلا بالمالِ ، وهُما مِنْ أمهاتِ القرباتِ ، والفقيرُ محرومٌ منْ فضلِهِما .

وأمَّا فيما يقوِّيهِ على العبادةِ . . فذلكَ هو المطعمُ ، والملبسُ ، والمسكنُ ، والمنكحُ ، وضروراتُ المعيشةِ ؛ فإنَّ هـٰذهِ الحاجاتِ إذا لمْ

تيسَّرْ . . كانَ القلبُ منصرفاً إلىٰ تدبيرِها ، فلا يتفرَّغُ للدِّينِ ، وما لا يُتوصَّلُ إلى العبادةِ إلا بهِ . . فهوَ عبادةٌ ، فأخْذُ الكفايةِ مِنَ الدنيا لأجلِ الاستعانةِ على الدِّينِ مِنَ الفوائدِ الدينيَّةِ ، ولا يدخلُ في هٰذا التنعُّمُ والزيادةُ على الحاجةِ ؛ فإنَّ ذلكَ مِنْ حظوظِ الدنيا فقطْ .

* * *

النوعُ الثاني : ما يصرفُهُ إلى الناسِ :

وهوَ أربعةُ أقسامٍ : الصدقةُ ، والمروءةُ ، ووقايةُ العرضِ ، وأجرةُ الاستخدامِ .

أمَّا الصدقةُ . . فلا يخفىٰ ثوابُها ، وإنَّها لتطفىءُ غضبَ الربِّ عزَّ وجلَّ ، وقدْ ذكرْنا فضائلَها فيما تقدَّمَ .

وأمَّا المروءةُ . . فنعني بها : صرفَ المالِ إلى الأغنياءِ والأشرافِ في ضيافةٍ وهديةٍ وإعانةٍ وما يجري مجراها ، فإنَّ هٰذهِ لا تُسمىٰ صدقةً ، بلِ الصدقةُ ما يُسلَّمُ إلىٰ محتاجٍ ، إلا أنَّ هٰذا أيضاً مِنَ الفوائدِ الدينيَّةِ ؛ إذْ بِهِ يكتسبُ العبدُ الإخوانَ والأصدقاءَ ، وبهِ يكتسبُ صفةَ السخاءِ ، ويلتحقُ بزمرةِ الأسخياءِ ؛ فلا يُوصفُ بالجودِ إلا مَنْ يصطنعُ المعروفَ ويسلكُ سبيلَ الفتوةِ والمروءةِ ، وهٰذا أيضاً ممَّا يعظمُ الثوابُ فيهِ ، فقدْ وردَتْ أخبارٌ كثيرةٌ في الهدايا ، والضيافاتِ ، وإطعامِ الطعامِ مِنْ غيرِ اشتراطِ الفقرِ والفاقةِ في مصارفِها .

وأمَّا وقايةُ العِرضِ. . فنعني بهِ بذلَ المالِ لدفعِ هجوِ الشعراءِ وثلبِ السفهاءِ ، وقطعِ ألسنتِهِمْ ودفعِ شرِّهِمْ ، وهوَ أيضاً معَ تنجُّزِ فائدتِهِ في العاجلةِ مِنَ الحظوظِ الدينيَّةِ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما وقىٰ بهِ المرءُ عرضَهُ . . كُتبَ لهُ بهِ صدقةٌ »(١) ، وكيفَ لا وفيهِ منعُ المغتابِ عنْ معصيةِ الغيبةِ ، واحترازٌ عمَّا يثورُ مِنْ كلامِهِ مِنَ العداوةِ التي تحملُ في المكافأةِ والانتقامِ علىٰ مجاوزةِ حدودِ الشريعةِ ؟!

وأمَّا الاستخدامُ . . فهوَ أنَّ الأعمالَ التي يحتاجُ إليها الإنسانُ لتهيئةِ أسبابِهِ كثيرةٌ ، ولوْ تولَّاها بنفسِهِ . . ضاعَتْ أوقاتُهُ ، وتعذَّرَ عليهِ سلوكُ سبيلِ الآخرةِ بالفكرِ والذكرِ اللذينِ هُما أعلىٰ مقاماتِ السالكينَ ، ومَنْ لا مالَ لهُ . . فيفتقرُ إلىٰ أنْ يتولَّىٰ بنفسِهِ خدمةَ نفسِهِ مِنْ شراءِ الطعامِ ، وطبخِهِ ، وكنسِ البيتِ ، حتَّىٰ نسخِ الكتابِ الذي يحتاجُ إليهِ ، وكلُّ ما يُتصوَّرُ أنْ يقومَ بهِ غيرُكَ ، ويحصلَ بهِ غرضُكَ . . فأنتَ مغبونٌ إذا اشتغلتَ بهِ ؛ إذْ عليكَ مِنَ العلمِ والعملِ والفكرِ والذكرِ ما لا يُتصوَّرُ أنْ يقومَ بهِ غيرُكَ ، فتضييعُ الوقتِ في غيرِهِ خسرانٌ .

* * *

النوعُ الثالثُ : ما لا يصرفُهُ إلىٰ إنسانٍ معيَّنٍ ، ولكنْ يحصلُ بهِ خيرٌ عامٌّ :

كبناءِ المساجدِ ، والقناطرِ ، والرباطاتِ ، ودورِ المرضىٰ ، ونصبِ

---

(١) رواه الدارقطني في « سننه » (٣/ ٢٨) ، والحاكم في « المستدرك » (٢/ ٥٠) .

الحِبابِ في الطرُقِ⁽¹⁾ ، وغيرِ ذلكَ مِنَ الأوقافِ المرصدةِ للخيراتِ ، وهيَ مِنَ الخيراتِ المؤبَّدةِ ، الدَّارَّةِ بعدَ الموتِ ، المستجلبةِ بركةَ أدعيةِ الصالحينَ إلىٰ أوقاتٍ متماديَةٍ ، وناهيكَ بها خيراً .

فهٰذهِ جملةُ فوائدِ المالِ في الدينِ سوىٰ ما يتعلَّقُ بالحظوظِ العاجلةِ ؛ مِنَ الخلاصِ مِنْ ذلِّ السؤالِ ، وحقارةِ الفقرِ ، والوصولِ إلى العزِّ والمجدِ بينَ الخلقِ ، وكثرةِ الإخوانِ والأعوانِ والأصدقاءِ ، والوقارِ والكرامةِ في القلوبِ ، فكلُّ ذلكَ ممَّا يقتضيهِ المالُ مِنَ الحظوظِ الدُّنيويةِ .

* * *

وأمَّا الآفاتُ : فدينيَّةٌ ، ودنيويَّةٌ :

أمَّا الدينيّةُ . . فثلاثٌ :

الأولىٰ : أنَّهُ يجرُّ إلى المعاصي :

فإنَّ الشهواتِ متقاضيةٌ⁽²⁾ ، والعجزُ قدْ يحولُ بينَ المرءِ وبينَ المعصيةِ ، ومِنَ العصمةِ ألا يقدرَ ، ومهما كانَ الإنسانُ آيساً عنْ نوعٍ مِنَ المعصيةِ . . لمْ تتحرَّكْ داعيتُهُ ، فإذا استشعرَ القدرةَ عليها . . انبعثَتْ داعيتُهُ ، والمالُ نوعٌ مِنَ القدرةِ يحرِّكُ داعيةَ المعاصي وارتكابِ الفجورِ ، فإنِ اقتحمَ ما اشتهاهُ . .

---

(1) حبابٍ : جمع حُبٍّ ، لفظة فارسية معربة ، وهي الخابية ، والمراد بالتي على الطريق مخازن المياه .

(2) إذ بعضها يقتضي وجود بعض ويدعو إليه .

هلكَ ، وإنْ صبرَ . . وقعَ في شدَّةٍ ؛ إذِ الصبرُ معَ القدرةِ أشدُّ ، وفتنةُ السرَّاءِ أعظمُ مِنْ فتنةِ الضرَّاءِ .

الثانيةُ : أنَّهُ يجرُّ إلى التَّنعُّمِ في المباحاتِ :

وهٰذا أقلُّ الدرجاتِ ، فمتىٰ يقدرُ صاحبُ المالِ علىٰ أنْ يتناولَ خبزَ الشعيرِ ، ويلبسَ الثوبَ الخشنَ ، ويتركَ لذائذَ الأطعمةِ ؛ كما كانَ يقدرُ عليهِ سليمانُ بنُ داوودَ عليهما الصلاةُ والسلامُ في ملكِهِ ؟! فأحسنُ أحوالِهِ أنْ يتنعَّمَ بالدنيا ، ويمرِّنَ علىٰ ذلكَ نفسَهُ ؛ فيصيرُ التنعُّمُ مألوفاً عندَهُ ، ومحبوباً لا يصبرُ عنهُ ، ويجرُّهُ البعضُ مِنْهُ إلى البعضِ .

فإذا اشتدَّ أنسُهُ بهِ . . ربَّما لا يقدرُ على التوصُّلِ إليهِ بالكسبِ الحلالِ ؛ فيقتحمُ الشبهاتِ ، ويخوضُ في المراءاةِ ، والمداهنةِ ، والكذبِ ، والنفاقِ ، وسائرِ الأخلاقِ الرديئةِ ؛ لينتظمَ لهُ أمرُ دنياهُ ، ويتيسَّرَ لهُ تنعُّمُهُ ؛ فإنَّ مَنْ كثُرَ مالُهُ . . كثُرَتْ حاجتُهُ إلى الناسِ ، ومَنِ احتاجَ إلى الناسِ . . فلابدَّ وأنْ ينافقَهُمْ ، ويعصيَ اللهَ تعالىٰ في طلبِ رضاهُمْ ؛ فإنْ سلِمَ الإنسانُ مِنَ الآفةِ الأولىٰ ـ وهيَ مباشرةُ المحظوراتِ ـ فلا يسلمُ عنْ هٰذهِ أصلاً ، ومِنَ الحاجةِ إلى الخلقِ تثورُ العداوةُ والصداقةُ ، وينبني عليهِ الحسدُ ، والحقدُ ، والرياءُ ، والكبرُ ، والكذبُ ، والغيبةُ ، والنميمةُ ، وسائرُ المعاصي التي تخصُّ القلبَ واللسانَ ، ولا تخلو عنِ التعدي أيضاً إلىٰ سائرِ الجوارحِ ، وكلُّ ذلكَ يلزمُ مِنْ شؤمِ المالِ ، والحاجةِ إلىٰ حفظِهِ وإصلاحِهِ .

الثالثةُ ـ وهيَ التي لا ينفكُّ عنها أحدٌ ـ : وهيَ أنَّهُ يلهيهِ إصلاحُ مالِهِ عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ :

وكلُّ ما شغلَ العبدَ عنِ اللهِ . . فهوَ خسرانٌ ، ولذلكَ قالَ عيسىٰ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : في المالِ ثلاثُ آفاتٍ : أنْ يأخذَهُ مِنْ غيرِ حلِّهِ ، فقيلَ : إنْ أخذَهُ مِنْ حلِّهِ ؟ فقالَ : يضعُهُ في غيرِ حقِّهِ ، فقيلَ : إنْ وضعَهُ في حقِّهِ ؟ فقالَ : يشغلُهُ إصلاحُهُ عنِ اللهِ تعالىٰ⁽¹⁾ .

وهـٰذا هوَ الداءُ العضالُ ، فإنَّ أصلَ العباداتِ ومخَّها وسرَّها ذكرُ اللهِ تعالىٰ والفكرُ في جلالِهِ ، وذلكَ يستدعي قلباً فارغاً ، وصاحبُ الضَّيعةِ يمسي ويصبحُ متفكِّراً في خصومةِ الفلاحِ ومحاسبتِهِ ، وفي خصومةِ الشركاءِ ومنازعتِهِمْ في الماءِ والحدودِ ، وخصومةِ أعوانِ السلطانِ في الخراجِ ، وخصومةِ الأُجَراءِ في التقصيرِ في العمارةِ ، وخصومةِ الفلاحينَ في خيانتِهِمْ وسرقتِهِمْ ، وصاحبُ التجارةِ يكونُ متفكراً في خيانةِ شريكِهِ ، وانفرادِهِ بالربحِ ، وتقصيرِهِ في العملِ ، وتضييعِهِ للمالِ ، وكذلكَ صاحبُ المواشي ، وهـٰكذا سائرُ أصنافِ الأموالِ ، وأبعدُها عنْ كثرةِ الشغلِ النقدُ المكنوزُ تحتَ الأرضِ ، ولا يزالُ الفكرُ متردِّداً فيما يُصرفُ إليهِ ، وفي كيفيةِ حفظِهِ ، وفي الخوفِ ممَّنْ يعثرُ عليهِ ، وفي دفعِ أطماعِ الناسِ عنهُ ، وأوديةُ أفكارِ الدنيا لا نهايةَ لها ، والذي معَهُ قوتُ يومِهِ في سلامةٍ عنْ جميعِ ذلكَ .

---

(١) رواه البيهقي في « الزهد الكبير » (٢٤٨) عن سفيان بن سعيد يحكيه .

فهٰذهِ جملةُ الآفاتِ الدُّنيويةِ سوىٰ ما يقاسيهِ أربابُ الأموالِ في الدنيا ؛ مِنَ الخوفِ ، والحزنِ ، والغمِّ ، والهمِّ ، والتعبِ في دفعِ الحسَّادِ ، وتجشُّمِ المصاعبِ في حفظِ الأموالِ وكسبِها .

فإذاً ؛ ترياقُ المالِ أخذُ القوتِ منهُ ، وصرفُ الباقي إلى الخيراتِ ، وما عداهُ سمومٌ وآفاتٌ ، نسألُ اللهَ تعالىٰ السلامةَ وحسنَ العونِ بلطفِهِ وكرمِهِ ، إنَّهُ علىٰ ذلكَ قديرٌ .

* * *

SERVETİN ÂFET VE FAYDALARI

Bilmiş ol ki; servet, zehir veyâ zehiri bulunan bir yılan gibidir. Gaileli tarafları zehiri, faydalı tarafları ise panzehiridir. Kâr ve zararını bilenler, zararından kaçınır, kârından faydalanırlar.

Faydalarına gelince; bunlar, dünyalık için olur, âhiret için olur. Servetin dünya husûsundaki faydalarını saymaya lüzum yoktur. Bunu herkes bilir. Bilmeseler, servet edinmek için kırılıp gitmezlerdi.

SERVETİN DÎNÎ FAYDASI ÜÇ KISIMDIR

Birinci kısım; şahsına faydalı olanıdır. Bu da ya doğrudan ibâdetinde olur veyâ ibâdetine yardımcı olan işinde olur. İbâdetinde kendisine faydası dokunan, hac ve cihadda servetinden yararlanmak gibi, bunlar servet ile yapılır. Aynı zamanda bunlar Allah'a olan yakınlığın ana kaynağını teşkîl ederler. Yoksul, bu fazîletlerden mahrumdur. İbâdeti takviye ve ibâdete yardımcı olması bakımından servetin faydası yemek, giymek, mesken ve evlenmek gibi geçimin zarûrî ihtiyaçlarını temîn etmesidir. Bu ihtiyaçlar temîn edilmediği takdirde kalp bunlarla meşgul olur, dînî işler ile uğraşamaz. İbâdet için lüzumlu olan her şeyi temîn etmek için çalışmak da ibâdettir. Demek oluyor ki, dîne yardımcı olacak, dünyalığı temîn de ibâdettir. Fakat ihtiyaçtan fazlası ve zevk için olanı bu kısma girmez. Çünkü o, dünyalıktır.

İkinci kısım; insanlara sarfettiğidir ki bu da sadaka, mürüvvet, ırzı koruma veyâ hizmetçi olmak üzere dörde ayrılır. Sadakanın sevâbı açıktır. Sadaka Allah'ın gadabını söndürür. Bunu sadakanın fazîleti kısmında anlattık. Mürüvvet ise yâni dost ve ahbâba ziyâfet çekmek, hediye vermek ve bâzı yardımlarda bulunmak gibi hususlardır. Bunlara sadaka denmez. Sadaka, muhtaçlara yapılan yardımdır. Ancak bunların da dînî faydaları vardır. Çünkü böyle yedirmek ve hediye vermek sâyesinde dost ve ahbâp edinilir, cimrilikten kurtulur ve cömertler arasına girer. Zîra cömert, hayır ve hasenât yapan ve böyle yedirip içirenlere denir. Bunun da büyük mükâfatı vardır. Hediye ve ziyâfet hakkında çok rivâyetler vardır. Burada zengin fakir farkı da gözetilmez.

Irzı korumaya gelince; şâirlerin hicivlerinden korunmak ve dillerini susturmak için onlara verilen paralar gibi, (yazarlar da bu hükümdedir.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا وَقٰى بِهِ الْمَرْءُ عِرْضَهُ كُتِبَ لَهُ بِهٖ صَدَقَةٌ

"Şerefi korumak için verilen para da sâhibine sadaka yazılır." buyurdu ve bu gibi masrafın her ne kadar peşin faydası varsa da, yine dînî sayılmıştır. Nasıl sayılmasın ki bu sâyede öteki adamı gıybetten koruduğu gibi, aralarında doğacak husûmetleri de önlemiş olur.

İstihdâm işine gelince; insanın muhtaç olduğu birçok işler vardır. Eğer bunların hepsini bizzat kendisi yapmaya kalkışırsa yapamayacağı gibi, fikir ve zikir gibi makamların en üstünü olan derecelere de yükselemeyecek ve âhiret yolculuğunu aksatmış olacaktır. Serveti olmayan, kendi işlerini bizzat yapmak mecbûriyetinde kalır. Hâlbuki başkasının yapamayacağı işlerini bizzat kendin yapacak olursan itâba uğrarsın. Çünkü bizzat senin yapmak mecbûriyetinde olduğun ve başkasının senin hesabına yapamayacağı ilim, amel, zikir ve fikir gibi mühim işlerin vardır. Bunları bırakıp başka şeylerle uğraşmak hüsrândır.

Üçüncü kısım; muayyen bir şahıs için harcanmayan ve fakat faydası umûmî olan hayır işlerine sarf edilen maldır. Câmi, köprü, kervansaray, hastahâne, çeşme ve benzeri yerlere sarf edilen paralar ve yapılan vakıflar gibi. Bunlar, öldükten sonra da yaşayan hayırlardır. Hiç bir şeyi olmasa bile, bunlardan istifâde edenlerin duâsı yeter.

İşte bu anlattıklarımız, malın dinî faydalarıdır. Dünyalıkta dilencilikten, yoksulluk zilletinden kurtarıp insanlar arasında ululuk mevkîine ulaşmak âhiretin dışında kalan faydalardır. Servet sâyesinde insanın dost, ahbâp ve yardımcıları çoğalır, herkesin nezdinde saygılı olur. Bütün bunlar, servetin icâbıdır.

SERVETİN ÂFETLERİ

Servetin âfetlerine gelince; bunlar da dînî ve dünyevî olmak üzere ikiye ayrılır. Dînî âfetleri üçtür.

Dînî âfetler:

Birincisi; servetin insanı isyâna sevk etmesidir. Şehvet taşkındır. Fakat acziyet, şehvet ile kişinin arasına girer ve kendisini korur. Zîra insan, ümîtsiz olduğu bir günâhın peşine koşmaz. Ümitlendiği zaman, içinden o tarafa bir temâyül duyar. Servet ise iktidar bahşeder, kötülük erbâbının kuvvetlerini harekete geçirir. Şâyet servet sâyesinde arzularının peşinden koşarsa helâk olur, sabrederse büyük zahmet çeker. Çünkü gücü yetenin sabrı daha zordur. Gizli fitne, âşikâre fitneden daha büyüktür.

İkincisi; fazla servet, insanı mübâh olan şeylere sevk eder. Bu da derecelerin ilkidir. Servet sâhibi, **Süleyman aleyhisselâm**

gibi, arpa ekmeği yemeye, kalın kumaş giymeye ve zevklerini terk etmeye tahammül ederse de, onun en güzel tarafı, dünyadan zevklenmek, dünyalığa alışmaktır ki, servet ile ünsiyet eder. Servet, ayrılamadığı bir sevgilisi haline gelir. Onunla fazla ünsiyet edince de bâzen helâl yoldan serveti elde edemeyince şüpheli şeylere dalar; riyâkârlığa ve yağcılığa başvurur. Yalan söyler, içi dışına uymaz ve diğer kötü huylara başvurmak zorunda kalır. Yâni en azından bu derekeye düşer, ancak bu sâyede servet edinir. Çünkü serveti çoğalan kimsenin insanlara ihtiyacı çoğalır. İnsanlara muhtaç olan, onlara riyâkârlık etmek zorunda kalır. Onların gönüllerini almak için Allah'a isyân eder. İnsanoğlu, birinci âfetten kendini korursa da bu ikinci âfetten kurtulamaz. Böyle insanlara muhtaç olmaktan, dostluklar ve husûmetler doğar. Haset, kin, riyâ, kibir, yalan, söz gezdirme, gıybet ve benzeri dil ve kalp ile alâkalı hastalıklar meydana gelir. Bu hastalıklar diğer azalara da geçebilir. Bütün bunları mal doğurur.

Üçüncüsü; hiç bir servet sâhibinin kurtulamayacağı bir âfettir ki, o da servetin ıslâhı ile meşgul olmak sebebiyle Allah'ın zikrinden mahrum kalmaktır. İnsanı Allah'tan alıkoyan her şey hüsrân ve zarardır. Bunun için **Îsâ aleyhisselâm**: *"Servetin üç âfeti vardır: Birincisi, onu helâlinden temîn etmemektir. Helâlinden kazanırsa diyenlere, meşrû olmayan yerlere sarf etmektir."* dedi. Meşrû olan yere de sarf ederse, diyenlere, o malı düzeltmekle meşgul olmak, onu Allah'tan alıkoyar, demiştir. İşte bu, kötü bir hastalıktır. Zîra ibâdetlerin aslı, özü ve sırrı, Allah'ı zikir ve O'nun büyüklüğünü tefekkürdür. Bu işte boş bir kalp ister, huzûr ister. Hâlbuki servet sâhibi, tarlasında çiftçilerle meşgul, ortaklarının su ve hudud münâzaaları ile meşbûdur. Ayrıca ücretle çalışanların paraları, hükümete vereceği vergiler, işçilerin hîleleri, zarar etmesi, malının helâk olması, hayvanların yiyeceği gibi hususları ile dâimâ kafası meşguldür. Menkul, gayr-ı menkul, canlı ve cansız bütün mallarda bu düşünceler mevcuttur. En az düşündüğü toprak altında gizli sakladığı altın ve gümüştür. Bununla beraber onun kaybolmasından, insanların gözünü ondan nasıl keseceğinden ve bunu daha iyi nasıl koruyabileceğinden bir vakit hâlî kalmaz, kafası dâimâ o düşünce ile doludur. Dünyanın düşünce sâhası çok geniştir, sonu gelmez, fakat yalnız günlük nafakası bulunan kimse bu düşüncelerden sâlimdir.

İşte bu anlattıklarımız, dünyalığın âfetleridir. Bunların yanında daha pek çok âfetler de vardır. Hesabı, alacağı, vereceği, sıkıntısı, muhâfaza vesâire gibi. Bütün bu zehirlerin panzehiri, servetten günlük nafakayı temîn edecek miktârı alıkoyup fazlasını hayır ve hasenâta sarf etmektir. Günlük nafaka, hayır ve hasenâta sarf edilen servet dışında kalan varlık zehir ve âfettir.

Lütuf ve keremiyle Cenâb-ı Hak'tan, selâmete ulaşmak için güzel yardımlar dileriz. Zîra O'nun buna gücü yeter.

بيان ذمّ الحرص والطّمع ، ومدح القناعة واليأس ممّا في أيدي النّاس

اعلمْ : أنَّ الفقرَ محمودٌ ؛ كما أوردناهُ في كتابِ الفقرِ ، ولكنْ ينبغي أنْ يكونَ الفقيرُ قانعاً منقطعَ الطمعِ عنِ الخلقِ ، غيرَ ملتفتٍ إلىٰ ما في أيديهِمْ ، ولا حريصاً على اكتسابِ المالِ كيفَ كانَ ، ولا يمكنُهُ ذلكَ إلا بأنْ يقنعَ بقدْرِ الضرورةِ مِنَ المطعمِ والملبسِ والمسكنِ ، ويقتصرَ علىٰ أقلِّهِ قدراً وأخسِّهِ نوعاً ، ويردَّ أملَهُ إلىٰ يومِهِ أوْ إلىٰ شهرِهِ ، ولا يشغلَ قلبَهُ بما بعدَ شهرٍ .

فإنْ تشوَّفَ إلى الكثيرِ أوْ طوَّلَ أملَهُ .. فاتَهُ عزُّ القناعةِ ، وتدنَّسَ - لا محالةَ - بالطمعِ وذلِّ الحرصِ ، وجرَّهُ الحرصُ والطمعُ إلىٰ مساوئِ الأخلاقِ وارتكابِ المنكراتِ الخارقةِ للمروءاتِ ، وقدْ جُبِلَ الآدميُّ على الحرصِ والطمعِ وقلَّةِ القناعةِ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ كانَ لابنِ آدمَ واديانِ مِنْ ذهبٍ .. لابتغىٰ إليهما ثالثاً ، ولا يملأُ جوفَ ابنِ آدمَ إلاَّ الترابُ ، ويتوبُ اللهُ علىٰ مَنْ تابَ »(١) .

وعنْ أبي واقدٍ الليثيِّ قالَ : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا أُوحِيَ إليهِ .. أتيناهُ يعلِّمُنا ممَّا أُوحيَ إليهِ ، فجئتُهُ ذاتَ يومٍ فقالَ : « إنَّ اللهَ

---

(١) رواه البخاري (٦٤٣٦ ، ٦٤٣٩) ، ومسلم (١٠٤٨ ، ١٠٤٩) .

عزَّ وجلَّ يقولُ : إنَّا أنزلْنا المالَ لإقامِ الصلاةِ وإيتاءِ الزَّكاةِ ، ولوْ أنَّ لابنِ آدمَ وادياً مِنْ ذهبٍ . . لأحبَّ أنْ يكونَ إليهِ الثاني ، ولوْ كانَ لهُ الثاني . . لأحبَّ أنْ يكونَ إليهِما الثالثُ ، ولا يملأُ جوفَ ابنِ آدمَ إلا الترابُ ، ويتوبُ اللهُ علىٰ مَنْ تابَ »[1] .

وقالَ أبو موسى الأشعريُّ : نزلَتْ سورةٌ نحوُ (براءةٌ) ، ثمَّ رُفعَتْ ، وحُفظَ مِنْها : (إنَّ اللهَ يؤيدُ هـٰذا الدينَ بأقوامٍ لا خلاقَ لهُمْ ، ولوْ أنَّ لابنِ آدمَ واديينِ مِنْ مالٍ . . لتمنَّىٰ وادياً ثالثاً ، ولا يملأُ جوفَ ابنِ آدمَ إلا الترابُ ، ويتوبُ اللهُ علىٰ مَنْ تابَ)[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « منهومانِ لا يشبعانِ ؛ منهومُ العلمِ ، ومنهومُ المالِ »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يهرمُ ابنُ آدمَ ويشبُّ منهُ اثنتانِ ؛ الأملُ ، وحبُّ المالِ »[4] ، أوْ كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

ولمَّا كانَتْ هـٰذهِ جبلَّةً للآدميِّ مضلةً ، وغريزةً مهلكةً . . أثنى اللهُ تعالىٰ

---

[1] رواه أبو عبيد في « فضائل القرآن » (ص ٣٢٢) ، وأحمد في « المسند » (٥/٢١٨) ، والطبراني في « الكبير » (٣/٢٤٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٨٠٠) .

[2] رواه أبو عبيد في « فضائل القرآن » (ص ٣٢٣) واللفظ له ، وأصله عند مسلم (١٠٥٠) .

[3] رواه الحاكم في « المستدرك » (١/٩٢) من حديث أنس مرفوعاً ، ولفظه : « منهومان لا يشبعان ؛ منهوم في علم لا يشبع ، ومنهوم في دنيا لا يشبع » .

[4] رواه البخاري (٦٤٢١) ، ومسلم (١٠٤٧) .

ورسولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ على القناعةِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « طوبىٰ لمَنْ هُديَ إلى الإسلامِ وكانَ عيشُهُ كفافاً وقنِعَ بهِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ أحدٍ غنيٍّ ولا فقيرٍ إلا ودَّ يومَ القيامةِ أنَّهُ كانَ أُوتيَ قوتاً في الدنيا »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليسَ الغنىٰ عنْ كثرةِ العَرَضِ ، إنَّما الغنىٰ غنى النَّفسِ »(٣) .

ونهىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ شدَّةِ الحرصِ والمبالغةِ في الطلبِ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا أيُّها النَّاسُ ؛ أجملوا في الطَّلبِ ؛ فإنَّهُ ليسَ لعبدٍ إلا ما كُتِبَ لهُ ، ولَنْ يذهبَ عبدٌ مِنَ الدنيا حتَّىٰ يأتيَهُ ما كُتِبَ لهُ مِنَ الدنيا وهيَ راغمةٌ »(٤) .

ورُوِيَ أنَّ موسىٰ عليهِ السلامُ سألَ ربَّهُ تعالىٰ فقالَ : أيُّ عبادِكَ أغنى ؟ قالَ : أقنعُهُمْ بما أعطيتُهُ ، قالَ : فأيُّهُمْ أعدلُ ؟ قالَ : مَنْ أنصفَ مِنْ نفسِهِ(٥) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٤٩) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٩٧٩٣) من حديث فضالة بن عبيد رضي الله عنه ، وعند مسلم (١٠٥٤) من حديث عبد الله بن عمرو مرفوعاً : « قد أفلح من أسلم ورزق كفافاً وقنَّعه الله بما آتاه » .

(٢) رواه ابن ماجه (٤١٤٠) .

(٣) رواه البخاري (٦٤٤٦) ، ومسلم (١٠٥١) .

(٤) روى الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤) نحوه .

(٥) رواه هناد في « الزهد » (٤٨٩) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ روحَ القدسِ نَفَثَ في روعي أنَّ نفساً لَنْ تموتَ حتَّىٰ تستكملَ رزقَها ، فاتَّقوا اللهَ وأجملوا في الطَّلبِ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ لي رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا أبا هريرةَ ؛ إذا اشتدَّ بكَ الجوعُ . . فعليكَ برغيفٍ وكوزٍ مِنْ ماءٍ وعلى الدنيا الدَّمارُ »(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كنْ ورعاً . . تكنْ أعبدَ الناسِ ، وكنْ قَنِعاً . . تكنْ أشكرَ الناسِ ، وأحِبَّ للناسِ ما تُحبُّ لنفسِكَ . . تكنْ مؤمناً »(٣) .

ونهىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الطمعِ فيما رواهُ أبو أيوبَ الأنصاريُّ : أنَّ أعرابياً أتى النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ عِظْني وأوجزْ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا صلَّيتَ . . فصلِّ صلاةَ مودِّعٍ ، ولا تحدِّثَنَّ بحديثٍ تعتذرُ منهُ غداً ، وأَجْمِعِ اليأسَ ممَّا في أيدي الناسِ »(٤) .

وقالَ عوفُ بنُ مالكٍ الأشجعيُّ : كنَّا عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ تسعةً أوْ ثمانيةً أوْ سبعةً ، فقالَ : « ألا تبايعونَ رسولَ اللهِ ؟ » قلْنا : أوَليسَ

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤) ، وابن ماجه (٢١٤٤) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٩٨٨١) .

(٣) رواه ابن ماجه (٤٢١٧) ، والبيهقي في « الشعب » (٥٣٦٦) .

(٤) رواه ابن ماجه (٤١٧١) .

قدْ بايعناكَ يا رسولَ اللهِ ؟ ثمَّ قالَ : « ألا تبايعونَ رسولَ اللهِ ؟ » فبسطنا أيديَنا فبايعْناهُ ، فقالَ قائلٌ منَّا : قدْ بايعناكَ يا رسولَ اللهِ ، فعلىٰ ماذا نبايعُكَ ؟ قالَ : « علىٰ أنْ تعبدوا اللهَ ولا تشركوا بهِ شيئاً ، والصلواتِ الخمسِ ، وتسمعوا وتطيعوا ـ وأسرَّ كلمةً خفيَّةً ـ ولا تسألوا الناسَ شيئاً » ، قالَ : فلقدْ كانَ بعضُ أولئكَ النفرِ يسقطُ سوطُهُ فلا يسألُ أحداً أنْ يناولَهُ إيَّاهُ[1] .

* * *

الآثارُ :

قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّ الطمعَ فقرٌ ، وإنَّ اليأسَ غنىً ، وإنَّهُ مَنْ أيسَ ممَّا عندَ الناسِ . . استغنىٰ عنهُمْ)[2] .

وقيلَ لبعضِ الحكماءِ : ما الغنى ؟ قالَ : قلَّةُ تمنِّيكَ ، ورضاكَ بما يكفيكَ[3] .

وفي ذلكَ قيلَ[4] : [مجزوء الكامل]

اَلْعَيْشُ ساعاتٌ تَمُرْ وَخُطُوبُ أَيَّامٍ تَكُرْ
اِقْنَعْ بِعَيْشِكَ تَرْضَهُ وَاتْرُكْ هَواكَ وَأَنْتَ حُرْ[5]
فَلَرُبَّ حَتْفٍ ساقَهُ ذَهَبٌ وَياقُوتٌ وَدُرْ

---

[1] رواه مسلم (١٠٤٣) ، وأبو داوود (١٦٤٢) ، والنسائي (١/ ٢٢٩) .

[2] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٣١) .

[3] رواه أبو بكر الشاشي في « فوائده » (٦) .

[4] انظر « شرح نهج البلاغة » (١٩/ ١٦٣) .

[5] في (أ) : (تعيش) بدل (وأنت) .

وكانَ محمدُ بنُ واسعٍ يبلُّ الخبزَ اليابسَ بالماءِ ويأكلُهُ ويقولُ : مَنْ قنعَ بهـٰذا . . لمْ يحتجْ إلىٰ أحدٍ⁽¹⁾ .

وقالَ سفيانُ : (خيرُ دنياكُمْ ما لمْ تُبتلَوا بهِ ، وخيرُ ما ابتليتُمْ بهِ ما خرجَ مِنْ أيديكُمْ)⁽²⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما مِن يومٍ إلا وملكٌ ينادي : يا بنَ آدمَ ؛ قليلٌ يكفيكَ خيرٌ مِنْ كثيرٍ يطغيكَ)⁽³⁾ .

وقالَ شُمَيطُ بنُ عجلانَ : (إنَّما بطنُكَ يا بنَ آدمَ شبرٌ في شبرٍ ؛ فلِمَ يدخلُكَ النارَ ؟)⁽⁴⁾ .

وقيلَ لحكيمٍ : ما مالُكَ ؟ قالَ : التَّجمُّلُ في الظاهرِ ، والقصدُ في الباطنِ ، واليأسُ ممَّا في أيدي الناسِ .

ويُروىٰ أنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ قالَ : يا بنَ آدمَ ؛ لوْ كانتِ الدنيا كلُّها لكَ . . لمْ يكنْ لكَ مِنْها إلا القوتُ ، فإذا أنا أعطيتُكَ مِنْها القوتَ ، وجعلتُ حسابَها علىٰ غيرِكَ . . فأنا إليكَ محسنٌ .

---

(1) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٣٥٣) أن محمد بن واسع أريد على القضاء فأبىٰ ، فعاتبته امرأته فقالت : لك عيال وأنت محتاج ، قال : ما دمت تريني أصبر على الخل والبقل . . فلا تطمعي في هـٰذا مني .

(2) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٤١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٢١) بنحوه .

(3) كذا في « القوت » . « إتحاف » (٨/ ١٦١) .

(4) كذا في « القوت » . « إتحاف » (٨/ ١٦١) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (إذا طلبَ أحدُكُمُ الحاجةَ . . فليطلبْها طلباً يسيراً ، ولا يأتي الرجلَ فيقولَ : إنَّكَ وإنَّكَ فيقطعُ ظهرَهُ ، فإنَّما يأتيهِ ما قُسِمَ لهُ أوْ ما رُزِقَ)⁽¹⁾ .

وكتبَ بعضُ بني أميةَ إلىٰ أبي حازمٍ يعزمُ عليهِ إلا رفعَ إليهِ حوائجَهُ ، فكتَبَ إليهِ : قدْ رفعتُ حوائجي إلىٰ مولايَ ، فما أعطاني مِنْها . . قبلتُ ، وما أمسكَ عنِّي . . قنعتُ⁽²⁾ .

وقيلَ لبعضِ الحكماءِ : أيُّ شيءٍ أسرُّ للعاقلِ ؟ وأيُّما شيءٍ أعونُ علىٰ دفعِ الحزنِ ؟ فقالَ : أسرُّها إليهِ ما قدَّمَ مِنْ صالحِ العملِ ، وأعونُها لهُ علىٰ دفعِ الحزنِ الرضا بمحتومِ القضاءِ⁽³⁾ .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (وجدتُ أطولَ الناسِ غمّاً الحسودَ ، وأهنأَهُمْ عيشاً القنوعَ ، وأصبرَهُمْ على الأذى الحريصَ إذا طمعَ ، وأخفضَهُمْ عيشاً أرفضَهُمْ للدنيا ، وأعظمَهُمْ ندامةً العالمَ المفرِّطَ) .

وفي ذلكَ قيلَ⁽⁴⁾ : [من البسيط]

أَرْفِهْ بِبالِ فَتىً يُمْسِي عَلَىٰ ثِقَةٍ   أَنَّ ٱلَّذِي قَسَّمَ ٱلْأَرْزاقَ يَرْزُقُهُ

---

(١) رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٧٧٩) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٢٣٧) .

(٣) نقله صاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ١٦٢) .

(٤) الأبيات للعطوي في « ديوانه » (ص ٨٤) (ضمن مجلة المورد ، المجلد الأول ١٣٩١ـ ١٩٧١ ـ العددان ١+٢) ، والثالث في « بهجة المجالس » (٣/ ٣٠٩) .

فَٱلْعِرْضُ مِنْهُ مَصُونٌ لا يُدَنِّسُهُ وَٱلْوَجْهُ مِنْهُ جَدِيدٌ لَيْسَ يُخْلِقُهُ
إِنَّ ٱلْقَناعَةَ مَنْ يَحْلُلْ بِساحَتِها لَمْ يَلْقَ فِي دَهْرِهِ شَيْئاً يُؤَرِّقُهُ

وقدْ قيلَ أيضاً[1] : [من البسيط]

حَتَّىٰ مَتَىٰ أَنا فِي حِلٍّ وَتَرْحالِ وَطُولِ سَعْيٍ وَإِدْبارٍ وَإِقْبالِ
وَنَازِحُ ٱلدَّارِ لا أَنْفَكُّ مُغْتَرِباً عَنِ ٱلأَحِبَّةِ لا يَدْرُونَ ما حالِي
بِمَشْرِقِ ٱلأَرْضِ طَوْراً ثُمَّ مَغْرِبِها لا يَخْطُرُ ٱلْمَوْتُ مِنْ حِرْصِي عَلَىٰ بالِ
وَلَوْ قَنِعْتُ أَتانِي ٱلرِّزْقُ فِي دَعَةٍ إِنَّ ٱلْقُنُوعَ ٱلْغِنَىٰ لا كَثْرَةُ ٱلْمالِ[2]

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (ألا أخبرُكُمْ بما أستحلُّ مِنْ مالِ اللهِ عزَّ وجلَّ ؟ حُلَّتانِ لشتائي وقيظي ، وما يسعُني مِنَ ٱلظَّهْرِ لحجِّي وعُمرتي ، وقوتي بعدَ ذلكَ كقوتِ رجلٍ مِنْ قريشٍ ، لسْتُ بأرفعِهِمْ ولا بأوضعِهِمْ ، فواللهِ ؛ ما أدري أيحلُّ ذلكَ أمْ لا ؟)[3] ، كأنَّهُ شكَّ في أنَّ هٰذا القدْرَ هلْ هوَ زيادةٌ على الكفايةِ التي تجبُ القناعةُ بها ؟

وعاتبَ أعرابيٌّ أخاهُ على الحرصِ فقالَ : (يا أخي ؛ أنتَ طالبٌ

---

[1] الأبيات مما نسب إلىٰ أبي العتاهية في « ديوانه » (ص ٦٢٨) ، وإلىٰ كلثوم العتابي . انظر « العقد الفريد » (٣/٢٠٨ـ٢٠٩) .

[2] رواها الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٣٧١) للمأمون وهو قافل إلىٰ طرسوس .

[3] رواه ابن زنجويه في « الأموال » (٩٨٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٤/٢٧٠) .

ومطلوبٌ ، يطلبُكَ مَنْ لا تفوتهُ ، وتطلبُ أنتَ ما قدْ كُفيتَهُ ، وكأنَّ ما غابَ عنكَ قدْ كُشِفَ لكَ ، وما أنتَ فيهِ قدْ نُقِلْتَ عنهُ ؛ كأنَّكَ - يا أخي - لمْ ترَ حريصاً محروماً ، وزاهداً مرزوقاً)[١] .

وقيلَ في ذلكَ[٢] : [من الوافر]

أَراكَ يَزِيدُكَ ٱلإِثْراءُ حِرْصاً عَلَى ٱلدُّنيا كَأَنَّكَ لا تَمُوتُ
فَهَلْ لَكَ غَايَةٌ إِنْ صِرْتَ يَوْماً إِلَيْها قُلْتَ حَسْبِي قَدْ رَضِيتُ

وحكى الشَّعبيُّ : أنَّ رجلاً صادَ قُنْبَرَةً ، فقالَتْ : ما تريدُ أنْ تصنعَ بي ؟ قالَ : أذبحُكِ وآكُلُكِ ، قالَتْ : واللهِ ؛ ما أشفي مِنْ قرَمٍ ، ولا أشبعُ مِنْ جوعٍ ، ولكنْ أعلِّمُكَ ثلاثَ خصالٍ هيَ خيرٌ لكَ مِنْ أكلي ؛ أمَّا واحدةٌ . . فأعلِّمُكَ وأنا في يدِكَ ، وأمَّا الثانيةُ . . فإذا صرتُ على الشجرةِ ، وأمَّا الثالثةُ . . فإذا صرْتُ على الجبلِ ، فقالَ : هاتِ الأولىٰ ، قالَتْ : لا تلهفنَّ علىٰ ما فاتَكَ ، فخلاَّها ، فلمَّا صارَتْ على الشجرةِ . . قالَ : هاتِ الثانيةَ ، قالَتْ : لا تصدِّقنَّ بما لا يكونُ أنَّهُ يكونُ ، ثمَّ طارَتْ فصارَتْ على الجبلِ ، قالَتْ : يا شقيُّ ؛ لوْ ذبحتَني . . لأخرجتَ مِنْ حوصلتي دُرَّتينِ زِنةُ كلِّ واحدةٍ عشرونَ مثقالاً ، قالَ : فعضَّ علىٰ شفتيهِ وتلهَّفَ ، وقالَ : هاتِ الثالثةَ ، قالَتْ : قدْ نسيتَ اثنتينِ ؛ فكيفَ أخبرُكَ بالثالثةِ ؟! ألمْ أقلْ لكَ : لا تلهفَنَّ علىٰ ما فاتَكَ ، ولا تصدِّقنَّ بما لا يكونُ أنَّهُ يكونُ ؟! أنا ولحمي

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٣١٤) .
(٢) البيتان لمحمود الوراق في « ديوانه » (ص ٨٩) .

ودمي وريشي لا يكونُ عشرينَ مثقالاً ، فكيفَ يكونُ في حوصلتي درَّتانِ في كلِّ واحدةٍ عشرونَ مثقالاً ، ثمَّ طارَتْ فذهبَتْ(١) .

وهـٰذا مثالٌ لفرطِ طمعِ الآدميِّ ؛ فإنَّهُ يُعميهِ عنْ دركِ الحقِّ حتَّىٰ يقدِّرَ ما لا يكونُ أنَّهُ يكونُ .

وقالَ ابنُ السمَّاكِ : (إنَّ الرجاءَ حبلٌ في قلبِكَ ، وقيدٌ في رِجْلِكَ ، فأخرجِ الرجاءَ مِنْ قلبِكَ . . يخرجِ القيدُ مِنْ رجلِكَ)(٢) .

وقالَ أبو محمدٍ اليزيديُّ : دخلتُ على الرشيدِ ، فوجدتُهُ ينظرُ في ورقةٍ مكتوبٍ فيها بالذهبِ ، فلمَّا رآني . . تبسَّمَ ، فقلْتُ : فائدةٌ أصلحَ اللهُ أميرَ المؤمنينَ ؟ قالَ : نعمْ ، وجدتُ هـٰذينِ البيتينِ في بعضِ خزائنِ بني أميَّةَ فاستحسنتُهُما ، وقدْ أضفْتُ إليهما ثالثاً ، وأنشدَني(٣) : [من الطويل]

إِذا سُدَّ بابٌ عَنْكَ مِنْ دُونِ حاجَةٍ   فَدَعْهُ لأُخْرَىٰ يَنْفَتِحْ لَكَ بابُها
فَإِنَّ قُرابَ ٱلْبَطْنِ يَكْفِيكَ مِلْؤُهُ   وَيَكْفِيكَ سَوْءاتِ ٱلأُمُورِ ٱجْتِنابُها
وَلا تَكُ مِبْذالاً لِعِرْضِكَ وَٱجْتَنِبْ   رُكُوبَ ٱلْمَعاصِي يَجْتَنِبْكَ عِقابُها

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ سلامٍ لكعبٍ : ما يُذهبُ العلمَ مِنْ قلوبِ العلماءِ بعدَ إذْ وعَوْهُ وعقلوهُ ؟ قالَ : الطمعُ ، وشرَهُ النفسِ ، وطلبُ الحوائجِ(٤) .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٣١٦) .

(٢) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص ١٤٣) .

(٣) انظر « بهجة المجالس » (٣/ ٣١٠) ، و« مختصر تاريخ دمشق » (٢٧/ ٢٥) .

(٤) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٠/ ١٧١) .

وقالَ رجلٌ للفضيلِ : فسِّرْ لي قولَ كعبٍ ، قالَ : يطمعُ الرجلُ في الشيءِ فيطلبُهُ ، فيُذهِبُ عليهِ دينَهُ ، وأمَّا الشَّرهُ . . فشرهُ النفسِ في هـٰذا وفي هـٰذا ، حتَّىٰ لا تحبَّ أنْ يفوتَها شيءٌ ، ويكونُ لكَ إلىٰ هـٰذا حاجةٌ وإلىٰ هـٰذا حاجةٌ ، فإذا قضاها لكَ . . خزمَ أنفَكَ ، وقادَكَ حيثُ شاءَ ، واستمكنَ منكَ ، وخضعتَ لهُ ، فمِنْ حبِّكَ للدنيا سلَّمتَ عليهِ إذا مررتَ بهِ ، وعدتَهُ إذا مرضَ ، لمْ تسلِّمْ عليهِ للهِ عزَّ وجلَّ ، ولمْ تعدْهُ للهِ عزَّ وجلَّ ، فلوْ لمْ يكنْ لكَ إليهِ حاجةٌ . . كانَ خيراً لكَ ، ثمَّ قالَ : هـٰذا خيرٌ لكَ مِنْ مئةِ حديثٍ عنْ فلانٍ وفلانٍ⁽¹⁾ .

وقالَ بعضُ الحكماءِ : (مِنْ عجيبِ أمرِ الإنسانِ أنَّه لوْ نُوديَ بدوامِ البقاءِ في أيامِ الدنيا . . لمْ يكنْ في قوىٰ خلقتِهِ مِنَ الحرصِ على الجمعِ أكثرُ ممَّا قدْ استعملَهُ معَ قصرِ مدَّةِ التمتُّعِ وتوقُّعِ الزوالِ)⁽²⁾ .

وقالَ عبدُ الواحدِ بنُ زيدٍ : مررتُ براهبٍ ، فقلتُ لهُ : مِنْ أينَ تأكلُ ؟ قالَ : مِنْ بيدرِ اللطيفِ الخبيرِ ، الذي خلقَ الرَّحىٰ هوَ يأتيها بالطحينِ ، وأشارَ بيدِهِ إلىٰ رحىٰ أضراسِهِ⁽³⁾ ، فسبحانَ القديرِ الخبيرِ .

* * *

---

(1) رواه ـ وفيه الخبر السابق ـ القاضي عياض في « الإلماع » (ص ١٩٤) .

(2) أخرجه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (٩/ ١٦٤) .

(3) أخرجه ابن أبي الدنيا . « إتحاف » (٩/ ١٦٤) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦/ ١١) ضمن خبر طويل ولكن عن السليط بن سبيع .

TAMAHIN ZEMMİ, MÜSTAĞNÎ OLMANIN MEDHİ

"Fakr Kitâbı"nda açıkladığımız gibi, yoksulluk dâimâ makbuldür. Ancak yoksulluğun hâline râzı olarak kanâat etmesi ve kimsenin servetinde gözü olmaması lâzımdır. Kimsenin malında gözü olmadığı gibi, harîs de olmayacaktır. Bu da ancak zarûretin en düşük derecesinde yemek, giymek, meskene râzı olmakla mümkündür. Yalnız bulunduğu günü ve âzamî bir ayı düşünmeli, başka günler için gaile çekmemelidir. Daha ileri giderse kanâat şerefini kaybeder, tamah ve hırs zilletine düşer. Bu iki hastalık kendisini kötülüklere sürükler, mürüvvete uymayan kötü işler irtikâb ettirir. Hırs ve tamah, Âdemoğlunun fıtratında vardır. O, aza kanâat etmek istemez. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَوْ كَانَ لِابْنِ اٰدَمَ وَادِيَانِ مِنْ ذَهَبٍ لَابْتَغٰى لَهُمَا ثَالِثًا وَلَا
يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ اٰدَمَ إِلَّا التُّرَابُ وَيَتُوبُ اللّٰهُ عَلٰى مَنْ تَابَ

"Âdemoğlunun iki dere dolusu altını olaydı, üçüncüsünü isterdi. Âdemoğlunun karnını ancak bir avuç toprak doldurur. Tövbe edenin tövbesini Allah kabul eder."[16]

Ebû Vâkid el-Leysî diyor ki: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e vahiy nâzil olduğu zaman hemen yanına koşardık, o da gelen vahyi bize öğretirdi. Yine bir gün huzûruna gittiğimizde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurdu:

---

[16] Buhârî ile Müslim, İbn Abbâs'dan rivâyet etmişlerdir.

إِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ: إِنَّا أَنْزَلْنَا الْمَالَ لِإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ وَلَوْ كَانَ لِابْنِ اٰدَمَ وَادٍ مِنْ ذَهَبٍ لَأَحَبَّ أَنْ يَكُونَ لَهُ ثَانٍ، وَلَوْ كَانَ لَهُ ثَّانِى لَأَحَبَّ أَنْ يَكُونَ لَهُمَا ثَالِثٌ وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ اٰدَمَ إِلَّا التُّرَابُ وَيَتُوبُ اللّٰهُ عَلٰى مَنْ تَابَ

"Allahu Teâlâ buyurur: "Biz, serveti namaz kılmak ve zekât vermek için indirdik. Hâlbuki Âdemoğlunun bir dere altını olsa, bunun iki dere olmasını ister. İki dere dolu altını olsa, üç olmasını ister. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur. Tövbe edeni Allah bağışlar."[17]

Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.): "Berâe (Tevbe) sûresi kadar bir sûre nâzil olmuş ve sonra ref olunmuştur. "Allahu Teâlâ îmandan nasîbi olmayan kimseler ile de bu dîni kuvvetlendirir." meâlindeki âyet ile: "Âdemoğlunun iki dere dolusu serveti olsa, bunun üçüncüsünü isterdi. Âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur ve tövbe edenin tövbesini Allah kabul eder." mealindeki âyetler hatırımda kalmıştır." dedi.[18] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْهُومَانِ لَا يَشْبَعَانِ مَنْهُومُ الْعِلْمِ وَمَنْهُومُ الْمَالِ

"İki harîs doymaz. Biri ilmin harîsi, diğeri de malın harîsidir."[19] buyurmuştur. Bir başka hadîs-i şerifte de şöyle buyrulmuştur:

يَهْرُمُ ابْنُ اٰدَمَ وَيَشُبُّ مَعَهُ اثْنَتَانِ: اَلْأَمَلُ وَحُبُّ الْمَالِ

---

[17] Ahmed ve Beyhakî sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

[18] Müslim, biraz eksiği ile Taberânî tamâmını rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

[19] Taberânî İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir.

"Âdemoğlu ihtiyarladıkça iki şey kendisiyle gençleşir. Bunlar tûl-î emel ve mal sevgisidir."[20]

Âdemoğlunun cibilliyeti ve tehlikeli tabiati bu olduğu için, Allah ve Rasûlü kanâati övmüşlerdir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

طُوبٰى لِمَنْ هُدِيَ اِلَى لْإِسْلَامِ وَكَانَ عَيْشُهُ كِفَافًا وَقَنَعَ بِهٖ

"Müjde ol kimseye ki, İslâm hidâyetine ulaşmış, geçimi yetecek kadar kendisine verilmiş ve buna kanâat etmiştir."[21] Diğer bir hadîste de şöyle buyrulmuştur:

مَا مِنْ أَحَدٍ فَقِيرٍ وَلَا غَنِيٍّ إِلَّا وَدَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَنَّهُ كَانَ أُوتِيَ قُوتًا مِنَ الدُّنْيَا

"Fakir olsun zengin olsun kıyâmet günü herkes, keşke dünyada ölmeyecek kadar geçimim olsaydı (da fazla olmasaydı), *diye temennî edecektir."*[22] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَيْسَ الْغِنٰى عَنْ كَثْرَةِ الْعَرَضِ إِنَّمَا الْغِنٰى غِنَى النَّفْسِ

"Zenginlik, servet çokluğu değil, gönül tokluğudur."[23] buyurmuştur.

Mala fazla harîs olmak ve peşine düşmekten de nehyetmek üzere Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَلَا أَيُّهَا النَّاسُ أَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ فَإِنَّهُ لَيْسَ لِعَبْدٍ إِلَّا مَا كُتِبَ لَهُ مِنَ الدُّنْيَا وَهِيَ رَاغِمَةٌ عَنْهَا

---

20. Buhârî ile Müslim, Enes'den rivâyet etmişlerdir.
21. Tirmizî sahihtir, dedi. Ayrıca Fudâle'den rivâyet ettiler.
22. İbn Mâce Nâfi yolu ile Enes'den rivâyet etmiştir.
23. Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

“Ey insanlar, istekte güzel davranın (rızkınızı helâldan arayın). *Zîra kişi için ancak yazılan vardır.* (Takdîr edilen rızkı ne ise odur.) *Kendisi için yazılan rızkı yemeden kimse ölmez. Hoşlanmasa da rızkı kendisine verilecektir.”*[24] buyurmuştur.

Rivâyete göre **Hz. Mûsâ**, Allahu Teâlâ’ya:

– “Hangi kulun daha zengindir?” diye sordu. Allahu Teâlâ:

– “Verdiğime en çok kanâat eden.” buyurdu. Hz. Mûsâ:

– “Hangi kulun daha âdildir?” dedi. Allahu Teâlâ:

– “Nefsine insaf eden.” buyurdu.

İbn Mes’ûd’un rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي أَنَّ نَفْسًا لَنْ تَمُوتَ حَتّٰى
تَسْتَكْمِلَ رِزْقَهَا فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَأَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ

“Cebrâil kalbime üfledi: Rızkını almadan kimse ölmeyecek. Öyle ise Allah’tan kork ve rızkını talepte güzel davran.”[25] Ebû Hureyre de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in kendisine şöyle söylediğini anlatır:

يَا أَبَا هُرَيْرَةَ إِذَا اشْتَدَّ بِكَ الْجُوعُ فَعَلَيْكَ بِرَغِيفٍ وَكُوزٍ مِنْ
مَاءٍ وَعَلَى الدُّنْيَا الدَّمَارُ

“Yâ Ebâ Hureyre! Fazla acıktığın zaman bir bardak su ile bir çörek ye de, dünya batsın, de.”[26]

Yine Ebû Hureyre’nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[24] Hâkim Câbir’den rivâyet etti ve sahihtir, dedi.
[25] İbn Ebi’d-Dünya ve Hâkim rivâyet etmişlerdir.
[26] Kâmil ve Beyhaki Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

كُنْ وَرِعًا تَكُنْ أَعْبَدَ النَّاسِ وَكُنْ قَنِعًا تَكُنْ أَشْكَرَ النَّاسِ
وَأَحِبَّ لِلنَّاسِ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ تَكُنْ مُؤْمِنًا

"Şüpheli şeylerden sakın, insanların en âbidi olursun. Kanâatkâr ol, insanların en çok şükredeni sayılırsın. Kendin için sevdiğini başkaları için de sev ki, mü'min olursun."[27] buyurmuştur.

Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (r.a.) rivâyetinde; kendisinden veciz bir mev'ize isteyen bir bedevîyi tamahtan men etmek üzere yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا صَلَّيْتَ فَصَلِّ صَلَاةَ مُوَدِّعٍ وَلَا تُحَدِّثَنَّ بِحَدِيثٍ تَعْتَذِرُ
مِنْهُ غَدًا وَأَجْمِعِ الْيَأْسَ مِمَّا فِي أَيْدِي النَّاسِ

"Namaz kıldığın vakit, ehline vedâ edenin namazı gibi kıl. Yârın özür dileyeceğin sözü konuşma, insanların elinde bulunandan tamahını kes."[28] buyurmuştur.

Avf b. Mâlik el-Eşcâî de: "Yedi, sekiz veyâ dokuz kişi vardık. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzûrunda bulunuyorduk. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Siz Allah'ın Rasûlüne biat etmez misiniz?"* buyurunca biz:

– "Meğer sizinle biatimiz yok mu?" dedik. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Bana biat etmez misiniz?"* buyurdu. Bunun üzerine hemen elimizi uzatarak biat ettik ve bizden biri:

– "İşte yine biat ettik, ne buyuracaksın yâ Rasûlâllah?" dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[27] İbn Mâce rivâyet etmiştir.

[28] İbn Mâce ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Hâkim, isnâdı sahihtir, demiştir.

– "Hiç bir şeyi ortak koşmamak şartıyla Allah'a ibâdet edin. Beş vakit namazı kılın, ulü'l-emri dinleyin ve itâat edin. (Bu arada yavaşça bir şey söyledi:) *ve insanlardan bir şey istemeyin."* buyurdu.[29]

Râvî diyor ki: "Burada bulunanlardan bâzıları, bu husûsa o kadar ehemmiyet verdi ki, yere düşen kamçısını dahî kimseye aldırmadı."

Bu Husustaki Diğer Rivâyetler:

Hz. Ömer: "Tamah fakirlik, kimsenin servetine göz dikmemek ise zenginliktir. İnsanların servetine göz dikmeyen onlardan müstağnî olur. Hakîmin birisine "Zenginlik nedir?" diye sorduklarında; "Ümit azlığı ve kifâyet miktârına rızâ göstermektir." dedi. Nitekim şâirin biri mealen:

"Geçim dediğin, geçmekte olan bir kaç sâatten ibârettir. Günün hâdiseleri bunları çeker götürür.

Geçimine râzı ol, elindekine kanâat et, arzularını terk et hür yaşa.

Nice ölüm çeşitleri var ki, onlara altın, gümüş ve elmaslar sebep olur." demiştir.

Muhammed b. Vâsî: "Kuru ekmekleri ıslatarak yiyen ve buna kanâat eden kişi, kimseye muhtaç olmaz." derdi.

Süfyân-ı Sevrî: "Dünya metaının en iyisi elinize geçmeyeni, elinize geçenin en hayırlısı da elinizden çıkardığınızdır." derdi.

İbn Mes'ûd (r.a.) da şöyle diyor: "Her gün bir melek: "Ey Âdemoğlu, sana yetecek kadar az varlık, seni azdıracak çoktan hayırlıdır" diye seslenir." demiştir.

---

[29] Müslim'de biraz eksik, fakat Ebû Dâvud ve İbn Mâce'de aynen rivâyet edilmiştir.

Sümeyt b. Aclan da: "Ey Âdemoğlu, bir karış eninde ve boyunda olan mîden neden seni cehenneme götürüyor?" demiştir. Hakîmin birine:

– "Servetten neyin var?" diye sorduklarında. Hakîm:

– "Temiz görünüşüm, gizli iktisâdım ve kimsenin servetinde gözümün bulunmaması vardır." diye cevap vermiştir.

Allahu Teâlâ'nın da şöyle buyurduğu rivâyet edilir: "Ey Âdemoğlu, dünyanın hepsi senin olsa, bunlardan yalnız nafakan vardır. Ben, hesabını başkasının sırtına yüklemek üzere nafakanı temîn ettiğim zaman sana ikrâm etmiş olurum."

İbn Mes'ûd (r.a.) da şöyle diyor: "Bir ihtiyaç için bir adama gittiğiniz takdirde, "Aman sen bilirsin" diye ısrâr edip durmayın. Çünkü onun verebileceği, Allahu Teâlâ'nın kendisine takdir ettiği miktardır, onu aşamaz." demiştir.

Emevîlerden biri Ebû Hâzim'e yazdığı mektupta:

– "İhtiyâcını bildir, gönderelim." dedi. Ebû Hâzim:

– "Ben ihtiyacımı Mevlâma yazdım; gönderdiğini kabul eder, göndermediğine kanâat ederim." diye cevap verdi.

Hakîmin birine:

– "Aklı başında olan adamı en çok sevindiren ve hüznünü yok etmeye en çok yardımcı olan şey nedir?" diye sormuşlar. Hakîm:

– "Aklı başında olan adamı en çok sevindiren şey sâlih ameli, sıkıntısını en çok gideren şey de mukadderâta rızâ göstermesidir." diye cevap vermiştir. Yine Hakîmin biri: "İnsanların en çok darda olanı haset edenleri, en rahat yaşayanları da kanâat edenleridir. Sıkıntılara mâruz kalıp da en ziyâde bunlara katlanmak zorunda olanları, harîs ve tamahkârları, en yumuşak ve huzûr içinde geçim sağlayanları da dünyayı terk edenleri, en çok pişmân olanları da ifrât eden, yâni ilmiyle amel etmeyen âlimleri buldum." demiştir. Şâir de:

"Yaratana sığınarak kimseye yüz kızartmadan akşama girenden daha huzûr içinde kimse olamaz.

Böyle yapmakla hem şerefini korumuş ve hem de alnı açık olmuş olur." dedi. Diğer bir şâir de:

"Kanâat, sahayı temizlemek ve helâl ile iktifâdır. Böyle davrananlar, hiç bir zaman sıkıntıya girmezler. Ben, geçim için sağa sola koştuğum ve evimden ayrı bulunduğum sıralarda, uzakta kaldığım için dost ve ahbâbımın benden haberi olmadığı gibi, geçim telâşıyla ölüm bile aklıma gelmez. Hâlbuki ben kanâat sâhibi olsam, rahatlıkla rızkım ayağıma gelirdi. Kanâat, mal çokluğunda değil, gönül tokluğundadır." dedi.

Hz. Ömer (r.a.): "Allah'ın malından helâl tanıdığımı size bildireyim mi? Biri yazlık ve diğeri kışlık olmak üzere iki elbise ile hac ve umre için bir binittir. Bunların dışında nafakam, Kureyş'ten her hangi bir adamın geçimi gibidir. Onlardan ne üstünüm, ne de düşük. Buna rağmen bu sarfiyâtımın helâl veyâ haram olduğunu da bilemem." demiştir. Yâni bu miktarın, kanâat edilecek dereceden fazla olup olmadığında şüphe etmiştir. Bedevînin biri kardeşini, harîs olması bakımından azarlayarak: "Kardeşim, sen hem arıyor, hem de aranıyorsun. Kaybedemeyeceğin şey seni aramakta, sen ise muhtaç olmadığın şeyi aramaktasın. Aradığın şey ortada, sen ise olduğun şeyden uzaklaşmaktasın. Sen, harîsin mahrûm ve zâhidin merzûk olduğunu bilemiyorsun." dedi. Nitekim şâir:

"Görüyorum ki, ölmeyecekmiş gibi dünyaya daldın, gittikçe hırsın artmaktadır.

Acaba artık bu kadarı yeter diyecek bir hedefin var mıdır?" dedi.

Şa'bî anlatıyor: "Adamın biri küçük bir kuş avladı. Kuş:

– "Beni ne yapacaksın?" diye sordu. Adam:

– "Kesip yiyeceğim." dedi. Kuş:

– "Vallahi, ben ne et ihtiyacını gideririm, ne de bir açın karnını doyururum. Beni kesip yemekten bir şey çıkmaz. Gel, ben sana üç öğüt vereyim ki, bunlar beni yemekten çok daha hayırlıdır. Ancak bunlardan birini senin elinde iken sana söylerim. Diğerini uçup dala konduktan sonra, öbürünü de ovaya açıldıktan sonra söylerim." dedi. Adam:

– "Söyle bakalım: deyince kuş:

– "Elde edemediğin şeyin hasretini çekme." dedi. Ve adam kuşu salıverdi:

– "Haydi, ikinciyi söyle." dedi. Kuş daldan:

– "Olmayan bir şeyin olacağına inanma." dedi ve uçup dağın eteğine kondu. Adam:

– "Üçüncüyü söyle." deyince kuş:

– "Ey ahmak! Beni kesseydin, benim karnımdan her biri yirmi miskal ağırlığında iki tâne inci çıkaracaktın." dedi. Kuş bunu der demez, adam hemen yere yıkıldı:

– "Eyvâh!" diyerek çırpınmaya başladı:

– "Haydi üçüncüyü söyle." dedi. Kuş:

– “Sen daha şimdiden iki öğüdümü unuttun, üçüncüyü söylesem ne kâr. Sana demedim mi? Elde edemediğin şeyin hasretini çekme, mümkün olmayan şeyi de tasdîk etme! Ahmak herif, ben kanım, kanadım ve kemiklerimle yirmi miskal gelmem. Yirmi mıskal ağırlığında iki taş karnımda nasıl olabilir? dedi ve uçup gitti. İşte bu, Âdemoğlunun aşırı derecedeki tamahının misâlidir. Aşırı tamah, hakikati görmekten insanı kör eder de olmayan şeyi olmuş gibi farz eder.

İbnü’s-Semmâk diyor ki: “Ümit, insanın kalbinde ip, ayaklarında ise bağdır. Ümîdi kalbinden çıkar ki ayakların bağdan kurtulsun.”

Ebû Muhammed el-Yezîdî de şöyle anlatıyor: “Bir gün Hârûn Reşîd’in huzûruna girdim. Elinde bulunan bir kâğıda bakıyordu. Kâğıt altın ile yazılmıştı. Hârun beni gördüğü zaman gülümsedi. Ben de:

– “Emîrü’l-mü’minîni, Allah ıslâh etsin, o baktığın nedir?” diye sordum. Halîfe Hârun:

– Bu iki beyti Emevîlerin hazînelerinde buldum, hoşuma gittiler. Ben de üçüncü bir beyti buraya ilâve ettim, dedi ve beyitleri okudu:

“Sana bir ihtiyaç kapısı kapandığı zaman, onu terk et. Zîra sana başka kapı açılır.

Zîra bir mîde doldurmak ve kötülüklerden kaçınmak da sana yeter.

Şerefini ayaklar altına alma. Ukubeti boynuna olan günâhları yüklenmekten de sakın.”

Abdullah b. Selâm, Kâ’b’a sordu:

– "Âlimler ilmi anlayıp kafalarına yerleştirdikten sonra onu oradan söküp atan nedir?" Kâ'b:

– "Tamah, hırs ve ihtiyaç peşinde koşmaktır." dedi. Adamın biri de **Fudayl**'e: "Kâ'b'ın bu sözünü bana açıklar mısın?" deyince Fudayl: "Tamah, kişinin bir şeyi araması ve mukaddesâtını bu uğurda fedâ etmesi demektir. Hırs ise nefsinin her şeyi istemesi ve senin de onun istediklerini yerine getirmendir. Bunun için de şuna buna ihtiyacın olur. İhtiyâcını yerine getirenler, seni burnundan yakalamış olurlar. İstedikleri yere sürüklerler. Onlara boyun bükersin. Dünya sevgisinden dolayı hasta oldukları takdirde ziyâretlerine gider, tesâdüf ettiğin zaman kendilerini selâmlarsın. Verdiğin selâm, yaptığın ziyâret, Allah için değildir. Eğer bunlara ihtiyaç göstermesen senin için çok daha hayırlı olurdu." Sonra Fudayl devamla: "Bu benim anlattığım, falan ve falancadan yüz hadîs rivâyet etmekten, senin için daha hayırlıdır." dedi.

– "Hakîmin biri: "İnsanoğlunun şaşılacak hallerinden biri de: "Şâyet "dünyada ebedî kalacaksın" diye kendisine söylense, bu muvakkat hayattaki dünyalık peşinde olmasından daha ileri gidemeyeceğidir." dedi.

Abdülvâhid b. Zeyd de şöyle anlatıyor: "Bir defa bir kiliseye uğradım ve râhibe:

– "Nereden yiyip içiyorsun?" diye sordum. Rahib:

– "Rabbımın harman yerinden yiyip içiyorum. O Allah ki değirmeni yarattı (derken dişlerini gösterdi) onun öğüteceği unu gönderir." dedi."

بيان علاج الحرص والطمع ، والدواء الذي تكتسب به صفة القناعة

اعلمْ : أنَّ هـٰذا الدواءَ مركَّبٌ مِنْ ثلاثةِ أركانٍ : الصبرِ ، والعلمِ ، والعملِ .

ومجموعُ ذلكَ خمسةُ أمورٍ :

الأولُ ـ وهوَ العملُ ـ : الاقتصادُ في المعيشةِ ، والرفقُ في الإنفاقِ : فمَنْ أرادَ عزَّ القناعةِ . . فينبغي أنْ يسدَّ عنْ نفسِهِ أبوابَ الخرْجِ ما أمكنَهُ ، ويردَّ نفسَهُ إلىٰ ما لا بدَّ منهُ ؛ فمَنْ كثُرَ خرجُهُ ، واتسعَ إنفاقُهُ . . لمْ تمكنْهُ القناعةُ ، بلْ إنْ كانَ وحدَهُ . . فينبغي أنْ يقنعَ بثوبٍ واحدٍ خشنٍ ، ويقنعَ بأيِّ طعامٍ كانَ ، ويقلِّلَ مِنَ الإدامِ ما أمكنَهُ ، ويوطِّنَ نفسَهُ علىٰ ذلكَ ، وإنْ كانَ لهُ عيالٌ . . فيردُّ كلَّ واحدٍ إلىٰ هـٰذا القدْرِ ، فإنَّ هـٰذا القدْرَ يتيسَّرُ بأدنىٰ جهدٍ ، ويمكنُ معَهُ الإجمالُ في الطلبِ .

فالاقتصادُ في المعيشةِ هوَ الأصلُ في القناعةِ ، ونعني بهِ : الرفقَ في الإنفاقِ ، وتركَ الخُرقِ فيهِ(١) .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « **إنَّ اللهَ يحبُّ الرفقَ في الأمرِ كلِّهِ** »(٢) .

---

(١) **الخُرق** : ضد الرفق ، وهو أيضاً ألا يحسن الرجل العمل والتصرف في الأمور .

(٢) رواه البخاري (٦٠٢٤) ، ومسلم (٢١٦٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما عالَ مَنِ اقتصَدَ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ منجياتٌ ؛ خشيةُ اللهِ في السرِّ والعلانيةِ ، والقصدُ في الغنىٰ والفقرِ ، والعدلُ في الرضا والغضبِ »(٢) .

ورُويَ أنَّ رجلاً أبصرَ أبا الدرداءِ يلتقطُ حبّاً مِنَ الأرضِ وهوَ يقولُ : (إنَّ مِنْ فقهِكَ رفقَكَ في معيشتِكَ)(٣) .

وقالَ ابنُ عباسٍ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الاقتصادُ ، وحسنُ السَّمتِ ، والهدْيُ الصالحُ . . جزءٌ مِنْ بضعٍ وعشرينَ جزءاً مِنَ النبوَّةِ »(٤) .

وفي الخبرِ : « التدبيرُ نصفُ العيشِ »(٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ اقتصدَ . . أغناهُ اللهُ ، ومَنْ بذَّرَ . .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (١/ ٤٤٧) ، وابن أبي الدنيا في « إصلاح المال » (٣٤٨) ، والطبراني في « الكبير » (١٠/ ١٠٨) ، **وما عال** : ما افتقر ، **من اقتصد** : من أنفق قصداً ولم يجاوزه إلى الإسراف . « إتحاف » (٨/ ١٦٤) .

(٢) رواه الخرائطي في « اعتلال القلوب » (١٠٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٤٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٣١) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٦١٤٤) ، ورواه من حديثه أيضاً مرفوعاً (٦١٤٥) .

(٤) رواه أبو داوود (٤٧٧٦) مع تقديم وتأخير ، والترمذي (٢٠١٠) وفيه : (التؤدة) بدل (الهدي الصالح) .

(٥) رواه القضاعي في « مسند الشهاب » (٣٢) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٣٤٢١) ، **والتدبير هنا** : النظر في عواقب الإنفاق ؛ إذ به يحترز عن الإسراف والتقتير . « إتحاف » (٨/ ١٦٥) .

أفقرَهُ اللهُ ، ومَنْ ذكرَ اللهَ عزَّ وجلَّ . . أحبَّهُ اللهُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا أردْتَ أمراً . . فعليكَ بالتُّؤدَةِ حتَّىٰ يجعلَ اللهُ لكَ فرجاً ومخرجاً »(٢) ، والتؤدةُ في الإنفاقِ مِنْ أهمِّ الأمورِ .

* * *

الثاني : أنَّهُ إذا تيسَّرَ لهُ في الحالِ ما يكفيهِ . . فلا ينبغي أنْ يكونَ شديدَ الاضطرابِ لأجلِ المستقبلِ : ويعينُهُ علىٰ ذلكَ قصرُ الأملِ ، والتحققُ بأنَّ الرزقَ الذي قُدِّرَ لهُ لا بدَّ وأَنْ يأتيَهُ وإنْ لمْ يشتدَّ حرصُهُ ، وأنَّ شدةَ الحرصِ ليسَ هيَ السببَ لوصولِ الأرزاقِ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ واثقاً بوعدِ اللهِ تعالىٰ ؛ إذْ قالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَمَا مِن دَآبَّةٍ فِي ٱلْأَرْضِ إِلَّا عَلَى ٱللَّهِ رِزْقُهَا﴾ وذلكَ لأنَّ الشيطانَ يعدُهُ الفقرَ ويأمرُهُ بالفحشاءِ ، ويقولُ : إنْ لمْ تحرصْ على الجمعِ والادخارِ . . فربَّما تمرضُ وتعجزُ ، وتحتاجُ إلى احتمالِ الذلِّ في السؤالِ ، فلا يزالُ طولَ العمرِ يتعبُهُ في الطلبِ خوفاً مِنَ التعبِ ، ويضحكُ عليهِ في احتمالِهِ التعبَ نقداً معَ الغفلةِ عنِ اللهِ عزَّ وجلَّ لتوهُّمِ تعبٍ في ثاني الحالِ ، وربَّما لا يكونُ .

وفي مثلِهِ قيلَ(٣) : [من الطويل]

وَمَنْ يُنْفِقِ ٱلسَّاعاتِ فِي جَمْعِ مالِهِ مَخافَةَ فَقْرٍ فَٱلَّذِي فَعَلَ ٱلْفَقْرُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « إصلاح المال » (٣٢٨) بتمامه .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٥٨٢١)، والبخاري في « الأدب المفرد » (٨٨٨).

(٣) البيت للمتنبي في « ديوانه بشرح العكبري » (٢/ ١٥٠) .

وقدْ دخلَ ابنا خالدٍ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ لهُما : « لا تيئسا مِنَ ٱلرزقِ ما تهزهزَتْ رؤوسُكُما ؛ فإنَّ الإنسانَ تلدُهُ أمُّهُ أحمرَ ليسَ عليهِ قشرٌ ، ثمَّ يرزقُهُ اللهُ تعالىٰ »(١) .

ومرَّ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بابنِ مسعودٍ وهوَ حزينٌ ، فقالَ لهُ : « لا تكثِرْ همَّكَ ، ما يقدَّرْ . . يكنْ ، وما تُرزقْ . . يأتِكَ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألا أيُّها الناسُ ؛ أجملوا في الطلبِ ؛ فإنَّهُ ليسَ لعبدٍ إلا ما كُتبَ لهُ ، ولنْ يذهبَ عبدٌ مِنَ الدنيا حتَّىٰ يأتيَهُ ما كتبَ لهُ مِنَ الدنيا وهيَ راغمةٌ »(٣) .

ولا ينفكُّ الإنسانُ عنِ الحرصِ إلا بحسنِ ثقتِهِ بتدبيرِ اللهِ تعالىٰ في تقديرِ أرزاقِ العبادِ ، وأنَّ ذلكَ يصلُ ـ لا محالةَ ـ معَ الإجمالِ في الطلبِ ، بلْ ينبغي أنْ يعلمَ أنَّ رزقَ العبدِ مِنْ حيثُ لا يحتسبُ أكثرُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَتَّقِ ٱللَّهَ يَجْعَل لَّهُۥ مَخْرَجًا ۝ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ ﴾ ، فإذا انسدَّ عليهِ بابٌ كانَ ينتظرُ الرزقَ منهُ . . فلا ينبغي أنْ يضطربَ قلبُهُ لأجلِهِ .

---

(١) رواه ابن ماجه (٤١٦٥) ، والطبراني في « الكبير » (٤/٧) ، وابنا خالد هما حبة وسواء رضي الله عنهما ، وتهزهزت ـ وعند ابن ماجه (تهزَّزت) ـ : تحركت .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الفرج بعد الشدة » (١٩) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٢/٩٤٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١١٤٤) .

(٣) روى الحاكم في « المستدرك » (٢/٤) نحوه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أبى اللهُ أنْ يرزقَ عبدَهُ المؤمنَ إلا مِنْ حيثُ لا يحتسبُ »[1] .

وقالَ سفيانُ : (اتقِ اللهَ ؛ فما رأيتُ تقيّاً محتاجاً)[2] أيْ : لا يتركُ التقيَّ فاقداً لضرورتِهِ ، بلْ يُلقي اللهُ في قلوبِ المسلمينَ أنْ يوصلوا إليهِ رزقَهُ[3] .

وقالَ المفضَّلُ الضبيُّ : قلتُ لأعرابيٍّ : مِنْ أينَ معاشُكَ ، قالَ : بورودِ الحاجِّ ، قلتُ : فإذا صدَروا ؟ فبكىٰ وقالَ : لوْ لمْ نعشْ إلا مِنْ حيثُ ندري . . لمْ نعشْ[4] .

وقالَ أبو حازمٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (وجدتُ الدنيا شيئينِ ؛ شيئاً منهُما هوَ لي ؛ فلنْ أعجلَهُ قبلَ أجلِهِ ولوْ طلبتُهُ بقوّةِ السماواتِ والأرضِ ، وشيئاً منهُما هوَ لغيري ؛ فذلكَ لمْ أنلْهُ فيما مضىٰ ، فلا أرجوهُ فيما بقيَ ، يُمنَعُ الذي لغيري منِّي كما يُمنَعُ الذي لي مِنْ غيري ؛ ففي أيِّ هٰذينِ أُفني عمري ؟!)[5] .

---

[1] رواه ابن حبان في « المجروحين » (١/١٦١) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٥٨٥) ، والبيهقي في « الشعب » (١١٥٢) .

[2] قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/١٦٨) : (أخرجه صاحب « الحلية » ، وكأنه استنبط ذلك من قوله تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَتَّقِ ٱللَّهَ يَجْعَل لَّهُۥ مَخْرَجًا ۝ وَيَرْزُقْهُ . . . ﴾ الآية ؛ أي : فلا يتصور الاحتياج مع التقوىٰ) .

[3] من غير إشراف نفس منه ولا مسألة . « إتحاف » (٨/١٦٨) .

[4] رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٦/٢٤٨) .

[5] رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/٢٣٧) ، والبيهقي في « الشعب » (١٢٤٠) .

فهـٰذا دواءٌ مِنْ جهةِ المعرفةِ لا بدَّ منهُ لدفعِ تخويفِ الشيطانِ وإنذارِهِ بالفقرِ .

* * *

الثالثُ : أنْ يعرفَ ما في القناعةِ مِنْ عزِّ الاستغناءِ ، وما في الطمعِ والحرصِ مِنَ الذلِّ : فإذا تحقَّقَ عندَهُ ذلكَ . . انبعثَتْ رغبتُهُ إلى القناعةِ ؛ لأنَّهُ في الحرصِ لا يخلو مِنْ تعبٍ ، وفي الطمعِ لا يخلو مِنْ ذلٍّ ، وليسَ في القناعةِ إلا ألمُ الصبرِ عنِ الشهواتِ والفضولِ ، وهـٰذا ألمٌ لا يطلعُ عليهِ أحدٌ إلا اللهُ ، وفيهِ ثوابُ الآخرةِ ، وذلكَ ممَّا يُضافُ إليهِ نظرُ الناسِ ، وفيهِ الوبالُ والمأثمُ ، ثمَّ يفوتُهُ عزُّ النفسِ ، والقدرةُ علىٰ متابعةِ الحقِّ ؛ فإنَّ مَنْ كثُرَ طمعُهُ وحرصُهُ . . كثُرَتْ حاجتُهُ إلى الناسِ ، فلا يمكنُهُ دعوتُهُمْ إلى الحقِّ ، بلْ تلزمُهُ المداهنةُ ، وذلكَ يهلكُ دينَهُ ، ومَنْ لا يؤْثِرُ عزَّ النفسِ علىٰ شهوةِ البطنِ . . فهوَ ركيكُ العقلِ ، ناقصُ الإيمانِ .

قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « عزُّ المؤمنِ استغناؤُهُ عنِ الناسِ »(١) .

ففي القناعةِ الحريةُ والعزُّ ، ولذلكَ قيلَ : (استغنِ عمَّنْ شئتَ . . فأنتَ

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٤٢٩٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/٢٥٣) عن سهل بن سعد رضي الله عنه قال : جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال : (يا محمد ؛ عش ما شئت فإنك ميت ، واعمل ما شئت فإنك مجزي به ، وأحبب من شئت فإنك مفارقه ، واعلم أن شرف المؤمن قيام الليل ، وعزَّه استغناؤه عن الناس) .

نظيرُهُ ، واحتجْ إلىٰ مَنْ شئتَ . . فأنتَ أسيرُهُ ، وأحسنْ إلىٰ مَنْ شئتَ . . فأنتَ أميرُهُ)(١) .

* * *

الرابعُ : أنْ يكثِرَ تأمُّلَهُ في تنعُّمِ اليهودِ والنصارىٰ ، وأراذلِ الناسِ ، والحمقىٰ مِنَ الأكرادِ والأعرابِ الأجلافِ ، ومَنْ لا دينَ لهمْ ولا عقلَ ، **ثمَّ ينظرَ إلىٰ أحوالِ الأنبياءِ والأولياءِ** ، وإلىٰ سمتِ الخلفاءِ الراشدينَ ، وسائرِ الصحابةِ والتابعينَ ، ويستمعَ أحاديثَهُمْ ، ويطالعَ أحوالَهُمْ ، ويخيِّرَ عقلَهُ بينَ أنْ يكونَ علىٰ مشابهةِ أراذلِ الناسِ ، أوْ على الاقتداءِ بمَنْ هوَ أعزُّ أصنافِ الخلقِ عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ حتَّىٰ يهونَ عليهِ بذلكَ الصبرُ على القليلِ ، والقناعةُ باليسيرِ ؛ فإنَّهُ إنْ تنعَّمَ في البطنِ . . فالحمارُ أكثرُ أكلاً منهُ ، وإنْ تنعَّمَ في الوقاعِ . . فالخنزيرُ أعلىٰ رتبةً منهُ ، وإنْ تزيَّنَ في الملبسِ والخيلِ . . ففي اليهودِ مَنْ هوَ أعلىٰ رتبةً منهُ ، وإنْ قنعَ بالقليلِ ورضيَ بهِ . . لمْ يساهمْهُ في رتبتِهِ إلا الأنبياءُ والأولياءُ .

* * *

الخامسُ : أنْ يفهمَ ما في جمعِ المالِ مِنَ الخطرِ : كما ذكرناه في آفاتِ المالِ ، وما فيهِ مِنْ خوفِ السرقةِ والنهبِ والضياعِ ، وما في خلوِّ اليدِ مِنَ الأمنِ والفراغِ ، ويتأملَ ما ذكرناهُ مِنْ آفاتِ المالِ ، معَ ما يفوتُهُ مِنَ المدافعةِ

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٧/ ١٨٤) عن أبي محمد الأنصاري أنه قرأه علىٰ حجر ببيت المقدس .

عنْ بابِ الجنةِ إلىٰ خمسِ مئةِ عامٍ ، فإنَّهُ إذا لمْ يقنعْ بما يكفيهِ . . التحقَ بزمرةِ الأغنياءِ ، وأُخرِجَ مِنْ جريدةِ الفقراءِ ، ويتمُّ ذلكَ بأنْ ينظرَ أبداً إلىٰ مَنْ دونَهُ في الدنيا ، لا إلىٰ مَنْ فوقَهُ ، فإنَّ الشيطانَ أبداً يصرفُ نظرَهُ في الدنيا إلىٰ مَنْ فوقَهُ ، فيقولُ : لِمَ تفترُ عنِ الطلبِ وأربابُ الأموالِ يتنعَّمونَ في المطاعمِ والملابسِ ؟ ويصرفُ نظرَهُ في الدِّينِ إلىٰ مَنْ دونَهُ ، فيقولُ : لِمَ تضيِّقُ علىٰ نفسِكَ وتخافُ اللهَ وفلانٌ أعلمُ منكَ وهوَ لا يخافُ اللهَ ، والناسُ كلُّهُمْ مشغولونَ بالتنعُّمِ ؟ فلمَ تريدُ أنْ تتميَّزَ عنهُمْ ؟!

قالَ أبو ذرٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : (أوصاني خليلي صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أنْ أنظرَ إلىٰ مَنْ هوَ دوني ، ولا أنظرَ إلىٰ مَنْ هوَ فوقي)(١) أيْ : في الدنيا .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا نظرَ أحدُكُمْ إلىٰ مَنْ فُضِّلَ عليهِ في المالِ والخَلْقِ . . فلينظُرْ إلىٰ مَنْ هوَ أسفلَ منهُ ممَّنْ فُضِّلَ عليهِ »(٢) .

فبهٰذهِ الأمورِ يقدرُ على اكتسابِ خُلُقِ القناعةِ ، وعمادُ الأمرِ الصبرُ وقصرُ الأملِ ، وأنْ يعلمَ أنَّ غايةَ صبرِهِ في الدنيا أيامٌ قلائلُ ليتمتَّعَ دهراً طويلاً ، فيكونَ كالمريضِ الذي يصبرُ علىٰ مرارةِ الدواءِ لشدةِ طمعِهِ في انتظارِ الشفاءِ .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/ ١٥٩) ، وابن حبان في « صحيحه » (٤٤٩) .

(٢) رواه البخاري (٦٤٩٠) ، ومسلم (٢٩٦٣) .

HIRS VE TAMAHIN İLACI, KANÂATİN ÇÂRESİ

Bilmiş ol ki; bu tedâvi üç esâstan meydana gelir. Bunlar sabır, ilim ve ameldir. Bunların hepsi de beş şeydir.

Birincisi; ameldir. Bu da geçimde iktisat, infâkta îtidâldir. Kanâatin yüceliğine ulaşmak isteyen kimse, mümkün mertebe masrafları azaltmalı ve zarurî sarfiyatla iktifâ etmelidir. Masrafları çok olup eli açık olanlar, kanâat edip az ile kifâyet edemezler. Meselâ, yalnız ise kalın bir elbise ile iktifâ etmeli, yemekten de Allah ne verdi ise ona râzı olmalı, mümkün mertebe eti azaltmalı, bunu îtiyâd haline getirmelidir. Çoluk-çocuk sâhibi ise onları da buna alıştırmalıdır. Artık bu sâyede nafaka temîni kolaylaşır da geçim sıkıntısı azalır. İşte kanâatte âsî olan budur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الرِّفْقَ فِي الْأَمْرِ كُلِّهِ

"Allahu Teâlâ her işte yumuşaklığı ve kolaylığı sever."[30] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا عَالَ مَنِ اقْتَصَدَ

"İktisat eden sıkıntı çekmez."[31] buyurmuştur. Diğer hadîste de şöyle buyrulmuştur:

---

[30] Buhârî ile Müslim, Âişe'den rivâyet etmişlerdir.

[31] Ahmed ve Taberânî İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmişlerdir. Başka rivâyet yolları da vardır.

ثَلَاثٌ مُنْجِيَاتٌ: خَشْيَةُ اللّٰهِ فِي السِّرِّ وَالْعَلَانِيَّةِ وَالْقَصْدُ فِي
الْغِنٰى وَالْفَقْرِ وَالْعَدْلُ فِي الرِّضَا وَالْغَضَبِ

"Üç şey münciyâttandır, insanı korur. Bunlar, gizli ve âşikârede Allah'tan korkmak, yoksulluk ve varlıkta iktisâda riâyet, hiddetli ve hiddetsiz zamanlarda da adâlettir."[32]

Adamın biri **Ebû'd-Derdâ**'nın yerden dâne topladığını görünce, "Geçimdeki kolaylığın fakihliğindendir." dedi. İbn Abbâs'ın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْاِقْتِصَادُ وَحُسْنُ الصَّمْتِ وَالْهَدْيُ الصَّالِحُ جُزْءٌ مِنْ بِضْعٍ
وَعِشْرِينَ جُزْءًا مِنَ النُّبُوَّةِ

"Geçimde, iktisâtta güzel yol tâkip etmek, peygamberliğin yirmi küsur cüz'ünden bir cüzdür."[33] buyurmuştur. Bir başka hadîs-i şerifte de:

اَلتَّدْبِيرُ نِصْفُ الْمَعِيشَةِ

"Tedbirli olmak, geçimin yarısıdır."[34] buyrulmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنِ اقْتَصَدَ أَغْنَاهُ اللّٰهُ وَمَنْ بَذَّرَ أَفْقَرَهُ اللّٰهُ وَمَنْ ذَكَرَ اللّٰهَ عَزَّ
وَجَلَّ أَحَبَّهُ اللّٰهُ

---

[32] Bezzâr, Taberânî, Ebû Nuaym ve Beyhakî Enes'den rivâyet etmişlerdir.

[33] Ebû Dâvud, İbn Abbâs'dan rivayet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

[34] Ebû Mansûr ed-Deylemî Enes'den rivâyet etmiştir.

“İktisat edeni Allah zenginleştirir, isrâf edeni fakirleştirir. Azîz ve celîl olan Allah’ı zikredeni de Allah sever.”[35]

Başka bir hadîste:

إِذَا أَرَدْتَ أَمْرًا فَعَلَيْكَ بِالتَّوَدُّدِ حَتّٰى يَجْعَلَ اللّٰهُ لَكَ فَرَجًا وَمَخْرَجًا

“Bir şey yapmayı murâd ettiğin zaman âhestelikle davran ki, Allahu Teâlâ sana ferahlık ve çıkacak kolaylık göstersin.”[36] buyrulmuştur. İnfakta iktisat, çok mühimdir.

İkincisi; bugünlük nafakası temîn edilen kimsenin, yarın için mukadder olan rızkın kendisini bulacağı inancı, bu hususta en büyük yardımcısıdır. Fazla istek rızkın gelmesine bir sebep teşkîl etmediğini bilmeli ve Allahu Teâlâ’nın vâdine güvenle bakmalıdır. Zîra Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا

“Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızkını vermek Allah’a mahsustur.” (Hûd sûresi, 11/6) Şeytana aldanmamalı; şeytan insanı yoksullukla korkutur ve fuhşiyât ile emrederek der ki: “Durma, şimdi topla. Ne olur ne olmaz, ileride hastalanırsın, kazanamaz hâle gelirsin de, dilenmeye mecbûr kalırsın.” Bu sûretle insanı ömrü boyunca meşgul eder. Sonra da adamın karşısına geçerek güler. Çok kere de aradığını bulamaz. Nitekim şâir:

“Yoksulluk korkusu ile ömrünü servet toplamak peşinde harcamak, fakirliğin tâ kendisidir.” demiştir.

---

35. Bezzâr Talha’dan rivâyet etmiştir.
36. İbn Mübârek rivâyet etmiştir.

Hâlid'in oğulları Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzûruna girerler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا تَيْأَسَا مِنَ الرِّزْقِ مَا تَهَزْهَزَتْ رُؤُوسُكُمَا فَإِنَّ الْإِنْسَانَ
تَلِدُهُ أُمُّهُ أَحْمَرَ لَيْسَ عَلَيْهِ قِشْرٌ ثُمَّ يَرْزُقُهُ اللّٰهُ تَعَالٰى

"Başınız hareket ettiği ve sallandığı müddetçe rızıktan ümit kesmeyin. Zîra insan, derisiz kızıl bir et parçası halinde doğar da Allahu Teâlâ onun rızkını verir."[37] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَلَا أَيُّهَا النَّاسُ أَجْمِلُوا فِي الطَّلَبِ فَإِنَّهُ لَيْسَ لِعَبْدٍ إِلَّا مَا
كُتِبَ لَهُ وَلَنْ يَذْهَبَ عَبْدٌ مِنَ الدُّنْيَا حَتَّى يَأْتِيَهُ مَا كُتِبَ لَهُ مِنَ
الدُّنْيَا وَهِيَ رَاغِمَةٌ

"Ey insanlar, dikkat edin, rızkınızı güzel yollardan arayın. Kul için takdîr edilenden fazlası yoktur. Kul, dünyadan göç etmeden kendisi için takdîr edilen rızkı alacaktır."[38] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا تُكْثِرْ هَمَّكَ مَا يُقَدَّرْ يَكُنْ وَمَا تُرْزَقْ يَأْتِيكَ

"Nafakan için fazla üzülme, mukadder olarak tâyin edilen rızkın seni bulacaktır."[39] Hırstan kurtuluş, ancak Allahu Teâlâ'nın kullarına takdîr ettiği rızkı vereceğine katî olarak inanmakladır. Bu da, rızkını meşrû yoldan aramakla mümkündür. Hattâ bekleme-

---

[37] İbn Mâce Habbe ve Sevâ'dan rivâyet etmiştir.

[38] On üç hadîs önce geçmiştir.

[39] Isfahânî **"Et-Tergîb ve't-Terhîb"** de mürsel olarak rivâyet etmiştir.

diği ve ummadığı taraftan bile kulun rızkını Allahu Teâlâ'nın vereceğine inanmakladır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ

"Allah, kendisine karşı gelmekten sakınan kimseye kurtuluş yolu sağlar, ona beklenmediği yerden rızık verir." (Talak sûresi, 65/2-3) buyurmuştur. Umduğu rızık kapısının kendisine kapanmasından ümitsizliğe düşmemelidir. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَبَى اللّٰهُ أَنْ يَرْزُقَ عَبْدَهُ الْمُؤْمِنَ إِلَّا مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ

"Allahu Teâlâ olgun mü'min kulunun rızkını ummadığı taraftan verir."[40] buyurmuştur.

Süfyân diyor ki: "Sen Allah'a karşı saygılı müttakîlerden ol. Ben, takva sâhibi olup da ihtiyaç içerisinde terk edilen bir kimseyi görmedim. Allahu Teâlâ onun rızkının kendisine götürülmesini Müslümanların kalplerine ilhâm eder."

Mufaddal diyor ki: "Bedevînin birine:

– "Geçimini nasıl sağlıyorsun?" diye sordum. Bedevî:

– "Hacıların kurban ve sadakalarından." dedi. Ben:

– "Hacılar gidince ne yaparsın?" diye sordum. Bedevî:

– "Eğer ancak bildiğimiz yerden geçinseydik, yaşayamazdık." diyerek ağladı."

Ebû Hâzım da şöyle diyor: "Dünyayı iki şey buldum. Bunlardan biri benim içindir. Fakat ben bütün gücümle çalışsam, zamanından önce onu temîn edemem. Biri de benim değildir. Bütün gücümle çalışsam, onu da elde edemem. Çünkü şimdiye kadar ne elde ettim, ne de edebilirim. Benim için olan, başkasına verilmediği gibi, başkası için olan da benden memnûdur. Daha bunların peşinde ömrümü niye yıpratayım." İşte bu anlayış, bu hastalıkların bir tedâvisidir. Şeytanın, yoksullukla insanı korkutması halinde bu silahı kullanmak lâzımdır.

---

[40] İbn Hibbân **"Zuafa"** da İbnu'l-Cevzî **"El-Mevzuât"** da rivâyet etmişlerdir.

Üçüncüsü; kanâatta olan şerefi, hırs ve tamahta olan zilleti bilmektir. Bunu anlayan kimse, kanâate meyleder. Zîra hırs, mihnet ve meşakkatten, tamah da zilletten hâlî değildir. Kanâatta yalnız şehevî arzûlardan ve fuzulî şeylerden sabretme acısı vardır. Bunu da Allah'tan başka kimse bilmez. Bu sabırda, âhiret sevâbı da vardır. Ama hırs ve tamahta insanların gözünü çekmek vardır. Bu ise vebâl ve günâhtır. Hırs ve tamah sebebiyle insanda izzet-i nefis kalmayacağı gibi, hakka uymak kudretini de kaybeder. Çünkü tamah ve hırsı çoğalan kimsenin, insanlara olan ihtiyacı da çoğalır, onları hakka dâvet edemez olur. Onlara yağcılık yapmak zorunda kalır. Bu ise dîni için tehlikelidir. İzzet-i nefis ve mîdesinin arzuları üzerinde müessir olamayan kimse, akıl hastası ve imânı zayıf olan kimsedir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

عِزُّ الْمُؤْمِنِ اِسْتِغْنَاؤُهُ عَنِ النَّاسِ

"Mü'minin izzeti, insanlardan müstağnî kalmasıdır."[41] buyurmuştur. Kanâatte hürriyet ve izzet-i nefis vardır. Bunun için; kimden müstağnî olursan onun benzeri, kime muhtaç olursan onun esîri, kime de iyilik edersen onun emîri olursun." denmiştir.

---

[41] Taberânî ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Hâkim, isnâdının sahih olduğunu söylemiştir.

Dördüncüsü; gayr-ı müslim ve ayak takımlarının, ahmak ve hattâ bâzı akılsız ve dinsizlerin nasıl nîmetlere müstağrak olduklarını görmeli, sonra da peygamberlerin, velîlerin, Hulefâ-i Râşidîn, sahâbe ve tâbiînin ahvâlini düşünmeli ve söylediklerini dinlemeli, tavır ve hareketlerini gözden geçirmeli ve daha sonra da kimlere benzemek istediğini tesbît etmelidir. O gibilere mi yoksa peygamber ve taraftarlarına mı? Bu sâyede aza kanâat ve darlığa tahammül eder. Bunu düşünmez, de hemen mîdesini doldurmayı düşünürse, merkebin ondan fazla yediğini, münâsebette bulunmak isterse, domuzun ondan fazla münâsebette bulunduğunu, eğer giyim ve binitinde süslenmek isterse, Yahudileri geçemeyeceğini düşünsün. Şâyet her şeyin azı ile kifâyet eder ve aza râzı olursa, peygamberler ve velîlere yaklaşacağını düşünsün.

Beşincisi; malın âfâtı kısmında anlattığımız gibi, servet edinmenin tehlikelerini düşünmektir. Bunlar kaybolma, çalınma ve yağma edilme gibi tehlikelerdir. Hâlbuki servet olmayınca bu gibi tehlike ve sıkıntılar da ortadan kalkar. Ayrıca yine mal âfâtı kısmında anlattığımız veçhile, âhiretteki zararlarını, daha beş yüz yıllık mesâfede, cennete girmesine mâni olmak üzere servetinin karşısına çıkacağını düşünmeli. Zîra o, kifâyet miktârı ile kifâyet etmez, fazlasını ararsa, zenginlerden olur, fakîrler defterinden çıkarılır. Fakirler defterinde kalabilmek için, dünyalıkta kendisinden üstün olana değil, dâima kendisinden düşük olana bakmalıdır. Fakat şeytan dâimâ insanın gözünü, dünyalıkta kendisinden ileri olana baktırır ve “Niçin tembellik ediyorsun, şunların nasıl bolluk ve refâh içinde yaşadıklarını görmüyor musun? Sen neden onlardan geri kalıyorsun, durma çalış.” der.

Ebû Zer (r.a.) diyor ki: “Sevgili Peygamberimiz (s.a.v.) bana tavsiyesinde; "Dünyalık hususunda dâimâ senden düşük olana bak, senden ileride olana bakma." buyururlardı." Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا نَظَرَ أَحَدُكُمْ إِلٰى مَنْ فَضَّلَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ فِي الْمَالِ وَالْخَلْقِ
فَلْيَنْظُرْ إِلٰى مَنْ هُوَ أَسْفَلَ مِنْهُ مِمَّنْ فُضِّلَ عَلَيْهِ

"Sizden biriniz kendisinden daha üstün servete mâlik olan kimseyi gördüğü zaman, hemen kendisinden düşük olanı düşünsün."[42] buyurmuştur.

İşte bunları anlayan kimse, kanâat ahlâkını elde edebilir. İşin başı sabır ve kuruntu azlığıdır. Şâyet dünyadaki sabrının nihâyet sayılı günler olduğunu ve bu sabır sâyesinde ebediyyen istirahate ulaşacağını bilirse, bu ilaçların acılığına tahammül eden bir hasta gibi olur.

---

[42] Buhârî ile Müslim, rivâyet etmişlerdir.

بيان فضيلة السخاء

اعلمْ : أنَّ المالَ إنْ كانَ مفقوداً . . فينبغي أنْ يكونَ حالُ العبدِ القناعةَ وقلَّةَ الحرصِ ، وإنْ كانَ موجوداً . . فينبغي أنْ يكونَ حالُهُ الإيثارَ والسخاءَ ، واصطناعَ المعروفِ ، والتباعدَ عنِ الشحِّ والبخلِ ؛ فإنَّ السخاءَ مِنْ أخلاقِ الأنبياءِ عليهمُ السلامُ ، وهوَ أصلٌ مِنْ أصولِ النجاةِ ، وعنهُ عبَّرَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حيثُ قالَ : « السَّخاءُ شجرةٌ منْ شجرِ الجنَّةِ ، أغصانُها متدلِّيةٌ إلى الأرضِ ، فمَنْ أخذَ بغصْنٍ مِنْها . . قادَهُ ذلكَ الغصْنُ إلى الجنَّةِ »(١) .

وقالَ جابرٌ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ جبريلُ عليهِ السلامُ : قالَ اللهُ تعالىٰ : إنَّ هٰذا دينٌ ارتضيتُهُ لنفسِي ، ولنْ يصلحَهُ إلا السَّخاءُ وحسْنُ الخُلُقِ ، فأكرموهُ بهِما ما استطعتُمْ » ، وفي روايةٍ : « فأكرموهُ بهِما ما صحبتُموهُ »(٢) .

وعنْ عائشةَ الصدِّيقةِ رضيَ اللهُ عنها قالَتْ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(١) رواه ابن عدي في « الكامل » (١/٢٣٥) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/٩٢) ، والخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢١) ، وسيأتي بتمامه .

(٢) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٣٩ ، ٥٥٩) ، والطبراني في « الأوسط » (٨٩١٥) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٣٦٦) ، ولفظه بروايتيه عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٢) .

وسلَّمَ : « ما جَبَلَ اللهُ تعالىٰ وليّاً لهُ إلا على السَّخاءِ وحُسْنِ الخُلُقِ »(١) .

وعنْ جابرٍ قالَ : قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أيُّ الأعمالِ أفضلُ ؟ قالَ : « الصبرُ والسماحةُ »(٢) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خُلُقانِ يحبُّهما اللهُ عزَّ وجلَّ ، وخُلُقانِ يبغضُهما اللهُ عزَّ وجلَّ ، فأمَّا اللذانِ يحبُّهما اللهُ عزَّ وجلَّ . . فحسنُ الخُلُقِ والسخاءُ ، وأمَّا اللذانِ يبغضُهما اللهُ عزَّ وجلَّ . . فسوءُ الخُلُقِ والبخلُ ، وإذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً . . استعملَهُ في قضاءِ حوائجِ الناسِ »(٣) .

وروى المقدامُ بنُ شريحٍ عنْ أبيهِ ، عنْ جدِّهِ قالَ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ دلَّني علىٰ عملٍ يدخلُني الجنةَ ، قالَ : « إنَّ مِنْ موجباتِ المغفرةِ بذلَ الطعامِ ، وإفشاءَ السلامِ ، وحسنَ الكلامِ »(٤) .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « السخاءُ شجرةٌ في الجنَّةِ ؛ فمَنْ كانَ سخيّاً . . أخذَ بغصْنٍ مِنْها ، فلمْ يترُكْهُ

---

(١) هو عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص ١٠٥) ، والخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٢) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٦٢٢٨) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣١٠٣٢) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (١٨٥٤) ، وروواه أحمد في « مسنده » (٤/ ٣٨٥) من حديث عمرو بن عنبسة رضي الله عنه .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٢٥٣) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٢٩٨٩) .

(٤) رواه الطبراني في « الكبير » (٢٢/ ١٨٠) بروايتين ، جمع هنا بينهما ، وهو كما أورده المصنف عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٣) .

ذلكَ الغصْنُ حتَّىٰ يدخلَهُ الجنَّةَ ، والشُّحُّ شجرةٌ في النارِ ؛ فمَنْ كانَ شحيحاً . . أخذَ بغصْنٍ مِنْها ، فلمْ يتركْهُ ذلكَ الغصْنُ حتَّىٰ يدخلَهُ النارَ »[1] .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ : اطلبوا الفضلَ عندَ الرحماءِ مِنْ عبادي . . تعيشوا في أكنافِهِمْ ؛ فإنِّي جعلتُ فيهِمْ رحمتي ، ولا تطلبوهُ مِنَ القاسيةِ قلوبُهُمْ ؛ فإنِّي جعلتُ فيهِمْ سخَطِي »[2] .

وعنِ ابنِ عباسٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تجافَوا عنْ ذنبِ السخيِّ ؛ فإنَّ اللهَ آخذٌ بيدِهِ كلَّما عثرَ »[3] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الرزقُ إلىٰ مُطعمِ الطعامِ أسرعُ مِنَ السكِّينِ إلىٰ ذُروةِ البعيرِ ، وإنَّ اللهَ تعالىٰ ليُباهي بمُطعمِ الطعامِ الملائكةَ عليهمُ السلامُ »[4] .

---

[1] رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٣٧٧) .

[2] رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٥٦٨) ، وابن حبان في « المجروحين » (٢/٢٩٩) ، والطبراني في « الأوسط » (٤٧١٤) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٧٠٠) .

[3] رواه الطبراني في « الأوسط » (٥٧٠٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٩/٣٩٧) ، ورواه من حديث ابن مسعود رضي الله عنه (٤/١٠٨) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٣٦٩).

[4] كذا عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٤) ، وقد روى ابن ماجه (٣٣٥٦ ، ٣٣٥٧) من حديث أنس وابن عباس رضي الله عنهم مرفوعاً : « الخير أسرع إلى البيت الذي يؤكل فيه ـ أو يُغشىٰ ـ من الشفرة إلىٰ سنام البعير » ، ورواه بنحوه هنا الرافعي في « تاريخ قزوين » (٤/١٢٠) من حديث جابر رضي الله عنه .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ جوادٌ يحبُّ الجودَ ، ويحبُّ معاليَ الأخلاقِ ، ويكرهُ سَفْسافَها »[1] .

وقالَ أنسٌ رضيَ اللهُ عنهُ : إنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يُسألْ على الإسلامِ شيئاً إلا أعطاهُ ، فأتاهُ رجلٌ فسألَهُ ، فأمرَ لهُ بشاءٍ كثيرٍ بينَ جبلينِ مِنْ شاءِ الصدقةِ ، فرجعَ إلىٰ قومِهِ فقالَ : يا قومِ ؛ أسلموا ، فإنَّ محمداً يعطي عطاءَ مَنْ لا يخافُ الفاقةَ[2] .

وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهما : قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ للهِ عباداً يخصُّهُمْ بالنِّعمِ لمنافعِ العبادِ ، فمنْ بخلَ بتلكَ المنافعِ عنِ العبادِ . . نقلَها اللهُ عزَّ وجلَّ عنهُ ، وحوَّلَها إلىٰ غيرِهِ »[3] .

وعنِ الهلاليِّ قالَ : أُتيَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بأسرىٰ مِنْ بني العنبرِ ، فأمرَ بقتلِهِمْ ، وأفردَ منهُمْ رجلاً ، فقالَ عليُّ بنُ أبي طالبٍ رضيَ اللهُ عنهُ : يا رسولَ اللهِ ؛ الربُّ واحدٌ ، والدينُ واحدٌ ، والذنبُ واحدٌ ؛ فما بالُ هـٰذا مِنْ بينِهِمْ ؟ فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نزلَ عليَّ

---

(١) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٥٧٢) عن طلحة بن عبيد الله بن كريز مرسلاً ، ورواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص ١٦) ، والطبراني في « الكبير » (٦/ ١٨١) من حديث سهل بن سعد رضي الله عنه مرفوعاً ، وقد تقدم بعضه .

(٢) رواه مسلم (٢٣١٢) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « قضاء الحوائج » (٥) ، والطبراني في « الأوسط » (٥١٥٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١١٥) و(١٠/ ٢١٥) .

جبريلُ فقالَ : اقتلْ هؤلاءِ واتركْ هـٰذا ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ شكرَ لهُ سخاءً فيهِ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ لكلِّ شيءٍ ثمرةً ، وثمرةُ المعروفِ تعجيلُ السَّراحِ »(٢) .

وعنْ نافعٍ عنِ ابنِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « طعامُ الجوادِ دواءٌ ، وطعامُ البخيلِ داءٌ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ عظُمَتْ نعمةُ اللهِ عندَهُ . . عظُمَتْ مؤنةُ الناسِ عليهِ ، فمَنْ لمْ يحتملْ تلكَ المؤنةَ . . عرَّضَ تلكَ النعمةَ للزوالِ »(٤) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٥) ، وفيه : (الهذلي) بدل (الهلالي) ، وزاد : فقال الأسير : لِمَ لم ألحق بأصحابي ؟ فقال : « إن الله تعالىٰ شكر سخاء فيك » ، فأسلم وحسن إسلامه ببركة سخاوته .
وقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحافه » (٨/ ١٧٥) .

(٢) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ١٧٥) : (قال العراقي : لم أقف له علىٰ أصل . قلت : ولكن المعنىٰ صحيح ، ومنه قولهم : إما نعم صريحة وإلا مريحة) ، وقد سقط الخبر من مطبوع « تهذيب الأسرار » للخركوشي مع أن السياق عنده .

(٣) كذا أورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٣٩٥٤) ، وقال الحافظ العراقي : (رواه ابن عدي والدارقطني في « غرائب مالك » ، وأبو علي الصوفي في « عواليه » وقال : رجاله ثقات أئمة ، قال ابن القطان : وإنهم لمشاهير ثقات إلا مقدام بن داوود ؛ فإن أهل مصر تكلموا فيه) . « إتحاف » (٨/ ١٧٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « قضاء الحوائج » (٤٨) من حديث عائشة رضي الله عنها مرفوعاً ، ورواه ابن عدي في « الكامل » (١/ ١٧٤) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (٧٩٨) ، من حديث معاذ بن جبل رضي الله عنه مرفوعاً أيضاً .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : استكثروا مِنْ شيءٍ لا تأكلُهُ النارُ ، قيلَ : وما هوَ ؟ قالَ : المعروفُ(١) .

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الجنةُ دارُ الأسخياءِ »(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ السخيَّ قريبٌ مِنَ اللهِ ، قريبٌ مِنَ الناسِ ، قريبٌ مِنَ الجنَّةِ ، بعيدٌ مِنَ النارِ ، وإنَّ البخيلَ بعيدٌ مِنَ اللهِ ، بعيدٌ مِنَ الناسِ ، بعيدٌ مِنَ الجنَّةِ ، قريبٌ مِنَ النارِ ، وجاهلٌ سخيٌّ أحبُّ إلى اللهِ مِنْ عابدٍ بخيلٍ ، وأدوأُ الداءِ البخلُ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اصنعِ المعروفَ إلىٰ مَنْ هوَ أهلُهُ وإلىٰ مَنْ ليسَ بأهلِهِ ؛ فإنْ أصبتَ أهلَهُ .. فقدْ أصبتَ أهلَهُ ، وإنْ لمْ تصِبْ أهلَهُ .. فأنتَ مِنْ أهلِهِ »(٤) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٧) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٣٧١) عن الزهري .

(٢) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٥٩٧) ، وابن حبان في « الثقات » (٥/ ٢٣) ، وابن عدي في « الكامل » (١/ ١٨٧) .

(٣) رواه الترمذي (١٩٦١) دون الجملة الأخيرة ، ورواها الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٧٤) .

(٤) رواه أبو بكر الشافعي في « الغيلانيات » (٧٨) ، والجصاص في « أحكام القرآن » (٣/ ٢٦٧) ، والسلمي في « آداب الصحبة » (١٣٨) ، وهو عند الدارقطني في « العلل » (٣/ ١٠٧) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ بدلاءَ أمَّتي لمْ يدخلوا الجنَّةَ بصلاةٍ ولا صيامٍ ، ولكنْ دخلوها بسخاءِ الأنفسِ ، وسلامةِ الصدورِ ، والنصحِ للمسلمينَ »[1] .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ جعلَ للمعروفِ وجوهاً مِنْ خلقِهِ ، حبَّبَ إليهمُ المعروفَ ، وحبَّبَ إليهمْ فعالَهُ ، ووجَّه طلاَّبَ المعروفِ إليهمْ ، ويسَّر عليهمْ إعطاءَهُ ؛ كما يسَّرَ الغيثَ إلى البلدةِ الجدبةِ فيحييها ويحيي بها أهلَها »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ معروفٍ صدقةٌ ، وكلُّ ما أنفقَ الرجلُ علىٰ نفسِهِ وأهلِهِ كُتبَ لهُ صدقةٌ ، وما وقىٰ بهِ المرءُ عرضَهُ .. فهوَ لهُ صدقةٌ ، وما أنفقَ الرَّجلُ مِنْ نفقةٍ .. فعلى اللهِ خلفُها »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ معروفٍ صدقةٌ ، والدالُّ على الخيرِ كفاعلِهِ ، واللهُ يحبُّ إغاثةَ اللَّهفانِ »[4] .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الأولياء » (٥٨) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٣٩٣ ، ١٠٣٩٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « قضاء الحوائج » (٤) ، ورواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٢١) من حديث أمير المؤمنين علي رضي الله عنه بنحوه .

(٣) رواه ابن عدي في « الكامل » (٦/ ٤٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٢٢٩) ، والجملة الأولىٰ منه رواها البخاري (٦٠٢١) ، ومسلم (١٠٠٥) .

(٤) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٢٥١) من حديث ابن عباس رضي الله عنهما .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلُّ معروفٍ فعلتَهُ إلىٰ غنيٍّ أوْ فقيرٍ صدقةٌ »(١) .

ورُوِيَ أنَّ اللهَ تعالىٰ أوحىٰ إلىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ : لا تقتلِ السامريَّ ؛ فإنَّهُ سخيٌّ(٢) .

وقالَ جابرٌ : بَعَثَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بعثاً عليهِمْ قيسُ بنُ سعدِ بنِ عبادةَ ، فجهدوا ، فنحرَ لهمْ قيسٌ تسعَ ركائبَ ، فحدَّثوا رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بذلكَ ؛ فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ الجودَ لمِنْ شيمةِ أهلِ ذلكَ البيتِ »(٣) .

* * *

الآثارُ :

قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : إذا أقبلَتِ الدنيا عليكَ . . فأنفقْ منها ؛ فإنَّها لا تفنىٰ ، وإذا أدبرَتْ عنكَ . . فأنفقْ منها ؛ فإنَّها لا تبقىٰ ، وأنشدَ(٤) : [من البسيط]

لا تَبْخَلَنَّ بِدُنْيا وَهْيَ مُقْبِلَةٌ   فَلَيْسَ يَنْقُصُها ٱلتَّبْذِيرُ وَٱلسَّرَفُ

---

(١) رواه الخرائطي في « مكارم الأخلاق » (٧٢) ، والطبراني في « مكارم الأخلاق » (١١٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٤٩) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٥) ، والثعلبي في « تفسيره » (٦/ ٢٥٨) .

(٣) رواه أبو بكر الشافعي في « الغيلانيات » (١٠٩١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٩/ ٤١١) .

(٤) ديوان سيدنا علي الموسوم بـ« أنوار العقول لوصي الرسول » (ص ١٨٠) .

فَإِنْ تَوَلَّتْ فَأَحْرَىٰ أَنْ تَجُودَ بِها فَالْحَمْدُ مِنْها إذا ما أَدْبَرَتْ خَلَفُ

وسأَلَ معاويةُ الحسنَ بنَ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُمْ عنِ المروءةِ والنجدةِ والكرمِ ، فقالَ :

أمَّا المروءةُ . . فحفظُ الرجلِ دينَهُ ، وحذرُهُ نفسَهُ ، وحسنُ قيامِهِ بضيفِهِ ، وحسنُ المنازعةِ ، والإقدامُ في الكراهيةِ .

وأمَّا النجدةُ . . فالذبُّ عنِ الجارِ ، والصبرُ في المواطنِ .

وأمَّا الكرمُ . . فالتبرُّعُ بالمعروفِ قبلَ السؤالِ ، والإطعامُ في المحْلِ ، والرأفةُ بالسائلِ معَ بذلِ النائلِ(١) .

ورفعَ رجلٌ إلى الحسنِ بنِ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُما رقعةً ، فقالَ : حاجتُكَ مقضيَّةٌ ، فقيلَ لهُ : يا بنَ رسولِ اللهِ ؛ لوْ نظرتَ في رقعتِهِ ثمَّ رددتَ الجوابَ على قدْرِ ذلكَ! فقالَ : يسألُني اللهُ عزَّ وجلَّ عنْ ذلِّ مقامهِ بينَ يديَّ حتَّىٰ أقرأَ رقعتَهُ(٢) .

وقالَ ابنُ السماكِ : (عجبتُ لمَنْ يشتري المماليكَ بمالِهِ ولا يشتري الأحرارَ بمعروفِهِ)(٣) .

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (١٣/ ٢٥٧) بنحوه ، وبلفظه عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٩) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٢٩) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٠) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (١٠٤٢١) .

وسُئلَ بعضُ الأعرابِ : مَنْ سيدُكُمْ ؟ فقالَ : مَنِ احتملَ شتْمَنا ، وأعطىٰ سائلَنا ، وأغضىٰ عنْ جاهلِنا(١) .

وقالَ عليُّ بنُ الحسينِ رضيَ اللهُ عنهُما : (مَن وُصِفَ ببذلِ مالِهِ لطلابِهِ . . لمْ يكنْ سخيّاً ، وإنَّما السخيُّ مَنْ يبتدىءُ بحقوقِ اللهِ تعالىٰ في أهلِ طاعتِهِ ، ولا تنازعُهُ نفسُهُ إلىٰ حبِّ الشكرِ لهُ إذا كانَ يقينُهُ بثوابِ اللهِ تامّاً)(٢) .

وقيلَ للحسنِ البصريِّ : ما السخاءُ ؟ فقالَ : أنْ تجودَ بمالِكَ في اللهِ عزَّ وجلَّ ، قيلَ : فما الحزمُ ؟ قالَ : أنْ تمنعَ مالكَ فيهِ ، قيلَ : فما الإسرافُ ؟ قالَ : الإنفاقُ لحبِّ الرئاسةِ(٣) .

وقالَ جعفرٌ الصادقُ رحمةُ اللهِ عليهِ : (لا مالَ أعودُ مِنَ العقلِ(٤) ، ولا مصيبةَ أعظمُ مِنَ الجهلِ ، ولا مظاهرةَ كالمشاورةِ ، ألا وإنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقولُ : إنِّي جوادٌ كريمٌ لا يجاورُني لئيمٌ ، واللؤمُ مِنَ الكفرِ ، وأهلُ الكفرِ في النارِ ، والجودُ والكرمُ مِنَ الإيمانِ ، وأهلُ الإيمانِ في الجنةِ)(٥) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٤٠) عن معاوية رضي الله عنه يسأل أحد أعراب طيء ، وقصدوا به خريم بن أوس .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٢) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٢) .

(٤) أي : أكثر عائدة منه .

(٥) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٣) .

وقالَ حذيفةُ رضيَ اللهُ عنهُ : (رُبَّ فاجرٍ في دينِهِ ، أخرقُ في معيشتِهِ ، يدخلُ الجنةَ بسماحتِهِ)(١) .

ورأى الأحنفُ بنُ قيسٍ رجلاً في يدِهِ درهمٌ ، فقالَ : لمَنْ هٰذا الدرهمُ ، فقالَ : لي ، فقالَ : أما إنَّهُ ليسَ لكَ حتَّىٰ يخرجَ مِنْ يدِكَ(٢) .

وفي معناهُ قيلَ(٣) : [من الرمل]

أَنْتَ لِلْمالِ إذا أَمْسَكْتَهُ   فَإِذا أَنْفَقْتَهُ فَٱلْمَالُ لَكْ

وسُمِّي واصلُ بنُ عطاءٍ الغزَّالَ ؛ لأنهُ كانَ يجلسُ إلى الغزَّالينَ ، فإذا رأى امرأةً ضعيفةً . . أعطاها شيئاً(٤) .

وقالَ الأصمعيُّ : كتبَ الحسنُ بنُ عليٍّ إلى الحسينِ بنِ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهمْ يعتبُ عليهِ في إعطاءِ الشعراءِ ، فكتبَ إليهِ : خيرُ المالِ ما وُقِيَ بهِ العرضُ(٥) .

وقيلَ لسفيانَ بنِ عيينةَ : ما السخاءُ ؟ قالَ : السخاءُ البرُّ بالإخوانِ ، والجودُ بالمالِ(٦) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٥) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٥) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣٤٣/٢٤) ، وأنه تمثَّل بالبيت بعده عندهما .

(٣) انظر « عيون الأخبار » (١٨١/٣) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٧) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (١٣٩) .

(٦) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٨) .

قالَ : وورثَ أبي خمسينَ ألفَ درهمٍ ، فبعثَ بها إلىٰ إخوانِهِ صرراً ، وقالَ : قدْ كنتُ أسألُ اللهَ تعالىٰ لإخواني الجنَّةَ في صلاتي ، أفأبخلُ عليهمْ بالمالِ ؟!(١) .

وقالَ الحسنُ : (بذلُ المجهودِ في بذلِ الموجودِ منتهى الجودِ)(٢) .

وقيلَ لبعضِ الحكماءِ : مَنْ أحبُّ الناسِ إليكَ ؟ قالَ : مَنْ كثُرَتْ أياديهِ عندي ، قيلَ : فإنْ لمْ يكنْ ؟ قالَ : مَنْ كثُرَتْ أياديَّ عندَهُ(٣) .

وقالَ عبدُ العزيزِ بنُ مروانَ : (إذا الرجلُ أمكنَني مِنْ نفسِهِ حتَّىٰ أضعَ معروفي عندَهُ . . فيدُهُ عندي مثلُ يدي عندَهُ)(٤) .

وقالَ المهديُّ لشَبيبِ بنِ شيبةَ : كيفَ رأيتَ الناسَ في داري ؟ فقالَ يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنَّ الرجلَ منهمْ ليدخلُ راجياً ويخرجُ راضياً(٥) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٨) ، وعنده : (وورث الحسن) بدل (قال : وورث أبي) ، وبنحوه حكاه الطرطوشي في « سراج الملوك » (١/ ٣٧٣) عن عبد الملك بن بحر ، وفي (ب) : (وورث عبد الرحمٰن بن الحارث) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٤٠) عن الحماني .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٤٠) ، وقريب منه عند الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٨٤) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٤٠) .

(٥) رواه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٩/ ٢٧٦) .

وتمثلَ متمثلٌ عندَ عبدِ اللهِ بنِ جعفرٍ فقالَ(١) : [من الكامل]

إِنَّ ٱلصَّنِيعَةَ لا تَكُونُ صَنِيعَةً حَتَّىٰ يُصابَ بِها طَرِيقُ ٱلْمَصْنَعِ
فَإِذا ٱصْطَنَعْتَ صَنِيعَةً فَٱعْمَدْ بِها للهِ أَوْ لِذَوِي ٱلْقَرابَةِ أَوْ دَعِ

فقالَ عبدُ اللهِ بنُ جعفرٍ : إنَّ هـٰذينِ البيتينِ ليبخلانِ الناسَ ، ولكنْ أمطرِ المعروفَ مطراً ؛ فإنْ أصابَ الكرامَ . . كانُوا لهُ أهلاً ، وإنْ أصابَ اللئامَ . . كنتَ لهُ أهلاً(٢) .

* * *

---

(١) البيتان لسيدنا حسان في « ديوانه » (١/ ٤٩٣) .

(٢) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٤٣٦) ، ورواه بنحوه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص ٢٥٤) .

CÖMERTLİĞİN FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; elde servet olmadığı takdîrde, Müslüman'a yakışan, kanâat edip harîs olmamak olduğu gibi, servete sâhip olduğu takdirde de başkalarını kendi üzerine tercîh, cömertlik, hayrât ü hasenât yapmak, cimrilikten kurtulmaktır. Sehâvet, peygamberlerin ahlâkı ve kurtuluşun ana yollarından biridir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلسَّخَاءُ شَجَرَةٌ مِنْ شَجَرِ الْجَنَّةِ أَغْصَانُهَا مُتَدَلِّيَةٌ إِلَى
الْأَرْضِ فَمَنْ أَخَذَ بِغُصْنٍ مِنْهَا قَادَهُ ذٰلِكَ الْغُصْنُ إِلَى الْجَنَّةِ

"Cömertlik, cennet ağaçlarından bir ağaçtır. Dalları dünyaya sarkıtılmıştır. Her kim onun bir dalına yapışırsa o dal onu çeker cennete götürür."[43] Câbir'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

قَالَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى إِنَّ هٰذَا دِينٌ اِرْتَضَيْتُهُ
لِنَفْسِي وَلَنْ يُصْلِحَهُ إِلَّا السَّخَاءُ وَحُسْنُ الْخُلُقِ فَأَكْرِمُوا بِهِمَا
مَا اسْتَطَعْتُمْ

"Cebrâil aleyhisselâm dedi ki; Allahu Teâlâ buyurdu: "Zâtım için râzı olduğum dîn bu İslâm dînidir. Buna yaraşan, ancak cömertlik ve güzel ahlâktır. Gücünüz yettiği kadar bu iki vasıf ile bu dîne

---

[43] İbn Hibbân **"Zuafa"** da ve diğerleri rivâyet etmişlerdir.

ikrâm ediniz."[44] Hz. Âişe'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

"Allahu Teâlâ bütün velîlerini cömert ve güzel ahlâklı kılmıştır."[45] Câbir'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e hangi amelin daha fazîletli olduğu soruldukta:

اَلصَّبْرُ وَالسَّمَاحَةُ

"Sabır ve cömertliktir."[46] buyurmuşlardır. Abdullah b. Ömer'in rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

خُلُقَانِ يُحِبُّهُمَا اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ، وَخُلُقَانِ يَبْغَضُهُمَا اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ، فَأَمَّا اللَّذَانِ يُحِبُّهُمَا اللّٰهُ تَعَالٰى: فَحُسْنُ الْخُلُقِ وَالسَّخَاءُ، وَأَمَّا اللَّذَانِ يُبْغِضُهُمَا اللّٰهُ فَسُوءُ الْخُلُقِ وَالْبُخْلُ، وَإِذَا أَرَادَ اللّٰهُ بِعَبْدٍ خَيْرًا اِسْتَعْمَلَهُ عَلٰى فِى قَضَاءِ حَوَائِجِ النَّاسِ

"İki haslet var ki Allahu Teâlâ onları sever ve iki haslete de buğzeder. Sevdiği hasletler; cömertlik ve güzel ahlâktır. Sevmediği iki huy da, kötü ahlâk ve cimriliktir. Allahu Teâlâ bir kulunun iyiliğini dilediği zaman, onu, insanların işlerini görmekte istihdâm eder."[47] Mikdam b. Şureyh'in babasından, onun da babasından rivâyetinde, dedesi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Beni cennete koyacak bir ameli bana öğret." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ مُوجِبَاتِ الْمَغْفِرَةِ بَذْلُ الطَّعَامِ وَإِفْشَاءُ السَّلَامِ وَحُسْنُ الْكَلَامِ

---

44. Dârekutnî rivâyet etmiştir.
45. Dârekutnî rivâyet etmiştir.
46. İbn Hibbân **"Zuafa"** da rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.
47. Ebû Mansûr Deylemî rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

“Bol yemek yedirmek, herkese selâm vermek ve güzel konuşmak, mağfireti gerektiren sebeplerdendir.”[48] buyurdu. Ebû Hureyre’nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلسَّخَاءُ شَجَرَةٌ فِي الْجَنَّةِ فَمَنْ كَانَ سَخِيًّا أَخَذَ بِغُصْنٍ مِنْهَا
فَلَمْ يَتْرُكْهُ ذٰلِكَ الْغُصْنُ حَتّٰى يُدْخِلَهُ الْجَنَّةَ، وَالشُّحُّ شَجَرَةٌ
فِي النَّارِ فَمَنْ كَانَ شَحِيحًا أَخَذَ بِغُصْنٍ مِنْ أَغْصَانِهَا فَلَمْ
يَتْرُكْهُ ذٰلِكَ الْغُصْنُ حَتّٰى يُدْخِلَهُ النَّارَ

“Cömertlik, cennette bir ağaçtır. Cömert olan, onun bir dalını yakalamıştır. O dal onu cennete götürmeden bırakmaz. Cimrilik de cehennemde bir ağaçtır. Cimri de bu ağacın bir dalına yapışmıştır. O dal, o adamı cehenneme götürmeden bırakmaz.”[49] Ebû Saîd el-Hudrî’nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem:

يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى: اُطْلُبُوا الْفَضْلَ مِنَ الرُّحَمَاءِ مِنْ عِبَادِي
تَعِيشُوا فِي أَكْنَافِهِمْ فَإِنِّي جَعَلْتُ فِيهِمْ رَحْمَتِي وَلَا تَطْلُبُوهُ
مِنَ الْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ فَإِنِّي جَعَلْتُ فِيهِمْ سَخَطِي

“Allahu Teâlâ buyuruyor ki; fazîleti, kullarımın merhametli olanlarında arayın, onlara sığının. Zîra ben rahmetimi onlara yerleştirdim. Katı yüreklilerde fazîlet aramayın. Zîra onlarda da gazabımı yerleştirdim.”[50] buyurmuştur. İbn Abbâs’ın (r.a.) rivayetinde Resûl-i Ekrem şöyle buyurmuştur:

---

[48] Taberânî biraz değişik ifâde ile rivâyet etmiştir.

[49] Dârekutnî rivâyet etmiştir.

[50] İbn Hibbân **“Zuafâ”** da, Harâitî **“Mekârim-i Ahlâk”** da rivâyet etmişlerdir. Hâkim Ali’den rivâyet etti ve isnâdının sahih olduğunu söyledi.

تَجَافَوْا عَنْ ذَنْبِ السَّخِيِّ فَإِنَّ اللّٰهَ اٰخِذٌ بِيَدِهٖ كُلَّمَا عَثَرَ

"Cömerdin kusuruna bakmayın. Zîra o her sürçtüğü zaman, Allahu Teâlâ onun elinden tutar."[51] İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلرِّزْقُ إِلٰى مُطْعِمِ الطَّعَامِ أَسْرَعُ مِنَ السِّكِّينِ إِلٰى ذِرْوَةِ الْبَعِيرِ
وَإِنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى لَيُبَاهِي بِمُطْعِمِ الطَّعَامِ الْمَلَائِكَةَ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ

"Devenin boynuna dayanmış bıçağın kesmesinden daha süratli olan, yemek yedirenin rızkının ayağına gelmesidir. Allahu Teâlâ, yediren kimselerle meleklerine övünür."[52] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ جَوَادٌ يُحِبُّ الْجُودَ وَيُحِبُّ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ وَيَكْرَهُ
سَفْسَافَهَا

"Allah cömerttir, cömertliği ve güzel ahlâkı sever, âdî ahlâkı sevmez."[53] Enes'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den İslâmiyet adına her ne istense verirdi. Bir defa adamın biri sadaka istedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de bir sürü koyun kendisine verdi. Adam köyüne gidince: "Ey ahâli, gelin Müslüman olun. Zîra Muhammed, fakirlik korkusunu yok edecek kadar servet veriyor." diye bağırdı.[54] İbn Ömer'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

51. Harâitî rivâyet etmiştir. İbnü'l-Cevzî ise bunu **"Mevzûat"** ına aldı.
52. Bu ifâde ile aslı bulunamamıştır. Buna benzer bâzı rivâyetler vardır.
53. Harâitî **"Mekârim-i Ahlâk"** da Talha'dan rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır ve sahihtir.
54. Müslim rivâyet etmiştir.

إِنَّ لِلّٰهِ عِبَادًا يَخْتَصُّهُمْ بِالنِّعَمِ لِمَنَافِعِ الْعِبَادِ فَمَنْ بَخِلَ بِتِلْكَ
الْمَنَافِعِ عَلَى الْعِبَادِ نَقَلَهَا اللّٰهُ تَعَالٰى عَنْهُ وَحَوَّلَهَا إِلٰى غَيْرِهٖ

"Allahu Teâlâ'nın bir takım kulları vardır, kamu yararına harcanmak üzere onlara servet vermiştir. Bunlardan cimrilik edenler olursa, o serveti onlardan alır ve başkalarına verir."[55] **Hilâlî**'nin rivâyetinde; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e Anber kabîlesinden bir takım esirler getirildi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bunların öldürülmesini ve yalnız bir tânesinin âzâd edilmesini emretti. Bunun üzerine Hz. Ali:

– "Ya Rasûlallah, Allahımız bir, dînimiz bir, bunların hepsinin suçu da bir, bu adamı niçin istisnâ ediyorsunuz?" diye sordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

نَزَلَ عَلَيَّ جِبْرِيلُ فَقَالَ: اُقْتُلْ هٰؤُلَاءِ وَاتْرُكْ هٰذَا فَإِنَّ اللّٰهَ
تَعَالٰى شَكَرَ لَهُ سَخَاءً فِيهِ

– "Bana Cebrâil aleyhisselâm geldi ve "Bunların hepsini öldür, yalnız bu adamı bırak. Zîra cömertliğinden dolayı Allahu Teâlâ onu beğendi. Allahu Teâlâ'nın hoşuna gitti." dedi." diye cevap verdi.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ ثَمَرَةً وَثَمَرَةُ الْمَعْرُوفِ تَعْجِيلُ السَّرَاحِ

"Her şeyin bir meyvesi vardır. İkrâmın meyvesi de onu acele vermektir." buyurmuştur.

Ömer'in oğlu Nâfî'den rivayette Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

طَعَامُ الْجَوَادِ دَوَاءٌ وَطَعَامُ الْبَخِيلِ دَاءٌ

---

[55] Taberânî **"Kebir"** ve **"Evsat"** ında rivâyet etmiştir.

"Cömerdin yemeği şifâ, cimrinin yemeği ise hastalıktır."[56] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ عَظُمَتْ نِعْمَةُ اللّٰهِ عِنْدَهُ عَظُمَتْ مَؤُنَةُ النَّاسِ عَلَيْهِ

"Allah'ın nîmetleri kimde çoğalırsa, insanların ona yük olması da çoğalır."[57] buyurmuştur. Bu külfete katlanmayanın elinden bu nîmet alınır. **Îsâ aleyhisselâm**:

– "Ateşin yiyemediği şeyi çoğaltın." dedi. Dinleyenler:

– "Bu nedir?" diye sordular. Îsâ aleyhisselâm:

– "İkrâmdır." diye cevap verdi. Hz. Âişe'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلْجَنَّةُ دَارُ الْأَسْخِيَاءِ

"Cennet, cömertlerin yeridir."[58] Ebû Hureyre'nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلسَّخِيُّ قَرِيبٌ مِنَ اللّٰهِ قَرِيبٌ مِنَ النَّاسِ قَرِيبٌ مِنَ الْجَنَّةِ
بَعِيدٌ مِنَ النَّارِ، وَإِنَّ الْبَخِيلَ بَعِيدٌ مِنَ اللّٰهِ بَعِيدٌ مِنَ النَّاسِ بَعِيدٌ
مِنَ الْجَنَّةِ قَرِيبٌ مِنَ النَّارِ، وَجَاهِلٌ سَخِيٌّ أَحَبُّ إِلَى اللّٰهِ مِنْ
عَالِمٍ بَخِيلٍ، وَأَدْوَأُ الدَّاءِ الْبُخْلُ

"Cömert Allah'a yakın, insanlara yakın, cennete yakın ve cehennemden uzaktır. Cimri Allah'tan uzak, insanlardan uzak, cennetten uzak ve cehenneme yakındır. Allah katında cömert bir câhil, cim-

---

[56] İbn Adî ve Dârekutnî rivâyet etmişlerdir.

[57] İbn Adî ve ibn Hibbân **"Zuafâ"** da rivâyet etmişlerdir.

[58] İbn Adî ve Dârekutnî rivâyet ettiler.

ri olan bir âlimden daha sevimlidir. En ağır hastalık, cimrilik hastalığıdır.”[59] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اِصْنَعِ الْمَعْرُوفَ إِلٰى مَنْ هُوَ أَهْلُهُ وَإِلٰى مَنْ لَيْسَ بِأَهْلِهٖ فَإِنْ
أَصَبْتَ أَهْلَهُ فَقَدْ أَصَبْتَ أَهْلَهُ وَإِنْ لَمْ تُصِبْ أَهْلَهُ فَأَنْتَ مِنْ أَهْلِهٖ

“Ehli olsun olmasın, sen iyiliğini yap. Şâyet ehlini buldunsa ne güzel, isâbet ettirdin. Şâyet bulamadınsa, sen iyiliğin ehli olursun.”[60] Başka bir hadîste de şöyle buyrulmuştur:

إِنَّ بُدَلَاءَ أُمَّتِي لَمْ يَدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِصَلَاةٍ وَلَا صِيَامٍ وَلٰكِنْ
دَخَلُوهَا بِسَخَاءِ الْأَنْفُسِ وَسَلَامَةِ الصُّدُورِ وَالنُّصْحِ لِلْمُسْلِمِينَ

“Ümmetimin sâlihlerinin cennete girmeleri, namaz ve oruçları sebebiyle değil, cömertlik, gönüllerinde kimseye karşı gıll u gış olmamaları ve Müslümanlara nasîhatleri sayesindedir.”[61] Ebû Saîd el-Hudrî’nin (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ جَعَلَ لِلْمَعْرُوفِ وُجُوهًا مِنْ خَلْقِهٖ حَبَّبَ
إِلَيْهِمُ الْمَعْرُوفَ وَحَبَّبَ إِلَيْهِمْ فِعَالَهُ، وَوَجَّهَ طُلَّابَ
الْمَعْرُوفِ إِلَيْهِمْ وَيَسَّرَ عَلَيْهِمْ إِعْطَاءَهُ كَمَا يَسَّرَ الْغَيْثَ إِلَى
الْبَلْدَةِ الْجَدْبَةِ فَيُحْيِيهَا وَيُحْيِى بِهٖ أَهْلَهَا

“Allahu Teâlâ bir takım insanları iyilik için yarattı, iyiliği onlara

---

[59] Tirmizî, garîb olduğunu söyledi. Tam metni Dârekutnî rivâyet etmiştir.

[60] Dârekutnî mürsel olarak rivâyet etmiştir.

[61] Dârekutnî ve diğerleri rivâyet etmiştir.

sevdirdi ve iyilik ile uğraşmayı da onlara sevdirdi. Yardım ve iyilik isteyenleri de onlara yöneltti. Vermek sebeplerini de onlara kolaylaştırdı. Kıtlık olan kurak yerlere yağmuru gönderip, kurumuş toprakları ve oralarda yaşayanları hayata kavuşturduğu gibi."[62] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

كُلُّ مَعْرُوفٍ صَدَقَةٌ وَكُلُّ مَا أَنْفَقَ الرَّجُلُ عَلٰى نَفْسِهٖ وَأَهْلِهٖ
كُتِبَتْ لَهُ صَدَقَةٌ

"Her iyilik bir sadakadır. Hattâ kişinin kendi nefsine ve âile efrâdına infak ettiği de kendisi için sadaka olarak yazılır."[63] Diğer hadîste de:

كُلُّ مَعْرُوفٍ صَدَقَةٌ وَالدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهٖ

"Her iyilik sadakadır, hayra delâlet eden, o hayrı yapmış gibidir."[64] buyruldu. Başka bir hadîste de şöyle buyrulmuştur:

كُلُّ مَعْرُوفٍ فَعَلْتَهُ إِلٰى غَنِيٍّ أَوْ فَقِيرٍ صَدَقَةٌ

"Zengin olsun fakir olsun, yapmış olduğun her iyilik senin için bir sadakadır."[65]

Rivayete göre Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma: *"Sâmirî'yi öldürme. Zîra o, cömerttir."* buyurdu.

Câbir anlatıyor: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir yere bir müfreze gönderdi. Sa'd'ın oğlu Kays'ı da onlara kumandan tâyin etti. Bunlar sıkıştı ve bir ara iyice acıktılar. Sa’d kendi kesesinden bunlara dokuz deve kesti ve yedirdi. Bunlar dönüşlerinde vaziyeti Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e bildirdiler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[62] Dârekutnî rivâyet etmiştir. Hâkim de Alî'den sahih olarak rivâyet etmiştir.

[63] Birinci cümle Buhârî ile Müslim'dedir.

[64] Dârekutnî rivâyet etmiştir.

[65] Dârekutnî rivâyet etmiştir.

إِنَّ الْجُودَ لَمِنْ شِيمَةِ أَهْلِ ذٰلِكَ الْبَيْتِ

“Cömertlik, o ev halkının tabiatidir.”[66] buyurdu.”

Diğer Rivâyetler

Hz. Ali (r.a.): “Dünyalık sana yöneldiği zaman, sen de vermesini bil. Zîra vermek, onu tüketmez. Dünyalık senden yüz çevirdiği zaman, yine ver. Çünkü o devamlı kalmaz.” buyurdu. Ve şu şiiri söyledi:

“Dünya sana yöneldiği zaman cimrilik etme! Zîra cömertlik onu eksiltmez.

Dünya senden yüz çevirmeye başlarsa, daha çok cömertlik et, yüz çevirdiği zaman hamd etmek, ona haleftir.”

Muâviye, Hz. Ali’nin oğlu Hasan’a (Allah hepsinden râzı olsun) mürüvvet, ululuk ve keremden sordu. **Hasan**: “Mürüvvet, kulun, dînini muhâfaza edip nefsini korkutması, misâfirini iyi karşılaması, münâzaalarda güzel davranması demektir. Ululuk ise komşuya eziyet etmemek ve zorluklara göğüs germektir. Kerem de istemeden vermek, yerinde yemek yedirmek, sâile yumuşak davranmak ve bol vermektir.” demiştir.

Hz. Ali’nin oğlu **Hasan**’a bir adam bir mektup getirdi. Hz. Hasan mektubu açmadan: “İsteğin yerine getirilecektir.” dedi. Ve adamı gönderdi. Orada bulunanlar:

---

[66] Dârekutnî rivâyet etmiştir.

– "Mektubu bir kere okuyup baksan da sonra cevap versen olmaz mı idi?" dediler. Hz. Hasan:

Mektubu okuyuncaya kadar onu karşımda tutsam, onun çekeceği zilletten Allah beni mesûl tutar. Bundan dolayı onu bekletmedim, dedi.

Semmâk: "Servetiyle memleketler satın aldığı halde yapacağı ikrâm ile gönülleri satın almayan adama şaşarım." demiştir. Arabın birine:

– "Efendiniz kimdir?" diye sordular. Arab:

– "Kötü sözlerimize dayanan, isteyicilerimize veren, câhillerimize de göz yumandır." dedi. Hz. Hüseyin'in oğlu Ali: "Ben isteyenlere vermem." diyen adam cömert sayılmaz. Hakîkî cömert, Allah'a itâat eden kullarına Allah hakkını ödeyen, bunun karşılığında teşekkür beklemeyen ve bunu yalnız Allah için yapan kimsedir." demiştir. **Hasan-ı Basrî**'ye:

– "Cömertlik nedir? diye sorduklarında, Hasan-ı Basrî:

– "Allah rızâsı uğrunda servetini sarf etmektir." dedi. Kendisine:

– "Yâ Hazm, mala bağlanmak nedir?" diye sorduklarında, Hasan:

– "Allah için onu vermektir." dedi. Kendisine:

– "İsrâf nedir?" diyenlere:

– "Makam sevgisi yolunda infaktır." dedi.

Câfer-i Sâdık: "Akıldan daha yardımcı bir varlık, cehâletten daha büyük felâket, meşveretten daha büyük yardımcı olamaz.

İyi biliniz ki Allahu Teâlâ, “Ben cömerdim, kerem sâhibiyim, cimri ve alçak insanlar bana mücâvir olamaz. Cimrilik ve alçaklık küfürden gelir. Ehl-i küfür cehennemliktir. Cömertlik ve kerem îmandandır. Îman ehli ise cennettedir.” dedi.”

Huzeyfe: “Nice fâcirler var ki, geçim husûsunda aldırış etmezler, cömertlikleri sebebiyle cennete girerler.” demiştir. Rivâyete göre **Ahnef b. Kays**, elinde bir kuruş bulunan bir adam gördü. Adama:

– “Bu dirhem kimindir?” diye sordu. Adam:

– “Benimdir.” dedi. Ahnef:

– “Hayır, sen onu elinden çıkarmadıkça (bir hayra vermedikçe) senin olamaz.” dedi. Şâir bu meâlde şöyle diyor:

“Malını elinde tuttuğun müddetçe, sen malınınsın. Onu infak ettiğin zaman, o mâl senin olur.”

Vâsıl b. Atâ’ya gazzâl (iplik satıcısı) derlerdi. Hâlbuki o öyle değildi. Ancak kendisi iplikçiler arasında oturur ve zayıf bir kadın gördüğü zaman, ona ikramda bulunurdu. **Asmâî** diyor ki: “Hz. Hasan kardeşi Hüseyin’e bir mektup yazarak, şâirlere para verdiği için kendisini kınamıştı. Hazret-i Hüseyin verdiği cevapta: “Malın hayırlısı, kulun şeref ve ırzını koruması için sarf ettiği kısımdır.” dedi.”

Süfyân b. Uyeyne’ye sehâvetten sordular. O da: “Sehâvet, dost ve ahbâba iyilikte ve ikrâmda bulunmaktır.” dedi. Yine Süfyân şöyle anlatıyor: “Babam, elli bin dirhem miras aldı. Bunları kese kese, avuç avuç, dost ve ahbaplarına dağıttı. “Ben dostlarımın cennete girmeleri için duâ edip dururken, dünya malını onlardan esirgeyeyim mi?” dedi.”

Hasan-ı Basrî de: "Bütün imkânlarla mevcûdunu harcamaya çalışmak, cömertliğin son haddidir." dedi.

Hakîmin birine:

– "En çok kimi seversin?" diye sordular. Hakim:

– "Kimin bana daha çok iyiliği dokunursa." dedi. Kendisine:

– "Böyle bir kimse bulunmazsa, en çok kimi seversin?" dediler. Hakim, benim iyiliğim en çok kime dokunursa." diye cevap verdi.

Abdülâzîz b. Mervân: "Kim bana kendisine iyilik yapma imkânlarını verirse, benim nazarımda onun eli ile benim elim birdir." demiştir. Mehdî, Şebîb'e:

– "Benim evime gelen insanları nasıl görüyorsun?" diye sordu. Şebîb:

– "Ey mü'minlerin emîri, ümit ile giriyor ve memnun olarak çıkıyorlar." dedi. Şâirin biri **Abdullah b. Câfer**' in huzûrunda: *"İyilik, yerini bulmayınca iyilik sayılmaz. Yaptığın iyiliği Allah için ve yakınların için yap veyâhut terk eyle."* dedi. Abdullah: "Fakat bu iki beyit, insanı cimrileştirir. Bence iyiliği her tarafa yağdır, ehlini bulursa ne güzel. bulmazsa sen ehli olursun." dedi.

حكايات الأسخياء

عنْ محمدِ بنِ المنكدرِ ، عنْ أمِّ درَّةَ[1] ـ وكانَتْ تخدمُ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ـ قالَتْ : إنَّ ابنَ الزبيرِ بعثَ إليها[2] بمالٍ في غِرارتينِ ثمانينَ ومئةِ ألفِ درهمٍ ، فدعَتْ بطبقٍ ، فجعلَتْ تقسمُهُ بينَ الناسِ ، فلما أمسَتْ ، قالَتْ : يا جاريةُ ؛ هلمِّي فُطُوري ، فَجَاءَتْها بخبزٍ وزيتٍ ، فقالَتْ لها أمُّ درةَ : ما استطعتِ فيما قسمتِ اليومَ أنْ تشتري لنا بدرهمٍ لحماً نفطرُ عليهِ ؟ فقالَتْ : لوْ كنتِ ذكرتيني . . لفعلتُ[3] .

وعنْ أبانَ بنِ عثمانَ قالَ : أرادَ رجلٌ أنْ يضارَّ عبدَ اللهِ بنَ عباسٍ ، فأتىٰ وجوهَ قريشٍ فقالَ : يقولُ لكمْ عبدُ اللهِ : تغدَّوا عندي اليومَ ، فأتوهُ حتَّىٰ ملؤوا عليهِ الدارَ ، فقالَ : ما هٰذا ، فأُخبرَ الخبرَ ، فأمرَ عبدُ اللهِ بشراءِ فاكهةٍ ، وأمرَ قوماً فطبخوا ، وخبزوا ، وقُدِّمَتِ الفاكهةُ إليهِمْ ، فلمْ يفرغوا منها حتَّىٰ وُضعَتِ الموائدُ ، فأكلوا حتَّىٰ صدروا ، فقالَ عبدُ اللهُ لوكلائِهِ : أموجودٌ كلَّما أردتُ في السوقِ مثلُ هٰذا ؟ قالوا : نعمْ ،

---

[1] قال الحافظ الزبيدي في «الإتحاف» (٨/ ١٨١): (هٰكذا ضبطه غير واحد بضم الدال المهملة)، وضبطه الحافظ ابن حجر في «تبصير المنتبه» (٢/ ٥٦٠): ذَرَّة، بفتح الذال المعجمة.

[2] أي : لعائشة رضي الله تعالىٰ عنها .

[3] رواه هناد في « الزهد » (٦١٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٤٧) ، ولفظه عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٢٧) .

قالَ : فليتغدَّ عندَنا هؤلاءِ في كلِّ يومٍ⁽¹⁾ .

وقالَ مصعبُ بنُ الزبيرِ : حجَّ معاويةُ رضيَ اللهُ عنهُ ، فلمَّا انصرفَ . . مرَّ بالمدينةِ ، فقالَ الحسينُ بنُ عليٍّ لأخيهِ الحسنِ رضيَ اللهُ عنهمْ : لا تلقَهُ ولا تسلِّمْ عليهِ ، فلمَّا خرجَ معاويةُ . . قالَ الحسنُ : إنَّ علينا دَيناً ولا بدَّ لنا مِنْ إتيانِهِ ، فركبَ في أثرِهِ فلحقَهُ ، فسلَّمَ عليهِ وأخبرَهُ بدَينِهِ ، فمرُّوا عليهِ ببُخْتيٍّ عليهِ ثمانونَ ألفَ دينارٍ وقدْ أعيا وتخلَّفَ عنِ الإبلِ وقومٌ يسوقونَهُ ، فقالَ معاويةُ : ما هـٰذا ؟ فذُكِرَ لهُ ، فقالَ : اصرفوهُ بما عليهِ إلىٰ أبي محمدٍ⁽²⁾ .

وعنْ واقدِ بنِ محمدٍ الواقديِّ قالَ : حدثَنا أبي أنَّهُ رفعَ رقعةً إلى المأمونِ يذكرُ فيها كثرةَ الدينِ وقلَّةَ صبرِهِ عليهِ ، فوقَّعَ المأمونُ علىٰ ظهرِ رقعتِهِ : إنَّكَ رجلٌ اجتمعَ فيكَ خصلتانِ : سخاءٌ ، وحياءٌ ، فأمَّا السخاءُ . . فهوَ الذي أطلقَ ما في يديكَ ، وأمَّا الحياءُ . . فهوَ الذي يمنعُكَ مِنْ تبليغِنا ما أنتَ عليهِ ، وقدْ أمرتُ لكَ بمئةِ ألفِ درهمٍ ، فإنْ كنتُ قدْ أصبتُ . . فازدَدْ في بسطِ يدِكَ ، وإنْ لمْ أكنْ قدْ أصبتُ . . فجنايتُكَ علىٰ نفسِكَ ، وأنتَ حدَّثتَني وكنتَ علىٰ قضاءِ الرشيدِ : عنْ محمدِ بنِ إسحاقَ ، عنِ الزهريِّ ، عنْ أنسٍ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ للزبيرِ بنِ العوَّامِ :

---

(1) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٢٨) ، والقشيري في « رسالته » (ص٤٢٢) .

(2) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٢٨) .

« يا زبيرُ ؛ اعلمْ أنَّ مفاتيحَ أرزاقِ العبادِ بإزاءِ العرشِ ، يبعثُ اللهُ عزَّ وجلَّ إلىٰ كلِّ عبدٍ بقدْرِ نفقتِهِ ؛ فمَنْ كثَّرَ . . كثَّرَ لهُ ، ومَنْ قلَّلَ . . قلَّلَ لَهُ » ، وأنتَ أعلمُ . قالَ الواقديُّ : فواللهِ ؛ لَمذاكرةُ المأمونِ إيَّايَ الحديثَ أحبُّ إليَّ مِنَ الجائزةِ وهيَ مئةُ ألفِ درهمٍ[1] .

وسألَ رجلٌ الحسنَ بنَ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُما حاجةً فقالَ لهُ : يا هٰذا ؛ حقُّ سؤالِكَ إيايَ يعظمُ لديَّ ، ومعرفتي بما يجبُ لكَ تكبرُ عليَّ ، ويدي تعجزُ عنْ نيلِكَ بما أنتَ أهلُهُ ، والكثيرُ في ذاتِ اللهِ تعالىٰ قليلٌ ، وما في ملكي وفاءٌ لشكرِكَ ، فإنْ قبلتَ الميسورَ ، ورفعتَ عنِّي مؤنَةَ الاحتمالِ والاهتمامِ لما أتكلَّفُهُ مِنْ واجبِكَ . . فعلتُ ، فقالَ : يا بنَ رسولِ اللهِ ؛ أقبلُ وأشكرُ العطيَّةَ ، وأعذرُ على المنعِ ، فدعا الحسنُ بوكيلِهِ ، وجعلَ يحاسبُهُ علىٰ نفقاتِهِ حتَّى استقصاها ، فقالَ : هاتِ الفاضلَ مِنَ الثلاثِ مئةِ ألفِ درهمٍ ، فأحضرَ خمسينَ ألفاً ، قالَ : فما فعلتَ بالخمسِ مئةِ دينارٍ ؟ قالَ : هيَ عندي ، قالَ : أحضرْها ، فأحضرَها ، فدفعَ الدنانيرَ والدراهمَ إلى الرجلِ ، وقالَ : هاتِ مَنْ يحملُها لكَ ، فأتاهُ بحمالينَ ، فدفعَ إليهِ الحسنُ رداءَهُ لكراءِ الحملِ ، فقالَ لهُ مواليهِ : واللهِ ؛ ما عندَنا درهمٌ ، فقالَ :

---

(١) رواه بتمامه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٣/٢٢٨) ، وهو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٢٨) ، وروى المرفوع وحده أبو نعيم في « الحلية » (١٠/٢١٦) ، والديلمي في « مسند الفردوس » (٨٥٥٤) بنحوه .

ولكنِّي أرجو أنْ يكونَ لي عندَ اللهِ أجرٌ عظيمٌ(١) .

واجتمعَ قرّاءُ البصرةِ إلى ابنِ عباسٍ وهوَ عاملُ البصرةِ ، فقالوا : لنا جارٌ صوَّامٌ قوَّامٌ يتمنَّىٰ كلُّ واحدٍ منَّا أنْ يكونَ مثلَهُ ، وقدْ زوَّجَ بنيَّةً لهُ مِنِ ابنِ أخيهِ وهوَ فقيرٌ وليسَ عندَهُ ما يجهِّزُها بهِ ، فقامَ عبدُ اللهِ بنُ عباسٍ ، فأخذَ بأيديهِمْ ، وأدخلَهُمْ دارَهُ ، وفتحَ صندوقاً فأخرجَ منهُ ستَّ بُدَرٍ ، فقالَ : احملوا ، فحملوا ، فقالَ ابنُ عباسٍ : ما أنصفْناهُ ، أعطيناهُ ما يشغلُهُ عنْ قيامِهِ وصيامِهِ ، ارجعُوا بنا . . نكنْ أعوانَهُ علىٰ تجهيزِها ، فليسَ للدنيا مِنَ القدْرِ ما يشغلُ مؤمناً عنْ عبادةِ ربِّهِ تعالىٰ ، وما بنا مِنَ التكبُّرِ ما لا نخدمُ أولياءَ اللهِ تعالىٰ ، ففعلَ وفعلوا(٢) .

وحُكيَ أنَّهُ لمَّا أجدبَ الناسُ بمصرَ وعبدُ الحميدِ بنُ سعدٍ أميرُهُمْ ، فقالَ : واللهِ ؛ لأُعْلِمَنَّ الشيطانَ أنِّي عدوُّهُ ، فعالَ محاويجَهُمْ إلىٰ أنْ رخُصَتِ الأسعارُ ، ثمَّ عُزِلَ عنهُمْ ، فرحلَ وللتجارِ عليهِ ألفُ ألفِ درهمٍ ، فرهنَهُمْ بها حليَّ نسائِهِ ، وقيمتُهُ خمسةُ آلافِ ألفِ درهمٍ(٣) ، فلمَّا تعذَّرَ عليهِ ارتجاعُها . . كتبَ إليهِمْ ببيعِها ، ودفعِ الفاضلِ مِنْها عنْ حقوقِهِمْ إلىٰ مَنْ لمْ تنلْهُ صِلاتُهُ(٤) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣١) ، وأورده مختصراً القشيري في « رسالته » (ص٤٢٣) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣١) ، وانظر « ثمرات الأوراق » (ص٤٤٠) ، و« المستطرف » (١/ ٤٩٢-٤٩٣) .

(٣) في غير (ج) : (وقيمته خمس مئة ألف ألف درهم) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٢) .

وكانَ أبو طالبِ بنُ كثيرٍ شيعياً ، فقالَ لهُ رجلٌ : بحقِّ عليِّ بنِ أبي طالبٍ ؛ لمَّا وهبتَ لي نِحلتَكَ بموضعِ كذا ، قالَ : قدْ فعلتُ ، وحقِّهِ ؛ لأعطينَّكَ ما يليها ، وكانَ ذلكَ أضعافَ ما طلبَ الرجلُ(١) .

وكانَ أبو مرثدٍ أحدَ الكرماءِ ، فمدحَهُ بعضُ الشعراءِ ، فقالَ للشاعرِ : واللهِ ؛ ما عندي ما أعطيكَ ، ولكنْ قدِّمْني إلى القاضي وادَّعِ عليَّ بعشرةِ آلافِ درهمٍ ، حتَّىٰ أقرَّ لكَ بها ، ثمَّ احبسْني ، فإنَّ أهلي لا يتركوني محبوساً ، ففعلَ ذلكَ ، فلمْ يُمسِ حتَّىٰ دُفعَ إليهِ عشرةُ آلافِ درهمٍ ، وأُخرِجَ أبو مرثدٍ مِنَ الحبسِ(٢) .

وكانَ معنُ بنُ زائدةَ عاملاً على العراقينِ بالبصرةِ ، فحضرَ بابَهُ شاعرٌ ، فأقامَ مدَّةً ، وأرادَ الدخولَ علىٰ معنٍ ، فلمْ يتهيَّأْ لهُ ، فقالَ يوماً لبعضِ خدمِ معنٍ : إذا دخلَ الأميرُ البستانَ . . فعرِّفْني ، فلمَّا دخلَ . . أعلمَهُ ، فكتبَ الشاعرُ بيتاً علىٰ خشبةٍ وألقاها في الماءِ الذي يدخلُ بستانَ معنٍ ، وكانَ معنٌ علىٰ رأسِ الماءِ ، فلمَّا بصرَ بالخشبةِ . . أخذَها وقرأَها ؛ فإذا فيها مكتوبٌ : [من الطويل]

أَيا جُودَ مَعْنٍ ناجِ مَعْناً بِحاجَتِي فَما لِي إِلَىٰ مَعْنٍ سِواكَ شَفِيعُ

فقالَ : مَنْ صاحبُ هٰذهِ ؟ فدُعيَ بالرجلِ ، فقالَ لهُ : كيفَ قلتَ ؟

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٢) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٢)، والقشيري في « رسالته » (ص٤٢٣).

فقالَهُ ، فأمرَ لهُ بعشرِ بُدَرٍ ، فأخذَها ، ووضعَ الأميرُ الخشبةَ تحتَ بساطِهِ ، فلمَّا كانَ اليومُ الثاني . . أخرجَها مِنْ تحتِ البساطِ وقرأَ ما فيها ، ودعا بالرجلِ فدفعَ إليهِ مئةَ ألفِ درهمٍ ، فلمَّا أخذَها الرجلُ . . تفكَّرَ وخافَ أنْ يأخذَ منهُ ما أعطاهُ ، فخرجَ ، فلمَّا كانَ اليومُ الثالثُ . . قرأَ ما فيها ودعا بالرجلِ ، فطُلبَ فلمْ يُوجدْ ، فقالَ معنٌ : حقٌّ عليَّ أنْ أعطيَهُ حتَّىٰ لا يبقىٰ في بيتِ مالي درهمٌ ولا دينارٌ(١) .

وقالَ أبو الحسنِ المدائنيُّ : خرجَ الحسنُ والحسينُ وعبدُ اللهِ بنُ جعفرٍ رضيَ اللهُ عنهُمْ حُجاجاً ، ففاتَهُمْ أثقالُهُمْ ، فجاعوا وعطشوا ، فمرُّوا بعجوزٍ في خباءٍ لها ، فقالوا : هلْ مِنْ شرابٍ ؟ فقالَتْ : نعمْ ، فأناخوا إليها وليسَ لها إلا شُويهةٌ في كسرِ الخيمةِ ، فقالَتِ : احلبوها وامتذقوا لبنَها ، ففعلوا ذلكَ ، ثمَّ قالوا لها : هلْ مِنْ طعامٍ ؟ قالَتْ : لا إلا هـٰذهِ الشاةُ ، فليذبحْها أحدُكُمْ حتَّىٰ أهيِّيءَ لكمْ ما تأكلونَ ، فقامَ إليها أحدُهُمْ فذبحَها وكشطَها ، ثمَّ هيأَتْ لهُمْ طعاماً ، فأكلُوا وأقاموا حتَّىٰ أبردوا ، فلمَّا ارتحلوا . . قالوا لها : نحنُ نفرٌ مِنْ قريشٍ نريدُ هـٰذا الوجهَ ، فإذا رجعنا سالمينَ . . فألمِّي بنا ؛ فإنَّا صانعونَ بكِ خيراً ، ثمَّ ارتحلوا ، وأقبلَ زوجُها فأخبرَتْهُ بخبرِ القومِ والشاةِ ، فغضبَ الرجلُ ، وقالَ : ويلَكِ ؛ تذبحينَ شاتي لقومٍ لا تعرفينَهُمْ ، ثمَّ تقولينَ : نفرٌ مِنْ قريشٍ ، قالَ : ثمَّ بعدَ مدةٍ ألجأتْهُما الحاجةُ إلىٰ دخولِ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٢) ، وانظر « ثمرات الأوراق » (ص٤٤٠) ، و« المستطرف » (١/ ٤٩٢ـ٤٩٣) .

المدينةِ ، فدخلاها وجعلا ينقلانِ البعرَ إليها ويبيعانِهِ ، ويتعيَّشانِ بثمنِهِ ، فمرَّتِ العجوزُ في بعضِ سككِ المدينةِ ؛ فإذا الحسنُ بنُ عليٍّ جالسٌ علىٰ بابِ دارِهِ ، فعرفَ العجوزَ وهيَ لهُ منكرةٌ ، فبعَثَ غلامَهُ ودعا العجوزَ ، فقالَ لها : يا أمةَ اللهِ ؛ أتعرفيني ؟ قالَتْ : لا ، قالَ : أنا ضيفُكِ يومَ كذا وكذا ، قالتِ العجوزُ : بأبي أنتَ وأمّي ، أنتَ هوَ ؟ قالَ : نعمْ ، ثمَّ أمرَ الحسنُ فاشترَوا لها مِنْ شاءِ الصدقةِ ألفَ شاةٍ ، وأمرَ لها معَها بألفِ دينارٍ ، وبعثَ بها معَ غلامِهِ إلى الحسينِ ، فقالَ لها الحسينُ : بكمْ وصَلَكِ أخي ؟ قالَتْ : بألفِ شاةٍ وألفِ دينارٍ ، فأمرَ لها الحسينُ أيضاً بمثلِ ذلكَ ، ثمَّ بعثَ بها معَ غلامِهِ إلىٰ عبدِ اللهِ بنِ جعفرٍ ، فقالَ لها : بكمْ وصلكِ الحسنُ والحسينُ ؟ قالَتْ : بألفي شاةٍ وألفي دينارٍ ، فأمرَ لها عبدُ اللهِ بألفي شاةٍ وألفي دينارٍ ، وقالَ لها : لوْ بدأتِ بي . . لأتعبتُهُما ، فرجعَتِ العجوزُ إلىٰ زوجِها بأربعةِ آلافِ شاةٍ ، وأربعةِ آلافِ دينارٍ(١) .

وخرجَ عبدُ اللهِ بنُ عامرِ بنِ كريزٍ مِنَ المسجدِ يريدُ منزلَهُ ، وهوَ وحدَهُ ، فقامَ إليهِ غلامٌ مِنْ ثقيفٍ ، فمشىٰ إلىٰ جانبِهِ ، فقالَ لهُ عبدُ اللهِ : ألكَ حاجةٌ يا غلامُ ؟ قالَ : صلاحُكَ وفلاحُكَ ، رأيتُكَ تمشي وحدَكَ ، فقلتُ : أقيكَ بنفسي ، وأعوذُ باللهِ إنْ طارَ بجنابِكَ مكروهٌ ، فأخذَ عبدُ اللهِ بيدِهِ ومشىٰ معَهُ إلىٰ منزلِهِ ، ثمَّ دعا بألفِ دينارٍ ، فدفعَها إلى الغلامِ ، وقالَ :

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٣) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ١٨٥) : (هكذا أخرجه المدائني بأسانيده) .

استنفقْ هـٰذهِ ، فنعمَ ما أدَّبَكَ أهلُكَ(١) .

وحُكِيَ أنَّ قوماً مِنَ العربِ جاؤوا إلىٰ قبرِ بعضِ أسخيائِهِمْ للزيارةِ ، فنزلوا عندَ قبرِهِ ، وباتوا عندَهُ وقدْ كانوا جاؤوا مِنْ سفرٍ بعيدٍ ، فرأىٰ رجلٌ منهمْ في النومِ صاحبَ القبرِ وهوَ يقولُ لَهُ : هلْ لكَ أنْ تبادلَ بعيرَكَ بنجيبي ؟ وكانَ السخيُّ الميتُ قدْ خلَّفَ نجيباً معروفاً بهِ ، ولهـٰذا الرجلِ بعيرٌ سمينٌ ، فقالَ لهُ في النومِ : نعمْ ، وباعَ في النومِ بعيرَهُ بنجيبِهِ ، فلمَّا وقعَ بينهُما العقدُ . . عمدَ هـٰذا الرجلُ إلىٰ بعيرِهِ فنحرَهُ في النومِ ، فانتبَهَ الرجلُ مِنْ نومِهِ ؛ فإذا الدمُ يثجُّ مِنْ نحرِ بعيرِهِ ، فقامَ الرجلُ منَ النومِ فنحرَهُ ، وقسَّمَ لحمَهُ ، فطبخوهُ وقضَوا حاجتهُمْ منهُ ، ثمَّ رحلوا وساروا ، فلما كانَ اليومُ الثاني وهمْ في الطريقِ . . استقبلَهُمْ ركبٌ ، فقالَ رجلٌ منهُمْ : مَنْ فلانُ بنُ فلانٍ منكمْ ؟ باسمِ ذلكَ الرجلِ ، فقالَ : أنا ، فقالَ : هلْ بعتَ مِنْ فلانٍ شيئاً ؟ وذكرَ الميتَ صاحبَ القبرِ ، قالَ : نعمْ ، بعتُ منهُ بعيري بنجيبِهِ في النومِ ، فقالَ : خذْ ، هـٰذا نجيبُهُ ، ثمَ قالَ : هوَ أبي ، وقدْ رأيتُهُ في النومِ وهوَ يقولُ : إنْ كنتَ ابني . . فادفعْ نجيبي إلىٰ فلانٍ وسمَّاهُ(٢) .

وقدمَ رجلٌ مِنْ قريشٍ مِنَ السفرِ ، فمرَّ برجلٍ مِنَ الأعرابِ علىٰ قارعةِ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٤) ، وفيه : (صار) بدل (طار) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ١٨٥) : (هكذا أخرجه أبو الحسن المدائني في « أخبار الأسخياء ») .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٦) .

الطريقِ قدْ أقعدَهُ الدهرُ ، وأضرَّ بهِ المرضُ ، فقالَ : يا هـٰذا ؛ أعِنَّا على الدهرِ ، فقالَ الرجلُ لغلامِهِ : ما بقيَ معكَ مِنَ النفقةِ . . فادفعْهُ إليهِ ، فصبَّ الغلامُ في حجرِ الأعرابيِّ أربعةَ آلافِ درهمٍ ، فذهبَ لينهضَ ، فلمْ يقدرْ مِنَ الضعفِ فبكىٰ ، فقالَ لهُ الرجلُ : ما يبكيكَ ؟ لعلَّكَ استقللتَ ما أعطيناكَ ؟ قالَ : لا ، ولكنْ ذكرتُ ما تأكلُ الأرضُ مِنْ كرمِكَ فأبكاني(١) .

واشترىٰ عبدُ اللهِ بنُ عامرٍ مِنْ خالدِ بنِ عقبةَ بنِ أبي معيطٍ دارَهُ التي في السوقِ بتسعينَ ألفَ درهمٍ ، فلمَّا كانَ الليلُ . . سمعَ بكاءَ أهلِ خالدٍ ، فقالَ لأهلِهِ : ما لهؤلاءِ ؟ قالوا : يبكونَ لدارِهِمْ ، قالَ : يا غلامُ ؛ ائتِهِمْ فأعلمْهُمْ أنَّ الدارَ والمالَ لهُمْ جميعاً(٢) .

وقيلَ : أنفذَ هارونُ الرشيدُ إلىٰ مالكِ بنِ أنسٍ رضيَ اللهُ عنهُما خمسَ مئةِ دينارٍ ، فبلغَ ذلكَ الليثَ بنَ سعدٍ ، فأنفذَ إليهِ ألفَ دينارٍ ، فغضبَ هارونُ وقالَ : أعطيتُهُ خمسَ مئةٍ وتعطيهِ ألفاً وأنتَ مِنْ رعيَّتي ؟! فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنَّ لي مِنْ غلَّتي كلَّ يومٍ ألفَ دينارٍ ، فاستحييتُ أنْ أعطيَ مثلَهُ أقلَّ مِنْ دخلِ يومٍ(٣) .

وحُكِيَ أنَّهُ لمْ تجبْ عليهِ الزكاةُ معَ أنَّ دخلَهُ كلَّ يومٍ ألفُ دينارٍ(٤) .

---

(١) رواه ابن حبان في « روضة العقلاء » (ص٢٤٨) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٣٨٨) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٩) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٩) .

ورُوِيَ أنَّ امرأةً سألَتِ الليثَ بنَ سعدٍ رحمةُ اللهِ عليهِ شيئاً مِنْ عسلٍ ، فأمرَ لها بزقٍّ مِنْ عسلٍ ، فقيلَ لهُ : إنَّها كانَتْ تقنعُ بدونِ هٰذا ، فقالَ : إنَّها سألَتْ علىٰ قدرِها ، ونعطيها علىٰ قدْرِ النعمةِ علينا(١) .

وكانَ الليثُ بنُ سعدٍ لا يتكلَّمُ كلَّ يومٍ حتَّىٰ يتصدَّقَ علىٰ ثلاثِ مئةٍ وستينَ مسكيناً(٢) .

وقالَ الأعمشُ : اشتكتْ شاةٌ عندي ، فكَانَ خيثمةُ بنُ عبدِ الرحمٰنِ يعودُها بالغداةِ والعشيِّ ، ويسألُني : هلِ استوفَتْ علفَها ؟ وكيفَ صبرُ الصبيانِ منذُ فقدوا لبنَها ؟ وكانَ تحتي لَبَدٌ أجلسُ عليهِ ؛ فإذا خرجَ . قال : خذْ ما تحتَ اللَّبدِ ، حتَّىٰ وصلَ إليَّ في علَّةِ الشاةِ أكثرُ مِنْ ثلاثِ مئةِ دينارٍ مِنْ برِّهِ ، حتَّىٰ تمنيتُ أنَّ الشاةَ لمْ تبرأْ(٣) .

وقالَ عبدُ الملكِ بنُ مروانَ لأسماءَ بنِ خارجةَ : بلغَني عنكَ خصالٌ ، فحدِّثْني بها ، فقالَ : هي مِنْ غيري أحسنُ منها مِنِّي ، قالَ : عزمتُ عليكَ إلا حدثتَني بها ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ ما مددتُ رجلي بينَ يدي جليسٍ لي قطُّ ، ولا صنعتُ طعاماً قطُّ فدعوتُ إليهِ قوماً إلا كانوا أمنَّ عليَّ منِّي عليهِمْ ، ولا نصبَ لي رجلٌ وجهَهُ قطُّ ليسألَني شيئاً فاستكثرتُ شيئاً أعطيتُهُ إيَّاهُ(٤) .

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٩)، والقشيري في « رسالته » (ص٤٢٣).

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٩) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٩) .

(٤) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٠) .

ودخلَ سعيدُ بنُ خالدٍ علىٰ سليمانَ بنِ عبدِ الملكِ ، وكانَ سعيدٌ رجلاً جواداً ، فإذا لمْ يجدْ شيئاً . . كتبَ لمَنْ سألَهُ صكّاً علىٰ نفسِهِ حتَّىٰ يخرجَ عطاؤُهُ ، فلمَّا نظرَ إليهِ سليمانُ . . تمثَّلَ بهـٰذا البيتِ فقالَ : [من الكامل]

إنِّي سَمِعْتُ مَعَ ٱلصَّباحِ مُنادِياً يا مَنْ يُعِينُ عَلَى ٱلْفَتَى ٱلْمِعْوانِ

ثمَّ قالَ : حاجتُكَ ؟ قالَ : دَيني ، قالَ : وكمْ هوَ ؟ قالَ : ثلاثونَ ألفَ دينارٍ ، قالَ : دينُكَ ومثلُهُ(١) .

وقيلَ : مرضَ قيسُ بنُ سعدِ بنِ عبادةَ ، فاستبطأَ إخوانَهُ ، فقيلَ : إنَّهُمْ يستحيونَ ممَّا لكَ عليهِمْ مِنَ الدَّينِ ، فقالَ : أخزى اللهُ مالاً يمنعُ الإخوانَ مِنَ الزيارةِ ، ثمَّ أمرَ منادياً فنادىٰ : مَنْ كانَ عليهِ لقيسٍ حقٌّ . . فهوَ منهُ في حِلٍّ ، قالَ : فكُسِرَتْ درجتُهُ بالعشيِّ ؛ لكثرةِ مَنْ عادَهُ(٢) .

وعنْ أبي إسحاقَ قالَ : صلَّيتُ الفجرَ في مسجدِ الأشعثِ بالكوفةِ أطلبُ غريماً لي ، فلمَّا صليتُ . . وُضِعَ بينَ يديَّ حلةٌ ونعلانِ ، فقلتُ : لستُ مِنْ أهلِ هـٰذا المسجدِ ، فقيلَ : إنَّ الأشعثَ بنَ قيسٍ الكنديَّ قدمَ البارحةَ مِنْ مكةَ فأمرَ لكلِّ مَنْ صلَّىٰ في المسجدِ بحلَّةٍ ونعلينِ(٣) .

---

(١) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٠) ، و« ربيع الأبرار » (١/٥٩٥ـ٥٩٦) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٠) .

(٣) كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤١) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « الإخوان » (٢٢٢) دون ذكر أبي إسحاق السبيعي .

وقالَ الشيخُ أبو سعدٍ الخَرْكُوشيُّ النيسابوريُّ رحمهُ اللهُ : سمعتُ محمدَ بنَ محمدٍ الحافظَ يقولُ : سمعتُ الشافعيَّ المجاورَ بمكةَ يقولُ : كانَ بمصرَ رجلٌ عُرِفَ بأنَّهُ يجمعُ للفقراءِ شيئاً ، فوُلِدَ لبعضِهِمْ ولدٌ ، قالَ : فجئتُ إليهِ ، فقلتُ لهُ : وُلِدَ لي مولودٌ ، وليسَ معي شيءٌ ، فقامَ معي ، ودخلَ علىٰ جماعةٍ ، فلمْ يُفتحْ بشيءٍ ، فجاءَ إلىٰ قبرِ رجلٍ ، وجلسَ عندَهُ ، وقالَ : رحمَكَ اللهُ ؛ كنتَ تفعلُ وتصنعُ ، وإنِّي دُرتُ اليومَ وكلَّفتُ جماعةً دفعَ شيءٍ لمولودٍ ، فلمْ يتفقْ لي شيءٌ ، قالَ : ثمَّ قامَ ، وأخرجَ ديناراً وكسرَهُ نصفينِ ، وناولَني نصفَهُ ، وقالَ : هٰذا دينٌ عليكَ إلىٰ أنْ يُفتحَ لكَ بشيءٍ ، قالَ : فأخذتُهُ وانصرفتُ ، فأصلحتُ ما اتفقَ لي بهِ ، فرأىٰ ذلكَ المحتسبُ تلكَ الليلةَ ذلكَ الشخصَ في منامِهِ ، فقالَ : سمعتُ جميعَ ما قلتَ ، وليسَ لنا إذنٌ بالجوابِ ، ولكنِ احضرْ منزلي ، وقلْ لأولادي يحفرُوا مكانَ الكانونِ ، ويخرجوا قرابةً فيها خمسُ مئةِ دينارٍ ، واحملْها إلىٰ هٰذا الرجلِ ، فلمَّا كانَ مِنَ الغدِ . . تقدَّمَ إلىٰ منزلِ الميتِ ، وقصَّ عليهمُ القصةَ ، فقالوا لهُ : اجلسْ ، وحفروا الموضعَ ، فأخرجوا الدنانيرَ ، وجاؤوا بها فوضعوها بينَ يديهِ ، فقالَ : هٰذا مالُكُمْ ، وليسَ لرؤيايَ حكمٌ ، فقالوا : هوَ يتسخَّىٰ ميتاً ، ولا نتسخَّىٰ نحنُ أحياءً ! فلما ألحُّوا عليهِ . . حملَ الدنانيرَ إلى الرجلِ صاحبِ المولودِ ، وذكرَ لهُ القصةَ ، قالَ : فأخذَ مِنْها ديناراً وكسرَهُ نصفينِ ، فأعطاهُ النصفَ الذي أقرضَهُ ، وحملَ النصفَ الآخرَ ، وقالَ : يكفيني هٰذا ، وتصدَّقْ بها على

الفقراءِ ، فقالَ أبو سعدٍ : فلا أدري أيُّ هؤلاءِ أسخىٰ[١] .

ورُوِيَ أنَّ الشافعيَّ رضيَ اللهُ عنهُ لما مرضَ مرضَ موتِهِ . . قالَ : مروا فلاناً يغسلُني[٢] ، فلمَّا تُوفيَ . . بلغَه خبرُ وفاتِهِ ، فحضرَ وقالَ : ائتوني بتذكرتِهِ ، فأُتيَ بها ، فنظرَ فيها ؛ فإذا على الشافعيِّ رحمَهُ اللهُ سبعونَ ألفَ درهمٍ دينٌ ، فكتبَها علىٰ نفسِهِ ، وقضاها عنهُ ، وقالَ : هٰذا غسلي إيَّاهُ ؛ أيْ : أرادَ بهِ هٰذا .

وقالَ أبو سعدٍ الواعظُ الخركوشيُّ رحمَهُ اللهُ : لمَّا قدمتُ مصرَ . . طلبتُ منزلَ ذلكَ الرجلِ ، فدلُّوني عليهِ ، فرأيتُ جماعةً مِنْ أحفادِهِ وزرتُهُمْ ، فرأيتُ فيهمْ سيما الخيرِ وآثارَ الفضلِ ، فقلتُ : بلغَ أثرُهُ في الخيرِ إليهمْ ، وظهرَتْ بركتُهُ فيهمْ ؛ مستدلاً بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا ﴾[٣] .

وقالَ الشافعيُّ رحمَهُ اللهُ : لا أزالُ أحبُّ حمادَ بنَ أبي سليمانَ لشيءٍ بلغَني عنهُ ؛ أنَّهُ كانَ ذاتَ يومٍ راكباً حمارَهُ ، فحرَّكَهُ فانقطعَ زرُّهُ ، فمرَّ علىٰ خياطٍ ، فأرادَ أنْ ينزلَ إليهِ ليسوِّيَ زرَّهُ ، فقالَ الخياطُ : واللهِ ؛ لا نزلتَ ، فقامَ الخياطُ إليهِ ، فسوَّىٰ زرَّهُ ، فأخرجَ إليهِ صرَّةً فيها عشرةُ دنانيرَ ، فسلَّمَها إلى الخياطِ ، واعتذرَ إليهِ مِنْ قلَّتِها[٤] .

---

(١) رواه الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤١) .

(٢) وعنىٰ به : محمد بن عبد الله بن عبد الحكم . « إتحاف » (٨/ ١٨٩) .

(٣) تهذيب الأسرار (ص٤٤٢) .

(٤) كذا هو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٢) ، ورواه البيهقي في « مناقب الشافعي » (٢/ ٢٣٢) .

وأنشدَ الشافعيُّ رضيَ اللهُ عنهُ لنفسهِ[1] : [من البسيط]

يا لَهْفَ قَلْبِي عَلَىٰ مالٍ أُفَرِّقُهُ عَلَى الْمُقِلِّينَ مِنْ أَهْلِ ٱلْمُرُوءاتِ
إِنَّ ٱعْتِذارِي إِلَىٰ مَنْ جاءَ يَسْأَلُنِي مَا لَيْسَ عِنْدِي لَمِنْ إِحْدَى ٱلْمُصِيباتِ

وعنِ الربيعِ بنِ سليمانَ قالَ : أخذَ رجلٌ بركابِ الشافعيِّ رحمَهُ اللهُ ، فقالَ : يا ربيعُ ؛ أعطِهِ أربعةَ دنانيرَ واعتذرْ إليهِ عنِّي[2] .

وقالَ الربيعُ : سمعتُ الحميديَّ يقولُ : قدمَ الشافعيُّ مِنْ صنعاءَ إلىٰ مكةَ بعشرةِ آلافِ دينارٍ ، فضربَ خباءَهُ في موضعٍ خارجاً مِنْ مكةَ ، فنثرَها علىٰ ثوبٍ ، ثمَّ أقبلَ علىٰ كلِّ مَنْ دخلَ عليهِ يقبضُ قبضةً ويعطيهِ حتَّىٰ صلَّى الظهرَ ، ونفضَ الثوبَ وليسَ عليهِ شيءٌ[3] .

وعنْ أبي ثورٍ قالَ : أرادَ الشافعيُّ الخروجَ إلىٰ مكةَ ومعَهُ مالٌ ، وكانَ قلَّما يمسكُ شيئاً مِنْ سماحتِهِ ، فقلتُ لهُ : ينبغي أنْ تشتريَ بهٰذا المالِ ضيعةً تكونُ لكَ ولولدِكَ ، قالَ : فخرجَ ، ثمَّ قدمَ علينا ، فسألتُهُ عنْ ذلكَ المالِ ، فقالَ : ما وجدتُ بمكةَ ضيعةً يمكنُني أنْ أشتريَها ؛ لمعرفتي بأصلِها ، وقدْ وُقِفَ أكثرُها ، ولكنِّي بنيتُ بمنىً مضرباً

---

[1] ديوان الإمام الشافعي (ص ٤٣) .
[2] رواه البيهقي في « مناقب الشافعي » (٢/ ٢٢٠) .
[3] رواه البيهقي في « مناقب الشافعي » (٢/ ٢٢٠) ، والخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٣) .

يكونُ لأصحابِنا إذا حجُّوا أنْ ينزلوا فيهِ⁽¹⁾ .

وأنشدَ الشافعيُّ رحمَهُ اللهُ⁽²⁾ : [من الوافر]

أَرَىٰ نَفْسِي تَتُوقُ إِلَىٰ أُمُورٍ يُقَصِّرُ دُونَ مَبْلَغِهِنَّ مَالِي
فَنَفْسِي لا تُطَاوِعُنِي بِبُخْلٍ وَمَالِي لا يُبَلِّغُنِي فِعَالِي

وقالَ محمدُ بنُ عبادٍ المهلبيُّ : دخلَ أبي على المأمونِ ، فوصلَهُ بمئةِ ألفِ درهمٍ ، فلمَّا قامَ مِنْ عندِهِ . . تصدَّقَ بها ، فأُخبِرَ بذلكَ المأمونُ ، فلمَّا عادَ إليهِ . . عاتبَهُ المأمونُ في ذلكَ ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ منعُ الموجودِ سوء ظنٍّ بالمعبودِ ، فوصلَهُ بمئةِ ألفٍ أخرىٰ⁽³⁾ .

وقامَ رجلٌ إلىٰ سعيدِ بنِ العاصِ فسألَهُ ، فأمرَ لهُ بمئةِ ألفِ درهمٍ ، فبكىٰ ، فقالَ لهُ سعيدٌ : ما يبكيكَ ؟ قالَ : أبكي على الأرضِ أنْ تأكلَ مثلَكَ ، فأمرَ لهُ بمئةِ ألفٍ أخرىٰ⁽⁴⁾ .

ودخلَ أبو تمامٍ علىٰ إبراهيمَ بنِ شكلةَ بأبياتٍ امتدحَهُ بها ، فوجدَهُ عليلاً ، فقبلَ منهُ المِدْحَةَ ، وأمرَ حاجبَهُ بنيلِهِ ما يصلحُهُ ؛ وقالَ : عسىٰ أنْ

---

(1) رواه البيهقي في « مناقب الشافعي » (٢/ ٢٢٣) .

(2) البيتان مما نسب إلى الإمام الشافعي في « ديوانه » (ص ١١٤) ، ولعبد الله بن معاوية في « ديوانه » (ص ٦٧) .

(3) كذا هو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٤) ، ورواه بنحوه الخطيب في « تاريخ بغداد » (٣/ ١٧٦) .

(4) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٦) ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢١/ ١٣٢) .

أقومَ مِنْ مرضي فأكافئَهُ ، فأقامَ شهرينِ ، فأوحشَهُ طولُ المقامِ ، فكتبَ إليهِ يقولُ[1] : [من المنسرح]

إِنَّ حَـراماً قَبُـولُ مِـدْحَتِنـا وَتَـرْكُ مـا نَـرْتَجِي مِـنَ ٱلصَّفَـدِ
كَما ٱلدَّنانِيرُ وَٱلدَّراهِمُ فِي الـ ـبَيْـعِ حَـرامٌ إِلاَّ يَـداً بِيَـدِ

فلمَّا وصلَ البيتانِ إلىٰ إبراهيمَ . . قالَ لحاجبِهِ : كمْ أقامَ بالبابِ ؟ قالَ : شهرينِ ، قالَ : أعطِهِ ثلاثينَ ألفاً ، وجئني بدَواةٍ ، فكتبَ إليهِ[2] : [من الكامل]

أَعْجَلْتَنـا فَـأَتـاكَ عـاجِـلُ بِـرِّنـا قُـلاًّ وَلَـوْ أَمْهَلْتَنـا لَـمْ نُقْلِـلِ
فَخُذِ ٱلقَلِيلَ وَكُنْ كَأَنَّكَ لَمْ تَقُلْ وَنَكُـونُ نَحْـنُ كَـأَنَّنـا لَـمْ نَفْعَـلِ

ويُروىٰ أنَّهُ كانَ لعثمانَ علىٰ طلحةَ رضيَ اللهُ عنهُما خمسونَ ألفَ درهمٍ ، فخرجَ عثمانُ يوماً إلى المسجدِ ، فقالَ لهُ طلحةُ : قدْ تهيأَ مالُكَ فاقبضْهُ ، فقالَ : هوَ لكَ يا أبا محمدٍ معونةً لكَ علىٰ مروءَتِكَ[3] .

وقالَتْ سُعدىٰ بنتُ عوفٍ : دخلتُ علىٰ طلحةَ ، فرأيتُ منهُ ثقلاً ، فقلتُ : ما لكَ ؟ فقالَ : اجتمعَ عندي مالٌ وقدْ غمَّني ، فقلتُ : وما يغمُّكَ ؟! ادعُ قومَكَ ، فقالَ : يا غلامُ ؛ عليَّ بقومي ، فقسَّمَهُ فيهم ،

---

(١) البيتان ليسا في « ديوان أبي تمام » انظر « المحاسن والمساوىء » (ص ٢٤٩) ، و« التمثيل والمحاضرة » (ص ١٦٩) .

(٢) البيتان منسوبان إلىٰ غير واحد ، وهما في « المنصف » لابن وكيع (١/١٠٨) ، وانظر تخريجها ثمة .

(٣) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٥/١٠٣) .

فسألتُ الخادمَ : كمْ كانَ ؟ قالَ : أربعَ مئةِ ألفٍ⁽¹⁾ .

وجاءَ أعرابيٌّ إلىٰ طلحةَ ، فسألَهُ وتقرَّبَ إليهِ برحمٍ ، فقالَ : إنَّ هـٰذهِ الرَّحمَ ما سألَني بها أحدٌ قبلَكَ ، إنَّ لي أرضاً قدْ أعطاني بها عثمانُ ثلاثَ مئةِ ألفٍ ، فإنْ شئتَ . . فاقبضْها ، وإنْ شئتَ . . بعتُها مِنْ عثمانَ ، ودفعتُ إليكَ الثمنَ ، فقالَ : الثمنُ ، فباعَها مِنْ عثمانَ ، ودفعَ إليهِ الثمنَ⁽²⁾ .

وقيلَ : بكىٰ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ يوماً ، فقيلَ لهُ : ما يبكيكَ ؟ فقالَ : لمْ يأتني ضيفٌ منذُ سبعةِ أيامٍ ، أخافُ أنْ يكونَ اللهُ قدْ أهانَني⁽³⁾ .

وأتىٰ رجلٌ صديقاً لهُ ، فدَّق عليهِ البابَ ، فقالَ : مَا جاءَ بكَ ؟ قالَ : عليَّ أربعُ مئةِ درهمٍ دينٌ ، فوزنَ أربعَ مئةِ درهمٍ وأخرجَها إليهِ ، وعادَ يبكي ، فقالَتْ لهُ امرأتُهُ : لمَ أعطيتَهُ إذْ شقَّ عليكَ ؟ فقالَ : إنَّما أبكي لأنِّي لمْ أتفقدْ حالَهُ حتَّى احتاجَ إلىٰ مفاتحَتي بهِ⁽⁴⁾ ، فرحمَ اللهُ مَنْ هـٰذهِ صفاتُهُمْ ، وغفرَ لهُمْ أجمعينَ .

* * *

---

(1) رواه ابن سعد في « طبقاته » (٣/٢٠١) .

(2) رواه أبو بكر الشافعي في « الغيلانيات » (١٠٨٣) .

(3) أورده القشيري في « رسالته » (ص٢٢٤) .

(4) أورده القشيري في « رسالته » (ص٤٢١) .

CÖMERTLİKLE ALÂKALI HİKÂYELER

Muhammed b. Münkedir anlatıyor: Ümmü Dürre Hz. Âişe'nin (r.a.) hizmetçisi idi. Hz. Muâviye, bin yüz seksen dirhem kıymetinde iki harar dolusu malı Hz. Âişe'ye gönderdi. Hz. Âişe bunları tabaklara doldurarak etrâfa dağıttı. Akşam olunca Ümmü Dürre'ye: "Git, biraz ekmek, zeytin al getir de iftâr edelim." dedi. Ümmü Dürre bunları getirdikten sonra: "Bugün bu kadar şey dağıttın. Ne olurdu o paradan biraz et alaydık da akşam iftarını et ile yapaydık." dedi. Hz. Âişe: "Vaktiyle davransan bu iş olurdu." dedi.

Osman'ın oğlu **Ebân** anlatıyor: Adamın biri Abbâs'ın oğlu Ubeydullah'ı zarara sokmak ve müşkil mevkîe düşürmek için "Ey Kureyşiler! Abdullah sizi sabah kahvaltısına çağırıyor!" diye nidâ etti. Duyan duymayan Abdullah'ın evine koştu. Tabiî Abdullah'ın bundan haberi yoktu. Gelenlerle ev tıklım tıklım doldu. Abdullah vaziyetten haberdâr olunca, evvelemirde meyveler aldırttı, onlar meyvelerle meşgul olurken, öte yandan, hemen ekmek ve yemek pişirtti ve yetiştirdi. Herkes yedi ve karnını doyurdu. Sonra misâfirlerine döndü: "Her gün sabah kahvaltısına gelirseniz memnun olurum." dedi.

Musab b. Zübeyr anlatıyor: Muâviye (r.a.) hac dönüşü Medîne'ye uğramıştı. Hz. Hüseyin, kardeşi **Hz. Hasan**'a: "Sakın bu adamı karşılayıp selâmlama." dedi. Hz. Muâviye Medîne'den yola çıktığı zaman, Hz. Hasan kardeşi Hz. Hüseyin'e: "Bizim bu adama borcumuz var, borcumuzu vermemiz lâzım." dedi. Ve hemen bineğine binerek arkasından yetişti, selâm verip ve borcunu bildirdi. Seksen bin dînâr olan borcunu zayıf dişi bir deveye yüklenmiş olarak getirdi. Deve, yükü ağır olduğu için yürüyemiyordu. Adamlar deveyi sürerek getirdiler. Hz. Muâviye:

– "Bu nedir?" diye sordu. Hz. Hasan:

– "Borcumuzdur." dedi. Bunun üzerine Muâviye:

– "Bu parayı Ebû Muhammed'in borcuna ve ihtiyaçlarına harcayın." dedi.

Vâkid'in oğlu, Muhammed'in oğlu Vâkid anlatıyor ve babasının kendisine şöyle haber verdiğini bildiriyor: Babam, Abbâsî halîfelerinden Memûn'a bir mektup verdi. Bu mektupta kıtlık sebebiyle borçlandığını, borcunun miktârını ve borca tahammülü olmadığını yazmıştı. Memûn, mektubun arkasına kendi el yazısı ile şöyle yazdı: "Sen sehâvet ve hayâ vasıflarını kendinde toplayan bir insansın. Cömertliğin, elindeki servetinin tükenmesine, hayân da hâlini bize bildirmemene sebep olmuştur. Şimdi sana (senin istediğin elli bin dirhem karşılığında) yüz bin dirhem veriyorum. Şâyet tam isâbet ettimse fazlasıyla sehâvetine devam et. Şâyet ben yanıldımsa, mesûlü sensin. Sen Hârûn er-Reşîd devrinde vâli bulunduğun sırada, bana Muhammed b. İshak'ın şu rivâyetini haber vermiştin. Zübeyr b. el-Avvâm'a, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَا زُبَيْرُ اِعْلَمْ أَنَّ مَفَاتِيحَ أَرْزَاقِ الْعِبَادِ بِإِزَاءِ الْعَرْشِ يَبْعَثُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلٰى كُلِّ عَبْدٍ بِقَدْرِ نَفَقَتِهٖ فَمَنْ كَثَّرَ كَثَّرَ لَهُ وَمَنْ قَلَّلَ قَلَّلَ لَهُ

"Ey Zübeyr! Bilmiş ol ki, kulların rızıklarının anahtarları Arş'ın yanındadır. Herkese masrafına göre Allahu Teâlâ nafaka gönderir. Sarfiyâtını çoğaltanın nafakasını çoğaltır, kısanın da nafakasını kı-

sar.”[67] buyurdu ve: “Sen bunu daha iyi bilirsin.” dedi. Vakidî diyor ki: “Bizzat Memûn’un hadîs üzerinde benimle sohbeti, bana verdiği yüz bin dirhemden daha zevkli idi.

Adamın biri Hz. Ali’nin oğlu **Hz. Hasan**’dan ihtiyaç dileğinde bulundu. Hz. Hasan:

– “İstediğin çok, benim buna gücüm yetmez. Allah’a nispetle çok da versem yine azdır. Senin ihtiyacını karşılayacak varlığım yok. Şâyet azı kabul eder, bana fazla yük yüklemezsen, elimden geldiğini sana vereyim.” dedi. Adam:

– “Verdiğini memnuniyetle kabul eder, vermediğinde seni mâzur görürüm.” dedi. Bunun üzerine vekil-harcını çağırttı, hesap ettirdi, nafakaları kıstı ve:

– “Fazlasını getir.” dedi. Vekil elli bin dirhem getirdi. Hz. Hasan:

– “Beş yüz dînâr ne oldu?” deyince, adam onu da verdi ve altın, gümüşleri adama devretti:

– “Hamallarını getir.” dedi. Adam iki hamal getirdi. Hz. Hasan kira olarak hamallara sırtındaki cübbesini verdi. Adam gidince vekil-harç:

– “Vallahi meteliğimiz kalmadı.” dedi. Bunun üzerine Hz. Hasan:

– “Allah katında büyük mükâfat alacağımızı umarım.” dedi.

Basra’nın ileri gelen okurları, Basra âmili **Abdullah b. Abbâs**’ın (r.a.) huzuruna çıktılar ve hepimizin onun gibi olmasını candan arzu ettiğimiz, gündüz sâim, gece kaim bir komşumuz vardır. Kızını kardeşinin oğluna verdi. Fakat ceyîz olarak kızına verecek bir şeyi yoktur, dediler. Bunun üzerine Abdullah onları evine getirdi, sandığını açtı oradan altı deri çıkarıp bunları götürün, dedi. Sonra biz bu adama iyilik yapmadık, onu zikrinden alıkoyacak işi başına sardık, gelin biz bunları elimizle yerleştirelim ve bu adamı zikrinden meşgul etmeyelim. Zîra dünyalık, insanı zikirden alıkoyacak kadar bir kıymet ifâde etmez. Biz böyle adama hizmetten çekinmeyelim, dediler ve öyle yaptılar.

---

[67] Dârekutnî rivâyet etmiştir.

Hikâye olunduğuna göre Abdülhamîd b. Sa'd, Mısır emîri bulunduğu sırada, Mısır'da şiddetli kıtlık ve darlık hüküm sürmekte idi. Abdülhamid: "Vallahi ben şu şeytanın düşmanı olduğumu bildireceğim." dedi ve halkın ihtiyacını üzerine alarak kıtlık geçinceye kadar yoksulların masraflarını temîn etti. Sonra oradan uzaklaştırıldı. Hâlbuki zenginlerden istikrâz edip fakirlere verdiği paralardan tüccarların kendisinde bir milyon alacağı bulunuyordu. Ayrılırken kadınlarının beş milyon tutarındaki zînet eşyâsını tüccarlara rehin bıraktı. Artık onları geri almak imkânı kalmayınca tüccarlara mektup yazdı: Rehinleri satıp kendi paralarını aldıktan sonra geride kalan dört milyonun da daha önce yardımda bulunamadığı kimselere verilmesini emretti.

Şiîlerden olan **Ebû Tâhir b. Kesîr**'e, adamın biri gelerek: "Hz. Ali'nin hürmetine bana falan yerdeki hurmalığını ver." dedi. Ebû Tâhir: "Verdim ve hattâ onun hürmetine bu hurmalığın etrafındaki hurmalığı da oraya kattım." dedi. Hâlbuki kendisinin ilâve ettiği, adamın istediğinden çok daha fazla idi.

Ebû Mersed kerem sâhibi bir insandı. Bir gün şâirin biri, hakkında bir medhiye okudu. Ebû Mersed: "Benim sana verecek meteliğim yok, ancak sen beni mahkemeye ver: "Bundan on bin dirhem alacağım var." de. Ben de kadıya: "Evet bu kadar borcum var." derim. Beni tevkîf ederler, fakat adamlarım beni ceza evinde bırakmaz, parayı verir, beni kurtarırlar. Bu sûretle sen de hediyeni almış olursun." dedi ve dediği gibi yaptılar. Hakîkaten adamları parayı ödeyerek kendini cezâ evinden çıkardılar.

Muan b. Zâide Basra'da arrâfların, kâhinlerin âmili bulunuyordu. Bir şâir kapısında uzun müddet bekledi fakat huzuruna çıkmak imkânı bulamadı. Hizmetçilerinden birine: "Bu adam bahçeye gittiği zaman bana haber ver." dedi. Hizmetçiler haber verdiler. Şâir de şu şiirini okudu:

"Ey Muan'ın cömertliği! Sana sesleniyorum, sen benimle beraber ol da ihtiyacımı Muan'a bildir. Zîra senden başka Muan'a şefâatçi olacak kimse yoktur." Bunu bir tahta parçasına yazarak Muan'ın bahçesinden akmakta olan suya attı. Muan kapının iç kısmında arkın başında bekliyordu. Suda gelen tahta parçasını görünce, tahtayı aldı. Üstündeki yazıyı okudu. Adamı buldurdu ve kendisine on deri verdi. Emîr, bu tahta parçasını minderinin altına koydu. Ertesi gün aynı yazıyı tekrar tekrar okudu ve adamı çağırtarak kendisine yüz bin dirhem verdi. Adam parayı aldı, fakat korktu. Ertesi sabah yine bu yazıyı okuyup adamı çağırtınca, bulamadı: "Hiç bir şeyim kalmamak şartıyla neyim varsa buna vermem gerekir." dedi.

Medâinli Ebû'l-Hasan anlatıyor: Hz. Hasan, Hüseyin ve Abdullah b. Câfer hac için yola çıkmışlardı. Yolda eşyalarını kaybettiler. Acıktı ve susadılar. Yolda çadırda oturan yaşlı bir kadına uğradılar:

– "İçecek bir şey var mı?" dediler. Kadın:

– "Var." deyince onlar da çadıra yıkıldılar. Kadının tek bir koyunu vardı.

– "Koyunu sağın ve sütünü için." dedi. Onlar koyunu sağıp sütünü içtiler. Sonra kadına:

– "Yiyecek bir şey var mı?" dediler. Kadın:

– "Bir koyundan başka bir şeyim yok, bunu kesin de size pişireyim." dedi. Onlar da koyunu kestiler, kadın pişirdi ve yediler, istirahat edip dinlendiler. Hava serinleyince yola çıktılar. Çıkarken kadına:

– "Biz Kureyş'ten bâzı kimseleriz, bu tarafa doğru gidiyoruz. Yâni hacca gidiyoruz. Sâlimen Medîne'ye dönersek bizi bul. Biz sana bir iyilik yapmak isteriz." deyip gittiler. Kadının kocası gelip de vaziyeti öğrenince:

– "Bilmediğin kimselere koyunu yedirdin." diye darıldı. Sonra da;

– "Kureyş'ten bir kaç kişi diyorsun. Böyle adres mi olur?" dedi.

– "Bir müddet sonra kadın kocasıyla şehre inmek zorunda kaldı. Etraftan tezek parçaları toplar, götürüp satarak geçimlerini sağlarlardı. Bir gün Hz. Hasan kapının önünde otururken kadını tanıdı. Hemen yanına çağırttı. Fakat kadın onu tanıyamadı. Hz. Hasan, kendini tanıttıktan sonra, kadına bir koyun sürüsü ile bir miktar altın vererek Hazret-i Hüseyin'e gönderdi. Hz. Hüseyin de o kadar verdi. Sonra o da Abdullah b. Câfer'e gönderdi. Abdullah her ikisinin verdiği kadar verdi: "Önce bana gelseydin, onlar zor vaziyette kalacaklardı." dedi. Bu sûretle kadın pek çok dînâr ve koyun sürüleriyle kocasının yanına gitti.

Abdullah b. Âmir, mescidden çıkıp tek başına evine giderken Sakif oğullarından bir delikanlı yanına sokuldu ve onunla beraber yürümeye başladı. Abdullah delikanlıya:

– "Bir isteğin mi var?" diye sorunca delikanlı:

– "Senin huzur ve iyiliğini isterim. Seni yalnız görünce sana kimsenin bir zararı dokunmasın diye düşündüm de beraberinde yürüdüm." dedi. Abdullah delikanlının elinden tutarak evine kadar gitti. Sonra bin altın getirerek delikanlıya verdi:

– "Bu sana hediyemdir, seni annen baban güzel terbiye etmiştir." dedi

Hikâye edildiğine göre; Araplardan bir cemâat ziyaret için cömert tanıdıkları bir adamın mezarı başına gittiler. Uzak yoldan geldikleri için orada kaldılar, uyudular. İçlerinden biri rüyâsında bu zengini görür. Zengin ona: "Senin deveyi benim bırakmış olduğum deve ile değişir misin?" diye sorar. Adam: "Olur." deyince zengin: "O halde deveyi kesip yiyin, karnınızı doyurun." der. Adam rüyâsında deveyi boğazladığını görür. Uykudan uyanınca hakîkaten devenin göğsünden kanlar aktığını görür, hemen deveyi keser. Yer içer ve karınlarını doyururlar. Sabahleyin yola çıkarlar. Ertesi gün arkadan bir ses, adamı ismiyle çağırır ve kendisini aradığını söyler. Sonra da: "Babam ile böyle bir alış verişiniz oldu mu?" diye sorar. Müspet cevap alınca: "İşte o, benim babam idi. Bana da rüyamda bu alış verişi bildirdi ve bu deveyi size ulaştırmamı söyledi. Ben de deveyi getirdim." dedi.

Kureyş'ten bir zat bir yolculuk dönüşünde yol üzerinde, oturan bir adam gördü. Adam yaşlı ve hasta idi. Kendisinden sadaka istedi. Adam da kölesine: "Artan neyimiz varsa onu şu adama ver." dedi. Adam, bedevînin önüne dört bin dirhem para döktü. Bedevî paraları toplamak için kalkmak istedi ise de kalkamadı ve ağlamaya başladı. Bunun üzerine adam dilenciye:

– "Azımsadın mı, niçin ağlıyorsun?" diye sordu. Bedevî:

– "Hayır. Senin ikrâmından toprakların da faydalanacağını düşünerek ağladım." dedi.

Abdullah b. Âmir, Hâlid b. Ukbe'den doksan bin dirheme Medîne'de bir ev satın aldı. Akşam olunca Hâlid'in ev halkının ağlamakta olduklarını duydu. Çocuklarına niçin ağladıklarını sordu. Onlar da evlerine ağlıyorlar, dediler. Hemen hizmetçisini çağırdı: "Git onlara söyle, parayı da onlara bıraktım, evi de onlara iâde ediyorum." dedi.

Denildi ki Hârun Reşîd, Mâlik b. Enes'e beş yüz altın gönderdi. Bunu duyan Leys b. Sa'd, Enes'e bin altın gönderdi. Hârun bunu duyunca canı sıkıldı ve Leys'e:

– "Maiyetimde çalışan bir insan olduğun halde benim gönderdiğim beş yüz altına mukabil, sen nasıl bin altın verirsin?" dedi. Bunun üzerine Leys:

– "Ey mü'minlerin emîri! Benim, kiralardan her gün bin altın gelirim vardır. Ben de bu zâta yardım etmeyi düşündüm ve hiç olmazsa bir günlük gelirimi vereyim dedim ve ondan daha azını vermeye utandım." dedi.

Yine hikâye edildiğine göre; kadının biri Leys b. Sa'd'dan bir miktar bal istedi. Leys de kendisine bir tulum bal verdi. "Bu kadın daha az ile de kifâyet ederdi." diyenlere: "O ihtiyacını istedi, biz de varlığımıza göre verdik." dedi. Leys, her gün üç yüz altmış yoksula sadaka vermeden kimse ile konuşmazdı.

A'meş anlatıyor: "Bir koyunum vardı. O da hastalandı. Hayseme b. Abdurrahmân her gün sabah akşam uğrar, koyunun halini sorar; koyun yiyor mu? Çocuklar sütsüz ne yapıyor?" der giderdi. Evden çıkarken bana: "Oturduğun keçenin altını yokla." derdi. Böylece koyunun hastalığı müddetince bana üç yüz altından fazla yardımı oldu. Ben de bu ne iyi şey, keşke koyun devamlı hasta olaydı, dedim."

Abdülmelik b. Mervân, Esmâ b. Hârice'ye:

– "Senin iyi hasletli bir kadın olduğunu duyuyorum. Ne gibi hasletlere sâhipsin, bunları bana anlatır mısın?" diye sordu. Esmâ:

– "Başkalarında benden daha iyi hasletler var." dedi. Abdülmelik:

– "Ben bunları senden dinlemek isterim, buna azmettim." dedi. Esmâ:

– "Hiç bir arkadaşımın yanında ayaklarımı uzatmadım. Ne zaman yemek pişirdimse insanları o yemeğe dâvet ettim. Bana yüz kızartan kimseyi boş çevirmediğim gibi, istediğinden de fazlasını verdim." dedi.

Sa'd b. Hâlid gayet cömert bir insandı. Kendisinden bir şey istendiği takdirde, kendisinde olmayınca avans olarak maaşından aldırır ve isteyiciye verirdi. Bir gün Süleyman b. Abdülmelik'in huzuruna girdi. Süleyman onu görünce şu beyitleri söyledi:

"Bu sabah bir dellâlın; "Ey yardıma muhtaç olan gence yardım eden!" diye çağırdığını duydum."

Sonra da isteğin nedir, diye sordu. Saîd de: "Borcumun ödenmesini istiyorum." dedi. "Ne kadar borcun var?" diye sorunca, "Otuz bin altın." dedi. Süleyman: "Sana borcunu ve ayrıca borcun kadarını veriyorum." dedi.

Sa'd'ın oğlu Kays hastalandı. Dost ve ahbâbı görünmez oldu. Merak etti. Sebebini sordu. Dediler ki; sana borçları olduğu için gelemiyorlar. Bunu duyan Kays: "Allah kahretsin, dünya malı dostların ziyâretine de mâni olur." dedi. Ve hemen bir dellâl çağırtarak: "Kimde alacağım varsa hepsini bahşettim." dedi. Bunun üzerine ziyâretçileri o kadar çoğaldı ki, evin döşemesi kırıldı.

Ebû İshâk şöyle anlatıyor: "Kûfe'de Eş'as Câmii'nde sabah namazını kıldım ve bir alacaklımı beklemek üzere oturdum. Bu sırada önüme bir elbise ve bir çift nâlin koydular. Ben bunu görünce:

– "Ben buralı değilim." dedim. Bunun üzerine adam:

– "Eş'as b. Kays geldi ve mescidde her namaz kılana bir çift nâlin ile bir kat elbise vermemizi söyledi. Bunun için sana veriyoruz." dedi.

Nisâburlu **Şeyh Ebû Saîd el-Hurkuşî** diyor ki: "Hafız Muhammed'in oğlu Muhammed, Mekke mücâvirlerinden birinin şöyle anlattığını haber veriyor: Şehirde zâtın biri yoksullara öncülük edip yardım toplamakla şöhret bulmuştu. Adamın birinin bir çocuğu doğmuştu. Hiç bir şeyi olmadığı için bu adama müracaat etmiş, adam dönmüş dolaşmış bir şey alamamıştı. Nihâyet kendisinin bir dirhemi vardı. Onu ikiye taksim etti. Yarısını ona vererek: "Bunu sana istikrâz veriyorum, git günlük ihtiyacını temîn et." dedi. Sonra da beraberce bir mezar başına gittiler. Adam orada yatana: "Sen böyle hayır işlerini yapardın. Ben bugün bir şey yapamadım," dedi ve ayrıldılar. Adam önce rüyâsında o mezarda yatan zâtı görür. Bu zât: "Senin söylediklerini duydum. Fakat cevap veremezdim. Sen bizim eve git, ocağı kazdır, onun altındaki küpte beş yüz altın var, onu al bu adama götür." dedi. Sabahleyin adam doğru eve gitti, meseleyi anlattı. Kazma kürek getirdiler, ocağı kazdılar ve altınları meydana çıkardılar. Fakat adam: "Bu sizin hakkınızdır. Ölünün bunda hakkı yoktur. İsterseniz parayı vermezsiniz." dedi. Onlar; "O ölü iken cömertliğini yapıyor da biz hayatta iken niye yapmayalım? Götür parayı fakire ver." dediler. Adam parayı aldı ve fakire götürdü. Fakir bir dirhemi aldı ikiye taksim etti. Yarısını borcuna mukabil kendisine verdi: "Yarısı da bana yeter. Sen bu kalanı fukaraya dağıt." dedi. Râvî Ebû Saîd: "Bunların hangisinin daha cömert olduğunu ben de anlayamadım." demiştir.

Rivâyete göre **İmâm Şâfiî** ölüm döşeğine yattığı zaman: "Ben ölünce beni falanca yıkasın." diye bir vasiyetnâme bırakır ve ölür. Vasiyet edilen adama haber ederler. Adam gelince: "Nerede vasiyeti? Göreyim!" der. Vasiyetnâmeyi kendisine verirler. Bakar ki yetmiş bin dirhem borçlu olduğu kâğıtta yazılı. Adam parayı üzerine alarak: "Bunu ben ödeyeceğim." der ve İmâm'ın "Beni falanca yıkasın." vasiyetinden maksadın bu olduğunu söyler. **Ebû Saîd** diyor ki; bunu duymuştum, merak ettim. Mısır'a gittiğim zaman evini araştırdım ve adamın izini buldum. Tabiî kendisi ölmüş, torunları hayatta idi. Çocuklara baktım ki onların sîmâlarında da nûr eseri vardır; fazîlet sâhibi kimselerdir. Anladım ki dedelerinin tesîridir. Buna da:

وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا

"Babaları iyi bir kimse idi." (Kehf sûresi, 18/82) âyet-i celîlesinden delîl çekti.

İmâm Şâfiî diyor ki: "Hammâd b. Süleyman'ı bir şeyden ötürü severim. Duyduğuma göre bir defa merkebine binmiş gidiyordu. Merkebi yürütmek istedi. Bu sırada düğmesi koptu. Terziye uğradı, inip onu diktirmek istedi. Terzi, zahmet etmeyin gelir dikerim, dedi. Ve dikti. Bunun üzerine Hammâd terziye bir kese içinde on altın verip "Kusura bakma az oldu." dedi. İşte bunu duyduktan sonra ona sevgim arttı." dedikten sonra;

"Ne olsaydı benim de servetim olup mürüvvetli yoksullara yardım etseydim.

Benden isteyenlere "yok" deyip özür dilemek, benim için en büyük felâketlerden biridir." meâlindeki şiiri okudu.

Rebî b. Süleyman diyor: "Bir adam İmâm Şâfii'nin atının üzengisini tutmuştu. İmâm Şâfiî, bu adama vermesi için, talebesi Rebî'e hitâben: "Dört altın ver ve az olduğu için de özür dile." dedi." Yine Rebî, Humeydî'den şöyle hikâye ediyor. Humeydî diyor ki: "İmâm Şâfiî San'a'dan Mekke'ye giderken yanına on binlerce altın almıştı. Mekke dışında bir çadır kurdu ve bir bez açarak bu paraları o bezin üzerine döktü. Sonra her gelene bir avuç vermek sûretiyle öğleye kadar parayı bitirdi. Bezi sildi ve kaldırdı, içinde bir kuruş kalmamıştı." Ebû Sevr diyor ki: İmâm Şâfiî bol bir servetle hacca çıkmıştı. Mekke'ye geldiği zaman, kendisine: "Bu parayı sen harcarsın, hiç olmazsa kendine ve çocuklarına yarayacak bir şeyler al." dedim. Bir müddet sonra kendisini gördüğümde:

– "Ne yaptın?" diye sorar sormaz:

– "Mekke mallarının çoğunun aslında vakıf olduğunu bildiğim için burada satın alabilecek bir şey bulamadım. Ancak Mekke dışında Mina'da bir ev yaptırdım. Hacca gelen adamlarımız burada yatıp kalkarlar." dedi.

Muhammed b. Ubad-i Muhlebî, Memûn'un huzuruna girdi. Memûn kendisine yüz bin dirhem yardımda bulundu. Memûn'un yanından çıkınca paranın hepsini tasadduk etti. Memûn bunu duydu ve ikinci sefer adam Memûn'a uğrayınca, Memûn onu azarladı. Bunun üzerine adam: "Var olanı vermemek, Mâbûd'a karşı bir sû-i zan olur. Onun için verdim." deyince Me'mûn bu defa paranın iki mislini kendisine verdi.

Şâir Ebû Temam, İbrâhim b Şekele'yi öven beyitlerle beraber

İbrâhim'in yanına girdi, fakat İbrâhim'i hasta buldu. Buna rağmen beyitlerini kabul etti ve kâhyasına: "Bahşiş ver." dedi. "Şâyet ben iyi olup kalkarsam, seni daha çok mükâfatlandırırım." dedi. Adam iki ay bekledi, beklemek ona ağır geldi ve İbrâhim'e şu beyitleri yazdı:

"Methimizi kabul etmek ve umduğumuz hediyemizi vermek haram ise altın ve gümüşü veresiye bırakmak da haramdır."

İbrâhim bu iki beyti okuyunca:

– "Ne kadar bekledi?" diye sordu. Hâcib:

– "İki aydır bekliyor." deyince İbrahim:

– "Kendisine otuz bin dirhem verin, bana da kâğıt kalem, getirin." dedi ve şu meâldeki şiiri yazdı:

"Bizi ivediye getirdin ve acele olarak atıyyemizi sana takdîm ediyorum."

"Gerçi azdır, fakat acele bu kadar olur. Aynı zamanda biz de hiç vermemiş gibi olalım."

Yine rivâyete göre Osman'ın Talha'da elli bin dirhem alacağı vardı. Bir gün mescidde karşılaştılar. Talha:

– "Malın hazır, al götür." dedi. Osman da:

– "Ben onu sana bağışladım, git ihtiyacına harca." dedi.

Sa'd da şöyle anlatıyor: "Bir gün Talha'nın huzuruna girdim. Kendisini sıkıntılı gördüm:

– "Derdin nedir?" diye sordum. Sa'd:

– "Çok param birikti, bunu ne yapacağımı düşünüyorum." dedi. Ben de:

– "Düşünmeye lüzum yok, akrabanı çağır da onlara dağıt." dedim. O da adamlarını çağırttı ve parasını dağıttı. Paranın miktarını hizmetçisinden sordum. Dört yüz bin dirhem olduğunu söyledi.

Yine adamın biri Talha'ya sokularak merhametini çekecek şekilde davranışlarda bulundu ve kendisinden yardım istedi. Talha:

– "Sen beni teşhir ettin. Osman'ın bana verdiği bir hurmalık var, bu hurmalığı mı sana vereyim, yoksa hurmalığı yine Osmân'a satıp parasını mı vereyim?" dedi. Adam parayı tercîh etti. O da hurmalığı Osman'a sattı ve parayı kendisine verdi.

Denildiğine göre bir gün **Hz. Ali** ağladı. Sebebini soranlara, bir haftadır bana misâfir gelmedi. Acaba Rabbime karşı bir hatâ mı işledim de misâfir gelmedi. Bunun için ağlıyorum." dedi.

Adamın birine dostlarından biri gelerek, dört yüz bin dirhem borcu olduğunu, bunun için para istemeye geldiğini söyledi. Adamcağız, tartarak dört yüz bin dirhemi kendisine verip gönderdikten sonra ağlamaya başladı. Ailesi:

– Mâdem ki ağlayacaktın, niçin parayı verdin?" deyince adam:

– "Benim daha evvel neden haberim olmadı da adamı istemeye mecbur ettim." diye ağlıyorum dedi.

– "Allah bu vasıf sâhiplerine rahmet edip mağfiret etsin.

بيان ذم البخل

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِۦ فَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُفْلِحُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَحْسَبَنَّ ٱلَّذِينَ يَبْخَلُونَ بِمَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ هُوَ خَيْرًا لَّهُم ۖ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ ۖ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا۟ بِهِۦ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلَّذِينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ ٱلنَّاسَ بِٱلْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَآ ءَاتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إيَّاكُمْ والشُّحَّ ؛ فإنَّهُ أهلكَ مَنْ كانَ قبلَكُمْ ، حملَهُمْ علىٰ أنْ يسفكوا دماءَهُمْ ، واستحلُّوا محارمَهُمْ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إيَّاكُمْ والشُّحَّ ؛ فإنَّهُ دعا مَنْ كانَ قبلَكُمْ فسفكوا دماءَهُمْ ، ودعاهُمْ فاستحلُّوا محارمَهُمْ ، ودعاهُمْ فقطعوا أرحامَهُمْ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ الجنَّةَ بخيلٌ ، ولا خَبٌّ ، ولا خائنٌ ، ولا سيِّئُ المَلَكَةِ » .

وفي روايةٍ : « ولا جبارٌ » ، وفي روايةٍ : « ولا منَّانٌ »(٣) .

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٣٣٨) ، والطبراني في « الأوسط » (٨٥٥٦) .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٥٦) .

(٣) كذا رواه بروايته هنا الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٦١ـ ٣٦٢) ، ونحوه عند الترمذي (١٩٦٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مهلكاتٌ : شحٌّ مطاعٌ ، وهوىً متَّبعٌ ، وإعجابُ المرءِ بنفسِهِ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يبغضُ ثلاثةً : الشَّيخَ الزَّانيَ ، والبخيلَ المنَّانَ ، والمعيلَ المختالَ »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مثلُ المنفقِ والبخيلِ كمثلِ رجلينِ عليهِما جُبَّتانِ مِنْ حديدٍ مِنْ لدنْ ثُدِيِّهِما إلىٰ تراقِيهما ، فأمَّا المنفقُ . . فلا ينفقُ شيئاً إلا سبَغَتْ أو وَفرَتْ علىٰ جلدِهِ حتَّىٰ تُخفِيَ بنانَهُ ، وأمَّا البخيلُ . . فلا يريدُ أنْ ينفقَ شيئاً إلا قلصَتْ ولزمَتْ كلُّ حَلقةٍ مكانَها حتَّىٰ أخذَتْ بتراقيهِ ، فهوَ يوسِّعُها ولا تتَّسعُ »⁽³⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خصلتانِ لا تجتمعانِ في مؤمنٍ : البخلُ ، وسوءُ الخلقِ »⁽⁴⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ مِنَ البُخلِ ، وأعوذُ

---

(١) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٦٩) ، والطبراني في « الأوسط » (٥٤٤٨) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٣١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٤٣) .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٧٥) .

(٣) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٧٦) ، وأصله عند البخاري (١٤٤٤) ، ومسلم (١٠٢١) .

(٤) رواه الترمذي (١٩٦٢) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٧٧) .

بكَ مِنَ الجبْنِ ، وأعوذُ بكَ أنْ أُردَّ إلىٰ أرذلِ العُمُرِ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إيَّاكُمْ والظُّلمَ ؛ فإنَّ الظُّلمَ ظلماتٌ يومَ القيامةِ ، وإيَّاكُمْ والفُحْشَ ؛ فإنَّ اللهَ لا يحبُّ الفاحشَ ولا المتفحِّشَ ، وإيَّاكُمْ والشُّحَّ ؛ فإنَّما أهلكَ مَنْ كانَ قبلَكُمُ الشُّحُّ ، أمرَهُمْ بالكذبِ فكذبوا ، وأمرَهُمْ بالظُّلمِ فظلموا ، وأمرَهُمْ بالقطيعةِ فقطعوا »⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « شرُّ ما في الرَّجلِ شحٌّ هالعٌ ، وجبنٌ خالعٌ »⁽³⁾ .

وقُتِلَ شَهيدٌ علىٰ عهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فبكتْهُ باكيةٌ ، فقالَتْ : واشهيداهُ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما يدريكِ أنَّهُ شهيدٌ ؟! فلعلَّهُ كانَ يتكلَّمُ فيما لا يعنيهِ ، أوْ يبخلُ بما لا ينقصُهُ »⁽⁴⁾ .

وقالَ جبيرُ بنُ مطعمٍ : بينا نحنُ نسيرُ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ومعَهُ الناسُ مَقْفَلَهُ مِنْ حُنينٍ . . علقَتْ برسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الأعرابُ يسألونَهُ ، حتَّى اضطرُّوه إلىٰ سَمُرةٍ ، فخطفَتْ رداءَهُ ، فوقفَ

---

(1) رواه البخاري (٦٣٦٥) ، وهو عند الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٨١) .

(2) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٠٥٥) .

(3) رواه أبو داوود (٢٥١١) ، وهالع : جازع ؛ يعني : شحاً يحمل على الحرص على المال ، والجزع علىٰ ذهابه ، وقيل : هو ألا يشبع ، كلما وجد شيئاً . . بلعه ، ولا قرار له ، وخالع : شديد ؛ كأنه يخلع فؤاده من شدة خوفه من الخلق . انظر « الإتحاف » (٨/ ١٩٤) .

(4) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٦٦٤٦) ، وقريب منه عند الترمذي (٢٣١٦) .

رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « أعطوني ردائِي ، فوالَّذي نفسِي بيدِهِ ؛ لوْ كانَ لي عددُ هٰذهِ العِضاهِ نَعماً . . لقسمتُهُ بينَكُمْ ، ثمَّ لا تجدوني بخيلاً ولا كذوباً ولا جباناً »(١) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : قسمَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قَسْماً ، فقلتُ : غيرُ هؤلاءِ كانوا أحقَّ بهِ منهُمْ ، فقالَ : « إنَّهُمْ يخيِّروني بينَ أن يسألوني بالفحشِ ، أو يبخِّلوني ولستُ بباخلٍ »(٢) .

وقالَ أبو سعيدٍ الخدريُّ رضيَ اللهُ عنهُ : دخلَ رجلانِ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فسألاهُ ثمنَ بعيرٍ ، فأعطاهُما دينارينِ ، فخرجا مِنْ عندِهِ ، فلقيَهُما عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ ، فأثنيا وقالا معروفاً ، وشكرا ما صنعَ بهما ، فدخلَ عمرُ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فأخبرَهُ بما قالا ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لكنْ فلانٌ أعطيتُهُ ما بينَ عشرةٍ إلىٰ مئةٍ ولمْ يقلْ ذلكَ ، إنَّ أحدَكُمْ ليسأَلُني فينطلقُ في مسألتِهِ متأبِّطَها وهيَ نارٌ » ، فقالَ عمرُ : فلِمَ تعطيهمْ ما هوَ نارٌ ؟ فقالَ : « يأبونَ إلا أنْ يسألوني ، ويأبى اللهُ لي البخلَ »(٣) .

وعنِ ابنِ عباسٍ قالَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الجودُ مِنْ جُودِ اللهِ تعالىٰ ، فجودوا . . يجُدِ اللهُ عليكُمْ ، ألا إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ خلقَ

---

(١) رواه البخاري (٢٨٢١) .

(٢) رواه مسلم (١٠٥٦) .

(٣) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (١٣٢٧) ، وبنحوه عند أحمد في « المسند » (٣ / ٤) .

الجُودَ فجعلَهُ في صورةِ رجلٍ ، وجعلَ أُسَّهُ راسخاً في أصلِ شجرةِ طُوبىٰ ، وشدَّ أغصانَها بأغصانِ سِدرةِ المُنتهىٰ ، ودلَّىٰ بعضَ أغصانِها إلى الدنيا ، فمَنْ تعلَّقَ بغصنٍ منها . . أدخلَهُ الجنَّةَ ، ألا إنَّ السَّخاءَ مِنَ الإيمانِ ، والإيمانُ في الجنَّةِ ، وخلقَ البخلَ مِنْ مقتِهِ ، وجعلَ أصلَهُ راسخاً في أصلِ شجرةِ الزَّقُّومِ ، ودلَّىٰ بعضَ أغصانِها إلى الدنيا ؛ فمَنْ تعلَّقَ بغصْنٍ منها . . أدخلَهُ النَّارَ ، ألا إنَّ البخلَ من الكفرِ ، والكفرُ في النارِ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « السخاءُ شجرةٌ تنبتُ في الجنَّةِ ؛ فلا يلجُ الجنَّةَ إلا سخيٌّ ، والبخلُ شجرةٌ تنبتُ في النارِ ؛ فلا يلجُ النار إلا بخيلٌ »⁽²⁾ .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لوفدِ بني لِحيانَ : « مَنْ سيِّدُكُمْ يا بني لِحيانَ ؟ » قالوا : سيدُنا جَدُّ بنُ قيسٍ ، إلا أنَّهُ رجلٌ فيهِ بخلٌ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وأيُّ داءٍ أدوأُ مِنَ البخلِ ، ولكنْ سيِّدُكُمْ عمرُو بنُ الجموحِ »⁽³⁾ ، وفي روايةٍ : أنَّهُمْ قالوا : سيدُنا جَدُّ بنُ قيسٍ ، فقالَ : « بمَ تسوِّدونَهُ ؟ » ، قالوا : إنَّهُ أكثرُنا مالاً ، وإنَّا علىٰ ذلكَ

---

(١) قال المتقي الهندي في « كنز العمال » (١٦٢١٧) : (رواه الخطيب في كتاب « البخلاء » عن ابن عباس ، وفي سنده أبو بكر النقاش ، صاحب مناكير) .

(٢) كذا هو عند صاحب « مسند الفردوس » (٣٥٤٣) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٣٥٨) ، ورواه من حديث جابر رضي الله عنه البخاري في « الأدب المفرد » (٢٩٦) بنحوه .

لنَزُنُّهُ بالبُخلِ ، فقالَ : صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وأيُّ داءٍ أدوأُ مِنَ البخلِ ، ليسَ ذلكَ سيِّدَكُمْ » ، قالوا : فمَنْ سيِّدُنا يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « سيِّدُكُمْ بِشرُ بنُ البراءِ »(١) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يبغضُ البخيلَ في حياتِهِ ، السَّخيَّ عندَ موتِهِ »(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « السخيُّ الجهولُ أحبُّ إلى اللهِ تعالىٰ مِنَ العابدِ البخيلِ »(٣) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يجتمعُ الشحُّ والإيمانُ في قلبِ عبدٍ »(٤) .

وقالَ أيضاً : « خصلتانِ لا يجتمعانِ في مؤمنٍ ؛ البخلُ ، وسوءُ الخُلُقِ »(٥) .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٢/ ٣٥) ، والحاكم في « المستدرك » (٣/ ٢١٩) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٣٥٩) ، ولنَزُنُّه : لنتَّهِمُه .

(٢) كذا هو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٦٢٧) ، وأشار السيوطي كما في « فيض القدير » (٢/ ٢٨٥) إلىٰ رواية الخطيب له في كتاب « البخلاء » ، وقال العلامة المناوي : (وهو مما بيَّض له الديلمي لعدم وقوفه له علىٰ سنده) .

(٣) رواه الترمذي (١٩٦١) .

(٤) رواه النسائي (٦/ ١٣) .

(٥) رواه الترمذي (١٩٦٢) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٧٧) .

وقـالَ صلَّى اللهُ عليـهِ وسلَّـمَ : « لا ينبغـي للمـؤمـنِ أنْ يكـونَ بخيـلاً ولا جباناً »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ قائلُكُمْ : الشحيحُ أعذرُ مِنَ الظالمِ ، وأيُّ ظلمٍ أظلمُ عندَ اللهِ مِنَ الشحِّ ؟! حلفَ اللهُ تعالىٰ بعزَّتِهِ وعظمتِهِ وجلالِهِ ؛ لا يدخلُ الجنَّةَ شحيحٌ ولا بخيلٌ »(٢) .

ورُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ يطوفُ بالبيتِ ؛ فإذا رجلٌ متعلِّقٌ بأستارِ الكعبةِ ، وهوَ يقولُ : بحرمةِ هـٰذا البيتِ إلا غفرتَ لي ذنبي ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « وما ذنبُكَ ؟ صفْهُ لي » قالَ : هوَ أعظمُ مِنْ أنْ أصفَهُ لكَ ، قالَ : « ويحَكَ ! ذنبُكَ أعظمُ أمِ الأرَضُونَ ؟ » ، قالَ : بلْ ذنبي يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « ويحَكَ ! ذنبُكَ أعظمُ أمِ الجبالُ ؟ » قالَ : بلْ ذنبي أعظمُ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « فذنبُكَ أعظمُ أمِ البحارُ ؟ » قالَ : بلْ ذنبي يا رسولَ اللهِ ، قال : « فذنبُكَ أعظمُ أمِ السماواتُ ؟ » قالَ : بلْ ذنبي يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « فذنبُكَ أعظمُ أمِ العرشُ ؟ » قال : بلْ ذنبي أعظمُ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « فذنبُكَ أعظمُ أمِ اللهُ ؟ » قالَ : بلِ اللهُ أعظمُ وأعلىٰ ،

---

(١) رواه هناد في « الزهد » (٦١٦) عن أبي جعفر الباقر مرسلاً ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (١٩٧/٨) : (ورواه الخطيب من حديث أبي عبد الرحمـٰن السلمي موقوفاً) .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » (٤٠٧٨) عن نافع قال : سمع ابن عمر رجلاً يقول : الشحيح أعذر من الظالم ، فقال ابن عمر : كذبت ، سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول : « الشحيح لا يدخل الجنة » ، فليسَ أوله مرفوعاً .

قالَ : « ويحَكَ ! فصفْ لي ذنبَكَ » ، قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي رجلٌ ذو ثروةٍ مِنَ المالِ ، وإنَّ السائلَ ليأتيني ليسألَني ، فكأنَّما يستقبلُني بشعلةٍ مِنْ نارٍ .

فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إليكَ عنِّي لا تحرقْني بنارِكَ ، فوالَّذي بعثَني بالهدايةِ والكرامةِ ؛ لوْ قمتَ بينَ الرُّكنِ والمقامِ ثمَّ صلَّيتَ ألفي ألفِ عامٍ ، وبكيتَ حتَّىٰ تجريَ مِنْ دمُوعِكَ الأنهارُ ، وتُسقىٰ بها الأشجارُ ، ثمَّ متَّ وأنتَ لئيمٌ . . لأكبَّكَ اللهُ في النارِ ، ويحَكَ ! أما علمتَ أنَّ البخلَ كفرٌ ، وأنَّ الكفرَ في النارِ ، ويحَكَ ! أما علمتَ أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : ﴿ وَمَن يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَن نَّفْسِهِۦ ﴾ ، ﴿ وَمَن يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِۦ فَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُفْلِحُونَ ﴾ »(١) .

* * *

الآثارُ :

قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : لمَّا خلقَ اللهُ تعالىٰ جنةَ عدنٍ . . قالَ لها : تزيني ، فتزينَتْ ، ثمَّ قالَ لها : أظهري أنهارَكِ ، فأظهرَتْ عينَ السلسبيلِ ، وعينَ الكافورِ ، وعينَ التسنيمِ ، فتفجرَ منها في الجنانِ أنهارُ الخمرِ ، وأنهارُ العسلِ واللبنِ ، ثمَّ قالَ لها : أظهري سُرُرَكِ ، وحِجالَكِ ،

---

(١) رواه الفاكهي في « أخبار مكة » (٢/ ٢٧٨) من حديث الهيكل بن جابر رضي الله عنه ، وأورده الحارث المحاسبي في « الوصايا » (ص١٠٢) بلاغاً ، وقال الحافظ العراقي كما في « الإتحاف » (٨/ ١٩٧) : (الحديث بطوله باطل لا أصل له) ، وانظر « أسد الغابة » (٥/ ٤٢٤) ، و« الإصابة » (٣/ ٥٨١) .

وكراسيَّكِ ، وحُليَّكِ ، وحُلَلَكِ ، وحورَ عِينِكِ ، فأظهرَتْ ، فنظرَ إليها ، فقالَ : تكلَّمي ، فقالَتْ : طوبىٰ لمَنْ دخلَنِي ، فقالَ اللهُ تعالىٰ : وعزتي وجلالِي لا أسكنتُكِ بخيلاً(١) .

وقالَتْ أمُّ البنينَ أختُ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ : (أفٍّ للبخيلِ ، لوْ كانَ البخلُ قميصاً . . ما لبستُهُ ، ولوْ كانَ طريقاً . . ما سلكْتُهُ)(٢) .

وقالَ طلحةُ بنُ عبيدِ اللهِ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنَّا لنجدُ بأموالِنا ما يجدُ البخلاءُ ، ولكنَّا نتصبَّرُ)(٣) .

وقالَ محمدُ بنُ المنكدرِ : (كانَ يُقالُ : إذا أرادَ اللهُ بقومٍ شرّاً . . أمَّرَ عليهِمْ شرارَهُمْ ، وجعلَ أرزاقَهُمْ بأيدي بخلائِهِمْ)(٤) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ في خطبتِهِ : (إنَّهُ سيأتي على الناسِ زمانٌ عضوضٌ ، يعضُّ المؤمنُ علىٰ ما في يدِهِ ولمْ يُؤمرْ بذلكَ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَنسَوُا۟ ٱلْفَضْلَ بَيْنَكُمْ ﴾)(٥) .

---

(١) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٢/ ١٥٠) عن ابن عباس رضي الله عنهما مرفوعاً : « لما خلق الله عز وجل جنة عدن . . خلق فيها ما لا عين رأت ولا خطر علىٰ قلب بشر ، ثم قال لها : تكلمي ، فقالت : قد أفلح المؤمنون » ، وزاد أحد رواته : « ثم قالت : أنا حرام علىٰ كل بخيل ومراءٍ » ، وقريب منه ولكن عن شعيب الجبائي عند الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٧٢) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٢٨) .

(٣) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٣٨) .

(٤) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٥٧) .

(٥) رواه أبو داوود (٣٣٨٢) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٥٨) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو : (الشحُّ أشدُّ مِنَ البخلِ ؛ لأنَّ الشحيحَ هوَ الذي يشحُّ علىٰ ما في يدِ غيرِهِ حتَّىٰ يأخذَهُ ، ويشحُّ بما في يديهِ فيحبسُهُ ، والبخيلُ هوَ الذي يبخلُ بما في يديهِ)[1] .

وقالَ الشعبيُّ : (لا أدري أيُّهما أبعدُ غوراً في نارِ جهنمَ : البخلُ أوِ الكذبُ ؟!)[2] .

وقيلَ : وردَ علىٰ أنُوشُروانَ حكيمُ الهندِ وفيلسوفُ الرومِ ، فقالَ للهنديِّ : تكلَّمْ ، فقالَ : خيرُ الناسِ مَنْ أُلفيَ سخياً ، وعندَ الغضبِ وقوراً ، وفي القولِ متأنِّياً ، وفي الرِّفعةِ متواضعاً ، وعلىٰ كلِّ ذي رحمٍ مشفقاً ، فقالَ للروميِّ : تكلَّمْ ، فقالَ : مَنْ كانَ بخيلاً . . ورثَ عدوُّهُ مالَهُ ، ومَنْ قلَّ شكرُهُ . . لمْ ينلِ النجحَ ، وأهلُ الكذبِ مذمومونَ ، وأهلُ النميمةِ يموتونَ فقراءَ ، ومَنْ لمْ يَرحَمْ . . سُلِّطَ عليهِ مَنْ لا يرحمُهُ[3] .

وقالَ الضحاكُ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا جَعَلْنَا فِىٓ أَعْنَـٰقِهِمْ أَغْلَـٰلًا ﴾ قالَ : (البخلُ ، أمسكَ اللهُ تعالىٰ أيديَهُمْ عنِ النفقةِ في سبيلِ اللهِ ؛ فهُمْ لا يبصرونَ الهدىٰ)[4] .

وقالَ كعبٌ : (ما مِنْ صباحٍ إلا وقدْ وُكِّلَ بهِ ملَكانِ يناديانِ : اللهمَّ ؛

---

(١) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٥٩) .

(٢) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٦٠) .

(٣) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٦٤) .

(٤) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٧٠) .

عجِّلْ لممسكٍ تلفاً ، ولمنفقٍ خلفاً)(١) .

وقالَ الأصمعيُّ : سمعتُ أعرابياً وقدْ وصَفَ رجلاً فقالَ : (لقد صَغُرَ فلانٌ في عيني ؛ لعظمِ الدنيا في عينِهِ ، وكأنَّما السائلُ إذا رآهُ . . ملكُ الموتِ إذا أتاهُ)(٢) .

وقالَ أبو حنيفةَ رحمَهُ اللهُ : (لا أرىٰ أنْ أعدِّلَ بخيلاً ؛ لأنَّهُ يحملُهُ البخلُ على الاستقصاءِ ، فيأخذُ فوقَ حقِّهِ ؛ خيفةً مِنْ أنْ يُغبَنَ ، فمَنْ كان هٰكذا . . لا يكونُ مأمونَ الأمانةِ)(٣) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما استقصىٰ كريمٌ قطُّ حقَّهُ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ عَرَّفَ بَعْضَهُۥ وَأَعْرَضَ عَنۢ بَعْضٍ ﴾)(٤) .

وقالَ الجاحظُ : (ما بقيَ مِنَ اللذاتِ إلا ثلاثٌ : ذمُّ البخلاءِ ، وأكلُ القديدِ ، وحكُّ الجربِ) .

وقالَ بشرُ بنُ الحارثِ : (البخيلُ لا غيبةَ لهُ ؛ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(١) رواه الخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٣٨٤) ، وليس فيه : (ولمنفق خلفاً) ، ورواه مرفوعاً البخاري (١٤٤٢) ، ومسلم (١٠١٠) عن أبي هريرة رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (٦٢٤) عن أبي الحسن القرشي عن رجل من الأنصار بنحوه .

(٣) بنحوه أورده صاحب « القوت » (٢/ ٢٦٤) ، ونقله ابن عبد البر في « الاستذكار » (٣٥٥/٢٧) .

(٤) كذا في « القوت » (٢/ ٢٦٤) ، ومختصراً عند ابن عبد البر في « الاستذكار » (٣٥٥/٢٧) ورواه الدينوري ضمن خبر عن سفيان (ص٩) .

وسلَّمَ : « إنَّك لبخيلٌ » ، ومُدِحَتِ امرأةٌ عندَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالوا: صوَّامةٌ قوَّامةٌ ، إلا أنَّ فيها بخلاً ، قالَ : « فما خيرُها إذاً ؟! »)(١) .

وقالَ بشرٌ أيضاً : (النظرُ إلى البخيلِ يقسِّي القلبَ) ، و(بقاءُ البخلاءِ كربٌ على قلوبِ المؤمنينَ)(٢) .

وقالَ يحيىٰ بنُ معاذٍ : (يأبى القلبُ للأسخياءِ إلا حبّاً ولوْ كانوا فجّاراً ، وللبخلاءِ إلا بغضاً وإنْ كانوا أبراراً)(٣) .

وقالَ ابنُ المعتزِّ : (أبخلُ الناسِ بمالهِ أجودُهُمْ بعرضِهِ)(٤) .

ولقي يحيىٰ بنُ زكريا عليهما السلامُ إبليسَ في صورتِهِ ، فقالَ لهُ : يا إبليسُ ؛ أخبرْني بأحبِّ الناسِ إليكَ وأبغضِ الناسِ إليكَ ، قالَ : أحبُّ الناسِ إليَّ المؤمنُ البخيلُ ، وأبغضُ الناسِ إليَّ الفاسقُ السخيُّ ، قالَ لهُ : لمَ ؟ قالَ : لأنَّ البخيلَ قدْ كفاني بخلُهُ ، والفاسقُ السخيُّ أتخوَّفُ أنْ يطَّلعَ اللهُ عليهِ في سخائِهِ فيقبلَهُ ، ثمَّ ولَّىٰ وهوَ يقولُ : لولا أنَّكَ يحيىٰ.. لما أخبرتُكَ(٥) .

* * *

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٤١٠) .

(٢) رواهما أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣٥٠) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٤١٢) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/ ٦٦) .

(٤) أورده الثعالبي في « التمثيل والمحاضرة » (ص٤٤٠) .

(٥) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٤/ ٢٠٤) .

CİMRİLİĞİN ZEMMİ

Allahu Teâlâ:

وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

“Nefsinin tamahkârlığından korunan kimseler, işte onlar saâdete erenlerdir.” (Teğâbün sûresi, 64/16) buyurmuştur. Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ يَبْخَلُونَ بِمَا اٰتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ هُوَ خَيْرًا
لَهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهٖ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Allah’ın fazl(u kereminden) **kendilerine verdiğini** (sarf u infakta) **cimrilik edenler, zinhâr bunun, kendileri için bir hayır olduğunu sanmasın**(lar)**. Bilakis bu, onlar için bir şerdir. Onların cimrilik ettikleri şey kıyâmet günü boyunlarına dolanacaktır.”** (Âl-i İmrân sûresi, 3/180) Yine Allahu Teâlâ:

اَلَّذٖينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا اٰتَاهُمُ
اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ

“Onlar hem cimrilik yapar, hem insanlara cimriliği emrederler, Allah’ın lutf u inâyetinden kendilerine verdiğini gizlerler.” (Nisa sûresi, 4/37) buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur:

إِيَّاكُمْ وَالشُّحَّ فَإِنَّهُ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ حَمَلَهُمْ عَلٰى أَنْ سَفَكُوا دِمَاءَهُمْ وَاسْتَحَلُّوا مَحَارِمَهُمْ

"Aman aman cimrilikten son derece sakının. Zîra sizden öncekileri cimrilik helâk etmiştir. Cimrilik, onları kan dökmeye ve haramı helâl tanımaya sürüklemiştir."[68] Diğer bir hadîste:

إِيَّاكُمْ وَالشُّحَّ فَإِنَّهُ دَعَا مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ فَسَفَكُوا دِمَاءَهُمْ وَدَعَاهُمْ فَاسْتَحَلُّوا مَحَارِمَهُمْ وَدَعَاهُمْ فَقَطَعُوا أَرْحَامَهُمْ

"Cimrilikten sakınınız. Zîra cimrilik, sizden öncekileri dâvet etti; kanlarını akıttılar. Yine kendi tarafına çekti; haramı helâl ettiler. Onları kendi tarafına çekti; sılâ-ı rahmi, akrabalarla alâkayı kestiler."[69] buyrulmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بَخِيلٌ، وَلَا خَبٌّ وَلَا خَائِنٌ وَلَا سَيِّئُ الْمَلَكَةِ (وَفِي رِوَايَةٍ) وَلَا جَبَّارٌ (وَفِي رِوَايَةٍ) وَلَا مَنَّانٌ

"Cimriler, aldatıcılar, hâinler ve kötü huylu insanlar cennete giremezler. Bir rivayette "zâlimler", diğer rivâyette, "başa kakanlar da" bu hükme dâhildir."[70] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

ثَلَاثٌ مُهْلِكَاتٌ: شُحٌّ مُطَاعٌ، وَهَوًى مُتَّبَعٌ، وَإِعْجَابُ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ

---

[68] Müslim, Câbir'den rivâyet etmiştir. Başka ifade ile diğer rivâyet yolları da vardır. Hâkim, sahîh olduğunu söylemiştir.

[69] Hâkim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiş ve sahîh olduğunu söylemiştir.

[70] Ahmed ve Tirmizî rivâyet etmiştir. Tirmizî, hasen olduğunu söylemiştir.

“Üç şey insanı helâke sürükler. Bunlar, itâat ve tatbik edilen cimrilik, nefsin arzû ve isteklerine uymak ve kulun kendi kendini beğenmesidir.”[71] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ يُبْغِضُ ثَلَاثَةً: اَلشَّيْخَ الزَّانِي، وَالْبَخِيلَ الْمَنَّانَ،
وَالْمِعْيَلَ الْمُخْتَالَ

“Allahu Teâlâ üç kişiye buğzeder. Bunlar yaşlandığı halde zinâ edenler, verdiğini başa kakan cimriler ve kibirlenen fakirlerdir.”[72] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَثَلُ الْمُنْفِقِ وَالْبَخِيلِ كَمَثَلِ رَجُلَيْنِ عَلَيْهِمَا جُبَّتَانِ مِنْ
حَدِيدٍ، مِنْ لَدُنْ ثَدْيِهِمَا إِلٰى تَرَاقِيهِمَا، فَأَمَّا الْمُنْفِقُ فَلَا يُنْفِقُ
شَيْئًا إِلَّا سَبَقَتْ، أَوْ وَفَرَتْ عَلٰى جِلْدِهِ، حَتّٰى تُخْفِيَ بَنَانَهُ،
وَأَمَّا الْبَخِيلُ فَلَا يُرِيدُ أَنْ يُنْفِقَ شَيْئًا إِلَّا قَلَصَتْ ولَزِمَتْ كُلُّ
حَلَقَةٍ مَكَانَهَا حَتّٰى أَخَذَتْ بِتَرَاقِيهِ فَهُوَ يُوَسِّعُهَا وَلَا تَتَّسِعُ

“İnfâk eden ile etmeyen, göğüslerinden göğüs başına kadar zırh giyen iki adam gibidirler. İnfâk eden, infâk ettikçe zırhı parmak uçlarına kadar kendisini sarar. Cimriye gelince, bir şey vermek istediği zaman, zırh yükselir, boğazına gelir ve her halka yerinde sıkışır kalır. Onu genişletmek ister fakat genişlendiremez. Yâni demir zırh onu sıkıştırır da bir şey veremez.”[73] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

71. İlim bahsinde geçmiştir.
72. Tirmizî ve Neseî Ebû Zer’den rivâyet etmişlerdir. Diğer rivâyet yolları da vardır.
73. Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

خَصْلَتَانِ لَا تَجْتَمِعَانِ فِي مُؤْمِنٍ: اَلْبُخْلُ وَسُوءُ الْخُلُقِ

"İki haslet vardır ki bunlar bir mü'minde toplanmaz: Cimrilik ve kötü huy."[74] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) duâsında:

اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنَ الْبُخْلِ وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ الْجُبْنِ
وَأَعُوذُ بِكَ أَنْ أُرَدَّ إِلٰى أَرْذَلِ الْعُمُرِ

"Allahım, cimrilikten sana sığınırım, korkaklıktan da sana sığınırım, erzel-i ömre düşmekten de sana sığınırım."[75] buyurmuştur. Diğer hadîste:

إِيَّاكُمْ وَالظُّلْمَ، فَإِنَّ الظُّلْمَ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَإِيَّاكُمْ وَالْفُحْشَ، فَإِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْفَاحِشَ وَلَا الْمُتَفَحِّشَ، وَإِيَّاكُمْ وَالشُّحَّ، فَإِنَّمَا أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمُ الشُّحُّ، أَمَرَهُمْ بِالْكَذِبِ فَكَذَّبُوا وَأَمَرَهُمْ بِالظُّلْمِ فَظَلَمُوا وَأَمَرَهُمْ بِالْقَطِيعَةِ فَقَطَعُوا

"Zulümden sakının. Zîra zulüm kıyamet günü zulmet ve karanlıktır. Fuhşiyâttan sakının. Zîra Allahu Teâla fâhiş ve çirkin sözleri sevmez. Cimrilikten de sakının. Zîra sizden evvelkileri cimrilik helâk etmiştir. Cimrilik onlara yalancılığı emretti, yalan söylediler, zulmü emretti zulmettiler, sıla-ı rahm yapmayın dedi, yapmadılar (ve bu sûretle helâk oldular)."[76] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

شَرُّ مَا فِي الرَّجُلِ شُحٌّ هَالِعٌ وَجُبْنٌ خَالِعٌ

---

74. Tirmizî, Ebû Saîd'den rivâyet etmiştir.
75. Buhârî Sa'd'dan rivâyet etmiştir.
76. Hâkim, Abdullah'tan rivâyet etmiştir.

“Kişinin en kötü hâli, hırsa teşvîk eden cimrilik ve şiddetli korkudur.”[77] buyurmuştur.

Asr-ı saâdette adamın biri şehîd oldu. Bir kadın “Vah şehîdim” diye onun için ağlıyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَمَا يُدْرِيكَ أَنَّهُ شَهِيدٌ فَلَعَلَّهُ كَانَ يَتَكَلَّمُ فِيمَا لَا يَعْنِيهِ أَوْ
يَبْخَلُ بِمَا لَا يَنْقُصُهُ

“Onun şehîd olduğunu nereden biliyorsun. Belki o hayatında boş sözler konuşurdu ve belki kendi nafakasını eksiltmeyecek şeylerde cimrilik ederdi.”[78] buyurdu.

Cübeyr b. Mut’ım anlatıyor: “Hayber dönüşünde bedevîler Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’den bir şeyler isteye isteye onu öyle sıkıştırdılar ki, “mugaylan dikenleri”ne dayanmak zorunda kaldı. Cübbesi düştü. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Cübbemi bana verin, Allah’a yemîn ederim ki, şu dikenlerin sayısınca koyunum olsa, bunları hep size verirdim. Bu sözümde beni ne cimri, ne yalancı ve ne de korkak bulurdunuz.”*[79] buyurdu.

Hazret-i Ömer diyor ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir taksîmât yaptı. Ben: “Şunlar daha çok haklıdırlar.” dedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّهُمْ يُخَيِّرُونِي بَيْنَ أَنْ يَسْأَلُونَ بِالْفُحْشِ أَوْ يُبَخِّلُونِي
وَلَسْتُ بِبَاخِلٍ

“Onlar benden fâhiş şekilde istemek veyâ cimrilik yapmak ara-

---

[77] Ebû Dâvud Câbir’den ceyyid sened ile rivâyet etmiştir.
[78] Ebû Ya’lâ Ebû Hureyre’den rivâyet etmiştir.
[79] Buhârî rivâyet etmiştir.

sında beni muhayyer bırakırlar. Hâlbuki ben aslâ bir defa olsun cimrilik etmem."[80] buyurdu.

Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) diyor ki: "İki kişi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yanına girdi ve deve parası istediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kendilerine ikişer dînâr verdi ve çıktılar. Yolda Hz. Ömer ile karşılaştılar ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e teşekkürlerini ifâde ettiler. Hz. Ömer vaziyeti arzettiğinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لٰكِنْ فُلَانٌ أَعْطَيْتُهُ مَا بَيْنَ عَشَرَةٍ إِلٰى مِائَةٍ وَلَمْ يَقُلْ ذٰلِكَ إِنَّ
أَحَدَكُمْ لَيَسْأَلُنِي فَيَنْطَلِقُ فِي مَسْأَلَتِهِ مَتَاقَبَطَهَا وَهِيَ نَارٌ،
يَأْبَوْنَ إِلَّا أَنْ يَسْأَلُونِي وَيَأْبَى اللّٰهُ لِيَ الْبُخْلَ

"Fakat falanca benden istedi, ona on ile yüz arasında verdiğim halde o, böyle bir memnuniyet ifâde etmedi. Sizden biriniz benden bir şey ister, onu koltuklayıp çıkar, kimseye de bir şey duyurmaz, memnûniyetini ifâde etmez, o, ateştir." buyurdu. Hz. Ömer:

– "Mâdem ateştir, niye veriyorsunuz?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Onlar durmadan istemede ısrâr eder. Allahu Teâlâ da bana cimriliği yasakladı, mecbûren veririm."*[81] buyurdu.

İbn Abbâs'ın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur.

اَلْجُودُ مِنْ جُودِ اللّٰهِ تَعَالٰى فَجُودُوا يَجُدِ اللّٰهُ لَكُمْ أَلَا إِنَّ اللّٰهَ
عَزَّ وَجَلَّ خَلَقَ الْجُودَ فَجَعَلَهُ فِي صُورَةِ رَجُلٍ وَجَعَلَ رَأْسَهُ

---

[80] Müslim rivâyet etmiştir.
[81] Ahmed, Ebû Ya'lâ ve Bezzâr ayrı ifade ve sağlam senedle rivâyet etmişlerdir.

رَاسِخًا فِي أَصْلِ شَجَرَةِ طُوبٰى وَشَدَّ أَغْصَانَهَا بِأَغْصَانِ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى وَدَلّٰى بَعْضَ أَغْصَانِهَا إِلَى الدُّنْيَا فَمَنْ تَعَلَّقَ بِغُصْنٍ مِنْهَا أَدْخَلَهُ الْجَنَّةَ. أَلَا إِنَّ السَّخَاءَ مِنَ الْإِيمَانِ وَالْإِيمَانُ فِي الْجَنَّةِ وَخَلَقَ الْبُخْلَ مِنْ مَقْتِهِ وَجَعَلَ رَأْسَهُ رَاسِخًا فِي أَصْلِ شَجَرَةِ الزَّقُّومِ وَدَلّٰى بَعْضَ أَغْصَانِهَا إِلَى الدُّنْيَا فَمَنْ تَعَلَّقَ بِغُصْنٍ مِنْهَا أَدْخَلَهُ النَّارَ أَلَا إِنَّ الْبُخْلَ مِنَ الْكُفْرِ وَالْكُفْرُ فِي النَّارِ

"Sehâvet, Allah'ın cömertliğinden gelir. Cömert olun ki Allahu Teâlâ da size cömertlik etsin. İyi biliniz ki, Allahu Teâlâ cömertliği bir insan sûretinde yarattı. Başını Tûbâ ağacının gövdesine yerleştirdi. Dallarını da Sidretü'l-Müntehâ'nın dallarına bağladı. Sonra bir kısım dallarını da dünyaya sarkıttı. Bu dallardan birine yapışanı, o dal çekip cennete götürür. Dikkat edin, cömertlik, îmandandır. İman ise cennettedir. Cimriliği buğzundan yaratmıştır ve onun başını Zakkum ağacının gövdesine bağladı, dallarını dünyaya sarkıttı. Bunun dalına yapışanı da o dal cehenneme götürür. İyi biliniz ki, cimrilik, küfürdendir, küfrün yeri de cehennemdir."[82]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلسَّخَاءُ شَجَرَةٌ تَنْبُتُ فِي الْجَنَّةِ فَلَا يَلِجُ الْجَنَّةَ إِلَّا سَخِيٌّ
وَالْبُخْلُ شَجَرَةٌ تَنْبُتُ فِي النَّارِ فَلَا يَلِجُ النَّارَ إِلَّا بَخِيلٌ

---

[82] Sâhib-i Firdevs zikretmiştir.

"Sehâvet, cennette biten bir ağaçtır. Cennete ancak cömertler girer. Cimrilik de cehennemde biten bir ağaçtır. Cehenneme de ancak cimriler girer."[83] buyurmuştur.

Ebû Hureyre'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Benî Lihyan kabîlesine;

– *"Sizin büyüğünüz kimdir?"* diye sordu. Onlar:

– "Bizim büyüğümüz, Cedd b. Kays'dır. Fakat cimri bir insandır." dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Bundan daha büyük hastalık olmaz. Sizin efendiniz Amr b. Cemûh, diğer rivayette, Bişr b. el-Berâ'dır."* buyurdu.[84]

Hz. Ali'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ اللّٰهَ يَبْغَضُ الْبَخِيلَ فِي حَيَاتِهِ اَلسَّخِيَّ عِنْدَ مَوْتِهِ

"Allahu Teâlâ cimriye hayatında, cömerde ölümünde buğzeder."[85] Yâni ölümü ile cömertliği sona erer.

Ebû Hureyre'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلسَّخِيُّ الْجَهُولُ أَحَبُّ إِلَى اللّٰهِ مِنَ الْعَابِدِ الْبَخِيلِ

"Câhil cömert, Allah katında cimri olan âbidden daha sevimlidir."[86] Yine Ebû Hureyre'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلشُّحُّ وَالْإِيمَانُ لَا يَجْتَمِعَانِ فِي قَلْبِ عَبْدٍ

---

83. Yukarıda geçti.
84. Hâkim rivâyet etti, Müslim'in şartlarına göre sahihtir, dedi.
85. Firdevs sâhibi rivâyet etmiştir.
86. Tirmizî rivâyet etmiştir.

"Cimrilik ile îman bir kalpte toplanmaz."[87] Bir başka hadîste:

خَصْلَتَانِ لَا يَجْتَمِعَانِ فِي مُؤْمِنٍ: اَلْبُخْلُ وَسُوءُ الْخُلُقِ

"İki haslet var ki, mü'minde toplanmaz. Bunlar, cimrilik ve kötü huydur."[88] buyrulmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

لَا يَنْبَغِي لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَكُونَ بَخِيلًا وَلَا جَبَانًا

"Hem cimrilik, hem de korkaklık mü'mine yakışmaz." Diğer rivâyette:

يَقُولُ قَائِلُكُمْ: اَلشَّحِيحُ أَعْذَرُ مِنَ الظَّالِمِ أَيُّ ظُلْمٍ أَظْلَمُ عِنْدَ اللّٰهِ مِنَ الشُّحِّ، حَلَفَ اللّٰهُ تَعَالٰى بِعِزَّتِهِ وَعَظَمَتِهِ وَجَلَالِهِ لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ شَحِيحٌ وَلَا بَخِيلٌ

"Bâzılarınız, cimriler zâlimlerden ehven ve daha mâzurdur, derler. Cimrilikten daha büyük zulüm olur mu? Allahu Teâlâ kendi izzet ve celâline yemîn ederek; bahilleri, yâni cimrilik edenleri, kendinden de esirgeyen cimrileri cennete koymayacağını bildirmiştir."[89]

Rivâyet edildiğine göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Kâbe'yi tavâf ederken, adamın biri Kâbe'nin duvarlarına asılarak: "Ey Beyt'in sâhibi, bu beytin hürmetine beni affet." diye duâ ediyordu. Bunu gören Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[87] Neseî rivâyet etmiştir.

[88] Tirmizî Ebû Saîd'den rivâyet etmiştir.

[89] Tirmizî bir kısmını rivâyet etmiştir.

«وَمَا ذَنْبُكَ صِفْهُ لِي؟» «وَيْحَكَ ذَنْبُكَ أَعْظَمُ أَمِ الْأَرَضُونَ؟» «فَذَنْبُكَ أَعْظَمُ أَمِ الْجِبَالُ؟» «فَذَنْبُكَ أَعْظَمُ أَمِ الْبِحَارُ؟» «فَذَنْبُكَ أَعْظَمُ أَمِ السَّمٰوَاتُ؟» «فَذَنْبُكَ أَعْظَمُ أَمِ الْعَرْشُ؟» «فَذَنْبُكَ أَعْظَمُ أَمِ اللّٰهُ؟» «وَيْحَكَ فَصِفْ لِي ذَنْبَكَ» إِلَيْكَ عَنِّي لَا تَحْرِقْنِي بِنَارِكَ! فَوَالَّذِي بَعَثَنِي بِالْهِدَايَةِ وَالْكَرَامَةِ، لَوْ قُمْتَ بَيْنَ الرُّكْنِ وَالْمَقَامِ ثُمَّ صَلَّيْتَ أَلْفَي أَلْفَيْ عَامٍ، ثُمَّ بَكَيْتَ حَتّٰى تَجْرِيَ مِنْ دُمُوعِكَ الْأَنْهَارُ وَلَتُسْقٰي بِهَا الْأَشْجَارَ، ثُمَّ مُتَّ وَأَنْتَ لَئِيمٌ، لَأَكَبَّكَ اللّٰهُ فِي النَّارِ. وَيْحَكَ أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ الْبُخْلَ كُفْرٌ، وَأَنَّ الْكُفْرَ فِي النَّارِ؟ وَيْحَكَ أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ اللّٰهَ تَعَالٰى يَقُولُ: ﴿وَمَنْ يَبْخَلْ فَإِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهٖ...﴾ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَأُولٰئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

– *"Suçun nedir? Anlat bakalım."* buyurdu. Adam:

– "Çok büyüktür, sana anlatamam." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Yazık sana! Karalardan da büyük ve ağır mı?"* diye sordu. Adam:

– "Evet, karalardan da büyüktür." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Vay sana! Dağlardan da mı ağırdır?"* diye sordu. Adam:

– "Evet, dağlardan da ağırdır." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Eyvah! Denizlerden de mi büyüktür?"* diye sordu. Adam:

– "Evet, denizlerden de büyüktür." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Yazık! Göklerden de mi büyüktür?”* diye sordu. Adam:

– “Evet, evet göklerden de büyüktür.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Vah sana! Arş’tan da mı büyüktür?”* diye sordu. Adam:

– “Evet, Arş’tan da büyüktür.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Allah’tan, Allah’ın rahmetinden de mi büyüktür?”* diye sordu. Adam:

– “Hayır, Allah büyüktür.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Yazıklar olsun sana, anlat şu günâhını bakalım.”* dedi. Adam:

– “Ben zengin bir insanım. Kapıma isteyici geldiği vakit, âdeta ateşle karşıma çıkar gibi olur da ona bir şey vermek istemem.” dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Yanımdan uzaklaş, senin ateşin beni de yakmasın. Hidâyet ve kerâmetle beni gönderen Allah’a yemîn ederim ki, eğer Rükn ile Makam arasında iki milyon sene namaz kılsan, sonra da göz yaşları döksen, akan yaşlarından ırmaklar meydana gelse ve bu ırmaklar ağaçları sulasa da ölsen, yine alçak ve yine alçaksın. Allahu Teâlâ seni cehenneme atar. Yazıklar olsun sana, sen, cimriliğin ve küfrün yeri cehennem olduğunu bilmiyor musun? Yazıklar olsun sana, Allahu Teâlâ’nın:* **“Buhl eden, kendisinden buhleder.”** (Muhammed sûresi, 47/38) *ve yine:* **“Nefsinin cimriliğini yok edenler ancak felâh bulanlardır.”** (Teğâbün sûresi, 64/16) *buyurduğunu bilmiyor musun?”* buyurdu.

Diğer Rivayetler

İbn Abbâs (r.a.) diyor ki: “Allahu Teâlâ Adn Cennet’ini yarattığı zaman, cennete: *“Süslen.”* diye emretti, Cennet süslendi. *“Irmaklarını akıt.”* buyurdu, selsebîl, kâfûr ve tesnîm gözelerini akıttı. Bunlardan cennette şarap, bal ve süt ırmakları meydana geldi. Sonra *"Mobilya, mefrûşat, zînet, ipek eşyaların ile hûrilerini çıkar."* buyurdu. Sonra cennete bakarak: *"Konuş."* buyurdu. Cennet-i Adn: *"Ne saâdet bana gireceklere."* dedi. Allahu Teâlâ: *"İzzetim hakkı için cimrileri sana sokmam."* buyurdu."

Ömer b. Abdülâzîz'in hemşîresi Ümmülbetîn: "Vay olsun cimrilere, eğer cimrilik gömlek olaydı onu yine ardıma almazdım, yol olsa üzerinden geçmezdim." dedi. Talha: "Biz de cimriler gibi malımızı esirgeriz fakat buna tahammül ederek dağıtırız." dedi. Muhammed b. el-Münkedir de: "Allahu Teâlâ bir millete kötülük murâd ettiği zaman, kötüleri başlarına musallat eder. geçimlerini de cimrilerin eline verir." demiştir.

Hz. Ali (r.a.) bir hutbesinde: "İnsanlara bir ısırganlık zamanı gelir. Zenginler ellerinde olanı ısırır kalırlar; kimseye vermez ve vermeyi tavsiye etmezler. Hâlbuki Allahu Teâlâ:

وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ

"Aranızda iyilik ve ihsânı unutmayın." (Bakara sûresi, 2/237) buyurdu." demiştir.

Abdullah b. Ömer (r.a.): "Şuhh, buhulden daha kötüdür. Zîra şahîh, kendi elinde olanı başkasından ve hattâ kendisinden esirgediği gibi, başkasının elinde olanı kendi eline geçirmek ister. Buhul, yalnız kendi elinde olanı başkasına vermek istemeyendir." demiştir.

Şa'bî: "Cimri ile yalancılardan hangisinin cehennemin daha derin kapısına atılacağını bilemem." demiştir.

Hind hakîmlerinden biri ile Rûm feylesoflarından biri Enûşirevan'a uğrarlar. Enuşirevan, Hindli hakîme:

– "Konuş." Der. Hakîm:

– "İnsanların hayırlısı cömert olanı, kızdığı vakit vakarını koruyabileni, teennî ile konuşanı, yükseldiği vakit tevazû göstereni ve adamlarına şefkatli davrananıdır." dedi. Rûm Feylesofu kalktı ve şöyle konuştu:

– "Cimrinin malına düşmanı vâris olur. Şükrünü bilmeyen netîceye ulaşamaz. Yalancılar dâimâ yerilir. Söz gezdirenler yoksul olarak ölür. Merhamet etmeyene, merhamet etmeyen musallat olur." dedi.

Dahhâk, Allahu Teâlâ'nın:

إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلاَلاً

"Boyunlarına, çenelerine kadar varan halkalar geçirmişizdir." (Yâsîn sûresi, 36/8) âyet-i kerîmesinin tefsîrinde, boyunlarındaki halkaları cimrilik ile tefsîr etmiştir. Allah uğrunda infaktan, Allahu Teâlâ ellerini tutar ve onlar hidâyeti görmez olurlar." dedi.

Ka'b da: "Her sabah iki melek: Allahım, cimrinin malını tezden elinden al, cömerdin malını da arttır, diye duâ ederler." demiştir.

Asmâî de şöyle anlatıyor: "Bedevînin biri başka biri için: "O, benim nazarımda küçülmüştür. Çünkü o, dünyayı büyültüyor ve kapısına bir isteyici geldiği zaman onu âdeta Azrâil gibi görüyor." dedi."

Ebû Hanîfe de: "Cimrinin adalete riâyet edeceğini sanmam. Zîra o, dâima fazlanın kendi tarafına geçmesini ister ve bu sûretle hakkından fazlasını alır. Bu gibi insanlar asla emîn sayılamazlar." demiştir:

Hz. Ali (r.a.): "Vallahi, hiç bir kerem sâhibi hakkını tamamıyla almış değildir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

عَرَّفَ بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ

"O da bir kısmının yüzüne vurmuş, bir kısmının yüzüne vurmaktan geri durmuştu." (Tahrîm sûresi, 66/3) buyrulmuştur.

Câhız da şöyle anlatıyor: "Artık zevk alınacak üç şey kalmıştır: Cimrileri yermek, kuru et yemek ve uyuzu kaşımak."

Bişr b. el-Hâris de: **"**Cimrinin gıybeti günâh olmaz. Zîra bizzat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) cimrinin birine: "O halde sen cimrisin." dedi. Eğer gıybeti olsaydı, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle demezdi." demiştir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e kadının birini medhettiler: Gündüz sâim, gece kaimdir, ancak biraz cimridir, dediler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"O halde ne hayrı kaldı?"*[90] buyurdu.

Bişr diyor ki: "Cimrinin yüzüne bakmak, insanın kalbini katılaştırır. Cimrilerle karşılaşmak mü'minler için belâdır." demiştir.

Yahyâ b. Muaz: "Kötü kimseler olsalar bile, cömertler için herkesin kalbinde bir sevgi vardır. İyi olsalar bile, cimrilere karşı herkesin kalbinde yalnız nefret vardır." demiştir.

İbnü'l-Mu'tez de: "İnsan, malına cimrilik ettiği nispette şerefinden kaybeder." demiştir.

Yahyâ b. Zekeriyyâ, İblis ile karşılaştı ve en çok kimi sevdiğini ve en çok kime buğzettiğini kendisinden sordu. İblîs: "En çok sevdiğim cimriler, en çok kızdığım -fâsık da olsa- cömertlerdir. Zîra cimrinin cimriliği, benim için kâfidir. Fakat fâsık da olsa, cömert olunca, Allahu Teâlâ'nın onu bağışlayacağından korkarım." dedi. Sonra da: "Sen Yahyâ olmasan ben bunu sana söylemezdim." dedi.

---

[90] **"Afât-ı Lisân"** kısmında geçmiştir.

حكايات البخلاء

قيلَ : كانَ بالبصرةِ رجلٌ موسرٌ بخيلٌ ، فدعاهُ بعضُ جيرانِهِ وقدَّمَ إليهِ طَباهِجةً ببيضٍ⁽¹⁾ ، فأكلَ منهُ فأكثرَ ، وجعلَ يشربُ الماءَ ، فانتفخَ بطنُهُ ، ونزلَ بهِ الكربُ والموتُ ، فجعلَ يتلوَّىٰ ، فلمَّا أجهدَهُ الأمرُ . . وصفَ حالَهُ للطبيبِ ، فقالَ : لا بأسَ عليكَ ، تقيأْ ما أكلتَ ، فقالَ : هاهِ ، أتقيأُ طباهجةً ببيضٍ ؟! الموتُ ـ واللهِ ـ ولا أتقيَّأُ طباهجةً ببيضٍ .

وقيلَ : أقبلَ أعرابيٌّ يطلبُ رجلاً وبينَ يديهِ تينٌ ، فغطَّى التينَ بكسائِهِ ، فجلسَ الأعرابيُّ ، فقالَ لهُ الرجلُ : هلْ تحسنُ مِنَ القرآنِ شيئاً ؟ قالَ : نعمْ ، فقرأَ : ﴿ وَٱلزَّيْتُونِ وَطُورِ سِينِينَ ﴾ ، فقالَ : وأينَ التينُ ؟ قالَ : هوَ تحتَ كسائِكَ .

ودعا بعضُهُمْ أخاً لهُ ، ولمْ يطعمْهُ شيئاً إلى العصرِ ، حتَّى اشتدَّ جوعُهُ ، وأخذَهُ مثلُ الجنونِ ، فأخذَ صاحبُ البيتِ العودَ وقالَ لهُ : بحياتي ؛ أيَّ صوتٍ تشتهي أن أسمعَكَ ؟ قالَ : صوتَ المِقْلَىٰ .

ويُحكىٰ أنَّ محمدَ بنَ يحيىٰ بنِ خالدِ بنِ برمكَ كانَ بخيلاً قبيحَ البخلِ ، فسُئِلَ نسيبٌ لهُ كانَ يعرفُهُ عنهُ ، فقيلَ لهُ : صفْ لي مائدتَهُ ، فقالَ : هيَ فِتْرٌ

---

(1) طباهجة : معرَّب تباهجه ، لفظة فارسية ، وهو الكباب ، اللحم المدقوق دقّاً ناعماً ، ويطلق أيضاً على العجَّة .

في فترٍ ، وصحافةُ منقورةٌ مِنْ حبِّ الخشخاشِ ، قيلَ : فمَنْ يحضرُها ؟ قالَ : الكرامُ الكاتبونَ ، قيلَ : فما يأكلُ معَهُ أحدٌ ؟ قالَ : بلىٰ ، الذبابُ ، فقيلَ : سوءةً لهُ ، أنتَ خاصٌّ بهِ وثوبُكَ مخرَّقٌ ؟! فقالَ : إنِّي ـ واللهِ ـ ما أقدرُ علىٰ إبرةٍ أخيطُهُ بها ، ولوْ ملكَ محمدٌ بيتاً مِنْ بغدادَ إلى النَّوْبةِ مملوءاً إبراً ، ثمَّ جاءَهُ جبريلُ وميكائيلُ ، ومعَهُما يعقوبُ النبيُّ عليهِ السَّلامُ يضمنانِ عنهُ إبرةً ، ويسألونَهُ إعارتَهُمْ إيَّاها ليخيطَ بها قميصَ يوسفَ الذي قُدَّ مِنْ دُبُرٍ . . ما فعلَ .

ويُقالَ : كانَ مروانُ بنُ أبي حفصةَ لايأكلُ اللحمَ بخلاً حتىٰ يقرمَ إليهِ ، فإذا قَرِمَ إليه . . أرسلَ غلامَهُ فاشترىٰ لهُ رأساً ، فأكلَهُ ، فقيلَ لهُ : نراكَ لا تأكلُ إلا الرؤوسَ في الصيفِ والشتاءِ ، فلِمَ تختارُ ذلكَ ؟ قالَ : نعمْ ، الرأسُ أعرِفُ سعرَهُ ، فآمنُ خيانةَ الغلامِ ، ولا يستطيعُ أن يغبنَني فيه وليسَ بلحمٍ يطبخُهُ الغلامُ ، فيقدرَ أنْ يأكلَ منهُ ، إنْ مسَّ عيناً أوْ أذناً أوْ خدّاً . . وقفتُ علىٰ ذلكَ ، وآكلُ مِنْهُ ألواناً ، فآكلُ عينَهُ لوناً ، وأذنَهُ لوناً ، ولسانَهُ لوناً ، وغَلْصَمَتَهُ لوناً ، ودماغَهُ لوناً ، وأُكفىٰ مؤنَةَ طبخِهِ ، فقدِ اجتمعَتْ لي فيهِ مرافقُ(١) .

وخرجَ يوماً يريدُ الخليفةَ المهديَّ ، فقالَتْ لهُ امرأةٌ مِنْ أهلِهِ : ما لي عليكَ إنْ رجعتَ بالجائزةِ ؟ قالَ : إنْ أُعطيتُ مئةَ ألفٍ . . أعطيتُكِ درهماً ،

---

(١) رواها ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٧/ ٢٩٥) .

فأُعطيَ ستينَ ألفاً ، فأعطاها أربعةَ دوانيقَ(١) .

واشترىٰ مرةً لحماً بدرهمٍ ، فدعاهُ صديقٌ لهُ ، فردَّ اللحمَ إلى القصابِ بنقصانِ دانقٍ وقالَ : أكرهُ الإسرافَ(٢) .

وكانَ للأعمشِ جارٌ لا يزالُ يعرضُ عليهِ المنزلَ فيقولُ : لو دخلتَ فأكلتَ كِسْرةً وملحاً ، فيأبىٰ عليهِ الأعمشُ ، فعرضَ عليهِ ذاتَ يومٍ ، فوافقَ جوعَ الأعمشِ ، فقالَ : مُرَّ بنا ، فدخلَ منزلَهُ ، فقرَّبَ إليهِ كِسْرةً وملحاً ، إذْ سألَ سائلٌ ، فقالَ لهُ ربُّ المنزلِ : بُورِكَ فيكَ ، فأعادَ عليهِ المسألةَ ، فقالَ لهُ : بُورِكَ فيكَ ، فلما سألَ الثالثةَ . . قالَ لهُ : اذهبْ وإلا واللهِ . . خرجتُ إليكَ بالعصا ، فناداهُ الأعمشُ وقالَ : اذهبْ ويحَكَ ! فلا واللهِ ؛ ما رأيتُ أحداً أصدقَ مواعيدَ منهُ ، هوَ منذُ مدةٍ يعدُني بكِسرَةٍ وملحٍ ، فلا واللهِ ؛ ما زادَني عليهِما .

* * *

---

(١) رواها ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٧/٢٩٦) .

(٢) رواها ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٧/٢٩٦) .

CİMRİLERİN HİKÂYELERİ

Basralı zengin bir cimriyi komşusu yemeğe dâvet eder ve misâfirine yumurtalı, etli bir çorba pişirir. Cimri, alabildiğine yer, o derece yer ki mîdesinden rahatsızlanarak kıvranmaya başlar. Nerede ise ölecek hale gelir. Hekim çağırırlar. Hekim gelir, muâyene eder:

– “Mîdeyi temizlemek lâzım.” der. Adam:

– “Ne diyorsun? Yumurtalı etli yemeği mi istifra edeceğim? Ölürüm de bunu yapmam.” der.

Denildi ki; bir bedevî birini arıyordu. Adamın önünde incir vardı. Adam bedevîyi görünce hemen baş örtüsü ile incirleri kapattı. Bedevî oturdu. Sohbet esnâsında adam bedevîye:

– “Kur’ân okumasını bilir misin?” diye sordu. Bedevî:

– “Bilirim.” dedi. Ve: وَالزَّيْتُونِ وَطُورِ سِينِينَ diye okumaya başladı. Adam:

– “Bunun başında وَالتِّينِ olacaktı, onu niye atladın?” diye sorunca bedevi:

– “O, senin fesinin altında kaldı, onu oradan çıkaramadım.” dedi.

Cimrinin biri, dostlarından birini evine dâvat der. İkindi olur, hâlâ kendisine yemek vermez. Adamın, açlıktan aklı gidecek dereceye gelir. Bu esnâda ev sâhibi, ud çalgısını getirir ve misâfirine:

– "Söyle bakayım hangi sesten hoşlanırsın? onu çalayım." der. Misâfir de:

– "Tava sesinden hoşlanırım." der.

Muhammed b. Yahyâ son derece cimri bir insandı. Adamlarından birine: "Bunun sofrasını bize târif et." dediler. O da: "Onun sofrası, bir karış eninde ve boyundadır. Çanakları, haşhaş tânelerinder oyulmuştur." dedi.

– "Sofrasını kim kurar?" diye sordular. O da:

– "Kirâmen kâtibin melekleri kurar." diye cevap verdi. Onlar:

– "Kendisiyle kimse yer mi?" diye sordular. O:

– "Sinekler yer." dedi. Onlar:

– "Sen bu adamın sevgililerinden olduğun halde niçin vaziyetin perîşân, elbiselerin yırtık ve söküktür?" derler. O:

– "Vallahi, Muhammed'in Bağdad'dan Sudan'ın Nube şehrine kadar bir evi olsa, bu evi de iğne ve iplikle dolu olsa, sonra Cebrâil, Mikâil ve Yâkub aleyhimüsselâm gelseler ve arkasından yırtık olan Yûsuf'un gömleğini dikmek için iğne iplik isteseler, alamazlar. Nerede kaldı benim alabilmem?" dedi.

Denildi ki; Ebû Hafsa'nın oğlu Mervân, canı iyice çekmeden et yemezdi. İsteği artınca hizmetçisini gönderir ve bir kelle aldırırdı. Kendisine:

– "Ne oluyor? Yaz olsun kış olsun; et yediğin vakit mutlak bir kelle yediğini görüyoruz. Neden kelleyi tercîh ediyorsun?" diye sormuşlar. Mervân:

– "Evet, öyle oluyor. Çünkü kellenin fiyatını bildiğim için hizmetkârım beni aldatmaz. Aynı zamanda et değil ki pişirirken köle kenarından yesin, yâni bundan köle yiyemez. Çünkü bir gözü, bir kulağı veya bir yanağı eksik olsa hemen onu fark edebilirim. Ve bir kelleden çeşitli gıdâlar alırım; kulağı, dili, gözü, yanağı ve beyni gibi. Aynı âzâdan pişirmek telâşından da kurtulurum. İşte bu kadar faydaları olduğu için, kelleyi tercîh ediyorum, dedi. Yine bu zât bir gün halîfe Mehdî'nin huzuruna çıkar. Âileleri; "Hediye ile dönersen bize ne vereceksin?" diye sorarlar. O: "Şâyet yüz bin dirhem alırsam bir dirhem veririm." diye cevap verir. Mehdî, kendisine altmış bin dirhem atıyye vermişti. O da dört danik yâni bir dirhemin onda altısını onlara verdi. Yine bir defa bu zâtın kasaptan et aldığı görülmüş, o sırada bir ahbâbı tarafından da dâvet edildiği için, eti iâde etmiş ve: "İsrâfı sevmem." demişti.

A'meş'in bir komşusu vardı. Kendisini dâimâ yemeğe dâvet eder ve bir miktâr ekmek kırığı ile tuz ikrâm ederdi. A'meş dâimâ bunu reddederdi. Yine bir gün aynı dâvetle karşılaştı. A'meş'in de acıktığı bir zamana tesâdüf etmişti. Dâvetini kabul etti ve hakîkaten biraz ekmek kırığı ile bir miktar tuz önüne koydu. Tam bu sırada kapıya bir sâil geldi. Üç defa yemek istedi. Her defasında kendisini reddetti. Üçüncü defasında: "Vallahi, değneği alır canını yakarım, kapıdan defol." dedi. A'meş dayanamayarak dilenciye: "Durma git, bundan ziyade sözünde duran bir insan görmedim. Beni ısrarla dâvet etti ve "Sana ekmek ufakları ile tuz vereceğim" dedi. Hakîkaten bunlardan başka bir şey vermedi. Sana da dayak atacağını va'd etti. Bu adam bunu da yapar, iyisi mi sen hemen çekil git." dedi.

بيان الإيثار وفضله

اعلمْ : أنَّ السخاءَ والبخلَ كلُّ واحدٍ منهُما ينقسمُ إلىٰ درجاتٍ ، فأرفعُ درجاتِ السخاءِ الإيثارُ ، وهو أنْ يجودَ بالمالِ معَ الحاجةِ إليهِ ، وإنَّما السخاءُ عبارةٌ عنْ بذلِ ما لا يحتاجُ إليهِ لمحتاجٍ أوْ لغيرِ محتاجٍ ، والبذلُ معَ الحاجةِ أشدُّ .

وكما أنَّ السخاوةَ قدْ تنتهي إلىٰ أنْ يسخوَ الإنسانُ علىٰ غيرِهِ معَ الاحتياجِ . . فالبخلُ قدْ ينتهي إلىٰ أنْ يبخلَ علىٰ نفسِهِ معَ الحاجةِ ، فكمْ مِنْ بخيلٍ يمسكُ المالَ ويمرضُ فلا يتداوىٰ ، ويشتهي الشهوةَ فلا يمنعُهُ منها إلا البخلُ بالثمنِ ، ولوْ وجدَها مجاناً . . لأكلَها ، فهٰذا يبخلُ علىٰ نفسِهِ معَ الحاجةِ ، وذلكَ يؤثرُ علىٰ نفسِهِ غيرَهُ معَ أنَّهُ محتاجٌ إليهِ ، فانظرْ ما بينَ الرجلينِ ؛ فإنَّ الأخلاقَ عطايا يضعُها اللهُ تعالىٰ حيثُ يشاءُ ؟

وليسَ بعدَ الإيثارِ درجةٌ في السخاءِ ، وقدْ أثنى اللهُ على الصحابةِ رضيَ اللهُ عنهُمْ بهِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ﴾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أيُّما امرىءٍ اشتهىٰ شهوةً فردَّ شهوتَهُ وآثرَ علىٰ نفسِهِ . . غُفِرَ لَهُ »(١) .

---

(١) رواه ابن عدي في « الكامل » (٥/١٢٧) ، ورواه أيضاً ضمن قصة ابن عمر رضي الله =

وقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : (ما شبعَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ثلاثةَ أيامٍ متواليةٍ حتَّىٰ فارقَ الدنيا ، ولوْ شئنا .. لشبعنا ، ولكنَّا كُنَّا نؤثرُ علىٰ أنفسِنا)[1] .

ونزلَ برسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ضيفٌ ، فلمْ يجدْ عندَ أهلِهِ شيئاً ، فدخلَ عليهِ رجلٌ مِنَ الأنصارِ ، فذهبَ بهِ إلىٰ أهلِهِ فوضعَ بينَ يديهِ طعاماً ، وأمرَ امرأتَهُ بإطفاءِ السراجِ ، وجعلَ يمدُّ يدَهُ إلى الطعامِ كأنَّهُ يأكلُ ولا يأكلُ ، حتَّىٰ أكلَ الضيفُ الطعامَ ، فلمَّا أصبحَ .. قالَ لهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لقدْ عجبَ اللهُ عزَّ وجلَّ مِنْ صنيعِكُمُ الليلةَ إلىٰ ضيفِكُمْ » ، ونزلَتْ : ﴿ وَيُؤْثِرُونَ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ ﴾[2] .

فالسخاءُ خُلقٌ مِنْ أخلاقِ اللهِ تعالىٰ[3] ، والإيثارُ أعلىٰ درجاتِ السخاءِ ،

= عنهما المتقدمة في اشتهائه السمكة الخركوشيُّ في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٣١/ ١٤٢) ، وسياق المصنف عنده .

[1] كذا أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٩) ، وعند البخاري (٥٣٧٤) ، ومسلم (٥٤١٦) من حديثها رضي الله عنها : (ما شبع آل محمد صلى الله عليه وسلم منذ قدم المدينة من طعام البرِّ ثلاث ليال تباعاً حتىٰ قبض) ، وللبيهقي في « الشعب » (١٣٩٦) بسنده عن بشر عنها : (لو شئنا أن نشبع .. شبعنا ، ولكن محمداً صلى الله عليه وسلم كان يؤثر علىٰ نفسه) ، وتقدم بعضه .

[2] كذا عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٩) ، ورواه البخاري (٣٧٩٨) ، ومسلم (٢٠٥٤) .

[3] روىٰ أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (١/ ١٧٨) من حديث عمار بن ياسر رضي الله عنه مرفوعاً : « السخاء خلق الله الأعظم » .

وكانَ ذلكَ مِنْ دأْبِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، حتَّىٰ سمَّاه اللهُ تعالىٰ عظيماً ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴾⁽¹⁾ .

وقالَ سهلُ بنُ عبدِ اللهِ التستريُّ : قالَ موسىٰ عليهِ السلامُ : يا ربِّ ؛ أرني بعضَ درجاتِ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأمتِهِ ، وقالَ : يا موسىٰ ؛ إنَّكَ لن تطيقَ ذلكَ ، ولكنْ أريكَ منزلةً مِنْ منازلِهِ جليلةً عظيمةً ، فضَّلتُهُ بها عليكَ وعلىٰ جميعِ خلقي ، قالَ : فكشفَ لهُ عنْ ملكوتِ السماءِ ، فنظرَ إلىٰ منزلةٍ كادَتْ تتلَفُ نفسُهُ مِنْ أنوارِها وقربِها مِنَ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ بماذا بلغتَ بهِ إلىٰ هـٰذه الكرامةِ ؟ قالَ : بخُلُقٍ اختصصتُهُ بهِ مِنْ بينِهِمْ ، وهوَ الإيثارُ ، يا موسىٰ ؛ لايأتيني أحدٌ مِنْهُمْ قدْ عملَ بهِ وقتاً مِنْ عمُرِهِ إلا استحييتُ مِنْ محاسبتِهِ ، وبوَّأتُهُ مِنْ جنَّتي حيثُ يشاءُ⁽²⁾ .

وقيلَ : خرجَ عبدُ اللهِ بنُ جعفرٍ إلىٰ ضيعةٍ لهُ ، فنزلَ علىٰ نخيلِ قومٍ وفيها غلامٌ أسودُ يعملُ فيها ؛ إذْ أتى الغلامُ بقوتِهِ ، ودخلَ الحائطَ كلبٌ ودنا مِنَ الغلامِ ، فرمىٰ إليهِ الغلامُ بقرصٍ فأكلَهُ ، ثمَّ رمىٰ إليهِ بالثاني والثالثِ فأكلَهُ ، وعبدُ اللهِ ينظرُ إليهِ ، فقالَ : يا غلامُ ؛ كمْ قوتُكَ كلَّ يومٍ ؟ قالَ : ما رأيتَ ، قالَ : فلِمَ آثرتَ بهِ هـٰذا الكلبَ ؟ قالَ : ما هيَ بأرضِ كلابٍ ، إنَّهُ جاءَ مِنْ مسافةٍ بعيدةٍ جائعاً ، فكرهتُ ردَّهُ ، قالَ : فما أنتَ صانعٌ اليومَ ؟ قالَ : أطوي يومي هـٰذا ، فقالَ عبدُ اللهِ بنُ جعفرٍ : ألامُ على السخاءِ ؟! إنَّ

---

(١) كذا عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٥٢) نقلاً عن الجنيد .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٥٤) .

هٰذا لأسخىٰ منِّي ، فاشترى الحائطَ والغلامَ وما فيهِ مِنَ الآلاتِ ، فأعتقَ الغلامَ ، ووهبَهُ منهُ(١) .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : أُهديَ إلىٰ رجلٍ مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رأسُ شاةٍ ، فقالَ : إنَّ أخي فلاناً أحوجُ منِّي إليهِ ، فبعثَ بهِ إليهِ ، فلمْ يزلْ يبعثُ بهِ الواحدُ إلىٰ آخرَ حتَّىٰ تداولَهُ سبعةُ أبياتٍ ، حتَّىٰ رجعَ إلى الأولِ(٢) .

وباتَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ علىٰ فراشِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ جبريلَ وميكائيلَ عليهِما السلامُ : إنِّي آخيتُ بينكُما ، وجعلتُ عمرَ أحدِكما أطولَ مِنَ عمرِ الآخرِ ، فأيُّكُما يؤثِرُ صاحبَهُ بالحياةِ ، فاختارا كلاهما الحياةَ ؟ فأوحى اللهُ عزَّ وجلَّ إليهِما : أفلا كنتُما مثلَ عليِّ بنِ أبي طالبٍ؟! آخيتُ بينَهُ وبينَ نبيِّي محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فباتَ علىٰ فراشِهِ يفديهِ بنفسِهِ ، ويؤثرُهُ بالحياةِ ، اهبطا إلى الأرضِ فاحفظاهُ مِنْ عدوِّهِ ، فكانَ جبريلُ عليهِ السلامُ عندَ رأسِهِ وميكائيلُ عندَ رجليهِ ، وجبريلُ عليهِ السلامُ يقولُ : بخٍ بخٍ ، مَنْ مِثلُكَ يا بنَ أبي طالبٍ يباهي اللهُ بكَ الملائكةَ ؟! فأنزلَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَشْرِى نَفْسَهُ ٱبْتِغَآءَ مَرْضَاتِ ٱللَّهِ ۗ وَٱللَّهُ رَءُوفٌۢ بِٱلْعِبَادِ ﴾(٣) .

---

(١) الرسالة القشيرية (ص٤٢١) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ١٨٤) عن ابن عمر رضي الله عنهما ، والبيهقي في « الشعب » (٣٢٠٤) .

(٣) كذا هو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٥٠) ، والثعلبي في « تفسيره » (٢/ ١٢٥) .

وعنْ أبي الحسنِ الأنطاكيِّ أنَّهُ اجتمعَ عندَهُ نيّفٌ وثلاثونَ نفساً ، وكانوا في قريةٍ بقربِ الرَّيِّ ، ولهُمْ أرغفةٌ معدودةٌ لم تشبعْ جميعَهُمْ ، فكسروا الرُّغفانَ وأطفؤوا السراجَ ، وجلسوا للطعامِ ، فلمَّا رُفِعَ . . فإذا الطعامُ بحالِهِ ، ولمْ يأكلْ واحدٌ منهُمْ شيئاً ؛ إيثاراً لصاحبِهِ علىٰ نفسِهِ(١) .

ورُوِيَ أنَّ شعبةَ جاءَهُ سائلٌ ولمْ يكنْ عندَهُ شيءٌ ، فنزعَ خشبةً منْ سقفِ بيتِهِ فأعطاهُ ، ثمَّ اعتذرَ إليهِ(٢) .

وقالَ حذيفةُ العدويُّ : انطلقتُ يومَ اليرموكِ أطلبُ ابنَ عمٍّ لي ، ومعي شيءٌ مِنْ ماءٍ ، وأنا أقولُ : إنْ كانَ بهِ رمقٌ . . سقيتُهُ ، ومسحتُ بهِ وجهَهُ ، فإذا أنا بهِ ، فقلتُ : أسقيكَ ؟ فأشارَ أيْ : نعمْ ، فإذا رجلٌ يقولُ : آهْ ، فأشارَ ابنُ عمِّي أنِ انطلقْ بهِ إليهِ ، قالَ : فأتيتُهُ ؛ فإذا هوَ هشامُ بنُ العاصِ ، فقلتُ : أسقيكَ ؟ فسمعَ آخرَ يقولُ : آهْ ، فأشارَ هشامٌ أنِ انطلقْ بهِ إليهِ ، فجئتُهُ ؛ فإذا هوَ قدْ ماتَ ، فرجعتُ إلىٰ هشامٍ ؛ فإذا هو قدْ ماتَ ، فرجعتُ إلى ابنِ عمِّي ؛ فإذا هوَ قدْ ماتَ ، رحمةُ اللهِ عليهِمْ أجمعينَ(٣) .

وقالَ عباسُ بنُ دهقانَ : ما خرجَ أحدٌ مِنَ الدنيا كما دخلَها إلا بشرُ بنُ

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٨) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٨) .

(٣) كذا هو عند الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٤٨) ، وقد رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٢٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٢٠٨) .

الحارثِ ، فإنَّهُ أتاهُ رجلٌ في مرضِهِ فشكا إليهِ الحاجةَ ، فنزعَ قميصَهُ فأعطاهُ إيَّاهُ ، واستعارَ ثوباً فماتَ فيهِ(١) .

وعنْ بعضِ الصوفيةِ قالَ : كنَّا بطرسوسَ ، فاجتمعنا جماعةً ، وخرجنا إلىٰ بابِ الجهادِ ، فتبعَنا كلبٌ مِنَ البلدِ ، فلمَّا بلغنا بابَ الجهادِ . . إذا نحنُ بدابةٍ ميتةٍ فصعدنا إلىٰ موضعٍ خالٍ وقعدنا ، فلمَّا نظرَ الكلبُ إلى الميتةِ . . رجعَ إلى البلدِ ، ثمَّ عاد بعدَ ساعةٍ ومعَهُ مقدارُ عشرينَ كلباً ، فجاءَ إلىٰ تلكَ الميتةِ وقعدَ ناحيةً ووقعَتِ الكلابُ في الميتةِ ، فما زالَتْ تأكلُها ، وذلكَ الكلبُ قاعدٌ ينظرُ إليها حتَّىٰ أكلَتِ الميتةَ وبقيَتِ العظامُ ، ورجعَتِ الكلابُ إلى البلدِ ، فقامَ ذلكَ الكلبُ وجاءَ إلىٰ تلكَ العظامِ فأكلَ ما بقيَ عليها قليلاً ، ثمَّ انصرفَ(٢) .

وقد ذكرنا جملةً مِنْ أخبارِ الإيثارِ وأحوالِ الأولياءِ في كتابِ الفقرِ والزهدِ ، فلا حاجةَ إلى الإعادةِ هٰهنا ، وباللهِ التوفيقُ ، وعليهِ التوكُّلُ فيما يرضيهِ عزَّ وجلَّ .

* * *

---

(١) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٥١) وفيه : (عياش) بدل (عباس) وهو موافق لما في (ب) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٤٥٤) .

ÎSÂR VE FAZÎLETİ

Bilmiş ol ki; cimrilik ve cömertliğin dereceleri vardır. Cömertliğin en üstün derecesi îsârdır. Îsâr demek, kendisi muhtaç olduğu halde başkasını tercîh etmektir. Cömertlik, insanın muhtaç olmadığı şeyi ihtiyacı olanlara ve olmayanlara vermektir. Kendisi muhtaç olduğu halde başkasına vermesi, şüphesiz daha mühimdir. Cömertlik, kendisi muhtaç olduğu halde başkalarını tercîhe kadar yükseldiği gibi, cimrilik de kendisi muhtaç olduğu halde kendi ihtiyacına da sarf etmemek derekesine kadar düşer. Nice cimriler var ki hastalandıkları halde paranın üzerine yatar ve tedâvi çârelerini araştırmazlar. Canının istediği pek çok şeyleri alabileceği halde cimriliği sebebiyle bunları almaz, fakat başkası kendisine alsa, ağzının suyunu akıtarak yer. İste bu, kendisine bile cimri. Öteki ise kendisi muhtaç iken başkasına cömert, başkasını kendi üzerine tercîh eder. Aralarındaki farkı sen düşün. Ahlâk Allahu Teâlâ'nın bir atıyyesidir, onu dilediğine verir.

Cömertlikte îsârın üzerinde bir derece düşünülemez. Allahu Teâlâ bu bakımdan ashâb-ı kirâmı övmüş ve:

وَيُؤْثِرُونَ عَلٰى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ

"Kendileri zarûret içinde bulunsalar bile, onları kendilerinden önde tutarlar." (Haşr sûresi, 59/9) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur:

أَيُّ امْرِئٍ اِشْتَهٰى شَهْوَةً فَرَدَّ شَهْوَتَهُ وَاٰثَرَ عَلٰى نَفْسِهِ غُفِرَ لَهُ

"Kim canı bir şey istediği halde başkasını kendi üzerine tercîh ederse, günâhları bağışlanır."[91]

Hz. Âişe (r.a.): Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) dünyadan irtihâl edinceye kadar üç gün birbiri peşine karnını doyurmamıştır. "Dilesek doyabilirdik, fakat başkalarını kendi üzerimize tercîh ederdik." demiştir. Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e bir misâfir geldi. Yedirecek bir şeyi yoktu. Ensârdan biri misâfiri evine götürdü. Evde yalnız bir kişilik yiyecek vardı. Bir hîle olarak âilesine lambayı bozdurdu ve karanlıkta misâfir ile yemeğe oturdular. Kendisi yer gibi ağzını kımıldatıyor ve elini sofraya götürüp getiriyordu. Misâfir de bunun farkında değildi. Böylece misâfir karnını doyurdu, kendileri aç kaldılar. Sabahleyin Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ev sahibine: *"Allahu Teâlâ, sizin misâfirinize karşı takındığınız bu tavırdan memnun oldu."* buyurdu. Bunun üzerine: **"Kendileri zarûret içinde bulunsalar bile onları kendilerinden önde tutarlar."** (Haşr sûresi, 59/9) âyet-i celîlesi nâzil oldu. Cömertlik ilâhî bir haslet olup, îsâr bunun son haddidir. Îsâr, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in tâkip ettiği bir sistemdir. Bu yüzden Allahu Teâlâ ona azîm (büyüklük) ünvânını vermiş ve:

وَإِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ

"Şüphesiz sen büyük ahlâk üzeresin." (Kalem sûresi, 68/4) buyurmuştur.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî anlatıyor: "Musâ aleyhisselâm Allahu Teâlâ'ya:

– "Yâ Rab! Muhammed (sallallahu aleyhi ve sellem) ile ümmetinden bâzılarının cennetteki derecelerini bana göster." dedi. Allahu Teâlâ:

---

[91] İbn Hibbân **"Zuafâ"** da rivâyet etmiştir.

– "Ya Mûsâ! Sen buna güç yetiremezsin, fakat ben büyük derecelerinden bir dereceyi sana göstereyim. Bu derece ile onu senden ve bütün mahlûkattan üstün kıldım." buyurduktan sonra melekût âleminden kendisine bir kapı açıldı. Onun yerinin nûrunu ve Allah ile olan yakınlığını görünce nerede ise kendinden geçecekti. Bunun üzerine Hz. Mûsâ:

– "Yâ Rab, ne ile bunu bu dereceye yükselttin?" diye sordu. Allahu Teâlâ:

– "Ona verdiğim yüksek ahlâk sayesinde." buyurdu. Hz. Mûsâ:

– "Bu ahlâk hangisidir?" diye sordu. Allahu Teâlâ:

– "Îsâr yani başkasının ihtiyacını kendi ihtiyacına tercîh etmesidir. Bu ahlâk ile bana kim gelirse ben onu hesâba çekmekten hayâ ederim ve onu cennetin istediği yerinde iskân ederim." buyurdu.

Abdullah b. Câfer bir arâzisine gitti. Yolda bir başkasının hurmalığına uğradı. Orada siyah bir köle çalışıyordu. Köle azığını aldı. O sırada bir köpek de bahçe duvarından içeri sıçradı. Köle üç parça ekmeğini köpeğe attı. Köpek ekmekleri yedi. Abdullah bakıyordu. Köleye döndü ve:

– "Her gün ne miktar nafakan var?" diye sordu. Köle de:

– "İşte bu gördüklerin." dedi. Abdullah:

– "O halde niçin hepsini köpeğe verdin?" dedi. Köle:

– "Bu köpek yabancıdır; uzak yerden gelmiş, açtır. O aç iken ben karnımı doyuramam." dedi. Abdullah:

– "O halde sen bugün ne yapacaksın?" diye sordu. Köle:

– “Ben de bugünü böyle atlatırım.” dedi. Abdullah:

– “Yahû şu köleyi görüyor musunuz? Bu köle benden çok daha cömerttir.” diye kendi kendine söylendi ve bahçe ile köleyi ve içerisindeki malzemeyi satın alarak köleyi âzâd edip bahçeyi kendisine hediye etti.

Hz. Ömer anlatıyor: “Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in ashâbından birine bir koyun kellesi hediye edildi. Bu zât:

– “Falanca benden daha açtır.” diyerek kelleyi ona gönderdi. Kelle aynı şekilde yedi kişiyi dolaştıktan sonra nihâyet ilk verilene geldi. Çünkü içlerinde en aç olanı o idi.”

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) gece vakti düşmanları tarafından evi sarıldığında yatağına Hz. Ali’yi yatırarak evinden çıktı. Hz. Ali ölümü göze alarak yatağına girdi. Allahu Teâlâ Cebrâil ile Mikâil’e:

– “Ben sizi kardeş ettim. Birinizin ömrünü de diğerinden uzun yapacağım, hanginiz öbürünü tercîh eder?” buyurdu. Hiç biri öbürünü tercîh etmedi. Her ikisi de kendisinin yaşamasını isledi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ onlara şöyle vahyetti:

– “Ali gibi olamadınız. Onları da kardeş ettim. Ali çekinmeden nefsini fedâ ederek onun yatağına yattı ve peygamberi kendi üzerine tercîh etti. Hemen yere ininiz ve onu muhâfaza ediniz.” buyurdu. Cebrâil başucunda, Mikâil de ayakucunda durdu ve Cebrâil Hz. Ali’ye: “Yat, yat. Var mı senin gibisi. Allahu Teâlâ seninle meleklere övünüyor.” dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ
رَءُوفٌ بِالْعِبَادِ

"İnsanlar arasında, Allah'ın rızâsını kazanmak için canını verenler vardır." (Bakara sûresi, 2/207) buyurdu.

Antakyalı Ebû'l-Hasan anlatıyor: "Bir defa otuz küsur kişi etrâfında toplandı. Kendileri Riy şehrinin civârında bir köyde bulunuyordu. Bunların mahdut çörekleri vardı, hepsine yetmezdi. Onları parçaladı, ışıkları söndürdü ve yemeğe oturdular. Sofra kalktığı vakit ekmeklerin olduğu gibi sofrada durduklarını ve birbirlerini tercîh ederek kimsenin yemediğini gördüler."

Şu'be'ye bir sâil gelmişti. Sâile verecek bir şey olmadığından evin damından bir ağaç parçası sökerek vermiş ve sâilden özür dilemiştir.

Huzeyfe, şöyle anlatıyor: Yermük cenginde yaralılar arasında kalan amcazâdemi aramak üzere çıktım. Yanımda bir miktar suyum vardı. Amcazâdemi buldum. Su isteyip istemediğini sordum. İsterim, dedi. Tam suyu vereceğim sırada öteden biri:

– "Âh su!" diye inledi. Amcazâdem ona gitmemi ve suyu götürmemi işâret etti. Gittim baktım ki, As'ın oğlu Hişam, tam ona su vereceğim sırada öteden biri: "Âh su!" diye inledi. Hişam da beni ona gönderdi. Ona gidinceye kadar o öldü. Hişam'a döndüm, o da ölmüştü. Amcazâdeme geldiğimde, o da vefât etmişti. Velhâsıl su elimde kalmıştı. Allah hepsine rahmet etsin.

Abbâs b. Dehkan diyor ki: "Dünyaya geldiği gibi ölen tek insan, **Bişr b. el-Hâris**'dir. Dünyaya çıplak geldi ve çıplak gitti. Ölüm döşeğine yattığı sırada biri gelerek ondan bir şey istedi. Onun bir gömleği vardı. Onu da çıkardı, dilenciye verdi ve bir başka kimseden ödünç gömlek aldı ve o şekilde öldü. Yâni ölünce bir gömleği de yoktu. Gömleksiz geldi, gömleksiz gitti.

Sûfîlerden biri de şöyle anlatıyor: **Tarsus**'da bulunuyorduk. Topluca Harb kapısına doğru gittik. Orada kasabadan bir köpek de bize uydu. Kapının dışına çıktığımız zaman bir leş gördük. Oradan geçtik, yüksek bir yerde oturduk. Leşi gören köpek geri çarşıya döndü. Yirmi otuz köpek peşine takarak leşin yanına getirdi. Kendisi bir kenara çekildi. Onlar leşi parçaladı ve yediler. Onlar yiyip gittikten sonra bu köpek bir miktar kemik yaladı ve geri döndü.

Tercîh haberlerini ve evliyaların ahvâlini "fakr ve zühd kitabları"nda anlattık. Burada tekrar etmeye lüzum yoktur. Tevfîk ve hidâyet Allah'tandır. Onun râzı olduğu her şeyde O'na tevekkül eder ve O'ndan yardım dileriz.

بيان حدّ السخاء والبخل وحقيقتهما

لعلكَ تقولُ : قدْ عُرفَ بشواهدِ الشرعِ أنَّ البخلَ مِنَ المهلكاتِ ، ولكنْ ما حدُّ البخلِ ؟ وبماذا يصيرُ الإنسانُ بخيلاً ؟

وما مِنْ إنسانٍ إلا وهوَ يرىٰ نفسَهُ سخياً ، وربَّما يراهُ غيرُهُ بخيلاً ، وقدْ يصدرُ فعلٌ مِنْ إنسانٍ ، فيختلفُ فيهِ الناسُ ؛ فيقولُ قومٌ : هـٰذا بخلٌ ، ويقولُ آخرونَ : ليسَ هـٰذا مِنَ البخلِ ، وما مِنْ إنسانٍ إلا ويجدُ في نفسِهِ حبّاً للمالِ ، ولأجلِهِ يحفظُ المالَ ويمسكُهُ ، فإنْ كانَ يصيرُ بإمساكِ المالِ بخيلاً . . فإذاً لا ينفكُّ أحدٌ عنِ البخلِ ، وإذا كانَ الإمساكُ مطلقاً لا يوجبُ البخلَ ولا معنىً للبخلِ إلا الإمساكُ . . فما البخلُ الذي يوجبُ الهلاكَ ؟

وما حدُّ السخاءِ الذي يستحقُّ بهِ العبدُ صفةَ السخاوةِ وثوابَها ؟

فنقولُ : قدْ قالَ قائلونَ : حدُّ البخلِ : منعُ الواجبِ ؛ فكلُّ مَنْ أدَّىٰ ما يجبُ عليهِ . . فليسَ ببخيلٍ ، وهـٰذا غيرُ كافٍ ، فإنَّ مَنْ يردُّ اللحمَ مثلاً إلى القصابِ والخبزَ إلى الخبازِ بنقصانِ حبةٍ أوْ نصفِ حبةٍ . . فإنَّهُ يُعدُّ بخيلاً بالاتفاقِ ، وكذلكَ مَنْ يسلِّمُ إلىٰ عيالِهِ القدْرَ الذي يفرضُهُ القاضي ، ثمَّ يضايقُهُمْ في لقمةٍ زادوا عليهِ أوْ تمرةٍ أكلوها مِنْ مالِهِ . . يُعدُّ بخيلاً ، ومَنْ كانَ بينَ يديهِ رغيفٌ ، فحضرَ مَنْ يظنُّ أنَّهُ يأكلُ معَهُ ، فأخفاهُ . . عُدَّ بخيلاً .

وقالَ قائلونَ : البخيلُ هوَ الذي يستصعبُ العطيةَ ، وهوَ أيضاً قاصرٌ ، فإنَّهُ إنْ أُريدَ بهِ أنَّهُ يستصعبُ كلَّ عطيةٍ . . فكمْ مِنْ بخيلٍ لا يستصعبُ العطيةَ القليلةَ ؛ كالحبةِ وما يقربُ منها ، ويستصعبُ ما فوقَ ذلكَ ، وإنْ أُريدَ بهِ أنَّهُ يستصعبُ بعضَ العطايا . . فما مِنْ جوادٍ إلا وقدْ يستصعبُ بعضَ العطايا ، وهوَ ما يستغرقُ جميعَ مالِهِ ، أوِ المالَ العظيمَ ، وهـٰذا لا يوجبُ الحكمَ بالبخلِ .

وكذلكَ تكلَّموا في الجودِ ، فقيلَ : الجودُ عطاءٌ بلا مَنٍّ ، وإسعافٌ مِنْ غيرِ رويَّةٍ .

وقيلَ : الجودُ عطاءٌ مِنْ غيرِ مسألةٍ علىٰ رؤيةِ التقليلِ .

وقيلَ : الجودُ السرورُ بالسائلِ ، والفرحُ بالعطاءِ لما أمكنَ .

وقيلَ : الجودُ عطاءٌ علىٰ رؤيةِ أنَّ المالَ للهِ تعالىٰ والعبدَ للهِ تعالىٰ ، فيعطي عبدَ اللهِ مالَ اللهِ علىٰ غيرِ رؤيةِ الفقرِ .

وقيلَ : مَنْ أعطى البعضَ وأبقى البعضَ . . فهوَ صاحبُ سخاءٍ ، ومَنْ بذلَ الأكثرَ وأبقىٰ لنفسِهِ شيئاً . . فهوَ صاحبُ جودٍ ، ومن قاسى الضرَّ وآثرَ غيرَهُ بالبلغةِ . . فهو صاحبُ إيثارٍ ، ومَنْ لمْ يبذلْ شيئاً . . فهوَ صاحبُ بخلٍ .

* * *

وجملةُ هـٰذهِ الكلماتِ غيرُ محيطةٍ بحقيقةِ البخلِ والجودِ ، بلْ نقولُ :

المالُ خُلِقَ لحكمةٍ ومقصودٍ ، وهوَ صلاحُهُ لحاجاتِ الخلقِ ، ويمكنُ إمساكُهُ عنِ الصرفِ إلىٰ ما خُلِقَ للصرفِ إليهِ ، ويمكنُ بذلُهُ بالصرفِ إلىٰ ما لا يحسنُ الصرفُ إليهِ ، ويمكنُ التصرفُ فيهِ بالعدلِ ، وهوَ أنْ يُحفظَ حيثُ يجبُ الحفظُ ، ويُبذلَ حيثُ يجبُ البذلُ ، فالإمساكُ حيثُ يجبُ البذلُ بخلٌ ، والبذلُ حيثُ يجبُ الإمساكُ تبذيرٌ ، وبينَهُما وسطٌ هوَ المحمودُ ، وينبغي أنْ يكونَ السخاءُ والجودُ عبارةً عنهُ ؛ إذْ لمْ يُؤمَرْ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إلا بالسخاءِ ، وقدْ قيلَ لهُ : ﴿ وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ ٱلْبَسْطِ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ إِذَآ أَنفَقُواْ لَمْ يُسْرِفُواْ وَلَمْ يَقْتُرُواْ وَكَانَ بَيْنَ ذَٰلِكَ قَوَامًا ﴾ .

فالجودُ وسطٌ بينَ الإسرافِ والإقتارِ ، وبين البسطِ والقبضِ ، وهوَ أنْ يُقدِّرَ بذلَهُ وإمساكَهُ بقدْرِ الواجبِ ، ولا يكفي أنْ يفعلَ ذلكَ بجوارحِهِ ما لمْ يكنْ قلبُهُ طيباً بهِ غيرَ منازعٍ لهُ فيهِ ، فإنْ بذلَ في محلِّ وجوبِ البذلِ ونفسُهُ تنازعُهُ وهوَ يصابرُها . . فهوَ متسخٍّ وليس بسخيٍّ ، بلْ ينبغي ألا يكونَ لقلبِهِ علاقةٌ معَ المالِ إلا مِنْ حيثُ يُرادُ المالُ لهُ ، وهوَ صرفُهُ إلىٰ ما يجبُ صرفُهُ إليهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ صارَ هٰذا موقوفاً علىٰ معرفةِ الواجبِ ، فما الذي يجبُ بذلُهُ ؟

فأقولُ : إنَّ الواجبَ قسمانِ ؛ واجبٌ بالشرعِ ، وواجبٌ بالمروءةِ والعادةِ ، والسخيُّ هوَ الذي لا يمنعُ واجبَ الشرعِ ولا واجبَ المروءةِ ، فإنْ منعَ

واحداً منهما.. فهوَ بخيلٌ ، ولكنَّ الذي يمنعُ واجبَ الشرعِ أبخلُ ؛ كالذي يمنعُ أداءَ الزكاةِ ، ويمنعُ عيالَهُ وأهلَهُ النفقةَ ، أوْ يؤدِّيها ولكنْ يشقُّ عليهِ ، فإنَّهُ بخيلٌ بالطبعِ ، وإنَّما يتسخَّىٰ بالتكلُّفِ ، أوْ كالذي يتيمَّمُ الخبيثَ مِنْ مالِهِ ولا يطيبُ لهُ أنْ يعطيَ مِنْ أطيبِ مالِهِ ، أوْ مِنْ وسطِهِ ؛ فهٰذا كلُّهُ بخلٌ .

وأمَّا واجبُ المروءةِ.. فهوَ تركُ المضايقةِ والاستقصاءِ في المحقَّراتِ ، فإنَّ ذلكَ مستقبحٌ ، واستقباحُ ذلكَ يختلفُ بالأحوالِ والأشخاصِ ، فمَنْ كَثُرَ مالُهُ.. يُستقبحُ منهُ ما لا يُستقبحُ مِنَ الفقيرِ مِنَ المضايقةِ ، ويُستقبحُ مِنَ الرجلِ المضايقةُ معَ أهلِهِ وأقاربِهِ ومماليكِهِ ما لا يُستقبحُ معَ الأجانبِ ، ويُستقبحُ معَ الجارِ ما لا يُستقبحُ معَ البعيدِ ، ويُستقبحُ في الضيافةِ مِنَ المضايقةِ ما لا يُستقبحُ أكثرُ منهُ⁽¹⁾ في المبايعةِ والمعاملةِ ، فيختلفُ ذلكَ بما فيهِ مِنَ المضايقةِ في ضيافةٍ أوْ معاملةٍ ، وبما بهِ المضايقةُ مِنْ طعامٍ أوْ ثوبٍ ؛ إذْ يُستقبحُ في الأطعمةِ ما لا يُستقبحُ في غيرِها ، ويُستقبحُ في شراءِ الكفنِ مثلاً أوْ شراءِ الأضحيةِ أوْ شراءِ خبزِ الصدقةِ ما لا يُستقبحُ في غيرِهِ مِنَ المضايقةِ ، وكذلكَ يختلفُ بمَنْ معَهُ المضايقةُ ؛ مِنْ صديقٍ ، أوْ أخٍ ، أوْ قريبٍ ، أوْ زوجةٍ ، أو ولدٍ ، أوْ أجنبيٍّ ، وكذلكَ يختلفُ بمَنْ منهُ المضايقةُ ؛ مِنْ صبيٍّ وامرأةٍ ، وشيخٍ وشابٍّ ، وعالمٍ وجاهلٍ ، وموسرٍ وفقيرٍ .

فالبخيلُ : هوَ الذي يمنعُ حيثُ ينبغي ألَّا يمنعَ ؛ إمَّا بحكمِ الشرعِ ، وإمَّا

---

(١) في (أ ، ب ، د) : (أقل منه) بدل (أكثر منه) .

بحكمِ المروءةِ ، وذلكَ لا يمكنُ التنصيصُ علىٰ مقدارِهِ .

ولعلَّ حدَّ البخلِ : هوَ إمساكُ المالِ عنْ غرضٍ ، ذلكَ الغرضُ هوَ أهمُّ مِنْ حفظِ المالِ ؛ فإنَّ صيانةَ الدينِ أهمُّ مِنْ حفظِ المالِ ، فمانعُ الزكاةِ والنفقةِ بخيلٌ ، وصيانةُ المروءةِ أهمُّ مِنْ حفظِ المالِ ، والمضايقُ في الدقائقِ معَ مَنْ لا تحسنُ المضايقةُ معَهُ هاتكٌ سترَ المروءةِ لحبِّ المالِ ؛ فهوَ بخيلٌ .

وتبقىٰ درجةٌ أخرىٰ ، وهوَ أنْ يكونَ الرجلُ ممَّنْ يؤدي الواجبَ ، ويحفظُ المروءةَ ، ولكنْ معَهُ مالٌ كثيرٌ قدْ جمعَهُ ليسَ يصرفُهُ إلى الصدقاتِ وإلى المحتاجينَ ، فقدْ تقابلَ غرضُ حفظِ المالِ ليكونَ لهُ عُدَّةً علىٰ نوائبِ الزمانِ وغرضُ الثوابِ ليكونَ رافعاً لدرجاتِهِ في الآخرةِ ، فإمساكُ المالِ عنْ هـٰذا الغرضِ بخلٌ عندَ الأكياسِ ، وليسَ ببخلٍ عندَ عوامِّ الخلقِ ؛ وذلكَ لأنَّ نظرَ العوامِّ كالمقصورِ علىٰ حظوظِ الدنيا ، فيرونَ إمساكَهُ لدفعِ نوائبِ الزمانِ مهمّاً ، وربَّما يظهرُ عندَ العوامِّ أيضاً سمةُ البخلِ عليهِ إنْ كانَ في جوارِهِ محتاجٌ ، فمنعَهُ وقالَ : (قدْ أديتُ الزكاةَ الواجبةَ ، وليسَ عليَّ غيرُها) ، ويختلفُ استقباحُ ذلكَ باختلافِ مقدارِ مالِهِ ، وباختلافِ شدَّةِ حاجةِ المحتاجِ وصلاحِهِ ودينِهِ واستحقاقِهِ ، فمَنْ أدَّىٰ واجبَ الشرعِ وواجبَ المروءةِ اللائقةِ بهِ . . فقدْ تبرَّأَ مِنَ البخلِ .

نعمْ ، لا يتصفُ بصفةِ الجودِ والسخاءِ ما لمْ يبذلْ زيادةً علىٰ ذلكَ لطلبِ الفضيلةِ ونيلِ الدرجاتِ ، فإذا اتسعَتْ نفسُهُ لبذلِ المالِ حيثُ لا يوجبُهُ الشرعُ

ولا تتوجَّهُ إليهِ الملامةُ في العادةِ . . فهوَ جوادٌ بقدْرِ ما تتسعُ لهُ نفسُهُ مِنْ قليلٍ أوْ كثيرٍ ، ودرجاتُ ذلكَ لا تنحصرُ ، وبعضُ الناسِ أجودُ مِنْ بعضٍ .

واصطناعُ المعروفِ وراءَ ما توجبُهُ العادةُ والمروءةُ هوَ الجودُ ، ولكنْ بشرطِ أنْ يكونَ عنْ طيبِ نفسٍ ، ولا يكونَ عنْ طمعٍ ، ورجاءِ خدمةٍ أوْ مكافأةٍ ، أوْ شكرٍ أوْ ثناءٍ ، فإنَّ مَنْ طمعَ في الشكرِ والثناءِ . . فهوَ بياعٌ وليسَ بجوادٍ ، فإنَّهُ يشتري المدحَ بمالِهِ ، والمدحُ لذيذٌ ، وهوَ مقصودٌ في نفسِهِ ، والجودُ هوَ بذلُ الشيءِ مِنْ غيرِ عوضٍ ، هـٰذا هوَ الحقيقةُ(١) ، ولا يُتصوَّرُ ذلكَ إلا مِنَ اللهِ تعالىٰ .

فأمَّا الآدميُّ . . فاسمُ الجودِ عليهِ مجازٌ ؛ إذْ لا يبذلُ الشيءَ إلا لغرضٍ ، ولكنَّهُ إذا لمْ يكنْ غرضُهُ إلا الثوابَ في الآخرةِ أوِ اكتسابَ فضيلةِ الجودِ ، وتطهيرَ النفسِ عنْ رذالةِ البخلِ . . فيُسمَّىٰ جواداً ، فإنْ كانَ الباعثُ عليهِ الخوفَ مِنَ الهجاءِ مثلاً ، أوْ مِنْ ملامةِ الخَلْقِ ، أوْ ما يتوقَّعُهُ مِنْ نفعٍ ينالُهُ مِنَ المنعَمِ عليهِ . . فكلُّ ذلكَ ليسَ مِنَ الجودِ ؛ لأنَّهُ مضطرٌّ إليهِ بهـٰذهِ البواعثِ ، وهيَ أعواضٌ معجَّلةٌ لهُ عليهِ ، فهوَ معتاضٌ لا جوادٌ ، كما رُوِيَ عنْ بعضِ المتعبِّداتِ أنَّها وقفَتْ علىٰ حبَّانَ بنِ هلالٍ وهوَ جالسٌ معَ أصحابِهِ ، فقالَتْ : هلْ فيكُمْ مَنْ أسألُهُ عنْ مسألةٍ ؟ فقالوا لها : سلي عمَّا شئتِ ، وأشاروا إلىٰ حبَّانَ بنِ هلالٍ ، فقالَتْ : ما السخاءُ عندَكُمْ ؟ قالوا : العطاءُ ،

---

(١) أي : الحقيقة اللغوية . « إتحاف » (٨/ ٢٠٦) .

والبذلُ ، والإيثارُ ، قالَتْ : هٰذا السخاءُ في الدنيا ، فما السخاءُ في الدينِ ؟ قالوا : أنْ نعبدَ اللهَ سبحانَهُ سخيةً بها أنفسُنا غيرَ مكرهةٍ ، قالَتْ : فتريدونَ علىٰ ذلكَ أجراً ؟ قالوا : نعمْ ، قالَتْ : ولِمَ ؟ قالوا : لأنَّ اللهَ تعالىٰ وعدَنا بالحسنةِ عشرَ أمثالِها ، قالَتْ : سبحانَ اللهِ ! فإذا أعطيتُمْ واحدةً وأخذتُمْ عشرةً . . فبأيِّ شيءٍ تسخيتُمْ عليهِ ؟!

قالوا لها : فما السخاءُ عندَكِ يرحمُكِ اللهُ ؟ قالَتِ : السخاءُ عندي : أن تعبدوا اللهَ تعالىٰ متنعِّمينَ متلذِّذينَ بطاعتِهِ ، غيرَ كارهينَ ، لا تريدونَ علىٰ ذلكَ أجراً حتَّىٰ يكونَ مولاكُمْ يفعلُ بكُمْ ما يشاءُ ، ألا تستحيونَ مِنَ اللهِ أنْ يطَّلعَ علىٰ قلوبِكُمْ فيعلمَ مِنْها أنَّكُمْ تريدونَ شيئاً بشيءٍ ؟! إنَّ هٰذا في الدنيا لقبيحٌ .

وقالَتْ بعضُ المتعبِّداتِ : أتحسبونَ أنَّ السخاءَ في الدرهمِ والدينارِ فقطْ ؟ قيلَ : ففيمَ ؟ قالَتِ : السخاءُ عندي في المهَجِ .

وقالَ المحاسبيُّ : (السخاءُ في الدينِ : أن تسخوَ نفسُكَ بتلفِهَا للهِ عزَّ وجلَّ ، ويسخوَ قلبُكَ ببذلِ مهجتِكَ وإهراقِ دمِكَ للهِ تعالىٰ بسماحةٍ مِنْ غيرِ إكراهٍ ، لا تريدُ بذلكَ ثواباً عاجلاً ولا آجلاً ، وإنْ كنتَ غيرَ مستغنٍ عنِ الثوابِ ، ولكنْ يغلبُ علىٰ قلبِكَ حسنُ كمالِ السخاءِ ، بتركِ الاختيارِ على اللهِ تعالىٰ ، حتَّىٰ يكونَ مولاكَ هوَ الذي يفعلُ بكَ ما لا تحسنُ اختيارَهُ لنفسِكَ) .

* * *

CÖMERTLİK VE CİMRİLİĞİN DERECELERİ

Bilmiş ol ki; şer'î delîllerle cimriliğin mühlikâttan olduğu malûm, fakat cimriliğin târifi nedir? Ve bir insan ne vakit cimri sayılır? Herkes kendini cömert sanır da başkası cimri olduğunu görür. Bâzen insan, her hangi bir işten dolayı onun hakkında insanlarla ihtilâfa düşebilir. Kimi cimridir, kimi de değildir, diyebilir. Herkes serveti sever. Bunun için serveti tutar ve muhafaza eder. Şâyet bu cimrilik olursa, o zaman cimrilikten kimse kurtulamaz. Şâyet serveti tutmak cimrilik sayılmazsa, cimriliğin serveti elde tutmaktan başka mânası olmadığına göre, öyleyse helâki gerektiren cimrilik nedir? Cömertlik sıfat ve mükâfatını kazanan sehâvetin derecesi nedir? diye bir suâl hatırına gelir.

Bâzıları diyorlar ki: Cimriliğin haddi, vâcibi men etmektir. Yâni borcu olan şeyi vermemektir. Üzerine borç olan zekât vesâireyi veren kimse cimri değildir, fakat bu târif kâfi değildir. Zîra eti kasaba, ekmeği fırıncıya iâde edenin cimriliğinde herkes ittifak hâlindedir. Bunun gibi hakimin takdir ettiği nafaka ile kifâyet edip, âilesine fazlasını vermeyen ve onları müzâyakada bırakan da cimridir. Yemek yerken yanına giren ve yiyecek olan adamdan yemeği gizleyen de cimridir.

Diğer bâzıları da, atıyye ve hedîye vermek ağırına ve zoruna giden kimsenin de cimri olduğunu, fakat bunların maksadı her atıyyeyi güç görmek ise nice cimriler var ki çok azı vermek kendisine zor gelmez. Fakat az fazlasını vermek zor gelir. Şâyet bâzı atıyyeler ağırına gelir demek isterse, zâten ne kadar cömert olursa olsun, bâzen bâzı atıyyeler ağırına gelir. Bununla cimriliğine hükmetmek doğru olmaz.

Cömertlikle de böylece ileri geri konuştular. Cömertlik karşılık beklemeden vermek, düşünmeden istekleri yerine getirmektir, diyenler olduğu gibi; diğer bâzıları da cömertliği târif ederken, istemeden vermek ve verdiğini azımsamaktır, dediler. Diğer bâzıları da, mal Allah'ın, kul Allah'ın, diyerek fakirliği düşünmeden Allah için Allah'ın kuluna veren cömerttir, dediler. Diğer bir kısmı da, servetinin bir kısmını verip, bir kısmını saklayan cömert, çoğunu verip azını saklayan cûd, kendisi ihtiyaç çekip başkasını tercîh eden de, îsâr sâhibidir. Fazladan hiç bir şey vermeyen de cimridir, dediler.

Bütün bu ifâdeler, cömertlik ile cimriliğin asıl yüzünü ortaya koyamamışlardır. Bunların hakîkatini bildirmek için deriz ki; servet, bir hikmet ve maksat uğrunda yaratılmıştır. Bu da halkın ihtiyacına faydalı olmasıdır. Serveti yaratıldığı gaye uğrunda güzelce sarf etmek mümkün olduğu gibi, onu yaratıldığı gaye uğrunda harcamayıp tutmak da mümkündür. Ayrıca servette âdilâne bir hükme varıp, sarfı gereken yerde sarf etmek ve sarf edilmemesi gereken yerde serveti tutmak da mümkündür. Buna göre sarfı gereken yerde sarf etmemek cimrilik, sarf edilmemesi gereken yerde sarf etmek de isrâftır. Bunların ortasını bulmak ise makbuldür. İşte sehâ ve cömertlik de bundan ibârettir. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ancak sehâvet ile emrolunmuştur. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ

"Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açıp tutumsuz olma..." (İsrâ sûresi, 17/29),

وَالَّذٖينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَامًا

"Onlar sarf ettikleri zaman ne isrâf ederler ne de cimrilik, ikisi arasında orta bir yol tutarlar." (Furkan sûresi, 25/ 67) buyrulmuştur.

Anlaşılıyor ki cömertlik, isrâf ile cimrilik, elini tamamıyla açmak ve tamamıyla kısmak arasında bir yoldur. O da vermesi ve tutması bir ölçü ve borç nispetinde olmaktır. Bununla beraber kalbi istemeyerek, yâni içinden hoşlanmayarak böyle davranmakla da cömert olamaz. Kalbinde mal sevgisi olmayacak, ancak malı sarf edeceği yere onu sarf etmek için sevecektir. Bu târifi anlamak için de vâcip olanı bilmek gerekiyor. Buna göre deriz ki; vâcip iki kısımdır: Biri şer'an vâcip, biri de mürüvvet ve âdet bakımından vâciptir. Cömert olabilmek için şerîatın borç ettiğini yerine getireceği gibi, vicdân ve mürüvvetin de borç ettiği vâcipleri yerine getirmesi lâzımdır. Bunları yapmayan cimrilikten kurtulamaz. Şu kadar var ki şeriatın borç ettiğini vermeyenler, daha çok cimridirler. Zekâtı vermeyen, çoluk çocuğunun nafakasını temîn etmeyen veyâhut bunları ağırlanarak yapan gibi. Bu gibi adamlar tabiatlarında cimridirler. Zoraki cömert olmaya çalışırlar. Veyâ malının döküntüsünden vermek ister veyâ sevmeyerek orta dereceden vermek isterler ki, bütün bunlar cimriliktir. Mürüvvet bakımından vâcip olan kısmına gelince; bu da darlığı gidermek, âdî şeylere kıymet vermemektir. Çünkü bu çirkindir ve aynı zamanda şahıslara göre değişir. Meselâ, bir yoksulun kıymet verdiği bir malı, bir zenginin de aynı şekilde kıymetli tutması çirkindir. Yine bunun gibi, infakta yabancılara bâzı tavır ve davranışı çirkin sayılmazsa da yakınlarına karşı bu tavrı çirkin sayılır. Uzaktaki insanlara karşı çirkin sayılmaz da komşusuna karşı çirkin sayılır. Muamelede çirkin sayılmayan hareket, ziyâfet vermekte çirkin sayılır. Bâzen olur ki, yedirmekteki tavır çirkin görülür, fakat giydirmekte çirkin görülmez. Bâzı şeyleri satın almaktaki darlığı çirkin görünmez de diğer bâzı maddelerde çirkin görülebilir. Giyimiyle varlık gösteriyorsa kardeşin, karın, çocuğun, yakının veyâ uzaktan bir adamın, yâhut da kimden darlık gösteriyorsan çocuktan, karıdan, gençten, ihtiyardan, âlimden, câhilden, fakirden, zenginden, her birinin ayrı ayrı hükmü vardır.

Cimri demek, şeriat ve mürüvvet ahkâmına göre vermesi gereken yerde vermemektir. Bunun miktarını tâyin zordur. Yalnız şöyle diyebiliriz; cimrilik, malın sarfı, imsâkinden daha mühim olan yerde malı tutup sarf etmemektir. Dîni korumak, malı korumaktan mühimdir. Binâenaleyh, zekâtı ve borçlu olduğu nafakayı vermeyen cimridir. Yine bunun gibi mürüvveti korumak, malı korumaktan daha mühimdir. Ehemmiyeti mûcib olmayan yerlerde müzâyakaya riâyet edemeyen bir kimse ile müzâyakaya girişmek, mal sevgisi sebebiyle mürüvveti yırtan bir cimriliktir. Burada bir derece daha var. O da, adam dînî borcunu edâ ettiği gibi, mürüvvet hakkını da koruyor. Fakat adamın serveti çok, bu serveti hayır işlerine ve muhtaçlara harcamıyor. Burada ileride geçimine medâr olması için malı koruma gayesiyle, âhirette derecesinin yükselmesi için, malı hayır ve hasenâta dağıtma gayesi toplanmıştır. Şimdi hangi tarafı tercîh edilir? Basîret sâhipleri için bu maksatla serveti tutmak, cimriliktir. Fakat avam için cimrilik değildir. Çünkü avam, dünyaya bakar. Zamanın nöbet nöbet gelen çeşitli felâket ve musîbetlerini karşılayabilmek için hazırlıklı bulunmak ister. Hattâ bu düşünce ile cimrilik eseri de gösterebilir. Zekâtımı verdim, fazla vermem, diyebilir. Burada da malının derecesine ve servetinin nispetine göre hüküm değişir. Her ne olursa olsun, din ve mürüvvet borcunu ödeyenler, cimrilikten kurtulmuş sayılırlar.

Ancak bu miktardan biraz fazla vermedikten sonra, "Cömert ve sahî kimsedir." denemez. Şerîat ve mürüvvet borçlarını aştıktan sonra infâk eden kimselere "Cevâd" denir. Bu, "Cûd"un dereceleri de hudûdsuzdur. İnsanlar birbirinden daha cömerttir. Az olsun, çok olsun, borcun dışında ikrâm ve yardım cömertliktir. Ancak bu ikramın gönül hoşluğu ile isteyerek yapılması lâzımdır. Başa kakmak ve karşılık beklemek maksadıyla olmayacaktır. Çünkü teşekkür veyâ övülmeyi bekleyen adam, karşılıklı ikrâmda bulunmuştur. Onun infaktan maksadı övülmektir. Hâlbuki cömertlik, her hangi bir şeyi karşılıksız vermektir ki, bunda ancak Allahu Teâlâda düşünülür. İnsanoğluna "Cûd" vasfını nisbet etmek mecâzîdir. Zîra o her ne verirse versin mutlak bir garazı vardır. Ancak garaz, dünyalık olmaz. Yalnız âhirette derece kazanmak ve cömertlik fazîletini ihrâz etmek ve nefsi cimrilik pisliğinden temizlemek olursa, buna da "Cevad, cömert" diyoruz. Şâyet aleyhindeki dedikodudan kaçınmak veyâhut verdiği kimseden bir şey beklemek maksadıyla infâk ederse, bu adama "cömert" denmez. Çünkü bu adam, bu sebeple bu yardımı yapmak mecbûriyetindedir. Onlar ise peşin birer karşılıktır. Bu adam, karşılıklı çalışan bir kimsedir, cömert değildir. Nitekim rivâyete göre âbide kadınlardan biri Hayyân b. Hilâl'in bulunduğu meclise uğradı. Kadın:

– "İçinizde suâllerimi cevaplandıracak adam var mı?" diye sordu. Onlar:

– "İstediğinizi sorunuz." diyerek Hilâl'i gösterdiklerinde kadın:

– "Size göre Sehâvet nedir?" diye sordu. Adam:

– "Îtâ (vermek)tir, fazla vermektir ve îsâr, yâni başkalarını kendi üzerine tercîhtir." dedi. Kadın:

– "Bu anlattığınız dünyalıktaki sehâdır, ben size dîndeki sehâdan soruyorum, o nedir?" deyince adam:

– "Gönül arzusu ile Allahu Teâlâ'ya ibâdet etmektir." dedi. Kadın:

– "Bu ibâdetinizde Allah'tan bir şey ister, bir mükâfat bekler misiniz?" diye tekrar suâl edince, bu sefer adam:

– "Tabiî bekleriz." dedi. Kadın:

– "Neden mükâfat bekliyorsunuz?" diye sordu. Adam:

– "Allahu Teâlâ en azından bire on vâdetti de ondan." dedi. Kadın:

– "Acâyip şey, bire on karşılık beklerken hâlâ kendinizi salihlerden mi sanıyorsunuz?" dedi. Adam:

– "Ya sana göre sehâ nedir?" diye bu defa adam bir suâl tevcîh edince, kadın:

– "İbâdetten zevk alarak hiç bir karşılık beklemeden Allah'a kulluk etmektir. Allah ne isterse onu yapar. Allahu Teâlâ'nın sizin içinizden geçen bire on karşılığa muttalî olduğundan utanmaz mısınız?" dedi.

Yine âbide kadınlardan biri: "Cömertliğin yalnız altın ve gümüşte olduğunu mu sanıyorsunuz?" dedi. "Ya başka nerede olur?" diyenlere; "Canını fedâda da olur." dedi.

Muhâsibî anlatıyor: "Dînde sehâ, Allah uğrunda canını fedâ etmektir. Hem bunu yaparken sevap istemekten müstağnî olamadığın halde hiç bir karşılık beklememen, yalnız sehâvet hissi ile yapmandır."

بيان علاج البخل

اعلمْ : أنَّ البخلَ سببُهُ حبُّ المالِ .

ولحبِّ المالِ سببانِ :

أحدُهُما : حبُّ الشهواتِ التي لا وصولَ إليها إلا بالمالِ معَ طولِ الأملِ ، فإنَّ الإنسانَ لوْ علمَ أنَّهُ يموتُ بعدَ يومٍ . . ربَّما كانَ لا يبخلُ بمالِهِ ؛ إذِ القدْرُ الذي يحتاجُ إليهِ في يومٍ أو في شهرٍ أوْ في سنةٍ قريبٌ ، وإنْ كانَ قصيرَ الأملِ ولكنْ كانَ لهُ أولادٌ . . قامَ الولدُ مقامَ طولِ الأملِ ، فإنَّهُ يقدِّرُ بقاءَهُمْ كبقاءِ نفسِهِ ، فيمسكُ لأجلِهِمْ ؛ ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الولدُ مبخلةٌ مجبنةٌ مجهلةٌ »(١) ، فإذا انضافَ إلىٰ ذلكَ خوفُ الفقرِ وقلَّةُ الثقةِ بمجيءِ الرزقِ . . قويَ البخلُ لا محالةَ .

السببُ الثاني : أنْ يحبَّ عينَ المالِ ، فمِنَ الناسِ مَنْ معَهُ ما يكفيهِ لبقيةِ عمرِهِ إذا اقتصرَ علىٰ ما جرتْ بهِ عادتُهُ بنفقتِهِ وتفضلُ آلافٌ ، وهوَ شيخٌ لا ولدَ لهُ ، ومعَهُ أموالٌ كثيرةٌ ، ولا تسمحُ نفسُهُ بإخراجِ الزكاةِ ، ولا بمداواةِ نفسِهِ عندَ المرضِ ، بل صارَ محبّاً للدنانيرِ عاشقاً لها ، يلتذُّ بوجودِها في يدِهِ وبقدرتِهِ عليها ، فيكنزُها تحتَ الأرضِ ، وهوَ يعلمُ أنَّهُ

---

(١) رواه ابن ماجه (٣٦٦٦) وليس فيه : (مجهلة) ، وهي عند عبد الرزاق في « المصنف » (١١/ ١٤٠) ، والطبراني في « الكبير » (٢٤/ ٢٤١) ، والحاكم في « المستدرك » (٣/ ٢٩٦) .

يموتُ فتضيعُ أوْ يأخذُها أعداؤُهُ ، ومعَ هـٰذا فلا تسمحُ نفسُهُ بأنْ يأكلَ أوْ يتصدَّقَ مِنْها بحبةٍ واحدةٍ !

وهـٰذا مرضٌ للقلبِ عظيمٌ عسيرُ العلاجِ ، لا سيما في كبرِ السنِّ ، وهوَ مرضٌ مزمنٌ لا يُرجىٰ علاجُهُ ، ومثالُ صاحبِهِ مثالُ رجلٍ عشقَ شخصاً ، فأحبَّ رسولَهُ لنفسِهِ ، ثمَّ نسيَ محبوبَهُ واشتغلَ برسولِهِ ، فإنَّ الدنانيرَ رسولٌ مبلِّغٌ إلى الحاجاتِ ، فصارَتْ محبوبةً لذلكَ ؛ لأنَّ الموصلَ إلى اللذيذِ لذيذٌ ، ثمَّ قدْ ينسى الحاجاتِ ، ويصيرُ الذهبُ عندَهُ كأنَّهُ محبوبٌ في نفسِهِ ، وهوَ غايةُ الضلالِ ، بلْ مَنْ رأىٰ بينَهُ وبينَ الحجرِ فرقاً . . فهوَ لجهلِهِ ، إلا مِنْ حيثُ قضاءُ حاجتِهِ بهِ ، فالفاضلُ عنْ قدْرِ حاجتِهِ والحجرُ بمثابةٍ واحدةٍ .

* * *

فهـٰذهِ أسبابُ حبِّ المالِ ، وإنَّما علاجُ كلِّ علَّةٍ بمضادَّةِ سببِها ، فيعالجُ حبَّ الشهواتِ بالقناعةِ باليسيرِ ، وبالصبرِ ، ويعالجُ طولَ الأملِ بكثرةِ ذكرِ الموتِ ، والنظرِ في موتِ الأقرانِ ، وطولِ تعبِهِمْ في جمعِ المالِ ، وضياعِهِ بعدَهُمْ ، ويعالجُ التفاتَ القلبِ إلى الولدِ بأنَّ الذي خلقَهُ خلقَ معَهُ رزقَهُ ، وكمْ مِنْ ولدٍ لمْ يرثْ مِنْ أبيهِ شيئاً وحالُهُ أحسنُ ممَّنْ ورثَ ، وبأنْ يعلمَ أنَّهُ بجمعِ المالِ لولدِهِ يريدُ أن يتركَ ولدَهُ بخيرٍ وينقلبَ هوَ إلىٰ شرٍّ ، وأنَّ ولدَهُ إن كانَ تقياً صالحاً . . فيكفيهِ اللهُ ، وإنْ كانَ فاسقاً . . فيستعينُ بمالِهِ على المعصيةِ ، وترجعُ مظلمتُهُ إليهِ .

ويعالجُ أيضاً قلبَهُ بكثرةِ التأمُّلِ في الأخبارِ الواردةِ في ذمِّ البخلِ ومدحِ السخاءِ ، وما توعَّدَ اللهُ بهِ على البخلِ مِنَ العقابِ العظيمِ .

ومِنَ الأدويةِ النافعةِ : كثرةُ التأمُّلِ في أحوالِ البخلاءِ ، ونفرةِ الطبعِ عنهُمْ ، واستقباحِهِ لهمْ ، فإنَّهُ ما مِنْ بخيلٍ إلا ويستقبحُ البخلَ مِنْ غيرِهِ ، ويستثقلُ كلَّ بخيلٍ مِنْ أصحابِهِ ، فيعلمُ أنَّهُ مستثقلٌ ومستقذرٌ في قلوبِ الناسِ مثلُ سائرِ البخلاءِ في قلبِهِ .

ويعالجُ أيضاً قلبَهُ بأنْ يتفكَّرَ في مقاصدِ المالِ ؛ وأنَّهُ لماذا خُلقَ ، فلا يحفظُ مِنَ المالِ إلا قدْرَ حاجتِهِ ، والباقي يدخرُهُ لنفسِهِ ؛ بأنْ يحصلَ لهُ ثوابُ بذلِهِ .

فهٰذهِ الأدويةُ مِنْ جهةِ المعرفةِ والعلمِ ، فإذا عرفَ بنورِ البصيرةِ أنَّ البذلَ خيرٌ لهُ مِنَ الإمساكِ في الدنيا والآخرةِ . . هاجَتْ رغبتُهُ في البذلِ إنْ كانَ عاقلاً ، فإذا تحرَّكَتِ الداعيةُ . . فينبغي أن يجيبَ الخاطرَ الأولَ ولا يتوقفَ ؛ فإنَّ الشيطانَ يعدُهُ الفقرَ ويخوِّفُهُ ويصدُّهُ عنهُ .

وكانَ أبو الحسنِ البُوشَنْجيُّ ذاتَ يومٍ في الخلاءِ ، فدعا تلميذاً لهُ ، وقالَ : انزعْ عنِّي القميصَ وادفعْهُ إلىٰ فلانٍ ، فقالَ : هلاَّ صبرتَ حتَّىٰ تخرجَ ؟ قالَ : لمْ آمنْ علىٰ نفسِي أن تتغيَّرَ ، وكانَ قدْ خطرَ لي بذلُهُ(١) .

ولا تزولُ صفةُ البخلِ إلا بالبذلِ تكلُّفاً ؛ كما لا يزولُ العشقُ إلا بمفارقةِ

---

(١) رواه القشيري في « رسالته » (ص٤٢٠) .

المعشوقِ بالسفرِ عنْ مستقرِّهِ حتىٰ إذا سافرَ وفارقَ تكلفاً ، وصبرَ عنهُ مدَّةً . . تسلَّىٰ عنْهُ قلبُهُ ، فكذلكَ الذي يريدُ علاجَ البخلِ ينبغي أنْ يفارقَ المالَ تكلُّفاً بأنْ يبذلَهُ .

بلْ لوْ رماهُ في الماءِ . . كانَ أولىٰ بهِ مِنْ إمساكِهِ إيَّاهُ معَ الحبِّ لهُ(١) .

ومِنْ لطائفِ الحيلِ فيهِ : أنْ يخدعَ نفسَهُ بحسنِ الاسمِ والاشتهارِ بالسخاءِ ، فيبذلَ علىٰ قصدِ الرياءِ ، حتَّىٰ تسمحَ نفسُهُ بالبذلِ طمعاً في حشمةِ الجودِ ، فيكونَ قدْ أزالَ عنْ نفسِهِ خبثَ البخلِ واكتسبَ لها خبثَ الرياءِ ولكنْ ينعطفُ بعدَ ذلكَ على الرياءِ ويزيلُهُ بعلاجِهِ ، ويكونُ طلبُ الاسمِ كالتسليةِ للنفسِ عندَ فطامِها عنِ المالِ ؛ كما يُسلَّى الصبيُّ عندَ الفطامِ عنِ الثديِ باللعبِ بالعصافيرِ وغيرِها لا ليخلَّىٰ واللعبَ ، ولكنْ ليُنقلَ عنِ الثديِ إليهِ ، ثمَّ يُنقلَ عنهُ إلىٰ غيرِهِ ، فكذلكَ هـٰذهِ الصفاتُ الخبيثةُ ينبغي أنْ يُسلَّط بعضُها علىٰ بعضٍ ؛ كما تُسلَّطُ الشهوةُ على الغضبِ وتُكسرُ سورتُهُ بها ، ويُسلَّطُ الغضبُ على الشهوةِ وتُكسرُ رعونتُها بهِ ، إلا أنَّ هـٰذا مفيدٌ في حقِّ مَنْ كانَ البخلُ أغلبَ عليهِ مِنْ حبِّ الجاهِ والرياءِ ؛ فيبدلُ الأقوىٰ بالأضعفِ ، فإن

---

(١) وقد تعجب ابن القيم من هـٰذا الكلام ، وقال : إن الفقهاء كلَّهم يقولون : إن رمي المال في البحر لا يجوز .
والجواب : أن أهل الطريق مجتهدون في أحوالها ، وأن من قواعد أهل الشريعة ارتكاب أخف الضررين إذا تعارض معنا مفسدتان ، وقد تعارض هنا أمران : أحدهما مفسدة الدين ، فقدموه على المفسد للدنيا ، فافهم والله أعلم . « إتحاف » (١/ ٣٨) .

كانَ الجاهُ محبوباً عندَهُ كالمالِ . . فلا فائدةَ فيهِ ؛ فإنَّهُ يقطعُ علةً ويزيدُ في أخرىٰ مثلِها ، إلا أنَّ علامةَ ذلكَ ألا يثقلَ عليهِ البذلُ لأجلِ الرياءِ ، فبذلكَ يتبيَّنُ أنَّ الرياءَ أغلبُ عليهِ ، فإنْ كانَ البذلُ يشقُّ عليهِ معَ الرياءِ . . فينبغي أنْ يبذلَ ، فإنَّ ذلكَ يدلُّ علىٰ أنَّ مرضَ البخلِ أغلبُ علىٰ قلبِهِ .

ومثالُ دفعِ هٰذهِ الصفاتِ بعضِها ببعضٍ : ما يُقالُ : إنَّ الميتَ تستحيلُ جميعُ أجزائِهِ دوداً ، ثمَّ يأكلُ بعضُ الديدانِ البعضَ حتَّىٰ يقلَّ عددُها ويكبرونَ ، ثمَّ يأكلُ بعضُها بعضاً حتَّىٰ ترجعَ إلى اثنتينِ قويَّتينِ عظيمتينِ ، ثمَّ لا تزالانِ تتقاتلانِ إلىٰ أنْ تغلبَ إحداهُما الأخرىٰ فتأكلَها وتسمنَ بها ، ثمَّ لا تزالُ وحدَها تبقىٰ جائعةً إلىٰ أنْ تموتَ ؛ فكذلكَ هٰذهِ الصفاتُ الخبيثةُ يمكنُ أنْ يُسلَّطَ بعضُها علىٰ بعضٍ حتَّىٰ يقمعَها فيجعلَ الأضعفَ قوتاً للأقوىٰ ، إلىٰ ألا يبقىٰ إلا واحدةٌ ، ثمَّ تقعُ العنايةُ بمحوِها وإذابتِها بالمجاهدةِ ، وذلكَ بمنعِ القوتِ عنها .

ومنعُ القوتِ عنِ الصفاتِ ألا يُعملَ بمقتضاها ؛ فإنَّها تقتضي ـ لا محالةَ ـ أعمالاً ، فإذا خُولفَتْ . . خمدَتِ الصفاتُ وماتَتْ مثلَ البخلِ ؛ فإنَّهُ يقتضي إمساكَ المالِ ، فإذا مُنِعَ مقتضاهُ ، وبُذِلَ المالُ معَ الجهدِ مرةً بعدَ أخرىٰ . . ماتَتْ صفةُ البخلِ ، وصارَ البذلُ طبعاً ، وسقطَ التعبُ فيهِ .

فإذاً ؛ علاجُ البخلِ بعلمٍ وعملٍ ؛ فالعلمُ يرجعُ إلىٰ معرفةِ آفةِ البخلِ وفائدةِ الجودِ ، والعملُ يرجعُ إلى البذلِ علىٰ سبيلِ التكلُّفِ ، ولكنْ قدْ

يقوى البخلُ ، بحيثُ يعمي ويصمُّ ، فيمنعُ تحقُّقَ المعرفةِ بآفاتِهِ ، وإذا لمْ تتحققِ المعرفةُ . . لمْ تتحرَّكِ الرغبةُ ، فلمْ يتيسَّرِ العملُ ، فتبقى العلةُ مزمنةً ؛ كالمرضِ الذي يمنعُ معرفةَ الدواءِ وإمكانَ استعمالِهِ ؛ فإنَّهُ لا حيلةَ فيهِ إلا الصبرُ إلى الموتِ .

وكانَ مِنْ عادةِ بعضِ شيوخِ الصوفيةِ في معالجةِ علَّةِ البخلِ في المريدينَ أنْ يمنعَهُمْ مِنَ الاختصاصِ بزواياهُمْ ، فكانَ إذا توسَّمَ في مريدٍ فرحَهُ بزاويتِهِ وما فيها . . نقلَهُ إلىٰ زاويةِ غيرِهِ ، ونقلَ زاويةَ غيرِهِ إليهِ ، وأخرجَهُ مِنْ جميعِ ما ملكَهُ ، وإذا رآهُ يلتفتُ إلىٰ ثوبٍ جديدٍ يلبسُهُ ، أوْ سجادةٍ يفرحُ بها . . يأمرُهُ بتسليمِها إلىٰ غيرِهِ ، ويلبسُهُ ثوباً خَلَقاً لا يميلُ إليهِ قلبُهُ ، فبهـٰذا يتجافى القلبُ عنْ متاعِ الدنيا ، فمَنْ لمْ يسلُكْ هـٰذا السبيلَ . . أنسَ بالدنيا وأحبَّها ، فإنْ كانَ لهُ ألفُ متاعٍ . . كانَ لهُ ألفُ محبوبٍ ، ولذلكَ إذا سُرِقَ كلُّ واحدٍ منهُ . . ألمَّتْ بهِ مصيبةٌ بقدْرِ حبِّهِ لهُ ، فإذا ماتَ . . نزلَتْ بهِ ألفُ مصيبةٍ دُفعةً واحدةً ؛ لأنَّهُ كانَ يحبُّ الكلَّ ، وقدْ سُلِبَ مِنهُ ، بلْ هوَ في حياتِهِ علىٰ خطرِ المصيبةِ بالفقرِ والهلاكِ .

حُمِلَ إلىٰ بعضِ الملوكِ قدحٌ مِنْ فيروزجٍ مرصَّعٍ بالجواهرِ لمْ يُرَ لهُ نظيرٌ ، ففرحَ الملكُ بهِ فرحاً شديداً ، فقالَ لبعضِ الحكماءِ عندَهُ : كيفَ ترىٰ هـٰذا ؟ قالَ : أراهُ مصيبةً أوْ فقراً ، قالَ : كيفَ ؟ قالَ : إنْ كُسِرَ . . كانَ مصيبةً لا جبرَ لها ، وإنْ سُرِقَ . . صرتَ فقيراً إليهِ ولمْ تجدْ مثلَهُ ، وقدْ كنتَ قبلَ أنْ يُحمَلَ إليكَ في أمنٍ مِنَ المصيبةِ والفقرِ ، ثمَّ اتفقَ أنِ انكسرَ يوماً ،

فعظمَتْ مصيبةُ الملكِ عليهِ ، فقالَ : صدقَ الحكيمُ ، ليتَهُ لمْ يُحمَلْ إلينا .

وهـٰذا شأنُ جميعِ أسبابِ الدنيا ، فإنَّ الدنيا عدوَّةٌ لأعداءِ اللهِ ؛ إذْ تسوقُهُمْ إلى النارِ ، وعدوَّةٌ لأولياءِ اللهِ ؛ إذْ تغمُّهُمْ بالصبرِ عنها ، وعدوَّةُ اللهِ ؛ إذْ تقطعُ طريقَهُ علىٰ عبادِهِ ، وعدوَّةُ نفسِها ؛ فإنَّها تأكلُ نفسَها ؛ فإنَّ المالَ لا يُحفظُ إلا بالخزائنِ والحراسِ ، والخزائنُ والحراسُ لا يمكنُ تحصيلُها إلا بالمالِ ، وهوَ بذلُ الدراهمِ والدنانيرِ ، فالمالُ يأكلُ نفسَهُ ويضادُّ ذاتَهُ حتَّىٰ يفنىٰ ، ومَنْ عرفَ آفةَ المالِ .. لمْ يأنسْ بهِ ، ولمْ يفرحْ بهِ ، ولمْ يأخذْ منهُ إلا قدْرَ حاجتِهِ ، ومَنْ قنعَ بقدْرِ الحاجةِ .. لمْ يبخلْ ؛ لأنَّ ما أمسكَهُ لحاجتِهِ فليسَ ببخلٍ ، وما لا يحتاجُ إليهِ فلا يُتعِبُ نفسَهُ بحفظِهِ ، فيبذلُهُ ، بلْ هوَ كالماءِ علىٰ شاطئِ الدجلةِ ؛ إذْ لا يبخلُ بهِ أحدٌ ؛ لقناعةِ الناسِ منهُ بمقدارِ الحاجةِ .

* * *

CİMRİLİĞİN TEDÂVİSİ

Bilmiş ol ki; cimrilik, mal sevgisinden doğar. Malı sevmenin de belli başlı iki sebebi vardır.

Birincisi; ancak servet sâyesinde ulaşılabilecek olan şehevî arzu ve isteklerdir. İnsanoğlu yarın, üç gün, beş gün sonra öleceğini bilse belki o kadar cimrilik etmezdi. Zîra ihtiyacı muayyen zaman için idi. Fakat evlâdı varsa onları kendi yerine koyar, onların uzun zaman yaşayacaklarını düşünür ve onlar yüzünden imsak eder, malı tutar. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْوَلَدُ مَبْخَلَةٌ مَجْبَنَةٌ مَجْهَلَةٌ

"Çocuk, cimrilik, korkaklık ve cehâlet vesîlesidir."[92] buyurmuştur. Yâni çocuğu olan kimse, yoksulluk korkusu ile infâk etmez. Çocuğu öksüz kalır endişesiyle cenge katılmaz. Çocuğa bakacağım diye ilim tahsilinden geri kalır ve câhil olur. Buna, yoksulluk korkusu ve Allah'a îtimâd zayıflığı eklenirse, cimrilik de kuvvetleşir.

İkinci sebep; bizâtihî serveti sevmektir. İnsanlardan öyleleri var ki, kendilerini ölünceye kadar bakacak ve hattâ daha da artacak servetleri olduğu ve çocuksuz bir ihtiyar bulunduğu halde, sırf mala olan sevgisi hasebiyle zekât borcunu vermediği gibi, hastalandığında kendi tedavisi için dahî para harcamaz. Altınlara âşıktır, onların varlığı ile sevinir. Kendinin öleceğini ve öldükten sonra orada kaybolup kalacaklarını veyâ başkalarının eline geçeceklerini bildiği halde yine onları toprağa gömer ve onlardan vermez. Hattâ kendisi de yiyemez. İşte bu, tedâvisi güç bir kalp hastalığıdır. Hele yaşlılıkta tedâvisi beklenmeyen müzmin bir hastalıktır. Bu adamın hâli: Adamın birinin, bir başkasına âşık olduğu için, onun kendisine gönderdiği elçiyi sevmekle, asıl âşık olduğu adamı unutması gibidir.

---

[92] Hâkim, Esved'den sahih sened ile rivâyet etmiştir.

Altın ve gümüş, insanı ihtiyacına ulaştıran bir vâsıtadır. Bunun için sevilirler. Zîra insanı tatlıya ulaştıran her şey tatlıdır. Bu adam da ihtiyaçları temîn için gönderilen altını, bizâtihî sevmekle meşgul olup, ihtiyaçları unutmuş olması gibidir. Bu ise büyük bir sapıklıktır. Hatta altın ile taş arasında fark gözeten de câhildir. Ancak fark, ihtiyacı temîne vesîle olması bakımındandır. İhtiyâcından fazla altın saklayan ile taş saklayanın bir farkı yoktur.

İşte malı sevmenin bu iki sebebi vardır. Her illetin ilacı, sebebinin zıddı iledir. Şehvetleri sevmek, aza kanâat ve sabır ile uzun kuruntuları azaltmak, ölümü çok anmakla, emsâllerin ölmesine bakmak, çocuğu düşünmemek ve rızkına Allahu Teâlâ'nın kefil olduğunu bilmekle, nice çocuklar var ki anadan babadan bir şey bulmadıkları halde bulanlardan daha refah yaşayış sürdüğünü bilmekle, aynı zamanda oğluna servet bırakmakla onu hayırlı evlat yapmayı düşünürken, servetin çocuğu kötülüğe sevkettiğini hatırlamakla, çocuk sâlih ise Allahu Teâlâ'nın ona yardımcı olacağını, kötü ise bıraktığı servetinin kötülükte ona yardımcı olacağını düşünmekle, cimrilik hakkında vârid olan haberleri fazla okumak ve dinlemekle, cömertlikle alâkalı övgüleri okumak, cimrilerin uğrayacakları cezâları düşünmekle, cimriliği tedâvi eder.

Ayrıca cimrilere karşı duyulan nefreti düşünmek, kendisinin de halkın nazarında aynı seviyede olduğunu hatırlamak, maldan maksadın ne olduğunu ve niçin yaratıldığını düşünmek, dünyalık için ihtiyacından fazlasını saklamanın bir kârı olmadığını bilerek onu âhireti için harcamanın daha iyi olacağını hatırlamak gibi hususlar da mârifet ve ilim bakımından cimriliğin tedâvi sebepleridir. Aklı başında olan adam dünya ve âhiret husûsunda, infâkın imsakten hayırlı olduğunu anlar ve hemen infâkı tercîh eder. Şeytanın kendisini yoksullukla korkutmasına aldırış etmez.

Hikâye olunduğuna göre; **Ebû'l-Hasan** adında bir zat tuvalette iken hizmetçisini çağırarak, sırtından çıkardığı gömleği birine vermesini söyledi. Hizmetçi:

– "Tuvaletten çıkıncaya kadar sabredemedin mi?" deyince Ebu'l-Hasan:

– "Şu anda aklımdan geçti, sonra ne olur ne olmaz. Belki sarf-ı nazar ederim korkusu ile hemen acele ettim." dedi:

Sevgiliden uzaklaşmakla aşkın kaybolacağı gibi, cimrilik vasfı da vermeye zorlamakla yok olur. Âşık, mâşuk yola çıkıp birbirinden uzaklaştıkları zaman, artık ister istemez ayrılık külfetine dayanır ve yavaş yavaş aşkı unutmaya başlarlar. Bunun gibi cimrilikten kurtulmak isteyen, önce zoraki servetinden uzaklaşmaya gayret etmeli ve yavaş yavaş bunu tabiat hâline getirmelidir. Bu hususta güzel hîle yollarından biri de "Yâhu sen verirsen, senin adın cömert olarak şöhret bulacak, herkes sana saygı gösterecek." diye kendi kendini riyâ yolu ile de olsa cömertliğe alıştırmaktır. Bu sûretle cimrilikten kurtulur ve riyâ hastalığına düşer. Sonra da riyâyı tedâvi ederek ondan da kurtulur. Bu, memeden kesilmek istenen çocukları, bir takım oyuncaklarla oyalamak gibidir. Maksat oyuncak değil, onu memeden kesmektir. Memeden kestikten sonra oyuncaklardan da kurtarılır. Burada da maksat riyâ değil, onu cimrilikten kurtarmaktır. Cimrilikten kurtarınca riyâdan da uzaklaştırılır. Bu şekil tedâvi de öbür hastalığın kendisinde galip olmadığı takdirde faydalıdır.

Meselâ, halkın itibârını maldan daha üstün tutan kimsenin cimrilikten kurtulması için riyâ ile infâk etmesinde bir kâr yoktur. Ancak malı, mevkîden daha çok severse, o zaman riyâ ile de olsa infâk etsin. Çünkü sonunda riyâdan kurtulabilir. Fakat mevkî sevgisi galip olanlar riyâdan kurtulamazlar. Bunu da infâkındaki tavr u hareketinden anlarız. Şâyet gösteriş için de olsa vermek kendine ağır geliyorsa anlaşılır ki cimrilik vasfı, gösteriş vasfından daha üstündür. Onun için infâka devam etsin. Aksi halde mükemmel bir riyâkâr olacağından infâka alışmasında fayda yoktur.

Bu kötü vasıfların birbirlerini gidermelerinin benzerleri, ölü hakkında söylenenlerdir. Ölü mezarda kurtlanır ve tamamen kurt haline gelir. Sonra o kurtlar birbirini yiye yiye beslenir ve sayıları azalır. Bunlar birbirini yeyip tüketmeye çalışa çalışa en nihâyet ortada iki büyük kurt kalır. Bunlar da birbirini yemek için zorlar dururlar. Nihâyet biri galip gelir diğerini yer. Fakat bu da tek kaldığı ve ortada yiyeceği başka bir madde bulunmadığı için nihâyet kendisi de ölür. İşte bunun gibi, bâzen kötülükler birbirini öldürür yok ederler. Tek kalan da gıdâsı verilmeyince o da acından ölür.

Bu kötü sıfatların gıdâsını kesmek, onların arzularına uymamakladır. O kötü vasıflar bâzı işler ister. Bunlar yapılmayınca donar ve ölürler. Meselâ cimrilik malı elde bulundurmayı ister. Zorlaya zorlaya malı infâk ettikçe cimrilik ölür ve cömertlik tabiat haline gelerek artık zorlama ortadan kalkar. Demek ki, cimriliğin tedâvisi ilim ve amel ile olur. İlim, cimriliğin zararlarını ve cömertliğin faydalarını bilmek, amel de kendini zorlayarak cömertliğe alıştırmaktır. Fakat bâzen cimrilik, o kadar köklü bir şekilde yerleşmiş olur ki, insanı kör ve sağır eder de marifete ve ilme mâni olur. İlim olmayınca amel de olmaz. İllet, müzminleşmiş olarak insanda kalır. Teşhis edilemeyen veyâ ilacı kabul etmeyen hastalıklar gibi, bunun çâresi ölünceye kadar beklemektir.

Cimrilik hastalığını tedâvide sûfiye şeyhlerinden bâzılarının tâkip ettiği yol şöyledir: Onlar, mürîdlerinin gönül verdikleri şeylerden onları uzaklaştırır, onları elinden alır ve başkasının malı ile değişmek sûretiyle onları cömertliğe alıştırır. Meselâ, hoşuna giden odasından onu çıkarır, daha çirkin bir odaya iter. Hoşuna giden elbise veyâ seccâdeyi ondan alır başkasına verir. Bu sûretle ona cömertliği aşılar. Bu yollarla kendini cimrilikten kurtarmaya çalışmayan, dünya ile ünsiyet peydâ eder ve dünyalığı sever. Binlerce eşyâsı varsa, binlerce dostu var demektir. Bunlardan biri kaybolduğu takdîrde, sevgisi nispetinde acısını duyar. Kendisi öldüğü zaman, hepsinin acısını birden çeker. Zîra hepsini seviyordu ve hepsi de elinden alındı.

Bir gün pâdişâhın birine incilerle işlenmiş firuzeden bir vazo getirmişler. Öyle mükemmelmiş ki, bir eşine daha rastlamak mümkün değil. Bir gün hükümdar hakîmlerinden birine:

– "Bu vazoyu nasıl görüyorsun?" diye sorar. Hakîm:

– "Bunu musîbet ve fakirlik görürüm." der. Hükümdar:

– "Niçin böyle diyorsun?" diye sorar. Hakîm:

– "Canım, kırılırsa yapılmasına imkân yok, onun için bir felâket ve musîbettir. Çalınırsa peşine düşecek onu arayıp duracaksın. Onun için de fakirliktir. Çünkü benzeri yoktur." dedi. Hâlbuki bundan önce yani bu sana gönderilmeden evvel, ne musîbet, ne de fakirlik diye bir sıfatın vardı. Bir müddet sonra vazo ya kırıldı veya çalındığı için, hükümdarın canı son derece sıkıldı:

– “Hakîm doğru söyledi, keşke bunu bize hiç göstermeselerdi.” dedi. İşte dünyalığın bütün sebepleri böyledir. Dünya, Allah’ın düşmanlarının düşmanıdır. Çünkü onları cehenneme sürükler. Allah’ın dostlarının da düşmanıdır. Çünkü onları dünyalıktan sabra mecbur tutar. Allah’ın da düşmanıdır. Zîra Allah’a giden yolu keser. Kendi kendinin de düşmanıdır. Zîra kendi kendini yer. Çünkü mal ancak hazînelerde ve muhâfızlar sayesinde korunabilir. Hazîne ve muhâfızlar da mal ile elde edilebilir O da altın ve gümüş vermekle mümkündür. Mal, kendini yer bitirir. Malın âfetlerini bilen onunla fazla ünsiyet etmez, ona sevinmez, ihtiyacından fazlasını almaz. İhtiyacı kadarı ile kifâyet eden cimri olmaz. Zîra ihtiyacı için ayırdığı cimrilik değildir. Muhtaç olmadığının korunması için de kendini yormaz, belki onu verir. O, Dicle ırmağı gibidir. Herkes oradan yalnız ihtiyacını aldığı için, kimseye cimrilik etmez.

بيان مجموع الوظائف التي على العبد في ماله

اعلمْ : أنَّ المالَ كما وصفناهُ ؛ خيرٌ مِنْ وجهٍ ، وشرٌّ مِنْ وجهٍ ، ومثالُهُ مثالُ حيَّةٍ يأخذُها الراقي ويستخرجُ مِنْها الترياقَ ، ويأخذُها الغافلُ فيقتلُهُ سمُّها مِن حيثُ لا يدري .

ولا يخلو أحدٌ عنْ سُمِّ المالِ إلا بالمحافظةِ علىٰ خمسِ وظائفَ :

الأولىٰ : أنْ يعرفَ مقصودَ المالِ ، وأنَّهُ لماذا خُلقَ ، وأنَّهُ لِمَ يحتاجُ إليهِ ؛ حتَّىٰ لا يكتسبَ ولا يحفظَ منهُ إلا قدْرَ الحاجةِ ، ولا يعطيَهُ مِنْ همَّتِهِ فوقَ ما يستحقُّهُ .

* * *

الثانيةُ : أنْ يراعيَ جهةَ دخلِ المالِ ، فيجتنبَ الحرامَ المحضَ ، وما الغالبُ عليهِ الحرامُ ؛ كمالِ السلاطينِ ، ويجتنبَ الجهاتِ المكروهةَ القادحةَ في المروءةِ ؛ كالهدايا التي فيها شوائبُ الرشوةِ ، وكالسؤالِ الذي فيهِ الذلُّ وهتكُ المروءةِ ، وما يجري مجراهُ .

* * *

الثالثةُ : في المقدارِ الذي يكتسبُهُ ، فلا يستكثرُ منهُ ولا يستقلُّ ، بلِ القدْرُ الواجبُ ، ومعيارُهُ الحاجةُ ، والحاجةُ ملبسٌ ومسكنٌ ومطعمٌ ، ولكلٍّ

واحدٍ ثلاثُ درجاتٍ ، أدنىٰ وأوسطُ وأعلىٰ ، وما دامَ مائلاً إلىٰ جانبِ القلَّةِ ومتقرِّباً مِنْ حدِّ الضرورةِ . . كانَ مخفّاً ، ويجيءُ مِنْ جملةِ المخفِّينَ ، وإنْ جاوزَ ذلكَ . . وقعَ في هاويةٍ لا آخرَ لعمقِها ، وقدْ ذكرنا تفصيلَ هاذهِ الدرجاتِ في كتابِ الزهدِ .

* * *

الرابعةُ : أنْ يراعيَ جهةَ المخرجِ ، ويقتصدَ في الإنفاقِ ؛ غيرَ مبذِّرٍ ولا مقتِّرٍ ؛ كما ذكرناهُ ، فيضعُ ما اكتسبَهُ مِنْ حِلِّهِ في حقِّهِ ، ولا يضعُهُ في غيرِ حقِّهِ ، فإنَّ الإثمَ في الأخذِ مِنْ غيرِ حقِّهِ والوضعِ في غيرِ حقِّهِ سواءٌ .

* * *

الخامسةُ : أنْ يصلحَ نيَّتَهُ في الأخذِ والتركِ ، والإنفاقِ والإمساكِ ، فيأخذَ ما يأخذُ ليستعينَ بهِ على العبادةِ ، ويتركَ ما يتركُ زهداً فيهِ واستحقاراً لهُ ، فإذا فعلَ ذلكَ . . لمْ يضرَّهُ وجودُ المالِ .

ولذلكَ قالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (لوْ أنَّ رجلاً أخذَ جميعَ ما في الأرضِ وأرادَ بهِ وجهَ اللهِ تعالىٰ . . فهوَ زاهدٌ ، ولوْ أنَّهُ تركَ الجميعَ ولمْ يردْ بهِ وجهَ اللهِ تعالىٰ . . فليسَ بزاهدٍ) .

* * *

فلتكنْ جميعُ حركاتِكَ وسكناتِكَ للهِ تعالىٰ مقصورةً علىٰ عبادةٍ ، أوْ ما يعينُ على العبادةِ ؛ فإنَّ أبعدَ الحركاتِ عنِ العبادةِ الأكلُ وقضاءُ الحاجةِ ،

وهما معينانِ على العبادةِ ، فإذا كانَ ذلكَ قصدَكَ بهما . . صارَ ذلكَ عبادةً في حقِّكَ ، وكذلكَ ينبغي أنْ تكونَ نيَّتُكَ في كلِّ ما تحفظُ ؛ مِنْ قميصٍ وإزارٍ وفراشٍ وآنيةٍ ؛ لأنَّ كلَّ ذلكَ ممَّا قدْ يُحتاجُ إليهِ في الدِّينِ ، وما فضلَ مِنَ الحاجةِ . . ينبغي أنْ يُقصدَ بهِ أنْ ينتفعَ بهِ عبدٌ مِنْ عبادِ اللهِ ، فلا يمنعُهُ منهُ عندَ حاجتِهِ ، فمَنْ فعلَ ذلكَ . . فهوَ الذي أخذَ مِنْ حيَّةِ المالِ جوهرَها وترياقَها واتقىٰ سمَّها ، فلا تضرُّهُ كثرةُ المالِ ، ولكنْ لا يتأتىٰ ذلكَ إلا لمَنْ رسخَ في الدينِ قدمُهُ ، وعظمَ فيه علمُهُ ، والعاميُّ إذا تشبَّهَ بالعالمِ في الاستكثارِ مِنَ المالِ ، وزعمَ أنَّهُ يشبهُ أغنياءَ الصحابةِ . . شابهَ الصبيَّ الذي يرى المعزِّمَ الحاذقَ يأخذُ الحيةَ ويتصرَّفُ فيها فيُخرجُ ترياقَها ، فيقتدي بهِ ، ويظنُّ أنَّهُ أخذَها مستحسناً صورتَها وشكلَها ، ومستليناً جلدَها ، فيأخذُها اقتداءً بهِ ، فتقتلُهُ في الحالِ ، إلا أنَّ قتيلَ الحيةِ يدري أنَّهُ قتيلٌ ، وقتيلُ المالِ قدْ لا يعرفُ ، وقدْ شُبِّهتِ الدُّنيا بالحيَّةِ ، فقيلَ[1] : [من الخفيف]

هِيَ دُنْيا كَحَيَّةٍ تَنفِثُ ٱلسُّمَّ وَإِنْ كانَتِ ٱلْمَجَسَّةُ لانَتْ

وكما يستحيلُ أنْ يتشبَّهَ الأعمىٰ بالبصيرِ في تخطِّي قُلَلِ الجبالِ ، وأطرافِ البحارِ ، والطرقِ المشوكةِ ؛ فمحالٌ أنْ يتشبَّهَ العاميُّ بالعالمِ الكاملِ في تناولِ المالِ .

* * *

---

(١) البيت لأبي العتاهية في « ديوانه » (ص ٧٥) .

İNSANA MALI HUSUSUNDA DÜŞEN VAZÎFELER

Bilmiş ol ki; yukarıda anlattığımız gibi, servet bir bakıma iyi, bir bakıma da kötüdür. Benzeri, yılandır. Tiryâkicinin eline geçer ondan panzehir yapar. Anlamayan adamın eline geçer, soktuğu gibi onu zehirleyip öldürür. Servetin zehirinden ancak beş vazîfeye devamla korunmak mümkündür.

Birinci vazife: Maldan maksadın ne olduğunu, malın niçin yaratıldığını, niçin mala ihtiyaç olduğunu bilmektir ki, onu kazansın. İhtiyacından fazlasını elinde tutmasın ve lüzumsuz yere harcamasın.

İkinci vazife: Kazanç yoluna dikkat edip, sırf haramdan uzakta kalması, umûmiyetle haram olduğu bilinen sultanların servetine yaklaşmaması. Mekruh yollara da başvurmaması, mürüvveti zedeleyici şeylerden uzak kalması, rüşvet kokusu bulunan hedîyeler, zillet bulunan isteyicilikler gibi şeylerden uzak kalmasıdır.

Üçüncü vazife: Kazanacağı miktardadır. Onu ne azaltmalı, ne de çoğaltmalıdır. Bunu da herkesin kendi ihtiyacı tâyin eder. İhtiyaç dediğimiz yiyecek, giyecek ve meskenden ibarettir. Bunların her birinin de aşağı, orta ve üstün olmak üzere üç derecesi vardır. En az derece ve zarûret miktârı ile kanâat ettiği müddetçe muhakkıkînden sayılır. Şayet haddi aşarsa derinliğinin sonu olmayan Hâviye cehennemine düşmüş olur. Biz bu derecelerin tafsîlâtını "**Zühd Kitâbı**"nda anlattık.

Dördüncü vazife: Malın çıkış yerine dikkat etmektir. Verirken de isrâf ve cimrilik taraflarından sakınmalı, helâlinden kazandığı serveti tam yerinde kullanmalıdır. Zîra haksız kazanç ile haksız masraf arasında bir fark yoktur. Her ikisinin de cezâsı aynıdır.

Beşinci vazife: Malı alırken, terk ederken, infâk veyâ imsâk ederken iyi niyete sâhip olmaktır. Serveti alırken ibâdetine yardımcı olmasını, terk ederken zühdünü ve malı hakir gördüğünü niyet etmelidir. Böyle davranırsa servetinin kendisine zararı olmaz. Bunun için Hz. Ali (r.a.): "Bir adam bütün dünyanın servetini eline geçirse fakat bununla beraber Allah rızâsını niyet etse, bu adam yine zâhiddir. Bu servet zühdüne zarar vermez." demiştir. Başka biri de. "Dünyanın bütün servetini fedâ etse, fakat Allah rızâsını niyet etmese zâhid olamaz." demiştir.

Demek ki, bütün tavr u hareketinde Allah rızâsını niyet edecek, yalnız ibâdet ve âdete yardımcı olacak şeyi düşüneceksin. Görünüşünde ibâdetten en çok uzakta kalan hareket yemek, içmek ve kazâ-i hacet için yapılan hareketlerdir. Hâlbuki bunlar da ibâdetin yardımcılarındandır. Binâenaleyh, yerken veyâ abdest bozarken maksadın ibâdete vesîle olmaları ise bu işler de senin hakkında ibâdet sayılır. Bunun gibi seni sıcaktan ve soğuktan korumak için giydiğin elbisende, yattığın yatağında ve kaplarında niyetin bu olmalıdır. Zîra dînî cihetten bunların hepsine muhtaçsın. İhtiyacından fazla olarak bulundurduklarından da Allah'ın kullarından birinin bunlardan faydalanmasını niyet etmeli ve ihtiyaç zamanında onu esirgememelidir. Böyle yapan kimse, malının yılanından cevher ve panzehirini alıp da diğerini atan kimsedir. Artık servetin çokluğu buna zarar vermez. Fakat bu şekil davranış ancak dîni iyi anlayan ve dîninde sebât eden kimselere nasîb olur. Avam kısmı da, bu gibilere bakıp servetini çoğaltmaya çalışır ve kendisinin onlara benzediğini sanırsa, işte bu aldanabilir ve âdeten yılanın zehir ve panzehirinden anlayarak yılanı eline alan adama bakarak yılanı eline alan çocuğa benzer. Çocuk sanır ki, adam yılanı yumuşak derisinden göz ve kaşından dolayı ele almıştır. Binâenaleyh yılan kendisini sokarak öldürür. Avam da aynıdır. O havassın, servete ne için, ne şekilde sâhip olduğunu, ne maksatla elinde tuttuğunu bilemez. Servet kendisini zehirleyerek öldürür. Bâzen de yılanın öldürdüğü bilinir, fakat servetin öldürdüğü bilinmez. Nitekim şâir dünyayı yılana benzeterek:

"Her ne kadar Dabak onu yumuşatsa da, dünya zehir saçan yılan gibidir." dedi. Kör adamın dağın tepesine tırmanmakta, deniz etrafında dolaşmakta ve dikenli yollarda yürümekte, görenin buralarda dolaşması gibi olamayacağından avam kısmının da servet edinmekte kâmil bir âlim gibi olması muhâldir.

بيان ذم الغنىٰ ومدح الفقر

اعلمْ : أنَّ الناسَ قدِ اختلفوا في تفضيلِ الغنيِّ الشاكرِ على الفقيرِ الصابرِ ، وقدْ أوردنا ذلكَ في كتابِ الفقرِ والزهدِ ، وكشفنا عنْ تحقيقِ الحقِّ فيهِ .

ولكنَّا في هـٰذا الكتابِ ندلُّ علىٰ أنَّ الفقرَ أفضلُ وأعلىٰ مِنَ الغنىٰ على الجملةِ ، مِنْ غيرِ التفاتٍ إلىٰ تفصيلِ الأحوالِ .

ونقتصرُ فيهِ علىٰ حكايةِ فصلٍ ذكرَهُ الحارثُ المحاسبيُّ رضيَ اللهُ عنهُ في بعضِ كتبهِ في « الردِّ علىٰ بعضِ العلماءِ مِنَ الأغنياءِ ، حيثُ احتجَّ بأغنياءِ الصحابةِ ، وبكثرةِ مالِ عبدِ الرحمـٰنِ بنِ عوفٍ رضيَ اللهُ عنهُ » ، وشبَّهَ نفسَهُ بهِمْ ، والمحاسبيُّ رحمَهُ اللهُ حَبْرُ الأمةِ في علمِ المعاملةِ(١) ، ولهُ السبقُ علىٰ جميعِ الباحثينَ عنْ عيوبِ النفسِ ، وآفاتِ الأعمالِ ، وأغوارِ العباداتِ ، وكلامُهُ جديرٌ بأنْ يُحكىٰ علىٰ وجهِهِ .

* * *

وقدْ قالَ بعدَ كلامٍ لهُ في الردِّ علىٰ علماءِ السوءِ :

بلغَنا أنَّ عيسىٰ عليهِ السلامُ قالَ : (يا علماءَ السوءِ ؛ تصومونَ ، وتصلُّونَ ، وتصدَّقونَ ، ولا تفعلونَ ما تُؤمرونَ ، وتدرِّسونَ ما لا تعملونَ ،

---

(١) في (ج) : (خير) بدل (حبر) .

فيا سوءَ ما تحكمونَ ، تتوبونَ بالقولِ والأمانيِّ ، وتعملونَ بالهوىٰ ، وما يغني عنكمْ أنْ تنقُّوا جلودَكُمْ وقلوبُكُمْ دنسةٌ .

بحقٍّ أقولُ لكُمْ : لا تكونوا كالمنخلِ ، يخرجُ منهُ الدقيقُ الطيِّبُ ، وتبقىٰ فيهِ النخالةُ ، كذلكَ أنتمْ تخرجونَ الحكمَ مِنْ أفواهِكُمْ ، ويبقى الغلُّ في صدورِكُمْ .

يا عبيدَ الدنيا ؛ كيفَ يدركُ الآخرةَ مَنْ لا تنقضي مِنَ الدنيا شهوتُهُ ، ولا تنقطعُ منها رغبتُهُ ؟!

بحقٍّ أقولُ لكُمْ : إنَّ قلوبَكُمْ تبكي مِنْ أعمالِكُمْ ، جعلتُمُ الدنيا تحتَ ألسنتِكُمْ ، والأعمالَ تحتَ أقدامِكُمْ .

بحقٍّ أقولُ لكُمْ : أفسدتُمْ آخرتَكُمْ ، فصلاحُ الدنيا أحبُّ إليكُمْ مِنْ صلاحِ الآخرةِ ، فأيُّ الناسِ أخسرُ منكُمْ لوْ تعلمونَ ؟!

ويلَكُمْ ! حتىٰ متىٰ تصفونَ الطريقَ للمدْلِجينَ وتقيمونَ في محلِّ المتحيرينَ(١) ، كأنَّكُمْ تدعونَ أهلَ الدنيا ليتركوها لكُمْ ؟ مهلاً مهلاً .

ويلَكُمْ ! ماذا يغني عنِ البيتِ المظلمِ أنْ يُوضعَ السراجُ فوقَ ظهرِهِ وجوفُهُ وحِشٌ مظلمٌ ؟ كذلكَ لا يغني عنكُمْ أنْ يكونَ نورُ العلمِ بأفواهِكُمْ وأجوافُكُمْ منهُ وحشةٌ معطَّلةٌ .

يا عبيدَ الدنيا ؛ لا كعبيدٍ أتقياءَ ، ولا كأحرارٍ كرامٍ ، توشكُ الدنيا أنْ

---

(١) في « الوصايا » (٧٥) : (المتحبِّرين) بدل (المتحيِّرين) .

تقلعَكُمْ عنْ أُصولِكُمْ فتلقيَكُمْ علىٰ وجوهِكُمْ ، ثمَّ تكبَّكُمْ علىٰ مناخرِكُمْ ، ثمَّ تأخذَ خطاياكُمْ بنواصيكُمْ ، ثمَّ يدفعَكُمُ العلمُ مِنْ خلفِكُمْ حتَّىٰ يسلمَكُمْ إلى الملكِ الديانِ عُراةً فُرادىٰ ، فيوقفَكُمْ علىٰ سَوْءاتِكُمْ ثمَّ يجزيَكُمْ بسوءِ أعمالِكُمْ)(١) .

* * *

ثمَّ قالَ الحارثُ رحمَهُ اللهُ :

إخواني ؛ فهؤلاءِ علماءُ السوءِ ، شياطينُ الإنسِ ، وفتنةٌ على الناسِ ، رغبوا في عَرَضِ الدنيا ورفعتِها ، وآثروها على الآخرةِ ، وأذلُّوا الدينَ للدنيا ، فهُمْ في العاجلِ عارٌ وشَينٌ ، وفي الآخرةِ همُ الخاسرونَ أوْ يعفوَ الكريمُ بفضلِهِ .

وبعدُ : فإنِّي رأيتُ الهالكَ المؤثرَ للدنيا سرورُهُ ممزوجٌ بالتنغيصِ ، فيتفجَّرُ عنهُ أنواعُ الهمومِ وفنونُ المعاصي ، وإلى التلفِ والبوارِ مصيرُهُ ، فيعودُ فرحُ الهالكِ ترحاً ، فلمْ تبقَ لهُ دنياهُ ، ولمْ يسلَمْ لهُ دينُهُ ، خسرَ الدنيا والآخرةَ ، ذلكَ هوَ الخسرانُ المبينُ .

فيا لها مِنْ مصيبةٍ ما أفظعَها ! ورزيَّةٍ ما أجلَّها ! ألا فراقبوا اللهَ إخواني ، ولا يغرَّنكُمُ الشيطانُ وأولياؤُهُ من الأنسِ بالحججِ الداحضةِ عندَ اللهِ ؛ فإنَّهُمْ

---

(١) مجمل أقوال سيدنا عيسىٰ علىٰ نبينا وعليه الصلاة والسلام رواها ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦٨/٥٩) ، (٤٧/٤٦٠) .

يتكالبونَ على الدنيا ، ثمَّ يطلبونَ لأنفسِهِمُ المعاذيرَ والحججَ ، ويزعمونَ أنَّ أصحابَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَتْ لهُمْ أموالٌ ، فيتزيَّنُ المغرورونَ بذكرِ الصحابةِ ؛ ليعذرَهُمُ الناسُ علىٰ جمعِ المالِ ، ولقدْ دهاهُمُ الشيطانُ وما يشعرونَ .

ويحَكَ أيُّها المفتونُ ! إنَّ احتجاجَكَ بمالِ عبدِ الرحمـٰنِ بنِ عوفٍ مكيدةٌ مِنَ الشيطانِ ينطقُ بها علىٰ لسانِكَ لتهلكَ ؛ لأنَّكَ متىٰ زعمتَ أنَّ أخيارَ الصحابةِ أرادوا المالَ للتكاثرِ والشرفِ والزينةِ . . فقدِ اغتبتَ السادةَ ، ونسبتَهُمْ إلىٰ أمرٍ عظيمٍ !

ومتىٰ زعمتَ أنَّ جمعَ المالِ الحلالِ أعلىٰ وأفضلُ مِنْ تركِهِ . . فقَدْ أزريتَ بمحمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ والمرسلينَ ، ونسبتَهُمْ إلىٰ قلَّةِ الرغبةِ والزهدِ في هـٰذا الخيرِ الذي رغبتَ فيهِ أنتَ وأصحابُكَ مِنْ جمعِ المالِ ، ونسبتَهُمْ إلى الجهلِ ؛ إذْ لمْ يجمعوا المالَ كما جمعتَ !

ومتىٰ زعمتَ أنَّ جمعَ المالِ الحلالِ أعلىٰ مِنْ تركِهِ . . فقدْ زعمتَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ ينصحِ الأمَّةَ ؛ إذْ نهاهُمْ عنْ جمعِ المالِ ، وقدْ علمَ أنَّ جمعَ المالِ خيرٌ للأمةِ ؛ فقدْ غشَّهُمْ بزعمِكَ حينَ نهاهُمْ عنْ جمعِ المالِ ، كذبتَ وربِّ السماءِ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، لقدْ كانَ للأمَّةِ ناصحاً ، وعليهِمْ مشفقاً ، وبهِمْ رؤوفاً .

ومتىٰ زعمتَ أنَّ جمعَ المالِ أفضلُ . . فقدْ زعمتَ أنَّ اللهَ تعالىٰ لمْ ينظرْ

لعبادِهِ حينَ نهاهُمْ عنْ جمعِ المالِ وقدْ علمَ أنَّ جمعَ المالِ خيرٌ لهُمْ ، أوْ زعمتَ أنَّ اللهَ تعالىٰ لمْ يعلمْ أنَّ الفضلَ في الجمعِ ؛ فلذلكَ نهاهُمْ عنهُ ، وأنتَ عليمٌ بما في المالِ مِنَ الخيرِ والفضلِ ، فلذلكَ رغبتَ في الاستكثارِ ؛ كأنَّكَ أعلمُ بموضعِ الخيرِ والفضلِ مِنْ ربِّكَ ، تعالى اللهُ عنْ جهلِكَ .

أيُّها المفتونُ ؛ تدبَّرْ ما دهاكَ بهِ الشيطانُ حينَ زيَّنَ لكَ الاحتجاجَ بمالِ الصحابةِ ، ويحَكَ ! ما ينفعُكَ الاحتجاجُ بمالِ عبدِ الرحمـٰنِ بنِ عوفٍ وقدْ ودَّ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ في القيامةِ أنَّهُ لمْ يُؤتَ مِنَ الدنيا إلا قوتاً ؟! ولقدْ بلغَني أنَّهُ لما تُوفيَ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ رضيَ اللهُ عنهُ . . قالَ أناسٌ مِنْ أصحابِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّا نخافُ علىٰ عبدِ الرحمـٰنِ فيما تركَ ، فقالَ كعبٌ : سبحانَ اللهِ ! وما تخافونَ علىٰ عبدِ الرحمـٰنِ ؟ كسبَ طيباً ، وأنفقَ طيباً ، وتركَ طيباً ، فبلغَ ذلكَ أبا ذرٍّ ، فخرجَ مُغضَباً يريدُ كعباً ، فمرَّ بعظمِ لحيِ بعيرٍ ، فأخذَهُ بيدِهِ ، ثمَّ انطلقَ يطلبُ كعباً ، فقيلَ لكعبٍ : إنَّ أبا ذرٍّ يطلبُكَ ، فخرجَ هارباً ، حتَّىٰ دخلَ علىٰ عثمانَ رضيَ اللهُ عنهُ يستغيثُ بهِ ، وأخبرَهُ الخبرَ ، وأقبلَ أبو ذرٍّ يقتصُّ الأثرَ في طلبِ كعبٍ ، حتَّى انتهىٰ إلىٰ دارِ عثمانَ ، فلمَّا دخلَ . . قامَ كعبٌ فجلسَ خلفَ عثمانَ هارباً مِنْ أبي ذرٍّ ، فقالَ لَهُ أبو ذرٍّ : هيهِ يا بنَ اليهوديةِ ؛ تزعمُ أنْ لا بأسَ بما تركَ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ ؟! لقدْ خرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً نحوَ أحُدٍ وأنا معَهُ ، فقالَ : « يا أبا ذرٍّ » ؛ قلتُ : لبيكَ يا رسولَ اللهِ ، فقالَ : « الأكثرونَ همُ الأقلُّونَ يومَ القيامةِ ، إلا مَنْ قالَ هـٰكذا وهـٰكذا عَنْ

يمينِهِ وشمالِهِ وقدّامِهِ وخلفِهِ ، وقليلٌ ما هُمْ » ، ثمَّ قالَ : « يا أبا ذرٍّ » ؛ قلتُ : نعمْ يا رسولَ الله ؛ بأبي أنتَ وأمي ، قالَ : « ما يسرُّني أنَّ لي مثلَ أُحدٍ ذهباً أنفقُهُ في سبيلِ اللهِ ، أموتُ يومَ أموتُ وأتركُ منهُ قيراطينِ » ، قلتُ : أوْ قنطارينِ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « بلْ قيراطانِ » ، ثمَّ قالَ : « يا أبا ذرٍّ ؛ أنتَ تريدُ الأكثرَ وأنا أريدُ الأقلَّ ؟! » ، فرسولُ اللهِ يريدُ هـٰذا وأنتَ تقولُ يا بنَ اليهوديةِ : لا بأسَ بما تركَ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ ؟! كذبتَ وكذَبَ مَنْ قالَ ، فلمْ يردَّ عليهِ حرفاً حتَّىٰ خرجَ(١) .

وبلغَنا أنَّ عبدَ الرحمـٰنِ بنَ عوفٍ قدمَتْ عليهِ عيرٌ مِنَ اليمنِ ، فضجَّتِ المدينةُ ضجةً واحدةً ، فقالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : ما هـٰذا ؟ فقيلَ : عيرٌ قدمَتْ لعبدِ الرحمـٰنِ ، قالَتْ : صدقَ اللهُ ورسولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فبلغَ ذلكَ عبدَ الرحمـٰنِ ، فسألَها ، فقالَتْ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « إنِّي رأيتُ الجنَّةَ ، فرأيتُ فقراءَ المهاجرينَ والمسلمينَ

---

(١) الحديث المرفوع الذي ورد ضمن بلاغ الحارث رحمه الله تعالىٰ رواه البخاري (٦٤٤٤) ، ومسلم (٩٤) ، كتاب الزكاة ، باب الترغيب في الصدقة ، ولقاء أبي ذر بعثمان رضي الله عنهما وحديثهما عن عبد الرحمـٰن بن عوف رضي الله عنه رواه أحمد في « المسند » (١/ ٦٣) وفيه : أن أبا ذر جاء يستأذن علىٰ عثمان بن عفان رضي الله عنه ، فأذن له وبيده عصاه ، فقال عثمان رضي الله عنه : يا كعب ؛ إن عبد الرحمـٰن توفي وترك مالاً ، فما ترىٰ فيه ؟ فقال : إن كان يصل فهي حق الله . . فلا بأس عليه ، فرفع أبو ذر عصاه فضرب كعباً وقال : سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول : « ما أحب لو أن لي هـٰذا الجبل ذهباً أنفقه ويتقبل مني أذر خلفي منه ست أواق » ، أنشدك الله يا عثمان ؛ أسمعته ؟ ثلاث مرات ، قال : نعم .

يدخلونَ سعياً ولمْ أرَ أحداً مِنَ الأغنياءِ يدخُلُها معَهُمْ إلا عبدَ الرحمـٰنِ بنَ عوفٍ ، رأيتُهُ يدخلُها معَهُمْ حبواً » ، فقالَ عبدُ الرحمـٰنِ : « إنَّ العيرَ وما عليها في سبيلِ اللهِ ، وإنَّ أرقَّاءَها أحرارٌ ، لعلِّي أدخلُها معَهُمْ سعياً »(١) .

وبلغَنا أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ لعبدِ الرحمـٰنِ بنِ عوفٍ : « أمَا إنَّكَ أوَّلُ مَنْ يدخلُ الجنَّةَ مِن أغنياءِ أمَّتي وما كدتَ أنْ تدخلَها إلا حبواً »(٢) .

ويحَكَ أيُّها المفتونُ ! فما احتجاجُكَ بالمالِ وهـٰذا عبدُ الرحمـٰنِ بن عوفٍ في فضلِهِ وتقواهُ ، وصنائعِهِ المعروفةِ ، وبذلِهِ الأموالَ في سبيلِ اللهِ ، معَ صُحبتِهِ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وبشراهُ بالجنةِ(٣) . . يُوقَفُ في عرْصَةِ القيامةِ وأهوالِها بسببِ مالٍ كسبهُ مِنْ حلالٍ للتعفُّفِ ، ولصنائعِ المعروفِ ، وأنفقَ منهُ قصداً ، وأعطىٰ في سبيلِ اللهِ سحّاً ، مُنِعَ مِنَ السعيِ إلى الجنةِ معَ فقراءِ المهاجرينَ ، وصارَ يحبو في آثارِهِمْ حبواً ! فما ظنُّكُمْ بأمثالِنا الغرقىٰ في فتنِ الدنيا ؟!

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٦/ ١١٥) دون ذكر فقراء المهاجرين والمسلمين .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/ ٣١١) ، والبيهقي في « الشعب » (٣٠٦٤) ولفظه : « يا بن عوف ؛ إنك من الأغنياء ، ولن تدخل الجنة إلا زحفاً . . . » ، وروىٰ أبو نعيم في « فضائل الخلفاء الراشدين » (١١٩) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً : « أول من يدخل علينا من أغنياء الجنة عبد الرحمـٰن بن عوف » .

(٣) بشراه صلى الله عليه وسلم لعبد الرحمـٰن بن عوف رضي الله عنه بالجنة مع بقية العشرة رواه أبو داوود (٤٦٤٩) ، والترمذي (٣٧٤٨) ، فضلاً عن الأحاديث التي أوردها المصنف رحمه الله تعالىٰ .

وبعدُ : فالعجبُ كلُّ العجبِ لكلِّ مفتونٍ تمرَّغَ في تخاليطِ الشبهاتِ والسحتِ ، وتكالبَ علىٰ أوساخِ الناسِ ، وهوَ يتقلَّبُ في الشهواتِ والزينةِ والمباهاةِ ، ويتقلبُ في فتنِ الدنيا ، ثم يحتجُّ بعبدِ الرحمـٰنِ بنِ عوفٍ ، وتزعمُ أنَّكَ إنْ جمعتَ المالَ . . فقدْ جمعَهُ الصحابةُ ؟! كأنَّكَ أشبهتَ السلفَ وفعلَهُمْ ، ويحَكَ ! إنَّ هـٰذا مِنْ قياسِ إبليسَ ، ومِن فُتياهُ لأوليائِهِ .

وسأصفُ لكَ أحوالَكَ وأحوالَ السلفِ ؛ لتعرفَ فضائحَكَ وفضلَ الصحابةِ .

ولعمري ؛ لقدْ كانَ لبعضِ الصحابةِ أموالٌ أرادوها للتعفُّفِ والبذلِ في سبيلِ اللهِ ، فكسبوا حلالاً ، وأكلوا طيباً ، وأنفقوا قصداً ، وقدَّموا فضلاً ، ولمْ يمنعوا منها حقّاً ، ولمْ يبخلوا بها ، لكنَّهُمْ جادوا للهِ بأكثرِها ، وجادَ بعضُهُمْ بجميعِها ، وفي الشدَّةِ آثروا اللهَ علىٰ أنفسِهِمْ كثيراً ، فيا للهِ ! أكذلكَ أنتَ ؟! واللهِ ؛ إنَّكَ لبعيدُ الشبهِ بالقومِ .

وبعدُ : فإنَّ أخيارَ الصحابةِ كانوا للمسكنةِ محبِّينَ ، ومِنْ خوفِ الفقرِ آمنينَ ، وباللهِ في أرزاقِهِمْ واثقينَ ، وبمقاديرِ اللهِ مسرورينَ ، وفي البلاءِ راضينَ ، وفي الرخاءِ شاكرينَ ، وفي الضرَّاءِ صابرينَ ، وفي السرَّاءِ حامدينَ ، وكانوا للهِ متواضعينَ ، وعنْ حبِّ العلوِّ والتكاثرِ ورعينَ ، لمْ ينالوا مِنَ الدنيا إلا المباحَ لَهُمْ ، ورضوا بالبُلْغةِ منها ، ورفضوا الدنيا ، وصبروا علىٰ مكارِهِها ، وتجرَّعوا مرارتَها ، وزهدوا في نعيمِها وزهرتِها ، فيا للهِ ! أكذلكَ أنتَ ؟!

ولقدْ بلغَنا أنَّهُمْ كانوا إذا أقبلَتِ الدنيا عليهِمْ . . حزنوا ، وقالوا : ذنبٌ عُجِّلَتْ عقوبتُهُ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وإذا رأَوُا الفقرَ مقبلاً . . قالوا : مرحباً بشعارِ الصالحينَ(١) .

وبلغَنا أنَّ بعضَهُمْ كانَ إذا أصبحَ وعندَ عيالِهِ شيءٌ . . أصبحَ كئيباً حزيناً ، وإذا لَمْ يكنْ عندَهُمْ شيءٌ . . أصبحَ فرحاً مسروراً ، فقيلَ لهُ : إنَّ الناسَ إذا لمْ يكنْ عندَهُمْ شيءٌ . . حزنوا ، وإذا كانَ عندَهُمْ شيءٌ . . فرحوا ، وأنتَ لستَ كذلكَ ، فقالَ : إنِّي إذا أصبحتُ وليسَ عندَ عيالي شيءٌ . . فرحتُ ؛ إذْ كانَ لي بمحمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أسوةٌ ، وإذا كانَ عندَ عيالي شيءٌ . . اغتممتُ ؛ إذْ لمْ يكنْ لي بآلِ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أسوةٌ .

وبلغَنا أنَّهُمْ كانوا إذا سُلكَ بهِم سبيلُ الرخاءِ . . حزنوا وأشفقوا ، وقالوا : ما لنا وللدنيا وما يُراد بها ؟ فكأنَّهُمْ علىٰ جناحِ خوفٍ ، وإذا سُلكَ بهِمْ سبيلُ البلاءِ . . فرحوا واستبشروا ، وقالوا : الآنَ تعاهدَنا ربُّنا .

فهٰذهِ أحوالُ السلفِ ونعتُهُمْ ، وفيهِمْ مِنَ الفضلِ أكثرُ ممَّا وصفنا ، فيا للهِ ! أكذلكَ أنتَ ؟! إنَّكَ لبعيدُ الشبهِ بالقومِ .

وسأصفُ لكَ أحوالَكَ ـ أيُّها المفتونُ ـ ضدّاً لأحوالِهِمْ ، وذلكَ أنَّكَ تطغىٰ عندَ الغنىٰ ، وتبطَرُ في الرخاءِ ، وتمرحُ عندَ السرَّاءِ ، وتغفُلُ عنْ شكرِ

---

(١) كما روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٥) عن كعب قال : (إن الرب تعالىٰ قال لموسىٰ عليه السلام : يا موسىٰ ؛ إذا رأيت الغنىٰ مقبلاً . . فقل : ذنب عجلت عقوبته ، وإذا رأيت الفقر مقبلاً . . فقل : مرحباً بشعار الصالحين) ، وقد تقدم .

ذي النعماءِ، وتقنطُ عندَ الضرَّاءِ ، وتسخطُ عندَ البلاءِ ، ولا ترضىٰ بالقضاءِ، نعمْ ، وتبغضُ الفقرَ ، وتأنفُ مِنَ المسكنةِ ، وذلكَ فخرُ المرسلينَ ، وأنتَ تأنفُ مِنْ فخرِهِمْ ، وتدخرُ المالَ وتجمعُهُ ؛ خوفاً مِنَ الفقرِ ، وذلكَ مِنْ سوءِ الظنِّ باللهِ عزَّ وجلَّ وقلَّةِ اليقينِ بضمانِهِ ، وكفىٰ بهِ إثماً .

وعساكَ تجمعُ المالَ لنعيمِ الدنيا وزهرتِها ، وشهواتِها ولذاتِها ، ولقد بلغَنا أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « شرارُ أمَّتي الذينَ غُذوا بالنعيمِ ونبتَتْ عليهِ أجسامُهُمْ »(١) .

وبلغَنا أنَّ بعضَ أهلِ العلمِ قالَ : ليجيئنَّ يومَ القيامةِ قومٌ يطلبونَ حسناتٍ لهُمْ ، فيُقالُ لهُمْ : ﴿أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَٰتِكُمْ فِى حَيَاتِكُمُ ٱلدُّنْيَا وَٱسْتَمْتَعْتُم بِهَا﴾ ، وأنتَ في غفلةٍ قدْ حُرمتَ نعيمَ الآخرةِ بسببِ نعيمِ الدنيا ، فيا لَها حسرةً ومصيبةً !

نعمْ ، وعساكَ تجمعُ المالَ للتكاثرِ والعلوِّ والفخرِ والزينةِ في الدنيا ، وقدْ بلغَنا أنَّ مَنْ طلبَ الدنيا للتكاثرِ أوْ للتفاخرِ . لقيَ اللهَ وهوَ عليهِ غضبانُ(٢) ، وأنتَ غيرُ مكترثٍ بما حلَّ بكَ مِنْ غضبِ اللهِ حينَ أردتَ التكاثرَ والعلوَّ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (١٥٠) ، وابن عدي في « الكامل » (٥/٣١٨) من حديث السيدة فاطمة رضي الله عنها ، ورواه الطبراني في « الكبير » (٨/١٠٧) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/٩٠) من حديث أبي أمامة رضي الله عنه .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٢٦٢٥) ، وابن أبي الدنيا في « العيال » (٣٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/١٠٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٩٨٩٠) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه مرفوعاً .

نعمْ ، وعساكَ المكثُ في الدنيا أحبُّ إليكَ مِنَ النُّقلةِ إلىٰ جوارِ اللهِ تعالىٰ ؟! وأنتَ تكرهُ لقاءَ اللهِ ، واللهُ للقائِكَ أكرَهُ ، وأنتَ في غفلةٍ .

وعساكَ تأسفُ علىٰ ما فاتَكَ مِنْ عرضِ الدنيا ، وقدْ بلغَنا أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « مَن أَسِفَ علىٰ دُنيا فاتَتْهُ . . اقترَبَ مِنَ النارِ مسيرةَ شهرٍ ، وقيلَ : سنةٍ »(١) ، وأنتَ تأسفُ علىٰ ما فاتَكَ غيرَ مكترثٍ بقربِكَ مِنْ عذابِ اللهِ .

نعمْ ، ولعلَّكَ تخرجُ مِنْ دينِكَ أحياناً لتوفيرِ دنياكَ ، وتفرحُ بإقبالِ الدنيا عليكَ ، وترتاحُ لذلكَ سروراً بها ، وقدْ بلغَنا أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « مَنْ أحبَّ الدنيا وسُرَّ بها . . ذهبَ خوفُ الآخرةِ مِنْ قلبِهِ »(٢) .

وبلغَنا أنَّ بعضَ أهلِ العلمِ قالَ : إنَّكَ مُحاسبٌ على التحزُّنِ علىٰ ما فاتَكَ مِنَ الدنيا ، ومُحاسبٌ بفرحِكَ في الدنيا إذا قدَرتَ عليها ، وأنت فرحٌ بدنياكَ وقدْ سُلبتَ الخوفَ مِنَ اللهِ تعالىٰ .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (رويناه في كتاب « القربة » لأبي حفص العتكي من رواية عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده ، وقال : « مسيرة ألف سنة » ، وإسناده ضعيف ، ورويناه في الجزء الثاني عشر من « فوائد الخلعي » من هـٰذا الوجه) . « إتحاف » (٨/ ٢١٩) ، وذكره المتقي الهندي في « كنز العمال » (٦١٤٧) وعزاه للرازي في مشيخته عن ابن عمر رضي الله عنهما .

(٢) قد رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٦٩) عن الحسن ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٧٩) عن سفيان الثوري ، وقال الحافظ العراقي : (لم أجده إلا بلاغاً للحارث بن أسد كما ذكره المصنف عنه) . « إتحاف » (٨/ ٢١٩) .

وعساكَ تُعنىٰ بأمورِ دُنياكَ أضعافَ ما تُعنىٰ بأمورِ آخرتِكَ .

وعساكَ ترىٰ أنَّ مصيبتَكَ في معاصيكَ أهونُ مِنْ مصيبتِكَ في انتقاصِ دُنياكَ ، نعمْ ، وخوفُكَ مِنْ ذهابِ مالِكَ أكثرُ مِنْ خوفِكَ مِنَ الذنوبِ .

وعساكَ تبذلُ للناسِ ما جمعتَ مِنَ الأوساخِ كلِّها للعلوِّ والرفعةِ في الدنيا ، وعساكَ تُرضي المخلوقينَ بمساخطِ اللهِ تعالىٰ كيما تُكرَّمَ وتُعظَّمَ ؛ ويحَكَ ! فكأنَّ احتقارَ اللهِ تعالىٰ لكَ في القيامةِ أهونُ عليكَ مِنِ احتقارِ الناسِ إيَّاكَ .

وعساكَ تخفي مِنَ المخلوقينَ مساوئَكَ ولا تكترثُ باطلاعِ اللهِ عليكَ فيها ، فكأنَّ الفضيحةَ عندَ اللهِ تعالىٰ أهونُ عليكَ مِنَ الفضيحةِ عندَ الناسِ ، فكأنَّ العبيدَ أعلىٰ عندَكَ قدراً مِنَ اللهِ ، تعالى اللهُ عنْ جهلِكَ !

فكيفَ تنطقُ عندَ ذوي الألبابِ وهٰذهِ المثالبُ فيكَ ؟! أفٍّ لكَ ، متلوِّثٌ بالأقذارِ وتحتجُّ بمالِ الأبرارِ ؟!

هيهاتَ هيهاتَ ! ما أبعدَكَ مِنَ السلفِ الأخيارِ ! واللهِ ؛ لقدْ بلغَني أنَّهُمْ كانوا فيما أُحلَّ لهُمْ أزهدَ منكُمْ فيما حُرِّمَ عليكُمْ ، إنَّ الذي لا بأسَ بهِ عندَكُمْ كانَ مِنَ الموبقاتِ عندَهُمْ⁽¹⁾ ، وكانوا للزَّلَّةِ الصغيرةِ أشدَّ استعظاماً منكُمْ لكبائرِ المعاصي ، فليتَ أطيبَ مالِكَ وأحلَّهُ مثلُ شبهاتِ أموالِهِمْ ، وليتَكَ أشفقتَ

---

(1) ففي « القوت » (١/ ٢٥٥) عن الحسن : (رأيت سبعين بدرياً كانوا ـ والله ـ فيما أحل الله تعالىٰ لهم أزهد منكم فيما حرم الله تعالىٰ عليكم) .

مِن سيئاتِكَ كما أشفقوا مِنْ حسناتِهِمْ ألا تُقبلَ منهُمْ ، وليتَ صومَكَ علىٰ مثلِ إفطارِهِمْ ، وليتَ اجتهادَكَ في العبادةِ مثلُ فتورِهِمْ ونومِهِمْ ، وليتَ جميعَ حسناتكِ مثلُ واحدةٍ مِنْ حسناتِهِمْ ، وقدْ بلغَني عنْ بعضِ الصحابةِ أنَّهُ قالَ : (غنيمةُ الصدِّيقينَ ما فاتَهُمْ مِنَ الدنيا ، ونهمتُهُمْ ما زُويَ عنهُمْ مِنْها ، فمَنْ لمْ يكنْ كذلكَ . فليسَ معَهُمْ في الدنيا ، ولا معَهُمْ في الآخرةِ) .

فسبحانَ اللهِ ! كمْ بينَ الفريقينِ مِنَ التفاوتِ ، فريقُ خيارِ الصحابةِ في العلوِّ عندَ اللهِ ، وفريقُ أمثالِكُمْ في السفالةِ[1] أوْ يعفوَ اللهُ الكريمُ بفضلِهِ .

وبعدُ : فإنَّكَ إنْ زعمتَ أنَّكَ متأسٍّ بالصحابةِ بجمعِ المالِ للتعفُّفِ والبذلِ في سبيلِ اللهِ . . فتدبرْ أمرَك ، ويحَكَ ! هلْ تجدُ مِنَ الحلالِ في دهرِكَ كما وجدوا في دهرِهِمْ ؟ أوَتحسبُ أنَّكَ محتاطٌ في طلبِ الحلالِ كما احتاطوا ؟!

لقدْ بلغَني أنَّ بعضَ الصحابةِ قالَ : (كنَّا ندعُ سبعينَ باباً مِنَ الحلالِ مخافةَ أنْ نقعَ في بابٍ مِنَ الحرامِ)[2] ، أفتطمعُ مِنْ نفسِكَ في مثلِ هٰذا الاحتياطِ ؟! لا وربِّ الكعبةِ ؛ ما أحسبُكَ كذلكَ .

ويحَكَ ! كنْ علىٰ يقينٍ أنَّ جمعَ المالِ لأعمالِ البرِّ مكرٌ مِنَ الشيطانِ ليوقعَكَ بسببِ البرِّ في كتسابِ الشبهاتِ الممزوجةِ بالسحتِ والحرامِ ، وقدْ

---

[1] وعبارة الإمام المحاسبي : (فريق مع خيار الصحابة . . . ، وفريق مع أمثالهم في الأسفلين) .

[2] رواه القشيري في « رسالته » (ص ٢١٠) عن سيدنا أبي بكر الصديق رضي الله عنه .

بلغَنا أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « مَنِ اجترأَ على الشبهاتِ . . أوشكَ أنْ يقعَ في الحرامِ »⁽¹⁾ .

أيُّها المغرورُ ؛ أما علمتَ أنَّ خوفَكَ مِنِ اقتحامِ الشبهاتِ أعلىٰ وأفضلُ وأعظمُ لقدْرِكَ عندَ اللهِ مِنِ اكتسابِ الشبهاتِ وبذلِها في سبيلِ اللهِ تعالىٰ وسبيلِ البرِّ ؟ بلغَنا ذلكَ عنْ بعضِ أهلِ العلمِ ، قالَ : (لأَنْ تدعَ درهماً واحداً مخافةَ ألا يكونَ حلالاً خيرٌ لكَ مِنْ أنْ تتصدَّقَ بألفِ دينارٍ مِنْ شبهةٍ لا تدري أيحلُّ لكَ أمْ لا) .

فإنْ زعمتَ أنَّكَ أتقىٰ وأورعُ مِنْ أنْ تتلبَّسَ بالشبهاتِ ، وإنَّما تجمعُ المالَ بزعمِكَ مِنَ الحلالِ للبذلِ في سبيلِ اللهِ تعالىٰ ، ويحَكَ ! إنْ كنتَ كما زعمتَ بالغاً في الورعِ . . فلا تتعرضْ للحسابِ ؛ فإنَّ خيارَ الصحابةِ خافوا المسألةَ ، وقدْ بلغَنا أنَّ بعضَ الصحابةِ قالَ : (ما سرَّني أنْ أكتسبَ كلَّ يومٍ ألفَ دينارٍ مِنْ حلالٍ وأنفقَها في طاعةِ اللهِ ولمْ يشغلْني الكسبُ عنْ صلاةِ الجماعةِ ، قالوا : ولِمَ ذلكَ رَحِمَكَ اللهُ ؟ قالَ : لأنِّي غنيٌّ عنْ مقامِ يومَ القيامةِ ، فيقولُ : عبدي ؛ مِنْ أينَ اكتسبتَ ؟ وفي أيِّ شيءٍ أنفقتَ ؟)⁽²⁾ .

---

(1) رواه البخاري (٢٠٥١) ولفظه عنده : (ومن اجترأ علىٰ ما يشك فيه من الإثم . . أوشك أن يواقع ما استبان) ، ومسلم (١٥٩٩) بنحوه ، وقد تقدم .

(2) روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (١/٢٠٩) عن عمرو بن مرة قال : قال أبو الدرداء : بعث النبي صلى الله عليه وسلم وأنا تاجر ، فأردت أن تجتمع لي العبادة والتجارة ، فلم يجتمعا ، فرفضت التجارة وأقبلت على العبادة ، والذي نفس أبي الدرداء بيده ؛ ما أحب أن لي اليوم حانوتاً علىٰ باب المسجد لا يخطئني فيه صلاة ، أربح فيه كل يوم =

فهؤلاءِ المتقونَ كانوا في جدَّةِ الإسلامِ[1] ، والحلالُ موجودٌ لديهِمْ . . تركوا المالَ وجلاً مِنَ الحسابِ ؛ مخافةَ ألا يقومَ خيرُ المالِ بشرِّهِ ، وأنتَ مِنْ نفايةِ الأمةِ ، والحلالُ في دهرِكَ مفقودٌ . . تتكالبُ على الأوساخِ ، ثمَّ تزعمُ أنَّكَ تجمعُ المالَ مِنَ الحلالِ ، ويحَكَ ! وأينَ الحلالُ فتجمعَهُ ؟!

وبعدُ : فلوْ كانَ الحلالُ موجوداً لديكَ . . أما تخافُ أنْ يتغيرَ عندَ الغنىٰ قلبُكَ ؟ وقدْ بلغَنا أنَّ بعضَ الصحابةِ كانَ يرثُ المالَ الحلالَ فيتركُهُ ؛ مخافةَ أنْ يفسِدَ قلبَهُ ، أفتطمعُ أنْ يكونَ قلبُكَ أتقىٰ مِنْ قلوبِ الصحابةِ ، فلا يزولَ عن شيءٍ مِنَ الحقِّ في أمرِكَ وأحوالِكَ ؟! لئنْ ظننتَ ذلكَ . . لقدْ أحسنتَ الظنَّ بنفسِكَ الأمارةِ بالسوءِ .

ويحَكَ ! إنِّي لكَ ناصحٌ ، أرىٰ لكَ أنْ تقنعَ بالبُلْغةِ ، ولا تجمعَ المالَ لأعمالِ البرِّ ، ولا تتعرَّضَ للحسابِ ، فإنَّهُ بلغَنا عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « مَنْ نُوقشَ الحسابَ . . عُذِّبَ »[2] ، وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُؤتىٰ برجلٍ يومَ القيامةِ وقدْ جمعَ مالاً مِنْ حرامٍ ، فأنفقَهُ في حرامٍ ، فيُقالُ : اذهبوا بهِ إلى النارِ ، ويُؤتىٰ برجلٍ قدْ جمعَ مالاً مِنْ حلالٍ وأنفقَهُ في حرامٍ ، فيُقالُ : اذهبوا بهِ إلى النارِ ، ويُؤتىٰ برجلٍ قدْ جمعَ مالاً

= أربعين ديناراً وأتصدق بها كلها في سبيل الله ، قيل له : يا أبا الدرداء ؛ وما تكره من ذلك ؟ قال : شدة الحساب .

(1) أي : في أوّله ونشاطه . « إتحاف » (٨/ ٢٢١) .

(2) رواه البخاري (٦٥٣٦) ، ومسلم (٢٨٧٦) .

مِنْ حرامٍ وأنفقَهُ في حلالٍ ، فيُقالُ : اذهبوا بهِ إلى النارِ ؛ ويُؤتىٰ برجلٍ قدْ جمعَ مالاً مِنْ حلالٍ وأنفقَهُ في حلالٍ ؛ فيُقالُ لهُ : قفْ ؛ لعلَّكَ أضررتَ في طلب هٰذا بشيءٍ ممَّا فرضتُ عليكَ ؛ مِنْ صلاةٍ لمْ تصلِّها لوقتِها ، أوْ فرَّطتَ في شيءٍ مِنْ ركوعِها وسجودِها ووضوئِها ، فيقولُ : لا يا ربِّ ؛ كسبتُ مِنْ حلالٍ وأنفقتُ في حلالٍ ، ولمْ أضيِّعْ شيئاً ممَّا فرضتَ عليَّ ، فيُقالُ : لعلَّكَ اختلتَ في هٰذا المالِ في شيءٍ مِنْ مركبٍ أوْ ثوبٍ باهيتَ بهِ ، فيقولُ : لا يا ربِّ ؛ لمْ أختلْ ، ولمْ أباهِ في شيءٍ ، فيُقالُ : لعلَّكَ منعتَ حقَّ أحدٍ أمرتُكَ أنْ تعطيَهُ مِنْ ذوي القربىٰ واليتامىٰ والمساكينِ وابنِ السبيلِ ، فيقولُ : لا يا ربِّ ؛ كسبتُ مِنْ حلالٍ ، وأنفقتُ في حلالٍ ، ولمْ أضيِّعْ شيئاً ممَّا فرضتَ عليَّ ، ولمْ أختلْ ، ولمْ أباهِ ، ولمْ أمنعْ حقَّ أحدٍ أمرتَني أنْ أعطيَهُ ، قالَ : فيجيءُ أولئكَ فيخاصمونَهُ ، فيقولونَ : يا ربِّ ؛ أعطيتَهُ وأغنيتَهُ ، وجعلتَهُ بينَ أظهرِنا ، وأمرتَهُ أنْ يعطيَنا ، فإنْ كانَ أعطاهُمْ ، وما ضيَّعَ معَ ذلكَ شيئاً مِنَ الفرائضِ ، ولمْ يختلْ في شيءٍ . . فيُقالُ : قفِ الآنَ ، هاتِ شكرَ كلِّ نعمةٍ أنعمتُها عليكَ مِنْ أكلةٍ أوْ شربةٍ أوْ لذَّةٍ ، فلا يزالُ يُسألُ »⁽¹⁾ .

ويحَكَ ! فمَنِ الذي يتعرَّضُ لهٰذهِ المساءلةِ التي كانَتْ لهٰذا الرجلِ الذي تقلَّبَ في الحلالِ ، وقامَ بالحقوقِ كلِّها ، وأدَّى الفرائضَ بحدودِها ؛ حُوسِبَ هٰذهِ المحاسبةَ ؟! فكيفَ تراهُ يكونُ حالُ أمثالِنا ؛ الغرقىٰ في فتنِ

---

(1) كذا أورده المحاسبي في « الوصايا » (ص ٨٦) ، قال الحافظ العراقي : (الحديث بطوله لم أقف له علىٰ أصل) . « إتحاف » (٨/ ٢٢١) .

الدنيا وتخاليطِها وشبهاتِها وشهواتِها وزينتِها ؟!

ويحَكَ ! لأجلِ هـٰذه المساءلةِ يخافُ المتقونَ أنْ يتلبّسوا بالدنيا ، فرضوا بالكفافِ منها ، وعملوا بأنواعِ البرِّ مِنْ كسبِ المالِ ، فلكَ ـ ويحكَ ـ بهؤلاءِ الأخيارِ أسوةٌ ، فإنْ أبيتَ ذلكَ ، وزعمتَ أنَّكَ بالغٌ في الورعِ والتقوىٰ ، ولمْ تجمعِ المالَ إلا مِنْ حلالٍ ـ بزعمِكَ ـ للتعفُّفِ والبذلِ في سبيلِ اللهِ ، ولمْ تنفقْ شيئاً مِنَ الحلالِ إلا بحقٍّ ، ولمْ يتغيَّرْ بسببِ المالِ قلبُكَ عمَّا يحبُّ اللهُ ، ولمْ تسخِطِ اللهَ في شيءٍ مِنْ سرائرِكَ وعلانيتِكَ ، ويحَكَ ! فإنْ كنتَ كذلكَ ـ ولستَ كذلكَ ـ فقَدْ ينبغي لكَ أنْ ترضىٰ بالبُلغةِ ، وتعتزلَ ذوي الأموالِ إذا وُقفوا للسؤالِ ، وتسبقَ معَ الرعيلِ الأوَّلِ في زمرةِ المصطفىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لا حبسَ عليكَ للمساءلةِ والحسابِ ، فإمَّا سلامةٌ وإمَّا عطبٌ ، فإنَّهُ بلغَنا أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « يدخلُ صعاليكُ المهاجرينَ قبلَ أغنيائِهِمُ الجنَّةَ بخمسِ مئةِ عامٍ »(١) ، وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يدخلُ فقراءُ المؤمنينَ الجنَّةَ قبلَ أغنيائِهِمْ ، فيتمتعونَ ويأكلونَ والآخرونَ جثاةٌ علىٰ ركبِهِمْ ، فيقولُ اللهُ : قبلكُمْ طُلْبتي ، أنتُمْ حكَّامُ النَّاسِ وملوكُهُمْ ، فأروني ماذا صنعتُمْ فيما أعطيتُكُمْ ؟ »(٢) .

---

(١) رواه أبو داوود (٣٦٦٦) ولفظه : « أبشروا يا معشر صعاليك المهاجرين بالنور التام يوم القيامة ، تدخلون الجنة قبل أغنياء الناس بنصف يوم ، وذاك خمس مئة سنة » .

(٢) الحديث بهـٰذا اللفظ وتمامه أورده المحاسبي في « الوصايا » (ص ٨٨) ، وقال الحافظ العراقي : (لم أر له أصلاً) . « إتحاف » (٨/ ٢٢٢) ، وصدره وهو قوله صلى الله =

وبلغَنا أنَّ بعضَ أهلِ العلمِ قالَ : ما يسرُّني أنَّ لي حمرَ النَّعمِ ولا أكونُ في الرعيلِ الأوَّلِ معَ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وحزبِهِ(١) .

يا قومِ ؛ فاستبقوا السباقَ معَ المخفِّينَ في زمرةِ المرسلينَ ، وكونوا وجلينَ مِنَ التخلُّفِ والانقطاعِ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كما وجِلَ المتقونَ .

وقدْ بلغَنا أنَّ بعضَ الصحابةِ عطشَ فاستسقىٰ ، فأُتيَ بشربةٍ مِنْ ماءٍ وعسلٍ ، فلمَّا ذاقَهُ . . خنقَتْهُ العَبرةُ ، ثمَّ بكىٰ وأبكىٰ ، ثمَّ مسحَ الدموعَ عنْ وجهِهِ ، وذهبَ ليتكلَّمَ ، فعادَ في البكاءِ ، فلمَّا أكثرَ البكاءَ . . قيلَ لهُ : أكلُّ هـٰذا مِنْ أجلِ هـٰذهِ الشربةِ ؟ قالَ : نعمْ ، بينا أنا يوماً عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وما معَهُ في البيتِ أحدٌ غيرِي ، فجعلَ يدفعُ عنْ نفسِهِ ويقولُ : « إليكِ عنِّي » ، فقلتُ لهُ : فداكَ أبي وأمِّي ؛ ما أرىٰ بينَ يديكَ أحداً ، فمَنْ تخاطبُ ؟ فقالَ : « هـٰذهِ الدنيا تطاولَتْ إليَّ بعنقِها ورأسِها ، فقالَتْ لي : يا محمَّدُ ؛ خذْني ، فقلتُ : إليكِ عنِّي ، فقالَتْ : إنْ تنجُ منِّي يا محمدُ . . فإنَّهُ لا ينجو منِّي مَنْ بعدَكَ » ، فأخافُ أنْ تكونَ هـٰذهِ قدْ لحقَتْني

= عليه وسلم : « يدخل فقراء المؤمنين الجنة قبل أغنيائهم » رواه الترمذي (٢٣٥٤) وزاد : « بنصف يوم ، وهو خمس مئة عام » ، وروىٰ أحمد في « الزهد » (١٦٤٨) عن الحسن قوله : (يحشر الأمراء والأغنياء ، فيقول لهم : إنكم كنتم حكام المسلمين ، وأهل الغنىٰ قبلكم طلبتي) ، وفي (ج) : (مثلكم) بدل (قبلكم) .

(١) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/٢٢٢) : (رواه صاحب « القوت » عن سعيد بن عامر ، عن جذيم رضي الله عنه نحوه) .

تقطعُني عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ(١) .

يا قوم ؛ فهؤلاءِ الأخيارُ بكَوا وجلاً أنْ تقطعَهُمْ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ شربةٌ مِنْ حلالٍ .

ويحَكَ ! أنتَ في أنواعِ النعمِ والشهواتِ مِنْ مكاسبِ السُّحتِ والشبهاتِ لا تخشى الانقطاعَ ، أفٍّ لكَ ما أعظمَ جهلَكَ !

ويحَكَ ! فإنْ تخلفتَ في القيامةِ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ محمدٍ المصطفىٰ . . لتنظرَنَّ إلىٰ أهوالٍ جزعَتْ مِنْها الملائكةُ والأنبياءُ ، ولئنْ قصَّرتَ عنِ السباقِ . . فليطولَنَّ عليكَ اللَّحاقُ ، ولئنْ أردتَ الكثيرَ . . لتصيرَنَّ إلىٰ حسابٍ عسيرٍ ، ولئنْ لمْ تقنعْ بالقليلِ . . لتصيرَنَّ إلىٰ وقوفٍ طويلٍ ، وصراخٍ وعويلٍ ، ولئنْ رضيتَ بأحوالِ المتخلفينَ . . لتنقطعَنَّ عنْ أصحابِ اليمينِ ، وعنْ رسولِ ربِّ العالمينَ ، ولتبطئَنَّ عنْ نعيمِ المتنعِّمينَ ، ولئنْ خالفتَ أحوالَ المتقينَ . . لتكونَنَّ مِنَ المحتبسينَ في أهوالِ يومِ الدينِ ، فتدبَّرْ ـ ويحَكَ ـ ما سمعتَ .

وبعدُ : فإنْ زعمتَ أنَّكَ في مثلِ خيارِ السلفِ ؛ قَنِعٌ بالقليلِ ، زاهدٌ في الحلالِ ، بذولٌ لمالِكَ ، مؤثِرٌ علىٰ نفسِكَ ، لا تخشى الفقرَ ، ولا تدَّخرُ شيئاً لغدِكَ ، مبغضٌ للتكاثرِ والغنىٰ ، راضٍ بالفقرِ والبلا ، فرحٌ بالقلَّةِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (١١) ، والبزار في « مسنده » (٤٤) ، والحاكم في « المستدرك » (٣٠٩/٤) ، والبيهقي في « الشعب » (١٠٠٣٩) ، وصاحب الخبر هو سيدنا أبو بكر الصديق رضي الله تعالىٰ عنه .

والمسكنةِ ، مسرورٌ بالذُّلِّ والضَّعةِ ، كارهٌ للعلوِّ والرفعةِ ، قويٌّ في أمرِكَ ، لا يتغيَّرُ عنِ الرشدِ قلبُكَ ، قدْ حاسبتَ نفسَكَ في اللهِ ، وأحكمتَ أمورَكَ كلَّها علىٰ ما وافقَ رضوانَ اللهِ ، ولنْ توُقفَ في المسألةِ ولا يُحاسبُ مثلُكَ مِنَ المتقينَ ، وإنَّما تجمعُ المالَ الحلالَ للبذلِ في سبيلِ اللهِ . . ويحَكَ أيُّها المغرورُ ! فتدبَّرِ الأمرَ ، وأحسنِ النظرَ ، أما علمتَ أنَّ تركَ الاشتغالِ بالمالِ ، وفراغَ القلبِ للذكرِ والتذكُّرِ والتذكارِ والفكرِ والاعتبارِ . . أسلمُ للدِّينِ ، وأيسرُ للحسابِ ، وأخفُّ للمساءلةِ ، وآمنُ منْ روعاتِ القيامةِ ، وأجزلُ للثوابِ ، وأعلىٰ لقدْرِكَ عندَ اللهِ تعالىٰ أضعافاً ؟!

بلغَنا عن بعضِ الصحابةِ أنَّهُ قالَ : (لوْ أنَّ رجلاً في حجرِهِ دنانيرُ يعطيها والآخرُ يذكرُ اللهَ تعالىٰ . . لكانَ الذاكرُ أفضلَ)⁽¹⁾ .

وسُئلَ بعضُ أهلِ العلمِ عنِ الرجلِ يجمعُ المالَ لأعمالِ البرِّ ، قالَ : تركُهُ أبرُّ بهِ⁽²⁾ .

وبلغَنا أنَّ بعضَ خيارِ التابعينَ سُئلَ عنْ رجلينِ ، أحدُهُما طلبَ الدنيا حلالاً فأصابَها ، فوصلَ بها رحمَهُ ، وقدَّمَ لنفسِهِ ، وأمَّا الآخرُ . . فإنَّهُ جانبَها ، فلمْ يطلبْها ولمْ يبذُلْها ، فأيُّهما أفضلُ ؟ فقالَ : بعيدٌ واللهِ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٣) عن أبي برزة الأسلمي رضي الله عنه .

(٢) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٢٢٤) : (رواه صاحب « القوت » عن الحسن) .

ما بينَهُما ، الذي جانبَها أفضلُ ؛ كما بينَ مشارقِ الأرضِ ومغاربِها(١) .

ويحَكَ ! فهٰذا الفضلُ لكَ بتركِ الدنيا علىٰ مَنْ طلبَها ، ولكَ في العاجلِ إنْ تركتَ الاشتغالَ بالمالِ أنَّ ذلكَ أروحُ لبدنِكَ ، وأقلُّ لتعبِكَ ، وأنعمُ لعيشِكَ ، وأرضىٰ لبالِكَ ، وأقلُّ لهمومِكَ ، فما عذرُكَ في جمعِ المالِ وأنتَ بتركِ المالِ أفضلُ ممَّنْ طلبَ المالَ لأعمالِ البرِّ ؟!

نعمْ ، وشغلُكَ بذكرِ اللهِ أفضلُ مِنْ بذلِ المالِ في سبيلِ اللهِ ، فاجتمعَ لكَ راحةُ العاجلِ معَ السلامةِ والفضلِ في الآجلِ .

وبعدُ : فلوْ كانَ في جمعِ المالِ فضلٌ عظيمٌ . . لوجبَ عليكَ في مكارمِ الأخلاقِ أنْ تتأسَّىٰ بنبيِّكَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ هداكَ اللهُ بهِ ، وترضىٰ ما اختارَهُ لنفسِهِ مِنْ مجانبةِ الدنيا .

ويحَكَ ! تدبَّرْ ما سمعتَ ، وكنْ علىٰ يقينٍ أنَّ السعادةَ والفوزَ في مجانبةِ الدنيا ، فسرْ معَ لواءِ المصطفىٰ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ سابقاً إلىٰ جنَّةِ المأوىٰ ؛ فإنَّهُ بلغَنا أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « ساداتُ المؤمنينَ في الجنَّةِ مَنْ إذا تغدَّىٰ . . لمْ يجدْ عشاءً ، وإذا استقرضَ . . لمْ يجدْ قرضاً ، وليسَ لهُ فضلُ كسوةٍ إلا ما يواريهِ ، ولمْ يقدرْ علىٰ أنْ يكتسبَ ما يغنيهِ ، يمسي معَ ذلكَ ويصبحُ راضياً عنْ ربِّهِ ، ﴿ فَأُوْلَٰٓئِكَ مَعَ ٱلَّذِينَ أَنْعَمَ ٱللَّهُ

---

(١) قال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٢٢٤) : (رواه صاحب « القوت » عن الحسن) .

عَلَيْهِم مِّنَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ وَٱلصِّدِّيقِينَ وَٱلشُّهَدَآءِ وَٱلصَّـٰلِحِينَۚ وَحَسُنَ أُوْلَـٰٓئِكَ رَفِيقًا﴾(١) .

ألا يا أخي ؛ متىٰ جمعتَ هـٰذا المالَ مِنْ بعدِ هـٰذا البيانِ . . فإنَّكَ مبطلٌ فيما ادعيتَ أنَّكَ للبرِّ والفضلِ تجمعُهُ ، لا ، ولكنَّكَ خوفاً مِنَ الفقرِ تجمعُهُ ، وللتنعُّمِ والزينةِ والتكاثرِ والفخرِ والعلوِّ والرياءِ والسمعةِ والتعظُّمِ والتكرُّمِ تجمعُهُ ، ثمَّ تزعمُ أنَّكَ لأعمالِ البرِّ تجمعُ المالَ !

ويحَكَ ! راقبِ اللهَ واستحيِ مِنْ دعواكَ أيُّها المغرورُ .

ويحَكَ ! إنْ كنتَ مفتوناً بحبِّ المالِ والدنيا . . فكنْ مقرّاً أنَّ الخيرَ والفضلَ في الرِّضا بالبُلغةِ ومجانبةِ الفضولِ .

نعمْ ، وكنْ عندَ جمعِ المالِ مزرياً علىٰ نفسِكَ ، معترفاً بإساءتِكَ ، وجِلاً مِنَ الحسابِ ، فذلكَ أنجىٰ لكَ ، وأقربُ إلى الفضلِ مِنْ طلبِ الحججِ لجمعِ المالِ .

إخواني ؛ اعلموا أنَّ دهرَ الصحابةِ كانَ الحلالُ فيهِ موجوداً ، وكانوا معَ ذلكَ مِنْ أورعِ الناسِ وأزهدِهِمْ في المباحِ ، ونحنُ في دهرٍ الحلالُ فيه مفقودٌ ، فكيفَ لنا مِنَ الحلالِ بمبلغِ القوتِ وسترِ العورةِ ؟! فأمَّا جمعُ المالِ في دهرِنا . . فأعاذَنا اللهُ وإيَّاكُمْ منْ ذلكَ .

وبعدُ : فأينَ لنا بمثلِ تقوى الصحابةِ وورعِهِمْ ، ومثلِ زهدِهِمْ واحتياطِهِمْ ؟! وأينَ لنا مثلُ ضمائرِهِمْ وحسنِ نياتِهِمْ ؟! دُهينا ـ وربِّ السماءِ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٩٩) ضمن حديث طويل عن أبي هريرة رضي الله عنه .

ـ بأدواءِ النفوسِ وأهوائِها ، وعنْ قريبٍ يكونُ الورودُ ، فيا لسعادةِ المخفِّينَ يومَ النشورِ ، وحزنٌ طويلٌ لأهلِ التكاثرِ والتخاليطِ ، وقدْ نصحتُ لكُمْ إنْ قبلتُمْ ، والقابلونَ لهـٰذا قليلٌ ، وفَّقَنا اللهُ وإياكُمْ لكلِّ خيرٍ برحمتِهِ .

هـٰذا آخرُ كلامِهِ ، وفيهِ كفايةٌ في إظهارِ فضلِ الفقرِ على الغنىٰ ، ولا مزيدَ عليهِ ، ويشهدُ لذلكَ جميعُ الأخبارِ التي أوردناها في كتابِ ذمِّ الدنيا ، وفي كتابِ الفقرِ والزهدِ .

ويشهدُ لهُ أيضاً ما رُوِيَ عنْ أبي أمامةَ الباهليِّ : أنَّ ثعلبةَ بنَ حاطبٍ قالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ادعُ اللهَ أنْ يرزقَني مالاً ، قالَ : « يا ثعلبةُ ؛ قليلٌ تؤدِّي شكرَهُ خيرٌ مِنْ كثيرٍ لا تطيقُهُ » ، فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ادعُ اللهَ أنْ يرزقَني مالاً ، قالَ : « يا ثعلبةُ ؛ أما لكَ فيَّ أسوةٌ ؟ أما ترضىٰ أنْ تكونَ مثلَ نبيِّ اللهِ ؟ أما والذي نفسِي بيدِهِ ؛ لوْ شئتُ أنْ تسيرَ معيَ الجبالُ ذهباً وفضةً . . لسارَتْ » ، قالَ : والذي بعثَكَ بالحقِّ ؛ لئنْ دعوتَ اللهَ أنْ يرزقَني مالاً . . لأعطينَّ كلَّ ذي حقٍّ حقَّهُ ، ولأفعلَنَّ ولأفعلَنَّ ، قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللَّهمَّ ؛ ارزقْ ثعلبةَ مالاً » .

فاتخذَ غنماً ، فنمَتْ كما ينمو الدودُ ، فضاقَتْ عليهِ المدينةُ ، فتنحَّىٰ عنها ، ونزلَ وادياً مِنْ أوديتِها ، حتَّىٰ جعلَ يصلِّي الظهرَ والعصرَ في الجماعةِ ، ويدعُ ما سواهُما ، ثمَّ نمَتْ وكثرَتْ ، فتنحَّىٰ وتركَ الصلاةَ في الجماعةِ إلا الجمعةَ وهيَ تنمو كما ينمو الدودُ ، حتَّىٰ تركَ الجمعةَ ، وطفقَ

م

يلقى الركبانَ يومَ الجمعةِ يسألُهُمْ عنِ الأخبارِ في المدينةِ .

وسألَ عنهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : « ما فعلَ ثعلبةُ بنُ حاطبٍ ؟ » ، فقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ اتخذَ غنماً ، فضاقَتْ عليهِ المدينةُ ، وأُخبرَ بأمرِهِ كلِّهِ ، فقالَ : « يا ويحَ ثعلبةَ ، يا ويحَ ثعلبةَ ، يا ويحَ ثعلبةَ » .

قالَ : وأنزلَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ خُذْ مِنْ أَمْوَٰلِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِم بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْۖ إِنَّ صَلَوٰتَكَ سَكَنٌ لَّهُمْ ﴾ ، وأنزلَ اللهُ تعالىٰ فرائضَ الصدقةِ ، فبعثَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رجلاً مِنْ جهينةَ ورجلاً مِنْ بني سليمٍ على الصدقةِ ، وكتبَ لهُما كتاباً بأخذِ الصدقةِ[1] ، وأمرَهُما أنْ يخرجا فيأخذا الصدقةَ مِنَ المسلمينَ ، وقالَ : « مرَّا بثعلبةَ بنِ حاطبٍ وبفلانٍ ـ رجلٍ مِنْ بني سليمٍ ـ وخُذا صدقاتِهما » .

فخرجا حتَّىٰ أتيا ثعلبةَ ، فسألاهُ الصدقةَ ، وأقرأاهُ كتابَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : ما هـٰذهِ إلا جزيةٌ ، ما هـٰذهِ إلا أختُ الجزيةِ ، انطلقا حتَّىٰ تفرغا ثمَّ تعودا إليَّ ، فانطلقا نحوَ السليميِّ ، فسمعَ بهِما ، فقامَ إلىٰ خيارِ أسنانِ إبلِهِ ، فعزلَها للصدقةِ ، ثمَّ استقبلَهُما بها ، فلمَّا رأياهُ.. قالا : لا يجبُ عليكَ هـٰذا ، وما نريدُ أنْ نأخذَ هـٰذا منكَ ، قالَ : بلىٰ ، خُذاها ، نفسي بها طيِّبةٌ ، وإنَّما هيَ لتأخذاها .

فلمَّا فرغا مِنْ صدقاتِهما.. رجعا حتَّىٰ مرَّا بثعلبةَ ، فسألاهُ الصدقةَ ،

---

(١) بيّن فيه أسنان الإبل والغنم . « إتحاف » (٨/ ٢٢٥) .

فقالَ : أرياني كتابَكُما ، فنظرَ فيهِ فقالَ : هـٰذهِ أختُ الجزيةِ ، انطلقا حتَّىٰ أرىٰ رأيي ، فانطلقا حتَّىٰ أتيا النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فلمَّا رآهُما . . قالَ : « يا ويحَ ثعلبةَ » قبلَ أنْ يكلِّماهُ ، ودعا للسليميِّ ، فأخبراهُ بالذي صنعَ ثعلبةُ ، وبالذي صنعَ السليميُّ ، فأنزلَ اللهُ تعالىٰ في ثعلبةَ : ﴿وَمِنْهُم مَّنْ عَٰهَدَ ٱللَّهَ لَئِنْ ءَاتَىٰنَا مِن فَضْلِهِۦ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ ٱلصَّٰلِحِينَ ۝ فَلَمَّآ ءَاتَىٰهُم مِّن فَضْلِهِۦ بَخِلُوا۟ بِهِۦ وَتَوَلَّوا۟ وَّهُم مُّعْرِضُونَ ۝ فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فِى قُلُوبِهِمْ إِلَىٰ يَوْمِ يَلْقَوْنَهُۥ بِمَآ أَخْلَفُوا۟ ٱللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا۟ يَكْذِبُونَ﴾ ، وعندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رجلٌ مِنْ أقاربِ ثعلبةَ ، فسمعَ ما أنزلَ اللهُ فيهِ ، فخرجَ حتَّىٰ أتىٰ ثعلبةَ ، فقالَ : لا أمَّ لكَ يا ثعلبةُ ، قدْ أنزلَ اللهُ فيكَ كذا وكذا .

فخرجَ ثعلبةُ حتَّىٰ أتى النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فسألَهُ أنْ يقبلَ منهُ صدقتَهُ ، فقالَ : « إنَّ اللهَ منعَني أنْ أقبلَ منْكَ صدقتَكَ » ، فجعلَ يحثو الترابَ علىٰ رأسِهِ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « هـٰذا عملُكَ ، أمرتُكَ فلمْ تطعْني » ، فلمَّا أبىٰ أنْ يقبلَ منهُ شيئاً . . رجعَ إلىٰ منزلِهِ .

فلمَّا قُبضَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ . . جاءَ بها إلىٰ أبي بكرٍ الصديقِ رضيَ اللهُ عنهُ ، فأبىٰ أنْ يقبلَها منهُ ، وجاءَ بها إلىٰ عمرَ بنِ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ ، فأبىٰ أنْ يقبلَها منهُ ، وتُوفِّي ثعلبةُ بعدَ خلافةِ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ(١) .

---

(١) رواه الطبري في « تفسيره » (٦/١٠/٢٣٦) ، والطبراني في « الكبير » (٨/٢١٨) ، وأبو نعيم في « معرفة الصحابة » (١/٤٩٥) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٠٤٨) ، =

فهٰذا طغيانُ المالِ وشؤمُهُ ، وقدْ عرفتَهُ مِنْ هٰذا الحديثِ .

ولأجلِ بركةِ الفقرِ وشؤمِ الغنىٰ آثرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الفقرَ لنفسِهِ ولأهلِ بيتِهِ ، حتَّىٰ رُويَ عنْ عمرانَ بنِ حصينٍ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ قالَ : كانَتْ لي مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ منزلةٌ وجاهٌ ، فقالَ : « يا عمرانُ ؛ إنَّ لكَ عندَنا منزلةً وجاهاً ، فهلْ لكَ في عيادةِ فاطمةَ بنتِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟ » فقلتُ : نعمْ بأبي أنتَ وأمي يا رسولَ اللهِ ، فقامَ وقمتُ معَهُ ، حتَّىٰ وقفَ ببابِ منزلِ فاطمةَ رضيَ اللهُ عنها ، فقرعَ البابَ وقالَ : « السلامُ عليكُمْ ، أأدخلُ ؟ » فقالَتِ : ادخلْ يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « أنا ومَنْ معي ؟ » قالَتْ : ومَنْ معَكَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « عمرانُ بنُ حُصينٍ » ، قالَتْ : والذي بعثَكَ بالحقِّ نبياً ؛ ما عليَّ إلا عباءةٌ ، قالَ : « اصنعي بها هٰكذا وهٰكذا » وأشارَ بيدِهِ ، فقالَتْ : هٰذا جسدِي قدْ واريتُهُ ، فكيفَ برأسِي ؟ فألقىٰ إليها ملاءةً كانَتْ عليهِ خَلَقَةً ، فقالَ : « شدِّي بها علىٰ رأسِكِ » .

ثمَّ أذنَتْ لهُ فدخلَ ، فقالَ : « السلامُ عليكِ يا بنتاهُ ، كيفَ أصبحتِ ؟ » فقالَتْ : أصبحتُ واللهِ وَجِعَةً ، وزادَني وجعاً علىٰ ما بي أنِّي لستُ أقدرُ علىٰ طعامٍ آكلُهُ ، فقدْ أجهدَني الجوعُ ، فبكىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ

= وقوله : (وتوفي ثعلبة بعد خلافة عمر) أي : في خلافة عثمان رضي الله عنه كما هو مصرح به عندهم .

وقالَ : « لا تجزعي يا بنتاهُ ، فواللهِ ؛ ما ذقتُ طعاماً منذُ ثلاثٍ ، وإنِّي لأكرمُ على اللهِ منكِ ، ولوْ سألتُ ربِّي . . لأطعمَني ، ولكنْ آثرتُ الآخرةَ على الدنيا » ، ثمَّ ضربَ بيدِهِ علىٰ مَنْكِبِها وقالَ لها : « أبشري ، فواللهِ ؛ إنَّكِ لسيِّدةُ نساءِ أهلِ الجنَّةِ » ، فقالَتْ : فأينَ آسيةُ امرأةُ فرعونَ ومريمُ بنتُ عمرانَ ؟ فقالَ : « آسيةُ سيِّدةُ نساءِ عالمِها ، ومريمُ سيِّدةُ نساءِ عالمِها ، وخديجةُ سيِّدةُ نساءِ عالمِها ، وأنتِ سيِّدةُ نساءِ عالمِكِ ، إنَّكنَّ في بيوتٍ مِنْ قصبٍ لا أذىٰ فيها ولا صخبَ » ، ثمَّ قالَ لها : « اقنعي بابنِ عمِّكِ ، فواللهِ ؛ لقدْ زوَّجتُكِ سيِّداً في الدنيا سيِّداً في الآخرةِ »(١) .

فانظرِ الآنَ إلىٰ حالِ فاطمةَ وهيَ بَضْعةٌ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كيفَ آثرَتِ الفقرَ ، وتركَتِ المالَ .

ومَنْ راقبَ أحوالَ الأنبياءِ والأولياءِ وأقوالَهُمْ ، وما وردَ مِنْ أخبارِهِمْ وآثارِهِمْ . . لمْ يشكَّ في أنَّ فقدَ المالِ أفضلُ مِنْ وجودِهِ وإنْ صُرِفَ إلى الخيراتِ ؛ إذْ أقلُّ ما فيهِ معَ أداءِ الحقوقِ ، والتوقِّي مِنَ الشبهاتِ ، والصرفِ إلى الخيراتِ . . اشتغالُ الهمِّ بإصلاحِهِ ، وانصرافُهُ عنْ ذكرِ اللهِ ؛ إذْ لا ذكرَ إلا معَ الفراغِ ، ولا فراغَ معَ شغلِ المالِ .

وقدْ رُوِيَ عنْ جَرِيرٍ ، عنْ ليثٍ قالَ : صحبَ رجلٌ عيسىٰ بنَ مريمَ عليهِ

---

(١) رواه الآجري في « الشريعة » (١٦٠٧) ، ورواه مختصراً من حديث معقل بن يسار رضي الله عنه أحمدُ في « المسند » (٥/٢٦) ، والطبراني في « الكبير » (٢٠/٢٢٩) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٢/١٢٦) .

السلامُ ، فقالَ : أكونُ معَكَ وأصحبُكَ ، فانطلقا ، فانتهيا إلىٰ شطِّ نهرٍ ، فجلسا يتغدَّيانِ ومعَهُمَا ثلاثةُ أرغفةٍ ، فأكلا رغيفينِ ، وبقيَ رغيفٌ ، فقامَ عيسىٰ عليهِ السلامُ إلى النهرِ فشربَ ، ثمَّ رجعَ فلمْ يجدِ الرغيفَ ، فقالَ للرَّجلِ : مَنْ أخذَ الرغيفَ ؟ قالَ : لا أدري .

قالَ : فانطلَقَ ومعَهُ صاحبُهُ ، فرأىٰ ظبيةً ومعَها خِشْفانِ لها ، قالَ : فدعا أحدَهُما فأتاهُ ، فذبحَهُ واشتوىٰ منهُ ، فأكل هوَ وذلكَ الرجلُ ، ثمَّ قالَ للخِشْفِ : قمْ بإذنِ اللهِ ، فقامَ فذهبَ ، فقالَ : للرجلِ : أسألُكَ بالذي أراكَ هـٰذهِ الآيةَ ؛ مَنْ أخذَ الرغيفَ ؟ قالَ : لا أدري ، ثمْ انتهيا إلىٰ وادي ماءٍ ، فأخذَ عيسىٰ بيدِ الرجلِ فمشيَا على الماءِ ، فلمَّا جَاوزا . . قالَ : أسألكَ بالذي أراكَ هـٰذهِ الآيةَ ، مَنْ أخذَ الرغيفَ ؟ فقالَ : لا أدري .

قالَ : فانتهيا إلىٰ مفازةٍ ، فجلسا ، فأخذَ عيسىٰ عليهِ السلامُ فجمعَ تراباً أوْ كثيباً ، ثمَّ قالَ : كنْ ذهباً بإذنِ اللهِ تعالىٰ ، فصارَ ذهباً ، فقسمَهُ ثلاثةَ أثلاثٍ ، فقالَ : ثلثٌ لي ، وثلثٌ لكَ ، وثلثٌ لمَنْ أخذَ الرغيفَ ، قالَ : أنا الذي أخذتُ الرغيفَ ، قالَ : فكلُّهُ لكَ ، وفارقَهُ عيسىٰ عليهِ السلامُ .

فانتهىٰ إليهِ رجلانِ في المفازةِ ومعَهُ المالُ ، فأرادا أنْ يأخذاهُ منهُ ويقتلاهُ ، فقالَ : هوَ بينَنا أثلاثاً ، فابعثوا أحدَكُمْ إلى القريةِ حتَّىٰ يشتريَ لنا طعاماً نأكلُهُ ، فبعثوا أحدَهُمْ ، فقالَ الذي بُعِثَ : لأيِّ شيءٍ أقاسمُ هؤلاءِ هـٰذا المالَ ، لكنِّي أضعُ في الطعامِ سمّاً فأقتلُهُما وآخذُ المالَ وحدي ،

قالَ : ففعلَ ، وقالَ ذانِكَ الرجلانِ : لأيِّ شيءٍ نجعلُ لهـٰذا ثلثَ المالِ ، ولكنْ إذا رجَعَ . . قتلناهُ واقتسمنا المالَ بينَنا .

قالَ : فلما رجعَ إليهما . . قتلاهُ وأكلا الطعامَ فماتا ، فبقيَ ذلكَ المالُ في المفازةِ وأولئكَ الثلاثةُ قتلىٰ عندَهُ ، فمرَّ بهِمْ عيسىٰ عليهِ السلامُ علىٰ تلكَ الحالةِ ، فقالَ لأصحابِهِ : هـٰذهِ الدُّنيا فاحذروها⁽¹⁾ .

وحُكيَ أنَّ ذا القرنينِ أتىٰ علىٰ أمةٍ مِنَ الأممِ ليسَ في أيديهِمْ شيءٌ ممَّا يستمتعُ بهِ الناسُ مِنْ دنياهُمْ قدِ احتفروا قبوراً ، فإذا أصبحوا . . تعهَّدوا تلكَ القبورَ وكنسوها ، وصلَّوا عندَها ، ورعَوُا البقلَ كما ترعى البهائمُ ، وقدْ قُيِّضَ لهُمْ في ذلكَ معايشُ مِنْ نباتِ الأرضِ ، فأرسلَ ذو القرنينِ إلىٰ ملكِهِمْ ، فقالَ لهُ : أجبْ ذا القرنينِ ، فقالَ : ما لي إليهِ حاجةٌ ، فإنْ كانَ لهُ حاجةٌ . . فليأتني ، فقالَ ذو القرنينِ : صدقَ ، فأقبلَ إليهِ ذو القرنينِ وقالَ : أرسلتُ إليكَ لتأتيَني فأبيتَ ، فهـٰأنا قدْ جئتُ ، فقالَ : لوْ كانَ لي إليكَ حاجةٌ . . لأتيتُكَ ، فقالَ لهُ ذو القرنينِ : ما لي أراكُمْ على الحالِ التي لمْ أرَ أحداً مِنَ الأممِ عليها ، قالَ : وما ذاكَ ؟ قالَ : ليسَ لكُمْ دنيا ولا شيءٌ ، أفلا اتخذتُمُ الذهبَ والفضةَ فاستمتعتُمْ بهِما ؟ قالوا : إنَّما كرهناهُما لأنَّ أحداً لمْ يُعطَ منهما شيئاً إلا تاقَتْ نفسُهُ ودعَتْهُ إلىٰ ما هوَ أفضلُ منهُ ، فقالَ : ما بالُكُمْ قدِ احتفرتُمْ قبوراً ، فإذا أصبحتُمْ تعهَّدتُموها ، فكنستموها وصلَّيتُمْ

---

(1) رواه ابن أبي الدنيا في « الزهد » (١٧٧) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٧/٣٩٤) .

عندَها ؟ قالوا : أردنا إذا نظرنا إليها وأملنا الدنيا . . منعَتْنا قبورُنا مِنَ الأملِ ، قالَ : وأراكُمْ لا طعامَ لكُمْ إلا البقلُ مِنَ الأرضِ ، أفلا اتخذتُمُ البهائمَ مِنَ الأنعامِ فاحتلبتُموها وركبتُموها فاستمتعتُمْ بها ؟ فقالوا : كرهنا أنْ نجعلَ بطونَنَا قبوراً لها ، ورأينا في نباتِ الأرضِ بلاغاً ، وإنَّما يكفي ابنَ آدمَ أدنى العيشِ مِنَ الطعامِ ، وإنَّ ما جاوزَ الحنكَ مِنَ الطعامِ . . لمْ نجدْ لهُ طعماً كائناً ما كانَ مِنَ الطعامِ ، ثمَّ بسطَ ملكُ تلكَ الأرضِ يدَهُ خلفَ ذي القرنينِ فتناولَ جُمجُمةً فقالَ : يا ذا القرنينِ ؛ أتدري مَنْ هـٰذا ؟ قالَ : لا ، ومَنْ هوَ ؟ قالَ : ملكٌ مِنْ ملوكِ الأرضِ ، أعطاهُ اللهُ سلطاناً علىٰ أهلِ الأرضِ ، فغشَمَ وظلمَ وعتا ، فلمَّا رأى اللهُ تعالىٰ ذلكَ منهُ . . حسمَهُ بالموتِ ، فصارَ كالحجرِ الملقىٰ ، وقدْ أحصى اللهُ عليهِ عملَهُ حتَّىٰ يجزيَهُ بهِ في آخرتِهِ ، ثمَّ تناولَ جُمجُمةً أخرىٰ باليةً فقالَ : يا ذا القرنينِ ، هلْ تدري مَنْ هـٰذا ؟ قالَ : لا ، ومَنْ هوَ ؟ قالَ : هـٰذا ملكٌ ملَّكَهُ اللهُ بعدَهُ ، قدْ كانَ يرىٰ ما يصنعُ الذي قبلَهُ بالناسِ مِنَ الغَشْمِ والظلمِ والتجبُّرِ ، فتواضعَ وخشعَ للهِ عزَّ وجلَّ ، وأمرَ بالعدلِ في أهلِ مملكتِهِ ، فصارَ كما ترىٰ ، قدْ أحصى اللهُ عليهِ عملَهُ حتَّىٰ يجزيَهُ بهِ في آخرتِهِ ، ثمَّ أهوىٰ إلىٰ جمجمةِ ذي القرنينِ فقال : وهـٰذهِ الجمجمةُ كأنْ قدْ صارَتْ كهاتينِ ، فانظرْ يا ذا القرنينِ ما أنتَ صانعٌ ، فقالَ لهُ ذو القرنينِ : هلْ لكَ في صحبتي فأتخذَكَ أخاً ووزيراً وشريكاً فيما آتاني اللهُ مِنْ هـٰذا المالِ ؟ قالَ : ما أصلحُ أنا وأنتَ في مكانٍ ، ولا أنْ نكونَ جميعاً ، قالَ ذو القرنينِ : ولِمَ ؟ قالَ : مِنْ أجلِ أنَّ الناسَ كلَّهُمْ لكَ عدوٌّ

ولي صديقٌ ، قالَ : ولِمَ ؟ قالَ : يعادونَكَ لما في يديكَ مِنَ الملكِ والمالِ والدنيا ، ولا أجدُ أحداً يعاديني لرفضي لذلكَ ، ولما عندي مِنَ الحاجةِ وقلَّةِ الشيءِ ، قالَ : فانصرفَ عنهُ ذو القرنينِ متعجباً منهُ ومتَّعظاً به(١) .

* * *

فهٰذِهِ الحكاياتُ تدلُّكَ علىٰ آفاتِ الغنىٰ معَ ما قدَّمناهُ مِنْ قبلُ ، واللهُ الموفقُ للصوابِ .

* * *

تمّ كتاب ذمّ المال والبخل

وهو الكتاب السّابع من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين

بحمد الله وعونه ، وصلّى الله على سيّدنا محمّد وعلى آله وسلّم

يتلوه كتاب ذمّ الجاه والرّياء

---

(١) رواه أبو الشيخ في « العظمة » (٩٥٨) ، وابن الجوزي من طريق ابن أبي الدنيا في « المنتظم » (١/ ١٨٥) .

ZENGİNİ ZEM, YOKSULU ÖVMEK

Bilmiş ol ki; insanlar, sabreden yoksul ile şükrünü edâ eden zenginin hangisinin daha üstün olacağında ihtilâf etmişlerdir. Biz bunu, **“Fakr ve Zühd”** kitaplarında anlatmış ve hakikatin yüzünden perdeyi kaldırmıştık. Fakat bu kitapta mücmel de olsa, yoksulun zenginden üstün olduğuna temâs etmek isteriz. Bunu yaparken meselenin tafsîlâtına dalmayacak, burada **Hâris-i Muhâsibî**’nin uzun uzadıya anlattığı bir hikâyesini zikretmekle iktifâ edeceğiz. O, bu hikâyesinde bazı zengin âlimlerin kendilerini sahâbenin zenginlerine benzettiklerini, Abdurrahmân b. Avf’ın zengin olduğundan bahsetmekle kendilerini ona benzetmek istediklerini reddetmek üzere bu hikâyeyi anlatmıştır. Muhasibî ise muâmele ilminde bu ümmetin en âlimi, kendini korumakta ve amellerin âfetlerinden çekinmekte en üstünü idi. En doğrusu onun sözünü, olduğu gibi anlatmaktır.

Zengin ve fakat kötü âlimlerin reddine dâir yaptığı konuşmasından sonra diyor ki:

“Öğrendiğimize göre **Îsâ aleyhisselâm**: “Ey kötü âlimler, namaz kılar oruç tutar, sadaka verir fakat emrolunduğunuzu yapmazsınız. Buna rağmen bilmediğinizi de öğrenirsiniz. Ne çirkin hükmünüz vardır; dilinizle tövbe eder, işinizle arzularınıza uyarsınız. Kalpleriniz kirli olduğu halde bedeninizi yıkamak size bir fayda ağlamaz. İşe yarayan iyi ve temiz incileri kendisinden çıkarıp, işe yaramayan tortulu, çerçöp ve samanları kendisinde kalan elek gibi olmayın. Siz de aynı şekilde ağzınızdan hikmet akıtırsınız da gıll u gış içinizde kalır. Ey dünyanın kulcağızları, dünyadan arzularını çekmeyen, âhireti nasıl bulabilir? Size hakikati söylüyorum. Sizin kalpleriniz işlerinizden ağlar.

Dünyayı diliniz altına, ameli de ayaklarınızın altına aldınız. Size hakikati söylüyorum, Âhiretinizi büzdünüz, dünyayı düzelttiniz ve dünyayı düzeltmek âhireti düzeltmekten size daha sevimli geldi. Sizden daha büyük zararda kim olabilir? Yazıklar olsun size, ne vakte kadar karanlıkta kalanlara yol gösterecek ve kendiniz hayretler içinde bocalayacaksınız? Siz âdeta dünyayı size bıraksınlar diye dünya adamlarını dünyayı terke davet ediyorsunuz. Durun durun, yazıklar olsun size, içerisi karanlık olan bir evin üstünde yanan ışıktan o eve ne kâr vardır? Siz de aynı vaziyettesiniz. Kalpleriniz zulmet içinde kıvranırken, dilinizin ilim nurundan bahsetmesi size bir fayda sağlamaz.

Siz ne müttakîler ne do hakiki hür insanlar gibisiniz. Siz, dünyanın kullarısınız. Dünya, sizin ayaklarınızı yerden kesip sizi yüzükoyun yere düşürerek, burnunuz üzerinde sürüyüp günâhlarınızı boynunuza bağladıktan sonra arkadan iterek, teker teker ve çıplak olduğunuz halde Allahu Teâlâ'nın huzuruna sevk edip orada hesabınızı verdikten sonra, kötü amellerinizin cezâsını çektireceğinden korkulur." dedi.

Hâris-i Muhâsibî, bunu anlattıktan sonra şöyle diyor: "Azîz kardeşim, bunlar kötü âlimler, insan şeytanları ve insanların başında püsküllü bir belâdırlar. Onlar dünyaya, dünyalığa rağbet ettiler. Dünyayı âhiret üzerine tercîh ettiler. Dünya için dîni zelîl ettiler. Onlar dünyada yüz karası, âhirette ise zebânîlerin maskarasıdırlar. Ne ola ki Allahu Teâlâ fazl u keremiyle bunları affeyleye.

Bundan sonra bilmiş olunuz ki; dünyayı âhiret üzerine tercîh edip helâke sürüklenen adamın hâline baktım; neşesi keder ile karışmış, bundan muhtelif sıkıntılar meydana gelmiş, çeşitli isyanlar hâsıl olmuştur. Son varacağı helâktır. Bu adam bu ümitle ferahlanıyor ki, aslında ne dünyası kalmış ne de ahireti. Dünyası da perişan, âhireti de perişan. Bu ne büyük bir hüsrândır. Yazıklar olsun ona, ne çirkin felâketle karşılaştı. Kendisi için, bu ne büyük bir musîbettir. Azîz kardeşlerim! Kendinize geliniz, aklınızı başınıza alınız ve Allah'tan korkunuz. Şeytan sizi aldatmasın. Onun dostlarının Allah huzurunda istinatgâhları yoktur. Onlar dünyaya dalar, sonra da kendilerini mâzur göstermek için, delîl aramaya başlarlar. Sahâbe-i kirâmın bol servetlere mâlik olduklarını sanarak onların servetinden bahsederler. Şeytan onları aldatmıştır, onların bundan haberleri bile yoktur. Yazıklar olsun sana ey aldanmış! Sen **Abdurrahmân b. Avf**'ın zenginliğinden bahsedersin. Böyle davranman, şeytanın seni aldatmasındandır. Senin dilinde bunları sana konuşturur ve seni helâk eder.

Zîra sen sahâbe-i kirâmın tekâsür, şeref ve zînet için mal topladıklarını sandığın anda, onları gıybet etmiş, onlara büyük iftirada bulunmuş olursun. Ne zaman ki helâlinden servet edinmenin, serveti terk etmekten daha makbul olduğunu sanırsan, o zaman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i horlamış olursun. Senin ve adamlarının rağbet ettiği bu hayırda onu geri kalmış gibi sanırsın. Senin gibi mal toplama sevdasında olamadığı için, onu techîl etmiş olursun. Ne zaman ki helâlinden mal yığmak daha evlâ olduğuna kanî olursan, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ümmetine nasîhat etmediğine hükmedersin. Zîra o, mal toplamanın hayırlı olduğunu bildiği halde, bundan nehyetmiştir, dersin. Böyle yapmakla, göklerin ve yetin Rabbine yemin olsun ki, yalan söylemiş olursun. Çünkü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ümmetine nasîhat eden, onlara şefkatli ve merhametli davranan bir zâttır. Ne zaman ki, servet edinmek daha hayırlıdır dersen, Allahu Teâlâ servet toplamaktan kulları nehyettiği zaman, onlara rahmetle nazar etmediğini sanmış olursun. Çünkü o mal toplamanın daha hayırlı olduğunu bilerek nehyetmiş olur. Veyâhut Allahu Teâlâ'nın bunu bilememiş olduğunu zannedersin. Sen ise servet edinmekteki hayrı, fazîleti bildiğin için malı çoğaltmaya çalışıyorsun.

Güyâ ki sen Rabbinden daha iyi fazîlet ve hayır yerlerini bilmiş oluyorsun ki, Allahu Teâlâ senin cehlinden münezzehtir. Ey gafil, sahabenin servetiyle seni aldatmaya çalışan şeytanın bu hîlesinden aklını başına almak sûretiyle kendini koru. Yazıklar olsun sana, sen Abdurrahmân b. Avf'ın servet edinmesiyle delîl çekemezsin. Abdurrahmân bile kıyâmet günü yalnız bir yiyecek nafakası olup, başka bir şey olmamasını temennî edecektir. Duyduğuma göre Abdurrahmân öldüğü vakit hayattakiler, onun serveti hakkında dedikodu yaptılar:

"Bu servet Abdurrahmân hakkında iyi değil." demek istediler. Kâ'b ise müdâhale ederek:

"Şaşılacak şey. Abdurrahmân helâlinden kazandı, helâlinden harcadı ve helâlinden bıraktı. Bunda ne var?" dedi. Bunu duyan Ebu Zer evinden hiddetli olarak Kâ'b'ın yanına gitmek üzere yola çıktı. Yolda bir devenin alt çenesini buldu, eline aldı. Bunu Kâ'b'a haber verdiler.

Ebû Zer elindeki kemikle seni arıyor, dövecek dediler. Kâ'b kaçarak, yardım dilemek üzere Hz. Osman'ın evine sığındı ve meseleyi kendisine anlattı. Arkasından Ebû Zer de Hazret-i Osman'ın kapısına geldi. Ebû Zer içeri girince Kâ'b Hz. Osman'ın arkasına geçti. Bunun üzerine Ebû Zer:

– “Ey Yahudi çocuğu! Sen Abdurrahmân’ın servetinden, Abdurrahmân’a bir zarar gelmediğini sanıyorsun. Hâlbuki bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile Uhud’a doğru gezintiye çıkmıştım.

يَا أَبَا ذَرٍّ الْأَكْثَرُونَ هُمُ الْأَقَلُّونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِلَّا مَنْ قَالَ: هٰكَذَا وَهٰكَذَا عَنْ يَمِينِهِ وَشِمَالِهِ، وَقُدَّامِهِ وَخَلْفِهِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ يَا أَبَا ذَرٍّ مَا يَسُرُّنِي أَنَّ لِي مِثْلَ أُحُدٍ أُنْفِقُهُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمُوتُ يَوْمَ أَمُوتُ وَأَتْرُكُ مِنْهُ قِيرَاطَيْنِ قُلْتُ أَوْ قِنْطَارَيْنِ قَالَ: بَلْ قِيرَاطَانِ ثُمَّ قَالَ: يَا أَبَا ذَرٍّ أَنْتَ تُرِيدُ الْأَكْثَرَ وَأَنَا أُرِيدُ الْأَقَلَّ

– *“Yâ Ebâ Zer!”* diye bana seslendi. Ben de:

– Anam babam sana fedâ olsun, buyur ya Rasûlallah.” dedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *Serveti çok olanlar, kıyamet günü cennete az girecek olanlardır. Ancak sağına soluna, önüne ardına saçarak hayır yapanlar müstesnâdır ki, bunlar da az kimselerdir. Yâ Ebâ Zer, şu Uhud dağı büyüklüğünde altınım olsa da tamâmen Allah rızâsı için dağıtsam, yine de bir veyâ iki kırat ağırlığında borcum için kendime altın ayırmaktan memnun olmam.* (Ebû Zer diyor ki: Ben dedim ki; iki kırat değil iki kantar) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Hayır, koca dağdan ancak iki kırat ayırırdım, öbürünü dağıtırdım. Yâ Ebâ Zer, sen çoğu, ben ise azı murâd ediyorum.”*[93] buyurdu.

Ebû Zer devamla dedi ki: “Bizzat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyururken, sen ey Yahudi çocuğu, Abdurrahmân’ın bıraktığı servetten ona ne var, diyorsun. Sen ve senin gibiler yalancıdırlar." dedi. Kâ'b, Ebû Zer çıkıncaya kadar da korku içinde idi. Yine öğrendiğimize göre Abdurrahmân b. Avf'ın Yemen'den bir kervanı geldi. Medîne halkı öyle bir haykırışla haykırdı ki, yer yerinden sarsıldı. Hz. Âişe (r.a.):

---

[93] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

– "Bu nedir, ne oluyor? diye sorunca:

– "Abdurrahmân b. Avf'ın ticâret kervanı geldi." diye cevap verdiler. Bunun üzerine Hz. Âişe:

– "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) doğru söyledi." dedi. Bunu duyan Abdurrahmân, Hz. Âişe'ye:

– "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ne buyurdu?" diye sordu. Hz. Âişe şu cevâbı verdi:

إِنّي رَأَيْتُ الْجَنَّةَ فَرَأَيْتُ فُقَرَاءَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْمُسْلِمِينَ
يَدْخُلُونَ سَعْيًا سَعْيًا وَلَمْ أَرَ أَحَدًا مِنَ الْأَغْنِيَاءِ يَدْخُلُونَ
مَعَهُمْ إِلَّا عَبْدَ الرَّحْمٰنِ ابْنِ عَوْفٍ رَاَيْتُهُ يَدْخُلُهَا مَعَهُمْ حَبْوًا

"Cenneti gördüm. Muhâcir ve Müslüman fakirlerinin koşa koşa cennete girdiklerini gördüm. Zenginlerden kimseyi görmedim. Yalnız Abdurrahmân b. Avf'ın emekleye emekleye onlarla cennete girdiğini gördüm."[94] Bunu dinleyen Abdurrahmân kafileyi, eşyâ ve develeri ve hattâ oradaki köleleri ile birlikte âzâd etti. Hepsini Allah rızâsı için fedâ etti ve: "İnşâallah, bunlarla koşarak cennete girerim." dedi.

Yine duyduğumuza göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Abdurrahmân b. Avf'a:

---

[94] Ahmed rivâyet etti. Bununki ile alâkalı bâzı ziyâdeler vardır.

أَمَا إِنَّكَ أَوَّلُ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مِنْ أَغْنِيَاءِ أُمَّتِي وَمَا كِدْتَ
اَنْ تَدْخُلَهَا إِلَّا حَبْوًا

"Sen yok musun, ümmetimin zenginlerinden cennete ilk girecek olan sensin. Sen de nerede ise emekleye emekleye gireceksin."[95] buyurdu.

Yazıklar olsun ey aldanmış, ne ile servetin iyiliğine delîl çekiyorsun? İşte Abdurrahmân'ın hâli, fazîleti, takvâsı, hayr u hasenatı. Allah uğrunda servetini dağıtması, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile sohbeti, Aşere-i Mübeşşere'den olması meydanda olduğu halde iyilik yapmak, infâk etmek, hayır ve hasenatta bulunmak ve âile nafakasını temîn için helâlinden edindiği servetten dolayı mahşer yerinde durdurulacak, yoksullarla beraber cennete giremeyecek. Onlar sıçraya sıçraya giderken, bu arkadan emekleye emekleye gidecektir. Dünya fitnelerine dalmış bizim gibiler hakkındaki görüşün nedir?

Bundan sonra şâyân-ı hayrettir ki ey aldanmış, haram ve şüpheli şeyler peşine yuvarlanıp gidersin. İnsanların kirli mallarına köpek gibi saldırırsın. İftihar, süs ve şehvet peşinde döner durursun, dünya fitneleri arasında yuvarlanıp durursun. Sonra da Abdurrahmân b. Avf ile delîl çeker de servet edinirsin. Sahabenin de senin gibi servet edindiğini sanırsın. Gûyâ ki sen, kendini onlara benzetiyorsun. Yazıklar olsun sana, bu senin kıyâsın, şeytanın bâtıl kıyaslarındandır.

Evet, ömrüme yemin olsun ki, sahâbe-i kirâmdan bâzıları servet sâhibi idi. Bunlar serveti, kendi nafakalarını temîn ve infâk maksadıyla edinmişlerdi. Onlar helâlinden kazandı, temizinden yedi, iktisatlı olarak infâk etti ve fazlasını takdîm ettiler. Kimsenin hakkını kesmediler. O servetle cimrilik değil, cömertlik ettiler. Bir kısmı çoğunu, bir kısmı, mevcûdunun tamamını infâk etti. Sıkıntılı ve darlık anlarda Allah rızâsını kendi arzularına tercîh ettiler. Allah hakkı için doğru söyle, sen de böyle misin? Ne arar? Sen onlardan ne kadar uzaktasın?

---

[95] Bâzı rivâyet yolları vardır. Üstelik Abdurrahmân, Aşere-i Mübeşşere'dendir.

Aynı zamanda sahâbenin ileri gelenleri yoksulluğu tercîh eder, fakirlik korkusundan emîn olur, geçim hususunda Allah'a bağlanırlardı. Allah'ın takdîrine sevinirlerdi. Belâya râzı olurlardı. Darlığa sabır, genişliğe şükür, bolluğa hamd ederlerdi. Allah için tevazû eder, benlik ve üstünlükten kaçınır, dünyalıktan mübâh ile iktifa eder, aza kanâat eder, dünyaya boş verir, sıkıntılara göğüs gerer, açlığa katlanır, nîmet, bolluk bereket ve yeşillikten yüz çevirir, onlara iltifat etmezlerdi. Allah hakkı için söyle bakalım, sen öyle misin? Hattâ duyduğumuza göre bolluğa ulaştıkları zaman, Allah'tan musîbet gelecek korkusu ile bolluğa üzülür, darlığa düştükleri zaman bunu gönül hoşluğu ile karşılar ve "Merhaba ey sâlihlerin şiârı!" derlerdi.

Yine duyduğumuza göre evinde nafakası olarak sabahlayanlar buna üzülür, bir şeysiz sabaha çıkanlar da sevinirler, neşeli olarak sabaha çıkarlardı. O ashâb-ı kiram için herkes ellerinde bir şeyler olduğu vakit sevinir, bir şeyler olmayınca da mahzun olurlar, dendiği vakit, onlar bizim için Peygamber (s.a.v.) Efendimiz en güzel örnektir. Bizim onunla sohbetimiz var. O böyle idi. Elimizde bir şey kalınca onu örnek alamadığımız için üzülürüz, derlerdi. Yine öğrendiğimize göre, onlara genişlik kapıları açıldığı vakit, onlar mahzun olur ve "Ne oluyor, bu dünya bize teveccüh ediyor, bizim dünya ile ne alâkamız var?" Bir felâket ile karşılaştıkları vakit sevinerek: “Rabbimiz bizi imtihân ediyor.” derlerdi.

İşte selefin vasıfları ve halleri, onların fazîletleri bizim bu anlattıklarımızın çok üstündedir. Allah aşkına söyle bakalım, sen de böyle misin? Kısaca onların halini dinledin, şimdi senin vaziyetini anlatayım da, sen kıyâsını yap.

Sen, zenginleştiğin zaman azar; genişlikte böbürlenir; bollukta rahatlanırsın. Nîmetin şükründen gaflet eder, darlıkta ümitsizliğe düşer, felâket anında kızar; kazaya râzı olmazsın. Evet sen, yoksulluğa kızar, miskinliğe cephe alırsın. Hâlbuki fakirlik, peygamberlerin iftihâr ettikleri şeydir. Sen ise onların iftihâr ettikleri şeyden utanırsın. Sen yoksulluktan korkarak servet yığarsın ki, bu senin Allah’a karşı merbûtiyetinin zayıflığından ileri gelir. Yalnız bu kadarı günâh bakımından sana yeter de artar bile...

Sen serveti dünyanın süsü, zînet, zevk ve şehveti için toplarsın. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

شِرَارُ أُمَّتِي الَّذِينَ غُذُّوا بِالنَّعِيمِ فَرَبَتْ عَلَيْهِ أَجْسَامُهُمْ

“Ümmetimin kötüleri (dünya) nîmetleri ile umutlanıp göbek büyütenlerdir.”[96] buyurmuştur.

Yine öğrendiğimize göre, kıyâmet günü bâzı kimseler dünyada yapmış oldukları iyiliklerinin mükâfatını ararlar. Onlara:

“Dünyadaki hayatınızda sizin için güzel olan her şeyi harcadınız, onların zevkini sürdünüz.” (Ahkâf sûresi, 46/20) denir.

Sen hâlâ gaflette yaşıyorsun. Dünyada nasîbin verilmiş olduğu için, sana âhirette bir şey yoktur, denir. Adam hasret ve musîbet içinde kalır. Evet, sen serveti üstünlük, övünmek ve dünya zîneti için topluyorsun. Hâlbuki öğrendiğimize göre, bu maksatlarla servet edinenleri, yârın Allahu Teâlâ gazâblı olduğu halde huzuruna çağırır. Sen ise bunu asla düşünmedin, servet edinirken buna aldırdığın bile yoktur. Belki dünyada kalmak, âhiret nîmetlerinden de daha çok hoşuna gitmiştir. Sen ölümden hoşlanmazsın. Bu halinle Allahu Teâlâ senden hiç hoşlanmaz. Senin bundan da haberin yoktur. Hattâ belki de dünyalıktan eline geçiremediğine üzülürsün. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[96] Yukarıda geçmiştir.

وَمَنْ أَسِفَ عَلٰى دُنْيَا فَاتَتْهُ اِقْتَرَبَ مِنَ النَّارِ مَسِيرَةَ شَهْرٍ

"Dünyalıktan bir şey kaybettiğine üzülen kimse, cehenneme bir aylık mesâfe yaklaşmış olur."[97] Hattâ bir senelik mesâfe yaklaştığını rivayet edenler de vardır. Belki de senin, farkında olmayarak dünyalığını çoğaltmak için, dîninden olduğun zamanlar bile olur. Dünyalığın sana temayülüne sevinir, ferahlanırsın. Hâlbuki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ أَحَبَّ الدُّنْيَا وَسُرَّ بِهَا ذَهَبَ خَوْفُ الْاٰخِرَةِ مِنْ قَلْبِهِ

"Dünyayı sevip, dünya ile sevinen kimsenin kalbinden âhiret korkusu gider."[98] buyurmuştur. Yine ilim sahiplerinden biri şöyle anlatıyor: "Sen dünyalığından kaybettiğinden dolayı çektiğin sıkıntıya ve dünyalıktan eline geçene sevindiğinden dolayı ferahlanmana karşı hesap vereceksin. Hâlbuki sen dünyalığın ile sevindikçe, Allah korkusu kalbinden silinir. Sen, âhiretin için uğraştığının kat kat fazlasını dünyan için uğraşıyorsun. Sen

---

[97] Amr İbn Şuayb'den rivâyet edilmiştir.

[98] Hâris-i Muhâsibî'den başka yerde bulunamamıştır.

isyânındaki felâketini, dünyalığının azalmasındaki felâketinden daha ehven görürsün. Evet, malının kaybolmasından korktuğun kadar günâhtan korkmazsın. Belki de sen topladığın o gayr-ı meşrû servetini, dünyalıkta üstünlük sağlamak için insanlara dağıtırsın. İnsanların teveccühünü Allahın gazabına tercîh edersin. Maksadın halk tarafından ikrâm olunmaktır.

Yazıklar olsun sana ki, kıyâmet günü Allahu Teâlâ'nın seni tahkîr etmesini, insanların seni tahkîr etmesinden daha ehven kabul ediyorsun. Hattâ belki sen, insanlara karşı kusurlarını gizlemeye çalışırsın. Fakat Allahu Teâlâ'nın kusurlarını bilmesine aldırış etmezsin. Yâni Allah'ın huzurunda rezîl olmak, insanların huzûrunda rezîl olmaktan sana daha ehven gelmektedir. Cehaletin sebebiyle kullar, Allahu Teâlâ'dan sana daha üstün gelir. Bu kusurlar sende varken akıl sahiplerinin yanında nasıl konuşursun? Yazıklar olsun sana, pisliklerle mülevves olduğun halde iyilerin malları ile kendine delîl çekmeye çalışıyorsun. Heyhat, sen selef-i sâlihînden çok uzaktasın. Vallahi onlar, senin haramdan kaçınmandan daha çok helâldan kaçınırlardı. Sizin aldırış etmediğiniz şeyleri, onlar büyük günâh sayarlardı. Onların, küçük bir zelleye karşı gösterdikleri hassasiyeti, en büyük günâhlara karşı sen göstermiyorsun.

Keşke senin servetin temiz ve helâllıkta onların şüpheli malları mesâbesinde olsa. Onlar, ibâdetlerinin kabul olmayacağından korktukları kadar, sen de günâhlardan korksan, senin oruçlu halin, onların iftarlı hali gibi olsa. Senin ibâdetteki sa'y u gayretin onların tembel davrandıkları zaman gibi olsa. Senin bütün sevapların onların bir günâhları gibi olsa. Sahabelerden birini dinledim. Diyor ki: Sıddîkların ganimeti, dünyalıktan kaybettikleridir. Bütün himmetleri, dünyalıktan kendilerine kapalı kalıp verilmeyendir. Böyle olmayan ne dünya, ne de âhirette onlarla beraber olur. Arada ne büyük fark vardır? Biri Allah katında üstün mertebeye erişmiş sahâbenin ileri gelenleri; diğeri de sefâletin önde gelenleri. Hiç bunlar kendilerini ötekilere benzetebilir ve onları örnek gösterebilirler mi? Ne ola ki Allahu Teâlâ hepimizi fazl u keremiyle afv u mağfiret eyleye.

Aynı zamanda sen, mal toplamakta ashâba uyduğunu sanıyorsun. İhtiyâcını gidermek ve Allah uğrunda infâk etmek gibi işlerde serveti kullanacağını sanıyorsun. Bir defa düşün, onların zamanında olduğu gibi, senin zamanında da helâl mal bulabiliyor musun? Sonra onlar gibi sen ihtiyatlı davranabiliyor musun? Zîra onlar, harama düşmemek için helâlin yetmiş kapısından vazgeçerlerdi. Sen de böyle yaptığını mı zannediyorsun. Kâbe'nin Rabbine yemin olsun ki, ben seni böyle sanmıyorum. Yazıklar olsun sana, iyi bil ki, iyilik yapmak için mal toplamak, şeytanın aldatmasından başka bir şey değildir. Bu bahane ile seni şüpheli, nihâyet haram ile karışık şeylere sokmak ister. Bize kadar ulaştığına göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنِ اجْتَرَأَ عَلَى الشُّبُهَاتِ أَوْشَكَ أَنْ يَقَعَ فِي الْحَرَامِ

"Şüphelere cüret edenin harama düşmesinden korkulur."[99] buyurmuştur.

Ey aldanmış gafil. Şüpheli şeylerden korkarak çekinmen, şüpheli şeyleri kazanmaktan ve onu Allah yolunda harcamaktan senin için Allah katında daha kıymetli, daha üstün olduğunu bilmiyor musun? Ehl-i ilimden biri böyle diyor: "Helâl olmaz korkusu ile bir dirhemi almamak, şüpheli olan bin dirhemi sadaka vermekten daha hayırlıdır."

---

[99] Buhârî ile Müslim, Nü'mân b. Bişr'den rivâyet etmişlerdir.

“Şâyet kendini şüphelerden uzakta görüyor, şüpheli şeylerden son derece sakındığını sanıyor, serveti helâlden topladığını zannediyor da bunu Allah yolunda harcayacağını düşünüyorsan yazıklar olsun sana!” Sen hakikaten böyle bir adam isen hesap vereceğinden korkmaz mısın? Sahâbe-i kirâm bundan korkarlardı. Ashâbdan biri “Cemâatten alıkoymamak şartıyla günde bin altın kazanıp, bunu da Allah rızâsı uğrunda harcamak beni o kadar sevindirmez.” dedi. “Niçin?” diyenlere cevâben: “Şu anda hesaptan huzur içindeyim. Allah katında hesâbını verecek bir şeyim yoktur. Fakat öyle bir servetim olsa onu nereden alıp nereye sarf ettiğimin Allah huzurunda hesabını vermem gerekiyor da onun için.” dedi.

İşte bunlar böyle yaşadı. Zamanlarında helâl kazanç mümkün iken, hesap korkusundan ona yaklaşmadılar. Sen ise gayet emniyette gözüküyorsun. Hâlbuki senin zamanında helâl bir kazanç kalmamıştır. Köpeğin leşe konması gibi, kirli ve şüpheli mallara saldırırsın, sonra da helâldan topladığını sanırsın. Helâl nerede ki onu toplayasın? Kabul edelim ki, kazancın helâldir. Zenginlik sebebiyle kalbinin bozulmayacağını nereden bilirsin? Hâlbuki sahâbeden bâzıları vâris olduğu helâl malı, kalbini bozar diye almaz ve terk ederdi. Sen, kalbinin sahâbenin kalbinden daha kuvvetli olduğunu mu sanıyorsun? Şayet böyle zannediyorsan, kötülüğü emreden nefsine hüsn-i zan yapıyorsun ki, yanlıştır. Yazıklar olsun sana! Ben sana öğüt veriyorum, nafakana yetecek miktar ile kanâat et. İyilik için dahî olsa servet edinip başına hesap meşgalesi alma. Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur:

مَنْ نُوقِشَ فِي الْحِسَابِ عُذِّبَ

"Hesâbı münakaşalı geçen azâb olunur."[100] Diğer hadîste de şöyle buyrulmuştur:

"Kıyâmet günü bir adamı Allah'ın huzuruna getirirler. Kazancı da haram, masrafı da haram. Bunu cehenneme götürün denir. Başka birini getirirler, helâldan kazanmış harama sarf etmiş, onu da cehenneme götürün denir. Başka birini getirirler, haramdan kazanmış helâla sarfetıniş. Onun da cehenneme gitmesi için emrolunur. Başka bir adamı getirirler, helâldan kazanmış helâl ve meşrû yolda harcamıştır. Ona, dur bakalım, belki bu serveti kazanırken farzlardan birini eksik bıraktın, denir. Adam, hayır hiç bir eksiğim yok, hepsini yerine getirdim, der.

Belki bu servete birinin hakkını geçirdin, hayvan hakkını vermedin, buna benzer bir eksik bıraktın, denir. Adam, hayır hiçbir eksiğim yok, der. Sonra belki yakınlarından birine vermen gerekirken ona vermedin, denir. Adam, helâldan kazandım, helâl yerde harcadım. Farzlardan birini kaybetmedim, karıştırmadım, kimsenin hakkını kesmedim, der. Bu sırada adamlar gelir onlarla karşılaştırılır. Bu da bittikten sonra dur bakalım; verdiğimiz bu nîmete karşı ne gibi bir şükürde bulundun, diye sorulur."

Yazıklar olsun sana! Bu suâlleri bu adam gibi kim cevaplandıracaktır? Bütün vazîfelerini yaptığı halde bu kadar sorgu-suâlle karşılaşmıştır. Acaba dünya fitnelerine dalmış olan bizimkilerin hâli nice olur? Şüphe, şehvet ve zînetlerle karışık servetlerin hesâbını Allah huzurunda nasıl verecektir?

İşte bu gibi suâllerden dolayı müttakîler, dünyalıktan çekindi; idâre miktârı ile iktifâ ettiler. Onlar servet edinecek yerde başka hayır işlerinde bulundular. Sen bunları örnek al. Sen verâ ve takvâda onlardan daha ileri gideceğini, serveti helâlden topladığını sanıyorsun. Helâlinden infâk edip iyilikler yaptığına, kalbinin servet sebebiyle bozulmadığına, gizli âşikâre Allah'ı gazâblandırmadığına inanıyorsun, öyle de olsan yazıklar olsun sana! Hâlbuki öyle de değilsin! Sen ilk kafile ile bir an önce hesap yerinden geçmeye bak. Bunun için zarûrî ihtiyacınla kifâyet et. Sorgu-suâl için geride kalma. Çünkü selâmetle de geçsen bir sürü hesap verecek veyâ Rabbinin gazabına uğrayacaksın. Zîra bize gelen rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

[100] Buhârî ile Müslim, Âişe'den rivayet etmişlerdir.

يَدْخُلُ صَعَالِيكُ الْمُهَاجِرِينَ قَبْلَ أَغْنِيَائِهِمُ الْجَنَّةَ بِخَمْسِمِأَةِ عَامٍ

"Muhacirlerin fakirleri, zenginlerden beş yüz yıl önce cennete girecek."[101] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يَدْخُلُ فُقَرَاءُ الْمُؤْمِنِينَ الْجَنَّةَ قَبْلَ أَغْنِيَائِهِمْ فَيَأْكُلُونَ وَيَتَمَتَّعُونَ
وَالْاٰخَرُونَ جُثَاتٌ عَلٰى رُكَبِهِمْ فَيَقُولُ قِبَلَكُمْ طُلْبَتِي أَنْتُمْ
حُكَّامُ النَّاسِ وَمُلُوكُهُمْ فَأَرُونِي مَاذَا صَنَعْتُمْ فِيمَا أَعْطَيْتُكُمْ

"Yoksul mü'minler zenginlerden önce cennete girer; yer, içer ve istifâde ederler. Diğerleri ise dizleri üzerine çökmüş olarak dururlar. Onlara "Sizden istenenler var, siz insanların hâkim ve hükümdarları idiniz. Size verdiklerim ile ne yaptıklarınızı bana gösterin." denir."

Yine öğrendiğimize göre bâzı ilim sâhipleri dünyada iyi mallara sâhip olup da, âhirette, önce giden ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in civârında bulunan kafileden geri kalmak, bizim hoşumuza gitmez, demişler ve devamla: "Ey millet, yükü hafif olan Rasûller ile ön safta gitmeye gayret edin. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den geri kalmaktan korkun." demişlerdir.

---

[101] Tirmizî ve İbn Mâce Ebû Saîd'den rivayet etmişlerdir. Tirmizî hasendir, dedi.

Yine öğrendiğimize göre, bir gün Hz. Ebû Bekir susadı, su istedi, kendisine bal şerbeti sundular. Tadına bakınca boğulacak gibi oldu, ağladı. Yanında bulunanları ağlattı. Gözyaşlarını sildi, konuşmaya başladı. Sonra yeniden ağlamaya başladı. Ağlamaya devam edince kendisine:

– "Bütün bu ağlamalar, şu bir yudum şerbet için mi?" diye sordular. O da;

– "Evet, onun içindir. Çünkü bir gün, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yanında bulunuyordum. Benden başka da kimse yoktu. Tam o sırada âdeta birine hitap edercesine: *"Benden uzaklaş."* diyor ve eli ile onu uzaklaştırıyordu. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Ya Rasûlallah, burada kimse yok, kime hitap ediyorsun?" dedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– "Şu dünya, boynu ve başı ile bana teveccüh ederek: "Beni al." dedi. Ben de "Başımdan defol." dedim. O ise: "Sen benden kurtulabilirsin, fakat senden sonra gelecekler benden kurtulamazlar!" dedi." buyurdu.[102]

İşte bundan korkuyorum. İşte bu mübârek sîmâlar, helâl bir şerbet sebebiyle Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den ayrılacaklarından korkarlardı. Sen ise şüpheli kazançların mahsûlü olan envâ-i çeşit zevk u safâda bulunurken bir defa olsun, bu korku hatırına gelir mi? Yazıklar olsun sana. Ne büyük cehâlet içinde kıvranıyorsun. Şâyet kıyâmet günü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den ayrılır ve geride kalırsan, o vakit meleklerle nebîlerin dahî korkudan hayretlere düştükleri kıyâmetin şiddetini görürsün. Az geri kalırsan, ulaşman çok uzar. Servetin çoğunu istersen, hesâbın da o nisbette zorlaşır. Aza kanâat etmezsen, orada çok beklersin. Şâyet ondan ayrılanların hâline râzı olur, onlara uyarsan; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ve ashâb-ı yemînden ayrı düşersin. Orada zevk u safâya dalanlardan geri kalırsın Müttakîlerin hâllerinden ayrılırsan, kıyâmet gününün dehşetinde mahbûs kalırsın. Dediğimi iyi dinle.

---

[102] Bezzar ve Hâkim Zeyd b. Erkam'dan rivâyet etmişlerdir.

Bundan sonra şunu da bil ki; kendini selefin iyileri arasında saymak istersen, aza kanâat et, malını hayra sarf etmekle helâlin azı ile iktifâ et; yoksulluktan korkma, yârını düşünme rızkına Allah kefîldir. Servet yığanlara kız, yoksulluk ve sıkıntılara göğüs ger, zillet ve meskenetle rahatlan. Üstün mevkîlerden hoşlanma. Kuvvetlen, doğrudan kalbini ayırma, nefsini Allah için muhâsebe et. İşlerini Allah'ın rızâsına uydur, suâl için kendini bekletme, müttakîler hesaptan çekinir. Topladığın malı Allah uğrunda infâk için harca. Vay sana ey aldanmış, sonunu düşün, gözünü aç. Mal meşgalesini terk etmek, zikir ve fikir için kalbini boş tutmak, dînin için daha selâmetli, hesâbın için daha kolay olduğunu bilmiyor musun? Kıyâmetin sıkıntılarından emîn olmak istemez, büyük mükâfatlar için kalbini yalnız zikir ve fikir ile meşgûl etmenin daha hayırlı olduğunu bilmez misin? Bu sâyede Allah katındaki mevkiin kat kat yükselir. Şahâbenin biri şöyle anlatıyor: "Küpteki altınları Allah yolunda dağıtmaktan Allah'ı anmak, daha üstündür"

Yine ilim sâhiplerinden birine, iyilik için servet edinen hakkında sorduklarında, bunu terk etmesi onun hakkında daha iyidir, dedi.

Tâbiînden birine sormuşlar: "İki adam var, bunların biri helâlinden servet kazanıp Allah için bu servetle hayır ve hasenât yapar, diğeri ise bunlardan uzak kalır ve zikirle meşgul olur. Bunlardan hangisi daha efdaldir?" Bu zât: "Aralarındaki fark, şark ile garb kadar açıktır. Serveti terk eden daha makbuldür." dedi.

Vah sana, sana verilecek bu fazîletler; dünyayı, tâliplerine terk etmekledir. Sen burada servet edinme sevdâsından vazgeçersen vücûdun rahatlaşır, sıkıntıların azalır, rahat yaşarsın, hâline râzı olursun. Daha servet edinmekte kendini mâzur gösterecek neyin var? İyilik yapmak için servet edinenlerden, serveti terk edenler daha iyi olduğunu bildikten sonra, evet, zikrullah ile meşgûl olmak. Allah yolunda mal infâkından daha makbuldür. Demek ki, servet peşinde olmamakla iki fayda sağlıyorsun. Biri dünyada huzur, diğeri de âhirette fazîlettir. Aynı zaman da servet edinmekte büyük fazîletler olduğunu kabul etsen bile, sana yakışan seni hidâyete ulaştıran Peygamberine uymaktır. O, nasıl dünyadan uzaklaştı ise sen de uzaklaş.

Yazıklar olsun sana, söylediklerimi iyi dinle ve bilmiş ol ki; kurtuluş dünyadan uzaklaşmaktır. Dünyaya boş ver. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in sancağı altında bir an önce Me'vâ Cenneti'ne girmeye bak. Zîra bize ulaşan habere göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Mü'mînlerin efendileri cennettedir. Onlar ki sabah kahvaltısını yapsalar, akşama bir şey bulamazlar. İstikraz etmek isteseler alamazlar. Setr-i avretten fazla elbiseleri yok, ihtiyacını giderecek kadar kazanma imkânları yok. Böylece aksama girer, Rablerinden râzı oldukları halde sabahlarlar."* (dedikten sonra) **"İşte bunlar Allahu Teâlâ'nın in'âm ettiği peygamberler, sıddîklar, şehîdler ve sâlihlerle beraberdirler. Bunlar ne güzel arkadaştırlar."** (Nisâ sûresi, 4/69) meâlindeki âyet-i celîleyi okudu.

Azîz kardeşim! Bu îzahı duyduktan sonra, daha nasıl servet peşinde koşacaksın? Artık: "Ben fazîlet ve iyilik için topluyorum."

şeklinde konuşman boş bir söz olur. Sen ancak yoksulluk korkusu, övünmek ve süslenmekle gösteriş için servet peşindesin. Sonra da iyilik için topladığını sanıyorsun. Yazık sana, Allah'ın seni murâkabe ettiğini hatırla da, Allah'tan utan! Şâyet mutlak sûrette servet sevdâsında isen, fazîletin, bundan uzaklaşmakta olduğunu kabul et. Bu hususta kusurunu îtirâf et: hesâbından kork. Böyle olmak daha çok kurtuluş yoludur.

Azîz kardeşim! Şunu bil ki, sahabe devrinde helâl mevcut iken, mübahlardan en çok sakınan kimseler idiler. Biz öyle bir asırdayız ki, helâl kaybolmuştur. Biz setr-i avret ile açlığımızı izâle edecek şekilde helâl bulmaktan şüpheli iken, fazla servet edinmek nerede kalır? Allah bizi ve sizi korusun.

Aynı zamanda sahâbenin takvâ ve verâı gibi, takvâ ve verâ bizde ne gezer? Onların zühd ve ihtiyatlı davranmaları gibi davranmak bizde ne arar? Onların hüsn-i niyet ve samîmiyetleri gibi hüsn-i niyet ve samîmiyet bizde nerede? Bizim görüş ve kanâatlerimiz hevâ ve nefis hastalıkları ile bağlanmıştır. Hâlbuki yolculuk yakındır. Kıyamet günü, yükü az olanlara ne saâdet! Onlar mesûddur, fakat helâl-haram demeden servet yığanların hâli ise perişândır. Onlar için, uzun zaman mahzun kalmak vardır. Size nasîhat ediyorum, kabul edip etmemek size âittir. Bu hitâba kabiliyetleri olanlar azdır. Allahu Teâlâ sizi ve bizi bütün hayırlı işlere muvaffak kılsın. Âmin.

İşte son bir sözü budur. Bu ızahta, yoksulluğu zenginlik üzerine tercîh edene kâfi derecede îzâhat vardır. Artık ziyâdeye lüzum yok. Dünyanın zemmi, fakirlik ve zühd kitaplarında anlattıklarımız, buna şehâdet eder. Ebû Umâme el-Bahilî'den rivâyet edilen şu vaka da, buna şehâdet eder:

Ebû Umâme el-Bahilî'nin rivâyetinde: Fakir bir insan olan **Sa'lebe b. Hâtıb** Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Ya Rasûlallah, duâ et de, Allahu Teâlâ bana biraz servet versin." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Şükrünü ödediğin servetin azı, hakkını vermediğin servetin çoğundan daha hayırlıdır."* buyurdu. Sa'lebe ısrâr edince, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Ey Sa'lebe, beni örnek kabul etmiyor musun? Allah'ın Rasûlü ile olmak istemez misin? Eğer dilesem bu dağlar benim için altın ve gümüş olurdu."* buyurdu. Sa'lebe ise:

– "Seni hak Peygamber olarak gönderen Allah'a yemîn ederim ki, eğer duâ eder de beni servet sâhibi kılarsan, onun hakkını öder ve söyle şöyle hayırlar yaparım." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu sefer:

– *"Allahım, Sa'lebe'ye bol servet ver."* diye duâ etti. Sa'lebe bir miktar koyun aldı. Onlar süratle çoğaldılar. Hattâ Sa'lebe'nin davarı Medîne'de barınamaz oldu. Bunun için Medîne'ye yakın bir vâhayâ çekildi. Bu vaziyet karşısında, ancak öğle ve ikindi namazları için camie gelebildi. Bir müddet böyle idâre ettikten sonra, burada da barınamadı, daha uzaklara gitmek zorunda kaldı. Bu sebeple, yalnız Cuma günleri Medîne'ye gelebildi. Zamanla davarı daha da çoğalınca, daha çok uzaklara gitti. Artık Cumalara da gelemez oldu. Hattâ Medîne'de ne var ne yok diye gelen geçen kafilelerden sormak vaziyetine düştü. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de aynı şekilde gelen geçen kafileden Sa'lebe'nin hâlini suâl ederdi. Olup bitenleri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e anlattıklarında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) üç defa:

– *"Yazık, Sa'lebe helâk oldu."* buyurdu. Bu arada:

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ
إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ

“Onların mallarından sadaka al ki, bununla kendilerini (günâhlarından) **temizlemiş bununla onlar**(ın hasenâtını) **bereketlendirmiş olasın. Onlara duâ et. Çünkü senin duân onlar için sükûnettir.”** (Tevbe sûresi, 9/103) âyet-i celîlesi ile zekât âyeti ve sadakanın vücûbiyeti nâzil olunca, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), Cüheyne ve Süleym kabîlelerinden iki kişiyi zekât âmili, tahsildar olarak vazifelendirerek:

– *Sa’lebe ile Süleym’den falancaya gidin, onların mallarının zekâtını alıp gelin.”* buyurdu. Onlar da Sa’lebe’ye gittiler. Zekât hakkındaki âyet-i celîleyi okuyup, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in emrini teblîğ ettiler. Sa’lebe:

– “Sizin bu istediğiniz cizyeden başka bir şey değildir.” dedi. Aldıkları bu cevap üzerine oradan ayrıldılar. Tekrar Sa’lebe’ye döndüler, fakat Sa’lebe yine onları dinlemedi.

Süleym kabîlesinden olan adama gittikleri zaman, daha yolda giderken, Süleymî Rasûlullah’ın teblîğini duyar duymaz hemen en iyi devesini hazırladı, onları bu şekilde karşıladı. Tahsildarlar:

– “Hayır, senin bu kadar borcun yoktur, biz senin en iyi deveni alamayız, dediklerinde, Süleymî:

– “Ben bunu gönül hoşluğu ile veriyorum, siz bunu alınız.” dedi. Onlar Zekât mallarını topladıktan sonra tekrar Sa’lebe’ye döndüler. Sa’lebe’den zekâtını vermesini istediler. Sa’lebe:

– “Verin şu yazınızı bir göreyim.” dedi. Onlar da Rasûl-i Eklemin yazılı emrini gösterince Sa’lebe yine:

– "Bu, cizyenin kardeşinden başka bir şey değil." diyerek zekâtını vermekten imtinâ etti. Onlar da oradan uzaklaştılar. Gözden kayboluncaya kadar arkalarına dönüp baktılar, fakat beyhude. Topladıkları diğer zekâtlar ile Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelirken. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) daha yolda davarları görerek, Sa'lebe'nin zekâtını vermediğini anladı ve:

– *"Yazık. Sa'lebe helâk oldu."* buyurdu. Süleymî'ye ise duâ etti. Bilâhare gelenler, Sa'lebe'nin davranışı ile Süleymî'nin hatt-ı hareket tarzını anlattılar. Bunun üzerine Sa'lebe hakkında:

وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ لَاِنْ اٰتَانَا مِنْ فَضْلِهٖ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ
مِنَ الصَّالِحٖينَ. فَلَمَّا اٰتَاهُمْ مِنْ فَضْلِهٖ بَخِلُوا بِهٖ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ
مُعْرِضُونَ. فَأَعْقَبَهُمْ نِفَاقًا فٖي قُلُوبِهِمْ اِلٰى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا
أَخْلَفُوا اللّٰهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ

"İçlerinde kimi de Allah'a (şöyle) **ahdetmişti: Eğer bize lutf u kereminden ihsân ederse andolsun, zekâtını vereceğiz, muhakkak sâlihlerden olacağız. Allah kendilerine fazl u inâyetinden verince de onunla cimrilik edip arka çevirdiler. Onlar öyle dönekdirler."** (Tevbe sûresi, 9/75-76) âyet-i celîlesi nâzil oldu. O sırada Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzûrunda Sa'lebe'nin akrabalarından biri bulunuyordu. Hemen vaziyetten Sa'lebe'yi haberdâr ederek:

– "Helâk oldun, Allahu Teâlâ, hakkında âyet inzal etti." dedi. Bunun üzerine Sa'lebe Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek zekâtını vermek istedi. Fakat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– "Allahu Teâlâ senin zekâtını kabulden beni men etmiştir."

buyurdu. Sa'lebe ne kadar feryâd u figân etti ise de fayda vermedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)

– *"Bu senin amelindir. Sana emrettim, kabul etmedin, şimdi iş benden geçti."* buyurdu. Sa'lebe ümîdini kesince geri döndü. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in irtihâlinde Hz. Ebû Bekir'e, sonra Hz. Ömer'e başvurdu ise de hiç biri zekâtını kabul etmedi. Sa'lebe, Hz. Osman'ın hilâfetinden sonra öldü.

İşte malın azgınlığı, kötülüğü budur. Mezkûr rivâyetten bunu anlamış oldun.

Yoksulluğun hayr u bereketi, zenginliğin şu'mu sebebiyledir ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kendisi ve ehli için fakirliği zenginliğe tercîh etmiştir. Hatta rivayete göre İmrân b. Hassîn söyle anlatıyor: "Benim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) nezdinde bir mevkiim, sevgim vardı. Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Senin bizim katımızda mevkîn var. Gel seninle kızım Fâtıma'yı ziyârete gidelim."* dedi. Beraberce ziyârete gittik. Kapıya varınca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kapıyı çaldı, selâm verdi; içeri girmek için müsâade istedi. Hz. Fâtıma:

– "Buyur ya Rasûlallah." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Yanımda İmrân vardır."* buyurdu. Hz. Fâtıma:

– "Ya Rasûlallah, bir eski carım var, başka giyecek bir şeyim yok, o da yırtık ne yapmalıyım?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Onu şöyle şöyle üzerine sar."* buyurdu. Hz. Fâtıma:

– "Peki, vücûdumu böyle kapattım. Başımı ne yapayım?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kendisine başını örtecek bir örtü vererek:

– *"Bununla da başını sararsın."* buyurdu. Nihayet içeri girdik Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Hz. Fâtıma'ya:

– *"Bugün nasılsın?"* diye hatrını suâl etti. Hz. Fâtıma:

– *"Nasıl olayım, bugün bir lokma şey yemedim, iyice acıktım, yiyecek de bir şeyim yok."* dedi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ağlayarak:

– *"Kızım üzülme, üç gündür ben de bir şey yemedim. Allah katında senden daha kıymetliyim. Eğer Rabbimden isteseydim, beni aç bırakmazdı. Fakat âhireti dünya üzerine tercîh ettim."* buyurdu. Müteâkıben elini kızının omuzuna vurarak:

– *Kızım, sana müjdeler olsun ki, sen cennet hanımlarının efendisi, en üstünüsün."* buyurdu. Bunun üzerine Fâtıma:

– Âsiye ile Meryem varken ben nasıl cennetin en üstün kadını olabilirim?" deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Onların her biri kendi âleminin, sen de kendi âleminin seyyidesisin. Siz, huzur içinde bir kamış evde yaşıyorsunuz."* buyurdu. Sonra devamla:

– *"Kızım, amcazaden ile geçinip gidin. Ben seni dünya ve âhiretin seyyidine verdim."* buyurdu.

Şimdi sen, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den bir parça olan Hz. Fâtıma'yı düşün, nasıl yoksulluğu zenginlik üzerine tercîh ettiğini gör. Sonra Peygamberleri, velîleri, onların yaşayışları ile onlar hakkındaki rivâyetleri fikret. Bunları iyice gözden geçirdiğin takdirde, fakirliğin zenginlikten hayırlı olduğunda şek ve şüphen kalmaz. Hattâ hayrât ü hasenâta sarf edilen servetten bile yoksulluk daha iyidir. Çünkü servetin en az zararı, seni Allah'ı zikirden alıkoymaktır. Zîra onun ıslâhı, korunması ile meşgul olacaksın. Meşgale ile zikir yapılamaz. İşte servetin bütün hakkını ödesen de bu zararı vardır.

Cerîr'in Leys'den rivayetine göre adamın biri **Hz. Îsâ**'ya:

– "Seninle arkadaşlık etmek isterim." demiş ve beraberce yola çıkmışlar. Acıkmışlar, bir ırmağın kenarında yemeğe oturmuşlar. Üç tane çörekleri varmış. İkisini yemişler. Hz. Îsâ su içmeye gitmiş. Dönünce bakmış ki çörek yok. Sormuş:

– *"Çörek ne oldu?"* Adam:

– "Haberim yok." demiş. Sonra yollarına devam etmişler. Yolda bir geyik görmüşler, yanında iki yavrusu bulunuyordu. Îsâ aleyhisselâm geyiğin yavrularından birini çağırmış. Onu boğazlamış, pişirmiş ve beraberce yedikten sonra, kemiklerini bir araya toplayarak duâ etmiş. Yavru canlanarak tekrar annesine dönmüştü. Bunun üzerine Îsâ aleyhisselâm:

– *"Sana bu kerâmeti gösterdim, sen de çöreğin ne olduğunu bana söyle."* demiş. Adam yine:

– "Haberim yok." deyince yola tekrar devam etmişler. Önlerine bir ırmak gelmiş, köprü yok, karşıya geçmeleri lâzım. Îsâ aleyhisselâm adamın elinden tutarak su üstünde yürümek sûretiyle karşıya geçmişler ve Îsâ aleyhisselâm:

– *"Sana gösterdiğim bu mûcizeyi bana veren Allah aşkına çörek ne oldu?"* diye sormuş. Adam yine:

– "Haberim yok." demiş. Nihâyet bir ovaya inmişler. Îsâ aleyhisselâm ovada bir miktar toprak toplamış ve duâ etmiş, toprak altın olmuş. Îsâ aleyhisselâm altını üçe taksîm etmiş. Adam:

– "Niye üçe taksim ettin?" deyince Îsâ aleyhisselâm:

– *"Biri benim, diğeri senin, üçüncüsü de çöreği yiyenindir."* demiş. Bunun üzerine adam:

– "Çöreği ben yedim." demiş. Îsâ aleyhisselâm:

– "O halde bu altınların hepsi senin olsun." demiş ve birbirinden ayrılmışlar. İki kişi bu adama arkadaş olmuş ve altınları elinden almak istemişler. Adam:

– "Öyle yapmayın da üçe taksim edelim." demiş, onlar da râzı olmuşlar. Biri de yiyecek almak üzere kasabaya doğru gitmiş. Yolda düşünmüş; bu paralara onları neden ortak yapayım? Alacağım yiyeceğe zehir katayım, onları öldüreyim. Bu sûretle paralar hep bana kalsın, diye düşünür, dediği gibi de yapar. O ayrıldıktan sonra diğerleri ise: "Bu adamı niye ortak edelim? Adam geldiği zaman, niye geç kaldın diyerek onu öldürelim de paralar ikimize kalsın." diye kararlaştırdılar. Adam gelince, hemen onu öldürürler. Fakat zehirli yemeği yeyince kendileri de öldüler. Altınlar da ortada kalıverir. Îsâ aleyhisselâm, diğer havarileri ile oradan geçerken, onların bu hâlini görerek: "İşte dünya! Gördünüz mü, netîce ne olmuş? Binâenaleyh bundan sakınınız." der.

Hikâye edildiğine göre; **Zülkarneyn** seyâhatinde bir memlekete uğradı. Halkın elinde dünya serveti nâmına bir şey yoktu. Geçimlerini sebze ile temîn ediyorlardı. Sebzelerini canlı malı korur gibi koruyorlardı. Kendilerine mezarlar kazmışlar, her gün mezarlarını temizler ve ibâdetlerini buralarda yaparlardı. Zülkarneyn bunların hükümdarlarını çağırttı. Hükümdar:

– "Ben kimseyi istemiyorum, beni isteyen yanıma gelir." dedi. Zülkarneyn bu sözü uygun buldu ve hükümdarın yanına giderek:

– *"Ben seni dâvet ettim, niye gelmedin?"* diye sordu. Hükümdar:

– “Sana bir ihtiyacım olsa gelirdim.” dedi. Bunun üzerin Zülkarneyn:

– *“Bu haliniz nedir, sizdeki bu hali kimsede görmedim?”* deyince hükümdar:

– “Evet, biz altın ve gümüşe kıymet vermiyoruz. Çünkü baktık ki, bunlardan bir miktar bir kimsenin eline geçerse, bu sefer daha fazlasını isteyecek ve huzuru bozulacak. Onun için dünyalık peşinde değiliz.” dedi. Zülkarneyn:

– *“Bu mezarlar nedir? Neden bunları kazıyor ve ibâdetlerinizi burada yapıyorsunuz?”* diye sordu. Hükümdar:

– “Dünyalık peşinde koşmamak için bunu böyle yaptık. Mezarları görüp de oraya gireceğimizi hatırlayınca her şeyden vazgeçeriz.” dedi. Zülkarneyn:

– *“Niçin sebzeden başka yiyeceğiniz yoktur? Hayvan yetiştirseniz; sütünden, etinden istifade etseniz olmaz mı?”* dedi. Hükümdar:

– “Önce mîdelerimizin hayvanlara mezar olmasını istemedik. Sonra bitkilerle geçimimizi sağlıyoruz. Zâten boğazdan aşağı geçtikten sonra hiç birinin tadını alamayız.” dedi. Sonra hükümdâr Zülkarneyn’in önüne kuru bir kelle getirdi:

– “Bu kellenin kim olduğunu biliyor musun?” dedi. Zülkarneyn:

– *“Bilmiyorum, anlat bakalım kimdir?”* dedi. Hükümdar:

– “Bu adam zâlim bir kıral idi. Allahu Teâlâ ona saltanat ve hükümranlık verdi. O da alabildiğine zulmetti. Allahu Teâlâ onu öldürdü, taş gibi oldu. Kıyâmette amelinin cezasını bulacaktır. Sonra bir kelle daha getirdi.

– "Bu da âdil ve dindar bir hükümdarın kellesidir. Bu da öldü. Kıyâmet günü amelinin mükâfatını görecektir." dedi. Sonra Zülkarneyn'in başını göstererek: "İşte bu kelle de bunlardan biridir. Bak bakalım, hangi yoldasın?" dedi. Bütün bunları dinleyen Zülkarneyn:

– *"Benimle gelir misin, seni kendime vezir ederim, servetime ortak olursun."* dedi. Hükümdar:

– "Hayır, ikimiz bir arada olamayız." dedi. Zülkarneyn bunun sebebini sorunca hükümdar:

– "Çünkü herkes senin düşmanın, benim ise dostumdur." dedi. Bunun da sebebini soran Zülkarneyn' e şöyle dedi:

– "Senin varlığından ve servetinden dolayı herkes sana husûmet eder, fakat benim yokluk ve fakirliğimden ötürü bana kimse husûmet etmez." dedi. Bütün bunları dinleyen Zülkarneyn, bu muhavereden ders alarak, hem de hayranlık içinde yanından ayrıldı.

Bütün bu hikâyeler ve önce anlattıklarımız, zenginliğin âfetlerini anlatmak için kâfi gelir zannederim.

Tevfik ve hidâyet Allah'tandır. Allah'ın lutf u keremiyle **"Mâl ve Cimriliğin Zemmi Kitâbı"** tamam oldu. Bunu Allah'ın izniyle **"Mevkî ve Riyâyı Zem Kitâbı"** tâkip edecektir.

كِتَابُ
ذَمِّ الجَاهِ وَالرِّيَاءِ

وهو الكتاب الثامن من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Mühlikât

SEKİZİNCİ KİTAB

CAH VE RİYÂNIN ZEMMİ

(KİTÂBU ZEMMİ'L-CAH VE'R-RİYÂ)

كتاب ذمّ الجاه والرّياء

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ علاَّمِ الغيوبِ ، المطَّلعِ علىٰ سرائرِ القلوبِ ، المتجاوزِ عنْ كبائرِ الذنوبِ ، العالمِ بما تُجِنُّهُ الضمائرُ مِنْ خفايا العيوبِ ، البصيرِ بسرائرِ النياتِ وخفايا الطوياتِ ، الذي لا يقبلُ مِنَ الأعمالِ إلا ما كمُلَ ووفىٰ ، وخلُصَ مِنْ شوائبِ الرِّياءِ والشركِ وصفا ، فإنَّهُ المنفردُ بالملكوتِ والملكِ ، وهوَ أغنى الأغنياءِ عنِ الشركِ ، والصلاةُ علىٰ محمدٍ وآلهِ وأصحابهِ المبرَّئينَ مِنَ الخيانةِ والإفكِ ، وسلَّمَ كثيراً .

أما بعد :

فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أخوفَ ما أخافُ علىٰ أمَّتي الرياءُ والشهوةُ الخفيةُ »⁽¹⁾ .

والرياءُ مِنَ الشهوةِ الخفيةِ التي هيَ أخفىٰ مِنْ دبيبِ النملةِ السوداءِ على الصخرةِ الصمَّاءِ في الليلةِ الظلماءِ ، ولذلكَ عجزَ عنِ الوقوفِ علىٰ غوائلِها

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١١١٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ١٢٢) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٣١٦) ، وروى ابن ماجه (٤٢٠٥) من حديث شداد بن أوس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن أخوف ما أتخوف علىٰ أمتي الإشراك بالله ؛ أما إني لست أقول : يعبدون شمساً ولا قمراً ولا وثناً ، ولكن أعمالاً لغير الله وشهوة خفية » .

سماسرةُ العلماءِ ، فضلاً عنْ عامَّة العبَّادِ والأتقياءِ ، وهوَ مِنْ أواخرِ غوائلِ النفسِ ، وبواطنِ مكايدِها ، وإنَّما يُبتلىٰ بهِ العلماءُ والعبَّادُ المشمِّرونَ عنْ ساقِ الجدِّ لسلوكِ سبيلِ الآخرةِ ؛ فإنَّهُمْ مهما قهروا أنفسَهُمْ وجاهدوها وفطموها عنِ الشهواتِ ، وصانوها عنِ الشبهاتِ ، وحملوها بالقهرِ علىٰ أصنافِ العباداتِ . . عجزَتْ نفوسُهُمْ عنِ الطمعِ في المعاصي الظاهرةِ الواقعةِ على الجوارحِ ، فطلبَتِ الاستراحةَ إلى التظاهرِ بالخيرِ ، وإظهارِ العملِ والعلمِ ، فوجدَتْ مخلصاً مِنْ مشقَّةِ المجاهدةِ إلىٰ لذَّةِ القبولِ عندَ الخلقِ ، ونظرِهِمْ إليها بعينِ الوقارِ والتعظيمِ ، فنازعَتْ إلىٰ إظهارِ الطاعةِ⁽١⁾ ، وتوصَّلَتْ إلى اطِّلاعِ الخلقِ ، ولمْ تقنَعْ باطِّلاعِ الخالقِ ، وفرحَتْ بحمدِ الناسِ ، ولمْ تقنعْ بحمدِ اللهِ وحدَهُ ، وعلمَتْ أنَّهُمْ إذا عرفوا تركَها للشهواتِ ، وتوقِّيَها للشبهاتِ ، وتحمُّلَها لمشاقِّ العباداتِ . . أطلقوا ألسنتَهُمْ بالمدحِ والثناءِ ، وبالغوا في التقريظِ والإطراءِ ، ونظروا إليها بعينِ التوقيرِ والاحترامِ ، وتبرَّكوا بمشاهدتِها ولقائِها ، ورغبوا في بركةِ دعائِها ، وحرصوا على اتباعِ رأيِها ، وفاتحوها بالخدمةِ والسلامِ ، وأكرموها في المحافلِ غايةَ الإكرامِ ، وسامحوها في البيعِ والمعاملاتِ ، وقدَّموها في المجالسِ ، وآثروها بالمطاعمِ والملابسِ ، وتصاغروا لها متواضعينَ ، وانقادوا لها في أغراضِها موقِّرينَ ، فأصابَتِ النفسُ في ذلكَ لذَّةً هيَ أعظمُ

---

(١) نازعت : اشتاقت ، وفي (أ) : (سارعت) بدل (نازعت) .

اللذَّاتِ ، وشهوةً هيَ أغلبُ الشهواتِ ، فاستحقرَتْ فيها تركَ المعاصي والهفواتِ ، واستلانَتْ خشونةَ المواظبةِ على العباداتِ ؛ لإدراكِها في الباطنِ لذَّةَ اللذاتِ ، وشهوةَ الشهواتِ .

فهو يظنُّ أنَّ حياتَهُ باللهِ وبعبادتِهِ المرضيَّةِ ، وإنَّما حياتُهُ بهٰذِهِ الشهوةِ الخفيةِ ، التي تعمىٰ عنْ دركِها العقولُ النافذةُ القويةُ ، ويرىٰ أنَّهُ مخلصٌ في طاعةِ اللهِ ، ومجتنبٌ لمحارمِ اللهِ ، والنفسُ قدْ أبطنَتْ هٰذهِ الشهوةَ ؛ تزيُّناً للعبادِ ، وتصنُّعاً للخلقِ ، وفرحاً بما نالَتْ مِنَ المنزلةِ والوقارِ ، وأحبطَتْ بذلكَ ثوابَ الطاعاتِ وأجورَ الأعمالِ ، وقدْ أثبتَتْ اسمَهُ في جريدةِ المنافقينَ ، وهوَ يظنُّ أنهُ عندَ اللهِ مِنَ المقربينَ .

وهٰذهِ مكيدةٌ للنفسِ لا يسلمُ مِنْها إلا الصديقونَ ، ومهواةٌ لا يرقىٰ عنها إلا المقربونَ ، ولذلكَ قيلَ : (آخرُ ما يخرجُ مِن رؤوسِ الصدِّيقينَ حبُّ الرئاسةِ)⁽¹⁾ .

وإذا كانَ الرياءُ هوَ الداءَ الدفينَ ، الذي هوَ أعظمُ شبكةٍ للشياطينِ . . وجبَ شرحُ القولِ في سببِهِ ، وحقيقتِهِ ، ودرجاتِهِ ، وأقسامِهِ ، وطرقِ معالجتِهِ ، والحذرِ مِنْهُ ، ويتضحُ الغرضُ مِنْهُ في ترتيبِ الكتابِ علىٰ شطرينِ .

* * *

---

(1) كما نقله القشيري وصاحب « القوت » . « إتحاف » (٨/ ٢٣٢) .

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur. O Allah ki bütün gaybları en mükemmel şekilde bilir. Kalplere ve gizli tuttuklarına muttalidir. Dilerse büyük günâhlardan da vazgeçer ve onları bağışlar. Sînelerde gizlenen kusurları bilir. Niyetlerin gizliliklerini, ve kalplerin derinliklerinde saklananları görür. O Allah ki, ancak riyâ ve şirk şâibesinden uzak, yalnız kendi rızâsı için yapılan hâlis ve kâmil amelleri kabul eder. Zîra melekût âleminde tek ve ortaklıktan müstağnî olan yalnız O'dur

Salât u selâm O'nun Rasûlü olan Muhammed aleyhisselâma, iftirâ ve hıyânetten uzak olan âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde:

إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلٰى أُمَّتِي الرِّيَاءُ وَالشَّهْوَةُ الْخَفِيَّةُ الَّتِي
هِيَ أَخْفٰى مِنْ دَبِيبِ النَّمْلَةِ السَّوْدَاءِ عَلَى الصَّخْرَةِ الصَّمَاءِ
فِي اللَّيْلَةِ الظَّلْمَاءِ

"Ümmetim için en çok korktuğum, gizli şehvet ve riyâdır. Zîra riyâ, gece karanlığında siyah taş üzerinde yürüyen kara karıncanın ayak şamatasından daha gizlidir."[1] buyurmuştur.

---

1. İbn Mâce ve Hâkim Şeddâd b. Evs'den farklı ifâdelerle rivâyet etmişlerdir. Hâkim sahîh olduğunu söylemiştir.

Bunun içindir ki, âbidler ve müttakîler şöyle dursun, en münekkid âlimler bile riyânın gailelerini bilmekten âciz kalmışlardır. Riyâ, nefis gailelerinin en sonlarından ve hîlelerinin en gizli taraflarındandır. Ciddî olarak âhiret yolcusu olan âbidler ve âlimler de bundan kurtulamamışlardır. Zîra bunlar mücâhede ile nefislerine galebe çalıp şehvetlerden ümîdini kestirdiği ve şüpheli şeylerden koruyup çeşitli ibâdetlere mecbur ettikleri vakit, artık nefisleri dış azalarını isyân ettirmekten ümidini keser, ilim ve amel ızhârı ile kendisini hayır yolunda göstererek istirahat etmek ister.

Halk nazarında mücâhede zorluğundan kurtulmuş olup artık iyilikleri kabullenmiş, zevkine ermiş olarak gözükür. Halk da onlara saygı ile bakar. Onlar da ibâdete koşar ve yaptıkları ibâdeti yalnız hâlikını bilmesi ile kifâyet etmez mahlûkatın da buna muttalî olmasını isterler. Yalnız Allahu Teâlâ'nın katında aldıkları mevkî ile iktifa etmez, yaratıkların da kendilerini övmesini isterler. Çünkü o nefis bilir ki insanlar, onun şehvetleri terk edip şüphelerden sakındığını ve ibâdetin meşakkatine tahammül ettiğini bildikleri vakit kendisini övecek, saygı ile anacak ve hattâ biraz da ileri gideceklerdir. Kendisine hürmet ve saygı ile bakacak, kendisiyle mülâkattan yümn ü bereket umacaklardır. Duâsına rağbet edecek, peşinden koşacak, ona hizmet edecek, her yerde onu hürmet ile anacak; bütün muâmelede kendisine kolaylık, öncelik tanıyacak; yemekte giymekte, oturmakta onu öne geçirecek, ona karşı hürmetle eğileceklerdir. Bu sûretle en büyük şehveti tadacak, en büyük zevke varacaktır. Artık günâhı terk etmek onun için ehemmiyetsiz bir şey olacak; ibâdetin zorluğu da ortadan kalkmış bulunacaktır.

Çünkü halkın nazarındaki îtibardan duyduğu zevk, bunların hepsini kendisine unutturacaktır. Öte yandan da ömrünün

Allahu Teâlâ'ya ibâdetle, Allah rızâsı uğrunda geçtiğini sanacaktır. Aslında hayatı, nefsinin bu gizli arzuları peşinde geçmektedir. Nefis ise itâat ve ibâdetinde, haramdan uzaklaşmasında gayesi halka gösteriş olduğunu, hareketlerinin yapmacık olduğunu gizler. Halkın yanında bulduğu îtibar ile sevinir de, yapmış olduğu tâat ve ibâdetlerin sevâbını mahveder. Adam, kendisini Allah'a yaklaşmış kullardan zannederken münâfıklar defterine kaydedilir de, bundan haberi bile olmaz.

İşte bu şeytanın bir hîlesidir ki, bundan ancak sıddîklar kurtulabilir. Bu öyle derin ve dar bir yoldur ki, bu yoldan ancak mukarrebler geçebilir. Bunun için denilmiştir ki; ileri gelen sıddîkların kalplerinden en son çıkan riyâset sevgisidir. Riyâ, şeytanın en büyük şebekesi olan gizli bir dert olduğu için riyânın sebebini, hakîkatini, derecelerini, kısımlarını; tedâvi çâreleri ile riyâdan kaçınmanın sebeplerini îzâh etmek îcap eder. Bütün bunları îzâh edebilmek için, mevzuu iki kısımda incelemek gerekir.

الشَّطْرُ الأَوَّلُ
في حبّ الجاه والشّهرة

وفيهِ بيانُ ذمِّ الشهرةِ ، وبيانُ فضيلةِ الخمولِ ، وبيانُ ذمِّ الجاهِ ، وبيانُ معنى الجاهِ وحقيقتِهِ ، وبيانُ السببِ في كونِهِ محبوباً حبّاً أشدَّ مِنْ حُبِّ المالِ ، وبيانُ أنَّ الجاهَ كمالٌ وهميٌّ وليسَ بكمالٍ حقيقيٍّ ، وبيانُ ما يُحمدُ مِنْ حُبِّ الجاهِ وما يُذمُّ ، وبيانُ السببِ في حبِّ المدحِ والثناءِ وكراهةِ الذمِّ ، وبيانُ العلاجِ في حُبِّ الجاهِ ، وبيانُ علاجِ حبِّ المدحِ ، وبيانُ علاجِ كراهةِ الذمِّ ، وبيانُ اختلافِ أحوالِ الناسِ في المدحِ والذمِّ .

فهيَ اثنا عشرَ فصلاً ، منها تنشأُ معاني الرياءِ ، فلا بدَّ مِنْ تقديمِها ، واللهُ الموفِّقُ للصوابِ بلطفِهِ ومنِّهِ وكرمِهِ .

* * *

بيان ذمّ الشّهرة وانتشار الصّيت

اعلمْ : أنَّ أصلَ الجاهِ هوَ انتشارُ الصِّيتِ والاشتهارُ ، وهوَ مذمومٌ ، بلْ المحمودُ الخمولُ ، إلا مَنْ شهرَهُ اللهُ تعالىٰ لنشرِ دينِهِ مِنْ غيرِ تكلُّفِ طلبِ الشهرةِ مِنْهُ .

قالَ أنسٌ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حسبُ

امرىءٍ مِنَ الشَّرِّ أنْ يشيرَ الناسُ إليهِ بالأصابعِ في دينِهِ ودنياهُ إلا مَنْ عصمَهُ اللهُ »[1] .

وقالَ جابرُ بنُ عبدِ اللهِ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بحسبِ المرءِ مِنَ الشرِّ ـ إلا مَنْ عصمَهُ اللهُ مِنَ السوءِ ـ أنْ يشيرَ الناسُ إليهِ بالأصابعِ في دينِهِ ودنياهُ ، إنَّ اللهَ لا ينظرُ إلىٰ صورِكُمْ ، ولكنْ ينظرُ إلىٰ قلوبِكُمْ وإلىٰ أعمالِكُمْ »[2] .

ولقدْ ذكرَ الحسنُ رحمهُ اللهُ للحديثِ تأويلاً لا بأسَ بهِ؛ إذْ روىٰ هـٰذا الحديثَ، فقيلَ لهُ : يا أبا سعيدٍ؛ إنَّ الناسَ إذا رأَوكَ . . أشاروا إليكَ بالأصابعِ ، قالَ : إنَّهُ لمْ يعنِ هـٰذا ، إنَّما عنىٰ بهِ المبتدعَ في دينِهِ ، والفاسقَ في دنياهُ[3] .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (تبذَّلْ ، لا تشتهرْ ، ولا ترفعْ شخصَكَ لتُذكرَ وتُعلَمَ ، واكتُمْ واصمُتْ . . تسلمْ ، تسرُّ الأبرارَ وتغيظُ الفجارَ)[4] .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٣٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٥٨٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٣١) ، وقوله صلى الله عليه وسلم : « إن الله لا ينظر إلىٰ صوركم . . . » رواه مسلم (٢٥٦٤) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه .

(٣) روى ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٣٢) عن الحسن مرسلاً : « حسب المرء من الشر أن يشار إليه بالأصابع في دينه ودنياه » ، وروىٰ قوله هنا عقبه (٣٣) ، قال الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص ١٢٠) بعد رواية حديث الحسن : (إنما يشار إليه في دين لأنه أحدث بدعة ومنكراً ، وفي دنيا أحدث منكراً من الكبائر) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٣٤) .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ : (ما صدقَ اللهَ مَنْ أحبَّ الشهرةَ)⁽¹⁾ .

وقالَ أيوبُ السختيانيُّ : (واللهِ ؛ ما صدقَ اللهَ عبدٌ إلا سرَّهُ ألا يُشعرَ بمكانِهِ)⁽²⁾ .

وعنْ خالدِ بنِ معدانَ أنَّهُ كانَ إذا كثُرَتْ حلقتُهُ . . قامَ مخافةَ الشهرةِ⁽³⁾ .

وعنْ أبي العاليةِ أنَّهُ كانَ إذا جلسَ إليهِ أكثرُ مِنْ ثلاثةٍ . . قامَ⁽⁴⁾ .

ورأىٰ طلحةُ قوماً يمشونَ معَهُ أكثرَ مِنْ عشرةٍ ، فقالَ : ذبابُ طمعٍ ، وفَراشُ نارٍ⁽⁵⁾ .

وقالَ سُليمُ بنُ حنظلةَ : بينا نحنُ حولَ أُبيِّ بنِ كعبٍ نمشي خلفَهُ ؛ إذْ رآهُ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ ، فعلاهُ بالدِّرَّةِ ، فقالَ : انظرْ يا أميرَ المؤمنينَ ما تصنعُ ، فقالَ : إنَّ هـٰذهِ ذلةٌ للتابعِ ، وفتنةٌ للمتبوعِ⁽⁶⁾ .

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٥٧٦) .

(2) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٣٥) .

(3) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٤٦) .

(4) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٤٧) .

(5) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٥٠) .

(6) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٥١) ، وقد أورد نصر بن مزاحم في « وقعة صفين » (٥٣٢) ، وروى الطبري في « تاريخه » (٥/ ٦٢) أن حرب بن شرحبيل ـ وكان ذا شأن في قومه ـ أقبل يمشي مع سيدنا علي رضي الله عنه وهو راكب ، فقال له علي : ارجع ، فإن مشي مثلك مع مثلي فتنة للوالي ومذلة للمؤمن .

وعنِ الحسنِ قالَ : خرجَ ابنُ مسعودٍ يوماً مِنْ منزلِهِ ، فاتَّبعَهُ أناسٌ ، فالتفَتَ إليهِمْ فقالَ : علامَ تتبعوني ؟ فواللهِ ؛ لوْ تعلمونَ ما أُغلقَ عليهِ بابي . . ما اتَّبعَني منكُمْ رجلانِ[1] .

وقالَ الحسنُ : (إنَّ خفقَ النعالِ حولَ الرجالِ قلَّما تثبتُ معَهُ قلوبُ الحمقىٰ)[2] .

وخرجَ الحسنُ ذاتَ يومٍ فاتبعَهُ قومٌ ، فقالَ : هلْ لكُمْ مِنْ حاجةٍ ؟ وإلا . . فما عسىٰ أنْ يبقيَ هـٰذا مِنْ قلبِ المؤمنِ ؟[3] .

ورُويَ أنَّ رجلاً صحبَ ابنَ محيريزٍ في سفرٍ ، فلمَّا فارقَهُ . . قالَ : أوصني ، قالَ : إنِ استطعتَ أنْ تَعْرِفَ ولا تُعْرفَ ، وتمشيَ ولا يُمشىٰ إليكَ ، وتسألَ ولا تُسألَ . . فافعلْ[4] .

وخرجَ أيوبُ في سفرٍ ، فتبعَهُ ناسٌ كثيرٌ ، فقالَ : لولا أنِّي أعلمُ أنَّ اللهَ يعلمُ مِنْ قلبي أنِّي لهـٰذا كارهٌ . . لخشيتُ المقتَ مِنَ اللهِ تعالىٰ[5] .

وقالَ معمرٌ : عاتبتُ أيوبَ علىٰ طولِ قميصِهِ ، فقالَ : إنَّ الشهرةَ فيما مضىٰ كانَتْ في طولِهِ ، وهيَ اليومَ في تشميرِهِ[6] .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٥٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٥٣) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٥٤) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٥٥) ، وفيه وفي (ب) : (ألا تعرف) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٥٩) ، وأيوب هو السختياني .

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٦١) .

وقالَ بعضُهُمْ : كنَّا معَ أبي قلابةَ ؛ إذْ دخلَ عليهِ رجلٌ عليهِ أكسيةٌ ، فقالَ : إيَّاكمْ وهٰذا الحمارَ النهَّاقَ . . يشيرُ بهِ إلىٰ طلبِ الشهرةِ⁽¹⁾ .

وقالَ الثوريُّ : (كانوا يكرهونَ الشهرتينِ ؛ الثيابَ الجيِّدةَ ، والثيابَ الرديئةَ ؛ إذِ الأبصارُ تمتدُّ إليهِما جميعاً)⁽²⁾ .

وقالَ رجلٌ لبشرِ بنِ الحارثِ : أوصني ، فقالَ : أَخمِلْ ذكرَكَ ، وطيِّبْ مطعمَكَ⁽³⁾ .

وكانَ حوشبٌ يبكي ويقولُ : بلغَ اسمي مسجدَ الجامعِ⁽⁴⁾ .

وقالَ بشرٌ : (ما أعرفُ رجلاً أحبَّ أنْ يُعرفَ إلا ذهبَ دينُهُ وافتَضَحَ)⁽⁵⁾ .

وقالَ أيضاً : (لا يجدُ حلاوةَ الآخرةِ رجلٌ يحبُّ أنْ يعرفَهُ الناسُ)⁽⁶⁾ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٦٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٦٤) ، وجاء النهي عن الشهرتين مرفوعاً كما رواه البيهقي في « الشعب » (٥٨٢١) وقد سئل صلى الله عليه وسلم : ما الشهرتان ؟ فقال : « رقة الثياب وغلظها ، ولينها وخشونتها ، وطولها وقصرها ، ولكن سداد فيما ذلك واقتصاد » .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٦٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٧٠) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٧٢) .

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٧٢) .

MEVKÎ VE ŞÖHRET SEVGİSİ

Bu mevzûda şöhretin zemmi, kapalı kalmanın fazîleti, mansıbın zemmi, hakikati ve servetten daha çok sevilmesinin sebebi, mevkîin gerçek kemâl olmayıp vehmî bir kemâl olduğu, mevkî sevgisinden methedilen ve zemmedilen kısımları, methedilmeyi sevmenin ve zemmedilmeyi sevmemenin sebepleri, mevkî ve mal sevgisinin tedâvi çâreleri, medh ile zemde insanların ayrılıkları anlatılacaktır ki, bunların tamamı on iki fasıldır. Riyâ hastalığı bunlardan doğar. Onun için önce bunları bilmek lâzımdır. Tevfîk ve hidâyet Allah'tandır.

ŞÖHRET VE ÜN SALMANIN ÂFETİ

Allah seni ıslâh etsin. Bilmiş ol ki, mevkî arzusu, şöhret ve ün kazanmak içindir. Bu ise mezmûmdur. Makbul olan, kapalı kalmaktır. Ancak şöhret peşinde olmaksızın Allahu Teâlâ'nın dînini yaymak uğrunda O'nun meşhur ettikleri bu hükmün dışındadır. Nitekim Enes'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)

حَسْبُ امْرِئٍ مِنَ الشَّرِّ أَنْ يُشِيرَ النَّاسُ إِلَيْهِ بِالْأَصَابِعِ فِي
دِينِهِ وَدُنْيَاهُ إِلَّا مَنْ عَصَمَهُ اللّٰهُ

"Dîninde olsun, dünyalığında olsun, parmak ucu ile gösterilmek, kula kötülük bakımından yeter. Allahu Teâlâ'nın korudukları müstesnâ."[2] buyurmuştur. Câbir b. Abdullah'ın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

بِحَسْبِ الْمَرِئِ مِنَ الشَّرِّ إِلَّا مَنْ عَصَمَهُ اللّٰهُ مِنَ السُّوءِ أَنْ
يُشِيرَ النَّاسُ إِلَيْهِ بِالْأَصَابِعِ فِي دِينِهِ وَدُنْيَاهُ إِنَّ اللّٰهَ لَا يَنْظُرُ
إِلٰى صُوَرِكُمْ وَلٰكِنْ يَنْظُرُ إِلٰى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ

"Dîninde ve dünyasında parmak ile gösterilmek, kötülük olarak kula yeter. Allahu Teâlâ'nın korudukları müstesnâ. Allahu Teâlâ sûretlerinize bakmaz; niyetlerinize, amellerinize bakar."[3] buyurmuştur.

---

[2] Beyhakî **"Şuabü'l-Îmân"** ında rivâyet etmiştir.

[3] Bu rivâyet, Câbir'den değil, Ebû Hureyre'den meşhûrdur. Taberânî de rivâyet etmiştir.

Hasan-ı Basrî, bu hadîsi rivâyet ettiği zaman, bunu şöyle tevîl etti: Kendisine sordular, hadîsten, insanlar seni gördükleri zaman parmakları ile göstermeleri mi murâd olunuyor? O, hayır, dinde bid'at ve dünyalıkta fısk sâhibi olan murâd olunuyor, dedi. Bu tevîlde de beis yoktur. Hz. Ali de: "Zillete düş, fakat şöhret isteme, anılmaktan kurtulmak için yükselme, bilgili ol, bilgiçlik taslama. Sükût etmesini bil ki, selâmet bulasın. Böyle yapmakla iyileri sevindirir, kötüleri kızdırmış olursun." demiştir.

İbrâhim b. Edhem: "Şöhret peşinde olan, Allah'a inanmamış sayılır." dedi.

Sahtiyânî de şöyle demiştir: "Vallahi, Allah'a inanan her kul, dâimâ bulunduğu yerin kapalı kalmasını ve bilinmemesini ister."

Hâlid b. Sa'dan da şöhretten korktuğu için etrâfında toplananlar çoğalınca hemen oradan ayrılırdı.

Ebû'l-Âliye de meclisine üç kişiden fazlası geldi mi hemen kalkardı. Aşere-i Mübeşşere'den olan Talha (r.a.), peşinden on kişinin gelmekte olduğunu görünce: "Tamahkâr sinekler ve ışık etrafında dönen kelebekler." derdi.

Süleym b. Hanzale şöyle anlatıyor: "Biz bir cemâat olarak Übeyy b. Kâ'b'ın ardında gidiyorduk. Bunu gören Ömer, elindeki tura ile Übeyy'e bir tâne vurdu. Übey:

– "Ne yapıyorsun, ya Ömer?" deyince Hazret-i Ömer:

– "Bu, sana uyanlara zillet; sana bir fitnedir. Yâni senin gururunu kırmak, ardından gelenleri îkaz içindir." demiştir.

Hasan-ı Basrî anlatıyor: Bir gün İbn Mes'ûd evinden çıkmıştı. Bir cemâat peşine takıldı. Onu tâkip ediyorlardı. O, bunlara dönerek: "Niçin peşimden geliyorsunuz? Yemin ederim ki, eğer benim kapalı taraflarımı bilseydiniz, ardımda iki kişiyi göremezdiniz." dedi.

Yine Hasan-ı Basrî bir gün yola çıkmıştı. Etrâfında toplanan kalabalığı görünce: "Bir işiniz varsa iyi, yoksa bu hâl insanın ahlâkını bozar." demiştir.

Rivâyete göre; adamın biri bir yolculukta İbn Muhayriz'e arkadaş olmuştu. Ayrılacağı zaman:

– "Bana bir öğüt ver." demişti. İbn Muhayriz de:

– "Mümkünse bil, fakat bilinme. Yürü, fakat peşinden kimse gelmesin. Sor, fakat mesûl olma." dedi.

Bir yolculuğa çıkan Eyyûb-i Sahtiyânî'yi kalabalık bir cemâat teşyî etmişti. Eyyûb: "Benim bu teşyîden hoşlanmadığımı Allahu Teâlâ'nın bildiğinde şüphem olsa. Allah'ın gazabına uğrayacağımdan şüphe ederdim." dedi.

Ma'mer diyor ki: "Eyyûb-i Sahtiyânî'nin uzun entari giymesinden dolayı kendisini azarlamıştım. O da, uzun etekli entari giymek, eskiden yaygın idi, şimdi değildir. Şimdi kısa etek yaygındır, dedi."

Zâtın biri de şöyle anlatıyor: "Bir gün Ebû Kulâbe'nin meclisinde bulunuyordum. Sırtında bir sürü elbise giymiş bir adam içeri girdi. Ebû Kulâbe, adamın şöhret için fazla elbise giydiğini kastederek: "Şu anıran eşeğe bakmayın." dedi."

İmâm Sevrî de büyük zâtların çok yeni, çok iyi elbise ile çok eski ve âdî elbise giymekten sakındıklarını, çünkü her ikisinin de ayrı ayrı şöhret vesîlesi olduğunu, nazar-ı dikkatleri üzerlerine çektiklerini söylerdi. Adamın biri **Bişr b. el-Hâris**'e:

– "Bana vasiyet et." dedi. Bişr:

– "Şöhretten sakın, temiz lokma yemeye gayret et." dedi.

Hûşib, adının Basra câmilerinde zikredildiğini duyduğu için, üzülerek ağlamıştır. Bişr el-Hafî de: "Şöhreti sevenin dîni gider, rezîl olur." demiştir. Yine Bişr: "Şöhreti seven kimse âhiretin zevkine eremez." demiştir. Allah hepsine rahmet etsin.

بيان فضيلة الخمول

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رُبَّ أشعثَ أغبرَ ذي طمرينِ ، لا يُؤبَهُ لهُ ، لوْ أقسمَ على اللهِ . . لأبرَّهُ ، مِنهُمُ البراءُ بنُ مالكٍ »[1] .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رُبَّ ذي طمرينِ ، لا يُؤبَهُ لهُ ، لوْ أقسَمَ على اللهِ . . لأبرَّهُ ، لوْ قالَ : اللَّهمَّ ؛ أسألُكَ الجنَّةَ . . لأعطاهُ الجنَّةَ ، ولمْ يعطِهِ مِنَ الدنيا شيئاً »[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ألاَ أدلُّكُمْ علىٰ أهلِ الْجنَّةِ ؟ كلُّ ضعيفٍ متضعَّفٍ ، لوْ أقسمَ على اللهِ . . لأبرَّهُ ، وأهلُ النَّارِ كلُّ مستكبرٍ جوَّاظٍ »[3] .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أهلَ الجنَّةِ كلُّ أشعثَ أغبرَ ذي طمرينِ لا يُؤبَهُ لهُ ، الذينَ إذا استأذنوا على الأمراءِ . . لمْ يُؤذَنْ لهُمْ ، وإذا خطبوا النساءَ . . لمْ يُنكحوا ، وإذا قالوا . . لمْ يُنصَتْ لقولِهِمْ ،

---

[1] رواه الترمذي (٣٨٥٤) ، وأصله عند مسلم (٢٦٢٢) .

[2] رواه تمام في « فوائده » (١٦٦٣) ، وقال الحافظ العراقي : (رواه ابن أبي الدنيا ، ومن طريقه أبو منصور الديلمي في « مسند الفردوس » بسند ضعيف) . « إتحاف » (٨/ ٢٣٥) .

[3] رواه البخاري (٤٩١٨) ، ومسلم (٢٨٥٣) .

حوائجُ أحدِهِمْ تتجلجلُ في صدرِهِ ، لوْ قُسِّمَ نورُهُ يومَ القيامةِ على الناسِ . . لوسعَهُمْ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ مِنْ أمَّتي مَنْ لوْ أتىٰ أحدَكُمْ فسألَهُ ديناراً . . لمْ يعطهِ إيَّاهُ ، ولو سألَهُ درهماً . . لمْ يعطِهِ إيَّاهُ ، ولوْ سألَهُ فلساً . . لمْ يعطِهِ إيَّاهُ ، ولوْ سألَ اللهَ تعالىٰ الجنَّةَ . . أعطاهُ إيَّاها ، ولوْ سألَهُ الدنيا . . لمْ يعطِهِ إيَّاها ، وما منعَها إيَّاهُ لهوانِهِ عليهِ ، ذو طمرينِ لا يُؤبَهُ لهُ ، لوْ أقسمَ على اللهِ . . لأبرَّهُ »(٢) .

ورُوِيَ أنَّ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ دخلَ المسجدَ ، فإذا هوَ بمعاذِ بنِ جبلٍ يبكي عندَ قبرِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ : ما يبكيكَ ؟ فقالَ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « إنَّ اليسيرَ مِنَ الرياءِ شركٌ ، وإنَّ اللهَ تعالىٰ يحبُّ الأتقياءَ الأخفياءَ ، الذينَ إنْ غابوا . . لمْ يُفقدوا ، وإنْ حضروا . . لمْ يُعرفوا ، قلوبُهُمْ مصابيحُ الهدىٰ ، ينجونَ مِنْ كلِّ غبراءَ مظلمةٍ »(٣) .

وقالَ محمدُ بنُ سويدٍ : قُحِطَ أهلُ المدينةِ ، وكانَ بها رجلٌ صالحٌ لا يُؤبَهُ لهُ ، لازمٌ لمسجدِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فبينَما هُمْ في دعائِهِمْ ؛ إذْ جاءَهُمْ رجلٌ عليهِ طِمرانِ خَلَقانِ ، فصلَّىٰ ركعتينِ ، وأوجزَ

---

(١) رواه البيهقي في « الشعب » (١٠٠٠٤ ، ١٠٠٠٥) ، وصدره : « إن ملوك أهل الجنة . . . » .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١) عن سالم بن أبي الجعد مرسلاً .

(٣) رواه ابن ماجه (٣٩٨٩) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٨) واللفظ له .

فيهما ، ثمَّ بسطَ يديهِ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ أقسمتُ عليكَ إلا أمطرتَ علينا الساعةَ ، فلمْ يردَّ يديهِ ، ولمْ يقطَعْ دعاءَهُ حتَّىٰ تغشَّتِ السماءُ بالغيمِ وأُمطروا ، حتَّىٰ صاحَ أهلُ المدينةِ مِنْ مخافةِ الغرقِ ، فقالَ : يا ربِّ ؛ إنْ كنتَ تعلمُ أنَّهُمْ قدْ اكتفَوا . . فارفعْ عنهُمْ ، فسكنَ ، وتبعَ الرجلُ صاحبَ المطرِ حتَّىٰ عرفَ منزلَهُ ، ثمَّ بكَّرَ إليهِ ، فخرجَ إليهِ ، فقالَ : إنِّي أتيتُكَ في حاجةٍ ، قالَ : وما هيَ ؟ قالَ : تخصُّني بدعوةٍ ، قالَ : سبحانَ اللهِ ؛ أنتَ أنتَ وتسألُني أنْ أخصَّكَ بدعوةٍ ! قالَ : ما الذي بلَّغَكَ ما رأيتُ ؟ قالَ : أطعتُ اللهَ فيما أمرَني ونهاني ، فسألتُهُ فأعطاني(١) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (كونوا ينابيعَ العلمِ ، مصابيحَ الهدىٰ ، أحلاسَ البيوتِ ، سُرُجَ الليلِ ، جُدُدَ القلوبِ ، خُلْقانَ الثيابِ ، تُعرفونَ في أهلِ السماءِ وتُخفَونَ في أهلِ الأرضِ)(٢) .

وقالَ أبو أمامةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ : إنَّ أغبطَ أوليائي عندي مؤمنٌ خفيفُ الحاذِ ، ذو حظٍّ مِنْ صلاةٍ ، أحسنَ عبادةَ ربِّهِ وأطاعَهُ في السِّرِّ ، وكانَ غامضاً في الناسِ لا يُشارُ إليهِ بالأصابعِ ، فمَنْ صبرَ علىٰ ذلكَ » قالَ : ثمَّ نقرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بيدِهِ وقالَ : « . . عُجِّلَتْ منيَّتُهُ ، وقلَّ تراثُهُ ، وقلَّتْ بواكيهِ »(٣) .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٦) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١١) .

(٣) رواه الترمذي (٢٣٤٧) ، وابن ماجه (٤١١٧) .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : أحبُّ عبادِ اللهِ إلى اللهِ الغرباءُ ، قيلَ : ومَنِ الغرباءُ ؟ قالَ : الفارُّونَ بدينِهِمْ ، يجتمعونَ يومَ القيامةِ إلىٰ عيسىٰ بنِ مريمَ عليهِ السلامُ[1] .

وقالَ الفضيلُ بنُ عياضٍ : بلغَني أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ في بعضِ ما يمُنُّ بهِ علىٰ عبدِهِ : (ألمْ أُنعمْ عليكَ ؟ ألمْ أسترْكَ ؟ ألمْ أخمِلْ ذكرَكَ ؟)[2] .

وكانَ الخليلُ بنُ أحمدَ يقولُ : (اللهمَّ ؛ اجعلْني عندَكَ مِنْ أرفعِ خلقِكَ ، واجعلْني عندَ نفسي مِنْ أوضعِ خلقِكَ ، واجعلْني عندَ الناسِ مِنْ أوسطِ خلقِكَ)[3] .

وقالَ الثوريُّ : (وجدتُ قلبي يصلحُ بمكةَ والمدينةِ مع قومٍ غرباءَ ، أصحابِ بُتوتٍ وعَباءٍ)[4] .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ : ما قرَّتْ عيني في الدنيا قطُّ إلا مرَّةً ، بتُّ ليلةً في بعضِ مساجدِ قرى الشامِ ، وكانَ بي البطنُ ، فجرَّني المؤذنُ برجلِي حتَّىٰ أخرجَني مِنَ المسجدِ[5] .

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٦) .

[2] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٧) .

[3] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢١) .

[4] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٢) ، وبتوت : جمع بتٌّ ، الطيلسان من خزٍّ ونحوه ، وهو كساء غليظ مهلهل مربع أخضر ، وقيل : هو من وبر وصوف ، وعباء ـ بفتح العين ـ : جمع عباءة .

[5] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٨) ، وهو ضمن خبر طويل ساقه اليافعي في « الإرشاد والتطريز » (ص ٣٠٣) .

وقالَ الفضيلُ : (إنْ قدرتَ ألا تُعرفَ . . فافعلْ ، وما عليكَ ألا تُعرفَ ؟ وما عليكَ ألا يُثنىٰ عليكَ ؟ وما عليكَ أنْ تكونَ مذموماً عندَ الناسِ إذا كنتَ محموداً عندَ اللهِ تعالىٰ ؟)(١) .

فهٰذهِ الأخبارُ والآثارُ تعرِّفُكَ مذمَّةَ الشهرةِ وفضيلةَ الخمولِ ، وإنَّما المطلوبُ بالشهرةِ وانتشارِ الصِّيتِ هوَ الجاهُ والمنزلةُ في القلوبِ ، وحبُّ الجاهِ هوَ منشأُ كلِّ فسادٍ .

* * *

فإنْ قلتَ : فأيُّ شهرةٍ تزيدُ علىٰ شهرةِ الأنبياءِ والخلفاءِ الراشدينَ وأئمةِ العلماءِ ؟! فكيفَ فاتَهُمْ فضيلةُ الخمولِ ؟

فاعلمْ : أنَّ المذمومَ طلبُ الشهرةِ ، فأمَّا وجودُها مِنْ جهةِ اللهِ تعالىٰ مِنْ غيرِ تكلُّفٍ مِنَ العبدِ . . فليسَ بمذمومٍ .

نعمْ ، فيهِ فتنةٌ على الضعفاءِ دونَ الأقوياءِ ، وذلكَ كالغريقِ الضعيفِ إذا كانَ معَهُ جماعةٌ مِنَ الغرقىٰ ، فالأولىٰ بهِ ألا يعرفَهُ أحدٌ منهُمْ ؛ فإنَّهُمْ يتعلَّقونَ بهِ فيضعفُ عنهُمْ ، فيهلكُ معَهُمْ ، وأمَّا القويُّ . . فالأولىٰ أنْ يعرفَهُ الغرقىٰ ليتعلَّقوا بهِ ، فينجيَهُمْ ويُثابَ علىٰ ذلكَ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٧) .

İNZİVÂNIN VE HALKIN GÖZÜNDEN DÜŞMENİN FAZÎLETİ

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) öyle buyurmuştur:

رُبَّ أَشْعَثَ أَغْبَرَ ذِي طِمْرَيْنِ لَا يُؤْبُهُ لَهُ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللّٰهِ
لَأَبَرَّهُ مِنْهُمُ الْبَرَاءُ بْنُ مَالِكٍ

"Nice saçı darmadağınık, toz toprak içinde eski elbiselere bürünmüş, kimsenin kıymet vermediği insanlar var ki, bunlar sözlerinde duran ciddî kimselerdir. Berâ b. Mâlik de bunlardan biridir."[4]

Yine İbn Mes'ûd'un (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

رُبَّ ذِي طِمْرَيْنِ لَا يُؤْبُهُ لَهُ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللّٰهِ لَأَبَرَّهُ لَوْ قَالَ
اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْجَنَّةَ لَأَعْطَاهُ الْجَنَّةَ وَلَمْ يُعْطِهِ مِنَ الدُّنْيَا
شَيْئًا

"Nice eski elbiseye bürünmüş, kendilerine kıymet verilmeyen insanlar var ki, verdiği sözde durur. Şâyet Allahu Teâlâ'dan cennet istese, Allahu Teâlâ ona cenneti verir, fakat dünyalıktan kendisine bir şey vermez."[5] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

---

4. Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.
5. Ebû Mansûr **"Müsned"** inde rivâyet etmiştir.

أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلٰى أَهْلِ الْجَنَّةِ؟ كُلُّ ضَعِيفٍ مُسْتَضْعَفٍ لَوْ
أَقْسَمَ عَلَى اللّٰهِ لَأَبَرَّهُ وَأَهْلُ النَّارِ كُلُّ مُتَكَبِّرٍ مُسْتَكْبِرٍ جَوَّاظٍ

"Size cennet ehlini bildireyim mi? (İnsanlar tarafından) hakîr görülen ve kendisini hakîr gören, buna rağmen yemîninde sâdık olan, verdiği sözde duran kimsedir. Cehennem ehli de her kibirlenen, büyüklenen, şişman, süslü püslü ve sallanarak gezen kimsedir."[6] Ebû Hureyre'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ أَهْلَ الْجَنَّةِ كُلُّ أَشْعَثَ أَغْبَرَ ذِي طِمْرَيْنِ لَا يُؤْبُهُ لَهُ الَّذِينَ
إِذَا اسْتَأْذَنُوا عَلَى الْأُمَرَاءِ لَمْ يُؤْذَنْ لَهُمْ وَإِذَا خُطِبُوا النِّسَاءَ لَمْ
يُنْكَحُوا وَإِذَا قَالُوا لَمْ يُنْصَتْ لِقَوْلِهِمْ حَوَائِجُ أَحَدِهِمْ تَتَخَلْخَلُ
فِي صَدْرِهِ لَوْ قُسِّمَ نُورُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلَى النَّاسِ لَوَسِعَهُمْ

"Şüphesiz cennet ehli, her saçı sakalı karışık, dağınık, üstü başı toz toprak içinde, eski elbiseye bürünmüş, nazar-ı îtibâra alınmayan kimselerdir ki, büyüklerin huzuruna girmek isteseler, kabul edilmezler. Evlenmek isteseler kimse kız vermez, konuşsalar kimse dinlemez. Her birinin ihtiyacı göğsünde deprenir durur. İşte bunların nûru kıyâmet halkına taksîm edilecek olsa hepsine yeterdi."[7]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ مِنْ أُمَّتِي مَنْ لَوْ أَتٰى أَحَدَكُمْ يَسْأَلُهُ دِينَارًا لَمْ يُعْطِهِ إِيَّاهُ
وَلَوْ سَأَلَهُ دِرْهَمًا لَمْ يُعْطِهِ إِيَّاهُ وَلَوْ سَأَلَهُ فَلْسًا لَمْ يُعْطِهِ إِيَّاهُ

---

[6] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[7] Taberânî **"Evsat"**ında sahîh sened ile rivâyet etmiştir.

وَلَوْ سَأَلَ اللّٰهَ الْجَنَّةَ لَأَعْطَاهُ إِيَّاهَا وَلَوْ سَأَلَهُ الدُّنْيَا لَمْ يُعْطِهِ
إِيَّاهَا وَمَا مَنْعُهَا إِيَّاهُ إِلَّا لَهِوَانِهَا عَلَيْهِ رُبَّ ذِي طِمْرَيْنِ لَا
يُؤْبَهُ لَهُ لَوْ أَقْسَمَ عَلَى اللّٰهِ لَأَبَرَّهُ

“Ümmetimden öyle kimseler var ki, sizden birinizden bir altın, bir gümüş veyâ bir metelik istese, onu vermezdiniz. Allah’tan cenneti istese Allah cenneti verir, fakat dünyalık istese onu vermezdi. Dünyalığı vermemesi, kıymetsiz olduğu içindir. Nice eski elbiselere bürünmüş kıymet verilmeyen kimseler var ki, Allah adına bir söz verse, sözünden dönmez.”[8] buyurmuştur.

Bir defa Hz. Ömer mescide girdiğinde Muaz b. Cebel’i Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in kabr-i şerîfi başında ağlar vaziyette gördü. Sebebini suâl edince Muaz, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

إِنَّ الْيَسِيرَ مِنَ الرِّيَاءِ شِرْكٌ وَإِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْأَتْقِيَاءَ الْأَخْفِيَاءَ
الَّذِينَ إِنْ غَابُوا لَمْ يُفْتَقَدُوا وَإِنْ حَضَرُوا لَمْ يُعْرَفُوا قُلُوبُهُمْ
مَصَابِيحُ الْهُدٰى يَنْجُونَ مِنْ كُلِّ غَبْرَاءَ مُظْلِمَةٍ

“Riyânın azı da şirktir. Allahu Teâlâ, bilinmeyen, gizli kalan müttakîleri sever. Onlar ki, yokluklarında aranmaz, varlıklarında bilinmezler. Onların kalpleri hidâyet nuru saçar. Her karanlık, tozlu yollardan bu sâyede kurtulurlar.”[9] buyurduğunu duymuştum da onun için ağlıyorum, dedi.

Muhammed b. Süveyd anlatıyor: “Bir defa Medîne’de kıtlık ve uzun süren bir kuraklık olmuştu. Millet rahmet duâsı yapıyordu. Bu sırada iki eski elbiseye bürünmüş sâlih, fakat kimsenin katında bir kıymeti olmayan bir adam geldi. Acele olarak iki rekât namaz kıldı. Akabinde ellerini kaldırarak:

---

[8] Taberânî **“Evsat”** ında sahih sened ile rivâyet etmiştir.
[9] Taberânî ve Hâkim rivâyet ettiler. Hâkim, sahîh olduğunu söyledi.

– "Ya Rabbî, vallahi rahmetini yağdırmadan elimi indirmem." dedi ve der'akab gökyüzü bulutlandı. Bardaktan boşanırcasına rahmet yağmaya başladı. Hattâ halk bu sefer sel felâketinden endîşe etmeye başladı. Bunun üzerine adam:

– "Yâ Rabbî, artık yağmuru kes." dedi. Ve rahmet dindi. Bunun farkına varan cemâat içerisindeki sâlih bir zât, adamı tâkip ederek evini öğrendi. Sabahleyin erkenden adamın kapısını çaldı. Adam:

– "Ne var?" diye sordu. O zât:

– "Sen dâvet ettin, ben de geldim." dedi. Adam:

– "Böyle bir şey yok, ne istiyorsan onu söyle." dedi. O zât:

– "Bu mertebeye nasıl erdin, onu öğrenmek istiyorum." dedi. Adam:

– Allah'ın emrini yerine getirdim, yasaklarından kaçındım. O da dileğimi kabul etti." dedi."

İbn Mes'ûd (r.a.): "İlmin kaynağı ve hidâyetin ışığı olunuz. Evinizde oturun, gece ibâdetle evinizi nurlandırın, gönüllerinizden mâsivâyı çıkarın, fazla süslenmeyin, iki eski elbise yeter. Böyle yapmakla mülk âleminden saklanır, melekût âleminde bilinmiş olursunuz." dedi. Ebû Umâme'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ أَغْبَطَ أَوْلِيَائِي عَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَفِيفُ الْحَانِ ذُو حَظٍّ مِنْ
صَلَاةٍ أَحْسَنَ عِبَادَةَ رَبِّهِ وَأَطَاعَهُ فِي السِّرِّ وَكَانَ غَامِضًا فِي

النَّاسِ لَا يُشَارُ إِلَيْهِ بِالْأَصَابِعِ ثُمَّ صَبَرَ عَلٰى ذٰلِكَ (ثُمَّ نَقَرَ بِيَدِهٖ فَقَالَ) عُجِّلَتْ مَنِيَّتُهُ وَقَلَّ تُرَاثُهُ وَقَلَّتْ بَوَاكِيهِ

“En çok gıpta edilecek dostlarım serveti az, namazı çok, âdeti güzel olan kulumdur. Öyle ki ibâdetini gizli yapar, meşhur olup parmakla gösterilmez. Bu hale sabırla devam eder.” buyurduktan sonra eli ile işâret ederek *“Dünyaya karşı alâkasız ve âhiretle alâkalı olduğu için ölümü kolay, serveti az ve âile efrâdı, dost ve ahbâbı fazla olmadığı için ağlayanı da az olur.”*[10]

Abdullah b. Ömer (r.a.) da: “Allah’ın kullarından Allah katında en sevimli ve makbul olanı gariplerdir.” dedi. “Garipler kimdir?” suâline ise: “Dînleri uğrunda yurtlarından uzaklaşanlardır. İşte bunlar kıyamet günü Îsâ aleyhisselâmın bayrağı altında toplanacaklardır.” dedi.

Fudayl b. Iyaz diyor ki: Duyduğuma göre Allahu Teâlâ bâzı kimselere: “Ben sana şu nîmetleri vermedim mi, kusurlarını gizlemedim mi, seni insanların gözünden saklamadım mı?” buyuracaktır.

Halil b. Ahmed de: “Allahım, katında beni en yükseklerden, kendi nazarımda en alçaklardan, halkın nazarında ise orta dereceli insanlardan kıl.” diye duâ ederdi.

Sevrî de şöyle diyor: “Ben gönlümü, Mekke, ile Medîne’deki günlük hayat ile geçinenler arasında rahat eder buldum.”

İbrâhim b. Edhem diyor ki: “Bir defa olsun, gözüm dünyada huzur bulmadı. Bir defa Şam kasabalarından bir kasabanın câmiinde yatıp uyumuştum. Bağırsaklarım bozulmuştu. Ses du-

---

10. Tirmizî ve İbn Mâce rivâyet etmişlerdir.

yuldu. Hemen müezzin ayağımdan çekerek beni câmiden dışarı attı."

Fudayl: "Mümkün mertebe meşhur olmamaya gayret eyle. Zîra bilinmemek senin aleyhinde olmadığı gibi medh u senâ edilmemek de senin aleyhinde değildir. Hattâ Allah katında kıymetin olduğu zaman, insanlar tarafından zemmedilmekte de sana bir zarar yoktur." dedi.

Bütün anlatmış olduğumuz bu eser ve haberler, şöhretin âfetini, kapalı kalmanın makbuliyetini sana anlatmıştır. Şöhretten maksat, insanların kalbinde mevkî sâhibi olmaktır. Mevkî sevgisi ise her kötülüğün başıdır.

Şâyet peygamberlerin, Hulefâ-i Râşidîn ve dîn âlimlerinin şöhretinden daha büyük şöhret olur mu? Bunlar kapalı kalmanın fazîletini nasıl olur da kaybederler? dersen;

Bilmiş ol ki; mezmûm olan, şöhret peşinde koşmaktır. Ama kulun bir dahli olmadan Allahu Teâlâ'nın teşhîri ile meşhur olması mezmûm değildir. Esâsında şöhrette fitne, zayıf irâdeli olanlar içindir. Yoksa kuvvetli irâdeye sâhip olanlar şöhrete kıymet vermezler. Zayıf irâdeli kimseler denize düşen ve yüzme bilmeyen zayıf irâdeli insanlar gibidir. Yanlarında daha başkaları da bulunduğu vakit, iyisi onların onu bilmemeleridir. Çünkü onlar, onu kurtarmaya koştukları vakit, onları da zayıflatır ve beraber batarlar. Fakat kuvvetli olanı etrâfındakiler bilmeli ki, o kendi kuvvetiyle onları da kurtarır ve mükâfat kazanır.

بيان ذم حب الجاه

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ تِلْكَ ٱلدَّارُ ٱلْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِى ٱلْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا ﴾ ، جمعَ بينَ إرادةِ الفسادِ والعلوِّ ، وبيَّنَ أنَّ الدارَ الآخرةَ للخالي عنِ الإرادتينِ جميعاً .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ مَن كَانَ يُرِيدُ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَٰلَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ ۞ أُو۟لَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِى ٱلْءَاخِرَةِ إِلَّا ٱلنَّارُ ۖ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا۟ فِيهَا وَبَٰطِلٌ مَّا كَانُوا۟ يَعْمَلُونَ ﴾ .

وهٰذا أيضاً متناولٌ بعمومِهِ لحبِّ الجاهِ ؛ فإنَّهُ أعظمُ لذةٍ مِنْ لذاتِ الحياةِ الدنيا ، وأكثرُ زينةٍ مِنْ زينتِها .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبُّ المالِ والجاهِ ينبتانِ النفاقَ في القلبِ كما يُنبتُ الماءُ البقلَ » .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما ذئبانِ ضاريانِ أُرسلا في زريبةِ غنمٍ بأكثرَ فساداً مِنْ حبِّ الشرفِ والمالِ في دينِ الرجلِ المسلمِ »(١) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٣٧٦) من حديث كعب بن مالك رضي الله عنه بلفظ : « ما ذئبان جائعان أرسلا في غنم بأفسد لها من حرص المرء على المال والشرف لدينه » ، وبنحو لفظ المصنف مروي عند الطبراني في « الأوسط » (٦٢٧٥) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لعليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : « إنَّما هلاكُ الناسِ باتِّباعِ الهوىٰ وحبِّ الثناءِ »(١) .

نسألُ اللهَ العفوَ والعافيةَ بمنِّهِ وكرمِهِ .

* * *

---

(١) تقدم معناه ، وهو حديث : « ثلاث مهلكات : شحٌّ مطاع ، وهوىً متبع ، وإعجاب المرء برأيه » .

MANSIB SEVMENİN ZEMMİ

Allahu Teâlâ:

تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذٖينَ لَا يُرٖيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا

“Bu âhiret yurdunu, yeryüzünde böbürlenmeyi ve bozgunculuğu istemeyen kimselere veririz.” (Kasas sûresi, 28/83) buyurdu ve fesat koparmak ile üstünlük sağlamak için çalışmayı bir tuttu da âhiretin, bu iki irâdeden hâlî olan kimselere verileceğini bildirdi. Diğer âyet-i celîlede de şöyle buyrulmuştur:

مَنْ كَانَ يُرٖيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزٖينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فٖيهَا وَهُمْ فٖيهَا لَا يُبْخَسُونَ. أُولٰئِكَ الَّذٖينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فٖيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ

“Kim (yalnız) **dünya hayatını ve onun zînet** (ve ihtişâm)**ını arzu ederse, onların yaptıklarının** (çalıştıklarının) **karşılığını burada tamamen öderiz. Onlar bu hususta bir eksikliğe de uğratılmazlar. Onlar öyle kimselerdir ki âhirette kendilerine ateşten başkası yoktur.** (Dünyada) **işledikleri şeyler** (hattâ iyilikler) **orada boşa gitmiştir. Zâten** (onların) **yapageldikleri hep boştur.”** (Hûd sûresi, 11/15-16) Bu âyet-i celîle de umumî mânâda mevkî sevgisini içine alır. Çünkü dünya zevklerinin en üstünü ve zînetlerinin en iyisidir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

حُبُّ الْمَالِ وَالْجَاهِ يُنْبِتَانِ النِّفَاقَ فِي الْقَلْبِ كَمَا يُنْبِتُ
الْمَاءُ الْبَقْلَ

"Su, bakliyâtı (topraktan) *bitirdiği gibi, mal ve mevkî sevgisi de kalpte nifâkı bitirir."*[11] Diğer hadîste: *"Aç olan iki kurdun saldırdıkları bir koyun sürüsüne verdikleri zarar; mal ve şeref sevgisinin Müslüman olan kimsenin dînine verdiği zarar kadar değildir."*[12] buyrulmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"İnsanların helâki, arzuları peşinden gitmek ve medh u senâyı sevmektendir."* buyurdu.[13]

Allah'tan lutf u keremiyle afv u âfiyet dileriz.

---

[11] Yukarıda geçmiştir.

[12] Yukarıda geçmiştir.

[13] Yukarıda geçmiştir.

بيان معنى الجاه وحقيقته

اعلمْ : أنَّ الجاهَ والمالَ هما ركنا الدنيا .

ومعنى المالِ : ملكُ الأعيانِ المنتفعِ بها .

ومعنى الجاه : ملكُ القلوبِ المطلوبِ تعظيمُها وطاعتُها .

وكما أنَّ الغَنيَّ هوَ الذي يملكُ الدراهمَ والدنانيرَ ؛ أيْ : يقدرُ عليهما ؛ ليتوصَّلَ بهما إلى الأغراضِ والمقاصدِ وقضاءِ الشهواتِ وسائرِ حظوظِ النفسِ . . فكذلكَ ذو الجاهِ ، هوَ الذي يملكُ قلوبَ الناسِ ؛ أيْ : يقدرُ علىٰ أنْ يتصرَّفَ فيها ؛ ليستعملَ بواسطتِها أربابَها في أغراضِهِ ومآربِهِ ، وكما أنَّه يكتسبُ الأموالَ بأنواعٍ مِنَ الحرفِ والصناعاتِ . . فكذلكَ يكتسبُ قلوبَ الخلقِ بأنواعٍ مِنَ المعاملاتِ ، ولا تصيرُ القلوبُ مسخَّرةً إلا بالمعارفِ والاعتقاداتِ ، فكلُّ مَنِ اعتقدَ القلبُ فيهِ وصفاً مِنْ أوصافِ الكمالِ . . انقادَ لهُ ، وتسخَّرَ لهُ بحسبِ قوَّةِ اعتقادِهِ ، وبحسبِ درجةِ ذلكَ الكمالِ عندَهُ ، وليسَ يُشترطُ أنْ يكونَ الوصفُ كمالاً في نفسِهِ ، بلْ يكفي أنْ يكونَ كمالاً عندَهُ وفي اعتقادِهِ .

وقدْ يعتقدُ ما ليسَ كمالاً كمالاً ، ويذعنُ قلبُهُ للموصوفِ بهِ انقياداً ضرورياً بحسبِ اعتقادِهِ ؛ فإنَّ انقيادَ القلبِ حالٌ للقلبِ ، وأحوالُ القلوبِ تابعةٌ لاعتقاداتِ القلوبِ وعلومِها وتخيلاتِها ، وكما أنَّ محبَّ المالِ يطلبُ

ملكَ الأرقاءِ والعبيدِ . . فطالبُ الجاهِ يطلبُ أنْ يسترقَّ الأحرارَ ويستعبدَهُمْ ، ويملكَ رقابَهُمْ بملكِ قلوبِهِمْ ، بلِ الرِّقُّ الذي يطلبُهُ صاحبُ الجاهِ أعظمُ ؛ لأنَّ المالكَ يملكُ العبدَ قهراً والعبدُ متأبٍّ بطبعِهِ ، ولوْ خُلِّيَ ورأيَهُ . . انسلَّ عنِ الطاعةِ ، وصاحبُ الجاهِ يطلبُ الطاعةَ طوعاً ، ويبغي أنْ يكونَ لهُ الأحرارُ عبيداً بالطبعِ والطوعِ معَ الفرحِ بالعبوديةِ والطاعةِ لهُ ، فما يطلبُهُ فوقَ ما يطلبُهُ مالكُ الرِّقِّ بكثيرٍ .

فإذاً ؛ معنى الجاهِ : قيامُ المنزلةِ في قلوبِ الناسِ ؛ أيِ : اعتقادُ القلوبِ لنعتٍ مِنْ نعوتِ الكمالِ فيهِ ، فبقدْرِ ما يعتقدونَ مِنْ كمالِهِ تذعنُ لهُ قلوبُهُمْ ، وبقدْرِ إذعانِ القلوبِ تكون قدرتُهُ على القلوبِ ، وبقدْرِ قدرتِهِ على القلوبِ يكونُ فرحُهُ وحبُّهُ للجاهِ .

فهـٰذا هوَ معنى الجاهِ وحقيقتُهُ ، ولهُ ثمراتٌ ؛ كالمدحِ والإطراءِ ، فإنَّ المعتقدَ للكمالِ لا يسكتُ عنْ ذكرِ ما يعتقدُهُ ، فيثني عليهِ ، وكالخدمةِ والإعانةِ ؛ فإنَّهُ لا يبخلُ ببذْلِ نفسِهِ في طاعتِهِ بقدْرِ اعتقادِهِ ، فيكونُ سخرةً لهُ مثلَ العبدِ في أغراضِهِ ، وكالإيثارِ ، وتركِ المنازعةِ ، والتعظيمِ والتوقيرِ ؛ بالمفاتحةِ بالسلامِ ، وتسليمِ الصدرِ في المحافلِ ، والتقديمِ في جميعِ المقاصدِ .

فهـٰذهِ آثارٌ تصدرُ عنْ قيامِ الجاهِ في القلبِ ، ومعنىٰ قيامِ الجاهِ في القلبِ : اشتمالُ القلوبِ على اعتقادِ صفاتِ الكمالِ في الشخصِ ؛ إمَّا

بعلمٍ ، أوْ عبادةٍ ، أوْ حسنِ خلقٍ ، أو نسبٍ ، أو ولايةٍ ، أو جمالٍ في صورةٍ ، أوْ قوةٍ في بدنٍ ، أوْ شيءٍ ممَّا يعتقدُهُ الناسُ كمالاً ، فإنَّ هـٰذهِ الأوصافَ كلَّها تعظِّمُ محلَّهُ في القلوبِ ، فتكونُ سبباً لقيامِ الجاهِ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

MANSIBIN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; câh ve mal dünyanın iki direğidir. Malın mânâsı, kendilerinden istifâde edilen maddelere sâhip olmak. Câhın mânası ise gönülleri hürmetle kendisine rabtedip itâat ettirmektir. Zengin demek bütün arzu, istek ve maksatlarını yerine getirebilmek için altın ve gümüşe sâhip olan kimse demek olduğu gibi, câh (mevki ve mansıb) demek de, insanları, maksat ve arzularına hizmet ettirmek için, onların gönüllerine mâlik olmak demektir. Servet, çeşitli zirâat ve sanatla elde edildiği gibi, gönüller de çeşitli muâmelelerle teshîr edilir. Gönüller, muhtelif ilim ve îtikadlarla insanlara bağlanır. Bir gönül bir adamda bir kemâl vasfı bulunduğuna inandığı takdirde, ona ister istemez bağlanır. Bu îtikad, bu kemâl nispetinde merbûtiyet kuvvet kesbeder. Bu kemâlin, bizâtihî bir kemâl ve olgunluk olması şart değildir. O adamın inancına göre kemâl sayılması kâfidir. Hattâ, bâzen aslında kemâl olmayan, adamın kendi inancına göre kemâl sayılabilir de, o vasfa sâhip olana gönlü meyleder. Bu merbûtiyet, bağlanış; kalbin hallerinden olduğu için, irâde dışı ve zarûrîdir.

Kalbin halleri ise kalbin ilim, îtikad ve hayallerine tâbidir. Servet âşıkları köle edinmek sevdâsında oldukları gibi, mevki âşıkları da hür insanları emirlerine almak, onları irâdeleri tahtında bulundurup, kendilerine bağlamak isterler. Onların gönüllerini kendilerine çevirmekle, onları irâdelerine tutmak peşinde koşarlar. Bu bakımdan mevkî sâhiplerinin istedikleri, servet sâhiplerinin istediklerinden daha mühimdir. Çünkü servet sâhipleri aslında köle olarak sanılan insanları, zoraki emirleri altına almak isterler. Köle, tabiatından efendisine bağlanmak istemez, fakat kurtulamadığı için zoraki hizmet eder. Eğer köleyi serbest bıraksan, efendisine bir yudum su bile vermek istemez. Fakat mevkî sâhibi öyle değil; o, hür olan insanları kendi istek ve ihtiyarları ile kendisine itâat ettirmek ve bunu bir zevk addetmelerini ister. Bu bakımdan mevkî sâhibinin insanlardan istediği, servet sâhiplerinin insanlardan istediklerinden çok daha mühimdir. Demek oluyor ki; câh demek, insanların gönüllerinde mevkî sâhibi olmak demektir. Yâni insanların onda bir kemâl bulduğuna inanmalarını temîn etmektir.

İşte câhın mânası budur. Bunun meyveleri de vardır. Medh ve medihde mübalâğa gibi. Zîra kemâl inancında olan, inandığı şeyden susmaz ve durmadan onu över. Çünkü adam îtikad ve merbûtiyeti nisbetinde çekinmeden ona hizmet etmek ister. Âdetâ kendi ihtiyaçlarında olduğu gibi onun da ihtiyaçlarında ona bağlanır. Ayrıca îsâr yâni onu kendisine tercîh ve onunla münâkaşa etmemek, ona hürmetkâr olmak, önce selâm vermek, onu öne geçirmek ve bütün maksatlarında onu tercîh eder. İşte bunlar, câhın kalp üzerindeki tesîridir. Câhın kalpte bulunmasının mânası, gönüllerin bir şahısta kemâlin varlığına inanmasıdır. Bu kemâl ilim, amel, güzel ahlâk, asâlet, velâyet, hüsn-ü cemâl, kuvvetlilik veyâ insanların kemâl saydıkları her hangi bir şey olabilir. Bütün bu vasıflar, hürmeti icâb ettiren şeylerdir ve câhın kıyâmına sebeptir. Daha iyisini Allahu Teâlâ bilir.

بيان سبب كون الجاه محبوباً بالطبع حتىٰ لا يخلو عنه قلب إلا بشديد المجاهدة

اعلمْ : أنَّ السببَ الذي يقتضي كونَ الذهبِ والفضةِ وسائرِ أنواعِ الأموالِ محبوباً . هوَ بعينِهِ يقتضي كونَ الجاهِ محبوباً .

بلْ يقتضي أنْ يكونَ أحبَّ مِنَ المالِ ، كما يقتضي أنْ يكونَ الذهبُ أحبَّ مِنَ الفضةِ مهما تساويا في المقدارِ ، وهوَ أنَّكَ تعلمُ أنَّ الدراهمَ والدنانيرَ لا غرضَ في أعيانِها ؛ إذْ لا تصلحُ لمطعمٍ ولا مشربٍ ولا منكحٍ ولا ملبسٍ ، وإنَّما هيَ والحصباءُ بمثابةٍ واحدةٍ ، ولكنَّها محبوبةٌ لأنَّها وسيلةٌ إلىٰ جميعِ المحابِّ ، وذريعةٌ إلىٰ قضاءِ الشهواتِ ، فكذلكَ الجاهُ ؛ لأنَّ معنى الجاهِ ملكُ القلوبِ ، وكما أنَّ ملكَ الذهبِ والفضةِ يفيدُ قدرةً يتوصَّلُ الإنسانُ بها إلىٰ سائرِ أغراضِهِ . فكذلكَ ملكُ قلوبِ الأحرارِ والقدرةُ على استسخارِها يفيدُ قدرةً على التوصُّلِ إلىٰ جميعِ الأغراضِ .

فالاشتراكُ في السببِ اقتضى الاشتراكَ في المحبةِ ، وترجيحُ الجاهِ على المالِ اقتضىٰ أنْ يكونَ الجاهُ أحبَّ مِنَ المالِ .

* * *

ولملكِ القلوبِ ترجيحٌ علىٰ ملكِ المالِ مِنْ ثلاثةِ أوجهٍ :

الأوَّلُ : أنَّ التَّوصُّلَ بالجاهِ إلى المالِ أيسرُ مِنَ التوصُّلِ بالمالِ إلى

الجاهِ ، فالعالمُ أوِ الزاهدُ الذي تقرَّرَ لهُ جاهٌ في القلوبِ لوْ قصدَ اكتسابَ المالِ . . تيسَّرَ لهُ ؛ فإنَّ أموالَ أربابِ القلوبِ مسخرةٌ للقلوبِ ، ومبذولةٌ لمَنِ اعتقدَ فيهِ الكمالَ ، وأمَّا الرجلُ الخسيسُ الذي لا يتَّصفُ بصفةِ كمالٍ إذا وجدَ كنزاً ، ولمْ يكنْ لهُ جاهٌ يحفظُ مالَهُ ، وأرادَ أنْ يتوصَّلَ بالمالِ إلى الجاهِ . . لمْ يتيسَّرْ لهُ .

فإذاً ؛ الجاهُ آلةٌ ووسيلةٌ إلى المالِ ، فمَنْ ملكَ الجاهَ . . فقدْ ملكَ المالَ أيضاً ، ومَنْ ملكَ المالَ . . لمْ يملكِ الجاهَ بكلِّ حالٍ ، فلذلكَ صارَ الجاهُ أحبَّ .

* * *

الثاني : هوَ أنَّ المالَ معرَّضٌ للبلوىٰ والتلفِ ؛ بأنْ يُسرقَ ويُغصبَ ، ويَطمعَ فيهِ الملوكُ والظلمةُ ، ويحتاجُ فيهِ إلى الحفظةِ والحرَّاسِ والخزائنِ ، وتتطرَّقُ إليهِ أخطارٌ كثيرةٌ ، وأمَّا القلوبُ إذا مُلكَتْ . . لمْ تتعرَّضْ لهٰذهِ الآفاتِ ، فهيَ على التحقيقِ خزائنُ عتيدةٌ لا يقدرُ عليها السرَّاقُ ، ولا تتناولُها أيدي النُّهابِ والغُصَّابِ ، وأثبتُ الأموالِ العقارُ ، ولا يُؤمنُ فيهِ الغصبُ والظلمُ ، ولا يستغني عنِ المراقبةِ والحفظِ ، وأمَّا خزائنُ القلوبِ . فهيَ محفوظةٌ محروسةٌ بأنفسِها ، وذو الجاهِ في أمنٍ وأمانٍ مِنَ الغصبِ والسرقةِ فيها .

نعمْ ، إنَّما تُغصبُ القلوبُ بالتضريبِ (١) ، وتقبيحِ الحالِ ، وتغييرِ

---

(١) التضريب بين القوم : الإغراء .

الاعتقادِ فيما صدقَ بهِ مِنْ أوصافِ الكمالِ ، وذلكَ ممَّا يهونُ دفعُهُ ، ولا يتيسَّرُ على محاولِهِ فعلُهُ .

* * *

الثالثُ : أنَّ ملكَ القلوبِ يسري ويُنمَّىٰ ويتزايدُ مِنْ غيرِ حاجةٍ إلىٰ تعبٍ ومقاساةٍ ؛ فإنَّ القلوبَ إذا أذعنَتْ لشخصٍ واعتقدَتْ كمالَهُ بعلمٍ أوْ عملٍ أو غيرِهِ . . أفصحَتِ الألسنةُ ـ لا محالةَ ـ بما فيها ، فيصفُ ما يعتقدُهُ لغيرِهِ ، ويقتنصُ ذلكَ القلبَ أيضاً لهُ ، ولهـٰذا المعنىٰ يحبُّ الطبعُ الصيتَ وانتشارَ الذكرِ ؛ لأنَّ ذلكَ إذا استطارَ في الأقطارِ . . اقتنصَ القلوبَ ، ودعاها إلى الإذعانِ والتعظيمِ ، فلا يزالُ يسري مِنْ واحدٍ إلىٰ واحدٍ ويتزايدُ ، وليسَ لهُ مردٌّ معينٌ .

وأمَّا المالُ : فمَنْ ملكَ منهُ شيئاً . . فهوَ مالكُهُ ، ولا يقدرُ على استنمائِهِ إلا بتعبٍ ومقاساةٍ ، والجاهُ أبداً في النماءِ بنفسِهِ ، ولا مردَّ لموقعِهِ ، والمالُ واقفٌ ؛ ولهـٰذا إذا عظُمَ الجاهُ وانتشرَ الصيتُ وانطلقَتِ الألسنةُ بالثناءِ . . استُحقرَتِ الأموالُ في مقابلةِ ذلكَ .

فهـٰذهِ مجامعُ ترجيحاتِ الجاهِ على المالِ ، وإذا فُصِّلَتْ . . كثُرَتْ وجوهُ الترجيحِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فالإشكالُ قائمٌ في المالِ والجاهِ جميعاً ، فلمَ ينبغي أنْ يحبَّ الإنسانُ المالَ والجاهَ ؟

نعم ، القدرُ الذي يتوصَّلُ بهِ إلىٰ جلبِ الملاذِّ ودفعِ المضارِّ معلومٌ ؛ كالمحتاجِ إلى الملبسِ والمسكنِ والمطعمِ ، أوْ كالمبتلىٰ بمرضٍ أوْ بعقوبةٍ إذا كان لا يتوصَّلُ إلىٰ دفعِ العقوبةِ عنْ نفسِهِ إلا بمالٍ أوْ جاهٍ . فحبُّهُ للمالِ وَالجاهِ معلومٌ ؛ إذْ كلُّ ما لا يُتوصَّلُ إلى المحبوبِ إلا بهِ فهوَ محبوبٌ ، وَفي الطباعِ أمرٌ عجيبٌ وراءَ هـٰذا ، وهوَ حبُّ جمعِ الأموالِ ، وكنزِ الكنوزِ ، وادخارِ الذخائرِ ، واستكثارِ الخزائنِ وراءَ جميعِ الحاجاتِ ، حتَّىٰ لوْ كانَ للعبدِ واديانِ مِنْ ذهبٍ . . لابتغىٰ إليهما ثالثاً ، وكذلكَ يحبُّ الإنسانُ اتساعَ الجاهِ ، وانتشارَ الصِّيتِ إلىٰ أقاصي البلادِ التي يعلمُ قطعاً أنَّهُ لا يطؤُها ولا يشاهدُ أصحابَها ؛ ليعظِّموهُ ، أوْ ليبرُّوهُ بمالٍ ، أوْ ليعينوهُ علىٰ غرضٍ مِنْ أغراضِهِ ، ومعَ اليأسِ مِنْ ذلكَ فإنَّهُ يلتذُّ بهِ غايةَ الالتذاذِ ، وحبُّ ذلكَ ثابتٌ في الطبعِ ، ويكادُ يُظنُّ أنَّ ذلكَ جهلٌ ؛ فإنَّهُ حبٌّ لما لا فائدةَ فيهِ لا في الدنيا ولا في الآخرةِ .

فنقولُ : نعمْ ، هـٰذا الحبُّ لا تنفكُّ عنهُ القلوبُ ، ولهُ سببانِ : أحدُهُما جليٌّ تدركُهُ الكافةُ ، والآخرُ خفيٌّ ، وهوَ أعظمُ السببينِ ، ولكنَّهُ أدقُّهُما وأخفاهُما وأبعدُهُما عنْ أفهامِ الأذكياءِ فضلاً عنِ الأغبياءِ ؛ وذلكَ لاستمدادِهِ مِنْ عِرْقٍ خفيٍّ في النفسِ ، وطبيعةٍ مستكنَّةٍ في الطبعِ ، لا يكادُ يقفُ عليها إلا الغوَّاصونَ .

فأمَّا السببُ الأوَّلُ : فهوَ دفعُ ألمِ الخوفِ ؛ لأنَّ الشفيقَ(١) بسوءِ الظنِّ مولعٌ ، والإنسانُ وإنْ كانَ مكفياً في الحالِ فإنَّهُ طويلُ الأملِ ، ويخطرُ ببالِهِ أنَّ المالَ الذي فيهِ كفايتُهُ ربَّما يتلفُ ، فيحتاجُ إلىٰ غيرِهِ ، فإذا خطرَ ذلكَ ببالِهِ . . هاجَ الخوفُ مِنْ قلبِهِ ، ولا يدفعُ ألمَ الخوفِ إلا الأمنُ الحاصلُ بوجودِ مالٍ آخرَ يفزعُ إليهِ إنْ أصابَتْ هـٰذا المالَ جائحةٌ ، فهوَ أبداً لشفقتِهِ علىٰ نفسِهِ وحبِّهِ للجاهِ يقدِّرُ طولَ الحياةِ ، ويقدِّرُ هجومَ الحاجاتِ ، ويقدِّرُ إمكانَ تطرُّقِ الآفاتِ إلى الأموالِ ، ويستشعرُ الخوفَ مِنْ ذلكَ ، فيطلبُ ما يدفعُ خوفَهُ ، وهوَ كثرةُ المالِ ، حتَّىٰ إنْ أُصيبَ بطائفةٍ مِنْ مالِهِ . . استغنىٰ بالآخرِ .

وهـٰذا خوفٌ لا موقفَ لهُ عندَ مقدارٍ مخصوصٍ مِنَ المالِ ، فلذلكَ لمْ يكنْ لمثلِهِ مُوقفٌ إلىٰ أنْ يملكَ جميعَ ما في الدنيا ؛ ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « منهومانِ لا يشبعانِ ؛ منهومُ العلمِ ، ومنهومُ المالِ »(٢) .

ومثلُ هـٰذهِ العلةِ تطردُ في حبِّهِ قيامَ المنزلةِ والجاهِ في قلوبِ الأباعدِ عنْ وطنِهِ وبلدِهِ ؛ فإنَّهُ لا يخلو عنْ تقديرِ سببٍ يزعجُهُ عنِ الوطنِ ، أوْ يُزعجُ أولئكَ عنْ أوطانِهِمْ إلىٰ وطنِهِ ويحتاجُ إلى الاستعانةِ بِهِمْ ، ومهما كانَ ذلكَ ممكناً ، ولمْ يكنِ احتياجُهُ إليهِمْ مستحيلاً إحالةً ظاهرةً . . كانَ للنفسِ فرحٌ

---

(١) أي : الخائف علىٰ نفسه . « إتحاف » (٨/ ٢٤١) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (١/ ٩٢) من حديث أنس مرفوعاً ، ولفظه : « منهومان لا يشبعان : منهوم في علم لا يشبع ، ومنهوم في دنيا لا يشبع » .

ولذةٌ بقيامِ الجاهِ في قلوبِهِمْ ؛ لما فيهِ مِنَ الأمنِ مِنْ هـٰذا الخوفِ .

وأما السببُ الثاني ـ وهوَ الأقوىٰ ـ : أنَّ الروحَ أمرٌ ربانيٌّ ، بهِ وصفَهُ اللهُ تعالىٰ ؛ إذ قالَ سبحانَهُ : ﴿ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلرُّوحِۖ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّى ﴾ ، ومعنىٰ كونِهِ ربانياً : أنَّهُ مِنْ أسرارِ علومِ المكاشفةِ ، ولا رخصةَ في إظهارِهِ ؛ إذْ لمْ يظهرْهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ⁽¹⁾ ، ولكنَّكَ قبلَ معرفةِ ذلكَ تعلمُ أنَّ للقلبِ ميلاً إلىٰ صفاتٍ بهيميَّةٍ ؛ كالأكلِ والوقاعِ ، وإلىٰ صفاتٍ سبعيَّةٍ ؛ كالقتلِ والضربِ والإيذاءِ ، وإلىٰ صفاتٍ شيطانيَّةٍ ؛ كالمكرِ والخديعةِ والإغواءِ ، وإلىٰ صفاتٍ ربوبيَّةٍ ؛ كالكبرِ والعزِّ والتجبُّرِ وطلبِ الاستعلاءِ ؛ وذلكَ لأنَّهُ مركَّبٌ مِنْ أصولٍ مختلفةٍ يطولُ شرحُ تفصيلِها ، فهوَ لما فيهِ مِنَ الأمرِ الربانيِّ يحبُّ الرُّبوبيَّةَ بالطَّبعِ ، ومعنى الربوبيَّةِ : التوحُّدُ بالكمالِ ، والتفرُّدُ بالوجودِ علىٰ سبيلِ الاستقلالِ ، فصارَ الكمالُ مِنْ نعوتِ الإلـٰهيَّةِ ، فصارَ محبوباً بالطَّبعِ للإنسانِ ، والكمالُ بالتفرُّدِ بالوجودِ ؛ فإنَّ المشاركةَ في الوجودِ نقصٌ لا محالةَ ، فكمالُ الشمسِ في أنَّها موجودةٌ وحدَها ، فلوْ كانَ معها شمسٌ أخرىٰ . لكانَ ذلكَ نقصاناً في حقِّها ؛ إذْ لمْ تكنْ منفردةً بكمالِ معنى الشمسيَّةِ .

والمنفردُ بالوجودِ هوَ اللهُ تعالىٰ ؛ إذْ ليسَ معَهُ موجودٌ سواهُ ، فإنَّ ما سواهُ أثرٌ مِنْ آثارِ قدرتِهِ ، لا قوامَ لهُ بذاتِهِ ، بلْ هوَ قائمٌ بهِ ، فلمْ يكنْ

---

(1) كما في « البخاري » (١٢٥) ، و« مسلم » (٢٧٩٤) .

موجوداً معَهُ ؛ لأنَّ المعيَّةَ توجبُ المساواةَ في الرتبةِ ، والمساواةُ في الرتبةِ نقصانٌ في الكمالِ ، بلِ الكاملُ مَنْ لا نظيرَ لهُ في رتبتِهِ ، فكما أنَّ إشراقَ نورِ الشمسِ في أقطارِ الآفاقِ ليسَ نقصاناً في الشمسِ ، بلْ هوَ مِنْ جملةِ كمالِها ، وإنَّما نقصانُ الشمسِ بوجودِ شمسٍ أخرىٰ تساويها في الرُّتبةِ معَ الاستغناءِ عنها . . فكذلكَ وجودُ كلِّ ما في العالمِ يرجعُ إلىٰ إشراقِ أنوارِ القدرةِ ، فيكونُ تابعاً ولا يكونُ معاً .

فإذاً ؛ معنى الرُّبوبيَّةِ : التفردُ بالوجودِ ، وهوَ الكمالُ ، وكلُّ إنسانٍ فإنَّهُ بطبعِهِ محبٌّ لأنْ يكونَ هوَ المنفردَ بالكمالِ ؛ ولذلكَ قالَ بعضُ مشايخِ الصوفيةِ : (ما مِنْ إنسانٍ إلا وفي باطنِهِ ما صرَّحَ بهِ فرعونُ مِنْ قولِهِ : ﴿ أَنَا۠ رَبُّكُمُ ٱلۡأَعۡلَىٰ ﴾ ، ولكنَّهُ ليسَ يجدُ لهُ مجالاً) ، وهوَ كما قالَ ؛ فإنَّ العبوديَّةَ قهرٌ على النفسِ ، والربوبيةُ محبوبةٌ بالطَّبعِ ، وذلكَ للنسبةِ الرَّبانيَّةِ التي أومأَ إليها قولُهُ تعالىٰ : ﴿ قُلِ ٱلرُّوحُ مِنۡ أَمۡرِ رَبِّي ﴾ .

ولكنْ لما عجزَتِ النفسُ عنْ دركِ منتهى الكمالِ . . لمْ تسقطْ شهوتُها للكمالِ ، فهيَ محبَّةٌ للكمالِ ، ومشتهيةٌ لهُ ، وملتذَّةٌ بهِ لذاتِهِ ، لا لمعنىً آخرَ وراءَ الكمالِ ، فكلُّ موجودٍ فهوَ محبٌّ لذاتِهِ ، ولكمالِ ذاتِهِ ، ومبغضٌ الهلاكَ الذي هوَ عدمُ ذاتِهِ ، أو عدمُ صفاتِ الكمالِ مِنْ ذاتِهِ ، وإنَّما الكمالُ بعدَ أنْ يَسْلَمَ لهُ التفرُّدُ بالوجودِ في الاستيلاءِ علىٰ كلِّ الموجوداتِ ، فإنَّ أكملَ الكمالِ أنْ يكونَ وجودُ غيرِكَ منكَ ، فإنْ لم يكنْ منكَ . . فأنْ تكونَ مستولياً عليهِ ، فصارَ الاستيلاءُ على الكلِّ محبوباً بالطبعِ ؛ لأنَّهُ نوعُ كمالٍ ،

وكلُّ موجودٍ يعرفُ ذاتَهُ فإنَّهُ يحبُّ ذاتَهُ ، ويحبُّ كمالَ ذاتِهِ ويلتذُّ بهِ ، إلا أنَّ الاستيلاءَ على الشيءِ . . بالقدرةِ على التأثيرِ فيهِ ، وعلىٰ تغييرِهِ بحسبِ الإرادةِ ، وكونِهِ مسخراً لكَ ترددُهُ كيفَ تشاءُ ، فأحبَّ الإنسانُ أنْ يكونَ لهُ الاستيلاءُ علىٰ كلِّ الأشياءِ الموجودةِ معَهُ ، إلا أنَّ الموجوداتِ منقسمةٌ :

إلىٰ ما لا يقبلُ التغييرَ في نفسِهِ ؛ كذاتِ اللهِ تعالىٰ وصفاتِهِ .

وإلىٰ ما يقبلُ التغييرَ ولكنْ لا تستولي عليهِ قدرةُ الخلقِ ؛ كالأفلاكِ ، والكواكبِ ، وملكوتِ السماواتِ ، ونفوسِ الملائكةِ والجنِّ والشياطينِ ، وكالجبالِ ، والبحارِ ، وما تحتَ الجبالِ والبحارِ .

وإلىٰ ما يقبلُ التغييرَ بقدرةِ العبدِ ؛ كالأرضِ وأجزائِها ، وما عليها مِنَ المعادنِ والنباتِ والحيوانِ ، ومِنْ جملتِها قلوبُ الناسِ ؛ فإنَّها قابلةٌ للتأثيرِ والتغييرِ مثلُ أجسادِهِمْ وأجسادِ الحيواناتِ .

فإذاً ؛ انقسمَتِ الموجوداتُ إلىٰ ما يقدرُ الإنسانُ على التصرفِ فيهِ ؛ كالأرضياتِ ، وإلىٰ ما لا يقدرُ على التصرفِ فيهِ ؛ كذاتِ اللهِ تعالىٰ ، والملائكةِ ، والسماواتِ ، فأحبَّ الإنسانُ أنْ يستوليَ على السماواتِ بالعلمِ والإحاطةِ والاطلاعِ علىٰ أسرارِها ، فإنَّ ذلكَ نوعُ استيلاءٍ ؛ إذِ المعلومُ المحاطُ بهِ كالداخلِ تحتَ العلمِ ، والعالِمُ كالمستولي عليهِ ؛ فلذلكَ أحبَّ أن يعرفَ اللهَ تعالىٰ ، والملائكةَ ، والأفلاكَ والكواكبَ ، وجميعَ عجائبِ السماواتِ ، وعجائبِ البحارِ والجبالِ وغيرِها ؛ لأنَّ ذلكَ نوعُ استيلاءٍ

عليها ، والاستيلاءُ نوعُ كمالٍ ، وهـٰذا يضاهي اشتياقَ مَنْ عجزَ عنْ صنعةٍ عجيبةٍ إلىٰ معرفةِ طريقِ الصنعةِ فيها ؛ كمَنْ يعجزُ عنْ وضعِ الشطرنجِ ، فإنَّهُ قدْ يشتهي أنْ يعرفَ اللعبَ بهِ ، وأنَّهُ كيفَ وُضعَ ، وكمَنْ يرىٰ صنعةً عجيبةً في الهندسةِ ، أوِ الشعبذةِ ، أوْ جرِّ الثقيلِ أوْ غيرِهِ ، وهوَ مستشعرٌ في نفسِهِ نقصَ العجزِ والقصورَ عنهُ ، ولكنَّهُ يشتاقُ إلىٰ معرفةِ كيفيتِهِ ، فهوَ متألِّمٌ بنقصِ العجزِ ، متلذِّذٌ بكمالِ العلمِ إنْ علمَهُ .

وأمَّا القسمُ الثاني : وهوَ الأرضياتُ التي يقدرُ الإنسانُ عليها . . فإنَّهُ يحبُّ بالطَّبعِ أنْ يستوليَ عليها بالقدرةِ على التصرفِ فيها كيفَ يريدُ ، وهيَ قسمانِ : أجسادٌ ، وأرواحٌ .

أمَّا الأجسادُ : فهيَ الدراهمُ ، والدنانيرُ ، والأمتعةُ ، فيحبُّ أنْ يكونَ قادراً عليها ، يفعلُ فيها ما شاءَ مِنَ الرفعِ والوضعِ ، والتسليمِ والمنعِ ، فإنَّ ذلكَ قدرةٌ ، والقدرةُ كمالٌ ، والكمالُ من صفاتِ الربوبيةِ ، والربوبيةُ محبوبةٌ بالطَّبعِ ، فلذلكَ أحبَّ الأموالَ وإنْ كانَ لا يحتاجُ إليها في ملبسِهِ ومطعمِهِ وفي شهواتِ نفسِهِ ، وكذلكَ طلبُ استرقاقِ العبيدِ واستعبادِ أشخاصِ الأحرارِ ولوْ بالقهرِ والغلبةِ ، حتَّىٰ يتصرَّفَ في أجسادِهِمْ وأشخاصِهِمْ بالاستسخارِ وإنْ لمْ يملكْ قلوبَهُمْ ؛ فإنَّها ربَّما لمْ تعتقدْ كمالَهُ حتَّىٰ يصيرَ محبوباً لها وتقومَ منزلتُهُ فيها ، فإنَّ الحشمةَ القهريَّةَ أيضاً لذيذةٌ ؛ لما فيها مِنَ القدرةِ .

القسمُ الثاني : نفوسُ الآدميينَ وقلوبُهُمْ ، وهيَ أنفسُ ما علىٰ وجهِ

الأرضِ ، فهوَ يحبُّ أنْ يكونَ لهُ استيلاءٌ وقدرةٌ عليها ؛ لتكونَ مسخَّرةً لهُ ، متصرِّفةً تحتَ إشارتِهِ وإرادتِهِ ؛ لما في ذلكَ مِنْ كمالِ الاستيلاءِ والتشبُّهِ بالصفاتِ الربَّانيةِ ، والقلوبُ إنَّما تتسخَّرُ بالحبِّ ، ولا تحبُّ إلا باعتقادِ الكمالِ، فإنَّ كلَّ كمالٍ محبوبٌ ؛ لأنَّ الكمالَ مِنَ الصفاتِ الإلـٰهيةِ ، والصفاتُ الإلـٰهيةُ كلُّها محبوبةٌ بالطَّبعِ ؛ للمعنى الربانيِّ مِنْ جملةِ معاني الإنسانِ ، وهوَ الذي لا يبليهِ الموتُ فيعدمَهُ ، ولا يتسلطُ عليهِ الترابُ فيأكلَهُ ، فإنَّهُ محلُّ الإيمانِ والمعرفةِ ، وهوَ الواصلُ إلىٰ لقاءِ اللهِ تعالىٰ والساعي إليهِ .

فإذاً ؛ معنى الجاهِ : تسخيرُ القلوبِ ، ومَنْ تسخَّرَتْ لهُ القلوبُ . . كانَتْ لهُ قدرةٌ واستيلاءٌ عليها ، والقدرةُ والاستيلاءُ كمالٌ ، وهوَ مِنْ أوصافِ الربوبيةِ .

فإذاً ؛ محبوبُ القلبِ بطبعِهِ الكمالُ بالعلمِ والقدرةِ ، والمالُ والجاهُ مِنْ أسبابِ القدرةِ ، ولا نهايةَ للمعلوماتِ ، ولا نهايةَ للمقدوراتِ ، وما دامَ يبقىٰ معلومٌ أوْ مقدورٌ فالشوقُ لا يسكنُ ، والنقصانُ لا يزولُ ؛ ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « منهومانِ لا يشبعانِ »⁽¹⁾ .

فإذاً ؛ مطلوبُ القلوبِ الكمالُ ، والكمالُ بالعلمِ والقدرةِ ، وتفاوتُ الدرجاتِ فيهِ غيرُ محصورٍ ، فسرورُ كلِّ إنسانٍ ولذَّتُهُ بقدْرِ ما يدركُهُ مِنَ الكمالِ .

---

(١) رواه الحاكم في « المستدرك » (١/ ٩٢) .

فهـٰذا هوَ السببُ في كونِ العلمِ والمالِ والجاهِ محبوباً ، وهوَ أمرٌ ـ وراءَ كونِهِ محبوباً ـ لأجلِ التوصلِ إلىٰ قضاءِ الشهواتِ ، فإنَّ هـٰذهِ العلَّةَ قدْ تبقىٰ معَ سقوطِ الشهواتِ ، بلْ يحبُّ الإنسانُ مِنَ العلومِ ما لا يصلحُ للتوصُّلِ بهِ إلى الأغراضِ ، بلْ ربَّما يفوِّتُ عليهِ جملةً مِنَ الأغراضِ والشهواتِ ، ولكنَّ الطبعَ يتقاضىٰ طلبَ العلمِ في جميعِ العجائبِ والمشكلاتِ ؛ لأنَّ في العلمِ استيلاءً على المعلومِ ، وهوَ نوعٌ مِنَ الكمالِ الذي هوَ مِنْ صفاتِ الربوبيةِ ؛ فكانَ محبوباً بالطبعِ ، إلا أنَّ في حبِّ كمالِ العلمِ والقدرةِ أغاليطَ لا بدَّ مِنْ بيانِها ، إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ .

* * *

MEVKİİN SEVİMLİ OLMASI VE BUNDAN KURTULMANIN ÇARESİ

Bilmiş ol ki; altın, gümüş ve diğer servetleri sevmeyi gerektiren sebep ne ise câhın da sevilmesinin sebebi odur. Hattâ altın ile gümüş, miktar bakımından müsâvî oldukları zaman, altın tercîh edildiği gibi, câh ve mevki de servet üzerine tercîh edilirler. Çünkü altın ve gümüş, yenilip içilmediği ve giyilmediği için maddeleri bakımından diğer çakıl taşlarından farklı değildirler. Bunların sevilmesi, insanın bütün arzularını tatmîne vesîle olmaları yüzündendir. Câh da bunun gibidir. İnsanların gönüllerini fethetmek, bir netîce değildir. Ancak insan altın ve gümüş sâyesinde kendisine yarayışlı birçok netîcelere ulaşacağı gibi, gönülleri fethetmek sâyesinde de bütün arzularına kavuşabilir. Demek ki, her iki tarafta da sebep aynıdır. Sebepteki ortaklık, sevgide de ortaklığı gerektirir. Câhı mal üzerine tercîhi ise câhın maldan sevimli olduğu içindir. Nitekim üç cihetten câh, mal üzerine tercîh edilir.

Birincisi: Servet ile mevkî sâhibi olmaktan, mevki ile servet sâhibi olmak daha kolaydır. Gönüllere yerleşen bir âlim veyâ zâhidin, arzu ettiği anda servet sâhibi olması kolaydır. Zîra ona gönül bağlayan zenginlerin serveti onun emrindedir. Onda kemâl olduğuna inanan zenginler, servetlerini ona fedâ ederler. Fakat cimri bir zengin ne kadar servet sâhibi olursa olsun, mevki sâhibi olamaz. Demek ki mevki, servete de vesîledir. Mevkî sâhibi, aynı zamanda servet sâhibidir. Fakat her servet sâhibi mevki sâhibi değildir. Bu bakımdan mevki, servetten daha sevgilidir.

İkincisi: Mal çeşitli âfetler, sirkat vesâir sebeplerle her an yok olmaya mahkumdur. Zâlimler servete göz diker, bunun için korunmaya muhtaçtır. Fakat gönülleri fethettikten sonra bu gibi tehlikeler bahis mevzûu değildir. Bu gönülleri, başka kimse çalamaz, kimsenin eli bunlara uzanamaz. Bununla beraber bâzı değişiklikler sebebiyle gönüller de dönebilir. Fakat bunun ıslâhı mümkündür.

Üçüncüsü: Gönülleri fethetmek, hiç zahmet çekmeden başkalarına da geçer, artar ve çoğalır. Çünkü gönüller bir kimsede ilim, amel veyâ her hangi bir bakımdan kemâl bulunduğuna inandılar mı, diller durmadan bunu konuşur ve bu sözler ağızdan ağıza dolaşıp durur. Bu sûretle başka gönüller de adama meyleder. Bunun için insan tabiati, anılıp övülmeyi sever. Zîra insan, ün aldıkça gönüller ona bağlanır ve ona saygı duymaya başlarlar. Bu, böylece başkalarına sirâyet eder gider. Muayyen bir yerde kalmaz. Gittikçe yükselir, servet ise yerinde durur. Bunun için bir adam meşhurlar meyânına girdiği zaman, artık servete ehemmiyet vermez. İşte bütün bunlar, kısaca mevkîi mal üzerine tercîhin sebepleridir. Bunların îzâhı yapılırsa, tercîh sebepleri daha da çoğalır.

Şâyet mal olsun, mevkî olsun, her ikisinin temîninde de zorluk vardır. İnsana yakışan bunların hiç birini sevmemektir. Ancak yiyecek içecek ve tedâvi giderleri gibi zarûrî ihtiyaçlarını giderecek, menfaatini sağlayıp zararını önleyecek kadar mevkî ve servet edinmek kâfidir. Binâenaleyh bu kadarı sevilir. Çünkü sevgiliye ulaştıran her şey sevilir. Fakat fazlasını sevmeye lüzum yoktur. Hâlbuki insanın öyle acâyip bir hali var ki, dünyanın bütün servet ve hazînelerine sâhip olmak ister. Hattâ bir dere dolusu altını olsa, bunun iki olmasını ister. Ayrıca hiç gidip görmeyeceği yerlere kadar şöhretinin yayılmasını arzular. Bundan hiç bir fayda sağlamayacağı halde bunu sever. Böyle ne dünya, ne âhirette faydası dokunmayan bir sevgi peşinde koşmak ahmaklıktan başka ne olabilir? dersen;

Deriz ki: Evet doğrudur. Bu sevgi gönüllerde vardır. Bunun da iki sebebi olabilir. **Birincisi**, herkesin anlayabileceği şekilde açıktır. Fakat **ikinci** sebep, en mühim sebep olmakla beraber o kadar incedir ki, onu bayağı insanlar şöyle dursun, dahîler bile anlayamazlar. Çünkü bu sevgi, insan tabiatındaki çok gizli bir arzudan meydana gelmektedir. Bunu ancak, hikmet deryasına dalanlar anlayabilir.

Birinci sebep: Korku tehlikesini önlemektir. Zîra korkan kimse dâimâ sû-i zan halindedir. İnsanoğlunun, her ne kadar elinde bu an için yetecek serveti varsa da, o uzun emeller peşindedir. Bu sebeple elindeki servetin tükeneceğinden veya yok olup başkalarına muhtaç olacağından korkar. Bunları hatırlayınca korkar ve heyecanlanır. Emniyetini ancak yedek servet temîninde bulur. İşte, bu giderse o var diye teselli bulur. Kendini düşünmesi, hayatı sevmesi kendisini bu yollara sürükler. Bu sıkıntısını ancak servet çokluğu ile teskîn eder. Bunun içindir ki, serveti sever.

Bu öyle bir korkudur ki, servetten muayyen bir miktar bu sıkıntıyı teskîn etmez. Bunun için yeter diyeceği son bir sınır da yoktur. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْهُومَانِ لَا يَشْبَعَانِ: مَنْهُومُ الْعِلْمِ وَمَنْهُومُ الْمَالِ

"İki harîs kimse var ki, bunlar doymazlar. Bunlar, ilim ve mal harîsleridir."[14] buyurmuştur. İlim ve malda böyle olduğu gibi, câh

---

[14] Taberânî İbn Mes'ûd'dan rivâyet etmiştir. Ayrıca Bezzâr **"Evsat"**ında, Taberânî İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir. Hz. Alî'ye de izâfe edilmiştir.

ve mevkîde de hal böyledir. O, uzak yerlerde de meşhur olmasını ister. Çünkü ya kendisi kendi memleketinde her hangi bir sebeple sevilmez hale gelir, o memleketlere gider veyâ onlar kendi memleketine gelirler ve netîcede uzaktakilerin nezdinde de şöhret bulması kendisine fayda sağlar. Bunlar, mümkün olan şeylerdir. Mümkün oldukları için uzaktakilerin gönüllerine girmekten tabîi olarak zevk alırlar. Zîra bunda emniyet vardır.

İkinci sebep ki, en kuvvetli sebeptir. Rûh bir emr-i Rabbanîdir. Nitekim âyet-i celîlede:

وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"Sana rûhtan sorarlar. De ki; rûh, Rabbimin bir emridir." (İsrâ sûresi, 17/85) buyrulmuştur. Rabbânî olması, îzah ve şerhine müsâade edilmeyen mükâşefe ilminin sırlarından olması cihetindendir. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu açıklamamıştır. Fakat sen bunu bilmeden önce şunu bilmen lâzım ki: kalbinin yemek, giymek ve münâsebet gibi hayvanî sıfatlara; dövmek, eziyet etmek ve öldürmek gibi yırtıcı hayvan sıfatlarına; hîle, aldatma ve teşvîk gibi şeytanî sıfatlara; kibirlenmek, böbürlenmek, yükselmek ve üstünlük taslama gibi rubûbiyet vasıflarına meyli vardır. Zîra kalp tafsîlâtı uzun zaman alan muhtelif asıllardan terekküp etmiştir. Kendisinde emr-i Rabbânî bulunduğu için, tabîatıyla rubûbiyeti sever. Rubûbiyet demek, kemâlde tekleşmek ve varlıkta istiklâliyettir. Kemâl, rubûbiyet sıfatlarından olduğu için, insan tabiatı bunu sever. Kemâl, varlıkta tekleşmektir. Çünkü varlıkta ortaklık, noksanlıktır. Güneşin kemâli, tek olmasındandır. Şâyet bir güneş daha olsa, güneşin kemâli düşerdi. Hâlbuki her cihetce tek olan Allahu Teâlâ'dır.

Zîra O'nunla beraber kimse yoktur. O'ndan başka her ne varsa, O'nun kuvvet ve kudretinin eseridir. Hiç biri bizâtihî kaim değildir. Bizâtihî kaim olan, ancak Allahu Teâlâ'dır. Çünkü Onunla başka bir mevcut yoktur. Zîra beraberlik, rütbede müşterekliği gerektirir. Rütbede müştereklik, kemâlde noksanlıktır. Kâmil; benzeri, eşi ve dengi olmayandır. Güneşin, âfâkın her tarafında parlaması, güneşte eksiklik olmayıp kemâl olduğu; noksanlık ise onun benzeri başka bir güneşin bulunması olduğu gibi, âlemde olan herşeyin vücûdu, kudret nurlarının parlamasına tâbidir. Bu ise kudret sâhibinin kemâlidir. Fakat âlemde olan nurlar, tâbidir, metbû değildir. Demek ki rubûbiyetin mânası, varlıkta tekleşmektir. Kemâl de budur. Her insan da bu tekleşmeyi arzu eder.

Bunun için sûfiyeden biri, Firavun'un أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلٰى **"Ben sizin âli Rabbinizim."** (Nâziât sûresi, 79/24) dediği gibi, her insanın içinde aynı his vardır. Fakat buna yol bulamaz demiştir ki, bu söz doğrudur. Zîra kulluk, nefsi kahreden nefse bir eziyettir. Bu bakımdan rubûbiyet, tabiî olarak sevimlidir. Bu da Allahu Teâlâ'nın:

قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي

"De ki: rûh, Rabbimin emrindendir." (İsrâ sûresi, 17/85) buyurmakla îmâ ettiği nisbet-i rabbâniyeden ileri gelmektedir. Fakat insan, kemâlin son haddini idrâkten âciz olduğu için ümîdini kesmez ve dâimâ kemâli arzular. Kemâli, kemâlin ardında başka bir maksatla değil, yalnız kemâl olduğu için sever. Her mevcut varlığını, varlığının kemâlini sever. Kendisinin ve kemâl sıfatının yok olmasına üzülür. Kemâl, ancak vücutta tekliği ve bütün mevcûdâtı istîlâ etmesinden sonradır. Kemâlin en üstünü de, başkasının varlığı kendinden olmaktır. Şâyet, başkası senden meydana gelmezse, hiç olmazsa onu istîlâ etmen lâzımdır. Bunun için istîlâ, herkesin tabiatinin sevdiği şeydir. Zîra bu da bir nevî kemâldir. Kendi varlığını bildiren her fert, zâtını sever. Zâtının kemâlini de sever ve bundan zevk alır. Yalnız bir şeyi istilâ, onu kuşatıp emri altına almak, ona tesîr etmek ve arzuya göre onu değiştirmekle mümkündür. Emrine bağlı olup, istediğin tarafa çekip çevirmen lâzımdır. Bunun için insan, her şeyi emri altına almak ister.

Varlıklar ikiye ayrılır. Biri zâtında değişikliği kabul etmeyendir. Allahu Teâlâ'nın zât ve sıfatları gibi. Bunlar asla değişmezler. Diğeri de, değişikliği kabul edendir. Bunlar da ikiye ayrılır; değişikliği kabul eder fakat bu değişiklikte mahlûkatın tesîri olamaz; eflâk, yıldızlar, melekût âlemi, melek, cin, şeytan, dağlar, denizler, dağ ve denizlerin altlarında olan şeylerdeki değişiklik gibi. Değişikliği kabul edenlerin diğer kısmında insanların tesîri olur. Karalar ve kara parçaları ve bunların üzerinde bulunan mâdenler, nebâtât ve hayvanlarda olan değişiklikler gibi. Bunlarda insanların dahli vardır. Kulun kudretinde olan değişikliklerden biri de insanların kalbidir. İnsan ve hayvan cesetleri gibi. İnsan gönülleri de tesîr ile değişikliğe kabiliyetlidir.

Varlıklar, insanoğlunun tasarrufuna muktedir olduğu yer ve yeryüzündeki şeylerle, tasarrufuna muktedir olamadığı, Allahu Teâlâ'nın zâtı, melekler ve gökler gibi, ikiye ayrıldığına göre, insanoğlu ilim ile gökleri fethetmeye ve ondaki esrarı çözmeye heves etti ki, bu da bir nevî istîlâdır. Zîra bilinmekle ihâta edilen şey, ilmin altına girmiş ve onun âlimi de onu istilâ etmiş gibidir. Bunun için, insanoğlu Allahu Teâlâ'yı, melekleri, felekleri, yıldızları; göklerin, denizlerin ve dağların sırlarını çözmek istemiştir. Bu sâyede onları da istilâ etmiş olur ki, bu bir nevî kemâldir. Bu, tıpkı acâyip bir sanatı görüp de, ondan âciz olduğu halde, o sanat ile ne iş gördüklerini öğrenmek isteyenin hali gibidir. Meselâ satranç gibi. Bu oyunu îcâd edene şaşar.[15] Bunu îcâd edemez, fakat ne için îcâd edildiğine ve bununla nasıl oynandığına merak edenin hali gibidir. Bir de hendesedeki sanat inceliğini gören ve benzeri akıl erdiremeyeceği şeyleri gören kimse, bunları yapamayacağını bilir, fakat nasıl yapıldıklarını merak eder ve anlamadığına üzülür. Anlayabilirse, anladığına sevinir. İşte bu da bunun gibidir.

İkinci kısım, yâni tasarrufuna insanın gücü yettiği şeylere gelince; bunlarda dilediği şekilde tasarruf etmekle bunları idâresine almayı tab'an sever. Bunlar da cisim ve rûh olmak üzere ikiye ayrılır.

Cisim ve maddeler altın, gümüş ve diğer emtiadır. İnsânoğlu bunlara mâlik olmayı ve bunlarda dilediği gibi tasarruf etmeyi ister ki bu iktidar, bir kemâldir. Kemâl ise rubûbiyet vasıflarındandır. Rubûbiyet de tab'an mahbubtur. Bunun içindir ki, bütün şehevî arzularını tatmînde hiç ihtiyacı olmayacağı serveti dahi sever. Bunun gibi köleler edinmeyi, kahr u galebe ile de olsa, kendisine hizmet ettirmeyi ister. Hattâ gönüllerini fethedemezse de, şahıs ve cisimlerinde dilediği gibi tasarruf eder. Gönülleri fethedemez. Çünkü bâzen gönüller onda kemâl bulunduğuna inanmaz ki onu sevsinler. Bununla beraber buun yerini kahr u galebe alır. Zîra kahr u galebede iktidar bahis mevzuu olduğu için bunda da zevk vardır.

İkinci kısmı, insanlar ve nefisleridir. Bunlar, yeryüzünde bulunanların en kıymetlileridir. İnsanoğlu bunları istilâ edip, kendi idaresi altına almayı ister. Bunların kendi emrinde olup kendi irâde ve işareti altında bulunmalarını ve bunlarda dilediği gibi tasarruf etmesini candan ister. Çünkü istilânın kemâli buradadır. Aynı zamanda burada rubûbiyet sıfatına benzerliği vardır. Gönüller ancak sevgi sayesinde insanlara bağlanır. Sevmek de, sevilende kemâlin bulunması inancına bağlıdır. Her kemâl sevimlidir. Zîra kemâl, ilâhî sıfatlardandır. İlâhî sıfatlar ise tab'an sevilir. Bunu ölüm eskitmez ki, yok olsun, toprak içine alamaz ki, onu yesin. O, îman ve mârifetin mahallidir. Allah'a ulaştıran da odur. Demek ki, câhın mânası, gönülleri kendine bağlamak demektir. Gönülleri kendine bağlayabilen insan, gönüller üzerinde dilediği gibi tasarrufa muktedir olur. Kudret ve istîlâ, kemâldir. Kemâl ise rubûbiyet vasıflarındandır. Anlaşıldı ki, tabiatı bakımından gönüllerin sevdiği, ilim ve kudretteki kemâldir. Mal ve mevkî ise bu kudretin sebeplerindendir. Mâlûmatın sonu olmadığı gibi, mukadderâtın da sonu yoktur. Ortada bilinmeyen malûm ve mukadderat kaldıkça arzular da sükûn bulmaz, noksanlık da ortadan kalkmaz. Bunun için Peygamber Efendimiz (s.a.v.): *"İki harîs, yâni ilim ve servet harîsleri doymaz."* buyurmuştur. Demek oluyor ki, bağlanmak için gönüllerin aradığı kemâldir. Kemâl de ilim ve kudret ile mümkündür. Bunlar da birbirinden çok farklıdır. Her insanın neşe ve zevki, kemâlden anlayabildiği nisbettedir.

---

[15] Aslı Farsça Sadrenk'tir ki, yüz hîle demektir. Hind hâkimlerinden Samsama b. Dâmir, hükümdarlarından biri için bunu îcâd etmiştir.

İşte ilim, mal ve câhın sevilmesi bu sebeptendir. Bu ise bunlarla şehevî arzularına ulaşabilmenin ardında başka tir sebeptir. Zîra bu illetler, şehvetlerin düşmesi ile de devam edebilir. Hattâ bir insan maksadına kendisini ulaştırmaya salâhiyeti olmayan ilimleri de öğrenmek ister. Zîra ilimde mâlumu ihâta vardır. Bu da rubûbiyet vasıflarından olan bir nevî kemâldir. Bunun için tabiat bakımından sevilir. Ancak ilim ve kudretin kemâlini sevmekte bir takım mugâlatalar vardır, bunları açıklamak lâzımdır. İnşâallah bunlar da açıklanacaktır.

بيان الكمال الحقيقيّ والكمال الوهميّ الّذي لاحقيقة له

قدْ عرفتَ أنَّهُ لا كمالَ بعدَ فواتِ التفرُّدِ بالوجودِ إلا فِي العلمِ والقدرةِ ، ولكنَّ الكمالَ الحقيقيَّ فيهِ ملتبسٌ بالكمالِ الوهميِّ .

* * *

وبيانُهُ : أنَّ كمالَ العلمِ للهِ تعالىٰ ، وذلكَ مِنْ ثلاثةِ أوجهٍ :

أحدُها : مِنْ حيثُ كثرةُ المعلوماتِ وسعتُها ؛ فإنَّهُ محيطٌ بجميعِ المعلوماتِ ؛ فكذلكَ كلَّما كانَتْ علومُ العبدِ أكثرَ . . كانَ أقربَ إلى اللهِ تعالىٰ .

والثاني : مِنْ حيثُ تعلُّقُ العلمِ بالمعلومِ علىٰ ما هوَ بهِ ، وكونُ المعلومِ مكشوفاً بهِ كشفاً تاماً ، فإنَّ المعلوماتِ مكشوفةٌ للهِ تعالىٰ بأتمِّ أنواعِ الكشفِ علىٰ ما هيَ عليهِ ؛ فكذلكَ مهما كانَ علمُ العبدِ أوضحَ ، وأيقنَ وأصدقَ ، وأوفقَ للمعلومِ في تفاصيلِ صفاتِ المعلومِ . . كانَ أقربَ إلى اللهِ تعالىٰ .

والثالثُ : مِنْ حيثُ بقاءُ العلمِ أبدَ الآبادِ ، بحيثُ لا يتغيرُ ولا يزولُ ، فإنَّ علمَ اللهِ تعالىٰ باقٍ لا يُتصوَّرُ أنْ يتغيَّرَ .

فكذلكَ مهما كانَ علمُ العبدِ بمعلوماتٍ لا يقبلُ التغيُّرَ والانقلابَ . . كانَ أقربَ إلى اللهِ تعالىٰ .

* * *

والمعلوماتُ قسمانِ : متغيراتٌ وأزلياتٌ :

أمَّا المتغيراتُ : فمثالُها : العلمُ بكونِ زيدٍ في الدارِ ، فإنَّهُ علمٌ لهُ معلومٌ ، ولكنْ يُتصوَّرُ أنْ يخرجَ زيدٌ مِنَ الدارِ ، ويبقى اعتقادُ كونِهِ في الدارِ كما كانَ ، فينقلبُ جهلاً ، فيكونُ نقصاناً لا كمالاً ، فكلُّ ما اعتقدتَهُ اعتقاداً موافقاً لهُ وتُصوِّرَ أنْ ينقلبَ المعتقدُ فيهِ عمَّا اعتقدتَهُ . . كنتَ بصددِ أنْ ينقلبَ كمالُكَ نقصاً ، ويعودَ علمُكَ جهلاً .

ويلتحقُ بهٰذا المثالِ جميعُ متغيراتِ العالمِ ؛ كعلمِكَ مثلاً بارتفاعِ جبلٍ ، ومساحةِ أرضٍ ، وبعددِ البلادِ ، وتباعدِ ما بينَها مِنَ الأميالِ والفراسخِ ، وسائرِ ما يُذكرُ في المسالكِ والممالكِ ، وكذلكَ العلمُ باللغاتِ التي هيَ اصطلاحاتٌ تتغيَّرُ بتغيُّرِ الأعصارِ والأممِ والعاداتِ ، فهٰذهِ علومٌ معلوماتُها مثلُ الزئبقِ ، تتغيَّرُ مِنْ حالٍ إلىٰ حالٍ ، فليسَ فيها كمالٌ إلا في الحالِ ، ولا يبقىٰ كمالاً في القلبِ .

والقسمُ الثاني : هيَ المعلوماتُ الأزليَّةُ : وهيَ جوازُ الجائزاتِ ، ووجوبُ الواجباتِ ، واستحالةُ المستحيلاتِ ، فإنَّ هٰذهِ معلوماتٌ أزليةٌ أبديةٌ ؛ إذْ لا يستحيلُ الواجبُ قطُّ جائزاً ، ولا الجائزُ محالاً ، ولا المحالُ واجباً ، وكلُّ هٰذهِ الأقسامِ داخلةٌ في معرفةِ اللهِ ، وما يجبُ لهُ ، وما يستحيلُ في صفاتِهِ ، ويجوزُ في أفعالِهِ ، فالعلمُ باللهِ تعالىٰ وبصفاتِهِ وأفعالِهِ ، وحكمتِهِ في ملكوتِ السماواتِ والأرضِ ، وترتيبِ الدنيا

والآخرةِ ، وما يتعلَّقُ بهِ . . هوَ الكمالُ الحقيقيُّ الذي يقرِّبُ مَنْ يتَّصفُ بهِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ويبقىٰ كمالاً للنفسِ بعدَ الموتِ ، فتكونُ هـٰذهِ المعرفةُ نوراً للعارفينَ بعدَ الموتِ يسعىٰ بينَ أيديهِمْ وبأيمانِهِمْ ، يقولونَ : ربَّنا أتممْ لنا نورَنا ؛ أَيْ : تكونُ هـٰذهِ المعرفةُ رأسَ مالٍ يوصلُ إلىٰ كشفِ ما لمْ ينكشفْ في الدنيا ، كما أنَّ مَنْ معَهُ سراجٌ خفيٌّ . . فإنَّهُ يجوزُ أنْ يصيرَ ذلكَ سبباً لزيادةِ النورِ بسراجٍ آخرَ يقتبسُ منهُ ، فيكملُ النورُ بذلكَ النورِ الخفيِّ علىٰ سبيلِ الاستتمامِ ، ومَنْ ليسَ معَهُ أصلُ السراجِ . . فلا مطمعَ لهُ في ذلكَ ، فمَنْ ليسَ معَهُ أصلُ معرفةِ اللهِ تعالىٰ . . لمْ يكنْ لهُ مطمعٌ في هـٰذا النورِ ، فيبقىٰ كمَنْ مثلُهُ في الظُّلماتِ ليسَ بخارجٍ مِنْها ، بلْ كظلماتٍ في بحرٍ لجِّيٍّ ، يغشاهُ موجٌ مِنْ فوقِهِ موجٌ مِنْ فوقِهِ سحابٌ ، ظلماتٌ بعضُها فوقَ بعضٍ .

* * *

فإذاً ؛ لا سعادةَ إلا في معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، وأمَّا ما عدا ذلكَ مِنَ المعارفِ . . فمنها ما لا فائدةَ لها أصلاً ؛ كمعرفةِ الشِّعرِ وأنسابِ العربِ وغيرِ ذلكَ ، ومِنْها ما لها فائدةٌ في الإعانةِ علىٰ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ؛ كمعرفةِ لغةِ العربِ ، والتفسيرِ ، والفقهِ ، والأخبارِ ، فإنَّ معرفةَ لغةِ العربِ تعينُ علىٰ معرفةِ تفسيرِ القرآنِ ، ومعرفةَ التفسيرِ تعينُ علىٰ معرفةِ ما في القرآنِ مِنْ كيفيةِ العباداتِ والأعمالِ التي تفيدُ تزكيةَ النفسِ ، ومعرفةَ طريقِ تزكيةِ النفسِ تفيدُ استعدادَ النفسِ لقبولِ الهدايةِ إلىٰ معرفةِ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّىٰهَا ﴾ ، وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَٱلَّذِينَ جَٰهَدُواْ فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا ﴾ ،

فتكونُ جملةُ هـٰذهِ المعارفِ كالوسائلِ إلىٰ تحقيقِ معرفةِ اللهِ تعالىٰ .

وإنَّما الكمالُ في معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، ومعرفةِ صفاتِهِ وأفعالِهِ ، وينطوي فيهِ جميعُ المعارفِ المحيطةِ بالموجوداتِ ؛ إذِ الموجوداتُ كلُّها مِنْ أفعالِهِ ، فمَنْ عرفَها مِنْ حيثُ هيَ فعلُ اللهِ تعالىٰ ، ومِنْ حيثُ ارتباطُها بالقدرةِ والإرادةِ والحكمةِ . . فهيَ مِنْ تكملةِ معرفةِ اللهِ تعالىٰ .

هـٰذا حكمُ كمالِ العلمِ ذكرناهُ وإنْ لمْ يكنْ لائقاً بأحكامِ الجاهِ والرياءِ ، ولكنْ أوردناهُ لاستيفاءِ أقسامِ الكمالِ .

* * *

وأمَّا القدرةُ :

فليسَ فيها كمالٌ حقيقيٌّ للعبدِ ، بلْ للعبدِ علمٌ حقيقيٌّ ، وليسَ لهُ قدرةٌ حقيقيةٌ ، وإنَّما القدرةُ الحقيقيةُ للهِ تعالىٰ(١) ، وما يحدثُ مِنَ الأشياءِ عقيبَ إرادةِ العبدِ وقدرتِهِ وحركتِهِ . . فهيَ حادثةٌ بإحداثِ اللهِ ؛ كما قررناهُ في كتابِ الصبرِ والشكرِ ، وكتابِ التوكلِ ، وفي مواضعَ شتَّىٰ مِنْ ربعِ المنجياتِ ،

---

(١) ولقائل أن يقول : والعلم كالقدرة أيضاً ؛ إذ العلم الحقيقي لله وحده ، وعلم العبد حادث بخلق الله سبحانه ، قال عز من قائل : ﴿ وَإِنَّهُۥ لَذُو عِلْمٍ لِّمَا عَلَّمْنَٰهُ ﴾ ، وللعبد علم يناسب حاله كما أن له قدرة تناسب حاله وتصحح تكليفه ، فالمرادُ بقول المصنف : (للعبد علم حقيقي) المعرفةُ التي هي أسُّ كمالات العبد ، وعلة تكليفه الأصيلة ، فحقيقته بصلاحه لطلب غايات الكمال ، وتصوُّر ديمومته للعبد أبد الآباد ، بخلاف القدرة التي هي وسيلة من جهة ، ومن أخرىٰ غير متصوَّرة الاستصحاب .

فكمالُ العلمِ يبقىٰ معَهُ بعدَ الموتِ ، ويوصلُهُ إلى اللهِ تعالىٰ ، فأمَّا كمالُ القدرةِ . . فلا .

نعمْ ؛ لهُ كمالٌ مِنْ جهةِ القدرةِ بالإضافةِ إلى الحالِ ، وهيَ وسيلةٌ لهُ إلىٰ كمالِ العلمِ ؛ كسلامةِ أطرافِهِ ، وقوَّةِ يديهِ للبطشِ ، ورجليهِ للمشيِ ، وحواسِّهِ للإدراكِ ؛ فإنَّ هـٰذهِ القوىٰ آلاتٌ للوصولِ بها إلىٰ حقيقةِ كمالِ العلمِ ، وقدْ يحتاجُ في استيفاءِ هـٰذهِ القوىٰ إلى القدرةِ بالمالِ والجاهِ للتوصُّلِ بهِ إلى المطعمِ والمشربِ والملبسِ والمسكنِ ، وذلكَ إلىٰ قدْرٍ معلومٍ ، فإنْ لمْ يستعملْهُ للوصولِ بهِ إلىٰ معرفةِ جلالِ اللهِ تعالىٰ . . فلا خيرَ فيهِ ألبتةَ إلا مِنْ حيثُ اللَّذةُ الحاليةُ التي تنقضي على القربِ ، ومَنْ ظنَّ ذلكَ كمالاً . . فقدْ جهلَ .

فالخلقُ أكثرهُمْ هالكونَ في غمرةِ هـٰذا الجهلِ ، فإنَّهُمْ يظنُّونَ أنَّ القدرةَ على الأجْسادِ بقهرِ الحشمةِ ، وعلىٰ أعيانِ الأموالِ بسعةِ الغنىٰ ، وعلىٰ تعظيمِ القلوبِ بسعةِ الجاهِ . . كمالٌ ، فلمَّا اعتقدوا ذلكَ . . أحبُّوهُ ، ولمَّا أحبُّوهُ . . طلبوهُ ، ولمَّا طلبوهُ . . شُغلوا بهِ ، وتهالكوا عليهِ ، فنسوا الكمالَ الحقيقيَّ الذي يوجبُ القربَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ومِنْ ملائكتِهِ ، وهوَ العلمُ والحريَّةُ ، أمَّا العلمُ . . فما ذكرناهُ مِنْ معرفةِ اللهِ تعالىٰ ، وأمَّا الحريةُ . . فالخلاصُ مِنْ أسرِ الشهواتِ وغمومِ الدنيا ، والاستيلاءُ عليها بالقهرِ ؛ تشبهاً بالملائكةِ الذينَ لا تستفزُّهُمُ الشهوةُ ، ولا يستهويهِمُ الغضبُ ، فإنَّ دفعَ آثارِ الغضبِ والشهواتِ عنِ النفسِ مِنَ الكمالِ الذي هوَ مِنْ صفاتِ الملائكةِ .

ومِنْ صفاتِ الكمالِ للهِ تعالى استحالةُ التغيُّرِ والتأثُّرِ عليهِ ، فمَنْ كانَ عنِ

التغيُّرِ والتأثُّرِ بالعوارضِ أبعدَ.. كانَ إلى اللهِ تعالىٰ أقربَ ، وبالملائكةِ أشبهَ ، ومنزلتُهُ عندَ اللهِ أعظمَ ، وهـٰذا كمالٌ ثالثٌ سوىٰ كمالِ العلمِ والقدرةِ ، وإنَّما لمْ نوردْهُ في أقسامِ الكمالِ ؛ لأنَّ حقيقتَهُ ترجعُ إلىٰ عدمٍ ونقصانٍ ، فإنَّ التغيُّرَ نقصانٌ ؛ إذْ هوَ عبارةٌ عنْ عدمِ صفةٍ كائنةٍ وهلاكِها ، والهلاكُ نقصٌ في الذاتِ وفي صفاتِ الكمالِ للذاتِ .

فإذاً ؛ الكمالاتُ ثلاثةٌ ـ إنْ عددنا عدمَ التغيُّرِ بالشهواتِ وعدمَ الانقيادِ لها كمالاً ـ : كمالُ العلمِ ، وكمالُ القدرةِ ، وكمالُ الحريةِ ؛ وأعني بهِ : عدمَ العبوديةِ للشهواتِ وإراداتِ الأسبابِ الدُّنيويةِ ، وكمالُ القدرةِ للعبدِ طريقٌ إلى اكتسابِ كمالِ العلمِ وكمالِ الحريةِ ، ولا طريقَ لهُ إلى اكتسابِ كمالِ القدرةِ الباقيةِ بعدَ موتِهِ ؛ إذْ قدرتُهُ علىٰ أعيانِ الأموالِ وعلى استسخارِ القلوبِ والأبدانِ تنقطعُ بالموتِ ، ومعرفتُهُ وحرِّيَّتُهُ لا ينعدمانِ بالموتِ ، بلْ يبقيانِ كمالاً فيهِ ، ووسيلةً إلى القربِ مِنَ اللهِ تعالىٰ .

فانظرْ كيفَ انقلبَ الجاهلونَ وانكبُّوا علىٰ وجوهِهِمْ انكبابَ العميانِ ، فأقبلوا علىٰ طلبِ كمالِ القدرةِ بالجاهِ والمالِ ، وهوَ الكمالُ الذي لا يسلمُ ، وإن سلمَ.. فلا بقاءَ لهُ ، وأعرضوا عنْ كمالِ الحريَّةِ والعلمِ الذي إذا حصلَ.. كانَ أبدياً لا انقطاعَ لهُ ، وهؤلاءِ همُ الذينَ اشترَوُا الحياةَ الدنيا بالآخرةِ ، فلا جرَم لا يُخفَّفُ عنهُمُ العذابُ ولا هُمْ يُنظرونَ ، وهمُ الذينَ لم يفهموا قولَهُ تعالىٰ : ﴿ ٱلْمَالُ وَٱلْبَنُونَ زِينَةُ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَٱلْبَٰقِيَٰتُ ٱلصَّٰلِحَٰتُ خَيْرٌ عِندَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا ﴾ ، فالعلمُ والحريةُ هيَ الباقياتُ الصالحاتُ التي تبقىٰ

كمالاً في النفسِ ، والمالُ والجاهُ هوَ الذي ينقضي على القربِ ، وهوَ كما مثَّلَهُ اللهُ تعالىٰ حيثُ قالَ : ﴿ إِنَّمَا مَثَلُ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا كَمَآءٍ أَنزَلْنَٰهُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ فَٱخْتَلَطَ بِهِۦ نَبَاتُ ٱلْأَرْضِ . . . ﴾ الآيةَ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱضْرِبْ لَهُم مَّثَلَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا كَمَآءٍ أَنزَلْنَٰهُ مِنَ ٱلسَّمَآءِ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ ٱلرِّيَٰحُ ﴾ ، وكلُّ ما تذروهُ رياحُ الموتِ فهوَ زهرةُ الحياةِ الدنيا ، وكلُّ ما لا يقطعُهُ الموتُ فهوَ الباقياتُ الصالحاتُ .

فقدْ عرفتَ بهٰذا أنَّ كمالَ القدرةِ بالمالِ والجاهِ كمالٌ ظنيٌّ لا أصلَ لهُ ، وأنَّ مَنْ قَصَرَ الوقتَ علىٰ طلبِهِ وظنَّهُ مقصوداً فهوَ جاهلٌ .

وإليهِ أشارَ أبو الطيِّبِ بقولِهِ(١) :

وَمَنْ يُنْفِقِ ٱلسَّاعاتِ في جَمْعِ مالِهِ مَخافَةَ فَقْرٍ فَٱلَّذي فَعَلَ ٱلْفَقْرُ

إلا قدْرَ البُلْغةِ منهما إلى الكمالِ الحقيقيِّ ، اللهمَّ ؛ اجعلْنا ممَّنْ وفقتَهُ للخيرِ وهديتَهُ بلطفِكَ .

* * *

---

(١) البيت في « ديوانه بشرح العكبري » (٢/ ١٥٠) .

HAKÎKİ KEMÂL İLE VEHMÎ KEMÂL

Yukarıdaki îzâhatımızdan anladın ki, hakîki kemâl, varlıkta tekleşmektir. Varlıkta tekleştikten sonra kemâl, ancak ilim ve kudretle mümkündür. Hakîki kemâl, vehmî kemâl ile karışabilir, bunu vuzûha kavuşturmak lâzımdır. Bilmiş ol ki; kemâl-i ilim, Allahu Teâlâ'ya mahsustur. Bunun da üç şıkkı vardır:

Birincisi: Malûmâtının çokluğu ve genişliği bakımındandır. Zîra Allahu Teâlâ'nın ilmi bütün malûmâtı ihâta eder. Bunun için kulun ilmi ne kadar çoğalırsa, o nispette Allah'a yaklaşmış olur.

İkincisi: İlminin, olduğu gibi malûma taalluk etmesi ve malûmun kendisine tamamen açık bulunmasıdır. Zîra bütün malûmât Allahu Teâlâ'ya en geniş ve olduğu gibi açıktır. Bunun içindir ki, kulun malûmâtı ne kadar açık-seçik ve ilimlerin vasıflarının tafsîlâtında malûma ne kadar muvâfık düşer ve doğru olursa, o nisbette Allah'a yaklaşmış olur.

Üçüncüsü: Allahu Teâlâ'nın ilminin ezelî ve ebedî olup değişmemesidir. Allahu Teâlâ'nın ilminde bir değişiklik düşünülemez. Bunun gibi, kulun ilmi ne kadar değişmez ve sağlam esaslara bağlanırsa, o nispette Allahu Teâlâ'ya yaklaşmış olur.

Malûmat (bilinenler) da iki kısımdır:

Bir kısmı değişir, bir kısmı değişmez, ezelîdir.

Değişen malûmât, Ahmed'in şu anda evde olmasını bilmek gibi malumu bulunan bir ilimdir. Fakat Ahmed'in evden çıkması mümkündür. Ahmed evden çıktıktan sonra, hâlâ onun evde olduğunu bilmek ise cehâlettir. Bu ise kemâl değil, belki noksanlıktır. Değişen âlemin hepsinde hal budur. Dağlar, yollar, memleketler ve bunlar arasındaki mesâfeler ile alâkalı bilgiler böyledir. Zamanla değişen diller hakkında önceden bildiklerin de böyledir. Bunların malumatı civa gibi yerinde durmaz, değişip durur. Bu bilgi kalbe yerleşse de bunda bir kemâl yoktur.

İkinci kısmı ezelî malûmâttır ki, caiz olanların cevâzı, vâciplerin vücûbu ve müstehil olanların muhal olması gibi. Bunlar değişmeyen ezelî ve ebedî malûmâttır. Meselâ bir vakitte vâcip caiz, veyâ câiz muhâl olamaz. Bütün bu kısımlar Allah'ı bilmekte dâhildir. Allah hakkında vâcip olan, sıfatları hakkında muhâl olan, ef'âlinde câiz olan şeyler gibi. Allahu Teâlâ'yı sıfatlarını, ef'âlini, ve göklerin melekûtundaki hikmetini, dünya ve âhireti tertip etmesini ve bunlarla alâkalı husûsları bilmek gibi. İşte bu ilim, sâhibini Allahu Teâlâ'ya yaklaştıran hakikî bir kemâldir. Bu kemâl, öldükten sonra da devam eder. Yine öldükten sonra âriflerin önlerinden ve sağlarından parlayan ve: **"Allahım, bize nûrumuzu tamamla."** dedikleri nûr, bu mârifet nûrudur. İşte bu mârifet, ana sermâyedir. Ondan yakılan ve onda saklı bulunan bir ışıkla daha çok aydınlık temîni mümkün olduğu gibi, o gizli nûr sâyesinde, kulun da nûru tamamlanmış olur. Fakat az da olsa ışığın aslı kendisinde bulunmayan kimsenin, bu fazlalıkta hiç ümîdi olamaz. Bunun gibi aslında mârifet-i ilâhiyye kendisinde bulunmayan kimsenin de bu nûrda ümîdi olmaz. O, artık karanlık bataklığına saplanıp kalmış gibidir. Daha doğrusu bulutların altında birbirini tâkip eden sert ve yüksek dalgaların derin karanlıklarına gömülmüştür. Karanlık üzerine gelen karanlık içinde boğulup gider.

Demek ki saâdet, ancak Allah'ı bilmektedir. Bu mârifet dışında kalan ilimlere gelince; bir kısmının hiç bir faydası yoktur. Şiir ve nesep ilimlerini bilmek gibi. Bir kısmı da Allah'ı tanımakta yardımcı olmak bakımından faydalı olur. Arap dilini, tefsir ve fıkıh ilimleri ile diğer haberleri bilmek gibi. Çünkü Arap diline vâkıf olmak, Kur'ân'ın tefsirini bilmekte yardımcıdır. Kur'ân'ın tefsîri ise nefsi tezkiye için Kur'ân'daki nefis temizlemesini gerektiren amel ve ibâdet şekillerini öğrenmekte yardımcı olur. Nefis tezkiyesi de, Allah'ı bilmek hidâyetini kabule nefsi hazırlar. Nitekim âyet-i celîlede:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا

"Nefsi temizleyen felâha erişti." (Şems sûresi, 91/9) buyrulmuştur. Diğer âyette de:

وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا

"Ama bizim uğrumuzda cihâd edenleri elbette yolumuza ileteceğiz." (Ankebût sûresi, 29/69) buyrulmuştur.

Demek ki, bütün bu bilgiler, Allahu Teâlâ'yı bilmenin gerçekleşmesine birer vesîle gibi olurlar. Zâten kemâl de buradadır. Yâni Allahu Teâlâ'yı, O'nun sıfat ve ef'âlini bilmektedir. Varlıkları ihâta eden bütün bilgiler, bu Allah'ı mârifette toplanır. Zîra bütün varlıklar Allah'ın ef'âlidir. Onların, Allahu Teâlâ'nın fiilleri olduklarını, Allahu Teâlâ'nın kudret, irâde ve hikmetiyle alâkalı bulunduklarını bilmek, Allahu Teâlâ'yı mârifetin kemâlindendir. Çünkü ilimler, malûmatlarının şerefiyle şereflenir. Malûmatların en şereflisi de Allah'ı bilmektir. İşte ilmin kemâlinin hükmü budur. Her ne kadar câh ve riya kısımları, bunun yeri değilse de, kemâlin kısımlarını beyân için bunu da burada zikrettik.

Kudrete gelince; burada kulun hakikî kemâli yoktur. Olsa olsa kulun hakîkî ilmi olur, yoksa hakîki kudreti olamaz. Hakîkî kudret, Allah'a mahsustur. Kulun irâde, kudret ve hareketi akabinde meydana gelen işler. Allahu Teâlâ'nın yaratması ile hâdis olurlar. Nitekim bunu **"Rub'u'l-Münciyât"** ın, tevekkül, şükür ve sabır kitaplarının birçok yerlerinde anlattık. İlmin kemâli kul ile kalır. Ölümünden sonra da devam eder ve onu Allah'a ulaştırır. Kudretin kemâli ise böyle devam etmez.

Evet, hâl-i hâzıra nisbetle kulun da kudret cihetinden bir kemâli vardır. Bu kudretteki kemali, onu ilmin kemâline ulaştırmak için bir vesîledir. Bu kudret, imkânların mevcûd olmasıdır. Tutmak için elinin, yürümek için ayağının ve anlamak için de hâsselerinin (beş duygu organı) selâmeti gibi. Zîra bu kuvvetler, ilmin kemâlinin hakikatine erebilmek için birer âlettirler. Bâzen bu kuvvetleri kullanmakta servet ve mevkie de ihtiyacı olur ki, bu sâyede yemek, içmek, giymek ve meskenini temîn eder. Fakat bunların da muayyen bir hudûdu vardır. Eğer bu varlıkları Allah'ı mârifet için kullanmazsa, bunlarda peşin zevkten başka bir fayda yoktur. Bu peşin zevk ise yakında yokluğa mahkumdur. Bunu da bir kemâl kabul eden aldanır.

Mahlûkatın çoğu, bu cehâlet bataklığında helak olur. Çünkü onlar cisimleri kahr u irâdeleri altına almayı, bol miktarda servet edinmeyi, mevki sebebiyle insanların kendilerine saygı göstermelerini bir kemâl zannederler. Bunu böyle sandıkları için, bunu severler. Sevdikleri için bunu ararlar. Aradıkları için de, onunla meşgul olurlar. Buna hücum ederler de, Allah'a ve meleklerine yaklaştıran hakîki kemâli unuturlar. Bu hakîkî kemâl ise ilim ve hürriyettir. İlim, yukarıda anlattığımız gibi Allah'ı bilmek ilmidir. Hürriyet ise şehvetin esâretinden ve dünya sıkıntılarından kurtulup, meleklere benzeyerek şehvet ve dünyayı kendi irâdesi altına almaktır. Bu gibilerin ne şehvetleri kendilerini sarsar, ne de gadabları onları şaşırır. Zîra şehvet ve gadabın izlerini nefsinden uzaklaştırmak, meleklerin vasıfları olan kemâldendir.

Değişiklik ve her hangi bir şeyden müteessir olmak, Allahu Teala hakkında muhâl olan kemâl sıfatlarından olduğu için, kul ârızalar sebebiyle değişiklik ve müteessir olmaktan, ne kadar uzak kalırsa, o nisbette Allah'a yaklaşmış, meleklere benzemiş ve Allah katında mevkî sâhibi olmuş olur. Bu da ilim ve kudretin dışında üçüncü bir kemâldir. Bunu kemâl kısmında anlatmayışımızın sebebi, aslında bunun bir varlık değil, yokluk ve noksanlık olması içindir. Zîra değişiklik, bir noksanlıktır. Çünkü bu var olan bir sıfatın yok olması ve helaki demektir. Helâk ise zâtta ve kemâl sıfatında bir eksikliktir.

Demek ki, şehvetler öyle değişmeyip şehvetlere uymamayı da kemâlâttan sayarsak, kemâlât üçe yükselmiş olur. İlim ve hürriyet kemâli gibi. Ancak bu, ilim ve hürriyetin kemâlini kazanmaya bir yoldur. Bu, öldükten sonra da devam edecek olan kudretin kemâlini kazanmaya yol açmaz. Çünkü kulun maddeyi kullanmaya, gönülleri kendisine bağlayıp bedenleri kendisine hizmet ettirmeye olan güç ve kuvveti, ölümü ile sona erer. Fakat Allah'ı mârifeti ve nefis hâkimiyetiyle sağladığı hürriyeti ölüm ile yok olmaz. Öldükten sonra da devam eder. Kendisinde bir kemâl ve Allah'a yakınlığa vesîle olarak kalırlar. Bunu bil de câhillerin, körün sürçmesi gibi nasıl yüzüstü düştüklerini anla. Onlar kudretin kemâlini mevkî ve servette aradılar. Hâlbuki bu, selâmete ulaşmayan, selâmete ulaşsa da, ölüm ile sona eren bir kemâldir. Onlar, sonu gelmeyip ebedî yaşayacak olan, hürriyet ve ilim kemâlinden kaçındılar. İşte bunlar âhireti satıp dünyayı alan kimselerdir. Bunların azâbı hafifletilmez ve yardım olunmazlar. Nitekim Allahu Teâlâ'nın:

اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا

"Mal ve oğullar, dünya hayatının süsüdür. Ama bâkî kalacak faydalı işler, sevap olarak da, emel olarak da Rabbinin katında daha hayırlıdır." (Kehf sûresi, 18/46) buyurduğunu anlamayanlar da bunlardandır.

İlim ve hürriyet, bâkî kalan sâlihâttır. Nefsin kemâli olarak ebedî yaşarlar. Mal ve mevki ise yakında yok olup giderler. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهٖ نَبَاتُ الْأَرْضِ

"Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz su gibidir ki, onunla insan ve hayvanların yiyeceği bitkiler yetişip birbirine karışmıştır." (Yûnus sûresi, 10/24) buyurmuştur. Ve yine:

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ (إلى قوله) فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ

"Onlara, dünya hayatı misâlinin tıpkı şöyle olduğunu anlat: Gökten indirdiğimiz su ile yeryüzünde yetişen bitkiler birbirine karışır, ama sonunda rüzgârın savuracağı çerçöpe döner." (Kehf sûresi, 18/45) buyrulmuştur.

Ölüm rüzgârının savurduğu her şey dünya hayatının suçudur. Ölümün yok etmediği her şey, bâkıyât-ı sâlihâttır. Bütün bu îzahattan, mal ve mevkî ile kudretin kemâli, asıl kemâl olmayıp vehmî bir kemâl olduğunu anlamış oldun. Kıymetli vakitlerini bu uğurda harcayan kimse ise ahmaktır. Nitekim şâir **Ebû't-Tayyib** buna işâret ederek:

"Yoksulluktan korkarak kıymetli vakitlerini dünyalık peşinde harcayanlar, en büyük yoksulluğa düşmüş olanlardır." demiştir. Dünyalıktan ancak kemâl-i hakîkîye vesîle olacak miktarı elde etmek kâfidir.

Allahım, bizi hayra tevfik eyle ve lütfunla hidâyete eriştirdiğin kullarından eyle.

بيان ما يُحمدُ من حب الجاه وما يُذَمّ

مهما عرفتَ أنَّ معنى الجاهِ ملكُ القلوبِ والقدرةُ عليها . . فحكمُهُ حكمُ ملكِ الأموالِ ، فإنَّهُ عرَضٌ مِنْ أعراضِ الحياةِ الدنيا ، وينقطعُ بالموتِ كالمالِ ، والدنيا مزرعةُ الآخرةِ ، فكلُّ ما خُلقَ في الدنيا فيمكنُ أنْ يُتزوَّدَ منْهُ للآخرةِ ، وكما أنَّهُ لا بدَّ مِنْ أدنىٰ مالٍ لضرورةِ المطعمِ والمشربِ والملبسِ . . فلا بدَّ مِنْ أدنىٰ جاهٍ لضرورةِ المعيشةِ معَ الخلقِ ، والإنسانُ كما لا يستغني عنْ طعامٍ يتناولُهُ فيجوزُ أن يحبَّ الطعامَ أوِ المالَ الذي يبتاعُ بهِ الطعامَ . . فكذلكَ لا يخلو عنِ الحاجةِ إلىٰ خادمٍ يخدمُهُ ، ورفيقٍ يعينُهُ ، وأستاذٍ يرشدُهُ ، وسلطانٍ يحرسُهُ ويدفعُ عنهُ ظلمَ الأشرارِ ، فحبُّهُ لأنْ يكونَ لهُ في قلبِ خادمِهِ مِنَ المحلِّ ما يدعوهُ إلى الخدمةِ ليسَ بمذمومٍ ، وحبُّهُ لأنْ يكونَ لهُ في قلبِ رفيقِهِ مِنَ المحلِّ ما يحسنُ بهِ مرافقتُهُ ومعاونتُهُ ليسَ بمذمومٍ ، وحبُّهُ لأنْ يكونَ لهُ في قلبِ أستاذِهِ مِنَ المحلِّ ما يحسنُ بهِ إرشادُهُ وتعليمُهُ والعنايةَ بهِ ليسَ بمذمومٍ ، وحبُّهُ لأنْ يكونَ لَهُ مِنَ المحلِّ في قلبِ سلطانِهِ ما يحثُّهُ ذلكَ علىٰ دفعِ الشرِّ عنْهُ ليسَ بمذمومٍ ؛ فإنَّ الجاهَ وسيلةٌ إلى الأغراضِ كالمالِ ، فلا فرقَ بينَهُما .

إلا أنَّ التحقيقَ في هـٰذا يفضي إلىٰ ألا يكونَ المالُ والجاهُ في أعيانِهِما محبوبينِ ، بلْ ينزلُ ذلكَ منزلةَ حبِّ الإنسانِ أنْ يكونَ في دارِهِ بيتُ ماءٍ ؛ لأنَّهُ مضطرٌّ إليهِ لقضاءِ حاجتِهِ ، وكانَ يودُّ لوِ استغنىٰ عنْ قضاءِ الحاجةِ حتَّىٰ

يستغنيَ عنْ بيتِ الماءِ ، وهـٰذا على التحقيقِ ليسَ بحبٍّ لبيتِ الماءِ ، فكلُّ ما يُرادُ للتوصُّلِ بهِ إلىٰ محبوبٍ . . فالمحبوبُ هوَ المقصودُ المتوصَّلُ إليهِ .

وتُدركُ التفرقةُ بمثالٍ آخرَ ؛ وهوَ أنَّ الرجلَ قدْ يحبُّ زوجتَهُ مِنْ حيثُ إنَّهُ يدفعُ بها فضلةَ الشهوةِ كما يدفعُ ببيتِ الماءِ فضلةَ الطعامِ ، ولوْ كُفيَ مؤنةَ الشهوةِ . . لكانَ يهجرُ زوجتَهُ ، كما أنَّهُ لوْ كُفِيَ قضاءَ الحاجةِ . . لكانَ لا يدخلُ بيتَ الماءِ ولا يدورُ بهِ ، وقدْ يحبُّ زوجتَهُ لذاتِها حبَّ العشّاقِ ، ولوْ كُفِي الشهوةَ . . لبقيَ مستصحباً لنكاحِها ، فهـٰذا هوَ الحبُّ دونَ الأولِ ، وكذلكَ الجاهُ والمالُ قدْ يحبُّ كلَّ واحدٍ منهُما علىٰ هـٰذينِ الوجهينِ ، فحبُّهُما لأجلِ التوصُّلِ بهِما إلىٰ مهمّاتِ البدنِ غيرُ مذمومٍ ، وحبُّهُما لأعيانِهما فيما يجاوزُ ضرورةَ البدنِ وحاجتَهُ مذمومٌ ، ولكنَّهُ لا يُوصفُ صاحبُهُ بالفسقِ والعصيانِ ما لمْ يحملْهُ الحبُّ علىٰ مباشرةِ معصيةٍ ، وما لمْ يتوصَّلْ إلى اكتسابِهِ بكذبٍ وخداعٍ وارتكابِ محظورٍ ، وما لمْ يتوصَّلْ إلى اكتسابِهِ بعبادةٍ ؛ فإنَّ التوصُّلَ إلى الجاهِ والمالِ بالعبادةِ جنايةٌ على الدينِ ، وهوَ حرامٌ ، وإليهِ يرجعُ معنى الرِّياءِ المحظورِ كما سيأتي .

* * *

فإنْ قلتَ : طلبُهُ المنزلةَ والجاهَ في قلبِ أستاذِهِ وخادمِهِ ورفيقِهِ وسلطانِهِ ومَنْ يرتبطُ بهِ أمرُهُ . . مباحٌ على الإطلاقِ كيفما كانَ ، أوْ يُباحُ إلىٰ حدٍّ مخصوصٍ وعلىٰ وجهٍ مخصوصٍ ؟

فأقولُ : يُطلبُ ذلكَ علىٰ ثلاثةِ أوجهٍ : وجهانِ منها مباحانِ ، ووجهٌ محظورٌ .

أمَّا الوجهُ المحظورُ : فهوَ أنْ يطلبَ قيامَ المنزلةِ في قلوبِهِمْ باعتقادِهِمْ فيهِ صفةً هوَ منفكٌّ عنها ؛ مثلَ العلمِ والورعِ والنسبِ ، فيظهرُ لهُمْ أنَّهُ علويٌّ أوْ عالمٌ أوْ ورعٌ ولا يكونُ كذلكَ ، فهـٰذا حرامٌ ؛ لأنَّهُ كذبٌ وتلبيسٌ ؛ إمَّا بالقولِ وإمَّا بالمعاملةِ .

وأمَّا أحدُ المباحينِ : فهوَ أنْ يطلبَ المنزلةَ بصفةٍ هوَ متصفٌ بها ؛ كقولِ يوسفَ عليهِ السلامُ فيما أخبرَ عنهُ الربُّ تعالى : ﴿ ٱجْعَلْنِي عَلَىٰ خَزَآئِنِ ٱلْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ ﴾ فإنَّهُ طلبَ المنزلةَ في قلبِهِ بكونِهِ حفيظاً عليماً ، وكانَ محتاجاً إليهِ ، وكانَ صادقاً فيهِ .

والثاني : أنْ يطلبَ إخفاءَ عيبٍ مِنْ عيوبِهِ ومعصيةٍ مِنْ معاصيهِ حتَّىٰ لا يُعلَمَ ، فلا تزولَ منزلتُهُ بهِ ، فهـٰذا أيضاً مباحٌ ؛ لأنَّ حفظَ السترِ على القبائحِ جائزٌ ، ولا يجوزُ هتكُ السترِ وإظهارُ القبيحِ ، وهـٰذا ليسَ فيهِ تلبيسٌ ، بلْ هوَ سدٌّ لطريقِ العلمِ بما لا فائدةَ في العلمِ بهِ ؛ كالذي يُخفي عنِ السلطانِ أنَّهُ يشربُ الخمرَ ، ولا يلقي إليهِ أنَّهُ ورعٌ ؛ فإنَّ قولَهُ : إنِّي ورعٌ تلبيسٌ ، وعدمُ إقرارِهِ بالشربِ لا يوجبُ اعتقادَ الورعِ ، بلْ يمنعُ العلمَ بالشربِ .

ومِنْ جملةِ المحظوراتِ : تحسينُ الصلاةِ بينَ يديهِ ؛ ليحسُنَ فيهِ

اعتقادُهُ ، فإنَّ ذلكَ رياءٌ ، وهوَ ملبِّسٌ ؛ إذْ يخيِّلُ إليهِ أنَّهُ مِنَ المخلصينَ الخاشعينَ للهِ تعالىٰ ، وهوَ مراءٍ بما يفعلُهُ ، فكيفَ يكونُ مخلصاً ؟! فطلبُ الجاهِ بهـٰذا الطريقِ حرامٌ ، وكذا بكلِّ معصيةٍ ، وذلكَ يجري مجرى اكتسابِ المالِ مِنْ غيرِ فرقٍ ، وكما لا يجوزُ أنْ يتملَّكَ مالَ غيرِهِ بتلبيسٍ في عوضٍ أوْ في غيرِهِ . . فلا يجوزُ لهُ أن يتملَّكَ قلبَهُ بتزويرٍ وخداعٍ ؛ فإنَّ ملكَ القلوبِ أعظمُ مِنْ ملكِ الأموالِ .

* * *

MEVKÎ SEVGİSİNDEN ÖVÜLEN VE YERİLENLER

Câh ve mevkî demek, gönülleri kendisine bağlayıp onlara hükmetmek demek olduğunu anladıktan sonra, servet sâhibi olmakta hüküm ne ise câh ve mevkîde de hüküm aynıdır. Çünkü o dünya varlığıdır. Servet gibi o da ölüm ile sona erecektir. Dünya ise âhiretin zirâatgâhıdır. Dünyanın bütün varlıklarından âhiret azığı almak mümkündür. Zarûret miktarı yemek içmek, giymek ve mesken ihtiyacını temîn için cüzî bir servete ihtiyaç olduğu gibi, insanlarla geçim sağlamak için, az da olsa mevkî sâhibi olmaya ihtiyaç vardır.

İnsan yemekten müstağnî kalamayacağı için yemeği sevmesi veyâ yemeğini temîn edecek kadar serveti sevmesi câiz olduğu gibi, kendisine bakacak hizmetçiye, yardım edecek arkadaşa, yol gösterecek hocaya, zâlimin zulmünden kendini koruyacak hükümdara da ihtiyacı vardır. Bunun için kendisine bir hizmet edeninin bulunmasını, iyi bir arkadaşının olmasını, bir mürşidinin bulunmasını, kendini koruyacak kadar hükümdarın kalbinde kendisine karşı sevgisinin olmasını sevip arzu etmesi mezmûm değildir.

Çünkü câh, maksada bir vesîle olmakta mal gibidir, aralarında fark yoktur. Ancak aranan şey, mal ve mevkîin kendi nazarında bizâtihî sevimli olmamalarıdır. Mal ve mevkî sevgisi, evde bir tuvalet yerinin bulunmasını sevmek gibi olmalıdır. Çünkü insan tabiatında buna ihtiyaç vardır. Fakat içine girdikten sonra da, bir an önce kurtulup çıkmayı ister. Bu, aslında tuvalet sevgisi değildir. İşte mal ve mevkî sevgisi de böyle olmalı, ihtiyacını temîn ettikten sonra ondan kurtulmak peşinde koşmalıdır. Sevilen, sevgiliye ulaştıran vâsıta değil, sevgilidir. Vâsıta, sevgiliye ulaştırmak için aranır. Vüsûlden sonra onun kıymeti kalmaz. Bunların arasındaki fark, şu misâl ile de îzâh edilebilir:

Bir insan düşünelim: Bu adam, tuvaleti kazâ-ı hâceti için sevdiği gibi, kadını da şehvetini yerine getirmek için seviyor. Bu adam, kazâ-i hâcetini görür görmez yüznumarayı terk ettiği gibi, arzusunu temîn eder etmez kadını da terk eder. Fakat kadını yalnız şehvet için değil, kendine âşık olduğu için severse, şehvetini teskîn ettikten sonra da ondan ayrılmaz. İşte sevgi budur, yoksa evvelkisi sevgi değildir. Mal ve mevki de böyledir. Gayeye ulaşmak için bunları sevmek mezmûm değil, mezmûm olan, bunları zâtları için sevmektir.

Fakat bu sevgi insanı yalana, hîleye ve günâh irtikâbına sevk etmedikçe, sâhibini fısk u isyân ile vasıflandırmaz. Ayrıca bu servet ve mevkîi ibâdet yolu ile de temîn etmeyecektir. Kendini âbid göstermek sûretiyle milleti soymayacak, ibâdetini dünya menfaatine âlet etmeyecektir. Zîra ibâdetle mal ve mevkî peşinde olmak, dîne karşı bir cinâyettir ve haramdır. İleride zikredeceğimiz gibi, yasak olan riyâ işte budur.

Şâyet, "İnsanın gönlünde hocasının, arkadaşının, hükümdarının ve kendisi ile alâkalı zevâtın mevkî sâhibi olmasını arzu etmesi, her ne sûretle olursa olsun yoksa; muayyen bir hadde kadar mı bu mübâhtır?" der isen derim ki: Bu da üç şekilde olur. Bunların ikisi mübâh, biri mahzurludur.

Mahzûrlu olan, kendisinde olmayan bir vasıf ile kendisini onlara tanıtarak sevdirmeye çalışmasıdır. Bu da kendisinde bulunmayan, ilim, verâ ve nesep gibi hususlara sâhip olduğunu ve kendisini âlim, şüpheli şeylerden ictinâb eden göstermek sûretiyle sevgilerini kazanmaya çalışmaktır. Bu şekil sevgi temîni haramdır. Çünkü yalandır. Söz ve işi ile vaziyeti karıştırmaktır.

Mübâhların birincisi: Kendisinde bulunan bir vasıfla mevkî talebinde bulunmaktır. Nitekim Allahu Teâlâ'nın:

اِجْعَلْنِي عَلٰى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ

"(Yûsuf): **Beni memleketin hazîneleri üzerine** (memûr) **et. Çünkü ben onları iyice korumaya muktedirim."** (Yûsuf sûresi, 12/55) âyet-i celîlesinde haber verdiği Yûsuf'un, kendisinin bilici ve koruyucu, yâni mâlî işlerde mahâreti olduğunu bildirerek hükümdarın kalbinde mevkî sâhibi olup, hazîne vekilliğine getirilmesini istemesi gibi. Hükümdarın buna ihtiyacı vardı. Yûsuf aleyhisselâm da bu hususta doğru söylemişti.

Mübâhların ikincisi: Gözden düşmemesi için kusur ve günâhlarından birinin gizlenmesini istemesidir. Bu da mübâhtır. Çünkü kusur ve günâhları gizlemek câizdir. Adamın, gizli kusurlarını araştırıp açığa çıkarmak ve onu teşhîr etmek câiz değildir. Burada bir aldatma yoktur. Belki bilinmesinde fayda olmayan bir şeyi öğrenmenin yolunu kapamaktır. İçki içen kimsenin hükümdara: "İçki içmiyorum." demesi gibi. Bu bir kusur değildir.

Ancak: "Ben şüpheli şeylerden sakınırım, harama hiç yaklaşmam, verâ sâhibiyim." derse, o zaman aldatmış olur. "İçki içmiyorum" demek, verâ sâhibiyim demek değildir. Belki içtiğini bilmesini istememektir. Tehlikeli olanlardan biri de, hükümdarın gözüne girmek için onun yanında ağır ağır namaz kılmaktır. Bu hareket, riyâ ve aldatmadır. Çünkü hükümdara, ihlâs ve huşû sâhibi olduğunu göstermek istiyor. Ağır ağır namaz kılmaktaki maksadı budur. Bu adam, bu fiili ile riyakârdır. Daha ihlâs nerede kalır? Bu yoldan mevki aramak haramdır. Her nevî isyân ile mevkî peşinde koşmanın da hükmü budur. Bu tıpkı haram mal kazanmak gibidir. Hîleli yollarla başkasının servetine mâlik olmak kendisine câiz olmadığı gibi, hîle yolu ile başkasının kalbine mâlik olmak da câiz değildir. Zîra gönülleri fethetmek, servetlere mâlik olmaktan daha mühimdir.

بيان السبب في حب المدح والثناء وارتياح النفس له ، وميل الطباع إليه ، وبغضها للذم ونفرتها منه

اعلمْ : أنَّ لحبِّ المدحِ والتذاذِ القلبِ بهِ أربعةَ أسبابٍ :

السببُ الأولُ ـ وهوَ الأقوىٰ ـ : شعورُ النفسِ بالكمالِ ، فإنَّا بيَّنا أنَّ الكمالَ محبوبٌ ، وكلُّ محبوبٍ فإدراكُهُ لذيذٌ ، فمهما شعرَتِ النفسُ بكمالِها . . ارتاحَتْ ، واهتزَّتْ وتلذَّذَتْ ، والمدحُ يشعرُ نفسَ الممدوحِ بكمالِها ، فإنَّ الوصفَ الذي بهِ مدحٌ لا يخلو : إمَّا أنْ يكونَ جليّاً ظاهراً ، أوْ يكونَ مشكوكاً فيهِ .

فإنْ كانَ جليّاً ظاهراً محسوساً . . كانَتِ اللَّذَّةُ فيهِ أقلَّ ، ولكنَّهُ لا يخلو عنْ لذَّةٍ ؛ كثنائِهِ عليهِ بأنَّهُ طويلُ القامةِ ، أبيضُ اللونِ ، فإنَّ هـٰذا نوعُ كمالٍ ، ولكنَّ النفسَ تغفُلُ عنهُ ، فتخلو عنْ لذَّتِهِ ، فإذا أُشعرَ بهِ . . لمْ يخلُ حدوثُ الشعورِ عنْ حدوثِ لذَّةٍ .

وإنْ كانَ ذلكَ الوصفُ ممَّا يتطرَّقُ إليهِ الشَّكُّ . . فاللذَّةُ فيهِ أعظمُ ؛ كالثناءِ عليهِ بكمالِ العلمِ ، وكمالِ الورعِ ، وبالحسنِ المطلقِ ، فإنَّ الإنسانَ ربَّما يكونُ شاكّاً في كمالِ حسنِهِ ، وكمالِ علمِهِ ، وكمالِ ورعِهِ ، ويكونُ مشتاقاً إلىٰ زوالِ هـٰذا الشكِّ ؛ بأنْ يصيرَ مستيقناً لكونِهِ عديمَ النظيرِ في هـٰذهِ الأمورِ ؛ إذْ تطمئنُّ نفسُهُ إليهِ ، فإذا ذكرَهُ غيرُهُ . . أورثَ ذلكَ طمأنينةً وثقةً

باستشعارِ ذلكَ الكمالِ ، فتعظمُ لذَّتُهُ ، وإنَّما تعظمُ اللذَّةُ بهـٰذهِ العلَّةِ مهما صدرَ الثناءُ مِنْ بصيرٍ بهـٰذهِ الصفاتِ ، خبيرٍ بها ، لا يجازفُ في القولِ إلا عنْ تحقيقٍ ، وذلكَ كفرحِ التلميذِ بثناءِ أستاذِهِ عليهِ بالكياسةِ والذكاءِ وغزارةِ الفضلِ ، فإنَّهُ في غايةِ اللذَّةِ ، وإنْ صدرَ ممَّنْ يجازفُ في الكلامِ أوْ لا يكونُ بصيراً بذلكَ الوصفِ . . ضعُفَتِ اللذَّةُ .

وبهـٰذهِ العلَّةِ يبغضُ الذَّمَّ أيضاً ويكرهُهُ ؛ لأنَّهُ يشعرُهُ بنقصانِ نفسِهِ ، والنقصانُ ضدُّ الكمالِ المحبوبِ ، فهوَ ممقوتٌ ، والشعورُ بهِ مؤلمٌ ، ولذلكَ يعظمُ الألمُ إذا صدرَ الذَّمُّ مِنْ بصيرٍ موثوقٍ بهِ ، كما ذكرناهُ في المدحِ .

* * *

السببُ الثاني : أنَّ المدحَ يدلُّ علىٰ أنَّ قلبَ المادحِ مملوكٌ للممدوحِ ، وأنَّهُ مريدٌ لهُ ، ومعتقدٌ فيهِ ، ومسخَّرٌ تحتَ مشيئتِهِ ، وملكُ القلوبِ محبوبٌ ، والشعورُ بحصولِهِ لذيذٌ ، وبهـٰذهِ العلَّةِ تعظمُ اللَّذةُ مهما صدرَ الثناءُ ممَّنْ تتَّسعُ قدرتُهُ ، وينتفعُ باقتناصِ قلبِهِ ؛ كالملوكِ والأكابرِ ، ويضعفُ مهما كانَ المُثني ممَّنْ لا يُؤبَهُ لهُ ، ولا يقدرُ علىٰ شيءٍ ، فإنَّ القدرةَ عليهِ بملكِ قلبِهِ قدرةٌ علىٰ أمرٍ حقيرٍ ، فلا يدلُّ المدحُ إلا علىٰ قدرةٍ قاصرةٍ ، وبهـٰذهِ العلَّةِ أيضاً يُكرهُ الذَّمُّ ، ويتألَّمُ بهِ القلبُ ، وإذا كانَ مِنَ الأكابرِ . . كانَتْ نكايتُهُ أعظمَ ؛ لأنَّ الفائتَ بهِ أعظمُ .

* * *

السببُ الثالثُ : أنَّ ثناءَ المُثني ومدحَ المادحِ سببٌ لاصطيادِ قلبِ كلِّ مَنْ يسمعُهُ ، لا سيَّما إذا كانَ ممَّنْ يُلتفتُ إلىٰ قولِهِ ، ويُعتدُّ بثنائِهِ ، وهـٰذا يختصُّ بثناءٍ يقعُ على الملأِ ، فلا جرمَ كلَّما كانَ الجمعُ أكثرَ والمُثني أجدرَ بأنْ يُلتفتَ إلىٰ قولِهِ . . كانَ المدحُ ألذَّ ، والذمُّ أشدَّ على النفسِ .

* * *

السببُ الرابعُ : أنَّ المدحَ يدلُّ علىٰ حشمةِ الممدوحِ ، واضطرارِ المادحِ إلىٰ إطلاقِ اللسانِ بالثناءِ عليهِ ؛ إمَّا عنْ طوعٍ ، وإمَّا عنْ قهرٍ ، فإنَّ الحشمةَ أيضاً لذيذةٌ ؛ لما فيها مِنَ القهرِ والقدرةِ ، وهـٰذهِ اللذَّةُ تحصلُ وإنْ كانَ المادحُ لا يعتقدُ في الباطنِ ما مدحَ بهِ ، ولكنْ كونُهُ مضطراً إلىٰ ذكرِهِ نوعُ قهرٍ واستيلاءٍ عليهِ ، فلا جرمَ تكونُ لذَّتُهُ بقدْرِ تمنُّعِ المادحِ وقوَّتِهِ ، فتكونُ لذَّةُ ثناءِ القويِّ الممتنعِ عنِ التواضعِ بالثناءِ أشدَّ .

فهـٰذهِ الأسبابُ الأربعةُ قدْ تجتمعُ في مدحِ مادحٍ واحدٍ فيعظمُ بها الالتذاذُ ، وقد تفترقُ فتنقصُ اللَّذَّةُ بها .

* * *

أمَّا العلةُ الأولىٰ وهيَ استشعارُ الكمالِ . . فتندفعُ بأنْ يعلمَ الممدوحُ أنَّهُ غيرُ صادقٍ في مدحِهِ ؛ كما إذا مُدِحَ بأنَّهُ نسيبٌ ، أو سخيٌّ ، أو عالمٌ بعلمٍ ، أو متورِّعٌ عنِ المحظوراتِ ، وهوَ يعلمُ مِنْ نفسِهِ ضدَّ ذلكَ ، فتزولُ اللَّذَّةُ التي سببُها استشعارُ الكمالِ ، وتبقىٰ لذَّةُ الاستيلاءِ علىٰ قلبِهِ وعلىٰ لسانِهِ وبقيةُ اللَّذَّاتِ .

فإنْ كانَ يعلمُ أنَّ المادحَ ليسَ يعتقدُ ما يقولُهُ ويعلمُ خلوَّهُ عنْ هـٰذهِ الصفةِ . . بطلَتِ اللذَّةُ الثانيةُ ، وهوَ استيلاؤُهُ علىٰ قلبِهِ ، وتبقىٰ لذَّةُ الاستيلاءِ بالحشمةِ على اضطرارِ لسانِهِ إلى النطقِ بالثناءِ .

فإنْ لمْ يكنْ ذلكَ عنْ خوفٍ ، بلْ كانَ بطريقِ اللَّعِبِ . . بطلَتِ اللَّذاتُ كلُّها ، فلمْ يكنْ في المدحِ أصلاً لذةٌ ؛ لفواتِ الأسبابِ الثلاثةِ .

فهـٰذا ما يكشفُ الغطاءَ عنْ علَّةِ التذاذِ النفسِ بالمدحِ ، وتألُّمِها بسببِ الذَّمِّ ، وإنَّما ذكرناهُ ليُعرفَ طريقُ العلاجِ لحبِّ الجاهِ ، وحبِّ المحمدةِ ، وخوفِ المذمَّةِ ، فإنَّ ما لا يُعرفُ سببُهُ لا يمكنُ معالجتُهُ ؛ إذِ العلاجُ عبارةٌ عنْ حلِّ أسبابِ المرضِ ، واللهُ الموفقُ بكرمِهِ ولطفِهِ ، وصلَّى اللهُ علىٰ كلِّ عبدٍ مصطفىً .

* * *

İNSAN TABİATININ ÖVÜLMEYİ SEVMESİ

Bilmiş ol ki; medhi sevmenin ve kalbin bundan zevk almasının dört sebebi vardır:

Birinci sebep -ki en kuvvetli sebeptir-; medihde kemâl anlayışının bulunmasıdır. Yukarıda anlattığımız gibi kemâl sevilir. Sevilen her şeye de ulaşmak zevklidir. Medhin bir kemâl mahsûlü olduğunu bilen, medh edildikçe kemâl sâhibi olduğunu anlar ve bundan zevk duymaya başlar. Medhedildiği vasfı bâriz ve herkesin bildiği bir şey ise ona o kadar aldırış etmez. Fakat yine de zevkten hâlî değildir. Uzun boylu, beyaz tenli sözleri gibi. Bunlar insanda bir nevî kemâldir. Fakat bâzen insan bunlarla meşgul olmayabilir ve zevkinden mahrum kalır. Fakat bunu hatırladıkça bundan zevk duymaya başlar ve işte övülme bunu sağlar.

Şâyet övüldüğü vasıf gizli ve şüpheli ise bunu duyunca bundan aldığı zevk daha büyüktür. "Mükemmel âlim ve mükemmel verâ sâhibidir." veyâ "Cidden güzeldir." şeklindeki, övmeler gibi. İnsan bâzen kendi güzelliğinden, ilminden ve verâından şüphe eder ve hattâ bu şüphenin kalkmasını arzu eder. Hakîkaten emsâlsiz bir güzellik, bir bilgi ve verâ sâhibi olduğunu bilmek ister ki, katiyyet kesbetmiş olabilsin. Bu evsâfı başkası söyleyince, kendisi de iyice buna inanır ve zevki artar. Şâyet bu başkası, bunları anlayan ve yalnız doğruyu söyleyip boş konuşmayan kimse ise bu zevki daha da kuvvetleşir. Bir talebeyi, hocasının zekâ, zeyreklik ve fazîletlikle övmesi gibi. Şâyet bunları söyleyen zayıf kimse ise zevki o nispette daha az olur. İşte bütün bu sebeplerden dolayı zemmedilmekten de hoşlanmaz. Çünkü zem, kendisinde noksanlık olduğunu gösterir. Noksanlık ise aranan kemâlin zıddıdır. O, hiç bir vakit sevilmez. Noksanlığını duyması kendisini üzer. Bunun için zem, basîret sâhibi şâyân-ı îtimad kimselerden gelirse daha acı olur.

İkinci sebep: Medih, methedenin kalbinin, methedilene merbûtiyetini gösterir. Gönüllere mâlik olmak ise sevilen bir şeydir. Bunu sezmek ise insanın hoşuna gider. Binâenaleyh salâhiyettâr zevâtın methetmesi ile zevki de o nispette ziyâdelik arz eder. Bu sûretle onun kalbini avlamış olmasından istifâde eder; hükümdar ve büyüklerin methetmesi gibi. Metheden nazar-ı îtibâra alınmaz ve iktidâr sâhibi olmayan bir kimse olursa, onun methinden o kadar zevk alınmaz. Çünkü onun kalbine mâlik olmak, uzun boylu fayda sağlamaz. Yine bu sebeplerden ötürü zemmedilmeyi de sevmez. Bu zem büyüklerden gelirse, üzüntüsü daha da fazla olur. Çünkü kaybı daha büyük olur.

Üçüncü sebep: Methedenlerin methi ve övenlerin övmeleri, bunu duyanların gönüllerini de avlamaya sebep olur. Hele bunu yapanlar hatırı sayılır kimseler ise onların sözü daha da müessir olur. Şüphesiz bu, methin halk arasında yapıldığı zamandır. Metheden sözü dinlenir kimse olup, dinleyicileri de çoğaldıkça medih daha zevkli, zem ise daha acı gelir.

Dördüncü sebep: Medih, methedilenin haşmet ve heybetine ve methedenin de ya gönüllü veyâ gönülsüz onu methetmek zorunda kaldığına delâlet eder. Methedilenin heybet sâhibi olması da ayrı bir zevktir. Çünkü burada da kahr u galebe mânası vardır. Metheden, söylediğine içinden inanmasa bile, bu zevk vardır. Methedenin kuvveti ve yaltakçılıktan kaçınması nispetinde bu medihden zevk alır. Anlattığımız bu dört sebep, bâzen bir şahsın methinde toplanmış olabilir ki, o zaman zevk daha çok olur. Bâzen bunlar dağılır ve o nispette zevk azalır.

Methi sevmenin birinci illeti olan kemâl hissine gelince; methedilen kimse kendisinde ilmin, verâın ve asâletin olmadığını bildiği için, metheden kimsenin yalan söylediğini düşünmekle, bu kemâl hissini ortadan kaldırabilir ve zevk diye bir şey kalmaz. Geride bu medih sebebiyle, adamın kalbine ve diline mâlik olmak zevkiyle diğer zevkler kalır ki, kendisinde bu vasıfların olmadığını ve methedenin de samîmî bulunmadığını bildiği zaman, onun gönlüne girme zevki de ortadan kalkar. Geride istîlâ ve haşmet zevki kalır. Yâni metheden adamı korkuttuğu ve korku belâsı kendisini methettiği zevki kalır. Şâyet bu alay mevzûu oluyorsa, bütün lezzetler ortadan kalkmış olur.

İşte bu anlattıklarımız, insan nefsinin methedilmekten hoşlanıp zemmedilmekten üzülmesi sebeplerinin perdesini ortadan kaldırmış oldu. Bunu anlatmaktaki maksadımız mevkî ve övülme sevgisi ile yerilme korkusunun sebepleri ve bunlardan kurtuluş çârelerinin bilinmesi içindir. Zîra teşhis edilmeyen hastalığın tedâvisi zordur.

Tevfîk ve hidâyet Allah'tandır.

Salât u selâm, O'nun seçtiği peygamberlerine olsun.

بيان علاج حب الجاه

اعلمْ : أنَّ مَنْ غلبَ علىٰ قلبِهِ حبُّ الجاهِ . . صارَ مقصورَ الهمِّ علىٰ مراعاةِ الخلقِ ، مشغوفاً بالتودُّدِ إليهِمْ والمراءاةِ لأجلِهِمْ ، ولا يزالُ في أقوالِهِ وأفعالِهِ وأعمالِهِ ملتفتاً إلىٰ ما يعظِّمُ منزلتَهُ عندَهُمْ ، وذلكَ بذرُ النفاقِ وأصلُ الفسادِ ، ويجرُّ ذلكَ ـ لا محالةَ ـ إلى التساهلِ في العباداتِ والمراءاةِ بها ، وإلى اقتحامِ المحظوراتِ للتوصُّلِ إلى اقتناصِ القلوبِ .

ولذلكَ شبَّهَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حبَّ الشرفِ والمالِ وإفسادَهُما للدِّينِ بذئبينِ ضاريينِ ، وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « إنَّهُ ينبتُ النِّفاقَ في القلبِ كما ينبتُ الماءُ البقلَ »[1] إذِ النفاقُ هوَ مخالفةُ الظاهرِ للباطنِ بالقولِ أوِ الفعلِ ، وكلُّ مَنْ طلبَ المنزلةَ في قلوبِ الناسِ فيُضطرُّ إلى النفاقِ معَهُمْ ، وإلى التَّظاهرِ بخصالٍ حميدةٍ هوَ خالٍ عنها ، وذلكَ هوَ عينُ النفاقِ .

* * *

فحبُّ الجاهِ إذاً مِنَ المهلكاتِ ، فيجبُ علاجُهُ وإزالتُهُ عنِ القلبِ ، فإنَّهُ طبعٌ جُبِلَ القلبُ عليهِ كما جُبِلَ علىٰ حبِّ المالِ ، وعلاجُهُ مركَّبٌ مِنْ علمٍ وعملٍ :

---

(١) رواه الديلمي من حديث أبي هريرة بلفظ : (حبُّ الغنىٰ ينبت النفاق في القلب كما ينبت الماء العشب) « إتحاف » (٦/ ٢٥٢) .

أمَّا العلمُ : فهوَ أنْ يعلمَ السببَ الذي لأجلِهِ أحبَّ الجاهَ ، وهوَ كمالُ القدرةِ علىٰ أشخاصِ الناسِ وعلىٰ قلوبِهِمْ ، وقدْ بيَّنا أنَّ ذلكَ إنْ صفا وسلمَ . . فآخرُهُ الموتُ ، فليسَ مِنَ الباقياتِ الصالحاتِ ، بلْ لوْ سجدَ لكَ كلُّ مَنْ علىٰ بسيطِ الأرضِ مِنَ المشرقِ إلى المغربِ فإلىٰ خمسينَ سنةً . . لا يبقى الساجدُ ولا المسجودُ لهُ ، ويكونُ حالُكَ كحالِ مَنْ ماتَ قبلَكَ مِنْ ذوي الجاهِ معَ المتواضعينَ لهُ ، فهـٰذا لا ينبغي أنْ يُتركَ بهِ الدينُ الذي هوَ الحياةُ الأبديَّةُ التي لا انقطاعَ لها .

ومَنْ فهِمَ الكمالَ الحقيقيَّ والكمالَ الوهميَّ كما سبقَ . . صغُرَ الجاهُ في عينِهِ ، إلا أنَّ ذلكَ إنَّما يصغرُ في عينِ مَنْ ينظرُ إلى الآخرةِ كأنَّهُ يشاهدُها ، ويستحقرُ العاجلةَ ، ويكونُ الموتُ كالحاصلِ عندَهُ ، ويكونُ حالُهُ كحالِ الحسنِ البصريِّ إذْ كتبَ إلىٰ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ رحمةُ اللهِ عليهما : (أما بعدُ : فكأنَّكَ بآخرِ مَنْ كُتبَ عليهِ الموتُ قدْ ماتَ ، فانظرْ كيفَ مدَّ نظرَهُ نحوَ المستقبلِ وقدَّرَهُ كائناً) ، وكذلكَ حالُ عمرَ بنِ عبدِ العزيزِ حينَ كتبَ في جوابِهِ : (أما بعدُ : فكأنَّكَ بالدنيا لمْ تكنْ ، وكأنَّكَ بالآخرةِ لمْ تزلْ)⁽¹⁾ .

فهؤلاءِ كانَ التفاتُهُمْ إلى العاقبةِ ، فكانَ عملُهُمْ لها بالتقوىٰ ؛ إذْ علموا أنَّ العاقبةَ للمتقينَ ، فاستحقروا الجاهَ والمالَ في الدنيا ، وأبصارُ أكثرِ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « قصر الأمل » (٢٢٦) .

الخلقِ ضعيفةٌ مقصورةٌ على العاجلةِ لا يمتدُّ نورُها إلىٰ مشاهدةِ العواقبِ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ بَلْ تُؤْثِرُونَ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا ۝ وَٱلْآخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰٓ ﴾ ، وقالَ : ﴿ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ ٱلْعَاجِلَةَ ۝ وَتَذَرُونَ ٱلْآخِرَةَ ﴾ .

فمَنْ هٰذا حدُّهُ فينبغي أنْ يعالجَ قلبَهُ في حبِّ الجاهِ بالعلمِ بالآفاتِ العاجلةِ ، وهوَ أنْ يتفكَّرَ في الأخطارِ التي يستهدفُ لها أربابُ الجاهِ في الدنيا ، فإنَّ كلَّ ذي جاهٍ محسودٌ ومقصودٌ بالإيذاءِ ، وخائفٌ على الدوامِ علىٰ جاهِهِ ، ومحترزٌ مِنْ أنْ تتغيَّرَ منزلتُهُ في القلوبِ ، والقلوبُ أشدُّ تغيراً مِنَ القِدْرِ في غليانِها ، وهيَ متردِّدةٌ بينَ الإقبالِ والإعراضِ ، فكلُّ ما يُبنىٰ علىٰ قلوبِ الخلقِ يضاهي ما يُبنىٰ علىٰ أمواجِ البحرِ ، فإنَّهُ لا ثباتَ لهُ ، والاشتغالُ بمراعاةِ القلوبِ ، وحفظِ الجاهِ ، ودفعِ كيدِ الحسادِ ، ومنعِ أذى الأعداءِ . . كلُّ ذلكَ غمومٌ عاجلةٌ ، ومكدِّرةٌ للذَّةِ الجاهِ ، فلا يفي في الدنيا مرجوُّها بمَخُوفِها ، فضلاً عمَّا يفوتُ في الآخرةِ ، فبهٰذا ينبغي أنْ تُعالجَ البصيرةُ الضعيفةُ .

وأمَّا مَنْ نفذَتْ بصيرتُهُ ، وقويَ إيمانُهُ . . لمْ يلتفتْ إلى الدنيا ، فهٰذا هوَ العلاجُ مِنْ حيثُ العلمُ .

* * *

وأمَّا مِنْ حيثُ العملُ : فإسقاطُ الجاهِ عنْ قلوبِ الخلقِ بمباشرةِ أفعالٍ يُلامُ عليها ؛ حتَّىٰ يسقطَ مِنْ أعينِ الخلقِ ، وتفارقَهُ لذَّةُ القبولِ ، ويأنسَ

بالخمولِ ، ويردَّ الخلقَ ، ويقنعَ بالقبولِ مِنَ الخالقِ .

وهـٰذا هوَ منهجُ المَلامَتِيَّةِ[1] ؛ إذِ اقتحموا الفواحشَ في صورتِها ؛ ليسقطوا أنفسَهم عنْ أعينِ الناسِ ، فيسلموا مِنْ آفةِ الجاهِ ، وهـٰذا غيرُ جائزٍ لمَنْ يُقتدىٰ بهِ ، فإنَّهُ يوهنُ الدينَ في قلوبِ المسلمينَ ، وأمَّا الذي لا يُقتدىٰ بهِ .. فلا يجوزُ لهُ أنْ يقدمَ علىٰ محظورٍ لأجلِ ذلكَ ، بلْ لهُ أنْ يفعلَ مِنَ المباحاتِ ما يسقطُ قدرَهُ عند الناسِ ؛ كما رُويَ أنَّ بعضَ الملوكِ قصدَ بعضَ الزُّهَّادِ ، فلمَّا علمَ بقربِهِ منهُ .. استدعىٰ طعاماً وبقلاً وأخذَ يأكلُ بشَرَهٍ ، ويعظمُ اللُّقمَ ، فلمَّا نظرَ إليهِ الملكُ .. سقطَ مِنْ عينِهِ وانصرفَ ، فقالَ الزاهدُ : الحمدُ للهِ الذي صرفَكَ عنِّي[2] .

ومنهُمْ مَنْ شربَ شراباً حلالاً في قدحٍ لونُهُ لونُ الخمرِ ، حتَّىٰ يُظنَّ بهِ أنَّهُ يشربُ الخمرَ فيسقطَ مِنَ الأعينِ ، وهـٰذا في جوازِهِ نظرٌ مِنْ حيثُ الفقهُ ، إلا أنَّ أربابَ الأحوالِ ربَّما يعالجونَ أنفسَهُمْ بما لا يفتي بهِ الفقيهُ مهما رأَوا صلاحَ قلوبِهِمْ فيهِ ، ثمَّ يتداركونَ ما فرطَ منهُمْ فيهِ مِنْ صورةِ التقصيرِ ؛ كما فعلَ بعضُهُمْ ، فإنَّهُ عُرِفَ بالزهدِ ، وأقبلَ الناسُ عليهِ ، فدخلَ حماماً ،

---

(١) نسبة إلى الملامة ؛ إذ لا ينفكون عن لوم أنفسهم ، والأصل أن يقال لهم : المَلاميّة ، وهو مستعمل ، وقد يقال لهم : الأمناء ، وهم ـ كما سيبين المصنف ـ قوم يعمرون بواطنهم ويخربون ظواهرهم ، من أعظم أئمتهم الشيخ عبد الله بن منازل والشيخ حمدون القصار رضي الله عنهما ، انظر طرفاً من بيان صفات الملامية للعلامة الحافظ عبد الملك الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص ٦٥) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٤٨) بنحوه .

ولبسَ ثيابَ غيرِهِ وخرجَ ، ووقفَ في الطريقِ حتَّىٰ عرفوهُ ، فأخذوهُ وضربوهُ ، واستردُّوا منهُ الثيابَ ، وقالوا : إنَّهُ طرَّارٌ وهجرُوهُ(١) .

وأقوى الطرقِ في قطعِ الجاهِ : الاعتزالُ عنِ الناسِ ، والهجرةُ إلىٰ موضعِ الخمولِ ، فإنَّ المعتزلَ في بيتِهِ في البلدةِ التي هوَ بها مشهورٌ ، لا يخلو عنْ حبِّ المنزلةِ التي تترسَّخُ لهُ في القلوبِ بسببِ عزلتِهِ ، وربَّما يظنُّ أنَّهُ ليسَ محبّاً لذلكَ الجاهِ ، وهوَ مغرورٌ ، وإنَّما سكنَتْ نفسُهُ لأنَّها قدْ ظفرَتْ بمقصودِها ، ولوْ تغيَّرَ الناسُ عمَّا اعتقدوهُ فيهِ ؛ فذمُّوهُ أوْ نسبوهُ إلىٰ أمرٍ غيرِ لائقٍ بهِ . . جزعَتْ نفسُهُ وتألَّمَتْ ، وربَّما توصَّلَتْ إلى الاعتذارِ عنْ ذلكَ ، وإماطةِ ذلكَ الغبارِ عنْ قلوبِهِمْ ، وربَّما يحتاجُ في إزالةِ ذلكَ عنْ قلوبِهِمْ إلىٰ كذبٍ وتلبيسٍ ، ولا يبالي بهِ ، وبهِ يتبيَّنُ أنَّهُ محبٌّ للجاهِ والمنزلةِ ، ومَنْ أحبَّ الجاهَ والمنزلةَ . . فهوَ كمَنْ أحبَّ المالَ ، بلْ هوَ شرٌّ منهُ ، فإنَّ فتنةَ الجاهِ أعظمُ ، ولا يمكنُهُ ألا يحبَّ المنزلةَ في قلوبِ الناسِ ما دامَ يطمعُ في الناسِ ، فإذا أحرزَ قوتَهُ مِنْ كسبِهِ أوْ مِنْ جهةٍ أخرىٰ ، وقطعَ طمعَهُ عنِ الناسِ رأساً . . أصبحَ الناسُ كلُّهُمْ عندَهُ كالأرذالِ(٢) ، فلا يبالي أكانَتْ لهُ منزلةٌ في قلوبِهِمْ أمْ لمْ تكنْ ؛ كما لا يبالي بذلكَ في قلوبِ الذينَ هُمْ منهُ في أقصى

---

(١) وهو إبراهيم الخواص رضي الله عنه ، ونُعت بعد هـٰذه الحادثة بـ(لص الحمام) ، فقال لنفسه : هـٰهنا طاب المقام ، وانظر القصة ومثيلاتها وأجوبة الفقهاء في بيان جوازها عند اليافعي في « نشر المحاسن الغالية » (ص ٣٠٣) .

(٢) في (ب) : (كالجمادات) .

الشرقِ ؛ لأنَّهُ لا يراهُمْ ولا يطمعُ فيهِمْ .

ولا يُقطعُ الطمعُ عنِ الناسِ إلا بالقناعةِ ، فمَنْ قنعَ . . استغنىٰ عنِ الناسِ ، وإذا استغنىٰ . . لمْ يشتغلْ قلبُهُ بالناسِ ، ولمْ يكنْ لقيامِ منزلتِهِ في القلوبِ عندَهُ وزنٌ ، ولا يتمُّ تركُ الجاهِ إلا بالقناعةِ وقطعِ الطمعِ ؛ ويستعينُ علىٰ جميعِ ذلكَ بالأخبارِ الواردةِ في ذمِّ الجاهِ ومدحِ الخمولِ والذلِّ ، مثلَ قولِهِمْ : (المؤمنُ لا يخلو مِنْ ذلَّةٍ ، أوْ قلَّةٍ ، أوْ علَّةٍ)(١) ، وينظرُ في أحوالِ السلفِ وإيثارِهِمْ للذلِّ على العزِّ ، ورغبتِهِم في ثوابِ الآخرةِ ، رضيَ اللهُ عنهُمْ أجمعينَ .

* * *

---

(١) وهو قول مشهور علىٰ ألسنة الناس . « إتحاف » (٨/ ٢٥٥) ، ومعناه في الحديث الآتي .

MEVKÎ SEVGİSİNDEN KURTULUŞ ÇARESİ

Bilmiş ol ki; mevki sevdasına yakalanan, bütün gayretini insanların gönüllerini avlamaya hasreder. Kendisini sevdirmekle ve takdîrlerini kazanmak için riyâ yapmakla uğraşır. Söz ve hareketlerinde halkın gözüne girmek için elden gelen yaltakçılığı yaparlar. Bu davranış, nifak tohumunu saçmanın ve fesâdın esâsını teşkîl eder. Bu hal bâzen ibâdetlerde gevşeklik, bâzen de insanı ibâdete îtinâ göstermeye sevk eder. Gönülleri fethedip avlayabilmek için tehlikeli işlere girer.

Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), *"Mal ve şeref sevgisinin dîne olan zararını, koyun sürüsüne saldıran, iki aç kurdun verdiği zarar"* a benzetmiştir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Mevki sevgisi, suyun topraktan sebzeyi bitirdiği gibi nifak tohumunu bitirir."* demiştir. Zîra nifak, iş ve sözü ile dışı içine uymamaktır. İnsanların kalbinde yer almak isteyen, mutlak sûrette onlara karşı nifak hastalığına düşer ve kendisinde olmayan hasletlerle onlara görünmek ister ki bu, nifâkın tâ kendisidir. İşte mevki sevgisi mühlikâttandır. Onu tedâvi ile kalpten çıkarmak gerekir. O, gönülde mevcut bir tabiattır. Tıpkı mal sevgisi gibidir. İlacı, ilim ve amelin terkîbinden meydana gelir.

İlim; mevki sevgisinin sebebini bilmektir. Bu da insanların şahıs ve kalplerine mâlik olmak içindir. Bunun boş bir şey olduğunu yukarıda anlatmıştık. Çünkü bu tahakkuk etse de, ölüm ile beraber sona erecektir. Bâkî kalacak sâlih amellerden değildir. Hattâ seneler boyunca bütün insanlar sana secde etseler bile netîcede ne secde edilen, ne de secde eden kalır. Sen de, senden evvelki mevkî sâhiplerinin derekesine düşersin. Böyle muvakkat, geçici bir mevkî uğruna ebedî hayâtı, saâdete erdirecek olan dîni terk etmek, aslâ doğru olamaz. Hakikî kemâl ile vehmî kemâli tefrîk edebilenlerin gözünde mevkî sevgisi küçülür. Ancak bu küçülüş daha ziyâde âhireti düşünenlerde olur. O, âhireti düşündükçe, dünyalığı hakîr görmeye başlar. Ölüm kendisi için peşîn gibi görülür de, âdetâ Hasan-ı Basrî'nin Ömer b. Abdülâzîz'e yazdığı şu mektubundaki davranışı gibi bir hal alır.

Hasan-ı Basrî'nin mektubu:

"Bundan sonra, güyâ ki sen, ölüm kendisine en son yazılıp da ölenlerden birisin." dedi. Gelecekte olacak ölümü bu anda olmuş gibi gördü. Ömer b. Abdülâzîz'in de verdiği cevapta:

"Bundan sonra, sen de dünyada hiç yokmuş, âhiretten hiç ayrılmamış gibisin." dediği gibi olur. İşte bunlar dünya için değil, âhiret için çalışır ve takvâ ile âhirete hazırlanırlar. Çünkü biliyorlar ki, netîce müttakîlerindir. Artık onlar dünyanın mansıb, mevkî ve servetine ehemmiyet vermezler. Ne yazık ki, çoklarının görüş mesafesi kısa olduğu için, netîceyi müşâhede edemezler de, bu dar saha içinde dolaşıp dururlar. Nitekim Allahu Teâlâ:

بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقٰى

"Belki dünya hayatını tercîh edersiniz. Hâlbuki âhiret daha hayırlı ve bâkîdir." (A'lâ sûresi, 87/16-17) Diğer âyette:

كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَتَذَرُونَ الْاٰخِرَةَ

"Hayır, hayır; ey insanlar! Sizler, çabuk elde edeceğiniz dünya nîmetlerini seversiniz! Âhireti bırakırsınız!" (Kıyâme sûresi, 75/20-21) buyurmuştur. Hakîki vaziyeti bu olan kimseye yaraşan, ilmi ile dünyalığın âfetlerini düşünerek mevkî sevgisinden kurtulmaya çalışmaktır. Meselâ, önce mevkî sâhiplerinin dünyada karşılaşacakları tehlikeleri düşünmektir. Her mevkî sahibine haset edilir, aleyhinde tertipler olur. O da mevkîini korumak için dâimâ korkulu yaşar. İnsanların kalbinden düşmekten son derece sakınır. Hâlbuki kalpler, kaynamakta olan tencerenin hareketinden daha ziyâde hareket halindedirler. Her an değişebilirler. Kalpler her hangi bir şeyi kabul veyâ reddetmekte her an mütereddittir. Gönüller üzerine kurulan sevgi, dalgalar üzerinde kurulan binâya benzer. O, oturamaz, temelsizdir. Gönüller ile uğraşmak, mevkîi muhâfaza, haset edenlerin hasetlerini önlemek, gelecek felâketleri karşılamakla uğraşmak, bütün bunlar peşin olan mevkiin zevkini kaçıran sıkıntılardır. Dünyalıkta bile zevki sıkıntısını karşılamaz. Nerede kaldı ki âhirette? Bunları düşünerek uzakları göremeyen gözünü tedâvi etmeli, bunların farkına varmaya çalışmalıdır. Fakat kuvvetli imân nûru sâyesinde istikbâli görebilenler dünyalığa iltifât etmezler. İşte ilim ile mal ve mevkî sevgisi böyle tedâvi edilir.

Amel ile tedâvi; câh ve mevkî sevdâsından amel ile kurtulmanın çâresi de şöyledir: İnsanların gözünden düşecek tavır ve davranışlarda bulunmak. Yalnızlığı tercîh edip halka karşı serin davranmak ve yalnız yaratanın kabulü ile iktifâ etmektir ki, bu da Melâmetiye yoludur. Onlar görünüşte mahzurlu, çirkin ve kaba davranışlarda bulunurlar. Maksatları insanların gözünden düşmekle mevkî âfetinden kurtulmaktır. Fakat rehber ve örnek diye tanınan din adamları için bu gibi tavr u hareketler câiz değildir. Çünkü onların böyle hareketi Müslümanlar nazarında dîni küçük düşürür. Hattâ rehber ve örnek olmayanların da halkın nazarından düşebilmek için mahzurlu şeyleri yapmaları doğru olamaz. Ancak insanların gözünden düşmek için, mahzurlu olan şeyleri irtikâb değil, mübâh olan kaba davranışlarda bulunabilirler. Zâten bu kadarı da şahıslarına mevkî vermekten kendilerini uzaklaştırır. Nitenim hükümdarın biri gündüz sâim, gece kaim olduğunu duyduğu bir zâhidin ziyâretine gider. Zâhid onun yaklaştığını anlayınca yemeye başlar. Bu sırada hükümdar gelir. Zâhid iştahlı iştahlı büyük lokmaları yutmaya devam eder. Bunu gören hükümdar, bunda iş yok, dedikleri gibi değil, diyerek geri döner. Zâhid de: "Seni benden uzaklaştıran Allah'a hamd ederim." der.

Hattâ bâzıları, insanların gözünden düşmek için, halka şarap içtiklerini îhâm ettirmek maksadıyla renkli sular içerler. Burada şarap içenlere benzerlik olduğu için böyle yapmak fıkıh âlimlerince câiz görülmemiştir. Ancak hâl erbâbı fıkhî hükümler dışına çıkarlar. Maksatları kalplerini düzeltmektir. Sonra da kusurlarını ıslâh yoluna giderler. Nitekim bir tanesi böyle yapmıştır. Zühd ve takvâsı ile şöhret bulmuş, insanlar bunun peşine takılmış, o da bundan kurtulmak için hamama girmiş ve çıkarken başkasının elbisesini giymiş, hamamın kapısında beklemiş, bunu yakalamışlar ve "Bu zâhid değil, bir yankesicidir." demişler ve bu sûretle insanların gözünden düşmüştür. Mevkîden kurtulmak için bu gibi yollar varsa da, en kuvvetli ve en doğru yol, uzlet ile kimsenin bilmediği yere çekilmektir. Zîra kendi memleketinde kendi evinde uzlete çekilen kimse, halk tarafından bilindiği için, yine mevkî sevgisinden kurtulmuş sayılmaz. Hattâ bu adam mevkîden kaçınmak için uzlet ediyor mânası çıkar ve aldanmış olur. Bunun zararı ihtilâttan daha kötüdür.

Çünkü halk bunu böyle tanımaktadır ve o da kendisini böyle bilmektedir. Şâyet insanların kendi hakkında görüşlerini değiştirdiklerini bilse canı sıkılır. Hattâ çok defa halktan özür dilemeye ve aleyhinde olan dedikoduları kalplerinden çıkarmaya çalışır ve hiç aldırış etmeden yalana kadar başvurur. Bu davranışla da mevkî sevgisinde olduğu anlaşılır. Mal sevgisi ile mevkî sevgisi beraber ve belki mevkî sevgisi daha kötüdür. Çünkü bunun zararı daha büyüktür. İnsanlardan ümîdini kesmedikçe, mevkî sevgisinden kurtulamaz. Nafakasını temînde insanlara ihtiyacı olmasa, o zaman insanların kendi nazarında bir kıymeti kalmaz. Onların gönlünde mevkîi olup olmadığına aldırış etmez. Hiç görmeyeceği insanlara kıymet vermediği gibi olur. İnsanlardan ümîdi kesmek, ancak kanâat ile mümkündür. Kanâat etmesini bilen kimse insanlardan müstağnîdir. İnsanlardan müstağnî olunca da kalbi insanlarla meşgul olmaz. İnsanların nezdinde mevkîi olması kendisi için bir kıymet taşımaz. Demek ki mevkî sevdasından kurtulmak, ancak kanâat ve insanlardan bir şey ummamakla mümkündür. Bütün bunları yaparken, mevkîi yeren ve kapalı kalmayı, küçük düşmeyi öven haberleri okumakla onlardan yardım ve kuvvet almalıdır. "Mü'min, zilletten, kılletten ve illetten kurtulmaz." sözleri gibi. Ayrıca selefin hal ve davranışlarına göz gezdirmelidir. Onların, nasıl zilleti izzet üzerine, âhireti dünyalık üzerine tercîh ettiklerini görmeli; buna göre kendisine çekidüzen vermelidir.

بيان وجه العلاج لحب المدح وكراهة الذم

اعلمْ : أنَّ أكثرَ الناسِ إنَّما هلكوا بخوفِ مذمَّةِ الناسِ وحبِّ مدحِهِمْ ، فصارَتْ حركاتُهُمْ كلُّها موقوفةً علىٰ ما يوافقُ رضا الناسِ ؛ رجاءً للمدحِ وخوفاً مِنَ الذمِّ ، وذلكَ مِنَ المهلكاتِ ، فيجبُ معالجتُهُ .

وطريقُهُ : ملاحظةُ الأسبابِ التي لأَجلِها يُحبُّ المدحُ ويُكرهُ الذمُّ .

* * *

أمَّا السببُ الأوَّلُ وهوَ استشعارُ الكمالِ بسببِ قولِ المادحِ : فطريقُكَ فيهِ أنْ ترجعَ إلىٰ عقلِكَ وتقولَ لنفسِكَ : هٰذهِ الصفةُ التي يمدحُكَ بها أنتَ متصفٌ بها أمْ لا ؟

فإنْ كنتَ متصفاً بها . . فهيَ إمَّا صفةٌ تستحقُّ بها المدحَ ؛ كالعلمِ والورعِ ، وإمَّا صفةٌ لا تستحقُّ بها المدحَ ؛ كالثروةِ والجاهِ والأغراضِ الدنيويَّةِ .

فإنْ كانَتْ مِنَ الأغراضِ الدنيويَّةِ . . فالفرحُ بها كالفرحِ بنباتِ الأرضِ الذي يصيرُ على القربِ هشيماً تذروهُ الرياحُ ، وهٰذا مِنْ قلَّةِ العقلِ ، بلِ العاقلُ يقولُ كما قالَ المتنبي(١) : [من الوافر]

أَشَـدُّ ٱلْغَـمِّ عِنْـدِي فِـي سُـرُورٍ   تَيَقَّـنَ عَنْـهُ صَـاحِبُـهُ ٱنْتِقَـالا

---

(١) انظر « ديوانه بشرح العكبري » (٣/ ٢٢٤) .

فلا ينبغي أنْ يفرحَ الإنسانُ بعروضِ الدنيا ، وإنْ فرحَ . . فلا ينبغي أنْ يفرحَ بمدحِ المادحِ بها ، بلْ بوجودِها ، والمدحُ ليسَ هوَ سببَ وجودِها .

وإنْ كانَتِ الصفةُ ممَّا يستحقُّ الفرحَ بها ؛ كالعلمِ والورعِ . . فينبغي ألا يفرحَ بها ؛ لأنَّ الخاتمةَ غيرُ معلومةٍ ، وهٰذا إنَّما يقتضي الفرحَ لأنَّهُ يقرِّبُ عندَ اللهِ زُلفىٰ ، وخطرُ الخاتمةِ باقٍ ، ففي الخوفِ مِنْ سوءِ الخاتمةِ شغلٌ عنِ الفرحِ بكلِّ ما في الدنيا ، بلِ الدنيا دارُ أحزانٍ وغمومٍ ، لا دارُ فرحٍ وسرورٍ .

ثمَّ إنْ كنتَ تفرحُ بها علىٰ رجاءِ حسنِ الخاتمةِ . . فينبغي أنْ يكونَ فرحُكَ بفضْلِ اللهِ تعالىٰ عليكَ بالعلمِ والتقوىٰ ، لا بمدحِ المادحِ ، فإنَّ اللذَّةَ في استشعارِ الكمالِ ، والكمالُ موجودٌ مِنْ فضْلِ اللهِ لا مِنَ المدحِ ، والمدحُ تابعٌ لهُ ، فلِمَ ينبغي أنْ تفرحَ بالمدحِ والمدحُ لا يزيدُكَ فضلاً ؟

وإنْ كانَتِ الصفةُ التي مُدحتَ بها أنتَ خالٍ عنها . . ففرحُكَ بالمدحِ غايةُ الجنونِ ، ومثالُكَ مثالُ مَنْ يهزأُ بهِ إنسانٌ ويقولُ لهُ : سبحانَ اللهِ ! ما أكثرَ العطرَ الذي في أحشائِهِ ! وما أطيبَ الروائحَ التي تفوحُ منهُ إذا قضىٰ حاجتَهُ ! وهوَ يعلمُ ما تشتملُ عليهِ أمعاؤُهُ مِنَ الأقذارِ والأنتانِ ، ثمَّ يفرحُ بذلكَ ، فكذلكَ إذا أثنَوا عليكَ بالصلاحِ والورعِ ، ففرحتَ بهِ ، واللهُ مطَّلعٌ علىٰ خبائثِ باطنِكَ ، وغوائلِ سريرتِكَ ، وأقذارِ صفاتِكِ . . كانَ ذلكَ مِنْ غايةِ الجهلِ .

فإذاً ؛ المادحُ إنْ صدقَ . . فليكُنْ فرحُكَ بصفتِكَ التي هيَ مِنَ فضْلِ اللهِ

عليكَ ؛ وإنْ كذبَ . . فينبغي أنْ يغمَّكَ ذلكَ ولا تفرحَ بهِ .

* * *

وأمَّا السببُ الثاني وهوَ دلالةُ المدحِ علىٰ تسخيرِ قلبِ المادحِ ، وكونِهِ سبباً لتسخيرِ قلبِ آخرَ : فهٰذا يرجعُ إلىٰ حبِّ الجاهِ والمنزلةِ في القلوبِ ، وقدْ سبقَ وجهُ معالجتِهِ ، وذلكَ بقطعِ الطمعِ عنِ الناسِ ، وطلبِ المنزلةِ عندَ اللهِ ، وبأنْ تعلمَ أنَّ طلبَكَ المنزلةَ في قلوبِ الناسِ وفرحَكَ بها يسقطُ منزلتَكَ عندَ اللهِ تعالىٰ ، فكيفَ تفرحُ بهِ ؟!

* * *

وأمَّا السببُ الثالثُ وهوَ الحشمةُ التي اضطرَّتِ المادحَ إلى المدحِ : فهوَ أيضاً يرجعُ إلىٰ قدرةٍ عارضةٍ لا ثباتَ لها ولا تستحقُّ الفرحَ ، بلْ ينبغي أنْ يغمَّكَ مدحُ المادحِ وتكرهَهُ وتغضبَ بهِ ، كما نُقلَ ذلكَ عنِ السلفِ ؛ لأنَّ آفةَ المدحِ على الممدوحِ عظيمةٌ ، كما ذكرناها في كتابِ آفاتِ اللسانِ .

وقالَ بعضُ السلفِ : (مَنْ فرحَ بمدحٍ . . فقدْ مكَّنَ الشيطانَ مِنْ أنْ يدخلَ في بطنِهِ)[1] .

وقالَ بعضُهُمْ : (إذا قيلَ لكَ : نعمَ الرجلُ أنتَ ، فكانَ أحبَّ إليكَ مِنْ أنْ يُقالَ لكَ : بئسَ الرجلُ أنتَ . . فأنتَ واللهِ بئسَ الرجلُ)[2] .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٦٤) عن مالك بن دينار .

(٢) أورده صاحب « القوت » (١/ ١٧٣) عن سفيان الثوري بنحوه .

ورُوِيَ في بعضِ الأخبارِ ـ فإنْ صحَّ . . فهوَ قاصمٌ للظهورِ ـ : أنَّ رجلاً أثنىٰ علىٰ رجلٍ خيراً عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ كانَ صاحبُكَ حاضراً فرضيَ الذي قلتَ فماتَ علىٰ ذلكَ . . دخلَ النارَ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مرةً للمادحِ : « ويحَكَ ! قطعتَ ظهرَهُ ، لوْ سمعَكَ . . ما أفلحَ إلىٰ يومِ القيامةِ »(٢) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسَّلامُ : « ألا لا تمادحوا ، وإذا رأيتُمُ المدَّاحينَ . . فاحثوا في وجوهِهِمُ الترابَ »(٣) .

فلهٰذا كانَ الصحابةُ رضوانُ اللهِ عليهم أجمعينَ علىٰ وَجَلٍ عظيمٍ مِنَ المدحِ وفتنتِهِ ، وما يدخلُ على القلبِ مِنَ السُّرورِ العظيمِ بهِ ، حتَّىٰ إنَّ بعضَ الخلفاءِ الراشدينَ سألَ رجلاً عنْ شيءٍ فقالَ : أنتَ يا أميرَ المؤمنينَ خيرٌ منِّي وأعلمُ ، فغضبَ وقالَ : إنِّي لمْ آمرْكَ أنْ تزكِّيَني !(٤) .

وقيلَ لبعضِ الصحابةِ : لا يزالُ الناسُ بخيرٍ ما أبقاكَ اللهُ ، فغضبَ وقالَ : إنِّي لأحسبُكَ عراقياً(٥) .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٨/ ٢٥٦) .

(٢) رواه البخاري (٢٦٦٢) ، ومسلم (٣٠٠٠) بنحوه .

(٣) رواه مسلم (٣٠٠٢/ ٦٩) دون قوله : (ألا لا تمادحوا) .

(٤) رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٥/ ١٨٢) قاله أمير المؤمنين عمر رضي الله عنه لأربد وقد مدحه بهٰذا .

(٥) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٤) من زيادات نعيم بن حماد ، والصحابي =

وقالَ بعضُهُمْ لمَّا مُدِحَ : (اللَّهُمَّ ؛ إنَّ عبدَكَ تقرَّبَ إليَّ بمقتِكَ ، فأشهدُكَ علىٰ مقتِهِ)(١) .

وإنَّما كرهوا المدحَ خيفةَ أنْ يفرحوا بمدحِ الخلقِ وهمْ ممقوتونَ عندَ الخالقِ ، فكانَ اشتغالُ قلوبِهِمْ بحالِهِمْ عندَ اللهِ يُبغِّضُ إليهِمْ مدحَ الخلقِ ؛ لأنَّ الممدوحَ على الحقيقةِ هوَ المقرَّبُ إلى اللهِ ، والمذمومَ على الحقيقةِ هوَ المبعَدُ مِنَ اللهِ الملقَىٰ في النارِ معَ الأشرارِ ، فهـٰذا الممدوحُ إنْ كانَ عندَ اللهِ مِنْ أهلِ النَّارِ . . فما أعظمَ جهلَهُ إذا فرحَ بمدحِ غيرِهِ ! وإنْ كانَ مِنْ أهلِ الجنةِ . . فلا ينبغي أنْ يفرحَ إلا بفضْلِ اللهِ سبحانَهُ وتعالىٰ وثنائِهِ عليهِ ؛ إذْ ليسَ أمرُهُ بيدِ الخلقِ ، ومهما علمَ أنَّ الآجالَ والأرزاقَ بيدِ اللهِ تعالىٰ . . قلَّ التفاتُهُ إلىٰ مدحِ الخلقِ وذمِّهِمْ ، وسقطَ مِنْ قلبِهِ حبُّ المدحِ ، واشتغلَ بما يهمُّهُ مِنْ أمرِ دينِهِ ، واللهُ الموفِّقُ للصوابِ برحمتِهِ .

* * *

= هو عبد الله بن عمر رضي الله عنهما .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٦٠٢) .

MEDHİ SEVMENİN, ZEMDEN HOŞLANMAMANIN TEDÂVİSİ

Bilmiş ol ki; insanların çoğu, methedilmeyi sevdiği ve zemmedilmekten korktukları için helâk olmuşlardır. Çünkü bu korku ve sevgi sebebiyle bütün tavır ve davranışlarında insanların rızâlarını almayı ve gönüllerini hoş etmeyi hedef almışlardır. Bu ise en büyük bir tehlikedir. Bunu tedâvi etmek, vâciptir. Bu tedâvinin yolu da methi sevmenin ve zemden hoşlanmamanın sebeplerini düşünmektir.

Birinci sebep: Methedilmekte kemâl olduğunu düşünmektir. Bundan kurtulmanın yolu, aklını başına alıp kendi kendine, "Bu adamların beni methettikleri bu vasıf bende var mı yok mu?" diye düşünmelisin. Şâyet bu vasıf sende varsa, bu vasıf ya hakîkaten methe lâyıktır, ilim ve verâ gibi. Yâhut da methe lâyık değildir, servet ve mevkî gibi. Şâyet dünyalık için methediliyorsa bununla sevinmek, ilk baharda açtığı halde son baharda kuruyup yok olacak yeryüzündeki yeşillikler ile sevinmek gibidir. Bugün varsa, yarın yoktur. Yakında rüzgârın önündeki çöp gibi savrulup gidecektir. Bununla sevinmek akılsızlığın bir netîcesidir. Aklı başında olan insan, **Mütenebbî**'nin şu beytinde dediği gibi söyler: *"Bana göre en büyük acı, yakında yok olacağını bildiği şeye sâhibinin sevinmesidir."*

Dünya varlığı ile sevinmek insana yaraşmaz. Sevinirse de, bu husustaki medih ile sevinmesi hiç de doğru olmaz. Ne dünyalık ile ne de bu hususta methedilmekle sevinmesi lâzımdır. Zâten dünyalık, methin sebebi olamaz. Şâyet kendisinde olan vasıf, ilim ve verâ gibi kendisiyle ferahlanacak bir vasıf ise yine de sevinmemelidir. Çünkü netîce malûm değildir. İlim ve verâın sevilmesi bunların insanı, Allahu Teâlâ'ya yaklaştırmaları bakımındandır. Hâlbuki son nefesin tehlikesi dâimâ ortadadır. Son nefesin tehlike ve korkusu, dünyada olan her şeyi unutturur ve insanı her nevî ferahlıktan alıkoyar. Şâyet îman ile ölmek ümîdi ile seviniyorsa, bu sevinmenin Allahu Teâlâ'nın kendi fazl u kereminden ilim ve takvâyı sana nasip ettiği için olmalı. İnsanların seni methetmesi için olmamalıdır. Zîra zevk, kemâlin varlığını anlamaktadır. Bu kemâl ise insanların methi ile değil, Allah'ın fazlı ile sende bulunmaktadır. Medih bir şey artırmadığı için ona aldırış etmemen lâzımdır.

Şâyet methettikleri vasıf sende yoksa bu medih ile sevinmek, en büyük ahmaklıktır. Bu tıpkı, adamın biri bir başkası ile alay ederken, bunun içinde ne güzel kokular var. Bu adam helâya gittiği zaman ne güzel ve ne nefîs kokular çıkarır, der. Adam içinde olan pis kokuları bildiği halde ötekinin bu sözlerine sevinmesine benzer. Senin de için kötülük ile dolu olduğu ve bunu Allahu Teâlâ bildiği halde, başkasının methine sevinmen akıl kârı değildir.

Demek ki, seni metheden doğru söylüyorsa sen, Allahu Teâlâ'nın fazlı ile sana bahşettiği bu iyi vasfa sevinmelisin. Yoksa adamın methine değil. Şâyet söyledikleri yalan ise senin buna sevinmen değil, üzülmen gerekir.

İkinci sebep: Methetmek, methedenin kalbinin sana bağlandığına delâlet etmesidir. Buna sevinmek yine insanların kalbinde mevkî sâhibi olması esâsına dayanır. Bunun tedâvi şekli yukarıda geçti. O da insanlardan ümîdini kesmek, Allah'a bağlanmak ve Allah katında mevkî sâhibi olmaya çalışmaktır. Bunun için de insanlar nazarında mevkî sâhibi olmayı arzulamanın, Allah katında kıymetini düşüreceğini bilmesi gerekir. Bunu bilen insan buna aslâ sevinemez.

Üçüncü sebep: Haşmetinden dolayı adamı methetmek mecbûriyetinde kalmaktır. Buna sevinmek de ârızî ve muvakkat bir kudrete istinâd eder. Bu nevî muvakkat şeylere sevinmeye değmez. Belki, bu şekilde yapılan methe kızmalıdır. Nitkim seleften böyle rivâyet edilmiştir. Zîra methedilene, methin âfeti büyüktür. Nitekim bunu **"Âfât-ı Lisân"** bahsinde anlatmıştık.

Seleften biri: "Methedilmekten dolayı sevinen kimse, şeytanın kendisine hulûl etmesine imkân vermiş olur." demiştir. Başka biri de: "Bir kimse sana "Ne iyi adamsın." dediği zaman, "Ne kötü adamsın" dediğinden daha çok sevinirsen, aslında sen kötü insansın." demiştir. Şâyet, "Sen ne iyi adamsın." dediği zaman doğruyu söylüyorsa, senin bel kemiğini kırmış sayılır. Nitekim adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda başka birini övdü. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَوْ كَانَ صَاحِبُكَ حَاضِرًا فَرَضِيَ الَّذِي قُلْتَ فَمَاتَ عَلٰى
ذٰلِكَ دَخَلَ النَّارَ

"Senin methettiğin adam, burada bulunup dediklerini kabul etse ve bu hal üzere ölse, cehenneme girerdi."[16] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) metheden bir adama:

وَيْحَكَ قَسَمْتَ ظَهْرَهُ لَوْ سَمِعَكَ مَا أَفْلَحَ إِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

---

[16] Yukarıda geçmiştir.

"Yazıklar olsun sana, adamın belini kırdın. Eğer seni duysaydı kıyâmete kadar iflâh olmazdı." buyurdu. Başka bir hadîste şöyle buyrulmuştur:

أَلَا لَا تَمَادَحُوا وَإِذَا رَأَيْتُمُ الْمَادِحِينَ فَاحْثُوا فِي
وُجُوهِهِمُ التُّرَابَ

"Dikkat edin, birbirinizi methedip durmayın. Böyle meddahları gördüğünüz zaman, onların yüzüne toprak serpin."[17]

Bu sebepten sahâbe-i kirâm methetmekten ve bundan doğacak fitneden son derece sakınırlardı. Hattâ Hulefâ-i Râşidîn'den biri başka birine bir şey sordu. Adam:

– "Ey mü'minlerin emîri! Sen benden daha hayırlı ve daha âlimsin." deyince halîfe adama kızarak:

– "Ben senden tezkiye istemedim." dedi. Yine sahâbeden bir zâta:

– "Senin vücûdun rahmettir, sen aramızda bulundukça biz hayır içinde oluruz." dediklerinde, sahâbe kızarak:

– "Sen Iraklı mısın?" dedi. (Çünkü Iraklılar böyle methederler). Yine biri methedildiği zaman: "Allahım, şu kulun seni kızdırmak sûretiyle bana yaklaşmak istedi. Onun kötülüğüne ben seni şâhid tutarım." dedi Methi kerih görmeleri, Allahu Teâlâ'nın katında kötü oldukları halde halkın methinden hoşlanacakları korkusundan idi. Onlar, Allah katında mevkîlerinin ne olduğunu düşünmekle meşgul olduklan için, halkın methine canları sıkılırdı. Zîra methe şâyân-ı hakîkî olan kimse; ancak Allah'a yakın olandır. Zemme şâyân-ı hakîkî olan kimse de kötülerle cehenneme atılacak olan ve Allah'tan uzak bulunan kimselerdir. Methedilen adam şâyet cehennemlik ise başkasının methi ile nasıl sevinir? Her şeyin Allah'tan olduğunu bilen kimse, halkın övmesine ve yermesine aldırış etmeden kendi dînî vecîbelerini yerine getirmeye çalışır. Tevfîk ve hidâyet, Allah'tandır.

---

[17] *"Birbirinizi methedip durmayın."* hâriç, diğeri yukarıda geçmiştir.

بيان علاج كراهة الذم

قد سبقَ أنَّ العلةَ في كراهةِ الذمِّ هيَ ضدُّ العلةِ في حبِّ المدحِ ، فعلاجُهُ أيضاً يُفهمُ منهُ .

والقولُ الوجيزُ فيهِ : أنَّ مَنْ ذمَّكَ لا يخلو مِنْ ثلاثةِ أحوالٍ : إمَّا أنْ يكونَ قدْ صدقَ فيما قالَ وقصدَ بهِ النصحَ والشفقةَ ، وإمَّا أنْ يكونَ صادقاً ولكنْ قصدُهُ الإيذاءُ والتعنُّتُ ، وإمَّا أنْ يكونَ كاذباً .

* * *

فإنْ كانَ صادقاً وقصدُهُ النصحُ . . فلا ينبغي أنْ تذمَّهُ وتغضبَ عليهِ وتحقدَ بسببِهِ ، بلْ ينبغي أنْ تتقلَّدَ منّتَهُ ؛ فإنَّ مَنْ أهدىٰ إليكَ عيوبَكَ . . فقدْ أرشدَكَ إلى المهلِكِ لكَ حتَّىٰ تتقيَهُ ، فينبغي أنْ تفرحَ بهِ ، وتشتغلَ بإزالةِ الصفةِ المذمومةِ عنْ نفسِكَ إنْ قدرتَ عليها ، فأمَّا اغتمامُكَ بسببِهِ وكراهتُكَ لهُ وذمُّكَ إيَّاهُ . . فإنَّهُ غايةُ الجهلِ .

* * *

وإنْ كانَ قصدُهُ التعنُّتَ . . فأنتَ قدِ انتفعتَ بقولِهِ ؛ إذْ أرشدَكَ إلىٰ عيبِكَ إنْ كنتَ جاهلاً بهِ ، أوْ ذكَّرَكَ عيبَكَ إنْ كنتَ غافلاً عنهُ ، أو قبَّحَهُ في عينِكَ لينبعثَ حرصُكَ علىٰ إزالتِهِ إنْ كنتَ قدِ استحسنتَهُ ، وكلُّ ذلكَ أسبابُ سعادتِكَ ، وقدِ استفدتَهُ منهُ ، فاشتغلْ بطلبِ السعادةِ ، فقدْ

أُتيحَ لكَ أسبابُها بسببِ ما سمعتَهُ مِنَ المذمَّةِ .

فمهما قصدتَ الدخولَ علىٰ ملكٍ وثوبُكَ ملوثٌ بالعَذِرَةِ وأنتَ لا تدري ، ولوْ دخلتَ عليهِ كذلكَ لخفتَ أنْ يحزَّ رقبتَكَ لتلويثِكَ مجلسَهُ بالعذرةِ ، فقالَ لكَ قائلٌ : أيُّها الملوَّثُ بالعذرةِ ؛ طهِّرْ نفسَكَ . . فينبغي أنْ تفرَحَ بهِ ؛ لأنَّ تنبُّهَكَ بقولِهِ غنيمةٌ ، وجميعُ مساوىءِ الأخلاقِ مهلكةٌ في الآخرةِ ، والإنسانُ إنَّما يعرفُها مِنْ قولِ أعدائِهِ ، فينبغي أنْ تغتنمَهُ .

وأمَّا قصدُ العدوِّ التعنُّتَ . . فجنايةٌ منهُ علىٰ دينِ نفسِهِ ، وهوَ نعمةٌ منهُ عليكَ ، فلِمَ تغضبُ عليهِ بفعلٍ انتفعتَ بهِ أنتَ وتضرَّرَ هوَ بهِ ؟!

* * *

الحالةُ الثالثةُ : أنْ يفتريَ عليكَ بما أنتَ بريءٌ منهُ عندَ اللهِ تعالىٰ : فينبغي ألا تكرهَ ذلكَ ، ولا تشتغلَ بذمِّهِ ، بلْ تتفكَّرَ في ثلاثةِ أمورٍ :

أحدُها : أنَّكَ إنْ خلوتَ مِنْ ذلكَ العيبِ . . فلا تخلو مِنْ أمثالِهِ وأشباهِهِ ، وما سترَ اللهُ مِنْ عيوبِكَ أكثرُ ، فاشكرِ اللهَ تعالىٰ إذْ لمْ يطلعْهُ علىٰ عيوبِكَ ، ودفعَهُ عنكَ بذكرِ ما أنتَ بريءٌ منهُ .

والثاني : أنَّ ذلكَ كفاراتٌ لبقيةِ مساوئِكَ وذنوبِكَ ، فكأنَّهُ رماكَ بعيبٍ أنتَ بريءٌ منهُ ، وطهَّرَكَ عنْ ذنوبٍ أنتَ ملوثٌ بها ، وكلُّ مَنِ اغتابَكَ فقدْ أهدىٰ إليكَ حسناتِهِ ، وكلُّ مَنْ مدحَكَ فقدْ قطعَ ظهرَكَ ، فما بالُكَ تفرحُ

بقطعِ الظهرِ ، وتحزنُ بهدايا الحسناتِ التي تقرِّبُكَ إلى اللهِ تعالىٰ ، وأنتَ تزعمُ أنَّكَ تحبُّ القرْبَ مِنَ اللهِ ؟

وأمَّا الثالثُ : فهوَ أنَّ المسكينَ قدْ جنىٰ علىٰ دينِهِ حتَّىٰ سقطَ مِنْ عينِ اللهِ تعالىٰ ، وأهلَكَ نفسَهُ باقترائِهِ ، وتعرَّضَ لعقابِهِ الأليمِ ، فلا ينبغي أنْ تغضبَ عليهِ معَ غضبِ اللهِ عليهِ ، فتشمِتَ الشيطانَ بهِ ، وتقولَ : اللهمَّ ؛ أهلكْهُ ، بلْ ينبغي أنْ تقولَ : اللهمَّ ؛ أصلحْهُ ، اللهمَّ ؛ تبْ عليهِ ، اللهمَّ ؛ ارحمْهُ ، كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهمَّ ؛ اغفرْ لقومي ، اللهمَّ ؛ اهدِ قومي ، فإنَّهُمْ لا يعلمونَ »(١) لمّا أنْ كسروا ثنيّتَهُ ، وشجُّوا وجهَهُ ، وقتلُوا عمَّهُ حمزةَ يومَ أحدٍ .

ودعا إبراهيمُ بنُ أدهمَ لِمَنْ شجَّ رأسَهُ بالمغفرةِ ، فقيلَ لهُ في ذلكَ ، فقالَ : أعلمُ أنِّي مأجورٌ بسببِهِ ، وما نالَني منهُ إلا خيرٌ ، فلا أرضىٰ أن يكونَ هو معاقباً بسببي(٢) .

* * *

وممَّا يهوِّنُ عليكَ كراهةَ المذمَّةِ : قطعُ الطمعِ ؛ فإنَّ مَنِ استغنيتَ عنهُ مهما ذمَّكَ . . لمْ يعظُمْ أثرُ ذلكَ في قلبِكَ ، وأصلُ الدينِ القناعةُ ، وبها

---

(١) رواه البخاري (٣٤٧٧) ، ومسلم (١٧٩٢) .

(٢) أورده الخركوشي في « تهذيب الأسرار » (ص٣٣٥) ، والقشيري في « رسالته » (ص٤١٤) .

ينقطعُ الطمعُ عنِ الجاهِ والمالِ ، وما دامَ الطمعُ قائماً كانَ حبُّ الجاهِ والمدحِ في قلبِ مَنْ طمعتَ فيهِ غالباً ، وكانَتْ همتُكَ إلىٰ تحصيلِ المنزلةِ في قلبِهِ مصروفةً ، ولا يُنالُ ذلكَ إلا بهدمِ الدينِ ، فلا ينبغي أنْ يطمعَ طالبُ المالِ والجاهِ ومحبُّ المدحِ ومبغضُ الذمِّ في سلامةِ دينِهِ ، فإنَّ ذلكَ بعيدٌ جداً .

* * *

ZEMDEN HOŞLANMAMANIN TEDÂVİSİ

Yukarıda anlattığımız gibi, zemden hoşlanmamanın sebebi, medihden hoşlanmamanın sebebinin zıddıdır. Bunun tedâvisi de ondan anlaşılır. Bu hususta sözün kısası: Seni zemmeden üç husustan hâli değildir. Zemmederken ya doğru konuşur ve şefkatinden dolayı sana nasîhat maksadıyla seni zemmeder. Veyâ doğrudur fakat zemmederken maksadı sana eziyet etmektir veyâ yalancıdır. Şâyet doğru konuşuyor ve maksadı nasîhat ise ona kızmak ve aleyhinde bulunmak doğru değildir. Belki söylediklerini kabul edip, ona teşekkür etmek lâzımdır. Zîra kusurlarını sana söyleyen, tehlikeyi sana gösteren kimsedir. Tehlikeden sakınman lâzım ve adamın îkazına sevinerek, imkân nispetinde kusurlarını düzeltmen lâzımdır. Bundan üzülerek adama kızıp aleyhine geçmen cehâlet ve ahmaklıktır.

Şâyet maksadı seni küçük düşürmek ise sen onun maksadına aldırış etme. Bilmediğin noksanını veyâ farkında olmayarak yaptığın kusuru söylemekle sen bunları öğrenmiş oldun. Onun maksadına ehemmiyet verme, kendine çekidüzen vermeye bak. Meselâ, bilmeyerek elbisende pislik olduğu halde hükümdarın huzuruna girerken adamın biri: “Ey kişi, o pislik ile nereye gidiyorsun?” diye seni îkaz etse, bu adama memnun olman gerekirken, kızman doğru olur mu? Hâlbuki o halinle hükümdarın huzuruna girsen, hükümdarın makamını kirleteceğin için hükümdarın gadabına uğraman da kuvvetle muhtemel idi. İşte bütün kötü huylar âhiret için birer tehlikedir. İnsan kusurlarını daha çok düşmanlarından duyar ve öğrenir. Çünkü onlar dâimâ kusurlarını araştırıp ifşâ ederler. Bunu ganîmet bilmek lâzım. Fakat onun seni teşhîre kalkışmasının zararı daha çok kendi dîninedir. O da senin için bir nîmettir. Onun zararlandığı ve senin istifâde ettiğin sözlerine kızmaya ne hakkın var?

Üçüncü hal olarak da, sende olmayan bir kusuru sana iftirâ etmiş olmasıdır. Buna da kızmaktansa, üç şeyi düşünmen lâzımdır.

Birincisi: Bu kusur sende olmamakla beraber onun bilmediği ve bunun benzeri nice kusurların varken, Allahu Teâlâ'ya şükret ki, gerçek kusurlarını ondan gizledi. Sende olmayan kusuru sana iftirâ etmekle onu senden uzaklaştırdı.

İkincisi: Bu iftirânın, senin diğer kusurlarına keffâret olmasını düşünmendir. Yapmadığın bir şeyi sana iftirâ etmekle, yaptığın kusurlardan seni temizlemiş oldu. Çünkü seni çekiştiren, kendi sevaplarını sana hediye etmiş sayılır. Seni övenler ise belini kırmış olur. Nasıl olur da belini kıranlara sevinir, sevaplarını sana hediye edenlere kızarsın? Hâlbuki seni yerenler, seni Allah'a yaklaştırıyor. Sende güyâ Allah'a yaklaşmak istersin, daha buna kızılır mı?

Üçüncüsü: Bu miskin herif sana iftira etmekle dînine ihânet etmiş ve Allah'ın gadabına uğramıştır. Allah'ın gadabına uğrayan kimseye kızmaya lüzûm yoktur. Hattâ sana yakışan: "Allahım, bunu ıslâh eyle, tövbekâr eyle, buna merhamet eyle." diye duâ etmektir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِقَوْمِي اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِي فَإِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

"Allahım, kavmimi mağfiret eyle, kavmimi hidâyet eyle. Zîra

onlar bilmezler."[18] diye duâ etmiştir. Bu duâları, amcası Hamza'yı (r.a.) şehîd ettikleri, kendi gül yanağını yarıp dişini kırdıkları Uhud çenginde yapmıştır. (Ki Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in en sıkıntılı anlarından biri idi.)

İbrâhim b. Edhem de başını yaran bir kimsenin affedilmesini Allah'tan dilemiştir. Sebebini soranlara: "Bu dayakta benim Allah katında mükâfâtım vardır. Ona sebep olan da bu adamdır. Onun sebebiyle ben mükâfatlanırken, benim sebebimle onun cezalanmasını muvâfık bulmadım. Bunun için Allah'tan affını diledim." demiştir.

Zemmedilmenin ağırlığını sana kolaylaştıran sebeplerden biri de, insanlardan ümîdini kesmektir. Zîra müstağnî olduğun bir kimsenin seni yermesi sana o kadar tesîr etmez. Zâten dînde asl olan kanâattir. Kanâat sâyesinde mal ve mevkî arzusundan insan kurtulur. Tamah bulunduğu müddetçe medih ve mevkî sevgisi gönülden çıkmaz. Dâimâ gönül yapmak ve avlamak istersen, gönülleri yapmanın ancak dîni yıkmakla mümkün olacağını bilmen lâzımdır. Binâenaleyh, dîni selâmette olduğu halde, mâl, mevkî ve sevgi temînine çalışmak doğru değil, çünkü bu çok uzak bir ihtimâldir.

---

[18] Beyhakî **"Delâilü'n-Nübüvve"** de rivâyet etmiştir. Başka ifâde ile Buhârî'de de vardır.

بيان اختلاف أحوال الناس في المدح والذم

اعلمْ : أنَّ للناسِ أربعةَ أحوالٍ بالإضافةِ إلى الذَّامِّ والمادحِ :

الحالةُ الأولىٰ : أنْ يفرحَ بالمدحِ ويشكرَ المادحَ ، ويغضبَ مِن الذَّمِّ ويحقدَ على الذَّامِّ ، ويكافئَهُ أوْ يحبَّ مكافأتَهُ ، وهـٰذا حالُ أكثرِ الخلقِ ، وهوَ غايةُ درجاتِ المعصيةِ في هـٰذا البابِ .

* * *

الحالةُ الثانيةُ : أنْ يمتعضَ في الباطنِ على الذَّامِّ ، ولكنْ يمسكُ لسانَهُ وجوارحَهُ عنْ مكافأتِهِ ، ويفرحَ باطنُهُ ويرتاحَ للمادحِ ، ولكنْ يحفظُ ظاهرَهُ عنْ إظهارِ السرورِ ، وهـٰذا مِنَ النقصانِ ، إلا أنَّهُ بالإضافةِ إلىٰ ما قبلَهُ كمالٌ .

* * *

الحالةُ الثالثةُ ـ وهيَ أوَّلُ درجاتِ الكمالِ ـ : أنْ يستويَ عندَهُ ذامُّهُ ومادحُهُ ، فلا تغمُّهُ المذمَّةُ ، ولا تسرُّهُ المِدْحَةُ ، وهـٰذا قدْ يظنُّهُ بعضُ العبَّادِ بنفسِهِ ، ويكونُ مغروراً إنْ لمْ يمتحنْ نفسَهُ بعلاماتِهِ ، **وعلاماتُهُ** : ألا يجدَ في نفسِهِ استثقالاً للذَّامِّ عندَ تطويلِهِ الجلوسَ عندَهُ أكثرَ ممَّا يجدُهُ في المادحِ ، وألا يجدَ في نفسِهِ زيادةَ هِزَّةٍ ونشاطٍ في قضاءِ حوائجِ المادحِ فوقَ ما يجدُهُ في قضاءِ حوائجِ الذَّامِّ ، وألا يكونَ انقطاعُ الذَّامِّ عنْ مجلسِهِ أهونَ عليهِ مِنِ

انقطاعِ المادحِ ، وألا يكونَ موتُ المادحِ المطري لهُ أشدَّ نكايةً في قلبهِ مِنْ موتِ الذَّامِّ ، وألا يكونَ غمُّهُ بمصيبةِ المادحِ وما ينالُهُ مِنْ أعدائِهِ أكثرَ ممَّا يكونُ بمصيبةِ الذَّامِّ ، وألا تكونَ زلَّةُ المادحِ أخفَّ علىٰ قلبِهِ وفي عينِه مِنْ زلَّةِ الذَّامِّ ، فمهما خفَّ الذَّامُّ علىٰ قلبِهِ كما خفَّ المادحُ ، واستويا مِنْ كلِّ وجهٍ . . فقدْ نالَ هـٰذهِ الرتبةَ ، وما أبعدَ ذلكَ وما أشدَّهُ على القلوبِ !

وأكثرُ العبَّادِ فرحُهُمْ بمدحِ الناسِ لهُمْ مستبطنٌ في قلوبِهِمْ وهمْ لا يشعرونَ ؛ حيثُ لا يمتحنونَ أنفسَهُمْ بهـٰذهِ العلاماتِ ، وربَّما يشعرُ العابدُ بميلِ قلبِهِ إلى المادحِ دونَ الذَّامِّ ، والشيطانُ يحسِّنُ لهُ ذلكَ ويقولُ : الذَّامُّ قدْ عصى اللهَ بمذمَّتِكَ ، والمادحُ قدْ أطاعَ اللهَ بمدحِكَ ، فكيفَ تسوِّي بينَهُما ؟! وإنَّما استثقالُكَ للذَّامِّ مِنَ الدِّينِ المحضِ .

وهـٰذا محضُ التَّلبيسِ ؛ فإنَّ العابدَ لوْ تفكَّرَ . . علمَ أنَّ في الناسِ مَنِ ارتكبَ مِنْ كبائرِ المعاصي أكثرَ ممَّا ارتكبَهُ الذَّامُّ في مذمَّتِهِ ، ثمَّ إنَّهُ لا يستثقلُهُمْ ولا ينفرُ عنهُمْ ، ويعلمُ أنَّ المادحَ الذي مدحَهُ لا يخلو عنْ مذمَّةِ غيرِهِ ، ولا يجدُ في نفسِهِ نفرةً عنهُ لمذمَّةِ غيرِهِ ؛ كما يجدُ لمذمَّةِ نفسِهِ ، والمذمَّةُ مِنْ حيثُ إنَّها معصيةٌ لا تختلفُ بأنْ يكونَ هوَ المذمومَ أو غيرَهُ .

فإذاً ؛ العابدُ المغرورُ لنفسِهِ يغضبُ ، ولهواهُ يمتعضُ ، ثمَّ الشيطانُ يخيِّلُ إليهِ أنَّهُ مِنَ الدينِ حتَّىٰ يعتدَّ على اللهِ بهواهُ ، فيزيدُهُ ذلكَ بُعداً مِنَ اللهِ ،

ومَنْ لمْ يطَّلعْ علىٰ مكايدِ الشيطانِ وآفاتِ النفوسِ . . فأكثرُ عباداتِهِ تعبٌ ضائعٌ ، يفوِّتُ عليهِ الدنيا ، ويخسرُ في الآخرةِ ، وفيهِمْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُم بِٱلْأَخْسَرِينَ أَعْمَـٰلًا ۝ ٱلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴾ .

* * *

الحالةُ الرابعةُ ـ وهيَ الصدقُ في العبادةِ ـ : أنْ يكرهَ المدحَ ويمقتَ المادحَ ؛ إذْ يعلمُ أنَّهُ فتنةٌ عليهِ قاصمةٌ للظهرِ ، مضرةٌ لهُ في الدِّينِ ، وأنْ يحبَّ الذَّامَّ ؛ إذْ يعلمُ أنَّهُ مهدٍ إليهِ عيوبَهُ ، ومرشدٌ لهُ إلىٰ مهمِّهِ ، ومهدٍ إليهِ حسناتِهِ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « رأسُ التَّواضُعِ أنْ تكرهَ أنْ تُذكرَ بالبرِّ والتقوىٰ »(١) .

وقدْ رُويَ في بعضِ الأخبارِ ما هوَ قاصمٌ لظهورِ أمثالِنا إنْ صحَّ ؛ إذْ رُويَ أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « ويلٌ للصائمِ ، وويلٌ للقائمِ ، وويلٌ لصاحبِ الصوفِ إلا »(٢) ، فقيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إلا مَنْ ؟ فقالَ : « إلا مَنْ

---

(١) رواه هناد في « الزهد » (٨٠٧) موقوفاً على ابن مسعود رضي الله عنه ، ولفظه : (إن من رأس التواضع أن تبدأ من لقيت بالسلام ، وأن ترضىٰ بالدون من شرف المجلس ، وتكره المدحة والسمعة والرياء بالبرّ) ، وأورده مرفوعاً من حديث علي رضي الله عنه المتقي الهندي في « كنز العمال » (٨٥٠٦) ونسب روايته للعسكري ، أما بلفظ المصنف . . فقال الحافظ العراقي : (لم أجد له أصلاً) . « إتحاف » (٨/ ٢٥٩) .

(٢) في (ج) : (إلا من) بدل (إلا) وحدها .

تنزَّهَتْ نفسُهُ عنِ الدنيا ، وأبغضَ المِدْحةَ ، واستحبَّ المذمَّةَ »[1] ، وهـٰذا شديدٌ جداً .

وغايةُ أمثالِنا الطمعُ في الحالةِ الثانيةِ ، وهوَ أنْ يضمِرَ الفرحَ والكراهةَ للذَّامِّ والمادحِ ولا يظهرَ ذلكَ بالقولِ والعملِ ، وأمَّا الحالةُ الثالثةُ ، وهيَ التسويةُ بينَ المادحِ والذامِّ . . فلسنا نطمعُ فيها ، ثمَّ إنْ طالبنا أنفسَنا بعلاماتِ الحالةِ الثانيةِ . . فإنَّها لا تفي بها ؛ فإنَّها لا بدَّ وأنْ تتسارعَ إلىٰ إكرامِ المادحِ وقضاءِ حاجاتِهِ ، وتتثاقلَ عنْ إكرامِ الذَّامِّ والثناءِ عليهِ وقضاءِ حوائجِهِ ، ولا نقدرُ علىٰ أنْ نسوِّيَ بينَهُما في الفعلِ الظاهرِ ، كما لا نقدرُ عليهِ في سريرةِ القلبِ ، ومَنْ قدرَ على التسويةِ بينَ الذَّامِّ والمادحِ في ظاهرِ الفعلِ . . فهوَ جديرٌ بأنْ يُتخذَ قدوةً في هـٰذا الزمانِ إنْ وُجدَ ، فإنَّهُ الكبريتُ الأحمرُ يُتحدَّثُ بهِ ولا يُرىٰ ، فكيفَ بما بعدَهُ مِنَ المرتبتينِ ؟!

وكلُّ واحدةٍ مِنْ هـٰذهِ الرُّتبِ أيضاً فيها درجاتٌ ، أمَّا الدرجاتُ في المدحِ . . فهيَ أنَّ مِنَ الناسِ مَنْ يتمنَّى المِدْحةَ والثناءَ وانتشارَ الصِّيتِ ، فيتوصلُ إلىٰ نيلِ ذلكَ بكلِّ ممكنٍ ، حتىٰ يرائي بالعباداتِ ، ولا يبالي بمقارفةِ المحظوراتِ ؛ لاستمالةِ قلوبِ الناسِ ، واستنطاقِ ألسنتِهِمْ بالمدحِ ، وهـٰذا مِنَ الهالكينَ .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجده هـٰكذا ، وذكر صاحب « الفردوس » من حديث أنس : « ويل لمن لبس الصوف فخالف فعله قوله » ، ولم يخرجه ولده في مسنده) . « إتحاف » (٨/ ٢٥٩) .

ومنهُمْ مَنْ يريدُ ذلكَ ويطلبُهُ بالمباحاتِ ، ولا يطلبُهُ بالعباداتِ ، ولا يباشرُ المحظوراتِ ، وهـٰذا علىٰ شفا جُرفٍ هارٍ ، فإنَّ حدودَ الكلام الذي يستميلُ بهِ القلوبَ وحدودَ الأعمالِ لا يمكنُهُ أنْ يضبطَها ، فيوشكُ أنْ يقعَ فيما لا يحلُّ لنيلِ الحمدِ ، فهوَ قريبٌ مِنَ الهالكينَ جداً .

ومنهُمْ مَنْ لا يريدُ المِدْحةَ ولا يسعىٰ لطلبِها ، ولكنْ إذا مُدِحَ . . سبقَ السرورُ إلىٰ قلبِهِ ، فإنْ لمْ يقابلْ ذلكَ بالمجاهدةِ ، ولمْ يتكلَّفِ الكراهةَ . . فهوَ قريبٌ مِنْ أنْ يستجرَّهُ فرطُ السرورِ إلى الرتبةِ التي قبلَها ، وإنْ جاهدَ نفسَهُ في ذلكَ ، وكلَّفَ قلبَهُ الكراهةَ ، وبغَّضَ السرورَ إليهِ بالتفكُّرِ في آفاتِ المدحِ . . فهوَ في خطرِ المجاهدةِ ، فتارةً تكونُ اليدُ لهُ ، وتارةً تكونُ عليهِ .

ومنهُمْ مَنْ إذا سمعَ المدحَ . . لمْ يُسرَّ ولمْ يغتمَّ ، ولكنْ لمْ يؤثرْ فيهِ ، وهـٰذا علىٰ خيرٍ ، وإنْ كانَ قدْ بقيَ عليهِ بقيةٌ مِنَ الإخلاصِ (١) .

ومنهُمْ مَنْ يكرهُ المدحَ إذا سمعَهُ ، ولكنْ لا ينتهي بهِ إلىٰ أنْ يغضبَ على المادحِ وينكرَ عليهِ .

وأقصىٰ درجاتِهِ أنْ يكرَهَ ويغضبَ ، ويُظهِرَ الغضبَ وهوَ صادقٌ فيهِ ، لا أنْ يُظهِرَ الغضبَ وقلبُهُ محبٌّ للمدحِ ، فإنَّ ذلكَ عينُ النفاقِ ؛ لأنَّهُ يريدُ أنْ يظهِرَ مِنْ نفسِهِ الإخلاصَ والصدقَ ، وهوَ مفلسٌ منهُ .

وكذلكَ بالضِّدِّ مِنْ هـٰذا تتفاوتُ الأحوالُ في حقِّ الذَّامِّ ، وأولُ درجاتِهِ

---

(١) بسبب عدم اغتمامه . « إتحاف » (٨/ ٢٦٠) .

إظهارُ الغضبِ ، وآخرُها إظهارُ الفرحِ ، ولا يكونُ الفرحُ وإظهارُهُ إلا ممَّنْ في قلبِهِ حَنَقٌ وحقدٌ علىٰ نفسِهِ ؛ لتمرُّدِها عليهِ ولكثرةِ عيوبِها ومواعيدِها الكاذبةِ وتلبيساتِها الخبيثةِ ، فيبغضُها بغضَ العدوِّ ، والإنسانُ يفرحُ بمَنْ يذمُّ عدوَّهُ ، وهـٰذا شخصٌ عدوُّهُ نفسُهُ ، فيفرحُ إذا سمعَ ذمَّها ، ويشكرُ الذَّامَّ علىٰ ذلكَ ، ويعتقدُ فطنتَهُ وذكاءَهُ ؛ لما وقفَ عليهِ مِنْ عيوبِ نفسِهِ ، فيكونُ ذلكَ كالتَّشفِّي لهُ مِنْ نفسِهِ ، ويكونُ غنيمةً عندَهُ ؛ إذْ صارَ بالمذمَّةِ أوضعَ في أعينِ الناسِ ، حتَّىٰ لا يُبتلىٰ بفتنةِ الجاهِ ، وإذا سيقَتْ إليهِ حسناتٌ لمْ ينصبْ فيها ، فعساهُ يكونُ جبراً لعيوبِهِ التي هوَ عاجزٌ عنْ إماطتِها ، ولوْ جاهدَ المريدُ نفسَهُ طولَ عمرِهِ في هـٰذه الخصلةِ الواحدةِ ، وهيَ أنْ يستويَ عندَهُ ذامُّهُ ومادحُهُ . . لكانَ لهُ شغلٌ شاغلٌ فيهِ لا يتفرَّغُ معَهُ لغيرِهِ ، وبينَهُ وبينَ السعادةِ عقباتٌ كثيرةٌ ، هـٰذهِ إحداها ، ولا يقطعُ شيئاً منها إلا بالمجاهدةِ الشديدةِ في العمرِ الطويلِ .

* * *

MEDİH VE ZEMDE İNSANLARIN HALLERİ

Bilmiş ol ki, medih ile zemme nispetle insanların dört hâli vardır:

Birinci hal: Methe memnun olmak, methedene teşekkür etmek; zemme kızmak, zemmedene kin tutmak, ona aynı şekilde mukabelede bulunmak veyâ bu arzuda olmaktır. Ekseri halkın hali budur. Bu ise bu husustaki mâsiyetin son haddidir.

İkinci hâl: İçinden onu zem için hazırlanmak, fakat söz veyâ işi ile bir şey yapmamaktır. Methedene sevinmek, fakat bunu belli etmemek. Bu hal bir noksanlık olmakla beraber, birinciye nispetle yine kemal sayılır.

Üçüncü hâl: Kemâlin ilk derecesidir. Zemmedilmek de methedilmek de kendisi için müsâvî olmaktır. Methe sevinmediği gibi, zemme de aldırış etmez. Bâzı âbidler bunu kendi nefislerinden bilir. Fakat bazı tezâhürleri ile nefsini tecrübe etmezse bu hususta aldanmış olabilir. Bunun alâmetleri; kendisini metheden ile zemmeden yanında fazla oturdukları takdirde zemmedenden, metheden kimseden daha fazla ağırlanmamak. İhtiyaçlarını temînde kendisini methedeni zemmeden üzerine tercîh etmemek. Metheden ile zemmeden yanına gelmedikleri zaman fark gözetmemek; methedene daha fazla üzülmemek, ölüm vukuunda methedene zemmedenden daha fazla yanmamak, bir felakette aralarında tefrîk yapmamak. Methedenin kusurunu zemmedenin kusurundan küçük görmemek, bütün bunlarda müsâvata riâyet edebiliyorsa, hakîkaten bu mertebeye yükselmiştir, fakat bu da çok zordur.

Çok kimse var ki, insanlar tarafından methedilme arzusu içlerinde saklı olduğu halde, onlar bunun farkında bile olmazlar. Çünkü yukarıdaki alâmetlerle kendilerini tecrübeye tâbi tutmamışlardır. Bâzen âbid, kalbinin zemmedene meyli olmadığı halde, metheden, meyli olduğunu sezer. Şeytan da bunu ona güzel bir anlayış olarak göstermeye çalışır ve “Bu adam seni zemmetmekle Allah’a isyân etti. Bu da seni methetmekle Allah’a itâat etmişti. Bunlar müsâvî olurlar mı? Zemmedene ağırlanman ise sırf diyânetindendir.” der ki, bu bâriz bir aldatmadır. Âbid, bu hususta bir düşünse bunun yanlış olduğunu kolaylıkla anlar.

Çünkü kendisini zemmedenden daha nice büyük günâhkârlar vardır ki, onlardan nefret edip onlara ağırlanmıyor. Bunun gibi kendisini metheden başkasını zemden hâli değildir. Kendini zemmedene kızdığı gibi ona kızmaz. Hâlbuki günâh olması bakımından zemmin bir farkı yoktur. Ha seni zemmetti ha başkasını, her ikisi de birdir. Demek ki bu âbid aslında sevdiğini nefsi için sevdiği gibi sevmediğini de yine nefsi için sevmemiştir. Sonra da şeytan bunun, dînî bir davranış olduğunu hayâlinde canlandırıyor da, bu sebeple âbid Allah’tan uzaklaşıyor. Şeytanın hîlelerini ve nefsin âfetlerini anlamayanların ibâdetlerinin çoğu yorgunluktan başka bir fayda sağlamaz. Dünyalığını kaybettiği gibi, âhirette de hüsranda kalır. İşte bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ:

قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا . اَلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي
الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا

“Yâ Muhammed (aleyhisselâm!) **“Size amelce en çok ka-**

yıpta bulunanları haber vereyim mi?” de. Dünya hayatında, çalışmaları boşa gitmiştir. Hâlbuki onlar, sağlam iş yaptıklarını sanıyorlardı.” (Kehf sûresi, 18/103-104) buyurmuştur.

Dördüncü hal: İbâdette sadâkattir. Bu adam medihden hoşlanmadığı gibi, methedene kızar. Çünkü methin bir fitne, belini kırmak ve dînine zararı olduğunu bilir. Buna mukabil kendini zemmedeni sever. Çünkü kusurlarını kendisine hatırlattığını, yol gösterdiğini veyâ sevaplarını kendisine hazırlamış olduğunu bilir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

رَأْسُ التَّوَاضُعِ أَنْ تَكْرَهَ أَنْ تُذْكَرَ بِالْبِرِّ وَالتَّقْوٰى

“Alçak gönüllülüğün başı, iyilik ve takvâ ile anılmaktan hoşlanmamaktır.” Yine rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

وَيْلٌ لِلصَّائِمِ وَوَيْلٌ لِلْقَائِمِ وَوَيْلٌ لِصَاحِبِ الصُّوفِ إِلَّا مَنْ،
تَنَزَّهَتْ نَفْسُهُ عَنِ الدُّنْيَا وَأَبْغَضَ الْمِدْحَةَ وَاسْتَحَبَّ الْمَذَمَّةَ

“Oruç tutan, namaz kılan ve sûfî kılığına girenlere yazıklar olsun. Ancak kendini dünyadan çeken, övülmeye buğzeden, yerilmekten zevk alanlar müstesnâdır.” buyurmuştur. Bu şekil davranış cidden zordur.

Bizim gibilerin en son ulaşabileceği ikinci haldir, yâni methe sevindiğini, zemme kızdığını gizlemeye çalışmak, işi veya sözü ile bunu sezdirmemeye gayret sarf etmektir. Öven ile yereni bir seviyede tutmak olan üçüncü hale tamahımız yok. Çünkü bu seviyeye ulaşmak zordur. Hattâ biz, ikinci halde olup olmadığımızı kontrole kalkışırsak tam alâmetleri kendimizde bulamayız. Nasıl olsa bizi methedeni zemmeden üzerine tercîh ederiz. İkrâm etmekte, işini görmekte ve yardımda ona öncelik tanırız. Zemmedenden ağırlandığımız gibi, öbüründen ağırlanmayız, içimizde olduğu gibi dışımızda da methedeni tercîh ettiğimizi belli ederiz. Yalnız görünüşte olsun her ikisini bir tutabilen kimse, bu zamanda örnek olabilir.

Şu anlattığımız rütbelerin her birinde de ayrı ayrı dereceler vardır.

Methin dereceleri: Bâzı insanlar methedilmeyi, övülmeyi, bu sûretle ün kazanmayı ister. Bunun için mümkün olan her şeye başvurur. Gönülleri kendine bağlayıp kendini methettirmek için hiç bir tehlikeden çekinmez; hattâ amelinde bile gösteriş yapar. İşte bunlar helâktedir. Diğer bâzıları övülmeyi sever fakat bunun için dînen mahzurlu olan işlere girmez. Mübâh olan yollardan kendisini sevdirmeye çalışır. Bu da tam tehlikenin kenârındadır. Çünkü gönülleri çekici tavır ve davranışların duraklayacağı bir hudûd yoktur. Övüleceğim diye yasaklara da girebilir. Bu cidden helâk olanlara çok yakındır.

İnsanlardan bir kısmı övülmek peşinde ve sevdâsında değil, fakat övülünce kalben sevinir. Eğer mücâhede ile bu sevinci önlemeye çalışmazsa, yukarıdakilerin safına katılmış olur. Şâyet methin âfetlerini düşünerek mücâhede ederse yine tehlikededir. Çünkü bâzen nefsine hâkim olur, bâzen de olamaz.

Diğer bir kısmı da övülmek kendisine hiç tesîr etmez; ne sevinir, ne de üzülür. Bunlar hayır üzerinedirler. Bu hal üzere devam ederlerse, muhlislerdendir. Diğer bâzıları da methedilmekten hoşlanmaz. Fakat methedene kızmaz. Bunun en üstün derecesi samîmî olduğu halde kızmak ve kızdığını belli etmektir. Bunun aksine içinden sevindiği halde dışarıdan kızmak, riyâ ve nifâktır.

Çünkü bu adam ihlâstan iflâs ettiği halde, kendisini hâlis ve doğru göstermeye çalışmaktadır. Bunun zıddı olan zemde de hüküm böyledir. Birinci derecesi kızdığını belli etmek, en son derecesi de zemmedildiğine dâir sevindiğini belli etmektir. Yerilmeye sevinmek, ancak kendi kendine kızan kimseler hakkında düşünülür. Kendi nefsine hâkim olamadığı birçok kusurları olur. Bunları düzeltemez, âdetâ hasımca mücâdele eder, muvaffak olamaz. Bu defa zemmedilince, oh iyi oldu, der. Çünkü insan düşmanının yerilmesine sevinir. Bu adamın düşmanı da nefsidir. Onun için sevinir ve zemmedene teşekkür eder. Bu bir intikam gibi olur. Çünkü bu sûretle insanların nazarında küçük düşer, rezîl olur. İnsan ömrü boyunca yalnız bu ahlâkını düzeltmekte nefsiyle mücâhede etse, meşgale olarak kendisine yeter ve artardı. Hâlbuki saâdete ulaşması için yapacağı daha pek çok işleri vardır. Hepsi mücâhede ister.

الشَّطرُ الثَّاني مِنَ الكِتَاب
في طلب الجاه والمنزلة بالعبادات
وهو الرياء

وفيهِ بيانُ ذمِّ الرياءِ ، وبيانُ حقيقةِ الرياءِ وما يُراءىٰ بهِ ، وبيانُ درجاتِ الرياءِ ، وبيانُ الرياءِ الخفيِّ ، وبيانُ ما يحبطُ العملَ مِنَ الرياءِ وما لا يحبطُ ، وبيانُ دواءِ الرياءِ وعلاجِهِ ، وبيانُ الرخصةِ في إظهارِ الطاعاتِ ، وبيانُ الرخصةِ في كتمانِ الذنوبِ ، وبيانُ تركِ الطاعاتِ خوفاً مِنَ الرياءِ والآفاتِ ، وبيانُ ما يصحُّ مِنْ نشاطِ العبدِ للعبادةِ بسببِ رؤيةِ الخلقِ وما لا يصحُّ ، وبيانُ ما يجبُ على المريدِ أنْ يُلزِمَهُ قلبَهُ قبلَ الطاعةِ وبعدَها ، وهيَ أحدَ عشرَ فصلاً .

بيان ذم الرياء

اعلمْ : أنَّ الرياءَ حرامٌ ، والمرائيَ عندَ اللهِ ممقوتٌ ، وقدْ شهدَتْ لذلكَ الآياتُ والأخبارُ والآثارُ .

أمَّا الآياتُ :

فقولُهُ تعالىٰ : ﴿ فَوَيۡلٞ لِّلۡمُصَلِّينَ ۝ ٱلَّذِينَ هُمۡ عَن صَلَاتِهِمۡ سَاهُونَ ۝ ٱلَّذِينَ هُمۡ يُرَآءُونَ ﴾ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلَّذِينَ يَمْكُرُونَ ٱلسَّيِّـَٔاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ أُوْلَٰٓئِكَ هُوَ يَبُورُ ﴾ ، قالَ مجاهدٌ : (همْ أهلُ الرياءِ)(١) .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ ٱللَّهِ لَا نُرِيدُ مِنكُمْ جَزَآءً وَلَا شُكُورًا ﴾ ، فمدحَ المخلصينَ بنفيِ كلِّ إرادةٍ سوىٰ وجهِ اللهِ تعالىٰ ، والرياءُ هوَ ضدُّهُ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَمَن كَانَ يَرْجُواْ لِقَآءَ رَبِّهِۦ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَٰلِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِۦٓ أَحَدًا ﴾ ، نزلَتْ فيمَنْ يطلبُ الأجرَ والحمدَ بعباداتِهِ وأعمالِهِ(٢) .

* * *

وأمَّا الأخبارُ :

فقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حينَ سألَهُ رجلٌ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ فيمَ النجاةُ ؟ فقالَ : « ألا يعملَ العبدُ بطاعةِ اللهِ يريدُ بها الناسَ »(٣) .

وروىٰ أبو هريرةَ في حديثِ الثلاثةِ ، المقتولِ في سبيلِ اللهِ ، والمتصدِّقِ

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص١٦١) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٦١) من زيادات نعيم بن حماد ، ورواه الطبري في « تفسيره » (١٢/ ٢٢/ ١٤٧) عن شهر بن حوشب .

(٢) كما روىٰ ذلك الحاكم في « المستدرك » (٢/ ١١١) .

(٣) كذا في « الرعاية » (ص١٦١) ، وعند السيوطي في « الدر المنثور » (١/ ٧٤) : (أخرج أحمد بن منيع في « مسنده » بسند ضعيف عن رجل من الصحابة : أن قائلاً من المسلمين قال : يا رسول الله ؛ ما النجاة غداً ؟ قال : « لا تخادع الله » ، قال : وكيف نخادع الله ؟ قال : « أن تعمل بما أمرك به تريد به غيره ، فاتقوا الله فإنه الشرك بالله . . . ») ، وسيأتي بتمامه .

بمالِهِ ، والقارئِ لكتابِ اللهِ ؛ كما أوردناهُ في كتابِ الإخلاصِ ، وأنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقولُ لكلِّ واحدٍ منهُمْ : « كذبتَ ، بلْ أردتَ أنْ يُقالَ : فلانٌ جوادٌ ، كذبتَ ، بلْ أردتَ أنْ يُقالَ : فلانٌ شجاعٌ ، كذبتَ ، بلْ أردتَ أنْ يُقالَ : فلانٌ قارئٌ » ، فأخبرَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُمْ لمْ يُثابوا ، وأنَّ رياءَهُمْ هوَ الذي أحبطَ أعمالَهُمْ(١) .

وقالَ ابنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما : قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ راءىٰ . . راءى اللهُ بهِ ، ومَنْ سمَّعَ . . سمَّعَ اللهُ بهِ »(٢) .

وفي حديثٍ آخرَ طويلٍ : « أنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ لملائكتِهِ : إنَّ هـٰذا لمْ يردْني بعملِهِ ، فاجعلوهُ في سجِّينٍ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أخوفَ ما أخافُ عليكُمُ الشركُ الأصغرُ » ، قالوا : وما الشركُ الأصغرُ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « الرياءُ ، يقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ يومَ القيامةِ إذا جازى العبادَ بأعمالِهِمْ : اذهبوا إلى الذينَ

---

(١) رواه مسلم (١٩٠٥) ، وسيأتي بتمامه .

(٢) رواه البخاري (٦٤٩٩) ، ومسلم (٢٩٨٧) من حديث جندب بن عبد الله رضي الله عنه ، ورواه من حديث ابن عمر رضي الله عنهما كما أورده المصنف ابن المبارك في « الزهد » (١٤١) بلفظ : « من سمع الناس .. سمع الله به سامع خلقه ، وحقره وصغره » ، قال : فذرفت عينا ابن عمر رضي الله عنهما ، وبلفظ المصنف عن عبد الله بن عمرو بن العاص هو عند المحاسبي في « الرعاية » (ص١٦١) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٥٢) ، وأبو الشيخ في « العظمة » (٥٢٠) من حديث ضمرة بن حبيب مرسلاً .

كنتُمْ تراؤُونَ في الدنيا فانظروا هلْ تجدونَ عندَهُمُ الجزاءَ ؟ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « استعيذوا باللهِ عزَّ وجلَّ مِنْ جُبِّ الحَزَنِ » ، قيلَ : وما هوَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « وادٍ في جهنَّمَ أُعدَّ للقُرَّاءِ المرائينَ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ اللهُ عزَّ وجلَّ : مَنْ عَمِلَ لي عملاً أشركَ فيهِ غيري.. فهوَ لهُ كلُّهُ، وأنا منهُ بريءٌ ، وأنا أغنى الأغنياءِ عنِ الشركِ »(٣) .

وقالَ عيسى المسيحُ عليهِ السلامُ : (إذا كانَ يومُ صومِ أحدِكُمْ.. فليدهنْ رأسَهُ ولحيتَهُ ويمسحْ شفتيهِ ؛ لئلا يرى الناسُ أنَّهُ صائمٌ ، وإذا أعطىٰ بيمينِهِ.. فليُخفِ عنْ شمالِهِ ، وإذا صلَّىٰ.. فليرخِ سترَ بابِهِ ؛ فإنَّ اللهَ يقسمُ الثناءَ كما يقسمُ الرزقَ)(٤) .

وقالَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يقبلُ اللهُ عزَّ وجلَّ عملاً فيهِ مثقالُ ذرَّةٍ مِنْ رياءٍ »(٥) .

---

(١) رواه أحمد في « مسنده » (٥/٤٢٨) ، والطبراني في « الكبير » (٤/٢٥٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٤١٢) .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٨٣) ، وابن ماجه (٢٥٦) .

(٣) رواه مسلم (٢٩٨٥) ، وابن ماجه (٤٢٠٢) بتقديم وتأخير .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٥٠) .

(٥) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٤٠) من كلام يوسف بن أسباط ، أما مرفوعاً.. فقد قال الحافظ العراقي : (لم أجده هٰكذا) . « إتحاف » (٨/ ٢٦٣) .

وقالَ عمرُ لمعاذِ بنِ جبلٍ حين رآهُ يبكي : ما يُبكيكَ ؟ قالَ حديثٌ سمعتُهُ مِنْ صاحبِ هـٰذا القبرِ ـ يعني : النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ـ يقولُ : « إنَّ أدنى الرياءِ شركٌ »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أخوفُ ما أخافُ عليكُمُ الرياءُ والشهوةُ الخفيَّةُ »[2] ، وهيَ : أيضاً ترجعُ إلىٰ خفايا الرياءِ ودقائقِهِ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في ظلِّ العرشِ يومَ لاظلَّ إلا ظلُّهُ رجلاً تصدَّقَ بيمينِهِ فكادَ أنْ يخفيَها عنْ شمالِهِ »[3] .

ولذلكَ وردَ أنَّ فضلَ عملِ السِّرِّ علىٰ عملِ الجهرِ سبعونَ ضعفاً[4] .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ المرائيَ يُنادىٰ يومَ القيامةِ : يا فاجرُ ، يا غادرُ ، يا مرائي ؛ ضلَّ عملُكَ ، وحبِطَ أجرُكَ ، اذهبْ فخُذْ أجركَ ممَّنْ كنتَ تعملُ لهُ »[5] .

---

(١) كذا رواه الطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٣٦) ، وبنحوه رواه ابن ماجه (٣٩٨٩) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١١١٤) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ١٢٢) ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٣١٦) ، وروى ابن ماجه (٤٢٠٥) من حديث شداد بن أوس رضي الله عنه مرفوعاً : « إن أخوف ما أتخوف علىٰ أمتي الإشراك بالله ؛ أما إني لست أقول : يعبدون شمساً ولا قمراً ولا وثناً ، ولكن أعمالاً لغير الله وشهوة خفية » .

(٣) هو جزء من حديث رواه البخاري (٦٦٠) ، ومسلم (١٠٣١) بنحوه .

(٤) رواه البيهقي في « الشعب » (٥٥١) ، وبنحوه كذلك عن أبي الدرداء (٦٣٩٤) .

(٥) رواه أبو الليث السمرقندي في « تنبيه الغافلين » (ص٣٣) ، وليس فيه لفظ : (يا مرائي) .

وقالَ شدادُ بنُ أوسٍ : رأيتُ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يبكي ، فقلتُ : ما يُبكيكَ يا رسولَ اللهِ ؟ فقالَ : « إنِّي تخوَّفتُ علىٰ أمَّتي الشركَ ، أما إنَّهُمْ لا يعبدونَ صنماً ولا شمساً ولا قمراً ولا حجراً ، ولكنَّهُمْ يراؤونَ بأعمالِهِمْ »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لمَّا خلقَ اللهُ الأرضَ . . مادَتْ بأهلِها ، فخلَقَ الجبالَ فصيَّرها أوتاداً للأرضِ ، فقالَتِ الملائكةُ : ما خلقَ ربُّنا خلقاً هوَ أشدُّ مِنَ الجبالِ ، فخلقَ اللهُ الحديدَ فقطعَ الجبالَ ، ثمَّ خلقَ النارَ فأذابتِ الحديدَ ، ثمَّ أمرَ اللهُ تعالى الماءَ فأطفأَ النارَ ، وأمرَ الريحَ فكدَّرتِ الماءَ ، فاختلفَتِ الملائكةُ ، فقالَتْ : نسألُ اللهَ تعالىٰ ، فقالَتْ : يا ربُّ ؛ ما أشدُّ ما خلقتَ مِنْ خلقِكَ ؟ فقالَ اللهُ تعالىٰ : لمْ أخلقْ خلقاً هوَ أشدُّ مِنِ ابنِ آدمَ حينَ يتصدَّقُ بصدقةٍ بيمينِهِ فيخفيها عنْ شمالِهِ ، فهوَ أشدُّ خلقٍ خلقتُهُ »[2] .

ورویٰ عبدُ اللهِ بنُ المباركِ بإسنادِهِ عنْ رجلٍ أنَّهُ قالَ لمعاذِ بنِ جبلٍ : حدِّثني حديثاً سمعتَهُ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : قالَ : فبكىٰ معاذٌ حتَّىٰ ظننتُ أنَّهُ لا يسكتُ ، ثمَّ سكتَ ، ثمَّ قالَ : سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ لي : « يا معاذُ » ؛ قلتُ : لبَّيكَ بأبي أنتَ وأمِّي يا رسولَ اللهِ ، قالَ : « إنِّي محدِّثُكَ حديثاً إنْ أنتَ حفظتَهُ . . نفعَكَ ، وإنْ أنتَ

---

[1] كذا في « الرعاية » (١٦٤) ، وقد تقدم قريباً .

[2] رواه الترمذي (٣٣٦٩) بألفاظ مقاربة .

ضيَّعتَهُ ولمْ تحفظْهُ . انقطعَتْ حجَّتُكَ عندَ اللهِ يومَ القيامةِ ، يا معاذُ ؛ إنَّ اللهَ تعالىٰ خلَقَ سبعةَ أملاكٍ قبلَ أنْ يخلقَ السماواتِ والأرضَ ، ثمَّ خلقَ السماواتِ ، فجعلَ لكلِّ سماءٍ مِنَ السَّبعةِ ملكاً بوَّاباً عليها قدْ جلَّلَها عظماً ، فتصعدُ الحفظةُ بعملِ العبدِ مِنْ حينَ أصبحَ إلىٰ أنْ يمسيَ ، لهُ نورٌ كنورِ الشمسِ ، حتَّىٰ إذا صعدَتْ بهِ إلى السماءِ الدنيا . زكَّتْهُ فكثَّرتْهُ ، فيقولُ الملَكُ للحفظَةِ : اضربوا بهـٰذا العملِ وجهَ صاحبِهِ ، أنا صاحبُ الغيبةِ ، أمرَني ربِّي ألا أدعَ عملَ مَنِ اغتابَ الناسَ يجاوزُني إلىٰ غيري .

قالَ : ثمَّ تأتي الحفظةُ بعملٍ صالحٍ مِنْ أعمالِ العبدِ فتمرُّ فتزكِّيهِ وتكثِّرُهُ ، حتَّىٰ تبلغَ بهِ إلى السماءِ الثانيةِ ، فيقولُ لهُمُ الملَكُ الموكَّلُ بالسماءِ الثانيةِ : قفوا واضربوا بهـٰذا العملِ وجهَ صاحبِهِ ؛ إنَّهُ أرادَ بعملِهِ هـٰذا عرضَ الدنيا ، أمرَني ربِّي ألا أدعَ عملَهُ يجاوزُني إلىٰ غيري ؛ إنَّه كانَ يفتخرُ على الناسِ في مجالسِهِمْ .

قالَ : وتصعدُ الحفظةُ بعملِ العبدِ يبتهجُ نوراً ؛ مِنْ صدقةٍ وصيامٍ وصلاةٍ قدْ أعجبَ الحفظةَ ، فيجاوزونَ بهِ إلى السماءِ الثالثةِ ، فيقولُ لهُمُ الملَكُ الموكَّلُ بها : قفوا واضربوا بهـٰذا العملِ وجهَ صاحبِهِ ، أنا ملَكُ الكِبْرِ ، أمرَني ربِّي ألا أدعَ عملَهُ يجاوزُني إلىٰ غيري ؛ إنَّهُ كانَ يتكبَّرُ على الناسِ في مجالسِهِمْ .

قالَ : وتصعدُ الحفظةُ بعملِ العبدِ يزهرُ كما يزهرُ الكوكبُ الدرِّيُّ ، لهُ

دويٌّ مِنْ تسبيحٍ وصلاةٍ وحجٍّ وعمرةٍ حتَّىٰ يجاوزوا بهِ إلى السماءِ الرابعةِ ، فيقولُ لهُمُ الملَكُ الموكَّلُ بها : قفوا واضربوا بهٰذا العملِ وجهَ صاحبِهِ ، اضربوا بهِ ظهرَهُ وبطنَهُ ، أنا صاحبُ العُجْبِ ، أمرَني ربِّي ألا أدعَ عملَهُ يجاوزُني إلىٰ غيري ؛ إنَّهُ كانَ إذا عملَ عملاً . . أدخلَ العُجْبَ في عملِهِ .

قالَ : وتصعدُ الحفظةُ بعملِ العبدِ حتَّىٰ يجاوزوا بهِ إلى السماءِ الخامسةِ ؛ كأنَّهُ العروسُ المزفوفةُ إلىٰ أهلِها ، فيقولُ لهُمُ الملَكُ الموكَّلُ بها : قفوا واضربوا بهٰذا العملِ وجهَ صاحبِهِ ، واحملوهُ علىٰ عاتقِهِ ، أنا ملَكُ الحسدِ ؛ إنَّهُ كانَ يحسدُ الناسَ مَنْ يتعلَّمُ ويعملُ بمثلِ عملِهِ ، وكلَّ مَنْ كانَ يأخذُ فضلاً مِنَ العبادةِ يحسدُهُمْ ويقعُ فيهِمْ ، أمرَني ربِّي ألا أدعَ عملَهُ يجاوزُني إلىٰ غيرِي .

قالَ : وتصعدُ الحفظةُ بعملِ العبدِ ؛ مِنْ صلاةٍ وزكاةٍ وحجٍّ وعمرةٍ وصيامٍ ، فيجاوزونَ بها إلى السماءِ السادسةِ ، فيقولُ لهمُ الملَكُ الموكَّلُ بها : قفوا واضربوا بهٰذا العملِ وجهَ صاحبِهِ ؛ إنَّهُ كانَ لا يرحمُ إنساناً قطُّ مِنْ عبادِ اللهِ أصابَهُ بلاءٌ أوْ ضُرٌّ أضرَّ بهِ ، بلْ كانَ يشمتُ بهِ ، أنا ملَكُ الرحمةِ ، أمرَني ربِّي ألا أدعَ عملَهُ يجاوزُني إلىٰ غيري .

قالَ : وتصعدُ الحفظةُ بعملِ العبدِ إلى السماءِ السابعةِ ؛ مِنْ صومٍ وصلاةٍ ونفقةٍ وزكاةٍ واجتهادٍ وورعٍ ، لهُ دويٌّ كدويِّ الرعدِ ، وضوءٌ كضوءِ الشمسِ ، معَهُ ثلاثةُ آلافِ ملَكٍ ، فيجاوزونَ بهِ إلى السماءِ السابعةِ ، فيقولُ لهُمُ الملَكُ الموكَّلُ بها : قفوا واضربوا بهٰذا العملِ وجهَ صاحبِهِ ، واضربوا

بِهِ جوارِحَهُ ، اقفلوا علىٰ قلبِهِ ؛ إنِّي أحجُبُ عنْ ربِّي كلَّ عملٍ لمْ يُرَدْ بهِ وجهُ ربِّي ؛ إنَّهُ أرادَ بعملِهِ غيرَ اللهِ تعالىٰ ، إنَّهُ أرادَ رفعةً عندَ الفقهاءِ ، وذكراً عندَ العلماءِ ، وصيتاً(١) في المدائنِ ، أمرَني ربِّي ألا أدعَ عملَهُ يجاوزُني إلىٰ غيري ، وكلُّ عملٍ لمْ يكنْ للهِ تعالىٰ خالصاً فهوَ رياءٌ ، ولا يقبلُ اللهُ تعالىٰ عملَ المرائي .

قالَ : وتصعدُ الحفظةُ بعملِ العبدِ ؛ مِنْ صلاةٍ وزكاةٍ وصيامٍ وحجٍّ ، وعمرةٍ وخُلُقٍ حسنٍ وصمتٍ وذكرٍ للهِ تعالىٰ ، وتشيِّعُهُ ملائكةُ السماواتِ حتَّىٰ يقطعوا بهِ الحجُبَ كلَّها إلى اللهِ عزَّ وجلَّ ، فيقفونَ بينَ يديهِ ويشهدونَ لهُ بالعملِ الصَّالحِ المخلصِ للهِ تعالىٰ ، قالَ : فيقولُ اللهُ لهُمْ : أنتُمُ الحفظةُ علىٰ عملِ عبدي وأنا الرقيبُ علىٰ نفسِهِ ؛ إنَّهُ لمْ يردْني بهـٰذا العملِ ، وأرادَ بهِ غيري ، فعليهِ لعنتي ، فتقولُ الملائكةُ كلُّها : عليهِ لعنتُكَ ولعنتُنا ، وتقولُ السماواتُ كلُّها : عليهِ لعنةُ اللهِ ولعنتُنا ، وتَلعنُهُ السماواتُ السبعُ ومَنْ فيهنَّ » ، قالَ معاذٌ : قلتُ : يا رسولَ اللهِ ؛ أنتَ رسولُ اللهِ وأنا معاذٌ ، قالَ : « اقتدِ بي وإنْ كانَ في عمرِكَ نقصٌ(٢) ، يا معاذُ ؛ حافظْ علىٰ لسانِكَ مِنَ الوقيعةِ في إخوانِكَ مِنْ حملةِ القرآنِ ، واحملْ ذنوبَكَ عليكَ ، ولا تحملْها عليهِمْ ، ولا تزكِّ نفسَكَ بذمِّهِمْ ، ولا ترفعْ نفسَكَ عليهِمْ ، ولا تُدخِلْ عملَ الدنيا في عملِ الآخرةِ ، ولا تتكبَّرْ في مجلسِكَ لكي يحذرَ

---

(١) في (ب) : (وصوتاً) .

(٢) في غير (ك) : (تقصير) بدل (نقص) ، وفي نسخة الحافظ الزبيدي (٨/٢٦٦) : (عملك) بدل (عمرك) .

الناسُ مِنْ سوءِ خُلُقِكَ ، ولا تناجِ رجلاً وعندكَ آخرُ ، ولا تتعظَّمْ على الناسِ فينقطعَ عنكَ خيرُ الدنيا ، ولا تمزِّقِ الناسَ فتمزِّقَكَ كلابُ النارِ يومَ القيامةِ في النارِ ، قالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلنَّٰشِطَٰتِ نَشْطًا ﴾ ، أتدري ما هيَ يا معاذُ ؟ » قلتُ : ما هيَ بأبي أنتَ وأمِّي يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « كلابٌ في النارِ تنشُطُ اللحمَ والعظمَ » ، قلتُ : بأبي أنتَ وأمي يا رسولَ اللهِ ، فمَنْ يطيقُ هـٰذهِ الخصالَ ؟ ومَنْ ينجو منْها ؟ قالَ : « يا معاذُ ؛ إنَّهُ ليسيرٌ علىٰ مَنْ يسَّرَهُ اللهُ عليهِ » ، قالَ : فما رأيتُ أكثرَ تلاوةً للقرآنِ مِنْ معاذٍ ؛ للحذرِ ممَّا في هـٰذا الحديثِ(١) .

* * *

وأمَّا الآثارُ :

فيُروىٰ أنَّ عمرَ بنَ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ رأىٰ رجلاً يطأطِئُ رقبتَهُ ، فقالَ : (يا صاحبَ الرقبةِ ؛ ارفعْ رقبتَكَ ، ليسَ الخشوعُ في الرِّقابِ ، وإنَّما الخشوعُ في القلوبِ)(٢) .

ورأىٰ أبو أمامةَ الباهليُّ رجلاً في المسجدِ يبكي في سجودِهِ ، فقالَ : (أنتَ أنتَ ؛ لوْ كانَ هـٰذا في بيتِكَ)(٣) .

---

(١) قال الحافظ العراقي : (هو كما قال المصنف ، رواه ابن المبارك بطوله في الزهد له ، وفي إسناده ـ كما ذكر ـ رجل ، ورواه ابن الجوزي في « الموضوعات » [٢/ ٣٣٩]) . « إتحاف » (٨/ ٢٦٦) وزاد : (وبخط الكمال الدميري : قال الشيخ تقي الدين القشيري : الرجل المذكور هو خالد بن معدان) .

(٢) أورده الإسماعيلي في « مناقبه » . « إتحاف » (٨/ ٢٦٧) .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٥٦) .

وقالَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ : (للمُرائي أربعُ علاماتٍ : يكسلُ إذا كانَ وحدَهُ ، وينشطُ إذا كانَ في الناسِ ، ويزيدُ في العملِ إذا أُثنيَ عليهِ ، وينقصُ إذا ذُمَّ)⁽¹⁾ .

وقالَ رجلٌ لعبادةَ بنِ الصامتِ : أقاتلُ بسيفي في سبيلِ اللهِ أريدُ بهِ وجهَ اللهِ تعالىٰ ومحمدةَ الناسِ ؟ قالَ : لا شيءَ لكَ ، فسألهُ ثلاثَ مراتٍ ، كلَّ ذلكَ يقولُ : لا شيءَ لكَ ، ثمَّ قالَ في الثالثةِ : « إنَّ اللهَ تعالىٰ يقولُ : أنا أغنى الأغنياءِ عنِ الشركِ . . . » الحديثَ⁽²⁾ .

وسألَ رجلٌ سعيدَ بنَ المسيَّبِ فقالَ : أحدُنا يصطنعُ المعروفَ يحبُّ أنْ يُحمدَ ويُؤجرَ ، فقالَ لهُ : أتحبُّ أنْ تُمقتَ ؟ قالَ : لا ، قالَ : فإذا عملتَ للهِ عملاً . . فأخلصْهُ⁽³⁾ .

وقالَ الضحاكُ : (لا يقولَنَّ أحدُكُمْ : هـٰذا لوجهِ اللهِ ولوجهِكَ ، ولا يقلْ : هـٰذا للهِ وللرحمِ ؛ فإنَّ اللهَ تعالىٰ لا شريكَ لهُ)⁽⁴⁾ .

---

(١) كذا أورده الليث السمرقندي في « تنبيه الغافلين » (ص٣٠) ، ورواه بنحوه عن أبي سليمان الداراني الثعلبيُّ في « تفسيره » (٢/٧) وفيه لفظ (ثلاث علامات) ولم يذكر الأخيرة .

(٢) كذا في « الرعاية » (ص١٦٦) ، وروى الحديث مرفوعاً مسلم (٢٩٨٥) ، وابن ماجه (٤٢٠٢) بنحوه .

(٣) كذا في « الرعاية » (ص ١٦٥) ، والسائل هو ابن أبي مغيث .

(٤) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٩٣٧) ، ورواه عنه الدارقطني في « سننه » (١/٥١) مرفوعاً .

وضربَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ رجلاً بالدِّرَّةِ ، ثمَّ قالَ لهُ : اقتصَّها منِّي ، فقالَ : لا ، بلْ أدَعُها للهِ ولكَ ، فقالَ لهُ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : ما صنعتَ شيئاً ، إمَّا أنْ تدَعَها لي فأعرفَ ذلكَ لكَ ، أوْ تدَعَها للهِ وحدَهُ ، فقالَ : ودعتُها للهِ وحدَهُ ، فقالَ : فنعمْ إذاً(١) .

وقالَ الحسنُ : (لقدْ صحبتُ أقواماً إنْ كانَ أحدُهُمْ لتعرضُ لهُ الحكمةُ ، لوْ نطقَ بها . . لنفعَتْهُ ونفعَتْ أصحابَهُ ، وما يمنعُهُ منها إلا مخافةُ الشهرةِ ، وإنْ كانَ أحدُهُمْ ليمرُّ فيرى الأذىٰ على الطريقِ ، فما يمنعُهُ أنْ ينحيَهِ إلا مخافةُ الشهرةِ)(٢) .

ويُقالُ : (إنَّ المرائيَ يُنادىٰ يومَ القيامةِ بأربعةِ أسماءٍ : يا مرائي ، يا غادرُ ، يا فاجرُ ، يا خاسرُ ؛ اذهبْ فخذْ أجركَ ممَّنْ عملتَ لهُ ، فلا أجرَ لكَ عندَنا)(٣) .

وقالَ الفضيلُ بنُ عياضٍ : (كانوا يراؤونَ بما يعملونَ ، وصاروا اليومَ يراؤونَ بما لا يعملونَ)(٤) .

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص ١٦٦) ، وقد رواه ضمن خبر طويل ابنُ عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٤/ ٢٩١) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٣٨) .

(٣) كذا في « الرعاية » (ص١٦٣) ، ورواه الليث السمرقندي في « تنبيه الغافلين » (ص٣٣) .

(٤) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٨/ ٢٦٨) .

وقالَ عكرمةُ : (إنَّ اللهَ يعطي العبدَ علىٰ نيَّتِهِ ما لا يعطيهِ علىٰ عملِهِ ؛ لأنَّ النيةَ لا رياءَ فيها)⁽¹⁾ .

وقالَ الحسنُ رضيَ اللهُ عنهُ : (المُرائي يريدُ أنْ يغلبَ قدرَ اللهِ تعالىٰ ، هوَ رجلُ سوءٍ يريدُ أنْ يقولَ الناسُ : هوَ رجلٌ صالحٌ ، وكيفَ يقولونَ وقدْ حلَّ مِنْ ربِّهِ محلَّ الأردياءِ ، فلا بدَّ لقلوبِ المؤمنينَ أنْ تعرفَهُ ؟!)⁽²⁾ .

وقالَ قتادةُ : (إذا راءى العبدُ . . يقولُ اللهُ تعالىٰ : انظروا إلىٰ عبدي يستهزئُ بي)⁽³⁾ .

وقالَ مالكُ بنُ دينارٍ : (القراءُ ثلاثةٌ : قراءُ الرحمـٰنِ ، وقراءُ الدنيا ، وقراءُ الملوكِ ، وإنَّ محمدَ بنَ واسعٍ مِنْ قراءِ الرحمـٰنِ)⁽⁴⁾ .

وقالَ الفضيلُ : (مَنْ أرادَ أنْ ينظرَ إلىٰ مُراءٍ . . فلينظرْ إليَّ) .

وقالَ محمدُ بنُ المباركِ الصوريُّ : (أظهرِ السمتَ بالليلِ ؛ فإنَّهُ أشرفُ مِنْ سمتِكَ بالنهارِ ؛ لأنَّ السمتَ بالنهارِ للمخلوقينَ ، وسمتُ الليلِ لربِّ العالمينَ) .

---

(١) هو عند الديلمي في « مسند الفردوس » (٦٨٤٣) من حديث أبي موسى الأشعري رضي الله عنه .

(٢) أخرجه أبو نعيم في « الحلية » . « إتحاف » (٨/٢٦٨) .

(٣) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢٩٣) .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٤٥) .

وقالَ أبو سليمانَ : (التوقِّي عنِ العملِ أشدُّ مِنَ العملِ)[1] .

وقالَ ابنُ المباركِ : إنْ كانَ الرجلُ ليطوفُ بالبيتِ وهوَ بخراسانَ ، قيلَ : وكيفَ ذاكَ ؟ قالَ : يحبُّ أنْ يُذكرَ أنَّهُ مجاورٌ بمكةَ .

وقالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ : (ما صدقَ اللهَ مَنْ أرادَ أنْ يشتهرَ)[2] .

* * *

---

(١) روي مرفوعاً بنحوه ، فقد روى البيهقي في « الشعب » (٦٣٩٤) من حديث أبي الدرداء : « إن الاتقاء على العمل أشد من العمل . . . » .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٣١) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٥٧٦) .

İBÂDETLE MEVKİ VE MANSIB TALEBİ

Bu da riyâdır. Burada; riyânın zemmi, hakikati, riyânın ne ile yapıldığı, riyânın dereceleri, gizli riyâ, riyânın ameli mahveden ve etmeyen kısımları, riyânın ilâç ve tedâvi çâreleri, ibâdetleri âşikâr etmekteki müsâade, günâhları gizlemekteki ruhsat, riyâ korkusu ile bâzı ibâdetlerin terki, yaptığı ibâdeti herkesin gördüğüne sevinmenin sıhhati ile itaatten önce ve sonra âbidin takınacağı tavır anlatılacaktır ki hepsi on fasıldır.

RİYÂNIN ZEMMİ

Bilmiş ol ki; riyâ haram ve mürâî de Allah katında sevimsiz kimsedir. Âyet ve hadîsler bunu vâzıhan ifâde etmektedir.

Âyetler:

فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ. اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ. اَلَّذِينَ
هُمْ يُرَاءُونَ

"Vay o namaz kılanların hâline ki, onlar kıldıkları namazdan gâfildirler. Onlar gösteriş yaparlar." (Mâûn sûresi, 107/ 4-6)

وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّئَاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ أُولٰئِكَ
هُوَ يَبُورُ

"Kötülük yapmakta düzen kuranlara, onlara, çetin azâb vardır. İşte bunların kurdukları düzenler boşa çıkar." (Fâtır sûresi, 35/10) Mücâhid, bunların riyâkârlar olduğunu söylemiştir.

إِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللّٰهِ لَا نُرِيدُ مِنْكُمْ جَزَاءً وَلَا شُكُورًا

"Biz sizi ancak Allah rızâsı için doyuruyoruz. Bir karşılık ve teşekkür beklemiyoruz." (Dehr sûresi, 76/9) Allahu Teâlâ'dan başka her şeyi irâde etmeyi nefyetmekle onları methetti. Riyâ ise tamâmen bunun zıddıdır.

فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَآءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ
بِعِبَادَةِ رَبِّهٖٓ أَحَدًا

“Rabbine kavuşmayı uman kimse yararlı iş işlesin ve Rabbine kullukta hiç ortak koşmasın.” (Kehf sûresi, 18/110) İbâdet ve amelleri karşılığında, insanlardan övülmek isteyenler hakkında nâzil olmuştur.

Bu Husustaki Haberler:

Adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’e:

– “Kurtuluş nerededir?” diye bir suâl tevcîh edince;

أَنْ لَا يَعْمَلَ الْعَبْدُ بِطَاعَةِ اللّٰهِ يُرِيدُ بِهَا النَّاسَ

– *“Yaptığı amel ile insanlara gösteriş etmemektedir.”*[19] buyurdu. “**İhlâs Kitâbı**”nda anlatılacağı gibi, Ebû Hureyre’nin (r.a.) rivâyetinden gelen hadîste: *“Şehîdler, malını infâk edenler ve âlimler mükâfat olarak cennet isteyecekleri zaman, Allahu Teâlâ her birine: “Yalan söylediniz. Biriniz desinler diye cömertlik etti, diğeriniz desinler diye şecâat gösterdi, diğeriniz de falanca ne âlimdir desinler diye okudu.” buyuracak, hiç biri mükâfat alamayacaktır.”* Bunların mükâfat alamayacağını ve gösterişlerinin amellerini mahvettiğini Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) haber vermiştir.[20]

İbn Ömer’in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ رَاءٰى رَائَى اللّٰهُ بِهٖ وَمَنْ سَمَّعَ سَمَّعَ اللّٰهُ بِهٖ

“Riyâ edene Allahu Teâlâ riyânın cezâsını, süm’a edene de süm’asının cezâsını verir.”[21] buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) uzun bir hadîsinde de: *“Allahu Teâlâ me-*

---

[19] Fakîh Ebû’l-Leys Cebele’den rivâyet etmiştir.

[20] Müslim rivâyet etmiştir. **“İhlâs Kitâbı”**nda gelecektir.

[21] Buhârî ile Müslim Cündüb’den rivâyet etmiştir.

leklerine; "Bu adam ameli ile beni murâd etmedi; bunu Siccîn'e koyun." buyurur."[22] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمُ الشِّرْكَ الْأَصْغَرُ (قَالُوا وَمَا
الشِّرْكُ الْأَصْغَرُ؟) قَالَ: اَلرِّيَاءُ، يَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
إِذَا جَازَى الْعِبَادَ بِأَعْمَالِهِمْ: اِذْهَبُوا إِلَى الَّذٖينَ كُنْتُمْ تُرَآءُونَ
فِي الدُّنْيَا فَانْظُرُوا هَلْ تَجِدُونَ عِنْدَهُمُ الْجَزَآءَ

"Sizin için en çok korktuğum, küçük şirktir." buyurdu. "Küçük şirk nedir?" suâline cevâben de: *"Riyâdır. Allahu Teâlâ herkesi ameline göre mükâfatlandıracağı kıyâmet günü: "Dünyada kime gösteriş yapmış idiyseniz gidin bakın, onların yanında sizin için bir mükâfat var mı?" buyuracaktır."*[23] buyurdu.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اِسْتَعٖيذُوا بِاللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ جُبِّ الْحُزْنِ وَادٍ فٖي جَهَنَّمَ أُعِدَّ
لِلْقُرَّآءِ الْمُرَآئٖينَ

"Hüzün kuyusundan Allah'a sığının. Hüzün kuyusu cehennemde riyâkâr okuyucular için hazırlanmış bir vâdidir."[24] Bir başka hadîste:

يَقُولُ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ: مَنْ عَمِلَ لِيَ عَمَلًا أَشْرَكَ فٖيهِ غَيْرٖي
فَهُوَ لَهُ كُلُّهُ وَأَنَا مِنْهُ بَرٖيءٌ وَأَنَا أَغْنَى الْأَغْنِيَاءِ عَنِ الشِّرْكِ

---

[22] İbn Mübârek **"Zühd"** ünde ve İbn Cevzi **"Mevzûât"** ında rivâyet etmişlerdir.
[23] Ahmed ve Beyhakî Mahmûd b. Lebid'den rivâyet etmiştir. Ricâli sikadır.
[24] Tirmizî ve İbn Mâce Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

"Allahu Teâlâ buyurur: Benim için bir amel işleyip başkasını bu amele ortak eden kimsenin, bu ameli tamamen kendisi içindir. Ben bu amelden berîyim. Ben ortaklıktan en müstağnî olanım."[25]

Îsâ aleyhisselâm: *"Oruç tuttuğunuz gün, oruçlu olduğunuzu belli etmemek için, saçınızı ve sakalınızı yağlayın, dudaklarınızı yıkayın, sadaka verirken sağ elinizin verdiğinden sol elinizin de haberi olmasın. Namaz kılanınız kapıyı iyice kapasın, perdeyi çeksin. Allahu Teâlâ rızkı taksîm ettiği gibi, senâyı da taksîm eder."* buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ عَمَلًا فِيهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ رِيَاءٍ

"Kendisinde zerre kadar riyâ bulunan ameli Allahu Teâlâ kabul etmez."

Hz. Ömer (r.a.) Muâz b. Cebel'i (r.a.) ağlar gördüğünde:

– "Niçin ağlıyorsun?" diye sordu. Muâz:

– "Bu kabrin sâhibi Hz. Muhammed aleyhisselâmın şöyle dediğini duydum:

إِنَّ أَدْنَى الرِّيَاءِ شِرْكٌ

"Riyânın en azı da şirktir."[26] İşte bunun için ağlıyorum, dedi.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَخْوَفُ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمُ الرِّيَاءُ وَالشُّهْرَةُ الْخَفِيَّةُ

---

[25] Mâlik Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir, sahihtir.

[26] Taberânî rivâyet etmiştir.

"Sizin için en çok korktuğum riyâ ile gizli şehvettir."[27] Gizli şehvet de riyâdır. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ فِي ظِلِّ الْعَرْشِ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ رَجُلًا تَصَدَّقَ بِيَمِينِهِ
فَكَادَ يُخْفِيهَا عَنْ شِمَالِهِ

"Arş'ın gölgesinden başka gölge bulunmayan kıyâmet günü, Arş'ın gölgesinde gölgelenecek olanlardan biri de, sağ eli ile verdiğini sol elinden saklayacak kadar gizliliğe riâyet edendir."[28] Bunun için gizli yapılan amelin, âşikâre yapılan amelden yetmiş derece fazîletli olduğu söylenmiştir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ الْمُرَائِي يُنَادٰى عَلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَا فَاجِرُ يَا غَادِرُ يَا مُرَائِي ضَلَّ
عَمَلُكَ وَحَبِطَ أَجْرُكَ اِذْهَبْ فَخُذْ أَجْرَكَ مِمَّنْ كُنْتَ تَعْمَلُ لَهُ

"Kıyâmet günü riyâkâr adama, "Ey fâcir, ey gaddâr, nefsine gadreden! Ey gösterişçi, amelin mahvoldu, mükâfatın kayboldu! Amelini kime gösteriş için yaptıysan, git ondan mükâfatını al." denir."[29] buyurmuştur.

Şeddâd b. Evs (r.a.) diyor ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i ağlar iken gördüm. Sebebini suâl ettiğimde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurdu:

إِنِّي تَخَوَّفْتُ عَلٰى أُمَّتِي الشِّرْكَ أَمَا إِنَّهُمْ لَا يَعْبُدُونَ صَنَمًا
وَلَا شَمْسًا وَلَا قَمَرًا وَلَا حَجَرًا وَلٰكِنَّهُمْ يُرَاؤُنَ بِأَعْمَالِهِمْ

---

[27] Yukarıda geçmiştir.

[28] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

[29] İbn Ebi'd-Dünya Cebele'den rivâyet etmiştir.

"Ümmetimin şirke düşmesinden korkuyorum. Gerçi onlar putlara, aya, taşa tapmazlar. Ancak amelleri ile riyakârlık yaparlar."[30]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَمَّا خَلَقَ اللّٰهُ الْأَرْضَ مَادَتْ بِأَهْلِهَا فَخَلَقَ الْجِبَالَ فَصَيَّرَهَا
أَوْتَادًا لِلْأَرْضِ فَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ مَا خَلَقَ رَبُّنَا خَلْقًا هُوَ أَشَدَّ
مِنَ الْجِبَالِ، فَخَلَقَ اللّٰهُ الْحَدِيدَ فَقَطَعَ الْجِبَالَ ثُمَّ خَلَقَ النَّارَ
فَأَذَابَتِ الْحَدِيدَ ثُمَّ أَمَرَ اللّٰهُ الْمَاءَ بِإِطْفَاءِ النَّارِ وَأَمَرَ الرِّيحَ
فَكَدَّرَتِ الْمَاءَ، فَاخْتَلَفَتِ الْمَلَائِكَةُ فَقَالَتْ نَسْأَلُ اللّٰهَ تَعَالٰى
قَالُوا يَا رَبِّ مَا أَشَدَّ مَا خَلَقْتَ مِنْ خَلْقِكَ؟ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى:
لَمْ أَخْلُقْ خَلْقًا هُوَ أَشَدُّ عَلَيَّ مِنْ قَلْبِ ابْنِ اٰدَمَ حِينَ يَتَصَدَّقُ
بِصَدَقَةٍ بِيَمِينِهِ فَيُخْفِيهَا عَنْ شِمَالِهِ فَهٰذَا أَشَدُّ خَلْقٍ خَلَقْتُهُ

"Allahu Teâlâ yeryüzünü yarattığı zaman, yeryüzü çalkandı durdu. Yeryüzünü teskîn için kazık vazifesini gören dağları yarattı. Yeryüzü sükûn buldu. Bunu gören melekler, dağlardan kuvvetli bir yaratık yok, dediler. Allahu Teâlâ sonra demiri yarattı, dağları yardı, ateşi yarattı, demiri eritti. Suyu yarattı ateşi söndürdü. Rüzgârı yarattı suyu çalkalattı. Böyle birbirinden kuvvetli şeyleri yaratınca hangisinin daha kuvvetli olduğunu tâyinde melekler ihtilâf ettiler. Allahu Teâlâ'ya soralım dediler. Allahu Teâlâ: "En kuvvetli yaratığım, sağ elinin verdiğini sol elinden gizleyen Âdemoğlunun kalbidir. İşte en kuvvetli yaratığım budur" buyurdu."[31] buyurmuştur.

---

30. İbn Mâce ve Hâkim rivâyet etmişlerdir.
31. Tirmizî Enes'den farklı ifâdelerle rivâyet etmiştir.

Abdullah b. el-Mübârek bir adamdan rivâyet ediyor: Adam Muâz b. Cebel'e, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den dinlediğin bir hadîsi bana anlat dedi. Muâz b. Cebel de uzun müddet ağladıktan sonra sustu. Akabinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in şöyle buyurduğunu haber verdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Muâz'a hitâben:

"Yâ Muâz, ben sana bir şey anlatacağım. Bunu muhâfaza edersen, sana faydası dokunur. Muhâfaza etmezsen, Allah katında bir hüccetin olmaktan çıkar. Ey Muâz, Allahu Teâlâ yer ve gökleri yaratmadan önce yedi melek yarattı, sonra gökleri halk etti. Her gök için bu meleklerden bir kapıcı ayırdı. Onlar her birini azametle bürüdü. Muhâfız melekler, güneş gibi ziyâ saçtığı halde, kulun amelini göklere çıkarırlar. Birinci kat göklere çıktıkları zaman, ameli tezkiye ederler, büyültürler, fakat kapıcı melek: "Bu ameli götürün de sâhibinin suratına çarpın. Zîra ben gıybet ile vazîfeli bir memûrum. Gıybet edenlerin amelini bundan ileri geçirmememi Rabbim bana emretmiştir" der. Bu böyle gider. Sonra melekler başka birinin amelini getirir, tezkiye edildikten sonra, ikinci kat göklere gider. Oradaki kapıcı melek: "Götürün bu ameli sâhibinin suratına çarpın. Zira o, amelinde gösteriş yapardı. Riyâ ile karışık amelleri buradan ileri geçirmememi Rabbim bana emretmiştir" der.

Sonra başka birinin daha parlak bir amelini birinci ve ikinci kat göklerden geçirdikten sonra üçüncü kat göğün kapısındaki melek: "Bu ameli götürün sâhibinin suratına çarpın. Ben kibre müvekkel bir meleğim. Kibredenlerin amelini buradan ileri geçirmememi Rabbim bana emretti. Bu adam meclislerde kibreder." der. Sonra daha parlak başka bir ameli dördüncü kat göklere çıkarırlar. Namaz, oruç, hac ve zekât gibi çeşitli ibâdetler, inciler gibi parlak bir vaziyette gelirler. Fakat buradaki kapıcı melek: "Götürün bu amel-

leri sâhibinin suratına çarpın. Ben ucbe müvekkel bir meleğim. Bu adam kendini beğenen ucub sâhibi bir kimsedir." der.

Yine Hafaza melekleri başka bir ameli beşinci kat göklere kadar geçirirler. Bu amel, süslenmiş bir gelin gibi kapıdayken müvekkel melek "Ben haset meleğiyim, bunun sâhibi hasûd bir insandır. Çekememezliğinden dolayı herkesin yaptığını yapar. Rabbim hasûdun amelini ileri geçirmememi bana emretti, götürün de bu ameli onun suratına çarpın." der. Başka bir ameli altıncı kat göklere kadar yükseltirler. Oradaki kapıcı melek: "Bu ameli götürün de sâhibinin suratına çarpın. Çünkü o, merhametsiz bir insandır. Felâkete uğrayan, darlığa düşen ve sıkıntılara mâruz kalan kimselere aslâ acımaz. Ben rahmet meleğiyim, merhamet etmeyenlerin amelini buradan ileri geçirmememi Rabbim bana emretmiştir." der.

Namaz, oruç, infâk, cihâd ve verâ gibi amelleri gök gürültüsü gibi ses ve güneş gibi ziyâsı olduğu halde üç bin melek yedinci kat göğe kadar yükseltirler. Oradaki kapıcı melek: "Götürün bu ameli, onun suratına çarpın, âzâlarına vurun, kalbini bu ameller ile mühürleyin. Zîra ben Allah rızâsı için olmayan amelleri buradan ileri geçirmemeye memurum. Bu adam ameli ile Allah rızâsından başka şeyler murâd etti. Fakîhler katında mevkî almak, âlimler nezdinde anılmak ve şehirlerde ün salmak maksadı ile amel etmiştir. Bu gibi amelleri geçirmemeyi Rabbim bana emretmiştir. Hangi bir amel hâlis olarak Allah rızâsı için yapılmazsa, riyâdır. Mürâînin amelini Allah kabul etmez." der.

Sonra devamla: "Başka bir kulun; namaz, oruç, zekât, hac, umre, güzel ahlâk, tefekkür ve zikir gibi amellerini göklere yükseltirler. Her kapıdan geçer, göklerin melekleri onu teşyî eder, uğurlarlar, perdelerin hepsini açar ve Allahu Teâlâ'nın huzuruna yükselirler, yalnız Allah rızâsı için hâlis amel olduğuna şehâdet ederler. Al-

lahu Teâlâ: "Siz, kulumun amelinin koruyucususunuz, ben ise murakıbım. O, bu amel ile beni murâd etmedi, başkasına gösteriş yaptı. Benim lânetim onun üzerine olsun." buyurur. Meleklerin hepsi bu tel'îne iştirak eder, katılırlar. Yer ve gökler onu tel'în ederler." (Muâz diyor ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Sen Allah'ın Rasûlü, ben Muaz'ım, dedim.) Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Amelinde noksanlık varsa da bana uy, ey Muâz! Hâmil-i Kur'ân kardeşlerin hakkında dilini koru, günâhlarını kendin yüklen, başkasına yükleme, başkalarını yermekle kendini tezkiye etme, kendini başkalarından üstün tutma, dünya işleri ile âhiret işini karıştırma, bulunduğun mecliste kibirlenme ki, kötü ahlâkından herkes emîn olsun, yanında biri varken, başkası ile gizli konuşma, insanlara karşı böbürlenme ki, dünyanın hayrını kaybetmeyesin, insanları birbirinden ayırma ki, cehennemin köpekleri seni parçalamasın. Nitekim Allahu Teâlâ:*

وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا

"Canları kolaylıkla alanlara and olsun." (Nâziât sûresi, 79/2) *buyurmuştur. Yâ Muâz, bu "Nâşitât" ın kimler olduklarını bilir misin? Bunlar cehennemde bir takım köpeklerdir, kemik ve et parçalarlar. Yâ Muâz, bu anlattıklarım, Allahu Teâlâ'nın müyesser kıldığı kimseler için kolaydır."*[32] buyurdu. Bu hadîsi rivâyet eden zât diyor ki: Bu hadîsten korktuğu için, Muâz'dan daha çok Kur'ân okuyan görmedim, dedi.

Bu Husûstaki Eserler:

Rivâyete göre **Hz. Ömer**, boynunu bükmüş bir adamı görünce: "Ey eğik başlı başını kaldır. Huşû, boyun bükmekte değil, kalptedir." dedi.

---

[32] Abdullah b. Mübârek'den rivâyet edilmiştir.

Ebû Umâme el-Bahilî mescidde bir adamın ağladığını görünce: “Ey adam, burada ağlamana ne lüzûm var, evinde ağlasan daha iyi olmaz mı?” dedi.

Mürâînin üç nişânı vardır: Yalnız kaldı mı amelinde tembelleşir, halk içindeyken heveslenir, övüldüğü zaman amelini çoğaltır, yerildiği zaman da amelini azaltır.

Adamın biri **Ubâde b. es-Sâmit**’e: “Ben harp ederken Allah rızâsını murâd ettiğim gibi, başkalarının beni övmesini de isterim.” dedi. Ubâde: “Sana bundan kâr yok.” dedi. Adam bu suâli üç defa tekrar etti, her üçünde de aynı cevâbı aldı ve: “Allahu Teâlâ: “Ben ortaklıktan en çok müstağnî olanım.” meâlindeki hadîsi okudu.

Adamın biri **Said İbn Müseyyeb**’e:

“Bizden biri bir ameli Allah rızâsı için yaparken insanlar tarafından övülmeyi de arzu eder.” deyince Said:

– “Allah’ın gadabına uğramayı sever misin?” dedi. Adam:

– “Hayır, istemem.” deyince Said:

– “O halde amelini Allah rızâsı için yap.” dedi.

Dahhâk diyor ki: Sakın, hem Allah rızâsı, hem de senin için yapıyorum, demeyin. Bu, Allah rızâsı, bu da mahremlerim için demeyin, Allah’ın ortağı yoktur.

Hz. Ömer bir gün bir adamı turası ile dövmüştü. Sonra kendisinden kısas almasını söyledi. Adam: “Hayır, Allah için ve senin için bundan vazgeçtim.” der demez. Hz. Ömer: “Bundan bir şey anlamadım. Yâ Allah için vazgeçeceksin veyâ benim için.” dedi. Adam: “Allah için vazgeçtim.” deyince Hz. Ömer: “İşte şimdi güzel yaptın.” dedi.

Hasan-ı Basrî diyor ki: Öyle adamlara yetiştim ki, şöhret korkusu ile kendisinin ve etrâfındakilerin istifâde edecekleri hikmetli sözlerden vazgeçerlerdi. Yolda giderken kirlenen yerini şöhret korkusu ile temizlemezdi. Mürâî, kıyâmet günü dört isimle çağrılır: Mürâî, ğâdir, hâsir ve fâcir. Bu isimlerle çağırılarak kendisine: "Kim için amel ettinse, git mükâfatını ondan al, bizim nezdimizde senin bir mükâfatın yoktur." denilir.

Fudayl diyor ki: "Selef, yaptıkları ameller ile riyâ ederlerdi. Şimdiki insanlar yapmadıklarını yapmış gibi göstererek riyâ ediyorlar."

İkrime: "Allahu Teâlâ kulun ameline vermediği mükâfâtı, niyetine verir. Zîra niyette riyâ olmaz." demiştir.

Hasan-ı Basrî: "Allah'ın kaderine galebe çalmak isteyen kötü bir insandır. Çünkü o, insanların, kendisi için "İyi adamdır." demesini ister. Nasıl desinler, Allahu Teâlâ onu alçaklar sınıfına idhâl etmiştir. Er-geç mü'minler onu tanıyacaktır.

Katâde anlatıyor: "Okuyucular üç kısımdır. Bir kısmı Allah için, bir kısmı dünyalık için, bir kısmı da hükümdarlar için okurlar. Muhammed b. Vâsi ise Allah için okuyanlardandır."

Fudayl: "Riyâkârı görmek isteyen bana baksın." demiştir.

Muhammed b. el-Mübârek: "Maksadını gecede açıkla. Zîra o, gündüzden daha kıymetlidir. Çünkü gündüz, maksadını halka açıklar; gece ise Halik'a arz edersin." demiştir.

Ebû Süleymân Dârânî: "Amelde takvâ, amelden daha zordur." dedi.

İbrâhim b. Edhem: "Meşhûr olmayı isteyeni, Allahu Teâlâ tasdîk etmez." demiştir.

بيان حقيقة الرياء وما يُراءى به

اعلمْ : أنَّ الرياءَ مشتقٌّ مِنَ الرؤيةِ ، والسمعةَ مشتقَّةٌ مِنَ السماعِ ، وإنَّما الرياءُ أصلُهُ طلبُ المنزلةِ في قلوبِ الناسِ بإيرائِهِمْ خصالَ الخيرِ ، إلا أنَّ الجاهَ والمنزلةَ تُطلبُ في القلبِ بأعمالٍ سوى العباداتِ ، وتُطلبُ بالعباداتِ .

واسمُ الرياءِ مخصوصٌ بحكمِ العادةِ بطلبِ المنزلةِ في القلوبِ بالعباداتِ وإظهارِها .

فحدُّ الرياءِ : هوَ إرادةُ العبادِ بطاعةِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، فالمُرائِي هوَ العابدُ ، والمُراءَىٰ لهُ هُمُ الناسُ المطلوبُ رؤيتُهُمْ بطلبِ المنزلةِ في قلوبِهِمْ ، والمُراءَىٰ بهِ هيَ الخصالُ التي قصدَ المُرائي إظهارَها ، والرياءُ هوَ قصدُهُ إظهارَ ذلكَ .

والمُراءَىٰ بهِ كثيرٌ ، تجمعُهُ خمسةُ أقسامٍ ، هيَ مجامعُ ما يتزيَّنُ العبدُ بهِ للناسِ ، وهوَ البدنُ ، والزيُّ ، والقولُ ، والعملُ ، والأتباعُ والأشياءُ الخارجةُ ، وكذلكَ أهلُ الدنيا يراؤونَ بهـٰذهِ الأسبابِ الخمسةِ ، إلا أنَّ طلبَ الجاهِ وقصدَ الرياءِ بأعمالٍ ليسَتْ مِنْ جملةِ الطاعاتِ أهونُ مِنَ الرياءِ بالطاعاتِ .

* * *

الأولُ : الرياءُ في الدينِ مِنْ جهةِ البدنِ :

وذلكَ بإظهارِ النحولِ والاصفرارِ ؛ ليوهمَ بذلكَ شدَّةَ الاجتهادِ ، وعظمَ الحزنِ علىٰ أمرِ الدينِ ، وغلبةَ خوفِ الآخرةِ ، وليدلَّ بالنحولِ علىٰ قلَّةِ الأكلِ ، وبالاصفرارِ علىٰ سهرِ الليلِ ، وكثرةِ الاجتهادِ ، وعظمِ الحزنِ في الدينِ .

وكذلكَ يرائي بتشعيثِ الشعرِ ؛ ليدلَ بهِ على استغراقِ الهمِّ بالدينِ ، وعدمِ التفرُّغِ لتسريحِ الشعرِ .

وهٰذه أسبابٌ مهما ظهرَتْ .. استدلَّ الناسُ بها علىٰ هٰذهِ الأمورِ ، فارتاحَتِ النَّفسُ لمعرفتِهِمْ ؛ فلذلكَ تدعو النفسُ إلىٰ إظهارِها ؛ لنيلِ تلكَ الراحةِ .

ويقربُ مِنْ هٰذا خفضُ الصوتِ ، وغورُ العينينِ ، وذبولُ الشفتينِ ؛ ليُستدلَّ بذلكَ علىٰ أنَّهُ مواظبٌ على الصومِ ، وأنَّ وقارَ الشرعِ هوَ الذي خفضَ مِنْ صوتِهِ ، أوْ ضعْفَ الجوعِ هوَ الذي أضعفَ قوَّتَهُ .

وعنْ هٰذا قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (إذا صامَ أحدُكُمْ .. فليدهنْ رأسَهُ ، ويرجِّلْ شعرَهُ ، ويكحلْ عينيهِ)⁽١⁾ .

وكذلكَ رُويَ عنْ أبي هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ⁽٢⁾ ، وذلكَ كلُّه لما يُخافُ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٥٠) بنحوه .

(٢) كما أشار إلىٰ ذلك في « الرعاية » (ص١٧٩) .

عليهِ مِنْ نزغِ الشيطانِ بالرياءِ ، ولذلكَ قالَ ابنُ مسعودٍ : (أصبحوا صياماً مدَّهنينَ)[1] .

فهٰذهِ مراءاةُ أهلِ الدينِ بالبدنِ ، فأمَّا أهلُ الدنيا . . فيراؤونَ بإظهارِ السمنِ ، وصفاءِ اللونِ ، واعتدالِ القامةِ ، وحسنِ الوجهِ ، ونظافةِ البدنِ ، وقوةِ الأعضاءِ وتناسبِها[2] .

* * *

الثاني : الرياءُ بالزِّيِّ والهيئةِ :

أمَّا الهيئةُ . . فتشعيثُ شعرِ الرأسِ ، وحلقُ الشاربِ ، وإطراقُ الرأسِ في المشيِ ، والهدوءُ في الحركةِ ، وإبقاءُ أثرِ السجودِ على الوجهِ ، وغلظُ الثيابِ ، ولبسُ الصوفِ ، وتشميرُها إلىٰ قريبٍ مِنْ نصفِ السَّاقِ ، وتقصيرُ الأكمامِ ، وتركُ تنظيفِ الثوبِ ، وتركُهُ مخرقاً ، كلُّ ذلكَ يُرائي بهِ ؛ ليظهرَ مِنْ نفسِهِ أنَّهُ متَّبعٌ للسنَّةِ فيهِ ، ومقتدٍ فيهِ بعبادِ اللهِ الصالحينَ .

ومنهُ : لبسُ المرقَّعِ ، والصلاةُ على السجادةِ ، ولبسُ الثيابِ الزرْقِ تشبُّهاً بالصوفيَّةِ معَ الإفلاسِ مِنْ حقائقِ التصوُّفِ في الباطنِ .

ومنهُ : التقنُّعُ بالإزارِ فوقَ العمامةِ ، وإسبالُ الرداءِ على العينينِ ؛ ليُرىٰ

---

[1] كذا في « الرعاية » (ص ١٧٩) ، وبنحوه رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٣٦/١) .

[2] الرعاية (ص ١٨٠) .

بِهِ أَنَّهُ انتهىٰ تقشُّفُهُ إلى الحذرِ مِنْ غبارِ الطريقِ ، ولتنصرفَ إليهِ الأعينُ بسببِ تميُّزِهِ بتلكَ العلامةِ .

ومنهُ الدُّرَّاعةُ والطَّيلسانُ يلبسُهُ مَنْ هوَ خالٍ عنِ العلمِ ؛ ليوهمَ أنَّهُ مِنْ أهلِ العلمِ .

والمراؤونَ بالزِّيِّ علىٰ طبقاتٍ ؛ فمِنهُمْ مَنْ يطلبُ المنزلةَ عندَ أهلِ الصلاحِ بإظهارِ الزهدِ ، فيلبسُ الثيابَ المخرَّقةَ الوسخةَ القصيرةَ الغليظةَ ؛ ليرائيَ بغلظِها ووسخِها وقصرِها وتخرُّقِها أنَّهُ غيرُ مكترثٍ بالدنيا ، ولوْ كُلِّفَ أنْ يلبسَ ثوباً وسطاً نظيفاً ممَّا كانَ السلفُ يلبسُهُ .. لكانَ ذلكَ عندَهُ بمنزلةِ الذبحِ ؛ وذلكَ لخوفِهِ أنْ يقولَ الناسُ : قدْ بدا لهُ مِنَ الزهدِ ، ورجعَ عنْ تلكَ الطريقةِ ، ورغبَ في الدنيا .

وطبقةٌ أخرىٰ يطلبونَ القبولَ عندَ أهلِ الصلاحِ ، وعندَ أهلِ الدنيا مِنَ الملوكِ والوزراءِ والتجارِ ، ولوْ لبسوا الثيابَ الفاخرةَ .. ردَّهُمُ القرَّاءُ ، ولوْ لبسوا الثيابَ المخرَّقةَ الخلَقَةَ .. ازدرتْهُمْ أعينُ الملوكِ والأغنياءِ ، فهُمْ يريدونَ الجمعَ بينَ قبولِ أهلِ الدينِ والدنيا ، فلذلكَ يطلبونَ الأصوافَ الرقيقةَ ، والأكسيةَ الرفيعةَ ، والمرقعاتِ المصبوغةَ ، والفوطَ الرفيعةَ فيلبسونَها ، ولعلَّ قيمةَ ثوبِ أحدِهِمْ قيمةُ ثوبِ الأغنياءِ ، ولونُهُ وهيئتُهُ لونُ ثيابِ الصلحاءِ ، فيلتمسونَ القبولَ عندَ الفريقينِ ، وهؤلاءِ لوْ كُلِّفوا لبسَ ثوبٍ خشنٍ أوْ وسخٍ .. لكانَ عندَهُمْ كالذبحِ ؛ خوفاً مِنَ السقوطِ مِنْ أعينِ

الملوكِ والأغنياءِ ، ولوْ كُلِّفوا لبسَ الدَّبِيقيِّ والكتَّانِ الرقيقِ الأبيضِ⁽¹⁾ ، والقصبِ المعلَّمِ ، وإنْ كانَتْ قيمتُهُ دونَ قيمةِ ثيابِهِمْ . . لعَظُمَ ذلكَ عليهِمْ ؛ خوفاً مِنْ أنْ يقولَ أهلُ الصلاحِ : قدْ رغبوا في زيِّ أهلِ الدنيا ، وكلُّ طبقةٍ منهُمْ رأىٰ منزلتَهُ في زيٍّ مخصوصٍ ، فيثقلُ عليهِ الانتقالُ إلىٰ ما دونَهُ ، أوْ إلىٰ ما فوقَهُ وإنْ كانَ مباحاً ؛ خوفاً مِنَ المذمَّةِ .

وأمَّا أهلُ الدنيا . . فمراءاتُهُمْ بالثيابِ النفيسةِ ، والمراكبِ الرفيعةِ ، وأنواعِ التوسعِ والتجمُّلِ في الملبسِ والمسكنِ وأثاثِ البيتِ وفرهِ الخيولِ ، وبالثيابِ المصبغةِ والطيالسةِ النفيسةِ ، وذلكَ ظاهرٌ بينَ الناسِ ، فإنَّهُمْ يلبسونَ في بيوتِهِمُ الثيابَ الخشنةَ ، ويشتدُّ عليهِمْ لوْ برزوا للناسِ علىٰ تلكَ الهيئةِ ما لمْ يبالغوا في الزينةِ .

* * *

الثالثُ : الرياءُ بالقولِ :

ورياءُ أهلِ الدينِ بالوعظِ ، والتذكيرِ ، والنطقِ بالحكمةِ ، وحفظِ الأخبارِ والآثارِ لأجلِ الاستعمالِ في المحاورةِ ؛ إظهاراً لغزارةِ العلمِ ، ودلالةً علىٰ شدَّةِ العنايةِ بأحوالِ السلفِ الصالحينَ ، وتحريكِ الشفتينِ بالذكرِ في محضرِ الناسِ ، والأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ بمشهدِ الخلقِ ، وإظهارِ

---

(١) **الديبقي** : منسوب إلىٰ ديبق ، وهي من قرىٰ دمياط ، قد خربت منذ زمان ، كان يعمل فيها هـٰذه الثياب المنسوجة بالحرير . « إتحاف » (٨/ ٢٧٠) .

الغضبِ للمنكراتِ ، وإظهارِ الأسفِ علىٰ مقارفةِ الناسِ للمعاصي ، وتضعيفِ الصوتِ في الكلامِ ، وترقيقِ الصوتِ بقراءةِ القرآنِ ؛ ليدلَّ بذلكَ على الحزنِ والخوفِ ، وادعاءِ حفظِ الحديثِ ، ولقاءِ الشيوخِ ، والردِّ علىٰ مَنْ يروي الحديثَ ببيانِ خللٍ في لفظِهِ ؛ ليُعرفَ أنَّهُ بصيرٌ بالأحاديثِ ، والمبادرةِ إلىٰ أنَّ الحديثَ صحيحٌ أوْ غيرُ صحيحٍ ؛ لإظهارِ الفضلِ فيهِ ، والمجادلةِ علىٰ قصدِ إفحامِ الخصمِ ؛ ليظهرَ للناسِ قوَّتَهُ في علمِ الدينِ .

والرِّياءُ بالقولِ كثيرٌ وأبوابُهُ لا تنحصرُ .

وأمَّا أهلُ الدنيا . . فمراءاتُهُمْ بالقولِ بحفظِ الأشعارِ والأمثالِ ، والتفاصحِ في العباراتِ ، وحفظِ النحوِ الغريبِ ؛ للإغرابِ علىٰ أهلِ الفضلِ ، وإظهارِ التودُّدِ إلى الناسِ لاستمالةِ القلوبِ .

* * *

الرابعُ : الرياءُ بالعملِ :

كمراءاةِ المصلِّي بطولِ القيامِ ومدِّ الظهرِ ، وتطويلِ السجودِ والركوعِ ، وإطراقِ الرأسِ ، وتركِ الالتفاتِ ، وإظهارِ الهدوءِ والسكونِ ، وتسويةِ القدمينِ واليدينِ ، وكذلكَ بالصومِ ، والغزوِ ، والحجِّ ، وبالصدقةِ ، وبإطعامِ الطعامِ ، وبالإخباتِ في المشيِ عندَ اللقاءِ ؛ كإرخاءِ الجفونِ ، وتنكيسِ الرأسِ ، والوقارِ في الكلامِ ، حتَّىٰ إنَّ المرائيَ قدْ يسرعُ في المشيِ

إلىٰ حاجتِهِ ، فإذا اطلعَ عليهِ واحدٌ مِنْ أهلِ الدينِ . . رجعَ إلى الوقارِ وإطراقِ الرأسِ ؛ خوفاً مِنْ أن ينسبَهُ إلى العجلةِ وقلَّةِ الوقارِ ، فإنْ غابَ الرجلُ . . عادَ إلىٰ عجلتِهِ ، فإذا رآهُ . . عادَ إلىٰ خشوعِهِ ، ولمْ يحضرْهُ ذكرُ اللهِ حتَّىٰ يكونَ يجددُ الخشوعَ لهُ ، بلْ هوَ لاطلاعِ إنسانٍ عليهِ يخشَىٰ ألا يعتقدَ فيهِ أنَّهُ مِنَ العُبَّادِ والصلحاءِ .

ومنهُمْ مَنْ إذا سمعَ هٰذا . . استحيا مِنْ أنْ تخالفَ مِشْيتُهُ في الخلوةِ مِشْيتَهُ بمرأىً مِنَ الناسِ ، فيكلِّفُ نفسَهُ المِشْيةَ الحسنةَ في الخلوةِ ، حتَّىٰ إذا رآهُ الناسُ . . لمْ يفتقرْ إلى التغييرِ ، ويظنُّ أنَّهُ يتخلَّصُ بهِ عنِ الرياءِ ، وقدْ تضاعفَ بهِ رياؤُهُ ، فإنَّهُ صارَ في خلوتِهِ أيضاً مرائياً ، فإنَّهُ إنَّما يحسِّنُ مشيتَهُ في الخلوةِ ؛ ليكونَ كذلكَ في الملأِ ، لا لخوفٍ مِنَ اللهِ وحياءٍ مِنهُ .

وأمَّا أهلُ الدنيا . . فمراءاتُهُمْ بالتبخترِ والاختيالِ ، وتحريكِ اليدينِ وتقريبِ الخُطا ، والأخذِ بأطرافِ الذيلِ ، وإدارةِ العطفينِ ؛ ليدلُّوا بذلكَ على الجاهِ والحشمةِ .

* * *

الخامسُ : المراءاةُ بالأصحابِ والزائرينَ والمخالطينَ :

كالذي يتكلَّفُ أنْ يستزيرَ عالماً مِنَ العلماءِ ؛ ليُقالَ : إنَّ فلاناً قدْ زارَ فلاناً ، أوْ عابداً مِنَ العبَّادِ ؛ ليُقالَ : إنَّ أهلَ الدينِ يتبرَّكونَ بزيارتِهِ ، ويتردَّدونَ إليهِ ، أوْ ملكاً مِنَ الملوكِ ، أوْ عاملاً مِنْ عمَّالِ السلطانِ ؛ ليُقالَ :

إنَّهُمْ يتبرَّكونَ بهِ ؛ لعظمِ رتبتِهِ في الدينِ ، وكالذي يكثرُ ذكرَ الشيوخِ ؛ ليُرىٰ أنَّهُ لقيَ شيوخاً كثيرةً واستفادَ منهُمْ ، فيباهي بشيوخِهِ ، ومباهاتُهُ ومراءاتُهُ تترشَّحُ منهُ عندَ مخاصمتِهِ ، فيقولُ لغيرِهِ : ومَنْ لقيتَ مِنَ الشيوخِ ؟ وأنا قدْ لقيتُ فلاناً وفلاناً ، ودرتُ البلادَ ، وخدمتُ الشيوخَ ، وما يجري مجراهُ .

فهٰذهِ مجامعُ ما يرائي بهِ المراؤونَ ، وكلُّهُمْ يطلبونَ بهِ الجاهَ والمنزلةَ في قلوبِ العبادِ .

* * *

ومنهُمْ مَنْ يقنعُ بحسنِ الاعتقاداتِ فيهِ ، فكمْ مِنْ راهبٍ انزوىٰ إلىٰ ديرِهِ سنينَ كثيرةً ، وكمْ مِنْ عابدٍ اعتزلَ إلىٰ قُلَّةِ جبلٍ مدةً مديدةً ، وإنَّما حياتُهُ مِنْ حيثُ علمُهُ بقيامِ جاهِهِ في قلوبِ الخلقِ ، ولوْ عرفَ أنَّهُمْ نسبوهُ إلىٰ جريمةٍ في ديرِهِ أوْ صومعتِهِ . لتشوَّشَ قلبُهُ ، ولمْ يقنعْ بعلمِ اللهِ تعالىٰ ببراءةِ ساحتِهِ ، بلْ يشتدُّ لذلكَ غمُّهُ ، ويسعىٰ بكلِّ حيلةٍ في إزالةِ ذلكَ مِنْ قلوبِهِمْ ، معَ أنَّهُ قطعَ طمَعَهُ عنْ أموالِهِمْ ، ولكنَّهُ يحبُّ مجرَّدَ الجاهِ ، فإنَّهُ لذيذٌ كما ذكرناهُ في أسبابِهِ ، فإنَّهُ نوعُ قدرةٍ وكمالٍ في الحالِ ، وإن كانَ سريعَ الزوالِ ، لا يغترُّ بهِ إلا الجهَّالُ ، ولكنَّ أكثرَ الناسِ جهَّالٌ .

ومِنَ المرائينَ مَنْ لا يقنعُ بقيامِ منزلتِهِ ، بلْ يلتمسُ معَ ذلكَ إطلاقَ اللسانِ بالثناءِ والحمدِ .

ومنهُمْ مَنْ يريدُ انتشارَ الصِّيتِ في البلادِ ؛ لتكثرَ الرحلةُ إليهِ .

ومنهُمْ مَنْ يريدُ الاشتهارَ عندَ الملوكِ ؛ لتُقبلَ شفاعتُهُ ، وتنجزَ الحوائجُ علىٰ يديهِ فيقومَ لهُ بهِ جاهٌ عندَ العامَّةِ .

ومنهُمْ مَنْ يقصدُ التوصُّلَ بذلكَ إلىٰ جمعِ حطامٍ ، وكسبِ مالٍ ولوْ مِنَ الأوقافِ وأموالِ اليتامىٰ وغيرِ ذلكَ مِنَ الحرامِ ، وهؤلاءِ شرُّ طبقاتِ المرائينَ الذينَ يراؤونَ بالأسبابِ التي ذكرناها .

فهٰذهِ حقيقةُ الرِّياءِ وما بهِ يقعُ الرياءُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فالرياءُ حرامٌ ، أوْ مكروهٌ ، أوْ مباحٌ ، أوْ فيهِ تفصيلٌ ؟

فأقولُ : فيهِ تفصيلٌ ؛ فإنَّ الرياءَ هوَ طلبُ الجاهِ ، وهوَ إمَّا أنْ يكونَ بالعباداتِ أوْ بغيرِ العباداتِ ، فإنْ كانَ بغيرِ العباداتِ . فهوَ كطلبِ المالِ ؛ فلا يحرمُ مِنْ حيثُ إنَّهُ طلبُ منزلةٍ في قلوبِ العبادِ ، ولكنْ كما يمكنُ كسبُ المالِ بتلبيساتٍ وأسبابٍ محظورةٍ . فكذلكَ الجاهُ ، وكما أنَّ كسبَ قليلٍ مِنَ المالِ وهوَ ما يحتاجُ إليهِ الإنسانُ محمودٌ . فكسبُ قليلٍ مِنَ الجاهِ وهوَ ما يسلمُ بهِ عنِ الآفاتِ أيضاً محمودٌ ، وهوَ الذي طلبَهُ يوسفُ عليهِ السلامُ حيثُ قالَ : ﴿ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ ﴾ ، وكما أنَّ المالَ فيهِ سمٌّ ناقعٌ ودرياقٌ نافعٌ(١) . فكذلكَ الجاهُ ، وكما أنَّ كثيرَ المالِ يُلهي ويُطغي ، ويُنسي

---

(١) الدرياق والترياق بمعنىً .

ذكرَ اللهِ تعالىٰ والدارَ الآخرةِ . . فكذلكَ كثرةُ الجاهِ ، بلْ إنَّ فتنةَ الجاهِ أعظمُ مِنْ فتنةِ المالِ ، وكما أنَّا لا نقولُ : تملُّكُ المالِ الكثيرِ حرامٌ ، فلا نقولُ أيضاً : تملُّكُ القلوبِ الكثيرةِ حرامٌ ، إلا إذا حملَتْهُ كثرةُ المالِ وكثرةُ الجاهِ علىٰ مباشرةِ ما لا يجوزُ .

نعم ، انصرافُ الهمِّ إلىٰ سعةِ الجاهِ مبدأُ الشرورِ ؛ كانصرافِ الهمِّ إلىٰ كثرةِ المالِ ، ولا يقدرُ محبُّ الجاهِ والمالِ علىٰ تركِ معاصي القلبِ واللسانِ وغيرِها .

وأمَّا سعةُ الجاهِ مِنْ غيرِ حرصٍ منكَ علىٰ طلبِهِ ، ومِنْ غيرِ اغتمامٍ بزوالِهِ إن زالَ . . فلا ضررَ فيهِ ؛ فلا جاهَ أوسعُ مِنْ جاهِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وجاهِ الخلفاءِ الراشدينَ ، ومَنْ بعدَهُمْ مِنْ علماءِ الدينِ ، ولكنَّ انصرافَ الهمِّ إلىٰ طلبِ الجاهِ نقصانٌ في الدينِ ، ولا يُوصفُ بالتحريمِ .

فعلىٰ هٰذا نقولُ : تحسينُ الثوبِ الذي يلبسُهُ الإنسانُ عندَ الخروجِ إلى الناسِ مراءاةٌ ، وهوَ ليسَ بحرامٍ ؛ لأنَّهُ ليسَ رياءً بالعبادةِ ، بلْ بالدنيا ، وقسْ علىٰ هٰذا كلَّ تجمُّلٍ للناسِ وتزيُّنٍ لهُمْ .

والدليلُ عليهِ : ما رُويَ عنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنْها أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أرادَ أن يخرجَ يوماً على الصحابةِ ، فكانَ ينظرُ في حُبِّ الماءِ ، ويسوِّي عِمامتَهُ وشعرَهُ ، فقالَتْ : أوَتفعلُ ذلكَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ :

« نعمْ ، إنَّ اللهَ تعالىٰ يحبُّ مِنَ العبدِ أنْ يتزيَّنَ لإخوانِهِ إذا خرجَ إليهِمْ »[1] .

نعمْ ، هٰذا كانَ مِنْ رسولِ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عبادةً ؛ لأنَّهُ كانَ مأموراً بدعوةِ الخلقِ ، وترغيبِهِمْ في الاتباعِ ، واستمالةِ قلوبِهِمْ ، ولوْ سقطَ مِنْ أعينِهِمْ . . لمْ يرغبوا في اتباعِهِ ، فكانَ يجبُ عليهِ أنْ يُظهِرَ لهُمْ محاسنَ أحوالِهِ ؛ لكيلا تزدريَهُ أعينُهُمْ ، فإنَّ أعينَ عوامِّ الخلقِ تمتدُّ إلى الظواهرِ دونَ السرائرِ ، فكانَ ذلكَ قصدَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

ولكنْ لوْ قصدَ قاصدٌ أنْ يحسِّنَ نفسَهُ في أعينِهِمْ ؛ حذراً مِنْ ذمِّهِمْ ولومِهِمْ ، واسترواحاً إلىٰ توقيرِهِمْ واحترامِهِمْ . . كانَ قدْ قصدَ أمراً مباحاً ؛ إذْ للإنسانِ أن يحذرَ من ألمِ المذمَّةِ ، ويطلبَ راحةَ الأُنسِ بالإخوانِ ، ومهما استثقلوهُ واستقذروهُ . . لمْ يأنسْ بهِمْ .

فإذاً ؛ المراءاةُ بما ليسَ مِنَ العباداتِ قدْ تكونُ مباحةً ، وقدْ تكونُ طاعةً ، وقدْ تكونُ مذمومةً ، وذلكَ بحسبِ الغرضِ المطلوبِ بها ، ولذلكَ نقولُ : الرجلُ إذا أنفقَ مالَهُ علىٰ جماعةٍ مِنَ الأغنياءِ ، لا في معرضِ العبادةِ والصدقةِ ، ولكنْ ليعتقدَ الناسُ أنَّهُ سخيٌّ . . فهٰذهِ مراءاةٌ وليسَتْ بحرامٍ ، وكذلكَ أمثالُهُ .

❋ ❋ ❋

---

[1] قال العراقي : (أخرجه ابن عدي في « الكامل ») . « إتحاف » (٢/٣٩٦) ، والحُبُّ : الخابية ، لفظة فارسية معربة .

أمَّا العباداتُ ؛ كالصدقةِ ، والصلاةِ ، والصيامِ ، والغزوِ ، والحجِّ . . فللمرائي فيهِ حالتانِ :

إحداهُما[1] : ألا يكونَ لهُ قصدٌ إلا الرياءُ المحضُ دونَ الأجرِ ، وهـٰذا يبطلُ عبادتَهُ ؛ لأنَّ الأعمالَ بالنياتِ ، وهـٰذا ليسَ يقصدُ العبادةَ ، ثمَّ لا يقتصرُ علىٰ إحباطِ عبادتِهِ حتَّىٰ نقولَ : صارَ كما كانَ قبلَ العبادةِ ، بلْ يعصي بذلكَ ويأثمُ ، كما دلَّتْ عليهِ الأخبارُ والآياتُ ، **والمعنيُّ فيهِ أمرانِ** :

أحدُهُما : يتعلَّقُ بالعبادِ ، وهوَ التلبيسُ والمكرُ ؛ لأنَّهُ خيَّلَ إليهِمْ أنَّهُ مخلصٌ مطيعٌ للهِ ، وأنَّهُ مِنْ أهلِ الدينِ ، وليسَ كذلكَ ، والتلبيسُ أيضاً في أمرِ الدنيا حرامٌ ، حتَّىٰ لوْ قضىٰ دينَ جماعةٍ وخيَّلَ للناسِ أنَّهُ متبرِّعٌ عليهِمْ ؛ ليعتقدوا سخاوتَهُ . . أثمَ بهِ ؛ لما فيهِ مِنَ التلبيسِ وتملُّكِ القلوبِ بالخداعِ والمكرِ .

والثاني : يتعلقُ باللهِ عزَّ وجلَّ ، وهوَ أنَّهُ مهما قصدَ بعبادةِ اللهِ تعالىٰ خلقَ اللهِ . . فهوَ مستهزِئٌ باللهِ ، ولذلكَ قالَ قتادةُ : (إذا راءى العبدُ . . قالَ اللهُ تعالىٰ لملائكتِهِ : انظروا إلىٰ عبدي كيفَ يستهزِئُ بي)[2] ، ومثالُهُ : أنْ يمْثُلَ بينَ يدي ملكٍ مِنَ الملوكِ طولَ النهارِ ؛ كما جرَتْ عادةُ الخدمةِ ، وإنَّما وقوفُهُ لملاحظةِ جاريةٍ مِنْ جواري الملكِ ، أوْ غلامٍ مِنْ

---

[1] والحالة الثانية ستأتي آخر هـٰذا البيان عند قوله : (فأما إذا قصد الأجر والحمد جميعاً . . .) .

[2] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص٢٩٣) .

غلمانِهِ ، فإنَّ هـٰذا استهزاءٌ بالملكِ ؛ إذْ لمْ يقصدِ التقرُّبَ إلى الملكِ بخدمتِهِ ، بلْ قصدَ بهِ عبداً مِنْ عبيدِهِ ، فأيُّ استحقارٍ يزيدُ علىٰ أن يقصدَ العبدُ بطاعةِ اللهِ تعالىٰ مراءاةَ عبدٍ ضعيفٍ لا يملكُ لهُ ضرّاً ولا نفعاً ؟! وهلْ ذلكَ إلا لأنَّهُ ظنَّ أنَّ ذلكَ العبدَ أقدرُ علىٰ تحصيلِ أغراضِهِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وأنَّهُ أولىٰ بالتقرُّبِ إليهِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ؛ إذْ آثرَهُ علىٰ ملكِ الملوكِ ، فجعلَهُ مقصودَ عبادتِهِ ؟! وأيُّ استهزاءٍ يزيدُ علىٰ رفعِ العبدِ فوقَ المولى ؟!

فهـٰذا مِنْ كبائرِ المهلكاتِ ، ولهـٰذا سماهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : الشركَ الأصغرَ⁽¹⁾ .

نعمْ ، بعضُ درجاتِ الرياءِ أشدُّ من بعضٍ كما سيأتي بيانُهُ في درجاتِ الرياءِ إن شاءَ اللهُ تعالىٰ ، ولا يخلو شيءٌ منهُ عنْ إثمٍ غليظٍ أوْ خفيفٍ ، بحسبِ ما بهِ المراءاةُ ، ولوْ لمْ يكنْ في الرياءِ إلا أنَّهُ يسجدُ ويركعُ لغيرِ اللهِ . . لكانَ فيهِ كفايةٌ ؛ فإنَّهُ وإنْ لمْ يقصدِ التقرُّبَ إلى اللهِ . . فقدْ قصدَ غيرَ اللهِ ، ولعمري ؛ لوْ عظَّمَ غيرَ اللهِ بالسجودِ . . لكفرَ كفراً جليّاً ، إلا أنَّ الرياءَ هوَ الكفرُ الخفيُّ ؛ لأنَّ المرائيَ عظَّمَ في قلبِهِ الناسَ ، فاقتضَتْ تلكَ العظمةُ أنْ يسجدَ ويركعَ لهُمْ ، فكانَ الناسُ همُ المعظمونَ بالسجودِ مِنْ وجهٍ ، ومهما زالَ قصدُ تعظيمِ اللهِ بالسجودِ وبقيَ تعظيمُ الخلقِ . . كانَ ذلكَ قريباً مِنَ

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٥/٤٢٨) ، والطبراني في « الكبير » (٤/٢٥٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٦٤١٢) .

الشركِ ، إلا أنَّهُ إنْ قصدَ تعظيمَ نفسهِ في قلبِ مَنْ عظمَ عندَهُ بإظهارِهِ مِنْ نفسهِ صورةَ التعظيمِ للهِ .. فمِنْ هـٰذا كانَ شركاً خفيّاً لا شركاً جليّاً ، وذلكَ غايةُ الجهلِ ، ولا يقدِمُ عليهِ إلا مَنْ خدعَهُ الشيطانُ ، وأوهمَ عندَهُ أنَّ العبادَ يملكونَ مِنْ نفعِهِ وضرِّهِ ورزقِهِ وأجلِهِ ومصالحِ حالِهِ ومآلِهِ أكثرَ ممَّا يملكُهُ اللهُ تعالىٰ ، فلذلكَ عدلَ بوجهِهِ عنِ اللهِ تعالىٰ إليهِمْ ، وأقبلَ بقلبِهِ عليهِمْ ؛ ليستميلَ بذلكَ قلوبَهُمْ ، ولوْ وكَلَهُ اللهُ تعالىٰ إليهِمْ في الدنيا والآخرةِ .. لكانَ ذلكَ أقلَّ مكافأةٍ لهُ علىٰ صنيعِهِ ؛ فإنَّ العبادَ كلَّهُمْ عاجزونَ عنْ أنفسِهِمْ ، لا يملكونَ لأنفسِهِمْ ضرّاً ولا نفعاً ، فكيفَ يملكونَ لغيرِهِمْ ؟! هـٰذا في الدنيا ، فكيفَ في يومٍ لا يجزي والدٌ عنْ ولدِهِ ، ولا مولودٌ هوَ جازٍ عنْ والدِهِ شيئاً ، بلْ تقولُ الأنبياءُ فيهِ : نفسِي نفسِي ؟! فكيفَ يستبدلُ الجاهلُ عنْ ثوابِ الآخرةِ ونيلِ القربِ عندَ اللهِ تعالىٰ ما يرتقبُهُ بطمعِهِ الكاذبِ في الدنيا مِنَ الناسِ ؟! فلا ينبغي أنْ نشكَّ في أنَّ المرائيَ بطاعةِ اللهِ في سخطِ اللهِ مِنْ حيثُ النقلُ والقياسُ جميعاً ، هـٰذا إذا لَمْ يقصدِ الأجرَ .

فأمَّا إذا قصدَ الأجرَ والحمدَ جميعاً في صدقتِهِ أوْ صلاتِهِ .. فهـٰذا الشركُ الذي يناقضُ الإخلاصَ ، وقدْ ذكرنا حكمَهُ في كتابِ الإخلاصِ ، ويدلُّ ما نقلناهُ في الآثارِ مِنْ قولِ سعيدِ بنِ المسيبِ وعبادةَ بنِ الصامتِ أنَّهُ لا أجرَ لهُ فيهِ أصلاً .

* * *

RİYÂNIN HAKÎKATİ

Bilmiş ol ki; riyâ rü'yetten (görmekten), süm'a sima'dan (işitmekten) müştaktır. **Riyâ** demek, iyi görünmekle insanların kalbinde yer almak istemektir. Câh da insanların kalbinde yer almayı istemektir. Fakat bu, ibâdetle olduğu gibi, başka işlerle de olabilir. Ancak riyâ, yalnız ibâdetle insanların gönlünde yer almayı istemektir.

Riyânın târîfi: Allah'a yaptığı ibâdet ile kulları kasdetmektir. Mürâî ibâdet eden, kendisi için riyâ yapılan da, gönüllerinde yer almak için yaptığı ibâdetleri göstermek istediği kimselerdir. Kendisi ile riyâ yapılan şey de mürâînin izhâr etmek istediği hasletlerdir. Riyâ da, bunları göstermeyi kasdetmektir. Kendisi ile riyâ ve gösteriş yapılabilen şeyler pek çoktur. Bunlar beş kısımda hulâsa edilebilir. Bu beş şey, kulun, insanlara karşı süslenebileceği şeylerdir. Bunlar beden, elbise, söz, iş ve amel, etbâ ve diğer hârici eşyâlardır. Dünya adamları da, bu beş sebep ile riyâ ederler. Şu kadar var ki, ibâdet sayılmayan işlerle yapılan riyâ, ibâdetle yapılan riyadan ehvendir.

Birinci kısım: Dînde beden ile riyadır. Bu da yüzünde yorgunluk, bitkinlik ve sararıp solma gibi haller göstermekte; fazla mücâhede ettiğini, dînî hususta son derece telâşlı, âhiret hususunda fazla korkulu olduğunu, az yiyip az uyuduğunu, bütün bu sebeplerle benzinin sararıp solduğunu göstermek ister. Saç ve sakalının karışıklığı ile de riyâkârlık yapar. Gûyâ âhiret işleri ile o kadar meşguldür ki, bu meşgaleden fırsat bulup saç ve sakalını dahi düzeltemiyor. Görülen bu sebeplerden, insanlar bunları anlar. Bunun için, o da kendisini böyle göstermek ister ki, insanlar arasında böyle bilinsin. Sesini alçaltmak, gözünü yummak, dudaklarını soldurmak bunlara yakındır. Zîra bununla devamlı oruç tuttuğunu göstermek ister. Dudaklarının kuruması orucun nişânı, sesini alçaltması dînî bir vakar veyâ açlık sebebiyle kuvvetten düşmenin alâmeti olur.

Bunun için **Îsâ aleyhisselâm**: "Oruçlu olduğunuz zaman, saç ve sakalınızı yağlayın, dudaklarınızı silin; oruçlu olduğunuzu belli etmeyin." demiştir. Ebû Hureyre'den de aynı şey rivâyet edilmiştir. Bütün bu tedbîrler, şeytanın riyâ karıştırmakla ameli ifsâd etme korkusundandır. Bunun için İbn Mes'ûd da: "Oruçlu olduğunuz zaman sabahleyin saç ve sakalınızı yağlayın." demiştir. Bu anlattıklarımız dindarların beden ile yaptıkları riyâdır. Dünya ehli ise; semizlik, parlak renk, endâm güzelliği, güzel yüz, temiz beden, sağlam âzâ ve tenâsüb-i beden ile riyâ ve gösteriş ederler.

İkinci kısım: Kılık, kıyâfet ve kisve ile riyâdır. Görünüşteki riyâ saçını kirli tutmak, bıyıklarını tıraş etmek, yürürken boynunu bükmek, ağır ağır yürümek, secde tozlarını alnında bırakmak, kayış ve yün elbise giymek, paçalarını kısaltmak, kollarını kısaltmak, temizliğe dikkat etmemek, söküklere aldırış etmemek gibi hallerdir. Sünnete uyduğunu ve sâlihlerden olduğunu göstermeye çalışmaktır. Yamalı elbise giymek, namaz için seccade taşımak, yeşil elbise giymek de bunlardandır. Kendisi hakiki sûfîlilikten uzak olduğu halde bütün bu tavır, giyim ve davranışları ile kendini sûfîlerden göstermeye çalışmaktır. Fesinin üzerine başörtüsü almak, başörtüsünü gözlerinin üzerine örtmek; bütün bunları, çok yorgun olduğunu göstermek, nazarları üzerine çekmek için yapar. Ayrıca, câhil olduğu halde kendisini âlim göstermek için, ulemâ kıyâfetine bürünerek, ferâce kaftan giymek ve sarık sarmak gibi şeylerdir. Kıyâfetle riyâkârlıkta bulunanlar bir kaç tabakadır.

Bâzıları, iyiler katında mevkî alabilmek için kaba, kısa, yırtık ve kirli elbise giyer. Maksadı, dünyalıkla alâkasını kestiğini göstermek. Şâyet selefin giydiği orta değerde temiz bir elbise kendisine giydirilmek istense, bu ağırına gider. Korkar ki böyle yaparsa, zühdünden vazgeçti, artık dünyaya döndü, derler de mevkîden düşer. Diğer bâzıları hem sâlihler, hem vezir ve hükümdarlar, hem de zenginler nezdinde hüsn-i kabul görmek isterler.

Hâlbuki kıymetli elbise giyseler fakirlerin; âdî elbise giyseler büyüklerin ve zenginlerin gözlerinden düşerler. Bunun için yün kumaş, yumuşak elbise boyalı ve yamalı kaftan giyerler. Giydiği kumaşlar, kıymet bakımından zenginlerin giydiği, şekil bakımından ise sûfîlerin giydiği şekildedir. Bu sûretle her iki fırkanın teveccühüne mazhar olmak isterler. Bunlar da öbürlerinin aksine, kalın kumaş giymeye mecbûr edilseler ödleri kopar. Çünkü büyüklerin gözünden düşmekten korkarlar. Eğer ince ve beyaz elbise giymeye zorlansalar, bunu da kabul etmezler. Çünkü sâlihlerin gözünden düşerler. Bunların her biri, kendi hususî kıyafetleri ile kendilerini tanıtmak ister, diğerlerinin kıyafetine girmeyi kabul etmezler. Bütün korkuları, gözden düşmektir.

Bunlar, dînî cihetten riyâkârlık edenlerdir. Dünyalıkta riyâ ve gösteriş yapanlarsa, onlar da temiz elbise giymek ve iyi vâsıtaya ehemmiyet verir. Elbise, ev ve ev eşyâsı ile süslenmeye çalışırlar. Evlerinde âdî elbiseler içinde dururlar. Fakat halk huzuruna böyle çıkmaktan hoşlanmaz, son derece süslenmeye gayret ederler.

Üçüncüsü: Söz ile riyâdır. Dîn erbâbının riyası, selef-i sâlihînin hallerine ehemmiyet verdiklerini ve malûmât sâhibi olduklarını göstermek için, hikmetli sözler söyler, nutuklar çeker, vaazlar verirler. Zikre devam ettiğini göstermek için halk huzurunda dil ve dudaklarını oynatır dururlar. Emr-i mârûf ve nehy-i münker ederler. Kötülüklere kızar, isyâna teessüflerini gösterirler. Seslerine âhenk verirler. Korku ve üzüntüye delâlet etsin diye, Kur'ân'ın bunlarla alâkalı âyetlerini okurken, seslerini alçaltırlar. Büyük hadîs âlimi olduklarını, büyük kimselerle buluştuklarını iddiâ ederler. Birbirlerini tenkîd eder dururlar. Fazîletlerini göstermek için, hadîsin sahîh ve gayr-ı sahihi üzerinde dururlar. Hasmı ilzâm için, dinî mübâhaselere girerler. Maksatları kendilerini etrâfa âlim göstermektir ki, söz ile yapılan riyânın nevileri sayılamayacak kadar çoktur.

Dünya ehlinin dil ile riyâsına gelince; bunlar da şiir ve darb-ı meselleri ezberlemek, fesâhatle konuşmak, edebî üslûb ve ifâdeler tâkip etmek, gönülleri çekmek için insanlara sevgi ve saygılar sunmak gibi şifâhî hareketlerdir.

Dördüncüsü: Amel ile riyâdır. Namazın rükünlerini uzatmak, boynunu bükmek, sağa sola bakmamak, huşû içinde bütün âzâlarını her rükünde yerli yerinde bulundurmak gibi. Oruç, cihâd, hac, sadaka, yemek yedirme, yürümek ve vakar ile konuşmakta da hüküm böyledir. Hattâ riyâkâr insan, bir iş için yolda süratle giderken, dîn adamlarından birini gördüğü zaman, kendisini tenkîd etmesin diye hemen başını eğer, ağır ağır yürümeye başlar. Adamı savuşturunca hemen eski haline döner. Tekrâr karşılaşırsa, tekrar kendisine çeki-düzen verir. Bütün bunları yaparken Allah'ı hatırlayıp Allah için huşû etmez, gösteriş için huşû eder. Hattâ bâzıları bunu bildikleri için dâimâ vakar içinde yürür, bu sûretle riyâdan kurtulduklarını sanırlar. Hâlbuki bu adam, bu hareketini Allah için değil, insanlar için yaptığından dolayı yine riyâkârdır. Çünkü bu riyâ ve gösteriş, içinde mevcuttur.

Dünyacılar ise sallana sallana ve ellerini sallaya sallaya, kısa adımlarla, sağa sola yalpa vurarak yürürler ki, maksadları kendilerini halkın nazarında büyük göstermektir.

Beşincisi de, arkadaş ve ziyâretçilerinin çokluğu ile riyâkârlık ve gösteriş yapmaktır. "Falan hoca, falanı ziyâret etti." desinler diye âlimlerin, kendisinden yümn ü bereket umuyorlar desinler diye âbidlerin, yine dinde mevkîi yüksektir desinler diye hükümdarlar ve vâlilerin kendisini ziyâret etmelerini ister. Ayrıca birçok şeyhlerle buluşup görüştü desinler diye birçok şeyhlerden bahseder. Hattâ başkalarına "Ben diyâr diyâr dolaştım, şu kadar zatlarla görüştüm, şu kadar zatlara hizmet ettim. Onlardan faydalandım." diyerek onlara üstünlük taslar.

İşte riyâkârlar, bütün bunlarla riyâ ederler. Hepsi de bu riyâkârlıkla insanların kalplerinde yer almak isterler.

Bâzıları da riyâkârlıklarında her hangi bir servet peşinde olmaksızın, yalnız insanların kendilerine hüsn-i zan edip, onların kendisini iyi tanımaları ile iktifâ ederler. Nice râhipler var ki, yıllarca bir manastıra kapanır kalırlar. Nice âbidler var ki, dağın tepesinde inzivâya çekilir, uzun müddet orada kalırlar. Bunların bu çileleri iltizâmı, insanların gönüllerini kazanmak içindir. Şâyet oralarda halk tarafından her hangi bir kusur ile suçlandıklarını bilseler, huzurları kaçar, "Biz bir şey yapmadık, Allah bizi biliyor." demekle kalmazlar, canları sıkılır, bu sû-i zandan kurtulmak için çeşitli hîle yollarına saparlar. Hâlbuki bunların, insanların servetlerinde de gözleri yoktur. Çünkü bunlar, insanlardan uzakta yaşamaktadırlar. Bunların sevdikleri tek şey, insanların kalbinde îtibar bulmak, bu sûretle gönüllerde yer almaktır. Bunun çok zevkli bir şey olduğunu, sebepleri ile birlikte yukarıda îzah etmiştik. Çünkü her ne kadar ona yalnız câhillerin aldanacağı ve çabuk geçici ise de gönüllerde yer almak bir nevî kudret ve şu anda bir kemâldir. Ne yazık ki, insanların ekserîsi câhil olduğu için, onun süratle zâil olduğuna bakmadan ona aldanırlar.

Riyâkârlardan bir kısmı da, yalnız insanların kalbinde mevkî sâhibi olmakla kalmaz, dillerde övülmeyi de isterler.

Bâzıları da, ziyâretçileri çoğaltmak için, her tarafa ün salmayı isterler. Diğer bir kısmı da, sözünü dinletebilmek, birçok işleri kendi vâsıtasıyla yaptırabilmek için, hükümdarların gözüne girmek ister ki, bu sâyede herkesin yanında mevkî sâhibi olabilsin.

Bunlardan bâzıları riyâkârlıkları ile servet edinmek ister. Bu servetin vakıf, yetim malı ve diğer haram ve gayr-ı meşrû yollardan olmasına aldırış etmezler. İşte bunlar, yukarıda anlattığımız yollarla riyâkârlık edenlerin en kötüleridir. İşte riyânın hakîkati ve ne gibi şeylerle riyâ yapılabileceği bunlardan ibârettir. Şâyet "Riyâ haram, mübâh veyâ mekrûh mudur yâhut bunda bir tafsîlât var mıdır, varsa nedir?" diye sorarsan derim ki:

Bunun da tafsilâtı vardır. Zîra riyâ, mevkî arzusudur. Mevkî talebi yâ ibâdet veyâ başka bir şeyle yapılır. Şâyet ibâdetten başka bir yoldan mal talebi için yapılıyorsa, bu bakımdan insanların kalbine girmek için yaptığı riyâ haram değil, fakat bunun ciddî olan başka yollardan da temîni mümkündür. Bunun için aldatıcı ve tehlikeli yollara başvurmaya lüzum yoktur. Mevkî arzusu ile insanların gönüllerine girmek için yapılan riyâda da hüküm aynıdır. Muhtaç olduğu serveti temîn için çalışmak makbul olduğu gibi, kendisini tehlikelerden koruyacak şekilde mevkî talebi de makbuldür.

Nitekim **Yûsuf aleyhisselâm**: “Ben bilici ve koruyucuyum.” demiştir. Servetin öldürücü zehiri ve şifâ verici panzehiri olduğu gibi, mevkîde de vaziyet aynıdır. Servetin çoğu insanı azdırıp Allah’ı unutturduğu gibi, üstün mevki de aynıdır, hattâ daha tehlikelidir. Bununla beraber çok servete mâlik olmaya haram demediğimiz gibi, üstün mevkîe sâhip olmaya da haram demeyiz. Ancak biz bunlara, sâhiplerini azdırıp câiz olmayan şeylere başvurdukları zaman haram deriz. Evet, bütün gayretini geniş mevkî sâhibi olmaya hasretmek, bütün emeğini bol servet edinmeye sarf etmek gibi kötülüğün başlangıcıdır. Aynı zamanda mal ve mevkî âşıkı, kalbini, dilini ve diğer âzâsını isyandan koruyamaz.

Harîs olmadığın ve kaybolmasından üzülmediğin büyük mevkîe sâhip olmanın sana bir zararı yoktur. Zîra Peygamber Efendimiz’in ve Hulefâ-i Râşidîn’in mevkîlerinden daha üstün mevkî olmaz. Bunlardan sonra hakîkî dîn âlimleri de böyledir. Fakat bütün himmetini mevkî yoluna harcamak, dînde noksanlıktır. Bununla beraber, haramdır denemez.

Buna göre deriz ki: Halk arasına çıkarken güzel elbise giymek bir riyâdır fakat haram değildir. Çünkü ibâdetle yapılan bir riyâ değildir. İnsanların bütün süslenmelerini buna benzetebilirsin. Bu husustaki delîlimiz, Hz. Âişe’nin şu rivâyetidir: Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ashabının bulunduğu meclise gideceği için, ayna vazîfesi gören su kabına bakarak sarığını, saç ve sakalını düzeltti. Bunu gören Hz. Âişe:

– Ya Rasûlallah, sende mi süsleniyorsun?” deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

نَعَمْ إِنَّ اللهَ تَعَالٰى يُحِبُّ مِنَ الْعَبْدِ أَنْ يَتَزَيَّنَ لِإِخْوَانِهِ إِذَا
خَرَجَ إِلَيْهِمْ

– *"Evet. Allahu Teâlâ, dostlarının arasına çıkacak olan kimsenin, onlara karşı süslenmesini sever."*[33] buyurdu. Evet, bu Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) için bir ibâdetti. Zîra o, halkı dâvete memûrdur. Onları kendine uymaya tergîb etmek ve gönüllerini çekmek için böyle davranması gerekirdi. Eğer gözlerinden düşse, ona uymazlardı. Bunun için onlara karşı temiz olması lâzımdı. Çünkü avam, görünüşe bakar, bâtından anlamaz. İşte Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in maksadı bu idi. Fakat halk huzuruna çıkarken, onlara karşı süslü görünmek ve saygı kazanmak için süslenirse, bu mübâh olan bir iştir. Zîra zemden kurtulmak ve rahat ünsiyet sağlamak için tedbîr almak, insanın hakkıdır. Ağırlanacakları ve hoşlanmayacakları kılık ve kıyâfetle bu netîce temîn edilemez.

Demek ki, ibâdet dışında yapılan riyâların mübâh ve mezmûm olan kısımları vardır. Bu da riyâdaki niyete bağlıdır. Bunun için deriz ki: Bir kimse, ibâdet ve sadakayı niyet etmeden yalnız, bu adam cömerttir, desinler diye servetini zenginlere dağıtsa, bu da haram olmayan bir riyâdır. Benzerleri de böyledir. Fakat sadaka, namaz, oruç, gazâ ve hac gibi ibâdetlerde mürâînin iki hâli vardır.

Birincisi, bir sevap beklemeden yalnız riyâ maksadı ile yapılan ibâdettir. Bu ise ameli iptâl eder. Çünkü ameller niyet ile kıymet kazanır, bu ise ibâdet niyeti ile yapılmamıştır. Hattâ yalnız ibâdetini iptâl etmekle kalmaz. Çünkü ibâdetin iptâli, hiç yapılmamış gibi demektir. Hâlbuki bu adam âyet ve hadîslerin de delâletiyle aynı zamanda günâhkâr olmuştur. Bunun da iki sebebi vardır:

Birincisi: İbâdetle iyiliktir ki, ibâdetini karıştırdı ve ona hîle kattı. Çünkü o, kendini dîndar ve ihlâs ile ibâdet edenlerden gösterdi. Hâlbuki öyle değildir. Hattâ bu karışıklık dünya hususunda olsa bile yine haramdır. Meselâ, bir cemâatin borcunu ödemeyi üzerine alsa, bunu yaparken kendisinin cömertliğini göstermek isterse, günâhkârdır. Çünkü hîleli yoldan insanların gönüllerini avlamaya çalışmıştır.

---

[33] İbn Adiy **"Kâmil"** de rivâyet etmiştir. Hadis, yukarıda geçti.

İkincisi: Allahu Teâlâ ile alâkalıdır. Çünkü Allah'a ibâdetle, Allah'ın kullarını kandırmayı hedef tutunca, Allah ile alay etmiş gibi olur. Nitekim **Katâde**: "Kul riyâ ettiği zaman Allahu Teâlâ meleklerine: "Bakın şu adam benimle nasıl alay ediyor?" buyurur." demiştir. Bu, tıpkı şunun gibidir: Bir adam uzun müddet hükümdarın huzurunda bulunur ve hükümdara hizmet eder. Fakat maksadı hükümdara hizmet değil, onun câriyelerinden birine göz dikmiş, onun için hükümdarın yanında bulunuyor ki, bu adam âdeta hükümdar ile alay ediyor, demektir. İşte riyâ ile amel de bunun gibi Allah ile istihzâdır. Allah'a itâatle, Allah'ın kullarını kasdetmekten daha büyük alay olabilir mi? Bu ise tehlikeli olan büyük günâhlardandır. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) riyaya *"Şirk-i asgar."* demiştir.

Evet, riyânın derecelerini açıklarken anlatacağımız gibi, riyânın bâzısı bâzısından daha ağırdır. Zâten kendisiyle riyâ edilen şey itibariyle riyâ, az veyâ çok günâhtan hâli değildir. Riyada başka bir mahzur olmasa bile, namaz kılarken, Allah'tan başkasına gösteriş için secde etmek günâhı yeterdi. Yemin ederim ki, eğer secde ederken Allah'tan başkasına tâzîmi kasdetse, âşikâre küfre giderdi. Ne var ki riyâ gizli şirktir. Çünkü riyâkâr, içinden insanlara tâzîmi kastediyor. Allah'a secde ederken O'na tazîmi bırakıp halka tazîm edince şirke yakın olmuş olur. Çünkü bu adam görünüşte Allah'a tazîm ederken kalbinde insanlara saygı gösteriyor. Bu bakımdan da riyâ gizli şirk oluyor. Bu ise cehâletin son haddidir. Buna ancak şeytanın aldattığı kimseler başvurur. Şeytan ona yemek, içmek, yaşamak vesâirede insanların sana sağlayacağı fayda, Allahu Teâlâ'nın sana sağlayacağı faydadan daha çoktur, diye vesvese verir. O da Allah'ı bırakır, insanlara teveccüh eder, bu sûretle insanların nazarında mevkî sâhibi olmak ister. Onun bu tavr u hareketine karşı Allahu Teâlâ onu insanlarla baş başa bırakıp dünya ve âhiret işlerini insanlara havâle etse, en küçük mukabelede bulunmuş olurdu.

Hâlbuki insanlar değil ona, kendilerine bile bir fayda sağlayamazlar. Dünyada hal böyle, âhirette ise hiç bir baba evlâdından, hiç bir evlâd babasından bir şey kaldıramaz. Hattâ peygamberler bile "nefsî nefsî" deyip yerlere kapanırlar. Daha aklı başında olan insan nasıl olur da âhiret sevâbını, Allah'a yakınlığı; yalancı olan dünyada ellerinden bir şey gelmeyen insanlara dönmekle değişebilir? Riyâkârın bu şekil ameli ile Allah'ın gadabında olduğunda şüphe etmek bile doğru değildir. Bu anlattığımız, yaptığı ibâdetlerde katiyen sevap beklemediği zamandır. Şâyet hem sevap ümit eder, hem de insanların gözüne girmek maksadıyla ibâdet ederse, bu da ihlâsın zıddı olan bir şirktir. İhlâs bâbında bunun hükmünü anlattık. Bu kimsenin mükâfat alamayacağı hakkında Saîd Îbnü'l-Müseyyeb ve Ubâde b. Sâmit'ten naklettiğimiz rivayetler kâfidir.

بيان درجات الرياء

اعلمْ : أنَّ بعضَ أبوابِ الرياءِ أشدُّ وأغلظُ مِنْ بعضٍ ، واختلافُهُ باختلافِ أركانِهِ وتفاوتِ الدرجاتِ فيهِ .

وأركانُهُ ثلاثةٌ : المراءىٰ بهِ ، والمراءىٰ لأجلِهِ ، ونفسُ قصدِ الرياءِ .

* * *

الركنُ الأوَّلُ : نفسُ قصدِ الرياءِ :

وذلكَ لا يخلو إمَّا أنْ يكونَ مجرَّداً دونَ إرادةِ عبادةِ اللهِ تعالىٰ والثوابِ ، وإمَّا أنْ يكونَ معَ إرادةِ الثوابِ ، فإنْ كانَ كذلكَ . . فلا يخلو إمَّا أنْ تكونَ إرادةُ الثوابِ أقوىٰ وأغلبَ ، أوْ أضعفَ ، أوْ مساويةً لإرادةِ العبادةِ ، فتكونُ الدرجاتُ أربعاً :

الدرجةُ الأولىٰ : ـ وهيَ أغلظُها ـ : ألا يكونَ مرادُهُ الثوابَ أصلاً ؛ كالذي يصلِّي بينَ أظْهُرِ الناسِ ، ولوِ انفردَ . . لكانَ لا يصلِّي ، بلْ ربَّما يصلِّي مِنْ غيرِ طهارةٍ معَ الناسِ ، فهـٰذا جرَّدَ قصدَهُ إلى الرياءِ ؛ فهوَ الممقوتُ عندَ اللهِ تعالىٰ ، وكذلكَ مَنْ يخرجُ الصدقةَ خوفاً مِنْ مذمَّةِ الناسِ وهوَ لا يقصدُ الثوابَ ، ولو خلا بنفسِهِ . . لما أدَّاها ، فهـٰذهِ الدرجةُ العُليا مِنَ الرياءِ .

الدرجةُ الثانيةُ : أن يكونَ لهُ قصدُ الثوابِ أيضاً ، ولكنْ قصداً ضعيفاً ؛ بحيثُ لوْ كانَ في الخلوةِ . . لكانَ لا يفعلُهُ ، ولا يحملُهُ ذلكَ القصدُ على

العملِ ، ولوْ لمْ يكنْ قصدَ الثوابَ . . لكانَ قصدُ الرِّياءِ يحملُهُ على العملِ ، فهٰذا قريبٌ ممَّا قبلَهُ ، وما فيهِ مِنْ شائبةِ قصدِ ثوابٍ لا يستقلُّ بحملِهِ على العملِ . . لا ينفي عنهُ المقتَ والإثمَ .

الدرجةُ الثالثةُ : أنْ يكونَ قصدُ الثوابِ وقصدُ الرياءِ متساويينِ ، بحيثُ لوْ كانَ كلُّ واحدٍ منهُما خالياً عنِ الآخرِ . . لمْ يبعثْهُ على العملِ ، فلمَّا اجتمعا . . انبعثَتِ الرَّغبةُ ، أوْ كانَ كلُّ واحدٍ منهُما لوِ انفردَ . . لاستقلَّ بحملِهِ على العملِ ، فهٰذا قدْ أفسدَ مثلَ ما أصلحَ ، فنرجو أنْ يسلمَ رأساً برأسٍ ، لا لهُ ولا عليهِ ، أوْ يكونَ لهُ مِنَ الثوابِ مثلُ ما عليهِ مِنَ العقابِ ، وظواهرُ الأخبارِ تدلُّ علىٰ أنَّهُ لا يسلمُ ، وقدْ تكلَّمنا عليهِ في كتابِ الإخلاصِ .

الدرجةُ الرابعةُ : أنْ يكونَ اطلاعُ الناسِ مرجِّحاً ومقوياً لنشاطِهِ ، ولوْ لمْ يكنْ . . لكانَ لا يتركُ العبادةَ ، ولوْ كانَ قصدَ الرياءَ وحدَهُ . . لما أقدمَ عليهِ ، فالذي نظنُّهُ ـ والعلمُ عندَ اللهِ ـ أنَّهُ لا يحبطُ أصلَ الثوابِ ، ولكنَّهُ ينقصُ منهُ ، أوْ يُعاقبُ علىٰ مقدارِ قصدِ الرياءِ ، ويُثابُ علىٰ مقدارِ قصدِ الثوابِ .

وأمَّا قولُهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : يقولُ اللهُ تعالىٰ : « أنا أغنى الأغنياءِ عنِ الشركِ »(١) . . فهوَ محمولٌ علىٰ ما إذا تساوى القصدانِ ، أوْ كانَ قصدُ الرياءِ أرجحَ .

* * *

---

(١) رواه مسلم (٢٩٨٥) ، وابن ماجه (٤٢٠٢) بنحوه .

الركنُ الثاني : المراءىٰ بِهِ :

وهوَ الطاعاتُ ، وذلكَ ينقسمُ إلى الرياءِ بأصولِ العباداتِ ، وإلى الرياءِ بأوصافِها :

القسمُ الأولُ ـ وهوَ الأغلظُ ـ : الرياءُ بالأصولِ ، وهوَ علىٰ ثلاثِ درجاتٍ :

الأولىٰ : الرياءُ بأصلِ الإيمانِ : وهـٰذا أغلظُ أبوابِ الرياءِ ، وصاحبُهُ مخلَّدٌ في النارِ ، وهوَ الذي يظهرُ كلمتيِ الشهادةِ وباطنُهُ مشحونٌ بالتكذيبِ ، ولكنَّهُ يرائي بظاهرِ الإسلامِ ، وهوَ الذي ذكرَهُ اللهُ تعالىٰ في كتابِهِ في مواضعَ شتَّىٰ ؛ كقولِهِ تعالىٰ : ﴿ إِذَا جَآءَكَ ٱلْمُنَٰفِقُونَ قَالُوا۟ نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ ٱللَّهِ وَٱللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُۥ وَٱللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّ ٱلْمُنَٰفِقِينَ لَكَٰذِبُونَ ﴾ أيْ : في دلالتِهِمْ بقولِهِمْ علىٰ ضمائرِهِمْ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُۥ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَيُشْهِدُ ٱللَّهَ عَلَىٰ مَا فِى قَلْبِهِۦ وَهُوَ أَلَدُّ ٱلْخِصَامِ ۝ وَإِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِى ٱلْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا . . . ﴾ الآيةَ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوٓا۟ ءَامَنَّا وَإِذَا خَلَوْا۟ عَضُّوا۟ عَلَيْكُمُ ٱلْأَنَامِلَ مِنَ ٱلْغَيْظِ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يُرَآءُونَ ٱلنَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ ٱللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا ۝ مُّذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذَٰلِكَ ﴾ .

والآياتُ فيهِمْ كثيرةٌ ، وكانَ النفاقُ يكثرُ في ابتداءِ الإسلامِ ممَّنْ يدخلُ في ظاهرِ الإسلامِ ابتداءً لغرضٍ⁽¹⁾ ، وذلكَ ممَّا يقلُّ في زمانِنا ، ولكنْ يكثرُ نفاقُ

---

(١) كحماية النفس والمال والعرض وكالطمع في الدنيا وغير ذلك . « إتحاف » (٨/ ٢٧٦).

مَنْ ينسلُّ عنِ الدينِ باطناً ، فيجحدُ الجنةَ والنارَ والدارَ الآخرةَ ؛ ميلاً إلىٰ قولِ الملحدةِ(١) ، أوْ يعتقدُ طيَّ بساطِ الشرعِ والأحكامِ ، ميلاً إلىٰ أهلِ الإباحةِ(٢) ، أوْ يعتقدُ كفراً أوْ بدعةً وهوَ يظهرُ خلافَهُ ، فهؤلاءِ مِنَ المنافقينَ المرائينَ المخلَّدينَ في النارِ ، وليسَ وراءَ هـٰذا الرياءِ رياءٌ ، وحالُ هؤلاءِ أشدُّ من حالِ الكفارِ المجاهرينَ ؛ لأنَّهُمْ جمعوا بينَ كفرِ الباطنِ ونفاقِ الظاهرِ .

الدرجةُ الثانيةُ : الرياءُ بأصولِ العباداتِ معَ التصديقِ بأصلِ الدينِ : وهـٰذا أيضاً عظيمٌ عندَ اللهِ تعالىٰ ، ولكنَّهُ دونَ الأولِ بكثيرٍ ، **ومثالُهُ** : أنْ يكونَ مالُ الرجلِ في يدِ غيرِهِ ، فيأمرُهُ بإخراجِ الزكاةِ ؛ خوفاً مِنْ ذمِّهِ ، واللهُ يعلمُ مِنهُ أنَّهُ لوْ كانَ في يدِهِ . . لما أخرجَها ، أوْ يدخلُ وقتُ الصلاةِ وهوَ في جمعٍ ، فيصلي معَهُمْ ، وعادتُهُ تركُ الصلاةِ في الخلوةِ ، وكذلكَ يصومُ رمضانَ وهوَ يشتهي خلوةً مِنَ الخلقِ ليفطرَ ، وكذلكَ يحضرُ الجمعةَ ولولا خوفُ المذمَّةِ . . لكانَ لا يحضرُها ، أو يصلُ رحمَهُ ويبرُّ والديهِ لا عنْ رغبةٍ ، ولكنْ خوفاً مِنَ الناسِ ، أوْ يغزو أوْ يحجُّ كذلكَ .

فهـٰذا مراءٍ معَهُ أصلُ الإيمانِ باللهِ تعالىٰ ، يعتقدُ أنَّهُ لا معبودَ سواهُ ، ولو

---

(١) وهم في زمن المصنف عرفوا بالباطنية ، يدعون أن للقرآن ظاهراً وباطناً ، وأنه مخالف الظاهر ، وأنهم يعلمون الباطن ، فأحالوا بذلك الشريعة ؛ لأنهم تأوّلوا بما يخالف العربية التي نزل بها القرآن . « إتحاف » (٨/ ٢٧٦) .

(٢) القائلين بسقوط التكليف عن العبد إذا بلغ مقام اليقين . « إتحاف » (٨/ ٢٧٦) .

كُلِّفَ أنْ يعبدَ غيرَ اللهِ أَوْ يسجدَ لغيرِ اللهِ . . لمْ يفعلْ ، ولكنَّهُ يتركُ العباداتِ للكسلِ ، وينشطُ عندَ اطلاعِ الناسِ ، فتكونُ منزلتُهُ عندَ الخلقِ أحبَّ إليهِ مِنْ منزلتِهِ عندَ الخالقِ ، وخوفُهُ مِنْ مذمَّةِ الناسِ أعظمَ مِنْ خوفِهِ مِنْ عقابِ اللهِ ، ورغبتُهُ في محمدتِهِمْ أشدَّ مِنْ رغبتِهِ في ثوابِ اللهِ تعالىٰ ، وهـٰذا غايةُ الجهلِ ، وما أجدرَ صاحبَهُ بالمقتِ وإنْ كانَ غيرَ منسلٍّ عنْ أصلِ الإيمانِ مِنْ حيثُ الاعتقادُ !

الدرجةُ الثالثةُ : ألا يرائيَ بالإيمانِ ولا بالفرائضِ ، ولكنَّهُ يرائي بالنوافلِ والسننِ التي لوْ تركَها لا يعصي ، ولكنَّهُ يكسلُ عنها في الخلوةِ ؛ لفتورِ رغبتِهِ في ثوابِها ، ولإيثارِ لذَّةِ الكسلِ علىٰ ما يرجِّي مِنَ الثوابِ ، ثمَّ يبعثُهُ الرياءُ علىٰ فعلِها ، وذلكَ كحضورِ الجماعةِ في الصلاةِ ، وعيادةِ المرضىٰ ، واتباعِ الجنائزِ ، وغسلِ الموتىٰ ، وكالتهجدِ بالليلِ ، وصيامِ يومِ عرفةَ وعاشوراءَ ، ويومِ الاثنينِ والخميسِ ، فقدْ يفعلُ المرائي جملةَ ذلكَ ؛ خوفاً مِنَ المذمَّةِ ، أوْ طلباً للمحمدةِ ، ويعلمُ اللهُ تعالىٰ منهُ أنَّهُ لوْ خلا بنفسِهِ . . لما زادَ علىٰ أداءِ الفرائضِ .

فهـٰذا أيضاً عظيمٌ ، ولكنَّهُ دونَ ما قبلَهُ ، فإنَّ الذي قبلَهُ آثرَ حمدَ الخلقِ علىٰ حمدِ الخالقِ ، وهـٰذا أيضاً قدْ فعلَ ذلكَ ، واتَّقىٰ ذمَّ الخلقِ دونَ ذمِّ الخالقِ ، فكانَ ذمُّ الخلقِ أعظمَ عندَهُ مِنْ عقابِ اللهِ ، وأمَّا هـٰذا . . فلمْ يفعلْ ذلكَ ؛ لأنَّهُ لمْ يخفْ عقاباً علىٰ تركِ النافلةِ لوْ تركَها ، وكأنَّهُ على الشطرِ من الأوَّلِ ، وعقابُهُ نصفُ عقابِهِ .

فهـٰذا هوَ الرياءُ بأصولِ العباداتِ .

القسمُ الثاني : الرياءُ بأوصافِ العباداتِ لا بأصولِها ، وهوَ أيضاً علىٰ ثلاثِ درجاتٍ :

الدرجةُ الأولىٰ : أنْ يرائيَ بفعلِ ما في تركِهِ نقصانُ العبادةِ ؛ كالذي عزمُهُ أنْ يخفِّفَ الركوعَ والسجودَ ، ولا يطوِّلَ القراءةَ ، فإذا رآهُ الناسُ . . أحسنَ الركوعَ والسجودَ ، وتركَ الالتفاتَ ، وتمَّمَ القعودَ بينَ السجدتينِ ، وقدْ قالَ ابنُ مسعودٍ : (مَنْ فعلَ ذلكَ . . فهوَ استهانةٌ يستهينُ بها ربَّهُ عزَّ وجلَّ)(١) أيْ : أنَّهُ ليسَ يبالي باطلاعِ اللهِ عليهِ في الخلوةِ ، فإذا اطلعَ آدميٌّ عليهِ . . أحسنَ الصلاةَ ، ومَنْ جلسَ بينَ يدي إنسانٍ متربِّعاً أوْ متَّكئاً ، فدخلَ غلامُهُ ، فاستوىٰ وأحسنَ الجِلسةَ . . كانَ ذلكَ منهُ تقديماً للغلامِ على السيدِ ، واستهانةً بالسيدِ لا محالةَ ، وهـٰذا حالُ المرائي بتحسينِ الصلاةِ في الملأِ دونَ الخلوةِ .

وكذلكَ الذي يعتادُ إخراجَ الزكاةِ مِنَ الدنانيرِ الرديئةِ ، أوْ مِنَ الحبِّ الرديءِ ، فإذا اطَّلعَ عليهِ غيرُهُ . . أخرجَها مِنَ الجيِّدِ ؛ خوفاً مِنْ مذمَّتِهِ .

وكذلكَ الصائمُ يصونُ صومَهُ عنِ الغيبةِ والرفثِ ؛ لأجلِ الخلقِ ، لا إكمالاً لعبادةِ الصومِ ؛ خوفاً مِنَ المذمَّةِ ، فهـٰذا أيضاً مِنَ الرياءِ

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٨٤٩٠) ولفظه : (من صلىٰ صلاة والناس يرونه . . فليصلِّ إذا خلا مثلها ، وإلا . . فإنما هي استهانة يستهين بها ربه) .

المحظورِ ؛ لأنَّ فيهِ تقديماً للمخلوقِ على الخالقِ ، ولكنَّهُ دونَ الرياءِ بأصولِ التطوعاتِ .

فإنْ قالَ المرائي : إنَّما فعلْتُ ذلكَ صيانةً لألسنتِهِمْ عنِ الغيبةِ ؛ فإنَّهُمْ إذا رأَوا تخفيفَ الركوعِ والسجودِ وكثرةَ الالتفاتِ . . أطلقوا اللسانَ بالذمِّ والغيبةِ ، وإنَّما قصدتُ صيانتَهُمْ عنْ هـٰذهِ المعصيةِ . . **فيُقالُ لهُ** : هـٰذهِ مكيدةٌ مِنَ الشيطانِ وتلبيسٌ ، وليسَ الأمرُ كذلكَ ؛ فإنَّ ضررَكَ مِنْ نقصانِ صلاتِكَ ـ وهيَ خدمةٌ مِنكَ لمولاكَ ـ أعظمُ مِنْ ضررِكَ مِنْ غيبةِ غيرِكَ ، فلوْ كانَ باعثُكَ الدينَ . . لكانَتْ شفقتُكَ علىٰ نفسِكَ أكثرَ ، وما أنتَ في هـٰذا إلا كمَنْ يهدِي وصيفةً إلىٰ ملكٍ لينالَ مِنهُ فضلاً وولايةً يتقلَّدُها ، فيهديها إليهِ وهيَ عوراءُ قبيحةٌ مقطوعةُ الأطرافِ ، ولا يبالي بهِ إذا كانَ الملكُ وحدَهُ ، وإذا كانَ عندَهُ بعضُ غلمانِهِ . . امتنعَ ؛ خوفاً مِنْ مذمَّةِ غلمانِهِ ، وذلكَ محالٌ ، بلْ مَنْ يراعي جانبَ غلامِ الملكِ . . ينبغي أنْ تكونَ مراقبتُهُ للملكِ أكثرَ .

نعمْ ، للمرائي فيهِ حالتانِ :

إحداهُما : أنْ يطلبَ بذلكَ المنزلةَ والمحمدةَ عندَ الناسِ ، وذلكَ حرامٌ قطعاً .

والثانيةُ : أنْ يقولَ : ليسَ يحضرُني الإخلاصُ في تحسينِ الركوعِ والسجودِ ، ولوْ خففتُ . . كانَتْ صلاتي عندَ اللهِ ناقصةً ، وآذاني الناسُ بذمِّهِمْ وغيبتِهِمْ ، فأستفيدُ بتحسينِ الهيئةِ دفعَ مذمَّتِهِمْ ، ولا أرجو عليهِ

ثواباً ، فهوَ خيرٌ مِنْ أنْ أتركَ تحسينَ الصلاةِ ، فيفوتَ الثوابُ وتحصلَ المذمَّةُ ، فهـٰذا فيهِ أدنىٰ نظرٍ ، **والصحيحُ** : أنَّ الواجبَ عليهِ أنْ يحسنَ ويخلصَ ، فإنْ لمْ تحضرْهُ النيةُ . . فينبغي أنْ يستمرَّ علىٰ عادتِهِ في الخلوةِ ، فليسَ لهُ أنْ يدفعَ الذمَّ بالمراءاةِ بطاعةِ اللهِ ؛ فإنَّ ذلكَ استهزاءٌ كما سبقَ .

الدرجةُ الثانيةُ : أنْ يرائيَ بفعلِ ما لا نقصانَ في تركِهِ ، ولكنْ فعلُهُ في حكمِ التكملةِ والتتمةِ لعبادتِهِ ؛ كالتطويلِ في الركوعِ والسجودِ ، ومدِّ القيامِ ، وتحسينِ الهيئةِ في رفعِ اليدينِ ، والمبادرةِ إلى التكبيرةِ الأولىٰ ، وتحسينِ الاعتدالِ ، والزيادةِ في القراءةِ على السورةِ المعتادةِ ، وكذلكَ كثرةُ الخلوةِ في صومِ رمضانَ ، وطولِ الصمتِ ، وكاختيارِ الأجودِ على الجيدِ في الزكاةِ ، وإعتاقِ الرقبةِ الغاليةِ في الكفارةِ ، وكلُّ ذلكَ ممَّا لوْ خلا بنفسِهِ . . لكانَ لا يقدِمُ عليهِ .

الدرجةُ الثالثةُ : أنْ يرائيَ بزياداتٍ خارجةٍ عنْ نفسِ النوافلِ أيضاً ؛ كحضورِ الجماعةِ قبلَ القومِ ، وقصدِهِ للصفِّ الأوَّلِ ، وتوجُّهِهِ إلىٰ يمينِ الإمامِ ، وما يجري مجراهُ ، وكلُّ ذلكَ ممَّا يعلمُ اللهُ مِنهُ أنَّهُ لوْ خلا بنفسِهِ . . لكانَ لا يبالي أينَ وقفَ ، ومتىٰ أحرمَ بالصلاةِ .

فهـٰذهِ درجاتُ الرياءِ بالإضافةِ إلىٰ ما يُراءىٰ بهِ ، وبعضُهُ أشدُّ مِنْ بعضٍ ، والكلُّ مذمومٌ .

* * *

الركنُ الثالثُ : المراءىٰ لأجلِهِ :

فإنَّ للمرائي مقصوداً لا محالةَ ، وإنَّما يرائي لإدراكِ مالٍ أوْ جاهٍ أوْ غرضٍ مِنَ الأغراضِ لا محالةَ ، ولهُ أيضاً ثلاثُ درجاتٍ :

الدرجةُ الأولىٰ ـ وهيَ أشدُّها وأعظمُها ـ : أنْ يكونَ مقصدُهُ التمكُّنَ مِنْ معصيةِ اللهِ ؛ كالذي يرائي بعباداتِهِ ، ويظهرُ التقوىٰ والورعَ بكثرةِ النوافلِ والامتناعِ عنْ أكلِ الشبهاتِ ، وغرضُهُ أنْ يُعرفَ بالأمانةِ ، فيُولَّى القضاءَ ، أوِ الأوقافَ ، أوِ الوصايا ، أوْ مالَ الأيتامِ ؛ فيأخذَها ، أوْ يُسلَّمَ إليهِ تفرقةُ الزكواتِ أوِ الصدقاتِ ؛ ليستأثرَ بما يقدرُ عليهِ منها ، أوْ يُودعَ الودائعَ فيأخذَها ويجحدَها ، أوْ تُسلَّمَ إليهِ الأموالُ التي تُنفقُ في طريقِ الحجِّ ، فيختزلَ بعضَها أوْ كلَّها ، أوْ يتوصَّلَ بها إلى استتباعِ الحجيجِ ، ويتوصَّلَ بقوَّتِهِمْ إلىٰ مقاصدِهِ الفاسدةِ في المعاصي .

وقدْ يظهرُ بعضُهُمْ زيَّ التصوفِ ، وهيئةَ الخشوعِ ، وكلامَ الحكمةِ علىٰ سبيلِ الوعظِ والتذكيرِ ، وإنَّما قصدُهُ التحبُّبُ إلى امرأةٍ أوْ غلامٍ لأجلِ الفجورِ ، وقدْ يحضرونَ مجالسَ العلمِ والتذكيرِ ، وحِلقَ القرآنِ ، يظهرونَ الرغبةَ في سماعِ العلمِ والقرآنِ ، وغرضُهُمْ ملاحظةُ النسوانِ والصبيانِ ، أوْ يخرجُ إلى الحجِّ ومقصودُهُ الظفرُ بمَنْ في الرفقةِ مِنِ امرأةٍ أوْ غلامٍ ، وهؤلاءِ أبغضُ المرائينَ إلى اللهِ تعالىٰ ؛ لأنَّهُمْ جعلوا طاعةَ ربِّهِمْ سلَّماً إلىٰ معصيتِهِ ، واتخذوها آلةً ومتجراً وبضاعةً لهُمْ في فسقِهِمْ .

ويقربُ مِنْ هؤلاءِ وإنْ كانَ دونَهُمْ مَنْ هوَ مقترفٌ جريمةً اتُّهِمَ بها ، وهوَ مصرٌّ عليها ويريدُ أن ينفيَ التهمةَ عنْ نفسِهِ ، فيظهرُ التقوىٰ ؛ لينفيَ التهمةَ ؛ كالذي جحدَ وديعةً واتَّهمَهُ الناسُ بها ، فيتصدَّقُ بالمالِ ؛ ليُقالَ : إنَّهُ يتصدقُ بمالِ نفسِهِ ، فكيفَ يستحلُّ مالَ غيرِهِ ؟! وكذلكَ مَنْ يُنسبُ إلىٰ فجورٍ بامرأةٍ أوْ غلامٍ ، فيدفعُ التهمةَ عنْ نفسِهِ بالخشوعِ وإظهارِ التقوىٰ .

الدرجةُ الثانيةُ : أنْ يكونَ غرضُهُ نيلَ حظٍّ مباحٍ مِنْ حظوظِ الدنيا ؛ مِنْ مالٍ ، أوْ نكاحِ امرأةٍ جميلةٍ أوْ شريفةٍ ؛ كالذي يظهرُ الحزنَ والبكاءَ ، ويشتغلُ بالوعظِ والتذكيرِ ؛ لتُبذلَ لهُ الأموالُ ، وترغبَ في نكاحِهِ النساءُ ، فيقصدُ إمَّا امرأةً بعينِها لينكحَها ، أوِ امرأةً شريفةً على الجملةِ ، وكالذي يرغبُ في أنْ يتزوَّجَ بنتَ عالمٍ عابدٍ ، فيظهرُ لهُ العلمَ والعبادةَ ؛ ليرغبَ في تزويجِهِ ابنتَهُ ، فهـٰذا رياءٌ محظورٌ ؛ لأنَّهُ طلبَ بطاعةِ اللهِ متاعَ الحياةِ الدنيا ، ولكنَّهُ دونَ الأوَّلِ ، فإنَّ المطلوبَ بهـٰذا مباحٌ في نفسِهِ .

الدرجةُ الثالثةُ : ألا يقصدَ نيلَ حظٍّ وإدراكَ مالٍ أوْ نكاحٍ ، ولكنْ يظهرُ عبادتَهُ ؛ خيفةً مِنْ أنْ يُنظرَ إليهِ بعينِ النقصِ ، فلا يُعدَّ مِنَ الخاصَّةِ والزهَّادِ ، ويُعتقدَ أنَّهُ مِنْ جملةِ العامَّةِ ؛ كالذي يمشي مستعجلاً فيطلعُ عليهِ الناسُ ، فيحسنُ المشيَ ويتركُ العجلةَ ؛ كي لا يُقالَ : إنَّهُ مِنْ أهلِ اللَّهوِ والسَّهوِ ، لا مِنْ أهلِ الوقارِ ، وكذلكَ يسبقُ إلى الضحكِ ، أوْ يبدرُ منهُ المزاحُ ، فيخافُ أنْ يُنظرَ إليهِ بعينِ الاحتقارِ ، فيتبعُ ذلكَ بالاستغفارِ ، وتنفُّسِ الصعداءِ ، وإظهارِ

الحزنِ ، ويقولُ : ما أعظمَ غفلةَ الآدميِّ عنْ نفسِهِ ! واللهُ يعلمُ منهُ أنَّهُ لوْ كانَ في خلوةٍ . . لما كانَ يثقلُ عليهِ ذلكَ ، وإنَّما يخافُ أنْ يُنظرَ إليهِ بعينِ الاحتقارِ لا بعينِ التوقيرِ .

وكالذي يرىٰ جماعةً يصلونَ التراويحَ ، أو يتهجَّدونَ ، أوْ يصومونَ الاثنينَ والخميسَ ، أو يتصدَّقونَ ، فيوافقُهُمْ خيفةَ أنْ يُنسبَ إلى الكسلِ ويُلحقَ بالعوامِّ ، ولوْ خلا بنفسِهِ . . لكانَ لا يفعلُ شيئاً مِنْ ذلكَ ، وكالذي يعطشُ يومَ عرفةَ أوْ عاشوراءَ ، أوْ في الأشهرِ الحرمِ . . فلا يشربُ ؛ خوفاً مِنْ أنْ يعلمَ الناسُ أنَّهُ غيرُ صائمٍ ، فإذا ظنُّوا بهِ الصومَ . . امتنعَ عنِ الأكلِ لأجلِهِمْ ، أوْ يُدْعىٰ إلىٰ طعامٍ فيمتنعُ ؛ ليُظَنَّ أنَّهُ صائمٌ ، وقدْ لا يصرِّحُ بأنَّهُ صائمٌ ، ولكنْ يقولُ : لي عذرٌ ، وهوَ جمعٌ بينَ خبيثينِ ؛ فإنَّه يُري أنَّهُ صائمٌ ، ثمَّ يُري أنَّهُ مخلصٌ ليسَ بمراءٍ ، وأنَّهُ يحترزُ مِنْ أنْ يذكرَ عبادتَهُ للناسِ فيكونَ مرائياً ، فيريدُ أنْ يُقالَ : إنَّهُ ساترٌ لعبادتِهِ ، ثمَّ إنِ اضطرَّ إلىٰ شربٍ . . لمْ يصبرْ عنْ أنْ يذكرَ لنفسِهِ فيهِ عذراً ، تصريحاً أوْ تعريضاً ؛ بأنْ يتعلَّلَ بمرضٍ يقتضي فرطَ العطشِ ، ويمنعُ مِنَ الصومِ ، أوْ يقولَ : أفطرتُ تطييباً لقلبِ فلانٍ ، ثمَّ قدْ لا يذكرُ ذلكَ متصلاً بشربِهِ ؛ كي لا يُظنَّ بهِ أنَّهُ يعتذرُ رياءً ، ولكنَّهُ يصبرُ ، ثمَّ يذكرُ عذرَهُ في معْرِضِ حكايةٍ عرضاً ، مثلَ أنْ يقولَ : إنَّ فلاناً محبٌّ للإخوانِ ، شديدُ الرغبةِ في أنْ يأكلَ الإنسانُ مِنْ طعامِهِ ، وقدْ ألحَّ عليَّ اليومَ ولمْ أجدْ بدّاً مِنْ تطييبِ قلبِهِ ، ومثلَ أنْ يقولَ : إنَّ أمِّي ضعيفةُ القلبِ ، مشفقةٌ عليَّ ، تظنُّ أنِّي لوْ صمتُ يوماً . . مرضتُ ، فلا تدعُني أصومُ .

فهـٰذا وما يجري مجراهُ علاماتُ الرياءِ ، فلا يسبقُ إلى اللسانِ إلا لرسوخِ عرقِ الرياءِ في الباطنِ ، وأمَّا المخلصُ . . فإنَّهُ لا يبالي كيفَ نظرَ الخلقُ إليهِ ، فإنْ لمْ يكنْ لهُ رغبةٌ في الصومِ وقدْ علمَ اللهُ تعالىٰ ذلكَ منهُ . . فلا يريدُ أنْ يعتقدَ غيرُهُ ما يخالفُ علمَ اللهِ ، فيكونَ ملبِّساً ، وإنْ كانَ لهُ رغبةٌ في الصومِ للهِ . . قنعَ بعلمِ اللهِ تعالىٰ ، ولمْ يشرِكْ فيهِ غيرَهُ .

وقدْ يخطرُ لهُ أنَّ في إظهارِهِ اقتداءَ غيرِهِ بهِ ، وتحريكَ رغبةِ الناسِ فيهِ ، وفيهِ مكيدةٌ وغرورٌ ، وسيأتي شرحُ ذلكَ وشروطُهُ .

فهـٰذهِ درجاتُ الرياءِ ، ومراتبُ أصنافِ المرائينَ ، وجميعُهُمْ تحتَ مقتِ اللهِ تعالىٰ وغضبِهِ ، وهوَ مِنْ أشدِّ المهلكاتِ ، وإنَّ مِنْ شدَّتِهِ أنَّ فيهِ شوائبَ هيَ أخفىٰ مِن دبيبِ النملةِ ؛ كما وردَ بهِ الخبرُ ، تزلُّ فيهِ فحولُ العلماءِ ، فضلاً عنِ العبَّادِ الجهلاءِ بآفاتِ النفوسِ وغوائلِ القلوبِ ، واللهُ أعلمُ .

* * *

RİYÂNIN DERECELERİ

Bilmiş ol ki; riyânın bâzısı bâzısından daha şiddetlidir. Riyânın ihtilâfı, erkânının ihtilâfı ve derecelerinin farklı olması bakımındandır. Bunlar, kendisiyle riyâ yapılan iş, ne maksatla riyâ yapıldığı ve rivâyı kasdetmektir.

Birinci Rükün

Birinci rükün riyâyı kasretmektir. Bu da yapılan ibâdet; ya hiç bir mükâfat beklemeden yalnız gösteriş için yapılır yâhut hem gösteriş, hem de sevap maksadıyla yapılır. Hem gösteriş, hem de sevap maksadıyla yapılan riyâda, sevâbı irâde tarafı daha kuvvetli, daha galib veyâ daha zayıf veyâ müsâvî olur ki, dereceler dörde yükselmiş olur.

Birinci Derece: -Ki en ağırıdır.- Riyâ ile yaptığı ibâdette hiç sevap niyeti olmaz. İnsanların yanında hattâ bâzen abdestsiz de namaz kılıp yalnızlıkta hiç kılmayan gibi. İşte bunun kılmış olduğu namaz, yalnız insanlara gösteriş içindir. Bu adam, Allah katında sevilmeyen bir insandır. İnsanlara gösteriş ve insanlardan korktuğu için sadaka veren de böyledir. Çünkü bu adam yalnız kalsa, bir kuruş vermeyecektir. Riyânın en ağır derecesi budur.

İkinci Derece: Yaptığı ibâdette gösterişin yanında bir de Allah rızâsı niyeti var, fakat bu niyeti zayıf, yalnızlıkta bunu yapmayacaktır. Hattâ sevap niyet etmese bile riyâ ile yine bu ibâdeti yapacaktı. Bu da birinciye yakındır. Bunda da günâhtan kurtulamaz.

Üçüncü Derece: Sevap ve gösteriş tarafları müsâvî olmaktır. Şâyet riyânın yanında bir de sevap veyâ sevâbın yanında bir de riyâ niyeti olmasa, bu ameli yapmayacaktı. Ancak ikisinin müsâvî olarak bulunmasıyla bu ameli yapmıştır. Bunun ıslâh ettiği ifsâd ettiğini belki karşılar da baş başa kurtarır. Ne lehine, ne de aleyhine olur. Yâhut da sevâbı kadar günâhı da olur. **"İhlâs Kitâbı"**nda anlattığımız gibi, görünüşe göre bu adam da kurtulamaz.

Dördüncü Derece: İbâdetini, insanların duymuş olmasından dolayı, hevesini arttırarak takviye etmesidir. Şâyet kimse duymasa da, ibâdetini yine yapacaktı. Sırf riyâ için yapmış olmayacaktı. Hakîkatini Allah'a havâle etmekle beraber, bize göre sevâbının kökünden yok olmayacağı fakat azalmış olacağıdır. Veyâhut riyâsı nispetinde azâb, ihlâsı nispetinde sevap göreceğidir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Allahu Teâlâ'nın, ben ortaklıktan en çok müstağnî olanım."* buyurduğu sözü, iki tarafa müsâvî veyâ riyâ tarafı galip olduğu hâllerdir.

İkinci Rükün

İkinci rüknü, kendisiyle riyâ yapılan şeydir. Bu da tâat ve ibâdettir. Riyâ bununla yapılır ki bu, ibâdetin aslında veyâ vasfında olmak üzere ikiye ayrılır.

Birinci Kısım

Birinci kısım en ağırıdır, ibâdetin aslında riyânın bulunmasıdır. Bu da üç derecede mütâlaa edilir:

Birinci derece: Îmânın aslında riyâdır ki, riyâların en ağırıdır. Bunun sâhibi ebedi cehennemdedir. Bu ol kimsedir ki, diliyle kelime-i şehâdeti söylerken kalbi ile onu yalanlar. Fakat sureta Müslüman görünür. Kur'ân-ı Azîm'in birçok yerlerinde Allahu Teâlâ bunları şöyle anlatır:

إِذَا جَآءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ
إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ

"Yâ Muhammed! Münafıklar sana gelince: "Senin şüphesiz Allah'ın peygamberi olduğuna şehâdet ederiz." derler. Allah da bilir ki sen O'nun peygamberisin. Allah, münafıkların yalancı olduklarını da bilir." (Münâfıkûn sûresi, 63/1)

Dillerinde söylediklerinin kalplerinde olana delâlet ettiğine yalancıdırlar.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى
مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ. وَإِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِي الْأَرْضِ
لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ

"İnsanlardan öyle kimseler var ki, onun bu dünya hayatına âit sözü hoşuna gider ve o, kalbinde olana Allah'ı şâhit getirir. Hâlbuki o, düşmanların en yamanıdır. O, yeryüzünde işbaşına geçti mi orada fesat çıkarmaya, ekini ve zürriyeti kökünden kurutmaya koşar. Allah fesâdı sevmez." (Bakara sûresi, 2/ 204-205) Diğer bir âyette:

وَإِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا اٰمَنَّا وَإِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْأَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِ

"Sizinle buluştukları zaman "inandık" derler. Kendi aralarında başbaşa kaldıkları vakit (size karşı olan) **kinlerinden**

dolayı parmaklarını ısırırlar.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/119) Yine başka bir âyet-i kerîmede:

يُرَآؤُنَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللّٰهَ إِلَّا قَلِيلًا. مُذَبْذَبِينَ بَيْنَ ذٰلِكَ

“Onlar insanlara gösteriş yaparlar. Allah'ı ancak birazcık anarlar. Onlar küfür ile îman arasında bocalayan bir sürü kararsızlardır.” (Nisâ sûresi, 4/142-143) buyrulmuştur.

Bu husustaki âyetler pek çoktur. Nifak, İslâm'ın ilk devirlerinde pek yaygındı. Onlar çeşitli maksatlarla Müslüman gözükürlerdi. Fakat şimdi nisbeten azalmışlardır. Buna rağmen içinden dînden ayrılan münâfıklar da çoktur. Mülhidlerin sözüne inanarak cennet ve cehennemi inkâr ederler veyahut İbâhiyecilere uyarak “Şerîatın hükmü ortadan kalkmıştır.” der veyâ yanlış bir îtikada kapıldığı halde dilinde aksini söyler. İşte bunlar cehennemde ebedî kalacak münâfık ve riyâkârlardır. Bunun üstünde riyâkârlık olmaz. Bunlar âşikâre küfredenlerden daha beterdir. Çünkü bunlar küfr-i bâtınî ile nifâk-ı zâhirîyi bir araya toplamışlardır.

İkinci derece: ibâdetin aslında riyâdır. Bu da Allah katında büyük bir günâhtır, fakat birinciye nispetle çok ehvendir. Bu, sakladığı servetinin zekâtını vermeyip başkasının elinde olan ve bilinen servetinin zekâtını veren, yalnızken namaz kılmayıp halk arasında kılan, halk arasında oruçlu olup tenhâda oruç tutmayan, halkın ayıplaması olmasa Cuma'ya dahî gitmeyen, insanlardan çekindiği için anne ve babasına bakan ve akrabaları ile alâkalanan, yine aynı maksatlarla gazâ ve hac eden kimsenin tavr u hareketleri gibi hallerdir. Bu adam, inanılması gereken şeylere îmân ettiği; Allah'tan başka kimseye hiç bir sûretle secde etmediği halde, yalnızlıkta ibâdeti terk edip, ibâdetten tembelleşip, halk arasında ibâdete heveslenen bir insandır. Binâenaleyh insanlar nezdinde mevkî sâhibi olmasını, Allah katında mevkî sâhibi olmak üzerine tercîh eder. Bu davranış, en büyük cehâlet ve ahmaklıktır. Bu adam, her ne kadar îtikad bakımından îmanın aslından ayrılmış değilse de, bu davranışları ile Allahu Teâlâ'nın gazabına uğrar.

Üçüncü derece: îman ve farzları edâ etmekte riyâkâr olmayıp nâfileler ile riyâkârlık eden kimsedir. Hâlbuki bunları aslından terk etse, hiç de isyân etmiş sayılmaz. Ancak o, bunları yalnızken yapmaz da halk arasında yapar. Cemâate devam, hasta ziyâreti, cenâze teşyîi, gece namazı ve muayyen günlerde oruç tutmak gibi. Riyâkâr insan, bütün bunları, ya yerilmekten korktuğu veyâ övülmek istediği için yapar. Hâlbuki yalnızlıkta bunları yapmayacağını Allahu Teâlâ bilir. Bu da günâh bakımından büyük olmakla birlikte, diğerlerine nispetle daha ehvendir. Çünkü evvelkiler, halkın memnuniyetini Hâlik'ın memnuniyetine tercîh ettiler. Halkın zemminden korkup, Hâlik'ın zemmine aldırmadılar da, halkın zemmetmesini daha ehemmiyetli buldular. Bu adam böyle yapmadı; çünkü nâfilenin terki ile azâb korkusu yoktu. Bunun suçu evvelkilere nispetle yarı yarıya olduğundan, cezâsı da onların yarısı nispetindedir.

İkinci Kısım

İkinci kısım, ibâdetin aslında olmayıp vasfında olan riyâdır ki, bunun da üç derecesi vardır:

Birinci derece: Terkinde ibâdete noksanlık vermeyen bir iş ile riyâ etmektir. Meselâ, kimse görmese rükû, sücûd ve kırâati fazla uzatmayacak, fakat gördükleri için namazın rükünlerini uzatan gibi. Bu gibiler hakkında İbn Mes'ûd (r.a.): "Bunlar âdeta Allah'ı hafife almış kimselerdir." demiştir. Yâni yalnızken Allahu

Teâlâ'nın kendisini gördüğüne aldırış etmeyerek acele ile namazını kılar. Ancak insanlar gördüğü zaman ağır ağır ve güzel namaz kılar. Böylesinin durumu, bir efendinin yanında ayaklarını birbiri üstüne atıp dururken, hizmetçinin yanına girdiği vakit, ayaklarını indirmek suretiyle hizmetçiyi efendisi üzerine tercîh edenin hali gibidir. Burada efendiye açıkça ihânet vardır. İşte yalnızken âdâbına riâyet etmeyerek namaz kılan ile herkesin gözü önünde âdâbına riâyetle namaz kılanın da hali budur. Zekâtını, sevmediği âdî mallardan verirken; başkasının görmesinden çekinerek iyisini verenin de hali budur. Oruç ibâdetini tamamlamak için değil de, başkalarına gösteriş için oruç halinde gıybet ve kötü sözlerden dilini çekenin hali de böyledir. Zîra bütün bunlarda mahlûkatı, yaratan üzerine tercîh vardır. Ancak bunlardaki riyâ, nâfilelerin aslındaki riyâdan ehvendir.

Şâyet "Bu hareketleri mürâînin yapması görenleri gıybetinden korumak içindir. Zîra bu adam acele ile onların yanında namaz kılsa, onlar dedi-kodusunu yapacaklar, onları kurtarmak için böyle yapıyor." dersen derim ki:

Bu düşünce, şeytanın aldatmasından başka bir şey değildir. Gerçek böyle değildir. Zîra senin riyâ ile namazda yaptığın eksikliğin zararı, başkasının seni gıybet etmesinden daha büyüktür. Eğer sen dindarlığı düşünseydin, kendine daha çok acırdın. Senin bu halin, bir kimse bir hükümdardan bir mevkî alabilmek için ona kör, sağır ve suratsız bir câriye hediye edip, bu cariyeyi hediye ederken hükümdara karşı aldırış etmeyip orada bulunan hükümdarın hizmetçilerinden kendisini zemmeder korkusu ile çekinenlerin haline benzer ki, bu muhâldir.

Hizmetçileri göz önünde tutan kimsenin, hükümdarı daha çok göz önünde tutması gerektiği gibi, adamın da mahlûkattan önce yaratanı düşünmesi gerekir. Yalnızken acele ile halk arasında ise âdâbına riâyetle namaz kılanın iki hali vardır. Birincisi, namazın âdâbına riâyetle yalnız insanlar katında mevkî peşinde koşmaktır ki, bu haramdır. Ben rükû ve sücûdumu çabuk yapsam, yine namazım Allah katında noksanı ile kabul olur. Fakat insanların dilinden kurtulamam. Bundan kurtulmak için insanların yanında güzel kılıyorum, yoksa bundan sevap beklemiyorum demektir ki, burada sevap kaybolmakla zemden de kurtulur. Bunun üzerinde biraz durulur. Bu halde de doğru olanı, niyetini düzeltip namazını ağır kılmaktır. Şâyet hâlis niyete sâhip olamıyorsa, yalnızlıkta kıldığı şekilde kılmaktır. Aksi ise Allah ile istihzâ gibidir.

İkinci derece: Terkinde noksanlık olmayıp ibâdetini tamamlayan, kemâle erdiren bir iş ile riyâ etmektir. Kıyâm, kırâat, rükû ve sücûdu sünnetten fazla uzatmak gibi. Tekbîrde ellerini güzel kaldırmak, imamın ilk tekbîrinde hemen ona yetişmek gibi. Ramazan'da fazla uzlet edinmek ve susmak. Zekâtta iyisi üzerine daha iyi ve güzelini tercîh, keffâretlerde en kıymetli kölesini âzâd etmek gibi, yalnızlıkta bunların hiç birini yapmazdı.

Üçüncü derece: Nâfilelerin dışında kalan ibâdetlere daha fazlasını ilâve etmektir. Herkesten ve vaktinden evvel câmie gelip birinci safı, imamın arkasını veyâ sağını elde etmek ve benzeri hareketlerde bulunmak gibi. Bütün bunlarda yalnız kalsa yâni bilinmedik bir yerde olsa, bu usûllere riâyet etmeyeceğini ve saffın neresinde olursa olsun buna aldırış etmeyeceğini Allahu Teâlâ bilir.

İşte kendisiyle gösteriş yapılan ibâdetlere nispetle riyânın dereceleri de bunlardır. Hepsi mezmûm olmakla beraber, yine de bâzısı bâzısından daha ağırdır.

Üçüncü Rükün

Üçüncü rükün, riyânın niçin yapıldığıdır. Çünkü riyâkârın riyâ ve gösterişinden bir maksadı vardır. Ya servet ya mevkî veyâ bunların benzerlerinden biri için riyâ eder ki, bunun da üç derecesi vardır:

Birinci derece: En ağır ve en büyüğüdür. Maksadı, ibâdetindeki riyâsıyla isyân etmektir. Böyle âdâbına muvafık bir şekilde namaz kılmak, nâfilelere riâyet ve şüpheli şeylerden çekinmekle kendisini tanıtıp emniyetle şöhret bulduktan sonra vakıf, vasıyet, yetim malı gibi malî işlerde vazife alıp, onları istediği gibi harcamak. Zekât ve sadaka âmilliği yapıp, onları zimmetine geçirmek; bu sûretle emîn bilinip uhdesine tevdî edilen emânetleri yemek maksadını gütmek gibi.

Bâzıları kendilerini sûfî kılığında ve huşû içinde gösterir, hikmetli sözler konuşur, vaaz ve nasîhat eder. Bu sûretle kendini halka sevdirmek ve îtimad kazanmak ister ki, maksadı kötülük yapmaktır. Bâzen böyle ilim ve Kur'ân meclislerine gelir. Bunları dinlemeye hevesli görünürler. Hâlbuki asıl maksatları kadın, kız ve oğlanları seyretmek ve bunları elde etmektir. İşte Allah katında en sevimsiz riyâkârlar bunlardır. Çünkü bunlar Allahu Teâlâ'ya ibâdeti mâsiyete vesîle kılmışlardır.

Bunlardan daha aşağı olmakla beraber, yine bunlara yakın sayılan riyâkârlar da devamlı sûrette işledikleri, bu sûretle töhmet altında kaldıkları bir suçtan sıyrılmak için, kendilerini takvâ sâhibi göstermeye çalışanlardır. Kendisine tevdî edilen bir emâneti inkâr ettiği için töhmet altında kalan kimse, insanların bu adam kendi malını infâk edip dururken, başkasının malını yer mi? demelerini sağlamak için servetinden infâk eden gibi. Gayr-ı meşrû münâsebetinden dolayı töhmet altında kalan bir kimsenin, kendisini müttakî göstermesi de bu kabîldendir.

İkinci derece: Riyâkârlığı ile mübâh olan bir serveti veyâ zengin ve güzel bir kadını elde etmek maksadını gütmektir. Kendini Allah'ın azâbından korkar ve hattâ ağlar gösterir, bol nasîhatler eder. Maksadı, herkes kendisine hediyeler yağdırsın, istediği kadını alsın. Veyâ âlim ve âbid bir adamın kızını alabilmek için, kendisini de âlim ve âbid göstermek gibi. Bütün bunlar, kaçınılması gereken riyâlardır. Zîra Allah'a itâat ile dünya metaını kasdetmiştir. Fakat bu, birinciye nispetle daha ehvendir. Çünkü maksadı harama değil, mübâha kavuşmaktır.

Üçüncü derece: Her hangi bir maddî menfaat gözetmemek, yalnız halkın gözünden düşmemek, âbid ve zâhidlerden bilinmek için, kendisine çeki-düzen vermektir. Meselâ, koşarak yürürken vakar ile yürümek; gülünecek yerde gülmemek; şakacılık yapmamak ve bunların birine istiğfâr ve hüzün göstermek; bu arada insanoğlu ne kadar gâfildir şeklinde konuşmalar yapmak gibi. Hâlbuki yalnızlıkta böyle davranmadığını, insanların gözünde büyümek için böyle davrandığını Allahu Teâlâ bilir. Yine muayyen günlerde oruç tutup, terâvih ve gece namazı kılanları görüp de kendisine, ibâdette tembel, dememeleri için onlara uyup bu ibâdetleri yapanlar da böyledir. Yine bâzı muayyen günlerde oruçlu olduğunu göstermek, insanların yermesinden korkmak sebebiyle susamış olduğu halde su içmemek veyâ dâvet edildiği halde yememek.

Üstelik oruçlu olduğunu tasrîh etmeyerek, mâzeretim var, şeklinde bahâneler göstermek gibi. Bu son şekilde olan iki pisliği irtikâb ediyor: Biri oruçlu olmadığı halde, oruçluyum diyor. İkincisi de güyâ orucunda ihlâslı olduğunu ifâde etmek istiyor. Şâyet böyle günlerde halk arasında yiyip içmek zorunda kalır veyâ oruç tutmadığı bilinirse, hasta olduğum için oruç tutamadım veyâ dâvetin hatırı için orucu bozdum, şeklinde uydurma mâzeretler göstermekten de geri kalmaz. Bu adam riyâ ediyor demesinler diye, bu nevî mâzeret ileri sürmez, sabreder. Bilâhare bir münâsebet düşürerek, mâzeretini ifâde eder. Meselâ, falan adam dost ve ahbâbı seven ve yemek yedirmekten zevk alan bir insandır. Bugün bana ısrârda bulundu, ben de gönlünü hoş etmek için dâvetine icabet ettim, şeklinde konuşur. Veyâ annem bana çok düşkün, üstelik bana karşı çok tahammülsüzdür. Bir gün bile oruç tutsam, öleceğimi sanır. Bırakmaz beni ki, bu mübârek günlerde bir defa olsun oruç tutayım, şeklinde konuşmalar yapar ki, hepsi riyâdır.

Bu gibi sözlerin dillerde dolaşması, riyâ tohumunun kalbe kök salmasından ileri gelir. İhlâs sâhibi olanlara gelince, onlar böyle değil, onun Ramazan hâricindeki mübarek günlerde oruç tutmadığını Allahu Teâlâ'nın bildiğini bilir. Bunun için de kimseye aldırış etmez. Şâyet Allah rızâsı için oruç tutma hevesinde ise yine onu Allahu Teâlâ'nın bildiğini bilir, bununla iktifâ eder. Bu bilgide başkasını ortak tutmak istemez. Bâzen başkaları da bana bakarak orucu yemesinler diye, kendini oruçlu göstermek ister ki, bu da şeytanın aldatmasından başka bir şey değildir. Bunun da tafsîlâtı gelecektir.

İşte riyânın dereceleri ve mürâîlerin sıfatları bunlardır. Hepsi de Allah'ın gadabındadır. Riyâ, en büyük tehlikelerdendir. Çünkü bunda karıncanın ayak şamatasından daha çok gizlilik vardır. Kalbin gailelerini, nefsin âfetlerini bilmeyen câhil âbidler şöyle dursun, fazîlet sâhibi ulemânın bile burada ayağı kayar.

بيان الرياء الخفي الذي هو أخفى من دبيب النمل

اعلمْ : أنَّ الرياءَ جليٌّ وخفيٌّ .

فالجليُّ : هوَ الذي يبعثُ على العملِ ويحمِلُ عليهِ أولاً دونَ قصدِ الثوابِ ، وهوَ أجلاهُ .

* * *

وأخفىٰ مِنهُ قليلاً : هوَ ما لا يحمِلُ على العملِ بمجردِهِ ، إلا أنَّهُ يخفِّفُ العملَ الذي أُريدَ بهِ وجهُ اللهِ ؛ كالذي يعتادُ التهجدَ كلَّ ليلةٍ ويثقلُ عليهِ ، فإذا دخل عليهِ الضيفانُ . . نشطَ لهُ ، وخفَّ عليهِ ، وعلمَ أنَّهُ لولا رجاءُ الثوابِ . . لكانَ لا يصلِّي لمجرَّدِ رياءِ الضيفانِ .

* * *

وأخفىٰ مِنْ ذلكَ : ما لا يؤثِّرُ في العملِ ، ولا بالتسهيلِ والتخفيفِ أيضاً ، ولكنَّهُ معَ ذلكَ مستبطنٌ في القلبِ ، ومهما لمْ يؤثِّرْ في الدعاءِ إلى العملِ . . لمْ يمكنْ أنْ يُعرفَ إلا بالعلاماتِ ، **وأجلىٰ علاماتِهِ** : أنْ يُسرَّ باطلاعِ الناسِ علىٰ طاعتِهِ ، فربَّ عبدٍ يخلصُ في عملِهِ ولا يعتقدُ الرياءَ ، بلْ يكرهُهُ ويردُّهُ ، ويتمِّمُ العملَ كذلكَ ، ولكنْ إذا اطَّلعَ عليهِ الناسُ . . سرَّهُ ذلكَ وارتاحَ لهُ ، وروَّحَ ذلكَ عنْ قلبِهِ شدةَ العبادةِ ، وهـٰذا السرورُ يدلُّ علىٰ رياءٍ خفيٍّ ، مِنهُ يترشَّحُ السرورُ ، ولولا التفاتُ القلبِ إلى الناسِ . . لما ظهرَ سرورُهُ عندَ اطلاعِ

الناسِ ، فلقَدْ كانَ الرياءُ مستكناً في القلبِ استكنانَ النارِ في الحجرِ ، فأظهرَ منهُ اطلاعُ الخلقِ أثرَ الفرحِ والسرورِ ، ثمَّ إذا استشعرَ لذَّةَ السرورِ بالاطلاعِ ، ولمْ يقابلْ ذلكَ بكراهيةٍ . . صارَ ذلكَ قوتاً وغذاءً للعِرقِ الخفيِّ مِنَ الرياءِ ، حتَّىٰ يتحرَّكَ علىٰ نفسِهِ حركةً خفيَّةً ، فيتقاضىٰ تقاضياً خفيّاً أنْ يتكلَّفَ سبباً يُطَّلعُ عليهِ بالتعريضِ وإلقاءِ الكلامِ عرضاً ، وإنْ كانَ لا يدعو إلى التصريحِ ، وقدْ يخفىٰ فلا يدعو إلى الإظهارِ بالنطقِ تعريضاً وتصريحاً ولكنْ بالشمائلِ ؛ كإظهارِ النحولِ ، والاصفرارِ ، وخفضِ الصوتِ ، ويبسِ الشفتينِ ، وجفافِ الريقِ ، وآثارِ الدموعِ ، وغلبةِ النعاسِ الدالِّ علىٰ طولِ التهجُّدِ .

* * *

وأخفىٰ من ذلكَ : أنْ يختفيَ بحيثُ لا يريدُ الاطلاعَ ، ولا يُسرُّ بظهورِ طاعتِهِ ، ولكنَّهُ معَ ذلكَ إذا رأى الناسَ . . أحبَّ أنْ يبدؤوهُ بالسلامِ ، وأنْ يقابلوهُ بالبشاشةِ والتوقيرِ ، وأنْ يثنوا عليهِ ، وأنْ ينشطوا في قضاءِ حوائجِهِ ، وأنْ يسامحوهُ في البيعِ والشراءِ ، وأنْ يوسِّعوا لهُ في المكانِ ، فإنْ قصَّرَ في ذلكَ مقصِّرٌ . . ثقُلَ علىٰ قلبِهِ ، ووجدَ لذلكَ استبعاداً في نفسِهِ ؛ كأنَّ نفسَهُ تتقاضى الاحترامَ على الطاعةِ التي أخفاها معَ أنَّهُ لمْ يُطَّلَعْ عليهِ ، ولوْ لمْ يكنْ قدْ سبقَتْ منهُ تلكَ الطاعةُ . . لما كانَ يستبعدُ تقصيرَ الناسِ في حقِّهِ ، ومهما لمْ يكنْ وجودُ العبادةِ كعدمِها في كلِّ ما يتعلَّقُ بالخلقِ . . لمْ يكنْ قدْ قنعَ بعلمِ اللهِ تعالىٰ ، ولمْ يكنْ خالياً عنْ شوبٍ خفيٍّ مِنَ الرياءِ أخفىٰ مِنْ دبيبِ النملِ ، وكلُّ ذلكَ يوشكُ أنْ يحبطَ الأجرَ ، ولا يسلمُ مِنهُ إلا الصديقونَ .

وقدْ رُويَ عنْ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ قالَ : (إنَّ اللهَ عزَّ وجلَّ يقولُ للقرَّاءِ يومَ القيامةِ : ألمْ يكنْ يُرخَّصُ عليكمُ السِّعرُ ؟! ألمْ تكونوا تُبتدؤونَ بالسلامِ ؟! ألمْ تكنْ تُقضىٰ لكمُ الحوائجُ ؟!) .

وفي الحديث : « لا أجرَ لكمْ ، قدِ استوفيتُمْ أجورَكُمْ » .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ المباركِ : رُويَ عنْ وهبِ بنِ منبِّهٍ أنَّهُ قالَ : (إنَّ رجلاً مِنَ السُّيَّاحِ قالَ لأصحابِهِ : إنَّا قدْ فارقْنا الأموالَ والأولادَ مخافةَ الطغيانِ ، فنخافُ أنْ نكونَ قدْ دخلَ علينا في أمرِنا هـٰذا مِنَ الطغيانِ أكثرُ ممَّا دخلَ علىٰ أهلِ الأموالِ في أموالِهِمْ ، إنَّ أحدَنا إذا لُقيَ . . أحبَّ أنْ يُعظَّمَ لمكانِ دينِهِ ، وإنْ سألَ حاجةً . . أحبَّ أنْ تُقضىٰ لهُ لمكانِ دينِهِ ، وإنِ اشترىٰ شيئاً . . أحبَّ أنْ يُرخَّصَ عليهِ لمكانِ دينِهِ .

فبلغَ ذلكَ ملِكَهُمْ ، فركبَ في موكبٍ مِنَ الناسِ ؛ فإذا السهلُ والجبلُ قدِ امتلأَ بالناسِ ، فقالَ السائحُ : ما هـٰذا ؟ قيلَ : هـٰذا الملكُ قدْ أظلَّكَ ، فقالَ للغلامِ : ائتني بطعامٍ ، فأتاهُ ببقلٍ وزيتٍ وقلوبِ الشجرِ ، فجعلَ يحشو شدقيهِ ويأكلُ أكلاً عنيفاً ، فقالَ الملكُ : أينَ صاحبُكُمْ ؟ قالوا : هـٰذا ، قالَ : كيفَ أنتَ ؟ قالَ : كالناسِ ـ وفي حديثٍ آخرَ : بخيرٍ ـ فقالَ الملكُ : ما عندَ هـٰذا مِنْ خيرٍ ، فانصرفَ عنهُ ، فقالَ السائحُ : الحمدُ للهِ الذي صرفَكَ عنِّي وأنتَ لي ذامٌّ)(١) .

---

(١) تقدم بنحوه مختصراً ، وقد رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٦٤) .

فلمْ يزلِ المخلصونَ خائفينَ مِنَ الرياءِ الخفيِّ ، يجتهدونَ لذلكَ في مخادعةِ الناسِ عنْ أعمالِهِمُ الصالحةِ ، يحرصونَ علىٰ إخفائِها أعظمَ ممَّا يحرصُ الناسُ علىٰ إخفاءِ فواحشِهِمْ ، كلُّ ذلكَ رجاءَ أنْ تخلُصَ أعمالُهُمُ الصالحةُ ، فيجازيَهُمُ اللهُ تعالىٰ في القيامةِ بإخلاصِهِمْ علىٰ ملأٍ مِنَ الخلقِ ؛ إذْ علموا أنَّ اللهَ لا يقبلُ يومَ القيامةِ إلا الخالصَ ، وعلموا شدَّةَ حاجتِهِمْ وفاقتِهِمْ في القيامةِ ، وأنَّهُ يومٌ لا ينفعُ فيهِ مالٌ ولا بنونَ ، ولا يجزي والدٌ عنْ ولدِهِ ، ويشتغلُ الصدِّيقونَ بأنفسِهِمْ ، فيقولُ كلُّ واحدٍ : نفسي نفسي ، فضلاً عنْ غيرِهِمْ ، فكانوا كزوارِ بيتِ اللهِ تعالىٰ إذا توجهوا إلىٰ مكةَ ؛ فإنَّهُمْ يستصحبونَ معَ أنفسِهِمُ الذهبَ المغربيَّ الخالصَ ؛ لعلمِهِمْ بأنَّ أربابَ البوادي لا يروجُ عندَهُمْ الزيفُ والبهرجُ ، والحاجةُ تشتدُّ في الباديةِ ، ولا وطنَ يُفزعُ إليهِ ، ولا حميمَ يُتمسَّكُ بهِ ؛ فلا يُنجي إلا الخالصُ مِنَ النَّقدِ ، فهكذا يشاهدُ أربابُ القلوبِ يومَ القيامةِ ، والزادُ الذي يتزودونَهُ لهُ مِنَ التقوىٰ .

* * *

فإذاً ؛ شوائبُ الرياءِ الخفيِّ كثيرةٌ لا تنحصرُ ، ومهما أدركَ مِنْ نفسِهِ تفرقةً بينَ أنْ يطلعَ علىٰ عبادتِهِ إنسانٌ أوْ بهيمةٌ . . ففيهِ شعبةٌ مِنَ الرياءِ ؛ فإنَّهُ لما قطعَ طمعَهُ عنِ البهائمِ . . لمْ يبالِ حضرَتِ البهائمُ أوِ الصبيانُ الرضعُ أمْ غابوا ، اطلعوا علىٰ حركتِهِ أمْ لمْ يطلعوا ، فلوْ كانَ مخلصاً قانعاً بعلمِ اللهِ . .

لاستحقرَ عقلاءَ العبادِ كما استحقرَ صبيانَهُمْ ومجانينَهُمْ ، وعلمَ أنَّ العقلاءَ لا يقدرونَ لهُ علىٰ رزقٍ ، ولا أجلٍ ، ولا زيادةِ ثوابٍ ونقصانِ عقابٍ ، كما لا يقدرُ عليهِ البهائمُ والصبيانُ والمجانينُ ، فإذا لَمْ يجدْ ذلكَ . . ففيهِ شَوبٌ خفيٌّ ، ولكنْ ليسَ كلُّ شوبٍ محبطاً للأجرِ مفسداً للعملِ ، بلْ فيهِ تفصيلٌ .

* * *

فإنْ قلتَ : فما نرىٰ أحداً ينفكُّ عنِ السرورِ إذا عُرفَتْ طاعاتُهُ ، فالسرورُ مذمومٌ كلُّهُ ؟ أوْ بعضُهُ محمودٌ وبعضُهُ مذمومٌ ؟

فنقولُ أولاً : كلُّ سرورٍ فليسَ بمذمومٍ ، بلِ السرورُ منقسمٌ إلىٰ محمودٍ ، وإلىٰ مذمومٍ ، **فأمَّا المحمودُ . . فأربعةُ أقسامٍ** :

الأولُ : أنْ يكونَ قصدُهُ إخفاءَ الطاعةِ والإخلاصَ للهِ ، ولكنْ لمَّا اطلعَ عليهِ الخلقُ . . علمَ أنَّ اللهَ أطلعَهُمْ ، وأظهرَ الجميلَ مِنْ أحوالِهِ ، فيستدلُّ بذلكَ علىٰ حُسنِ صنعِ اللهِ بهِ ، ونظرِهِ إليهِ ، وإلطافِهِ بهِ ؛ فإنَّهُ يسترُ الطاعةَ والمعصيةَ ، ثمَّ اللهُ يسترُ عليهِ المعصيةَ ويظهرُ الطاعةَ ؛ فلا لطفَ أعظمُ مِنْ سترِ القبيحِ عليهِ وإظهارِ الجميلِ ، فيكونُ فرحُهُ بجميلِ نظرِ اللهِ لهُ ، لا بحمدِ الناسِ وقيامِ المنزلةِ في قلوبِهِمْ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ بِفَضْلِ ٱللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِۦ فَبِذَٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا۟ ﴾ ، فكأنَّهُ ظهرَ لهُ أنَّهُ عندَ اللهِ مقبولٌ ففرحَ بهِ .

الثاني : أنْ يستدلَّ بإظهارِ اللهِ الجميلَ وسترِهِ القبيحَ عليهِ في الدنيا أنَّهُ كذلكَ يفعلُ في الآخرةِ ؛ إذْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ :

« ما سترَ اللهُ علىٰ عبدٍ ذنباً في الدنيا إلا سترَهُ عليهِ في الآخرةِ »(١) .

فيكونُ الأولُ فرحاً بالقبولِ في الحالِ مِنْ غيرِ ملاحظةِ المستقبلِ ، وهـٰذا التفاتٌ إلى المستقبلِ .

الثالثُ : أنْ يظنَّ رغبةَ المطلعينَ على الاقتداءِ بهِ في الطاعةِ ، فيتضاعفُ بذلكَ أجرُهُ ، فيكونُ لهُ أجرُ العلانيةِ بما أظهرَ آخراً ، وأجرُ السرِّ بما قصدَهُ أوَّلاً ، ومَنِ اقتُدِيَ بهِ في طاعةٍ . . فلهُ مثلُ أجرِ أعمالِ المقتدينَ بهِ مِنْ غيرِ أنْ ينقصَ مِنْ أجورِهِمْ شيءٌ ، وتوقُّعُ ذلكَ جديرٌ بأنْ يكونَ سببَ السرورِ ، فإنَّ ظهورَ مخايلِ الربحِ لذيذٌ ، وموجبٌ للسرورِ لا محالةَ .

الرابعُ : أنْ يحمدَهُ المطلعونَ علىٰ طاعتِهِ ، فيفرحُ بطاعتِهِمْ للهِ تعالىٰ في مدحِهِمْ ، وبحبِّهِمْ للمطيعِ ، وبميلِ قلوبِهِمْ إلى الطاعةِ ؛ إذْ مِنْ أهلِ الإيمانِ مَنْ يرىٰ أهلَ الطاعةِ فيمقتُهُ ويحسدُهُ ، أوْ يذمُّهُ ويهزأُ بهِ ، أوْ ينسبُهُ إلى الرياءِ ولا يحمدُهُ عليهِ ، فهـٰذا فرحٌ بحسنِ إيمانِ عبادِ اللهِ ، **وعلامةُ الإخلاصِ في هـٰذا النوعِ** : أنْ يكونَ فرحُهُ بحمدِهِمْ غيرَهُ مثلَ فرحِهِ بحمدِهِمْ إيَّاهُ .

وأمَّا المذمومُ . . فهوَ الخامسُ : وهوَ أنْ يكونَ فرحُهُ لقيامِ منزلتِهِ في قلوبِ الناسِ ؛ حتَّىٰ يمدحوهُ ويعظِّموهُ ، ويقوموا بقضاءِ حوائجِهِ ، ويقابلوهُ بالإكرامِ في مصادرِهِ ومواردِهِ ، فهـٰذا مكروهٌ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

---

(١) رواه مسلم (٢٥٩٠) .

GİZLİ RİYÂ

Bilmiş ol ki; riyâ, gizli ve âşikâre olmak üzere ikiye ayrılır. Aşikâre riyâ, insanı amel etmeye sevk eden riyâdır. Bunun daha açığı riyâ maksadıyla amel etmektir. Bundan az gizli olanı, yalnız riyâ için yapılmayan ameldir. Meselâ, gece teheccüd namazı kılan kimseye, yalnızlıkta bu namaz ağır geldiği halde başkasının yanında bunu hevesle yapmak gibi. Yâni bu adam ibâdetini yalnız riyâ için yapmıyor, fakat başkalarının yanında daha neşeli olarak yapıyor.

Bundan da daha gizli riyâ, başkasının onu görüp görmemesi amelinde hiç bir sûretle tesîr etmez. Ancak amelinin bilinmesini sever. Nice ihlâs ile amel edip riyâyı reddeden ve ameline bu şekilde devam eden kimseler var ki, bütün bunlara rağmen amelinin çevrede duyulmasına sevinir ve duyulmasından duyduğu zevkle ibâdetine daha sıkı sarılır. İşte bu sevinmek de gizli riyâya delâlet eder. Adamın gönlünde insanlara bir temâyül olmasaydı, insanların bunu duyması, neşesini artırmazdı. Ateşin ağaçta gizlenmesi gibi, riyâ da onun kalbinde saklıdır. İşte halkın duymasından sevinmesi bunun delîlidir. Sonra başkalarının duymasına olan sevincini anlar da bunu reddetmezse, gizli riyânın kökünü beslemiş olur ve bu sûretle kendisinde gizli bir hareket başlar. Sarâhaten olmasa da imâ ve işâret yolu ile ibâdetini duyurma sebeplerini araştırmaya başlar. Bâzen hâlini sözü ile değil iş, hareket, kılık ve kıyâfetle izhâr etmek ister. Zayıflık, solgunluk, alçak seslilik, dudak sararması, tükrük kuruması, gözyaşlarının izi ve uykusuzluğa delâlet eden çok esnemelerle vaziyetini belli etmeye çalışır.

Bundan daha gizli riyâya gelince; amelini duyurmak istemediği gibi, hiç bir sûretle duymalarından da memnun olmaz. Ancak karşılaştığı kimselerin kendisine önce selâm vermelerini, saygı ve güler yüzle kendisini karşılamalarını, övmelerini, ihtiyacına koşmalarını, allş-verişte kendisine müsâmaha etmelerini ve meclislerde kendisine yer vermelerini ister. Şâyet bu arzularında, biri kusur ederse bundan ağırlanır, adamdan hoşlanmaz olur. Adetâ bu adam, kimsenin duymasını istemediği ve Allah rızâsı için yapmış olduğu ibâdeti sebebiyle insanlardan hürmet bekler. Öyle ki, bu ibâdetleri yapmasa kimseden bu saygıyı beklemezdi. Halk ile alâkalı olarak yapmış olduğu ibâdetin varlığı ile yokluğu müsâvî olmadıkça, yalnız Allah'ın bildiği ile kifayet etmedikçe; karıncanın ayak şamatasından da gizli olan riyânın gizli şâibelerinden kurtulmuş sayılmaz. Bütün bunların, yapılan ibâdetin sevabını gidermelerinden korkulur. Bunlardan ancak sıddîklar korunur.

Hz. Ali'den (r.a.) gelen rivâyette kıyâmet günü Allahu Teâlâ kurrâlara:

– *"Size alış-verişte kolaylık gösterilmedi mi? Sizden önce size selâm verilmedi mi? İhtiyaçlarınız görülmedi mi? Siz mükâfatınızı aldınız, size ecir yok, buyuracaktır."* dedi.

Abdullah b. Mübârek'in anlattığına göre Vehb b. Münebbih diyor ki: Seyâhate çıkanlardan biri arkadaşlarına: "Bizim mal ve evlâdımızdan ayrılmamızın sebebi, onların arasında isyâna dalma korkusu idi. Fakat bu yolculukta daha çok günâha gireceğimizden korkuyorum. Zîra biriyle karşılaştığımız zaman, "dindarız" diye ondan hürmet, alış-verişte ikrâm bekleriz. Böyle şey olur mu?" dedi. Adamın bu sözünü duyan memleketin hükümdarı büyük bir kalabalık ile ziyaretine gider. Seyyâh, kalabalığı görünce, bunun ne olduğunu sorup öğrenir. Bunun üzerine hemen yemek ısmarlar ve çenelerini oynata oynata süratle yemeye devam eder. Hükümdar:

– "Adamınız nerede?" diye sorunca onu gösterirler. Hükümdar:

– "Ne haldesin?" diye sorar. O da:

– "Diğer insanlar gibi." diye cevap verir. Diğer bir rivayette iyiyim, der. Hükümdar bakar ki kaba bir insan:

– "Bunun istifâdeli tarafı yok." der ve geri döner. Bunun üzerine seyyâh:

– "Allah'a hamdolsun ki, beni zemmeder olduğun halde Allah seni benden uzaklaştırdı." dedi.

İhlâs ile amel edenler dâimâ riyâdan korkarlar. Sâlih amellerini insanlardan saklamak için gayret sarf eder; insanların kusurlarını gizlemeye verdikleri ehemmiyet gibi, onlar da amellerini gizlemeye ihtimam gösterirler. Allahu Teâlâ da kıyâmet günü herkesin huzurunda onlara ihlâslarının mükâfatını verir. Herkes kıyâmet günü Allahu Teâlâ'nın ancak hâlis amellerini kabul ettiğini bilir. Mal ve evlâdın, anne ve babanın fayda sağlamayacağı kıyâmet günü, ancak ihlâs fayda verecektir. Bunu bilip buna göre davranmak lâzımdır. O gün başkaları şöyle dursun, sıddîklar bile "nefsî, nefsî" demekle meşguldür. Bunlar, aynı uzaktan gelen Kâbe ziyâretçileri gibidirler. Bunlar, Hicaz'da geçen akçayı temîne mecbûr oldukları gibi, kıyâmet günü de ihlâs ile alınan takvâ azığı fayda vereceğinden, aklı başında olanlar onu temîne çalışırlar.

Demek ki gizli riyâ şâibeleri sayılamayacak kadar çoktur. Ne zaman ibâdetinin başkası tarafından duyulmasına memnun kalırsa kendisinde riyânın dallarından bir dal bulunduğunu anlamalı; küçük çocukların ve hayvanların ibâdetini görüp görmemesini mühimsemediği gibi, ihlâs ile amel edip yalnız Allahu Teâlâ'nın bilmesiyle kalaydı, akıllı insanların da ibâdetini bilip bilmemelerine aldırış etmezdi. Çünkü onların da hayvânât ve çocuklar gibi ne rızkına, ne eceline, ne sevâbının çokluğuna, ne de azlığına bir tesîrleri olmadığı gibi, onların bilip bilmemeleri kendisi için fark etmez. Şâyet bu düşüncede değilse, mutlaka kendisinde bir riyâ kokusu var, fakat bu koku ameli bozup ecri mahvedecek şekilde değildir. Bunun da tafsîlâtı vardır.

Şâyet, "Tâat ve ibâdetinin duyulmasından sevinmeyen bir insan yoktur, sevinmenin hepsi kötü mü, yoksa bâzısı kötü ve bâzısı iyi midir?" dersen önce şunu deriz ki: Her sevinç mezmûm değildir. Meserret (sevinç), övülen ve yerilen olmak üzere ikiye ayrılır. Makbul sevinç ise dört kısımdır:

MAKBUL OLAN MESERRET (SEVİNÇ)

Birinci kısmı: Maksadı, hâlis niyetle amelini gizlemektir. Halk bunu duyunca, bunu duyuranın Allahu Teâlâ olduğunu ve iyiliklerini açığa çıkardığını anlar. Bundan Allahu Teâlâ'nın kendisine hüsn-i muâmelede bulunduğuna delîl çeker. Çünkü o, hem itâat, hem de isyânını gizlemiş, fakat Allahu Teâlâ kusurlarını örttüğü halde iyiliklerini açıklamıştır ki, bundan büyük lütuf olmaz. Buna sevinir. Bu sevinç, insanların duyduğuna değil, Allahu Teâlâ'nın kendisine lütufda bulunduğunadır. Nitekim Allahu Teâlâ:

قُلْ بِفَضْلِ اللّٰهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا

"De ki: Ancak Allah'ın fazlı ile rahmetiyle. İşte yalnız bunlara sevinsinler." (Yûnus sûresi, 10/58) buyurmuştur. O, Allah katında makbul bir insan olduğu kanâatine vararak sevinmiş gibi olur.

İkinci kısmı: Allahu Teâlâ'nın dünyada kusurlarını gizleyip iyiliklerini açığa çıkardığından, âhirette de aynı şekilde olacağına delîl çekerek sevinmektir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîs-i şeriflerinde şöyle buyurmuştur:

مَا سَتَرَ اللّٰهُ عَلٰى عَبْدٍ ذَنْبًا فِي الدُّنْيَا إِلَّا سَتَرَهُ عَلَيْهِ فِي الْاٰخِرَةِ

"Allahu Teâlâ dünyada kimin kusurlarını gizlerse, âhirette de onları örter."[34] Buna göre birinci kısımdaki sevinci bu an için, ikinci kısımdaki sevinci de âhiret için olmuş olur.

Üçüncü kısmı: Bunu duyanların da ibâdete heves edeceklerine sevinmektir. Bununla beraber ecri çoğalır. Çünkü burada iki ecir kazanır. Ecrin biri amelini gizlemek mükâfatı, diğeri de ona bakarak amel edenlerin mükâfatıdır. Hâlbuki kendi ecrinden bir şey eksilmez. Bunu beklemek sevinmeye değer. Zîra hayâl ettiği kazanç artışını görmek zevklidir.

Dördüncü kısmı: Onun ibâdetini duyanlar samimiyetle onu över ve Allah'ın itâat edeni sevip, gönülleri ona meylettirmesinden ötürü, övmelerine sevinir. Çünkü öyle Müslümanlar var ki, ibadet ehlini gördükleri zaman ona kızar, haset eder, onu zemmeder, onunla alay eder, onu riyâkârlığa nispet eder de, katiyen onu övmezler. Bunlar kendisini değil, başkasını da ibâdetinden dolayı samîmiyetle övdüklerinde kendi ihlâsı sebebiyle ona da aynı şekilde sevinir.

Beşinci kısım, mezmûm olan sevinmedir. Bu da insanların gönlünde yer aldığına sevinmiş olmasıdır. İhtiyaçlarında ve diğer hususlarda onların kendisine hürmet göstermelerine sevinir. Bu sevinç ise mekruhtur.

---

[34] Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

بيان ما يحبط العمل من الرياء الخفيّ والجليّ وما لا يحبطه

فنقولُ فيهِ : إذا عقدَ العبدُ العبادةَ على الإخلاصِ ، ثمَّ وردَ عليهِ واردُ الرياءِ . . فلا يخلو :

إمَّا أنْ يردَ عليهِ بعدَ فراغِهِ مِنَ العملِ ، أوْ قبلَ الفراغِ .

فإنْ وردَ بعدَ الفراغِ سرورٌ مجرَّدٌ بالظهورِ مِنْ غيرِ إظهارٍ . . فهٰذا لا يحبطُ العملَ ؛ إذِ العملُ قدْ تمَّ علىٰ نعتِ الإخلاصِ ، سالماً مِنَ الرياءِ ، فما يطرأُ عليهِ بعدَهُ . . فنرجو ألا ينعطفَ عليهِ أثرُهُ ، لا سيما إذا لمْ يتكلَّفْ هوَ إظهارَهُ والتحدُّثَ بهِ ، ولمْ يتمنَّ ذكرَهُ وإظهارَهُ ، ولكنِ اتفقَ ظهورُهُ بإظهارِ اللهِ ، ولمْ يكنْ منهُ إلا ما دخلَ مِنَ السرورِ والارتياحِ علىٰ قلبِهِ .

نعمْ ، لوْ تمَّ العملُ على الإخلاصِ مِنْ غيرِ عقدِ رياءٍ ، ولكنْ ظهرَتْ لهُ بعدَهُ رغبةٌ في الإظهارِ ، فتحدَّثَ بهِ وأظهرَهُ ، فهٰذا مَخُوفٌ ، وفي الآثارِ والأخبارِ ما يدلُّ علىٰ أنَّهُ محبطٌ ؛ فقدْ رُويَ عنِ ابنِ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ سمعَ رجلاً يقولُ : قرأتُ البارحةَ (سورةَ البقرةِ) ، قالَ : ذلكَ حظُّكَ منها(١) .

ورُويَ عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ لرجلٍ قالَ لهُ : صمتُ الدهرَ يا رسولَ اللهِ ، فقالَ لهُ : « ما صمتَ ولا أفطرتَ » ، فقالَ بعضُهُمْ :

---

(١) الرعاية (ص ٢١٠) .

إنَّما قالَ ذلكَ لأنَّهُ أظهرَهُ⁽¹⁾ ، وقيلَ : هوَ إشارةٌ إلىٰ كراهةِ صومِ الدهرِ⁽²⁾ .

وكيفَما كانَ . . فيحتملُ أنْ يكونَ ذلكَ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ومِنِ ابنِ مسعودٍ استدلالاً علىٰ أنَّ قلبَهُ عندَ العبادةِ لمْ يخلُ عنْ عقدِ الرياءِ وقصدِهِ لهُ ، لمَّا أنْ ظهرَ مِنهُ التحدُّثُ بهِ ؛ إذْ يبعدُ أنْ يكونَ ما يطرأُ على العملِ مبطلاً لثوابِ العملِ ، **بلِ الأقيسُ أنْ يُقالَ** : إنَّهُ مثابٌ علىٰ عملِهِ الذي مضىٰ ، ومعاقبٌ علىٰ مراءاتِهِ بطاعةِ اللهِ تعالىٰ بعدَ الفراغِ منهُ ، بخلافِ ما لو تغيَّرَ عقدُهُ إلى الرياءِ قبلَ الفراغِ مِنَ الصلاةِ ؛ فإنَّ ذلكَ قدْ يبطلُ الصلاةَ ، ويحبطُ العملَ .

وأمَّا إذا وردَ واردُ الرياءِ قبلَ الفراغِ مِنَ الصلاةِ مثلاً وكانَ قدْ عقدَ على الإخلاصِ ، ولكنْ وردَ في أثنائِها واردُ الرياءِ . . فلا يخلو : إمَّا أنْ يكونَ مجردَ سرورٍ لا يؤثِّرُ في العملِ ، وإمَّا أنْ يكونَ رياءً باعثاً على العملِ .

فإنْ كانَ باعثاً على العملِ وختمَ العبادةَ بهِ . . حبطَ أجرُهُ ، **ومثالُهُ** : أنْ يكونَ في تطوُّعٍ ، فتجدَّدَتْ لهُ نظَّارةٌ⁽³⁾ أوْ حضرَ ملكٌ مِنَ الملوكِ وهوَ يشتهي

---

(1) القائل هو ابن حيويه أحد الرواة ، ولفظه : (لأنه تحدَّث به) .

(2) كذا في « الرعاية » (ص ٢١٠) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (١٥٣) ، وعند مسلم (١١٦٢) أن عمر رضي الله عنه سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم عمن يصوم الدهر ، فقال : « لا صام ولا أفطر » .

(3) النظارة : القوم ينظرون إليه .

أنْ ينظرَ إليهِ ، أوْ يذكرَ شيئاً نسيَهُ مِنْ مالِهِ وهوَ يريدُ أنْ يطلبَهُ ، ولولا الناسُ . . لقطعَ الصلاةَ ، فاستتمَّها خوفاً مِنْ مذمَّةِ الناسِ ، فقدْ حبطَ أجرُهُ ، وعليهِ الإعادةُ إنْ كانَ في فريضةٍ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « العملُ كالوعاءِ ، إذا طابَ آخرُهُ . . طابَ أوَّلُهُ »(١) أي : النظرُ إلىٰ خاتمتِهِ .

ورُوِيَ أنَّ مَنْ راءىٰ بعملِهِ ساعةً . . حبطَ عملُهُ الذي كانَ قبلَهُ(٢) ، وهوَ منزَّلٌ على الصلاةِ في هـٰذهِ الصورةِ ، لا على الصدقةِ ولا على القراءةِ ؛ فإنَّ كلَّ جزءٍ منها منفردٌ ، فما يطرأُ يفسدُ الباقيَ دونَ الماضي ، والصومُ والحجُّ مِنْ قبيلِ الصلاةِ .

وأمَّا إذا كانَ واردُ الرياءِ بحيثُ لا يمنعُهُ مِنْ قصدِ الاستتمامِ لأجلِ الثوابِ ؛ كما لوْ حضرَ جماعةٌ في أثناءِ صلاتِهِ ، ففرحَ بحضورِهِمْ واعتقدَ الرياءَ ، وقصدَ تحسينَ الصلاةِ لأجلِ نظرِهِمْ ، وكانَ لولا حضورُهُمْ . . لكانَ يتمُّها أيضاً ، فهـٰذا رياءٌ قدْ أثَّرَ في العملِ ، وانتهضَ باعثاً على الحركاتِ ، فإنْ غلبَ حتَّى انمحقَ معهُ الإحساسُ بقصدِ العبادةِ والثوابِ ، وصارَ قصدُ العبادةِ مغموراً . . فهـٰذا أيضاً ينبغي أنْ يفسدَ العبادةَ مهما مضىٰ ركنٌ مِنْ أركانِها علىٰ هـٰذا الوجهِ ؛ لأنَّا نكتفي بالنيةِ السابقةِ عندَ الإحرامِ بشرطِ ألا يطرأَ ما يغلبُها ويغمرُها ، ويحتملُ أنْ يُقالَ : لا يفسدُ العبادةَ نظراً إلىٰ حالةِ

---

(١) رواه ابن ماجه (٤١٩٩) .

(٢) إذ روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ١٥٠) عن ابن أبي زكريا يحدث : « من راءىٰ بعمله . . حبط ما كان قبله » .

العقدِ ، وإلىٰ بقاءِ أصلِ قصدِ الثوابِ وإنْ ضعفَ بهجومِ قصدٍ هوَ أغلبُ منهُ .

ولقدْ ذهبَ الحارثُ المحاسبيُّ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ إلى الإحباطِ في أمرٍ هوَ أهونُ منْ هٰذا ، وقالَ : إذا لمْ يُردْ إلا مجردَ السرورِ باطلاعِ الناسِ ؛ يعني : سروراً هوَ كحبِّ المنزلةِ والجاهِ ، قالَ : قدِ اختلفَ الناسُ في هٰذا ، فصارَتْ فرقةٌ إلىٰ أنَّهُ يحبطُ ؛ لأنَّهُ قدْ نقضَ العزمَ الأوَّلَ ، وركنَ إلىٰ حمدِ المخلوقينَ ، ولمْ يختمْ عملَهُ بالإخلاصِ ، وإنَّما يتمُّ العملُ بخاتمتِهِ⁽¹⁾ .

ثمَّ قالَ : ولا أقطعُ عليهِ بالحبطِ وإنْ لمْ يتزيَّدْ في العملِ ، ولا آمنُ عليهِ ، وقدْ كنتُ أقفُ فيهِ لاختلافِ الناسِ ، والأغلبُ علىٰ قلبي أنَّهُ يحبطُ إذا ختمَ عملَهُ بالرياءِ⁽²⁾ .

ثمَّ قالَ : فإنْ قيلَ : قدْ قالَ الحسنُ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ : إنَّهما سَوْرتانِ ، فإذا كانَتِ الأولىٰ للهِ .. لمْ تضرَّهُ الثانيةُ⁽³⁾ ، وقدْ رُويَ أنَّ رجلاً قالَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أُسِرُّ العملَ لا أحبُّ أنْ يُطلعَ عليهِ ، فيُطلعُ عليهِ ، فيسرُّني ، قالَ : « لكَ أجرانِ ؛ أجرُ السرِّ وأجرُ العلانيةِ »⁽⁴⁾ ، ثمَّ تكلمَ على الأثرِ والخبرِ فقالَ : أمَّا الحسنُ .. فأرادَ بقولِهِ : لا تضرُّهُ ؛ أيْ : لا يدعُ العملَ ، ولا تضرُّهُ الخطرةُ وهوَ يريدُ اللهَ عزَّ

---

(1) الرعاية (ص ٢٣٣) .

(2) الرعاية (ص ٢٣٤) .

(3) الرعاية (ص ٢٣٣) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٦٤٧٤) .

(4) رواه الترمذي (٢٣٨٤) ، وابن ماجه (٤٢٢٦) .

وجلَّ ، ولمْ يقلْ : إذا اعتقدَ الرياءَ بعدَ عقدِ الإخلاصِ . . لمْ يضرَّهُ[1] ، وأمَّا الحديثُ . . فتكلَّمَ عليهِ بكلامٍ طويلٍ يرجعُ حاصلُهُ إلىٰ ثلاثةِ أوجهٍ :

أحدُها : أنَّهُ يحتملُ أنَّهُ أرادَ ظهورَ عملِهِ بعدَ الفراغِ ، وليسَ في الحديثِ أنَّهُ قبلَ الفراغِ .

والثاني : أنَّهُ أرادَ أنْ يُسرَّ بهِ لاقتداءِ الناسِ بهِ ، أوْ لسرورٍ آخرَ محمودٍ ممَّا ذكرناهُ مِنْ قبلُ ، لا سروراً بسببِ حبِّ المحمدةِ والمنزلةِ ، بدليلِ أنَّهُ جعلَ لهُ بهِ أجرينِ ، ولا ذاهبَ مِنَ الأمةِ إلىٰ أنَّ للسرورِ بالمحمدةِ أجراً ، وغايتُهُ أنْ يُعفىٰ عنهُ ، فكيفَ يكونُ للمخلصِ أجرٌ وللمرائي أجرانِ ؟!

والثالثُ : أنَّهُ قالَ : أكثرُ مَنْ يروي الحديثَ يرويهِ غيرَ متصلٍ إلىٰ أبي هريرةَ ، بلْ أكثرُهُمْ يوقفُهُ علىٰ أبي صالحٍ ، ومنهُمْ مَنْ يرفعُهُ ؛ فالحكمُ بالعموماتِ الواردةِ في الرياءِ أولىٰ[2] .

هـٰذا ما ذكرَهُ ولمْ يقطعْ بهِ ، بلْ أظهرَ ميلاً إلى الإحباطِ .

والأقيسُ عندَنا : أنَّ هـٰذا القدْرَ إذا لمْ يظهرْ أثرُهُ في العملِ ، بلْ بقيَ العملُ صادراً عنْ باعثِ الدينِ ، وإنَّما انضافَ إليهِ السرورُ بالاطلاعِ . . فلا يفسدُ العملَ ؛ لأنَّهُ لمْ ينعدمْ بهِ أصلُ نيَّتِهِ ، وبقيَتْ تلكَ النيةُ باعثةً على العملِ ، وحاملةً على الإتمامِ .

---

[1] الرعاية (ص ٢٣٤) .

[2] الرعاية (ص ٢٣٥) وما بعدها .

وأمَّا الأخبارُ التي وردَتْ في الرياءِ . . فهيَ محمولةٌ علىٰ ما إذا لمْ يردْ بهِ إلا الخلقَ .

وأمَّا ما وردَ في الشركةِ . . فهوَ محمولٌ علىٰ ما إذا كانَ قصدُ الرياءِ مساوياً لقصدِ الثوابِ ، أوْ أغلبَ منهُ ، أمَّا إذا كانَ ضعيفاً بالإضافةِ إليهِ . . فلا يحبطُ بالكليةِ ثوابَ الصدقةِ وسائرِ الأعمالِ ، ولا ينبغي أنْ يفسدَ الصلاةَ .

ولا يبعدُ أيضاً أنْ يُقالَ : إنَّ الذي أُوجِبَ عليهِ صلاةٌ خالصةٌ لوجهِ اللهِ تعالىٰ ، والخالصُ ما لا يشوبُهُ شيءٌ ، فلا يكونُ مؤدياً للواجبِ معَ هٰذا الشوبِ ، والعلمُ عندَ اللهِ فيهِ ، وقدْ ذكرنا في كتابِ الإخلاصِ كلاماً أوفىٰ ممَّا أوردناهُ الآنَ ، فليُرجعْ إليهِ .

فهٰذا حكمُ الرياءِ الطارىءِ بعدَ عقدِ العبادةِ ، إمَّا قبلَ الفراغِ ، أوْ بعدَ الفراغِ .

القسمُ الثالثُ : الذي يقارنُ حالَ العقدِ ؛ بأنْ يبتدىءَ الصلاةَ علىٰ قصدِ الرياءِ ، فإنْ تمَّ عليهِ حتَّىٰ سلَّمَ . . فلا خلافَ في أنَّهُ يقضي ، ولا يعتدُّ بصلاتِهِ ، وإنْ ندمَ عليهِ في أثناءِ ذلكَ واستغفرَ ورجعَ قبلَ التمامِ . . ففيما يلزمهُ ثلاثةُ أوجهٍ :

قالَتْ فرقةٌ : لمْ تنعقدْ صلاتُهُ معَ قصدِ الرياءِ ، فليستأنفْ .

وقالَتْ فرقةٌ : تلزمُهُ إعادةُ الأفعالِ ؛ كالركوعِ والسجودِ ، وتفسدُ

أفعالُهُ دونَ تحريمةِ الصلاةِ ؛ لأنَّ التحريمَ عقدٌ ، والرياءُ خاطرٌ في قلبِهِ لا يُخرِجُ التحريمَ عنْ كونِهِ عقداً .

وقالَتْ فرقةٌ : لا يلزمُهُ إعادةُ شيءٍ ، بلْ يستغفرُ اللهَ بقلبِهِ ، ويتمُّ العبادةَ على الإخلاصِ ، والنظرُ إلىٰ خاتمةِ العبادةِ ؛ كما لو ابتدأَ بالإخلاصِ وختمَ بالرياءِ . . لكانَ يفسُدُ عملُهُ ، وشبَّهوا ذلكَ بثوبٍ أبيضَ لُطِّخَ بنجاسةٍ عارضةٍ ، فإذا أُزيلَ العارضُ . . عادَ إلى الأصلِ ، فقالوا : إنَّ الصلاةَ والركوعَ والسجودَ لا تكونُ إلا للهِ ، ولوْ سجدَ لغيرِ اللهِ . . لكانَ كافراً ، ولكنِ اقترنَ بهِ عارضُ الرياءِ ، ثمَّ زالَ بالندمِ والتوبةِ ، وصارَ إلىٰ حالةٍ لا يبالي بحمدِ الناسِ وذمِّهِمْ ، فتصحُّ صلاتُهُ .

ومذهبُ الفريقينِ الآخرينِ خارجٌ عنْ قياسِ الفقهِ جدّاً ، خصوصاً مَنْ قالَ : يلزمُهُ إعادةُ الركوعِ والسجودِ دونَ الافتتاحِ ؛ لأنَّ الركوعَ والسجودَ إنْ لمْ يصحَّ . . صارَتْ أفعالاً زائدةً في الصلاةِ فتفسدُ الصلاةُ ، وكذلكَ قولُ مَنْ يقولُ : لوْ خُتمَ بالإخلاصِ . . صحَّ ؛ نظراً إلى الآخرِ ، فهوَ أيضاً ضعيفٌ ؛ لأنَّ الرياءَ يقدحُ في النيةِ ، وأولى الأوقاتِ بمراعاةِ أحكامِ النيةِ حالةُ الافتتاحِ ، **فالذي يستقيمُ علىٰ قياسِ الفقهِ هوَ أنْ يُقالَ** : إنْ كانَ باعثُهُ مجردَ الرياءِ في ابتداءِ العقدِ دونَ طلبِ الثوابِ وامتثالِ الأمرِ . . لمْ ينعقدِ افتتاحُهُ ، ولمْ يصحَّ ما بعدَهُ ، وذلكَ فيمَنْ إذا خلا بنفسِهِ . . لمْ يصلِّ ، ولمَّا رأى الناسَ . . تحرَّمَ بالصلاةِ ، وكانَ بحيثُ لوْ كانَ ثوبُهُ نجساً أيضاً . . كان يصلِّي لأجلِ الناسِ ، فهـٰذهِ صلاةٌ لا نيةَ فيها ؛ إذِ النيةُ عبارةٌ عنْ

إجابةِ باعثِ الدينِ ، وهـٰهنا لا باعثَ ولا إجابةَ .

فأمَّا إذا كانَ بحيثُ لولا الناسُ أيضاً . . لكانَ يصلِّي إلا أنَّهُ ظهرَتْ لهُ الرغبةُ في المحمدةِ أيضاً ، فاجتمعَ الباعثانِ ، فهـٰذا إمَّا أنْ يكونَ في صدقةٍ وقراءةٍ وما ليسَ فيهِ تحليلٌ وتحريمٌ ، أوْ في عقدِ صلاةٍ وحجٍّ ، فإنْ كانَ في صدقةٍ . . فقدْ عصىٰ بإجابةِ باعثِ الرياءِ ، وأطاعَ بإجابةِ باعثِ الثوابِ ، ﴿ فَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۝ وَمَن يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ﴾ ، فلهُ ثوابٌ بقدْرِ قصدِهِ الصحيحِ ، وعقابٌ بقدْرِ قصدِهِ الفاسدِ ، ولا يحبطُ أحدُهما الآخرَ .

وإنْ كانَ في صلاةٍ تقبلُ الفسادَ بتطرُّقِ خللٍ إلى النيةِ . . فلا يخلو : إمَّا أنْ تكونَ نفلاً أوْ فرضاً ؛ فإنْ كانَتْ نفلاً . . فحكمُها أيضاً حكمُ الصدقةِ ، فقدْ عصىٰ مِنْ وجهٍ وأطاعَ مِنْ وجهٍ ؛ إذِ اجتمعَ في قلبِهِ الباعثانِ ، ولا يمكنُ أنْ يُقالَ : صلاتُهُ فاسدةٌ والاقتداءُ بهِ باطلٌ ، حتَّىٰ إنَّ من يصلِّي التراويحَ ، وتبيَّنَ مِنْ قرائنِ حالِهِ أنَّ قصدَهُ الرياءُ بإظهارِ حسنِ القراءةِ ؛ ولولا اجتماعُ الناسِ خلفَهُ وخلا في البيتِ وحدَهُ لما صلَّىٰ . . لا يصحُّ الاقتداءُ بهِ ؛ فإنَّ المصيرَ إلىٰ هـٰذا بعيدٌ جدّاً ، بلْ يُظنُّ بالمسلمِ أنَّهُ يقصدُ الثوابَ أيضاً بتطوعِهِ ، فتصحُّ باعتبارِ ذلكَ القصدِ صلاتُهُ ، ويصحُّ الاقتداءُ بهِ وإنِ اقترنَ بهِ قصدٌ آخرُ هوَ بهِ عاصٍ .

فأمَّا إذا كانَ في فرضٍ واجتمعَ الباعثانِ وكانَ كلٌّ واحدٍ لا يستقلُّ ، وإنَّما

يحصلُ الانبعاثُ بمجموعِهما . . فهٰذا لا يسقطُ الواجبَ عنهُ ؛ لأنَّ الإيجابَ لمْ ينتهضْ باعثاً في حقِّهِ بمجردِهِ واستقلالِهِ .

وإنْ كانَ كلُّ باعثٍ مستقلاً ، حتَّىٰ لوْ لمْ يكنْ باعثُ الرياءِ . . لأدّى الفرضَ ، ولوْ لمْ يكنْ باعثُ الفرضِ . . لأنشأَ صلاةً تطوعاً لأجلِ الرياءِ ، فهٰذا في محلِّ النظرِ ، وهوَ محتملٌ جداً ، فيحتملُ أنْ يُقالَ : إنَّ الواجبَ صلاةٌ خالصةٌ لوجهِ اللهِ ولمْ يؤدِّ الواجبَ الخالصَ ، ويحتملُ أنْ يُقالَ : الواجبُ امتثالُ الأمرِ بباعثٍ مستقلٍّ بنفسِهِ ، وقدْ وُجدَ ، فاقترانُ غيرِهِ بهِ لا يمنعُ سقوطَ الفرضِ عنهُ ، كما لوْ صلَّىٰ في دارٍ مغصوبةٍ ؛ فإنَّهُ وإنْ كانَ عاصياً بإيقاعِ الصلاةِ في الدارِ المغصوبةِ فإنَّهُ مطيعٌ بأصلِ الصلاةِ ، ومسقطٌ للفرضِ عنْ نفسِهِ ، وتعارضَ الاحتمالُ في تعارضِ البواعثِ في أصلِ الصلاةِ .

أمَّا إذا كانَ الرياءُ في المبادرةِ مثلاً دونَ أصلِ الصلاةِ ؛ مثلُ مَنْ بادرَ إلى الصلاةِ في أوَّلِ الوقتِ لحضورِ جماعةٍ ولوْ خلا . . لأخَّرَ إلىٰ وسطِ الوقتِ ، ولولا الفرضُ . . لكانَ لا يبتدىءُ صلاةً لأجلِ الرياءِ ، فهٰذا ممَّا يقطعُ بصحَّةِ صلاتِهِ وسقوطِ الفرضِ بهِ ؛ لأنَّ باعثَ أصلِ الصلاةِ مِنْ حيثُ إنَّها صلاةٌ لمْ يعارضْهُ غيرُهُ ، بلْ مِنْ حيثُ تعيينُ الوقتِ ، فهٰذا أبعدُ عنِ القدحِ في النيةِ .

هٰذا في رياءٍ يكونُ باعثاً على العملِ وحاملاً عليهِ ، وأما مجردُ السرورِ باطلاعِ الناسِ عليهِ إذا لمْ يبلغْ أثرُهُ إلىٰ حيثُ يؤثرُ في العملِ . . فبعيدٌ أنْ يفسدَ الصلاةَ .

فهٰذا ما نراهُ لائقاً بقانونِ الفقهِ ، والمسـألةُ غامضةٌ مِنْ حيثُ إنَّ الفقهاءَ لمْ يتعرَّضوا لها في فنِّ الفقهِ ، والذينَ خاضوا فيها وتصرَّفوا لمْ يلاحظوا قوانينَ الفقهِ ومقتضىٰ فتاوى الفقهاءِ في صحةِ الصلاةِ وفسادِها ، بلْ حملَهُمُ الحرصُ علىٰ تصفيةِ القلوبِ وطلبِ الإخلاصِ علىٰ إفسادِ العباداتِ بأدنى الخواطرِ ، وما ذكرناهُ هوَ الأقصدُ فيما نراهُ ، والعلمُ عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ فيهِ ، وهوَ عالمُ الغيبِ والشهادةِ ، وهوَ الرحمـٰنُ الرحيمُ .

* * *

RİYÂDAN AMELİ MAHVEDEN VE ETMEYENLER

Bu hususta deriz ki: Kul ihlâs ile amele başladıktan sonra hatırına riyâ gelirse, bu riyâ yâ ameli bitirdikten sonra veyâ bitirmeden önce gelir. Şâyet amelini bitirdikten sonra, amelini duyurmaksızın içine bir sevinç gelirse, bunun ameline bir zararı yoktur. Çünkü amel, ihlâs ile tamamlanmıştır. Ameli yaptıktan sonra gelen riyanın zarar vermeyeceğini umarız. Bilhassa onu duyurmak istemediği, duyulması için çalışmadığı, fakat Allah tarafından duyurulmuş olup bu hususta gönlüne bir sevinç doğmuş ise bunda bir zarar yoktur. Ancak amelini ihlâs ile bitirdikten sonra onu başkalarına duyurmak sevdâsına düşer ve bunu söylerse, o zaman yine korkulur. Bu amelin mahvedildiğine dâir rivâyetler vardır. Rivâyete göre adamın biri: "Ben akşam Bakara sûresini okudum." deyince İbn Mes'ûd (r.a.): "İşte, okuduğundan nasîbin budur." dedi. Rivâyete göre adamın biri de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e gelerek:

– "Tam bir sene oruç tuttum." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا صُمْتَ وَمَا أَفْطَرْتَ

– *"Ne oruç tuttun, ne de iftâr ettin."*[35] buyurdu. Bâzıları, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in böyle buyurması, onun bunu söylemesinden; diğer bâzıları da seneyi tamamen oruç tuttuğundandır, demişlerdir. Her iki rivâyet de adamların riyâdan hâlî olmadıklarını ortaya koymaktadır. Yoksa amelden sonra yaptığını söylemenin amelini iptal etmesi, uzak bir ihtimâldir. Burada en uygunu, geçmiş amelinin mükâfâtını göreceği, bilâhare yaptığı riyânın da cezâsını çekeceği husûsunu söylemektir. Fakat daha ameli bitmeden amel içinde riyâkârlık yapmasındaki hüküm ayrıdır. Bu riyâ, bâzen namaz ve ameli iptal eder. Meselâ, ihlâs ile başladığı namaz tamam olmadan önce riyâya teveccüh edecek olursa, bu riyâ yâ amellere tesîri olmayan, yalnız bir sevinçten ibâret kalır veyâ amele tesîri olur. Şâyet riyânın amele tesîri olur; ihlâs ile başlanılan amel, riyâ ile netîcelenirse ecri mahvolur. Bu, nâfile namaza başlayan bir kimsenin, birden hatırına parklarda gezmenin yahut bir resm-i geçit varsa ona bakmayı yâhut da bir yerde unuttuğu malını hatırlayarak hemen onu gidip almayı istemesi gibidir. Şâyet kendini gören olmasaydı, derakab namazını bozup bu arzusunu yerine getirirdi. Bütün bunlar muvâcehesinde o görenlerden utanarak ibâdetine devam edenin haline benzer. Bu adamın kılmakta olduğu namaz, farz bir namaz idiyse, onu iâde etmesi gerekir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[35] Müslim, Ebû Katâde'den rivâyet etmiştir.

اَلْعَمَلُ كَالْوِعَاءِ إِذَا طَابَ اٰخِرُهُ طَابَ أَوَّلُهُ

"Âmel bir kap gibidir, sonu iyi olursa evveli de iyi olur."[36] buyurmuş ve îtibârı hâtimeye yâni netîceye bağlamıştır.

Yine bir rivâyette: *"Amelinde bir miktar riyâ eden kimsenin, o riyâsı amelinin evveliyâtını da mahveder."*[37] buyrulmuştur.

Bu anlattığımız, müstakil bir ibâdet olan namazda düşünülebilir. Yoksa sadaka ve kırâatta düşünülemez. Çünkü bunların her cüzü müstakil bir ibâdettir. Riyânın geçmişe şümûlü olamaz. Hac ve oruç ise namaz gibidir. Fakat hatırına geçen riyâ, sevap kastı ile ibâdeti tamamlamasına mânî değilse; meselâ namaza başlamış, bu defa ardına cemâat toplanmış, buna sevinerek gösteriş için namazını daha güzel kılmaya başlamış ve fakat bunlar olmasa da yine namazını kılacaktı. Burada riyâkârlığı, yalnız amelini daha güzel yapmaya kendisini sevk etmiştir. Şâyet riyâ galebe çalar, sevap niyeti kapalı kalır, kaybolacak hale gelirse, bu niyetle işlenen rükünlerin de ifsâd olması gerekir. Zîra biz, başlangıçtaki niyeti kâfi gördük ama, bu niyeti gölgeleyecek başka bir şeyin ârız olmamasını da şart koştuk. Hâlbuki riyâ, o ihlâs niyetini gölgelemiştir. Bununla beraber ibâdete girişteki niyete ve sevapta kasdının devamına bakarak, ârız olan riyânın ibâdeti bozmama ihtimâli de vardır. Hattâ sonra gelen riyâ o niyeti zayıf düşürürse de, ihlâs ile başladığı için ibâdeti ifsâd edilmez denebilir.

---

[36] İbn Mâce, Muâviye'den rivâyet etmiştir. Hadîs yukarıda geçmiştir.

[37] Buhârî ile Müslim'in buna yakın rivâyetleri vardır.

Fakat **Hâris-i Muhâsibî**, bundan daha ehven, olan hallerde bile amelin fâsid olduğunu kabul etmiş ve demiştir ki: İbâdetini insanların duymasına yalnız sevinen kimsenin bu ibâdetinde insanlar fırkalara ayrılmış ve bir kısmı bu kadarı da amelini mahveder, demiştir. Çünkü o, başlangıçtaki azim ve niyetini bozmuş, insanların kendisini övmesine meyletmiş, amelini ihlâs ile bitirememiştir. İtibâr hâtimeyedir. Sonra devamla: "Ben bu adamın amelinin mahvolmasıyla hükmedemeyeceğim gibi selâmette olması ile de hükmedemem. Bu hususta ihtilâf olduğu için, ben sükûtu tercîh ederim. Fakat benim temâyülüm, riyâ ile sona eren amelin mahvolması tarafındadır." demiştir. Sonra devamla: "Şâyet **Hasan-ı Basrî**, bunlar iki ayrı hâllerdir yâni biri ihlâs, diğeri riyâdır. İlki ihlâs olursa sonra gelen riyâ buna zarar vermez, dedi, sen buna ne dersin? Hâlbuki rivâyete göre adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Ya Rasûlallah, ben amelimi gizli yaparım, duyulmasını istemem, fakat duyulur. Duyulunca da sevinirim." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَكَ أَجْرَانِ: أَجْرُ السِّرِّ وَأَجْرُ الْعَلَانِيَةِ

– *"Senin için iki ecir vardır, biri yapma mükâfâtı, diğeri de duyulmasının mükâfâtıdır."*[38] buyurdu." Bunlar amelin mahvolmamasını gösteriyor demek istedi ve sonra haber ve eser üzerinde durarak, Hasan-ı Basrî'nin: "Ona zarar vermez." sözü, yâni ameli terk etmez. Kendisi Allah rızâsını murâd ettiği amelde gelen bu gibi riyâ hâtıraları ona zarar vermez demektir. Yoksa önce ihlâs ile niyet ettikten sonra ihlâsı bırakıp riyâya dönerse, ona zarar vermez demek istememiştir. Hadîs-i şerife gelince; onun hakkında uzun bir tefsîr yapmıştır ki, netîcesi üç tevcîhden mürekkeptir.

Birinci tevcih: İhtimâl ki, amel bittikten sonra duyulmuştur. Bunun aksini ifâde eden bir hâl yoktur. Bu halde tabiatıyla geçmiş amele zarar vermez.

İkinci tevcih: Duyulduğuna sevinmesi, kendisine uyulup aynı amelin başkaları tarafından da yapıldığı için yâhut da yukarıda anlattığımız makbul olan başka sebeplerden dolayı sevinmiş olmasıdır. Yoksa insanlar nezdinde mevkî sâhibi olduğu için sevinmez. Çünkü Peygamber Efendimiz, ona bu hususta da "Bir ecrin var." buyurdu. Ecir ancak böyle olur. Yoksa insanların övmesine karşı ecir alacağını kimse söylememiştir. Olsa olsa affı umulur, denebilir. Aksi halde ihlâs ile amel edene bir ecir, riyâ ile amel edene iki ecir var demek olur ki, böyle şey olamaz.

Üçüncü tevcih: Hadîsin senedi üzerinedir. Ebû Hureyre'den rivâyet edenlerin çoğu hadîsi gayr-ı muttasıl olarak rivâyet etmişlerdir. Çoğu, (sikadan bir zât olan) sahîh bir zâta mevkûfen rivâyet eder. Bâzıları da ref'eder. Ortada umûmî hükümler mevcûd iken

---

38. Beyhaki İbn Mesud'dan, Tirmizî ve İbn Hibbân Zekvan'dan rivâyet etmişlerdir.

mürseller ile uğraşmaya lüzûm yoktur, der. Hâris-i Muhâsibî'nin anlattığı bunlardır. Ve katî hükme varmamakla sonradan ârız olan riyânın ameli mahvedeceği tarafa meyletmiştir. Bize göre en doğrusu, bu kadar riyânın amelde bir tesîr husûle getirmediği ve ameli ihlâs üzerine başladığı niyet ile devam ettirdiği takdirde amelinin fâsid olmamasıdır. Çünkü başladığı hâlis niyeti devam etmektedir.

Riyâ hakkında vârid olan haberlere gelince: Yalnız halkı gözönünde bulundurarak yapmış olduğu amellerde tatbîk edilir. Şirket ile alâkalı rivayetlerde her iki tarafın müsâvî olması veyâ gösterişin daha galip olması haliyle alâkalıdır. Fakat ihlâsa nisbetle riyâ tarafı zayıf olursa, sadaka ve diğer amellerin sevâbını ifsâd edemeyeceği gibi, namazı da ifsâd etmemesi gerekir. Bununla beraber ona borç olan, yalnız Allah rızâsı için ihlâs ile namaz kılmaktır. Hâlis demek, hiç bir ihtilâtı (karışımı) bulunmayan demektir. Böyle riyâ karışımı ile kılınınca emri yerine getirmiş sayılmaz da denebilir. En doğrusunu Allah bilir. "**İhlâs Kitâbı**"nda kâfi derecede beyânda bulunduk. Oraya da mürâcaat edebilirsin. Buraya kadar anlattığımız, ihlâs ile başlanan ibâdete yâ ibâdet esnasında veyâ ibâdet bittikten sonra karışan riyânın hükümleri idi.

Üçüncü Kısım

Üçüncü kısım, niyet anındaki riyâdır. Namaza başlarken riyâ ile başlamaktır. Şâyet sonuna kadar bu riyâ devam ederse, kıldığı namazın namaz olmayıp iâdesi gerektiğinde ihtilâf yoktur. Şâyet namaz içinde pişman olup riyâdan vazgeçerse, ihlâsa dönüp ihlâs ile namazı bitirmişse bunun hakkında da üç görüş vardır:

1. Bir fırka, başlangıç sahîh olmadığı için devamı sahîh olmaz. Namazı keser ve yeniden ihlâs ile niyet ederek kılar, dedi.

2. Bir kısmı da, nerede riyâdan vazgeçip ihlâsa dönmüşse oraya kadar kıldıklarını namazdan çıkmadan tekrar kılar, namazı bozmaz, iftitah tekbiri bâkîdir. Zîra tekbîr-i tahrîme bir akiddir. Riyâ ise kalpte bir hatıradır ki, tekbîri akid olmaktan çıkaramaz. Yâni namaza başlaması, başlamak sayılır. Ancak ikinci rekâtta niyetini düzeltmişse yeniden o rekâtları kılar, demişlerdir.

3. Diğer bir kısmı da, hiç bir şey lâzım gelmez. Kalbinden istiğfâr ederek namazını tamamlar. Çünkü itibar, hâtimeyedir. İhlâs ile başlayıp riyâ ile bitirdiği amel mahvolduğu gibi, riyâ ile başlayıp ihlâs ile bitirdiği amel de makbul olur, dediler. Muvakkat, geçici necasetle pislenen beyaz elbise gibi, yıkandığı zaman temizlenir. Namaz, rükû, sücûd, ancak Allah için olur. Başkası için yapılır ve Allah'tan başkasına secde ederse kâfir olur. Fakat bunun vaziyeti böyle değil, ibâdetine bir riyâ ve bir gösteriş eklenmiş, bilâhare de tövbe ve nedâmet ile bundan vazgeçerek, insanların övgü veyâ yermesine aldırış etmemiştir. Binâenaleyh namazı sahîhtir, dediler.

Bu ilk iki fırkanın görüşleri tamamen fıkhî kıyasların dışında kalır. Bunların başında rükû ve sücûdleri iâde eder de iftitah tekbîrini iâde etmez, diyenler gelir. Zîra rükû ve sücûdları sahîh değilse, namazda fazla hareketlerde bulunduğu için, namazı zâten fâsiddir. "Hâtimeye nazaran namazı sahihtir" diyenlerin sözü de böyledir. Riyâ, niyeti bozuyor. Asıl riâyet edilmesi gereken, namaza başlarken hâlis niyettir.

Hâlbuki fıkhî kıyâsa ittibâen şöyle denilmeli idi: Başlangıçta sırf riyâyı niyet etmişse, zâten başlangıç sahih değil; başlangıç sahih olmayınca, müteâkıb hareketler de sahîh değildir. Meselâ, namaz kılmak niyeti olmayan bir kimse, insanlar kendisini gördükleri için elbisesi pis de olsa aldırış etmeden namaza başlar.

Bu, niyetsiz namazdır. Çünkü niyet, dînî bir arzudan doğar. Burada ne dînî bir sâik var, ne de dînî bir icâbet. Bu, namaz değildir. Fakat namaz kılmak niyetinde idi de ancak insanlar gördüğü için daha da heveslendi ve övülmesini isteyerek kıldı ise burada iki sebep toplanmış oldu. Böyle iki sebebin toplanması ya tahlîl ve tahrîmesi bulunmayan yâni giriş ve çıkışı bulunmayan sadaka ve Kur'ân okumakta olur veyâ başlangıcı ve sonu bulunan namaz ve hac gibi ibâdetlerde olur. Şâyet sadakaya riyâ karışmışsa, riyâsı nisbetinde günâhkâr, ihlâsı nisbetinde de sevâba nâil olur. Âyet-i celîlede: **"Zerre kadar iyilik işleyen mükâfâtını bulur, zerre kadar kötülük işleyen de cezasını görür."** (Zilzâl sûresi, 99/7-8) buyurulduğuna göre sahîh niyeti kadar mükâfat, fâsid niyeti kadar da ikab görür ve bu ihlâs ile riyâ birbini mahvetmezler.

Şâyet bu ihtilât (karışım), niyetinde yapılan karışıklık sebebiyle fâsid olan bir namazda ise o zaman kıldığı namaza bakılır. Namaz ya farz veyâ nâfiledir. Nâfile ise hükmü, aynen sadaka gibidir. Bir cihetten âsî, bir cihetten ise mutîdir. Namazı fâsiddir. "Buna uymak bâtıldır" denemez. Meselâ, terâvih namazı kıldıran bir adamın gerek kırâat, gerek diğer tavır ve davranışından, "Bu adamın maksadı gösteriştir, eğer peşinde cemâat olmasa, evde yalnız kılsa terâvih kılmazdı. Binâenaleyh, buna uymak sahîh değildir." diye hüküm çıkarmak doğru olmaz. Bu, çok uzak bir ihtimâldir. Belki her ne kadar bu gibi gösterişleri varsa da, bu adam bu nâfile ibâdetle yine Allah rızâsını kasdetmiştir. Bu kastı ile namazı sahîh, ona uymak ise câizdir. Şâyet böyle bir riyâsı varsa, onun da cezâsını çeker demek en doğrusudur.

Fakat kıldığı farz bir namaz olup, hem sevap hem de gösteriş niyetleri var ve aynı zamanda her biri müstakil değil, yâni her ikisini birden niyet etmişse, bu niyetle kıldığı namaz borcuna sayılmaz. Çünkü yalnız Allah rızâsı için kılacaktı, onu yapamadı. Şâyet her sebep müstakil ise yâni riyâ olmasa da borcu olan farzını kılacaktı veyâ borcu olmasa da riyâ için bir nâfile namaz kılacak idiyse, şimdi ikisi toplanmış ve böylece bir farz namazı kılmış ise işte burası düşündürür. Meselâ adamdan istenen, yalnız Allah rızâsı için namaz kılmaktı. Bu riyâyı katmakla ihlâsı ortadan kalktı, kalktığı gibi de namaz sahîh değildir denildiği gibi, bu adam müstakil Allah rızâsı için namaz kılacaktı. Bu istiklâliyet var. Her ne kadar buna bir de riyâ karışırsa karışsın farzı düşmez de denebilir. Bu, gasbedilen yerde kılınan bir namaz gibidir. Bu gibi yerde namaz kılmakla âsî olursa da borcunu edâ etmek ve farzı yerine getirmek bakımından mutî olur. Her iki ihtimâl de bu namazda vardır.

Şâyet riyâ, namazın aslı ile alâkalı olmaz da, başlaması ile alâkalı olursa; meselâ evinde yalnız kılsa, namazı son vakitlerde kılacakken, cemâat olduğu için onlara gösteriş olarak ilk vaktinde kılmak gibi. Bu şekil riyâ, namazın sıhhatine mâni değildir. Çünkü namazın aslında riyâ yoktur, vaktini tespîtte riyâ vardır. Bunun niyete tesîri olamaz. Bizim anlattığımız, amele teşvîk eden riyâ hakkındadır. Fakat yalnız insanların duymasıyla sevinmekten meydana gelen riyanın amel üzerinde tesîri yoksa namaza zarar getirmez.

Bu anlattıklarımız, fıkıh ölçülerine muvâfık düşen görüşlerimizdir. Aslında mesele mühimdir. Fakîhler fıkıh kitaplarında müstakil olarak buna temâs etmemişlerdir. Bu hususta konuşanlar, fıkıh kanunlarını ve namazın sıhhat ve fesâdındaki fetvâları düşünmemişler, ancak kalbleri temizleme ve ihlâs talebindeki hırs ve hevesleri; kendilerini ibâdetleri ifsâda teveccüh ettirdi. Görüşümüze binâen anlattıklarımız en iktisadlı bir yoldur.

Her şeyi olduğu gibi ancak Allah bilir.

بيان دواء الرياء وطريق معالجة القلب فيه

قدْ عرفتَ ممَّا سبقَ أنَّ الرياءَ محبطٌ للأعمالِ ، وسببٌ للمقتِ عندَ اللهِ تعالىٰ ، وأنَّهُ مِنْ كبائرِ المهلكاتِ .

وما هٰذا وصفُهُ فجديرٌ بالتشميرِ عنْ ساقِ الجدِّ في إزالتِهِ ولوْ بالمجاهدةِ وتحمُّلِ المشاقِّ ، فلا شفاءَ إلا في شربِ الأدويةِ المرَّةِ البشعةِ ، وهٰذهِ مجاهدةٌ يُضطرُّ إليها العبادُ كلُّهُمْ ؛ إذِ الصبيُّ يُخلقُ ضعيفَ العقلِ والتمييزِ ، ممتدَّ العينِ إلى الخلقِ ، كثيرَ الطمعِ فيهِمْ ، فيرى الناسَ يتصنَّعُ بعضُهُمْ لبعضٍ ، فيغلبُ عليهِ حبُّ التصنُّعِ بالضرورةِ ، ويترسَّخُ ذلكَ في نفسِهِ ، وإنَّما يشعرُ بكونِ ذلكَ مهلكاً بعدَ كمالِ عقلِهِ ، وقدِ انغرسَ الرياءُ في قلبِهِ وترسَّخَ فيهِ ، فلا يقدرُ علىٰ قمعِهِ إلا بمجاهدةٍ شديدةٍ ، ومكابدةٍ لقوَّةِ الشهواتِ ، فلا ينفكُّ أحدٌ عنِ الحاجةِ إلىٰ هٰذهِ المجاهدةِ ، ولكنَّها تشقُّ أوَّلاً وتخفُّ آخراً ، وفي علاجِهِ مقامانِ :

أحدُهُما : قطع عروقِهِ وأصولِهِ التي منها انشعابُهُ .

والثاني : دفعُ ما يخطرُ منهُ في الحالِ .

* * *

المقامُ الأولُ : في قطعِ عروقِهِ واستئصالِ أصولِهِ :

وأصلُهُ حبُّ المنزلةِ والجاهِ ، وإذا فُصِّلَ . . رجعَ إلىٰ ثلاثةِ أصولٍ ، وهيَ

حبُّ لذةِ المحمدةِ ، والفرارُ مِنْ ألمِ المذمَّةِ ، والطمعُ فيما في أيدي الناسِ .

ويشهدُ للرياءِ بهٰذهِ الأسبابِ وأنَّها الباعثةُ للمرائي ما روىٰ أبو موسىٰ : أنَّ أعرابياً سألَ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ الرجلُ يقاتلُ حميةً ؛ ومعناهُ : أنَّهُ يأنفُ أنْ يُقهرَ أوْ يُذمَّ بأنَّهُ مقهورٌ مغلوبٌ ، والرجلُ يقاتلُ ليُرىٰ مكانُهُ ؛ وهٰذا هوَ طلبُ لذَّةِ الجاهِ والقدْرِ في القلوبِ ، والرجلُ يقاتلُ للذِّكرِ ؛ وهٰذا هوَ الحمدُ باللسانِ ، فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ قاتلَ لتكونَ كلمةُ اللهِ هيَ العليا . . فهوَ في سبيلِ اللهِ »(١) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (إذا التقى الصفانِ . . نزلَتِ الملائكةُ ، فكتبوا الناسَ علىٰ مراتبِهِمْ ، فلانٌ يقاتل للذِّكرِ ، وفلانٌ يقاتلُ للملكِ)(٢) ، والقتالُ للملكِ إشارةٌ إلى الطمعِ في الدنيا .

وقالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (يقولونَ : فلانٌ شهيدٌ ، ولعلَّهُ أنْ يكونَ قدْ ملأَ دُفتي راحلتِهِ ورِقاً !)(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ غزا لا يبغي إلا عِقالاً . . فلهُ ما نوىٰ »(٤) ، فهٰذا إشارةٌ إلى الطمعِ .

---

(١) رواه البخاري (١٢٣) ، ومسلم (١٩٠٤) بألفاظ مقاربة .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٢) ، وقد ذُكر عند ابن مسعود رضي الله عنه قوم قتلوا في سبيل الله عز وجل ، فذكره .

(٣) رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (٦/ ٣٣٢) .

(٤) رواه النسائي (٦/ ٢٤) .

وقدْ لا يشتهي الحمدَ ولا يطمعُ فيهِ ، ولكنْ يحذرُ مِنْ ألمِ الذمِّ ؛ كالبخيلِ بينَ الأسخياءِ وهمْ يتصدَّقونَ بالمالِ الكثيرِ ، فإنَّهُ يتصدَّقُ بالقليلِ كي لا يُبخَّلَ ، وهوَ ليسَ يطمعُ في الحمدِ وقدْ سبقَهُ غيرُهُ ، وكالجبانِ بينَ الشُّجعانِ ، لا يفرُّ مِنَ الزحفِ خوفاً مِنَ الذمِّ ، وهوَ لا يطمعُ في الحمدِ وقدْ هجمَ غيرُهُ علىٰ صفِّ القتالِ ، ولكنْ إذا أيسَ مِنَ الحمدِ . . كرهَ الذمَّ ، وكالرجلِ بينَ قومٍ يصلُّونَ جميعَ الليلِ ، فيصلِّي ركعاتٍ معدودةً كيْ لا يُذمَّ بالكسلِ ، وهوَ لا يطمعُ في الحمدِ .

وقدْ يقدرُ الإنسانُ على الصبرِ عنْ لذَّةِ الحمدِ ، ولا يقدرُ على الصبرِ علىٰ ألمِ الذمِّ ، ولذلكَ قدْ يتركُ السؤالَ عنْ علمٍ هوَ محتاجٌ إليهِ ؛ خيفةً مِنْ أنْ يُذمَّ بالجهلِ ، ويفتي بغيرِ علمٍ ، ويدَّعي العلمَ بالحديثِ وهوَ بهِ جاهلٌ ، كلُّ ذلكَ حذراً مِنَ الذمِّ .

فهـٰذهِ الأمورُ الثلاثةُ هيَ التي تحرِّكُ المرائيَ إلى الرياءِ .

وعلاجُهُ : ما ذكرناهُ في الشطرِ الأولِ مِنَ الكتابِ على الجملةِ ، ولكنَّا نذكرُ الآنَ ما يخصُّ الرياءَ ، وليسَ بخفيٍّ أنَّ الإنسانَ إنَّما يقصدُ الشيءَ ويرغبُ فيهِ لظنِّهِ أنَّهُ خيرٌ لهُ ونافعٌ ولذيذٌ ، إمَّا في الحالِ وإمَّا في المآلِ ، فإنْ علمَ أنَّهُ لذيذٌ في الحالِ ولكنَّهُ ضارٌّ في المآلِ . . سَهُلَ عليهِ قطعُ الرَّغبةِ عنهُ ، كمَنْ يعلمُ أنَّ العسلَ لذيذٌ ، ولكنْ إذا بانَ لهُ أنَّ فيهِ سمّاً . . أعرضَ عنهُ ؛ فكذلكَ طريقُ قطعِ هـٰذهِ الرغبةِ أنْ يعلمَ ما فيها مِنَ المضرَّةِ .

ومهما عرفَ العبدُ مضرَّةَ الرياءِ ، وما يفوتهُ مِنْ صلاحِ قلبهِ ، وما يُحرمُ عنهُ في الحالِ مِنَ التوفيقِ ، وفي الآخرةِ مِنَ المنزلةِ عندَ اللهِ ، وما يتعرَّضُ لهُ مِنَ العقابِ العظيمِ ، والمقتِ الشديدِ ، والخزيِ الظاهرِ ؛ حيثُ يُنادىٰ علىٰ رؤوسِ الخلائقِ : يا فاجرُ ، يا غادرُ ، يا مرائي ؛ أما استحييتَ إذِ اشتريتَ بطاعةِ اللهِ عرَضَ الدنيا ، وراقبتَ قلوبَ العبادِ ، واستهزأتَ بطاعةِ اللهِ ، وتحببتَ إلى العبادِ بالتبغُّضِ إلى اللهِ ، وتزيَّنتَ لهُمْ بالشَّينِ عندَ اللهِ ، وتقرَّبتَ إليهِمْ بالبعدِ مِنَ اللهِ ، وتحمَّدتَ إليهِمْ بالتذمُّمِ عندَ اللهِ ، وطلبتَ رضاهُمْ بالتعرُّضِ لسخَطِ اللهِ ؟! أما كانَ أحدٌ أهونَ عليكَ مِنَ اللهِ ؟!

فمهما تفكَّرَ العبدُ في هٰذا الخزيِ ، وقابلَ ما يحصلُ لهُ مِنَ العبادِ والتزيُّنِ لهُمْ في الدنيا بما يفوتهُ في الآخرةِ ، وبما يحبطُ عليهِ مِنْ ثوابِ الأعمالِ ، معَ أنَّ العملَ الواحدَ ربَّما كانَ يترجَّحُ بهِ ميزانُ حسناتِهِ لوْ خلصَ ، فإذا فسدَ بالرياءِ . . حُوِّلَ إلىٰ كِفَّةِ السيئاتِ فترجَّحَتْ بهِ ، ويهوي إلى النارِ ، فلوْ لمْ يكنْ في الرياءِ إلا إحباطُ عبادةٍ واحدةٍ . . لكانَ ذلك كافياً في معرفةِ ضررِهِ ، وإنْ كانَ معَ ذلكَ سائرُ حسناتِهِ راجحةً ، فقدْ كانَ ينالُ بهٰذهِ الحسنةِ علوَّ الرتبةِ عندَ اللهِ تعالىٰ في زمرةِ النبيِّينَ والصديقينَ ، وقدْ حُطَّ عنهُمْ بسببِ الرياءِ ، ورُدَّ إلىٰ صفِّ النعالِ مِنْ مراتبِ الأولياءِ ، هٰذا معَ ما يتعرَّضُ لهُ في الدنيا مِنْ تشتُّتِ الهمِّ بسببِ ملاحظةِ قلوبِ الخلقِ ، فإنَّ رضا الناسِ غايةٌ لا تُدركُ ، فكلُّ ما يرضىٰ بهِ فريقٌ يسخطُ بهِ فريقٌ ، ورضا بعضِهِمْ في سخطِ بعضِهِمْ ، ومَنْ طلبَ رضاهُمْ في سخطِ اللهِ . . سخطَ اللهُ عليهِ ، وأسخطَهُمْ

أيضاً عليهِ ، ثمَّ أيُّ غرضٍ لهُ في مدحِهِمْ وإيثارِ ذمِّ اللهِ لأجلِ حمدِهِمْ ، ولا يزيدُهُ مدحُهُمْ رزقاً ولا أجلاً ، ولا ينفعُهُ يومَ فقرِهِ وفاقتِهِ وهوَ يومُ القيامةِ ؟!

وأمَّا الطمعُ فيما في أيديهِمْ . . فبأنْ يعلمَ أنَّ اللهَ تعالىٰ هوَ المسخِّرُ للقلوبِ بالمنعِ والإعطاءِ ، وأنَّ الخلقَ مضطرونَ فيهِ ، ولا رازقَ إلا اللهُ ، ومَنْ طمعَ في الخلقِ . . لمْ يخلُ مِنَ الذلِّ والخيبةِ ، وإنْ وصلَ إلى المرادِ . . لمْ يخلُ عنِ المنَّةِ والمهانةِ ، فكيفَ يتركُ ما عندَ اللهِ لرجاءٍ كاذبٍ ووهمٍ فاسدٍ قدْ يصيبُ وقدْ يخطىءُ ، وإذا أصابَ . . فلا تفي لذَّتُهُ بألمِ منَّتِهِ ومذلَّتِهِ ؟!

وأمَّا ذمُّهُمْ . . فلِمَ يحذرُ منهُ ولا يزيدُهُ ذمُّهُمْ شيئاً ممَّا لمْ يكتبْهُ اللهُ عليهِ ، ولا يعجِّلُ أجلَهُ ولا يؤخِّرُ رزقَهُ ، ولا يجعلُهُ مِنْ أهلِ النارِ إنْ كانَ مِنْ أهلِ الجنَّةِ ، ولا يبغِّضُهُ إلى اللهِ إنْ كانَ محموداً عندَ اللهِ ، ولا يزيدُهُ مقتاً إنْ كانَ ممقوتاً عندَ اللهِ ؟! فالعبادُ كلُّهُمْ عجزةٌ لا يملكونَ لأنفسِهِمْ ضرّاً ولا نفعاً ، ولا يملكونَ موتاً ولا حياةً ولا نشوراً .

فإذا قرَّرَ في قلبِهِ آفةَ هـٰذهِ الأسبابِ وضررَها . . فترَتْ رغبتُهُ ، وأقبلَ على اللهِ قلبُهُ ، فإنَّ العاقلَ لا يرغبُ فيما يكثرُ ضررُهُ ويقلُّ نفعُهُ .

ويكفيهِ أنَّ الناسَ لوْ علموا ما في باطنِهِ مِنْ قصدِ الرياءِ وإظهارِ الإخلاصِ . . لمقتوهُ ، وسيكشفُ اللهُ عنْ سرِّهِ حتَّىٰ يبغِّضَهُ إلى الناسِ ، ويعرِّفَهُمْ أنَّهُ مراءٍ وممقوتٌ عندَ اللهِ تعالىٰ ، ولوْ أخلصَ للهِ . . لكشفَ اللهُ لهُمْ

إخلاصَهُ ، وحبَّبَهُ إليهِمْ ، وسخَّرهُمْ لهُ ، وأطلقَ ألسنتَهُمْ بحمدِهِ والثناءِ عليهِ ، معَ أنَّهُ لا كمالَ في مدحِهِمْ ، ولا نقصانَ في ذمِّهِمْ ، كما قالَ شاعرٌ مِنْ بني تميمٍ : إنَّ مدحي زينٌ ، وإنَّ ذمِّي شينٌ ، فقالَ لهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كذبتَ ، ذاكَ اللهُ الذي لا إلـهَ إلاَّ هوَ »[1] ، إذْ لا زينَ إلا في مدحِهِ ، ولا شينَ إلا في ذمِّهِ ، فأيُّ خيرٍ لكَ في مدحِ الناسِ وأنتَ عندَ اللهِ مذمومٌ ومِنْ أهلِ النارِ ؟! وأيُّ شرٍّ لكَ في ذمِّ الناسِ وأنتَ عندَ اللهِ محمودٌ في زمرةِ المقرَّبينَ ؟!

فمَنْ أحضرَ في قلبِهِ الآخرةَ ونعيمَها المؤبَّدَ ، والمنازلَ الرفيعةَ عندَ اللهِ . . استحقرَ ما يتعلَّقُ بالخلقِ أيامَ الحياةِ ، معَ ما فيهِ مِنَ الكدوراتِ والمنغِّصاتِ ، واجتمعَ همُّهُ ، وانصرفَ إلى اللهِ قلبُهُ ، وتخلَّصَ مِنْ مذمَّةِ الرياءِ ومقاساةِ قلوبِ الخلقِ ، وانعطفَ مِنْ إخلاصِهِ أنوارٌ على قلبِهِ ينشرحُ بها صدرُهُ ، وينفتحُ بها لهُ مِنْ لطائفِ المكاشفاتِ ما يزيدُ بِهِ أنسُهُ باللهِ واستيحاشُهُ مِنَ الخلقِ ، واستحقارُهُ للدنيا ، واستعظامُهُ للآخرةِ ، وسقطَ محلُّ الخلقِ مِنْ قلبِهِ ، وانحلَّتْ عنهُ داعيةُ الرياءِ ، وتذلَّلَ لهُ منهجُ الإخلاصِ .

فهـٰذا وما قدَّمناهُ في الشطرِ الأولِ هيَ الأدويةُ العلميَّةُ القالعةُ مغارسَ الرياءِ .

---

(١) والقائل هو الأقرع بن حابس ، كما رواه أحمد في « المسند » (٦/ ٣٩٣) دون زيادة : (كذبت) ، وهي عند الروياني في « مسنده » (٣٠٧) .

وأمَّا الدواءُ العمليُّ . . فهوَ أنْ يعوِّدَ نفسَهُ إخفاءَ العباداتِ ، وإغلاقَ الأبوابِ دونَها ، كما تُغلقُ الأبوابُ دونَ الفواحشِ ، حتَّىٰ يقنعَ قلبُهُ بعلمِ اللهِ واطلاعِهِ علىٰ عبادتِهِ ، ولا تنازعَهُ النفسُ إلىٰ طلبِ علمِ غيرِ اللهِ بهِ .

وقدْ رُوِيَ أنَّ بعضَ أصحابِ أبي حفصٍ الحدادِ ذمَّ الدنيا وأهلَها ، فقالَ لهُ أبو حفصٍ : (أظهرتَ ما كانَ سبيلُكَ أنْ تخفيَهُ ، لا تجالسْنا بعدَ هٰذا) ، فلمْ يرخِّصْ في إظهارِ هٰذا القدْرِ ؛ لأنَّ في ضمنِ ذمِّ الدنيا دعوى الزهدِ فيها ، فلا دواءَ للرياءِ مثلُ الإخفاءِ ، وذلكَ يشقُّ في بدايةِ المجاهدةِ ، وإذا صبرَ عليهِ مدَّةً بالتكلُّفِ . . سقطَ عنهُ ثقلُهُ ، وهانَ عليهِ ذلكَ بتواصلِ ألطافِ اللهِ وما يمدُّ بهِ عبادَهُ مِنْ حسنِ التوفيقِ والتأييدِ ، ولكنَّ اللهَ لا يغيِّرُ ما بقومٍ حتَّىٰ يغيِّروا ما بأنفسِهِمْ ، فمِنَ العبدِ المجاهدةُ ومِنَ اللهِ الهدايةُ ، ومِنَ العبدِ قرعُ البابِ ومِنَ اللهِ فتحُ البابِ ، واللهُ لا يضيعُ أجرَ المحسنينَ ، وإنْ تكُ حسنةً . . يضاعفْها ، ويؤتِ مِنْ لدنْهُ أجراً عظيماً .

* * *

المقامُ الثاني : في دفعِ العارضِ منهُ في أثناءِ العبادةِ :

وذلكَ لا بدَّ مِنْ تعلُّمِهِ أيضاً ، فإنَّ مَنْ جاهدَ نفسَهُ ، وقلعَ مغارسَ الرياءِ مِنْ قلبِهِ بالقناعةِ ، وقطعِ الطمعِ ، وإسقاطِ نفسِهِ مِنْ أعينِ المخلوقينَ ، واستحقارِ مدحِ المخلوقينَ وذمِّهِمْ . . فالشيطانُ لا يتركُهُ في أثناءِ العبادةِ ، بلْ يعارضُهُ بخطراتِ الرياءِ ولا تنقطعُ عنهُ نزغاتُهُ ، وهوى النفسِ وميلُها

لا ينمحي بالكليّةِ ، فلا بدَّ وأنْ يتشمَّرَ لدفعِ ما يعرضُ مِنْ خاطرِ الرياءِ .

وخواطرُ الرياءِ ثلاثةٌ ، قدْ تخطرُ دفعةً واحدةً كالخاطرِ الواحدِ ، وقدْ تترادفُ على التدريجِ .

فالأولُ : العلمُ باطلاعِ الخلقِ ورجاءُ اطلاعِهِمْ ، ثمَّ يتلوهُ هيجانُ الرغبةِ مِنَ النفسِ في حمدِهِمْ وحصولِ المنزلةِ عندَهمْ ، ثمَّ يتلوهُ قبولُ النفسِ لهُ والركونُ إليهِ ، وعقدُ الضميرِ علىٰ تحقيقِهِ ، **فالأوَّلُ** : معرفةٌ ، **والثاني** : حالةٌ تُسمَّى الشهوةَ والرغبةَ ، **والثالثُ** : فعلٌ يُسمَّى العزمَ وتصميمَ العقدِ .

وإنَّما كمالُ القوةِ في دفعِ الخاطرِ الأوَّلِ وردِّه قبلَ أنْ يتلوَهُ الثاني ، فإذا خطرَ لهُ معرفةُ اطلاعِ الخلقِ أوْ رجاءُ اطلاعِهِمْ . دفعَ ذلكَ بأنْ قالَ : ما لكَ وللخلقِ ، علموا أوْ لمْ يعلموا واللهُ عالمٌ بحالِكَ ؟! فأيُّ فائدةٍ في علمِ غيرِهِ ؟!

فإنْ هاجَتِ الرغبةُ إلىٰ لذَّةِ الحمدِ . تذكَّرَ ما رسخَ في قلبِهِ مِنْ قبلُ مِنْ آفةِ الرياءِ ، وتعرضِهِ للمقتِ عندَ اللهِ في القيامةِ ، وخيبتِهِ في أحوجِ أوقاتِهِ إلىٰ أعمالِهِ ، فكما أنَّ معرفةَ اطلاعِ الناسِ تثيرُ شهوةً ورغبةً في الرياءِ . فمعرفةُ آفةِ الرياءِ تثيرُ كراهةً لهُ تقابلُ تلكَ الشهوةَ ؛ إذْ يتفكرُ في تعرُّضِهِ لمقتِ اللهِ وعقابِهِ الأليمِ ، والشهوةُ تدعوهُ إلى القبولِ ، والكراهةُ تدعوهُ إلى الإباءِ ، والنفسُ تطاوعُ ـ لا محالةَ ـ أقواهُما وأغلبَهُما .

فإذاً ؛ لا بدَّ في ردِّ الرياءِ مِنْ ثلاثةِ أمورٍ : المعرفةِ ، والكراهةِ ، والإباءِ .

وقدْ يشرعُ العبدُ في العبادةِ علىٰ عزمِ الإخلاصِ ، ثمَّ يرِدُ خاطرُ الرياءِ فيقبلُهُ ، ولا تحضرُهُ المعرفةُ ولا الكراهةُ التي كانَ الضميرُ منطوياً عليها ، وإنَّما سببُ ذلكَ امتلاءُ القلبِ بخوفِ الذمِّ وحبِّ الحمدِ ، واستيلاءُ الحرصِ عليهِ ؛ بحيثُ لا يبقىٰ في القلبِ متَّسعٌ لغيرِهِ ، فتعزبُ عنِ القلبِ المعرفةُ السابقةُ بآفاتِ الرياءِ وشؤمِ عاقبتِهِ ؛ إذْ لمْ يبقَ موضعٌ في القلبِ خالٍ عنْ شهوةِ الحمدِ أوْ خوفِ الذمِّ ، وهوَ كالذي يحدِّثُ نفسَهُ بالحلمِ وذمِّ الغضبِ ، ويعزمُ على التحلُّمِ عندَ جريانِ سببِ الغضبِ ، ثمَّ يجري مِنَ الأسبابِ ما يشتدُّ بهِ غضبُهُ ، فينسىٰ سابقَ عزمِهِ ، ويمتلىءُ قلبُهُ غيظاً يمنعُ مِنْ تذكُّرِ آفةِ الغضبِ ، ويشتغلُ عنهُ ، فكذلكَ حلاوةُ الشهوةِ تملأُ القلبَ وتدفعُ نورَ المعرفةِ مثلَ مرارةِ الغضبِ ، وإليهِ أشارَ جابرٌ بقولِهِ : بايعْنا رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ تحتَ الشجرةِ علىٰ ألا نفرَّ ، ولمْ نبايعْهُ على الموتِ ، فأُنسيناها يومَ حنينٍ ، حتَّىٰ نُوديَ : يا أصحابَ الشجرةِ ؛ فرجعوا(١) ، وذلكَ لأنَّ القلوبَ امتلأَتْ بالخوفِ فنسيَتِ العهدَ السابقَ ، حتىٰ ذُكِّروا ، وأكثرُ الشهواتِ التي تهجمُ فجأةً هـٰكذا تكونُ ؛ إذْ تنسي معرفةَ مضرتِهِ

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص ١٨٦) ، وهو مجموع حديثين رواهما مسلم (١٨٥٦ ، ١٧٧٥) ، فالأول من حديث جابر رضي الله عنه قال : (كنا يوم الحديبية ألفاً وأربع مئة ، فبايعناه وعمر آخذ بيده تحت الشجرة وهي سَمُرة ، وقال : بايعناه علىٰ ألا نفر ، ولم نبايعه على الموت) ، والثاني من حديث العباس رضي الله عنه ، وفيه ذكر إدبار المسلمين يوم حنين عن رسول الله صلى الله عليه وسلم حتىٰ أمر العباس أن ينادي أصحاب السمرة ، فلما ناداهم . . عادوا كحنين البقر إلىٰ أولادها .

الداخلةِ في عقدِ الإيمانِ ، ومهما نسيَ المعرفةَ . . لمْ تظهرِ الكراهةُ ، فإنَّ الكراهةَ ثمرةُ المعرفةِ .

وقدْ يتذكَّرُ الإنسانُ فيعلمُ أنَّ الخاطرَ الذي خطرَ لهُ هوَ خاطرُ الرياءِ الذي يعرِّضُهُ لسخطِ اللهِ ، ولكنْ يستمرُّ عليهِ لشدَّةِ شهوتِهِ ، فيغلبُ هواهُ عقلَهُ ، ولا يقدرُ علىٰ تركِ لذَّةِ الحالِ ، فيسوِّفُ بالتوبةِ ، أوْ يتشاغلُ عنِ التفكُّرِ في ذلكَ لشدَّةِ الشهوةِ ، فكمْ مِنْ عالمٍ يحضرُهُ كلامٌ لا يدعوهُ إلى النطقِ بهِ إلا رياءُ الخلقِ ، وهوَ يعلمُ ذلكَ ، ولكنَّهُ يستمرُّ عليهِ ، فتكونُ الحجةُ عليهِ أوكدَ ؛ إذْ قبلَ داعيَ الرياءِ معَ علمِهِ بغائلتِهِ وكونِهِ مذموماً عندَ اللهِ ، ولا تنفعُهُ معرفتُهُ إذا خلَتِ المعرفةُ عنِ الكراهةِ .

وقدْ تحضرُ المعرفةُ والكراهةُ ، ولكنْ معَ ذلكَ يقبلُ داعيَ الرياءِ ويعملُ بهِ ؛ لكونِ الكراهةِ ضعيفةً بالإضافةِ إلىٰ قوةِ الشهوةِ ، وهٰذا أيضاً لا ينتفعُ بكراهتِهِ ؛ إذِ الغرضُ مِنَ الكراهةِ أنْ تصرفَ عنِ الفعلِ .

فإذاً ؛ لا فائدةَ إلا في اجتماعِ الثلاثِ ، وهيَ : المعرفةُ ، والكراهةُ ، والإباءُ ، فالإباءُ ثمرةُ الكراهةِ ، والكراهةُ ثمرةُ المعرفةِ ، وقوةُ المعرفةِ بحسبِ قوةِ الإيمانِ ونورِ العلمِ ، وضعفُ المعرفةِ بحسبِ الغفلةِ ، وحبِّ الدنيا ونسيانِ الآخرةِ ، وقلةِ التفكرِ فيما عندَ اللهِ ، وقلةِ التأملِ في آفاتِ الحياةِ الدنيا وعظمِ نعيمِ الآخرةِ ، وبعضُ ذلكَ ينتجُ بعضاً ويثمرُهُ ، وأصلُ ذلكَ كلِّهِ حبُّ الدنيا وغلبةُ الشهواتِ ، فهوَ رأسُ كلِّ خطيئةٍ ، ومنبعُ كلِّ ذنبٍ ؛ لأنَّ حلاوةَ حبِّ الجاهِ والمنزلةِ ونعيمِ الدنيا هيَ التي تغمرُ القلبَ

وتسلبُهُ ، وتحولُ بينَهُ وبينَ التفكُّرِ في العاقبةِ ، والاستضاءةِ بنورِ الكتابِ والسنةِ وأنوارِ العلومِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فمَنْ صادفَ مِنْ نفسِهِ كراهةَ الرياءِ ، وحملَتْهُ الكراهةُ على الإباءِ ، ولكنَّهُ معَ ذلكَ غيرُ خالٍ عنْ ميلِ الطبعِ إليهِ وحبِّهِ لهُ ومنازعتِهِ إيَّاهُ ، إلا أنَّهُ كارهٌ لحبِّهِ ولميلِهِ وغيرُ محببٍ إليهِ . . فهلْ يكونُ في زمرةِ المرائينَ ؟

فاعلمْ : أنَّ اللهَ تعالىٰ لمْ يكلِّفِ العبدَ إلا ما يطيقُ ، وليسَ في طاقةِ العبدِ منعُ الشيطانِ عنْ نزغاتِهِ ، ولا قمعُ الطبعِ حتَّىٰ لا يميلَ إلى الشهواتِ ولا ينزعَ إليها ، وإنَّما غايتُهُ أنْ يقابلَ شهوتَهُ بكراهةٍ استثارَها مِنْ معرفةِ العواقبِ وعلمِ الدينِ ، وأصولِ الإيمانِ باللهِ واليومِ الآخرِ ، فإذا فعلَ ذلكَ . . فهوَ الغايةُ في أداءِ ما كُلِّفَهُ .

ويدلُّ علىٰ ذلكَ مِنَ الأخبارِ ما رُوِيَ أنَّ أصحابَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ شكَوا إليهِ وقالوا : تعرضُ لقلوبِنا أشياءُ لأَنْ نخرَّ مِنَ السماءِ فتخطفَنا الطيرُ أوْ تهويَ بنا الريحُ في مكانٍ سحيقٍ . . أحبُّ إلينا مِن أنْ نتكلَّمَ بها ، فقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أوَقدْ وجدتُموهُ ؟ » قالوا : نعمْ ، قال : « ذلكَ صريحُ الإيمانِ »(١) ، ولمْ يجدوا إلا الوسواسَ والكراهةَ لهُ .

---

(١) رواه مسلم (١٣٢) ، وابن حبان في « صحيحه » (١٤٩) ، وهو الحديث المنعوت بحديث الوسوسة .

ولا يمكنُ أنْ يُقالَ : أرادَ بـ(صريحُ الإيمانِ) : الوسوسةَ ؛ فلمْ يبقَ إلا حملُهُ على الكراهةِ المساوقةِ للوسوسةِ ، والرياءُ وإنْ كانَ عظيماً . . فهوَ دونَ الوسوسةِ في حقِّ اللهِ تعالىٰ ، فإذا اندفعَ ضررُ الأعظمِ بالكراهةِ . . فبأنْ يندفعَ بها ضررُ الأصغرِ أولىٰ .

وكذلك يُروىٰ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في حديثِ ابنِ عباسٍ أنَّهُ قالَ : « الحمدُ للهِ الذي ردَّ كيدَ الشيطانِ إلى الوسوسةِ »⁽¹⁾ .

وقالَ أبو حازمٍ : (ما كانَ مِنْ نفسِكَ فكرهَتْهُ نفسُكَ لنفسِكَ . . فلا يضرُّكَ ما هوَ مِنْ عدوِّكَ ، وما كانَ مِنْ نفسِكَ فرضيَتْهُ نفسُكَ لنفسِكَ . . فعاتبْها عليهِ)⁽²⁾ .

* * *

فإذاً ؛ وسوسةُ الشيطانِ ومنازعةُ النفسِ لا تضرُّكَ مهما رددتَ مرادَهُما بالإباءِ والكراهةِ ، والخواطرُ التي هيَ العلومُ والتذكراتُ والتخيلاتُ للأسبابِ المهيجةِ للرياءِ هيَ مِنَ الشيطانِ ، والرغبةُ والميلُ بعدَ تلكَ الخواطرِ مِنَ النفسِ ، والكراهةُ مِنَ الإيمانِ ومِنْ آثارِ العقلِ .

---

(١) رواه أبو داوود (٥١١٢) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠٤٣٤) ، وكان جواباً عن شكواهم تلك .

(٢) كذا في « الرعاية » (ص ١٨٨) ، وقال : (وقال زيد بن أسلم مثل ذلك) ، وهو عن زيد بن أسلم رواه ابن المبارك في « الزهد » (٨٣١) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/٢٢١) .

إلا أنَّ للشيطانِ هـٰهنا مكيدةً ؛ وذلكَ أنَّهُ إذا عجزَ عنْ حملِهِ علىٰ قبولِ الرياءِ . . خيَّلَ إليهِ أنَّ صلاحَ قلبِهِ في الاشتغالِ بمجادلةِ الشيطانِ ، ومطاولتِهِ في الردِّ والجدالِ ، حتَّىٰ يسلبَهُ ثوابَ الإخلاصِ وحضورَ القلبِ ؛ لأنَّ الاشتغالَ بمجادلةِ الشيطانِ ومدافعتِهِ انصرافٌ عنْ سرِّ المناجاةِ معَ اللهِ تعالىٰ ، فيوجبُ ذلكَ نقصاناً في منزلتِهِ عندَ اللهِ تعالىٰ .

* * *

والمتخلصونَ عنِ الرياءِ في دفعِ خواطرِ الرياءِ علىٰ أربعِ مراتبَ :

الرتبةُ الأولىٰ : أنْ يردَّ على الشيطانِ مكيدتَهُ فيكذبَهُ ، ولا يقتصرُ عليهِ ، بلْ يشتغلُ بمجادلتِهِ ، ويطيلُ الجدالَ معَهُ ؛ لظنِّهِ أنَّ ذلكَ أسلمُ لقلبِهِ ، وهوَ على التحقيقِ نقصانٌ ؛ لأنَّهُ اشتغلَ عنْ مناجاةِ اللهِ تعالىٰ وعنِ الخيرِ الذي هوَ بصددِهِ ، وانصرفَ إلىٰ قتالِ قطَّاعِ الطريقِ ، والتعريجُ علىٰ قتالِ قطَّاعِ الطريقِ نقصانٌ في السلوكِ .

الرتبةُ الثانيةُ : أنْ يعرفَ أنَّ الجدالَ والقتالَ نقصانٌ في السلوكِ ، فيقتصرُ علىٰ تكذيبِهِ ودفعِهِ ، ولا يشتغلُ بمجادلتِهِ .

الرتبةُ الثالثةُ : ألاَّ يشتغلَ بتكذيبِهِ أيضاً ؛ لأنَّ ذلكَ وقفةٌ وإنْ قلَّتْ ، بلْ يكونُ قدْ قرَّرَ في عقدِ ضميرِهِ كراهةَ الرياءِ وكذبَ الشيطانِ ، فيستمرُّ علىٰ ما كانَ عليهِ مستصحباً للكراهةِ غيرَ مشتغلٍ بالتكذيبِ ولا بالمخاصمةِ .

الرتبةُ الرابعةُ : أنْ يكونَ قدْ علمَ أنَّ الشيطانَ سيحسدُهُ عندَ جريانِ أسبابِ

الرياءِ ، فيكونَ قدْ عزمَ علىٰ أنَّهُ مهما نزغَ الشيطانُ . . زادَ فيما هوَ فيهِ مِنَ الإخلاصِ والاشتغالِ باللهِ تعالىٰ ، وإخفاءِ الصدقةِ والعبادةِ ؛ غيظاً للشيطانِ ، وذلكَ هوَ الذي يغيظُ الشيطانَ ويقمعُهُ ، ويوجبُ يأسَهُ وقنوطَهُ حتَّىٰ لا يرجعَ .

يُروىٰ عنِ الفضيلِ بنِ غَزْوانَ أنَّهُ قيلَ لهُ : إنَّ فلاناً ذكرَكَ ، فقالَ : واللهِ ؛ لأغيظنَّ مَنْ أمرَهُ ، قيلَ : ومَنْ أمرَهُ ؟ قالَ : الشيطانُ ، ثمَّ قالَ : اللهمَّ ؛ اغفرْ لهُ ؛ أي : لأغيظَنَّهُ بأنْ أطيعَ اللهَ فيهِ⁽¹⁾ .

ومهما عرفَ الشيطانُ مِنْ عبدٍ هـٰذهِ العادةَ . . كفَّ عنهُ ؛ خيفةً مِنْ أنْ يزيدَ في حسناتِهِ .

وقالَ إبراهيمُ التيميُّ : (إنَّ الشيطانَ ليدعو العبدَ إلى البابِ مِنَ الإثمِ ، فلا يطيعُهُ ويحدثُ عندَ ذلكَ خيراً ، فإذا رآهُ كذلكَ . . تركَهُ)⁽²⁾ .

وقالَ أيضاً : (إذا رآكَ الشيطانُ متردداً . . طمعَ فيكَ ، وإذا رآكَ مداوماً . . ملَّكَ وقلاكَ)⁽³⁾ .

وضربَ الحارثُ المحاسبيُّ رحمَهُ اللهُ لهـٰذهِ الأربعةِ مثالاً أحسنَ فيهِ فقالَ : مثالُهُمْ كأربعةٍ قصدوا مجلساً مِنَ العلمِ والحديثِ ؛ لينالوا بهِ فائدةً

---

(1) كذا في « الرعاية » (ص ١٩٥) ، وبنحوه رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٧٠) .

(2) الرعاية (ص ١٩٥) ، وزاد : (ثم يدعوه إلى الباب من الإثم ، فلا يطيعه ، ويحدثُ عند ذلك خيراً ، فإذا رآه كذلك . . تركه) .

(3) الرعاية (ص ١٩٥) .

وفضلاً ، وهدايةً ورشداً ، فحسدَهُمْ علىٰ ذلك ضالٌّ مبتدعٌ ، وخافَ أنْ يعرفوا الحقَّ ، فتقدَّمَ إلىٰ واحدٍ منهُمْ ليمنعَهُ ويصرفَهُ عنهُ ، ودعاهُ إلىٰ مجلسِ ضلالٍ فأبىٰ ، فلمَّا عرفَ إباءَهُ . . شغلَهُ بالمجادلةِ ، فاشتغلَ معَهُ ليردَّ ضلالَهُ وهوَ يظنُّ أنَّ ذلكَ مصلحةٌ ، وهوَ غرضُ الضالِّ ليفوتَ عليهِ بقدْرِ تأخرِهِ .

فلمَّا مرَّ الثاني عليهِ . . نهاهُ واستوقفَهُ فوقفَ ، فدفعَ في نحرِ الضالِّ ولمْ يشتغلْ بالقتالِ واستعجلَ ، ففرحَ منهُ الضالُّ بقدْرِ توقُّفِهِ للدَّفعِ فيهِ .

ومرَّ بهِ الثالثُ ، فلمْ يلتفتْ إليهِ ، ولمْ يشتغلْ بدفعِهِ ولا بقتالِهِ ، بلِ استمرَّ علىٰ ما كانَ ، فخابَ منهُ رجاؤُهُ بالكليَّةِ .

فمرَّ الرابعُ فلمْ يتوقَّفْ لهُ ، وأرادَ أنْ يغيظَهُ فزادَ في عجلتِهِ وتركَ التأنِّيَ في المشيِ .

فيوشكُ إنْ عادوا ومرُّوا عليهِ مرةً أخرىٰ أنْ يعاودَ الجميعَ إلا هـٰذا الأخيرَ ، فإنَّهُ لا يعاودُهُ ؛ خيفةً مِنْ أنْ يزدادَ فائدةً باستعجالِهِ[1] .

* * *

فإنْ قلتَ : الشيطانُ إذا كانَ لا تُؤمنُ نزغاتُهُ . . فهلْ يجبُ الترصدُ لهُ قبلَ حضورِهِ للحذرِ منهُ ؛ انتظاراً لورودِهِ ، أمْ يجبُ التوكلُ على اللهِ ليكونَ هوَ الدافعَ لهُ ، أوْ يجبُ الاشتغالُ بالعبادةِ والغفلةُ عنهُ ؟[2] .

---

(١) الرعاية (ص ١٩٥) .

(٢) الرعاية (ص ١٩٦) .

قلنا : اختلفَ الناسُ فيهِ علىٰ ثلاثةِ أوجهٍ :

فذهبَتْ فرقةٌ مِنْ أهلِ البصرةِ إلىٰ أنَّ الأقوياءَ قدِ استغنَوا عنِ الحذرِ مِنَ الشيطانِ ؛ لأنَّهُمُ انقطعوا إلى اللهِ تعالىٰ ، واشتغلوا بحبِّهِ ، فاعتزلَهُمُ الشيطانُ وأيسَ منهُمْ وخنسَ عنهُمْ ؛ كما أيسَ مِنْ ضعفاءِ العبادِ في الدعوةِ إلى الخمرِ والزنا ، فصارَتْ ملاذُّ الدنيا عندَهُمْ ـ وإنْ كانَتْ مباحةً ـ كالخمرِ والخنزيرِ ، وإذْ خلَوا مِنْ حبِّها بالكليَّةِ . . لمْ يبقَ للشيطانِ إليهِمْ سبيلٌ ، فلا حاجةَ بهِمْ إلى الحذرِ .

وذهبَتْ فرقةٌ مِنْ أهلِ الشامِ إلىٰ أنَّ الترصدَ للحذرِ منهُ إنَّما يحتاجُ إليهِ مَنْ قلَّ يقينُهُ ، ونقصَ توكُّلُهُ ، فمَنْ أيقنَ بأنْ لا شريكَ للهِ في تدبيرِهِ . . فلا يحذرُ غيرَهُ ، ويعلمُ أنَّ الشيطانَ ذليلٌ مخلوقٌ ليسَ إليهِ أمرٌ ، ولا يكونُ إلا ما أرادَهُ اللهُ تعالىٰ ، فهو الضارُّ والنافعُ ، والعارفُ يستحيي مِنَ اللهِ تعالىٰ أنْ يحذرَ غيرَهُ ، فاليقينُ بالوحدانيَّةِ يغنيهِ عنِ الحذرِ .

وقالَتْ فرقةٌ مِنْ أهلِ العلمِ : لا بدَّ مِنَ الحذرِ مِنَ الشيطانِ .

وما ذكرَهُ البصريونَ مِنْ أنَّ الأقوياءَ قدِ استغنَوا عنِ الحذرِ ، وخلَتْ قلوبُهُمْ عنْ حبِّ الدنيا بالكلِّيَّةِ وهيَ وسيلةُ الشيطانِ . . يكادُ يكونُ غروراً ؛ إذِ الأنبياءُ عليهِمُ السلامُ لمْ يتخلَّصوا مِنْ وساوسِ الشيطانِ ونزغاتِهِ ، فكيفَ يتخلَّصُ غيرُهُمْ؟!

وليسَ كلُّ وسواسِ الشيطانِ مِنَ الشهواتِ وحبِّ الدنيا ، بلْ في

صفاتِ اللهِ تعالىٰ وأسمائِهِ ، وفي تحسينِ البدعِ والضلالِ وغيرِ ذلكَ ، ولا ينجو أحدٌ مِنَ الخطرِ فيهِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَآ أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ مِن رَّسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّآ إِذَا تَمَنَّىٰٓ أَلْقَى ٱلشَّيْطَٰنُ فِىٓ أُمْنِيَّتِهِۦ فَيَنسَخُ ٱللَّهُ مَا يُلْقِى ٱلشَّيْطَٰنُ ثُمَّ يُحْكِمُ ٱللَّهُ ءَايَٰتِهِۦ ۗ وَٱللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّهُ ليُغانُ علىٰ قلبي »(١) ، معَ أنَّ شيطانَهُ قدْ أسلمَ ولا يأمرُهُ إلا بخيرٍ ، فمَنْ ظنَّ أنَّ اشتغالَهُ بحبِّ اللهِ أكثرُ مِنِ اشتغالِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وسائرِ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ . . فهوَ مغرورٌ ، ولمْ يؤمِّنْهُمْ ذلكَ مِنْ كيدِ الشيطانِ ؛ ولذلكَ لمْ يسلمْ منهُ آدمُ وحواءُ في الجنَّةِ التي هيَ دارُ الأمنِ والسرورِ بعدَ أنْ قالَ اللهُ تعالىٰ لهُما : ﴿ إِنَّ هَٰذَا عَدُوٌّ لَّكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ ٱلْجَنَّةِ فَتَشْقَىٰٓ ۝ إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرَىٰ ۝ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا۟ فِيهَا وَلَا تَضْحَىٰ ﴾ معَ أنَّهُ لمْ يُنهَ إلا عنْ شجرةٍ واحدةٍ ، وأُطلقَ لهُ وراءَ ذلكَ ما أرادَ ، فإذا لمْ يأمنْ نبيٌّ مِنَ الأنبياءِ وهوَ في الجنةِ دارِ الأمنِ والسعادةِ مِنْ كيدِ الشيطانِ . . فكيفَ يجوزُ لغيرِهِ أنْ يأمنَ في دارِ الدنيا وهيَ منبعُ الفتنِ والمحنِ ومعدِنُ الملاذِّ والشهواتِ المنهيِّ عنها ؟!

وقالَ موسىٰ عليهِ السلامُ فيما أخبرَ عنهُ اللهُ تعالىٰ : ﴿ هَٰذَا مِنْ عَمَلِ ٱلشَّيْطَٰنِ ﴾ .

ولذلكَ حذَّرَ اللهُ منهُ جميعَ الخلقِ فقالَ تعالىٰ : ﴿ يَٰبَنِىٓ ءَادَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ

---

(١) رواه مسلم (٢٧٠٢) .

ٱلشَّيْطَٰنُ كَمَآ أَخْرَجَ أَبَوَيْكُم مِّنَ ٱلْجَنَّةِ﴾ ، وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ إِنَّهُۥ يَرَىٰكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُۥ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ ﴾ ، والقرآنُ مِنْ أولِهِ إلىٰ آخرِهِ تحذيرٌ مِنَ الشيطانِ ؛ فكيفَ يُدَّعى الأمنُ منهُ ؟!

وأخذُ الحذرِ مِنْ حيثُ أمرَ اللهُ تعالىٰ بهِ لا ينافي الاشتغالَ بحبِّ اللهِ ؛ فإنَّ مِنَ الحبِّ لهُ امتثالَ أمرِهِ ، وقدْ أمرَ بالحذرِ مِنَ العدوِّ ، كما أمرَ بالحذرِ مِنَ الكفارِ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلْيَأْخُذُوا۟ حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿وَأَعِدُّوا۟ لَهُم مَّا ٱسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ ٱلْخَيْلِ﴾ فإذا لزمَكَ بأمرِ اللهِ الحذرُ مِنَ العدوِّ الكافرِ وأنتَ تراهُ . . فبأنْ يلزمَكَ الحذرُ مِنْ عدوٍّ يراكَ ولا تراهُ أولىٰ ؛ ولذلكَ قالَ ابنُ محيريزٍ : (صيدٌ تراهُ ولا يراكَ يوشكُ أنْ تظفرَ بهِ ، وصيدٌ يراكَ ولا تراهُ يوشكُ أنْ يظفرَ بكَ)[1] ، فأشارَ إلى الشيطانِ ، فكيفَ وليسَ في الغفلةِ عنْ عداوةِ الكافرِ إلا قتلٌ هوَ شهادةٌ ، وفي إهمالِ الحذرِ مِنَ الشيطانِ التعرضُ للنارِ والعقابُ الأليمُ ؟!

فليسَ مِنَ الاشتغالِ باللهِ الإعراضُ عمَّا حذَّرَ اللهُ ، وبهِ يبطلُ مذهبُ الفرقةِ الثانيةِ في ظنِّهِمْ أنَّ ذلكَ قادحٌ في التوكلِ ؛ فإنَّ أخذَ الترسِ والسلاحِ ، وجمعَ الجنودِ ، وحفرَ الخندقِ . . لمْ يقدحْ في توكُّلِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فكيفَ يقدحُ في التوكُّلِ الخوفُ ممَّا خوَّفَ اللهُ بهِ ، والحذرُ ممَّا أمرَ اللهُ بالحذرِ منهُ ؟!

---

[1] الرعاية (ص ٢٠٠) بنحوه .

وقدْ ذكرنا في كتابِ التوكُّلِ ما يبيِّنُ غلطَ مَنْ ظنَّ أنَّ معنى التوكُّلِ النزوعُ عنِ الأسبابِ بالكليَّةِ .

وقولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَأَعِدُّواْ لَهُم مَّا ٱسْتَطَعْتُم مِّن قُوَّةٍ وَمِن رِّبَاطِ ٱلْخَيْلِ ﴾ لا يناقضُ امتثالَ التوكُّلِ مهما اعتقدَ القلبُ أنَّ الضارَّ والنافعَ والمحييَ والمميتَ هوَ اللهُ تعالىٰ ، فكذلكَ يحذرُ الشيطانَ ويعتقدُ أنَّ المضلَّ والهاديَ هوَ اللهُ ؛ ويرى الأسبابَ وسائطَ مسخرةً كما ذكرناهُ في كتابِ التوكُّلِ ، وهـٰذا ما اختارَهُ الحارثُ المحاسبيُّ رحمَهُ اللهُ(١) ، وهوَ الصحيحُ الذي يشهدُ لهُ نورُ العلمِ ، وما قبلَهُ يشبهُ أنْ يكونَ مِنْ كلامِ العبَّادِ الذينَ لمْ يغزُرْ علمُهُمْ ، ويظنُّونَ أنَّ ما يهجمُ عليهِمْ مِنَ الأحوالِ في بعضِ الأوقاتِ مِنَ الاستغراقِ باللهِ يستمرُّ على الدوامِ ، وهوَ بعيدٌ .

ثمَّ اختلفَتْ هـٰذهِ الفرقةُ علىٰ ثلاثةِ أوجهٍ في كيفيةِ الحذرِ :

فقالَ قومٌ : إذا حذَّرَنا اللهُ تعالى العدوَّ . . فلا ينبغي أنْ يكونَ شيءٌ أغلبَ علىٰ قلوبِنا مِنْ ذكرِهِ والحذرِ منهُ والترصدِ لهُ ؛ فإنَّا إنْ غفلنا عنهُ لحظةً . . فيوشكُ أنْ يهلكَنا .

وقالَ قومٌ : إنَّ ذلكَ يؤدي إلىٰ خلوِّ القلبِ عنْ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، واشتغالِ الهمِّ كلِّهِ بالشيطانِ ، وذلكَ مرادُ الشيطانِ منَّا ، بلْ نشتغلُ بالعبادةِ وبذكرِ اللهِ تعالىٰ ، ولا ننسى الشيطانَ وعداوتَهُ ، والحاجةَ إلى الحذرِ منهُ ؛ فنجمعُ بينَ

---

(١) كما في « الرعاية » (ص ١٩٦ـ ٢٠٢) .

الأمرين فإنَّا إنْ نسيناهُ.. ربَّما عرضَ مِنْ حيثُ لا نحتسبُ ، وإنْ تجردنا لذكرِهِ.. كنَّا قدْ أهملنا ذكرَ اللهِ ، فالجمعُ أولىٰ .

وقالَ العلماءُ المحققونَ : غلطَ الفريقانِ ، أمَّا الأولُ.. فقدْ تجرَّدَ لذكرِ الشيطانِ ونسيَ ذكرَ اللهِ ، فلا يخفىٰ غلطُهُ ، وإنَّما أُمرنا بالحذرِ مِنَ الشيطانِ ؛ كي لا يصدَّنا عنِ الذكرِ ، فكيفَ نجعلُ ذكرَهُ أغلبَ الأشياءِ علىٰ قلوبِنا وهوَ منتهىٰ غرضِ العدوِّ ؟! ثمَّ يؤدي ذلكَ إلىٰ خلوِّ القلبِ عنْ نورِ ذكرِ اللهِ تعالىٰ ، فإذا قصدَ الشيطانُ مثلَ هٰذا القلبِ وليسَ فيهِ نورُ ذكرِ اللهِ تعالىٰ وقوةُ الاشتغالِ بهِ.. فيوشكُ أنْ يظفرَ بهِ ، ولا يقوىٰ علىٰ دفعِهِ ، فلمْ نُؤمرْ بانتظارِ الشيطانِ ولا بإدمانِ ذكرِهِ .

وأمَّا الفرقةُ الثانيةُ : فقدْ شاركَتِ الأولىٰ ؛ إذْ جمعَتْ في القلبِ بينَ ذكرِ اللهِ والشيطانِ ، وبقدْرِ ما يشتغلُ القلبُ بذكرِ الشيطانِ ينقصُ مِنْ ذكرِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وقدْ أمرَ اللهُ الخلقَ بذكرِهِ ونسيانِ ما عداهُ ؛ إبليسَ وغيرَهُ .

فالحقُّ : أنْ يلزِمَ العبدُ قلبَهُ الحذرَ مِنَ الشيطانِ ، ويقرِّرَ علىٰ نفسِهِ عداوتَهُ ، فإذا اعتقدَ ذلكَ وصدقَ بهِ ، وسكنَ الحذرُ فيهِ.. فليشتغلْ بذكرِ اللهِ ، ويكبَّ عليهِ بكلِّ الهمةِ ، ولا يخطِرْ ببالِهِ أمرَ الشيطانِ ؛ فإنَّهُ إذا اشتغلَ بذلكَ بعدَ معرفةِ عداوتِهِ ثمَّ خطرَ الشيطانُ لهُ.. تنبهَ لهُ ، وعندَ التنبُّهِ يشتغلُ بدفعِهِ ، والاشتغالُ بذكرِ اللهِ لا يمنعُ مِنَ التيقُّظِ عندَ نزغةِ الشيطانِ ، بلِ الرجلُ ينامُ وهوَ خائفٌ مِنْ أنْ يفوتَهُ مهمٌّ عندَ طلوعِ الصبحِ ، فيلزِمُ نفسَهُ

الحذرَ ، وينامُ على أنْ يتنبَّهَ في ذلكَ الوقتِ ، فينتبهُ في الليلِ مراتٍ قبلَ أوانِهِ ؛ لما استكنَّ في قلبِهِ مِنَ الحذرِ ، معَ أنَّهُ بالنومِ غافلٌ عنهُ ، فاشتغالُهُ بذكرِ اللهِ تعالىٰ كيفَ يمنعُ تنبُّهَهُ ؟! ومثلُ هٰذا القلبِ هوَ الذي يقوىٰ علىٰ دفعِ العدوِّ إذا كانَ اشتغالُهُ بمجرَّدِ ذكرِ اللهِ تعالىٰ قدْ أماتَ منهُ الهوىٰ ، وأحيا فيهِ نورَ العقلِ والعلمِ ، وأماطَ عنهُ ظلمةَ الشهواتِ .

فأهلُ البصيرةِ أشعروا قلوبَهُمْ عداوةَ الشيطانِ وترصُّدَهُ ، وألزموها الحذرَ ، ثمَّ لمْ يشتغلوا بذكرِهِ ، بلْ بذكرِ اللهِ ، ودفعوا بالذكرِ شرَّ العدوِّ واستضاؤوا بنورِ الذكرِ حتَّىٰ أبصروا خواطرَ العدوِّ ، فمثالُ القلبِ مثالُ بئرٍ أُريدَ تطهيرُها مِنَ الماءِ القذرِ ؛ ليتفجَّرَ منها الماءُ الصافي ، فالمشتغلُ بذكرِ الشيطانِ قدْ تركَ فيها الماءَ القذرَ ، والذي جمعَ بينَ ذكرِ الشيطانِ وذكرِ اللهِ قدْ نزحَ الماءَ القذرَ مِنْ جانبٍ ، ولكنَّهُ تركَهُ جارياً إليها مِنْ جانبٍ آخرَ ، فيطولُ تعبُهُ ، ولا تجفُّ البئرُ منَ الماءِ القذرِ ، والبصيرُ هوَ الذي جعلَ لمجرى الماءِ القذرِ سدّاً ، وملأَهُ بالماءِ الصافي ، فإذا جاءَ الماءُ القذرُ . . دفعَهُ بالسكرِ والسَّدِّ مِنْ غيرِ كلفةٍ ومؤنةٍ وزيادةِ تعبٍ .

* * *

RİYÂNIN TEDÂVİSİ VE KALBİ TEMİZLEME YOLLARI

Buraya kadar yaptığımız îzahtan, riyânın amelleri mahvedip, Allah'ın gadabına sebebiyet verdiğini, büyük tehlikelerden bulunduğunu öğrenmiş olduk. Kendisinde riyâ bulunan kimsenin, bunu bir an evvel izâlesi için uğraşması, mücâhede etmesi, hattâ zorluklara katlanması gerekir. Şifâ, çirkin ve acı ilâçları içmektedir. Bu bir mücâhededir ki, bütün insanlar buna mecburdur. Zîra her çocuk, iyiyi ve kötüyü aramayacak şekilde zayıf olarak yaratılmıştır. O, gözünü açıp insanlara baktığı zaman, bunların birbirine karşı yapmacık hareketlerde bulunduklarını görür. O da ister istemez onları taklîde koyulur, bu hâl kalbinde yerleşir. Onu kalbinden söküp atmak, şehvet kuvvetine karşı koymak ve şiddetli mücâhede ile mümkün olur. Kimse bu mücâhedeye muhtaç olmaktan kurtulamaz. Fakat bu mücâhede önceleri ne kadar zor ise de netîcesi o nisbette çok kolaydır. Riyânın tedâvisi için iki makam vardır. Birincisi, riyâ ağacının köklerini kalpten söküp atmak, ikincisi şu anda hatırına geçenleri defetmektir.

Birinci makam: Riyâyı kökü ile kalpten söküp atmaktır. Riyânın aslı, mevkî sevgisidir. Tafsîlâtına giriştiğimiz zaman, bunu üç asılda toplarız. O da övülmeyi sevmek, zemden kaçınmak ve insanlarda olan şeylere tamah etmektir. İnsanı riyakârlığa sevk eden bunlardır. Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin rivâyetinde bedevînin biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Adam var ki, hamiyet ve gayretinden dolayı harbeder, adam öldürür. Yâni mağlup oldu demesinler diye muhârebe eder. Adam da var ki, herkesin gönlünde yer etmek, bir rütbe almak için cenk eder, adam da var ki, nâm salmak için çarpışır." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ قَاتَلَ لِتَكُونَ كَلِمَةُ اللّٰهِ هِيَ الْعُلْيَا فَهُوَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ

"Ancak îlâ-yı kelimetullah (Allah'ın adını yüceltmek) için harp eden kimse, Allah yolundadır."[39] buyurdu.

İbn Mes'ûd (r.a.) da: "İslâm ve düşman orduları karşılaştığı zaman, melekler iner, herkesi kendi mertebesine göre yazarlar. Meselâ, falanca nâm almak için, falanca mülk edinmek için harbediyor. Vatan için cihâd ise dünya tamahına işârettir. Bu sûretle onları tezyîf ederler." demiştir. **Hz Ömer** (r.a.): "Bakarsınız bir kimse için "Falanca şehîd oldu." derler. Hâlbuki araştırırsanız atının terkilerini para ile doldurduğunu görürsünüz." demiştir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ غَزَا لَا يَبْغِي إِلَّا عِقَالًا فَلَهُ مَا نَوٰى

"Kim gazâ eder de, gazâsından maksadı bir deve bağı olursa, onun için niyet ettiği vardır."[40] buyurmuştur. Yâni herkes niyetine göre mükâfat alır. Peygamberimiz (s.a.v.) burada, muhârebe eden kimsenin tamahına işâret buyurmuştur. Bâzen adam yaptığı iyi işinden dolayı övülmek istemez. Fakat yerilmekten de hoşlanmaz. Zengin cömertler arasında bulunan cimriler gibi. Cömert zenginler çok verirler. Bu cimri de yerilmemek için az az verir. Kahramanlar arasında bulunan korkaklar gibi; bu adam zâten övülmez, fakat yerilmekten korktuğu için, harp meydanından kaçmaz. Geceyi sabahlara kadar namaz kılan kimseler arasında geçinen gibi. Zâten övülmesine imkân yoktur, ancak yerilmesin diye o da on-

---

[39] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

[40] Neseî rivâyet etmiştir.

lar arasında bir kaç rekât namaz kılar. Bunun içindir ki, techîl edilir korkusu ile bilmediği bir husûsu bilenden sormaz da, bilmeyerek fetvâ verir. Câhil olduğu halde kendisini ulemâdan gösterir. Bütün bunlar yalnız yerilme korkusu ile yapılan işlerdendir.

İşte insanı riyâkârlığa sürükleyen şu üç sebeptir; yâni övülmek zevki, yerilmek korkusu ve insanlardan bir şey ummak. Bunlardan kurtuluş çâresi ise bu kitabın birinci kısmında hulâsaten beyân ettiğimiz hususlardır. Fakat burada da hâssaten riyâ ile alâkalı tedâvi çârelerini zikredelim. Şüphe yok ki, insanoğlunun bir şey arzulayıp ona heves etmesi yâ şimdiki halde veyâ gelecekte kendisi için faydalı ve zevkli olduğunu zannettiği içindir. Şâyet şu anda tatlı olmakla gelecekte acı olduğunu anlarsa, kolayca ondan vazgeçer. Meselâ, balın tatlı bir şey olduğunu bilir, ona heves eder. Fakat içinde zehir olduğunu anlayınca hemen ondan vazgeçer. İşte zevkli sandığı riyâkârlığın da ilerdeki zararlarını bilmekle kolayca bundan vazgeçebilir.

Mürâî riyânın zararlarını, kalbini bozduğunu, tevfîk-i ilâhîden bu anda kendisini uzaklaştırdığını, âhiretteki azâbını, Allah'ın kendisine olan gazabını, mahşer, yerinde, "Yâ gâdir, yâ fâcir veyâ mürâî!" diye çağırılarak, Allah'a ibâdet ile dünyalık peşinde koşmaktan, yaptığı ibâdetle insanların gönüllerini avlayarak Allah ile alay etmekten, kullarca sevilmeye çalışmakla, Allah'ı kendisine buğzettirmekten, Allah'tan uzaklaşmakla onlara yaklaşmaktan, onların övgüsünü Allah'ın zemmi üzerine tercîhten ve onların rızâsını Allah'ın gazabında aramaktan utanmadın mı? Bir tânesi üzerine de Allah'ı tercîh edemedin mi? diyerek yaratıklar arasında rezil rüsvây olacağını düşünmedin mi? denecektir.

İnsânoğlu bu rezâleti düşündüğü, dünyalıkta kullardan edindiği istifâde ile âhiretteki kaybını karşılaştırdığı ve âhirette kaybettiği mükâfatını, hâlbuki ihlâs ile yaptığı bir amelinin bile sırasına göre bütün günâhlarına ağır geleceğini düşündüğü ve riyâ ile yapıldığı için aynı amelin günâhlar tarafına geçtiğini ve bu sûretle cehenneme sürükleneceğini hatırladığı takdirde, elbette bundan vazgeçer. Riyâda yalnız ameli mahvetmekten başka bir şey olmasa da, bu kadarının bile kâfi olduğunu düşünmeli, hattâ buna rağmen diğer sevapları ağır gelip cennete gitse bile riyâ ile yapmış olduğu amelini eğer bir niyet farkı ile ihlâs ile yapsa onun sâyesinde cennette daha üstün mevkî kazanacağını hatırlamalı, bütün bunlardan riyâ sebebiyle düştüğünü bilmeli ve riyâdan vazgeçmelidir. Bunların hâricinde dünyada da insanların gönüllerini avlamak için çektiği zahmeti düşünmelidir. Birinin gönlünü alırken diğeri darılır. Bâhusûs Allah'ın gazabında kulların rızâsını arayan kimsenin ne dünya, ne de âhirette bir fayda görebileceğini düşünerek, onları Allah üzerine tercîh etmemelidir.

Maddî menfaat ümîdiyle gösteriş yapıyorsa, kulların kalplerinin Allah'ın yed-i kudretinde olduğunu, Allahu Teâlâ irâde etmeden bir şey yapamayacaklarını, rızkı verenin yalnız Allah olduğunu, insanların eline bakan kimsenin zillet ve meskenetten kurtulamayacağını, şâyet murâdına erse bile dâimâ onların minneti altında kalıp onlara karşı küçük düşeceğini bilmelidir. Bunları bilen bir insan böyle boş ümîde kapılarak Allah katındaki fazîleti terk eder mi?

İnsanların yermelerinden korktuğuna gelince; bundan korkmakta da bir mânâ yoktur. Çünkü Allahu Teâlâ yermedikten sonra, insanların yermesi hiç bir zarar getirmez. Ne ömrüne, ne rızkına, ne de cennetlik ise cehennemlik olmasına ve ne de Allah'ın gazab ve buğzetmesine bir tesîri olur. Mahlûkatın cümlesi âcizdir. Başkası şöyle dursun, kimse kendisine bile zarar, kâr, ölüm kalım gibi bir şey getiremez.

İşte şu üç sebebin, âfet ve zararlarını iyice idrâk edip, fikrettiği takdirde, riyâdan nefret ederek Hz. Allah'a rücû eder, döner. Zîra çalışan adam, zararı çok ve kârı az olan işe heves etmez, insanlar onun riyâ ettiğini bilseydi, herkes ondan nefret ederdi. Hâlbuki Allahu Teâlâ onu er-geç rezîl-rüsvây edecek, herkes bu rezâleti ile kendisini tanıyacaktır. Riyâdan kaçınmak için yalnız bu kadarı bile kâfidir. Şâyet ihlâs ile amel etse, Allahu Teâlâ onu mahlûkatına teşhir edecek, kendisini onlara sevdirecek, onları kendisine rabt edecek, bağlayacak ve onu medh u senâ edeceklerdir. Her ne kadar onların medhinde bir kemâl olmasa bile, netîcede bu böyle olacaktır. Aslında medihde bir kemâl olmadığı gibi, zemde de bir noksanlık yoktur. Nitekim şâirin biri: *"Benim medhim zînet, zemmim ise ayıptır."* deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

كَذَبْتَ ذَاكَ اللّٰهُ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ

"Yalan söyledin; o senin dediğin tek olan Allah'a mahsustur."[41] buyurdu.

Zîra zînet ve süs ancak O'nun medhinde, kusûr ise O'nun zemmettiğindedir. Sen Allah katında fenâ bir insan isen, insanların medhi ne fayda sağlar? Allah katında iyi bir insan isen, insanların zemmi ne zarar getirir?

Âhireti, onun ebedî nîmetlerini ve yüksek mevkîlerini hatırlayan kimse, insanlarla alâkalı şeylerden ömrü boyunca nefret duyar, onların gussa ve kederlerine canı sıkılır ve gönlünü doğrudan doğruya Hz. Allah'a bağlayarak riyâ zilletinden ve insanların kalplerini araştırmaktan kurtulur. İhlâs sâyesinde kalbi nurlanır, gönlü genişler ve Allah ile olan ünsiyeti nispetinde mükâşefe kapıları kendisine açılır. Artık o halktan uzaklaşır, dünyayı hakîr görür, âhireti büyük bilir. Kalbinden halk sevgisi çıkar, riyâ bağları çözülür, ihlâs yolları ona açılır.

---

[41] Hâkim, Ekrâ b. Habis'den rivâyet etmiştir.

İşte buraya kadar dercettiklerimiz, riyâyı kökünden atabilmek için, ilimle olan tedâvi yollarıdır.

Amelî tedâvisine gelince: Fuhşu sevenlerin saklı yerler aradıkları gibi, mümkün mertebe ibâdetleri için gizli yer aramalı ve halka duyurmak arzusunu nefsinden kesecek şekilde saklanmalı da, ibâdetini Allah'tan başka kimse görmediğine emîn olmalıdır.

Rivâyete göre **Ebû Hafs el-Haddâdî**'nin adamlarından biri, dünyayı ve dünyalık peşinde olanları zemmetti. Ebû Hafs: "Gizlemen gereken şeyi ifşâ etmiş oldun. Bundan sonra, artık toplantılarımıza gelme." dedi. Bu kadarını bile ifşâya müsâade etmedi. Zîra dünyayı zemmin altında zâhidlik iddiası yatar. Riyâdan kurtuluşun en büyük çâresi gizliliğe riâyettir. Gerçi bu gizliliğe riâyet önceleri ağır ve zor gelir, fakat sonraları kolaylaşır. Çünkü Allahu Teâlâ'nın yardımı ve tevfîki ona yetişir. Allahu Teâlâ, bir kavme verdiği nîmeti, onlar kendilerini bozmadıkça, ellerinden almaz. Mücâhede kuldan, hidâyet Allah'tandır. Kuldan kapıyı çalmak, açmak ise Allah'tandır. Allahu Teâlâ, ihsân edenlerin ecrini zâyi etmez. Bir hasene de olsa, onu kat kat çoğaltır ve kendi fazlından ziyadesiyle mükâfat verir.

İkinci makam: İbâdet esnâsında ârız olan riyânın önlenmesi hakkındadır. Bunu da öğrenmek lâzımdır. Zîra nefsiyle mücâhede edip, kanâati öğrenmek, tamahı kesmek, insanların gözüne girmek hevesinden vazgeçmek, medh ile zemme aldırış etmemekle kalbinden riyânın kökünü söküp atmak isteyen kimseyi ibâdet esnâsında da şeytan rahat bırakmaz. Çeşitli riyâ hâtıraları ile karşısına çıkar, vesvesesini ondan ayırmaz, nefsin arzusu da tamamen zâil olmaz. Bunun için ârız olan riyâ hâtıralarını da yok etmeye ehemmiyet vermesi lâzımdır. Bu hâtıralar da üç şekildedir. Bâzen tek bir hâtıra gelir, bâzen birbirini tâkip ederler.

Birincisi, ibâdetini insanların duymasını bilmek ve bilmelerini ummaktır. Sonra bunu, insanların yanında mevkî sâhibi olma ve övülme sevgisi tâkip eder. Buna meylederek bunu öğrenmek ister. Bunların birincisine mârifet, ikinci hale şehvet, rağbet, üçüncü hale ise fiil, yâni azm u tasmîm denir. Birinci hâtırayı, ikinci hâtıra tâkip etmeden ref'etmek için aranan kâmil kuvvet, ne zaman ki hatırına ibâdetini halkın bilme isteği veyâ halkın duymasını arzu etmek gelirse, hemen halkın bu ibâdeti bilip bilmemesinden sana ne kâr var? Allah biliyor ya, daha başkasının bilmesinden ne fayda, deyip onu reddetmeye çalışmaktır. Şâyet halk tarafından övülmeye rağbeti buna eklenirse, daha önce riyânın âfetlerinde zikrettiğimiz hususları hatırlamalı. Kıyâmet günü Allah'ın mekrine uğrayıp en dar zamanda perişan olacağını düşünmelidir. Yapmış olduğu ibâdetini insanların bilmesini arzu etmesi kendisini riyâkârlığa sürüklediği gibi, riyânın âfetlerini hatırlamak da riyâya karşı nefret uyandırır da, o arzu ve isteğe karşı çıkar. Çünkü Allah'ın mekrine ve ikabına uğrayacağını düşündükçe riyâdan nefret eder. Şehvet riyâya teşvîk ederken bu nefret de riyâdan uzaklaştırır. Nefis ise bunlardan kuvvetli olan tarafa uymak ister.

Demek ki, ibâdet esnâsında ârız olan riyâyı söküp atabilmek için üç şey lâzımdır. **Birincisi** mârifet, **ikincisi,** kerâhet ve **üçüncüsü** de ibâ ve îrâzdır. Bâzen insanın, ihlâsla başladığı bir ibâdete sonradan riyâ karışır da, mârifet ve kerâhet onu önlemeden insan bunu kabul eder. Bunun sebebi, gönlün, yerilmeden hoşlanmayıp övülme aşkı ile dolu olmasıdır. Hırs, gönlünü kaplamıştır. Kalbinde başkasına yer kalmamıştır. Riyânın âfetiyle kalbinde, ibâdete başlarken sakladığı mârifet gider. Çünkü kalbinde övülme aşkı yer almıştır. Bu, gazabı yerip kendini halîm ve yumuşak huylu göstermek isteyen, sonra da kendisini kızdırdıkları zaman, bu kararını unutup da birden bire kalbi hiddetle dolup gazabın âfetini unutan kimsenin haline benzer. Bunun gibi, şehvet zevki kalbi doldurur ve mârifet nûrunu kalpten uzaklaştırır. Câbir, şu sözü ile buna işâret etmiştir: “Biz Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile ağacın altında, kaçmamak üzere muâhede etmiştik, fakat ölüm için biat etmedik, bu hususta söz vermedik. Bunun için Huneyn cenginde bunu unuttuk. Bunun üzerine: “Ey ağaç altında biat edenler!” diye çağırıldık ve döndük. Zîra kalblerimiz korku ile dolmuştu. Bu sebeple eski muâhedeyi unuttuk, tâ ki bize hatırlatıldı.” Ânî olarak saldıran şehvetlerin çoğunda hal böyle oluyor. Çünkü onun îman bağına olan zararını bilmek unutuluyor. Bu mârifet unutulunca kerâhet görünmüyor. Çünkü kerâhet mârifetin netîcesidir.

Bâzen bu halde insan hatırlar ve bu halde gelen hâtıranın Allah’ı gadablandıran bir riyâ olduğunu da anlar. Buna rağmen şiddetli iştiyâkından dolayı yine de riyâsına devam eder. Nefsânî arzuları aklına galebe çalar da bu peşin zevkini önleyemez ve hemen tövbe edemez. Veyâhut şiddetli arzusundan dolayı bunun üzerinde durmak istemez de, başka tarafa vurur. Nice âlimlerin hatırına öyle şeyler gelir ki onları ona ancak riyâkârlık söyletir. O ise yine bile bile o sözüne devam eder. İşte bunun cezâsı iki kat olur. Zîra riyânın cezâsını müdrik olduğu halde, onu kabul etmiştir. Kerâhetten hâlî olan mârifet, buna fayda sağlamamıştır. Yâni riyânın hem kötü olduğunu bilecek, hem de ondan hoşlanmayacaktır. Bâzen insanda hem mârifet, hem de kerâhet bulunduğu halde, kerâhet tarafı zayıf fakat şehvet tarafı kuvvetli olduğu için, yine riyâyı dâvet eden sebepleri kabul eder ve riyâkârlıkta bulunur. Buna da kerâhet fayda vermiyor. Çünkü riyâyı kerîh görüp ondan hoşlanmamak, onu yapmamayı gerektirir ki, bunu yapamıyor.

Demek ki, ibâdet esnâsında ârız olan riyâyı önlemek için, üç şeyin toplanması lâzımdır: Mârifet, kerâhet, ibâ. Mârifet, riyânın kötülüğünü ve zararlarını bilmek, kerâhet, ondan hoşlanmamak, ibâ ise ondan uzak kalmaktır. İbâ kerâhetin, kerâhet de mârifetin netîcesidir. Mârifetin kuvveti, iman ve ilim nûrunun kuvveti nispetindedir. Zayıflığı da gaflet, dünya sevgisi, âhireti unutmak ve Allah katında olanı az düşünmek, dünya hayatının âfetlerini ve âhiret nîmetlerinin büyüklüğünü, riyânın bütün hatâların başı ve her günâhın kaynağı olduğunu düşünmenin zâfiyetindendir. Zîra mevkî, dünyalık sevgisinin zevki, kalbi karartır, düşünemez hale getirir, âkıbeti düşünemez, kitap, sünnet ve ilmin nûrları ile aydınlanamaz.

Şâyet, "Riyâdan hoşlanmayıp onu kerih gördüğü, bunun böyle olmasını istediği ve kendi imkânları ile bunu redde çalıştığı halde, yine de istemeyerek içinden riyâya bir temâyül uyandığında acaba bu da mürâilerden sayılır mı?" dersen bilmiş ol ki;

Allahu Teâlâ kullarına güçlerinin yetmeyeceği bir teklîfte bulunmaz. Şeytanı kalbinden söküp atmak ve ona vesvese verdirmemek kulun elinde değildir. Tabiatını şehvetlere meyletmekten uzaklaştıramaz. İnsanın yapabileceği, Allah'a ve âhirete olan îmanı, dînî bilgisi ve netîcedeki kötülükleri bilmesiyle şehvetlerine karşı koymak ve bunu sevdirmemeye çalışmaktır. İnsan bu kadarını yapınca, nihâî vazîfesini yapmış olur. Nitekim rivâyete göre ashâb-ı kirâm Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Kalbimize öyle şeyler geliyor ki, bunları dilimizde konuşmak, göklerden düşüp parça parça olmaktan daha ağır gelir." diye şikâyette bulunduklarında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَوَقَدْ وَجَدْتُمُوهُ ذٰلِكَ صَرِيحَ الْإِيمَانِ

– *"Siz bu hâli buldunuz mu? İşte açık îman budur."*[42] buyurdu. Yâni insanın hatırına her şey gelebilir, mümkün mertebe kötü şeyleri redde çalışmalıdır. Sarîh îman, buldukları o vesveseleri kerîh görmeleridir. Yoksa vesveseye "Sarîh iman" denemez. Geride vesveseyi kerîh görmeleri kalmıştır. İşte "Sarîh îman", onu kerîh görmek ve ondan hoşlanmamaktır. Riyâ ne kadar ağır olsa da, Allah hakkında hatıra gelen vesveseden hafiftir. Bu gibi vesveseden hoşlanmamakla zararı kalkarsa, bundan daha ehven olan riyâ sevgisinden hoşlanmamak da onun mesûliyetini kaldırır. Yâni riyâ sevgisi, istemeyerek de gelebilir, fakat onu kerîh görmek, onun mesûliyetini yok eder.

Bunun gibi, İbn Abbâs'dan (r.a.) gelen bir rivâyette Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي رَدَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ إِلَى الْوَسْوَسَةِ

"O Allah'a hamdederim ki, şeytanın hîlesini vesveseye çevirdi."[43] buyurdu.

İbn Hâzim: "Nefsinden gelen kötü bir şeye hoşlanmadığın zaman, ondan sana zarar gelmez. Fakat nefsinden gelen kötü şeye yine kendi nefsin için râzı olursa, o zaman nefsini itâb et ve kına." demiştir. Demek ki sen îrâz edip kerâhetle reddettiğin zaman, şeytanın vesvesesi ve nefsin aldatması sana zarar vermez. Riyâyı hatırlatan ve hazırlayan bütün sebepler şeytandandır. Bundan sonraki meyil ve heves nefistendir. Riyâdan hoşlanmamak ve onu kerîh görmek, akıl ve îmandandır. Ancak şeytanın bu hususta başka bir aldatma yolu da vardır. Sana riyâyı kabul ettiremediği takdirde, seni mütemâdiyen şeytan ile mücâdeleye dâvet eder. Maksadı, kalbinin huzurunu selbedip ihlâsın sevâbından seni uzaklaştırmaktır. Zîra devamlı şeytan ile mücâdele, Allah ile münâcâtın sırrından insanı uzaklaştırmaktır ki, bu Allah katındaki mevkîine noksanlık getirir.

---

[42] Müslim, rivâyet etmiştir.

[43] Müslim, İbn Mesûd'dan rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

RİYÂ HÂTIRALARININ DEF EDİLMESİ

Riyâdan kurtulanlar, riyâ hâtıralarını def etmekte dört mertebeye ayrılırlar.

Birinci mertebe: Riyâ şeytandandır deyip onu reddetmekle kalmayıp, daha iyidir zannıyla bu hususta uzun mücâdelelere girişmektir. Bu mücâdele, Allah ile olan münâcâtından ve bulunduğu hayır yolundan kendini alıkoyup âdeta girdiği yoldan sarf-ı nazar ederek yolda karşısına çıkan yol kesenlerin tâkîbine koyulmak gibi hakîki bir eksikliktir.

İkinci mertebe: Onunla uğraşmanın yolundan geri kalmak gibi bir eksiklik olduğunu bildiği için, hiç mücâdeleye girişmeden, yalnız bir tekzîb ile iktifâ etmektir.

Üçüncü mertebe: Bunu yalanlamak, az da olsa bir meşgale olacağından, yalnız ondan hoşlanmamakla iktifâ edip yoluna devam etmektir.

Dördüncü mertebe: Riyâ sebeplerinin cereyânı anında, yine şeytanın kendisine haset edeceğini bildiği için, şeytanın ifsâdı arttıkça, o da inadına ihlâsa ehemmiyet verir. Allah'ı düşünmek ve şeytanı daha da kızdırmak için sadaka ve ibâdetlerini çok daha gizli yapmaya gayret etmektir. İşte şeytanı kızdırıp ümîdini kestiren ve artık bir daha riyâ vesvesesiyle kendine yaklaştırmayan davranış budur. Rivâyete göre **Fudayl**'e:

– "Falanca seni çekiştiriyor." dediklerinde Fudayl:

– "Onu, ona yaptırana ben kızarım." dedi. Onlar:

– "Kimdir yaptıran?" dediklerinde Fudayl:

– "Şeytandır. Allah o adamı affetsin, ben şeytana kızar, Allah'a ibâdet ederim." dedi. Yâni ona uymam demek istedi. Şeytan, bir kulun bu şekil davranışını görünce, onu daha fazla Allah'a yaklaştırmamak için ondan vazgeçer.

İbrâhim-i Teymî diyor ki: Şeytan insanı kötülüğün kapısına davet eder. Bu daveti sezen insan, ona icabet etmeyip daha çok ibâdete koyulsun. Bunu gören şeytan, artık ondan uzaklaşır. Şeytan, çağırdığı insanı mütereddit gördüğü zaman ümitlenir, onun peşini bırakmaz, fakat buna rağmen yine ibâdete devamını görünce, artık ümîdini keser, adamı terk eder.

Hâris-i Muhâsibî şu dört mertebeyi güzel bir misâl ile îzâh etmiştir. Diyor ki:

Bunlar, istifâde edip doğruya ve hidâyete ulaşmak için ilim ve hadîs meclisine gitmek isteyen dört kimse gibidir. Bunların hak ve hakîkati anlayacaklarından korkan bid'at sâhibi biri önlerine çıkar.

İlk gelene mâni olur, onu yolundan alıkoyar da kendi bid'at meclisine dâvet eder. Fakat yolundan geri kalan adam oraya da gitmez. Bu sefer bid'at sâhibi onunla mücâdeleye başlar. Adam da bid'at sâhibi ile mücâdeleyi bir vazîfe telakkî ederek onunla mücâdeleye kalkışır. Bid'at sâhibi bunu da bir muvaffakiyet kabul eder. Çünkü adamı yolundan alıkoymuş, lüzumsuz şeyle oyalamıştır.

İkinci gelenin yoluna çıkar, onu da bir müddet oyalar, fakat adam onunla daha fazla uğraşmadan yoluna devam eder. Bid'at sâhibi bunu da bir zaman meşgûl ettiği için, yine memnundur.

Üçüncüsünün yoluna çıkarsa da, üçüncüsü onun tarafına hiç bakmadan yoluna devam eder. Bid'at sâhibi bundan ümîdini keser.

Bu defa dördüncü ile karşılaşır. Dördüncü ise hiç onun tarafına bakmadan yürüyüşüne daha da hız vererek yoluna devam eder. Bid'atçının tamamen ümîdini kestiği bu dördüncüdür. İkinci bir karşılaşmada diğer üçünde bir ümîdi olabilir, fakat bunda hiç ümîdi kalmaz. Hattâ daha da sür'atle hedefine doğru gideceğinden korkarak onunla hiç karşılaşmak istemez.

ŞEYTANIN VESVESELERİNE KARŞI VAZİYET ALIŞ

Şâyet "Şeytanın vesveselerinden emîn olunamayacağına göre vesvese vermeden önce onu gözetleyip hazır olmak mı yoksa Allah'a tevekkül edip ibâdetle meşgul olmak sûretiyle şeytanı düşünmemek mi vâcib olur?" dersen bilmiş ol ki:

Bu hususta üç görüş vardır: Basralılardan bâzıları, kuvvetli insanların, şeytandan korunmaktan müstağnî olduklarını, onların tamamen Allah'a bağlanıp onun sevgisiyle meşgul bulunduklarını, şeytanın bunlara bir şey yapamayacağını bildiği için, onlardan ümîdini kestiğini söylemişlerdir. İhtiyâr, zayıf ve âcizlerin içki içip zinâ etmelerinden ümîdini kestiği gibi. Bu gibilere aslında mübah olan dünyalık, şarap ve domuz eti gibi olmuştur. Onlar dünya sevgisinden tamamen râbıtalarını kestiklerinden dolayı, şeytanın bunlarda ümidi kalmamıştır. Bu bakımdan onların şeytandan çekinecek tarafları yoktur.

Şam âlimlerinden bâzıları da, şeytandan tevekkül ve yakîni az olan kimseler korkar. Allahu Teâlâ'nın tedbîrinde ortağı olmadığını yakînen bilen bir kimse, başkasından korkmaz ve şeytanın da hüküm ve irâde sâhibi olmayan âciz bir yaratık olduğunu, ancak Allahu Teâlâ'nın irâdesinin tecellî edeceğini, bunu bilenlerin başkasından korkmakta utanması gerektiğini de bilmelidir. Allahu Teâlâ'nın birliğine katî olarak yâni yakînen inanmak, onu başkasından korkmaktan müstağnî kılar.

İlim erbâbından bâzıları da her ne olursa olsun, şeytandan korunmak lâzımdır, demişlerdir. Basra âlimlerinin; "Kuvvetli mü'minler, dünya ile alâkalarını kesmiş, şeytan korkusundan müstağnî kalmışlardır." sözü, şeytanın aldatmasından başka bir şey değildir. Zîra Peygamberler bile şeytanın vesvese ve ifsâdâtından kurtulamamıştır. Nerede kaldı ki, başkaları kurtulsun? Zîra şeytanın bütün vesvesesi, şehvet ve dünya sevgisi tarafından değildir. Allahu Teâlâ'nın sıfat ve esmâsında bid'at ve sapıklıkları güzel göstermekte ve bunlara benzer daha birçok cihetlerden vesvese verir; aldatmaya, atlatmaya çalışır. Bunun için hiç kimse şeytanın tehlikesinden âzâde olamaz. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنّٰى أَلْقَى
الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللّٰهُ اٰيَاتِهِ

"(Ey Muhammed!) **Biz, senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o, bir temennîde bulunduğunda, şeytan onun dileğine ille de** (beşerî arzular) **katmaya kalkışmasın."** (Hac sûresi, 22/52) buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur:

إِنَّهُ لَيُغَانُ عَلٰى قَلْبِي

"Kalbime öyle şeyler gelir ki, günde yüz kere Allah'a istiğfâr ederim."[44] Onun şeytanı Müslüman olmuş ve kendisine hayırdan başka bir şey emretmemiş olduğu halde, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle iken, diğer peygamberler ve Peygamberimiz (s.a.v.)'den daha fazla Allah sevgisi ile meşgul olduğu için kendisine şeytan bir şey yapamaz iddiasında bulunanlar aldanmış kimselerdir. Nitekim emniyet ve meserret (sevinç) yeri olan cennette bile Âdem ile Havvâ ondan kurtulamamışlardır. Hâlbuki daha önce Allahu Teâlâ onlara:

إِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقٰى. إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرٰى. وَأَنَّكَ لَا تَظْمَأُ فِيهَا وَلَا تَضْحٰى

"Bunun üzerine: Ey Âdem! dedik, bu, hem senin için hem de eşin için büyük bir düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın; sonra yorulur, sıkıntı çekersin. Şimdi burada senin için ne acıkmak vardır, ne de çıplak kalmak. Yine burada sen, susuzluk çekmeyecek, sıcaktan da bunalmayacaksın." (Tâhâ sûresi, 20/117-119) buyurmuştur. Bununla beraber bütün cennet nîmetleri karşısında bir ağaçtan men edilmişti. Buna rağmen yine şeytanın mekrinden kurtulamadı. Emân ve saâdet yeri olan cennette bile bir peygamber şeytanın mekrinden emin olamazsa, mihnet, meşakkat, şehvet ve yasaklar diyârı olan dünyada başkaları nasıl emin olabilir? **Mûsâ aleyhisselâm** bile Allahu Teâlâ'nın haber verdiği gibi:

---

[44] Hadis, yukarıda geçmiştir.

هٰذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ

"Bu şeytanın işidir." (Kasas sûresi, 28/15) demiştir. Bunun için Allahu Teâlâ bütün insanları şeytandan korkutarak:

يَا بَنِي اٰدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَا أَخْرَجَ أَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ
يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْاٰتِهِمَا إِنَّهُ يَرَاكُمْ هُوَ وَقَبِيلُهُ
مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ

"Ey Âdemoğulları! Şeytan ana ve babanızı, fenâ yerlerini kendilerine göstermek için, elbiselerini soyarak nasıl cennetten çıkardı ise sakın size de bir fitne (belâ) **yapmasın! Çünkü o da, kabîlesinden olanlar da, kendilerini göremeyeceğiniz yerlerden muhakkak sizi görürler."** (A'râf sûresi, 7/27) buyurmuştur. Kur'ân-ı Kerîm şeytandan korkutan âyetlerle dolu olduğu halde, daha ondan korkmamak nasıl iddiâ olunabilir? Allahu Teâlâ'nın emrettiği şekilde ondan sakınmak, Allahu Teâlâ'nın sevgisi ile meşgul olmaya münâfî değildir. Allahu Teâlâ'nın emrine uymak, O'nu sevmektendir. O da kâfirlerden kaçınmayı ve korunmayı emrettiği gibi, düşman olan şeytandan da sakınmayı emretmiştir. Nitekim âyet-i celîlede:

وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ

"Silahlarını yanlarına alsınlar." (Nisâ sûresi, 4/102), diğer âyette:

وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ

"Siz de onlara (düşmanlara) **karşı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve bağlanıp beslenen atlar hazırlayın."** (Enfâl sûresi, 8/60) buyurmuştur. Bütün bu âyetlerle gördüğün düşmandan sakınman, Allahu Teâlâ'nın emri ile sana borç olduğu gibi, görmediğin ve seni gören düşmandan sakınman evleviyetle sâbit bir borç olur. Bunun için **İbn Muhriz**:

"Senin gördüğün ve seni görmeyen avı avlaman mümkün, fakat seni görüp de senin göremediğin düşmanın tuzağına düşmenden korkulur." demiştir. Bu sözü ile şeytana işâret etmiştir. Nasıl görülmeyen düşmandan korkmazsın? Zîra görülen düşmanın olan kâfire karşı gâfil davranır ve avlanırsan şehîd olursun. Fakat şeytana karşı ihmâlkâr davranırsan, cehenneme ve elim azâba müstehak olursun. Allahu Teâlâ'nın korkuttuğu şeye aldırış etmemek, Allah ile meşgul olmaktan sayılmaz. Yâni Allah ile meşgul olduğu için, Allahu Teâlâ'nın korkuttuğu şey ile meşgul olmamıştır, denemez. Bu îzâhatımızdan da, şeytandan korkmak tevekküle münâfidir, diyen ikinci görüşün yanlış olduğu ortaya çıkar.

Zîra orduyu toplayıp hendek kazmak, silâh kuşanıp kalkan takınmak, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in tevekkülüne münâfî olmamış iken, Allahu Teâlâ'nın korkuttuğu ve çekinmeyi emrettiği şeyde korku, tevekküle nasıl münâfî olur? Biz, "**Tevekkül Kitâbı**"nda, tevekkülün sebeplerden tamamen sıyrılmak mânâsında olduğunu sananların yanılmış olduklarını zikretmiştik. İyiliği ve kötülüğü yaratan, öldüren ve diriltenin, yalnız Allahu Teâlâ olduğunu bildikten sonra, Allahu Teâlâ'nın: **"Siz de düşmanlara kar-**

şı gücünüzün yettiği kadar kuvvet ve bağlanıp beslenen atlar hazırlayın” (Enfâl sûresi, 8/60) buyurması tevekküle münâfî olmadığı gibi, hidâyetin, sapıklığın yaratıcısı Allah olup, vâsıta ve sebeplerin O’nun emrinde musahhar olduğunu bildikten sonra, şeytandan korkutmak ve kendini korumak tevekküle münâfî değildir.

İşte **Hâris-i Muhâsibî**’nin görüşü budur. İlim nûrunun şehâdet ettiği doğru yol da budur. Bunun dışındaki sözler, ilmin derinliğine inemeyenler ve bâzı zamanlarda kendilerine ârız olan vecd ve istiğrak halinin devam edeceğini sanan kimselerin sözüdür ki, bu uzak bir ihtimâldir.

ŞEYTANDAN SAKINANLARIN İHTİLAFLARI

Bundan sonra, şeytandan sakınmanın gerektiğini kabul eden bu görüş de, üç şekilde ihtilâfa düştü.

Bir kısmı, madem ki Allahu Teâlâ bize şeytanın şerrinden korunmayı emretti, öyle ise en mühim vazifemiz devamlı sûrette şeytanın iğfâlâtından korunmak, bir an olsun bu korkuyu hatırından çıkarmamaktır. Zîra bir anlık ihmâlin bizi felâkete götüreceğinden korkulur, demişlerdir.

Diğer bir kısmı da, devamlı olarak şeytanın şerrinden korunmakla meşgul olmak, bizi Allah’ı hatırlamaktan alıkoyar. Zâten şeytanın istediği de budur. Biz, ibâdet ve zikir ile meşgul olurken şeytanı, düşmanlığını ve ondan korunma ihtiyacını da unutmamalı, her iki hususu da nazar-ı îtibâra almayı tercîh etmeliyiz, dediler. Çünkü şeytanı tamamen unutursak ummadığımız taraftan gelir, yalnız onunla meşgul olursak Allah’ı anmayı ihmâl etmiş oluruz. En doğrusu, iki tarafı da hesâba katmaktır, dediler.

Muhakkik âlimler ise iki tarafın da galat ettiklerini söylerler. Çünkü birincisi yalnız şeytan ile meşgul oldu ve zikrullahı unuttu. Bunun bir galat olduğu meydandadır. Zîra bizim şeytandan kaçınmakla emrolunmamız, bizi Allah'ı zikirden alıkoymaması içindir. Daha nasıl olur da kalbimizde en çok onu düşünürüz. Zâten onun istediği de budur. Bu ise kalbimizin ilâhî nûrdan boş kalmasına sebep olur. Böyle zikir nûrundan mahrum olan bir kalbe şeytan teveccüh ettiği zaman bu kalbin, şeytanı men etmeye muktedir olamayacağı, şeytanın zafere ulaşacağından korkulur. Hâlbuki biz, ne şeytanı beklemekle, ne de devamlı olarak onu hatırda tutmakla memûruz.

İkinci görüş de yanlıştır. Çünkü o da birinci görüşe katılmıştır. Zîra Allah'ı zikir ile şeytanı hatırlamayı kalpte toplamıştır. Hâlbuki kalp şeytanı düşünmekle, ne nispette meşgul olursa, o nispette Allah'ı zikri azaltmış olur. Gerçek şu ki, Allahu Teâlâ, yalnız zâtını zikretmemizi, şeytan da dâhil, bütün mâsivâyı kalpten çıkarmamızı emretmiştir. Bu hususta en doğrusu, insan, şeytanın düşmanlığını ve şeytandan korkuyu kalbine iyice yerleştirdikten sonra, Allah'ı zikir ile meşgul olup, bütün himmetini ona bağlamaktır. Artık şeytanı düşünmemelidir. Şeytanın düşmanlığını kabul ettikten sonra Allah'ı zikir ile meşgul olduğu takdirde, şeytanı hatırlar hatırlamaz, aklını başına alır ve hemen onu def eder. Demek Allah'ı zikir ile meşgul olmak, şeytanın vesvesesini önlemeye mâni değildir. Hattâ bir adam mühim bir işi için sabahleyin erkenden uyanacağını kararlaştırıp uykuya yattığı zaman, uykuda onu bilmediği halde sabaha kadar birkaç defa uyanır. Çünkü o korkuyu kalbine daha önce yerleştirmiştir. Uykuda hal böyle olunca Allah'ı zikir halinde, daha önce düşmanlığını kalbine yerleştirdiği şeytana karşı uyanık davranması evleviyetle sâbit olur.

Böyle yalnız Allah'ı zikir ile meşgul olup hevâî arzularını öldüren, akıl ve nûrunu kalbinde canlandırıp şehvet zulmetlerini söndüren kimsenin kalbi, düşmanı uzaklaştırmakta daha güçlü ve daha kuvvetli olur.

Basîret sâhibi insanlar şeytanın düşmanlığını ve ondan korunmanın lüzûmunu kalplerine yerleştirdi ve artık onunla uğraşmadan Allah'ı zikir ile meşgul oldular da, bu zikir sayesinde düşmanın şerrinden kendilerini müdâfaa edip zikir nûru ile nurlandı ve düşmanın hâtıralarını kalpten uzaklaştırdılar. Kalp, pis sulardan temizlenip temiz su akıtması istenen bir kuyu gibidir. Şeytan ile meşgul olanlar pis suları kapılardan bırakanlar gibidir. Hem Allah'ı, hem de şeytanı zikir ile meşgul olanlar, kapının bir tarafını pislikten temizlemiş, fakat temizlediği yere öte taraftan pislik akıtmış gibidir. Bu vaziyet karşısında kuyu kolay kolay temizlenmez. Akıllı insan, pislik gelen tarafı kapatır ve kuyuyu temiz su ile doldurur. İşte bu şekilde hâriçten gelen pis suyu daha kolay atar.

بيان الرخصة في قصد إظهار الطاعات

اعلمْ : أنَّ في الإسرارِ للأعمالِ فائدةَ الإخلاصِ والنجاةِ مِنَ الرياءِ ، وفي الإظهارِ فائدةَ الاقتداءِ وترغيبِ الناسِ في الخيرِ ، ولكنْ فيهِ آفةُ الرياءِ ، قالَ الحسنُ : (قدْ علمَ المسلمونَ أنَّ السرَّ أحرزُ العملينِ)[1] .

ولكنْ في الإظهارِ أيضاً فائدةٌ ، ولذلكَ أثنى اللهُ تعالىٰ على السرِّ والعلانيةِ ، فقالَ : ﴿ إِن تُبْدُواْ ٱلصَّدَقَٰتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِن تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا ٱلْفُقَرَآءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ ﴾ .

والإظهارُ قسمانِ :

أحدُهُما : في نفسِ العملِ ، **والآخرُ** : بالتحدُّثِ بما عملَ .

* * *

القسمُ الأوَّلُ : إظهارُ نفسِ العملِ :

كالصدقةِ في الملأِ لترغيبِ الناسِ في ذلكَ ؛ كما رُويَ عنِ الأنصاريِّ الذي جاءَ بالصُّرَّةِ ، فتتابعَ الناسُ بالعطيةِ لمَّا رأَوهُ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ سنَّ سنَّةً حسنةً فعُمِلَ بها . كانَ لهُ أجرُها وأجرُ مَنِ اتَّبعَهُ »[2] .

---

[1] الرعاية (ص ٢٦٤) ، وبنحوه رواه أحمد في « الزهد » (ص ٢١٢) .

[2] رواه مسلم (١٠١٧) .

وتجري سائرُ الأعمالِ هـٰذا المجرىٰ مِنَ الصلاةِ والصيامِ والحجِّ والغزوِ وغيرِها ، ولكنَّ الاقتداءَ على الطباعِ في الصدقةِ أغلبُ .

نعم ، الغازي إذا همَّ بالخروجِ ، فاستعدَّ وشدَّ الرَّحلَ قبلَ القومِ تحريضاً لهُمْ على الحركةِ . . فذلكَ أفضلُ لهُ ؛ لأنَّ الغزوَ في أصلِهِ مِنْ أعمالِ العلانيةِ لا يمكنُ إسرارُهُ ، فالمبادرةُ إليهِ ليسَ مِنَ الإعلانِ ، بلْ هوَ تحريضٌ مجردٌ ، وكذلكَ الرجلُ قدْ يرفعُ صوتَهُ في صلاةِ الليلِ ؛ لينبِّهَ جيرانَهُ وأهلَهُ فيُقتدىٰ بهِ .

فكلُّ عملٍ لا يمكنُ إسرارُهُ ؛ كالحجِّ والجهادِ والجمعةِ . . فالأفضلُ المبادرةُ إليهِ وإظهارُ الرغبةِ فيهِ للتحريضِ ، بشرطِ ألا يكونَ فيهِ شوائبُ الرياءِ .

وأمَّا ما يمكنُ إسرارُهُ ؛ كالصدقةِ والصلاةِ ؛ فإنْ كانَ إظهارُ الصدقةِ يؤذي المتصدَّقَ عليهِ ويرغِّبُ الناسَ في الصدقةِ . . فالسرُّ أفضلُ ؛ لأنَّ الإيذاءَ حرامٌ ، فإنْ لمْ يكنْ فيهِ إيذاءٌ . . فقدِ اختلفَ الناسُ في الأفضلِ ، فقالَ قومٌ : السرُّ أفضلُ مِنَ العلانيةِ وإنْ كانَ في العلانيةِ قدوةٌ ، وقالَ قومٌ : السرُّ أفضلُ مِنْ علانيةٍ لا قدوةَ فيها ، أمَّا العلانيةُ للقدوةِ . . فأفضلُ مِنَ السرِّ ، ويدلُّ علىٰ ذلكَ أنَّ اللهَ تعالىٰ أمرَ أنبياءَهُ بإظهارِ العملِ للاقتداءِ ، وخصَّهُمْ بمنصبِ النبوَّةِ ، ولا يجوزُ أنْ يُظنَّ بهِمْ أنَّهُمْ حُرموا أفضلَ العملينِ ، ويدلُّ عليهِ قولُهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لهُ أجرُها وأجرُ مَنْ عملَ بها » .

وقدْ رُوِيَ في بعضِ الحديثِ : أنَّ عملَ السرِّ يُضاعفُ علىٰ عملِ العلانيةِ سبعينَ ضعفاً ، ويُضاعفُ عملُ العلانيةِ إذا استنَّ بعاملِهِ علىٰ عملِ السرِّ سبعينَ ضعفاً(١) .

وهـٰذا لا وجهَ للخلافِ فيهِ ؛ فإنَّهُ مهما انفكَّ القلبُ عنْ شوائبِ الرياءِ ، وتمَّ الإخلاصُ علىٰ وجهٍ واحدٍ في الحالتينِ.. فما يُقتدىٰ بهِ أفضلُ لا محالةَ ، وإنَّما يُخافُ مِنَ الظهورِ الرياءُ ، ومهما حصلَتْ شائبةُ الرياءِ.. لمْ ينفعْهُ اقتداءُ غيرِهِ ، وهلكَ بهِ ، فلا خلافَ في أنَّ السرَّ أفضلُ منهُ .

ولكنْ علىٰ مَنْ يظهرُ العملَ وظيفتانِ :

إحداهُما : أنْ يظهرَهُ حيثُ يعلمُ أنَّهُ يُقتدىٰ بهِ ، أوْ يظنُّ ذلكَ ظناً ، ورُبَّ رجلٍ يقتدي بهِ أهلُهُ دونَ جيرانِهِ ، وربَّما يقتدي بهِ جيرانُهُ دونَ أهلِ السوقِ ، وربَّما يقتدي بهِ أهلُ محلَّتِهِ ، وإنَّما العالمُ المعروفُ هوَ الذي يقتدي بهِ الناسُ كافَّةً ، فغيرُ العالمِ إذا أظهرَ بعضَ الطاعاتِ.. ربَّما نُسبَ إلى الرياءِ والنفاقِ ، وذمُّوهُ ولمْ يقتدوا بهِ ، فليسَ لهُ الإظهارُ مِنْ غيرِ فائدةٍ ، فإنَّما يصحُّ الإظهارُ بنيةِ القدوةِ ممَّنْ هوَ في محلِّ القدوةِ علىٰ مَنْ هوَ في محلِّ الاقتداءِ بهِ .

---

(١) الشطر الأول منه رواه البيهقي في « الشعب » (٦٣٩٤) عن أبي الدرداء رضي الله عنه ، وروىٰ أيضاً في « الشعب » (٦٦١٢) عن ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً : « عمل السر أفضل من عمل العلانية ، والعلانية أفضل لمن أراد الاقتداء به » .

والثانيةُ : أنْ يراقبَ قلبَهُ ، فإنَّهُ ربَّما يكونُ فيهِ حبُّ الرياءِ الخفيِّ ، فيدعوهُ إلى الإظهارِ بعذرِ الاقتداءِ ، وإنَّما شهوتُهُ التجمُّلُ بالعملِ ، وبكونِهِ مقتدىً بهِ ، وهـٰذا حالُ كلِّ مَنْ يظهرُ أعمالَهُ إلا الأقوياءَ المخلصينَ ، وقليلٌ ما هُمْ ، فلا ينبغي أنْ يخدعَ الضعيفُ نفسَهُ بذلكَ فيهلكَ وهوَ لا يشعرُ ، فإنَّ الضعيفَ مثالُهُ مثالُ الغريقِ الذي يحسنُ سباحةً ضعيفةً ، فنظرَ إلىٰ جماعةٍ مِنَ الغرقىٰ فرحمَهُمْ ، فأقبلَ عليهِمْ حتىٰ تشبَّثوا بهِ ، فهلكوا وهلكَ ، والغرقُ بالماءِ في الدنيا ألمُهُ ساعةٌ ، وليتَ كانَ الهلاكُ بالرياءِ مثلَهُ ، لا بلْ عذابُهُ دائمٌ مدةً مديدةً ، وهـٰذهِ مزلَّةُ أقدامِ العبَّادِ والعلماءِ ، فإنَّهُمْ يتشبَّهونَ بالأقوياءِ في الإظهارِ ، ولا تقوىٰ قلوبُهُمْ على الإخلاصِ ، فتحبطُ أجورُهُمْ بالرياءِ .

والتفطُّنُ لذلكَ غامضٌ ، ومحكُّ ذلكَ : أنْ يعرضَ علىٰ نفسِهِ أنَّهُ لوْ قيلَ لهُ : أخفِ العملَ حتَّىٰ يقتديَ الناسُ بعابدٍ آخرَ مِنْ أقرانِكَ ، ويكونَ لكَ في السرِّ مثلُ أجرِ الإعلانِ ؛ فإنْ مالَ قلبُهُ إلىٰ أنْ يكونَ هوَ المقتدىٰ بهِ ، وهوَ المظهرَ للعملِ . . فباعثُهُ الرياءُ دونَ طلبِ الأجرِ واقتداءِ الناسِ بهِ ورغبتِهِمْ في الخيرِ ، فإنَّهُمْ قدْ رغبوا في الخيرِ بالنظرِ إلىٰ غيرِهِ ، وأجرُهُ قدْ توفَّرَ عليهِ معَ إسرارِهِ ، فما بالُ قلبِهِ يميلُ إلى الإظهارِ لولا ملاحظتُهُ لأعينِ الخلقِ ومراءاتِهِمْ ؟!

فليحذرِ العبدُ خِدعَ النفسِ ؛ فإنَّ النفسَ خدوعٌ ، والشيطانُ مترصِّدٌ ، وحبُّ الجاهِ على القلبِ غالبٌ ، وقلَّما تسلمُ الأعمالُ الظاهرةُ عنِ الآفاتِ ، فلا ينبغي أنْ يعدلَ بالسلامةِ شيئاً ، والسلامةُ في الإخفاءِ ، وفي الإظهارِ مِنَ

الأخطارِ ما لا يقوىٰ عليهِ أمثالُنا ، فالحذرُ مِنَ الإظهارِ أولىٰ بنا وبجميعِ الضعفاءِ .

* * *

القسمُ الثاني : أنْ يتحدَّثَ بما فعلَهُ بعدَ الفراغِ :

وحكمُهُ حكمُ إظهارِ العملِ نفسِهِ ، والخطرُ في هـٰذا أشدُّ ؛ لأنَّ مؤنةَ النطقِ خفيفةٌ على اللسانِ ، وقدْ تجري في الحكايةِ زيادةٌ ومبالغةٌ ، وللنفسِ لذَّةٌ في إظهارِ الدعاوىٰ عظيمةٌ ، إلا أنَّهُ لوْ تطرَّقَ إليهِ الرياءُ . . لمْ يؤثِّرْ في إفسادِ العبادةِ الماضيةِ بعدَ الفراغِ منها ، فهوَ مِنْ هـٰذا الوجهِ أهونُ .

والحكمُ فيهِ : أنَّ مَنْ قوِيَ قلبُهُ ، وتمَّ إخلاصُهُ ، وصغرَ الناسُ في عينِهِ ، واستوىٰ عندَهُ مدحُهُمْ وذمُّهُمْ ، وذكرَ ذلكَ عندَ مَنْ يرجو الاقتداءَ بهِ والرغبةَ في الخيرِ بسببِهِ . . فهوَ جائزٌ ، بلْ هوَ مندوبٌ إليهِ إنْ صفَتِ النيةُ ، وسلمَتْ عنْ جميعِ الآفاتِ ؛ لأنَّهُ ترغيبٌ في الخيرِ ، والترغيبُ في الخيرِ خيرٌ .

وقدْ نُقلَ مثلُ ذلكَ عنْ جماعةٍ مِنَ السلفِ الأقوياءِ ، قالَ سعدُ بنُ معاذٍ : (ما صلَّيتُ صلاةً منذُ أسلمتُ فحدثتُ نفسي بغيرِها ، ولا تبعتُ جنازةً فحدَّثتُ نفسي بغيرِ ما هيَ قائلةٌ وما هوَ مقولٌ لها ، وما سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ قولاً قطُّ إلا علمتُ أنَّهُ حقٌّ)(١) .

---

(١) الرعاية (ص ٢٦١) ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٢٤٩٨) بنحوه .

وقالَ عمرُ بنُ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما أبالي أصبحتُ علىٰ عسرٍ أوْ علىٰ يسرٍ ؛ لأنِّي لا أدري أيُّهما خيرٌ لي)⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما أصبحتُ علىٰ حالٍ فتمنَّيتُ أنْ أكونَ علىٰ غيرِها)⁽²⁾ .

وقالَ عثمانُ رضيَ اللهُ عنهُ : (ما تغنَّيتُ ، ولا تمنَّيتُ ، ولا مسستُ ذكرِي بيميني منذُ بايعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ)⁽³⁾ .

وقالَ شدادُ بنُ أوسٍ : (ما تكلَّمتُ بكلمةٍ منذُ أسلمتُ حتَّىٰ أزمَّها وأخطمَها غيرَ هـٰذهِ) ، وكانَ قدْ قالَ لغلامِهِ : (ائتنا بالسُّفرةِ لنعبثَ بها حتَّىٰ ندركَ الغداءَ)⁽⁴⁾ .

وقالَ أبو سفيانَ لأهلِهِ حينَ حضرَهُ الموتُ : (لا تبكوا عليَّ ؛ فإنِّي ما أحدثتُ ذنباً منذُ أسلمتُ)⁽⁵⁾ .

وقالَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رحمهُ اللهُ تعالىٰ : (ما قضى اللهُ لي بقضاءٍ قطُّ فسرَّني أنْ يكونَ قضىٰ لي بغيرِهِ ، وما أصبحَ لي هوىً إلا في مواقعِ قدرِ اللهِ)⁽⁶⁾ .

---

(١) الرعاية (ص ٢٦١) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٣٠٤) : (أخرجه الإسماعيلي في « مناقبه ») .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٢٥) من زيادات نعيم بن حماد .

(٣) رواه ابن ماجه (٣١١) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٤١٤) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « المحتضرين » (١٣٤) .

(٦) الرعاية (ص ٢٦٢)، وبنحوه رواه ابن أبي الدنيا في « الرضا عن الله بقضائه » (٤٦) .

فهٰذا كلُّهُ إظهارٌ لأحوالٍ شريفةٍ ، وفيها غايةُ المراءاةِ إذا صدرَتْ ممَّنْ يرائي بها ، وفيها غايةُ الترغيبِ إذا صدرَتْ ممَّنْ يُقتدىٰ بهِ ، فذلكَ علىٰ قصدِ الاقتداءِ جائزٌ للأقوياءِ بالشروطِ التي ذكرناها ، فلا ينبغي أنْ يُسدَّ بابُ إظهارِ الأعمالِ والطباعُ مجبولةٌ على حبِّ التشبُّهِ والاقتداءِ ، بلْ إظهارُ المرائي للعبادةِ إذا لمْ يعلمِ الناسُ أنَّهُ رياءٌ فيهِ خيرٌ كثيرٌ للناسِ ، ولكنَّهُ شرٌّ للمرائي ، فكمْ مِنْ مخلصٍ كانَ سببُ إخلاصِهِ الاقتداءَ بمَنْ هوَ مراءٍ عندَ اللهِ تعالىٰ .

وقدْ رُوِيَ أنَّهُ كانَ يجتازُ الإنسانُ في سككِ البصرةِ عندَ الصبحِ ، فيسمعُ أصواتَ المصلينَ بالقرآنِ مِنَ البيوتِ ، فصنَّفَ بعضُهُمْ كتاباً في دقائقِ الرياءِ ، فتركوا ذلكَ ، وتركَ الناسُ الرغبةَ فيهِ ، فكانوا يقولونَ : ليتَ ذلكَ الكتابَ لمْ يُصنَّفْ(١) .

فإظهارُ المرائي فيهِ خيرٌ كثيرٌ لغيرِهِ إذا لمْ يُعرفْ رياؤُهُ ، فإنَّ اللهَ يؤيِّدُ هٰذا الدينَ بالرجلِ الفاجرِ وبأقوامٍ لا خلاقَ لهُمْ كما وردَ في الأخبارِ(٢) ، وبعضُ المرائينَ ممَّنْ يُقتدىٰ بهِ منهُمْ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

---

(١) نقله صاحبه « القوت » . « إتحاف » (٨/ ٣٠٥) .

(٢) تقدم حديث : « إن الله يؤيد هٰذا الدين . . . » الذي رواه البخاري (٣٠٦٢) ، ومسلم (١١١) عن أبي هريرة رضي الله عنه ، وتقدم حديث : « إن الله ليؤيد الدين بأقوام . . . » الذي رواه النسائي في « الكبرىٰ » (٨٨٣٤) .

TÂAT VE İBÂDÂTI AÇIKLAMAYA VERİLEN MÜSÂADE

Bilmiş ol ki: Ameli gizli yapmakta riyâdan kurtuluş ve ihlâs faydası vardır. Aşikâre amelde de örnek olmak ve insanları ibâdete teşvîk vardır. Fakat burada bir de riyâ korkusu mevcuttur.

Hasan-ı Basrî diyor ki: Gizli amelin riyâdan daha sâlim ve fakat açıklamasında da fayda olduğunu Müslümanlar bilmektedir. Nitekim Allahu Teâlâ her iki tarafı da övmek üzere:

إِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَإِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا
الْفُقَرَآءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ

"Eğer sadakaları âşikâre verirseniz, o ne güzel. Eğer onları gizler, onları (bu sûretle) **fakirlere verirseniz, işte bu, sizin için daha hayırlıdır."** (Bakara sûresi, 2/271) buyurmuştur.

Ameli ifşâ iki şekilde olur. Biri amelini âşikâre yapmak, diğeri de yaptığını söylemektir.

Birinci kısım: İnsanları teşvîk için âşikâre sadaka vermek gibi. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) sadakayı teşvîk ettiği zaman ensârdan biri elinde kesesi para dolu olduğu halde sadaka vermek üzere gelince, ashâb-ı kirâm da ona bakarak keselerinin ağızlarını açtılar. Bunu gören Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَعَمِلَ بِهَا كَانَ لَهُ أَجْرُهَا وَأَجْرُ مَنِ اتَّبَعَهُ

"İslâm'da güzel âdet ihdâs edip, onunla amel eden kimseye, amelinin mükâfâtı ve ona bakarak o iyiliği yapanların mükâfatı (gibi bir mükâfat) *verilir."*[45] buyurdu.

Namaz, oruç, hac, gazâ ve benzeri amellerde de hüküm böyledir. Ancak sadakada örnek olmak daha galiptir. Çünkü insanlar birbirine bakarak daha çok verirler. Evet, bir gâzînin başkalarını teşvîk için herkesten önce meydana çıkması daha da efdaldir. Zîra aslında gazânın gizli olması mümkün değildir. Bir an önce meydana çıkmak, onu ilân değil belki başkalarını teşvîktir. Gece namazı kılan kimsenin, çevresindekileri de ikaz ederek, ibâdet ettirmek gayesine mâtûfen âşikâre okumasında da hüküm budur. Gizli yapılması mümkün olmayan, Cuma ve cihâd gibi ibâdetleri yapmakta, başkalarını teşvîk için öne geçmek makbuldür. Ancak bu hareketinde riyâ kokusu olmayacaktır.

Gizli yapılması mümkün olan sadaka ve namaz gibi ibâdetlere gelince; şâyet sadakayı âşikâre vermekte, başkasını da sadakaya teşvîk olduğu gibi, sadakayı alacak olana eziyet varsa eziyet haram olduğu için sadakayı gizli vermesi efdaldir. Şâyet sadakayı alacak olanın izzet-i nefsi rencîde edilmiyorsa; bâzılarına göre her ne kadar âşikâre vermekte örnek olmak varsa da yine gizli verilmesi daha makbuldür. Diğer bâzıları da örnek olamayacağı yerde gizli vermesi, örnek olabilecekse âşikâre vermesi daha makbuldür, dediler. Allahu Teâlâ'nın peygamberlere âşikâre ibâdet etmekle emretmesi, bunların sözlerinin doğruluğunu teyîd eder. Artık bunlar hakkında da "Fazîletli amelden mahrum kaldılar." denemez. Aynı zamanda Peygamber Efendimiz'in: *"Ona* (âşikâre verene) *kendi mükâfatı verildiği gibi, ona bakarak o ameli yapanların*

---

[45] Müslim, Cerîr b. Abdullah'tan rivâyet etmiştir.

mükâfatı gibi bir mükâfat daha verilir." buyurması da bunu teyîd eder. Yine hadîste:

"Gizli amel, âşikâre amelden yetmiş kat daha fazla mükâfat alır, fakat âşikâre amelde örnek olursa, bu amel de gizli amel üzerine yetmiş derece fazîletli olur."[46] buyrulmuştur. Burada ihtilâfa yol yoktur. Gönül, riyâ şâibesinden uzaklaşıp gizli ve âşikâre ihlâs üzere bulunduğu zaman, örnek olduğu ibâdet, elbette daha makbuldür. Ancak riyâ şâibesinden korkulur. Böyle bir şey varsa, başkasına örnek olması kendisini kurtaramaz ve tehlikeye girmiş olur. Bu bakımdan gizli amel daha makbul olur. Âşikâre amel edenin iki vazifesi vardır:

Birincisi: Umduğu veyâ katî sûrette örnek olabileceğini bildiği yerde amelini âşikâre etmektir. Meselâ öyleleri var ki, yalnız âile efrâdı kendisine uyar, başkaları uymaz. Öyleleri de var ki, komşularına örnek olabilir, fakat kasaba halkı onu nazar-ı îtibâra almaz. Ancak meşhur bir âlim olursa herkes ona uyar. Âlimlerden başkası aşikâre amel etmek istediği takdirde, münâfıklık ve riyâkârlık yapıyor diye kendisini zemmeder ve ona uymazlar. Bu gibilerin lüzumsuz yerde amellerini âşikâr etmelerine lüzum yoktur. Örnek niyetiyle ameli âşikâre yapmak, örnek olabileceği yerde ve örnek olabileceği kimselere karşı câizdir, aksi halde faydasız olur.

İkincisi: Kalbini murâkabe etmektir. Belki kalbinde gizli riyâ bulunur da iktidâ bahânesiyle onu âşikâre amele teşvîk eder. Maksadı, amel ile süslenmek ve örnek olabileceğini göstermektir. Amelini âşikâre yapanların ekserisi bu nevî bir riyâ içindedirler. Ancak kuvvetli ihlâs sâhibi olanlar bundan kurtulur ki, bunlar da ekalliyeti teşkîl ederler. Kendi kendini bu şekilde aldatıp helâke sürüklenmek doğru değildir. Bu gibilerin hali, denize düşmüş zayıf bir yüzücünün haline benzer. Yüzücülüğü ancak kendini kurtarabilecek kadar iken, daha birçok kimselerin suya düştüklerini görür, onlara yaklaşır. Güyâ onları kurtarmak ister. Onlar da bunun eline ayağına sarılır ve hepsi birden boğulur giderler. Suda boğulmanın acısı, en çok bir sâat sürer, fakat riyâ ile helâk olmanın azabı ise çok uzar. İşte burası âbid ve âlimlerin ayaklarının sürçtüğü bir yerdir. Bunu ayırabilmek zordur. Bunlar kalplerinde kuvvetli ihlâs olmadığı halde, ameli izharda kendilerini kuvvetli ihlâs sâhiplerine benzettiklerinden amelleri mahvolur.

---

[46] İlk kısmını Beyhakî Ebu d-Derdâ'dan rivayet etmiştir. Ayrıca İbn Ömer'den buna benzer bir rivâyeti de vardır.

Bu hususta kendini şöyle bir tecrübeye tâbi tutabilir: Kendi kendine, “Sen namazını çabuk kıl, halk bu hareketi görünce seni bırakır ve falan zâtı örnek alırlar” der. Şâyet gönlü buna rızâ gösteriyorsa, riyâsı yok demektir. Şâyet râzı olmuyorsa, o zaman amelini açığa çıkarmakta riyâ kokusunun bulunduğu meydana çıkar. Bunun maksadı örnek olmak değil, gösteriş yapmaktır. İnsan, nefsinin bu hîlelerinden sakınmalı. Zîra nefis hîlekârdır. Şeytan ise fırsat gözetleyicidir. Mevkî sevgisi dâimâ kalbe galiptir. Âşikâre yapılan ameller riyâdan zor kurtulur. Selâmet, gizliliktedir. Âşikâre yapılan ibâdetlerde, bizim gibilerin önleyemeyeceği tehlikeler vardır. Âşikâre amelden sakınmak, bizim gibi zayıflar için daha doğrudur.

İkinci kısım: Yaptıktan sonra amelinden bahsetmektir. Bu da aynen ameli yaparken âşikâr etmek gibidir. Ancak bundaki tehlike daha çoktur. Çünkü her şey dilde daha kolaydır. Ballandıra ballandıra yaptığı ameli, daha da büyük gösterebilir. Nefis de bundan zevk alır. Bu bakımdan tehlikeli olmakla beraber bitirmiş olduğu ameli de ifsâd etmez. Bu yüzden ehvendir. Buradaki hüküm şöyledir:

Tam ihlâs sâhibi olup, bu hususta insanlara kıymet vermeyen ve medih ile zemmi müsâvî tutan bir kimse ise sözünü dinletebileceği ve iyilik yapmasını arzu ettiği başka bir kimseye amelini açıklaması câizdir. Belki hayra teşvîk bakımından menduptur. Zîra hayra teşvîk, hayırdır. Selefin kuvvetlilerinin pek çoklarından bu, rivâyet edilmiştir.

Saîd b. Muâz: "Müslüman olduğum günden beri namaz kılarken hatırıma hiç bir şey getirmedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in her söylediğini hak olarak kabul ettim." demiştir.

Ömer (r.a.): "Hakkımda hangisinin daha hayırlı olduğunu bilemediğim için, darlık ve genişlik günlerimin hiç birine aldırış etmedim." demiştir.

İbn Mes'ûd (r.a.): "Hiç bir zaman, bu halimden daha iyi bir hâle sahip olayım demedim." dedi.

Osman (r.a.): "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in elinden tuttuktan sonra tegannî etmedim, hattâ elimle edep yerimi dahi tutmadım." dedi.

Şeddâd b. Evs: "Müslüman olduktan sonra, niçin bunu konuştum, diyecek hiç bir söz söylemedim." dedi.

Ebû Süfyân ölüm döşeğine yattığı zaman âile efrâdına: "Bana ağlamayın. Zîra ben Müslüman olduktan sonra hiç bir günâh işlemedim." dedi.

Ömer b. Abdülâzîz: "Hiç bir zaman, Allahu Teâlâ hakkımdaki takdirini değiştirse de, bunu böyle yapsa daha iyi olurdu." diye hatırımdan geçmedi." demiştir.

Bütün bu konuşmalar, iyi hallerini ifşâ etmektir. Bunlar, riyâkârlık yapmak isteyenler için en mükemmel vâsıtalardır. Örnek olabilecekler için de iyiliğe en üstün bir teşvîktir. Yukarıda anlattığımız şartlara riâyet edilmek üzere kuvvetli ihlâs sâhiplerinin örnek olabilme maksadı ile bu gibi ifşâları câizdir. Bunun için ameli açıklama kapısını kapamak doğru olmaz. İnsan tabiati, iyileri örnek alıp onlara benzemek ister. Hattâ insanlar farkında olmadığı zaman, mürâînin dahî ameli açıklamasında insanlar için fayda vardır, ancak kendisi için zararlıdır.

Nice ihlâs sâhipleri vardır ki, ihlâsına sebep olan riyâkârlardır. Hattâ bâzı kimseler sabahlara kadar Basra sokaklarında dolaşır ve gece evinden yüksek sesle okuyanların Kur'ân'ını dinlerlerdi. Sonra biri riyânın inceliklerine dâir bir eser yazınca, onlar da evlerde âşikâre okumayı, diğerleri de sokaklarda dinlemeyi terk ettiler. İnsanlar duydukları bu rağbet karşısında: "Keşke o kitap yazılmasaydı." dediler. Riyâkârın başkalarına fayda sağlaması, riyâ ettiği bilinmediği zamandır. Allahu Teâlâ bu dîni, fâcir ve îmandan nasîbi olmayan kimselerle de teyîd ettiğine dâir Peygamber Efendimiz'in hadîsleri vardır. İşte kendilerine uyulan bâzı mürâîler de bunlardır. Allahu Teâlâ her şeyi daha iyi bilir.

بيان الرخصة في كتمان الذنوب وكراهة اطلاع الناس عليها وكراهة ذمهم له

اعلمْ : أنَّ الأصلَ في الإخلاصِ استواءُ السريرةِ والعلانيةِ ، كما قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ لرجلٍ : عليكَ بعملِ العلانيةِ ، قالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ وما عملُ العلانيةِ ؟ قالَ : ما إذا اطُّلعَ عليكَ .. لمْ تستحيِ مِنهُ⁽¹⁾ .

وقالَ أبو مسلمٍ الخولانيُّ : (ما عملتُ عملاً أبالي أنْ يطَّلعَ الناسُ عليهِ إلا إتياني أهلي ، والبولَ ، والغائطَ)⁽²⁾ .

إلا أنَّ هٰذهِ درجةٌ عظيمةٌ لا ينالُها كلُّ أحدٍ ، ولا يخلو الإنسانُ عنْ ذنوبٍ بقلبِهِ أوْ بجوارحِهِ وهوَ يخفيها ويكرهُ اطلاعَ الناسِ عليها ، لا سيَّما ما تختلجُ بهِ الخواطرُ في الشهواتِ والأمانيِّ ، واللهُ مطَّلعٌ علىٰ جميعِ ذلكَ ، فإرادةُ العبدِ لإخفائِها عنِ العبيدِ ربَّما يُظنُّ أنَّهُ رياءٌ محظورٌ ، وليسَ كذلكَ ، بلِ المحظورُ أنْ يسترَ ذلكَ ليرى الناسُ أنَّهُ وَرِعٌ وأنَّهُ خائفٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ معَ أنَّهُ ليسَ كذلكَ .

فهٰذا هوَ سترُ المرائي .

---

(١) الرعاية (ص ٢٧٩) ، وقال الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٣٠٦/٨) : (أخرجه الإسماعيلي في « مناقبه ») .

(٢) بنحوه رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦٢) من زيادات نعيم بن حماد ، وبلفظه هو في « الرعاية » (ص ٢٧٩) .

وأمّا الصادقُ الذي لا يرائي . . فلهُ سترُ المعاصي ، ويصحُّ قصدُهُ فيهِ ، ويصحُّ اغتمامُهُ باطلاعِ الناسِ عليهِ مِنْ ثمانيةِ أوجهٍ :

الأوَّلُ : هوَ أنْ يفرحَ بسترِ اللهِ عليهِ ، وإذا افتضحَ . . اغتمَّ بهتكِ اللهِ سترَهُ ، وخافَ أنْ يهتكَ سترَهُ في القيامةِ ؛ إذْ وردَ في الخبرِ : أنَّ مَنْ سترَ اللهُ عليهِ في الدنيا ذنباً . . سترَ عليهِ في الآخرةِ⁽¹⁾ ، وهـٰذا غمٌّ ينشأُ مِنْ قوَّةِ الإيمانِ .

* * *

الثاني : أنَّهُ قدْ علمَ أنَّ اللهَ تعالىٰ يكرهُ ظهورَ المعاصي ، ويحبُّ سترَها ؛ كما قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ ارتكبَ مِنْ هـٰذهِ القاذوراتِ شيئاً . . فليستترْ بسترِ اللهِ »⁽²⁾ ، فهوَ وإنْ عصى اللهَ بالذنبِ فلمْ يخلُ قلبُهُ عنْ محبةِ ما أحبَّهُ اللهُ ، وهـٰذا ينشأُ مِنْ قوَّةِ الإيمانِ بكراهةِ اللهِ ظهورَ المعاصي ، وأثرُ الصدقِ فيهِ أنْ يكرهَ ظهورَ الذنبِ مِنْ غيرِهِ أيضاً ، ويغتمَّ بسببِهِ .

* * *

الثالثُ : أنْ يكرهَ ذمَّ الناسِ لهُ بهِ مِنْ حيثُ إنَّ ذلكَ يغمُّهُ ويشغلُ قلبَهُ وعقلَهُ عنْ طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّ الطبعَ يتأذَّىٰ بالذمِّ ، وينازعُ العقلَ ، ويشغلُ عنِ الطاعةِ ، وبهـٰذهِ العلةِ أيضاً ينبغي أنْ يكرهَ الحمدَ الذي يشغلُهُ عنِ ذكرِ اللهِ

---

(1) رواه مسلم (٢٥٩٠) .

(2) رواه مالك في « الموطأ » (٢/ ٨٢٥) عن زيد بن أسلم مرسلاً ، ورواه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ٣٨٣) من حديث ابن عمر رضي الله عنهما مرفوعاً .

تعالىٰ ، ويستغرقُ قلبَهُ ويصرفُهُ عنِ الذكرِ ، وهـٰذا أيضاً مِنْ قوّةِ الإيمانِ ؛ إذْ صدقُ الرغبةِ في فراغِ القلبِ لأجلِ الطاعةِ مِنَ الإيمانِ .

* * *

الرابعُ : أنْ يكونَ سترُهُ ورغبتُهُ فيهِ لكراهتِهِ لذمِّ الناسِ مِنْ حيثُ يتأذىٰ طبعُهُ ، فإنَّ الذمَّ مؤلمٌ للقلبِ ، كما أنَّ الضربَ مؤلمٌ للبدنِ ، وخوفُ تألُّمِ القلبِ بالذمِّ ليسَ بحرامٍ ، ولا الإنسانُ بهِ عاصٍ ، وإنَّما يعصي إذا جزِعَتْ نفسُهُ مِنْ ذمِّ الناسِ ودعَتْهُ إلىٰ ما لا يجوزُ حذراً مِنْ ذمِّهِمْ ، وليسَ يجبُ على الإنسانِ ألا يغتمَّ بذمِّ الخلقِ ولا يتألَّمَ بهِ .

نعمْ ، كمالُ الصدقِ في أنْ تزولَ رؤيتُهُ للخلقِ ، فيستويَ عندَهُ ذامُّهُ ومادحُهُ ؛ لعلمِهِ أنَّ الضارَّ والنافعَ هو اللهُ عزَّ وجلَّ ، وأنَّ العبادَ كلَّهُمْ عاجزونَ ، وذلكَ قليلٌ جداً ، وأكثرُ الطباعِ تتألَّمُ بالذمِّ ؛ لما فيهِ مِنَ الشعورِ بالنقصانِ ، ورُبَّ تألُّمٍ بالذمِّ محمودٌ إذا كانَ الذامُّ مِنْ أهلِ البصيرةِ في الدينِ ، فإنَّهُمْ شهداءُ اللهِ ، وذمُّهُمْ يدلُّ علىٰ ذمِّ اللهِ تعالىٰ ، وعلىٰ نقصانٍ في الدينِ ، فكيفَ لا يغتمُّ بهِ ؟!

نعم ، الغمُّ المذمومُ هوَ أنْ يغتمَّ لفواتِ الحمدِ بالورعِ ؛ كأنَّهُ يحبُّ أنْ يُحمدَ بالورعِ ، ولا يجوزُ أنْ يحبَّ أنْ يُحمدَ بطاعةِ اللهِ تعالىٰ ، فيكونُ قدْ طلبَ بطاعةِ اللهِ ثواباً مِنْ غيرِهِ ، فإنْ وجدَ ذلكَ في نفسِهِ.. وجبَ عليهِ أنْ يقابلَهُ بالكراهةِ والردِّ ، وأمَّا كراهتُهُ الذمَّ بالمعصيةِ مِنْ حيثُ الطبعُ..

فليسَ بمذمومٍ ، فلهُ السترُ حذراً مِنْ ذلكَ .

ويُتصوَّرُ أنْ يكونَ العبدُ بحيثُ لا يحبُّ الحمدَ ، ولكنْ يكرهُ الذمَّ ، وإنَّما مرادُهُ أنْ يتركَهُ الناسُ حمداً وذمّاً ، فكمْ مِنْ صابرٍ عنْ لذَّةِ الحمدِ لا يصبرُ علىٰ ألمِ الذمِّ ؛ إذِ الحمدُ يُطلبُ للذَّةِ ، وعدمُ اللذَّةِ لا يؤلمُ ، وأمَّا الذمُّ . . فإنَّهُ مؤلمٌ ، فحبُّ الحمدِ على الطاعةِ طلبُ ثوابٍ على الطاعةِ في الحالِ ، وأما كراهةُ الذمِّ على المعصيةِ . . فلا محذورَ فيهِ إلا أمرٌ واحدٌ ؛ وهوَ أنْ يشغلَهُ غمُّهُ باطلاعِ الناسِ علىٰ ذنبِهِ عنِ اطلاعِ اللهِ ، فإنَّ ذلكَ غايةُ النقصانِ في الدينِ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ غمُّهُ باطلاعِ اللهِ وذمِّهِ لهُ أكثرَ⁽¹⁾ .

* * *

الخامسُ : أن يكرهَ الذمَّ مِنْ حيثُ إنَّ الذامَّ قدْ عصى اللهَ تعالىٰ بهِ ، وهـٰذا مِنَ الإيمانِ ، وعلامتُهُ : أنْ يكرهَ ذمَّهُ لغيرِهِ أيضاً ، فهـٰذا التوجُّعُ لا يُفرِّقُ بينَهُ وبينَ غيرِهِ ، بخلافِ التوجُّعِ مِنْ جهةِ الطبعِ .

* * *

السادسُ : أنْ يسترَ ذلكَ كي لا يُقصدَ بشرٍّ إذا عُرِفَ ذنبُهُ ، وهـٰذا وراءَ ألمِ الذمِّ ، فإنَّ الذمَّ مؤلمٌ مِنْ حيثُ يشعرُ القلبُ بنقصانِهِ وخستِهِ ، وإنْ كانَ

---

(١) لأن شغله باطلاع الخلق لا يزيده إلا غماً ، بخلاف شغله باطلاع الله ، فإنه يزيده رهبة ويجره إلى التوبة . « إتحاف » (٨/ ٣٠٧) .

ممَّنْ يُؤمنُ شرُّهُ ، وقدْ يخافُ شرَّ مَنْ يطلعُ علىٰ ذنبِهِ بسببٍ مِنَ الأسبابِ ، فلهُ أنْ يسترَ ذلكَ حذراً مِنهُ .

* * *

السابعُ : مجردُ الحياءِ ؛ فإنَّهُ نوعُ ألمٍ وراءَ ألمِ الذمِّ والقصدِ بالشرِّ ، وهو خُلُقٌ كريمٌ يحدثُ في أوَّلِ الصِّبا مهما أشرقَ عليهِ نورُ العقلِ ، فيستحيي مِنَ القبائحِ إذا شُوهدَتْ منهُ ، وهوَ وصفٌ محمودٌ ؛ إذ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحياءُ خيرٌ كلُّهُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحياءُ شعبةٌ مِنَ الإيمانِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحياءُ لا يأتي إلا بخيرٍ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يحبُّ الحيِيَّ الحليمَ »(٤) .

فالذي يفسقُ ولا يبالي أنْ يظهرَ فسقُهُ للناسِ . جمعَ إلى الفسقِ التهتُّكَ والوقاحةَ وفقدَ الحياءِ ، فهوَ أشدُّ حالاً ممَّنْ يستترُ ويستحيي .

إلا أنَّ الحياءَ ممتزجٌ بالرياءِ ، ومشتبهٌ بهِ اشتباهاً عظيماً قلَّ مَنْ يتفطَّنُ لهُ ،

---

(١) رواه مسلم (٣٧/ ٦١) .

(٢) رواه البخاري (٩) ، ومسلم (٣٥) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « الحلم » (٥٤) مرسلاً من حديث عمرو بن دينار ، وعند مسلم (٢٩٦٥) مرفوعاً : « إن الله يحب العبد التقي الغني الخفي » .

(٤) رواه الطبراني في « الكبير » (١٠/ ١٩٦) من حديث ابن مسعود رضي الله عنه أن رجلاً سأل فاطمة رضي الله عنها فحدثته به .

ويدَّعي كلُّ مراءٍ أنَّهُ مستحيٍ ، وأن سببَ تحسينِهِ العباداتِ هوَ الحياءُ مِنَ الناسِ ، وذلكَ كذبٌ ، بلِ الحياءُ خُلُقٌ ينبعثُ مِنَ الطبعِ الكريمِ ، وتهيجُ عقيبَهُ داعيةُ الرياءِ وداعيةُ الإخلاصِ ، ويُتصوَّرُ أنْ يُخلَصَ معَهُ ، ويُتصوَّرُ أنْ يُراءىٰ معَهُ .

وبيانُهُ : أنَّ الرجلَ يطلبُ مِنْ صديقٍ لهُ قرضاً ونفسُهُ لا تسخو بإقراضِهِ ، إلا أنَّهُ يستحيي مِنْ ردِّهِ ، وعلمَ أنَّهُ لوْ راسلَهُ علىٰ لسانِ غيرِهِ.. لكانَ لا يستحيي ، ولا يقرضُ رياءً ولا لطلبِ الثوابِ ، فلهُ عندَ ذلكَ أحوالٌ ، أحدُها : أنْ يشافهَ بالردِّ الصريحِ ولا يبالي ، فيُنسبَ إلىٰ قلَّةِ الحياءِ ، وهـٰذا فعلُ مَنْ لا حياءَ لهُ ، فإنَّ المستحييَ إمَّا أنْ يتعلَّلَ أوْ يقرضَ ، فإنْ أعطىٰ.. فيُتصوَّرُ لهُ ثلاثةُ أحوالٍ :

أحدُها : أنْ يُمزجَ الرياءُ بالحياءِ ، بأنْ يهيجَ الحياءُ ، فيقبحَ عندَهُ الردُّ ، فيهيجَ خاطرُ الرياءِ ، ويقولَ : ينبغي أنْ تُعطيَ حتَّىٰ يُثنيَ عليكَ ويحمدَكَ ، وينشرَ اسمَكَ بالسخاءِ ، أوْ ينبغي أنْ تعطيَ حتَّىٰ لا يذمَّكَ ولا ينسبَكَ إلى البخلِ ، فإذا أعطىٰ.. فقدْ أعطىٰ بالرياءِ ، وكانَ المحرِّكُ للرياءِ هوَ هيجانَ الحياءِ .

الثاني : أن يتعذَّرَ عليهِ الردُّ بالحياءِ ويبقىٰ في نفسِهِ البخلُ ، فيتعذَّرُ الإعطاءُ ، فيهيجُ باعثُ الإخلاصِ ويقولُ لهُ : إنَّ الصدقةَ بواحدةٍ والقرضَ بثمانيةَ عشرَ ، ففيهِ أجرٌ عظيمٌ ، وإدخالُ سرورٍ علىٰ قلبِ صديقٍ ، وذلكَ

محمودٌ عندَ اللهِ تعالىٰ ، فتسخو النفسُ بالإعطاءِ لذلكَ ، فهٰذا مخلصٌ هيَّجَ الحياءُ إخلاصَهُ .

الثالثُ : ألا يكونَ لهُ رغبةٌ في الثوابِ ، ولا خوفٌ مِنْ مذمَّتِهِ ، ولا حبٌّ لمحمدتِهِ ؛ لأنَّهُ لوْ طلبَهُ مراسلةً . . لكانَ لا يعطيهِ ، فأعطاهُ بمحضِ الحياءِ ، وهو ما يجدُهُ في قلبِهِ مِنْ ألمِ الحياءِ ، ولولا الحياءُ . . لردَّهُ ، ولوْ جاءَهُ مَنْ لا يستحي منهُ مِنَ الأجانبِ أوِ الأراذلِ . . لكانَ يردُّهُ وإنْ كثُرَ الحمدُ والثوابُ فيهِ ، فهٰذا مجردُ الحياءِ ، ولا يكونُ هٰذا إلا في القبائحِ ؛ كالبخلِ ومقارفةِ الذنوبِ ، والمرائي يستحي مِنَ المباحاتِ أيضاً ، حتَّىٰ إنَّهُ يُرىٰ مستعجلاً في المشيِ فيعودُ إلى الهدوءِ ، أوْ ضاحكاً فيرجعُ إلى الانقباضِ ، ويزعمُ أنَّ ذلكَ حياءٌ ، وهوَ عينُ الرياءِ .

وقدْ قيلَ : إنَّ بعضَ الحياءِ ضعفٌ ، وهوَ صحيحٌ ، والمرادُ بهِ الحياءُ ممَّا ليسَ بقبيحٍ ؛ كالحياءِ مِنْ وعظِ الناسِ ، وإمامةِ الناسِ في الصلاةِ ، وهوَ في النساءِ والصبيانِ محمودٌ ، وفي العقلاءِ غيرُ محمودٍ ، وقدْ تشاهدُ معصيةً مِنْ شيخٍ فتستحيي مِنْ شيبتِهِ أنْ تنكرَ عليهِ ؛ لأنَّ مِنْ إجلالِ اللهِ إجلالَ ذي الشيبةِ المسلمِ ، وهٰذا الحياءُ حسنٌ ، وأحسنُ مِنهُ أَنْ تستحييَ مِنَ اللهِ فلاَ تضيِّعَ الأمرَ بالمعروفِ ، فالقويُّ يؤثرُ الحياءَ مِنَ اللهِ على الحياءِ مِنَ الناسِ ، والضعيفُ قدْ لا يقدرُ عليهِ(١) .

---

(١) الرعاية (ص ٢٨٣) .

فهٰذهِ هيَ الأسبابُ التي يجوزُ لأجلِها سترُ القبائحِ والذنوبِ .

* * *

الثامنُ : أنْ يخافَ مِنْ ظهورِ ذنبهِ أنْ يستجرىءَ عليهِ غيرُهُ ويقتديَ بهِ ، وهٰذهِ العلةُ الواحدةُ فقطْ هيَ الجاريةُ في إظهارِ الطاعةِ ، وهوَ القدوةُ ، ويختصُّ ذلكَ بالأئمةِ أو بمَنْ يُقتدىٰ بهِ ، وبهٰذهِ العلَّةِ ينبغي أنْ يخفيَ العاصي أيضاً معصيتَهُ عنْ أهلِهِ وولدِهِ ؛ لأنَّهُمْ يتعلَّمونَ منهُ .

ففي سترِ الذنبِ هٰذهِ الأعذارُ الثمانيةُ ، وليسَ في إظهارِ الطاعةِ عذرٌ إلا هٰذا العذرُ الواحدُ ، ومهما قصدَ بسترِ المعصيةِ أنْ يخيِّلَ إلى الناسِ أنَّهُ ورعٌ . كانَ مرائياً ؛ كما إذا قصدَ ذلكَ بإظهارِ الطاعةِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فهلْ يجوزُ للعبدِ أنْ يحبَّ حمدَ الناسِ لهُ بالصلاحِ وحبَّهُمْ إيَّاهُ بسببِهِ ، وقدْ قالَ رجلٌ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : دلَّني علىٰ عملٍ يحبُّني اللهُ عليهِ ويحبُّني الناسُ ، قالَ : « ازهدْ في الدنيا يُحبَّكَ اللهُ ، وانبذْ إليهِمْ هٰذا الحطامَ يحبُّوكَ »؟(١) .

فنقولُ : حبُّكَ لحبِّ الناسِ لكَ قدْ يكونُ مباحاً ، وقدْ يكونُ محموداً ، وقدْ يكونُ مذموماً ، فالمحمودُ : أنْ تحبَّ ذلكَ لتعرفَ بهِ حبَّ اللهِ لكَ ،

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٣٣) .

فإنَّهُ تعالىٰ إذا أحبَّ عبداً . . حبَّبَهُ في قلوبِ عبادِهِ ، والمذمومُ : أنْ تحبَّ حبَّهُمْ وحمدَهُمْ علىٰ حجِّكَ وغزوِكَ وصلاتِكَ وعلىٰ طاعةٍ بعينِها ، فإنَّ ذلكَ طلبُ عوضٍ علىٰ طاعةِ اللهِ عاجلاً سوىٰ ثوابِ اللهِ ، والمباحُ : أنْ تحبَّ أنْ يحبُّوكَ لصفاتٍ محمودةٍ سوى الطاعاتِ المحمودةِ المعينةِ ، فحبُّكَ ذلكَ كحبِّكَ المالَ ؛ لأنَّ ملكَ القلوبِ وسيلةٌ إلى الأغراضِ كملكِ الأموالِ ، فلا فرقَ بينَهُما .

* * *

GÜNÂHLARI GİZLEMEKTEKİ RUHSAT

Bilmiş ol ki; ihlâsta aranan, gizli ve aşikârenin müsâvî olmasıdır. Nitekim **Hz. Ömer** adamın birine:

– "Amelin âşikâresine devam et." deyince adam:

– "Amelin âşikâresi nedir?" diye sordu. Hz. Ömer:

– "İnsanlar duyduğu zaman onlardan utanmayacağın ameldir." dedi.

Ebû Müslim el-Havlânî de: "Ailemle münâsebetimden ve kazâ-i hâcetimden başka hiç bir işimin duyulmasına aldırış etmem." dedi.

Şu kadar var ki, bu hal, çok üstün mertebedir, herkes bu dereceye yükselemez. Kalbi ile olsun, uzuvları ile olsun, insanoğlu gizleyeceği kusurdan hâlî olamaz. O, kusurunu gizler ve insanların duymasından hoşlanmaz. Bilhassa hatırına geçen şehevî hislerini hiç duyurmak istemez. Hâlbuki Allahu Teâlâ bunların hepsini bilir. Böyle olunca, bunları insanlardan gizlemenin riyâ olduğu hatıra gelirse de, böyle değildir. Tehlikeli olan, Allah'ın bildiğini insanlardan saklamak değil, müttakî olmadığı halde kendini takvâ sâhibi göstermek için kusurlarını gizlemektir. Riyâkâr olmayan sâdıklara gelince; sekiz cihetten günâhlarını gizlemek doğrudur.

Birincisi: Günâhlarını Allahu Teâlâ'nın gizlediğine sevinmek ve açıklandığına üzülmektir. Bu üzüntü ile kıyamette de rezil olacağından korkmaktır. Zîra haberde: *"Allahu Teâlâ dünyada kimin kusurunu gizlerse, âhirette de onu gizler."* diye vârid olmuştur. İşte bu bakımdan günâhın duyulmasına üzülmek îman kuvvetindendir.

İkincisi: Günâhların âşikâre yapılmasından Allahu Teâlâ'nın hoşlanmadığını ve gizlenmesini sevdiğini bildiği için kusurlarını gizlemektir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنِ ارْتَكَبَ شَيْئًا مِنْ هٰذِهِ الْقَاذُورَاتِ فَلْيَسْتَتِرْ بِسَتْرِ اللّٰهِ

"Şu günâhlardan bir şey irtikâp eden kimse, Allah'ın yardımı ile onları gizlesin."[47] buyurmuştur. Bu adam her ne kadar günâh ile Allah'a isyân etmişse de, yine Allahu Teâlâ'nın sevdiğini sevmekten hâlî değildir. Bu da isyânın âşikâre yapılmasını Allahu Teâlâ'nın kerîh gördüğüne dâir olan îmanın kuvvetinden gelir. Bu hususta samîmi olmasının delîli, başkanının âşikâre isyân etmesini istememesi ve günâhının duyulmasına üzülmüş olmasıdır.

Üçüncüsü: Kalbini ve aklını Allahu Teâlâ'nın ibâdetinden meşgul etmesi ve üzmesi bakımından günâhı sebebiyle zemmedilmesinden korkmaktır. Çünkü insan tabiatı zemmedilmekten üzülür. Aklı ile münâzaa ederek Allah'a ibâdetten geri kalır. Bu, zemmedilmekte böyle olduğu gibi, kendisini zikir ve ibâdetten alıkoyacak ve kalbini kaplayacak övülmeden de hoşlanmamalıdır. Bu da îman kuvvetindendir. Zîra huzur içinde ibâdeti arzulamak îmandandır.

Dördüncüsü: Tab'an yerilmekten hoşlanmayıp üzüldüğü için, kusurlarının kapalı kalmasını ister. Zîra dayak bedeni incittiği gibi, zem de kalbi kederlendirir. Zem ile kalbin üzülmesinden korkmak haram değildir. İnsan bununla âsî olmaz. Âsî olması, insanların zemminden nefsini sızlandırdığı ve onların zemminden korkarak câiz olmayan şeylere kendini sevk ettiği zamandır. İnsanların zemminden üzülmemek ve üzüntü duymamak insana vâcip değildir. Evet kemâl, zarar ve kârın Allah'tan geldiğini ve bütün kulların âciz olduğunu bildiği için zemm ile medhin kendi nazarında müsâvî olmasıdır. Fakat bu gibiler az bulunur. Çokları, zemde noksanlık olduğunu bildikleri için üzülür. Zem ile duyulan nice üzüntüler var ki, makbuldür. Bu da zemm eden kimse, dînde basîret sâhibi olduğu zamandır.

---

[47] Müslim rivâyet etmiştir.

Zîra onlar, Allah'ın şâhidleridir. Onların zemmi, dinde noksanlığına ve Allah'ın da zemmine delâlet eder. Daha buna nasıl üzülmesin? Yerilen keder, takvâlık ile övülmesini kaybettiğine üzülerek kederlenmektir. İtâat ediyor diye insanlar tarafından övülmeyi sevmek câiz değildir. Çünkü bu, Allah'a itâatle başkasından mükâfat beklemektir. Şâyet içinde böyle bir his seziyorsa, onu reddetmesi vâciptir. Fakat tabiatı bakamından isyânı sebebiyle zemmedilmekten hoşlanmaması mezmûm değildir. Bu korkudan dolayı günâhını gizleyebilir. İnsan övülmeyi sevmekle beraber, zemmedilmekten de hoşlanmayabilir. Bu gibilerin maksadı, medhi istemediği gibi, zemmi de istememektir.

Nice istemeyerek övülmenin zevkine dayananlar var ki, zemmedilmenin acılığına dayanamazlar. Çünkü övülmek, zevki dâvet eder. Zevkin yokluğu ise acılık değildir. Bu bakımdan buna tahammül eder. Zem ise acıdır, buna dayanmak zordur. Yaptığı ibâdeti için medhedilmeyi ummak, yaptığı ibâdete peşin mükâfat istemektir. Fakat isyâna karşı zemden hoşlanmamak böyle değildir Bu bakımdan bu, yalnız bir noktadan mahzurludur. O da Allah'ın bildiğine aldırış etmeyip, insanların bildiklerine üzülmektir. Bu ise dinde büyük bir noksanlıktır. Lâyık olan, günâhını Allahu Teâlâ'nın bilmesine daha çok üzülmektir.

Beşincisi: Zemden hoşlanmaması, kendini zemmeden kimsenin bu zem sebebiyle günâhkâr olması bakımındandır. Bu maksatla zemden hoşlanmamak, îman kuvvetinden gelir. Fakat buradaki samîmiyetinin nişânı, başkasının zemmedilmesine üzülmektir.

Altıncısı: Günâhını gizlemenin altıncı sebebi, kendisine bir kötülük yapılmasından korktuğu içindir. Bu ise zemmin acısından başkadır. Çünkü bunu duyan adam, bir kötülük yapmayacak halde olsa bile, kendisi için bir alçaklık ve noksanlık olduğunu anlaması bakımından üzüntü vericidir. Şâyet duyan kimse zarar verebilecek gibi ise zararından kurtulmak için kusurunu gizlemek lâzımdır.

Yedincisi: Yalnız utandığı için kusurunu gizlemektir ki, bu zemmin eleminden ayrı ve iyi bir ahlâkın netîcesidir. Bu hayâ, akıl nurunun yeni parladığı gençlik çağında başlar. O, duyulan kusurlarından utanır. Bu, güzel bir vasıftır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْحَيَاءُ خَيْرٌ كُلُّهُ

“Hayânın hepsi hayırdır.”[48] buyurmuştur. Diğer bir hadîste de şöyle buyrulmuştur:

اَلْحَيَاءُ شُعْبَةٌ مِنَ الْإِيمَانِ

“Hayâ, imânın dallarından bir daldır.”[49]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْحَيَاءُ لَا يَأْتِي إِلَّا بِخَيْرٍ

---

[48] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

[49] Buhârî ile Müslim, İmrân’dan rivâyet etmişlerdir.

"Hayâ ancak hayır getirir."[50] buyurmuştur. Diğer bir hadîste

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْحَيِّيَ الْحَلِيمَ

"Allahu Teâlâ utangaç ve yumuşak olanları sever." buyrulmuştur. Âşikâre isyân edip günâhının duyulmasına aldırış etmeyen fâsıklar, bu fısklarına bir de açıklığı eklemiş ve hayâyı kaybetmiş kimselerdir. Şüphesiz bu gibiler, gizli isyân işleyenlerden fenâdır. Yalnız bâzen hayâ, riyâ ile karışabilir ve son derece riyâya benzer ki, bunu ayırmak zordur. Bunun için her riyâkâr, utangaç olduğunu ve ibâdetini güzel yapması riyâ için değil de insanlardan utandığı için yaptığını söyler ki bu yalandır. Çünkü hayâ keremli tabiatlerden doğar, bunun ardından riyâ veyâ ihlâs sebepleri ortaya çıkar. Böylece hayâ ile ihlâsı düşünüldüğü gibi, riyâ etmesi de düşünülebilir. Bunun îzâhı şöyledir:

Adamın birinden dostu borç para ister, adam ise vermek istemez. Ancak kendisinden utanır. Hattâ başka bir vâsıta ile istese utanmadan reddedebilirdi. Ne riyâ, ne de sevap için para vermezdi. Şimdi adamın bu vaziyet karşısında üç hali vardır: Birincisi ne utanmaz adamdır, denilmeye aldırış etmeden, adamın yüzüne karşı çekinmeden katî bir ifade ile reddetmektir. Bu, utanmazların işidir. Çünkü utangaçlar ya bir takım sebep ve bahâneler öne sürer veyâhut istemeye istemeye parayı verirler. Bu adam parayı verdiği zaman üç hali vardır:

a) Riyâyı hayâ ile karıştırmaktır. Önce hayâsı heyecâna gelir ve adamı reddetmeyi hoş karşılamaz. Sonra riyâ da faaliyete geçer; elbette vermen lâzım, adam seni över, sana teşekkür eder, seni herkese cömert insan tanıtır, der. Veyâhut ver ki, seni cimrilikle yermesin der. Bu şekilde verdiği, riyâ ve gösteriştir. Aynı zamanda riyâsını harekete geçiren de hayâsının heyecânıdır.

---

[50] Taberânî Fâtıma'dan rivâyet etmiştir.

b) Utandığı için adamı reddedemez. Cimriliği devam ettiği için vermek de kendisine zor gelir. Bu sefer ihlâs tarafı harekete geçer ve: “Sadakanın bir, ikrâzın ise on sekiz derece mükâfatı var. İkrazda büyük ecir var. Dostun gönlünü hoş etmek var. Bu ise Allah katında makbuldür.” der de bu sebepten adamın sehâveti uyanır ve ikrazda bulunur. Bu adam ihlâs sâhibidir ve bunun ihlâsını hayâ harekete geçirmiştir.

c) Sevap arzusu olmadığı gibi, övülmek ve yerilmeyi de nazara almaz. Adam başka vâsıta ile istese kendisine verecek değildi. Yalnız utandığı için istikrâz olarak istediğini ona verir. Şâyet utanması olmasa vermezdi. Bu, yalnız bir utangaçlık netîcesidir. Bu ise ancak kötülüklerde olur. Cimrilik ve günâha dalmak gibi. Bu gibi davranışları hayâdan sayarsa da, gerçekte bunlar riyâkârlıktır. Nitekim, hayânın bir kısmı zayıflıktır, denildi ki bu doğrudur. Bundan murâd, çirkin olmayan şeylere utanmaktır. Vaaz etmekten ve imâm olmaktan utanmak gibi.

Bu utanma, çocuk ve kadınlarda makbul, büyüklerde ise mezmûmdur. Bâzen yaşlı bir zâtın hatâlı bir hareketi görülür de, yaşlılığından utanılarak kendisine bir şey denemez. Çünkü Müslüman yaşlılara hürmet, Allah’a tâzîm gibidir. Bu utanma ise güzel bir hayâdır. Bundan daha güzeli, Allah’tan utanarak, kim olursa olsun ve kime olursa olsun, emr-i mâruf ve nehy-i münkeri terk etmemektir. Çünkü kuvvetli insanlar Allahu Teâlâ’dan utanmayı, insanlardan utanmak üzerine tercîh ederler. Fakat zayıf olanlar bâzen buna güç yetiremezler. İşte bu sebeplerden kusur ve günâhları gizlemek câizdir.

Sekizinci sebep ise günâhlarının duyulması ile başkalarının da kendisine uyarak isyân etmesidir. Bu bir illettir ki, ibâdeti açıklamakta da câridir. Bu, en üstün bir derecedir, imamlara ve örnek olabilecek insanlara mahsustur. Bu illet sebebiyle isyankâr insan, kusurlarını kendi âile efrâdından dahî gizlemelidir. Zîra onlar, ondan öğrenirler.

İşte bunlar sekiz mâzerettir. İbâdeti izharda, yalnız bu örnek olmak mâzereti vardır. Kendisini insanlara âbid göstermek maksadıyla günâhlarını gizleyen, riyâ kastıyla amelini açıklayan gibi mürâîdir.

Şâyet, "Âdeti veçhile övülmeyi ve insanlar tarafından sevilmeyi arzu etmek kul için câiz midir? Nitekim adamın biri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Allah'ın ve insanların, beni sevecekleri bir ameli bana öğret." deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِزْهَدْ فِي الدُّنْيَا يُحِبُّكَ اللّٰهُ وَانْبُذْ إِلَيْهِمْ هٰذَا الْحُطَامَ يُحِبُّوكَ

– *"Dünyadan îrâz et ki Allah seni sevsin, insanların eline bakma ki, onlar seni sevsin."*[51] buyurdu." Dersen deriz ki: İnsanlar tarafından sevilmesini arzu etmek bâzen mübâh, bâzen makbul, bâzen de mezmûm olur. İnsanlar tarafından sevilmeyi, Allah tarafından sevildiğini bilmek için istiyorsan makbuldür. Çünkü Allahu Teâlâ bir kulu sevdiği zaman, onu insanlara da sevdirir. Yapmış olduğu muhtelif ibâdetler karşısında insanlar tarafından sevilmeyi arzu etmek ise mezmûmdur. Çünkü bu, yaptığı ibâdete peşin mükâfat istemektir. İbâdetlerin dışında diğer iyi hallerin için halk tarafından sevilmeyi arzu etmen ise mübâhtır. Bu, mal sevmek gibidir.

---

[51] İbn Mâce, Sehl b. Sa'd'dan farklı ifâde ile rivâyet etmiştir.

بيان ترك الطّاعات خوفاً من الرّياء ، ودخول الآفات

اعلمْ : أنَّ مِنَ الناسِ مَنْ يتركُ العملَ خوفاً مِنْ أنْ يكونَ مرائياً بهِ ، وذلكَ غلطٌ وموافقةٌ للشيطانِ ، بلِ الحقُّ فيما يُتركُ مِنَ الأعمالِ وما لا يُتركُ لخوفِ الآفاتِ ما نذكرُهُ .

وهوَ أنَّ الطاعاتِ تنقسمُ :

إلىٰ ما لا لذَّةَ في عينِهِ : كالصلاةِ والصومِ والحجِّ والغزوِ ، فإنَّها مقاساةٌ ومجاهداتٌ إنَّما تصيرُ لذيذةً مِنْ حيثُ إنَّها توصلُ إلىٰ حمدِ الناسِ ، وحمدُ الناسِ لذيذٌ ، وذلكَ عندَ اطلاعِ الناسِ عليها .

وإلىٰ ما هوَ لذيذٌ : وهوَ أكثرُ ما لا يقتصرُ على البدنِ ، بلْ يتعلَّقُ بالخلقِ ؛ كالخلافةِ ، والقضاءِ ، والولاياتِ ، والحسبةِ ، وإمامةِ الصلاةِ ، والتذكيرِ ، والتدريسِ ، وإنفاقِ المالِ على الخلقِ ، وغيرِ ذلكَ ممَّا تعظمُ الآفةُ فيهِ ؛ لتعلُّقِهِ بالخلقِ ، ولما فيهِ مِنَ اللذَّةِ .

* * *

القسمُ الأولُ : الطاعاتُ اللازمةُ للبدنِ التي لا تتعلَّقُ بالغيرِ ولا لذَّةَ في عينِها :

كالصومِ ، والصلاةِ ، والحجِّ ، فخطراتُ الرياءِ فيها ثلاثٌ :

إحداها : ما يدخلُ قبلَ العملِ ، فيبعثُ على الابتداءِ لرؤيةِ الناسِ ، وليسَ معَهُ باعثُ الدينِ ، فهـٰذا ممّا ينبغي أنْ يُتركَ ؛ لأنَّهُ معصيةٌ لا طاعة

فيهِ ، فإنَّهُ تدرُّعٌ بصورةِ الطاعةِ إلىٰ طلبِ المنزلةِ ، فإنْ قدرَ الإنسانُ علىٰ أنْ يدفعَ عنْ نفسِهِ باعثَ الرياءِ ، ويقولَ لها : ألا تستحيينَ مِنْ مولاكِ ؟! لا تسخينَ بالعملِ لأجلِهِ وتسخينَ بالعملِ لأجلِ عبادِهِ ؟! حتَّىٰ يندفعَ باعثُ الرياءِ وتسخوَ النفسُ بالعملِ للهِ ؛ عقوبةً للنفسِ علىٰ خاطرِ الرياءِ ، وكفارةً لهُ ، فليشتغلْ بالعملِ .

الثانيةُ : أنْ ينبعثَ لأجلِ اللهِ ولكنْ يعترضُ الرياءُ معَ عقدِ العبادةِ وأوَّلِها ، فلا ينبغي أنْ يتركَ العملَ ؛ لأنَّهُ وجدَ باعثاً دينياً ، فليشرعْ في العملِ ، وليجاهدْ نفسَهُ في دفعِ الرياءِ وتحصيلِ الإخلاصِ بالمعالجةِ التي ذكرناها ؛ مِنْ إلزامِ النفسِ كراهةَ الرياءِ والإباءِ عنِ القبولِ .

الثالثةُ : أنْ يعقدَ على الإخلاصِ ، ثمَّ يطرأَ الرياءُ ودواعيهِ ، فينبغي أنْ يجاهدَ في الدفعِ ولا يتركَ العملَ ، لكنْ يرجعُ إلىٰ عقدِ الإخلاصِ ، ويردُّ نفسَهُ إليهِ قهراً حتَّىٰ يتِمَّ العملَ ؛ لأنَّ الشيطانَ يدعوكَ أوَّلاً إلىٰ تركِ العملِ ، فإذا لمْ تجبْ واشتغلتَ . . فيدعوكَ إلى الرياءِ ، فإذا لمْ تجبْ ودفعتَهُ . . يقولُ لكَ : هـٰذا العملُ ليسَ بخالصٍ ، وأنتَ مُراءٍ ، وتعبُكَ ضائعٌ ، فأيُّ فائدةٍ لكَ في عملٍ لا إخلاصَ فيهِ ؛ حتَّىٰ يحملَكَ بذلكَ علىٰ تركِ العملِ ، فإذا تركتَهُ . . فقدْ حصلَ غرضُهُ .

ومثالُ مَنْ يتركُ العملَ لخوفِهِ أنْ يكونَ مرائياً ؛ كمَنْ سلَّمَ إليهِ مولاهُ حنطةً فيها زُوانٌ(١) وقالَ : خلِّصْها مِنَ الزوانِ ونقِّها منهُ تنقيةً بالغةً ، فيتركُ أصلَ

---

(١) وهو حبٌّ يخالط البُر فيكسبه الرداءة . « إتحاف » (٨/ ٣١١) .

العملِ ويقولُ : أخافُ إنِ اشتغلتُ بهِ.. لمْ تخلصْ خلاصاً صافياً نقيّاً ، فيتركُ العملَ مِنْ أصلِهِ ، وهوَ تركٌ للإخلاصِ معَ أصلِ العملِ ، فلا معنىٰ لهُ .

ومِنْ هٰذا القبيلِ أنْ يتركَ العملَ خوفاً مِنَ الناسِ أنْ يقولوا : (إنَّهُ مراءٍ) فيعصونَ اللهَ بهِ ، فهٰذا مِنْ مكايدِ الشيطانِ ؛ لأنَّهُ أوَّلاً أساءَ الظنَّ بالمسلمينَ ، وما كانَ مِنْ حقِّهِ أنْ يظنَّ بهِمْ ذلكَ ، ثمَّ إنْ كانَ.. فلا يضرُّهُ قولُهُمْ ، ويفوتُهُ ثوابُ العبادةِ ، وتركُ العملِ خوفاً مِنْ قولِهِمْ : (إنَّهُ مراءٍ) هوَ عينُ الرياءِ ، فلولا حبُّهُ لمحمدتِهِمْ وخوفُهُ مِنْ ذمِّهِمْ.. فما لهُ ولقولِهِمْ[1] ، قالوا : (إنَّهُ مراءٍ) أوْ قالوا : (إنَّهُ مخلصٌ) ؟ فأيُّ فرقٍ بينَ أنْ يتركَ العملَ خوفاً مِنْ أنْ يُقالَ : (إنَّهُ مُراءٍ) ، وبينَ أنْ يحسنَ العملَ خوفاً مِنْ أنْ يُقالَ : (إنَّهُ غافلٌ مقصِّرٌ) ؟! بلْ تركُ العملِ أشدُّ مِنْ ذلكَ .

فهٰذهِ كلُّها مكايدُ الشيطانِ على العبادِ الجهَّالِ .

ثمَّ كيفَ يطمعُ في أنْ يتخلَّصَ مِنَ الشيطانِ بأنْ يتركَ العملَ ، والشيطانُ لا يخليهِ ، بلْ يقولُ لهُ : (الآنَ يقولُ الناسُ : إنَّكَ تركتَ العملَ ليُقالَ : إنَّكَ مخلصٌ لا تشتهي الشهرةَ) ، فيضطرُّكَ بذلكَ إلىٰ أنْ تهربَ ، فإنْ هربتَ ودخلتَ سرباً تحتَ الأرضِ.. ألقىٰ في قلبِكَ حلاوةَ معرفةِ الناسِ

---

[1] في هامش (ب) : (نسخة : لما سأل عنهم ، فما له ولقولهم) .

بتزهُّدِكَ وهربِكَ منهُمْ ، وتعظيمِهِمْ لكَ بقلوبِهِمْ علىٰ ذلكَ ، فكيفَ تتخلَّصُ ؟ بلْ لا نجاةَ منهُ إلا بأنْ تلزِمَ قلبَكَ معرفةَ آفةِ الرياءِ ، وهوَ أنَّهُ ضررٌ في الآخرةِ ولا نفعَ فيهِ في الدنيا ؛ لتلزِمَ الكراهةَ والإباءَ قلبَكَ ، وتستمرَّ معَ ذلكَ على العملِ ولا تبالي وإنْ نزغَ العدوُّ ونازعَ الطبعُ ؛ فإنَّ ذلكَ لا ينقطعُ ، وتركُ العملِ لأجلِ ذلكَ يجرُّ إلى البطالةِ وتركِ الخيراتِ .

فما دمتَ تجدُ باعثاً دينياً على العملِ فلا تتركِ العملَ ، وجاهدْ خاطرَ الرياءِ ، وألزمْ قلبَكَ الحياءَ مِنَ اللهِ تعالىٰ إذا دعتْكَ نفسُكَ إلىٰ أنْ تستبدلَ بحمدِهِ حمدَ المخلوقينَ وهوَ مطلعٌ علىٰ قلبِكَ ، ولوِ اطلعَ الخلقُ علىٰ قلبِكَ وأنتَ تريدُ حمدَهُمْ . . لمقتوكَ ، بلْ إنْ قدرتَ علىٰ أنْ تزيدَ في العملِ حياءً مِنْ ربِّكَ وعقوبةً لنفسِكَ . . فافعلْ ، فإنْ قالَ لكَ الشيطانُ : أنتَ مراءٍ . . فاعلمْ كذبَهُ وخدعَهُ بما تصادفُ في قلبِكَ مِنْ كراهةِ الرياءِ وإبائِهِ ، وخوفِكَ منهُ وحيائِكَ مِنَ اللهِ تعالىٰ .

وإنْ لمْ تجدْ في قلبِكَ لهُ كراهيةً ومنهُ خوفاً ولمْ يبقَ باعثٌ دينيٌّ ، بلْ تجرَّدَ باعثُ الرياءِ . . فاتركِ العملَ عندَ ذلكَ ، وهوَ بعيدٌ ممَّنْ شرعَ في العملِ للهِ ، فإنَّهُ لا بدَّ أنْ يبقىٰ معَهُ أصلُ قصدِ الثوابِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ نُقلَ عنْ أقوامٍ تركُ العملِ مخافةَ الشهرةِ ، رُوِيَ أنَّ إبراهيمَ النخعيَّ دخلَ عليهِ إنسانٌ وهوَ يقرأُ ، فأطبقَ المصحفَ وتركَ القراءةَ

وقالَ : (لا يرىٰ هـٰذا أنَّا نقرأُ كلَّ ساعةٍ)(١) .

وقالَ إبراهيمُ التيميُّ : (إذا أعجبَكَ الكلامُ . . فاسكتْ ، وإذا أعجبَكَ السكوتُ . . فتكلَّمْ)(٢) .

وقالَ الحسنُ : (إنْ كانَ أحدُهُمْ ليمرُّ بالأذىٰ على الطريقِ ما يمنعُهُ مِنْ رفعِهِ إلا كراهةُ الشهرةِ ، وكانَ أحدُهُمْ يأتيهِ البكاءُ فيصرفُهُ إلى الضحكِ مخافةَ الشُّهرةِ)(٣) .

وقدْ وردَ في ذلكَ آثارٌ كثيرةٌ .

قلنا : هـٰذا يعارضُهُ ما وردَ في إظهارِ الطاعاتِ ممَّا لا يُحصىٰ ، وإظهارُ الحسنِ البصريِّ هـٰذا الكلامَ في معرضِ الوعظِ أقربُ إلىٰ خوفِ الشهرةِ مِنَ البكاءِ ، وإماطةُ الأذىٰ عنِ الطريقِ نفلٌ ، ثمَّ لمْ يتركْهُ(٤) .

وبالجملةِ : تركُ النوافلِ جائزٌ ، والكلامُ في الأفضلِ ، والأفضلُ إنَّما يقدرُ عليهِ الأقوياءُ دونَ الضعفاءِ ، فالأفضلُ أنْ يتمَّ العملَ ويجتهدَ في الإخلاصِ ، ولا يتركَهُ ، وأربابُ الأعمالِ قدْ يعالجونَ أنفسَهُمْ بخلافِ الأفضلِ ؛ لشدَّةِ الخوفِ ، والاقتداءُ ينبغي أنْ يكونَ بالأقوياءِ .

---

(١) الرعاية (ص٢٦٦) .

(٢) رواه البيهقي في « الشعب » (٤٦٩٨) عن بشر بن الحارث الحافي .

(٣) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٣٨) .

(٤) أي : لم يثبت عنه الترك ، وفي نسخة الحافظ الزبيدي (٨/٣١٢) : (يقل) بدل (نفل) .

وأمَّا إطباقُ إبراهيمَ النخعيِّ المصحفَ . . فيمكنُ أنْ يكونَ لعلمِهِ بأنَّهُ سيحتاجُ إلىٰ تركِ القراءةِ عندَ دخولِهِ واستئنافِها بعدَ خروجِهِ ؛ للاشتغالِ بمكالمتِهِ ، فرأىٰ ألا يراهُ في القراءةِ أبعدَ عنِ الرياءِ ، وهوَ عازمٌ على التركِ للاشتغالِ بهِ حتَّىٰ يعودَ إليهِ بعدَ ذلكَ .

وأمَّا تركُ رفعِ الأذىٰ عنِ الطريقِ . . فذلكَ ممَّنْ يخافُ علىٰ نفسِهِ آفةَ الشهرةِ ، وإقبالَ الناسِ عليهِ ، وشغلَهَمْ إيَّاهُ عنْ عباداتٍ هيَ أكبرُ مِنْ رفعِ خشبةٍ مِنَ الطريقِ ، فيكونُ تركُهُ للمحافظةِ علىٰ عباداتٍ هيَ أعظمُ منهُ ، لا لمجرَّدِ خوفِ الرياءِ .

وأمَّا قولُ التيميِّ : (إذا أعجبكَ الكلامُ . . فاسكتْ) فيجوزُ أنْ يكونَ قدْ أرادَ بهِ مباحاتِ الكلامِ ؛ كالفصاحةِ في الحكاياتِ وغيرِها ، فإنَّ ذلكَ يورثُ العجبَ ، وكذلكَ العجبُ بالسكوتِ المباحِ محذورٌ ، فهوَ عدولٌ مِنْ مباحٍ إلىٰ مباحٍ ؛ حذراً مِنَ العجبِ ، فأمَّا الكلامُ الحقُّ المندوبُ إليهِ . . فلمْ ينصَّ عليهِ علىٰ أنَّ الآفةَ ممَّا تعظمُ في الكلامِ ؛ فهوَ واقعٌ في القسمِ الثاني ، وإنَّما كلامُنا في العباداتِ الخاصَّةِ ببدنِ العبدِ ممَّا لا يتعلَّقُ بالناسِ ، ولا تعظمُ فيهِ الآفاتُ ، ثمَّ كلامُ الحسنِ في تركِهِمُ البكاءَ وإماطةَ الأذىٰ ؛ لخوفِ الشهرةِ ربَّما كانَ حكايةَ أحوالِ الضعفاءِ الذينَ لا يعرفونَ الأفضلَ ، ولا يدركونَ هٰذهِ الدقائقَ ، وإنَّما ذكرَهُ تخويفاً للناسِ مِنْ آفةِ الشهرةِ ، وزجراً عنْ طلبِها .

* * *

القسمُ الثاني : ما يتعلَّقُ بالخلقِ ، وتعظمُ فيهِ الآفاتُ والأخطارُ :

وأعظمُها الخلافةُ ، ثمَّ القضاءُ ، ثمَّ التذكيرُ والتدريسُ والفتوىٰ ، ثمَّ إنفاقُ المالِ .

أمَّا الخلافةُ والإمارةُ.. فهيَ مِنْ أفضلِ العباداتِ إذا كانَتْ معَ العدلِ والإخلاصِ ، وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لَيومٌ مِنْ إمامٍ عادلٍ خيرٌ مِنْ عبادةِ الرجلِ وحدَهُ ستينَ عاماً »(١) ، فأعظمْ بعبادةٍ يوازي يومٌ منها عبادةَ ستينَ سنةً !

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أوَّلُ مَنْ يدخلُ الجنَّةَ ثلاثةٌ » ، الإمامُ المقسطُ أحدُهُمْ(٢) .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثةٌ لا تُردُّ دعوتُهُمْ » الإمامُ العادلُ أحدُهُمْ(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أقربُ الناسِ منِّي مجلساً يومَ القيامةِ إمامٌ عادلٌ » ، رواهُ أبو سعيدٍ الخدريُّ(٤) .

فالإمارةُ والخلافةُ مِنْ أعظمِ العباداتِ ، ولمْ يزلِ المتقونَ يحترزونَ منها

---

(١) تقدم قريباً .

(٢) رواه مسلم (٢٨٦٥) ، وليس فيه ذكر الأولية ، بل هي عند الإمام المحاسبي في « الرعاية » (ص٢٧٤) .

(٣) رواه الترمذي (٢٥٢٦) ، وابن ماجه (١٧٥٢) .

(٤) رواه الترمذي (١٣٢٩) .

ويتركونَها ويهربونَ مِنْ تقلُّدِها ؛ وذلكَ لما فيهِ مِنْ عظمِ الخطرِ ؛ إذْ تتحرَّكُ بها الصفاتُ الباطنةُ ، ويغلبُ على النفسِ حبُّ الجاهِ ولذَّةُ الاستيلاءِ ونفاذُ الأمرِ ، وهوَ أعظمُ ملاذِّ الدنيا ، فإذا صارَتِ الولايةُ محبوبةً . . كانَ الوالي ساعياً في حظِّ نفسِهِ ، ويوشكُ أنْ يتَّبِعَ هواهُ ، فيمتنعَ مِن كلِّ ما يقدحُ في جاهِهِ وولايتِهِ وإنْ كانَ حقّاً ، ويقدمُ علىٰ ما يزيدُ في مكانتِهِ وإنْ كانَ باطلاً ، وعندَ ذلكَ يهلكُ ، ويكونُ يومٌ مِنْ سلطانٍ جائرٍ شرّاً مِنْ فسقِ ستِّينَ سنةً ؛ بمفهومِ الحديثِ الذي ذكرناهُ !

ولهٰذا الخطرِ العظيمِ كانَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ يقولُ : (مَنْ يأخذُها بما فيها ؟!)(١) .

وكيفَ لا وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ والي عشرةٍ إلا جاءَ يومَ القيامةِ مغلولةً يداهُ إلىٰ عنقهِ ، أطلقَهُ عدلُهُ أوْ أوبقَهُ جورُهُ » ، رواهُ معقلُ بنُ يسارٍ(٢) .

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٨٠) ضمن خبر طويل .

(٢) رواه ابنُ أبي شيبة في « المصنف » (٣٣٢٢٢) عن معقل بن يسار رضي الله عنه بلفظ : « ليس من والٍ يلي أمة قلَّت أو كثرت لا يعدل فيها . . إلا أكبَّهُ الله علىٰ وجهه في النار » ، وأصله عند البخاري (٧١٥٠) ، ومسلم (١٤٢) ، ولفظه : « ما من عبد استرعاه الله رعية ، فلم يحطها بنصيحة . . إلا لم يجد رائحة الجنة » . والحديث بلفظ المصنف رواه أحمد في « مسنده » (٢/ ٤٣١) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٦٥٧٠) من حديث أبي هريرة رضي الله عنه ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ١١٨) من حديث ثوبان رضي الله عنه ، ورواه أحمد في « مسنده » (٥/ ٢٨٤) من حديث سعد بن عبادة رضي الله عنه .

وولاَّهُ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ ولايةً[1] ، فقالَ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ أشرْ عليَّ ، قالَ : اجلسْ واكتمْ عليَّ[2] .

وروى الحسنُ أنَّ رجلاً ولاَّهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : خِرْ لي ، قالَ : « اجلسْ »[3] .

وكذلكَ حديثُ عبدِ الرحمـٰنِ بنِ سمرةَ ؛ إذْ قالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا عبدَ الرحمـٰنِ ؛ لا تسألِ الإمارةَ ، فإنَّكَ إنْ أُوتيتَها مِنْ غيرِ مسألةٍ . . أُعنتَ عليها ، وإنْ أُوتيتَها عنْ مسألةٍ . . وُكلتَ إليها »[4] .

وقالَ أبو بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ لرافعِ بنِ عمرَ : (لا تأمَّرْ على اثنينِ) ، ثمَّ وليَ هوَ الخلافةَ ، فقامَ بها ، فقالَ لهُ رافعٌ : ألمْ تقلْ لي : (لا تأمَّرْ على اثنينِ) وأنتَ قدْ وليتَ أمرَ أمَّةِ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؟! فقالَ : بلىٰ ، وأنا أقولُ لكَ ذلكَ ؛ فمَنْ لمْ يعدلْ فيها . . فعليهِ بهلةُ اللهِ ؛ يعني : لعنةَ اللهِ[5] .

ولعلَّ القليلَ البصيرةِ يرىٰ ما وردَ في فضلِ الإمارةِ معَ ما وردَ مِنَ النهيِ

---

(١) أي : معقل بن يسار رضي الله عنه ، وفي « الرعاية » (ص٢٧٢) : (وولىٰ عمر رجلاً) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٣٢١٦) ولم يصرح باسم المؤمَّر .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٣٢١٧) .

(٤) رواه البخاري (٦٦٢٢) ، ومسلم (١٦٥٢) .

(٥) رواه الطبراني في « الكبير » (٥/ ٢١) .

عنها متناقضاً ، وليسَ كذلكَ ، **بلِ الحقُّ فيهِ** : أنَّ الخواصَّ الأقوياءَ في الدينِ لا ينبغي أنْ يمتنعوا مِنْ تقلُّدِ الولاياتِ ، وأنَّ الضعفاءَ لا ينبغي أنْ يدوروا بها فيهلكوا ، وأعني بالقويِّ : الذي لا تميلُهُ الدنيا ، ولا يستفزُّهُ الطمعُ ، ولا تأخذُهُ في اللهِ لومةُ لائمٍ ، وهمُ الذينَ سقطَ الخلقُ مِنْ أعينِهِمْ ، وزهدوا في الدنيا وتبرَّموا بها وبمخالطةِ الخلقِ ، وقهروا أنفسَهُمْ وملكوها ، وقمعوا الشيطانَ فأيسَ منهُمْ ، فهؤلاءِ لا يحركُهُمْ إلا الحقُّ ، ولا يسكنُهُمْ إلا الحقُّ ، ولوْ زهقَتْ فيهِ أرواحُهُمْ ، فهُمْ أهلُ نيلِ الفضلِ في الإمارةِ والخلافةِ ، ومَنْ علمَ أنَّهُ ليسَ بهٰذهِ الصفةِ . . فيحرمُ عليهِ الخوضُ في الولاياتِ .

ومَنْ جرَّبَ نفسَهُ فرآها صابرةً على الحقِّ ، كافَّةً عنِ الشهواتِ في غيرِ الولايةِ ، ولكنْ خافَ عليها أنْ تتغيَّرَ إذا ذاقَتْ لذَّةَ الولايةِ ، وأنْ تستحليَ الجاهَ وتستلذَّ نفاذَ الأمرِ فتكرهَ العزلَ ، فيداهنَ خيفةً مِنَ العزلِ . . فهٰذا قدِ اختلفَ العلماءُ في أنَّهُ هلْ يلزمُهُ الهربُ مِنْ تقلُّدِ الولايةِ ؟

فقالَ قائلونَ : لا يجبُ ؛ لأنَّ هٰذا خوفُ أمرٍ في المستقبلِ ، وهوَ في الحالِ لمْ يعهدْ نفسَهُ إلا قويّاً في ملازمةِ الحقِّ وتركِ لذاتِ النفسِ .

والصحيحُ : أنَّ عليهِ الاحترازَ ؛ لأنَّ النفسَ خدَّاعةٌ ، مدَّعيةٌ للحقِّ ، واعدةٌ بالخيرِ ، فلوْ وعدَتْ بالخيرِ جزماً . . لكانَ يُخافُ عليها أنْ تتغيَّرَ عندَ الولايةِ ، فكيفَ إذا أظهرَتِ التردُّدَ ؟ والامتناعُ عنْ قبولِ الولايةِ أهونُ مِنَ العزلِ بعدَ الشروعِ ، فالعزلُ مؤلمٌ ، وهوَ كما قيلَ : طلاقُ الرجالِ ، فإذا

شرعَ. . لا تسمحُ نفسُهُ بالعزلِ ، وتميلُ نفسُهُ إلى المداهنةِ وإهمالِ الحقِّ ، وتهوي به في قعرِ جهنَّمَ ، ولا يستطيعُ النزوعَ منها إلى الموتِ ، إلا أنْ يُعزلَ قهراً ، وكانَ فيهِ عذابٌ عاجلٌ على كلِّ مَنْ يحبُّ الولايةَ ، ومهما مالَتِ النفسُ إلىٰ طلبِ الولايةِ ، وحملَتْ على السؤالِ والطلبِ. . فهوَ أمارةُ الشرِّ ، ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّا لا نولِّي أمرَنا مَنْ سألَنا »(١) .

فإذا فهمتَ اختلافَ حكمِ القويِّ والضعيفِ. . عرفتَ أنَّ نهيَ أبي بكرٍ رضيَ اللهُ عنهُ لرافعٍ عنِ الولايةِ ثمَّ تقلُّدَهُ لها ليسَ بمتناقضٍ .

وأمَّا القضاءُ. . فهوَ وإنْ كانَ دونَ الخلافةِ والإمارةِ فهوَ في معناهُما ، فإنَّ كلَّ ذي ولايةٍ أميرٌ ؛ أيْ : لهُ أمرٌ نافذٌ ، والإمارةُ محبوبةٌ بالطبعِ ، والثوابُ في القضاءِ عظيمٌ معَ اتباعِ الحقِّ ، والعقابُ فيهِ أيضاً عظيمٌ معَ العدولِ عنِ الحقِّ ، وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « القضاةُ ثلاثةٌ ، واحدٌ في الجنةِ ، واثنانِ في النارِ »(٢) .

وقالَ : « مَنِ استُقضيَ. . فقدْ ذُبحَ بغيرِ سكينٍ »(٣) .

---

(١) رواه البخاري (٧١٤٩) ، ومسلم (١٧٣٣) .

(٢) رواه أبو داوود (٣٥٧٣) ، والترمذي (١٣٢٢/م) ، والنسائي في « الكبرىٰ » (٥٨٩١) ، وابن ماجه (٢٣١٥) .

(٣) كذا في « الرعاية » (ص٢٧٣) ، وبلفظه رواه محمد بن خلف في « أخبار القضاة » (١٣/١) ، وبنحوه رواه أبو داوود (٣٥٧١) ، والترمذي (١٣٢٥) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٥٨٩٢) ، وابن ماجه (٢٣٠٨) .

فحكمُهُ حكمُ الإمارةِ ، ينبغي أنْ يتركَهُ الضعفاءُ وكلُّ مَنْ للدنيا ولذاتِها وزنٌ في عينِهِ ، وليتقلدْهُ الأقوياءُ الذينَ لا تأخذُهُمْ في اللهِ لومةُ لائمٍ .

ومهما كانَ السلاطينُ ظلمةً ولمْ يقدرِ القاضي على القضاءِ إلا بمداهنتِهِمْ وإهمالِ بعضِ الحقوقِ لأجلِهِمْ ولأجلِ المتعلِّقينَ بهِمْ ؛ إذْ يعلمُ أنَّهُ لوْ حكمَ عليهِمْ بالحقِّ لعزلوهُ ، أوْ لمْ يطيعوهُ . . فليسَ لهُ أنْ يتقلَّدَ القضاءَ ، وإنْ تقلَّدَهُ . . فعليهِ أنْ يطالبَهُمْ بالحقوقِ ، ولا يكونُ خوفُ العزلِ عذراً مرخِّصاً لهُ في الإهمالِ أصلاً ، بلْ إذا عُزِلَ . . سقطَتِ العُهدةُ عنهُ ، فينبغي أنْ يفرحَ بالعزلِ إنْ كانَ يقضي للهِ ، فإنْ لمْ تسمحْ نفسُهُ بذلكَ . . فهوَ إذاً يقضي لاتباعِ الهوىٰ والشيطانِ ، فكيفَ يرتقبُ عليهِ ثواباً وهوَ معَ الظلمةِ في الدركِ الأسفلِ مِنَ النارِ ؟!

وأمَّا الوعظُ ، والفتوىٰ ، والتدريسُ ، وروايةُ الحديثِ ، وجمعُ الأسانيدِ العاليةِ ، وكلُّ ما يتسعُ بسببِهِ الجاهُ ، ويعظمُ بهِ القدرُ . . فآفتُهُ أيضاً عظيمةٌ مثلُ آفةِ الولاياتِ .

وقدْ كانَ الخائفونَ مِنَ السلفِ يتدافعونَ الفتوىٰ ما وجدوا إليهِ سبيلاً .

وكانوا يقولونَ : (« حدثَنا » بابٌ مِنْ أبوابِ الدنيا ، ومَنْ قالَ : « حدثَنا » . . فقدْ قالَ : أوسعوا لي)(١) .

ودفنَ بشرٌ كذا وكذا قمطرةً مِنَ الحديثِ ، وقالَ : (يمنعُني مِنَ الحديثِ

---

(١) قوت القلوب (١/ ١٣٥) ، والقائل هو بشر بن الحارث .

أنِّي أشتهي أنْ أحدِّثَ ، ولوِ اشتهيتُ ألا أحدثَ . . لحدثتُ)[١] .

والواعظُ يجدُ في وعظِهِ وتأثُّرِ قلوبِ الناسِ بهِ وتلاحقِ بكائِهِمْ وزَعَقاتِهِمْ وإقبالِهِمْ عليهِ لذةً لا توازيها لذةٌ ، فإذا غلبَ ذلكَ علىٰ قلبِهِ . . مالَ قلبُهُ إلىٰ كلِّ كلامٍ مزخرفٍ يروجُ عندَ العوامِّ وإنْ كانَ باطلاً ، ويفرُّ عنْ كلِّ كلامٍ يستثقلُهُ العوامُّ وإنْ كانَ حقاً ، ويصيرُ مصروفَ الهمةِ بالكليّةِ إلىٰ ما يحرِّكُ قلوبَ العوامِّ ، ويعظمُ منزلتَهُ في قلوبِهِمْ ، فلا يسمعُ حديثاً وحكمةً إلا ويكونُ فرحُهُ بها مِنْ حيثُ إنَّهُ يصلحُ لأنْ يذكرَهُ علىٰ رأسِ المنبرِ ، وكانَ ينبغي أنْ يكونَ فرحُهُ بها مِنْ حيثُ إنَّهُ عرفَ طريقَ السعادةِ ، وطريقَ سلوكِ سبيلِ الدينِ ؛ ليعملَ بهِ أوّلاً ، ثمَّ يقولَ : إذا أنعمَ اللهُ عليَّ بهـٰذهِ النعمةِ ، ونفعَني بهـٰذهِ الحكمةِ . . فأقصُّها ؛ ليشاركَني في نفعِها إخواني المسلمونَ .

فهـٰذا أيضاً ممَّا يعظمُ فيهِ الخوفُ والفتنةُ ، فحكمُهُ حكمُ الولاياتِ ؛ فمَنْ لا باعثَ له إلا طلبُ الجاهِ والمنزلةِ والأكلُ بالدينِ والتفاخرُ والتكاثرُ بهِ . . فينبغي أنْ يتركَهُ ويخالفَ الهوىٰ فيهِ إلىٰ أنْ ترتاضَ نفسُهُ ، وتقوىٰ في الدين مُنَّتُهُ ، ويأمنَ علىٰ نفسِهِ الفتنةَ ، فعندَ ذلكَ يعودُ إليهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : مهما حُكمَ بذلكَ علىٰ أهلِ العلمِ . . تعطلَتِ العلومُ واندرسَتْ ، وعمَّ الجهلُ كافةَ الخلقِ .

---

[١] قوت القلوب (١/١٥٦) .

فنقولُ : قدْ نهىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنْ طلبِ الإمارةِ وتوعَّدَ عليها ، حتَّىٰ قالَ : « إنَّكمْ تحرصونَ على الإمارةِ ، وإنَّها حسرةٌ يومَ القيامةِ وندامةٌ ، إلا مَنْ أخذَها بحقِّها »[1] ، وقالَ : « نعمَتِ المرضعةُ وبئسَتِ الفاطمةُ »[2] ، ومعلومٌ أنَّ السلطنةَ والإمارةَ لوْ تعطلَتْ . . لبطلَ الدينُ والدنيا جميعاً ، وثارَ القتالُ بينَ الخلقِ ، وزالَ الأمنُ وخربَتِ البلادُ ، وبطلَتِ المعايشُ ، فلِمَ نُهِيَ عنها معَ ذلكَ ؟ وضربَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ أبيَّ بنَ كعبٍ حينَ رأىٰ قوماً يتبعونَهُ وهوَ في ذلكَ يقولُ : (أبيٌّ سيدُ المسلمينَ)[3] ، وكانَ يقرأُ عليهِ القرآنَ ، فمنعَ مِنْ أنْ يتبعوهُ ، وقالَ : (ذلكَ فتنةٌ على المتبوعِ ومذلَّةٌ على التابعِ)[4] ، وعمرُ كانَ بنفسِهِ يخطبُ ويعظُ ولا يمتنعُ منهُ .

واستأذنَ رجلٌ عمرَ أنْ يعظَ الناسَ إذا فرغَ مِنْ صلاةِ الصبحِ فمنعَهُ ، فقالَ : أتمنعُني مِنْ نصحِ الناسِ ؟ فقالَ : أخشىٰ أنْ تنتفخَ حتَّىٰ تبلغَ الثريا[5] ؛ إذْ رأىٰ فيهِ مخايلَ الرغبةِ في جاهِ الوعظِ وقبولِ الخلقِ .

---

(١) رواه البخاري (٧١٤٨) ، وليس فيه : « إلا من أخذها بحقها » ، وهي عند مسلم (١٨٢٥) من حديث أبي ذر رضي الله عنه .

(٢) هو قطعة من الحديث المتقدم عند البخاري (٧١٤٨) ، وفصلهما المصنف تبعاً لصاحب « الرعاية » (ص٢٧١) .

(٣) رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٤٧٦) .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٨) برواية نعيم بن حماد ، والبيهقي في « الزهد الكبير » (٣٠٣) .

(٥) رواه الضياء في « المختارة » (١٠٦) ، وأحمد في « المسند » (١٨/١) بنحوه .

والقضاءُ والخلافةُ ممَّا يحتاجُ الناسُ إليهِ في دينِهِمْ ؛ كالوعظِ والتدريسِ والفتوىٰ ، وفي كلِّ واحدٍ منهُما فتنةٌ ولذةٌ ، فلا فرقَ بينَهُما .

فأمَّا قولُ القائلِ : نهيُكَ عنْ ذلكَ يؤدي إلى اندراسِ العلمِ . . فهوَ غلطٌ ؛ إذْ نهيُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ القضاءِ لمْ يؤدِّ إلىٰ تعطيلِ القضاءِ(١) ، بلِ الرئاسةُ وحبُّها يضطرُّ الخلقَ إلىٰ طلبِها ، وكذلكَ حبُّ الرئاسةِ لا يتركُ العلومَ تندرسُ ، بلْ لوْ حُبِسَ الناسُ وقُيِّدوا بالسلاسلِ والأغلالِ عنْ طلبِ العلومِ التي فيها القبولُ والرئاسةُ . . لأفلتوا مِنَ الحبسِ وقطعوا السلاسلَ وطلبوها ، وقدْ وعدَ اللهُ أنْ يؤيِّدَ هـٰذا الدينَ بأقوامٍ لا خَلاقَ لهُمْ ، فلا تشغلْ قلبَكَ بأمرِ الناسِ ، فإنَّ اللهَ لا يضيِّعُهُمْ ، وانظرْ لنفسِكَ .

ثمَّ إني أقولُ معَ هـٰذا : إذا كانَ في البلدِ جماعةٌ يقومونَ بالوعظِ مثلاً . . فليسَ في النهيِ عنهُ إلا امتناعُ بعضِهِمْ ، وإلا . . فيُعلمُ أنَّ كلَّهَمْ لا يمتنعونَ ، ولا يتركونَ لذَّةَ الرئاسةِ ، فإنْ لمْ يكنْ في البلدِ إلا واحدٌ ، وكانَ وعظُهُ نافعاً للناسِ مِنْ حيثُ حسنُ كلامِهِ ، وحسنُ سمتِهِ في الظاهرِ ، وتخييلُهُ إلى العوامِّ أنَّهُ إنَّما يريدُ اللهَ بوعظِهِ ، وأنَّهُ تاركٌ للدنيا ومعرضٌ عنها . . فلا نمنعْهُ منهُ ، ونقولُ لهُ : اشتغلْ وجاهدْ نفسَكَ ، فإنْ قالَ : لستُ أقدرُ علىٰ نفسي ، فنقولُ لهُ : اشتغلْ وجاهدْ ؛ لأنَّا نعلمُ أنَّهُ لوْ تركَ ذلكَ . . لهلكَ الناسُ

---

(١) إذ روىٰ مسلم (١٨٢٦) من حديث أبي ذر رضي الله عنه مرفوعاً : « لا تأمرن على اثنين ، ولا تولينَّ مال يتيم » .

كلُّهُمْ ؛ إذْ لا قائمَ بهِ غيرُهُ ، ولوْ واظبَ وغرضُهُ الجاهُ . . فهوَ الهالكُ وحدَهُ ، وسلامةُ دينِ الجميعِ أحبُّ عندَنا مِنْ سلامةِ دينِهِ وحدَهُ ، فنجعلُهُ فداءً للقومِ ، ونقولُ : لعلَّ هـٰذا هوَ الذي قالَ فيهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ يؤيِّدُ هـٰذا الدينَ بأقوامٍ لا خلاقَ لهُمْ »(١) .

ثمَّ الواعظُ هوَ الذي يرغِّبُ في الآخرةِ ، ويزهِّدُ في الدنيا بكلامِهِ وبظاهرِ سيرتِهِ ، فأمَّا ما أحدثَهُ الوعَّاظُ في هـٰذهِ الأعصارِ ؛ مِنَ الكلماتِ المزخرفةِ ، والألفاظِ المسجعةِ المقرونةِ بالأشعارِ ، ممَّا ليسَ فيهِ تعظيمٌ لأمرِ الدينِ وتخويفٌ للمسلمينَ ، بلْ فيهِ الترجيةُ والتجرئةُ على المعاصي بطيَّاراتِ النُّكتِ(٢) . . فيجبُ إخلاءُ البلادِ منهُمْ ؛ فإنَّهُمْ نوَّابُ الدجالِ وخلفاءُ الشيطانِ ، وإنَّما كلامُنا في واعظٍ حسنِ الوعظِ ، جميلِ الظاهرِ ، يبطنُ في نفسِهِ حبَّ القبولِ ولا يقصدُ غيرَهُ .

وفيما أوردناهُ في كتابِ العلمِ مِنَ الوعيدِ الواردِ في حقِّ علماءِ السوءِ ما يبيِّنُ لزومَ الحذرِ مِنْ فتنِ العلمِ وغوائلِهِ ، ولقدْ قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا علماءَ السوءِ ؛ تصومونَ وتصلونَ وتتصدقونَ ، ولا تفعلونَ ما تأمرونَ ، وتدرِّسونَ ما لا تعملونَ ، فيا سوءَ ما تحكمونَ ، تتوبونَ بالقولِ والأمانيِّ ،

---

(١) رواه النسائي في « الكبرىٰ » (٨٨٣٤) .

(٢) طيارات النكت : النكت النوادر الغريبة المهيجة للأوصاف المستكنة في الضمائر ، مما يكون باعثاً علىٰ آفاته غرض شيطاني . « إتحاف » (٨/٣١٨) .

وتعملونَ بالهوىٰ ، وما يغني عنكمْ أنْ تنقُّوا جلودَكُمْ وقلوبُكُمْ دنسةٌ ؟!

بحقٍّ أقولُ لكُمْ : لا تكونوا كالمُنْخُلِ ؛ يخرجُ منهُ الدقيقُ الطيبُ ويبقىٰ فيهِ النُّخالةُ ، كذلكَ أنتُمْ تخرجونَ الحكمَ مِنْ أفواهِكُمْ ويبقى الغلُّ في صدورِكُمْ .

يا عبيدَ الدنيا ، كيفَ يدركُ الآخرةَ مَنْ لا تنقضي مِنَ الدنيا شهوتُهُ ، ولا تنقطعُ منها رغبتُهُ ؟!

بحقٍّ أقولُ لكمْ : إنَّ قلوبَكُمْ تبكي مِنْ أعمالِكُمْ ، جعلتُمُ الدنيا تحتَ ألسنتِكُمْ ، والعملَ تحتَ أقدامِكُمْ .

بحقٍّ أقولُ لكمْ : أفسدتُمْ آخرتَكُمْ بصلاحِ دنياكُمْ ، فصلاحُ الدنيا أحبُّ إليكُمْ مِنْ صلاحِ الآخرةِ ، فأيُّ ناسٍ أخسُّ منكُمْ ؟! لوْ تعلمونَ ، ويلَكُمْ ، حتَّىٰ متىٰ تصفونَ الطريقَ للمدلجينَ وتقيمونَ في محلَّةِ المتحيِّرينَ ؛ كأنَّكُمْ تدعونَ أهلَ الدنيا ليتركوها لكُمْ ، مهلاً مهلاً ويلَكُمْ ، ماذا يُغني عنِ البيتِ المظلمِ أنْ يُوضعَ السراجُ فوقَ ظهرِهِ وجوفُهُ وحِشٌ مظلمٌ ؟! كذلكَ لا يغني عنكُمْ أنْ يكونَ نورُ العلمِ بأفواهِكُمْ وأجوافُكُمْ منهُ وَحِشةٌ معطلةٌ .

يا عبيدَ الدنيا ؛ لا كعبيدٍ أتقياءَ ، ولا كأحرارٍ كرامٍ ، توشكُ الدنيا أنْ تقلعَكُمْ عنْ أصولِكُمْ فتلقيَكُمْ علىٰ وجوهِكُمْ ، ثمَّ تكبَّكُمْ علىٰ مناخرِكُمْ ، ثمَّ تأخذُ خطاياكُمْ بنواصيكُمْ ؛ ثمَّ يدفعُكُمُ العلمُ مِنْ خلفِكُمْ ، ثم يسلمُكُمْ إلى

الملكِ الديانِ حفاةً عراةً فرادىٰ ، فيوقفُكُمْ علىٰ سوءاتِكُمْ ، ثمَّ يجزيكُمْ بسوءِ أعمالِكُمْ)[١] .

وقدْ روى الحارثُ المحاسبيُّ هـٰذا الحديثَ في بعضِ كتبهِ ، ثمَّ قالَ : (هؤلاءِ علماءُ السوءِ ، شياطينُ الإنسِ ، وفتنةٌ على الناسِ ، رغبوا في عرضِ الدنيا ورفعتِها ، وآثروها على الآخرةِ ، وأذلُّوا الدينَ للدنيا ، فهُمْ في العاجلِ عارٌ وشَينٌ ، وفي الآخرةِ همُ الخاسرونَ) .

* * *

فإنْ قلتَ : فهـٰذهِ الآفاتُ ظاهرةٌ ، ولكنْ وردَ في العلمِ والوعظِ رغائبُ كثيرةٌ ، حتَّىٰ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لأنْ يهديَ اللهُ بكَ رجلاً خيرٌ لكَ مِنَ الدنيا وما فيها »[٢] ، وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أيُّما داعٍ دعا إلىٰ هدىً واتُّبعَ عليهِ . . كانَ لهُ أجرُهُ وأجرُ مَنْ اتَّبعَهُ »[٣] ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ فضائلِ العلمِ ، فينبغي أنْ يُقالَ للعالمِ : اشتغلْ بالعلمِ واتركْ مراءاةَ الخلقِ ، كما يُقالُ لمَنْ خالجَهُ الرياءُ في الصلاةِ : لا تتركِ العملَ ، ولكنْ أتممِ العملَ وجاهدْ نفسَكَ .

---

[١] مجمل أقوال سيدنا عيسىٰ علىٰ نبينا وعليه الصلاة والسلام رواها ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٥٩/٦٨) ، (٤٦٠/٤٧) .

[٢] رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٣٧٥) بلفظه ، وأصله في « البخاري » (٣٧٠١) ، و« مسلم » (٢٤٠٦) .

[٣] رواه ابن ماجه (٢٠٥) .

فاعلمْ : أنَّ فضلَ العلمِ كثيرٌ ، وخطرَهُ عظيمٌ ؛ كفضلِ الخلافةِ والإمارةِ ، ولا نقولُ لأحدٍ مِنْ عبادِ اللهِ : اتركِ العلمَ ؛ إذْ ليسَ في نفسِ العلمِ آفةٌ ، وإنَّما الآفةُ في إظهارِهِ بالتصدِّي للوعظِ والتدريسِ وروايةِ الأحاديثِ ، ولا نقولُ لهُ أيضاً : اتركْهُ ما دامَ يجدُ في نفسِهِ باعثاً دينياً ممزوجاً بباعثِ الرياءِ .

فأمَّا إذا لمْ يحرِّكْهُ إلا الرياءُ . . فتركُ الإظهارِ أنفعُ لهُ وأسلمُ ، وكذلكَ نوافلُ الصلواتِ إذا تجرَّدَ فيها باعثُ الرياءِ . . وجبَ تركُها ، أمَّا إذا خطرَتْ لهُ وساوسُ الرياءِ في أثناءِ الصلاةِ وهوَ لها كارهٌ . . فلا يتركُ الصلاةَ ؛ لأنَّ آفةَ الرياءِ في العباداتِ ضعيفةٌ ، وإنَّما تعظمُ في الولاياتِ ، وفي التصدي للمناصبِ الكبيرةِ في العلمِ .

* * *

وبالجملةِ : فالمراتبُ ثلاثٌ :

الأولىٰ : الولاياتُ ، والآفاتُ فيها عظيمةٌ ، وقدْ تركَها جماعةٌ مِنَ السلفِ خوفاً مِنَ الآفةِ .

الثانيةُ : الصومُ ، والصلاةُ ، والحجُّ ، والغزوُ ، وقدْ تعرَّضَ لها أقوياءُ السلفِ وضعفاؤُهُمْ ، ولمْ يُؤثرْ عنهُمُ التركُ لخوفِ الآفةِ ، وذلكَ لضعفِ الآفاتِ الداخلةِ فيها ، والقدرةِ علىٰ نفيِها معَ إتمامِ العملِ للهِ بأدنىٰ قوةٍ .

الثالثةُ : وهيَ متوسطةٌ بينَ الرتبتينِ ، وهيَ التصدي لمنصبِ الوعظِ

والفتوىٰ والروايةِ والتدريسِ ، والآفاتُ فيها أقلُّ ممَّا في الولاياتِ وأكثرُ ممَّا في الصلواتِ ؛ فالصلاةُ ينبغي ألا يتركَها الضعيفُ والقويُّ ، ولكنْ يدفعُ خاطرَ الرياءِ ، والولاياتُ ينبغي أنْ يتركَها الضعفاءُ رأساً دونَ الأقوياءِ ، ومناصبُ العلمِ بينَهُما ، ومَنْ جرَّبَ آفاتِ منصبِ العلمِ . . علمَ أنَّهُ بالولاياتِ أشبهُ ، وأنَّ الحذرَ منهُ في حقِّ الضعيفِ أسلمُ ، واللهُ أعلمُ .

وهٰهنا رتبةٌ رابعةٌ : وهيَ جمعُ المالِ وأخذُهُ للتفرقةِ على المستحقينَ ، فإنَّ في الإنفاقِ وإظهارِ السخاءِ استجلاباً للثناءِ ، وفي إدخالِ السرورِ علىٰ قلوبِ الناسِ لذةً للنفسِ ، والآفاتُ فيها أيضاً كثيرةٌ ، ولذلكَ سُئلَ الحسنُ عنْ رجلٍ طلبَ القوتَ ثمَّ أمسكَ ، وآخرَ طلبَ فوقَ قوتِهِ ثمَّ تصدَّقَ بهِ ، فقالَ : (القاعدُ أفضلُ)[1] ؛ لما يعرفونَ مِنْ قلَّةِ السلامةِ في الدنيا ، وأنَّ مِنَ الزُّهدِ تركَها قربةً إلى اللهِ تعالىٰ .

وقالَ أبو الدرداءِ : (ما يسرُّني أنِّي أقمتُ علىٰ درجِ مسجدِ دمشقَ أصيبُ كلَّ يومٍ خمسينَ ديناراً أتصدقُ بها ، أما إنِّي لا أحرِّمُ البيعَ والشراءَ ، ولكنِّي أريدُ أنْ أكونَ مِنَ الذينَ لا تلهيهِمْ تجارةٌ ولا بيعٌ عنْ ذكرِ اللهِ)[2] .

وقدِ اختلفَ العلماءُ[3] ؛ فقالَ قومٌ : إذا طلبَ الدنيا مِنَ الحلالِ وسلمَ منها وتصدَّقَ بها . . فهوَ أفضلُ مِنْ أنْ يشتغلَ بالعباداتِ والنوافلِ ، وقالَ

---

[1] كذا في « الرعاية » (ص٢٧٣) .

[2] رواه ابن المبارك في « الزهد » (٨٤٧) .

[3] أورد الخلاف الإمام المحاسبي في « الرعاية » (ص٢٧٥) .

قومٌ : الجلوسُ في دوامِ ذكرِ اللهِ أفضلُ ، والأخذُ والعطاءُ يشغلُ عَنْ ذكرِ اللهِ ، وقدْ قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (يا طالبَ الدنيا لتبرَّ بها ؛ تركُكَ لها أبرُّ)⁽¹⁾ ، وقالَ : أقلُّ ما فيهِ أنَّهُ يشغلُهُ إصلاحُهُ عنْ ذكرِ اللهِ ، وذكرُ اللهِ أفضلُ وأكبرُ ، وهـٰذا فيمَنْ سلمَ مِنَ الآفاتِ .

فأمَّا مَنْ يتعرَّضُ لآفةِ الرياءِ.. فتركُهُ لها أبرُّ ، والاشتغالُ بالذكرِ لا خلافَ في أنَّهُ أفضلُ .

وبالجملةِ : ما يتعلَّقُ بالخلقِ وللنفسِ فيهِ لذَّةٌ.. فهوَ مثارُ الآفاتِ ، والأحبُّ أنْ يعملَ ويدفعَ الآفةَ ، فإنْ عجزَ.. فلينظرْ وليجتهدْ ، وليستفتِ قلبَهُ ، وليزنْ ما فيهِ مِنَ الخيرِ بما فيهِ مِنَ الشرِّ ، وليفعلْ ما يدلُّ عليهِ نورُ العلمِ دونَ ما يميلُ إليهِ الطبعُ .

وبالجملةِ : ما يجدُهُ أخفَّ علىٰ قلبِهِ فهوَ في الأكثرِ أضرُّ عليهِ ؛ لأنَّ النفسَ لا تشيرُ إلا بالشرِّ ، وقلَّما تستلذُّ الخيرَ وتميلُ إليهِ ، وإنْ كانَ لا يبعدُ ذلكَ أيضاً في بعضِ الأحوالِ ، وهـٰذهِ أمورٌ لا يمكنُ الحكمُ علىٰ تفاصيلِها بنفيٍ وإثباتٍ ، فهوَ موكولٌ إلى اجتهادِ القلبِ لينظرَ فيهِ لدينِهِ ، ويدعَ ما يريبُهُ إلىٰ ما لا يريبُهُ .

ثمَّ قدْ يقعُ ممَّا ذكرناهُ غرورٌ للجاهلِ ، فيمسكُ المالَ ولا ينفقُهُ خيفةً مِنَ

---

(١) أخرجه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » . « إتحاف » (٨/ ٩٠) ، والمعنىٰ : يا من يطلب الدنيا ليكون باراً ببذلها ، فهو لا يطلبها لذاتها ؛ إن تركك لها أبرُّ من برِّك بها .

الآفةِ ، وهوَ عينُ البخلِ ، ولا خلافَ في أنَّ تفرقةَ المالِ في المباحاتِ فضلاً عنِ الصدقاتِ أفضلُ مِنْ إمساكِهِ ، وإنَّما الخلافُ فيمَنْ يحتاجُ إلى الكسبِ أنَّ الأفضلَ الكسبُ[1] والإنفاقُ أوِ التجردُ للذِّكرِ ، وذلكَ لما في الكسبِ مِنَ الآفاتِ ، فأمَّا المالُ الحاصلُ مِنَ الحلالِ . . فتفرقتُهُ أفضلُ مِنْ إمساكِهِ بكلِّ حالٍ .

* * *

فإنْ قلتَ : فبأيِّ علامةٍ تعرفُ العالمَ والواعظَ أنَّهُ صادقٌ مخلصٌ في وعظِهِ غيرُ مريدٍ رياءَ الناسِ ؟

فاعلمْ : أنَّ لذلكَ علاماتٍ :

إحداها : أنَّهُ لوْ ظهرَ مَنْ هو أحسنُ منهُ وعظاً أوْ أغزرُ منهُ علماً والناسُ لهُ أشدُّ قبولاً . . فرحَ بهِ ولمْ يحسدْهُ ، نعمْ ، لا بأسَ بالغبطةِ ، وهوَ أنْ يتمنَّىٰ لنفسِهِ مثلَ علمِهِ .

والأخرىٰ : أنَّ الأكابرَ إذا حضروا مجلسَهُ . . لمْ يتغيرْ كلامُهُ .

بلْ بقيَ كما كانَ عليهِ ، فينظرُ إلى الخلقِ بعينٍ واحدةٍ .

والأخرىٰ : ألا يحبَّ اتباعَ الناسِ لهُ في الطريقِ والمشيَ خلفَهُ في الأسواقِ .

ولذلكَ علاماتٌ كثيرةٌ يطولُ إحصاؤُها .

---

(١) في غير (د) : (الأفضل ترك الكسب) .

وقدْ رُويَ عنْ سعيدِ بنِ أبي مروانَ أنَّهُ قالَ : كنتُ جالساً إلىٰ جنبِ الحسنِ ، إذْ دخلَ علينا الحجاجُ مِنْ بعضِ أبوابِ المسجدِ ومعَهُ الحرسُ وهوَ علىٰ برذونٍ أصفرَ ، فدخلَ المسجدَ علىٰ برذونِهِ ، فجعلَ يلتفتُ في المسجدِ ، فلمْ يرَ حلقةً أحفلَ مِنْ حلقةِ الحسنِ ، فتوجَّهَ نحوَها حتَّىٰ بلغَ قريباً منها ، ثمَّ ثنىٰ وركَهُ ، فنزلَ ومشىٰ نحوَ الحسنِ ، فلمَّا رآهُ الحسنُ متوجهاً إليهِ . تجافىٰ لهُ عنْ ناحيةِ مجلسِهِ ، قالَ سعيدٌ : وتجافيتُ لهُ أيضاً عنْ ناحيةِ مجلسي ، حتَّىٰ صارَ بيني وبينَ الحسنِ فرجةٌ ومجلسٌ للحجاجِ ، فجاءَ الحجاجُ حتَّىٰ جلسَ بيني وبينَهُ ، والحسنُ يتكلَّمُ بكلامٍ لهُ يتكلَّمُ بهِ في كلِّ يومٍ ، فما قطعَ الحسنُ كلامَهُ .

قالَ سعيدٌ : فقلتُ في نفسي : لأبلونَّ الحسنَ اليومَ ، ولأنظرَنَّ هلْ يحملُ الحسنَ جلوسُ الحجاجِ إليهِ أنْ يزيدَ في كلامِهِ يتقرَّبُ إليهِ ، أوْ تحملُهُ هيبةُ الحجاجِ أنْ ينقصَ مِنْ كلامِهِ ؟ فتكلَّمَ الحسنُ كلاماً واحداً نحواً ممَّا كانَ يتكلَّمُ بهِ في كلِّ يومٍ ، حتَّى انتهىٰ إلىٰ آخرِ كلامِهِ ، فلمَّا فرغَ الحسنُ مِنْ كلامِهِ وهوَ غيرُ مكترثٍ بهِ . . رفعَ الحجاجُ يدَهُ فضربَ بها علىٰ مَنْكِبِ الحسنِ ، ثمَّ قالَ : صدقَ الشيخُ وبرَّ ، فعليكمْ بهـٰذهِ المجالسِ وأشباهِها فاتخذوها خُلقاً وعادةً ؛ فإنَّهُ بلغَني عنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : أنَّ مجالسَ الذكرِ رياضُ الجنةِ(١) ، ولولا ما حُمِّلناهُ مِنْ أمرِ الناسِ . . ما غلبتُمونا علىٰ هـٰذهِ المجالسِ ؛ لمعرفتِنا بفضلِها ، قالَ : ثمَّ افترَّ الحجاجُ

---

(١) رواه الترمذي (٣٥١٠) .

فتكلَّمَ حتَّىٰ عجبَ الحسنُ ومَنْ حضرَ مِنْ بلاغتِهِ ، فلمَّا فرغَ . . طفقَ فقامَ .

فجاءَ رجلٌ مِنْ أهلِ الشامِ إلىٰ مجلسِ الحسنِ حينَ قامَ الحجاجُ ، فقالَ : عبادَ اللهِ المسلمينَ ؛ ألا تعجبوا أنِّي رجلٌ شيخٌ كبيرٌ ، وأنِّي أُغزَّىٰ ، فأُكلَّفُ فرساً وبغلاً ، وأُكلَّفُ فسطاطاً ، وأنِّي لي ثلاثُ مئةِ درهمٍ مِنَ العطاءِ ، وأنَّ لي سبعَ بناتٍ مِنَ العيالِ ! فشكا مِنْ حالِهِ حتَّىٰ رقَّ لهُ الحسنُ وأصحابُهُ ، والحسنُ مكبٌّ ، فلمَّا فرغَ الرجلُ مِنْ كلامِهِ . . رفعَ الحسنُ رأسَهُ فقالَ : ما لهُمْ قاتلَهُمُ اللهُ ! اتخذوا عبادَ اللهِ خولاً ، ومالَ اللهِ دولاً ، وقتلوا الناسَ على الدينارِ والدرهمِ ، فإذا غزا عدوُّ اللهِ . . غزا في الفساطيطِ الهيَّابةِ ، وعلى البغالِ السبَّاقةِ ، وإذا أغزىٰ أخاهُ . . أغزاهُ طاوياً راجلاً ، فما فترَ الحسنُ حتَّىٰ ذكرَهُمْ بأقبحِ العيبِ وأشدِّهِ .

فقامَ رجلٌ مِنْ أهلِ الشامِ كانَ جالساً إلى الحسنِ ، فسعىٰ بهِ إلى الحجاجِ ، وحكىٰ لهُ كلامَهُ ، فلمْ يلبثِ الحسنُ أنْ أتتْهُ رسلُ الحجاجِ ، فقالوا : أجبِ الأميرَ ، فقامَ الحسنُ ، وأشفقنا عليهِ مِنْ شدةِ كلامِهِ الذي تكلَّمَ بهِ ، فلمْ يلبثِ الحسنُ أنْ رجعَ إلىٰ مجلسِهِ وهوَ يتبسَّمُ ، وقلَّما رأيتُهُ فاغراً فاهُ يضحكُ ، إنَّما كانَ يتبسَّمُ ، فأقبلَ حتَّىٰ قعدَ في مجلسِهِ ، فعظَّمَ الأمانةَ ، وقالَ : إنَّما تجالسونَ بالأمانةِ ؛ كأنَّكُمْ تظنُّونَ أنَّ الخيانةَ ليسَتْ إلا في الدينارِ والدرهمِ ، إنَّ الخيانةَ أشدَّ الخيانةِ أنْ يجالسَنا الرجلُ ، فنطمئنَّ إلىٰ ناحيتِهِ ، ثمَّ ينطلقُ فيسعىٰ بنا إلىٰ شرارةٍ مِنْ نارٍ ، إنِّي أتيتُ هٰذا الرجلَ ، فقالَ : أقصرْ عليكَ مِنْ لسانِكَ وقولِكَ : إذا غزا عدوُّ اللهِ . . غزا

كذا ، وإذا أغزىٰ أخاهُ . . أغزاهُ كذا ، لا أبا لكَ ؛ تحرِّضُ علينا الناسَ ؟! أما إنَّا علىٰ ذلكَ لا نتهمُ لنصيحتِكَ ، فأقصرْ عليكَ مِنْ لسانِكَ ، قالَ : فدفعَهُ اللهُ عنِّي .

وركبَ الحسنُ حماراً يريدُ المنزلَ ، فبينَما هوَ يسيرُ إذِ التفتَ فرأىٰ قوماً يتبعونَهُ ، فوقفَ فقالَ : هلْ لكمْ مِنْ حاجةٍ أوْ تسألونَ عنْ شيءٍ ؟ وإلا . . فارجعوا ، فما يبقي هـٰذا مِنْ قلبِ العبدِ ؟!

فبهـٰذهِ العلاماتِ وأمثالِها تتبيَّنُ سريرةُ الباطنِ ، ومهما رأيتَ العلماءَ يتغايرونَ ويتحاسدونَ ، ولا يتوانسونَ ولا يتعاونونَ . . فاعلمْ أنَّهُمْ قدِ اشترَوُا الحياةَ الدنيا بالآخرةِ ، فهُمُ الخاسرونَ ، اللهمَّ ؛ ارحمْنا بلطفِكَ يا أرحمَ الراحمينَ .

* * *

RÎYÂYA DÜŞME KORKUSUYLA İBÂDETİN TERKİ

Bilmiş ol ki; insanlardan bâzıları, riyâ karışır korkusu ile ameli terk ederler. Bu görüş yanlış ve zâten şeytanın istediği bir iş olduğu için, şeytana uymaktır. Böyle bir korku ile hangi ameli terk edip hangisini yapması gerektiği, bizim anlatacaklarımızdadır.

Tâatler bizâtihî zevkli ve zevksiz olmak üzere ikiye ayrılır. Namaz, oruç, hac ve cihâd gibi ibâdetler, bizâtihî zevkli ve lezzetli değildir. Bunlar, insanların övmesine sebep olmaları bakımından zevklidirler. Bu da bu ibâdetleri insanlar görüp bildikten sonra olur. Bizâtihî zevkli olan ibâdetler, kendi şahsına münhasır olmayıp, halk ile alâkalı olan ibâdetlerdir. Hilâfet, kadılık, vâlilik, idârecilik, imamlık, vâizlik, öğretmenlik, infak ve bunlara benzeyen halk ile alâkalı, âfetleri büyük ve zevkleri olan işlerdir.

Birinci kısım, yâni şahsına münhasır olup başkasına geçmeyen ve zâtında zevk olmayan namaz, oruç ve hac gibi ibâdetlere riyâ üç şekilde karışır:

1 - Daha amele başlamadan riyânın kendisine girmesidir. Yâni gösteriş için amele başlamayı kasdetmek ve dinî bir sâikin bulunmamasıdır. Böyle sırf gösteriş için yapacağı amelde tâat nâmına bir şey bulunmayıp doğrudan doğruya mâsiyet olacağı için, lâyık olan onu terk etmektir. Çünkü bu görünüşte tâat, gerçekte ise mevkî talebidir. Şâyet kendi kendini "Utanmıyor musun? Allah için amele cimrilik ediyor da gösteriş için amel ediyorsun. Bu yaptığın doğru mudur?" diye kınar nefsini ıslâh ederek riyâyı atabilirse, o zaman ameline devam eder.

2 - Allah rızâsı için hazırlanır, fakat ibâdete başlarken riyâ gelir karışır. Bu halde ibâdeti terk etmesi doğru olmaz. Zîra ortada dînî bir sâik vardır. İbâdetine devam etmeli ve yukarıda anlattığımız tedâvi yolları ile mücâhede ederek riyâyı atıp ihlâsı sağlamaya çalışmalıdır.

3 - İhlâs ile ibâdete başladıktan sonra, ibâdet arasında riyânın ârız olmasıdır. Bu vaziyet karşısında ameli terk etmez, mücâhede edip ihlâsa dönmeye çalışır. Zîra şeytan ilk önce insanı ameli terke dâvet eder. Muvaffak olamazsa bu defa riyâyı sokuşturmak ister. Buna da muvaffak olamazsa, "Bu amelin hâlis değil, riyâ ile karışıktır. Binâenaleyh, emeğin boşadır. Sen bundan vazgeç." der. Dediğini yaparsan yine onun maksadı hâsıl olmuş olur.

Riyâkârlık korkusu ile ameli terk eden kimse, efendisi tarafından yabancı maddelerden temizlenmek üzere kendisine teslîm edilen buğdayı nasıl olsa tertemiz yapamayacağım, iyisi mi bu iş kalsın, diyen hizmetçinin haline benzer. Bu hareket, ihlâsı amel ile birlikte terk etmektir ki, bir kıymet taşımaz.

İnsanlar, bu adam mürâîdir, demek sûretiyle isyâna düşecekler korkusu ile ameli terk etmek de bu kabîldendir. Bu da, şeytanın aldatmasıdır. Çünkü önce burada Müslümanları töhmet altında bulundurmak var ki, sû-i zanna hakkı yoktur. Aynı zamanda onların bu sözlerinden kendisine bir zarar olmayacağını bildiği halde yalnız onlar mürâî derler ise günâhkâr olurlar korkusu ile ibâdeti terk etmek, riyâkârlığın tâ kendisidir. Onların yermesinden korkup övmelerini isterse, "Mürâîdir" veyâ "Muhlistir" sözlerinin ne kıymeti kalır? "Mürâîdir" demelerinden korkarak ameli terk ile "Muhlistir" desinler diye ameli güzel yapmak arasında ne fark vardır? Ameli terk etmek bundan daha fenâdır.

Bütün bunlar, câhil âbidler için şeytanın birer dolabıdır. Sonra ameli terk etmekle şeytandan kurtulacağını nasıl umar? Şeytan ardını bırakmaz ve: "Şimdi insanlar senin için, bu muhlis adamdır, denilmek için ameli terk etti, şöhret istiyor, derler." Bu sefer seni insanlardan uzaklaştırmaya sevk eder. Kaçar da bir mağaraya kapanırsan, bu sefer, zühdünden dolayı uzaklaştığını insanların bilmelerini arzu temâyülünü sende uyandırır. Daha şeytanın şerrinden nasıl kurtulursun? Bu hususta şeytandan kurtuluş, riyânın âfetlerini bilmekle mümkündür. Onlar da dünyada bir faydası olmadığı gibi, âhirette zararının çok olduğu hususlardır. Böylece riyâyı kerih görür, ona aldırış etmez ve ibâdetine devam eder. Yoksa şeytanın vesvesesinin ardı arkası gelmez. Ona bakacak olursa tamamen ibâdeti terk etmesi gerekir.

İçinden ibâdete dînî bir sâik bulduğun müddetçe ibâdeti terk etme, riyâ ile mücâdele et, insanlar tarafından övülmeyi tercîhe nefsin seni dâvet ettiği zaman, Allah'tan utanmakla onu ilzâm etmeye çalış. Allahu Teâlâ'nın, içinden geçeni bildiğini hatırla. Şâyet insanlar kendilerine gösteriş için amel ettiğini bilseler, onlar seni övmek şöyle dursun, sana alabildiğine kızarlar. Hâlbuki Allah senin gösteriş ettiğini bilir. Elinden geldiği kadar amelinde Allah'tan hayâyı kalbine yerleştir. Bu halinle şeytan sana "Sen riyâkârsın" derse, artık ona kıymet verme. O, onun bir aldatması olduğunu bil. Senin riyâdan hoşlanmadığını ve kalbinde riyâ olmadığını, Allah'tan korkup utandığını bildiği için seni sapıtmaya çalışır.

Şâyet, kalbinde riyâya karşı bir kerâhet hissi yok, Allah'tan korkmaz ve içinde dînî bir sâik bulunmaz da yalnız riyâ için amel etmek istersen, bu ameli terk et. Çünkü bu, amel olmaktan çok uzaktır, ibâdete başlayan kimsede sevap niyeti devam etmelidir.

Şâyet, "Şöhret korkusu ile çoklarının ameli terk ettikleri nakledilmektedir. Nitekim **İbrâhim Nehaî**, Kur'ân okurken yanına bir adam girmek isteyince, hemen Kur'ân-ı Kerîm'i kapamış ve "Şu adam benim her sâat Kur'ân okuduğumu görmesin." demiştir.

İbrâhim et-Teymî de: "Konuşmak hoşuna gittiği an, sükût et; sükût hoşuna gittiği zaman da konuş." demiştir.

Hasan-ı Basrî: "Onlar, şöhret korkusundan eziyet veren şeyleri yoldan temizlemezlerdi. Yine şöhret korkusundan ağlayacak yerde gülerlerdi." dedi. Buna benzer daha pek çok rivayetler vardır. Siz buna ne dersiniz?" dersen deriz ki:

Bu, sizin anlattıklarınızla, bu hallerde amellerini açıklayanlar hakkında vârid olan rivâyetlerle muâraza halindedir. Hasan-ı Basrî'nin vaaz esnâsında bu sözü açıklaması, ağlamanın ve yolu temizlemenin şöhrete delâletinden daha ziyâde, şöhrete yakındır.

Hulâsa, bu gibi hallerde nâfileleri terk etmek câizdir. Söz, efdaliyettedir. Yâni hangisi daha iyidir. En iyisini ancak kuvvetli ihlâs sâhipleri yapabilir, zayıflar yapamaz. O da ihlâsa gayret edip ameli terk etmeden tamamlamaktır. Bâzı amel sâhipleri fazla telâşa kapıldıklarından, efdalin aksine olarak tedâvi yolu ararlar. Kuvvetlilere uymak, en doğrusudur. **İbrâhim Nehaî**'nin mushafı kapaması, adam ile konuşup meşgul olacağı sebepten ötürü de olabilir. Bunun için adamın kendisini kırâat halinde görmesini istememiştir. Yol temizlemekten vazgeçmeleri, şöhretten kaçınma sebebiyle olacağı gibi, insanların kendisine uyarak daha mühim amelleri terk etmeleri korkusundan da olabilir ki bu, yalnız riyâ korkusu ile değil, daha çok ibâdetleri korumak içindir. **Teymî**'nin "Sözün hoşuna gittiği zaman." demesinden maksadı edebî konuşmalar, hikâye ve kıssalar anlatmalar olabilir. Bunlar ucbu gerektirir. Mübâh olan sükût ile kendini beğenmek de mahzurludur. Bu gibi hallerde kelâmdan sükûta, sükûttan kelâma geçmek, ucubdan korunmak için bir mübâhtan diğer mübâha geçmektir. Mendûb olan hak kelâma gelince; bunun hakkında böyle sarâhat yoktur. O, ikinci kısımda aranır. Bizim sözümüz, insanlarla alâkalı olmayan ve beden ile yapılan ibâdetler hakkındadır.

İkinci kısım, halk ile alâkalı olup, âfet ve tehlikeleri büyük olan işlerdir. Bunların en büyüğü, hilâfet, hükümdarlık, sonra kadılık, sonra vaizlik, sonra müderrislik, sonra müftîlik, daha sonra da infak gelir.

Hilâfete gelince; adâlet ve ihlâs ile yapıldığı takdirde bu, ibâdetlerin en fazîletlisidir. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَيَوْمٌ مِنْ إِمَامٍ عَادِلٍ خَيْرٌ مِنْ عِبَادَةِ الرَّجُلِ وَحْدَهُ سِتِّينَ عَامًا

“Âdil hükümdarın bir günü (bir gün adâletle hükmetmesi) *bir adamın kendi kendine altmış sene* (nâfile) *ibâdet etmesinden daha hayırlıdır.”*[52] buyurmuş ve bir günlük ibâdetini altmış yıllık ibâdete denk tutmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَوَّلُ مَنْ يَدْخُلُ الْجَنَّةَ ثَلَاثَةٌ الْإِمَامُ الْمُقْسِطُ

“Cennete ilk girecek üç sınıf var. (Bunlardan biri de) *âdil hükümdardır.”*[53] buyurmuştur.

Ebû Hureyre’nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[52] Taberânî ve Beyhakî, İbn Abbâs’dan rivâyet etmişlerdir.

[53] Müslim, İyaz b. Hammad’dan rivâyet etmiştir.

ثَلَاثَةٌ لَا تُرَدُّ دَعْوَتُهُمْ اَلْإِمَامُ الْعَادِلُ

"Üç kimsenin duâsı reddedilmez. Bunlardan biri de âdil hükümdardır."[54] buyurmuştur. Ebû Said el-Hudrî'nin rivâyetinde ise:

أَقْرَبُ النَّاسِ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِمَامٌ عَادِلٌ

"Kıyâmet günü benim meclisime en çok yakın olan âdil hükümdardır."[55] buyurmuştur.

Emirlik ve hilâfet en büyük ibâdetlerden olduğu kadar, o nispette büyük tehlikeleri de olduğundan takvâ sâhipleri ona asla yaklaşmaz ve ondan uzaklaşırlar. Çünkü burada hisleri harekete geçer, mevkî ve insanları idâre etmek sevgisi insana galebe çalar. Zîra bunlar dünya zevklerinin son haddidir. Bir defa riyâset sevilmeye başlanınca, artık bu adam nefsinin arzularına uyar ve tamamen nefsine esîr olmaktan korkulur da, hak da olsa mevkîine halel getirecek her şeyden uzaklaşır. Bâtıl da olsa mevkîini kuvvetlendirecek her çâreye başvurur. İşte bu anda helâke gider de zâlim bir hükümdâr olur, zâlim bir sultanın bir günlük hükmü, yukarıdaki hadîsin mefhûm-u muhâlifine göre altmış senelik fısktan daha kötü olur. Bu tehlikelerden ötürü Hz. Ömer; "Bu vazîfeyi kim alır." derdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de bir hadîsinde şöyle buyurmuştur:

مَا مِنْ وَالِي عَشِيرَةٍ إِلَّا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَغْلُولَةً يَدُهُ إِلٰى
عُنُقِهِ أَطْلَقَهُ عَدْلُهُ أَوْ أَوْبَقَهُ جَوْرُهُ

"Hiç bir aşîret reisi yoktur ki, kıyâmet günü eli boynuna bağlı

---

[54] Yukarıda geçmiştir.

[55] Isfahânî **"Et-Tergîb ve't-Terhîb"** de rivâyet etmiştir.

olarak mahşer yerine gelmesin. Ya adâleti kendisini kurtarır veyâ zulmü kendisini helâk eder.”[56] Hadîsi, Mi’kal b. Yesar rivâyet etmiştir. Hz. Ömer kendisini Basra vâliliğine tâyin edince:

– “Bana kötülük mü yapmak istiyorsun?” dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer:

– “Otur yerinde, fakat kimseye bir şey söyleme.” buyurdu. Hasan’ın rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) adamın birini vâli tâyin etmişti. Adam:

– “Bu benim için bir horluktur.” deyince Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“O halde otur.”* buyurdu.[57] Yine Abdurrahmân b. Semüre’nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) kendisine:

يَا عَبْدَ الرَّحْمٰنِ لَا تَسْأَلِ الْإِمَارَةَ فَإِنَّكَ إِنْ أُوتِيتَهَا مِنْ غَيْرِ
مَسْأَلَةٍ أُعِنْتَ عَلَيْهَا وَإِنْ أُوتِيتَهَا عَنْ مَسْأَلَةٍ وُكِّلْتَ إِلَيْهَا

“Yâ Abdurrahmân, emirlik isteme, istemeden sana emîrlik teklîf edilirse, yardım görürsün. Eğer istemek sûretiyle bir mevkîe geçersen acziyet içinde kalırsın.”[58] buyurmuştur.

Hz. Ebû Bekir de bir ara Râfi b. Ömer’e: “İki kişi de olsa, onlara emîrlik yapma.” demiştir. Bilâhare Hz. Ebû Bekir halîfe olunca Râfî, hani bana “İki kişiye de olsa emirlik yapma diyordun, şimdi nasıl bütün ümmetin emirliğini üzerine aldın?” dedi. Hz. Ebû Bekir;

– “Evet, ben sana öyle söyledim. Emîrlikte adâlet etmeyene Allahu Teâlâ’nın lâneti vardır.” dedi. Belki bâzı kimseler emâretin fazîleti hakkında vârid olan hadîslerle, emâretten nehiy hakkındaki rivâyetlerin her birini nakzettiklerini zannederler. Aslında böyle değildir. Burada hak ve hakikat şudur: Dînine bağlı seçkin insanların velâyeti uhdelerine almaktan çekinmemeleri lâzımdır. Fakat zayıfların da buna yaklaşıp helâk olmaları doğru değildir. Burada dînine bağlı, dindarlığı kuvvetli demekteki maksadımız, dünyaya meyletmeyen, tamahı kendisini sarsmayan, Allah yolunda vazîfe görürken zemmedenlerin zemmine aldırış etmeyen kimselerdir. Bunlar, insanlara kıymet vermeyen, dünyadan îrâz eden, halk arasına katılmaktan hoşlanmayan insanlardır. Bunlar, nefislerini kahr u galebeleri altına almışlar, şeytanı ümitsizliğe düşürmüşlerdir. Bunları yalnız hak harekete geçirir ve yalnız hak ve hakikat susturur. Bunlar imâret ve hilâfetin fazîletine nâil olmuş kimselerdir. Bu hal ve vaziyette olmayan kimsenin velâyet peşinde koşması ona haramdır.

---

[56] Ahmed, Uhâde b. Sâmit’ten rivâyet etmiştir. Muhtelif rivâyet yolları vardır.
[57] Taberânî mevsûlen rivâyet etmiştir.
[58] Buhârî ile Müslim rivâyet etmişlerdir.

Vâli olmadan kendisini tecrübe edip, hak ve adâlet üzere olduğunu, şehevî arzularından çekindiğini bildiği halde, vâlilik gibi bir mevkî kendisine teklif edildiğinde, belki buraya heves ederek artık ayrılmak istemeyeceğinden ve azledilirim korkusu ile dalkavukluk yapacağından korkan kimsenin bu gibi teklifi kabul edip etmemesi hakkında âlimler ihtilâf etmişlerdir. Bir kısmı, bu adam şu anda hakka sarılmakta ve nefsin arzularını tercîh etmemekte kuvvetlidir. Korkusu, istikbâl içindir. Bunun için peşînen velâyet teklifini reddetmesi doğru değildir, dediler. Fakat doğru olanı, böyle bir adamın böyle bir teklîfi kabul etmemesidir. Çünkü nefis hîlekârdır. Hakkı iddiâ eder ve hayrı vâdeder. Hâlbuki katî olarak hayra söz verse bile, vâliliği anında bundan dönebileceğinden korkulur. Nerede kaldı tereddüt gösterdiği zaman? Önceden vâliliği kabul etmemek, vâli olduktan sonra ondan ayrılmaktan daha kolaydır. Çünkü azledilmek insanın ağırına gider. Nitekim: "Azil, erkeğin talâkıdır." darb-ı meseli meşhurdur. Şâyet böyle bir vazîfeyi kabul ederse, artık nefsi, azli müsâmaha ile karşılamaz. Binâenaleyh riyâkârlık ve dalkavukluğa meylederek hakkı ihmâle başlar da cehennemin dibini boylar, ölünceye kadar vâlilikten ayrılmak istemez. Ne ola ki kendisini kahren azletmiş olsunlar.

Burada vâliliği seven herkes için peşin bir azâb vardır. Ne zaman ki, insan vâliliğe temâyül eder, bunun için çâreler araştırmaya başlarsa, işte bu kötü bir emîrliktir. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّا لَا نُوَلِّي أَمْرَنَا مَنْ سَأَلَنَا

"Bizden isteyenleri, işimizin başına geçirmeyiz."[59] buyurmuştur. Şimdi zayıf ile kuvvetli arasındaki hükmün farkını anladınsa, Ebû Bekir'in (r.a.) Râfi'i velâyetten men edip kendisinin kabulündeki hikmeti ve bunların birbirini bozmadığını anlamış oldun.

Kadılığa gelince: Bu, her ne kadar hilâfet ve emâretin dûnunda ise de yine aynı mânâ ve hükümdedir. Zîra her velâyet sâhibi, bir emîrdir, hükmü geçen kimsedir. Emîrlik tab'an sevilir. Hakk'a uyarak kadılık yapıp hüküm vermekte mükâfât büyük olduğu gibi, Hak'tan ayrılmak sûretiyle verilen hükümde de azâb büyüktür. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْقُضَّاةُ ثَلَاثَةٌ قَاضِيَانِ فِي النَّارِ وَقَاضٍ فِي الْجَنَّةِ

"Kadılar üçtür; bunların ikisi cehennemde birisi cennettedir."[60] buyurmuştur. Diğer bir hadîste ise şöyle buyrulmuştur:

---

[59] Buhârî ile Müslim, Ebû Musa'dan rivâyet etmişlerdir.

[60] Ashâb-ı Sünen Bureyde'den sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

مَنِ اسْتَقْضِىَ فَقَدْ ذُبِحَ بِغَيْرِ سِكِّينٍ

"Kadılık mevkiine getirilen kimse, bıçaksız boğazlanmış gibidir."[61] Bunun hükmü de aynen emîrliğin hükmü gibidir. Zayıf olup dünyalığa zerre kadar kıymet veren kimseler bundan uzaklaşmalı, hiç bir şeye aldırış etmeyen kuvvetliler bu vazifeyi deruhde etmelidirler. Hükümdar zâlim olur ve bu sebeple kadı adâletle hüküm vermeyeceğinden, bâzı hakları çiğneyip yağcılık yapacağından, zîra doğru hükümde bulunsa hükümdarın etrâfındakilerin bunu kabul etmeyeceğinden korkarsa, kadılığı kabul etmemelidir. Şâyet kabul ederse, azledileceğinden korkmadan Hak'tan ayrılmamalıdır. Hattâ azledilmekle hayâtî bir mesûliyetten kurtulacağı için, üstelik buna sevinmelidir. Şâyet bunu göze alamıyorsa, o zaman hevâ-i nefsine ve şeytana uyarak hüküm verdiğinden, bundan katiyyen sevap beklemez. Bilakis zâlimlerle beraber cehennemin en alt tabakasında soluğu alır.

Vaaz, fetvâ, ders okutma ve hadîs rivâyeti işlerine gelince: Bunlar ve bunların benzeri olan âlî mesnetler ve mevkîini yükseltmeye vesîle olan her şeyde, vâliliklerde olduğu gibi büyük âletler vardır. Allah korkusundan, selef mümkün mertebe fetvâdan kaçınarak: **"Haddesenâ"** (falanca bize Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den haber verdi) deyip söze başlamak, dünyalıktan bir kapıdır. Böyle diyen kimse **"**Benim için kapıları açınız." demek istiyor." derlerdi.

Bunun için **Bişr-i Hafî** ezberinde olan birçok hadisleri beraberinde mezâra götürmüş, rivâyet etmemiş, şöyle bir beyânda bulunmuştur: "Beni hadîs rivâyetinden alıkoyan, nefsimin hadîs rivâyet etmek isteyişidir. Eğer kendimde bu isteği bulmasaydım, hadîs rivâyet ederdim.”

---

[61] Ashâb-ı Sünen Ebû Hureyre'den sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

Vâiz efendiye gelince: Bu da gayret eder, insanların gönlüne nüfûz etmeye çalışır, onları coşturup ağlatarak kendine bağlamaya uğraşır ve bundan zevk alır. Zâten bu, en üstün bir zevktir. Buna bir dadandı mı -bâtıl da olsa- avam arasında revaç bulan yaldızlı cümleler kullanmaya başlar. Avamın ağırına gidip hoşlanmayacağı hak sözlerden uzaklaşır, onlara yaklaşmaz. Bütün gayretini avamın kalbini tahrîke sarf eder. Onların gönlüne girmeye ve orada mevkî sâhibi olmaya çalışır. Bir hadîs ve hikmetli bir söz duyduğu zaman, bunu ballandıra ballandıra kürsü ve minberlerde cemâate anlatacağı için sevinir.

Hâlbuki bu hadîs ve hikmetli söze sevinmesi bunun için değil, saâdet yolunu bulduğu ve dîn yoluna girip gereği ile amel edeceği için sevinmesi gerekirdi. Bundan sonradır ki, Allahu Teâlâ bana bu nîmeti verip bu hikmetle beni faydalandırdığı gibi, ben de bunu faydalanmaları için Müslüman kardeşlerime anlatırım diye sevinmesi gerekirdi. İşte bu vâizliğın de, tıpkı vâlilik gibi büyük korku ve tehlikesi vardır. Mevkî ve din ile dünyalık peşinde olmayan bununla övünüp böbürlenmeyen kimselerin hevâ-i nefislerine uymayarak vâizliği terk etmeleri gerekir. Ne zaman nefsinden emin olur ve takvâ sâhibi olursa, o zaman vaaz etmelidir.

Şâyet, “İlim erbâbı için bu şekilde hüküm verilirse, ilimler kaybolur ve ortalığı cehâlet istîlâ eder.” dersen deriz ki: Bizzat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) emîrlik talebinden nehyetti ve bundan korkutarak şöyle buyurdu:

إِنَّكُمْ تَحْرِصُونَ عَلَى الْإِمَارَةِ وَإِنَّهَا حَسْرَةٌ وَنَدَامَةٌ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ إِلَّا مَنْ أَخَذَهَا بِحَقِّهَا

"Siz emîrliğe harîssiniz. Hâlbuki o, kıyâmet günü hasret ve nedâmettir. Ancak onu hakkıyla ele alanlar bu hasret ve nedâmetten kurtulurlar."[62]

Hâlbuki yine bilinen bir gerçektir ki, hükümdarlık ve emîrlik ihmâl edilse, dîn ve dünya ikisi birden mahvolurdu. Halk arasında münâzaalar, adam öldürmeler çoğalır, emniyet kaybolurdu. Memleketler harap olur ve geçim zorlaşırdı. Vaziyet bu merkezde olduğuna göre, emâretten niçin nehyolunuyor? Ve **Hz. Ömer**, Ubeyy b. Kâ'b'ı Müslümanların efendisi tanıdığı ve Kur'-ân'ın ona dinletirken ardından giden bir cemâat gördüğü zaman, Ubeyy'i, niçin kamçıladı ve onların, ardından gitmesine engel oldu ve böyle bir cemâatin bir adamın ardından gitmesini onun için fitne ve uyanlar için bir zillet kabul etmiştir. Diğer taraftan böyle yaptığı halde kendisi hutbe okur, vaaz eder ve buna aldırış etmezdi.

Yine adamın biri sabah namazını müteâkip vaaz etmek için Hz. Ömer'den izin istediğinde Hz. Ömer bunu men etti. Adam,

– *"Nasîhat etmekten mi beni alıkoyuyorsun?"* deyince Hz. Ömer, adamda halkı dinletmek ve vaazda mevkî sâhibi olmak sevdâsı gördüğü için, ona karşı sertlenerek: "Başının yıldızlara değmesinden korktuğum için sana mâni oldum." diye cevap vermiştir.

"Niçin? Hâlbuki hilâfet ve kadılık; vâizlik, müderrislik ve müftîlik gibi insanların, dînlerinde muhtaç oldukları şeylerdir. Fitne ve zevk bakımından da aralarında fark yoktur." dersen deriz ki: "Vaaz ve nasîhatten men etmek, ilmin kaybolmasına sebep olur." sözü galattır. Zîra bizzat Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in kadılıktan nehyetmesi, kazâ ve hüküm işlerini atâlete uğratmamış, riyâset sevgisi insanları buna mecbur etmiştir. Bunun gibi yine riyâset sevgisi ilmi ortadan kaldırmaz. Hattâ riyâsete vesîle olacak ilim, insanlara yasaklansa, cezâ evine atılıp zincire vurulsalar da zincirleri kırar cezâ evlerinden kaçar ve bu bilgiyi elde etmeye çalışırlar. Allahu Teâlâ, îmandan nasîbi olmayanlarla dahî bu dîni kuvvetlendirmeyi vâdetmiştir. Âlemin işini düşünüp durma. Allah herkesi kayırır, sen kendine bak. Bununla beraber derim ki:

---

[62] Buhârî Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

Bir beldede bir cemâat vaaz işi ile meşgul olduğu zaman, bunun yasaklanması, sebebiyle ancak bir kısmı çekilir, diğerleri riyâset sevdâsı ile ondan ayrılmazlar. Bir beldede tek bir vâiz bulunup, güzel ifâdesi ve görünüşteki hüsn-i haliyle cemâate faydalı olursa, onu vaazdan men etmeyiz. Ona: "Önce nefsini tezkiyeye çalış." deriz. Şâyet o: "Ben buna muktedir olamıyorum." derse kendisine: "Yine vaazına devam et ve mücâhede ile meşgul ol." deriz. Çünkü tek olduğu için vaazdan alıkonması insanları helâke sürükler. Şâyet bu tek vâiz, mevkî edinme maksadıyla vaazına devam ediyorsa, vaazları ile halka faydalı olurken kendi kendini helâk etmektedir. Biz âmmenin selâmetine bu adamı fedâ eder, vaazına devam ettiririz. Bu adam, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

"Allahu Teâlâ bu dîni îmandan nasibi olmayan kimselerle de teyîd eder." buyurduğu kimselerdendir, deriz.

Sonra vâiz dediğin, sözü ve dış görünüşü ile dünyadan nefret ettirip âhirete yönelten kimse demektir. Fakat zamanımızda (Gazâlî'nin zamanında) vâizlerin îcâd ettikleri muzahref ve şiirle karışık kafiyeli sözlerinde dînî hükümlere saygı, Müslümanları Allah'ın azâbıyla korkutmak gibi bir şey bulunmayıp, ancak güzel sözlerle halkı ümitlendirmek ve isyâna cür'et ettirmek hali bulunduğundan bu gibi vâizlerden memleketi temizlemek bir vazifedir. Çünkü bunlar, Deccal'in kapıcıları ve şeytanın halîfeleridirler. Bizim sözümüz, halk tarafından hüsn-i kabul sevgisini içine gizleyen ve başka bir maksadı olmayıp görünüşü ve vaazı güzel olan vâizler hakkındadır. Aynı zamanda **"İlim Kitâbı"**nda kötü âlimler hakkında anlattığımız vaîdler de bu gibiler hakkındadır.

Nitekim **Îsa aleyhisselâm**: "Ey kötü âlimler, namaz kılar, oruç tutar ve sadaka verirsiniz; fakat emrettiğinizi yapmaz, yapmadığınızı öğretirsiniz. Ne çirkin hüküm veriyorsunuz. Dil ve sözünüz ile tövbe ederken hevâ-yı nefsinizin arzularına göre hareket edersiniz. Kalpleriniz isyânla kirlenmiş ve kararmış olduğu halde vücutlarınızı sabunla yıkamak size bir fayda sağlamaz. Size hakîkati söylüyorum; faydalı unu çıkarıp da çer çöpü içinde kalan elek gibi olmayın. Sizin yaptıklarınız böyledir. Ağızlarınızdan hükümleri savurursunuz; gıll u gış içinizde kalır. Dünya kulları, rağbet ve şehvetini dünyadan kesmeyenler âhireti nasıl bulabilirler? Size hakîkati söylüyorum; kalpleriniz amellerinize ağlar. Çünkü dışınız içinize uymuyor. Dünyayı dilinize doladınız. Ameli ve âhireti ise ayağınızın altına aldınız. Size hak olarak söylüyorum; dünyalığı mükemmel yapacağız diye, âhiretinizi kaybettiniz.

Sizin için dünya düzeni âhiret düzeninden daha sevimli oldu. Sizden daha âdî kim olabilir? Bunu bilseydiniz. Yazıklar olsun size, ne vakte kadar bu karanlık içinde bocalayacak ve bu şaşkınlık içinde kalacaksınız. Sizin dâvetiniz dünyalığadır. İstediğiniz şey dünya halkı, sizin için dünyalıktan ferâgat etsin ve bütün dünya varlıkları ile size kalsın. İçerisi karanlık olan bir evin damına ışık yakmaktan evin içme ne kâr olur, oradan nasıl ışık alabilir? Siz de böylesiniz. Ağzınızdan ilim nûrları parlarken kalpleriniz karanlık içinde kıvranıyor. Ey dünyaya tapanlar, dünyanın bir gün sizi kökünüzden koparıp yüzüstü sermesi yakındır. Sonra sizi burnunuzun üzerinde sürter, günâhlarınızı boynunuza geçirir Sonra da ilminiz sizi arkanızdan iter, yalın ayak ve çıplak olarak teker teker sizi Allahu Teâlâ'nın huzuruna sevk eder. Orada kötü amellerinizin, cezâsını size çektirir." buyurdu.

Bu hadîsi, **Hâris-i Muhâsibî** kitaplarının birinde anlattıktan sonra, bu kötü âlimler insan şeytanlarıdır ve insanlara fitnedirler. Dünyanın mevkî ve metâına rağbet ve onu âhiret üzerine tercîh ederek dünya için dîni zelîl ve hakîr ettiler. Onlar dünyada yüz karası, âhirette ise hüsrândadırlar.

Şâyet, "Bu anlattığın âfetler meydandadır, fakat buna karşı ilim ve vaaz hakkında birçok tergîb ve teşvîk vârid olmuştur. Hattâ Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَأَنْ يَهْدِيَ اللّٰهُ بِكَ رَجُلًا وَاحِدًا خَيْرٌ لَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا

"Allahu Teâlâ'nın seninle bir kimseyi hidâyete ulaştırması, senin için bütün varlığı ile dünyadan hayırlıdır."[63] buyurmuştur.

Diğer bir hadîste şöyle buyrulmuştur:

أَيُّ مَا دَاعٍ دَعَا إِلٰى هُدًى وَاتُّبِعَ عَلَيْهِ كَانَ لَهُ أَجْرُهُ وَأَجْرُ
مَنِ اتَّبَعَهُ

"Kim hidâyete dâvet eder ve dâvetine uyulursa -kendi sevâbından başka- kendisine uyanların ecri gibi bir ecri vardır."[64] Buna benzer ilmin fazîletini bildiren daha pek çok rivayetler vardır. Bunlar

---

[63] Buhârî ile Müslim, Sehl b. Sa'd'dan rivâyet etmişlerdir.
[64] İbn Mâce Enes'den rivâyet etmiştir.

karşısında âlime yakışan; "ilminle meşgul ol fakat riyâyı terk et," demektir. Nitekim riyâ ile namaz kılan kimseye de aynı şeyi söylüyoruz. Yâni "Namazı terk etme kıl, fakat riyâyı atmak için çalış." diyoruz." dersen bilmiş ol ki:

Emâret ve hilâfetin fazîleti gibi, ilmin de fazîleti büyüktür. Fakat bunun yanında tehlikesi de çoktur. Biz hiç kimseye: "İlmi terk et." demeyiz. Zîra ilmin kendisinde bir âfet yoktur. Âfet vaaz, okutmak ve hadîs rivâyetinde ve onu açıklamaktadır. Aynı zamanda riyâ ile karışmış olsun, yâni riyânın yanında dînî bir sâik de bulunursa, yine bu adama: "İlmini açıklama" demeyiz. Fakat yalnız gösteriş için ilmini açıklamaya çalışırsa, o zaman açıklamaması daha faydalı olur. Nâfile ibâdetlerde de hüküm böyledir. Yalnız riyâ için yapılacaksa, terki vâciptir. Fakat ihlâs ile başladığı nâfile ibâdetine ibâdeti esnâsında riyâ karışmak ister ve kendisi bunu hoş karşılamazsa yine ibâdetine devam eder. Zîra ibâdetteki riyânın âfeti zayıftır. Riyânın asıl hedefi idâre mevkîlerinde ve ilim ile yüksek mevkî ihrâz etmek peşinde olmaktır ki, dereceleri üçtür:

RÎYANIN ASIL HEDEFLERİ

Birincisi vâliliktir. Bunun âfeti büyüktür. Bu korkudan selefin çoğu bunu kabul etmemiş ve terk etmiştir.

İkincisi oruç, namaz, hac ve gazâ gibi ibâdetlerdedir. Selefin kuvvetli ve zayıfları bunlarda riyâ ile karşılaştı. Fakat âfet korkusu ile kimse bunları terk etmedi. Çünkü bunlara karışan âfetler zayıftır. Azıcık gayretle ihlâsa yönelebilir.

Üçüncüsü birinci ve ikinci derece arasındadır. Yâni kuvvetli âfet ile zayıf âfetler arasındadır.

Bu da vaaz, fetva, rivâyet ve okutma mansıbı peşinde koşmaktır. Bunun âfetleri, vâlilerin âfetlerinden küçük ve fakat namazdaki âfetten büyüktür. Namazı zayıf olsun, kavî olsun, terk etmek doğru olmaz. Ancak riyâ hâtıralarını azaltmaya çalışmalıdır. Vâliliği ise zayıfların tamamen terk etmesi ve kuvvetlilerin kabul etmesi uygundur, ilim mansıbı bunların arasındadır. İlmin âfetlerini tecrübe edenler, bunun vâliliğe daha çok benzediğini anlarlar. Zayıflar için bundan kaçınmak daha sâlim bir yoldur. Doğruyu Allah bilir.

Bu arada bir de dördüncü bir derece vardır, o da muhtaçlara vermek için servet edinmektir. Zîra infak ve cömertliği açıklamakta övülmeyi celb etmek vardır. İnsanların gönüllerini sevindirmekte de zevk vardır. Bununla beraber bunun da âfetleri çoktur. Bunun için **Hasan-ı Basrî**'ye:

– "İhtiyâcından fazla dünyalık temîn edip onu tutan ile onu infâk edenlerden hangisi daha makbuldür?" diye sorduklarında Hasan-ı Basrî:

Evinde duran daha makbuldür, dedi. Çünkü dünyalıkta huzur azdır. Asıl zühd, Allah için dünyayı terk etmektedir. **Ebû'd-Derdâ**: Dımaşk mescidinin kapısında çalışıp her gün elli dînâr kazanarak onu tasadduk etmek beni sevindirmez. Gerçi ben, alış-veriş haramdır, demiyorum. Fakat ben isterim ki, alış-veriş kendilerini Allah'ı zikirden alıkoyan kimselerden olmayayım, demiştir. Bu hususta âlimler ihtilâf etmişler. Bir kısmı, dünyadan korunmak ve tasadduk etmek şartıyla helâlinden kazanmak, nâfilelerle meşgul olmaktan daha iyidir. Diğer bir kısmı, devamlı sûrette zikir ile meşgul olmak daha iyidir, dedi. Zîra alış-veriş insanı zikirden alıkoyar.

Nitekim **Îsâ aleyhisselâm**: "Ey iyilik yapmak maksadıyla dünyalığı arayan, dünyayı terk etmek senin için daha iyidir." demiştir. Yine Îsâ aleyhisselâm: Dünyalığın en küçük âfeti, onu ıslâh edeceğim diye Allah'ı zikirden meşgul olmaktır. Hâlbuki Allah'ı zikir, her şeyden büyük ve fazîletlidir. Bu anlattığımız riyâ âfetinden selâmet bulanlar hakkındadır. Bir de işin içine riyâ karışırsa, dünyalığı terk etmesi çok daha makbuldür. Zikirle meşgul olmanın fazîletinde ihtilâf yoktur.

Hulâsa: Halk ile alâkalı olup nefsin zevk aldığı şeyde âfetin bulunması ihtilâflı değildir. En makbulü, amel etmek ve âfetleri terk etmektir. Şayet âfetleri terk etmekten âciz kalırsa kendisine baksın, kalbine danışsın, gayret etsin, yaptığı işteki hayır ile şerri muvâzene etsin de tabiatının meylettiğini değil, ilim nûrunun gösterdiği yolu tercîh etsin. Daha doğrusu nefsinin daha çok hoşuna gideni kendisi için daha zararlı olanıdır. Zîra nefis, dâima kötülüğü gösterir. Hayra meyledip hayırdan zevk alması pek enderdir. Bununla beraber bu da bâzı hallerde uzak bir şey değildir. Bunlar, müspet veyâ menfî olarak tafsîlâtı üzerinde hüküm verebilmenin mümkün olamayacağı şeylerdir. Bütün bunlar, kalbinin ictihâdına terk edilmiştir. Dîninin selâmeti için kalbine baksın ve kendisine kuşku veren şeyi terk edip sükûn veren şeyi yapsın.

Şunu da söyleyelim ki; bu anlattıklarımızdan bâzen câhiller aldanabilir ve âfet korkusu ile malını elinde tutarak infâk etmeyebilir. Bu ise cimriliğin kendisidir. Sadakalarda şöyle dursun, mübâh olan yerlerde bile malı infâk etmek onu tutmaktan daha hayırlı olduğunda şüphe yoktur. İhtilâf, kazanmaya muhtaç olan bir kimsenin hakkındadır. Bu adamın kazanıp infâk etmesi mi daha makbul, yoksa mal kazanmaktaki âfetleri göz önüne alarak bundan vazgeçip zikir ile meşgul olması mı daha makbuldür? İşte ihtilâf buradadır. Fakat elde mevcut helâl serveti infâk etmesi, onu elinde tutmasından her hâl ü kârda daha makbuldür.

HÂLİS VE SADIK ÂLİMİN ALÂMETLERİ

Şâyet, "Âlim bir vâizin gösteriş maksadı olmadan hâlis ve sâdık olduğu hangi alâmet ile bilinebilir?" dersen bilmiş ol ki, onun bir takım alâmetleri vardır:

Birincisi: Kendisinden daha âlim, daha güzel ve halkın daha çok rağbet ettiği bir vâiz çıkarsa, ona haset etmeden, ona sevinmiş olmaktır. Yâni bu gibi bir hatîbe haset etmezse, kendisi sâdık bir vâizdir. Haset etmez derken, gıpta da etmez demedik; ben de bunun gibi olabilsem demesinde bir beis yoktur.

Diğeri de cemâatini aynı gözle görmektir. Yâni ileri gelenler geldiği vakit söz ve ifâdelerinde bir değişiklik yapmamaktır. Bir başka alâmeti de sokaklarda halkın, kendi peşinden gitmesini arzu etmemektir. Daha birçok alâmetleri varsa da, bunları saymak sözü fazla uzatacaktır.

Saîd b. Mervan diyor ki: Mescidde Hasan-ı Basrî'nin yan tarafında bir yerde oturuyordum. Haccâc, bâzı asker ve yardımcıları ile beraber içeri girdi. Mescidin avlusuna geldiği zaman, bindiği erkek atın üzerinde Roma mâmûlü bir eğer vardı. Atından indi, etrafına bakındı ve en kabalalık Hasan-ı Basrî'nin meclisini buldu. O tarafa yöneldi ve benim bulunduğum taraftan gelerek ikimizin arasında oturdu. Hasan ise her gün mûtad olan konuşmasını yapıyordu. Sözünü değiştirmeden ve Haccâc'a iltifât etmeden mevzûuna devam etti ve bitirdi.

Ben kendi kendime: "Bugün Hasan'ı deneyeceğim, bakalım Haccâc geldi diye vaziyetinde bir değişiklik yapacak mı?" dedim.

Fakat Hasan yukarıda anlattığım gibi hiç bir değişiklik göstermeden mûtad konuşmasını bitirince Haccâc elini Hasan'ın omuzlarına vurarak: "Bu şeyh doğru konuştu ve iyi yaptı. Siz bu gibi meclislere devam edin. Zîra ben Rasûl-i Ekrem'in: "Zikir meclisleri cennet bahçeleridir." dediğini işittim. Eğer üzerime aldığım âmme işleri olmasa, siz beni bu gibi meclislerde geçemezdiniz. Çünkü ben bunların fazîletini bilenlerdenim." dedi ve sonra ağzını açarak söze başladı. Hasan'a varıncaya kadar hepimiz hüsn-i beyânına hayran kaldık. Haccâc kalkıp gidince, Şamlı biri gelerek Haccâc'ın yerinde oturdu ve: "Ey Allah'ın kulları, hayret etmez misiniz? Ben yaşlı bir insan olduğum halde hâlâ askerlik yapıyorum. Aldığım maaş üç yüz dirhemdir. Buna karşılık at, katır ve çadır bulundurmak mecbûriyetindeyim. Hâlbuki yedi kız çocuğum var, bunları da geçindirmek, zorundayım. Halime bakın da bana acıyınız." dedi.

Hasan-ı Basrî, adama acıyarak başını ona doğru eğmiş söylediklerini dikkatle dinliyordu. Adam sözünü bitirince, Hasan başını kaldırdı ve: "Allah onları kahretsin, Allah'ın kullarını kendilerine hizmetçi ettiler. Allah'ın malını kendi aralarında bölüp yediler. Altın ve gümüş için insanları öldürdüler. Allah'ın düşmanları, kendileri harbe çıktıkları zaman rahat eğerler ve rahvan atlar üzerinde otururlar. Dîn kardeşlerini yaya ve aç olarak harp meydanına sürerler." şeklinde konuştu ve ağzına geleni söyledi. Onların bütün ayıplarını saydı döktü. Bunları dinleyen başka bir Şamlı oradan kalkarak hemen Hasan-ı Basrî'nin söylediklerini Haccâc'a ulaştırdı. Az sonra Haccâc'ın postası geldi ve: "Haccâc seni çağırıyor." dedi.

Hasan-ı Basrî kalkıp gidince, Haccâc'ın aleyhindeki ağır konuşmalarından dolayı ona acıdık. Mutlaka Haccâc'dan kendisine bir zarar gelir, dedik. Kısa bir müddet sonra Hasan-ı Basrî gülerek geri döndü. Bu şekilde güldüğü az görülmüştür, o yalnız gülümserdi. Geldi yerine oturdu ve emânetin ehemmiyeti üzerinde durdu. Devamla: "Siz emânetle meclislerde oturursunuz. İhâneti yalnız altın ve gümüşte aramayın. En büyük hıyânet, kendisine güvenilerek yanında konuşulan sözleri, alâkalıya iletmektir. Adam beni bu sebepten çağırdı ve;

– "Diline sâhip ol. Bu nasîhatinden dolayı sana bir şey demiyorum. Ancak böyle, Allah'ın düşmanları kendileri harbe şöyle çıkar, dîn kardeşlerini aç çıplak götürürler şeklinde konuşmalar yapıp halkı aleyhimize tahrîk etme." dedi. Kolaylıkla Allah beni şerrinden korudu," dedi. Bu arada Hasan-ı Basrî merkebine binip evine gitmek istediği sırada kalabalık bir halkın peşine takıldığını görünce, dönerek:

– "Ne istiyorsunuz, bir şey mi soracaksınız? Şâyet böyle bir şey yoksa dağılın gidin." dedi.

İşte şu anlattıklarımız ve benzeri alâmetlerden kulun iç hâli anlaşılır. Ne zaman ki, âlimler birbirinin aleyhine düşer, birbirini çekemezler ve birbirlerine yardımda bulunmazlarsa, bilmiş ol ki onlar âhireti satıp dünyayı satın alan hâsirlerdendirler. Allahım, lütf u kereminle bizi bu vartaya düşmekten koru.

بيان ما يصحّ من نشاط العبد للعبادة بسبب رؤية الخلق وما لا يصحّ

اعلمْ : أنَّ الرجلَ قدْ يبيتُ معَ القومِ في موضعٍ ، فيقومونَ للتهجُّدِ أوْ يقومُ بعضُهُمْ فيصلُّونَ الليلَ كلَّهُ أوْ بعضَهُ ، وهوَ ممَّنْ يقومُ في بيتِهِ ساعةً قريبةً ، فإذا رآهُمْ . . انبعثَ نشاطُهُ للموافقةِ ، حتَّىٰ يزيدُ علىٰ ما كانَ يعتادُهُ أوْ يصلِّي معَ أنَّهُ كانَ لا يعتادُ الصلاةَ بالليلِ أصلاً .

وكذلكَ قدْ يقعُ في موضعٍ يصومُ فيهِ أهلُ الموضعِ ، فينبعثُ لهُ نشاطٌ في الصومِ ، ولولاهُمْ . . لما انبعثَ هـٰذا النشاطُ .

فهـٰذا ربَّما يُظنُّ أنَّهُ رياءٌ ، وأنَّ الواجبَ تركُ الموافقةِ .

وليسَ كذلكَ على الإطلاقِ ، بلْ لهُ تفصيلٌ ؛ لأنَّ كلَّ مؤمنٍ راغبٌ في عبادةِ اللهِ تعالىٰ ، وفي قيامِ الليلِ وصيامِ النهارِ ، ولكنْ قدْ تعوقُهُ العوائقُ ، ويمنعُهُ الاشتغالُ ، ويغلبُهُ التمكنُ مِنَ الشهواتِ ، أوْ تستهويهِ الغفلةُ ، فربَّما تكونُ مشاهدةُ الغيرِ سببَ زوالِ الغفلةِ ، أوْ تندفعُ العوائقُ والأشغالُ في بعضِ المواضعِ ، فينبعثُ النشاطُ ، فقدْ يكونُ الرجلُ في منزلِهِ ، فتقطعُهُ الأسبابُ عنِ التهجُّدِ ؛ مثلَ تمكنِهِ مِنَ النومِ علىٰ فراشٍ وثيرٍ ، أو تمكنِهِ مِن التمتُّعِ بزوجتِهِ ، أوِ المحادثةِ معَ أهلِهِ وأقاربِهِ ، أوِ الاشتغالِ بأولادِهِ ، أوْ مطالعةِ حسابٍ لهُ معَ معامليهِ ، فإذا وقعَ في منزلٍ غريبٍ . . اندفعَتْ عنهُ هـٰذهِ الشواغلُ التي تفترُ رغبتَهُ عنِ الخيرِ ، وحصلَتْ لهُ أسبابٌ باعثةٌ على الخيرِ ؛

كمشاهدتِهِ إيَّاهُمْ وقدْ أقبلوا على اللهِ وأعرضوا عنِ الدنيا ؛ فإنَّهُ ينظرُ إليهِمْ فينافسُهُمْ ، ويشقُّ عليهِ أنْ يسبقوهُ بطاعةِ اللهِ تعالىٰ ، فتتحرَّكُ داعيتُهُ للدِّينِ لا للرياءِ .

أوْ ربَّما يفارقُهُ النومُ لاستنكارِهِ الموضعَ ، أوْ بسببٍ آخرَ ، فيغتنمُ زوالَ النومِ ، وفي منزلِهِ ربَّما يغلبُهُ النومُ ، وربَّما ينضافُ إليهِ أنَّهُ في منزلِهِ على الدوامِ ، والنفسُ لا تسمحُ بالتهجُّدِ دائماً ، وتسمحُ بالتهجُّدِ وقتاً قليلاً ، فيكونُ ذلكَ سببَ هـٰذا النشاطِ معَ اندفاعِ سائرِ العوائقِ .

وقدْ يعسرُ عليهِ الصومُ في منزلِهِ ومعَهُ أطايبُ الأطعمةِ ، ويشقُّ عليهِ الصبرُ عنها ، فإذا أعوزَتْهُ تلكَ الأطعمةُ . . لمْ يشقَّ عليهِ ، فتنبعثُ داعيةُ الدينِ للصومِ ، فإنَّ الشهواتِ الحاضرةَ عوائقُ ودوافعُ تغلبُ باعثَ الدينِ ، فإذا سلمَ منها . . قويَ الباعثُ .

فهـٰذا وأمثالُهُ مِنَ الأسبابِ يُتصوَّرُ وقوعُهُ ، ويكونُ السببُ فيهِ مشاهدةَ الناسِ وكونَهُ معَهُمْ ، والشيطانُ معَ ذلكَ ربَّما يصدُّ عنِ العملِ ويقولُ : لا تعملْ ؛ فإنَّكَ تكونُ مرائياً ؛ إذْ كنتَ لا تعملُ في بيتِكَ ، ولا تزدْ علىٰ صلاتِكَ المعتادةِ .

وقدْ تكونُ رغبتُهُ في الزيادةِ لأجلِ رؤيتِهِمْ ، وخوفاً مِنْ ذمِّهِمْ ونسبتِهِمْ إيَّاهُ إلى الكسلِ ، لا سيَّما إذا كانوا يظنُّونَ بهِ أنَّهُ يقومُ الليلَ ، فإنَّ نفسَهُ لا تسمحُ بأَنْ يسقطَ مِنْ أعينِهِمْ ، فيريدُ أنْ يحفظَ منزلتَهُ ، وعندَ ذلكَ قدْ يقولُ

الشيطانُ : صلِّ ؛ فإنَّكَ مخلصٌ ، ولستَ تصلِّي لأجلِهِمْ ، بلْ للهِ ، وإنَّما كنتَ لا تصلي كلَّ ليلةٍ لكثرةِ العوائقِ ، وإنَّما داعيتُكَ لزوالِ العوائقِ لا لاطلاعِهِمْ .

وهـٰذا أمرٌ مشتبهٌ إلا علىٰ ذوي البصائرِ ؛ فإذا عرفَ أنَّ المحركَ هوَ الرياءُ . . فلا ينبغي أنْ يزيدَ علىٰ ما كانَ يعتادُهُ ولا ركعةً واحدةً ؛ لأنَّهُ يعصي اللهَ تعالىٰ بطلبِ محمدةِ الناسِ بطاعةِ اللهِ ، وإنْ كانَ انبعاثُهُ لدفعِ العوائقِ وتحرُّكِ الغبطةِ والمنافسةِ بسببِ عبادتِهِمْ . . فليوافقْ .

وعلامةُ ذلكَ : أنْ يعرضَ علىٰ نفسِهِ أنَّهُ لوْ رأىٰ هؤلاءِ يصلونَ مِنْ حيثُ لا يرونَهُ ، بلْ مِنْ وراءِ حجابٍ وهوَ في ذلكَ الموضعِ بعينِهِ . . هلْ كانَتْ تسخو نفسُهُ بالصلاةِ وهمْ لا يرونَهُ ؟ فإنْ سختْ نفسُهُ بهِ . . فليصلِّ ؛ فإنَّ باعثَهُ الحقُّ ، وإنْ كانَ ذلكَ يثقلُ علىٰ نفسِهِ لوْ غابَ عنْ أعينِهِمْ . . فليتركْ ؛ فإنَّ باعثَهُ الرياءُ .

وكذلكَ قدْ يحضرُ الإنسانُ يومَ الجمعةِ في الجامعِ مِنْ نشاطِ الصلاةِ ما لا يحضرُهُ كلَّ يومٍ ، ويمكنُ أنْ يكونَ ذلكَ لحبِّ حمدِهِمْ ، ويمكنُ أنْ يكونَ تحرُّكُ نشاطِهِ بسببِ نشاطِهِمْ وزوالُ غفلتِهِ بسببِ إقبالِهِمْ على اللهِ تعالىٰ ، وقدْ يتحرَّكُ بذلكَ باعثُ الدينِ ويقارنُهُ نزوعٌ في النفسِ إلىٰ حبِّ الحمدِ ، فمهما علمَ أنَّ الغالبَ علىٰ قلبِهِ إرادةُ الدينِ . . فلا ينبغي أنْ يتركَ العملَ بما يجدُهُ مِنْ حبِّ الحمدِ ، بلْ ينبغي أنْ يردَّ ذلكَ علىٰ نفسِهِ بالكراهةِ ، ويشتغلَ بالعبادةِ .

وكذلكَ قدْ يبكي جماعةٌ ، فينظرُ إليهِمْ ، فيحضرُهُ البكاءُ خوفاً مِنَ اللهِ تعالىٰ لا مِنَ الرياءِ ، ولوْ سمعَ ذلكَ الكلامَ وحدَهُ . . لما كانَ يبكي ، ولكنَّ بكاءَ الناسِ يؤثِّرُ في ترقيقِ القلبِ ، وقدْ لا يحضرُهُ البكاءُ ، فيتباكىٰ تارةً رياءً وتارةً معَ الصدقِ ؛ إذْ يخشىٰ علىٰ نفسِهِ قساوةَ القلبِ حينَ يكونَ ولا تدمعُ عينُهُ ، فيتباكىٰ تكلفاً ، وذلكَ محمودٌ .

وعلامةُ الصدقِ فيهِ : أنْ يعرضَ علىٰ نفسِهِ أنَّهُ لوْ سمعَ بكاءَهُمْ مِنْ حيثُ لا يرونَهُ . . هلْ كانَ يخافُ علىٰ نفسِهِ القساوةَ فيتباكىٰ أمْ لا ؟ فإنْ لمْ يجدْ ذلكَ عندَ تقديرِ الاختفاءِ عنْ أعينِهِمْ . . فإنَّما خوفُهُ مِنْ أنْ يُقالَ : إنَّهُ قاسي القلبِ ، فينبغي أنْ يتركَ التباكيَ ، قالَ لقمانُ لابنِهِ : (لا تُرِي الناسَ أنَّكَ تخشى اللهَ ليكرموكَ وقلبُكَ فاجرٌ)⁽¹⁾ .

وكذلكَ الصيحةُ والتنفسُ والأنينُ عندَ القرآنِ أوِ الذكرِ أوْ بعضِ مجاري الأحوالِ ؛ تارةً تكونُ مِنَ الصدقِ والحزنِ والخوفِ والندمِ والتأسفِ ، وتارةً تكونُ لمشاهدةِ حزنِ غيرِهِ وقساوةِ قلبِهِ ، فيتكلَّفُ التنفُّسَ والأنينَ ويتحازَنُ ، وذلكَ محمودٌ ، وقدْ تقترنُ بِهِ الرَّغبةُ فيهِ لدلالتِهِ علىٰ أنَّهُ كثيرُ الحزنِ ؛ ليُعرفَ بذلكَ ، فإنْ تجرَّدَتْ هـٰذهِ الداعيةُ . . فهيَ الرياءُ ، وإنِ اقترنَتْ بداعيةِ الحزنِ ؛ فإنْ أباها ولمْ يقبلْها وكرهَها . . سلمَ بكاؤُهُ وتباكيهِ ، وإنْ قبلَ ذلكَ وركنَ إليهِ بقلبِهِ . . حبطَ أجرُهُ ، وضاعَ سعيُهُ ، وتعرَّضَ لسخطِ اللهِ تعالىٰ بهِ .

---

(1) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٩٢) .

وقدْ يكونُ أصلُ الأنينِ عنِ الحزنِ ، ولكنْ يمدُّهُ ويزيدُ في رفعِ الصوتِ ، فتلكَ الزيادةُ رياءٌ ، وهوَ محظورٌ ؛ لأنَّها في حكمِ الابتداءِ لمجردِ الرياءِ ، فقدْ يهيجُ مِنَ الخوفِ ما لا يملكُ العبدُ معَهُ نفسَهُ ، ولكنْ يسبقُ خاطرُ الرياءِ فيقبلُهُ ، فيدعو إلىٰ زيادةِ تحزينِ الصوتِ ، أوْ رفعٍ لهُ ، أوْ حفظِ الدمعةِ على الوجهِ حتَّىٰ تُبصرَ بعدَ أنِ استرسلَتْ لخشيةِ اللهِ تعالىٰ ، ولكنْ يحفظُ أثرَها على الوجهِ لأجلِ الرياءِ .

وكذلكَ قدْ يسمعُ الذكرَ فتضعفُ قواهُ مِنَ الخوفِ فيسقطُ ، ثمَّ يستحي أنْ يُقالَ : إنَّهُ سقطَ مِنْ غيرِ زوالِ عقلٍ وحالةٍ شديدةٍ ، فيزعقُ ويتواجدُ تكلُّفاً ؛ ليُرىٰ أنَّهُ سقطَ لكونِهِ مغشياً عليهِ ، وقدْ كانَ ابتداءُ السقطةِ عنْ صدقٍ ، وقدْ يزولُ عقلُهُ فيسقطُ ، ولكنْ يفيقُ سريعاً ، فتجزعُ نفسُهُ أنْ يُقالَ : حالتُهُ غيرُ ثابتةٍ ، وإنَّما هيَ كبرقٍ خاطفٍ ، فيستديمُ الزعقةَ والرقصَ ؛ ليُريَ دوامَ حالِهِ ، وكذلكَ قدْ يفيقُ بعدَ الضعفِ ، ولكنْ يزولُ ضعفُهُ سريعاً ، فيجزعُ أنْ يُقالَ : لمْ تكنْ غشيتُهُ صحيحةً ، ولوْ كانَ.. لدامَ ضعفُهُ ، فيستديمُ إظهارَ الضعفِ والأنينِ ، فيتكىءُ علىٰ غيرِهِ ؛ ليُرىٰ أنَّهُ يضعفُ عنِ القيامِ ، ويتمايلُ في المشيِ ، ويقرِّبُ الخُطا ؛ ليظهرَ أنَّهُ ضعيفٌ عنْ سرعةِ المشيِ .

فهٰذهِ كلُّها مكايدُ الشيطانِ ونزغاتُ النفسِ ، فإذا خطرَتْ.. فعلاجُها : أنْ يتذكَّرَ أنَّ الناسَ لوْ عرفوا نفاقَهُ في الباطنِ ، واطلعوا علىٰ ضميرِهِ.. لمقتوهُ ، وأنَّ اللهَ مطلعٌ علىٰ ضميرِهِ وهوَ لهُ أشدُّ مقتاً ، كما رُويَ عنْ ذي

النونِ أنَّهُ قامَ وزعقَ ، فقامَ معَهُ شيخٌ آخرُ رأىٰ فيهِ أثرَ التكلُّفِ فقالَ : يا شيخُ ؛ ﴿ ٱلَّذِى يَرَىٰكَ حِينَ تَقُومُ ﴾ ، فجلسَ الشيخُ(١) .

وكلُّ ذلكَ مِنْ أعمالِ المنافقينَ ، وقدْ جاءَ في الخبرِ : (تعوَّذوا باللهِ مِنْ خشوعِ النفاقِ)(٢) ، وإنَّما خشوعُ النفاقِ أنْ تخشعَ الجوارحُ والقلبُ غيرُ خاشعٍ(٣) .

ومِنْ ذلكَ الاستغفارُ والاستعاذةُ باللهِ عزَّ وجلَّ مِنْ عذابِهِ وغضبِهِ ، فإنَّ ذلكَ قدْ يكونُ لخاطرِ خوفٍ وتذكرِ ذنبٍ وتندمٍ عليهِ ، وقدْ يكونُ للمراءاةِ .

فهـٰذهِ خواطرُ تردُ على القلبِ متضادّةٌ مترادفةٌ متقاربةٌ ، وهيَ معَ تقاربِها متشابهةٌ ، فراقبْ قلبَكَ في كلِّ ما يخطرُ لكَ ، وانظرْ ما هوَ ؟ ومِنْ أينَ هوَ ؟ فإنْ كانَ للهِ . . فأمضِهِ ، واحذرْ معَ ذلكَ أنْ يكونَ قدْ خفيَ عليكَ شيءٌ مِنَ الرياءِ الذي هوَ كدبيبِ النملِ ، وكنْ علىٰ وجلٍ مِنْ عبادتِكَ أهيَ مقبولةٌ أمْ لا ؛ لخوفِكَ على الإخلاصِ فيها ، واحذرْ أنْ يتجددَ لكَ خاطرُ الركونِ إلىٰ حمدِهِمْ بعدَ الشروعِ بالإخلاصِ ، فإنَّ ذلكَ ممَّا يكثرُ جداً ، فإذا خطرَ لكَ . . فتفكَّرْ في اطلاعِ اللهِ تعالىٰ عليكَ ومقتِهِ لكَ ، وتذكَّرْ ما قالَهُ أحدُ النفرِ

---

(١) الرسالة القشيرية (ص ٥٥٢) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٣) موقوفاً علىٰ أبي هريرة وأبي الدرداء رضي الله عنهما ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٦٥٦٨) من حديث أبي بكر الصديق رضي الله عنه مرفوعاً ، وفيه زيادة : قالوا : يا رسول الله ؛ وما خشوع النفاق ؟ قال : « خشوع البدن ونفاق القلب » .

(٣) الرعاية (ص ٣٠٢) .

الثلاثةِ الذينَ حاجُّوا أيوبَ عليهِ السلامُ ؛ إذْ قالَ : (يا أيوبُ ؛ أما علمتَ أنَّ العبدَ تضلُّ عنهُ علانيتُهُ التي كانَ يخادعُ بها عنْ نفسِهِ ، ويُجزىٰ بسريرتِهِ ؟!)[1] ، وقولَ بعضِهِمْ : (أعوذُ بكَ أنْ يرى الناسُ أنِّي أخشاكَ وأنتَ لي ماقتٌ)[2] ، وكانَ مِنْ دعاءِ عليِّ بنِ الحسينِ رضيَ اللهُ عنهُما : (اللهمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ أنْ تحسُنَ في لامعةِ العيونِ علانيتي ، وتقبُحَ لكَ فيما أخلو سريرتي ، محافظاً علىٰ رياءِ الناسِ مِنْ نفسي ، ومضيعاً لما أنتَ مطلعٌ عليهِ منِّي ، أُبدي للناسِ أحسنَ أمري ، وأفضي إليكَ بأسوأِ عملي ؛ تقرباً إلى الناسِ بحسناتي ، وفراراً منهُم إليكَ بسيئاتي ، فيحلُّ بي مقتُكَ ، ويجبُ عليَّ غضبُكَ ، أعذْني مِنْ ذلكَ يا ربَّ العالمينَ)[3] .

وقدْ قالَ أحدُ الثلاثةِ نفرٍ لأيوبَ عليهِ السلامُ : (يا أيوبُ ؛ ألمْ تعلمْ أنَّ الذينَ حفظوا علانيتَهُمْ وأضاعوا سرائرَهُمْ عندَ طلبِ الحاجاتِ إلى الرحمٰنِ تسودُّ وجوهُهُمْ ؟)[4] .

فهٰذهِ جملُ آفاتِ الرياءِ ، فليراقبِ العبدُ قلبَهُ ليقفَ عليها ، ففي الخبرِ : « إنَّ الرياءَ سبعونَ باباً »[5] ، وقدْ عرفتَ أنَّ بعضَهُ أغمضُ مِنْ بعضٍ ، حتَّىٰ

---

[1] الرعاية (ص ٣٠٣) ، وذكر روايته عن وهب بن منبه .

[2] الرعاية (ص ٣٠٣) .

[3] الرعاية (ص ٣٠٣) .

[4] الرعاية (ص ٣٠٣) .

[5] نص الحافظ العراقي علىٰ تصحيف كلمة (الربا) إلى (الرياء) في الحديث ، انظر « الإتحاف » (٨/ ٣٢٧) ، ويحتمل عكس هٰذا في الحديث الذي رواه ابن عدي في =

إنَّ بعضَهُ مثلُ دبيبِ النملِ ، وبعضَهُ أخفىٰ مِنْ دبيبِ النملِ ، وكيفَ يُدركُ ما هوَ أخفىٰ مِنْ دبيبِ النملِ إلا بشدَّةِ التفقُّدِ والمراقبةِ ؟! وليتَهُ أُدركَ بعدَ بذلِ المجهودِ ، فكيفَ يُطمعُ في إدراكِهِ مِنْ غيرِ تفقُّدٍ للقلبِ ، وامتحانٍ للنفسِ ، وتفتيشٍ عنْ خدَعِها ؟! ، نسألُ اللهَ تعالىٰ العافيةَ بمنِّهِ وكرمِهِ وإحسانِهِ .

* * *

= « الكامل » (٦/ ٣٩١) مرفوعاً : « الربا اثنان وسبعون باباً ، أيسر باب فيها أخفىٰ من دبيب الذر على الصفا » ؛ للحديث المتقدم : « للشرك فيكم أخفىٰ من دبيب النمل » الذي رواه الضياء في « المختارة » (٦٢) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٧/ ١١٢) ، ولحديث ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٢٤٤٤) : « الربا بضع وسبعون باباً ، والشرك مثل ذلك » ، والله أعلم .

HALK GÖRÜYOR DİYE İBÂDETE HEVESLENMEK

Bilmiş ol ki; insan bâzen teheccüd namazı kılan kimseler arasında geceler. Bunların bir kısmı sabahlara, bir kısmı gecenin yarısına kadar bâzısı da gecenin bir kısmını ibâdetle geçirirler. Kendisi evinde bulunduğu zaman çok az gece ibâdeti yapardı. Fakat bunları görünce, onlara uymaya heves eder ve âdetini aşar veyâhut hiç gece ibâdeti yapmazken, bunların arasında bulunduğu için, o da kalkar namaz kılarsa, bunun gibi nâfile oruç tutmak mûtâdı değil iken oruç tutanlar arasında bulunduğu için, heveslenerek o da onlarla oruç tutarsa, bâzen bunun riyâ olup onlara uymaması gerektiği sanılır ki bu, mutlak sûrette böyle değil, belki bunun tafsîlâtı vardır.

Çünkü her mü'min, Allah'a ibâdet etmeyi, gündüz oruç tutup gece namaz kılmayı arzu eder. Ancak bâzı mâniler buna engel olur. Şehvetine uyar, gaflete kapılır da bu ibâdetleri yapamaz. Fakat başkalarını bu ibâdetlerde görmek, gafletinin zâil olmasına sebep olur. Yâhut bâzı yerlerde ibâdetine mâni olan engeller ortadan kalkar, hevesi artar da ibâdet eder. Meselâ bir insana, kendi evinde ibâdetine mâni olan haller doğar ve gece ibâdetine engel olur.

Yumuşak döşekte yatmak, âilesi ile münâsebette bulunmak, akraba ve dostları ile sohbet etmek, çocukları ile meşgul olmak ve diğer işleri ile uğraşmak gibi. Fakat evinden uzaklaştığı zaman, hayra rağbetini köstekleyen bu engeller ortadan kalkar da hayrı teşvîk eden sebepler doğar. Bunun gibi dünyadan îrâz edip ibâdetle Allah'a yönelen kimseleri görmek ve ibâdetle onların onu geçmeleri ağırına gitmek gibi haller de olur. İşte bu anda gösteriş değil, dînî hüccet kendisini gayrete getirir yâhut evinden uzaklaşıp yatak değiştirdiği için uyuyamaz, uykusuzluğu fırsat bilerek ibâdet eder. Bunun gibi insan devamlı olarak evinde bulunur, nefsi de devamlı ibâdeti istemez, bu bakımdan evinde kılamaz olur, fakat yer değiştirmekle gittiği yerde az kalacağı için orada gece namazı kılmaya heves eder. Evinde çeşitli yemekleri varken oruç tutmak zoruna gidebilir. Fakat bunlardan uzaklaştığı zaman, bu engel zâil olur ve dînî arzu ile oruç tutmak ister.

Çünkü ibâdetine mâni olan engeller ortadan kalkmıştır. Mâniler kalkınca da dîndarlığı onu ibâdete sevk eder. Bütün bu sebepler bulunmakla beraber, ibâdet etmesinin asıl sebebi, insanların arasında bulunması ve herkesin kendisini görmesi de olabilir. Bununla beraber bâzen hu gibi haller de ameline engel olur ve "Burada bu ibâdetleri yapma, sonra mürâî olursun. Çünkü sen evinde bu ibâdetleri yapmıyordun." der.

Bâzen bu gibi hallerde ibâdete havâs insanların görmesinden, onların kendisini yermesinden, husûsan kendisini ibadet eder diye bildikleri halde ibâdet etmediğini görünce, onu tembelliğe nispet etmelerinden çekinmekten de olur. Çünkü onların gözünden düşmek istemez ve onların nezdindeki mevkiini korumak ister. İşte bu ahvâlde şeytan faaliyete geçerek: "Sen kıl, artık sen mürâî değilsin, ihlâs ediyorsun. Kıldığın bunlar için değil, Allah içindir." der. Zâten senin evde kılamadığın çeşitli mânilerden dolayı idi. Şimdi kıldığın gösteriş için değil, o mâniler zâil olduğu içindir. İşte burası bir hayli karışıktır. Bunu ancak basîret sahipleri aydınlatabilir. İbâdet için kendisini harekete geçiren kuvvetin riyâ olduğunu sezdiği zaman, mûtâdından fazla olarak bir rekât dahi kılmasın.

Zîra Allah'a itâat etmekle insanlar tarafından övülmeyi arzu ettiği için, Allah'a âsî olur. Şâyet ibâdeti, mânilerin ortadan kalkması ve âbidlere gıpta maksadı ile olursa, onlara uysun. Bunun da alâmeti vardır. Şöyle ki: Şâyet o evde onların göremeyeceği bir yerde olsa da, yine mâniler zâil olduğu ve onlara heves ettiği için namazına devam edecek idiyse, aslında bu bir riyâkârlık değildir. Yok, eğer onlar beni göremiyorlar, ben de kılmam derse, onların yanında yaptığı riyâkârlıktır. O zaman bu ibâdeti terk etsin.

Yine bunun gibi, Cuma günü câmide insana bir heves gelir ki, bu heves başka zamanlar gelmeyebilir. Bu hevesin de iki sebebi vardır; yâ cemâat tarafından övülmeyi arzu eder veyâhut oradaki ibâdetlere heves ederek Allah rızâsı olur. Bâzen hem dînî, hem de övülme arzusu birleşir. Burada da galip olan taraf aranır. Galip olan Allah rızâsı ise ibâdetine devam eder ve mümkün mertebe gösterişi atmaya gayret eder. Yine bunun gibi orada Allah korkusundan ağlayan insanları görerek bundan haz alıp kendisi de -gösteriş olmaksızın- ağlar. Gerçi kendisi yalnız olarak yapılan vaazı dinlemekten ağlamayacaktı. Fakat insanların ağlaması kendisine tesîr ettiği için ağlamıştır. Bâzen de ağlayamaz, fakat kalp katılığından korkarak, ya gösteriş veyâ hakîkaten kendisini ağlar gibi göstermeye çalışır, bu da makbuldür. Fakat bunun da riyâ veyâ gerçek olmasının alâmeti vardır. Şöyle ki; orada, cemâatin görmeyeceği bir yerde olsa yine aynı tavır ve davranış içinde olacak idiyse bu riyâ değil, gerçektir. Aksi ise riyâdır. Onun için ne ağlamalı, ne de kendisini ağlar gibi göstermelidir.

Lokman aleyhisselâm oğluna nasîhatinde: "Oğlum, kalbin katı olduğu halde insanların sana hürmet etmesi için kendini Allah'tan korkar gibi göstermeye çalışma." demiştir. Kur'ân ve zikir meclislerinde, bâzı hallerde âh çekmek, solumak ve inlemekte de hüküm böyledir. Bunlar bâzen gerçek nedâmet, hüzün ve üzüntünün tesîri ile olduğu gibi, bâzen de yanındakilerin tesîri ile olur ki, her ikisi de makbuldür. Bâzen de desinler diye olur ki, bu ise riyâdır. Şâyet samîmî üzüntüsüne bir de riyâ karışır ve bunu reddederse yine ağlaması makbuldür. Şâyet ârız olan riyaya meylederse, o zaman ecri kaybolur ve Allah'ın gazabına uğrar.

Bâzen de mahzun olması samîmî ve fakat sesini yükseltmesi ve hareketleri gayr-ı samîmî olur. Bu da korkulu bir riyâkârlıktır. Çünkü bu riyâ ile başlamak gibidir. Bâzen, bu heyecanla düşmediği halde gösteriş için düşer, fazla baygın kalmadığı halde kendisini baygın gibi gösterir. Kalkabildiği halde kalkamıyor gibi kendisini gösterir ve bunlara benzer hareketlerde bulunur. Bütün bu yapmacık hareketler şeytanın aldatması ve nefsin ifsâdındandır. Bu gibi haller kendisine ârız olduğu takdirde, kendini toparlamalı, aslında bu hareketinin yapmacık olduğunu etrafındakiler bilseler, kendisine itibâr şöyle dursun, kendisinden nefret edeceklerini hatırlamalı, Allahu Teâlâ'nın her şeyi bildiğini, bu davranışında insanlardan daha çok kendisine kızdığını bilmelidir.

Nitekim **Zünnûn-ı Mısrî** bir zikir esnasında ayağa kalktı ve yıkıldı. Bunu gören bir ihtiyar da aynı şekilde kalktı ve yıkılmak istedi. Kendini zorlayarak bu hareketi yapmak istediğini farkeden Zünnûn:

– "İhtiyâr, sen kalktığın zaman ne maksatla kalktığını bilen seni görüyor." deyince insaflı olan ihtiyar hemen oturdu. Bütün bunlar nifâk işleridir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

تَعَوَّذُوا بِاللهِ مِنْ خُشُوعِ النِّفَاقِ

"Nifak huşûundan Allah'a sığının."[65] buyurmuştur. Nifak huşûu, âzâlar huşû ederken kalbin buna aldırış etmemesidir.

İstiğfâr, Allahu Teâlâ'nın azâb ve gazabından O'na sığınmakta da hüküm böyledir. Bunlar bâzen kusurlarını hatırlayıp nedâmet duyduğu için bâzen de gösteriş için olur. İşte bunlar kalbe karşılıklı ve birbirine yakın olarak geçen hâtıralardır. Bunun için kalbine geçenleri iyice incele, nereden geldiklerini araştır, şâyet Allah için iseler devam et, riyâ karışımından ise kendini koru. Çünkü o, karıncanın ayak şamatasından da gizlidir. İbâdetinin makbul olup olmayacağı korkusunu da hatırından çıkarma. İhlâs ile başladığın ibâdete, insan övgü ve sevgisinden kaçın. Zîra bu her dâima akla gelebilir. Böyle bir şeyi içinde duyduğun zaman, hemen bunu Allahu Teâlâ'nın bildiğini ve sana kızdığını hatırla. **Eyyûb aleyhisselâmı** ziyâret eden üç kişiden birinin söyledikleıini düşün. O. Eyyûb'e:

– "Ey Eyyûb, kulun kendini aldattığı görünüşte belli etmeyip içinde gizli tuttuğu şey ile cezâ göreceğini bilmiyor musun?"

Diğer birisinin de: "Allahım, insanların beni senden korkar gördüğü halde senin bana gazâblı olmandan sana sığınırım." dediğini düşün.

Hz. Hüseyin de şöyle demiştir: "Allahım, insanların gözünde güzel görünüp de senin nazarında içimin çirkin olmasından, insanlara karşı görünüşümü korumaktan, senin muttalî olduğun kalbimi kaybetmekten, insanlara kendimi güzel gösterip kötü niyetimle sana karşı cüretkâr davranmaktan, insanlara güzel amelimle yaklaşıp kötü niyet ve hareketimle senden uzaklaşıp gaza-

---

65. Beyhakî **"Şuabü'l-İman"** nda rivâyet etmiştir.

bını celb etmekten sana sığınırım. Allahım, beni bu hallerden koru." dedikleri hatırla.

Bu üç kişiden diğerinin de söylediğini hatırla. O, şöyle demişti:

- "Ey Eyyûb, dış görünüşlerini koruyup gizli taraflarını kaybedenlerin Allah'tan ihtiyaç diledikleri zaman, yüzlerinin kararıp rezîl olacaklarını bilmez misin?"

İşte yukarıdan beri anlattıklarımız, riyânın âfetleridir. Bunları anlayabilmek için insan dâimâ kalbini murâkabe etmelidir. Haberde vârid olduğuna göre riyânın yetmiş kapısı vardır. Bunların birbirinden daha karanlık, daha kapalı olduğunu, hattâ karıncanın ayak şamatasından daha ince olduğunu öğrendin. Bunu seçebilmek için ne kadar titiz davranmak gerektiğini de anlamış oldun. Nefsin hîlelerini araştırıp murâkabe etmeden, kalbini kontrol etmeden bunlar hiç bulunur mu? Allahu Teâlâ'nın ihsân ve keremiyle bizi riyâdan korumasını dileriz.

بيان ما ينبغي للمريد أن يلزم نفسه قبل العمل وبعده وفيه

اعلمْ : أنَّ أولىٰ ما يلزِمُ المريدُ قلبَهُ في سائرِ أوقاتِهِ القناعةُ بعلمِ اللهِ في جميعِ طاعاتِهِ ، ولا يقنعُ بعلمِ اللهِ إلا مَنْ لا يخافُ إلا اللهَ ، ولا يرجو إلا اللهَ ، فأمَّا مَنْ خافَ غيرَهُ وارتجاهُ.. اشتهى اطلاعَهُ علىٰ محاسنِ أحوالِهِ .

فإنْ كانَ في هـٰذهِ الرتبةِ.. فليلزمْ قلبَهُ كراهةَ ذلكَ مِنْ جهةِ العقلِ والإيمانِ ؛ لما فيهِ مِنْ خطرِ التعرضِ للمقتِ ، وليراقبْ نفسَهُ عندَ الطاعاتِ العظيمةِ الشاقَّةِ التي لا يقدرُ عليها غيرُهُ ، فإنَّ النفسَ عندَ ذلكَ تكادُ تغلي حرصاً على الإفشاءِ ، وتقولُ : مثلُ هـٰذا العملِ العظيمِ ، أوِ الخوفِ العظيمِ ، أوِ البكاءِ العظيمِ ، لوْ عرفَهُ الخلقُ منكَ.. لسجدوا لكَ ، فما في الخلقِ مَنْ يقدرُ علىٰ مثلِهِ ، فكيفَ ترضىٰ بإخفائِهِ فيجهلَ الناسُ محلَّكَ ، وينكرونَ قدرَكَ ، ويُحرمونَ الاقتداءَ بكَ ؟

ففي مثلِ هـٰذا الأمرِ ينبغي أنْ يثبتَ قدمَهُ ويتذكَّرَ في مقابلةِ عظمِ عملِهِ عظمَ ملكِ الآخرةِ ونعيمِ الجنةِ ، ودوامَها أبدَ الآبادِ ، وعظمَ غضبِ اللهِ ومقتِهِ علىٰ مَنْ طلبَ بطاعتِهِ ثواباً مِنْ عبادِهِ ، ويعلمَ أنَّ إظهارَهُ لغيرِهِ تحبُّبٌ إليهِ وسقوطٌ عندَ اللهِ ، وإحباطٌ للعملِ العظيمِ ، فيقولُ : وكيفَ أبيعُ مثلَ هـٰذا العملِ بحمدِ الخلقِ وهمْ عاجزونَ لا يقدرونَ لي علىٰ رزقٍ ولا أجلٍ ؟!

فيلزِمُ ذلكَ قلبَهُ .

ولا ينبغي أنْ ييئسَ عنهُ فيقولَ : إنَّما يقدرُ على الإخلاصِ الأقوياءُ ، فأمَّا المخلِّطونَ . . فليسَ ذلكَ مِنْ شأنِهِمْ ، فيتركَ المجاهدَةَ في الإخلاصِ ؛ لأنَّ المخلِّطَ إلىٰ ذلك أحوجُ مِنَ المتقي ؛ لأنَّ المتقيَ إنْ فسدَتْ نوافلُهُ . . بقيَتْ فرائضُهُ كاملةً تامَّةً ، والمخلِّطُ لا تخلو فرائضُهُ عنِ النقصانِ والحاجةِ إلى الجبرانِ بالنوافلِ ، فإنْ لمْ تسلمْ . . صارَ مأخوذاً بالفرائضِ وهلكَ بهِ ، فالمخلِّطُ إلى الإخلاصِ أحوجُ .

وقدْ روىٰ تميمٌ الداريُّ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « يُحاسبُ العبدُ يومَ القيامةِ ، فإنْ نقصَ فرضُهُ . . قيلَ : انظروا هلْ لهُ مِنْ تطوُّعٍ ، فإنْ كانَ لهُ تطوُّعٌ . . أُكملَ بهِ فرضُهُ ، وإنْ لمْ يكنْ لهُ تطوُّعٌ . . أُخذَ بطرفيهِ فأُلقيَ في النارِ »(١) .

فيأتي المخلِّطُ يومَ القيامةِ وفرضُهُ ناقصٌ ، وعليهِ ذنوبٌ كثيرةٌ ، فاجتهادُهُ في جبرِ الفرائضِ وتكفيرِ السيئاتِ ، ولا يمكنُ ذلكَ إلا بخلوصِ النوافلِ ، وأمَّا المتقي . . فجهدُهُ في زيادةِ الدرجاتِ ، فإنْ حبطَ تطوُّعُهُ . . بقيَ مِنْ حسناتِهِ ما يترجَّحُ على السيئاتِ ؛ فيدخلُ الجنةَ .

فإذاً ؛ ينبغي أنْ يلزِمَ قلبَهُ خوفَ اطلاعِ غيرِ اللهِ عليهِ لتصحَّ نوافلُهُ ، ثمَّ يلزِمَ قلبَهُ ذلكَ بعدَ الفراغِ ؛ حتَّىٰ لا يتحدثَ بهِ ولا يظهرَهُ ، فإذا فعلَ جميعَ ذلكَ . . فينبغي أنْ يكونَ وجِلاً مِنْ عملِهِ ، خائفاً أنَّهُ ربَّما دخلَهُ مِنَ الرياءِ

---

(١) رواه أبو داوود (٨٦٦) ، وابن ماجه (١٤٢٦) .

الخفيُّ ما لمْ يقفْ عليهِ ، فيكونَ شاكّاً في قبولِهِ وردِّهِ ، مجوِّزاً أنْ يكونَ اللهُ قدْ أحصىٰ عليهِ مِنْ نيَّتِهِ الخفيَّةِ ما مقتَهُ بها ، وردَّ عملَهُ بسببِها .

ويكونُ هـٰذا الشكُّ والخوفُ في دوامِ عملِهِ وبعدَهُ ، لا في ابتداءِ العقدِ ، بلْ ينبغي أنْ يكونَ متيقِّناً في الابتداءِ أنَّهُ مخلصٌ ، ما يريدُ بعملِهِ إلا اللهَ ؛ حتَّىٰ يصحَّ عملُهُ ، فإذا شرعَ ومضَتْ لحظةٌ يمكنُ فيها الغفلةُ والنسيانُ . . كانَ الخوفُ مِنَ الغفلةِ عنْ شائبةٍ خفيةٍ أحبطَتْ عملَهُ مِنْ رياءٍ أوْ عُجبٍ أولىٰ بهِ ، ولكنْ يكونُ رجاؤُهُ أغلبَ مِنْ خوفِهِ ؛ لأنَّهُ استيقنَ أنَّهُ دخلَ بالإخلاصِ وشكَّ في أنَّهُ هلْ أفسدَهُ برياءٍ ، فيكونُ رجاءُ القبولِ أغلبَ ، وبذلكَ تعظمُ لذَّتُهُ في المناجاةِ والطاعاتِ ، فالإخلاصُ يقينٌ والرياءُ شكٌّ ، وخوفُهُ لأجلِ ذلكَ الشكِّ جديرٌ بأنْ يكفِّرَ خاطرَ الرياءِ إنْ كانَ قدْ سبقَ وهوَ غافلٌ عنهُ .

والذي يتقرَّبُ إلى اللهِ تعالىٰ بالسعيِ في حوائجِ الناسِ وإفادةِ العلمِ ينبغي أنْ يلزِمَ نفسَهُ رجاءَ الثوابِ علىٰ دخولِ السرورِ علىٰ قلبِ مَنْ قضىٰ حاجتَهُ فقطْ ، ورجاءَ الثوابِ علىٰ عملِ المتعلِّمِ بعلمِهِ فقطْ ، دونَ شكرٍ ومكافأةٍ وحمدٍ وثناءٍ مِنَ المتعلِّمِ والمنعَمِ عليهِ ، فإنَّ ذلكَ يحبطُ الأجرَ ، فمهما توقَّعَ مِنَ المتعلِّمِ مساعدةً في شغلٍ وخدمةٍ ، أوْ مرافقةً في المشيِ في الطريقِ ليستكثرَ باستتباعِهِ ، أوْ تردداً منهُ في حاجةٍ . . فقدْ أخذَ أجرَهُ ؛ فلا ثوابَ لهُ غيرُهُ .

نعمْ ، إنْ لمْ يتوقَّعْ هوَ ولمْ يقصِدْ إلا الثوابَ علىٰ عملِهِ بعلمِهِ ليكونَ لهُ

مثلُ أجرِهِ ، ولكنْ خدمَةُ التلميذُ بنفسِهِ فقبلَ خدمتَهُ . . فنرجو ألا يُحبطَ ذلكَ أجرَهُ إذا كانَ لا ينتظرُهُ ولا يريدُهُ منهُ ، ولا يستبعدُهُ منهُ لوْ قطعَهُ ، ومعَ هـٰذا فقدْ كانَ العلماءُ يحذرونَ ذلكَ ، حتَّىٰ إنَّ بعضَهُمْ وقعَ في بئرٍ ، فجاءَ قومٌ وأدلَوا حبلاً ليرفعوهُ ، فحلفَ عليهِمْ ألا يقفَ معَهُمْ مَنْ قرأَ عليهِ آيةً مِنَ القرآنِ ، أوْ سمعَ منهُ حديثاً ؛ خيفةً مِنْ أنْ يحبطَ أجرُهُ .

وقالَ شقيقٌ البلخيُّ : أهديتُ لسفيانَ الثوريِّ ثوباً ، فردَّهُ عليَّ ، فقلتُ لهُ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ لستُ أنا ممَّنْ يسمعُ الحديثَ حتَّىٰ تردَّهُ عليَّ ، قالَ : علمتُ ذاكَ ، ولكنْ أخوكَ يسمعُ منِّي الحديثَ ، فأخافُ أنْ يلينَ قلبي لأخيكَ أكثرَ ممَّا يلينُ لغيرِهِ⁽¹⁾ .

وجاءَ رجلٌ إلىٰ سفيانَ ببدرةٍ أو بدرتينِ وكانَ أبوهُ صديقاً لسفيانَ ، وكانَ سفيانُ يأتيهِ كثيراً ، فقالَ لهُ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ في نفسِكَ مِنْ أبي شيءٌ ؟ فقالَ : يرحمُ اللهُ أباكَ ، كانَ وكانَ ، فأثنىٰ عليهِ ، فقالَ : يا أبا عبدِ اللهِ ؛ قدْ عرفتَ كيفَ صارَ إليَّ هـٰذا المالُ ، فأحبُّ أنْ تأخذَ هـٰذهِ تستعينُ بها علىٰ عيالِكَ ، قالَ : فقبلَ سفيانُ ذلكَ ، قالَ : فلمَّا خرجَ . . قالَ لولدِهِ : يا مباركُ⁽²⁾ ؛ الحقْهُ فردُّهُ عليَّ ، فرجعَ ، فقالَ : أحبُّ أنْ تأخذَ مالَكَ ، فلمْ يزلْ بهِ حتَّىٰ ردَّهُ عليهِ ، وكأنَّهُ كانَتْ أخوَّتُهُ معَ أبيهِ في اللهِ تعالىٰ ، فكرهَ أنْ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٣/٧) .

(٢) مبارك هـٰذا هو مبارك بن سعيد الثوري أخو سفيان ، وليس هو ولده كما أورده المصنف ، بل هو راوي الخبر كما في « الحلية » (٣/٧) .

يأخذَ ذلكَ ، قالَ ولدُهُ : فلمَّا خرجَ . . لمْ أملكْ نفسي أنْ جئتُ إليهِ فقلتُ : ويلَكَ ؛ أيُّ شيءٍ قلبُكَ هـٰذا ؟ حجارةٌ ؟ عُدَّ أنَّهُ ليسَ لكَ عيالٌ ، أما ترحمُني ؟ أما ترحمُ إخوتَكَ ؟ أما ترحمُ عيالَنا ؟ فأكثرتُ عليهِ ، فقالَ : اللهَ يا مباركُ ، تأكلُها أنتَ هنيئاً مريئاً وأُسألُ عنها أنا ؟!(١) .

فإذاً ؛ يجبُ على العالمِ أنْ يلزمَ قلبَهُ طلبَ الثوابِ مِنَ اللهِ تعالىٰ في اهتداءِ الناسِ بهِ فقطْ ، ويجبُ على المتعلِّمِ أنْ يلزمَ قلبَهُ طلبَ حمدِ اللهِ وثوابِهِ ، ونيلَ المنزلةِ عندَهُ لا عندَ المعلِّمِ وعندَ الخلقِ ، وربَّما يظنُّ أنَّ لهُ أنْ يرائيَ بطاعتِهِ لينالَ عندَ المعلِّمِ رتبةً فيتعلَّمَ منهُ ، وهوَ خطأٌ ؛ لأنَّ إرادتَهُ غيرَ اللهِ بطاعتِهِ خسرانٌ في الحالِ ، والعلمُ ربَّما يفيدُ وربَّما لا يفيدُ ، فكيفَ يخسرُ في الحالِ عملاً نقداً علىٰ توهُّمِ علمٍ ؟! وذلكَ غيرُ جائزٍ ، بلْ ينبغي أنْ يتعلمَ للهِ ؛ ويعبدَ للهِ ، ويخدمَ المعلِّمَ للهِ ؛ لا ليكونَ لهُ في قلبِهِ منزلةٌ وإنْ كانَ يريدُ أنْ يكونَ تعلُّمُهُ طاعةً ؛ فإنَّ العبادَ أُمروا ألا يعبدوا إلا اللهَ ، ولا يريدوا بطاعتِهِمْ غيرَهُ .

وكذلكَ مَنْ يخدمُ أبويهِ لا ينبغي أنْ يخدمَهُما لطلبِ المنزلةِ عندَهُما ، إلا مِنْ حيثُ إنَّ رضا اللهِ في رضا الوالدينِ ، ولا يجوزُ لهُ أنْ يُرائيَ بطاعتِهِ لينالَ بها منزلةً عندَ الوالدينِ ، فإنَّ ذلكَ معصيةٌ في الحالِ ، وسيكشفُ اللهُ عنْ ريائِهِ ، وتسقطُ منزلتُهُ مِنْ قلبِ الوالدينِ أيضاً .

---

(١) الخبر ـ كما أشير ـ رواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/٣) .

وأما الزاهدُ المعتزلُ عنِ الناسِ . . فينبغي لهُ أنْ يلزِمَ قلبَهُ ذكرَ اللهِ والقناعةَ بعلمِهِ ، ولا يخطِرَ بقلبِهِ معرفةَ الناسِ زهدَهُ واستعظامَهُمْ محلَّهُ ؛ فإنَّ ذلكَ يغرسُ الرياءَ في صدرِهِ حتَّىٰ تتيسَّرَ عليهِ العباداتُ في خلوتِهِ ؛ وإنَّما سكونُهُ لمعرفةِ الناسِ باعتزالِهِ واستعظامِهِمْ لمحلِّهِ وهوَ لا يدري أنَّهُ المخفِّفُ للعملِ عليهِ .

قالَ إبراهيمُ بنُ أدهمَ رحمَهُ اللهُ : تعلَّمتُ المعرفةَ مِنْ راهبٍ يُقالُ لهُ : سمعانُ ، دخلتُ عليهِ في صومعتِهِ ، فقلتُ : يا سمعانُ ؛ منذُ كمْ أنتَ في صومعتِكَ ؟ قالَ : منذُ سبعينَ سنةً ، قلتُ : فما طعامُكَ ؟ قالَ : يا حنيفيُّ ؛ وما دعاكَ إلىٰ هـٰذا ؟ قلتُ : أحببتُ أنْ أعلمَ ، قالَ : في كلِّ ليلةٍ حمَّصةٌ ، قلتُ : فما الذي يهيجُ مِنْ قلبِكَ حتَّىٰ تكفيكَ هـٰذهِ الحمَّصةُ ؟ قالَ : ترى الديرَ الذي بحذائِكَ ؟ قلتُ : نعمْ ، قالَ : إنَّهمْ يأتوني في كلِّ سنةٍ يوماً واحداً فيزيِّنونَ صومعتي ، ويطوفونَ حولَها ويعظمونني ، فكلَّما تثاقلَتْ نفسي عنِ العبادةِ . . ذكَّرتُها عِزَّ تلكَ الساعةِ ، فأنَّا أحتملُ جهدَ سنةٍ لعزِّ ساعةٍ ، فاحتملْ يا حنيفيُّ جهدَ ساعةٍ لعزِّ الأبدِ ، فوقرَ في قلبي المعرفةُ ، فقالَ : حسبُكَ أوْ أزيدُكَ ؟ قلتُ : بلىٰ ، قالَ : انزلْ عنِ الصومعةِ ، فنزلتُ ، فأدلىٰ لي ركوةً فيها عشرونَ حمَّصةً ، فقالَ لي : ادخلِ الديرَ فقدْ رأَوا ما أدليتُ إليكَ ، فلمَّا دخلتُ الديرَ . . اجتمعَتْ عليَّ النصارىٰ ، فقالوا : يا حنيفيُّ ؛ ما الذي أدلىٰ إليكَ الشيخُ ؟ قلتُ : مِنْ قوتِهِ ، قالوا : وما تصنعُ بهِ ؟ نحنُ أحقُّ بهِ ، ثمَّ قالوا : ساومْ ، قلتُ :

عشرونَ ديناراً ، فأعطَوني عشرينَ ديناراً ، فرجعتُ إلى الشيخِ ، فقالَ : يا حنيفيُّ ؛ ما الذي صنعتَ ؟ قلتُ : بعتُهُ منهُمْ ، قالَ : بكمْ ؟ قلتُ : بعشرينَ ديناراً ، قالَ : أخطأتَ ، لوْ ساومتَهُمْ بعشرينَ ألفَ دينارٍ . . لأعطَوكَ ، هـٰذا عزُّ مَنْ لا تعبدُهُ ، فانظرْ كيفَ يكونُ عزُّ مَنْ تعبدُهُ ، يا حنيفيُّ أقبلْ علىٰ ربِّكَ ، ودعِ الذهابَ والجيئةَ(١) .

والمقصودُ : أنَّ استشعارَ النفسِ عزَّ العظمةِ في القلوبِ يكونُ باعثاً في الخلوةِ وقدْ لا يشعرُ العبدُ بهِ ، فينبغي أنْ يلزِمَ نفسَهُ الحذرَ مِنهُ ، **وعلامةُ سلامتِهِ** : أنْ يكونَ الخلقُ عندَهُ والبهائمُ بمثابةٍ واحدةٍ ، فلوْ تغيَّروا عنِ اعتقادِهِمْ لهُ . . لمْ يجزعْ ، ولمْ يضقْ بهِ ذرعاً إلا كراهةً ضعيفةً إنْ وجدَها في قلبِهِ فيردُّها في الحالِ بعقلِهِ وإيمانِهِ ، وأنَّهُ لوْ كانَ في عبادةٍ فاطلعَ الناسُ كلُّهُمْ عليهِ . . لمْ يزدْهُ ذلكَ خشوعاً ، ولمْ يدخلْهُ سرورٌ بسببِ اطلاعِهِمْ عليهِ ، فإنْ دخلَ سرورٌ يسيرٌ . . فهوَ دليلُ ضعفِهِ ، ولكنْ إذا قدرَ علىٰ ردِّهِ بكراهةِ العقلِ والإيمانِ ، وبادرَ إلىٰ ذلكَ ، ولمْ يقبلِ السرورَ بالركونِ إليهِ . . فيُرجىٰ لهُ ألا يخيبَ سعيُهُ إلا أنْ يزيدَ عندَ مشاهدتِهِمْ في الخشوعِ والانقباضِ ؛ كي لا ينبسطوا إليهِ ، فذلكَ لا بأسَ بهِ ، ولكنْ فيهِ غرورٌ ؛ إذِ النفسُ قدْ تكونُ شهوتُها الخفيةُ إظهارَ الخشوعِ ، وتتعلَّلُ بطلبِ الانقباضِ ، فليطالبْها في دعواها قصدَ الانقباضِ بموثقٍ مِنَ اللهِ غليظٍ ، وهوَ أنَّهُ لوْ علمَ أنَّ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٢٩) ، واسم الراهب عنده أبو سمعان .

انقباضَهُمْ عنهُ إنَّما يحصلُ بأنْ يعدوَ سريعاً أوْ يأكلَ أوْ يضحكَ كثيراً . . فتسمحُ نفسُهُ بذلكَ ؟ فإذا لمْ تسمحْ بهِ وسمحَتْ بالعبادةِ . . فيشبهُ أنْ يكونَ مرادُها المنزلةَ عندَهُمْ .

ولا ينجو مِن ذلكَ إلا مَنْ تقرَّرَ في قلبِهِ أنَّهُ ليسَ في الوجودِ أحدٌ سوى اللهِ ، فيعملُ عملَ مَنْ لوْ كانَ علىٰ وجهِ الأرضِ وحدَهُ . . لكانَ يعملُهُ ، فلا يلتفتُ قلبُهُ إلى الخلقِ إلا خطراتٍ ضعيفةً لا يشقُّ عليهِ إزالتُها ، فإذا كانَ كذلكَ . . لمْ يتغيَّرْ بمشاهدةِ الخلقِ ، **ومِنْ علامةِ الصدقِ فيهِ** : أنَّهُ لوْ كانَ لهُ صاحبانِ ؛ أحدُهما غنيٌّ والآخرُ فقيرٌ . . فلا يجدُ عندَ إقبالِ الغنيِّ زيادةَ هِزَّةٍ في نفسِهِ لإكرامِهِ إلا إذا كانَ في الغنيِّ زيادةُ علمٍ أوْ زيادةُ ورعٍ ، فيكونُ مكرِماً لهُ بذلكَ الوصفِ لا بالغنىٰ ، فمَنْ كانَ استرواحُهُ إلىٰ مشاهدةِ الأغنياءِ أكثرَ . . فهوَ مراءٍ أوْ طمَّاعٌ ، وإلا . . فالنظرُ إلى الفقراءِ يزيدُ في الرغبةِ إلى الآخرةِ ، ويحبِّبُ إلى القلبِ المسكنةَ ، والنظرُ إلى الأغنياءِ بخلافِهِ ، فكيفَ يستروحُ إلى الغنيِّ أكثرَ ممَّا يستروحُ إلى الفقيرِ ؟!

وقدْ حُكيَ أنَّهُ لمْ يُرَ الأغنياءُ في مجلسٍ أذلَّ منهُمْ في مجلسِ سفيانَ الثوريِّ ، كانَ يجلسُهُمْ وراءَ الصفِّ ويقدِّمُ الفقراءَ ، حتَّىٰ كانوا يتمنَّونَ أنَّهُمْ فقراءُ في مجلسِهِ⁽¹⁾ .

نعمْ ، لكَ زيادةُ إكرامٍ للغنيِّ إذا كانَ أقربَ إليكَ أوْ كانَ بينَكَ وبينَهُ حقٌّ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٦٥) .

وصداقةٌ سابقةٌ ، ولكنْ يكونُ بحيثُ لوْ وُجِدَتْ تلكَ العلاقةُ في فقيرٍ . . لكنتَ لا تقدِّمُ الغنيَّ عليهِ في إكرامٍ وتوقيرٍ ألبتةَ ؛ فإنَّ الفقيرَ أكرمُ على اللهِ مِنَ الغنيِّ ، فإيثارُكَ لهُ لا يكونُ إلا طمعاً في غناهُ ورياءً لهُ .

ثمَّ إذا سوَّيتَ بينَهُما في المجالسةِ . . فيُخشىٰ عليكَ أنْ تظهِرَ الحكمةَ والخشوعَ للغنيِّ أكثرَ ممَّا تظهرُهُ للفقيرِ ، وإنَّما ذلكَ لرياءٍ خفيٍّ أوْ طمعٍ خفيٍّ ؛ كما قالَ ابنُ السمَّاكِ لجاريةٍ لهُ : ما لي إذا أتيتُ بغدادَ فُتِحَتْ ليَ الحكمةُ ؟ قالَتْ : الطمعُ يشحذُ لسانَكَ⁽¹⁾ ، وقدْ صدقَتْ ؛ فإنَّ اللسانَ ينطلقُ عندَ الغنيِّ بما لا ينطلقُ بهِ عندَ الفقيرِ ، وكذلكَ يحضرُ مِنَ الخشوعِ عندَهُ ما لا يحضرُ عندَ الفقيرِ .

ومكائدُ النفسِ وخفاياها في هٰذا الفنِّ لا تنحصرُ ، ولا ينجيكَ منها إلا أنْ تخرِجَ ما سوى اللهِ مِنْ قلبِكَ ، وتتجرَّدَ بالشفقةِ علىٰ نفسِكَ بقيةَ عمرِكَ ، ولا ترضىٰ لها بالنارِ بسببِ شهواتٍ منغصةٍ في أيامٍ متقاربةٍ منقضيةٍ ، وتكونَ في الدنيا كملِكٍ مِنْ ملوكِ الدنيا قدْ أمكنَتْهُ الشهواتُ وساعدَتْهُ اللذاتُ ، ولكنْ في بدنِهِ سقمٌ ، وهوَ يخافُ الهلاكَ علىٰ نفسِهِ في كلِّ ساعةٍ لوِ اتسعَ في الشهواتِ ، وعلمَ أنَّهُ لوِ احتمىٰ وجاهدَ نفسَهُ . . عاشَ ودامَ ملكُهُ ، فلمَّا عرفَ ذلكَ . . جالسَ الأطباءَ ، وحارفَ الصيادلةَ⁽²⁾ ، وعوَّدَ نفسَهُ شربَ

---

(1) الرعاية (ص ٣٠٦) .

(2) حارف : مال ونادم .

الأدويةِ المرَّةِ ، فصبرَ علىٰ بشاعتِها ، وهجرَ جميعَ اللذاتِ ، وصبرَ علىٰ مفارقتِها ، فبدنُهُ كلَّ يومٍ يزدادُ نحولاً لقلَّةِ أكلِهِ ، ولكنَّ سقمَهُ كلَّ يومٍ يزدادُ نقصاناً ؛ لشدَّةِ احتمائِهِ ، فمهما نازعَتْهُ نفسُهُ إلىٰ شهوةٍ . . تفكَّرَ في توالي الآلامِ والأوجاعِ عليهِ ، وأداءِ ذلكَ إلى الموتِ المفرِّقِ بينَهُ وبينَ مملكتِهِ ، الموجبِ لشماتةِ أعدائِهِ بهِ ، ومهما اشتدَّ عليهِ شربُ دواءٍ . . تفكَّرَ فيما يستفيدُهُ منهُ مِنَ الشفاءِ الذي هوَ سببُ التمتُّعِ بملكِهِ ونعيمِهِ ، في عيشٍ هنيءٍ ، وبدنٍ صحيحٍ ، وقلبٍ رخيٍّ ، وأمرٍ نافذٍ ، فتخفُّ عليهِ مهاجرةُ اللذاتِ ، ومصابرةُ المكروهاتِ .

فكذلكَ المؤمنُ المريدُ لملكِ الآخرةِ احتمىٰ عنْ كلِّ مهلكٍ لهُ في آخرتِهِ ، وهيَ لذاتُ الدنيا وزهرتُها ، فاجتزأَ منها بالقليلِ ، واختارَ النحولَ والذبولَ والوحشةَ والحزنَ والخوفَ ، وتركَ المؤانسةِ بالخلقِ ؛ خوفاً مِنْ أنْ يحلَّ عليهِ غضبُ اللهِ فيهلكَ ، ورجاءَ أنْ ينجوَ مِنْ عذابِهِ ، فخفَّ ذلكَ كلُّهُ عليهِ عندَ شدَّةِ يقينِهِ وإيمانِهِ بعاقبةِ أمرِهِ ، وبما أُعدَّ لهُ مِنَ النعيمِ المقيمِ في رضوانِ اللهِ أبدَ الآبادِ ، ثمَّ علمَ أنَّ اللهَ كريمٌ رحيمٌ ، لمْ يزلْ لعبادِهِ المريدينَ لمرضاتِهِ عوناً ، وبهِمْ رؤوفاً ، وعليهِمْ عطوفاً ، ولوْ شاءَ . . لأغناهُمْ عنِ التعبِ والنصبِ ، ولكنْ أرادَ أنْ يبلوَهُمْ ، ويعرفَ صدقَ إرادتِهِمْ ؛ حكمةً منهُ وعدلاً .

ثمَّ إذا تحمَّلَ التعبَ في بدايتِهِ . . أقبلَ اللهُ عليهِ بالمعونةِ والتيسيرِ ، وحطَّ عنهُ الأعباءَ ، وسهَّلَ عليهِ الصبرَ ، وحبَّبَ إليهِ الطاعةَ ، ورزقَهُ فيها مِنْ لذَّةِ

المناجاةِ ما يلهيهِ عنْ سائرِ اللذاتِ ، ويقوِّيهِ علىٰ إماتةِ الشهواتِ ، ووليَ سياستَهُ وتقويتَهُ ، وأمدَّهُ بمعونتِهِ ، فإنَّ الكريمَ لا يضيِّعُ سعيَ الراجي ، ولا يخيِّبُ أملَ المحبِّ ، وهوَ الذي يقولُ : « مَنْ تقرَّبَ إليَّ شبراً . . تقرَّبتُ إليهِ ذراعاً »⁽¹⁾ ، ويقولُ تعالىٰ : « لقدْ طالَ شوقُ الأبرارِ إلىٰ لقائي ، وإنِّي إلىٰ لقائِهِمْ أشدُّ شوقاً »⁽²⁾ .

فليظهرِ العبدُ في البدايةِ جدَّهُ وصدقَهُ وإخلاصَهُ ، فلا يعوزُهُ مِنَ اللهِ تعالىٰ على القربِ ما هوَ اللائقُ بجودِهِ وكرمِهِ ، ورأفتِهِ ورحمتِهِ .

* * *

تمّ كتاب ذمّ الجاه والرّياء

وهو الكتاب الثّامن من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين

والحمد لله ربّ العالمين

والصّلاة والسّلام على رسوله محمّدٍ وآله الطّيّبين الطّاهرين وصحبه أجمعين

يتلوه كتاب ذمّ الكبر والعجب

---

(1) رواه البخاري (٧٤٠٥) ، ومسلم (٢٦٧٥) .

(2) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١٠/١٩٣) من كلام سهل بن عبد الله يحكيه حديثاً قدسياً ، والمقدسي في « الترغيب في الدعاء » (ص٥٣) من كلام أحمد بن مخلد الخراساني مثله ، وقد ذكره الديلمي في « مسند الفردوس » (٨٠٦٧) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه .

ÂHİRET YOLCUSU NEFSİNİ İLZÂM İÇİN NE YAPMALI

Bilmiş ol ki; mürîdin, ilk olarak kalbini ilzâm edeceği en iyi hareketi, bütün ibâdetlerini Allahu Teâlâ'nın bilmesiyle iktifâ etmektir. Yalnız Allah'ın bilgisiyle, ancak Allah'tan korkup O'ndan umanlar iktifâ eder. Fakat başkasından korkup umanlar, iyi hallerini onlara duyurmak isterler. Bu halde olanlar, Allah'ın gazabına uğrama tehlikesi ile karşı karşıya bulunduklarından bu arzunun akıl ve iman cihetinden çirkin bir şey olduğunu kalbe anlatmakla onu ilzâma çalışmalı, başkasının dayanamayacağı yorucu ibâdetlerde nefsini murâkabe etmelidir. Çünkü böyle mühim bir ibâdeti yapan nefis, onu ifşâ etmek ve duyurmak ister. Senin bu kadar meşakkatli ameli göze alıp yaptığını bu halk bilse, seni baş tâcı yapar, hattâ sana secde ederlerdi. Çünkü bunu senden başka kim yapabilir? Sen bunu gizlemeye nasıl râzı olursun? İnsanlar senin mevkîini bilemez, seni kabul edip sana uymazlar, der. İşte bu vaziyet karşısında dimdik durmalı ve yapmış olduğu büyük ameli karşısında alacağı büyük mükâfatı düşünmeli, bunun karşısında Allahu Teâlâ'ya yapılan ibâdetle kullarından mükâfat bekeyenlerin; Allahu Teâlâ'nın gazabına uğrayacaklarını hatırlamak amelini başkasına gösterip ona kendisini sevdirmekle Allah'ın katından düşüp o büyük emeğinin boşa gideceğini bilmeli ve kendi kendine: "Ben bu emeğimi hiç bir şeye güç yetirmeyen insanlara bildirmekle nasıl kaybederim." deyip nefsini ilzâma çalışmalıdır.

"Ne yapalım bu amel karıştı, ihlâs ancak kuvvetli imân sahiplerinin kârıdır. Böyle karışık olanlar onun gibi değillerdir." diyerek ümîdini kesip de ihlâsdaki mücâhedesini terk etmemelidir. Zîra amelleri riyâ ile karışanların mücâhedeye daha çok ihtiyaçları vardır. Çünkü takvâ sâhibinin nâfile ameli fesâda giderse de farzları tam olarak kalır. Böyle karışık halde olanlar, farzlarını da tam olarak koruyamazlar. Bunun için noksanlarını nâfile ile ikmâl etmeleri lâzımdır. Şâyet bunu yapmazsa farzları da eksik olur ve bu hususta göreceği cezâ ile helake gider. Onun için bu gibilerin ihlâsa daha çok ihtiyaçları vardır. Temîm-i Dârî'nin rivayetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يُحَاسَبُ الْعَبْدُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَإِنْ نَقَصَ فَرْضُهُ قِيلَ انْظُرُوا هَلْ
لَهُ مِنْ تَطَوُّعٍ؟ فَإِنْ كَانَ لَهُ تَطَوُّعٌ أَكْمِلَ بِهِ فَرْضُهُ وَإِنْ لَمْ يَكُنْ
لَهُ تَطَوُّعٌ أُخِذَ بِطَرَفَيْهِ فَأُلْقِيَ فِي النَّارِ

"Kıyamet günü kul hesaba çekilir. Farzlarında eksik varsa, bakın nâfileleri var mı, denir. Varsa, farzları onunla tamamlanır. Yoksa sağından ve solundan yakalandığı gibi cehenneme atılır."[66]

Riyâ ile karışık amel eden, kıyâmet günü farzları noksan ve günâhları büyük olduğu halde Allah'ın huzuruna götürülür. Bunun için farzlarını tamamlamaya ve günâhlarını azaltmaya son derece gayret etmelidir. Bu da ancak nâfilelerde ihlâs ile mümkün olur. Müttakîlerin çalışması, derecelerinin yükselmesi içindir. Şâyet nâfileleri kabul olmasa da farz ibâdetleri, cennete girmeleri için kâfidir. O halde nâfilelerin kabulü için nâfile ibâdetlerini başkasının bilmemesi husûsunda kalbini ilzâm etmeye çalışmalı, ibâdetten sonra da bunu duyurmamaya gayret etmelidir. Bütün bunları yaptıktan sonra da amelinin kabul olup olmayacağından korkmamalıdır. Çünkü bilmeden belki yine gizli bir riyâ karışmış olabilir. Allahu Teâlâ'nın kabul etmeyip reddetme korkusu dâimâ kalbinde bulunmalıdır. Amele başlarken Allah rızâsını katî olarak niyet ettiğine kanî olmalı ki, ancak bu sâyede ameli sahih olacaktır. Namaz içinde de gafletle geçirdiği anlarda riyâ ve ucub gibi hâtıralardan korkmalı ki, amelinin kabulüne daha çok müessir olur. Bu sâyede ibâdetin zevkine varır. Çünkü ihlâsı yakın; riyâsı ise şek ve şüphelidir. Bu şüpheden korkması, ara yerde bilmeyerek geçmiş olan riyâ hâtıralarının yok olmasına vesîle olabilir.

---

[66] Ebû Dâvud, İbn Mâhiye'den rivâyet etmiştir.

İnsanların ihtiyacına koşmak ve ilim öğretmekle Allah'a yaklaşmak isteyenler de insanların gönlünü sevindirmesinin sevap olması ile nefsini ilzâm etmeli, başka bir şey beklememeli, okutmanın da mükâfatı ile iktifa etmeli, buna karşı teşekkür ve övülme gibi hiç bir karşılık beklememelidir. Çünkü karşılık beklemek, sevâbı giderir. Öğrencisinden hizmet, arkasında gezmek ve her hangi bir işinde bulunmak gibi bir şey beklediği anda ecrini kaybeder. Kendisi ummadan öğrencileri kendi istekleri ile bir hizmette bulunmak isterlerse, bunun, ecrine zarar vermeyeceği umulur. Bununla beraber, âlimler bundan çekinirler. Hattâ bir âlim kuyuya düşmüş, halk toplanıp ip uzatmışlar, onu çekip yukarı alacakları sırada aşağıdan: "Benden bir âyet öğrenen varsa, Allah aşkına sakın ipime yapışmasın." diye seslendi. Maksadı, emeğinin mükâfatının kaybolmaması idi.

Şakîk-i Belhî: "Süfyân-ı Sevrî'ye bir kat elbise hediye ettim, onları iâde etti. Ben de kendisine:

– "Ben senden bir şey öğrenmedim, benim elbisemi niçin iâde ettin?" dedim. O da:

– "Onu biliyorum, yalnız kardeşin benden öğrenmişti, bu sebeplen çekindim." dedi.

Süfyân'ın çok gidip geldiği dostlarından birinin oğlu, Süfyân'a bir veyâ iki deri veyâ bin veyâ iki bin dirhem para getirdi. Bu ara babasının hâlini Süfyân'dan sorarak:

– "Onu nasıl tanırsın?" dedi. Süfyân da:

– "Şöyle böyle iyi bir insandı. Allah rahmet etsin." dedi. Adam:

– "Bunun servetinin benim elime nasıl geçtiğini biliyorsun, o halde şu hediyemi kabul et. Çoluk çocuğunun geçimine harca." dedi. Süfyân hediyeyi kabul etti. Adam çıkınca hemen oğlu[67] Mübârek'i peşinden göndererek "Çağır gelsin." dedi. Adam geri döndü. Süfyân hediyeyi bütün zorlamalarına rağmen kendisine iâde etli. Onun babası ile olan ahbaplığını Allah için bir kardeşlik kabul ettiğinden bu hediyeyi hoş karşılamayarak kendisine geri verdi. Mübârek diyor ki: Adam gittikten sonra sabredemedim. Süfyân'ın yanına girerek:

– "Niçin böyle yaptın? Diyelim ki senin kimsen yok, bizi düşünmedin mi?" diye kendisine çattım. Süfyân da bana:

– "Ey Mübârek! Nasıl yani? Sen âfiyetle parayı ye, mesûliyetini ben çekeyim, öyle mi?" dedi. Demek ki âlime vâcip olan, insanları hidâyet bâbında mükâfatını yalnız Allah'tan dilemektir. Talebeye de lâzım olan, Allah'a hamdedip O'ndan sevap dilemek ve O'nun katında mevkî sâhibi olmaya gayret etmek, ne muallimden ne de halktan bir şey beklememektir. Muallime karşı amelinde riyâkârlık yaparak onun yanında mevkî sâhibi olmayı istemesi de hatâdır. Zîra ilim öğrenmek de Allah'a itâat etmekledir.

---

[67] Mübârek aslında oğlu değil, yeğenidir. Kitabda oğlu diye geçiyor.

Allah'tan başkasını kasdetmek hüsrandır. Hâlbuki ilim ya faydalı olur veyâ olmaz. Gelecekteki ilim vehmi ile bu andaki ameli hüsrâna uğratır. Bu ise caiz değildir. Belki öğrenmesi Allah için olmalı. İbâdeti Allah için olmalı, muallime Allah için hizmet etmelidir. Öğrenmesinden itâati kastediyorsa böyle davranmalıdır. Çünkü kullar, ihlâs ile amel etmek ve ibâdetleri ile Allah'tan başkasını kasdetmemekle emrolundular.

Yine bunun gibi, anne ve babasına hizmet edenler, onların nezdinde mevkî sâhibi olmalarını niyet etmemeli, ancak Allah'ın rızâsının onların rızâsına bağlı olduğunu düşünerek hizmet etmelidir. Yine annem babam beni sevsinler diye onlara gösteriş için ibadet etmesi de câiz değildir. Çünkü bu niyet, bu anda bir günâhtır. Aynı zamanda Allahu Teâlâ, halini anne babasına açıklatır ve onların güzünden onu düşürür.

İnsanlardan uzaklaşan ve uzlet eden zâhide gelince; o da kalbini Allah'ı zikre bağlamalı ve ibâdetini yalnız Allah'ın bilmesinin yettiğini kalbine yerleştirmelidir. İbâdetini insanların duyup kendisine saygı göstermelerini hatırından geçirmemelidir. Çünkü bu istek, kalbinde riyâ tohumunu bitirir ve insanlar kendisini bilip övüyorlar diye kolaylıkla tenhâde ibâdet ederken, diğer taraftan bu niyetinden dolayı mükâfatını kaybeder.

İbrâhim b. Edhem diyor ki: Ben mârifeti, Sem'an adında bir rahipten öğrendim. Bir gün kilisesine gittim ve kendisine:

– "Ne vakitten beri bu hücrede bulunuyorsun?" diye sordum. Râhip:

– "Yetmiş senedir buradayım." dedi. Ben:

– "Ne yer ne içersin?" diye sordum. Râhip:

– “Neden soruyorsun?” dedi. Ben:

– “Öğrenmek istediğim için sordum.” dedim. Rahip:

– “Her gece nohut yerim.” dedi. Ben:

– “Bu yemekle nasıl geçiniyorsun?” diye sordum. Rahip:

– “Karşındaki kiliseyi görüyor musun?” dedi. Ben:

– “Evet, görüyorum.” dedim. Rahip:

– “Oradakiler senenin muayyen gününde gelir hücremi süsler, onu ziyaret eder, bana saygı gösterirler. Ne vakit ibâdetten ağırlanırsam, o günü hatırlarım ve ağırlık üzerimden kalkar da bir sâatlık zevke bir senelik meşakkati fedâ ederim. Ben bir saatlik izzet için bir yıllık zahmete katlanırım. Sen de ebedî izzet için bir sâat katlan.” dedi ve mârifeti kalbimde büyüttü. Sonra devamla:

– “Bu kadarı yeter mi daha söyleyeyim mi?” dedi. Ben:

– “Yetmez, artır.” dedim. Râhip:

– “Aşağı in.” dedi. Beraberce indik. Bana bir bardak doldurdu. İçinde yirmi tane nohut vardı. Sonra bana:

– “Kiliseye gir de sana verdiğimi görsünler.” dedi. Kiliseye girince Rumlar etrâfımı çevirdi:

– “Şeyhimiz sana ne verdi?” diye sordular. Ben:

– “Kendi yiyeceğinden bana ikrâm etti.” dedim. Onlar:

– “Sen onu ne yapacaksın, bizim ona daha çok ihtiyacımız var.” dediler. Sonra da:

– “Ne istiyorsun?” dediler. Ben:

– "Yirmi nohuda yirmi altın istiyorum." dedim. Onlar da hemen parayı verip nohudu aldılar. Rahibe döndüm. Rahip:

– "Ne yaptın?" diye sordu. Ben, olup biteni anlattım ve yirmi altına nohudu sattığımı söyledim. Rahib:

– "Beceremedin, yirmi bin altın isteseydin alacaklardı. İşte bu, ibadet etmeyenlerin eriştiği ululuktur. Sen ibâdet edenleri buradan kıyasla dedi ve devamla:

– "Dostum, Rabbine dön. Altın ve gümüşe boş ver." dedi.

Maksadımız şu ki: tenhâ yerlerde bulunan kimse de halk nezdinde sayılıp sevilmesini ister ve bâzen de bunun farkında olmaz. Onun için dâimâ korkulu olmalıdır. Kurtuluş nişânı, insanlarla hayvanları bir seviyede tutmaktır. Kendi hakkındaki görüşleri her ne şekilde değişse de ona aldırış etmemeli, azıcık acınmayı da akıl ve îman nûru ile reddetmelidir. Hattâ yaptığı ibâdetini insanların hepsi görse bile, onlar görüyor diye huşûunda bir değişiklik olmamalı ve buna sevinmemelidir. Çünkü azıcık sevinç, zayıflığına alâmettir. Fakat akıl ve îman nûru ile bunu reddederse perişan ve sa'yinin hebâ olmaması umulur. Ancak onlar gördüğü vakit, küstahlıklarına uğramasın diye ağır kılarsa, bunda beis olmamakla yine bir nevî aldatma vardır. Zîra nefsin gizli arzusu, bâzen huşûunu açığa çıkarmakta olur da bunu halkı aleyhine çevirmemek şeklinde göstermeye çalışır. O vakit maksadının bu olup olmadığını anlamak için nefsi sıkı bir denemeden geçirmek lâzımdır.

Şöyle ki; bu adam süratle yürümesinden çok yemesinden veyâ fazla gülmesinden dolayı halkın kendisinden nefret ettiğini anladığı zaman, bunu müsâmaha ve cömertlikle karşılıyor mu? Şâyet orada müsâmaha göstermez ve küçük düşmemek için bu hareketlerine düzen verir de, ibâdette küçük düşmemek için onları görünce huşû içinde namaza devam ederse, buradaki maksadının da görenlerin gözüne ve gönlüne girmek olduğu anlaşılır. Bundan ancak mevcûdatta, hakîkatte Allah'tan başka kimsenin olmadığını kalbine yerleştirenler kurtulur. Bunlar, yalnızlıkta nasıl ibâdet ederlerse, halk içinde de aynı ibâdeti yapar, kimseye aldırış etmezler. Gelen ufak tefek hâtıraları kolaylıkla reddederler.

İnsanların görüşleri ile tavr u hareketlerinde bir değişiklik olmaz. Buradaki samîmiyetlerinin nişânesi, bu adamın biri fakir, diğeri zengin iki arkadaşı olsa; zengin yanına geldiği zaman, zengine fakirden daha çok ikrâm etme arzusunu içinde duymamaktır. Tabiî, zenginin âlim veyâ verâ sâhibi olması hâlleri müstesnâdır. Bu vasıflarından dolayı kendisine hürmet edilir. Kimin canı zenginleri daha çok görmek isterse, o mürâî veyâ tamahkârdır. Yoksa yoksula bakmak, âhirete rağbeti artırır, kalbe meskeneti sevdirir. Zengine bakmak ise bunun aksinedir. O halde daha nasıl fakire değil de zengine bakmaktan hoşlanır?

Hikâye edildiğine göre zenginlerin **Süfyan-ı Sevrî**'nin meclisinde uğradıkları zillet, hiç bir yerde görülmemiştir. O, fakirleri öne alır ve zenginleri arkada bırakırdı. Hattâ onun sohbetine devam eden zenginler yoksulluğu temennî ederlerdi. Evet, senin zengine fazla hürmet etmek hakkın var ama zengin sana daha yakın olur veyâ aranızda hak ve hukuk veyâhut eski bir dostluğunuz bulunduğu zamandır. Şâyet bu şartlar zengin ve fakîrde aynı ise yine zengini takdîm edemezsin. Çünkü fakîr, Allah katında zenginden kıymetlidir. Senin zengini takdîm etmen, zenginliğine tamahın ve ona gösterişin içindir. Sonra mecliste onları bir seviyede tuttuğun zaman, hikmet ve huşûu zengine daha çok göstermenden de korkulur ki, bu da gizli bir riyâ veyâ gizli bir tamahtır.

Nitekim İbn Semmâk diyor ki: Câriyeme dedim ki, bana ne oluyor? Bağdad'a geldiğim zaman hikmet kapıları bana açılıyor, bülbül gibi konuşuyorum. Câriye, tamah adamın dilini açar, dedi ve doğru söyledi. Hakîkaten dil, zenginin yanında açılıp döküldüğü gibi, fakirin yanında açılamaz. Yine bunun gibi zengine gösterdiği saygıyı fakire gösteremez.

Bu hususta nefsin gizli hîleleri sayılamayacak kadar çoktur. Seni nefsinin şerrinden, ancak Allahu Teâlâ'dan başkasını kalbinden çıkarmak kurtarır. Ondan sonra da ömrün boyunca nefsin ile uğraşırsın. Bir kaç günlük şehevî arzularının peşinde ateşe atılmana râzı olmazsın. Dünyada, bütün zevk ve şehvetlerini yerine getirme imkânına sâhip ve fakat zevk ve şehvetlerinin peşine koşmakla bedenindeki hastalığı sebebiyle her an ölüme mahkûm olan bir hükümdar gibi olmalısın. Şehvet ve zevklerinin peşine giderse ölüme mahkûm ve fakat diyet eder tedâvi yollarını araştırırsa yaşar ve saltanatı devam eder. Bunu anlayan hükümdar artık şehevî zevkleri tatmîn edecek vâsıtalardan uzaklaşır ve hekimlere yaklaşır. Acı ilâçları içmeye başlar. Onların acılığına dayanır da bütün tatlılardan uzaklaşır ve bunların hasretine dayanır. Canı arzu ettiği yemekleri yemez, sevmediği zehir gibi ilâçlara devam eder.

Az yiyip az içtiği için her gün kilo kaybına uğrar, zayıflar. Fakat hekimin tavsiyesine riâyet edip acı ilâçlara devam ettiği için de hastalığı her gün biraz daha azalır. Canı iyi yemekleri istediği zaman, onlardan bulduğu şifâyı ve bu sâyede sağlam bedene sâhip olup tekrar zevk u safâ içinde hükümdarlığını sürdüreceğine bakarak, bu arzuya iltifât etmeyerek ilaçların acılığına dayandığı gibi, âhiret yolcusu mü'min de böyle olmalı. Âhiretini tehlikeye uğratacak dünya zevklerinden sakınıp onların azı ile kanâat etmeli, tenhâ yerleri tercîh edip, Allah'ın gazabına uğrama korkusundan ihtilâtı terketmeli, korku ve hüzün içinde olup Allahu Teâlâ'nın azabından korunmaya çalışmalıdır.

İşin sonu, bir yandan azâbdan kurtarıp öte yandan sayısız nîmetler olacağını düşündüğü zaman bütün bu işler kendisine kolay gelir. Sonra da Allahu Teâlâ'nın kerem ve merhamet sâhibi olup rızâsını arayan kullarına yardımcı olacağım dilediği zaman, onları her türlü zorluklardan koruyacağını ve fakat onlara kendilerinin doğruluk derecelerini bildirmek için onları bâzı tecrübelerden geçirdiğini bilmelidir. Sonra başlangıçtaki zorluğa tahammül etmesini bilenlere her türlü kolaylığı göstereceğini, onlara sabır ve tahammülü kolaylaştıracağını, tâatın zevkini tattıracağını, münâcâtın zevkine vardırıp şehvetlere karşı koymaktan kendilerini takviye edeceğini bilmelidir. Zîra kerem sâhibi ümit edenin arzusunu boşa çıkarmaz, sevgiliyi boş çevirmez. O, öyle bir kerem sâhibidir ki: *"Bana bir karış yaklaşana ben bir zirâ yaklaşırım."* buyurmuştur. Nitekim Allahu Teâlâ: *"İyi kullarımın bana mülâkat şevki arttı. Ben ise onların mülâkatını daha çok arzu ederim."* buyurmuştur. O halde kul ilk halinde ciddiyet, sadâkat ve ihlâsını açığa çıkarsın ki, Allahu Teâlâ da kendi keremi, cömertliği ve merhametiyle onu kendisine yaklaştırsın.

"Câh ve Riyâ Kitâbı" burada sona erdi.

Hamd Allah'a, salât O'nun sevgili Peygamberine olsun.

كتاب
ذم الكبر والعجب

وهو الكتاب التاسع من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدين

Rub'u'l-Mühlikât

DOKUZUNCU KİTAB

KİBİR VE UCUB KİTÂBI

(KİTÂBÜ ZEMMİ'L-KİBR VE'L-UCB)

كتاب ذمّ الكبر والعجب

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الخالقِ البارىءِ المصوِّرِ ، العزيزِ الجبَّارِ المتكبِّرِ ، العليِّ الذي لا يضعُهُ عنْ مجدِهِ واضعٌ ، الجبَّارِ الذي كلُّ جبَّارٍ لهُ ذليلٌ خاضعٌ ، وكلُّ متكبِّرٍ في جنابِ عزِّهِ مستكينٌ متواضعٌ ؛ فهوَ القهَّارُ الذي لا يدفعُهُ عنْ مرادِهِ دافعٌ ، الغنيُّ الذي ليسَ لهُ في ملكِهِ شريكٌ ولا منازعٌ ، القادرُ الذي بهرَ أبصارَ الخلائقِ جلالُهُ وبهاؤُهُ ، وقهرَ العرشَ المجيدَ استواؤُهُ واستعلاؤُهُ واستيلاؤُهُ ، وحصرَ ألسنَ الأنبياءِ وصفُهُ وثناؤُهُ(١) ، وارتفعَ عنْ حدِّ قدرتِهِمْ إحصاؤُهُ واستقصاؤُهُ ، فاعترفَ بالعجزِ عنْ وصفِ كُنْهِ جلالِهِ ملائكتُهُ وأنبياؤُهُ ، وكسرَ ظهورَ الأكاسرةِ عزُّهُ وعلاؤُهُ ، وقصرَ أيديَ القياصرةِ عظمتُهُ وكبرياؤُهُ ، فالعظمةُ إزارُهُ ، والكبرياءُ رداؤُهُ ، ومَنْ نازعَهُ فيهما . . قصمَهُ بداءِ الموتِ فأعجزَهُ دواؤُهُ ، جلَّ جلالُهُ وتقدَّسَتْ أسماؤُهُ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ الذي أُنزلَ معَهُ النورُ المنتشرُ ضياؤُهُ ، حتَّىٰ أشرقَتْ بنورِهِ أكنافُ العالمِ وأرجاؤُهُ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ الذينَ هُمْ أحبَّاءُ اللهِ وأولياؤُهُ ، وخيرتُهُ وأصفياؤُهُ ، وسلَّمَ تسليماً كثيراً .

---

(١) حصر هنا : من الحَصَر ، والمراد عجز العبارة عن الإحاطة بكنه الثناء عليه سبحانه .

أما بعد :

فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قالَ اللهُ تعالىٰ : الكبرياءُ ردائي ، والعظمةُ إزاري ؛ فمَنْ نازعَني فيهِما . . قصمتُهُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مهلكاتٌ : شحٌّ مطاعٌ ، وهوىً متَّبعٌ ، وإعجابُ المرءِ بنفسِهِ »(٢) . فالكبرُ والعجبُ داءانِ مهلكانِ ، والمتكبِّرُ والمعجبُ سقيمانِ مريضانِ ، وهما عندَ اللهِ ممقوتانِ بغيضانِ .

وإذا كانَ القصدُ في هٰذا الربعِ مِنْ كتابِ « إحياءِ علومِ الدينِ » شرحَ المهلكاتِ . . وجبَ إيضاحُ الكبْرِ والعجْبِ ؛ فإنَّهُما مِنْ قبائحِ المردياتِ ، ونحنُ نستقصي بيانَهُما مِنَ الكتابِ في شطرينِ : شطرٌ في الكبرِ ، وشطرٌ في العجبِ .

* * *

---

(١) رواه مسلم (٢٦٢٠) ، وأبو داوود (٤٠٩٠) واللفظ له .

(٢) رواه الطبراني في « الأوسط » (٥٤٤٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٤٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٣١) .

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsustur, (O'na hamdederim). O Allah ki Halik'tır her şeyi o takdîr eder. Bârî'dir, takdîrine uygun şekilde îcâd eder. Musavvir'dir, yarattığı şeyleri en güzel bir tertipte sûretlendirir. Azîz'dir saygılıdır. Herkes O'na muhtaçtır, fakat O'na erişmek zordur. Cebbâr'dır kahr u galebe sâhibidir, dilediğini dilediği gibi yapar ve yaptırır. Mütekebbir'dir, zâtına nisbetle her şey hakîr, ululuk üstünlük ancak Ona mahsustur. Mutlak sûrette âlî'dir. Onu ululuk ve üstünlüğünden kimse indiremez. O, öyle bir kahr u galebe sâhibidir ki, bütün cebbârlar O'nun azameti karşısında zelîldir ve bütün mütekebbirler O'nun ululuğu karşısında miskîndirler. O, Kahhâr'dır, dilediğini kahreder ve kimse onu önleyemez. O Ganî'dir, öyle bir zengin ve müstağnîdir ki, zât ve sıfâtında hiç bir şey ile alâkası yoktur. Mülkünde ortaklık kabul etmez. O öyle bir Kâdir'dir ki. O'nun celâl ve azameti mahlûkatın gözlerini kamaştırdı. O'nun istivâ ve istîlâsı Arş-ı A'zam'ı kahretti. Peygamberlerin bile dilleri O'nun vasfını ve methini yapabilmekten âciz kaldı. O'nu künhü ile anlamaktan onları bile âciz bıraktı da O'nun celâlinin künhünü anlamaktan melekler ve peygamberler acziyetlerini itiraf ettiler. O'nun kahr u ceberûtu kisrâların belini kırdı. O'nun ululuk ve yüceliği kayserlerin elini kısalttı. Azamet, O'nun îzârı; kibriyâlık ise ridâsıdır. Kibir ve azamette O'nunla münâzaaya kalkışanı, ölüm hastalığı ile kahreder de çâresini bulamaz. O'nun şânı yüce, kadri yüksektir, noksanlıktan münezzehtir.

Salât u selâm, saçtığı ziyâ ile dünyanın her tarafını aydınlatan, nûr-ı mübînin kendisine indirilmiş bulunduğu Hz. Muhammed'e ve Allahu Teâlâ'nın sevgili dostları ve seçtiği ashâbı üzerine olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir hadîs-i kudsîde Allahu Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu haber veriyor:

اَلْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي وَالْعَظَمَةُ إِزَارِي فَمَنْ نَازَعَنِي فِيهِمَا قَصَمْتُهُ

"Kibir ve yücelik benim gömleğim, azamet ve ululuk da benim cübbemdir. Bunlarda benimle münazaaya kalkışana buğz ederim."[1]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

ثَلَاثٌ مُهْلِكَاتٌ: شُحٌّ مُطَاعٌ وَهَوًى مُتَّبَعٌ وَإِعْجَابُ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ

"Üç şey helâk edicidir: İtaat edilen cimrilik, uyulan hevâ-i nefis, kulun kendini beğenip böbürlenmesi."[2] buyurmuştur. Kibir ve ucub yâni benlik ve böbürlenmek, kendini beğenmek, tehlikeli iki hastalıktır. Kibir ve ucub sâhipleri, hasta ve Allah katında sevimsiz kimselerdir. İhyâu Ulûmi'd-Dîn'in bu kısmı tehlikeleri açıklamayı gaye edindiğine göre, en çirkin hasletlerden ve kötü huylardan olan kibir ve ucbu da açıklamak îcâb etti. Biz de bunları iki kısım halinde ele alıp açıklayacağız. Birinci kısım kibir, ikinci kısım ise ucub hakkındadır.

---

[1] Hâkim **"Müstedrek"** te rivayet etmiştir. İsnadı sahihtir.

[2] Bezzâr, Taberanî ve Beyhakî Enes'den rivayet etmişlerdir.

الشَّطرُ الأوّلُ مِنَ الكِتَاب

في الكبر

وفيهِ بيانُ ذمِّ الكبرِ ، وبيانُ ذمِّ الاختيالِ ، وبيانُ فضيلةِ التواضعِ ، وبيانُ حقيقةِ الكِبْرِ وآفتِهِ ، وبيانُ مَنْ يُتكبَّرُ عليهِ ، ودرجاتُ الكبْرِ ، وبيانُ ما بهِ التكبرُ ، وبيانُ البواعثِ على التكبُّرِ ، وبيانُ أخلاقِ المتواضعينَ وما فيهِ يظهرُ الكبرُ ، وبيانُ علاجِ الكبرِ ، وبيانُ امتحانِ النفسِ في خُلُقِ الكبرِ ، وبيانُ المحمودِ مِنْ خُلُقِ التواضعِ والمذمومِ مِنهُ .

بيان ذمّ الكبر

قدْ ذمَّ اللهُ تعالى الكبرَ في مواضعَ مِنْ كتابِهِ ، وذمَّ كلَّ جبَّارٍ متكبِّرٍ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ سَأَصْرِفُ عَنْ ءَايَٰتِيَ ٱلَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَن يَسْتَنكِفْ عَنْ عِبَادَتِهِۦ وَيَسْتَكْبِرْ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ ٱلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ ٱلْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَقُولُونَ عَلَى ٱللَّهِ غَيْرَ ٱلْحَقِّ وَكُنتُمْ عَنْ ءَايَٰتِهِۦ تَسْتَكْبِرُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَبِئْسَ مَثْوَى ٱلْمُتَكَبِّرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ كَذَٰلِكَ يَطْبَعُ ٱللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱسۡتَفۡتَحُواْ وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّهُۥ لَا يُحِبُّ ٱلۡمُسۡتَكۡبِرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ لَقَدِ ٱسۡتَكۡبَرُواْ فِيٓ أَنفُسِهِمۡ وَعَتَوۡ عُتُوّٗا كَبِيرٗا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَسۡتَكۡبِرُونَ عَنۡ عِبَادَتِي سَيَدۡخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ﴾ . وذمُّ الكبْرِ في القرآنِ كثيرٌ .

* * *

وأمَّا الأخبارُ :

فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ الجنةَ مَنْ كانَ في قلبِهِ مثقالُ حبَّةٍ مِنْ خردلٍ مِنْ كبْرٍ ، ولا يدخلُ النارَ رجلٌ في قلبِهِ مثقالُ حبَّةٍ مِنْ خردلٍ مِنْ إيمانٍ »⁽¹⁾ .

وقالَ أبو هريرةَ رضيَ اللهُ عنهُ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ : الكبرياءُ ردائي ، والعظمةُ إزاري ؛ فمَنْ نازعَني واحداً منهُما . . ألقيتُهُ في جهنَّمَ ولا أبالي »⁽²⁾ .

وعنْ أبي سلمةَ بنِ عبدِ الرحمٰنِ قالَ : التقىٰ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ وعبدُ اللهِ بنُ عمرٍو على المروةِ فتواقفا ، فمضى ابنُ عمرٍو وأقامَ ابنُ عمرَ يبكي ، فقالوا : ما يبكيكَ يا أبا عبدِ الرحمٰنِ ؟ قالَ : هٰذا ـ يعني :

---

(١) رواه مسلم (٩١/١٤٨) ، والترمذي (١٩٩٨) .

(٢) رواه مسلم (٢٦٢٠) ، وأبو داوود (٤٠٩٠) ، وابن ماجه (٤١٧٤) .

عبدَ اللهِ بنَ عمرٍو - زعَمَ أنَّهُ سمعَ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « مَنْ كانَ في قلبِهِ مثقالُ حبَّةٍ مِنْ خردلٍ مِنْ كبرٍ .. أكبَّهُ اللهُ في النارِ علىٰ وجهِهِ »(١) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يزالُ الرجلُ يذهبُ بنفسِهِ حتَّىٰ يُكتبَ في الجبَّارينَ ، فيصيبَهُ ما أصابَهُمْ مِنَ العذابِ »(٢) .

وقالَ سليمانُ بنُ داوودَ عليهِما السلامُ يوماً للطيرِ والإنسِ والجنِّ والبهائمِ : اخرجوا ، فخرجوا في مئتي ألفٍ مِنَ الإنسِ ، ومئتي ألفٍ مِنَ الجنِّ ، فرُفعَ حتَّىٰ سمعَ زَجَلَ الملائكةِ بالتسبيحِ في السماواتِ ، ثمَّ خُفِضَ حتَّىٰ مسَّتْ قدماهُ البحرَ ، فسمعَ صوتاً : لوْ كانَ في قلبِ صاحبِكُمْ مثقالُ ذرَّةٍ مِنْ كبرٍ .. لخسفتُ بهِ أبعدَ ممَّا رفعتُهُ(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يخرجُ مِنَ النارِ عُنُقٌ لهُ عينانِ تبصرانِ ، وأذنانِ تسمعانِ ، ولسانٌ ينطقُ ، يقولُ : وُكِّلتُ بثلاثةٍ ؛ بكلِّ جبارٍ عنيدٍ ، وبكلِّ مَنْ دعا معَ اللهِ إلـٰهاً آخرَ ، وبالمصوِّرينَ »(٤) .

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢١٥) .

(٢) رواه الترمذي (٢٠٠٠) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٩٨) بتمامه .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٩٩) .

(٤) رواه الترمذي (٢٥٧٤) ، والعنق هنا : طائفة وجانب من النار ، فهو وصف لنار جهنم كما ذكره الإمام ابن العربي في « عارضة الأحوذي » (١٠/ ٤٤) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ الجنَّةَ بخيلٌ ولا جبارٌ ولا سيِّئُ الملكَةِ »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تحاجَّتِ الجنَّةُ والنارُ ؛ فقالَتِ النارُ : أُوثِرتُ بالمتكبِّرينَ والمتجبِّرينَ ، وقالَتِ الجنَّةُ : ما لي لا يدخلُني إلا ضعفاءُ الناسِ وسقَّاطُهُمْ وعجزتُهُمْ ؟ فقالَ اللهُ تعالىٰ للجنَّةِ : إنَّما أنتِ رحمتي ، أرحمُ بكِ مَنْ أشاءُ مِنْ عبادي ، وقالَ للنَّارِ : إنَّما أنتِ عذابي ، أعذِّبُ بكِ مَنْ أشاءُ مِنْ عبادي ، ولكلٍّ واحدةٍ منكُما ملؤُها »⁽²⁾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بئسَ العبدُ عبدٌ تجبَّرَ واعتدىٰ ونسيَ الجبَّارَ الأعلىٰ ، بئسَ العبدُ عبدٌ تجبَّرَ واختالَ ونسيَ الكبيرَ المتعالِ ، بئسَ العبدُ عبدٌ غفلَ وسها ولها ونسيَ المقابرَ والبِلىٰ ، بئسَ العبدُ عبدٌ عتا وبغىٰ ونسيَ المُبتدأَ والمُنتهىٰ »⁽³⁾ .

وعنْ ثابتٍ أنَّهُ قالَ : بلغَنا أنَّهُ قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ ما أعظمَ كِبْرَ فلانٍ ! فقالَ : « أليسَ بعدَهُ الموتُ ؟! »⁽⁴⁾ .

وقالَ عبدُ اللهِ بنُ عمرٍو : إنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ قالَ : « إنَّ

---

(1) رواه أحمد في « المسند » (٤/١) ، والخرائطي في « مساوئ الأخلاق » (٣٦١-٣٦٢) ، وفيه : (خائن) بدل (جبار) .

(2) رواه البخاري (٤٨٥٠) ، ومسلم (٢٨٤٦) .

(3) رواه الترمذي (٢٤٤٨) بتقديم وتأخير وزيادة .

(4) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٠٥) كما أورده المصنف مرسلاً .

نوحاً عليهِ السلامُ لمّا حضرَتْهُ الوفاةُ . . دعا ابنيهِ وقالَ : إنِّي آمرُكُما باثنتينِ وأنهاكُما عنِ اثنتينِ ؛ أنهاكُما عنِ الشركِ والكبرِ ، وآمرُكُما بلا إلـهَ إلاَّ اللهُ ؛ فإنَّ السماواتِ والأرضَ وما فيهِنَّ لوْ وُضعَتْ في كِفَّةِ الميزانِ ووُضعَتْ لا إلـهَ إلاَّ اللهُ في الكِفَّةِ الأخرىٰ . . كانَتْ أرجحَ منهُما ، ولوْ أنَّ السماواتِ والأرضَ وما فيهِنَّ كانتا حلقةً فوُضعَتْ لا إلـهَ إلاَّ اللهُ عليها . . لقصمَتْها ، وآمرُكُما بسبحانَ اللهِ وبحمدِهِ ؛ فإنَّها صلاةُ كلِّ شيءٍ ، وبها يُرزقُ كلُّ شيءٍ »[1] .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (طوبىٰ لمَنْ علَّمَهُ اللهُ كتابَهُ ثمَّ لمْ يمُتْ جبَّاراً)[2] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أهلُ النارِ كلُّ جَعْظَرِيٍّ جوَّاظٍ مستكبرٍ جمَّاعٍ منَّاعٍ ، وأهلُ الجنةِ الضعفاءُ المغلَّبونَ »[3] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ أحبَّكُمْ إلينا وأقربَكُمْ منَّا في الآخرةِ . . أحاسنُكُمْ أخلاقاً ، وإنَّ أبغضَكُمْ إلينا وأبعدَكُمْ منَّا . . الثرثارونَ المتشدِّقونَ المتفيهقونَ » ، قالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ قدْ علمنا الثرثارونَ والمتشدِّقونَ ، فما المتفيهقونَ ؟ قال : « المتكبِّرونَ »[4] .

---

[1] رواه أحمد في « المسند » (٢/ ١٦٩) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (٥٤٨) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٠٦) واللفظ له .

[2] رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (ص ٢٠٧) .

[3] رواه أحمد في « المسند » (٢/ ٢١٤) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٢٠) ، والمغلبون : الذين يُغلبون كثيراً .

[4] رواه الترمذي (٢٠١٨) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُحشرُ المتكبِّرونَ يومَ القيامةِ ذرّاً في مثلِ صورِ الرِّجالِ ، يعلوهُمْ كلُّ شيءٍ مِنَ الصَّغارِ ، ثمَّ يُساقونَ إلىٰ سجنٍ في جهنَّمَ يُقالُ لهُ : بُولَسُ ، تعلوهُمْ نارُ الأنيارِ ، يُسقونَ مِنْ طينِ الخبالِ عصارةِ أهلِ النارِ »(١) .

وقالَ أبو هريرةَ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُحشرُ الجبَّارونَ والمتكبِّرونَ يومَ القيامةِ في صُوَرِ الذَّرِّ يطؤُهُمُ الناسُ لهوانِهِمْ على اللهِ تعالىٰ »(٢) .

وعنْ محمدِ بنِ واسعٍ قالَ : دخلتُ علىٰ بلالِ بنِ أبي بُردةَ ، فقلتُ لهُ : يا بلالُ ؛ إنَّ أباكَ حدَّثَني عنْ أبيهِ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « إنَّ في جهنَّمَ وادياً يُقالُ لهُ : هَبْهَبُ ، حقٌّ على اللهِ أنْ يسكنَهُ كلَّ جبَّارٍ » فإيَّاكَ يا بلالُ أنْ تكونَ ممَّنْ يسكنُهُ(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ في النارِ قصراً يُجعلُ فيهِ المتكبرونَ ويُطبقُ عليهِمْ »(٤) .

---

(١) رواه الترمذي (٢٤٩٢) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٢٣) ، **والأنيار** : جمع نار ؛ أي : نار النيران .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٢٤) .

(٣) رواه الدارمي في « سننه » (٢٨٥٨) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٢٥) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (٧٢٤٩) .

(٤) كذا رواه الخرائطي في « مساوئ الأخلاق » (٥٧٧) من قول محمد بن المنكدر ، ورواه البيهقي في « الشعب » (٧٨٣٧) من حديث أنس رضي الله عنه مرفوعاً بلفظ : « إن =

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « اللهُمَّ ؛ إنِّي أعوذُ بكَ مِنْ نفخةِ الكبرياءِ »[1] .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مَنْ فارقَ روحُهُ جسدَهُ وهوَ بريءٌ مِن ثلاثةٍ .. دخلَ الجنةَ ؛ الكبرُ والغلولُ والدَّينُ »[2] .

❋ ❋ ❋

الآثارُ :

قالَ أبو بكرٍ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا تحقرنَّ أحداً مِنَ المسلمينَ ؛ فإنَّ صغيرَ المسلمينَ عندَ اللهِ كبيرٌ)[3] .

وقالَ وهبٌ : (لمَّا خلقَ اللهُ تعالىٰ جنةَ عدنٍ .. نظرَ إليها فقالَ : أنتِ حرامٌ علىٰ كلِّ متكبِّرٍ) .

= المتكبرين يوم القيامة يجعلون في توابيت من نار فيقفل عليهم » ، ورواه بنحوه (٧٨٣٨) موقوفاً علىٰ عبد الله بن مسعود رضي الله عنه .

[1] رواه أبو داوود (٧٦٤) ، ولفظه : « أعوذ بالله من الشيطان من نفخه ونفثه وهمزه » ، قال ـ عمرو بن مرة ، أحد الرواة ـ : ونفثه الشعر ، ونفخه الكبر ، وهمزه المُوْتَة ، والموتة : الصرع أو الجنون ، وعند الحاكم في « المستدرك » (١/ ٢٠٧) : « ونفخه الكبرياء » .

[2] رواه الترمذي (١٥٧٢) ، والنسائي في « السنن الكبرىٰ » (٨٧١١) ، وابن ماجه (٢٤١٢) .

[3] كذا أورده الديلمي في « مسند الفردوس » (٧٨١٣) من حديثه رضي الله عنه .

وكانَ الأحنفُ بنُ قيسٍ يجلسُ معَ مصعبِ بنِ الزبيرِ علىٰ سريرِهِ ، فجاءَ يوماً ومصعبٌ مادٌّ رجليهِ ، فلمْ يقبضْهُما وقعدَ الأحنفُ فزحمَهُ بعضَ الزحمةِ ، فرأىٰ أثرَ ذلكَ في وجهِهِ ، فقالَ : عجباً لابنِ آدمَ يتكبَّرُ وقدْ خرجَ مِنْ مجرى البولِ مرَّتينِ[1] .

وقالَ الحسنُ : (العجبُ مِنِ ابنِ آدمَ ! يغسلُ الخُرْءَ بيدِهِ كلَّ يومٍ مرةً أوْ مرَّتينِ ثمَّ يتكبَّرُ يعارضُ جبَّارَ السماواتِ)[2] .

وقدْ قيلَ في ﴿ وَفِىٓ أَنفُسِكُمْۚ أَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴾ : هوَ سبيلُ الغائطِ والبولِ[3] .

وقالَ محمدُ بنُ الحسينِ بنِ عليٍّ رضيَ اللهُ عنهُمْ : (ما دخلَ قلبَ امرئٍ شيءٌ مِنَ الكبْرِ قطُّ إلا نقصَ مِنْ عقلِهِ بقدْرِ ما دخلَ مِنْ ذلكَ ، قلَّ أو كثُرَ)[4] .

وسُئِلَ سلمانُ عنِ السيئةِ التي لا تنفعُ معها حسنةٌ ، فقالَ : الكبرُ[5] .

وقالَ النعمانُ بنُ بشيرٍ على المنبرِ : (إنَّ للشيطانِ مصاليَ وفخوخاً ،

---

[1] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٠١) .
[2] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٠٩) .
[3] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢١٢) .
[4] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٢٦) .
[5] رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٢٩) .

وإنَّ مِنْ مصالي الشيطانِ وفخوخِهِ البطرَ بأنعمِ اللهِ ، والفخرَ بإعطاءِ اللهِ ، والكبرَ علىٰ عبادِ اللهِ ، واتباعَ الهوىٰ في غيرِ ذاتِ اللهِ)(١) ، نسألُ اللهَ تعالىٰ العفوَ والعافيةَ في الدنيا والآخرةِ بمنِّهِ وكرمِهِ .

* * *

---

(١) رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٥٥٣) .

KİBİR HAKKINDA

Burada kibrin zemmi, heybet ve azametle sallana sallana yürümenin zemmi, tevâzuun fazîleti, tekebbür ve âfeti, kimlere karşı kibrin yapılacağı ve kibrin dereceleri, ne ile kibir yapılabileceği, kibrin sebepleri, tevâzu sâhiplerinin ahlâkı, kibrin nerede açıklanacağı, kibrin ilacı, kibir ahlâkı ile nefsi imtihan, tevâzudan makbul ve mezmûm olan kısımlar anlatılacaktır.

KİBRİ ZEMMETMEK

Allahu Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'in pek çok âyetlerinde kibri, cebbâr ve mütekebbirleri yermiştir. Bunlardan bâzıları:

سَأَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ

"Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri âyetlerimden çevireceğim." (A'râf sûresi, 7/146)

كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ

"Allah büyüklük taslayan her zorbanın kalbini mühürler." (Mü'min sûresi, 40/35)

وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ

"(Peygamberler hep) **fütûhât istediler.** (Buna kavuştular. Hakka karşı alabildiğine) **inat eden her zorba ise nihâyet hâib ve hâsir oldu."** (İbrâhim sûresi, 14/15)

إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِرِينَ

"O, büyüklük taslayanları sevmez." (Nahl sûresi, 16/ 23)

لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فِي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتُوًّا كَبِيرًا

"Andolsun ki onlar kendileri hakkında kibire kapılmışlar ve azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir." (Furkan sûresi, 25/21)

إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ

“Bana kulluk etmeyi büyüklüklerine yediremeyenler alçalmış olarak cehenneme gireceklerdir.” (Mü’min sûresi, 40/ 60)

Kibri zemmeden âyetler pek çoktur. Bu kadarı ile iktifâ edip bu husustaki hadîslere geçelim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ كِبْرٍ وَلَا يَدْخُلُ النَّارَ مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ إِيمَانٍ

“Kalbinde hardal dânesi kadar kibir bulunan cennete giremez. Kalbinde hardal dânesi kadar îmanı olan cehenneme girmez.”[3]

Ebû Hureyre’nin rivayetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى: اَلْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي وَالْعَظَمَةُ إِزَارِي، فَمَنْ نَازَعَنِي وَاحِدًا مِنْهُمَا أَلْقَيْتُهُ فِي جَهَنَّمَ وَلَا أُبَالِي

“Allahu Teâlâ buyuruyor: “Kibriyâ benim ridâm, azamet îzârımdır. Bunların birinde bana münâzaa edeni, hiç aldırmadan cehenneme atarım.”[4] buyurmuştur.

Ebû Seleme diyor ki: Ömer’in oğlu Abdullah ile Amr’ın oğlu Abdullah Safâ’da buluştu ve görüştüler. Amr’ın oğlu gitti. Ömer’in oğlu Abdullah bulunduğu yerde ağlamaya başladı. Sebebini soranlara şöyle dedi: Şu Abdullah Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

---

[3] Müslim, İbn Mes’ûd dan rivayet etmiştir.

[4] Müslim, Ebû Dâvud’dan rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

مَنْ كَانَ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ مِنْ كِبْرٍ أَكَبَّهُ اللّٰهُ فِي
النَّارِ عَلٰى وَجْهِهِ

"Kalbinde hardal dânesi kadar kibir bulunanı Allahu Teâlâ yüzüstü cehenneme atar."[5] buyurduğunu söyledi de ona ağlıyorum, dedi.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَزَالُ الرَّجُلُ يَذْهَبُ بِنَفْسِهِ حَتّٰى يُكْتَبَ فِي الْجَبَّارِينَ
فَيُصِيبَهُ مَا أَصَابَهُمْ مِنَ الْعَذَابِ

"Kul kendini beğenmek sûretiyle cebbarlardan yazılır da onlara isâbet eden azâbdan kendisine de îsâbet eder."[6] buyurmuştur.

Bir gün **Süleyman aleyhisselâm** yüz binlerce insan, cin ve hayvânâtın huzurunda öyle yükseldi ki, meleklerin göklerdeki tesbîh seslerini duydu. Sonra öyle alçaldı ki, ayakları deniz sularına değmeye başladı. Bu sırada bir ses duydu: "Eğer Süleymân'ın kalbinde zerre kadar kibir olsaydı onu yükselttiğim nispetten daha çok aşağı düşürürdüm." dedi.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَخْرُجُ مِنْ جَهَنَّمَ عُنُقٌ لَهُ أُذُنَانِ تَسْمَعَانِ وَعَيْنَانِ تُبْصِرَانِ
وَلِسَانٌ مَنْطِقٌ يَقُولُ: وَكَلْتُ بِثَلَاثَةٍ بِكُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ وَبِكُلِّ مَنْ
دَعَا مَعَ اللّٰهِ إِلٰهًا اٰخَرَ وَبِالْمُصَوِّرِينَ

---

5. Ahmed ve Beyhakî sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

6. Tirmizî rivayet etti ve sahih olduğunu söyledi.

"Cehennemden bir boyun çıkar; gören iki gözü, işiten iki kulağı ve konuşan bir dili vardır. Der ki; ben üç kimseye gönderildim: Zâlim mütekebbirler, Allah'a ortak koşanlar ve sûret yapanlar."[7] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ بَخِيلٌ وَلَا جَبَّارٌ وَلَا سَيِّئُ الْمَلَكَةِ

"Cimri ve cebbârlar ile kötü huy sâhipleri cennete giremez."[8] Diğer hadîste:

تَحَاجَّتِ الْجَنَّةُ وَالنَّارُ، فَقَالَتِ النَّارُ: أُوثِرْتُ بِالْمُتَكَبِّرِينَ وَالْمُتَجَبِّرِينَ، وَقَالَتِ الْجَنَّةُ: مَا لِي لَا يَدْخُلُنِي إِلَّا ضُعَفَاءُ النَّاسِ وَسَقَاطُهُمْ وَعَجَزَتُهُمْ، فَقَالَ اللّٰهُ لِلْجَنَّةِ: اِنَّمَا أَنْتِ رَحْمَتِي أَرْحَمُ بِكِ مَنْ أَشَاءُ مِنْ عِبَادِي، وَقَالَ لِلنَّارِ: إِنَّمَا أَنْتِ عَذَابِي أُعَذِّبُ بِكِ مَنْ أَشَاءُ، وَلِكُلِّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا مِلْئُهَا

"Cennet ile cehennem birbirine üstünlük tasladı. Cehennem:

– "Bütün kodamanlar, mütekebbir ve cebbârlar bendedir." dedi. Cennet de:

– "Yâ Rab, bana ne oluyor ki, hep zayıflar, düşükler ve âcizler bana giriyor." deyince Allahu Teâlâ cennete:

– "Sen benim rahmetimsin. Seninle kullarımdan dilediğime rahmet ederim." buyurdu. Cehenneme de:

---

[7] Tirmizî, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[8] Yukarıda geçmiştir.

– "Sen benim azâbımsın, seninle de dilediğime azâb ederim. Her ikinizi de dolduracağım." buyurdu."[9] buyrulmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

بِئْسَ الْعَبْدُ عَبْدٌ تَجَبَّرَ وَاعْتَدٰى وَنَسِيَ الْجَبَّارَ الْأَعْلٰى، بِئْسَ الْعَبْدُ عَبْدٌ تَجَبَّرَ وَاخْتَالَ وَنَسِيَ الْكَبِيرَ الْمُتَعَالِ، بِئْسَ الْعَبْدُ عَبْدٌ غَفَلَ وسَهَا وَنَسِيَ الْمَقَابِرَ وَالْبِلٰى، بِئْسَ الْعَبْدُ عَبْدٌ عَتَا وَبَغٰى وَنَسِيَ الْمَبْدَأَ وَالْمُنْتَهٰى

"Ne kötü kuldur o kul ki, cebbârlık taslar, hudûdu aşar da Cebbâr-ı Âlâ olan Allahu Teâlâyı unutur. Ne kötü kuldur o kul ki, kibreder ve sallanır da Kebîr-i Müteâl olan Allah'ı unutur. Ne kötü kuldur o kul ki, gaflete dalar da çürüyüp yok olacağı mezârı unutur. Ne kötü kuldur o kul ki, azar, tuğyân eder de başlangıcı ile sonunu unutur."[10]

Sâbit'in anlattığına göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "Falan adam ne de mütekebbirdir." denildiğinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَلَيْسَ بَعْدَهُ الْمَوْتُ

"Sonunda ölüm yok mudur?"[11] buyurdu. Abdullah İbn Amr'ın rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ نُوحًا عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمَّا حَضِرَتْهُ الْوَفَاتُ، دَعَا اِبْنَيْهِ، وَقَالَ: إِنِّي اَمَرَكُمَا بِاثْنَتَيْنِ، وَأَنْهَاكُمَا عَنِ اثْنَتَيْنِ، أَنْهَاكُمَا عَنِ الشِّرْكِ

---

[9] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

[10] Tirmizî, Esmâ bint-i Amis'den rivâyet etmiştir.

[11] Beyhaki **"Şuabü'l-Îman"** nda mürsel olarak rivâyet etmiştir.

وَالْكِبْرِ، وَاٰمُرُكُمَا بِلَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، فَإِنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرَضِينَ
وَمَا فِيهِنَّ لَوْ وُضِعَتْ فِي كَفَّةِ الْمِيزَانِ، وَوُضِعَتْ لَا إِلٰهَ إِلَّا
اللّٰهُ فِي الْكِفَّةِ الْأُخْرٰى، كَانَتْ أَرْجَحَ مِنْهُمَا، وَلَوْ أَنَّ
السَّمٰوَاتِ وَالْأَرَضِينَ وَمَا فِيهِنَّ كَانَتَا حَلَقَةً، فَوُضِعَتْ لَا إِلٰهَ
إِلَّا اللّٰهُ عَلَيْهِمَا، لَقُصِمَتْهَا، وَاٰمُرُكُمَا بِسُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهِ،
فَإِنَّهَا صَلَاةُ كُلِّ شَيْءٍ، وَبِهَا يُرْزَقُ كُلُّ شَيْءٍ

– *"Nûh aleyhisselâm ölüm döşeğine yattığı vakit iki oğlunu yanına çağırarak:*

– Oğullarım, size iki şeyi emreder ve iki şeyden nehyederim. Sizi men ettiklerim: Şirk ile kibirdir. Emrettiklerimin biri "Lâ ilâhe illallah" demektir. Zîra yer ve gökler bütün varlıkları ile terâzinin bir gözüne, kelime-i tevhîd de diğer gözüne konsa, kelime-i tevhîd ağır gelir. Yer, gökler ve bunlardaki varlıklar bir araya gelip kelime-i tevhîd bunların üzerine konsa, bunları kırar ve çökertirdi. "Sübhânellahi ve bihamdihî" demekle de size emrederim. Zîra o, her şeyin duâsıdır. Her şey o sâyede merzûk olur."[12] buyurmuştur.

Îsa aleyhisselâm: *"Müjde o adama ki, Allahu Teâlâ ona kitâbını öğretti de sonra bu adam mütekebbir cebbârlardan olmadı."* demiştir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَهْلُ النَّارِ كُلُّ جَعْظَرِيٍّ جَوَّاظٍ مُسْتَكْبِرٍ جَمَّاحٍ مَنَّاعٍ وَأَهْلُ
الْجَنَّةِ الضُّعَفَاءُ الْمُقِلُّونَ

---

[12] Ahmed, Buhârî ve Hâkim rivâyet etmişlerdir. Senedi sahihtir.

"Cehennem ehli, her kaba ve çirkin sözlü, şişman, sallana saltana ve kibirli kibirli yürüyen, arkadaşlarına karşı kibredip böbürlenen, istif eden, hakkı men eden kimselerdir. Cennet ehli de her zayıf ve aza kanâat eden kimselerdir."[13]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ أَحَبَّكُمْ إِلَيْنَا وَأَقْرَبَكُمْ مِنَّا فِي الْاٰخِرَةِ أَحَاسِنُكُمْ أَخْلَاقًا وَإِنَّ أَبْغَضَكُمْ إِلَيْنَا وَأَبْعَدَكُمْ مِنَّا الثَّرْثَارُونَ الْمُتَشَدِّقُونَ الْمُتَفَيْهِقُونَ

"Bize en sevimli ve âhirette en yakın olanınız, ahlâkı güzel olanınızdır. En sevimsiz ve en çok uzak olanınız da çok konuşup hezeyan eden, ağzı zorlayıp yayarak konuşan, konuşmasında kendisini öven ve lüzumsuz sözler söyleyen mütekebbirlerdir."[14] buyurmuştur. Bir başka hadîste şöyle buyrulmuştur:

يُحْشَرُ الْمُتَكَبِّرُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي مِثْلِ صُوَرِ الذَّرِّ، تَطَؤُهُمُ النَّاسُ ذَرًّا فِي مِثْلِ صُوَرِ الرِّجَالِ يَعْلُوهُمْ كُلُّ شَيْءٍ مِنَ الصَّغَارِ ثُمَّ يُسَاقُونَ إِلٰى سِجْنٍ فِي جَهَنَّمَ يُقَالُ لَهُ بُولِسْ يَعْلُوهُمْ نَارُ الْأَنْيَارِ يُسْقَوْنَ مِنْ طِينِ الْخَبَالِ عُصَارَةُ أَهْلِ النَّارِ

"Böbürlenen mütekebbirler kıyâmet günü zerreler gibi ayak altında haşrolunurlar. Herkes onları çiğneyip geçer. Her küçük, onların üstünde ve onlardan büyüktür. Sonra Boles adında cehenne-

---

[13] Cimâ ve mennâ ziyâdesi başka bir rivayettedir. Diğerini Buhârî ile Müslim, Hârise b. Vehb'den rivâyet etmişlerdir.

[14] Ahmed, Sa'lebe'den rivâyet etmiştir.

min bir zindânına atılırlar. Cehennem ateşi onları kaplar. Cehennem halkının yanıp eriyen cesetlerinden sulanırlar."[15] Ebû Hureyre'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يُحْشَرُ الْجَبَّارُونَ وَالْمُتَكَبِّرُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِي صُوَرِ الذَّرِّ
تَطَؤُهُمُ النَّاسُ لِهَوَائِهِمْ عَلَى اللّٰهِ تَعَالٰى

"Cebbâr ve mütekebbirler kıyâmet günü zerreler hâlinde haşrolunurlar. Allah'ın, üzerlerindeki horluklarından dolayı herkes onları çiğneyip geçer."[16]

Muhammed b. Vâsıf diyor ki: Bilâl b. Ebû Bureyde'nin yanına gittim ve ona dedim ki:

– "Senin babanın rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

إِنَّ فِي جَهَنَّمَ وَادِيًا يُقَالُ لَهُ هَبْهَبْ حَقٌّ عَلَى اللّٰهِ أَنْ يُسْكِنَهُ كُلَّ جَبَّارٍ

"Cehennem'de Hebheb adında bir vâdi vardır. Buralara cebbârları yerleştirmek Allah'ın hakkıdır."[17] Sakın sen bunlardan biri olmayasın.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ فِي النَّارِ قَصْرًا يُجْعَلُ فِيهَا الْمُتَكَبِّرُونَ وَيُطْبَقُ عَلَيْهِمْ

"Cehennemde mütekebbirlere mahsus bir bina var. Onlar oraya konur ve kapı üzerlerine kapatılır."[18] buyurmuştur.

---

[15] Tirmizî Amr İbn Şuayb'den rivâyet etmiştir.
[16] Bezzâr hasen isnâd ile rivâyet etmiştir.
[17] Ebû Ya'la, Taberânî ve Hâkim rivâyet etmişlerdir.
[18] Beyhaki **"Şuabü'l-Îman"** da rivâyet etmiştir.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ نَفْخَةِ الْكِبْرِيَاءِ

“Allahım, mütekebbirlerin nefeslemelerinden sana sığınırım.”[19]

Bir başka hadîste:

مَنْ فَارَقَ رُوحُهُ جَسَدَهُ وَهُوَ بَرِئٌ مِنْ ثَلَاثٍ دَخَلَ الْجَنَّةَ:
اَلْكِبْرُ وَالدَّيْنُ وَالْغُلُولُ

“Üç şeyden uzak olduğu halde ölen cennete girer. Bunlar kibir, borç ve azgınlıktır.”[20] buyrulmuştur.

Bu Husûs ile Alâkalı İslâm Büyüklerinin Sözleri:

Hz. Ebû Bekir (r.a.): “Müslümanlardan hiç kimse, hiç kimseyi tahkîr etmesin. Zîra hakîr görülen insanlar, Allah katında büyük olurlar.” demiştir.

Vehb diyor ki: **“**Allahu Teâlâ Adn Cennet'ini yarattığı vakit ona baktı ve:

– *“Sen mütekebbirlere haramsın, Onlar sana giremezler.”* buyurdu.”

Ahnef b. Kays, Zübeyr'in oğlu Mus'ab'ın himâyesinde idi. Onunla bir sedirde otururlardı. Bir gün Ahnef geldi ve fakat Mus'ab uzatmış olduğu ayaklarını toplamadı. Ahnef oturdu ama şüphesiz Mus'ab biraz sıkıştı ve suratı kızardı, yâni böbürlenir bir tavır takındı. Bunun üzerine Mus'ab: “İki defa sidik yolundan meydana gelen insanların böbürlenmelerine şaşarım.” dedi.

---

[19] Ebû Dâvud ve İbn Hibbân'ın Cubeyr'den buna benzer rivâyeti vardır.

[20] Tirmizî ve Neseî İbn Mâce'den rivâyet etmişlerdir.

Hasan-ı Basrî: “Âdemoğluna şaşarım; günde en az iki defa eli ile pisliğini yıkadığı halde sonra döner de yer ve göklerin Cebbarı olan Allah ile muâraza eder.” dedi. Allahu Teâlâ’nın:

وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ

“Kendi içinizde Allah’ın varlığına nice delîller vardır.” (Zâriyât sûresi, 51/21) âyetinden murâdı, kazâ-i hâcet ve idrardır, diyenler olmuştur. Hz. Hüseyin’in oğlu Muhammed: “İnsân kibirlendiğinde aklı azalır.” demiştir. Süleymân’a,

– “Kendisiyle iyilik fayda etmeyen kötülük nedir?” diye sorduklarında:

– “Kibirdir.” dedi.

Nûman b. Bişr minberde îrad ettiği hutbesinde: “Şeytanın zînetleri ve âletleri vardır. Onun zînet ve âletlerinden biri, Allah’ın nîmetlerine karşı gösteriş, kullarına karşı kibir ve arzûlara uymaktır.” demiştir.

Allahu Teâlâ’nın dünya ve âhirette fazl u kereminden af ve âfiyet dileriz.

بيان ذمّ الاختيال وإظهار آثار الكبر في المشي وجرّ الثّياب

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا ينظرُ اللهُ إلىٰ رجلٍ يجرُّ إزارَهُ بطراً »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بينَما رجلٌ يتبخترُ في بُرْديهِ قدْ أعجبَتْهُ نفسُهُ . . إذْ خسفَ اللهُ بهِ الأرضَ ، فهوَ يتجلجلُ فيها إلىٰ يومِ القيامةِ »(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ جرَّ ثوبَهُ خيلاءَ . . لا ينظرُ اللهُ إليهِ يومَ القيامةِ »(٣) .

وقالَ زيدُ بنُ أسلمَ : دخلتُ على ابنِ عمرَ ، فمرَّ بهِ عبدُ اللهِ بنُ واقدٍ وعليهِ ثوبٌ جديدٌ ، فسمعتُهُ يقولُ : أيْ بُنيَّ ؛ ارفعْ إزارَكَ ، فإنِّي سمعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يقولُ : « لا ينظرُ اللهُ إلىٰ مَنْ جرَّ إزارَهُ خيلاءَ »(٤) .

ورُوِيَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بصقَ يوماً في كفِّهِ ، ووضعَ إصبعَهُ عليهِ وقالَ : « يقولُ اللهُ تعالىٰ : ابنَ آدمَ ؛ أتعجزُني وقدْ خلقتُكَ مِنْ

---

(١) رواه البخاري (٥٧٨٨) ، ومسلم (٢٠٨٧) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٣٢) واللفظ له .

(٢) رواه البخاري (٥٧٨٩) ، ومسلم (٢٠٨٨) .

(٣) رواه البخاري (٣٦٦٥) ، ومسلم (٢٠٨٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٣٩) .

مثلِ هـٰذهِ ؟! حتَّىٰ إذا سوَّيتُكَ وعدَلتُكَ . . مشيتَ بينَ بُردَينِ وللأرضِ منكَ وئيدٌ ! جمعتَ ومنعتَ ، حتَّىٰ إذا بلغَتِ التَّراقيَ . . قلتَ : أتصدَّقُ ! وأنَّىٰ أَوانُ الصدقةِ ؟! »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا مشتْ أمَّتي المُطَيطاءَ ، وخدمَتْهُمْ فارسُ والرومُ . . سلَّطَ اللهُ بعضَهُمْ علىٰ بعضٍ »(٢) ، قالَ ابنُ الأعرابيِّ : (هيَ مِشيَةٌ فيها اختيالٌ) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ تعظَّمَ في نفسِهِ واختالَ في مِشيتِهِ . . لقيَ اللهَ تعالىٰ وهو عليهِ غضبانُ »(٣) .

* * *

الآثارُ :

عنْ أبي بكرٍ الهذليِّ قالَ : بينَما نحنُ معَ الحسنِ إذْ مرَّ علينا ابنُ الأهتمِ يريدُ المقصورةَ ، وعليهِ جِبابُ خَزٍّ قدْ نضَّدَ بعضَها فوقَ بعضٍ علىٰ ساقِهِ ، وانفرجَ عنها قباؤُهُ ، وهوَ يمشي يتبخترُ ؛ إذْ نظرَ إليهِ الحسنُ نظرةً فقالَ : أفٍّ

---

(١) رواه ابن ماجه (٢٧٠٧) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٤٥) واللفظ له ، **والوئيد** : شدة الوطء على الأرض ، يسمع كالدوي من بعد .

(٢) رواه الترمذي (٢٣٦١) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٤٩) مع قول ابن الأعرابي الآتي .

(٣) رواه أحمد في « المسند » (٢/ ١١٨) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (٥٤٩) .

أفٌّ ؛ شامخٌ بأنفِهِ ، ثاني عطفِهِ ، مصعِّرٌ خدَّهُ ، ينظرُ في عطفيهِ ! أيْ حُميِّقُ ؛ أينَ تنظرُ في عطفيكَ ؟ في نعمٍ غيرِ مشكورةٍ ولا مذكورةٍ ، غيرِ المأخوذِ بأمرِ اللهِ فيها ، ولا المؤدَّىٰ حقُّ اللهِ منها ؟ واللهِ ؛ أنْ يمشيَ أحدُهُمْ طبيعتَهُ أنْ يتخلَّجَ تخلُّجَ المجنونِ ، في كلِّ عضوٍ مِنْ أعضائِهِ للهِ نعمةٌ وللشيطانِ بهِ لعنةٌ ، فسمعَ ابنُ الأهتمِ ، فرجعَ يعتذرُ إليهِ ، فقالَ : لا تعتذرْ إليَّ ، وتبْ إلىٰ ربِّكَ ، أما سمعتَ قولَ اللهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَمْشِ فِي ٱلْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّكَ لَن تَخْرِقَ ٱلْأَرْضَ وَلَن تَبْلُغَ ٱلْجِبَالَ طُولًا ﴾ ؟!(١) .

ومرَّ بالحسنِ شابٌّ عليهِ بزَّةٌ لهُ حسنةٌ ، فدعاهُ فقالَ : (ابنُ آدمَ معجبٌ بشبابِهِ ، معجبٌ بجمالِهِ ؛ كأنَّ القبرَ قدْ وارىٰ بدنَكَ ، وكأنَّكَ قدْ لاقيتَ عملَكَ ، ويحَكَ ! داوِ قلبَكَ ؛ فإنَّ حاجةَ اللهِ إلى العبادِ صلاحُ قلوبِهِمْ)(٢) .

ورُوِيَ أنَّ عمرَ بنَ عبدِ العزيزِ حجَّ قبلَ أنْ يُستخلَفَ ، فنظرَ إليهِ طاووسٌ وهوَ يختالُ في مشيتِهِ فغمزَ جنبَهُ بإصبعِهِ وقالَ : ليسَتْ هـٰذهِ مشيةَ مَنْ في بطنِهِ خُرْءٌ ، فقالَ عمرُ كالمعتذرِ : يا عمُّ ؛ لقدْ ضُرِبَ كلُّ عضوٍ منِّي علىٰ هـٰذهِ المِشيةِ حتَّىٰ تعلَّمتُها(٣) .

ورأىٰ محمدُ بنُ واسعٍ ولدَهُ يختالُ ، فدعاهُ وقالَ : (أتدري مَنْ أنتَ ؟

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٣٧) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٤٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٤١) .

أمَّا أمُّكَ . . فاشتريتُها بمئتي درهمٍ ، وأمَّا أبوكَ . . فلا أكثرَ اللهُ في المسلمينَ مثلَهُ)[1] .

ورأى ابنُ عمرَ رجلاً يجرُّ إزارَهُ فقالَ : (إنَّ للشيطانِ إخواناً) ، كرَّرَها مرتينِ أوْ ثلاثاً[2] .

ويُروىٰ أنَّ مطرِّفَ بنَ عبدِ اللهِ بنِ الشخِّيرِ رأى المهلَّبَ وهوَ يتبخترُ في جُبَّةِ خزٍّ ، فقالَ : يا عبدَ اللهِ ؛ هـٰذهِ مشيةٌ يبغضُها اللهُ ورسولُهُ ، فقالَ لهُ المهلبُ : أمَا تعرفُني ؟ فقالَ : بلىٰ أعرفُكَ ، أوَّلُكَ نطفةٌ مذِرةٌ ، وآخرُكَ جيفةٌ قذرةٌ ، وأنتَ بينَ ذلكَ تحملُ العَذِرَةَ ، فمضى المهلبُ وتركَ مشيتَهُ تلكَ[3] .

وقالَ مجاهدٌ في قولِهِ تعالىٰ : ﴿ ثُمَّ ذَهَبَ إِلَىٰٓ أَهْلِهِۦ يَتَمَطَّىٰٓ ﴾ أيْ : يتبخترُ[4] .

وإذْ ذكرنا ذمَّ الكبرِ والاختيالِ . . فلنذكرْ فضيلةَ التواضعِ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٤٤) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٤٦) .

(٣) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٣٨٤) ، وصاحب الوعظ هو مالك بن دينار فيه لا مطرف .

(٤) رواه الخرائطي في « مساوئ الأخلاق » (٥٧٩) .

GİYİNİŞTE VE YÜRÜYÜŞTE KİBRİN ZEMMİ

Bu husustaki hadîsler:

لَا يَنْظُرُ اللّٰهُ إِلٰى رَجُلٍ يَجُرُّ إِزَارَهُ بَطَرًا

"İzârını kibirle çeken kimseye Allahu Teâlâ bakmaz."[21]

Yine Peygamberimiz (s.a.v.):

بَيْنَمَا رَجُلٌ يَتَبَخْتَرُ فِي بُرْدَتِهِ إِذْ أَعْجَبَتْهُ نَفْسُهُ فَخَسَفَ اللّٰهُ بِهِ
الْأَرْضَ فَهُوَ يَتَجَلْجَلُ فِيهَا إِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

"Kendini beğenerek elbisesi içinde sallana sallana yürüyen kimseyi Allahu Teâlâ yerin dibine batırır ve kıyâmete kadar orada deprenir durur."[22]

مَنْ جَرَّ ثَوْبَهُ خُيَلَاءَ لَا يَنْظُرُ اللّٰهُ إِلَيْهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

"Kim böbürlenerek elbisesini sürüye sürüye yürürse, kıyâmet günü Allahu Teâlâ ona bakmaz."[23]

Zeyd b. Eslem diyor ki: "Abdullah b. Ömer'in huzuruna girmiştim. Oradan Vakıd'ın oğlu Abdullah geçiyordu, sırtındaki yeni izârı sürükleniyordu. İbn Ömer bunu görünce Abdullah'a:

---

[21] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.
[22] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.
[23] Buhârî ile Müslim İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir.

– “Oğlum, izârını kaldır, yerlere sürünmesin. Zîra ben Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

لَا يَنْظُرُ اللّٰهُ إِلٰى مَنْ جَرَّ إِزَارَهُ خَيْلَاءَ

“Kibirli kibirli izârını sürükleyene Allahu Teâlâ bakmaz.”[24] buyurduğunu işittim.” demiştir.

Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) avucuna tükürdü ve tükrüğünü parmağı ile göstererek şöyle buyurdu:

يَقُولُ اللّٰهُ تَعَالٰى: يَا ابْنَ اٰدَمَ أَتُعْجِزُنِي وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ مِثْلِ هٰذِهِ؟ حَتّٰى إِذَا سَوَّيْتُكَ وَعَدَلْتُكَ مَشِيْتَ بَيْنَ بُرْدَيْنِ، وَلِلْأَرْضِ مِنْكَ وَئِيْدٌ، جَمَعْتَ وَمَنَعْتَ، حَتّٰى إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَ قُلْتَ: أَتَصَدَّقُ، وَأَنّٰى أَوَانُ الصَّدَقَةِ

“Allahu Teâlâ buyuruyor ki: “Ey Âdemoğlu, sen beni âciz bırakmaya mı çalışıyorsun? Seni şuna (tükürüğe) *benzer şeyden yarattım. Tam insan olarak meydana geldikten sonra iki elbisene büründün ve böbürlenmeye başladın. Hâlbuki yerin sende ağırlığı vardır. Servet edindin infâk etmedin. Can boğazına geldiği vakit, dur, sadaka vereyim, dedin. Nerede? Sadakanın zamanı çoktan geçmiştr.”*[25]

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا مَشَتْ أُمَّتِي الْمُطَيْطَاءَ وَخَدَمَتْهُمْ فَارِسُ وَالرُّومُ سَلَّطَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ

---

[24] Müslim rivâyet etmiştir.

[25] İbn Mâce ve Hâkim, sahih sened ile rivâyet etmişlerdir.

"Ümmetim, sallana sallana yürüdükleri, Fars ve Rûm'u fethedip onlardan aldıkları esîrler kendilerine hizmet ettikleri vakit, Allahu Teâlâ onları birbirlerine düşürür."[26] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَنْ تَعَظَّمَ فِي نَفْسِهِ وَاخْتَالَ فِي مَشْيَتِهِ لَقِيَ اللّٰهَ
وَهُوَ عَلَيْهِ غَضْبَانُ

"Kendi kendine böbürlenip sallanarak yürüyen kimse, kıyâmet günü Allahu Teâlâ kendisinden gadablı olduğu halde huzuruna çıkar."[27]

Bu hususta İslâm büyüklerinin sözleri:

Ebû Bekr-i Hüzelî diyor ki: "Hasan-ı Basrî ile bulunuyorduk. Amr b. el-Ehtem geldi ve Emevîlerin fesâdı olan mihrâbın yan tarafındaki maksûreye geçmek istedi. Üzerinde topuk döven, sıra ile altın işlemeli bir carı vardı. Sallana sallana yürüyordu. **Hasan-ı Basrî**: "Aman aman, bu ne kibir, kibrinden kimseyi görmüyor, kendi sağına soluna bakarak gidiyor. Sen ne ahmaksın, hakkı ödenmemiş gayr-ı meşrû kazancına bakar da böbürlenirsin. Vallahi, sizin bu yürüyüşünüz, delilerin yürüyüşü gibidir. Her uzuvda Allah'ın bir nîmeti ve şeytanın da bir lokması vardır." dedi. Bunu duyan İbn Ehtem, kendisine özür dilemeye gelince: "Bana özür dileme. Rabbine tövbe eyle. Sen Allahu Teâlâ'nın:

وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا إِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ

"İnsanları küçümseyip yüz çevirme, yeryüzünde böbür-

---

[26] Tirmizî ve İbn Mâce İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir.

[27] Ahmed, Taberânî, Hâkim ve Beyhakî İbn Ömer'den rivâyet etmişlerdir.

lenerek yürüme; Allah, kendini beğenip övünen hiç bir kimseyi şüphesiz ki sevmez.” (Lokman sûresi, 31/18) buyurduğunu duymadın mı?” dedi.”

Yine bir gün güzel kıyâfetle **Hasan-ı Basrî**’nin yanından geçerken, Hasan-ı Basrî onu çağırarak:

– “Ey Âdemoğlu, sanki mezarı geride bırakmış amelinin mükâfatını almış gibi gençliğine mağrur oluyorsun; şekil ve şemâilin ile neşeleniyorsun. Bütün bu tehlikeler önündedir. Kalbine dön, kalbini düzelt. Allahu Teâlâ’nın insanlardan istediği bedenlerini değil, kalplerini ıslâh etmeleridir.” dedi.

Rivâyete göre **Ömer b. Abdülâzîz** halîfe olmadan önce hacca gitmişti. Tâvûs, onun sallanarak yürüdüğünü görünce omzuna vurarak:

– “Oğlum, bu yürüyüş, içi pislik dolu olanların yürüyüşü değildir.” dedi.

Muhammed b. Vâsi, oğlunun kibirli kibirli yürüdüğünü görünce onu çağırarak:

– “Oğlum, sen neye mağrur olarak kibrediyorsun? Kendini biliyor musun? Annen iki yüz dirheme satın aldığım bir câriyedir. Baban ise Allah Müslümanlar arasında onun gibileri çoğaltmasın, yâni kendisini kastederek aşağılık bir kimsedir.” dedi.

Abdullah b. Ömer, bir adamın eteklerini sürüyerek yürüdüğünü görünce üç defa: “Şeytanın da kardeş ve arkadaşları vardır.” dedi. Yine rivâyete göre **Mıtraf**, Muhalleb’i, işlemeli bir cübbe içinde kibrederek yürürken gördü: “İşte bu yürüyüş, Allahu Teâlâ’nın sevmediği bir yürüyüştür.” dedi. Muhalleb:

– “Sen galiba beni tanıyamadın.” dedi. Mıtraf:

– "Tanırım, nasıl tanımam? Evvelin nutfe, âhirin ise cîfe. Bu iki hal arasında ise karnını yarsak bağırsaklarından bir sepet pislik çıkar." dedi. Bunu dinleyen Muhalleb, sallanmayı terk ederek normal yürüyüşle oradan ayrıldı.

Mücâhid: ثُمَّ ذَهَبَ إِلٰى أَهْلِهٖ يَتَمَطّٰى **"Sonra sallana sallana ehline gitti."** (Kıyâme sûresi, 75/33) âyetinin tefsirinde, "tematta" sallanarak yürümektir, demiştir.

Kibrin zemmini anlattıktan sonra, şimdi tevâzuun fazîletini anlatalım:

بيان فضيلة التواضع

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما زادَ اللهُ عبداً بعفوٍ إلا عزّاً ، وما تواضعَ أحدٌ للهِ إلا رفعَهُ اللهُ »(١) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ما مِنْ أحدٍ إلا ومعَهُ ملكانِ وعليهِ حَكَمَةٌ يمسكانِهِ بها(٢) ، فإنْ هوَ رفعَ نفسَهُ .. جبذاها ، ثمَّ قالا : اللهُمَّ ؛ ضعْهُ ، وإنْ وضعَ نفسَهُ .. قالا : اللهُمَّ ؛ ارفعْهُ »(٣) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « طوبىٰ لمَنْ تواضَعَ في غيرِ مسكنةٍ ، وأنفقَ مالاً جمعَهُ في غيرِ معصيةٍ ، ورحمَ أهلَ الذلِّ والمسكنةِ ، وخالطَ أهلَ الفقهِ والحكمةِ »(٤) .

وعنْ أبي سلمةَ المدينيِّ ، عنْ أبيهِ ، عنْ جدِّهِ قالَ : صلَّىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عندَنا بقُباءَ وكانَ صائماً ، فأتيناهُ عندَ إفطارِهِ بقدَحٍ مِنْ لبنٍ ، وجعلنا فيهِ شيئاً مِنْ عسلٍ ، فلما رفعَهُ وذاقَهُ .. وجدَ حلاوةَ العسلِ :

---

(١) رواه مسلم (٢٥٨٨) .

(٢) الحَكَمَة : نحو لجام الدابة ، سميت بذلك لأنها تذللها لراكبها حتىٰ يمنعها من الجماح ونحوه ، ومنه اشتقاق الحكمة بالكسر ؛ لأنها تمنع صاحبها من أخلاق الأراذل . « إتحاف » (٨/ ٣٥٠) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٧٥) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٧٦) .

فقالَ : « ما هـٰذا ؟ » قلنا : يا رسولَ اللهِ ؛ جعلنا فيهِ شيئاً مِنْ عسلٍ ، فوضعَهُ وقالَ : « أما إنِّي لا أحرِّمُهُ ، ومَنْ تواضعَ للهِ . . رفعَهُ اللهُ ، ومَنْ تكبَّرَ . . وضعَهُ اللهُ ، ومَنِ اقتصدَ . . أغناهُ اللهُ ، ومَنْ بذَّرَ . . أفقرَهُ اللهُ ، ومَنْ أكثرَ ذكرَ اللهِ . . أحبَّهُ اللهُ »(١) .

ورُوِيَ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كانَ في نفرٍ مِنْ أصحابِهِ في بيتِهِ يأكلونَ ، فقامَ سائلٌ على البابِ وبهِ زمانةٌ يُتكرَّهُ منها ، فأذنَ لهُ ، فلمَّا دخلَ . . أجلسَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ فخذِهِ ، ثمَّ قالَ لهُ : « اطعمْ » ، فكأنَّ رجلاً مِنْ قريشٍ اشمأزَّ منهُ وتكرَّهَهُ ، فما ماتَ ذلكَ الرجلُ حتَّىٰ كانَتْ بهِ زمانةٌ مثلُها(٢) .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « خيَّرَني ربِّي بينَ أمرينِ : أنْ أكونَ عبداً رسولاً ، أوْ ملِكاً نبياً ، فلمْ أدرِ أيَّهما أختارُ ، وكانَ صفيِّي مِنَ الملائكةِ جبريلَ ، فرفعتُ رأسي إليهِ فقالَ : تواضعْ لربِّكَ ، فقلتُ : عبداً رسولاً »(٣) .

وأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ : (إنَّما أقبلُ صلاةَ مَنْ تواضعَ لعظمتي ، ولمْ يتعظَّمْ علىٰ خلقي ، وألزمَ قلبَهُ خوفي ، وقطعَ نهارَهُ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٧٧) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٨٢) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٨٥) ، وفي (ب) : (بين أمرين : بين أن أكون عبداً رسولاً . . .) .

وقالَ المغيرةُ : كنَّا نهابُ إبراهيمَ النخعيَّ هيبةَ الأميرِ ، وكانَ يقولُ : إنَّ زماناً صرتُ فيهِ فقيهَ الكوفةِ لزمانُ سوءٍ(١) .

وكانَ عطاءٌ السَّلَميُّ إذا سمعَ صوتَ الرعدِ . . قامَ وقعدَ ، وأخذَ ببطنِهِ كأنَّهُ امرأةٌ ماخضٌ ، وقالَ : هـٰذا مِنْ أجلي يصيبُكُمْ ، لوْ ماتَ عطاءٌ . . لاستراحَ الناسُ(٢) .

وكانَ بشرٌ الحافي يقولُ : (سلِّموا علىٰ أبناءِ الدنيا بتركِ السلامِ عليهِمْ)(٣) .

ودعا رجلٌ لعبدِ اللهِ بنِ المباركِ فقالَ : أعطاكَ اللهُ ما ترجوهُ ! فقالَ : إنَّ الرجاءَ يكونُ بعدَ المعرفةِ ، فأينَ المعرفةُ ؟!

وتفاخرَتْ قريشٌ عندَ سلمانَ الفارسيِّ رضيَ اللهُ عنهُ يوماً ، فقالَ سلمانُ : لكنِّي خُلقتُ مِنْ نطفةٍ قذرةٍ ، ثمَّ أعودُ جيفةً منتنةً ، ثم آتي الميزانَ ؛ فإنْ ثقُلَ . . فأنا كريمٌ ، وإنْ خفَّ . . فأنا لئيمٌ(٤) .

وقالَ أبو بكرٍ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ : (وجدنا الكرمَ في التقوىٰ ، والغنىٰ في اليقينِ ، والشرفَ في التواضعِ)(٥) ، نسألُ اللهَ الكريمَ حسنَ التوفيقِ .

* * *

---

(١) قول النخعي رواه أبو نعيم في « الحلية » (٤/ ٢٢٣) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢١ ، ٢٢٥) مفرقاً .

(٣) الرسالة القشيرية (ص ٢٦٩) .

(٤) الخبر عند ابن الجوزي في « صفة الصفوة » (١/ ٢٣٧) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١١٥) عن يحيى بن أبي كثير مرسلاً .

TEVÂZUUN FAZÎLETİ

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا زَادَ اللّٰهُ عَبْدًا بِعَفْوٍ إِلَّا عِزًّا وَمَا تَوَاضَعَ أَحَدٌ لِلّٰهِ إِلَّا رَفَعَهُ اللّٰهُ

"Allahu Teâlâ Allah için affedenin, ancak izzet ve şerefini artırdığı gibi, tevâzu göstereni de yüceltir."[28] buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

مَا مِنْ أَحَدٍ إِلَّا وَمَعَهُ مَلَكَانِ وَعَلَيْهِ حَكَمَةٌ يُمْسِكَانِهِ بِهَا فَإِنْ
هُوَ رَفَعَ نَفْسَهُ جَبَذَاهَا ثُمَّ قَالَا اللّٰهُمَّ ضَعْهُ وَإِنْ وَضَعَ نَفْسَهُ
قَالَا اللّٰهُمَّ ارْفَعْهُ

"Her insan ile iki melek vardır. Onun boynunda takılı bir ip var; o ipi tutarlar, kibirlendiği vakit ipi aşağı doğru çekerek:

– Allahım, bunu alçalt, derler. Tevâzu ettiği zaman ise ipi yukarı doğru çekerek:

– Allahım, bu adamı yücelt, derler."[29] Bir başka hadîste:

طُوبٰى لِمَنْ تَوَاضَعَ فِي غَيْرِ مَسْكَنَةٍ وَأَنْفَقَ مَالًا جَمَعَهُ فِي
غَيْرِ مَعْصِيَةٍ وَرَحِمَ أَهْلَ الذُّلِّ وَالْمَسْكَنَةِ وَخَالَطَ أَهْلَ الْفِقْهِ
وَالْحِكْمَةِ

---

[28] Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[29] Ukaylî ve Beyhakî rivâyet etmişlerdir.

"Zillete düşmeyecek şekilde tevâzu gösteren, meşrû kazancını meşrû yola sarf eden, düşkünlere acıyan, fakir ve hakîmlerle düşüp kalkan kimseye müjdeler olsun."[30] buyrulmuştur.

Ebû Seleme'nin babası yolu ile dedesinden rivâyetinde diyor ki: "Kuba'da Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) oruçlu olduğu halde aramızda bulunuyordu. İftar vakti bal ile karıştırılmış bir bardak sütü Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e verdik. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) tadına bakınca bal zevkini aldı ve:

– *"Bu nedir?"* buyurdu. Biz de;

– "Bal ile karıştırılmış süttür." dedik. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bardağı yere koyarak:

أَمَّا إِنِّي لَا أُحَرِّمُهُ وَمَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰهِ رَفَعَهُ اللّٰهُ وَمَنْ تَكَبَّرَ وَضَعَهُ اللّٰهُ وَمَنِ اقْتَصَدَ أَغْنَاهُ اللّٰهُ وَمَنَ بَذَّرَ أَفْقَرَهُ اللّٰهُ وَمَنْ أَكْثَرَ ذِكْرَ اللّٰهِ أَحَبَّهُ اللّٰهُ

– *"Şimdi ben, bu haramdır, demiyorum. Ancak Allah için tevâzu edeni Allah yüceltir, kibredeni ise alçaltır, iktisâd edeni zenginleştirir, isrâf edeni fakirleştirir, kendisini çok zikredeni sever."*[31] buyurdu."

Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) evinde ashabı ile birlikte yemek yerken kapıdan bir sâil seslendi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) sâili içeri aldı. Sâil kötürüm idi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onu dizine alarak:

– *"Ye."* buyurdu. Orada bulunan biri, adamın hastalığından

---

30. Beğavî ve Taberânî rivâyet etmişlerdir.
31. Bezzâr ve diğerleri rivâyet etmişlerdir.

hoşlanmadı. Onu kerîh görüp kibirlendiği için, ölmeden aynı hastalığa yakalandı.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

خَيَّرَنِي رَبِّي بَيْنَ أَمْرَيْنِ: أَنْ أَكُونَ عَبْدًا رَسُولًا أَوْ مَلِكًا نَبِيًّا فَلَمْ أَدْرِ أَيُّهُمَا أَحْقَارُ وَكَانَ صَفِيٌّ مِنَ الْمَلَائِكَةِ جِبْرِيلُ فَرَفَعْتُ رَأْسِي إِلَيْهِ فَقَالَ: تَوَاضَعْ لِرَبِّكَ فَقُلْتُ عَبْدًا رَسُولًا

"Rabbim, beni kul ve rasûl olmakla, hükümdâr ve nebî olmak arasında muhayyer kıldı. Hangisini tercîh edeceğimi bilemedim. O sırada meleklerden dostum Cebrâil'e baktım. O da,

– Rabbin için tevâzu et, dedi. Ben de kul ve rasûl olmayı tercîh ettim."[32]

Allahu Teâlâ **Mûsâ aleyhisselâm**'a: "Ben azametim karşısında tevazu edip gündüzleri beni zikrederek benim için şehvetlerinden uzaklaşan kimsenin namaz ve ibâdetlerini kabul ederim." buyurmuştur.

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْكَرَمُ التَّقْوٰى، وَالشَّرَفُ التَّوَاضُعُ، وَالْيَقِينُ الْغِنٰى

"Kerem takvâdır, şeref tevâzudur, yakîn ve sağlam îman ise istiğnâdır."[33] buyurmuştur.

Îsâ aleyhisselâm: *"Dünyada alçak gönüllü olanlara müjdeler olsun ki, kıyâmet günü onlar kürsü sâhipleridir. Dünyada ara bulup barıştıranlara müjdeler olsun ki, kıyâmette Firdevs Cenneti'ne on-*

---

[32] Ebû Ya'lâ ve Taberânî, Âişe ve İbn Abbâs'tan rivâyet etmişlerdir.

[33] İbn Ebi'd-Dünya mürsel olarak rivâyet etmiştir.

lar vâris olacaklardır. Dünyada kalbini temizleyenlere müjdeler olsun ki, kıyâmet günü Allahu Teâlâ'nın cemâliyle müşerref olacaklardır." buyurdu.

Bir başkası da şöyle anlatıyor. "Duyduğuma göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا هَدَى اللّٰهُ عَبْدًا لِلْإِسْلَامِ وَحَسَّنَ صُورَتَهُ وَجَعَلَهُ فِي مَوْضِعٍ غَيْرِ شَائِنٍ لَهُ وَرَزَقَهُ مَعَ ذٰلِكَ تَوَاضُعًا فَذٰلِكَ مِنْ صَفْوَةِ اللّٰهِ

"Allahu Teâlâ bir kimseyi İslâmiyet'e hidâyet eder, sûretini güzel yapar nesebinde de bir yüz karalığı bulunmaz, bununla beraber tevazuu da ona nasip ederse, işte bunlar, Allahu Teâlâ'nın ihtiyar ettiği kimselerdir."[34] buyurmuştur."

Bir başka hadîs-i şerîfte şöyle buyrulmuştur:

أَرْبَعٌ لَا يُعْطِيهِمُ اللّٰهُ إِلَّا مَنْ أَحَبَّ: اَلصَّمْتُ وَهُوَ أَوَّلُ الْعِبَادَةِ، وَالتَّوَكُّلُ عَلَى اللّٰهِ، وَالتَّوَاضُعُ، وَالزُّهْدُ فِي الدُّنْيَا

"Dört şey var ki, Allahu Teâlâ bunları ancak sevdiği kimselere verir: Sükût etmek, -ki bu, ibâdetin başlangıcıdır- Allah'a tevekkül, tevâzu ve dünyadan meylini kesmek."[35]

İbn Abbâs'ın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا تَوَاضَعَ الْعَبْدُ رَفَعَهُ اللّٰهُ إِلَى السَّمَاءِ السَّابِعَةِ

---

[34] Taberânî mevkûf olarak rivâyet etmiştir.

[35] Taberânî ve Hâkim rivâyet etmişlerdir.

"Kul tevâzu edince Allahu Teâlâ onu yedi kat göklere kadar yükseltir."[36] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

اَلتَّوَاضُعُ لَا يَزِيدُ الْعَبْدَ إِلَّا رِفْعَةً فَتَوَاضَعُوا يَرْحَمْكُمُ اللّٰهُ

"Tevâzu insana ancak yücelik getirir. Tevâzu ediniz ki, Allahu Teâlâ da size rahmet etsin."[37]

Rivâyete göre Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) yemek yiyordu. Bu sırada çiçek hastalığına yakalanmış ve yaraları kabuk bağlamış, iyiliğe yüz tutmuş siyahî bir adam gelip sofraya oturdu. Kimin yanına oturdu ise sofradan kalktı. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) adamı yanına oturttu ve:

إِنَّهُ لَيُعْجِبُنِي أَنْ يَحْمِلَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ فِي يَدِهِ يَكُونُ مِهْنَةً
لِأَهْلِهِ يَرْفَعُ بِهِ الْكِبْرَ عَنْ نَفْسِهِ

"Kulun çoluk çocuğuna yardımı dokunacak bir şeyi bizzat kendi elinde tutup getirmesi ve onunla gururunu yenmesi benim hoşuma gider."[38] buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) yine bir gün ashâbına:

مَا لِي لَا أَرٰى عَلَيْكُمْ حَلَاوَةَ الْعِبَادَةِ؟ قَالُوا وَمَا حَلَاوَةُ
الْعِبَادَةِ؟ قَالَ التَّوَاضُعُ

"Ne oluyor, sizin üzerinizde ibâdet zevkini görmüyorum." buyurdu. Ashâb-ı kirâm,

– "O nedir?" diye sorduklarında Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[36] Beyhakî rivâyet etmiştir.

[37] Isfahânî ve diğerleri rivâyet etmişlerdir.

[38] Garib bir rivâyettir.

– *"Tevâzu yani alçak gönüllülüktür."*[39] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا رَأَيْتُمُ الْمُتَوَاضِعِينَ مِنْ أُمَّتِي فَتَوَاضَعُوا لَهُمْ وَإِذَا رَأَيْتُمُ
الْمُتَكَبِّرِينَ فَتَكَبَّرُوا عَلَيْهِمْ، فَإِنَّ ذٰلِكَ مَذَلَّةٌ لَهُمْ وَصَغَارٌ

"Ümmetimden mütevazı olanları gördüğünüz zaman siz de onlara tevâzu gösterin, fakat kibirlileri gördüğünüz zaman siz de onlara karşı kibredin. Zîra mütekebbire karşı kibriniz, onları hakîr ve küçük düşürmektir." buyurmuştur.

Bu Hususta Büyüklerin Sözleri:

Hz. Ömer diyor ki: "Kul, Allah için tevâzu gösterdiği zaman Allahu Teâlâ onun hikmetini artırır ve yükseltir."

Yine **Hz. Ömer**: "Alçak gönüllü ol ki, Allah seni yüceltsin. Kul kibirlenip böbürlendiği zaman Allahu Teâlâ onu alçaltır ve bir melek: "Uzak ol, Allah seni uzaklaştırsın." der. Kibirli insan kendi kendini büyük görürse de herkesin nazarında düşük, hattâ domuzdan daha âdîdir." demiştir.

Abdullah'ın oğlu **Cerîr** anlatıyor: "Bir defa bir ağacın gölgesine gittim. Baktım ki, bir adam bir dalın gölgesinde yatmış, uyumuş fakat gölge kendisinden ayrılmış. Tuttum dalı yine onun üzerine çektim ve gölgelendirdim. Adamcağız uyanınca baktım ki, Selmân-ı Fârisî. Ona gölgelik ettiğimi anlattım. Bunun üzerine Selmân:

– "Ey Cerîr, dünyada Allah için tevâzu et. Zîra dünyada tevâzu edenleri Allahu Teâlâ kıyâmette yüceltir. Ey Cerîr, kıyâmette cehennemin zulmetinin ne olduğunu biliyor musun? O, dünyadaki insanların birbirlerine olan zulmüdür." dedi.

---

[39] Bu da garîbdir.

Hz. Âişe: "Sizin mağfiret edileceğiniz en büyük ibâdetlerin başında tevâzu gelir." demiştir.

Yûsuf b. Esbât: "Çok amel yerine az verâ, çok mücâhede yerine az tevâzu yeter." demiştir.

Fudayl'a tevâzudan sorduklarında: "İster câhilden, ister çocuktan olsun, hakkı duyduğun vakit, ona boyun büküp onu kabul etmendir." dedi.

İbn Mübarek: "Tevâzuun başı, dünyalıkta senden daha aşağıda olan kimseler yanında onlardan fazla bir şeyin olmadığını, senden çok servete sâhip olanların karşısında da onların senden fazla bir şeyleri olmadığını gösterir bir tavır takınmandır." dedi.

Katâde: "Elbise, servet, güzellik ve ilim gibi nîmetler kendisine verilip de tevâzu etmesini bilmeyenlerin bu varlıkları kıyâmet günü kendilerine vebâldir." dedi.

Denildi ki, Allahu Teâlâ **Îsâ aleyhisselâma**: *"Sana bir nîmet verdiğim vakit, onu tevâzu ile kabul et ki, nîmetimi sana tamamlayayım."* buyurdu.

Kâ'b diyor ki: "Allah kime dünyalıktan bir nîmet verdi de, adam bu nîmetin şükrünü ödedi ve tevâzuunu gösterdi ise Allahu Teâlâ o nîmetin menfaatini dünyada ona gösterdiği gibi, âhirette de derecesini yükseltir, fakat verdiği nîmete şükretmez ve tevâzu göstermezse, Allahu Teâlâ dünyada o nîmetten ona bir kâr sağlamadığı gibi, âhirette de ona cehennemden bir kapı açar; dilerse affeder, dilerse azâb eder."

Abdülmelik b. Mervân'a:

– "Hangi adam daha efdaldir?" diye sordular. Abdülmelik:

– "Gücü yeterken tevâzu gösteren, hevesi varken dünyayı terk eden ve intikam almaya gücü yeterken affeden kimsedir." dedi.

İbnü's-Semmâk, Hârûn Reşîd'in huzuruna girerek:

Ey mü'minlerin emîri, senin bu şerefli mevkîin yanında tevâzu göstermen, sâhip olduğun şereften daha üstün bir şeref sana bahşediyor." dedi. Hârûn:

– "Ne güzel söyledin." dedi. Semmâk:

– "Ey mü'minlerin emîri, Allahu Teâlâ her kime hüsn-i cemâl nasip edip onu asil bir âileye mensup eder ve kendisine bolluk verir de o kimse güzelliğini örter, bununla övünmez, malından tasadduk eder, asâleti ile iftihâr etmezse, Allah'ın hâlis kulları arasına girer." dedi. Hârûn, kâğıt kalem getirterek bunları kendi eliyle yazdı.

Süleymân aleyhisselâm, sabahleyin kalktığı zaman zenginlerden yüz çevirerek, yoksulların meclisine gider: "Miskin, miskinlerin arasına yakışır." derdi.

Diğer biri: "Zenginlerin seni âdî elbise ile görmelerinden hoşlanmadığın gibi, fakirlerin de seni süslü elbise ile görmelerinden hoşlanma." demiştir.

Ubeyd'in oğlu Yûnus, Eyyûb-i Sahtiyânî ve Hasan-ı Basrî tevâzu hakkında konuşuyorlardı. Hasan-ı Basrî:

– "Tevâzuun ne demek olduğunu biliyor musunuz?" dedi ve devamla:

– “Tevâzu, karşılaştığın her Müslüman’ın senden üstün olduğunu kabul etmendir.” dedi.

Mücâhid anlatıyor: “Allahu Teâlâ Nûh aleyhisselâmın kavmini tûfanda garkettiği vakit, dağlar böbürlendi ve yükseldiler. Buna karşı Cûdî dağı tevâzu gösterdi. Çünkü onlar yüksek, Cûdî ise alçak idi. Tevazu gösterdiği için Allahu Teâlâ onu yüceltti ve Nûh’un gemisini onun tepesine kondurdu.”

Süleymân Dârânî diyor ki: “Allahu Teâlâ bütün insanların kalbini murâkabe etti. En çok mütevâzı Mûsâ aleyhisselâmı buldu. Bundan dolayı onu kelâm ile tahsîs etti.”

Yûnus b. Ubeyd Arafattan döndüğü vakit; “Allah’ın Arafat’taki rahmetinde şüphem yok. Ne yazık ki ben kendimi o rahmet edilenler meyânında görmüyorum. Hattâ benim yüzümden onlara rahmet edilmemesinden korkuyorum.” demiştir.

Yine denildi ki: “Allah katında en üstün, nefsinde en alçak olan; yâni kendini en çok hakîr görendir. Allah katında en alçak, kendi kendini en üstün gören kimsedir.”

Ziyâd diyor ki: “Tevâzusuz zâhidlik, meyvesiz ağaç gibidir.”

Mâlik b. Dînâr: “Mescidin kapısından biri, en kötünüz mescidden çıksın, diye seslense, benden evvel kapıya çıkan olmazdı. Ancak daha kuvvetli koşabilen bir kimse olursa ona karışmam.” demiştir.

İbn Mübarek bu sözü duyduğu zaman: “Zâten bu hâli ile Mâlik, Mâlik olmuştur,” dedi.

Fudayl: “Başkanlığı seven, iflâh olmaz.” demiştir.

Mûsâ b. el-Kasım diyor ki: “Bir ara zelzele ve kızıl rüzgâr âfetine yakalandık. Muhammed b. Mukatil’e giderek bu belânın kaldırılması için Allah'a duâ etmesini diledik. Muhammed ağlayarak: "Başınıza gelen bu felâket benim yüzümden olmasa daha ne isterdim?" dedi. O gece Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i rüyamda gördüm. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Muhammed b. Mukatil hürmetine Allahu Teâlâ bu felâketi sizden kaldırdı."* buyurdu."

Adamın biri **Şiblî**'nin ziyâretine gelir. Şiblî, âdeti üzere adama:

– "Sen kimsin ve nesin?" diye sorar. Adam:

– "Besmelenin "bâ"sının altındaki bir noktacıktan ibâretim." diyerek tevâzuunu gösterir. Şiblî:

– "Allah şâhidini öldürsün, kendine bir mevkî mi gösteriyorsun?" der.

Yine **Şiblî**: "Allah'a karşı vazîfelerimdeki zilletim, Yahudilerin zilletini geçmiştir." demiştir.

Denildi ki; kendini bir şey sanan kimsenin tevâzudan nasîbi yoktur.

Ebû'l-Feth b. Şuhruf diyor ki: "Hz. Ali'yi rüyamda gördüm ve kendisine: "Bana bir öğüt ver." dedim. Hz. Ali: "Allah rızâsı için fakirler arasında zenginlerin tevâzu göstermesi ne güzel şeydir. Bundan daha güzeli, Allah'a olan itimâdı sebebiyle fakirlerin zenginlere üstünlük taslamasıdır." dedi."

Ebû Süleyman: "Kul kendini bilmedikçe tevâzu etmiş sayılmaz." dedi.

Ebû Yezîd el-Bistâmî: "Kul, insanlar arasında kendisinden daha kötü kimsenin bulunduğuna inandıkça kibirlidir." demiştir. Kendisine:

– "Bu insan ne vakit tevâzu sâhibi olabilir?" diyenlere:

– "Kendisinin bir makam ve hal sâhibi olmadığına inandığı zaman. Her insanın tevâzuu, Allahu Teâlâ'yı ve kendini mârifeti nisbetindedir." dedi.

Ebû Süleymân Dârânî: "Bütün insanlar beni alçaltmak için bir araya gelseler, benim kendimi alçalttığım kadar alçaltamazlardı." demiştir.

Urve: "Tevâzu, şerefi avlamanın vâsıtalarından biridir. Aynı zamanda her nîmet sâhibi haset edilir. Haset edilmeyen tek nîmet tevâzudur." demiştir.

Yahyâ b. Hâlid: "Şerefli insan ibâdet edip yükseldikçe tevâzu gösterir, fakat âdî insan ibâdet ettikçe böbürlenir." demiştir.

Yahyâ b. Muaz da: "Sana karşı kibirlenene senin kibirlenmen, ona göstereceğin tevâzuu göstermemenle olur." demiştir.

Denildi ki; herkesin tevazuu güzel, zenginlerin tevâzuu daha güzeldir. Herkesin kibirlenmesi çirkin, fakat fakirlerin kibirlenmesi daha çirişindir.

Yine denildi ki; Allah için yapılan zilletten üstün izzet ve Allah için tevâzu gösterenden daha üstünlük ve Allah korkusundan daha büyük emniyet, nefsini Allah uğrunda fedâ etmekten daha büyük ticâret olamaz.

Ebû Ali: "Nefis kibir, hırs ve haset hamuru ile yoğurulmuştur. Allahu Teâlâ helâkini murâd ettiği kimseden tevâzuu, nasîhati ve kanâati kaldırır. Bir kula da hayrı murâd ettiği zaman, bu hasletleri ona nasip eder. Kibir ateşi içinde kaynaştığı vakit, Allah'ın yardımı ile tevâzu suyu onu söndürür. Hırs âteşi galeyâna geldiği zaman ise Allah'ın yardımı ile kanâat suyu onu söndürmeye çalışır.

Cüneyd, Cuma vaazında cemâatine: "Eğer Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in,

يَكُونُ فِي اٰخِرِ الزَّمَانِ زَعِيمُ الْقَوْمِ أَرْزَلُهُمْ

"Ahir zamanda milletin başına en rezilleri geçer."[40] sözü olmasaydı, ben size buradan konuşmazdım." dedi.

Yine **Cüneyd**: "Tevhîd ehli nazarında tevâzu, kibirdir." derdi. Çünkü tevâzu eden, önce kendinde bir varlık duyar da sonra tevâzu eder. Hâlbuki gerçek muvahhid hiç bir zaman, kendisinde bir varlık görmez ki, buna karşı alçak gönüllülük göstersin.

Amr b. Şeybe anlatıyor: "Mekke'de Safâ ile Merve arasında bulunuyorduk. Bir adamın katır üzerinde geldiğini, etrafındaki hizmetçilerin herkese karşı sert davrandıklarını, adamın heybet ve ihtişâm içinde olduğunu gördüm. Aradan yıllar geçti, deve üzerinde Bağdad'a girdim. Orada başıkabak yalın ayak, uzun saçlı bir adam gördüm. Adamı gözüm ısırdı, tanıyacak gibi oldum. Bunun için dikkatli dikkatli kendisine bakıyordum. Adam, bakışımın sebebini sordu. Ben de kendisine:

– "Seni birine benzetiyorum." dedim ve kime benzettiğimi anlattım. Adam:

– "İşte o gördüğün benim. Tevâzu gösterilmesi gereken yerde kibirlendim. Şimdi insanların kibirlendikleri yerde bu hale düştüm." dedi."

Muğîre diyor ki: "Biz İbrâhim Nehaî'ye bir hükümdar gibi saygı gösterirdik. İbrâhim ise;

---

[40] Tirmizî, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir. Diğer rivâyet yolları da vardır.

– "Siz bakmayın, ben Kûfe'nin fakîhi bulunduğum zaman, kötü bir zaman idi." derdi. Yâni benim o zamanki fakîhliğim bir kıymet ifâde etmez. Bunun için bana saygı göstermeyin." demek istedi."

Atâî Şelîmî, gök gürültüsü duyduğu zaman, doğum sancılarına yakalanan bir kadın gibi karnını tutar, kalkar oturur ve: "Bu, benim isyânımdır. Eğer ben ölsem, insanlar kurtulurdu." der ve ilâve ederdi: "Selâmı terk ile dünyalık peşinde olanlardan selâmet bulun." derdi.

Adamın biri **Abdullah b. el-Mübârek**'e:

– "Allah seni umduğuna ulaştırsın." diye duâ edince Abdullah:

– "Ümit, mârifetten sonra gelir. Mârifet nerede ki ümit olsun." dedi.

Bir gün Kureyş, asâletleri ile övünmeye başladılar. Bunları dinleyen

Selmân: "Benim övünecek bir tarafım yok. Çünkü nutfeden yaratıldım. Sonunda da kokmuş bir leş hâline geleceğim. Sonra da kıyâmet günü terâzi başına gideceğim. Sevâbım ağır gelirse iyi insanım, günâhım ağır gelirse kötü insanım." dedi.

Hz. Ebû Bekir: "Keremi takvâda, zenginliği yakînde ve şerefi tevâzuda bulduk." demiştir.

Allahu Teâlâ'dan hüsn-i tevfik dileriz.

بيان حقيقة الكبر وآفته

اعلمْ : أنَّ الكبرَ ينقسمُ إلىٰ ظاهرٍ وباطنٍ ، فالباطنُ هوَ خُلُقٌ في النفسِ ، والظاهرُ هوَ أعمالٌ تصدرُ عنِ الجوارحِ .

واسمُ الكبرِ بالخلُقِ الباطنِ أحقُّ ، وأمَّا الأعمالُ . . فإنَّها ثمراتٌ لذلكَ الخُلُقِ ، وخُلُقُ الكبرِ موجبٌ للأعمالِ ، ولذلكَ إذا ظهرَ على الجوارحِ . . يُقالُ : تكبَّرَ ، وإذا لمْ يظهرْ . . يُقالُ : في نفسِهِ كبرٌ ، فالأصلُ هوَ الخلُقُ الذي في النفسِ ، **وهوَ الاسترواحُ والركونُ إلىٰ رؤيةِ النفسِ فوقَ المتكبَّرِ عليهِ** ، فإنَّ الكبرَ يستدعي متكبَّراً عليهِ ، ومتكبَّراً بهِ ، وبهِ ينفصلُ الكبرُ عنِ العجبِ كما سيأتي ، فإنَّ العجبَ لا يستدعي غيرَ المعجبِ ، بلْ لوْ لمْ يُخلقِ الإنسانُ إلا وحدَهُ . . تُصوِّرَ أنْ يكونَ معجباً ، ولا يُتصوَّرُ أنْ يكونَ متكبِّراً ، إلا أنْ يكونَ معَ غيرِهِ ، وهوَ يرىٰ نفسَهُ فوقَ ذلكَ الغيرِ في صفاتِ الكمالِ ، فعندَ ذلكَ يكونُ متكبِّراً .

ولا يكفي أنْ يستعظمَ نفسَهُ ليكونَ متكبِّراً ، فإنَّهُ قدْ يستعظمُ نفسَهُ ولكنْ يرىٰ غيرَهُ أعظمَ مِنْ نفسِهِ أوْ مثلَ نفسِهِ فلا يتكبَّرُ عليهِ .

ولا يكفي أنْ يستحقرَ غيرَهُ فإنَّهُ معَ ذلكَ لوْ رأىٰ نفسَهُ أحقرَ . . لمْ يتكبرْ ، ولوْ رأىٰ غيرَهُ مثلَ نفسِهِ . . لمْ يتكبرْ ، بلْ ينبغي أنْ يرىٰ لنفسِهِ مرتبةً ولغيرِهِ مرتبةً ، ثمَّ يرىٰ مرتبةَ نفسِهِ فوقَ مرتبةِ غيرِهِ .

فعندَ هـٰذهِ الاعتقاداتِ الثلاثةِ يحصلُ فيهِ خُلُقُ الكبرِ ، لا أنَّ هـٰذهِ الرؤيةَ هيَ الكبرُ ، بلْ هـٰذهِ الرؤيةُ وهـٰذهِ العقيدةُ تنفخُ فيهِ ، فيحصلُ في قلبهِ اعتدادٌ ، وهزَّةٌ ، وفرحٌ ، وركونٌ إلىٰ ما اعتقدَهُ ، وعزٌّ في نفسِهِ بسببِ ذلكَ ، فتلكَ العِزَّةُ والهِزَّةُ والركونُ إلى العقيدةِ هوَ خُلُقُ الكبْرِ ، ولذلكَ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أعوذُ بكَ مِنْ نفخةِ الكبرياءِ »(١) ، ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (أخشىٰ أنْ تنتفخَ حتَّىٰ تبلغَ الثريا) للذي استأذنَهُ أنْ يعظَ بعدَ صلاةِ الصبحِ(٢) .

فكأنَّ الإنسانَ مهما رأىٰ نفسَهُ بهـٰذهِ العينِ ، وهو الاستعظامُ . . كبرَ وانتفخَ وتعزَّزَ ، فالكبْرُ عبارةٌ عنِ الحالةِ الحاصلةِ في النفسِ مِنْ هـٰذهِ الاعتقاداتِ ، وتُسمَّىٰ أيضاً عزَّةً وتعظماً ؛ ولذلكَ قالَ ابنُ عباسٍ في قولهِ تعالىٰ : ﴿ إِن فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُم بِبَالِغِيهِ ﴾ .

قالَ عظمةٌ لمْ يبلغوها ، ففسَّرَ الكبرَ بتلكَ العظمةِ(٣) .

ثمَّ هـٰذهِ العزَّةُ تقتضي أعمالاً في الظاهرِ والباطنِ هيَ ثمرتُها ، ويُسمَّىٰ

---

(١) رواه أبو داوود (٧٦٤) ولفظه : « أعوذ بالله من الشيطان من نفخه ونفثه وهمزه » ، قال ـ عمرو بن مرة ، أحد الرواة ـ : ونفثه الشعر ، ونفخه الكبر ، وهمزه المُوْتَة ، والموتة : الصرع أو الجنون ، وعند الحاكم في « المستدرك » (١/ ٢٠٧) : « ونفخه الكبرياء » .

(٢) رواه الضياء في « المختارة » (١٠٦) ، وأحمد في « المسند » (١/ ١٨) بنحوه .

(٣) وقد رواه الطبري في « تفسيره » (١٢/ ٢٤/ ٩٤) عن مجاهد .

ذلكَ تكبُّراً ، فإنَّهُ مهما عظُمَ عندَهُ قدرُهُ بالإضافةِ إلىٰ غيرِه. . حقرَ مَنْ دُونَهُ وازدراهُ ، وأقصاهُ عنْ نفسِهِ وأبعدَهُ ، وترفَّعَ عنْ مجالستِهِ ومؤاكلتِهِ ، ورأىٰ أنَّ حقَّهُ أنْ يقومَ ماثلاً بينَ يديهِ إنِ اشتدَّ كِبْرُهُ ، فإنْ كانَ أشدَّ مِنْ ذلكَ. . استنكفَ عنِ استخدامِهِ ولمْ يجعلْهُ أهلاً للقيامِ بينَ يديهِ ، ولا لخدمةِ عتبتِهِ ، وإنْ كانَ دونَ ذلكَ. . فيأنفُ عنْ مساواتِهِ ، وتقدَّمَ عليهِ في مضايقِ الطرقِ ، وارتفعَ عليهِ في المحافلِ ، وانتظرَ أنْ يبدأهُ بالسلامِ ، واستبعدَ تقصيرَهُ في قضاءِ حوائجِهِ ، وتعجَّبَ منهُ ، وإنْ حاجَّ أَوْ ناظرَ. . أنفَ أنْ يردَّ عليهِ ، وإنْ وُعِظَ. . استنكفَ مِنَ القبولِ ، وإنْ وَعَظَ. . عنَّفَ في النصحِ ، وإنْ رُدَّ عليهِ شيءٌ مِنْ قولِهِ. . غضبَ ، وإنْ علَّمَ. . لمْ يرفُقْ بالمتعلمينَ ، واستذلَّهُمْ وانتهرَهُمْ ، وامتنَّ عليهِمْ واستخدمَهُمْ ، وينظرُ إلى العامَّةِ كأنهُ ينظرُ إلى الحميرِ ؛ استجهالاً لهُمْ واستحقاراً .

والأعمالُ الصادرةُ عنْ خُلُقِ الكبرِ كثيرةٌ ، وهيَ أكثرُ مِنْ أنْ تُحصىٰ ؛ فلا حاجةَ إلىٰ تعدادِها ، فإنَّها مشهورةٌ فهٰذا هوَ الكبرُ ، وآفتُهُ عظيمةٌ ، وغائلتُهُ هائلةٌ ، وفيهِ يهلكُ الخواصُّ مِنَ الخلقِ ، وقلَّما ينفكُّ عنهُ العبَّادُ والزهَّادُ والعلماءُ ، فضلاً عنْ عوامِّ الناسِ .

وكيفَ لا تعظمُ آفتُهُ وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ الجنةَ مَنْ في قلبِهِ مثقالُ ذرةٍ مِنْ كبرٍ »⁽¹⁾ ؟! وإنَّما صارَ حجاباً دونَ الجنةِ ؛ لأنَّهُ يحولُ

---

(1) رواه مسلم (٩١) ، والترمذي (١٩٩٨) .

بينَ العبدِ وبينَ أخلاقِ المؤمنينَ كلِّها ، وتلكَ الأخلاقُ هيَ أبوابُ الجنةِ ، والكبرُ وعزَّةُ النفسِ يغلقُ تلكَ الأبوابَ كلَّها ؛ لأنَّهُ لا يقدرُ علىٰ أنْ يحبَّ للمؤمنينَ ما يحبُّ لنفسِهِ وفيهِ شيءٌ مِنَ العزِّ ، ولا يقدرُ على التواضعِ ـ وهوَ رأسُ أخلاقِ المتقينَ ـ وفيهِ العزُّ ، ولا يقدرُ علىٰ تركِ الحقدِ وفيهِ العزُّ ، ولا يقدرُ أنْ يدومَ على الصدقِ وفيهِ العزُّ ، ولا يقدرُ علىٰ تركِ الغضبِ وفيهِ العزُّ ، ولا يقدرُ علىٰ كظمِ الغيظِ وفيهِ العزُّ ، ولا يقدرُ علىٰ تركِ الحسدِ وفيهِ العزُّ ، ولا يقدرُ على النصحِ اللطيفِ وفيهِ العزُّ ، ولا يقدرُ علىٰ قبولِ النصحِ وفيهِ العزُّ ، ولا يسلمُ مِنَ الإزراءِ بالناسِ ومِنَ اغتيابِهِمْ وفيهِ العزُّ ، ولا معنىٰ للتطويلِ ؛ فما مِنْ خلقٍ ذميمٍ إلا وصاحبُ العزِّ والكبْرِ مضطرٌّ إليهِ ؛ ليحفظَ بهِ عزَّهُ ، وما مِنْ خُلُقٍ محمودٍ إلا وهوَ عاجزٌ عنهُ ؛ خوفاً مِنْ أنْ يفوتَهُ عزُّهُ .

فعلىٰ هـٰذا ؛ لمْ يدخلِ الجنةَ مَنْ في قلبِهِ مثقالُ حبةٍ منهُ ، والأخلاقُ الذميمةُ متلازمةٌ ، والبعضُ منها داعٍ إلى البعضِ لا محالَ .

وشرُّ أنواعِ الكبرِ ما يمنعُ مِنِ استفادةِ العلمِ وقبولِ الحقِ والانقيادِ لهُ ، وفيهِ وردَتِ الآياتُ التي فيها ذمُّ الكبرِ والمتكبِّرينَ ؛ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْمَلَٰٓئِكَةُ بَاسِطُوٓاْ أَيْدِيهِمْ أَخْرِجُوٓاْ أَنفُسَكُمُ ٱلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ ٱلْهُونِ بِمَا كُنتُمْ تَقُولُونَ عَلَى ٱللَّهِ غَيْرَ ٱلْحَقِّ وَكُنتُمْ عَنْ ءَايَٰتِهِۦ تَسْتَكْبِرُونَ ﴾ .

ثمَّ قالَ : ﴿ ٱدْخُلُوٓاْ أَبْوَٰبَ جَهَنَّمَ خَٰلِدِينَ فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى ٱلْمُتَكَبِّرِينَ ﴾ .

ثمَّ أخبرَ أنَّ أشدَّ أهلِ النارِ عذاباً أشدُّهُمْ عتياً على اللهِ تعالىٰ فقالَ : ﴿ ثُمَّ لَنَنزِعَنَّ مِن كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى ٱلرَّحْمَٰنِ عِتِيًّا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَٱلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِٱلْآخِرَةِ قُلُوبُهُم مُّنكِرَةٌ وَهُم مُّسْتَكْبِرُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ يَقُولُ ٱلَّذِينَ ٱسْتُضْعِفُوا۟ لِلَّذِينَ ٱسْتَكْبَرُوا۟ لَوْلَآ أَنتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِى سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ سَأَصْرِفُ عَنْ ءَايَٰتِىَ ٱلَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِى ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ ﴾ ، قيلَ في التفسيرِ : (سأرفعُ فهمَ القرآنِ مِنْ قلوبِهِمْ)(١) ، وفي بعضِ التفاسيرِ : (سأحجبُ قلوبَهُمْ عنِ الملكوتِ) .

وقالَ ابنُ جريجٍ : (سأصرفُهُمْ عنْ أنْ يتفكَّروا فيها ويعتبروا بها)(٢) .

ولذلكَ قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (إنَّ الزرعَ ينبتُ في السهلِ ولا ينبتُ على الصفا ، كذلكَ الحكمةُ تعملُ في قلبِ المتواضعِ ولا تعملُ في قلبِ المتكبرِ ، ألا ترونَ أنَّ مَنْ شمخَ برأسِهِ إلى السقفِ . . شجَّهُ ، ومَنْ تطأطأَ . . أظلَّهُ وأكنَّهُ ؟)(٣) .

---

(١) رواه الطبري في « تفسيره » (٧٦/٩/٦) عن ابن عيينة .

(٢) رواه الطبري في « تفسيره » (٧٧/٩/٦) .

(٣) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص ٣٧٦) .

فهـٰذا مثلٌ ضربَهُ للمتكبِّرينَ ، وأنَّهُمْ كيفَ يُحرمونَ الحكمةَ .

ولذلكَ ذكرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ جحودَ الحقِّ في حدِّ الكبْرِ والكشفِ عنْ حقيقتِهِ وقالَ : « مَنْ سَفِهَ الحقَّ وغمَصَ الناسَ »(١) .

* * *

---

(١) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٣٣) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (٥٤٨) ، وابن حبان في « صحيحه » (٥٤٦٧) ، وهو عند مسلم (٩١) بلفظ : « الكبر بطر الحق وغمط الناس » .

KİBRİN HAKÎKATİ VE ÂFETİ

Bilmiş ol ki; kibir, bâtınî ve zâhirî olmak üzere ikiye ayrılır. **Bâtınî kibir,** nefisdeki bir ahlâktır. **Zâhirî kibir** ise âzâlarda görülen kibirdir. Esâsen içteki ahlâka kibir demek en doğrusudur. Görünüşteki hareketler bu iç duygudan meydana gelir. Zâten bu hareketleri meydana getiren içdeki kibir ahlâkıdır. Bunun için bu hastalık âzâlarda kendisini gösterdiği zaman "Kibirlendi." denir. Görünmediği zaman o, "Kibirlidir." derler. Demek ki, kibrin aslı insan tabiatinde bulunan ahlâktır. Bu da kendisini başkalarına karşı üstün gösterme isteğidir.

Demek ki kibir; biri kibirlenecek adam, diğeri de ona karşı kibirleneceği bir adam olmak üzere iki kimse ister ve ucubdan burada ayrılır. Hattâ başka hiç kimsenin bulunmadığı yerde insanlar ucub sâhibi olur, ama kibir sâhibi olamaz. Yâni ucub, mutlak sûrette kendini beğenmek, kibir ise başkasından kendisini üstün görmektir. Her ucub sâhibi mütekebbir olamaz. Çünkü çok defa insan kendisini beğenir, fakat başkasını da kendisinden üstün görebilir de ona kibretmez. Kibir ise üç şeyin birleşmesinden meydana gelir. Bunlar da kendisini bir mevkîde görür, başkasını da bir mevkîde farzeder. Ondan sonra kendi mevkîini ondan üstün görür. İşte bunlardan kibir ahlâkı doğar. Yoksa yalnız başkasını hakîr görmekle de mütekebbir olmaz. Bu görüş, kibri nefyeder demek istemiyoruz. Belki bu kendini beğenme hali genişler, kalbinde taşkınlık, sevinç, ferahlık getirerek: inandıklarına meyleder ve kendi kendine gururlanır da bu haller kendini kibre doğru sürükler. Bunun için Peygamber Efendimiz:

أَعُوذُ بِكَ مِنْ نَفْخَةِ الْكِبْرِيَاءِ

“Kibre meyilden sana sığınırım.”[41] buyurmuştur.

Hz. Ömer de vaaz etmek için müsâade isteyen birine: “Korkarım büyüklenirsin de kendini Merih’de görmeye başlarsın.” dedi.

İnsanoğlu kendini bu gözle gördüğü vakit büyür, kibirlenir, şişer ve ululanır. İşte kibir, kendinde bu halin meydana gelmesinden ibârettir. Buna izzetlenmek ve büyüklenmek de denir. Bunun için İbn Abbâs (r.a.) Allahu Teâlâ’nın:

إِنْ فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ

“Onların gönüllerinde, ulaşamayacakları bir büyüklenme vardır.” (Mü’min sûresi, 40/56) âyet-i celîlesinin tefsirinde, “azameti”, ulaşamayacakları ululuk diye tefsir etmiştir. Sonra bu ululuk taslama iç ve dışta bâzı hareketleri gerektirir ki, buna kibirlenmek denir. Çünkü ne zaman başkasına nispetle kendini büyük görürse, başkasını kendisinden düşük, hakîr ve alçak görmeye başlar. Onu yanına yaklaştırmak istemez, meclisine almaz. Onu, karşısında bir hizmetçi gibi görmek ister. Hattâ hizmetçi olarak da kendisini kabul etmeyebilir ve onu hizmetçi olarak da karşısında görmek istemez. Şâyet kibri biraz daha hafif ise müsâvî olmasından çekinir, yan yana gidemeyecekleri dar yollarda ve meclislerde öne geçer, onun selâm vermesini bekler. Kendinin ihtiyacına bakmakta kusûr ederse, neden böyle yaptı diye ona hayret eder. Karşısına çıktığı zaman onu muhâtap almak istemez. Vaaz ve nasîhatini dinlemez. Kendisine bir şey iâde etse kızar. Muallimlik yaparsa talebelere hoş davranmaz. Onlara hakaret eder. Onlarla alay eder ve kendi işinde çalıştırır. Avama bakışları, hayvana bakışlarından farklı olmaz. Hulâsa kibirli adamın sayılamayacak kadar çok çeşitli tavır ve davranışları vardır. Bunları herkes anlayabileceği için, burada sayılmalarına lüzum yoktur.

---

[41] Yukarıda geçmiştir.

İşte bu, kibirdir. Kibrin âfetleri büyük, gaileleri pek çoktur. Havassın çoğu kibirden helâke gider. Avam şöyle dursun, âbid, zâhid ve âlimlerin çoğu da kibir hastalığından kurtulamazlar. Kibrin doğurduğu felâket nasıl büyük olmasın ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ فِي قَلْبِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ كِبْرٍ

"Kalbinde zerre kadar kibri olan cennete giremez."[42] buyurmuştur. Kibrin cennete girmeye engel olması, kul ile bütün mü'minlerin arasına girdiği içindir. O ahlâklar ki, onlar cennet kapılarıdır, insana cennet yolunu açarlar. Kibir ve izzet-i nefis ise cennet kapılarını kapatır. Zîra kibirli insan, ululuk demek olan, kendisi için sevdiğini başkası için sevme vasfına sâhip olamadığı gibi, yine ululuk demek olan ve müttakîlerin ahlâkının başı sayılan tevâzu da kendisinde bulunmaz. Yine terk edilmelerinde izzet ve şeref bulunan kin, hiddet, çekememezlik gibi hastalıklardan da kurtulamaz. Tatlı nasîhatte bulunamaz. Nasîhati kabul edemez. İnsanları çekiştirmekten kendini alıkoyamaz. Uzun sözün kısası, kibirli insanlar kibirliliklerini muhâfaza için her kötülüğe başvurur ve bütün iyi hasletleri kaybeder. Bunun için içinde zerre kadar kibir hastalığı bulunan kimse, cennete giremez.

Âdî huylar birbirini çekerler. Kibrin birçok çeşitleri olmakla beraber, en kötüsü ilim öğrenmeye mâni, hakkı kabul ve inkıyâda engel olan kısımlarıdır. Kibir ve kibirlileri zemmeden âyetler, bunların hakkında nâzil olmuştur. Nitekim Allahu Teâlâ:

---

[42] Müslim, İbn Mes'ûd'dan rivâyet etti.

وَالْمَلَائِكَةُ بَاسِطُوا أَيْدِيهِمْ (إِلٰى قَوْلِهِ) وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِهِ تَسْتَكْبِرُونَ

“Meleklerin de pençelerini uzatarak kendilerine “Haydi bakalım.” canlarınızı kurtarın. Allah’a karşı haksız olanı söyleyegeldiğiniz, Allah’ın âyetlerinden kibirlenerek uzaklaşmış olduğunuz içindir ki, bu gün hakaret azâbı ile cezalanacaksınız.” (En’âm sûresi, 6/93) buyurmuştur. Sonra da:

قِيلَ ادْخُلُٓوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ

“Onlara: “Temelli kalacağınız cehennemin kapılarından girin; böbürlenenlerin durağı ne kötüdür.” denir.” (Zümer sûresi, 39/72) buyrulmuştur. Sonra da cehennemliklerin en şiddetli azâb görenleri, kibirde aşırı gidenler olduğunu beyân etmek üzere:

ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى الرَّحْمٰنِ عِتِيًّا

“Sonra her kavimden Rahmân’a en çok kimin baş kaldırdığını ortaya koyacağız.” (Meryem sûresi, 19/69) buyurmuştur. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

فَالَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ

“Âhirete inanmayanların kalpleri bunu inkâr eder, onlar büyüklük taslarlar.” (Nahl sûresi, 16/22) Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَا أَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنِينَ

"Güçsüz sayılanlar büyüklük taslayanlara: "Siz olmasaydınız biz inanacaktık." derler." (Sebe sûresi, 34/31) Diğer âyette:

إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ

"Bana kulluk etmeyi büyüklüklerine yediremeyenler, alçalmış olarak cehenneme gireceklerdir." (Mü'min sûresi, 40/60)

Yine Allahu Teâlâ şöyle buyuruyor:

سَأَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ

"Yeryüzünde haksızlıkla kibirlenenleri, âyetlerimi idrâkten çevireceğim." (A'râf sûresi, 7/146) Bunun tefsirinde; Kur'ân'ı anlamayı onun kalbinden kaldırırım veyâ onların kalplerini melekût âleminin sırlarından mahrum ederim, denilmiştir. **İbn Cüreyc** ise tefekkür ve ibretten onları mahrum ederim, demektir demiştir. Nitekim **Îsâ aleyhisselâm**: "Mahsûl, ovada, sulu ve yumuşak toprakta yetişir, dağlarda, sert topraklarda yetişmez. Bunun gibi, hikmet de mütevâzı olanların kalplerinde gelişir, kibirlilerin gönüllerinde gelişmez. Görmez misiniz? Başını tavanlara kaldıranların başları tavana değer ve yaralanır, başını eğenlere ise tavan gölgelik yapar ve kendini korur." İşte bu, mütekebbirlerin hikmetten nasıl mahrum kaldıklarını gösterir. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), hakkı inkârın kibirde olduğunu beyân etmek üzere:

مَنْ سَفِهَ الْحَقَّ وَعَمِسَ النَّاسَ

"Mütekebbir, hakkı inkâr edip insanlara hakaret eden kimsedir." buyurmuştur.

بيان المتكبَّر عليه ودرجاته وأقسامه وثمرات الكبر فيه

اعلمْ : أنَّ المتكبَّرَ عليهِ هوَ اللهُ تعالىٰ ، أوْ رسلُهُ ، أوْ سائرُ الخلقِ ، وقدْ خُلِقَ الإنسانُ ظلُوماً جهولاً ؛ فتارةً يتكبَّرُ على الخلقِ، وتارةً يتكبَّرُ على الخالقِ .

فإذاً ؛ التكبرُ باعتبارِ المتكبَّرِ عليهِ ثلاثةُ أقسامٍ :

الأوَّلُ : التكبُّرُ على اللهِ :

وذلكَ هوَ أفحشُ أنواعِ الكبرِ ، ولا مثارَ لهُ إلا الجهلُ المحضُ والطغيانُ ؛ مثلَ ما كانَ مِنْ نمروذَ ، فإنَّهُ كانَ يحدِّثُ نفسَهُ بأنْ يقاتلَ ربَّ السماءِ ، وكما يُحكىٰ عنْ جماعةٍ مِنَ الجهلةِ ، بلْ ما يُحكىٰ عنْ كلِّ مَنِ ادَّعى الربوبيَّةَ ؛ مثلَ فرعونَ وغيرِهِ ، فإنَّهُ لتكبُّرِهِ قالَ : ﴿ أَنَا۠ رَبُّكُمُ ٱلۡأَعۡلَىٰ ﴾ ، إذِ استنكفَ أنْ يكونَ عبداً للهِ .

ولذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ يَسۡتَكۡبِرُونَ عَنۡ عِبَادَتِي سَيَدۡخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ لَّن يَسۡتَنكِفَ ٱلۡمَسِيحُ أَن يَكُونَ عَبۡدٗا لِّلَّهِ وَلَا ٱلۡمَلَٰٓئِكَةُ ٱلۡمُقَرَّبُونَۚ وَمَن يَسۡتَنكِفۡ عَنۡ عِبَادَتِهِۦ وَيَسۡتَكۡبِرۡ فَسَيَحۡشُرُهُمۡ إِلَيۡهِ جَمِيعٗا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ ٱسۡجُدُواْۤ لِلرَّحۡمَٰنِ قَالُواْ وَمَا ٱلرَّحۡمَٰنُ أَنَسۡجُدُ لِمَا تَأۡمُرُنَا وَزَادَهُمۡ نُفُورٗا ﴾ .

* * *

القسمُ الثاني : التكبُّرُ على الرسلِ :

مِنْ حيثُ تعزُّزُ النفسِ وترفُّعُها عنِ الانقيادِ لبشرٍ مثلِ سائرِ الناسِ ، وذلكَ تارةً يصرفُ عنِ الفكرِ والاستبصارِ ، فيبقىٰ في ظلمةِ الجهلِ بكبرِهِ ، فيمتنعُ عنِ الانقيادِ وهوَ ظانٌّ أنَّهُ محقٌّ فيهِ ، وتارةً يمتنعُ معَ المعرفةِ ، ولكنْ لا تطاوعُهُ نفسُهُ للانقيادِ للحقِّ والتواضعِ للرسلِ ؛ كما حكى اللهُ تعالىٰ عنْ قولِهِمْ : ﴿ أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا ﴾ ، وقولِهِمْ : ﴿ إِنْ أَنتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا ﴾ ، وقولِهِمْ : ﴿ وَلَئِنْ أَطَعْتُم بَشَرًا مِّثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَّخَاسِرُونَ ﴾ ، وقالوا : ﴿ لَوْلَآ أُنزِلَ عَلَيْنَا ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ أَوْ نَرَىٰ رَبَّنَا ۗ لَقَدِ ٱسْتَكْبَرُوا۟ فِىٓ أَنفُسِهِمْ وَعَتَوْ عُتُوًّا كَبِيرًا ﴾ ، ﴿ وَقَالُوا۟ لَوْلَآ أُنزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ ﴾ .

وقالَ فرعونُ فيما أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنهُ : ﴿ أَوْ جَآءَ مَعَهُ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ مُقْتَرِنِينَ ﴾ ، وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَٱسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُۥ فِى ٱلْأَرْضِ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ ﴾ فتكبرَ هوَ على اللهِ وعلىٰ رسولِهِ جميعاً ، قالَ وهبٌ : قالَ لهُ موسىٰ عليهِ السلامُ : آمنْ ولكَ ملكُكَ ، قالَ : حتَّىٰ أشاورَ هامانَ ، فشاورَ هامانَ ، فقالَ هامانُ : بينَما أنتَ ربٌّ تُعبَدُ إذْ صرْتَ عبداً تعبُدُ ! فاستنكفَ عنْ عبوديَّةِ اللهِ وعنِ اتباعِ موسىٰ عليهِ السلامُ(١) .

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص ٣٧٩) ، ورواه ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٩١٢٠) عن السدي ، ورواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٦١/ ٦٧) عن أبي هريرة رضي الله عنه .

وقالَتْ قريشٌ فيما أخبرَ اللهُ عزَّ وجلَّ عنهُمْ : ﴿ لَوْلَا نُزِّلَ هَٰذَا ٱلْقُرْءَانُ عَلَىٰ رَجُلٍ مِّنَ ٱلْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ ﴾ ، قالَ قتادةُ : عظيمُ القريتينِ هوَ الوليدُ بنُ المغيرةِ وأبو مسعودٍ الثقفيُّ ، طلبوا مَنْ هوَ أعظمُ رئاسةً مِنَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ إذْ قالُوا : غلامٌ يتيمٌ كيفَ بعثَهُ اللهُ إلينا ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ ﴾(١) .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ لِيَقُولُوٓاْ أَهَٰٓؤُلَآءِ مَنَّ ٱللَّهُ عَلَيْهِم مِّنۢ بَيْنِنَآ ﴾ أي : استحقاراً لهُمْ واستبعاداً لتقدُّمِهِمْ .

وقالَتْ قريشٌ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : كيفَ نجلسُ إليكَ وعندَكَ هؤلاءِ ؟! أشاروا إلىٰ فقراءِ المسلمينَ ، وازدرَوهُمْ بأعينِهِمْ لفقرِهِمْ ، وتكبَّروا عنْ مجالستِهِمْ ، فأنزلَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَطْرُدِ ٱلَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِٱلْغَدَوٰةِ وَٱلْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُۥ ﴾(٢) ، وقولَهُ : ﴿ وَٱصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ ٱلَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُم بِٱلْغَدَوٰةِ وَٱلْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَهُۥ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا ﴾ .

ثمَّ أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنْ تعجُّبِهِمْ حينَ دخلوا جهنَّمَ ؛ إذْ لمْ يرَوُا الذينَ استرذلوهُمْ ، فقالوا : ﴿ مَا لَنَا لَا نَرَىٰ رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُم مِّنَ ٱلْأَشْرَارِ ﴾ قيلَ : يعنونَ : عماراً وبلالاً وصهيباً والمقدادَ رضيَ اللهُ عنهُمْ(٣) .

---

(١) انظر مجمل الروايات عند الطبري في « تفسيره » (١٣/ ٢٥/ ٧٩) وما بعدها ، وسياق المصنف عند صاحب « الرعاية » (ص ٣٨٠) .

(٢) رواه مسلم (٢٤١٣) عن سعد بن أبي وقاص رضي الله عنه وفيه : (وكان المشركون قالوا له : تدني هؤلاء ؟!) ، وابن ماجه (٤١٢٨) ، وفيه : (قالت قريش) .

(٣) كذا في « الرعاية » (ص ٣٨١) ، ورواه الطبري في « تفسيره » (١٢/ ٢٣/ ٢٢٠) .

ثم كانَ منهُمْ مَنْ منعَهُ الكبرُ عنِ الفكرِ والمعرفةِ فجهلَ كونَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ محقاً ، ومنهُمْ مَنْ عرفَ ومنعَهُ الكبرُ عنِ الاعترافِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ مخبراً عنهُمْ : ﴿ فَلَمَّا جَآءَهُم مَّا عَرَفُواْ كَفَرُواْ بِهِۦ ﴾ ، وقالَ : ﴿ وَجَحَدُواْ بِهَا وَٱسْتَيْقَنَتْهَآ أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا ﴾ ، وهٰذا الكبرُ قريبٌ مِنَ التكبُّرِ على اللهِ تعالىٰ ، وإنْ كانَ دونَهُ ، ولكنَّهُ تكبُّرٌ عنْ قبولِ أمرِ اللهِ والتواضعِ لرسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

* * *

القسمُ الثالثُ : التكبُّرُ على العبادِ :

وذلكَ بأنْ يستعظمَ نفسَهُ ويستحقرَ غيرَهُ ؛ فتأبىٰ نفسُهُ عنِ الانقيادِ لهُمْ ، وتدعوَهُ إلى الترفُّعِ عليهِمْ ؛ فيزدريَهُمْ ويستصغرَهُمْ ، ويأنفَ مِنْ مساواتِهِمْ ، وهٰذا وإنْ كانَ دونَ الأولِ والثاني . . فهوَ أيضاً عظيمٌ مِنْ وجهينِ :

ـ أحدُهُما : أنَّ الكبرَ والعزَّ والعظمةَ والعلاءَ لا يليقُ إلا بالملكِ القادرِ ، فأمَّا العبدُ المملوكُ الضعيفُ العاجزُ الذي لا يقدرُ علىٰ شيءٍ . . فمِنْ أينَ يليقُ بهِ الكبرُ ؟! فمهما تكبَّرَ العبدُ . . فقدْ نازعَ اللهَ تعالىٰ في صفةٍ لا تليقُ إلا بجلالِهِ .

ومثالُهُ : أنْ يأخذَ الغلامُ قَلَنْسُوةَ الملكِ ، فيضعَها علىٰ رأسِهِ ، ويجلسَ علىٰ سريرِهِ ، فما أعظمَ استحقاقَهُ للمقتِ ! وما أعظمَ تهدُّفَهُ للخزيِ والنكالِ ! وما أشدَّ استجراءَهُ علىٰ مولاهُ ! وما أقبحَ ما تعاطاهُ ! وإلىٰ هٰذا

المعنى الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : « العظمةُ إزاري ، والكبرياءُ ردائي ؛ فمَنْ نازعَني فيهما . . قصمتُهُ »[1] أيْ : إنَّهُ خاصُّ صفتي ، ولا يليقُ إلا بي ، والمنازِعُ فيهِ منازِعٌ في صفةٍ مِنْ صفاتي ، وإذا كانَ الكبرُ علىٰ عبادِهِ لا يليقُ إلا بهِ . . فمَنْ تكبَّرَ علىٰ عبادِهِ . . فقدْ جنىٰ عليهِ ؛ إذِ الذي يسترذلُ خواصَّ غلمانِ الملكِ ، ويستخدمُهُمْ ويترفَّعُ عليهِمْ ، ويستأثرُ بما حقُّ الملكِ أنْ يستأثرَ بهِ منهُمْ . . فهوَ منازِعٌ لهُ في بعضِ أمرِهِ ، وإنْ لمْ تبلغْ درجتُهُ درجةَ مَنْ أرادَ الجلوسَ علىٰ سريرِهِ والاستبدادَ بملكِهِ ، فالخلقُ كلُّهُمْ عبادُ اللهِ ، ولهُ العظمةُ والكبرياءُ عليهِمْ ؛ فمَنْ تكبَّرَ علىٰ عبدٍ مِنْ عبادِ اللهِ . . فقدْ نازعَ اللهَ في حقِّهِ .

نعم ؛ الفرقُ بينَ هٰذهِ المنازعةِ وبينَ منازعةِ نمروذَ وفرعونَ ما هوَ الفرقُ بينَ منازعةِ الملكِ في استصغارِ بعضِ عبيدِهِ واستخدامِهِمْ ، وبينَ منازعتِهِ في أصلِ الملكِ .

ـ **الوجهُ الثاني الذي تعظمُ بِهِ رذيلةُ الكبرِ** : أنَّهُ يدعو إلىٰ مخالفةِ اللهِ تعالىٰ في أوامرِهِ ؛ لأنَّ المتكبِّرَ إذا سمعَ الحقَّ مِنْ عبدٍ مِنْ عبادِ اللهِ . . استنكفَ عنْ قبولِهِ ، وتشمَّرَ لجحدِهِ ، ولذلكَ ترى المناظرينَ في مسائلِ الدينِ يزعمونَ أنَّهُمْ يتباحثونَ عنْ أسرارِ الدينِ ، ثمَّ إنَّهُمْ يتجاحدونَ تجاحدَ المتكبِّرينَ ، ومهما اتَّضحَ الحقُّ علىٰ لسانِ واحدٍ منهُمْ . . أنفَ الآخرُ مِنْ قبولِهِ ، وتشمَّرَ

---

[1] رواه مسلم (٢٦٢٠) ، وأبو داوود (٤٠٩٠) واللفظ له .

لجحدِهِ ، واحتالَ لدفعِهِ بما يقدرُ عليهِ مِنَ التلبيسِ ، وذلكَ مِنْ أخلاقِ الكافرينَ والمنافقينَ ، إذْ وصفَهُمُ اللهُ تعالىٰ فقالَ : ﴿ وَقَالَ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ لَا تَسۡمَعُواْ لِهَٰذَا ٱلۡقُرۡءَانِ وَٱلۡغَوۡاْ فِيهِ لَعَلَّكُمۡ تَغۡلِبُونَ ﴾ ، فكلُّ مَنْ يناظرُ للغلبةِ والإفحامِ ، لا ليغتنمَ الحقَّ إذا ظفرَ بهِ . . فقدْ شاركَهُمْ في هٰذا الخُلُقِ .

وكذلكَ يحملُ ذلكَ على الأنفةِ مِنْ قبولِ الوعظِ ؛ كما قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَإِذَا قِيلَ لَهُ ٱتَّقِ ٱللَّهَ أَخَذَتۡهُ ٱلۡعِزَّةُ بِٱلۡإِثۡمِ ﴾ ، ورُوِيَ عنْ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ أنَّهُ قرأَها فقالَ : إنا للهِ وإنا إليهِ راجعونَ ، قامَ رجلٌ يأمرُ بالمعروفِ فقُتِلَ ، فقامَ آخرُ فقالَ : أتقتلونَ الذينَ يأمرونَ بالقسطِ مِنَ الناسِ ؟! فقتلَ المتكبِّرُ الذي خالفَهُ والذي أمرَهُ كِبراً⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (كفىٰ بالرجلِ إثماً إذا قيلَ لهُ : اتقِ اللهَ . . قالَ : عليكَ نفسَكَ)⁽²⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لرجلٍ : « كلْ بيمينِكَ » ، قالَ : لا أستطيعُ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا استطعتَ ! » ، فما منعَهُ إلا الكبرُ ، قالَ : فما رفعَها بعدَ ذلكَ ؛ أي : اعتلَّتْ يدُهُ⁽³⁾ .

---

(1) بنحوه رواه الطبري في « تفسيره » (٢/٢/٤٢٨) .

(2) كذا في « الرعاية » (ص ٣٨٢) ، وروى النسائي في « السنن الكبرىٰ » (١٠٦١٩) من حديثه رضي الله عنه مرفوعاً : « . . . وإن أبغض الكلام إلى الله أن يقول الرجل للرجل : اتق الله ، فيقول : عليك نفسك » .

(3) رواه مسلم (٢٠٢١) ، وقول : (فما منعه إلا الكبر) زيادة من الراوي لبيان موجب دعائه عليه الصلاة والسلام .

فإذاً ؛ تكبرُهُ على الخلقِ عظيمٌ ؛ لأنَّهُ سيدعوهُ إلى التكبُّرِ علىٰ أمرِ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما ضُرِبَ إبليسُ مثلاً لهٰذا ، وما حُكيَ مِنْ أحوالِهِ . . إلا ليُعتبَرَ بهِ ؛ فإنَّهُ قالَ : ﴿ أَنَا۠ خَيْرٌ مِّنْهُ ﴾ وهٰذا الكبرُ بالنسبِ ؛ لأنَّهُ قالَ : ﴿ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُۥ مِن طِينٍ ﴾ ، فحملَهُ ذلكَ علىٰ أنْ يمتنعَ مِنَ السجودِ الذي أمرَهُ اللهُ تعالىٰ بهِ ، فكانَ مبدؤُهُ التكبُّرَ علىٰ آدمَ والحسدَ لهُ ، فجرَّهُ ذلكَ إلى التكبُّرِ علىٰ أمرِ اللهِ تعالىٰ ، فكانَ ذلكَ سببَ هلاكِهِ أبدَ الآبادِ .

فهٰذهِ آفةٌ مِنْ آفاتِ الكبرِ على العبادِ عظيمةٌ ، ولذلكَ شرحَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ الكبرَ بهاتينِ الآفتينِ ؛ إذْ سألَهُ ثابتُ بنُ قيسِ بنِ شماسٍ فقالَ : يا رسولَ اللهِ ؛ إنِّي امرؤٌ قدْ حُبِّبَ إليَّ مِنَ الجمالِ ما ترىٰ ؛ أفمِنَ الكبرِ هوَ ؟ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا ، ولكنَّ الكبرَ مَنْ بَطَرَ الحقَّ ، وغمصَ الناسَ »[1] ، وفي حديثٍ آخرَ : « مَنْ سَفِهَ الحقَّ »[2] ، وقولُهُ : (غمَصَ الناسَ) أيْ : ازدراهُمْ واستحقرَهُمْ ، وهمْ عبادُ اللهِ أمثالُهُ ، أوْ خيرٌ منهُ ، وهٰذهِ الآفةُ الأولىٰ ، و(سَفَهُ الحقِّ) : هوَ ردُّهُ ، وهيَ الآفةُ الثانيةُ .

---

(١) رواه مسلم (٩١) ، والترمذي (١٩٩٩) ولفظ المرفوع له ، وليس فيه ذكر ثابت رضي الله عنه ، وإنما تبع فيه المصنف صاحب « الرعاية » (ص ٢٨٣) .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٣٣) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (٥٤٨) ، وابن حبان في « صحيحه » (٥٤٦٧) ، وهو عند مسلم (٩١) بلفظ : « الكبر بطر الحق وغمط الناس » .

فكلُّ مَنْ رأىٰ أنَّهُ خيرٌ مِنْ أخيهِ ، واحتقرَ أخاهُ وازدراهُ ، ونظرَ إليهِ بعينِ الاستصغارِ ، أوْ ردَّ الحقَّ وهوَ يعرفُهُ . . فقدْ تكبَّرَ فيما بينَهُ وبينَ الخلقِ ، ومَنْ أنِفَ أنْ يخضعَ للهِ تعالىٰ ويتواضعَ لهُ بطاعتِهِ واتباعِ رُسلِهِ . . فقدْ تكبَّرَ فيما بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ ورسلِهِ .

* * *

KİBRİN DERECE VE NETÎCELERİ

KİBRİN DERECE VE KISIMLARI İLE NETÎCELERİ

Bilmiş ol ki; kibir, Allahu Teâlâ'ya, Peygamberine veyâ diğer insanlara karşı yapılır. İnsan, zâlim ve câhil olarak yaratılmıştır. Bâzen halka ve bâzen de Hâlik'a kibreder. Demek ki kibir, yapıldığı kimseler itibâriyle üçe ayrılır:

KİBİR KİMLERE KARŞI YAPILIR?

Birincisi: Allah'a karşı yapılan kibirdir. Kibrin en kötüsü budur. İnsanı bu yola sürükleyen, cehâlet ve azgınlıktır. Nitekim Nemrud, bunlardan biridir. O, kendi kendine göklerin Rabbi ile harp etmeyi düşünmüştür. Diğer câhillerden de buna benzer rivâyetler vardır. Rubûbiyyet iddiâsında bulunan Firavun ve benzerleri gibi. Firavun, kibrinden dolayı:

أَنَا رَبُّكُمُ الْأَعْلٰى

"Ben sizin âlî rabbınızım." (Nâziât sûresi, 79/24) dedi ve Allah'a kul olmayı kabul etmedi. Bu gibiler hakkında Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

"Bana kulluk etmeyi büyüklüklerine yediremeyenler, alçalmış olarak cehenneme gireceklerdir." (Mü'min sûresi, 40/60) Diğer âyette:

لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلّٰهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ

"Ne Mesih, ne en yakın melekler, Allah'ın kulu olmaktan asla çekinmez." (Nisâ sûresi, 4/172) buyrulmuştur. Bir başka âyette de şöyle buyrulmuştur:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمٰنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمٰنُ أَنَسْجُدُ
لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُورًا

"Onlara: "Rahmân'a secdeye varın." dendiği zaman, "Rahmân da nedir? Ey Muhammed emrettiğine mi secdeye varacağız?" derler. Bu, onların nefretini artırır." (Furkan sûresi, 25/60)

İkincisi: Peygamberlere karşı kibirdir. Bu da kendileri gibi bir insana uymayı kabul etmemektir. Bu, bâzen körü körüne olur da kibri sebebiyle kendini haklı sanarak peygamberlere uymaz ve cehâlet karanlığında kalır. Bâzen de bilerek olur. Nefsi, onu hakkı kabule ve peygambere uymasına engel olur. Nitekim bu gibilerden hikâye yolu ile Kur'ân-ı Kerîm'de Allahu Teâlâ:

أَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا

"Bizim gibi iki insana mı inanacağız." (Mü'minûn sûresi, 23/47) buyurmuştur. Diğer âyette şöyle buyrulmuştur:

إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا

"Siz ancak bizim gibi insansınız." (İbrâhim sûresi, 14/10) Bir başka âyette:

وَلَئِنْ أَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ إِنَّكُمْ إِذًا لَخَاسِرُونَ

"Kendiniz gibi bir insana itaat ederseniz, hüsrana uğrayacağınızda hiç şüphe yoktur." (Mü'minûn sûresi, 23/34) buyrulmuştur. Yine Allahu Teâlâ:

وَقَالَ الَّذٖينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاءَنَا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلَائِكَةُ أَوْ نَرٰى رَبَّنَا لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فٖي أَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْا عُتُوًّا كَبٖيرًا

“Bizimle karşılaşmayı ummayanlar: “Bize ya melekler indirilmeli, ya da Rabbımızı görmeliyiz” derler. And olsun ki, kendi kendilerine büyüklenmişler, azgınlıkta pek ileri gitmişlerdir.” (Furkan sûresi, 25/21) buyurmuştur.

Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

وَقَالُوا لَوْلَا أُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ

“Üzerine melek indirilmeli değil mi idi, dediler.” (En’âm sûresi, 6/8) Bir başka âyette:

أَوْ جَاءَ مَعَهُ الْمَلَائِكَةُ مُقْتَرِنٖينَ

“Veyâ ona yanında yardım edecek melekler gelmeli değil mi?” (Zuhrûf sûresi, 43/53) buyrulmuştur. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ

“O ve askerleri, memlekette, haksız yere büyüklük tasladılar.” (Kasas sûresi, 28/39)

Firavun, hem Allah’a hem de Rasûlüne ikisine birden kibretmiştir.

Vehb diyor ki: “Mûsâ aleyhisselâm Firavun’a:

– “Îmân et, mülk ve saltanatın sende kalsın.” dedi. Firavun da:

– “Hâmân ile bir görüşeyim.” dedi. Hâmân:

– "Nasıl olur, aramızda tanınan bir rab iken şimdi ibâdet eden bir kul mu olacaksın?" dedi ve Allah'a kul ve Mûsâ aleyhisselâm'a ümmet olmaktan istinkâf etti."

Allahu Teâlâ'nın Kur'ân-ı Kerîm'de haber verdiği gibi Kureyş:

"Bu Kur'an, iki şehrin birinden bir büyük adama indirilmeli değil miydi? dediler." (Zuhrûf sûresi, 43/31) buyrulmuştur. İki şehirden murâd, Mekke ile Tâif'dir.

Katâde diyor ki: İki şehrin büyük adamı Velid b. Muğîre ile Ebû Mes'ûd es-Sakafî'dir. Müşrikler daha büyük adam istediler. Bu, bir yetimdir, bunu Allah bize nasıl gönderdi, dediler. Allahu Teâlâ:

أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ

"Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar?" (Zuhruf sûresi, 43/32) buyurdu. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

لِيَقُولُوا أَهٰؤُلَاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا

"Aramızdan Allah'ın kendilerine lütuf ve ihsanda bulunduğu kimseler de bunlar mı, demeleri için onların bir kısmını diğerleri ile işte böyle imtihan ettik..." (En'âm sûresi, 6/53) Yâni Peygamber Efendimiz'i hakîr gördü ve onu o makama lâyık görmediler. Bir gün Kureyş'in ileri gelenleri Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e,

– "Şu ayak takımları senin çevreni almışken biz seninle nasıl otururuz?" dediler ve onlarla oturmaya kibirlendiler. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ
وَجْهَهُ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ

“Sabah akşam Rablerine, sırf O’nun cemâlini dileyerek, duâ edenleri huzurundan kovma. Onların (kâfirlerin) **hesabından hiç bir şey sana, senin hesabından hiç bir şey de onlara âit değildir.”** (En’âm sûresi, 6/52) buyurdu. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ
يُرِيدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْ تُرِيدُ زِينَةَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا

“Sabah akşam Rablerinin rızâsını dileyerek O’na yalvaranlarla beraber sen de sabret. Dünya hayatının güzelliklerini isteyerek gözlerini o kimselerden ayırma.” (Kehf sûresi, 18/28)

Sonra da cehenneme girdikleri vakit, gözlerine hakîr görünen Ammâr, Bilâl, Suheyb ve Mıkdâd gibi zâtları cehennemde görmeyecekleri zamanki şaşkınlıklarını haber vermek üzere Allahu Teâlâ: “Ne oluyor? Dünyada kötü sandığımız kişileri burada görmüyoruz.” diyeceklerini buyurmaktadır.

Bunlardan bâzılarını kibirleri engellediğinden Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in hak Peygamber olduğunu düşünememişlerdir. Bir kısmı Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in hak Peygamber olduğunu bildikleri halde kibirleri, ona inanmaktan onları alıkoymuştur. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَلَمَّا جَاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ

“Vaktâ ki onlara Allah katından -nezdlerinde bulunan (Tevrât’ı) **tasdîk edici- bir kitap geldi ona küfrettiler.”** (Bakara sûresi, 2/89) buyurmuştur. Diğer âyette:

وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا

"Gönülleri katî olarak kabul ettiği halde, haksızlık ve büyülenmelerinden ötürü, onları bile bile inkâr ettiler." (Neml sûresi, 27/14)

Bu kibir, her ne kadar bir derece aşağıda ise de Allahu Teâlâ'ya olan kibre yakındır. Çünkü bu da Allah'ın emirlerini kabul etmemektir.

Üçüncüsü: Diğer insanlara karşı kibirdir. Kendini büyük, karşısındakini küçük görerek ona inkıyâd etmemektir. Bu, birinci ve ikinciye nisbetle küçük ise de, iki cihetten büyüktür:

1 - Kibir, izzet, azamet ve üstünlük ancak Allah'a yaraşır. Hiç bir şeye gücü yetmeyen zayıf bir kula kibirlenmek nereden gelebilir? Kul kibirlendiği vakit, ancak Allah'a yaraşan bir sıfatta Allah ile münazaaya girişmiş demektir. Bu, tıpkı bir hizmetçinin pâdişâhın tacını başına geçirerek onun kürsüsünde oturup hükmetmesine benzer. Bir hizmetçi için bundan büyük cüret ve bundan büyük bir cinâyet düşünülebilir mi? Şüphesiz bu hizmetçi pâdişâhın en ağır cezâsına uğrar. İşte Allahu Teâlâ'nın: *"Azamet benim îzârım, kibriyâlık ridâmdır. Kim benimle bu hususta ortaklığa kalkışırsa ben onun belini kırarım"* buyruğu ile buna işâret edilmiştir. Yâni bunlar bana has vasıflardır. Bunlar ancak bana yaraşır, bunlarla münazaa eden, benim sıfatlarımdan biri ile münâzaa etmiş olur. Kibir ancak kendisine lâyık olup, kullarından hiç birine lâyık olmadığına göre, kullarına karşı kibre kalkışanlar, Allah'a karşı cinâyet işlemişlerdir. Nitekim hükümdarın maiyetine hakaret edip onlara üstünlük taslayan ve onları kendi idâresine almak isteyen, bir noktada da olsa hükümdar ile münâzaa etmiş sayılır. Her ne kadar bu hükümdarın tahtına oturmak gibi değilse de ona yakındır. Bütün yaratıklar, Allahu Teâlâ'nın kullarıdır. Onlar üzerinde azamet ve kibriyâlık yalnız O'na mahsustur. Onlara ki-

birlenmeye kalkışan, Allah ile münâzaa etmiştir. Firavun ile bunlar arasındaki fark, hükümdarın hükümranlığını elinden almak isteyen ile hizmetçilerine karşı kötü davrananlar gibidir.

2 - Kendisinin ululuk tasladığı kibir, bütün emirlerinde Allahu Teâlâ'ya muhâlefete dâvet eder. Zîra kibirli bir insan, başka birinden hak ve hakikati duysa, onu kabul etmek istemez, hemen karşısına çıkar. Bunun için dinî mevzûlarda münâzara edenleri görürsün ki, hemen benlikçiler gibi birbirini inkâra kalkışır. Hattâ hakkı, hasmının dilinde duysa hemen çeşitli yollardan bile bile onu çürütmeye çalışır. Hâlbuki bu hal kâfir ve münâfıkların vasfıdır. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ
لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ

İnkâr edenlerin: **"Bu Kur'ân'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın, belki galip gelirsiniz."** (Fussılet sûresi, 41/26) dediklerini nakletmiştir.

Hakkı, bulduğu yerde almak için olmayıp da üstün gelmek için münâzara edenlerin hepsi bu ahlâkta, kâfirler ve münâfıklara katılmışlardır.

Bunun gibi, bu hal vaaz ve nasîhati kabulden de insanı alıkoyar. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ

"Allah'tan kork" denildiği zaman, izzeti kendisini günâh işlemeye götürür." (Bakara sûresi, 2/206) buyurmuştur-

Rivâyete göre **Hz. Ömer** bu âyeti okudu ve "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciûn" biri emr-i mâruf nehy-i münker etti, onu öldürdüler. Öbürü kalktı emr-i mâruf nehy-i münker edeni nasıl öldürürsünüz, dedi. Münkir onu da öldürdü. **İbn Mes'ûd**: "Bir adama: "Allah'tan kork!" dendiği vakit, sen kendine bak bana karışma, dedi mi günâh olarak kendisine yeter." demiştir.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) adamın birine:

– *"Sağ elinle ye."* buyurdu. Adam:

– "Gücüm yetmiyor, becerip yiyemiyorum." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Gücün yetmesin."* buyurdu.[43] Bundan sonra adamın sağ eli muattal oldu ve daha elini sallayamadı.

Demek oluyor ki, insanlara karşı da olsa kibir, çok yanlış bir yoldur. Çünkü insanlardan başlamak sûretiyle Allah'a kibretmeye kadar insanı sürükler. İblis'in bu hususta darb-ı mesel olması ve encâmının bildirilmesi, bu vartaya düşmemek içindir. İblis: **"Ben ondan hayırlıyım."** dedi. Ve su kibri, asla nisbetle idi. Zîra: **"Beni ateşten yarattın, onu da topraktan yarattın."** (Bkz; Sâd sûresi, 38/76) dedi. Bu böbürlenmek, Allahu Teâlâ'nın kendisine yapmasını emrettiği secdeyi yapmamaya kendisini sevk etmiştir. Başlangıç, Âdem'e karşı kibir ve onu çekememezlik iken, netîcede Allahu Teâlâ'nın emrine karşı gelmekle, ebediyyen helâk olmasına kadar gitti. İşte bu anlattığımız, Allahu Teâlâ'nın kullarına karşı yapılan kibrin büyük âfetlerinden biridir. Bunun için Resûl-i Ekrem'e Sâbit b. Kays:

– "Ya Rasûlallah, ben süs ve zîneti severim, bu da kibirden midir?" diye sorduğunda Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[43] Müslim, Seleme'den rivâyet etmiştir.

– *"Hayır, o kibir değil; kibir, Hakk'a karşı böbürlenmek ve insanlara hakarettir."*[44] buyurmakla kibri bu iki âfet ile îzâh etmiştir.

Diğer hadîste: مَنْ سَفِهَ الْحَقَّ

"Kibirli, Hakk'ı küçük görendir." buyurdu. "Ben hayırlıyım" demek birinci âfet, Hakk'ı reddetmek ise ikinci âfettir.

Kendini başkasından hayırlı görüp başkalarına horluk ve hakaretle bakan, bile bile onlarda bulduğu hakkı reddedip kabul etmeyen kimse, yaratıklara karşı kibirlenmiş, Allah'a karşı eğilmeyip O'nun emirlerine saygı göstermeyen de Allah ve Rasûlüne karşı kibretmiş olur.

---

[44] Hadis, yukarıda geçmiştir.

بيان ما به التكبر

اعلمْ : أنَّهُ لا يتكبَّرُ إلا مَنِ استعظمَ نفسَهُ ، ولا يستعظمُها إلا وهوَ يعتقدُ لها صفةً مِنْ صفاتِ الكمالِ .

ومجامعُ ذلكَ يرجعُ إلىٰ كمالٍ دينيٍّ أوْ دنيويٍّ ، **فالدينيُّ** : هوَ العلمُ ، والعملُ ، **والدنيويُّ** : هوَ النسبُ ، والجمالُ ، والقوةُ ، والمالُ ، وكثرةُ الأنصارِ ، فهٰذهِ سبعةُ أسبابٍ .

* * *

الأولُ : العلمُ :

وما أسرعَ الكبرَ إلى العلماءِ ؛ ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « آفةُ العلمِ الخيلاءُ »(١) ، فلا يلبثُ العالمُ أنْ يتعزَّزَ بعزِّ العلمِ ، ويستشعرَ في نفسِهِ جمالَ العلمِ وكمالَهُ ، فيستعظمَ نفسَهُ ويستحقرَ الناسَ ، وينظرَ إليهِمْ نظرَهُ إلى البهائِمِ ، ويستجهلَهُمْ ، ويتوقَّعَ أنْ يبدؤوهُ بالسلامِ ؛ فإنْ بدأَ أحداً منهُمْ بالسلامِ ، أوْ ردَّ عليهِ ببشْرٍ ، أوْ قامَ لهُ ، أو أجابَ لهُ دعوةً . . رأىٰ ذلكَ صنيعةً عندَهُ ويداً عليهِ يلزمُهُ شكرُها ، واعتقدَ أنَّهُ أكرمَهُمْ ، وفعلَ بهِمْ ما لا يستحقُّونَ مِنْ مثلِهِ ، وأنَّهُ ينبغي أنْ يرقُّوا لهُ ويخدموهُ ؛ شكراً لهُ علىٰ صنيعِهِ .

---

(١) المعروف ـ كما قال الحافظ العراقي ـ هو حديث : « آفة العلم النسيان وآفة الجمال الخيلاء » ، وهو قطعة من حديث رواه البيهقي في « الشعب » (٤٣٢٦) ، وانظر « الإتحاف » (٦/ ٣٦٤) .

بلِ الغالبُ أنَّهُمْ يبرُّونَهُ فلا يبرُّهُمْ ، ويزورونَهُ فلا يزورُهُمْ ، ويعودونَهُ فلا يعودُهُمْ ، ويستخدمُ مَنْ خالطَهُ منهُمْ ويستسخرُهُ في حوائجِهِ ، فإنْ قصَّرَ فيهِ . . استنكرَهُ ؛ كأنَّهُمْ عبيدُهُ أوْ أجراؤُهُ ، وكأنَّ تعليمَهُ العلمَ صنيعةٌ منهُ لديهِمْ ، ومعروفٌ إليهِمْ ، واستحقاقُ حقٍّ عليهِمْ ، هـٰذا فيما يتعلقُ بالدنيا .

أمَّا في أمرِ الآخرةِ . . فتكبُّرُهُ عليهِمْ بأنْ يرىٰ نفسَهُ عندَ اللهِ تعالىٰ أعلىٰ وأفضلَ منهُمْ ، فيخافُ عليهِمْ أكثرَ ممَّا يخافُ علىٰ نفسِهِ ، ويرجو لنفسِهِ أكثرَ ممَّا يرجو لهُمْ .

وهـٰذا بأنْ يُسمَّىٰ جاهلاً أولىٰ مِنْ أنْ يُسمَّىٰ عالماً ، بلِ العلمُ الحقيقيُّ هوَ الذي يعرفُ الإنسانُ بهِ نفسَهُ وربَّهُ ، وخطرَ الخاتمةِ ، وحجةَ اللهِ على العلماءِ ، وعظمَ خطرِ العلمِ فيهِ ؛ كما سيأتي في طريقِ معالجةِ الكبرِ بالعلمِ .

وهـٰذهِ العلومُ تزيدُ العبدَ خوفاً وتواضعاً وتخشُّعاً ، وتقتضي أنْ يرىٰ أنَّ كلَّ الناسِ خيرٌ منهُ ؛ لعظمِ حجةِ اللهِ عليهِ بالعلمِ ، وتقصيرِهِ في القيامِ بشكرِ نعمةِ العلمِ .

ولهـٰذا قالَ أبو الدرداءِ : (مَنِ ازدادَ علماً . . ازدادَ وجعاً)(١) ، وهوَ كما قالَ .

* * *

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٣٦٣) عن سفيان الثوري .

فإنْ قلتَ : فما بالُ بعضِ الناسِ يزدادُ بالعلمِ كبْراً وأمناً ؟

فاعلمْ : أنَّ لذلكَ سببينِ :

أحدُهما : أنْ يكونَ اشتغالُهُ بما يُسمَّىٰ علماً وليسَ بعلمٍ حقيقيٍّ ، وإنَّما العلمُ الحقيقيُّ ما يعرفُ العبدُ بهِ نفسَهُ وربَّهُ ، وخطرَ أمرِهِ في لقاءِ اللهِ والحجابِ منهُ ، وهـٰذا يورثُ الخشيةَ والتواضعَ دونَ الكبرِ والأمنِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يَخْشَى ٱللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ ٱلْعُلَمَٰٓؤُاْ ﴾ ، فأمَّا ما وراءَ ذلكَ ؛ كعلمِ الطبِّ ، والحسابِ ، واللغةِ ، والشعرِ ، والنحوِ ، وفصلِ الخصوماتِ ، وطرقِ المجادلاتِ ؛ فإذا تجرَّدَ الإنسانُ لها حتَّى امتلأَ منها . . امتلأَ بها كبراً ونفاقاً ، وهـٰذهِ بأنْ تُسمَّىٰ صناعاتٍ أولىٰ مِنْ أنْ تُسمَّىٰ علوماً ، بلِ العلمُ هوَ معرفةُ العبوديَّةِ والربوبيَّةِ وطريقِ العبادةِ ، وهـٰذا يورثُ التواضعَ غالباً .

السببُ الثاني : أنْ يخوضَ العبدُ في العلمِ وهوَ خبيثُ الدُّخْلَةِ ، رديءُ النفسِ ، سيِّئُ الأخلاقِ ، فإنَّهُ لمْ يشتغلْ أولاً بتهذيبِ نفسِهِ وتزكيةِ قلبِهِ بأنواعِ المجاهداتِ ، ولمْ يرضْ نفسَهُ في عبادةِ ربِّهِ ؛ فبقيَ خبيثَ الجوهرِ ، فإذا خاضَ في العلمِ أيَّ علمٍ كانَ . . صادفَ العلمُ مِنْ قلبِهِ منزلاً خبيثاً ، فلمْ يطبْ ثمرُهُ ، ولمْ يظهرْ في الخيرِ أثرُهُ .

* * *

وقدْ ضربَ وهبٌ لهـٰذا مثلاً فقالَ : (العلمُ كالغيثِ ينزلُ مِنَ السماءِ حلواً صافياً ، فتشربُهُ الأشجارُ بعروقِها ، فتحولُهُ علىٰ قدْرِ طعومِها ، فيزدادُ المرُّ

مرارةً ، والحلوُ حلاوةً ، وكذلكَ العلمُ يحفظُهُ الرجالُ ، فتحولُهُ علىٰ قدْرِ هممِها وأهوائِها ، فيزيدُ المتكبِّرَ كبراً ، والمتواضعَ تواضعاً)[1] ، وهـٰذا لأنَّ مَنْ كانَتْ همَّتُهُ الكبرَ وهوَ جاهلٌ ، فإذا حفظَ العلمَ . . وجدَ ما يتكبَّرُ بهِ ، فازدادَ كبراً ، وإذا كانَ الرجلُ خائفاً معَ جهلِهِ ، فإذا ازدادَ علماً . . علمَ أنَّ الحجةَ قدْ تأكدَتْ عليهِ ، فيزدادُ خوفاً وإشفاقاً وذلاً وتواضعاً .

فالعلمُ مِنْ أعظمِ ما يُتكبَّرُ بهِ ؛ ولأجلِ ذلكَ قالَ اللهُ تعالىٰ لنبيِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : ﴿ وَٱخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ ٱتَّبَعَكَ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾ .

وقالَ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَلَوْ كُنتَ فَظًّا غَلِيظَ ٱلْقَلْبِ لَٱنفَضُّواْ مِنْ حَوْلِكَ ﴾ .

ووصفَ أولياءَهُ فقالَ تعالىٰ : ﴿ أَذِلَّةٍ عَلَى ٱلْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ ﴾ .

ولذلكَ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيما رواهُ العباسُ رضيَ اللهُ عنهُ : « يكونُ قومٌ يقرؤونَ القرآنَ لا يجاوزُ حناجرَهُمْ ، يقولونَ : قدْ قرأنا القرآنَ ، فمَنْ أقرأُ منَّا ؟! ومَنْ أعلمُ منَّا ؟! » ، ثمَّ التفتَ إلىٰ أصحابِهِ فقالَ : « أولئكَ منكُمْ أيُّها الأمةُ ، أولئكَ همْ وقودُ النارِ »[2] .

ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (لا تكونوا جبابرةَ العلماءِ ، فلا يفي علمُكُمْ بجهلِكُمْ)[3] .

---

(١) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص ٣٨٥) .

(٢) كذا في « الرعاية » (ص ٣٩٠) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٥٠) .

(٣) رواه الدينوري في « المجالسة وجواهر العلم » (١١٩٧) ، وكذا في « قوت القلوب » (١/ ١٤٠) ، وانظر « الإتحاف » (١/ ٤٢٠) .

ولذلكَ استأذنَ تميمٌ الداريُّ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ في القصصِ ، فأبىٰ أنْ يأذنَ لهُ ، وقالَ لهُ : (إنَّهُ الذبحُ)(١) .

واستأذنَهُ رجلٌ كانَ إمامَ قومٍ أنَّهُ إذا سلَّمَ مِنْ صلاتِهِ . . ذكَّرَهُمْ ، فقالَ : (إنِّي أخافُ أنْ تنتفخَ حتَّىٰ تبلغَ الثريا)(٢) .

وصلَّىٰ حذيفةُ بقومٍ ، فلمَّا سلَّمَ مِنْ صلاتِهِ . . قالَ : (لتلتمسُنَّ إماماً غيري أوْ لتصلُّنَّ وُحْداناً ؛ إنِّي رأيتُ في نفسي أنهُ ليسَ في القومِ أفضلُ منِّي)(٣) .

فإذا كانَ مثلُ حذيفةَ لا يسلمُ . . فكيفَ يسلمُ الضعفاءُ مِنْ متأخري هـٰذهِ الأمةِ ؟!

فما أعزَّ علىٰ بسيطِ الأرضِ عالماً يستحقُّ أنْ يُقالَ : إنَّهُ عالمٌ ، ثمَّ لا يحركُهُ عزُّ العلمِ وخيلاؤُهُ !

فإنْ وُجِدَ ذلكَ . . فهو صِدِّيقُ زمانِهِ ؛ فلا ينبغي أنْ يُفارقَ ، بلْ يكونُ النظرُ إليهِ عبادةً ، فضلاً عنِ الاستفادةِ مِنْ أنفاسِهِ وأحوالِهِ ، ولوْ عرفنا ذلكَ ولوْ في أقصى الصينِ . . لسعينا إليهِ ؛ رجاءَ أنْ تشملَنا بركتُهُ ، وتسريَ إلينا سيرتُهُ وسجيَّتُهُ .

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٤٩) ، والطبراني في « الكبير » (٤٩/٢) .

(٢) رواه الضياء في « المختارة » (١٠٦) ، وأحمد في « المسند » (١٨/١) بنحوه ، وهو في « الرعاية » (ص ٣٩٢) .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٤١٣٧) ، وبتمامه في « الرعاية » (ص ٣٩٢) .

وهيهاتَ ! فأنّىٰ يسمحُ آخرُ الزمانِ بمثلِهِمْ ؟!

فهُمْ أربابُ الإقبالِ وأصحابُ الدولِ ، قدِ انقرضوا في القرنِ الأولِ ومَنْ يليهِمْ ، بلْ يعزُّ في زمانِنا عالمٌ يختلجُ في نفسِهِ الأسفُ والحزنُ علىٰ فواتِ هـٰذهِ الخصلةِ ، فذلكَ أيضاً إمَّا معدومٌ وإمَّا عزيزٌ ، ولولا بشارةُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بقولِهِ : « سيأتي على الناسِ زمانٌ مَنْ تمسَّكَ فيهِ بعُشْرِ ما أنتُمْ عليهِ . . نجا »⁽¹⁾ . . لكانَ جديراً بنا أنْ نقتحمَ ـ والعياذُ باللهِ تعالىٰ ـ ورطةَ اليأسِ والقنوطِ ، معَ ما نحنُ عليهِ مِنْ سوءِ أعمالِنا ، ومَنْ لنا أيضاً بالتمسُّكِ بعشرِ ما كانوا عليهِ ؟! وليتَنا تمسَّكنَا بعُشرِ عَشِيرِهِ ، فنسألُ اللهَ تعالىٰ أنْ يعاملَنا بما هوَ أهلُهُ ، وأنْ يسترَ علينا قبائحَ أعمالِنا كما يقتضيهِ كرمُهُ وفضلُهُ .

* * *

الثاني : العملُ والعبادةُ :

وليس يخلو عنْ رذيلةِ العزِّ والكبرِ ، واستمالةِ قلوبِ الناسِ الزهَّادُ والعبَّادُ ، ويترشَّحُ الكبرُ منهُمْ في الدينِ والدنيا .

أمَّا في الدنيا . . فهوَ أنَّهُمْ يرونَ غيرَهُمْ بزيارتِهِمْ أولىٰ منهمْ بزيارةِ غيرِهِمْ ، ويتوقَّعونَ قيامَ الناسِ بقضاءِ حوائجِهِمْ ، وتوقيرِهِمْ ، والتوسيعِ لهُمْ في المجالسِ ، وذكرِهِمْ بالورعِ والتقوىٰ ، وتقديمِهِمْ علىٰ سائرِ الناسِ في

---

(١) رواه الترمذي (٢٢٦٧) .

الحظوظِ ، إلىٰ جميعِ ما ذكرناهُ في حقِّ العلماءِ ، وكأنَّهُمْ يرونَ عبادتَهُمْ منَّةً على الخلقِ .

وأمَّا في الدينِ . . فهوَ أنْ يرى الناسَ هالكينَ ، ويرىٰ نفسَهُ ناجياً ، وهوَ الهالكُ تحقيقاً مهما رأىٰ ذلكَ ؛ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا سمعتُمُ الرجلَ يقولُ : هلكَ الناسُ . . فهوَ أهلكُهُمْ »[1] ، فإنما قالَ ذلكَ لأنَّ هاذا القولَ منهُ يدلُّ علىٰ أنَّهُ مزدرٍ بخلقِ اللهِ ، مغترٌّ باللهِ ، آمنٌ مِنْ مكرِهِ ، غيرُ خائفٍ مِنْ سطوتِهِ .

وكيفَ لا يخافُ ويكفيهِ شرّاً احتقارُهُ لغيرِهِ ؟! قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كفىٰ بالمرءِ شرّاً أنْ يحقرَ أخاهُ المسلمَ »[2] ، وكمْ مِنَ الفرقِ بينَهُ وبينَ مَنْ يحبُّهُ للهِ ، ويعظمُهُ لعبادتِهِ ، ويستعظمُهُ ويرجو لهُ ما لا يرجو لنفسِهِ ؟ فالخلقُ يدركونَ النجاةَ بتعظيمِهِمْ إيَّاهُ للهِ تعالىٰ ؛ فهُمْ يتقرَّبونَ إلى اللهِ تعالىٰ بالدنوِّ منهُ ، وهوَ يتمقَّتُ إلى اللهِ بالتنزُّهِ والتباعدِ مِنهُمْ ؛ كأنَّهُ مُترفِّعٌ عنْ مجالستِهِمْ ، فما أجدرَهُمْ إذا أحبُّوهُ لصلاحِهِ أنْ ينقلَهُمُ اللهُ إلىٰ درجتِهِ في العملِ ! وما أجدرَهُ إذا ازدراهُمْ بعينِهِ أنْ ينقلَهُ اللهُ إلىٰ حدِّ الإهمالِ ! كما رُوِيَ أنَّ رجلاً مِنْ بني إسرائيلَ كانَ يُقالُ لهُ : خليعُ بني إسرائيلَ ؛ لكثرةِ فسادِهِ ، مرَّ برجلٍ آخرَ يُقالُ لهُ : عابدُ بني إسرائيلَ ، وكانَ

---

(١) رواه مسلم (٢٦٢٣) .

(٢) رواه مسلم (٢٥٦٤) ، ولفظه : « بحسب امرىء من الشر . . . » ، ولفظ المصنف في « الرعاية » (ص٣٨٧) .

علىٰ رأسِ العابدِ غمامةٌ تظلُّهُ لمَّا مرَّ الخليعُ بهِ ، فقالَ الخليعُ في نفسِهِ : أنا خليعُ بني إسرائيلَ ، وهـٰذا عابدُ بني إسرائيلَ ؛ فلوْ جلستُ إليهِ لعلَّ اللهَ يرحمُني ، فجلسَ إليهِ ، فقالَ العابدُ : أنا عابدُ بني إسرائيلَ ، وهـٰذا خليعُ بني إسرائيلَ ، فكيفَ يجلسُ إليَّ ؟! فأنفَ مِنهُ ، وقالَ لهُ : قمْ عنِّي ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ نبيِّ ذلكَ الزمانِ : مُرْهما فليستأنفا العملَ ؛ فقدْ غفرتُ للخليعِ وأحبطتُ عملَ العابدِ ، وفي روايةٍ أخرىٰ : فتحوَّلتِ الغمامةُ إلىٰ رأسِ الخليعِ(١) .

وهـٰذا يعرِّفُكَ أنَّ اللهَ تعالىٰ إنَّما يريدُ مِنَ العبيدِ قلوبَهُمْ ، فالجاهلُ العاصي إذا تواضعَ وذلَّ هيبةً للهِ ، وخوفاً منهُ .. فقدْ أطاعَ اللهَ بقلبِه ، فهوَ أطوعُ للهِ مِنَ العالمِ المتكبِّرِ والعابدِ المعجبِ .

وكذلكَ رُويَ أنَّ رجلاً مِنْ بني إسرائيلَ أتىٰ عابداً مِنْ بني إسرائيلَ ، فوطِئَ علىٰ رقبتِهِ وهوَ ساجدٌ ، فقالَ : ارفعْ(٢) ، فواللهِ لا يغفرُ اللهُ لكَ ، فأوحى اللهُ إليهِ : أيُّها المتألِّي عليَّ ؛ بلْ أنتَ لا يغفرُ اللهُ لكَ(٣) .

وكذلكَ قالَ الحسنُ : (وحتَّىٰ إنَّ صاحبَ الصوفِ أشدُّ كبراً مِنْ صاحبِ

---

(١) الرعاية (ص٣٨٨) ، ومختصراً رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/٢٢٦) .

(٢) أي : فقال العابد : ارفع رجلك عن رقبتي . « إتحاف » (٨/٣٧١) .

(٣) الرعاية (ص٣٨٨) ، ورواه الطبراني في « الكبير » (٩/١٥٨) ، وبنحوه رواه أبو داوود (٤٩٠١) .

المطرَفِ الخزِّ)[1] أيْ : إنَّ صاحبَ الخزِّ يذلُّ لصاحبِ الصوفِ ويرى الفضلَ لهُ ، وصاحبَ الصوفِ يرى الفضلَ لنفسِهِ .

وهـٰذهِ الآفةُ أيضاً قلَّما ينفكُّ عنها كثيرٌ مِنَ العبادِ ، وهوَ أنَّهُ لوِ استخفَّ بهِ مستخفٌّ أوْ آذاهُ مؤذٍ . . استبعدَ أنْ يغفرَ اللهُ لهُ ، ولا يشكُّ في أنَّهُ صارَ ممقوتاً عندَ اللهِ ، ولوْ آذىٰ مسلماً آخرَ . . لمْ يستنكرْ ذلكَ الاستنكارَ ، وذلكَ لعظمِ قدْرِ نفسهِ عندَهُ ، وهوَ جهلٌ ، وجمعٌ بينَ الكبرِ والعُجبِ والاغترارِ باللهِ .

وقدْ ينتهي الحمقُ والغباوةُ ببعضِهِمْ إلىٰ أنْ يتحدَّىٰ ويقولَ : سترونَ ما يجري عليهِ ، فإذا أُصيبَ بنكبةٍ . . زعمَ أنَّ ذلكَ مِنْ كراماتِهِ ، وأنَّ اللهَ ما أرادَ بذلكَ إلا شفاءَ غليلِهِ والانتقامَ لهُ ، معَ أنَّهُ يرىٰ طبقاتٍ مِنَ الكفارِ يسبُّونَ اللهَ ورسولَهُ ، وعرفَ جماعةً آذَوا الأنبياءَ صلواتُ اللهِ عليهِمْ ، فمنهُمْ مَنْ ضربَهُمْ ، ومنهُمْ مَنْ قتلَهُمْ ، ثمَّ إنَّ اللهَ تعالىٰ أمهلَ أكثرَهُمْ ولمْ يعاقبْهُمْ في الدنيا ، بلْ ربَّما أسلمَ بعضُهُمْ فلمْ يصبْهُ مكروهٌ في الدنيا ولا في الآخرةِ .

ثمَّ الجاهلُ المغرورُ يظنُّ أنَّهُ أكرمُ على اللهِ تعالىٰ مِنْ أنبيائِهِ ، وأنَّهُ قدِ انتقمَ لهُ بما لمْ ينتقمْ لأنبيائِهِ بهِ ، ولعلَّهُ في مقتِ اللهِ بإعجابِهِ وكبرِهِ وهوَ غافلٌ عنْ هلاكِ نفسِهِ ، فهـٰذهِ عقيدةُ المغترِّينَ .

وأمَّا الأكياسُ مِنَ العبَّادِ . . فيقولونَ ما كانَ يقولُهُ عطاءٌ السَّلميُّ حينَ كانَ

---

[1] أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص٣٩٢) .

تهبُّ ريحٌ أوْ تقعُ صاعقةٌ : (ما يصيبُ الناسَ ما يصيبُهُمْ إلا بسببي ، ولوْ ماتَ عطاءٌ.. لتخلَّصوا)(١) ، وما قالَهُ الآخرُ بعدَ انصرافِهِ مِنْ عرفاتٍ : (كنتُ أرجو الرحمةَ لجميعِهِمْ لولا كوني فيهِمْ)(٢) .

فانظرْ إلى الفرقِ بينَ الرجلينِ ؛ هـٰذا يتَّقي اللهَ ظاهراً وباطناً وهوَ وَجِلٌ علىٰ نفسِهِ ، مزدرٍ لعملِهِ وسعيِهِ ، وذاكَ ربَّما يضمرُ مِنَ الرياءِ والكبرِ والحسدِ والغلِّ ما هوَ ضُحْكةٌ للشيطانِ بهِ ، ثمَّ إنَّهُ يمنُّ على اللهِ بعملِهِ .

ومَنِ اعتقدَ جزماً أنَّهُ فوقَ أحدٍ مِنْ عبادِ اللهِ.. فقدْ أحبطَ بجهلِهِ جميعَ عملِهِ ؛ فإنَّ الجهلَ أفحشُ المعاصي ، وأعظمُ شيءٍ يبعدُ العبدَ عنِ اللهِ ، وحكمُهُ لنفسِهِ بأنَّهُ خيرٌ مِنْ غيرِهِ جهلٌ محضٌ ، وأمنٌ مِنْ مكرِ اللهِ ، ولا يأمنُ مكرَ اللهِ إلا القومُ الخاسرونَ ؛ ولذلكَ رُوِيَ أنَّ رجلاً ذُكِرَ بخيرٍ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فأقبلَ ذاتَ يومٍ ، فقالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ هـٰذا الذي ذكرناهُ لكَ ، فقالَ : « إنِّي أرىٰ في وجهِهِ سُفْعَةً مِنَ الشيطانِ » ، فسلَّمَ ووقفَ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وأصحابِهِ ، فقالَ لهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أسألُكَ باللهِ ؛ حدثتْكَ نفسُكَ أنْ ليسَ في القومِ أفضلُ منكَ ؟ » قالَ : اللهمَّ نعمْ(٣) . فرأىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بنورِ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٢١ ، ٢٢٥) مفرقاً .

(٢) روى البيهقي في « الشعب » (٧٩٠٣) نحوه .

(٣) رواه أبو يعلىٰ في « مسنده » (٩٠) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٣/ ٥٢) ، وهو ذو الثدية الذي قتله سيدنا علي رضي الله عنه .

النبوّةِ ما استكنَّ في قلبِهِ سفعةً في وجهِهِ ، وهٰذهِ آفةٌ لا ينفكُّ عنها أحدٌ مِنَ العبَّادِ إلا مَنْ عصمَهُ اللهُ .

لكنَّ العلماءَ والعبَّادَ في آفةِ الكبرِ علىٰ ثلاثِ درجاتٍ :

الأولىٰ : أنْ يكونَ الكبرُ مستقراً في قلبِهِ ، يرىٰ نفسَهُ خيراً مِنْ غيرِهِ ، إلا أنَّهُ يجتهدُ ويتواضعُ ، ويفعلُ فعلَ مَنْ يرىٰ غيرَهُ خيراً مِنْ نفسِهِ ، وهٰذا قدْ رسخَ في قلبِهِ شجرةُ الكبرِ ، ولكنَّهُ قطعَ أغصانَها بالكليّةِ .

الثانيةُ : أنْ يظهرَ ذلكَ علىٰ أفعالِهِ ؛ بالترفُّعِ في المجالسِ ، والتقدُّمِ على الأقرانِ ، وإظهارِ الإنكارِ علىٰ مَنْ يقصِّرُ في حقِّهِ ، وأدنىٰ ذلكَ في العالِمِ أنْ يصعِّرَ خدَّهَ للناسِ ؛ كأنَّهُ معرضٌ عنهُمْ ، وفي العابدِ أنْ يُعبِّسَ وجهَهُ ، ويقطِّبَ جبينَهُ ؛ كأنَّهُ متنزِّهٌ عنِ الناسِ ، مستقذرٌ لهُمْ ، أوْ غضبانُ عليهِمْ ، وليسَ يعلمُ المسكينُ أنَّ الورعَ ليسَ في الجبهةِ حتىٰ تُقطَّبَ ، ولا في الوجهِ حتَّىٰ يُعبَّسَ ، ولا في الخدِّ حتَّىٰ يُصعَّرَ ، ولا في الرقبةِ حتَّىٰ تُطأطأَ ، ولا في الذيلِ حتَّىٰ يُضمَّ ، إنَّما الورعُ في القلوبِ ؛ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « التقوىٰ هٰهنا » وأشارَ إلىٰ صدرِهِ⁽¹⁾ ، فقدْ كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أكرمَ الخلقِ وأتقاهُمْ ، وكانَ أوسعَهُمْ خُلُقاً ، وأكثرَهُمْ بشراً وتبسُّماً وانبساطاً .

ولذلكَ قالَ الحارثُ بنُ جَزْءٍ الزبيديُّ صاحبُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ

---

(1) رواه مسلم (٢٥٦٤) ، وفيه : (ويشير إلىٰ صدره ثلاث مرات) .

وسلَّمَ : (يعجبُني مِنَ القُرَّاءِ كلُّ طلْقٍ مِضْحاكٍ ، فأمَّا الذي تلقاهُ ببشرٍ ويلقاكَ بعبوسٍ ، يمنُّ عليكَ بعملِهِ . . فلا أكثرَ اللهُ في المسلمينَ مثلَهُ !)(١) .

ولوْ كانَ اللهُ تعالىٰ يرضىٰ ذلكَ . . لما قالَ لنبيِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : ﴿ وَٱخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ ٱتَّبَعَكَ مِنَ ٱلْمُؤْمِنِينَ ﴾ .

وهؤلاءِ الذينَ يظهرُ أثرُ الكبرِ علىٰ شمائلِهِمْ أحوالُهُمْ أخفُّ مِنْ أحوالِ مَنْ هوَ في الرتبةِ الثالثةِ ، وهوَ الذي يظهِرُ الكبرَ علىٰ لسانِهِ ، حتَّىٰ يدعوهُ إلى الدعوىٰ والمفاخرةِ ، والمباهاةِ وتزكيةِ النفسِ ، وحكايةِ الأحوالِ والمقاماتِ ، والتشمُّرِ لغلبةِ الغيرِ في العلمِ والعملِ .

أما العابدُ . . فإنَّهُ يقولُ في معرضِ التفاخرِ لغيرِهِ مِنَ العُبَّادِ : مَنْ هوَ ؟ وما عملُهُ ؟ ومِنْ أينَ زهدُه ؟ فيطوِّلُ اللسانَ فيهِمْ بالتنقُّصِ ، ثمَّ يثني علىٰ نفسِهِ ويقولُ : إني لمْ أفطرْ منذُ كذا وكذا ، ولا أنامُ بالليلِ ، وأختمُ القرآنَ في كلِّ يومٍ ، وفلانٌ ينامُ سحراً ، ولا يكثرُ القراءةَ ، وما يجري مجراهُ ، وقدْ يزكِّي نفسَهُ ضمناً فيقولُ : قصدَني فلانٌ بسوءٍ فهلكَ ولدُهُ ، أوْ أُخِذَ مالُهُ ، أوْ مرضَ ، أوْ ما يجري مجراهُ ، ويدَّعي الكرامةَ لنفسِهِ .

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « الإخوان » (١٤١) ، وهو عن سعيد بن عبد الرحمـٰن بن عبد الله الزبيدي ، وبيَّن الحافظ الزبيدي هـٰذا الخطأ في « إتحافه » (٨/ ٣٧٣) حيث قال : (هكذا في سائر نسخ الكتاب ، وهو خطأ ، والصواب عبد الله بن الحارث بن جزء ، وهو الذي له صحبة) ، ولكن الرواية لحفيده لا له .

وأمَّا مباهاتُهُ . . فهوَ أنَّهُ لوْ وقعَ معَ قومٍ يصلونَ بالليلِ . . قامَ وصلَّىٰ أكثرَ ممَّا كانَ يصلِّي ، وإنْ كانوا يصبرونَ على الجوعِ . . فيكلِّفُ نفسَهُ الصبرَ ليغلبَهُمْ ، ويظهرَ لهُمْ قوَّتَهُ وعجزَهُمْ ، وكذلكَ يشتدُّ في العبادةِ ؛ خوفاً مِنْ أنْ يُقالَ : غيرُهُ أعبدُ منهُ ، أوْ أقوىٰ منهُ في دينِ اللهِ .

وأمَّا العالمُ . . فإنَّهُ يتفاخرُ ويقولُ : أنا متفنِّنٌ في العلومِ ، ومطَّلعٌ على الحقائقِ ، ورأيتُ مِنَ الشيوخِ فلاناً وفلاناً ، ومَنْ أنتَ ؟ وما فضلُكَ ؟ ومَنْ لقيتَ ؟ وما الذي سمعتَ مِنَ الحديثِ ؟ كلُّ ذلكَ ليصغِّرَهُ ويعظِّمَ نفسَهُ .

وأمَّا مباهاتُهُ . . فهوَ أنَّهُ يجتهدُ في المناظرةِ أنْ يَغلبَ ولا يُغلبَ ، ويسهرُ طولَ الليلِ والنهارِ في تحصيلِ علومٍ يتجمَّلُ بها في المحافلِ ؛ كالمناظرةِ ، والجدلِ ، وتحسينِ العبارةِ ، وتسجيعِ الألفاظِ ، وحفظِ العلومِ الغريبةِ ؛ ليُغْرِبَ بها على الأقرانِ ويتعظَّمَ عليهِمْ ، ويحفظُ الأحاديثَ ألفاظَها وأسانيدَها ؛ حتَّىٰ يردَّ علىٰ مَنْ أخطأَ فيها ، فيظهرَ فضلُهُ ونقصانُ أقرانِهِ ، ويفرحُ مهما أخطأَ واحدٌ منهُمْ ؛ ليردَّ عليهِ ، ويسوءُهُ إذا أصابَ وأحسنَ ؛ خيفةً مِنْ أنْ يُرىٰ أنَّهُ أعظمُ منهُ .

فهـٰذهِ كلُّها أخلاقُ الكبرِ وآثارُهُ التي يثمرُها التعزُّزُ بالعلمِ والعملِ ، وأينَ مَنْ يخلو عنْ جميعِ ذلكَ أوْ عنْ بعضِهِ ؟

فليتَ شِعري مَنِ الذي عرفَ هـٰذهِ الأخلاقَ مِنْ نفسِهِ ، وسمعَ قولَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لا يدخلُ الجنةَ مَنْ في قلبِهِ مثقالُ حبةٍ مِنْ

خردلٍ مِنْ كبرٍ »(١) . . كيفَ يستعظمُ نفسَهُ ويتكبَّرُ علىٰ غيرِهِ وهوَ بقولِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ أهلِ النارِ ؟!

وإنَّما العظيمُ مَنْ خلا عنْ هـٰذا ، ومَنْ خلا عنهُ لمْ يكنْ فيهِ تعظُّمٌ وتكبُّرٌ ، والعالمُ هوَ الذي فهمَ أنَّ اللهَ تعالىٰ قالَ لهُ : إنَّ لكَ عندَنا قدْراً ما لمْ ترَ لنفسِكَ قدْراً ، فإنْ رأيتَ لها قدراً . . فلا قدْرَ لكَ عندَنا ، ومَنْ لمْ يعلمْ هـٰذا مِنَ الدينِ . . فاسمُ العالمِ عليهِ كذبٌ ، ومَنْ علمَهُ . . لزمَهُ ألاَّ يتكبرَ ولا يرىٰ لنفسِهِ قدراً ، فهـٰذا هوَ الكِبْرُ بالعلمِ والعملِ .

* * *

الثالثُ : التكبُّرُ بالحسَبِ والنسبِ :

فالذي لهُ نسبٌ شريفٌ يستحقرُ مَنْ ليسَ لهُ ذلكَ النسبُ وإنْ كانَ أرفعَ مِنهُ عملاً وعلماً ، وقدْ يتكبَّرُ بعضُهُمْ فيرىٰ أنَّ الناسَ لهُ موالٍ وعبيدٌ ، ويأنفُ مِنْ مخالطتِهِمْ ومجالستِهِمْ .

وثمرتُهُ على اللسانِ التفاخرُ بهِ ؛ فيقولُ لغيرِهِ : يا نَبَطيُّ ، ويا هنديُّ ، ويا أرمنيُّ ؛ مَنْ أنتَ ؟ ومَنْ أبوكَ فأنا فلانُ بنُ فلانٍ ؟ وأنَّىٰ لمثلِكَ أنْ يكلِّمَني أوْ ينظرَ إليَّ ؟ ومعَ مثلي تتكلَّمُ ؟ وما يجري مجراهُ .

وذلكَ عِرْقٌ دفينٌ في النفسِ لاينفكُّ عنهُ نسيبٌ وإنْ كانَ صالحاً وعاقلاً ، إلا أنَّهُ قدْ لا يترشَّحُ منهُ ذلكَ عندَ اعتدالِ الأحوالِ ، فإنْ غلبَهُ غضبٌ . . أطفأَ

---

(١) رواه مسلم (٩١) ، والترمذي (١٩٩٨) .

ذلكَ نورَ بصيرتِهِ ، وترشَّحَ منهُ ؛ كما رُوِيَ عنْ أبي ذرٍّ أنَّهُ قالَ : قاولتُ رجلاً عندَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقلتُ لهُ : يا بنَ السوداءِ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا أبا ذرٍّ ؛ طفُّ الصاعِ طفُّ الصاعِ ، ليسَ لابنِ البيضاءِ على ابنِ السوداءِ فضلٌ » ، فقالَ أبو ذرٍّ : فاضطجعتُ وقلتُ للرجلِ : قُمْ فطأْ علىٰ خدِّي⁽¹⁾ .

فانظرْ كيفَ نبَّهَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ رأىٰ لنفسِهِ فضلاً بكونِهِ ابنَ بيضاءَ ، وأنَّ ذلكَ خطأٌ وجهلٌ ، وانظرْ كيفَ تابَ وقلعَ مِنْ نفسِهِ شجرةَ الكبرِ بأخمصِ قدمِ مَنْ تكبَّرَ عليهِ ؛ إذْ عرفَ أنَّ العزَّ لا يقمَعُهُ إلا الذُّلُّ .

ومِنْ ذلكَ ما رُوِيَ أنَّ رجلينِ تفاخرا عندَ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَ أحدُهُما للآخرِ : أنا فلانُ بنُ فلانٍ ، فمَنْ أنتَ لا أمَّ لكَ ؟ فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « افتخرَ رجلانِ عندَ موسىٰ عليهِ السلامُ ، فقالَ أحدُهُما : أنا فلانُ بنُ فلانٍ حتَّىٰ عدَّ تسعةً ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ موسىٰ عليهِ السلامُ : قلْ للذي افتخرَ : بلِ التسعةُ مِنْ أهلِ النارِ وأنتَ عاشرُهُمْ »⁽²⁾ .

---

(1) كذا في « الرعاية » (ص٣٩٣) ، ورواه بنحوه الطحاوي في « شرح مشكل الآثار » (٣٤٥٧) وفيه نعته بابن الأمة ، وقوله صلى الله عليه وسلم : « **طفُّ الصاعِ** » ـ كذا بالإضافة ـ كناية عن قرب البعض من البعض ؛ إذ طفُّ المكيال مقاربة امتلائه ، وانظر « مرقاة المفاتيح » (٩/ ١٣١) في بيان تمام معناه .

(2) كذا في « الرعاية » (ص٣٩٤) ، وقد رواه الطبراني في « الكبير » (٢٠/ ١٤٠) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٧٧١) ، ورواه موقوفاً علىٰ معاذ بن جبل رضي الله عنه أحمد في « المسند » (٥/ ٢٤١) .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ليدَعَنَّ قومٌ الفخرَ بآبائِهِمْ وقدْ صاروا فحماً في جهنَّمَ أوْ ليكونُنَّ أهونَ على اللهِ مِنَ الجِعْلانِ التي تدوفُ بآنافِها القذَرَ »(١) .

* * *

الرابعُ : التفاخرُ بالجمالِ :

وذلكَ أكثرُ ما يجري بينَ النساءِ ، ويدعو ذلكَ إلى التنقُّصِ والثلبِ ، والغيبةِ ، وذكرِ عيوبِ الناسِ .

ومِنْ ذلكَ : ما رُويَ عنْ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها أنَّها قالَتْ : دخلَتِ امرأةٌ على النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقلتُ بيدي هـٰكذا ؛ أيْ : إنَّها قصيرةٌ ، فقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « قدِ اغتبتِها »(٢) .

وهـٰذا منشؤُهُ خفيُّ الكبرِ ؛ لأنَّها لوْ كانَتْ أيضاً قصيرةً.. لما ذكرَتْها بالقصرِ ؛ فكأنَّها أُعجبَتْ بقامتِها ، واستقصرَتِ المرأةَ في جنبِ نفسِها ، فقالَتْ ما قالَتْ .

* * *

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص٣٩٤) ، وبنحوه رواه أبو داوود (٥١١٦) ، والترمذي (٣٩٥٥) ، وتدوف : تخلط ، حتىٰ تجعله كراتٍ تدخرها .

(٢) رواه أبو داوود (٤٨٧٥) ، والترمذي (٢٥٠٢) ، وابن أبي الدنيا في « الصمت وآداب اللسان » (٢٠٨) واللفظ له .

الخامسُ : الكبرُ بالمالِ :

وذلكَ يجري بينَ الملوكِ في خزائنِهم ، وبينَ التجّارِ في بضائعِهِمْ ، وبينَ الدَّهَّاقينَ في أراضيهِمْ ، وبينَ المتجمِّلينَ في لباسِهِمْ ، وخيولِهِمْ ومراكبِهِمْ ، فيستحقرُ الغنيُّ الفقيرَ ، ويتكبَّرُ عليهِ ويقولُ لهُ : أنتَ مُكْدٍ ومسكينٌ ، وأنا لوْ أردتُ .. لاشتريتُ مثلَكَ ، واستخدمتُ مَنْ هوَ فوقَكَ ، ومَنْ أنتَ ؟ وما معَكَ ؟ وأساسُ بيتي يساوي أكثرَ مِنْ جميعِ مالِكَ ، وأنا أنفقُ في اليومِ ما لا تأكلُهُ في السنةِ ، وكلُّ ذلكَ لاستعظامِهِ للغنىٰ واستحقارِهِ للفقرِ ، وكلُّ ذلكَ جهلٌ منهُ بآفةِ الغنىٰ وفضيلةِ الفقرِ .

وإليهِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿فَقَالَ لِصَٰحِبِهِۦ وَهُوَ يُحَاوِرُهُۥٓ أَنَا۠ أَكْثَرُ مِنكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا﴾ ، حتَّىٰ أجابَهُ فقالَ : ﴿إِن تَرَنِ أَنَا۠ أَقَلَّ مِنكَ مَالًا وَوَلَدًا ﴿٣٩﴾ فَعَسَىٰ رَبِّىٓ أَن يُؤْتِيَنِ خَيْرًا مِّن جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِّنَ ٱلسَّمَآءِ فَتُصْبِحَ صَعِيدًا زَلَقًا ﴿٤٠﴾ أَوْ يُصْبِحَ مَآؤُهَا غَوْرًا فَلَن تَسْتَطِيعَ لَهُۥ طَلَبًا﴾ وكانَ ذلكَ تكبراً منهُ بالمالِ والولدِ ، ثمَّ بيَّنَ اللهُ تعالىٰ عاقبةَ أمرِهِ بقولِهِ : ﴿يَٰلَيْتَنِى لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّىٓ أَحَدًا﴾ .

ومِنْ ذلكَ : تكبُّرُ قارونَ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ إخباراً عن تكبُّرِهِ : ﴿فَخَرَجَ عَلَىٰ قَوْمِهِۦ فِى زِينَتِهِۦ﴾ حتَّىٰ قالَ قومٌ : ﴿يَٰلَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَآ أُوتِىَ قَٰرُونُ إِنَّهُۥ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ﴾ .

* * *

السادسُ : الكبرُ بالقوةِ وشدةِ البطشِ ، والتكبُّرُ بهِ علىٰ أهلِ الضعفِ .

* * *

السابعُ : التكبُّرُ بالأتباعِ والأنصارِ ، والتلامذةِ والغلمانِ ، وبالعشيرةِ والأقاربِ والبنينَ :

ويجري ذلكَ بينَ الملوكِ في المكاثرةِ بالجنودِ ، وبينَ العلماءِ في المكاثرةِ بالمستفيدينَ .

وبالجملةِ : فكلُّ ما هوَ نعمةٌ ، وأمكنَ أنْ يُعتقدَ كمالاً وإنْ لمْ يكنْ في نفسِهِ كمالاً . . أمكنَ أنْ يُتكبَّرَ بهِ ، حتَّىٰ إنَّ المخنَّثَ ليتكبَّرُ علىٰ أقرانِهِ بزيادةِ معرفتِهِ وقدرتِهِ في صنعةِ المخنَّثينَ ؛ لأنَّهُ يرىٰ ذلكَ كمالاً ، فيفتخرُ بهِ وإنْ لمْ يكنْ فعلُهُ إلا نكالاً ، وكذلكَ الفاسقُ قدْ يفتخرُ بكثرةِ الشربِ وكثرةِ الفجورِ بالنسوانِ والغلمانِ ويتكبَّرُ بهِ ؛ لظنِّهِ أنْ ذلكَ كمالٌ وإنْ كانَ مخطئاً فيهِ .

فهٰذهِ مجامعُ ما يتكبَّرُ بهِ العبادُ بعضُهُمْ علىٰ بعضٍ ، فيتكبَّرُ مَنْ يُدلي بشيءٍ منهُ علىٰ مَنْ لا يُدلي بهِ ، أوْ علىٰ مَنْ يُدلي بما هوَ دونَهُ في اعتقادِهِ ، وربَّما كانَ مثلَهُ أوْ فوقَهُ عندَ اللهِ تعالىٰ ؛ كالعالِمِ الذي يتكبَّرُ بعلمِهِ علىٰ مَنْ هوَ أعلمُ منهُ ؛ لظنِّهِ أنَّهُ هوَ الأعلمُ ، ولحسنِ اعتقادِهِ في نفسِهِ ، نسألُ اللهُ العونَ بلطفِهِ ورحمتِهِ ، إنَّهُ علىٰ كلِّ شيءٍ قديرٌ .

* * *

KİBİR NE İLE YAPILIR?

Bilmiş ol ki; insanoğlu kendini büyük görmedikçe kibirlenemez. Kendini büyük görmek için de kendisinde kemâl sıfatlarından birinin bulunmasına inanmış olması gerekir. Kemâl sıfatları, dînî ve dünyevî olmak üzere ikiye ayrılır. Dînî kemâl, ilim ve ameldir. Dünyalıktaki kemâl, asâlet güzellik, kuvvet, servet ve etrâfındaki adam ve yardımcılarının çokluğudur ki, bunlar yedi sebeptir.

DÜNYEVÎ KEMÂLÂT

Birincisi: İlimdir. Kibir, süratli olarak ulemâ arasında yayılır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اٰفَةُ الْعِلْمِ الْخُيَلَاءُ

"İlmin âfeti, sallana sallana kibretmektir." buyurmuştur.

Âlim, hemen ilmin şerefiyle şereflenmek ister. İlmin cemâl ve kemâliyle süslendiğine inanır. Kendi kendini büyük görerek insanları hakîr görmeye başlar. Onları techîl eder, hattâ onlara hayvan nazarı ile bakmaya başlar. Onlardan her yerde hürmet ve saygı bekler. Gördüğü hürmet ve saygıyı kendi hakkı olarak telakkî eder. Onlar onun hakkında iyi dedikleri halde o, onlar hakkında iyi demez. Onlar ziyâretine geldikleri halde, o gitmez. Onları kendi işinde çalıştırır. Tembelleşen olursa ona kızar ve onlardan muhtelif karşılıklar bekler. Bu, ilmiyle dünyalık hususundaki kibridir.

Âhiret ile alâkalı olarak da ilmi sâyesinde kendini herkesten daha ziyâde Allah'a yakın ve kendini üstün kabul ederek başkaları hakkında daha çok endişeli ve kendini daha çok emniyetli hisseder. Bu gibilere âlim demektense câhil demek daha doğrudur. Gerçek ilim, insanın kendisini ve Rabbini bilip son nefes tehlikesinden korkması, Allah'ın âlimlere hücceti ve ilmin tehlikelerini bilmesidir. Bunlar; ilim ile kibri tedâvi kısmında anlatılacaktır. Bu hakîkî ilim, insanın emniyette olmasını değil, kulun Allah'tan korkusunu, tevâzu ve huşûunu arttırır. İlim nîmetinin şükrünü ödemediği ve Allahu Teâlâ'nın: "Bu ilim ile ne yaptın?" diye kendisini sorguya çekeceğini düşünerek herkesi kendinden hayırlı görmesini gerektirir. Bunun için **Ebû'd-Derdâ** (r.a.): "İlimi çoğalan kimsenin sancıları çoğalır." demiştir ki bu, dediği gibidir.

O halde "Bâzı kimselerin bilgilerinin çoğalması ile kibir ve emniyetlerinin de artmasının sebebi nedir?" dersen bilmiş ol ki; bunun da iki sebebi vardır:

1 - Meşgul olduğu ilmin asıl ilim olmamasıdır. Asıl ilim, kulun, kendini ve Rabbini bildiği ve Allah'a mülâkat arzu ve korkusunu bildiren ilimdir. Bu ilim, kibir ve emniyeti değil, haşyet ve tevâzuu artırır. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ

"Allah'ın kulları arasında O'ndan korkan, ancak ilim sâhipleridir." (Fâtır sûresi, 35/28) buyurmuştur.

Bunun dışında kalan tıp, matematik, lügat, şiir, gramer, dâvalarda hüküm ve mücâdele ilimlerine gelince; insan yalnız bunlarla meşgul olup kafasını bunlarla doldurursa, bunlar kulun kibir ve nifâkını arttırmaktan başka bir işe yaramazlar. Bunlara ilim demektense, sanat demek daha doğru olur. Gerçek ilim, kulluk, rubûbiyet ve ibâdet yollarını öğreten ilimdir. İşte bu ilimdir ki çoğunlukla insanlarda tevazu hissini uyandırır.

2 - Ahlâkı bozuk ve kalitesi düşük olduğu halde ilme dalmaktır. Kula her şeyden önce lâzım olan, nefis mücâhedesiyle ahlâkını güzelleştirmektir. Bu adam çeşitli mücâhede yolları ile nefsini düzeltip kalbini temizlememiş, Allah'a kulluğa razı olmamış, kalbi pislik içinde kalmış; bu hâli ile hangi ilim ile meşgul olursa olsun, elde ettiği ilim pis bir kaba girer. Bu sebeple iyi bir semere vermez, eseri iyilikte görülmez. **Vehb** bunu şöyle bir misâl ile anlatır: Yağmur temiz olarak gökten yağar, ağaçların kökleri bu suyu emer de kendilerindeki vasfa çevirir. Meyvesi acı ise daha çok acı meyve yetiştirir, tatlı ise daha tatlı mahsul verir. İlim de aslında berrak ve temizdir. Fakat herkes kendi iç bünyesine göre onu geliştirir. Kibirlinin kibrini ve alçak gönüllünün de tevâzuunu arttırır. Çünkü gayesi kibir olan kimse, aslında câhildir. İlim sâhibi olunca kibir vâsıtasını elde etmiş olur ve bu sâyede kibrini artırır. Câhil kimse cehâletiyle Allah'tan korkarsa, ilmi arttıkça Allah'ın celâl ve kibriyâlığını düşünerek korkusu da artar. Merhamet ve zilleti çoğalır, tevâzuu artar.

Demek ki ilim, kibrin en büyük vesîlesidir. Bunun için Allahu Teâlâ Peygamber Efendimiz'e:

وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ

"Sana uyan mü'minlere şefkat ve merhamet kanatlarını ger." (Şuarâ sûresi, 26/215) buyurmuştur. Diğer bir âyette:

وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ

"Eğer kaba ve katı yürekli olsaydın, onlar etrafından dağılıp gitmişlerdi." (Âl-i İmrân sûresi, 3/159) buyurmuştur.

Dostlarını tavsîf ederken:

أَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ

"Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve zorlu." (Mâide sûresi, 5/54) buyurmuştur.

Bunun gibi Hz. Abbâs'ın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يَكُونُ قَوْمٌ يَقْرَءُونَ الْقُرْاٰنَ لَا يُجَاوِزُ حَنَاجِرَهُمْ يَقُولُونَ قَدْ قَرَأْنَا الْقُرْاٰنَ فَمَنْ أَقْرَأُ مِنَّا وَمَنْ أَعْلَمُ مِنَّا؟

"Bir takım Kur'ân okuyucular gelecek ki, okudukları Kur'ân hançerelerinden aşağı geçmeyecektir. Onlar: "Biz Kur'ân'ı okuyoruz, var mı bizim gibi bir okuyucu? Var mı bizim gibi bir âlim?" diyeceklerdir." Sonra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ashâbına dönerek:

أُولٰئِكَ مِنْكُمْ أَيُّهَا الْأُمَّةُ أُولٰئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ

"Onlar sizdendir ve onlar cehennem yakacaklarıdır."[45] buyurmuştur. Bu sebepten Hz. Ömer (r.a.): "İlminiz cehlinizi karşılamayacak şekilde âlimlerin cebbârlarından olmayın." dedi.

Yine bunun içindir ki **Temîm-i Dârî** câmide vaaz etmek istediği zaman, Hz. Ömer kendisine müsâade etmek istememiş ve: "O, boğazlanmaktır." demiştir.

Başka bir imam da namazı müteâkip vaaz etmek istediği vakit ona da müsâade etmemiş ve: "Korkarım kabarır da Süreyya yıldızına kadar yükselirsin." demiştir.

---

[45] İbn Mübarek **"Zühd ve Rekâik"** inde rivâyet etmiştir.

Bir gün **Huzeyfe** cemâate namaz kıldırıp selâm verdikten sonra: "Artık bundan sonra ya başka imam bulursunuz veyâ namazınızı münferid kılarsınız. Ben bir daha imamlık yapmam. Çünkü namaz kıldırırken aklımdan: "Bu cemâatte benden daha liyâkatlısı yok" diye bir şey geçti. Bu ise kibir alâmetidir. Binâenaleyh bu vazifeyi bir daha yapmam." dedi.

Huzeyfe gibi bir zât bu tehlike ile kendini karşı karşıya görürse, ya sonradan gelen bu zayıf karakterli insanların hali ne olur? Bunlar kibirden nasıl selâmet bulur? Yeryüzünde nerede bulursun öyle bir âlim ki, onun ilmi kibrini kırmış ve tevâzuunu artırmıştır. Bu, çok ender bulunan bir zâttır. Böyle bir zât bulunursa zamanının "Sıddîkı"dır. Onun ilim ve irfânından istifâde şöyle dursun mübârek sîmâsına bakmak bile ibâdettir. Ahlâkı ile ahlâklanabilmek ve bereketinden istifâde etmek için, Çin'de de böyle bir zât bilsek koşarak ona giderdik. Nerede, bu zamanın cömertlik edip de böyle bir zât yetiştirmesi çok uzak bir ihtimâldir. Onlar Allah'a teveccüh etmiş, mânevî mevkî sâhibi kimseler idiler ki, daha ilk asırlarda yok olup gittiler. Olsa olsa zamanımız âlimlerinden bu mertebeye erişemediklerinin esefini çekenler bulunabilir ki, bunlar da çok azdır. Eğer Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

سَيَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ مَنْ تَمَسَّكَ فِيهِ بِعُشْرِ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ لَنَجَى

"Bir zaman gelecek ki, ümmetim sizin yaptığınızın onda birini yapsalar da kurtulacaklardır."[46] müjdesi olmasaydı, Allah korusun, ümitsizliğe düşmekten başka çâremiz olmazdı. Keşke biz şimdi onların onda biri kadar olsaydık. Allah'tan af dileriz.

İkincisi: Kibrin ikinci sebebi amel ve ibâdettir. Amel ve ibâdet sâhipleri ululuk ve böbürlenme rezîletinden kurtulamaz. Zâhid ve âbidler, insanların gönüllerinden kendilerine meyletmesiyle hem din, hem de dünyalıkta kibirlenebilirler.

---

[46] Ahmed, Ebû Zer'den rivâyet etmiştir.

Dünyalıktaki kibirlenmeleri, kendilerinin ziyaret edilmesini, başkalarının ziyâreti üzerine tercîh etmeleri, insanların kendi ihtiyaçlarına koşmaları, saygı göstermeleri, meclislerde yer vermeleri, onları iyilikleri ile anmaları ve her hususta kendilerini takdîm etmelerini arzu etmeleridir. Bunlar, ibâdetlerini halka bir minnet olarak göstermektedirler.

Dindeki kibirlenmelerine gelince: insanların helâkte olup yalnız kendilerinin necâtta olduklarını sanmalarıdır. Hâlbuki bunlar bu görüşte oldukları müddetçe gerçekte helâkte olan kendileridir. Bunun için Rasûl-i Ekrem:

إِذَا سَمِعْتُمُ الرَّجُلَ يَقُولُ هَلَكَ النَّاسُ فَهُوَ أَهْلَكُهُمْ

"İnsanlar helâk oldu" diyeni duyduğunuz vakit, asıl helâkte olan kendisidir."[47] buyurmuştur. Çünkü bu adam bu sözü ile insanları hakîr görüyor, kendisi Allah'a mağrûr oluyor. Allah'ın mekrinden emîn oluyor, azâbından korkmuyor, demektir. Nasıl korkmasın ki, kötülük bakımından başkasını hakîr görmesi ona yeter. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

كَفٰى بِالْمَرْءِ شَرًّا أَنْ يَحْقِرَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ

"Kula, dîn kardeşini hakîr görmesi kötülük olarak yeter."[48] buyurmuştur. Bir âbid ve zâhide ibâdetinden dolayı sevgi besleyip saygı gösteren ve Allah katında alacağı mevkie heves eden halk

---

[47] Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

[48] Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

ile böyle düşünen bu âbid arasında ne büyük fark vardır. Onlar, ibâdetinden dolayı böyle bir âbide hürmet etmekle Allah'a yaklaşırlarken, bu âbid onlardan kendini üstün görmekle, Allah'ın gazabına uğramaktadır. O âbidi ibâdetinden dolayı sevenler, onun derecesine yükselmeyi; onlara hakaretle bakan âbid de onların derekesine indirilmeyi hak etmişlerdir.

Nitekim İsrâiloğullarından biri ibâdetle, diğeri de kötülükle şöhret bulan iki kimse vardı. Hattâ rivâyete göre âbidin başında dâimâ bir bulut bulunur ve onu gölgelendirirdi. Kötü bir insan bir gün bu âbidin yanından geçerken: "Bu adam iyi bir insan, ben ise kötü bir insanım. Bunun yanında biraz oturayım. Umulur ki, bunun yüzü suyu hürmetine Allahu Teâlâ beni de affeder." diyerek adamın yanına oturdu. Âbid, bu kötü insan kim oluyor ki benim yanımda oturuyor, düşüncesiyle adamı kovar. Bunun üzerine Allahu Teâlâ zamanın peygamberine, *"Her ikisinin de geçmişini yok ettim adamı affettim. Âbidin ibâdetini yok ettim. Her ikisi de yeniden ibâdete başlasınlar."* diye vahyetti. Hattâ bir rivâyete göre bulut, kötü insanın başına geçti. Demek ki, Allahu Teâlâ insanların kalplerindeki niyetlerine ve maksatlarına bakar. Câhil, Allah'tan korkarak zillet gösterdi ve kalbinden Allah'a itâati niyet etti. Bu niyete sâhip olmak, kibir getiren ilimden ve kendini beğenen âbidden Allah katında daha makbuldür. Yine rivâyete göre Benî İsrâil'den biri yolda giderken secdede bulunan bir âbidin boynuna bastı. Âbid:

– "Kaldır ayağını, vallahi, Allah seni affetmez." dedi. Allahu Teâlâ ona:

– *"Ey benim adıma yemîn eden âbid, onu değil, seni affetmem."*[49] buyurdu.

---

[49] Ebû Dâvud, Hâkim Ebû Hureyre'den hasen isnâd ile rivâyet etmişlerdir.

Hasan-ı Basrî de bir sohbetinde böyle dedi. Hattâ sûf giyen sûfilerin kibri, işlemeli kumaş giyenlerin kibrinden daha şiddetlidir. İşlemeli ve kıymetli kumaşlar giyen, kendini sûf giyenden üstün görürken, sûf giyen de kendini ondan daha üstün görür. Âbidlerin çoğu bu âfetlerden kurtulamaz. Birisi kendisiyle alay ettiği veyâ kendisine eziyet ettiği vakit: "Benimle alay edip bana eziyet edenleri elbette Allah affetmez." der de bu sebeple Allah'ın gazabına uğrar. Çünkü aynı eziyet başkasına yapılsa bunu aynı seviyede görmez.

Zîra kendisine üstün bir mevkî tanımaktadır. Bu ise kibir, ucub ve gurûru bir araya toplayan bir cehâlettir. Hattâ bâzılarının ahmaklık ve cehâleti o dereceye yükselir ki, kendisine eziyet edenler hakkında: "Onların başına gelecek felâketi yakında görürsünüz." diyecek kadar ileri gider. Bu arada adam gerçekten bir felâkete uğrarsa onu kendi kerâmetine hamleder ve Allahu Teâlâ'nın kendi nâmına ondan intikam aldığını sanır. Hâlbuki diğer taraftan Allah ve Rasûlüne sövenler, peygamberlere eziyet edenler, hattâ onları dövüp öldürenler olduğu halde çoklarına mühlet verip onları dünyada muazzeb etmediğini ve hattâ bu cürümlerden sonra Müslüman olanları affedip dünyada cezalandırmadığı gibi, âhirette de cezâlandırmayacağını görür ve bilir de Allah katında kendisini peygamberlerden üstün saymaya yeltenir. Allah peygamberlerinin intikamını almadığı halde kendi intikamını aldığını sanır. Bu haliyle, yâni kibir ve ucbu ile Allah'ın gazabına uğramışken ondan habersiz kalır. İşte aldanmışların hali budur.

Fakat aklı başında olan âbidler, **Atâ-i Selimî**'nin gök gürültüsü sırasında: "Bu benim isyânımdandır. Eğer ben ölsem bu halk bundan kurtulurdu." dediği ve diğerinin de Arafat dönüşünde:

"Ben aralarında olmasam, Allahu Teâlâ'nın bunlara rahmet edeceğinde şüphem yoktu." dediği gibidirler. İşte iki âbid arasındaki farkı mukayese et. Birisi zâhir ve bâtında Allah'tan korkar. Üstelik bu adam, ameline kıymet vermez. Diğeri ise bâzen içinde riyâ, kibir, hased ve gıll u gış gibi şeytana gülünç olacak şeyleri gizler de sonra Allah'a karşı amelinden mükâfat bekler. Kim kendini başkasından üstün görürse, cehâleti sebebiyle bütün ameli mahvetmiş olur. Cehâleti, insanı Allah'tan uzaklaştıran en büyük bir günâhtır. Kendini başkalarından üstün görmesi, en büyük cehâlet ve Allah'ın mekrinden emîn olmaktır. Hâlbuki Allah'ın mekrinden ancak hüsrâna düşenler emîn olur. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e adamın birinin iyiliğinden bahsettiler. Bir gün adam öteden beri geliyordu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e: "İşte şu adamdır." dediklerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنِّي أَرٰى فِي وَجْهِهِ سَفْعَةً مِنَ الشَّيْطَانِ

"Ben onun yüzünde şeytanî bir leke görüyorum." buyurdu. Adam selâm verip oturunca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

أَسْأَلُكَ بِاللّٰهِ حَدَّثَتْكَ نَفْسُكَ أَنْ لَيْسَ فِي الْقَوْمِ أَفْضَلُ مِنْكَ

"Allah aşkına sana soruyorum, doğru söyle. Şuradan gelirken bu cemâat arasında benden daha fazîletlisi yoktur, diye aklına bir şey geldi mi?" diye sordu. Adam da:

– "Evet ya Rasûlallah." dedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) nübüvvet nûru ile bu adamın içinde saklı olanı yüzünde siyah bir leke olarak gördü. Bu bir âfettir ki, bundan ancak Allahu Teâlâ'nın koruduğu kimseler kurtulabilir.[50]

---

[50] Ahmed, Bezzâr ve Dârekutnî Enes'ten rivâyet etmişlerdir.

ÂLİMLER VE ÂBİDLER, KİBİR ÂFETİNDE ÜÇ DERECEDİR

1 - Kibir hastalığı kalbinde yerleşip kendini başkalarından üstün gördüğü halde, başkalarını kendisinden üstün görenlerin tavır ve davranışları gibi davranıp tevâzu göstermeye gayret eden kimsedir. Bu adamın kalbinde kibir ağacı kök saldığı halde, dallarını kesen bir insandır.

2 - Kalbindeki kibrini, meclislerde başta oturmak, emsâlinin önüne geçmek, kendisine karşı saygısızlık gösterenlere kızmak sûretiyle kibrini izhâra çalışmaktır. Bunun âlimlerde en düşük haddi, insanlara yüz çevirmek; âbidlerde ise suratını ekşitmek ve kaşlarını çatmaktır. Sanki insanlardan uzak ve onları hiçe sayan ve onlara kızgın olan bir tavır takınmaktır. Bu miskin herif bilmez, verâ elinde değildir ki, onu kızıştırsın; suratta değil ki, onu ekşitsin; yanaklarda değil ki, onları yana çevirsin; boynunda değil ki, onu sağa sola döndürsün; eteklerde değil ki onu toplasın; verâ kalptedir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلتَّقْوٰى هٰهُنَا

"Takvâ buradadır."[51] buyurarak göğsünü ve göğsündeki kalbini göstermiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), insanların en keremlisi ve en çok takvâ sâhibi olanı idi. En geniş ahlâklı, en tatlı sözlü ve güler yüzlü olanı da yine o idi. Bunun için ashâbdan Hâris Zebidî: "Okuyuculardan açık dilli ve güler yüzlü olanlar benim hoşuma gider." demiştir. Sen güler yüzlü olduğun halde karşına ekşi suratla çıkan kimse, bilgisi ile sana üstünlük taslamaktadır. Aramızda bu gibileri Allah çoğaltmasın. Eğer Allahu Teâlâ bunların bu davranışlarına râzı olsaydı, Habîb-i Ekrem'ine:

---

[51] Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.

"Mü'minlerden sana uyanlara şefkat ve merhamet kanatlarını ger." (Şuarâ sûresi, 26/215) buyurmazdı.

Bu görünüşlerinde kibirlerini belli eden kimselerin hali ileride anlatacağımız üçüncü derecedekilerin vaziyetinden daha hafiftir. O üçüncü derece kibri dilinde açıklayan, bunu dâva mevzûu yapan, kendini tezkiye ederek üstünlük iddiâ eden, bâzı hal ve makamlardan dem vuran, ilim ve amelde üstünlük iddiâ edenlerdir.

Meselâ âbid, diğer bir âbide üstünlük taslamak üzere: "O da kim oluyor? Onun ameli ne ki? Onun neresi zâhid?" şeklinde başkalarına dil uzattıktan sonra kendini övmeye başlar: "Ben şu kadar zamandır oruca devam ediyorum. Şu kadar müddetten beri gece yatmış değilim. Her gün bir hatim yaparım. Falanca gece uyur, fazla Kur'ân okumaz." gibi lâflar eder durur. Bâzen de zımnen kendisini tezkiye eder: "Falanca bana kötülük düşünüyordu fakat Allah belâsını verdi, çocuğu öldü." veyâ: "Malı mahvoldu, iflâs etti." veyâ "Hastalandı döşeklere düştü." şeklinde konuşmalarla âdeta kendi kerâmetini ortaya koymak ister. Bir başka üstünlük taslama şekli de, halk arasında onlara uyarak, hattâ üstün gelmek için fazla namaz kılmak, fazla aç kalmak, falanca daha üstün demesinler diye daha çok ibâdet, meşakkat ve zahmete katlanmak gibi hususlardır.

Âlimin kibrine gelince: O, üstünlük taslar: "Ben bütün ilimlere ve hakikatlere vâkıfım. Falan ve falan zâtlarla görüştüm, sen kim oluyorsun? Senin kıymetin ne? Sen kiminle görüştün? Kimden öğrendin? Senin öğrendiğin adam kim oluyor?" şeklinde konuşmalarda bulunur. Bütün bunlar, kendini büyük ve karşısındakini küçük düşürmek için söylenen sözlerdir. Diğer üstünlük taslamalarına gelince; münâzaralarda dâimâ üstün gelmek için uğraşır.

Toplantı yerlerinde süslenmek, münâzara ve cedelde üstün gelmek, güzel ibâre okumak, kafiyeli konuşmak, dinleyicilerinin hayranlığını celb etmek için garip şeyler ve hadîsleri senetleri ile ezberlemek gibi. Maksadı hasmını ilzâm ve fazlını izhârdır. Biri hatâ ettiği vakit onu rezîl etmek için sevinir, hasmı isâbet edip doğruyu söylediği vakit, daha üstün zannedilir korkusu ile üzülür.

İşte böyle ilim ve amel ile üstünlük taslamak, kibir ahlâkı, kibrin eseri ve meyveleridir. Bunların hepsinden veyâ bir kısmından kurtulabilen var mıdır? Kendisinde kibrin bu dallarından birinin bulunduğunu ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Hardal dânesi kadar kalbinde kibir bulunan kimse cennete giremez."* buyurduğunu bildikten sonra, nasıl kendisinde üstünlük iddiâ eder. Ne olaydı bunu anlayabileydim? Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), bunun cehennemlik olduğunu haber verdikten sonra daha nasıl başkasına karşı üstünlük taslayabilir? Üstünlük, cehennemden kurtulanındır. Cehennemden kurtulan kimsede de kibir ve üstünlük iddiâsı bulunmaz. Gerçek âlim, Allahu Teâlâ'nın: *"Kendine kıymet vermedikçe, senin bizim katımızda kıymetin var, kendine kıymet verdiğin zaman bizim nezdimizde kıymetin kalmaz."* buyurduğunu anlayan kimsedir. Bunu anlamayana âlim demek, yalandır. Bunu anlayan ise kendisine kıymet vermeyip, kibirlenmemesi lâzımdır. İşte ilim ve amel ile kibirlenmek böyledir.

Üçüncüsü: Asâlet ile övünmektir. Asîl bir âileye mensup olan, böyle olmayanı hakîr görür. Hattâ ilim ve amelde üstün olsa da ona kıymet vermez. Bâzıları insanları köle ve eşyâ gibi görür. Onların arasına girmeye tenezzül etmez. Bunun dildeki görünüşü, bununla insanlar arasında övünerek: "Ey kıbtî, ey Hindli, ey Ermeni sen kim oluyorsun? Senin baban kim? Asâletin ne? Ben, falanzâde falancanın oğluyum. Sen kim oluyorsun ki benimle konuşacak hattâ bana bakabileceksin?" Ve buna benzer sözlerdir.

Bu asâlet hastalığı, kökü kalbin derinliklerinde bulunan bir ağaçtır. Sâlih de olsa, aklı da olsa hiç bir asîlzâde bundan kurtulamaz. Ancak mûtedil halinde bu hastalığı içinde kalabilir. Kızdığı vakit, hiddeti basîret nûrunu söndürür ve asâlet iddiâsını ortaya atar. Nitekim Ebû Zer (r.a.) şöyle anlatıyor: "Bir gün Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in de hazır bulunduğu bir mecliste bir adam ile müşâcere-i kelâmiyye yapıyorduk. Bir ara canım sıkıldı. Kendisine: "Ey kara kızın oğlu!" dedim. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) müdâhale ederek:

يَا أَبَا ذَرٍّ طَفُّ الصَّاعِ طَفُّ الصَّاعِ لَيْسَ لِابْنِ الْبَيْضَاءِ عَلَى
ابْنِ السَّوْدَاءِ فَضْلٌ

"Yâ Ebâ Zer! İkinizin de ölçeği tam dolu değil, aranızda fark yok, beyazların siyahlar üzerine bir üstünlüğü yoktur."[52] buyurdu. Ebû Zer diyor ki: "Bunun üzerine hemen çöktüm ve yaslandım. Adama: "Kalk, benim suratıma bas." diyerek özür diledim."

Ebû Zer'in beyazlardan olması hasebiyle siyâhîlere üstünlük taslamasının hatâ olduğunu, bak nasıl Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), ona müdâhale ederek hemen ikaz etti. Ebû Zer'in de bu ikaz üzerine nasıl kibirlendiği adama suratına basmasını söylemekle gururunu kırmak istediğini düşün. Çünkü izzeti, zilletin kıracağını bilmiştir.

Yine bunun gibi iki kişi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in huzurunda birbirine üstünlük taslayarak, biri: "Ben falancanın oğlu falanım.

---

[52] İbn Mübarek rivâyet etmiştir. Başka rivâyet yolları da vardır.

Sen kimsin? Senin annen bile belli bir kadın değil.” dedi. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اِفْتَخَرَ رَجُلَانِ عِنْدَ مُوسٰى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ أَحَدُهُمَا أَنَا فُلَانُ
ابْنُ فُلَانٍ حَتّٰى عَدَّ تِسْعَةً فَأَوْحَى اللّٰهُ تَعَالٰى إِلٰى مُوسٰى عَلَيْهِ
السَّلَامُ قُلْ لِلَّذِي افْتَخَرَ بَلِ التِّسْعَةُ فِى النَّارِ وَأَنْتَ عَاشِرُهُمْ

“Mûsâ aleyhisselâmın yanında iki adam böyle birbirine karşı övünmeye kalkıştı. Hattâ biri dokuz batın geriye doğru saydı. Allahu Teâlâ Mûsâ aleyhisselâma vahyetti. Ona söyle, iftihâr ettiği dokuz kişi cehennemdedir. Kendisi de onuncusudur.”[53] buyurdu. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

لَيَدَعُنَّ قَوْمٌ الْفَخْرَ بِاٰبَائِهِمْ وَقَدْ صَارُوا فَحْمًا فِي جَهَنَّمَ أَوْ
لَيَكُونَنَّ أَهْوَنَ عَلَى اللّٰهِ مِنَ الْجَعْلَانِ الَّتِي تَذْرِفُ بِاٰنَافِهَا الْقَذَرَ

“Bir kavim, ataları ile övünmeyi terk etsinler. Hâlbuki onlar cehennemde kömür hâline gelmişlerdir. Yâhut bunlar, Allah katında burunları ile pislik karıştırıp duran böceklerden daha ehemmiyetsiz olurlar.”[54] buyurmuştur.

Dördüncüsü: Güzellikle övünmektir. Bu, daha çok kadınlarda görülür. Başkalarını ayıplamaya, küçük düşürmeye ve gıybete vesîle olur. Nitekim Hz. Âişe (r.a.) diyor ki:

“Bir defa Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in huzuruna bir kadın girdi ve çıktı. Ben elimle işaret ederek: “Bunun boyu bu kadarcık.” dedim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[53] Ahmed, **“Zevâid-i Müsned”** de Ubeyy b. Kâ’b’den sahih sened ile rivâyet etmiştir.

[54] Ebû Dâvud, Tirmizî ve İbn Hibbân, Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

– *"Onu çekiştirdin."* buyurdu."

Bu da gizli kibirden doğar. Çünkü kendisi de kısa olsa bu sözü söylemezdi. Kendi kendine kadını küçümsedi ve bu sözü söyledi.

Beşincisi: Servet ile kibirlenmektir. Bu, hükümdarlar ile zengin tüccarlarda görülür. Hükümdarlar: "Hazînelerim dolu." der. Tüccarlar da: "Şu kadar sermâyem, bu kadar servetim var." derler. Köy ağaları arasında olur; "Benim çiftliğim seninkinden çok, benim elbisem daha mükemmel, binitlerim daha kıymetli." gibi sözler. Bu sûretle zengin fakire üstünlük taslar, onu hakîr görür ve: "Miskin herif, ben istesem seni toptan satın alırım, hattâ seni hizmetçiliğe bile kabul etmem. Sen kim oluyorsun? Senin neyin var? Benim yalnız evimin mobilyası seni satın alır. Senin bir yılda yiyemediğini ben bir günde sadaka olarak veririm." şeklinde hakaretâmiz konuşmalar yapar. Bütün bunlar, zenginliği üstün ve fakirliği düşük gördüğü için yapılır ki, bu da zenginliğin âfeti, fakirliğin fazîletini bilememekten gelir. Buna işâret olarak Allahu Teâlâ:

قَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا

"Arkadaşına dedi: "Ben malca senden zengin, nüfusça da senden daha itibarlıyım." Adam da kendisine:

إِنْ تَرَنِ أَنَا أَقَلَّ مِنْكَ مَالًا وَوَلَدًا. فَعَسٰى رَبِّي أَنْ يُؤْتِيَنِ خَيْرًا
مِنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ فَتُصْبِحَ صَعِيدًا
زَلَقًا. أَوْ يُصْبِحَ مَاؤُهَا غَوْرًا فَلَنْ تَسْتَطِيعَ لَهُ طَلَبًا

"Rabbim, senin bahçenden daha iyisini bana verebilir

ve seninkinin üzerine gökten bir felâket gönderir de bahçen yerle bir olur. Yâhut suyu çekilir bir daha da bulamazsın." buyurmuş ve bu, mal ve evlâd ile kibirden ileri gelmiştir. Sonra Allahu Teâlâ onun sonunu beyân ederek:

يَا لَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّي أَحَدًا

"Keşke Rabbime kimseyi ortak koşmasaydım." (Kehf sûresi, 18/34-42) diyeceğini de haber vermiştir.

Karun'un kibirlenmesi de bundandır. Bunu bildirmek üzere Allahu Teâlâ:

فَخَرَجَ عَلٰى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا
يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ قَارُونُ إِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظِيمٍ

"Karûn, ihtişâm içinde milletinin karşısına çıktı. Dünya hayatını isteyenler: "Keşke Karûn'a verildiği gibi bizim de olsa; doğrusu o büyük bir varlık sâhibidir." demişlerdi." (Kasas sûresi, 28/79) buyurmuştur.

Altıncısı: Kuvvet, şecâat ve kahramanlıkla övünmektir. Kuvveti ile zayıflara üstünlük taslar.

Yedincisi: Adamlarının, yardımcılarının, öğrencilerinin, köle, kabîle, akraba ve çocuklarının çokluğu ile kibirlenmektir. Bu, hükümdarlar arasında ordularının çokluğu ile âlimler arasında talebelerinin çokluğu ile yapılır.

Hulâsa, aslında kemâl sayılmasa bile kemâl olduğu zannedilen her nevî nîmet ile kibir yapılabilir. Hattâ kendilerini kadınlara benzeten erkekler bile bunu bir mehâret sayarak arkadaşları arasında: "Bunu ben daha iyi beceriyorum." diye övünebilir. Aslında alçakça bir hareket olmasına rağmen, o, kendi kendine bunu bir kemâl sayar. Fâsıkta da hâl böyledir.

İşte bu saydıklarımız; insanların kendi aralarında kibirlendikleri şeylerdir. Herkes kendi varlığında kendisinden düşük olan ile kibirlenir. Bâzen Allah katında kendisinden üstün olana karşı da kibirlenir. Bir bilginin üstün bir âlime karşı kibirlenmesi gibi.

Lütuf ve keremiyle Allahu Teâlâ'dan af ve mağfiret dileriz.

بيان البواعث على الكبر وأسبابه المهيجة له

اعلمْ : أنَّ الكبْرَ خُلُقٌ باطنٌ ، وأمَّا ما يظهرُ مِنَ الأخلاقِ والأفعالِ . . فهيَ ثمرتُهُ ونتيجتُهُ ، وينبغي أنْ تُسمَّىٰ تكبُّراً ، ويُخصُّ اسمُ الكبرِ بالمعنى الباطنِ الذي هوَ استعظامُ النفسِ ورؤيةُ قدرِها فوقَ قدْرِ الغيرِ .

وهـٰذا الباطنُ لهُ موجبٌ واحدٌ ، وهوَ العُجْبُ الذي يتعلَّقُ بالمتكبِّرِ كما سيأتي معناهُ ، فإنَّهُ إذا أُعجِبَ بنفسِهِ ، وبعلمِهِ وعملِهِ ، أوْ بشيءٍ من أسبابِهِ . . استعظمَ نفسَهُ وتكبَّرَ .

وأمَّا التكبُّرُ الظاهرُ . . فأسبابُهُ ثلاثةٌ : سببٌ في المتكبِّرِ ، وسببٌ في المتكبَّرِ عليهِ ، وسببٌ فيما يتعلَّقُ بغيرِهِما .

أمَّا السببُ الذي في المتكبِّرِ . . فهوَ العجْبُ ، والذي يتعلَّقُ بالمتكبَّرِ عليهِ هوَ الحقدُ والحسدُ ، والذي يتعلَّقُ بغيرِهِما هوَ الرياءُ ؛ **فتصيرُ الأسبابُ بهـٰذا الاعتبارِ أربعةً : العجبُ ، والحقدُ ، والحسدُ ، والرياءُ** .

أمَّا العُجْبُ . . فقد ذكرنا أنَّهُ يورثُ الكبْرَ الباطنَ ، والكبرُ الباطنُ يثمرُ التكبُّرَ الظاهرَ في الأعمالِ والأقوالِ والأحوالِ .

وأمَّا الحقدُ . . فإنَّهُ قدْ يحملُ على التكبُّرِ مِنْ غيرِ عجبٍ ؛ كالذي يتكبَّرُ علىٰ مَنْ يرىٰ أنَّهُ مثلُهُ أوْ فوقَهُ ، ولكنْ قدْ غضبَ عليهِ بسببٍ سبقَ منهُ ، فأورثَهُ الغضبُ حقداً ، ورسخَ في قلبِهِ بغضُهُ ؛ فهوَ لذلكَ لا تطاوعُهُ نفسُهُ أنْ

يتواضعَ لهُ وإنْ كانَ عندَهُ مستحقاً للتواضعِ ، فكمْ مِنْ رَذْلٍ لا تطاوعُهُ نفسُهُ على التواضعِ لواحدٍ مِنَ الأكابرِ لحقدِهِ عليهِ ، أو بغضِهِ لهُ ، ويحملُهُ ذلكَ علىٰ ردِّ الحقِّ إذا جاءَ مِنْ جهتِهِ ، وعلى الأنفةِ مِنْ قبولِ نصحِهِ ، وعلىٰ أنْ يجتهدَ في التقدُّمِ عليهِ وإنْ علمَ أنَّهُ لا يستحقُّ ذلكَ ، وعلىٰ ألاَّ يستحلَّهُ وإنْ ظلمَهُ ، ولا يعتذرَ إليهِ وإنْ جنىٰ عليهِ ، ولا يسألَهُ عمَّا هوَ جاهلٌ بهِ .

وأمَّا الحسدُ . . فإنَّهُ أيضاً يوجبُ البغضَ للمحسودِ وإنْ لمْ يكنْ مِنْ جهتِهِ إيذاءٌ وسببٌ يقتضي الغضبَ والحقدَ ، ويدعو الحسدُ أيضاً إلىٰ جحدِ الحقِّ ، حتَّىٰ يمتنعُ مِنْ قبولِ النصحِ وتعلُّمِ العلمِ ، فكمْ مِنْ جاهلٍ يشتاقُ إلى العلمِ وقدْ بقيَ في رذيلةِ الجهلِ ؛ لاستنكافِهِ أنْ يستفيدَ مِنْ واحدٍ مِنْ أهلِ بلدِهِ أوْ أقاربِهِ ؛ حسداً وبغياً عليهِ ، فهوَ يعرضُ عنهُ ويتكبَّرُ عليهِ معَ معرفتِهِ بأنَّهُ يستحقُّ التواضعَ بفضلِ علمِهِ ، ولكنَّ الحسدَ يبعثُهُ علىٰ أنْ يعاملَهُ بأخلاقِ المتكبِّرينَ وإنْ كانَ في باطنِهِ ليسَ يرىٰ نفسَهُ فوقَهُ .

وأمَّا الرياءُ . . فهوَ أيضاً يدعو إلىٰ أخلاقِ المتكبِّرينَ ، حتَّىٰ إنَّ الرجلَ ليناظرُ مَنْ يعلمُ أنَّهُ أفضلُ منهُ ، وليسَ بينَهُ وبينَهُ معرفةٌ ولا محاسدةٌ ولا حقدٌ ، ولكنْ يمتنعُ مِنْ قبولِ الحقِّ منهُ ، ولا يتواضعُ لهُ في الاستفادةِ ؛ خيفةً مِنْ أنْ يقولَ الناسُ : إنَّهُ أفضلُ منهُ ، فيكونُ باعثُهُ على التكبُّرِ عليهِ الرياءَ المجرَّدَ ، ولوْ خلا معَهُ بنفسِهِ . . لكانَ لا يتكبَّرُ عليهِ ، وأمَّا الذي يتكبَّرُ بالعجبِ أوِ الحسدِ أوِ الحقدِ . . فإنَّهُ يتكبَّرُ أيضاً عندَ الخلوةِ بهِ مهما لمْ يكنْ معَهُما ثالثٌ ، وكذلكَ قدْ ينتمي إلىٰ نسبٍ شريفٍ كاذباً وهوَ يعلمُ أنَّهُ كاذبٌ

ثمَّ يتكبَّرُ بهِ علىٰ مَنْ ليسَ ينتسبُ إلىٰ ذلكَ النسبِ ، ويترفَّعُ عليهِ في المجالسِ ، ويتقدَّمُ عليهِ في الطرقِ ، ولا يرضىٰ بمساواتِهِ في الكرامةِ والتوقيرِ ، وهوَ عالمٌ باطناً بأنَّهُ لا يستحقُّ ذلكَ ، ولا كبْرَ في باطنِهِ ؛ لمعرفتِهِ بأنَّهُ كاذبٌ في دعوى النسبِ ، ولكنْ يحملُهُ الرياءُ علىٰ أفعالِ المتكبِّرينَ .

وكأنَّ اسمَ المتكبِّرِ إنَّما يُطلقُ في الأكثرِ علىٰ مَنْ يفعلُ هـٰذهِ الأفعالَ عنْ كبْرٍ في الباطنِ صادرٍ عَنِ العُجْبِ والنظرِ إلى الغيرِ بعينِ الاستحقارِ ، وهوَ إنْ سُمِّيَ متكبِّراً فلأجلِ التشبُّهِ بأفعالِ المتكبِّرينَ ، نسألُ اللهَ حسنَ التوفيقِ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

KİBRİ TEŞVİK EDEN VE HAZIRLAYAN SEBEPLER

Bilmiş ol ki; kibir, gizli bir ahlâktır. Hâriçte onun meyve ve netîcesi görünür. Buna kibirden ziyâde kibirlenmek denmelidir. Kibir ise kendini büyük görme mânasında nefsî bir iç duygusudur. Bu içteki kibrin tek bir sebebi vardır. İleride açıklayacağımız gibi, kibirlenen ile alâkası bulunan ucub, kendini beğenme hastalığıdır. İnsanoğlu ilim, amel veyâ her hangi bir sebeple kendini beğendiği vakit, kendi kendini dev aynasında görüp kibirlenmeye başlar.

ZÂHİRÎ KİBRİN SEBEPLERİ

Dıştaki kibrin üç sebebi vardır. Bu sebeplerden biri kibirlenende; diğeri kibirlendiği kimseye karşı; üçüncüsü de başkalarına karşı olan sebeplerdir.

Kibirlenenin kendisindeki sebep: Ucub, yâni kendini beğenmedir.

Kibirlendiği kimseye karşı olan sebep: Kin ve çekememezliktir.

Başkaları ile alâkalı olan sebep de: Riyâ ve gösteriştir.

Bu bakımdan kibrin sebepleri dörttür. Bunlar da: a) Ucub (kendini beğenme), b) Hıkd (kin), c) Haset (çekememezlik) ç) Riyâ (gösteriş) tir.

a) **Ucub:** Ucbun gizli kibir doğurduğunu, gizli kibrin söz, iş, tavır ve davranışlarda tezâhür ettiğini zikretmiştik.

b) **Hıkd:** Bu, ucubsuz da kendini gösterir. Her hangi bir sebepten dolayı kızdığı zaman emsâline ve hattâ kendisinden üstün kabul ettiği kimseye karşı da kibirlenebilir. Hiddet kin halini alır, adama içerler ve bu bakımdan, tevâzua lâyık kimse olduğunu bildiği halde ona karşı kibreder. Nice ayak takımları vardır ki, kızdıkları büyük kimselere karşı tevâzu göstermek için nefisleri kendilerine isyân eder, ona karşı kibirlenir ve hak ondan gelse de onu kabul etmez, öğütlerini dinlemez. Hakkı olmadığını bile bile onu geçmek ister ve ondan özür dilemez.

c) **Haset:** Bu da haset ettiği kimseye kızar, hattâ onun tarafından hiddetini gerektirecek bir tavır ve davranış olmasa bile yine ona kızar ve bu kızması, onu hakkı inkâra kadar sürükler. Öğütlerini dinlemez, ondan ilim öğrenmez. Nice ilme harîs câhiller vardır ki, bu hususta kendisinden istifâde edebileceği kimseye haset ettiği için ondan faydalanmaz da câhil kalır. Hasedi, ona karşı kendini kibirlendirir. İçinden bunu irtikâb ettiği halde, bile bile böyle yapar.

ç) **Riyâ:** Bu da kibri doğurur. Aralarında haset ve kin bulunmayan ve kendini daha üstün kabul etmediği kimseler ile de münazara eder. Karşısındakinin daha üstün olduğu söylenmesin diye ona karşı tevâzu göstermez ve hakkı kabul etmez. Bu sûretle kibirlenmeye başlar. Bu kibrin sebebi riyâkârlıktır. Hattâ yalnız kalsalar, bâzen kendisinin üstün olmadığını bildiği halde yalandan asâlet iddiâsında bulunur ve diğerini hakîr görür. Bu iddiâsında yalancı olduğunu bildiği için içinde kibir yoktur. Ancak riyâkârlık, kibirliliğine sebep olmaktadır. Umumiyetle bu nevî davranışlarda bulunanlara içindeki kibrinden dolayı mütekebbir denir. Hâlbuki yukarıda anlattığımız şekilleri vardır.

بيان أخلاق المتواضعين ومجامع ما يظهر فيه أثر التّواضع والتّكبّر

اعلمْ : أنَّ التكبُّرَ يظهرُ في شمائلِ الرجلِ ؛ كصَعَرٍ في وجهِهِ ، ونظرِهِ شَزْراً ، وإطراقِهِ رأسَهُ ، وجلوسِهِ متربِّعاً أو متكئاً ، وفي أقوالِهِ حتَّىٰ في صوتِهِ ونغمتِهِ ، وصيغتِهِ في الإيرادِ ، ويظهرُ في مِشْيتِهِ وتبخترِهِ ، وقيامِهِ وجلوسِهِ ، وفي حركاتِهِ وسكناتِهِ ، وفي تعاطيهِ لأفعالِهِ ، وفي سائرِ تقلُّباتِهِ في أحوالِهِ وأقوالِهِ وأعمالِهِ .

فمِنَ المتكبرينَ مَنْ يجمعُ ذلكَ كلَّهُ ، ومنهُمْ مَنْ يتكبَّرُ في بعضٍ ويتواضعُ في بعضٍ .

* * *

فمنها : التكبُّرُ بأنْ يحبَّ قيامَ الناسِ لهُ أوْ بينَ يديهِ ، وقدْ قالَ عليٌّ كرمَ اللهُ وجهَهُ : (مَنْ أرادَ أنْ ينظرَ إلىٰ رجلٍ مِنْ أهلِ النارِ . . فلينظرْ إلىٰ رجلٍ قاعدٍ وبينَ يديهِ قومٌ قيامٌ) .

وقالَ أنسٌ : لمْ يكنْ شخصٌ أحبَّ إليهِمْ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وكانوا إذا رأَوْهُ . . لمْ يقوموا لهُ ؛ لما يعلمونَ مِنْ كراهتِهِ لذلكَ)(١) .

* * *

---

(١) رواه الترمذي (٢٧٥٤) .

ومنها : ألاَّ يمشيَ إلا ومعَهُ غيرُهُ يمشي خلفَهُ ، قالَ أبو الدرداءِ : (لا يزالُ العبدُ يزدادُ مِنَ اللهِ بُعداً ما مُشيَ خلفَهُ)(١) .

وكانَ عبدُ الرحمـٰنِ بنُ عوفٍ لا يُعرفُ مِنْ عبيدِهِ ؛ إذْ كانَ لا يتميَّزُ عنهُمْ في صورةٍ ظاهرةٍ .

ومشىٰ قومٌ خلفَ الحسنِ البصريِّ ، فمنعَهُمْ وقالَ : (ما يُبقي هـٰذا مِنْ قلبِ العبدِ ؟) .

وكانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ في بعضِ الأوقاتِ يمشي معَ بعضِ الأصحابِ ، فيأمرُهُمْ بالتقدُّمِ ، ويمشي في غمارِهِمْ(٢) ؛ إمَّا لتعليمِ غيرِهِ ، أوْ لينفيَ عنْ نفسِهِ وساوسَ الشيطانِ بالكبْرِ والعجبِ ، كما خلعَ الثوبَ الجديدَ في الصلاةِ وأبدلَهُ بالخليعِ(٣) ؛ لأحدِ هـٰذينِ المعنيينِ .

* * *

ومنها : ألاَّ يزورَ غيرَهُ وإنْ كانَ يحصلُ مِنْ زيارتِهِ خيرٌ لغيرِهِ في الدينِ ، وهوَ ضدُّ التواضعِ ، رُويَ أنَّ سفيانَ الثوريَّ قدمَ الرملةَ ، فبعثَ إليهِ إبراهيمُ بنُ أدهمَ : أنْ تعالَ فحدِّثْنا ، فجاءَهُمْ سفيانُ ، فقيلَ لهُ : يا أبا

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٩٤) .

(٢) رواه ابن ماجه (٢٤٥) .

(٣) قال الحافظ العراقي : (المعروف نزع الشراك الجديد ورد الشراك الخلق ، أو نزع الخميصة ولبس الأنبجانية) . « إتحاف » (٨/ ٣٧٨ـ ٣٧٩) . قلت : أما الأول . . فرواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٠٢) ، وأما الثاني . . فرواه البخاري (٣٧٣) ، ومسلم (٥٥٦/ ٦٢) .

إسحاقَ ؛ تبعثُ إليهِ بمثلِ هـٰذا ؟! فقالَ : أردتُ أنْ أنظرَ كيفَ تواضعُهُ(١) .

* * *

ومنها : أن يستنكفَ مِنْ جلوسِ غيرِهِ بالقربِ منهُ إلاَّ أنْ يجلسَ بينَ يديهِ ، والتواضعُ خلافُهُ ، قالَ ابنُ وهبٍ : جلستُ إلىٰ عبدِ العزيزِ بنِ أبي رَوَّادٍ ، فمسَّ فخذي فخذَهُ ، فنحَّيتُ نفسي عنهُ ، فأخذ بثيابي فجرَّني إلىٰ نفسِهِ وقالَ لي : لمَ تفعلونَ بي ما تفعلونَ بالجبابرةِ ، وإنِّي لا أعرفُ رجلاً منكُمْ شرّاً منِّي ؟!

وقالَ أنسٌ : كانَتِ الوليدةُ مِنْ ولائدِ المدينةِ تأخذُ بيدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فلا ينزعُ يدَهُ مِنْ يدِها حتَّىٰ تذهبَ بهِ حيثُ شاءَتْ(٢) .

* * *

ومنها : أنْ يتوقَّىٰ مجالسةَ المرضىٰ والمعلولينَ ، ويتحاشىٰ عنهُمْ ، وهوَ مِنَ الكبرِ ؛ دخلَ رجلٌ عليهِ جدريٌّ قدْ تقشَّرَ علىٰ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وعندَهُ ناسٌ منْ أصحابِهِ يأكلونَ ، فما جلسَ إلىٰ أحدٍ إلاَّ قامَ مِنْ جنبِهِ ، فأجلسَهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بجنبِهِ(٣) .

وكانَ عبدُ اللهِ بنُ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُما لا يحبسُ عنْ طعامِهِ مجذوماً

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/٣٦٧) .

(٢) رواه البخاري (٦٠٧٢) معلقاً ، ورواه ابن ماجه (٤١٧٧) موصولاً ، ولفظه هنا رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٢٢) .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٢٥٠٢٥) ، وابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٨١) .

ولا أبرصَ ولا مبتلىً إلا أقعدَهُمْ علىٰ مائدتِهِ(١) .

* * *

ومنها : ألاَّ يتعاطىٰ بيدِهِ شغلاً في بيتِهِ ، والتواضعُ خلافُهُ ؛ رُوِيَ أنَّ عمرَ بنَ عبدِ العزيزِ أتاهُ ليلةً ضيفٌ وكانَ يكتبُ ، فكادَ السراجُ يطفأُ ، فقالَ الضيفُ : أقومُ إلى المصباحِ فأصلحَهُ ؟ فقالَ : ليسَ مِنْ كرمِ الرجلِ أنْ يستخدمَ ضيفَهُ ، قالَ : أفأنبِّهُ الغلامَ؟ قالَ : هيَ أوَّلُ نومةٍ نامَها ، فقامَ وأخذَ البطَّةَ وملأَ المصباحَ زيتاً(٢)، فقالَ الضيفُ : قمتَ أنتَ بنفسِكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟! فقالَ : ذهبتُ وأنا عمرُ ، ورجعتُ وأنا عمرُ ، ما نقصَ منِّي شيءٌ ، وخيرُ الناسِ مَنْ كانَ عندَ اللهِ متواضعاً(٣) .

* * *

ومنها : ألاَّ يأخذَ متاعَهُ ويحملَهُ إلىٰ بيتِهِ ، وهوَ خلافُ عادةِ المتواضعينَ ، كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يفعلُ ذلكَ(٤) ، وقالَ عليٌّ كرَّمَ اللهُ وجهَهُ : [من الرجز]

لا يَنْقُصُ ٱلْكامِلَ مِنْ كمالِهِ ما جَرَّ مِنْ نَفْعٍ إلىٰ عيالِهِ(٥)

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٦١١) .

(٢) البطة : إناء كالقارورة .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٩١٩٤) .

(٤) روىٰ ذلك أبو يعلىٰ في « مسنده » (٦١٦٢) ، والطبراني في « الأوسط » (٦٥٩٠) .

(٥) وسياق الخبر في « القوت » (٢/ ٢٣٣) : (وعلي رضي الله عنه كان يحمل التمر =

وكانَ أبو عبيدةَ بنُ الجراحِ وهوَ أميرٌ يحملُ سطلاً لهُ مِنْ خشبٍ إلى الحمامِ(١) .

وقالَ ثابتُ بنُ أبي مالكٍ : رأيتُ أبا هريرةَ أقبلَ مِنَ السوقِ يحملُ حزمةَ حطبٍ وهوَ يومئذٍ خليفةٌ لمروانَ ، فقالَ : أوسعِ الطريقَ للأميرِ يا بنَ أبي مالكٍ(٢) .

وعنِ الأصبغِ بنِ نباتةَ قالَ : (كأنِّي أنظرُ إلىٰ عمرَ بنِ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ معلِّقاً لحماً في يدِهِ اليسرىٰ ، وفي يدِهِ اليمنى الدِّرَّةُ يدورُ في الأسواقِ حتَّىٰ دخلَ رحلَهُ)(٣) .

وقالَ بعضُهُمْ : رأيتُ علياً رضيَ اللهُ عنهُ اشترىٰ لحماً بدرهمٍ فحملَهُ في ملحفتِهِ ، فقلتُ لهُ : أحملُ عنكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟ قالَ : لا ؛ أبو العيالِ أحقُّ أنْ يحملَ(٤) .

* * *

= والملح في ثوبه ويده ويقول . . .) وذكر البيت ، وانظر « ديوان سيدنا علي » (ص٢١٢) ، ورواه ابن أبي الدنيا في « العيال » (٣١) عن محمد بن أبي محمد بن كناسة ، وانظر « الأغاني » (١٣/ ٤٨٥١) .

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٩٧) .

(٢) رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٨٤) ، ونبّه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٣٨٠) إلىٰ أن ابن أبي مالك هو ثعلبة ، وليس ثابتاً .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٩٩) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٠٢) ، وفيه : (تمراً) بدل (لحماً).

ومنها : اللباسُ ؛ إذْ يظهرُ بهِ التكبُّرُ والتواضعُ ، وقدْ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « البذاذةُ مِنَ الإيمانِ »(١) .

قالَ هارونُ : سألتُ مَعْناً عنِ البذاذةِ فقالَ : هوَ الدونُ مِنَ اللباسِ(٢) .

وقالَ زيدُ بنُ وهبٍ : (رأيتُ عمرَ بنَ الخطابِ رضيَ اللهُ عنهُ خرجَ إلى السوقِ وبيدِهِ الدِّرَّةُ وعليهِ إزارٌ فيهِ أربعَ عشرةَ رقعةً بعضُها مِنْ أدمٍ)(٣) .

وعُوتبَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ في إزارٍ مرقوعٍ فقالَ : (يقتدي بهِ المؤمنُ ، ويخشعُ لهُ القلبُ)(٤) .

وقالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (جودةُ الثيابِ خيلاءُ القلبِ)(٥) .

وقالَ طاووسٌ : (إنِّي لأغسلُ ثوبيَّ هٰذينِ ، فأنكرُ قلبي ما داما نقيَّينِ)(٦) .

ويُروىٰ أنَّ عمرَ بنَ عبدِ العزيزِ رحمَهُ اللهُ كانَ قبلَ أنْ يُستخلَفَ تُشترىٰ لهُ الحلَّةُ بألفِ دينارٍ فيقولُ : ما أجودَها ! لولا خشونةٌ فيها ، فلمَّا استُخلِفَ . .

---

(١) رواه أبو داوود (٤١٦١) ، وابن ماجه (٤١١٨) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٢٩) عقب روايته للحديث .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٣٠) .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٣٣) .

(٥) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٤٥) .

(٦) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٤٦) .

كان يُشترىٰ لهُ الثوبُ بخمسةِ دراهمَ فيقولُ : ما أجودَهُ ! لولا لينُهُ ، فقيلَ لهُ : أينَ لباسُكَ ومركبُكَ وعطرُكَ يا أميرَ المؤمنينَ ؟ فقالَ : إنَّ لي نفساً ذوّاقةً تواقةً ، وإنَّها لمْ تذقْ مِنَ الدنيا طبقةً إلا تاقَتْ إلى الطبقةِ التي فوقَها ، حتَّىٰ إذا ذاقَتِ الخلافةَ وهيَ أرفعُ الطبقاتِ . . تاقَتْ إلىٰ ما عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ[1] .

وقالَ سعيدُ بنُ سويدٍ : صلَّىٰ بنا عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ الجمعةَ ، ثمَّ جلسَ وعليهِ قميصٌ مرقوعُ الجيبِ مِنْ بينِ يديهِ ومِنْ خلفِهِ ، فقالَ لهُ رجلٌ : يا أميرَ المؤمنينَ ؛ إنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ أعطاكَ فلوْ لبستَ ، فنكسَ رأسَهُ مليّاً ، ثمَّ رفعَ رأسَهُ فقالَ : إنَّ أفضلَ القصدِ عندَ الجدَةِ ، وإنَّ أفضلَ العفوِ عندَ القدرةِ[2] .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنْ تركَ زينةَ الدنيا ووضعَ ثياباً حسنةً تواضعاً للهِ وابتغاءَ وجهِهِ . . كانَ حقّاً على اللهِ تعالىٰ أنْ يدَّخرَ لهُ مِنْ عبقريِّ الجنَّةِ »[3] .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (جودةُ الثيابِ خيلاءُ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٥/ ٣٢٣ ، ٣٣٢) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٥١) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٥٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٨/ ٤٤) .

القلبِ)[1] ، وقدْ سُئلَ نبيُّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ عنِ الجمالِ في الثيابِ هلْ هوَ مِنَ الكبرِ ؟ فقالَ : « لا ، ولكنْ مَنْ سَفِهَ الحقَّ وغَمَصَ الناسَ »[2] ، فكيفَ طريقُ الجمعِ بينَهُما ؟

فاعلمْ : أنَّ الثوبَ الجيِّدَ ليسَ مِنْ ضرورتِهِ أنْ يكونَ مِنَ التكبُّرِ في حقِّ كلِّ أحدٍ في كلِّ حالٍ ، وهوَ الذي أشارَ إليهِ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وهوَ الذي عرفَهُ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ مِنْ حالِ ثابتِ بنِ قيسٍ ؛ إذْ قالَ : إنِّي امرؤٌ حُبِّبَ إليَّ مِنَ الجمالِ ما ترىٰ[3] ، فعرفَ أنَّ ميلَهُ إلى النظافةِ وجودةِ الثيابِ ، لا ليتكبَّرَ علىٰ غيرِهِ ، فإنَّهُ ليسَ مِنْ ضرورتِهِ أنْ يكونَ مِنَ الكِبْرِ ، وقدْ يكونُ ذلكَ مِنَ الكبرِ ؛ كما أنَّ الرضا بالثوبِ الدونِ قدْ يكونُ مِنَ التواضعِ .

وعلامةُ المتكبِّرِ : أنْ يطلبَ التجمُّلَ إذا رآهُ الناسُ ، ولا يباليَ إذا انفردَ بنفسِهِ كيفَ كانَ ، وعلامةُ طلبِ الجمالِ : أنْ يحبَّ الجمالَ في كلِّ شيءٍ ولوْ في خلوتِهِ ، وحتَّىٰ في سُتُورِ دارِهِ ، فذلكَ ليسَ مِنَ التكبُّرِ .

فإذا انقسمَتِ الأحوالُ . نُزِّلَ قولُ عيسىٰ عليهِ السلامُ علىٰ بعضِ

---

(١) تقدم قريباً .

(٢) رواه أحمد في « المسند » (٤/ ١٣٣) ، والبخاري في « الأدب المفرد » (٥٤٨) ، وابن حبان في « صحيحه » (٥٤٦٧) ، وهو عند مسلم (٩١) بلفظ : « الكبر بطر الحق وغمط الناس » .

(٣) هو الحديث المذكور قبله .

الأحوالِ ؛ على أنَّ قولَهُ : (هوَ خيلاءُ القلبِ) يعني : قدْ تورثُ خيلاءَ في القلبِ ، وقولَ نبيِّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّهُ ليسَ مِنَ الكبرِ » يعني : أنَّ الكبرَ لا يوجبُهُ ، ويجوزُ ألاَّ يوجبَهُ الكبْرُ ، ثمَّ يكونُ هوَ مورثاً للكبْرِ .

وبالجملةِ : فالأحوالُ تختلفُ في مثلِ هـٰذا ، والمحبوبُ الوسطُ مِنَ اللباسِ ، الذي لا يوجبُ شهرةً بالجودةِ ولا بالرداءةِ ، وقد قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كلوا واشربوا والْبَسوا وتصدَّقوا في غيرِ سَرَفٍ ولا مَخيلَةٍ ، إنَّ اللهَ يحبُّ أنْ يرىٰ أثرَ نعمتِهِ علىٰ عبدِهِ »[1] .

وقالَ بكرُ بنُ عبدِ اللهِ المزنيُّ : (الْبَسوا ثيابَ الملوكِ ، وأميتوا قلوبَكُمْ بالخشيةِ)[2] ، وإنَّما خاطبَ بهـٰذا قوماً يطلبونَ التكبُّرَ بثيابِ أهلِ الصلاحِ ، وقدْ قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (ما لكم تأتوني وعليكُمْ ثيابُ الرهبانِ وقلوبُكُمْ قلوبُ الذئابِ الضواري ؟! الْبَسوا ثيابَ الملوكِ ، وألينوا قلوبَكُمْ بالخشيةِ)[3] .

* * *

ومنها[4] : أنْ يتواضعَ بالاحتمالِ إذا سُبَّ وأُوذيَ وأُخِذَ حقُّهُ ، فذلكَ هوَ

---

(١) رواه بتمامه الحاكم في « المستدرك » (٤/ ١٣٥) ، وصدره رواه النسائي (٥/ ٧٩) ، وابن ماجه (٣٦٠٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٥٨) .

(٣) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٥٣) .

(٤) أي : من أخلاق المتواضعين . « إتحاف » (٨/ ٣٨٣) .

الأصلُ وقدْ أوردنا ما نُقِلَ عنِ السلفِ مِنِ احتمالِ الأذىٰ في كتابِ الغضبِ والحسدِ .

وبالجملةِ : فمجامعُ حسنِ الأخلاقِ والتواضعِ سيرةُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فبهِ ينبغي أنْ يُقتدىٰ ، ومنهُ ينبغي أنْ يُتعلَّمَ .

وقدْ قالَ أبو سلمةَ(١) : قلتُ لأبي سعيدٍ الخدريِّ : ما ترىٰ فيما أحدثَ الناسُ مِنَ الملبسِ والمشربِ والمركبِ والمطعمِ ؟

فقالَ : يا بنَ أخي ؛ كُلْ للهِ ، واشربْ للهِ ، والبَسْ للهِ ، وكلُّ شيءٍ مِنْ ذلكَ دخلَهُ زهوٌ أوْ مباهاةٌ أوْ رياءٌ أو سمعةٌ . . فهوَ معصيةٌ وسرَفٌ ، وعالجْ في بيتِكَ مِنَ الخدمةِ ما كان رسولُ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يعالجُ في بيتِهِ ، كانَ يعلفُ الناضحَ ، ويعقلُ البعيرَ ، ويقمُّ البيتَ ، ويحلبُ الشاةَ ، ويخصِفُ النعلَ ، ويرقعُ الثوبَ ، ويأكلُ معَ خادمِهِ ، ويطحنُ عنهُ إذا أعيا ، ويشتري الشيءَ مِنَ السوقِ ، ولا يمنعُهُ الحياءُ أنْ يعلِّقَهُ بيدِهِ ، أوْ يجعلَهُ في طرفِ ثوبِهِ ، وينقلبُ إلىٰ أهلِهِ ، يصافحُ الغنيَّ والفقيرَ ، والصغيرَ والكبيرَ ، ويسلِّمُ مبتدئاً علىٰ كلِّ مَنِ استقبلَهُ ؛ مِنْ صغيرٍ أوْ كبيرٍ ، أسودَ أوْ أحمرَ ، حرٍّ أوْ عبدٍ مِنْ أهلِ الصلاةِ ، ليسَتْ لهُ حُلَّةٌ لمدخلِهِ وحلةٌ لمخرجِهِ ، لا يستحيي مِنْ أنْ يجيبَ إذا دُعيَ وإنْ كانَ أشعثَ أغبرَ ، ولا يحقرُ ما دُعِيَ إليهِ وإنْ لمْ يجدْ إلا

---

(١) في النسخ : (ابن أبي سلمة) ، وأبو سلمة هو ابن عبد الرحمـٰن بن عوف كما سيأتي .

خَشَفَ الدَّقَلِ ، لا يرفعُ غداءً لعشاءٍ ، ولا عشاءً لغداءٍ ، هيِّنُ المؤنةِ ، ليِّنُ الخُلُقِ ، كريمُ الطبيعةِ ، جميلُ المعاشرةِ ، طليقُ الوجهِ ، بسَّامٌ مِنْ غيرِ ضحكٍ ، محزونٌ مِنْ غيرِ عبوسٍ ، شديدٌ مِنْ غيرِ عنفٍ ، متواضعٌ مِنْ غيرِ مذلَّةٍ ، جوادٌ مِنْ غيرِ سَرَفٍ ، رحيمٌ لكلِّ ذي قربىٰ ومسلمٍ ، رقيقُ القلبِ ، دائمُ الإطراقِ ، لم يشَمْ(١) قطُّ مِنْ شبعٍ ، ولمْ يمدَّ يدَهُ إلىٰ طمعٍ .

قالَ أبو سلمةَ : فدخلتُ علىٰ عائشةَ رضيَ اللهُ عنها ، فحدَّثتُها بما قالَ أبو سعيدٍ في زهدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقالَتْ : ما أخطأَ منهُ حرفاً ، ولقدْ قصَّرَ ؛ إذْ ما أخبركَ أنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمْ يمتلئْ قطُّ شبعاً ، ولمْ يبثَّ إلىٰ أحدٍ شكوىٰ ، وإنْ كانَتِ الفاقةُ لأحبَّ إليهِ مِنَ اليسارِ والغنىٰ ، وإنْ كانَ ليظلُّ جائعاً يلتوي ليلتَهُ حتَّىٰ يصبحَ ، فما يمنعُهُ ذلكَ عنْ صيامِ يومِهِ ، ولوْ شاءَ أنْ يسألَ ربَّهُ فيُؤتىٰ بكنوزِ الأرضِ وثمارِها ورغدِ عيشِها مِنْ مشارقِها ومغاربِها . لفعلَ ، وربَّما بكيتُ رحمةً لهُ ممَّا أُوتي مِنَ الجوعِ ، فأمسحُ بطنَهُ بيدي ، وأقولُ : نفسي لكَ الفداءُ ؛ لوْ تبلَّغتَ مِنَ الدنيا بقدْرِ ما يقوتُكَ ويمنعُكَ مِنَ الجوعِ ، فيقولُ : « يا عائشةُ ؛ إخواني مِنْ أولي العزمِ مِنَ الرسلِ قدْ صبروا علىٰ ما هوَ أشدُّ مِنْ هـٰذا ، فمضَوا علىٰ حالِهِمْ ، وقدموا علىٰ ربِّهِمْ ، فأكرمَ مآبَهُمْ ، وأجزلَ ثوابَهُمْ ، فأجدُني أستحيي إنْ ترفَّهتُ في معيشتي أنْ يقصرَ بي دونَهُمْ ، فأصبرُ أياماً يسيرةً أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ ينقصَ حظِّي

---

(١) في (د ، ك) : (لم يتجشأ) بدل (لم يشم) .

غداً في الآخرةِ ، وما مِنْ شيءٍ أحبَّ إليَّ مِنَ اللحوقِ بإخواني وأخلائي » ، قالَتْ عائشةُ رضيَ اللهُ عنها : فواللهِ ؛ ما استكملَ بعدَ ذلكَ جمعةً حتَّىٰ قبضَهُ اللهُ عز وجلّ »(١) .

فمَا نُقلَ مِنْ أحوالِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يجمعُ جملةَ أخلاقِ المتواضعينَ ، فمَنْ طلَبَ التواضعَ . . فليقتدِ بهِ ، ومَنْ رأىٰ نفسَهُ فوقَ محلِّهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ولَمْ يرضَ لنفسِهِ بما رضيَ هوَ بهِ . . فما أشدَّ جهلَهُ !! فلقَدْ كانَ أعظمَ خلقِ اللهِ منصباً في الدنيا والدينِ ، فلا عزَّ ولا رفعةَ إلا في الاقتداءِ بهِ ، ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (إنا قومٌ أعزَّنا اللهُ بالإسلامِ ، فلا نطلبُ العزَّ في غيرِهِ) لمَّا عُوتبَ في بذاذةِ هيئتِهِ عندَ دخولِهِ الشامَ(٢) .

وقالَ أبو الدرداءِ : (اعلمْ أنَّ للهِ عباداً يُقالُ لهُمُ الأبدالُ ، خلفٌ مِنَ الأنبياءِ ، همْ أوتادُ الأرضِ ، فلمَّا انقضَتِ النبوةُ . . أبدلَ اللهُ مكانَهُمْ قوماً مِنْ أمَّةِ محمدٍ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، لمْ يفضلوا الناسَ بكثرةِ صومٍ ولا صلاةٍ ولا حسنِ حليةٍ ، ولكنْ بصدقِ الورعِ ، وحسنِ النيةِ ، وسلامةِ الصدرِ لجميعِ المسلمينَ ، والنصيحةِ لهُمْ ؛ ابتغاءَ مرضاةِ اللهِ ، بصبرٍ حسنٍ(٣) ،

---

(١) ساق الخبر بتمامه ومرفوعه الحافظ الشامي في « سبل الهدىٰ والرشاد » (٧/ ٦٧) عن أبي الحسن بن الضحاك ، عن أبي سلمة بن عبد الرحمن بن عوف ، وقال : (في سنده ميسرة بن عبد ربه) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (١/ ٦١) .

(٣) في (ب) : (بغير تجبر) ، وفي (ب ، ك ، م) : (بصبر ثخين) بدل (بصبر حسن) .

وتواضعٍ في غيرِ مذلّةٍ ، وهمْ قومٌ اصطفاهُمُ اللهُ واستخلصَهُمْ لنفسِهِ ، وهمْ أربعونَ صدِّيقاً ، أوْ ثلاثونَ رجلاً ، قلوبُهُمْ علىٰ مِثْلِ يقينِ إبراهيمَ خليلِ الرحمـٰنِ عليهِ السلامُ ، لا يموتُ الرجلُ منهُمْ حتَّىٰ يكونَ اللهُ قدْ أنشأَ مَنْ يخلفُهُ .

واعلمْ يا بنَ أخي أنَّهُمْ لا يلعنونَ شيئاً ، ولا يؤذونَهُ ، ولا يحقرونهُ ، ولا يتطاولونَ عليهِ ، ولا يحسدونَ أحداً ، ولا يحرصونَ على الدنيا ، همْ أطيبُ الناسِ خُبْراً ، وألينُهُمْ عريكةً ، وأسخاهُمْ نفساً ، علامتُهُمُ السخاءُ ، وسجيتهُمُ البشاشةُ ، وصفتُهُمُ السلامةُ ، ليسوا اليومَ في خشيةٍ وغداً في غفلةٍ ، ولكنْ دائمونَ علىٰ حالِهِمُ الظاهرِ ، وهمْ فيما بينَهُمْ وبينَ ربِّهِمْ لا تدركُهُمُ الرياحُ العواصفُ ، ولا الخيلُ المجراةُ ، قلوبُهُمْ تصعدُ ارتياحاً إلى اللهِ ، واشتياقاً إليهِ ، وقدماً في استباقِ الخيراتِ ﴿ أُوْلَـٰٓئِكَ حِزْبُ ٱللَّهِۚ أَلَآ إِنَّ حِزْبَ ٱللَّهِ هُمُ ٱلْمُفْلِحُونَ ﴾ .

قالَ الراوي : فقلتُ : يا أبا الدرداءِ ؛ ما سمعتُ بصفةٍ أشدَّ عليَّ مِنْ هـٰذهِ الصفةِ ، فكيفَ لي أنْ أبلغَها ؟ فقالَ : ما بينَكَ وبينَ أنْ تكونَ في أوسعِها إلا أنْ تبغضَ الدنيا ؛ فإنَّكَ إذا أبغضتَ الدنيا . أقبلتَ علىٰ حبِّ الآخرةِ ، وبقدْرِ حبِّكَ للآخرةِ تزهدُ في الدنيا ، وبقدْرِ ذلكَ تبصرُ ما ينفعُكَ ، وإذا علمَ اللهُ مِنْ عبدٍ حسنَ الطلبِ . أفرغَ عليهِ السدادَ ، واكتنفَهُ بالعصمةِ ، واعلمْ يا بنَ أخي أنَّ ذلكَ في كتابِ اللهِ المنزَّلِ : ﴿ إِنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلَّذِينَ ٱتَّقَواْ وَّٱلَّذِينَ هُم مُّحْسِنُونَ ﴾ .

قالَ يحيىٰ بنُ كثيرٍ : فنظرنا في ذلكَ ، فما تلذَّذَ المتلذذونَ بمثلِ حبِّ اللهِ وطلبِ مرضاتِهِ⁽¹⁾ .

اللهمَّ ؛ اجعلْنا منْ محبِّي المحبِّينَ لكَ يا ربَّ العالمينَ ؛ فإنَّهُ لا يصلحُ لحبِّكَ إلا مَنِ ارتضيتَهُ ، وصلَّى اللهُ علىٰ سيدِنا محمدٍ وعلىٰ آلِهِ وصحبِهِ وسلَّمَ .

* * *

---

(1) الخبر عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص٦٩) بتمامه ، وأما حديث الأبدال . . فقد أورد تخريجه وطرقه الحافظ الزبيدي في « إتحافه » (٨/ ٣٨٥) .

TEVÂZU SÂHİPLERİNİN AHLÂKI

Bilmiş ol ki; kibir, kulun şekil ve şemâilinde gözükür. Surat asıklığı, göz ucu ile bakmak, başını dikerek kimseye bakmamak, bağdaş kurup oturmak veyâ yaslanmak gibi. Ayrıca kibir sözde olur; ses tonunda, konuşurken doldurup atmasında olduğu gibi. Ayrıca yürümesinde, oturup kalkmasında, duruş ve hareketlerinde ve bütün işlerinde belli eder. Bütün bu hallerde kibredenler bulunduğu gibi, bunların bâzılarında kibredip, bâzılarında tevâzu gösterenler de vardır. Ayrıca kendisine kıyâm edilmesini ve karşısında ayakta durulmasını sevmek sûretiyle kibredenler de vardır.

Nitekim **Hz. Ali** (r.a.): “Cehennemliğe bakmak isteyen, kendisi oturduğu halde başkalarını karşısında ayakta tutan kimseye baksın.” demiştir.

Enes (r.a.) de: “Ashâb nezdinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’den sevimli kimse olmadığı halde onun, kendisine kıyâm edilmesinden hoşlanmadığını bildikleri için meclislerine geldikleri vakit, ona kıyâm etmezlerdi.” demiştir.

Kibrin şekillerinden biri de, ardından yürüyen bir adamı beraberinde alıp yola çıkmaktır.

Ebû’d-Derdâ (r.a.): “Kul, ardında adam yürüttüğü müddetçe Allah’tan uzaklaşır.” demiştir.

Abdurrahmân b. Avf (r.a.) şahsiyeti ile tanınmasaydı köleleri arasında hiç belli etmezdi. **Hasan-ı Basrî** de ardında hiç kimsenin yürümesine müsâade etmezdi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), bâzen ashâbını öne geçirir ve kendisi aralarında yürürdü. Böyle yapması, onlara bunu öğretmek için olduğu gibi, şeytandan gelen kibir vesvesesini kırmak için de olabilirdi. Nitekim namazı kılarken yeni elbiseyi çıkarıp eskisini giydiği, bu iki sebepten biri için olduğu gibi. Kibrin nevîlerinden biri de dînî cihetten başkasına faydalı olsa da onun ziyaretine gitmemektir ki, bu da tevâzuun zıddıdır.

Süfyân-ı Sevrî Remle'ye gitmişti. İbrâhim b. Edhem:

– "Gel de konuşalım." diye kendisine haber gönderdi. Süfyân da geldi ve konuştular. Sonra İbrâhim'e:

– "İnsan yalnız konuşmak için Süfyân gibi bir adamı çağırır mı?" dediklerinde İbrâhim:

– "Tevâzuunu tecrübe etmek için böyle yaptım." demiştir.

Kibirlenmenin bir şekli de, başkasının kendi yanında değil, tam karşısında oturmasını istemektir. Tevâzu, bunun hilâfınadır.

İbn Vehb diyor ki:

Abdülâzîz b. Ebû Revvâd'ın yanına oturmuştum. Omzum omzuna değiyordu. Ben çekindim. Bunun farkında olan Abdülâzîz hemen beni kendisine doğru çekerek:

– "Niçin bana karşı, cebbarlara karşı davrandığınız gibi davranmak istiyorsunuz? Hâlbuki sizin aranızda benden daha âdî kimsenin bulunduğunu sanmam." dedi.

Enes (r.a.) anlatıyor: "Medîne'nin çocuklarından her hangi küçük bir kızcağız bile Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in elinden tutsa, onu istediği yere çeker götürür ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ondan elini geri almazdı."

Kibirlenme şekillerinden biri de, hasta ve sakat kimseler arasında bulunmaktan hoşlanmamaktır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ashâb-ı kirâmı ile yemek yerken, çiçek hastalığına yakalanmış ve çiçek bozgunları yeni kabuklanmış bir adam sofraya gelip oturdu, fakat herkes ondan çekindi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ise onu yanına alıp oturttu.

Abdullah b. Ömer (r.a.) hiç bir hastalık sâhibinden sofrasını saklamaz, herkesi sofrasına oturturdu.

Evinin işini kendi eliyle görmemek de kibirdendir. Tevâzu ise bunun aksinedir. Rivâyete göre **Ömer b. Abdülâzîz**'e bir misâfir gelmişti. Akşam lambanın yağı bittiği için sönmeye başladı. Hâlbuki kendisi o sırada bir şey yazmakla meşguldü. Misâfir:

– "Ben bunu düzelteyim." dedi. Ömer:

– "Hayır, misâfire hizmet ettirmek kerem değildir." dedi. Misâfir:

– "O halde hizmetçiye haber vereyim." dedi. Ömer:

– "Hizmetçi yeni uykuya yattı. Onu uyandırmak da doğru değildir." diyerek bizzat kendi eliyle lambanın yağını koydu ve ışığı yaktı. Misâfir:

– "Bizzât bu işi kendin yaptın?" deyince Ömer:

– "Evet, giderken de Ömer, gelirken de yine Ömer idim, hiç bir şey değişmedi. İnsanların hayırlısı tevâzu gösterendir." dedi.

Evinin ihtiyacını kendi eliyle götürmemek de kibirdendir ve tevâzuun aksidir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) evinin ihtiyacına ait eşyayı bizzât kendisi tutar ve evine götürürdü.

Hz. Ali (r.a.) de: "İnsanın bizzât kendi eliyle, evine ihtiyacını götürmesi, ona bir noksanlık getirmez." demiştir.

Ebû Ubeyde b. Cerrâh emîr olduğu halde, hamama giderken hamam tasını kendi elinde tutar götürürdü.

Sâbit b. Ebû Mâlik anlatıyor: "Ebû Hureyre (r.a.) Medîne'de Mervan'ın nâibi bulunduğu sırada bir kucak odun ile beraber geliyordu. Beni görünce: "Medine emîrine yol verin" diye benimle şakalaştı."

Usbuğ b. Benâne de: "Hz. Ömer'in bir elinde et ve bir elinde turası olduğu halde, sokaklarda nasıl dolaştığını hâlâ görür gibiyim." demiştir.

Diğer biri de: "Hz. Ali'yi torbaya koyduğu et elinde olduğu halde, eve doğru giderken gördüm. Kendisine:

– "Eti ben götüreyim." dediğimde:

– "Hayır, âile sâhibinin yiyeceği taşıması daha doğrudur." diye cevap verdi."

–"Elbise de kibrin sebeplerinden biridir. Kibirlilik ve alçak gönüllülük elbise ile de kendini belli eder. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

اَلْبَذَاذَةُ مِنَ الْإِيمَانِ

"Süslenmek îmandandır."[55] buyurmuştur.

Hârûn diyor ki: "Ma'n'a:

– "Bezâzet nedir? diye sordum:

– "Âdî elbise giymektir." dedi."

Zeyd b. Vehb de: "Bir gün Ömer b. el-Hattâb'ı (r.a.) sokakta gördüm. Bir elinde kamçısı ve sırtında bir îzârı vardı ki, on dört yaması mevcuttu. Yamaların bir kısmı da deri parçaları idi.” demiştir.

---

[55] Ebû Dâvud ve İbn Mâce, Sa'lebe'den rivâyet etmişlerdir.

Bir gün Basra’dan **Hz. Ali**’yi (r.a.) ziyârete gelen bir hey’et, Ali’nin sırtında yamalı elbiseyi görünce:

– “Bu nedir?” diye kendisine takıldılar. Hz. Ali:

– “Hem örnek olur, hem de insanı kibirden uzaklaştırır.” dedi

Hz. Îsâ: “Güzel elbise gönülde kibri uyandırır.” demiştir.

Tâvûs: “Ben şu iki elbisemi elimle yıkarım. Bunları yıkadığım zaman, onlar temiz oldukları müddetçe ben kendimi beğenmekten huylanırım.” demiştir.

Rivâyete göre **Ömer b. Abdülâzîz** halîfe olmadan kendine bin dînâra elbise alırdı. “Ömer, elbise çok güzel ama biraz daha yumuşak olsa.” derdi. Halîfe olduktan sonra beş dirheme elbise almaya başladı. Bu sefer “elbise çok güzel fakat yumuşak olmasa.” derdi. Kendisine:

– “Sizin eski kıymetli elbiseleriniz, binitleriniz ve ihtişamlarınız ne oldu?” dediler. Ömer:

– “Benim her şeyden zevk alan ve dâimâ daha ileriyi isteyen bir arzum var. En üstün mevkî olan hilâfete yükselince, artık maddî zevkler bitti. Bu sefer Allah katında olan zevklere yöneldim.” dedi.

En makbul iktisad varlıkta, en fazîletli af da intikama gücü yettiği zamanki aftır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

مَنْ تَرَكَ زِينَةً لِلّٰهِ وَوَضَعَ ثِيَابًا حَسَنَةً تَوَاضُعًا لِلّٰهِ وَابْتِغَاءً
لِمَرْضَاتِهِ كَانَ حَقًّا عَلَى اللّٰهِ أَنْ يَدَّخِرَ لَهُ عَبْقَرِيَّ الْجَنَّةِ

"Allah için süslenmeyi terk eden ve Allah için tevâzu gösterip güzel elbise giymeyen kimse için cennetin en üstün yerini hazırlamak Allah üzerine bir haktır."[56] buyurmuştur.

Şâyet, "**Îsâ aleyhisselâm**: *"İyi elbise kibir alâmetidir."* , Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de: *"Hayır, kibirden değil; kibir, hakkı reddedip insanları hakîr gördüğü zaman olur."* buyurduğuna göre, bunlar nasıl telîf olunur?" dersen bilmiş ol ki:

İyi elbise, her hâl ü kârda herkes için bir kibir vesîlesi olmak mevkiinde değildir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in işâret etmek istediği ve Sâbit b. Kays'ın: "Ben iyi elbiseyi severim, bunda kibir var mı?" diye sorduğu zaman, onun halinde kibir olmayıp temiz bir kılık ve kıyâfeti sevdiğini anlayarak: *"Bunda kibir yok."* dediği budur.

Mutlaka iyi ve yeni elbisede kibir var denemez. Ancak kibir vesîlesi de olabilir. Nitekim âdî elbiseyi giymek tevâzu vesîlesi olduğu gibi. İyi elbise de kibir alâmeti, başkalarının yanında süslenip yalnız kaldığı vakit kılık ve kıyâfete aldırış etmemektir. Güzelliği sevmenin alâmeti ise her yerde yâni yalnız da kalsa, kendi kılık ve kıyâfetine itina göstermesidir ki, bu kibirden değildir.

Demek ki, her iki söz telîf edilmiş oldu. Îsâ aleyhisselâm'ın sözü, bâzı haller ile kayıtlıdır. Yâni iyi elbise bâzen kibre vesîle olabilir demektir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: "İyi elbise kibirden değil." sözü, yâni mutlak sûrette iyi elbise kibri mûcib değildir, demektir. Bâzı ahvâlde ise kibre vesîle olabilir. İşte bu sûretle telîf edilir.

Kısaca şunu diyelim ki; ahvâl, şahsiyet itibariyle değişebilir. Onun için en iyisi, göze çarpmayacak bir kılık ve kıyâfet takınmalı; ne çok pejmürde, ne de çok iyi, vasat bir şekilde giyinmelidir. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

---

[56] Ebû Saîd ve Ebû Nuaym İbn Abbâs'dan rivâyet etmişlerdir.

كُلُوا وَاشْرَبُوا وَالْبَسُوا وَتَصَدَّقُوا فِي غَيْرِ سَرَفٍ وَلَا مَخِيلَةٍ

"Yiyiniz içiniz, giyininiz ve tasadduk ediniz, fakat bütün bunlarda isrâftan ve kibirden sakınınız."[57] buyurmuştur. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ أَنْ يَرٰى أَثَرَ نِعْمَتِهٖ عَلٰى يَدِ عَبْدِهٖ

"Allahu Teâlâ kuluna verdiği nîmetin eserini kulunun elinde görmek ister."[58] buyurmuştur.

Bekir b. Abdullah el-Müzenî, sâlihlerin elbiselerini giyip bunlarla kibirlenmek isteyenlere: "Kırallar gibi elbiseler giyiniz fakat kalplerinizi Allah'ın haşyetiyle öldürünüz." demiştir.

Îsâ aleyhisselâm da: *"Ne oluyor size, kalpleriniz yırtıcı kurtların kalbi gibi olduğu halde ruhban kılığında karşıma çıkıyorsunuz? Zararı yok, hükümdarlar gibi giyiniz fakat kalplerinizi Allah korkusu ile öldürünüz."* demiştir.

Bunlardan biri de, hakaret edildiği ve haksızlığa uğratıldığı vakit tevâzu göstermektir. İşte asıl aranan da budur. Nitekim bu hususta seleften nakledilenleri **"Gazab ve Hased"** kısmında beyân etmiştik.

Hulâsa; güzel ahlâk ve tevâzuun toplandığı yer, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'dir, onun ahlâk ve tevâzuudur. Her işte onu nümûne-i imtisâl etmek (örnek almak) lâzımdır.

Ebû Seleme, Ebû Saîd el-Hudrî'ye:

– "Şu insanların îcâd ettikleri elbise, yemek-içmek ve binitlere ne dersin?" diye sordu. Ebû Saîd:

---

[57] İbn Mâce, Amr b. Şuayb'den rivâyet etmiştir.

[58] Tirmizî ve Hassan Amr b. Şuayb'den rivâyet etmişlerdir.

– "Yeğenim, Allah için ye, iç, giy. Şâyet bunlara ucub, iftihar, riyâ, süm'a ve isrâf karışırsa, işte günâh olan budur. Ev işlerinde de Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in yaptığı gibi yap. O, devesini bağlar, yedirir, evi süpürür, tanzîm eder, koyun sağar, ayakkabı tâmir eder ve elbiseyi kaldırırdı. Hizmetçisi ile yer, ona yemek hazırlar, pazardan malzeme alır, eve getirir, zengin ve fakîr ile sohbet eder, küçük-büyük tefrîki (ayırımı) yapmazdı. Siyah, beyaz, hür, köle farkı gözetmeden Müslüman olan-küçük olsun, büyük olsun-karşılaştığı herkesten önce selâm verirdi. Evinden çıkış ve eve girişlerde ayrı ayrı elbise giymez, dâvete gitmek için süslenmez ve bundan çekinmez, hurma döküntüleri de olsa, dâvet edildiği şeyi küçümsemezdi. Sabah için akşamdan, akşam için sabahtan yiyecek hazırlamazdı. Geçimi kolay, ahlâkı yumuşak, tabîati keremli, iyi geçimli, güler yüzlü, mütebessim çehreli, asık surata varmayan mahzun duruşlu, sertliğe varmayan ağırbaşlı idi. Zillete düşmeyen tevâzua, isrâfa varmayan cömertliğe sâhip idi. Yakınlarına ve bütün Müslümanlara karşı merhametli ve yumuşak kalpli idi. Dâimâ önüne bakar, bir vakit mîdesini tamâmen doldurmaz, tamah ederek elini uzatmazdı, dedi.

Ebû Seleme diyor ki: "Hz. Âişe'ye gittim. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in zühdü hakkında Ebû Saîd'in anlattıklarını naklettim. Hz. Âişe:

– "Ebû Saîd bir santim yanılmadı, belki biraz da kısa anlattı. Zîra o sana, onun hiç yemekten doymadığını, bundan hiç kimseye şikâyet etmediğini, aç yattığı halde yiyecek bulamayınca oruca niyet ettiğini, fakirliğin zenginlikten kendisi için daha sevimli olduğunu, isteseydi dünyanın şarkına ve garbına mâlik olabileceğini anlatmadı. Çok defa çektiği açlığa dayanamayarak kendim ağlar, elimle karnını sıvazlardım ve kendisine: "Ne oluyor, hiç olmazsa yetecek kadar dünyalık temîn etsen olmaz mı?" dediğimde:

"Peygamber olan kardeşlerim benden çok daha büyük eziyetler çekmişlerdir. Onlar, o halleri ile Rablerine ulaştılar ve yüksek mevkîler ihrâz ettiler. Ben dünyada refâha ulaşıp âhirette onlardan düşük mevkîde kalmaktan utanırım. Ebedî hayatta mesûd olmak için şurada bir kaç gün sıkıntı çekerim. Bütün gayem ve emelim, kardeşlerime vâsıl olmamdır." dedi.

Hz. Âişe devam ederek: "Bu muhavereyi müteâkip bir hafta geçmeden ebediyete intikal etmiştir."

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in haber verilen ahlâkı, tevâzuun tamamını içine almıştır. Alçak gönüllü, mütevâzî olmak isteyenler ona uysunlar. Kendini Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den üstün görüp onun râzı olduğuna rızâ göstermemekten büyük cehâlet olamaz. Dünya ve âhirette en büyük mevkîe sâhip olan O'dur. Ululuk ve üstünlük, ona uymaktır. Bunun için Hz. Ömer: "Biz İslâmiyet'le izzet bulmuş bir milletiz. Artık ululuğu başka tarafta aramayız." demiştir. Bu sözünü, Şam'a giderken giydiği yırtık yamalı elbisesini görenlerin kendisine: "Niçin böyle giyiyorsun?" dedikleri zaman, söylemiştir.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) diyor ki: "Allahu Teâlâ'nın bir takım kulları var ki, bunlara "Ebdal" denir. Bunlar peygamberlerin halefleri ve yeryüzünün direkleridir. Nübüvvet sona erince, Hz. Muhammed'in ümmetinden bir kavmi onların yerine koydu. Onlar fazla namaz, fazla oruç ve ibâdetlerinden değil, ancak ciddî verâ ve samimî niyet sâhibi olup herkese iyilik düşünmelerinde ve Allah için nasîhat etmelerindedir. Onlar, korkaklığa varmayan sabır, zillete düşmeyen tevâzu sâhipleridir. Onları Allahu Teâlâ seçti. Onlar otuz veyâ kırk kişidirler. Onlar İbrâhim aleyhisselâmın kalbi gibi kalbe sâhiptirler. Onlardan biri öldüğü takdirde, Allahu Teâlâ onun yerine başkasını halk eder.”

Kardeşim, şurasını da bil ki; onlar kimseyi tel’în etmez, kimseye ezâ vermez, hakaret etmez, kimseye dil uzatmazlar. Haset etmez, dünyaya harîs olmazlar. İyilik bakımından insanların en temizi, en yumuşak ahlâklısı, en cömertleridir. Alâmetleri sehâvet, seciyeleri güler yüz, vasıfları selâmettir. Bugün için korkuda, yarın için gaflette değiller. Onlar zâhirlerini muhâfaza eder korur, Allah’a olan yakînlerine rüzgâr bile ulaşamaz, iyiliklerde müsâbakada ve Allah’a olan şevkleri bakımından gönülleri Allah’a doğru yükselir. İşte bunlar, Allah’ın ordusudur, galip gelen de bunlardır. Râvî diyor ki; Ebû’d-Derdâ’ya dedim ki:

– “Bundan daha üstün vasıflar duymuş değilim. Bu dereceye nasıl ulaşabilirim?” Ebû’d-Derdâ:

– “Dünyayı terk ile bu seviyeye ulaşabilirsin. Zîra sen dünyaya buğz ettiğin vakit, âhirete yönelirsin. Âhireti sevdiğin nispette dünyadan yüz çevirirsin. Dünyadan yüz çevirdiğin nispette de sana faydalı olanı görür ve bulursun. Allahu Teâlâ kulunun iyi talebine karşılık ona doğru yolu gösterir, onu korur. Şunu da bil ki, bu anlattığım Kur’ân-ı Kerîm’dedir. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذٖينَ اتَّقَوْا وَالَّذٖينَ هُمْ مُحْسِنُونَ

“Muhakkak Allah sakınanlarla ve iyilik edenlerle beraberdir.” (Nahl sûresi, 16/128) buyurmuştur, dedi.

Yahyâ b. Kesîr: “Biz baktık; Allah ve sevgisi ile Allah ve rızâsı gibi zevkli bir şey bulamadık. Allahım, bizi seni sevenlerden kıl. Zîra senin sevgine, ancak senin râzı olduğun kimseler ulaşır.”

Salât u selâm, sevgili Habîb’in Hz. Muhammed’e olsun.

بيان الطريق في معالجة الكبر واكتساب التواضع

اعلمْ : أنَّ الكبْرَ مِنَ المهلكاتِ ، ولا يخلو أحدٌ مِنَ الخلْقِ عنْ شيءٍ منهُ ، وإزالتُهُ فرضُ عينٍ ، ولا يزولُ بمجرَّدِ التمنِّي ، بلْ بالمعالجةِ واستعمالِ الأدويةِ القامعةِ لهُ .

وفي معالجتِهِ مقامانِ :

أحدُهُما : استئصالُ أصلِهِ مِنْ سِنْخِهِ ، وقلعُ شجرتِهِ مِنْ مغرسِها في القلبِ .

والثاني : دفعُ العارضِ منهُ بالأسبابِ الخاصةِ التي بها يتكبَّرُ الإنسانُ علىٰ غيرِهِ .

المقامُ الأولُ : في استئصالِ أصلِهِ :

وعلاجُهُ : علميٌّ وعمليٌّ ، ولا يتمُّ الشفاءُ إلا بمجموعِهِما .

أمَّا العلميُّ : فهوَ أنْ يعرفَ نفسَهُ ، ويعرفَ ربَّهُ تعالىٰ ، ويكفيهِ ذلكَ في إزالةِ الكبرِ ، فإنَّهُ مهما عرفَ نفسَهُ حقَّ المعرفةِ . علمَ أنَّهُ أذلُّ مِنْ كلِّ ذليلٍ ، وأقلُّ مِنْ كلِّ قليلٍ ، وأنَّهُ لا يليقُ بهِ إلا التواضعُ والذلَّةُ والمهانةُ ، وإذا عرفَ ربَّهُ . علمَ أنَّهُ لا تليقُ العظمةُ والكبرياءُ إلا باللهِ .

أما معرفتُهُ ربَّهُ وعظمتَهُ ومجدَهُ . . فالقولُ فيهِ يطولُ ، وهو منتهىٰ علمِ المكاشفةِ .

وأمَّا معرفتُهُ نفسَهُ . . فهوَ أيضاً يطولُ ، ولكنَّا نذكرُ مِنْ ذلكَ ما ينفعُ في إثارةِ التواضعِ والمذلَّةِ ، ويكفيهِ أنْ يعرفَ معنىٰ آيةٍ واحدةٍ في كتابِ اللهِ ، فإنَّ في القرآنِ علمَ الأولينَ والآخرينَ لمَنْ فُتحَتْ بصيرتُهُ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ قُتِلَ ٱلْإِنسَٰنُ مَآ أَكْفَرَهُۥ ﴿١٧﴾ مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُۥ ﴿١٨﴾ مِن نُّطْفَةٍ خَلَقَهُۥ فَقَدَّرَهُۥ ﴿١٩﴾ ثُمَّ ٱلسَّبِيلَ يَسَّرَهُۥ ﴿٢٠﴾ ثُمَّ أَمَاتَهُۥ فَأَقْبَرَهُۥ ﴿٢١﴾ ثُمَّ إِذَا شَآءَ أَنشَرَهُۥ ﴾ .

فقدْ أشارَتِ الآيةُ إلىٰ أوَّلِ خلقِ الإنسانِ ، وإلىٰ آخرِ أمرِهِ ، وإلىٰ وسطِهِ ، فلينظرِ الإنسانُ ذلكَ ليفهمَ معنىٰ هـٰذهِ الآيةِ .

أمَّا أوَّلُ الإنسانِ . . فهوَ أنَّهُ لمْ يكنْ شيئاً مذكوراً ، وقدْ كانَ في حيِّزِ العدمِ دهوراً ، بلْ لمْ يكنْ لعدمِهِ أوَّلٌ ، وأيُّ شيءٍ أخسُّ وأقلُّ مِنَ المحوِ والعدمِ ؟! وقدْ كانَ كذلكَ في القدمِ ، ثمَّ خلقَهُ اللهُ مِنْ أذلِّ الأشياءِ ، ثمَّ مِنْ أقذرِها ؛ إذ قدْ خلقَهُ مِنْ ترابٍ ، ثمَّ مِنْ نطفةٍ ، ثمَّ مِنْ علقةٍ ، ثمَّ مِنْ مضغةٍ ، ثمَّ جعلَهُ عظماً ، ثمَّ كسا العظمَ لحماً ، فقدْ كانَ هـٰذا بدايةَ وجودِهِ ، حيثُ صارَ شيئاً مذكوراً ، فما صارَ شيئاً مذكوراً إلا وهوَ علىٰ أخسِّ الأوصافِ والنعوتِ ؛ إذْ لمْ يُخلقْ في ابتدائِهِ كاملاً ، بلْ خلقَهُ جماداً ميتاً لا يسمعُ ولا يبصرُ ، ولا يحسُّ ولا يتحركُ ، ولا ينطقُ ولا يبطشُ ، ولا يدركُ ولا يعلمُ ، فبدأ بموتِهِ قبلَ حياتِهِ ، وبضعفِهِ قبلَ قوتِهِ ، وبجهلِهِ

قبلَ علمِهِ ، وبعماهُ قبلَ بصرِهِ ، وبصممِهِ قبلَ سمعِهِ ، وببكمِهِ قبلَ نطْقِهِ ، وبضلالتِهِ قبلَ هداهُ ، وبفقرِهِ قبلَ غناهُ ، وبعجزِهِ قبلَ قدرتِهِ .

فهـٰذا معنىٰ قولِهِ : ﴿ مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ ۝ مِن نُّطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ ﴾ ، ومعنىٰ قوله : ﴿ هَلْ أَتَىٰ عَلَى ٱلْإِنسَٰنِ حِينٌ مِّنَ ٱلدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْـًٔا مَّذْكُورًا ۝ إِنَّا خَلَقْنَا ٱلْإِنسَٰنَ مِن نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ ﴾ ، كذلك خلقه أوّلاً ، ثمَّ امتنَّ عليهِ فقالَ : ﴿ ثُمَّ ٱلسَّبِيلَ يَسَّرَهُ ﴾ ، وهـٰذا إشارةٌ إلىٰ ما تيسَّرَ لهُ في مدَّةِ حياتِهِ إلى الموتِ .

وكذلكَ قالَ : ﴿ مِن نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَٰهُ سَمِيعًۢا بَصِيرًا ۝ إِنَّا هَدَيْنَٰهُ ٱلسَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا ﴾ ، ومعناهُ : أنَّهُ أحياهُ بعدَ أنْ كانَ جماداً ميتاً ؛ تراباً أوّلاً ، ونطفةً ثانياً ، وأسمعَهُ بعدَما كانَ أصمَّ ، وبصَّرَهُ بعدَما كانَ فاقداً للبصرِ ، وقوّاهُ بعدَ الضعفِ ، وعلَّمَهُ بعدَ الجهلِ ، وخلقَ لهُ الأعضاءَ بما فيها مِنَ العجائبِ والآياتِ بعدَ الفقدِ لها ، وأغناهُ بعدَ الفقرِ وأشبعَهُ بعدَ الجوعِ ، وكساهُ بعدَ العرْيِ ، وهداهُ بعدَ الضلالِ .

فانظرْ كيفَ دبَّرَهُ وصوَّرَهُ ، وإلى السبيلِ كيفَ يسَّرَهُ ، وإلىٰ طغيانِ الإنسانِ ما أكفرَهُ ، وإلىٰ جهلِ الإنسانِ كيفَ أظهرَهُ ، فقالَ : ﴿ أَوَلَمْ يَرَ ٱلْإِنسَٰنُ أَنَّا خَلَقْنَٰهُ مِن نُّطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُّبِينٌ ﴾ ، ﴿ وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦٓ أَنْ خَلَقَكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ إِذَآ أَنتُم بَشَرٌ تَنتَشِرُونَ ﴾ .

فانظرْ إلىٰ نعمةِ اللهِ عليهِ كيفَ نقلَهُ مِنْ تلكَ الذلَّةِ والقلَّةِ والخسَّةِ والقذارةِ إلىٰ هـٰذهِ الرفعةِ والكرامةِ ، فصارَ موجوداً بعدَ العدمِ ، وحيّاً بعدَ الموتِ ،

وناطقاً بعد البكمِ ، وبصيراً بعدَ العمىٰ ، وقوياً بعدَ الضعفِ ، وعالماً بعدَ الجهلِ ، ومهتدياً بعدَ الضلالِ ، وقادراً بعدَ العجزِ ، وغنياً بعدَ الفقرِ ، فكانَ في ذاتِهِ لا شيءَ ، وأيُّ شيءٍ أخسُّ مِنْ لا شيءَ ؟! وأيُّ قلَّةٍ أقلُّ مِنَ العدمِ المحضِ ؟! ثمَ صارَ باللهِ شيئاً .

وإنَّما خلقَهُ مِنَ الترابِ الذليلِ الذي يوطأُ بالأقدامِ ، والنطفةِ القذرةِ بعدَ العدمِ المحضِ ؛ ليعرِّفَهُ خسَّةَ ذاتِهِ ، فيعرفَ بهِ نفسَهُ ، وإنَّما أكملَ النعمةَ عليهِ ؛ ليعرفَ بها ربَّهُ ، ويعلمَ بها عظمتَهُ وجلالَهُ ، وأنَّهُ لا يليقُ الكبرياءُ إلا بهِ جلَّ وعلا ، ولذلكَ امتنَّ عليهِ فقال : ﴿ أَلَمْ نَجْعَل لَّهُۥ عَيْنَيْنِ ۝ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ ۝ وَهَدَيْنَٰهُ ٱلنَّجْدَيْنِ﴾ وعرفَّهُ خسَّتَهُ أولاً فقالَ : ﴿ أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِّن مَّنِيٍّ يُمْنَىٰ ۝ ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً﴾ ، ثمَّ ذكرَ منَّتَهُ عليهِ فقالَ : ﴿ فَخَلَقَ فَسَوَّىٰ ۝ فَجَعَلَ مِنْهُ ٱلزَّوْجَيْنِ ٱلذَّكَرَ وَٱلْأُنثَىٰٓ﴾ ليدومَ وجودُهُ بالتناسلِ كما حصلَ وجودُهُ ابتداءً بالاختراعِ .

فمَنْ كانَ هٰذا بدأَهُ وهٰذهِ أحوالَهُ .. فمِنْ أينَ لهُ البطَرُ والكبرياءُ ، والفخرُ والخيلاءُ ، وهوَ على التحقيقِ أخسُّ الأخساءِ ، وأضعفُ الضعفاءِ ؟! .

ولكنْ هٰذهِ عادةُ الخسيسِ إذا رُفِعَ منْ خسَّتِهِ .. شمخَ بأنفِهِ وتعظَّمَ ؛ وذلكَ لدلالةِ خسَّةِ أوَّلِهِ ، ولا حولَ ولا قوةَ إلا باللهِ .

نعمْ ، لوْ أكملَهُ وفوَّضَ إليهِ أمرَهُ ، وأدامَ لهُ الوجودَ باختيارِهِ .. لجازَ أنْ يطغىٰ ، وينسى المبتدأَ والمنتهىٰ ، ولكنَّهُ سلَّطَ عليهِ في دوامِ وجودِهِ

الأمراضَ الهائلةَ ، والأسقامَ العظيمةَ ، والآفاتِ المختلفةَ ، والطبائعَ المتضادَّةَ ؛ مِنَ المِرَّةِ ، والبلغمِ ، والريحِ ، والدمِ ، يهدمُ البعضُ مِنْ أجزائِهِ البعضَ ، شاءَ أمْ أبىٰ ، رضيَ أم سَخِطَ ، فيجوعُ كرهاً ، ويعطشُ كرهاً ، ويمرضُ كرهاً ، ويموتُ كرهاً ، لا يملكُ لنفسِهِ نفعاً ولا ضراً ، ولا خيراً ولا شرّاً ، يريدُ أنْ يعلمَ الشيءَ فيجهلُهُ ، ويريدُ أنْ يذكرَ الشيءَ فينساهُ ، ويريدُ أنْ ينسى الشيءَ ويغفُلَ عنهُ فلا يغفُلُ عنهُ ، ويريدُ أن يصرفَ قلبَهُ إلىٰ ما يهمُّهُ فيجولُ في أوديةِ الوسواسِ والأفكارِ بالاضطرارِ ، فلا يملكُ قلبُهُ قلبَهُ ، ولا نفسُهُ نفسَهُ ، يشتهي الشيءَ وربَّما يكونُ هلاكُهُ فيهِ ، ويكرهُ الشيءَ وربَّما تكونُ حياتُهُ فيهِ ، يستلذُّ الأطعمةَ وهيَ تهلكُهُ وتُرْديهِ ، ويستبشعُ الأدويةَ وهيَ تنفعُهُ وتحييهِ ، ولا يأمنُ في لحظةٍ مِنْ ليلِهِ أوْ نهارِهِ أنْ يُسلبَ سمعُهُ وبصرُهُ ، وتُفلجَ أعضاؤُهُ ، ويُختلسَ عقلُهُ ، ويُختطفَ روحُهُ ، ويُسلبَ جميعُ ما يهواهُ في دنياهُ ، فهوُ مضطرٌ ذليلٌ ، إنْ تركَ . . بقيَ ، وإنِ اختطفَ . . فنيَ ، عبدٌ مملوكٌ لا يقدرُ علىٰ شيءٍ مِنْ نفسِهِ ، ولا مِنْ غيرِهِ ، فأيُّ شيءٍ أذلُّ منهُ لوْ عرفَ نفسَهُ ؟! وأنَّىٰ يليقُ الكبْرُ بِهِ لولا جهلُهُ ؟!

فهٰذا أوسطُ أحوالِهِ ، فليتأملْهُ .

وأمَّا آخرُهُ وموردُهُ . . فهوَ الموتُ المشارُ إليهِ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ ثُمَّ أَمَاتَهُۥ فَأَقْبَرَهُۥ ۝ ثُمَّ إِذَا شَآءَ أَنشَرَهُۥ ﴾ ومعناهُ : أنَّهُ يسلبُ روحَهُ ، وسمعَهُ وبصرَهُ ، وعلمَهُ وقدرتَهُ ، وحسَّهُ ، وإدراكَهُ وحركتَهُ ، فيعودُ جماداً كما كانَ أوَّلَ مرةٍ ، لا يبقىٰ إلا شكلُ أعضائِهِ وصورتُهُ ، لا حسَّ فيهِ ولا حركةَ ، ثمَّ يُوضعُ في

الترابِ فيصيرُ جيفةً منتنةً قذرةً ؛ كما كانَ في الأوَّلِ نطفةً مذرةً ، ثمَّ تبلىٰ أعضاؤُهُ ، وتتفتَّتُ أجزاؤُهُ ، وتنخرُ عظامُهُ فتصيرُ رميماً ورفاتاً ، ويأكلُ الدودُ أجزاءَهُ ، فيبتدئُ بحدقتيهِ فيقلعُهُما ، وبخدَّيهِ فيقطعُهُما ، وبسائرِ أجزائِهِ فيصيرُ روثاً في أجوافِ الديدانِ ، ويكونُ جيفةً يهربُ منهُ الحيوانُ ، ويستقذرُهُ كلُّ إنسانٍ ويهربُ منهُ لشدَّةِ الإنتانِ ، وأحسنُ أحوالِهِ أنْ يعودَ إلىٰ ما كانَ ، فيصيرَ تراباً يُعملُ منهُ الكيزانُ ، ويعمرُ بهِ البنيانُ ، ويصيرُ مفقوداً بعدَما كانَ موجوداً ، وصارَ كأنْ لمْ يغنَ بالأمسِ حصيداً ؛ كما كانَ في أوَّلِ أمرِهِ أمداً مديداً .

وليتَهُ بقيَ كذلكَ، فما أحسنَهُ لوْ تُركَ تراباً ! لا بلْ يحييهِ بعدَ طولِ البلىٰ ؛ ليقاسيَ شدائدَ البلاءِ ، فيخرجُ مِنْ قبرِهِ بعدَ جمعِ أجزائِهِ المتفرقةِ ، ويُخرجُ إلىٰ أهوالِ القيامةِ ، فينظرُ إلىٰ قيامةٍ قائمةٍ ، وسماءٍ ممزقةٍ مشققةٍ ، وأرضٍ مبدَّلةٍ ، وجبالٍ مسيرةٍ ، ونجومٍ منكدرةٍ ، وشمسٍ منكسفةٍ ، وأحوالٍ مظلمةٍ ، وملائكةٍ غلاظٍ شدادٍ وجحيمٍ تزفرُ ، وجنةٍ ينظرُ إليها المجرمُ فيتحسَّرُ ، ويرىٰ صحائفَ منشورةً ، فيُقالُ لهُ : اقرأْ كتابَكَ ، فيقولُ وما هوَ ؟ فيُقالُ : كانَ قدْ وُكِّلَ بكَ في حياتِكَ التي كنتَ تفرحُ بها وتتكبَّرُ بنعيمِها وتفتخرُ بأسبابِها ملكانِ رقيبانِ ، يكتبانِ عليكَ ما كنتَ تنطقُ بهِ أوْ تعملُهُ ؛ مِنْ قليلٍ وكثيرٍ ، وصغيرٍ وكبيرٍ ، ونقيرٍ وقطميرٍ ، وأكلٍ وشربٍ ، وقيامٍ وقعودٍ، قدْ نسيتَ ذلكَ وأحصاهُ اللهُ تعالىٰ عليكَ ، فهلمَّ إلى الحسابِ ، واستعدَّ للجوابِ، أوْ تُساقَ إلىٰ دارِ العذابِ ، فينقطعُ قلبُهُ فزعاً

مِنْ هولِ هـٰذا الخطابِ ، قبلَ أنْ تُنشرَ الصحيفةُ ويشاهدَ ما فيها مِنْ مخازيهِ ، فإذا شاهدَهُ . . قالَ : ﴿ يَٰوَيۡلَتَنَا مَالِ هَٰذَا ٱلۡكِتَٰبِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةٗ وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ أَحۡصَىٰهَا ﴾ ، فهـٰذا آخرُ أمرِهِ وهوَ معنىٰ قولِهِ تعالىٰ : ﴿ ثُمَّ إِذَا شَآءَ أَنشَرَهُۥ ﴾ .

فما لمَنْ هـٰذا حالُهُ وللتكبُّرِ ؟! بلْ ما لَهُ وللفرحِ في لحظةٍ واحدةٍ فضلاً عنِ البطرِ والتجبرِ ؟! فقدْ ظهرَ لهُ أوَّلُ حالِهِ ووسطُهُ ، ولوْ ظهرَ آخرُهُ والعياذُ باللهِ تعالىٰ . . ربَّما اختارَ أنْ يكونَ كلباً أوْ خنزيراً ؛ ليصيرَ مع البهائمِ تراباً ، ولا يكونَ إنساناً يسمعُ خطاباً ويلقىٰ عذاباً ، وإنْ كانَ عند اللهِ مستحقاً للنارِ . . فالخنزيرُ أشرفُ منهُ وأطيبُ وأرفعُ ؛ إذْ أوَّلُهُ الترابُ ، وآخرُهُ الترابُ ، وهوَ بمعزلٍ عنِ الحسابِ والعذابِ ، والكلبُ والخنزيرُ لا يهربُ منهُ الخلقُ ، ولوْ رأىٰ أهلُ الدنيا العبدَ المذنبَ في النارِ . . لصعقوا من وحشةِ خلقتِهِ وقبحِ صورتِهِ ، ولوْ وجدوا ريحَهُ . . لماتوا مِنْ نتنِهِ ، ولوْ وقعَتْ قطرةٌ مِنْ شرابِهِ الذي يُسقىٰ منهُ في بحارِ الدنيا . . لصارَتْ أنتنَ مِنَ الجيفةِ ، فمَنْ هـٰذا حالُهُ في العاقبةِ ـ إلا أن يعفوَ عنهُ مولاهُ وهوَ علىٰ شكٍّ مِنَ العفوِ ـ كيفَ يفرحُ ويبطرُ ، وكيفَ يتكبَّرُ ويتجبَّرُ ؟! وكيفَ يرىٰ نفسَهُ شيئاً حتىٰ يعتقدَ لهُ فضلاً ؟! وأيُّ عبدٍ لمْ يذنبْ ذنباً استحقَّ بهِ العقوبةَ إلا أنْ يعفوَ الكريمُ بفضلِهِ ، ويجبرَ الكسرَ بمنِّهِ ؟! والرجاءُ منهُ ذلكَ ؛ لكرمِهِ وحسنِ الظنِّ بهِ ، ولا حولَ ولا قوةَ إلا باللهِ .

أرأيتَ مَنْ جنىٰ علىٰ بعضِ الملوكِ فاستحقَّ بجنايتِهِ ضربَ ألفِ سوطٍ ، فحُبسَ في السجنِ وهوَ ينتظرُ أنْ يُخرجَ إلى العرضِ ، وتُقامَ عليهِ العقوبةُ علىٰ

ملأٍ مِنَ الخلقِ ، وليسَ يدري أيُعفىٰ عنهُ أمْ لا . . كيفَ يكونُ ذلُّهُ في السجنِ ؟ أفترىٰ أنَّهُ يتكبَّرُ علىٰ مَنْ في السجنِ ؟ وما مِنْ عبدٍ مذنبٍ إلا والدنيا سجنُهُ ، وقدِ استحقَّ العقوبةَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ولا يدري كيفَ يكونُ آخرُ أمرِهِ ؟ فيكفيهِ ذلكَ حزناً ، وخوفاً وإشفاقاً ، ومهانةً وذلاًّ .

فهـٰذا هوَ العلاجُ العلميُّ القامعُ لأصلِ الكبرِ .

وأمَّا العلاجُ العمليُّ : فهوَ التواضعُ بالفعلِ للهِ ولسائرِ الخلقِ ؛ بالمواظبةِ علىٰ أخلاقِ المتواضعينَ ، كما وصفناهُ وحكيناهُ مِنْ أحوالِ الصالحينَ ، ومِنْ أحوالِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، حتَّىٰ إنَّهُ كانَ يأكلُ على الأرضِ ويقولُ : « إنَّما أنا عبدٌ آكلُ كما يأكلُ العبدُ »(١) .

وقيلَ لسلمانَ : لِمَ لا تلبسُ ثوباً جديداً ؟ فقالَ : إنَّما أنا عبدٌ ، فإذا أُعتقتُ يوماً . . لبستُ جديداً(٢) ، أشارَ بهِ إلى العتقِ في الآخرةِ ، ولا يتمُّ التواضعُ بعدَ المعرفةِ إلا بالعملِ .

ولذلكَ أُمرَ العربُ الذينَ تكبَّروا على اللهِ ورسولِهِ بالإيمانِ وبالصلاةِ جميعاً ، وقيلَ : الصلاةُ عمادُ الدينِ(٣) ، وفي الصلاةِ أسرارٌ لأجلِها كانَتْ

---

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٣) من زيادات نعيم بن حماد ، وعبد الرزاق في « المصنف » (١٠/ ٤١٥) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (١٤٨) .

(٣) رواه البيهقي في « الشعب » (٢٥٥٠) .

عماداً ، ومِنْ جملتِها : ما فيها مِنَ التواضعِ بالمثولِ قائماً ، وبالركوعِ والسجودِ ، وقدْ كانَتِ العربُ قديماً يأنفونَ مِنَ الانحناءِ ، فكانَ يسقطُ مِنْ يدِ الواحدِ سَوطُهُ فلا ينحني لأخذِهِ ، وينقطعُ شراكُ نعلِهِ فلا ينكِّسُ رأسَهُ لإصلاحِهِ ، حتَّىٰ قالَ حكيمُ بنُ حزامٍ : بايعتُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علىٰ ألاَّ أَخِرَّ إلا قائماً(١) ، فبايعَهُ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، ثمَّ فقهَ وكملَ إيمانُهُ بعدَ ذلكَ ، فلمَّا كانَ السجودُ عندَهُمْ هوَ منتهى المذلَّةِ والضَعَةِ . . أُمروا بهِ ؛ لينكسرَ بذلكَ خيلاؤُهُمْ ، ويزولَ كبْرُهُمْ ، ويستقرَّ التواضعُ في قلوبِهِمْ ، وبهِ أُمرَ سائرُ الخلقِ ؛ فإنَّ الركوعَ والسجودَ والمثولَ قائماً هو العملُ الذي يقتضيهِ التواضعُ .

فكذلكَ مَنْ عرفَ نفسَهُ . . فلينظرْ كلَّ ما يتقاضاهُ الكبرُ مِنَ الأفعالِ فليواظبْ علىٰ نقيضِهِ ، حتَّىٰ يصيرَ التواضعُ لهُ خُلُقاً ، فإنَّ القلوبَ لا تتخلَّقُ بالأخلاقِ المحمودةِ إلا بالعلمِ والعملِ جميعاً ؛ وذلكَ لخفاءِ العلاقةِ بينَ القلبِ والجوارحِ ، وسرِّ الارتباطِ الذي بينَ عالمِ الملكِ وعالمِ الملكوتِ ، والقلبُ مِنْ عالمِ الملكوتِ .

* * *

المقامُ الثاني : فيما يعرضُ مِنَ التكبرِ بالأسبابِ السبعةِ المذكورةِ :

وقدْ ذكرنا في كتابِ ذمِّ الجاهِ أنَّ الكمالَ الحقيقيَّ هوَ العلمُ والعملُ ، فأمَّا

---

(١) رواه النسائي (٢/ ٢٠٥) .

ما عداهُ ممَّا يفنىٰ بالموتِ . . فكمالٌ وهميٌّ ، فمِنْ هـٰذا يعسرُ على العالمِ ألاَّ يتكبَّرَ ، ولكنَّا نذكرُ طريقَ العلاجِ مِنَ العلمِ والعملِ في جميعِ الأسبابِ السبعةِ .

* * *

الأولُ : النسبُ :

فمَنْ يعتريهِ الكبرُ مِنْ جهةِ النسب . . فليداوِ قلبَهُ بمعرفةِ أمرينِ :

أحدُهما : أنَّ هـٰذا جهلٌ مِنْ حيثُ إنَّهُ تعزُّزٌ بكمالِ غيرِهِ ؛ ولذلكَ قيلَ(١) : [من البسيط]

لَئِنْ فَخَرْتَ بِآباءٍ ذَوِي شَرَفٍ　　لَقَدْ صَدَقْتَ وَلَـٰكِنْ بِئْسَ ما وَلَدُوا

فالمتكبِّرُ بالنسبِ إنْ كانَ خسيساً في صفاتِ ذاتِهِ . . فمِنْ أينَ يجبرُ خسَّتَهُ بكمالِ غيرِهِ ؟ بلْ لوْ كانَ الذي ينتسبُ إليهِ حيّاً . . لكانَ لهُ أنْ يقولَ : الفضلُ لي ، ومَنْ أنتَ ؟ وإنَّما أنتَ دودةٌ خُلقَتْ مِنْ بولي ، أفترىٰ أنَّ الدودةَ التي خُلِقَتْ مِنْ بولِ الإنسانِ أشرفُ مِنَ الدودةِ التي مِنْ بولِ فرسٍ ؟ هيهاتَ ! فهُما متساويتانِ ، والشرفُ للإنسانِ لا للدودةِ .

الثاني : هوَ أنْ يعرفَ نسبَهُ الحقيقيَّ ، فيعرفَ أباهُ وجدَّهُ ، فإنَّ أباهُ القريبَ نطفةٌ قذرةٌ ، وجدَّهُ البعيدَ ترابٌ ذليلٌ ، وقدْ عرَّفَهُ اللهُ تعالىٰ نسبَهُ

---

(١) البيت لابن الرومي في « ديوانه » (٨٠٨/٢) .

فقالَ : ﴿ ٱلَّذِيٓ أَحۡسَنَ كُلَّ شَيۡءٍ خَلَقَهُۥۖ وَبَدَأَ خَلۡقَ ٱلۡإِنسَٰنِ مِن طِينٖ ۝ ثُمَّ جَعَلَ نَسۡلَهُۥ مِن سُلَٰلَةٖ مِّن مَّآءٖ مَّهِينٖ ﴾ ، فمَنْ أصلُهُ مِنَ الترابِ المهينِ الذي يُداسُ بالأقدامِ ، ثمَّ خُمِّرَ طينُهُ حتَّىٰ صارَ حمأً مسنوناً.. كيفَ يتكبَّرُ وأخسُّ الأشياءِ ما إليهِ انتسابُهُ ؛ إذ يُقالُ : يا أذلَّ مِنَ الترابِ ، ويا أنتنَ مِنَ الحمأةِ ، ويا أقذرَ مِنَ المضغةِ ؟!

فإنْ كانَ كونُهُ مِنْ أبيهِ أقربَ مِنْ كونِهِ مِنَ الترابِ.. فنقولُ : افتخرْ بالقريبِ دونَ البعيدِ ، فالنطفةُ والمضغةُ أقربُ إليهِ مِنَ الأبِ ، فليحقرْ نفسَهُ بذلكَ ، ثمَّ إنْ كانَ ذلكَ يوجبُ رفعةً لقربِهِ.. فالأبُ الأعلىٰ مِنَ الترابِ ؛ فمِنْ أينَ رفعتُهُ ؟! وإذا لمْ يكنْ لهُ رفعةٌ.. فمِنْ أينَ جاءَتِ الرفعةُ لولدِهِ ؟! .

فإذاً ؛ أصلُهُ مِنَ الترابِ ، وفصلُهُ مِنَ النطفةِ ، فلا أصلَ لهُ ولا فصلَ ، وهٰذا غايةُ خسَّةِ النسبِ ، فالأصلُ يُوطأُ بالأقدامِ ، والفصلُ تُغسلُ منهُ الأبدانُ ، فهٰذا هوَ النسبُ الحقيقيُّ للإنسانِ ، ومَنْ عرفَهُ.. لمْ يتكبَّرْ بالنسبِ ، ويكونُ مثالُهُ بعدَ هٰذهِ المعرفةِ وانكشافِ الغطاءِ لهُ عنْ حقيقةِ أصلِهِ كرجلٍ لمْ يزلْ عندَ نفسِهِ مِنْ بني هاشمٍ وقدْ أخبرَهُ بذلكَ والداهُ ، فلمْ تزلْ فيهِ نخوةُ الشرفِ ، فبينَما هوَ كذلكَ إذْ أخبرَهُ عدولٌ لا يشكُّ في قولِهِمْ أنَّهُ ابنُ هنديٍّ حجَّامٍ يتعاطى القاذوراتِ ، وكشفوا لهُ وجهَ التلبيسِ عليهِ ، فلمْ يبقَ لهُ شكٌّ في صدقِهِمْ ، أفترىٰ أنَّ ذلكَ يُبقي شيئاً مِنْ كبرِهِ ؟ لا بلْ يصيرُ

عندَ نفسِهِ أحقرَ الناسِ وأذلَّهُمْ ، فهوَ مِنِ استشعارِ الخزيِ لخسَّتِهِ في شغلٍ عنْ أنْ يتكبَّرَ علىٰ غيرِهِ .

فهٰذا حالُ البصيرِ إذا تفكَّرَ في أصلِهِ ، وعلمَ أنَّهُ مِنَ النطفةِ والمضغةِ والترابِ ؛ إذْ لوْ كانَ أبوهُ ممَّنْ يتعاطىٰ نقلَ الترابِ ، أَوْ يتعاطى الدمَ بالحجامةِ أوْ غيرِها .. لكانَ يعلمُ بهِ خسَّةَ نفسِهِ ؛ لمماسَّةِ أعضاءِ أبيهِ للترابِ والدمِ ، فكيفَ إذا عرفَ أنَّهُ في نفسِهِ مِنَ الترابِ والدمِ والأشياءِ القذرةِ التي يتنزَّهُ منها هوَ في نفسِهِ ؟!

* * *

السببُ الثاني : التكبُّرُ بالجمالِ :

ودواؤُهُ : أنَّ ينظرَ إلىٰ باطنِهِ نظرَ العقلاءِ ، ولا ينظرَ إلى الظاهرِ نظرَ البهائمِ ، ومهما نظرَ إلىٰ باطنِهِ .. رأىٰ مِنَ القبائحِ ما يكدِّرُ عليهِ تعزُّزَهُ بجمالِهِ ؛ فإنَّهُ وُكلَ بهِ الأقذارُ في جميعِ أجزائِهِ ، الرجيعُ في أمعائِهِ ، والبولُ في مثانتِهِ ، والمخاطُ في أنفِهِ ، والبزاقُ في فيهِ ، والوسخُ في أذنيهِ ، والدمُ في عروقِهِ ، والصديدُ تحتَ بشرتِهِ ، والصُّنانُ تحتَ إبطيهِ ، يغسلُ الغائطَ بيدِهِ كلَّ يومٍ دفعةً أوْ دفعتينِ ، ويتردَّدُ إلى الخلاءِ كلَّ يومٍ مرةً أوْ مرتينِ ؛ ليخرجَ مِنْ باطنِهِ ما لوْ رآهُ بعينِهِ .. لاستقذَرَهُ ، فضلاً عن أنْ يمسَّهُ أوْ يشَمَّهُ ، كلُّ ذلكَ ليعرفَ قذارتَهُ وذلَّهُ ، هٰذا في حالِ توسُّطِهِ .

وفي أولِ أمرِهِ خُلِقَ مِنَ الأقذارِ الشنيعةِ الصورِ ؛ مِنَ النطفةِ ودمِ الحيضِ ،

وأُخرجَ مِنْ مجرى الأقذارِ ؛ إذْ خرجَ مِنَ الصُّلبِ ثمَّ مِنَ الذكَرِ مجرى البولِ ، ثمَّ مِنَ الرحمِ مُفيضِ دمِ الحيضِ ، ثمَّ خرجَ مِنْ مجرى القذرِ .

قالَ أنسٌ رحمهُ اللهُ : كانَ أبو بكرٍ الصديقُ رضيَ اللهُ عنهُ يخطبُنا ، فيقذِّرُ إلينا أنفسَنا ويقولُ : (خرجَ أحدُكُمْ مِنْ مجرى البولِ مرتينِ)[1] .

وكذلكَ قالَ طاووسٌ لعمرَ بنِ عبدِ العزيزِ : ما هـٰذهِ مشيةُ مَنْ في بطنِهِ خرءٌ ؛ إذْ رآهُ يتبخترُ ، وكانَ ذلكَ قبلَ خلافتِهِ[2] .

هـٰذا أولُهُ ووسطُهُ ، ولو تركَ نفسَهُ في حياتِهِ يوماً لمْ يتعهدْها بالتنظيفِ والغسلِ . . لثارَتْ منهُ الأنتانُ والأقذارُ ، وصارَ أقذرَ وأنتنَ مِنَ الدوابِّ المهملةِ التي لا تتعهدُ نفسَها قطُّ .

فإذا نظرَ أنَّهُ خُلِقَ مِنْ أقذارٍ ، وأُسكنَ في أقذارٍ ، وسيموتُ فيصيرُ جيفةً أقذرَ مِنْ سائرِ الأقذارِ . . لمْ يفتخرْ بجمالِهِ الذي هوَ كخضراءِ الدمنِ ، وكلَونِ الأزهارِ في البوادي ، بينَما هوَ كذلكَ إذْ صارَ هشيماً تذروهُ الرياحُ ، كيفَ ولوْ كانَ جمالُهُ باقياً وعنْ هـٰذهِ القبائحِ خالياً . . لكانَ يجبُ ألاَّ يتكبَّرَ بهِ على القبيحِ ؛ إذْ لمْ يكنْ قبحُ القبيحِ إليهِ فينفيَهُ ، ولا كانَ جمالُ الجميلِ إليهِ حتَّىٰ يُحمدَ عليهِ ، كيفَ ولا بقاءَ لهُ ؟! بلْ هوَ في كلِّ حالةٍ يُتصوَّرُ أنْ يزولَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٠٠) .

(٢) رواه ابن أبي الدنيا في « التواضع والخمول » (٢٤١) .

بمرضٍ ، أوْ جدريٍّ ، أوْ قرحةٍ ، أوْ سببٍ مِنَ الأسبابِ ، فكمْ مِنْ وجوهٍ جميلةٍ قدْ سمِجَتْ بهـٰذهِ الأسبابِ .

فمعرفةُ هـٰذهِ الأمورِ تنزعُ مِنَ القلبِ داءَ الكبرِ بالجمالِ لمَنْ أكثرَ تأمُّلَها .

* * *

السببُ الثالثُ : التكبرُ بالقوَّةِ والأيْدِ⁽¹⁾ :

ويمنعُهُ مِنْ ذلكَ أنْ يعلمَ ما سُلِّطَ عليهِ مِنَ العللِ والأمراضِ ، وأنَّهُ لوْ توجَّعَ عرْقٌ واحدٌ في بدنِهِ . . لصارَ أعجزَ مِنْ كلِّ عاجزٍ ، وأذلَّ مِنْ كلِّ ذليلٍ ، وأنَّهُ لوْ سلبَهُ الذبابُ شيئاً . . لم يستنقذْهُ منهُ ، وأنَّ بقَّةً لوْ دخلَتْ أنفَهُ ، أوْ نملةً دخلَتْ أذنَهُ . . لقتلَتْهُ ، وأنَّ شوكةً لوْ دخلَتْ رجلَهُ . . لأعجزَتْهُ ، وأنَّ حمَّىٰ يومٍ تحللُ مِنْ قوَّتِهِ ما لا ينجبرُ في مدةٍ ، فمَنْ لا يطيقُ شوكةً ، ولا يقاومُ بقَّةً ، ولا يقدرُ علىٰ أنْ يدفعَ عنْ نفسِهِ ذبابةً . . فلا ينبغي أنْ يفتخرَ بقوَّتِهِ .

ثمَّ إنَّ أقوىٰ إنسانٍ لا يكونُ أقوىٰ مِنْ حمارٍ أوْ بقرةٍ أو فيلٍ أو جملٍ ، وأيُّ افتخارٍ في صفةٍ تسبقُكَ البهائمُ فيها ؟!

* * *

---

(١) الأيد : القوة ، قال سبحانه : ﴿وَٱلسَّمَآءَ بَنَيۡنَـٰهَا بِأَيۡيْدٖ﴾ .

السببُ الرابعُ والخامسُ : الغنىٰ وكثرةُ المالِ :

وفي معناهُ كثرةُ الأتباعِ والأنصارِ ، والتكبُّرُ بولايةِ السلاطينِ ، والتمكنُ مِنْ جهتِهِمْ ، وكلُّ ذلكَ تكبُّرٌ بمعنىً خارجٍ عنْ ذاتِ الإنسانِ ، لا كالجمالِ والقوَّةِ والعلمِ ، وهٰذا أقبحُ أنواعِ التكبُّرِ ، فإنَّ المتكبِّرَ بمالِهِ كأنَّهُ متكبِّرٌ بفرسِهِ ودارِهِ ، ولوْ ماتَ فرسُهُ وانهدمَتْ دارُهُ.. لعادَ ذليلاً ، والمتكبِّرُ بتمكينِ السلطانِ وولايتِهِ لا بصفةٍ في نفسِهِ.. بنىٰ أمرَهُ علىٰ قلبٍ هوَ أشدُّ غلياناً مِنَ القدْرِ ، فإنْ تغيَّرَ عليهِ.. كانَ أذلَّ الخلقِ ، وكلُّ متكبِّرٍ بأمرٍ خارجٍ عنْ ذاتِهِ.. فهوَ ظاهرُ الجهلِ .

كيفَ والمتكبِّرُ بالغنىٰ لوْ تأمَّلَ.. لرأىٰ في اليهودِ مَنْ يزيدُ عليهِ في الغنىٰ والثروةِ والتجمُّلِ ؟! فأفٍّ لشرفٍ يسبقُكَ بهِ اليهودُ ، وأفٍّ لشرفٍ يأخذُهُ السارقُ في لحظةٍ واحدةٍ فيعودُ صاحبُهُ ذليلاً مفلساً .

فهٰذهِ أسبابٌ ليسَتْ في ذاتِهِ ، وما هوَ في ذاتِهِ ليسَ إليهِ دوامُ وجودِهِ ، وهوَ في الآخرةِ وبالٌ ونكالٌ ، فالتفاخرُ بهِ غايةُ الجهلِ ، وكلُّ ما ليسَ إليكَ فليسَ لكَ ، وشيءٌ مِنْ هٰذهِ الأمورِ ليسَ إليكَ ، بلْ إلىٰ واهبِهِ ؛ إنْ أبقاهُ.. بقيَ لكَ ، وإنْ استرجعَهُ.. زالَ عنكَ ، وما أنتَ إلا عبدٌ مملوكٌ لا تقدرُ علىٰ شيءٍ ، فمَنْ عرفَ ذلكَ.. لا بدَّ وأنْ يزولَ كبرُهُ .

ومثالُهُ : أنْ يفتخرَ الغافلُ بقوَّتِهِ ، وجمالِهِ ، ومالِهِ ، وحريَّتِهِ ، واستقلالِهِ ، وسعةِ منازلِهِ ، وكثرةِ خيولِهِ وغلمانِهِ ؛ إذْ شهدَ عليهِ شاهدانِ

عدلانِ عندَ حاكمٍ منصفٍ بأنَّهُ رقيقٌ لفلانٍ ، وأنَّ أبويهِ كانا مملوكينِ لهُ ، فعلمَ ذلكَ وحكمَ بِهِ الحاكمُ ، فجاءَ مالكُهُ فأخذَهُ وأخذَ جميعَ ما في يدِهِ ، وهوَ يخشىٰ معَ ذلكَ أنْ يعاقبَهُ وينكِّلَ بِهِ لتفريطِهِ في أموالِهِ ، وتقصيرِهِ في طلبِ مالكِهِ ليعرفَ أنَّ لهُ مالكاً ، ثمَّ نظرَ العبدُ فرأىٰ نفسَهُ محبوساً في منزلٍ ، قدْ أحدقَتْ بهِ الحياتُ والعقاربُ والهوامُّ ، وهوَ في كلِّ حالٍ علىٰ وَجَلٍ مِنْ كلِّ واحدةٍ منها ، وقدْ بقيَ لا يملكُ نفسَهُ ولا مالَهُ ، ولا يعرفُ طريقاً إلى الخلاصِ ألبتةَ ، أفترىٰ أنَّ مَنْ هٰذا حالُهُ هلْ يفتخرُ بقدرتِهِ وثروتِهِ وقوتِهِ وكمالِهِ ، أمْ يذلُّ في نفسِهِ ويخضعُ ؟

وهٰذا حالُ كلِّ عاقلٍ بصيرٍ ، فإنَّهُ يرىٰ نفسَهُ كذلكَ ، فإنَّهُ لا يملكُ رقبتَهُ وبدنَهُ ومالَهُ وأعضاءَهُ ، وهوَ معَ ذلكَ بينَ آفاتٍ ، وشهواتٍ وأمراضٍ وأسقامٍ هيَ كالعقاربِ والحياتِ يخافُ منها الهلاكَ ، فمَنْ هٰذا حالُهُ لا يتكبَّرُ بقدرتِهِ وقوتِهِ ؛ إذْ يعلم أنَّهُ لا قدرةَ لهُ ولا قوَّةَ .

فهٰذا طريقُ علاجِ التكبُّرِ بالأسبابِ الخارجةِ ، وهوَ أهونُ مِنْ علاجِ التكبُّرِ بالعلمِ والعملِ ؛ فإنَّهما كمالانِ في النفسِ ، جديرانِ بأنْ يُفرحَ بهِما ، ولكنْ في التكبُّرِ بهِما أيضاً نوعٌ مِنَ الجهلِ خفيٌّ كما سنذكرُهُ .

* * *

السببُ السادسُ : الكبرُ بالعلمِ :

وهوَ أعظمُ الآفاتِ ، وأغلبُ الأدواءِ ، وأبعدُها عنْ قبولِ العلاجِ إلا بشدَّةٍ

شديدةٍ وجهدٍ جهيدٍ ؛ وذلكَ لأنَّ قدْرَ العلمِ عظيمٌ عندَ اللهِ ، عظيمٌ عندَ الناسِ ، وهوَ أعظمُ مِنْ قدرِ المالِ والجمالِ وغيرِهِما ، بلْ لا قدْرَ لهُما أصلاً إلا إذا كانَ معَهُما علمٌ وعملٌ .

ولذلكَ قالَ كعبُ الأحبارِ : (إنَّ للعلمِ طغياناً كطغيانِ المالِ)[1] .

ولذلكَ قالَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ : (العالِمُ إذا زلَّ . . زلَّ بزلَّتِهِ عالَمٌ)[2] ، فيعجزُ العالمُ عنْ ألاَّ يستعظمَ نفسَهُ بالإضافةِ إلى الجاهلِ ؛ لكثرةِ ما نطقَ الشرعُ بفضائلِ العلمِ .

ولنْ يقدرَ العالمُ علىٰ دفعِ الكبرِ إلا بمعرفةِ أمرينِ :

أحدُهما : أنْ يعلمَ أنَّ حجةَ اللهِ علىٰ أهلِ العلم آكدُ ، وأنَّهُ يحتملُ مِنَ الجاهلِ ما لا يُحتملُ عشرُهُ مِنَ العالِمِ ، وأنَّ مَنْ عصى اللهَ تعالىٰ عنْ معرفةٍ وعلمٍ . . فجنايتُهُ أفحشُ ؛ إذْ لمْ يقضِ حقَّ نعمةِ اللهِ عليهِ في العلمِ .

ولذلكَ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يُؤتىٰ بالعالمِ يومَ القيامةِ فيُلقىٰ في النارِ ، فتندلقُ أقتابُهُ ، فيدورُ بها كما يدورُ الحمارُ بالرحىٰ ، فيطيفُ بهِ أهلَ النارِ فيقولونَ : ما لكَ ؟ فيقولُ : كنتُ آمرُ

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص٤٠٦) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٥٦) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٤/٥٥) عن وهب بن منبه .

(٢) كذا في « الرعاية » (ص٤٠٦) قاله لتميم الداري رضي الله عنهما ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (١٤٧٤) من قول سيدنا عيسىٰ عليه السلام .

بالخيرِ ولا آتيهِ ، وأنهىٰ عنِ الشرِّ وآتيهِ »⁽¹⁾ .

وقدْ مثَّلَ اللهُ سبحانَهُ وتعالىٰ مَنْ يعلمُ ولا يعملُ بالحمارِ والكلبِ ، فقالَ : ﴿ مَثَلُ ٱلَّذِينَ حُمِّلُواْ ٱلتَّوْرَىٰةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ ٱلْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا ﴾ أرادَ بهِ علماءَ اليهودِ ، وقالَ في بَلْعَمَ بنِ باعوراءَ : ﴿ وَٱتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ٱلَّذِىٓ ءَاتَيْنَٰهُ ءَايَٰتِنَا فَٱنسَلَخَ مِنْهَا ﴾ إلىٰ قوله : ﴿ فَمَثَلُهُۥ كَمَثَلِ ٱلْكَلْبِ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث ﴾ ، قالَ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُما : (أُوتيَ بلعمُ كتاباً فأخلدَ إلىٰ شهواتِ الأرضِ)⁽²⁾ أي : سكنَ حبُّهُ إليها ، فمثَّلَهُ بالكلبِ ، ﴿ إِن تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَث ﴾ أيْ : سواءٌ آتيتُهُ الحكمةَ أوْ لمْ أوتِهِ فلا يدعُ شهوتَهُ .

ويكفي العالمَ هٰذا الخطرُ ، فأيُّ عالمٍ لمْ يتبعْ شهوتَهُ ؟ وأيُّ عالمٍ لمْ يأمرْ بالخيرِ الذي لا يأتيهِ ؟ فمهما خطرَ للعالمِ عظمُ قدرِهِ بالإضافةِ إلى الجاهلِ . . فليتفكَّرْ في الخطرِ العظيمِ الذي هوَ بصددِهِ ، فإنَّ خطرَهُ أعظمُ مِنْ خطرِ غيرِهِ ؛ كما أنَّ قدرَهُ أعظمُ مِنْ قدرِ غيرِهِ ، فهٰذا بذاكَ ، وهوَ كالملكِ المخاطرِ بروحِهِ في ملكِهِ لكثرةِ أعدائِهِ ، فإنَّهُ إذا أُخِذَ وقُهِرَ . . اشتهىٰ أنْ يكونَ قدْ كانَ فقيراً ، فكمْ مِنْ عالمٍ يشتهي في الآخرةِ سلامةَ الجهَّالِ والعياذُ باللهِ منهُ .

---

(1) رواه البخاري (٣٢٦٧) ، ومسلم (٢٩٨٩) ، والأقتاب : الأمعاء .

(2) الرعاية (ص٤٠٨) ، وانظر مجمل الأقوال عند الطبري في « تفسيره » (١٥٤/٩/٦) .

فهـٰذا الخطرُ يمنعُ منَ التكبُّرِ ؛ لأنَّهُ إنْ كانَ مِنْ أهلِ النارِ . . فالخنزيرُ أفضلُ منهُ ، فكيفَ يتكبَّرُ مَنْ هـٰذا حالُهُ ؟

فلا ينبغي أنْ يكونَ العالمُ عندَ نفسِهِ أكبرَ مِنَ الصحابةِ وقدْ كانَ بعضُهُمْ يقولُ : (يا ليتَني لمْ تلدْني أمِّي)(١) .

ويأخذُ الآخرُ تبنةً مِنَ الأرضِ ويقولُ : (يا ليتَني كنتُ هـٰذهِ التبنةَ)(٢) .

ويقولُ الآخرُ : (يا ليتَني كنتُ طيراً أُوكَلُ)(٣) .

ويقولُ الآخرُ : (ليتَني لمْ أكُ شيئاً مذكوراً)(٤) .

كلُّ ذلكَ خوفاً مِنْ خطرِ العاقبةِ ، فكانوا يرونَ أنفسَهُمْ أسوأَ حالاً مِنَ الطيرِ ومِنَ الترابِ .

ومهما أطالَ فكرَهُ في الخطرِ الذي هوَ بصددِهِ . . زالَ بالكليَّةِ كبرُهُ ، ورأىٰ نفسَهُ كأنَّهُ شرُّ الخلقِ .

ومثالُهُ مثالُ عبدٍ أمرَهُ سيِّدُهُ بأمورٍ فشرعَ فيها ، فتركَ بعضَها وأدخلَ

---

(١) روىٰ ذلك عن سيدنا عمر رضي الله عنه ابن المبارك في « الزهد » (٢٣٤) ، وابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٦٢١) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٤/ ٣١٣).

(٢) هو الخبر المروي عن سيدنا عمر رضي الله عنه المذكور آنفاً .

(٣) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٥٧٣) ، وهناد في « الزهد » (٤٤٩) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٦٨) عن سيدنا أبي بكر رضي الله عنه .

(٤) رواه ابن أبي الدنيا في « المتمنين » (٢٨) عن عبد العزيز بن مروان .

النقصانَ في بعضِها ، وشكَّ في بعضِها أنَّهُ هلْ أدَّاها كما يرتضيهِ مولاهُ أمْ لا ؟ فأخبرَهُ مخبرٌ أنَّ مولاهُ مرسلٌ إليهِ رسولاً يخرجُهُ مِنْ كلِّ ما هوَ فيهِ عرياناً ذليلاً ، ويلقيهِ علىٰ بابِهِ في الشمسِ والحرِّ زماناً طويلاً ، حتَّىٰ إذا ضاقَ عليهِ الأمرُ ، وبلغَ بهِ الجهدُ . . أمرَ برفعِ حسابِهِ وفتشَ عنْ جميعِ أعمالِهِ قليلِها وكثيرِها ، ثمَّ أمرَ بهِ إلىٰ سجنٍ ضيِّقٍ وعذابٍ دائمٍ لا يُروَّحُ عنهُ ساعةً ، وقدْ علم أنَّ سيِّدَهُ قدْ فعلَ بطوائفَ مِنْ عبيدِهِ مثلَ ذلكَ وعفا عنْ بعضِهِمْ ، وهوَ لا يدري أنَّه مِنْ أيِّ الفريقينِ يكونُ ، فإذا تفكَّرَ في ذلكَ . . انكسرَتْ نفسُهُ وذلَّ ، وبطلَ عزُّهُ وكبْرُهُ ، وظهرَ حزنُهُ وخوفُهُ ، ولمْ يتكبَّرْ علىٰ أحدٍ مِنَ الخلقِ ، بلْ تواضعَ رجاءَ أنْ يكونَ هوَ مِنْ شفعائِهِ عندَ نزولِ العذابِ بهِ ، فكذلكَ العالمُ إذا تفكَّرَ فيما ضيَّعَهُ مِنْ أوامرِ ربِّهِ بجناياتٍ علىٰ جوارحِهِ ، وبذنوبٍ في باطنِهِ مِنَ الرياءِ ، والحسدِ والحقدِ والعُجْبِ ، والنفاقِ ، وغيرِهِ ، وعلمَ ما هوَ بصددِهِ مِنَ الخطرِ العظيمِ . . فارقَهُ كبرُهُ لا محالةَ .

الأمرُ الثاني : أنَّ العالِمَ يعرفُ أنَّ الكبرَ لا يليقُ إلا باللهِ عزَّ وجلَّ وحدَهُ ، وأنَّهُ إذا تكبَّرَ . . صارَ ممقوتاً عندَ اللهِ تعالىٰ بغيضاً ، وقدْ أحبَّ اللهُ منهُ أنْ يتواضعَ ، وقالَ لهُ : إنَّ لكَ عندي قدراً ما لمْ ترَ لنفسِكَ قدراً ، فإنْ رأيتَ لنفسِكَ قدراً . . فلا قدرَ لكَ عندي ، فلا بدَّ وأنْ يكلِّفَ نفسَهُ ما يحبُّهُ مولاهُ ، وهـٰذا يزيلُ التكبُّرَ عنْ قلبِهِ وإنْ كانَ يستيقنُ أنَّهُ لا ذنبَ لهُ مثلاً إنْ تُصُوِّرَ ذلكَ ، وبهـٰذا زالَ التكبُّرُ عنِ الأنبياءِ عليهِمُ السلامُ ؛ إذْ علموا أنَّ مَنْ نازعَ اللهَ تعالىٰ في رداءِ الكبرياءِ . . قصمَهُ ، وقدْ أمرَهُمُ اللهُ بأنْ يستصغروا

أنفسَهُمْ حتَّىٰ يعظُمَ عندَ اللهِ محلُّهُمْ ، فهٰذا أيضاً ممَّا يبعثُهُ على التواضعِ لا محالةَ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ يتواضعُ للفاسقِ الظاهرِ الفسقِ وللمبتدعِ ؟ وكيفَ يرىٰ نفسَهُ دونَهُمْ وهوَ عالمٌ عابدٌ ؟ وكيفَ يَجهلُ فضلَ العلمِ والعبادةِ عندَ اللهِ تعالى ؟ وكيفَ يعنيهِ أنْ يخطرَ ببالِهِ خطرُ العلم وهوَ يعلمُ أنَّ خطرَ الفاسقِ والمبتدعِ أكثرُ ؟

فاعلم : أنَّ ذلكَ إنَّما يمكنُ بالتفكُّرِ في خطرِ الخاتمةِ ، بلْ لوْ نظرَ إلىٰ كافرٍ . . لمْ يمكنْهُ أنْ يتكبَّرَ عليهِ ؛ إذْ يُتصوَّرُ أنْ يسلمَ الكافرُ فيُختمَ لهُ بالإيمانِ ، ويضلَّ هٰذا العالمُ ويُختمَ لهُ بالكفرِ .

والكبيرُ مَنْ هوَ كبيرٌ عندَ اللهِ في الآخرةِ ، والكلبُ والخنزيرُ أعلىٰ رتبةً ممَّنْ هوَ عندَ اللهِ مِنْ أهلِ النارِ وهوَ لا يدري ذلكَ ، فكمْ مِنْ مسلمٍ نظرَ إلىٰ عمرَ رضيَ اللهُ عنهُ قبلَ إسلامِهِ فاستحقرَهُ وازدراهُ لكفرِهِ ، وقدْ رزقَهُ اللهُ الإسلامَ ، وفاقَ جميعَ المسلمينَ إلا أبا بكرٍ وحدَهُ !

فالعواقبُ مطويةٌ عنِ العبادِ ، ولا ينظرُ العاقلُ إلا إلى العاقبةِ ، وجميعُ الفضائلِ في الدنيا تُرادُ للعاقبةِ .

* * *

فإذاً ؛ حقُّ العبدِ ألاَّ يتكبَّرَ علىٰ أحدٍ ، بلْ إنْ نظرَ إلىٰ جاهلٍ . . قالَ :

هـٰذا عصى اللهَ بجهلٍ وأنا عصيتُهُ بعلمٍ ، فهوَ أعذرُ منِّي ، وإنْ نظرَ إلىٰ عالمٍ. . قالَ : هـٰذا قدْ علمَ ما لمْ أعلمْ ، فكيفَ أكونُ مثلَهُ ؟ وإنْ نظرَ إلىٰ كبيرٍ هوَ أكبرُ منهُ سناً . . قالَ : إنَّهُ أطاعَ اللهَ قبلي فكيفَ أكونُ مثلَهُ ؟ وإنْ نظرَ إلىٰ صغيرٍ . . قالَ : إنِّي عصيتُ اللهَ قبلَهُ ، فكيفَ أكونُ مثلَهُ ؟ وإنْ نظرَ إلىٰ مبتدعٍ أوْ كافرٍ قالَ : ما يدريني لعلَّهُ يُختمُ لهُ بالإسلامِ ، ويُختمُ لي بما هوَ عليهِ الآنَ ، فليسَ دوامُ الهدايةِ إليَّ ؛ كما لمْ يكنِ ابتداؤُها إليَّ .

فبملاحظةِ الخاتمةِ يقدرُ علىٰ أنْ ينفيَ الكبرَ عنْ نفسِهِ ، وكلُّ ذلكَ بأنْ يعلمَ أنَّ الكمالَ في سعادةِ الآخرةِ والقربِ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، لا فيما يظهرُ في الدنيا ممَّا لا بقاءَ لهُ ، ولعمري ؛ هـٰذا الخطرُ مشتركٌ بينَ المتكبِّرِ والمتكبَّرِ عليهِ ، ولكنْ حقٌّ علىٰ كلِّ واحدٍ أنْ يكونَ مصروفَ الهمِّ إلىٰ نفسِهِ ، مشغولَ القلبِ بخوفِهِ لعاقبتِهِ ، لا أنْ يشتغلَ بخوفِ غيرِهِ ، فإنَّ الشفيقَ بسوءِ الظنِّ مولعٌ ، وشفقةُ كلِّ إنسانٍ علىٰ نفسِهِ ، فإذا حُبسَ جماعةٌ في جنايةٍ ووُعدوا بأنْ تُضربَ رقابُهُمْ . . لمْ يتفرَّغوا للتكبُّرِ بعضُهُمْ علىٰ بعضٍ وإنْ عمَّهُمُ الخطرُ ؛ إذْ شغلَ كلَّ واحدٍ منهُمْ همُّ نفسِهِ عنِ الالتفاتِ إلىٰ همِّ غيرِهِ ، حتَّىٰ كأنَّ كلَّ واحدٍ هوَ وحدَهُ في مصيبتِهِ وخطرِهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ أبغضُ المبتدعَ في اللهِ وأبغضُ الفاسقَ وقدْ أُمرتُ ببغضِهِما ، ثمَّ معَ ذلكَ أتواضعُ لهُما ، والجمعُ بينَهُما متناقضٌ ؟

فاعلمْ : أنَّ هـٰذا أمرٌ مشتبهٌ يلتبسُ علىٰ أكثرِ الخلقِ ؛ إذْ يمتزجُ غضبُكَ للهِ

في إنكارِ البدعةِ والفسقِ بكبْرِ النفسِ والإدلالِ بالعلمِ والورعِ ، فكمْ مِنْ عابدٍ جاهلٍ وعالمٍ مغرورٍ إذا رأىٰ فاسقاً جلسَ بجنبِهِ . أزعجَهُ مِنْ عندِهِ ، وتنزَّهَ منهُ بكبْرٍ باطنٍ في نفسِهِ ، وهوَ ظانٌّ أنَّهُ قدْ غضبَ للهِ ؛ كما وقعَ لعابدِ بني إسرائيلَ معَ خليعِهِمْ⁽¹⁾ ، وذلكَ لأنَّ الكبْرَ على المطيعِ ظاهرٌ كونُهُ شرّاً ، والحذرُ منهُ ممكنٌ ، والكبْرُ على الفاسقِ والمبتدعِ يشبهُ الغضبَ للهِ وهوَ خيرٌ ؛ فإنَّ الغضبانَ أيضاً يتكبَّرُ علىٰ مَنْ غضبَ عليهِ ، والمتكبِّرُ يغضبُ ، وأحدُهُما يثمرُ الآخرَ ويوجبُهُ ، وهما ممتزجانِ ملتبسانِ لا يميِّزُ بينَهُما إلا الموفَّقونَ .

* * *

والذي يخلصُكَ عنْ هـٰذا : أنْ يكونَ الحاضرُ علىٰ قلبِكَ عندَ مشاهدةِ المبتدعِ أوِ الفاسقِ أوْ عندَ أمرِهِما بالمعروفِ ونهيِهِما عنِ المنكرِ ثلاثةَ أمورٍ :

أحدُها : التفاتُكَ إلىٰ ما سبقَ مِنْ ذنوبِكَ وخطاياكَ ؛ ليصغرَ عندَ ذلكَ قدرُكَ في عينِكَ .

والثاني : أنْ تكونَ ملاحظتُكَ لما أنتَ متميِّزٌ بهِ مِنَ العلمِ واعتقادِ الحقِّ والعملِ الصالحِ مِنْ حيثُ إنَّها نعمةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ عليكَ ، فلهُ المنَّةُ فيهِ لا لكَ ، فترىٰ ذلكَ منهُ ؛ حتَّىٰ لا تعجبَ بنفسِكَ ، وإذا لمْ تعجبْ . لمْ تتكبَّرْ .

---

(1) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص ٣٨٨)، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٢٦).

والثالثُ : ملاحظةُ إبهامِ عاقبتِكَ وعاقبتِهِ ؛ وأنَّهُ ربَّما يُختمُ لكَ بالسوءِ ويُختمُ لهُ بالحسنىٰ ، حتَّىٰ يشغلَكَ الخوفُ عنِ التكبُّرِ عليهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فكيفَ أغضبُ معَ هـٰذهِ الأحوالِ ؟

فأقولُ : تغضبُ لمولاكَ وسيِّدِكَ ؛ إذْ أمرَكَ أنْ تغضبَ لهُ لا لنفسِكَ ، وأنتَ في غضبِكَ لا ترىٰ نفسَكَ ناجياً وصاحبَكَ هالكاً ، بلْ يكونُ خوفُكَ علىٰ نفسِكَ بما علمَ اللهُ مِنْ خفايا ذنوبِكَ أكثرَ مِنْ خوفِكَ عليهِ معَ الجهلِ بالخاتمةِ ، وأعرِّفُكَ ذلكَ بمثالٍ ؛ لتعلمَ أنَّهُ ليسَ مِنْ ضرورةِ الغضبِ للهِ أنْ تتكبَّرَ على المغضوبِ عليهِ وترىٰ قدرَكَ فوقَ قدرِهِ ، فأقولُ :

إذا كانَ للملكِ غلامٌ وولدٌ هوَ قرَّةُ عينِهِ ، وقدْ وَكلَ الغلامَ بالولدِ ليراقبَهُ ، وأمرَهُ أنْ يضربَهُ مهما أساءَ أدبَهُ واشتغلَ بما لا يليقُ بهِ ويغضبَ عليهِ ، فإنْ كانَ الغلامُ مطيعاً محبّاً لمولاهُ . . فلا يجدُ بداً مِنْ أنْ يغضبَ مهما رأىٰ ولدَهُ قدْ أساءَ الأدبَ وإنَّما يغضبُ عليهِ لمولاهُ ؛ لأنَّهُ أمرَهُ بهِ ، ولأنَّهُ يريدُ التقرُّبَ بامتثالِ أمرِهِ إليهِ ، ولأنَّهُ جرىٰ مِنْ ولدِهِ ما يكرَهُ مولاهُ ؛ فيضربُ ولدَهُ ويغضبُ عليهِ مِنْ غيرِ تكبُّرٍ عليهِ ، بلْ هوَ متواضعٌ لهُ ، يرىٰ قدرَهُ عندَ مولاهُ فوقَ قدْرِ نفسِهِ ؛ لأنَّ الولدَ أعزُّ لا محالةَ مِنَ الغلامِ .

* * *

فإذاً ؛ ليسَ مِنْ ضرورةِ الغضبِ التكبُّرُ وعدمُ التواضعِ ، فكذلكَ يمكنُكَ أَنْ تنظرَ إلى المبتدعِ والفاسقِ ، وتظنَّ أنَّهُ ربَّما كانَ قدرُهُما عندَ اللهِ أعظمَ في الآخرةِ ؛ لما سبقَ لهُما مِنَ الحسنىٰ في الأزلِ ، ولما سبقَ لكَ مِنْ سوءِ القضاءِ في الأزلِ ، وأنتَ غافلٌ عنهُ ، ومعَ ذلكَ فتغضبُ بحكمِ الأمرِ محبةً لمولاكَ ؛ إذْ جرىٰ ما يكرهُهُ ، معَ التواضعِ لمَنْ يجوزُ أنْ يكونَ عندَهُ أقربَ منكَ في الآخرةِ .

فهكذا يكونُ بغضُ العلماءِ الأكياسِ ، فينضمُّ إليهِ الخوفُ والتواضعُ ، وأمَّا المغرورُ . فإنَّهُ يتكبَّرُ ، ويرجو لنفسِهِ أكثرَ ممَّا يرجوهُ لغيرِهِ معَ جهلِهِ بالعاقبةِ ، وذلكَ غايةُ الغرورِ .

فهٰذا سبيلُ التواضعِ لمَنْ عصى اللهَ تعالىٰ أوِ اعتقدَ البدعةَ معَ الغضبِ عليهِ ومجانبتِهِ بحكمِ الأمرِ .

* * *

السبَبُ السابعُ : التكبرُ بالورعِ والعبادةِ :

وذلكَ أيضاً فتنةٌ عظيمةٌ على العبادِ ، وسبيلُهُ : أنْ يلزمَ قلبَهُ التواضعَ لسائرِ العبادِ ، وهوَ أنْ يعلمَ أنَّ مَنْ يتقدَّمُ عليهِ بالعلمِ لا ينبغي أنْ يتكبَّرَ عليهِ كيفَما كانَ ؛ لما عرفَهُ مِنْ فضيلةِ العلمِ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ قُلْ هَلْ يَسْتَوِى ٱلَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَٱلَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ .

وقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « فضلُ العالمِ على العابدِ

كفضلي علىٰ أدنىٰ رجلٍ مِنْ أصحابي »(١) ، إلىٰ غيرِ ذلكَ ممَّا وردَ في فضلِ العلمِ .

فإنْ قالَ العابدُ : ذلكَ لعالمٍ عاملٍ بعلمِهِ ، وهـٰذا عالمٌ فاجرٌ . . **فيُقالُ لهُ** : أما علمتَ أنَّ الحسناتِ يذهبنَ السيئاتِ ، وكما أنَّ العلمَ يمكنُ أنْ يكونَ حجَّةً على العالمِ فكذلكَ يمكنُ أنْ يكونَ وسيلةً لهُ وكفارةً لذنوبِهِ ، وكلُّ واحدٍ منهُما ممكنٌ ، وقدْ وردَتِ الأخبارُ بما يشهدُ لذلكَ ، وإذا كانَ هـٰذا أمراً غائباً عنهُ . . لمْ يجزْ لهُ أنْ يحتقرَ عالماً ، بلْ يجبُ عليهِ أن يتواضعَ لهُ .

* * *

فإنْ قلتَ : فإنْ صحَّ هـٰذا . . فينبغي أنْ يكونَ للعالمِ أنْ يرىٰ نفسَهُ فوقَ العابدِ ؛ لقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « فضلُ العالمِ على العابدِ كفضلي علىٰ أدنىٰ رجلٍ مِنْ أصحابي » .

فاعلم : أنَّ ذلكَ كانَ ممكناً لوْ علمَ العالمُ عاقبةَ أمرِهِ ، وخاتمةُ الأمرِ مشكوكٌ فيها ، فيحتملُ أنْ يموتَ بحيثُ يكونُ حالُهُ عندَ اللهِ أشدَّ مِنْ حالِ الجاهلِ الفاسقِ ؛ لذنبٍ واحدٍ كانَ يحسبُهُ هيناً وهوَ عندَ اللهِ عظيمٌ ، وقدْ مقتَهُ بهِ ، وإذا كانَ هـٰذا ممكناً . . كانَ علىٰ نفسِهِ خائفاً .

* * *

فإذاً ؛ كانَ كلُّ واحدٍ مِنَ العالمِ والعابدِ خائفاً علىٰ نفسِهِ ، وقدْ كُلِّفَ أمرَ

---

(١) رواه الترمذي (٢٦٨٥) .

نفسهِ لا أمرَ غيرِهِ ، فينبغي أنْ يكونَ الغالبُ عليهِ في حقِّ نفسِهِ الخوفَ ، وفي حقِّ غيرِهِ الرجاءَ ، وذلكَ يمنعُهُ مِنَ الكبْرِ بكلِّ حالٍ ، فهـٰذا حالُ العابدِ معَ العالمِ .

فأمَّا معَ غيرِ العالمِ .. فهُمْ منقسمونَ في حقِّه إلىٰ مستورينَ وإلىٰ مكشوفينَ ، فينبغي ألاَّ يتكبَّرَ على المستورِ فلعلَّهُ أقلُّ منهُ ذنوباً ، وأكثرُ منهُ عبادةً ، وأشدُّ منهُ حبّاً للهِ تعالىٰ ، وأمَّا المكشوفُ حالُهُ إنْ لمْ يظهرْ لكَ مِنَ الذنوبِ إلا ما تزيدُ عليهِ ذنوبُكَ في طولِ عمرِكَ .. فلا ينبغي أنْ تتكبَّرَ عليهِ ، ولا يمكنُ أنْ تقولَ : هوَ أكثرُ منِّي ذنباً ؛ لأنَّ عددَ ذنوبِكَ وذنوبِ غيرِكَ في طولِ العمرِ لا تقدرُ علىٰ إحصائِها حتىٰ تعلمَ الكثرةَ .

نعمْ ، يمكنُ أنْ تعلمَ أنَّ ذنوبَهُ أشدُّ ؛ كما لو رأيتَ منهُ القتلَ والشربَ والزنا ، ومعَ ذلكَ فلا ينبغي أنْ تتكبَّرَ عليهِ ؛ إذْ ذنوبُ القلوبِ مِنَ الكبرِ ، والحسدِ ، والرياءِ ، والغلِّ ، واعتقادِ الباطلِ ، والوسوسةِ في صفاتِ اللهِ تعالىٰ ، وتخيُّلِ الخطأِ في ذلكَ .. كلُّ ذلكَ شديدٌ عندَ اللهِ ، فربَّما جرىٰ عليكَ في باطنِكَ مِنْ خفايا الذنوبِ ما صرتَ بِهِ عندَ اللهِ ممقوتاً ، وقدْ جرىٰ للفاسقِ الظاهرِ الفسقِ مِنْ طاعاتِ القلوبِ ؛ مِنْ حبٍّ للهِ ، وإخلاصٍ ، وخوفٍ ، وتعظيمِ ما أنتَ خالٍ عنهُ ، وقدْ كفَّرَ اللهُ بذلكَ عنهُ سيئاتِهِ ، فينكشفُ الغطاءُ يومَ القيامةِ ، فتراهُ فوقَ نَفسِكَ بدرجاتٍ ، فهـٰذا ممكنٌ ، والإمكانُ البعيدُ فيما عليكَ ينبغي أنْ يكونَ قريباً عندَكَ إنْ كنتَ مشفقاً علىٰ نفسِكَ ، فلا تتفكرْ فيما هوَ ممكنٌ لغيرِكَ ، بلْ فيما هوَ مَخُوفٌ في حقِّكَ ؛

فإنَّهُ لا تزرُ وازرةٌ وزرَ أخرىٰ ، وعذابُ غيرِكَ لا يخفِّفُ شيئاً مِنْ عذابِكَ .

فإذا تفكرتَ في هـٰذا الخطرِ . . كانَ عندَكَ شغلٌ شاغلٌ عنِ التكبُّرِ ، وعنْ أنْ ترىٰ نفسَكَ فوقَ غيرِكَ ، وقدْ قالَ وهبُ بنُ منبِّهٍ : (ما تمَّ عقلُ عبدٍ حتَّىٰ يكونَ فيهِ عشرُ خصالٍ ، فعدَّ تسعةً حتَّىٰ بلغَ العاشرةَ ، فقالَ : العاشرةُ وما العاشرةُ ؟ بها سادَ مجدُهُ وعلا ذكرُهُ ؛ أنْ يرى الناسَ كلَّهُمْ خيراً منهُ ، وإنَّما الناسُ عندَهُ فرقتانِ ؛ فرقةٌ هيَ أفضلُ منهُ وأرفعُ ، وفرقةٌ هيَ شرٌّ منهُ وأدنىٰ ، فهوَ يتواضعُ للفرقتينِ جميعاً بقلبِهِ ، فإنْ رأىٰ مَنْ هوَ خيرٌ منهُ . . سرَّهُ ذلكَ ، وتمنَّىٰ أنْ يلحقَ بهِ ، وإنْ رأىٰ مَنْ هوَ شرٌّ منهُ . . قالَ : لعلَّ هـٰذا ينجو وأهلِكُ أنا ، فلا تراهُ إلا خائفاً مِنَ العاقبةِ ، ويقولُ : لعلَّ بِرَّ هـٰذا باطنٌ فذلكَ خيرٌ لهُ ، ولا أدري ، ولعلَّ فيهِ خُلُقاً كريماً بينَهُ وبينَ اللهِ فيرحمَهُ اللهُ ويتوبَ عليهِ ويختمَ لهُ بأحسنِ الأعمالِ ، وبرِّي ظاهرٌ فذلكَ شرٌّ لي ، فلا يأمنُ فيما أظهرَهُ مِنَ الطاعةِ أنْ يكونَ دَخَلَها الآفاتُ فأحبطَتْها ، ثمَّ قالَ : فحينَئذٍ كملَ عقلُهُ ، وسادَ أهلَ زمانِهِ)⁽¹⁾ ، فهـٰذا كلامُهُ .

وبالجملةِ : فمَنْ جُوِّزَ أنْ يكونَ عندَ اللهِ شقياً وقدْ سبقَ القضاءُ الأزليُّ بشقوتِهِ . . فما لهُ سبيلٌ أنْ يتكبَّرَ بحالٍ مِنَ الأحوالِ .

نعمْ ، إذا غلبَ عليهِ الخوفُ . . رأىٰ كلَّ أحدٍ خيراً مِنْ نفسِهِ ، وذلكَ هوَ

---

(١) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص٤٢١) ، ورواه عنه ابن أبي الدنيا في « مداراة الناس » (٣٧) في ذكر الخصال المتبقية .

الفضيلةُ ؛ كما رُوِيَ أنَّ عابداً أوىٰ إلىٰ جبلٍ ، فقيلَ لهُ في النوم : ائتِ فلاناً الإسكافَ فسلْهُ أنْ يدعوَ لكَ ، فأتاهُ فسألَهُ عنْ عملِهِ ، فأخبرَهُ أنَّهُ يصومُ النهارَ ويكتسبُ فيتصدَّقُ ببعضِهِ ، ويطعمُ عيالَهُ بعضَهُ ، فرجعَ وهوَ يقولُ : إنَّ هـٰذا لحسنٌ ، ولكنْ ليسَ هـٰذا كالتفرُّغِ لطاعةِ اللهِ تعالىٰ ، فأُتيَ في النومِ ثانياً فقيلَ لهُ : ائتِ فلاناً الإسكافَ فقلْ لهُ : ما هـٰذا الصفارُ الذي بوجهِكَ ، فأتاهُ فسألهُ ، فقالَ لهُ : ما رأيتُ أحداً مِنَ الناسِ إلا وقعَ لي أنَّهُ سينجو وأهلِكُ أنا ، فقالَ العابدُ : بهـٰذهِ⁽¹⁾ .

والذي يدلُّ علىٰ فضيلةِ هـٰذهِ الخصلةِ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ يُؤْتُونَ مَآ ءَاتَوا وَّقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ ﴾ أيْ : يُؤتونَ الطاعاتِ وهمْ علىٰ وَجَلٍ عظيمٍ مِنْ قبولِها .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ هُم مِّنْ خَشْيَةِ رَبِّهِم مُّشْفِقُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِىٓ أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ ﴾ .

وقدْ وصفَ اللهُ تعالى الملائكةَ عليهمُ السلامُ معَ تقدُّسِهِمْ عنِ الذنوبِ ومواظبتِهِمْ على العبادةِ على الدؤوبِ بالإشفاقِ ، فقالَ تعالىٰ مخبراً عنهُمْ : ﴿ يُسَبِّحُونَ ٱلَّيْلَ وَٱلنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ ﴾ وقالَ : ﴿ هُم مِّنْ خَشْيَةِ رَبِّهِم مُّشْفِقُونَ ﴾ .

فمتىٰ زالَ الإشفاقُ والحذرُ ممَّا سبقَ بهِ القضاءُ في الأزلِ ، وينكشفُ عندَ خاتمةِ الأجلِ . . غلبَ الأمنُ مِنْ مكرِ اللهِ ، وذلكَ يوجبُ الكبْرَ ، وهوَ سببُ

---

(١) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص٤٢٢) .

الهلاكِ ، فالكبْرُ دليلُ الأمنِ ، والأمنُ مُهلكٌ ، والتواضعُ دليلُ الخوفِ ، وهو مسعدٌ .

فإذاً ؛ ما يفسدُهُ العابدُ بإضمارِ الكبْرِ ، واحتقارِ الخلقِ ، والنظرِ إليهِمْ بعينِ الاستصغارِ . أكثرُ ممَّا يصلحُهُ بظاهرِ الأعمالِ .

* * *

فهٰذهِ معارفُ بها يُزَالُ داءُ الكبْرِ عنِ القلبِ لا غيرُ ، إلا أنَّ النفسَ بعدَ هٰذهِ المعرفةِ قدْ تضمرُ التواضعَ وتدَّعي البراءةَ مِنَ الكبرِ وهيَ كاذبةٌ ، فإذا وقعَتِ الواقعةُ . عادَتْ إلىٰ طبعِها ، ونسيَتْ وعدَها ، فعَنْ هٰذا ؛ لا ينبغي أنْ يكتفيَ في المداواةِ بمجردِ المعرفةِ ، بلْ ينبغي أنْ تُكمَّلَ بالعملِ ، وتُجرَّبَ بأفعالِ المتواضعينَ في مواقعِ هيجانِ الكبْرِ مِنَ النفسِ .

وبيانُهُ : أنْ يمتحنَ النفسَ بخمسِ امتحاناتٍ هيَ أدلةٌ على استخراجِ ما في الباطنِ وإنْ كانتِ الامتحاناتُ كثيرةً .

الامتحانُ الأولُ : أنْ يناظرَ في مسألةٍ معَ واحدٍ مِنْ أقرانِهِ ، فإنْ ظهرَ شيءٌ مِنَ الحقِّ علىٰ لسانِ صاحبِهِ ، فثقُلَ عليهِ قبولُهُ ، والانقيادُ لهُ ، والاعترافُ بهِ ، والشكرُ لهُ علىٰ تنبيهِهِ وتعريفِهِ وإخراجِهِ الحقَّ . فذلكَ يدلُّ علىٰ أنَّ فيهِ كبراً دفيناً ، فليتَّقِ اللهَ فيهِ ، وليشتغلْ بعلاجِهِ .

أمَّا مِنْ حيثُ العلمُ . فبأنْ يذكِّرَ نفسَهُ خسَّةَ نفسِهِ ، وخطرَ عاقبتِهِ ، وأنَّ الكبْرَ لا يليقُ إلا باللهِ تعالىٰ .

وأمَّا العملُ . . فبأنْ يكلِّفَ نفسَهُ ما ثَقُلَ عليهِ مِنَ الاعترافِ بالحقِّ ، وأنْ يطلقَ اللسانَ بالحمدِ والثناءِ ، ويقرُّ علىٰ نفسِهِ بالعجزِ ، ويشكرُهُ على الاستفادةِ ، ويقولُ : ما أحسنَ ما فطنتَ لهُ وقدْ كنتُ غافلاً عنهُ ، فجزاكَ اللهُ خيراً كما نبَّهتَني لهُ ، فالحكمةُ ضالَّةُ المؤمنِ ؛ فإذا وجدَها . . ينبغي أنْ يشكرَ مَنْ دلَّهُ عليها ، فإذا واظبَ علىٰ ذلكَ مرَّاتٍ متواليةً . . صارَ ذلكَ لهُ طبعاً ، وسقطَ ثقَلُ الحقِّ عنْ قلبِهِ ، وطابَ لهُ قبولُهُ .

ومهما ثقُلَ عليهِ الثناءُ علىٰ أقرانِهِ بما فيهِمْ . . ففيهِ كبرٌ ، فإنْ كانَ ذلكَ لا يثقلُ عليهِ في الخلوةِ ، ويثقلُ عليهِ في الملأِ . . فليسَ فيهِ كبرٌ ، وإنَّما فيهِ رياءٌ ، فليعالجِ الرياءَ بما ذكرناهُ مِنْ قطعِ الطمعِ عنِ الناسِ ، ويذكِّرِ القلبَ بأنَّ منفعتَهُ في كمالِهِ في ذاتِهِ ، وعندَ اللهِ لا عندَ الخلقِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ أدويةِ الرياءِ ، وإنْ ثقُلَ عليهِ في الخلوةِ والملأِ جميعاً . . ففيهِ الكبرُ والرياءُ جميعاً ، ولا ينفعُهُ الخلاصُ مِنْ أحدِهِما ما لمْ يتخلَّصْ مِنَ الثاني ، فليعالجْ كلا الداءينِ ؛ فإنَّهُما جميعاً مهلكانِ .

* * *

الامتحانُ الثاني : أنْ يجتمعَ معَ الأقرانِ والأمثالِ في المحافلِ ويقدِّمَهُمْ علىٰ نفسِهِ ، ويمشيَ خلفَهُمْ ، ويجلسَ في الصدورِ تحتَهُمْ ، فإنْ ثقُلَ ذلكَ عليهِ . . فهوَ متكبِّرٌ ، فليواظبْ عليهِ تكلُّفاً حتَّىٰ يسقطَ عنهُ ثقلُهُ ، فبذلكَ يزايلُهُ الكبْرُ .

وهـٰهنا للشيطانِ مكيدةٌ ، وهوَ أنْ يجلسَ في صفِّ النعالِ ، أوْ يجعلَ بينَهُ وبينَ الأقرانِ بعضَ الأرذالِ ، فيظنُّ أنَّ ذلكَ تواضعٌ وهوَ عينُ الكبْرِ ؛ فإنَّ ذلكَ يخفُّ علىٰ نفوسِ المتكبرينَ ؛ إذْ يوهمونَ أنَّهُمْ تركوا مكانَهُمْ بالاستحقاقِ والتفضُّلِ ، فيكونُ قدْ تكبَّرَ ، وتكبَّرَ بإظهارِ التواضعِ أيضاً ، بلْ ينبغي أنْ يقدِّمَ أقرانَهُ ويجلسَ بجنبِهِمْ ، ولا ينحطُّ عنهُمْ إلىٰ صفِّ النعالِ ، فذلكَ هوَ الذي يُخرجُ خبثَ الكبْرِ مِنَ الباطنِ .

* * *

الامتحانُ الثالثُ : أنْ يجيبَ دعوةَ الفقيرِ ، ويمرَّ إلى السوقِ في حاجةِ الرفقاءِ والأقاربِ ، فإنْ ثقُلَ ذلكَ عليهِ . . فهوَ كبْرٌ ؛ فإنَّ هـٰذهِ الأفعالَ مِنْ مكارمِ الأخلاقِ ، والثوابُ عليها جزيلٌ ، فنفورُ النفسِ عنها ليسَ إلا لخبثٍ في الباطنِ ، فليشتغلْ بإزالتِهِ بالمواظبةِ عليهِ ، معَ تذكُّرِ جميعِ ما ذكرناهُ مِنَ المعارفِ التي تزيلُ داءَ الكبرِ .

* * *

الامتحانُ الرابعُ : أنْ يحملَ حاجةَ نفسِهِ وحاجةَ أهلِهِ ورفقائِهِ مِنَ السوقِ إلى البيتِ ، فإنْ أبتْ نفسُهُ ذلكَ . . فهوَ كبْرٌ أوْ رياءٌ ، فإنْ كانَ يثقلُ ذلكَ عليهِ معَ خلوِّ الطريقِ . . فهوَ كبْرٌ ، وإنْ كانَ لا يثقُلُ عليهِ إلا عندَ مشاهدةِ الناسِ . . فهوَ رياءٌ .

وكلُّ ذلكَ مِنْ أمراضِ القلبِ وعللِهِ المهلكةِ لهُ إنْ لم تتداركْ ، وقدْ أهملَ

الناسُ طبَّ القلوبِ ، واشتغلوا بطبِّ الأجسادِ ، معَ أنَّ الأجسادَ قدْ كُتبَ عليها الموتُ لا محالةَ ، والقلوبُ لا تُدرَكُ السعادةُ إلا بسلامتِها ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ إِلَّا مَنْ أَتَى ٱللَّهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴾ .

ويُروىٰ عنْ عبدِ اللهِ بنِ سلامٍ أنَّهُ حملَ حزمةَ حطبٍ ، فقيلَ لهُ : يا أبا يوسفَ ؛ قدْ كانَ في غلمانِكَ وبنيكَ ما يكفونَكَ ، قالَ : أجلْ ، ولكنْ أردتُ أنْ أجرِّبَ نفسي هلْ تنكرُ ذلكَ⁽¹⁾ .

فلمْ يقنعْ منها بما أعطتْهُ مِنَ العزمِ علىٰ تركِ الأنفةِ حتَّىٰ جرَّبَها أهيَ صادقةٌ أمْ كاذبةٌ .

وفي الخبرِ : « مَنْ حملَ الفاكهةَ أوِ الشيءَ . . فقدْ برىءَ مِنَ الكبْرِ »⁽²⁾ .

* * *

الامتحانُ الخامسُ : أنْ يلبسَ ثياباً بذلةً ؛ فإنَّ نفورَ النفسِ عنْ ذلكَ في الملأِ رياءٌ ، وفي الخلوةِ كبْرٌ .

وكانَ عمرُ بنُ عبدِ العزيزِ رضيَ اللهُ عنهُ لهُ مِسْحٌ يلبسُهُ بالليلِ⁽³⁾ .

---

(1) رواه الحاكم في « المستدرك » (٣/٤١٦) ، وابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٢٩/١٣٣) ، ولفظه عند صاحب « الرعاية » (ص٤١٣) .

(2) رواه البيهقي في « الشعب » (٧٨٥٣) ، وفيه : « من حمل بضاعته » بدل « من حمل الفاكهة أو الشيء » ، ورواه أبو نعيم في « تاريخ أصبهان » (١/٢٠٢) بلفظ : « من حمل سلعته . . . » .

(3) المِسح : كساء من صوف أسود . « إتحاف » (٨/٤٠٥) .

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « مَنِ اعتقلَ البعيرَ ولبسَ الصوفَ . . فقدْ برىءَ مِنَ الكبرِ »[1] .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما أنا عبدٌ آكلُ بالأرضِ وألبسُ الصوفَ وأعقِلُ البعيرَ ، وألعقُ أصابعي ، وأجيبُ دعوةَ المملوكِ ، فمَنْ رغبَ عنْ سنَّتي . . فليسَ منِّي »[2] .

ورُوِيَ أنَّ أبا موسى الأشعريَّ قيلَ لهُ : إنَّ أقواماً يتخلَّفونَ عنِ الجمعةِ بسببِ ثيابِهِمْ ، فلبسَ عباءةً فصلَّىٰ فيها بالناسِ .

وهٰذهِ مواضعُ يجتمعُ فيها الرياءُ والكبرُ ، فما يختصُّ بالملأِ . . فهوَ الرياءُ ، وما يكونُ في الخلوةِ . . فهوَ الكبرُ ، فليُعرفْ ، فإنَّ مَنْ لا يعرفُ الشرَّ لا يتقيهِ ، ومَنْ لا يدركُ المرضَ لا يداويهِ .

* * *

---

[1] كذا في « الرعاية » (ص٤١٢) ، وفيه : « من اعتقل العنز . . . » ، ورواه أبو نعيم في « معرفة الصحابة » (٢/ ٦٥٠) من حديث جحدم وكانت له صحبة : « من حلب شاته ، ورقع قميصه ، وخصف نعله ، وواكل خادمه ، وحمل من سوقه . . فقد برىء من الكبر » .

[2] كذا في « الرعاية » (ص٤١٢) ، وهٰذا الحديث مشتمل علىٰ عدة أحاديث تقدم بعض منها ، وانظر « الإتحاف » (٨/ ٤٠٥ـ٤٠٦) .

KİBRİN İZÂLESİ TEVÂZUUN ELDE EDİLMESİ

Bilmiş ol ki; kibir, en büyük tehlikelerden olmakla beraber, yüzde yüz bundan kimse kurtulamaz. Kibri yok etme farz-ı ayındır. Yalnız temennî ve dilek ile zâil olmaz. Onu yok edecek ilaçları kullanmak ve tedâvi etmek sûretiyle zâil olur. Tedâvisi için de iki makam vardır:

KİBRİN TEDÂVİSİNDE İKİ MAKAM:

Birinci makam, kibrin kökünü kalpten söküp atmaktır. İkinci makam ise insanın başkalarına karşı kibretmesine yol açan ârızî sebepleri ortadan kaldırmaktır.

Birinci Makam

Kalpten kibri kökünden söküp atmaktır ki, bunun ilâcı ilim ve ameldir. Tam şifâ, bunları kullanmaktadır.

İlim, kişinin nefsini ve Rabbini bilmesidir. Kibri izâle için bu iki şeyi bilmek yeter. Kul kendisini bildiği zaman, her şeyden âdî ve her şeyden mahrum olduğunu anlar. Bu anlayışta olana yaraşan, tevâzudur. Kul Rabbini de bildiği takdirde, kibriyâlık ve azametin yalnız O'nun şânı olduğunu idrâk eder, anlar.

Rabbisinin ululuk ve azametini bilmesini izâh bâbında söz çok fazla uzar. Çünkü mükâşefe ilminin son haddidir. Gerçi nefsini bilmekte de söz uzar, fakat biz tevâzuu temînde faydalı olan kısmını anlatalım. Bu hususta da Kur'ân-ı Kerîm'den bir âyet yeter. Zîra basîret sâhibi olanlar, geçmiş ve geleceklerin ve âhiretin ilimlerinin Kur'ân-ı Kerîm'de olduğunu bilirler.

Âyet-i celîle:

قُتِلَ الْإِنْسَانُ مَا أَكْفَرَهُ. مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ. مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ
فَقَدَّرَهُ. ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ. ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ. ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ

"Canı çıksın insanın, o ne nankördür. Allah onu neden yaratmış? Onu menîden yaratıp merhalelerden geçirerek ona şekil vermiş. Sonra, tutacağı yolu kolaylaştırmıştır. Sonra onu öldürür ve kabre koyar. Sonra dilediği zaman onu tekrar diriltir." (Abese sûresi, 80/17-22)

Bu âyet-i celîle insanın hilkatine, netîcesine ve bu arada geçirdiği safhalara işâret etmiştir, insan bunlara bakmalı ki, âyetin mânasını anlasın. İnsanın evveliyâtı yokluktur; yâni hiç bir şey değildi. Uzun zamanlar yoklukta idi. Hattâ yokluğunun başlangıcı bile yoktu. Yokluktan daha âdî bir şey olur mu? Kadîm olmakta da böyledir. Sonra Allahu Teâlâ onu, en âdî ve en pis menîden yarattı. Çünkü topraktan, menîden, kan ve et parçalarından meydana geldi. Sonra onu kemiklendirdi. Sonra kemikleri etle sardı. İşte kısaca insanın başlangıcı budur. Buradan îtibâren insan var olmaya başladı. Görülüyor ki, gayet âdî şeylerden ve düşük vaziyette meydana geldi. İlk yaratılışında kâmil olarak vâr olmadı. Önce görmez, işitmez, duygusuz, dilsiz, yürüyemez, anlamaz ve bilmez bir ölü olarak vâr oldu. Yâni hayatından evvel ölümü, kuvvetinden önce zâfiyeti, ilminden evvel cehâleti, gözünden evvel körlüğü, işitmesinden evvel sağırlığı, kudretinden önce aczi ile yaratıldı. İşte Allahu Teâlâ'nın:

مِنْ أَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ. مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ

"Allah onu neden yaratmış? Onu menîden yaratmış." Ve:

هَلْ أَتٰى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا
مَذْكُورًا. إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ

“İnsanoğlu, var edilip bahse değer bir şey olana kadar, şüphesiz uzun bir zaman geçmemiş midir? Biz insanı katışık bir nutfeden yaratmışızdır...” (İnsân sûresi, 76/1-2) âyetlerinin mânâsı budur. Onu böyle yarattı. Sonra ona minnet ettirerek:

“Sonra tutacağı yolu kolaylaştırmıştır.” (Bu da ölünceye kadar kendisine müyesser kıldığı şeylerdir).

مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا. إِنَّا هَدَيْنَاهُ
السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا

“Biz insanı katışık bir nutfeden yaratmışızdır. Onu deneriz; bu yüzden onun işitmesini ve görmesini sağlamışızdır. Şüphesiz ona yol gösterdik; buna kimi şükreder, kimi de nankörlük.” (İnsân sûresi, 76/2-3) buyurmuştur ki bunun mânası; ölü iken onu topraktan, sonra nutfeden yarattı. Sağır olduğu halde işittirdi. Görmezken görür yaptı. Zayıf iken kuvvetlendirdi. Câhil iken âlim yaptı. Âzâları yok iken âzâ verdi. Yoksul iken varlıklı kıldı. Aç iken doyurdu. Çıplak iken giydirdi. Sapık iken hidâyete ulaştırdı. Nasıl onu takdir etti, sevk u idâre etti, doğru yolu gösterdi. Allahu Teâlâ’nın bu lütuflarına bak, bir de onun isyânına... Ne câhil bir varlıktır. Nitekim Allahu Teâlâ:

أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَإِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ

“İnsan kendisini bir nutfeden yarattığımızı görmez mi ki, hemen apaçık bir hasım kesilir.” (Yâsin sûresi, 36/77)

وَمِنْ اٰيَاتِهِ أَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ إِذَا أَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ

"Sizi topraktan yaratması, O'nun varlığının âyetlerindendir. Sonra hemen birer insan olup yeryüzüne yayılırsınız." (Rûm sûresi, 30/20) buyurmuştur.

Allahu Teâlâ'nın insana verdiği nîmetlere bak; nasıl onu zillet, kıllet, hisset ve pislikten kurtarıp bu mevkî ve kerâmetlere yükseltmiştir. Aslında hiç bir şey değildi. Hiç bir şey olmaktan daha düşüklük olur mu? Sırf yokluktan daha az bir şey oluı mu? Sonra Allah katında bir şey olmuştur. Hiç yokken önce ayak altında çiğnenen topraktan, sonra da pis menî içindeki hayat hücresinden yarattı ki, insan kendi nefsini tanıyıp, nîmetini kendisine tamamlamasında Rahbi'ni, Rabbi'nin azamet ve celâlini bilip kibriyâlığa ancak O'nun lâyık olduğunu anlaması içindir. Allahu Teâlâ:

أَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِ. وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِ. وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ

"Biz onun için iki göz, bir dil ve iki dudak var etmedik mi? Biz ona eğri ve doğru iki yolu da göstermedik mi?" (Beled sûresi, 90/8-10) buyurmuştur. Önce hissetini bildirmek üzere de:

أَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى. ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً

"O akıtılan bir menî damlası değil mi idi? Sonra kan pıhtısı olmuş..." (Kıyâme sûresi, 75/37-38) buyurmuş, sonra da ona karşı lütfunu bildirerek:

فَخَلَقَ فَسَوّٰى. فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثٰى

"Sonra Allah onu yaratıp şekil vermişti. Ondan, erkek dişi iki cins yaratmıştı." (Kıyâme sûresi, 75/38-39) buyurmuş ve ihtirâ yolu ile meydana gelen varlığın tenâsül ile devam edeceğini bildirmiştir.

Başlangıcı ve seyri bu olan kimse, daha nasıl böbürlenip kibirlenebilir? Aslında o, en âdî ve en zayıf bir yaratıktır. Fakat aslında hasis olanların âdeti budur. Hissetten kurtulur kurtulmaz, hemen burnunu yukarı kaldırır. Bu ilk hissetin delîlidir. Azamet ve kuvvet ancak Allah'a mahsustur. Evet, şâyet onu kemâle erdirip varlık ve devamını kendi irâdesine terk etse, belki bir dereceye kadar başlangıç ve sonucu unutarak azgınlığına cevâz verilirdi. Hâlbuki hayatı boyunca çeşitli hastalık ve felâketleri, birbirini nakzeden, birbirinin zıddı olan muhtelif unsurları kendisine musallat etmiştir. Acıkması, susaması, üşümesi, hasta olması ve hattâ ölümü de istemeyerek kendisine gelir. Kâr, zarar, hayır ve şerden kendisine bir fayda sağlayamaz.

Her istediği şeyi bilemez. Hatırlamak istediğini unutur. Unutmak istediği şeyi dâimâ göz önünde canlanır. Kendisi gaflet ettiği halde gaflet olunmaz. Kalbini bir şeye bağlamak ister fakat zarûrî olarak vesvese ve düşünceler sahasında dolaşır durur. Kalbi kalbine, nefsi, nefsine mâlik olamaz. Bâzen kendisini helâke sürükleyecek olan şeyi arzular. Bâzen de hayatı, canı arzu etmediği şeylerde olur. Helâki, arzû ettiği yemeklerde, hayatı ise sevmediği ilaçlarda olur. Hiç bir an başına gelecek her hangi bir felâketten ve hattâ ölümden emîn değildir. Satılmış bir köledir. Hiç bir şeye mâlik değildir. Daha bundan âdî ne olabilir? Şâyet kendisini bilse daha kibredecek ne hâli olurdu? İşte bu, doğumundan sonra ölümüne kadar olan hayatıdır.

Sonu ise ölümdür. Nitekim Allahu Teâlâ:

ثُمَّ أَمَاتَهُ فَأَقْبَرَهُ. ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ

"Sonra onu öldürür ve kabre koyar. Sonra dilediği zaman onu tekrar diriltir." (Abese sûresi, 80/21-22) buyurmuştur.

Bunun mânası şöyledir: Kulağını, gözünü, kudretini, ilmini, idrâkini, hissini, hareketini ve hayatını alır da kendisini eskisi gibi cansız bir nebat (bitki) hâline getiririz de, hissiz ve hareketsiz bir suret, ve şekilden ibâret kalır. Sonra toprağa konur. Nutfe halinde olduğu gibi, kokmuş bir lâşe haline gelir. Sonra et kemikten ayrılır, âzâlar çürür, kurtlanır. Kurtlar yanaklarından ve diğer yerlerinden başlamak sûretiyle bütün uzuvlarını yerler. Kemikleri kül olup havaya uçar. Yenilen kısımları kurtların mîdelerinde pislik haline gelir ki, kurt ve böcekler bile ondan nefret eder. Son olarak da insanların zirâat ve inşâat için, çanak ve çömlek işlerinde kullandıkları toprak haline gelir. Unutulur. Öyle unutulur ki, hiç yokmuş gibi olur. Fakat böyle kalmaz. Muayyen zaman geldiği vakit, daha büyük belâlarla karşılaşmak için yeniden diriltilir. Dağılmış parçaları toplanarak diriltilir. Kıyâmetin şiddetine hazırlanır. Kıyametin koptuğu, göklerin yarıldığı, yeryüzünün değiştiğini, dağların hallaç pamuğu gibi atıldığını, yıldızların döküldüğünü, güneşin karardığını, cehennem zebânîlerinin şiddetini, cehennemin solumasını, mücrimlerin hasretle cennete baktıklarını görür de, hasret ve nedâmetler içinde kalır. Amel sahîfelerinin dağıldığını görür ve kendisine:

"İşte yaptıkların bu defterde, kitâbını oku." denir. O: "Bu kitap nedir?" diye sorunca, kendisine: "Senin, sevinip nîmetleri ile övünerek böbürlendiğin dünya yaşayışında şana tâyin edilen iki meleğin az ve çok iğneden ipliğe konuştuklarını, yaptıklarını, yiyip içtiğini, kalkıp oturduğunu ve senin unuttuklarının hepsini yazdıkları kitaptır. Allahu Teâlâ bunların hepsini senin için zabtettirdi. Şimdi hesap ve cevâba hazır ol. Cevap vermediğin takdirde azâb olunacaksın." derler. Adam bu hitâbın şiddetinden kendisinin rezîl ve rüsvây olacağını düşünerek amel defterini açıp bakmadan önce şaşırıp kalır. Hele bir de kitabını açıp baktığı ve içindeki kepazelikleri okuduğu zaman: "Vây bana, bu kitaba ne oluyor ki, küçük-büyük her yaptığım burada yazılıdır." der. İşte sonu bu, Allahu Teâlâ:

ثُمَّ إِذَا شَاءَ أَنْشَرَهُ âyetiyle buna işâret etmiştir.

Encâmı bu olan kimsenin artık bir daha büyüklenip kibirlenmesine, hatta bir ân olsun ferahlanmasına imkân var mıdır? İlk yaradılışını ve yaşayışını görüp duruyor. Şâyet son hâlini de görse -Allah korusun- hayvan ile toprak olup yok olabilmek için köpek veyâ hınzır olmasını tercîh ederdi de bu hitaba muhâtap olacak veyâ azâb edilecek insan olmasını istemezdi.

Hele Allah katından azâbı hak etmiş kimselerden ise hınzır olmak onun için her şeyden üstün ve şerefli olurdu. Zîra hınzırın evveli de toprak, sonu da topraktır. Azâb ve hesaptan uzaktır. Köpek ve domuzdan insanlar kaçmaz fakat eğer günâhkâr kulun cehennemdeki azabını insanlar görseydi, onun vahşetinden, çirkin sûreti ve pis kokusundan helâk olurlardı. Ona içirilen sudan bir damla dünya denizlerine dökülse bütün okyanuslar lâşeden daha fenâ kokardı. Allahu Teâlâ'nın affedecekleri müstesnâ -ki onun affedilecekler arasına girip girmeyeceği de şüpheli- sonu bu olan kimse, nasıl kendini bir şey zanneder? Kendisinde bir fazîlet görür de sevinerek kibirlenip böbürlenmeye yeltenir. Acaba Allahu Teâlâ'nın fazl u keremiyle af ve mağfireti olmasa Allah'ın azabına uğrayacak isyânı işlemeyen kimse olabilir mi? Gerçi Allah'tan ümit kesilmez fakat ümit, O'nun fazl u kereminedir. Kuvvet ve kudret O'na mahsustur. Şöyle bir düşün; yüz kırbaç cezâsına çarptırılmış ve cezaevine atılmış bir adam, bekliyor. Ya affedilecek veyâ bu kamçıları yiyecektir. Bu vaziyet karşısında cezaevi mahkûmlarına karşı kibirlenip böbürlenebilir mi? Bütün günâhkârlar için dünya bir hapishânedır. Suçu isleyip cezaya mahkûm olmuştur. Sonunun ne olacağını bilemeyen bir adama bu sıkıntı yetmez mi? Daha nasıl kibirlenir? İşte bu anlattıklarımız, kibrin aslını kökünden söküp atacak olan ilmî tedavî yoludur.

Kibrin amelî ilacına gelince; onun amelî cihetten tedâvisi, Allah için ve bütün insanlar için tevâzu göstermektir. Bu da Peygamber Efendimiz ve diğer sâlihlerin hallerinden hikâye ettiğimiz gibi, onların gösterdikleri tevâzu ahlâkına devamla mümkündür. Nitekim tevâzu eseri olarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) alçakta ve yer üzerinde yemek yerken:

إِنَّمَا أَنَا عَبْدٌ اٰكُلُ كَمَا يَأْكُلُ الْعَبْدُ

"Ben bir kulum, kölenin yediği gibi yerim."[59] buyururlardı.

Selmân-ı Fârisî'ye:

– "Neden hiç yeni elbise giymezsin?" diye sorduklarında Selmân:

– "Ben bir köleyim, âzâd edildiğim vakit giyerim." derdi. Şüphesiz bu âzâtlıktan, âhiretteki azâbdan âzâd olmayı kasdetmiştir.

Tevâzu, mârifet ile başlar, fakat ancak amel ile tamamlanır. Bunun için Arab'ın mütekebbir insanlarına îman ve namaz ile emrolunmuş ve namaz dînin direği olarak kabul edilmiştir ki, namazda birçok sırlar vardır. Bu bakımdan direk olmuştur. Bu esrârın bir kısmı da kıyâm, rükû ve sücûd ile tevâzu göstermektir. Araplar tevâzu alâmeti, belirtisi olan baş eğmekten son derece çekinirler. Hattâ birinin kamçısı düşse onu eğilip almaz, ayakkabısı çözülse onu eğilip bağlamazdı. Çünkü bunlarda baş eğmek var, onlar bunu yapmazlardı.

---

[59] **"Maîşet Kitâbı"**nda geçmiştir.

Hattâ **Hakîm b. Hizam**[60] diyor ki: "Ben eğilmeden ayakta, secde etmek üzere İslâmiyeti kabul ettim." demiştir. Sonra fakîh oldu ve îmânı kemâle erdi. Bunlar nazarında secde, zilletin son haddi olduğu için bunların kibir ve gurûrunu kırmak üzere secde ile emrolundular. Bu sâyede tevâzu gönüllerinde yer etti ve bütün Müslümanlar da bununla emrolundular. Çünkü kıyâm, rükû ve sücûd, tevâzu îcâbı yapılan hareketlerdir. Bunun gibi, nefsini bilen kimse, kibri gerektiren amel sâyesinde güzel huylar ile ahlâklanabilir. Bu da kalbin beden ile olan gizli münâsebet ve râbıtasından, mülk âlemi ile melekût âleminin gizli irtibâtından ileri gelir. Kalp ise melekût âlemindendir.

İkinci Makam

Yukarıda anlattığımız yedi sebep ile kibirden ârız olan şeyler beyânındadır. Nitekim "**Câh ve Mevkîin Zemmî Kitabı**"nda asıl kemâlin ilim ve amel olduğunu, bunlardan başka ölüm ile sona erecek her şeyin vehmî kemâl olduğunu anlatmıştık. Bunun için hakikî âlim kolay kolay kibretmez. Fakat biz yine şu yedi sebepte ilim ve amel ile kibrin tedâvi yollarını îzah edelim.

Birincisi: Nesep, yâni asâletle övünmek idi. Bu yüzden kibirlenen kimse, iki şeyi bilmekle kendisini tedâvi etsin.

---

[60] Hz. Hatice'nin yeğenidir. Hadîste rivayetleri vardır. Kureyş'in ileri gelenlerindendir. Fetih yılı Müslüman olmuş müellefetü'l-kulübdandır. Huneyn cengine katılmıştır. Yüz deve ganîmet almıştır. 120 yıl yaşamıştır. Hicrî 50 veyâ 60 da ölmüştür. Ömrünün yarısı müslim ve yarısı gayr-ı müslim olarak geçmiştir. Bu rivâyette gizli bir mürsellik vardır.

Bilmesi gerektiği şeylerin birincisi, başkasının kemâli ile övünmenin bir cehâlet olduğudur. Nitekim şâir:

"Şerefli ataların ile övünsen haklısın, fakat yetiştirdikleri evlâda ne dersin." demiştir.

Asâletiyle övünen, bizatihî hasis bir kimse ise başkasının kemâli ile kendi alçaklığını nasıl kapatabilir? Belki övündüğü kimse, hayatta olsa kendisine: "Evet benim bir şerefim var, fakat sen nesin, sen ancak benim nazarımdan meydana gelen bir haşeresin. İnsan idrarı ile hayvan idrarından meydana gelen bir böcek arasında ne fark vardır? Fark ve şeref insanlıktadır. Yoksa şundan veyâ bundan doğmakta değildir." diyecekti.

İkincisi: hakîki asaleti bilmektir. Çünkü onun en yakın aslı menî, en uzağı ise topraktır. Nitekim Allahu Teâlâ:

اَلَّذٖي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طٖينٍ.
ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهٖينٍ

"Yarattığı her şeyi güzel yaratan, insanı başlangıçta çamurdan yaratan, sonra onun soyunu, bayağı bir suyun özünden yapan, sonra onu şekillendirip ruhundan ona üfleyen Allah'tır." (Secde sûresi, 32/7-8) buyurmuştur.

Aslı, ayakaltında çiğnenen ve sonra da çamuru yoğurulup kuru balçık haline gelen, toprak olan kimse, nasıl kibirlenir? Çünkü intisap ettiği şey, bütün eşyânın en hasîsidir. Nitekim insanı tahkîr mâhiyetinde: "Ey topraktan alçak, ey cîfeden pis kokulu ve ey balgamdan iğrenç adam." denir. Şâyet uzağı ile değil, yakını ile övünüyor dersen, en yakını babası değil, menîdir. Bununla övünmek şöyle dursun, insanın kendisini hakîr görmesi gelir.

Bir yandan toprak, bir yandan menî, bunların hangisi ile övünebilir? Aslı toprak, faslı menî, görüldüğü gibi ne aslı var, ne de faslı. Bu asâlet için en büyük alçaklıktır. Aslı, ayakaltında çiğnenirken, faslından da yıkanmak sûretiyle beden temizlenir. İşte insanoğlunun gerçek nesebi. Bunu bilen elbet asâleti ile övünmez ve bunu öğrenip de perde aradan kalktıktan sonra kibre aslâ yaklaşamaz.

Meselâ, bir kimseyi anne ve babası: "Sen Hâşimîlerden, peygamber sülâlesinden gelmesin." deyip kandırsalar, bu adam da asaletim var diye övünse, sonra da şüphe götürmeyecek şekilde kendisine güvenilir kimseler: "Sen Hâşimî değil, belki Hind fakirlerinden birisinin çocuğusun." deseler ve bunu kati sûrette ispat etseler, bu adamda kibirden eser kalır mı? Kibir şöyle dursun, kendisini insanların en âdîsi olarak görmeye başlar. Artık kendi alçaklığından başka bir şey düşünmez olur. İşte basîret sâhibi olup da aslının önce toprak, sonra da menîden olduğunu bilen, elbette kibirlenmez.

İkinci sebep: Güzellikle övünmektir. Bunun da tedâvi çâresi, sığır gibi dış görünüşüne değil, aklı başında olan insan gibi iç hâline bakmaktır. Bâtınını araştırdığın vakit güzelliği ile övünmesini gölgeleyecek bir takım çirkinlikler ile karşılaşır. Bütün âzâlarında çeşitli pislikler vardır. Bağırsaklarında pislik, mesânesinde sidik, burnunda sümük, ağzında balgam, kulaklarında kir, damarlarında kan, yarasında irin, koltuk ve kasığı kıllarla doludur. Günde bir veyâ iki defa kazâ-i hâcete gider ve pisliğini kendi eli ile temizler. Bütün bunlar kendi hâlini anlaması içindir ve bunlar yaratılışının ortasında yâni yaşama devresi ildedir. Yaradılışı ise daha berbat, pislik yolundan gelen nutfe ve hayız kanı, önce babasının belinden koparak sidik yolundan çıkmış ve aynı yoldan hayız kanı akıtan rahme intikal etmiş, sonra da aynı sidik yolundan dışarı çıkmıştır.

Enes (r.a.) diyor ki: "Ebû Bekir bize hutbe îrâd eder ve hutbesinde bizi tahkîr ederek: "İki defa sidik yolundan çıktınız." derdi."

Tâvûs da Ömer b. Abdülâzîz'i, hilâfetinden önce sallanarak yürüdüğünü gördüğü vakit: "Bu yürüyüş içi pislik dolu olan kimsenin yürüyüşü değildir." demiştir.

İşte insanın evveli de ortası da budur. Şâyet bir gün kendisini ihmâl ederek bakmasa da hâli üzere terk etse, her tarafından pislik akmaya ve pis pis kokmaya, hattâ hayvanlardan da berbat olmaya yüz tutardı.

Böyle pislikten yaratıldığını, pislik içerisinde bulunduğunu ve sonunda diğer lâşelerden daha kötü bir hal alacağını düşünen kimse, elbette güzelliği ile övünemez. Onun güzelliği, pislik üzerinde biten gül çiçeği gibidir. Bir de bakarsın rüzgâr esmiş, har vurup harman savurmuş, çer-çöp arasına karışmış gitmiştir. Hattâ güzelliği devamlı, üstelik bu kusurlardan hâli olsa, yine güzelliği ile övünmemesi lâzım gelir. Zîra çirkinin çirkinliği kendisinden değil ki, onu kaldırsın. Güzelin güzelliği kendi hüneri değil ki, onu methetsinler. Bâhusus güzelliğin devamı da yok, her an hastalık, yara ve benzeri muhtelif sebeplerle güzellik kaybolabilir. Nice güzel yüzler bu gibi ârızalar ile çirkin surata dönmüştür. İşte bunları bilmek, güzellik sebebiyle yapılan kibri gönülden söküp atar.

Üçüncü sebep: Kuvvet ve kudretine güvenerek kibirlenmektir. Hastalıklara karşı duramadığı ve onlara mukavemet edemediğini, bir sürü sinekle başa çıkamayacağını, bir karıncanın, hattâ karıncadan çok daha küçük bir yaratığın içine girmesiyle onu öldürebileceğini, bir dikenin bile kendisini âciz bırakacağını, bir günlük sıtmanın bile uzun müddet telâfisi mümkün olmayan bir zaafa kendisini düşürebileceğini düşünmesiyle bu kibrinden vazgeçer. Çünkü bunları men etmeye kadir olmayan ve bunlara mukavemet edemeyen kimse, kuvvet ve kudreti ile nasıl kibirlenebilir? Aynı zamanda deve, aslan ve fil şöyle dursun, bir merkebin kuvveti kadar kuvvete sâhip olmayan hayvanların bile kendisini geçtiği bir sıfat ile nasıl iftihâr eder?

Dördüncü ve beşinci sebepler: Zenginlik, servet, âile efrâdı, yardımcı ve adamlarının çokluğu ile yapılan kibirdir. Hükümdarlar katında mevkî sâhibi olmakla kibirlenmektir. Bunlar, güzellik, kuvvet ve ilim gibi, insanın kendisinde bulunmayan şeylerle kibirlenmektir ki, kibrin en çirkini de budur. Zîra varlığı ile kibreden kimse, meselâ malı ve evleri ile kibretmek gibi, bir gün evleri yıkılır, o mal ölür ve kendisi ayazda kalır. Hükümdara yakınlığı ile övünen kimse; kalbi tencereden daha kuvvetli kaynayan ve sağa sola hareket edip duran birisine bağlanmıştır ki, aralarında bulunan bağlar bir anda gevşeyip kopabilir, ve o zaman en hakîr derekeye düşer.

Demek ki, kendi zâtındaki vasfı dışında bulunan bir şey ile kibirlenmek en büyük ahmaklıktır. Meselâ serveti ile kibirlenen bir Müslüman, Yahudilere baktığı zaman, onları kendisinden daha çok zengin göreceğinde şüphe yoktur. Başkalarının kendisini geçtikleri bir şey ile kibirlenen insana yazıktır. Aynı zamanda bu serveti bir anda hırsız çalabilir ve diğer âfetlerle mahvolur da, o zaman kendisi perîşân olarak ortada kalır. Bunlar kendi zâtında olmayan şeylerdir. Kendi zâtında olan sebeplerin de devamı olmadığı gibi, âhirette de vebâli vardır.

Bu gibi şeylerle kibirlenmek elbette cehâletten başka bir şey olamaz. Aslında senin tarafından olmayan her şey, senin değildir. Bunların hiç biri senin tarafından değil, sana hîbe edenindir. İsterse bunları sende ibkâ eder, isterse alır. Sen hiç bir şeye mâlik olmayan bir köle gibisin. Bunu bilen kimse elbette kibirden vazgeçer. Bu adamın hâli, tıpkı bir adamın kuvvet, kudret, servet, hürriyet ve istiklâli ile övünüp dururken; iki âdil şâhidin mahkemede, bu adamın, anne ve babasının falan zâtın kölesi olması hasebiyle hem kendisinin hem de servetinin, hadd-i zâtında mezkûr zâta âit olduğuna şehâdet etmeleri üzerine hâkimin; hükmünü, övünenin mal ve mülküyle aslî sâhiplerine iâdesi şeklinde tecellî ettirdiği kimsenin hâline benzer.

Sonra da sâhibini aramadığı ve servetinde dilediği gibi tasarruf ettiği için, sâhibi tarafından muâheze edileceğinden korkar ve kendisini yılan ve çıyanların bulunduğu bir zindana atılmış, her an onların taarruz ve saldırısına mâruz kalacak şekilde görür. Artık her şeyi ve hattâ hürriyeti bile elinden gitmiş olmakla istikbâlinden her an endişe içinde olan adamın hali gibidir. Bu adam nasıl kibirden uzak kalırsa, aklı başında olan her insan da kendisini bu vaziyette görmeli ve kibirlenmemelidir. Kendine ve hiç bir varlığına mâlik olamadığı gibi, bu arada kendisini helâke sürükleyecek çeşitli tehlikelerle de karşı karşıyadır. Asıl hüviyeti bu olan kimse, kuvvet ve kudreti ile övünmez. Çünkü hadd-i zâtında kuvvet ve kudreti olmadığını bilir.

Hârici sebeplerle yapılan kibrin ilacı da budur. Aslında bu kibir, ilim ve amel ile yapılan kibirden ehvendir. Zîra ilim ve amel, insanın zâtında bir kemâldir. İnsan bunlarla daha çok sevinebilir ve bunlarla daha fazla kibirlenebilir. Şimdi anlatacağımız gibi, bunlarla kibirlenmek de gizli bir cehâletten gelir.

Altıncı sebep: İlimdir; ilim ile kibirlenmektir. Bu, âfetlerin en büyüğüdür. Hastalıkların en ağırı ve tedâviyi en zor kabul edenidir. Bunun tedâvisi büyük cehd ve gayrete bağlıdır. Zîra ilmin mevkîi, hem Allah katında, hem de insanlar nazarında büyüktür. O maldan da, servet ve cemâlden de üstündür. Hattâ servet ve cemâlin ilim yanında hiç bir kıymeti yoktur. Ancak bunların ilim sahiplerinde bulunmaları müstesnâdır.

Bunun için Kâ'bü'l-Ahbâr: "Malın azgınlığı gibi ilmin de azgınlığı vardır." demiştir-

Yine bunun gibi **Hz. Ömer**: "Âlimin sürçmesi ile âlem sürçer." demiştir.

Âlim, câhile baktığı zaman, kendini, üstün görmekten alıkoyamaz. Zîra ilmin fazîletini bildiren pek çok rivâyetler vardır. Âlim, ancak iki şeyi bilmekle kibirden korunabilir:

A) Allah katında âlimin mesûliyetinin daha ağır olduğunu ve câhile bağışlayacağının onda birini âlime bağışlamayacağını bilmesidir. Zîra günâh olduğunu bilerek isyân eden ile bilmeyerek o günâhı işleyenin cezâsı elbette bir değildir. Çünkü Allahu Teâlâ onu ilimden mahrûm etmiştir. Bunun için Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

يُؤْتٰى بِالْعَالِمِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُلْقٰى فِي النَّارِ فَتَنْدَلِقُ أَقْتَابُهُ، فَيَدُورُ بِهَا كَمَا يَدُورُ الْحِمَارُ بِالرَّحَا فَيَطِيفُ بِهٖ أَهْلُ النَّارِ فَيَقُولُونَ: مَا لَكَ؟ فَيَقُولُ كُنْتُ اٰمُرُ بِالْخَيْرِ وَلَا اٰتِيهِ وَأَنْهٰى عَنِ الشَّرِّ وَاٰتِيهِ

"Kıyâmet günü bir âlim getirilir ve cehenneme atılır. Pisliği, bağırsakları dökülür. Su çeken merkep gibi onların etrâfında döner durur. Cehennem halkı başına toplanır ve: "Nedir bu hâlin?" derler.

O da: "Ben dünyada hayrı emreder kendim yapmazdım, kötülükten men eder kendim yapardım. İşte cezâsını çekiyorum." der."[61] buyurmuştur.

Allahu Teâlâ bilip de amel etmeyenleri eşek ve köpeğe benzeterek:

مَثَلُ الَّذٖينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ
يَحْمِلُ أَسْفَارًا

"Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların hâli, sırtına kitap yüklenmiş merkebin hâli gibidir." (Cuma sûresi, 62/5) buyurmuş ve bunlardan Yahûdi âlimleri, bilhâssa **Bel'am b. Baûra** ve bunlar gibi olanların kastedildiği söylenir. Diğer âyette de şöyle buyrulmuştur:

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذٖي اٰتَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا... فَمَثَلُهُ
كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ أَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ

"(Habîbim!) **Onlara o kimsenin haberini de oku ki, biz kendisine âyetlerimizi vermiştik de o, bunlardan sıyrılıp çıkmıştı; derken şeytan onu arkasına takmış, nihâyet azgınlardan olmuştu. Eğer dileseydik onu bu âyetlerle yükseltirdik. Fakat o, yere saplandı, hevâsına uydu. Artık onun sıfatı o köpeğin hâli gibidir ki, üstüne varsan dilini sarkıtıp solur yâhut kendi hâline bıraksan yine dilini uzatıp solur. İşte âyetlerimizi yalan sayanlar gürûhunun sıfatı budur. Artık sen kıssayı anlat, belki iyice düşünürler."** (A'râf sûresi, 7/175-176)

İbn Abbâs (r.a.) diyor ki: "Bel'am'a ilim verildi. O, yeryüzündeki şehvetlere dadandı. İşte o, köpek gibidir. Terk ederse de ürer, kovalarsan da ürer, yâni hikmet versen de vermesen de o şehvetini terk etmez."

---

[61] Buhârî ile Müslim Ebû Usâme'den rivâyet etmişlerdir.

İşte âlime bu tehlike yeter. Acaba şehvetine uymayan hangi âlimdir? Yapmadığı iyilikleri emretmeyen bir âlim var mıdır? Ne zaman ki, bir âlim câhile nisbetle kendisini üstün görmeye başlarsa, içinde bulunduğu şu büyük tehlikeyi düşünsün. Bunu düşününce, câhile nisbetle mevkîi üstün olduğu gibi, tehlikesinin de o nispette büyük olduğunu anlar. Bu âlim, hayâtı tehlikede olan bir hükümdar gibidir. Hükümdarı yakalayıp öldürecekleri zaman: "Keşke yoksul bir ayak takımı olaydım da bu tehlike ile karşılaşmayaydım." der. Allah korusun, nice âlimler var ki kıyâmet günü karşılaşacağı cezayı göreceği zaman: "Keşke câhil olsaydım." diyecektir.

İşte bu tehlike, âlimi kibirden men eder. Zîra cehennemlik ise domuz ondan kıymetlidir. Daha nasıl kibredebilir? Bir defa bir âlim, bir an olsun, kendini sahâbeden üstün görmeye yeltenmemelidir. Hâlbuki sahâbenin bâzıları: "Keşke annem beni doğurmasaydı.", diğeri eline aldığı çer-çöpü göstererek: "Keşke böyle bir çöp olsaydım", başka biri de, "Keşke hiç bir şey olmasaydım." demiş ve bütün bunlar, âkıbetin tehlikesinden dolayı sarf edilmiştir. Onlar kendilerini hayvânâttan ve topraktan daha âdî görürler. Bir âlim bu tehlikeleri inceden inceye düşünürse, kendiliğinden kibir hastalığından kurtulur.

Zîra kendisini en âdî bir insan görür. Bu da efendisi kendisine bâzı şeyler yapmasını emrettiği halde, bunlardan bir kısmını terk edip, bir kısmını karıştıran, bunları efendisinin emrettiği şekilde yapıp yapmadığını bilemeyen, nihâyet efendisinin kendi hakkında bütün elbisesini soyunarak çıplak bir vaziyette güneşin altında beklemesini emrettiğini haber alan ve uzun zaman böyle bekledikten sonra yaptıklarından hesaba çekilip sonunda işkenceli bir cezâevine atılan, efendisinin isyân edenlerin bir kısmını affedip, dilediğini cezâlandırdığını bilen ve kendisinin hangi tarafta olduğunu kestiremeyen kölenin hâline benzer.

Bütün bunları düşününce, kibri kırılır, kendisi düşünceye dalar, korku ve heyecân içinde kalır. Kibir şöyle dursun, bağışlanırım ümîdi ile alçak gönüllü olmaya başlar. Âlim de böyle olmalıdır. Bâtınî ve zâhirî kusurlarını düşünüp Allah'ın emirlerindeki kendi noksanlıklarını hatırladığı ve önündeki tehlikeleri düşündüğü takdirde elbette kibrinden vazgeçer.

B) İkinci emre gelince; âlim, kibrin yalnız Allah'a mahsus olduğunu, kibrettiği zaman O'nun gazabına uğrayacağını ve kendisinin tevâzu göstermesini Allahu Teâlâ'nın sevdiğini bilir. Kendine kıymet vermedikçe Allah katında kıymetli olacağını, kendini beğendiği anda Allah katında kıymeti kalmayacağını düşünür. Buna göre kendisini ayarlar da, Mevlâsının kendisinden sevdiği şeye nefsini zorlar. İşte bu ilim ve idrâk, anlayış; kibri kalbinden çıkarır. Hattâ hiç günâhı olmadığını kabul etse de vaziyet değişmez. Zîra bu düşünce ile Peygamberler bile kibirlenmemiştir. Çünkü kibirde Allah ile münâzaaya kalkışanın belini Allahu Teâlâ'nın kıracağını bilmişlerdir. Allahu Teâlâ, kendi katında mevkîlerinin yükselmesi için nefislerini küçük görmelerini kendilerine emretmiştir. İşte bu da âlimi tevâzua sevk eder.

Şâyet, "Kendisi âlim ve âbid olduğu, ilim ve ibâdetin Allah katındaki mevkiini bildiği halde, nasıl olur da fâsık ve fâcirden kendisini aşağı görerek ona tevâzu gösterir? Fâsık ve bid'at sahibinin tehlikesinin daha büyük olduğunu bildiği halde ilmin tehlikesi nasıl hatırına gelir?" dersen bilmiş ol ki; bu söylediğimiz, son nefesteki tehlikeyi düşünmekle mümkün olur. Bunu düşünmekle değil bir fâsıka, hattâ bir kâfire karşı da kibirlenmesi mümkün olmaz. Kâfirin sonradan Müslüman olup mü'min olarak ölmesi, kendisinin de son nefeste imansız gitmesi mümkün ve muhtemeldir. Büyük, Allah katında büyük olandır. Şüphesiz cehennemlik olanlara nispetle, köpek ile domuz, Allah katında daha kıymetlidir. Bu âlim, bu netîceyi bilemez. İslâmiyet'ten önce Ömer'i görüp de onu hakîr gören nice Müslümanlar var ki, Ömer Müslüman olduktan sonra, Ebû Bekir'den (r.a.) başka hepsinden üstün mevkîe yükselmiştir. Netîceler, insanlar için kapalıdır. Aklı başında olan netîceye bakar. Dünyadaki bütün fazîletler, âkıbet için istenir.

Demek ki, kulun vazîfesi kim olursa olsun, kimseye karşı kibretmemektir. Bir câhil gördüğü zaman: "Bu adam cehâletinden isyân etmiş olabilir, ben ise bilerek isyân ediyorum. Bu, benden daha mâzurdur." demeli. Bir âlim gördüğünde ise: "Bu, benim bilmediklerimi biliyor, ben buna nasıl emsâl olurum?" demeli. Yaşlı birini gördüğünde: "Bu, benden yaşlı, benden daha çok Allah'a ibâdet etmiştir", kendisinden küçüğünü gördüğünde: "Bu benden genç, bunun günâhı daha az." demelidir. Bid'at sâhibi veya bir kâfiri gördüğünde: "Bilmiyorum, belki Allah buna hidâyet nasip eder de, benim şimdiki mertebemde olur. Allah korusun, bakarsın beni onun vaziyetine çevirir. Hidâyetin aslı benden olmadığı gibi, devamı da benim elimde değildir." demelidir. Bu sûretle, son nefesi düşünmekle kibri kırmaya muvaffak olur. Bütün bunlar, kemâlin, âhiret saâdeti ve Allah'a yaklaşmakta olup, devamsız olan dünya görünüşlerinde olmadığını bilmekten ibârettir. Yemîn ederim ki bu tehlike, kibir eden ile kibir edilen arasında müşterektir. Fakat herkese düşen vazîfe âkıbeti için kendi nefsini ıslâh ve kalbini düzeltmekle meşgul olmaktır. Kendisi tehlikede olduğu halde başkasına acımak, yalandır. Meselâ bir topluluk îdâma mahkûm olarak zindâna atılsa, bunların birbirlerine kibredecek hakları olmadığı gibi, herkes kendi nefsi ile meşgul ve kendisinin îdâm edileceğini düşündüğü gibi olmalıdır.

Şâyet, "Bir yandan fâsık ve bid'at sâhiplerine buğzetmekle emredilirken, diğer taraftan onlara tevâzu göstermeyi tavsiye, tenakuz olmaz mı?" dersen bilmiş ol ki; bunlar karışıktır. Bunları herkesin tefrik etmesi, ayırması zordur. Zîra bid'at ve fıskı Allah için kızarak reddetmekle, kibirlenerek red ve inkâr etmek birbirine karışabilir. Nice câhil âbidler ve nice aldanmış kendini beğenmiş âlimler var ki, yanında oturan bir fâsıkı gördüğü zaman, ona canı sıkılır ve içindeki kibrinden ötürü ondan uzaklaşır da, güyâ Allah için ona gazab ettiğini sanır. Benî İsrâil'in âbidlerinden biri ile kötü insanlarından biri arasında geçen ve yukarıda anlattığımız hikâyede olduğu gibi. Zîra mutî olan kimseye karşı kibrin kötü bir şey olduğu meydanda iken, ondan kaçınmak mümkündür. Fakat fâsıka karşı kibirlenmek, Allah için gazablanmaya benzer ki, Allah için kızmak bir fazîlettir. Çünkü kızan kimse, kızdığı adama karşı kibirlendiği gibi, kibirlenen insan da kibirlendiği kimseye kızar. Bunlar birbirini doğurabilir. Bunlar karmakarışık olduğu için, bunları ancak muvaffak olanlar ayırabilir.

Seni bu karışıklıktan kurtaracak ve burada muvaffak kılacak olan, fâsık ve bid'at sâhibini gördüğün veyâ onlara emr-i mâruf ve nehy-i münker yaptığın zaman, kalbinde üç şeyin hazır olmasıdır. Bunlardan birincisi, geçmiş günâhlarını hatırlayarak kendini küçük görmen; ikincisi, senin temâyüz ettiğin, ilim, sağlam inanç ve sâlih amel gibi varlıkların, Allahu Teâlâ'nın sana bir nîmeti olduklarını, bunun için minnetin tamâmen Allah'a yapılması gerektiğini bilmendir. Bunları Allah'tan bilip nefsini beğenmediğin anda kibir de yapmazsın. Üçüncüsü de, hem kendinin, hem de onun âkıbetini düşünmendir. Netîcede onun îman ile -Allah korusun- senin de îmansız gitmen ihtimâlini hatırlaman sûretiyle kibirden uzaklaşmalıdır.

Şâyet, "Bu vaziyet karşısında daha nasıl bu gibilere kızabilir?" dersen derim ki; kızmayı kendi şahsın adına değil, sana kızmayı emreden Mevlân adına yaparsın. Sen kızarken kendini selâmette, karşındakini helâkte görme. Belki, Allahü Teâlâ'nın senin gizli kusurlarını bildiği için, nefsine karşı olan korkun, onun nâmına olan korkundan daha üstün olsun. Aynı zamanda âkıbetini de bilemiyorsun. Ben bunu bir misâl ile sana açıklayayım ki, Allah için gazâb ettiğini, kimseye kibretmenin doğru olmadığını anlayasın da kendini ondan üstün görmeye lüzûm dahî olmadığını bilesin. Meselâ, efendinin gözbebeği bir oğlu, bir de kölesi olsa, çocuğunun terbiyesini kölesine havâle etse ve: "Buna darıl, kusûr ettiği zaman döv." dese. Bu köle şâyet efendisine mutî ise çocuğa kendi nâmına kızmaz, ancak efendisi adına ona darılır ve çocuğu terbiye etmekle efendisine yaklaşmak ister. Bunun için çocuğun kusurlarına karşı çocuğa kızar ve onu terbiye etmeye çalışır. Bunu yaparken çocuğa karşı kibirlenmez. Efendisinin yanında çocuğun kıymeti olduğunu bildiği için kendini ondan düşük görür ve ona tevâzu gösterir.

Demek ki kızmak başka, kibirlenmek başkadır. Kızmak, kibirlenmeyi gerektirmez. İşte bid'at sâhibi ve fâsık olan kimselere de bu gözle bakarsın. Zâten içyüzünü bilmiyorsun, belki Allah katında onlar senden daha kıymetlidir. Ezelde her iki taraf için de böyle takdir olmuş ve senin de bundan haberin olmamış olabilir. Bununla beraber Mevlânı sevdiğin için onun kusurlarından dolayı kendisine kızabilirsin ve kıyamette Allah katında senden daha yakın olması mümkün olduğu için tevâzu gösterirsin.

İşte aklı başında bâzı âlimler böyledir. Korku ve tevazuu hiddetlerine katarlar, fakat mağrur olanlar böbürlenir ve âkıbetlerini bilmedikleri halde kendilerini başkalarından üstün görmeye kalkışırlar ki bu, aldanmanın son haddidir. İşte Allah'a karşı isyân edip bid'atlere dalan kimseden uzaklaşmakla beraber ona karşı tevâzu göstermenin yolu budur.

Yedinci sebep: Kibrin yedinci sebebi, amel, ibâdet ve verâ ile kibirlenmektir. Bu da kullar için büyük bir fitnedir. Bundan kurtuluş çâresi, bütün insanlara karşı tevâzuu kalbine yerleştirmeye çalışmaktır. Meselâ, ilmin fazîletini bildiği için âlime karşı ilmini düşünerek kibretmemelidir. Nitekim Allahu Teâlâ:

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

"Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?" (Zümer sûresi, 39/9) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِي عَلٰى أَدْنٰى رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِي

"Alimin âbide üstünlüğü, benim sizin en düşük derecede olanınıza olan üstünlüğüm gibidir."[62] buyurmuştur.

Bunlara benzer ilmin fazîletini bildiren daha pek çok rivâyetler vardır. Şâyet âbid, o âyet ve hadîste murâd edilen ilimle âmil olan âlimdir, bu ise fâcir bir âlimdir, derse, ona deriz ki; hasenâtın seyyiâtı, iyiliklerin kötülükleri yok edeceğini bilmiyor musun? Aynı zamanda ilim, âlimin aleyhinde delîl olacağı gibi, günâhlarının bağışlanmasına da sebep olabilir. Bunların her ikisi de mümkündür. Bu hususlarda haberler vârid olmuştur. İlmin, âlimin lehinde veyâ aleyhinde delîl olacağını bilemediği için, âlimi tahkîr etmesi câiz değil, belki hürmet edip ona karşı tevâzu göstermesi vâciptir.

---

[62] Tirmizî, Ebû Ümâme'den rivâyet etmiştir.

Şâyet, "Bu anlattıkların doğru ise âlimin kendisini âbidden üstün görmesi gerekir. Peygamber Efendimiz'in: *"Âlimin âbide üstünlüğü, benim, sizden en aşağı derecede olanınız üzerine olan üstünlüğüm gibidir."* buyurması da bunu açıkça ifâde eder." dersen bilmiş ol ki; bu iddiân doğru olurdu, eğer âlim netîceyi bilmiş olsaydı. Hâlbuki âkıbet şüphelidir. Bir günâh sebebiyle câhilden daha kötü bir seviyede de olabilir. Buna göre dâimâ kendisinin korkması lâzımdır. Âlim olsun, âbid olsun, bu tehlike ile karşı karşıya bulunduğu için başkasını değil, kendisini düşünmesi lâzımdır. Umûmiyetle kendisi hakkında korkan; başkaları hakkında ise ümîd beslemelidir. Bu ise âbidin kibrine mâni olur. İşte âbidin âlim ile vaziyeti bu merkezdedir.

Âbidin, âlimden başka sâir insanlarla olan vaziyetine gelince; bunların bir kısmının halini bilirse de, hepsinin ne olduğunu bilemez. Bilemediği kimselerin mânen kendisinden daha üstün olması ihtimâlini göz önünde bulundurarak ona karşı kibirlenmesi îcâb eder.

Halini bildiği kimselere karşı muâmelesine gelince; mukayese yapar, ömrü boyunca kendisinin isyânını düşünür de, yine ona karşı kibirlenmez. "Onun günâhı daha çoktur." diyemez. Çünkü bütün isyânın muhasebesini yapamaz. Evet, adam öldürmek, içki ve zinâ gibi günâhlarını göz önünde bulundurup bir mukayese yapmak da mümkündür. Bununla beraber yine de kibirlenmemek lâzımdır. Çünkü her ne kadar görünen bu büyük günâhları yapmamışsan da Allah katında yine ağır cinâyetlerden sayılan ve kalp hastalıklarından olan kibir, haset, riyâ, bâtıl inançlar, Allahu Teâlâ'nın sıfatlarından vesvese ve bu hususlarda hatâlara düşmek gibi şeyler içinden geçmiş olabilir ki, bütün bunlarla Allahu Teâlâ'nın gazabına uğramış olabilirsin. Zâhirdeki büyük günâhları işleyenin de bâtında, sende olmayan Allah sevgisi, ihlâs, korku ve tâzim gibi hâller bulunabilir de bunlar Allahu Teâlâ'nın onu affetmesine sebep olabilirler de perde ortadan kalktığı kıyâmet günü onu senden daha üstün mevkîde görebilirsin. Kendini düşünebiliyorsan; aleyhinde olan, uzak bir ihtimâl de olsa onu yakın görmen doğru olur.

Senin, başkası hakkında mümkün olanı değil, kendi hakkında tehlikeli olanı düşünmen gerekir. Kimse kimsenin cezâsını çekmediği gibi, başkasının ceza çekmesi senden bir şey eksiltmez. Bütün bunları düşündüğün takdirde, kendini başkasından üstün görmek ve kibirlenmekten alıkoyacak meşgalen bulunmuş olur.

Vehb b. Münebbih anlatıyor: "İnsanda on haslet bulunmadıkça aklı tamam olmaz." dedi ve dokuzunu saydıktan sonra:[63] "Onuncusuna gelince; işte bununla beraber yükselir ve kemâle erer," dedi ve ilâve etti: "Bu da herkesi kendisinden hayırlı ve üstün görmesidir. İnsanları iki fırka hâlinde düşünmeli; bir fırkayı kendisinden üstün, diğer fırkadan da kendini fenâ görerek her iki fırkaya da tevâzu göstermeli. Kendinden daha iyi olanlarla karşılaştığı zaman, buna sevinmeli ve onlar gibi olmayı temennî etmeli; kendinden daha kötü olanları gördüğü zaman: “Belli olmaz, belki Allahu Teâlâ bunları bağışlar da ben helâk olurum.” diye düşünmeli, her hâlinde netîceden korkmalıdır. Belki bu adamın gizli iyilikleri var. Allahu Teâlâ’nın kendisinden memnun olacağı ve benim bilemeyeceğim iyi tavır ve davranışları olabilir demelidir. İşte bu görüşe sâhip olduğu vakit, aklı kemâle erer ve zamanının efendisi olur.” dedi.

---

[63] Kibirden emîn olmak, rüşd-i memûl olmak, dünyalıktan geçim miktarı ile iktifâ etmek, fazlayı infâk etmek, tevazuu şeref üzerine tercîh etmek, zilleti izzetten üstün görmek, ömür boyunca ilim öğrenmekten usanmamak, hayır yollarını araştırmaktan usanmamak, az da olsa verileni çok görmek, çok da olsa verdiğini azımsamak.

Hulâsa, ezelde kötü kimselerden olma ihtimâlini düşünen kimsenin hiç bir sûretle kibirlenmesine yol yoktur. Bu korku kendisine hâkim olduğu zaman herkesi kendisinden üstün görmeye başlar ki, fazîlet de budur. Nitekim âbidin biri ibâdet etmek üzere dağa çıkar. Bir gece rüyâsında: “Falan yaşmakçıya git. Senin için duâ etsin.” denir. Âbid dağdan iner, adamı bulur, ne iş gördüğünü sorar. Adam, gündüzleri oruç tutup yaşmak işlerinde çalıştığını, kazandığı para ile âile efrâdını geçindirdikden sonra fazlasını tasadduk ettiğini söyler. Âbid, adamın güzel bir iş yaptığını ve fakat kendisinin dağda sırf ibâdetle meşgul olmasını daha iyi bulur ve tekrar ibâdetine döner. Yine gece rüyâsında: “Yaşmakçıya git ve ona: “Bu yüzündeki sararma nedendir?” diye sor.” denir. Âbid gider yaşmakçıya bunu sorar. Yaşmakçı: “Kimi görürsem, hoş, bu kurtulacak da ben helâk olacağım der ve kendimden korkarım. Yüzümün sararması bundandır.” der. İşte o zaman âbid, yaşmakçının bu korku ile üstünlük kazandığını anlar. Bunun üstünlüğünü ifâde eden âyetler:

يُؤْتُونَ مَا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلٰى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ

“Rablerine döneceklerinden kalpleri ürpererek vermeleri gerekeni verenler.” (Mü’minûn sûresi, 23/60)

إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ

"Onlar ki, Rablerinin haşyetinden korkarlardı." (Mü'minûn sûresi, 23/57)

إِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِي أَهْلِنَا مُشْفِقِينَ

"Doğrusu bundan önce âilemizin yanında bile korku içinde idik." (Tûr sûresi, 52/26) Melekler mukaddes, ibâdete devamlı ve günâhlardan berî oldukları halde, müşfik ve ibâdete devamlı olduklarını bildirmek üzere:

يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ

"Gece gündüz bıkmadan tesbîh ederler." (Enbiyâ sûresi, 21/20),

"O'nun korkusundan titrerler." (Enbiyâ sûresi, 21/28) buyurmuştur.

Ne zaman ki, şefkat ve ezeldeki mukadderât korkusu kaybolur, işler son nefesin açıklamasına kalırsa, o zaman kibrin sebebi olan Allah'ın mekrinden emîn olmak galebe çalar ve insan helâke sürüklenir. Demek ki kibir, emniyetin delîli, emniyet ise tehlikelidir. Tevâzu ise korkunun delîli, korku ise insanı saâdete ulaştıran bir yoldur. Şu halde âbidin kibri, insanları hakîr görmesi sebebiyle ifsâd ettiği, zahiri amelleri ile ıslâh ettiğinden fazladır.

İşte kibri kalpten çıkaracak yegâne bilgiler bunlardır. Ancak bunları bildikten sonra da nefis bâzen tevâzu göstermek üzere kibirden uzaklaştığını iddiâ eder ki, yine de yalancı olur. Çünkü yeni bir vak'a karşısında hemen eski hâline dönebilir de verdiği sözde durmayabilir. Bu bakımdan yalnız mârifetle kalmamalı, kibrin heyecanlandığı yerlerde mütevâzilerin nasıl davrandıklarını görmeli ve amel ile bu mârifeti tamamlamaya çalışmalıdır. Gerçi bu hususta nefsini imtihan yolları pek çoktur, fakat içinde olan kibri çıkardığına delâlet eden beş şey ile kendini tecrübeye tâbi tutmalıdır.

KİBRİN İZÂLE OLUP OLMADIĞININ TECRÜBESİ

Birinci imtihan: Bir meselede emsâli ile kendisini tecrübe etmesidir. Hakikat, akranından geldiği zaman, buna ağırlanır ve bunu memnuniyetle kabul etmezse kendisinde gizli bir kibir var demektir. Bundan Allah'a sığınıp ilim ve amel yolu ile izâlesine çalışmalıdır. İlim yolu ile izâlesi, kendisinin hissetini, ilerdeki tehlikesini ve bu kibrin yalnız Allah'a mahsus olduğunu bilmesiyledir. Amel ile tedâvisine gelince; hakkı îtirâf ağırlığını kendine kabul ettirmek, dili ile acziyetini izhâr edip bilenlere teşekkür etmek, öğrettiği için memnuniyetini ifâde etmek, zekâ ve ilmini takdir eder mâhiyette konuşmak, hikmet mü'minin kaybıdır, bunu bana gösterdiği için sana müteşekkirim, sa'yin meşkûr olsun, demektir.

Biraz zorlama ile olsa dahi, böyle yapa yapa bunu meleke, tabiat haline getirir, meleke kesb eder ve bu şekilde hakkı kabul etmesi kolaylaşır. Böyle vasıflarda bildiği akranını medh u senâdan çekinirse, kendisinde kibir vardır. Şâyet, yalnızlıkta adamı takdîr eder de halk arasında takdîr etmezse o zaman kendisinde kibir değil, riyâ hastalığı var demektir. İnsanlara kıymet vermemekle riyâyı tedâvi etmelidir. Şâyet yalnızlıkta ve halk arasında adamı takdîr etmiyorsa, o zaman hem kibri, hem de riyâsı var demektir. Birinden kurtulmadıkça diğerinden de kurtulamayacağına göre, tehlikeli olan her iki hastalığın tedavisine baksın.

İkinci imtihan: Emsal ve akranları ile meclislere gidip yolda onları öne geçirmek ve meclislerde arkada oturmak sûretiyle, kendini tecrübeye tâbi tutmaktır. Şâyet onları öne geçirmek kendisine ağır geliyorsa, kibirlidir. O zaman kendini zorlayarak buna alışmaya ve bu ağırlığı üzerinden atmaya gayret etsin. Bu sûretle kibrini kırmış olur, fakat burada da şeytanın bir aldatma yolu vardır. Kendisi tam kapı dibine çekilir ve bâzı ayak takımlarını, büyükler ile kendi arasında oturtmakla güyâ tevâzu ettiğini göstermek ister ki, bu kibrin tâ kendisidir. Çünkü böyle davranmak mütekebbirlerin ağırına gitmez. Güyâ böyle yapmakla hakkı olan üstün makamı tevâzu eseri olarak bırakmış olduğu îtibarını uyandırır ki, bu da tevâzu libâsına bürünmüş bir nevî kibirdir. Asıl tevâzu emsâl ve akranını öne aldıktan sonra, araya başka ayak takımlarını almadan hemen onları tâkip eden yerde oturmaktır. İşte, kibri kıran bu davranıştır.

Üçüncü imtihan: Yoksulların dâvetine katılmak, arkadaş ve yakınlarının işleri için sokağa çıkmaktır. Bu davranış ağırına gidiyorsa, kendisinde kibir vardır. Bu gibi davranışlar ahlâkî fazîletlerden oldukları gibi, bol mükâfatları da vardır. Bunlardan kaçınmak, bâtınî pislikten gelir. Bu işlere devamla içindeki bu pisliği temizlemeye çalışmalı ve bunu yaparken de kibir hastalığını izâle için bütün anlattığımız bilgileri düşünmelidir.

Dördüncü imtihan: Kendisinin ve arkadaşlarının eşyâlarını bizzât kendisinin sokaktan eve taşımasıdır. Bundan çekinirse, kendisinde ya kibir veyâ riyâ hastalığı vardır. Şâyet tenhâlarda bunu yapmak istemiyorsa, kendisinde kibir vardır. Yalnızlıkta yapıp halk arasında yapmak istemezse, riyâkârdır. Bütün bunların, bir an önce tedâvilerine bakılmazsa, tehlikeli kalp hastalıklarındandır. Ne yazık ki insanlar mânevi hastalıkların tedâvisini ihmâl edip, ölüm kendisi için mukadder olan cismin tedâvisi ile meşgul olmuşlardır. Hâlbuki kalplerin saâdeti, selâmetlerine bağlıdır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de:

إِلَّا مَنْ أَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ

“Ancak kalb-i selîm ile Allah’a varanlar müstesnâ.” (Şuarâ sûresi, 26/89) buyrulmuştur.

Abdullah b. Selâm bir gün bir bağ odun yüklenmiş gidiyordu. Kendisine:

– “Çocuklar ve hizmetçilerin var. Bunlar senin bu kadar işini göremiyorlar mı?” diye sorduklarında. Abdullah:

– “Evet, var ve görürler. Fakat ben kendimi tecrübe etmek istedim. Bakayım nefsime ağır gelecek mi, diye düşündüm.” dedi. Ve yalnız azmi ile iktifa etmedi, bunu fi’len tatbik etmek sûretiyle nefsini tecrübeye tâbi tuttu. Haberde:

مَنْ حَمَلَ الْفَاكِهَةَ أَوِ الشَّيْءَ فَقَدْ بَرِئَ مِنَ الْكِبْرِ

“Meyve veyâ her hangi bir şeyi eliyle evine götüren, kibirden uzaklaşmıştır.”[64] diye vârid olmuştur.

Beşinci imtihan: Eski elbise giymekle olur. Yalnızlıkta bundan hoşlanmazsa kibirli, yalnızlıkta aldırış etmez de halk arasında hoşlanmazsa riyâkârdır. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

مَنِ اعْتَقَلَ الْبَعِيرَ وَلَبِسَ الصُّوفَ فَقَدْ بَرِئَ مِنَ الْكِبْرِ

“Koyun sağan, sûf giyen, kibirden kurtulmuş olur.”[65]

Diğer hadîste:

إِنَّمَا أَنَا عَبْدٌ اٰكُلُ بِالْأَرْضِ وَأَلْبَسُ الصُّوفَ وَأَعْقِلُ الْبَعِيرَ

---

[64] Beyhaki, Ebû Umâme’den rivâyet etmiştir.

[65] Beyhaki, Ebû Umâme’den rivâyet etmiştir.

وَأَلْعَقُ أَصَابِعِي وَأُجِيبُ دَعْوَةَ الْمَمْلُوكِ فَمَنْ رَغِبَ عَنْ
سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي

"Ben ancak bir kulum, yer üzerinde yemek yerim, sûf giyerim, deve sağar ve okşarım. Parmaklarımı sıyırırım, kölelerin dahi dâvetine giderim. Sünnetimden, benim davranışlarımdan yüz çeviren benden değildir."[66] buyurmuştur.

Rivayete göre **Ebû Mûsa el-Eş'arî**'ye:

– "İnsanlar, iyi elbiseleri yok diye Cuma namazına gelmez oldular." dediklerinde, o da bir kalın abâ giyerek Cuma'yı kıldırmıştır.

İşte âdî ve eski elbise giymek, riyâ ile kibrin toplandığı bir yerdedir. Görünüşle alâkalı olanı riyâ, yalnızlıkla alâkalı olanı kibirdir. Bunları bil de korun. Bilmeyen kötülüğe düşer, hastalığı bilmeyen tedâvisine bakmaz.

---

[66] Bâzı kısımları yukarıda geçmiştir.

بيان غاية الرياضة في خلق التواضع

اعلمْ : أنَّ هٰذا الخلُقَ كسائرِ الأخلاقِ ، لهُ طرفانِ وواسطةٌ ، فطرفُهُ الذي يميلُ إلى الزيادةِ يُسمَّىٰ تكبُّراً ، وطرفُهُ الذي يميلُ إلى النقصانِ يُسمَّىٰ تخاسساً ومذلةً[1] ، والوسطُ يُسمَّىٰ تواضعاً .

والمحمودُ أنْ يتواضعَ في غيرِ مذلَّةٍ ومِنْ غيرِ تخاسسٍ ؛ فإنَّ كلا طرفي قصدِ الأمورِ ذميمٌ ، وأحبُّ الأمورِ إلى اللهِ تعالىٰ أوساطُها .

فمَنْ يتقدَّمُ علىٰ أمثالِهِ . . فهوَ متكبِّرٌ ، ومَنْ يتأخَّرُ عنهُمْ . . فهو متواضعٌ ، أيْ : وضعَ شيئاً مِنْ قدْرِهِ الذي يستحقُّهُ ، والعالمُ إذا دخلَ عليهِ إسكافٌ فتنحَّىٰ لهُ عنْ مجلسِهِ وأجلسَهُ فيهِ ، ثمَّ تقدَّمَ وسوَّىٰ لهُ نعلَهُ وغدا إلىٰ بابِ الدارِ خلفَهُ . . فقدْ تخاسسَ وتذلَّلَ ، وهٰذا أيضاً غيرُ محمودٍ ، بلِ المحمودُ عندَ اللهِ تعالى العدلُ ، وهوَ أنْ يعطيَ كلَّ ذي حقٍّ حقَّهُ ، فينبغي أن يتواضعَ بمثلِ هٰذا لأمثالِهِ ، ولمَنْ تقربُ منهُ درجتُهُ ، فأمَّا تواضعُهُ للسوقيِّ . . فبالقيامِ ، والبشرِ في الكلامِ ، والرفقِ في السؤالِ ، وإجابةِ دعوتِهِ ، والسعيِ في حاجتِهِ ، وأمثالِ ذلكَ ، وألاَّ يرىٰ نفسَهُ خيراً منهُ ، بلْ يكونُ علىٰ نفسِهِ أخوفَ منهُ علىٰ غيرِهِ ؛ فلا يحقرُهُ ولا يستصغرُهُ وهوَ لا يعرفُ خاتمةَ أمرِهِ وخاتمتَهُ .

---

(١) قوله : **تخاسساً** : هو تفاعل من الخسة ، وهٰذا هو التفريط ، والتكبر هو الإفراط . « إتحاف » (٨/ ٤٠٦) .

فإذاً ؛ سبيلُهُ في اكتسابِ التواضعِ : أنْ يتواضعَ للأقرانِ ولمَنْ دونَهُمْ ، حتَّىٰ يخفَّ عليهِ التواضعُ المحمودُ في محاسنِ العاداتِ ؛ ليزولَ بهِ الكبْرُ عنهُ .

فإنْ خفَّ عليهِ ذلكَ . . فقدْ حصلَ لهُ خُلُقُ التواضعِ ، وإنْ كانَ يثقلُ عليهِ وهوَ يفعلُ ذلكَ . . فهوَ متكلِّفٌ لا متواضعٌ ، بلِ الخلقُ ما يصدرُ عنهُ الفعلُ بسهولةٍ مِنْ غيرِ ثقلٍ ومِنْ غيرِ رويَّةٍ .

فإنْ خفَّ ذلكَ وصارَ بحيثُ يثقلُ عليهِ رعايةُ قدْرِهِ حتَّىٰ أحبَّ التملُّقَ والتخاسُسَ . . فقدْ خرجَ إلىٰ طرفِ النقصانِ ، فليرفَعْ نفسَهُ ؛ إذْ ليسَ للمؤمنِ أنْ يذلَّ نفسَهُ ، إلىٰ أنْ يعودَ إلى الوسطِ الذي هوَ الصراطُ المستقيمُ ، وذلكَ غامضٌ في هـٰذا الخُلُقِ وفي سائرِ الأخلاقِ ، والميلُ عنِ الوسطِ إلىٰ طرفِ النقصانِ وهوَ التملُّقُ أهونُ مِنَ الميلِ إلىٰ طرفِ الزيادةِ وهوَ الكبْرُ ؛ كما أنَّ الميلَ إلىٰ طرفِ التبذيرِ في المالِ أحمدُ عندَ الناسِ مِنَ الميلِ إلىٰ طرفِ البخلِ ، فنهايةُ التبذيرِ ونهايةُ البخلِ مذمومانِ ، وأحدُهُما أفحشُ ، وكذلكَ نهايةُ التكبُّرِ ونهايةُ التبَصْبُصِ والتذلُّلِ مذمومانِ⁽¹⁾ ، وأحدُهُما أقبحُ مِنَ الآخرِ ، والمحمودُ المطلقُ هوَ العدلُ ، ووضعُ الأمورِ مواضعَها كما يجبُ ، وعلىٰ ما يجبُ ، علىٰ ما يُعرفُ ذلكَ بالشرعِ والعادةِ ، ولنقتصرْ علىٰ هـٰذا القدْرِ مِنْ بيانِ أخلاقِ الكبْرِ والتواضعِ .

* * *

---

(١) التبصبص : التملُّق .

TEVÂZU AHLÂKINDA RİYÂZETİN SON HADDİ

Bilmiş ol ki; tevâzuun da diğer huylarda olduğu gibi, aşırı tarafları ile orta derecesi vardır. İfrât derecesine, kibirlenmek, tefrît derecesine de hissetlenme ve zillet denir. Orta dereceye de tevâzu adı verilir. Makbul olan tevâzu, zillet ve hisset derekesine düşmeyen tevâzudur. Zîra her şeyin aşırı tarafları mezmûmdur. Allah katında en sevimli olan, orta derecelerdir. Emsâllerinden ileri geçmek isteyen, mütekebbir, geride kalan da mütevâzîdir. Yâni şeyi hakkı olduğu yerin alt kademesine koymaktır. Âlim, bir yaşmakçı kendisine geldiği vakit, onun için eğilip alçalır ve onu kendi yerine oturtur, sonra ayakkabılarını çevirir ve kendisini kapıya kadar uğurlarsa, zillete düşmüş olur ki, bu makbul değildir. Allah katında makbul olan, adâlet ve îtidâldir. Yâni herkese hakkını vermektir. Bu gibi tevâzuu, insan akranına karşı yapmalıdır. Gelişi güzel insanlara karşı tevâzu, onlara kıyâm etmek, güler yüzlü olmak, suâl ve dâvetlerine icâbette yumuşak davranmak, ihtiyaçlarına gitmek ve benzeri şeylerle olur. Ayrıca kendini onlardan üstün görmemek, tahkîr etmemek, küçümsememek ve son nefesi bilemediği için kendisini üstün görmemekle olur.

Demek ki, tevâzu sâhibi olmak için tâkip edeceği yol, emsâline ve kendi mâdûnuna tevâzu göstere göstere, güzel âdetlerde onu meleke haline getirmektir. Bu sâyede kibri de yok eder. Şâyet her güzel âdetlerde tevâzu kendisine kolay geliyorsa, kibirden kurtulmuştur. Şâyet ağırlanarak tevâzu göstermeye gayret ediyorsa, bu adam aslında mütevâzî değildir. Herhangi bir şeye ahlâk denebilmek için, insandan kolaylıkla sâdır olması lâzımdır.

Zoraki hareketlere ahlâk denmez. Şâyet tevâzu, kendisini zillete düşürecek derecede kolaylaşmışsa, o zaman kendini bir derece yükseltmeye gayret etmelidir. Zîra mü'mine zillet yaraşmaz. Bunun için sîrât-ı müstakim olan îtidal ve orta dereceyi bulmaya çalışmalıdır. Orta derece, diğer huylarda olduğu gibi tevâzuda da kapalıdır. Ortanın altına düşmeye temellük denir ki, tekebbür tarafından ehvendir. Nitekim malda sehâvetten, israf tarafına meyletmek de cimrilik tarafına meyletmekten daha ehvendir. Fakat cimrilik ile isrâfın son hadlerinin ikisi de mezmûm ve biri diğerinden daha fâhiştir. Kibir ve zilletin de son hadleri mezmûm, fakat biri diğerinden daha çirkindir. Mutlak sûrette makbul olan, îtidâle riâyet ederek eşyâyı yerine koymaktır. Bu da şeriat ve âdet örfü ile bilinir.

Kibir ve tevâzu bahsinden bu kadarı ile iktifâ edelim.

الشَّطرُ الثَّاني مِنَ الكتَاب

في العُجب

وفيهِ بيانُ ذمِّ العجْبِ وآفتهِ ، وبيانُ حقيقةِ العجْبِ والإدلالِ وحدِّهما ، وبيانُ علاجِ العجْبِ على الجملةِ ، وبيانُ أقسامِ ما بهِ العجْبُ ، وتفصيلُ علاجِهِ .

بيان ذمّ العُجب وآفته

اعلمْ : أنَّ العجبَ مذمومٌ في كتابِ اللهِ تعالىٰ وسنةِ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .

قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنكُمْ شَيْـًٔا ﴾ ، ذكرَ ذلكَ في معرِضِ الإنكارِ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَظَنُّوٓاْ أَنَّهُم مَّانِعَتُهُمْ حُصُونُهُم مِّنَ ٱللَّهِ فَأَتَىٰهُمُ ٱللَّهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُواْ ﴾ ، فردَّ على الكفارِ في إعجابِهِمْ بحصونِهِمْ وشوكتِهِمْ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴾ ، وهـٰذا أيضاً يرجعُ إلى العجْبِ بالعملِ ، وقدْ يعجبُ الإنسانُ بعملٍ هوَ مخطىءٌ فيهِ ؛ كما يعجبُ بعملٍ هوَ فيهِ مصيبٌ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مهلكاتٌ : شحٌّ مطاعٌ ، وهوىً متَّبعٌ ، وإعجابُ المرءِ بنفسِهِ »(١) .

وقالَ لأبي ثعلبةَ حيثُ ذكرَ آخِرَ هـٰذهِ الأمةِ فقالَ : « إذا رأيتَ شحّاً مطاعاً ، وهوىً متبعاً ، وإعجابَ كلِّ ذي رأيٍ برأيِهِ . . فعليكَ نفسَكَ »(٢) .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (الهلاكُ في اثنتينِ : القنوطِ ، والعجبِ)(٣) ، وإنَّما جمعَ بينَهُما لأنَّ السعادةَ لا تُنالُ إلا بالسعيِ والطلبِ والجدِّ والتشميرِ ، والقانطُ لا يسعىٰ ولا يطلبُ ، والمعجبُ يعتقدُ أنَّهُ قدْ سُعِدَ ، وقدْ ظفرَ بمرادِهِ ؛ فلا يسعىٰ ، فالموجودُ لا يُطلبُ ، والمحالُ لا يُطلبُ ، والسعادةُ موجودةٌ في اعتقادِ المعجَبِ حاصلةٌ لهُ ، ومستحيلةٌ في اعتقادِ القانطِ ، فمِنْ هنا جمعَ بينَهُما .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تُزَكُّوٓاْ أَنفُسَكُمۡۖ هُوَ أَعۡلَمُ بِمَنِ ٱتَّقَىٰٓ ﴾ ، قالَ ابنُ جُريجٍ : معناهُ : إذا عملتَ خيراً . . فلا تقلْ : عملتُ ، وقالَ زيدُ بنُ أسلمَ : لا تبرُّوها ؛ أيْ : لا تعتقدوا أنَّها بارَّةٌ ، وهوَ معنى العجْبِ(٤) .

---

(١) رواه الطبراني في « الأوسط » (٥٤٤٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٤٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٣١) .

(٢) رواه أبو داوود (٤٣٤١) ، والترمذي (٣٠٥٨) ، وابن ماجه (٤٠١٤) .

(٣) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص ٣٣٦) ، والسياق عنده .

(٤) كذا في « الرعاية » (ص ٣٣٧) ، وقول زيد رواه الطبري في « تفسيره » (١٣/٢٧/٨٧) .

ووقىٰ طلحةُ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يومَ أحدٍ بنفسِهِ ، فأكبَّ عليهِ حتَّىٰ أُصيبَتْ كفُّهُ⁽¹⁾ ، فكأنَّهُ أعجبَهُ فعلُهُ العظيمُ ؛ إذْ فداهُ بروحِهِ حتَّىٰ جُرِحَ ، فتفرَّسَ فيهِ ذلكَ عمرُ ، فقالَ : ما زالَ يُعرفُ في طلحةَ بأْوٌ منذُ أُصيبَتْ إصبعُهُ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ⁽²⁾ .

والبأْوُ هوَ العجْبُ في اللغةِ ، إلا أنَّهُ لمْ يُنقلْ فيهِ أنَّهُ أظهرَهُ واحتقرَ مسلماً ، ولمَّا كانَ وقتُ الشورىٰ . . قالَ لهُ ابنُ عباسٍ رضيَ اللهُ عنهُ : أينَ أنتَ مِنْ طلحةَ ، قالَ : ذلكَ رجلٌ فيهِ نخوةٌ⁽³⁾ .

فإذا كانَ لا يتخلَّصُ مِنَ العجبِ أمثالُهُمْ . . فكيفَ يتخلَّصُ الضعفاءُ إنْ لمْ يأخذوا حذرَهُمْ ؟!

وقالَ مطرفٌ : (لأَنْ أبيتَ نائماً وأصبحَ نادماً . . أحبُّ إليَّ مِنْ أنْ أبيتَ قائماً وأصبحَ معجباً)⁽⁴⁾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « لوْ لمْ تذنبوا . . لخشيتُ عليكُمْ ما هوَ أكبرُ مِنْ ذلكَ ؛ العجبَ العجبَ »⁽⁵⁾ ، فجعلَ العجْبَ أكبرَ مِنَ الذنوبِ .

---

(١) رواه البخاري (٣٧٢٤) ، وقد شَلَّت يده بهـٰذا رضي الله عنه .

(٢) رواه البلاذري في « أنساب الأشراف » (١٠/ ٣٤٤) .

(٣) رواه ابن عساكر في « تاريخ دمشق » (٤٤/ ٤٣٨) بنحوه .

(٤) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٢/ ٢٠٠) .

(٥) رواه البزار في « مسنده » (٦٩٣٦) ، والخرائطي في « مساوىء الأخلاق » (٥٩٤) .

وكانَ بشرُ بنُ منصورٍ مِنَ الذينَ إذا رُؤوا.. ذُكرَ اللهُ تعالىٰ والدارُ الآخرةُ ؛ لمواظبتِهِ على العبادةِ ، فأطالَ الصلاةَ يوماً ورجلٌ خلفَهُ ينظرُ إليهِ ، ففطنَ لهُ بشرٌ ، فلمَّا انصرفَ مِنَ الصلاةِ.. قالَ لهُ : لا يعجبَنَّكَ ما رأيتَ منِّي ؛ فإنَّ إبليسَ لعنهُ اللهُ قدْ عبدَ اللهَ تعالىٰ معَ الملائكةِ مدَّةً طويلةً ، ثمَّ صارَ إلىٰ ما صارَ إليهِ⁽¹⁾ .

وقيلَ لعائشةَ رضيَ اللهُ عنها : متىٰ يكونُ الرجلُ مسيئاً ؟ قالَتْ : إذا ظنَّ أنَّهُ محسنٌ⁽²⁾ .

وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ لَا تُبْطِلُوا۟ صَدَقَٰتِكُم بِٱلْمَنِّ وَٱلْأَذَىٰ ﴾ ، والمنُّ نتيجةُ استعظامِ الصدقةِ ، واستعظامُ العملِ هوَ العجبُ ، فظهرَ بهٰذا أنَّ العجبَ مذمومٌ جدّاً .

* * *

---

(1) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٢٤١) .

(2) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص ٣٣٧) .

UCUB HAKKINDA

Burada ucbun zemmi, âfetleri, ucbun ve nazlanmanın hakikati, târifleri, icmâlen ucbun ilacı, kendisi ile ucub yapılan şeylerin kısımları ve tedâvilerinin tafsîlâtı anlatılacaktır.

UCBUN ZEMMİ VE ÂFETLERİ

Bilmiş ol ki; ucub, kitap ve sünnet ile zemmedilmiştir. Nitekim ucbu inkâr sadedinde Allahu Teâlâ:

وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا

"Huneyn günü çokluğunuz o zaman size ucub vermişti de bu, size bir şeyi gidermeye yaramamıştı." (Tevbe sûresi, 9/25) buyurmuştur.

Kâfirlerin de kalelerine ve şevketlerine güvenerek ucublanmalarını reddetmek üzere:

وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا

"Hâlbuki onlar, sağlam iş yaptıklarını sanıyorlardı." (Kehf sûresi, 18/104)

وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللّٰهِ فَأَتَاهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا

"Onlar da kalelerinin kendilerini Allah'tan koruyacağını sanmışlardı. Ama Allah'ın azâbı onlara beklemedikleri yerden geldi." (Haşr sûresi, 59/2) buyurmuştur ki, bu da amel ile ucublanmaya râcidir. İnsânoğlu isâbetli amelinde kendini beğendiği gibi, bâzen hatalı amelinde de kendini beğenir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

ثَلَاثٌ مُهْلِكَاتٌ: شُحٌّ مُطَاعٌ وَهَوًى مُتَّبَعٌ وَإِعْجَابُ الْمَرْءِ بِنَفْسِهِ

“Üç şey helâk edicidir. İtâat edilen aşırı cimrilik, uyulan hevâ-i nefis ve kulun kendini beğenmesidir.”[67] buyurmuştur.

Bu ümmetin sonunu anlatmak üzere **Sâlebe**’ye hitâben:

إِذَا رَأَيْتَ شُحًّا مُطَاعًا وَهَوًى مُتَّبَعًا وَإِعْجَابَ كُلِّ ذِي رَأْيٍ بِرَأْيِهِ فَعَلَيْكَ بِنَفْسِكَ

“Peşinden gidilen cimriliği, uyulan nefsânî arzûları ve her rey sâhibinin kendi reyini beğendiğini gördüğün zaman, artık kendi başının çâresine bak.”[68] buyurmuştur.

İbn Mes’ûd (r.a.): “Helâk iki şeydedir. Bunlar; ümitsizlik ve kendini beğenmektir,” demiştir. Bunları bir arada anlatmasının sebebi, saâdete ulaşmanın çâresi sa’y u gayret ve ciddiyetle aramak sâyesindedir. Ümîdini kesen kimsede bunlar olmaz. Kendi kendini beğenen de murâdına nâil olup saâdete ulaştığını sanarak sa’y u gayret göstermez.

Ucublanan kimse, her şeyin kendisinde mevcut olduğunu sanır ki insan, var olan şeyi aratmaz. Ümitsizliğe düşen de her şeyi muhâl zanneder ve muhâlin peşine düşmez. Birine göre saadet mevcut; diğerine göre ise muhâldir. Bu bakımdan bu iki vasfın sâhibi helâk olmuştur. Allahu Teâlâ da:

فَلَا تُزَكُّوا أَنْفُسَكُمْ

“Nefsinizi tezkiye etmeyiniz.” (Necm sûresi, 53/32) buyurmakla ucbu yasaklamıştır. Nitekim **İbn Cüreyc** bu âyetin tefsirinde; “Bir iyilik yaptığın zaman, ben bunu yaptım deme.” demiştir.

---

67. Buhârî, Kays’dan rivâyet etmiştir.
68. Bezzâr ve İbn Hibban **“Zuafâ”** da rivayet etmiştir.

Zeyd b. Eslem de; "Onu bir iyilik sanmayın, onu iyilik olarak kabul etmek kendini beğenmektir." dedi.

Uhud cenginde Talha (r.a.) kendi hayatını fedâ ederek Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i öyle müdâfaa etmişti ki, elinden büyük yara almıştı. Yapmış olduğu işin ehemmiyetini düşünerek biraz kendini beğenir gibi olmuştu. İnce sezişe sâhip olan Ömer (r.a.) Talha'nın (r.a.) bu hissiyâtını sezer sezmez: "Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'i müdâfaa ettiği günden beri Talha'nın yüzünde bir ucub eseri tezâhür ediyor." dedi. Buna rağmen Talha (r.a.), bu ucbunu ne açıkladı, ne de bu yüzden kimseyi tahkîr etti. Şûrâ zamanı İbn Abbâs (r.a.) Ömer'e (r.a.).

– "Talha'yı nasıl görürsün?" diye sorduğunda o:

– "Onda ucubdan bir miktar koku vardır." dedi. Talha (r.a.) gibi kimseler ucubdan kuıtulamazsa, bundan sakınmayan zayıflar kendilerini nasıl koruyabilirler?

Mıtraf diyor ki: "Gece uykusuna yatıp sabahleyin pişman olarak kalkmam. Gece ibâdet edip sabahleyin kendimi beğenmemden benim için daha sevimlidir."

Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

لَوْ لَمْ تُذْنِبُوا لَخَشِيتُ عَلَيْكُمْ مَا هُوَ أَكْبَرُ مِنْ ذٰلِكَكَ
الْعُجْبُ الْعُجْبُ

"Siz hiç günâh işlemeseniz bile ben onun daha büyüğünden sizin için korkardım. O da ucubdur, ucubdur."

Görülüyor ki, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ucbu günâhların en büyüklerinden addetmiştir.

Bişr b. el-Mansûr, ibâdete fazla devam ettiği için, onu görenler hemen Allah'ı ve ölümü hatırlardı. Bir gün namazı fazla uzattı. Ardından adamın biri seyrediyordu. Bunun farkına varan Bişr: "Sen benim ağır kıldığıma bakma. Aslında bu, mühim bir şey değildir. İblis de uzun zaman melekler arasında ibâdet ettikten sonra gideceği yere gitti." dedi.

Hz. Âişe'ye:

– "İnsan ne zaman isâet eder?" diye sorduklarında Hz. Âişe:

– "İhsân ettiğini zannettiği vakit." diye cevap vermiştir. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذٰى

"Menn u ezâ ile sadakalarınızı iptâl etmeyiniz." (Bakara sûresi, 2/264) buyurmuştur. Menn (minnet altına almak), verdiğini büyültmenin, büyük görmenin netîcesinde olur. Ameli büyültmek ise ucubdur.

بيان آفة العجب

اعلمْ : أنَّ آفاتِ العجبِ كثيرةٌ ، فإنَّ العجْبَ يدعو إلى الكبْرِ ؛ لأنَّهُ أحدُ أسبابِهِ كما ذَكرناهُ ، فيتولَّدُ مِنَ العجبِ الكبْرُ ، ومِنَ الكبرِ الآفاتُ الكثيرةُ التي لا تخفىٰ ، هـٰذا معَ العبادِ .

وأمَّا معَ اللهِ تعالىٰ . . فالعجبُ يدعو إلىٰ نسيانِ الذنوبِ وإهمالِها ، فبعضُ ذنوبِهِ لا يذكرُها ولا يتفقدُها ؛ لظَنِّهِ أنَّهُ مستغنٍ عنْ تفقُّدِها ، فينساها ، وما يتذكَّرُهُ منها فيستصغرُهُ ولا يستعظمُهُ ؛ فلا يجتهدُ في تداركِهِ وتلافيهِ ، بلْ يظنُّ أنَّهُ يُغفرُ لهُ ، وأمَّا العباداتُ والأعمالُ . . فإنَّهُ يستعظمُها ، ويتبجَّحُ بها ويمنُّ على اللهِ تعالىٰ بفعلِها ، وينسىٰ نعمةَ اللهِ تعالىٰ عليهِ بالتوفيقِ والتمكينِ منها ، ثمَّ إذا أُعجبَ بها . . عميَ عنْ آفاتِها ، ومَنْ لمْ يتفقَّدْ آفاتِ الأعمالِ . . كانَ أكثرُ سعيهِ ضائعاً ؛ فإنَّ الأعمالَ الظاهرةَ إذا لمْ تكنْ خالصةً نقيّةً عنِ الشوائبِ . . قلمَّا تنفعُ ، وإنَّما يتفقَّدُ مَنْ يغلبُ عليهِ الإشفاقُ والخوفُ دونَ العجْبِ .

والمعجبُ يغترُّ بنفسِهِ وبربِّهِ عزَّ وجلَّ ، ويأمنُ مكرَ اللهِ تعالىٰ وعذابَهُ ، ويظنُّ أنَّهُ عندَ اللهِ بمكانٍ ، وأنَّ لهُ عندَ اللهِ منّةً وحقّاً بأعمالِهِ التي هيَ نعمةٌ مِنْ نعمِهِ ، وعطيّةٌ مِنْ عطاياهُ ، ويخرجُهُ العجبُ إلىٰ أنْ يثنيَ علىٰ نفسِهِ ويحمدَها ويزكيَها ، وإنْ أُعجبَ برأيهِ وعقلِهِ وعلمِهِ . . منعَ ذلكَ مِنَ الاستفادةِ ، ومِنَ الاستشارةِ والسؤالِ ؛ فيستبدُّ بنفسِهِ ورأيِهِ ويستنكفُ مِنَ

سؤالِ مَنْ هوَ أعلمُ منهُ ، وربَّما يعجبُ بالرأيِ الخطأِ الذي خطرَ لهُ ، فيفرحُ بكونِهِ مِنْ خواطرِهِ ، ولا يفرحُ بخاطرِ غيرِهِ ، فيصرُّ عليهِ ، ولا يسمعُ نصحَ ناصحٍ ، ولا وعظَ واعظٍ ، بلْ ينظرُ إلىٰ غيرِهِ بعينِ الاستجهالِ ، ويصرُّ علىٰ خطئِهِ ، فإنْ كانَ رأيُهُ في أمرٍ دنيويٍّ . . فيخفقُ فيهِ ، وإنْ كانَ في أمرٍ دينيٍّ لا سيما فيما يتعلَّقُ بأصولِ العقائدِ . . فيهلكُ بهِ ، ولوِ اتَّهمَ نفسَهُ ، ولمْ يثقْ برأيِهِ ، واستضاءَ بنورِ القرآنِ ، واستعانَ بعلماءِ الدينِ ، وواظبَ علىٰ مدارسةِ العلمِ ، وتابعَ سؤالَ أهلِ البصيرةِ . . لكانَ ذلكَ يوصلُهُ إلى الحقِّ .

فهٰذا وأمثالُهُ مِنْ آفاتِ العُجبِ ؛ فلذلكَ كانَ مِنَ المهلكاتِ ، ومِنْ أعظمِ آفاتِهِ أنْ يفترَ في السَّعيِ لظنِّهِ أنَّهُ قدْ فازَ وأنَّهُ قدِ استغنىٰ ، وهوَ الهلاكُ الصريحُ الذي لا شبهةَ فيهِ ، نسألُ اللهَ تعالىٰ العظيمَ حسنَ التوفيقِ لطاعتِهِ .

* * *

UCBUN ÂFETİ

Bilmiş ol ki: kendini beğenmenin âfetleri büyüktür. Yukarıda anlattığımız gibi, kibrin sebeplerinden biri ucub olduğuna göre, ucub kibre dâvet eder ve ucubdan kibir doğar. Kibirden de sayılamayacak kadar âfetler meydana gelir. Bu, ucbun kullar arasındaki kötülüğüdür.

Allah'a karşı kötülüğüne gelince; ucub, günâhları unutturur ve onlara karşı ihmâl etmeye, onları hatırlayıp araştırmamaya sebep olur. Çünkü ucub, kendini bu gibi araştırmadan müstağnî kılar, hatırladıklarına da ehemmiyet vermez olur. Telâfisine çalışmaz. Onların bağışlanmış olduğunu sanır.

İbâdet ve amellere gelince; onları beğenir, ibâdet yapıyorum diye böbürlenir. Allah'ın tevfîkıyle ibâdet ettiğini unutur. İbâdetini beğendikçe de âfetlerini görmez olur. Amelin âfetlerini araştırmayanın gayretlerinin çoğu boşa gider. Zîra zâhirî amelleri hâlis olmadıkları vakit faydaları azalır. Bu halleri, kendini beğenenler değil, korku içinde olanlar araştırır.

Ucub sâhibi kendini ve fikrini beğenir, Allah'ın mekrinden emîn olur. Allah katında mevkî sâhibi olduğunu sanır. Allah'a karşı kendini hak sâhibi iddia eder. Ucub, kendini övüp tezkiye etmeye kadar sürükler. Kendini beğenmek istişâre, istifâde ve suâlden kendisini alıkoyar. Hatâ da olsa kendi buluşlarına sevinir, âdeta bir diktatör, müstebit haline gelir. Söz dinlemez, nasîhata kulak asmaz olur. Herkesi câhil görür, kendi hatâsında ısrâr eder. Bu görüşü dünyalık ise onu tahakkuk ettirmeye çalışır. Akaid ile alâkalı dînî bir mesele ise hatalı görüşünde ısrâr ettiği için helâke gider. Eğer bu hususlarda kendini tasdik etmezse, Kur'ân'ın nûru ile nurlanırsa, dîn âlimlerinden istifâde etse, ilim meclislerine devam etse de basîret sâhiplerinden müşkillerinin halline çalışsa hakkı bulurdu. İşte bunlar ve benzerleri ucbun âfetleridir. Bunun için tehlikelidirler. Artık ben müstağnî oldum, aradığımı ve istediğimi buldum, diyerek sa'y u gayretten tembellik ile geri kalması, ucbun en büyük tehlikelerindendir. Bu şüphe getirmeyecek şekilde açık bir helâktir.

Allah'tan yardım dileriz.

بيان حقيقة العجب والإدلال وحدّهما

اعلمْ : أنَّ العجبَ إنَّما يكونُ بوصفٍ هوَ كمالٌ لا محالةَ ، وللعالِمِ بكمالِ نفسِهِ في علمٍ وعملٍ ومالٍ وغيرِهِ حالتانِ :

إحداهُما : أنْ يكونَ خائفاً علىٰ زوالِهِ ، مشفقاً علىٰ تكدُّرِهِ أوْ سلبِهِ مِنْ أصلِهِ ؛ فهـٰذا ليسَ بمعجبٍ .

والأخرىٰ : ألاَّ يكونَ خائفاً مِنْ زوالِهِ ، لكنْ يكونُ فرحاً بهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ نعمةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ عليهِ ، لا مِنْ حيثُ إضافتُهُ إلىٰ نفسِهِ ، وهـٰذا أيضاً ليسَ بمعجبٍ .

ولهُ حالةٌ ثالثةٌ : هيَ العجبُ ، وهيَ أنْ يكونَ غيرَ خائفٍ عليهِ ، بلْ يكونُ فرِحاً بهِ مطمئناً إليهِ ، ويكونُ فرحُهُ بهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ كمالٌ ونعمةٌ ورفعةٌ وخيرٌ ، لا مِنْ حيثُ إنَّهُ عطيَّةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ ونعمةٌ منهُ ، فيكونُ فرحُهُ بهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ صفتُهُ ، ومنسوبٌ إليهِ بأنَّهُ لهُ ، لا مِنْ حيثُ إنَّهُ منسوبٌ إلى اللهِ تعالىٰ بأنَّهُ منهُ ، فمهما غلبَ علىٰ قلبِهِ أنَّهُ نعمةٌ مِنَ اللهِ ، مهما شاءَ سلبَها عنهُ . . زالَ العجبُ بذلكَ عنْ نفسِهِ .

فإذاً ؛ العجبُ : هوَ استعظامُ النعمةِ والركونُ إليها معَ نسيانِ إضافتِها إلى المنعمِ .

فإنِ انضافَ إلىٰ ذلكَ أنْ غلبَ علىٰ نفسِهِ أنَّ لهُ عندَ اللهِ عزَّ وجلَّ حقّاً ، وأنَّهُ منهُ بمكانٍ ، حتَّىٰ توقَّعَ بعملِهِ كرامةً في الدنيا ، واستبعدَ أنْ يجريَ عليهِ

مكروهٌ استبعاداً يزيدُ على استبعادِهِ ما يجري على الفُسَّاقِ . . سُمِّيَ هٰذا **إدلالاً بالعملِ** ، فكأنَّهُ يرىٰ لنفسِهِ على اللهِ عزَّ وجلَّ دالَّةً .

وكذلكَ قدْ يُعطي غيرَهُ شيئاً فيستعظمُهُ ويمنُّ عليهِ فيكونُ معجباً ، فإنِ استخدمَهُ أوِ اقترحَ عليهِ الاقتراحاتِ ، أوِ استبعدَ تخلُّفَهُ عنْ قضاءِ حقوقِهِ . . كان مُدِلاً عليهِ .

قالَ قتادةُ في قولِهِ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَلَا تَمْنُن تَسْتَكْثِرُ ﴾ أيْ : لا تدلَّ بعملِكَ[1] .

وفي الخبرِ : (إنَّ صلاةَ المدلِّ لا تُرفَعُ فوقَ رأسِهِ ، ولأَنْ تضحَكَ وأنتَ معترفٌ بذنبِكَ . . خيرٌ مِنْ أنْ تبكيَ وأنتَ مُدِلٌّ بعملِكَ)[2] .

والإدلالُ وراءَ العجْبِ ، فلا مُدِلَّ إلا وهوَ معجبٌ ، وربَّ معجبٍ لا يدِلُّ ؛ إذِ العجبُ يحصلُ بالاستعظامِ ونسيانِ النعمةِ ، دونَ توقُّعِ جزاءٍ عليهِ ، والإدلالُ لا يتمُّ إلا معَ توقُّعِ جزاءٍ ، فإنْ توقَّعَ إجابةَ دعوتِهِ واستنكرَ ردَّها بباطنِهِ وتعجَّبَ منهُ . . كانَ مدلاً بعملِهِ ؛ فإنَّهُ لا يتعجَّبُ مِنْ ردِّ دعاءِ الفاسقِ ، ويتعجَّبُ مِنْ ردِّ دعاءِ نفسِهِ لذلكَ ، فهٰذا هوَ العجْبُ والإدلالُ ، وهوَ مِنْ مقدِّماتِ الكبرِ وأسبابِهِ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

---

[1] الرعاية (ص ٣٤٦) .

[2] أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص ٣٤٦) عن أيوب وداوود عليهما السلام ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٥٦) عن سفيان عن راهب متعبد .

UCUB VE İDLÂLİN HAKİKATİ VE TÂRİFLERİ

Bilmiş ol ki; ucub ve kendini beğenme, mutlak sûrette kemâl sayılan bir vasıf ile olur. Bir âlimin ilim, amel, servet ve diğer vasıflarla kemâl bulmasında iki hâli vardır:

ÂLİMİN KEMALÂT YOLUNDAKİ İKİ HÂLİ

Birincisi: Bu varlıkların bir anda yok olup gitme tehlikesinden korku üzere olmasıdır ki, bu ucub değildir.

İkincisi: Bütün bu varlıkların yok olabileceğinden korkmaz da, kendi kazancı olmayıp Allahu Teâlâ'nın bir lutfu olduğunu bilerek bu varlıklar ile sevinmektir. Bu da ucub değildir. Bu iki halin dışında üçüncü bir hal var ki, ucub odur. O da, bütün bu varlıkların yok olabileceğini hatırından bile geçirmeyip varlıkları ile sevinmek, onlara bağlanarak bu sevinci, Allahu Teâlâ'nın bir lütuf ve ihsânı olması bakımından değil, mutlak sûrette bu varlığın bir kemâl, nîmet, hayır ve üstünlük olması bakımından bilmesidir. Yâni bunlarla ferahlanması bunların kendi vasfı olması bakımındandır. Ne vakit Allahu Teâlâ'nın lutfu olduklarını ve dilediği vakit bunları alacağını bilirse, o zaman ucbu kırılır, fakat bunları kendisinden bildiği müddetçe ucba devam eder, kendisini beğenir.

Demek ki ucub, verilen nîmeti veren Allahu Teâlâ'ya nisbet etmeden onu kendine mâl edip ona bağlanmaktır. Şâyet nîmetin Allah'tan olduğunu, fakat kendisi amel ve kerâmetiyle buna hak kazandığını ve artık bu vaziyet karşısında bu varlıklarının elinden alınmasının çok uzak bir ihtimâl olduğunu düşünürse buna da idlâl (nazlanmak) denir. Yâni ameli ile nazlanıyor: “Bu benim çalışmam karşılığıdır, hakkımdır.” gibi bir davranıştır. Başkasına verdiği şeyi çoğunsayıp onu minnet altına almaya da ucub denir. Şâyet onu işinde çalıştırır ve zor şeyler teklif ederse, buna idlâl denir. Katâde Allahu Teâlâ’nın:

وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ

“Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma.” (Müddessir sûresi, 74/6) buyurduğu âyetin tefsîrinde: “Amelin ile idlâl etme.” demiştir.

Haberde:

إِنَّ صَلَاةَ الْمُدِلِّ لَا تُرْفَعُ فَوْقَ رَأْسِهِ وَلَئِنْ تَضْحَكَ وَأَنْتَ
مُعْتَرِفٌ بِذَنْبِكَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَبْكِيَ وَأَنْتَ مُدِلٌّ بِعَمَلِكَ

“Ameli ile nazlananın namazı başından yukarı geçmez. Yâni Allah’a yükselmez. Günâhını kabul ve mûterif olduğun halde gülmen, amelinle nazlandığın halindeki ağlamandan senin için daha hayırlıdır.” diye vârid olmuştur.

İdlâl, ucubdan sonra gelir. İdlâl eden ameli ile nazlanan herkeste ucub vardır. Lâkin her ucub sâhibinde idlâl yoktur. Çünkü ucub, kendini beğenmek ve varlıklarını büyük görmekten ibârettir. Bu adam, yaptığının karşılığında bir mükâfat beklemez, yalnız kendini beğenir, fakat idlâl yaptığını beğenmekle beraber mükâfat beklemektir. Benim duâmın kabul edilmesi lâzım, nasıl olur da dileğim kabul edilmez? Kötü bir insanın dileğinin reddine aldırış etmez de kendi duâsının reddine şaşar. İşte bu hem ucub, hem de idlâldir. Aynı zamanda kibrin başlangıç sebeplerindendir.

بيان علاج العُجب على الجملة

اعلمْ : أنَّ علاجَ كلِّ علَّةٍ هوَ مقابَلةُ سببِها بضدِّهِ ، وعلَّةُ العجْبِ الجهلُ المحضُ ، فعلاجُهُ المعرفةُ المضادَّةُ لذلكَ الجهلِ فقطْ .

فلنفرضِ العجْبَ بفعلٍ داخلٍ تحتَ اختيارِ العبدِ ؛ كالعبادةِ والصدقةِ والغزوِ وسياسةِ الخلْقِ وإصلاحِهِمْ ؛ فإنَّ العجْبَ بهـٰذا أغلبُ مِنَ العجْبِ بالجمالِ والقوَّةِ والنسبِ وما لا يدخلُ تحتَ اختيارِهِ ولا يراهُ مِنْ نفسِهِ ، فنقولُ : الورعُ والتقوىٰ والعبادةُ والعملُ الذي بِهِ يعجبُ إنَّما يعجبُ بِهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ فيهِ ، فهوَ محلُّهُ ومجراهُ ، أوْ مِنْ حيثُ إنَّهُ منهُ وبسببِهِ ، وبقدرتِهِ وقوَّتِهِ .

فإنْ كانَ يعجبُ بِهِ مِنْ حيثُ إنَّهُ فيهِ وهوَ محلُّهُ ومجراهُ ، يجري فيهِ وعليهِ مِنْ جهةِ غيرِهِ . . فهـٰذا جهلٌ ؛ لأنَّ المحلَّ مسخَّرٌ ومجرىً لا مدخلَ لهُ في الإيجادِ والتحصيلِ ، فكيفَ يعجبُ بما ليسَ إليهِ ؟!

وإنْ كانَ يعجبُ بِهِ مِنْ حيثُ هوَ منهُ وإليهِ ، وباختيارِهِ حصلَ ، وبقدرتِهِ وقوتِهِ تمَّ . . فينبغي أنْ يتأمَّلَ في قدرتِهِ وإرادتِهِ وأعضائِهِ وسائرِ الأسبابِ التي بها يتمُّ عملُهُ أنَّها مِنْ أينَ كانَتْ لهُ ؟ فإنْ كانَ جميعُ ذلكَ نعمةً مِنَ اللهِ سبحانَهُ عليهِ مِنْ غيرِ حقٍّ سبقَ لهُ ، ومِنْ غيرِ وسيلةٍ يدلي بها . . فينبغي أنْ يكونَ إعجابُهُ بجودِ اللهِ تعالىٰ وكرمِهِ وفضلِهِ ؛ إذْ أفاضَ عليهِ ما لا يستحقُّهُ ، وآثرَهُ

بِهِ علىٰ غيرِهِ مِنْ غيرِ سابقةٍ ووسيلةٍ ، فمهما برزَ الملكُ لغلمانِهِ ، ونظرَ إليهِمْ ، فخلعَ مِنْ جملتِهِمْ علىٰ واحدٍ منهُمْ ، لا لصفةٍ فيهِ ولا لوسيلةٍ ، ولا لجمالٍ ولا لخدمةٍ . . فينبغي أنْ يتعجَّبَ المنعَمُ عليهِ مِنْ فضلِ الملكِ وحكمِهِ وإيثارِهِ مِن غيرِ استحقاقٍ ؛ فإعجابُهُ بنفسِهِ مِنْ أينَ ؟ وما سببُهُ ؟ ولا ينبغي أنْ يعجبَ هوَ بنفسِهِ .

نعمْ ، يجوزُ أنْ يعجبَ العبدُ فيقولُ : الملكُ حكمٌ عدْلٌ لا يظلمُ ، ولا يقدِّمُ ولا يؤخِّرُ إلا لسببٍ ، فلولا أنَّهُ تفطَّنَ فيَّ صفةً مِنَ الصفاتِ المحمودةِ الباطنةِ ما اقتضى الإيثارَ بالخلعةِ . . لما آثرَني بها ، فيُقالُ : وتلكَ الصفةُ هيَ أيضاً مِنْ خلعةِ الملكِ وعطيتِهِ التي خصَّكَ بها مِنْ غيرِكَ مِنْ غيرِ وسيلةٍ أوْ هيَ عطيةُ غيرِهِ ؟ فإنْ كانَتْ مِنْ عطيةِ الملكِ أيضاً . . لمْ يكنْ لكَ أنْ تعجبَ بها ، بلْ كانَ كما لوْ أعطاكَ فرساً فلمْ تعجبْ بهِ ، فأعطاكَ غلاماً فصرتَ تعجبُ بهِ وتقولُ : إنَّما أعطاني غلاماً لأنِّي صاحبُ فرسٍ ، وأمَّا غيري . . فلا فرسَ لهُ ، فيُقالُ : وهوَ الذي أعطاكَ الفرسَ ، فلا فرقَ بينَ أنْ يعطيَكَ الفرسَ والغلامَ معاً أوْ يعطيَكَ أحدَهُما بعدَ الآخرِ ، فإذا كانَ الكلُّ منهُ . . فينبغي أنْ يعجبَكَ جودُهُ وفضلُهُ ، لا نفسُكَ .

وأمَّا إنْ كانَتْ تلكَ الصفةُ مِنْ غيرِهِ . . فلا يبعدُ أنْ تعجبَ بتلكَ الصفةِ ، وهـٰذا يُتصوَّرُ في حقِّ الملوكِ ، ولا يُتصوَّرُ في حقِّ الجبارِ القاهرِ ملكِ الملوكِ ، المتفرِّدِ باختراعِ الجميعِ المنفردِ بإيجادِ الموصوفِ والصفةِ سبحانَهُ وتعالىٰ ؛ فإنَّكَ إنْ أُعجبتَ بعبادتِكَ وقلتَ : وفَّقني للعبادةِ لحبِّي لهُ . .

فيُقالُ : ومَنْ خلقَ الحبَّ في قلبِكَ ؟ فستقولُ : هوَ ، فيُقالُ : فالحبُّ والعبادةُ كلاهُما نعمتانِ مِنْ عندِهِ ابتدأَكَ بهِما مِنْ غيرِ استحقاقٍ مِنْ جهتِكَ ؛ إذ لا وسيلةَ لكَ ولا علاقةَ ، فيكونُ الإعجابُ بجودِهِ ؛ إذْ أنعمَ بوجودِكَ ووجودِ صفاتِكَ ، وبوجودِ أعمالِكَ وأسبابِ أعمالِكَ .

فإذاً ؛ لا معنىٰ لعجبِ العابدِ بعبادتِهِ ، وعجبِ العالمِ بعلمِهِ ، وعجبِ الجميلِ بجمالِهِ ، وعجبِ الغنيِّ بغناهُ ؛ لأنَّ كلَّ ذلكَ مِنْ فضلِ اللهِ تعالىٰ ، وإنَّما هوَ محلٌّ لفيضانِ فضلِ اللهِ تعالىٰ وجودِهِ ، والمحلُّ أيضاً مِنْ جودِهِ وفضلِهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : لا يمكنُني أنْ أجهلَ أعمالي ، فإنِّي أنا عملتُها ، فإنِّي أنتظرُ عليها ثواباً ، ولولا أنَّها عملي.. لما انتظرتُ الثوابَ ، فإنْ كانَتِ الأعمالُ مخلوقةً للهِ عزَّ وجلَّ علىٰ سبيلِ الاختراعِ.. فمِنْ أينَ لي الثوابُ ؟ وإنْ كانَتِ الأعمالُ منِّي وبقدرتي.. فكيفَ لا أعجبُ بها ؟

فاعلمْ أنَّ جوابَكَ مِنْ وجهينِ : أحدُهُما : هوَ صريحُ الحقِّ ، والآخرُ : فيه مسامحةٌ .

أمَّا صريحُ الحقّ.. فهوَ أنَّكَ وقدرتَكَ وإرادتَكَ وحركتَكَ جميعُ ذلكَ مِنْ خلقِ اللهِ واختراعِهِ ، فما عملتَ إذْ عملتَ ، وما صلَّيتَ إذْ صلَّيتَ ، وما رميتَ إذْ رميتَ ، ولكنَّ اللهَ رمىٰ ، فهـٰذا هوَ الحقُّ الذي انكشفَ لأربابِ

القلوبِ بمشاهدةٍ أوضحَ مِنْ إبصارِ العينِ ، بلْ خلقَكَ ، وخلقَ أعضاءَكَ ، وخلقَ فيها القوَّةَ والقدرةَ والصحَّةَ ، وخلقَ لكَ العقلَ والعلمَ ، وخلقَ لكَ الإرادةَ ، ولوْ أردتَ أنْ تنفيَ شيئاً مِنْ هـٰذا عنْ نفسِكَ . . لم تقدرْ عليهِ ، ثمَّ خلقَ الحركاتِ في أعضائِكَ مستبدّاً باختراعِها مِنْ غيرِ مشاركةٍ مِنْ جهتِكَ معَهُ في الاختراعِ ، إلا أنَّهُ خلقَهُ علىٰ ترتيبٍ ، فلمْ يخلقِ الحركةَ ما لمْ يخلقْ في العضوِ قوَّةً ، وفي القلبِ إرادةً ، ولمْ يخلقْ إرادةً ما لمْ يخلقْ علماً بالمرادِ ، ولمْ يخلقْ علماً ما لمْ يخلقِ القلبَ الذي هوَ محلُّ العلمِ ، فتدريجُهُ في الخلقِ شيئاً بعدَ شيءٍ هوَ الذي خيَّلَ إليكَ أنَّكَ أوجدتَ عملَكَ ، وقدْ غلطتَ ، وإيضاحُ ذلكَ وكيفيةِ الثوابِ علىٰ عملٍ هوَ مِنْ خلقِ اللهِ سبحانَهُ سيأتي تقريرُهُ في كتابِ الشكرِ ؛ فإنَّهُ أليقُ بهِ ، فارجعْ إليهِ .

ونحنُ الآنَ نزيلُ إشكالَكَ بالجوابِ الثاني الذي فيهِ مسامحةٌ ما ، وهوَ أنْ تحسبَ أنَّ العملَ حصلَ بقدرتِكَ ، فمِنْ أينَ قدرتُكَ ؟ ولا يُتصوَّرُ العملُ إلا بوجودِكَ وبوجودِ علمِكَ وإرادتِكَ وقدرتِكَ وسائرِ أسبابِ عملِكَ ، وكلُّ ذلكَ مِنَ اللهِ تعالىٰ لا منكَ ، فإنْ كانَ العملُ بالقدرةِ . . فالقدرةُ مفتاحُهُ ، وهـٰذا المفتاحُ بيدِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، ومهما لمْ يعطِكَ المفتاحَ . . فلا يمكنُكَ العملُ ، فالعباداتُ خزائنُ بها يُتوصَّلُ إلى السعاداتِ ، ومفاتيحُها القدرةُ والإرادةُ والعلمُ ، وهيَ بيدِ اللهِ عزَّ وجلَّ لا محالةَ ، أرأيتَ لوْ رأيتَ خزائنَ الدنيا مجموعةً في قلعةٍ حصينةٍ ومفاتيحُها بيدِ خازنٍ ، ولوْ جلستَ علىٰ بابِها وحولَ حيطانِها ألفَ سنةٍ . . لمْ يمكنْكَ أنْ تنظرَ إلىٰ دينارٍ ممَّا فيها ، ولوْ

أعطاكَ المفتاحَ . . لأخذتَهُ مِنْ قربٍ ، بأنْ تبسُطَ يدَكَ إليهِ فتأخذَهُ فقطْ ، فإذا أعطاكَ الخازنُ المفاتيحَ ، وسلَّطَكَ عليها ، ومكَّنَكَ منها ، فمددتَ يدَكَ وأخذتَها . . أكانَ إعجابُكَ بإعطاءِ الخازنِ المفاتيحَ أوْ بما إليكَ مِنْ مدِّ اليدِ وأخذِها ؟ فلا شكَّ في أنَّكَ ترىٰ ذلكَ نعمةً مِنَ الخازنِ ؛ لأنَّ المؤنةَ في تحريكِ اليدِ بأخذِ المالِ قريبةٌ ، وإنَّما الشأنُ كلُّهُ في تسليمِ المفاتيحِ .

فكذلكَ مهما خُلقَتِ القدرةُ ، وسُلِّطَتِ الإرادةُ الجازمةُ ، وحُرِّكَتِ الدواعي والبواعثُ ، وصُرِفَ عنكَ الموانعُ والصوارفُ ، حتَّىٰ لمْ يبقَ صارفٌ إلا دُفِعَ ، ولا باعثٌ إلا وُكِّلَ بكَ . . فالعملُ هيِّنٌ عليكَ ، وتحريكُ البواعثِ ، وصرفُ العوائقِ ، وتهيئةُ الأسبابِ كلُّ ذلكَ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ليسَ شيءٌ منها إليكَ ، فمِنَ العجائبِ أنْ تعجبَ بنفسِكَ ولا تعجبَ بمَنْ إليهِ الأمرُ كلُّهُ ، ولا تعجبَ بجودِهِ وفضلِهِ وكرمِهِ في إيثارِهِ إيَّاكَ على الفسَّاقِ مِنْ عبادِهِ ؛ إذْ سلَّطَ دواعيَ الفسادِ على الفسَّاقِ وصرفَها عنكَ ، وسلَّطَ أخدانَ السوءِ ودعاةَ الشرِّ عليهِمْ وصرفَهُمْ عنكَ ، ومكَّنَهُمْ مِنَ أسبابِ الشهواتِ واللَّذاتِ وزواها عنكَ ، وصرفَ عنهُمْ بواعثَ الخيرِ ودواعيَهِ وسلَّطَها عليكَ ، حتَّىٰ تيسَّرَ لكَ الخيرُ ، وتيسَّرَ لهُمُ الشرُّ ، فعلَ ذلكَ كلَّهُ بكَ مِنْ غيرِ وسيلةٍ سابقةٍ منكَ ، ولا جريمةٍ سابقةٍ مِنَ الفاسقِ العاصي ، بلْ آثرَكَ ، وقدَّمَكَ واصطفاكَ بفضلِهِ ، وأبعدَ العاصيَ وأشقاهُ بعدلِهِ ، فما أعجبَ إعجابَكَ بنفسِكَ إذا عرفتَ ذلكَ !!

* * *

فإذاً ؛ لا تنصرفُ قدرتُكَ إلى المقدورِ إلا بتسليطِ اللهِ عليكَ داعيةً لا تجدُ سبيلاً إلىٰ مخالفتِها ، فكأنَّهُ الذي اضطرَّكَ إلى الفعلِ إنْ كنتَ فاعلاً تحقيقاً ، فلَهُ الشكرُ والمنَّةُ لا لكَ ، وسيأتي في كتابِ التوحيدِ والتوكُّلِ مِنْ بيانِ تسلسلِ الأسبابِ والمسبباتِ ما تستبينُ بهِ أنَّهُ لا فاعلَ إلا اللهُ تعالىٰ ، ولا خالقَ سواهُ .

والعجبُ ممَّنْ يتعجَّبُ إذا رزقَهُ اللهُ عقلاً وأفقرَهُ ممَّنْ أفاضَ اللهُ عليهِ المالَ مِنْ غيرِ علمٍ ، فيقولُ : كيفَ منعَني قوتَ يومي وأنا العاقلُ الفاضلُ ، وأفاضَ علىٰ هـٰذا نعيمَ الدنيا وهوَ الغافلُ الجاهلُ ؟! حتَّىٰ يكادُ يرىٰ هـٰذا ظلماً ، ولا يدري المغرورُ أنَّهُ لوْ جمعَ لهُ بينَ العقلِ والمالِ جميعاً . . لكانَ ذلكَ بالظلمِ أشبهَ في ظاهرِ الحالِ ؛ إذْ يقولُ الجاهلُ الفقيرُ : يا ربِّ ؛ لمَ جمعتَ لهُ بينَ العقلِ والغنىٰ وحرمتَني منهُما ؟ فهلاَّ جمعتَهُما لي ، أوْ هلاَّ رزقتَني أحدَهُما .

وإلىٰ هـٰذا أشارَ عليٌّ رضيَ اللهُ عنهُ حيثُ قيلَ لهُ : ما بالُ العقلاءِ فقراءَ ؟ فقالَ : إنَّ عقلَ الرجلِ محسوبٌ عليهِ مِنْ رزقِهِ .

والعجبُ أنَّ العاقلَ الفقيرَ ربَّما يرى الجاهلَ الغنيَّ أحسنَ حالاً مِنْ نفسِهِ ، ولوْ قيلَ لهُ : هلْ تؤثرُ جهلَهُ وغناهُ عوضاً عنْ عقلِكَ وفقرِكَ . . لامتنعَ عنهُ ، فإذاً ذلكَ يدلُّ علىٰ أنَّ نعمةَ اللهِ عليهِ أكثرُ ؛ فلِمَ يتعجَّبُ مِنَ ذلكَ ؟

والمرأةُ الحسناءُ الفقيرةُ ترى الحليَّ والجواهرَ على الذميمةِ القبيحةِ ،

فتتعجَّبُ وتقولُ : كيف يُحرمُ مثلُ هـٰذا الجمالِ مِنَ الزينةِ ويُخصُّ بهِ مثلُ ذلكَ القبحِ ؟! ولا تدري المغرورةُ أنَّ الجمالَ محسوبٌ عليها مِنْ رزقِها ، وأنَّها لوْ خُيِّرَتْ بينَ الجمالِ وبينَ القبحِ معَ الغنىٰ . . لآثرَتِ الجمالَ ، فإذاً نعمةُ اللهِ عليها أكثرُ .

وقولُ الحكيمِ العاقلِ الفقيرِ بقلبِهِ : يا ربِّ ؛ لمَ حرمتَني الدنيا وأعطيتَ الجهَّالَ ؛ كقولِ مَنْ أعطاهُ الملكُ فرساً فيقولُ : أيُّها الملكُ ؛ لِمَ لا تعطيني الغلامَ وأنا صاحبُ فرسٍ ؟ فيقولُ لهُ : كنتَ لا تتعجبُ مِنَ هـٰذا لوْ لمْ أعطِكَ الفرسَ ، فهَبْ أنِّي ما أعطيتُكَ فرساً . . أصارَتْ نعمتي عليكَ وسيلةً لكَ وحجّةً تطلبُ بها نعمةً أخرى ؟!

فهـٰذهِ أوهامٌ لا تخلو الجهَّالُ عنها ، ومنشأُ جميعِ ذلكَ الجهلُ ، ويُزالُ ذلكَ بالعلمِ المحقَّقِ بأنَّ العبدَ وعملَهُ وأوصافَهُ كلُّ ذلكَ مِنْ عندِ اللهِ تعالىٰ نعمةٌ ابتدأَهُ بها قبلَ الاستحقاقِ ، وهـٰذا ينفي العجبَ والإدلالَ ، ويورثُ الخضوعَ والشكرَ والخوفَ مِنْ زوالِ النعمةِ ، ومَنْ عرفَ هـٰذا . . لمْ يُتصوَّرْ أنْ يعجبَ بعلمِهِ وعملِهِ ؛ إذْ يعلمُ أنَّ ذلكَ مِنَ اللهِ تعالىٰ .

ولذلكَ قالَ داوودُ عليهِ السلامُ : يا ربِّ ؛ ما تأتي ليلةٌ إلا وإنسانٌ مِنْ آلِ داوودَ قائمٌ ، ولا يأتي يومٌ إلا وإنسانٌ مِنْ آلِ داوودَ صائمٌ ، وفي روايةٍ : ما تمرُّ ساعةٌ مِنْ ليلٍ أوْ نهارٍ إلا وعابدٌ مِنْ آلِ داوودَ يعبدُكَ ؛ إمَّا يصلِّي ، وإمَّا يصومُ ، وإمَّا يذكرُكَ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إليهِ : يا داوودُ ؛ ومِنْ أينَ لهُمْ

ذلكَ ؟ إنَّ ذلكَ لمْ يكنْ إلا بي ، ولولا عوني إيَّاكَ . . ما قويتَ ، وسأكِلُكَ إلىٰ نفسِكَ ، قالَ ابنُ عباسٍ : إنَّما أصابَ داوودَ ما أصابَ مِنَ الذنبِ ؛ لعجبِهِ بعملِهِ ؛ إذْ أضافَ ذلكَ إلىٰ آلِ داوودَ مدلاً بهِ ، حتَّىٰ وكلَ إلىٰ نفسِهِ فأذنبَ ذنباً أورثَهُ الحزنَ والندمَ(١) .

وقالَ داوودُ : يا ربِّ ؛ إنَّ بني إسرائيلَ يسألونكَ بإبراهيمَ وإسحاقَ ويعقوبَ ، فقالَ : إنِّي ابتليتُهُمْ فصبروا ، فقالَ : يا ربِّ ، وأنا إنِ ابتليتَني . . صبرتُ ، فأدلَّ بالعملِ قبلَ وقتِهِ ، فقالَ تعالىٰ : أما إنِّي لمْ أخبرْهُمْ بأيِّ شيءٍ أبتليهِمْ ، ولا في أيِّ شهرٍ ، ولا في أيِّ يومٍ ، وأنا مخبرُكَ أنِّي أبتليكَ في سنتِكَ هـٰذهِ وشهرِكَ هـٰذا ، أبتليكَ غداً بامرأةٍ ، فاحذرْ نفسَكَ ، فوقعَ فيما وقعَ فيهِ(٢) .

وكذلكَ لمَّا اتكلَ أصحابُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يومَ حنينٍ علىٰ قوَّتِهِمْ وكثرتِهِمْ ، ونسوا فضلَ اللهِ عليهِمْ ، وقالوا : لا نُغلبُ اليومَ مِنْ قلَّةٍ(٣) . . وُكلوا إلىٰ أنفسِهِمْ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنكُمْ شَيْـًٔا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ ٱلْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ ﴾ .

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص ٣٤١) ، وقد رواه الحاكم في « المستدرك » (٢/ ٤٣٣) .

(٢) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٢٥٥٥ ، ٣٢٥٥٦) .

(٣) كذا في « الرعاية » (ص ٣٤٣) ، ورواه الطبري في « تفسيره » (٦/ ١٠/ ١٢٨) عن السدي .

وروى ابنُ عيينةَ أنَّ أيوبَ عليهِ السلامُ قالَ : إلـٰهي ؛ إنَّكَ ابتليتَني بهـٰذا البلاءِ ، وما وردَ عليَّ أمرٌ قطُّ إلا آثرتُ هواكَ علىٰ هوايَ ، فنُوديَ مِنْ غمامةٍ بعشرةِ آلافِ صوتٍ يا أيوبُ ؛ أنَّىٰ لكَ ذلك ؟ أيْ : مِنْ أينَ لكَ ذلكَ ؟ قالَ : فأخذَ رماداً فوضعَهُ علىٰ رأسِهِ وقالَ : منكَ يا ربِّ ، فرجعَ عنْ نسيانِهِ إضافةَ ذلكَ إلى اللهِ تعالىٰ(١) .

ولهـٰذا قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿وَلَوْلَا فَضْلُ ٱللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُۥ مَا زَكَىٰ مِنكُم مِّنْ أَحَدٍ أَبَدًا﴾ .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لأصحابِهِ وهمْ خيرُ الناسِ : « ما منكُمْ مِنْ أحدٍ ينجيهِ عملُهُ » ، قالوا : ولا أنتَ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « ولا أنا ، إلا أنْ يتغمَّدَني اللهُ برحمتِهِ »(٢) .

ولقدْ كانَ أصحابُهُ مِنْ بعدِهِ يتمنَّونَ أنْ يكونوا تراباً وتبناً وطيراً ، معَ صفاءِ أعمالِهِمْ وقلوبِهِمْ ، فكيفَ يكونُ لذي بصيرةٍ أنْ يعجبَ بعملِهِ أوْ يُدِلَّ بهِ ولا يخافَ علىٰ نفسِهِ ؟!

فإذاً ؛ هـٰذا هوَ العلاجُ القامعُ لمادةِ العجبِ مِنَ القلبِ ، ومهما غلبَ ذلكَ على القلبِ . . شغلَهُ خوفُ سلبِ هـٰذهِ النعمةِ عنِ الإعجابِ بها ، بلْ هوَ ينظرُ إلى الكفَّارِ والفسَّاقِ وقدْ سُلبوا نعمةَ الإيمانِ والطاعةِ بغيرِ ذنبٍ أذنبوهُ

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص ٣٤٣) ، ورواه أبو نعيم في « الحلية » (٧/ ٢٨٦) .
(٢) رواه البخاري (٥٦٧٣) ، ومسلم (٢٨١٦) .

مِنْ قبلُ ، فيخافُ مِنَ ذلكَ فيقولُ : إنَّ مَنْ لا يبالي أنْ يحرمَ مِنْ غيرِ جنايةٍ ، ويعطيَ مِنْ غيرِ وسيلةٍ .. لا يبالي أنْ يعودَ ويسترجعَ ما وهبَ ، فكمْ مِنْ مؤمنٍ قدِ ارتدَّ ، ومطيعٍ قدْ فسقَ وخُتمَ لهُ بالسوءِ ، وهٰذا لا يبقىٰ معَهُ عجْبٌ بحالٍ ، واللهُ تعالىٰ أعلمُ .

* * *

İCMÂLEN UCBUN TEDÂVİSİ

Bilmiş ol ki; her hastalığın tedâvisi, onu sebebinin zıddı ile karşılaştırmaktır. Ucub hastalığının illeti, sırf cehâlet olduğu için tedâvisi de ancak cehaletin zıddı olan ilimdir. Meselâ ucbu, kulun irâdesi ile yapılan bir işte tatbik edelim. Bu da ibâdet, sadaka, cihâd ve halkı sevk u idâre gibi, insanın kendi irâdesi altında olan bu gibi işlerle ucublanması, kendi irâdesi dışında kalan güzellik, kuvvet ve nesep gibi şeylerle ucublanmasından daha kuvvetlidir. Buna göre deriz ki:

Kulun, ucublandığı verâ, takvâ, ibâdet ve diğer amelleri ile kendini beğenmesi ya bu amellerin kendisinde yapılması yâhut da kendisi tarafından yapılması için olur. Şâyet, ibâdetlerin kendisinde yapıldığı için kendini beğeniyorsa, kendisi ibâdetin mahalli oluyor ki, burada kendini beğenecek bir taraf yok. Zîra mahal işe musahhardır. Îcâd ve tahsîl bakımından mahallin bir kıymeti yoktur. Şâyet kendisinden ve kendi kudret ve ihtiyarı ile yaptığına dâir ucublanıyorsa, amelini başlayıp tamamladığı kudret, irâde, âzâ ve diğer sebepler üzerinde düşünmesi gerekir. Bu nîmetleri karşılıksız olarak Allahu Teâlâ kendisine vermişse, ucbu kendisine değil, Allah'ın cûd ve keremine olmalıdır ki, hakkı olmayan şeyleri kendisine vermiş ve onu başkaları üzerine tercîh etmiştir. Hiç bir nitelik gözetmeden ve hiç bir tercîh hakkı olmayan bir kimseye bir efendi bir ikramda bulunursa, burada ucublanacak olan, ikrâm olunan değil, ikrâm edendir. İkramda bulunan bir hükümdar ise bu, ne âdildir deyip ona ucublanmak lâzımdır.

Demek ki burada da bu nîmetleri karşılıksız Allahu Teâlâ verdiği için adam kendini değil, veren Allah'ın lutfuna ucub edecektir. Şâyet, benim mânevi bir hususiyetim var, onun için bana ikrâm etti dersen, o mânevî husûsiyeti karşılıksız olarak sana veren kimdir? O değil midir? Bu, hükümdarın biri, sana bir at bahşedip, senin aldırış etmediğin, sonra da sana bir köle verdiği vakit, benim atım olduğu için bana köleyi vermiştir, diye kendini beğenmeye kalkışmana benzer. Hâlbuki atı da sana veren odur. Senin, O'nun cûd ve sehâvetine şaşmayıp kendini beğenmen, ahmaklıktır. Mâdem ki hepsi O'ndandır, onun cömertlik ve fazîletine hayrân olmalısın, yoksa kendi kendini beğenmemelisin.

Şâyet ucublandığın sıfat başkasından ise bu sıfat ile ucublanmak uzak bir ihtimâl değildir. Bu, hükümdarlar hakkında düşünülebilirse de, mevsûf ile sıfatı îcâd eden Allah hakkında düşünülemez. Sen kendi ibâdetine ucublanırken, "Ben Allah'ı sevdiğim için Allah beni muvaffak kıldı." dersen deriz ki; Allah sevgisini sana veren kimdir? Yine O değil midir? Demek ki, sevgi de ibâdet de O'nun nîmetidir, karşılıksız bunları sana vermiştir. Sevgi ve amelin, amel ve sebeplerinin O'nun tarafından sana verilmiş olması ile ucub kendine değil, O'nun cûd ve kereminedir.

O halde artık âbidin, ibâdetiyle; âlimin, ilmiyle, güzelin, güzelliği ile ve zenginin de zenginliği ile ucublanmasının bir mânası yoktur. Çünkü bunların hepsi Allahu Teâlâ'nın fazlıdır. Kendisi ise ilâhî fazlın tecellîgâhıdır. Kendisi dahî O'nun lutfundandır. Daha nesine ucublanacaktır.

Şâyet: "Ben amelimi unutamam, onu ben yaptım. Ben yaptığım için Allah'tan mükâfatını beklerim. Yapmasam bir şey beklemezdim. Ameller ihtirâ yolu ile Allahu Teâlâ'nın mahlûku iseler, daha ben sevap nasıl bekleyeyim? Şâyet ameller benim kudret ve irâdemle iseler neden kendimi beğenmeyeyim?" dersen bilmiş ol ki; Sana verilecek cevâbın yönü ikidir. Birincisi, sarîh bir hak, ikincisi müsâmaha yolu iledir.

Birincisi: Sarîh hakka gelince; kudret, irâde ve hareketin hepsi Allahu Teâlâ'nın yaratması ve îcâd etmesi iledir. Kıldığını da, yaptığını da andığını da hadd-i zâtında anan ve yapan Allah'tır. İşte bu, baş gözünden daha bâriz bir müşâhede ile basîret erbâbına keşfedilen bir hakikattir. Seni, âzâlarını, onlardaki kuvvet ve kudreti, senin için akıl, ilim ve irâdeyi yaratan O'dur. Bunlardan birini kaldırmak istesen yapamazsın. Sonra âzâlarında hareketleri yarattı. Bu hususta, senin en ufak bir dahlin olmadı. O, istediği ve dilediği tertip üzere onları yarattı. Meselâ, âzâlarda kuvveti yaratmadan hareketi yaratmadı. Onun hilkatte tedrîcîliği seni şüphelendirdi de amelini senin îcâd ettiğini hayâl ettirdi. İşte sen, burada aldandın. Bunun îzâhı, Allahu Teâlâ'nın halkettiği amele mükâfat vermesi "**Şükür Kitâbı**"nda ele alınacaktır. Oraya bakarsınız.

İkincisi: Şimdi biz senin müşkülünü ikinci cevap ile kaldırmaya çalışalım. Biliyorsun ki, bu cevap müsâmaha yolu ile verilen cevaptır. O da amelini kendi kudretinle yaptığını sanmandır. Kudretin nereden geliyor? Amel, senin varlığına bağlıdır. Varlığın, amelinin varlığı, irâde, kudret ve diğer amel sebepleri hiç biri senden değil, hepsi Allah'tandır. Amel kudret ile yapılıyorsa, kudret onun anahtarı demektir. Bu anahtar ise Allah'ın yed-i kudretindedir. Anahtarı vermedikten sonra sen o ameli yapamazsın. İbâdetler, insanı saâdete ulaştıran hazînelerdir. Anahtarları, kudret, irâde ve ilimdir. Bunlar da Allah'ın kudret kabzasındadır. Meselâ, bütün dünya hazînelerinin bir kalede toplandığını ve anahtarının da muhâfaza altında bulunduğunu farz etsen, bin sene onun etrafında dolaşsan, bir kuruşunu bile göremezsin.

Hattâ yalnız anahtarı verip kapıya yaklaştırmakta da vaziyet aynıdır. Hazînedâr, anahtarları sana teslim edip hazîneyi açarak para almaya izin verse, o zaman elini uzatıp parayı alabilirsin, fakat parayı alırken kendi kendini mi beğeneceksin, yoksa bu imkânı sana bahşedenin fazlına mı hayran olacaksın?

Şüphesiz bunu hazînedârın bir lutfu olarak kabul etmen lâzımdır. Çünkü eli uzatıp parayı almak kolay, aslolan anahtarı teslîm edip para almaya müsâade etmektir. Bunu da yapan hâzindir. Bunun gibi, irâde ve hareket kudretlerini yaratıp bütün mânileri ortadan kaldırmak sûretiyle amel imkânını ve bütün sebepleri sağlayan Allahu Teâlâ'dır. Bunların hiç birinde senin bir dahlin yoktur. Şaşılacak şey, bu imkânları sana bahşedene şükretmeyip kendini beğenmendir. Seni kötüler üzerine tercîh eden O'dur. Kötülük sebeplerini senden kaldıran O'dur. Kötülük sebeplerini başkalarına musallat edip seni onlardan koruyan da O'dur. Onlara bütün kötülük sebeplerini hazırlamış, sana iyilik sebeplerini. Bu sebeplerde onlar kötülüklerine devam ederken sana iyilikleri müyesser kılmıştır. Bunları yaparken, ne senin geçmiş bir iyiliğin, ne de fâsıkın geçmiş bir kör tülüğü vardı. Fazl u keremiyle seni iyiliklere ihtiyar ve tercîh etmiş, adâletiyle fâsıkı bunlardan uzaklaştırmıştır. Bütün bunları bildikten sonra daha nasıl kendi kendine ucublanıp duruyorsun?

Demek ki, mukadderâta senin gücünün yetmesi, Allah'ın sana bahşettiği ve aksine imkânın olmayan sebepler iledir. Âdetâ bu işe seni O mecbur etmiştir. Bu vaziyet karşısında yaptığın iyiliklere şükür ve minnet sana değil, bu imkânları bahşedenedir. **"Tevhîd ve Tevekkül Kitâbı"** nda sebep ve müsebbiblerin teselsülü, Allah'tan başka fâil-i hakikî ve Halik'ın bulunmadığı anlatılacaktır.

Şaşılacak şu adamdır ki, Allahu Teâlâ kendisine akıl ve ilim verip de servet vermediği ve serveti câhil ve ahmak kimseye verdiği vakit: "Bu doğru değil, servet bana lâyık idi. Benim bu kadar aklım ve ilmim vâr iken geçinecek ekmek bulamıyorum. Şu câhil ve gafil, nîmetlere gark olmuştur." diyerek dış görünüşü ile âdeta bunu zulüm gibi göstermeye cür'et eder. Aldanmış olan bu adam düşünmez ki ilim, akıl ve serveti, Allahu Teâlâ kendisinde toplayıp câhil ahmaya bir şey vermese, asıl zulme benzeyen bu olabilirdi. Zîra câhil ahmağa; "Yâ Rab, neden hem akıl, hem serveti ona verdin de bana bir şey vermedin. Her ikisini de bana versen veyâ hiç olmazsa birini bana versen olmaz mıydı?" diyebilirdi.

Hz. Ali'ye (r.a.):

– "Niçin çok akıllı kimseler fakir oluyor?" dediklerinde. Hz. Ali:

– "Kulun aklı rızkına mahsup edilir." demekle buna işâret etmiştir. Yine şaşılacak bir cihet, akıllı ve âlim fakîr, câhil zengini kendisinden daha iyi görür. Hâlbuki, ver aklını da al onun servetini desek onu da kabul etmez. İşte bu kendisindeki akıl nîmetinin ahmaktaki servet nîmetinden daha üstün olduğunu bildiğine delâlet eder. Daha bunda şaşılacak ne vardır? Güzel ve fakat yoksul bir kadın süs ve zînetleri çirkin bir kadında gördüğü zaman: "Böyle şey olur mu? Bunlar bana yakışırdı." der. Hâlbuki bilmez ki, onun güzelliği de rızkına mahsuptur. Buna rağmen kendisine: "Ver güzelliğini, al incileri." desen, onu aslâ kabul etmez. Bu da Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği güzellik nîmetinin incilerden daha kıymetli olduğunu gösterir. Hikmet sâhibi akıllı bir âlimin: "Yâ Rab, niçin beni dünyalıktan mahrum ettin de onu câhillere verdin?" diye meydana çıkması, hükümdarın bir at bahsettiği kimsenin: "Benim atım var, bana niye köle vermedin?" demesine benzer. Buna karşı hükümdar: "Ben sana atı vermesem, sen böyle bir hak iddiasında bulunabilecek mi idin?" der. Bunlar câhillerin kurtulamayacağı bir takım evhâm ve hayâlâttır, hepsinin kaynağı cehâlettir. Bu evham, kulun kendisi de dâhil olmak üzere, ameli ve vasıflarının hepsi için bir karşılıksız Allah tarafından verilmiş birer nîmet olduğunu bilmekle zâil olur. İşte bu ilim, ucub ve idlâli ortadan kaldırır. Bunun yerine, huzû ve şükrü getirir de, bu nîmetin yok olmasından dâimâ korkar. Bunu böyle bilen kimsenin ilim ve ameli ile ucba düşmesi düşünülemez. Çünkü hepsinin Allah'tan olduğunu biliyor. Bunun için **Davud aleyhisselâm** Allahu Teâlâ'ya:

– *"Yâ Rab, hiç bir gece yok ki Âl-i Dâvud'dan ayakta bulunan olmasın. Hiç bir gün yok ki, Dâvud oğullarından oruç tutan bulunmasın."* demiştir.

Diğer rivâyette:

– *"Hiç bir sâat geçmez ki, Dâvud oğullarından sana ibâdet eden bulunmasın. Mutlaka ya namaz kılar, ya oruç tutar veyâ seni zikrederler."* deyince Allahu Teâlâ:

– *"Yâ Dâvud! Bu imkân onlara nereden verildi? Bu, ancak benim lutfumdur. Benim yardımım olmasa, kendi nefisleri ile baş başa kalsalar, bunların hiç birini yapamazlardı. Ben seni kendi başına bırakırım."* buyurdu.

İbn Abbâs (r.a.) diyor ki: "Dâvud aleyhisselâmın ibtilâsı, ameli ile ucublanmasındandır. Zîra o, idlâl yolu ile ameli Âl-i Dâvud'a izafe etmiştir. Bunun üzerine kendi kendine bırakıldı, kendisinden zelle sâdır oldu. Nâdim ve pişman oldu ve:

– *"Yâ Rab, İsrâiloğulları, İbrâhim, İshâk ve Yâkub adına senden istekte bulunurlar."* dedi. Allahu Teâlâ:

– *"Ben onları ibtilâ ve imtihân ettim, onlar sabrettiler."* buyurdu.

Yine bunun gibi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ashabı, Huneyn cenginde Allahu Teâlâ'nın kendilerine olan fazl u keremini unutarak çokluklarına güvenip kendilerini beğendikleri için mağlup olmuşlardır. Nitekim âyet-i celîlede:

وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا
وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْأَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ

"Huneyn günü çokluğunuz size ucub vermişti de bu, size bir şeyi gidermeye yaramamıştı. Yeryüzü, o genişliğine rağmen, başınıza dar gelmişti. Nihâyet gerisin geri dönüp gitmiştiniz." (Tevbe sûresi, 9/25) buyurmuştur.

İbn Uyeyne'nin rivâyetine göre **Eyyûb aleyhisselâm**:

– *"Allahım, beni bu belâ ile ibtilâ ettin. Fakat ben dâimâ senin emr ü irâdeni, arzu ve isteklerim üzerine tercîh ettim."* dedi. Kendisine:

– *"Bu şekil davranma kabiliyeti sana nereden geldi?"* diye nidâ gelince Eyyûb aleyhisselâm başına toprak serperek:

– *"Senden geldi, yâ Rab."* demek sûretiyle, bu ciheti unuttuğundan ötürü hemen rücû ederek o imkânı bahşedenin Allahu Teâlâ olduğunu bildi. Bunun için Allahu Teâlâ:

وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ أَبَدًا

"Allah'ın size lutf u merhameti bulunmasa, hemen hiç biriniz ebediyyen temize çıkamazdı." (Nûr sûresi, 24/21) buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de insanların hayırlısı olan ashâbına hitâben:

مَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ يُنْجِيهِ عَمَلُهُ قَالُوا وَلَا أَنْتَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ؟
قَالَ وَلَا أَنَا إِلَّا أَنْ يَتَغَمَّدَنِيَ اللّٰهُ بِرَحْمَتِهِ

– *"Sizden hiç birinizi ameli kurtaramaz."* buyurdu. Kendisine:

– "Seni de kurtaramaz mı?" diye sormaları üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *"Beni de kurtaramaz, ancak Allahu Teâlâ beni rahmetine daldırırsa başka."* buyurmuştur.[69] Bunu dinleyen ashâb-ı kirâmı, o kadar temiz kalpleri ve hâlis amelleri karşısında:

– "Keşke saman, çer-çöp ve toprak olaydık." derlerdi. Daha nasıl olur da aklı başında bir insan ameline mağrûr olur, nazlanır da kendi akıbetinden korkmaz.

İşte bütün bunlar, ucub hastalığını kalpten çıkarmanın belli başlı ilâçlarıdır. Ne zaman insanın kalbine ucub gelirse, hemen bu nîmetin elinden gitme tehlikesini göz önüne alarak, ucubdan vazgeçmelidir. Hattâ kâfirlere bakarak, daha önce bir günâh işlemedikleri halde nasıl fâsık ve kâfir olduklarını düşünüp bu akıbete uğramaktan korkmalı ve hiç bir cinâyeti olmayanı, bu mânevi nîmetlerden mahrum etmekte aldırış etmeyen ve karşılıksız bağışta bulunan Allahu Teâlâ'nın verdiği nîmetlerden de geri döneceğini hatırlayarak kendine çeki-düzen vermelidir. Nice mü'minler mürted, nice âbidler fâsık olmuşlardır. Bunu düşünen kimsede artık ucub nâmına bir şey kalmaz.

Her şeyi Allah bilir.

---

[69] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivayet etmişlerdir.

بيان أقسام ما به العجب ، وتفصيل علاجه

اعلمْ : أنَّ العجبَ بالأسبابِ التي بها يُتكبَّرُ كما ذكرناهُ ، وقدْ يعجبُ بما لا يُتكبَّرُ بهِ ؛ كعجبِهِ بالرأيِ الخطأِ الذي تزيَّنَ لهُ بجهلِهِ .

فما بهِ العجبُ ثمانيةُ أقسام :

الأوَّلُ : أنْ يعجبَ ببدنِهِ في جمالِهِ ، وهيئتِهِ ، وصحتِهِ ، وقوَّتِهِ ، وتناسبِ أشكالِهِ ، وحسنِ صورتِهِ ، وحسنِ صوتِهِ ، وبالجملةِ : تفصيلُ خلقتِهِ ، فيلتفتُ إلىٰ جمالِ نفسِهِ ، وينسىٰ أنَّهُ نعمةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وهوَ بعرضةِ الزوالِ في كلِّ حالٍ .

وعلاجُهُ : ما ذكرناهُ في الكبرِ بالجمالِ ، وهوَ التفكُّرُ في أقذارِ باطنِه ، وفي أوَّلِ أمرِهِ وفي آخرِهِ ، وفي الوجوهِ الجميلةِ والأبدانِ الناعمةِ أنَّها كيفَ تمزَّقَتْ في الترابِ ، وأنتنَتْ في القبورِ بحيثُ استقذرَتْها الطباعُ .

* * *

الثاني : القوَّةُ والبطشُ ؛ كما حُكيَ عنْ قومِ عادٍ حينَ قالوا فيما أخبرَ اللهُ عنهُمْ : ﴿ مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً ﴾ .

وكما اتَّكلَ عُوجٌ علىٰ قوَّتِهِ وأُعجبَ بها ، فاقتلعَ جبلاً ليطبقَهُ علىٰ عسكرِ موسىٰ عليهِ السلامُ ، فثقبَ اللهُ تعالىٰ تلكَ القطعةَ مِنَ الجبلِ بنقرِ

هدهدٍ ضعيفِ المنقارِ حتَّىٰ صارَتْ في عنقِهِ[1] .

وقدْ يتَّكلُ المؤمنُ أيضاً علىٰ قوَّتِهِ ؛ كما رُوِيَ عنْ سليمانَ عليهِ السلامُ أنَّهُ قالَ : لأطوفَنَّ الليلةَ علىٰ مئةِ امرأةٍ ولمْ يقلْ : إنْ شاءَ اللهُ تعالىٰ ، فحُرِمَ ما أرادَ مِنَ الولدِ[2] .

وكذلكَ قولُ داوودَ عليهِ السلامُ : (إنِ ابتليتَني .. صبرتُ) إعجاباً بالقوَّةِ[3] ، فلما ابتُلِيَ بالمرأةِ .. لم يصبرْ .

ويورثُ العجبُ بالقوَّةِ الهجومَ في الحروبِ ، وإلقاءَ النفسِ في التهلكةِ ، والمبادرةَ إلى الضربِ والقتلِ لكلِّ مَنْ قصدَهُ بالسوءِ .

وعلاجُهُ : ما ذكرناهُ ، وهوَ أنْ يعلمَ أنَّ حُمَّىٰ يومٍ تضعفُ قوَّتَهُ ، وأنَّهُ إذا أُعجِبَ بها .. ربَّما سلبَها اللهُ تعالىٰ بأدنىٰ آفةٍ يسلِّطُها عليهِ .

* * *

الثالثُ : العجبُ بالعقلِ والكياسةِ ، والتفطنِ لدقائقِ الأمورِ مِنْ مصالحِ الدينِ والدنيا ، وثمرتُهُ : الاستبدادُ بالرأيِ ، وتركُ المشورةِ ، واستجهالُ الناسِ المخالفينَ لهُ ولرأيِهِ ، ويخرجُ إلىٰ قلَّةِ الإصغاءِ إلىٰ أهلِ العلمِ ؛

---

[1] رواه أبو الشيخ في « العظمة » (١٥١٩/٥) ، وانظر « الحاوي للفتاوي » للسيوطي (٢٤١/٢) .

[2] رواه البخاري (٥٢٤٢) ، ومسلم (١٦٥٤) ، وذكر المئة عند البخاري .

[3] رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٢٥٥٦) .

إعراضاً عنهُمْ بالاستغناءِ بالرأيِ والعقلِ ، واستحقاراً لهُمْ وإهانةً .

وعلاجُهُ : أنْ يشكرَ اللهَ تعالىٰ علىٰ ما رُزِقَ مِنَ العقلِ ، ويتفكرَ أنَّهُ بأدنىٰ مرضٍ يصيبُ دماغَهُ كيفَ يوسوسُ ويُجنُّ بحيثُ يُضحكُ منهُ ، فلا يأمنُ أنْ يُسلبَ عقلُهُ إنْ أُعجبَ بهِ ولمْ يقُمْ بشكرِهِ ، وليستصغرْ عقلَهُ وعلمَهُ ، وليعلمْ أنَّهُ ما أُوتيَ مِنَ العلمِ إلا قليلاً وإنِ اتسعَ علمُهُ ، وأنَّ ما جهلَهُ ممَّا عرفَهُ الناسُ أكثرُ ممَّا علمَهُ ؛ فكيفَ بما لمْ يعرفْهُ الناسُ مِنْ علمِ اللهِ تعالى ؟! وأَنْ يتَّهمَ عقلَهُ ، وينظرَ إلى الحمقىٰ كيفَ يعجبونَ بعقولِهِمْ ويضحكُ الناسُ منهُمْ ، فيحذرَ أنْ يكونَ منهُمْ وهوَ لا يدري ، فإنَّ القاصرَ في العقلِ قطُّ لا يعلمُ قصورَ عقلِهِ ؛ فينبغي أنْ يعرفَ مقدارَ عقلِهِ مِنْ غيرِهِ لا مِنْ نفسِهِ ، ومِنْ أعدائِهِ لا مِنْ أصدقائِهِ ؛ فإنَّ مَنْ يداهنُهُ يثني عليهِ فيزيدُهُ عجباً ، وهوَ لا يظنُّ بنفسِهِ إلا الخيرَ ، ولا يفطنُ لجهلِ نفسِهِ فيزدادُ بهِ عجباً .

* * *

الرابعُ : العجبُ بالنسبِ الشريفِ ؛ كعجبِ الهاشميةِ[1] ، حتَّىٰ يظنُّ بعضُهُمْ أنَّهُ ينجو بسببِ شرفِ نسبِهِ ونجاةِ آبائِهِ ، وأنَّهُ مغفورٌ لهُ ، ويتخيَّلُ بعضُهُمْ أنَّ جميعَ الخلقِ لهُ مَوَالٍ وعبيدٌ .

وعلاجُهُ : أنْ يعلمَ أنَّهُ مهما خالفَ آباءَهُ في أفعالِهِمْ وأخلاقِهِمْ ، وظنَّ أنَّهُ ملحقٌ بهِمْ . فقدْ جهلَ ، وإنِ اقتدىٰ بآبائِهِ . . فما كانَ مِنْ أخلاقِهِمُ

---

[1] هم بنو هاشم ، فيشمل العلويين والطالبيين والجعفريين . « إتحاف » (٨/ ٤١٨) .

العجْبُ ، بلِ الخوفُ ، والإزراءُ على النفسِ ، واستعظامُ الخلقِ ، ومذمَّةُ النفسِ ، ولقدْ شَرُفوا بالطاعةِ والعلمِ والخصالِ الحميدةِ ، لا بالنسبِ ، فليشرفْ بما شرفوا بهِ ، وقدْ ساواهُمْ في النسبِ وشاركَهُمْ في القبائلِ مَنْ لمْ يؤمنْ باللهِ واليومِ الآخرِ ، فكانوا عندَ اللهِ شرّاً مِنَ الكلابِ ، وأخسَّ مِنَ الخنازيرِ ، ولذلكَ قالَ تعالىٰ : ﴿ يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَـٰكُم مِّن ذَكَرٍ وَأُنثَىٰ﴾ أيْ : لا تفاوتَ في أنسابِكُمْ لاجتماعِكُمْ في أصلٍ واحدٍ ، ثمَّ ذكرَ فائدةَ النسبِ فقالَ : ﴿ وَجَعَلْنَـٰكُمْ شُعُوبًا وَقَبَآئِلَ لِتَعَارَفُوٓا۟ ﴾ ، ثمَّ بينَ أنَّ الشرفَ بالتقوىٰ لا بالنسبِ فقالَ : ﴿ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ ٱللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ﴾ .

ولمَّا قيلَ لرسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : مَنْ أكرمُ الناسِ ؟ مَنْ أكيسُ الناسِ ؟ لمْ يقلْ : مَنْ ينتمي إلىٰ نسبي ، ولكنْ قالَ : « أكثرُهُمْ للموتِ ذِكراً ، وأشدُّهُمْ لهُ استعداداً »(١) .

وإنما أُنزلَتْ هـٰذهِ الآيةُ حينَ أذَّنَ بلالٌ يومَ الفتحِ على الكعبةِ ، فقالَ الحارثُ بنُ هشامٍ وسهيلُ بنُ عمرٍو وخالدُ بنُ أسيدٍ : هـٰذا العبدُ الأسودُ يؤذِّنُ ؟! فقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ ٱللَّهِ أَتْقَىٰكُمْ﴾(٢) .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ قدْ أذهبَ عنكُمْ عُبِّيَّةَ الجاهليةِ

---

(١) رواه ابن ماجه (٤٢٥٩) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣١٣) .

(٢) كذا في « الرعاية » (ص ٣٦٣) ، وهو عند ابن أبي حاتم في « تفسيره » (١٨٦٢٠) عن ابن أبي مليكة بنحوه .

ـ أيْ : كبرَها ـ كلُّكُمْ بنو آدمَ ، وآدمُ مِنْ ترابٍ »[١] .

وقالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « يا معشرَ قريشٍ ؛ لا تأتي الناسُ بالأعمالِ يومَ القيامةِ وتأتونَ بالدنيا تحملونَها على رقابِكُمْ ، تقولونَ : يا محمدُ يا محمدُ ، فأقولُ هـٰكذا »[٢] ؛ أيْ : أعرضُ عنكمْ ، فبيَّنَ أنَّهُمْ إنْ مالوا إلى الدنيا . . لمْ ينفعْهُمْ نسبُ قريشٍ .

ولمَّا نزلَ قولُهُ تعالىٰ : ﴿ وَأَنذِرْ عَشِيرَتَكَ ٱلْأَقْرَبِينَ ﴾ . . ناداهُمْ بطناً بعدَ بطنٍ حتَّىٰ قالَ : « يا فاطمةُ بنتَ محمدٍ ؛ يا صفيةُ بنتَ عبدِ المطلبِ عمَّةَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ؛ اعملا لأنفسِكُما ؛ فإنِّي لا أغني عنكُما مِنَ اللهِ شيئاً »[٣] .

فمَنْ عرفَ هـٰذهِ الأمورَ ، وعلمَ أنَّ شرفَهُ بقدْرِ تقواهُ ، وقدْ كانَ مِنْ عادةِ آبائِهِ التواضعُ . . اقتدىٰ بهِمْ في التقوىٰ والتواضعِ ، وإلا . . كانَ طاعناً في نسبِ نفسِهِ بلسانِ حالِهِ مهما انتمىٰ إليهِمْ ولمْ يشبهْهُمْ في التواضعِ والتقوىٰ والخوفِ والإشفاقِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بعدَ قولِهِ لفاطمةَ وصفيةَ : « إنِّي لا أُغني عنكُما مِنَ اللهِ شيئاً ، إلا أنَّ لكما رحماً سأبُلُّها

---

[١] رواه أبو داوود (٥١١٦) ، والترمذي (٣٩٥٥) .

[٢] رواه البخاري في « الأدب المفرد » (٧٥) ، وأبو يعلىٰ في « مسنده » (١٥٧٩) .

[٣] رواه البخاري (٢٧٥٣) ، ومسلم (٢٠٦) .

بِبَلالِها »[1] ، وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « أترجو سُلَيمٌ شفاعتي ولا يرجوها بنو عبدِ المطلبِ ؟! »[2] ، فذلكَ يدلُّ علىٰ أنَّهُ سيخصُّ قرابتَهُ بالشفاعةِ .

فاعلمْ : أنَّ كلَّ مسلمٍ فهوَ منتظرٌ شفاعةَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، والنسيبُ أيضاً جديرٌ بأنْ يرجوَها ، لكنْ بشرطِ أنْ يتَّقيَ اللهَ أنْ يغضبَ عليهِ ؛ فإنَّهُ إنْ يغضبْ عليهِ . . فلا يأذنُ لأحدٍ في أنْ يشفعَ لهُ ؛ لأنَّ الذنوبَ منقسمةٌ إلىٰ ما يوجبُ المقتَ فلا يؤذنُ في الشفاعةِ فيهِ ، وإلىٰ ما يُعفىٰ عنهُ بسببِ الشفاعةِ ؛ كالذنوبِ عندَ ملوكِ الدنيا ، فإنَّ كلَّ ذي مكانةٍ عندَ الملكِ لا يقدرُ على الشفاعةِ فيما اشتدَّ عليهِ غضبُ الملكِ ، فمِنَ الذنوبِ ما لا تُنجي منهُ الشفاعةُ ، وعنهُ العبارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ٱرْتَضَىٰ ﴾ ، وبقولِهِ : ﴿ مَن ذَا ٱلَّذِى يَشْفَعُ عِندَهُۥٓ إِلَّا بِإِذْنِهِۦ ﴾ ، وبقولِهِ : ﴿ لَا تَنفَعُ ٱلشَّفَٰعَةُ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ ٱلرَّحْمَٰنُ وَرَضِىَ لَهُۥ قَوْلًا ﴾ ، وبقولِهِ : ﴿ وَلَا تَنفَعُ ٱلشَّفَٰعَةُ عِندَهُۥٓ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُۥ ﴾ ، وبقولِهِ : ﴿ فَمَا تَنفَعُهُمْ شَفَٰعَةُ ٱلشَّٰفِعِينَ ﴾ .

---

[1] تتمة الحديث السابق من رواية مسلم (٢٠٤) ولفظه : « غير أن لكم رحماً سأبلها ببلالها » ، قال الإمام النووي في « شرحه لمسلم » (٣/ ٨٠) : (والبلال : الماء ، ومعنى الحديث : سأصلها ، شبهت قطيعة الرحم بالحرارة ، ووصلها بإطفاء الحرارة ببرودة ، ومنه : « بلُّوا أرحامكم » ؛ أي : صلوها) .

[2] رواه اللالكائي في « اعتقاد أهل السنة » (٢٠٨١) ، وفي (ك) : (سلهم) بدل (سليم) ، ورواه أحمد في « فضائل الصحابة » (١٧٥٦) ، والخطيب في « تاريخ بغداد » (٢/ ٤١٣) ، وفي (م) : (سهم) .

وإذا انقسمَتِ الذنوبُ إلىٰ ما يُشفَعُ فيهِ وإلىٰ ما لا يُشفَعُ فيهِ . . وجبَ الخوفُ والإشفاقُ لا محالةَ ، ولوْ كانَ كلُّ ذنبٍ تُقبلُ فيهِ الشفاعةُ . . لما أمرَ قريشاً بالطاعةِ ، ولما نهىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فاطمةَ رضيَ اللهُ عنها عنِ المعصيةِ ، ولكانَ يأذنُ لها في اتباعِ الشهواتِ ؛ لتكملَ لذَّتُها في الدنيا ، ثمَّ يشفعُ لها في الآخرةِ لتكملَ لذَّتُها في الآخرةِ ، فالانهماكُ في الذنوبِ وتركُ التقوى اعتماداً علىٰ رجاءِ الشفاعةِ يضاهي انهماكَ المريضِ في شهواتِهِ اعتماداً علىٰ طبيبٍ حاذقٍ قريبٍ مشفقٍ مِنْ أبٍ أوْ أخٍ أوْ غيرِهِ ، وذلكَ جهلٌ ؛ لأنَّ سعيَ الطبيبِ وهمَّتَهُ وحذقَهُ ينفعُ في إزالةِ بعضِ الأمراضِ لا في كلِّها ، فلا يجوزُ تركُ الحميةِ مطلقاً اعتماداً علىٰ مجرَّدِ الطبِّ ، بلِ للطِّبِّ أثرٌ على الجملةِ ، ولكنْ في الأمراضِ الخفيفةِ ، وعندَ غلبةِ اعتدالِ المزاجِ .

فهكذا ينبغي أنْ تُفهمَ عنايةُ الشفعاءِ مِنَ الأنبياءِ والصلحاءِ للأقاربِ والأجانبِ ، فإنَّهُ كذلكَ قطعاً ، وذلكَ لا يزيلُ الخوفَ والحذرَ .

وكيفَ يزيلُ وخيرُ الخلقِ بعدَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أصحابُهُ ، وقدْ كانوا يتمنَّونَ أنْ يكونوا بهائمَ مِنْ خوفِ الآخرةِ ، معَ كمالِ تقواهُمْ ، وحسنِ أعمالِهِمْ ، وصفاءِ قلوبِهِمْ ، وما سمعوهُ مِنْ وَعْدِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إيَّاهُمْ بالجنَّةِ خاصةً ، وسائرَ المسلمينَ بالشفاعةِ عامةً ، ولمْ يتَّكلوا عليهِ ، ولمْ يفارقِ الخشوعُ والخوفُ قلوبَهُمْ ؟! فكيفَ يعجبُ بنفسِهِ ويتَّكلُ على الشفاعةِ مَنْ ليسَ لهُ مثلُ صحبتِهِمْ وسابقتِهِمْ ؟!

* * *

الخامسُ : العجبُ بنسبِ السلاطينِ الظلمةِ وأعوانِهِمْ ، دونَ نسبِ الدينِ والعلمِ ، وهٰـذا غايةُ الجهلِ .

وعلاجُهُ : أنْ يتفكَّرَ في مخازيهِمْ ، وما جرىٰ لهُمْ مِنَ الظلمِ علىٰ عبادِ اللهِ ، والفسادِ في دينِ اللهِ ؛ فإنَّهُمْ ممقوتونَ عندَ اللهِ تعالىٰ .

ولوْ نظرَ إلىٰ صورِهِمْ في النارِ وأنتانِهِمْ وأقذارِهِمْ . . لاستنكفَ عنهُمْ ، ولتبرَّأَ مِنَ الانتسابِ إليهِمْ ، ولأنكرَ علىٰ مَنْ نَسَبَهُ إليهِمْ ؛ استحقاراً لهُمْ واستقذاراً .

ولوِ انكشفَ لهُ ذلُّهُمْ في القيامةِ ، وقدْ تعلَّقَ الخصماءُ بهِمْ ، والملائكةُ آخذونَ بنواصيهِمْ ، يجرونَهُمْ علىٰ وجوهِهِمْ إلىٰ جهنَّمَ في مظالمِ العبادِ . . لتبرَّأَ إلى اللهِ منهُمْ ، ولكانَ انتسابُهُ إلى الكلبِ والخنزيرِ أحبَّ إليهِ مِنَ الانتسابِ إليهِمْ ، فحقُّ أولادِ الظلمةِ إنْ عصمَهُمُ اللهُ تعالىٰ مِنْ ظلمِهِمْ أنْ يشكروا اللهَ تعالىٰ علىٰ سلامةِ دينِهِمْ ، ويستغفروا لآبائِهِمْ إنْ كانوا مسلمينَ ، فأمَّا العجبُ بنسبِهِمْ . . فجهلٌ محضٌ .

* * *

السادسُ : العجبُ بكثرةِ العددِ مِنَ الأولادِ والخدمِ والغلمانِ والعشيرةِ والأقاربِ والأنصارِ والأتباعِ ؛ كما قالَ اللهُ تعالىٰ إخباراً عنِ الكفَّارِ : ﴿ نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَٰلًا وَأَوْلَٰدًا ﴾ ، وكما قالَ المؤمنونَ يومَ حنينٍ : (لا نُغلبُ اليومَ منْ قلةٍ)⁽¹⁾ .

---

(١) كذا في « الرعاية » (ص ٣٤٣)، ورواه الطبري في «تفسيره» (٦/ ١٠/ ١٢٨) عن السدي .

وعلاجُهُ : ما ذكرناهُ في الكبْرِ ، وهوَ أنْ يتفكَّرَ في ضعفِهِ وضعفِهِمْ ، وأنَّ كلَّهُمْ عبيدٌ عجَزَةٌ ، لا يملكونَ لأنفسِهِمْ ضرّاً ولا نفعاً ، وكمْ مِنْ فئةٍ قليلةٍ غلبَتْ فئةً كثيرةً بإذنِ اللهِ .

ثمَّ كيفَ يعجبُ بهِمْ وإنَّهُمْ سيفترقونَ عنهُ إذا ماتَ ، فيُدفنُ في قبرِهِ ذليلاً مَهيناً وحدَهُ ، لا يرافقُهُ ولدٌ ، ولا أهلٌ ، ولا قريبٌ ولا حميمٌ ولا عشيرٌ ، فيسلمونَهُ إلى البِلىٰ والحياتِ والعقاربِ والديدانِ ، ولا يغنونَ عنهُ شيئاً وهوَ في أحوجِ أوقاتِهِ إليهِمْ ، وكذلكَ يهربونَ منهُ يومَ القيامةِ : ﴿ يَوْمَ يَفِرُّ ٱلْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ ۝ وَأُمِّهِۦ وَأَبِيهِ ۝ وَصَـٰحِبَتِهِۦ وَبَنِيهِ . . . ﴾ الآيةَ ، فأيُّ خيرٍ فيمَنْ يفارقُكَ في أشدِّ أحوالِكَ ويهربُ منكَ ؟! وكيفَ تعجبُ بهِ ولا ينفعُكَ في القبرِ والقيامةِ وعلى الصراطِ إلا عملُكَ وفضلُ اللهِ تعالى ؟! فكيفَ تتَّكلُ علىٰ مَنْ لا ينفعُكَ وتنسىٰ نِعَمَ مَنْ يملكُ ضرَّكَ ونفعَكَ ، وموتَكَ وحياتَكَ ؟!

* * *

السابعُ : العجبُ بالمالِ ؛ كما قالَ اللهُ تعالىٰ إخباراً عنْ صاحبِ الجنَّتينِ إذْ قالَ : ﴿ أَنَا۠ أَكْثَرُ مِنكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا ﴾ .

ورأىٰ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ رجلاً غنيّاً جلسَ بجنبِهِ فقيرٌ فانقبضَ عنهُ وجمعَ ثيابَهُ ، فقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أخشيتَ أنْ يعدوَ إليكَ فقرُهُ ؟! »[1] ، وذلكَ للعجبِ بالغنىٰ .

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » (٢٠٧) .

وعلاجُهُ : أنْ يتفكَّرَ في آفاتِ المالِ ، وكثرةِ حقوقِهِ ، وعظمِ غوائلِهِ ، وينظرَ إلىٰ فضيلةِ الفقراءِ ، وسبقِهِمْ إلى الجنةِ في القيامةِ ، وإلىٰ أنَّ المالَ غادٍ ورائحٌ ، ولا أصلَ لهُ ، وإلىٰ أنَّ في اليهودِ مَنْ يزيدُ عليهِ في المالِ ، وإلىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « بينَما رجلٌ يتبخترُ في حُلَّةٍ لهُ قدْ أعجبَتْهُ نفسُهُ . . إذْ أمرَ اللهُ الأرضَ فأخذَتْهُ ، فهوَ يتجَلْجَلُ فيها إلىٰ يومِ القيامةِ »⁽¹⁾ ، أشارَ بهِ إلىٰ عقوبةِ إعجابِهِ بمالِهِ ونفسِهِ .

وقالَ أبو ذرٍّ رضيَ اللهُ عنهُ : كنتُ معَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فدخلَ المسجدَ فقالَ لي : « يا أبا ذرٍّ ؛ ارفعْ رأسَكَ » ، فرفعتُ رأسي ، فإذا رجلٌ عليهِ ثيابٌ جيادٌ ، ثمَّ قالَ : « ارفعْ رأسَكَ » ، فرفعتُ رأسي ، فإذا رجلٌ عليهِ خُلْقانٌ ، فقالَ لي : يا أبا ذرٍّ ؛ هـٰذا عندَ اللهِ خيرٌ مِنْ قُرابِ الأرضِ مثلِ هـٰذا »⁽²⁾ .

وجميعُ ما ذكرناهُ في كتابِ الزهدِ ، وكتابِ ذمِّ الدنيا ، وكتابِ ذمِّ المالِ . . يبيِّنُ حقارةَ الأغنياءِ وشرفَ الفقراءِ عندَ اللهِ تعالىٰ ، فكيفَ يُتصوَّرُ مِنَ المؤمنِ أنْ يعجبَ بثروتِهِ ؟ بلْ لا يخلو المؤمنُ عنِ الخوفِ مِنْ تقصيرِهِ في القيامِ بحقوقِ المالِ ، في أخذِهِ مِنْ حِلِّهِ ، ووضعِهِ في حقِّهِ ، ومَنْ لا يفعلْ ذلكَ . . فمصيرُهُ إلى الخزيِ والبوارِ ، فكيفَ يعجبُ بمالِهِ ؟!

* * *

---

(1) رواه البخاري (٥٧٨٩) ، ومسلم (٢٠٨٨) .

(2) كذا في « الرعاية » (ص ٣٧٠) ، ورواه بألفاظ مقاربة أحمد في « المسند » (٥/ ١٥٧).

الثامنُ : العجبُ بالرأيِ الخطأِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ أَفَمَن زُيِّنَ لَهُۥ سُوٓءُ عَمَلِهِۦ فَرَءَاهُ حَسَنًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ﴾ .

وقدْ أخبرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّ ذلكَ يغلبُ علىٰ آخرِ هـٰذهِ الأمةِ⁽¹⁾ ، وبذلكَ هلكَتِ الأممُ السالفةُ ؛ إذِ افترقَتْ فرقاً ، فكلٌّ معجبٌ برأيِهِ ، وكلُّ حزبٍ بما لديهِمْ فرحونَ ، وجميعُ أهلِ البدعِ والضلالِ إنَّما أصرُّوا عليها لعجبِهِمْ بآرائِهِمْ ، والعجبُ بالبدعةِ هوَ استحسانُ ما يسوقُ إليهِ الهوىٰ والشهوةُ معَ ظنِّ كونِهِ حقاً .

وعلاجُ هـٰذا العجبِ أشدُّ مِنْ علاجِ غيرِهِ ؛ لأنَّ صاحبَ الرأيِ الخطأِ جاهلٌ بخطئِهِ ، ولوْ عرفَهُ .. لتركَهُ ، ولا يُعالجُ الداءُ الذي لا يُعرفُ ، والجهلُ داءٌ لا يُعرفُ ، فتعسَّرَ مداواتُهُ جدّاً ، إلا أنَّ العارفَ يقدرُ علىٰ أنْ يبيِّنَ للجاهلِ جهلَهُ ، ويزيلَهُ عنهُ ، إلا إذا كانَ معجباً برأيِهِ وجهلِهِ ؛ فإنَّهُ لا يُصغي إلى العارفِ ويتَّهِمُهُ ، فقدْ سلَّطَ اللهُ تعالىٰ عليهِ بليَّةً تهلكُهُ ، وهوَ يظنُّها نعمةً ، فكيفَ يمكنُ علاجُهُ ؟

وكيفَ يطلبُ الهربَ ممَّا هوَ سببُ سعادتِهِ في اعتقادِهِ ؟

---

(١) تقدم ، ولفظه : « إذا رأيت شحاً مطاعاً ، وهوىً متبعاً ، وإعجاب كل ذي رأي برأيه .. فعليك بخاصة نفسك » .

وإنَّما علاجُهُ على الجملةِ : أنْ يكونَ متَّهِماً لرأيِهِ أبداً ، لا يغترُّ بهِ إلا أنْ يشهدَ لهُ قاطعٌ مِنْ كتابٍ ، أوْ سنَّةٍ ، أوْ دليلٍ عقليٍّ صحيحٍ جامعٍ لشروطِ الأدلَّةِ ، ولنْ يعرفَ الإنسانُ أدلةَ الشرعِ والعقلِ وشروطَها ومكامنَ الغلطِ فيها إلا بقريحةٍ تامَّةٍ ، وعقلٍ ثاقبٍ ، وجدٍّ وتشميرٍ في الطلبِ ، وممارسةٍ للكتابِ والسنةِ ، ومجالسةٍ لأهلِ العلمِ طولَ العمرِ ، ومدارسةٍ للعلومِ ، ومعَ ذلكَ فلا يُؤمنُ عليهِ الغلطُ في بعضِ الأمورِ .

والصوابُ لمَنْ لمْ يتفرَّغْ لاستغراقِ عمرِهِ في العلمِ : ألاَّ يخوضَ في المذاهبِ ، ولا يصغيَ إليها ولا يسمعَها ، ولكنْ يعتقدُ أنَّ اللهَ تعالىٰ واحدٌ لا شريكَ لهُ ، وأنَّهُ ليسَ كمثلِهِ شيءٌ وهوَ السميعُ البصيرُ ، وأنَّ رسولَهُ صادقٌ فيما أخبرَ بهِ ، ويتبعُ سنةَ السلفِ ، ويؤمنُ بجملةِ ما جاءَ بهِ الكتابُ والسنةُ مِنْ غيرِ بحثٍ وتنقيرٍ وسؤالٍ عنْ تفصيلٍ ، بلْ يقولُ : آمنَّا وصدَّقنا ، ويشتغلُ بالتقوىٰ ، واجتنابِ المعاصي ، وأداءِ الطاعاتِ ، والشفقةِ على المسلمينَ ، وسائرِ الأعمالِ ، فإنْ خاضَ في المذاهبِ والبدعِ والتعصبِ في العقائدِ . . هلكَ مِنْ حيثُ لا يشعرُ ، هـٰذا حقُّ كلِّ مَنْ عزمَ علىٰ أنْ يشتغلَ في عمرِهِ بشيءٍ غيرِ العلمِ .

فأمَّا الذي عزمَ على التجرُّدِ للعلمِ . . فأوَّلُ مهمٍّ لهُ معرفةُ الدليلِ وشروطِهِ ، وذلكَ ممَّا يطولُ الأمرُ فيهِ ، والوصولُ إلى اليقينِ والمعرفةِ في أكثرِ المطالبِ شديدٌ ، لا يقدرُ عليهِ إلا الأقوياءُ المؤيدونَ بنورِ اللهِ تعالىٰ ،

وهوَ عزيزُ الوجودِ جدّاً ، فنسألُ اللهَ تعالى العصمةَ مِنَ الضلالِ ، ونعوذُ بهِ مِنَ الاغترارِ بخيالاتِ الجهَّالِ .

* * *

تم كتاب ذمّ الكبر والعجب
وهو الكتاب التّاسع من ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين
وصلّى الله على سيّدنا محمّد النّبيّ العربيّ المصطفى وعلى آله وصحبه وسلّم
يتلوه كتاب ذمّ الغرور

UCBUN KISIMLARI VE TEDÂVİSİ

Bilmiş ol ki; insan çeşitli şeylerle ucublanabilir. Kibirlendiği şeyler sebebiyle olan ucbunu anlattık. Bâzen de kendileri ile kibirlenmediği şeylerle de ucublanır. Meselâ, cehâletini süsleyen hatâlı görüşü ile de kendini beğenebilir. Bunun için insanoğlunun kendisiyle ucublanabileceği şeyler sekizdir:

İNSANIN UCBUNA YOL AÇAN ŞEYLER

1 - Bedeniyle ucublanmaktır. Boy, bos, endâm, şekil, kılık ve kıyâfet, güzellik, vücûd tenâsübü ve ses güzelliği gibi şeylerle kendini beğenmek gibi. Her an zevâle mâruz kalacağını ve kendisine Allah'ın bir lutfu olduğunu unutarak güzel tarafı ile övünür ve ucublanır. Bunun tedâvisi, güzellik ile yapılan kibrin tedâvisinde anlattığımız gibi; yaratılışında, yaşayışında ve ölümünden sonraki pislik hâllerini, o güzel endâmının nasıl çürüyüp herkesin nefret edeceği bir lâşe hâline geleceğini akletmesidir.

2 - Kuvvet ve ceberuttur. Âd kavmi gibi. Nitekim bunlar hakkında Allahu Teâlâ:

مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً

"Bizden daha kuvvetli kim vardır?" (Fussılet sûresi, 41/15) dediklerini haber vermiştir. Nitekim, "Uc" da kuvvetine güvenerek ucublandı. **Mûsâ aleyhisselâm**ın ordusunu bastıracak bir dağı omuzlandı ve başı üzerine aldı. Hz. Mûsâ beddûa etti de başındaki dağ yarıldı boynuna geçti ve Hudhud kuşu hafif olduğu halde gagası ile beynini yardı. Uc kuşa mukavemet edemeyerek öldü. Mü'min de bâzen kuvvetine güvenebilir.

Nitekim **Süleymân aleyhisselâm** bir akşam: "Ben bugün yüz âilemle temâs ederim ve yüz oğlum olur." dedi. Bu sözü söylerken "inşâallah" demediği için umduğunu bulamadı. **Dâvud aleyhisselâm**ın: *"Beni imtihân edersen sabrederim."* sözü de bunun gibidir.

Kuvvet ile kendini beğenmek, harplerde saldırganlığa, tehlikeye atılmaya ve kötülük yapan herkes ile vuruşmaya sebep olur. Kuvvetle ucublanmanın tedâvisi yukarıda anlattığımız gibi, bir günlük sıtma hastalığının kendisini bîtâb düşüreceğini ve onu verenin çeşitli sebeplerle tekrar alabileceğini düşünmektir.

3 - Akıl ve zekâsı ile dîn ve dünya işlerinde ince ve mühim noktaları anlayabilmektir. Bunun alâmeti de diktatörlük, kendi görüşlerinde ısrâr, istişâreden kaçınmak, görüşlerine uymayanları techîl etmek, âlimlerin huzuruna saygısızca çıkmak ve onlara ihânet etmek gibi hallerdir.

Bunun tedâvi çâresi, Allahu Teâlâ'nın kendisine verdiği bu akıl nîmetine şükretmek, bunun her hangi beyin ve ruh hastalığı ile sarsılabileceğini düşünüp korkusunu saklamak, aklını ve ilmini küçümsemek, kendine ilimden az miktar verildiğini hatırlamak, aklını beğenmemek, ahmakların da kendi akıllarını beğendikleri için insanlar nezdinde nasıl gülünç düştüklerini ve bilmeyerek bunların derekesine ineceğini düşünerek bundan kaçınmaktır. Çünkü akılsızlar bir vakit bunu kabul etmezler. Aklının derecesini kendisinden değil, başkalarından öğrenmesi daha doğru olur. Dostlarından ziyâde düşmanlarından öğrenmelidir. Çünkü etrâfında yaltaklık edenler, onu medhederler, o da aldanıp kendini beğenebilir.

4 - Asaletle övünmektir. Hâşimîlerin asâletleri ile övünmeleri gibi. Hattâ bâzıları asâletleri sebebiyle herkesin kendilerine köle olduğunu yine bu sâyede affedileceklerini sanmışlardır.

Bunun tedâvi çâresi, atalarının yolunda gitmenin, onlardan olmasını sanmanın cehâlet olduğunu, şâyet onlara uyuyor, onların yolundan gidiyorsa onlarda ucub olmadığını, dâimâ korkunun hâkim bulunduğunu, kendilerini yerip herkesi büyük gördüklerini bilmek; onların şerefleri, hasep ve neseple olmayıp ilim, amel ve güzel ahlâk ile olduğunu bilerek bu vasıflarla şereflenmeye çalışmaktır. Şurayı da unutmamalıdır ki, aynı kabîleden olduğu halde, îmansızlığı sebebiyle köpeklerden kötü, domuzlardan âdî derekeye düşenler de vardır. Nitekim Allahu Teâlâ:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثٰى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا
وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ أَتْقَاكُمْ

"Ey insanlar, doğrusu biz, sizleri bir erkekle bir dişiden yarattık. Sizi milletler ve kabîleler hâline koyduk ki, birbirinizi kolayca tanıyasınız. Şüphesiz, Allah katında en kıymetliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır." (Hucurât sûresi, 49/13) buyurmuştur. Yâni bir asılda toplandığınız için neseplerinizde fark yoktur. Nesebin faydasının tanışıp bilişmek olduğunu, sonra da şerefin nesepte olmayıp takvâda olduğunu beyân buyurdu. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "İnsanların en akıllısı, en keremlisi kimdir?" diye sorulduğunda, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) benim mensup olduğum âileye mensup olanıdır, buyurmadı da:

أَكْرَمُهُمْ أَكْثَرُهُمْ لِلْمَوْتِ ذِكْرًا وَأَشَدُّهُمْ لَهُ اِسْتِعْدَادًا

– *“Onların en keremlisi, ölümü en çok hatırlayıp onun için en çok hazırlanandır.”*[70] buyurdu.

Allahu Teâlâ’nın: **“En keremliniz, en çok müttakî olanınızdır.”** buyurduğu âyet-i celîlenin sebeb-i nüzûlü şöyledir:

Hz. Bilâl ezan okuyup müezzinlik yaptığı vakit, Kureyş’in ileri gelenlerinden Hişam’ın oğlu Hâris, Arar’ın oğlu Süheyl ve Useyd’in oğlu Hâlid: “Şu köle mi bize müezzinlik edecek?” demeleridir. Bunun üzerine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de:

إِنَّ اللّٰهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ عَيْبَةَ الْجَاهِلِيَّةِ كُلُّكُمْ بَنُو اٰدَمَ وَاٰدَمَ
مِنْ تُرَابٍ

“Allahu Teâlâ câhiliyet övünmelerini sizden kaldırdı. Hepiniz Âdem’in evlâdlarısınız, Âdem ise topraktan yaratılmıştır.”[71] buyurmuştur.

Diğer bir hadîste şöyle buyrulmuştur:

يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ لَا تَأْتِي النَّاسُ بِالْأَعْمَالِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَتَأْتُونَ
بِالدُّنْيَا تَحْمِلُونَهَا عَلٰى رِقَابِكُمْ تَقُولُونَ يَا مُحَمَّدُ يَا مُحَمَّدُ
فَأَقُولُ هٰكَذَا

“Ey Kureyş topluluğu, kıyamet günü herkes ameli ile gelirken, siz dünyayı boynunuza yüklenmiş olduğunuz halde gelmeyin. O za-

---

[70] İbn Mâce, İbn Ömer’den rivâyet etmiştir.

[71] Ebû Dâvud ve Tirmizî, Ebû Hureyre’den rivayet etmiştir. Tirmizî hasen olduğunu söyledi. Fakat *“İnsanların en keremlisi”* ziyâdesi garîbdir.

man: "Yâ Muhamıned, yâ Muhammed" diye seslenirsiniz. Fakat ben de şöyle derim, yâni sizin tarafınıza bakmam."[72]

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) böyle buyurmakla, dünyaya meylederlerse, neseplerinin kendilerine fayda vermeyeceğini onlara bildirdi.

وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ

"Önce en yakın hısımlarını korkut." (Şuarâ sûresi, 26/214) âyet-i celîlesi nâzil olduğu zaman Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) onlara isim isim seslenerek:

– *"Ey falancanın oğlu falan, ey falanın oğlu falan."* diye çağırıp ikaz etti. Hattâ:

يَا فَاطِمَةُ بِنْتِ مُحَمَّدٍ يَا صَفِيَّةُ بِنْتِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ عَمَّةَ رَسُولِ
اللّٰهِ اَعْمَلَا لِأَنْفُسِكُمَا فَإِنِّي لَا أُغْنِي عَنْكُمَا مِنَ اللّٰهِ شَيْئًا

"Ey Muhammed'in kızı Fâtıma ve ey Abdülmuttalib'in kızı, Muhammed'in halası Safiye, kendiniz için amel ediniz; ben Allah katında sizden bir şey önleyemem."[73] buyurdu.

Bütün bunları anlayıp şerefinin takvâya bağlı olduğunu ve tevazuun, atalarının âdeti bulunduğunu bilen kimse, takvâ ve tevâzuda onlara uyar. Aksi halde kendi lisân-ı hâliyle kendi asâletine hakaret etmiş olur. Kendini onlara nispet edip takvâ, tevâzu, korku ve şefkatte onlardan ayrılması bu netîceyi verir.

Şâyet, evet Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Fâtıma ve Safiye'ye: *"Ben sizi her şeyden muğnî kılamam."* dedikten sonra:

---

[72] Taberânî, İmrân b. Husayn'den rivâyet etmiştir.

[73] Buhârî ile Müslim, Ebû Hureyre'den rivâyet etmişlerdir.

إِلَّا أَنَّ لَكُمْ رَحِمًا سَأَبُلُّهَا بِبِلَالِهَا

“Ancak sizin bir mahremiyetiniz var. Onu ben ıslaklığı ve tazeliği ile yaşartırım.”[74] ve yine:

أَتَرْجُو سُلَيْمٌ شَفَاعَتِي وَلَا يَرْجُوهَا بَنُو عَبْدِ الْمُطَّلِبِ

“Süleym kabîlesi şefâatimi umar da Muttalîb oğulları ummaz mı?”[75] buyurdu.

“Bu rivayetler, yakınlarına husûsî bir şefâatın yapılmasına delâlet etmez mi?” dersen bilmiş ol ki; her Müslümân Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in şefâatini bekler. Asıl olan akrabası da bunu öncelikle bekler. Fakat müttakîlerden olup Allah’ın gazabına uğrayanlardan olmamak şarttır. Allahu Teâlâ gazablandığı kimseye şefaat müsâadesi vermez. Zîra günâhların bir kısmı vardır ki, Allah’ın mekrini, gazabını çeker. Bu hususta şefâate izin verilmez. Bir de şefâat sayesinde affolunacak kısımları vardır. Âdetâ hükümdara karşı işlenen suçlar gibi. Öyle suçlar var ki, affettirme cesâreti kimsede görüne. Günâhlarda da hüküm böyledir. Öyle günâhlar var ki, bunlara şefâat yapılamaz ve şefâat ile bunlar önlenemez. Allahu Teâlâ:

وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى

“Peygamberler Allah’ın hoşnut olduğu kimselerden başkasına şefâat edemezler.” (Enbiyâ sûresi, 21/28),

مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ

---

[74] Müslim, Ebû Hureyre’den rivâyet etmiştir.

[75] Taberânî rivâyet etmiştir.

"O'nun izni olmadıkça nezdinde şefaat edecek kim?" (Bakara sûresi, 2/255),

وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ

"Allah'ın katında, kendisine izin verilenlerden başka kimse şefâat edemez." (Sebe sûresi, 34/23)

فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ

"Artık onlara şefâat edicilerin şefâati fayda vermez." (Müddessir sûresi, 74/48) buyurmakla bunlara işaret etmiştir.

Günâhlar, şefâat kabul edip etmemek üzere ikiye ayrıldığına göre, korku da borç olmuş olur. Şâyet her günâh şefâati kabul etse, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Kureyş'e itâat ile emretmez ve Fâtıma'yı isyandan men etmezdi. Bizâtihî kâmil olduğu için kendisine şefaat ederdi. Şefâati ummak sûretiyle takvâyı terk edip isyâna dalmak, bir hastanın akrabasından olan bir hekime îtimâd ederek kendisini tehlikelere atmasına benzer. Zîra tabib, her hastalığı değil, bâzı hastalıkları tedâvi edebilir. Artık tabibe bel bağlayarak, hastanın zararlı yemekleri yemesi câiz olmaz.

Çünkü tabib, her hastalığa müdâhale edemez. İşte peygamber ve sâlihlerin yakınlarına ve mensuplarına yapılacak şefâatlerini de bu şekilde anlamak gerekir. Bu idrâk ve anlayış, bir an korku ve mahzûru ortadan kaldırmaz. Nasıl kaldırsın, peygamberden sonra en hayırlı halefi sahâbe-i kirâm olduğu halde onlar bile toz-toprak olmayı temennî etmişlerdir. Âhiret korkusundan dolayı hayvan olmayı istemişlerdir. Hâlbuki bunlar kalpleri temiz, amelleri güzel ve olgun takvâ sâhibi insanlardır. Mahzâ kendilerine mahsûs olarak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'den cennetle müjdelendikleri halde, sırf Peygamberimiz (s.a.v.)in şefâatine bağlanmamışlardır. Bunun içindir ki, korku ve haşyeti bir an olsun gönüllerinden çıkarmamışlardır. Sohbet ve öncülükte onlar gibi olmayan, onların seviyesine hiç bir sûretle ulaşamayanlar, nasıl şefâate güvenebilirler?

5 - Dindarlık ve ilme nispetle olmayıp zâlim hükümdarlara mensup olmakla şereflenmek ve ucublanmaktır. Bu ucub, sırf cehâletten başka bir şey değildir.

Bunun ilacı, hükümdarların zulümlerini, dîni ifsâdlarını, Allah katında menfur olduklarını, bunun netîcesi olarak cehennemdeki korkunç suratlarını ve pis kokularını görecek olsa, onlardan nasıl nefret edeceğini ve uzaklaşacağını düşünerek onlarla övünmemektir. Kıyâmet günü hak sâhiplerinin nasıl yakalarından yapışacağını, meleklerin boyunlarından yakalayarak onları nasıl cehenneme sürükleyeceğini görse, onlardan tamâmıyla nefret ederdi. İte, hınzıra intisabı, onlar üzerine tercîh ederdi. Zulümden korunmuş zâlimlerin çocuklarına yakışan onlarla övünmek değil, Allah'a şükredip onlar için istiğfardır. Bunlarla ucublanmak cehâlettir.

6 - Evlâd, akraba, hizmetçi, yardımcı ve adamlarının çokluğu ile ucublanmaktır. Nitekim kâfirlerin söylediklerini haber vermek üzere Allahu Teâlâ:

نَحْنُ أَكْثَرُ أَمْوَالًا وَأَوْلَادًا

"Malları ve çocukları en çok olan bizleriz." (Sebe sûresi, 34/35) buyurmuştur. Mü'minler de Huneyn cenginde: "Biz kalabalığız, yenilmeyiz." diyerek ucublandı ve nihâyet yenildiler.

Bunun da tedâvi çâresi, kibir kısmında anlattıklarımızdır.

Kendisinin ve adamlarının zâfiyetini ve nihâyet kâr veyâ zarar getirmeyecek âciz yaratıklar olduklarını düşünerek bunlarla böbürlenmemek ve Allah'ın izniyle nice az kuvvetlerin büyük kuvvetleri mahvettiğini göz önünde bulundurmaktır. Sonra öldüğü vakit, onlardan nasıl ayrılıp tek başına zelîl bir vaziyette mezara gireceğini, adamlarından hiç birinin kendisiyle mezara girmeyeceğini, kendisini yılanlara, akreplere, kurtlara ve nihâyet çürümeye terk edeceklerini, en şiddetli ihtiyaç anında kendisine bir fayda sağlamayacaklarını, hattâ kıyâmet günü kendisinden kaçacaklarını düşünmektir. Nitekim âyet-i celîlede şöyle buyrulmuştur:

يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِيهِ وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ

"O gün kul; kardeşinden, annesinden, babasından, karısından ve oğullarından kaçar." (Abese sûresi, 80/34-36)

En dar zamanında senden ayrılan ve en muhtaç olduğun zaman senden kaçan kimselerden sana ne hayır gelir? Nasıl olur da mezarda, mahşerde ve sıratta sana faydası olmayan şeye ucublanırsın? Senin hayât ve memâtına mâlik olup, sana her türlü hayır ve zararı îrâs etmeye muktedir olan ve fazl u keremiyle amelinin mükâfatını sana verecek olan Allah'ı unutur da, bu gibi faydasız şeylere nasıl bel bağlarsın? demek suretiyle adamları ile ucublanmamaktır.

7 - Mal ile böbürlenmek ve kendini beğenmektir. Nitekim Allahu Teâlâ iki bahçe sâhibinden haber vermek üzere:

أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا

"Ben malca senden zengin, nüfusça da senden daha itibarlıyım." (Kehf sûresi, 18/34) dediğini bildirmiştir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir gün bir zenginin yanına fakirin oturduğunu, buna memnun kalmayan zenginin eteklerini topladığını görünce:

أَخَشِيتَ أَنْ تَعْدُوَ إِلَيْكَ فَقْرُهُ

“Yoksulluğunun sana bulaşacağından mı korktun?”[76] buyurdu. Adamın bu davranışı, malı ile ucublanmasından idi.

Bunun tedavi çâresi, servetin âfetlerini, ondaki kul haklarını ve gâilelerini düşünmektir. Yoksulluğun fazîletini, cennete ilk önce yoksulların gireceklerini ve kendisinden daha çok nice zenginlerin bulunacağını düşünerek ucbunu kırmaktır. Ayrıca Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

بَيْنَمَا رَجُلٌ يَتَبَخْتَرُ فِي حُلَّةٍ لَهُ قَدْ أَعْجَبَتْهُ نَفْسُهُ إِذْ أَمَرَ اللّٰهُ
الْأَرْضَ فَأَخَذَتْهُ فَهُوَ يَتَجَلْجَلُ فِيهَا إِلٰى يَوْمِ الْقِيَامَةِ

“Adamın biri sırtındaki iyi elbiseyi giyip de kendisini beğendiği için sallana sallana gezerken, Allahu Teâlâ yere emretti ve yer onu içine çekti. O adam kıyamete kadar her gün yere batmaktadır.”[77] buyurduğunu da hatırlamalıdır.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu hadîsi ile malıyla böbürlenenlerin ukubetlerine işâret etmiştir. Ebû Zer (r.a.) diyor ki: “Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) ile mescide girmiştik:

– *“Başını kaldır.”* dedi. Ben de başımı kaldırdım, iyi elbise giyen bir adam gördüm. Tekrar Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

– *“Başını kaldır.”* buyurdu. Kaldırdım, bu defa da eski elbise giyen bir insan gördüm. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem:

---

[76] Ahmed, **“Zühd”** ünde rivayet etmiştir.
[77] Buhârî ile Müslim Ebû Hureyre’den rivâyet etmişlerdir.

يَا أَبَا ذَرٍّ هٰذَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ مِنْ قِرَابِ الْأَرْضِ مِثْلَ هٰذَا

– *"Ey Ebâ Zer! Şu eski elbiseli o yeni elbiseliden yer dolusu kadar hayırlıdır."*[78] buyurduğunu da düşünsün.

Ayrıca; "**Zühd, Dünyanın Zemmi, Malın Zemmi Kitapları"**nda anlattıklarımızın hepsi, Allah katında zenginlerin hakîrliğini ve fakirlerin şerefini anlatmaktadır. Bunları bildikten sonra daha bir mü'min için serveti ile ucublanmak düşünülebilir mi? Belki bütün bunları bilen bir Müslümân serveti helâlinden kazanarak meşrû yola sarf edip edemediği ve malın hakkını verip veremediğini düşünerek dâimâ korku içerisinde olur. Ve bilir ki, bunlara riâyet etmeyenlerin sonu hüsrândır. Daha nasıl olur da serveti ile ucublanır?

8 - İsâbetsiz ve yanlış görüşleri ile ucublanmaktır. Nitekim Allahu Teâlâ:

أَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوءُ عَمَلِهِ فَرَاٰهُ حَسَنًا

"Kötü işi kendisine güzel gösterilip de onu güzel gören kimse, kötülüğü hiç islemeyene benzer mi?" (Fâtır sûresi, 35/ 8), Diğer âyette:

وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا

"Hâlbuki onlar, iyi şey yaptıklarını sanıyorlar." (Kehf sûresi, 18/104) buyurmuştur.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu gibilerin son zamanda çoğalacağını ve geçmiş ümmetlerin bu sebeple helâk olduklarını haber vermiştir. Zîra onlar fırkalara ayrıldı, her fırka kendi görüşünü beğendi. Bütün bid'at sahipleri ve sapıklar kendi adamlarını beğendi, bid'atlerini tasvip ettiler. Bid'at ile böbürlenmek, şehvetin arzularını hak ve hakikat sanarak güzel görmektir.

---

[78] İbn Hibbân **"Sahih"**inde rivâyet etmiştir.

Ucbun bu türlüsünün tedâvisi, diğerlerinden daha zordur. Zîra hatalı görüşe sâhip olan görüşünün hatâ olduğunu bilemez. Çünkü hatâsını bilse, ondan dönerdi. Bilinmeyen hastalığı tedâvi de zordur. Cehâlet de bilinmeyen bir hastalık olduğu için onun da tedâvisi zordur. Çünkü bilen bir kimse, bilmeyen bir kimseye kusurunu söyler ve onu düzeltir, fakat bilmediği halde bilmez olduğunu bilemeyenlere söz anlatmak zordur. Çünkü o, lâf dinlemez. Kendini helâk edecek bir belâya müpteládır. Buna rağmen o, bunu bir nîmet sanır. Artık bunun tedavisi mümkün olur mu? Bunun tedâvisi, dâimâ kendini hatâda görmeye çalışmak, kendini beğenmemek; ancak kitap, sünnet ve sahih akla müstenid olanı kabul etmektir. İnsan, şerîatın ve aklın delîllerini ve şartlarını, mugalâta edecek yerlerini ancak iyi bir düşünce, tam akıl ve ciddî sa'y u gayretle bilebilir. Bununla beraber bâzı husûslarda da galat edebilir. En doğrusu, kendisini ömrü boyunca ilme bağlamayan kimse, mezhepler ile uğraşmayıp Allahu Teâlâ'nın bir olup, ortağı ve dengi olmadığına, benzeri bulunmadığına, işitici ve görücü olduğuna, Rasûlü'nün bütün haber verdiklerinde doğru olduğuna inanmalı; selefin yolunda yürümeli, üzerinde fazla durup teferruâta dalmadan kitap ve sünnete îman etmelidir. Günâhlardan kaçınarak, ibâdete devam etmek ve Müslümanlara şefkat etmek üzere takvâ ile meşgul olmalıdır.

Şâyet böyle sathî malûmatla mezheplere, bid'atlere ve akaidde taassuba saplanırsa, anlamadığı yerde helâke gider. İşte ilimden başka bir şey ile meşgul olacak kimsenin dîn nâmına yapacağı budur. Fakat tamamen kendisini ilme veren ve ömrü boyunca ilim ile meşgul olacak olan kimse için ilk ve en mühim olanı, delîl ve delîlin şartlarını bilmektir. Bu da çok uzun sürer. Bu yoldan yakîn ve mârifete ulaşmak cidden zordur. Buna ancak, Allah'ın nûru ile teyîd edilmiş kuvvetli kimseler erişebilir. Böyle bir adam ise ender bulunur. Allahu Teâlâ'dan sapıklıktan korunmamız için yardım diler ve cehâletin hayâllerine uymaktan O'na sığınırız.

"Kibir ve Ucub Kitabı" burada tamam oldu. Yalnız Allah'a hamd ederiz. O'na sığınırız. O, ne güzel muhafızdır. Havl ve kuvvet ancak O'na mahsustur.

O'na hamd eder, Rasûlü'ne ve âline, ashâbına salât u selâm ederiz.

كِتَابُ

ذَمِّ الغُرُورِ

وهو الكتاب العاشر من ربع المهلكات
من كتب إحياء علوم الدّين

Rub'u'l-Mühlikât

ONUNCU KİTAB

GURURU ZEM KİTABI

(KİTÂBU ZEMMİ'L GURÛR)

كتاب ذمّ الغـرور

بِسْمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الحمدُ للهِ الذي بيدِهِ مقاليدُ الأمورِ ، وبقدرتِهِ مفاتيحُ الخيراتِ والشرورِ ، مخرجِ أوليائِهِ مِنَ الظلماتِ إلى النورِ ، وموردِ أعدائِهِ وَرَطاتِ الغرورِ .

والصلاةُ علىٰ محمدٍ مخرجِ الخلائقِ مِنَ الديجورِ ، وعلىٰ آلِهِ وأصحابِهِ الذينَ لمْ تغرَّهُمُ الحياةُ الدنيا ولمْ يغرَّهُمْ باللهِ الغَرورُ ، صلاةً تتوالىٰ علىٰ ممرِّ الدهورِ ، ومكرِّ الساعاتِ والشهورِ .

أمّا بعدُ :

فمفتاحُ السعادةِ التيقُّظُ والفطنةُ ، ومنبعُ الشقاوةِ الغرورُ والغفلةُ ، فلا نعمةَ للهِ علىٰ عبادِهِ أعظمُ مِنَ الإيمانِ والمعرفةِ ، ولا وسيلةَ إليهِ سوى انشراحِ الصدرِ بنورِ البصيرةِ ، ولا نقمةَ أعظمُ مِنَ الكفرِ والمعصيةِ ، ولا داعيَ إليهما سوىٰ عمى القلبِ بظلمةِ الجهالةِ ، فالأكياسُ وأربابُ البصائرِ قلوبُهُمْ ﴿ كَمِشْكَوٰةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ ٱلْمِصْبَاحُ فِى زُجَاجَةٍ ٱلزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّىٌّ يُوقَدُ مِن شَجَرَةٍ مُّبَٰرَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَّا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِىٓءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ نُّورٌ عَلَىٰ نُورٍ ﴾ ، والمغترونَ قلوبُهُمْ ﴿ كَظُلُمَٰتٍ فِى بَحْرٍ لُّجِّىٍّ يَغْشَىٰهُ مَوْجٌ مِّن فَوْقِهِۦ مَوْجٌ مِّن

فَوۡقِهِۦ سَحَابٌۚ ظُلُمَٰتُۢ بَعۡضُهَا فَوۡقَ بَعۡضٍ إِذَآ أَخۡرَجَ يَدَهُۥ لَمۡ يَكَدۡ يَرَىٰهَاۗ وَمَن لَّمۡ يَجۡعَلِ ٱللَّهُ لَهُۥ نُورٗا فَمَا لَهُۥ مِن نُّورٍ﴾ .

فالأكياسُ همُ الذينَ أرادَ اللهُ أنْ يهديَهُمْ ، فشرحَ صدورَهُمْ للإسلامِ والهدىٰ ، والمغترُّونَ هُمُ الذينَ أرادَ اللهُ أنْ يضلَّهُمْ ، فجعلَ صدرَهُمْ ضيِّقاً حرجاً كأنَّما يصَّعَّدُ في السماءِ ، والمغرورُ هوَ الذي لمْ تنفتحْ بصيرتُهُ ليكونَ بهدايةِ نفسهِ كفيلاً ، وبقيَ في العمىٰ فاتخذَ الهوىٰ قائداً والشيطانَ دليلاً ، ﴿ وَمَن كَانَ فِي هَٰذِهِۦٓ أَعۡمَىٰ فَهُوَ فِي ٱلۡأٓخِرَةِ أَعۡمَىٰ وَأَضَلُّ سَبِيلٗا﴾ .

وإذا عُرفَ أنَّ الغرورَ هوَ أمُّ الشقاواتِ ، ومنبعُ المهلكاتِ . . فلا بدَّ مِنْ شرحِ مداخلِهِ ومجاريهِ ، وتفصيلِ ما يكثرُ وقوعُ الغرورِ فيهِ ؛ ليحذرَهُ المريدُ بعدَ معرفتِهِ فيتقيهُ ، فالموفَّقُ مِنَ العبادِ مَنْ عرفَ مداخلَ الآفاتِ والفسادِ فأخذَ منها حذرَهُ ، وبنىٰ على الحزمِ والبصيرةِ أمرَهُ .

ونحنُ نشرحُ أجناسَ مجاري الغرورِ ، وأصنافَ المغترِّينَ مِنَ العصاةِ والعلماءِ والصالحينَ ، الذينَ اغترُّوا بمبادي الأمورِ الجميلةِ ظواهرُها ، القبيحةِ سرائرُها ، ونشيرُ إلىٰ وجهِ اغترارِهِمْ بها وغفلتِهِمْ عنها ؛ فإنَّ ذلكَ وإنْ كانَ أكثرَ ممَّا يُحصىٰ ، ولكنْ يمكنُ التنبيهُ علىٰ أمثلةٍ تُغني عنِ الاستقصا .

وفِرَقُ المغترينَ كثيرةٌ ، ولكنْ يجمعُهُمْ أربعةُ أصنافٍ :

الصنفُ الأولُ : مِنَ العلماءِ ، الصنفُ الثاني : مِنَ العبَّادِ ، الصنفُ

الثالثُ : مِنَ المتصوِّفَةِ ، الصنفُ الرابعُ : مِنْ أربابِ الأموالِ .

والمغترُّ مِنْ كلِّ صنفٍ فرقٌ كثيرةٌ ، وجهاتُ غرورِهِمْ مختلفةٌ ؛ فمنهُمْ مَن رأى المنكرَ معروفاً ؛ كالذي يتَّخذُ المساجدَ ويزخرفُها مِنَ المالِ الحرامِ ، ومنهُمْ مَنْ لمْ يميِّزْ بينَ ما يسعىٰ فيهِ لنفسِهِ وبينَ ما يسعىٰ فيهِ للهِ تعالىٰ ؛ كالواعظِ الذي غرضُهُ القبولُ والجاهُ ، ومنهُمْ مَنْ يتركُ الأهمَّ ويشتغلُ بغيرِهِ ، ومنهُمْ مَنْ يتركُ الفرضَ ويشتغلُ بالنافلةِ ، ومنهُمْ مَنْ يتركُ اللُّبابَ ويشتغلُ بالقشرِ ؛ كالذي يكونُ همُّهُ في الصلاةِ مقصوراً علىٰ تصحيحِ مخارجِ الحروفِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ مداخلَ لا تتضحُ إلا بتفصيلِ الفِرَقِ وضربِ الأمثلةِ .

ولنبدأْ أوَّلاً بذكرِ غرورِ العلماءِ ، ولكنْ بعدَ بيانِ ذمِّ الغرورِ ، وبيانِ حقيقتِهِ وحدِّهِ .

* * *

MUKADDİME

Hamd, Allah'a mahsûstur (O'na hamd ederim). O Allah ki, bütün işlerin anahtarı O'nun elinde, hayır ve şerrin açacakları O'nun kudretindedir. Dostlarını karanlıktan aydınlığa çıkaran ve ezelî ilminde imân etmeyeceklerini bildiği düşmanlarını da, şehevî arzularının bataklığı içinde bırakan Odur.

Kıyamete kadar devam edecek olan salât ve selâm, insanları şüphe karanlıklarından çıkarıp, nurlu yola hidâyet eden Hz. Muhamed'e, dünya hayatı ve şeytanın aldatamadığı âline ve ashâbına olsun.

*

Bundan sonra bilmiş ol ki; saadetin anahtarı zeka ve uyanıklık, şekavetin kaynağı ise gaflet ve aldanmaktır. Allahu Teâlâ'nın kullarına verdiği nîmetler arasında îman ve mârifetten daha büyüğü yoktur. Buna da ancak basîret nûru ile genişleyen kalp sayesinde erişilir. Küfür ve mâsiyetten de büyük felâket olamaz. Buna da cehalet zulmetiyle körleşen kalplerden başkası dâvet etmez. Basîret sâhibi kimselerin kalpleri:

كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ، اَلْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ، اَلزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ، نُورٌ عَلٰى نُورٍ

"İçinde ışık bulunan bir kandil yuvasına benzer. O ışık bir cam içindedir, cam ise sanki inci gibi parlayan bir yıldızdır. Bu ne yalnız doğuda ve ne de yalnız batıda bulunan bereketli zeytin ağacından yakılır. Ateş değmese bile, nerede ise yağın kendisi aydınlatacak." (Nûr sûresi, 24/35), âyet-i celîlesi ile tasvîr edilmiştir. Kalpleri aldanmış olanlar ise:

أَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُجِّيٍّ يَغْشَاهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ
فَوْقِهِ سَحَابٌ، ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ، إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ
يَكَدْ يَرَاهَا وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللّٰهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ

"Veyâ engin denizin karanlıklarına benzer. Onu, üst üste dalgalar ve dalgaların üstünde de bulutlar örter. Karanlıklar üstünde karanlıklar; insan elini uzattığı zaman, nerede ise onu bile göremez. Allah'ın nûr vermediği kimsenin nûru olmaz." (Nûr sûresi, 24/40)

Aklı başında olanlar, Allahu Teâlâ'nın hidâyetlerini dilediği ve gönüllerini İslâm ve hidâyet nûru ile genişlettiği kimselerdir. Aldananlar da Allahu Teâlâ'nın, kendi irâdeleri üzerine saptırdığı ve kalplerini hakkı kabulden daralttığı kimselerdir. Aldanmış, hidâyeti kabul etmeyen, gözü açılmayan, körlükte ve cehâlet karanlığında kalan, nefsânî arzularını rehber ve şeytanı kılavuz kabul eden kimsedir. Îman nûru ile aydınlanmayıp bu dünyada basîretleri kör olanlar, âhirette daha kör ve daha sapık yoldadırlar.

Şekavetlerin anası ve tehlikelerin kaynağının gurûr ve aldanma olduğu bilindikten sonra, gururdan korunmak için, gurûrun müdâhalesi ve yollarını açıklamakla, çoğunlukla gurûra nereden ve nasıl düşüldüğünü tafsîlâtıyla bildirmek gerekmektedir. Kullardan muvaffak olanlar, âfet ve fesâdın giriş yerini bilip ondan korunan ve basîretli davranan kimselerdir. Şimdi biz gurûr yollarının çeşitlerini, içi çirkin olduğu halde başlangıçta güzel görünerek sâlihler, âlimler ve kadılardan aldananları anlatmaya çalışacağız. Onların nasıl gafil avlanarak aldandıklarını bildireceğiz. Her ne kadar sayılamayacak derecede çok şekilleri varsa da vereceğim misâller ile başkasına ihtiyaç kalmayacak şekilde hepsini açıklamış olacağım. Her ne kadar aldananların fırkaları pek çok ise de, bunları dört sınıfta toplamak mümkündür.

Birinci sınıf **ulemâ,** ikinci sınıf **âbidler,** üçüncü sınıf **tasavvuf erbâbı,** dördüncü sınıf da **servet sâhipleri**dir. Aldanan her sınıfta birçok fırkalar ve her fırkada da muhtelif aldanma yolları vardır. Bunlardan bir kısmı münkeri mârûf, kötüyü iyi görür. Harâm servet ile câmi yapıp onları süsleyenler gibi. Bâzıları da yaptıkları işlerin kendi namlarına mı yoksa Allah rızâsı için mi olduğunu aramayan kimselerdir. Vaazlarında halkın teveccühüne mazhar olup mevkî kazanmak için vaaz eden vâizler gibi. Bir kısmının mühim olmayan şeyi ehem üzerine tercîh etmesi, diğer bir kısmının nâfileyi farz üzerine takdim etmesi, bir diğerinin de, özü bırakıp kabuk ile uğraşması gibi. Namazda aranan huzûru bırakıp mahâric-i hurûf ile uğraşmak gibi. Ve daha birçok çeşitleri vardır ki, bunlar ancak misâlleri ile açıklanır.

Şimdi biz gurûru zemmedip hakîkatini ve haddini anlattıktan sonra âlimlerin gurûrunu anlatmaya çalışacağız.

بيان ذمّ الغرور وحقيقته وأمثلته

اعلمْ : أنَّ قولَهُ عزَّ وجلَّ : ﴿ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُم بِٱللَّهِ ٱلْغَرُورُ ﴾ ، وقولَهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَٰكِنَّكُمْ فَتَنتُمْ أَنفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَٱرْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ ٱلْأَمَانِيُّ . . . ﴾ الآيةَ . . كافٍ في ذمِّ الغرورِ .

وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبَّذا نومُ الأكياسِ وفطرُهُمْ ، كيفَ يغبنونَ سهرَ الحمقىٰ واجتهادَهُمْ ولمثقالُ ذرَّةٍ مِنْ صاحبِ تقوىٰ ويقينٍ أفضلُ مِنْ ملءِ الأرضِ مِنَ المغترِّينَ ؟! »⁽¹⁾ .

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الكيِّسُ مَنْ دانَ نفسَهُ وعملَ لما بعدَ الموتِ ، والأحمقُ مَنْ أتبعَ نفسَهُ هواها وتمنَّىٰ على اللهِ »⁽²⁾ .

وكلُّ ما وردَ في فضلِ العلمِ وذمِّ الجهلِ . . فهوَ دليلٌ علىٰ ذمِّ الغرورِ ؛ لأنَّ الغرورَ عبارةٌ عنْ بعضِ أنواعِ الجهلِ ؛ إذِ الجهلُ هوَ أنْ يعتقدَ الشيءَ

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « اليقين » (٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢١١) من حديث أبي الدرداء رضي الله عنه موقوفاً عليه ، قال الحافظ العراقي : (ولم أجده مرفوعاً) . « إتحاف » (٨/ ٤٢٨) .

(٢) رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) ، وفيهما : « العاجز » بدل « الأحمق » ، وورد لفظ (الأحمق) عند ابن سلاَّم في « غريب الحديث » (٣/ ١٣٤) ، دان نفسه : جعلها منقادة مطيعة لربِّها تعالىٰ ، وتمنّىٰ على الله : فهو مع تقصيره في طاعة الله واتباع الشهوات . . لا يعتذر ولا يرجع ، بل يتمنىٰ على الله العفو والجنة مع الإصرار وترك التوبة والاستغفار . انظر « الإتحاف » (٧/ ٤٤) .

ويراهُ علىٰ خلافِ ما هوَ بهِ ، والغرورُ هوَ جهلٌ ، إلا أنَّ كلَّ جهلٍ ليسَ بغرورٍ ، بلْ يستدعي الغرورُ مغروراً فيهِ مخصوصاً ، ومغروراً بهِ وهوَ الذي يغرُّهُ ، فمهما كانَ المجهولُ المعتقَدُ شيئاً يوافقُ الهوىٰ ، وكانَ السببُ الموجبُ للجهلِ شبهةً ومَخِيلةً فاسدةً يظنُّ أنَّها دليلٌ ولا تكونُ دليلاً . . سُميَ الجهلُ الحاصلُ بهِ غروراً .

فالغرورُ : هوُ سكونُ النفسِ إلىٰ ما يوافقُ الهوىٰ ويميلُ إليهِ الطبعُ عنْ شبهةٍ وخدعةٍ مِنَ الشيطانِ ؛ فمَنِ اعتقدَ أنَّهُ علىٰ خيرٍ إمَّا في العاجلِ أوْ في الآجلِ عنْ شبهةٍ فاسدةٍ . . فهوَ مغرورٌ ، وأكثرُ الناسِ يظنُّونَ بأنفسِهِمُ الخيرَ وهمْ مخطئونَ فيهِ ، فأكثرُ الناسِ إذاً مغرورونَ وإنْ اختلفَتْ أصنافُ غرورِهِمْ واختلفَتْ درجاتُهُمْ ، حتَّىٰ كانَ غرورُ بعضِهِمْ أظهرَ وأشدَّ مِنْ بعضٍ ، وأظهرُها وأشدُّها غروراِنِ ؛ غرورُ الكفارِ ، وغرورُ العصاةِ والفسَّاقِ ، فلنوردْ أمثلةً لحقيقةِ الغرورِ :

المثالُ الأولُ : **غرورُ الكفارِ** :

فمنهُمْ مَنْ غرَّتْهُمُ الحياةُ الدنيا ، ومنهُمْ مَنْ غرَّهُ باللهِ الغَرورُ .

أمَّا الذينَ غرَّتْهُمُ الحياةُ الدنيا . . فهمُ الذينَ قالوا : النقدُ خيرٌ مِنَ النسيئةِ ، والدنيا نقدٌ والآخرةُ نسيئةٌ ، فإذاً هيَ خيرٌ ، فلا بدَّ مِنْ إيثارِها ، وقالوا : اليقينُ خيرٌ مِنَ الشكِّ ، ولذَّاتُ الدنيا يقينٌ ، ولذَّاتُ الآخرةِ شكٌّ ؛ فلا نتركُ اليقينَ بالشكِّ .

وهٰذهِ أقيسةٌ فاسدةٌ ؛ تشبهُ قياسَ إبليسَ حيثُ قالَ : ﴿ أَنَا۠ خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِى مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُۥ مِن طِينٍ ﴾ ، وإلىٰ هؤلاءِ الإشارةُ بقولِهِ تعالىٰ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ ٱشْتَرَوُاْ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا بِٱلْءَاخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ ٱلْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ ﴾ .

وعلاجُ هٰذا الغرورِ : إمَّا بتصديقِ الإيمانِ ، وإمَّا بالبرهانِ .

أمَّا التصديقُ بمجرَّدِ الإيمانِ . . فهوَ أنْ يصدِّقَ اللهَ تعالىٰ في قولِهِ : ﴿ مَا عِندَكُمْ يَنفَدُ وَمَا عِندَ ٱللَّهِ بَاقٍ ﴾ ، وفي قولِهِ عزَّ وجلَّ : ﴿ وَمَا عِندَ ٱللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰٓ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْءَاخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰٓ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَمَا ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَآ إِلَّا مَتَٰعُ ٱلْغُرُورِ ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا ﴾ .

وقدْ أخبرَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بذلكَ طوائفَ مِنَ الكفارِ ، فقلَّدوهُ وصدَّقوهُ وآمنوا بهِ ، ولمْ يطالبوهُ بالبرهانِ(١) ، ومنهُمْ مَنْ قالَ : نشدتُكَ اللهَ ؛ أبعثَكَ اللهُ رسولاً ؟ فكانَ يقولُ : « نعمْ »(٢) ، فيصدِّقُ ، وهٰذا إيمانُ العامَّةِ ، وهوَ مخرجٌ مِنَ الغرورِ ، ويُنزَّلُ هٰذا منزلةَ تصديقِ الصبيِّ والدَهُ في أنَّ حضورَ المكتبِ خيرٌ مِنْ حضورِ الملعبِ ، معَ أنَّهُ لا يدري وجهَ كونِهِ خيراً .

---

(١) كإيمان كثير من الأنصار ، وقد روىٰ أحمد في « المسند » (٣/ ٣٢٢) من حديث جابر رضي الله عنه يحكي خبرهم : (فيخرج الرجل منَّا فيؤمن به ، ويقرئه القرآن ، فينقلب إلىٰ أهله فيسلمون بإسلامه . . .) .

(٢) وكان ذلك في قصة إيمان ضِمَام بن ثعلبة رضي الله عنه ، وهي عند البخاري (٦٣) .

وأمَّا المعرفةُ بالبيانِ والبرهانِ . . فهوَ أنْ يعرفَ وجهَ فسادِ هـٰذا القياسِ الذي نظمَهُ في قلبِهِ الشيطانُ ، فإنَّ كلَّ مغرورٍ فلغرورِهِ سببٌ ، وذلكَ السببُ هوَ دليلٌ ، وكلُّ دليلٍ فهوَ نوعُ قياسٍ يقعُ في النفسِ ، ويورثُ السكونَ إليهِ وإنْ كانَ صاحبُهُ لا يشعرُ بهِ ولا يقدرُ علىٰ نظمِهِ بألفاظِ العلماءِ ، فالقياسُ الذي نظمَهُ الشيطانُ فيهِ أصلانِ : أحدُهُما : أنَّ الدنيا نقدٌ والآخرةُ نسيئةٌ ، وهـٰذا صحيحٌ ، والآخرُ : قولُهُ : إنَّ النقدَ خيرٌ مِنَ النسيئةِ ، وهـٰذا محلُّ التلبيسِ ؛ فليسَ الأمرُ كذلكَ ، بلْ إنْ كانَ النقدُ مثلَ النسيئةِ في المقدارِ والمقصودِ . . فهوَ خيرٌ ، وإنْ كانَ أقلَّ منهُ . . فالنسيئةُ خيرٌ ، فإنَّ هـٰذا الكافرَ المغرورَ يبذلُ في تجارتِهِ درهماً ليأخذَ عشرةً نسيئةً ولا يقولُ : النقدُ خيرٌ مِنَ النسيئةِ فلا أتركُهُ ، وإذا حذَّرَهُ الطبيبُ الفواكهَ ولذائذَ الأطعمةِ . . تركَ ذلكَ في الحالِ ؛ خوفاً مِنْ ألمِ المرضِ في المستقبلِ ، فقدْ تركَ النقدَ ورضيَ بالنسيئةِ ، والتجارُ كلُّهُمْ يركبونَ البحارَ ويتعبونَ في الأسفارِ نقداً لأجلِ الراحةِ والربحِ نسيئةً ، فإنْ كانَ عشرةٌ في ثاني الحالِ خيراً مِنْ واحدٍ في الحالِ . . فانسبْ لذَّةَ الدنيا مِنْ حيثُ مدَّتُها إلىٰ مدَّةِ الآخرةِ ؛ فإنَّ أقصىٰ عمرِ الإنسانِ مئةُ سنةٍ ، وليسَ هوَ عُشرَ عَشِيرٍ مِنْ جزءٍ مِنْ ألفِ ألفِ جزءٍ مِنَ الآخرةِ ، فكأنَّهُ قدْ تركَ واحداً ليأخذَ ألفَ ألفٍ ، بلْ ليأخذَ ما لا نهايةَ لهُ ولا حدَّ ، وإنْ نظرَ مِنْ حيثُ النوعُ . . رأىٰ لذَّاتِ الدنيا مكدَّرةً مشوبةً بأنواعِ المنغِّصاتِ ، ولذاتِ الآخرةِ صافيةً غيرَ مكدَّرةٍ .

فإذاً ؛ قدْ غلطَ في قولِهِ : النقدُ خيرٌ مِنَ النسيئةِ ، وهـٰذا غرورٌ منشؤُهُ

قبولُ لفظٍ عامٌّ مشهورٍ أُطلقَ وأريدَ بهِ خاصٌّ ، فغفلَ المغرورُ عنْ خصوصِ معناهُ ، فإنَّ مَنْ قالَ : النقدُ خيرٌ مِنَ النسيئةِ . . أرادَ بهِ خيراً مِنْ نسيئةٍ هيَ مثلُهُ وإنْ لم يصرِّح بهِ .

وعندَ هـٰذا يفزعُ الشيطانُ إلى القياسِ الآخرِ ، وهوَ قولُهُ : اليقينُ خيرٌ مِنَ الشكِّ ، والآخرةُ شكٌّ ، وهـٰذا القياسُ أكثرُ فساداً مِنَ الأولِ ؛ لأنَّ كِلا أصليهِ باطلٌ ؛ إذِ اليقينُ خيرٌ مِنَ الشكِّ إذا كانَ مثلَهُ ، وإلا . . فالتاجرُ في تعبهِ علىٰ يقينٍ وفي ربحِهِ علىٰ شكٍّ ، والمتفقِّهُ في اجتهادِهِ علىٰ يقينٍ وفي إدراكِهِ رتبةَ العلمِ علىٰ شكٍّ ، والصيّادُ في تردُّدِهِ في المقتنصِ علىٰ يقينٍ وفي الظَّفَرِ بالصيدِ علىٰ شكٍّ ، وكذا الحزمُ دأبُ العقلاءِ بالاتفاقِ ، وكلُّ ذلكَ تركٌ لليقينِ بالشكِّ ، ولكنَّ التاجرَ يقولُ : إنْ لمْ أتَّجرْ . . بقيتُ جائعاً وعَظُمَ ضرري ، وإنِ اتَّجرتُ . . كانَ تعبي قليلاً وربحي كثيراً ، وكذلكَ المريضُ يشربُ الدواءَ البشعَ الكريهَ وهوَ مِنَ الشفاءِ علىٰ شكٍّ ومِنْ مرارةِ الدواءِ علىٰ يقينٍ ، ولكنْ يقولُ : ضررُ مرارةِ الدواءِ قريبٌ بالإضافةِ إلىٰ ما أخافُهُ مِنَ المرضِ والموتِ ؛ فكذلكَ مَنْ شكَّ في الآخرةِ فواجبٌ عليهِ بحكمِ الحزمِ أنْ يقولَ : الصبرُ أياماً قلائلَ وهوَ منتهى العمرِ قريبٌ بالإضافةِ إلىٰ ما يُقالُ مِنْ أمرِ الآخرةِ ، فإنْ كانَ ما قيلَ فيهِ كذباً . . فما يفوتُني إلا التنعُّمُ أيامَ حياتي ، وقدْ كنتُ في العدمِ مِنَ الأزلِ إلى الآنَ لا أتنعَّمُ ، فأحسِبُ أنّي بقيتُ في العدمِ ، وإنْ كانَ ما قيلَ صدقاً . . فأبقىٰ في النارِ أبدَ الآبادِ ، وهـٰذا لا يُطاقُ .

ولذلكَ قالَ عليٌّ كرمَ اللهُ وجهَهُ لبعضِ الملحدينَ : (إنْ كانَ ما قلتَهُ حقّاً . . فقدْ تخلَّصتَ وتخلَّصنا ، وإنْ كانَ ما قلناهُ حقّاً . . فقدْ تخلَّصنا وهلكتَ)[1] ، وما قالَ هـٰذا عن شكٍّ منهُ في الآخرةِ ، ولكنْ كلَّمَ الملحدَ علىٰ قدْرِ عقلِهِ ، وبيَّنَ لهُ أنَّهُ وإنْ لمْ يكنْ متيقناً . . فهوَ مغرورٌ .

وأمَّا الأصلُ الثاني مِنْ كلامِهِ وهوَ أنَّ الآخرةَ شكٌّ . . فهوَ أيضاً خطأٌ ، بلْ ذلكَ يقينٌ عندَ المؤمنينَ ، وليقينِهِ مدركانِ :

أحدُهُمَا : الإيمانُ والتصديقُ ؛ تقليداً للأنبياءِ والعلماءِ ، وذلكَ أيضاً يزيلُ الغرورَ ، وهوَ مدركُ يقينِ العوامِّ وأكثرِ الخواصِّ ، ومثالُهُمْ مثالُ مريضٍ لا يُعرَفُ دواءُ علَّتِهِ ، وقدِ اتفقَ الأطباءُ وأهلُ الصناعةِ مِنْ عندِ آخرِهِمْ علىٰ أنَّ دواءَهُ النبتُ الفلانيُّ ؛ فإنَّهُ تطمئنُّ نفسُ المريضِ إلىٰ تصديقِهِمْ ، ولا يطالبُهُمْ بتصحيحِ ذلكَ بالبراهينِ الطبيَّةِ ، بلْ يثقُ بقولِهِمْ ويعملُ بهِ ، ولوْ بقيَ سواديٌّ أوْ معتوهٌ يكذِّبُهُمْ في ذلكَ وهوَ يعلمُ بالتواترِ وقرائنِ الأحوالِ أنَّهُمْ أكثرُ منهُ عدداً ، وأغزرُ منهُ فضلاً ، وأعلمُ بالطبِّ منهُ ، بلْ لا علمَ لهُ بالطبِّ . . فيعلمُ كذبَهُ بقولِهِمْ ، ولا يعتقدُ كذبَهُمْ بقولِهِ ، ولا يفتُرُ في عملِهِ بسببِهِ[2] ، ولوِ اعتمدَ قولَهُ وتركَ قولَ الأطباءِ . . كانَ معتوهاً مغروراً .

فكذلكَ مَنْ نظرَ إلى المقرِّينَ بالآخرةِ والمخبرينَ عنها ، والقائلينَ بأنَّ

---

(١) أورده الشريف في « نهج البلاغة » . « إتحاف » (٨/ ٤٣٢) وسيأتي .

(٢) وفي نسخة الحافظ الزبيدي (٨/ ٤٣٢) : (ولا يغتر في عمله) .

التقوىٰ هوَ الدواءُ النافعُ في الوصولِ إلىٰ سعادتِها . . وجدَهُمْ خيرَ خلقِ اللهِ ، وأعلاهُمْ رتبةً في البصيرةِ والمعرفةِ والعقلِ ، وهمُ الأنبياءُ والأولياءُ والحكماءُ والعلماءُ ، واتَّبعَهُمْ عليهِ الخلقُ علىٰ أصنافِهِمْ ، وشذَّ منهُمْ آحادٌ مِنَ البطَّالينَ غلبَتْ عليهِمُ الشهوةُ ، ومالَتْ نفوسُهُمْ إلى التمتُّعِ ، فعظُمَ عليهِمْ تركُ الشهواتِ ، وعظُمَ عليهِمُ الاعترافُ بأنَّهُمْ مِنْ أهلِ النارِ ، فجحدوا الآخرةَ وكذَّبوا الأنبياءَ ، فكما أنَّ قولَ الصبيِّ وقولَ السواديِّ لا يزيلُ طمأنينةَ القلبِ إلىٰ ما اتفقَ عليهِ الأطباءُ . . فكذلكَ قولُ هـٰذا الغبيِّ الذي استرقَّتْهُ الشهواتُ لا يشكِّكُ في صحةِ أقوالِ الأنبياءِ والأولياءِ والعلماءِ.

وهـٰذا القدْرُ مِنَ الإيمانِ كافٍ لجملةِ الخلقِ ، وهوَ يقينٌ جازمٌ يستحثُّ على العملِ لا محالةَ ، والغرورُ يزولُ بهِ .

وأمَّا المدركُ الثاني لمعرفةِ الآخرةِ . . فهوَ الوحيُ والإلهامُ ، والوحيُ للأنبياءِ ، والإلهامُ للأولياءِ ، ولا تظنَّنَّ أنَّ معرفةَ النبيِّ لأمرِ الآخرةِ ولأمورِ الدينِ تقليدٌ لجبريلَ عليهِ السلامُ بالسماعِ منهُ ؛ كما أنَّ معرفتَكَ تقليدٌ للنبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ حتَّىٰ تكونَ معرفتُكَ كمعرفتِهِ ، وإنَّما يختلفُ المقلَّدُ فقطْ ، هيهاتَ ! فإنَّ التقليدَ ليسَ بمعرفةٍ ، بلْ هوَ اعتقادٌ صحيحٌ ، والأنبياءُ عارفونَ ، ومعنىٰ معرفتِهِمْ أنَّهُ كُشِفَ لهُمْ حقيقةُ الأشياءِ كما هيَ عليها ، فشاهدوها بالبصيرةِ الباطنةِ كما تشاهدُ أنتَ المحسوساتِ بالبصرِ الظاهرِ ، فيخبرونَ عنْ مشاهدةٍ لا عنْ سماعٍ وتقليدٍ ، وذلكَ بأنْ يُكشفَ لهُمْ عنْ حقيقةِ الروحِ ، وأنَّهُ مِنْ أمرِ اللهِ تعالىٰ ، وليسَ المرادُ بكونِهِ مِنْ أمرِ اللهِ

الأمرَ الذي يقابلُ النهيَ ؛ لأنَّ ذلكَ الأمرَ كلامٌ ، والروحُ ليسَ بكلامٍ ، وليسَ المرادُ بالأمرِ الشأنَ حتَّىٰ يكونَ المرادُ بهِ أنَّهُ مِنْ خلقِ اللهِ تعالىٰ فقطْ ، لأنَّ ذلكَ عامٌّ في جميعِ المخلوقاتِ ، بلِ العالَمُ عالمانِ : عالمُ الأمرِ ، وعالمُ الخلقِ ، وللهِ الخلقُ والأمرُ ، فالأجسامُ ذواتُ الكميةِ والمقاديرِ مِنْ عالمِ الخلقِ ؛ إذِ الخلقُ عبارةٌ عنِ التقديرِ في وضعِ اللسانِ ، وكلُّ موجودٍ منزَّهٌ عنِ الكميةِ والمقدارِ فإنَّهُ مِنْ عالمِ الأمرِ ، وشرحُ ذلكَ سرُّ الروحِ ، ولا رخصةَ في ذكرِهِ ؛ لاستضرارِ أكثرِ الخلقِ بسماعِهِ ؛ كسرِّ القدرِ الذي منعَ مِنْ إفشائِهِ ، فمَنْ عرفَ سرَّ الروحِ . . فقدْ عرفَ نفسَهُ ، وإذا عرفَ نفسَهُ . . فقدْ عرفَ ربَّهُ ، وإذا عرفَ نفسَهُ وربَّهُ . . عرفَ أنَّهُ أمرٌ ربانيٌّ بطبعِهِ وفطرتِهِ ، وأنَّهُ في العالمِ الجسمانيِّ غريبٌ ، وأنَّ هبوطَهُ إليهِ لمْ يكنْ بمقتضىٰ طبعِهِ في ذاتِهِ ، بلْ بأمرٍ عارضٍ غريبٍ مِنْ ذاتِهِ ، وذلكَ العارضُ الغريبُ وردَ علىٰ آدمَ عليهِ السلامُ وعُبِّرَ عنهُ بالمعصيةِ ، وهيَ التي حطَّتْهُ عنِ الجنةِ التي هيَ أليقُ بهِ بمقتضىٰ ذاتِهِ ؛ فإنَّها في جوارِ الربِّ تعالىٰ ، وأنَّهُ أمرٌ ربانيٌّ ، وحنينُهُ إلىٰ جوارِ الربِّ تعالىٰ لهُ طبعيٌّ ذاتيٌّ إلا أنْ يصرفَهُ عنْ مقتضىٰ طبعِهِ عوارضُ العالمِ الغريبِ مِنْ ذاتِهِ ، فينسىٰ عندَ ذلكَ نفسَهُ وربَّهُ ، ومهما فعلَ ذلكَ . . فقدْ ظلمَ نفسَهُ ؛ إذْ قيل له : ﴿ وَلَا تَكُونُوا۟ كَٱلَّذِينَ نَسُوا۟ ٱللَّهَ فَأَنسَىٰهُمْ أَنفُسَهُمْ ۚ أُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْفَٰسِقُونَ ﴾(١) أي :

---

(١) أي : تركوا معرفة الله تعالىٰ ولم يذكروه ، فجعلهم ناسين لأنفسهم فلم يعرفوها ، ففيه أن نسيان النفس من ثمرات نسيان الرب ، كما أن نسيان النفس يورث نسيان الرب ، =

الخارجونَ عنْ مقتضىٰ طبعِهِمْ وَمظِنَّةِ استحقاقِهِمْ ، يُقالُ : فسقَتِ الرطبةُ عنْ كِمامِها ؛ إذا خرجَتْ عنْ معدنِها الفطريِّ .

وهـٰذهِ إشارةٌ إلىٰ أسرارٍ يهتزُّ لاستنشاقِ روائِحها العارفونَ ، وتشمئزُّ منْ سماعِ ألفاظِها القاصرونَ ، فإنَّها تضرُّ بهِمْ كما تضرُّ رياحُ الوردِ بالجُعَلِ ، وتبهرُ أعينَهُمُ الضعيفةَ كما تبهرُ الشمسُ أبصارَ الخفافيشِ ، وانفتاحُ هـٰذا البابِ مِنْ سرِّ القلبِ إلىٰ عالمِ الملكوتِ يُسمَّىٰ معرفةً وولايةً ، ويُسمَّىٰ صاحبُهُ وليّاً وعارفاً ، وهيَ مبادي مقاماتِ الأنبياءِ ، وآخرُ مقاماتِ الأولياءِ أوَّلُ مقاماتِ الأنبياءِ .

ولنرجعْ إلى الغرضِ المطلوبِ ؛ فالمقصودُ أنَّ غرورَ الشيطانِ بأنَّ الآخرةَ شكٌّ يُدفَعُ إمَّا بيقينٍ تقليديٍّ ، وإمَّا ببصيرةٍ ومشاهدةٍ مِنْ جهةِ الباطنِ ، والمؤمنونَ بألسنتِهِمْ وبعقائدِهِمْ إذا ضيَّعوا أوامرَ اللهِ تعالىٰ ، وهجروا الأعمالَ الصالحةَ ، ولابسوا الشهواتِ والمعاصيَ . . فهُمْ مشاركونَ للكفَّارِ في هـٰذا الغرورِ ؛ لأنَّهُمْ آثروا الحياةَ الدنيا على الآخرةِ .

نعمْ ، أمرُهُمْ أخفُّ ؛ لأنَّ أصلَ الإيمانِ يعصمُهُمْ عنْ عقابِ الأبدِ ، فيخرجونَ مِنَ النارِ ولوْ بعدَ حينٍ ، ولكنَّهُمْ أيضاً مِنَ المغرورينَ ، فإنَّهُمُ اعترفوا بأنَّ الآخرةَ خيرٌ مِنَ الدنيا ، ولكنَّهُمْ مالوا إلى الدنيا وآثروها ، ومجرَّدُ الإيمانِ لا يكفي للفوزِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَءَامَنَ

= والمطلوب : معرفتهما جميعاً ، فتضمحل النفس ويبقى الرب . « إتحاف » (٨/ ٤٣٤) .

وَعَمِلَ صَٰلِحًا ثُمَّ ٱهْتَدَىٰ ﴾ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّ رَحْمَتَ ٱللَّهِ قَرِيبٌ مِّنَ ٱلْمُحْسِنِينَ ﴾ ، ثمَّ قالَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الإحسانُ أنْ تعبدَ اللهَ كأنَّكَ تراهُ »[1] ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَٱلْعَصْرِ ۝ إِنَّ ٱلْإِنسَٰنَ لَفِى خُسْرٍ ۝ إِلَّا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ وَتَوَاصَوْا۟ بِٱلْحَقِّ وَتَوَاصَوْا۟ بِٱلصَّبْرِ ﴾ ، فوعدُ المغفرةِ في جميعِ كتابِ اللهِ تعالىٰ منوطٌ بالإيمانِ والعملِ الصالحِ جميعاً ، لا بالإيمانِ وحدَهُ ، فهؤلاءِ أيضاً مغرورونَ ؛ أعني : المطمئنينَ إلى الدنيا ، الفرحينَ بها ، المترفينَ بنعيمِها ، المحبِّينَ لها ، الكارهينَ للموتِ خيفةَ فواتِ لذاتِ الدنيا ، دونَ الكارهينَ لهُ خيفةً لما بعدَهُ .

فهٰذا مثالُ الغرورِ بالدنيا مِنَ الكفارِ والمؤمنينَ جميعاً .

ولنذكرْ للغرورِ باللهِ تعالىٰ مثالينِ مِنْ غرورِ الكافرينَ والعاصينَ :

فأمَّا غرورُ الكفارِ باللهِ . . فمثالُهُ : قولُ بعضِهِمْ في أنفسِهِمْ وبألسنتِهِمْ : إنَّهُ إنْ كانَ للهِ مِن معادٍ . . فنحنُ أحقُّ بهِ مِنْ غيرِنا ، ونحنُ أوفرُ حظّاً فيهِ وأسعدُ حالاً ؛ كما أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنهُ مِنْ قولِ الرجلينِ المتحاورينِ ؛ إذْ قالَ : ﴿ وَمَآ أَظُنُّ ٱلسَّاعَةَ قَآئِمَةً وَلَئِن رُّدِدتُّ إِلَىٰ رَبِّى لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِّنْهَا مُنقَلَبًا ﴾ ، وجملةُ أمرِهِما كما نُقِلَ في التفسيرِ : أنَّ الكافرَ منهُما بنىٰ قصراً بألفِ دينارٍ ، واشترىٰ بستاناً بألفِ دينارٍ ، وخدماً بألفِ دينارٍ ، وتزوَّجَ امرأةً علىٰ ألفِ دينارٍ ، وفي ذلك كلِّهِ يعظُهُ المؤمنُ ويقولُ : اشتريتَ قصراً يخربُ ويفنىٰ ،

---

[1] رواه البخاري (٤٧٧٧) ، ومسلم (٩) .

ألا اشتريتَ قصراً في الجنةِ لا يفنىٰ ، واشتريتَ بستاناً يخربُ ويفنىٰ ، ألا اشتريتَ بستاناً في الجنةِ لا يفنىٰ ، وخدماً لا يفنونَ ولا يموتونَ ، وزوجةً مِنَ الحورِ العينِ لا تموتُ ، وفي كلِّ ذلكَ يردُّ عليهِ الكافرُ ويقولُ : ما هناكَ شيءٌ ، وما قيلَ مِنْ ذلكَ . . فهوَ أكاذيبُ ، وإنْ كانَ . . فليكونَنَّ لي في الآخرةِ خيرٌ مِنْ هـٰذا⁽¹⁾ .

وكذلكَ وصفَ اللهُ تعالىٰ قولَ العاصِ بنِ وائلٍ إذْ يقولُ : ﴿ لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا ﴾ ، فقالَ اللهُ تعالىٰ ردّاً عليهِ : ﴿ أَطَّلَعَ ٱلْغَيْبَ أَمِ ٱتَّخَذَ عِندَ ٱلرَّحْمَٰنِ عَهْدًا ﴾ ، ورُوِيَ عنْ خبابِ بنِ الأرتِّ أنَّهُ قالَ : كانَ لي على العاصِ بنِ وائلٍ دينٌ ، فجئتُ أتقاضاهُ ، فلمْ يقضني ، فقلتُ : إنِّي آخذُهُ في الآخرةِ ، فقالَ لي : إذا صرتُ إلى الآخرةِ . . فإنَّ لي هناكَ مالاً وولداً فأقضيكَ منهُ ، فأنزلَ اللهُ تعالىٰ قولَهُ : ﴿ أَفَرَءَيْتَ ٱلَّذِى كَفَرَ بِـَٔايَٰتِنَا وَقَالَ لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا ﴾⁽²⁾ .

وقالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَئِنْ أَذَقْنَٰهُ رَحْمَةً مِّنَّا مِنۢ بَعْدِ ضَرَّآءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هَٰذَا لِى وَمَآ أَظُنُّ ٱلسَّاعَةَ قَآئِمَةً وَلَئِن رُّجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّىٓ إِنَّ لِى عِندَهُۥ لَلْحُسْنَىٰ ﴾ .

وهـٰذا كلُّهُ مِنَ الغرورِ باللهِ ، وسببُهُ قياسٌ مِنْ أقيسةِ إبليسَ ، وذلكَ لأنَّهُمْ ينظرونَ مرَّةً إلىٰ نعمِ اللهِ تعالىٰ عليهِمْ في الدنيا ، فيقيسونَ عليها نعمةَ الآخرةِ ، وينظرونَ مرَّةً إلىٰ تأخيرِ العذابِ عنهُمْ ، فيقيسونَ عليهِ عذابَ

---

(١) انظر « تفسير البغوي » (٣/ ١٦١) .

(٢) رواه البخاري (٢٠٩١) ، ومسلم (٢٧٩٥) .

الآخرةِ ؛ كما قالَ تعالىٰ : ﴿ وَيَقُولُونَ فِىٓ أَنفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا ٱللَّهُ بِمَا نَقُولُ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ ٱلْمَصِيرُ ﴾ ، ومرَّةً ينظرونَ إلى المؤمنينَ وهمْ فقراءُ شعثٌ غبرٌ ؛ فيزدرونَ بهِمْ ويستحقرونَهُمْ فيقولونَ : ﴿ أَهَٰٓؤُلَآءِ مَنَّ ٱللَّهُ عَلَيْهِم مِّنۢ بَيْنِنَآ ﴾ ، ويقولونَ : ﴿ لَوْ كَانَ خَيْرًا مَّا سَبَقُونَآ إِلَيْهِ ﴾ .

وترتيبُ القياسِ الذي نظمَهُ الشيطانُ في قلوبِهِمْ أنَّهُمْ يقولونَ : قدْ أحسنَ اللهُ إلينا بنعيمِ الدنيا ، وكلُّ محسنٍ فهوَ محبٌّ ، وكلُّ محبٍّ فإنَّهُ يحسنُ في المستقبلِ أيضاً ؛ كما قال الشاعرُ(١) : [من المتقارب]

لَقَدْ أَحْسَنَ اللهُ فِيما مَضَى   كَذَلِكَ يُحْسِنُ فِيما بَقِي

وإنَّما يقيسُ المستقبلَ على الماضي بواسطةِ الكرامةِ والحبِّ ؛ إذْ يقولُ : لولا أنِّي كريمٌ عندَ اللهِ تعالىٰ ومحبوبٌ.. لما أحسنَ إليَّ ، والتلبيسُ تحتَ ظنِّهِ أنَّ كلَّ محسنٍ محبٌّ ، لا بلْ تحتَ ظنِّهِ أنَّ إنعامَهُ عليهِ في الدنيا إحسانٌ ، فقدِ اغترَّ باللهِ تعالىٰ ؛ إذْ ظنَّ أنَّهُ كريمٌ عندَهُ بدليلٍ لا يدلُّ على الكرامةِ ، بلْ عندَ ذوي البصائرِ يدلُّ على الهوانِ .

ومثالُهُ أنْ يكونَ للرجلِ عبدانِ صغيرانِ يبغضُ أحدَهُما ويحبُّ الآخرَ ، فالذي يحبُّهُ يمنعُهُ مِنَ اللعبِ ويلزمُهُ المكتبَ ، ويحبسُهُ فيهِ ليعلِّمَهُ الأدبَ ، ويمنعُهُ مِنَ الفواكهِ وملاذِّ الأطعمةِ التي تضرُّهُ ، ويسقيهِ الأدويةَ التي تنفعُهُ ،

---

(١) البيت مما نسب إلىٰ سيدنا علي في « ديوانه » الموسوم بـ« أنوار العقول لوصي الرسول » (ص ١٨٢) ، ولشهاب الدين التلعفري في « ديوانه » (ص ٥٨٨) ، ولمنصور بن إسماعيل الفقيه . انظر « زهر الآداب » (٢/ ٨٢٧) .

والذي يبغضُهُ يهملُهُ ليعيشَ كيفَ يريدُ ، فيلعبُ ، ولا يدخلُ المكتبَ ، ويأكلُ كلَّ ما يشتهي ، فيظنُّ هـٰذا الصبيُّ المهملُ أنَّهُ عندَ سيِّدِهِ محبوبٌ كريمٌ ؛ لأنَّهُ مكَّنَهُ مِنْ شهواتِهِ ولذاتِهِ ، وساعدَهُ علىٰ جميعِ أغراضِهِ ، فلمْ يمنعْهُ ولم يحجُرْ عليهِ ، وذلكَ محضُ الغرورِ ، وهـٰكذا نعيمُ الدنيا ولذاتُها ؛ فإنَّها مهلكاتٌ ومبعداتٌ مِنَ اللهِ ، وإنَّ اللهَ يحمي عبدَهُ الدنيا وهوَ يحبُّهُ كما يحمي أحدُكُمْ مريضَهُ مِنَ الطعامِ والشرابِ وهوَ يحبُّهُ ، هـٰكذا وردَ في الخبرِ عنْ سيِّدِ البشرِ(١) .

وكانَ أربابُ البصائرِ إذا أقبلَتْ عليهِمُ الدنيا.. حزنوا وقالوا : ذنبٌ عُجِّلَتْ عقوبتُهُ ، ورأَوا ذلكَ أمارةَ المقتِ والإهمالِ ، وإذا أقبلَ عليهِمُ الفقرُ.. قالوا : مرحباً بشعارِ الصالحينَ(٢) .

والمغرورُ إذا أقبلَتْ عليهِ الدنيا.. ظنَّ أنَّها كرامةٌ مِنَ اللهِ ، وإذا صُرِفَتْ عنهُ.. ظنَّ أنَّهُ هوانٌ ؛ كما أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنهُ إذْ قالَ : ﴿ فَأَمَّا ٱلْإِنسَٰنُ إِذَا مَا ٱبْتَلَىٰهُ رَبُّهُۥ فَأَكْرَمَهُۥ وَنَعَّمَهُۥ فَيَقُولُ رَبِّىٓ أَكْرَمَنِ ۞ وَأَمَّآ إِذَا مَا ٱبْتَلَىٰهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُۥ فَيَقُولُ رَبِّىٓ أَهَٰنَنِ ۞ كَلَّا ﴾ أيْ : ليسَ كما قالَ ، إنَّما هوَ ابتلاءٌ ، نعوذُ باللهِ مِنْ شرِّ البلاءِ ، ونسألُ اللهَ التثبيتَ ، فبيَّنَ أنَّ ذلكَ غرورٌ ، قالَ الحسنُ : كذَّبَهُما

---

(١) رواه الترمذي (٢٠٣٦) .

(٢) كما روىٰ أبو نعيم في « الحلية » (٦/٥) عن كعب قال : (إن الرب تعالىٰ قال لموسىٰ عليه السلام : يا موسىٰ ؛ إذا رأيت الغنىٰ مقبلاً.. فقل : ذنب عجلت عقوبته ، وإذا رأيت الفقر مقبلاً.. فقل : مرحباً بشعار الصالحين) .

جميعاً بقولِهِ : ﴿ كَلَّا ﴾ يقولُ : ليسَ هـٰذا بكرامتي ، ولا هـٰذا بهواني ، ولكنَّ الكريمَ مَنْ أكرمتُهُ بطاعتي ، غنياً كانَ أوْ فقيراً ، والمهانُ مَنْ أهنتُهُ بمعصيتي ، غنياً كانَ أو فقيراً(١) .

وهـٰذا الغرورُ علاجُهُ : معرفةُ دلائلِ الكرامةِ والهوانِ ، إمَّا بالبصيرةِ وإمَّا بالتقليدِ .

أمَّا البصيرةُ . . فبأنْ يعرفَ وجهَ كونِ الالتفاتِ إلىٰ شهواتِ الدنيا مبعداً عنِ اللهِ ، ووجهَ كونِ التباعدِ عنها مقرباً إلى اللهِ ، ويُدرَكُ ذلكَ بالإلهامِ في منازلِ العارفينَ والأولياءِ ، وشرحُهُ مِنْ جملةِ علومِ المكاشفةِ ، ولا يليقُ بعلمِ المعاملةِ .

وأمَّا معرفتُهُ بطريقِ التقليدِ والتصديقِ . . فهوَ أنْ يؤمنَ بكتابِ اللهِ تعالىٰ ، ويصدِّقَ رسولَهُ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُم بِهِۦ مِن مَّالٍ وَبَنِينَ ۝ نُسَارِعُ لَهُمْ فِى ٱلْخَيْرَٰتِ بَل لَّا يَشْعُرُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ سَنَسْتَدْرِجُهُم مِّنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَٰبَ كُلِّ شَىْءٍ حَتَّىٰٓ إِذَا فَرِحُوا۟ بِمَآ أُوتُوٓا۟ أَخَذْنَٰهُم بَغْتَةً فَإِذَا هُم مُّبْلِسُونَ ﴾ .

وفي تفسيرِ قولهِ تعالىٰ : ﴿ سَنَسْتَدْرِجُهُم مِّنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ ﴾ : أنَّهُمْ كلَّما

---

(١) بنحوه رواه عبد بن حميد وابن أبي حاتم عن الحسن ، كما في « الدر المنثور » (٨/٥٠٩) .

أحدثوا ذنباً . . أحدثنا لهُمْ نعمةً⁽¹⁾ ؛ ليزيدَ غرورُهُمْ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوٓاْ إِثْمًا ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَحْسَبَنَّ ٱللَّهَ غَٰفِلًا عَمَّا يَعْمَلُ ٱلظَّٰلِمُونَ ۚ إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ ٱلْأَبْصَٰرُ ﴾ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ ممَّا وردَ في كتابِ اللهِ سبحانَهُ وسنةِ رسولِهِ ، فمَنْ آمنَ بهِ . . تخلَّصَ مِنْ هٰذا الغرورِ ؛ فإنَّ منشأَ هٰذا الغرورِ الجهلُ باللهِ وبصفاتِهِ ، فإنَّ مَنْ عرفَهُ سبحانَهُ . . لا يأمنُ مكرَهُ ، ولا يغترُّ بأمثالِ هٰذهِ الخيالاتِ الفاسدةِ ، وينظرُ إلىٰ فرعونَ وهامانَ وقارونَ وإلىٰ ملوكِ الأرضِ وما جرىٰ لهُمْ كيفَ أحسنَ اللهُ إليهِمْ ابتداءً ثمَّ دمَّرَهُمْ تدميراً فقالَ تعالىٰ : ﴿ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُم مِّنْ أَحَدٍ . . . ﴾ الآيةَ .

وقدْ حذَّرَ اللهُ تعالىٰ مكرَهُ واستدراجَهُ فقالَ تعالىٰ : ﴿ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ ٱللَّهِ إِلَّا ٱلْقَوْمُ ٱلْخَٰسِرُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَكَرُواْ مَكْرًا وَمَكَرْنَا مَكْرًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَمَكَرُواْ وَمَكَرَ ٱللَّهُ ۖ وَٱللَّهُ خَيْرُ ٱلْمَٰكِرِينَ ﴾ .

وقالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا ۝ وَأَكِيدُ كَيْدًا ۝ فَمَهِّلِ ٱلْكَٰفِرِينَ أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًۢا ﴾ .

فكما لا يجوزُ للعبدِ المهملِ أنْ يستدلَّ بإهمالِ السيدِ إيَّاه وتمكينِهِ مِنَ النعمِ علىٰ حبِّ السيدِ ، بلْ ينبغي أنْ يحذرَ أنْ يكونَ ذلكَ مكراً منهُ وكيداً معَ

---

(1) رواه البيهقي في « الأسماء والصفات » (ص451) .

أنَّ السيدَ لمْ يحذِّرْهُ مكرَ نفسِهِ . . فبأنْ يجبَ ذلكَ في حقِّ اللهِ تعالىٰ معَ تحذيرِهِ استدراجَهُ أولىٰ .

فإذاً ؛ مَنْ أَمِنَ مكرَ الله تعالىٰ . . فهوَ مغترٌّ ، ومنشأُ هـٰذا الغرورِ أنَّهُ استدلَّ بنعمِ الدنيا علىٰ أنَّهُ كريمٌ عندَ ذلكَ المنعمِ ، واحتملَ أنْ يكونَ ذلكَ دليلَ الهوانِ ، ولكنَّ ذلكَ الاحتمالَ لا يوافقُ الهوىٰ ، فالشيطانُ بواسطةِ الهوىٰ يميلُ بالقلبِ إلىٰ ما يوافقُهُ ، وهوَ التصديقُ بدلالتِهِ على الكرامةِ ، وهـٰذا هوَ حدُّ الغرورِ .

* * *

المثالُ الثاني : غرورُ العصاةِ مِنَ المؤمنينَ :

بقولِهِمْ : إنَّ اللهَ كريمٌ ، وإنَّا نرجو عفوَهُ ، واتكالُهُمْ علىٰ ذلكَ ، وإهمالُهُمُ الأعمالَ ، وتحسينُ ذلكَ بتسميةِ تمنِّيهِمْ واغترارِهِمْ رجاءً ، وظنُّهُمْ أنَّ الرجاءَ مقامٌ محمودٌ في الدينِ ، وأنَّ نعمةَ اللهِ واسعةٌ ، ورحمتُهُ شاملةٌ وكرمُهُ عميمٌ ، وأينَ معاصي العبادِ في بحارِ رحمتِهِ ؟ وإنَّا موحِّدونَ ومؤمنونَ ؛ فنرجوهُ بوسيلةِ الإيمانِ ، وربَّما كانَ مستندُ رجائِهِمُ التمسكَ بصلاحِ الآباءِ وعلوِّ رتبتِهِمْ ؛ كاغترارِ العلويَّةِ بنسبِهِمْ ومخالفتِهِمْ سيرةَ آبائِهِمْ في الخوفِ والتقوىٰ والورعِ ، وظنِّهِمْ أنَّهُمْ أكرمُ على اللهِ مِنْ آبائِهِمْ ؛ إذْ آباؤُهُمْ معَ غايةِ الورعِ والتقوىٰ كانوا خائفينَ ، وهُمْ معَ غايةِ الفجورِ والفسوقِ آمنونَ ، وذلكَ نهايةُ الاغترارِ باللهِ تعالىٰ .

فقياسُ الشيطانِ للعلويَّةِ أنَّ مَنْ أحبَّ إنساناً أحبَّ أولادَهُ ، وأنَّ اللهَ تعالىٰ قدْ أحبَّ آباءَكُمْ فيحبُّكُمْ ، فلا تحتاجونَ إلى الطاعةِ ، وينسى المغرورُ أنَّ نوحاً صلواتُ اللهِ عليهِ أرادَ أنْ يستصحبَ ولدَهُ معَهُ في السفينةِ ، ﴿ فَقَالَ رَبِّ إِنَّ ٱبْنِى مِنْ أَهْلِى ﴾ ، فقالَ تعالىٰ : ﴿ يَـٰنُوحُ إِنَّهُۥ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ ۖ إِنَّهُۥ عَمَلٌ غَيْرُ صَـٰلِحٍ ﴾ ، وأنَّ إبراهيمَ عليهِ السلامُ استغفرَ لأبيهِ فلمْ ينفعْهُ ، وأنَّ نبيَّنا صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ استأذنَ ربَّهُ في أنْ يزورَ قبرَ أمِّهِ ويستغفرَ لها ، فأُذِنَ لهُ في الزيارةِ ولمْ يُؤذَنْ لهُ في الاستغفارِ ، فجلسَ يبكي علىٰ قبرِ أمِّهِ لرقَّتِهِ لها بسببِ القرابةِ ، حتىٰ أبكىٰ مَنْ حولَهُ⁽¹⁾ .

فهٰذا أيضاً اغترارٌ باللهِ تعالىٰ ، وهٰذا لأنَّ اللهَ تعالىٰ يحبُّ المطيعَ ويبغضُ العاصيَ ، فكما أنَّهُ لا يبغضُ الأبَ المطيعَ ببغضِهِ للولدِ العاصي . . فكذلكَ لا يحبُّ الولدَ العاصيَ بحبِّه للأبِ المطيعِ ، ولوْ كانَ الحبُّ يسري مِنَ الأبِ إلى الولدِ . . لأوشكَ أنْ يسريَ البغضُ أيضاً ، بلِ الحقُّ أنْ لا تزرَ وازرةٌ وزرَ أخرىٰ⁽²⁾ .

ومَنْ ظنَّ أنَّهُ ينجو بتقوىٰ أبيهِ كمَنْ ظنَّ أنَّهُ يشبعُ بأكلِ أبيهِ ، ويَروىٰ بشربِ أبيهِ ، ويصيرُ عالماً بعلمِ أبيهِ ، ويصلُ إلى الكعبةِ ويراها بمشيِ أبيهِ ،

---

(١) رواه مسلم (٩٧٦) .

(٢) وله سبحانه وتعالىٰ أن يتفضل على الفرع إكراماً لأصله ؛ لأمور خفية لا ينبغي أن يعوّل الإنسان علىٰ توقعها ، بل يتمسك بالأسباب المنجيات التي أومأ الحق له فيأخذ بها ، وإن كانت هٰذه أيضاً فضلاً من الله ورحمة ، وإلىٰ هٰذا أشار عز شأنه وعلا : ﴿ وَكَانَ أَبُوهُمَا صَـٰلِحًا ﴾ ، وقال جل من قائل : ﴿ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَآ أَلَتْنَـٰهُم مِّنْ عَمَلِهِم مِّن شَىْءٍ ﴾ .

فالتقوىٰ فرضُ عينٍ ؛ فلا يجزي والدٌ فيهِ عنْ ولدِهِ شيئاً ، وكذا العكسُ ، وعندَ اللهِ جزاءُ التقوىٰ ، يومَ يفرُّ المرءُ من أخيهِ وأمِّهِ وأبيهِ ، إلا علىٰ سبيلِ الشفاعةِ لمَنْ لمْ يشتدَّ غضبُ اللهِ تعالىٰ عليهِ ، فيأذنَ لهُ في الشفاعةِ ؛ كما سبقَ في كتابِ الكبرِ والعجبِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فأينَ الغلطُ في قولِ العصاةِ والفجارِ : إنَّ اللهَ كريمٌ ، وإنَّا نرجو مغفرتَهُ ورحمتَهُ ، وقدْ قالَ : « أنا عندَ ظنِّ عبدِي بي ، فليظنَّ بي خيراً »(١) ، فما هـٰذا إلا كلامٌ صحيحٌ مقبولُ الظاهرِ في القلوبِ .

فاعلمْ : أنَّ الشيطانَ لا يغوي الإنسانَ إلا بكلامٍ مقبولُ الظاهرِ مردودِ الباطنِ ، ولولا حسنُ ظاهرِهِ.. لما انخدَعَتْ بهِ القلوبُ ، ولكنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ كشفَ عنْ ذلكَ فقالَ : « الكيِّسُ مَنْ دانَ نفسَهُ ، وعمِلَ لما بعدَ الموتِ ، والأحمقُ مَنْ أتبعَ نفسَهُ هواها ، وتمنَّىٰ على اللهِ »(٢) ، وهـٰذا هوَ التَّمنِّي على اللهِ تعالىٰ ، غيَّرَ الشيطانُ اسمَهُ فسمَّاهُ رجاءً ، حتىٰ خدعَ بهِ الجهَّالَ ، وقدْ شرحَ اللهُ تعالى الرجاءَ فقالَ : ﴿ إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَٱلَّذِينَ هَاجَرُواْ وَجَٰهَدُواْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ أُوْلَٰٓئِكَ يَرۡجُونَ رَحۡمَتَ ٱللَّهِ ﴾ ؛ يعني : أنَّ الرجاءَ بهِمْ أليقُ ، وهـٰذا لأنَّهُ ذكرَ أنَّ ثوابَ الآخرةِ أجرٌ وجزاءٌ على الأعمالِ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ جَزَآءَۢ بِمَا كَانُواْ يَعۡمَلُونَ ﴾ وقالَ عزَّ وجلَّ :

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « حسن الظن بالله » (٨٣) .

(٢) رواه الترمذي (٢٤٥٩) ، وابن ماجه (٤٢٦٠) .

﴿ وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَـٰمَةِ ﴾ ، أفترىٰ أنَّ مَنِ استؤجرَ علىٰ إصلاحِ أوانٍ وشُرِطَ لهُ أجرةٌ عليها ، وكانَ الشارطُ كريماً يفي بالوعدِ مهما وعدَ ولا يخلفُ ، بلْ يزيدُ ، فجاءَ الأجيرُ وكسرَ الأوانيَ وأفسدَ جميعَها ، ثمَّ جلسَ ينتظرُ الأجرَ ، ويزعمُ أنَّ المستأجِرَ كريمٌ لا يخلفُ الوعدَ ، أفيراهُ العقلاءُ في انتظارِهِ متمنِّياً مغروراً أوْ راجياً ؟ وهـٰذا للجهلِ بالفرقِ بينَ الرجاءِ وبينَ الغِرَّةِ .

* * *

قيلَ للحسنِ : قومٌ يقولونَ : نرجو اللهَ ويضيِّعونَ العملَ ، فقالَ : هيهاتَ ، هيهاتَ ! تلكَ أمانيُّهُمْ يترجحونَ فيها ، مَنْ رجا شيئاً . . طلبَهُ ، ومَنْ خاف شيئاً . . هربَ منهُ(١) .

وقالَ مسلمُ بنُ يسارٍ : لقدْ سجدتُ البارحةَ حتَّىٰ سقطَتْ ثنيَّتايَ ، فقالَ لهُ رجلٌ : إنَّا لنرجو اللهَ ، فقالَ مسلمٌ : هيهاتَ ، هيهاتَ ! مَنْ رجا شيئاً . . طلبَهُ ، ومَنْ خافَ شيئاً . . هربَ منهُ(٢) .

وكما أنَّ الذي يرجو في الدنيا ولداً وهوَ بعدُ لمْ ينكحْ ، أوْ نكحَ ولمْ يجامعْ ، أوْ جامعَ ولمْ ينزلْ . . فهوَ معتوهٌ ؛ فكذلكَ مَنْ رجا رحمةَ اللهِ وهوَ لمْ يؤمنْ ، أوْ آمنَ ولمْ يعملْ صالحاً ، أوْ عملَ ولمْ يتركِ المعاصيَ . . فهوَ

---

(١) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص٤٣٥) .

(٢) أورده المحاسبي في « الرعاية » (ص٤٣٥) ، ورواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠٥) .

مغرورٌ ، وكما أنَّهُ إذا نكحَ ووطئَ وأنزلَ . . بقيَ متردداً في حصولِ الولدِ ، يخافُ ويرجو فضلَ اللهِ في خلقِ الولدِ ودفعِ الآفاتِ عنِ الرحمِ وعنِ الأمِّ إلىٰ أنْ يتمَّ . . فهوَ كيِّسٌ ؛ فكذلكَ إذا آمنَ وعملَ الصالحاتِ وتركَ السيئاتِ ، وبقي متردِّداً بينَ الخوفِ والرجاءِ ، يخافُ ألاَّ يُقبلَ منهُ ، وألاَّ يدومَ عليهِ إلى الموتِ ، وأنْ يُختمَ لهُ بالسوءِ ، ويرجو مِنْ فضلِ اللهِ تعالىٰ أنْ يثبِّتَهُ بالقولِ الثابتِ ، ويحفظَ دينَهُ مِنْ صواعقِ سكراتِ الموتِ حتَّىٰ يموتَ على التوحيدِ ، ويحرسَ قلبَهُ عنِ الميلِ إلى الشهواتِ بقيَّةَ عمرِهِ حتَّىٰ لا يميلَ إلى المعاصي . . فهوَ كيِّسٌ ، ومَنْ عدا هؤلاءِ فهُمُ المغرورونَ باللهِ ، وسوفَ يعلمونَ حينَ يرونَ العذابَ مَنْ أضلُّ سبيلاً ، ولتعلمُنَّ نبأَهُ بعدَ حينٍ ، وعندَ ذلكَ يقولونَ ما أخبرَ اللهُ تعالىٰ عنهُمْ : ﴿ رَبَّنَآ أَبۡصَرۡنَا وَسَمِعۡنَا فَٱرۡجِعۡنَا نَعۡمَلۡ صَٰلِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ ﴾ أيْ : علمنا أنَّهُ كما لا يُولدُ ولدٌ إلا بوقاعٍ ونكاحٍ ، ولا ينبتُ زرعٌ إلا بحراثةٍ وبثِّ بذرٍ . . فكذلكَ لا يحصلُ في الآخرةِ ثوابٌ وأجرٌ إلا بعملٍ صالحٍ ، فارجعْنا نعملْ صالحاً ، فقدْ علمنا الآنَ صدقَكَ في قولِكَ : ﴿ وَأَن لَّيۡسَ لِلۡإِنسَٰنِ إِلَّا مَا سَعَىٰ ۝ وَأَنَّ سَعۡيَهُۥ سَوۡفَ يُرَىٰ ۝ ثُمَّ يُجۡزَىٰهُ ٱلۡجَزَآءَ ٱلۡأَوۡفَىٰ ﴾ ، و﴿ كُلَّمَآ أُلۡقِيَ فِيهَا فَوۡجٞ سَأَلَهُمۡ خَزَنَتُهَآ أَلَمۡ يَأۡتِكُمۡ نَذِيرٞ ﴾ ألمْ يسمعْكُمْ سنَّةَ اللهِ في عبادِهِ ، وأنَّهُ تُوفَّىٰ كلُّ نفسٍ ما كسبَتْ ، وأنَّ كلَّ نفسٍ بما كسبَتْ رهينةٌ ؟ فما الذي غرَّكُمْ باللهِ بعدَ أنْ سمعتُمْ وعقلتُمْ ؟ ﴿ وَقَالُواْ لَوۡ كُنَّا نَسۡمَعُ أَوۡ نَعۡقِلُ مَا كُنَّا فِيٓ أَصۡحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ ۝ فَٱعۡتَرَفُواْ بِذَنۢبِهِمۡ فَسُحۡقٗا لِّأَصۡحَٰبِ ٱلسَّعِيرِ ﴾ .

* * *

فإنْ قلتَ : فأينَ مَظِنَّةُ الرجاءِ وموضعُهُ المحمودُ ؟

فاعلمْ : أنَّهُ محمودٌ في موضعينِ :

أحدُهُما : في حقِّ العاصي المنهمكِ إذا خطرَتْ لهُ التوبةُ ، فقالَ لهُ الشيطانُ : وأنَّىٰ تُقبَلُ توبتُكَ ؟ فيقنِّطُهُ مِنْ رحمةِ اللهِ تعالىٰ ، فيجبُ عندَ هٰذا أنْ يقمعَ القنوطَ بالرجاءِ ، ويتذكَّرَ أنَّ اللهَ يغفرُ الذنوبَ جميعاً ، وأنَّ اللهَ كريمٌ يقبلُ التوبةَ عنْ عبادِهِ ، وأنَّ التوبةَ طاعةٌ تكفِّرُ الذنوبَ ، قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ قُلْ يَٰعِبَادِيَ ٱلَّذِينَ أَسْرَفُواْ عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُواْ مِن رَّحْمَةِ ٱللَّهِۚ إِنَّ ٱللَّهَ يَغْفِرُ ٱلذُّنُوبَ جَمِيعًاۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلْغَفُورُ ٱلرَّحِيمُ ۞ وَأَنِيبُوٓاْ إِلَىٰ رَبِّكُمْ ﴾ ، أمرَهُمْ بالإنابةِ ، وقالَ تعالىٰ : ﴿ وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ وَءَامَنَ وَعَمِلَ صَٰلِحًا ثُمَّ ٱهْتَدَىٰ ﴾ ، فإذا توقَّعَ المغفرة معَ التوبةِ . . فهوَ راجٍ ، وإنْ توقَّعَ المغفرةَ معَ الإصرارِ . . فهوَ مغرورٌ ؛ كما أنَّ مَنْ ضاقَ عليهِ وقتُ الجمعةِ وهوَ في السوقِ ، فخطَرَ لهُ أنْ يسعىٰ إلى الجمعةِ ، فقالَ لهُ الشيطانُ : إنكَ لا تدركُ الجمعةَ ، فأقِمْ علىٰ موضعِكَ ، فكذَّبَ الشيطانَ وقامَ يعدو وهوَ يرجو أنْ يدركَ الجمعةَ . . فهوَ راجٍ ، وإنِ استمرَّ على التجارةِ ، وأخذَ يرجو تأخيرَ الإمامِ الصلاةَ لأجلِهِ إلىٰ وسطِ الوقتِ ، أوْ لأجلِ غيرِهِ ، أوْ لسببٍ مِنَ الأسبابِ التي لا يعرفُها . . فهوَ مغرورٌ .

والثاني : أنْ تفترَ نفسُهُ عنْ فضائلِ الأعمالِ ، وتقتصرَ على الفرائضِ ، فيرجِّي نفسَهُ نعيمَ اللهِ تعالىٰ ، وما وعدَ بهِ الصالحينَ ، حتَّىٰ ينبعثَ مِنَ الرجاءِ نشاطُ العبادةِ ، فيقبلَ على الفضائلِ ، ويتذكَّرَ قولَهُ تعالىٰ :

﴿ قَدْ أَفْلَحَ ٱلْمُؤْمِنُونَ ۞ ٱلَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَٰشِعُونَ ﴾ إلىٰ قولِهِ : ﴿ أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْوَٰرِثُونَ ۞ ٱلَّذِينَ يَرِثُونَ ٱلْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ ﴾ .

* * *

فالرجاءُ الأولُ يقمعُ القنوطَ المانعَ مِنَ التوبةِ ، والرجاءُ الثاني يقمعُ الفتورَ المانعَ مِنَ النشاطِ والتشمُّرِ ، فكلُّ توقُّعٍ حثَّ علىٰ توبةٍ وعلىٰ تشمرٍ في العبادةِ . . فهوَ رجاءٌ ، وكلُّ توقُّعٍ أوجبَ فتوراً في العبادةِ وركوناً إلى البطالةِ . . فهو غِرَّةٌ ؛ كما إذا خطرَ لهُ أنْ يتركَ الذنبَ ويشتغلَ بالعملِ ، فيقولُ لهُ الشيطانُ : ما لكَ وإيذاءَ نفسِكَ وتعذيبَها ولكَ ربٌّ كريمٌ ، غفورٌ رحيمٌ ، فيفترُ بذلكَ عنِ التوبةِ والعبادةِ . . فهوَ غِرَّةٌ ، وعندَ هـٰذا واجبٌ على العبدِ أنْ يستعملَ الخوفَ ، فيخوِّفَ نفسَهُ بغضبِ اللهِ وعظيمِ عقابِهِ ، ويقولَ لها : إنَّهُ معَ أنَّهُ غافرُ الذنبِ وقابلُ التوبِ شديدُ العقابِ ، وإنَّهُ معَ أنَّهُ كريمٌ خلَّدَ الكفارَ في النارِ أبدَ الآبادِ معَ أنَّهُ لمْ يضرَّهُ كفرُهُمْ ، بلْ سلَّطَ العذابَ والمحنَ والأمراضَ والعللَ والفقرَ والجوعَ علىٰ جملةٍ مِنْ عبادِهِ في الدنيا وهوَ قادرٌ علىٰ إزالتِها ، فمَنْ هـٰذهِ سنَّتُهُ في عبادِهِ وقدْ خوَّفني عقابَهُ . . فكيفَ لا أخافُهُ ، وكيفَ أغترُّ بهِ ؟

والخوفُ والرجاءُ قائدانِ وسائقانِ يبعثانِ الناسَ على العملِ ، فما لا يبعثُ على العملِ . . فهوَ تمنٍّ وغرورٌ ، ورجاءُ كافَّةِ الخلقِ هوَ سببُ فتورِهِمْ وسببُ إقبالِهِمْ على الدنيا وسببُ إعراضِهِمْ عنِ اللهِ تعالىٰ وإهمالِهِمُ

السعيَ للآخرةِ ، وذلكَ غرورٌ ، فقدْ أخبرَ النبيُّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وذكرَ أنَّ الغرورَ سيغلبُ علىٰ قلوبِ آخرِ هـٰذهِ الأمَّةِ⁽¹⁾ ، وقدْ كانَ ما وعدَ بهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فقدْ كانَ الناسُ في الأعصارِ الأُوَلِ يواظبونَ على العباداتِ ، ويؤتونَ ما آتوا وقلوبُهُمْ وجلةٌ أنهُمْ إلىٰ ربهِمْ راجعونَ ، يخافونَ علىٰ أنفسِهِمْ وهُمْ طولَ الليلِ والنهارِ في طاعةِ اللهِ تعالىٰ ، يبالغونَ في التقوىٰ والحذرِ مِنَ الشبهاتِ والشهواتِ ، ويبكونَ علىٰ أنفسِهِمْ في الخلواتِ ، وأمَّا الآنَ . . فترى الخلقَ آمنينَ مسرورينَ ، مطمئنينَ غيرَ خائفينَ ، معَ إكبابِهِمْ على المعاصي ، وانهماكِهِمْ في الدنيا ، وإعراضِهِمْ عنِ اللهِ تعالىٰ ، زاعمينَ أنهُمْ واثقونَ بكرمِ اللهِ تعالىٰ وفضلِهِ ، راجونَ لعفوِهِ ومغفرتِهِ ؛ كأنَّهُمْ يزعمونَ أنَّهُمْ عرفوا مِنْ كرمِ اللهِ تعالىٰ وفضلِهِ ما لمْ يعرفْهُ الأنبياءُ والصحابةُ والسلفُ الصالحونَ ، فإنْ كانَ هـٰذا الأمرُ يُدركُ بالمنىٰ ويُنال بالهوينىٰ . فعلىٰ ماذا كانَ بكاءُ أولئكَ وخوفُهُمْ وحزنُهُمْ ؟! وقدْ ذكرنا تحقيقَ هـٰذهِ الأمورِ في كتابِ الخوفِ والرجاءِ .

وقدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيما رواهُ معقلُ بنُ يسارٍ : « يأتي على الناسِ زمانٌ يَخْلَقُ فيهِ القرآنُ في قلوبِ الرجالِ كما تَخْلَقُ الثيابُ على الأبدانِ ، يكونُ أمرُهُمْ كُلُّهُ طمعاً لا خوفَ معَهُ ، إنْ أحسنَ أحدُهُمْ . .

---

(١) تقدم ، وهو حديث أبي ثعلبة الخشني رضي الله عنه ، وفيه : « وإعجاب كل ذي رأي برأيه » الذي رواه أبو داوود (٤٣٤١) ، والترمذي (٣٠٥٨) ، وابن ماجه (٤٠١٤) .

قالَ : يُتقبَّلُ منِّي ، وإنْ أساءَ . . قالَ : يُغفرُ لي »[1] ، فأخبرَ أنَّهُمْ يضعونَ الطمعَ موضعَ الخوفِ ؛ لجهلِهِمْ بتخويفاتِ القرآنِ وما فيهِ .

وبمثلِهِ أخبرَ عنِ النصارىٰ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَخَلَفَ مِنۢ بَعۡدِهِمۡ خَلۡفٞ وَرِثُواْ ٱلۡكِتَٰبَ يَأۡخُذُونَ عَرَضَ هَٰذَا ٱلۡأَدۡنَىٰ وَيَقُولُونَ سَيُغۡفَرُ لَنَا ﴾ ، ومعناهُ : أنَّهُمْ ورثوا الكتابَ ؛ أيْ : هُمْ علماءُ ويأخذونَ عَرضَ هٰذا الأدنىٰ ؛ أيْ : شهواتِهِمْ مِنَ الدنيا حلالاً كانَ أوْ حراماً ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَلِمَنۡ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِۦ جَنَّتَانِ ﴾ ، ﴿ ذَٰلِكَ لِمَنۡ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ ﴾ .

والقرآنُ مِنْ أوَّلِهِ إلىٰ آخرِهِ تحذيرٌ وتخويفٌ ، لا يتفكَّرُ فيهِ متفكِّرٌ إلا ويطولُ حزنُهُ ويعظمُ خوفُهُ إنْ كانَ مؤمناً بما فيهِ ، وترى الناسَ الآنَ يهذُّونَهُ هذّاً ، يخرجونَ الحروفَ مِنْ مخارجِها ، ويتناظرونَ علىٰ رفعِها وخفضِها ونصبِها ؛ كأنَّهُمْ يقرؤونَ شعراً مِنْ أشعارِ العربِ ، لا يهمُّهُمُ الالتفاتُ إلىٰ معانيهِ ، والعملُ بما فيهِ فهلْ في العالمِ غرورٌ يزيدُ علىٰ هٰذا ؟!

فهٰذهِ أمثلةُ الغرورِ باللهِ عزَّ وجلَّ ، وبيانُ الفرقِ بينَ الرجاءِ والغرورِ .

ويقربُ منهُ غرورُ طوائفَ لهُمْ طاعاتٌ ومعاصٍ ، إلا أنَّ معاصيَهُمْ أكثرُ وهُمْ يتوقَّعونَ المغفرةَ ، ويظنونَ أنَّهُمْ تترجَّحُ كِفَّةُ حسناتِهِمْ معَ أنَّ ما في كِفَّةِ السيئاتِ أكثرُ ! وهٰذا غايةُ الجهلِ . فترى الواحدَ يتصدَّقُ بدراهمَ معدودةٍ مِنَ الحلالِ والحرامِ ويكونُ ما يتناولُ مِنْ أموالِ المسلمينَ والشبهاتِ أضعافَهُ ،

---

(١) رواه الحارث بن أسامة في « مسنده » (٧٦٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٦/ ٥٩) .

ولعلَّ ما تصدَّقَ بهِ هوَ مِنْ مالِ المسلمينَ ، وهوَ يتكلُ عليهِ ويظنُّ أنَّ أكلَ ألفِ درهمٍ حرامٍ يقاومُهُ التصدُّقُ بعشرةٍ مِنَ الحلالِ أوِ الحرامِ ، وما هوَ إلا كمَنْ وضعَ عشرةَ دراهمَ في كِفَّةِ ميزانٍ وفي الكِفَّةِ الأخرىٰ ألفاً ، وأرادَ أنْ تشيلَ الكِفَّةُ الثقيلةُ بالكِفَّةِ الخفيفةِ ! وذلكَ غايةُ الجهلِ .

نعمْ ، ومنهُمْ مَنْ يظنُّ أنَّ طاعاتِهِ أكثرُ مِنْ معاصيهِ ؛ لأنَّهُ لا يحاسبُ نفسَهُ ولا يتفقَّدُ معاصيَهُ ، وإذا عملَ طاعةً . . حفظَها واعتدَّ بها ؛ كالذي يستغفرُ اللهَ بلسانِهِ أوْ يسبِّحُ اللهَ في اليومِ مئةَ مرَّةٍ ثمَّ يغتابُ المسلمينَ ، ويمزِّقُ أعراضَهُمْ ، ويتكلَّمُ بما لا يرضاهُ اللهُ طولَ النهارِ مِنْ غيرِ حصرٍ وعددٍ ، ويكونُ نظرُهُ إلىٰ عددِ سبحتِهِ أنَّهُ استغفرَ اللهَ مئةَ مرَّةٍ ، وغفلَ عنْ هذيانِهِ طولَ نهارِهِ الذي لوْ كتبَهُ . . لكانَ مثلَ تسبيحِهِ مئةَ مرَّةٍ أوْ ألفَ مرَّةٍ ، وقدْ كتبَها الكرامُ الكاتبونَ ، وقدْ أوعدَهُ اللهُ تعالىٰ بالعقابِ علىٰ كلِّ كلمةٍ فقالَ جلَّ جلالُهُ : ﴿ مَا يَلْفِظُ مِن قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ ﴾ ، فهوَ أبداً يتأمَّلُ في فضائلِ التسبيحاتِ والتهليلاتِ ، ولا يلتفتُ إلىٰ ما وردَ في عقوبةِ المغتابينَ والكذابينَ ، والنمَّامينَ والمنافقينَ بذكرِ ما لا يضمرونَهُ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ آفاتِ اللسانِ ، وذلكَ محضُ الغرورِ .

ولعمْرِي ؛ لوْ كانَ الكرامُ الكاتبونَ يطلبونَ منهُ أجرةَ النسخِ لما يكتبونَهُ مِنْ هذيانِهِ الذي زادَ علىٰ تسبيحِهِ . . لكانَ عندَ ذلكَ يكفُّ لسانَهُ حتَّىٰ عنْ جملةٍ مِنْ مهماتِهِ ، وما نطقَ بهِ في فتراتِهِ كانَ يعدُّهُ ويحسبُهُ ويوازنُهُ بتسبيحاتِهِ ؛ حتَّىٰ لا يفضلَ عليهِ أجرةُ نسخِهِ ، فيا عجباً لمَنْ يحاسبُ نفسَهُ

ويحتاطُ خوفاً علىٰ قيراطٍ يفوتهُ في الأجرةِ على النسخِ ، ولا يحتاطُ خوفاً مِنْ فوتِ الفردوسِ الأعلىٰ ونعيمِها ! ما هـٰذهِ إلا مصيبةٌ عظيمةٌ لمَنْ تفكَّرَ فيها ؛ فقدْ دُفعنا إلىٰ أمرٍ إنْ شككنا فيهِ . . كنَّا مِنَ الكفرةِ الجاحدينَ وإنْ صدَّقنا بهِ . . كنَّا مِنَ الحمقى المغرورينَ ، فما هـٰذهِ أعمالُ مَنْ يصدِّقُ بما جاءَ بهِ القرآنُ ، وإنَّا نبرأُ إلى اللهِ تعالىٰ أنْ نكونَ مِنْ أهلِ الكفرانِ ، فسبحانَ مَنْ صدَّنا عنِ التنبُّهِ والتبيُّنِ معَ هـٰذا البيانِ ! وما أجدرَ مَنْ يقدرُ علىٰ تسليطِ مثلِ هـٰذهِ الغفلةِ والغرورِ على القلوبِ أنْ يخشىٰ ويُتّقىٰ ، ولا يُغترَّ بهِ اتكالاً علىٰ أباطيلِ المنىٰ ، وتعاليلِ الشيطانِ والهوىٰ ، واللهُ أعلمُ .

* * *

GURÛRUN ZEMMİ, HAKÎKATİ VE MİSÂLLERİ

Bilmiş ol ki; Allahu Teâlâ'nın:

فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ

"Dünya hayatı sakın sizi aldatmasın. Allah'ın affına güvendirerek şeytan sizi ayartmasın." (Lokman sûresi, 31/33),

وَلٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ أَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الْأَمَانِيُّ

"Fakat sizler kendinizi aldattınız, bize pusu kurdunuz. Allah'ın buyruğu gelene kadar dînde şüpheye düştünüz. Sizi kuruntular aldattı; sizi şeytanlar Allah'a karşı ayarttı." (Hadîd sûresi, 57/14) âyet-i celîleleri, gurur bâbında yeter de artar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

حَبَّذَا نَوْمُ الْأَكْيَاسِ وَفِطْرُهُمْ كَيْفَ يَغْبِنُونَ سَهَرَ الْحَمْقٰى وَاجْتِهَادَهُمْ، وَمِثْقَالُ ذَرَّةٍ مِنْ صَاحِبِ تَقْوٰى وَيَقِينٍ أَفْضَلُ مِنْ مِلْءِ الْأَرْضِ مِنَ الْمُغْتَرِّينَ

"Akıllıların uyku ve yemeleri ne güzel şeydir. Onlar nasıl olur da ahmakların uykusuzluğuna ve cehd u gayretlerine aldanırlar? Hâlbuki takvâ sâhibinin bir zerre ameli ve yakîni, aldanmışların yer dolusu ibâdetinden hayırlıdır."[1] Diğer hadîste:

---

[1] İbn Ebû'd-Dünya rivâyet etmiştir.

اَلْكَيِّسُ مَنْ دَانَ نَفْسَهُ وَعَمِلَ لِمَا بَعْدَ الْمَوْتِ وَالْأَحْمَقُ مَنْ
أَتْبَعَ نَفْسَهُ هَوَاهَا وَتَمَنّٰى عَلَى اللّٰهِ

"Akıllı, nefsini deneyip ölümden sonrası için çalışan, ahmak da nefsinin arzularına uyup Allah'tan uman kimsedir."[2] buyurmuştur. İlmin fazîleti ve cehlin yerilmesi hakkında vârid olan her rivâyet, gurûrun zemmine bir delîldir. Zîra gurûr, cehaletin bir çeşididir. Çünkü cehâlet, bir şeye olduğunun aksine inanmaktır. Gurur da cehalettir. Bununla beraber her cehalet gurûr ve aldanma değildir. Gurûr ve aldanma, birisi aldandığı yer, diğeri de nereye aldanıyorsa olmak üzere iki şey ister.

Ne zaman ki, inandığı meçhulü hevâsına uygun gelir ve cehâletin sebebi şüphe ve hayâl olursa, gerçekte delîl olmadığı halde o, bunu delîl kabul ettiği anda cehâlet, gurûr adını alır. Demek ki gurûr, hevâsına uygun olan şeylerde nefsin sükûn bulduğu ve şeytanın aldatması ile tabiatın meylettiği şeylerdir. Fâsid bir şüphe ile şimdi veyâ gelecekte bu gibi şeylerin hayır olduğunu zannedenler, mağrur ve aldanmışlardır. İnsanların çoğu hatâda oldukları halde, kendilerinin hayır üzere olduklarını sanırlar ki, aldanma çeşitlerinin ayrılmasına ve derecelerinin ayrı olmasına rağmen, hepsi mağrur ve aldanmışlardır. Bunun en açık ve en büyüğü, kâfirlerin, âsîlerin ve fâsıkların gurûrudur. Şimdi biz bunları birer misâl ile açıklayalım:

Birinci misâl: Kâfirlerin aldanmasıdır. Bunların bir kısmın, dünyalık ve bir kısmını da şeytan aldatmıştır. Dünya hayatının aldattığı kâfirlere gelince; bunlar "Peşîn, dâimâ veresiyeden hayırlıdır. Dünya peşin, âhiret ise veresiyedir. Netîce, dünya âhiretten hayırlıdır. Bu bakımdan hayırlı olanı tercîh etmek lâzımdır." dediler ve yine: "Yakîn şüpheden hayırlıdır. Dünya zevkleri katî, âhiret ise şüphelidir. Katî bildiğimizi şüpheli olan ile değişemeyiz." derler ki bütün bunlar, İblis'in şu kıyâsına benzeyen fâsid kıyaslardır: Kur'ân-ı Kerîm'in beyânına göre İblis:

---

[2] Tirmizî ve İbn Mâce Şeddâd b. Evs'den rivâyet etmişlerdir.

قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ

"Ben ondan hayırlıyım; beni ateşten yarattın, onu topraktan." (Sâd sûresi, 38/76) dedi. Allahu Teâlâ buna işâret ederek:

أُولٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ
عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ

"Onlar âhirete bedel dünya hayatını satın almış kimselerdir. Bundan dolayı kendilerinden azâb kaldırılıp hafifletilmeyecek, onlara yardım da edilmeyecektir." (Bakara sûresi, 2/86) buyurmuştur. Bu gibi aldanmanın tedâvisi ya îman veyâ burhandır.

Yalnız îman ile tasdike gelince;

مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ

"Sizde olanlar tükenir ama Allah katında olanlar sonsuzdur." (Nahl sûresi, 16/96)

وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ

"Allah katında olan hayırlıdır." (Kasas sûresi, 28/60)

وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَأَبْقٰى

"Âhiret hayırlı ve sonsuzdur." (A'lâ sûresi, 87/16)

وَمَا الْحَيَاةُ الدُّنْيَا إِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ

“Dünya hayatı, aldanma metâından başka bir şey değildir.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/185),

فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا

“Dünya hayatı sakın sizi aldatmasın.” (Lokman sûresi, 31/33) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bunları birçok kâfirlere okumuş ve kâfirlerin bir kısmı, hiç delîl aramadan bunlara inanıp tasdîk etmiştir. Diğer bir kısmı da:

– “Sen gerçek peygamber misin? doğru söyle.” demişlerdir. Peygamberimiz (s.a.v.) de:

– *“Evet, peygamberim.”* dedikten sonra inandılar ve burhan aramadılar. Avâmın îmanı budur. Bu sâyede aldanmaktan kurtulmuşlardır. Bu tasdîk, tefrîk yapamayan bir çocuğa velîlerinin, “Mektep oynamaktan hayırlıdır.” dediklerine inanması gibidir.

Burhan ve delîl ile mârifete gelince; bu da şeytanın kalbinde tezvîr ettiği bu kıyâsın fesâdının yolunu bilmesidir. Çünkü her mağrûrun aldanmasının bir sebebi vardır. Bu sebep de delîldir. Her ne kadar herkes âlimler gibi mukaddimeler kurup suğrâ ve kübrâlar yaparak bir netîceye varamazlarsa da yine her delîl, içinden doğma bir nevî kıyastan gelir ve bu kıyâsa bağlanır. Şeytanın tanzîm ettiği bu kıyâsın iki aslı vardır: Birincisi, dünyanın peşin ve âhiretin veresiye olmasıdır ki, bu kısım doğrudur. İkincisi, “Peşin olanın veresiyeden hayırlı olduğu” kaziyesidir ki, burada iltibas vardır. Gerçek böyle değildir. Çünkü peşin, miktar ve maksatta veresiye gibi ise peşin hayırlıdır. Fakat veresiye daha çok ise o zaman veresiye hayırlı olur. Zîra aldanmış olan bu kâfir, veresiye on dirhem alabilmek için ticâretinde bütün servetini verir. "Peşin veresiyeden hayırlıdır, malım elimde kalsın." demez. Tabîb kendisine, sevdiği yemeklerin ileride zararı dokunacağını haber verdiği anda, hemen onları yemekten vazgeçer. "Peşin veresiyeden hayırlıdır." deyip bu günkü zevkine bakmaz. Gelecekteki tehlikeyi önlemek için peşin zevklerinden ferâgat eder. Bütün ticâret erbâbı servetlerini eline alır. Kara, deniz (ve hava) yolculuklarına katlanır, zahmete girerler. Maksat peşin paraları ile ileride ticâret etmektir.

Gelecekteki on dirhem, şimdiki bir dirhemden hayırlı olduğuna göre, zaman bakımından dünyanın zevki ile âhiret zevkini bir karşılaştırsın. Dünyanın ömrü, âhiret ömrünün milyonda biri kadar değildir. Dünyanın ömrü asır ise âhiretin ömrü sonsuzdur. Burada biri terk etmekle âhirette milyarları alacakmış gibidir. Sonsuz ve hudutsuz bir mükâfat alacaktır. Nevî bakımından bir mukayese ederse, dünya nîmetlerinin çeşitli sıkıntı ve kederlerle dolu olduğunu, âhiret zevklerinin ise safi ve her türlü karışıklıktan ârî olduğunu görür ki, "Peşin veresiyeden hayırlıdır." görüşünde galat ettiği ortaya çıkar. Bu, açık bir aldanmadır ki, bunun doğuşu, meşhûr olan "lâfz-ı âmm"ı ıtlak edip "hâss"ı murâd etmektir. Aldanmış insan, bunun husûsî mânasından gaflet etmiştir. Zîra "Peşin veresiyeden hayırlıdır." diyen ve bu sözü mutlak olarak söyleyen, onun husûsî mânasını murâd etmiştir ki, ikisi bir olduğu zaman "Peşin veresiyeden hayırlıdır." demek istemiştir.

Bu defa da şeytan başka bir kıyâsa başvurur ve der ki; "Katî ve şüphesiz olan şeyler, şüpheli olandan hayırlıdır. Dünya şüphesiz ve katîdir, âhiret ise şüphelidir." Bu kıyâs, birinci kıyâstan daha fâsiddir. Zîra bunun iki aslı, her iki mukaddimeleri de bâtıldır.

Şüphesiz olarak bilinen şeyin şüpheli olan şeyden hayırlı olması, ikisi müsâvî olduğu zamandır. Yoksa tüccarın çektiği zahmet kati, kârında ise şüphelidir. Öğrencinin çektiği zahmet katî, fakat müderrisler seviyesine ulaşması şüphelidir Avcının çektiği zahmet katî, avlaması ise şüphelidir. Bütün bunlarda şüphe için katî olanı terk etmek vardır. Fakat tüccar "Ben ticâret etmesem büyük zarar eder ve netîcede aç kalırım. Şâyet alış-veriş edersem zahmetim az ve kârım çok olur." der.

Hasta da böyledir. Şifâ bulacağı katî olmadığı halde, bilerek ilaçların acılığına dayanır da, ileride gelmesi muhtemel olan hastalığa binâen ilâçların peşin acılığı daha ehvendir, der. Bütün bunlar gibi, âhiret hakkında şüpheli olan kimseye de vâcip olan, sabır günleri azdır, nihâyet bunlar ömür boyu olan şeylerdir. Âhiret ise uçsuz bucaksızdır. Şâyet âhiret hakkında dedikleri yalan ise yaşayışımda bâzı zevklerimden mahrûm kalacağım ki, ezelden dünyaya gelinceye kadar zâten yokluk ve mahrûmiyet içinde idim. Şimdi de kendini yoklukta kabul edeyim. Şâyet dedikleri doğru ise bunun sonunda cehennemde ebedî yanmak vardır. Buna kimse dayanamaz. O halde gereğini yapayım, demelidir.

Bunun için **Hz. Ali** (r.a.), bâzı mülhid ve münkirlere hitâben: "Sizin dediğiniz doğru çıkarsa, siz de kurtuldunuz." biz de kurtulduk. Şâyet bizim dediğimiz doğru çıkarsa (ki doğrudur.) O zaman biz kurtuluyoruz, fakat siz helâk oluyorsunuz." demiştir. Şüphesiz Hz. Ali'nin bu sözü âhiret hakkında herhangi bir şüphesinden değil, fakat mülhidlere kendi akıllarının anlayabileceği şekilde konuşmak ve katî olarak âhirete inançları yoksa, aldanmış olduklarını bildirmek içindir.

Sözlerindeki ikinci asıl ve mukaddime, "Âhiret şüphelidir." sözüdür. Bu da birinci asıl gibi hatâdır. Âhiretin varlığı mü'minlere göre şüpheli değil, katîdir. Bu katî inancın da iki yolu vardır:

Birinci yolu; peygamber ve ulemâyı taklîd yolu ile imân ve tasdîkdir. Bu îman, avam ve havassın da ekseriyetinin îmanıdır. Bu îman da gurûru izâle eder. Bu, derdinin dermânını bilmeyen ve fakat hekimlerin gösterdiği tedâvi usûlüne hiç bir delîl aramadan inanan, onların târifesini tatbîk eden hastanın haline benzer. Bunlar, tıpta mâhir ve bu meslekte ihtisas sâhibi kimseler oldukları halde, tıbba dâir hiç bir bilgisi olmayan bedevî veyâ bunağın birisi bunları inkâra kalkışır ve onları kabul etmeyerek kendi görüşüne giderse, bunun aldanmış bir bunak olduğu meydandadır. Bunun gibi, âhireti ikrâr edip ondan haber verenlere ve onun saâdetine ulaşmanın en faydalı ilâcının takvâ olduğunu haber verenlere baktığı zaman, onların insanların hayırlısı, akıl, mârifet ve basîrette en üstün mertebede olan peygamberler, velîler, hakîmler ve âlimler olduğunu ve muhtelif sınıfların onlara uyduğunu gördüğü halde şehvetlerine mahkûm olduğu için bunlara muhâlefet edip âhireti inkâr eden ve peygamberleri yalanlayanlar da, bunlara benzer. Bu yol ile îman kâfidir. Bu katî bir yakîndir, amele teşvîk eder ve gurûru kırar.

İkinci yolu; peygamberlere yapılan vahiy ve velîlere yapılan ilhamdır. Senin peygamberi taklîd ederek îmân ettiğin gibi, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in de âhirete îmanı, Cebrâil'i taklîd yolu ile olduğunu ve senin mârifetinin de onun mârifeti gibi olduğunu ve yalnız mukallidin ayrıldığını sanma. Çünkü taklîd mârifet değildir. Taklîd, yalnız sahîh bir îmandır. Peygamberler ise âriflerdir. Yâni eşyânın hakîkati, olduğu gibi onlara keşfedilmiştir. Onlar bizim baş gözümüzle gördüğümüz gibi, basîret gözleri ile eşyânın hakîkatini görmüş ve bizlere, duyduklarını değil, gördüklerini haber vermişlerdir. Meselâ, rûhun hakîkati ve Allah’ın emrinden olduğu gösterildi. Buradaki “Emir” den murad, nehyin karşılığı olan emir değildir. Çünkü herhangi bir şeyi emretmek bir sözdür. Rûh, söz değildir. **“Allah’ın emrindendir”** demek, bir şân ve hâl değildir ki murâd, yalnız Allah’ın yaratmasındadır, mânasında olsun.

Çünkü bu mânada yalnız rûh değil, her şey Allah’ın yaratmasıdır. Belki âlem ikiye ayrılır. Biri emir âlemi, diğeri de halk âlemidir. Halk âlemi de, emir âlemi de Allah’ındır. Halk âleminden olan cisimler kemiyet, keyfiyet ve miktâr sâhibidirler. Çünkü “halk” lisân kaidelerine göre takdir, yâni her şeyi bütün hudûdu ile bilip yaratmaktır. Kemiyet ve miktârı olmayan her mevcut, emir âlemindendir. Bunu açıklamak, rûhun sırrını açıklamak olur ki, buna ruhsat yoktur. Çünkü sırr-ı kader gibi, ifşâsından birçokları mutazarrır olurlar. Rûhun sırrını bilen, kendisinin de sırrını bilir. Kendi sırrını bilen Rabbisini de bilir. İnsân nefsi ile Rabbini bildiği anda kendisinin fıtrat ve tabîati ile emr-i Rabbânî olduğunu, âlem-i cismânîde garib olarak bulunduğunu, cisim âlemine intikali zâtının iktizâsı olmayıp, ârızî bir sebeple olduğunu, ârızî ve garib olan bu sebebin ademe uğradığını bilir ki, biz buna mâsiyet diyoruz. Bu mâsiyettir ki, zâtının iktizâsı itibâriyle lâyıkı olduğu cennetten onu uzaklaştırmıştır ki, orası civâr-ı Rabbü’l-Âlemîn ve emr-i Rabbânîdir. Tabiî ve zâtîdir. Kendisini buradan uzaklaştıran, zâtından garîb olan âlemin ârızasıdır. O ârıza sebebiyle kendini ve Rabbini unutarak yaptığını yaptı ve nefsine zulmetti. Nitekim bu gibiler hakkında:

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذٖينَ نَسُوا اللّٰهَ فَأَنْسَاهُمْ أَنْفُسَهُمْ
أُولٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ

"Allah'ı unutup da Allah'ın da kendilerini kendilerine unutturduğu kimseler gibi olmayın. Onlar, yoldan çıkmış kimselerdir." (Haşr sûresi, 59/19) buyrulmuştur. Yâni onlar tabiatlarının iktizâsından ve istihkaklarından ayrılmış oldular. Nitekim hurmalar bozulup aslî fıtratlarından çıktıkları zaman Araplar: فَسَقَتِ الرَّطْبَةُ عَنْ كُمَامِهَا derler. Bu öyle bir sırlara işârettir ki, ârifler onun güzel kokusuna erebilmek için direnip durdukları halde, mârifet derecesinden düşük olanlar da onun lâfını duymaktan canları sıkılır. Kemre böceğinin gül kokusundan bunaldığı gibi, onlar da bundan bunalır ve sıkılırlar. Yarasa güneşe bakamadığı gibi, onlar da buna bakamazlar. "Kalbin derinliklerinden melekût âlemine açılan bu kapıya mârifet ve velayet kapısı, bunların sâhiplerine de velî ve ârif denir. Burası nübüvvetin başlangıç ve velayetin son noktasıdır.

Şimdi biz yine mevzûmuza dönelim. Maksadımız, şeytanın: "Âhiret şüphelidir." şeklindeki aldatması ya katî taklîd yolu veyâ bâtınî olan basîret ve müşâhede yolu ile reddedilir. Mü'minler, îtikad ve dilleri ile Allah'ın emirlerini zâyi edip sâlih amelleri terk ettikleri, şehvet ve mâsiyete büründükleri zaman, bu gurûr ve aldanışta kâfirlere arkadaş olurlar. Zîra onlar dünya hayatını âhiret üzerine tercîh etmişlerdir. Bu bakımdan onlar, kâfirlerle birleşmiş olmakla beraber onların asıl îmanları kendilerini ebedî cehennem azâbından korumuştur. Bununla beraber yine bunlar mağrûr ve aldanmışlardır. Gerçi onlar âhiret hayatının dünya hayatından hayırlı olduğunu kabul etmişler, fakat iş ve gidişleri ile dünyaya meyletmiş ve onu tercîh etmişlerdir. Tamamen kurtulabilmek için kuru bir îman kâfi gelmez. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدٰى

“Doğrusu ben, tövbe edeni, inanıp yararlı iş işleyerek doğru yola gideni bağışlarım.” (Tâhâ sûresi, 20/82)

إِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ

“Şüphe yok ki, iyi hareket edenlere Allah’ın rahmeti çok yakındır.” (A’râf sûresi, 7/56) buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur:

اَلْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ

“İhsân, Allah’ı görür gibi O’na ibâdet etmendir.”[3] Yine Allahu Teâlâ:

وَالْعَصْرِ، إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ، إِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ

“Asra kasem olsun ki, insan hiç şüphesiz hüsrân içindedir. Ancak inanıp yararlı iş işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabırlı olmayı tavsiye edenler bunun dışındadır.” (Asr sûresi 103/1-3) buyurmuştur. Görüldüğü gibi, Kur’ân-ı Kerîm’de mağfireti va’d eden bütün âyetler, yalnız îmana değil, sâlih amellere makrûn olan îmana bağlı olduğunu göstermektedir. Dünyaya bel bağlayıp onunla ferahlanan, dünya zevklerinden mahrum kalırım korkusu ile ölümü sevmeyip hayattan zevk alanların da, Allah’a güvenerek aldanmalarını iki misâl ile açıklayalım:

Kâfirlerin aldanması: Onlar derler ki, şâyet gerçekten öldükten sonra dirilmek varsa, biz orada da daha üstün mevkîler alırız. Çünkü o, bizim hakkımızdır, derler. Nitekim iki kişinin muhâveresini anlatan âyet-i kerîmede:

---

[3] Buhârî ile Müslim, İbn Ömer’den rivâyet etmişlerdir.

وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلٰى رَبّ۪ي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا

"Kıyâmetin kopacağını da sanmıyorum. Eğer Rabbime döndürülürsem, and olsun ki, orada bundan daha iyisini bulurum." (Kehf sûresi, 18/36) buyrulmuştur. Tefsîrlerde anlatıldığı gibi, bunların hali şöyledir: Bu iki kişiden biri kâfir idi. Bin altın harcayarak bir köşk yaptırdı. Bin altın vererek bir bahçe aldı. Bin altın karşılığında bir köle satın aldı. Bin altın vererek evlendi. Bütün bunları yaparken Müslüman arkadaşı kendisine:

– "Aldığın bu köşk harap olacaktır. Eğer cennette bir köşk alsaydın o, ebedî kalırdı. Aldığın bu bostan harap olup gidecektir. Cennette bir bostan almış olsaydın o, ebedî kalırdı. Aldığın bu kadın ve hizmetçiler ölecektir. Şâyet hûrî ve gılmanlar almış olsaydın, onlar ölmezlerdi, diye nasîhat verirdi. Fakat her defasında da kâfir, mü'mini reddederek:

– "Burada gördüklerimiz doğru, senin anlattıkların ise hepsi yalandır, derdi. Şâyet doğru çıkarsa ben orada da buradan daha iyisini alırım. Çünkü ben bu işin erbâbıyım, derdi. Yine As b. Vâil:

لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا

"Bana elbette mal ve çocuk verilecektir." (Meryem sûresi, 19/77) dediği zaman, Allahu Teâlâ onu reddederek:

أَطَّلَعَ الْغَيْبَ أَمِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْدًا

“O görülmeyeni mi biliyor, yoksa Rahman katından bir söz mü almıştır.” buyurdu.

Hibab anlatıyor: As b. Vâil’de alacağım vardı. Parayı istedim alamadım. Bunun üzerine kendisine:

– “Ben de kıyâmette bunu senden alırım.” dedim. As da:

– “Âhirete geldiğin zaman benim orada malım da var, evlâdım da var, sana onlardan veririm.” dedi. Bunun üzerine Allahu Teâlâ:

أَفَرَأَيْتَ الَّذٖي كَفَرَ بِاٰيَاتِنَا وَقَالَ لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا

“Ey Muhammed! Âyetlerimizi inkâr eden ve “Bana elbette mal ve çocuk verilecektir.” diyeni gördün mü?” (Meryem sûresi, 19/77) buyurdu.

Diğer âyette de:

وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هٰذَا لٖي
وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُجِعْتُ إِلٰى رَبّٖي إِنَّ لٖي عِنْدَهُ
لَلْحُسْنٰى

“Başına gelen sıkıntıdan sonra, kendisine katımızdan bir rahmet tattırsak: Bu, benim hakkımdır; kıyâmetin kopacağını sanmıyorum. Rabbime döndürülsem, O’nun katında and olsun ki, benim için daha güzel şeyler vardır, der.” (Fussılet sûresi, 41/50) buyrulmuştur.

Bunların hepsi aldanmadır. Sebebi, İblîs’in fâsid olan kıyaslarıdır. Şerrinden Allah’a sığınırız. Çünkü bunlar dünyada Allah’ın kendilerine verdiği nîmetleri mukayese ederek âhirette de aynı nîmetlere ulaşacaklarını; dünyada azâb edilmediklerini mukayese ederek âhirette de azâb edilmeyeceklerini sanırlar ve:

وَيَقُولُونَ فِي أَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ

"Allah'ın bizi söylediklerimizden ötürü cezâlandırması gerekmez mi idi?" (Mücâdele sûresi, 58/8) derler. Onlara cevap olarak:

حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ الْمَصِيرُ

"Cehennem onlara yeter, oraya girerler, ne kötü dönüştür." (Mücâdele sûresi, 58/8) buyrulur. Bâzen de mü'minlerin yoksulluk ve perişan hallerine bakarak onları tahkîr ederler:

أَهٰؤُلَاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا

"Allah aramızdan bunlara, bunların üzerine mi lutfunu revâ gördü?" (En'âm sûresi, 6/53),

لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ

"Eğer İslâmiyet'te bir hayır olsaydı, bu hususta bizden öne geçemezlerdi." (Ahkaf sûresi, 46/11) derler.

Onların içlerinden tezvîr ettikleri kıyâs şöyledir: Allah bize dünyada ihsân etti. Her ihsân eden sever. Seven, ileride de ihsân eder. Nitekim şâir:

"Geçmişte ihsân eden Allah, gelecekte de ihsân eder." demiştir.

Geleceği geçmişe kıyâs, kerâmet ve sevgi vâsıtası iledir. "Ben kerem sâhibi ve Allah katında sevilen bir insan olmasam, Allah bana dünyada ihsân etmezdi. Hâlbuki dünyalık verdi. Demek ki, sevilen ve sayılan bir insanım. O halde âhirette de bana verir." dedi. Bunun karşılığı, her ihsânın sevgiye müstenid olmasında ve dünyada kendisine verilen nîmeti, bir ihsân olarak telâkki etmesindedir. Kerâmetine delâlet etmeyen ve aslında boş olan bir delîl ile Allah katında keremli olduğunu sandı ve aldandı. Bu, tıpkı şuna benzer: Ağanın iki küçük kölesi var. Ağa bunlardan birini fazla sever, bunun için de onun terbiye ve tahsîline ehemmiyet verir. Onu başıboş bırakmaz. Sıhhati ile alâkadar olur. Acı acı ilaçları kendisine içirir, her türlü baskı ve murakabe altında bulundurur. Diğerine de aldırış etmez. O, istediği gibi gezer tozar, har vurup harman savurur da o, bunu efendisinden bir lütuf sanır. İşte bunların da hali böyledir. Ki bu, açık bir gurûr ve aldanıştır. Dünya nîmetleri de böyledir. Onlar, insanı Allah'tan uzaklaştıran tehlikeli şeylerdir. Allahu Teâlâ'nın sevdiği kullarını dünyalıktan men edip koruması, hastayı zararlı yemeklerden korumak gibidir. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bunu böyle haber vermişlerdir.

Basîret sâhiplerinin ellerine dünyalıktan bir şey geçtiği zaman övülür ve servet için: "Ukubeti peşin olan bir günâhtır." derler. Yâni bu dünyalığı bir gazâb alâmeti görürler. Yoksulluk ile karşılaştıkları zaman: "Merhabâ ey sâlihlerin şiarı," derler ve bunu memnuniyetle kabul ederlerdi. Öte yandan aldanmış insan, dünyalığı Allah'ın bir keremi olarak karşılar; dünyalık elinden gitti mi, onu horluk ve hakîrlik kabul eder. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَأَمَّا الْإِنْسَانُ إِذَا مَا ابْتَلَاهُ رَبُّهُ فَأَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَكْرَمَنِ، وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ

"Rabbın bir insanı denemek için ona iyilik edip, nîmet verdiği zaman o, "Rabbim beni şerefli kıldı." der. Ama onu

sınamak için rızkını bir ölçüye göre verdiği zaman "Rabbim beni fakir düşürdü." der. Hayır." (Fecr sûresi, 89/15-17) buyurmuştur.

Yâni onların dedikleri gibi değil. O nîmet ibtilâdır. Şerrinden Allah'a sığınır ve Allah'tan hak üzerinde sebat dileriz. Bunun bir gurûr ve aldanma olduğunu haber vermiştir. Hasan diyor ki; **"Kellâ"** demekle bütünüyle kendilerini yalanlamıştır. Yâni Allahu Teâlâ buyuruyor ki "Hayır, dünyalığı vermem bir ikrâm, dünyalığı kesmem ise bir horluk değildir. Asıl kerem, -fakir olsun, zengin olsun- ibâdeti kime nasip ettimse odur. Horluk da -zengin olsun, fakîr olsun- isyân etmektir."

Bu aldanmanın ilacı, kerâmet ve horluğun delîlini bilmektir. Bu da ya basîret yolu veyâ taklîd ile olur.

Basîret yoluna gelince; şehvetlere iltifâtın Allah'tan uzaklaştırdığını, şehvetlerden uzaklaşmanın ise Allah'a yaklaşmak olduğunu ve Allah'a yaklaşmanın, ilhâm yolu ile kişinin ârifler ve velîler mertebesine ulaşacağını bilmektir. Bu, mükâşefe kısmından olduğu için, muâmele kısmında îzâhı muvâfık düşmez.

Taklîd ve tasdîk yolu ile kerâmet ve horluğu ayırmaya gelince; Allah'ın kitâbına ve Rasûlü'nün sünnetine inanmakla olur. Nitekim Allahu Teâlâ:

أَيَحْسَبُونَ أَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِهِ مِنْ مَالٍ وَبَنِينَ،
نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ

"Kendilerine mal ve oğullar vermekle, iyiliklerde onlar için acele davrandığımızı mı zannederler. Hayır; farkında değiller." (Mü'minûn sûresi, 23/55-56) buyurmuştur. Ve yine:

فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ أَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ حَتّٰى إِذَا فَرِحُوا بِمَا أُوتُوا
أَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ

“Üzerlerine her şeyin kapılarını açtık, nihayet kendilerine verilen o şeyler yüzünden ferahlandıkları vakit de onları ansızın tutup yakalayıverdik ve artık o anda onlar bütün ümitlerinden mahrum kaldılar.” (En’âm sûresi, 6/44) buyurmuştur. Yâni onlar her günâh ihdâs ettikçe, onlara yeni nîmetler veririz ki, bununla daha çok aldanmış olurlar. Nitekim diğer âyette:

إِنَّمَا نُمْلِي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا

“Onlara fırsat verişimiz, ancak günâhları artırmaları içindir.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/178),

وَلَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَ، إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ
لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ

“O zâlimlerin yapacaklarından Allah’ı gafil zannetme sakın. O bunları ancak öyle bir gün için geciktiriyor ki, o gün gözler şaşkınlıkla belerip kalacaktır.” (İbrâhim sûresi, 14/42) buyurmuştur. Bunlara benzer daha pek çok âyetler ve Peygamberimiz (s.a.v.)’in hadîsleri vardır. Bunlara îman edenler gurûrdan kurtulmuş olurlar. Zîra bu gurûrun menşei, Allahu Teâlâ’nın sıfatlarında cehâlettendir. Onu bilen mekrinden emîn olmaz. Fâsid olan bu hayâllere kapılmaz. Firavun, Hâmân, Karûn ve benzeri kırallara ve önceleri Allahu Teâlâ’nın onlara olan ihsânlarına sonra da onları kahr u perişân ettiğine bakmalı ve ondan ders almalıdır. Allahu Teâlâ:

هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ

“Şimdi onlardan hiç birini duyuyor veyâ hiç bir sesi işitiyor musunuz?” (Meryem sûresi, 19/98) buyurmakla mekir ve istidraçtan korkutmuştur. Yine Allahu Teâlâ:

فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللّٰهِ إِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ

“Allah'ın mekrinden ancak, hüsrâna yuvarlanmış olanlar emîn olur.” (A'râf sûresi, 7/ 99),

“Onlar bir düzen kurdular, farkettirmeden biz düzenlerini bozduk.” (Âl-i İmrân sûresi, 3/ 54) Başka bir âyette de şöyle buyrulmuştur:

إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا. وَأَكِيدُ كَيْدًا. فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ أَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا

“Gerçekten onlar düzen kuruyorlar. Ben de bir düzen kurmaktayım. Ey Muhammed, sen inkarcılara mehil ver; onlara mukabeleyi biraz geri bırak.” (Târık sûresi, 86/15-17)

İhmâl edilen kölenin, ihmâlini, efendisinin kendisini sevmesine hamletmesinin doğru olamayacağı ve bunun aleyhinde olacağından korkması gerektiği gibi, Allahu Teâlâ'nın bu mühletinden dolayı da, korku üzere olmalıdır. Üstelik, efendi, kölesini serbest bırakırken bunun bir istidraç olabileceğini söylememiş, Hâlbuki Allahu Teâlâ, bu mühletin bir istidraç olacağını bildirmiş ve bununla korkutmuştur.

Demek oluyor ki, Allahu Teâlâ'nın mekrinden emîn olanlar, mağrur ve aldanmış kimselerdir. Bu aldanmanın menşei, kendisine verilen dünyalıktan delîl çekerek Allah katında kerem sâhibi bir kimse olduğunu sanmasıdır. Hâlbuki bunun bir horluk netîcesi olması ihtimâli de mevcut olduğunu bilir. Ancak insan buna yaklaşmak istemez de, dâimâ kendisinin kerem sâhibi olduğu tarafa meyleder. Şeytanın bu aldatması, gururun kendisidir.

İkinci misâl: Günâhkâr Müslümanların, "Allah kerîmdir, Allah affeder" diyerek buna bel bağlamak sûretiyle ameli ihmâl etmeleri ve böyle bir ümîde bağlanmanın dînde makbul olduğu kanâatine vararak, "Allah'ın nîmeti bol, rahmeti geniştir. Allah'ın rahmet deryâsına nispetle kulların günâhı solda sıfır kalır. Bizler ise elhamdülillâh mü'min ve muvahhidiz, îman bâbında onun rahmetini umarız." demeleridir.

Hazret-i Ali'nin soyundan gelenlerde olduğu gibi. Bunlar bâzen atalarına da güvenirler, fakat takvâ, verâ ve korkuda onlara uymaz ve hattâ bu halleri ile kendilerini onlardan da üstün görmeye çalışırlar. Onlar takvâ ve verâları ile beraber, korku üzere oldukları halde, bunlar isyânda beraber olmakla kendilerini emniyette görürler. İşte bu aldanmanın son haddidir. Şeytan Ali'nin soyundan gelenler için şöyle bir kıyâs ortaya attı: Atalarını seven, evlatlarını da sever. Allahu Teâlâ atalarınızı sevdiği gibi, sizi de sevmiştir. Artık sizin tâat ve ibâdete ihtiyacınız yoktur, der. Hâlbuki buna aldanan düşünemez ki, Nûh aleyhisselâm oğlu Kenan'ı gemiye almak istediği halde alamamış ve oğlu boğulmuştur. Nitekim Nûh aleyhisselâm:

رَبِّ إِنَّ ابْنِي مِنْ أَهْلِي

"Ey Rabbim, şüphesiz oğlum benim ehlimdendir." (Hûd sûresi, 11/45) deyince Allahu Teâlâ:

يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ، إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ

"Ey Nûh, o katiyyen senin ehlinden değildir. Çünkü o, kötü bir iş işlemiştir." (Hûd sûresi, 11/46) buyurdu.

İbrahim aleyhisselâm da babasının mağfiretini dilediği halde, babasına fayda vermedi. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) de annesinin mezarını ziyâret ve onun için istiğfâr etmek üzere Rabbisinden izin dilediği halde, ziyârete izin verildi. İstiğfâr için izin verilmedi. O da annesinin mezarı başında oturdu ve ağladı. Hattâ etrâfındakileri de ağlattı. Bu atalara güvenmek de bir gurûr ve aldanmadır. Allahu Teâlâ itâat edeni sever, isyân edene buğz eder.

Âsî olan oğluna buğz ettiği için, mutî olan babasına buğz etmediği gibi, mutî olan babaya beslediği sevgi de oğluna sirayet etmez. Eğer babaya karşı olan sevgi oğluna intikal etse, babaya olan buğzunun da oğluna sirâyet etmesi gerekirdi. Bu hususta gerçek ve hak olan, kimse kimsenin günâhını yüklenmemesidir. Atalarının takvâlığı ile kurtulacağını zannedenler, babalarının yemesiyle, kendi karınlarının doyacağını, onların içmesiyle kendi susuzluklarının giderileceğini, babasının okumasıyla kendisinin âlim olacağını, babasının hacca gitmesiyle kendisinin de hacı olacağını sanması gibidir.

Takvâ, bir farz-ı ayındır. Bu hususta baba ve ana evlâdı için yeterli olamayacağı gibi, evlâd da anne ve babası için yeterli olamaz. Kişinin kardeşinden, anne ve babasından kaçtığı günde, Allah katında takvânın başkalarına faydalı olması, Allahu Teâlâ'nın şefâat iznine bağlıdır. Bu da kibir ve ucub kitaplarında anlattığımız gibi, Allahu Teâlâ'nın fazla gazâblanmadığı kimselere şefâate izin vermesi ile mümkündür.

Şâyet, *"Allahu Teâlâ "Ben kulumun zannı üzereyim, kulum beni nasıl zannederse öyle bulur. O halde dâimâ bana iyi zanda bu-*

lunsun.” buyurduğuna göre günâhkârların “Allah kerîmdir. O’nun rahmet ve mağfiretini umarız.” demelerindeki kusurları nedir?” dersen bilmiş ol ki; Şeytan insanı, görünüşü güzel fakat içi bozuk olan sözlerle aldatır. Zâten görünüşte güzel olmasa, insan ona aldanmazdı. Fakat Peygamber Efendimiz bunun da yüzünden perdeyi kaldırmış ve: *“Akıllı adam, kendini deneyip, ölümden sonrası için hazırlanandır. Ahmak da nefsi, hevâsına tâbi kılıp Allah’tan umandır.”* buyurdu. Buna temennî, boş bir arzu denirken, şeytan bunun adını değiştirerek, “recâ” ismini verdi de, câhilleri bununla aldattı. Allahu Teâlâ recâyı açıklayarak şöyle buyurdu:

وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أُولٰئِكَ يَرْجُونَ
رَحْمَتَ اللّٰهِ

“Hakikat îmân edenler, bir de Allah yolunda hicret edip de harp edenler (yok mu?) **İşte onlar Allah’ın rahmetini umarlar.”** (Bakara sûresi, 2/218) Yâni recâ, bu gibilere lâyıktır. Çünkü âhiretin sevâbı, amelin ecr ü mükâfâtıdır. Nitekim Allahu Teâlâ:

جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ. وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“İşlediklerine karşılık olarak...” (Vâkıa sûresi, 56/24), **“Ecirleriniz muhakkak kıyâmet günü eksiksiz olarak verilecektir.”** (Âl-i İmrân sûresi, 3/185) buyurmuştur.

Şöyle bir düşünelim; kerem sahibi, va’dini fazlasıyla yerine getiren bir adam, âlet ve edevâtını ücret karşılığı bir işçiye, düzeltmek üzere verir, işçi de bunları düzeltecek yerde bu kısmının tarafına hiç bakmaz, bir kısmını da vurup kırar, ondan sonra da “Mal sâhibi keremli bir insandır, konuştuğu parayı fazlasıyla öder.” diyerek beklerse, bu bekleyiş bir aldanış ve muhali ummak mıdır yoksa recâ mıdır? Elbette boş bir ümittir. Bu, recâ ile temennînin farkını bilememekten gelir.

Hasan-ı Basrî'ye, "Bâzı kimseler, amel etmedikleri halde, "Allah'tan ümîdimizi kesmeyiz." derler. Bunlar hakkında ne buyurursunuz?" diye sorduklarında Hasan-ı Basrî:

– "Bu ümitleri çok uzak. O, onların arzularıdır. Zîra uman arar, korkan kaçar." dedi.

Müslim b. Yesâr:

– "Bu gece uzun uzadıya Rabbime secde ettim." dedi. Adamın biri:

– "Allah'tan recâmızı kesmeyiz, fakat bu kadar yorulmaya ne lüzum var?" deyince Müslim:

– "Ne uzak bir ümit; korkan korktuğundan kaçar, uman ise umduğunu arar." dedi.

Evlenmeden veyâ evlendiği halde münâsebette bulunmadan veyâ münâsebette bulunduğu halde inzâl etmeden çocuk bekleyen kimse bunak sayılacağı gibi, îman etmeyen yâhut îman ettiği halde sâlih amel işlemeyen veyâ sâlih amel işlediği halde isyanı terk etmeyen kimsenin mükâfat beklemesi de ahmaklık, gurur ve aldanmadır.

Evlenerek münâsebette bulunup inzâl ettikten sonra, çocuğun olmasından ve kusursuz doğmasından korkarak tam bir çocuğun doğmasını uman akıllı olduğu gibi, îman edip sâlih amelleri işledikten ve günâhları terk ettikten sonra korku ile ümit arasında olup amelinin kabul olmasını, ve devamını ümit eden ve Allah'tan son nefeste îman ile göçmesini isteyen de akıllıdır. Bunun dışında kalanlar aldanmışlardır. Yarın azâbı gördükleri zaman, kimin sapık olduğunu anlayacaklardır. O zaman:

رَبَّنَا أَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا إِنَّا مُوقِنُونَ

“Rabbimiz, gördük ve duyduk, bizi geri çevir de sâlih ameller yapalım, iyice inandık.” (Secde sûresi, 32/12) diyecekler. Yâni evlenmeden, münâsebette bulunmadan çocuk ve ekmeden biçmek olamayacağı gibi, âhirette de sâlih amelsiz sevâbın olamayacağını anladık. Bizi geri çevir de iyi amellerde bulunalım. Senin **“İnsan için sa’yinden başka bir şey yok, ileride ancak sa’yin mükâfatını görecek.”** buyurduğunun gerçek olduğunu öğrendik, diyecekler. Nitekim Allahu Teâlâ:

كُلَّمَا أُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ سَأَلَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ

“İçine her bir topluluğun atılmasında, bekçileri onlara: “Size bir îkaz edici gelmemiş miydi?” diye sorarlar. Onlar: “Evet, doğrusu bize bir îkaz edici geldi...” (Mülk sûresi, 67/8) buyurmuştur.

Yâni Allahu Teâlâ’nın kulları hakkında düstûrunu size duyurmadık mı? Her nefis kazancı ile ölecek, herkes kazancına bağlı kalacaktır, buyurmadı mı? Bunları duyup anladıktan sonra neye aldandınız, denecek. Onlar:

وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ أَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِي أَصْحَابِ السَّعِيرِ.
فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ فَسُحْقًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ

“Eğer kulak vermiş veyâ akletmiş olsaydık, çılgın alevli cehennemlikler içinde olmazdık, derler. Böylece günâhlarını

îtiraf ederler. Çılgın alevli cehennemlikler yok olsunlar." (Mülk sûresi, 67/10-11) derler.

O halde "Recânın umulduğu ve bunun makbul olduğu yer neresidir?" dersen bilmiş ol ki, recâ iki yerde makbuldür:

Birincisi: Günâhkâr bir insan pişman olup tövbekâr olduğu zaman, onu ye'se düşürmek için şeytan ona: "Senin bu kadar günâhınla Allah seni nasıl affeder?" diye aldatmaya çalışır. İşte o zaman, Allahu Teâlâ'nın tövbeleri kabul eden, günâhları affeden kerem sâhibi olduğunu, tövbenin de günâhlara kefâret bulunduğunu bilerek Allah'tan günâhlarının bağışlanacağını ümit etmendir. Bu recâ makbuldür. Nitekim Allahu Teâlâ:

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلٰى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ
رَحْمَةِ اللّٰهِ، إِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا، إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ
الرَّحِيمُ. وَأَنِيبُوا إِلٰى رَبِّكُمْ

"Ey Muhammed! Benim adıma de ki: "Ey nefislerine karşı tutumsuz davranan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümîdinizi kesmeyin. Doğrusu Allah günâhların hepsini bağışlar. Çünkü O, bağışlayandır, merhametlidir. Rabbınıza teveccüh edin. Azâb size gelmeden önce O'na teslîm olun." (Zümer sûresi, 39/53-54) buyurdu ve günâhlarından dönmekle onlara emretti. Yine Allahu Teâlâ:

وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدٰى

"Doğrusu ben tövbe edeni, inanıp yararlı iş işleyerek doğru yola gideni bağışlarım." (Tâhâ sûresi, 20/82) buyurmuştur.

Tövbe ettikten sonra mağfireti umması bir recâdır. İsyânda ısrâr ile mağfireti beklemesi, gurûr ve aldanıştır. Meselâ, Cuma günü farkına varmadan vaktin daraldığını gören bir kimse Cuma’ya gitmek istediği zaman şeytan:

“Yetişemezsin, işine bak.” diye kendisine vesvese verir. Adam, şeytanın vesvesesini dinlemeyerek, belki yetişirim, diye yola çıkarsa, işte bu recâdır. Şâyet, hele biraz daha alış-veriş edeyim, belki imam benim hatırım için veyâ her hangi bir sebepten dolayı namazı tehîr eder, düşüncesine kapılırsa, işte bu gurûr ve aldanıştır.

İkinci yer: Nâfile ve diğer fazîletli ibâdetlerden tembelleşerek yalnız farz ile iktifâ ederken sâlihlere va’dedilen mükâfatları düşünerek yavaş yavaş heveslenip fazîletli amelleri de yapmaya başlayan kimsenin recâ ve ümîde kapılmasıdır ki, bu da makbuldür. Bunu yaparken de Allahu Teâlâ’nın:

قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ. اَلَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ (إِلٰى قَوْلِهِ) أُولٰئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ. اَلَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

“Mü’minler muhakkak felah bulmuştur. (Öyle mü’minler) **ki, onlar namazlarında huşûa riâyetkârdırlar.** (Öyle mü’minler) **ki, onlar boş ve faydasız şeylerden yüz çeviricidirler,** (öyle mü’minler) **ki, onlar zekâtlarını vericidirler.** (Öyle mü’minler) **ki, onlar ırzlarını koruyanlardır. Şu: var ki, zevcelerine, yâhut sağ ellerinin mâlik olduklarına karşı** (olan hâller) **müstesnâdır. Çünkü onlar bu takdîrde kınanmış değillerdir. O halde kim bunların ötesini isterse şüphe yok ki, onlar had-**

di aşanlardır. (Öyle mü'minler) **ki, onlar emânetlerine ve ahidlerine riâyetkârdırlar.** (Öyle mü'minler) **ki, onlar namazlarına devam ederler. İşte onlar vâris olanların tâ kendileridir. Ki onlar Firdevs'e vâris olacaklardır. Onlar bunun içinde ebedî kalıcıdırlar."** (Mü'minûn sûresi, 23/1-11) âyetini hatırlar.

Birinci maddede anlattığımız recâ, tövbeye mâni olan ümitsizliği kırar. İkinci recâ ise nâfilelere karşı insanda meydana gelen tembelliği öldürür. Tövbe ve ibâdeti teşvîk eden her ümit recâdır. İbâdette tembelleştiren ve insanı atâlete sevk eden her ümit de gurur ve aldanmadır. Meselâ artık günâhları terk edip amel ile meşgul olayım diye bir adamın aklına geldiği zaman, şeytan ona: "Ne lüzum var, nefsine bu kadar eziyet ediyorsun. Senin, kerem sâhibi af ve mağfiret eden bir Rabbin var." demesiyle tövbe ve ibâdetten tembelleşirse, işte o aldanmıştır. Bu gibi ahvâlde korku silâhını kullanarak. Allah'ın gazâb ve ikabıyla kendisini korkutmalı: "Evet o, günâhları mağfiret eden bir pâdişâh olmakla beraber, ikabı da şiddetlidir. O, keremiyle beraber kendisine hiç zararları olmadığı halde kâfirleri de ebedî olarak cehennemde bırakacaktır.

Yine rahîm ve keremli olmakla beraber kullarını açlık, yoksulluk, fakirlik, hastalık, mihnet ve meşakkat gibi muhtelif belâlar ile ibtilâ eder. "O beni azâb ile korkutmuştur, ben nasıl yalnız affına mağrur olayım?" demelidir. Korku ile ümit kulu amele teşvîk eder. Ameli gerektirmeyen her ümit gururdur. Umûmiyetle insanların recâsı, insanları ibâdetten soğutmaya, dünyaya teveccühe, Allah'tan uzaklaşmaya ve âhireti ihmâle sebep olur ki bu, gurûr ve aldanıştır.

Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *"Âhir zamanda insanlar gurûra kapılacaklardır."* buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in bu haberi gerçekleşti. Eski insanlar gece ve gündüzlerini tâat ve ibâdetle geçirirken, yine de âkıbetlerinden ve Allah'ın ikabından korkarlardı. Şüphelerden ve şehevî arzulardan son derece sakınırlar, tenhâ yerlerde kendi hallerine ağlarlardı.

Şimdiki insanları ise neşeli, huzûr içinde, kendilerinden emin bir halde görürsün. İsyâna dalıp, dünyalığa meylettikleri ve Allah'tan uzaklaştıkları halde, keyiflerine keder gelmemekte, Allah'ın lutf u keremine mazhar olacaklarını sanmaktadırlar. Allah'ın affı ve mağfiretine mazhar olacaklarını ummaktadırlar.

Sanki Allahu Teâlâ'nın fazl u keremi hakkında enbiyâ, sahâbe ve geçmiş İslâm büyüklerinin bilmediklerini onlar biliyorlarmış gibi bir davranış içindedirler. Şâyet böyle bir temennî ile beraber, insan umduklarını bulacak olsa ya onların korku, hüzün ve ağlamalarının sebebi ne idi? Bunları "**Havf ve Recâ Kitâbı**"nda tafsîlâtlı bir şekilde anlatacağız. Mı'kal b. Yesar'ın rivayetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

يَأْتِي عَلَى النَّاسِ زَمَانٌ يَخْلَقُ فِيهِ الْقُرْاٰنُ فِي قُلُوبِ الرِّجَالِ كَمَا تَخْلَقُ الثِّيَابُ عَلَى الْأَبْدَانِ أَمْرُهُمْ كُلُّهُ يَكُونُ طَمَعًا لَا خَوْفَ مَعَهُ إِنْ أَحْسَنَ أَحَدُهُمْ قَالَ: يَتَقَبَّلُ مِنِّي وَإِنْ أَسَاءَ قَالَ: يُغْفَرُ لِي

"Bir zaman gelecek ki, insanların sırtındaki elbisenin eskimesi gibi, Kur'ân-ı Kerîm de kalplerinde eskiyecektir. Bütün işleri, korkusuz ümittir. Onlardan birisi bir iyilik yaparsa, o kabul olur, kötülük yaparsa da mağfiret olur, der." Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bu sözü ile Kur'ân'ın korkutan âyetlerine, cehâletleri sebebiyle korkunun

yerine tamahı koymuşlardır, demek istemiştir. Bunun bir benzeri de Hıristiyanlardan haber verilmiştir. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ
هٰذَا الْأَدْنٰى وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا

"Onlardan sonra (bir taraftan) **bu dünyanın geçici metâını kapıp: "Biz** (nasıl olsa) **ileride yarlığanırız" demek,** (bir taraftan) **kendilerine ona benzer bir metâ gelirse onu da** (kaçırmayıp) **almak** (da devam etmek) **üzere o kitaba vâris olan kötü kimseler gelip onların yerine geçmiştir."** (A'râf sûresi, 7/169) buyurmuştur. Yâni onlar kitaba vâris oldular demek; onlar âlimlerdir, dünyadan şehvetlerini almışlar, haram ve helâl dememişlerdir, demektir. Yine Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur:

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتَانِ

"Rabbine karşı durmaktan korkan kimseye iki cennet vardır." (Rahmân sûresi, 55/46)

ذٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامٖي وَخَافَ وَعٖيدِ

"İşte bu benim makamımdan korkanlara, benim tehdîdimden korkanlara hastır." (İbrâhîm sûresi, 14/14) Kur'ân, evvelinden âhirine kadar, sakındırma ve korkutma âyetleri ile doludur. Onları gören her düşünür -eğer bunlara inanmışsa- derin düşüncelere dalar ve gittikçe korkusu artar. Bakarsın ki, insanlar kılı yağdan çeker gibi Kur'ân'ı okur, harf mahreçlerine riâyet eder. Çıkış ve inişlerinde, sesi alçaltıp yükseltmelerinde âdeta yarışırlar. Sanki bir şiir okuma yarışmasına girerler de, mânasına ehemmiyet vermez, mânaları üzerinde düşünmez ve gereği ile amel etmezler. Bundan daha büyük gurur ve aldanma olur mu? İşte bunlar, Allah’a mağrur olmanın ve recâ ile gurûrun farklarının îzâhıdır.

Buna yakın bir gurur daha vardır; o da hem ibâdet eden ve hem de isyân işleyen ve fakat isyânı fazla olanların gururudur. Günâhları çok olduğu halde sevaplarının ağır geleceğini umarlar. Bu, büyük bir cehâlettir. Bakarsın ki bir adam, helâl ve haram karışık olan servetinden bir miktar sadaka verip de buna mağrûr olur. Bin dirhem şüpheli ve haram serveti toplamış, bundan bir dirhemini tasadduk etmiş ve burada muâdelet sağladığını sanmıştır.

Bu, on kuruşu terâzinin bir kefesine, yüz kuruşu da terâzinin diğer kefesine koyduktan sonra, on kuruşun ağır geleceğini ummak gibidir. Bu ise açık bir cehâlettir. Bâzıları işledikleri kötülüğün muhâsebesini yapmadıkları halde ibâdetlerinin isyanlarından daha çok olduğunu sanırlar. Meselâ, dili ile istiğfâra devam edip, günde yüz kere Allah’ı tesbîh ederken, öte yandan çekiştirme, insanların gizli hallerini araştırma ve Allah’ın râzı olmayacağı hareketlerle gününü geçirdiği halde, bütün bu hezeyânını unutarak, gözünü, yaptığı istiğfar ve çektiği tesbîhlere dikerek meşgul olan gibi. Hâlbuki bütün bu günâhları, Kirâmen Kâtibîn melekleri zabta geçmiş ve Allahu Teâlâ her kelimesi için ikab edeceği ile korkutmuştur. Nitekim âyet-i celîlede:

مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ إِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ

“Yanında hazır birer gözcü olarak söylediği her sözü zabt ederler.” (Kaf sûresi, 50/18) buyurmuştur.

Adam, durmadan yaptığı tesbîh ve tehlîlin sevabını düşünür de gıybet eden, yalan konuşan, söz gezdiren ve içi dışına uymayan münâfıklar için, hazırlanan azâbları düşünmez. Bu ise sırf bir aldanmaktır. Yemin ederim ki, bu tesbîhleri karşısında işlediği günâhları ücret karşılığı alsa Kirâmen Kâtibîn melekleri bunları yazmak istemezlerdi. Bunun için; değil bu gibi sözlerden, lüzumlu sözlerden bile çekinmeli ve isyânını ibâdetine muvâzî kılmalıdır.

Dünya metâında bir santim kaybetmemek için en ince hesaplara girip, son derece ihtiyatlı olduğu halde, ebedî olan Firdevs Cenneti için buna aldırış etmeyenlere şaşarım. Bu ise düşünenler için en büyük felâkettir. Biz bir vaziyetle karşı karşıyayız ki, bunda şüphe edersek küfre gideriz, tasdîk edersek aldanmış mağrûrlardan oluruz. Hâlbuki Kur'ân'ın getirdiğine inananların hâli bu değildir. Küfür ehlinden olmaktan Allah'a sığınırız.

بيان أصناف المغترّين ، وأقسام فِرَق كلّ صنف

وهمْ أربعةُ أصنافٍ :

الصنف الأول : أهل العلم

والمغترُّونَ منهُمْ فرقٌ :

ففرقةٌ منهُمْ أحكموا العلومَ الشرعيّةَ والعقليةَ ، وتعمَّقوا فيها ، واشتغلوا بها ، وأهملوا تفقُّدَ الجوارحِ ، وحفْظَها عنِ المعاصي ، وإلزامَها الطاعاتِ ، واغترُّوا بعلمِهِمْ ، وظنُّوا أنَّهُمْ عندَ اللهِ بمكانٍ ، وأنَّهُمْ قدْ بلغوا مِنَ العلمِ مبلغاً لا يعذِّبُ اللهُ مثلَهُمْ ، بلْ يقبلُ في الخلقِ شفاعتَهُمْ ، وأنَّهُ لا يطالبُهُمْ بذنوبِهِمْ وخطاياهُمْ لكرامتِهِمْ على اللهِ .

وهمْ مغرورونَ ؛ فإنَّهُمْ لوْ نظروا بعينِ البصيرةِ.. علموا أنَّ العلمَ علمانِ :

علمُ معاملةٍ ، وعلمُ مكاشفةٍ ؛ وهوَ العلمُ باللهِ وصفاتِهِ ، المسمَّىٰ بالعادةِ علمَ المعرفةِ .

فأمَّا العلمُ بالمعاملةِ ؛ كمعرفةِ الحلالِ والحرامِ ، ومعرفةِ أخلاقِ النفسِ المذمومةِ والمحمودةِ ، وكيفيّةِ علاجِها والفرارِ منها.. فهيَ علومٌ لا تُرادُ إلا للعملِ ، ولولا الحاجةُ إلى العملِ.. لمْ يكنْ لهٰذهِ العلومِ قيمةٌ ؛ فكلُّ علمٍ يُرادُ للعملِ فلا قيمةَ لهُ دونَ العملِ .

فمثالُ هٰذا : كمريضٍ بهِ علَّةٌ لا يزيلُها إلا دواءٌ مركَّبٌ مِنْ أخلاطٍ كثيرةٍ ، لا يعرفُها إلا حذَّاقُ الأطباءِ .

فيسعىٰ في طلبِ الطبيبِ بعدَ أنْ هاجرَ عنْ وطنِهِ حتَّىٰ عثرَ علىٰ طبيبٍ حاذقٍ ، فعلَّمَهُ الدواءَ ، وفصَّلَ لهُ الأخلاطَ وأنواعَها ومقاديرَها ، ومعادنَها التي منها تُجلبُ ، وعلَّمَهُ كيفيَّةَ دقِّ كلِّ واحدٍ منها ، وكيفيَّةَ الخلطِ والعجنِ ، فتعلَّمَ ذلكَ منهُ ، وكتبَ منهُ نسخةً حسنةً بخطٍّ حسنٍ ، ورجعَ إلىٰ بيتِهِ وهوَ يكرِّرُها ويقرؤُها ويعلِّمُها المرضىٰ ، ولمْ يشتغلْ بشربِها واستعمالِها ، أفترىٰ أنَّ ذلكَ يغني عنهُ مِنْ مرضِهِ شيئاً ؟

هيهاتَ هيهاتَ ! لوْ كتبَ منهُ ألفَ نسخةٍ ، وعلمَهُ ألفَ مريضٍ حتَّىٰ شُفيَ جميعُهُمْ وكرَّرَهُ كلَّ ليلةٍ ألفَ مرَّةٍ . . لم يغنِهِ ذلكَ مِنْ مرضِهِ شيئاً ، إلا أنْ يزنَ الذهبَ ، ويشتريَ الدواءَ ، ويخلطَهُ كما تعلَّمَ ، ويشربَهُ ويصبرَ علىٰ مرارتِهِ ، ويكونَ شربُهُ في وقتِهِ ، وبعدَ تقديمِ الاحتماءِ وجميعِ شروطِهِ ، فإذا فعلَ جميعَ ذلكَ . . فهوَ علىٰ خطرٍ مِنْ شفائِهِ ، فكيفَ إذا لم يشربْهُ أصلاً ؟! فمهما ظنَّ أنَّ ذلكَ يكفيهِ ويشفيهِ . . فقدْ ظهرَ غرورُهُ .

وهكذا الفقيهُ الذي أحكمَ علمَ الطاعاتِ ولمْ يعملْها ، وأحكمَ علمَ المعاصي ولمْ يجتنبْها ، وأحكمَ علمَ الأخلاقِ المذمومةِ وما زكَّىٰ نفسَهُ منها ، وأحكمَ علمَ الأخلاقِ المحمودةِ ولمْ يتَّصفْ بها ، فهوَ مغرورٌ ، إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ قَدْ أَفْلَحَ مَن زَكَّىٰهَا ﴾ ، ولمْ يقلْ : قدْ أفلحَ مَنْ تعلَّمَ كيفيَّةَ تزكيتِها وكتبَ علمَ ذلكَ وعلَّمَهُ الناسَ .

وعندَ هـٰذا يقولُ له الشيطانُ : لا يغرنَّكَ هـٰذا المثالُ ؛ فإنَّ العلمَ بالدواءِ لا يزيلُ المرضَ ، وإنَّما مطلبُكَ القربُ مِنَ اللهِ تعالىٰ وثوابُهُ ، والعلمُ يجلبُ الثوابَ ، ويتلو عليهِ الأخبارَ الورادةَ في فضائلِ العلمِ .

فإنْ كانَ المسكينُ معتوهاً مغروراً . . وافقَ ذلكَ مرادَهُ وهواهُ ، فاطمأنَّ إليهِ وأهملَ العملَ .

وإنْ كانَ كيِّساً . . فيقولُ للشيطانِ : أتذكِّرُني فضائلَ العلمِ وتنسيني ما وردَ في العالمِ الفاجرِ الذي لا يعملُ بعلمِهِ ؛ كقولِهِ تعالىٰ : ﴿ فَمَثَلُهُۥ كَمَثَلِ ٱلْكَلْبِ﴾ ، وقولِهِ تعالىٰ : ﴿ مَثَلُ ٱلَّذِينَ حُمِّلُواْ ٱلتَّوْرَىٰةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ ٱلْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا ﴾ ؟

فأيُّ خزيٍ أعظمُ مِنَ التمثيلِ بالكلبِ والحمارِ ؟!

وقدْ قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « منِ ازدادَ علماً ولمْ يزددْ هدىً . . لمْ يزددْ مِنَ اللهِ إلاَّ بُعداً »(١) .

وقالَ عليهِ الصلاةُ والسلامُ أيضاً : « يُلقى العالمُ في النارِ فتندلقُ أقتابُهُ ، فيدورُ بها في النارِ كما يدورُ الحمارُ في الرحىٰ »(٢) .

وكقولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « شرُّ الناسِ العلماءُ السوءُ »(٣) .

---

(١) رواه الديلمي في « مسند الفردوس » (٥٨٨٧) ، قال الحافظ العراقي : (والمشهور أن هـٰذا الحديث من قول الحسن البصري) . « إتحاف » (١/ ٣٥١) .

(٢) رواه البخاري (٣٢٦٧) ، ومسلم (٢٩٨٩) ، والأقتاب : الأمعاء .

(٣) روىٰ بنحوه الدارمي في « سننه » (٣٨٢) .

وقولِ أبي الدرداءِ : (ويلٌ للذي لا يعلمُ مرَّةً ولوْ شاءَ اللهُ . . لعلَّمَهُ ، وويلٌ للذي يعلمُ ولا يعملُ سبعَ مراتٍ)[1] أيْ : إنَّ العلمَ حجَّةٌ عليهِ ؛ إذْ يُقالُ لهُ : ماذا عملتَ فيما علمتَ ؟ وكيفَ قضيتَ شكرَ اللهِ ؟

وقالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أشدُّ الناسِ عذاباً يومَ القيامةِ عالمٌ لمْ ينفعْهُ اللهُ بعلمِهِ »[2] .

فهـٰذا وأمثالُهُ ممَّا أوردناهُ في كتابِ العلمِ في بابِ علامةِ علماءِ الآخرةِ أكثرُ مِنْ أنْ يُحصىٰ ، إلا أنَّ هـٰذا لا يُوافقُ هوى العالِمِ الفاجرِ ، وما وردَ في فضلِ العلمِ يوافقُهُ ، فيُميلُ الشيطانُ قلبَهُ إلىٰ ما يهواهُ ، وذلكَ عينُ الغرورِ ؛ فإنَّهُ إنْ نظرَ بالبصيرةِ . . فمثالُهُ ما ذكرناهُ ، وإنْ نظرَ بعينِ الإيمانِ ، فالذي أخبرَهُ بفضيلةِ العلمِ هوَ الذي أخبرَهُ بذمِّ العلماءِ السوءِ ، وأنَّ حالَهُمْ عندَ اللهِ أشدُّ مِنْ حالِ الجهَّالِ ، فبعدَ ذلكَ اعتقادُهُ أنَّهُ علىٰ خيرٍ معَ تأكُّدِ حجةِ اللهِ عليهِ غايةُ الغرورِ .

وأمَّا الذي يدَّعي علومَ المكاشفةِ ؛ كالعلمِ باللهِ وصفاتِهِ وأسمائِهِ ، وهوَ معَ ذلكَ يهملُ العملَ ، ويضيِّعُ أمرَ اللهِ تعالىٰ وحدودَهُ . . فغرورُهُ أشدُّ .

ومثالُهُ : مثالُ مَنْ أرادَ خدمةَ مَلِكٍ ، فعرفَ الملكَ ، وعرفَ أخلاقَهُ وأوصافَهُ ، ولونَهُ وشكلَهُ ، وطولَهُ وعرضَهُ ، وعادتَهُ ومجلسَهُ ، ولمْ يتعرَّفْ

---

[1] رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٢١١) .

[2] رواه الطبراني في « الصغير » (١/ ١٨٢) ، والقضاعي في « مسند الشهاب » (١١٢٢) ، والبيهقي في « الشعب » (١٦٤٢) .

ما يحبُّهُ ويكرهُهُ ، وما يغضبُ مِنْ أجلِهِ وما يرضىٰ بهِ ، أوْ عرفَ ذلكَ إلا أنَّهُ قصدَ خدمتَهُ وهوَ ملابسٌ لجميعِ ما يغضبُ بهِ ، وعاطلٌ عنْ جميعِ ما يحبُّهُ ؛ مِنْ زيٍّ وهيئةٍ وكلامٍ ، وحركةٍ وسكونٍ ، فوردَ على الملكِ وهوَ يريدُ التقرُّبَ منهُ والاختصاصَ بهِ متلطِّخاً بجميعِ ما يكرهُهُ الملكُ ، عاطلاً عنْ جميعِ ما يحبُّهُ ، متوسِّلاً إليهِ بمعرفتِهِ لهُ ولنسبِهِ واسمِهِ ، وبلدِهِ وشكلِهِ وصورتِهِ ، وعادتِهِ في سياسةِ غلمانِهِ ومعاملةِ رعيتِهِ ، فهٰذا مغرورٌ جدّاً ؛ إذْ لوْ تركَ جميعَ ما عرفَهُ ، واشتغلَ بمعرفتِهِ فقطْ ومعرفةِ ما يحبُّهُ ويكرهُهُ . لكانَ ذلكَ أقربَ إلىٰ نيلِهِ المرادَ مِنْ قربِهِ والاختصاصِ بهِ .

بلْ تقصيرُهُ في التقوىٰ واتباعُهُ للشهواتِ يدلُّ علىٰ أنَّهُ لمْ ينكشفْ لهُ مِنْ معرفةِ اللهِ تعالىٰ إلا الأسامي دونَ المعاني ؛ إذْ لوْ عرفَ اللهَ حقَّ معرفتِهِ . . لخشيَهُ واتَّقاهُ ، فلا يُتصوَّرُ أنْ يعرفَ الأسدَ عاقلٌ ثمَّ لا يتقيهِ ولا يخافُهُ ، وقدْ أوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ داوودَ عليهِ السلامُ : (خفْني كما تخافُ السبُعَ الضاريَ)⁽¹⁾ .

نعمْ ، مَنْ يعرفُ مِنَ الأسدِ لونَهُ وشكلَهُ واسمَهُ ولمْ يعرفْ سطوتَهُ قدْ لا يخافُهُ ، وكأنَّهُ ما عرفَ الأسدَ ، فمَنْ عرفَ اللهَ تعالىٰ . . عرفَ مِنْ صفاتِهِ أنَّهُ يهلِكُ العالمينَ ولا يبالي ، ويعلمُ أنَّهُ مسخَّرٌ في قدرةِ مَنْ لوْ أهلكَ مثلَهُ آلافاً مؤلفةً وأبَّدَ عليهِمُ العذابَ أبدَ الآبادِ . . لمْ يؤثِّرْ ذلكَ فيهِ أثراً ، ولمْ

---

(١) قوت القلوب (١/٢٤١) .

تأخذهُ عليهِ رقَّةٌ ، ولا اعتراهُ جزعٌ ، ولهـٰذا قالَ تعالىٰ : ﴿ إِنَّمَا يَخْشَى ٱللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ ٱلْعُلَمَٰٓؤُا۟ ﴾ .

وفاتحةُ الزبورِ : (رأسُ الحكمةِ خشيةُ اللهِ)⁽¹⁾ .

وقالَ ابنُ مسعودٍ : (كفىٰ بخشيةِ اللهِ علماً ، وكفىٰ بالاغترارِ باللهِ جهلاً)⁽²⁾ .

واستُفتيَ الحسنُ عنْ مسألةٍ ، فأجابَ عنها ، فقيلَ لهُ : إنَّ فقهاءَنا لا يقولونَ ذلكَ ، فقالَ للسائلِ : وهلْ رأيتَ فقيهاً قطُّ ؟ إنَّما الفقيهُ القائمُ ليلَهُ ، الصائمُ نهارَهُ ، الزاهدُ في الدنيا⁽³⁾ .

وقالَ مرَّةً : (الفقيهُ يداري ولا يماري ، ينشرُ حكمةَ اللهِ ، فإنْ قُبلَتْ منهُ . . حمدَ اللهَ ، وإنْ رُدَّتْ عليهِ . . حمدَ اللهَ)⁽⁴⁾ .

فإذاً ؛ الفقيهُ مَنْ فقهَ عنِ اللهِ أمرَهُ ونهيَهُ ، وعلمَ مِنْ صفاتِهِ ما أحبَّهُ وما كرهَهُ ، وهوَ العالمُ ، ومَنْ يردِ اللهُ بهِ خيراً . . يفقههُ في الدينِ ، فإذا لمْ يكنْ بهـٰذهِ الصفةِ . . فهوَ مِنَ المغرورينَ .

* * *

---

(١) رواه ابن أبي شيبة في « المصنف » (٣٥٣٩٣) عن خالد الربعي .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٦) .

(٣) قوت القلوب (١/١٥٣) ، وهو بلفظه هنا عند المحاسبي في « الرعاية » (ص٤٤٧) .

(٤) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٣٠) ومعه القول قبله .

وفرقةٌ أخرىٰ أحكموا العلمَ والعملَ ، فواظبوا على الطاعاتِ الظاهرةِ ، وتركوا المعاصيَ ، إلا أنَّهُمْ لمْ يتفقَّدوا قلوبَهُمْ ليمحوا عنها الصفاتِ المذمومةَ عندَ اللهِ ؛ مِنَ الكبرِ والحسدِ والرياءِ ، وطلبِ الرئاسةِ والعلاءِ ، وإرادةِ السوءِ للأقرانِ والشركاءِ ، وطلبِ الشهرةِ في البلادِ والعبادِ ، وربَّما لمْ يعرفْ بعضُهُمْ أنَّ ذلكَ مذمومٌ ، فهوَ مكبٌّ عليها ، غيرُ محترزٍ منها .

ولا يلتفتُ إلىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « أدنى الرياءِ شركٌ »(١) ، وإلىٰ قولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « لا يدخلُ الجنةَ مَنْ في قلبِهِ مثقالُ ذرَّةٍ مِنْ كبْرٍ »(٢) ، وإلىٰ قولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « الحسدُ يأكلُ الحسناتِ كما تأكلُ النارُ الحطبَ »(٣) ، وإلىٰ قولِهِ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « حبُّ المالِ والشرفِ ينبتانِ النفاقَ في القلبِ كما ينبتُ الماءُ البقلَ » ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنَ الأخبارِ التي أوردناها في جميعِ ربعِ المهلكاتِ في الأخلاقِ المذمومةِ .

فهؤلاءِ زيَّنوا ظواهرَهُمْ وأهملوا بواطنَهُمْ ، ونسوا قولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّ اللهَ لا ينظرُ إلىٰ صورِكُمْ ولا إلىٰ أموالِكُمْ ، وإنَّما ينظرُ إلىٰ قلوبِكُمْ وأعمالِكُمْ »(٤) ، فتعهَّدوا الأعمالَ وما تعهَّدوا القلوبَ ، والقلبُ هوَ الأصلُ ؛ إذْ لا ينجو إلا مَنْ أتى اللهَ بقلبٍ سليمٍ .

---

(١) رواه الطبراني في « الكبير » (٢٠/ ٣٦) ، وبنحوه رواه ابن ماجه (٣٩٨٩) .

(٢) رواه مسلم (٩١) ، والترمذي (١٩٩٨) .

(٣) رواه أبو داوود (٤٩٠٣) ، وابن ماجه (٤٢١٠) .

(٤) رواه مسلم (٢٥٦٤) .

ومثالُ هؤلاءِ كبئرِ الحُشِّ[1] ؛ ظاهرُها جصٌّ وباطنُها نَتْنٌ ، أوْ كقبورِ الموتىٰ ؛ ظاهرُها مزيَّنٌ وباطنُها جيفةٌ ، أوْ كبيتٍ مظلمٍ باطنُهُ ؛ وُضِعَ السراجُ علىٰ سطحِهِ فاستنارَ ظاهرُهُ وباطنُهُ مظلمٌ ، أوْ كرجلٍ قصدَ ضيافةَ الملكِ ، فدعاهُ إلىٰ دارِهِ ، فجصَّصَ بابَ دارِهِ ، وتركَ المزابلَ في صدرِ دارِهِ ! ولا يخفىٰ أنَّ ذلكَ غرورٌ .

بلْ أقربُ مثالٍ إليهِ رجلٌ زرعَ زرعاً ، فنبتَ ونبتَ معَهُ حشيشٌ يفسدُهُ ، فأمرَ بتنقيةِ الزرعِ عنِ الحشيشِ بقلعِهِ مِنْ أصلِهِ ، فأخذَ يجزُّ رؤوسَهُ وأطرافَهُ ، فلا تزالُ تقوىٰ أصولُهُ وتنبتُ ؛ لأنَّ مغارسَ المعاصي هيَ الأخلاقُ الذميمةُ في القلبِ ، فمَنْ لا يطهِّرُ القلبَ منها . . لا تتمُّ لهُ الطاعاتُ الظاهرةُ إلا معَ الآفاتِ الكثيرةِ .

بلْ هوَ كمريضٍ ظهرَ بهِ الجربُ وقدْ أُمِرَ بالطِّلاءِ وشربِ الدواءِ ، فالطِّلاءُ ليزيلَ ما علىٰ ظاهرِهِ ، والدواءُ ليقطعَ مادَّتَهُ مِنْ باطنِهِ ، فقنعَ بالطِّلاءِ وتركَ الدواءَ ، وبقيَ يتناولُ ما يزيدُ في المادةِ ، فلا يزالُ يطلي الظاهرَ والجربُ دائمٌ بهِ ، يتفجَّرُ مِنَ المادةِ التي في الباطنِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ علموا هـٰذهِ الأخلاقَ الباطنةَ ، وعلموا أنَّها مذمومةٌ مِنْ جهةِ

---

[1] الحشُّ ـ بضم الحاء المهملة ويفتح ـ : مكان قضاء الحاجة هنا ، وفي الأصل يطلق على البستان ، وبئره يحفر في الدار ضيق الرأس ، يتعهَّد بالتفريغ كلما امتلأ .

الشرعِ ، إلا أنَّهُمْ لعجْبِهِمْ بأنفسِهِمْ يظنُّونَ أنَّهُمْ منفكُّونَ عنها ، وأنَّهُمْ أرفعُ عندَ اللهِ مِنْ أنْ يبتليَهُمْ بذلكَ ، وإنَّما يُبتلىٰ بهِ العوامُّ دونَ مَنْ بلغَ مبلغَهُمْ في العلمِ ، فأمَّا هوَ . . فأعظمُ عندَ اللهِ مِنْ أنْ يبتليَهُ ، ثمَّ إذا ظهرَ عليهِ مخايلُ الكِبْرِ(١) والرئاسةِ وطلبِ العلوِّ والشرفِ . . قالَ : ما هـٰذا كبْرٌ ، وإنما هوَ طلبُ عزِّ الدينِ ، وإظهارُ شرفِ العلمِ ، ونصرةُ دينِ اللهِ ، وإرغامُ أنفِ المخالفينَ مِنَ المبتدعينَ ، فإنِّي لوْ لبستُ الدونَ مِنَ الثيابِ ، وجلستُ في الدونِ مِنَ المجالسِ . . لشَمِتَ بي أعداءُ الدينِ وفرحوا بذلكَ ، وكانَ ذلِّي ذلاًّ على الإسلامِ !

ونسيَ المغرورُ أنَّ عدوَّهُ الذي حذَّرَهُ منهُ مولاهُ هوَ الشيطانُ ، وأنَّهُ يفرحُ بما يفعلُهُ ويسخرُ منهُ ، وينسىٰ أنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ بماذا نصرَ الدينَ ، وبماذا أرغمَ الكافرينَ ، وينسىٰ ما رُوِيَ عَنِ الصحابةِ مِنَ التواضعِ والتبذُّلِ ، والقناعةِ بالفقرِ والمسكنةِ ، حتَّىٰ عُوتبَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ في بذاذةِ زِيِّهِ عندَ قدومِهِ إلى الشامِ ، فقالَ : (إنَّا قومٌ أعزَّنا اللهُ بالإسلامِ ؛ فلا نطلبُ العزَّ في غيرِهِ)(٢) .

ثمَّ هـٰذا المغرورُ يطلبُ عزَّ الدينِ بالثيابِ الرقيقةِ مِنَ القصبِ والدَّيْبَقِيِّ والإبريسمِ المحرَّمِ والخيولِ والمراكبِ ، ويزعمُ أنَّهُ يطلبُ بهِ عزَّ العلمِ وشرفَ الدينِ .

---

(١) في (ب) : (فأما هم . . فأعظم عند الله من أن يبتليهم بمثل ذلك ثم إذا ظهر علىٰ أحدهم مخايل الكبر . . .) .

(٢) رواه الحاكم في « المستدرك » (١/ ٦١) .

وكذلكَ مهما أطلقَ اللسانَ بالحسدِ في أقرانِهِ ، أوْ فيمَنْ ردَّ عليهِ شيئاً مِنْ كلامِهِ .. لمْ يظنَّ بنفسِهِ أنَّ ذلكَ حسدٌ ، ولكنْ قالَ : إنَّما هـٰذا غضبٌ للحقِّ ، وردٌّ على المبطلِ في عدوانِهِ وظلمِهِ ، ولمْ يظنَّ بنفسِهِ الحسدَ ، حتَّىٰ يعتقدُ أنَّهُ لوْ طُعِنَ في غيرِهِ مِنْ أهلِ العلمِ أوْ مُنِعَ غيرُهُ مِنْ رئاسةٍ وزُوحِمَ فيها .. هلْ كانَ غضبُهُ وعداوتُهُ مثلَ غضبِه الآنَ فيكونَ غضبُهُ للهِ ؟ أمْ لا يغضبُ مهما طُعِنَ في عالمٍ آخرَ ومُنِعَ ، بلْ ربَّما يفرحُ بهِ فيكونَ غضبُهُ لنفسِهِ ، وحسدُهُ لأقرانِهِ مِنْ خبثِ باطنِهِ ؟

وهكذا يرائي بأعمالِهِ وعلومِهِ، وإذا خطرَ لهُ خاطرُ الرياءِ .. قالَ : هيهاتَ ! إنَّما غرضي مِنْ إظهارِ العلمِ والعملِ اقتداءُ الخلقِ بي ؛ ليهتدوا إلىٰ دينِ اللهِ تعالىٰ ، ويتخلَّصوا مِنْ عقابِ اللهِ تعالىٰ ، ولا يتأملُ المغرورُ أنَّهُ ليسَ يفرحُ باقتداءِ الناسِ بغيرِهِ كما يفرحُ باقتدائِهِمْ بهِ ، فلوْ كانَ غرضُهُ صلاحَ الخلقِ .. لفرحَ بصلاحِهِمْ علىٰ يدِ مَنْ كانَ ؛ كمَنْ لهُ عبيدٌ مرضىٰ يريدُ معالجتَهُمْ ؛ فإنَّهُ لا يفرِّقُ بينَ أنْ يحصلَ شفاؤُهُمْ علىٰ يدِهِ أوْ علىٰ يدِ طبيبٍ آخرَ .

وربَّما يُذكرُ لهُ هـٰذا ، فلا يخلِّيهِ الشيطانُ أيضاً ، ويقولُ : إنَّما ذلكَ لأنَّهُمْ إذا اهتدَوا بي .. كانَ الأجرُ لي والثوابُ لي ، وإنَّما فرحي بثوابِ اللهِ ، لا بقبولِ الخلقِ قولي ، هـٰذا ما يظنُّه بنفسِهِ ، واللهُ مطَّلعٌ مِنْ ضميرِهِ علىٰ أنَّهُ لوْ أخبرَهُ نبيٌّ بأنَّ ثوابَهُ في الخمولِ وإخفاءِ العلمِ أكثرُ مِنْ ثوابِهِ في الإظهارِ ، وحُبِسَ معَ ذلكَ في سجنٍ ، وقُيِّدَ بالسلاسلِ .. لاحتالَ في هدمِ السجنِ وحلِّ

السلاسلِ ؛ حتَّىٰ يرجعَ إلىٰ موضعِهِ الذي به تظهرُ رئاستُهُ ، مِنْ تدريسٍ أوْ وعظٍ أوْ غيرِهِ .

وكذلكَ يدخلُ على السلطانِ ويتودَّدُ إليهِ ، ويثني عليهِ ويتواضعُ لهُ ، وإذا خطرَ لهُ أنَّ التواضعَ للسلاطينِ الظلمةِ حرامٌ . . قالَ لهُ الشيطانُ : هيهاتَ ! إنَّما ذلكَ عندَ الطمعِ في مالِهِمْ ، فأمَّا أنتَ . . فغرضُكَ أنْ تشفعَ للمسلمينَ ، وتدفعَ الضررَ عنهُمْ ، وتدفعَ شرَّ أعدائِكَ عنْ نفسِكَ ، واللهُ يعلمُ مِنْ باطنِهِ أنَّهُ لوْ ظهرَ لبعضِ أقرانِهِ قبولٌ عندَ ذلكَ السلطانِ ، فصارَ يشفِّعُهُ في كلِّ مسلمٍ ، حتَّىٰ دفعَ الضررَ عنْ جميعِ المسلمينَ . . ثقلَ ذلكَ عليهِ ، ولوْ قدرَ علىٰ أنْ يقبِّحَ حالَهُ عندَ السلطانِ بالطعنِ فيهِ والكذبِ عليهِ . . لفعلَ .

وكذلكَ قدْ ينتهي غرورُ بعضِهِمْ إلىٰ أنْ يأخذَ مِنْ مالِهِمْ ، فإذا خطرَ لهُ أنَّهُ حرامٌ . . قالَ لهُ الشيطانُ : هـٰذا مالٌ لا مالِكَ لهُ ، وهوَ لمصالحِ المسلمينَ ، وأنتَ إمامُ المسلمينَ وعالِمُهُمْ ، وبكَ قوامُ الدينِ ، أفلا يحلُّ لكَ أنْ تأخذَ منهُ بقدْرِ حاجتِكَ ، فيغترُّ بهـٰذا التلبيسِ في ثلاثةِ أمورٍ :

أحدُها : في أنَّهُ مالٌ لا مالكَ لهُ ؛ فإنَّهُ يعرفُ أنَّهُ يأخذُ الخراجَ مِنَ المسلمينَ وأهلِ السوادِ ، والذينَ أخذَ منهُمْ أحياءٌ قيامٌ ، وأولادُهُمْ وورثتُهُمْ أحياءٌ ، وغايةُ الأمرِ وقوعُ الخلطِ في أموالِهِمْ ، ومَنْ غصبَ مئةَ دينارٍ مِنْ عشرةِ أنفسٍ وخلطَها بمالِ نفسِهِ . . فلا خلافَ في أنَّهُ مالٌ حرامٌ ، ولا يُقالُ : هوَ مالٌ لا مالكَ لهُ ، ويجبُ أنْ يقسمَهُ بينَ العشرةِ ويردَّ إلىٰ كلِّ واحدٍ عُشرَهُ

وإنْ كانَ مالُ كلٍّ واحدٍ قدِ اختلطَ بالآخرِ .

الثاني : في قولِهِ : إنَّهُ مِن مصالحِ المسلمينَ ، وبكَ قوامُ الدينِ ، ولعلَّ الذينَ فسدَ دينُهُمْ واستحلُّوا أموالَ السلاطينِ ، ورغبوا في طلبِ الدنيا ، والإقبالِ على الرئاسةِ ، والإعراضِ عنِ الآخرةِ بسببِهِ . أكثرُ مِنَ الذينَ زهدوا في الدنيا ورفضوها وأقبلوا على اللهِ ، فهوَ على التحقيقِ دجَّالُ الدينِ ، وقوامُ مذهبِ الشياطينِ ، لا إمامُ الدينِ ؛ إذِ الإمامُ هوَ الذي يُقتدىٰ بهِ في الإعراضِ عنِ الدنيا والإقبالِ على اللهِ تعالىٰ ؛ كالأنبياءِ عليهِمُ السلامُ والصحابةِ وعلماءِ السلفِ ، والدجَّالُ هوَ الذي يُقتدىٰ بهِ في الإعراضِ عنِ اللهِ والإقبالِ على الدنيا ، فلعلَّ موتَ هـٰذا أنفعُ للمسلمينَ مِنْ حياتِهِ ، وهوَ يزعمُ أنَّهُ قوامُ الدينِ ، ومثلُهُ كما قالَ عيسىٰ عليهِ السلامُ : (العالمُ السوءُ كصخرةٍ وقعَتْ في فمِ الوادي ، فلا هيَ تشربُ الماءَ ، ولا هيَ تتركُ الماءَ يخلصُ إلى الزرعِ)[1] .

وأصنافُ غرورِ أهلِ العلمِ في هـٰذهِ الأعصارِ المتأخرةِ خارجةٌ عنِ الحصرِ ، وفيما ذكرناهُ تنبيهٌ بالقليلِ على الكثيرِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ أحكموا العلومَ ، وطهَّروا الجوارحَ ، وزيَّنوها بالطاعاتِ ، واجتنبوا ظاهرَ المعاصي ، وتفقَّدوا أخلاقَ النفسِ وصفاتِ القلبِ ؛ مِنَ الرياءِ والحسدِ والحقدِ والكبرِ وطلبِ العلوِّ ، وجاهدوا أنفسَهُمْ في التبرِّي

---

[1] قوت القلوب (١/ ١٤١) .

منها ، وقلعوا مِنَ القلوبِ منابتَها الجليّةَ القويّةَ ، ولكنَّهُمْ بعدُ مغرورونَ ؛ إذْ بقيَتْ في زوايا القلبِ مِنْ خفايا مكايدِ الشيطانِ وخبايا خداعِ النفسِ ما دَقَّ وغمُضَ مدركُهُ ، فلمْ يفطنوا لها وأهملوها .

وإنَّما مثالُهُ مثالُ مَنْ يريدُ تنقيةَ الزرعِ مِنَ الحشيشِ ، فدارَ عليهِ ، وفتَّشَ عنْ كلِّ حشيشٍ رآهُ فقلعَهُ ، إلا أنَّهُ لمْ يفتِّشْ عمَّا لمْ يخرجْ رأسُهُ بعدُ مِنْ تحتِ الأرضِ ، وظنَّ أنَّ الكلَّ قدْ ظهرَ وبرزَ ، وكانَ قدْ نبتَ مِنْ أصولِ الحشيشِ شُعَبٌ لِطافٌ ، فانبسطَتْ تحتَ الترابِ ، فأهملَها وهوَ يظنُّ أنَّهُ قدْ قلعَها وطهَّرَها ، فإذا هوَ بها في غفلتِهِ وقدْ نبتَتْ وقويَتْ ، وأفسدَتْ أصولَ الزرعِ مِنْ حيثُ لا يدري ، فكذلكَ العالمُ قدْ يفعلُ جميعَ ذلكَ ، ويذهلُ عنِ المراقبةِ للخفايا ، والتفقُّدِ للدقائقِ ، فتراهُ يسهرُ ليلَهُ ويتعبُ نهارَهُ في جمعِ العلومِ وترتيبِها ، وتحسينِ ألفاظِها وجمعِ التصانيفِ فيها ، وهوَ يرىٰ أنَّ باعثَهُ الحرصُ علىٰ إظهارِ دينِ اللهِ ونشرِ شريعتِهِ ، ولعلَّ باعثَهُ الخفيَّ هوَ طلبُ الذكرِ ، وانتشارُ الصيتِ في الأطرافِ ، وكثرةُ الرحلةِ إليهِ مِنَ الآفاقِ ، وانطلاقُ الألسنةِ عليهِ بالثناءِ والمدحِ بالزهدِ والورعِ والعلمِ ، والتقديمُ لهُ في المهمَّاتِ ، وإيثارُهُ في الأغراضِ ، والاجتماعُ حولَهُ للاستفادةِ ، والتلذُّذُ بحسنِ الإصغاءِ عندَ حسنِ اللفظِ والإيرادِ ، والتمتعُ بتحريكِ الرؤوسِ إلىٰ كلامِهِ ، والبكاءُ عليهِ ، والتعجبُ منهُ ، والفرحُ بكثرةِ الأصحابِ والأتباعِ والمستفيدينَ ، والسرورُ بالتخصُّصِ بهـٰذهِ الخاصيّةِ مِنْ بينِ سائرِ الأقرانِ والأشكالِ ، للجمعِ بينَ العلمِ والورعِ وظاهرِ الزهدِ ، والتمكنِ بهِ مِنْ إطلاقِ

لسانِ الطعنِ في الكافَّةِ المقبلينَ على الدنيا ، لا عنْ تفجُّعٍ بمصيبةِ الدينِ ، ولكنْ عنْ إدلالٍ بالتمييزِ ، واعتدادٍ بالتخصيصِ .

ولعلَّ هٰذا المسكينَ المغرورَ حياتُهُ في الباطنِ بما انتظمَ لهُ مِنْ أمرٍ وإمارةٍ ، وعزٍّ وانقيادٍ ، وتوقيرٍ وحسنِ ثناءٍ ، فلوْ تغيَّرَتْ عليهِ القلوبُ ، واعتقدوا فيهِ خلافَ الزهدِ بما يظهرُ مِنْ أعمالِهِ.. فعساهُ يتشوَّشُ عليهِ قلبُهُ ، وتختلطُ عليهِ أورادُهُ ووظائفُهُ .

وعساهُ يعتذرُ بكلِّ حيلةٍ لنفسِهِ ، وربَّما يحتاجُ إلىٰ أنْ يكذبَ في تغطيةِ عيبِهِ ، وعساهُ يؤثرُ بالكرامةِ والمراعاةِ مَنِ اعتقدَ فيهِ الزهدَ والورعَ وإنْ كانَ قدِ اعتقدَ فيهِ فوقَ قدرِهِ ، وينبو قلبُهُ عمَّنْ عرفَ حدَّ فضلِهِ وورعِهِ وإنْ كانَ ذلكَ علىٰ وَفْقِ حالِهِ .

وعساهُ يؤثرُ بعضَ أصحابِهِ علىٰ بعضٍ وهوَ يرىٰ أنَّهُ يؤثرُهُ لتقدُّمِهِ في الفضلِ والورعِ ، وإنَّما ذلكَ لأنَّهُ أطوعُ لهُ وأتبعُ لمرادِهِ ، وأكثرُ ثناءً عليهِ وأشدُّ إصغاءً إليهِ ، وأحرصُ علىٰ خدمتِهِ ، ولعلَّهُمْ يستفيدونَ منهُ ، ويرغبونَ في العملِ ، وهوَ يظنُّ أنَّ قبولَهُمْ لهُ لإخلاصِهِ وصدقِهِ ، وقيامِهِ بحقِّ علمِهِ ، فيحمدُ اللهَ تعالىٰ علىٰ ما يسَّرَ علىٰ لسانِهِ مِنْ منافعِ خلقِهِ ، ويرىٰ أنَّ ذلكَ مكفِّرٌ لذنوبِهِ ، ولمْ يتفقَّدْ معَ نفسِهِ تصحيحَ النيةِ فيهِ .

وعساهُ لوْ وُعِدَ بمثلِ ذلكَ الثوابِ في إيثارِ الخمولِ والعزلةِ وإخفاءِ العلمِ.. لمْ يرغبْ فيهِ ؛ لفقدِهِ في العزلةِ ، ولاختفاءِ لذةِ القبولِ وعزِّ

الرئاسةِ ، ولعلَّ مثلَ هـٰذا هوَ المرادُ بقولِ الشيطانِ : مَنْ زعمَ مِنْ بني آدمَ أنَّهُ بعلمِهِ امتنعَ منِّي . . فبجهلِهِ وقعَ في حبائلي(١) .

وعساهُ يصنِّفُ ويجتهدُ فيهِ(٢) ، ظاناً أنَّهُ يجمعُ علمَ اللهِ ليُنتفعَ بهِ ، وإنَّما يريدُ بهِ استطارةَ اسمِهِ بحسنِ التصنيفِ ، فلوِ ادَّعىٰ مُدَّعٍ تصنيفَهُ ، ومحا عنهُ اسمَهُ ، ونسبَهُ إلىٰ نفسِهِ . . ثقُلَ ذلكَ عليهِ ، معَ علمِهِ بأنَّ ثوابَ الاستفادةِ مِنَ التصنيفِ إنَّما يرجعُ إلى المصنِّفِ ، واللهُ عالمٌ بأنَّهُ هوَ المصنِّفُ لا مَنِ ادَّعاهُ .

ولعلَّهُ في تصنيفِهِ لا يخلو مِنَ الثناءِ علىٰ نفسِهِ ، إمَّا صريحاً بالدعاوى الطويلةِ العريضةِ ، وإمَّا ضمناً بالطعنِ في غيرِهِ ؛ ليستبينَ مِنْ طعنِهِ في غيرِهِ أنَّهُ أفضلُ ممَّنْ طعنَ فيهِ وأعظمُ منهُ علماً ، ولقدْ كانَ في غُنيةٍ عنِ الطعنِ فيهِ ، ولعلَّهُ يحكي مِنَ الكلامِ المزيفِ ما يريدُ تزييفَهُ فيعزوهُ إلىٰ قائلِهِ ، وما يستحسنُهُ لعلَّهُ لا يعزوهُ إليهِ ؛ ليظنَّ أنَّهُ مِنْ كلامِهِ ، فينقلُهُ بعينِهِ كالسارقِ لهُ ، أوْ يغيِّرُهُ أدنىٰ تغييرٍ ؛ كالذي يسرقُ قميصاً مِنْ غيرِهِ فيتخذُهُ قَباءً حتَّىٰ لا يُعرفَ أنَّهُ مسروقٌ ، ولعلَّهُ يجتهدُ في تزيينِ ألفاظِهِ ، وتسجيعِهِ وتحسينِ نظمِهِ ؛ كيْ لا ينسبَ إلى الركاكةِ ، ويرىٰ أنَّ غرضَهُ ترويجُ الحكمةِ وتحسينُها وتزيينُها ؛ ليكونَ أقربَ إلىٰ نفعِ الناسِ ، وعساهُ غافلٌ عما رُويَ أنَّ بعضَ الحكماءِ وضعَ ثلاثَ مئةِ مصحفٍ في الحكمةِ ، فأوحى اللهُ تعالىٰ إلىٰ

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/ ٣١٧) عن أبي عبد الله الساجي .

(٢) أي : في تصنيفه . « إتحاف » (٨/ ٤٥٣) .

نبيِّ زمانِهِ : قلْ لهُ : قدْ ملأتَ الأرضَ نفاقاً ، وإنِّي لا أقبلُ مِنْ نفاقِكَ شيئاً(١) .

ولعلَّ جماعةً مِنْ هٰذا الصنفِ مِنَ المغترينَ إذا اجتمعوا . . ظنَّ كلُّ واحدٍ بنفسِهِ السلامةَ عنْ عيوبِ القلبِ وخفاياهُ ، فلوِ افترقوا واتَّبعَ كلَّ واحدٍ منهُمْ فرقةٌ مِنْ أصحابِهِ . . نظرَ كلُّ واحدٍ منهُمْ إلىٰ كثرةِ مَنْ يتبعُهُ ، وأنَّهُ أكثرُ تبعاً أمْ غيرُهُ ، فيفرحُ إنْ كانَ أتباعُهُ أكثرَ وإنْ علمَ أنَّ غيرَهُ أحقُّ بكثرةِ الأتباعِ منهُ ، ثمَّ إذا تفرَّقوا واشتغلوا بالإفادةِ . . تغايروا وتحاسدوا .

ولعلَّ مَنْ يختلفُ إلىٰ واحدٍ منهُمْ إذا انقطعَ عنهُ إلىٰ غيرِهِ . . ثقُلَ علىٰ قلبِهِ ووجدَ في نفسِهِ نفرةً منهُ ، فبعدَ ذلكَ لا يهتزُّ باطنُهُ لإكرامِهِ ، ولا يتشمَّرُ لقضاءِ حوائجِهِ كما كانَ يتشمَّرُ مِنْ قبلُ ، ولا يحرصُ على الثناءِ عليهِ كما كانَ يثني ، معَ علمِهِ بأنَّهُ مشغولٌ بالاستفادةِ ، ولعلَّ التحيُّزَ منهُ إلىٰ فئةٍ أخرىٰ كانَ أنفعَ لهُ في دينِهِ ؛ لآفةٍ مِنَ الآفاتِ كانَتْ تلحقُهُ في هٰذهِ الفئةِ ، وسلامتِهِ منها في تلكَ الفئةِ ، ومعَ ذلكَ لا تزولُ النفرةُ عنْ قلبِهِ .

ولعلَّ واحداً منهُمْ إذا تحرَّكَتْ فيهِ مبادي الحسدِ . . لمْ يقدرْ علىٰ إظهارِهِ ، فيتعلَّلُ بالطعنِ في دينِهِ وفي ورعِهِ ؛ ليحملَ غضبَهُ علىٰ ذلكَ ، ويقولُ : إنَّما غضبتُ لدينِ اللهِ لا لنفسي ، ومهما ذُكِرَتْ عيوبُهُ بينَ يديهِ . . ربَّما فرحَ بهِ ، وإنْ أُثنيَ عليهِ . . ربَّما ساءَهُ وكرهَهُ ، وربَّما قطَّبَ وجهَهُ إذا

---

(١) قوت القلوب (٢/ ٢٣٣) .

ذُكِرَتْ عيوبُهُ[1] ، يظهرُ أنَّهُ كارهٌ لغيبةِ المسلمينَ وسرُّ قلبِهِ راضٍ بهِ ومريدٌ لهُ ، والله مُطَّلِعٌ عليهِ في كلِّ ذلكَ .

فهٰذا وأمثالُهُ مِنْ خفايا العيوبِ لا يفطنُ لهُ إلا الأكياسُ ، ولا يتنزَّهُ منهُ إلا الأقوياءُ ، ولا مطمعَ فيهِ لأمثالِنا مِنَ الضعفاءِ ، إلا أنَّ أقلَّ الدرجاتِ أنْ يعرفَ الإنسانُ عيوبَ نفسِهِ ، ويسوءَهُ ذلكَ ويكرهَهُ ، ويحرصَ علىٰ إصلاحِهِ ، فإذا أرادَ اللهُ بعبدٍ خيراً . . بصَّرَهُ بعيوبِ نفسِهِ ، ومَنْ سرَّتْهُ حسنتُهُ وساءَتْهُ سيئتُهُ . . فهوَ مرجوُّ الحالِ ، وأمرُهُ أقربُ مِنَ المغرورِ المزكِّي لنفسِهِ ، الممتنِّ على اللهِ بعملِهِ وعلمِهِ ، الظانِّ أنَّهُ مِنْ خيارِ خلقِهِ ، فنعوذُ باللهِ مِنَ الغفلةِ والاغترارِ ، ومِنَ المعرفةِ بخفايا العيوبِ معَ الإهمالِ .

هٰذا غرورُ الذينَ حصَّلوا العلومَ المهمَّةَ ، ولكنْ قصَّروا في العملِ بالعلمِ .

❀ ❀ ❀

ولنذكرِ الآنَ غرورَ الذينَ قنعوا مِنَ العلومِ بما لمْ يهمَّهُمْ ، وتركوا المهمَّ وهمْ بهِ مغترُّونَ ؛ إما لاستغنائِهِمْ عنْ أصلِ ذلكَ العلمِ ، وإمَّا لاقتصارِهِمْ عليهِ .

فمنهُمْ فرقةٌ اقتصروا علىٰ علمِ الفتاوىٰ في الحكوماتِ والخصوماتِ ، وتفاصيلِ المعاملاتِ الدنيويةِ الجاريةِ بينَ الخلقِ لمصالحِ المعاشِ ،

---

[1] أي : عيوب المحسود .

وخصَّصوا اسمَ الفقهِ بها ، وسمَّوهُ الفقهَ وعلمَ المذهبِ ، وربَّما ضيعوا معَ ذلكَ الأعمالَ الظاهرةَ والباطنةَ ؛ فلمْ يتفقَّدوا الجوارحَ ، ولمْ يحرسوا اللسانَ عنِ الغيبةِ ، ولا البطنَ عنِ الحرامِ ، ولا الرجلَ عن المشيِ إلى السلاطينِ ، وكذا سائرُ الجوارحِ ، ولمْ يحرسوا قلوبَهُمْ عنِ الكبرِ والحسدِ والرياءِ وسائرِ المهلكاتِ ، **فهؤلاءِ مغرورونَ مِنْ وجهينِ** : أحدُهُما مِنْ حيثُ العملُ ، والآخرُ مِنْ حيثُ العلمُ .

أمَّا العملُ . . فقدْ ذكرنا وجهَ الغرورِ فيهِ ، وأنَّ مثالَهُمْ مثالُ المريضِ إذا تعلَّمَ نسخةَ الدواءِ ، واشتغلَ بتكرارِهِ وحفظِهِ وتعليمِهِ ، لا بلْ مثالُهُمْ مثالُ مَنْ بهِ علَّةُ البواسيرِ والبرسامِ وهوَ مشرفٌ على الهلاكِ ، ومحتاجٌ إلىٰ تعلُّمِ الدواءِ واستعمالِهِ ، فاشتغلَ بتعلُّمِ دواءِ الاستحاضةِ ، وتكرارِ ذلكَ ليلاً ونهاراً ، معَ علمِهِ بأنَّهُ رجلٌ لا يحيضُ ولا يُستحاضُ ، ولكنْ يقولُ : ربَّما تقعُ علَّةُ الاستحاضةِ لامرأةٍ وتسألُني عنهُ ، وذلكَ غايةُ الغرورِ ، فكذلكَ المتفقِّهُ المسكينُ قدْ تسلَّطَ عليهِ حبُّ الدنيا ، واتباعُ الهوىٰ والشهواتِ والحسدِ والكبرِ والرياءِ وسائرِ المهلكاتِ الباطنةِ ، وربَّما يختطفُهُ الموتُ قبلَ التوبةِ والتلافي ، فيلقى اللهَ وهوَ عليهِ غضبانُ ، فتركَ ذلكَ كلَّهُ واشتغلَ بعلمِ السلَمِ والإجارةِ ، والظهارِ واللعانِ ، والجراحاتِ والدياتِ ، والدعاوىٰ والبيناتِ ، وبكتابِ الحيضِ ، ولا يحتاجُ إلىٰ شيءٍ مِنْ ذلكَ قطُّ في عمرِهِ لنفسِهِ ، وإذا احتاجَ غيرُهُ . . كانَ في المفتينَ كثرةٌ ، فيشتغلُ بذلكَ ويحرصُ عليهِ ؛ لما فيهِ مِنَ الجاهِ والمالِ والرئاسةِ ، وقدْ دهاهُ الشيطانُ وما يشعرُ ؛ إذْ

يظنُّ المسكينُ المغرورُ بنفسِهِ أنَّهُ مشغولٌ بفرضِ دينِهِ ، وليسَ يدري أنَّ الاشتغالَ بفرضِ الكفايةِ قبلَ الفراغِ مِنْ فرضِ العينِ معصيةٌ ، هـٰذا لوْ كانَتْ نيَّتُهُ صحيحةً كما قالَ ، وكانَ قدْ قصدَ بالفقهِ وجهَ اللهِ تعالىٰ ، فإنَّهُ وإنْ قصدَ وجهَ اللهِ . . فهوَ باشتغالِهِ بهِ معرضٌ عنْ فروضِ عينِهِ في جوارحِهِ وقلبِهِ ، فهـٰذا غرورُهُ مِنْ حيثُ العملُ .

وأمَّا غرورُهُ مِنْ حيثُ العلمُ . . فحيثُ اقتصرَ علىٰ علمِ الفتاوىٰ ، وظنَّ أنَّهُ علمُ الدينِ ، وتركَ علمَ كتابِ اللهِ وسنةِ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وربَّما طعنَ على المحدِّثينَ ، وقالَ : إنَّهُمْ نَقَلَةُ أخبارٍ ، وحَمَلَةُ أسفارٍ لا يفقهونَ ما فيها ، وتركَ أيضاً علمَ تهذيبِ الأخلاقِ ، وتركَ الفقهَ عنِ اللهِ تعالىٰ بإدراكِ جلالِهِ وعظمتِهِ ، وهوَ العلمُ الذي يورثُ الخوفَ والهيبةَ والخشوعَ ، ويحملُ على التقوىٰ ، فتراهُ آمناً مِنَ اللهِ ، مغترّاً بهِ ، متّكلاً علىٰ أنَّهُ لا بدَّ وأنْ يرحمَهُ ، فإنَّهُ قوامُ دينِهِ ، وإنَّهُ لوْ لمْ يشتغلْ بالفتاوىٰ . . لتعطَّلَ الحلالُ والحرامُ ، فقدْ تركَ العلومَ التي هيَ أهمُّ وهوَ غافلٌ مغرورٌ ، وسببُ غرورِهِ ما سمعَ في الشرعِ مِنْ تعظيمِ الفقهِ ، ولمْ يدرِ أنَّ ذلكَ الفقهَ هوَ الفقهُ عنِ اللهِ ، ومعرفةُ صفاتِهِ المَخُوفَةِ والمرجوةِ ؛ ليستشعرَ القلبُ الخوفَ ويلازمَ التقوىٰ ؛ إذْ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَلَوْلَا نَفَرَ مِن كُلِّ فِرْقَةٍ مِّنْهُمْ طَآئِفَةٌ لِّيَتَفَقَّهُوا۟ فِى ٱلدِّينِ وَلِيُنذِرُوا۟ قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوٓا۟ إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ ﴾ ، والذي يحصلُ بهِ الإنذارُ غيرُ هـٰذا العلمِ ؛ فإنَّ مقصودَ هـٰذا العلمِ حفظُ الأموالِ بشروطِ المعاملاتِ ، وحفظُ الأبدانِ بالأموالِ وبدفعِ القتلِ والجراحاتِ ، والمالُ في

طريقِ اللهِ آلةٌ ، والبدنُ مركبٌ ، وإنَّما العلمُ المهمُّ هوَ معرفةُ سلوكِ الطريقِ ، وقطعُ عقباتِ القلبِ التي هيَ الصفاتُ المذمومةُ ، فهيَ الحجابُ بينَ العبدِ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، وإذا ماتَ ملوَّثاً بتلكَ الصفاتِ . . كانَ محجوباً عنِ اللهِ ، فمثالُهُ في الاقتصارِ علىٰ علمِ الفقهِ مثالُ مَنِ اقتصرَ مِنْ سلوكِ طريقِ الحجِّ علىٰ علمِ خرزِ الراويةِ والخفِّ ، ولا شكَّ في أنَّهُ لوْ لمْ يكنْ . . . لتعطَّلَ الحجُّ ، ولكنَّ المقتصرَ عليهِ ليسَ مِنَ الحجِّ في شيءٍ ، وقدْ ذكرنا شرحَ ذلكَ في كتابِ العلمِ .

ومِنْ هؤلاءِ مَنِ اقتصرَ مِنْ علمِ الفقهِ على الخلافياتِ ، ولمْ يهمَّهُ إلا تعلُّمُ طريقِ المجادلةِ والإلزامِ وإفحامِ الخصومِ ودفعِ الحقِّ ؛ لأجلِ الغلبةِ والمباهاةِ ؛ فهوَ طولَ الليلِ والنهارِ في التفتيشِ عنْ مناقضاتِ أربابِ المذاهبِ ، والتفقُّدِ لعيوبِ الأقرانِ ، والتلقفِ لأنواعِ التسبيباتِ المؤذيةِ ، وهؤلاءِ همْ سباعُ الإنسِ ، طبعُهُمُ الإيذاءُ ، وهمُّهُمُ السفهُ ، ولا يقصدونَ العلمَ إلا لضرورةِ ما يلزمُهُمْ لمباهاةِ الأقرانِ ، فكلُّ علمٍ لا يحتاجونَ إليهِ في المباهاةِ ؛ كعلمِ القلبِ ، وعلمِ سلوكِ الطريقِ إلى اللهِ تعالىٰ ، بمحوِ الصفاتِ المذمومةِ ، وتبديلِها بالمحمودةِ . . فإنَّهُمْ يستحقرونَهُ ، ويسمُّونَهُ التزويقَ وكلامَ الوعَّاظِ ، وإنَّما التحقيقُ عندَهُمْ معرفةُ تفاصيلِ العربدةِ التي تجري بينَ المتصارعينَ في الجدلِ ، وهؤلاءِ قدْ جمعوا ما جمعَهُ الذينَ مِنْ قبلِهِمْ في علمِ الفتاوىٰ ، لكنْ زادوا إذِ اشتغلوا بما ليسَ مِنْ فروضِ الكفاياتِ أيضاً ، بلْ جميعُ دقائقِ الجدلِ في الفقهِ بدعةٌ لمْ يعرفْها السلفُ .

وأمَّا أدلةُ الأحكامِ . . فيشتملُ عليها علمُ المذهبِ ، وهوَ كتابُ اللهِ وسنةُ رسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وفهمُ معانيهِما ، وأمَّا حِيَلُ الجدلِ ؛ مِنَ الكسرِ والقلبِ وفسادِ الوضعِ والتركيبِ والتعديةِ . . فإنَّما أُبدِعَتْ لإظهارِ الغلبةِ والإفحامِ ، وإقامةِ سوقِ الجدلِ بها ، فغرورُ هؤلاءِ أشدُّ كثيراً وأقبحُ مِنْ غرورِ مَنْ قبلَهُمْ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ اشتغلوا بعلمِ الكلامِ والمجادلةِ في الأهواءِ ، والردِّ على المخالفينَ ، وتتبُّعِ مناقضاتِهِمْ ، واستكثروا مِنْ معرفةِ المقالاتِ المختلفةِ ، واشتغلوا بتعلُّمِ الطرقِ في مناظرةِ أولئكَ وإفحامِهِمْ ، وافترقوا في ذلكَ فرقاً كثيرةً ، واعتقدوا أنَّهُ لا يكونُ لعبدٍ عملٌ إلا بإيمانٍ ، ولا يصحُّ إيمانٌ إلا بتعلُّمِ جدلِهِمْ وما قدْ سمَّوهُ أدلةَ عقائدِهِمْ ، وظنُّوا أنَّهُ لا أحدَ أعرفُ باللهِ وبصفاتِهِ منهُمْ ، وأنَّهُ لا إيمانَ لمَنْ لمْ يعتقدْ مذهبَهُمْ ولمْ يتعلَّمْ علمَهُمْ ، ودعتْ كلُّ فرقةٍ منهُمْ إلىٰ نفسِها .

ثمَّ همْ فرقتانِ : ضالَّةٌ ومحقَّةٌ ، فالضالَّةُ هيَ التي تدعو إلىٰ غيرِ السنةِ ، والمحقَّةُ هيَ التي تدعو إلى السنةِ ، والغرورُ شاملٌ لجميعِهِمْ :

أمَّا الضالةُ . . فلغفلتِها عنْ ضلالتِها ، وظنِّها بنفسِها النجاةَ ، وهمْ فرقٌ كثيرةٌ يكفِّرُ بعضُهُمْ بعضاً ، وإنَّما أُتِيَتْ مِنْ حيثُ إنَّها لمْ تتهمْ رأيَها ، ولمْ تُحْكِمْ أوَّلاً شروطَ الأدلَّةِ ومنهاجَها ، فرأَتِ الشبهةَ دليلاً ، والدليلَ شبهةً .

وأمَّا الفرقةُ المحقَّةُ . . فإنَّما اغترارُها مِنْ حيثُ إنَّها ظنَّتْ بالجدلِ أنَّهُ أهمُّ

الأمورِ ، وأفضلُ القرباتِ في دينِ اللهِ ، وزعمَتْ أنَّهُ لا يتمُّ لأحدٍ دينُهُ ما لمْ يفحصْ ولمْ يبحثْ ، وأنَّ مَنْ صدَّقَ اللهَ ورسولَهُ مِنْ غيرِ بحثٍ وتحريرِ دليلٍ . . فليسَ بمؤمنٍ ، أوْ ليسَ بكاملِ الإيمانِ ولا مقربٍ عندَ اللهِ ، فلهـٰذا الظنِّ الفاسدِ قطعَتْ أعمارَها في تعلُّمِ الجدلِ ، والبحثِ عنِ المقالاتِ وهذياناتِ المبتدعةِ ومناقضاتِهِمْ ، وأهملَتْ أنفسَها وقلوبَها ، حتَّىٰ عميَتْ عليها ذنوبُها وخطاياها الظاهرةُ والباطنةُ ، وهيَ تظنُّ أن اشتغالَها بالجدلِ أولىٰ وأقربُ عندَ اللهِ تعالىٰ وأفضلُ ، ولكنَّها لالتذاذِها بالغلبةِ والإفحامِ ولذَّةِ الرئاسةِ وعزِّ الانتماءِ إلى الذَّبِّ عنْ دينِ اللهِ . . عميَتْ بصيرتُها ، فلمْ تلتفتْ إلى القرنِ الأولِ ، وأنَّ النبيَّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ شهدَ لهُمْ بأنَّهُمْ خيرُ الخلقِ ، وأنَّهُمْ قدْ أدركوا كثيراً مِنْ أهلِ البدعِ والأهواءِ ، فما جعلوا أعمارَهُمْ ودينَهُمْ غرضاً للخصوماتِ والمجادلاتِ ، وما اشتغلوا بذلكَ عنْ تفقُّدِ قلوبِهِمْ وجوارحِهِمْ وأحوالِهِمْ ، بلْ لمْ يتكلَّموا فيهِ إلا مِنْ حيثُ رأَوا حاجةً ، وتوسَّموا مخايلَ قبولٍ ، فذكروا بقدْرِ الحاجةِ ما يدلُّ الضالَّ علىٰ ضلالتِهِ ، وإذا رأَوا مصرّاً علىٰ ضلالةٍ . . هجروهُ وأعرضوا عنهُ ، وأبغضوهُ في اللهِ ، ولمْ يلزموا الملاحَّةَ معَهُ طولَ العمرِ ، بلْ قالوا : إنَّ الحقَّ هوَ الدعوةُ إلى السنةِ ، ومِنَ السنةِ تركُ الجدلِ في الدعوةِ إلى السنةِ ؛ إذْ روىٰ أبو أمامةَ عنِ النبيِّ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ أنَّهُ قالَ : « ما ضلَّ قومٌ قطُّ بعدَ هدىً كانوا عليهِ إلا أُوتوا الجدلَ »(١) .

---

(١) رواه الترمذي (٣٢٥٣) ، وابن ماجه (٤٨) .

وخرجَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ يوماً علىٰ أصحابِهِ وهمْ يتجادلونَ ويختصمونَ ، فغضبَ عليهِمْ حتَّىٰ كأنَّهُ فُقِىءَ في وجهِهِ حبُّ الرمانِ حمرةً مِنَ الغضبِ ، فقالَ : « ألهـٰذا بُعثتُمْ أمْ بهـٰذا أُمرتُمْ أنْ تضربوا كتابَ اللهِ بعضَهُ ببعضٍ ؟! انظروا إلىٰ ما أُمرتُمْ بهِ فاعملوا ، وما نُهيتُمْ عنهُ فانتهوا »[١] .

فقدْ زجرَهُمْ عنْ ذلكَ ، وكانوا أولىٰ خلقِ اللهِ بالحجاجِ والجدالِ .

ثمَّ إنَّهُمْ رأَوا رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ وقدْ بُعثَ إلىٰ كافَّةِ أهلِ المللِ ، فلمْ يقعدْ معَهُمْ في مجلسِ مجادلةٍ لإلزامٍ وإفحامٍ وتحقيقِ حجَّةٍ ودفعِ سؤالٍ وإيرادِ إلزامٍ فما جادلَهُمْ إلا بتلاوةِ القرآنِ المنزلِ عليهِمْ ، ولمْ يزدْ في المجادلةِ عليهِ ؛ لأنَّ ذلكَ يشوشُ القلوبَ ، ويستخرجُ منها الإشكالاتِ والشبهَ ، ثمَّ لا يَقدرُ علىٰ محوِها مِنْ قلوبِهِمْ ، وما كانَ يعجزُ عنْ مجادلتِهِمْ بالتقسيماتِ ودقائقِ الأقيسةِ ، وأنْ يعلِّمَ أصحابَهُ كيفيةَ الجدلِ والإلزامِ ، ولكنَّ الأكياسَ وأهلَ الحزمِ لمْ يغترُّوا بهـٰذا ، وقالوا : لوْ نجا أهلُ الأرضِ وهلكنا . . لمْ تنفعْنا نجاتُهُمْ ، ولوْ نجونا وهلكوا . . لمْ يضرَّنا هلاكُهُمْ ، وليسَ علينا في المجادلةِ أكثرُ ممَّا كانَ على الصحابةِ معَ اليهودِ والنصارىٰ وأهلِ المللِ ، وما ضيَّعوا العمرَ بتحريرِ مجادلاتِهِمْ ، فما لنا نضيِّعُ العمرَ ولا نصرفُهُ إلىٰ ما ينفعُنا في يومِ فقرِنا وفاقتِنا ؟ ولِمَ نخوضُ فيما لا نأمنُ علىٰ أنفسِنا الخطأَ في تفاصيلِهِ ؟ ثمَّ نرىٰ أنَّ المبتدعَ ليسَ يتركُ بدعتَهُ

---

[١] رواه ابن ماجه (٨٥) .

بجدالِهِ ، بلْ يزيدُهُ التعصبُ والخصومةُ تشدُّداً في بدعتِهِ ، فاشتغالي بمخاصمةِ نفسي ومجادلتِها ، ومجاهدتِها لتتركَ الدنيا للآخرة أولىٰ ، هـٰذا لوْ كنتُ لمْ أُنهَ عنِ الجدلِ والخصومةِ ، فكيفَ وقدْ نُهيتُ عنهُ ؟! فكيفَ أدعو إلى السنةِ بتركِ السنةِ ؟ فالأولىٰ أنْ أتفقَّدَ نفسي ، وأنظرَ مِنْ صفاتِها ما يبغضُهُ اللهُ تعالىٰ وما يحبُّهُ ؛ لأتنزَّهَ عمَّا يبغضُهُ وأتمسَّكَ بما يحبُّهُ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ اشتغلوا بالوعظِ والتذكيرِ ، وأعلاهُمْ رتبةً مَنْ يتكلَّمُ في أخلاقِ النفسِ وصفاتِ القلبِ ؛ مِنَ الخوفِ ، والرجاءِ ، والصبرِ ، والشكرِ ، والتوكلِ ، والزهدِ ، واليقينِ ، والإخلاصِ ، والصدقِ ، ونظائرِها ، وهمْ مغرورونَ يظنُّونَ بأنفسِهِمْ أَنَّهُمْ إذا تكلَّموا بهـٰذهِ الصفاتِ ودعَوُا الخلقَ إليها . . فقدْ صاروا موصوفينَ بهـٰذهِ الصفاتِ ، وهمْ منفكونَ عنها عندَ اللهِ تعالىٰ ، إلا عنْ قدْرٍ يسيرٍ لا ينفكُّ عنهُ عوامُّ المسلمينَ .

وغرورُ هؤلاءِ أشدُّ الغرورِ ؛ لأنَّهُمْ يُعجبونَ بأنفسِهِمْ غايةَ الإعجابِ ، ويظنُّونَ أنَّهُمْ ما تبحَّروا في علمِ المحبةِ إلا وهمْ محبُّونَ للهِ ، وما قدروا علىٰ تحقيقِ دقائقِ الإخلاصِ إلا وهمْ مخلصونَ ، وما وقفوا علىٰ خفايا عيوبِ النفسِ إلا وهمْ عنها منزَّهونَ ، ولولا أنَّهُ مقرَّبٌ عندَ اللهِ . . لما عرفَ معنى القربِ والبعدِ ، وعلمَ السلوكِ إلى اللهِ ، وكيفيةَ قطعِ المنازلِ في طريقِ اللهِ ، فالمسكينُ بهـٰذهِ الظنونِ يرىٰ أنَّهُ مِنَ الخائفينَ وهوَ آمنٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ ، ويرىٰ

أنَّهُ مِنَ الراجينَ وهوَ مِنَ المغترِّينَ المضيِّعينَ ، ويرىٰ أنَّهُ من الراضينَ بقضاءِ اللهِ وهوَ مِنَ الساخطينَ ، ويرىٰ أنَّهُ مِنَ المتوكلينَ على اللهِ وهوَ مِنَ المتَّكلينَ على العزِّ والجاهِ والمالِ والأسبابِ ، ويرىٰ أنَّهُ مِنَ المخلصينَ وهوَ مِنَ المرائينَ ، بلْ يصفُ الإخلاصَ فيتركُ الإخلاصَ في الوصفِ ، ويصفُ الرياءَ ويذكرُهُ وهوَ يرائي بذكرِهِ ؛ ليعتقدَ فيهِ أنَّهُ لولا أنَّهُ مخلصٌ . . لما اهتدىٰ إلىٰ دقائقِ الرياءِ ، ويصفُ الزهدَ في الدنيا لشدَّةِ حرصِهِ على الدنيا وقوةِ رغبتِهِ فيها ، فهوَ يظهرُ الدعاءَ إلى اللهِ وهوَ منهُ فارٌّ ، ويخوِّفُ باللهِ تعالىٰ وهوَ منهُ آمنٌ ، ويذكِّرُ باللهِ تعالىٰ وهوَ لهُ ناسٍ ، ويقرِّبُ إلى اللهِ وهوَ منهُ متباعدٌ ، ويحثُّ على الإخلاصِ وهوَ غيرُ مخلصٍ ، ويذمُّ الصفاتِ المذمومةَ وهوَ بها متصفٌ ، ويصرفُ الناسَ عنِ الخلقِ وهوَ على الخلقِ أشدُّهُمْ حرصاً ، لوْ مُنِعَ أحدُهُمْ عنْ مجلسِهِ الذي يدعو فيهِ الناسَ إلى اللهِ . . لضاقَتْ عليهِ الأرضُ بما رحُبَتْ ، ويزعُمُ أنَّ غرضَهُ إصلاحُ الخلقِ ، ولوْ ظهرَ مِنْ أقرانِهِ مَنْ أقبلَ الخلقُ عليهِ ، وصلحوا علىٰ يديهِ . . لمات غمّاً وحسداً ، ولوْ أثنىٰ أحدٌ مِنَ المتردِّدينَ إليهِ علىٰ بعضِ أقرانِهِ . . لكانَ أبغضَ خلقِ اللهِ إليهِ !

فهؤلاءِ أعظمُ الناسِ غِرَّةً ، وأبعدُهُمْ عنِ التنبُّهِ والرجوعِ إلى السدادِ ؛ لأنَّ المرغبَ في الأخلاقِ المحمودةِ والمنفرَ عنِ المذمومةِ هوَ العلمُ بغوائلِها وفوائدِها ، وهـٰذا قدْ علمَ ذلكَ ولمْ ينفعْهُ ، وشغلَهُ حبُّ دعوةِ الخلقِ عنِ العملِ بهِ ، فبعدَ ذلكَ بماذا يُعالَجُ ؟! وكيفَ سبيلُ تخويفِهِ وإنما المخوفُ ما يتلوهُ علىٰ عبادِ اللهِ فيخافونَ وهوَ ليسَ بخائفٍ ؟!

نعمْ ، إنْ ظنَّ بنفسِهِ أنَّهُ موصوفٌ بهٰذهِ الصفاتِ المحمودةِ يمكنُ أنْ يُدلَّ علىٰ طريقِ الامتحانِ والتجربةِ ، وذلكَ أنَّهُ إنْ كانَ يدَّعي مثلاً حبَّ اللهِ⁽¹⁾ . . فما الذي تركَهُ مِنْ محابِّ الدنيا لأجلِهِ ؟ وإنْ كانَ يدَّعي الخوفَ . . فما الذي امتنعَ منهُ بالخوفِ ، وإنْ كانَ يدَّعي الزهدَ . . فما الذي تركَهُ معَ القدرةِ عليهِ لوجهِ اللهِ تعالى ؟ وإنْ كانَ يدَّعي الأنسَ باللهِ . . فمتىٰ طابَتْ لهُ الخلوةُ ؟ ومتى استوحشَ مِنْ مشاهدةِ الخلقِ ؟ لا بلْ يرىٰ قلبَهُ يمتلئُ بالحلاوةِ إذا أحدقَ بهِ المريدونَ ، وتراهُ يستوحشُ إذا خلا باللهِ تعالىٰ ، فهلْ رأيتَ محبّاً آنساً يستوحشُ مِنْ محبوبِهِ ، ويستروحُ منهُ إلىٰ غيرِهِ ؟!

فالأكياسُ يمتحنونَ أنفسَهُمْ في هٰذهِ الصفاتِ ، ويطالبونَها بالحقيقةِ ، ولا يقنعونَ منها بالتزويقِ ، بلْ بموثقٍ مِنَ اللهِ غليظٍ ، والمغترُّونَ يحسنونَ بأنفسِهِمُ الظنونَ ، فإذا كُشفَ الغطاءُ عنهُمْ في الآخرةِ . . يفتضحونَ ، بلْ يُطرحونَ في النارِ فتندلقُ أقتابُهُمْ ، فيدورُ بها أحدُهُمْ كما يدورُ الحمارُ بالرحىٰ ، كما وردَ بهِ الخبرُ⁽²⁾ ؛ لأنَّهُمْ يأمرونَ بالخيرِ ولا يأتونَهُ ، وينهونَ عنِ الشرِّ ويأتونَهُ .

وإنَّما وقعَ الغرورُ لهؤلاءِ مِنْ حيثُ إنَّهُمْ يصادفونَ في قلوبِهِمْ شيئاً ضعيفاً مِنْ أصولِ هٰذهِ المعاني ، وهوَ حبُّ اللهِ ، والخوفُ منهُ ، والرضا بفعلِهِ ،

---

(١) كذا في (ب) ، وفي بقية النسخ : (وهو أنه يدَّعي مثلاً حب الله عز وجل) .

(٢) رواه البخاري (٣٢٦٧) ، ومسلم (٢٩٨٩) ، والأقتاب : الأمعاء .

ثمَّ قدروا معَ ذلكَ علىٰ وصفِ المنازلِ العاليةِ في هـٰذهِ المعاني ، فظنُّوا أنَّهُمْ ما قدروا علىٰ وصفِ ذلكَ ، وما رزقَهُمُ اللهُ علمَهُ ، وما نَفعَ الناسُ بكلامِهِمْ فيها إلا لاتصافِهِمْ بها ، وذهبَ عليهِمْ أنَّ القبولَ للكلامِ ، والكلامَ للمعرفةِ وجريانِ اللسانِ ، والمعرفةَ للتعلمِ ، وأنَّ كلَّ ذلكَ غيرُ الاتصافِ بالصفةِ ، فلمْ يفارقْ آحادَ المسلمينَ في الاتصافِ بصفةِ الحبِّ والخوفِ ، بلْ في القدرةِ على الوصفِ ، بلْ ربَّما زادَ أمنُهُ وقلَّ خوفُهُ ، وظهرَ إلى الخلقِ ميلُهُ ، وضَعُفَ في قلبِهِ حبُّ اللهِ تعالىٰ .

وإنَّما مثالُهُ مثالُ مريضٍ يصفُ المرضَ ، ويصفُ دواءَهُ بفصاحتِهِ ، ويصفُ الصحةَ والشفاءَ ، وغيرُهُ مِنَ المرضىٰ لا يقدرُ علىٰ وصفِ الصحةِ والشفاءِ وأسبابِهِ ودرجاتِهِ وأصنافِهِ ؛ فهوَ لا يفارقُهُمْ في صفةِ المرضِ والاتصافِ بهِ ، وإنَّما يفارقُهُمْ في الوصفِ والعلمِ بالطبِّ ، فظنُّهُ عندَ علمِهِ بحقيقةِ الصحةِ أنَّهُ صحيحٌ . . غايةُ الجهلِ ، فكذلكَ العلمُ بالخوفِ والحبِّ والتوكلِ والزهدِ وسائرِ هـٰذهِ الصفاتِ . . غيرُ الاتصافِ بحقائقِها ، ومَنِ التبسَ عليهِ وصفُ الحقائقِ بالاتصافِ بالحقائقِ . . فهوَ مغرورٌ ، فهـٰذهِ حالةُ الوعَّاظِ الذينَ لا عيبَ في كلامِهِمْ ، بلْ منهاجُ وعظِهِمْ منهاجُ وعظِ القرآنِ والأخبارِ ، ووعظِ الحسنِ البصريِّ وأمثالِهِ رحمةُ اللهِ عليهِمْ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ منهُمْ عدلوا عنِ المنهاجِ الواجبِ في الوعظِ ، وهمْ وعَّاظُ

أهلِ هـٰذا الزمانِ كافةً إلا مَنْ عصمَهُ اللهُ عزَّ وجلَّ على الندورِ في بعضِ أطرافِ البلادِ إنْ كانَ ولسنا نعرفُهُ ، فاشتغلوا بالطامَّاتِ والشطحِ ، وتلفيقِ كلماتٍ خارجةٍ عنْ قانونِ الشرعِ والعقلِ ؛ طلباً للإغرابِ .

وطائفةٌ شُغفوا بطيَّاراتِ النُّكَتِ[1] ، وتسجيعِ الألفاظِ وتلفيقِها ، فأكثرُ همَّتِهِمْ في الإسجاعِ ، والاستشهادِ بأشعارِ الوصالِ والفراقِ ، وغرضُهُمْ أنْ تكثرَ في مجالسِهِمْ الزعقاتُ والتواجدُ ، ولوْ علىٰ أغراضٍ فاسدةٍ ، فهؤلاءِ شياطينُ الإنسِ ضلُّوا وأضلُّوا عنْ سواءِ السبيلِ ، فإنَّ الأوَّلينَ وإنْ لمْ يصلِحوا أنفسَهُمْ فقدْ أصلحوا غيرَهُمْ ، وصحَّحوا كلامَهُمْ ووعظَهُمْ ، وأمَّا هؤلاءِ . . فإنَّهُمْ يصدونَ عنْ سبيلِ اللهِ ويجرُّونَ الخلقَ إلى الغرورِ باللهِ بلفظِ الرجاءِ ، فيزيدُهُمْ كلامُهُمْ جراءةً على المعاصي ، ورغبةً في الدنيا ، لا سيما إذا كانَ الواعظُ متزيِّناً بالثيابِ والخيلِ والمراكبِ ، فإنَّهُ يشهدُ مِنْ فَرْقِهِ إلىٰ قدمِهِ بشدَّةِ حرصِهِ على الدنيا ، فما يفسدُهُ هـٰذا المغرورُ أكثرُ ممَّا يصلحُهُ ، بلْ لا يصلحُ أصلاً ، ويضلُّ خلقاً كثيراً ، فلا يخفىٰ وجهُ كونِهِ مغروراً .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ منهُمْ قنعوا بحفظِ كلامِ الزهَّادِ وأحاديثِهِمْ في ذمِّ الدنيا ، فهمْ يحفظونَ الكلماتِ علىٰ وجهِها ، ويؤدُّونَها مِنْ غيرِ إحاطةٍ بمعانيها ، فبعضُهُمْ يفعلُ ذلكَ على المنابرِ ، وبعضُهُمْ في المحاريبِ ، وبعضُهُمْ في

---

(١) وهي المسائل الدقيقة التي تتعب الخواطر في استنباطها من مكانها . «إتحاف» (٨/ ٤٦٠) .

الأسواقِ معَ الجلساءِ ، وكلٌّ منهُمْ يظنُّ أنَّهُ إذا تميَّزَ بهـٰذا القدْرِ عنِ السوقةِ والجنديَّةِ ؛ إذْ حفظَ كلامَ الزهَّادِ وأهلِ الدينِ دونَهُمْ . . فقدْ أفلحَ ونالَ الغرضَ ، وصارَ مغفوراً لهُ ، وأمنَ مِنْ عقابِ اللهِ مِنْ غيرِ أنْ يحفظَ ظاهرَهُ وباطنَهُ عنِ الآثامِ ، ولكنَّهُ يظنُّ أنَّ حفظَهُ لكلامِ الزهادِ أهلِ الدينِ يكفيهِ ، وغرورُ هؤلاءِ أظهرُ مِنْ غرورِ مَنْ قبلَهُمْ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ استغرقوا أوقاتَهُمْ في علمِ الحديثِ ؛ أعني في سماعِهِ ، وجمعِ الرواياتِ الكثيرةِ منهُ ، وطلبِ الأسانيدِ الغريبةِ العاليةِ ، فهمَّةُ أحدِهِمْ أنْ يدورَ في البلادِ ويرى الشيوخَ ليقولَ : أنا أروي عنْ فلانٍ وفلانٍ ، ولقدْ لقيتُ فلاناً وفلاناً ، ومعي من الأسانيدِ ما ليسَ معَ غيري .

وغرورُهُمْ مِنْ وجوهٍ :

منها : أنَّهُمْ كحملةِ أسفارٍ ؛ فإنَّهُمْ لا يصرفونَ العنايةَ إلىٰ فهمِ معاني السنةِ ، فعلمُهُمْ قاصرٌ ، وليسَ معَهُمْ إلا النقلُ ، ويظنُّونَ أنَّ ذلكَ يكفيهِمْ .

ومنها : أنَّهُمْ إذا لمْ يفهموا معانيَها . . لا يعملونَ بها ، وقدْ يفهمونَ بعضَها أيضاً ولا يعملونَ بهِ .

ومنها : أنَّهُمْ يتركونَ العلمَ الذي هوَ فرضُ عينِهِمْ ـ وهوَ معرفةُ معالجةِ القلبِ ـ ويشتغلونَ بتكثيرِ الأسانيدِ وطلبِ العالي منها ، ولا حاجةَ بهِمْ إلىٰ شيءٍ مِنْ ذلكَ .

ومنها ـ وهوَ الذي أكبَّ عليهِ أهلُ الزمانِ ـ : أنَّهُمْ أيضاً لا يقومونَ بشرط السماعِ ، فإنَّ السماعَ بمجردِهِ وإنْ لمْ يكنْ لهُ فائدةٌ ، ولكنَّهُ مهمٌّ في نفسهِ للوصولِ إلىٰ إثباتِ الحديثِ ؛ إذِ التفهُّمُ بعدَ الإثباتِ ، والعملُ بعدَ التفهُّمِ ، فالأوَّلُ السماعُ ، ثمَّ التفهُّمُ ، ثمَّ الحفظُ ، ثمَّ العملُ ، ثمَّ النشرُ ، وهؤلاءِ اقتصروا مِنَ الجملةِ على السماعِ ، ثمَّ تركوا حقيقةَ السماعِ ، فترى الصبيَّ يحضرُ في مجلس الشيخِ والحديثُ يُقرأُ ، والشيخُ ينامُ والصبيُّ يلعبُ ، ثمَّ يُكتبُ اسمُ الصبيِّ في السماعِ(١) ، فإذا كبِرَ .. تصدَّىٰ ليُسمَعَ منهُ ، والبالغُ الذي يحضرُ ربَّما يغفُلُ ولا يسمعُ ، ولا يصغي ولا يضبطُ ، وربَّما يشتغلُ بحديثٍ أوْ نسخٍ ، والشيخُ الذي يُقرأُ عليهِ لوْ صُحِّفَ وغُيِّرَ ما يُقرأُ عليهِ .. لمْ يشعرْ بهِ ولمْ يعرفْهُ(٢) ، وكلُّ ذلكَ جهلٌ وغرورٌ ؛ إذِ الأصلُ في الحديثِ أنْ تسمعَهُ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، فتحفظَه كما سمعتَهُ ، وترويَهُ كما حفظتَهُ ، فتكونُ الروايةُ عنِ الحفظِ ، والحفظُ عنِ السماعِ ، فإنْ عجزتَ عنْ سماعِهِ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ .. سمعتَهُ مِنَ الصحابةِ أوِ التابعينَ ، وصارَ سماعُكَ عنِ الراوي كسماعِ مَنْ سمعَ مِنْ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ ، وهوَ أنْ تصغيَ لتسمعَ فتحفظَ وترويَ كما حفظتَ ، وتحفظَ كما سمعتَ ؛ بحيثُ لا تغيِّرُ منهُ حرفاً ، ولوْ غيَّرَ غيرُكَ منهُ حرفاً وأخطأَ .. علمتَ خطأَهُ .

---

(١) أي : يكتبه المستملي أو كاتب السماع في الطباق .

(٢) إما لثقل في سمعه ، أو لكثرة ازدحام ، أو لأمر آخر شغله . « إتحاف » (٨/ ٤٦١) .

ولحفظِكَ طريقانِ :

أحدُهُما : أنْ تحفظَ بالقلبِ ، وتستديمَهُ بالذكرِ والتكرارِ ؛ كما تحفظُ ما جرىٰ علىٰ سمعِكَ في مجاري الأحوالِ .

والثاني : أنْ تكتبَ كما تسمعُ ، وتصححَ المكتوبَ وتحفظَهُ حتَّىٰ لا تصلَ إليهِ يدُ مَنْ يغيِّرُهُ ، ويكونَ حفظُكَ للكتابِ معَكَ وفي خزانتِكَ ، فإنَّهُ لوِ امتدَّتْ إليهِ يدُ غيرِكَ . . ربَّما غيَّرَهُ ، فإذا لمْ تحفظْهُ . . لمْ تشعُرْ بتغييرِهِ ، فيكونُ محفوظاً بقلبِكَ أوْ بكتابِكَ ، فيكونُ كتابُكَ مذكِّراً لما سمعْتَهُ ، وتأمنُ فيهِ مِنَ التغييرِ والتحريفِ .

فإذا لمْ تحفظْ لا بالقلبِ ولا بالكتابِ وجرىٰ علىٰ سمعِكَ صوتٌ غُفْلٌ وفارقتَ المجلسَ ، ثمَّ رأيتَ نسخةً لذلكَ الشيخِ ، وجوَّزتَ أنْ يكونَ ما فيهِ مغيَّراً ، أوْ يفارقَ حرفٌ منهُ النسخةَ التي سمعتَها . . لمْ يجزْ لكَ أنْ تقولَ : سمعتُ هـٰذا الكتابَ ؛ فإنَّكَ لا تدري لعلَّكَ لمْ تسمعْ ما فيهِ ، بلْ سمعتَ شيئاً يخالفُ ما فيهِ ولوْ في كلمةٍ .

فإذا لمْ يكنْ معَكَ حفظٌ بقلبِكَ ولا نسخةٌ صحيحةٌ استوثقتَ عليها لتقابلَ بها . . فمِنْ أينَ تعلمُ أنَّكَ سمعتَ ذلكَ ، وقدْ قالَ اللهُ تعالىٰ : ﴿ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِۦ عِلْمٌ ﴾ ؟! وقولُ الشيوخِ كلِّهِمْ في هـٰذا الزمانِ : إنا سمعْنا ما في هـٰذا الكتابِ إذا لمْ يُوجدِ الشرطُ الذي ذكرناهُ . . فهوَ كذبٌ صريحٌ .

وأقلُّ شروطِ السماعِ : أنْ يجريَ الجميعُ على السمعِ معَ نوعٍ مِنَ الحفظِ

يشعرُ معَهُ بالتغييرِ ، ولوْ جازَ أنْ يُكتبَ سماعُ الصبيِّ والغافلِ والنائمِ والذي ينسخُ . . لجازَ أنْ يُكتبَ سماعُ الصبيِّ في المهدِ وسماعُ المجنونِ ، ثمَّ إذا بلغَ الصبيُّ وأفاقَ المجنونُ . . سمعَ عليهِ ، ولا خلافَ في عدمِ جوازِهِ ، ولوْ جازَ ذلكَ . . لجازَ أنْ يُكتبَ سماعُ الجنينِ في البطنِ ، فإنْ كانَ لا يُكتبُ سماعُ الصبيِّ في المهدِ لأنَّهُ لا يفهمُ ولا يحفظُ . . فالصبيُّ الذي يلعبُ والغافلُ والمشغولُ بالنسخِ عنِ السماعِ ليسَ يفهمُ ولا يحفظُ ، فإنِ استجرأَ جاهلٌ فقالَ : يُكتبُ سماعُ الصبيِّ في المهدِ . . فليُكتبْ سماعُ الجنينِ في البطنِ ، فإنْ فرَّقَ بينَهُما بأنَّ الجنينَ لا يسمعُ الصوتَ وهـٰذا يسمعُ الصوتَ . . فماذا ينفعُ هـٰذا وهوَ إنَّما ينقلُ الحديثَ دونَ الصوتِ ؟!

فليقتصرْ إذْ صارَ شيخاً علىٰ أنْ يقولَ : سمعتُ بعدَ بلوغي أنِّي في صبايَ حضرتُ مجلساً يُروىٰ فيهِ حديثٌ كانَ يقرعُ سمعي صوتُهُ ، ولا أدري ما هوَ ، ولا خلافَ في أنَّ الروايةَ كذلكَ لا تصحُّ ، وما زادَ عليهِ فهوَ كذبٌ صريحٌ ، ولوْ جازَ إثباتُ سماعِ التركيِّ الذي لا يفهمُ العربيةَ ؛ لأنَّهُ سمعَ صوتاً غُفْلاً . . لجازَ إثباتُ سماعِ صبيٍّ في المهدِ ، وذلكَ غايةُ الجهلِ ، ومِنْ أينَ يُؤخذُ هـٰذا ؟ وهلْ للسماعِ مستندٌ إلا قولُ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « نضَّرَ اللهُ امرأً سمعَ مقالتي فوعاها فأدَّاها كما سمعَها »(١) ، وكيفَ يؤدِّي كما سمعَ مَنْ لا يدري ما سمعَهُ ؟!

---

(١) رواه أبو داوود (٣٦٦٠) ، والترمذي (٢٦٥٦) ، وابن ماجه (٢٣٠) .

فهـٰذا أفحشُ أنواعِ الغرورِ ، وقدْ بُليَ بهـٰذا أهلُ الزمانِ ، ولوِ احتاطَ أهلُ الزمانِ . . لمْ يجدوا شيوخاً إلا الذي سمعوهُ في الصِّبا علىٰ هـٰذا الوجهِ معَ الغفلةِ ، إلا أنَّ للمحدثينَ في ذلكَ جاهاً وقبولاً ، فخافَ المساكينُ أنْ يشترطوا ذلكَ ، فيقلَّ مَنْ يجتمعُ لذلكَ في حِلَقِهِمْ ، فينقصَ جاهُهُمْ ، وتقلَّ أيضاً أحاديثُهُمْ التي قدْ سمعوها بهـٰذا الشرطِ ، بلْ ربَّما عدموا ذلكَ وافتضحوا ، فاصطلحوا علىٰ أنَّهُ ليسَ يُشترطُ إلا أنْ يقرعَ سمعَهُ دمدمةٌ وإنْ كانَ لا يدري ما يجري .

وصحةُ السماعِ لا تُعرفُ مِنْ قولِ المحدثينَ ؛ لأنَّهُ ليسَ مِنْ علمِهِمْ ، بلْ مِنْ علمِ علماءِ أصولِ الفقهِ ، وما ذكرناهُ مقطوعٌ بهِ في قوانينِ أصولِ الفقهِ[1] .

فهـٰذا غرورُ هؤلاءِ ، ولوْ سمعوا على الشرطِ . . لكانوا أيضاً مغرورينَ في اقتصارِهِمْ على النقلِ ، وفي إفناءِ أعمارِهِمْ في جمعِ الرواياتِ والأسانيدِ ، وإعراضِهِمْ عنْ مهمَّاتِ الدينِ ، ومعرفةِ معاني الأخبارِ ، بلِ الذي يقصِدُ مِنَ الحديثِ سلوكَ طريقِ الآخرةِ ربَّما يكفيهِ الحديثُ الواحدُ عمراً ؛ كما رُويَ عنْ بعضِ الشيوخِ أنَّهُ حضرَ مجلسَ السماعِ ، فكانَ أوَّلَ حديثٍ رُويَ قولُهُ عليهِ الصلاةُ والسلامُ : « مِنْ حُسنِ إسلامِ المرءِ تركُهُ ما لا يعنيهِ »[2] ، فقامَ

---

(١) إلا أن المحدثين شاركوهم في الكلام علىٰ هـٰذه المسألة استطراداً ؛ لشدة احتياجهم إلىٰ معرفتها . « إتحاف » (٨/ ٤٦٥) .

(٢) رواه الترمذي (٢٣١٧) ، وابن ماجه (٣٩٧٦) .

وقالَ : يكفيني هـٰذا حتَّىٰ أفرغَ منهُ ، ثمَّ أسمعُ غيرَهُ[1] .

فهكذا يكونُ سماعُ الأكياسِ الذينَ يحذَرونَ الغرورَ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ اشتغلوا بعلمِ النحوِ واللغةِ ، والشعرِ وغريبِ اللغةِ ، واغترُّوا بهِ ، وزعموا أنَّهُمْ قدْ غُفرَ لهُمْ ، وأنَّهُمْ مِنْ علماءِ الأمَّةِ ؛ إذْ قوامُ الدينِ بالكتابِ والسنةِ ، وقوامُ الكتابِ والسنةِ بعلمِ اللغةِ والنحوِ ، فأفنىٰ هؤلاءِ أعمارَهُمْ في دقائقِ النحوِ ، وفي صناعةِ الشعرِ ، وفي غرائبِ اللغةِ .

ومثالُهُمْ كمَنْ يفني جميعَ العمرِ في تعلُّمِ الخطِّ وتصحيحِ الحروفِ وتحسينِها ، ويزعمُ أنَّ العلومَ لا يمكنُ حفظُها إلا بالكتابةِ ، فلا بدَّ مِنْ تعلُّمِها وتصحيحِها ، ولوْ عقلَ . . لعلمَ أنَّهُ يكفيهِ أنْ يتعلَّمَ أصلَ الخطِّ ؛ بحيثُ يمكنُ أنْ يُقرأ كيفما كانَ ، والباقي زيادةٌ على الكفايةِ ، وكذلكَ الأديبُ لوْ عقلَ . . لعرفَ أنَّ لغةَ العربِ كلغةِ التركِ ، والمضيِّعُ عمرَهُ في لغةِ العربِ كالمضيِّعِ عمرَهُ في لغةِ التركِ والهندِ ، وإنَّما فارقَتْها لغةُ العربِ لأجلِ ورودِ الشريعةِ بها ، فيكفي مِنَ اللغةِ علمُ الغريبينِ في الأحاديثِ والكتابِ ، ومِنَ النحوِ ما يتعلَّقُ بالحديثِ والكتابِ ، فأمَّا التعمُّقُ فيهِ إلىٰ درجاتِ

---

(١) وهو شيخ شيخ المصنف ، أبو القاسم الكركاني رحمه الله تعالىٰ ، وسيأتي ذكره ، وخبره رواه ابن الصلاح في « طبقات الشافعية » (١/٣٩٩) .

لا تتناهىٰ . . فهوَ فضولٌ مستغنىً عنهُ ، ثمَّ لوِ اقتصرَ عليهِ وأَعرضَ عنْ معرفةِ المعاني الشرعية والعملِ بها . . فهـٰذا أيضاً مغرورٌ .

بلْ مثالُهُ مثالُ مَنْ ضيَّعَ عمرَهُ في تصحيحِ مخارجِ الحروفِ في القرآنِ واقتصرَ عليهِ ، وهوَ غرورٌ ؛ إذِ المقصودُ مِنَ الحروفِ المعاني ، وإنَّما الحروفُ ظروفٌ وأدواتٌ ، ومَنِ احتاجَ إلىٰ أنْ يشربَ السكنجبينَ ليزولَ ما بهِ مِنَ الصفراءِ ، فضيَّعَ أوقاتَهُ في تحسينِ القدحِ الذي يشربُ فيهِ السكنجبينَ . . فهوَ مِنَ الجهَّالِ المغرورينَ ؛ فكذلكَ غرورُ أهلِ النحوِ واللغةِ والأدبِ والقراءاتِ والتدقيقِ في مخارجِ الحروفِ مهما تعمَّقوا فيها ، وتجرَّدوا لها وعرَّجوا عليها أكثرَ ممَّا يُحتاجُ إليهِ في تعلُّمِ العلومِ التي هيَ فرضُ عينٍ ، فاللُّبُّ الأقصىٰ هوَ العملُ ، والذي فوقَهُ هوَ معرفةُ العملِ ، وهوَ كالقشرِ للعملِ ، وكاللُّبِّ بالإضافةِ إلىٰ ما فوقَهُ ، وما فوقَهُ هوَ سماعُ الألفاظِ وحفظُها بطريقِ الروايةِ ، وهوَ قشرٌ بالإضافةِ إلى المعرفةِ ، ولبٌّ بالإضافةِ إلىٰ ما فوقَهُ ، وما فوقَهُ هوَ العلمُ باللغةِ والنحوِ ، وفوقَ ذلكَ وهوَ القشرُ الأعلى العلمُ بمخارجِ الحروفِ ، والقانعونَ بهـٰذهِ الدرجاتِ كلُّهُمْ مغترُّونَ ، إلا مَنِ اتخذَ هـٰذهِ الدرجاتِ منازلَ ، فلمْ يعرِّجْ عليها إلا بقدْرِ حاجتِهِ ، فتجاوزَ إلىٰ ما وراءَهُ حتَّىٰ وصلَ إلىٰ لبابِ العملِ ، وطالبَ بحقيقةِ العملِ قلبَهُ وجوارحَهُ ، وزجَّىٰ عمرَهُ في حملِ النفسِ عليهِ ، وتصحيحِ الأعمالِ وتصفيتِها عنِ الشوائبِ والآفاتِ ، فهـٰذا هوَ المقصودُ المخدومُ مِنْ جملةِ علومِ الشرعِ ، وسائرُ العلومِ خدمٌ لهُ ووسائلُ إليه وقشورٌ لهُ ومنازلُ بالإضافةِ

إليهِ ، وكلُّ مَنْ لمْ يبلغِ المقصدَ . . فقدْ خابَ ، سواءٌ كانَ في المنزلِ القريبِ أوْ في المنزلِ البعيدِ .

وهـٰذهِ العلومُ لمَّا كانَتْ متعلِّقةً بعلومِ الشرعِ . . اغترَّ بها أربابُها ، فأمَّا علمُ الطبِّ والحسابِ والصناعاتِ وما يُعلمُ أنَّهُ ليسَ مِنْ علومِ الشرعِ . . فلا يعتقدُ أصحابُها أنَّهُمْ ينالونَ المغفرةَ بها مِنْ حيثُ إنَّها علومٌ ؛ فكانَ الغرورُ بها أقلَّ مِنَ الغرورِ بعلومِ الشرعِ ؛ لأنَّ العلومَ الشرعيَّةَ مشتركةٌ في أنَّها محمودةٌ ؛ كما يشاركُ القشرُ اللُّبَّ في كونِهِ محموداً ، ولكنَّ المحمودَ منهُ لعينِهِ هوَ المنتهىٰ ، والثاني محمودٌ للوصولِ بهِ إلى المقصودِ الأقصىٰ ، فمَنِ اتخذَ القشرَ مقصوداً وعرَّجَ عليهِ . . فقدِ اغترَّ بهِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ عَظُمَ غرورُهُمْ في فنِّ الفقهِ ، فظنُّوا أنَّ حكمَ العبدِ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ يتبعُ حكمَهُ في مجلسِ القضاءِ ، فوضعوا الحيلَ في دفعِ الحقوقِ ، وأساؤوا تأويلَ الألفاظِ المبهمةِ ، واغترُّوا بالظواهرِ وأخطؤوا فيها ، وهـٰذا مِنْ قبيلِ الخطأِ في الفتوىٰ والغرورِ فيهِ ، والخطأُ في الفتاوىٰ ممَّا يكثرُ ، ولكنْ هـٰذا نوعٌ عمَّ الكافةَ إلا الأكياسَ منهُمْ ، فنشيرُ إلىٰ أمثلةٍ لهُ :

فمِنْ ذلكَ : فتواهُمْ بأنَّ المرأةَ مهما أبرأَتِ الزوجَ مِنَ الصداقِ . . برىءَ الزوجُ بينَهُ وبينَ اللهِ تعالىٰ ، وذلكَ خطأٌ ، بلِ الزوجُ قدْ يسيءُ إلى الزوجةِ

بحيثُ يضيّقُ عليها الأمورَ بسوءِ الخُلُقِ ، فتُضطرُّ إلىٰ طلبِ الخلاصِ ، فتبرىءُ الزوجَ لتتخلَّصَ منهُ ، فهوَ إبراءٌ لا عنْ طيبةِ نفسٍ ، وقدْ قالَ تعالىٰ : ﴿ فَإِن طِبْنَ لَكُمْ عَن شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيٓـًٔا مَّرِيٓـًٔا ﴾ وطيبةُ النفسِ غيرُ طيبةِ القلبِ ، فالقلبُ قدْ يريدُ ما لا تطيبُ بهِ النفسُ ؛ فالإنسانُ يريدُ الحجامةَ بقلبِهِ ، ولكنْ تكرهُها نفسُهُ ، وإنَّما طيبةُ النفسِ أنْ تسمحَ نفسُها بالإبراءِ لا عنْ ضرورةٍ تقابلُهُ ، حتَّىٰ إذا رُدِّدَتْ بينَ ضررينِ . . اختارَتْ أهونَهُما ، فهـٰذهِ مصادرةٌ على التحقيقِ بإكراهِ الباطنِ .

نعم ، القاضي في الدنيا لا يطلعُ على القلوبِ والأغراضِ ، فينظرُ إلى الإبراءِ الظاهرِ ، وأنَّها لمْ تُكرَهْ بسببٍ ظاهرٍ ، والإكراهُ الباطنُ ليسَ يطَّلعُ الخلقُ عليهِ ، ولكنْ مهما تصدَّى القاضي الأكبرُ في صعيدِ القيامةِ للقضاءِ . . لمْ يكنْ هـٰذا محسوباً ولا مفيداً في تحصيلِ الإبراءِ .

وكذلكَ : لا يحلُّ أنْ يُؤخذَ مالُ الإنسانِ إلا بطيبةِ نفسٍ منهُ ، فلوْ طلبَ مِنْ إنسانٍ مالاً علىٰ ملأٍ مِنَ الناسِ ، فاستحيا مِنَ الناسِ ألاَّ يعطيَهُ ، وكانَ يودُّ أنْ يكونَ سؤالُهُ في خلوةٍ حتَّىٰ لا يعطيَهُ ، ولكنْ خافَ ألمَ مذمَّةِ الناسِ ، وخافَ ألمَ تسليمِ المالِ ، وردَّدَ نفسَهُ بينَهُما ، فاختارَ أهونَ الألمينِ وهوَ ألمُ التسليمِ فسلَّمَهُ . . فلا فرقَ بينَ هـٰذا وبينَ المصادرةِ ؛ إذْ معنى المصادرةِ إيلامُ البدنِ بالسوطِ ، حتَّىٰ يصيرَ ذلكَ أقوىٰ مِنْ ألمِ القلبِ ببذلِ المالِ ، فيختارُ أهونَ الألمينِ ، والسؤالُ في مَظِنَّةِ الحياءِ والرياءِ ضربٌ للقلبِ بالسوطِ ، ولا فرقَ بينَ ضربِ الباطنِ وضربِ الظاهرِ عندَ اللهِ ، فإنَّ الباطنَ

عندَ اللهِ ظاهرٌ ، وإنَّما حاكمُ الدنيا هوَ الذي يحكمُ بالملكِ بظاهرِ قولِهِ : وهبتُ ؛ لأنَّهُ لا يمكنُهُ الوقوفُ علىٰ ما في القلبِ .

وكذلكَ : مَنْ يُعطى اتقاءً لشرِّ لسانِهِ ، أوْ لشرِّ سعايتِهِ ؛ فهوَ حرامٌ عليهِ .

وكذلكَ كلُّ مالٍ يُؤخَذُ علىٰ هٰذا الوجهِ فهوَ حرامٌ ، ألا ترىٰ إلىٰ ما جاءَ في قصةِ داوودَ عليهِ السلامُ حيثُ قالَ بعدَ أنْ غُفِرَ لهُ : يا ربِّ ؛ كيفَ لي بخصمي فأُمِرَ بالاستحلالِ منهُ وكانَ خصمُهُ ميتاً ، فأُمِرَ بندائِهِ في صخرةِ بيتِ المقدسِ ، فنادىٰ يا أوريا ؛ فأجابَهُ : لبيكَ يا نبيَّ اللهِ ، أخرجتَني مِنَ الجنةِ فماذا تريدُ ؟ قالَ : إنِّي أسأتُ إليكَ في أمرٍ فهبْهُ لي ، قالَ : قدْ فعلتُ ذلكَ يا نبيَّ اللهِ ، فانصرفَ وقدْ ركنَ إلىٰ ذلكَ ، فقالَ لهُ جبريلُ عليهِ السلامُ : هلْ ذكرتَ لهُ ما فعلتَ : قالَ : لا ، قالَ : فارجعْ إليهِ فبيِّنْ لهُ ، فرجعَ فناداهُ ، فقالَ لهُ : لبيكَ يا نبيَّ اللهِ ، فقالَ : إنِّي أذنبتُ إليكَ ذنباً ، فقالَ : ألمْ أهبْهُ لكَ ؟ قالَ أوَلا تسألُني ما ذلكَ الذنبُ ؟ قالَ : ما هوَ يا نبيَّ اللهِ ؟ قالَ : كذا وكذا ، وذكرَ شأنَ المرأةِ ، فانقطعَ الجوابُ ، فقالَ : يا أوريا ؛ ألا تجيبُني ؟ قالَ : يا نبيَّ اللهِ ؛ ما هٰكذا يفعلُ الأنبياءُ ، حتَّىٰ أقفَ معَكَ بينَ يدي اللهِ تعالىٰ ، فاستقبلَ داوودُ البكاءَ والصراخَ مِنَ الرأسِ حتَّىٰ وعدَهُ اللهُ أنْ يستوهبَهُ منهُ في القيامةِ (١) .

---

(١) الخبر بنحوه رواه الطبري في « تفسيره » (١٢/ ٢٣/ ١٧٩) ، وفيه : فأوحى الله إليه : إذا كان ذلك .. دعوت أهريا ، فأستوهبك منه ، فيهبك لي ، فأثيبه بذلك الجنة .

فهـٰذا ينبِّهُكَ أنَّ الهبةَ مِنْ غيرِ طيبةِ قلبٍ لا تفيدُ ، وأنَّ طيبةَ القلبِ لا تحصلُ إلا بالمعرفةِ ، فكذلكَ طيبةُ القلبِ لا تكونُ في الإبراءِ والهبةِ وغيرِهِ ، إلا إذا خُلِّيَ الإنسانُ واختيارَهُ حتَّىٰ تنبعثَ الدواعي مِنْ ذاتِ نفسِهِ ، لا أنْ تُضطرَّ دواعيهِ إلى الحركةِ بالحيلِ والإلزامِ .

ومِنْ ذلكَ : هبةُ الرجلِ مالَ الزكاةِ في آخرِ الحولِ مِنْ زوجتِهِ واتِّهابُهُ مالَها ؛ لإسقاطِ الزكاةِ ، فالفقيهُ يقولُ : سقطَتِ الزكاةُ ، فإنْ أرادَ بهِ أنَّ مطالبةَ السلطانِ والساعي قدْ سقطَتْ عنهُ. . فقدْ صدقَ ، فإن مطمحَ نظرِهِمْ إلىٰ ظاهرِ المُلْكِ وقدْ زالَ ، وإنْ ظنَّ أنَّهُ يسلمُ في القيامةِ ويكونُ كمَنْ لمْ يملكِ المالَ ، أوْ كمَنْ باعَ لحاجتِهِ إلى البيعِ لا علىٰ هـٰذا القصدِ . . فما أعظمَ جهلَهُ بفقهِ الدينِ وسرِّ الزكاةِ ، فإنَّ سرَّ الزكاةِ تطهيرُ القلبِ عنْ رذيلةِ البخلِ ، فإنَّ البخلَ مهلكٌ ، قالَ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « ثلاثٌ مهلكاتٌ شحٌّ مُطاعٌ ، وهوىً متَّبعٌ ، وإعجابُ المرءِ بنفسِهِ »[1] ، وإنَّما صارَ شحُّهُ مُطاعاً بما فعلَهُ ، وقبْلَهُ لمْ يكنْ مُطاعاً ، فقدْ تمَّ هلاكُهُ بما يظنُّ أنَّ فيهِ خلاصَهُ ، فإنَّ اللهَ مطلعٌ علىٰ قلبِهِ وحبِّهِ للمالِ وحرصِهِ عليهِ ، وأنَّهُ قدْ بلغَ مِنْ حرصِهِ على المالِ أنِ استنبطَ الحيلَ حتَّىٰ يسدَّ علىٰ نفسِهِ طريقَ الخلاصِ مِنَ البخلِ بالجهلِ والغرورِ .

---

[1] رواه الطبراني في « الأوسط » (٥٤٤٨) ، وأبو نعيم في « الحلية » (٢/٣٤٣) ، والبيهقي في « الشعب » (٧٣١) .

ومِنْ ذلكَ : إباحةُ اللهِ مالَ المصالحِ للفقيهِ وغيرِه بقدْرِ الحاجةِ ، والفقهاءُ المغرورونَ لا يميِّزونَ بينَ الأمانيِّ والفضولِ والشهواتِ وبينَ الحاجاتِ ، بلْ كلُّ ما لا تتمُّ رعونتُهُمْ إلا بهِ يرونَهُ حاجةً ، وهوَ محضُ الغرورِ ، بلِ الدنيا خُلقَتْ لحاجةِ العبادِ إليها في العبادةِ ، وسلوكِ طريقِ اللهِ تعالىٰ ، فكلُّ ما تناولَهُ العبدُ للاستعانةِ بهِ على الدينِ والعبادةِ فهوَ حاجتُهُ ، وما عدا ذلكَ فهوَ فضولُهُ وشهوتُهُ ، ولوْ ذهبنا نَصِفُ غرورَ الفقهاءِ في أمثالِ هٰذا .. لملأنا فيهِ مجلداتٍ ، والغرضُ التنبيهُ علىٰ أمثلةٍ تعرِّفُ الأجناسَ دونَ الاستيعابِ ؛ فإنَّ ذلكَ يطولُ .

* * *

MAĞRÛR OLAN (ALDANAN) DÖRT SINIF VE BUNLARIN FIRKALARI

Birinci sınıf: İlim erbâbıdır. Bunlardan aldananları da bir kaç fırkadır. Bir kısmı şer'î ve aklî ilimleri toplamış, derinliğine onlara nüfûz etmiş, onlarla meşgul olmuş iken, âzâlarını ihmâl etti, onları isyandan koruyup amel ile meşgul etmemiştir. Bunlar ilimlerine aldanmış ve ilimleri sâyesinde Allah katında bir mevkîleri olduğunu sanmışlar ve bu sâyede azâb olmayacaklarını düşünmüşlerdir. Hattâ kendilerinin şefâatçi olacaklarını, kerâmetleri sebebiyle günâh ve kusurlarından dolayı mesûl olmayacaklarını sanmışlardır ki, işte bunlar mağrur ve aldanmış kimselerdir.

Eğer onlar basîret gözü ile bakıp ilmin, muâmele ve mükâşefe ilimleri olmak üzere ikiye ayrıldığını bilseler; mükâşefe ilmi, mârifet ilmi diye adlandırılan, Allah ve sıfatının ilmidir. Muâmele ilmi ise helâl, haram, güzel ahlâk ve kötü huy ilimleri ile bunlardan kurtuluş çârelerini bildiren ilimlerdir. Bütün bu muâmele ilmi, amel için lüzumlu olan ilimlerdir. Eğer amele ihtiyaç olmasaydı, bu ilimlerin bir değeri olmazdı. Kendisiyle amel murâd olunduğu halde, kendisiyle amel yapılmayan her ilim bir şey değildir. Bir hasta düşünelim; tabip, kendisine, derdinin dermânını anlatmış: "Şu çiçekleri toplayacak, şöyle kurutacak. böyle dövecek ve şöylece hamur edip ayazlatacak, sonra süzdürüp şu zamanlarda içecek ve böylece tedâvi olacaksın." demiş olsun. Hasta da târifeyi güzelce ezberlemiş, gelmiş bu derdin dermânını başkalarına anlatmış, nutuklar çekmiş, konferanslar vermiş, fakat kendisi henüz ilâcı hazırlayıp kullanmamıştır. Böyle bir hasta şifâ bulur mu? Aslâ.

Eğer bu hususta bin nüsha yazı yazsa, bin hastaya târif edip, o hastaları târifi üzerine bu hastalıktan kurtarsa, yine kendisi şifâ bulamaz. Ancak ne vakit ilacı satın alır, tabîbin tavsiyesine göre, muayyen zamanlarda, kullanır ve tabîbin diğer tavsiyelerine de riâyet ederse, şifâyı bekleyebilir. Bütün bunları yapmadan yalnız öğrenip başkalarına öğretmekle şifâ bulacağını sanmak, gurûr ve ahmaklıktır.

İbâdetlerin nelerden ibâret olduğunu bildiği halde yapmayan, günâhların nelerden ibâret olduğunu bildiği halde onlardan kaçmayan, iyi ve güzel huyların nelerden ibâret olduğunu bilip de, iyi huyları edinmeyen ve kötülüklerden sakınmayan fakîh de böyledir; mağrur ve aldanmıştır. Zîra Allahu Teâlâ:

قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّاهَا

“Kendini arıtan saadete ermiştir.” (Şems sûresi, 91/9) buyurdu. Ancak “Tezkiye ilmini bilip de yazan felâh bulur.” demedi.

Burada da şeytan seni şu şekilde yanıltabilir. Bu misâl seni aldatmasın. Gerçi yalnız ilacı bilmek seni tedâvi etmez, fakat senin maksadın Allah'a yaklaşıp sevap kazanmaktır. İlim sevâbı çeker, der ve ilmin fazîleti hakkındaki rivâyetleri kendisine okur ve böylece yanıltır. Eğer bu adam, bunak ve mağrûr ise şeytanın bu sözü, arzusuna uygun düşer, buna bel bağlar ve ameli ihmâl eder. Şâyet aklı başında ise şeytana: “Sen, ilmin fazîleti hakkında vârid olanları bana okuyarak, fâcir âlim hakkındaki veîdleri bana unutturmak istiyorsun.” der. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle buyrulmuştur:

فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ

“Onun benzeri köpeğin benzeri gibidir.” (A’râf sûresi, 7/176),

مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرَاةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا

“Kendilerine Tevrat öğretildiği halde, onun gereğini yapmayanların hali, sırtına kitap yüklenmiş merkebin hali gibidir.” (Cuma sûresi, 62/5) Allahu Teâlâ amel etmeyen âlimi, köpek ve merkebe benzetti. Âlim için bundan daha büyük kepâzelik olur mu? Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَنِ ازْدَادَ عِلْمًا وَلَمْ يَزْدَدْ هُدًى لَمْ يَزْدَدْ مِنَ اللّٰهِ إِلَّا بُعْدًا

“İlmini çoğalttığı halde hidâyetini arttırmayan, Allah’a uzaklıktan başka bir şeyi arttırmış olamaz.”[4] buyurmuştur. Diğer hadîste şöyle buyrulmuştur:

“Âlim cehenneme atılır, bağırsakları dökülür. Kendisi de değirmen çeviren eşek gibi onların etrâfında döner durur.”[5] Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

شَرُّ النَّاسِ عُلَمَاءُ السُّوءِ

“İnsanların en fenâsı, kötü âlimlerdir.”[6] buyurmuştur.

Ebû’d-Derdâ (r.a.) da: “Câhile bir kere yazıklar olsun. Hâlbuki Allahu Teâlâ dilese onu da âlim yapardı. İlmiyle amel etmeyen âlime yedi kere yazıklar olsun." demiştir. Yâni ilmi onun aleyhine delîldir. Ona:

---

[4] İlm bahsinde geçmiştir.

[5] Çok kere geçmiştir.

[6] Yukarıda geçmiştir.

– "İlminle ne amel ettin, Allah'a karşı şükür vazifeni nasıl yerine getirdin?" denir. Yine Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

أَشَدُّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمٌ لَمْ يَنْفَعْهُ اللّٰهُ بِعِلْمِهِ

"Kıyâmet günü insanların en şiddetli azâb olunanı, ilmi kendisine fayda vermeyen âlimdir."[7]

Bu konuda burada ve ilim kitabında, âhiret âlimlerinin alâmeti hakkında anlattıklarımızdan başka, daha pek çok rivâyetler vardır. Fakat bu rivâyetler fâcir âlimin işine gelmez. Ama ilmin fazîleti hakkında vârid olan rivâyetler işine gelir de, şeytan onu nefsinin arzularına çevirir. Bu ise gurûrdur. Zîra bu adam basîret gözü ile bakarsa, misâli anlattıklarımızdadır. Şâyet îmân gözü ile bakarsa, ilmin fazîletini haber veren kötü âlimleri de o zemmetmiş ve bunların hallerinin câhillerden daha fena olduğunu bildirmiştir. Bunları bildikten sonra amelsiz ilimde bir hayır olduğunu sanmak, düpedüz gurûr ve aldanmaktır.

Mükâşefe ilmine sâhip olanın iddiâsına gelince; Allah'ın zâtına, sıfâtına ve isimlerine ilim gibi, bu ilimlere sâhip olduğunu iddiâ etmekle ameli ihmâl eder. Allah'ın emrini yerine getirmez ve hudûdunu aşarsa, bu hepsinden daha mağrûr ve daha çok aldanmıştır. Bu adam sanki, hükümdara hizmet etmek isteyen şu adamın haline benzer: Adam hükümdarı tanır, ahlâkını bilir, vasfını, rengini, şeklini, enini, boyunu, âdetini ve oturup kalkmasını bilir. Yalnız nereden hoşlanıp nereden hoşlanmadığını, nereye memnun olup nereye kızdığını bilmez. Veyâhut bunları da bilir fakat kendisinde tamamen hükümdarın hoşlanmadığı tavır ve davranış vardır. Hükümdarın sevdiği kıyâfet, hareket, oturup kalkma, konuşma vasıflarının tamamen tersi kendisinde mevcut. Hükümdarın hoşlandığı hiç bir tavır ve davranışı yok. Bu haliyle hükümdara yaklaşıp ona hizmet etmek ister. Hükümdarın nesebini, ismini, memleketini, süretini, şeklini, hizmetçilerine karşı muâmelesini, maiyetine karşı tavır ve davranışlarını bilmekle hükümdarı tanısa, hoşlanıp hoşlanmayacağı şeyleri bilip ona göre davransa, hakkında çok daha hayırlı olurdu ve bu sâyede hükümdara daha çok yaklaşırdı.

---

[7] Yukarıda geçmiştir.

Ne yazık ki, mükâşefe ilmine sâhip olduğunu iddiâ eden bu zâtın takvâdaki kusuru ve şehvetlerine uyması sebebiyle ona Allah'ı mârifette yalnız isimler keşfedilmiştir. İsimleri öğrenmiş, mânalardan habersiz kalmıştır. Zîra o, hakkı mârifetle Allah'ı bilseydi, Allah'tan korkar ve takva üzere olurdu. Çünkü aklı başında olup arslanı bilen bir insanın arslandan korkup çekinmemesi düşünülemez.

Allahu Teâlâ **Dâvud aleyhisselâm**a: *"Yırtıcı hayvanlardan korktuğun gibi, benden kork!"* buyurmuştur. Evet, şekli ve ismi ile arslanı bilenlerden bâzıları arslandan korkmayabilir. Çünkü bu, yalnız ismini ve şeklini biliyor, onun ne derece kuvvetli ve yırtıcı bir hayvan olduğunu bilemiyor demektir. Bilen elbette korkar. Allahu Teâlâ'yı bilen, O'nun hiç aldırış etmeden bütün âlemleri helâk eden vasfını da bilir. Dilediğine ebediyyen azâb edeceğini de bilir ve O'ndan korkar. Nitekim Allahu Teâlâ:

إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ

"Allah'tan kulları içinde ancak ilim sâhipleri korkar." (Fâtır sûresi, 35/28) buyurmuştur. Zebur'un başında da: "Hikmetin başı, Allah korkusudur." diye yazılıdır.

İbn Mes'ûd (r.a.): "İlim olmak bakımından Allah korkusu, cehâlet bakımından da mağrûr olmak yeter." demiştir.

Hasan-ı Basrî'ye bir şey sormuşlar, o da cevâbını vermiş. Onlar:

– "Bizim fakîhlerimiz böyle diyorlar." dediklerinde Hasan-ı Basrî:

– "Siz hiç fakîh gördünüz mü? Fakîh, gündüz sâim, gece kaim olup dünyadan yüz çeviren kimsedir." dedi.

Murre diyor: Fakîh, hiç bir zaman, idârecilik ve yaltaklık yapmaz. Allah'ın hükmünü yayar; kabul ederlerse hamd eder, reddederlerse yine hamd eder. Demek ki fakîh, Allah'tan, emir ve nehyini öğrenen ve Allah'ın sıfatlarından, hangilerinden hoşlanıp hoşlanmadığını öğrenip gereğini yapan kimsedir. Allahu Teâlâ kime hayır dilerse, onu dinde fakîh kılar. Bu vasfı hâiz olmayan mükâşefeci, aldanmış bir mağrûrdur.

Diğer bir fırka da; ilim ve ameli toplamış, günâhları terk ile zâhirî ibâdetlere devam etmişlerdir. Ancak bunlar kalplerini araştırmamış, Allah katında mezmûm olan kibir, haset, riyâ, mevkî sevgisi ile bunlara benzer hor görme, şehvet peşinde olma gibi kötü hasletlerden kalplerini temizlemeye çalışmamışlar. Hattâ bâzıları bunların kötü şeyler olduğunu bilmeyerek bunlara fazlasını ekledi ve bunlardan kaçınmadılar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Riyânın azı da şirktir."* ve yine *"Kalbinde zerre miktârı kibir olan cennete giremez."* buyurduğuna ve yine *"Ateşin odunu yediği gibi, haset sevapları yer."* dediğine ve yine *"Su baklayı bitirdiği gi-*

bi, şeref ve mal sevgisi kalpte nifak tohumunu bitirir." ve henzeri hadîslerine aldırış etmediler.

Bunlar dış görünüşlerini düzeltti ve fakat bâtınlarını ihmâl ettiler ve Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in: *"Allahu Teâlâ sizin görünüşünüze ve servetinize bakmaz, kalbinize ve amelinize bakar."* buyurduğunu unuttular da, aslolan kalbi ihmâl ederek zahirî ameller ile meşgul oldular. Bilmediler ki necat, ancak selîm bir kalp ile gelenler içindir.

Bunlar sanki bir bostan kuyusu gibidirler. Kuyunun yüzü parlak ve fakat içi pisliktir.[8] Yâhut ölü mezarları gibidir. Dışarıdan çiçekli ve süslüdür, fakat içerisinde ceset leş halinde kokar. Yâhut damına ışık asılan karanlık bir ev gibidir. Dışarısı parlak, içerisi ise karanlıktır. Yâhut hükümdarı davet eden bir adam gibi ki, adam hükümdar gelecek diye evinin etrâfını temizler ve fakat içerisi pislik içinde kalır. Bunun bir gurûr ve aldanma olduğu meydandadır. Bütün bunlardan daha yakın bir benzeri de şudur: Adam bir tohum eker, tohum ile beraber ekilen tohuma zarar veren nebatlar da biter. Ekin arasında bitip, ekini bastıracak olan yabancı maddelerin kökünden temizlenmesi emredildiği halde, adam, bunların köküne dokunmadan tepelerini ve yanlarını alır ki, onun bu hareketi âdetâ bir ağaç budama vazîfesi görür ve yabancı maddeyi daha kuvvetleştirerek daha gür bir şekilde inkişâfına sebep olur. Günâhların kökü de kalpte yerleşen kötü huylardır. Kalbini bunlardan temizlemeyenin zâhiri ibâdetleri tamam olmaz. Birçok âfetlerle karşılaşır. Bu, tıpkı uyuz hastalığına yakalanan bir insan gibidir. Bu adama iki ilaç verilmiş, birini bedenine sürecek ve birini de içecektir. Sürüneceği ilaçla dışarıdaki kabarcıkları, içeceği ilaçla da ciğerlerini temizleyip hastalığın kökünü yok edecektir. Adam, yalnız sürüneceği ilaçla yetinir ve içeceği ilacı içmezse, hastalık yüzünden bir zaman için kesilir. Fakat kökü içeride durduğu için dâimâ tâzelenir. İşte kalbini temizlemeyip zâhirî amellerle meşgul olan da böyledir.

---

[8] Araplar, helâ îcâd etmeden önce kazâ-i hâcetlerini bostandaki kuyulara yaparlardı.

Diğer bir fırka da; bu bâtınî hastalıkların şer'an mezmûm olduklarını bilir. Fakat kendilerini beğendikleri için, bunlardan kurtulduklarını ve kendilerinin böyle bir vartaya düşmeyeceklerini, bu gibi hastalıkların ilim sâhiplerinde değil, avamda bulunabileceğini, onlar ise Allah katında üstün mevkî sâhipleri oldukları için, bunlardan uzak kaldıklarını sanırlar. Sonra kendilerinde kibir, riyâset sevgisi, üstünlük ve şeref sevgisi görüldüğü zaman bunun kibir olmadığını, dînin izzetini korumak, ilmin şerefini izhâr, Allah'ın dînine yardım ve bid'at sâhiplerinin burnunu kırmak için olduğunu söylerler. Ve şâyet âdî elbise giysek, meclisin alt tarafında otursak, İslâmiyet'i zillete düşürür, düşmanlarını sevindirir ve aleyhte konuşmalarına sebep oluruz, derler. Hâlbuki bu aldanmış, mevlâsının kendisini çekindirdiği asıl düşmanının şeytan olduğunu ve bu davranışları ile şeytanın kendisiyle alay ettiğini unutur.

Yine Peygamber Efendimizin, dîne ne ile yardım ettiğini, küffârı ne ile kahrettiğini unutmuş, sahâbenin tevâzuunu, kanâat ve meskenet içerisinde kaldıklarını hatırlamamıştır. Hattâ **Hz. Ömer** Şâm'a gittiği zaman, giydiği eski elbise dolayısıyla itâb edildiğini ve Hz. Ömer'in: "Biz İslâmiyet'le izzet bulduk, izzeti başka yerde aramayız." dediğini düşünmemiştir. Sonra aldanmış olan bu insan, dînin izzetini, ince keten elbiselerde, dînen giyilmesi yasak olan atlas ve ibrişimlerde ve muhtelif binit vâsıtalarında arar. Güyâ bunlarla beraber dînin izzet ve şerefini koruduğunu sanır. Yine bunun gibi, emsâline haset ettiği veyâ sözünü reddedenlere kızdığı zaman, bunun bir haset olduğunu sanmaz da, hak uğrunda gazâblandığını, düşmanlık ve zulmünde bâtılı red ettiğini iddiâ eder.

Eğer bu adam, kendisine karşı yapılan bu hareketi karşıladığı gibi, aynı muâmele başka bir âlime yapıldığı zaman, onu da aynı şekilde karşılasa, o zaman hak üzere olabilirdi. Hâlbuki tamamen bunun aksine başka bir âlime yapılan bu muâmeleye kızmak şöyle dursun belki sevinir; gazabı dîni için değil, bâtınî habisliğinden ve emsâlini çekemediğinden dolayı nefsi için olur. İlim ve ameli ile de, bu şekilde riyâkârlık yapar. Riyâ hâtıraları kendisinde görüldüğü zaman: "Hayır, bu riyâ değil, maksadım ilim ve amel ile örnek olmak ve halkı Allah'ın ikabından kurtarmaktır." der. Hâlbuki, yine hak uğrunda kendisine değil de başkasına uysalar, buna canı sıkılır. Şâyet maksadı, halkın salâhı olsa, hak uğrunda kime uyarsa uysunlar, ona sevinmesi lâzım idi. Bu, tıpkı hizmetçileri hasta olan bir efendiye benzer. Efendinin maksadı hizmetçileri tedâvidir. Hizmetçiler iyi olsun da, kim iyi ederse etsin.

Bunun da maksadı insanların ıslâhı ise kim düzeltirse ona memnun olması lâzım gelir. Ne yazık ki, bu iddiası samîmi değildir. Kendisine: "Niçin canın sıkılıyor, maksat bunları ıslâh değil mi? Islâh olsunlar da kim ıslâh ederse etsin." dendiği zaman, yine şeytan, onun başını boş bırakmaz ve ona gerekli cevâbı hatırlatır: "Benim maksadım, benim vasıtamla hidâyete ulaşsınlar da, mükâfatını ben alayım. Yoksa maksadım, halkın beni kabul edip reddetmesinde değildir." der. Kendisi böyle sanır ve böyle göstermeye çalışır. Hâlbuki Allahu Teâlâ onun içinden geçeni bilir. Hattâ bir peygamber kendisine: "Senin kapalı kalmanla alacağın mükâfat, böyle açıkta iken aldığın mükâfattan daha çoktur." diye haber verse de bir yere tevkîf edilse, o bütün bunlara rağmen cezâevinden çıkıp ilmî fazîletini ve mevkîini açıklamaya çalışır. Hükümdarların huzûruna girer ve onlara yaltaklık eder. Zâlim hükümdarlara, tevâzuun haram olduğunu hatırladığı zaman, şeytan: "Bunun haram olması, hükümdarların malına tamah edildiği zamandır. Hâlbuki senin maksadın, Müslümanlara şefâatçi olup, onları zarardan korumak ve düşmanlarının şerrinden kurtarmaktır." der. Ne yazık ki, emsâllerinden başka birisi bu işleri yapsa, ona canı sıkılır. Hattâ onu gözden düşürmek için, pâdişâha karşı onun aleyhinde, her türlü harekette bulunmaktan çekinmeyeceğini yine Allah bilir.

Hattâ bâzı âlimler hükümdarlara karşı yaltaklıkları ile onlardan para da alırlar. Bunun haram olduğunu düşündükleri zaman, şeytan: "Senin aldığın bu paranın gerçek sâhibi belli değil, âmme maslahatı için sarf edilecek bir paradır. Sen ise Müslümanların imamı ve âlimisin, din, seninle ayakta duruyor. İhtiyâcın kadarını almak, niçin helâl olmasın?" der. Bu mugalâta ile üç şeyde aldanmış olur.

Birincisi; bu, mâliki olmayan bir servettir, sözündedir. Çünkü bu paranın haraç, vergi ve cizye olarak alındığını, mal sâhiplerinin veyâ vereselerinin ortada olduğunu bilir. Ancak aldığı paranın hangi şahsa ait olduğunu bilmeyebilir. On kişiden zorla yüz altın alıp bunları birbirine karıştırmakla bunlar helâl olmaz. Bunların hepsinin haram olduklarında şüphe yoktur. Artık, bunlar sâhipsiz maldırlar, denemez. Her ne kadar bu paralar birbirine karışmış iseler de, on kişiye onar dînâr vermek vâcip olur.

İkincisi; sen Müslümanların işine yarayan bir adamsın ve dîn seninle ayakta durmaktadır, sözündedir. Belki dînlerini ifsâd edip sultanların malını helâl gören, dünyalığa hevesle riyâset peşinde koşup, bu sebeple âhiretten yüz çevirenler, dünyadan yüz çevirip ondan îraz ederek Allah'a yönelenlerden daha çoktur. Gerçekte bunlar dînin deccallarıdırlar. Bunlar dînin imamları değil, şeytanın mezhebini ayakta tutanlardır. Zîra imam, dünyadan yüz çevirip Allah'a yönelmekte örnek olan kimsedir. Peygamberler, ashâb ve geçmiş âlimler gibi. Deccal da dünyaya yönelip âhiretten îraz etmekte örnek olan kimsedir. Bu gibilerin ölümü isâbet, hayatları ise musîbettir. Böyle iken o, hâlâ dîni ayakta tuttuğunu sanır.

Bu gibiler hakkında **Îsâ aleyhisselâm** şöyle demiştir: "Bunlar, gözenin ağzını kapayan bir taş gibidir; ne kendisi su içer, ne de suyu bahçeye salar." Zamanımızda ilim erbâbının aldanma şekilleri sayılamayacak kadar çoktur. Biz az ile çoğa tenbîh etmiş oluyoruz.

Diğer bir fırka da ilim sâhibi oldu; uzuvlarını temizledi ve tâatle süsledi. Zâhirî mâsiyetlerden sakındı, nefsin ahlâkını ve kalbin vasıflarını arındırdı. Riyâ, haset, kin, kibir ve mevkî talebi gibi hastalıklardan kalbini temizledi. Bunlardan uzak kalmak için nefsi ile mücâhede etti, belli ve muhkem olan köklerini kalplerinden söküp attıktan sonra, yine de aldanmış oldular. Zîra kalplerinin kenar köşelerinde şeytanın hîle ve nefsin aldatmalarından kalıntılar vardır. Bunları bulmak zordur. Bunları sezemez ve onları ihmâl eder. Bu da ekinini yabancı maddelerden temizlemeye kalkışan ve görünürdekileri söküp atan ve fakat kök saldığı halde henüz yüze çıkmayıp içeride kalanların farkında olmadığı için daha bir şey kalmadığını zanneden kimsenin hâline benzer.

Hiç haberi olmadan onlar büyür ve mahsûlü ifsâd ederler. Bu âlim de böyledir. Her şeyi yapar ve fakat gizli kalan bu hastalıkları görmediği için, onları ihmâl eder. Kendisi, ilimlerin tertibi, lafızlarını güzelleştirmek ve tasnîfâtta bulunmak üzere gecesini gündüzüne katarak çalışırken Allah'ın dînini yaymaya ve şerîatini açıklamaya çalıştığını zanneder ki, bununla mevki ve şöhret talebi, gizli arzusu olabilir. Ziyâretçilerinin çoğalmasını, zühd ve takvâ ile şöhret bulmasını, halkın etrâfında toplanıp sözünü dinlemelerini, konuşurken can kulağı ile kendine bağlanmalarını, müsbet bir şekilde başlarını sallamalarını, sözlerine hayran olmalarını ve ağlamalarını içinden arzu eder. Adamlarının ve cemâatinin çokluğu ile neşelenir. İlim, verâ ve zühdün zâhiri ile akranlarına üstün geldiğine sevinir ve yanlış yolda olanları irşâda muktedir olduğu için, buna hoşlanır. Fakat bu sevinç, dîne yönelen bir musîbeti önlemekten ziyâde, kendi imtiyâzı için olur.

Belki de, bu aldanmış miskinin bâtındaki yaşayışı, halkın kendisini üstün tanıyıp kendisine teveccüh etmeleri yönündendir. Eğer halk ondan yüz çevirse ve göründüğü şekilde kendisini tanımasalar, canı sıkılmaya, amelinde karışıklıklar yapmaya başlar. Çeşitli hîle yollarını araştırır, kusûrunu örtmek için yalana da başvurur ve hattâ kendisini inananlara kerâmet sâhibi göstermeye kadar gider. Kendi derecesini bilenlere de kızar. Adamları arasında tercîh yapar; bâzılarını daha üstün gösterir. Onlar da bunu kendi verâ ve fazîletlerine verirler.

Hâlbuki işin iç yüzü böyle değil, onlar onu daha çok methedip arzularına daha çok uydukları için, onları tercîh eder. Hâlbuki belki onların ona hürmetleri onun ilminden istifâde etmeleri için iken o, bunu kendi sıdk u ihlâsına ve ilminin hakkını ödediğine verir ve halkın menfaatine dilini kolaylaştırdığı için Allah'a hamd eder. Bu hareketinin de günâhına keffâret olacağını sanır, niyetinin sahîh olup olmadığını araştırmaz. Hattâ uzlette ve ilmini gizlemekte aynı sevâbı alacağı kendisine vaad edilse, ona heves etmez. Çünkü halk arasında hüsn ü kabulden mahrum kalır. Şeytanın, Âdemoğullarından ilmi sâyesinde benden kurtulacağını sananlar, bu cehâletleri ile kolayca benim tuzağıma düşerler, dediğinden murâdı, belki de bu gibi âlimlerdir. Belki de kendisi, cehd ü gayret ederek eser meydana getirmekle, istifâde için bir ilim meydana getirdiğini zanneder.

Hâlbuki asıl maksadı, güzel eser yapmakla ün almaktır. Şâyet birisi: “Bu eser benimdir.” deyip onun ismini silerek eserin başına kendi ismini yazsa, eserin kendisi tarafından tasnif edildiğini, Allahu Teâlâ bildiği için, bu eserden yapılacak mânevî istifâdenin kendisine râcî olduğunu bildiği halde, bu iş kendi ağırına gider. Belki de eseri tasnif ederken kendisine bol duâlar yapmak veyâ zımnen başkasına dokunmakla kendi kendini övmekten de geri kalmamıştır. Başkasına dokunmaktaki maksadı, onun kendisinden daha düşük ve kendisinin daha üstün olduğunu ortaya koymaktır. Çünkü başkasına hiç de dokunmayabilirdi.

Hattâ bu adamı küçük düşürmek için onun çürük sözlerini kitabına alarak tenkîdini yapar, bâzen başkasının güzel sözlerini kitabına alır, onları kendisine mal etmek için sâhibinden hiç bahsetmez. Yâhut bir hırsız gibi cümlelerde biraz değişiklik yaparak kendine mâl eder. Sözlerini edebî üslup ile süslemeye çalışır. Maksadı daha çok revaç bulup istifâde edilmesidir. Belki de böyle yaparken şu hâdiseden gâfildir. Hakîmin biri hikmete dâir üç yüz eser yazmış. Allahu Teâlâ’nın zamanın peygamberine: “Ona söyle, yeryüzünü nifâkla doldurmuştur. Ben onun nifâkından bir şey kabul etmem.” diye vahyettiğini bilmemiş olabilir.

Belki de bu sınıftan bir cemâat bir araya geldiği zaman, her biri kalbin gizli hastalıklarından selâmet bulduğunu sanır. Bunlar dağılıp da kendi adamları kendi etrâfında toplandıkları zaman, herkes kendisinin ve karşısındaki adamın cemâatine bakar, hangisinin ardında daha çok olduğunu araştırır. Arkadaşının kendisinden daha çok cemâate hak kazandığını bilse de kendi cemâatinin çokluğu ile sevinir. Sonra bunlar tamamen ayrılıp herkes bir şeyi öğretmeye koyulduğu zaman birbirine haset etmeye başlarlar.

Hattâ bunlardan birisinin cemâati kendisinden ayrılıp diğerine gitse, buna canı sıkılır da içinden ona nefret duymaya başlar ve artık eskisi gibi onun işine bakmaz, eskisi gibi onu övmez olur. Ayrılan adamının maksadının istifâde etmek olduğunu ve o gittiği yerden daha çok istifâde edeceğini bildiği halde yine aynı nefreti duyar.

Belki de bunlardan birisi, hasedinin harekete geçtiği başlangıç anında onu açığa çıkaramaz da çeşitli hîleli yollarına başvurmaya başlar. Hiddetini o yolda teskîn için adamın dînine ve verâına dokunmaya başlar: "Benim ona kızdığım şahsım için değil, Allah içindir." şeklinde bahâneler ortaya atar. Hattâ onun kusurları, kendi yanında söylense ona sevinir, övüldüğü zaman canı sıkılır. Bâzen de kusurları söylenirken güyâ hoşlanmıyormuş gibi suratını ekşitir ve fakat içinden memnun kalır.

Bu ve benzeri kalbin gizli hastalıklarına çok zekî kimseler vâkıf olabilir ve bunlardan ancak yakîni kuvvetli olanlar kurtulabilir. Bizim gibi zayıf insanların bu seviyeye ulaşması çok zordur. Ancak en ehven derece, insan kendi kusurlarını bilip kusurlu olduğunu kabullenmesi ve ıslâhına harîs olmasıdır. Allahu Teâlâ bir kuluna hayır dilediği zaman, ona kendi kusurlarını gösterir. Kim iyiliklerine sevinir ve kötülüklerine üzülürse, onun hayır üzerinde olması umulur ve o, kendini tezkiye edip ilim ve ameli ile Allah'ın hayırlı kullarından olduğunu zannederek gizli kusurlarını bildiği halde onları ihmâl edenden daha hayırlıdır. Gaflet ve gururdan Allah'a sığınırız. Bu gurûr, mühim ilimleri tahsîl ettiği halde, ilimlerinin gereği ile amelde kusur edenlerin gurûrudur. Şimdi de ilimlerin mühim olmayanlarını öğrenip bunlarla yetinen ve mühim olanlarını ihmâl eden aldanmışları anlatalım. Bunların gurûru ya mühim ilmi öğrenmekten kendilerini müstağnî görmeleri veyâ ehemmiyetsiz ilimlerle yetinmiş olmalarındandır.

Bunlardan bâzıları kamu yararı için, halk arasında geçerli olan dâvaları ayırmaya yarayan fetva ilimleri ile meşgul oldu ve buna "Fıkıh" adını verdiler. Bununla beraber zâhirî ve bâtınî ilimleri ihmâl ettiler. Uzuvlarını murâkabe etmediler; dillerini gıybetten, mîdelerini haramdan, ayaklarını hükümdarların huzuruna çıkmaktan ve diğer âzâlarını günâhlardan alıkoymadılar. Kalplerini kibir, riyâ, haset ve diğer tehlikelerden temizlemediler. İşte bunlar iki yönden aldanmıştırlar. Biri ilim, diğeri de amel yönleridir.

Amel cihetinden aldanmış olduklarını yukarıda anlatmıştık. Bunlar, hasta adamın, derdini öğrendiği zaman, onu tekrar tekrar okuyup tatbik etmemesi gibidir. Belki kendisi, bâsur ve sara hastalığına yakalanıp nerede ise helâk olmak üzere olduğu halde bu hastalığın çârelerini araştıracak yerde "istihâze hastalığı"nın çârelerini araştıran adamın hâline benzer. Kendisi erkek olduğu için hayız ve istihâze görmeyeceğini bildiği halde, durmadan bu hastalıklar üzerinde araştırma yapar. Ve bunu yaparken de: "Bakarsınız, bir kadın istihâze olur da hâlini benden sorar. Ona cevap verebilmek için bununla uğraşıyorum." der ki, bunun apaçık bir gurûr (aldanma) olduğu meydandadır. İşte fıkıh meseleleri ile uğraşan miskin de böyledir.

Bâzen dünya sevgisi, şehvetlere uyma, haset, kibir, riyâ ve diğer tehlikeli şeyler kendisine musallat olur da, tövbe ile noksanlarını telâfî etmeden beklemediği anda ölüm kendisini yakalar ve gazâblı olduğu halde Allaha ulaşır. Adam bütün bunları düzeltmeye aldırış etmeden onları terk ederek selem, icâre, zıhar, lian, cerâhat, diyet, dâvalar, beyyineler ile hayız gibi ömründe muhtaç olmayacağı, muhtaç olsa da bunları halledecek müftülerin bulunduğu şeylerle meşgul olur. Onun bunlarla meşgul olması, mevkî, başkanlık ve servet edinmek içindir. Şeytan kendisini aldatıyor da kendisinin bundan haberi olmuyor. Zîra bu aldanmış, dînî farîze ile meşgul olduğunu zanneder; farz-ı aynı yapmadan farz-ı kifâye ile uğraşmanın bir günâh olduğunu bilmez. Aslında kendisinin dediği gibi, sahîh bir niyete sâhip olsa ve kabul etsek ki, onun fıkıh ile meşgul olması Allah rızâsı içindir. Kendisi için farz-ı ayın olan cevârihini ve kalbini düzeltmeden fıkıh ile meşgul olmasının, amel bakımından bir gurur ve aldanma olduğu yine meydandadır.

İlim bakımından gurûr ve aldanmasına gelince; din ilmindendir sanarak fetvâ ile meşgul olup Allah'ın kitabını ve Rasûlü'nün sünnetini terk etmesi ve hattâ bâzen hadîs âlimlerine dil uzatarak "Onlar değerini anlamadıkları altın hamallarıdır." demesi ve ahlâk ilmini öğrenmemesi; havf, heybet, huşû ifâde edip takvâya götüren Allah'ın azamet ve celâlini bildiren ilmi terketmesidir. Buna rağmen kendisini emniyette hissederek Allah'ın affına mağrur, mutlak surette Allahu Teâlâ'nın kendisine merhamet edeceğine; çünkü kendisinin dîni ayakta tuttuğuna inanır. Şâyet kendisi fetvâ ile meşgul olmasa helâl ve haram ilminin kaybolacağına aldanır. Bu adam kendine ehem olan ilimleri terk ettiği için aldanmış ve mağrur olan kimsedir. Aldanmasının sebebi de şerîatte fıkıh ilminin tâzîmine dâir duyduğu şeylerdir. Bu adam methedilen gerçek fıkhın, Allah'ın zât ve sıfâtını bildiren, insana korku ve ümit bahşeden ilim olduğunu bilmez. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ
وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ

"İnananlar toptan savaşa çıkmamalıdır. Her topluluktan bir tâifenin dîni iyi öğrenmek ve milletlerini geri döndüklerinde uyarmak üzere geri kalmaları gerekli olmaz mı? Ki böylece belki yanlış hareketlerinden çekinirler." (Tevbe sûresi, 9/122) buyurmuştur.

Aynı zamanda kendisiyle inzâr edilen, korkutulan ilim, onun okuduğu fıkıhtan başka bir ilimdir. Zîra onun okuduğu fıkıh ilminden maksat, muâmele şartlarına göre mal ve bedeni muhâfazadır. Fıkıh ilmi bunları sağlar. Mal, Allah yolunda bir âlet, beden ise bir merkeptir. Mühim olan ilim, yola girmeyi bilmek ve mezmum sıfatlardan sayılan kalbin engellerini aşmaktır. Bunlar kul ile Allah arasında birer perdedir. O sıfatlarla mülevves olarak ölürse, Allah'ın cemâlinden mahrum kalır ve Allah'a ulaşamaz.

Fıkıh ilmiyle yetinmesi bakımından bu adam, hac yoluna çıkmak isteyenin su tulumlarını ve ayakkabı tâmirini öğrenmeye, kendisini hasredene benzer. Ayakkabı ve susuz haccın yapılamayacağında şüphe yoktur. Fakat yalnız bunlarla meşgul olan hac yapmış sayılmaz. Biz bunu tafsîlâtıyla **"İlim Kitabı"**nda anlattık. Bunlardan bâzıları da fıkıh ilminde yalnız hilâfiyât ilmiyle meşgul olmuşlardır. Bu gibilerin ehemmiyet verdikleri, yalnız mücâdele yolunu öğrenmektir. Maksat hasmı ilzâm, susturmak ve üstün gelmek için hakkı önlemektir. O, gece gündüz mezhep sahiplerinin münâkaşalarını düşünür ve akranlarının kusurlarını araştırır. Bunlar yırtıcı insanlardır. Tabiatları eziyet ve bütün davranışları ahmaklıktır. Bunların ilimden maksadı, emsâllerine üstünlüktür. Böyle emsâlleri arasında üstünlüklerini sağlamaya faydalı olmayan kalp ilmi ve yerilen sıfatları övülen sıfatlara çevirerek Allah'ın yoluna götüren ilimleri, zevkli vâiz sözleri diye adlandırır ve bunları küçük görürler. Onlara göre gerçek ilim, mücâdeleciler arasında geçen arbede ilmidir.

Bunlar, eskilerin toplamış olduğu fetvâları toplamış ve bu farz-ı kifâye üzerine bir de selefin bilmediği cedel inceliklerini bildiren bid'at bir ilmi, fıkha eklemişlerdir. Mezhep ilminin müştemil olduğu ahkâmın delîllerine gelince; bunlar Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti ile bunların mânalarını anlamaktır. Kesr, kalb, fesâd, vaz', terkîb ve tâdiye gibi cedel hîleleri ise hasmı ilzâm ve susturmak için sonradan uydurulmuş bir takım bid'at ve îcâdlardır. Bunlara pek çok aldananlar vardır. En çirkin aldanış da ilk mûcidlerinindir.

Diğer bir fırka da; kelâm ilmiyle meşgul olanlardır. Bunlar kendi arzularına göre mücâdeleye girişmiş muhaliflerini red ile uğraşmış, onların münâkazalarını araştırmış ve birçok muhtelif makaleler öğrenmişler, münâzara ve ilzâm yollarını araştırmışlardır. Bu hususta birçok fırkalara bölünmüşler; îman ve amelin ancak cedel ilmini öğrenmekle mümkün olacağına inanmışlardır. Akaidlerinin delîlleri diye adlandırdıkları ve Allah'ın zât ve sıfâtını kendilerinden başka kimsenin bilemeyeceğini; onların mezheplerini kabul etmeyenlerin îmanı olamayacağını sanmışlardır. Bu kelâmcıların her fırkası kendi mezhebine dâvet etmiştir. Sonra bu kelâmcılar da biri "Dâll" (sapık) ve diğeri de "Hak" olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Fırak-ı dâlle (sapık fırka) "Ehl-i Sünnet"in aksi istikamete, hak fırka da "Ehl-i Sünnet"e dâvet ediyor. Fakat gurûr ve aldanma her iki tarafı da içine almıştır.

Sapık fırkanın gurûru; Sapıklıklarından haberleri olmayıp, kurtuluşun kendi fırkalarında olduğunu sanmalarındadır. Bu sapıklar birçok fırkalara ayrılmışlar ve her fırka kendi aralarında birbirini tekfîr edegelmişlerdir. Bunların sapıklıkları, şüpheyi delîl ve delîli şüphe görmeleri bakımındandır.

Hak fırkanın gurûruna gelince; cidâli mühim ve Allah'ın dînine yaklaştırmakta en mühim şey sanmalarındandır. Bunlar, kelâm yolu ile araştırma yapılmadıktan sonra, kişinin dîninin tamâm olmayacağını sanmaktadırlar. Hattâ onlara göre delîlleri araştırmadan tasdîk eden, mü'min değildir. Bu fâsid zanlarından dolayı ömürlerini cedel yolunda harcadılar ve bid'at sâhiplerinin hezeyân ve makaleleri ile uğraştılar da, nefis ve kalplerini ihmâl ettiler. Kendilerinin zâhirî ve bâtınî hatâlarına karşı kör kaldılar. Hattâ onlar kelâm mücâdelesinin Allah katında daha makbul olduğunu sandılar. Fakat üstün gelme, hasmı ilzâm ve riyâset sevgisi onları dinden uzaklaştırdı. Basîretleri kör oldu da, birinci asır Müslümanlarına bakmaz oldular. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), onların en hayırlı insanlar olduklarını haber vermiştir. Onlar birçok bid'at sâhiplerine yetiştikleri halde bu gibi mücâdelelere katiyyen girmediler. Onlar, kalp ve âzâları ile meşgul olmaktan başka bir şey ile uğraşmaya bakmadılar. Ancak sapıklara, sapıklıklarını anlatırlardı. Onlar dinlemeyince mücâdeleye lüzûm göstermeden ayrılırlardı. Bu gibilere yalnız içlerinden buğz ederlerdi ve: "Hak, sünnete dâvettir, sünnete dâvet de dâvette mücâdeleyi terk etmektedir." derlerdi. Zîra Ebû Umâme el-Bahilî'nin rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

مَا ضَلَّ قَوْمٌ قَطْ بَعْدَ هُدًى كَانُوا عَلَيْهِ إِلَّا أُوتُوا الْجَدَلَ

"Hiç bir kavim hidâyetten sonra sapıtmamıştır. Ancak sapıtanlar, cedel sebebiyle sapıtmışlardır."[9] buyurmuştur. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) bir gün ashâbının toplu oturdukları yere uğradı. Orada onların cedel ile uğraşıp husûmetleştiklerini görünce hiddetinden yüzü nar gibi kızardı ve:

أَلِهٰذَا بُعِثْتُمْ أَبِهٰذَا أُمِرْتُمْ أَنْ تَضْرِبُوا كِتَابَ اللّٰهِ بَعْضَهُ بِبَعْضٍ
اُنْظُرُوا إِلٰى مَا أُمِرْتُمْ بِهٖ فَاعْمَلُوا وَمَا نُهِيتُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا

"Bunun için mi yaratıldınız? Bununla mı emrolundunuz? Allah'ın kitabını birbirine vurun. Emrolunduğunuza bakın ve onu yapın. Nehyolunduğunuzdan uzaklaşın."[10] buyurdu. Ve onları mücâdeleden men etti. Hâlbuki cedel ve sohbette onlardan ileride kimse yoktu.

Sonra onlar Resûl-i Ekrem'i gördüler. Bütün beşeriyete peygamber olarak gönderildiği halde alt edip susturmak maksadıyla hiç kimse ile mücâdele etmemiştir. Mücâdelesi, onlara nâzil olan Kur'ân-ı Kerîm'i okumakla olmuş ve buna başka bir şey eklememiştir. Zîra mücâdele mîdeyi bulandırır ve izâlesi güç olan çeşitli şüpheleri kalbe getirir. Gerçi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) mücâdeleden âciz olmadığı gibi onu ashâbına da öğretmekten âciz değildi. Fakat aklı başında fazîlet sâhibi insanlar, buna kıymet vermezler ve bütün insanlar kurtulsa da, biz helâk olsak onların kurtuluşu bize bir fayda sağlamaz derlerdi. Biz ashâbın tâkip ettiği yoldan, Yehûd ve Nasâra ile olan mücâdelelerinden daha ileri gidemeyiz derlerdi. Onlar bu gibi mücâdeleler ile kıymetli vakitlerini kaybetmezlerken bize ne oluyor da, kıyâmet gününde hiç faydası olmayan cedel ile ömrümüzü isrâf edelim?" Aynı zamanda bid'atçiler yalnız mücâdele ile yetinmez, işi taassup ve husûmete kadar vardırırlar. O halde "Nefsim ile mücâhede edip ona dünyasını âhireti için terk ettirmek benim için daha hayırlıdır." derlerdi.

---

[9] Hadîs yukarıda geçmiştir.

[10] Hadîs yukarıda geçmiştir.

Yine bu anlattıklarımız, mücâdeleden men edilmediğimiz zaman, takınacağımız tavır ve harekettir. Üstelik mücâdeleden de men olunduk. Sünneti terk ile sünnete dâvet, acayip bir şeydir, derler. Evlâ olan, kendi nefislerimizle uğraşmak, onları ıslâh edip Allahu Teâlâ'nın râzı olacağı yöne çevirmektir, derler.

Diğer bir fırka da; vaaz ve nasîhat ile meşgul oldular. Bunların en üstün mevkîde olanları da havf, recâ, sabır, şükür, tevekkül, zühd, yakîn, ihlâs, sıdk ve benzerleri gibi kalbin vasıfları ve nefsin ahlâkından bahsedenlerdir.

Bunların gurûru, bu sıfatlardan bahsedip insanları bu güzel huylara dâvet ettikleri zaman, kendilerinin de bu vasıflar ile mevsûf olduklarını sanmalarındadır. Hâlbuki onlar Allah katında bu vasıflardan çok uzaktırlar. Olsa olsa avamdan farklı değillerdir. İşte bunların aldanmaları, en büyük bir gururdur. Çünkü onlar kendilerini son derece beğenen insanlardır. Onlar kendilerini, mahabbet, deryâsına dalan en hâlis insanlar sanırlar ve kendilerini her türlü kusûr ve eksiklikten beri görürler. Kendileri Allah'ın yakın kullarından olmasaydı halka bu yakınlığı ve Allah'a giden yolu gösteremezlerdi, derler.

Bu zavallı herif bu sanıları ile kendisini emniyette ve başkalarını tehlikede görür. Kendisini, Allah'ın kazâsına râzı, başkalarını ise küskün, kendisini mütevekkilînden, başkalarını ise izzet ve şerefe dayanandan, kendisini hâlislerden, başkalarını riyâkârlardan görür. İhlâsı anlatır, kendisi ihlâs etmez, riyâyı anlatır ve hatırlatır da kendisi bunu yaparken riyâ eder. Riyâdan bahsederken: "Bu adam riyâkâr olsa kendisi riyâdan bahsetmezdi." inancını aşılatmak ister. Dünyaya şiddetle harîs ve kuvvetli rağbeti olduğu halde zâhidlikten bahseder. Allah'a dâvet ederken açıklar, kendisi ondan uzaktır. Allah'ın celâl ve ikabından korkuturken kendini emniyette görür. Kendisi Allah'ı unuttuğu halde Allah'ı hatırlatmaya çalışır. Kendisi uzaklaştığı halde insanları Allah'a yaklaştırmaya uğraşır. Kendisi muhlis olmadığı halde ihlâsa dâvet eder. Kötü sıfatları yerdiği halde kendisi onlarla vasıflanır. İnsanları yaratıklardan müstağnî kılmaya çalışırken, kendisi şiddetle insanlara harîs olur. İnsanları dâvet ettiği meclisten uzaklaştırılsa yer kendisine dar gelir de, hâlâ halkın irşâdı için çalıştığını sanır.

Şâyet akranlarından birisine halkın teveccüh ettiğini duysa hasedinden çatlar. Kendi ahbaplarından birisi, emsâllerinden birisini kendisine övse onun amansız düşmanı kesilir. İşte bunlar en büyük aldanmışlar ve ıslâhları en güç olanlardır. Zîra kötü huylardan uzaklaştırıp iyi ahlâka teşvîk eden kimse kötülüklerin gâilelerini ve iyiliklerin faydalarını bilen kimsedir. Bu adamın ilmi kendisine fayda vermemiştir. Halkı hakka dâvet etme sevgisi, hakkı amelden kendini alıkoyduğuna göre daha bu adam nasıl tedâvi edilir ve bu ne ile korkutulur? Zühdü iddiâ ettiği ve ona gücü yettiği halde kendini bundan alıkoyan nedir? Allah ile ünsiyet iddiâ ettiği halde kendini ünsiyetten alıkoyan nedir? Ancak adamları kendini gördükleri zaman, o yola girer, neden? Yalnız kaldığı zaman, Allah'a yaklaşmaz, neden?

İşte aklı başında insanlar, kendilerini bu halleri ile tecrübeye tâbi tutarlar. Mağrurlar ise kendilerini iyilerden sanırlar. Âhirette, perde ortadan kalkıp gerçek yüzleri meydana çıkınca perîşân olurlar. Cehenneme atılır, bağırsakları dökülür, onlar da bağırsaklarının etrâfında döner dururlar. Zîra onlar hayrı emretti, fakat kendileri yapmadı, kötülükten men etti fakat kendileri yaptılar.

Bu fırkanın aldanması; Allah sevgisi, Allah korkusu ve Allah rızâsı gibi esaslardan içlerindeki duyguları zayıf olduğu halde, bu mânada yüksek menzilleri anlatabilmeleri, Allah'ın kendilerine bahşettiği ilimle böyle güzel ifâdeleri ve insanların bunlardan istifâde etmeleri, ancak kendilerinin de aynı vasıfla muttasıf olmalarından ileri geldiğini sanmalarındandır. Hâlbuki bir şeyi kabul edip anlayıp anlatmak başka, o şey ile muttasıf olmak ise başkadır. Bunların Müslümanların diğer fertlerinden farkları, ancak bunları vasıftaki kudretlerindedir. Bâzen bu sevgi ve korkuda onlardan da aşağıya düşebilirler. Bunlar kendilerini emniyette hisseder ve bu sûretle korkuları azalır, halka temâyülleri artar; Allah sevgisi de kendilerinde azalmış olur. Bunlar, başka hastaların anlatamayacağı şekilde, hastalığı ve tedâvi çârelerini, hastalığın derece ve sebeplerini edebî bir üslup ve ifâde ile anlatan hastalar gibidir. Bu hususları edebî bir dil ile anlatmak, bunları bu hastalıkta diğer hastalardan ayırmaz. Bunların ayrılıkları tıp ilmine vukufları ve hastalığı teshîs edip tedâvi çârelerini bilmiş olmaları bakımındandır. Yalnız bu bilgi ile kendilerinin gerçek sıhhate kavuştuklarını sanmak, ahmaklık ve cehâletin son haddi olduğu gibi, korku, sevgi, tevekkül, zühd vesaire gibi güzel sıfatları bilmek başka, bu vasıflar ile muttasıf olmak da başkadır. Hakikatleri anlatmak ile hakikatler ile vasıflanma arasındaki farkı bilemeyenler, mağrûr ve aldanmış kimselerdir.

İşte vâizlerin hali budur. Onlar ki, ifâde-i merâm etmelerinde kusurları yok, belki vaazlarında tâkip ettikleri yol, Kur'ân ve hadîs yolu, Hasan-ı Basrî ve emsâlinin vaazıdır, fakat tatbîkatları başkadır.

Vâizlerden başka bir fırka daha vardır ki, bunlar tamamıyle vâcip olan vaaz yolundan çıkmıştır. Bunlar zamanımızın vâizleridir. Şâyet kenar bucakta Allahu Teâlâ'nın koruduğu pek az kimseler bulunabilir. Biz onları bilemiyoruz. Diğerlerinin bir kısmı mantık ve dînin kabul etmediği bir takım yalan ve uydurma sözlerle halkı oyalar ve halkın vakitlerini kendilerine çekmeye çalışırlar. Diğer bir fırka da bir takım anlaşılmaz ince nükteler ve kafiyeli sözlerle edebiyat yapmaya çalışırlar. Maksatları mevzûn sözler konuşup sözlerine, ayrılık ve vuslat şiirleri ile delîl çekmek, gayeleri halkı heyecanlandırmak ve fâsid garazlar üzerine de olsa, vecde getirip coşturmaktır.

İşte bunlar cin şeytanlarından da, daha kötü olan insan şeytanlarıdır. Kendi sapıklıkları yanında başkalarını da sapıtırlar. Yukarıda anlattığımız diğer sınıf vâizler, her ne kadar kendilerini ıslâh edemedilerse de, hiç olmazsa doğru ve dürüst vaazlarıyla başkalarının ıslâhına çalışırlar. Bunlar ise kendileri sapıttıkları gibi, başkalarını da sözleri ile sapıtmaya çalışan kimselerdir. Bunlar, âhireti unutturup dünyaya meylettirirler. Bilhassa sırtlarında kıymetli elbiseleri, altlarında değerli binitleri ile gelip kürsüye çıktıklarında kendileri bütün mevcudiyetleri ile dünyalık peşinde oldukları sebebiyle halkı da dünyalığa çekmekten başka bir şeye yaramazlar. Bunların bozdukları, düzelttiklerinden çok fazladır. Belki de halkı sapıtmaktan başka bir işe yaramazlar. Bu gibilerin aldandıkları meydandadır.

Bunlardan bir kısmı da; dünyanın zemmi hakkındaki zâhidlerin sözlerini ezberlemekle iktifâ etmiş, onları oldukları gibi muhâfaza etmişler ve ne demek istediklerini anlamadan halka aktarmışlardır. Onlar bu ezberlerini câmilerin minber, mihrâb ve kürsülerinde, dost ve ahbapları ile buluştukları yerlerde anlatıp durmuşlardır. Bunların her biri bu sözleri ezberleyip anlatmakla kendilerinde bir imtiyaz görür ve bu sâyede affedilip maksatlarına ulaşacaklarını sanırlar. Artık zâhir ve bâtınlarını düzeltmeden bunun kâfi geleceğine inanırlar ki, bunlar daha çok aldanmış kimselerdir.

Diğer bir fırka da vakitlerini hadîs dinlemekle geçirir ve birçok rivâyetleri, senetleri ile ezberlerler. “Falancadan rivâyet etti.” desinler diye diyâr diyâr dolaşırlar, adam ararlar ve: “Ben falancadan rivâyet ettim.” derler. Bunlar da bir kaç yönden aldanmalardır:

a) Kendileri altın hamalı gibi, hadîsin mânasını anlamadan ancak onun nakil muâmelesini yapıp sırf bu kadarının kâfi geleceğini sanmış olmalarından.

b) Mânasını anlamadıkları için mûcibiyle amel etmemelerinden, hattâ anlayabildikleri ile de amel etmemelerinden.

c) Herkese farz olan kalbin tedâvisi ile meşgul olmayı bırakıp, hiç lâzım olmayan senetleri çoğaltmak peşinde koşmaları yüzünden.

d) Semâın (işitmenin) şartına riâyet etmemelerinden. Zîra işitmek, her ne kadar tek başına bir fayda sağlamazsa da, hadîsin isbâtında mühim rolü vardır. Zîra tefehhüm (anlamak) isbâttan sonra, amel de anlamaktan sonra gelir. Yâni önce duyulur, sonra anlaşılır, sonra ezberlenir. Muhâfaza edilir, sonra onunla amel edilir ve sonra da neşredilir. Hâlbuki bunlar yalnız işitmekle yetinmişler ve semâın hakîkatini terk etmişlerdir. Bakarsınız bir çocuk, yaşlı bir zâtın hadîs dersine oturur. Bu zât, hadîsi rivâyet ederken bâzen uyuklar, çocuk da bu arada oynar. Sonra "Bu çocuk falan şeyhten hadîs dinledi." diye ismi yazılır. Büyüdüğü zaman kendisinden hadîs dinlenmeye başlanır. Hattâ aklı başında bâliğ olduğu halde hadîs dinleyen kimse de, bâzen başka tarafa dalar, dinleyemez, şeyhin sözüne kulak vermez. Bâzen de ezberleyemez ve bâzen yazmakla meşgul olur. Şeyhi okuduğunu değiştirirse, o bunun farkında bile olmaz. Bu şekillerdeki hadîs dinlemelerin hepsi gurur ve aldanmadır. Zîra hadîste aslolan, onu Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ağzından dinleyip olduğu gibi zabt etmek ve zabt ettiği gibi rivâyet etmektir. Demek ki rivâyet, ezberlemekten, ezberlemek de işitmekten hâsıl olur. Şâyet Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in ağzından duymadınsa sahâbe veyâ tâbiînden duymalısın. Bunlardan dinlemen, aynen peygamberden dinlemen gibi olur. Dikkatli dinler, iyice ezberler, sonra da ezberlediğin gibi hiç bir harf değişikliği yapmadan anlatırsın. Hattâ başka birisi bu hadîsin bir harfini değiştirirse onu da bilirsin.

Hadîsi senin muhâfaza etmen için iki yol vardır. **Birincisi,** onu olduğu gibi ezberleyip zaman zaman okumak sûretiyle unutmamandır. **İkincisi,** dinlediğin hadîsi duyduğun gibi onu eksiksiz olarak kaleme alıp yazıları muhâfaza etmendir. Bâzılarında olduğu gibi, yazdığın yazılara kalem karışabilir. Şâyet duyduğun hadîsi ne ezberler, ne de yazarsan, yalnız bir ses olarak kulağından gelip geçerse, sonra bu hadîsin yazılışını gördüğün zaman: "Ben bunu duydum." diyecek hakkın yoktur. Çünkü orada bir değişiklik olup olmadığını bilemezsin. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ

"Bilmediğin şeyin ardına düşme." (İsrâ sûresi, 17/36) buyurmuştur.

Zamanımızdaki şeyhlerin (mezkûr zaman Gazâlî zamanıdır): “Bu hadîsi ben duydum.” demeleri bu şartları hâiz değilse yalandır. Semâın en küçük şartı, rivâyetin hepsini dikkatle dinlemek ve değişiklikten koruyacak şekilde mühim noktalarını ezberlemektir. Eğer çocuğun, gâfilin ve uykuda olanların duyduklarının yazılışı câiz olsa, mecnûnun ve beşikteki sabinin duyduklarını da yazmak câiz olacaktı. Sonra hepsi büyüdüğü, mecnûn ayıldığı zaman, ona okunurdu ki, böyle bir şey olamaz. Zîra bu caiz olsa, rahimdeki çocuğun duyduğunu da yazmak câiz olacaktı. Ana rahmindeki çocuk anlayıp ezberlemediği için duyduklarını onun nâmına yazmak doğru olmadığı gibi, oynayan, dalgın olan ve yazmakla meşgul olan bir kimse de anlayıp ezberleyemediği için onların da duydukları kendi namlarına yazılamaz.

Câhilin biri, beşikte yatan çocuğun duyduğu, onun nâmına yazıldığı gibi, ana rahmindeki çocuğun da duyduğu yazılır ve aynı zamanda şâyet ana rahmindeki çocuk sesi duymaz, fakat beşikteki çocuk sesi duyar diye aralarında bir fark gözetilmek istenirse, bunun bir faydası olmaz. Çünkü nakledilen ses değil, hadîstir. O da onu anlamaz, o da anlamaz. Yaşlandığı zaman: “Ben bâliğ olduktan sonra küçük yaşta iken falan şeyhin meclisine gidip rivâyet ettikleri hadîsi, duyduğumu bana söylediler. Fakat rivâyet edilen hadîsin ne olduğunu bilmiyorum.” dese, böyle bir rivâyetin sahîh olmadığında şüphe yoktur. Buna biraz bir şey katmak ise açık yalandır. Arapçayı bilmeyen Türk’ün hadis işitip rivâyet etmesi câiz olsaydı, o zaman beşikteki çocuğun da rivâyeti câiz olurdu. Bu ise cehâletin son haddidir. Semaın senedi Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)’in:

نَضَّرَ اللهُ امْرِأً سَمِعَ مَقَالَتِي فَدَعَاهَا فَأَدَّاهَا كَمَا سَمِعَهَا

"Allah o adamı güzellendirsin ve nurlandırsın ki, makalemi duydu, ezberledi de sonra olduğu gibi başkasına ulaştırdı."[11] buyurduğu rivâyettir.

Duyduğunu anlamayan, onu duyduğu gibi başkasına intikal ettirebilir mi? İşte böyle rivâyetler, fâhiş aldanmalardır. Zamanımız bu belâ ile mübtelâdır. Eğer zamanımızın halkı biraz ihtiyatlı davransa, hadis râvîlerini hep bu şekilde çocukluk halinde hadîsleri dinlemiş olduklarını bulurlardı. Ne yazık ki, hadîs âlimlerinin mevkî itibârı olduğu için, bu şartları arayamadılar. Çünkü bunlar açığa çıkarılsa râvîlerin cemâatleri azalır ve mevkîleri düşerdi. Aynı zamanda bütün bu şartlar tahtında duydukları hadîslerin adedi de azalmış olur. Belki de hiç rivâyet edecek hadîs bulamazlardı. Bunun için: "Duysun da ne şekilde duyarsa duysun, fark etmez." dediler.

Aslında semaın sıhhati hadîs âlimlerinin sözlerinden bilinmez. Zîra bu onların salâhiyetleri dâhilinde değil, bu **Usûl-i Fıkıh** âlimlerinin işidir. Bizim anlattıklarımız Usûl-i Fıkıh kanunlarında katîdir. Bu ise bunların gurûr ve aldanmalarıdır. Zâten semâ şartlarına uygun olarak hadîsi dinleseler de yalnız nakil ile iktifa etmekte yine aldanmışlardır. Ömürlerini rivâyet ve senet yollarında harcayıp, dînin mühim meseleleri ve rivâyet ettikleri haberlerin mânaları ile meşgul olmamaları bakımından yine aldanmışlardır. Aslında hadîsten maksat, âhiret yolculuğuna başlamaktır. Çok kere tek bir hadîs de bunun için kâfi gelebilir. Nitekim zâtın biri, hadis rivâyet edilen bir meclise gitmiş, orada ilk rivâyet edilen hadîs, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in:

---

[11] Ashâb-ı Sünen ve İbn Hibbân Zeyd b. Sâbit'ten rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Tirmizî ve İbn Mâce İbn Mes'ûd'dan rivâyet ettiler. Tirmizî hasen ve sahih olduğunu söyledi.

مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَعْنِيهِ

"Kulun (mâlâyânî) *faydasız sözleri terk etmesi, İslâmiyeti'nin güzelliğindendir."*[12] hadîsi idi.

Bu zât, bunu dinleyince meclisten kalktı; "Bu, bana yeter. Hele bunu yerine getireyim de sonra diğer rivâyetlere bakarım." dedi. İşte gurûrdan kaçınan akıllı kimseler böyle dinlerdi.

Diğer bir fırka da nahiv, lügat, garîb lügat ve şiirle meşgul olarak bunlara aldandılar. Bunlarla uğraşmakla affedileceklerini sandılar, kendilerini bu ümmetin âlimlerinden zannetdiler. Zîra dînin ayakta durması, kitâb ve sünnet ile, bunların da ayakta durabilmesi lügat ve nahiv iledir, dediler ve ömürlerini nahvin inceliklerinde, şiir sanatında ve garîb lügatlerde tükettiler. Bunlar, ömürlerini yazı, sanat ve tekniği ile tüketip, ilimlerin mutlak sûrette yazı ile temîn edileceğini, bu bakımdan yazının öğrenilip tashîhinin zarûrî olduğunu sananlar gibidir. Eğer biraz düşünse, okunaklı yazı yazmanın yeteceğini, diğerinin fazlalık olduğunu anlardı. Edebiyatçı da eğer düşünseydi, Arab edebiyâtının diğer, lisan edebiyâtından farklı olmadığını, Arap dili ve edebiyâtı ile uğraşmanın, her hangi bir dilin edebiyâtından farklı bir husûsiyet taşımayacağını anlardı. Aradaki fark, Kur'ân ve sünnetin Arapça olmasındadır. O halde yalnız Kur'ân ve sünnetin anlaşılmasına yarayacak kadar edebiyât, lügat ve nahiv kâfi idi. Fazlasının lüzumsuz bir yorgunluk olacağını anlardı. Aynı zamanda yalnız Kur'ân ve hadîs ile alâkalı, lügat, nahiv ve edebiyât ile iktifâ etse de Kur'ân ve hadîsin hükümlerini yerine getirmese, yine aldanmıştır. Bu da ömrünü tashîh-i mahâriç ile geçirip Kur'ân'ın hükmü ile amel etmeyen gibidir.

---

[12] Tirmizî, garîbdir, dedi. İbn Mâce Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir. Mâlik'e göre Hz. Hüseyin'den mürseldir.

Zîra harflerden maksat, mânalardır. Harfler ise mânaların âletleridir. Bu, müshil almak ihtiyacını duyan kimsenin, iyi bir bardak hazırlamasıyla meşgul olmasına benzer ki, aldanmış bir câhildir. Nahiv, lügat, edebiyat, kırâat, tashîh-i mahâriç ve hurûf ile meşgul olanlar da böyledir. Bunlar, bu ilimlere fazla dalıp meşgul olarak ameli ihmâl ettikçe aynı derekeye düşerler. Zîra her şeyde aranan öz, ameldir. Amelin dışında ameli bilmek, daha dışında lâfızları olduğu gibi duyup ezberlemek, daha dışında da lügat ve nahiv bilmek, daha dışında da mahâric-i hurûf gelir. Yâni mahâric-i hurûf, en üst taraftır. Lügat ve nahiv ondan sonra gelir ki, mahârice nispetle öz ve fakat lügat ve nahivden sonra rivâyetleri ezberlemek gelir ki, lügat ve nahiv buna nisbetle zarf, rivâyetleri ezberlemek öz, rivâyetleri ezberledikten sonra bilmek gelir ki bu ilim, ezberlemeye nispetle öz ve ezberlemek de buna nispetle zarf olmuş olur. En sonra yâni bütün zarfların ortasında asıl öz, ameldir ki, ilimde bunun zarfı kalır. Asıl öz olan amele inmeyip onun zarfları olan bu derecelerin hangisi olursa olsun, birisinde kalıp onunla iktifâ etmek, aldanmaktır.

Ancak bu dereceleri birer konak yeri ve uğrak kabul edip, muhtaç olduğu kadarını oradan aldıktan sonra diğerine, oradan da diğerine ve nihâyet özlerin özü olan amele geçen kimse, işte bu adam kalp ve âzâları ile asıl ameli arayan kimsedir. Her türlü âfetlerden korunma yolunda olan da, bu adamdır. İşte bütün şer'î ilimlerin hizmet ettiği budur, ameldir. Diğer ilimler, amelin hizmetçisidir, ona birer vesîledir ve onun üzerindeki kabukları ve ona ulaşabilmek için menzillerdir. Maksada ulaşamayan herkes, hâib ve hâsirdir. İster uzak menzilde kalsın, ister yakın menzile gelsin, fark etmez. Bu ilimler, şerîat ile alâkalı ilimler oldukları için, bunlarla meşgul olanlar aldandılar. Tıp, hesâp, sanat ilmi ve şerîat ilminden olmadığı bilinen diğer ilimlerin sâhipleri, bu ilimler sâyesinde mağfiret olacaklarını düşünmediler. Bunların aldanması, şer'î ilim sâhiplerinin aldanmasına nispetle daha azdır. Zîra özü muhâfaza eden zar, onu muhâfaza ettiği için makbul olduğu gibi, şer'î ilimler de öz olan amele ulaştırdıkları için makbuldürler. Fakat bunlar; içlerindeki öze ulaştırmaları bakımından, bil-vâsıta makbuldürler. Bizâtihî makbul olan, özdür. Zarı veyâ dış kabuğu öz gibi mûteber kabul ederek ona sarılıp kalan, elbette aldanmıştır.

Diğer bir fırka da fıkıh ilminde aldanmışlardır. Onlar, kulun kendisiyle Rabbi arasındaki hükmünün kendilerinin verecekleri hükme tâbi olduğunu sandılar. Hak ve hukuku kaldırmak için, hîle yolları uydurdular. Müphem lâfızları tevîlde aldandılar. Zâhir hale mağrûr olup, orada hatâya düştüler; fetvâlardaki hatâ ve aldanmalar gibi. Hakîkaten fetvâlarda hatâlar pek çoktur. Buradaki hatâlardan aklı başında olanlar kurtulabilir. Biz bu hususta bâzı misâller verelim: Meselâ, fıkıh âlimlerine göre kadın mihr-i müeccelinden vazgeçerse, artık Allah katında kocasında bir hakkı kalmaz. Bu boşanmada başka bir mesûliyet yoktur. Zâhir hâl böyle. Fakat kadın acaba kendi isteği ile boşanmak için mi nikah parasından vazgeçmiştir, yoksa kocasının kendisine yaptığı tahammül edilmez işkencelerden kurtulmak için mi bundan vazgeçmiştir? Böyle bir baskı netîcesi hasebiyle kadın bu haktan vazgeçmişse, bu gönül hoşluğu ile değildir. Hâlbuki Allahu Teâlâ:

فَإِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا

"Eğer ondan birazını gönül hoşluğu ile size bağışla-

mış olurlarsa onu da içinize sine sine yiyin." (Nisâ sûresi, 4/4) buyurdu ve gönül hoşluğunu şart koştu. Hâlbuki gönül hoşluğu ile nefis hoşluğu farklı şeylerdir. Bâzen insanoğlu, nefsinde hoş görmediği şeyi kalbinde murâd edebilir. Meselâ, kalbinden (içinden) kan almayı murâd eder, fakat nefis bundan hoşlanmaz. Nefis hoşluğu demek, bir zarûret karşılığı olmaksızın nefsinin ondan ibrâsını arzu etmesidir. Yoksa ehven-i şerreyni ihtiyar, kalbinden olmamaktır. Böyle nefis hoşluğu olmadan baskı netîcesinde nikâh parasından vazgeçerek boşanmayı istemek bir müsâderedir, hadd-i zâtında zulümdür. Evet küçük kadı, işin iç yüzüne, garaza muttalî değildir. Zâhirî ibrâya bakar. Bunun, zâhirde bir ikrâh sebebi görülmez, buna göre hükmünü verir, fakat büyük kadı, kıyâmet günü hükmünü vereceği sırada küçük kadının verdiği bu hüküm bir kıymet ifâde etmez.

Bunun için nefis hoşluğu ile verilmeyen helâl olmaz. Meselâ, birinden tenhâ bir yerde para istese, verdiği parayı alamayacağını ve onun borcunu ödemeyeceğini bildiği için ona para vermeyeceği halde, halk arasında kendisinden para istese, utanma belâsı bu adam ona bu parayı verse, bu şekilde parayı alan ile müsâdere sûretiyle para alan arasında fark yoktur. Çünkü müsâdere bağırarak adamın bedenini acıtmaktır. Adam beden acısını kalp acısı üzerine tercîh ederek, içinden acına acına parayı verir. Adamın utanacağı ve riyâkârlık yapacağı yerde, kendisinden bir şey istemek de bunun aynıdır. O da kalbe vurmaktır. Kalbe vurmakla kalıba vurmak arasında fark yoktur. Zîra Allah katında kalp ile kalıp ikisi açıktır. Ama dünya hâkimi, adamın: "Hîbe ettim." sözünü esâs alır, kalbine karışmaz. Çünkü ona vâkıf olamaz. Dilinin ve elinin şerrinden korkarak verilen de aynı şekilde haramdır. Bütün bu yollarla alınan da haramdır.

Bahsi geçen hîle yollarından biri de zekât borcundan kurtulmak için senesini doldurmadan malı karısına hîbe etmektir. Fakîh, malını karısına hîbe edip bir yıl elinde kalmadığı için, zekât borcu sâkıttır, der. Şâyet bu zekât, pâdişâhın koyduğu bir vergi ise fakîh doğrudur. Çünkü onun bildiği görünüştür. Görünüşte servet yılını doldurmadan hîbe edilmiştir. Şâyet kıyâmette de borçtan kurtulacağını ve âdeta hakîkaten yabancıya temlîk etmiş gibi bir vaziyet düşünüyorsa, zekâtın sırrına ve dînî anlayışa karşı çok câhildir.

Zîra zekâtın sırrı, nefsi cimrilik rezâletinden temizlemektir. Çünkü cimrilik insanı helâke sürükleyen bir hastalıktır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) tehlikeli üç şeyi sayarken bunların birinin de itâat edilen cimrilik olduğunu haber vermiştir. Zekât vermemek için servetini yıl içerisinde âilesine devretmekle cimriliğine itâat etmiş olur. Bunu bir çıkar yol sanmakla da tamâmen helâke gider. Zîra Allahu Teâlâ onun kalbine vâkıftır; mal sevgisi hırsını bilir. Onun mala olan hırsı, kendisini hîle yoluna sevk etmiştir. Cehâlet ve aldatması sebebiyle cimrilikten kurtuluş yollarını kendisine kapamış oldu.

Bu hîle yollarından biri de, kamu yararına sarf edilen servetten fakîh ve benzerlerinin ihtiyaçlarına kadar para almalarının câiz olması şeklidir. Aslında bu mübahtır, fakat mühim olan ihtiyaç derecesini tâyindir. Aldanmış fakîhler, zarûrî ihtiyaç ile şehevî arzularını tatmînin arasını tefrîk etmezler. Onlar canlarının arzu ettikleri her şeyi zarûrî ihtiyaç olarak kabul ederler ki bu sırf gurûrdur. Aslında dünya, kulların, ibâdet ihtiyaçları için yaratılmıştır. Kulun, dîn ve ibâdetine yardım için aldığı her şey ihtiyaçtır. Bundan başkası fuzûlî ve şehevî şeylerdir. Fakîhlerin bu gibi şeylerde aldandıklarının yarısını ele alsak, ciltler dolusu kitap-

الصّنف الثاني : أرباب العبادة والعمل

والمغرورونَ منهمْ فرقٌ كثيرةٌ : فمنهُمْ مَنْ غرورُهُ في الصلاةِ ، ومنهُمْ مَنْ غرورُهُ في تلاوةِ القرآنِ ، ومنهُمْ في الحجِّ ، ومنهُمْ في الغزوِ ، ومنهُمْ في الزهدِ .

وكذلكَ كلُّ مشغولٍ بمنهجٍ مِنْ مناهجِ العملِ فليسَ خالياً عنْ غرورٍ إلا الأكياسَ وقليلٌ ما همْ .

* * *

فمنهُمْ فرقةٌ أهملوا الفرائضَ ، واشتغلوا بالفضائلِ والنوافلِ ، وربَّما تعمَّقوا في الفضائلِ ، حتَّىٰ خرجوا إلى العدوانِ والسرفِ ؛ كالذي تغلِبُ عليهِ الوسوسةُ في الوضوءِ ، فيبالغُ فيهِ ، ولا يرتضي الماءَ المحكومَ بطهارتِهِ في فتوى الشرعِ ، ويقدِّرُ الاحتمالاتِ البعيدةَ قريبةً في النجاسةِ ، وإذا آلَ الأمرُ إلىٰ أكلِ الحلالِ . . قدَّرَ الاحتمالاتِ القريبةَ بعيدةً ، وربَّما أكلَ الحرامَ المحضَ ، ولوِ انقلبَ هـٰذا الاحتياطُ مِنَ الماءِ إلى الطعامِ . . لكانَ أشبهَ بسيرةِ الصحابةِ ؛ إذْ توضَّأَ عمرُ رضيَ اللهُ عنهُ بماءٍ في جرَّةِ نصرانيةٍ معَ ظهورِ احتمالِ النجاسةِ(١) ، وكان مَعَ هـٰذا يدعُ أبواباً مِنَ الحلالِ خوفاً مِنَ الوقوعِ في الحرامِ .

---

(١) رواه البيهقي في « السنن الكبرىٰ » (١/ ٣٢) ، وعلقه البخاري قبل الحديث (١٩٣) إذ قال : (باب وضوء الرجل مع امرأته وفضلِ وضوء المرأة ، وتوضأ عمر بالحميم من بيت نصرانية) .

ثمَّ في هؤلاءِ مَنْ يخرجُ إلى الإسرافِ في صبِّ الماءِ ، وذلكَ منهيٌّ عنهُ ، وقدْ يطولُ الأمرُ حتَّىٰ يضيّعَ الصلاةَ ويخرجَها عنْ وقتِها ، وإنْ لمْ يخرجْها أيضاً عنْ وقتِها. . فهوَ مغرورٌ ؛ لما فاتَهُ مِنْ فضيلةِ أوَّلِ الوقتِ ، وإنْ لمْ يفتْهُ. . فهوَ مغرورٌ لإسرافِهِ في الماءِ ، وإنْ لمْ يسرفْ. . فهوَ مغرورٌ لتضييعِهِ العمرَ الذي هوَ أعزُّ الأشياءِ فيما لهُ مندوحةٌ عنهُ ، إلا أنَّ الشيطانَ يصدُّ الخلقَ عنِ اللهِ تعالىٰ بطرقٍ شتَّىٰ ، ولا يقدرُ علىٰ صدِّ العبَّادِ إلا بما يخيِّلُ إليهِمْ أنَّهُ عبادةٌ ، فيبعدُهُمْ عنِ اللهِ بمثلِ ذلكَ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ غلبَتْ عليها الوسوسةُ في نيّةِ الصلاةِ ، فلا يدعُهُ الشيطانُ حتَّىٰ يعتقدَ نيّةً صحيحةً ، بلْ يشوِّشُ عليهِ حتَّىٰ تفوتَهُ الجماعةُ وتخرجَ الصلاةُ عنِ الوقتِ ، وإنْ تمَّ تكبيرُهُ فيكونُ في قلبِهِ بعدُ تردُّدٌ في صحةِ نيّتِهِ ، وقدْ يوسوسونَ في التكبيرِ حتَّىٰ يغيِّروا صيغةَ التكبيرِ لشدةِ الاحتياطِ فيهِ ، يفعلونَ ذلكَ في أوَّلِ الصلاةِ ، ثمَّ يغفُلونَ في جميعِ الصلاةِ ، ولا يحضرونَ قلوبَهُمْ ويغترُّونَ بذلكَ ، ويظنُّونَ أنَّهُمْ إذا أتعبوا أنفسَهُمْ في تصحيحِ النيةِ في أوَّلِ الصلاةِ ، وتميَّزوا عنِ العامَّةِ بهـٰذا الجهدِ والاحتياطِ. . فهُمْ علىٰ خيرٍ عندَ ربِّهِمْ !

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ تغلبُ عليها الوسوسةُ في إخراجِ حروفِ الفاتحةِ وسائرِ

الأذكارِ مِنْ مخارجِها ، فلا يزالُ أحدُهُمْ يحتاطُ في التشديداتِ ، والفرقِ بينَ الضادِ والظاءِ ، وتصحيحِ مخارجِ الحروفِ في جميعِ صلاتِهِ ، لا يهمُّهُ غيرُهُ ، ولا يتفكَّرُ فيما سواهُ ، ذاهلاً عنْ معنى القرآنِ والاتعاظِ بهِ ، وصرفِ الفهمِ إلىٰ أسرارِهِ .

وهـٰذا مِنْ أقبحِ أنواعِ الغرورِ ؛ فإنَّهُ لمْ يُكلَّفِ الخلقُ في تلاوةِ القرآنِ مِنْ تحقيقِ مخارجِ الحروفِ إلا بما جرتْ بهِ عادتُهُمْ في الكلامِ .

ومثالُ هؤلاءِ مثالُ مَنْ حملَ رسالةً إلىٰ مجلسِ سلطانٍ ، وأمرَ أنْ يؤدِّيَها علىٰ وجهِها ، فأخذَ يؤدي الرسالةَ ويتأنَّقُ في مخارجِ الحروفِ ، ويكرِّرُها ويعيدُها مرّةً بعدَ أخرىٰ ، وهوَ في ذلكَ غافلٌ عنْ مقصودِ الرسالةِ ، ومراعاةِ حرمةِ المجلسِ ، فما أحراهُ بأنْ تُقامَ عليهِ السياسةُ ، ويُردَّ إلىٰ دارِ المجانينِ ، ويُحكمَ عليهِ بفقدِ العقلِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ اغترُّوا بقراءةِ القرآنِ ، فيهذُّونَهُ هذّاً ، وربَّما يختمونَهُ في اليومِ والليلةِ مرّةً ، وربَّما يزيدُ أحدُهُمْ علىٰ ذلكَ ، ولسانُ أحدِهِمْ يجري بهِ ، وقلبُهُ يتردَّدُ في أوديةِ الأمانيِّ ؛ إذْ لا يتفكَّرُ في معاني القرآنِ لينزجرَ بزواجرِهِ ، ويتعظَ بمواعظِهِ ، ويقفَ عندَ أوامرِهِ ونواهيهِ ، ويعتبرَ بمواضعِ الاعتبارِ فيهِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ ممَّا ذكرناهُ في كتابِ آدابِ تلاوةِ القرآنِ مِنْ مقاصدِ التلاوةِ ، فهوَ مغرورٌ يظنُّ أنَّ المقصودَ مِنْ إنزالِ القرآنِ الهمهمةُ بهِ معَ الغفلةِ عنهُ .

ومثالُهُ مثالُ عبدٍ كتبَ إليهِ مولاهُ ومالكُهُ كتاباً ، وأشارَ عليهِ فيهِ بالأوامرِ والنواهي ، فلمْ يصرِفْ عنايتَهُ إلىٰ فهمِهِ والعملِ بهِ ، ولكنِ اقتصرَ علىٰ حفظِهِ ، فهوَ مستمرٌّ علىٰ خلافِ ما أمرَهُ بهِ مولاهُ ، إلا أنَّهُ مكرِّرٌ للكتابِ بنغمتِهِ وصوتِهِ كلَّ يومٍ مئةَ مرَّةٍ ، فهوَ مستحقٌّ للعقوبةِ ، ومهما ظنَّ أنَّ ذلكَ هوَ المرادُ منهُ . . فهوَ مغرورٌ .

نعمْ ، تلاوتُهُ إنَّما تُرادُ لكيلا يُنسىٰ ، بلْ لحفظِهِ ، وحفظُهُ يُرادُ لمعناهُ ، ومعناه يُرادُ للعملِ بهِ والانتفاعِ بمعانيهِ ، وقدْ يكونُ لهُ صوتٌ طيِّبٌ ، فهوَ يقرؤُهُ ويلتذُّ بهِ ، ويغترُّ باستلذاذِهِ ، ويظنُّ أنَّ ذلكَ لذَّةُ مناجاةِ اللهِ تعالىٰ وسماعِ كلامِهِ ، وإنَّما هيَ لذَّتُهُ بحُسْنِ صوتِهِ ونغمَتِهِ ، ولوْ ردَّدَ ألحانَهُ بشعرٍ أوْ كلامٍ آخرَ . . لالتذَّ بهِ ذلكَ الالتذاذَ ، فهوَ مغرورٌ إذا لمْ يتفقَّدْ قلبَهُ ليعرفَ أنَّ لذَّتَهُ بكلامِ اللهِ تعالىٰ مِنْ حيثُ حسنُ نظمِهِ ومعانيهِ أوْ بصوتِهِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ منهُمُ اغترُّوا بالصومِ ، وربَّما صاموا الدهرَ ، أوْ صاموا الأيامَ الشريفةَ ، وهمْ فيها لا يحفظونَ ألسنتَهُمْ عنِ الغيبةِ ، وخواطرَهُمْ عنِ الرياءِ ، وبطونَهُمْ عنِ الحرامِ عندَ الإفطارِ ، وألسنتَهُمْ عن الهذيانِ بأنواعِ الفضولِ طولَ النهارِ ، وهوَ معَ ذلكَ يظنُّ بنفسِهِ الخيرَ ، فيهملُ الفرائضَ ويطلبُ النفلَ ، ثمَّ لا يقومُ بحقِّهِ ، وذلكَ غايةُ الغرورِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ اغتروا بالحجِّ ، فيخرجونَ إلى الحجِّ مِنْ غيرِ خروجٍ عنِ المظالمِ ، وقضاءِ الديونِ ، واسترضاءِ الوالدينِ ، وطلبِ الزادِ الحلالِ ، وقدْ يفعلونَ ذلكَ بعدَ سقوطِ حجَّةِ الإسلامِ ، ويضيِّعونَ في الطريقِ الصلاةَ والفرائضَ ، ويعجزونَ عنْ طهارةِ الثوبِ والبدنِ ، ويتعرَّضونَ لمكسِ الظلمةِ حتَّىٰ يُؤخذَ منهُمْ[1] ، ولا يحذرونَ في الطريق مِنَ الرفثِ والخصامِ ، وربَّما جمعَ بعضُهُمُ الحرامَ وأنفقَهُ على الرفقاءِ في الطريقِ ، وهوَ يطلبُ بهِ السمعةَ والرياءَ ، فيعصي اللهَ تعالىٰ في كسبِ الحرامِ أوَّلاً ، وفي إنفاقِهِ بالرياءِ ثانياً ، فلا هوَ أخذَهُ مِنْ حِلِّهِ ، ولا هوَ وضعَهُ في حقِّهِ ، ثمَّ يحضرُ البيتَ بقلبٍ ملوَّثٍ برذائلِ الأخلاقِ وذميمِ الصفاتِ ، لمْ يقدِّمْ تطهيرَهُ علىٰ حضورِهِ ، وهوَ معَ ذلكَ يظنُّ أنَّهُ علىٰ خيرٍ مِنْ ربِّهِ ، فهوَ مغرورٌ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ أخذَتْ في طريقِ الحسْبةِ والأمرِ بالمعروفِ والنهيِ عنِ المنكرِ ، ينكرُ على الناسِ ويأمرُهُمْ بالخيرِ وينسىٰ نفسَهُ ، فإذا أمرَهُمْ بالخيرِ . عنَّفَ ، وطلبَ الرئاسةَ والعزَّةَ ، وإذا باشرَ مُنكراً فرُدَّ عليهِ . . غضبَ وقالَ : أنا المحتسبُ ، فكيف يُنكرُ عليَّ ؟! وقدْ يجمعُ الناسَ إلىٰ مسجدِهِ ، ومَنْ تأخَّرَ عنهُ . . أغلظَ القولَ عليهِ ، وإنَّما غرضُهُ الرياءُ

---

[1] ولا يرجعون عن الطريق ، والمراد بالظلمة أمراء البلاد الذين يمرون عليهم ، وفي معناهم الأعراب الصادُّون عن الطريق إلا بدفع شيء من المال علىٰ كل إنسان ، فحكمه حكم المكس . « إتحاف » (٨/ ٤٧٥) .

والرئاسةُ ، ولوْ قامَ بتعهُّدِ المسجدِ غيرُهُ . . لحردَ عليهِ ، بلْ منهُمْ مَنْ يؤذِّنُ ويظنُّ أنَّهُ يؤذِّنُ للهِ ، ولوْ جاءَ غيرُهُ وأذَّنَ في وقتِ غيبتِهِ . . قامَتْ عليهِ القيامةُ ، وقالَ : لمْ آخذْ حقِّي ، وزُوحمتُ علىٰ مرتبتي ، وكذلكَ قدْ يتقلَّدُ إمامةَ مسجدٍ ويظنُّ أنَّهُ علىٰ خيرٍ ، وإنَّما غرضُهُ أنْ يُقالَ : إنَّهُ إمامُ المسجدِ ، فلوْ تقدَّمَ غيرُهُ وإنْ كانَ أورعَ وأعلمَ منهُ . . ثقُلَ عليهِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ جاوروا بمكةَ أوِ المدينةِ واغترُّوا بذلكَ ، ولمْ يراقبوا قلوبَهُمْ ، ولمْ يطهِّروا ظاهرَهُمْ وباطنَهُمْ ، فقلوبُهُمْ معلَّقةٌ ببلادِهِمْ ، ملتفتةٌ إلىٰ قولِ الناسِ : إنَّ فلاناً مجاورٌ بمكةَ ! وتراهُ يتحدَّىٰ ويقولُ : قدْ جاورتُ بمكةَ كذا وكذا سنةً ، وإذا سمعَ أنَّ ذلكَ قبيحٌ . . تركَ صريحَ التحدِّي وأحبَّ أنْ يعرفَهُ الناسُ بذلكَ .

ثمَّ إنَّهُ قدْ يجاورُ ويمدُّ عينَ الطمعِ إلىٰ أوساخِ أموالِ الناسِ ، فإذا جمعَ منْ ذلكَ شيئاً . . شحَّ بهِ وأمسكَهُ ، ولمْ تسمحْ نفسُهُ بلقمةٍ يتصدَّقُ بها علىٰ فقيرٍ ، فيظهرُ فيهِ الرياءُ والبخلُ والطمعُ ، وجملةٌ مِنَ المهلكاتِ كانَ عنها بمعزلٍ لوْ تركَ المجاورةَ ، ولكنَّ حبَّ المحمدةِ ، وأنْ يُقالَ : إنَّهُ مِنَ المجاورينَ . . ألزمَهُ المجاورةَ معَ التضمُّخِ بهـٰذهِ الرذائلِ ، فهوَ أيضاً مغرورٌ .

وما مِنْ عملٍ مِنَ الأعمالِ أو عبادةٍ مِنَ العباداتِ إلا وفيها آفاتٌ ، فمَنْ لمْ يعرفْ مداخلَ آفاتِها واعتمدَ عليها . . فهوَ مغرورٌ ، ولا يُعرفُ شرحُ ذلكَ إلا مِنْ جملةِ كتبِ « إحياءِ علومِ الدينِ » ؛ فيعرفُ مداخلَ الغرورِ في الصلاةِ

مِنْ كتابِ الصلاةِ ، وفي الحجِّ منْ كتابِ الحجِّ ، والزكاةِ والتلاوةِ وسائرِ القرباتِ مِنَ الكتبِ التي رتَّبناها فيها ، وإنَّما الغرضُ الآنَ الإشارةُ إلىٰ مجامعِ ما سبقَ في الكتبِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ زهدَتْ في المالِ ، وقنعَتْ مِنَ اللباسِ والطعامِ بالدونِ ، ومِنَ المسكنِ بالمساجدِ ، وظنَّتْ أنَّها أدركَتْ رتبةَ الزهَّادِ ، وهوَ معَ ذلكَ راغبٌ في الرئاسةِ والجاهِ ؛ إمَّا بالعلمِ أوْ بالوعظِ أوْ بمجرَّدِ الزهدِ ، فقدْ تركَ أهونَ الأمرينِ ، وباءَ بأعظمِ المهلكينِ ؛ فإنَّ الجاهَ أطمُّ مِنَ المالِ ، ولوْ تركَ الجاهَ وأخذَ المالَ . . كانَ إلى السلامةِ أقربَ .

فهٰذا مغرورٌ ؛ إذْ ظنَّ أنَّهُ مِنَ الزهَّادِ في الدنيا وهوَ لمْ يفهمْ معنى الدنيا ، ولمْ يدركْ أنَّ منتهىٰ لذَّاتِها الرئاسةُ ، وأنَّ الراغبَ فيها لا بدَّ وأنْ يكونَ منافقاً ، وحسوداً ، ومتكبِّراً ، ومرائياً ، ومتَّصفاً بجميعِ خبائثِ الأخلاقِ .

نعمْ ، وقدْ يتركُ الرئاسةَ ، ويؤثرُ الخلوةَ والعزلَةَ ، وهوَ معَ ذلكَ مغرورٌ ؛ إذْ يتطاولُ بذلكَ على الأغنياءِ ، ويخشنُ معَهُمُ الكلامَ ، وينظرُ إليهِمْ بعينِ الاستحقارِ ، ويرجو لنفسِهِ أكثرَ مما يرجو لهُمْ ، ويعجبُ بعملِهِ ، ويتَّصفُ بجملةٍ مِنْ خبائثِ القلوبِ وهوَ لا يدري ، وربَّما يُعطى المالَ فلا يأخذُهُ ، خيفةً مِنْ أنْ يُقالَ : بطلَ زهدُهُ ، ولوْ قيلَ لهُ : إنَّهُ حلالٌ فخذْهُ في الظاهرِ وردَّهُ في الخفيةِ . . لمْ تسمحْ بهِ نفسُهُ ؛ خوفاً مِنْ ذمِّ الناسِ ، فهوَ

راغبٌ في حمدِ الناسِ ، وهوَ مِنْ ألذِّ أبوابِ الدنيا ، ويرىٰ نفسَهُ أنَّهُ زاهدٌ في الدنيا ، وهوَ مغرورٌ ، ومعَ ذلكَ فربَّما لا يخلو عنْ توقيرِ الأغنياءِ وتقديمِهِمْ على الفقراءِ ، والميلِ إلى المريدينَ لهُ والمثنينَ عليهِ ، والنفرةِ عنِ المائلينَ إلىٰ غيرِهِ مِنَ الزهَّادِ ، وكلُّ ذلكَ خدعةٌ وغرورٌ مِنَ الشيطانِ ، نعوذُ باللهِ منهُ .

وفي العبَّادِ مَنْ يشدِّدُ علىٰ نفسِهِ في أعمالِ الجوارحِ ، حتَّىٰ ربَّما يصلِّي في اليومِ والليلةِ مثلاً ألفَ ركعةٍ ، ويختمُ القرآنَ ، وهوَ في جميعِ ذلكَ لا يخطرُ لهُ مراعاةُ القلبِ وتفقُّدُهُ وتطهيرُهُ مِنَ الرياءِ والكبرِ والعجبِ وسائرِ المهلكاتِ ، فلا يدري أنَّ ذلكَ مهلكٌ ، وإنْ علمَ ذلكَ . . فلا يظنُّ بنفسِهِ ذلكَ ، وإنْ ظنَّ بنفسِهِ ذلكَ . . توهَّمَ أنَّهُ مغفورٌ لهُ لعملِهِ الظاهرِ ، وأنَّهُ غيرُ مؤاخذٍ بأحوالِ القلبِ ، وإنْ توهَّمَ ذلكَ فيظنُّ أنَّ العباداتِ الظاهرةَ تترجَّحُ بها كِفَّةُ حسناتِهِ ، وهيهاتَ ! وذرةٌ مِنْ ذي تقوىٰ ، وخُلُقٌ واحدٌ مِنْ أخلاقِ الأكياسِ . . أفضلُ مِنْ أمثالِ الجبالِ عملاً بالجوارحِ .

ثمَّ لا يخلو هـٰذا المغرورُ معَ سوءِ خُلُقِهِ معَ الناسِ وخشونتِهِ وتلوُّثِ باطنِهِ عنِ الرياءِ وحبِّ الثناءِ ، فإذا قيلَ لهُ : أنتَ مِنْ أوتادِ الأرضِ ، وأولياءِ اللهِ وأحبابِهِ . . فرحَ المغرورُ بذلكَ ، وصدَّقَ بهِ ، وزادَهُ ذلكَ غروراً ، وظنَّ أنَّ تزكيةَ الناسِ لهُ دليلٌ علىٰ كونِهِ مرضيّاً عندَ اللهِ تعالىٰ ، ولا يدري أنَّ ذلكَ لجهلِ الناسِ بخبائثِ باطنِهِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ حرصَتْ على النوافلِ ولمْ يعظمِ اعتدادُها بالفرائضِ ، ترىٰ أحدَهُمْ يفرحُ بصلاةِ الضحىٰ وصلاةِ الليلِ وأمثالِ هـٰذهِ النوافلِ ولا يجدُ للفريضةِ لذّةً ، ولا يشتدُّ حرصُهُ على المبادرةِ بها في أوَّلِ الوقتِ ، وينسىٰ قولَهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فيما يرويهِ عنْ ربِّهِ : « ما تقرَّبَ المتقربونَ إليَّ بمثلِ أداءِ ما افترضتُ عليهِمْ »⁽¹⁾ .

وتركُ الترتيبِ بينَ الخيراتِ مِنْ جملةِ الغرورِ ، بلْ قدْ يتعيَّنُ على الإنسانِ فرضانِ : أحدُهُما يفوتُ ، والآخرُ لا يفوتُ ، أوْ فضلانِ أحدُهُما يضيقُ وقتُهُ ، والآخرُ يتَّسعُ وقتُهُ ، فإنْ لمْ يحفظِ الترتيبَ فيهِ .. كانَ مغروراً .

ونظائرُ ذلكَ أكثرُ مِنْ أنْ تُحصىٰ ؛ فإنَّ المعصيةَ ظاهرةٌ والطاعةَ ظاهرةٌ ، وإنَّما الغامضُ تقديمُ بعضِ الطاعاتِ علىٰ بعضٍ ؛ كتقديمِ الفرائضِ كلِّها على النوافلِ ، وتقديمِ فروضِ الأعيانِ علىٰ فروضِ الكفاياتِ ، وتقديمِ فرضِ كفايةٍ لا قائمَ بهِ علىٰ ما قامَ بهِ غيرُهُ ، وتقديمِ الأهمِّ مِنَ فروضِ الأعيانِ علىٰ ما دونَهُ ، وتقديمِ ما يفوتُ علىٰ ما لا يفوتُ ، وهـٰذا كما يجبُ أنْ يقدِّمَ حاجةَ الوالدةِ علىٰ حاجةِ الوالدِ ؛ إذْ سُئلَ رسولُ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقيلَ لهُ : مَنْ أبرُّ يا رسولَ اللهِ ؟ قالَ : « أمَّكَ » ، قالَ : ثمَّ مَنْ ؟ قالَ : « أمَّكَ » ، قالَ : ثمَّ مَنْ : قال : « أمَّكَ » ، قالَ : ثمَّ منْ ؟ قالَ :

---

(1) رواه البخاري (٦٥٠٢) بلفظ : « ... وما تقرَّب إليَّ عبدي بشيء أحبَّ إليَّ مما افترضت عليه » .

« أباكَ » ، قالَ : ثمَّ مَنْ ؟ قالَ : « أدناكَ فأدناكَ »[1] ، فينبغي أنْ يبدأَ في الصلةِ بالأقربِ ؛ فإنِ استويا . . فبالأحوجِ ، فإنِ استويا . . فبالأتقىٰ والأورعِ .

وكذلكَ مَنْ لا يفي مالُهُ بنفقةِ الوالدينِ والحجِّ فربَّما يحجُّ وهوَ مغرورٌ ، بلْ ينبغي أنْ يقدِّمَ حقَّهُما على الحجِّ ، وهـٰذا مِنْ تقديمِ فرضٍ أهمَّ علىٰ فرضٍ هوَ دونَهُ .

وكذلكَ إذا كانَ على العبدِ ميعادٌ ودخلَ وقتُ الجمعةِ . . فالجمعةُ تفوتُ ، والاشتغالُ بالوفاءِ بالوعدِ معصيةٌ وإنْ كانَ هوَ طاعةً في نفسِهِ .

وكذلكَ قدْ تصيبُ ثوبَهُ النجاسةُ ، فيغلظُ القولَ علىٰ أبويهِ وأهلِهِ بسببِ ذلكَ ، فالنجاسةُ محذورةٌ ، وإيذاؤهُما محذورٌ ، والحذرُ مِنَ الإيذاءِ أهمُّ مِنَ الحذرِ مِنَ النجاسةِ[2] .

وأمثلةُ تقابلِ المحذوراتِ والطاعاتِ لاتنحصرُ ، ومَنْ تَركَ الترتيبَ في جميعِ ذلكَ . . فهوَ مغرورٌ ، وهـٰذا غرورٌ في غايةِ الغموضِ ؛ لأنَّ المغرورَ فيهِ في طاعةٍ ، إلا أنَّهُ لا يفطنُ لصيرورةِ الطاعةِ معصيةً ، حيثُ تركَ بها طاعةً واجبةً هيَ أهمُّ منها .

---

(١) رواه الترمذي (١٨٩٧) ، والحاكم في « المستدرك » (٤/ ١٥٠) .

(٢) لأن زوال الأذىٰ عن قلوبهم عسرٌ ، بخلاف إزالة النجاسة من الثوب . « إتحاف » (٨/ ٤٧٨) .

ومِنْ جملتِهِ : الاشتغالُ بالمذهبِ والخلافِ مِنَ الفقهِ في حقِّ مَنْ بقيَ عليهِ شغلٌ مِنَ الطاعاتِ والمعاصي الظاهرةِ والباطنةِ المتعلقةِ بالجوارحِ والمتعلقةِ بالقلبِ ؛ لأنَّ مقصودَ الفقهِ معرفةُ ما يحتاجُ إليهِ غيرُهُ في جوارحِهِمْ ، فمعرفةُ ما يحتاجُ هوَ إليهِ في قلبِهِ أولىٰ بهِ ، إلا أنَّ حبَّ الرئاسةِ والجاهِ ، ولذةَ المباهاةِ وقهرِ الأقرانِ والتقدُّمِ عليهِمْ يعمِي عليهِ ، حتَّىٰ يغترَّ بهِ معَ نفسِهِ ، ويظنَّ أنَّهُ مشغولٌ بمهمِّ دينِهِ .

* * *

lar yazılırdı. Maksat, çeşitli misâller ile bunları bilmeye teşbihtir, yoksa hepsini saymak değildir.

İkinci Sınıf

İbâdet ve amel erbâbıdır. Bunlardan aldananlar pek çoktur. Kimi namazda, kimi kırâatta, kimi hacda, kimi gazâda, kimi de zühdde aldanmıştır. Hepsi bir çeşit amel ile meşgul iken gururdan ancak akıllı olanlar kurtulur ki, onlar da pek az kimselerdir.

Bunlardan bir fırka da, farzları ihmâl edip nâfilelere ehemmiyet veren ve hattâ bu hususta isrâfa varan kimselerdir. Abdestte vesvese edip abdest âzâlarını haddinden fazla yıkamak, temizliğiyle hükmedilen suların temizliğinde şüphe etmek ve suyun pisliğinde uzak olan ihtimâli yakın görmek gibi. Hâlbuki öte yandan yediği yemeğin haram olma ihtimâli daha kuvvetli ve daha yakın bir ihtimâl iken, onu uzak görmek sûretiyle bâzen haram lokma yemeye kadar gider de aldırış etmez. Hâlbuki bu titizliği yediği lokmada gösterse, ashâb-ı kirâmın tavır ve davranışlarına daha çok benzerdi.

Nitekim **Hz. Ömer** Hıristiyan bir koca karının bardağı ile abdest alırken bardağın ve suyun pis olması muhtemel iken buna aldırış etmemiş ve fakat haram lokma yerim korkusu ile nice helâl yemeklerden uzak kalmıştır.

Bunlardan bir kısmı, yasak olduğu halde suyu lüzûmundan fazla isrâf eder, abdesti uzatır ve hattâ namazı vaktinden çıkaracak kadar ileri gider. Vakit çıkmasa bile, namazın en fazîletli olan ilk vaktini kaybettiği için yine aldanmıştır. Şâyet ilk vakti kaçırmasa da suyu fazla isrâf ettiği için yine aldanmıştır. Hattâ suyu isrâf etmese de lüzumundan fazla abdestte zaman kaybetmekle yine aldanmıştır. Ne yazık ki, şeytan insanları sünnet yolu ile de aldatır. Onlara ibâdet süsünü verdirerek onları Allah'tan uzaklaştırır.

Diğer bir fırka da, namazın niyetinde vesvese eder. Sahih bir niyet edebilmek için şeytan onun yakasını bırakmaz. O "Niyet ettim, niyet ettim." diye diye namaz vaktini ona geciktirir veyâ cemâatten onu alıkoyar, hattâ tekbîri alsa bile hâlâ niyetim oldu mu olmadı mı diye içinden tereddüt eder. Bu vesvese bâzen tekbîrde de olur. Güyâ son derece îtinâlı davranacağız diye, tekbîri, tekbîr edâsından değiştirirler. Bütün bu vesveseli îtinâlar niyet ve tekbîrde olduktan sonra namazlarında kalplerini hazırlamaz ve onu, gaflet içinde kılmaya devam ederler. Namaza girerken gösterdikleri îtinânın yeteceğini ve yalnız bu kadar ile hayır üzere bulunduklarını sanırlar.

Başka bir fırka da, namazda Kur'ân'ın tecvîd ve mahâric-i hurûfuna dikkat eder, bütün güçlerini harfleri mahreçlerinden çıkarmaya verirler de bu kadarı ile iktifâ eder ve başka şeye bakmazlar. Okudukları âyetlerin mânalarını düşünmez, bundan ders almazlar. Bu âyetlerin esrârını anlamaya çalışmazlar. Bu da en çirkin bir aldanıştır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'i herkes gerçek mahreçlerine riâyetle okuyacak diye bir mükellefiyet yoktur. Herkes kendi imkânları nispetinde Kur'ân'ı güzel okur. Bu gibiler, tıpkı pâdişâhın fermânını pâdişâhın huzurunda bütün harf mahreçlerine nokta ve virgülüne riâyetle tekrar tekrar okuyan ve fakat yazı muhtevâsı ile alâkalanmayan ve burada istenenlere bakmadan, meclisdekilerin haline riâyet etmeden devamlı olarak bu yazıyı okuyan kimse gibidir. Bu adam bu hareketiyle cezâyı hak etmiş bir mecnûn sayıldığı gibi, Kur'ân-ı Kerîm'i de yalnız güzel okumakla kalıp onun istediklerinden gafil olanlar da aynı şekildedirler.

Diğer bir fırka da, Kur'ân-ı Kerîm'i çok okumakla aldanmışlardır. Hattâ bâzen yirmi dört sâatte bir hatim de indirirler. Dilleri Kur'ân'ı okuyup giderken gönülleri arzuları peşinde dolaşır, okuduklarından gâfil, okudukları âyetlerden ders almak için onun mânalarını düşünmezler. Yasaklarından kaçınmaz, nasîhatlerinden ders almaz, emir ve yasakları üzerinde durmaz, ibret âyetlerinden müteessir olmazlar. "**Kur'ân Okuma Kitâbı"**nda okumaktan maksadın ne olduğunu anlattığımız hususları nazar-ı îtibâre almazlar. Çok okuyoruz diye övünürler. İşte bunlar da aldanmış kimselerdir. Onlar sanırlar ki Kur'ân'ın inzâlinden maksat, yalnız okumaktır. Bu gibiler de, efendisi tarafından kendisine bir yazı yazılan ve bu yazıda kendisine bâzı şeyler emredilip, bâzı şeyler yasaklanan bir hizmetçinin bu yazıdaki emir ve yasaklardan haberi olmayıp, bunlara aldırış etmeyerek kendi bildiğine giden ve fakat devamlı olarak bu yazıyı okuya okuya ezberlemesine benzer ki, bu adam daha ziyâde ukûbet ve cezâya hak kazanan bir insandır. Bu adam maksadın yalnız okumak olduğunu zannediyorsa aldanmıştır.

Evet, unutulmamak ve ezberlenmek için Kur'ân-ı Kerîm'in okunması lâzımdır. Ezberlenmesi ise mânası için, mânâsı da mûcibiyle amel etmek içindir. Bâzan adamın sesi güzel olur, okudukça zevk alır ve bu zevkine aldanarak bunu Allah'ın kelâmından zevk alması şeklinde yorumlarsa da, aslında kendi sesinin zevkini almaktadır. Nitekim şiir ve şarkı da söylese aynı zevki alacaktır. Bu adam, kalbini araştırıp aldığı zevkin, sesinden mi yoksa kırâatın güzel nazmı ve mühim mânasından mı geldiğini ayırmadıkça, mağrur ve aldanmıştır.

Diğer bir fırka, oruçlarına mağrur olur. Mübârek günleri ve hattâ seneyi boydan boya oruç tutar, fakat oruçlu iken dillerini gıybetten, kalplerini riyâdan, iftar zamanı mîdelerini haramdan ve bütün gün boyunca dillerini fuzulî sözlerden korumazlar. Vaziyet bu merkezde iken, bu gibiler kendilerini hayırlı bir iş gördüklerini sanırlar. Farzları ihmâl ederken nâfileye devam ederler. Buna rağmen nâfilenin de hakkını vermezler. Bu, en büyük bir aldanıştır.

Başka bir fırka da, hacca mağrur olurlar. Borçlarını ödemeyip helâllik almadan, anne ve babalarının muvafakatlarını tahsîl etmeden, helâl nafaka temîn etmeden hacca giderler. Bunlar, borç olan haclarını da yaptıktan sonra bu şekilde tekrar hacca gider. Yolda farz olan namazı zâyi eder. Beden, elbise temizliğini gereği gibi yapmaz. Yolda haksız yere para alan vurguncularla karşılaşır. Yolda kötü söz, kavga ve münazaalardan kaçınmazlar. Bâzen, haram olarak topladığı parayı gösteriş için hac yolunda döke saça harcar, infâk eder. Böyle yapmakla önce haram kazandığı, sonra da gösteriş olarak infâk ettiği için iki nevî günâh kazanır. Parayı helâlden kazanmadığı gibi yerinde de harcamamıştır. Sonra da kötü huylar ile mülevves olan kalbi ve mezmum sıfatları ile Kâbe'ye gider. Daha önce bütün bu rezâletleri atayım da temiz olarak Rabbimin Beyti'ne varayım demez. Bu vaziyette hayır yaptığını zannediyorsa aldanmıştır.

Bir fırka da, gûyâ sevaptır maksadıyla vaaz ve nasîhat, emr-i mâruf ve nehy-i münker eder. İnsanların kusurlarına kızar. Onlara iyiliği emreder, fakat bu arada kendini unutur. Onlara bir hayrı emrederken sert davranır, onlara üstünlük ve şeref iddiâ eder. Kendisi, yaptığı kötülükten dolayı tenkîd edildiğinde ona kızar; "Ben yaptığımı bilirim, sen beni nasıl tenkîd edersin?" der. Etrâfında toplanan cemâatten biri meclisinden ayrılsa ona kızar, aleyhinde konuşur. Maksadı gösteriş yapmak, riyâset kapmaktır.

Bulunduğu camide başkası vazife yapsa kıyâmeti koparır. Ezan okur, okuduğu ezanı Allah için okuduğunu sanır. Hâlbuki başka birisi kalkıp ezan okusa susuz değirmenleri başına çevirir; "Niye benim mevkîimi aldın, hakkıma tecâvüz ettin?" diye ona çatar. Bâzen mescidin imamlığını iltizâm eder de, bir hayır yaptığını zanneder. Hâlbuki maksadı, kendisine imam dedirtmektir. Bu arada kendisinden daha âlim, daha verâ sâhibi bir kimse imâmete geçse, ona ağırlanır, canı sıkılır.

Başka bir fırka da, Mekke veyâ Medîne'de mücâvir kalır ve buna aldanır. Bu arada kalbini murâkabe etmez, içini ve dışını temizlemez. Bu gibilerin, aslında kalpleri, memleketlerine bağlıdır. "Falanca Mekke'de mücâvir kaldı." diye kendi hakkında söylenenleri zevkle dinler. Bâzen bizzât kendisi, kendi kendini övmek üzere; "Ben şu kadar sene Mekke'de mücâvir kaldım." demek cesâretini de gösterir. Fakat bunu açıkça söylemenin çirkin olduğunun farkına varınca, bu defa kendisi bunu açıkça konuşmaktan vazgeçer, fakat içinden herkesin bunu bilmesini arzu eder. Sonra bu mücâvir bâzen gözünü, malın kiri olan sadaka ve zekâta diker. Bunlardan servet edindiği vakit onu sıkıca kavrar. Ondan bir yoksula bir kuruş vermez. Bu sûretle gösteriş, cimrilik ve tamah gibi kötü hasletleri mücâvirliği sebebiyle kendisinde toplar ki, bunların hepsi tehlikeli şeylerdir.

Eğer mücâvir kalmasaydı bütün bu hastalıkların hepsinden uzakta olacaktı. Fakat övgü sevgisi ve mücâvir kaldı dedirtme arzusu, bu rezâletleri irtikâb ile kendini mücâvirliğe itmiştir. İşte bu da aldanmıştır. Hiç bir amel ve ibâdet yoktur ki, onda âfet ve tehlikeler olmasın. Âfetlerin yollarını bilmeyerek amellere güvenenler aldanmıştır. Bütün bunlar en ince teferruâtına varıncaya kadar **İhyâu Ulûmi'd-Dîn'**in içine aldığı kitaplarda bulunur ve bunlardan bilinir. Muselâ, namazda aldanma yolları, İhyâ'nın "**Namaz Kitâbı**"nda, hacdaki aldanma "**Hac Kitâbı**"nda, diğer ibâdetlerdeki âfetler de o ibâdetlerle alâkalı kitaplardan anlaşılır. Biz burada hulâsaten onlara işâret etmekteyiz.

Diğer bir fırka da, mal ve servetten tecerrüd ederek az ile iktifa etmiş, câmileri mesken kabul etmiş ve oralara bağlanmıştır. Bu sûretle kendisinin zâhidlik mertebesine yükseldiğini sanır. Hâlbuki öte yandan ilmi, vaazı veyâ yalnız zühdü ile de olsa riyâset ve mevkî peşindedir. Bu adam, tehlikesi az olan iki şeyi terk edip iki büyük tehlikeyi kucaklamıştır. Zîra mevkî, servetten üstündür. Mevkî peşinde olmayıp servet peşinde olsa daha iyi ederdi. İşte bu adam da aldanmıştır. Çünkü bu adam, kendisini dünyadan yüz çevirmiş zâhidlerden sanıyor. Ne yazık ki, dünyanın ne demek olduğunu anlamamış ve dünya zevklerinin en üstünü riyâset olduğunu ve riyâsete istekli olanın münâfık, hasûd, mütekebbir, mürâî ve bütün kötü huylarla muttasıf olacağını bilememiştir.

Evet, bâzen riyâseti de terk eder. Halvet ve uzleti tercîh eder de yine aldanmadan kurtulamaz. Zîra bu hali ile kendisini beğenir. Servet sahiplerine dil uzatır, onlarla ağır konuşur ve onlara hakaretle bakar. Kendisini üstün görür, amelini beğenir ve bu sûretle kalbin bütün kötü hastalıklarını haberi olmadan taşır. Hattâ bâzen bu adam zâhidlikten vazgeçti derler korkusu ile kendisine verileni de almaz. Şâyet kendisine: "Bu helâldir, sen bunu görünüşte kabul et sonra gizlice iâde et." dense, insanların övgüsü peşinde olduğu için, insanlar kendisini yerer korkusu ile bunu da kabul etmez. Bu adam insanlar tarafından övülmeyi seviyor ki, bu da dünyalığın en zevkli bir tarafı olduğu halde hâlâ kendisini zâhidlerden görür ki, aldanmıştır.

Bununla beraber zenginleri yoksullar üzerine tercîh ederek onlara saygı göstermekten de geri kalmaz. Kendisini övüp kendisine mürîd olanları metheder, başka zâhidlere meyledenlerden nefret eder. İşte bütün bunlar şeytanın hîle ve aldatmalarıdır. Şerrinden Allah'a sığınırız. Âzâ ile yapılan ibâdette kendilerini fazla zorlayanlar, hattâ yirmi dört sâatte bin rekât namaz kılanları, Kur'ân'ı hatmedenleri de vardır. Ne yazık ki bunlar bu kadar zahmetlere girerken kalplerini murâkabe etmezler. Onu riyâ, kibir, ucub gibi hastalıklardan temizlemezler. Hattâ bunların tehlike olduğunu da idrâk etmezler. İdrâk etseler de kendilerinin masûn olduklarını sanırlar. Şâyet kendilerinde böyle bir şey bulunsa da onun mağfiret edileceğini zannederler. Bütün bu zâhirî ibâdetleri yanında onların ehemmiyeti olmadığını, olsa da zâhirî amellerinin kalp hastalıklarına galebe çalacağını sanırlar ki, bu çok uzak bir şeydir. Takvâ sâhibinin bir zerre ameli, akıllıların güzel bir ahlâkı, bu gibilerin âzâları ile yapılan dağlar gibi amellerinden daha fazîletlidir. Aynı zamanda bu adam insanlarla kötü geçimden, haşîn davranmaktan, riyâ ve övülme sevgisi gibi bâtınî pislikten kurtulamaz. Kendisine: "Siz yeryüzünün direkleri, Allah'ın velîleri ve sevgililerisiniz." dendiğinde buna sevinirler, adamı tasdîk ederler ve böylece aldanışları çoğalır. İnsanların tezkiyesini Allahu Teâlâ'nın rızâsına bir delîl sayarlar. İçlerindeki habâsetlerini bilmeyerek zâhirî hâllerine göre insanların kendilerini övdüklerini bilmezler.

Diğer bir fırka da, nâfilelere harîs olur da farzlara aldırış etmezler. Kuşluk ve gece namazları ile benzeri nâfile namazları kıldıklarında buna sevinirler de, farzlardan bu zevki almaz, vaktin evvelinde bunlara koşmazlar. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'in Allahu Teâlâ'dan hikâye tarîkıyla bildirdiği:

مَا تَقَرَّبَ الْمُتَقَرِّبُونَ إِلَيَّ بِمِثْلِ أَدَاءِ مَا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِمْ

"Bana yaklaşanlar, kendilerine borç ettiğim farz ile olan yakınlıkları gibi hiç bir şey ile yaklaşamazlar."[13] buyurduğunu unuturlar. Hayırlar arasında tertîbi terk etmek, kötülüklerdendir. Belki bâzen insan iki farz ile karşılaşır ki, bunlardan biri kaybolacak, diğeri olmayacak veyâ iki fazîlet ile karşılaşır ki, birinin vakti daralmış, diğerinin vakti geniştir. Bütün bunlarda tertîbe riâyet etmezse aldanmıştır. Bunların benzerleri pek çoktur. Gerek isyân ve gerek ibâdet meydandadır. Gizli ve kapalı olan ibâdetlerin bâzılarını bâzıları üzerine takdîmdedir. Meselâ, bütün farzları nâfileler üzerine, farz-ı ayınları farz-ı kifâye üzerine ve edâ edeni bulunmayan farz-ı kıfâyeyi, yapanı bulunan farz-ı kifâye üzerine, farz-ı aynlardan ehem olanı mühim olan üzerine, kaybolacağı kaybolmayacak üzerine takdîm gibi. Annenin ihtiyacını babanın ihtiyacı üzerine takdîm gibi. Zîra Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), anne ve babadan hangisine daha çok ikramda bulunayım, diye sorana cevâben:

أُمُّكَ أُمُّك ثُمَّ أَبَاكَ ثُمَّ أَدْنَاكَ فَأَدْنَاكَ

"Annene, annene, annene. Sonra babana, sonra sırası ile en yakınına..."[14] buyurmuştur. Akraba ile alâkalanmak ve onlara yardımda önce en yakınlarını tercîh etmektir. Yakınlıkta müsâvî iseler en muhtaçlarını, burada da müsâvî iseler en müttakî olanını tercîh eder.

Yine bunun gibi, anne ve babasını geçindirecek serveti olmadığı halde hacca gidenler var ki, bunlar aldanmıştır. Çünkü bunların hakkını hac üzerine tercîh etmesi lâzımdır. İşte bu, ehem olan farzı, mühim olan farz üzerine takdîmdir.

---

[13] Buhârî, Ebû Hureyre'den rivâyet etmiştir.
[14] Tirmizî ve Hâkim, Zeyd b. Hakim'den rivâyet etmişlerdir.

Yine bunun gibi, bir adama verilmiş bir sözü var. Sözünde durması bir ibâdettir. Fakat Cuma vakti girmiştir. Bu halde verdiği sözde durup Cuma'ya gitmemek mâsiyettir. Cuma'yı tercîh etmesi lâzımdır.

Yine, elbisesine isâbet eden pislikten dolayı anne babasına ve âile efrâdına ağır söz söylemek gibi. Necâset pisliktir, yıkamakla temizlenir. Ağır sözle kırılan kalp kolaylıkla tâmir edilmez. Bunun için eziyetten kaçınmak necâsetten kaçınmaktan mühimdir.

Böyle mahzurlu şeylerle itâatleri karşılaştıracak misâller sayılamayacak kadar çoktur. Bütün bunlarda tertîbe riâyet etmeyen aldanmıştır. Bu aldanış da çok kapalıdır. Zîra burada aldatan, tâatte aldanıyor. Bu tâat sebebiyle daha mühim olan bir tâatı terk etmiş olduğu için bu tâatin mâsiyet olacağını fark edemiyor.

Bunlardan biri de; âzâları ve kalbi ile alâkalı temizleyeceği bir sürü kusurları ve yapacağı birçok ibâdetleri varken, bunları bir yana iterek fıkhî ihtilaflarla ve mezhep kavgaları ile uğraşmaktır. Zîra fıkhın maksadı, başkasının muhtaç olduğu hususları ona bildirmektir. Kulun kendi ihtiyacını bilip onunla meşgul olması elbette bundan önde gelir. Ne yazık ki mevkî ve mansıb sevgisi ile münâzarada hasmı ilzam edip ona üstün gelme sevgisi kendini körleştirir de bu gibi davranışları ile dîninin mühim meseleleri ile meşgul olduğunu sanır.

الصنف الثالث : المتصوفة

وما أغلبَ الغرورَ عليهِمْ ! والمغترُّونَ منهُمْ فرقٌ كثيرةٌ :

ففرقةٌ منهُمْ ـ وهُمْ متصوفةُ أهلِ الزمانِ إلا مَنْ عصمَهُ اللهُ ـ اغترُّوا بالزِّيِّ والمنطقِ والهيئةِ ، فساعدوا الصادقينَ مِنَ الصوفيةِ في زِيِّهِمْ وهيئتِهِمْ ، وفي ألفاظِهِمْ وفي آدابِهِمْ ، ومراسمِهِمْ واصطلاحاتِهِمْ ، وفي أحوالِهِمْ الظاهرةِ في السماعِ والرقصِ ، والطهارةِ والصلاةِ ، والجلوسِ على السجاداتِ معَ إطراقِ الرأسِ ، وإدخالِهِ في الجيبِ كالمتفكِّرِ ، وفي تنفسِ الصعداءِ ، وفي خفضِ الصوتِ في الحديثِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنَ الشمائلِ والهيئاتِ .

فلمَّا تكلَّفوا هـٰذهِ الأمورَ ، وتشبَّهوا بهِمْ فيها . . ظنُّوا أنَّهُمْ أيضاً صوفيةٌ ، ولمْ يتعِبوا أنفسَهُمْ قطُّ في المجاهدةِ والرياضةِ ومراقبةِ القلبِ ، وتطهيرِ الباطنِ والظاهرِ مِنَ الآثامِ الخفيَّةِ والجليَّةِ ، وكلُّ ذلكَ مِنْ أوائلِ منازلِ التصوُّفِ ، ولوْ فرغوا مِنْ جميعِها . . لما جازَ لهُمْ أنْ يعدوا أنفسَهُمْ مِنَ الصوفيةِ .

كيفَ ولمْ يحوموا قطُّ حولَها ، ولمْ يسوموا أنفسَهُمْ شيئاً منها ؟!

بلْ يتكالبونَ على الحرامِ والشبهاتِ وأموالِ السلاطينِ ، ويتنافسونَ في الرغيفِ والفَلْسِ والحبَّةِ ، ويتحاسدونَ على النقيرِ والقطميرِ ، ويمزِّقُ بعضُهُمْ أعراضَ بعضٍ مهما خالفَهُ في شيءٍ مِنْ غرضِهِ !

وهؤلاءِ غرورُهُمْ ظاهرٌ ، ومثالُهُمْ مثالُ امرأةٍ عجوزٍ ، سمعَتْ أنَّ الشجعانَ والأبطالَ مِنَ المقاتلينَ ثبتَتْ أسماؤُهُمْ في الديوانِ ، ويُقطَعُ لكلِّ واحدٍ منهُمْ قطرٌ مِنْ أقطارِ المملكةِ⁽¹⁾ .

فتاقَتْ نفسُها إلىٰ أنْ تُقطَعَ لها مملكةٌ ، فلبسَتْ درعاً ، ووضعَتْ علىٰ رأسِها مِغْفراً ، وتعلَّمَتْ مِنْ رَجْزِ الأبطالِ أبياتاً ، وتعوَّدَتْ إيرادَ تلكَ الأبياتِ بنغماتِهِمْ حتَّىٰ تيسَّرَتْ عليها ، وتعلَّمَتْ كيفيةَ تبخترِهِمْ في الميدانِ ، وكيفَ تحريكُهُمْ الأيديَ ، وتلقَّفَتْ جميعَ شمائِلِهِمْ في الزِّيِّ والمنطقِ والحركاتِ والسكناتِ .

ثمَّ توجَّهَتْ إلى المعسكرِ ليثبتَ اسمُها في ديوانِ الشجعانِ ، فلمَّا وصلَتْ إلى المعسكرِ . . أُنفذَتْ إلىٰ ديوانِ العرضِ ، وأُمرَ بأنْ تُجرَّدَ عنِ المغفرِ والدرعِ ويُنظرَ ما تحتَهُ ، وتُمتحنَ بالمبارزةِ معَ بعضِ الشجعانِ ؛ ليُعرفَ قدْرُ عنائِها في الشجاعةِ ، فلمَّا جُرِّدَتْ عنِ المِغْفَرِ والدرعِ . . فإذا هيَ عجوزةٌ ضعيفةٌ زمنةٌ ، لا تطيقُ حملَ الدرعِ والمِغْفَرِ .

فقيلَ لها : أجئتِ للاستهزاءِ بالملكِ وللاستخفافِ بأهلِ حضرتِهِ والتلبيسِ عليهِمْ ؟! خذوها فألقوها قدَّامَ الفيلِ ليثخنَّها⁽²⁾ ، فأُلقيَتْ إلى الفيلِ .

---

(1) أي : يكتب له إقطاعات في البلاد تحت شجاعته . « إتحاف » (٨/ ٤٧٩) .

(2) أي : يهلكها وطئاً بأقدامه . « إتحاف » (٨/ ٤٧٩) .

وهكذا يكونُ حالُ المدَّعينَ للتصوُّفِ في القيامةِ إذا كُشِفَ عنهُمُ الغطاءُ ، وعُرِضوا على القاضي الأكبرِ الذي لا ينظرُ إلى الزِّيِّ والمرقَّعِ ، بلْ إلىٰ سرِّ القلبِ .

وفرقةٌ أخرىٰ : زادَتْ علىٰ هؤلاءِ في الغرورِ ، إذْ شقَّ عليها الاقتداءُ بهِمْ في بذاذةِ الثيابِ والرضا بالدونِ ، وأرادَتْ أنْ تتظاهرَ بالتصوُّفِ ولمْ تجدْ بُدّاً مِنَ التزيُّنِ بِزِيِّهِمْ ، فتركوا الخزَّ والإبريسمَ وطلبوا المرقَّعاتِ النفيسةَ والفوطَ الرفيعةَ والسجاداتِ المصبوغةَ ، ولبسوا مِنَ الثيابِ ما هوَ أرفعُ قيمةً مِنَ الخزِّ والإبريسمِ .

وظنَّ أحدُهُمْ معَ ذلكَ أنَّهُ متصوِّفٌ بمجرَّدِ لونِ الثوبِ وكونِهِ مرقَّعاً ، ونسيَ أنَّهُمْ إنَّما لوَّنوا الثيابَ لئلا يطولَ عليهِمْ غسلُها كلَّ ساعةٍ ؛ لإزالةِ الوسخِ ، وإنَّما لبسوا المرقَّعاتِ إذْ كانَتْ ثيابُهُمْ مخرَّقةً ، فكانوا يرقِّعونَها ولا يلبسونَ الجديدَ ، فأمَّا تقطيعُ الفوطِ الرفيعةِ قطعةً قطعةً وخياطةُ المرقعاتِ منها . . فمنْ أينَ يشبهُ ما اعتادَهُ أولئكَ ؟!

فهؤلاءِ أظهرُ حماقةً مِنْ كافَّةِ المغرورينَ ؛ فإنَّهُمْ يتنعَّمونَ بنفيسِ الثيابِ ولذيذِ الأطعمةِ ، ويطلبونَ رغدَ العيشِ ، ويأكلونَ أموالَ السلاطينِ ، ولا يجتنبونَ المعاصيَ الظاهرةَ فضلاً عنِ الباطنةِ ، وهمْ معَ ذلكَ يظنُّونَ بأنفسِهِمُ الخيرَ ، وشرُّ هؤلاءِ ممّا يتعدَّىٰ إلى الخلقِ ، إذْ يهلكُ مَنْ يقتدي بِهِمْ ، ومَنْ لا يقتدي بهِمْ تفسدُ عقيدتُهُ في أهلِ التصوُّفِ كافَّةً ، ويظنُّ أنَّ

جميعَهُمْ كانوا مِنْ جنسِهِ ، فيطوِّلُ اللسانَ في الصادقينَ منهُمْ ، وكلُّ ذلكَ مِنْ شؤمِ المتشبهينَ وشرِّهِمْ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ ادَّعتْ علمَ المعرفةِ ، ومشاهدةَ الحقِّ ، ومجاوزةَ المقاماتِ والأحوالِ ، والملازمةَ في عينِ الشهودِ ، والوصولَ إلى القربِ ، ولا يعرفُ هـٰذهِ الأمورَ إلا بالأسامي والألفاظِ ، إلاَّ أنَّهُ تلقَّفَ مِنْ ألفاظِ الطَّامَّاتِ كلماتٍ فهوَ يردِّدُها ، ويظنُّ أنَّ ذلكَ أعلىٰ مِنْ علمِ الأوَّلينَ والآخرينَ ، فهوَ ينظرُ إلى الفقهاءِ والمفسِّرينَ والمحدِّثينَ وأصنافِ العلماءِ بعينِ الإزراءِ فضلاً عنِ العوامِّ ، حتَّىٰ إنَّ الفلاحَ ليتركُ فلاحتَهُ ، والحائكَ يتركُ حياكتَهُ ويلازمُهُمْ أياماً معدودةً ، ويتلقَّفُ منهُمْ تلكَ الكلماتِ المزيَّفةَ ، فيردِّدُها كأنَّهُ يتكلَّمُ عنِ الوحيِ ، ويخبرُ عنْ سرِّ الإسرارِ ، ويستحقرُ بذلكَ جميعَ العبَّادِ والعلماءِ .

فيقولُ في العبَّادِ : إنَّهُمْ أجراءُ متعبونَ .

ويقولُ في العلماءِ : إنَّهُمْ بالحديثِ عنِ اللهِ محجوبونَ .

ويدَّعي لنفسِهِ أنَّهُ الواصلُ إلى الحقِّ ، وأنَّهُ مِنَ المقرَّبينَ ، وهوَ عندَ اللهِ مِنَ الفجَّارِ المنافقينَ ، وعندَ أربابِ القلوبِ مِنَ الحمقى الجاهلينَ ، لمْ يُحْكِمْ قطُّ عِلماً ، ولمْ يهذِّبْ خُلُقاً ، ولمْ يرتِّبْ عملاً ، ولمْ يراقبْ قلباً ، سوى اتباعِ الهوىٰ ، وتلقُّفِ الهذيانِ وحفظِهِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ وقعَتْ في الإباحةِ ، فطوَوا بساطَ الشرعِ ، ورفضوا الأحكامَ ، وسوَّوا بينَ الحلالِ والحرامِ .

فبعضُهُمْ يزعمُ أنَّ اللهَ مستغنٍ عنْ عملي ، فلِمَ أُتعِبُ نفسي ؟

وبعضُهُمْ يقولُ : قدْ كُلِّفَ الناسُ تطهيرَ القلبِ عنِ الشهواتِ وعنْ حبِّ الدنيا ، وذلكَ محالٌ ؛ فقدْ كُلِّفوا ما لا يمكنُ ، وإنَّما يغترُّ بهِ مَنْ لمْ يجرِّبْ ، وأمَّا نحنُ . . فقدْ جرَّبنا وأدركنا أنَّ ذلكَ محالٌ ، ولا يعلمُ الأحمقُ أنَّ الناسَ لمْ يُكلَّفوا قلعَ الشهوةِ والغضبِ مِنْ أصلِهما ، بلْ إنَّما كُلِّفوا قلعَ مادَّتِهما ، بحيثُ ينقادُ كلٌّ واحدٍ منهُما لحكمِ العقلِ والشرعِ .

وبعضُهُمْ يقولُ : الأعمالُ بالجوارحِ لا وزنَ لها ، وإنَّما النظرُ إلى القلوبِ ، وقلوبُنا والهةٌ بحبِّ اللهِ ، وواصلةٌ إلىٰ معرفةِ اللهِ عزَّ وجلَّ ، وإنَّما نخوضُ في الدنيا بأبدانِنا وقلوبُنا عاكفةٌ في الحضرةِ الربوبيَّةِ ، فنحنُ معَ الشهواتِ بالظواهرِ لا بالقلوبِ .

ويزعمونَ أنَّهُمْ قدْ ترقَّوا عَنْ رتبةِ العوامِّ ، واستغنَوا عن تهذيبِ النفسِ بالأعمالِ البدنيَّةِ ، وأنَّ الشهواتِ لا تصدُّهُمْ عنْ طريقِ اللهِ تعالىٰ لقوتِهِمْ فيها .

ويرفعونَ درجةَ أنفسِهِمْ عنْ درجةِ الأنبياءِ صلواتُ اللهِ عليهِمْ ؛ إذْ كانَتْ تصدُّهُمْ عنْ طريقِ اللهِ خطيئةٌ واحدةٌ ، حتَّىٰ كانوا يبكونَ عليها ، وينوحونَ سنينَ متواليةً .

وأصنافُ غرورِ أهلِ الإباحةِ مِنَ المتشبِّهينَ بالصوفيةِ لا تُحصىٰ ، وكلُّ ذلكَ بناءٌ علىٰ أغاليطَ ووساوسَ خدعَهُمُ الشيطانُ بها ؛ لاشتغالِهِمْ بالمجاهدةِ قبلَ إحكامِ العلمِ ، ومِنْ غيرِ اقتداءٍ بشيخٍ متقنٍ في الدينِ والعلمِ ، صالحٍ للاقتداءِ بهِ ، وإحصاءُ أصنافِهِمْ يطولُ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ جاوزَتْ حدَّ هؤلاءِ ، وأحسنَتِ الأعمالَ[1] ، وطلبتِ الحلالَ ، واشتغلَتْ بتفقُّدِ القلبِ ، وصارَتْ تدَّعي المقاماتِ مِنَ الزهدِ والتوكُّلِ والرضا والحبِّ مِنْ غيرِ وقوفٍ علىٰ حقيقةِ هـٰذهِ المقاماتِ ، وشروطِها وعلاماتِها وآفاتِها .

فمنهُمْ مَنْ يدَّعي الوجدَ والحبَّ للهِ تعالىٰ ، ويزعمُ أنَّهُ والهٌ باللهِ ، ولعلَّهُ قدْ تخيَّلَ في اللهِ خيالاتٍ هيَ بدعةٌ أوْ كفرٌ ، فيدَّعي حبَّ اللهِ قبلَ معرفتِهِ ، ثمَّ إنَّهُ لا يخلو مِنْ مقارفةِ ما يكرهُ اللهُ تعالىٰ ، وعنْ إيثارِ هوىٰ نفسِهِ علىٰ أمرِ اللهِ ، وعنْ تركِ بعضِ الأمورِ حياءً مِنَ الخلقِ ، ولوْ خلا .. لما تركَهُ حياءً مِنَ اللهِ تعالىٰ ، وليسَ يدري أنَّ كلَّ ذلكَ يناقضُ الحبَّ .

وبعضُهُمْ ربَّما يميلُ إلى القناعةِ والتوكُّلِ ، فيخوضُ البواديَ مِنْ غيرِ زادٍ ؛ ليصحِّحَ دعوى التوكُّلِ ، وليسَ يدري أنَّ ذلكَ بدعةٌ لمْ تُنقلْ عنِ السلفِ والصحابةِ ، وقدْ كانوا أعرفَ بالتوكُّلِ منهُ ، فما فهموا أنَّ التوكُّلَ

---

(١) في (ق) : (واجتنبت الأعمال) بدل (وأحسنت الأعمال) .

المخاطرةُ بالروحِ وتركِ الزادِ ، بلْ كانوا يأخذونَ الزادَ وهمْ متوكِّلونَ على اللهِ تعالىٰ لا على الزادِ ، وهـٰذا ربَّما يتركُ الزادَ وهوَ متوكِّلٌ علىٰ سببٍ مِنَ الأسبابِ واثقٌ بهِ .

وما مِنْ مقامٍ مِنَ المقاماتِ المنجياتِ إلا وفيهِ غرورٌ وقدِ اغترَّ بهِ قومٌ ، وقدْ ذكرنا مداخلَ الآفاتِ في ربعِ المنجياتِ مِنَ الكتابِ ؛ فلا يمكنُ إعادتُها .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ ضيَّقَتْ علىٰ نفسِها في أمرِ القوتِ ، حتَّىٰ طلبَتْ منهُ الحلالَ الخالصَ وأهملَتْ تفقُّدَ القلبِ والجوارحِ في غيرِ هـٰذهِ الخصلةِ الواحدةِ .

ومنهُمْ مَنْ أهملَ الحلالَ في مطعمِهِ وملبسِهِ ومسكنِهِ وأخذَ يتعمَّقُ في غيرِ ذلكَ ، وليسَ يدري المسكينُ أنَّ اللهَ تعالىٰ لمْ يرضَ مِنْ عبدِهِ بطلبِ الحلالِ فقطْ ، ولا يرضىٰ بسائرِ الأعمالِ دونَ طلبِ الحلالِ ، بلْ لا يرضيهِ إلا تفقُّدُ جميعِ الطاعاتِ والمعاصي ، فمَنْ ظنَّ أنَّ بعضَ هـٰذهِ الأمورِ يكفيهِ وينجيهِ . . فهوَ مغرورٌ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ منهُمْ ادعَوا حُسنَ الخُلقِ والتواضعَ والسماحةَ ، فتصدَّوا لخدمةِ الصوفيَّةِ ، فجمعوا قوماً وتكلَّفوا بخدمتِهِمْ ، واتخذوا ذلكَ شبكةً للرئاسةِ وجمعِ المالِ ، وإنَّما غرضُهُمُ التكبُّرُ وهُمْ يظهرونَ الخدمةَ والتواضعَ ،

وغرضُهُمُ الارتفاقُ وهمْ يظهرونَ أنَّ غرضَهُمُ الإرفاقُ ، وغرضُهُمُ الاستتباعُ وهمْ يظهرونَ أنَّ غرضَهُمُ الخدمةُ والتبعيَّةُ .

ثم إنَّهُمْ يجمعونَ مِنَ الحرامِ والشبهاتِ وينفقونَ عليهِمْ لتكثرَ أتباعُهُمْ ، وينتشرَ بالخدمةِ اسمُهُمْ .

وبعضُهُمْ يأخذُ أموالَ السلاطينِ وينفقُ عليهِمْ .

وبعضُهُمْ يأخذُها لينفقَ في طريقِ الحجِّ على الصوفيَّةِ ويزعمُ أنَّ غرضَهُ البرُّ والإرفاقُ ، وباعثُ جميعِهِمُ الرياءُ والسمعةُ ، وآيةُ ذلكَ إهمالُهُمْ لجميعِ أوامرِ اللهِ تعالىٰ عليهِمْ ظاهراً وباطناً ، ورضاهُمْ بأخذِ الحرامِ والإنفاقِ منهُ .

ومثالُ مَنْ ينفقُ الحرامَ في طريقِ الحجِّ لإرادةِ الخيرِ كمَنْ يعمُرُ مساجدَ اللهِ فيطيِّنُها بالعذِرَةِ ، ويزعمُ أنَّ قصدَهُ العمارةُ !

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ منهُمُ اشتغلوا بالمجاهدةِ ، وتهذيبِ الأخلاقِ ، وتطهيرِ النفسِ مِنْ عيوبِها ، وصاروا يتعمَّقونَ فيها ، فاتخذوا البحثَ عنْ عيوبِ النفسِ ومعرفةِ خدعِها علماً وحرفةً ؛ فهمْ في جميعِ أحوالِهِمْ مشغولونَ بالفحصِ عنْ عيوبِ النفسِ ، وباستنباطِ دقيقِ الكلامِ في آفاتِها ، فيقولونَ : هـٰذا في النفسِ عيبٌ ، والغفلةُ عنْ كونِهِ عيباً عيبٌ ، والالتفاتُ إلىٰ كونِهِ عيباً عيبٌ ، ويشغفونَ فيهِ بكلماتٍ مسلسلةٍ تضيعُ الأوقاتُ في تلفيقِها ، ومَنْ جعلَ طولَ عمرِهِ في التفتيشِ عنِ العيوبِ وتحريرِ علمِ علاجِها . كانَ كمَنِ اشتغلَ بالتفتيشِ عنْ عوائقِ الحجِّ وآفاتِهِ ولمْ يسلكْ طريقَ الحجِّ ، فذلكَ لا يغنيهِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ جاوزوا هـٰذهِ الرتبةَ ، وابتدؤوا سلوكَ الطريقِ ، وانفتحَ لهُمْ أبوابُ المعرفةِ ، فكلَّما تشمَّموا مِنَ مبادي المعرفةِ رائحةً . . تعجَّبوا منها ، وفرحوا بها ، وأعجبتهُمْ غرائبُها ، فتقيَّدَتْ قلوبُهُمْ بالالتفاتِ إليها والتفكُّرِ فيها ، وفي كيفيةِ انفتاحِ بابِها عليهِمْ ، وانسدادِها علىٰ غيرِهِمْ .

وكلُّ ذلكَ غرورٌ ؛ لأنَّ عجائبَ طريقِ اللهِ ليسَ لها نهايةٌ ، فلوْ وقفَ السالكُ معَ كلِّ أعجوبةٍ وتقيَّدَ بها . . قصرَتْ خُطاهُ ، وحُرِمَ الوصولَ إلى المقصدِ ، وكانَ مثالُهُ مثالَ مَنْ قصدَ ملكاً ، فرأىٰ علىٰ بابِ ميدانِهِ روضةً فيها أزهارٌ وأنوارٌ لمْ يكنْ قدْ رأىٰ قبلَ ذلكَ مثلَها ، فوقفَ ينظرُ إليها ويتعجَّبُ حتَّىٰ فاتَهُ الوقتُ الذي يمكنُ فيهِ لقاءُ الملكِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ جاوزوا هؤلاءِ ، ولم يلتفتوا إلىٰ ما يفيضُ عليهِمْ مِنَ الأنوارِ في الطريقِ ، ولا إلىٰ ما تيسَّرَ لهُمْ مِنَ العطايا الجزيلةِ ، ولمْ يعرِّجوا على الفرحِ بها والالتفاتِ إليها ، جادِّينَ في السيرِ حتَّىٰ قاربوا ، فوصلوا إلىٰ حدِّ القربةِ إلى اللهِ تعالىٰ ، فظنُّوا أنَّهُمْ قدْ وصلوا إلى اللهِ ، فوقفوا وغلطوا ؛ فإنَّ للهِ تعالىٰ سبعينَ حجاباً مِنْ نورٍ ، ولا يصلُ السالكُ إلىٰ حجابٍ مِنْ تلكَ الحجبِ في الطريقِ إلا ويظنُّ أنَّهُ قدْ وصلَ .

وإليهِ الإشارةُ بقولِ إبراهيمَ عليهِ السلامُ ؛ إذْ قالَ اللهُ تعالىٰ إخباراً عنهُ : ﴿ فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ ٱلَّيْلُ رَءَا كَوْكَبًا قَالَ هَٰذَا رَبِّى ﴾ ، وليسَ المعنيُّ بهِ هـٰذهِ الأجسامَ المضيئةَ ، فإنَّهُ كانَ يراها في الصِّغرِ ويعلمُ أنَّها ليسَتْ آلهةً ، وهيَ كثيرةٌ وليسَتْ

واحدةً ، والجهَّالُ يعلمونَ أنَّ الكوكبَ ليسَ بإلـٰهٍ .

فمثلُ إبراهيمَ عليهِ السلامُ لا يغرُّهُ الكوكبُ الذي لا يغرُّ السواديَّةَ ، ولكنَّ المرادَ بهِ أنَّهُ نورٌ مِنَ الأنوارِ التي هيَ مِنْ حُجُبِ اللهِ تعالىٰ ، وهيَ علىٰ طريقِ السالكينَ ، ولا يُتصوَّرُ الوصولُ إلى اللهِ تعالىٰ إلاَّ بالوصولِ إلىٰ هـٰذهِ الحجبِ ، وهيَ حجبٌ مِنَ النورِ ، بعضُها أعظمُ مِنْ بعضٍ ، وأصغرُ النَّيِّراتِ الكوكبُ ، فاستُعيرَ لهُ لفظُهُ ، وأعظمُها الشمسُ ، وبينَهُما رتبةُ القمرِ .

فلمْ يزلْ إبراهيمُ عليهِ السلامُ لمَّا أُريَ ملكوتَ السماواتِ حيثُ قالَ تعالىٰ : ﴿ وَكَذَٰلِكَ نُرِيٓ إِبۡرَٰهِيمَ مَلَكُوتَ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلۡأَرۡضِ ﴾ يصلُ إلىٰ نورٍ بعدَ نورٍ ، ويُتخيَّلُ إليهِ في أوَّلِ ما كانَ يلقاهُ أنَّهُ قدْ وصلَ ، ثمَّ كانَ يُكشَفُ لهُ أنَّ وراءَهُ أمراً ، فيترقَّىٰ إليهِ ويقولُ : قدْ وصلتُ ، فيُكشفُ لهُ ما وراءَهُ ، حتَّىٰ وصلَ إلى الحجابِ الأقربِ الذي لا وصولَ إلا بعدَهُ ، فقالَ : هـٰذا أكبرُ ، فلمَّا ظهرَ لهُ أنَّهُ معَ عِظَمِهِ غيرُ خالٍ عنِ الهُوِيِّ في حضيضِ النقصِ والانحطاطِ عنْ ذروةِ الكمالِ . قالَ : لا أحبُّ الآفلينَ ؛ إنِّي وجَّهتُ وجهيَ للذي فطرَ السماواتِ والأرضَ⁽¹⁾ .

وسالكُ هـٰذهِ الطريقِ قدْ يغترُّ في الوقوفِ علىٰ بعضِ هـٰذهِ الحجبِ ، وقدْ يغترُّ بالحجابِ الأوَّلِ ، وأوَّلُ الحجبِ بينَ اللهِ وبينَ العبدِ هوَ نفسُهُ ؛ فإنَّهُ أيضاً أمرٌ ربَّانيٌّ ، وهوَ نورٌ مِنْ أنوارِ اللهِ تعالىٰ ؛ أعني : سرَّ القلبِ الذي

---

(١) مشكاة الأنوار (ص٥٥) .

تتجلَّىٰ فيهِ حقيقةُ الحقِّ كلِّهِ ، حتَّىٰ إنَّهُ ليتسعُ لجملةِ العالمِ ويحيطُ بهِ ، ويتجلىٰ فيه صورةُ الكلِّ .

وعندَ ذلكَ يشرقُ نورُهُ إشراقاً عظيماً ؛ إذ يظهرُ فيهِ الوجودُ كلُّهُ علىٰ ما هوَ عليهِ ، وهوَ في أوَّلِ الأمرِ محجوبٌ بمشكاةٍ هيَ كالساترِ لهُ ، فإذا تجلَّىٰ نورُهُ ، وانكشفَ جمالُ القلبِ بعدَ إشراقِ نورِ اللهِ عليهِ . . ربَّما التفتَ صاحبُ القلبِ إلى القلبِ ، فيرىٰ مِنْ جمالِهِ الفائقِ ما يدهشُهُ ، فربَّما يسبقُ لسانُهُ في هـٰذهِ الدهشةِ فيقولُ : أنا الحقُّ ، فإنْ لمْ يتضحْ لهُ ما وراءَ ذلكَ . . اغترَّ بهِ ، ووقفَ عليهِ وهلكَ ، وكانَ قدِ اغترَّ بكوكبٍ صغيرٍ مِنْ أنوارِ الحضرةِ الإلـٰهيَّةِ ، ولمْ يصلْ بعدُ إلى القمرِ فضلاً عنِ الشمسِ ؛ فهوَ مغرورٌ .

وهـٰذا محلُّ الالتباسِ ؛ إذِ المتجلِّي يلتبسُ بالمتجلَّىٰ فيهِ كما يلتبسُ لونُ ما يتراءىٰ في المرآةِ بالمرآةِ ، فيظنُّ أنَّهُ لونُ المرآةِ ، وكما يلتبسُ ما في الزجاجِ بالزجاجِ ؛ كما قيلَ[١] : [من الكامل]

رَقَّ ٱلزُّجَاجُ وَرَقَّتِ ٱلْخَمْرُ ... فَتَشَابَهَا فَتَشَاكَلَ ٱلأَمْرُ
فَكَأَنَّمَا خَمْرٌ وَلا قَدَحٌ ... وَكَأَنَّمَا قَدَحٌ وَلا خَمْرُ

وبهـٰذهِ العينِ نظرَ النصارىٰ إلى المسيحِ عليهِ السلامُ ، فرأَوا إشراقَ نورِ اللهِ قدْ تلألأَ فيهِ ، فغلطوا فيهِ ؛ كمَنْ يرىٰ كوكباً في مرآةٍ أوْ في ماءٍ فيظنُّ

---

(١) البيتان للصاحب بن عباد في « ديوانه » (ص ١٧٦) .

أنَّ الكوكبَ في المرآةِ أوْ في الماءِ ، فيمدُّ يدَهُ إليهِ ليأخذَهُ وهوَ مغرورٌ .

وأنواعُ الغرورِ في طريقِ السلوكِ إلى اللهِ تعالىٰ لا تُحصىٰ في مجلداتٍ ، ولا تُستقصىٰ إلا بعدَ شرحِ جميعِ علومِ المكاشفةِ ، وذلكَ ممّا لا رخصةَ في ذكرِهِ .

ولعلَّ القدرَ الذي ذكرناهُ أيضاً كانَ الأولىٰ بنا تركَهُ ؛ إذِ السالكُ لهٰذا الطريقِ لا يحتاجُ إلىٰ أنْ يسمعَهُ مِنْ غيرِهِ ، والذي لمْ يسلكْهُ لا ينتفعُ بسماعِهِ ، بلْ ربَّما يستضرُّ بهِ ؛ إذْ يورثُهُ ذلكَ دهشةً مِنْ حيثُ يسمعُ ما لا يفهمُ .

ولكنْ فيهِ فائدةٌ ؛ وهوَ إخراجُهُ مِنَ الغرورِ الذي هوَ فيهِ ؛ إذْ ربَّما يصدِّقُ بأنَّ الأمرَ أعظمُ ممَّا يظنُّهُ ، وممَّا يتخيَّلُهُ بذهنِهِ المختصرِ وخيالِهِ القاصرِ وجدلِهِ المزخرفِ ، ويصدِّقُ أيضاً بما يُحكىٰ مِنَ المكاشفاتِ التي أخبرَ عنها أولياءُ اللهِ ، ومِنْ عِظَمِ غرورِهِ ربَّما أصرَّ مكذِّباً بما يسمعُهُ الآنَ كما يكذِّبُ بما سمعَهُ مِنْ قبلُ !

* * *

Üçüncü Sınıf

Mutasavvifedir. Bunların gururu hepsinden büyük ve bunlarda da aldananlar birçok fırkalara ayrılır.

Bir fırka, Allahu Teâlâ'nın korudukları müstesnâ olmak üzere zamanımızın mutasavvıfesidir. Bunlar söz ve görünüşlerini, kalıp ve kıyafetlerini gerçek sûfilere benzetmiş, onların âdâb, merâsim ve ıstılâhlarına, semâ, raks, tahâret ve namazda postnişîn olmakta kafalarını eğmekte, konuşurken alçak sesle konuşmakta ve diğer hususlarda kendilerini onlara benzetmek suretiyle aldanmışlardır. Onlar bütün bu görünüşlerde kendilerini asıl sûfilere benzetmekle kendilerini de sûfilerden sandılar. Mücâhede, riyâzet, kalbi murâkaba ile bâtın ve zahirlerini gizli ve âşikâre günâhlardan temizlemediler. Hâlbuki bütün bunlar sûfilerin ilk yapacakları işlerdir. Bunların hiç birini yapmayana sûfî demek ve kendilerini sûfilerden saymak câiz değildir.

Ne yazık ki bunlar, bu anlattıklarımızın etrafına yaklaşamadılar bile. Bilâkis köpekler gibi hazîne mallarına, şüpheli şeylere ve harama saldırırlar. Ekmek ve para işinde koşuşup dururlar. İğneden ipliğe her şeyi haset ederler. Aralarında küçük bir ihtilâfta bütün gizli işlerini açığa vurur, birbirini parçalar ve rezîl ederler. Bunların aldanışları meydandadır. Bunlar tıpkı şu acuze kadın gibidir: Kadın, muhârebelerde ve mübâreze meydanlarında kahramanlıklar gösteren kimselerin isimlerinin kayıtlara geçtiğini ve her birine bir memleketin kumandasının verildiğini duyar. Bunun üzerine kadın da onların kahramanlık menkıbelerinden ve meydanlardaki şecâat sörlerinden bir kısmını ezberler. Nasıl heybetle yürüdüklerini ve nasıl kafa tutup kol salladıklarını öğrenir. Bütün onların teçhîzâtı gibi teçhîzât kuşanır. Başına miğfer giyer ve ordu kumandanına gider. Bütün bu hareketleri taklîd ettikten sonra o da bir vilâyetin kumandanlığını ister. Kumandan bu kıyâfetle bunu hükümdarın huzuruna çıkarır. Meseleyi anlatır. Hükümdar emir verir; soyunsun, iç yüzünü görelim, meydana çıksın ok ve kılıç oyunlarını göstersin, bir mübâreze yapsın ona göre ona da bir hak tanıyalım. Kendisini soydukları vakit bakarlar ki, ayakta durmaktan âciz yaşlı bir kadın; "Sen bizimle alay mı ediyorsun? Bunu fillerin önüne sürün, filler bunu ayakları altına alıp ezsinler." der. İşte burada yalnız kıyâfete bürünmekle tasavvuf iddiasında olanların vaziyeti kıyâmet günü böyle olacaktır. Onların yüzlerinden perde kalkıp bütün gizli halleri açığa çıkarılarak büyük hâkimin huzûruna sevk edildiklerinde, aynı muâmeleye tâbi olacaklardır. Çünkü o, görünüşe değil, kalbe bakar.

Diğer bir fırka, aldanmakta bunları da daha ileri geçenlerdir. Kaba elbiseler giymek ve aza rızâ göstermekle sûfilere benzemek bunların ağırına gider ise de sûfiliklerini göstermek için bunların kılığına girmek mecbûriyetinde olduklarından, onlar ibrişim ve ipeği terk ettiler. Yerine dikişli ve renkli kumaşlar, dikişli fotalar ve işlemeli seccâdeler kullanmak sûretiyle ipekten daha da kıymetli şeyleri giydiler, yalnız bu şekle girmekle sûfilerden olduklarını sandılar da, hakîkî sûfilerin renkli elbise giymelerinde hikmetin onu her an yıkamakla meşgûl olmamak için olduğunu ve dikişli elbise giymeleri, yeni elbise giymemek için olduğunu unuttular. Kendilerinin parçalayıp dikdikleri yeni kumaşların onların giydikleri ile bir benzerliği yoktur. Bunlar bütün mağrûrlardan daha açık bir şekilde aldanmış kimselerdir. Bunlar nefis kumaşları giyer, lezzetli yemekleri yer, rahat bir hayat sürdürürler. Sultanların mallarından yerler. Bâtınî isyân şöyle dursun, zâhirî isyândan bile kaçınmazlar. Bütün bu tavır ve davranışları ile hayır yolunda olduklarını sanırlar. Bunların kötülükleri, başkalarına da geçen bir kötülüktür. Zîra bunlara uyanlar da helâk olur. Uymayanların da sûfiler hakkındaki umumî görüşleri bozulur, hepsini böyle sanarak hepsine dil uzatmaya başlarlar. Bütün bunlar, sûfilere benzemeye çalışanların aldanmalarıdır.

Bunlardan bir fırka da mârifet ilmini, hakkı müşâhede, makam ve halleri aşarak aynı şuhûda devam ettiklerini ve kurb-i Hakk'a vâsıl olduklarını iddiâ ederler. Hâlbuki bunları ancak isim ve söz olarak bilirler. Çünkü o bir takım aşırı laflar ezberlemiş, durmadan bunları tekrarlayıp durur da bunları ilk ve son amellerin üstünde görür. Bunlar; avam şöyle dursun, fıkıh, tefsîr, hadîs ve diğer ilim erbâbına bile horluk ve hakaretle bakarlar. Hattâ dokumacılar tezgâhlarını, çiftçiler tarlalarını ve işlerini terk ederek onlara koşar, bir müddet yanlarında kalır, onlardan bu yaldızlı sözleri ezberler ve tekrar tekrar onları âdeta vahiy imiş gibi okurlar. Artık sırların gizlilerinden haber verirler de bu sûretle bütün âbid ve âlimlere hakaret etmeye başlarlar. Âbidler için onlar kendilerini boşuna yoran; âlimler için onlar Allah'tan telâkkî etmekten mahrum olan kimselerdir, derler. Yalnız kendileri Allah'a vâsıl olduklarını ve mukarreblerden bulunduklannı iddiâ ederler ki, aslında fâcir ve münâfıklardan olup basîret erbâbı nezdinde ise câhil ve ahmak kimselerdir. İlimden, ahlâktan, amelden ve kalp murâkabesinden mahrum, yalnız hevâ-i nefislerine uymuş, ancak bir takım hezeyanlar ezberlemiş bedbahtlardır.

Diğer bir fırka da ibâhiye olmuş, şerîat sergisini dürmüş, ahkâmı kaldırmış, helâl ve haramı birleştirmiş kimselerdir. Bâzıları Allahu Teâlâ'nın kendi amellerinden müstağnî olduğunu sanmış, bunun için neye yorulayım demiş; diğer bâzıları da, insanlar kalplerini şehevî hisler ve dünya sevgisinden temizlemekle zorlandılar. Bu ise muhâldir, mümkün olmayan bir şey ile tekliftir. Bu iddiâya, bu hususta tecrübeye girmeyenler aldanmışlar, biz ise tecrübe etmek sûretiyle bunun imkânsız olduğunu anladık, dediler. Hâlbuki bu ahmak, yapılan teklifin şehvetleri kökünden söküp atmak olmadığını bilmiyor. Teklîf, bunları akıl ve şerîatın hüküm ve idâresi altına almaktan ibârettir. Bu ise mümkündür.

Diğer bâzıları da, âzâlar ile yapılan amellerin ne kıymeti vardır? Asıl kontrol edilen kalptir. Bizim kalplerimiz ise Allah sevgisi ile dolmuş ve taşmıştır, hattâ mârifetullaha ulaşmıştır. Biz, bedenlerimizle dünyadayız, kalplerimiz ile Hazret-i Allah'a bağlıyız. Biz, zâhirî şehvetlerle beraberiz, yoksa bâtınî şehvetlerden müstağnîyiz, derler. Bunlar, avam mertebesinden yükseldiklerini, bedenî ameller ile nefsi temizlemekten müstağnî olduklarını, kuvvetli oldukları için şehvetleri kendilerini Allah yolundan alıkoymayacağını sanır ve kendilerini peygamberlerden üstün görürler. Peygamberler, kendilerinden sâdır olan küçük bir zellenin bile kendilerini Allah yolundan alıkoyduğunu bildikleri için uzun müddet âh u feryâd ettikleri halde bunlara bu gibi kusurlar vız gelir. Sûfilere kendilerini benzeten bu İbâhiyecilerin aldanan pek çok çeşitli sınıfları vardır. Bütün bunlar, çeşitli mugalata ve şeytanın aldatmasından doğan vesveseler üzerine kurulmuş şeylerdir. İlim edinmeden, iktidâya salâhiyetli, âlim ve müttakî bir zâta uymadan, cehâletle nefis mücâhadesine kalkışmadan bu hâle düşmüşlerdir. Bunların sınıflarını saymak uzun sürer.

Diğer bir fırka daha var ki, bunlar, yukarıda anlattığımız fırkaları da geçmiş, amelden, helâl ve haram aramaktan vazgeçmiş ve yalnız kalbini aramakla meşgul olmuştur. Bunlardan bâzıları zühd, tevekkül, rızâ ve muhabbet gibi makamların hakîkî mânalarını, şart, alâmet ve âfetlerini anlayıp bilmeden bu makamlara ulaştıklarını iddiâ etmişlerdir. Bunlardan bâzıları vecdi, beşerî vasıfları mahvetmekle yok olmayı ve Allah sevgisini iddiâ etti ve kendisinin Allah'a karşı mest ü hayran olduğunu sandı. Belki de Allah hakkında bid'at veyâ küfür olan hayâller peşinde koştu. Bir şey bilinmeden sevilmediği halde o, Allah'ı mârifetten önce O'na olan sevgisini iddiâ etti. Bundan sonra da Allah'ın hoşlanmadığı hareketlerden ve nefsinin arzularını Allahu Teâlâ'nın emirleri üzerine tercîhten hâli kalmadı. Hattâ insanlardan utanarak bâzı şeyleri yapmadığı halde yalnızlıkta bunları yapar da Allah'tan utanmaz ve bu hareketin Allah sevgisine münâfî olduğunu düşünmez.

Bâzıları da kanâat ve tevekküle meylederek tevekkül dâvasını birleştirmek için azıksız olarak çöllere doğru yol alır da, bunun selef ve sahâbeden nakledilmeyen bir bid'at olduğunu anlamaz. Hâlbuki tevekkülü onlar daha iyi bilirlerdi. Onlar böyle yaparken azığa değil, yine Allah'a tevekkül ederlerdi. Bunlardan bâzıları azık almadıkları zaman, Allah'a değil de başka bir sebebe bağlanırlar. Münciyâtın makamlarından hiç bir makam yoktur ki, orada gurûr ve aldanma olmasın ve onlara aldanan bulunmasın. Bu âfetlerin giriş yollarını **"Rub'u'l-Münciyât"**ta anlattık, artık tekrârına lüzum yoktur.

Diğer bir fırka da, nafakasını kısar ve hâlis helâli ararlar. Yalnız bununla meşgul olur da kalp ve uzuvların diğer hususlarını araştırmazlar. Diğer bir kısmı yemek, giymek ve meskenine aldırış etmez, helâl ve haram ayırmaz da diğer hususlara ehemmiyet verir. Bu miskinler bilmezler ki, Allahu Teâlâ böyle, bir tarafını ihmâl edip bir tarafına ehemmiyet verenden râzı olmaz. Allahu Teâlâ'nın râzı olacağı, zâhir ve bâtını kontrol edip her tarafı düzeltmeye çalışmaktadır. Bâzılarını ıslâh edip bâzılarını ihmâl etmenin kâfi geleceğini zannedenler aldanmışlardır.

Diğer bir fırka da, güzel ahlâk, tevâzû ve cömertlik iddiâ ederek, sûfilere hizmet ederler ve bunun için dernekler kurar, riyâset ve servet edinmek için bir şebeke halinde çalışırlar. Maksatları, kibirlenmektir. Tevâzû sâhibi ve ehl-i hizmet görünerek yükselmek isterler. Kendilerini müşfik göstererek muhît edinmek isterler. Helâl ve haram demeden topladıklarını dağıtmakla isimlerini duyururlar ve adamlarını çoğaltırlar. Bâzıları sultanların mallarını alıp sûfilere dağıtırlar. Diğerleri bu paraları hac yolunda sûfilere dağıtır ve güyâ bununla ikrâm ve infâkta bulunduklarını gösterirler ki, asıl maksatları riyâ ve süm'adır. Bunun delîli, zâhirî ve bâtınî Allahu Teâlâ'nın emirlerini ihmâl ederek haram serveti toplayıp ondan infâk etmeleridir. Hayır maksadıyla haram malı hac yolunda infâk eden, câmi inşâ edip onu pislik ile sıvayan gibidir.

Diğer bir fırka da, mücâhede, ahlâkı güzelleştirme, nefsi kusurlarından temizlemekle alabildiğine meşgul olur. Nefsin kusurlarından bahsetmeyi ve onun hîlelerini bilmeyi bir ilim ve sanat hâline getirirler. Bütün iş ve güçlerini nefsin ayıplarını araştırmaya ve âfetleri hakkında ince sözler bulmaya uğraşır ve "İşte bu da nefsin bir kusurudur. Bunu kusur bilmemek de bir kusurdur." derler. Uydurdukları bu uzatmalı sözlerle vakitlerini öldürürler. Böylece nefsin ayıp ve kusurlarını araştırıp tedâvi çârelerini bulan ve fakat kendi nefsini düzeltmeyenler, hac ile alâkalı âfetleri ve diğer meseleleri inceleyip durduğu halde hac yolculuğuna çıkmayan gibidir. Şüphesiz fiilen bir işi yapmadıktan sonra onun kusurlarını araştırıp öğrenmekte bir kâr yoktur.

Başka bir fırka ise bu rütbeyi de geçmiş ve tarikat yoluna girmeye başlamışlar, mârifet kapıları kendilerine açılmıştır. Mârifet başlangıçlarından her koku aldıkça hayretler içinde kalmışlardır. Buna sevindi ve bu garip hâller kendilerini şaşırttı da, gönülleri hep o tarafa aktı. Başkalarına kapalı olan bu kapıların kendilerine açılmasını düşünür ve ona bağlanırlar. İşte bütün bunlarda kalplerinin buna bağlanması ve buna iltifat etmesiyle aldanmış kimselerdir. Sâlikin seyr-ü sülûkünde en büyük perde böyle bir noktada saplanıp kalmakta. Zîra Allahu Teâlâ'ya giden yolun hayranlığının nihâyeti yoktur. Her noktada böyle şaşıp duraklasa adımları kısalır ve maksadına ulaşamaz. Bu, hükümdarın birini görmek için sarayına doğru giderken, sarayın önünde bir meydan, meydan içinde bir bahçede öyle çeşitli çiçekler ve aydınlıklar görür ki, bundan önce böyle şeyler görmemiştir. Hayranlık içinde bunlara baka kalıp da randevu sâatini geçiren gibidir.

Diğer bir fırka bunları da geçti. Yoldaki parlaklıklara ve ikramlara aldırış etmedi, yoluna devam etti ve kurb-i Hakk'a vâsıl oldu. Ancak bunun tamamen vuslat olduğunu sandılar. Burada durdu ve işi karıştırdılar. Hâlbuki Allahu Teâlâ'nın nurdan yetmiş bin perdesi vardır. Sâlik bu perdelerden birine yükseldiğinde, tam vuslata eriştiğini sanır. İbrahim aleyhisselâmın sözü ile buna işâret edilmiştir. Nitekim Allahu Teâlâ:

فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأٰى كَوْكَبًا، قَالَ هٰذَا رَبِّي

"Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü; "Rabbim budur," dedi." (En'âm sûresi, 6/76) buyurmuştur. Bundan murâd, gökte parlayan cisimler değildir. Zîra İbrâhîm aleyhisselâm, onları küçüklüğünde de görüyor ve onların ilâh olmadığını biliyordu. Aynı zamanda gökte parlayan tek değil, daha birçok cisimler de vardı. Câhil bir bedevî bile yıldızları ilâh tanımadığı halde, yüce mevkî ve şerefiyle İbrâhîm aleyhisselâm, yıldızı rab kabul eder miydi? Bunlardan murâd, Allahu Teâlâ'nın nur perdelerinden biridir. Bu perde ki sâlikin yolu üzerindedir. Bu perdeler aşılmadan vusûl olmaz. Bunlar birbirinden büyük nûrânî perdelerdir. En küçüklerine kevkeb ve en büyüklerine şems, aradakilere de kamer denir. Bu perdelere istiâre olarak yıldız, ay ve güneş adı verilmiştir. İbrahim aleyhisselâma göklerin melekûtu, gizlilikleri durmadan gösterildi. Nitekim Allahu Teâlâ:

وَكَذٰلِكَ نُرِي إِبْرٰهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ

"Biz İbrahim'e katî ilme erenlerden olması için göklerin ve yerin mülkünü de öylece gösteriyorduk." (En'âm sûresi, 6/75) buyurmuştur. Birinden diğerine geçerek yükseldi. Her mülâki olduğu hicabda vâsıl olduğunu sandı. Sonra ileride daha büyük hicâb olduğunu görünce, hemen oraya terakkî eder ve orada da aynı şekilde vuslat-ı Hak olduğunu sanır. Sonra daha ileride başka bir perde görünce o perdeye ve nihayet en yakın olan son perdeye vardığında bu hicâbı daha da büyük görerek vâsıl olduğunu sandı. Sonra bunda da kemâl derecesinden eksiklik görünce; "Hayır, ben böyle geçici şeyleri sevmem. Yer ve gökleri yoktan var edene yönümü çevirdim." dedi.

İşte bu yolun yolcusu, bâzı hicablarda aldanabilir. Mesela, ilk hicab da duraklayabilir ki, bu ilk hicab kulun kendisi ile Rabbi arasındaki zâtıdır. Bu da Allah'ın nurlarından bir nûr ve emr-i Rabbânîdır. Yani Hakk'ın topyekün hakîkatinin tecellîgâhı olan sırr-ı kalptir. O, bütün âlemi ihâta eder, her şeyin sûreti orada tecellî eder. İşte o zaman orası alabildiğine parlar. Zîra bütün varlıklar olduğu gibi orada açıklanır. Bu sırr-ı kalp evvelemirde üzerine perde çekilmiş bir pencere gibidir. Allahu Teâlâ'nın nûru kalpte parlayıp perde kalktıktan sonra, bu kalbin sâhibi kalbine bakınca, onun üstün cemâlinden hayretlere düşer ve "**Ene'l-Hak**" demeye başlar. İşte burası ayakların sürçtüğü bir yerdir. Şâyet bunun daha ilerisi kendisine açıklanmazsa buna aldanır, burada kalır ve helâk olur da ilâhî nurlardan olan küçük bir yıldızın talîsine aldanmış olur. Bundan sonra güneş şöyle dursun, aya bile yükselemez. Burası, sâlikin aldandığı bir yerdir. Çünkü burada parlayan ile parladığı yer biribirine karıştırılıyor. Aynaya akseden bir rengi aynada gören kimsenin, bunu aynanın kendi rengi sanması ve bardağın içine konan şey ile bardağın renklerinin birbirine karışması gibidir. Nitekim şair;

"Bardak inceldi, şarap inceldi, birbirine benzediler ve iş karıştı."

"Sanki şarap var, bardak yok veyâ bardak var şarap yoktur." dedi

İşte Hıristiyanlar da bu göz ile Hz. Îsâ'ya baktılar. İlâhî nûrun kendisinde parladığını görünce şaşırdılar. Yıldızı aynada veya suda görenler gibi O'nu aynada veyâ suda zannedip elleri ile almak istediler, işte bunlar aldanmışlardır.

Allah yoluna sülûk edenlerin aldandıkları yerler, ciltlere sığmayacak kadar çoktur. Bunları son haddine kadar açıklamak bütün mükâşefe ilimlerini îzâh ile mümkündür ki, buna da ruhsat yoktur. Hattâ buraya kadar anlattıklarımızı da açıklamaya lüzum yok denebilir. Zîra Allah yoluna sülûk eden kimsenin, bunları başkasından duymasına muhtaç olmadığı gibi, bu yola giremeyenlere de bunları duymak bir fayda sağlamaz, belki zarar verir. Çünkü anlamadığı şeyleri duymakla dehşete kapılır. Ancak bunları duymak, içinde bulunduğu gurûr ve aldanıştan kurtarması bakımından faydalı olabilir ve işin kendi zannettiği kısa

الصِّنفُ الرّابع : أربابُ الأموال

والمغترُّونَ منهُمْ فرقٌ :

ففرقةٌ منهُمْ يحرصونَ علىٰ بناءِ المساجدِ والمدارسِ والرباطاتِ والقناطرِ وما يظهرُ للناسِ كافَّةً ، ويكتبونَ أساميَهُمْ عليها بالآجرِّ[1] ؛ ليتخلَّدَ ذكرُهُمْ ، ويبقىٰ بعدَ الموتِ أثرُهُمْ ، وهمْ يظنُّونَ أنَّهُمْ قدِ استحقُّوا المغفرةَ بذلكَ .

وقدِ اغترُّوا فيهِ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : أنَّهُمْ يبنونَها مِنْ أموالٍ اكتسبوها مِنَ الظلمِ والنهبِ والرِّشا والجهاتِ المحظورةِ ، فهمْ قدْ تعرَّضوا لسخطِ اللهِ في كسبِها ، وتعرَّضوا لسخطِهِ في إنفاقِها ، وكانَ الواجبُ عليهِمُ الامتناعَ عنْ كسبِها .

فإذا قدْ عصَوُا اللهَ بكسبِها . . كانَ الواجبُ عليهِمُ التوبةَ والرجوعَ إلى اللهِ تعالىٰ ، وردَّها إلىٰ مُلاَّكِها ؛ إمَّا بأعيانِها أوْ بردِّ بدلِها عندَ العجزِ .

فإنْ عجزوا عنِ المُلاَّكِ . . كانَ الواجبُ ردَّها إلى الورثةِ ، فإنْ لمْ يبقَ للمظلومِ وارثٌ . . فالواجبُ صرفُها إلىٰ أهمِّ المصالحِ .

---

(١) وتارة على الرخام حفراً ، مع ذكر تاريخ عمارتها ، وتارة يكتبون ما صرف عليها من الأموال . « إتحاف » (٨/ ٤٨٥) .

وربَّما يكونُ الأهمُّ التفرقةَ على المساكينِ ، وهمْ لا يفعلونَ ذلكَ ؛ خيفةً مِنْ ألا يظهرَ ذلكَ للناسِ ، فيبنونَ الأبنيةَ بالآجرِّ وغرضُهُمْ مِنْ بنائِها الرياءُ وجلبُ الثناءِ ، وحرصُهُمْ علىٰ بقائِها لبقاءِ أسمائِهِمُ المكتوبةِ فيها ، لا لبقاءِ الخيرِ .

والوجهُ الثاني : أَنَّهُمْ يظنُّونَ بأنفسِهِمُ الإخلاصَ وقصدَ الخيرِ في الإنفاقِ على الأبنيةِ ولوْ كُلِّفَ واحدٌ منهُمْ أنْ ينفقَ ديناراً ولا يُكتبَ اسمُهُ على الموضعِ الذي أنفقَ عليهِ . . لشقَّ ذلكَ عليهِ ولمْ تسمحْ بهِ نفسُهُ .

واللهُ مُطلعٌ عليهِ ، كتبَ اسمَهُ أوْ لمْ يكتبْ ، فلولا أَنَّهُ يريدُ بهِ وجهَ الناسِ لا وجهَ اللهِ . . لما افتقرَ إلىٰ ذلكَ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ ربَّما اكتسبَتِ المالَ مِنَ الحلالِ ، وأنفقَتْ على المساجدِ ، وهيَ أيضاً مغرورةٌ مِنْ وجهينِ :

أحدُهُما : الرياءُ وطلبُ الثناءِ ؛ فإنَّهُ ربَّما يكونُ في جوارِهِ أوْ في بلدِهِ فقراءُ وصرفُ المالِ إليهِمْ أهمُّ وأفضلُ وأولىٰ مِنَ الصرفِ إلى بناءِ المساجدِ وزينتِها ، وإنَّما يخفُّ عليهِمُ الصرفُ إلى المساجدِ ليَظهرَ ذلكَ بينَ الناسِ .

والثاني : أَنَّهُ يُصرفُ إلىٰ زخرفةِ المسجدِ وتزيينِهِ بالنقوشِ التي هيَ منهيٌّ عنها(١) ، وشاغلةٌ قلوبَ المصلينَ ، ومختطفةٌ أبصارَهُمْ ، والمقصودُ مِنَ

---

(١) فقد روى البخاري معلقاً (كتاب الصلاة/ باب بنيان المسجد) ، قبل (٤٤٦) : (وأمر =

الصلاةِ الخشوعُ وحضورُ القلبِ ، وذلكَ يفسدُ قلوبَ المصلينَ ، ويحبطُ ثوابَهُمْ بذلكَ .

ووبالُ ذلكَ كلِّهِ يرجعُ إليهِ ، وهوَ معَ ذلكَ يغترُّ بهِ ، ويرىٰ أنَّهُ مِنَ الخيراتِ ويعدُّ ذلكَ وسيلةً إلى اللهِ تعالىٰ ، وهوَ بذلكَ قدْ تعرَّضَ لسخطِ اللهِ تعالىٰ وهوَ يظنُّ أنَّهُ مطيعٌ للهِ تعالىٰ وممتثلٌ لأمرِهِ ، وقدْ شوشَ قلوبَ عبادِ اللهِ بما زخرفَهَ مِنَ المسجدِ .

وربَّما شوَّقَهُمْ بهِ إلىٰ زخارفِ الدنيا ، فيشتهونَ مثلَ ذلكَ في بيوتِهِمْ ، ويشتغلونَ بطلبِهِ ، ووبالُ ذلكَ كلِّهِ في رقبتِهِ ؛ إذِ المسجدُ للتواضعِ ولحضورِ القلبِ معَ اللهِ تعالىٰ .

قالَ مالكُ بنُ دينارٍ : أتىٰ رجلانِ مسجداً ، فدخلَ أحدُهُما ، ووقفَ الآخرُ على البابِ .

فقالَ لهُ صاحِبُهُ : ألا تدخلُ ؟

قالَ : مثلي يدخلُ بيتَ اللهِ وقدْ عصيتُهُ !! فكُتِبَ على المكانِ عندَ اللهِ صديقاً(١) .

= عمر ببناء المسجد وقال : أَكِنَّ الناسَ ، وإياكَ أن تحمِّر أو تصفِّر فتفتن الناس) ، قال الحافظ ابن حجر في « فتح الباري » (١/ ٥٣٩) : (هو طرف من قصة في ذكر تجديد المسجد النبوي) ، وروى ابن ماجه (٧٤١) من حديث الفاروق رضي الله عنه مرفوعاً : « ما ساء عمل قوم قط إلا زخرفوا مساجدهم » .

(١) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٤٧٨) .

فهكذا ينبغي أنْ تعظَّمَ المساجدُ ، وهوَ أنْ يرىٰ تلويثَ المسجدِ بنفسهِ جنايةً على المسجدِ ، لا أنْ يرىٰ تلويثَ المسجدِ بالحرامِ أو بزخرفِ الدنيا منَّةً على اللهِ تعالىٰ .

وقال الحواريونَ للمسيحِ عليهِ السلامُ :

انظرْ إلىٰ هـٰذا المسجدِ ما أحسنَهُ !

فقالَ : أمَّتي أمَّتي ؛ بحقٍّ أقولُ لكُمْ : لا يتركُ اللهُ مِنْ هـٰذا المسجدِ حجراً قائماً علىٰ حجرٍ إلا أهلكَهُ بذنوبِ أهلِهِ .

إنَّ اللهَ لا يعبأُ بالذهبِ والفضةِ ، ولا بهـٰذهِ الحجارةِ التي تعجبُكُمْ شيئاً ، وإنَّ أحبَّ الأشياءِ إلى اللهِ تعالى القلوبُ الصالحةُ ، بها يعمرُ اللهُ الأرضَ ، وبها يخربُ إذا كانَتْ علىٰ غيرِ ذلكَ(١) .

وقالَ أبو الدرداءِ : قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إذا زخرفتُمْ مساجدَكُمْ وحلَّيتُمْ مصاحفَكُمْ . . فالدَّمارُ عليكُمْ »(٢) .

وقالَ الحسنُ : إنَّ رسولَ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ لمَّا أرادَ أن يبنيَ مسجدَ المدينةِ . . أتاهُ جبريلُ عليهِ السلامُ فقالَ لهُ : ابنِهِ سبعةَ أذرعٍ طولاً في

---

(١) رواه أحمد في « الزهد » (٤٨٨) .

(٢) رواه ابن المبارك في « الزهد » (٧٩٧) ، وابن أبي داوود في « المصاحف » (٤٧٥) ، عن أبي الدرداء رضي الله عنه موقوفاً عليه ، ورفعه من حديثه الحكيمُ الترمذي في « نوادر الأصول » (ص٣٣٤) .

السماءِ ولا تزخرفْهُ ولا تنقشْهُ(١) .

فغرورُ هـٰذا مِنْ حيثُ إنَّهُ رأى المنكرَ معروفاً واتَّكلَ عليهِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ ينفقونَ الأموالَ في الصدقاتِ على الفقراءِ والمساكينِ ، ويطلبونَ بهِ المحافلَ الجامعةَ ، ومِنَ الفقراءِ مَنْ عادتُهُ الشكرُ والإفشاءُ للمعروفِ ، ويكرهونَ التصدُّقَ في السِّرِّ ، ويرونَ إخفاءَ الفقيرِ لما يأخذُهُ منهُمْ جنايةً عليهِمْ وكفراناً .

وربَّما يحرصونَ علىٰ إنفاقِ المالِ في الحجِّ ، فيحجُّونَ مرّةً بعدَ أخرىٰ ، وربَّما تركوا جيرانَهُمْ جياعاً .

ولذلكَ قالَ ابنُ مسعودٍ : (في آخرِ الزمانِ يكثرُ الحاجُّ بلا سببٍ ؛ يهونُ عليهِمُ السفرُ ، ويُبسطُ لهُمْ في الرزقِ ، ويرجعونَ محرومينَ مسلوبينَ ، يهوي بأحدِهِمْ بعيرُهُ بينَ القفارِ والرمالِ وجارُهُ مأسورٌ إلىٰ جنبِهِ لا يواسيهِ) .

وروىٰ أبو نصرٍ التمَّارُ : أنَّ رجلاً جاءَ يودِّعُ بشرَ بنَ الحارثِ وقالَ : قدْ عزمتُ على الحجِّ ، فتأمرُني بشيءٍ ؟

فقالَ لهُ : كمْ أعددتَ للنفقةِ ؟

---

(١) قال الحافظ العراقي : (لم أجده هـٰكذا ، وفي « قصر الأمل » [٢٨٦] لابن أبي الدنيا : « ابنوه كعريش موسىٰ » ، وليس فيه مجيء جبريل) .

فقالَ ألفي درهمٍ ، فقالَ بشرٌ :

فأيُّ شيءٍ تبتغي بحجِّكَ تزهُّداً أوِ اشتياقاً إلى البيتِ ، أوِ ابتغاءَ مرضاةِ اللهِ ؟

قالَ : ابتغاءَ مرضاةِ اللهِ ، قالَ : فإنْ أصبتَ مرضاةَ اللهِ تعالىٰ وأنتَ في منزلِكَ ، وتنفقُ ألفي درهمٍ ، وتكونُ علىٰ يقينٍ مِنْ مرضاةِ اللهِ تعالىٰ ، أتفعلُ ذلكَ ؟ قالَ : نعمْ ، قالَ :

اذهبْ فأعطها عشرةَ أنفسٍ ؛ مديونٌ يقضي دينَهُ ، وفقيرٌ يَرُمُّ شعثَهُ ، ومعيلٌ يحيي عيالَهُ ، ومربِّي يتيمٍ يفرحُهُ ، وإنْ قويَ قلبُكَ أنْ تعطيَها واحداً . فافعلْ ؛ فإنَّ إدخالَكَ السرورَ علىٰ قلبِ المسلمِ وإغاثةَ اللهفانِ وكشفَ الضُّرِّ ، وإعانةَ الضعيفِ . أفضلُ مِنْ مئةِ حجةٍ بعدَ حجةِ الإسلامِ ، قمْ فأخرجْها كما أمرناكَ ، وإلا . . فقلْ لنا ما في قلبِكَ ، فقالَ :

يا أبا نصرٍ⁽¹⁾ ؛ سفري أقوىٰ في قلبي ، فتبسَّمَ بشرٌ رحمَهُ اللهُ تعالىٰ وأقبلَ عليهِ فقالَ لهُ :

المالُ إذا جُمعَ مِنْ وسخِ التجاراتِ والشبهاتِ . . اقتضتِ النفسُ أنْ تقضيَ بهِ وطراً ، فأظهرَتِ الأعمالَ الصالحاتِ ، وقدْ آلى اللهُ تعالىٰ علىٰ نفسِهِ ألاَّ يقبلَ إلا عملَ المتقينَ⁽²⁾ .

* * *

---

(1) هي كنية بشر . « إتحاف » (٨/ ٤٨٧) ، وليس الخطاب لأبي نصر التمار .

(2) قوت القلوب (١/ ٩٢) .

وفرقةٌ أخرىٰ مِنْ أربابِ الأموالِ يحفظونَ الأموالَ ويمسكونَها بحكمِ البخلِ ، ثمَّ يشتغلونَ بالعباداتِ البدنيّةِ التي لا يُحتاجُ فيها إلىٰ نفقةٍ ؛ كصيامِ النهارِ ، وقيامِ الليلِ ، وختمِ القرآنِ .

وهمْ مغرورونَ ؛ لأنَّ البخلَ المهلكَ قدِ استولىٰ علىٰ بواطنِهِمْ ، فهوَ يحتاجُ إلىٰ قمعِهِ بإخراجِ المالِ ، فقدِ اشتغلَ بطلبِ فضائلَ هوَ مستغنٍ عنها .

ومثالُهُ مثالُ مَنْ دخلَ في ثوبِهِ حيّةٌ وقدْ أشرفَ على الهلاكِ ، وهوَ مشغولٌ بطبخِ السَّكنجبينِ ليسكِّنَ بهِ الصفراءَ ، ومَنْ قتلَتْهُ الحيةُ متىٰ يحتاجُ إلى السكنجبينِ ؟!

ولذلكَ قيلَ لبشرٍ : إنَّ فلاناً الغنيَّ كثيرُ الصومِ والصلاةِ .

فقالَ : المسكينُ تركَ حالَهُ ودخلَ في حالِ غيرِهِ .

إنَّما حالُ هـٰذا إطعامُ الطعامِ للجياعِ ، والإنفاقُ على المساكينِ ، فهـٰذا أفضلُ لهُ مِنْ تجويعِهِ نفسَهُ ، ومِنْ صلاتِهِ لنفسِهِ معَ جمعِهِ للدنيا ومنعِهِ للفقراءِ⁽¹⁾ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ غلبَهُمُ البخلُ ، فلا تسمحُ نفوسُهُمْ إلا بأداءِ الزكاةِ فقطْ .

ثمَّ إنَّهُمْ يُخرجونَ مِنَ المالِ الخبيثَ الرديءَ الذي يرغبونَ عنهُ ، ويطلبونَ

---

(١) قوت القلوب (١/ ٩٣) .

مِنَ الفقراءِ مَنْ يخدمُهُمْ ويتردَّدُ في حاجاتِهِمْ ، أوْ مَنْ يحتاجونَ إليهِ في المستقبلِ للاستسخارِ في خدمةٍ ، أوْ مَنْ لهُمْ فيهِ على الجملةِ غرضٌ ، أوْ يسلِّمونَ ذلكَ إلىٰ مَنْ يعينُهُ واحدٌ مِنَ الأكابرِ ممَّنْ يستظهرُ بحشمِهِ ؛ لينالَ بذلكَ عندَهُ منزلةً ، فيقومَ بحاجاتِهِ .

وكلُّ ذلكَ مفسداتٌ للنيَّةِ ، ومحبطاتٌ للعملِ ، وصاحبُهُ مغرورٌ ، ويظنُّ أنَّهُ مطيعٌ للهِ تعالىٰ وهوَ فاجرٌ ؛ إذْ طلبَ بعبادةِ اللهِ عوضاً مِنْ غيرِهِ .

فهـٰذا وأمثالُهُ مِنْ غرورِ أربابِ الأموالِ أيضاً لا يُحصىٰ ، وإنَّما ذكرنا هـٰذا القدْرَ ؛ للتنبيهِ علىٰ أجناسِ الغرورِ .

* * *

وفرقةٌ أخرىٰ مِنْ عوامِّ الخلقِ وأربابِ الأموالِ أوِ الفقراءِ اغترُّوا بحضورِ مجالسِ الذكرِ ، واعتقدوا أنَّ ذلكَ يغنيهِمْ ويكفيهِمْ ، واتخذوا ذلكَ عادةً ، ويظنُّونَ أنَّ لهُمْ علىٰ مجردِ سماعِ الوعظِ دونَ العملِ ودونَ الاتعاظِ أجراً ، وهمْ مغرورونَ ؛ لأنَّ فضلَ مجلسِ الذكرِ لكونِهِ مرغِّباً في الخيرِ ، فإنْ لمْ يهيِّجِ الرغبةَ . . فلا خيرَ فيهِ .

والرغبةُ محمودةٌ ؛ لأنَّها تبعثُ على العملِ ، فإنْ ضعُفَتْ عنِ الحملِ على العملِ ، فلا خيرَ فيها .

وما يُرادُ لغيرِهِ فإذا قصَّرَ عنِ الأداءِ إلىٰ ذلكَ الغيرِ . . فلا قيمةَ لهُ .

وربَّما يغترُّ بما يسمعُهُ مِنَ الواعظِ مِنْ فضلِ حضورِ المجلسِ ، وفضلِ

البكاءِ ، وربَّما تدخلُهُ رقَّةٌ كرقَّةِ النساءِ فيبكي ، وربَّما يسمعُ كلاماً مخوِّفاً فلا يزيدُ علىٰ أنْ يصفقَ بيديهِ ويقولَ : يا سلامُ ؛ سلِّمْ[1] ، أوْ نعوذُ باللهِ ، أوْ سبحانَ اللهِ ، ويظنُّ أنَّهُ قدْ أتىٰ بالخيرِ كلِّهِ ، وهوَ مغرورٌ .

وإنَّما مثالُهُ مثالُ المريضِ الذي يحضرُ مجالسَ الأطباءِ فيسمعُ ما يجري ، أوِ الجائعِ الذي يحضرُ عندَ مَنْ يصفُ لهُ الأطعمةَ اللذيذةَ الشهيَّةَ ثمَّ ينصرفُ ، وذلكَ لا يُغني عنهُ مِنْ مرضِهِ وجوعِهِ شيئاً .

فكذلكَ سماعُ وصفِ الطاعاتِ دونَ العملِ بها لا يغني مِنَ اللهِ شيئاً .

فكلُّ وعظٍ لمْ يغيِّرْ منكَ صفةً تغييراً يغيِّرُ أفعالَكَ حتَّىٰ تقبلَ على اللهِ تعالىٰ إقبالاً قوياً أوْ ضعيفاً وتعرضَ عنِ الدنيا . . فذلكَ الوعظُ زيادةُ حجَّةٍ عليكَ ، فإذا رأيتَهُ وسيلةً لكَ . . كنتَ مغروراً .

* * *

فإنْ قلتَ : فما ذكرتَهُ مِنْ مداخلِ الغرورِ أمرٌ لا يتخلَّصُ منهُ أحدٌ ، ولا يمكنُ الاحترازُ عنهُ ، وهـٰذا يوجبُ اليأسَ ؛ إذْ لا يقوىٰ أحدٌ مِنَ البشرِ على الحذرِ مِنْ خفايا هـٰذهِ الآفاتِ .

فأقولُ : الإنسانُ إذا فترَتْ همَّتُهُ في شيءٍ . . أظهرَ اليأسَ منهُ ، واستعظمَ الأمرَ ، واستوعَرَ الطريقَ ، وإذا صحَّ منهُ الهوىٰ . . اهتدىٰ إلى الحيلِ ،

---

(١) في (أ) : (يا سلام ؛ سلِّم سلِّم) ، وفي (ج) : (يا ربِّ ؛ سلِّمْ سلِّمْ) .

واستنبطَ بدقيقِ النظرِ خفايا الطرقِ في الوصولِ إلى الغرضِ .

حتَّىٰ إنَّ الإنسانَ إذا أرادَ أنْ يستنزلَ الطيرَ المحلِّقَ في جوِّ السماءِ معَ بُعدِهِ منهُ . . استنزلَهُ .

وإذا أرادَ أنْ يُخرِجَ الحوتَ مِنْ أعماقِ البحارِ . . استخرجَهُ .

وإذا أرادَ أنْ يستخرجَ الذهبَ أوِ الفضةَ من تحتِ الجبالِ . . استخرجَهُ .

وإذا أرادَ أنْ يقتنصَ الوحوشَ المطلقةَ في البراري والصحاري . . اقتنصَها .

وإذا أرادَ أنْ يستسخرَ السباعَ والفيلةَ وعظيمَ الحيواناتِ . . استسخرَها ، وإذا أرادَ أنْ يأخذَ الأفاعيَ والحيَّاتِ ويعبثَ بها . . أخذَها ، واستخرجَ الترياقَ مِنْ أجوافِها .

وإذا أرادَ أنْ يتَّخِذَ الديباجَ الملوَّنَ المنقَّشَ مِنْ ورقِ التوتِ . . اتخذَهُ .

وإذا أرادَ أنْ يعرفَ مقاديرَ الكواكبِ وطولَها وعرْضَها . . استخرجَ بدقيقِ الهندسةِ ذلكَ وهوَ مستقرٌّ على الأرضِ .

وكلُّ ذلكَ باستنباطِ الحيلِ ، وإعدادِ الآلاتِ ، فسخَّرَ الفرسَ للركوبِ ، والكلبَ للصيدِ ، وسخَّرَ البازيَ لاقتناصِ الطيورِ ، وهيَّأَ الشبكةَ لاصطيادِ السمكِ ، إلىٰ غيرِ ذلكَ مِنْ دقائقِ حيلِ الآدميِّ .

وكلُّ ذلكَ لأنَّ همَّهُ أمرُ دنياهُ ، وذلكَ معينٌ لهُ علىٰ دنياهُ .

فلوْ أهمَّهُ أمرُ آخرتِهِ . . فليسَ عليهِ إلا شغلٌ واحدٌ ؛ وهوَ تقويمُ قلبِهِ[1] ، فعجزَ عنْ تقويمِ قلبِهِ وتخاذلَ وقالَ : هـٰذا محالٌ ، ومَنِ الذي يقدرُ عليهِ ؟

وليسَ ذلكَ بمحالٍ لوْ أصبحَ وهمُّهُ هـٰذا الهمُّ الواحدُ ، بلْ هوَ كما يُقالُ : (لوْ صَحَّ مِنْكَ ٱلْهَوَىٰ أُرْشِدتَ لِلْحِيَلِ) .

فهـٰذا شيءٌ لمْ يعجزْ عنهُ السلفُ الصالحونَ ومَنِ اتبعَهُمْ بإحسانٍ ، فلا يعجزُ عنهُ أيضاً مَنْ صدقَتْ إرادتُهُ ، وقويَتْ همَّتُهُ ، بلْ لا يحتاجُ إلىٰ عُشرِ تعبِ الخلقِ في استنباطِ حيلِ الدنيا ونظمِ أسبابِها .

* * *

فإنْ قلتَ : فقدْ قرَّبتَ الأمرَ فيهِ بعدَ أنْ أكثرتَ في ذكرِ مداخلِ الغرورِ ، فبمَ ينجو العبدُ مِنَ الغرورِ ؟

فاعلمْ : أنَّهُ ينجو منهُ بثلاثةِ أمورٍ : بالعقلِ ، والعلمِ ، والمعرفةِ ، فهـٰذهِ ثلاثةُ أمورٍ لا بدَّ منها .

أمَّا العقلُ : فأعني بهِ الفطرةَ الغريزيَّةَ ، والنورَ الأصليَّ الذي بهِ يدركُ الإنسانُ حقائقَ الأشياءِ ، فالفطنةُ والكَيْسُ فطرةٌ ، والحمقُ والبلادةُ فطرةٌ ، والبليدُ لا يقدرُ على التحفُّظِ مِنَ الغرورِ .

---

(١) فقط ، وهو تسويته وتعديله وتنظيفه عن الخواطر الرديئة ؛ حتىٰ يكون مهبطاً لأنوار الله تعالىٰ . « إتحاف » (٨/ ٤٨٩) .

فصفاءُ العقلِ وذكاءُ الفهمِ لا بدَّ منهُ في أصلِ الفطرةِ ، وهـٰذا إنْ لمْ يُفطَرْ عليهِ الإنسانُ . . فاكتسابُهُ غيرُ ممكنٍ .

نعمْ ، إذا حصلَ أصلُهُ . . أمكنَ تقويتُهُ بالممارسة ، فأساسُ السعاداتِ كلِّها العقلُ والكياسةُ .

قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « تباركَ اللهُ الذي قسَّمَ العقلَ بينَ عبادِهِ أشتاتاً ، إنَّ الرجلينِ ليستوي عملُهُما وبرُّهُما وصومُهُما وصلاتُهُما ، ولكنَّهُما يتفاوتانِ في العقلِ كالذَّرَّةِ في جنبِ أُحُدٍ ، وما قسمَ اللهُ لخلقِهِ حظّاً هوَ أفضلَ مِنَ العقلِ واليقينِ »(١) .

وعنْ أبي الدرداءِ أنَّهُ قيلَ : يا رسولَ اللهِ ؛ أرأيتَ الرجلَ يصومُ النهارَ ، ويقومُ الليلَ ، ويحجُّ ، ويعتمرُ ، ويتصدَّقُ ، ويغزو في سبيلِ اللهِ ، ويعودُ المريضَ ، ويشيِّعُ الجنائزَ ، ويعينُ الضعيفَ ، ولا يعلمُ منزلتَهُ عندَ اللهِ يومَ القيامةِ .

فقالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « إنَّما يُجزىٰ علىٰ قدْرِ عقلِهِ »(٢) .

---

(١) الحديث عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص٢٤١) بروايتين ، وبنحوه رواه أبو نعيم في « الحلية » (١/ ٣٦١) .

(٢) رواه الحارث في « مسنده » (٨٢٧) ، وهو من أحاديث داوود بن المحبر ، ورواه عن ابن عمر رضي الله عنهما البيهقي في « الشعب » (٤٣١٥) .

وقالَ أنسٌ رضيَ اللهُ عنهُ : أُثنيَ علىٰ رجلٍ عندَ رسولِ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ فقالوا خيراً .

فقالَ رسولُ الله صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « كيفَ عقلُهُ ؟ »

قالوا : يا رسولَ اللهِ ؛ نقولُ مِنْ عبادتِهِ وفضلِهِ وخلقِهِ .

فقالَ : « كيفَ عقلُهُ ؟ فإنَّ الأحمقَ يصيبُ بحمقِهِ أعظمَ مِنْ فجورِ الفاجرِ ، وإنَّما يُقرَّبُ الناسُ يومَ القيامةِ علىٰ قدْرِ عقولِهِمْ »[1] .

وقالَ أبو الدرداءِ : كانَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ إذا بلغَهُ عنْ رجلٍ شدَّةُ عبادةٍ . . سألَ عنْ عقلِهِ ، فإذا قالوا : حسنٌ . . قالَ : « أرجوهُ » ، وإنْ قالوا غيرَ ذلكَ . . قالَ : « لنْ يبلغَ » .

قالَ : وذُكرَ لهُ شدَّةُ عبادةِ رجلٍ ، فقالَ : « كيفَ عقلُهُ ؟ »

قالوا : ليسَ بشيءٍ ، قالَ : « لنْ يبلغَ صاحبُكُمْ حيثُ تظنُّونَ »[2] .

فالذكاءُ وصحةُ غريزةِ العقلِ نعمةٌ مِنَ اللهِ تعالىٰ في أصلِ الفطرةِ ، فإنْ فاتَتْ ببلادةٍ وحماقةٍ . . فلا تَدارُكَ لها .

الثاني المعرفةُ : وأعني بالمعرفةِ : أنْ يعرفَ أربعةَ أمورٍ : يعرفَ نفسَهُ ، ويعرفَ ربَّهُ ، ويعرفَ الدنيا ، ويعرفَ الآخرةَ .

---

[1] هو عند الحكيم الترمذي في « نوادر الأصول » (ص ٢٤٢) .

[2] رواه الطبراني في « مسند الشاميين » (٩٦٥) ، وابن عدي في « الكامل » (٦/ ٣٨٤) ، والبيهقي في « الشعب » (٤٣٢٤) .

فيعرفُ نفسَهُ بالعبوديةِ والذُّلِّ ، وبكونِهِ غريباً في هـٰذا العالمِ ، وأجنبياً مِنْ هـٰذِهِ الشهواتِ البهيميَّةِ ، وإنَّما الموافقُ لهُ طبعاً هوَ معرفةُ اللهِ تعالىٰ ، والنظرُ إلىٰ وجهِهِ الكريمِ فقطْ .

فلا يُتصوَّرُ أنْ يعرفَ هـٰذا ما لَمْ يعرفْ نفسَهُ ولمْ يعرفْ ربَّهُ .

فليستعنْ علىٰ هـٰذا بما ذكرناهُ في كتابِ المحبَّةِ ، وفي كتابِ شرحِ عجائبِ القلبِ ، وكتابِ التفكُّرِ ، وكتابِ الشكرِ ؛ إذْ فيها إشاراتٌ إلىٰ وصفِ النفسِ ، وإلىٰ وصفِ جلالِ اللهِ .

ويحصلُ بهِ التنبيهُ على الجملةِ ، وكمالُ المعرفةِ وراءَهُ ؛ فإنَّ هـٰذا مِنْ علومِ المكاشفةِ ، ولم نطنبْ في هـٰذا الكتابِ إلا في علومِ المعاملةِ .

وأمَّا معرفةُ الدنيا والآخرةِ . . فيستعينُ عليها بما ذكرناهُ في كتابِ ذمِّ الدنيا وكتابِ ذكرِ الموتِ ؛ ليتبيَّنَ لهُ أنْ لا نسبةَ للدنيا إلى الآخرةِ .

فإذا عرفَ نفسَهُ وربَّهُ ، وعرفَ الدنيا والآخرةَ . . ثارَ مِنْ قلبِهِ بمعرفةِ اللهِ حبُّ اللهِ .

وبمعرفةِ الآخرةِ شدَّةُ الرغبةِ فيها .

وبمعرفةِ الدنيا الرغبةُ عنها .

فيصيرُ أهمُّ أمورِهِ ما يوصلُهُ إلى اللهِ تعالىٰ وينفعُهُ في الآخرةِ .

وإذا غلبَتْ هـٰذه الإرادةُ علىٰ قلبِهِ . . صحَّتْ نيتهُ في الأمورِ كلِّها .

فإنْ أكلَ مثلاً أوِ اشتغلَ بقضاءِ الحاجةِ . . كانَ قصدُهُ منهُ الاستعانةَ علىٰ سلوكِ طريقِ الآخرةِ ، وصحَّتْ نيّتُهُ ، واندفعَ عنهُ كلُّ غرورٍ منشؤُهُ تجاذبُ الأغراضِ ، والنزوعُ إلى الدنيا والجاهِ والمالِ ؛ فإنَّ ذلكَ هوَ المفسدُ للنيّةِ .

وما دامتِ الدنيا أحبَّ إليهِ مِنَ الآخرةِ ، وهوىٰ نفسِهِ أحبَّ إليهِ مِنْ رضا اللهِ تعالىٰ . . فلا يمكنُهُ الخلاصُ مِنَ الغرورِ .

فإذا غلبَ حبُّ اللهِ علىٰ قلبِهِ بمعرفتِهِ باللهِ وبنفسِهِ الصادرةِ عنْ كمالِ عقلِهِ . . فيحتاجُ إلى **المعنى الثالثِ ، وهوَ العلمُ** : أعني : العلمَ بكيفيةِ سلوكِ الطريقِ إلى اللهِ ، والعلمَ بما يقرِّبُهُ مِنَ اللهِ وما يبعدُهُ عنهُ ، والعلمَ بآفاتِ الطريقِ وعقباتِهِ وغوائلِهِ ، وجميعُ ذلكَ قدْ أودعناهُ كتبَ « إحياءِ علومِ الدينِ » .

فيعرفُ مِنْ **ربعِ العباداتِ** شروطَها فيراعيها ، وآفاتِها فيتقيها .

ومِنْ **ربعِ العاداتِ** أسرارَ المعايشِ وما هوَ مضطرٌّ إليهِ فيأخذُهُ بأدبِ الشرعِ ، وما هوَ مستغنٍ عنهُ فيعرضُ عنهُ .

ومِنْ **ربعِ المهلكاتِ** يعلمُ جميعَ العقباتِ المانعةِ في طريقِ اللهِ ؛ فإنَّ المانعَ مِنَ اللهِ الصفاتُ المذمومةُ في الخلقِ ، فيعلمُ المذمومَ ويعلمُ طريقَ علاجِهِ .

ويعرفُ مِنْ **ربعِ المنجياتِ** الصفاتِ المحمودةَ التي لا بدَّ وأنْ تُوضعَ خَلَفاً عنِ المذمومةِ بعدَ محوِها .

فإذا أحاطَ بجميعِ ذلكَ . . أمكنَهُ الحذرُ مِنَ الأنواعِ التي أشرنا إليها مِنَ الغرورِ .

وأصلُ ذلكَ كلِّهِ : أنْ يغلبَ حبُّ اللهِ على القلبِ ، ويسقطَ حبُّ الدنيا منهُ ؛ حتَّىٰ تقوىٰ بهِ الإرادةُ ، وتصحَّ بهِ النيَّةُ ، ولا يحصلُ ذلكَ إلا بالمعرفةِ التي ذكرناها .

* * *

فإن قلتَ : فإذا فعلَ جميعَ ذلكَ . . فما الذي يُخافُ عليهِ ؟

فأقولُ : يُخافُ عليهِ أنْ يخدعَهُ الشيطانُ ، ويدعوَهُ إلىٰ نصحِ الخلقِ ونشرِ العلمِ ، ودعوةِ الناسِ إلىٰ ما عرفَهُ مِنْ دينِ اللهِ .

فإنَّ المريدَ المخلصَ إذا فرغَ مِنْ تهذيبِ نفسِهِ وأخلاقِهِ ، وراقبَ القلبَ حتَّىٰ صفَّاهُ مِنْ جميعِ الكدوراتِ ، واستوىٰ على الصراطِ المستقيمِ ، وصغُرَتِ الدنيا في عينِهِ فتركَها ، وانقطعَ طمعُهُ عنِ الخلقِ فلمْ يلتفِتْ إليهِمْ ، ولمْ يبقَ لهُ إلا همٌّ واحدٌ ؛ وهوَ اللهُ تعالىٰ ، والتلذُّذُ بذكرِهِ ومناجاتِهِ ، والشوقُ إلىٰ لقائِهِ ، وقدْ عجزَ الشيطانُ عنْ إغوائِهِ .

إذْ يأتيهِ مِنْ جهةِ الدنيا وشهواتِ النفسِ فلا يطيعُهُ ، فيأتيهِ مِنْ جهةِ الدينِ ، ويدعوهُ إلى الرحمةِ علىٰ خلقِ اللهِ ، والشفقةِ علىٰ دينِهِمْ بالنصحِ لهُمْ ، والدعاءِ إلى اللهِ .

فينظرُ العبدُ برحمتِهِ إلى العبيدِ ، فيراهُمْ حيارىٰ في أمرِهِمْ ، سكارىٰ في دينِهِمْ ، صمّاً عمياً ، قدِ استولىٰ عليهِمُ المرضُ وهمْ لا يشعرونَ ، وفقدوا الطبيبَ ، وأشرفوا على العطبِ ، فغلبَ علىٰ قلبهِ الرحمةُ لهُمْ ، وقدْ كانَ عندَهُ حقيقةُ المعرفةِ بما يهديهِمْ ويبيِّنُ لهمْ ضلالَهُمْ ، ويرشدُهُمْ إلىٰ سعادتِهِمْ ، وهوَ يقدرُ علىٰ ذكرِها مِنْ غيرِ تعبٍ ومؤنةٍ ولزومِ غرامةٍ .

فكانَ مثلُهُ كمثلِ رجلٍ كانَ بهِ داءٌ عظيمٌ لا يُطاقُ ألمُهُ ، وقدْ كانَ لذلكَ يسهرُ ليلَهُ ويقلقُ نهارَهُ ، لا يأكلُ ولا يشربُ ، ولا يتحرَّكُ ولا يتصرَّفُ ؛ لشدَّةِ ضَرَبانِ الألمِ ، فوجدَ لهُ دواءً عفواً صفواً مِنْ غيرِ ثمنٍ ولا تعبٍ ولا مرارةٍ في تناولِهِ ، فاستعملَهُ ، فبرىءَ وصحَّ ، وطابَ نومُهُ بالليلِ بعدَ طولِ سهرِهِ ، وهدأَ بالنهارِ بعدَ شدَّةِ القلقِ ، وطابَ عيشُهُ بعدَ نهايةِ الكربِ ، وأصابَ لذَّةَ العافيةِ بعدَ طولِ السقامِ .

ثمَّ نظرَ إلىٰ عددٍ كثيرٍ مِنَ المسلمينَ وإذا بهِمْ تلكَ العلَّةُ بعينِها ، وقدْ طالَ سهرُهُمْ ، واشتدَّ قلقُهُمْ ، وارتفعَ إلى السماءِ أنينُهُمْ ، فتذكَّرَ أنَّ دواءَهُمْ هوَ الذي يعرفُهُ ، وأنَّهُ يقدرُ علىٰ شفائِهِمْ بأسهلِ ما يكونُ ، وفي أوحىٰ زمانٍ(١) يقدرُ ، فأخذَتْهُ الرحمةُ والرِّقَّةُ ، ولمْ يجدْ فسحةً مِنْ نفسِهِ في التراخي عنِ الاشتغالِ بعلاجِهِمْ .

فكذلكَ العبدُ المخلصُ بعدَ أنِ اهتدىٰ إلى الطريقِ ، وشُفِيَ مِنْ أمراضِ

---

(١) **أوحىٰ** ـ هنا ـ : أسرع .

القلوبِ . . شاهدَ الخلقَ وقدْ مرضَتْ قلوبُهُمْ ، وأعضلَ داؤُهُمْ ، وقرُبَ هلاكُهُمْ وشقاؤُهُمْ ، وسَهُلَ عليهِ دواؤُهُمْ .

فانبعثَ مِنْ ذاتِ نفسِهِ عزمٌ جازمٌ في الاشتغالِ بنصحِهِمْ ، وحرَّضَهُ الشيطانُ علىٰ ذلكَ ؛ رجاءَ أنْ يجدَ مجالاً للفتنةِ .

فلمَّا اشتغلَ بذلكَ . . وجدَ الشيطانُ مجالاً للفتنةِ ، فدعاهُ إلى الرئاسةِ دعاءً خفيّاً أخفىٰ مِنْ دبيبِ النملِ لايشعرُ بِهِ المريدُ ، فلمْ يزلْ ذلكَ الدبيبُ في قلبِهِ حتَّىٰ دعاهُ إلى التصنُّعِ والتزيُّنِ للخلقِ ، بتحسينِ الألفاظِ والنغماتِ والحركاتِ ، والتصنُّعِ في الزِّيِّ والهيئةِ .

فأقبلَ الناسُ إليهِ يعظمونَهُ ويبجلونَهُ ويوقرونَهُ توقيراً يزيدُ علىٰ توقيرِ الملوكِ ؛ إذْ رأوهُ شافياً لأدوائِهِمْ بمحضِ الشفقةِ والرحمةِ مِنْ غيرِ طمعٍ ، فصارَ أحبَّ إليهِمْ مِنْ آبائِهِمْ وأمهاتِهِمْ وأقاربِهِمْ ، فآثروهُ بأبدانِهِمْ وأموالِهِمْ ، وصاروا لهُ خَوَلاً كالخدمِ والعبيدِ ، فخدموهُ وقدَّموهُ في المحافلِ ، وحكَّموهُ على الملوكِ والسلاطينِ .

فعندَ ذلكَ انتشرَ الطبعُ ، وارتاحتِ النفسُ ، وذاقَتْ لذَّةً يا لها مِنْ لذَّةٍ ! وأصابَتْ مِنَ الدنيا شهوةً يُستحقرُ معَها كلُّ شهوةٍ ، فكانَ قدْ تركَ الدنيا فوقعَ في أعظمِ لذاتِها ، فعندَ ذلكَ وجدَ الشيطانُ فرصةً ، وامتدَّتْ إلىٰ قلبِهِ يدُهُ ، فهوَ يَستعملُهُ في كلِّ ما يحفظُ عليهِ تلكَ اللذةَ .

وأمارةُ انتشارِ الطبعِ وركونِ النفسِ إلى الشيطانِ أنَّهُ لوْ أخطأَ فرُدَّ عليهِ بينَ

يدي الخلقِ . . غضبَ ، فإذا أنكرَ علىٰ نفسِهِ ما وجدَهُ مِنَ الغضبِ . . بادرَ الشيطانُ فخيَّلَ إليهِ أنَّ ذلكَ غضبٌ للهِ ؛ لأنَّهُ إذا لمْ يحسُنِ اعتقادُ المريدينَ فيهِ . . انقطعوا عنْ طريقِ اللهِ ، فوقعَ في الغرورِ .

فربَّما أخرجَهُ ذلكَ إلى الوقيعةِ فيمَنْ ردَّ عليهِ ، فوقعَ في الغيبةِ المحظورةِ بعدَ تركِهِ الحلالَ المتسعَ ، ووقعَ في الكبرِ الذي هوَ تمرُّدٌ عنْ قبولِ الحقِّ والشكرِ عليهِ بعدْ أنْ كانَ يحذرُ مِنْ طوارقِ الخطراتِ .

وكذلكَ إذا سبقَهُ الضحكُ ، أوْ فتَرَ عنْ بعضِ الأورادِ . . جزعَتْ نفسُهُ أن يطلعوا عليهِ فيسقطَ قبولُهُ فأتبعَ ذلكَ بالاستغفارِ وتنفُّسِ الصعداءِ .

وربَّما زادَ في الأعمالِ والأورادِ لأجلِهِمْ ، والشيطانُ يخيِّلُ إليهِ : إنَّكَ إنَّما تفعلُ ذلكَ كي لا يفترَ رأيُهُمْ عنْ طريقِ اللهِ ، فيتركونَ الطريقَ بتركِهِ .

وإنَّما ذلكَ خدعةٌ وغرورٌ ، بلْ هوَ جزعٌ مِنَ النفسِ خيفةَ فوتِ الرئاسةِ ، ولذلكَ لا تجزعُ نفسُهُ مِنَ اطلاعِ الناسِ علىٰ مثلِ ذلكَ مِنْ أقرانِهِ .

بلْ ربَّما يحبُّ ذلكَ ويستبشرُ بهِ ، ولوْ ظهرَ مِنْ أقرانِهِ مَنْ مالتِ القلوبُ إلىٰ قبولِهِ وزادَ أثرُ كلامِهِ في القبولِ علىٰ كلامِهِ . . شقَّ ذلكَ عليهِ ، ولولا أنَّ النفسَ قدِ استبشرَتْ واستلذَّتِ الرئاسةَ . . لكانَ يغتنمُ ذلكَ .

إذْ مثالُهُ أنْ يرى الرجلُ جماعةً مِنْ إخوانِهِ قدْ وقعوا في بئرٍ وتغطَّىٰ رأسُ البئرِ بحجرٍ كبيرٍ ، فعجزوا عنِ الرُّقيِّ مِنَ البئرِ بسببِهِ ، فرقَّ قلبُهُ لإخوانِهِ ، فجاءَ ليرفعَ الحجرَ عنْ رأسِ البئرِ ، فشقَّ عليهِ ، فجاءَ مَنْ أعانَهُ علىٰ ذلكَ

حتَّىٰ تيسَّرَ عليهِ ، أوْ كفاهُ ذلكَ ونحَّاهُ بنفسِهِ ، فيعظُمُ بذلكَ فرحُهُ لا محالةَ ؛ إذْ غرضُهُ خلاصُ إخوانِهِ مِنَ البئرِ .

فإنْ كانَ غرَضُ الناصحِ خلاصَ إخوانِهِ المسلمينَ مِنَ النارِ ، فإذا ظهرَ مَنْ أعانَهُ أوْ كفاهُ ذلكَ . . لمْ يثقلْ عليهِ ، أرأيتَ لوِ اهتدَوا جميعُهُم بأنفسِهِمْ أكانَ ينبغي أنْ يثقلَ ذلكَ عليهِ إنْ كانَ غرضُهُ هدايتَهُمْ ؟ فإذا اهتدَوا بغيرِهِ . . فلِمَ يثقلُ عليهِ ؟

ومهما وجدَ ذلكَ في نفسِهِ . . دعاهُ الشيطانُ إلىٰ جميعِ كبائرِ القلوبِ ، وفواحشِ الجوارحِ ، وأهلكَهُ ، فنعوذُ باللهِ مِنْ زيغِ القلوبِ بعدَ الهدىٰ ، ومِنِ اعوجاجِ النفسِ بعدَ الاستواءِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فمتىٰ يصحُّ لهُ أنْ يشتغلَ بنصحِ الناسِ ؟

فأقولُ : إذا لمْ يكنْ لهُ قصدٌ سوىٰ هدايتِهِمْ للهِ تعالىٰ ، وكانَ يودُّ لوْ وجدَ مَنْ يعينُهُ أوْ لوِ اهتدَوا بأنفسِهِمْ ، وانقطعَ بالكليَّةِ طمعُهُ عنْ ثنائِهِمْ وعنْ أموالِهِمْ ، فاستوىٰ عندَهُ حمدُهُمْ وذمُّهُمْ ، فلمْ يبالِ بذمِّهِمْ إذا كانَ اللهُ يحمدُهُ ، ولمْ يفرحْ بحمدِهِمْ إذا لمْ يقترنْ بهِ حمدُ اللهِ تعالىٰ ، ونظرَ إليهِمْ كما ينظرُ إلى الساداتِ وإلى البهائمِ .

أمَّا إلى الساداتِ . . فمِنْ حيثُ إنَّهُ لا يتكبَّرُ عليهِمْ ، ويرىٰ كلَّهُمْ خيراً منهُ ؛ لجهلِهِ بالخاتمةِ .

وأمَّا إلى البهائمِ . . فمِنْ حيثُ انقطاعُ طمعِهِ عنْ طلبِ المنزلةِ في قلوبِهِمْ ؛ فإنّهُ لا يبالي كيفَ تراهُ البهائمُ ؛ فلا يتزيَّنُ لها ولا يتصنَّعُ ، بلْ راعي الماشيةِ إنَّما غرضُهُ رعايةُ الماشيةِ ودفعُ الذئبِ عنها دونَ نظرِ الماشيةِ إليهِ ، فما لمْ يرَ سائرَ الناسِ كالماشيةِ التي لا يُلتفَتُ إلىٰ نظرِها ولا يُبالىٰ بها . . لا يسلمُ مِنَ الاشتغالِ بإصلاحِهِمْ ؟

نعمْ ، ربَّما يصلحُهُمْ ولكنْ يفسدُ نفسَهُ بإصلاحِهِمْ ، فيكونُ كالشمعِ الذي يضيءُ لغيرِهِ ويحترقُ في نفسِهِ .

* * *

فإنْ قلتَ : فلوْ تركَ الوعَّاظُ الوعظَ إلا عندَ نيلِ هـٰذهِ الدرجةِ . . لخلتِ الدنيا عنِ الوعظِ وخربَتِ القلوبُ !

فأقولُ : قدْ قالَ رسولُ اللهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : « حبُّ الدنيا رأسُ كلِّ خطيئةٍ »(١) .

ولوْ لمْ يحبَّ الناسُ الدنيا . . لهلكَ العالَمُ ، وبطلَتِ المعايشُ ، وهلكَتِ القلوبُ والأبدانُ جميعاً ، إلا أنَّهُ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ علمَ أنَّ حبَّ الدنيا مهلكٌ ، وأنَّ ذكرَ كونِهِ مهلكاً لا ينزعُ الحبَّ مِنْ قلوبِ الأكثرينَ ، لا الأقلينَ الذينَ لا تخربُ الدنيا بتركِهِمْ ، فلم يتركِ النصحَ ، وذكرَ ما في حبِّ الدنيا

---

(١) رواه ابن أبي الدنيا في « ذم الدنيا » (٩) عن الحسن مرسلاً .

مِنَ الخطرِ ، ولمْ يَتركْ ذكرَهُ خوفاً مِنْ أن تُتركَ ؛ ثقةً بالشهواتِ المهلكةِ التي سلَّطَها اللهُ علىٰ عبادِهِ ليسوقَهُمْ بها إلىٰ جهنَّمَ ؛ تصديقاً لقولِهِ تعالىٰ : ﴿ وَلَٰكِنْ حَقَّ ٱلْقَوْلُ مِنِّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ ٱلْجِنَّةِ وَٱلنَّاسِ أَجْمَعِينَ ﴾ .

فكذلكَ لا تزالُ ألسنةُ الوعَّاظِ مطلقةً لحبِّ الرئاسةِ ، ولا يدَعونَها بقولِ مَنْ يقولُ : إنَّ الوعظَ لحبِّ الرئاسةِ حرامٌ ؛ كما لمْ يدعِ الخلقُ الشربَ والزنا والسرقةَ والربا والظلمَ وسائرَ المعاصي بقولِ اللهِ تعالىٰ ورسولِهِ صلَّى اللهُ عليهِ وسلَّمَ : إنَّ ذلكَ حرامٌ .

فانظرْ لنفسِكَ ، وكنْ فارغَ القلبِ مِنْ حديثِ الناسِ ، فإنَّ اللهَ تعالىٰ يصلحُ خلقاً كثيراً بإفسادِ شخصٍ واحدٍ وأشخاصٍ .

ولولا دفعُ اللهِ الناسَ بعضَهُمْ ببعضٍ . . لفسدتِ الأرضُ .

وإنَّ اللهَ يؤيِّدُ هـٰذا الدينَ بأقوامٍ لا خلاقَ لهُمْ .

فإنَّما يُخشىٰ أنْ ينسدَّ طريقُ الاتِّعاظِ ، فأمَّا أنْ تخرسَ ألسنةُ الوعَّاظِ ووراءَهُمْ باعثُ الرئاسةِ وحبُّ الدنيا . . فلا يكونُ ذلكَ أبداً .

* * *

فإنْ قلتَ : فإنْ علمَ المريدُ هـٰذهِ المكيدةَ مِنَ الشيطانِ ، فاشتغلَ بنفسِهِ وتركَ النصحَ ، أوْ نصحَ وراعىٰ شرطَ الصدقِ والإخلاصِ فيهِ . . فما الذي يُخافُ عليهِ ؟ وما الذي بقيَ بينَ يديهِ مِنَ الأخطارِ وحبائلِ الاغترارِ ؟

فاعلمْ : أنَّهُ بقيَ عليهِ أعظمُهُ ، وهوَ أنَّ الشيطانَ يقولُ لهُ : قدْ أعجزتَني ، وأفلَتَّ منِّي بذكائِكَ وكمالِ عقلِكَ ، وقدْ قدرتُ علىٰ جملةٍ مِنَ الأولياءِ والكبراءِ ، وما قدرتُ عليكَ ، فما أصبرَكَ ! وما أعظمَ عندَ اللهِ قدرَكَ ومحلَّكَ ! إذْ قوَّاكَ علىٰ قهري ، ومكَّنَكَ مِنَ التفطُّنِ لجميعِ مداخلِ غروري .

فيصغي إليهِ ويصدِّقُهُ ، ويعجبُ بنفسِهِ في فرارِهِ مِنَ الغرورِ كلِّهِ ، فيكونُ إعجابُهُ بنفسِهِ غايةَ الغرورِ ، وهوَ المهلكُ الأكبرُ .

فالعجْبُ أعظمُ مِنَ كلِّ ذنبٍ ، ولذلكَ قالَ الشيطانُ : (يا بنَ آدمَ ؛ إذا ظننتَ أنَّكَ بعلمِكَ تخلَّصتَ منِّي . . فبجهلِكَ قدْ وقعتَ في حبائلي)⁽¹⁾ .

* * *

فإنْ قلتَ : فلوْ لمْ يعجبْ بنفسِهِ إذْ علمَ أنَّ ذلكَ مِنَ اللهِ تعالىٰ لا منهُ ، وأنَّ مثلَهُ لا يقوىٰ علىٰ دفعِ الشيطانِ إلا بتوفيقِ اللهِ ومعونتِهِ ، ومَنْ عرفَ ضعفَ نفسِهِ وعجزَهُ عنْ أقلِّ القليلِ : فإذا قدرَ علىٰ مثلِ هٰذا الأمرِ العظيمِ . . علمَ أنَّهُ لمْ يقوَ عليهِ بنفسِهِ ، بلْ باللهِ تعالىٰ ، فما الذي يُخافُ عليهِ بعدَ نفيِ العجبِ ؟

---

(١) رواه أبو نعيم في « الحلية » (٩/٣١٧) عن أبي عبد الله الساجي .

فأقولُ : يُخافُ عليهِ الغرورُ بفضلِ اللهِ ، والثقةِ بكرمِهِ ، والأمنِ مِنْ مكرِهِ ، حتَّىٰ يظنَّ أنَّهُ يبقىٰ علىٰ هـٰذهِ الوتيرةِ في المستقبلِ ، ولا يخافُ مِنَ الفترةِ والانقلابِ فيكونُ حالُهُ الاتِّكالَ علىٰ فضلِ اللهِ فقطْ ، دونَ أنْ يقارنَهُ الخوفُ مِنْ مكْرِهِ ، ومَنْ أمِنَ مكرَ اللهِ . . فهوَ خاسرٌ جداً .

بلْ سبيلُهُ أنْ يكونَ مشاهداً لجملةِ ذلكَ أنَّهُ مِنْ فضلِ اللهِ ، ثمَّ خائفاً علىٰ نفسِهِ أنْ يكونَ قدْ شذَّتْ عنهُ صفةٌ مِنْ صفاتِ قلبِهِ ؛ مِنْ حبِّ دنيا ، ورياءٍ ، وسوءِ خُلُقٍ ، والتفاتٍ إلىٰ عزٍّ وهو غافلٌ عنهُ .

ويكونُ خائفاً أنْ يُسلَبَ حالُهُ في كلِّ طرفةِ عينٍ ، غيرَ آمنٍ مِنْ مكرِ اللهِ ، ولا غافلٍ عنْ خطرِ الخاتمةِ ، وهـٰذا خطرٌ لا محيصَ عنهُ وخوفٌ لا نجاةَ منهُ إلا بعدَ مجاوزةِ الصراطِ .

ولذلكَ لمَّا ظهرَ الشيطانُ لبعضِ الأولياءِ في وقتِ النزعِ وكانَ قدْ بقيَ لهُ نفسٌ ، فقالَ لهُ : أفلتَّ منِّي يا فلانُ ، فقالَ : لا ، بعدُ .

ولذلكَ قيلَ : (الناسُ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا العالمونَ ، والعالمونَ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا العاملونَ ، والعاملونَ كلُّهُمْ هلكىٰ إلا المخلصونَ ، والمخلصونَ علىٰ خطرٍ عظيمٍ)(١) .

* * *

---

(١) قوت القلوب (١/١٥٨) ، واقتضاء العلم العمل (٢٢) بنحوه .

فإذاً ؛ المغرورُ هالكٌ ، والمخلصُ الفارُّ مِنَ الغرورِ علىٰ خطرٍ ؛ فلذلكَ لا يفارقُ الخوفُ والحذرُ قلوبَ أولياءِ اللهِ أبداً ، فنسألُ اللهَ سبحانَهُ وتعالىٰ العونَ والتوفيقَ وحسنَ الخاتمةِ ؛ فإنَّ الأمورَ بخواتيمِها ، والسلامُ .

* * *

تمّ كتاب ذمّ الغرور
وهو آخر ربع المهلكات من كتب إحياء علوم الدّين
بحمد الله وحسن توفيقه
والصّلاة على خير خلقه محمّدٍ وآله وصحبه وسلّم تسليماً

يتلوه ربع المنجيات
وهو الرّبع الرّابع من كتاب إحياء علوم الدّين

görüş ve muzahraf mücâdelesinden daha mühim olduğunu anlar da, Evliyâullah'ın mükâşefelerinden hikâye edilenleri tasdîk eder. Bununla gurûr ve aldanışı büyük olanlar yine de eskisi gibi inkârlarında ısrâr edebilirler.

Dördüncü Sınıf

Servet sâhipleridir. Bunlardan aldanmış olanlar da bir kaç fırkaya ayrılır.

Bunlardan bir fırka; câmi, medrese, kervansaray, tekke, köprü ve benzeri herkesin görebileceği hayır işleri yapmaya harîs olurlar. Buralara adlarını yazdırırlar. Öldükten sonra da isimlerinin anılmasını isterler ve bu eserin kendileri tarafından yapıldığını herkese duyurmak sevdasına kapılırlar da bu hayırları ile mağfiret edilmeye hak kazandıklarını sanırlar ki, bunlar iki cihetten aldanmış kimselerdir:

Birincisi: Sermâye bakımındandır. Elde ettikleri bu servetin çoğunu şüpheli yollardan rüşvet, yağma, zulüm ve haksızlık yollarından toplamış olmalarındadır. Önce böyle gayr-ı meşrû kazançla, sonra da infâkında Allah'ın gazabına uğramışlardır. Birinci vazifeleri gayr-ı meşrû servet edinmemek idi. Böyle yapmakla Allah'a âsî oldular. İkinci vazifeleri, elde ettikleri bu gayr-ı meşrû kazançları sâlhiplerine iâde ile tövbe etmek idi. Ya servetinin aynını veyâ bedelini yâ sâhiplerine veyâ vereselerine iâde edip Allah'a müteveccih olacaklardı. Şâyet bu servetin asıl sahiplerinden kimse kalmamış ve verese de yoksa, o zaman bu serveti en hayâtî ihtiyaca sarf etmeleri gerekirdi. En hayâtî ihtiyaç da aç ve muhtaç olan yoksullardır. Onlar bunu, herkes görüp duymaz korkusu ile böyle yapmadılar da, mezkûr parayı herkesin görebileceği inşâatlarda sarf edip, isimlerini yazdırdılar ve hayrın devamı için değil de, isimlerinin yaşaması için bu binâların devamını arzu ettiler.

İkincisi: Bunlar bu hayrı yaparken hâlis niyetle yaptıklarını sandılar. Hâlbuki, birisine bir altın ver, fakat ismin yazılmasın, dense canı sıkılır ve bunu vermek istemez. Eğer bu hayır sâhibi insanların kendisine teveccühünü düşünmese, isminin yazılıp yazılmamasına hiç bir kıymet vermez. Çünkü ismi yazılsa da yazılmasa da Allah onu bilir. İşte aldandıkları yerler...

Diğer bir fırka da helâlinden kazandığı serveti mescid gibi hayır yerlerine sarfettiği halde, yine iki cihetten aldanmıştır:

Birincisi: riyâ ve övülmeyi arzû etmesidir. Zîra etrafında aç ve muhtaç insanlar bulunduğu zaman, onlara infâk etmesi câmi yaptırmaktan ve onu süslemekten çok daha makbul olduğu halde, kimse duymayacağı için onu yapmayıp, herkesin görebileceği bir câmi yaptırması bunun bir delîlidir.

İkincisi: bu serveti câmiin nakış ve yaldızlarına sarf etmektir. Namazdan maksat, huşû ve kalp huzurudur. Buna mâni olacak her şey yasaktır. Bunun mescidde yaptığı nakış ve işlemeler, namaz kılanın gözünü kendine çeker, namazın huzurunu bozar, gönülleri meşgul eder de sevaplarını azaltır. Bunun cezâsını da yaptıran çeker. Yaptığı bu kabîl işle günâh kazandığı halde, sevap yaptım ümîdiyle sevinir ki, aldanmıştır. Bir yandan da camide süslü işlemeler yaparken namaz kılanların gönüllerini dünyalığa çeker ve evlerinde de aynı şeyleri yapmaya kalkışırlar.

Mâlik b. Dînâr anlatıyor: “İki kişi mescidin kapısına gelmiş. Bunlardan biri, “Benim gibi adam Allah’ın evine giremez.” dedi ve bu sözü ile melekler onu sıddîklar defterine yazdılar.” Mescidlere böyle hürmet gösterilmelidir. Kendisinin mânevî tarafıyla bile mescidi kirleteceğini düşünmelidir. Nerede kaldı yasaklanmış süs ve işlemeler ile mescidi kirletmek?

Îsâ aleyhisselâm, Havârîleri ile giderken bir ibâdethâneye uğradılar. Havârîleri Îsâ aleyhisselâma:

– "Bu mâbed ne güzel bir sanat eseri ve ne güzel tezyînâtlı bir şekilde binâ edilmiş." dediklerinde Îsâ aleyhisselâm:

– "Aklınızı başınıza alın, size hakikati söylüyorum. Allahu Teala bu mescidde taş üstüne taş bırakmaz, hepsini harap eder. Sizin hayran olduğunuz bu taş, altın ve gümüşe Allahu Teâlâ kıymet vermez. Allahu Teâlâ katında en sevimli olan, sâlih kalplerdir. Kalpler sâlih oldukça dünya mâmur kalır, kalpler bozulunca da dünya harap olur." dedi.

Ebû'd-Derdâ'nın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِذَا زَخْرَفْتُمْ مَسَاجِدَكُمْ وَحَلَّيْتُمْ مَصَاحِفَكُمْ فَالدَّمَارُ عَلَيْكُمْ

"Câmîlerinizi nakışladığınız ve mushaflarınızı yaldızladığınız vakit helâk olursunuz."[15] buyurmuştur.

Hasan-ı Basrî anlatıyor: Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) Medîne mescidini inşâ ederken Cebrâil aleyhisselâm: "Bunu yedi zirâ yüksekliğinde, işleme ve nakışsız olarak yapacaksın." dedi. İşte câmii nakış ve çiçeklerle süslemenin aldanması, münkeri mâruf görüp ona bağlanmasındadır.

Diğer bir fırka da, helâl kazancını yoksul ve muhtaçlara verirken, halkın bulunduğu yeri ve fakirlerden, aldığını herkese söyleyeni tercîh ederler. Gizli ve saklı yerlerde vermezler ve aldığını söylemeyen fakirleri nankörlükle ithâm ederler. Çok defa komşularını açlık, sefâlet ve ihtiyaç içinde bilip bırakırlar da, servetlerini tekrar tekrar hacca gitmekle, hac yolunda harcarlar. Çünkü bunu herkes görür ve bilir. Bunun için İbn Mes'ûd (r.a.): âhir zamanda sebepsiz, yâni farz olmadığı halde hacılar çoğalır, yollarda yaptıkları ticâretleri ile hac işi onlara kolay gelir ve kazançları çoğalır. Ecirden mahrum ve sevaptan soyulmuş olarak geri dönerler. Kumlu ve susuz çöllerde binitleri onları dolaştırır da yanıbaşındaki komşusunun hâl ve hatırını sormazlar.

---

[15] İbn Mübarek **"Zühd"** ünde rivâyet etmiştir.

Ebû Nasr et-Temâr anlatıyor: "Adamın biri hacca gitmek üzere **Bişr b. el-Hâris**'e vedâa geliyor ve Bişr'e:

– "Ben Hacca gidiyorum, bir emriniz var mı?" der. Bişr:

– "Ne kadar harçlığın var?" diye sorunca adam:

– "İki bin dirhem harçlığım var." diye cevap verir. Bişr:

– "Hacca gitmekle zühdü mü yoksa Kâbe'ye olan aşkını mı yoksa Allah rızâsını mı kastediyorsun?" diye tekrar sorunca adam:

– "Allah rızâsını kasdediyorum." der. Bunun üzerine Bişr:

– "O halde evinde dururken peşin olarak Allah rızâsını kazandıracak bir şeyi sana söylersem, yapar mısın?" der. Adam:

– "Evet, yaparım." deyince Bişr:

– "O halde sen bu iki bin dirhemi, borcunu ödeyemeyen bir fakire, yiyeceği olmayan bir yoksula, nüfûsu kalabalık, geçimi dar olan bir âileye, yetimi sevindiren bir yetim bakıcısına ve bunlar gibi on kişiye yirmişer dirhem ve hattâ istersen hepsini bunlardan birine ver. Zîra Müslümanı sevindirmek, düşkünlere el uzatmak, sıkıntıyı gidermek ve zayıflara yardım etmek, nâfile olarak yapılan yüz hacdan daha sevaptır. Kalk da dediğim gibi yap.

Şâyet böyle yapmak istemiyorsan asıl kalbinde olanı bana söyle." dedi. Adam:

– "Doğrusu kalbimde hacca gitmek tarafı kuvvetlidir." dedi. Bunun üzerine Bişr gülümseyerek adama döndü ve:

– "Servet, şüpheli şeylerden kazanıldığı takdirde nefis, kendi arzularından birinin yerine getirilmesini ister ve sâlih ameller yaptığını göstermek ister. Hâlbuki Allahu Teâlâ, yalnız muttakîlerin amelini kabul eder." dedi."

Servet sâhiplerinden diğer bir fırka da, malları ile meşgul olur, onları cimrilikle korur, onlardan infâk etmez, parasız olan namaz, oruç ve Kur'ân okumak gibi bedenî ibâdetler ile meşgul olurlar. Bunlar da aldanmış kimselerdir. Zîra öldürücü cimrilik, bunların içini kaplamıştır. Bunlara düşen vazîfe, mallarından ayırıp vermekle bu hastalığı yok etmektir. Ne yazık ki, onlar mükellef oldukları bu vazîfeyi yapmazlar da, farz olmayan nâfile ibâdetlerle meşgul olurlar. Bunlar, vücûdunu yılan dolamış bir adamın, safrasını gidertmek için müshil almakla meşgul olmasına benzer. Nerede ise yılan, kendisini zehirleyip öldürecek, bu adam hâlâ müshil almakla meşgul. Yılanın zehiri ile ölmek üzere bulunan bu adamın safra ilacına ne ihtiyacı kalır. Asıl işi yılandan korunmak olduğu gibi, bu zengin de nâfile namaz ve oruçla uğraşmadan bir an önce, yılan gibi kendini dolayan cimrilik âfetinden kurtulmaya bakmalıdır. Bunun için yine **Bişr**'e:

– "Falan zengin devamlı bir şekilde namaz kılar ve oruç tutar." dediklerinde o:

– "Yazık zavallı adam, kendi hâlini bıraktı da başkasının yapacağı iş ile meşgul oldu. Ona düşen vazîfe, yoksulların yardımına koşmak, açların karnını doyurmaktır. Onun böyle yapması, kendisine açlık ve uykusuzluk çektirmesinden daha iyidir. O, dünyalığı topladı da yoksullardan men etti." dedi.

Diğer bir fırka da, servetlerinden yalnız zekâtlarını vermekle iktifâ etti ve onu da en âdî mallarından ayırdı ve bunun karşılığında kendisine hizmet edecekleri kimseleri seçti veyâ her hangi bir garaz güttü veyâ kendisine faydası dokunacak büyüklerden birine verdiler. Bütün bunlar, ameli mahveden fâsid niyetlerdir, sâhibi ise aldanmıştır. Kendisi ibâdet yaptığını zannederken, ibâdeti ile Allah'a isyân ettiği için fâcirdir. Bu ve sayılamayacak birçok benzerleri ile servet sâhipleri aldanmışlardır. Biz misâl olarak bu kadarı ile iktifâ ettik.

Servet sâhibi ve fakir olan avamdan bir fırka da zikir ve vaaz meclislerine devam etmekle aldandı ve bunları dinlemenin kâfi geleceğini sanarak bunu ibâdet haline getirdiler. Mûcibiyle amel etmeden, kuru kuruya yalnız dinlemekle mükâfat alacaklarını sandılar. İşte bunlar da aldanmışlardır. Zîra vaaz meclislerinin fazîleti, hayra teşvîki bakımındandır. Hayra teşvîk etmeyen dinlemede bir fayda yoktur. Hayrı teşvîk eden dinleme makbuldür. Çünkü o, amele sevkeder. Şâyet amele vesîle olmazsa, yine hayırsızdır. Demek ki vaaz ve nasîhat dinlemek, ondan ders alıp amel etmek içindir. Başkası için murâd olunan bir şey, murâd olunan şeyi yaptırmazsa, onda hayır olmadığı gibi, amel için dinlenen vaaz netîcesi amel yapılmadığı takdirde, bu vaazı dinlemekte de hayır yoktur.

Bâzen vaazı dinlemenin ve vaazda ağlamanın fazîletini duyar da buna aldanır, hattâ bâzen de kadınlar gibi kalbi yumuşayarak ağlamaya başlar ve bâzen korkunç azâb âyetlerini duyduğu zaman: "Allahım, sen koru, aman Yâ Rabbi, Sübhânallah." gibi duâlar ederek ellerini ovuşturur. Böyle yapmakla bir iyilik işlediğini zanneder. Hepsinde aldanmıştır. Bu da, yakalandığı hastalığı sebebiyle hekimlerin yanına gidip onların bu hastalık hakkındaki sözlerinden üzülen veyâ yanında nefis yemeklerden bahsedilirken buna iştahlanan aç bir adamın haline benzer. Tâatlerin vasıflarını dinlemek bir fayda sağlamaz. Dinlediğin vaazlardan ders alıp kötü huylarının hepsini veyâ bir kısmını terk edip Allah'a teveccüh etmezsen o vaaz, lehinde değil, aleyhinde bir delîldir. Senin onu iyiliğine kabul etmen gurûr ve aldanmaktır.

Şâyet, "Senin anlattığın bu gurûr ve aldanma yollarından kimse kurtulamaz. Bunlardan kaçınmak mümkün değil. Bu, doğrudan doğruya ümitsizliğe düşmektir. Zîra bu âfetlerin gizliliklerinden kimse korunamaz." dersen derim ki; insan bir şeye tembelleştiği zaman onu büyültür, yolu kendisine zor gelir ve ümitsizliğe kapılır. Fakat gönlü ona meylettiği zaman, onun gizli yollarını araştırır ve muvaffak olur. Hattâ istediği an, havada uçan kuşu indirir, denizlerin dibindeki balığı da çıkarır. Yine dilerse dağların derinliklerinden altın ve gümüşü de çıkarabilir. Ormanlarda ve kırlarda serbest dolaşan yırtıcı hayvanları da avlar; fil gibi büyük ve vahşî hayvanları bile kendi emrine alır. Zehirli yılanları yakalar, onlarla eğlenir, içlerinden tiryâklar elde eder. Renkli ipekler elde etmek istediği zaman, onu dut böceği vâsıtasıyla temîn eder. Yıldızların büyüklük küçüklüğü, en ve boylarını ve adedlerini bilmek istediği zaman ise kendisi yerde oturduğu halde onları da hendese hesapları ile bulup çıkarır.

Bütün bunlar, âletler temîn etmek ve hîle yollarını düşünmekle temîn edilen şeylerdir. Atı binmek, tazıyı avlamak, şâhini kuş avlamak için emrine alır, balık avlamak için tuzaklar kurar. Bütün bunlar, insanoğlunun dünyalık için düşündüğü ince hîle yollarıdır. Bunlar, dünyalığa yardımcıdır. Eğer âhiret işini benimsese, bir tek meşgalesi olurdu, o da kalbini takviyedir. Bütün bu işleri düşünüp yapabilen insanın kalbini takviye muhâldir, buna kimin gücü yeter demesi doğru olamaz. Zîra himmeti, kalbini takviye olsa, bu ona asla zor gelmez, onun da çıkar yolunu bulur. Nitekim şâir;

"İstesen, onun da hîle yollarını bulurdun." demiştir.

Bu bizim anlattıklarımız, selef-i sâlihînin, onlara uyanların ve kuvvetli irâde sâhiplerinin âciz kalmayıp kolaylıkla yaptıkları şeylerdir. Hattâ bunu yaparken dünya işlerini tertip ve tanzîmde aradıkları hîle yollarının ve geçtikleri zahmetlerin onda biri kadar da yorulmamışlardır.

GURURDAN KURTULUŞ

Şâyet, "Aldanma yollarını çoğalttıktan sonra da işi kolaylaştırır gibi oldun. O halde insanlar bu gurûr ve aldanmalardan nasıl kurtulur? Ne ile kurtulur? Ve kurtuluş yolları nelerdir?" dersen bilmiş ol ki; gurûrdan kurtulmanın üç yolu vardır. Bunlar akıl, mârifet ve ilimdir. Kurtuluş için bu üç şey lâzımdır.

1 - **Akıl:** Yaradılıştaki bir garîze ve kendisiyle eşyânın hakîkati idrâk edilen asıl bir nûrdur. Zekâ ve zeyreklik, ahmaklık ve gabâvet fıtrîdir. Bunlar, yaratılıştadır. Ahmak ve gabî insan, kendisini aldanmaktan koruyamaz. Akıl ve fehm, insanın yaradılışında olacak. Yaradılışında akıl ve fehimden mahrum olanlar, bunları sonradan temîn edemezler. Ancak bunların asılları kimde varsa, o tecrübe ve denemelerle bunları inkişâf ettirebilir, geliştirebilir. Demek ki, bütün saâdetlerin esâsı, akıl ve zekâdır. Nitekim Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur.

تَبَارَكَ اللّٰهُ الَّذِي قَسَمَ الْعَقْلَ بَيْنَ عِبَادِهِ أَشْتَاتًا، إِنَّ الرَّجُلَيْنِ لَيَسْتَوِي عَمَلُهُمَا وَبِرُّهُمَا وَصُومُهُمَا وَصَلَاتُهُمَا وَلٰكِنَّهُمَا يَتَفَاوَتَانِ فِي الْعَقْلِ كَالذَّرَّةِ فِي جَنْبِ أُحُدٍ وَمَا قَسَمَ اللّٰهُ لِخَلْقِهِ حَظًّا أَفْضَلَ مِنَ الْعَقْلِ وَالْيَقِينِ

"Şânı âlî olan Allahu Teâlâ, kulları arasında aklı parça parça taksîm etti. İki kişi amelde, iyilikte, oruç ve namazda müsâvî oldukları halde akılda, Uhud dağının yanında zerre gibi birbirinden ayrılırlar. Allahu Teâlâ kulları arasında akıl ve yakînden daha efdal bir şey bölüştürmemiştir."[16]

Ebû'd-Derdâ'nın (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.)'e:

– "Adamın biri, mâlî ve bedenî bütün ibâdetleri yapar. Fakat bunların ne olduğunu ve bunları yapmakla Allah katındaki mevkîinin ne olacağına aklı kesmezse bunun mükâfatı nedir?" diye suâl ettiklerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

إِنَّمَا يُجْزٰى عَلٰى قَدْرِ عَقْلِهِ

- *"Mükâfatı, aklı nisbetindedir."*[17] diye cevap verir.

Enes'in (r.a.) rivâyetinde Rasûl-i Ekrem'in huzurunda bir adamı övdüler ve çok ibâdet ettiğinden bahsettiler. Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

كَيْفَ عَقْلُهُ فَإِنَّ الْأَحْمَقَ يُصِيبُ بِحُمْقِهِ أَعْظَمَ مِنْ فُجُورِ الْفَاجِرِ وَإِنَّمَا يُقَرَّبُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَلٰى قَدْرِ عُقُولِهِمْ

---

[16] Tirmizî **"Nevâdir"** de rivâyet etmiştir.

[17] Hatib **"Târih"** inde rivâyet etti.

- *"Aklı var mıdır?"* buyurdu. Onlar, biz ibâdetinden bahsediyoruz, siz aklından soruyorsunuz, dediklerinde Rasûl-i Ekrem (s.a.v.):

"Ahmağın düştüğü günâh, fâcirin günâhından büyük olur. Kıyâmet günü insanlar akılları nisbetinde mevkî alırlar."[18] buyurdu.

Ebû'd-Derdâ (r.a.) anlatıyor: "Resûl-i Ekrem'e, bir adamın çok ibâdetinden bahsettikleri zaman, onun aklından sorardı. "Akıllıdır" derlerse *"İyi, sevâbı umulur."* buyururlardı. "Aklı yok." dedikleri zaman *"Kıymeti yok."* derdi. Yine bir adamın çok ibâdetinden bahsetmişler, Rasûl-i Ekrem (s.a.v.) aklından sorup, aklı olmadığı cevâbını alınca:

لَنْ يَبْلُغَ صَاحِبُكُمْ حَيْثُ تَظُنُّونَ

"Anlattığınız adamınız sandığınız derecelere ulaşamaz."[19] buyurmuştur."

Allahu Teâlâ'nın insanlara bahşettiği asıl nîmet, zekâ ve sağlam akıldır. Yaradılışta mevcut olmayan bu nîmet, sonradan elde edilemez.

2 - **Mârifet:** Mârifetten maksadımız, dört şeyi bilmektir. Bunlar da nefsi, Rabbi, dünyası ve âhiretidir.

Nefsini kulluk ve zillet ile ve bu âlemde garîb ve behimî şehvetlerinden kaçınmak ile bilerek tab'an kendisine yaraşan, Allahu Teâlâ'yı bilip yalnız Ona, Onun emirlerine ve rızâsına bakmaktır. Nefsini bilmeyen Rabbini de bilemez.

---

[18] Dâvud, **"Kitâbü'l-Akıl"** da rivâyet etmiştir.

[19] Tirmizî ve Hâkim **"Nevâdir"** de rivâyet etmiştir. Beyhaki de rivâyet etti.

Rabbini bilmeyene gelince: O da Muhabbet, Kalb, Tefekkür ve Şükür kitablarında anlattıklarımızdan yardım alarak Rabbini öğrensin. Zîra orada nefsin vasıflarına ve Allahu Teâlâ'nın celâlinin vasfına işâret edilmiştir. Onları okumakla kısa da olsa bir malûmat edinir. Kemâl-i mârifet ise bundan sonradır ve aynı zamanda mükâşefe ilmidir. Biz bu kitapta muâmele ilmi üzerindeyiz.

Dünya ve âhireti bilmek için de, dünyanın zemmi ve ölümün zikri kitablarını okusun. Bunları okumakla dünyanın âhirete nisbet edilecek bir tarafı olmadığını anlar. Nefsini, Rabbini, dünya ve âhireti bildiği takdirde; Allah'ı marifetten Allah sevgisi, âhireti marifetten de âhirete heves, dünyayı marifetten de dünyadan nefret hâsıl olur ve en mühim işi âhirette kendisine faydalı olacak ve kendini Allah'a ulaştıracak olan şey kalır. Burada kalbine hâkim olduğu vakit, her işinde sahîh bir niyete sâhib olur. Yemesinde içmesinde ve hattâ kazâ-i hacetinde bile Âhiret yoluna girmek için imkân sağlamalarını kasdeder. O zaman sahîh niyete sâhib olur da menşe'i dünyalık olan her nevi gurur ve aldanmadan selâmet bulur. Zîra dünyalık olan her şey niyeti bozar. Kendisi için dünya âhiretten daha sevimli olduğu ve nefsinin arzûlarını Allah'ın rızâsına takdim ettiği müddetçe gurur ve aldanmalardan kurtulamaz.

3 - **İlim:** Ne zaman ki, kâmil aklı ile Allah'ı ve nefsini bilerek Allah sevgisi kendisinde galebe çalarsa, o zaman üçüncü bir şeye muhtaç olur ki, o da ilimdir. Yâni Allah'a giden yola nasıl sülük edilir, onu bilmesi ve Allah'a kendini yaklaştıran ve Allah'tan uzaklaştıran şeyleri öğrenmesi, bu yolun âfet, ukûbet ve gâilelerini anlamasıdır. Bütün bunlar, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn** kitaplarında mevcuttur.

Meselâ **“Rub’u’l-İbâdât”**tan bunların şartlarını bilir ve onlara riâyet eder, âfetlerini öğrenir ve onlardan korunur.

“Rub’u’l-Âdât”tan, maîşetin sırlarını ve zarûrî ihtiyaçlarını öğrenerek onları meşrû bir şekilde elde etmeye çalışır. Lüzumsuz olanları da öğrenir ve onlardan sarf-ı nazar eder.

“Rubul-Mühlikât”tan da Allah yolundaki engellerin çıkardıkları güçlükleri öğrenir ki, bunlar da kötü huylardır. Kötü huyları ve onların tedâvi çârelerini öğrenir. Bütün bunları tatbik ettiği vakit, gurûrdan korunmuş olur. Bütün bunların esâsı, Allah sevgisine dayanır. Dünya sevgisini atar, Allah sevgisini kalbine yerleştirirse, irâdesi kuvvet bulur ve niyeti düzelir. Bu da ancak yukarıda anlattıklarımıza riâyetle mümkündür.

Şâyet, “Bütün bunları toplayan müttakîlerin daha korkacağı bir şey kalır mı?” dersen derim ki; Evet, yine şeytanın aldatmasından korkulur. Şeytan onu ilim neşrine, halka nasîhat ile Allahu Teâlâ’nın dîninden bildiklerini öğrenmeye dâvete teşvîk eder. Zîra hâlis bir mürîd, nefsini ve ahlâkını güzelleştirip kalbini murâkabe ederek bütün lekelerden temizledikten ve doğru yola girdikten, dünyayı da küçümseyerek onu terk ettikten ve halktan ümîdini keserek artık onlardan bir şey beklemedikten sonra, kalbinde tek bir emeli kalır, o da Allah’tır. Allah’ı zikr ile zevk almak, O’na münâcâtta bulunmak ve O’na mülâkata iştiyâktır. Bu vaziyet karşısında şeytan, aldatmaktan âciz kalmıştır. Dünyalık ve nefsin şehvetlerinden gelerek, kandıramayınca, bu defa dînî yönden gelir: “Artık sen kurtuldun, Allah’ın kullarına acı, onlara merhamet et, onlara nasîhat etmekle doğru yolu göster, onlar için duâ et.” der.

Bu da merhamet ve şefkat dolu bakışları ile onlara bakar, kimi işinde şaşkın, kimi dîninde sarhoş, kör ve sağır kalmışlar, hastalık her taraflarını kaplamış da haberleri yok, hekimi de kaybetmişler, nerede ise helâk olacaklar. Bunları bu halde görünce merhamet ve şefkati daha da artar. Hâlbuki onların muhtaç olduğu hakîkatler kendisinde mevcuttur. Onların sapıklıklarını açıklayıp saadete ulaşmalarını temînde kendisi bir zorluk çekmez. Hiç bir zahmete katlanmadan doğruyu onlara gösterebilir. Adetâ büyük bir hastalığa yakalanıp gece gündüz uykusuz kalan, yeme içmeden ve hattâ hareketten kesilen ve sonra parasız pulsuz ve zahmetsiz olarak bu hastalığın ilacını bulan ve hiç bir acılığı olmayan bu ilacı kullanmakla şifâ bulan, artık rahat uyuyup sıhhat ve âfiyetine kavuşan ve sonra da birçoklarının aynı hastalıktan kıvrandıklarını gören va onlara acıyıp bu ilacı tavsiye eden iyileşmiş bir hasta gibidir.

İşte bu mürîd de doğru yola girdikten ve kalp hastalığından şifa bulduktan sonra, mahlûkata bakar. Onların kalplerinin bozuk ve müzmin birer hasta olup helâk olmalarının yaklaştığını görerek tedâvilerini de bildiği için, onlara acıyarak nasîhat etmeye başlar. Şeytan durmaz, bu arada daha çok fit vermeye çalışır. Onu aldatabilmek için durmadan teşvîk eder.

Artık irşâd işine başlayınca, şeytan gayet sinsice ona riyâset sevgisini aşılamaya başlar. Ve bu, karıncanın ayak şamatasından da gizli olduğu için mürîd, ilk hamlede farkında olamaz. Bu hareket kalbinde depreşir durur, mürîd, yavaş yavaş yapmacık hareketleri, güzel ve uydurma cümleleri, giyim kuşamı ile halka karşı süslenmeye başlar. Halk kendisine teveccüh gösterir, ona karşı saygı duyar, hattâ kendisine bir hükümdardan fazla hürmet ederler. Çünkü kendisinde dertlerine dermân bulmuşlar, aynı zamanda bu merhamet ve şefkatte her hangi bir karşılık beklemediği için onu herkesten üstün tutar ve ona bir köle gibi bağlanır, hükümdarlardan da üstün tutarlar. İşte bu anda dünya zevki kalbine girmeye başlar. Dünyayı terkettiği halde bu defa en üstün zevk olan riyâset sevdâsına kapılır; şeytan da bulduğu bu fırsatı ganîmet bilerek o mevkî zevkini koruyacak her şeyi yapmak için elini kalbine atar. İşte tehlike buradadır.

Tabiatın dağılması ve nefsin şeytana meyletmesinin alâmeti, kendisi düştüğü bir hatâdan dolayı âmme huzurunda îkaz edilse ona canı sıkılır. Kendi kendine, niçin kızıyorsun, dediği vakit hemen şeytan öne atılarak: "Senin bu asabiyetin nefsin için değil, Allah içindir." der. Çünkü mürîdlerin ve etrâfında toplananlar senin hakkında hüsn-ü îtikadda bulunmazlarsa, Allah'a giden yoldan ayrılmış olurlar. Bu sûretle gurûra düşer, kendini beğenir ve aldanır. Bâzen öyle olur ki, kendisine karşı çıkan adamın aleyhine geçer ve gıybetini yapar. Şüpheli olan helâldan kaçınırken, bu defa şüphesiz olan harama düşer. Hakkı kabul edip ona teşekkür edecek yerde, hakkı kabulden kibirlenir, inadına hakkı kabul etmez olur. Yine bunun gibi güldüğü veyâ bâzı ibâdetlerden tembelleştiği zaman, insanların bunu duyup kendisine olan saygıları azalacağından korkar da bunun için hemen akabinde istiğfar eder. Hattâ bu sebepten amel ve evrâdını çoğaltır.

Bu arada şeytan: "Senin böyle yapman, insanlara gösteriş için değil, seni terk edip Allah yolundan düşmemeleri içindir." der. Bütün bunlar şeytanın hîle ve desîseleri ile nefsin riyâsetten düşme korkusudur. Bunun için emsâllerinden de böyle hareketlerin duyulmasına memnun kalır. Şâyet emsâllerinden birinin bir iyiliği ve halka daha çok müessir olduğu duyulsa, buna da canı sıkılır. Eğer nefsi riyâset sevdâsında olmasa ve riyâsetten zevk almasa, başkasının kusurlarına üzülmesi gerekirdi.

Bu adam tıpkı, tanıdıklarından bir cemâatin kuyuya düştüklerini ve kuyunun ağzını büyük bir taşın kapattığını, bu sebeple kuyudan çıkamadıklarını görüp de, onları kurtarmak için kuyunun ağzındaki taşı atmakla uğraşıp buna muvaffak olamayan ve bu sırada gelen başka birinin yardımı ile kuyunun üstünden taşı atan adamın hali gibidir. Elbette kuyudakilerin hayatını kurtardığı için buna sevinir. Zîra maksadı, onları kurtarmaktı. Yalnız kurtaramadı da arkadaşı ile kurtardı, maksad hâsıl olduğu için sevinir. Halka nasîhat eden de böyledir. Maksadı, dîn kardeşlerini ateşten kurtarmak ise ona bir yardımcı bulunduğu takdirde, buna sevinmelidir. Meselâ, hiç nasîhat almadan o cemâat toptan hidâyete ulaşsa buna canı sıkılacak mı idi? Eğer maksadı onları hidâyete erdirmek ise bu nereden gelirse gelsin, hangi vâsıta ile ve kim tarafından olursa olsun, buna memnun olması lâzımdır. Eğer başkasından hidâyeti buldular diye buna canı sıkılıyorsa, şeytan onu kalp ve bedenin büyük günâhlarına çekerek helâk etmiş demektir. Hidâyetten sonra kalplerin sapmasından ve doğruluktan sonra nefsin eğilmesinden Allah'a sığınırız.

Şâyet, "O halde insanlara nasîhatle ne zaman meşgul olması doğru olur?" dersen derim ki; Ne zaman maksadı, onları yalnız Allah'a hidâyet olur, bir yardımcının bulunmasını veyâ kendiliklerinden hidâyete ermelerini ister ve tamâmen onlardan temîn edeceği servet ve övmelerinden müstağnî kalır; onların övmesi de, yermesi de kendisi için müsâvî olur ve hiç birine aldırış etmez, yalnız Allah'ın methini ister, Allah'ın methine uymayan medihlerinden memnun olmaz ve onlara, bir yandan İslâm büyüklerine, öte yandan da diğer canlılara baktığı gibi bakarsa, o zaman vaaz ve nasîhat edebilir. Cemâatini, İslâm büyüklerini gördüğü gibi görmesi ve onlara aynı bakışla bakması, onlara karşı kibir etmemesi ve son nefesi bilemediği için hepsini kendisinden üstün kabul etmesi bakımındandır. Onları behâim gibi görmesi, onların kalplerinde mevki sâhibi olmak veyâ kendilerinden bir şey istemek arzusunda olmaması içindir.

Hayvânâtı gördüğü zaman, tavır ve davranışlarında bir değişiklik yapmadığı ve onlara karşı bir aldırışta bulunmadığı gibi, onlara karşı da aynı şekilde davranmalıdır. Meselâ çobanın maksadı, koyunu doyurmak ve kurttan korumak olduğu ve koyunlardan başka bir şey beklemediği, onların da kendisine bakmalarını düşünmediği gibi kendisi de insanlara karşı böyle olmalıdır. İnsanları hayvanlar gibi görmeyen, onların ıslâhı ile meşgul olmaktan kurtulamaz. Hâlbuki bâzen onları düzeltirken kendini ifsâd eder. Mum ışığı gibi ki, başkasını aydınlatırken kendisi yanar gider.

Şâyet, “Bu dediğin mertebeye vâsıl olamadan kimse vaaz etmese, dünya vâizsiz kalır ve kalpler ölür.” dersen derim ki; Rasûl-i Ekrem (s.a.v.): *“Dünya sevgisi bütün hatâların başıdır.”* buyurmuştur. Eğer insanlar dünyayı sevmese, âlem helâke gider ve dünya harap olurdu. Geçim yolları bozulur, kalp ve bedenler birden helâk olurdu. Ancak Rasûl-i Ekrem (s.a.v.), dünya sevgisinin mühlik olduğunu ve tehlikeli olmasının, çoklarının kalbinden bu sevgiyi kaldırmayacağını bildi. Bununla beraber nasîhati terk etmedi ve dünya sevgisindeki tehlikeleri anlatmaktan geri kalmadı. Maksadı, Allahu Teâlâ’nın:

وَلٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنّي لَأَمْلَأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ

“Fakat cehennemi tamamen cin ve insanlarla dolduracağıma dâir benden söz çıkmıştır.” (Secde sûresi, 32/13) buyurduğunu tasdîk için, Allahu Teâlâ’nın kullarına musallat ettiği ve onlarla beraber cehenneme sevk edeceği tehlikeli şehvetlerle nefsini başbaşa terk etmekten korktuğu içindir. Bunun gibi vâizlerin dilleri durmaz. Her ne kadar riyâset sevgisi için vaaz haramdır dense de, yine bundan vazgeçmezler, dâima vaaz edenler bulunur.

Nitekim Allah ve Rasûlü zinâ, hırsızlık, ribâ, zulm ve benzeri günâhlar haramdır dedikleri halde, insanlar bunlardan vazgeçmemişlerdir. Sen kendine bak, insanların dedikodusuna kulak asma. Allahu Teâlâ bir kulu ifsâd ile çoklarını ıslâh eder. Eğer bâzılarının kusurlarını bâzıları sebebiyle bağışlamasa yeryüzü fesâda giderdi. Allahu Teâlâ îmandan nasîbi olmayan kimselerle de bu dîni takviye ve teyîd eder. Korkulan şey, vaazdan faydalanma yolunun bozulmasıdır. Yoksa ardında riyâset ve dünya sevgisi yatarken vâizlerin aslâ dilleri tutulmaz. Ne olursa olsun, onlar vaaz etmeye devam ederler.

Şâyet "Mürîd, şeytanın bu hîlesini anlar da, nefsinin ıslâhı ile meşgul olur ve nasîhati terk ederse veyâ nasîhatle beraber sıdk ve ihlâsın şartlarına riâyet ederse; daha korkulacak bir tarafı var mı?" dersen bilmiş ol ki; Önünde daha büyük bir tehlike kalır. O da şeytan kendisine: "Keskin zekân ve olgun aklın sâyesinde beni atlattın ve âciz bıraktın. Nice velîleri ve büyükleri sapıttığım halde seni yoldan çıkaramadım. Sen metanetli ve Allah katında ne kadar kıymetli bir insansın ki, beni yendin ve bütün hîle yollarımı kapattın." der.

Bu sırada bu adam, evet öyledir, diye şeytanı tasdîk eder ve kendini beğenmeye başlar ki, bu en büyük bir gurûr ve aldanmadır. En büyük bir tehlikedir. Çünkü ucub (kendini beğenme) en büyük günâhlardandır. Bunun için şeytan şöyle der: "Ey Âdemoğlu, ilminle benden kurtulduğunu sanırsan, cehaletinle benim tuzağıma düşmüş olursun."

Şâyet, “Bu halde de kendini beğenmez, şeytandan korunmasını kendi kuvvetinden değil, Allahu Teâlâ’nın lutfundan bilir, kendisinin âciz olduğunu kabul ederse, küçük şeylerde âciz olduğunu kabul eden, böyle mühim dâvalarda Allah’ın yardımı olmadan başarıya ulaşamayacağını bilir. Bu halde ucbu da ortadan kaldırdıktan sonra korkulacak başka bir şey kalır mı?” dersen derim ki; Evet, Allah’ın fazlına mağrûr olmak, mekrinden emîn olmak gurûrundan korkulur. O artık kendisinin sonuna kadar bu hâl üzere kalacağını sanır da, her hangi bir değişikliğe aldırış etmez. Artık tamamen Allah’ın fazlına dayanır da O’nun mekrinden korkmaz olur. Hâlbuki Allah’ın mekrinden emîn olan hüsrândadır.

Ona düşen vazîfe, bütün bu muvaffakiyetlerin, Allah’ın lutfu ile olduğunu bilmek, ondan sonra da dünya sevgisi, riyâ ve kötü huylardan her hangisine bilmeyerek düşebilmek ve her an bir değişikliğe ve Allah’ın mekrine uğramak korkusunu taşımaktır. Bu öyle bir korku ve öyle bir tehlikedir ki, sırat köprüsünü geçinceye kadar kimse bundan emîn olamaz. Bunun için son nefeste şeytan Allah’ın bir velîsine giderek: “Benden kurtuldun.” deyince velî, “Yok daha bir nefes var, henüz tamamen senden kurtulmuş değilim.” dedi. Bu hususta şöyle denilmiştir:

“İnsanlar hep helâktedir yalnız âlimler helakten kurtuldu. Âlimler de helâktedir yalnız ilmiyle âmil olanlar kurtulmuştur. İlmiyle âmil olanlar da helâktedir yalnız ihlâs sâhipleri kurtulmuştur. İhlâs sâhipleri de büyük tehlikededir. Mağrûr helâkte, gururdan kaçan muhlis de tehlikededir.” Bunun içindir ki evliyâullah dâima korku üzerindedir.

Allahu Teâlâ’nın fazl u kereminden hüsn-ü hâtimeler dileriz. Zîra itibar netîceyedir.

"Zemm ve Gurûr Kitâbı" burada tamam oldu ve bununla **"Rub'u'l-Mühlikât"** tamamlandı. **"Rub'u'l-Münciyât"**ta bunu **"Tevbe Kitâbı"** tâkip edecektir.

Hamd Allah'a, salât u selâm O'nun son peygamberine olsun.

Âmin.